

ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

Навчальний енциклопедичний словник-довідник

За заг. ред. доктора політичних наук Н. М. Хоми

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
для студентів ВНЗ I-IV рівнів акредитації

Львів
«Новий Світ-2000»
2015

УДК 32ю0(09)(038)

ББК 661ю1я2

I 90

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(лист № 12345 від 21 травня 2014 року)

Рецензенти:

Гон М.М. – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політичних наук Рівненського державного гуманітарного університету;

Марчук В. В. – доктор історичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, завідувач кафедри політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;

Смолянук В.Ф. – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології та соціології ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана».

I 90 Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / За заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Львів: Новий Світ-2000, 2015. – 766 с.

ISBN 978-966-418-266-6

Навчальний енциклопедичний словник-довідник охопив аналіз поглядів близько 600 представників вітчизняної та зарубіжної політичної, політико-правової думки. Звернено увагу на персоналії, підходи яких аналізуються при вивченні курсів «Політологія», «Історія політичної думки», «Історія політико-правових вчень», «Основи демократії» та ін. Підготовлений провідними українськими науковцями-політологами, істориками, соціологами, філософами.

Для студентів, аспірантів, викладачів ВНЗ, політичних діячів, а також для усіх, хто цікавиться політикою та політичною наукою.

УДК 32ю0(09)(038)

ББК 661ю1я2

ISBN 978-966-418-266-6

© Авторський колектив, 2015
© За заг. ред. Н. М. Хоми, 2015
© «Новий Світ-2000», 2015

ПЕРЕДМОВА

За останні два десятиліття в Україні вийшли друком декілька політичних, політологічних словників, різних за обсягом і змістом, проте з-поміж них небагато видань саме з історії політичної думки, а видатні представники політичної думки «вкраплювалися» у загальний масив інформації.

Пропоноване читачеві видання є одним із перших у системі сучасних соціогуманітарних знань фундаментальним, цілісним, комплексним висвітленням історії політичної науки, яке призначене для студентської аудиторії. Таке видання покликане допомогти опанувати складний інформаційний сегмент, пов'язаний із масштабністю накопиченого історією політичної думки доробку – від ранніх пам'яток політичної думки до її сучасних представників.

Колектив авторів намагався зреалізувати задум включити до видання як постаті, визначені нормативними навчальними програмами з історико-політологічних курсів та спецкурсів, так і мислителів, які ще не зайняли свого гідного місця у навчальних програмах, але за значимістю внеску у розвиток політичного знання перспективно, з великою ймовірністю, у найближчому часі вивчатимуться студентством. Такий погляд авторського колективу, спрямований дещо уперед, за горизонт нормативних програм, розширяє традиційне бачення викладання історико-політологічних дисциплін.

Актуальність представленого у рукописі навчального енциклопедичного словника-довідника матеріалу посилюється потребою якісного викладання та засвоєння студентами-політологами курсів «Історія світової політичної думки», «Історія політичної думки України», «Філософія політики» та дотичних спецкурсів. Окрім студентів-політологів видання може використовуватися, насамперед, студентами-юристами у межах вивчення історико-правових курсів, при вивченні нормативного курсу «Політологія» студентами усіх спеціальностей. Також видання є корисним для чисельних соціогуманітарних спеціальностей, позаяк чимало висвітлених персоналій мають міждисциплінарний доробок, поєднуючи елементи філософського знання, соціологічних підходів, юридичного аналізу тощо.

Видання охоплює близько 600 персоналій, шкіл, напрямків, які дають доволі широке уявлення про досягнення сучасної світової й вітчизняної політичної науки. Його безумовна цінність у тому, що окрім добре розроблених вітчизняною наукою персоналій у ньому висвітлені погляди зарубіжних мислителів, роботи яких не перекладалися українською. Наш проект вдалося втілити завдяки інформаційному поступу, який за короткий час скомунікував мережу з близько 200 вітчизняних авторів. Проект є втіленням мереживної взаємодії науковців-добровольців, які на альтруїстичних засадах, без жодних грандових чи інших підтримок, працювали задля виходу у світ цього видання. Проект – це десятки тисячі електронних листів, відкриття нових вітчизняних дослідників, їх позиціонування в енциклопедичному вимірі. Для роботи над гаслами про наших зарубіжних дослідників-сучасників наші автори комунікували безпосе-

редньо з мислителями, яким присвячуються гасла, зі зарубіжними видавцями, активно перекладали, подекуди по крихтах накопичуючи представлену інформацію, деяка справді буде представлена вперше. Наші автори не зупинялися у своїй мереживній взаємодії на зборі інформації, але й часто виступали анонімними рецензентами один одного, задля зовнішньої додаткової оцінки якості зробленого.

Уся методика підготовки видання була підпорядкована єдиній меті: об'єднати в одному виданні якнайбільше якісної інформації, яка розкриє хронологію розвитку політичної думки у всьому розмаїтті її наукових напрямків та шкіл. Визнаймо: не усе заплановане вдалося; обсяг видання не дозволив продовжувати змістовне наповнення, окремі заплановані до розробки дуже важливі гасла з різних причин не були підготовлені, проте основна лінія видання була завдяки терплячості, наполегливості наших авторів витримана.

Кожне гасло має чітку логічну будову: коротко знайомить із основними віхами життя мислителя, виокремлює головні твори із вказівкою (за доступності такої інформації) років написання, стисло характеризує внесок мислителя у розвиток політичної науки, подає джерельну базу, яка допоможе студенту глибше ознайомитися із поглядами певних представників.

Навчальний енциклопедичний словник-довідник «Історія політичної думки» відповідає вимогам, що висуваються до навчального енциклопедичного словника-довідника. Увесь матеріал викладений достатньо доступно для студентів, матеріал є об'єктивним, науковим і має чітку логічну послідовність. Сама композиція рукопису навчального енциклопедичного словника-довідника «Історія політичної думки», розроблені у ньому персоналії спрямовані на передачу студентові повної та об'єктивної інформації.

Під час роботи над цим виданням ми отримали сумну звістку про передчасну смерть Юрія Анатолійовича Левенця – історика та політолога, доктора політичних наук, академіка НАН України, директора Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН (2006-2013). Ю. А. Левенець очолював редколегію одного із найзначиміших енциклопедичних видань у царині політології – «Політичної енциклопедії» (2011), був одним із ініціаторів створення інших енциклопедичних видань. З огляду на енциклопедичний доробок Ю. А. Левенця авторський колектив підтримав ідею видати перше видання енциклопедичного словника-довідника з відповідною посвятою.

**Від авторського колективу,
науковий редактор – д-р політ. н.,
Хома Наталія**

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ, ВИКОРИСТОВУВАНИХ У ТЕКСТІ

абсолютний – абс.	кількість – к-сть
австрійський – австр.	козацький – козац.
адміністративний – адм.	колишній – кол.
адміністративно-територіальний – адм.-тер.	колоніальний – колон.
американський – амер.	консервативний – консерват.
англійський – англ.	конституційний – конст.
арабський – араб.	культурний – культ.
африканський – афр.	латинський – латин.
бібліотека – б-ка	література – л-ра
близько (з цифрою) – бл.	мажоритарний – мажорит.
британський – брит.	міжнародний – міжнар.
будівництво – буд-во	мільйон – млн
бюрократичний – бюрокр.	мільярд – млрд
видавництво – вид-во	навчальний – навч.
визвольний – визв.	надзвичайний – надзв.
вітчизняний – вітчизн.	наприклад – напр.
військовий – військ.	науково-технічний – наук.-техн.
внутрішній – внутр.	німецький – нім.
всесвітній – всесв.	нормативно-правовий – норм-прав.
географічний – геогр.	парламентський – парлам.
глобальний – глобал.	область – обл.
головний – гол.	політичний, політична, політичні – політ.
голландський – голланд.	політологічний – політол.
грецький – грец.	психологічний – психол.
громадський – громад.	район – р-н
громадянський – громадян.	релігійний – реліг.
гуманістичний – гуманіст.	республіканський – респ.
демографічний – демогр.	римський – рим.
демократичний – демокр.	російський – рос.
державна – д-ва	слов'янський – слов'ян.
дисертація – дис.	соціальний, соціальна, соціальні – соц.
доктор – д-р	соціологічний – соціол.
екологічний – екол.	суспільний – сусп.
економічний – екон.	суспільство – сусп-во
етнографічний – етногр.	теократичний – теократ.
європейський – європ.	теоретичний – теор.
збірник – зб.	товариство – т-во
зовнішній – зовн.	український – укр.
індивідуальний – індивід.	університет – ун-т
індійський – інд.	філософський – філос.
індустріальний – індустр.	французький – фр.
інститут, інститути – ін-т, ін-ти	християнський – християн.
італійський – італ.	центральний – центр.
іспанський – ісп.	церковний – церк.
історичний – іст.	цивільний – цив.
італійський – італ.	шведський – швед.
кандидат – канд.	юридичний – юрид.
китайський – кит.	японський – яп.

Допускаються й інші скорочення відповідно до Державного стандарту України «Інформація та документація. Скорочення слів в українській мові у бібліографічному описі. Загальні вимоги та правила».

А

Августин «Блаженный» Аврелій (лат. *Aurelius Augustinus Hipponensis*; 13.11.354 Тагаст, Сук-Аграс, Нумідія – 28.08.430, Гіпон, поблизу Карфагена) – християн. теолог і церк. діяч, гол. представник зах. патристики, єпископ міста Гіпон, родоначальник християн. філософії історії. У 370 р. молодий **А.** поїхав вчитися риторичі в столицю Африки Карфаген. Згодом працює як ритор, філософ і вчитель красномовства в Карфагені, Римі та Мілані, де приймає хрещення (387). З 395 р. – єпископ Гіпона, фактично очолює церк. життя Африки. Його величезна популярність і вплив дозволили йому внести великий внесок у законодавчу діяльність афр. церкви. Помирає під час облоги міста військом вандалів.

Основні праці: «Про царство Боже» (після 410), «Сповідь» (397-401).

На початку своєї інтелектуальної творчості приєднується до маніхейства (характеризується дуалізмом – існуванням у світі двох рівносильних начал – доброго і злого). Переважна більшість творів **А.** написана під час пастирського служіння в Гіпоні. Йому належить 93 твори у 232 книгах. До тріади найвизначніших творів **А.** належать: 1) «Про Трійцю» (присвячений богослов. осмисленню Таїнства Пресвятої Трійці); 2) «Про царство Боже» (розкрито своєрідне «богослов'я історії» та бачення сучасних **А.** сусп. потрясінь як одного із проявів вселенського протистояння сил зла та хаосу божественному ладі і гармонії); 3) «Сповідь» (аналізує людину з усією складністю і драматичністю її внутр. шляху та духовних пошуків). **А.** розвиває платонівську ідею про монізм Добра. Бог – єдиний, і все, що з Ним пов'язано, – є добро. Онтологічно зла не існує, воно є лише відхилення від добра. Філософія **А.** виникла як симбіоз християн. і античних доктрин. Із давньогрец. філософ. вчень гол. джерелом для нього був платонізм.

У праці «Про царство Боже» **А.** застосовує античну ідею про людину як громадянина двох міст: міста свого народження (град Земний) і царства Божого З одного боку стоїть земне місто, сусп-во, збудоване на поцейбичних, тілесних потребах та егоїстичних спонуках, закорінених в нижчій природі людини; з іншої – височіє царство Боже, сусп-во, що ґрунтується на сподіваннях небесного блаженства і духовного спасіння. Історія є сповненою драматизму оповіддю про борню цих двох світів і про неминучу кінцеву звитягу

царства Божого. Ніде, крім як у царстві Божім, не є можливим блаженство, ніщо, крім духовного царства не є вічним. Усі земні царства мають згинуть, бо земна влада за своєю природою нетривка і мінлива; вона постає на таких властивостях людської вдачі, що незмінно прагнуть до війни та гноблення.

На думку **А.**, церкву, як видиму людську організацію, не можна ототожнювати з царством Божим, і ще менше світську владу можна ототожнювати виключно зі силами зла. **А.** вірив, що «всяка влада від Бога», хоча й вважав, що уряд спонукає вдаватися до примусу людська гріховність, бо сам уряд є засобом, за допомогою якого сили небесні поборюють гріх. Він не вважав, що ці два міста легко розрізнити. Земне місто – це царство диявола і всіх порочних людей; царство Боже – то спільнота всіх спасених у цьому світі й у житті прийдешньому. Впродовж земного життя обидва сусп-ва змішані, а розділення їх настане тільки на Страшному Суді. **А.** схилився до думки, що церква може дати уявлення про царство Боже, проте його не можна ставити на місце реліг. організації, розглядав церкву як зреалізовану і наділену великою силою ідею організованої інституції. Після виникнення християнства жодна д-ва не може вважатися справедливою, якщо вона не є християнською, і жодний уряд, що не має зв'язків із церквою, не здатний діяти по правді. «При відсутності справедливості, що таке д-ви, як не великі ватаги розбійників, так само і великі ватаги розбійників що таке, як не д-ви в мініатюрі». Як наслідок, християн. характер д-ви став невід'ємною частиною загальноприйнятого принципу, згідно з яким мета д-ви – творити закон і справедливість. «Д-ва найкраще впорядковується й зберігається, коли заснована й пов'язана вірою і тісною згодою, коли всі люблять спільне благо; вищим же благом є Бог».

А. окреслено ідею автономії церкви в духовних справах і концепцію уряду, що розмежував би свої функції на два ранги: державний і церковний. Виправдання д-ви – і в підтримці соц. порядку. Божественним установленням є прив. власність, майн. нерівність. **А.** Засуджує рабство, яке не створене ні природою ні правом народів – «ім'я рабства вина, а не природа». **А.** поділяючи християн. заповідь «не вбий», зауважує, що «її не переступають ті, які ведуть війну за повноваженнями від Бога». Проблема зла – наскрізна тема твор-

чості А. Він знаходить коріння зла в людській свободі волі, у той же час наполягає на тому, що свобода волі є необхідною для морального вибору. Його ідея в тому, що, по-перше, хоча Бог і створив людину і людина створила зло, Бог не створював зло. Більше того, справжня свобода волі – це необхідне добро і Бог, в своїй Божественості, дав її людям, попри те, що знав наперед, що Адам і його нащадки діятимуть неправильно і створять зло. Зміст добра, на думку А., обумовлюється моральним законом, тобто Божественними заповідями. Гріховне сусп-во або не знає вищого закону, або ж знає, та не може його здійснити, людських сил для спасіння душі недостатньо. Віра – єдине джерело істини і спасіння. Для середньовіччя А. був незаперечним авторитетом, в політ. плані сприяв утвердженню теократії. Його вплив на розвиток християнства і на розвиток політ. та прав. думки проявлявся не тільки в епоху середньовіччя. Індивідуалізм А. мав вагомий вплив на мислителів Відродження, також представники екзистенціалізму вважають А. своїм попередником завдяки метафізиці внутр. досвіду, а низка положень А. використовується при трактуванні проблем суч. світ. спілт-ва і міжнар. відносин. У цілому і сьогодні А. продовжує залишатися одним зі стовпів християн. віровчення. Цим визначається і суч. значення його політ., прав., філос. ідей.

Літ.: Августин Аврелий Блаженний. Творення: в 4 т. / [сост. и подг. текста С. И. Еремеева] / Аврелий Августин Блаженный. – СПб.: Алетейя; К.: УЦИММ-Прес, 1998. – Т. 1. Об истинной религии – 740 с.; Т. 2. Теологические трактаты – 584 с.; Т. 3. О граде Божием. Кн. I – XIII – 594 с.; Т. 4. О граде Божием. Кн. XIV – XXII. – 564 с.; Августин Святой. Сповідь / Святой Августин; пер. з лат. Ю. Мушака. – Львів: Свічадо, 2008. – 356 с.; Марру А. И. Святой Августин и августинианство / А. И. Марру; пер. О. В. Головая. – Долгопрудный: Вестком, 1999. – 207 с.; Поцюрко О. Ю. Історія людства як історія «царства земного» і «Царства Божого» у тлумаченні Августина Блаженного // Людинознавчі студії: Зб. наук. праць Дрогобицького держ. педагог. ун-ту імені Івана Франка. – Дрогобицьк.: Наук.-вид. центр ДДПУ ім. І. Франка, 2007. – Вип. 16. Філософія. – С. 64-73.

І. Вдовичин

Адамс Джон (англ. *John Adams*; 30.10.1735, Брейнтрі, колонія Массачусетс – 04.07.1826, Квінсі, штат Массачусетс, США) – амер. революц. політик і політ. теоретик, юрист, адвокат, другий Президент США (1797-1801). У 1751-1755 навчався у Гарвард. коледжі;

кілька років вчителював. Відмовившись від кар'єри священника, почав вивчати право у Дж. Патнема. З 1758 р. розпочав кар'єру адвоката. У 1764 р. одружився на Ебігейл Сміт – дочці пастора, яка відіграла згодом важливу роль у політ. поглядах А. й увійде в історію як критик рабства й активістка за свободу жінок. Під впливом двоюрідного брата С. Адамса А. приєднався до радикального крила «патріотів», але постійно залишався прихильником «старої» англ. конституції, яку високо цінувала опозиція вігів в Англії. Виступав проти демонстрацій із застосуванням сили проти дій англ. парламенту.

Основні праці: «Нарис головних засад феодалного права» (1768), «Думки про владу» (1776).

А. увійшов у т. зв. «Комітет П'яти» (разом із Т. Джефферсоном, Б. Франкліном, Р. Лівінгстоном і Р. Шерманом), що склав проект Декларації Незалежності. Хоча цей проект був написаний в основному Джефферсоном, за його свідченням, саме А. відстоював цей проект у непростих дебатах щодо його прийняття в Конгресі.

Уже в 1760-ті роки А. проявляє себе як зрілий політ.-прав. мислитель. У невеликому «Есе про Спрагу Людини до Влади» (1763) він писав: «Жодна проста форма правління не може захистити людей від сваволі влади. Проста монархія незабаром перетворюється в деспотизм, аристократія незабаром перетворюється в олігархію, а демократія незабаром вироджується в анархію, таку анархію, що кожна людина буде робити те, що є правильним у її власних очах, і нічیه життя, власність, репутація або воля не буде в безпеці, і ... всі моральні чесноти та інтелектуальні здатності, всі сили багатства, краси, розуму й науки будуть підлеглі екстравагантним задоволенням, примхливому бажанню та огидній жорстокості одного або далеко не всіх».

А. почав свою політ. кар'єру як критик «Акту про гербовий збір» (Stamp Act, 1765), здобувши популярність статтями, надрукованими в «Бостонському віснику» і в 1768 р. його передруковано у Лондоні під назвою «Нарис головних засад феодалного права». Учасник Першого та Другого Континент. конгресів. Взяв участь у розробці та поставив підпис під текстом «Декларації незалежності США». Запропонував призначити Дж. Вашингтона командувачем Континент. армії, фактично висунувши його націон. лідером, майбутнім першим Президентом США. Мав вплив на створення Конституції штату Массачусетс (1779). У 1777-1779 – працює послом у Франції, з 1780 р. – у Голландії, 1785-1788 – у

Великобританії. Уклав у Гаазі в 1785 р. знаменитий прус.-амер. торгов. договір. Повернувшись в Америку, в 1789 р. був обраний віце-президентом. За період з 1789 по 1797 на посаді віце-президента США, проявив себе як консерватор, виступивши посередником у конфлікті між А. Гамільтоном і Т. Джефферсоном. Після 1801 р. займався фермерством.

У памфлеті «Нованглус, або Історія суперечки з Америкою, від її виникнення в 1754 р. дотепер», А. полемізував з Д. Леонардом, який захищав абсолютну владу брит. парламенту над колоніями. А. дав спростування цієї позиції пункт за пунктом, з урахуванням походження, характеру і юрисдикції непісаної брит. конституції. Він використав свої глибокі знання англ. та колоніальної юрид. історії і довів, що колоніальні законодавчі органи були повністю суверенні в їхніх внутр. справах, і що колонії були пов'язані з Великобританією тільки через Короля.

Як і більшість Батьків-Засновників, А. спочатку не ставив за мету повного відділення колоній від Великобританії і тільки після обурливих репресій і воєнних дій з боку англійців прийшов до цієї мети.

А. написав відомий відкритий лист губернатору «Дві відповіді Массачусетської Палати представників губернатору Хатчінсону», де аргументував колоніальний протест тим, що колоністи (американці) ніколи не були під владою Парламенту Великобританії, бо вони його не обирали. Єдиним їхнім зв'язком із Британією був король. На прохання конгресменів Півн. Кароліни у 1776 р. А. видає брошуру «Думки про владу», яка згодом стала впливовою у написанні конституцій багатьох штатів (колишніх колоній). У ній Адамс захищає республ. систему правління й аргументує доцільність існування бікамералізму (двопалатного законодавчого органу). Він також пояснює що виконавча та судова влади мають бути незалежними. Підтримував дружину у боротьбі проти використання рабської сили.

Під час виборчої кампанії, у якій балотувався, не проводив агітації, за нього це робила партія. Цей час провів удома в своєму місті Квінсі, а процес виборчих перегонів назвав дурною та злою справою. 04.03.1797 р. А. став другим Президентом США

Як федераліст вів політику, яка утверджувала владу федерального уряду над штатами. Видав Акт «Проти чужої антиурядової агітації», в якому заборонялося імігрантам та громадянам Америки критикувати федеральний уряд, що є прямим порушенням I статті Конституції. У зв'язку з чим, Дж. Медісон та Т.

Джефферсон написали «Резолюції Вірджинії та Кентукі».

Досить актуально для всіх молодих демократій звучать слова А.: громадяни «...мають право, безперечне, невід'ємне, незаперечне, божественне право на найстрашніший і завидний вид знання; я маю на увазі [знання] характерів і поведження їхніх правителів»

А. був інтелектуальним лідером консерват. крила революції, стверджуючи у своєму «Захисті Конституції США», що представників до Сенату слід обирати з-поміж багатих та освічених.

Зазнавши поразки на президентських виборах від Т. Джефферсона, А. назавжди відмовився від політ. діяльності. Він і його дружина Ебігейл стали засновниками прославленого в амер. історії сімейства політ. діячів, дипломатів та істориків. Зокрема, серед них був його син Джон Квінсі Адамс, перший повноважний посол Америки в Росії та шостий президент США.

Літ.: Тутов В. Д. Філософсько-політичні та філософсько-правові погляди Джона Адамса / В. Д. Тутов // Філософські обрії. – 2009. – № 22. – С. 145-161; Adams. An Essay on Man's Lust for Power, 1763 // Papers of John Adams. Vol. I: September 1755- October 1773 / Ed. Robert J. Taylor and others. – Cambridge (Ma), Harvard University Press, 1977.

Д. Зубрицька

Адорно Теодор Людвіг Візенгрундт (нім. *Theodor Ludwig Wiesengrund Adorno*; 11.09.1903, Франкфурт-на-Майні, Нім. імперія – 06.08.1969, Вісп, Швейцарія) – нім. соц. філософ, соціолог мистецтва й літ-ри, один із провідних представників Франкфурт. школи неомарксизму. Навчався у Віден. ун-ті, з 1931 року викладав у Франкфурт. ун-ті, у 1934 р. змушений емігрувати (спочатку до Великобританії, а у 1938 р. – до США). Повернувшись у 1949 р. до Німеччини, разом із М. Хоркхаймером заснував Франкфурт. Ін-т соц. досліджень, відомий як Франкфурт. школа соціології.

Основні праці: «Діалектика просвітництва» (1947, у співавт. із М. Хоркхаймером), «Авторитарна особистість» (1950).

Основні теми досліджень – критика суч. цивілізації та масової культури, авторитарність, відчуження людини, агресивність та антисемітизм. А. трактує історію Заходу як процес регресивних соц.-антрополог. змін, як патолог. прогресуючий процес безумства, зумовлений протиставленням «буржуазного» розуму природі, а також як втрату індивід.

свободи. Соціологізуючи теорію З. Фрейда, вважає, що когнітивні структури авторитаризму, антисемітизму та культурного конформізму є результатом «виснаження Его» безсилля людини у тотально керованому світі. Тому у знеособленій людини виникає прагнення опертися на якусь зовн. чинність (д-ву, харизмат. лідера та ін.), що заміщає авторитет батька.

У праці «Авторитарна особистість» А. досліджував авторитарний тип особистості, яка розглядалася як психолог. підґрунтя фашизму. У цьому типі особистості поєднані такі психолог. риси, як соц. консерватизм, догматизм мислення, схильність керуватися усталеними стереотипами, некритична готовність коритися будь-якому авторитетові, нетолерантне ставлення до іноземців та націон. меншин, до нетрадиційної сусп. поведінки тощо. Ці «перемінні» взаємопов'язані й утворюють єдиний синдром, певну структуру особистості, яка робить людину схильною до сприйняття антидемокр. пропаганди. Цей потенційно фашист. тип особистості легко сприймає тоталітарну ідеологію та становить загрозу для демократії.

При дослідженні авторитарного типу особистості були розроблені методики діагностики авторитарного потенціалу: шкала антисемітизму (А-S-шкала), шкала етноцентризму (Е-шкала), шкала політ.-екон. консерватизму (РЕС-шкала), шкала фашизму (F-шкала). У процесі дослідження, окрім опитувань, застосовувалися проєктивні методики та напівструктуровані глибинні інтерв'ю.

Витоки формування такого психолог. типу А. вбачав в особливостях первинної соціалізації у сім'ї, у тих стосунках, які існували між батьками та дітьми. Ієрархічні, авторитарні відносини між батьками та дітьми здатні вилитися у владно-орієнтовані установки залежності, які у політ. філософії та соц. світогляді спричиняють схилення перед усім, що видається індивідові «сильним», «могутнім» і презирливе ставлення до усього «слабкого». Від часу публікації праці «Авторитарна особистість», поняття «*авторитарна особистість*» і особливо викладена у праці концепція її формування були предметом інтенсивних наук. дискусій. Розкритиковано було твердження щодо прямої залежності між типом ранньої соціалізації та формуванням авторитарних установок, між психолог. і політ. авторитаризмом. Подальші дослідження, за свідчили, що у демокр. сусп.-ві психолог. авторитаризм не завжди спричиняє авторитарні політ. погляди.

Значне місце у доробку А. посідає осмислення суч. йому зах. музики («Філософія нової музики», 1949), яка розглядається як моделювання процесу відчуження людини в умовах пізнього капіталізму. Пізніше цей напрям естет.-соціолог. студій А. розвинувся у неомарксистську соціолог. «метакритику» процесів «фетишизації» суч. теорет. знання.

У 50-ті рр. А. з позицій неомарксистської «критичної теорії» критикує традиц. методологію соціології, вважаючи, що теоретичні побудови, засновані на підведенні індивідуального під загальне (метод генералізації) є апологетикою реального процесу придушення унікального індивіда «суспільною тотальністю».

Неомарксистська «критична теорія» А. була запозичена в 60-і рр. «новими лівими». Сам А. засудив ліворадикальний політ. екстремізм, відмежувавшись від «нових лівих». Нова хвиля популярності ідей А. пов'язана з ростом впливу радикальної антиглобалістської ідеології.

Лит.: Адорно Т. Исследование авторитарной личности / Т. Адорно. – М.: Серебряные нити, 2001. – 416 с.; Адорно Т. Теория эстетики / Т. Адорно. – К.: Основы, 2002. – 518 с.; Беньямин В., Адорно Т. Из переписки с Теодором В. Адорно // Беньямин В. Франц Кафка = Franz Kafka / Пер. М. Рудницкого. – М.: Ad Marginem, 2000. – 320 с.; T. W. Adorno, E. Frenkel-Brunswick, D. J. Levinson, R. N. Sanford: The Authoritarian Personality. Harper und Brothers, New York 1950. – 990 p.

І. Бекешикіна

Айзенштадт Шмуель Ноах (англ. *Shmuel Noah Eisenstadt*; 10.09.1923, Варшава – 02.09.2010, Тель-Авів) – ізр. соціолог, теоретик порівн. дослідження процесів модернізації. Отримав освіту у Єврей. ун-ті у Єрусалимі та у Лонд. школі економіки та політ. наук. Майже вся академ. кар'єра пройшла у стінах Єврейського ун-ту, в якому викладав до 1990 р. Викладав також у Чиказ., Гарвард., Стенфорд., Віден., Гейдельберз. та ін. ун-тах. Як вчений сформувався під впливом структурно-функціоналізму Е. Шилза й Т. Парсонса.

Основні праці: «Політична соціологія» (1955), «Імперські політичні системи» (1963), «Модернізація, протест та зміни» (1966), «Традиція, зміни та сучасність» (1973), «Революція і трансформація суспільств: порівняльне дослідження цивілізацій» (1978), «Багатолика сучасність» (тт. 1-2, 1987, 2000), «Європейська цивілізація у порівняльній перспективі» (1987), «Парадокси демократії».

Крихкість, стійкість та мінливість» (1999), «Фундаменталізм, сектантство і революції» (2000).

Праці А. присвячені головним чином політ. та істор. соціології, комплексному дослідженню соціокульт. трансформацій суч. сусп-в. Світове ім'я вчений здобув із публікацією праці «Імперські політичні системи». Хоча предметом дослідження монографії не є суто імперії (у цій книзі слова «empire», «polity» та навіть «society» постійно вживаються як синоніми), ця праця була оцінена за значний внесок у політ. соціологію свого часу. А. робить у ній систематизовану спробу порівняти кілька типів доіндустр. традиц. політій та узагальнити чинники, які впливали на їхню ефективність або неефективність у просуванні до «modern society». Видання містить майже сотню сторінок таблиць порівнянь специф. політ. систем («патримоніальних» та «дуалістичних кочівницько-осідлих» імперій, «феод. сусп-в» і «міст-д-в»), у яких використовується кілька видів метрик. Заг. гіпотеза полягає у такому: щоб стати ефективними, подібні системи мають бути спроможними мобілізувати, а також створювати нові, «вільно-плаваючі» матеріальні та культурні ресурси, звільнюючи їх від традиц. контролю, та мати підтримку принаймні кількох лідерів місцевого походження.

А. – один із найвпливовіших речників соціол. аналізу сусп-ва у термінах «традиція *versus* модерн». Він належить до вчених, які у 1970-1990-х рр. відмовились від західно-центристського уявлення про модернізацію і сформували школу численних модернів. А. критикував універсалістську та однолінійну модель модернізації, вважаючи, що вона є складним, багатоплановим процесом. Був далекий від схем, які зображали процес модернізації сусп-в як поступовий і стійкий рух уперед. На думку А., модернізація у різних регіонах світу не тільки була викликана різними причинами та йшла різними шляхами, а й у ході її здійснення виникали серйозні проблеми, протиріччя та конфлікти, насамперед, між зах. цінностями та нац. традиціями. У центрі уваги вченого були проблеми ініціативних груп і протестних рухів, які вносять ідеї соц. змін, а також механізми інституціоналізації та відтворення змін.

Лит.: Епархина О. В. Социальная революция в исторической социологии Ш. Эйзенштадта / О. В. Епархина // Гуманитарные и социальные науки. – 2012. – № 1. – С. 276-285; Каспэ С. Центры и иерархии: пространственные метафоры власти и западная политическая форма / С. Каспэ. – М.:

Моск. школа полит. исследований, 2007. – С. 52-53; Кутуев П. Порівняльно-історична соціологія модернізації: теоретизування Ш. Ейзенштадта / П. Кутуев // Соціальна психологія: Укр. наук.-практ. журнал. – 2007. – № 4. – С. 17-26.

О. Кукарцев

Анхольт Саймон (англ. *Simon Anholt*; 1961, Великобританія) – брит. політ. консультант, маркетолог, експерт в галузі брендингу країн, член Європ. культ. парламенту.

Основні праці: «Бренд Америка» (2004, 2009 перевид.), «Конкурентна ідентичність: нове у питаннях управління брендом нації, міста, регіону» (2007), «Території: ідентичність, імідж і репутація» (2010).

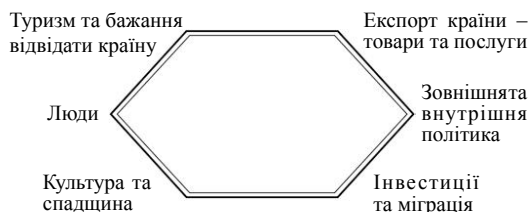
А. є автором концепції націон. бренду (Nation branding) (1996), увівши це поняття, у статті, опублікованій в англ. ж-лі «Brand management». Це започаткувало новий наук. напрям, що залучив велику кількість учених, які обрали для своїх досліджень бренд-маркетинг. У 2002 р. увів у наук. обіг поняття «брендинг місць» (place branding), у 2005 р.; перший рейтинг був опублікований у травні 2005 р. Засновник і видавець щорічних авторських досліджень «Індекс національних брендів» (Anholt-Gf Roper Nation Brands Index™), «Індекс бренду міст» (Anholt-Gf Roper City Brands Index™), «Індекс державних брендів» (Anholt State Brands Index™), у яких беруть участь понад 30 тис. осіб із 25 країн. У процесі досліджень вивчається міжнар. імідж 50 країн, 50 міст і 52 д-в Британської співдружності. А. редагує щокварт. ж-лу «Place Branding and Public Diplomacy» («Брендинг місць і суспільна дипломатія»).

Як політ. консультант працював із керівниками д-в, урядів й адміністрацій із понад 50 країн світу, головами багатьох міст і регіонів, а також з такими організаціями як Всесвітній банк, НАТО, ООН, МОК, ЄС та ін. щодо проблем підвищення ефективності екон., політ. і культ. взаємин із ін. країнами.

На думку А., стратегія брендингу д-ви полягає у визначенні найбільш реалістичного, найбільш конкурентоздатного, найбільш переконливого стратег. бачення д-ви або регіону. А. акцентує увагу на реалістичності, а також відзначає, що основним ресурсом більшості регіонів або т. зв. «брендовою есенцією» є люди, які там живуть, і продукція, що там виробляється.

Майже класичною стала схема вартості націон. брендів А., що є шестикутником: туризм, експорт, зовн. та внутр. політика, інвестиції, культура і народ. З погляду А., заг. імідж бренда будь-якої країни, як правило, максимально поліпшується у тому випадку,

коли всі вершини шестикутника підкоряються єдиній стратегії:

Літ.: Анхольт С. *Бренд Америка* / С. Анхольт, Дж. Хильдрет. – М.: *Добрая книга*, 2010. – 232 с.; Анхольт С. *Брендинг: дорога к мировому рынку* / С. Анхольт. – М.: *Кудиш-Образ*, 2004. – 272 с.; *Маркетинг мест. Привлечение инвестиций, предприятий, жителей и туристов в города, коммуны, регионы и страны Европы* / [Ф. Котлер, К. Асплунд, И. Рейн, Д. Хайдер]. – СПб.: Изд-во «*Стокгольмская школа экономики*», 2005. – 382 с.; Семченко О. А. *Национальный брендинг: основные коммуникаторы и каналы коммуникации* / О. А. Семченко // *Перспективи*. – 2012. – № 3. – С.117-123; Семченко О. А. *Іміджева політика України: монографія* / О. А. Семченко. – К.: *ВЦ «Академія»*, 2014. – 272 с.

А. Сіленко

Айртон Генрі (англ. *Henry Ireton*; 1611, хрещений 03.11.1611, Аттенборо, Ноттінгемшир, Центр. Англія – 26.11.1651, Лімерік, Ірландія) – діяч Англ. революції XVII ст., генерал парламент. армії, ідеолог помірних індепендентів, сподвижник О. Кромвеля. Вивчав право в Оксфорді. З початком громадян. війни А. встав на бік парламенту. Став одним із організаторів нової армії (т. зв. армії «Нової моделі», в якій зайняв пост генерал-комісара). У 1645 р. А. був обраний до Довгого парламенту. У 1646 р. він одружився на 22-річній дочці Кромвеля – Бріджит. Один із організаторів і учасників суду над Карлом I (підписав йому смертний вирок). Як помічник Кромвеля відправився в 1649 р. в Ірланд. похід, а після від'їзду Кромвеля до Шотландії, залишився в званні лорда-правителя Ірландії. Помер під час облоги Лімеріку від лихоманки, був похований у Вестмінстерському абатстві. Після реставрації династії Стюартів, 30.01.1661 р., на 12-річницю страти Карла I, тіло його було викопано із землі, повішено, потім обезголовлене і поховано під тією ж шибеницею, голова майже 24 роки була виставлена у Вестмінстерському абатстві.

Основна праця: «Пункти пропозицій, що запропоновані армією» (1647) – проект нової конституції Англії.

А. допоміг Кромвелю розробити концепцію реформи парламент. армії. Парламент

прийняв концепцію армії «Нової моделі» і підтвердив це постановою Палати общин від 15.02.1645 р. Замість кол. територ. ополчення окремих графств, яке іноді відмовлялося воювати за їх межами, було засновано нову регулярну армію, централізовано фінансовану громад. коштами. 19.02.1645 р. парламент, приймаючи постанову про регулярну англ. армію передбачив уніфік. форму одягу – «червоний мундир із сукна хорошої якості» на відміну від білих каптанів солдатів короля Карла I. У народі армія парламенту отримала назву як «залізобоких», «круглоголових», так і «Червоної армії», а королівська – «Білої армії». 03.04.1645 р. був прийнятий «Ордонанс про самозречення», за яким члени парламенту не мали права обіймати військ. посади. Офіц. корпус армії «Нової моделі» став складатися з людей, які виявили здатність вести за собою ін. Геніальною була теза про те, що «для боротьби з людьми честі треба мати людей релігії» (тобто армію з ін. ідеолог. платформою). Шотландський полководець Леслі, що мав досвід Тридцятирічної війни, сказав про армію «Нової моделі» так: «Європа ніколи не мала кращих солдатів».

А. – автор більшості петицій і звернень армії до парламенту. У «Пунктах пропозицій» і особливо в дебатах, що розгорнулися на конференції в Патні (жовтень, 1647), А. виступив прихильником «Традиційної конституції» (передбачала збереження короля та двопалатного парламенту) і рішучим ворогом «народоправства». Левелерській теорії народного суверенітету А. протиставив вчення «про громадянське сусп-во», як сукупності власників – землевласників і купців. Він вважав, що власність – найважливіша основа всього королівства. Знищивши її, знищили б усе. А. заперечував теорію природного права, оскільки природне право дає можливість кожному, хто потерпає від нужди, зазіхати на чуже майно. Обґрунтовував право власності як цивільне, а не природне право. «Ні закон Бога, ні закон природи не дають мені власності, – наполягав А. – Власність є встановлення людської конституції». Позаяк власність установа правом д-ви (і те й інше – результат договору), воно повинно її надійно охороняти. Гарантією власності – влада великих власників. Тільки за цієї умови «свобода може бути дана, а власність не буде зруйнована». Рішуче заперечуючи «заг. виборче право», А. не приховував, що він побоюється за «цілість власності»; виборче право для А. – «право власників», носіїв «постійного інтересу» в д-ві. Після 1649 р. бачив в Англії вже республіку із цензовим виборчим правом.

Кромвель знаходився під сильним впливом А.: за висловом одного сучасника, «Кромвель загвинчував гайки, викувані в кузні Айртона».

Лит.: Английская буржуазная революция XVII века / Под ред. Е. А. Косминского и Я. А. Левицкого. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – Т. I. – 494 с.; Т. II. – 384 с.; Барг М.А. Кромвель и его время / Под ред. С. Д. Сказкина. – Изд. 2-е. – М.: Учпедгиз, 1960. – 244 с.; Ramsey R. W. Henry Ireton. – London: Longmans, Green, 1949. – ix, 221 p.

М. Требін

Айхлер Віллі (нім. *Eichler Willi*; 07.01.1896, Берлін, Нім. імперія – 17.10.1971, Бонн, ФРН) – політ. діяч, теоретик Соціал-демократичної партії Німеччини (СДПН). Народився у сім'ї робітника. У 1915-1918 рр. – воював на фронтах Першої світ. війни. З 1919 р. – член СДПН. У 1924-1927 рр. – секретар філософа Л. Нельсона. У 1927 р. очолив створений Л. Нельсоном Міжнар. соціаліст. бойовий союз (ISK). У 1931-1933 рр. – ред. ж-лу ISK. Після приходу А. Гітлера до влади емігрував. У 1934-1938 рр. жив у Франції, у 1939-1945 рр. – у Лондоні, де створив центр керівництва підпільними групами ISK; співробітник нім. служби ВВС, видавав антифашист. літ-ру. Після повернення до Німеччини у 1946-1951 рр. редагував «Рейнську газету», у 1946-1971 рр. – видавав щомісячник «Дух та дії». У 1946-1968 рр. – член виконкому СДПН, комітетів СДПН зі зовн. і культ. політики. У 1947-1953 рр. – керівник СДПН у регіоні Середнього Рейну. Очоловав комісію з розробки Бад-Годесберзької програми СДПН (1959). Член екон. ради англо-амер. зони окупації (1948-1949). З 1947 р. – депутат ландтагу землі Півн. Рейн – Вестфалія. Депутат Бундестагу (1949-1953). Член Європейської Ради. Після 1968 р. – член правління Фонду Ф. Еберта.

Основні праці: «Росія та Комінтерн» (1942, у співавт. з В. Ханзенем), «Християнство та соціалізм» (1950), «Соціалізм як прикладна етика» (1954), «Держава як соціальна демократія» (1954), «Дорога до свободи» (1955), «Основні цінності та основні вимоги демократичного соціалізму» (1962), «Політична роль Годесберзької програми: до десятої річниці її прийняття» (1969), «Індивід та суспільство у розумінні демократичних соціалістів» (1970).

Погляди А. сформувалися під впливом ідей Л. Нельсона та неокантіанства в цілому. Він відкидав наявність закономірностей розвитку сусп-ва. Визначальним чинником розвитку сусп-ва вважав не економіку, а розум

людини, яка відповідальна за себе, керується етичними принципами та намагається їх реалізувати. Звідси концепція «*етичного реалізму*», за якою людина, виходячи з того, що є зараз, постійно думає про те, що має бути. Не відкидаючи існування класів, А. зауважував, що вони «не стоять поруч із індивідами, вони з них складаються». Тому він ставить особистість у центр політ. теорії та практики. Не заперечуючи факту класової боротьби, вважав розкол на класи злом і намагався надати класовій боротьбі етичного змісту, стверджував, що вона має вестись не за заміну одного пануючого класу іншим, а за впровадження етичних принципів.

Етичними принципами соціал-демократії А. визначає свободу, справедливість та солідарність («етична тріада»). В основі його концепції є думка про їх взаємообумовленість. Суперечність між свободою та рівністю долається через рівність шансів всіх на формування життя в особистому, культ. та екон. і політ. відношеннях, на доступ до освіти та добробуту, на рівноправну участь у формуванні долі д-ви і сусп-ва. Це й є критерієм справедливості, без якої свобода є свавіллям найсильнішого. Але А. визнає, що навіть рівність у застосуванні поняття свободи не в змозі подолати усі соц. недоліки. Тому невід'ємним принципом соціал-демократії є солідарність, яка вказує на необхідність єднання людей у прагненні гідного спільного життя.

Значно вплинув на погляди А. щодо соціалізму досвід СРСР, де ліквідація приватної власності на засоби вир-ва не призвела до знищення експлуатації, та ФРН, де політика повної зайнятості, співучасть робітників в управлінні, профспілки обмежили владу власників засобів вир-ва. А. мав вирішальний вплив на відмову СДПН від структурної моделі соціалізму та від погляду на нього як мету соціал-демократів. Цією метою є знищення експлуатації, утвердження свободи гідності людини. Він не заперечує можливості соціалізації власності, але вважає її лише одним із засобів реалізації цілей. Отже, соціалізм, за А., перестає бути чіткою моделлю, натомість стає процесом ствердження гідності людини. Бад-Годесберзька програма СДПН, головним розробником якої був А., стверджує: «Соціалізм є завданням, яке не припиняється».

Свобода гідності реалізується через політ. діяльність. Поєднувальною ланкою між ними є етичні принципи соціал-демократії. На думку А., вони можуть бути реалізовані лише в умовах демократії. Він вважає, що ці принципи насправді відстоює більшість соц.-політ. сил. Їх світоглядні розбіжності

впливають не стільки на зміст принципів, скільки на їх обґрунтування. Розбіжності в обґрунтуванні не повинні впливати на співробітництво в ім'я реалізації цих принципів. СДПН у Бад-Годесберзькій програмі відмовляється від ідеолог. монізму. Віднині членом партії може бути не лише той, хто поділяє ідеї марксизму, а кожен, хто відстоює принципи свободи, справедливості та солідарності, незалежно від їх світоглядного обґрунтування. Керуючись цим, А. докладає зусиль для нормалізації відносин соціал-демократів із католицизмом. Важливість цього зумовлювалася популярністю християн. демократів у ФРН. За ініціативою А. у 1968 р. у Токіо відбулася конф. «Етичні та соціальні вимоги світових релігій до сучасного сусп-ва».

Подальший розвиток ФРН лише частково підтвердив ідеї А. Хоча уряди 1969-1982 рр., які очолювала СДПН, багато зробили для подолання безробіття, соц. розривів, просування співучасті в управлінні вир-вом, соціал-демократи зіткнулися з низкою проблем. Збільшення соц. допомоги не стимулювало прагнення до гідного способу життя, а, навпаки, за умов екон. кризи призвело до зростання кредитів, що перекладало проблеми не на заможні верстви, а на майбутні покоління. Не мала успіху політика «створення власності». Капіталізація частки зарплати в заощадження та акції з низьким номіналом сформувала доходи в середньому нижче тижневої зарплати. Натомість посилювся вплив бюрократії, а за умов інтенсифікації тероризму зміцніли репресивні органи.

Літ.: Айхлер В. Етичний реалізм. Вибрані праці з питань соціал-демократичної теорії / Айхлер В. – К.: Основні цінності, 2001. – 192 с.; Майер Т. Демократический социализм – социальная демократия. Введение / Майер Т. – К.: Основні цінності, 2000. – 188 с.; Мацонашвили Т. Н. Общественно-политические взгляды Вилли Айхлера / Мацонашвили Т. Н. – М.: ИНИОН РАН, 1993. – 46 с. Миллер С. Краткая история Социал-демократической партии Германии / С. Миллер, Х. Поттхофф. – К.: Основні цінності, 2000. – 375 с.

Є. Перегуда

Аквінський Тома (лат. *Thomas Aquinas*, італ. *Tommaso d'Aquino*; 1225/26, Аквіно, Сицилій. королівство – 07.03.1274, Фоссанова, Італія) – філософ, теолог, монах ордену домініканців, представник середньовічної схоластики.

Основні праці: «Сума проти язичників» (1261-1263), «Про правління володарів» (1265-1266), «Сума теології» (1266-1274).

А. вивів теорію симфонії двох влад: світської (управляє зовн. діями людей) і церковної (управляє їх душами). Вважав, що держ. влада поширюється тільки на земні справи; церковна влада вирішує духовні справи, світським державцям слід їй підкорятися, так як Папа Римський є намісником Бога на землі. А. вважав, що розум має бути підпорядкований вірі. Д-ва повинна охороняти віру, катол. церкву. А. стверджував божественну сутність держ. влади, але не конкретного окремого правителя, який цілком може бути гріховний. При зіткненні інтересів церкви та д-ви допускав можливість народного антиуряд. повстання проти антибожественного режиму.

Услід за Арістотелем, А. виділяв три пари форм д-ви (у кожній справедлива та несправедлива): монархія – тиранія, аристократія – олігархія, політія – демократія. Найбільш природною формою правління А. вважає монархію, монарх має уособлювати весь народ і піклуватися про нього. Республ. форма правління А. не подобалась за різноманітність джерел і форм владарювання, через які недалеко і до гріха.

А. підкреслював неминучість рабства як покарання за людські гріхи, справедливість станового поділу сусп. структури. А. різко виступав проти еретиків, допускаючи їх страту, виправдовував необхідність інквізиції.

Видання загальнообов'язкових законів А. вважав осн. ознакою держ. влади. Закони поділяв на категорії: *вічний закон* – головний, керуючий світом і природними схильностями живих істот Божественний розум; *природний закон* – відображення вічного закону в усіх живих істотах, фундамент позитивного права, що полягає в законах природи і моралі; *людський закон* – позитивне право, засноване на природному праві, розширює його трактування. Однак, іноді людський закон не збігається з нормами природного закону; *Божественний закон* – Святе Письмо. Порушення будь-якого закону карається. Говорячи про законотворчість держ. влади, А. мав на увазі лише можливість видання державцями норм людського закону, а аж ніяк не вічного, природного або Божественного закону.

А. сформулював п'ять доказів буття Бога, описаного як першопричину та кінець суцього. Визнаючи відносну самостійність природного буття і людського розуму (що виразилося у визнанні природного та людського законів), А. проте стверджував, що природа завершується в Божественній благодаті, розум – у вірі. Бог як шлях, істина й життя ототожнюється зі щастям: «Бог за своєю сутністю є щастям, яке не належить нічому іншому». Ніхто за своєю

сутністю не може бути щасливий, але може бути щасливий тією мірою, якою він наближається до Бога, тобто до Того, Хто є самим щастям.

Людина, на думку А., має раціональну природу: «Розум є наймогутніша природа людини». Призначення людини – розуміти й діяти з розумінням. Людська душа, іменована інтелектом чи розумом, є щось безтілесне і самосуше. Людині природним чином властиво осягати мету, до якої тяжіє будь-яка річ, природний порядок речей, завершенням якого є вище благо – Бог. Бог є первопричиною всіх речей як їх зразок. Бог є само благо і краса. У земному вимірі розум знає добро й зло у речах і діях, що нижче Бога. Це і є суть вільної розумної волі: розум – причина свободи. Людина вільна в тому значенні, що, йдучи до мети, вона веде себе сама; людина грішить саме тому, що вільна – вільна віддалятися від мети й забувати універс. закони, які відкриваються розумом і одкровенням божества.

Для А. витоки фізичного та морального зла – можливість кінцевого буття, в межах якого нам знайомі мутації й смерть, свобода раціональних істот, які не визнають своєї спорідненості з Богом. Зло – у непідкореності Богу, втраті зв'язку й пам'яті про фундаментальну залежність від нього. Корінь зла в псуванні духу й свободи. Зло, яке складається з недосконалості дій, незмінно має свою причину в недосконалості особи. Однак в Богові немає ніякої недосконалості. Тому зло не може бути введено до Бога як до своєї причини.

А. визначає людину як мікрокосм, як цілісність. Початком цієї цілісності є душа. Душа містить всю природу людини – від найнижчих до найвищих її проявів. Чим сильніше в людині душа, чим більше душа домінує над матерією, тілесним початком, тим більше в людині здібність до пізнання. Ті чи інші типи чуттєвого чи розумового пізнання не існують в чистому вигляді. На кожне враження відкликається ніби вся людина. При цьому пізнання завжди збагачує того, хто пізнає.

Аналізуючи проблеми власності, А. пристосовує свої міркування до умов, коли церква стала власником величезних багатств. Власність розглядалася як дар Бога людям; нею, на думку А., потрібно користуватися із почуттям відповідальності перед дарителем. Для виправдання багатств церкви, які так не узгоджувалися з проповіданням нехтування земними благами, використовувалася теза Августина: лише праведні можуть розподіляти спільну власність. Тобто, церковне майно – колект. власність, а духовенство лише його розподіляє; майно використовується

ними не у власних інтересах; власність – це відповідальність й опіка. Демонструючи вірність християн. ідеалу, теолог повторював, що ніхто не повинен мати більше власності, ніж потрібно для задоволення його потреб. Він підкреслював, що усяка власність повинна служити заг. благу і що для задоволення потреб неіснуючих допустимо використовувати достаток заможних. Як і Арістотель, А. застуджував лихварство.

А. завершив буд-во системи ідеологічного обґрунтування могутності катол. церкви. Його вчення – *томізм* – через притаманний йому раціоналізм було зустрите вороже. У 1277 р. ун-ти Парижа та Лондона засудили праці філософа. Але вже в XIV ст. томізм став доктриною домінікан. ордену. У 1879 р. Папа Римський Лев XIII оголосив вчення Томи «єдино істинною філософією католицизму». Від цієї дати веде відлік існування *неотомізму* – потужної течії суч. філософії та політ. думки.

Лит: Баумейстер А. Тома Аквінський: вступ до мислення. Бог, буття і пізнання / А. Баумейстер. – К.: Дух і літера, 2012. – 408 с.; Боргош Ю. Хома Аквінський / Ю. Боргош. – 2-е изд. – М.: Мысль, 1975. – 182 с.; *Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. М., 1991. – С. 494; Философский словарь / авт.-сост. С. Я. Подопригора, А. С. Подопригора. – Ростов н/Д: Феникс, 2013. – С. 483-486.*

Т. Бельська

Александр Джефрі Чарльз (англ. *Jeffrey Charles Alexander*; 30.05.1947) – амер. соціолог, основоположник соціолог. неофункціоналізму та культуральної соціології, теоретик громад. сусп-ва. Отримав ступінь бакалавра у Гарвард. ун-ті (1969) і докторську ступінь у Каліфорн. ун-ті в Берклі (1978). Працював в ун-ті Каліфорнії в Лос-Анджелесі (з 1974 р.), у Йельс. ун-ті (з 2001 р.). Проф. соціології (Lillian Chavenson Saden проф. соціології; з 2004 р.), співдир. Центру соціології культури.

Основні праці: «Теоретична логіка в соціології» (1982), «Неофункціоналізм» (1985), «Після неофункціоналізму: дія культура і громадянське суспільство» (1997), «Сенси соціального життя. Культурна соціологія» (2003), «Культурна травма та колективна ідентичність» (2005), «Уотергейт як демократичний ритуал» (2012), «Темний бік модерності» (2013).

Неофункціоналізм А. був сформований на критиці функціоналізму, як непрогресивного через власний «антиіндивідуалізм», «анта-

гонізм до змін», «консерватизм», «ідеалізм» і «антиемпіричний ухил». Спроби подолати це еволюційним шляхом не мали успіху. Категорія «неофункціоналізм» була введена в наук. обіг А. в однойменній праці 1985 р. і визначалася як самокритичний напрямок функціональної соціол. теорії, який прагне розширити інтелектуальні горизонти функціоналізму, зберігаючи його теорет. основу. В інтерпретації А., неофункціоналізм базується на теорії соц. дії та соц. структур. У неофункціоналізмі, соціум розглядається як інтегрована та стабільна соц. система. Сусп-во, за А., знаходиться у стані динамічної рівноваги, яка може бути порушена. Це – соц. зміни, які є наслідком не лише соц. диференціації сусп-ва та дисфункцій самої системи, а й впливу інших чинників, зокрема екон. А. виділяє 5 принципів неофункціоналізму: 1) сусп-во – система символічно пов'язаних елементів, які, взаємодіючи, утворюють структуру відокремлення (захисту) системи від довкілля; 2) соц. порядок (урівноваженість системи) має не тільки раціональну, але й ірраціональну природу; 3) урівноваженість системи – початковий дискретний момент часу для функціонального аналізу, а не описова характеристика існування індивідів у реальних соц. системах; 4) соц. зміни створюють не згоду та гармонію, а індивідуальні й інституційні спотворення; 5) неофункціоналізм є незалежним від інших рівнів соціолог. аналізу. Незважаючи на своє захоплення неофункціоналізмом, А. був змушений наголосити, що його слід визнати швидше тенденцією, ніж розробленою теорією.

Під впливом ідей М. Фуко та Ф. Сосюра А. сформував свій проект *культурсоціології*. У її контексті, усі соц. елементи розглядаються як опосередковані культ. кодами, значеннями. Елементи соц. системи й соц. дії можуть бути зрозумілі як текст. Культура, за А., – довкілля кожної дії. Культ. безлічі складаються з культ. кодів, утворюючи потужну структуру символічних стосунків, незалежних від конкретної волі або мови соц. діяча. Культ. коди побудовані на знаках. Кодування як класифікація висловлює організаційний ресурс, організацію культ. сенсу. Метою культуросоціології є зв'язок семіотичних кодів із соц. та псих. середовищем у їх дії. А. виділяє такі базові положення культуросоціології: 1) завдання культуросоціології – зрозуміти глибоко вкорінені культ. структури (добро і зло, Бог і Вітчизна, цивілізація і хаос); 2) головним сенсом у розумінні культ. структур є співвідношення матеріалізму та ідеалізму, або матеріальних та ідеальних аспектів; 3) культуросо-

ціологія робить колективні смисли та ідеї, які правлять світом, центральним предметом; 4) культ. структури і смисли підсвідомі, але виробляються сусп-вом і можуть бути як явними, так і прихованими; 5) культуросоціологія ґрунтується на діалектиці теорії та практики, теорії й емпіриці – культура є не річчю, а вибором, не залежною змінною, а «ниткою», що пронизує кожну соц. форму. Культурсоціологічний підхід використовується А. у прикладних дослідженнях, зокрема у роботі «Уотергейт як демократичний ритуал» (2012), де аналізується динаміка, механізми та наслідки публічного резонансу цієї події. А. вибудовує пояснювальну модель на основі культуросоціологічної теорії. Ця модель дозволяє детально реконструювати формування соц. консенсусу на кількох рівнях культ. структур і пояснити його зв'язок із основними елементами сусп.-політ. контексту, публіч. ритуалами та перформансами, політ. лояльністю. Останню А. розуміє буквально як «вірність» певній групі людей, ідеї, чи конкретній персоні (Р. Ніксону під час «Уотергейту»).

Погляди А. щодо громад. сусп-ва безпосередньо пов'язані з культуросоціологічним підходом і виражені у таких засадничих принципах: 1) соц. топологія громад. сусп-ва – особлива культ. підсистема, характеристиками якої є дискурси, соц. коди, символ. концепти, колективні смисли та практики, властиві культ. системі; 2) культ.-символічна специфіка громад. сусп-ва потребує нових теоретичних підходів і синтезів («ціннісний аналіз» (value analysis) або «культурний підхід» (cultural approach); 3) громад. сусп-во є громадським нормативним ідеалом і формує значення «доброго» або «поганого», «справедливого» або «несправедливого» у багатьох сферах (або підсистемах) життєдіяльності сусп-ва.

Як один із засновників неофункціоналізму та культуросоціології, А. неодноразово критикувався класичними функціоналістами та представниками соціології культури. Однак, ефективне практичне застосування підходів, запропонованих А., у вивченні сусп.-політ. явищ і процесів, а також громад. сусп-ва доводять їх виправданість і нагальність.

Лит.: Александр Дж. Уотергейт как демократический ритуал / Дж.Александр // Социологическое обозрение. – 2012. – № 3. – С. 77–104; Питцер Дж. Современные социологические теории / Дж. Питцер. – 5-е изд. – СПб.: Питер, 2002. – 688 с.; Семашко Л. М. Смыслы культурной социологии / Семашко Л. М. // Телескоп. – 2004. – № 2. – С. 50–53; Степаненко В. П. Гражданское общество как дискурс и социальный нормативный порядок в со-

циології Джейффри Александера / В. П. Степаненко // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* – 2006. – № 2. – С. 5-24; Entrikin J. Nicholas. *Introduction: Jeffrey Alexander on materiality / J. Nicholas Entrikin // Environment and Planning D: Society and Space, 2008.* – V. 26. – P. 778-781.

Т. Нагорняк

Алексєєв Микола (рос. *Алексеев Николай*; 01.05.1879, Москва, Рос. імперія – 2.03.1964, Женева, Швейц. конфедерація) – рос. філософ, правознавець, державознавець, ідеолог євразійства. Закінчив юрид. ф-т Моск. ун-ту (1906); учень П. Новгородцева. Екстраординарний проф. Моск. ун-ту (1917-1918). У 1918 р. переїхав до Києва. Пізніше був обраний проф. Таврійського ун-ту в Сімферополі. З 1921 – в еміграції: проф. Рос. юрид. ін-ту в Празі (1922-1931); проф. Рос. наук. ін-ту в Берліні (1924-1933); проф. Рос. юрид. курсів в Сорбонні (1934-1939); проф. Белград. ун-ту (1940-1942, 1945-1950). З 1950 – у Женеві, де займався літерат. працею.

Основні праці: «Основи філософії права» (1924), «Власність і соціалізм. Досвід обґрунтування соціально-економічної програми євразійства» (1928), «Шляхи і долі марксизму. Від Маркса і Енгельса до Леніна і Сталіна» (1936), «Ідея держави. Нариси історії політ. думки» (1955), «Російська імперія в її історичних витоках» (1958).

Із початку 1920 рр. А. бере найактивнішу участь в євразійському русі, розробляючи та відстоюючи євразійське трактування д-ви та права. У зах. версії права А. бачить зв'язок із індивідуаліст. доктриною свободи індивідуума щодо ін. індивідуумів, власності, д-ви, соц. ін-тів. А. наголошує, що зах. право спирається на Старий Завіт. А. вказує на таку закономірність – вороже ставлення до д-ви корениться в старозавітній традиції, політ. лояльність сходиться до новозавітніх ідей. «Істор. покликанням єврейського народу» стало «розвінчання божественного авторитету держ. влади». Старозавітна ідеальна д-ва – це теократія: «Бог панує над народом за посередництвом своїх медіумів – пророків і суддів», які суть первосвященики, а не земні царі. США є вищою формою д-ви старозавітного типу, свідомо скопійованого з мойсеєвої д-ви, де колінам відповідають штати, кожен із яких – демократ. республіка, а Сенат і Палата представників – дванадцять і сімдесят старійшинам у Мойсея.

У Новому Завіті, крім тексту Апокаліпсису, послідовно проводиться ідея послуху земній владі. Для Східного християнства

новозавітна традиція завжди була пріоритетною. Згідно А., східно-християн. ідеал д-ви – це «органічна д-ва» під верховенством Царя-Отця, як би єдиного організму за типом родини. Рос. оптимум д-ви є «тяглова д-ва», для якої домінують обов'язки, а не права. Євразійське трактування д-ви йде цим шляхом, слідує органічній установці традиції. Сусп-ва з її перевагою цілого – нації, д-ви, церкви, а не індивідуумів. Євразійство, стверджує А., не заперечує демократію, а виробляє свою концепцію демократії. Євразійський ідеал демократ. д-ви – це «демотія».

Демотія становить собою органічну демократію, що спирається на принцип співучасті народу у своїй власній долі, в т.ч. співучасті у доленосних рішеннях – народного духу, який виростає із заг. природного шляху крізь історію всього народу в особі мертвих, живих і ще не народжених. Демотія у А. необхідно поєднується з «ідеократією» – підпорядкуванням соц. життя конкретному ідеалу, який зобов'язаний культурі, релігії та духу нації та д-ви. Цей ідеал залишається постійною величиною, незважаючи на будь-які політ., ідеол., етнічні, реліг. катаклізми.

На демотії й ідеократії заснований євразійський тип «д-ви правди», який складається з таких елементів, як «православна правова монархія», «козацька вольниця», «ідея диктатури», «сектантське розуміння д-ви». Майбутня православна правова д-ва, вважає А., поєднуватиме в собі «тверду владу» (диктатура), «народоуправство» (вольниця), «служіння соц. правді» (сектантство). Така д-ва буде «гарантійною д-вою»; гарантії будуть підтверджені в конституції. Основа цієї конституції – Декларація обов'язків д-ви. Життєздатність такої д-ви забезпечуватиметься народними масами, як його захисниками і співробітниками, але ніяк не опозицією. Особливою відзнакою гарантійної д-ви є наявність «демотичної провідної верстви». Саме така гарантійна д-ва, за А., і є справжньою д-вою Спільної Справи – *respublica*.

Літ.: Алексєєв Н. Н. Идея «Земного Града» в христианском вероучении / Н. Н. Алексєєв // Путь. Орган русской религиозной мысли. Книга 1. (I-VI). – М.: Информ-Прогресс, 1992. – С. 553-569; Алексєєв Н. Н. Русский народ и государство / Н. Н. Алексєєв. – М.: Аграф, 1998. – 640 с.; Алексєєв Н. Н. Христианство и идея монархии / Н. Н. Алексєєв // Путь. Орган русской религиозной мысли. Книга 1. (I-VI). – М.: Информ-Прогресс, 1992. – С. 659-670; Альбов А. П. Николай Алексєєв: между стихией и Логосом / А. П. Альбов, Д. В. Масленников, М.

Б. Ревна // *Основы философии права. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского юрид. ин-та, 1998. – С. 3-18.*

І. Шенгеля

Аллісон Грехам Тіллетт (англ. *Graham Tillet Allison*; 23.03.1940, Шарлотт, Півн. Кароліна, США) – амер. політолог, провідний аналітик амер. політики націон. безпеки, оборонної політики, проблем ядерного тероризму. Закінчив Гарвард. ун-т (1962), два роки навчався в Оксфорд. ун-ті. Повернувся до Гарвард. ун-ту для здобуття ступеня д-ра філософії з політ. наук (1968). Викл. (1968-1970), доц. (1970-1972), проф. (1972-1977), декан Вищої школи держ. управління ім. Дж. Ф. Кеннеді при Гарвард. ун-ті (1977-1989). З 1960-х рр. займається проблемами націон. безпеки, був спец. радником міністра оборони (1985-1987), координував стратегію та політику щодо д-в кол. СРСР. Помічник міністра оборони США з політ. питань та планування (1993-1994). Нагороджений Президентом Б. Клінтоном медаллю за «зміну відносин з Росією, Україною, Білоруссю і Казахстаном, що сприяло зменшенню колишнього радян. ядерного арсеналу». Нині дир. Центру з науки і міжнар. відносин ім. Белфера і почесний проф. держ. упр. ім. Д. Діллона Вищої школи держ. упр. ім. Дж. Ф. Кеннеді. Є класиком суч. політології; навчання у нього пройшли багато відомих політиків, дипломатів, держ. діячів, як США, так і ін. країн.

Основні праці: «Сутність рішення: Пояснення кубинської ракетної кризи» (1971), «Зміни зовнішньої політики: Організаційний зв'язок» (1976), «Ядерний тероризм: Найстрашніша катастрофа, яку можна подолати» (2004).

У своїх наук. роботах А. піднімає найважливіші питання кін. ХХ – поч. ХХІ ст., у т.ч. пов'язані з розв'язанням кубин. ракетної кризи, загрозою отримання терористами ядерної зброї і її застосування; він розглядає комплекс заходів, який має бути прийнятий як на націон., так і на міжнар. рівні для запобігання ядерного тероризму. А. описав, зіставив і проаналізував усі основні моделі у процесі прийняття зовнішньополіт. Рішення (кн. «Сутність рішення: Пояснення кубинської ракетної кризи»). Послідовно розглядаючи раціон., організац. та бюрократ. моделі (які він іменує відповідно моделями I, II і III, щоб уникнути непорозумінь, пов'язаних із вживанням термінів з повсякденного життя, а також вправуючи критику опонентів, які вказують на невизначеність цих понять) і порівнюючи їх один із одним з точки зору вихідних аналіт.

підстав, панівних типів суджень і заг. положень, А. робить висновок: вибір і здійснення політики націон. безпеки США визначаються організац. процедурами та бюрократ. політикою, а не раціон. розрахунками або навіть не політ. цілями вищих керівників країни. Запропонована модель прийняття рішень вимагає приділяти більше уваги ролі та впливу вищого керівника, який приймає рішення, зокрема впливу різних індивід. стилів, розуміння й оцінки переваг, а також психолог. реакцій на величезний обсяг одержуваної інформації та її суперечливий характер. На його думку, для такої бюрократ. орг-ції як система органів націон. безпеки США, позиція президента не настільки істотна. Важливі рішення з питань націон. безпеки приймаються й реалізуються не на основі зробленого президентом вибору, а на базі менш очевидних дій окремих працівників бюрократ. апарату. При цьому останні фактично завжди мають власні націон., організац., політ. та особисті схильності. Погляди А. стали найпоширенішим поясненням того, яким чином приймаються і здійснюються рішення у сфері націон. безпеки. Широко визнано, що його роботи зробили винятково важливий вплив на аналіз рішень із питань націон. безпеки, а також на політику президентів США. Це призвело до значного зниження ролі ядерного чинника у міжнар. політиці.

А. також є автором і багатьох ін. з проблем міжнар. безпеки, зокрема в роботі «Від холодної війни до тристороннього співробітництва в азійсько-тихоокеан. регіоні. Сценарії розвитку нових відносин між Японією, Росією і Сполученими Штатами» (1992), він описує проблему з точки зору необхідності подолання рад. ядерної загрози. В останні роки найважливішою проблемою для А. є загроза ядерного тероризму. У книзі «Ядерний тероризм. Найстрашніша катастрофа, яку можна подолати», він піднімає питання, пов'язані із загрозою отримання терористами ядерної зброї і її застосування. А. розглядає також комплекс заходів, який має бути прийнятий як на націон., так і на міжнар. рівні для запобігання ядерному тероризму. Вважає, що Вашингтон потребує стратегії, заснованої на «трех «ні»»: *ні* – безконтрольній ядерній зброї, *ні* – речовинам, здатним перетворитися на ядерну зброю, *ні* – новим ядерним д-вам. Також А. відомий своєю мужньою критикою політики Дж. Буша-молодшого напередодні початку війни в Іраку, коли в країні домінувала ура-патріотична істерія і число тих, хто готовий був публічно застерігати Білий дім від розв'язування війни в Іраку, обчислювала-

ся одиницями. Його позиція відображається у численних доповідях на наук. конференціях.

Лит.: Аллісон Г. Ядерний тероризм. Самая страшная, но предотвратимая катастрофа / Г. Аллісон. – М.: Изд-во ЛКИ, 2007. – 288 с.; Аллісон Г. Квинтэссенция решения: На примере Карибского кризиса 1962 года / Г. Аллісон, Ф. Зеликов. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2012. – 528 с.; Allison G., Szanton P. Remaking foreign policy: the organizational connection. – New York: Basic Books, 1976. – xiv, 238 p.

М. Требін

Алмонд Габріель Абрахам (англ. *Gabriel Abraham Almond*; 12.01.1911, Рокайленд, США – 25.12.2002) – амер. політолог, д-р політ. науки (1938), фахівець у сфері теорет. і порівн. політології, один із авторів теорії політ. систем, ввів у акт. наук. обіг поняття «політична культура». Член Амер. академії мистецтв і наук (1961 р. обрання). Викладав у Йельс. (1947-1950) і (1959-1963), Принстон. (1950-1959) і Стенфорд. (1963-1993) ун-тах. Керівник ф-ту політ. науки в Стенфорд. ун-ті (1964-1969). Провів певний час як запрошений проф. в Ун-ті Токіо та Київ. нац. ун-ті ім. Т. Шевченка. З 1976 р. – почесний проф. Стенфорду, де продовжував писати і викладати до самої смерті.

Основні праці: ««Американський народ і зовнішня політика» (1950), «Привабливість комунізму» (1954), «Громадянська культура: Політичні відносини й демократія в п'яти державах» (у співавт., 1963), «Порівняльна політика: концепція розвитку» (1966), «Політична теорія й політична наука» (1966), «Політика регіонів, що розвиваються» (1968), «Політичний розвиток» (1970), «Порівняльна політологія сьогодні» (у співавт., 1-е вид. 1974, 7-е вид. 2000), «Порівняльна політологія: Система, процес і політичний курс» (1978), «Громадянська культура. Переглянута» (у співавт., 1980), «Порівняльна політика сьогодні» (1988), «Порівняльна політологія: Теоретична структура» (у співавт., 1993), «Плутократія й політика в Нью-Йорку» (1997), «Сучасна європейська політика» (у співавт., 1999). А. є автором та співавтором понад 300 наук. праць, у т. ч. 18 монографій.

У 1950-і рр. А. розширив поле політ. науки за рахунок інтеграції підходів із ін. соц. наук. дисциплін (соціологія, психологія й антропологія). Він перетворив інтерес до зовн. політики в системні дослідження порівн. політ. розвитку та культури. Дослідження А. охоплюють багато тем, включаючи політику

країн, що розвиваються, комунізму і реліг. фундаменталізму.

Найбільше визнання А. принесли роботи з теорії політ. системи й політ. культури. У моделі політ. системи, розробленої А., основна увага приділялася функціям «входу» і «виходу». А. показав взаємозв'язок між політ. орієнтаціями, що становлять зміст політ. культури, й характером функціонування політ. системи. У спільній роботі зі С. Вербою – «Громадянська культура» – метод порівн. політ. аналізу продемонстрований на прикладі зіставлення політ. культур народів п'яти країн: США, Мексики, Італії, Великобританії й Німеччини.

А. разом із Дж. Пауеллом на підставі показників рівня структурної диференціації сусп-ва – фіксації ускладнення й виділення ролей, структур, ін-тів, автономії підсистем політ. системи й «культурної секуляризації» – розробив трихотомну класифікацію політ. систем, відомою як матриця Алмонда-Пауелла, що включає в себе три основні класи систем: 1. *примітивні системи* з пересічними політ. структурами, для яких характерні мінім. структурна диференціація й супутня їй патріарх. культура, напр., племенні організації в Африці; 2. *традиційні системи* з диференційованими політ.-управлін. структурами й підданським типом політ. культури, напр., патримональні системи і/або феодал. д-ви; 3. *сучасні системи* з диференційованими політ. інфраструктурами – партіями, групами інтересів, розвинутою системою засобів масової комунікації й активним типом політ. культури.

Лит.: Алмонд Г. Политическая наука: история дисциплины / Г. Алмонд // Полис. – 1997. – №6. – С. 175-183.; Gabriel A. Almond. 1911-2002. Biographical Memoirs, Vol. 87, Published 2005 By The National Academies Press Washington, D. C.; Gabriel A. Almond. A Discipline Divided: Schools and Sects in Political Science. – SAGE Publications, 1990.

О. Стариш

Альтерглобалізму латиноамериканського представники. Концепції залежності («залежного розвитку») та пов'язані з ними концепції «структурної залежності», «технологічної залежності» і «периферійного капіталізму», були створені на матеріалах сусп. розвитку Латин. Амер. і лише потім були поширені на весь «третій світ». Ці концепції, були розроблені А. Гундером Франком, Т. Дус-Сантусом, Р. Ставенхагеном, О. Фальс Бордом, Е. Торресом Рівасом, М. Капланом, Е. Кардозу, Р. М. Маріні та ін. На величезному

фактолог. і аналіт. матеріалі вони описували функц. реальної капіталіст. економіки як квазіімперської екон. системи, що складається з 2 чи 3 сегментів: метрополії – країн «першого світу» – і периферії, країн «третього світу» (як варіант описувалося існування країн напівпериферії – найбільш геогр. і культ. близьких до метрополії і екон. розвинених країн «третього світу»).

Основи теорії «периферійного капіталізму» були закладені видатним латиноамер. екон. *Р. Пребішем* і *С. Фуртаду*. За концепцією периферійні країни, як і країни, що складають центр, є капіталіст., але їхній капіталізм якісно відмінний від капіталізму «центрів». Він функціонує і розвивається багато в чому за ін. законами. Зокрема, Р. Пребіш акцентував, що капіталіст. світ. економіка є єдиною цілісністю, абсолютно чітко розмежованою на «центр», який включає кілька високорозв. індустр. д-в («центрів»), і «периферію», яку складають в основному аграрні країни. Периферійні країни знаходяться в екон. залежності від «центру» («центрів»), що перешкоджає їхньому розвитку й обумовлює їхню відсталість. Найважливіша причина відсталості периферії – викачування центрами істотної частини її доходів. Специфіка перифер. капіталізму визначає особливий характер всього сусп-ва.

Р. Пребіш розробив екон. теорію, постулати якої були розвинені групою економістів, які працювали разом із ним в Економічній комісії ООН для Лат. Амер. «СЕПАЛ». Це концептуальний напрям отримав назву *сепалізму*. Зокрема, сепаліст С. Фуртаду у книзі «Розвиток і недорозвинення» характеризує економіку, яка виникла в результаті проникнення капіталізму у регіони з не капіталіст. господарством, як гібридну, що поєднує капіталіст. ядро з архаїчною структурою.

Згодом ці теорії були доповнені концепціями залежності (т. зв. «депедентизм»). Згідно них, «соціально-історичний час» не унілінарний і майбутні сусп-ва не здатні досягти стадій, до яких прийшли сусп-ва в попередній час, але від ідеї розвитку при цьому не відмовляються. Необхідним є створення нових теорій розвитку, які не зводили б його до унілінійного переходу від сусп-в одного типу до сусп-в іншого, які розглядали б розвиток в масштабах всієї Землі. Необхідний облік взаємозв'язків між конкретними сусп-ми, а в нашу епоху перш за все існування залежних сусп-в і залежного розвитку. Міжнар. положення характеризується зростаючою взаємопов'язаністю нац. економік у світ. масштабі при гегемонії одного чи кількох до-

мінуючих центрів, які трансформують цей розвиток (залежний) в акумуляції багатства і влади на свою користь».

У другій пол. ХХ ст. виникла і оформилася концепція депедентизму (ісп. *dependencia* – залежність), початок якій поклав бразилець *Т. Дус-Сантус* (*Дос Сантос*). Т. Дус-Сантус за розширення та переформулювання положень теорії імперіалізму в нових умовах, критикує теорії модернізації, які він іменує теоріями розвитку (*development*). Головний їхній недолік він вбачає в їхньому лінійно-стадіальному характері. Він не відмовляється від ідеї розвитку і вважає за необхідне створення нових теорій розвитку, які не зводили б його до унілінійного переходу від сусп-в одного типу до сусп-в ін., які розглядали б розвиток у масштабах всієї земної кулі.

Проблеми залежності розроблялися й у межах концепції капіталізму суброзвитку, представлений *А. Монтверде*, який наголошував, що капіталізм суброзвитку не розвивається за класичним європ. зразком. Ці країни ніколи не знали і не знатимуть «досконалість» у функціонуванні ринку, ніколи не виявлявся тут процес, який провів би їх від класич. ошадництва і вільної конкуренції до «економічного процвітання» або «сусп-ва добробуту», як характеризують ін. автори стадію, досягнуту великими індустр. д-вами Заходу. Кажучи про «модифікацію» законів капіталізму в латиноамер. сусп-ві, А. Агіляр у той же час не сприймає ідею особливого периферійно-капіталістичного способу вироб.

Дещо пізніше виникла концепція залежноасоційованого сусп-ва (Ф. Е. Кардозу, Е. Фалетто). *Ф. Е. Кардозу* прийшов до ідеї «субкапіталізму» – деформованого капіталіст. сусп-ва і потім залежно-асоційованого чи просто залежного капіталізму. Як і Т. Дус-Сантус, Ф. Кардозу пов'язував свою концепцію з теорією імперіалізму (Дж. Гобсон, В. Ленін). При цьому він підкреслював, що в нашу епоху не тільки продовжують існувати старі, а виникли і нові форми залежності периферійних економік від центральних. Теоретичні схеми, створені на основі досвіду формування капіталізму в суч. розвинених країнах розглядалися як некорисні для розуміння ситуації в країнах суброзвитку. Різні не тільки істор. моменти, але і структурні умови розвитку і сусп-ва. Недорозвиненість цих країн виникла в результаті експансії спочатку торгового, а потім промислового капіталізму Заходу і включення їх в світовий ринок. Історична специфіка ситуації недорозвинення виникає з відносин між «периферійними» і

«центральною» сусп-вами». Автори вважають, що особливих «законів руху» залежної капіталіст. економіки не існує, тому потрібно досліджувати специфіку дії загальних законів капіталізму в залежних країнах. Тому вони вважають за краще говорити не про «категорію», або «теорію» залежності, а про «ситуацію залежності».

Теоретики концепцій наряду периферійного капіталізму досить переконливо показують тупиковість периферійного капіталізму, неможливість «наздоганяючого розвитку» (іншими словами, модернізації), а також те, напр., що правлячі класи в країнах «залежного», периферійного капіталізму неминуче стають тотально криміналізованими і паразитичними або те, що сам факт периферійності маргіналізує сусп-во країн периферії, включаючи і робіт. клас цих країн (навіть тоді, коли трудящі мають роботу). Специфіка існування периферії і напівпериферії полягала у залежності від метрополії, яка нав'язує їм невідгідні варіанти технологічного розвитку (застарілі, енерго- і ресурсоемні, природоруйнівні тощо), консервує екон. і соц. відсталість і диференціацію, перешкоджає освоєнню та впровадженню передових технологій, прирікала на роль сировинного і технологічного додатка, стимулює найбільш реакційні (аж до фашизму) форми політ. життя. Див.: *Дус-Сантус (Дос Сантос) Теотоніу*.

Літ.: Зінченко В. В. Концепції «залежності» і «суспільних альтернатив» та моделі глобального розвитку світу / В. В. Зінченко // *Гілея*. – К., 2010. – Вип. 39. – С. 223-233.; Зінченко В.В. Регионализация, институциональные тенденции глобализации и модель восстановительного общественно-экономического развития / В. В. Зінченко // *Региональные проблемы преобразования экономики*. – 2012. – № 2. – С. 248-257; Зінченко В. В. Світ-системний аналіз глобального розвитку versus теорії модернізації // В. В. Зінченко // *Гілея*. – 2011. – Вип. 49. – С. 230-235.; Пребиш Р. Периферійний капіталізм: єсть ли ему альтернатива? – М.: ИЛА РАН, 1992. – 337 с.; Франк А. Г. Смещение мировых центров с Востока на Запад / А. Г. Франк // *Латинская Америка*. – 1993. – № 2. – С. 71-79.

В. Зінченко

Альтузій Йоганн (*Althusius*; 1557, Діденсгаузен, Вестфалія – 12.08.1638, Емден, Голландія) – філософ, юрист, прихильник кальвінізму. З 1586 р. – проф. Херборн. ун-ту. З 1604 р. – адвокат.

Основна праця: «Політика» (1603).

Запропонував теорію договору, яка ґрунтується не на релігії, а на існуванні різних сусп. об'єднань. Розвивав ідею народного суверенітету, доводячи, що народ має право скидати і страчувати правителів-тиранів. Уперше висунув поняття «незалежність», «суверенітет» та «федералізм» як політичні. Розвивав вчення про те, що люди можуть об'єднуватися залежно від потреб, результатом чого може бути договір. У цій теорії поняття договору застосовується для пояснення взаємин як між різними соціальними групами, так і між правителями і підданими. Різні об'єднання – сім'я, гільдія, місцева община, провінція, нація – мають різні завдання і конститууються завдяки різним угодам. Верховна влада завжди належить народові, тобто не індивідам, а ієрархічно впорядкованим сусп. органічним об'єднанням. Народ – це «тіло, що є співжиттям індивідів», він має всі суверенні права також стосовно залежного від нього уряду; влада, за А., повинна здійснювати в першу чергу адмін. діяльність у д-ві, що є «універсальним сусп. об'єднанням», разом із яким існують і здійснюють свої життєво необхідні права сім'я, стани, муніципалітет, провінції. Король і держ. службовці отримують владу від народу тільки за умови, що вони виконуватимуть свою частину договору. А. стверджує, що король і бюрократія володіють адмін. владою, але верховна влада завжди належить народові. Завдання політики – здійснення природного етичного закону та волі Божої. Його книга «Політика», спрямована проти визнання абсолютного суверенітету монарха, по суті була теоретичним обґрунтуванням республ. ладу Півн. Нідерландів. Політику А. розумів як мистецтво об'єднання людей із метою встановлення, удосконалення та збереження сусп. життя. Кінцевою метою політики, вважав А., є насолода зручним, корисним і щасливим життям і загальним благополуччям, щоб люди могли благочестиво та гідно проводити своє тихе, безтурботне життя, щоб панувала побожність і справедливість у стосунках між громадянами, щоб забезпечувався захист від зовнішнього ворога, щоб згода і мир утверджувалися всюди і завжди. Кінцевою метою є також захист сусп-ва, покликаний зберегти життя, в якому Богові можна поклонитися спокійно і без помилок. Матеріалом політики є сукупність правил для забезпечення спільності тих речей, занять і прав, які кожен з нас приносить належним чином і відповідно до своїх можливостей, – для симбіозу і загальної користі сусп. життя. А. вважав, що сильнішим і розсудливішим громадянам від народження

природою велено панувати над слабшими, як і підлеглим – підкорятися сильним. «Бо в людині душа панує над тілом, а розум – над пристрастями. Так і чоловік керує дружиною, яка підкоряється як слабкіша. Відповідно гордість і метушливість людини необхідно приборкувати правильними приводами розуму, закону і влади, поки вони не призвели до погибелі».

Лит.: La politica, ed. Corrado Malandrino, Francesco Ingravalle, Mauro Povero, complete Latin text and Italian translation. Turin, 2009; Hueglin T. Covenant and Federalism in the Politics of Althusius // The Covenant Connection: From Federal Theory to Modern Federalism. Lanham, MD, 2000.

В. Денисенко

Альтюссер Луї П'єр (фр. *Althusser Louis Pierre*, 16.10.1918, Алжир, Алжир – 23.10.1990, Лявер'єр, Франція) – фр. політ. філософ марксист. спрямованості, представник структуралістського марксизму, творець «теорет. антигуманізму», політ. діяч. Полонений в концтаборі (1940). Член Фр. Компартії (ФКП) з 1948 р. У 1968 р. відходить від ФКП внаслідок її «сталінізму». У 1948-1980 рр. – проф. Вищої нормальної школи, вчитель Ж. Дерріда та М. Фуко.

Основні праці: «За Маркса» (1965), «Читати Капітал» (1965), «Ленін та філософія» (1969), «Ідеологія та ідеологічні апарати держави» (1970).

Одним із важливих наук. завдань **А.** вважав очищення марксизму як від «єврокомуніст.» реформізму, так і від «сталінських» впливів культу особи. Повернення до класичного марксизму шляхом «нового прочитання» робіт К. Маркса (перш за все «Капіталу») та відновлення його «наук. проблематики» позбавить необхідності переробляти марксизм, позаяк як наук. теорія він є невичерпним. **А.** стверджував, що «Капітал» треба очистити від ідеолог. нашарувань і від спроб звести його до емпіризму. Для цього **А.**, зокрема, пропонував в соц. і політ. науках перейти до «теорет. антигуманізму», тобто ізолювати теорію від особистісних і моральних впливів.

Теорія **А.** ґрунтується, перш за все, на таких поняттях, як практика та епістемологічний розрив. Практика – трансформація будь-якого продукту вир-ва; підрозділяється на теорет. (наук.), ідеолог., політ. та екон. Три останні практики складають структурну сутність сусп-ва. Суб'єкт практики – не людина, а засоби вир-ва, що діють у конкретних ідеолог. і політ. умовах. Водночас **А.** наслідуює від Маркса розділення відносин на базисні

та надбудовні. Епістемологічний розрив – це своєрідна версія діалектичного стрибку для наук. та політ. теорій: наук. революції здійснюються завдяки «епістемологічному розриву» з попередниками. Такий розрив **А.** вбачає між «раннім» та «пізнім» Марксом.

Концепція ідеології, що її розробляє **А.**, частково ґрунтується на тезах **А.** Грамші та водночас є фундаментом неомарксист. розуміння ідеології. **А.** розглядає ідеологію не просто як інструмент встановлення політ. контролю, а як образ дійсності, який водночас є її складовою. На думку **А.**, сусп-во «повинно відтворювати своє вир-во» в усіх сферах, у т.ч. у сфері ідеології, що за своєю природою вже є відтворенням (тобто можна говорити про подвійне відтворення). Для цього використовуються репресивні апарати (адміністрація, армія, поліція) та ідеолог. апарати (освіта, релігія, преса). Держ. влада вимагає від свого суб'єкта гегемонії як щодо репресивних (держ.), так і щодо ідеолог. апаратів. Таким чином, всі без винятку соц. ін-ти, а не тільки д-ва, підтримують та відтворюють ідеологію.

Особливу увагу **А.** приділяє розрізненню ідеології та науки: він розглядає їх як феномени різного рівня. Класичне для марксизму розуміння ідеології як «хибної свідомості» **А.** замінює трактуванням ідеології як «уявного» ставлення особистості та групи до структурних умов їх існування. При цьому ідеологія функціонує: 1) як структура уявлень несвідомого характеру; 2) як матеріальна практика соц. відносин; 3) як символ. засіб конструювання суб'єктивності та соц. ідентичності людини. Необхідною ідеологія є саме завдяки останньому аспекту. З одного боку, **А.** відмовляється розглядати хибність чи істинність ідеології; з іншого, розглядає пізній марксизм як соц. науку, що є засобом виходу за межі ідеології. Такий підхід дає підстави для констатації **А.** негативних характеристик ідеології. Однак ця констатація не означає обов'язкового відмежування політ. науки від політики як «царини ідеології». Навпаки, **А.** стверджує, що політ. наука та політ. філософія не можуть бути ефективними, якщо обмежуються акад. рамками. Задля вдосконалення політ. ідеології **А.** наполягає на зверненні до праць політиків-практиків, зокрема, В. Леніна. Для **А.** політика, філософії та наука є тісно пов'язаними образами дійсності, об'єднаними до своєрідної системи.

Лит.: Альтюссер Л. За Маркса / Л. Альтюссер. – М.: Праксис, 2006. – 392 с.; Альтюссер Л. Идеология и идеологические аппараты государ-

ства (заметки для исследования) / Л. Альтюссер // *Неприкосновенный запас*. – 2011. – № 3(77); Альтюссер Л. Ленин и философия / Л. Альтюссер. – М.: Ad Marginem, 2005. – 176 с.; Шихардин Н. В. Луи Альтюссер: критика, реконструкция и защита марксизма / Н. В. Шихардин // *Вестник Самарского государственного университета*. – 2009. – № 1. – Гуманитарная серия. – С. 11-17.

А. Литовченко

Аль-Фарабі, Абу Наср ібн Мухаммед (араб. *يحيى بن ارفال دحم رصن وبأ*; 870, Фараб, нині Отрар, Казахстан – 950, Дамаск, Сирія) – араб. філософ, вчений-енциклопедист, представник східного аристотелізму. Вивчав природничі та соц.-політ. науки, філософію, логіку в Багдаді, де згодом і викладав. Жив у Багдаді, Харанні, Каїрі, Алеппо. У період з 877 по 926 рр. формується його наук. уявлення. У 941 р. переїжджає до Дамаска, де займається наукою до кінця життя; у 949-950 рр. побував у Єгипті.

Основні праці: «Перлина мудрості», «Трактат про погляди мешканців добродесного міста» (942), «Афоризми державного діяча», «Громадянська політика». **А.-Ф.** коментував праці Аристотеля («Категорії», «Аналітики» (перша і друга), «Топіка», «Софістика», «Риторика», «Поетика»), а також «Вступ до філософії» Порфирія, за що був названий «Другим вчителем» (після Аристотеля) та батьком араб. політ. філософії.

У своїх роботах **А.-Ф.** поєднав аналіз політ. реальності мусульман. д-в і грец. філос. традицію, зокрема ідеї Платона (про філософа-правителя) й Аристотеля. Першоручієм, першопочатком космосу вважає Бога, що є всемогутній і йому доступне абс. пізнання. Наголошує, що науки є засобами пізнання буття. Політика, на його думку, вивчає способи організації та функціонування добродесного правління та досягнення добра і блага, остаточного (кінцевого, справжнього) щастя для кожної людини. Досягти цього щастя можна шляхом пізнання.

А.-Ф. порушує питання співвідношення релігії та філософії. Філософ намагається продемонструвати відсутність протиріч між релігією та філософією. Релігію **А.-Ф.** визначає як погляди та дії, які встановив і заповів спільноті її перший керівник. Якщо перший керівник є особою добродесною, то й керівництво його є добродесним. До обов'язків добродесного першого керівника належать владарювання (керівництво), поєднане із одкровенням, яке дарував йому Бог. Розрізняє релігію *добродесну* (якщо керівник є добродесним, прагне досягти для себе та ін. кінцевого (справжнього) щастя) та *оманливу*

(керівництво є нерозумним, керівник прагне досягти блага, яке походить від невігластва. Такими благами є здоров'я, мир, багатство, задоволення, шана, велич або перемога). Добродесну релігію вважає схожою на філософію. Також закон, релігія, традиція є, за **А.-Ф.** синонімічними поняттями.

А.-Ф. розвиває органічний погляд на сусп-во, ототожнюючи сусп-во та д-ву. Нормально існувати поза межами спільнот людина не може і для повноцінного, гідного життя та реалізації власної природи людьми створюється такий соц. організм як д-ва. Гол. мета людської діяльності – досягнення щастя, яке в принципі можливе для всіх людей, але найбільш реально досягти його в межах міста. За цим критерієм **А.-Ф.** виділяє два різновиди міст-д-в: «*добродесні*» (мешканці здатні досягти найвищого блага, остаточного щастя, правителі дбають про інтереси підданих) та «*нерозумні*» (правителі прагнуть реалізувати лише власні інтереси). Ознаками добродесного міста мислитель вважає: високі моральні якості мешканців та правителів, порядок. Очолює добродесне місто освічений правитель – правитель-філософ, що володіє ясным розумом, хорошим здоров'ям, чистою совістю, оратор. здібностями, прагненням отримувати нові знання; він є одночасно і філософом і пророком, очільником реліг. общини, проявляє гуманність до підлеглих, передає їм свої знання, істини у образно-символічній формі. **А.-Ф.** зазначає, що людина може бути частиною добродесного міста, але за своєю волею або проти неї може жити у місті нерозумному та навпаки. Таким людям він радить негайно переселитися у добродесне місто, як тільки воно з'явиться. Добродесне керівництво поділяється на два види: *керівництво первинне* (стає можливою добродесною поведінкою, якої перед цим не було) та *керівництво вторинне* щодо першого (в поведінці наслідують першого керівника; відповідальний за таке керівництво називається керівником-традиціоналістом; його дії ґрунтуються на традиції). Суть добродесного царського правління полягає у пізнанні усіх дій, через які стають можливими добродесні життєві шляхи та навички у містах і народах, а також охорона, захист та збереження від того, щоб у місто не проникло жодної нерозумної речі. «Добродесне» місто поділене на класи (кожен обов'язково виконує певний вид дій), за аналогією з д-вою Платона.

Літ: Аль-Фараби, Абу Наср Мухаммад. *Философские трактаты* / [пер. с арабского]. – Алма-Ата: Наука, 1970. – 430 с.; Аль-Фарабі. *Книга*

релігії [пер. с арабського М. Якубовича] // Українське релігієзнавство. – 2008. – № 47. – С. 236–252; Курмангалиева Г. К. *Філософія Аль-Фараби і ісламська духовність*. – Алматы: Інститут філософії і політології Міністерства освіти і науки РК, 2005. – 298 с.; *Наследие аль-Фараби и современная философия взаимопонимания* / Г.К. Курмангалиева, А. Н. Нысанбаев, Г. Г. Соловьева, Н. Л. Сейтахметова. – Алматы: Інститут філософії і політології Міністерства освіти і науки РК, 2011. – 208 с.

В. Бунь

Амбедкар Бгімрао Рамджі (англ. *Bhimrao Ramji Ambedkar*; 14.04.1891, Центр. провінція, нині штат Мадхья-прадеш, Індія – 06.12.1956, Делі, Респ. Індія) – інд. юрист, економіст, сусп.-політ. діяч, борець за права найнижчих прошарків інд. населення, один із творців Конституції Респ. Індія. Навчався в Колумб. ун-ті та Лондон. школі економіки, де отримав вчен. ступінь д-ра наук (1923). В історії інд. політ. думки посідає місце першого справжнього соц. реформатора, який на відміну від М. Ганді намагався повністю «звільнити» Індію від кастової системи.

Основні праці: «Каста в Індії», «Штати і меншини», «Філософія індуїзму», «Недоторкани: тези про походження», «Думки про Пакистан», «Будда і його дгамма».

Для розуміння важливості наук. і сусп. спадщини А. необхідно пригадати, що однією з характерних ознак інд. сусп-ва є його виключна традиційність і спадковість, що у свою чергу спирається на общинно-кастову побудову. Кастова система (точніше – система варн-джаті) протягом тисячоліть була запорукою стабільності сусп-ва, адже за її межами існування окремої людини було практично неможливим. Цього не змінили ані мусульм. завойовання, ані колоніальне панування. І хоча протягом ХХ ст. вона зазнала принципових змін, кастова система все ще залишається вагомим чинником розвитку інд. сусп-ва і внутр. політики Респ. Індія. Заклики до її «ліквідації» час від часу лунають у незалежній Індії, і А. був першим, хто зміг суттєво вплинути на ситуацію.

А. все своє життя присвятив боротьбі за права представників нижчих каст і т.зв. «недоторканих», він сам належав до однієї з найнижчих за статусом каст махарів (прибиральників), члени якої традиц. вважалися недоторканими. Проте його родина, за етнічним походженням – маратхи – відрізнялася тим, що батько був військовослужбовцем, який після звільнення у 1897 р. переїхав до Бомбея. А. став першим вихідцем з такого середовища, який зміг здобути повноцінну освіту:

закінчив середню школу (1908), коледж у Бомбеї (1912), завдяки гранту від прогресивного правителя Бароди (територія сучасного штату Махараштра), пізніше продовжив навчання за кордоном (США, Великобританія), отримав право на адвокатську практику. Цей випадок був унікальним для тогочасної Індії: долаючи усі складнощі та забобони, хлопець, якому не дозволялося в школі навіть сидіти поруч із ін. учнями, здобув освіту, яка дозволила йому боротися за права ін., подібних до нього за походженням. Повернувшись до Індії він працював адвокатом і викладав в Бомбей. коледжі, долучився до соц. проектів. За його ініціативою було проведено кілька кампаній щодо допуску недоторканих в індуїст. храми. А. вважав, що поруч із боротьбою за незалежність нагальним питанням є реформація сусп. устрою країни, і вперше в Індії зробив спробу об'єднати представників нижчих верств сусп-ва: створив Незалежну робітничу партію (1936) та Федерацію зареєстрованих каст (1942).

Також у 1936 р., разом із М. Ганді А. добився спец. квоти в Законодавчому зібранні Індії для представників нижчих каст, а замість терміна «недоторкани» за ініціативою Ганді був введений до обігу термін «харіджани» – «божі люди». А. розробив модель соц. розвитку, в якій не було кастової градації, і саме в цьому питанні його шляхи з лідером націон.-визв. руху Індії М. Ганді розійшлися. Останній закликав лише до пом'якшення традиц. системи і послаблення обмежень харіджан, тоді як А. вимагав її скасування.

Після здобуття Індією незалежності у 1947 р. А. увійшов до складу першого кабінету міністрів, отримав посаду міністра юстиції і голови комітету з підготовки проекту Конституції Індії. Можна вважати, що саме його заслугою є відображення в основному документі країни принципів рівності і людської гідності, які чітко кореспондуються з принципами Декларації прав людини ООН.

На думку А., індуїзм, як провідна релігія Індії тисячоліттями створював систему, яка обмежувала у звичайних людських правах значний прошарок сусп-ва, тож саме проти основ індуїзму він націлював більшість своїх праць. А. ретельно досліджував витoki й історію індуїзму, в його джерелах намагався віднайти докази того, що поділ на варни і джати не є природним, як це пізніше стверджували ортодокси. Він марно намагався довести, що т. зв. недоторкани є такими самими повноцінними членами сусп-ва, як ін., а кастова система має бути визнана за архаїчний елемент, що гальмує розвиток країни. Більш

того, зрозумівши, що навіть закони і Конституція незалежної Індії не спроможні подолати існуючі традиції, наприкінці життя він пішов на такий крок, як відмову від індуїзму. Зневірившись у можливості подолати традиції, за яких зберігається конфлікт між реліг. нормою і секулярним законом. після багатьох років цілеспрямованої діяльності, 1955 р. він засновує загальноінд. Буддійську орг.-цію (Бгаратія Буддга Махасабга), і за кілька місяців до своєї смерті він разом із кількома мільйонами своїх послідовників-недоторканих 1956 р. приймає буддизм – релігію, яка визнає всіх рівними за народженням.

Усе своє життя А. був прихильником верховенства права, послідовно відстоював права людини, розробив принципи і програму Республ. партії Індії, яка була заснована вже після його смерті (1957). Посмертно був нагороджений найвищою нагородою Респ. Індія – Бгарат Ратна. Його день народження є держ. святом Респ. Індія.

Лит.: Антонова К. А. История Индии / К. А. Антонова, Г. М. Бонгард-Левин, Г. Г. Котовский. – М.: Мысль, 1973. – 557 с.; Клюев Б. И. Религия и конфликт в Индии / Б. И. Клюев. – М.: ИВ РАН, 2002. – 236 с.; Юрлова Е. С. Взгляды Б.Р.Амбекара на проблемы неприкасаемых / Е. С. Юрлова // Общественно-политическая мысль Индии: прошлое и настоящее. – М.: ИВ РАН, 1989. – С. 60-96; Юрлова Е. С. Индия: от неприкасаемых к далитам / Е. С. Юрлова. – М.: ИВ РАН, 2003. – 392 с.

О. Борділовська

Амвросій Медіоланський, Св. Амвросій (лат. *Ambrosius Mediolanensis*; бл. 340, м. Тревіре, Рим. імперія, нині Трір, Німеччина – 397, Медіоланум, Зах. Рим. імперія) – християн. святий, єпископ Мілан. (Медіолан.), видатний християн. богослов, проповідник. Народився в багатій і знатній рим. родині. Після смерті батька (352 р.) родина А. переселилася в Рим, де він отримав освіту. Працював адвокатом у префектурі м. Сірмії (нині Сремська Мігровіца, Сербія); у 373 р. був призначений на посаду префекта Півн. Італії з резиденцією в Медіолані (нині Мілан). Один із чотирьох великих лат. вчителів церкви, він звернув у християнство і хрестив блаженного Августина. А. був визначним борцем проти язичництва та аріанської ересі. Велику увагу приділяв моральним завданням Церкви – «Царства Божого на землі», чимало написав про обов'язки духовенства. Один із основоположників доктрини папізму.

Основні праці: «Про таїнства», «Про віру», «Про Св. Духа», «Шестоднев». А. відомий також, як упорядник церк. співу: він не лише ввів розмірний такт, правильні ритми і різноманітні мелодії в співі, але і сам написав бл. 30 гімнів, зокрема «Te Deum laudamus» («Тебе, Бога, хвалимо», 386 р.), що увійшов до Богослужіння Православної Церкви. Музику на його текст писали свого часу такі видатні композитори, як: Букстехуде, Гендель, Моцарт, Гайдн, Брукнер, Берліоз, Дворжак, а також українці: А. Ведель і Дм. Бортнянський.

А. виявляє чудове знання грец. і рим. авторів: Гомера, Софокла, Еврипіда, Ксенофонта, Вергілія, Тацита, Платона, Сенеки, Саллюстія та ін. письменників і філософів. Згодом А. піддає спадщину язичницьких мислителів різкій, часом несправедливій критиці. Однак його справжня велич як вчителя віри виявляється в моральних і аскетичних творах. А. вмilo відтворює деякі прийнятні для християнства ідеї Цицерона й античних стоїків, але в їх осмислення вносить багато нового. Трактат «Про обов'язки священнослужителів» (бл. 391 р.) фактично є компіляцією знаменитого трактату Цицерона «Про обов'язки», в якій А. наслідує Цицерона. Але саме завдяки йому етика Цицерона була визнана християн. етикою.

Поняття морального обов'язку набуває у А. чисто християн. обґрунтування, що впливає з вчення про Бога, який віддає кожному по заслугах у вічному житті. А. глибоко переосмислює з християн. точки зору традиц. вчення про чесноти. Турбуючись про занепад моралі в рим. сусп-ві, особливо у сфері взаємин між чоловіком і жінкою, А. звеличував ідеал цнотливості та невинності. Він не применшував гідності шлюбу та його богоугодність, дбаючи про міцність і нерозривність сімейного союзу, про його високе призначення задля продовження роду (у той час як багато римлян воліли замість законного шлюбу, який накладав суворі обов'язки, тимчасові зв'язки із рабіннями).

А. відіграв важливу роль в політ. житті свого часу. Медіолан під час намісництва А. потрясли чвари між аріанами і ортодокс. християнами. У 374 р. ці суперечки завадили обранню нового єпископа, позаяк кожна сторона хотіла бачити на цьому місці свого ставленика. Кандидатура А., як людини, яку поважали всі, була найкомпроміснішою. Після обрання він пожертвував Церкві все своє величезне багатство і до кінця життя дотримувався обітниць некорисливості, ведучи скромний і суворий спосіб життя.

Однією з гол. сфер діяльності єпископа була боротьба з аріанством і язичництвом. Спроби аріан захопити церкви в Мілані (385-

386) закінчилися невдачею саме через популярність А. Строго відстоюючи чистоту ортодоксальної віри, він домогся на цьому терені значних успіхів. Палкий прихильник незалежності церкви від світської влади, А. сповідував ідею – «Імператор в церкві, а не над церквою». Сусп. ідеалом А. була така побудова д-ви, коли світські й церковні структури надають одна одній потрібну допомогу, а віра будує єдність д-ви.

А. особливо відзначився своїм палким прагненням до автономії церкви в духовних справах. Він недвозначно заявляв, що в духовних справах церква посідає юрисдикцію над усіма християнами з імператором включно, бо імператор, як і всякий інший християнин, є чадом церкви; тобто він «перебуває всередині церкви, а не над нею». В листі до імператора Валентиніана він сміливо твердить, що в справах віри «єпископи можуть судити імператорів, а не імператори єпископів». Він жодним чином не ставив під сумнів обов'язок послуху цивільній владі, але водночас доводив, що не тільки правом, а й обов'язком священника є ганити світського володаря за моральні прогрішення – принцип, якого він не тільки вчив, а й дотримувався на ділі сам. Він погоджувався з правом імператора розпоряджатися світським майном, включно з церк. землями, але відмовляв останньому в праві торкатися самих будівель як безпосередньо призначених для духовного вжитку. І в той же час він рішуче відкидав будь-яке виправдання силового спротиву імператорським повелінням. Він міг сперечатися, прохати, але нізащо не став би підбурювати народ до бунту. На думку А., світський володар повинен визнавати компетенцію церкви в світських справах, а його зверхність щодо частини церковного майна все ж має бути обмеженою, причому і права церкви повинні підтримуватися радше духовними засобами, аніж явною непокою.

Рим. імператори Валентиніан I (321-375), Граціан (359-383) і Феодосій I (379-395) багато в чому під впливом А. боролися з язичництвом в Імперії, взявши проголошені А. принципи: визнання незалежності церкви від д-ви в її власній сфері, визнання ролі церкви як взірця моральності і її права на захист з боку д-ви.

Літ.: Адамов И. И. *Святитель Амвросий Медиоланский* / И. И. Адамов. – М., 2006. – 584 с.; Альбрехт М. *История римской литературы* / М. Альбрехт. – Т. 3. – М., 2005. – С. 1771-1786; Казаков М. М. *Епископ и империя: Амвросий Медиоланский и Римская империя в IV веке* / М. М. Казаков. – Смоленск, 1995. – 336 с.; Пареди А. *Святой Амв-*

росий Медиоланский и его время / А. Пареди. – Милан: Христианская Россия, 1991. – 272 с.; Соціальна доктрина церкви: Збірник статей / Ін-т релігії та сусп-ва при Львів. богослов. академії. – Львів: Свічадо, 1998. – 300 с. Щеголева Л. И. *Сюжеты об Амвросии Медиоланском во временах Георгия Монаха* / Л. И. Щеголева // *Древняя Русь. Вопросы медиевистики.* – 2003. – № 1(11). – С. 30-38.

В. Корнієнко

Амін Самір (араб. أمین سامیر, фр. *Amin Samir*; 03.091931, Каїр, Єгипет) – єгип. економіст, теоретик «залежного розвитку» й критик неоколоніалізму. А. народився в родині лікарів. Батько – єгиптянин, матір – французька. Дитинство й юність пройшли у Порт-Саїді, де А. ходив до фр. ліцею. Вищу освіту здобував у Парижі: вивчав політекономію, статистику та політологію. Отримав ступінь д-ра філос. (спеціальність: економіка) (1957). Згадуючи про навчання в автобіографії, А. писав, що заняттям приділяв часу рівно стільки, скільки було потрібно для здачі іспитів, а більшість часу проводив у «активізмі». Вступив до лав фр. компартії, але згодом дистанціювався від радян. варіанту марксизму, офіц. доктрини компартії, і зблизився з маоїстами. Брав участь у виданні ж-лу «Антиколоніаліст студіян». Після ун-ту повернувся до Каїру, де у 1957-1960 рр. працював наук. співроб. Націон. ін-ту господарського управління. Консультант Мін-ва планування у Бамако (Малі) (1960-1963), пізніше – стипендіат Афр. ін-ту екон. розвитку та планування у Дакарі (Сенегал). Дир. Дакарського ін-ту (1970-1980). Ці роки були періодом активної співпраці з прогрес. діячами «третього світу», такими як Абдулрахман Бабу (Занзибар, Танзанія) і Норман Гірван (Тринідад і Тобаго). Тоді ж вийшли перші та гол. твори – «Закон вартості й історичний матеріалізм» і «Клас і нація в історії і сучасній кризі». З 1980 р. очолює «Форум третього світу» (штаб-квартира – у Дакарі).

Основні праці: «Закон вартості й історичний матеріалізм» (1977), «Клас і нація в історії і сучасній кризі» (1979), «Євроцентризм. Критика однієї ідеології» (1988), «Вірус лібералізму. Безперервна війна й американізація світу» (2003).

Для поглядів А. характерні є поєднання методології К. Маркса з розумінням революц. процесу за Мао Цзедуном. У кн. «Закон вартості й історичний матеріалізм» А. пише, що сусп. дійсність суч. світу слід розглядати у двох площинах. Для першої основоположним є капіталіст. спосіб вир-ва з притаманною йому класовою боротьбою між пролетаріатом і буржуазією. Для другої – нерівномірний

розвиток, що призводить до розшарування й утворення прірви на різних рівнях, напр., між матеріал. умовами життя різних груп населення всередині окремо взятої країни – між багатими (капіталістами) і бідними (робітн. класом), між багатими, розвиненими країнами («першим світом», «центрами», Північчю) і бідними, відсталими країнами («третім світом», «периферіями», Півднем). Ці два виміри реального капіталізму визначають питання соц. і політ. боротьби, що займає на істор. сцені центр. місце. З цього огляду розвиток периферії був і залишається історією пристосування до потреб і обмежень пануючого центр. капіталу. Щоразу, коли у центрах відбувається якась перебудова, периферії мають до неї пристосовуватися. Розшарування на міжнар. рівні є невід'ємною складовою реального капіталізму. «Закон всесвітньої вартості», як його називає А., працює на основі дискримін. ринку, що включає торгівлю та вільних рух капіталу, але виключає вільний рух робочої сили. Відтак закон всесвіт. вартості має тенденцію до усереднення цін на товари, але не до усереднення заробітної плати, позаяк розподіл вартості по світу, в т. ч. через заробітну плату найманих працівників, не співпадає з розподілом продуктивності праці. У периферіях у цілому продуктивність праці менша за продуктивність у центрах на десятки процентів, а винагорода менша у рази, отже норма експлуатації найманої праці (і норма прибутку) на периферії вища. Звідси нерівність у світі. На додаток до закону всесвіт. вартості тенденцію до нерівномірного розвитку у світі підсилюють нерівність доступу до корисних копалин, монополія на техн. винаходи та технології, позаекономічний примус, політ.-військ. тиск, а також культ. гегемонія центрів.

Позаяк панівні класи центрів діляться часткою акумульованої додаткової вартості з підпорядкованими класами, соц. революція у капітал. розвинених країнах відкладається доти, доки існує можливість отримувати цю «імперіалістичну ренту». Хоча рента не вирішує питання майнового розшарування всередині країн центру, всі групи населення капітал. центру отримують свою частку в ній, а значить так чи інакше зацікавлені у збереженні єдиного капіталіст. світу, у приєднанні до нього нових країн і тіснішого прив'язування до капіталізму старих. На периферії капітал. світ. навпаки – питання соц. революції є актуальним, адже стосується безпосередньо виживання слабозвинених сусп.-в. Опинившись у світ. капіталіст. госп-ві у непривілейованому положенні єдиний

шлях подолати зачароване коло експлуатація та відсталості для них – це «від'єднатися» від капітал. системи. Від'єднатися означає підпорядкувати екон. розвиток своєї країни – чи цілого регіону, групи країн – не потребам світ. ринку, що їх завжди визначають центри, але потребам внутр. розвитку. За А., від'єднання означає перехід від закону всесвіт. вартості до «закону нац. вартості»: 1) справедливий розподіл продуктів у сусп-ві відповідно до внеску кожного; 2) продукція не для задоволення ринк. попиту, а для задоволення люд. потреб; 3) урізноманітнення продукції не з метою збільшення прибутку, а відповідно до людських потреб; 4) залучення широких народ. мас до екон. планування і до прийняття політ. рішень.

А. вважає, що від'єднання у справжньому розумінні без соц. революції неможливо, бо це буде не від'єднання, а автаркія – ізолюване від зовн. світу сусп.-во. Від'єднання – це не розірвання зв'язків із світом, але розірвання зв'язку з капіталіст. світом як зі зовн., так і в середині країни. Від'єднання від капіталіст. системи не відбуватиметься без боротьби, адже в країнах периферії влада належить «націон.» буржуазії, що по суті є агентурою капітал. центру на периферії. Ця буржуазія є компрадорською – вона живе з розпродажу націон. багатств і не готова розстатися зі своїм прибутками, а значить не готова віддавати і владу. Для перемоги над нею необхідний нац.-народ. союз («істор. блок» за термінологією А. Грамші), що висуне гасло антикапітал. революції. Таке від'єднання має стати першим кроком на шляху переходу до світ. соціаліст. системи, що його А. розглядає не як швидкий «стрибок» уперед, але як цілу істор. епоху.

Лім.: Amin S. La loi de la valeur et le matérialisme historique. – Minuit, Paris, 1977. – 114 p.; Amin S. Classe et nation dans l'histoire et la crise contemporaine. – Minuit, Paris 1979. – 263 p.; Amin S. et al. Dynamics of Global Crisis. – New York: Monthly Review Press, London: Macmillan, 1982. – 254 pp.; Amin S. L'eurocentrisme: critique d'une idéologie. – Anthropos, Paris, 1988. – 160 p.; Amin S. Le virus libéral: la guerre permanente et l'américanisation du monde. – Le Temps des cerises, Paris 2003. – 144 p.

P. Tuca

Андерсон Перрі (англ. *Anderson Perry*; 01.09.1938, Лондон, Великобританія) – брит. історик. Навчався в Уорчестер-коледжі Оксфорд. ун-ту. Член редкол. марксист. наук. часопису «New Left Review», його ред. (1962-1988 і 2000-2003), проф. істор. і соціол. Каліфорн. ун-ту в Лос-Анджелесі. «Найглибший

інтелектуальний есеїст англomовного світу», за твердженням америк. неоконсерватора К. Хітчинса.

Основні праці: «Переходи від античності до феодалізму» (1974), «Походження абсолютистської держави» (1974), «Роздуми про західний марксизм» (1977), «Антиномії Антоніо Грамші» (1977), «Соціалізм і псевдоемпіризм» (1980), «Аргументи в англійському марксизмі» (1980), «На шляхах історичного імперіалізму» (1983), «Походження постмодерніті» (1998), «Ататюрк. Турки, держава і Європа» (2009), «Новий старий світ» (2009), «Індійська ідеологія» (2012).

Один із провідних ідеологів «нових лівих» (автор цього терміна, який використовується для опису покоління молоді інтелігенції, критично налаштованої як щодо екон. трейд-юніонізму зах. соц.-демокр., так і квазіцерковної ортодоксальності европ. компартій). Прихильник західноєвроп., «континентальної» традиції гуманіст. марксизму. За Г. Дерлуг'яном, до досягнень А. належить реконструкція аналіт. потенціалу марксизму, відновлення ліній інтелект. розвитку марксизму, альтернативних до ленінізму, нове прочитання праць К. Маркса, Р. Люксембург, А. Грамші, Д. Лукача, В. Беньяміна, представників Франкфурт. школи. А. здійснив сист. виклад історії марксизму на Заході і його критичний аналіз. Підхід А. до цієї історії полягає у тому, що «самим Марксу і Енгельсу ніколи не слід вірити на слово; не слід замовчувати й ігнорувати їх помилки, допущені в їх працях про минуле», а, навпаки, «їх слід розпізнавати й критикувати».

А. відкинув англ. традиції радикалізму та емпіризму, сциєнтистське тлумачення марксизму у викладі Л. Альтюсера і постмодернізму. У своїх дослідженнях А. опирається на методологію марксизму, дотримуючись істор. матеріалізму (істмату) як дослідн. підходу. При цьому А. вважає, що «глибоке знання й повага до істориків, які не належать до марксизму, цілком сумісна зі строгим проведенням марксистського дослідження». Саме це дозволяє увійти в істмат, а не віддалитись від нього. Істмат як «інтелект. система» є «раціоналіст. наукою», теорією, ємною парадигмою, яка володіє здатністю до послідовного, кумулятивного розвитку, допускає як наукову спадкоємність поколінь, так і дискусії. Як довготермінова програма наук. дослідження, здатна об'єднати теорію динамічного сусп. розвитку, ідеальний горизонт майбутнього соціаліст. сусп-ва із практичними суперечностями та рухами, які «прийшли» з минулого, істмат займає центральне, «але не виключне» місце в

соціалізмі. Він буде існувати доти, доки його не змінить парадигма з більшими пізнавальними можливостями. Домінуюче становище істмату в соціаліст. культурі та думці, серед соціаліст. теорій істор. розвитку (і навіть не соціаліст., включно з теорією М. Вебера) зумовлюють три його «структурні особливості»: масштаб, природа і радикалізм.

За А. масштаб істмату полягає в тому, що К. Марксу і Ф. Енгельсу із синтезу «нім. філософії, англ. політекономії і фр. політики» створили всебічну теорію із розробленою системою понять і взаємопов'язаних передумов, які охопили спектр соц. форм і видів соц. практики, більший, ніж у конкуруючих соц. теоріях. Природа істмату, за А., полягає в тому, що він є єдиною теорією, здатною узагальнено осмислити еволюцію людства, зміну епох і притаманних їм соц.-екон. структур. Радикалізм істмату в тому, що тільки ті рухи, які взяли його на озброєння, здобули перемогу в соціаліст. революціях, позаяк він і є «закликом до зброї» серед усіх соціаліст. течій. У цій іпостасі істмат перебуває «на перехресті минулого та майбутнього, економіки та політики, історії та стратегії» – у центрі всіх течій, які називають себе соціалістичними. Істмат повинен бути теорією історії (минулого), точнішої та достовірнішої, ніж сучасність, але практика в марксизмі відноситься до сучасності, яка також істор., але дії в якій ще слід здійснити. І саме доля людей у сучасності та в майбутньому для соціаліста важливіша ніж будь-що інше, зокрема і минуле.

Водночас, стверджує А., через те, що істмат досі не відповів на центр. і фундамент. питання марксистської теорії з часів К. Маркса (про співвідношення ролі суб'єкта і структури в історії та сусп-ві) він програв двобій структуралізму та постструктуралізму, які дали відповідь на це питання, відкинувши роль суб'єкта в історії та наголосивши на домінуванні структури. Істмат критикують за «утилітарну вузькість політ. задач», а також «утопічність, непрактичну розпливчатість пропозицій щодо соц. перелаштування». Також теорет. сила і «могутність» істмату, його виключність в соц. вченні «пішла йому на шкоду». Без сильних ідейних конкурентів «зліва» і «справа» істмат як теорія зазнав теорет. стагнації. Тому йому на користь повинні піти питання демографії, а також сім'ї і сексуальності, які зараз підняли феміністки. Практик. виклик істмату кинули «нудний конформізм та місцевий патерналізм» еврокомуністів, «подвійна невдача Хрущова і Мао» в реформуванні офіц. систем СРСР та КНР і ядерна загроза, яка загрожує всім класам.

Істмат **А.** відрізняє від пов'язаних із ними понять – марксизму і соціалізму. Так соціалізм за **А.** – «абстрактна ідейна течія принципів і цінностей», «силове поле культури і політики», яке існувало ще до появи марксизму і змістовно виходить поза межі останнього. Водночас марксизм – одна із критичних теорій історії, яка водночас претендує на те, щоб бути історією теорії. Вона прагне створити теорію самокритики, тобто прагнене пояснити власні генезу і метаморфози. На думку **А.**, «марксистська теорія набуває своїх справжніх обрисів лише в прямому зв'язку із масовим революц. рухом». Траєкторія розвитку марксистської теорії, стверджує **А.**, завжди визначалась долею масової боротьби – політ. історією довкілля, в якому розвивався марксизм. Якщо ж його не існує, або він зазнав поразки, то марксистська теорія неминуче деформується або відходить на другий план. Так, зах. марксизм, порвавши з масовим рухом у ХХ ст., почав впливати на бурж. культуру, розвивався від оптимізму до песимізму, від політики й економіки – до філософії, від політ. аналізу капіталізму – до дослідження бурж. д-ви, від методології (зокрема, епістеміології й гносеології) – до аксіології й естетики – мистецтва й ідеології, компенсуючи дефіцит цінностей у соціаліст. політиці їх надміром у творчості.

Літ.: Андерсон П. Размышления о западном марксизме / П. Андерсон. – М.: Интер Версо, 1991. – 272 с.; Андерсон П. Переходы от античности к феодализму / П. Андерсон. – М.: Территория будущего, 2007. – 288 с.; Андерсон П. Казуистика мира и войны / П. Андерсон // Логос. – 2003. – № 1. – С. 19-28; Смирнов И. «Переходы от античности к феодализму». Уроки объективного знания: Рецензия на книгу: Андерсон П. Переходы от античности к феодализму [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://scepsis.net/library/id_1887.html

Ю. Тишун

Андрієвський Олексій (16 (28).03.1845, Канів, Київ. губ., Рос. імперія – 09(22).07.1902, Київ, Київ. губ., Рос. імперія) – укр. громад. діяч, учасник громад. руху, член Одес. і Київ. громад, педагог, історик, археограф, літератор. Походив із родини законоучителя Канів. повіт. дворян. училища. Закінчив 2-гу Київ. гімназію. Навчався **А.** в Київ. ун-ті Св. Володимира (1862-1865), захоплювався ідеями просвіти народу. Ініціатор створення фонду для упорядкування могили Т. Шевченка.

Основні праці: «З архіву київського губерньського правління» (10 випусків, 1882-

1886), «Поминки Тараса Григорьевича Шевченка 29 февраля 1879 года в Одессе» (1879), «Про відношення Т. Г. Шевченка до життя» (1899).

У громадів. середовищі, де сповідувалися ідеї виборення нац. прав укр. народів, демократизації держави шляхом реформ політ. ладу, **А.** приєднався до т.зв. «лівих», які у сусп.-політ. поглядах були «більш інтернаціональні», а революц. рухові (нерідко активно) співчували. Разом із своїм університет. товаришем Л.Смоленським **А.** перетворив Одес. громаду «з недавно виникшого з початку доволі безформного гуртка» на політ. організацію, в якій вони створили «ліве» крило т.зв. «драгоманівців». Зі сер. 1870-х рр. **А.** долучився до переговорів «лівих» громадівців із рос. народниками про спільні дії. На поч. 1876 р. в оселі **А.** відбулися збори Одес. громади у зв'язку з приїздом М. Драгоманова для здобуття практичної підтримки у здійсненні закордонної української місії. В подальшому **А.** був причетний до збору коштів та матеріалів для видання женевського неперіодичного збірника «Громада». Акт. життєва позиція, ширий і гострий захист власних ідей й принципів, нездатність до пасивного існування призвели в 1877 р. до перевodu **А.** «для користі служби» в Архангельськ (замінений на Тулу), проте неможливість існування за межами України змусила до відставки та повернення до Одеси, де **А.** включився в роботу громади й підтримував контакти з представниками революц. гуртків.

Улітку 1878 р. під час подорожі за кордон **А.** побував у М. Драгоманова. Відвідини припали на час належності **А.** до групи громадівців-радикалів (умовна назва «група В. Мальованого – Р. Житєцького»), яка займалася улаштуванням друкарні в Україні, щоб перейти від пропаганди ідей «громадівського соціалізму» в обмеженому колі інтелігенції до агітації серед народу за допомогою нелегальної газ. (так і не виданої через подальші арешти). В лютому 1879 р. на квартирі **А.** відбулися Шевченківські роковини, де були присутні громадівці, а також відомі революціонери. За неблагонадійність **А.** було заарештовано і призначено до заслання у Сх. Сибір. Хвороба затримала **А.** на зиму у Центр. пересильній тюрмі у Вишньому Волочку Тверської губ. Рік тюремного ув'язнення було зараховано і Сх. Сибір замінено на Вятку. Незабаром **А.** вкупі з багатьма ін. було повернено із заслання.

У Києві **А.** одержав посаду ред. неофіц. частини «Киевских губерньских ведомостей»,

що відкрило доступ до губернського архіву, цікаві матеріали з якого А. публікував у «Відомостях» (було зібрано 10 збірок «З архіву київського губернського правління», які потім вийшли окремим виданням). А. був співробітником газ. «Заря» і «Труд», у яких громадівцям вдавалося містити українофільські публікації. Одночасно А. вчителював, брав участь у київ. «Товаристві сприяння початковій освіті», «Товаристві грамотності», «Товаристві Нестора Літописця» тощо. За його ініціативою і завдяки енергії збудовано «Народну Аудиторію», де А. був першим завідувачем і пост. лектором.

Із відновленням у др. пол. 80-90-х рр. XIX ст. діяльності Одес. громади А. разом із частиною учасників попереднього складу представляв старше покоління членів гуртка. Останні шість років життя А. – дир. «Міського сирітського будинку» в Одесі, який перетворив на майже зразкову установу. Продовжував брати акт. участь у громадівському русі, друкуватися в ж-лі «Кіевская старина» та ін. виданнях. У 1896 р. на квартирі А. відбулася приват. зустріч громадівців із філос. В. Лесевичем, який прибув до Одеси з публ. лекціями. Вражений виступами учасників гуртка, В. Лесевич згодом опублікував у пресі нижку статей на захист нац. прав укр. народу.

До кінця свого життя А. залишався членом Одес. та Київ. громади, діяльність яких зовні виявлялась переважно як культурно-освітня, проте в умовах протидії шовініст. політиці царського самодержавства набувала політ. спрямованості; у подальшому громадівські гуртки прислугувалися для утворення Заг. укр. безпарт. орг-ції, на основі якої на поч. XX ст. виникли укр. нац. партії радик.-демократ. спрямування (Укр. демократ. партія (УДП), Укр. радикал. партія (УРП), Укр. демократ.-радикал. Партія (УДРП) тощо).

Літ.: Кирчів Р. Ф. Андрієвський Олексій Олександрович // Українська літературна енциклопедія. – Т.1 (А-Г). – К.: Головна редакція УРЕ імені М. П. Бажана, 1988. – С. 65; Катренко А. Одеська громада 70-90-х років XIX ст. // Київська старовина. – 1998. – № 2 (320). – берез.-квіт. – С. 84-95; Козирев О. С. Громадсько-політична діяльність Володимира Мальованого в одеський період (1870-1879) // Наукові праці: науково-методичний журнал. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. – Вип. 168. Т. 180. Історія. – С. 27-30; Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. Відділ рукописів (ІР НБУВ), ф. X, спр. 6524, арк. 1-6.

М. Козирева

Андрузький Георгій (Юрій) (26.05. (08.06.)1827, с. Вечірки, Пирятин. повіту, нині Пирятин. р-ну, Полтавської обл. – рік та місце смерті невід.) – укр. громад. та політ. діяч, поет. З 1839 по 1845 рік учився в шляхетному пансіоні Першої Київ. гімназії. У 1845 р. вступив на юрид. ф-т Київ. ун-ту. Учасник Кирило-Мефодіївського т-ва. Налезав до радикал. крила т-ва, ідейним лідером визнавав Т. Шевченка. У цей час, досліджуючи політ.-прав. питання, написав два проекти Конституції, які разом із зошитом віршів під час арешту 30.03.1847 р. були вилучені й долучені до справи. На допитах А. мимоволі дав свідчення, які були використані проти ін. членів тов-ва, від чого потім дуже страждав. Висланий під нагляд поліції в Казань, був переведений із Київ. ун-ту до Казан. ун-ту для завершення курсу наук. В грудні 1847 відрахований з Казан. ун-ту за станом здоров'я (хвороба очей). У 1848 р. переведений до Олонецької губернії, в Петрозаводськ, де служив канцеляристом. Політ. розробки А. були кваліфіковані властями як злісне порушення режиму заслання. Він знову був заарештований і ув'язнений у Соловецькому монастирі (1850-1854). Вийти на волю йому допомогли події Крим. війни: під час відбиття нападу на монастир англо-фр. ескадри у липні 1854 р. А. відзначився хоробрістю, за яку був звільнений із випробувальним терміном. Служив чиновником в Архангельську (1854-1857 рр.), а потім за клопотанням сестри зміг повернутися на Батьківщину. Працював дрібним урядовцем у Полтав. судовій палаті. У 1864 р. його ім'я згадувалося в зв'язку з порушенням питання про зняття нагляду поліції. Як прожив останні роки і коли помер – невідомо.

Основні праці: «Проект досягнення можливого ступеня рівності і свободи (переважно в слов'янських землях)» (1846), «Ідеал держави» (1847), «Начерки Конституції Республіки» (1850).

А. мав дещо суперечливі погляди на д-ву: він одночасно допускає і конституц. монархію (самодерж. правління, що обмежене законами, які сам монарх і видає) і також федерат. республіку штатів. Але монархія має стати першим етапом на шляху до соц.-політ. перетворень, що мають здійснюватися за допомогою реформ. Кінцевим ідеальним устроєм мала стати республіка. Ці ідеї вчений реалізував в своєму конституц. проекті «Начерки Конституції Республіки». Сьогодні відомо три варіанти цього тексту, які підготував автор приблизно в 1846-1850 рр. Жоден із них не був цілісним і завершеним, але найповнішим вважається останній (третій) варіант (1850).

У першому проекті («Досягнення можливого ступеня рівності й свободи переважно в слов'янських землях») А. то припускав сильну імп. владу, то обмежував її, то пропонував знищити. Перепонами до демократизації режиму вважав взаєморозрив сусп. станів, свавілля самодержавства, недосконалість освіти. А демократизувати його можливо, на думку А., за умов рівності у правах, особистої свободи громадян, ґрунтовної освіти народу, скасування титулів, придворних посад, перетворення монарха у громадянина д-ви тощо.

У другому проекті («Ідеал д-ви»), що поділяється на окр. частини («Про рівність», «Про свободу», «Закон», «Про владу», «Про релігію», «Про стани», «Про повинності», «Податки, майно та капітали», «Майно селянина», «Підданство селянина», «Про військову службу»), А. обстоює вже відомі на той час у Зах. Європі принципи природ. рівності людей, які від народження отримують однакові заг. права. Але згодом вони «досягають приватних прав» і залежно від спрямованості та обсягу останніх переходять до дух., купец., пром., військ., вченого чи землероб. стану. І громадяни, і уряд у д-ві А. підпорядковуються законам. «Закони корінні» ухвалюються і скасовуються виключно через Народ. сейм. «Закони загальні, або скрізь використовувані» може ухвалювати чи поліпшувати ін. влада. Кожен громадянин має право на власну думку, на критику як корінних, так і заг. законів. За народом залишається право скасування лише заг. законів, а не корінних. Такий підхід можна вважати спробою забезпечити захист конст. норм, конст. ладу д-ви.

Третій проект («Начерки Конституції республіки») викладено у формі вільних міркувань і роздумів. У ньому йдеться про: одиниці адм. устрою д-ви (громади, округи, області, штати) та механізми їхньої діяльності; осн. органи влади, їхні повноваження та склад; вимоги до посад. осіб цих органів влади та управління та питання їх матеріального забезпечення. Докладно окреслено структуру та ф-ції громади як основи держ. механізму, регламентовано діяльність управи, що повинна була поєднувати суд., розпорядчі та викон. функції. Слов'ян. д-ва (федерація), на думку А., має об'єднувати 7 штатів. Останні повинні поділятися на області, області – на округи, округи – на громади (по 200-2000 сімей).

На думку А., в основу д-ви мав стати закон. В д-ві має забезпечуватись рівність і свобода громадян, але свобода тільки особиста, будь-яка ін., на думку вченого, є проявом

сваволі. Також д-ва може і повинна добитись досконалості в орг-ції таких сусп. відносин як рівність, свобода, влада, закон, релігія, відносини між сусп. станами, виконання повинностей і т.п. Найвищим органом держ. влади мали стати Законодавчі збори. Виконавча влада мала бути представлена Держ. радою, члени якої повинні обирати президента республіки, віце-президента, міністрів, держ. прокурора, президента зібрання та президентів його штатних відділень. А. намагався частково здійснити розподіл законод., викон. і суд. ф-цій держ. органів. В свою чергу, знищення станових і родових привілеїв, на думку А., мало сприяти проведеному реформ, у результаті яких пересічні громадяни отримують доступ до ін-тів держ. влади. Залучення до влади великої кількості освічених людей мало полегшувати «справу правління». Тобто, А. вважав легітимацію суперечливих інтересів і репрезентацію різних (альтернативних) поглядів засобами підвищення ефективності управління.

В основі такої д-ви мала бути громада, яка була представлена А. як адм.-терит. утворення із органами управління та врядування, місц. бюджетом. Сама ж громада, на думку А., мала стати найнижчою ланкою адм.-терит. поділу та основою місц. самоврядування. За своєю структурою така громада мала складатися із сімей. Усі члени громади мали підкорятися д-ві та голові громади. Гол. громади міг втратити свій авторитет у разі неможливості виконання своїх обов'язків відповідно до свого віку, або ж у разі розумових відхилень, або ж неналежної поведінки. А. намагався передбачити всі сфери життєдіяльності громади для її належного функціонування та розвитку. Така громада мала ґрунтуватися на принципах демократизму та децентралізму. А. прагнув надати місц. громадам широких екон. прав для забезпечення розвитку регіону.

Таким чином, політ. концепція А. хоча і здавалася певною мірою наївною, проте для політ. іст. України це була одна із перших спроб переформатування сусп.-політ. життя, де існувала б особиста свобода громадян, це була можливість заявити про право укр. народу на самостійне державне існування на основі демократизму та децентралізму.

Літ.: Салтовський О. Кирило-Мефодіївське товариство та політичні погляди його учасників / О. Салтовський // Салтовський О. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ сторіччя). – К.: ПАРАПАН, 2002. – 396 с. Андрузький Г. Начерки Конституції Республіки Георгія Андрузь-

кого // *Історія Української Конституції / упоряд. А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. – К.: Право, 1997. – С. 54–64.*

Т. Лушагіна

Антонович Володимир (06.(18).01.1834, Махнівка, Бердичів. повіту, Київ. губернії – 08.(21).03.1908, Київ) – укр. історик, археолог, етнограф, археограф, громад. діяч. Початкову освіту **А.** здобув під наглядом матері, яка найнялася гувернаткою до шляхтичів Цибульських у с. Горишківка pobl. Тульчина і забрала його зі собою. З 1844 р. **А.** навчається при пансіонаті Рішельєвського ліцею в Одесі, пізніше – в 2-й Одес. гімназії. Закінчивши гімназію (1850), **А.** за вимогою матері вступив у 1850 р. на мед. ф-т Київ. ун-ту Св. Володимира, де навчався до 1855 р. З дипломом лікаря він більше року практикує у Бердичеві та Чорнобилі. Вдруге вступає до Київ. ун-ту – на істор.-філолог. ф-т (1856). У 1863 р. вченого запрошено до Київ. археограф. комісії. Згодом він обіймає посаду гол. ред. цієї комісії, вивчаючи та готуючи до друку документи з історії України. 18.02.1870 р. захистив у Київ. ун-ті магістер. дис. «Последние времена козачества на правой стороне Днепра по актам с 1679 по 1716 год», а 03.04.1870 р. був обраний на посаду одразу штатного доцента (оминувши приват-доцента) по кафедрі рос. історії. **А.** почав читати курс історії Давньої та Литовської Русі. Протягом трьох років після у-ту, **А.** викладав історію у 1-ій Київ. гімназії та кадет. корпусі. У 1878 р. **А.** після захисту докт. дисертації «Очерк истории великого княжества Литовского до смерти великого кн. Ольгерда» присвоїли ступінь доктора рос. іст. та обрали у Київ. ун-ті ординарним професором. З 1880-1883 був обраний деканом істор.-філолог. ф-ту. З 1881 р. **А.** активний співробітник і гол. істор. тов-ва Нестора Літописця, бере безпосередню участь в орг-ції ж-лу «Киевская старина» (1882). На початку 1882 р. нагородили орденом Св. Володимира III ступеня. 1895 р. **А.** за 25-річну викл. діяльн. в ун-ті був удостоєний звання заслуженого ординарного професора. В січні 1903 р. був нагороджений орденом Св. Станіслава. У 1897 р. у **А.** значно погіршився стан здоров'я, і він переїздить на лікування до Італії. Після повернення до Києва, вчений постійно хворів і уже не викладав. Помер **А.** на 74-му році життя.

Основні праці: «Моя сповідь» (1862), «Киевские войты Ходьки» (1874), «Польско-русские соотношения XVII в. в современной польской призме» (1885), «Три національні типи народні» (1888), «Записка в справі обмежень української мови» (1908).

А. намагався пояснити причини укр. бездержавності. Вчений визнавав д-ву як політ. ін-т, що мала сприяти розвитку общин та регулювати міжобщинні відносини. Він зазначає, що д-ва представляє одну з вищих форм людського гуртожитку й ідея д-ви тим дорожче для всякої розвиненої людини, чим свідоміше вона до неї ставиться. **А.** наголошує, що ми звикли в суч. нам європ. д-вах бачити установи, що гарантують і матеріальну безпеку сусп-в і задоволення їх вищих етичних потреб: свободу совісті, можливість розумового розвитку і т. д. Мислитель наголошує, що ми звикли дивитися на держ. владу, як на вираження можливої в цьому тов-ві суми справедливості та неупередженості щодо всіх своїх підданих, без відмінності їх станового угруповання, націон. типу, особистого положення в сусп-ві, і тому **А.** вважає ідею д-ви однаково дорогою для всіх осіб, що входять до його складу. **А.** визначав д-ву як продукт людського розуму, що склався за вимогами істор. життя; це союз, в який вступили люди одної чи багатьох національностей із метою забезпечити зовн. безпеку і внутр. благоустрій.

А. пропонує розмежовувати поняття «*нація*» та «*національність*». Національність – сукупність антрополог., етнограф. і духовних ознак, якими відрізняється одна група людей від ін.; ознаки ці формувалися самою природою під впливом досить складних природних чинників: змішування рис, клімату. Занять, пережитої істор. долі і т.д.; як усі створені природою ознаки ці відрізняються великою стійкістю. Нація – це група людей рідних і близьких між собою натурою, хистом, вдачею, дотепом, вдатністю, темпераментом.

А. виступав за теорію общинної форми співжиття укр. народу та протиставляв її популярній на той час «родовій теорії». Учений, аргументуючи свої погляди щодо відсутності серед слов'ян. народу родових порядків, робить висновок, що слов'ян. сім'я переходить у землю та віче. Поняття «земля» ототожнюється з «общиною», у якій він вбачає елемент самобутності давньоруської історії. Основними аргументами общинності слов'ян. народів **А.** називає: особливості істор. минулого (легенда про заснування Києва трьома братами, які управляли містом на основі общинних порядків); «общинне начало» співіснування слов'ян. народів до християн. періоду, територ. орг-ції слов'ян. народів (усі слов'ян. народи склалися із общин), та громад.-майнову рівність чоловіків і жінок у слов'ян. дохристиян. період. **А.** неодноразово звертає увагу на те, що саме на основах общинності слов'ян. народи мають будувати федерат. д-ву.

Общинна теорія А. ґрунтувалася на особливостях укр. характеру, якому він приписували внутр. усвідомлення свободи, розвиток особистості, пошуки справедливості та істини.

Розглядаючи основні причини не виникнення укр. державності, А. робить висновок, що українці ніколи не прагнули до політ. самостійності, визнаючи політ. ідеали ін. д-в, під владою яких перебували. Відповідно політ. ідеалом для А. виступала вільна федерат. д-ва слов'ян. народів. Кожен народ мав підтримувати власну мову, націон. культуру, етнічні особливості.

А. в державотворчих процесах важливу роль надавав місцевому самоврядуванню. Аналізуючи місцеве самоуправління в Києві в XVI-XVII ст., вчений приходить до висновків, особливу цінність в державотворенні складає істор. досвід певної д-ви, тому місцеве самоврядування повинне бути створене на основі власних істор. надбань, а здобутки закордонної політ. науки слід хоча б адаптувати до вітч. реалій, і як приклад розглядає запровадження магдебурзького права на укр. землях. Учений наголошував, що не відповідаючи місц. потребам, не враховуючи місц. ментальні та культ. особливості укр. народу, магдебурзьке право виявилось лише формальним кодексом юрид. норм, далеким від світогляду, що склався в місцевих звичаях і традиціях. А. вважав, що така політика виступала зброєю в руках керівних органів міста і призводила лише до маніпулювання даним юрид. базисом в рамках своєї вигоди.

Наук. і громад. діяльність А. зробила його центральною фігурою укр. сусп-ва XIX ст. Він використовував регіон. підхід для вивчення політ. життя та істор. укр. народу; одним із перших вчених намагався пояснити бездержавність укр. народу, дати визначення укр. нації. А. нерідко в наук. дискусіях обґрунтовував значення менталітету, звичаїв та традицій для розбудови укр. державності, відкриваючи нові горизонти для дослідження в цьому напрямку.

Літ.: Антонович В. Б. Моя сповідь: вибрані історичні та публіцистичні твори / [упор. О. Тодійчук, В. Ульянівський]. – К.: Либідь, 1995. – 816 с.; Морозов Д. Володимир Антонович про централізм і федералізацію Київської Русі / Д. Морозов // Наукові записки. – 2009. – Серія: Істор. науки. – Вип. 12. – С. 237-242; Моця О. П. Рівні етнічної самосвідомості давньоруського населення / О. П. Моця // Український історичний журнал. – 2006. – № 2. – С. 4-11. Грушевський М. Володимир Антонович основні ідеї його творчості і діяльності / М. Грушевський // Український історик. – 1984. – № 1-4 (81-

84). – С. 193-199. Ульянівський В. І. Володимир Антонович образ на тлі епохи / В. І. Ульянівський, В. А. Короткий. – К., 1997. – 218 с.

Т. Лушагіна

Апель Карл-Отто (нім. *Karl-Otto Apel*; 15.03.1922, Дюссельдорф, Веймар. республіка) – нім. філософ. У 1950 р. закінчив Бонн. ун-т та отримав ступінь д-ра філософії. Галузь спеціалізації: етика, філософія мови та гуманіт. науки. Викладав в ун-тах Майнца (1961), Кіля (1962-1969), Саабрюкінена (1969-1972). Проф. філософії в ун-ті Франкфурта-на-Майні (1972-1990), із 1990 р. – проф.-емерітус (засл. проф. у відставці). За запрошенням відвідував з лекціями ун-ти США, Італії, Аргентини, Франції, Бразилії, Венесуели, Іспанії, Півд. Кореї, Бельгії.

Основні праці: «Ідея мови в традиції гуманізму від Данте до Віко» (1963), «Трансформація філософії» (1973), «Ідея трансцендентальної граматики» (1974), «Ідейна еволюція Ч. С. Пірса: Вступ до американського прагматизму» (1975), «Теорія мови та трансцендентальна граматики в світлі питання етичних норм» (1976), «Нові спроби пояснення та розуміння» (1978), «Контроверза «Пояснення-Розуміння» в світлі трансцендентального прагматизму» (1979), «Дискурс і відповідальність» (1988).

Центр. у філос. рефлексії А. є три проблемних поля: 1) проблеми теорії пізнання; 2) теорія трансцендентальної прагматики, значне місце в якій займають проблеми філософії мови; 3) дискурсивна етика. А. відомий як автор трансцендентально-прагматичної теорії комунікативної спільноти. Ця теорія сформована на перетині нім. та англо-сакс. соц.-філософ. традицій та осн. їх напрямків: трансцендентальної філософії, феноменології, герменевтики, аналітичної філософії, прагматизму, марксизму тощо. Критично переосмислюючи класичні питання соц. теорії А. висуває завдання зміни парадигми в соц. теорії. Дослідн. перспектива теорії А. розгортається у напрямку лінгвіст. повороту, а її основою є етична проблематика. Розуміючи соц. філософію як метаетику, А. пропонує власні методолог. рамки для створення етичної доктрини, яка має відповідати особливостям суч. сусп-ва. Ця соц.-філософ. доктрина збудована шляхом трансцендентальної рефлексії нормативних засад сусп-ва як комунікат. спільноти та зі застосуванням прагматичного інструментарію для аналізу передумов та умов комунікації та дискурсу.

Сутність трансцендентальної прагматики як соц.-філософ. теорії полягає в затвердженні соц. релевантності мовної прагматики.

Предмет останньої складає аналіз вживання мови та буденної комунікації між людьми. А. вперше запропонував комплексний аналіз процесу комунікації шляхом поєднання філософії мови та філософії сусп-ва. Через дослідження культурних та інституціональних умов вживання мови він розробляє самот. дослідницьку програму та інструментарій аналізу соц. процесів. А. аналізує роль мови в контексті суб'єкт-суб'єктних відносин. Ці відносини трактуються як інтерсуб'єктивна комунікація, яка «не може бути зведена до мовної передачі інформації», але «є одночасно процесом досягнення згоди». Мова виступає в цьому контексті не лише механізмом об'єктивації інформації та експресивним засобом, а й медіатором розуміння. Комунікація мислиться А. як заснована на передрозумінні, умовою можливості якої є «мовний консенсус» як «узгоджене розуміння змісту в необмеженій комунікативній спільноті».

Новаторське поєднання сфери семіотики та етики, що зв'язує воедино прагмат. правила вживання мови та етичні правила, відкриває шлях до обґрунтування етичних принципів, на яких має будуватися сусп. устрій. На думку А., інтереси та прагнення людей один до одного можуть бути раціон. сприйняті лише у аргументаційному дискурсі. Аргументацію А. трактує як нормативну комунікативну дію, учасники якої контрафактично перебувають у комунікативному зв'язку з необмеженою спільнотою учасників аргументації. Конститутивні правила процесу аргументації вказують на те, що цей процес є етично та соціально релевантним. Відтак ці правила поширюються й на практ. дискурси, зокрема процеси демокр. формування колективної волі.

Питання відповідального застосування принципів дискурсивної етики в епоху, коли умови її реалізації ще не створені, є принциповим для А., адже дискурси є реальним істор. засобом розв'язання протиріччя між реальною та ідеальною комунікативними спільнотами. А. виводить два регулятивних принципи етики. Перший із них свідчить, що будь-який вчинок або припущення повинен враховувати імператив виживання людського роду як реальної комунікативної спільноти. Другий говорить, що в реальній комунікативній спільноті потрібно прагнути до того, щоб втілювати в ній риси ідеальної комунікативної спільноти. Це – головні апіорні принципи дискурсивної етики А., що мають характер процедурних норм; матеріальні норми, підкреслює А., повинні бути вироблені в реальній дискусії з урахуванням вищевказаних процедурних норм та соціокульт. специфіки

того чи ін. конкретного сусп-ва як реальної комунікативної спільноти. Антиципація умов рівності учасників комунікації в ідеальній комунікативній спільноті дає можливість А. створити в своїй теорії передумови для легітимації відносин рівності в реальній комунікативній спільноті. Політ. імплікація цієї вимоги полягає в ідеї соц. д-ви, в якій принципи свободи збалансовані з принципами рівності індивідів відповідно до норм дискурсивної етики. З позицій дискурсивної етики А. переглядає установки класичного лібералізму та пропонує конструктивну альтернативу класичним лібер. підходам до обґрунтування соц. теорії: дискурсивна комунікативна етика – етика відповідальності. Політ. етика відповідальності А. не поділяє прагнень абстрактного пацифізму, що тяжіють до односторонньої орієнтації на вимоги ідеальної комунікативної спільноти при ігноруванні реалій довкілля. А. вважає, що слід говорити про розумне опосередкування імперативів самозбереження в реальному соціумі та імперативів ідеальної комунікативної спільноти, що визначають вектор прогресу в сусп. розвитку. У реальній політиці (Realpolitik) розумний політик, на думку А., має поводитись відповідно до обставин, тобто мова має йти про стратег. поведінку, але, разом з цим, його завданням є і така зміна цих обставин, яка створила б матеріальні умови для подальших дій згідно принципів ідеальної комунікативної спільноти.

Комунікативна філософія А. поклала початок численним зрушенням в усій структурі філософ. дисциплін – від філософії мови через епістемологію та теорію науки до етики та соц. філософії, а також до відкриття нових горизонтів для самої практики комунікації. Пропонуючи своє бачення проблем, що стоять перед суч. сусп-вом, А. вказує шляхи їх вирішення як через ін-ти д-ви, так і через автономні організації громадськості згідно принципів дискурсивної комунікативної етики.

Лит: Апель К.-О. Апіорі спільноти комунікації та основи етики. До проблеми раціонального обґрунтування етики за доби науки / К.-О. Апель // Сучасна зарубіжна філософія: Течії і напрямки. Хрестоматія. – К., 1996. – С. 360-376; Апель К.-О. Трансформація філософії. Пер. с нем. / Перевод В. Куренной, Б. Скуратов. – М.: Логос, 2001. – 344 с.; Безрукова О. А. Дискурс та відповідальність (міркування з приводу праці К.-О. Аделя) / О. А. Безрукова // Соціальні технології. – 2011. – № 51. – С. 13-20; Єрмоленко А. М. Дискурс етичних норм та цінностей в сучасній німецькій практичній філософії: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня

док. філос. наук: спец. 09.00.05 / А. М. Єрмоленко. – К., 1996. – 56 с.; Назарчук А.В. *Етико-соціальні доктрини К.-О. Апеля і Ю. Хабермаса: Аналіз методологічних основаній: дисертація ... канд. філос. наук: 09.00.11.* – М., 1996. – 138 с.; Назарчук А. В. *Етика глобалізуючого суспільства: Тенденції і проблеми глобалізації в світлі соціально-етическої концепції К.-О. Апеля.* – М. : Directmedia Publishing, 2002. – 381 с.; Ситниченко Л. А. *Першоджерела комунікативної філософії: навч. посіб. для студ. гуманіт. спец. вищ. навч. закладів / Л. А. Ситниченко; Міжнародний фонд "Відродження".* – К.: Либідь, 1996. – 176 с.

О. Сушиї

Арендт Ханна (англ. *Arendt Hannah*; 14.10.1906, Ганновер, Нім. імперія – 04.12.1975, Нью-Йорк, США) – нім.-амер. філософ, політолог і історик, автор теорії тоталітаризму. З 1963 р. – проф. Чикаг. ун-ту; з 1967 р. – проф. політ. і гуманіт. наук у Новій школі соц. досліджень (Нью-Йорк). Викладала в ун-ті Берклі (Каліфорнія), Принстон і Колумб. ун-тах. Почесний д-р багатьох ун-тів, лауреат премії в галузі соц. наук Німеччини, США, Данії. Д-р філософії (1928), чл.-кор. Нім. академії мови і літ-ри (ФРН), дійсний член Амер. академії політ. наук. Нагороджена премією Лессинга (1959), медаллю Емерсона-Тора (1969), премією Сонніга за внесок в європ. цивілізацію.

Основні праці: «Джерела тоталітаризму» (1951), «Становище людини» (1958), «Між минулим і майбутнім. Шість вправ у політичній думці» (1961), «Про революцію» (1963), «Люди за темних часів» (1968), «Про насильство» (1970).

Центр. місце у політ. теорії А. займає критика тоталітаризму. А. доклала великих зусиль для вивчення тоталітаризму, сформулювала основи суч. розуміння тоталітаризму як сусп. феномена ХХ ст. У новітній час, на думку А., головна небезпека тоталітаризму для світ. цивілізації породжується основними чинниками у самій цивілізації. Розуміючи тоталітаризм як систему масового терору, що забезпечує в країні атмосферу заг. страху, А. досліджує умови виникнення та головні джерела тоталітаризму. Важливою умовою, що дала безпосередній поштовх зародженню тоталітарних рухів, А. вважає появу в ХХ ст. феномена «маси». «Маса» об'єднується не шляхом позитивного усвідомлення заг. інтересів, а на основі «негативної самоідентифікації». Остання виражається у відторгненні усталених соц. цінностей і будь-яких форм їх політ. представництва. «Падіння охоронних стін між масами, – підкреслює А., – перетворило сонну більшість, яка стоїть за всіма партіями,

в одну величезну, неорганізовану, безструктурну масу озлоблених індивідів ... вони ... послідовно віддавали перевагу методам, які закінчувались смертю, а не наверненням в нову віру, терором, а не переконанням». На думку А., тоталітаризм створюється поєднанням репресій і внутр. самопримусу людей, тиранії тоталітарної ідеології. Ідеї А. щодо тоталітаризму мають неабияку злободенність як філос. аргументована пересторога для суч. сусп-ва.

Центр. характеристикою будь-якого сусп-ва А. вважала баланс між публічністю і приватністю, а порушення гармонійного співвідношення між цими сферами деформує нормальне людське життя. В тоталітарних сусп-вах дисбаланс на користь публічності максимально розширює межі втручання д-ви в життя людини, до мінімуму зводючи можливість прояву людиною себе в прив. сфері – все це неодмінно веде до втрати людської індивідуальності. На думку А., у сфері публічності (тобто в сфері політики) можлива свобода. Вона виступає як незгода громадян із діями влади, розвиває активність людської життєдіяльності, в змозі подолати бар'єри тоталітарних сусп. систем. Свобода не тільки руйнує тоталітаризм, звільняючи людину від хибних ідеолог. догм, але й привносить в сусп. життя творчу креативність. А. приходить до висновку, що свобода як важлива політ. цінність виступає зв'язуючою ланкою між публічністю та приватністю сусп. життя.

У працях А. досліджені також як природа соціальності в цілому, так і конкретні соціоантрополог. категорії праці, вир-ва та торгівлі, політ. феномени революції, влади і свободи. А. обґрунтувала ідею нелінійності соц. процесів, яка на кінець ХХ ст. прогнозувалася як домінанта осмислення соціальності. Творчість А. вплинула як на становище постмодерністської філос. парадигми, так і на філос. традицію ХХ ст. в цілому.

Літ.: Арендт Х. Джерела тоталітаризму / Х. Арендт. – 2-ге вид. – К.: Дух і літера, 2005. – 584 с.; Арендт Х. Становище людини / Х. Арендт. – Львів: Літопис, 1999. – 254 с.; Арендт Х. Між минулим і майбутнім / Х. Арендт. – К.: Дух і літера, 2002. – 321 с.; Лой М. А. Онтологічний підтекст політичної філософії Ганни Арендт / М. А. Лой // Філософська думка. – 2007. – № 4. – с. 3-16; Шевчук Д. Проблеми відродження класичної традиції в сучасній політичній філософії: Ханна Арендт, Лео Штраус / Д. Шевчук // Наук. записки Націон. ун-ту «Острозька академія». Зб. наук.праць. Серія «Філософія». – Острог. – 2010. – Вип. 6. – С.12-19.

В. Штерн

Арістотель із Стагір (384 р. до н.е., Стагіра, сх. узбережжя п-ова Халкідікі – жовт., 322 р. до н.е., Халкіда, о. Евбея) – давньогрец. мислитель, засновник Перипатетичної школи, вчений-енциклопедист, заклав основи політ. науки як самост. дисципліни. **А.** – учень Платона (367-347); з 343/342 вихователь 13-річного О. Македонського (ймовірно, до 340 р.), керував групою послідовників Платона в Ассі, син відомого лікаря Нікомаха. **А.** не став профес. лікарем, але медицина була зрозумілою для нього сферою, у своїх філософ. творах **А.** дає пояснення на прикладах з мед. практики. **А.** в Афінах заснував свою школу під назвою Лікей, де викладав у 334-323 рр. Лекції читав в алеях саду під час прогулянок, через що його учнів називали «перипатетиками» («ті, що прогулюються»).

А. притаманна універсальність знань та зацікавленість: від метафізики до зоології та метеорології. **А.** вперше виокремив у природі людину як «*політичну істоту*», в яку «природа вселила прагнення до держ. об'єднання». Глибоко досліджував сутність влади, д-ви, політ. устрій, проблеми розмежування влади. Розробив модель ідеальної д-ви-полісу, умови її існування. Тісно поєднував політику з моральністю та етикою. **А.** вважав, політ. справедливість можлива лише між вільними та рівними людьми.

Основні праці: «Політика», «Афінська політія», «Етика», «Риторика». Творча спадщина **А.** надзвичайно велика; список складений одним із бібліотекарів Александрії включав 146 назв.

Автентичні твори **А.** поділяються на три групи: 1) опубліковані за життя і літературно оброблені (т. зв. екзотеричні, тобто наук.-популярні), переважно діалоги; 2) зібрання матеріалів та нотаток – емпір. база теорет. трактатів; 3) т. зв. езотеричні роботи – наук. трактати («прагматії»), часто у формі «конспектів лекцій» (за життя **А.** не публікувалися, аж до I ст. до н.е. були мало відомі). Проблема відносно хронології творів **А.** тісно переплетена з проблемою еволюції його філос. поглядів. Відповідно до генетичної концепції нім. вченого В. Йегера (1923), в академ. період **А.** був ортодоксальним платоніком, який визнавав «окремість» ідей; після смерті Платона пережив світоглядну кризу та розкритикував теорію ідей і потім до кінця життя еволюціонував у бік природничо-наук. емпіризму.

Етика та політика, за **А.**, утворюють єдиний комплекс «філософії про людське», що вивчає сферу практичної діяльності та поведінки. У «Нікомаховій етиці» **А.** – класичний

представник евдемонізму: вище благо людини визначається як «щастя» (евдемонія). Щастя полягає в діяльності душі для здійсненню свого арете, причому, чим вище в ціннісному відношенні арете, тим повніше досягається при цьому ступінь щастя.

«Політ.» погляди **А.** («політ. мистецтво») охоплює сферу права, соц. та екон. ін-тів; в широкому розумінні включає в себе «етику» відрізняються від Платона більшою гнучкістю, реалістичністю і орієнтованістю на істор. сформовані форми соц.-політ. життя греків, що, зокрема, пояснюється теорією «природного» походження д-ви (подібно живим організмам): «очевидно, що поліс належить до природних утворень і що людина від природи є політ. тварина». Тому д-ва не має радикально штучно перебудовуватися. Кінцева мета поліса, як і індивіда, полягає в «щасливому й прекрасному житті»; основним завданням д-ви є виховання громадян у моральній чесноті. **А.** досліджує політ. спільноту, формою якої є поліс. Він стверджує, що об'єднання багатьох людей – річ природна, бо людина – політична істота. Та ж людина, котра бажає усамітнення, є або нелюдом, або надлюдиною. Отже, упорядкована законами спільнота є величезним досягненням людства. Людина, яка не спілкується із іншими людьми залишається недосконалою, покаліченою, для людини є природно жити у спільнці із собі подібними, але це одночасно не робить її громадянином. Навіть коли особа живе у спільноті, є мешканцем міста, вона ще не є громадянином. Мислитель громадянином вважає тільки того, хто має право бути членом судової інституції і брати участь у виборах та бути обраним. **А.** це стосується тільки громадян д-ви із демокр. устроєм, не рабів.

«Бажаний» держ. лад може бути охарактеризований як «аристократія» в первісному значенні слова («правління кращих»). Спираючись на думки свого учителя Платона, **А.** виводить теорію про три види держ. устрою. Він говорить, що природа речей зумовлює владу або однієї людини, або багатьох, або ж усіх разом. Далі мислитель припускає наявність трьох похідних від основних устроїв. Тиранію він вважав порочним відхиленням від царської влади, олігархію виводив із аристокр. устрою, а демагогію (крайню демократію) – з демокр. **А.** перераховує всілякі форми царської влади, починаючи від одноосібної і спадкоємної аж до виборної та обмеженої. Філософ з'ясовує різновиди усіх інших видів державного устрою. При такому аналізі **А.** не оминає увагу специфіку народу, його ста-

новище, верстви громадян, їх заняття, умови життя тощо. Аристокр. устрій філософ вважає найкращим.

Рабство, за А. існує «від природи», ставлення «раб – пан» – такий же необхідний елемент структури поліса, як «дружина – чоловік» в сім'ї; рабами повинні бути не греки, а «варвари». А. пропонує як умовно-зразковий держ. устрій «політик» (поєднання олігархії й демократії), де поляризація бідних і багатих нівелюється переважанням заможних середніх шарів.

Вершиною державознавчого дослідження А. є з'ясування причин, котрі призводять до загибелі держави, пошук засобів уникнення переворотів. Усі причини переворотів А. упорядкував; він довів, що певна причина перевороту впливає зі специфіки певного держ. устрою.

А. належить й ідея про розподіл держ. влади на законодавчу, виконавчу та судову. Законодавча влада, на його думку, полягає у загальних зібраннях громадян, на яких приймали закони, вибирали урядовців, здійснювали нагляд за діяльністю органів влади. При розгляді судовою владою А. веде мову про осіб, котрі обіймають посаду судді, їхні повноваження, судові засідання, ухвалення рішень. Філософ розглядає питання про урівняння власності, з'ясовує, наскільки впровадження нових законів можуть бути корисні або шкідливі для д-ви. Приділяє мислитель увагу проблемі остракізму і питання про місце видатного діяча у д-ві, наділеного рідкісним хистом та особливими чеснотами.

Найкращим із практ. погляду, на думку А., є той устрій, якого хочуть середні стани сусп-ва, оскільки дуже заможні не хочуть слухатися, а біднота часто ремствує, а то й бунтує. З усієї «Політики» А. видно схильність мислителя до поміркованого, позбавленого будь-яких крайнощів держ. устрою, що спирається на панування середнього класу громадян і спроможний запобігти чи принаймні вгамувати тертя та протиборства.

Створений А. понятійний апарат досі пролизує політолог. лексикон, так само як стиль наук. мислення («історія питання», «постановка проблеми», «аргументи за і проти», «рішення» тощо). Деякі думки А. у наступні століття зазнали уточнень, перегляду проте у своїй основі більшість з них була прийнята і вплинула на розвиток теорії політ. науки.

Поглядам А. властиві й недоліки: істор. обмеженість, політ. симпатії до монархії. Раба як власність іншої людини він залишив поза мораллю, жінок зараховував до істот «другого сорту». Вважаючи споглядання вищим

видом діяльності, недооцінював діяльність екон., політ., фізичну.

Лит.: Кравець Л. В. Риторика як класична основа системи освіти європейських народів // Рідні джерела. – 2000. – № 4; Мовчан В. С. Етика: Навч. посіб. – К.: Знання, 2007. – 483 с.; Зубов В. П. Аристотель / В. П. Зубов. – М., 1963. – 366 с.; Аристотель. Політика / Пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. – К.: Основи, 2000. – 336 с.; Найчук А. В. Давньогрецький поліс в контексті соціально-політичних поглядів Платона та Аристотеля / А. В. Найчук // Зб. наук. праць «Політологічні студії». – 2010. – Вип. 1. – С. 105-113; Меленко С. Г. Аристотель про соціальні основи держави / С. Г. Меленко // Держава та право. – 2012. – Вип. 56. – С. 60-65; Себайн Дж. Г. Історія політичної думки / Дж. Г. Себайн, Т. Л. Торсон. – К., 1997. – 838 с. – С. 107-135; Соболев О. Свобода і громадянин у вченні Аристотеля / О. Соболев // Вісник Львів. ун-ту. Серія філос. – 2011. – Вип. 14. – С. 78-86.

Л. Кочубей, Н. Хома

Арон Реймон (фр. *Aron Raymond Claude Ferdinand*; 14.03.1905, Париж, Франція – 17.10.1983, Париж, Франція) – фр. філософ, політолог, соціолог, публіцист, один із авторів теорії індустр. сусп-ва. Проф. ун-тів Сорбони, Тулузи, Кольна, Берліна, почесний д-р Гарвард, Колумб., Оксфорд., Базельського, Брюссел. та Єрусалим. ун-тів, почесний член Амер. академії мистецтв і наук. Із 1962 р. – віце-президент Всесвіт. соціол. асоціації. Із 1963 р. – член Французької академії моральних і політ. наук. Оpubлікував понад 60 монографій, в яких філос. рефлексія органічно взаємопереплітається з теорет. політолог. і соціолог. дослідженнями, а також із дослідженнями епістемолог. і методолог. проблем істор. пізнання. На філос. погляди А. вплинули представники Баденської школи неокантианства та вчення М. Вебера.

Основні праці: «Опіум для інтелігенції» (1955), «Демократія та тоталітаризм» (1958), «Вісімнадцять лекцій про індустріальне суспільство» (1963), «Есе про свободи» (1965), «Етапи соціологічної думки» (1967).

Важливе місце у соц., політ. теорії А. займає вчення про сутність суч. сусп-ва. На думку А., на суч. етапі розвитку цивілізації створюється єдиний тип сусп-ва (єдине індустр. сусп-во), різними модифікаціями якого є західна (демократична) модель і радянська (тоталітарна). В останні роки А., поглибивши концепцію індустр. сусп-ва, своєрідно розглянув проблему соц. прогресу. А. зводив соц. прогрес лише до кількісних накопичень, які, з його точки зору, спостерігаються тільки в на-

уці та техніці. Але А. заперечував сусп. прогрес як висхідний розвиток людства, як перехід від однієї ступені до ін., якісно відмінної і більш прогресивної. А. розробляв т. зв. «*діалектику песимізму*». З одного боку, прогрес науки та техніки ХХ ст., підкреслював А., породжує певні ідеали, з другого – робить неможливим їх здійснення; це приводить до масового песимізму, що є основною характеристикою сусп. свідомості ХХ ст. Драма цивілізацій, на думку А., полягає в суперечливості способів існування й ідеалів демокр., індустр. сусп-ва. Індустр. сусп-во вимагає жорсткої дисципліни, ієрархії, субординації, демокр. ж ідеали орієнтують громадян на рівність, свободу, самовизначення особи. Дисгармонія цих двох тенденцій суч. цивілізації робить її нестабільною.

У центрі наук. інтересів А. були проблеми демократії, політ. свобод, типології суч. політ. режимів, порівняльний аналіз політ. систем. На думку А., д-ва зобов'язана створювати закони, що гарантують свободу, плюралізм і рівність громадян, а також забезпечити їх виконання. А. філос. інтерпретував питання міждерж. і міжнар. відносин, політики і моралі, відповідальності філософа за збереження миру та політ. стабільності сусп-ва. Значну увагу А. приділяв аналізу політ. еліт. Розуміння А. еліт перебувало під впливом концепцій В. Парето. Застосовуючи порівняльний підхід, А. розрізняв два типи сусп-в: перший, де існував плюралізм та конкуренція еліт (Франція, США) і другий, де правлячий клас формувався у вигляді єдиної об'єднаної еліти (СРСР).

А. розробив концепцію *критичної філософії історії* – ґносеологічного напрямку в філософії історії, що виступав проти позитивістської інтерпретації істор. процесу. Основним завданням філософії історії, вважав А., виступає відновлення і філос. осмислення істор. минулого з допомогою істор. фактів і джерел. Критична філософія історії, на думку А., дозволяє зрозуміти конкретну свідомість, цілі, якими керуються люди у своїй життєдіяльності. Основною категорією критичної філософії є категорія розуміння, яку А. типологізує та розкриває мотиваційні та істор. чинники, що обумовлюють зміст прийняття людиною тих чи ін. рішень. Творчість А. не обмежувалась аналізом ґносеологічних проблем філософії історії. Велику увагу А. приділив онтології – соц. детермінізму, соц. прогресу, сенсу історії, війни та миру тощо.

Глибокий аналіз сусп.-політ. життя зах. сусп-ва дозволив А. розробити *концепцію деідеологізації*. Виходячи з її основних положень,

А. заперечував об'єктивну істор. закономірність, діалектику взаємодії продуктивних сил і виробничих відносин, поняття сусп.-екоп. формації. Об'єкт соц. дослідження розглядався А. лише як вторинне від суб'єктивних чинників (мотивація, ціннісні орієнтації суб'єктів дії, точка зору дослідника). Такий підхід дає можливість, на думку А., побудувати єдино вірну «неідеологічну» теорію сусп-ва, яка вивчає «те, що є в дійсності».

Одна з особливостей творчості А. – критика філософії марксизму, заперечення його основних принципів. Після Др. світ. війни А. розкритикував пануючі у той час трактування марксизму: догматичне, що використовувалося швидше у політ., ніж у наук. цілях; екзистенціалістське прочитання марксизму Ж. П. Сартром та його суперечності (1972); нарешті, марксизм Л. Альтюссера, не менш односторонній і далекий від творчості К. Маркса. Низка творів А., зокрема, «Від одного святого сімейства до іншого», містить детальну критику претензій зах. «неомарксистів» (Ж. П. Сартра, Г. Маркузе, Л. Альтюссера) на відкриття «автентичного Маркса» і творчого розвитку його вчення щодо сучасності. У всьому цьому А. бачив (при всій значущості, яку мав марксизм) – додатковий доказ істор. довільності тієї чи іншої філос. позиції і важливості політ. міфів. У цьому сенсі марксизм був, на думку А., складовою частиною «опіуму інтелектуалів».

Літ.: Арон Р. Вступ до філософії історії: Есе про межі історичної об'єктивності / Р. Арон. – К.: Український центр духовної культури, 2005. – 580 с.; Арон Р. Мир і війна між націями / Р. Арон. – К.: МП «Юніверс», 2000. – 688 с.; Арон Р. Етапи розвитку соціологічної думки / Р. Арон. – К.: Юніверс, 2004. – 688 с.; Арон Р. Опії інтелектуалів / Р. Арон. – К.: Юніверс, 2006. – 271 с.; Новічкова О. С. Марксизм Маркса у сприйнятті Реймона Арона // Наукові записки НаУКМА. – 2009. – Т. 95: Політ. науки. – С. 33-36.

В. Штерн

Артертон Фредерік Крістофер (англ. *Frederick Christopher Arterton*; 22.10.1942) – д-р політ. науки (1974), амер. дослідник в галузі медіаполітики. Автор та співавт. понад 200 наук. праць, у т. ч. 4 фундам. монографій із проблем впливу Internet на сусп. думку та е-самоврядування. Почесний проф. ун-ту Дж. Вашингтона, Йельс. та Гарвард. ун-тів.

Основні праці: «Участь у політичному житті» (1975), «Телекомунікаційні технології та участь у політичному житті» (у співавт., 1984), «Медіа-політика: Новини стратегії

президентської кампанії» (1984), «Теледемократія: Технологія може захистити демократію?» (1987), «Електронна співдружність: Вплив медіатехнологій на демократичність політики» (у співавт., 1988), «Електронне суспільство» (у співавт., 1988), «Росс Перо і технологія виборчої кампанії: Ковбой з ери комп'ютерів» (у співавт., 1992), «Управління президентською кампанією в еру телебачення» (у співавт., 1992), «Вибори 1992: Доповіді та інтерпретації» (у співавт., 1993), «Громадський Web: Internet-політика та демократичні цінності» (у співавт., 2002).

Сфера наукових інтересів: політичний менеджмент, медіаполітика, міжнародні відносини. **А.** досліджує вплив Internet на самоврядування вільних людей в конституційній республіці, ЗМІ та комунікац. технології, політичну стратегію та тактику, громад. думку, етику та лідерство в політиці.

Лім.: Arterton F. Christopher. Teledemocracy: Can Technology Protect Democracy? – Newbury Park, CA: SAGE Publications, 1987; Jeffrey B., Abramson F. Christopher Arterton, and Gary R. Orren. The Electronic Commonwealth: The Impact of New Media Technologies on Democratic Politics. – New York: Basic Books, 1988.

О. Стариш

Аронсон Елліот (англ. *Elliot Aronson*; 09.01.1932, Рівера, штат Массачусетс, США) – амер. соц. психолог, філософ. 1950-1954 рр. – навчався в ун-ті Брандейса (Уолтем, Массачусетс), спочатку на курсі економіки, пізніше психології. 1954 р. – отримав ступінь бакалавра в ун-ті Брандейса. В 1954-1956 рр. продовжив навчання в Уесліанському ун-ті (Міддлтаун, Коннектикут, США). У 1956 р. отримав ступінь магістра Уесліанського ун-ту. В 1959 р. захистив дис. на звання д-ра філософії в Стенфорд. ун-ті, його наук. консультантом був знаменитий психолог Л. Фестінгер. Викладав у Гарвард., Техас. та Міннесот. ун-тах (1959-1965). Проф. Каліфорн. ун-ту (з 1965 р.). В 1981 р. разом з чотирма науковцями був нагороджений відзнакою «Професор року» за номінацією Ради покращення та підтримки освіти США. **А.** був включений в список 100 найвпливовіших психологів ХХ ст. за версією «Review of General Psychology». Єдиний із амер. психологів, хто тричі отримував премію Амер. психолог. асоціації як видатний публіцист (1973), видатний дослідник (1999) та видатний викладач (2001).

Основні праці: «Настільна книга зі соціальної психології» (1968), «Суспільна тварина: вступ в соціальну психологію» (1972),

«Методи дослідження в соціальній психології» (1990), «Епоха пропаганди: механізми переконання, щоденне використання та зловживання» (2001).

А. – один із найавторитетніших соц. психологів. Однією з головних теорет. ідей **А.**, яка отримала масштабне експериментальне підтвердження, є ідея влади ситуації в детермінуванні соц. поведінки індивіда. Заслугою **А.** є зусилля щодо зближення науки та практ. життя. Навчаючись у відомого психолога Л. Фестінгера, автора теорії когнітивного дисонансу, захопився цим напрямом. Теорія дисонансу стала провідною у дослідженнях **А.** На думку **А.**, до дисонансних станів призводить потрапляння індивіда в ситуацію (поведінку), яка не співпадає з його особистими уявленнями про себе – коли поведінка і схильності знаходяться в дисбалансі виникає психолог. дискомфорт. В основі такого дискомфорту, на думку **А.**, лежить проблема завищеної (зниженої) самооцінки. Для вирішення такого внутр. конфлікту, з позиції **А.**, необхідно або змінити поведінку або ставлення до конфлікту. Мислителем також були проаналізовані дисонанси, що пов'язані з прийняттям рішень, та дисонанси, що пов'язані із затраченими зусиллями. Результати дослідження **А.** та його колег були застосовані для удосконалення освітньої сфери в школах США. Дослідження та експерименти **А.** показали, що для зменшення дисонансу люди підкреслюють позитивні аспекти та применшують значення негативних аспектів вибраних об'єктів, і підкреслюють негативні сторони і применшують значення позитивних сторін необраного об'єкта.

А. займався питаннями аналізу методів впливу на масову свідомість сусп-ва, міфів, стереотипів, установок, що пов'язані з цими аспектами. За **А.** світ поглинула постіндустр. пропаганда, яка постійно створює в нашій свідомості певні картинки реальності. Ці картини часто не відповідають дійсності, але мають великий переконуючий вплив на індивіда. Доволі часто вони використовують базові потреби, зокрема, потребу безпеки тому, що «апеляції до страху дуже сильні, позаяк відволікають наші думки від ретельного розгляду наявної проблеми в сторону планів позбавлення від страху». Тому **А.** ставить собі за мету допомогти розрізнити сфабриковані дії комунікатора від реальних. Дослідник акцентує увагу на виклику пропаганди, який вона кидає сусп-ву, і можливі варіанти протидії такій тактиці. У контексті аналізу впливу пропагандист. інформації на індивіда, **А.** запропонував ефект. методику боротьби з деструк-

тивними культурами (тоталітарними сектами), які нині широко застосовуються в США.

За напрацюваннями А. була розроблена методика контролю за інформацією, яка використовується, з метою запобігання деструктивним впливам та недобросовісної пропаганди.

Літ.: Аронсон Э. Общественное животное. Введение в социальную психологию / Э. Аронсон. – М.: Аспект Пресс, 1999. – 517 с.; Аронсон Э. Эпоха пропаганды: Механизмы убеждения, повседневное использование и злоупотребление / Э. Аронсон, Э. Пратканис. – СПб.: Прайм-Еврознак, 2003. – 384 с.; Аронсон Э. Современные технологии влияния и убеждения. Эпоха пропаганды / Э. Аронсон. – Прайм-Еврознак, 2008. – 543 с.; Аронсон Э. Теория диссонанса: прогресс и проблемы / Э. Аронсон // Современная зарубежная социальная психология. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – С. 111-126.

Л. Смола

Аррігі Джованні (італ. *Giovanni Arrighi*; 7.07.1937, Мілан, Італія – 18.06.2009, Балтімор, США) – амер. соціолог та економіст італ. походження, один зі співзасн. світ-системного аналізу. А. народився в буржуазній сім'ї; щоб продовжити бізнес батька, який загинув в автомоб. катастрофі, вивчав економіку в ун-ті Луїджі Бокконі. Проте після закінчення ун-ту (1960) А. продав батьківську фірму, захистив дис. із економіки і був запрошений на неоплачувану посаду *assistente volontario*, одночасно працюючи в ун-ті менеджером-стажером. У 1964 р. А. переїхав в Африку (Родезію), де отримав роботу викладача економіки в Університетському коледжі Родезії і Ньясаленда. Після депортації в 1966 р. за зв'язки з повстанцями в Танзанію, А. три роки викладав в ун-ті Дар-ес-Саламу. А. провів серію досліджень з екон. розвитку Африки, з'ясовуючи як пропозиція робочої сили і опір робітників впливали на розвиток колоніальних і націон.-визв. рухів. Там А. пише перші книги з політ. економії, які зробили його відомим в наук. колах, а також в рамках кількох науково-дослідних проєктів починає співпрацю І. Валлерстайном). У 1969 р. А. повертається в Італію, бере активну участь у студент. і робітн. рухах. Разом із Р. Мадера і Л. Пассеріні створює «Групу Грамші» («*Gruppo Gramsci*») (1971), метою якої була реалізація ідеї інтелект. автономії робітничого класу. У 1973 р. А. прийняв пропозицію зайняти посаду проф. соціології в Ун-ті Калабрії, де продовжив дослідження трудових ресурсів. У 1979 р. А. переїхав жити до США, викладав соціологію в Ун-ті штату Нью-Йорк в Бінгемтоні, співпра-

цював із І. Валлерстайном та Т. Гопкінсом, а також з радикальними політекономами А. Г. Франком і С. Аміном. Пізніше дружньо критикував І. Валлерстайна за відмову останнього залучитися до дебатів щодо трьох ключових питань істор. соціол.: із Ф. Броделем про час походження капіталізму; із Р. Бреннером про роль клас. боротьби, а відтак про націон. особливості капіталізму; із Т. Скочпол та Веберіанцями щодо співвідношення еволюції суч. д-ви та капіталізму (одна логіка чи дві). У 1999-2009 рр. працював в Ун-т Джонса Гопкінса (Балтімор).

Основні праці: «Есе про політичну економію Африки» (1973), «Геометрія імперіалізму: обмеження гобсоніанської парадигми» (1978), «Напівпериферійний розвиток: політика Південної Європи в ХХ сторіччі» (1985), «Довге двадцятье сторіччя: гроші, влада та витоки нашого часу» (1994), «Хаос і управління в сучасній світовій системі» (1999, у співавт. з Б. Сілвер), «Відродження Східної Азії: погляд в минуле на 500, 159 і 50 років» (2003, у співавт. із Т. Хамашита і М. Селденом), «Адам Сміт у Пекіні: що отримало у спадок ХХІ сторіччя» (2009).

В основі того напряму світ-системного аналізу, який формулює А., є істор. розвиток капіталістичної світ-економіки, теорії довгих циклів і циклів гегемонії д-в, які найповніше обгрунтовані у трилогії «Довге ХХ століття...», «Хаос і управління...» та «Адам Сміт у Пекіні...». Капіталізм А. розглядав передовсім як систему контролю над ринком та д-вою, а не систему вир-ва й обміну. Відповідно відтворення світової системи капіталізму він пов'язував з становленням міждержавної системи і розвитком ринку, а зрощення д-ви та капіталу розглядає необхідним елементом появи «капіталіст. прошарку». Формування сучасної світ-системи, яку А. пов'язує з глобалізацією істор. капіталізму, починається в ХVІ ст. і проходить чотири послідовні цикли розвитку, які здійснювались у формі просторово-часового переміщення капіталу і його накопичення через позбавлення прав володіння, що призводило до кризи переміщення капіталу. На кожному циклі ці форми сприяли появі домінуючої сили (гегемона) і нової системи накопичення капіталу, змінюючи географію істор. капіталізму. Відповідно чотири системні цикли накопичення у А. збігаються з домінуванням чотирьох істор. гегемонів: Генуї (ХVІ ст.), Нідерландів (ХVІІ ст.), Великобританії (ХVІІІ-ХІХ ст.) і США (ХХ в.). Цикл гегемонії або цикл перерозподілу і акумулювання світ. капіталу по А. має дві стадії: матеріальну, потім – фінансову екс-

пансію капіталу. На стадії матеріальної експансії фін. капітал рухає зростаючу товарну масу, а на стадії фінансової експансії – зростаюча маса фінансового капіталу звільняється від своєї товарної форми. Завершення матеріальної експансії зумовлює «сигнальну кризу» і трансформує механізми накопичення капіталу. Фінансова експансія гегемона в результаті перетоку капіталу зміцнює альтернативні центри сили і формує нові гегемонії, прискорюючи «остаточну кризу» гегемона (на сучасному етапі – США, яка по прогнозах А. повинна відбутися у найближчі десятиліття XXI ст. – 2025-2030 рр.). Домінуюча структура накопичення світ-економіки, створена США, вимагала мобільності та швидкості, тому ХХ ст. через насиченість подіями А. назвав «довгим» сторіччям. Використавши ідею гегемонії класу А. Грамші, А. переніс її на міждерж. рівень – д-ви-гегемонії виникають, правлять світом, трансформують його, а потім не в змозі контролювати результати власних змін, поступово сходять із істор. арени. Гегемонію Заходу (цивілізаційного) впродовж останніх 500 років, А. пояснює перевагою сили, що дозволила Заходу перекласти на Схід більшу частину витрат від становлення капіталістичної економіки після Вел. географічних відкриттів. Під впливом ідей А.Г. Франка про Китай як довготривалого гегемона світової системи по-новому інтерпретував теорію екон. розвитку А. Смита, аргументуючи, що епіцентр глобальної світ-системи «зсувається» з Півн. Америки у Сх. Азію, зокрема у Китай. А. розглядає Китай як найвірогіднішого кандидата на нового гегемона та модель світового розвитку майбутнього, позаяк екон. динаміка Східної Азії завжди мала іншу якість у зіставленні з траєкторією Заходу: працелюбна (industrious) vs. промислова (industrial) революція. Китай, за А., пропонує більш збалансовану модель з огляду на збереження довкілля, масової зайнятості, соц. відносин та відсутності завоювницької постави. Якщо ці риси азійської ринкової, але не капіталіст., цивілізації відродяться у ХХІ ст., то ринкова світ-економіка заступить місце капіталістичної. За такої логіки епоха Заходу в ХІХ-ХХ ст. виявляється не вищою стадією модерну, який слугує зразком для решти світу, а історичним епізодом «індустріального капіталізму», після якого буде досягнуто стабільний баланс.

Д-ви в теорії А. розглядаються як територ. орг-ції, що історично мали різні форми. Експансія капіталізму за останні 500 років була пов'язана з міждерж. конкуренцією за мобільний капітал й формуванням політ. струк-

тур, наділених повноваженнями контролю над соц. і політ. середовищем накопичення капіталу у світовому масштабі. А. висунув дихотомічну типологію способів правління і відповідних «логік влади», які розрізняються «територіальними» і «капіталістичними» стратегіями. Основна мета територіальної стратегії – контроль над територією і населенням, контроль над мобільним капіталом розглядався засобом зміцнення д-ви і ведення війни. В капіталістичній стратегії співвідношення між метою і засобами – змінюються протилежно. Суперечності між територіальною і капіталістичною логіками влади, постійне їх вирішення шляхом реорганізації світового політ.-екон. простору державо-гегемоном є ознакою міждержавної системи з часу її зародження.

Лит.: Арриги Дж. Долгий двадцатый век: Деньги, власть и истоки нашего времени / Дж. Арриги. – М.: Территория будущего, 2006. – 470 с.; Арриги Дж. Адам Смит в Пекине: Что получил в наследство XXI век / Дж. Арриги. – М.: Ин-т общественного проектирования, 2009. – 456 с.; Кутуев П. В. Концепції розвитку та модернізації в соціологічному дискурсі: еволюція дослідницьких програм / П. Кутуев. – К.: Сталь, 2005. – 500 с.; Кутуев П.В. Новітні соціологічні теорії: модерн у континуумі «Схід-Захід»: навч. посіб. / П. Кутуев. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – 291 с. Arrighi G. Anti-Systemic Movements / G. Arrighi. – New York: Verso, 1989. – 123 p. (with T. K. Hopkins, I. Wallerstein).

Г. Дерлуг'ян, Л. Угерин

Артхашастра (санскр. Arthaśāstra – «Наука про користь») – видатна пам'ятка філос., політ., екон. думки Старод. Індії, що стала відомою суч. науці з початком ХХ ст. – часу, коли відомий інд. учений Р. Шамашастра публікує уривки трактату в англ. перекладі. Є різні точки зору щодо авторства А. Прибічники однієї з них вважають, що автором А. був радник царя Чандрагупти Маур'ї (321-297 рр. до н. е.) брахман Каутілья (Кауталья чи Чанак'я). Відповідно до ін. точки зору, А. – наслідок праці багатьох поколінь інд. мислителів. Як зведений трактат була оформлена не одномоментно, але протягом останніх століть до н. е. – у перші ст. н. е.

А. складається із 15 відділів: «Про правила поведінки», «Обов'язки наглядачів», «Про судочинство», «Про подолання перешкод (на шляху до сусп. порядку)», «Про застосування витончених засобів (держ. політики)», «Про засади д-ви», «Про шість методів (зовн.) політики», «Про біди в д-ві», «Дії того, що має

за мету напасть», «Те, що відноситься до війни», «Дії стосовно об'єднань», «Про становище найсильнішого (царя)», «Про засоби захоплення укріплень», «Застосування таємних засобів», «Методика (трактату)», 150 глав, 180 розділів і 6000 шлок (віршованих сентенцій, які завершують глави). Трактат містить обширний матеріал, що є яскравим свідченням високої зрілості древньоінд. політ.-прав., екон., військ. думки, досконалості мистецтва керування держ. і сусп. справами – досягнення архе (практ. користі) в управлінні.

А. – своєрідний поради́к правителю з найрізноманітніших питань внутрідержавного життя («оволодіння землею та її охорони»), «правильної» (примноження влади та багатства) та «неправильної» політики; політ. етики; впровадження єдиновладдя; особливостей поведінки мудрого правителя та членів його родини за різних обставин; поведіння з ученими мужами; призначення на державні посади; обов'язків представників розгалуженої системи держ. управління – наглядачів, міністрів, крім того, – слуг та рабів; наповнення казни; орг-ції стеження за діяльністю ремісників, купців, осіб, які живуть на «таємні доходи», а також осіб, «зрадницьки налаштованих» до влади, осіб, які беруть надто малу винагороду за свою роботу, чи які зловживають п'янкими напоями та їжею, або роблять великі трати, або охочі до повій, або постійно роз'їжджають, або ходять у неналежний час у пустинних місцях, або постійно знаходяться у себе дома, або носять знаки достоїнств, які їм не присвоєні, або побоюються озброєних представників влади; застосування покарань за найрізноманітніші злочини; подолання сусп. криз різного походження та перешкод на шляху досягнення громад. порядку і злагоди; обґрунтування засад майнових відносин у сусп.-ві, судочинства, функціонування фіскальної системи, доцільного використання землі, облаштування міст, фортець, подолання наслідків стихії тощо. Крім того, – питань, пов'язаних із оптимальною організацією зовн. політики (проблема якої присвячена щонайменше третина **А.**), веденням війни та використання при цьому найрізноманітніших засобів: моральних, чесних і не зовсім – війська, облоги, отрути, повій, підкупу, провокацій, обману, заслання агентів (у вигляді купців чи акторів, найманих убивців, викрадачів, отруйників) у ворожий стан, сіяння смуги, розбрату у військових об'єднаннях ворога, підбурювання однієї частини населення проти іншої, залучення союзників, проведення «подвійної політики», що сприятиме досягненню перемоги й укладанню миру.

А. – свідчення оформлення в стародавньому інд. сусп.-ві світської політ. та прав. доктрини, емансипації цієї останньої від реліг. настанов. **А.** започаткувала традицію політ.-дидакт. творів, присвячених мистецтву політики: «Ніті-сара», «Камандакі», «Нітівак'ямріта» та ін. Вважається, що популяризаторами **А.** були мандрівні філософи – парівраджаки.

Лит.: Артхааштра или Наука политики. – М., 1993; Байков И. П. Артхааштра – памятник большой исторической ценности // Артхааштра, или наука политики. – М., 1993. – С. 538 – 560; Вигасин А. А., Самозванцев А. М. «Артхааштра». Проблемы социальной структуры и права. М., 1984; Избранные труды по мифологии и идеологии Древнего Востока. – М., 1996; История политических учений: В 2 т. / Под ред. О. В. Мартышина. – М., 1994, 1996; Лелюхин Д.Н. «Артхааштра» Каутилы и проблема структуры древнеиндийского государства // Государство в истории общества. – М., 1998; Муромцев Г. И. Источники индусского права // Вестник Российского университета дружбы народов. – Серия: Юридические науки. – № 1. – 1997.

М. Кармазіна

Атталі Жак (фр. *Attali Jacques*; 01.11 1943, Алжир) – фр. економіст, політ. діяч, експерт, футуролог, неоліберал, теоретик глобалізму та «нового світ. порядку». Закінчив Політехн. школу м. Палезо, Франція (1963), Ін-т політ. досліджень, Націон. школу адміністрації при прем'єр-міністрі Франції (ЕНА). Набув популярності у 1981 р. завдяки високому статусу в кабінеті (апараті) Президента Франції Ф. Міттерана. Член Більдербергського клубу (неофіц. щорічної конф. за участю впливових політиків, представників бізнесу та банк. справи, редакторів провідних зах. ЗМІ). Голова «Європ. Банку Реконструкції та Розвитку» (1991-1993). Завідує орг-цією «PlaNetFinance», що займається боротьбою з бідністю через мікрокредити (з 1998 р.).

Основні праці: «Шуми» (1977), «Три світи» (1981), «Історія Часу» (1982), «Впливова людина Зигмунд Р. Уорбург (1902-1982)» (1985), «У прямому і переносному сенсі» (1988), «На порозі нового тисячоліття» (1991), «Лінії обрїю» (1992), «Карл Маркс: світовий дух» (2005).

Людська історія, стверджує **А.**, – це історія виникнення особистості як суб'єкта права, якому дозволено осмислювати і визначати власну долю; особистості, вільної від будь-яких обмежень, якщо тільки це не торкається прав ін. **А.** створив оригін. концепцію «*гео-*

економічного мондіалізму», що розглядає не геогр. чи культ. чинники політики, а екон. реалії (розташування міжнар. бірж, інформац. центрів, великих вир-в тощо). Досліджуючи орг-цію суч. сусп-ва на міжнар. рівні, А. схвалює суперечливу логіку його розвитку. А. переконаний, що демократія – найкраща політ. система, торговий лад – двигун прогресу, а всемогутність грошей – найсправедливіший порядок правління. На думку А., у суч. світі запанувала «ера грошей», що стали універс. еквівалентом цінності, а також лібер-демократ. цінності та ринкові відносини, засновані не тільки на фінанс. капіталі, а й на інформ. технологіях.

А. наголошує, що суч. техніка радикально змінює спосіб життя людини у ХХІ ст. Спираючись на ідеї О. Тоффлера про «хвилі» цивілізації, А. як головний результат глобалізації в перші десятиліття III тисячоліття розглядає нове суперекон. і соц. утворення розряду «світів – економик» – «дев'яту соціоформу» торгов. ладу, а як новий суб'єкт історії розкриває збірний образ людини-індивідуаліста майбутнього – *неономада* (кочівника). Людина-номад, переконаний А., завдяки акт. використанню передових технологій передавання інформації (не пов'язаних із переміщенням фіз. тіл) набуває недосяжної раніше можливості освіти, роботи, творчості, комунікації, розвитку. Проте цей процес може супроводжуватися й негативними наслідками для самої людини (як представника нової кочової еліти) – втратою її націон. коріння, традиц. прихильності до країни, громади, родини.

У своїй оцінці перспектив подальшого розвитку сусп-ва в цілому, А. бачить його далеким від утопії: у майб. ринок і демократія поширяться повсюдно, що призведе до прискорення екон. зростання, підвищення рівня життя людей та знищення диктатури із тих країн, де вона ще панує. Але разом із тим, неміцність і віроломство стануть нормою; соц. нерівність і маніпуляція посиляться; конфлікти помножаться і почнуться ще більші процеси переміщення населення. Розмитість соц. структури та її рух обумовлюватиметься рухливістю капіталу. Бідність, як і раніше, буде співіснувати із багатством, тільки у глобалн. масштабі. Світ буде жорстко розподілений на інформ. розвинутий центр і постійно стагнуючу периферію. У планетарному масштабі, переконаний А., прийдешнє сусп-во приховує у собі дуже серйозні загрози – вода та енергія стануть більш дефіцитними, клімат та ресурси будуть поставлені під загрозу (збільшення твердих відходів, викиди газу, винищення лі-

сів), впоратися з якими допоможе лише жорсткий політ. контроль на міжнар. рівні.

Лит.: Аттали Ж. На пороге нового тысячелетия. – М.: Междунар. отношения, 1993. – 135 с.; Аттали Ж. Карл Маркс: Мировой дух. – М.: Молодая гвардия, 2008. – 406 с.

М. Тур, Л. Овсянкіна

Ахмад Джалал Але (перськ. احمد جلال آلي; 02.12.1923, Тегеран, Іран – 09.09.1969, Асале, Іран) – іран. письменник, публіцист і громад. діяч, критик «євроцентризму». Народився у реліг. сім'ї. Після початк. школи А. працював підмайстром у годинникаря і торговця маслом на базарі, а ввечері навчався у вечірній школі. Після завершення Др. світ. війни, під час якої Іран був окупований військами союзників, А. закінчив філолог. ф-т Тегеран. ун-ту і викладав араб. мову в середній школі. У цей період він познайомився з марксизмом, став активістом Народної партії Ірану (ТУДЕ), одночасно входячи до гуртка реліг. оновлення «Анджомане еслах». Незабаром А. почав працювати як журналіст і друкуватися у ж-лах «Мардом» та «Махнамеє мардом», газ. «Рахбар». Вийшли перші збірки його оповідей і статей «Зустрічі» (1945) й «Чому ми страждаємо?» (1946). На початку 1950-х А. був учасником Націон. фронту, створеного М. Мосаддиком (1882-1967), і був членом партії «Третя сила». Держ. переворот (1953) і поразка Мосаддика стали тяжким ударом по іран. нац.-дем. Руху, після чого А. відійшов від парт. політики, але продовжував виступати як публіцист. 1954 р. вийшов його роман «Історія вуликів», що в ній автор переосмислив недавню боротьбу іранців за свої нафтові багатства (образ бджіл, відчужених від створюваного ними меду), 1958 р. – збірка літ.-крит. статей «Три нові статті» і повість «Директор школи», що містили нищівну критику системи шкільної освіти. Коли 1960 р. у щомісячнику «Кейхане мах» з'явилась перша глава його кн. «Західництво» (або «Преклоніння перед Заходом»), ж-л був заборонений на півроку. Книга вийшла друком нелегально 1962 р. Того ж року А. їздив від мін-ва просвіти до Зах. Європи вивчати тамтешній досвід видання підручників. 1964 р. відвідав СРСР (VII Міжнар. конгрес етнографів у Москві), 1965 р. – США (літній літерат.-політ. семінар у Гарварді). Помер від серцевого нападу у власному будинку.

Основні праці: «Західництво» (1962), «Інтелектуали – слуги і зрадники» (1977).

Іслам. концепція антизахідництва, розроблена А. у «Західництві», містить у собі

характерні протиріччя та вади войовничого консервативного іслам. націоналізму. А. звертає свій погляд до релігії та бачить єдиний вихід для країни у відродженні політ. ролі раннього шіїзму та морального авторитету ісламу. Аналізуючи причини екон., політ. і культ. залежності Ірану від імперіаліст. Заходу, А. трактує «західництво» як соц. захворювання, епідемію, що вразила всі галузі життя країни й уми нації. Катастроф. відсталість і деградація Ірану пояснюються насамперед розмірами та глибиною «західництва». Шахський режим для А. є перш за все провідником західного, розтлінного впливу, а Захід – втіленням «дивольської машинізації, що вбила власну цивілізацію». Захід гниє, його губить засилля техніки, що вихолощує в людині духовний початок і цілісне сприйняття зовн. світу. Перевага Сходу полягає у реліг. почутті, нерозчленованій свідомості, що рятує особистість від уніфікації та перетворення на додаток до машини. А. закликає закритися від Заходу, а потрібні техн. і наук. навички отримувати з Японії й Індії.

Трагедія країн, що розвиваються, таких як Іран, вважає А., полягає не просто в їх відсталості, а в існуванні у них ілюзії, буцімто відставання можна ліквідувати за допомогою сліпого копіювання зах. моделей. Але підпорядкування Заходу, орієнтація на його тип розвитку обумовлюють не тільки екон. залежність, а й політ. безсилля і дух.-культ. неспроможність. А. виступає за істор. творчість на основі нац. соціокульт. коренів. Він різко критикує інтелектуалів за їх поголовне «преклоніння перед Заходом» і говорить про «зраду інтелектуалів». І в Ірані, і в ін. країнах Азії й Африки «західництво» відповідальне за те, що людство розділено на два світи – розвинений і відсталий, багатий і бідний. Хоча основну увагу в книзі приділено критиці шахського режиму та впливу імперіалізму на Іран, А. так само безжалний і до середньої буржуазії, позбавленої, на його думку, сміливості, ініціативи та життєздатності. Соц. песимізм А. змушує його оглядатися назад і шукати рішень щодо майбутнього країни в минулому.

Усвідомлюючи відсталість своєї батьківщини, А. відкидав і всю іран. культ. традицію, вважаючи її мертвим вантажем: вона не породила жодної конструкт. моделі розвитку. Просякнута антимонарх. і антиімперіаліст. пафосом, книга А. «Західництво», малює емоційно насичену картину кризи влади, що мимоволі підводить читача до висновку про неминучість і необхідність рев. перевороту. Цей переворот має повернути шіїтському

духовенству владу над народом і д-вою та у такий спосіб звільнити іран. сусп-во від описаних негараздів. А. показує, що шахський режим надіється на зв'язки зі зах. капіталом і спирається на допомогу імперіаліст. блоків, а для управління країною, для проведення податк., фін. й аграр. політики використовує апарат насилля – поліцію й армію. Те саме завдання – виховання покірних громадян – виконує офіц. культура та система освіти, що свідомо орієнтують особистість на запозичені, чужі народу цінності.

Позит. програма А. спирається на поки що слабке «озахіднення» іран. сусп-ва – воно ще не зруйноване «механістичною» бурж. цивілізацією. Ми, пише А., ще по-справжньому не знайомі з машиною, ми ще не відчуваємо на собі її впливу, що примусово регламентує життя ін. Вихід для іранців полягає у поверненні до «витоків», до коріння, до іслам. реліг. мудрості, до шіїзму як фундаменту іран. націоналізму. А. вважав помилкою духовенства його угодовська позиція щодо влади. Відступ релігії після революції (1905-1911) є стратег. прорахунком, що полегшив проникнення в Іран зах. імперіалізму та його впливу на країну. Вихід з кризи А. бачив у створенні єдності реліг. і політ. влади. Ці ідеї великою мірою були втілені на практиці Іслам. революцією в Ірані (1978-1979).

Літ.: Кляшторина В. Джелал Але Ахмад / В. Кляшторина // Иранская революция 1978-1979 гг. Причины и уроки. – М.: Наука, 1989. – С. 78-82; Ahmad J. Al-e. Gharbzadegi: Weststruckness. Brekley: Mizan, 1984. – 160 p.; Boroujerdi M. Iranian Intellectuals and the West: The Tormented Triumph of Nativism. Syracuse University Press, 1996. – 320 p.; Dabashi H. Theology of Discontent: The Ideological Foundations of the Islamic Revolution in Iran. – New York University Press, 1993. – 644 p.; Hanson B. The "Westoxication" of Iran: Depictions and Reactions of Behrangi, Al-e Ahmad and Shariati // International Journal of Middle East Studies. Vol. 15, № 1, 1983. – pp. 1-23; Mahmoodi M. Orientalized from within: Modernity and Modern Anti-Imperial Iranian Intellectual Gharbzadegi and the Roots of Mental Wretchedness // Asian Culture and History. – Vol. 3, № 2 (July 2011). – pp. 19-28; Mottahedeh R. The Mantle of the Prophet: Religion and Politics in Iran. Oxford: One World, 2000. – 424 p.

P. Tuca

Аш-Шаукані, Мухаммад бін Алі (نب دمحم بن ايشان الكوشلا يلع; 1759, Шаукан, Ємен – 1834, Сана, Ємен) – ємен. реформатор ісламу, правник. Навчався у місц. реліг. авторитетів. Бл.

1790 р. став верховним суддею в м. Сана. В подальші роки активно займався просвітницькою діяльністю.

Основні праці: «Дарунки, які оповідають про вчення перших мусульман», «Корисне слово про докази індивідуальних зусиль та відповідності традиції», «Відкриття Всемогутнього», «Встановлення основ у судженні про зв'язок із султанами». **А.-Ш.** вважається автором більше 114 праць у галузі іслам. права, екзегетики, історії; збережено чимало богослов.-прав. респонзів (фетв).

Політ. погляди, зокрема щодо ролі релігійних авторитетів у системі держ. правління, **А.-Ш.** виклав у трактаті «Встановлення основ у судженні про зв'язок із султанами». Як палкий прихильник *іджтігаду* (необхідності індивід. юрид. обґрунтування нових відповідей на акт. запити сучасності), **А.-Ш.** доводив необхідність акт. участі улемів (реліг. авторитетів) у політ. системі. На його думку, дві найпоширеніші позиції (абс. розмежування та повна інтеграція) не відповідають інтересам іслам. громади, адже аполітичність улемів веде до кризи релігійності в сусп.-ві, а політизація призводить до морального занепаду улемів. **А.-Ш.** намагається віднайти компромісну позицію: діяльність муфтіїв, суддів, вчителів реліг. шкіл, настоятелів мечетей та ін. авторитетів повинна фінансуватися із держ. скарбниці на заг. підставах. Для збереження незалежності улемів від правителів, вважає **А.-Ш.** їм необхідно уникати приватного фінансування. **А.-Ш.** протиставляє ціннісні орієнтири реліг. закону (шаріату) «мирським вигодам», вважаючи перші благом усієї громади, а другі – лише тимчасовим інтересом конкретних політ. еліт.

Погляди **А.-Ш.** знайшли відображення в ідеології багатьох суч. мусульман. політ. рухів, зокрема створених на доктринальному ґрунті салафізму (партія «Ан-Нур» у Єгипті та ін.).

Літ.: Якубович М. М. Релігія vs. політика: улеми та еміри в суспільних доктринах середньовічних ісламських апологетів / М. М. Якубович // Українське релігієзнавство. – 2011. – № 59. – С. 44-54; Аш-Шаукані. Рафау' ль-асатін фі хукм аль-іттисаль бі с-саятін // Кітаб аль-Фатху р-Рабані мін фатаува ль-Імам аш-Шаукані. – Сана': Мактаба аль-Джель аль-Джадід, [Б.д.]. – С. 4567-4691; Haykel Bernard. Revival and Reform in Islam: The Legacy of Muhammad al-Shawkanī. – New York: Cambridge University Press, 2003. – 265 p.

М. Якубович

Ая де ла Торре Віктор Рауль (ісп. *Victor Raul Haya de la Torre*; 22.02.1895, Трухільо, Перу – 02.08.1979, Ліма, Перу) – перуан. політ. діяч і філософ, засн. панамер. політ. партії APRA (Alianza Popular Revolucionaria Americana) – Америк. народно-революц. альянс, автор націонал-реформістської ідеології *апризм*. Освіту здобув в ун-ті Сан-Маркос у Лімі, де ініціював Рух за автономію ун-тів (1919). Організатор Народних ун-тів для робітників (1920). За політ. діяльність висланий з Перу (1923). Певний час був членом Компартії Мексики. Порвав з комуністами через неприйняття радикально-революц. варіанту антиімперіалістичної і класової боротьби. В еміграції створив партію APRA (1924). Балотувався в президенти Перу (1931). Після програшу ув'язнений, а діяльність APRA заборонено (1931-1945). APRA на президент. виборах 1945 р. підтримала кандидата від Демократ. Нац. Фронту Х. Бустаманте і Х. Е. Ріверо. Незгодна з його політикою APRA підняла заколот (1948), після придушення якого діяльність партії знову заборонена. **А. де ла Т.** 5 років переховувався в амбасаді Колумбії (1948-1953), що спричинило міжнар. скандал. За рішенням Міжнар. суду за Колумбією визнано право надати притулок **А. де ла Т.** Після повернення в Перу ще двічі безуспішно балотувався в президенти. Є співавт. нової Конституції Перу (1979).

Основні праці: «Програма мінімум перуанської партії APRA» (1931), «Апризм і комунізм» (1932), «Антиімперіалізм і APRA» (1936), «Апризм і філософія» (1961).

Згідно з **А. де ла Т.**, європ. соц.-політ. доктрини стали результатом осмислення проблем, породжених європ. досвідом. Це стосується і революц. політ. теорій, зокрема, марксизму. Країни Латин. Америки розвиваються за іншою моделлю, тому мають відштовхуватися від власного соціокультур. контексту, де соц. трансформації неможливі без осмислення проблем корінного населення, укоріненних форм господарювання і панування. У цьому **А. де ла Т.** перегукується з популярними у першій пол. ХХ ст. концепціями *індихенізму* й різними варіантами *латинідаду* («філософії латиноамер. сутності»). Проте на відміну від них пропонує не звужувати соц.-політ. проблеми до рівня окремих країн Латин. Америки та виходить з панамер. політ. проектом «конструктивного антиімперіалізму».

А. де ла Т. зазначає, що екон. відсталі країни Латин. Америки зіткнулися з двома типами експлуатації – колоніальним феодалізмом і зарубіжним імперіалізмом, головним про-

відником якого є США. Звідси вимога апризму націоналізувати зарубіжну власність, здійснити аграрну реформу, в результаті якої від влади буде відсторонена земельна олігархія, гарантувати усім громадянам рівні права незалежно від расово-етнічного походження і соц. статусу, без втручання зовн. чинників факторів провести модернізацію й індустріалізацію, підвищити культур.-освіт. рівень народу.

А. де ла Т. доводить провідну роль корінного населення у становленні культури латиноамер. цивілізації. Латин. Америка в апризмі постає як Індоемерика. Идеалом сусп. устрою для **А. де ла Т.** є традиційна община індіанців-кечуа айль'ю, яка після модернізації на принципах кооперат. соціалізму повинна стати базовою структурою самоорганізації населення. Класові відмінності мають бути замінені довірчими відносинами народу-родини, а основним завданням керівника країни є запровадження принципів соц. справедливості, боротьби з бідністю і екон. відсталістю.

У 50-х рр. **А. де ла Т.** піддав ревізії попередні погляди, зокрема, закликав відмовитися від насилля у політ. боротьбі, підтримував інспіровані США військ. заклоти в країнах Латин. Америки, в цілому став на антикому-

ніст. позиції. 1950 р., перебуваючи в амбасаді Колумбії, підтримав агресію США проти Корей і пообіцяв направити на допомогу американцям 5 тис. добровольців-апристів. Заяви **А. де ла Т.** спричинили кризу в APRA, яка призвела до виключення з лав партії представників радикального крила та перегляду парт. програми: з неї було виключено пункти про боротьбу з імперіалізмом, проведення націоналізації землі й промисловості, панамер. єдності. У подальшому **А. де ла Т.** виступав проти Кубин. революції і закликав уряд Перу покінчити з лівим партиз. рухом.

Літ.: Постмодернизм. Энциклопедия / Сост. и науч. ред. Грицанов А. А., Можейко М. А. – Мн.: Интерпрессервис; Книжный Дом. 2001. – 1040 с.; Слинко А. А. Политические процессы в Перу: проблемы перехода к демократии в условиях кризисного развития / А. А. Слинко. – М., 1994. – 240 с.; Слинко А. А. Демократия без насилля / А. А. Слинко. – Воронеж: ВГУ, 2009. – 264 с.; Haya de la Torre V.R. El Antiimperialismo y el Apra. – Santiago de Chili, Ediciones Ercilla, 1936. – 196 p.; Nelson Manrique. ¡Usted fue aprista!: bases para una historia crítica del APRA. – Lima: Pontificia Universidad Católica del Perú, 2009. – 439 p.

Ю. Омельченко

Б

Бабєф Гракх (фр. *Gracchus Babeuf*, спр. ім'я Франсуа Ноель, Noel; 23.11.1760, Сен-Кантен – 27.05.1797, Вандом) – політ. діяч епохи Вел. Фр. революції. Народився у багатодітній сім'ї дрібного службовця. З дитинства пізнав тяжкість виснажливої фіз. праці на буд-ві Пікардійського каналу, потім отримав місце писаря і учня нотаріуса. У 21 рік отримав самостійну практику фєвдиста – фахівця зі сеньйоріального права, розробив нову систему складання сеньйоріальних описів.

Основні праці: «Маніфєст плебєїв: трибуна народу, або Захисник прав людини» (1795), «Про систему знищення населення, або життя та злочини Карр'є (1794).

Б. був рішучим противником усіх урядів Вел. Фр. революції, не виключаючи і яacobинців, за їх недостатню послідовність у справі здійснення реальної екон. та політ. рівності. Восени 1795 р. **Б.** разом зі своїми прибічниками організував таємну орг-цію «Змова рівних», яка поставила собі за мету – шляхом насильницького перевороту і встановлення революц. диктатури заснувати комуніст. сусп-во. Орг-цією було розроблено низку заходів, які б вона реалізувала в разі отримання влади. Незадовго до виступу був оприлюднений «Виклад доктрини Бабєфа», де автор виклав зміст свого вчення: 1) природа дала кожній людині рівне право на користування всіма благами; 2) мета кожного сусп-ва – захищати цю рівність, на яку часто зазіхають сильні, злі люди, і збільшувати за сприяння усіх суму загальних насолод; 3) природа зобов'язала кожного працювати; ніхто не може безкарно не працювати; 4) праця та насолода мають бути загальними; 5) гноблення є там, де один надривається в роботі і має в усьому нестатки, тоді як ін. потопає в розкошах, нічого не роблячи; 6) ніхто не може, не скоюючи злочину, присвоїти собі у виняткове користування блага землі і промисловості; 7) в істинному сусп-ві не має бути ні багатих, ні бідних; 8) багаті, не бажаючи відмовитися від надлишку на користь незаможних, – вороги народу; 9) ніхто не має права за допомогою зосередження у своїх руках усіх матеріальних засобів, позбавляти інших, необхідної для їх щастя, освіти: освіта має бути загальною; 10) мета революції – знищити нерівність і відновити заг. щастя; 11) революція ще не закінчена, позаяк багаті захопили усі блага і користуються винятковою владою, тоді як бідні працюють,

як справжні невольники, змагаючи в убогості та нічого не означаючи у д-ві.

План змови **Б.** був розкритий офіцером Гризелем, який проник до т-ва «Рівних». 10.05.1796 р. **Б.** і його найближчі соратники були заарештовані. **Б.** намагався накласти на себе руки, пронизавши груди кинджалом, але невдало, і 27 травня 1797 р. був гільйотинований. Ідея повалення існуючого ладу шляхом таємних змов і насильницького введення комуністичного ладу в подальшому дістала назву «бабувизму».

Лит.: Бабєф Г. Маніфєст плебєїв: трибуна народа, или Защитник прав человека 30 ноября 1795 г. / Г. Бабєф // Утопический социализм: хрестоматия / Ред. А.И. Володин. – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1982. – С. 193-210; Бабєф Г. О системе уничтожения населения, или жизнь и преступление Каррье 1794/95 г. / Г. Бабєф // Бабєф Г. Сочинения. – М.: Наука, 1977. – Т. 3. – С. 217-291; Буонарроти Ф. Заговор во имя равенства, именуемый заговором Бабєфа / Предшественники научного социализма. – Т. 1, 1948. – 426 с.; Попов Ю. Публицисты Великой французской революции: историческая литература / Ю. Попов. – М.: Изд-во МГУ, 1989. – 175 с.; Черткова Г. С. Гракх Бабєф во время термидорианской реакции / Г. С. Черткова – М.: Наука, 1980. – 208 с.

І. Побочий

Багрянний Іван (справжнє прізвище – Лозов'яга, Лозов'ягин; псевдоніми: Полярний, Багрянний, Дон Кочерга, Іван Рябовіл, Сергій Рябовіл, С. Дорошенко, П. Січинський, Б. Залущкий, О. Турчин); (19.09.1906 (2.10.1906), Охтирка, Україна – 25.08.1963, Шварцвальд, Німеччина). Походив із родини робітника-муляра. Навчався в церк.-параф. школі в Охтирці (1912-1916), у Вищій поч. школі (1916-1919) та в Охтир. техн. школі (1920-1921), але, не закінчивши її, переходить до Краснопільської худ.-керам. школи (1922). Із 1922 р. починається період труд. діяльності й активного громад.-політ. життя: завполіт цукроварні, окружний політінспектор в Охтирській міліції, вчитель малювання в колонії для безпритульних і сиріт. У 1925 р. вийшов із комсомолу. З 1926 р. **Б.** – студент Київ. худож. ін.-ту, але до захисту дипломної роботи не був допущений через націоналіст. переконання.

Основні праці: «Сад Гетсиманський» (1950), «Звіролови» (1944, згодом змінив на-

зву на «Тигролови»), «Чому я не хочу вертатися до СРСР?» (1946), «Ave Maria» (1929), «Людина біжить над прірвою» (1965), «Скелька» (1930), «Огненне коло» (1953), «Буйний вітер» (1957), «Меченосці» (1944) та ін. Автор «Гімну української молоді», Гімну ОДУ-Ма, «Маршу української молоді», музична обробка яких належить Г. Китастому.

Літературні здібності виявилися у **Б.** ще в дитячі роки: редагував шкільний рукописний ж-л «Надія», вирішив стати письменником і увійшов до складу Охтирської філії «Плуг» (від 1924). Серйозні твори **Б.** почав писати з 1925 р., друкуючи їх в ж-лах «Глобус», «Плужанин», «Всесвіт», «Гарт», «Кіно», «Червоний шлях», «Життя і революція». В 1927 р. входить до літературного об'єднання МАРС (Майстерня революційного слова), в діяльності якого протистояв вульгарній політизації літератури і художньої творчості. Як письменник і поет належав до т. зв. «непролетарських» письменників.

Уперше **Б.** був заарештований 16.04.1932 р. й звинувачений в укр. націоналізмі, «в проведенні контрреволюційної агітації» за допомогою своїх літературних творів: поеми «Ave Maria», віршового істор. роману «Скелька», поем «Тінь», «Вандея», «Гутенберг», соціальної сатири «Батіг». З 1933 р. засланий на Далекий Схід, але у 1936 р. тікає з концтабору. 16.06.1938 р. **Б.** заарештований вдруге і перебував у камері смертників у Харківській в'язниці УДБ-НКВС на Холодній Горі. Звільнений 1940 р. восени під нагляд у зв'язку з важкою хворобою легенів, а головне, згідно з формуляром тимчасового звільнення «за недостатністю матеріалів для повторного застудження». **Б.** пішов в укр. підпілля на Галичині, працював у референтурі пропаганди, писав пісні на патріот. теми, статті різноманітного характеру, малював карикатури й плакати агітац. призначення. Співпрацював із ОУН, виступав перед воїнами УПА на Волині й у Карпатах. Співорганізатор Укр. головної визвольної ради (липень, 1944), розробник її програмних документів. Після еміграції до Словаччини (1944) схоплений німцями під час облави і вивезений на роботи в передмістя Берліна. Згодом переїхав до Інсбрука, Австрія (1945), після війни перебрався до Баварії (Новий Ульм). **Б.** належав до Мистецького укр. руху (МУР), який було засновано в 1945 р. у Фюрті (Німеччина). МУР відіграв важливу роль у об'єднанні зусиль укр. письменників, які опинилися за межами України. Засновник і видавець газ. «Українські вісті» (1948), видань УРДП: «Наша боротьба», «Наші позиції» видавництва «Україна», «Прометей» (друкують

заборонені в СРСР твори укр. та зарубіжних митців). Постійно проживав у Німеччині, де вів активну громад.-політ. й творчу діяльність і разом зі своїми однодумцями Г. Костюком, С. Підгайним та Ю. Лавриненком заснував Укр. революц.-демократ. партію (УРДП), ген. секретарем якої обрано Б. Подоляка (Г. Костюка), а в 1948-1963 рр. **Б.** був її незмінним керівником, головою Викон. органу Укр. Націон. Ради і заст. президента УНР. **Б.** поєднував ідею нац. визволення України з ідеями соціальної демократії та соц. справедливості, вважаючи гол. рушійною силою такої боротьби робітників, селян, трудову інтелігенцію. Одним із важливих завдань бачив об'єднання «усієї різномовної і різнорідної маси населення України в єдину українську цілісність». **Б.** ініціював створення Об'єднання демокр. української молоді (ОДУМ), «де виховувались би не партійні покручі, а національно свідоме й висококультурне наше молоде покоління українське». Один із перших у світовій літ-рі описав систему комуніст. терору.

Коли Україна здобула незалежність, **Б.** було посмертно реабілітовано (1991) і на Батьківщині почала видаватися його творча спадщина. Літературний архів з 1990 р. знаходиться в Українській Вільній Академії наук у США. Лауреат Держ. премії України ім. Тараса Шевченка (1992, посмертно).

Літ.: Войчишин Ю. Іван Багряний: літературно-бібліографічна студія. – Вінніпег-Оттава: Українська Вільна Академія Наук, 1968. – 86 с.; Пономарьов В. Багряний Іван Павлович // Політична енциклопедія / Редкол. Ю. Левенець та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2011. – С. 48.; Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; редкол.: Ю. І. Римаренко та ін. – К.: Генеза, 1999. – С. 820.; Нитченко Д. Літературна спадщина Івана Багряного // Іван Багряний. Листування. У 2 т. – К., 2002; Українська діаспора: літературні постаті, твори, бібліографічні відомості / Упорядк. В. А. Прасолової. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2012. – 516 с.

С. Денисюк

Бадью Ален (фр. *Alain Badiou*; 17.01.1937, Рабат, Королівство Марокко) – фр. політ. діяч, політ. філософ, теоретик мистецтва, публічний інтелектуал, письменник, драматург, полеміст. У 1956-1961 **Б.** студент Вищої нормальної школи (ENS de Paris), одночасно слухає ще й лекції із філософії та математики у Сорбонні. Саме у цей період у нього виникає бажання активної участі у соц.-політ. житті Франції: політ. переконання тяжіють до маоїзму. У

1960 **Б.** стає одним із ідейних ініціаторів за-снування «Об'єднаної соціаліст. партії» (Parti Socialiste Unifié), що відколотась від «Французької комуніст. партії» (Parti communiste français) і активно виступала, серед іншого, за деколонізацію Алжиру (**Б.** був лідером про-китайської її фракції). У 1964 **Б.** написав свій перший роман, у 1967 – другий («*Альмагести*. Протилежна траєкторія 1 (роман)» та «*Пор-тулани*. Протилежна траєкторія 2 (роман)»). Також **Б.** стає наближеним до структураліст-ського гуртка марксиста Луї Альтюссера («За Маркса» (1965), «Читати Капітал», 2 т. (1965; співавтори: Е. Балбар, Р. Естабле, П. Маше-ре, Ж. Рансьєр), «Ленін і філософія» (1969)), а у теор.-філос. пошуках – серйозне захоплен-ня психоаналізом Ж. Лакана («Лаканівські семінари», 1953-1980). У легендарному 1968 – *Mai 68*, – опісля радикальних студент. протест. заворушень, **Б.** ще раз переконується у дієвості саме «лівій політ. доктрини» й 1969, вже будучи проф. ун-ту Париж VIII (Paris 8), стає одним із засновників нового «Союзу комуністів Франції (марксистів-ленінців)» (L'Union des communistes de France marxiste-léniniste, UCFML). Союз (UCFML) проісну-вав до 1985, одразу після його розпуску, **Б.**, разом із двома товаришами, заснували «Полі-тичну організацію» (L'Organisation politique). Відтоді, це сучасне фр. постмаоїстське і по-стленінське політ. об'єднання, акцентоване на проблемах робітн. класу, безпритульних та статусі емігрантів, опорна доктрина яко-го – праці проф. філос. **Б.**, його голови. Іще із 1999 **Б.** декан філос. ф-ту своєї Alma Mater – Вищої нормальної школи (ENS de Paris), а нині також і зав. каф. філос. ім. Р. Декарта приватного ун-ту Вищої європ. школи (EGS) у Зас-Фе, Швейцарія.

Основні праці: «Концепт моделі. Вступ до матеріалістичної епістемології матема-тики» (1969), «Теорія суб'єкта» (1982), «Чи можливо мислити політику?» (1985), «Буття і подія» (1988), «Маніфест на захист філосо-фії» (1989), «Ніщше. Розбити навпіл історію світу?» (1992), «Дельоз: шум буття» (1997), «Святий Павло. Обґрунтування універсалізму» (1997), «Короткий виклад метаполі-тики» (1998), «Обставини» (серія із 7 книг: 2003-2012), «Століття» (2005), «Логіки світів: Буття і подія – 2» (2006), «Мао. Про практи-ку і суперечність» (у співавт. з С. Жижеком, 2008), «Кіно» (2010), «Гайдегер. Нацизм, жін-ки, філософія» (у співавт. з Б. Касен, 2010), «Сексуальних зв'язків немає. Дві лекції про Лаканівського «Шаленця»» (у співавт. з Б. Касен, 2010), «Загадковий зв'язок між полі-тикою та філософією» (2011), «Республіка

Платона» (2012), «Порнографія теперішнього часу» (2013).

Ще із 70-х рр. **Б.**, який так само, як Ж.-П. Сартр та Г. Арендт вважав, що «особисте – це політичне», розумів філософію – як тери-торію практики, а політику – як територію свободи. Практика свободи, за **Б.**, найкраще реалізована у вченні К. Маркса, тому цей проф. ніколи не цурався жорстких суперечок й відстоював «антибуржуазність» публічного дискурсу. Наприклад, **Б.** багато полемізував із колегами по ун-ту Ж. Дельозом та Ж.-Ф. Лі-отаром щодо відхилення постструктуралізму від марксистського мейнстріму. Нині ж він публічно дискутує з С. Жижеком, Ж.-Л. Нан-сі, М. Хардтом та ін.

У своїх філос.-політ. працях **Б.** звертається до переосмислень класичної для континенталь-ної філософії триади: «Буття–Суб'єкт–Исти-на». Тут він апелює до ідей Платона (об'єктна метафізика) та М. Гайдегера (суб'єктна он-тологія), реактуалізуючи ці уявлення у тепе-рішньому часі, й наче «коректує» філос. тра-дицію, позбавляючи її сумнівів ХХ ст. щодо самозавершення. Математичне відкриття Пола Коена – обґрунтування центрального парадоксу теорії множин і артикуляція його в понятті нерозрізненої або родової множини (1963), вплинуло на подальші філос.-політ. праці **Б.**: буттям він називає позитивний он-тологічний порядок, доступний для знання; це нескінченна множина того, що репрезен-тується у досвіді суб'єкта. Те «Одне», щоб позначати «Щось», має символічно подвою-ватись у сітці означень, напр.: «Буття – Ніщо» (вплив Ж. Лакана, Ж.-П. Сартра та ін.). Те, що виступає на поверхню досвіду **Б.** називає – «Ситуацією» (site événementiel), вона аку-мулюються у «Подіях», які виникають із «Ні-чого»: «...Подія є Істиною для цієї ситуації, котра робить видимим та розбірливим те, що «офіційна» ситуація мала «репресувати», але вона є також завжди локалізованою, – тобто, Істина є завжди істиною якоїсь специфічної ситуації». Отже, Істина (*Vérité*) – завжди про-цес появи нової Фікції, зректись якої немож-ливо, адже без неї зникне й велика політика: «Це питання політичної дії, а не політичної теорії або концепції... що... створює місце для чогось родового, на зразок родової волі». Від-так, за **Б.**, проблема учасників *Mai 68* була саме у зникненні такої Фікції, якою перестав бути комунізм у сенсі класич. марксизму для бунтарів.

Проф. **Б.** у політ. сфері цікавить дієвий суб'єкт, який свідомо маніфестує наміри: це реактуалізоване в контексті соц.-політ. змін картезіанське *cogito*, агент «події»

(l'Événement). Отож, «Одне» – це завжди подвоєння – «Двійця», саме вона, а не антагонізм класів, є сьогодні ключем до розуміння політ. дії і політ. вир-ва, себто: біополітики. «Я вважаю, що одне єдине поняття, поняття родової процедури, поєднає в собі як дезоб'єктивацію Істини, так і суб'єкта, у результаті чого суб'єкт врешті уявиться фінальним фрагментом якоїсь пост-Подієвої Істини без об'єкта». Насамкінець, із політ. теорії **Б.** слідує, що новий родовий топос політ. пост-Суб'єкта формально може трансформуватись за правилом «Двійці» як: пост-Ідентичність або пост-Гуманістичність.

Лит.: Бадью А. Мета/Політика: Можно ли мыслить политику? Краткий трактат по мета-политике / А. Бадью. – М.: «Логос», 2005. – 240 с.; Бадью А. Французька мова: Про французьку мову як прочищення / А. Бадью // Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей. Т. 1. – К.: Дух і літера, 2009. – С. 48-54.; Бадью А. Концепт моделі. Вступ до матеріалістичної епістемології математики / А. Бадью. – К.: Ніка-Центр, 2009. – 232 с.; Жижек С. Дразливий суб'єкт: відсутній центр політичної онтології / С. Жижек – К.: ППС-2002, 2008. – 510 с.; Democracy in What State? / Giorgio Agamben, Alain Badiou, Daniel Bensaid, Wendy Brown, Jean-Luc Nancy, Jacques Ranciere, Kristin Ross, and Slavoj Zizek // NEW DIRECTIONS IN CRITICAL THEORY. – Columbia University Press, N.Y., 2011. – 144 p.; Hardt M. Commonwealth / Michael Hardt and Antonio Negri. – The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 2009. – xiv + 434 pp.

В. Якубіна

Бакунін Михайло (рос. *Бакунин Михаил*; 18(30).05.1814, Прямухіно Тверської губернії, Рос. імперія – 01.06.1876, Берн, Швейцарія) – рос. революціонер, один із засновників і теоретиків анархізму й народництва.

Основні праці: «Про філософію» (1840), «Реакція в Німеччині» (1842), «Державність й анархія» (1873), «Федералізм, соціалізм й антиеологізм» (не закінчений), «Бог і держава» (не закінчена), «Сповідь» (написана у висновку) й ін.

Б. запропонував анарх. версію філософії дії, побудовану на запереченні існуючого порядку. У марксизмі **Б.** вбачав гол. чином «матеріалізм екон.», що ігнорує соц. інстинкти людини. Розумна трудова діяльність людей переводить їх зі сфери біолог. в сферу соц. Ціль прогресу та його критерій – постійне зростання свободи особи. Гол. гнобителем людства називав д-ву, створену меншістю для панування над більшістю. Д-ва, на думку

Б., – антипод цив. сусп-ва. Влада опирається на фікцію Бога. У своїй ідейній еволюції **Б.** пройшов шлях від іманентної «нової релігії», у якій бореться одкровення й розум, – до повного заперечення релігії й дискредитації її як соц. ін-ту й культ. феномена. «Якщо Бог існує, то в людини немає свободи, вона – раб; але якщо людина може й повинна бути вільною, то виходить, Бога не існує». А тому, релігія – основна перешкода в русі людини до свободи. В остаточному підсумку, **Б.** став трактувати релігію як вид «колект. божевілья», а церква – як різновид «небесного шинку». Для знаходження щастя необхідна ліквідація релігії й д-ви як ін-ту й принципу влади як такої.

На думку, **Б.** влада має унікальну властивість розбещувати всіх не залежно від класової приналежності. Будь-які уряд і парламент, сформовані з робітників, трансформуються в гнобителів й експлуататорів. Усяка форма легітимної політ. поведінки, на думку **Б.**, лише зміцнює держ. владу. Знищити її може лише стих. бунт. Революція, згідно **Б.**, «закриє шинки й церкви, які розбещують душу й тіло примарними радостями». Розум переборє релігію, а бунт зруйнує д-ву, як головні перешкоди на шляху волі. Антиавторит. форми життя **Б.** потрактовував як неминуче майбутнє людства. Ідеал **Б.** – створена винятково «знизу нагору» вільна федерація землеробських і ремісно-фабричних асоціацій. У Росії **Б.** абсолютизував соц. потенціал общинної артілі з її ідеєю «права на землю» й «соціаліст. інстинктом». Вважав, що рос. народу властиве «наївне почуття братерства» й «любов до вогню». Пожежа з Росії покликана, на думку **Б.**, знищити світову цивілізацію й замінити її вільним союзом народів на підставах автономії й федералізму. Переконавшись після 1863 р. у неправильності своїх старих шляхів, відмовляється від слов'ян. теорії й робить спробу ввійти в русло революц. робітн. руху.

Останнім словом науки **Б.** називав визнання того, що повага людської особистості є вищим законом людства й великою дійсною метою історії, а єдиним законним постає гуманізація й емансипація, олюднення й звільнення, реальна воля, реальний добробут, щастя кожного члена сусп-ва. Колект. воля й добробут реальні лише тоді, коли вони являють собою суму індивідуальних воль й свобод. Першим людським законом, **Б.** вважав солідарність, позаяк тільки колект. трудова діяльність здатна звільнити людину від ярма зовн. світу й упорядкувати все на землі. Другим законом сусп-ва є воля. Воля людини формується процесі пізнання й визнання природних законів; вона реалізується лише в сусп-ві, що

не обмежує, але, навпроти, створює волю для індивідів. Людина вільна, бо визнає рівність, волю інших людей, які оточують її. Воля є закономірністю й метою історії. В минулому, громад. життя ґрунтувалося «на поклонінні божеству, а не на повазі людини; на владі, а не на волі; на привілеях, а не на рівності; на експлуатації, а не на братерстві людей». Будь-яка влада створює привілею для володіння нею, прагне ввічнити себе. Д-ва, доводив **Б.**, розбещує й тих, хто володіє владою, роблячи їх корисливими деспотами, і тих, хто примушений підкорятися владі. У будь-якій людині володіння владою виховує презирство до народних мас і формує перебільшення своїх власних переваг. **Б.** вважав, якщо буде встановлений уряд і законодавча рада, парламент, що складаються лише з робітників, які на даний час є переконаними демократами, завтра стануть аристократами, шанувальниками влади, гнобителями й експлуататорами. Нещастя, які пережило людство через церкву, д-ву, наслідування власності й інших абстракцій, зневажали волю й насаджували нерівність стануть єдиним шляхом виховання людства. **Б.** вважав, що д-ва є зло істор. закономірне.

Б. закликав до інтернаціон. анарх. соц. революції, що знищить капіталізм і д-ву: Завдання революції **Б.** вбачав у тому, щоб відкрити дорогу до здійснення народного ідеалу, заг. волі й заг. братерства на руїнах всіх д-в. Майбутнє сусп-во **Б.** уявляв як вільну організацію робітничих мас знизу до верху, федерацію самоврядних труд. громад й артільей без центр. влади й управління: «Д-ва повинна розчинитися в сусп-ві, організованому на засадах справедливості».

Негативні наслідки для **Б.** мала його боротьба з К. Марксом щодо володіння владою в справах міжнар. союзу робітників (1869-1872). Перший переклад «Комуніст. Маніфест» на рос. мову, взявся за переклад «Капіталу». **Б.** неодноразово висловлював повагу перед екон. системою Маркса, називаючи себе його учнем; сприйнявши деякі сторони вчення, водночас, не змінив до кінця покинути його точку зору. **Б.** є фігурою повною непримирених протиріч як в особистому житті, так в теорії й практиці. Проголошуючи себе інтернаціоналістом, був переконаним антисемітом. Залишався людиною утопічно й ідеалістично мислячою.

Політ. ідеали **Б.** цілком виразилися в створеному в 1869 р. «Всесвітньому союзу соціаліст. демократії». В основі ідеології союзу скасування існуючих політ. основ д-ви й сусп. класів; прагнун зрівняти чоловіків і жінок в

правах. Ставилося завдання домогтися переходу землі, капіталів і всіх знарядь вир-ва в колект. власність сільськогосп. і промисл. асоціацій. Заради успішного проведення в життя цієї утопії **Б.** пропонував здійснення всіляких насильств із метою ліквідації бурж. ладу, вихваляв неучтво, звеличував супротив, як протест проти державності, а в «Революційному Катехизисі» дав закінчену програму підпільним діячам соц. реформи. В праці «Анархо-колективізм» гол. завданням соц. революції **Б.** вважав руйнування істор. централіз. д-в, із заміною їх вільною, що не визнає писаного закону, федерацією громад, організованих за комуніст. принципом.

Соціаліст. модель **Б.** одержала назву *анархо-колективізм*. У цій соц. системі основна роль приділялася робітникам і селянам, яким на колект. началах належали засоби вир-ва. Однак, на відміну від Маркса, **Б.** заперечував необхідність диктатури пролетаріату, вважаючи її загрозою всієї справи соц. революції й передумовою повернення до авторитаризму. Гол. рушійною силою революції **Б.** вважав найбідніші верстви робітників і селян, а гол. способом пропаганди – постійні дрібні повстання й бунти.

З ім'ям **Б.** пов'язано зародження й поширення ідей *колективістського анархізму*. Його політ. теорія формувалася на початковому періоді становлення організованого робітничого руху (Інтернаціонал), перших самостійних виступів пролетаріату на загальнонаціон. політ. сцені. Найсильнішими проявами учення **Б.** було викриття усіляких форм експлуатації й гніту в суч. йому сусп-вах, протест проти реліг. світогляду, лібер. науки, а також самозахист революц. методів боротьби від реформістів. Його програма виділяється еkleктичністю, непослідовністю й певною незавершеністю.

В останні роки свого життя займався розробкою анархізму як доктрини крайнього індивідуалізму, заперечував існування об'єкт. істор. чинників і пов'язував надії на революцію із селянством – всупереч вірі Маркса в пролетаріат. **Б.** може бути названий теоретиком анарх. спроб 70-х – поч. 80-х років XIX ст.

Літ.: Бакунін М. А. Избранные философские сочинения и письма /подгот. В. Ф. Пустарников. – М. – Мысль, 1987. – 574 с.; Бакунін М. А. Философия, социология, политика / Сост. В. Ф. Пустарников. – М.: Правда, 1989. – 624 с.; Дюкло Жан. Бакунін и Маркс: Тень и свет / Жан Дюкло. – М.: Прогрес, 1975. – 462 с.; Пирумова Н. М. Социаль-

ная доктрина М. А. Бакунина / Н. М. Пуримова. – М.: Наука, 1990. – 319 с.

М. Стадник

Бальцерович Лешек (польс. *Balcerowicz Leszek*; 19.01.1947, м. Ліпно, Респ. Польща) – польс. економіст, політик, представник *монетаризму*, «архітектор» польс. екон. реформ 1990-х рр. (т. зв. «шокової терапії»), або «Плану Бальцеровича») – прискороеного переходу країни від планової до ринк. економіки. Закінчив ф-т зовн. торгівлі Гол. школи планування і статистики у Варшаві (нині Варшав. школа економіки) (1970), де описля працював наук. співроб. і викладав. Навчався в Ун-ті Св. Джонса у Нью-Йорку (США), де отримав ступінь магістра (1972-1974). Захистив докт. дис. в Гол. школі планування і статистики в Варшаві (1975). Працював в Ін-ті марксизму-ленінізму (Варшава) (1978-1980). Стипендіат ун-тів у Сассексі (Великобританія, 1985), Марбурзі (ФРН, 1988), Стенфорд. ун-ту (США, 2011).

Член правлячої Польс. об'єдн. робітн. партії (1969-1981). Консультант профспілкового об'єднання «Солідарність» (1980-1981). У 1989 р. лідер «Солідарності» Л. Валенса запропонував **Б.** увійти до складу першого некомуніст. після Др. світ. війни уряду й очолити екон. реформи у Польщі. **Б.** обійняв посаду віце-прем'єра і міністра фінансів в уряді Т. Мазовецького та став Президентом Екон. комітету при Раді Міністрів Польщі. На цих посадах перебував до кін. 1991 р.

Після того, як **Б.** не увійшов до новоформованого уряду, він працював запрошеним наук. співроб. Ун-ту Брауна та Центру аналізу европ. політики у Вашингтоні (США). З 1992 р. **Б.** – проф. та зав. відділу міжнар. порівн. досліджень Варшав. школи економіки. Він почесний д-р багатьох ун-тів у Польщі, США, Великобританії, Франції, ФРН, Харк. націон. ун-ту ім. В. Н. Каразіна та ін.

Як радник **Б.** брав участь в екон. реформах в Росії, Грузії та ін. країнах. У квітні 1994 р. **Б.** разом із кількома ін. польс. політиками створює нову центристську політ. партію «Союз свободи» (на основі партій, які відкололися від «Солідарності»). Головою партії він залишався до грудня 2000 р. У 1997 р. партія «Союз свободи» зайняла на виборах третє місце, отримав підтримку 13% голосів, і увійшла до правлячої коаліції. 31.10.1997 р. **Б.** обійняв посаду заст. Прем'єр-міністра і міністра фінансів в уряді Є. Бузека та знов очолив Екон. комітет при Раді Міністрів Польщі. 8 червня 2000 р., внаслідок розпаду коаліції, **Б.** пішов у відставку. Проте Президент А. Квасневський незабаром призначив його гол.

Центр. Банку Польщі. Цю посаду **Б.** обіймав до 2007 р.

Б. член багатьох наук. і консультат. інституцій: Викон. комітету Міжнар. Атлант. Екон. т-ва (IAES); консультант. «Групи 30-ти» (Вашингтон), член правління Ін-ту міжнар. економіки Петерсона; засн. і гол. Фундації Громадянський Форум Розвитку (Варшава); входив до Консультативного наук. комітету з питань, пов'язаних із роботою Європейської Ради Системних Ризиків (ESRB) – експертної групи з розробки рекомендацій щодо запобігання наслідків світ. фін. кризи в країнах ЄС на чолі з головою МВФ Ж. де Ларозьєром. **Б.** має багато почесних звань та держ. нагород, серед яких, зокрема, Орден Білого орла (Польща).

Основні праці: «Соціалізм, капіталізм, трансформація» (1995), «Свобода і розвиток: економія вільного ринку» (1995), «Посткомуністичний транзит: деякі уроки» (2002), «Назустріч обмеженій державі» (2003), «Інституціональні системи та економічне зростання» (2008), «Загадки економічного зростання» (2010), «Відкриваючи свободу: проти поневолення свідомості» (2012).

Б. запропонував план швидкого переходу до ринк. економіки та виходу Польщі з глибокої кризи. «План Бальцеровича» передбачав: 1. досягнення монетарної та цінової стабільності; 2. структурну перебудову адмін.-командної планової економіки на лібер. ринкову; 3. залучення широкої міжнар. допомоги. Для досягнення цих цілей були проведені фін. і банк. реформи; масштабна приватизація не за ваучери (як в Україні), а за інвестиц. кошти; підвищено роздрібні ціни (понад 90% цін не обмежувалися більше д-вою), зменшені бюджетні дотації; обмежувалися грошові доходи, а для підприємств вводився частковий внутр. обіг золотого і визначався його єдиний курс; встановлювався високий прогрес. податок; була ліквідована заг. індексація заробітної плати; різко скорочувалася грошова емісія та впроваджувалися високі відсоткові ставки на кредити. Акцент було зроблено на розвитку малого та середнього підприємництва (у перші два роки реформ в Польщі було зареєстровано бл. 600 тис. підприємств) та створені привабливих умов для надходження зовн. інвестицій. Як результат «шокової терапії» – польс. економіка з 1992 р. почала виходити з кризи.

Центр. поняттям світогляду **Б.** є *поняття свободи*. Зокрема, свободи ринкових відносин. Свободу, на його думку, «завжди треба співвідносити із становищем окремих людей, а не цілих груп, потракованих у відриві від

індивідів». У першу чергу, **Б.** говорить про індивід, свободу, протиставляючи культуру індивідуалізму Зах. Європи традиціям Сходу. У книзі «Свобода і розвиток», **Б.** звертає увагу, що Польща має глибокі традиції боротьби за націон. свободу, але на індивідуаліст. ґрунті. Саме прагнення розширення індивід. свобод і стало чинником змін у країні 1989 р.

Основною ж ф-цією д-ви, на думку **Б.**, є саме захист індивіда, його прав та свобод. Найкраще ця ф-ція реалізується «*обмеженою д-вою*». Концепція «обмеженої д-ви» полягає в зведенні до мінімуму сфери її відповідальності – саме захистом та забезпеченням цих вище названих ф-цій.

Б. визначає капіталізм як систему, що не є статичною. В останні кілька років у своєму розвитку капіталізм проходить фазу швидких змін, у першу чергу – у сфері фінан. послуг (у всьому, що стосується комерц. банк. сфери, роботи страхових компаній та ринку капіталу, бірж). На його думку, стрімкі процеси злиття у банк. секторі, що призвели до створення великих транснаціон. організацій, сьогодні вже майже закінчилися. Особливо, сказане має стосунок до США, але тенденція до об'єднання у фін. сфері характерна і для Зах. Європи. Проте, поряд із концентрацією відбуваються і процеси диверсифікації – у структурі фін. діяльності падає частка класичного кредитування та зростає значення надання різноманітних фін. послуг, пов'язаних із ринком капіталу. В останні чотири десятиліття, констатує **Б.**, відбувається стрімке зростання обсягів капіталів, що вливаються у ринки країни, які розвиваються. Зокрема, - через інвестиції у акції підприємств. Більшає міжнар. банків, які розгортають свою діяльність у таких країнах та надають кредити у місцевій валюті. Усе це створює сприятливі умови для розвитку «нових» економік за умови створення в цих країнах режиму інвестиц. сприяння, відкритості інформації та відповідності бухгалтерського обліку міжнар. стандартам.

Літ.: Бальцерович Л. Соціалізм, капіталізм, трансформація: очерки на рубежі епох. – М.: Наука, Изд.-во УРАО, 1999. – 352 с.; Лешек Бальцерович. Свобода і розвиток. Економія вільного ринку. – Львів, 2000. – 332 с.; Бальцерович Л. Навстречу ограниченному государству. – М.: Новое издательство, 2007. – 92 с.; Balcerowicz L. Rewolucja w świecie finansów // WPROST. – 2001. – № 3.

І. Павленко

Батлер Джудіт (англ. *Judith Butler*; 24.02.1956, Клівленд, Огайо, США) – амер.

постструктураліський філософ і гендерний теоретик, проф. Каліфорн. ун-ту в Берклі. Народилась в родині єврей. іммігрантів із Росії та Угорщини. Відвідувала єврей. школу і з 14-ти років почала читати праці І. Канта, Б. Спінози і М. Бубера. Її перші заняття з філософії почалися в синагозі в Клівленді. 1978 р. **Б.** отримала ступінь бакалавра з філософії Йельс. ун-ту, а в 1984 р. – ступінь д-ра філософії в цьому ж ун-ті (дис. «Суб'єкт бажання: гегелівські рефлексії у Франції ХХ сторіччя»). У 80 рр. викладала у Весліанському ун-ті, ун-тах Дж. Вашингтона і Дж. Гопкінса. У 1987-88 рр. – член Школи соц. наук Ін-ту перспективних досліджень у Принстоні. З 1993 р. працює проф. Каліфорн. ун-ту в Берклі на кафедрі риторики та порівн. літ-ри; співдир. програми з критичної теорії в цьому ж ун-ті. До 2011 р. **Б.** була проф. філософії кафедри ім. Ханні Арендт в Європ. вищій школі (European Graduate School, Швейцарія). **Б.** запрошений проф. Колумб. ун-ту (2012-2013). Лауреат премії Бруднера за досягнення в лесбійських та гей-дослідженнях протягом профес. кар'єри (Brudner Memorial Prize for Lifetime Achievement for contributions to Lesbian and Gay Studies) Йельс. ун-ту (2004). Нагороджена міжнар. премією Т. Адорно (2012). **Б.** має почесні проф. звання від низки амер. і європ. ун-тів. **Б.** зі своєю партнеркою В. Браун виховують сина Ісаака. Сфера наук. інтересів **Б.** – континент. європ. філософія, постструктуралізм, фемінізм, гендерні дослідження, квір-теорія, політ. філософія, літ-ра, єврей. філософія.

Основні праці: «Гендерне занепокоєння: фемінізм і диверсія ідентичності» (1990), «Тіла, які мають значення: дискурсивні кордони статі» (1993), «Хвилючі промови: політика спектаклю» (1997), «Позов Антігони» (2000), «Роздвоєння шляху: єврейство і критика сьонізму» (2012).

Фемінізм **Б.**, як діяльнісна позиція, сформувався під знаком кількох впливових інтелектуальних традицій: європ. континент. філософії, психоаналізу та критки класичної фемініст. теорії. **Б.** вважає, що у фемінізму, немає минулого, історії, більш того завжди існують *фемінізми* у множині, тільки тут і зараз, у діяльності, які значно ширші за саме це поняття (теж саме стосується й інших соц. рухів за емансипацію). Через це **Б.** складно віднести до певної течії гендерної теорії: вона і сама намагалась уникати таких ототжень і самовизначень, вважаючи їх проявом дисциплінарної влади (в стилі М. Фуко) й актом репрезентації. Для політ. науки є важливими розвідки **Б.** щодо т. зв. *політик ідентичнос-*

ті, пов'язаних з породженням гендеру та задіяних тут практик дисциплінарної влади, репрезентації, нормативності, механізмів нерівності та пригнічення. Ціль критики **Б.** все капіталістичне сусп.-во, зах. культура, як оплот нормативності, а *гендер* – місце, звідки можлива критична думка/дія в умовах пануючих дискурсів влади. Для **Б.** гендер існує для того, щоб проявляти/прояснювати питання політики, культури, мистецтва, наук. знання (тож вести мову про якусь там гендерну політику з точки зору **Б.** – нонсенс). Критики часто називають дослідження **Б.** не гендерною теорією (яка видається більш поміркованою), а *квір-теорією* («queer theory» – сама **Б.** цього терміну не вживала, лишень її послідовники), вказуючи на її більш радикальне спрямування, адже вона не просто досліджує гендер, а пропонує методи аналізу практик супротиву дисциплінарної нормативності. **Б.** називала це «новими конфігураціями політики». У праці «Гендерне занепокоєння: фемінізм і диверсія ідентичності» **Б.** пише, що категорії «*стать/sex*» (як біолог. *стать*) і *гендер* (як соц.-культ. *стать*) конструюються певними структурами пригнічення, самим «*бажанням бажання*». Їх **Б.** називає *фалогоцентризмом*, а ще *гетеросексуальною матрицею, примусовою гетеросексуальністю, гетеросексизмом*: «Інституція примусової та натуралізованої гетеросексуальності вимагає і регулює гендер, як бінарне відношення, в якому поняття чоловічого відрізняється від поняття жіночого, і ця відмінність доповнена практиками гетеросексуального бажання <...> Категорія статі та натуралізована інституція гетеросексуальності є конструктами, соц. встановленими і соц. регульованими фантазіями або «фетишами», не природними, а політ. категоріями. **Б.** стверджує, що ці «*культурні операції гендерного пригнічення*»/«*епістемологічного імперіалізму*» укорінені в самій повсякденній мові, тож існують і відтворюються автоматично. Тому, вважає **Б.**, здолати їх надзвичайно важко (якщо вважали можливо це повністю зробити). І навіть ЛГБТ-дискурс (усталена аббревіатура від англ. LGBT: Lesbian, Gay, Bisexual, Transgender – лесбійки, геї, бісексуали, трансгендерні люди), вказує **Б.**, а разом з ним і рух за права секс. меншин в цілому, а також фемініст. рух часто самі знаходяться у полоні гетеросексистських і фалогоцентричних упереджень, використовуючи у своїй боротьбі мову нав'язану вказаними практиками пригнічення. Ці гетеросексистські конструкти, слідуючи бінарній логіці, щоб залишатися нормою, потребують своєї «*анти-норми*» – конструкту *гомосексуальності* (Іншого/

Ворога), а також практик її репресивної заборони. Поняття *чоловічого і жіночого*, вважає **Б.** не є автономними, вони – штучно створені, *ілюзорні*. **Б.** ставить під сумнів й саму *стать (sex)*, яка виявляється так само культурно створеною, як і гендер. Жінка навіть в нібито орієнтованому на звільнення дискурсі фемінізму стає продуктом (об'єктом) політ. репрезентації, а отже практик влади, «*чоловічим вимовлянням*», які конче потребують цієї самої опозиції для свого існування. **Б.** обґрунтовує не просто ілюзорну, але *ірову (перформативну) природу гендера*. «Гендер перформативно створений і підпорядкований регулюючими практиками гендерного отождолення. Гендер доводить свою перформативність, тобто формує ідентичність, на яку він претендує. У цьому сенсі гендер – це завжди творення. Не існує гендеру поза фразами гендеру; ця ідентичність перформативно влаштована тими ж «*виразами*», які заявлені як його результати. <...> Іншими словами, «*єдність*» гендеру – це результат регулюючої практики, яка прагне одягнути уніформу гендерної ідентичності через примусову гетеросексуальність», – упевнена **Б.** Подолання цієї дисциплінарної влади **Б.** бачить у *гендерній пародії*, яка переграє гендерні ролі та стереотипи, по суті, викриваючи гендер, а також поняття «чоловічого» і «жіночого», гетеросексуального або гомосексуального, лише як соц. гру – перформенс, чим вони, на її думку, і є. Тільки в такій грі можлива втрата себе (точніше дисциплінарний образ себе, репрезентоване «я») і отримання контролю над собою. Для **Б.** ця втрата репрезентованого себе і є процесом отримання себе, вихід за межі дисциплінарної влади. Відтак для **Б.** проблематизація гендера можлива тільки в причетності до феномена *меланхолії*, який розглядається не як феномен культури, пов'язаний із невизнанням втрати, а як місце прийняття втрати, з якого відкривається погляд на механіку роботи владних механізмів і стають можливі нова мова/дія. І якщо «я» знаходить себе завжди в ситуації конституційованої залежності від репресивних норм, але при цьому намагається жити способами, які підтримують критичну та трансформуючу дію на них, то, стверджує **Б.**, саме *життя*, сам спосіб життя, можливий як *критична*, визвольна дія.

Політ. концепцію **Б.** (саму по собі досить абстрактну і дисперсну) часто криткують за те, що вона замість відкриття нових способів звільнення соц. пригноблених груп, руйнує усталені способи боротьби за прогресивні політ. змін, традиц. (ефективні) способи політ. мобілізації, які неможливі без створення

емансипативної колект. ідентичності (з точки **Б.** репресивної), формує аполітичність, відчуженість і маскує класові (екон.) коріння пригніченості.

Лит.: Батлер Дж. Гендерний клопіт. Фемінізм та підрив тожсамості / Дж. Батлер. – К.: Енітс, 2003. – 223 с.; Батлер Дж. Психика власти: теорії суб'єкції / Дж. Батлер. – Харків: ХЦГИ; СПб.: Алетейя, 2002. – 168 с.; Батлер Дж. Лакан, Ривьер и стратегии маскарада / Дж. Батлер // Гендерная теория и искусство. Антология: 1970-2000. – М.: РОССПЭН, 2005. – С. 422-441; Кондаков А. Дерадикализация российского феминизма, или Как Джудит Батлер, наконец, встретила Александру Коллонтай / А. Кондаков // Неприкосновенный запас. – 2013. – № 2(88). – С. 67-81; Chambers S. A., Carver T. Judith Butler and Political Theory: Troubling Politics/ S. A. Chambers, T. Carver. – New York : Routledge, 2008. – 200 p.

О. Якубін

Бауман Зигмунт (польс. *Zygmunt Bauman*; 19.11.1925, Познань, Польс. Республіка) – польс.-брит. політ. філософ, соціолог. Народився в сім'ї польс. євреїв, на початку Др. світ. війни разом із батьками, рятуючись від нім. окупації, виїхав до СРСР (1939). У 1943 р. вступив до ун-ту в Нижньому Новгороді (тоді – м. Горький). Через рік пішов добровольцем воювати в польс. дивізію в складі рад. армії (пізніше – Народне Військо Польське (LWP)), нагороджений за доблесть Військ. хрестом (1945). Після війни **Б.** повернувся до Польщі і працював в органах держ. безпеки (KBW), вступив до комуністичної партії (PPR) (1946). Одночасно зі службою вивчав соціологію у Варшав. Акад. соц. і політ. наук (аналог рад. Вищої парт. школи), потім продовжив навчання на філос. ф-ті Варшав. ун-ту. Серед його вчителів – відомі філософи С. Оссовський та Ю. Гохфельд, які представляли зах. соціаліст. традиції. Після спроби батька емігрувати в Ізраїль **Б.** був звільнений із органів держ. безпеки (1953), після закінчення ун-ту у 1954-1968 рр. постійно працював в Варшав. ун-ті. У 1964 р. він очолив кафедру соціології у Варшав. ун-ті, а 1966 р. був обраний президентом Виконавчого комітету Польс. соціолог. Асоціації. Стажувався в Лондон. школі економіки, Ун-ті Манчестера; під керівн. Р. Маккензі досліджував історію брит. соціаліст. руху і захистив на цю тему габілітаційну роботу (1960). Через відмову від ортодоксального рад. марксизму не отримав проф. звання, а в 1968 р. в умовах політ. кризи 1968 р. й антисеміт. кампанії ген. М. Мочара **Б.** вийшов з правлячої Польс. об'єдн. робітн. партії, за що

був звільнений з ун-ту. Змушений відмовитися від польс. громадянства, емігрував – спочатку до Ізраїлю, де викладав в ун-тах Тель-Авіва і Хайфи (1968–1971), потім до Великобританії. З 1971 р. і до виходу на пенсію (1990) **Б.** – проф. Ун-ту Лідса (Великобританія). З 1990 р. – почесний проф. ун-тів Лідса і Варшави. В 2010 р. Ун-т Лідса організував Ін-т Баумана. Нагороджений Європ. премією Амальфі з соціології і соціальних наук (1990), премією Т. Адорно (1998), премією Принца Астурійського в сфері комунікації і гуманітарних наук (2010). **Б.** продовжує активно публікуватися, бере участь в наук. конференціях, читає лекції в різних ун-тах, був почесним гостем 20-го Форуму видавців у Львові (2013).

Основні праці: «Культура як практика» (1973), «Соціалізм: активна утопія» (1976), «Герменевтика і соціальні науки» (1978), «Законодавці та інтерпретатори» (1987), «Соціологія на кожен день» (1964), «Сучасність і Голокост» (1989), «Сучасність і амбівалентність» (1991), «Плинна сучасність» (2000), «Індивідуалізоване суспільство» (2001), «Плинні часи: життя в добу непевності» (2006), «Випадкові жертви: соціальна нерівність в добу глобалізації» (2011). **Б.** – автор більше 60 книг та 100 наук. статей.

Б. під впливом поглядів А. Грамші та Г. Зіммеля відходить від офіц. марксист. традиції й послуговується критичною теорією зах. марксизму, яка заклала основу його наукової методології ще в польс. період. Його ранні роботи брит. періоду відображали пересмілені в контексті зах. марксизму погляди на класи, еліти, соціалізм, методологію соц. наук. Заслугою вченого є оригінальне дослідження Голокосту та геноцидів, які **Б.** вважав наслідком і продовженням фабричної системи індустр. (модерного) сусп-ва та характерних для нього раціон. бюрокр. методів («Сучасність і Голокост»).

Із початку 90-х рр. **Б.** зосередився на дослідженні модерну, постмодерну, глобалізації та консюмеризму, ставши одним із найвідоміших теоретиків сучасності. У численних роботах з цієї тематики він здійснив критичний аналіз модерну як універсалістського проекту та обґрунтував методолог. принципи аналізу постмодерної доби. Відкинувши ідеї прогресу, раціональності та системності, що домінували в епоху модерну, він інтерпретує суч. стан людства як перехід до наступної його фази, котру визначає метафорою «плинна сучасність»; їй, а також поняттям «постсучасність», «постновочасність» мислитель надає перевагу перед поширеним наук. дискурсом поняттям «постмодерн». Метафора «плиннос-

ті» «підкреслює невизначеність, непевність і непередбачуваність процесів постсучасного сусп-ва, розпад традиц. соц. зв'язків, установлених інституцій, релятивність та рефлексивність моральних норм, результатом чого є неконтрольований процес встановлення багатьох локальних порядків, які унеможливають існування стабільної, передбачуваної та всеохопної сусп. системи, елементи якої інтегровані в цілісність навколо цінностей чи авторитету.

Постсучасне сусп-во **Б.** описує як фрагментоване та індивідуалізоване. Визначальними його рисами він вважає непевність та ризик. В індивідуалізованому сусп-ві людина стає вразливою перед процесами, які не в змозі контролювати, через що відмовляється від довгострокових цілей заради задоволення нагальних потреб і отримання негайних результатів. Це призводить до радикального перегляду всієї системи цінностей, дезінтеграції (дефрагментації) і соціального (публічного), й індивідуального (приватного) життя. Залишаючись один на один із ризиками та суперечностями глобал. світу індивід вимушений опиратися не на соц. структури та сусп. оточення, а на власну індивідуальність, у протистоянні один на один з Хаосом шукати свій життєвий шлях, уже рухаючись по ньому. Вразливість індивіда у «сусп-ві ризику», індивідуалізація та фрагментація його життя **Б.** пов'язує з кризою ін-тів, які традиційно стояли на сторожі «заг. блага» і гарантували безпеку громадянину, передовсім це – «сходження зі сцени» («Етика постмодерну») націон. д-ви й згортання її соц. і контрольних функцій, які перебирає на себе глобал. ринок і його структури. **Б.** також обґрунтовує ірраціональність та моральну релятивність ринк. конкуренції, котра опирається на «спокуси» консюмеризму. Політ. влада, пов'язана з глобальним капіталом, відчужується від своїх зобов'язань перед громадянами і втрачає свою геогр. реальність (детериторіалізується). Нові принципи структурування сусп-в плинної модерності (мобільність, здатність користуватися інформацією та часом) дають імпульс нескінченному процесу диференціації й поляризації, і на рівні окремих сусп-в, і між д-вами та групами д-в. Результат їхнього впливу **Б.** метафорично визначив як «глобалізоване багатство та локалізована бідність»; це ставить індивіда та сусп-во перед пошуком рівноваги між свободою та рівністю й справедливістю, послаблює комунікацію між глобалізованими елітами та решту населенням, локальна диференціація якого постійно зростає. В умовах фрагментації та атомізації

сусп-ва, яка посилює «самотність індивіда», загострюються проблеми ідентичності, яку **Б.** інтерпретує в контексті постійного «пошуку центру, що тримає», причому цей пошук зосереджений більше на локальних рівнях життя індивіда. Індивідуалізація життя, обґрунтовує **Б.**, підриває й механізми самоорганізації індивідів і призводить до ерозії представницьких ін-тів влади й загалом ін-тів колективної дії, що загрожує принципам лібер. демократії доби Модерну, вимагає її рефлексивності. «Агора» як метафора місця, де відбуваються зустрічі і діалог індивідуального, приватного і суспільного – пустіє: «одинокі громадяни приходять на агора тільки для того, щоб побути у товаристві таких же одиноких, як вони самі...» («Індивідуалізоване...»). Песимістичність прогнозів щодо демократії у постсучасному сусп-ві **Б.** аргументує й неможливістю універсалізації моральних норм, кризою громадянськості та деполітизацією свідомості, «розлученням влади і політики», які були основою д-ви Модерну; дилемою безпеки та свободи, яка в «сусп-ві ризику» вирішується обмеженням останньої. Концептуалізація постсучасності на основі метафор, використаних для опису швидкоплинної дійсності, виступає в роботах **Б.** не стільки предметом, скільки контекстом аналізу, у рамках якого він досліджує різноманітні явища та тенденції їх «протікання», життєві ситуації, в які потрапляє індивід. Дотримуючись антропологічного підходу, предметами свого аналізу він обирає проблеми етики та відповідальності, свободи, толерантності, ідентичності людини у постсучасному світі.

Лит.: Бауман З. Етика постмодерну / З. Бауман. – К.: Port-Royal, 2006. – 329 с.; Бауман З. Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства / З. Бауман. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 109 с.; Бауман З. Плинні часи: життя в добу непевності / З. Бауман. – К.: Критика, 2013. – 176 с.; The Contemporary Bauman; ed. Anthony Elliott. – London: Routledge. 2007. – 275 p.

Л. Угерін

Бек Ульріх (нім. *Beck Ulrich*; 15.05.1944, Штольп, Третій Рейх) – нім. соціолог і політ. філософ. У 1966 р. вступив на юрид. ф-т Фрайбурзького ун-ту, згодом перейшов до Мюнхен. ун-ту, де вивчав філософію, соціологію, психологію та політологію. Д-р філософії (1972), працював у Мюнхен. ун-ті (1972-1979). Викладав у Вестфальському ун-ті (1979-1981), ун-ті О. Ф. Бамберга (1981-1992). Проф. соціології, очолює Ін-т соціології при Мюнхен. ун-ті (з 1992). Запрошений проф. соціології

Лондон. школи економіки (1997). Член Комісії з питань про майбутнє вільних д-в Баварія та Саксонія (1995-1997). Дир. наук. дослідн. центру «Рефлексивної модернізації» в Мюнхен. ун-ті, керівник програми «Сучасність, яка повертається» (1999-2009). Проф. Фонду «Дім Наук про Людину» у Парижі (з 2011). З 2013 р. керівник та гол. виконавець Європ. дослідн. проекту (*The European Research Council*) «Методологія космополітизму для лабораторії змін клімату», спрямованого на вивчення соц. і політ. умов, а також наслідків зміни клімату. Засн. і гол. ред. ж-лу «Soziale Welt».

Основні праці: «Суспільство ризику. На шляху до другого модерну» (1986), «Рефлексивна модернізація. Політика, традиція і естетика в сучасному соціальному устрої» (1994), «Що таке глобалізація?» (1997), «Влада та її опоненти в епоху глобалізму. Нова всесвітньо політична економія» (2005), «Космополітичний світогляд» (2006), «Космополітична Європа» (у співавт. з Е. Грандом), «Світ під загрозою» (2009).

Коло наук. інтересів **Б.** зосереджено навколо таких питань, як: «сусп-во ризику», «інституціоналізація індивідуалізму», «рефлексивна модернізація», «космополітизм», «космополітизація», «поява космополіт. спільнот ризику». Суч. епоху техн. і сусп. змін, нових можливостей, що відкрилися завдяки збільшеній політ. і особистій свободі, **Б.** характеризує як «*другий модерн*».

Центр. місце у політ. і соц. теорії **Б.** займає *ризик*. На думку **Б.**, ризик – це не винятковий випадок, не «наслідок» і не «побічний продукт» сусп. життя. Ризики постійно виробляються сусп-вом, при цьому це вир-во легітимне, здійснюване у всіх сферах життєдіяльності сусп-ва – екон., політ., соц. ризики – неминучі продукти тієї машини, яка називається прийняттям рішень. Ризик, вважає **Б.**, може бути визначений як «систематична взаємодія сусп-ва зі загрозами і небезпеками, індукованими та виробленими модернізацією як такої. Ризики на відміну від небезпек минулих епох – наслідок загрозової могутності модернізації та породжуваних нею невпевненості і страху». «Сусп-во ризику» – це фактично нова парадигма сусп. розвитку. Її суть полягає в тому, що пануюча в індустр. сусп-ві «позитивна» логіка сусп. вир-ва, яка полягала в накопиченні та розподілі багатства, все більш перекривається (витісняється) «негативною» логікою вир-ва та розповсюдження ризиків. У наслідок цього вир-во ризиків, що поширюється, підриває сам принцип ринкового госп-ва і прив. власності, позаяк систе-

матично знецінюється й експропріюється (перетворюється у відходи, забруднюється, знищується тощо) вироблене сусп. багатство. Поширення вир-ва ризиків загрожує також фундамент. основам раціональної поведінки сусп-ва й індивіда – науці та демократії.

Дослідженню найважливіших тенденцій розвитку глобалізації присвячена книга «Що таке глобалізація?», у якій **Б.** показує, що перед суч. сусп-вом стоять проблеми, які вимагають створення нових концепцій д-ви та сусп-ва. Зокрема, глобальний капіталізм підриває основи демокр. свобод, радикалізує соц. нерівність, підриває принципи соц. справедливості та безпеки. **Б.** переконаний, що одною з політ. відповідей на виклики глобалізації може бути «космополітична д-ва», що ґрунтується на індиферентності д-ви за ознакою національності та допускає співіснування націон. ідентичностей згідно закріпленому в конституції принципу толерантності. Якщо розглядати проблеми, що породжуються з транснаціоналізацією повсякденного життя, праці та політики, одночасно як із націон., так і з космополіт. точок зору, переговори і угоди, засновані на міжнар. нормах і спрямовані на досягнення глобального консенсусу, безумовно розширюють можливості д-ви в найрізноманітніших сферах. Засвоєння ідеї набуття націон. д-вами космополіт. характеру, на думку **Б.**, здатне привести до формування нової стратегії врегулювання хронічних націон. конфліктів і подолання пережитків імперських залежностей. Ця ідея відкриває шлях одночасного вирішення двох завдань: по-перше, компенсації втрати націон. автономії за допомогою розширення сфери об'єданого суверенітету урядів країн-учасниць і таким чином, по-друге, – створення зв'язків між добробутом і юрид. рамками, що дозволяють співіснувати взаємовиключним культурним домаганням, умовностям і традиціям.

У своїх останніх працях – «Влада та її опоненти в епоху глобалізму. Нова всесвітньо політична економія», «Космополітичний світогляд», «Космополітична Європа», «Світ під загрозою» – **Б.** розробляє нову космополіт. соц. теорію. Її основу складають три головні теми: критика націон. світогляду («*методологічний націоналізм*»), розвиток космополіт. альтернативи («*методологічний космополітизм*»), обґрунтування ідеї «космополітичної соціології». На думку **Б.**, складний ренесанс космополітизму в гуманіт. і сусп. науках в останні роки обмежується у двох аспектах: по-перше, більшість соціологів і політиків продовжують орієнтувати свою діяльність навколо націон. д-ви та мислять у націон.-держ.

категоріях і формах орг-ції. По-друге, занадто багато теоретиків винні в концептуалізації космополітизм як абстрактної і утопічної філософії, а не основи і формування соціальної реальності. Очевидно, що ідеї **Б.** мають важливе значення для розвитку суч. політ. теорії та практики, але їх подальше розробка, зокрема ідея «космополіт. Realpolitik», ставить багато надзвичайно суперечливих, з погляду теорії, та небажаних, з погляду практики, питань.

Літ.: Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек. – М.: Прогресс-традиция, 2000. – 381 с.; Бек У. Что такое глобализация?: Ошибки глобализма – ответы на глобализацию / У. Бек. – М.: Прогресс-традиция, 2001. – 303 с.; Бек У. Власть и ее оппоненты в эпоху глобализма. Новая всемирно-политическая экономия / У. Бек. – М.: Прогресс-Традиция, 2007. – 459 с.; Бек У. Космополитическое мировоззрение / У. Бек. – М.: Центр исследований постиндустриального об-ва, 2008. – 311 с.; Байдиц К. В. Теория второго модерну в системе идей У. Бека / К. В. Байдиц // Панорама політологічних студій: Наук. вісник Рівненського державного гуманітарного університету. – 2011. – Вип. 5-6. – С. 235-242; Киридон А. Космополітичний проект У. Бека і конструювання «нової регіональної ідентичності» в Європі / А. Киридон // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. праць. Наук. записки Рівненського державного гуманітарного університету. – 2011. – Вип. 22. – С. 221-225.

О. Сушій

Бекон Френсіс (англ. *Francis Bacon, 1st Viscount St Albans*; 22.01.1561, Лондон, Англія – 09.04.1626, Хайгейт, Англія) – англ. філософ, історик, політ. діяч. Походив із родини «нових дворян», які у свій час підтримали англ. монархію в феод. міжусобицях. Батько деякий час обіймав посаду лорда-хранителя королів. печатки. У 12 р. **Б.** поступив до Кембридж. ун-ту, а у 23 – вже був членом палати громад англ. парламенту, де був в опозиції до королеви Єлизавети з низки питань. У роки правління короля Якова I (1603–1625) почалося політ. піднесення **Б.:** ген. прокурор (1612), лорд-охоронець (1617), лорд-канцлер (1618).

Основні праці: «Досліди, або повчання моральні і політичні» (1597), «Про гідність та примноження наук» (1605), «Новий Органон» (1620), «Нова Атлантида» (1626, незаверш. твір).

Б. – один із творців емпіризму – філос. напрям, який твердить, що головне – власний досвід. У творі «Новий Органон» він розробив

індуктивний метод пізнання, в межах котрого обґрунтовуються основні принципи емпіризму. Останні ним були протипоставлені «Оганону» – зб. трактатів із логіки Арістотеля. Джерелом справжнього знання **Б.** вважав досвід, а розум – джерелом помилок. Свідомість людини має різні суб'єкт. перешкоди, які він називав ідолами. Існують *ідоли печери* (псих. складу людини) та *ідоли театру*, що живляться вірою та авторитетами і зашкоджують людям неупереджено досліджувати природу. Тому істину мислитель називав дочкою часу, а не авторитету. До суб'єктивних ідолів він також відносив *ідоли площі* (спілкування між людьми, мова) та *ідоли роду* (тлумачення природи за аналогією з собою). Звільнитися від таких ідолів-помилко людини дуже важко і в цьому їй має допомогти філософія.

Класифікація наук за **Б.** є альтернативою класифікації Арістотеля. Довгий час вона визнавалася багатьма європ. ученими. В основу поділу всіх наук на істор., поетичні та філос. **Б.** вкладає психол. критерій. Тож історія (за **Б.**) – знання, що спирається на пам'ять; вона ділиться на природну історію, що описує явища природи (включаючи чудеса й всілякі відхилення), і громадянську. Поезія базується на уяві. В основі філософії – розум. Остання поділяється на *природну ф.*, *божественну ф.* (природну теологію) і *людську ф.*, що вивчає мораль і сусп. явища. **Б.** також виділяє *теоретичну ф.*, що її складають дослідження причин з перевагами матеріальних і чинних причин перед формальними та цільовими, і *практичну ф.* – «природну магію» частини.

Вважаючи, що усунення помилок і забобонів – відправна точка правильного філософствування, **Б.** критично ставиться до схоластики. Головний недолік арістотелівської схоластичної логіки він вбачає в тому, що вона проходить повз проблеми утворення понять, що складають посилки силогістичних умовиводів. **Б.** критикував також ренесансну гуманіст. вченість, яка схилилася перед ант. авторитетами і підміняла філософію риторикою та філологією. **Б.** боровся з т. зв. «фантастичною вченістю», що спирається не на достовірний досвід, а на розповіді відлюдників, мучеників та інших про чудеса, які не піддаються перевірці. Прерогативою «Будинку Соломона» – наук.-техн. центру, описаного в його повісті утопічного сусп-ва, становлять не тільки орг-ція та планування наук. досліджень і техн. винаходів, а й розпорядження вир-вом і природними ресурсами країни, впровадження в госп-во й побут досягнень науки та техніки.

Як держ. і політ. діяч **Б.** був прихильником абсолютистської монархії, військ.-морс. і політ. могутності Англії. Він симпатизував сподіванням тих верств населення, які опиралися на вигоди торгово-промислового розвитку, і в цілому схилявся до меркантилістських поглядів. В утопічній повісті «Нова Атлантида» **Б.** виклав проєкт держ. орг-ції науки. Утопія **Б.** – це прагнення держ. стабільності сусп. розвитку на основі впровадження в соціальну практику знань про навколишній світ. **Б.** відокремлює політ. цінності на основі принципу «воля–закон». за допомогою цього принципу політ. цінності дістають своє функц. визначення в політ. відносинах. Тепер не воля, яка постійно межує зі сваволею, а закон, що прийнятий на захист від несправедливості стає регулятивним підґрунтям, з огляду на яке визначаються дії політ. поля відносин.

За **Б.** смути і заколоти, можуть використовуватися не тільки в наукових, але і в практичних цілях. Провісниками всіх заколотів і бунтів, громадянських воєн і революцій вчений вважає пасквілі і крамольні промови, а також помилкові чулки, що ганьблять уряд, коли вони виникають часто і охоче підхоплюються. Обговорення, відмовки і причіпки до розпоряджень влади – це вже спроби скинути ярмо й управство в непорі, особливо якщо представники влади висловлюються боязко й нерішуче, а його противники зухвало. **Б.** визначає індикатори політ. бурі: відверта критика влади, системна політ. криза, що пов'язується іншим індикатором наростаючої напруженості виступає системна політична криза, яка виражається в появі чотирьох взаємопов'язаних проблем. Перша пов'язана з легітимністю влади, оскільки викликана тим, що носій вищої держ. влади перестає сприйматися як символічний Батько всього народу; друга – різке погіршення якості життя населення, у якого з'являються об'єктивні підстави для невдоволення владою. Причини, що спонукають до заколотів бувають двоякі: великий голод і велике невдоволення. Скільки в д-ві розорених, стільки готових бунтівників. Якщо до розорення й зубожіння знати додається зубожіння простого народу, небезпека стає велика і неминуча, бо заколоти, викликані черевом, є найгірші. Третя проблема – ослаблення контролю над знаттю (політ. елітою), готової забути присягу і закликати народ до повстання. Паралельно з цим слабшає контроль над низами; четверта проблема – релігійні нововведення, податки, зміни законів і звичаїв, порушення привілеїв, загальне пригнічення, піднесення людей негідних або чужоземців,

неврожаї, відпущені після походу солдати, безрозсудні домагання якої-небудь з партій. Усе, що, порушуючи невдоволення, об'єднує народ на спільну справу.

Б. не обмежується аналізом наведених проблем, а вказує на раціон. шляхи їх вирішення, зокрема: своєчасна діагностика кризової ситуації, виявлення її головної, «матеріальної причини»; створення механізмів, що забезпечують більшу ступінь прозорості й відкритості влади, яка у своїх же інтересах ініціює діалог із сусп.-вом; гнучка ідеолог. політика, яка обов'язково включає в себе елементи маніпуляції сусп. свідомістю суть якої складає «тішити народ надією».

«Суперечливість» поглядів **Б.** полягає в тому, що в кожному конкретному випадку його мова політ. практики є відмінною від мови політ. теорії. Політ. процес, що протікає в істор. визначеному соц., політ., культ.-моральному середовищі антагоністичного сусп.-ва, неминуче деформує «початкові» теорет. побудови. У цьому сенсі соц.-політ. доктрина **Б.**, виступає як своєрідна соц.-філос. утопія, нездійсненність якої в істор. умовах Англії першої чверті XVII ст. доводить політ. діяльність її творця.

Лит.: Бэкон Ф. Сочинения: В 2-х т. – М.: Мысль, 1971. – Т. 1. – 590 с.; Бэкон Ф. Сочинения: В 2-х т. – М.: Мысль, 1972. – Т. 2. – 582 с.; Денисенко В. Проблема раціональності та ірраціональності в політичних теоріях Нового часу європейської історії / В. Денисенко. – Львів: ПАІС, 1997. – 274 с.; Трунов А. Фрэнсис Бэкон и новое понимание политических идей / Трунов А. // «Актуальные вопросы общественных наук: социология, политология, философия, история»: материалы XXVI международной заочной науч.-практ. конференции (15 июля 2013 г.). – Новосибирск: Изд-во «СибАК», 2013. – 146 с. – С. 6-15.

Е. Афонін, Т. Новаченко

Белл Деніел (англ. *Daniel Bell*; 10.05.1919, Нью-Йорк, США – 25.01.2011, Кембридж, Масачусетс, США) – амер. соціолог, культуролог, політолог, футуролог і публіцист. Отримав ступінь бакалавра соціології у Міському коледжі Нью-Йорка (1938), магістра соціології в Колумб. ун-ті (1939). У 40-50-х рр. працював журналістом та викладачем у Коледжі Чиказького ун-ту. 1960 р. захистив докт. дис. зі соціології у Колумб. ун-ті, де працював до 1969 р., після того і до виходу на пенсію у 1990 р. – викладав соціологію в Гарвард. ун-ті. Почесний проф. кількох амер. та заруб. ун-тів, ред. та співред. кількох наук. ж-лів, віце-президент Амер. акад. мистецтв і

наук. Мав кілька акад. нагород і премій, зокрема «Премію Алексіса де Токвіля за гуманізм» (1999).

Основні праці: «Кінець ідеології» (1960), «Марксистський соціалізм у Сполучених Штатах» (1967), «Прийдешнє постіндустріальне суспільство» (1973), «Культурні протиріччя капіталізму» (1976), «Соціальні рамки інформаційного суспільства» (1979), «Соціальні науки після Другої світової війни» (1982) та ін. Праці «Кінець ідеології» та «Культурні протиріччя капіталізму» перевидавались кілька разів та увійшли до списку 100 найважливіших книг др. пол. ХХ ст.

Погляди **Б.** зазнавали суттєвої трансформації: у молоді роки він захоплювався соціалізмом, потім консерватизмом, а під кінець життя – лібералізмом. Був прихильником модної на той час теорії конвергенції кращих рис соціаліст. і капіталіст. сусп.-в. Тому і характеризував себе «соціалістом в економіці, лібералом у політиці та консерватором у культурі». У праці «Кінець ідеології» розробив однойменну теорію, згідно якої у сусп.-ві відбувався процес деідеологізації, тобто зникнення ідеологій як виявів обмеженого класового інтересу та їх заміни компетентними розробками спеціалістів різних сфер сусп. життя. Однак у передмові до наступного видання цієї праці (1988) він визнав помилковість своєї концепції «кінця ідеології» та підкреслив соц. значущість ідеології.

Б. заслужено вважається засн. теорії постіндустр. сусп.-ва. У праці «Прийдешнє постіндустр. сусп.-во» **Б.** поділив історію розвитку людського сусп.-ва на три стадії з притаманними кожній із них особливостями: аграрну стадію, яка характеризується натур. госп.-вом, індустр. стадію – машинним вир.-вом та постіндустр. стадію – розвитком телекомунікацій. Він виокремив і охарактеризував 11 особливостей постіндустр. сусп.-ва, в т.ч. кілька політичних. Значний теорет. і практ. інтерес становлять ідеї **Б.** щодо завоювання і утримання політ. влади в постіндустр. сусп.-ві. «Прийняття рішень, – зазначав він, – справа влади, і в будь-якому сусп.-ві основним є питання: хто стоїть при владі і як вона утримується? Питання про те, як здійснюється влада, є системне поняття, а про те, хто стоїть при владі – поняття групове. Природно, що коли відбуваються зміни системного характеру, до влади приходять нові групи». **Б.** виявив тенденцію перерозподілу політ. влади між різними гілками в умовах становлення постіндустр. сусп.-ва, сутність якої, полягала у «переході реальної влади від законодавчих і дорадчих органів до виконавчих». Він

також піддав «нищівній» критиці недоліки представницької демократії, вказав на її «дивовижну застарілість» в умовах переходу до постіндустр. сусп.-ва, відзначив тенденцію її трансформації в демократію участі, яку називав «демократією співучасті» та висловився на її підтримку. «Демократія співучасті, – зазначав **Б.**, – це ще один шлях постановки класичних питань політ. філософії, а саме: хто і на яких уряд. рівнях повинен приймати рішення, якого типу і на яку соц. групу вони повинні поширюватися?» Сутність цього типу демократії **Б.** виклав у крилатій фразі: «Люди хочуть мати можливість впливати на рішення, що впливають на їх життя».

Б. зробив помітний внесок і в розробку концепції меритократії. У зазначеній праці, він підкреслював: «Я намагаюсь визначити характер та відстояти ідею «справедливої меритократії» або високого статусу, який дається на основі особистих досягнень людини, котра користується повагою рівних». У постіндустр. сусп.-ві діє принцип «досягнення», тобто влада досягається завдяки особистим чеснотам людей, їх високому рівню освіти і кваліфікації. У такому сусп.-ві, наголошував він, майже немає вищих посад, доступних для тих, хто не має кваліфікації. Політик, з точки зору **Б.**, – це висококваліфікований спеціаліст своєї справи, який володіє необхідними навиками управління сусп.-вом.

Наприкінці 70-х рр. він, під впливом інформ. революції, він перейменував свою теорію постіндустр. сусп.-ва на теорію «інформ. сусп.-ва», яку ще в середині 60-х рр. розробив видатний яп. вчений Й. Масуда. У праці «Соц. рамки інформ. сусп.-ва» **Б.** зазначав, що в такому сусп.-ві «найважливіший аспект – політичний. Інформація – це влада. Доступ до інформації є умовою свободи. Комп'ютерна галузь поки що не підлягає держ. регулюванню і розвивається в умовах вільного ринку». Однак, зауважував він, з огляду на те, що «знання й інформація стають стратег. ресурсами», «стає все більш очевидною загроза поліц. та політ. спостереження за індивідами в використанні витонченої інформ. техніки» і взагалі «контроль над інформацією найчастіше виливається в зловживання, починаючи з приховування інформації та закінчуючи її незаконним оприлюдненням». Для того, щоб запобігти цим злочинам та уникнути загроз, на думку **Б.**, «необхідні інституціональні обмеження, перш за все, в сфері інформації».

Б. виявив себе і як знаний футуролог, багато прогнозів якого збулося. Однак, не здійснилося його передбачення яке, за його ж сло-

вами, «лежить в основі всієї політ. філософії». «Політика майбутнього – принаймні для тих, хто діє всередині сусп-ва, – прогнозував він, – буде не суперечками між функціональними групами з їх екон. інтересами щодо розподілу націон. продукту, а турботою про малозабезпечені групи населення. Осн. проблемами стануть забезпечення більших зручностей, краси та кращої якості життя в облаштуванні наших міст, більш диференц. та інтелект. системи освіти, вдосконалення характеру нашої культури». Але ці та деякі ін. прорахунки **Б.** не знижують значущості його внеску в розвиток соціології та політології.

Лит.: Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество: Опыт социального прогнозирования. / Д. Белл / Под ред. В. Л. Иноземцева. – М.: Academia, 1999, 2004. – 788 с.; Белл Д. Социальные рамки информационного общества. / Д. Белл // Новая технократическая волна на Западе / Сост. П. С. Гуревича. – М.: Прогресс, 1986. – С. 330-342; Белл Д. Прихід постиндустриального суспільства / Д. Белл // Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія / Упоряд. В. Лях. – К.: Либідь, 1996. – С. 194-250; Белл Д. Эпоха разобщенности: Размышления о мире XXI века. / Д. Белл, В. Л. Иноземцев. – М.: Центр исследований постиндустр. общества, 2007. – 304 с.; Иноземцев В. Л. Постиндустриальный мир Д. Белла // Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. – М.: Academia, 2004. – С. IX-LXXXIV та ін.

О. Маруховський

Бендікс Рейнхард (англ. *Reinhard Bendix*; 25.02.1916, Берлін, Німецька імп. – 28.02.1991, Берклі, США) – амер. соціолог неовеберіанського спрямування. У 1930-х рр. був учасником соціаліст. руху «Новий шлях Соціал-демократ. партії Німеччини», єврей. соціаліст. сіоніст. руху «Ха-шомер ха-цаїр», гол. завданням яких була організація супротиву нацизму. У 1938 р. **Б.** емігрував у США. Після закінчення Ун-ту Чикаго і захисту докт. дис. з юрид. наук викладав в Ун-ті Чикаго (1943-1946), Ун-ту Колорадо (1946-1947), а з 1947 р. працював на каф. соціології в Каліфорн. ун-ті в Берклі. Читав лекції у Колумб. ун-ті, Коледжі Св. Катерини та Наффілд-коледжі при Оксфорд. ун-ті, Вільному ун-ті Берліна та ін. Президент Амер. соціол. асоціації (1969 р. обрання). Дир. програми «Освіта за Кордоном» Ун-ту Каліфорнії у Геттінгені (Німеччина, 1968-1970). Член амер. Академії Мистецтв і наук (з 1969 р.), амер. Філософ. т-ва, почесний д-р Ун-тів Лідса (Франція), Мангейма та Геттінгена (Німеччина).

Основні праці: «Робота й авторитет в індустрії» (1956), «Макс Вебер: інтелектуальний портрет» (1960), «Державне будівництво і громадянство» (1964), «Королі або народ: влада і мандат на управління» (1978), «Сила, доля і свобода» (1984).

Свою теорет. позицію **Б.** сформулював у процесі критики еволюціоністських теорій і системного підходу. На думку **Б.**, теорія Т. Парсонса є занадто заг. і абстрактною, тому не може дати адекватного пояснення істор. процесів. Процес модернізації ніколи не був прямолінійним і рівномірним, усі сусп-ва в ході модернізації повинні пройти через певні стадії розвитку, проте у кожній країні процес модернізації має специфічні риси, обумовлені істор.-культ. особливостями регіону. Однією з осн. причин нерівномірного розвитку сусп-в є прагнення до збереження істор. сформованих соц. структур, які навіть у кризових ситуаціях виявляються надзвичайно стійкими. **Б.** відзначав, що масштабні соц. зміни в одній країні впливають на ін. країни. **Б.** під модернізацією розуміє комплекс політ. і соц. змін, які пов'язані із процесами індустріалізації.

Б. (разом із С. Липсетом) здійснив демаркацію проблемного поля політ. науки (політології) та політ. соціології. Політ. соціологія орієнтована на вивчення розподілу та здійснення влади в сусп-ві, тоді як політологія переймається інституційним забезпеченням такого розподілу й здійснення, приймає його як даність. Тобто, політологія починає з д-ви й розглядає, як вона впливає на сусп-во, тоді як політ. соціологія починає із сусп-ва й розглядає, як воно впливає на д-ву, формальні ін-ти розподілу й здійснення влади. **Б.** запропонував затвердити за політ. соціологією такі проблемні поля: поведінка електорату у виборчих кампаніях, аналіз громад. думки; процес прийняття політ. рішень; ідеологія політ. рухів і груп тиску; політ. партії, угруповання й проблема олігархії; управління та держ. адміністрація.

Б. виділяє чотири гол. проблеми політ. соціології: 1) класовий конфлікт; 2) згода; 3) олігархія; 4) бюрократія. Розглядаючи дихотомію «класовий конфлікт / згода», **Б.** аналізує колект. дії, засновані на спільних екон. інтересах або на інституц. згоді щодо культ. цінностей; для партій, які репрезентують певні соц. прошарки, притаманні три основні політ. тенденції: *ліва*, яка спирається на робітничий клас; *права*, яка орієнтована на більш привілейовані версти; *центристська*, підґрунтям якої є середній клас; кожна з цих тенденцій має як демокр. спрямування, так і екстреміст-

ське або авторитарне; з боку демократії на лівому фланзі розташовані соціал-демократи, на правому – консерватори, а в центрі – ліберали; під час кризи і в нестабільних сусп-вах соц. шари, які зазвичай підтримують демокр. рухи, схиляються до екстреміст. позицій. Розглядаючи дихотомію «олігархія / бюрократія», **Б.** відносить до фундаторів досліджень бюрократії в уряді й на підприємствах М. Вебера, а до фундаторів досліджень олігархії в добров. об'єднаннях – Р. Міхельса. На думку **Б.**, боротьба класів може здійснюватися тільки за допомогою формальних орг-цій, а величезна міць суч. урядів і армії перетворює питання про народну згоду в явно другорядну проблему; проблема полягає в тому, як знаряддя влади – держ. бюрократія та парт. орг-ції – впливають на розподіл і здійснення влади.

Б. також здійснив порівн. аналіз процесу формування націй у Зах. Європі, Росії, Японії та Індії, використовуючи веберівські концепції націоналізму, традиціоналізму, бюрократії, плебісцитарної демократії та ін.

Літ.: Бендикс Р. Образ общества у Макса Вебера / Р. Бендикс // Вебер М. Избранное. Образ общества / М. Вебер. – М.: Юрист, 1994. – С. 567-583; Бендикс Р. Современное общество / Р. Бендикс // Американская социология. Тексты. – М.: Прогресс, 1972. – С. 330-340; Бендикс Р. Сфера политической социологии / Р. Бендикс, С. Липсет // Масловский М.В. Социология политики: классические и современные теории. Учеб. пособие / М.В. Масловский. – М.: Нов. учебник, 2004. – С. 61-68.

В. Кривошеїн

Бенетон Філіпп (фр. *Philippe Beneton*; 1946, Франція) – фр. політолог, філософ, юрист. Навчався в Успенському коледжі (Ла-Рош-сюр-Йон, Франція), Католицькому ін-ті вищих досліджень (Ла-Рош-сюр-Йон, Франція). Отримав докт. ступінь із політології в Паризькому ун-ті (1973). Був двічі запрошений на посаду наук. співроб. Центру міжнар. відносин, ф-ту політ. наук Гарвард. ун-ту (1982; 1989). Сьогодні – проф. політології на ф-ті права та політології Реннського ун-ту (Université Rennes, Франція).

Основні праці: «Культура, внесок в історію слова» (1975), «Консерватизм» (1988) «Соціальні класи» (1991), «Вступ в політику» (1997), «Цивілізація і варварство» (2002).

Б. – досліджував питання політ. філософії, консерватизму, лібер. демократії, вивчав питання рівності та впливу домінуючої думки в суспільстві, аналізував ідеї Н. Макіавеллі, Т. Мора та Е. Роттердамського. **Б.** – прихильник деонтолог. підходу – різновиду ціннісно-

го підходу в політ. філософії. **Б.** досліджував питання політ. ідеалу та політ. норми, політ. блага та політ. злочинів. Він аналізував взаємозв'язок політ. філософії та політ. науки. Ключова ідея **Б.** – неможливо вивчати політику без розмежування відмінностей між благими та злочинними діями. Мислитель зазначає, що ідея відмовитися від оціночних суджень щодо проблемних питань, які пропагуються в описовій та аналіт. політ. науці, є безглуздою. Саме така ідея маргіналізує політ. філософію, розчинює її предмет в ін. соц.-політ. дисциплінах.

Б. здійснив вклад в аналіз природи політ. режимів ХХ ст. з метою дати прогноз щодо політ. розвитку світу в новому тисячолітті. Він аналізував проблему автономії та специфіки політики, політ. режиму та політ. еліти а також чинники, що впливають на політ. діяльність. **Б.** писав, що суч. політ. філософія близька до інтелектуального виснаження. Серед суч. способів розуміння науки домінуючим виявився не філософ., а позитивістський: «наука» добилася переваги над філософією. За **Б.** посилення позитивістських тенденцій в політ. науці пов'язане з бурхливим розвитком теорії сусп. вибору. Вибір виборців, програми партій, сусп. рішення, на переконання **Б.**, належать до того ж типу інтерпретацій, що й екон. поведінка: в акторів завжди є лише одна підстава для дій, вони намагаються раціональним і егоїстичним чином отримати максим. вигоду, змінюються лише ситуаційні логіки. Позбавляючись оціночного моменту, за такої інтерпретації політ. реалій стираються принципові відмінності в поведінці людей. Теорія сусп. вибору прирівняла весь світ, зазначивши, що людина будь-де однакова. За таких обставин, зазначає **Б.**, нацист. лідер, продавець скла чи голлістський виборець – усі вони в своїй основі можуть трактуватися однаково. Із цього випливає, на думку **Б.**, що політика зводиться до техніки на службі прав розважливої людини. Філософія за цих обставин відступає.

Б. робить висновок, що мистецтво політики передбачає помірковане застосування примусу. Оскільки політ. лідер повинен слідкувати за тим, щоб не розтратити головну зброю – авторитет. Тому головним засобом впливу на сусп-во має стати сукупність спонукальних стимулів, стиль сусп. життя та виховання.

Літ.: Анискевич А. С. Политический конфликт / А. С. Анискевич. – Владивосток, 1994. – 475 с.; Бенетон Ф. Введение в политическую науку. – М.: Весь Мир, 2002. – 368 с.; Канари Г. Ю. Социальная справедливость с позиции натурализма и во-

люнтаризма / Г. Ю. Канари // Знання. Розуміння. Умисел. – 2005. – № 1. – С. 102-112; Штраус Л. Введення в політичну філософію: Збірник. БЛ.Штраус. – М.: Праксис: Логос, 2000. – 363 с.

Л. Смола

Бентам Джеремі (англ. *Bentham Jeremy*; 15.02.1748, Лондон, Великобританія – 06.06.1832, там же) – англ. філософ, теоретик права, соц. реформатор, економіст, основоположник теорії утилітаризму. Походив із родини успішного адвоката і підприємця. З семирічного віку навчався у Вестмінстерській школі, з дванадцятирічного – у Королів. коледжі в Оксфорді. Ступінь бакалавра здобув у віці 16-ти років. Із метою подальшої юрид. освіти брав участь у засіданнях Суду королівської лави, маючи місце студента. Згодом відмовився від юрид. практики, хоча й був прийнятий до колегії адвокатів. Основні зусилля **Б.** став спрямовувати на створення кодексів та законів, які були б доступні для розуміння, несуперечливі та прості. **Б.** було присвоєно звання почесного громадянина Франції (1792) за працю, присвячену проблемам реформування фр. судової системи. **Б.** разом із Дж. Міллем організував групу «філософів-радикалів». Ідеї філософ. радикалізму було висунуто у «Вестмінстерському часописі» («Westminster Review»), співзасновником якого став **Б.** (1824). У 1820-х роках **Б.** став беззаперечним авторитетом у галузі права не лише в Європі, але й у Латин. Америці.

Основні праці: «Нарис про правління» (1776, опубл. анонімно), «Вступ до основних положень моралі та законодавства» (1789), «Захист лихварства» (1787), «Начерк нового плану організації судових установ у Франції» (1790). У 1820-х роках намагався створити повний кодекс законів (Панноміон), що включав би Цивільний, Карний, Процесуальний та Конституційний кодекси. Значна кількість праць **Б.** була опублікована посмертно. Найбільш відоме видання його творів – «Праці Джеремі Бентама» (1838-1843).

Б. відстоював та розробляв теорію утилітаризму, за якою кожна людина прагне отримувати задоволення та, відповідно, уникати страждань. Найкраще оцінити причини виникнення задоволень і страждань, вважав **Б.**, може лише та людина, на долю якої вони випали. Утилітаристська мораль покликана забезпечити більше щастя якнайбільшій кількості людей. Цього можна досягти політ.-прав. реформами лібер. характеру.

Ідеї філософії утилітаризму **Б.** достатньо суттєво вплинули на трансформацію лібералізму. **Б.** перевів абстр. тлумачення лібера-

лізму у практ. площину введенням концепту корисності задля розуміння мотивації індивіда. Позаяк людина, прагнучи задоволення від життя, старається уникати страждань, вона керується принципом користі як щодо ін. індивідів, так і щодо д-ви, яка виступає інструментом реалізації індивід. мотивів. Разом із тим, слід зважати, що утилітаризм **Б.** та Дж. Ст. Мілля (який розвивав ідеї **Б.**) надає ширші повноваження д-ві порівняно з класичним лібералізмом. Утилітаризм дав поштовх ідеям соц. забезпечення, ставши своєрідним передвісником суч. лібералізму.

Б.-реформатор здійснив вагомий вплив на реформи вікторіан. епохи, зокрема, англ. правової та парламент. системи. Мав нав'язливу ідею побудови взірцевої в'язниці з розміщенням наглядача в її центрі.

Б. відстоював представницьку демократію. Наполягаючи на важливості ін-ту виборів, відзначав, що є чотири умови, за яких народ буде висловлювати постійну довіру правителям: прямі вибори; змінність членів; відомі умови для виборців та тих, що обираються і кількість депутатів, пропорційна території.

Б. вважав, що гласність має стати незмінним супутником політ. процесів. Ворогів гласності він поділяв на три групи: злочинці (переховуються від судді), деспоти (прагнуть придушити громад. думку) і ліниві та нерішучі люди (звинувачують ін. у нездатності діяти задля того, щоб приховати власну нездатність). Виділяє чотири переваги гласності: 1) вона утримує правителів у межах обов'язку; 2) вона гарантує довіру народу та його згоду на законодавчі заходи; 3) виборцям надається можливість здійснення свідомого вибору (на основі реальних фактів щодо дій політиків, а не на основі емоцій чи випадкового збігу обставин); 4) вона дає можливість представникам влади користуватися знаннями всього сусп-ва. Водночас **Б.** застерігав щодо випадків, за яких гласність не може бути допущеною: 1) за обставин, коли гласність може сприяти ворогу; 2) коли через гласність відбувається приниження (в якому не було ніякої необхідності) невинних людей; 3) гласність недопустима, якщо вона спричиняє надто строгі покарання для винних. У всіх ін. випадках саме гласність та прозорість у владних діях є своєрідними запобіжними механізмами для зловживань.

Правові ідеї **Б.** набули подальшого розроблення в працях Дж. Остіна, теорія демократія – у працях Дж. Мілля, а утилітаристська філософія – у працях Дж. С. Мілля.

Літ.: Бентам І. *Тактика законодательных собраний* / И. Бентам. – Челябинск : Социум, 2006. – 208 с.; Роузен Ф. *Бентам Єремія* / Ф. Роузен // *Енциклопедія політичної думки*; / редкол.: К. Сігов, В. Скуратівський, Л. Фінберг. – К.: Дух і Літера, 2000. – 472 с. – С. 30-32.; Грей Дж. *Бентам Єремія* / Джек Грей // *Короткий оксфордський політичний словник* / за ред. І. Макліна, А. Макмілана. – К.: Основи, 2005. – 789 с. – С. 58-59.

Г. Куц

Бентлі Артур Фішер (англ. *Arthur Fisher Bentley*; 16.10.1870, Фріпорт, штат Іллінойс, США – 21.05.1957, Паолі, штат Індіана, США) – амер. соціолог, політолог і філософ. У 1996 році працював викладачем соціології у Чиказ. ун-ті, пізніше (до 1911 р.) журналістом. З 1911 р. і до смерті займався дослідженнями як приватний науковець.

Основні праці: «Процес управління, дослідження соціального тиску» (1908; оновл. перевид. 1949), «Поведінка, знання і факт» (1935), «Пізнання і пізнане» (1949, у співавт. із Дж. Дьюї), «Дослідження досліджень. Есе з теорії соціальних наук» (1954).

Вплинув на розвиток соц. наук в США як розробник біхевіоралістської методології, теорії комунікації (разом із Дж. Дьюї). Належить до вчених, які першими почали досліджувати політ. поведінку в групах, зокрема діяльність груп інтересів (*interest groups*). На думку Б., люди борються за досягнення своїх цілей, об'єднуючись у групи, що створюються на основі спільних інтересів.

Б. вважає, що політ. життя є сферою зіткнення і боротьби різних груп, що мають специф. інтереси. У результаті цієї конкуренції, більш сильні групи починають домінувати у політиці, підпорядковуючи собі групи, які виявилися слабшими. Б. вважав, що діяльність людей у групах є найбільш надійним джерелом даних про політ. поведінку громадян, а тому визначив своєю основною наук. метою створення інструментарію для її дослідження. На думку Б., повний емпіричний опис певного явища є справжньою «досконалою» наукою.

Б. запропонував типологізацію груп інтересу на *офіційні* (органи влади) та *неофіційні* (партії, гром. об'єднання, профспілки, асоціації), *неприховані* та *приховані*. До *неприхованих* відносив органи влади, як групи, що приймають офіц. (формальні) рішення, а також політ. партії та організовані групи тиску, діяльність яких можна безпосередньо спостерігати. *Прихованими* є неформалізовані групи, які впливають на процес прийняття рішення офіц. групами інтересу в результа-

ті суперництва й адаптації. Держ. ін-ти, на думку Б., повинні, насамперед, забезпечувати рівновагу між конкуруючими групами, регулюючи конфлікти між ними як арбітри: фіксувати перемогу одних груп, поразку ін. або досягнення компромісного рішення. Те, що називається держ. політикою, насправді, є досягненням рівноваги між різними групами інтересу у певний відрізок часу.

Б., наголошуючи на потребі дослідження груп інтересу та їх взаємодії, здійснив на поч. ХХ ст. методолог. переворот в амер. політ. науці, яка до цього вивчала переважно держ. ін-ти. Він вважав, що законодавство, законодавчий процес, різні політ. програми мають пізнавальне значення для політолога лише тому, що відображають боротьбу між групами інтересу. На думку Б., сутність процесу управління полягає саме в конкуренції між такими групами, а законодавство лише відображає досягнуте співвідношення сил. Політ. владу, відповідно до теорії Б., можна виміряти лише за допомогою категорії «сила». Не існує жодного політ. процесу, який би не означав досягнення рівноваги сил між різними групами інтересу: одна з них святкує перемогу, інша – визнає свою поразку і, принаймні, тимчасово підпорядковується прийняттю офіц. ін-тами рішення. Однак, за переможеними зберігається право у майбутньому, забезпечивши свою перевагу в силі, досягти прийняття політ. рішень на свою користь.

Ідеї Б. щодо груп інтересу були підтримані та розвинуті ін. амер. політологами, зокрема Д. Труменом, Е. Летхемом.

Літ.: Бакун Л. А. *Группы в политике К истории развития американских теорий* / Л. А. Бакун // *Политис.* – 1999. – № 1. – С. 162-167; Золотарева Е. В. *Группы интересов в политике* / Е. В. Золотарева // *Вестник Российского университета дружбы народов.* – Серия: Политология. – 1999. – № 1. – С. 63-75; Bentley A. *Process of Government, A Study of Social Pressures.* – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1967; Hale M.O. *The Cosmology of Arthur F. Bentley* // *The American Political Science Review.* – 1960. – Vol. 54. – pp. 955-961.

М. Лендвел

Бенхабіб Шейла (англ. *Benhabib Seyla*, 09.09.1950 р., Стамбул, Туреччина) – політ. філософ. Отримала освіту в Амер. коледжі для дівчат (*American College for Girls*) у Стамбулі (1970), філос. ф-ті Ун-ту Брандайса (Уолтем, штат Массачусетс), де у 1972 р. отримала ступінь бакалавра. Здобуває ступінь д-ра філософії в Йельс. ун-ті (1977) та повертається у Європу. Бл. 15 років вона живе у

ФРН, працює в руслі Франкфурт. школи. Запрошена до Нью-Йорка у Нову школу соціолог. досліджень (1991). Проф. Гарвард. ун-ту та ст. наук. співроб. у Гарвард. Центрі європ. досліджень (з 1993 р.). Проф. політології та філософії Йельс. ун-ту (з 2000 р.). Дир. програми з етики, політики та економіки Йельс. ун-ту (2002-2008), президент Сх. відділу Амер. філософ. асоціації (2006-2007), наук. співроб. Ін-ту перспект. досліджень у Берліні (нім. *Wissenschaftskolleg zu Berlin*, 2009 р.). Лауреат премії Е. Блоха (2009).

Основні праці: «Критика, норми і утопія» (1986), «Самовизначення» (1992), «Трансформація громадянства» (2000), «Домагання культури» (2002), «Чужинці, громадяни, резиденти» (2004), «Інший космополітизм» (2006) та ін. Ред. колект. монографій, серед яких: «Філософські дискурси епохи Модерніті» (1996), «Демократія та відмінності» (1996).

Коло наук. інтересів **Б.**: історія європ. соц.-політ. думки XIX-XX ст.ст., суч. політ. теорія, правовий аспект суч. міграц. процесів, фемініст. теорія, нормат. засади внутр. і міжнар. права тощо.

У своїх працях **Б.** звертається до найважливіших соц. проблем провідних зах. демократій, й шукає відповідь на питання, як повинно трансформуватися лібер. демокр. сусп-во, щоб відповідати суч. вимогам. Гол. темою книги «Домагання культури» є питання співвідношення справедливості та рівності. На думку **Б.**, в глоб. епоху культура потребує суттєвих змін в принципах демократ. політики, в трактуванні соц. справедливості та критеріїв розподілу соц. благ. Ці домагання ставлять під питання існуючі політ.-прав. та етичні принципи демокр. сусп-ва, а відтак – вимагають нових інтерпретацій лібер. універсалізму. Разом із цим, підкреслює **Б.**, домагання культур не можуть бути безмірними, вони потребують переформулювання на засадах демокр. етики. **Б.** намагається знайти баланс через аналіз форм взаємодії традицій і норм, взаємодоповнення звичаїв і права.

Культуру **Б.** трактує як сукупність елементів людської діяльності з осмислення та репрезентації, організації й інтерпретації дійсності, яка розколюється на частини конфліктуючими між собою нарративами. Культури не конфліктні самі по собі, але їх взаємне позиціювання відбувається в результаті протиставлення одна одній. Досягнення культурари певної зрілості може однаково сприяти як налагодженню між ними діалогу, який взаємно збагачує їх, так і появі передумов конфлікту між представниками цих культур. Тобто, розвиток культури у напрямку її поглиблення

сприяє активізації міжкульт. взаємодії, тоді як посилення її інституціоналізації майже неминуче породжує конфлікти, що зумовлені культ. відмінностями. **Б.** критикує абсолютизацію культ. чинника в політиці. Культура дозволяє людині визначити своє місце у світі та ідентифікувати себе з певною спільнотою. Але інституціоналізація культ. груп призводить до політизації культури та виникнення якісно нових політ. груп, що вибудовують свої політ. вимоги на культ. особливостях своїх членів. У цьому, на думку **Б.**, полягає гол. проблема мультикультуралізму. Концепції т. зв. радикального, або музичного мультикультуралізму **Б.** протиставляє власну концепцію комплексного культурного діалогу. У політ. сенсі, підкреслює дослідниця, право на культ. самовираження повинно спиратися передусім на везаг. визнання громадян. прав.

Б. є активною послідовницею дискурсивної моделі політики (Дж. Роулз, Ю. Габермас) та найрішучішою в її застосуванні на глобальному рівні. У творі «Інший космополітизм» **Б.** окреслює шлях, що веде від міждерж. відносин до «космополіт. права», заснованому на дискурсивних принципах. Авторка прагне концептуалізувати виникнення космополіт. права як динамічного процесу, за допомогою якого універс. принципи прав людини поступово включаються в позитивне право демокр. д-в. Космополітизм належить до виникнення норм, які мають регулювати відносини між індивідами в глобальному громадян. сусп-ві, зазначає **Б.**

Б. розмежовує традиц. міжнар. (міждерж.), право від етичного та нормативного характеру космополіт. порядку, що народжується. Космополіт. норми правосуддя надано індивідам як моральним і дієздатним особистостям у світ. громадян. сусп-ві; їх особливість полягає в тому, що вони наділяють індивідів, а не д-ви та їх довірених осіб, певними правами та претензіями. В цілому нормативний космополітизм сигналізує про можливий перехід від договорів, що укладаються між д-вами, до космополіт. порядку, що розуміється як міжнар. публ. право, яке зв'язує і підкоряє волю суверенних націй. Акцентуючи нормативну природу публ. права, **Б.** також намагається відокремити його від «глобалізації», яка розуміється суто в екон. сенсі, та від емпіричного функціонування глоб. мереж масової інформації та систем комунікації.

Такий погляд також спонукає її прийняти необхідність «діалогу з інакшістю» і, зрештою, практико-прагматичної програми «демократичних ітерацій» (послідовне і циклічне наближення до демократії). Культура має

значення, наголошує **Б.**, і культурні оцінки глибоко пов'язані з інтерпретаціями потреб, уявленнями про хороше життя, мріями про майбутнє. Глибока вкоріненість цих оцінок змушує кожного громадянина лібер. демокр. політики вчитися жити з інакшістю інших, чий спосіб існування можуть представляти глибинну загрозу нашим власним.

Лит: Дальмайр Ф. *Космополітизм: в пошуках космоса* / Ф. Дальмайр // Поліс. – 2011. – № 5. – С. 64-86; Иноземцев В. Л. *Рецензия на книгу С. Бенхабиб «Притязания культуры. Равенство и разнообразие в глобальную эру» // Мониторинг общественного мнения.* – 2005. – № 4 (76). – С. 131-145; Benhabib S. *Another Cosmopolitanism.* – N.Y.: Oxford University Press, 2006. – 206 p.; Benhabib S. *The Claims of Culture: Equality and Diversity in the Global Era.* – Princeton, NJ: Princeton University Press, 2002. – 216 p.; Benhabib S. *The Rights of Others: Aliens, Residents and Citizens.* – Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2004. – 264 p.

О. Сушій

Бердяєв Микола (рос. *Николай Бердяев*; 06.03.1874, Київ, Рос. імперія – 23.03.1948, Париж, Франція) – укр.-рос. реліг. філософ, соц. мислитель. Навчався в Ун-ті Св. Володимира в Києві, звідки був відрахований за участь у соціаліст. гуртку і висланий у Вологодську губернію. У 1895 р. разом із С. Булгаковим видавав в Петербурзі часопис «Вопросы жизни», в 1897 р. – заснував «Реліг.-філос. т-во». У 1919 р. був обраний проф. Моск. ун-ту. Висланий із Рад. Росії (верес., 1922), жив у Берліні, Парижі. У Франції видавав часопис «Путь» (1925–1940), який здійснив значний вплив на об'єднання філос. сил рос. зарубіжжя. Одержав наук. ступінь д-ра «honoris causa» (почесний д-р) Кембридж. ун-ту, був представлений до Нобел. премії (1948 р.). Його називали «рос. Гегелем ХХ століття», «одним із найвидатніших філософів і пророків свого часу», «одним із універсальних людей ХХ століття».

Основні праці: «Нова релігійна свідомість і громадськість» (1907), «Філософія нерівності» (1923), «Марксизм і релігія (Релігія як знаряддя панування та експлуатації)» (1929), «Витоки і значення російського комунізму» (1937), «Російська ідея» (1946). Разом із С. Булгаковим, П. Струве і С. Франком **Б.** був автором трьох маніфестів рос. філософів-ідеалістів першої чверті ХХ ст. – збірок «Проблеми ідеалізму» (1902), «Віхи» (1909), «3 глибини» (1918).

Б. від популяризації марксизму перейшов на позиції реліг. філософії і згодом став

відомим пропагандистом рос. духовного світу на Заході. **Б.** був представником емігрант. націон.-патріот. течії лібер. консерватизму та ідеології антикомунізму; займався проблемами історіософського (об'єктивними закономірностями розвитку людського суспільства і духовно-етичним значенням історичного процесу) та есхатологічного (уявленнями про кінець світу і долю людства і Всесвіту після нього, про мету і призначення людської історії в абсолютній перспективі) характеру. У центрі його політ. філософії – проблеми особистості і свободи, людини і д-ви. Він є автором своєрідної версії персоналістської філософії, що стала важливим елементом реліг. екзистенціалізму.

Світ, як стверджував **Б.**, є ієрархічним організмом, «конкретною всеєдністю». Сусп. життя він вважав духовним явищем, заснованим на боговстановленій світобудові та самосвідомості особи, ієрархії і нерівності; існування д-в – фактом містичного, ірраціонального порядку. **Б.** був прихильником культу свободи, «нескінченних прав особистого духу», в якому бачив мету культурного прогресу. Він писав, що свобода і права особи як основоположні цінності життя дані людині зверху; стверджував невимірну важливість ідеї особи та духовної свободи, на яку недопустимі ніякі посягання; вважав, що гарантувати її можуть тільки християн. цінності. **Б.** доводив, що тільки церква здатна «охороняти образ людини» від демонів природи, дарувати людині істинну свободу й організувати культуру, мислення, творчість; д-ва здатна упорядкувати зовн. відносини людей, рятуючи людство «від колективізму, поглинаючого особу», захистити «образ людини від звіриних стихій»; право – охоронити свободу людини «від злої волі людей і всього сусп-ва», а закон – забезпечити «мінімум свободи в гріховному людському житті».

Суть держ. влади в політ. філософії **Б.** тісно пов'язана зі злом: якщо забуваються або відкидаються її реліг. основи, це приводить або до обожнювання, абсолютизації д-ви, або до її ототожнення зі сусп-вом. Так виникає деспотизм, нічим не обмежена д-ва, або – безмежна влада сусп-ва над особою. Виходячи з цього, д-ва, як підкреслює **Б.**, повинна бути сильною, але повинна знати свої межі, які встановлюються християнством. **Б.** критикував не тільки більшовизм і соціалізм, але і лібералізм, і демократію. Демократію він вважав «виходженням з природного стану», розпадом єдності народного організму і породженням «критичних епох». У демокр. правлінні і в самій ідеї не обмеженого наро-

довладдя він бачив небезпеку для аристокр. початку всього політ. життя. **Б.** заперечував можливість встановлення всесвіт. демократії, яка, на його думку, може спричинити загибель людства, і стверджував необхідність ідеолог. боротьби проти індивідуалізму і формально-го лібералізму, позаяк вважав їх застарілими, такими, що належать минулій епосі і не мають майбутнього (при цьому **Б.** визнавав їх істор. значення для Європи).

У праці «Марксизм і релігія (Релігія як знаряддя панування і експлуатації)» **Б.** писав, що марксизм є «дуже серйозним явищем в істор. долях людства». Марксизм він називав новою релігією, що прийшла на зміну християнській, та що надихається силою і владою пролетаріату над світом і несе смерть людській свободі. **Б.** вважав комунізм запереченням як Бога, так і людини, і відкидав пролетар.-революц. світобачення. Ідеологію антикомунізму **Б.** обгрунтовував безплідністю застосування абстрактних ідей заг. рівності і благополуччя до конкретних умов істор. дійсності. Рос. комунізм, за його філософією, був відхиленням рос. месіанської ідеї. Він називав його рос. явищем і моментом внутр. долі рос. народу, який необхідно подолати його внутр. силами, після чого Росія повинна вступити у вищу стадію розвитку. **Б.** закликав повернутися до об'єктивних основ рос. історії, традиції та духовної культури, звернутися до християнізації рос. д-ви зсередини, через християнізацію сусп-ва та народу.

Анархізм як теорію та практику **Б.** також вважав витвором переважно рос. народу; анархічну ідеологію – створенням вищого шару рос. дворянства. Він відзначав суперечність між рос. анархічністю та любов'ю до волі і рос. покірністю д-ві та ідеї імперії. Зростання могутності рос. д-ви, на його думку, спричинило рос. вольницю, відхід з д-ви, фізичний або духовний, унаслідок чого з'явилися розкол, анархічні течії та рос. сектантство як явища рос. історії. **Б.** писав, що рос. державність із сильною владою була створена завдяки татар. і нім. елементу, який сприяв виробленню в рос. народі самостійного духовного типу, відмінного від західного. У праці «Витоки і значення російського комунізму» він стверджував, що в рос. історії існувало «п'ять різних Росій» – Росія київська, Росія татарського періоду, Росія московська, Росія петровська, імператорська і радянська. Рос. питання **Б.** визнавав духовно-культурним, але не політ. питанням.

Б. досліджував проблеми рос. революц. руху і революцій, які вважав невідворотними. Стверджував, що устрій політ. світу роз-

рахований на середню, ординарну, масову, не творчу людину, тому не здатен радикально реформувати і перетворювати сусп-во. Він виправдовував революції провіденційною можливістю звільнення від недоліків попередніх режимів, що розклалися, а критикував – за нездатність революц. шляхом змінити людську природу і за руйнування культури, хаос, як їх неминучий результат.

Б. писав про настання нової універсалістської епохи, подібної до еллінізму, при якій відбудеться взаємопроникнення культурних типів Сходу і Заходу і припиниться існування замкнених націон. організацій. Він стверджував, що Європа перестає бути монополістом культури; прогнозував, що в майбутньому культура не буде виключно європ., а народи Азії знов увійдуть до потоку світ. історії. **Б.** звертав увагу на те, що світ вступив в епоху ослаблення д-в в тих формах, які склалися в новій історії, та посилення самоорганізації сусп-ва і сусп. союзів. У той же час, він виступав за наділення націй нерівними правами відповідно до ієрархії їх політ. устремлень.

Літ: Бердяев Н. А. Философия свободы. Смысл творчества / Н. А. Бердяев. – М.: Правда, 1989. – 607 с.; Бердяев Н. А. Философия свободного духа: [Сборник] / Н. А. Бердяев. – М.: Республика, 1994. – 479 с.; Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма / Н. А. Бердяев. – М.: Наука, 1990. – 220 с.; Бердяев Н. А. Смысл истории / Николай Бердяев. – М.: Мысль, 1990. – 173 с.; Дмитриева Н. К. Философ свободного духа. Николай Бердяев: жизнь и творчество / Н. К. Дмитриева, А. П. Моисеева. – М.: Высш. школа, 1993. – 269 с.

О. Скребець

Берельсон Бернард Рубен (англ. *Bernard Reuben Berelson*; 02.06.1912, Спокан, штат Вашингтон, США) – 17.01.1979, Півн. Тарритаун, штат Нью-Йорк, США) – амер. політолог-біхевіорист. Здобув ступінь бакалавра за спеціалізацією з англ. мови в Утмен-коледжі (Велла-Велла, штат Вашингтон, США, 1934), ступінь магістра в Ун-ті Вашингтона (1937), докт. ступінь у Чиказ. ун-ті (1941), вивчав сусп. думки в Бюро прикладних соц. досліджень Колумб. ун-ту (1944). Керівник Центру спец. досліджень у біхевіоризмі (1952-1957), заснованому Фондом Форда при Стенфорд. ун-ті. Кар'єра в Раді з проблем народонаселення (США): дир. Програми комунікац. досліджень Ради (1962); віце-президент Ради (1963-1968); президент Ради (1968-1974); почесний президент Ради (1974-1979).

Основні праці: «Як читання впливає на людей» (1940; у співавт. з Д. Уелпсом і

Ф. Р. Бредшоу), «Вибір народу. Як виборець приймає рішення під час виборчої президентської кампанії» (1944; у співавт. з П. Лазарсфельдом і Х. Годе), «Аналіз змісту комунікації» (1948; у співавт. з П. Лазарсфельдом), «Контент-аналіз в дослідженнях комунікації» (1952), «Голосування. Дослідження процесу формування думки виборця під час виборчої президентської кампанії» (1954; у співавт. з П. Лазарсфельдом і У. Макфі), «Вступ до біхевіоризму» (1960), «Соціальні студії і соц. науки» (1962), «Людська поведінка» (1964; у співавт. з Г. Стейнером), «Біхевіоризм сьогодні» (1963).

На відміну від своїх сучасників, як прихильник біхевіоризму, **Б.** розглядав політологію в значно ширшому контексті і наполягав на активному використанні результатів суміжних наук, а також врахуванні сусп. думки під час досліджень тих чи ін. політ. процесів.

Одним із перших видатних результатів **Б.** є т. зв. *парадокс Б.*, викладений ним у праці «Голосування» (1954). Парадокс стосується поведінки громадян під час виборів. Згідно з теорією, демокр. налаштовані громадяни мають бути зацікавлені в політиці, однак насправді більшість виборців не виявляють такого інтересу. Тим не менше, незважаючи на такі відхилення, західні режими мають успіх. Парадокс: індивіди можуть не відповідати стандартам, але система в цілому живе і розвивається. Класики демократії, стверджує **Б.**, припускаються помилки, пишучи про обов'язкову гомогенність громадян для успішності побудови демократії; реальність демонструє неоднорідність сусп-ва: одні громадяни є політично активними, інші – відчуженими від політики. Звідси **Б.** робить висновок: ні максим. участь, ні максим. поінформованість, ні максим. зацікавленість не є умовами забезпечення демократії.

Б., мабуть, був першим дослідником, який здійснив спробу (1948) системно намітити напрями вивчення впливу масової комунікації, передусім ЗМІ, на сусп. думку. «Певні види повідомлень на певні теми, запропоновані увазі певних категорій людей за певних умов, виявляють певний вплив. Це формулювання визначає п'ять основних чинників (або, скоріше, груп чинників), задіяних у цьому процесі, і саме взаємозв'язок цих змінних є предметом вивчення цієї наук. галузі». Через два роки **Б.** зауважує, що для побудови загальної теорії медіавпливу слід враховувати багато комплексних даних, отриманих у процесі досліджень: види медіавпливу є багато чисельні і розмаїті; він може бути очевидним і прихованим, сильним і слабким, визначатися різними ас-

пектами змісту, зокрема психолог., політ., економ. або соціолог.; він може змінювати думку, цінності, ступінь поінформованості, навички, смаки, поведінку.

З іменем **Б.** також пов'язаний розвиток контент-аналізу. Саме після виходу в світ його праці «Контент-аналіз в дослідженнях комунікації» метод отримав якнайширше визнання. Протягом майже десяти років книга **Б.** залишалася єдиним підручником, у якому фундаментально викладалися основи контент-аналізу. Зазначимо, що початково сферою використання контент-аналізу була політологія, однак **Б.** усвідомив розмаїття можливих задач, які можна вирішувати з його допомогою, і сформулював 17 цілей контент-аналізу. Відтак метод швидко завоював позиції у всіх гуманітарних і навіть природничих науках. Новий якісний стрибок метод отримав у зв'язку з комп'ютеризацією в 1970-х. На базі контент-аналізу створено цілий конгломерат аналіт. методик. Напр., в аналізі міжнар. відносин активно розвивається івент-аналіз, політ. психології – інтент-аналіз як засіб вивчення політ. дискурсу. Сьогодні багато науковців будують свої дослідження на початкових засадах контент-аналізу, визначених **Б.**, і намагаються його вдосконалити.

Лит.: Bernard Berelson [Електронний ресурс] // Encyclopedia of World Biography. – 2004. – Режим доступу: <http://www.encyclopedia.com/doc/1G2-3404700595.html> [2013-11-26]; Asheim L. Berelson Bernard Reuben (1912-1979) / Lester Asheim // Supplement to the Dictionary of American Library Biography / Edit by Wayne A. Wiegand. – Englewood, Colo.: Libraries Unlimited, 1990. – pp. 12-15; Дженнингз Б. Основи воздействия СМИ / Дженнингз Брайант, Сузан Томпсон; пер. с англ. – М.: Вильямс, 2004. – С.71; Северинюк В. М. Біхевіоризм у політичній науці: традиції та назрілі модифікації / В. М. Северинюк // Наук. записки Ін-ту політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса: Зб. наук. праць. – 2007. – Вип. 35. – С. 323-335; Юськів Б. М. Контент-аналіз. Історія розвитку і світовий досвід: Монографія / Б. М. Юськів. – Рівне: Перспектива, 2006. – 203 с.

Б. Юськів

Берк Едмунд (англ. *Edmund Burke*; 12.01.1729, Дублін, Ірландія – 09.07.1797, Бі-консфілд, Бекінгемшир) – англ. держ. діяч, член Парламенту, публіцист, мислитель. Основоположник теорії брит. консерватизму. У 1758 р. заснував щорічний альманах «Annual Register» – огляд подій, який видавав на протязі 30 років. У 1759-1765 рр. працював секретарем члена парламенту У. Гамільтона,

який керував в 1761-1763 рр. штаб-квартирою лорда-лейтенанта Ірландії. У 1765 р. – особистий секретар Прем'єр-міністра Англії маркіза Рокінгема, увійшов до складу парламенту, де незабаром стає головним ідеологом партії вігів.

Основні праці: «Філософське дослідження про походження наших ідей піднесеного і прекрасного» (1757), «Захист природного суспільства» (1756), «Роздуми про французьку революцію» (1790).

Б. прагнув спростувати метод і вчення ідеологів та діячів Вел. Фр. революції. Він писав, що їх метод апіорний, заснований на індивідуальному розумі і оперує спрощеними побудовами. Цим обумовлена помилковість основних положень теорії фр. революціонерів.

У зрілій політ. діяльності **Б.** виступав за лояльніше ставлення до англ. колоній у Півн. Америці і обстоював скасування урядом «Акту про гербовий збір», що передбачав оподаткування (фактично визиски) колоній, і який викликав значне незадоволення і спричинював непокору в колоністів. **Б.** також критикував англ. управління Ірландією, особливо за дискримінацію католиків. **Б.** був проти намагань англ. короля Георга III підсилити свою владу й доводив потребу створення політ. партій, які були б виразниками інтересів груп громадян і які б обстоювали свої чіткі й ясні принципи.

Упродовж багатьох років **Б.** виступав за реформування управління колоніальною Індією, що тоді перебувала під контролем Ост-Індської компанії. У 1785 р. внаслідок затяжного ідеолог. конфлікту він домогся усунення від управління компанією найуспішнішого в історії існування компанії намісника Індії Воррена Гастінгса.

Б. критикував теорію сусп. договору на підставі того, що людина ніколи не знаходилася зовні сусп.-ва, а завжди, від народження, була пов'язана з іншими людьми і сусп.-вом сукупністю взаємних обов'язків. Також невірна, на думку **Б.**, і теорія народного верховенства. Народ – це сума осіб, яка не може скласти єдину особу, діючи як одну особу. Штучною фікцією є воля більшості, що лежить в основі ряду теоретичних побудов про владу і закон. **Б.** стверджував, що народний суверенітет – це «найфальшивіша, аморальна, зловмисна доктрина, яка коли-небудь проповідувала народу». На фікціях, по **Б.**, заснована і теорія прав людини. Людина не може від народження придбати, за допомогою якогось договору, право на частку народного верховенства. Крім того, передбачувана рівність

людей – теж фікція. **Б.** різко критикував Декларацію прав людини і громадянина, що проголосила рівність всіх людей перед законом. Люди нерівні, і це визнається суспільством, в якому немінуча соц. і політ. нерівність. Права людини, міркував **Б.**, треба виводити не з уявлень про абстрактну людину, а з реально існуючого сусп.-ва і д.-ви.

Апіорним теоріям Дж. Локка і Ж.-Ж. Руссо **Б.** протиставляє істор. досвід століть – народів, розум – традиціям. Гром. порядок, міркував **Б.**, складеться в результаті повільного істор. розвитку, що втілює загальний розум народів. Як й ін. реакційні мислителі, **Б.** часто посиляється на Бога, Творця Всесвіту, сусп.-ва, д.-ви. Всякий гром. порядок виникає в результаті довготривалої істор. роботи, утверджені стабільності, традицій, звичаїв, забобонів. Все це, на думку **Б.**, – найцінніша спадщина предків, яку необхідно дбайливо бергти. Навіть і забобони треба не руйнувати, а прагнути знайти істину, що міститься в них. Сила дійсної конституції – у давності, в традиціях. Право **Б.** розглядав як витвір народного життя.

Коли д.-ва, сусп.-во, право не винайдені людиною, а створюються в результаті тривалої еволюції, вони не можуть бути перебудовані волею людей. «Паризькі філософи», – вважав **Б.**, – надзвичайно байдужі щодо тих відчуттів і звичаїв, на яких ґрунтується світ моральності. У своїх дослідях вони розглядають людей, як мишей». «Чесний реформатор не може розглядати свою країну як всього лише чистий аркуш, на якому він може писати все, що йому заманеться». Фр. революція тим і відрізняється від «Славної революції» 1688 р. в Англії, що французи прагнуть все побудувати наново, тоді як революція в Англії, як вважав **Б.**, була вчинена для збереження стародавніх законів, свобод, конституції, заснованої на традиціях. **Б.** рішуче засуджував всякі новини, у т.ч. і в держ. ладі Англії, що склався протягом століть. Саме вчення про д.-ву і право повинне стати наукою, що вивчає істор. досвід, закони і практику, а не схемою апіорних доказів і фікцій, яким є вчення ідеологів революції.

Відкидаючи фр. революцію, **Б.**, проте, був прихильником незалежності амер. колоній, він вважав, що істор. дійсність привела до створення США, тоді як домагання Англії на владу над амер. колоніями засновані на перевернутому, фіктивному праві.

Розглядаючи кожну д.-ву як спадкове надбання всіх поколінь її громадян, **Б.** підкреслював необхідність поважати істор. спадкоємність в політиці і заперечував можливість оці-

нювати соц. ін-ти з точки зору їх розумності, як це робили багато філософів-просвітників. Критикуючи раціоналістичний підхід, за яким, наявність внутр. суперечностей в об'єкті дослідження свідчить про його нежиттєздатність, **Б.** доводив, що за об'єктивними законами світобудови, протиріччя в сусп-ві такі ж неминучі, як і в природі.

Корінь зла мислитель вбачав у відстороненні від традицій і спадкових цінностей (у т.ч. й управлінських). **Б.** вважав, що кожна революція бездумно нищить духовні ресурси сусп-ва й культ.-ідеолог. набуток століть. Радикалізму фр. революціонерів він протиставив брит. конституцію та її засади: турботу про політ. спадкоємність і природний розвиток; повагу до політ. традицій і конкретних правових норм – замість абстрактної ідеї закону чи його сурогатний дух. **Б.** був переконаний, що будь-який перерозподіл власності завжди веде до зростання в сусп-ві несправедливості й загрожує соц. катастрофою.

Літ.: Белов М. В. Эдмунд Бёрк – ранний идеолог Британской империи / М. В. Белов, А. И. Витальева // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. – 2011. – Вып. 34. – С. 74-99; Берк Е. Религия і громадянське суспільство // Консерватизм: Антологія. 2-ге вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: ВД «Простір», «Смолоסקип», 2008; Бёрк Э. Размышления о революции во Франции / Э. Бёрк. – М.: Рудомино, 1993. – 144 с.

В. Климончук

Берлін Ісайя (англ. *Isaiah Berlin*; 06.06.1909, Рига – 05.11.1997, Оксфорд, Великобританія) – англ. мислитель, історик ідей у Європі від Дж. Віко до Плеханова з особливою увагою до Просвітництва, романтизму, соціалізму та націоналізму, перекладач рос. літ-ри і філос. думки, один із засновників сучасної лібер. політ. філософії. Народився в єврей. родині; на сім'ю не поширювалися обмеження смуги осілості, і **Б.** провів дитинство в Ризі і Петрограді. У 1917 р. був свідком більшовицького перевороту в Росії, що, можливо, в подальшому відбилося на його різко негативне ставлення до марксизму і соціалізму. В 1921 р. родина емігрує до Великобританії, де **Б.** закінчує приватну школу, а в 1935 р. Corpus Christi коледж Оксфорд. ун-ту за фахом політ. економія і філософія. За винятком років Др. світ. війни, все подальше життя **Б.** пов'язане з Оксфорд. ун-том: у 1950-1966 рр. він викладав філософію у коледжі Всіх Святих, в 1966 р. обраний першим президентом новоствореного коледжу Вольфсона. Президент Брит. академії (1974-1978). З 1975 р. – проф. соц.-

політ. наук в коледжі Всіх Святих. У роки Др. світ. війни **Б.** працював в брит. службі інформ. мації в США (1941-1942), а в 1945-46 рр. 2-м секр. брит. посольства в СРСР. У 1957 р. **Б.** введений у лицарське звання, в 1971 р. нагороджений брит. орденом «За заслуги».

Основні праці: «Карл Маркс» (1939), «Іжак і лисиця» (1953), «Історична неминучість» (1955), «Дві «Особисті враження» (1980), «Викривлене древо людства: глави з історії ідей» (1990), «Почуття реальності: дослідження ідей та їх історії» (1996).

У вересні 1945 р. направлений до СРСР з метою оцінити гром. думку і наміри влади щодо мирного співіснування із Заходом. У Москві відбулася зустріч з **Б.** Пастернаком, в Ленінграді – з **А.** Ахматовою, яка викликала гнів **Й.** Сталіна і (як вважала сама Ахматова) спровокувала парт. постанову 1946 р. про ж-ли «Звезда» і «Ленінград». Про ці зустрічі **Б.** залишив спогади, Ахматова – вірші та рядки в «Поемі без героя», де **Б.** прийнято вважати прототипом «Гості з майбутнього».

Візит до Росії звертає **Б.** до необхідності усвідомлення її долі. У 1948 р. до сторіччя з часу революц. потрясіння в Європі **Б.** пише статтю «Росія і 1848», обґрунтовуючи своє бачення цієї події як вихідної точки нового, революц. розриву між Заходом, де з цього моменту взяв гору помірний лібералізм, і Росією, де політ. радикали з презирством відкинули «міщанську» Європу і пішли ін. шляхом. **Б.** виробляє свій підхід до матеріалу, перегукється з методом існування в США школи історії ідей. Ця схожість буде підтверджена коротким змістом збірок «Проти течії. Есе з історії ідей» та «Крива деревина людяності. Глави з історії ідей».

Б. в руслі історії ідей виявляє інтерес до виявлення образних, метафоричних матриць, що визначають мислення, і називає (в остаточному варіанті) свою роботу про істор. скептицизм **Л.** Толстого «Іжак і лисиця» (1951, 1953). Визначив два типи мислителів: перший всю свою діяльність підпорядковує одній ідеї (іжак), другий міняє пристрасті, ганебне служіння (лисиця). До першого належить **Ф.** Достоевський, до другого – **О.** Пушкін. Особливість Толстого в тому, що, народжений лисицею, він намагався прожити життя іжака. Такі реконструкції були лише епізодом для **Б.** Предметом свого дослідження він робить історію політ. ідей, особливо тих, що визначили долю ХХ ст. З точки зору **Б.**, Росія не породила власних соц. вчень, але, запозичуючи, дала приклад їх небувалого випробування на істинність, зосередивши свій досвід в одному слові – «інтелігенція»: «Інтелігенція» – рос.

слово, воно було придумано в ХІХ ст. і набуло з того часу загальносвітового значення. Сам же феномен з усіма його історичними, в повному розумінні слова – революц. наслідками, представляє собою найбільш значимий і ні з чим іншим не порівняний внесок Росії в соц. динаміку».

Рос. істор. приклад був у числі чинників, що спонукали **Б.** внести суттєві корективи в теорію лібералізму. **Б.** розрізняє два поняття свободи. Перше поняття – «негативної» свободи – отримало своє класичне вираження у Дж. С. Мілля. У центрі його – уявлення про те, що ніхто не має права примушувати людину робити за нього вибір, бо має існувати сфера приватного життя, недоступна для вторгнення будь-яких зовн. впливів і чинників. Крайній життєвий прояв такої свободи – самообмеження, відхід від світу. «Позитивна» свобода (друге поняття), навпаки, передбачає можливість найбільш повної самореалізації особистості. За цим поняттям висловлене або невисловлене переконання в тому, що за зовн. недосконалістю людини ховається якась досконала можливість, що вимагає виявлення, дуже часто досяжна лише в тому випадку, якщо людина буде реалізовувати її не поодинокі, а відстоюючи права групи собі подібних людей. Подібний утопічний план нерідко стає програмою революц. подій.

Ці два поняття свободи, надихнені загальним бажанням свободи, розходяться аж до протилежності в розумінні життєвих цілей. Завдання сучасного прихильника лібералізму – не вибирати між ними, а усвідомити, що ті, хто слідує за обома шляхами, так само прагне вищих цінностей. Справжній плюралізм для **Б.** пов'язаний із можливістю визнання не безлічі поглядів або точок зору, а множинності цінностей, які конфліктують, в якийсь момент взаємовиключних, але від цього не втрачають свого значення та життєвої необхідності.

До числа основних понять ліберальної теорії **Б.** відносяться «щирість» і «компроміс». **Б.** вважав, що «щирість» як нове поняття, була вперше осмислена ним. Щира віра або переконання цінні, навіть якщо вони безумовно помилкові, але лише в тому випадку вони вимагають обмеження, коли стають небезпечні, насильно нав'язуються іншим. Плюралізм конфліктуючих цінностей передбачає необхідність їх співіснування у формі компромісу, який **Б.** покладав в основу і самої ідеї ліберального сусп-ва – «це сусп-во вміє між різними відповідями на одні й ті ж питання знаходити нестійкі компроміси». Однак компроміс різко протиставлявся конформізму, як вільно звершений вибір – примусового рішення.

Б. вважав, що в традиції зах. думки, висхідної до Платона, небезпечно перебільшено значення ідеалу, а отже, у моральній і політ. практиці – необхідність прагнення до нього. Поняття «ідеал» передбачає можливість існування і виявлення якоїсь загальної, обов'язкової для всіх істини, доступно раціонального розуміння. **Б.** не брав під сумнів об'єктивне існування цінностей, але наполягав на тому, що вони конфліктують, часто стають несумісними, що й спричиняє за собою протистояння цивілізацій, культур, якщо вони не вміють досягати компромісних рішень.

Серед своїх попередників, які вміли «плисти проти течії», **Б.** першим називав Н. Макіавеллі, що усвідомив принцип несумісності цінностей. Особливо цікавили **Б.** неортодоксальні фігури епохи Просвітництва, які протистояли її домінуючому раціоналізму. **Б.** залишився як видатний історик ідей, впливовий мислитель, запропонував нове розуміння плюралізму як неминучого конфлікту цінностей і піднявши лібер. теорію на рівень складності сучасних політ. проблем.

Літ: Берлін І. Два концепти свободи / І. Берлін // Лібералізм: Антологія. – К.: Смолоскип, 2002. – С. 531-567; Берлін І. Чотири есе про свободу / І. Берлін. – К.: Основи, 1994. – 272 с.; Хто є хто в європейській та американській політичній науці. Малий політологічний словник / За ред. Б. Кухти. – Львів: Кальварія, 1997. – 288 с.

В. Климончук

Берлінґуер Енріко (італ. *Berlinguer Enrico*; 25.05.1922, Сассарі, Італія – 11.06.1984, Падуя, Італія) – лідер італ. комуністів та один із лідерів єврокомунізму. З 1937 р. – в антифашистській русі. У 1943 р. вступив до Італ. комуніст. партії (ІКП). Ген. секретар Комуніст. молод. Федерації (1949-1959), През. Світ. федерації демокр. молоді (1950-1953), член Центр. комітету та кандидат у члени Керівництва ІКП (з 1946), секр. комітету ІКП Лаціо (1958-1960), член Керівництва ІКП (з 1960), заст. ген. секр. ІКП (з 1969), ген. секр. ІКП (1972-1984), депутат італ. парламенту (1968-1984).

Основні праці: «Комуністична політика» (1969, у співавт.), «Роздуми про Італію» (1973), «Після заволоду (в Чилі)» (1973), «Демократія та безпека в Європі» (1973), «Суспільний порядок: дії комуністів із захисту демократичних свобод» (1975), «Правління об'єднаних демократів та історичний компроміс. Виступи 1969-1976 рр.» (1976), «Комуністи та католики. Ясніше принципів та засади угоди» (1977), «Після Польщі: до нового інтернаціоналізму» (1982).

Формування ідеології ІКП після Др. світ. війни відбувалось за умов розмивання робітн. класу, електор. успіхів лівих і водночас загрози правих заколотів, зростання загрози ядерної війни. Джерелом поглядів **Б.** була теорія гегемонії А. Грамші, за якою для переходу до соціалізму пряме зіткнення з д-вою неефективне. Робітн. клас має досягти екон., політ. та ідейного панування у сусп-ві шляхом блоку з ін. пригнобленими верствами, впровадження до масової свідомості нової культури. Ще одним джерелом стали ідеї П. Тольятті про відмову від гасла диктатури пролетаріату на користь «демокр. режиму нового типу» (ІКП підтримала бурж.-демокр. конституцію Італії 1947 р.), співробітництва ІКП із ін. партіями, зокрема, у рамках уряду, визнання прив. власності, переходу від революц. партії до «широкого фронту громадян», поліцентризму у комуніст. русі.

У 1973–1974 рр. **Б.** внаслідок подій у Чилі висуває ідею «істор. компромісу». Причиною поразки лівого уряду С. Альенде, який проводив реформи, не виходячи за межі закону, та ліквідації бурж.-демокр. ін-тів, **Б.** вважає вузькість соц. бази революції, нездатність зміцнити ці ін-ти за рахунок розширення компромісів і зміцнення гегемонії. Ситуація в Італії на поч. 1970-х рр. була схожою. За умов екон. кризи зростала популярність ІКП (на виборах 1976 р. – 34,4% голосів) та водночас загроза фашист. перевороту. Ідея «істор. компромісу» з бурж. політ. колами була спрямована на недопущення чилійського сценарію. Але сама ідея не була чітко артикульована. Вона тлумачилась то як компроміс із правлячою Християн.-демокр. партією та входження ІКП до уряду, то як процес об'єднання соц., політ. та культ. сил із метою розробки механізму демократ. перетворення сусп-ва, розширення сфери свободи та участі трудящих в управлінні. **Б.** здійснив значні зусилля для нормалізації відносин ІКП із катол. колами. Висунення ідеї «істор. компромісу» сприяло усуненню фашист. загрози. ІКП стала потужним захисником ін-тів бурж. демократії. Зросло представництво ІКП у місцевих органах влади. Але вона не досягла мети входження до уряду. Не виправдав надій ІКП соціаліст А. Пертіні, якого **Б.** підтримав при висуненні на посаду Президента Італії. У 1980 р. **Б.** оголосив кінець тактики «істор. компромісу» та перехід до політики «демократ. альтернативи», але ця концепція ніколи не була реалізована.

У 1977 р. **Б.** та лідери компартій Іспанії та Франції С. Карільо та Ж. Марше у Мадриді розробили фундам. засади «нового шляху до

соціалізму». Відтоді веде історію «єврокомунізму, який не був чіткою організац. структурою або окремою ідеологією. Але партії, які асоціювалися з ним, об'єднували такі тези: СРСР – не єдина модель соціаліст. перетворень, кожна партія діє за специфічних націон. умов; необхідне об'єднання усіх прогресивних сил (включно інтелігенцію, служителів церкви, дрібну та сер. буржуазію, феміністські та ін. соц. рухи тощо) для оновлення сусп-ва; відмова від диктатури пролетаріату на користь багатоманітності шляхів до соціалізму та парламент. шляху у співробітн. із соціалістами та християн. демократами; захист інтересів націон. та ін. меншин; єдиного міжнар. комуніст. руху, яким би керувала КППС, не існує; слід демократизувати парт. структуру та запровадити внутр. дискусії. Виступаючи на XXV з'їзді КППС, **Б.** говорив про плюраліст. соціаліст. сусп-во, що було перекладене на рос. як «множественность форм социалистического общества».

Щодо міжнар. політики **Б.** вважав, що в ядерну епоху боротьба за мир важливіше за класову боротьбу. Він сприяв толерантному ставленню до євроатлантичних структур безпеки та заявляв, що почуває себе безпечно під «парасолькою НАТО». У 1968 р. засудив вторгнення Варшавського договору до Чехословаччини, яка оголосила «соціалізм з людським обличчям». ІКП підтримала політику євроінтеграції, виступала за відстоювання соц. прав всередині Європ. екон. співт-ва. **Б.** критикував соціаліст. країни за недотримання прав людини. Але довгий час **Б.** не наважувався на розрив із КППС. Він стався лише на поч. 1980-х рр., коли ІКП засудила вторгнення СРСР до Афганістану та «нормалізацію» у Польщі, а **Б.** заявив, що прогресивне значення Жовтневої революції 1917 р. вичерпало себе.

Літ.: Кагарлицкий Б. Ю. Марксизм: не рекомендовано для обучения / Б. Ю. Кагарлицкий – М.: Алгоритм-ЭКМО, 2005. – 480 с.; Л. Б. Попов Воспоминания о еврокоммунизме / Попов Л. Б. – М.: Международ. отношения, 2008. – 160 с.; Рубби А. Мир Берлингуэра / А. Рубби – М.: Международ. отношения, 1995. – 346 с.; Berlinguer E. After Poland: Towards a new internationalism / E. Berlinguer, A. Bronda, S. Bodington. – Nottingham: Spokesman, 1982. – 114 pp.; Carrillo S. Eurocommunism and the State / Carrillo S. – London: Lawrence and Wishart, 1977. – 172 pp.

Є. Перегуда

Бернейз Едвард Луї (англ. *Edward Louis Bernays*; 22.11.1891, Відень, Австрія

– 09.05.1995, Кембрідж, Великобританія) – австро-амер. дослідник зв'язків із громадськістю та пропаганди, розробник наук. засад PR, викладач курсу «Основи зв'язків із громадськістю». У 1892 його сім'я переїхала до Нью-Йорка, де він відвідував вищу школу Д. Клінтона. Закінчив Корнельський ун-т (1912), спеціалізація: сільське госп-во, але вибрав журналістику своєю першою кар'єрою.

Основні праці: «Кристалізація громадської думки» (1923), «Маніпуляція громадською думкою» (1928), «Пропаганда» (1928), «Інженерія згоди» (1955), «Біографія Ідеї: Спогади PR консультанта Едварда Л. Бернейза» (1965).

Б. об'єднав ідеї Г. Лебона і У. Троттера про психологію натовпу з психоаналіз. ідеями свого дядька, З. Фрейда. Він відчував, що маніпуляції – незамінні у сусп-ві, яке він вважав ірраціональним і небезпечним, як результат «стадного інстинкту», описаного Троттером. **Б.** було названо одним зі 100 найбільш впливових американців ХХ ст. ж-лом «Life».

Працюючи в адміністрації В. Вільсона під час Др. світ. війни з Комітетом з питань громад. інформації, мав великий вплив на просування ідеї про те, що зусилля США під час війни були в першу чергу спрямовані на «встановлення демократії в усій Європі». Після війни він був запрошений В. Вільсоном для участі в Паризькій мирній конференції (1919). У зв'язку з негативними асоціаціями навколо слова «пропаганда», через його використання німцями в Першу світ. війну, **Б.** вводить в обіг термін «зв'язки з громадськістю». **Б.** широко цитував У. Липпмана в своїй фундам. роботі «Пропаганда». **Б.** також спирався на ідеї фр. письменника Г. Лебона, творця психології натовпу, і У. Троттера, який просував подібні ідеї в англomовному світі у своїй книзі «Інстинкти стада у спокої та війні». Зусилля **Б.** у сфері сусп. відносин сприяли популяризації теорій Фрейда в США. **Б.** також вперше дослідив користь використання для PR-сфери психології та ін. соц. наук у проектуванні громад. кампаній (переконання).

У 1917 р. президент США В. Вільсон реалізував одну зі своїх ідей – створив Комітет з питань громад. інформації; у 1919 **Б.** відкрив свій офіс, як консультант з питань зв'язків з громадськістю в Нью-Йорку. **Б.** прочитав перший курс лекцій з основ PR в Нью-Йорк. ун-ті, а у 1923 опублікував першу книгу із зв'язків з громадськістю, що називалася «Кристалізація громадської думки». **Б.** по-суті здійснив революцію сусп. відносин, шляхом об'єднання традиц. прес-агентури з методами психології та соціології.

Гол. принципом **Б.** вважав цілеспрямованість «створення події» великого масштабу. Результатом його досліджень у напрямку «подійних комунікацій» та формування концепції PR як соц. стратегії переконання і впливу з метою створення позитивного ставлення громадськості до орг-ції («переконуючого публіситі») стала праця «Інженерія згоди». **Б.** визначив і популяризував користь використання прес-релізу, після його винаходу піарником Айві Лі.

Один із улюблених методів **Б.** маніпулювання громад. думкою, передбачав непрямий вплив на владну третину аудиторії. «Якщо ви можете впливати на лідерів, з або без їх свідомого співробітництва, ви автоматично впливаєте на групу, яка сумнівається», – зазначав він. Основний аргумент на користь пропаганди – боротьба з інерцією сусп-ва. Для обґрунтування своєї точки зору **Б.** навіть розробив концепцію громад. думки як механізм зміни сусп-ва.

Коли у 1933 р. до влади у Німеччині приходять фашисти і своїй роботі з масами відверто використовують пропаганду. Геббельс не приховував, що використовував книгу **Б.** «Кристалізація громадської думки», так що методи останнього були застосовані для проведення кампанії проти нім. євреїв, а отже напрацювання **Б.** використовувалися проти його народу. **Б.** досить важко було довести, що пропаганда сама собі не несе ніякого зла.

Б. використовував «теорію Фрейда», щоб взаємодіяти з концепцією сусп. комунізму. Як він вважав, ми не слабнемо від того, що громадськість боїться комунізму, він скоріше сприяє страху та грі з емоціями глядачів. Ця теорія була настільки потужною, що стала зброєю проти комунізму за часів холодної війни.

У 1950 р. деякі ідеї і бачення **Б.** допомогли зобразити Індію як найдемократичнішу республіку в Азії, шляхом адаптації Народним конгресом Індії «Біллу про права». Свобода преси, свобода слова, свобода віросповідання, свобода зібрань, свобода петицій були додані до Конституції Індії.

Історик PR С. Катліп описує **Б.** як «можливо, найказковішу та захоплюючу особистість в сусп. відносинах, яскраву людину, навіть занадто, і, перш за все, інноваційного мислителя і філософа цього покликання, яке знаходилося в зародковому стані...».

Літ.: Бернейс Э. Пропаганда / Э. Бернейс; Пер. с англ. И. Юценко. – М.: Hippo Publishing, 2010. – 176 с.; Абрамов Р. Н. Связи с общественностью:

Учеб. пособ. / Р. Н. Абрамов, Э. В. Кондратьев. – М.: КНОРУС, 2012. – 272 с.; Белоусов А. Б. Эдвард Бернейс: от манипуляции общественным мнением к инженерии согласия / А. Б. Белоусов // Полис. – 2012. – № 4. – С. 143-148; Королько В. Г. Паблик рилейнз. Наукові основи, методика, практика: Підруч. / Вид. 2-ге, доп. – К.: Скарби, 2001. – 400 с.; Почепцов Г. Г. Теория и практика коммуникации (от речей президентов до переговоров с террористами) / Г. Г. Почепцов. – М.: Центр, 1998. – 352 с.

Л. Кочубей

Бернштейн Едуард (06.01.1850, Шьонеберг, пров. Брандербург, королівство Пруссія – 18.12.1932, Шьонеберг, Берлін, Німеччина). Народився в єврейській родині. В молодому віці банк. службовець. Із 1872 р. член соціал-демокр. партії. З 1878 по 1881 р. був Прив. секретарем мецената-соціаліста, радикала Гехберга, засновника низки соціаліст. видань. Ред. видання «Sozialdemokrat» (1881-1890, Цюрих). У той же час був представником крайнього, найбільш радикального крила нім. соціал-демократії і вважався одним із найбільш сильних її теоретиків. У 1888 г. був висланий із Цюриха і поселився в Лондоні, де став близьким товаришем Ф. Енгельса. В 1901 р. поселився в Берліні, співробітник ж-лу «Sozialistische Monatshefte», що став переважно органом бернштейніанства, та ж-лу «Die Neue Zeit» – друк. органу ортодокс. марксизму. Обирався депутатом рейхстагу в 1902-1918 р. й в 1920-1928 р.

Основні праці: «Суспільний рух в Англії XVII столітті» (1899), «Проблеми соціалізму й завдання соціал-демократії» (1901), «Нариси із історії і теорії соціалізму» (1902); «Економічне вчення Карла Маркса» (1905); «Англійська революція в 17 столітті» (1924); «Чи можливий науковий соціалізм?» (1906).

У 1875 р. **Б.** захоплюється соціаліст. доктриною Дюринга. На еволюцію поглядів **Б.** у бік соціал-реформізму вплинуло його перебування в Англії. Вивчаючи процеси соц.-екон. розвитку Англії, він виявив, що теорія К. Маркса не відповідає соціально змінній дійсності. У роботах «Проблеми соціалізму» й «Передумови соціалізму й завдання соціал-демократії». **Б.** розуміє англ. сусп-во як зразок компромісу й цивільного миру, що сформувалися завдяки демократії й політиці реформ. **Б.** вбачав свою мету в тому, щоб виявити й усунути протиріччя їхньої марксистської теорії. З цією метою **Б.** переглянув теорію екон. криз і неминучості краху капіталізму К. Маркса як не відповідну реаліям, що змінилися. Дово-

див, що держ. втручання в економіку дозволяє не допустити повного екон. краху. Класова структура сусп-ва ускладнюється, росте число власників й «середніх верств». Всупереч прогнозам теорії К. Маркса про абсолютне й відносне зубожіння робітн. класу, рівень життя робітників підвищується. Можливість переходу до соціалізму він бачив через кооперацію. Вважав, що прив. власність, завдяки контролю з боку профспілок, сама отримає кооперативний характер. У політ. відносинах перехід до соціалізму **Б.** вбачав винятково через демократію. Революції для нього не були «локомотивами історії», активно не приймав у марксизмі ідею насилля. Демократія, за **Б.**, це сусп-во, де немає класового панування, немає привілею одного класу щодо всього сусп-ва. Класова диктатура розглядалася як культура нижчого порядку. Гол. мета демокр. соціалізму – не перетворення всього населення в пролетарів, а перетворення пролетаріїв у громадян. Соціалізм, на думку **Б.** – це сусп-во правове й матеріально забезпечене. Досягається шляхом демократизації, а не політ. переворотом й експропріацією.

Б. дуже хвилювали події в Рад. Росії; «більшовицький експеримент» з його ідеєю насилля як єдиного шляху до соціалізму видавався йому вкрай небезпечним. **Б.** всі свої зусилля направляє на захист інтересів Веймар. республіки. Виступає проти комунізму в нім. робітн. русі. **Б.** застерігав нім. соціал-демократію від спроб повторення революц. досвіду Росії, до якого ставився вороже і негативно, передбачав загрози, які ніс нім. фашизм, що йшов до влади.

У статтях щодо проблем соціалізму (1896-1898) і книзі «Проблеми соціалізму й завдання соціал-демократії» (1899) **Б.** запропонував програму ревізії учення Маркса. Теза, висунута ним, що стала афоризмом: «рух – все, кінцева мета – ніщо». З погляду **Б.** учення Маркса у низці ідей виявилось науково неспроможним, зокрема думка щодо прогресуючого зубожіння пролетаріату з розвитком капіталізму, про концентрацію капіталу взагалі й, особливо, у землеробстві, про революційне повстання мас. На думку **Б.**, з подальшим розвитком капіталізму класові протиріччя не загострюються, а пом'якшуються відповідно стан робітн. класу шляхом держ. реформ поліпшується. Поступово відбувається мирне вростання в соціалізм, причому знаряддям перетворення бурж. сусп-ва за **Б.** є парламент, у якому пролетаріат повинен намагатися досягти більшості. **Б.** вважав, що в сусп-ві, яке ускладнюється за структурою, у принципі

ймовірно тільки повільне перетворення екон. і політ. ін-тів. Вимоги демократії, солідарності, самовизначення виконуються поетапно. Будь-яка спроба насильно, механічно припинити цю поетапність приводить до криз, руйнівні наслідки яких непередбачені. Історія, на його думку, не підтвердила переконаність Маркса й Енгельса в тому, що політ. переворот, захоплення влади пролетаріатом є необхідною й достатньою умовою перебудови економіки на соціаліст. принципах. Перед їхніми учнями й послідовниками існує проблема відновлення єдності між теорією й практикою й внесення єдності в теорію.

Соціалізм розглядається **Б.** із трьох сторін: *як система* – принципи, по яких іде сусп. формування (має своєю метою пізнання); *як доктрина* – система боротьби класів (має своєю метою захист класових інтересів); *як рух* – інтерпретація теорії з погляду досягнення певної мети (перетворення капіталіст. ладу в колективне регульоване й кероване госп-во). Теорією є соціологія – наука, що виявляє закономірності сусп. розвитку. Критику **Б.** зосереджує на тих положеннях соціаліст. вчення, принципах політ. практики робітн. руху, які не спрацювали, перетворилися в догму. Однак ревізія **Б.** окремих положень вчення Маркса й Енгельса була сприйнята більшістю його сучасників як спроба відмови від теорії й практики марксизму, а його соціаліст. програма – як альтернативна ідеям марксист. соціалізму.

Одним із найважливіших підсумків критичного осмислення **Б.** теорет. спадщини марксизму, узагальнення домінантних рис розвитку міжнар. соціаліст. руху, окреслення його перспективних тенденцій стали сформульовані ним у процесі полемічної битви зі своїми опонентами новаторські ідеї та положення, осердя його соціал-демокр. доктрини, концепції соціал-демокр. реформізму. Концепт. положення вчення **Б.**: 1) доцільність і можливість переходу до соціалізму в результаті послідовного реформування основних ін-тів сусп-ва, відмова від радикального шляху реалізації соціаліст. ідей; 2) заперечення необхідності диктатури пролетаріату як революц. засобу утвердження майбутнього соціаліст. ладу; 3) сприйняття ідеї та сутності соціалізму як рухові, науки та мети; 4) проголошення політ. основою майбутнього ладу демократії в її лібер. тлумаченні, обгрунтування необхідності реалізації програмних основ соціал-демократії для вдосконалення громадян. сусп-ва; 5) приведення соціаліст. теорії у відповідність із соціал-демокр. практикою; 6) надання

на відміну від марксист. традиції пріоритетів не революції, а еволюції, не насиллю, а демократії, не екон. детермінантам, а моральним вимогам їй, у кінцевому підсумку, соціалізму не як «науковому», а як демократичному, тобто соц. демократії. **Б.** неоднозначно характеризував вчення марксизму, як теорет. синтез філософії історії, політ. економії капіталізму й теорії класової боротьби пролетаріату, синтез, оновлений останніми дослідженнями реалій сусп. розвитку.

У марксизмі **Б.** з'єдналися соціалізм як духовно-теорет. заняття й соціалізм як боротьба пригноблених мас. Ревізіонізм у тій формі, яку йому додав **Б.**, став наслідком неминучої дилеми, перед якою постала масова політ. партія, що виходила спочатку в своїх теорет. установах із радикального заперечення існуючого сусп. ладу, але незабаром, у силу об'єктивної екон. і політ. ситуації, що переорієнтувалася на реформізм.

Літ.: Бернштейн Э. Проблемы социализма и задачи социал-демократии. Перев. с нем. Бутковського – М.: Изд. Книжного оклада Д. П. Ефимова. 1901. – 360 с.; Бернштейн Э. Очерки из истории и теории социализма. Перев. О. С. Штейнера. – СПб.: Изд. Б. Н. Звонарева, 1902. – 400 с.; Орлов В. С. Социал-демократия: история, теория, практика: Работы 2000-2005 гг. / РАН. Институт научной информации по общественным наукам. Институт научной информации исследований глобальных и региональных проблем. – М.: Собрание, 2005. – 711 с.; Федорченко В. М. Сутність «ревізії» марксистського вчення Е. Бернштейном / В. М. Федорченко // Наукові записки НАУКМА. – Т. 18. Політичні науки. – 2000. – С. 16-22.

М. Стадник

Берталанфі Карл Людвіг фон (нім. *Karl Ludwig von Bertalanffy*; 19.09.1901, Атцгерсдорф, Австро-Угорщина – 12.06.1972, Буффало, штат Нью-Йорк, США) – представник теорет. біології першої пол. ХХ ст.; австр. учений, фундамент. дослідник у галузі біофізики, фізіології, психології. Д-р філософії (1926, Віден. ун-т). Доц. і проф. Віден. ун-ту (1934-1948); після еміграції в Канаду (1949) – в ун-тах Оттави, Монреалю, Лондона, Альберти, Нью-Йорка і т.д. Плідно займався дослідницькою роботою у різних наук. фондах і проектах, зокрема, у Всесв. орг-ції охорони здоров'я ООН). Засновник (разом із К. Боулдингом, Р. Джерардом і А. Рапопортом) Т-ва розвитку заг. теорії систем (1954; від 1957 – заг. сист. досліджень), його віце-президент. У рік смерті за внесок у розвиток фундамент.

науки (спроби математ. обґрунтувати підхід до вивчення біохім. синергій) **Б.** було висунуто на Нобел. премію.

Основні праці: «Сучасні теорії розвитку. Вступ до теоретичної біології» (1933, 1962), «Проблеми життя» (1949), «Роботи, люди, розум» (1967), «Загальна теорія систем. Основи, розвиток, сфери використання» (1968), «Психологія організмів і теорія систем» (1968), «Підходи до загальної теорії систем. Науково-філософські дослідження» (1975).

Б. сприяв розвитку філософії та методології науки, насамперед своєю розробкою кінетичної теорії стаціонарних відкритих систем і заг. теорії систем. Один із перших застосував системний підхід в психології і соц. науках. У 1930-х **Б.** запропонував заг. теорію систем, під якою розумілася будь-яка теорет. система, що об'єднувала проблематику кількох наук. дисциплін і займалася «системними законами в цілому» як універс. методологія науки. Безпосередньо працювати над розробкою теорії **Б.** став у 1950-х, не обмежуючись методолог. проблемами. З гуманіст. філос.-наук. позицій критикував необіхевіоризм, вивчав суч. світ технологій, які не лише відокремили людину від довкілля, але й ізолювали її від ін. людей. **Б.** вважав, що такі проблеми можна побороти шляхом підтримки та розвитку «символічних світів культури», створених людством у ході еволюції.

Ядром заг. теорії систем є сформульована в 1930-і теорія системи організму (англ. organismic system theory). Виходячи з припущення, що всередині органічної системи здійснюється деякий динамічний процес, **Б.** виводить всі життєві феномени через самовільне групування сил у системі. Наступним етапом стало створення евристичної моделі організму відер. системи, яка прагне до стало, стійкого стану. У 1940-і **Б.** доповнив свої теорет. розробки дослідженнями з термодинаміки необоротних процесів: замкнена системи визначається кінетично оборотною рівновагою, а відкрита – динамічно необоротним станом стійкості, що дозволяє її компонентам синхронізуватися як один із одним, так і з системою в цілому. Отже, будь-яка заг. система володіє рівнем саморегулювання, що зрівнює її поведінку з поведінкою органічних систем.

Поєднавши органічний і термодинамічний напрями досліджень, **Б.** запропонував заг. теорію систем як метатеорію, яка дає можливість визначати побудову моделей у всіх наук. дисциплінах, включаючи політологію. Мета заг. теорії систем була досить амбіційною: вироблення універс. принци-

пів, прийнятних для будь-яких систем. Нова концепція системи представляється **Б.** як сукупність взаємозв'язаних компонент, тобто є комплексним утворенням в просторі та часі, яке демонструє структурні зразки (ізоморфізми). Система самоконструює себе так, щоб її частини зберігали свою структуру, будучи утвореними із дрібніших частин, і могли відновлюватися після руйнувань, викликаних середовищем. Позаяк між живими організмами, кібернетичними механізмами і соц. системами існують ізоморфізми, то можна створювати міжгалузеві наук. моделі і передавати дані від однієї дисципліни до ін.

Загальнонаук. внесок **Б.** полягає, насамперед, у розвитку суч. теорій систем, які вивчають нестационарні структури та динаміку самоорганізації складних утворень (напр., політ. систем).

Лит.: Берталанфі Л. фон. *Общая теория систем – критический обзор / Л. фон Берталанфи // Исследования по общей теории систем / Общ. ред. В. Н. Садовского и Э. Г. Юдина. – М.: Прогресс, 1969. – С. 23-82; Категории политической науки: Учебник для студентов вузов / Под ред. А. Ю. Мельвилья. – М.: МГИМО(У) МИД РФ, РОССПЭН, 2002. – 656 с.; Таратута В. П. Проблема методологии критики «общей теории систем» Л. Берталанфи / В. П. Таратута, И. М. Шорохов // Системные исследования в современной науке. – Новосибирск, 1982. – С. 29-38.*

Б. Юськів

Беттельгейм Бруно (нім. *Bruno Bettelheim*; 28.08.1903, Відень, Австро-Угорщина – 13.03.1990, Сілвер-Спрінг, штат Меріленд, США) – амер. психолог і психіатр австр. походження; основоположник низки теорій, що вивчають поведінку людей в екстремальних умовах концтабору. Вивчав історію мистецтв, психологію і філософію у Віден. ун-ті (до 1938). Заарештований нацистами (1938) і відправлений до концтабору Дахау, а потім у Бухенвальд. Після звільнення (1939) емігрував до США, де викладав психологію в коледжі Рокфорда (штат Іллінойс), а потім у Чикаг. ун-ті (з 1944). Після виходу у відставку (1973) продовжував лекційну і письменницьку діяльність.

Основні праці: «Пуста фортеця» (1967), «Будинок для серця» (1974), «Індивідуальна і масова поведінка в екстремальних ситуаціях» (1943), «Про психологічну привабливість тоталітаризму» (1952), «Обізнане серце» (1960).

У роботі «Про психологічну привабливість тоталітаризму» **Б.** визначив схильність

до конформної поведінки у тоталіт. д-вах через самоототожнення із системою: «Внутрішнє бажання опіки з боку над-Я дуже велике, і чим слабше «я», тим це бажання сильніше. Оскільки ж в тоталітарних системах наймогутнішими заступниками над-Я служать вожді та їх представники, коротше кажучи – система як така, добитися схвалення можна тільки шляхом ототожнення з системою». **Б.** зауважує, що привабливість тоталітаризму – в його обіцянці стати таким, що розв'язує найсуворіші внутр. конфлікти світу зі собою і дає відчуття власної безпеки, згоди з оточуючими. Саме внаслідок цього тоталітарні режими у ХХ ст. знайшли підтримку у значній кількості людей.

У творі «Обізнане серце» **Б.** надає великого значення можливості особи самостійно та незалежно ухвалювати рішення. **Б.** наголошує, що тільки на перший погляд, здається, що кожен індивід має подібну можливість, проте вона є лише потенційною. А в екстремальних умовах перебування, подібних до концтабору, ця можливість перестає бути лише питанням особистого вибору. Ухвалення рішення – важкий і ризикований процес, через що його часто уникають, навіть там, де в цьому немає необхідності. Проте, на думку **Б.**, як би не тиснули обставини, у людини завжди є свобода подолання їх. І, виходячи з цього, людина внутрішньо скоряється або чинить опір тиску середовища.

Б. зробив значний внесок у розробку проблем колект. поведінки в суч. сусп-ві, аналізував психопатолог. явища в нацист. концтаборах. Табори, як зазначав **Б.**, служили кільком різним, хоча і пов'язаним між собою, цілям. Гол. мета – зруйнувати особу ув'язнених і перетворити їх на слухняну масу, при чому неможливий ні індивідуальний, ні груповий опір. «Табори були експериментальною лабораторією, де відпрацьовувалися методи «найефективнішого» управління масами». **Б.** характеризує автономність (самостійність, самоврядування), визначаючи її як внутр. здатність до самоврядування зі свідомим пошуком сенсу життя. **Б.** також робить попередження щодо небезпек прояву масового сусп-ва, де людина схильна некритично, з готовністю ухвалювати чужі рішення, які до того ж направлені тільки на технолог. прогрес, без урахування необхідності відповідного внутр. розвитку. Некритичне прийняття нав'язуваного щодо зовн. життя переходить і на внутрішнє, позаяк вони тісно переплетені.

Б. приділяє значну увагу т. зв. демокр. системам, які не використовують методів подібних до тих, що були в практиці у конц-

таборі, проте все однаково породжують деперсоналізацію, при чому направлено та свідомо. Обширність політ. і бюрокр. системи, величезність сучасних підприємств породжує дистанціювання. І це, на думку **Б.**, викликає особову дезінтеграцію, позаяк людина відчуває, що втрачає контроль над своїм власним життям, і готова зняти з себе відповідальність, будучи постійно веденою. Складність масового сусп-ва примушує людину виправдовувати свою безпорадність, адже вона не розуміє своєї ролі в складних політ. і виробничих процесах. Типовими засобами контролю, на думку **Б.**, є безособові бюрократія, нагляд і ЗМІ, які вселяють думку, що потрібно людині саме те, що їй нав'язується. Щоб бути привабливим, масове сусп-во повинне бути сильним. Якщо воно слабке, воно не просто відштовхує, а викликає тривогу та депресію. От чому масове сусп-во повинне постійно демонструвати свою потужність. Сила ж породжує безпеку, а відтак і є цінністю, заради якої можна пожертвувати власною індивідуальністю. Якщо відсутня індивідуальність, то її не доведеться ховати, не доведеться боятися, що у будь-який момент вона може заявити про себе і привести до загибелі. Анонімність дає відносну безпеку, але веде до втрати власної особи. Чим сильніша тиранія, тим більше деградує її підданий, тим більш приваблива для нього можливість «знайти» силу через злиття з тиранією і через її потужність відновити свою внутр. цілісність. Але це можливо лише ціною повної ідентифікації з тиранією, тобто відмови від власної автономії, звертає увагу **Б.**

Хоча **Б.** був за фахом психологом та психоаналітиком, його роботи надзвичайно цінні для політ. науки, позаяк у них детально досліджені особливості деформуючих відносин особистості із тоталітарними режимами й окреслені можливі наслідки трансформацій людської індивідуальності внаслідок цих відносин та шляхи збереження автономії особи в д-ві.

Літ.: Беттельхейм Б., Просвещенное сердце / Б. Беттельхейм // Человек. – 1992. – № 2. – С. 67-80; Беттельхейм Б., Просвещенное сердце / Б. Беттельхейм // Человек. – 1992. – № 4. – с. 50 – 64; Беттельхейм Б., О психологической привлекательности тоталитаризма / Б. Беттельхейм // Знание – сила. – 1997. – № 8. – с. 103-109; Raines Th. Rising to the Light: A Portrait of Bruno Bettelheim. New York: Knopf, 2002. – 520 p.

А. Соловійова

Бжезінський   **Збігнєв**   **Казімеж**
(польс.   *Zbigniew*   *Kazimierz*   *Brzeziński*;

28.03.1928, Варшава, Польс. республіка (Друга Річ Посполита) або Харків, УРСР) – амер. політолог, соціолог, геополітик і держ. діяч, один із найвпливовіших геостратегів США. Офіц. народився у Варшаві (Польща) в родині дипломата Т. Бжезінського, консула уряду Ю. Пілсудського в Україні; за ін. версією – у польс. консульстві у Харкові на вул. Ольмінського, за місцем служби батька і проживання родини. Переїхав до Канади після чергової дипломат. ротації батька (1938). Одержав ступінь бакалавра (1949) та магістра (1950) в Ун-ті Мак-Гілла, згодом – ступінь д-ра філософії в Гарвард. ун-ті (1953). Одержав громадянство США в 1958 р. Вхолодив до Ради політ. планування (Policy Planning Council) Держ. департаменту США (1966-1968). Під час президент. кампанії 1968 р. **Б.** очолював Спец. Комісію Губерта Г. Гемфрі (Hubert H. Humphrey Foreign Policy Task Force). У 1973-1976 рр. брав участь у заснуванні Тристоронньої Комісії разом із Д. Рокфеллером і став її директором. У 60-х рр. був на посту радника в адміністраціях Дж. Кеннеді і Л. Джонсона. У 1977-1981 рр. працював держ. радником із безпеки при Президенті США Дж. Картері. З 1985 р. в адміністрації Р. Рейгана **Б.** працював членом президентської Комісії з хімічних озброєнь. У 1987-1988 рр. працював у Комітеті комплексної довгострокової стратегії Міністерства оборони, був членом Ради націон. безпеки. У 1987-1989 рр. працював у Президент. Раді зовн. розвідки. Нині консультант Центру стратег. і міжнар. досліджень (Center for Strategic and International Studies), проф. амер. зовн. політики в Школі суч. міжнар. досліджень (School of Area and International Studies) при Ун-ті ім. Дж. Хопкінса у Вашингтоні. Крім цього, **Б.** – член ради дир. Націон. підтримки демократії (National Endowment for Democracy), член орг-ції «Freedom House», член Тристоронньої комісії (Trilateral Commission), член Амер. академії гуманіст. та природн. наук та ін. Має низку нагород: Нагороду Х. Хамфрі зі сусп. відносин від Амер. асоц. політ. науки, Президентську Медаль Свободи за роль у нормалізації амер.-кит. відносин і за внесок в політику прав людини та націон. безпеки США, Орден Білого Орла від Польс. республіки за внесок у відновлення її незалежності.

Основні праці: «Ідеологія і влада в радянській політиці» (1962), «Між двох сторіч. Роль Америки в технотронну еру» (1970), «Влада та принцип» (1983), «Великий провал: народження й смерть комунізму у ХХ столітті» (1989), «Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні перспективи»

(2003), «Вибір: світове панування чи світове лідерство» (2005), «Україна в геостратегічному контексті» (2006).

Гол. політ. темами під час його держ. служби були нормалізація відносин з Китаєм, підписання договору про обмеження стратегічних озброєнь (ОСО-2), «втрата» Ірану, початок демокр. реформ у Сх. Європі, акцентування прав людини у зовн. політиці США і військ. підтримка афган. моджахедів.

Б. – автор глобальної стратегії антикомунізму, концепції трансформації посткомуніст. сусп-в, теорії конвергенції, теорії технотронної ери і концепції амер. гегемонії нового типу, концепції розширення НАТО на Схід і світ. системи безпеки. Відповідно до глобальної стратегії антикомунізму, рад. комунізм і комунізм загалом дискредитували себе. Антикомуніст. стратегія **Б.** виключала політику, спрямовану на розрядку і роззброєння, позаяк вона сприяла глобальній комуніст. експансії. Нова концепція прав людини поступово витісняла комуніст. ідеологію.

На думку **Б.**, концепція трансформації посткомуніст. сусп-в у суч. демокр. спільноти передбачає тривалий, складний процес переходу до демократії, що проходить три фази: 1) *перша* (1-5 років) розпочинається після падіння комуніст. системи та передбачає політ. трансформацію вищих ешелонів влади та початкову стабілізацію економіки (лібералізацію цін і припинення дотацій, безсистемну приватизацію, стабілізацію грошової одиниці); 2) *друга* (3-10 років) поєднує політ. стабілізацію (прийняття нової конституції, запровадження нової виборчої системи) з глибокими екон. реформами (реформуванням банк. системи, проведенням малої і середньої приватизації, демонополізацією, появою нового класу власників); 3) *третья* (5-15 років) передбачає закріплення демокр. процесів (створення стабільних демокр. партій, встановлення демокр. політ. культури) і стабілізацію екон. зростання (здійснення великої приватизації, формування культури підприємництва).

Б. висунув футурологічну теорію вступу амер. сусп-ва у технотронну еру – один із варіантів постіндустр. сусп-ва. Технотронне сусп-во в культ., психолог., соц. і екон. відношеннях формується під впливом техніки та електроніки за допомогою комп'ютерів і комунікацій. Технотронна революція, що носить глобальний характер, повинна призвести до формування «нового світового порядку», за якого епоха балансу д-в закінчується.

Концепція амер. гегемонії нового типу є ядром геополіт. доктрини **Б.** На його думку, крах комуніст. системи призвів до того, що

США на початку 1990-х рр. стали єдиним світ. лідером, що сприяє глобальним змінам у світ. масштабі. Гол. геополіт. приз для Америки – Євразія, тому основна боротьба за світове панування ведеться саме тут. Вона зберігає своє геополіт. значення, при тому що США залишаються єдиним гарантом міжнар. безпеки на континенті. Найважливішими геостратегічними діючими особами Євразії є сьогодні Франція, ФРН, КНР, Росія та Індія. Альтернативою амер. гегемонії є глобальний хаос. Ін. варіант передбачає поступове перетворення амер. гегемонії на світ. систему збалансованого поділу влади. Отже, у віддаленій перспективі амер. лідерство трансформується у глобальне співробітництво. Америці необхідно повернути «глобальну легітимність». Для цього слід застосувати чотири ключові ідеї – *об'єднання* (створення тісного союзу між США та ЄС), *розширення* (розширення коаліції принципівих країн-партнерів), *залучення* (вибудовування нових відносин із Росією), *утихомирення* (повернення контролю на Бл. Сході).

Концепція розширення НАТО на Схід як «план для нової Європи» передбачає запуск процесу прийому центральноєвроп. д-в до НАТО з чітким визначенням критеріїв членства і укладення глобальної угоди з питань безпеки з Росією. Кінцева мета – створення розширеної та безпечної Європи.

У 1970-х рр. США, вбачаючи гол. небезпеку для світ. демократії в СРСР, за участю **Б.** нормалізували відносини з Китаєм; тим самим вони унеможливили створення вісі «Москва – Пекін» і зробили крок до «оточення» Євразії. **Б.** розробив програму спільного стратег. співробітництва з КНР, Японією. Після розпаду СРСР, утворилася «чорна дірка» – геополіт. вакуум. **Б.** вважає, що для Росії єдиний геостратег. вибір, в результаті якого вона могла би відігравати реальну роль на міжнар. арені й мати можливість трансформуватися й модернізувати своє сусп-во, – це демократія та Європа. Україна повинна брати активну участь у зв'язках Центр. Європи з НАТО та ЄС, позаяк за своїми культ. традиціями є органічною частиною Європи. Стратег. метою України, на переконання **Б.**, повинно бути членство в ЄС.

Літ: Бжезінський З. Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні перспективи / З. Бжезінський. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. – 236 с.; Бжезінський З. Вибір: світове панування чи світове лідерство / З. Бжезінський. – К.: Видавн. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 204 с.; Бжезінський З. Стратегічне бачення:

Америка і криза світової влади / З. Бжезінський. – Львів: Літопис, 2012. – 168 с. Бжезінський З. Великий провал. Народження і смерть комунізму у двадцятому столітті / З. Бжезінський // Всесвіт. – 1992. – № 1. – С. 3-6.

Т. Бельська

Бланкі Луї Огюст (фр. *Louis Auguste Blanqui*; 08.02.1805, Пуже, Франція – 01.01.1881, Париж, Франція) – фр. революціонер і політ. діяч, організатор низки таємних політ. угруповань і змов; провів у ув'язненні майже половину життя. Батько **Б.**, Домінік **Б.**, брав активну участь у республ. русі, був членом Конвенту, де приєднався до жирондистів, був заарештований разом із ними і вийшов на волю лише після падіння М. Робесп'єра. Під час імперії Домінік **Б.** був супрефектом у містечку Пуже-Теньє, поблизу Ніцци. З дитинства **Б.** проявив чудові здібності; його старший брат Адольф, згодом відомий фр. економіст, послідовник Ж.-Б. Сея, в одному з листів батькові зазначав: «Ця дитина здивує світ». Рано захопився революц. боротьбою. У 1824 р. вступив в таємне т-во карбонаріїв. Це був період заганання руху, коли воно розпалося на різні течії, і молодому революціонеру не довелося прийняти акт. участі у змовах карбонаріїв, бо вони вже відійшли в минуле, проте їх досвід вплинув на формування його революц. тактики. 18.11.1827 р. робітники та учнів. молодь, що утворювали невелику республ. партію, влаштували ворожу уряду демонстрацію; сталося зіткнення з військами, демонстранти вибудували барикади, перші у Парижі з часів Фронди (низки антиуряд. повстань у Франції в 1648-1652 рр.). **Б.**, який бився у перших рядах революціонерів, був поранений. Навесні 1828 р. відправився подорожувати на південь Франції і до Італії, відвідав свою батьківщину, Приморські Альпи, які тепер перебували під владою сардинського короля. У Ніцці **Б.** вперше познайомився з в'язницею, куди влада запроторила його у зв'язку з життям і діяльністю батька, але незабаром випустила. 27.07.1830 р. він зі зброєю в руках брав участь у повстанні. Незадоволенний усталеною новою монархією, вступив до «Т-ва друзів народу», яким керував Г. Кавеньяк. Т-во вело діяльну пропаганду республ. ідей. **Б.** брав активну участь у студент. маніфестаціях, і після однієї з них, на поч. 1831 р., поліція заарештувала його і ув'язнила у Ла-Форс, звідки він вийшов через три тижні. У 1832 р. міністр внутр. справ уряду Л.-Ф. К. Пер'є, маючи намір закрити «Т-во друзів народу» і заарештувати його керівників, домігся залучення Т-ва до суду за звинуваченням у порушенні законів про друк, у змові проти

безпеки д-ви. У січні 1832 р. **Б.** та ін. активісти Т-ва були арештовані; це був т. зв. «процес П'ятнадцяти», який проходив 10-12 січня у сенському суді присяжних. Суд виправдав обвинувачуваних, але блискуча захисна промова **Б.** дала привід прокурору вимагати його покарання за порушення громад. спокою. **Б.** був засуджений до ув'язнення на один рік і до штрафу в 200 франків.

По виході з в'язниці **Б.** енергійно продовжує революц. діяльність. Під впливом бабуїзму приходять до комуніст. переконань. Влітку 1834 р. було створено таємне «Т-во родин», що висувало у своїй програмі вже не тільки політ., але й соц. вимоги. Його очолили **Б.** і А. Барбес. «Т-во родин» стало готувати повстання. Члени Т-ва організували вир-во пороху та ін. боєприпасів. Поліція вистежила орг-цію та 13.03.1836 р. **Б.** був заарештований, а в серпні засуджений на два роки ув'язнення.

У 1838 р. створив нове «Т-во пір року». Його керівниками стали **Б.**, А. Барбес і М. Бернар. Керівна роль **Б.** закріплювалася наділенням його званням головнокомандувача. Групи Т-ва поділялися на тижні, місяці і пори року, а члени т-ва іменувалися днями тижня і місяців; у кожній групі тижня – 7 членів, ними керувала особа під ім'ям «Неділя». У місяці – чотири групи – тижні, що керувалися людиною, яка носила ім'я відповідного місяця. Три місяці становили «пору року», вони отримували розпорядження від начальника, який мав ім'я пори року. Чотири «пори року» утворювали «рік», що очолювався «агентом революції». Таким чином, всі імена конспіративні. Заг. характер Т-ва схожий на т-во карбонарів: та ж таємничість, та ж урочистість зібрань, керівників ніхто не бачить, адже вони не присутні на заг. зборах. У 1839 р. до Т-ва входило більше тисячі членів. 12.05.1839 р. понад 500 озброєних повстанців на чолі з **Б.** захопили Паризьку ратушу, яку незабаром оточили королів. війська. Нерівна боротьба, що тривала близько двох днів, закінчилася придушенням повстання. **Б.** вдалося сховатися, але через півроку був заарештований і 31.01.1840 р. засуджений до смертної кари, замінені королю на довічне ув'язнення. Звільнений революцією 1848 р., заснував в Парижі «Республіканське центральне т-во». Завданням цього т-ва було повалення уряду і введення комуніст. ладу. Спроба не вдалася, і 02.04.1849 р. **Б.** був засуджений на 10-річне ув'язнення. Звільнений амністією 1859 р., вже в 1861 р. знову був засуджений до чотирирічного тюремного ув'язнення і штрафу, як глава протизаконного т-ва.

У 1865-1870 рр. жив у Брюсселі, в цей період під керівництвом **Б.** у Франції була створена бойова політ. орг-ція бланкістів, члени якої вербувалися за суворими критеріями. До 1870 р. кількість їх досягла 2500 осіб. 04.09.1870 р. Франція була оголошена республікою і в цей же день **Б.** заснував клуб і газ. «Вітчизна у небезпеці». 17.03.1871 р. **Б.** був заарештований. «Душа» повстання 18 березня, і обраний членом Комуни, її почесним головою. Комунари хотіли звільнити **Б.** в обмін на заручників, але Л.-А. Тьєр не погодився випустити **Б.** навіть в обмін на 74 заручника, заявивши при цьому, що «повернути **Б.** повстанню було б рівносильне відправленню на допомогу інсургентам цілого армійського корпусу». У в'язниці він написав астрономічний твір «Вічність зоряного світу» (1872). **Б.** після падіння Паризької комуни був засуджений до заслання до Нової Каледонії і позбавлення громадян. прав, але через слабке здоров'я покарання було замінено тюремним ув'язненням. Внаслідок агітації соціаліст. партії, був обраний в 1879 р. депутатом від Бордо, але обрання його не було затверджено. Уряд амністував його 10.06.1879 р.

У цілому він провів в ув'язненні 37 років. Майже всі його роботи були написані у в'язниці та залишилися несистематизованими. Більша частина їх втрачена, і тому дослідники його творчості стикаються з певними труднощами, не маючи змоги відновити чітку і цілісну картину його поглядів.

Осн. зміст історії людства, за **Б.**, – рух від абсолютного індивідуалізму, яким відрізнялися дикуни, через низку фаз до комунізму як «майбутнього сусп-ва», «строю спільності», «вінця цивілізації». **Б.** віддавав пріоритет змовницькій діяльності та терору проти влади. Для **Б.** сама революція була важливіша, ніж наступний за нею сусп. устрій: знищення бурж. порядку було для нього метою самодостатньою. Він не вірив ні в провідну роль робітн. класу, ні в народні рухи. Відстоював необхідність створення вузької таємної ієрарх. орг., що ставить своїм завданням повалення існуючого режиму шляхом неочікуваного збройного виступу і встановлення тимчасової диктатури революціонерів, яка закладе основи нового, соціаліст. порядку, після чого влада має бути передана народу. Відмовляючись від пропаганди в широких масах, щоб не наражати на небезпеку нелегальну орг-цію робив ставку на несподіване нанесення удару і невідготовленість уряду до відсічі.

Лит.: Бланкі Л.О. Избранные произведения / Пер. с франц. и коммент. Ф.Б. Шуваевой. Вступ.

статья В. П. Волгина. – М.: Изд-во Академии Наук СССР, 1952. – 400 с.; Молчанов Н. Огюст Бланки. – М.: Молодая гвардия, 1984. – 450 с.

М. Требін

Блер Тоні (англ. *Anthony Charles Lynton Blair*; 06.05.1953, м. Единбург, Шотландія) – держ., гром.-політ. діяч, прем'єр-міністр Сполуч. Королівства (03.05.1997 – 27.06.2007). Закінчив Коледж Св. Іоанна Оксфорд. ун-ту. Працював адвокатом. Член Лейбористської партії (з 1975 р.).

Основна праця: «Третя дорога: нова політика для нового віку» (1998).

Перша спроба участі у парлам. виборах (1982) була невдалою. У 1983 р. переміг у новоствореному виборчому окрузі Сіджфілд (47,6% голосів). Під час виборчої кампанії позиціонував себе як прибічник виходу Сполуч. Королівства зі Спільного ринку та декларував необхідність одностороннього ядерного розброснення. Зробив швидку парт. кар'єру: гол. промовець Партії праці з питань фінансів (1984), входив до складу реформістського середовища партії, член «тіньового кабінету» як міністр енергетики (1988), міністр у справах зайнятості (1989). Виступав з вимогою модернізації партії (1992). Після виборів 1992 р. увійшов до опозиц. «тіньового кабінету» як міністр внутр. справ. Після смерті лідера Партії праці Д. Сміта (1994), виграв внутрішньопарт. вибори і очолив партію. Реформував парт. структур, трансформував програму партії до центрризму. Домігся обмеження впливу в партії профспілок, забрав із парт. програми вимогу націоналізації засобів вир-ва. Проведені ним парт. зміни дали підстави говорити про «нову Лейбористську партію». Партія виграла парлам. вибори 1997 р. та 2001 і 2005 рр., а **Б.** встановив рекорд перебування на посаді прем'єр-міністра серед лідерів Лейбористської партії.

У політ. плані був прихильником концепції «третьої дороги», як нового напрямку розвитку соціал-демократії. Цю концепцію **Б.** виклав у праці «Третя дорога: нова політика для нового віку» (1998) – своєрідному маніфесті постсоціал-демократії. Стверджував, що соціалізм як самост. держ. устрій вже не існує. Водночас **Б.** жодного разу не використав терміну «капіталізм», натомість застосовував поняття: «ринкова господарка», «динамічна ринкова економіка», або «сучасна господарка». Висхідною позицією можна вважати тезу, що ринок не суперечить індивідуалізму та соц. справедливості. Унаслідок процесів глобалізації суч. сусп-во трансформувалося у «інформац. сусп-во», або в «економіку, яка

опирається на знання». Відповідно, надається перевага інформ. технологіям, творчому потенціалу індивідів, гнучкому бізнесу й еластичному ринку праці, в основу якого покладено ринок і ринкові відносини. Новій моделі економіки, яка заснована на знаннях, має бути властивий розподіл матер. цінностей не на підставі структур-груп. відмінностей, відповідно до більш «м'якої форми розподілу» залежно від умінь і результатів, особ. досягнень індивідів. **Б.** наголосив, що на зміну конфліктній парадигмі, яка була властива соціалізму, модерне сусп-во опирається на консенсус.

Б. запропоновано оригінальне бачення ролі д-ви. Якщо неолібералізм обґрунтовує необхідність «мінім. д-ви», а традиц. соціал-демократизм трактує її як інструмент для виправлення сусп. недоліків, то **Б.** пропонує нову конструкцію «конкурентної або ринкової д-ви», гол. завданням якої є реалізація стратегії народного добробуту в умовах постійно зростаючої конкуренції у світі. Унаслідок цього д-ва має концентрувати свою увагу на питаннях інвестицій у сусп-во, які мають спрямовуватися на розвиток екон. інфраструктури та посилення освіти та проф. рівня працівників. Має змінитися гол. пріоритет держ. політики зі сусп. рівності на піднесення рівня освіти. Змінюється трактування освіти, яка повинна бути не цінністю сама по собі, а виступати лідером подолання безробіття, зростання прибутковості економіки, набуття переваг у глоб. конкуренції. З цього погляду перед постмодерною д-вою стоять завдання: формування або переформування засад, цінностей, вмінь, переконань і знань людей, а не реалізація програм екон. і сусп. інженерії. Сусп-во ХХІ ст. повинно ґрунтуватися не на привілеях і класових відмінностях, а на засаді «рівноцінності кожного індивіда». Тому від парадигми класової боротьби треба перейти до боротьби за реальну рівність. Постсоціал-демократія, за **Б.**, повинна стати еластичною й інноваційною щодо вибору засобів, але й зберігати вірність базовим цінностям: однакова цінність кожного індивіда, рівні шанси для всіх, відповідальність і спільнота.

Після низки скандалів, **Б.** 10.05.2007 р. оголосив про відставку як лідера Лейбористської партії і заявив, що 27 червня подасть Королеві прохання про відставку з посади прем'єр-міністра. 24.06.2007 р. (Г. Браун став новим лідером Партії праці, а 27.06.2007 р. – новим прем'єр-міністром). Одночасно **Б.** відмовився від посади члена парламенту. Більшість життя **Б.** належав до англійської конфесії, однак наприк. 2007 р. прийняв католицизм (як і члени його сім'ї). Після відставки був спец.

представником чотирьох міжнар. посередників із близькосх. врегулювання (2007-2008). Активно читає лекції, займається доброчинністю, у т. ч. через створений у травні 2008 р. «Фонд віри Тоні Блера».

Лім.: Blair T. The Third Way: New Politics for the New Century. – London: Fabian Society, 1998. – 20 р.; Блер Тоні. Шлях / Тоні. Блер. – К.: Темпора, 2011. – 848 с.

А. Романюк

Блок Марк Леопольд Бенжамін (фр. *Marc Léopold Benjamin Bloch*; 06.07.1886, Ліон, Франція – 16.06.1944, Сен-Дідьє-де-Форман, Франція) – фр. соц. історик, дослідник історії середньовічної Франції. Народився в єврей. родині. У 1904 р. вступив до Вищої нормальної школи, після закінчення якої в 1908-1911 рр. перебував у Берліні та Лейпцигу, де отримав трирічну стипендію Фонду А. Т'єра. З 1912 р. **Б.** викладав в ліцеях Монпельє і Ам'єна. Під час Першої світ. війни перебував в лавах фр. армії. З 1919 р. – проф. Страсбур. ун-ту. З 1936 р. – проф. екон. історії в Сорбонні. Засн., видавець та ред. ж-лу «Аннали економічної та соціальної історії» (з 1946 р. виходить під назвою «Аннали. Економіка. Товариства. Цивілізації») та засн. однойменної школи. Після початку Др. світ. війни **Б.** став капітаном фр. армії і відхилив пропозицію переїхати з окупованої Франції в США, бажаючи розділити долю своєї країни. Його біб-ка була розграбована; **Б.** як єврей був змушений піти з «Анналів» і публікувався там під псевдонімом. **Б.** взяв активну участь в русі Опору, був змушений перейти на нелегальне становище. У березні 1944 р. заарештований гестапо, 16.06.1944 р. розстріляний разом із групою патріотів через своє єврей. походження та участь у русі опору. Його останніми словами були: «Хай живе Франція!»

Основні праці: «Іль-де-Франс: країна навколо Парижа» (1913), «Феодальне суспільство» (тт. 1-2, 1939-1940), «Характерні риси французької аграрної історії» (1931), «Апологія історії, або Ремесло історика» (1941-1942).

Сфера інтересів **Б.** – аграрна історія, феод. лад середньовічної Європи, але кінцева мета – провести комплексний аналіз сусп-ва. Саме тому **Б.** активно бажав об'єднати зусилля учених різних напрямків на сторінках своїх книг і видань. **Б.** прагнув включити в аграрну історію й історію відносин влади («Королі і серви: глава з історії епохи Капетингів», 1920).

У роботі «Королі-Чудотворці. Нарис уявлень про надприродний характер королівської

влади, розповсюджений переважно у Франції та в Англії» (1924) **Б.** аналізує т. зв. «королівське диво» – поширені в народі вірування та ритуали, пов'язані з уявленнями, що монархи Англії та Франції можуть зділювати накладанням рук. Таким чином **Б.** показує, що монархія виступає як сила, що об'єднує владу та магію. Ця книга, яка була майже не помічена в момент публікації, зараз вважається однією з основних в історії ментальності.

У книзі «Характерні риси французької аграрної історії» у центрі уваги **Б.** – поземельні відносини, але аналізуються й прийоми землекористування, сільськогосподарська техніка, кількість і склад народонаселення, ландшафти тощо.

Соц. історія, в інтерпретації **Б.**, – не тільки історія стосунків землеволодіння та королівської влади, форм селян. залежності і помісної експлуатації; не обмежується вона і вивченням систем землекористування. Вона включає в себе як невід'ємний компонент людської свідомості, названу ментальність і тільки через них стає зрозумілою і знаходить сенс для історика. Історія – не «вивчення минулого», а «наука про людей у часі», «про людину в сусп-ві». Для **Б.** навіть страх перед пеклом – важливий соц. чинник середньовіччя.

Б. розглядав методи, які застосовувалися в істор. дослідженнях, описував історію такою, якою вона, на його переконання, буде в подальшому. Предметом істор. дослідження, за **Б.**, має бути людина в часі. На підставі цього він висуває й обґрунтовує поняття «*істор. час*», який має служити для міцної фіксації істор. подій у часі.

Б. розробляє проблему істор. спостереження. Для нього минуле – це певна заданість, яку не можна змінити і сприйняття цього минулого безпосередньо не можливо. Тому він пропонує методи, за допомогою яких найбільш якісно можна аналізувати істор. джерела, а також методи їх ширшого аналізу.

У 1929 р. **Б.** спільно з Л. Февром заснували ж-л «Аннали економічної та соціальної історії», що започаткував «школу Анналів», яка значною мірою визначала пошуки нових горизонтів дослідження в зах. історіографії. Історія як «серйозне аналіт. заняття», за **Б.**, є не пасивним відтворенням минулого відповідно з істор. джерелами, а активним конструюванням його образу на основі автор. концепції, яка задає бачення значущого змісту джерел. Істор. джерело завжди «відповідає» на конкретні питання історика, і вміло складений питальник здатний виявити приховане зміст джерела, дозволяє проникнути глибше подій, які лежать на поверхні.

Осмилення активності суб'єкта пізнання (типове для неklasичної науки взагалі) трансформувало предмет істор. дослідження. **Б.** проголошував і здійснював переорієнтацію науки історії з опису «діянь» на аналіз масової соц. поведінки, повсякденного життя людей, що проходить в повільно поточному часі («тривалої тимчасової протяжності»). На зміну вивченню подій «цивільної історії» (політ., дипломат., військ.) приходять, на думку **Б.**, соц. історія — аналіз сусп-ва, як цілісної системи, що включає розгляд «людської географії», засобів комунікації, обміну, історії техніки і т.п. Істор. дослідження орієнтується на тісний союз із соц. науками і набуває між-дисциплін. характер. Повну картину істор. минулого, за **Б.**, буде дослідження, що поєднує аналіз об'єктивних (еколог., техн., демогр. та ін.) чинників із вивченням суб'єктного, соц.-психол. початку історії. Орієнтацією на реконструкцію ментальних структур, що визначають соц. поведінку людини, **Б.** передбачив осн. дослідницькі установки «істор. антропології» 1970-1980-х рр. Розуміючи історію як науку «про людей у часі», **Б.** саме людину розглядав як початок, що інтегрує різні аспекти життєдіяльності сусп-ва.

Б. протестує проти штучного розчленування людини на homo religious, homo oeconomicus або homo politicus — історія повинна вивчати людини в єдності його соц. та ін. проявах. Істор. джерело, якщо ставити йому правильні питання здатне дати свідчення про різні сфери людських життя, проте, **Б.** рухається до відтворення єдиної свідомості людини минулого. Ті чи ін. вчинки в поведінці людини, можуть суперечити один одному тільки не перший погляд, в їх основі є певні психолог. передумови. Цей принцип **Б.** поширює на сусп-во. Переплетення різних аспектів життя соціо-реліг., політ., екон., культ. — є визначальними чинниками його властивостей. Соц. цілісність виражає себе саме в людській свідомості. У ній зникаються всі риси при-таманні епосі, зрозумівши її можна вирішити проблему цілісно охоплення досліджуваного сусп-ва.

Лит.: Блок М. Апология истории / М. Блок. — М.: Изд-во им. Сабашиниковы, 2003. — 504 с.; Блок М. Короли-чудотворцы: Очерк представлений о сверхъестественном характере королевской власти, распространенных преимущественно во Франции и в Англии. — М.: Школа «Языки русской культуры», 1998. — 712 с.; Блок М. Феодальне суспільство / М. Блок. — К.: Всесвіт, 2001. — 528 с.

В. Гошовська

Блондель Жан (фр. *Blondel Jean*; 26.10.1929, Тулон, Франція) — фр. політолог. Закінчив Ін-т політ. досліджень (Париж), коледж Св. Антонія (Оксфорд). Лектор Кільського ун-ту (1958-1963); стипендіат-дослідник у Йельс. ун-ті (1963-1964). Засновник і багаторічний керівник Європ. консорціуму політ. досліджень (European Consortium for Political Research). Удостоєний премії Й. Скитта в галузі політ. науки (2004).

Основні праці: «Політичне лідерство: шлях до всезагального аналізу» (1987), «Виборці, партії та лідери: соціальна структура британської політики» (1963), «Партійні системи та моделі урядів в західних демократіях» (1968).

Б. досліджував політ. лідерство як особливий тип здійснення владних повноважень, обумовлених формальним або неформальним впливом і спрямованих на вирішення сусп. значимих потреб. Структура політ. лідерства складається з наступних компонентів: ситуація в якій здійснює діяльність політ. лідер, вироблення політ. рішення, мобілізація послідовників із метою практ. реалізації прийнятого рішення. «Лідерство — це не тільки аналіз ситуації та прийняття рішень, а здійснення також впливу на розум та енергію людей, які здатні зіграти свою роль у реалізації дій. Отож, «ідеальне» лідерство — сукупність трьох елементів, навіть якщо форми цього поєднання змінюються залежно від ситуації». Політ. ін-ти (д-ва, політ. партії, бюрократія), а також ЗМІ забезпечують структурізацію політ. сфери, що дозволяє політ. лідерам визначати чіткі рамки реалізації конкретних ф-цій, методи ефект. впровадження прийнятих рішень та рівень відповідальності за наслідки їх реалізації.

Досліджуючи стилі політ. лідерства різних д-в світу, **Б.** запропонував двовимірний підхід до класифікації політ. лідерства. *Перший* вимір акцентує увагу на ступені внесення змін лідером у функціонування політ. системи (збереження існуючого положення, помірні зміни, масштабні зміни), а *другий* — на масштабності сфери вирішення проблем (вплив на політ. систему загалом, частковий вплив на політ. систему, вплив на певну сферу політ. діяльності). «Якщо «великий лідер» визначає стратегії розвитку д-ви загалом, то «творці політики» спрямовують свою діяльність на формування та впровадження структури механізмів, пов'язаних із одним аспектом функціонування д-ви».

Б. провів порівн. аналіз концепцій дослідження сутності політ. лідерства. На його думку, на кожному з етапів реалізації по-

літ. лідером своїх ф-цій необхідні відповідні особисті риси. На етапі аналізу проблеми та розробки рішення провідна роль належить інтелекту, а відповідно здатності виокремити найсуттєвіші аспекти проблеми та ранжувати альтернативи. У процесі прийняття політ. рішення досить важливими є сила волі, рішучість, відповідальність. Прийняття рішення потребує його практ. впровадження, що забезпечується взаємодією політ. лідера з основними сусп. групами та потребує певних особистих рис: з політ. командою – хитрість, рішучість; із органами держ. влади – розуміння управл. процесу, здатність контролю; з групами громадськості, на яку направлені політ. рішення – комунікативність. Аналізуючи процеси взаємодії політ. лідера, Б. пропонує типологію груп громадськості. Ідеальними виступають два основні типи: *общинні* (характеризуються приналежністю до певної групи) та *асоціативні* (створюються для реалізації конкретного інтересу) групи. Водночас, найбільш реальними та політ. активними є групи «за звичаєм» (церква), профес. діяльність розглядається ними як спосіб набуття привілеїв; інституціональні (бюрокр. апарат) функціонують у рамках формальних організацій; групи «захисту» (профспілки), відстоюють матер. інтереси своїх прихильників; групи «підтримки» (екологічні, антивоєнні рухи), що прагнуть досягти чітких цілей.

Значну увагу Б. приділив типології політ. режимів. Він виокремив такі критерії типологізації: 1) рівень політ. конкуренції, обумовлений наявністю опозиції та домінуючих способів владної боротьби; структура політ. еліти – монолітна або диференційована; рівень політ. участі населення. На основі цього Б. виділив такі типи політ. режимів: традиційний, егалітарно-авторит., авторит.-бюрокр., авторит.-негалітарний, конкуруюча олігархія, лібер.-демокр. Досліджуючи парт. системи, Б. акцентує увагу на двох основних аспектах: кількості партій та їх місце в парт. системі. Необхідно також враховувати показник «сили партії», тобто їх результативність на виборах та вплив на функціонування політ. системи загалом. За місцем у парт. системі партії можуть бути великими (40% і більше голосів на виборах), середніми (бл. 20% голосів), помірно середніми (small to medium-sized із показником підтримки бл. 15% голосів), малими (бл. 10%) і дуже малими (<10%). На думку Б., є чотири типи парт. систем: двопартійна; система двох із половиною партій; багатопартійна з домінуючою партією; багатопартійна без домінуючої партії.

Лит.: Блондель Ж. *Политическое лидерство. Путь к всеобъемлющему анализу* / Ж. Блондель [Электронный ресурс]. – Режим доступа // http://grachev62.narod.ru/blondel/ch_7.htm.; Голосов Г. *Сравнительная политология* / Г. Голосов. – СПб.: Изд-во Европ. ун-та в С.-Петербурге. – 2001. – С. 67-68; Blondel J. *Party Systems and Patterns of Government in Western Democracies* / J. Blondel // *Canadian Journal of Political Science*. – Vol. 1 (Issue 02). – 1968. – P. 180-203.

Л. Хорішко

Блумер Герберт (англ. *Herbert Blumer*; 07.03.1900, Сент-Луїс, США – 17 квітня 1986, США) – амер. соціолог і соц. психолог, предствник чиказ. школи інтеракціонізму; ув у наук. обіг термін «символічний інтеракціонізм» та ініціював дослідження з методолог. позицій цієї парадигми системне вивчення колект. поведінки неструктурованих і слабоструктурованих соц. груп. Викладав у Чиказ. ун-ті (1925-1952), у Каліфорн. ун-ті в Берклі, де з 1952 р. – проф. кафедри соціології. З 1959 р. дир. Ін-ту соц. наук; впродовж 1942-1953 рр. ред. ж-лу «American Journal of Sociology» («Американського ж-лу соціології»). У 1952 р. – президент. Амер. соціолог. асоціації.

Основні праці: «Символічна інтеракція: парадигма і метод» (1969), «Індустріалізації як агент соціальної змін» (1990).

Б. розглядає сусп-во як символічну інтеракцію, яка включає як кооперацію, так й конфлікт, розбіжності тощо. У самій взаємодії виділяє два рівні: *несимволічний* (характерний для всіх живих істот); *символічний* (властивий тільки людині). Із точки зору Б., символічний інтеракціонізм ґрунтується на трьох базових постулатах: 1) люди швидше діють на основі значень, яких вони надають предметам та подіям, ніж просто реагують чи на зовн. стимули, як соц. сили, чи внутр. стимули – потреби організму; 2) значення є не стільки фіксованими, наперед сформульованими, скільки у певний спосіб створюються, модифікуються, розвиваються в інтеракційних ситуаціях; 3) значення є результатом інтерпретацій, які були здійснені в інтеракційних контекстах. Засобами знакової діяльності Б. задає дистанцію, тобто структурує зовн. світ. Розвиваючи та змінюючи значення, на думку Б., ми тим самим змінюємо світ. Позаяк соц. життя є у підсумку продуктом інтерпретацій, оцінок і визначень, що продукуються індивідами, які координують свою поведінку, її дослідження повинно бути зорієнтоване на осмислення символічних процесів діючих суб'єктів і структур, що підтримують ці дії. Будь-яка дія

є «діалогом», який людина веде сама зі собою чи ін. людьми. У цьому зв'язку **Б.** розглядає проблеми формування колект. («узагальненої») дії та одним із перших вводить в наук. обіг поняття «масове сусп-во». Сусп-во у нього розглядається процесуально через ситуації, в яких зустрічаються конструктивно діючі у взаємодії індивіди, які постійно рефлексують і «дефінують», тобто породжуються дефініції як ідентифікації світу, що наперед задають способи звернення предметами (об'єктами).

Особливий інтерес для **Б.** становить дослідження колект. поведінки. На його думку, сусп-во ґрунтується на постійній активності соц. суб'єктів та їх спільних дій, що виявляються в різних формах колект. поведінки, таких як натовпи, панічні настрої, манії, стихійні масові рухи, масова поведінка, сусп. думка, пропаганда, мода, захоплення, соц. рухи, революції, реформи. Колект. поведінка не зводиться до простої суми індивід. дій. Вона набуває якісно нового значення завдяки кількісній сукупності окремих дій індивідів. Спонтанна колект. поведінка, як правило, виникає в умовах порушення усталених звичаїв, звичних значущих символів, що регулюють усталені постійно триваючі соц. активності. Тоді, на думку **Б.**, виникає особлива форма соц. взаємодії – *кругова реакція*. Збудження одного індивіда передається іншому, набуваючи кругової форми, при цьому вони мають тенденцію інтенсифікуватися й у такий спосіб виникає соц. неспокій. Воно зустрічається у труд. конфліктах, політ. протестах; може бути обмежено невеликою групою людей, але може й охоплювати величезні регіони. Осн. рисами соц. неспокою є: 1) люди відчувають сильний поклик до дії, але не мають чітких цілей, що призводять до неупорядкованої поведінки; 2) виникають страхи, підвищена агресивність, що призводить до неупорядкованої поведінки; 3) спостерігається роздратування та підвищена схильність до навіювання, їх поведінка позбавляється звичайно послідовності та стійкості, що сприяє відзивам на різні нові символи та значення, стимули та ідеї.

Б. розглядає такі нові форми групової й інституційної поведінки як діючий натовп, експресивний натовп, маса та громадськість. Так, його розуміння маси як елемента спонтанно посталої колективного угруповання відіграло велику роль чи в концептуалізації масової комунікації, так й в теорет. орієнтації дослідження масової аудиторії.

Літ.: Американская социологическая мысль. Тексты / Под ред. В. И. Добренкова. – М.: МГУ, 1994. – 496 с.; Блумер Г. Общество как символы-

ческая интеракция // Современная зарубежная социальная психология. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. С. 173-179; Зарубежная социология XX века: Хрестоматия. Тексты / Отв. ред. В. Г. Городяненко. – Днепропетровск: Изд-во ДНУ, 2001. – 336 с.; Кравченко А. И. Социология: хрестоматия. – М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2002. – 736 с.; Контексты современности: Хрестоматия. 2-е изд., перераб. и доп. / Сост. и ред. С.А.Ерофеев. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2001. – 188 с.

В. Гулай

Боббіо Норберто (італ. *Bobbio Norberto*; 18.10.1909, Турин, Італія – 09.01.2004, Рівальта Борміда, Італія) – італ. філософ, юрист, політолог. Народився у сім'ї лікаря, здобув юрид. освіту в Турин. ун-ті. Вже у лицей, а опісля і в ун-ті, **Б.** познайомився із представниками антифашист. інтелігенції, серед яких були романісти Ч. Павезе та П. Леві, критик Л. Гінзбург та радикальний політик В. Фоа. Теорет. досвід **Б.** сформований працями довоєнних мислителів Е. Гуссерля, О. Шеллера, М. Гайдегера, К. Ясперса, Р. Карнапа, А. Айера. 1930-1940 рр. були для філософа багатьма на події: активна участь у фашистському русі Турин. ун-ту (*Grupos Universitarios Fascistas*, 1927), вимушена присяга на вірність режиму Б. Муссоліні (1939). У своїй автобіографії (1997) він пояснює цей крок єдиною можливістю продовжувати акад. діяльність в ун-ті Сієни. Викладає в ун-тах Камеріно, Сієни та Падуї, де досліджує механізми тоталіт. панування й отримує звання проф. філософії та права (1938). Під впливом ідеології марксизму, праць А. Грамші та П. Гобетті формуються антифашист. погляди **Б.**, а далі – глибоко інтелект. опозиція до режиму Б. Муссоліні, таємна антифашистська діяльність, річне ув'язнення (домашній арешт, 1933-1936 рр.), формування ідейної платформи лібер.-соціаліст. Руху. У 1942 р. стає членом антифашистської «Партії дії» (*Partito de Acciòn*), у 1943 р. – відбуває тримісячне ув'язнення у м. Падуя.

Після падіння режиму Муссоліні **Б.** повністю відходить від акт. політ. роботи і повертається до акад. життя: проф. філософії права у Турин. ун-ті, в якому пропрацював (1946-1972); за цей час очолив каф. філософії права (1948), створив Міждисципл. центр методолог. досліджень, ціленаправлено почав займатися політ. наукою. На поч. 1970-их рр. став одним із засн. ф-ту політ. наук у Турин. ун-ті. Призначений довічним сенатором Італ. Республіки (1984), а в 1996 р., ставши членом партії лівих демократів (*Partito Democratico*

della Sinistra), виступив із різкою критикою уряду С. Берлусконі.

Основні праці: «Політики і культури» (1955), «Теорії юридичних норм» (1958), «Теорії правопорядку» (1960). Ці праці є полемікою із майбутнім лідером марксист. школи в Італії П. Тольятті щодо сутності свободи, взаємодіяння політики та культури, ідентифікації, статусу та ролі інтелектуалів у політиці. **Б.** всебічно проаналізував проблеми взаємовідносин інтелектуалів та влади, етичної і політ. ролі інтелектуала в суч. світі; поставив завдання розробки заг. теорії та практики справедливості, домінації закону.

Стовпами наук. творчості сформованого **Б.** стали теорія демократії, етична концепція політики, проблема співіснування політики та культури, роль інтелектуалів у політиці.

Теорія демократії **Б.** пронизана ідеями лібер.-соціаліст. характеру. У наук. пошуках **Б.** стоїть на засадах методології лібер. індивідуалізму. Демократія для **Б.** – це сукупність «правил гри». Реальним суб'єктом демократії повинен бути громадянин, ідеальною моделлю демократії – представницька, яка виходить із подвійного визнання лібер. пріоритету осн. свобод і колект. прийняття рішень. «Парадоксами демократії» за **Б.** є бюрократизація д-ви, технократія та некерованість демократії. **Б.** також формулює *шість невиконаних «обіцянок демократії»:* відсутність прямого зв'язку між індивідом і владою, імперативний мандат, існування політ. еліти, відсутність прийняття колегіальних рішень, обмежений сусп. контроль, неможливість реалізації прав громадянина. **Б.** стверджує, що невиконання «обіцянок» не становлять суттєвої загрози демократії. Осн. загроза демократії знаходиться у сфері порушень процедур – «правил гри»: відсутність дотримання принципів прийняття рішень збоку управляючих і порушення принципу публ. політики, що призведе до втрати контролю над владою. **Б.** вважає, що ресурси й потенціал демократії не вичерпані, а її майбутнє виключно за інтелектуалами лівого спрямування, котрі оспорили в політиків право бути двигунами політ. процесу, пройшли «Спротив» і набули великого досвіду в цій діяльності. **Б.** переосмислив фігуру політика із позиції суб'єктності інтелектуала, «людини культури» в політ. сфері, можливості її впливу на політику.

Основою *етичної концепції політики* **Б.** є відповідність ідеї дії, специфіка політ. поведінки особи, яка детермінована первинністю осн. прав і свобод людини. Русіями політ. процесу повинні бути «метри сусп. думки» –

інтелектуали. Вони завжди є незалежними від політики та влади, критично співвідносяться з ними, але не залишаються байдужими до політ. проблем, вступаючи в актуальну дискусію. **Б.** у своїх працях ставить завдання формування імперативів етики політ. поведінки.

Для творчості **Б.** наріжною є тема співіснування політики та культури, яка нерозривно пов'язана із питаннями статусу інтелектуалів, їх ролі в політиці. **Б.** виступає на захист «найздоровіших плодів європ. інтелект. традиції»: автономії культури, незалежності інтелектуалів, духу критицизму, волі до діалогу, виваженості досліджень, комплексності проблем, лінгвіст. скрупульозності. Філософ поділяє інтелектуалів за принципом впливу на політику: ідеологи та експерти. Осн. формою висловлення власної думки для інтелектуалів є відкриті листи із конструкт. критикою.

Сучасники відзначають, що **Б.** володів етосом знання, який дозволяв йому вважати усі протиріччя під завісою риторики та наук. дискусії. Життєвий досвід **Б.** без сумніву сформував основи прав. та політ. культури в Італії.

Лит.: Мурзина А. А. Памяти Норберто Боббио, 1909-2004 /А. А. Мурзина// Государство и право. – 2004. – № 8. – С. 125-127; Никандров А. Социализм и демократия в Италии. Норберто Боббио о демократии, либерализме и социализме /А. Никандров // Обозреватель-Observer. – 2013. – № 2. – С. 84-93; Bobbio N. Il futuro della democrazia: Una difesa delle regole del gioco. – Torino, 1985. – P. 4-20.

О. Макух

Богданов (Малиновський) Олександр (рос. *Богданов (Малиновский) Александр*; 22.08.1873, Сокулка, Гродненська губернія, Рос. імперія – 07.04.1928, Москва, СРСР) – рос. лікар, філософ, соціолог, економіст, науковець-натураліст, політ. діяч, ідеолог соціал-демократії, запеклий критик В. І. Леніна. Після закінчення Тульської класичної гімназії (1892) вступив на фіз.-мат. ф-т Моск. ун-ту, з якого був відрахований (1894) за участь у політ. діяльності. Закінчив мед. ф-т Харків. ун-ту (1899). Член РСДРП (1896-1909), з 1905 – більшовик. Член бойової технічної групи ЦК, яка забезпечувала революціонерів зброєю. Один із ред. рос. перекладу «Капіталу» К. Маркса. У червні 1909 як лідера «одзвістів» було виключено з РСДРП(б). У часи Першої світ. війн – фронтний лікар.

У період радян. влади відійшов від політ. діяльності, займався проблемами наук. орг-ції праці, економікою та політекономією, був її

теоретиком. 1918-1921 – проф. політ. економії Моск. ун-ту. Член Президії Комуніст. академії (1918-1922).

Як ідеолог Пролеткульту, розробив концепцію «пролетарської культури». **Б.** став основоположником «всезагальної організаційної науки» тектології. У 1926 р. за підтримки В. Леніна організував перший у світі Ін-т переливання крові, був його першим дир., займався проблемами переливання крові й омолодження. Загинув під час проведення дослідів на собі.

Основні праці: «Короткий курс економічної науки» (1896), «Револуція і філософія» (1905), «Падіння великого фетишизму. Віра і наука» (1910), «Емпіріомонізм. Статті з філософії» (1904-1906), «Курс політичної економії» (1918-1920, співавт. І. І. Скворцов-Степанов), «Всезагальна організаційна наука (тектологія)» (у 3 ч., 1913-1922).

Виходячи зі соц.-філос. ідей К. Маркса й осн. положень природничо-наук. позитивізму, синтез яких він назвав «емпіріомонізмом», **Б.** запропонував організац. підхід до науки про сусп.-во. На цих засадах ним були розроблені начала т. зв. всезаг. організаційної науки – *тектології* (грец. tektonike – будів. мистец.; термін запозичений у нім. біолога Е. Геккеля), визначеної як «всезагальне вчення про норми та закони організації будь-яких елементів природи, практики та мислення». Теорет. основа тектології стала першою серйозною спробою використання майбутнього системно-кібернетичного аналізу для вивчення соц.-політ. структур і, що є більш важливим, створення «наук.» способів управління ними з метою «перетворення світу в організаційне ціле» і поліпшення «умов життя». Саме **Б.** уперше сформулював ідеї, що пізніше були застосовані в кібернетиці, напр., принцип зворотного зв'язку (у **Б.** – «механізм подвійного взаємного регулювання», біорегулятор), ідею моделювання тощо. У праці «Всезагальна організаційна наука (тектологія)» **Б.** вперше в Росії для опису сусп.-ва використав поняття соц. системи, відмінна особливість якої полягає в рівновазі сукупності зовн. (природне середовище і міжнар. арена) і внутр. елементів. **Б.** підкреслював велике значення зовн. середовища, використання якого дозволяє забезпечити «збереженість системи». Хоча тектологія була задумана як наука про буд.-во соціалізму, її заг.-теорет. основа, а не специф. концепція соціалізму, що передбачала, зокрема, відмову від революції та диктатури пролетаріату (згідно з В. Леніним), випередила свій час на кілька десятиліть і загалом продовжує зберігати свою актуальність.

У філософ. плані тектологія опирається на монізм. У праці «Емпіріомонізм» **Б.** розмірковує про значення ідей для підвищення соц. енергії людей, плановірності й організованості людської діяльності. У майбутньому він бачив як наука, ідеологія, вир.-во стануть єдиним цілим і людство, яке розподілилось на групи і класи, знову стане самим собою. У цих мріях відчувається спорідненість із домінуючою тоді вірою серед ідеологів більшовизму у можливість швидких змін сусп. відносин.

Літ.: Гловели Г. Д. Тектология: генеалогия и историография: Предисловие к новому изданию / Г. Д. Гловели // Богданов А. А. Тектология: всеобщая организационная наука. – М.: Финансы, 2003. – С. 3-20; Жукоцкий В. Д. «Эмпиреомонистический» марксизм А. А. Богданова: проблема идеологии / В. Д. Жукоцкий, З. Р. Жукоцкая // Русская Реформация XX века: статьи по культурософии советизма. – М.: Новый хронограф, 2008. – С.147-162; Категории политической науки: Учеб. для студ. вузов / Под ред. А. Ю. Мельвиля. – М.: МГИМО(У) МИД РФ, РОССПЭН, 2002. – 656 с.; Попков В. В. Александр Богданов. На пути объединяющего мировидения / В. В. Попков // Век глобализации. – Вып. 2. – 2009. – С. 192-205.

Б. Юськів

Боден Жан (фр. *Jean Bodin*; 1530, Анже, Франція – 1596, Лан, Франція) – фр. публіцист, філософ, політик, історик, вважається засновником науки про політику, завдяки розробленій ним світській концепції суверенітету. **Б.** отримав освіту в Тулузькому ун-ті, де згодом і викладав. З 1561 р. в Парижі займався адвокат. практикою та був королів. прокурором в Ліоні.

Основні праці: «Метод легкого вивчення історії» (1566), «Шість книг про республіку» (1576).

У «Методі легкого вивчення історії» вперше викладені соц.-філос. та політ. ідеї мислителя, а саме такі поняття, як: «громадянин», «суверенна влада» та «форми д-ви». В цій праці він виступив як реформатор істор. знання. **Б.** вважав, що якості людини багато в чому залежать від тих природних умов, в яких вона проживає. В силу своєї психології, народи мають різне ставлення до проблем війни та миру, завоювання чужих і захисту власних земель. **Б.** стверджує, що народи, які проживають у різних клімат. умовах мають відмінні здібності, риси характеру тощо.

Б. започаткував і теорет. обґрунтував пріоритет д-ви, загальнодерж. інтересів, що стоять вище реліг. протиріч. у своїй праці

«Шість книг про республіку». **Б.** був першим, хто вжив і пояснив концепцію суверенітету. В основі концепції д-ви **Б.** лежить принцип суверенітету як «абсолютної та постійної влади д-ви», «постійної вищої, незалежної, незв'язаної законами абсолютної влади над громадянами та підданими». Суверенітет не надається – він є сам по собі, як незаперечне, повне і самодостатнє джерело влади. Так само суверенітет не може бути нічим обмежений – закон впливає з волі суверена, а не приписує цій волі. З цих якостей суверенітету випливає й те, що він із необхідністю є єдиним і неподільним. Як повнога влади він не може мати поряд зі собою ін. її джерела; тобто ситуація двох суверенітетів у сусп-ві має вигляд безглуздої. А неподільність суверенітету означає, що він не може одночасно належати двом особам – напр., монарху та аристократу. **Б.** послідовно розкриває ф-ції, властиві лише суверену. У такий спосіб формулюється ідея суто держ. прерогатив, на які не може зазіхати жодна ін. інстанція чи суб'єкт влади. Суверен не підкоряється велінням ін. людей та може «видавати закони підданим та відмінити їх, позбавляти сили даремні закони, замінюючи їх іншими...». Проте «абсолютна влада державців і суверенних володарів жодним чином не поширюється на закони Бога і природи».

Він виділяв два компоненти суверенітету: *зовнішній* (незалежність від іноз. влади) та *внутрішній* (обумовлену незалежністю щодо громадян). **Б.** зазначав, що єдиний спосіб «впорядкувати закони правління д-ви» полягає в тому, щоб «зібрати всі закони всіх чи найбільш відомих д-ав, порівнювати їх між собою і вивести на цій основі найкращий варіант». До цього можна додати і поставлену самим **Б.** мету – визначення «найкращого варіанту» держ. устрою. Важливого значення він надавав також аналізу форм правління, вирізняючи демократію, аристократію та монархію. Найкращою формою д-ви мислитель вважав обмежену законами монархію, у якій монарх володіє владою за власним правом. **Б.**, обґрунтовує це тим, що саме така форма правління відповідає природі суверенної влади, її єдності та неподільності.

Б. виділяв три способи походження д-ви: 1) *звичайний*: сім'я поступово перетворюється в рід; старійшини отримують владу за написаними законами; ця влада документально фіксується. Таким способом утворювалися стародавні д-ви та варварські д-ви на рубежі Стародавнього Світу та Середніх віків; 2) *шляхом укладення сусп. договору* – ідеальний, за **Б.**, спосіб, у який зазвичай формуються могутні королівства та імперії. Так з'явилися

нові д-ви в розквіт Стародавнього Світу (в Греції та в момент утворення єдиної Римської д-ви); 3) *розпад великих д-в* – спосіб, характерний для ост. періоду Старод. Світу та для середньовічної роздробленості.

За визначенням **Б.** «правильна» д-ва – це ще і д-ва, заснована на врахуванні особливостей геогр. середовища, в якій вона існує. «Мудрий правитель народу, – стверджував він, – повинен в досконалості розуміти його дух і природу, перш ніж сподіватись на успіх в змінах д-ви чи законів. Одним із найважливіших і, можливо, головних основ д-ви є пристосування її до природи громадян... до природи місця, людей і часу». **Б.** одним із перших в європ. культурі звернув увагу на особливості та самотність різних народів та д-ав в рамках світ. співт-ва.

«Д-ва є здійснення суверенною владою справедливого управління багатьма родинами і тим, що знаходиться в їх спільному володінні», – писав **Б.** «Як судно – лише безформний шматок дерева, якщо позбавити його всіх форм, таких, як борт, ніс корабля, корми, штурвала, так і д-ва – ніщо без тієї суверенної влади... Якщо продовжити уподібнення судну, то як воно може бути частково покаліченим або повністю знищеним, так і народ, хоча і зі своєю територією може бути розкиданий по всьому світу, і навіть повністю винищений...».

Таким чином, у працях **Б.** була представлена одна із головних ідей доби Відродження про сутність д-ви, її форми та способи найкращого правління. Вчення **Б.** про д-ву та її ознаки актуальне й нині, як у теорет, так і в практ. аспектах.

Літ.: Боден Ж. Метод легкого познання історії / Ж. Боден. – М.: Наука, 2000. – 412 с.; Боден Ж. Шість книг о государстве / Ж. Боден // Антология мировой политической мысли: В 5 т. – Т. 2. – М.: Изд-во АСТ, 1999. – 695с.; Туренко О. С. Аксиологічно-правовий дуалізм принципу державного суверенітету в ученні Жана Бодена / О. С. Туренко, А. С. Козлова // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. – 2010. – № 3. – С. 77-81; Bodin J. Six Books of the Commonwealth / J. Bodin – G.V.: Basil Blackwell Oxford, 2003. – 256 p. Т. Далявська

Бодрійяр Жан (фр. *Jean Baudrillard*; 27.07.1929, Реймс, Франція – 06.03.2007, Париж, Франція) – фр. філософ-постмодерніст, соціолог, культуролог, письменник і публіцист.

На світогляді **Б.** позначилися студ. заворушення 1968 р. у Франції. Здобувши вищу

освіту в ун-ті Сорбонни за спеціальністю нім. мова Упродовж 1958-1966 рр. викладав у навч. закладах Франції та Німеччині, перекладав на фр. мову робіт нім. письменників. У другій. пол. 1960-х р. його інтереси змістилися в бік соціології (під впливом робіт Р. Барта й А. Лефевра). Останній взяв **Б.** асистентом на свій ф-т в Ун-ті Париж X (Нантерр) і став його наук. керівником. Захистив дис. (1967), працював проф. соціології в Нантері (1972-1986). Наук. дир. Ін-ту соц.-екон. досліджень й інформації при Ун-ті Париж-IX Дофін (з 1986 р.). Протягом 1970-1980-х рр. багато подорожує країнами Зах. Європи і Америки. Початок успіху **Б.** у США припадає на 1980-ті рр. У 1990 р. залишив викладання, відходить від соціології як наук. дисципліни в її «класичній» формі. Згодом рідко ототожнює себе з якою-небудь конкретною дисципліною, хоча до кінця життя залишався пов'язаний із акад. колами. У період 1980-1990-х рр. оригінальні ідеї **Б.** і його роботи часто друкуються фр. і англ. мовами. Одночасно продовжує наук. діяльність читаючи лекції в ун-тах Європи, США та Австралії. До останніх днів життя **Б.** співпрацював з Ін-том дослідження соц. інновацій при Нац. центрі наук. досліджень Франції, проф. медіа та культурології у Європ. вищій школі в Саас-Фе (Швейцарія).

Основні праці: «Система речей» (1968), «Суспільство споживання» (1970), «Критика політичної економії знаку» (1972), «Символічний обмін та смерть» (1976), «Про спокусу» (1979), «Симулякри та симуляція» (1981), «Америка» (1986), «Прозорість зла» (1990), «Неможливий обмін» (1999), «Паролі. Від фрагмента до фрагмента» (2005).

Б. – один із засновників філософії постмодернізму. Провідними темами його досліджень були питання співвідношення реальності й її символ. відображення; механізми споживання, як знакової системи суч. суспва. **Б.** ввів до наук. обігу поняття «гіперреальність» і проголосив «кінець ідеології». За цією концепцією, основою гіперреальності є симуляція, коли модифікують стать, маніпулюють мораллю, шантажують безпекою, блукають потойбіч підсвідомого, тобто розростаючись об'єкт виходить за свої рамки, перестаючи бути собою. Цей стан **Б.** позначає терміном «екстаза», що ним характеризується вся суч. культура – мода (екстаза краси), симуляція (екстаза реальності), тероризм (екстаза насилля), порнографія (екстаза сексуальності) тощо. Причиною екстази філософ вважає, перш за все, засоби мас-медіа. Одиницями гіперреальності є симулякри – знаки або не самототожні феномени, що їх відсилають до

чогось іншого, а тому вони є симулятивними. **Б.** підкреслював особливу значимість логіки символ. обміну, позаяк її порушення зашкоджує «абстрактній раціоналізації» об'єктів та їх перетворенню у товар або знак. Сутність цього процесу означає планомірне редукування, зведення якісного розмаїття об'єктів обміну до єдиної форми вартості, що поєднує в собі споживчу, мінову та знакову форми, перетворюючи цю універс. форму в товар. Останні тенденції, власне, й змінили долю європ. цивілізації. Товар і знак стали ототожнюватися і підміняти один одного, руйнуючи механізми традиц. контролю смислів. Дедалі вони стають основою культури, процесом визначення технології «символ. вир-ва». **Б.** наголошує, що наприк. ХХ ст. знаки остаточно відриваються від своїх референтів і отримують повну автономність сигналів – «симулякрів», відтворюючи і транслюючи смисли, неадекватні події і факти, що не піддаються однозначній оцінці. **Б.** розвинув учення про три порядки симулякрів: копії, функціональні аналоги і власне симулякри. До третього порядку симулякрів він відносить усі сучасні феномени, включаючи гроші, громадську думку і моду. Сучасний світ – це світ промислових зразків – «симулякрів», що виробляють самі себе, функціонують за принципом символ. обміну, існують лише за умовностями свого буття й апелюють лише до своєї власної реальності. Вся інша реальність, у т. ч. істор. й політ., виявляється імплантованою в галузі медіа і характеризується надплинністю, надпровідністю, контамінацією та перенасиченістю. Головне сьогодні вже не в тому, щоб бути репрезентативним, а щоб бути долученим. Політики відчайдушно змагаються у цьому напрямку: віднині їхня участь полягає в розрахунку на спецефекти й видовища. Навіть їхня ідеологія не зачіпає наших глибинних переконань: вона або ж долучає нас, або ж не долучає. Перемагають політика-видовище та медійні профі. **Б.** зауважує, що ця хроніка лівіці з 1978 до 1984 року аналізує наш світ симуляції, де перемагає той, хто зуміє провадити гру з новими стратегіями байдужості. Саме тому суч. епоху **Б.** називав ерою гіперреальності («гіперреальною симуляцією») – надбудовою, що визначає базис, коли праця не виробляє, а соціалізує, представницькі органи влади нікого не представляють, тощо. Симулякр «перевершив історію»: він створив «маси» (замість класів) і вони «зупинили істор. процес».

Протягом останніх 20-ти рр. ХХ ст. **Б.** ставив цей діагноз постіндустр. сусп-ву та пропонував «заощадити кінець століття», тобто

безпосередньо перейти відразу на 2000 рік, оскільки він «вже відбувся».

Літ.: Бодрійяр Ж. Символічний обмін і смерть / Ж. Бодрійяр. – Львів: Кальварія, 2004. – 376 с.; Бодрійяр Ж. Божиста лівця / Ж. Бодрійяр. – Львів: Кальварія, 2007. – 128 с.; Бодрійяр Ж. Фатальні стратегії / Ж. Бодрійяр. – Львів: Кальварія, 2010. – 192 с.; Зінченко Н. О. Теорія симулякра Ж. Бодрійяра: історико-філософський аспект: автореф. дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.05 / Н. О. Зінченко; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2011. – 18 с.

Е. Афонін, Т. Новаченко

Болівар Симон (ісп. *Simon Jose Antonio de la Santisima Trinidad Bolivar y Ponce y Palacios y Blanco*, 24.07.1783, Каракас – 17.12.1830, Санта-Марта, Колумбія) – керівник нац.-визв. руху в іспан. колоніях Латин. Америки, президент Великої Колумбії (1819-1830), диктатор Перу (1824-1830), президент Болівії (1825-1830). Нац. конгресом Венесуели проголошений Визволителем (1813).

Походив із заможної креольської родини баск. походження. Його вчителями і вихователями були венесуел. просвітники С. Родрігес (1769-1854) і А. Белью (1781-1865). У молодості **Б.** багато мандрує Європою, зустрічається з європ. інтелектуалами, відвідує США. Повернувшись до Венесуели бере активну участь у діяльності антиколон. революц. хунти, під тиском очолюваного ним «Патріот. т-ва» перший Венесуел. конгрес проголосив незалежність Венесуели (1811). Після падіння першої Венесуел. республіки у Новій Гранаді (зараз Колумбія) зібрав нову армію, відвоював в іспанців Венесуелу та встановив другу республіку (1813). Проголосив незалежність від Іспанії Нової Колумбії, до складу якої входили Венесуела, Еквадор і Нова Гранада (1822), армія під проводом **Б.** визволила Перу (1824), за його ініціативою у Верх. Перу було створено Болівію (1825). Своїм декретами скасував рабство (1819), оголосив індіанців власниками общинних земель (1824). Створена **Б.** конфедерація через внутр. конфлікти і нездатність її керівників швидко розв'язати глибокі соц.-екон. проблеми жителів континенту розпалася (1829), **Б.** склав владні повноваження, планував виїхати до Європи, але помер від швидкоплинної форми туберкульозу (1830).

Основні праці: «Маніфест із Картахани» (1812), «Лист із Ямайки» (1815), «Промова в Ангостурі» (1819).

Погляди **Б.** формувалися під впливом учень Ж.-Ж. Руссо, Дж. Локка, Ш.-Л.

Монтеск'є, теорій сусп. договору та розподілу влад, принципів європ. лібералізму. **Б.** пропонував улаштувати держ. лад постколон. країн Америки спираючись на основи рим. права і досвід брит. парламентаризму. Зокрема, норми конституції Нової Колумбії передбачали вибори президента і законодавчих палат, вводили виборчу і адмін. системи. **Б.** убачав майбутнє Латин. Америки у конфедерації рівноправних д-в. Унітаризм протиставляв федералізму, прихильниками якого були представники нац. земельної олігархії. У «Маніфесті із Картахани» **Б.** наголошує: «За відсутності централізму у наших амер. д-вах вороги отримають повну перевагу; ми неминуче повернемося до жахів громад. безпорядків».

У «Листі з Ямайки» **Б.** називає колоніальне становище населення Латин. Америки «рабським»: усім, незалежно від раси і соц. стану, метрополія відвела роль рабів, зобов'язаних «примусити природу приносити плоди, необхідні їхнім господарям». Звідси культивування колонізаторами рабського світогляду. **Б.** наголошує, що система панування, створена в Америці Іспанією, була гіршою за всі відомі форми тиранії.

«На амер. народ одягли потрійне ярмо – невігластва, тиранії та пороку, і тому ми не могли отримати ні знань, ні умінь, ні чеснот», – констатує **Б.** у «Промові в Ангостурі», закликаючи народи континенту здолати у собі звичку коритися. У «Промові...» він заговорює тему свободи: мало здолати тиранію, необхідно уміти користуватися свободою. Народам Латин. Америки слід спочатку засвоїти дух свободи привити його, бо скачок від залежності до волі неможливий, якщо народ не готовий до цього. «Якщо зіпсований народ досягне волі, він дуже скоро знову її втрачить, марними будуть спроби переконати його, що щастя у добрих учинках, що панування законів значно сильніше за панування тиранів, бо закони стійкіші і все має підпорядковуватися їхній благодійній суворості; що добрі звичаї, а не сила є стовпами законів; що творити справедливий суд означає створювати саму свободу». Але для набуття свободи недостатньо перейняти європ. конституції, закони, звичаї та традиції. Згідно з **Б.**, закони «мають бути народжені тим народом, який їх виконуватиме». Це робить **Б.** ідейним попередником «філософії латиноамер. сутності» і політ. вчень про «третій шлях».

Особливе місце у його творчості посідає тема досягнення політ. і соц. рівності. «Закони виправляють відмінності між людьми, – йдеться у «Промові в Ангостурі». – Вони

надають індивіду місце у сусп-ві, щоб освіта, ремесло, мистецтво, служба й уміння дали йому справжню рівність, соц. і політ. Це дійсно гідна справа – об'єднання в одній д-ві великої кількості людей усіх прошарків задля процвітання роду людського».

Постать **Б.** до сьогодні залишається найпопулярнішою в Латин. Америці. Його ім'я лягло в основу назви д-ви Болівія, кількох міст в Латин. Америці, ім'я **Б.** носить ун-т у Каракасі, аеропорт у Гуаякілі (Еквадор), нац. валюта Венесуели, спорт. команди (зокрема, найтитлований футбольний клуб Болівії) тощо. За внесок у свободу, незалежність і гідність народів під егідою ЮНЕСКО та уряду Венесуели засновано Міжнар. премію ім. **Б.** (із 1983 р.). Кол. президент Венесуели У. Чавес (1954-2013) поклав ідеї **Б.** в основу концепції «боліваріанського соціалізму».

Літ.: Боливар С. Избранные произведения. 1812-1830 / С. Боливар. – М.: Наука, 1983. – 280 с.; Гусев В. И. Горизонты свободы: Повесть о Симоне Боливаре / В. И. Гусев. – М.: Политиздат, 1972. – 383 с.; Колесов М. С. От Симона Боливара до Эрнесто Че Гевары. Записки о Латиноамериканской революции / М. С. Колесов. – К.: Український центр духовної культури, 2007. – 400 с.; Лазарев М. И. Правовые воззрения Симона Боливара. Очерк / М. И. Лазарев. – М.: 2001. – 49 с.; Шемякин Я. Г. Латинская Америка: традиции и современность / Я. Г. Шемякин. – М.: Наука, 1987. – 192 с. Ю. Омельченко

Бональд Луї Габрієль Амбруаз (фр. *Louis Gabriel Ambroise de Bonald*; 02.10.1754, Мійо, Франція – 23.11.1840, Мійо, Франція) – фр. філософ, політ. періоду Реставрації, представник консерватизму XIX ст. Народився в дворянській родині, отримав класичну освіту. 1785 р. – початок політ. кар'єри на посаді мера міста Мійо. 1791 р. – емігрує за кордон у Німеччину (1799 р. – повернення). Спочатку прихильний до політ. курсу Наполеона, згодом розчаровується, і підтримує монархістів. Член палати депутатів (з 1814), член Фр. Академії (з 1816), міністр (з 1822), пер (із 1823). Останню свою працю видав у 1827 р. 1830 р. – кінець політ. кар'єри, вигнаний із палати перів.

Основні праці: «Теорія політичної і релігійної влади в громадянському суспільстві» (1796), «Досвід аналізу природних законів соціального устрою» (1800), «Про розлучення» (1801), «Закони первісного суспільства, розглянуті в недавні часи за допомогою одного тільки світла розуму» (1802).

Б. пропонує теорію ідей, згідно із якою ідеї є божественні, відомі всім, але здатні проявитися у свідомості за допомогою освіти. Мова, за цією логікою, це механізм розкриття ідей та Бога, трансцендентний вираз Бога. Однією з вічних ідей є ідея сусп-ва та д-ви. **Б.** був послідовним критиком лібер. поглядів, різко виступав проти Фр. Революції. Ідея народного суверенітету, народу як джерела влади є абсурдною, позаяк вона приписує владу індивідам, хоча вона належить Богу. **Б.** наголошував, що в світі є три складові: причина – знаряддя – наслідок. У світі соціальному ця триада має таку модифікацію: влада – слуга – підданий. У д-ві влада – верховний правитель, слуги – дворянство, піддані – народ. Таку триєдину схему **Б.** пропонує і для сім'ї: чоловік (влада) – дружина (слуга) – діти (піддані). Індивіди за цією схемою не володіють правами та не є творцями сусп-ва, а сусп-во конститує індивідів, які мають лише набір обов'язків стосовно сусп-ва, існують в ньому і для нього. Д-ва – це складний механізм, що черпає свою енергію з минулого, з традицій. Суть критики **Б.** Вел. Фр. Революції полягає саме в тому, що вона знехтувала традиціями, спробувала розпочати буд-во д-ви з чистого аркуша, що є неприпустимим. Революції протистоять система традицій, релігія, абс. монархія, пагірарх. сім'я. Д-ва засновується на теократ. принципі, держ. владі слід обов'язково підкорятись. Опираючись на теократичні уявлення **Б.** виправдовував рабство. З єдиної віри виростає порядок, що спонукає до формування єдиної сильної влади та зміцнення всього суспіл. організму. Суть порядку – в ієрархії. Позаяк ієрархія існує на небі, то мусить існувати на землі, реалізується в сім'ї та в д-ві, найповніше – у монархії. **Б.** стверджує, що природня для людей влада – монархія.

Б. розрізняє закон як божественну волю і закон як людське право. Реліг. закони – правила взаємовідносин людини і Бога, політ. закони – правила взаємовідносин між людьми. Закон як Божественну волю **Б.** трактує як природній закон, що спільний для всіх живих істот і первинний відносно позитивних людських законів. Характеристиками людського закону є частковість, вторинність, наслідковий характер, позаяк вони повинні бути наслідками основного природного закону. Всі народи, в яких місцеві закони не відповідають або далекі від природного закону, які допускають порушення цього закону (ідолопоклонство, полігамія, зловживання правом війни) не є цивілізованими, не дивлячись на рівень розвитку культури, науки, торгівлі. Закон – це

є воля та думка влади. Вираження цієї думки, декларація волі є таким чином словом влади. Легітимність людських дій полягає у їх відповідності заг. природному закону, легальність – у відповідності місц. позит. законам. Легітимність є абс. добром і необхідністю, легальність – це відносно добро, корисність. Тому найкращий для сусп-ва стан – поєднання легітимності із легальністю.

Літ.: Гарбузов В. Н. Консерватизм: ценности, идеи, политика / В. Н. Гарбузов // Метаморфозы истории. – 1997. – № 1. – С. 136-162; Сидорова Л. П. В мире консерватизма: идеи, политика, люди: межвузовский сб. науч. трудов / Л. П. Сидорова. – Пермь: Пермский гос. ун-т, 2006. – 208 с.; Фадеева Т. М. У истоков идеологии европейского консерватизма / Т. М. Фадеева // Новая и новейшая история. – 1992. – № 6. – С. 57-76; Louis De Bonald. On divorce / [translated by N. Davidson]. – NY: Transaction Publishers, 2013. – 204 p.; Louis De Bonald. The True and Only Wealth of Nations: Essays on Family, Economy and Society. – Ave Maria: Sapientia Press of Ave Maria University, 2006. – 176 p.

С. Орлов

Бончковський Владзімеж (польс. *Włodzimierz Bączkowski*; 26.03.1905, невід. залізн. станція поблизу оз. Байкал, Рос. імперія – 19.08.2000, Вашингтон, США) – визначний польс. політик, політолог, аналітик. Один зі засновників советології. Народився у сім'ї польс. засланиця, у 1925 р. репатріювався до Польщі, навчався у Варшав. ун-ті. Очолював Орієнталістичне коло молодих та Т-во ім. П. Скарги, співпрацював у Ін-ті нац. справ та у Сх. ін-ті у Варшаві. Редагував «Wschód-Orient» (1930), «Biuletyn Polsko-Ukraiński» (1932–1938), «Problemy Europy Wschodniej» (1939) та «The Eastern Quarterly» (1948–1952). Під час Др. світ. війни **Б.** через Румунію перебрався до Палестини, з 1955 р. – у США, працював у біб-ці Конгресу. Аналіт. робота на амер. спецслужби вплинула на припинення його публікацій з др. пол. 1950-х рр.

Основні праці: «Ми не є українофілами» (1935), «Грюнвальд чи Пилявіці?» (1938), «Росія вчора і сьогодні» (1946), «Українська справа» (1952), «Про східні проблеми Польщі» (2000).

Політ. думка **Б.** концентрувалася навколо міжнар. аспектів гарантування безпеки Польщі і регіону Центр.-Сх. Європи. Наприк. 1930-х років **Б.** виділив кілька основопол. тенденцій тогочасного світу: націократія, розпад багатонац. імперій, перехід до націон. д-в, криза марксизму та соціалізму, падіння

авторитету Ліги Націй та зміщення важливих міжнар. центрів прийняття рішень із Європи на Схід. **Б.** вбачав загрозу регіонові Центр.-Сх. Європи з боку СРСР та Німеччини. Методом гарантування безпеки вважав створення вел. антимоск. фронту поневолених народів, який може повернути геополіт. рівновагу та створити тил для боротьби з відродженим мілітаризмом Німеччини.

Б. вважався одним із основних ідеологів прометеїзму – політ. концепції, спрямованої на підтримку визвольних рухів нерос. народів СРСР. Нормалізація польс.-укр. відносин всередині Другої Речіпосполитої та підтримка незалежних д-в на розвалинах СРСР розглядалися як засіб для визволення Польщі «з тісноти нім.-рос. коридору». **Б.** стверджував, що польс. політика на сході має вплив на позицію д-ви на заході. **Б.** порівнював Польщу періоду Грюнвальду і Пилявіць. В основі перемоги під Грюнвальдом було об'єднання народів, які були сх. сусідами поляків, з метою протистояння нім. агресії. І навпаки, поразка під Пилявцями була результатом помилок польс. сх. політики. Критичний аналіз польс. політики періоду Першої Речіпосполитої привів його до висновку, що основні помилки Варшавою було зроблено на сході. Польща не зуміла проводити розумної політики щодо України і дала можливість Росії приєднати Україну до себе, різко порушивши баланс сил у міжнар. відносинах на сході Європи. Виходом із ситуації **Б.** пропонував проведення політики *divide bez impera*, – тобто Польща повинна підтримувати розкол СРСР на нац. д-ви і не прагнути керувати на територіях, які відійдуть від Москви у результаті дезинтеграції. У польс. інтересах є підтримка укр. сепаратизму та формування з етногр. маси укр. народу. На переконання **Б.**, постання України, поєднане з визволенням Кавказу та ін. народів – це створення на сході системи держ. організмів, які взаємно нейтралізують себе і цим розв'язують для Польщі проблему безпеки її сх. кордону. **Б.** стверджував, що Польща повинна боротися не з українцями та білорусами, а з Росією і Німеччиною. Одним із основоположних каменів польс. великодержавності є незалежність України, яка відкриває шлях до визволення інших народів СРСР. Застосування цивіліз. методології А. Дж. Тойнбі дало підстави **Б.** вбачати основу польс.-укр. конфлікту у цивілізац. відмінностях. Він стверджував, що Україна прийняла християнство візант. зразка, яке перебувало на стадії занепаду, тоді як до Польщі християнство прийшло у формі більш динамічного католицизму. Позаяк Захід рухався до Украї-

ни за посередництвом Польщі, Україна старалася його відкинути. Якщо б Захід проникав в Україну у вигляді міжнар. католицизму, Україна стала б типово зах. католицькою д-вою.

Після завершення Др. світ. війни гарантування безпеки народів Центр.-Сх. Європи **Б.** вбачав у створенні федерації країн Міжмор'я, розміщених між Адріатичним, Балтійським і Чорним морем. Зразком для цього пропонував ягеллонську Польщу, яка зуміла протистояти рос. політиці «прорубування вікна в Європу» та нім. «Drang nach Osten».

Б. став одним із основоположників совелогії як наук. напрямку, покликаного аналізувати сукупність явищ і трендів у СРСР. Основними рисами радян. системи він вважав поєднання рос. імперіалізму, комуніст. ідеї, тоталітаризму, русифікації, використання церкви як інструменту д-ви та застосування макіавеллізму у зовн. політиці. За спостереженнями **Б.**, рос. культура є европ. за формою і азійською за своєю суттю. **Б.** порівнював Росію з перегрітим котлом, готовим вибухнути кожної хвилини, але стримуваного міцними обручами рос. державності. Внаслідок цього для рос. культури притаманні полярно протилежні явища – «прагнення рос. душі до необмеженої свободи і необмежена неволя людини (...) поєднання націоналізму з інтернаціоналізмом, співпраця найбільш безбожної в історії людства д-ви з церк. орг-цією, об'єднання зміцнілої після перемоги над Німеччиною віри у основи марксистсько-ленінізму зі щораз сміливішою відбудовою рос. традиції». Фундаментом рос. загарбництва вважав екстенсивний характер госп-ва, яке вимагало постійного поповнення. Нац. політика СРСР полягала у формальному проголошенні принципів самовизначення і федералізму при факт. прагненні до гомогенізації багатонац. імперії та формування однотипного за культурою, мовою і держ. ідеалами рос. (чи радян.) народу. Структуру радян. імперії **Б.** запропонував у вигляді трьох концентричних сфер: істор. ядро, території, які повністю проковтнуті і зрусифіковані, та пізніші терит. здобутки.

Політ. теорії і концепції **Б.** стали методолог. базою досліджень ін. польськ. та амер. політологів, совелогів і геополітиків.

Літ.: Бончковський В. Українська справа // Простір свободи. – К.: Критика, 2005. – С. 119-148; Бончковський В. Ми не є українофілами // Ми не є українофілами. Польська політична думка про Україну і українців: Антологія текстів / За ред. П. Коваля, Я. Олдаковського, М. Зухняк. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. – С. 145-150; Генік М.А. Польсько-українське примирення

у політичній думці Владзімежа Бончковського // Гілея. – 2011. – № 4 (46). – С. 599-605; Bączkowski W. Nie jesteśmy ukrajinofilami // Nie jesteśmy ukrajinofilami. Antologia tekstów / Pod red. P.Kowala, J.Oldakowskiego, M.Zuchniak. – Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej, 2002. – S. 141-146; Bączkowski W. O wschodnich problemach Polski. Wybór pism. – Kraków: Ośrodek myśli politycznej, 2000. – 225 s.

М. Генік

Борецький Іван, чернець ім'я Йов (р.н. невід., ймовірно 70-ті рр. XVI ст., м. Бірчі на Перемишльщині – 12 (02).03.1631, Київ) – укр. церк., політ. і культ.-освіт. діяч, митрополит Київ., Галиц. і всієї Русі (1620-1631), педагог, ректор Львів. брат. шк., перший ректор Київ. брат. шк., полеміст, письменник. Духов. та політ. наставник П. Могили. Народився у сім'ї дрібного укр. шляхтича. Де саме здобув освіту, невідомо, припускають, що у Львів. брат. шк., але зважаючи на блискуче знання латини, яка на той час там не викладалася, найбільш вірогідним є навчання в Острозькій акад., а після неї – у Краків. ун-ті. Викладач латин. і грец. мов Львів. брат. шк. (1604), ректор (1604-1605), священник Київ. Воскресенської церкви на Подолі, де заснував парафіяльну школу (1610-1615). Входив до вченого гуртка архимандрита Києво-Печерської Лаври Є. Плетенецького.

Один із організаторів і перший ректор Київ. брат. шк. (1615-1618). Разом із дружиною прийняв чернечий постриг під ім'ям Іова і став ігуменом Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря (1619). 1620 р. **Б.** (за підтримки своїх політ. союзників – запороз. козаків) відновив за благословенням патріарха Єрусалим. Теофана III укр. правосл. ієрархію, яка після Берестейської унії 1596 р. була замінена греко-католицькою. Став першим по її відновленні митрополитом Київським, Галицьким і всієї Русі і був ним до смерті.

Основи праці: **Б.** приписується авторство антиунійного та антикатолич. полемічного твору «Пересторога» (1605-1606), «Протестація» (1621), «Юстифікація» (1622).

Б. займав антиуніатську, але загалом толерантну щодо католич. позицію, розуміючи, що після Берестейського собору почалися масові гоніння й розвиток правосл. культури на західноукр. землях на даному етапі ускладнюється.

У творі «Пересторога», крім переказу подій 1590-х рр., пов'язаних із реліг. боротьбою в Україні, **Б.** висловлює думку про причини, що довели Русь до «такої загибелі»: протягом довгого часу Україна не мала «шкіл посполитих», тобто народних.

У меморіалах Протестація» й «Юстифікація» обороняє православну ієрархію. У «Протестації» гостро засуджував церк. унію та реліг. утиски православних Речі Посполитої, героїзував запороз. козацтво. **Б.** доводив, що козаччина є спадкоємицею «тої старої Русі», старих рус. князів, що козаки – це дійсні лицарі Христа, що віра й спасіння душ православних – це провідна мета їхніх подвигів. Як перекладач брав участь у підготовці до друку фундамент. богослужб. кн. «Анфологон», виданої Лавр. друкарнею (1619). Посідаючи Київ. правосл. митрополічу кафедру, сприяв книговиданню, зокрема, за його підтримки діяли друкарні Т. Вербицького та С. Соболя (1628-1630).

Прихильник не конфесійної, а широкої народ. освіти. Послідовно виступав за її демократизацію, всестановість і за рівність у навчанні. У статут Луцької брат. шк., вписана теза, що стала провідною в брат. шк. України: «Багаті над убогими в школі нічим вищі не мають бути, лише самою наукою». **Б.** вважав, що саме освіта визначає місце людини в сусп-ві й спроможна змінити сусп-во. В умовах посиленого наступу на Україну Речі Посполитої **Б.** гуртує до опору українців, збирає на наради світських і духовних православних, виступає на козац. радах (заслужив славу «козац. митрополита»). Доводить, що українці мають істор. права на власну вітчизну й церкву.

Розраховуючи на підтримку одновірної Рос. д-ви в боротьбі правосл. населення України й Білорусі проти реліг. утисків, **Б.** 1624 р. послав до рос. царя Михайла Федоровича посольство на чолі з луцьким єпископом І. Борисовичем із чолобитною про надання допомоги правосл. населенню України та про приєднання України-Русі до Москов. д-ви. Але царський уряд відхилив цю пропозицію, бо Москов. д-ва, ослаблена недавною моск.-польс. війною, не була спроможна вести війну проти Польщі. Хоча дипломат. місія зазнала невдачі, **Б.** продовжував підтримувати політ. контакти з Рос. д-вою. Одночасно **Б.** шукав шляхів порозуміння між українцями православними й українцями католиками та греко-католиками. Виступав за зміцнення політ. і культ. зв'язків України, Білорусії та Московії. Ставши митрополитом, допомагав Київ. братству в придбанні деяких маєтностей на утримання школи. Добився королівської грамоти (19.02.1629), за якою Київ. братство було визнане й затвержене Річчю Посполитою, і «що б вони своїм накладом не побудували, то на вічні часи».

Б. відстоював права та свободу правосл. церкви. Голов. заслугою **Б.** було відновлення

Київ. митрополії, що стала центром консолідації та розвитку дух. сил на укр.-білорус. землях, які в першій пол. XVII ст. належали Речі Посполитій. Прихильник радик. методів розв'язання правосл.-унійних суперечностей. У цій боротьбі прагнув заручитися політ. підтримкою чільних представників протестант. опозиції Великого князівства Литовського. Пізніше (1628-1629) **Б.** став схилитися до об'єднання правосл. та унійної церков, проте подібним намірам перешкодила безкомпромісна правосл. позиція представників Війська Запорозького.

Помираючи, **Б.** передав опіку над освітніми справами П. Могилі. Похований **Б.**, за його заповітом, «...при церкві святого Архистратига Михаїла над Києвом» Михайл. Золотоверхого монастиря, що був на той час резиденцією митрополита. Помісний Собор 2008 р. Укр. Правосл. Церкви Київ. патріархату в зв'язку з 1020-літтям Хрещення Київ. Руси-України, благословив приєднати святителя Йова, Митрополита Київ. і всієї Русі до лику святих для заг. церк. шанування та занести його ім'я у правосл. церк. календар.

Лит.: Гайдай Л. І. Історія України в особах, термінах, назвах і поняттях: від найдавніших часів до Хмельниччини: навч. посібник-коментар / Л. І. Гайдай. – Луцьк: Вежа, 2000. – 437 с.; Києво-Могилянська академія в іменах, XVII-XVIII ст.: енциклопедія / [наук. ред., упоряд. З. І. Хижняк; відп. ред. В. С. Брюховецький]. – К.: «КМ Академія», 2001. – 734 с. – С. 80-81; Народжені Україною: меморіальний альманах: У 2 т. / гол. ред. О. Онопрієнко. – К.: Євроімідж, 2002. – Т. 1: А. – К. – 896 с. – С. 240-241; Українська педагогіка в персоналіях – XIX століття: навч. посіб. у 2-х кн. / За ред. О. В. Сухомлинської. – К.: Либідь, 2005. – Кн. 1.: X-XIX ст. – 624 с. – С. 70 – 73.

О. Докаш

Бочковський Ольгерд-Іпполіт (чес. *Hypolit Olgerd Boczkowski*; 01.03.1885, ст. Долинська, Херсон. губернія (нині Кіровоградська обл.) – 9.11.1939, Прага) – чесько-укр. соціолог, етнолог, політ. і громад. діяч. Походив із родини службовця залізниці. Батько Аполон Бочковський мав польс. коріння, мати Анна Расцька – литов. Самоідентифікував себе як українця. Навчався у Єлисаветград. земському реальному училищі та на екон. відділенні Петербурзького політехн. та Петербурзького лісного ін-тів. Член УСДРП. З 1905 р. – в еміграції в Чехії. Секретар укр. дип. місії у Празі (1918-1923). Згодом проф. Укр. госп. академії в Подєбрадах та викл. соціології та націології в Укр. вільному ун-ті

в Празі. Багато часу приділяв громад.-освіт. діяльності, виступаючи з публ. лекціями у рамках співпраці із празьким Укр. республ.-демокр. клубом, навколо якого гуртувалася укр. діаспора. Очоловав створений для організації допомоги голодуючим в Україні «Голодовий комітет» (1933). Написав «Одвертого листа» до голови фр. сенату Е. Ерріо, який заперечував існування голоду в Україні. Аргументовано критикував його позицію, доводячи дійсну мету штучного голоду як боротьбу більшовиків з укр. населенням та спосіб винищення селянства. «Щоб почути справжній голос укр. народу, – зауважував Б., – ви повинні були б об'їхати та побачити вимираючі села України».

Основні праці: «Поневолені народи царської імперії, їх національне відродження та автономне прямування» (1916), «Національна справа» (1918), «Націологія і націографія» (1923), «Боротьба народів за національне визволення» (1932), «Вступ до націології» (1934), «Наука про націю та її життя» (1939). Є автором понад 500 наук. праць про націон. питання.

Б. – один із провідних європ. фахівців із теорії нації та нац. відносин. Вважав націю сусп. фактом, що відіграє в суч. громад. житті людства таку ж роль як д-ва, або релігія. Методолог. основою для обґрунтування націологічної концепції **Б.** була теорія соц. солідарності Е. Дюркгейма та теорія спілки та спільності Ф. Тонніса. Гол. ознакою нації вважав духовну спільність, що ґрунтується на націон. свідомості. Осн. елемент нац. самоідентифікації для **Б.** – мова. Започаткував новий напрям наук. досліджень – *націологію*, ввів у науковий обіг поняття «етнополітика». Завданням націології вважав всебічне з'ясування сутності нації наук. методом. Під етнополітикою (яку називав – етно-націо-політикою) **Б.** розумів дисципліну, що вивчає взаємини між нацією та д-вою, досліджує питання нації в політ. аспекті. Завдання етно-націо-політики – класифікація націй і д-в із точки зору нац. складу існуючих та бажаних політ. формацій. Тому етнополітика, на думку **Б.**, має окреслити тенденції та перспективи націо-держ. взаємин. До предметного поля етнополітології **Б.** зараховував також питання соборності як у нац., так і у держ. аспектах. Значну увагу **Б.** приділяв проблемам асиміляції як з точки зору соціології, так і націології, звертаючи особливу увагу на неспроможність примусової асиміляції, яку політ. та адмін. засобами здійснює д-ва. Примусова асиміляція – політ. анахронізм, вона руйнує підвалини д-ви, яка до неї вдається, та гартує сили

переслідуваного народу. Окрему увагу **Б.** приділяв співвідношенню д-ви та партії. Він гостро критикував тенденції звести сутність нації до однієї політ. партії, зазначаючи, що диктатура комуніст. партії в СРСР призвела до трактування та розв'язання нац. питання у класовому, а не нац. аспекті, на шляхах держ. централізму. Тенденція опанування всією нацією одною партією була притаманна і гітлерівській Німеччині, де була проголошена «тотальність» нації. Привілейованою стала каста партійних членів супроти «членів народу», громадян ін. каст. В Італії здійснено ідеал післявоєнного націоналізму, що визначає тезу «нація понад усе», нація – це політ. моноліт. Сізіфою працею, вважає **Б.**, є спроби повернення нації до стану політ. аморфності первісної соціогенези з праєтногенетичної доби. **Б.** вважав, що нац. ідея може народитися лише під знаком демократії, саме під її захистом повстали й розвинулися нац. рухи в Європі. Демократія сприяла нац. пробудженню й відродженню істор. приспаних або забутих народів. Вивчаючи історію укр. націоналізму, **Б.** розрізняє демокр. націоналізм, який називає романтичним напрямком, пов'язаним із тим, що нація є легітимною дитиною демократії. Цей гуманіст. націоналізм визначав істор. покликання нації. Іншим є т.зв. паннаціоналізм Донцова, який, на думку **Б.**, є антираціональним, еkleктичним заклик до війни всіх проти всіх. Панняціоналізм є антитезою націократії, яка має можливість вирішити нац. проблему, створивши умови для співжиття та співпраці всіх народів. Усе життя **Б.** залишався вірним своїй життєвій настанові: «Любіть і працюйте для України!», залишивши по собі глибоке істор.-філос. осмислення світового та укр. націотворчого процесу.

Літ.: Бочковський О. І. Вступ до націології. – Мюнхен, 1991-1992. – 338 с.; Каневська І. О. Громадсько-політична та наукова діяльність Ольгерда Бочковського в еміграції (1905-1939): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Каневська І. О.; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2009. – 19 с.; Потульніцький В. А. Теорія української політології. – К.: Либідь, 1993. – 192 с.; Римаренко Ю. Бочковський О. І. // Світова та вітчизняна етнодержавницька думка (У персоналіях) / Авт. кол. (Ю. Римаренко, А. Філонов). – К. – Донецьк: Донеччина, 1997. – 320 с. – С. 53-55.

І. Оніщенко

Брайс Джеймс, віконт (англ. *James Bryce*, 10.05.1838, Белфаст, граф. Антрім, Ірландія – 22.01.1922, Сідмоут, граф. Девон, Англія,

Великобританія) – брит. юрист, історик, політик. Навчався в ун-тах Глазго, Гайдельберга й Оксфорда (Трінті-колл.). Член ліберал. партії. З 1870 р. – проф. права в Оуенс-колл. Манчестера (до 1875 р.) і корол. проф. цив. права в ун-ті Оксфорда (до 1893 р.). Засн. і керівн. англо-вірм. т-ва (1876). Член палат громад (1880-1906) і лордів (з 1914 р.). Заст. держ. секретаря із закорд. справ (1885-1886). Канцлер герц. Ланкастера (1892-1894). Президент Брит. ради торгівлі (1894-1895). Гол. секретар Ірландії (1905-1907). Посол Великобританії у США (1907-1913). Член Корол. т-ва (акад. наук) (з 1894 р.) і гол. Брит. акад. (гуманіт. і соц. наук) (1913-1917). Член Міжнар. суду в Гаазі. Через участь у семінарі присвяченому «Демократії в Америці» А. де Токвіля в ун-ті ім. Дж. Хопкінса Б. доклався до формування критичного мислення слухачів семінару – філософа Дж. Дюї та одного з класика політ. науки – В. Вільсона (Г. МакДавел).

Основні праці: «Священна Римська імперія германської нації» (1864), «Закавказзя і Арарат» (1877), «Американська співдружність» (1888), «Становище вірмен у Османській імперії: Синя книга» (1915-1916), «Сучасні демократії» (1921).

Праці Б. присвячені двом осн. проблематикам – імперській і демократичній. Зокрема, першу він розглядає у роботах про Священну Рим. імперію, порівняльному аналізі Рим. і Брит. імперій («Дослідження з історії і права»), як з т. з. фундамент. питань – розуміння природи суверенітету, теорії покори, природ. права, так і прикл. – відмінностей правотворення, поширення їх права на планеті, зокрема, на брит. колонії (в Америці та Індії), жорсткості їх неписаних конституцій, впливу на останні політ. тенденцій – доцентрових і відцентрових, порівн. статусу метрополій в імперіях, умов їх експансії, характеру силових структур, адміністрації, оподаткування, буд-ва інфраструктури, забезпечення порядку та безпеки.

Другу проблему Б. розглядає в працях про демократії поч. ХХ ст. (Францію, Швейцарію, Канаду, США, Австралію і Нову Зеландію) та, особливо, про США («Американська співдружність»). Пов'язує обидві проблематики розгляд Б. самоврядних територій Брит. імперії – Австралії, Півд. Африки і минулого конституції США. Як відзначає Г. МакДавел, в останній праці – клас. для істор. амер. і брит. емпір. політ. науки, не було ні глибини теорет. аналізу, притаманної А. де Токвілю, ні цілей, які міг ставити її прихильник і засновник, такий як А. Гамільтон, але Б. зробив «мистецьке фото» «виняткової» д-ви, якій симпа-

тизував, «у всій її красі». У ній він із позиції історика та юриста-конституційника копітко розглянув політ. ін-ти цієї д-ви, порівнявши свої дані із спостереженнями А. де Токвіля за шістдесят років до того – уникаючи дедукції і спекуляцій, моральних міркувань про демократію, характерних для філос. політ., обмежуючись виключно фактами, як літописець чи репортер. Порівняно із «за визначенням ненауковим» А. де Токвілем, особливу увагу Б. приділив органам влади – держ. (структурі та функціям нац. уряду) і муніцип., а також політ. партіям.

Критикуючи «Про демократію в Америці» Б. відзначав, що вона володіє «рідкісними літературними достоїнствами», є «мистецькою моделлю і скарбницею етичних максим», «одним з небагатьох трактатів з філос. політ., які піднялись до рівня класичних». Її автор був «особливо точним і проникливим європ. філософом». Однак, Б. бачив за автором трактату наступні недоліки: «Про демократію...» – це не об'єкт. наук. політ. дослідження, а повчання, пройняте сильними, хоча й ретельно пригнічуваними почуттями; факти, які наводив фр. філософ, швидше були ілюстраціями його висновків, а не їх джерелами; деякі з них – малозначні, деякі – перехідні, а значення деяких – маліє з часом, незважаючи на те, що їх автор прагнув будувати на них величні споруди висновків, спекуляцій і передбачень; окремі його твердження справедливі для демократії загалом, але не амер., а деякі – навпаки; імпліцитне порівняння Франції та США, зроблене в роботі змусило А. де Токвіля розглядати амер. народ як новий і самобутній, не побачивши його схожості з англ. народом. Хоча, стверджує Б., американці – це англійці, модифіковані їх колон. минулим і формою уряду. Однак їх ментальні звички, такі як: прихований консерватизм, відраза до розваг на користь комфорту, комерц. завзяття і схильність до комерц. бачення всіх справ зближують американця із представником англ. середнього класу і не має нічого спільного з демокр. формою амер. уряду, стверджував Б.

Б. підтвердив, що і наприкінці ХІХ ст. США надавали індивіду величезну свободу, матеріальні та соц. переваги і захищали його діяльність. Опорою цієї демократії, як і за часів А. де Токвіля, залишались: місц. самоврядування, соц. рівність, республік. політ. ін-ти і широко поширена освіта. При цьому, за Б., гол. із чинників, які підтримують демократію залишався характер народу, навченого досвідом свободи та релігії, тоді як ін-ти й матер. умови для підтримання демократії у США були друго- і третьорядними.

Б. також показав зміну раннього егалітаризму в освіті та статках глибокою нерівністю. Водночас **Б.** відзначив, що з передбачень А. де Токвіля не справдилися наступні: тиранія більшості так і не змогла істотно вразити особистість; роль і повноваження Союзу щодо штатів зросли, як і патріотизм окремого американця, який став відданим США, а не їх складовим; конституції та законод. збори штатів втратили значення, порівняно із федер. конституцією і Конгресом; зростання повноважень президента та впливу федер. законодавства на бізнес.

Водночас **Б.** відзначив, що А. де Токвіль не зміг описати соц. явища, які існували за його часів, але виявили себе вже за життя **Б.**: появу парт. орг-цій в окремих штатах (Нью-Йорк), підйом аболіціонізму (після появи 1833 р. Нац. т-ва із боротьби з рабством), розвиток амер. літ-ри (Р. Емерсоном, Г. Торо та ін.), яка вплинула на характер і мислення нації; вплив плутократії на законотворення й управління. **Б.** також вказав чинники, які істотно вплинули на політ. США, появу яких А де Токвіль передбачити не міг: приєднання до США територій Півн. Мексики і Техасу, громад. війну, масові ірл. й нім. емігр., буд-во трансконтинент. залізниць, прокладення трансокеан. кабелів і пароплавних маршрутів, формування корпорацій і появу мегаполісів.

У свою чергу Г. МакДавел зазначає, що «Америк. співдружність» також не відповідає наук. стандарту, який **Б.** встановив для себе. Це, зокрема, опора переважно на бесіди з представниками певного (ліберал.) соц. середовища США при зборі первинної інформації – держ. службовців, працівників ун-тів та елітних ж-лів, членів клубів лібералів-реформаторів сх. узбережжя, таких як Т. Рузвельт, В. Вільсон, Ф. Гудноу, А. Седжвік, К. Шурц, О. Голмз. Ця робота за лордом Ектоном була скерована до позаістор. розуму. Окрім того, переважаність «Америк. співдружності» дрібними фактами, які її автор відмовлявся оновлювати з кожним новим перевид. швидко зробила її «трактатом свого часу», в якому швидко зростала прірва між фактажем і баченням **Б.** амер. демократії.

Лім.: Bryce J. The American Commonwealth: Vol. 2 / Viscount James Bryce; an Intro. Gary L. McDowell. – Indianapolis: Liberty Fund, 1995; Bryce J. The Holy Roman Empire / Viscount James Bryce. – 3rd ed., rev. – L.: Macmillan, 1871. Bryce J. Modern Democracies: 2 vols. / Viscount James Bryce; New York: Macmillan, 1921.

Ю. Тишукун

Брайсон Валері (англ. *Valerie Bryson*; 27.05.1948, Лондон, Великобританія) – брит. політолог, проф. політики Ун-ту Хаддерсфілд. Б. – бакалавр Ун-ту Кента в Кентербері (1969), у ньому ж у 1973 р. отримала ступінь д-ра філософії (дис. «Визначення і етіологія революції»). У 70-80-х рр. досліджувала і викладала питання політ. теорії та політ. соціології у низці брит. ун-тів: Лондон. міській політехніці, Манчестер. політехніці, ун-тах Манчестера, Ліверпуля, Бредфорда, Відкритому ун-ті (Open University). З 1992 р. **Б.** постійно працює в Ун-ті Хаддерсфілд (Зах. Йоркшир, Англія), з 2002 р. на посаді проф. політики. У 2006-2008 рр. **Б.** засн. і дир. Центру демократії та управління при Ун-ті Хаддерсфілд. Координатор (із Дж. Блакелей) серії конф. із політ. теорії. У 2010 р. **Б.** призначена почесним проф. ун-ту Хаддерсфілд та отримала пенсійне утримання від цього ж ун-ту. Сфера наук. інтересів **Б.** – політ. теорія фемінізму, марксизм, жінки та політика, політика часу.

Основні праці: «Сучасні політичні концепти» (2002, у співавт. із Дж. Блакелей), «Політична теорія фемінізму: вступ» (2003), «Гендер і політика часу: феміністична теорія і сучасні дебати» (2007).

Теорет. позицію **Б.** найпростіше визначити, як *марксистський фемінізм*, де ідеї К. Маркса інтерпретуються як призма для аналізу постійного саморозвитку сусп-ва, його темпоральної (часової) природи. Капіталіст. сусп-во, породжує різні обмеження, а з іншого воно завжди створює нові можливості для свободи. Марксизм, у розумінні **Б.** – спосіб *критичного погляду на сусп-во*, спосіб критичного мислення: «Марксизм поза сумнівом, комплексна теорія, хоча, відкриваючи для фемінізму можливості нових горизонтів, він не є чимось типу «сховища» з якого за бажанням можуть бути витягнуті готові відповіді. Розроблені Марксом ідеї щодо класів і екон. процесів можуть бути застосовані для аналізу взаємин статей, але їх неможливо переносити автоматично». Головні аргументи, які приваблюють феміністок у марксизмі – обґрунтування істор. характеру становлення існуючих сусп. інституцій та актуалізація точки зору найпригніченіших соц. груп. Для **Б.** це і є «вихідною позицією» для аналізу реально-го функціонування сусп-в: саме дослідження місця найпригніченіших груп в соц. системі дає можливість побачити та зрозуміти, як насправді, а не декларативно, «працює» чи ін. сусп. система, усвідомити її справжні інтереси. Більше того, **Б.** вказує, що саме зна-

ходження на найнижчих соц. шаблях, на самих низах соц. піраміди, уможливило (але не гарантує автоматично!) найоб'єктивніший погляд на сусп.-во. І в той ж час **Б.** зазначає, що механічне визначення вказаної «пригніченості» є неможливим – вона існує тільки *контекстуально* і у порівнянні з чимось. Напр., у США самотня біла жінка з дітьми з середнього класу буде більш соц. уразливою, у порівнянні із заміжною білою жінкою з дітьми з того ж класу. Але ситуація змінюється, якщо порівняти першу жінку з нянею для її дітей або ж нелегальною емігранткою-робітницею з Мексики.

У праці «Політична теорія фемінізму: вступ» **Б.** пропонує нову *розширену концепцію політики*, ґрунтовану на тому, що владні стосунки між чоловіками та жінками не обмежені лише публічними сферами закону, д-ви, економіки, культури, але пронизують усі сфери життя (тут слід розуміти, що поняття «гендер» для феміністок не є тотожним поняттям «стать», гендер – синонім соц. ролі). Це означає, що, *усупереч традиц. політ. науці* (т. зв. політ. науці основного напрямку (mainstream political theory) – у СРСР її б назвали «буржуазною»), *клас, сім'я, відтворення і сексуальність* мають бути включені в актуальний політ. аналіз. **Б.** пише: «Теза про те, що «особисте – політичне», є безумовно, центральною для радикального фемінізму, і сьогодні абсолютно зрозуміло, що жодна теорія, яка претендує на те, що вона сприймає потреби жінок серйозно, не може ігнорувати цієї тези». **Б.** комбінує марксист. фемінізм з окремими ідеями постструктуралізму; особливо важливою, з методологічною точки зору, **Б.** видається його (постструктуралізму) критика *дихотомічного мислення*, а саме: зведення усієї різноманітності світу до парних (бінарних) опозицій, які визначаються за допомогою взаємовідносин – дух і матерія, суб'єкт і об'єкт, розум і емоції, чоловік і жінка, приватне та суспільне. **Б.** вважає, що ці парні опозиції, які є в основі зах. цивілізації, викривляють наше розуміння світу, і вчені повинні це розуміти та намагатися свідомо рефлексувати над такими стереотипними обмеженнями.

У праці «Гендер і політика часу: феміністична теорія і сучасні дебати» **Б.** розглянула тему гендеру і фемінізму з нової перспективи – перспективи часу (*темпоральності*). **Б.** намагається показати, як наше розуміння часу повинно змінитися, якщо ми хочемо поліпшити наші сусп.-ва і позбавитися від багатьох соц.-політ. вад, властивих їм. «Поняття «час» майже не використовується в політ. теорії основного напрямку; він (час) розгляда-

ється просто як даність, як факт природи (і те другорядний!), як дещо само собою зрозуміле, і зовсім не як необхідна складова політ. концепцій або предмет, який потребує надалі теорет. і прикладного дослідження, за деякими рідкісними випадками, які лише підтверджують заг. правило. Якщо ви спробуєте пошукати інформацію про політ. час на сторінках більшості спеціалізованих книг із політ. теорії чи політ. концепцій – навіть там ви не знайдете жодного згадки, такої інформації там просто немає!», – пише **Б.** Для неї, час, з одного боку, *частина об'єктивної реальності*, що впливає на життя людей, а з іншої – зручна *концепція*, щоб координувати діяльність людей, створена самими людьми; тому існує величезна кількість різних часів, які існують паралельно. Важливим компонентом такого погляду на час є *проектне і творче* розуміння його природи. Те, що було створено одного разу людьми, вважає **Б.**, ними ж може бути змінено. Тим більше, якщо домінуючий тип часу в епоху капіталізму – *годинниковий час*, веде до негативних наслідків для псих. і фіз. здоров'я людей, порушує їх біоритми, ще більше пригноблює нездолених. **Б.** звертає увагу, що «способи використання, оцінки і розуміння часу в сучасних капіталіст. сусп.-вах відіграють центр. роль у підтримці гендерної нерівності в сусп. і приватному житті [...], чоловіки, так само, як і жінки, терплять збитки внаслідок цього процесу». Для зміни несправедливих порядків нам знову треба використати уяву, зрозуміти, чого ми хочемо, і починати діяти у бажаному напрямі. Цей процес **Б.** називає «*уявним експериментом*», а бажаний темпоральний устрій – «*ухронією*». Дослідження **Б.** є цікавими і в тому сенсі, що багато в чому вони свідчать про спроби сучасних брит. соц. наук вийти з «*гетто постмодернізму*», залишити у минулому дискурс «*пост-*» і знову набути надійних методолог. основ для обґрунтованих суджень про світ для його зміни в інтересах пригноблених груп населення («*повернення політики в політ. науку*»). Особливо це характерно для сучасної брит. лівої політ. думки, до представників якої **Б.** і належить.

Лит.: Брайсон В. Политическая теория феминизма. Введение / В. Брайсон. – М.: Идея-Пресс, 2001. – 302 с.; Брайсон В. Гендер и политика времени. Феминистская теория и современные дискуссии / В. Брайсон; [пер. с англ. А. Якубина]. – К.: Центр учебной литературы, 2011. – 248 с.; Якубин А. Брайсон В. Гендер и политика времени. Феминистская теория и современные дискуссии. Сводный реферат // А. Якубин / МЕТОД: Москов-

ский ежегодник трудов из обществоведческих дисциплин. – № 2. – 2011. – С. 412-417.; Blakeley G., Bryson V. *Contemporary political concepts* / G. Blakeley, V. Bryson. – London, UK: Pluto, 2002. – 240 p.; Jonasdottir A., Bryson V., Jones K. *Sexuality, Gender and Power: Intersectional and Transnational Perspectives. Routledge Advances in Feminist Studies and Intersectionality* / A. Jonasdottir, V. Bryson, K. Jones. – London, UK: Routledge, 2011. – 278 p.

О. Якубін

Бурд'є П'єр (фр. *Pierre Bourdieu*, 01.08.1930, Беарн, Франція – 23.01.2002, Париж, Франція) – фр. соціолог, соц. філософ, засновник соц. теорії структуралістського конструктивізму, близький до неомарксизму. Навчався на відділенні філософії Еколь Нормаль у Л. Альтюссера, Г. Башляра й М. Фуко. Закінчив Вищу педагог. школу (1955). Викладав філософію в ліцеї м. Мулен. Виїхав в Алжир (1958), де продовжив викладати та практикувати як соціолог. Згодом **Б.** переїздить у Лілля, а потім у Париж. Директор-дослідник у Вищій практичній дослідницькій школі (з 1964 р.). Очолив Центр Європ. соціології (1975). Організував ж-л «Учені праці в соціальних науках» («Actes de la recherche en sciences sociales», 1975). Обраний діючим членом Фр. академії (1981), завідувачем каф. соціології в Коллеж де Франс.

Основні праці: «Соціологія Алжиру» (1961), «Педагогічне ставлення та комунікація» (1965), «Ремесло соціолога» (1968), «Відтворення: елементи теорії системи освіти» (1970), «Наукове поле» (1976), «Відмінність. Соціальна критика судження» (1979), «Практичний смисл» (1980), «Соціальний простір та класи» (1985), «Начала» (1987), «Політична онтологія Мартіна Хайдеггера» (1988), «Відповіді» (1992).

За допомогою структуралізму **Б.** намагався представити соц. світ як сукупність об'єктивних структур, незалежних від волі людей, але здатних скеровувати їх поведінку. Звертаючись до конструктивізму, **Б.** пояснював генезу соц. структур, алгоритму мислення й дій індивідів, обумовленого їх життєвим досвідом і практикою створення об'єктів. Центр. поняттями соціолог. теорії **Б.** є «габітус», «соціальний простір», «політичне поле», «символічна влада», «символічна боротьба», «капітал». Під *габітусом* **Б.** розумів «систему стійких та таких диспозицій, які передаються, структуровані структури, схильні функціонувати як структури, які структурують, тобто як принципи, що породжують та організують практики й уявлення,

які можуть бути об'єктивно адаптованими до їхньої мети, однак не припускають усвідомлену спрямованість на неї й неодмінне оволодіння необхідними операціями щодо її досягнення». Габітус, як система стійких диспозицій, сукупність переконань, поглядів, моделей поведінки соц. агентів, організовує та координує їх діяльність, виступаючи посередником між об'єктивними структурами й суб'єктивними практиками.

Політ. дійсність репрезентована як простір політ. явищ, подій, політ. відносин і дій, тобто як поле політики, яке, на думку **Б.**, є «місцем конкурентної боротьби між агентами, в ході якої продукуються політ. проблеми, програми, коментарі, аналізи, події та концепції, серед розмаїття яких і повинні обирати пересічні громадяни, «споживачі» і тим більше ризикуючи помилитися, чим більше віддаленні вони від процесу виробництва вказаних продуктів». *Політ. поле* не підвладне зовн. впливам, функціонує за власною логікою, в ньому постійно відбувається боротьба за право монопольного створення й поширення політ. переконань. Влада політ. агентів визначається позиціями, які вони займають в політ. полі відповідно до накопичених капіталів. Символічного забарвлення в політ. полі набуває влада, панування, підлеглість, насилля, боротьба, капітал. *Символічна боротьба* ведеться між професіоналами за монопольне право створювати, скеровувати та пропонувати потрібний легітимний варіант соц. світу, популяризувати політ. цінності та настанови, з подальшою метою мобілізації соц. груп. Такий різновид політ. боротьби є прерогативою активних суб'єктів політики, які володіють достатнім символічним капіталом та прагнуть до отримання кращої позиції в політ. полі. Політ. суб'єкт, якому вдається досягти вище зазначеної мети, отримує *символічну владу*, стійкість якої забезпечується авторитетом політика та наближенням його гасел до реальності. **Б.** зазначав, що існують *економічний, культурний, соціальний та символічний* капітали, які обертаються в політ. полі, виступаючи цінним ресурсом політ. суб'єктів. Екон. капітал – матеріальні ресурси, гроші та ін. цінності, які допомагають зайняти домінуючі позиції в політ. полі. Соц. капітал представлений зв'язками із конкретною групою, здатною активізуватися та надавати підтримку її члену у потрібний час. Культ. капітал відображає особливості соціалізації індивіда, рівень його заг. культури та освіти. Символ. капітал, є різновидом соціального, а саме престиж, репутація, ім'я тощо, особливо

популярний в полях інтелект. вир-ва та виступає специф. способом та ресурсом легітимізації влади.

Одним із гол. положень концепції **Б.** було уявлення про *соціальний простір* як сукупність різних полів (відповідно до сфер життєдіяльності сусп-ва), кожне з яких визначається співвідношенням агентів та інституцій, між якими точиться боротьба у прагненні встановити владу шляхом використання власних капіталів із метою формування потрібної стратегії майбутнього. У своїх роботах **Б.** намагався поєднати теорет. напрацювання з емпір. досвідом, використовуючи знання та підходи різних соціологів. **Б.** підкреслював, що теорет. виведені поняття повинні працювати на користь емпір. досліджень і ними підкріплюватись.

Літ.: Бурдьє П. Начала. Choses dites / П. Бурдьє. – М.: Socio-Logos, 1994. – 288 с.; Бурдьє П. Соціологія політики / П. Бурдьє. – М.: Socio-Logos, 1993. – 336 с.; Бурдьє П. Соціологія соціального простору / П. Бурдьє. – М.: Інститут експериментальної соціології; СПб.: Алетейя, 2007. – 288 с.; Бурдьє П. Форми капіталу / П. Бурдьє // Економічна соціологія. – 2005. – Т. 6. – № 3. – С. 60-74; Соціоаналіз П'єра Бурдьє. Альманах Російсько-французького центру соціології та філософії Інституту соціології Російської Академії наук / Отв. ред. Н. А. Шматко. – М.: Інститут експериментальної соціології; СПб.: Алетейя, 2001. – 288 с.

Ю. Мальована

Бурлацький Федір (рос. *Бурлацкий Федор*; 04.01.1927, Київ, УРСР – 26.02.2014, Москва, Російська Федерація) – радян.-рос. дослідник соц.-політ. сфери, громад. діяч, д-р філос. н., проф., дійсний член Рос. Акад. природн. наук, Акад. соц. наук. Народився в родині «старих більшовиків», мати **Б.** називали «однією з перших ластівок революції» (Н. Крупська). Закінчив Ташкент. юрид. ін-т (1947) та аспірантуру Ін-ту права АН СРСР (1951). Канд. юрид. наук (1951), тема дис. «Політичні погляди М. О. Добролюбова». 1952-1964 рр. – **Б.** вч. секр. ред.-видавн. ради зі сусп. наук Президії АН СРСР, зав. міжнар. відділом ж-лу «Комуніст». У 1964 р. **Б.** захистив докт. дис. «Загальнонародна держава» (в окремих джерелах згадується назва «Держава і політика») в Акад. сусп. наук при ЦК КПРС. 1969-1972 рр. – заст. дир. Ін-ту соціолог. досліджень АН СРСР. Із 1982 р. **Б.** – політ. оглядач, гол. ред. «Літературной газеты». Народний депутат СРСР (1989-1991). **Б.** в різні роки працював консультантом генсеків ЦК КПРС

М. Хрущова, Ю. Андропова, М. Горбачова. **Б.** з перервами викладав в Моск. держ. ун-ті ім. М. В. Ломоносова, був запрошеним проф. Колумб. (1988), Гарвард. (1992), Оксфорд. ун-тів (1993). У вересні 1994 р. **Б.** увійшов до оргкомітету Єдиного руху соціал-демократії. **Б.** – голова Наук. ради з політології при Президії РАН. Перший почесний проф. ф-ту політології Моск. держ. ун-ту ім. М. В. Ломоносова МДУ (2011). Сфера наук. інтересів **Б.** – методолог. проблеми дисциплінарного статусу політ. науки, соц.-політ. розвиток СРСР і країн соціаліст. табору, соц. і політ. лідерство, теорія еліт, історія соц.-політ. думки.

Основні праці: «Основи марксизму-ленінізму» (1959, у співавт., гол. ред. Куусінен О.В.), «Моральний кодекс будівельника комунізму» (1961, у співавт. Пономарьов М.Б., Кусков Е.І.), «Політика і наука» (1965), «Ленін. Держава. Політика» (1970), «Соціологія. Політика. Міжнародні відносини» (1974), «Мао Цзе-Дун» (1976), «Загадка і урок Н. Макіавеллі» (1977), «Сучасний Левіафан. Нариси політичної соціології капіталізму» (1985, у співавт. Галкін А.А.), «Нове мислення: діалоги і судження про технологічну революцію та наші реформи» (1987), «Хрущов і Перша російська весна» (1992), «Крах Червоної Імперії» (1992), «Про політичну науку: Вибрані праці» (2013).

Б. – вважає центром своєї наук. рефлексії соц.-політ. трансформації СРСР/Росії в ХХ ст., які він називає «реформацією» («втраченим століттям Росії»). У праці «Основи марксизму-ленінізму» **Б.** написав розділ присвячений д-ві, де вперше обґрунтував тезу про те, що диктатура пролетаріату застаріла (на ідеї про диктатуру пролетаріату в СРСР базувався сталінський «Короткий курс історії ВКП (б)» 1938 р.), і більше не відповідає реаліям СРСР початку 60-х. Їй на заміну приходять тепер концепти «загальнонародної д-ви» і «радянської демократії», але при збереженні однопартійності. **Б.** уявляв її, як повернення до фракційних практик початку 20-х рр. ХХ ст., одна КПРС, але з двома фракціями всередині – комуністичною («лівішою») і соціал-демократичною («правішою»), які б конкурували на виборах в органи влади і створювали альтернативність. **Б.** відстоював тезу щодо можливості мирного переходу зах. капіталіст. країн до соціалізму, що ріднило його теорет.-ідеолог. погляди з ідеями зах. соціал-демократії.

Б. написав піонерську замітку «Наука і політика» («Про політичну науку») для газети «Правда» (05.01.1965), де ініціював важливу дискусію про потребу створення та

розвитку в СРСР окремої політичної науки (не політології чи політичних наук!), зі своїм специфічним понятійним апаратом і напрямками досліджень, відмінної від теорії наук комунізму. **Б.** писав про цю спробу так: «Мотиви цього виступу були пов'язані не стільки з наукою або викладанням, як з політикою. Це була претензія на отримання права вченими, інтелектуалами висувати, формулювати нові ідеї реконструкції нашої д-ви на основі загальнолюдських цінностей, на принципах демократії і свободи». **Б.** виходить з того, що політ. наука, як одна з наук, має міжнародний характер; не можуть існувати різні політ. науки в окремих країнах (хоча розвиток політ. науки в різних країнах має свою специфіку), є лише одна політична наука для всього людства. Ідея **Б.** на створення окремої політ. науки у такому форматі не знайшла підтримки, влітку 1965 р. у газ. огляді «Правды» пропонувався взагалі відмовитися від назви «політ. наука», адже усі марксистські науки «політичні», і зосередитись хіба що на окремій «політології», як навчальній дисципліні. **Б.** часто стилістично використовував прийоми та тактику «езопової мови», критикуючи сталінізм і практику «культу особи» в СРСР через критику маоїстського Китаю (праця «Мао Цзе-Дун») або Іспанію генерала Франко (статті в «Літературній газеті»).

Починаючи зі середини 80-х рр. **Б.** в своїх працях обґрунтовував необхідність структурних реформ в СРСР: всенародного обрання президента, віце-президента СРСР, створення двопалатного парламенту, Конституційного суду, суду присяжних, прийняття Декларації прав людини і громадянина, перетворення СРСР на конфедерацію. Від поч. 90-х рр. **Б.** обстоював важливість моделі демокр. президент. республіки для Росії на зразок діючої у США, з чітким механізмом «стримування і противаг» гілок влади. Актуальними проблемами суч. політ. інституційного дизайну Росії **Б.** вважає потребу в інтенсивнішому розвитку законодавчої та судової гілок влади, створення дієвих і демокр. моделей кооптації правлячого класу. У цілому, **Б.** поділяє прогресивну ідею рос. «західників» XIX ст. про стадіальне «відставання Росії» і потребу поступового «наздогання» цивілізаційних стандартів Заходу в сфері демократії, соц. д-ви, соц.-оріент. ринк. економіки. **Б.** оптимістично дивиться на майбутнє Росії, адже хоч вона і знаходиться на початку свого шляху розвитку демократії, однак «далі ми підемо рішучіше по вибраному шляху і станемо однією з найбільш значимих у всьому світі демокр. країн».

Літ.: Бурлацкій Ф. М. О политической науке: Избранные произведения / Ф. М. Бурлацкій. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2013. – 328 с.; Бурлацкій Ф. М. Современный Левиафан: очерки политической социологии капитализма / Ф. М. Бурлацкій, А. А. Галкин. – М.: Мысль, 1985. – 384 с.; Бурлацкій Ф. М. Вожди и советники: о Хрущёве, Андропове и не только о них / Ф. М. Бурлацкій. – М.: Политиздат, 1990. – 384 с.; Федор Бурлацкій: «Судьба дала мне шанс». Беседа главного редактора журнала «Российский адвокат» Р. А. Звягельского с известным политологом, учёным и писателем Ф. М. Бурлацким // Общественно-правовой журнал «Российский адвокат». – № 5. – 2007; Бурлацкій Ф. М. Загадка Макиавелли / Ф. М. Бурлацкій. – М.: Профиздат, 1997. – 391 с.

О. Якубін

Бутрос-Галі Бутрос (араб. سرتب سرتب; англ. Boutros Boutros-Ghali; 14.11.1922, Каїр, Єгипет) – визначний політ. діяч сучасності, єгип. дипломат, ген. секретар ООН. Нар. у впливовій коптській родині. Закінчив ун-т Каїру (1946). Докторат із міжнар. права (ун-т Сорбона, 1949). Проф. міжнар. права і міжнар. відносин ун-ту Каїра (1949-1977), міністр закорд. справ Єгипту (1977-1991), голова Афр. т-ва політ. досліджень (1980), ген. секретар ООН (1991-1996), викон. секретар Франкофонії (1997-2002).

Основна праця: «Порядок денний для миру» (1992).

Теоретик і практик мирного процесу. На посту мін. закорд. справ Єгипту сприяв досягненню мирного договору з Ізраїлем (Кемп-Девід, 1979), започаткувавши позитивні зміни у близькосх. врегулюванні. Оскільки дослідження миру є відносно молодою наук. дисципліною із неустабілізованою термінологією, **Б.** запропонував структурування мирного процесу та сприяв універсалізації категоріального апарату. 31.01.1992 як Ген. секретар ООН **Б.** представив свою доповідь, в якій розроблено методи міжнар. втручання на кожній із чотирьох стадій конфлікту. Доповідь базувалася на класифікації фаз конфлікту, розробленій Й. Галтунгом. **Б.** запропонував методи діяльності, які застосовувала ООН із запобігання, розв'язання та вирішення конфліктів для встановлення миру та безпеки, відповідно до конкретного етапу конфлікту: запобігання конфліктам / превентивна дипломатія (conflict prevention / preventive diplomacy), миротворчість (peace-making), підтримання миру (peace-keeping), пост-конфліктне миробуд-во (post-conflict peace-building). *Превентивну дипломатію* розглядав як дії, спря-

мовані на попередження виникнення спорів між сторонами, недопущення переростання існуючих суперечок у конфлікти й обмеження масштабів зіткнення після їх виникнення. **Б.** стверджував, що завданням ООН повинно бути виявлення конфліктних ситуацій на ранніх стадіях, усунення причин напруги та недопущення застосування насилля методами превентивної дипломатії. *Миротворчість* трактував як дії, спрямовані на те, щоб схилити ворогуючі сторони до згоди, переважно за допомогою мирних засобів, передбачених у главі VI Статуту ООН. До інструментів миротворчості **Б.** відніс розгляд справи у Міжнародному Суді, покращення ситуації шляхом надання допомоги, запровадження санкцій, роззброєння, застосування військ. сили та змушування до миру. Підтримання миру розумів як забезпечення присутності ООН у певному регіоні за згодою всіх зацікавлених сторін, яке, як правило, пов'язано з розгортанням військ. і/або поліц. персоналу ООН, а нерідко – цивільного персоналу. *Пост-конфліктне миробуд-во* включає роззброєння ворогуючих сторін, відновлення порядку, репатріацію біженців, консультативну підтримку для персоналу щодо гарантування безпеки, нагляд за проведенням виборів, сприяння захисту прав людини, реформування або зміцнення урядових установ, сприяння процесам політ. участі. Тобто, превентивна дипломатія спрямована на врегулювання спорів до того, як стався вибух конфлікту; миротворчість і підтримання миру покликані зупинити конфлікт і забезпечити збереження миру, як тільки він буде досягнутий; стосовно збройних конфліктів необхідно застосовувати засоби миротворчості, а після припинення сутичок і досягнення перемир'я – мир повинен забезпечуватися засобами підтримання миру. Підтримання миру передбачає розміщення миротворчих сил ООН, поліційних і цивільних представників за наявності згоди конфліктуючих сторін. У випадку успіху вони підвищують шанси миробуд-ва у пост-конфліктний період, що може запобігти повторному вибуху насилля між країнами та народами.

На переконання **Б.**, побудова міцного миру не може обмежуватися його підтримкою, але також потребує діяльності, спрямованої на відбудову структур нормального функціонування д-ви, інфраструктури та заохочення співпраці між сторонами, які перебували у конфлікті. Миробуд-во передбачає виявлення та підтримку структур, які будуть схильні сприяти зміцненню миру з метою запобігання рецидиву конфлікту. Попередній досвід доводив, що тільки припинення сутичок не-

достатнє для встановлення миру. Новизною була здійснена у доповіді **Б.** спроба розробки програми дій на період після припинення сутичок і зацікавлення цією тематикою акад. середовищ.

Розробка та уніфікація **Б.** термінів у галузі мирного процесу, підкріплена авторитетом ООН, дала поштовх розвиткові досліджень миру.

Лит.: Boutros-Ghali B. An Agenda for Peace 1995. With the new supplement and related UN documents. – New York: United Nations, 1995. – 106 p.

М. Генік

Бутуль Гастон (фр. *Gaston Bouthoul*; 1896, Монастір, Туніс – 1980, Париж, Франція) – фр. політолог, соціолог, демограф, засн. наук. дисципліни полемології. Д-р права («Робочий час і використання відпочинку», 1930), д-р філософії («Винахід»). Засн. і дир. Фр. ін-ту полемології (L'Institut Français de Polémologie) (Париж, 1945).

Основні праці: «Існування циклічних рухів великої протяжності в популяції» (1937), «Передбачувані функції і періодичність війн» (1939), «Сто мільйонів загиблих» (1945), «Історія соціології» (1950), «Війни. Початки полемології» (1951), «Війна» (1953), «Феномен війни» (1962), «Трактат з полемології. Соціологія воєн» (1970), «Завдання війни» (1976), «Війни і цивілізація» (1980).

Визначний теоретик миру та війни. Наук. діяльність **Б.** поділяється на два періоди: (1930-1945) – заняття заг. соціологією, демографією, дослідженням соц. поглядів Ібн Хальдуна; (1945-1980) – створення і розробка нової науки про війну та мир – полемології. **Б.** у 1937 р. висунув ідею створення міждисципл. науки про мир, яка мала б досліджувати анатомію та ф-ції війни, та прагнути науково визначити об'єктивні та суб'єктивні умови тривалого миру. Після Др. світ. війни дослідження миру розвивалося у рамках кількох дисциплін: розв'язання конфліктів, власне дослідження миру та іренології. Позаяк не існувало вичерпного визначення категорії «мир», але було розуміння того, що не є миром, то **Б.** вирішив рухатися від протилежного. Заснована **Б.** полемологія (грец. *πόλεμος* або *polemos* – війна) етимологічно є наукою про війну, хоча він визначав її як науку про мир та шляхи і засоби побудови мирного світового сусп-ва. На його переконання, дослідження анатомії війни, тобто її джерел, природи, періодичності, сприятиме конструюванню миру. Тобто, полемологія займається пізнанням миру через пізнання війни. Перефразувавши латин.

афоризм «*Sivis pacem para bellum*» («Хочеш миру – готуйся до війни»), **Б.** завдання Фр. Ін-ту полемології визначив максимою: «*Si tu veux la paix connais la guerre*» («Хочеш миру – пізнай війну»).

Згідно з **Б.**, предметом дослідження полемології є мир, війна та конфлікти. Осн. галузями дослідження – заг. соціологія війни (дослідження ритмів войовничості), етіологія війни (чинники вірулентності, вивчення структурних і безпосередніх причин конфліктів) та проспекція (полемологічний барометр). **Б.** виділив вісім рівнів дослідження полемології: 1) опис матеріальних фактів, 2) опис псих. поведінки та намірів конфлікуючих сторін; 3) пояснення матеріальних і псих. фактів, поглядів і доктрин, які стосуються конкретних воєн; 4) інтерпретація поглядів і доктрин, які стосуються воєн взагалі; 5) підбір і упорядкування фактів; 6) гіпотези щодо ф-цій воєн; 7) гіпотези щодо періодичності воєн; 8) типологія сусп-в і воєн. До головних проблем дослідження полемології **Б.** відніс причини воєн, їх анатомію та ф-ції. Близький до мальтузіанства, періодичність воєн він вбачав у біолог. і кризово-екон. циклічності та індивід. і колект. агресивності. «Війна вимагає найменшого психолог. зусилля, вона розв'язує важкі ситуації і звільняє від пошуків складних рішень». Заперечував екон. чинник як осн. у причинах війни. Розглядав війну у контексті людських пристрастей, прагнення влади, задоволення, колект. імпульсів, які передують екон. інтересам. Тому вивченням війни повинно займатися міжпредметна дисципліна, зокрема ірраціональну складову людської поведінки слід вивчати методами соціології. Запропонував використання математичних методів у дослідженні воєн і конфліктів – «глобальну інтерпретацію» явищ колект. насилля. Прогнозування воєн пропонував у контексті різних чинників міжнар. відносин, зокрема, частоти укладення угод. **Б.** виділив чотири великі категорії людей, які є джерелами колект. насилля: студ. середовище, етн. групи, раси, терористи. Перефразувавши класичну дефініцію війни К. фон Клаузевіца, **Б.** дав визначення миру як продовження політики іншими засобами, звільненими від насилля.

Із Франції полемологія поширилася на Іспанію, Італію, Нідерланди та Румунію. У 1970-х рр. погляди **Б.** суттєво еволюціонували у напрямку розширення предмета дослідження полемології. Оскільки грец. термін “πόλεμος” у Геракліта вживався у значенні не тільки війни, але й розбрату, міжусобиць, антагонізмів і напруги, полемологія стала займатися не тільки війнами, але й страйками,

революціями, ідеолог. протиборством, людською конфліктністю, явищами насилля, а також досягненням домовленостей, компромісу та миру. Після смерті **Б.** полемологія переживала складні концепт. і методол. трансформації. Теорія позитивного миру скандин. школи, насамперед Й. Галтунга, значно глибше за полемологію проникла в суть конфлікту та мирного процесу, що вплинуло серед дослідників на падіння привабливості останньої, зв'язаної методологією традиц. амер. школи дослідження миру.

Вивчення різних аспектів конфліктів і війн стало значним внеском **Б.** у розвиток дослідження миру.

Лит.: Соловьев А.В. Полемология – французская социология войны // Социологические исследования. – 1993. – №. 12. – С. 125-132; Bouthoul G. Traité de Polémologie. Sociologie des guerres. – Paris: Éditions Payot, 1970. – 560 p.; Świeca J. Metodologiczne aspekty polemologii i peace research u schyłku XX w. // Między realizmem a utopią. Świadomościowo-ideologiczne i polityczne przesłanki pokoju i demokracji na przełomie XX i XXI wieku oraz ich historyczne uwarunkowania. – Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 1998. – S. 21-35.

М. Генук

Б'юкенен Патрік Джозеф (англ. *Patrick Joseph Buchanan*; 02.11.1938, Вашингтон, США) – амер. журналіст, політик та політ. оглядач. Закінчив Джорджтаун. ун.-т за спец. англ. мова та філософія (1961); отримав ступінь магістра журналістики Колумб. ун-ту (1962); радник і спічрайтер президента Р. Ніксона (1966-1974); керівник відділу зв'язків із громадськістю адміністрації Р. Рейгана (1985-1987). Кандидат у президенти США від Реформістської партії (2000).

Основні праці: «Смерть Заходу» (2002), «Черчіль, Гітлер та непотрібна війна» (2008), «Самогубство супердержави» (2011).

Б. традиційно вважають членом крайнього правого крила амер. політикуму т. зв. *налеоконсерваторів*. Сам **Б.** позиціонує себе як спадкоємець ідейних принципів батьків-засновників, зокрема захисників протекціонізму й екон. «націоналізму» – А. Гамільтона, Дж. Медісона, Г. Клея та Т. Рузвельта.

Погляди **Б.** тяжіють до ізоляціонізму. Він вважає, що для амер. політиків націон. інтереси США повинні бути вище інтересів ін. країн, глобальних інтересів і міжнар. договорів. **Б.** виступає за різке скорочення імміграції, скасування НАФТА та підвищення тарифів для захисту амер. промисловості. На думку

Б., іммігранти й політика мультикультуралізму – це відкритий напад на амер. культуру й амер. цінності. Критикує сучасну амер. зовн. політику, стверджуючи, що дії США перетворюються на імперіалізм.

Ключовою проблемою, на якій акцентує увагу у своїх роботах **Б.**, є криза амер. ідентичності, викликана доктриною мультикультуралізму, масовою імміграцією із країн Третього світу, а також домінуванням постхристиян. культурної традиції, пов'язаної з т. зв. «культурною революцією».

На думку **Б.**, США й усій зах. цивілізації загрожує низка небезпек, пов'язаних із гострою демогр. кризою, яку переживають розвинені країни: 1) низька народжуваність у поєднанні зі старінням населення й обумовлене цими причинами вимирання корінного населення зах. країн, що набуло форми «демогр. піке»; пошук виходу із цієї ситуації **Б.** вважає гол. завданням зах. співт-ва; 2. масова імміграція, обумовлена потребою розвинених країн у труд. ресурсах; позаяк гнітюча частина іммігрантів, що прибувають в ці країни, є представниками ін. рас, релігій і культур, ця обставина здатна змінити не тільки етнічний склад населення, але й у цілому істор. сформований вигляд Заходу, його характер і підвалини; 3) тенденція до підриву суверенітетів незалежних д-в; відмова від нац. кордонів стане причиною смерті зах. націй, позаяк вони будуть беззахисними перед напором масової, особливо нелегальної імміграції; 4) культурна революція, що охопила Захід в ост. третині ХХ ст., підготовлена, як вважає **Б.**, і багато в чому реалізована теоретиками «критичного (культурного) марксизму» Франкфурт. школи.

Критика Франкфурт. школи (Т. Адорно, Г. Маркузе), і неомарксизму в цілому (Д. Лукач, А. Грамші), займає окреме місце в роботах **Б.** На думку **Б.**, саме ідеї цієї школи, а особливо проголошення нею гедонізму як альтернативи християнству завдали найсильнішого удару по ін-тах шлюбу та сім'ї, сприяли становленню альтернативної, домінуючої нині на Заході культури, яку він вважає крайній небезпечною, у т.ч. й для демогр. перспектив Заходу.

Основним компонентом зовнішньополіт. поглядів **Б.** є критика ідей амер. винятковості й «експорту демократії» як таких. За твердженням **Б.**, сама ідея «Рах Амерікана», є утопічною й нездійсненною. Спроби ж нав'язати амер. модель розвитку в країнах Азії й Африки неминуче будуть втягувати США у нові конфлікти. **Б.** гострою критикував зовн. політику адміністрації Дж. В. Буша, чії ідеолог. засади, на думку **Б.**, лежать у політ. філософії

неоконсерваторів, на яких фактично покладається відповідальність за ескалацію конфлікту на Бл. Сході й втягування США у боротьбу з тероризмом.

Ще однією ключовою проблемою США, аналізованою **Б.**, є глобалізація, позаяк, незважаючи на провідну роль США в цьому процесі, для амер. сусп-ва нині негативні наслідки глобалізац. процесів істотно переважають над позитивними. Зокрема, збільшення впливу міжнар. орг-цій, за твердженням **Б.**, приводить до «розмивання» нац. суверенітету, підпорядкуванню дій нац. урядів логіці глобалізац. процесів. Ін. невід'ємною складовою глобалізації, вплив якої відчужує на собі пересічні американці, є вільна торгівля та пануюча в екон. політиці відмова від принципів протекціонізму.

Роки президентства Б. Обами стали часом наростання правоконсерв. настроїв в амер. сусп-ві, що актуалізувало ідеї **Б.** Проявом таких настроїв стало створення т. зв. «Руху чаювання». Значною мірою політики, яких вважають неформальними лідерами руху (С. Пейлін, М. Бахман і Р. Пол), повторюють тези **Б.** про податкову політику федер. центру, проблеми імміграції, зовнішньополіт. стратегію США, висловлені ним ще під час виборчих кампаній 1992 і 1996 рр. Сам **Б.** у 2010 р. підтримав «Рух чаювання», погляди якого за багатьма позиціями співзвучні з поглядами самого мислителя.

Лит.: Бьюкенен П. Дж. Смерть Запада / Патрик Дж. Бьюкенен. – М.: Аст, 2003. – 444 с.; Buchanan P. Churchill, Hitler, and "The Unnecessary War": How Britain Lost Its Empire and the West Lost the World / Three Rivers Press; 1st edition. – July 28, 2009. – 544 p.; Buchanan P. Suicide of a Superpower: Will America Survive to 2025? / Thomas Dunne Books; First Edition edition. – October 18, 2011. – 496 p.; Buchanan P. Where the Right Went Wrong: How Neoconservatives Subverted the Reagan Revolution and Hijacked the Bush Presidency / St. Martin's Griffin; Reprint edition. – July 28, 2009. – 288 p.

О. Кандюк

Бюрдо Жорж (фр. *Burdeau Georges*; 25.12.1905, Париж, Франція – 25.04.1988, там же) – проф. права, майже сорок років викладав право на юрид. ф-тах, у т.ч. Паризькому ун-ті, ун-ті Пантеон-Ассас (Париж II); перший наук. ред. Універс. енцикл. публ. права і політ. науки.

Основні праці: «Політична влада та держава» (1942), «Політичні режими і міжнародне співтовариство» (1953), «Демократія» (1956), «Держава» (1970). **Б.** – автор одного з перших

підруч. у Франції з політ. науки – «Метод політ. науки» (1959). Особливе місце у наук. творчості **Б.** займає його 10-томний «Трактат з політ. науки», що витримав у Франції три видання. **Б.** – автор підруч. «Конституційне право», яке витримало майже 30 видань, у т.ч. кілька видань після його смерті.

Для **Б.** предмет політ. науки – «універсум, що поляризований феноменом влади». Він пропонує таке визначення політ. влади: «Влада є сила на службі ідеї. Це сила, народжена сусп. свідомістю, призначена вести групу в пошуку заг. блага і здатна, у разі необхідності, вимагати від членів групи підпорядкування». Це трактування дає можливість для найдовільніших і фантастичних комбінацій владних структур. **Б.** розрізняє три аспекти влади: юрид., психосоціолог., істор. Влада як юрид. феномен є енергією правової ідеї, що склалася в сусп. свідомості у межах глоб. сусп.-ва. На думку **Б.**, саме завдяки політ. владі багата, але ще безформна правова ідея отримує перспективи своєї реалізації. Влада як юрид. феномен є не тільки енергією правової ідеї, а й посередницею між правовою ідеєю і позитивним правом. Теорія політ. влади **Б.** включає у себе і класифікацію істор. форм влади: «Анонімна влада, індивідуалізована, інституціоналізована, з період. поверненням до індивідуалізованого типу влади». Таким чином, критерієм класифікації у **Б.** є спосіб вираження влади. Розсіяна в масі індивідів, анонімна влада «виникає зі сукупності вірувань, забобів або звичаїв», які напряду диктують правила поведінки – підпорядкування цим правилам здійснюється без втручання будь-якої особистої влади. Така влада властива деяким архаїчним сусп.-вам, хоча її можна спостерігати і в суч. сусп.-вах у формі коливаний громад. думки, колект. опору тощо. Індивідуалізована влада характеризується концентрацією «всієї творчої енергії правової ідеї в правителі або в меншості, що символізують цю владу. Особистісне начало виступає чинником ефективності влади». **Б.** вважає, що ця влада (у формі тиранічної влади, у формі влади фео. сюзерена тощо) рідко зустрічається в чистому вигляді, позаяк дуже часто до неї додаються «престиж функції» і «розуміння ідеї», якій служить індивідуалізована влада. Інституціоналізована влада – влада, що існує в «юрид. формі д-ви». **Б.** вважає, що дана влада є аналогом влади, оцінюваної М. Вебером як раціональна. Інституціоналізована влада – результат штучного створення «юрид. зв'язку між інституцією, що включає в себе правову ідею, і людиною, яка є правителем лише в силу органічного статусу цієї інституції».

Під інституцією **Б.** розуміє «підприємство на службі ідеї, організоване так, що ідея, будучи включеною у підприємство, володіє вищими міццю та тривалістю над міццю і тривалістю індивідів, через які вона діє».

Класифікація **Б.** є пластичною і дозволяє фіксувати елементи однієї з форм влади в ін. формах влади. Обґрунтованість такої класифікації форм влади підтверджується суч. дослідженнями політ. антропологів і соціологів. Згідно **Б.**, д-ва виникає як абстрактний і постійний носій влади: «Люди винайшли д-ву, щоб не підпорядковуватися іншим людям». У міру розвитку цього процесу правителі все більше і більше постають в очах керованих агентами д-ви, влада яких носить тимчасовий характер. Така трансформація влади в історії людства є величезним кроком вперед. **Б.** є прихильником юрид. дефініції д-ви як базової для ін. сусп. наук, що вивчають д-ву. Він стверджує: «Д-ва не є монополією правової науки, вона належить одночасно – як реальність і як поняття – великому числу дисциплін. Але що власне належить юрид. науці, так це визначення д-ви, позаяк д-ва, перш за все, юрид. феномен». **Б.** вважає свій юрид. підхід до вироблення дефініції д-ви способом уникнути недоліків соціол. і філос. підходів. Дефініція д-ви **Б.** така: «Д-ва – це інституціоналізована влада й інституція, в якій втілюється ця влада». Терміни «*інституціоналізована*» і «*інституція*» підкреслюють юрид. специфіку, так як розкриваються через правову ідею, через носія цієї правової ідеї, через акт інституціоналізації влади (юрид. акт за своїми наслідками). **Б.** досить широко трактує феномен політ. режиму, у нього він практично тотожний політ. системі.

Із урахуванням особливостей політ. розвитку Франції після Др. світ. війни аналізував феномен парламентаризму. За концепцією **Б.**, «в умовах парламент. режиму управління сусп. справами належить парламенту і главі д-ви за допомогою кабінету, відповідальному перед парламентом». Парламентаризм, на думку **Б.**, ґрунтується на трьох принципах: рівності виконавчої й законодавчої влади, їх співробітництві, існуванні засобів взаємного впливу та стримування. При цьому ані уряд, ані парламент не повинні мати жодної значної переваги, їх рівновага має гарантуватися «постійним контролем громад. думки». Тому парламентську систему можна було б назвати «правлінням громад. думки». Але що рівновагу, змушений констатувати **Б.**, «зручніше досягати на папері, ніж реалізувати практично». Як доказ наводився приклад прийнятої в 1958 р. Конституції Франції, що встанови-

ла не тільки факт., а й юрид. перевагу виконавчої влади. Отже, для **Б.** парламентський режим визначається не суто формальними конституц.-юрид. положеннями, що встановлюють зв'язки між законодавчим органом і виконавчими та судовими органами влади, а існуванням певної системи балансу влад, в якій парламент хоч і відіграє провідну роль, проте не може здійснювати владу без співпраці та дотримання певних правил рівності та стримування з ін. структурами влади. З цієї точки зору, парламентаризм є аналіт. уточненням поняття представн. демократії.

Б. є прихильником методолог. синкретизму, комплексних досліджень політ. явищ, що означає для нього як правознавця звернення до соціології, психології, історії. Використовуючи досягнення ін. наук, ставив перед собою мету «отримати доступ до тотального

осягнення політ. феноменів, які розгортаються одночасно на рівні реальності, що спостерігається, і у глибині психіки». Він пропонує зняти з порядку денного проблему пошуку кращого методу: «Не має непогрішимого методу, переважніше вміти його своєчасно змінювати».

Лім.: Burdeau G. Traité de science politique. – V.1-10. – 3e éd. revue et augmentée. – Paris: Librairie générale de droit et de jurisprudence, 1980-1986; Burdeau G. Droit constitutionnel et institutions politiques. – 19 éd. – Paris: Librairie générale de droit et de jurisprudence, 1980. – 672 p.; Burdeau G. La démocratie. – Paris: Ed. du Seuil, 1990. – 184 p.; Burdeau G. L'état. – Nouv. éd. – Paris: Ed. du Seuil, 2009. – 204 p.

М. Требін

В

Вагилевич Іван (02.09.1811, с. Ясень, нині Рожнятів, р-н Івано-Франківської обл. – 10.05.1866, Львів) – укр. громад. та політ. діяч, поет, літературознавець, етнограф, перекладач, архівіст. Навчався в Бучацькій нормальній школі; 1829 р. закінчив Станіслав. гімназію. Навчався у Львів. духовній семінарії (1830-1839). З 1833 р. – член «Руської трійці». Зі М. Шашкевичем та Я. Головацьким опублікував альманах «Русалка Дністровая» (1937). Священик у с. Нестаничах (тепер Радеків, р-ну Львів, обл., 1843-1846). Відмовився від сану (1848); співроб. із польс. інтелігенцією Галичини, зокрема з «Руським собором», ред. газ. «Dnewnyk Ruskij»; співроб. (з 1851 р.), помічник кустоса (хранителя) музею Оссолінських у Львові (з 1855 р.). З 1857 р. – співроб. і коректор видання «Gazeta Lwowska». З 1862 р. – наук. керівник упорядкування Львів. міського (лонгерського) архіву.

Основні праці: «Гуцули, мешканці Східного Прикарпаття» (1837), «Бойки, русько-слов'янський люд у Галичині» (1839), «Лемки, мешканці Західного Прикарпаття» (1841). Свої твори підписував: Вагилевич Далибор, Волк Заклика.

В. вивчав і популяризував історію рідного народу. Особливо це стосувалося давніх традицій політ. життя, насамперед часів княжої доби (Київ., Галиц.-Волин. д-ви) та козаччини. У своїх наук. працях та літ-них творах вони з гордістю писали про держ. могутність і славу Княжої України, велич нац.-визв. війни укр. народу під проводом Б. Хмельницького (1648-1657).

Редагуючи «Dnewnyk Ruskij», **В.** суттєво долучився до розвитку укр. прав. і політ. думки в Галичині, розширення тематики осмислюваних та обговорюваних проблем, вироблення нових підходів до пошуку подальших шляхів і напрямків розвитку укр. руху. Важливим аспектом політ. та прав. поглядів **В.** є його розуміння народу як суб'єкта державотворчих процесів, політ. життя. Народ, на його думку, це люд, який вступивши в політ. життя виробив собі власний характер, або ін. словами, особливий тип, а до цього найбільше належить мова. Політ. життя може виникнути в частині якогось народу, чи навіть кількох народів і якщо цьому сприяють обставини може розвиватися протягом багатьох віків, напр., у Венеції, Швейцарії, Пруссії. У Венеції – італ. народ, Швейцарії – нім., фр., італ., в Пруссії

– нім. Далеко не завжди увесь народ одночасно вступає у політ. життя, витворює власну д-ву. Такі можливості можуть бути тільки в частини народу і ця частина реалізує цю можливість. Проте це не веде до витворення окремого народу, так само як і тривале перебування різних частин народу в різних д-вах не спричиняє до витворення з цих частин окремих народів.

Автор стверджує, що всі добре знають, що народність є найголовнішою вимогою в тому, щоб народ прийшов до політ. розвитку, а через це відчув сам себе і зрозумів свою долю. Тому, як відгомін тієї вольності, яка блискавкою освітила всі країни Європи та кличе до нового життя її народи, встають поляки і українці, як народи зі спільною долею, щоб творити своє майбутнє, як вільні народи. Проте, зазначає **В.**, Україна ще не виконала першої вимоги буття народу – укр. народність зрозуміло ще дуже мало українців. Тому, завданням «Руського Собору» є підняти Україну на той рівень політ. життя, на якому вже перебувають ін. народи. **В.** вказував, що метою видання є турбота про укр. народність, сприяння її вільному та незалежному розвитку, зберігаючи при цьому згоду та мир з ін. народністю нашої спільної вітчизни. Одним із перших засобів, за допомогою якого «Руського Собору» хоче досягнути своєї цілі, є просвіта народу, а цього можна досягнути укр. літ-рою. Саме тому **В.** започатковує це період. видання, яке буде на своїх сторінках поміщати все, що буде сприяти просвіті та розвитку укр. народу.

В. поглиблював ідею укр. соборності, єдності всіх укр. земель, зароджену діяльн. «Руської трійці». При цьому він вважав неприпустимим обмеження укр. народу тільки держ. кордонами Австр. імперії, що намагалися робити окремі представники укр. галицької інтелігенції.

Літ.: Андрусак Т. Правові погляди Івана Вагилевича (До 200-річчя від дня народження) / Т. Андрусак // Вісник Львів. ун-ту. – Серія юридична. Вип. 56. – 2012. – С. 65–73; Вагилевич І. Замітки о руській літературі / І. Вагилевич // Письменники Західної України 30-50-х років XIX ст. – К.: Дніпро, 1965. – С. 158-170; Виноградник Т. Громадсько-політична діяльність Івана Вагилевича / Т. Виноградник // Наук. записки. – Вип. 5-6. – Івано-Франківськ, 2001. – С. 35-39; Дем'ян Г. Іван

Вагилевич – історик і народознавець / Г. В. Дем'ян.
– К.: Наукова думка, 1993. – 152 с.

Т. Лушагіна

Вайт Девід (англ. *White David Manning*; 1917-1993) – амер. соціолог. Вивчав соціологію і журналістику, здобув докт. ступінь на поч. 1940-х рр. в Айові (США). Після Др. світ. війни викладав журналістику в Ун-ті Бредлі (1947-1949), де написав свої найвідоміші роботи про гейткіпінг (англ. «gatekeeping» – відбір новин) у щоденній пресі. Викладав в Ун-ті сусп. комунікації в Бостоні (1964-1975) і Вірджин. ун-ті (1975-1982).

Основні праці: «Масова культура: народне мистецтво в Америці» (1957), «Вступ у дослідження масових комунікацій» (1958), «Комікс в Америці: бібліографія» (1961), «Електронна драма: телевізійні ігри шістдесятих (1971), «Популярна культура: дзеркало американського життя» (1977).

Використав у практ. журналістиці термін К. Левіна «*відбір новин*», назвавши 1950 р. редактора, діяльність якого досліджував, «Mr. Gates» («Містер Гейтс»). У дослідженні, опубл. у наук. ж-лі «*Journalism Quarterly*» під назвою «Гейткіпер: Соціологічне дослідження відбору новин», **В.** робить висновок про вплив суб'єктивних чинників гейткіпера на прийняття рішень. Його дослідження полягало в тому, що у 1949 р. **В.** попросив редактора маленької газ. збирати протягом тижня всю інформацію, яка надходить із кількох телеграфних агентств, а після цього попросив пояснити причини вибору певних новин для публікації та відкидання ін. Так **В.** вивчав переваги персональних мотивацій. Також частина інформації не пройшла «воріт» через наявність подібних попередніх матеріалів, брак місця на шпальті. Дослідження базувалося на методології контент-аналізу, що дозволило **В.** порівняти історії, які потрапили у номери газет із тими, які «Містер Гейтс» відкинув у процесі відбору, та, на основі цього, зробити висновки про пріоритети редактора у процесі прийняття рішень. Експеримент **В.** мав сусп. інтерес.

Модель **В.** – не без недоліків. Вона не враховує вплив особливостей соц.-політ. системи, ідеолог. та соціокульт. контексту, а також чинників інституційного порядку – різних інформ. джерел, ринку рекламодавців, груп тиску й органів влади. Вони обмежують та спрямовують відбір інформації, який у результаті може виглядати лише як прояв чіхось глибоко особистих уподобань. Модель передбачає існування лише одного «головного фільтра», який щодо інформац. потоку поводить доволі пасивно. Складається вра-

ження, що існує безперервний і вільний потік різноманітних новин, із якого залишається лише «відфільтрувати» інформацію, цікаву для медіа-організації.

Лит.: Медіаосвіта та медіаграмотність: підруч. / [Ред.-упор. В. Ф. Іванов, О. В. Волошенко; За наук. ред. В. В. Різуна]. – К.: Центр вільної преси, 2012. – 352 с.; White David. M. The «Gatekeeper»: A Case Study In the Selection of News, In: Lewis A. Dexter / David M. White (Hrsg.): People, Society and Mass Communications; Lewin, Kurt, «Frontiers in Group Dynamics», Human Relations. – Vol. 1, № 2, 1947, p. 145; Levin K. Channels of group life // Human Relations. – 1947. – Vol. 1. – pp. 143-153.

А. Мутко

Валерстайн Імануїл Моріс (англ. *Immanuel Maurice Wallerstein*; 28.09.1930, Нью-Йорк, США) – амер. соціолог, який вплинув на стиль дискурсу сучасних сусп. наук в цілому, старший дослідник-науковець (Senior Research Fellow) Йельс. ун-ту. Отримав соціолог. освіту в Колумб. ун-ті. Викладав в Колумб. ун-ті, ун-ті МакГіла (Канада), у 1976-1999 – проф. соціології Ун-ту штату Нью-Йорк в Бінгхемптоні, де заснував та очолював Центр дослідження економік, істор. систем та цивілізацій ім. Ф. Броделя.

Основні праці: «Модерна світ-система. В 4-х тт.» (1974-2011), «Капіталістична світ-економіка» (1979), «Раса, нація, клас: нечіткі ідентичності» (1991, у співавт. із Е.Балібаром), «Геополітика та геокультура: Есеї про світ-систему, що змінюється» (1991), «Чи має капіталізм майбутнє?» (2013, у співавт. із Р. Коллінзом, М. Манном, Г. Дерлуг'яном та К. Калхуном, 2013).

В. – засновник *світ-системного аналізу*. Незрідка він позиціонується як соціолог-неомарксист, але його інтелектуальна ідентичність формувалася під впливом широкого кола мислителів, зокрема ідей К. Маркса, М. Вебера, А. Грамші, Й. Шумпетера, К. Полан'ї, Н. Кондратьєва, Ф. Броделя, А. Г. Франка. Для **В.** світ-системний аналіз є не лише теорією соц. світу, але й протестом проти способу, в який соц.-наук. дослідження були структуровані з моменту їх появи в сер. XIX ст.

Світ-системний аналіз **В.** вимагає ідентифікації системних конструкцій в цілому (циклічні ритми системи) у поєднанні з вибудовуванням моделей внутр. трансформацій (секулярних – тобто надзвичайно довготривалих – тенденцій системи). Спільна дія циклічних ритмів та секулярних тенденцій зумовлюватимуть у прийдешньому зникнення системи, зникнення, яке світ-системний аналіз визна-

чає як послідовність подій. **В.** робить предметом свого аналізу не сусп-ва, а істор. системи. **В.** виокремлює міні-системи, екон. підгрунтам яких був елементарний, еквівалентний обмін; світ-імперії (Єгипет, Рим, Візантія), які є розгалуженими політ. структурами. Логікою такої системи є отримання данини від локальних, переважно сільських виробників, які є самоврядними в ін. аспектах. Данина зосереджується у центрі, після чого перерозподіляється серед тонкої верстви чиновників. Третім типом істор. систем є світ-економіки, тобто розгалужені мережі інтегрованих структур вир-ва, політ. формою існування яких є численні роз'єднані політ. структури. Саме така неспівмірність політ. і екон. структур зумовила суттєву перевагу капіталістів, які оперували у межах світ-економік, у порівнянні з їхніми «колегами» із світ-імперій. Правлячі верстви світ-імперій мали у своєму розпорядженні більше засобів чинити тиск на агентів капіталізму, позаяк останні не могли змінити своє підданство. Домінантною логікою світ-економіки є нерівномірний розподіл додаткового продукту на користь тих, хто має можливість тимчасового досягнення монопольного статусу всередині ринкових мереж. **В.** називає цей феномен «*капіталіст. логікою*».

Унікальність сучасної епохи полягає в тому, що одна із світ-економік, а саме європ. світ-економіка, уникнула дезінтеграції у протистоянні зі світ-імперією Габсбургів й упродовж так званого тривалого XVII ст. (1450-1640) заклала підвалини модерної світ-системи. Остання мала час, щоби розвинулася як капіталіст. економіка, охопити всю земну кулю й поглинути всі існуючі міні-системи та світ-імперії. На кінець XIX ст. склалася єдина істор. система у світі, і ця ситуація залишається незмінною і дотепер. Модерна світ-система має тривірневу ієрархічну структуру та поділяється на країни *ядра*, яке є панівним та всередині якого виокремлюється д-ва-гегемон, *залежну периферію* та *напівпериферію*, яка у суперечливий спосіб поєднує риси ядра та периферії, виконуючи ф-цію стабілізатора системи.

Розуміння капіталізму **В.** zasadничо відрізняється від класичних підходів А. Сміта, К. Маркса та М. Вебера. Навіть Маркс в очах **В.** був занадто ревним смітсіанцем (конкуренція є нормою капіталізму, монополія – його викривленням) та не менш ревним шumpетеріанцем (підприємець є носієм прогресу). **В.** визначає капіталізм як вир-во задля продажу на ринку, метою якого є максимальне примноження прибутку. Індустріальний характер не є необхідністю для капіталізму. Капіталізм є

системою, що конфліктує із вільним ринком: «капіталізм має своїм опертям правило, за яким політ. утворення постійно беруть екон. втрати на себе, натомість екон. здобутки розподіляються серед «приватних» діячів». Капіталізм, на думку **В.**, на відміну від попередніх сусп. формацій, які стримували нагромадження капіталу, підкоряється логіці нестримного накопичення.

В. ідентифікує три послідовні гегемоністичні цикли в рамках модерної світ-системи: домінування Голландії, Британії та США. Сучасна епоха є характеризується завершенням гегемонії США, гегемонії, яка переживала запад з 1970-х рр. Гегемонія визначається як ситуація, за якої продукція певної д-ви ядра виробляється настільки ефективно, що є конкурентоспроможною навіть в ін. д-вах ядра. Така д-ва отримує першочергову вигоду від максимально вільного світового ринку. Маючи таку перевагу у вир-ві, д-ва має змогу, якщо вона є достатньо сильною, уникнути або принаймні мінімізувати ймовірність утворення внутр. і зовн. політ. перепон на шляху вільного потоку товарів. Задля збереження набутої переваги панівні екон. сили заохочують певні інтелектуальні та культурні тенденції, рухи та ідеології. За **В.** найамбітніші проекти розбудови д-ви на кшталт імперських амбіцій Карла V у XVI ст., абсолютистської Франції у XVII-XVIII ст. або Німеччини останньої третини XIX ст. намагалися компенсувати дію серйозних соц. та екон. обмежень. Натомість реальні гегемони – Голландія, Британія та США – чинили соц. примус за допомогою механізму ринку, недбалі, дезорганізованої адміністрації, послуговуючись артикульованими антицентралізаторськими ідеологіями.

В. критикує ідею націон. розвитку, яку висувають теоретики модернізації. Рух угору в рамках капіталіст. світ-економіки неможливий для усіх політ. елементів світ-системи. Відтак, підвищення статусу є реальністю для небагатьох, і це підвищення відбувається за рахунок ін. д-в.

В. стверджує, що на сьогодні можливості накопичення прибутків у рамках капіталіст. системи вичерпані. Через індустріалізацію світу вже не існує умов для використання дешевої робочої сили, якою традиційно були необ'єднані у профспілки мігранти у першому поколінні із сільської місцевості; д-ва, аби подолати наслідки своєї фіскальної кризи, підвищила ставки оподаткування; запровадження д-вами під тиском гром. рухів жорсткіших вимог щодо еколог. безпеки також множить витрати капіталістів та відповідно зменшує їхні прибутки. Усі ці процеси відбуваються на

тлі кризи легітимності д-ви, нездатної реалізувати свою обіцянку заг. добробуту (а саме цей принцип слугував за тверде опертя сусп. консенсусу «золотої епохи капіталізму»).

Літ.: Валлерстайн І. Аналіз мирових систем і ситуація в сучасному світі / І. Валлерстайн. – СПб.: Университетская книга, 2001. – 416 с.; Валлерстайн І. После либерализма / І. Валлерстайн. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 256 с.; Валлерстайн І. Конец знакомого мира. Социология XXI века. / І. Валлерстайн. – М.: Логос, 2003. – 368 с.; Кутуєв П. Концепції розвитку та модернізації: еволюція дослідницьких програм соціологічного дискурсу / П. Кутуєв. – К.: Сталь, 2005. – 500 с.; Фисун А.А. Демократія, неопатримоніалізм і глобальні трансформації / А. А. Фисун. – Харків: Константа, 2006. – 352 с.; Wallerstein I. The Modern World-System. Vols. 1-4 / I. Wallerstein. – San Diego: Academic Press, 1974-2011.

П. Кутуєв

Варзар Іван (25.07.1937, с. Домулжень Флорештського р-ну, Молдова) – політолог, етнолог, фундатор нової науки і навч. дисц. «політ. етнологія», академік Укр. академії політ. наук. Народився в сім'ї малоземельних селян. У 1966 р. закінчив педагог. ін-т ім. В. Г. Белінського (м. Миколаїв) за спец. «рос. мова та літ-ра»; у 1991 р. – екстернат Ленінгр. ун-ту (Росія) за спец. «політологія». Секретар райкому ЛКСМУ (1966-1967); штатний лектор райкому КПУ (1967–1971); зав. кафедри соц.-політ. дисциплін УМЛ Київ. міськкому та обкому КПУ (1973-1990); гол. ред. наук. вид-ва «Вища школа» (1974-1979). У 1975 р. – кандидат філос. наук (дис. із теоретико-революційних проблем захищена у Київ. держ. ун-ті ім. Т. Г. Шевченка); Зав. кафедри соц.-політ. теорії УДУХТ (1985-1997). У 1995 р. захистив докт. дис. з політол. в Ін-ті д-ви і права НАН України, присвячену теорет.-методолог. засадам політ. етнології. У 1995–2000 рр. – голова наук. комісії з політол. Наук.-метод. ради МОН України. Провідний консультант і радник ректора Націон. Академії держ. управління при Президентові України, а згодом міністрів і Прем'єр-міністра України (1997-2006). З 1995 і дотепер – проф. кафедри політ. наук Націон. педагог. ун-ту ім. М. П. Драгоманова.

Основні праці: «Політ. етнологія як наука: історіологія, теорія, методологія, праксеологія» (1994), «Ідейно-теоретичні засади державотворчої політики Л. Д. Кучми» (1999), «Держава і народ-етнос у політологічному дискурсі» (2003), «Політолого-етнологічні проблеми розвитку сучасної України» (2007),

«Політ. етнологія в теоретичних і методичних акцентах та інтерпретаціях» (2009), «Політична етнологія. Пропедевтичний курс» (2011). Всього опублікував понад 600 наукових, наук.-метод. та публіцист. праць, із них – понад 200 з політолого-етнологічних проблем.

В. вніс помітний вклад у загальне соціогуманіт. та політ. знання, започаткувавши нову науку – *політ. етнологію* та, заклавши основи нової державознавчої науки – *політ. кратології*, конституювання якої продовжується. Розробив півтора десятка теорет. концепцій із політології та державознавства, обґрунтував нові суспільствознавчі методи – історіологічний і метод тріадної кореляції цінностей та орієнтацій соц.-політ. розвитку, увів у наук. вжиток понад три десятки нових понять і термінів. Із середини 90-х років формується і розвивається авторська наук. школа **В.** із політ. етнології.

Досліджуючи взаємозв'язок і взаємодію етнічної («етноісторичної»), політ. та ін. сфер сусп. життя, дійшов висновку, що етноістор. сфера відіграє особливу роль в організації соціуму. «Як у політикумних «верхах», так і в народних «низах», – вважає вчений, – побутує дефіцит розуміння того, що за умов нескінченного перехідного періоду кризують не лише екон. та політ. суспільні сфери, – найжорстокіше кризує центральна та формуюча етноісторична сфера сусп. життя». Для України, як «багатонародної» д-ви, яку населяють представники 152 народів-етносів, це проявляється в різних рівнях соціоцивілізаційної та політико-культурної зрілості народів-етносів, диспропорціях по лініях Схід-Захід, Північ-Південь, втручаннях сусідніх д-в у внутр. справи України тощо.

В. охарактеризував ідейно-теорет. простір політ. етнології, її методолого-дослідницький арсенал, понятійно-категоріальний апарат та закономірності. Політолого-етнологічну теорію та відповідну науку вчений визначає як галузь знань про політ. життя народів та етноісторичних спільностей. Вона викристалізувалася в процесі синтезу етнологічних, політ., філософ., істор., антрополог. та ін. знань під світоглядно-методолог. впливом Р. Ф. Ітса та ін. відомих етнологів. Політолого-етнологічні проблеми, стверджує **В.**, виникають, як правило, між титульним народом-етносом країни та меншинними народами-етносами, між самими меншинними народами-етносами, а також між народами-етносами цієї країни і народами сусідніх д-в.

У дослідженнях з державознавства і політ. кратології основним політ. «кратологом» соц.-політ. процесів розглядається д-ва. **В.** на-

лежить концептуалізація ін-тів соц. і політ. систем; політ. влад у «кратологічному квадраті»: правління – управління – адміністрування – регулювання; дефініціювання феному «сфера держ. політики» та типологізація основних галузей держ. політики; обґрунтування специфіки політ. реформи порівняно з ін. соц. реформами; типологізація чотирьох політ. влад в країні: правлінської (президентської), виконавської, законодавчої, судової.

Літ.: Бебик В. Політична етнологія І. М. Варзара: є предмет і є особистість // Освіта регіону: Політологія. Психологія. Комунікації. – 2012. – № 1; Варзар І. М. Політична етнологія як наука: історіологія, теорія, методологія, праксеологія. – К.: Школяр, 1994. – 224 с.; Варзар І. М. Держава і народ-етнос в політологічному дискурсі // Варзар І. М. Із контекстів минулих літ: вибране в концептуальних і мемуарних вимірах. – К.: ФАДА, 2003. – Кн. 1. – 573 с.; Варзар І. М. Політична етнологія в теоретичних і методичних акцентах та інтерпретаціях / І. М. Варзар – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009, – 88 с.; Варзар І. М. Політична етнологія: пропедевт. курс: авт. підруч. / 2-ге вид. перероб. та доповн. / І. М. Варзар – К.: Персонал, 2011. – 354 с.

О. Рудакевич

Васконселос Хосе (ісп. *Jose Vasconcelos Calderon*; 28.02.181882, Оахака – 30.06.1959, Мехіко) – мекс. історик, філософ і політ. діяч, один із фундаторів «філософії латиноамер. сутності» та панамериканізму. Після закінчення Нац. школи юриспруденції (1907) працює адвокатом, зближується з творчим патріот. об'єднанням «Атенео де ля Хувентуд», акт. учасник революції 1910 р. Через політ. переслідування виїхав до США (1915-1920). Призначений ректором Нац. автономного ун-ту Мексики (UNAM) (1920). Як ректор переорієнтовує навч. процес із модного у той час позитивізму на поглиблене вивчення мекс. історії та культури. Секретар (міністр) народної освіти (1921-24). На цій посаді **В.** докладав зусиль для підвищення заг. освіт. рівня мексиканців, сприяв відкриттю сільс. шкіл і біб-к, друку книг, доступних бідноті, поширенню серед мас кращих зразків світ. літ-ри і мист-ва. Зокрема, **В.** сприяє творчості мекс. революційних художників-муралістів, які створюють фрески на будівлях ун-ту UNAM. Із консервативною проклерикальською програмою безуспішно балотувався в президенти (1929), емігрує спочатку до США, потім до Європи (1930). Після повернення очолює Нац. біб-ку (1940), створює Ін-т латиноамер. культури (1948).

Основні праці: «Космічна раса» (1925), «Індологія» (1926), «Боліваризм і монроїзм» (1934), «Коротка історія Мексики» (1937), «Тодологія» (1952).

Визнання **В.** принесли утоп. концепція «космічної раси» та дослідження культури й історії індіанців, що зробило його одним із родоначальників *індихенізму*. Згідно з **В.**, в Іспаноамериці (Латин. Америці) унаслідок метисизації має з'явитися п'ята раса (у **В.** раса – синонім цивілізації), що духовно інтегрує всі ін. раси. Її **В.** називає «космічною» і наділяє месіанським покликанням. Нова раса має унікальну естетичну чуттєвість, притаману лише мешканцям Іспаноамерики. Естетизм дасть можливість подолати європ. раціоналізм англосакс. світу як перепону до універс. людини. **В.** пише: «Місія нашого давнього і одночасно нового континенту значно важливіша за утвердження панування однієї раси. Призначення Америки стати коліскою п'ятої раси, в яку виллюються всі народи. Тут виникне синтетичний людський і культур. тип, покликаний поєднати у собі всі багатства історії. Дні білої раси, нинішніх господарів життя, доходять кінця. Створивши суч. техніку, механізувавши світ, вона, сама того не розуміючи, заклала основи переходу до нового істор. етапу злиття всіх народів».

В. доводить правомірність появи «космічної раси» за допомогою закону трьох соц. стадій. На *матеріалістичній стадії* панує право сили, війна є єдиним способом вирішення конфліктів між племенами та народами. На *інтелектуальній стадії* міжособистісні та міждержавні стосунки ґрунтуються на зручностях і розрахунку, інтелект панує над грубою силою, розум над почуттями. Третя стадія, *естетична*, тісно пов'язана з долею Іспаноамерики. Для неї характерні свобода, смак, естет. імператив краси, любов, які стають регуляторами стосунків на усіх рівнях.

В. протиставляє Іспаноамерику США, куди біла англосакс. цивілізація перенесла свою культуру та світогляд. У «Боліваризмі і монроїзмі» він порівнює вирішення проблеми *ідентичності* лідером націон.-визв. руху в Латин. Америці С. Боліваром (1783-1830) і 5-м Президентом США Дж. Монро (1758-1831). Хоча в основі обох підходів лежав принцип невтручання метрополій у внутр. справи кол. амер. колоній і навпаки, боліваризм створив іспаноамер. ідеал федерації зі всіма народами, а доктрина Монро лише законсервувала панування білої раси в Півн. Америці.

Як критик імперіаліст. політики США, **В.** проте високо оцінював діяльність католич. церк-

ви, симпатизував ісп. колоніалізму, визнавав продуктивний характер впливу європейців на світогляд жителів колоній, був противником револ. сусп. змін, критикував марксизм і виступав проти лівих політ. партій. Згідно з **В.**, у індіанців Іспаноамерики немає ін. майбутнього, окрім вже прокладеного латин. цивілізації. Це, з одного боку, закріпило за **В.** звання «пророка континенту», з іншого зробило його виразником поглядів найконсервативнішої частини мекс. сусп-ва.

Літ.: Петякшева Н. И. Васконселос и «философия освобождения» / Н. И. Петякшева // Латинская Америка. – 1987. – № 6. – С. 43-46; Vasconcelos J. Antología de textos sobre educación. – Mexico City: Fondo de Cultura Económica, 1981. – 306 p.; Vasconcelos J. Bolívarismo y monroísmo: temas iberoamericanos. – Santiago de Chile: Editorial Ercilla, 1937. – 210 p.; Vasconcelos J. Discursos, 1920-1950. – Mexico City: Ediciones Botas, 1950. – 318 p.; Vasconcelos J. La Raza Cósmica, misión de la raza iberoamericana. – Mexico City: Asociación Nacional de Libreros, 1983. – 191 pp.; Vasconcelos J. The cosmic rase: a bilingual edition. – Baltimore, MD: The Johns Hopkins University Press, 1979. – 120 p.

Ю. Омельченко

Вахнянин Анатоль-Яків (Наталь) (19.09.1841, с. Синява Ярославського повіту поблизу Перемишля (нині – Польща) – 11.02.1908, Львів; псевдоніми й криптоніми: Вахнянин Наталь; Н.В.; Наталь з-над Сяну) – укр. композитор і диригент, муз.-сусп. діяч, письменник та публіцист, належав до провідних галицьких гром.-політ. діячів др. пол. XIX – поч. XX ст. Навчався у Перемишльській гімназії (1851 р. вступу); Львів. духовній семінарії (1859 р. вступу), закінчив богословські студії в Перемишлі, там же отримав муз. освіту в співочій школі та в комп. І. Лаврівського та М. Вербицького. Відмовившись від кар'єри священика, **В.** розпочав педагог. кар'єру в Перемишльській гімназії, ставши суплентом (заст. учителя гімназії), з правом викладання латині, польсь. та укр. мов. Навчався у Віденському ун-ті на відділі історії та географії (1865–1868). Перший дир. Вишого муз. ін-ту ім. Лисенка у Львові (1907).

Основні праці: «Дещо за музу Шевченкову і розбір думи предсмертної» (1863), «О докторі Франціску Скорині і його літературній діяльності» (1879), «Die Salzablagungen» (1875), «Образок з історії волинської і галицької Руси з початку XIV віку» (1893), «Два документи до 1809 р. (Прокляття Наполеона І листопада 1809 і Gasickigo комендантського пляцу в Тернополі 14 серпня 1809 р.)» (1898),

«Фізіографічний начерк поздовжньої долини горішнього Сяну» (1873), «Учебник географії» (1884).

Будучи від природи незвичайно обдарованою людиною, **В.** розпорочив свій талант: на гром.-політ. справи, на просв.-організ. працю, на музично-диригентські й композиторські спроби та на ред.-видавн., публіцист. і наук. роботу. **В.** став палким пропагандистом Шевченка, написавши 1863 р. до календаря «Перемишлянин» статтю «Дещо за музу Шевченкову і розбір думи предсмертної», а 1865 р. організував у гімназії перший концерт, присвячений пам'яті Т. Шевченка. Стикаючись часто з перешкодами для свого народу, його приниженням та трактуванням як неповноцінного порівняно з визнаними національностями, **В.** разом із братом Іваном та Ю. Целевичем заснували студ. спільноту «Січ». У 1866–1867 рр. відбулися широкі дебати між віденськими студ.-укр. на тему «Чи русини окрема нація від москалів?». Саме з гуртка віденських січовиків «вийшов почин до протесту проти нав'язання польсь. мови в Галичині». Голова т-ва **В.** та секретар Л. Шехович оприлюднили «Звернення» до укр. громадянства, у якому частково виклали програмні засади «Січі». Віденська «Січ» упродовж 79 років своєї діяльності виховала цілу плеяду сячів націон. справи.

У 1868-1870 р. **В.** – голова «Просвіти», яка зосереджувала свою діяльність у Львові та поволі розширювала гол. напрям діяльності – книгодрукування; редагував часопис «Письмо з «Просвіти», дописував до львів. ж-лу «Правда» (очолив у 1868 р.). Журнал вів політику на зміцнення творчих контактів із наддніпрянцями. **В.** був причетний і до ін. газ.-журн. видань, як-от: «Основа», «Діло», «Зоря», де публікував гострі й актуальні статті з різних сфер життя (напр., аналіт. політолог. студію «До чого ми доборолися?», публіцист. фейлетон у вірш. формі «Лемент побожного кацапського люду», полем. нарис «Два реформатори церковного співу», цикл політ. статей у різних виданнях за 1880–1890 рр.). Практично у кожному числі згаданих видань друкувалися матеріали **В.** на сусп.-політ. теми, значна кількість – під псевдонімами та криптонімами.

Після розпуску 21.05.1870 р. Галицького сейму було оголошено нові вибори. Двічі (1883, 1885) **В.** ставав кандидатом до Галицького сейму та Віденського парламенту, до крайового сейму (1889) – знову до парламенту (1891, 1893 р.), але лише у 1893 р. в Жовк. виборчому окрузі на повторних виборах виборов мандат посла до австр. парламенту. Від

імені Руського Клубу Держ. ради вів політику підтримки найтісніших контактів із поляками-депутатами в парламенті, сприяв піднесенню нац. духу українців Буковини. Завдяки значним зусиллям упродовж 1890–1894 рр. вдалося «...домогтися від віденського та крайового урядів певних поступок українцям...».

У 1901 р. **В.** за станом здоров'я вийшов на пенсію, йому було надано титул шкільного радника, він і надалі працював на культ.-освітній ниві, провадив педагог. діяльність. **В.** турбувався і про створення «Союзу Боянів», що задумувався як основа для муз. школи. 1907 р. у Львові постав Вищий муз. ін-т, дир. якого призначено **В.** 30.01.1908 р. **В.** доповідав на засіданні президії Музичного т-ва ім. М. Лисенка про перспективи Вищого муз. ін-ту, а вже в ніч з 10 на 11 лютого раптово помер.

Літ.: Батенко Т. Анатоль Вахнянин (1841–1908): біля джерел національного відродження / Т. Батенко. – Львів: Кальварія; Каменяр, 1998. – 140 с.; Вахнянин А. Споми́ни з життя / А. Вахнянин; [зладив К. Студинський]. – Львів: 3 печатні В. Шийковського, 1908. – 137 с.; Вахнянин А. Листи до Пантелеймона Куліша (1869 р.) / А. Вахнянин; видав Кирило Студинський. – Львів, 1908. – 120 с.; Горак Я. Найвизначніший серед старшої генерації (До 90-річчя від смерті А. Вахнянина) / Яким Горак // Дзвін. – 1998. – № 2. – С. 110–113; Качмар В. Чотири духовні іпостасі першого голови «Просвіти»: до 140-річчя «Просвіти» та 100-річчя від дня смерті Анатолія Вахнянина / В. Качмар // Дзвін. – 2008. – № 11/12. – С. 93–100; Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. – Х.; К., 1931. – Т. 1. – С. 415–416.

С. Була

Вебер Макс (нім. *Max Weber*; 21.04.1864, Ерфурт, Пруссія – 14.06.1920, Мюнхен, Веймар. республіка) – нім. соціолог, філософ, економіст, політ. і гром. діяч, основоположник суч. європ. соціології, автор важливих політолог. концепцій.

Основні праці: «Протестантська етика і дух капіталізму» (1904), «Політика як покликання і професія» (1919).

У основі соц. вчення **В.** поняття соц. дії – дії, що відповідає двом найважливішим критеріям: має осмислений характер та орієнтована на реакцію ін. соц. суб'єктів. За своїм характером і мотивацією соц. дія може бути чотирьох типів: цілераціональна, ціннісно-раціональна, традиційна й афективна. Похідними від цих типів соц. дії є домінуючі форми соц. поведінки та соц. орг-ції, які, у свою чергу, обумовлюють відповідні соц., політ. і екон.

ін-ти. Ця концепт. схема була потрібна **В.** для пояснення сутності процесів модернізації та раціоналізації, що породили специфічну європ. цивілізацію Нового часу. Зародження й утвердження як домінуючого стандарту мислення та діяльності цілераціон. типу лежить, за **В.**, в основі цього процесу.

Свій підхід **В.** означив як «розуміючу соціологію», предметом якої є смислове підґрунтя сусп. дії, що є значущим для самого її суб'єкта. Відтак соціологія має вивчати передовсім сусп. ідеї та світоглядні позиції соц. акторів, а основне поле її досліджень – культура. У цьому сенсі **В.** виступав послідовним опонентом К. Маркса, який стверджував первинність матеріальних, об'єктивних чинників над суб'єктивними й ідеальними.

У основі найвідомішої праці – «Протестантська етика і дух капіталізму» – дис. дослідження **В.**, присвячене світоглядним, психолог., етичним передумовам утвердження капіталізму в Європі. **В.** доводить, що саме вчення протестант. церков, передовсім кальвіністських, обумовило поширення індивідуалізму, підприємництва, виправдало прагнення до багатства як сусп. чесноти, що в поєднанні з безумовною діловою чесністю та добропорядністю дало могутній поштовх вир-ву та торгівлі. Свої студії щодо впливу реліг. і світоглядних чинників на екон. і соц.-політ. розвиток націй **В.** продовжив на ґрунті вивчення даосизму та конфуціанства, буддизму та індуїзму, іудаїзму тощо.

Для політ. науки важливе значення має визначення, яке дав **В.** д-ві. У роботі «Політика як покликання і професія» він говорить про те, що д-ва – це інститут, який має монополію на легітимне застосування насилля. Діяльність політика, таким чином, вимагає від людини рішучості, відповідальності, відданості своїм переконанням. Влада може бути легітимізована трьома способами, відповідно до яких формуються три типи самої політ. влади: *традиційна* (спирається на традиц. цінності та встановлений раніше порядок), *харизматична* (виникає з емоційного підпорядкування спільноті впливу особистості), *раціонально-легальна* (спирається на раціон. шляхом встановлені правила співжиття та узгоджені цілі спільноти). Саме цей, третій тип влади **В.** вважає основною конкурентною перевагою європ. цивілізаційної моделі, яка, втім, також має свої недоліки та обмеження щодо ефективності.

Зокрема, раціон.-легальний тип влади неминуче породжує явище бюрократії. Вона виникає внаслідок збільшення території адміністрування (у межах суч. нац. д-в), під-

вищення складності адміністрат. завдань (у т.ч., запровадження значного числа норм, регламентів, процедур), появи монетарної економіки (включення фін. складової в адміністрат. процес). **В.** визнає загрози, які несе бюрократія свободі політ. самовираження громадян, та розуміє суперечність між її інтересами та інтересами решти сусп.-ва. Однак він вважає бюрократію необхідною частиною лібер. сусп.-ва та формулює низку вимог до її функціонування як корисного сусп. ін-ту: наявність чіткої ієрархії посад і зафіксованих правил, розмежування компетенцій, політ. нейтральність, постійне підвищення кваліфікації кожного чиновника.

В. прагнув реалізувати себе в політ. діяльності. Його погляди еволюціонували від націоналізму до послідовного лібералізму. **В.** брав участь у Паризькій мирній конференції, підготовці конституції Веймар. республіки (1919), був одним із засновників Нім. демократ. партії та безуспішно балотувався від неї до парламенту.

Літ.: Вебер М. Государство і суспільство / М. Вебер. – К.: Всесвіт, 2013. – 1112 с.; Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / М. Вебер. – К.: Основи, 1994. – 261 с.; Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / М. Вебер. – К.: Основи, 1998. – 534 с.

М. Розумний

Веблен Торстейн Бунде (англ. *Veblen Thorstein Bunde*; 30.07.1857, Като, США – 03.08.1929, Менло-Парк, США) – засновник інституціонального напрямку в політ. економії, амер. вчений економіст та соціолог. Народився на Півночі США в сім'ї емігрантів із Норвегії. З юних років виявив прагнення та здібності до навчання. Успішно навчався в Карлтон. коледжі в місті Нортфілде. Після блискучого складання екстерном іспитів за курс коледжу, короткий час працював вчителем. Завершив свою освіту в ун-ті Гопкінса та Йельс. ун-ті (1884), опанувавши політ. економію та філософію. Після завершення навчання розпочинається період філос.-етич. пошуків молодого вченого. У цей період він виступає як принциповий прихильник неможливості пізнання дійсності, що стає певною перешкодою в його викладацькій кар'єрі. Але в 1991 р. **В.** був зарахований до аспірантури Корнелського ун-ту, яка відкрила йому шлях до педагогічної діяльності в Чиказькому ун-теті. В цьому закладі **В.** пропрацював майже чотирнадцять років.

Основні праці: «Теорія неробського класу: економічне дослідження інститутів» (1899),

«Теорія підприємництва» (1904), «Інстинкт майстерності» (1914), «Імперська Німеччина і промисловий переворот» (1915), «Дослідження характеру миру і умов його підтримки» (1917), «Вища освіта в Америці» (1918).

В. активно досліджував соц. дійсність, екон. інститути шляхом еволюційного аналізу. У цьому контексті цікавою є його розуміння періодизації історії. Основною ознакою його істор. періодизації виступає процес зміни домінуючих на різних істор. етапах соц. ін-тів як певних зразків поведінки та стереотипів мислення. У період формування головних соц. ін-тів – «батьківського інстинкту», «інстинкту майстерності» та «інстинкту пізнання», які мали вирішальне значення для всіх етапів цивілізації, на думку **В.** існували епохи первісного та «грабіжницького сусп.-ва» засновані на військ. насиллі, яке з часом було замінено на насилля опосередковане товарно-грошовими відносинами в добу «грошового сусп.-ва», поділеного на кілька стадій. Для пояснення гол. механізмів соц. розвитку спирався на ідеї «соц. дарвінізму».

З 1906 р. **В.** викладав у Стенфорд. ун-ті та Ун-ті Міссурі. У цей період **В.** розвивав ідеї викладені ним в більш ранніх працях. Його наук. погляди знайшли своє відображення в його публіцистичній діяльності як автора. Його чисельні газ. публікації склали зміст двох збірок «Великі підприємці і проста людина» (1919) та «Інженери та ціноутворення» (1921).

Ідеї **В.** й нині актуальні, позаяк дозволяють краще розуміти окремі сторони процесу становлення ринкових відносин в постсоціалістичних сусп.-вах. **В.** звертав увагу на важливе місце істор. сформованих форм соц. дії. Його твердження про те, що головними мотивами поведінки споживачів є не тільки раціональні індивідуальні оцінки споживчих якостей товару, а й бажання демонструвати фактом його придбання свій особливий привілейований стан, знаходить своє підтвердження на суч. етапі становлення нових соц.-екон. умов. У цьому зв'язку **В.** запроваджує поняття «демонстраційне споживання» та «демонстраційне марнотратство», які можуть бути використані в суч. політ. економії.

На тлі досліджуваних ним істор. і тогочасних проблем сусп.-ва, у працях **В.** з'являються його «рецепти» їх вирішення. Він висловлює низку ідей пов'язаних із подоланням негативного впливу на госп-во тенденцій до монополізації. Крім того, на думку **В.**, дійсно «розумно влаштоване сусп.-во» могло б бути втілене інженерами та технологами, які б очолили «генеральний штаб» єдиного контролю за

виробничими процесами, яким він відводив визначальну роль в розвитку сусп-ва. У своїй ост. наук. праці «Власність відсутніх осіб і підприємництво в сучасну епоху: приклад Америки» (1923 р.), як і в ін. своїх працях, він намагався довести ідею визначальної ролі техн. прогресу для забезпечення заг. розвитку сусп-ва, який тільки і полягає в індивід. пристосуванні до його результатів.

Наук. праці **В.** значною мірою вплинули на подальший розвиток політ. соціології в країнах Заходу, що знайшло свій вираз в розробці теорій «індустріального та постіндустріального суп-ва», «сусп-ва споживання», «сусп-ва розкоші» та ін.

В. завершив життєвий шлях в серпні 1929 р., за різними даними біля містечка Менло-Парк чи містечка Пало Алто, поблизу якого сьогодні є кампус Стенфорд. ун-ту.

Лит.: Веблен Т. Теория праздного класса / Т. Веблен. – М.: Прогресс, 1981; Веблен Т. Теория праздного класса: экономическое исследование институций / Т. Веблен. – М.: 1984. – 367 с.

М. Иванов

Вейль Симона (фр. *Simone Weil*; 03.02.1909, Париж, Франція – 24.08.1943, Ешфорд, Кент, Великобританія) – фр. соц. і реліг. філософ, мистик. Народилася у високоосвіченій єврей. родині, коріння якої – в Ельзасі та Росії. Навчалася у лицей Генріха IV. Закінчила Вищу нормальну школу (1931), де вивчала філософію та класичну філологію. Викладала грецьку та філософію у лицєях (1931–1934). Була прибічницею марксизму, троцькізму, анархізму. З початку 20-х брала участь у ліворадикальному русі. Примикала до групи «Пролетарська революція», яка дотримувалася синдикалістських ідей. Працюючи, частину заробітку віддавала профспілкам, на вид-во робітничої преси. Будучи атеїсткою з 1938 р. почала виявляти прихильність до християнства, оскільки, як писала, нею «заволодів Христос». Утім, хрестилася, за деякими даними, тільки на смертному одрі за допомогою несвященника. У 1934–1935 рр. пішла добровільно працювати робітницею на автомобільний завод «Рено», щоб ближче познайомитися з працею робітників. У 1936–1939 рр. перебувала в Іспанії, де відбувалася Громад. війна. У Барселоні записалася рядовим бійцем у Колону Дурутті, загін анархістів. Після окупації німцями Парижа (1940) втекла до Марселя. Після того, як родина (1942) переїхала до США, **В.** після короткотермінового перебування в Нью-Йорку повернулася до Франції. Стала учасницею антифашист-

ського руху Опору. Єврейське походження та зовнішність змусили її тікати до Англії, де примкнула до «Вільної Франції» Ш. де Голля та готувала для неї радіопередачі. Померла в ешфордському санаторії від виснаження та туберкульозу легень.

Основні праці: «Тягар і благодать» (1947), «Потреба укорінення» (1949), «Очікування Бога» (1950), «Записки» (3 т., 1951–1956). У творчості **В.** умовно можна виділити філософ., політ. і богослов. сегменти, які виразно проступають у працях, опублікованих після її смерті. Серед політ. проблем, піднятих **В.**, – проблема стосунків індивіда й д-ви, занепад духовності індустр. сусп-ва, тоталітарна дійсність.

Гол. соц. і політ. проблемою ХХ ст. була та, що пов'язана, на думку **В.**, із питанням «*Чи стане ... свобода, завойована сусп-вом, здобутком індивіда?*» Шукаючи відповіді на нього, **В.**, однозначно, не мала жодних ілюзій: боротьба між тими, хто підкорюється наказам, і тими, хто наказує, нескінченна. Привілейовані не поступлять своїми привілеями, але їх можна відібрати силою. Однак, після збурення мас на вир-ві постають нові господарі, і боротьба (під новими знаменами й новими іменами) розгортається знову.

В. була переконана, що у ХХ ст. у будь-якої політ. орг-ції превалюють ті ф-ції, які зумовлюють перетворення її в машину, що виробляє колективні емоції, масові навіювання. Мислителька фактично урівнювала існуючі політ. системи й режими (диктатуру пролетаріату, фашизм, тоталітаризм, капіталізм й соціалізм), бо, за її переконанням, усі вони спиралися на ілюзію цілісності та єдності, до яких прагне людина із-за вродженої потреби бути причетним до спільного, присвячувати себе якійсь справі чи ідеї.

Твердячи, що «тоталітарний феномен д-ви полягає у своєрідному завоюванні держ. владою підпорядкованих їй народів», **В.** за-уважувала, що такий феномен не дозволяє народам «унікнути ні одної із бід, неминучо супроводжуваних завоювання», метою якого є оволодіння «найкращою зброєю для зовнішніх завоювань».

Після Мюнхен. угоди, аналізуючи ситуацію в Європі, **В.** прийшла до висновку, що формувався «такий режим, першою характеристикою якого є тривале самопожирання».

У довоєнний період, як і під час війни **В.** задумувалася над проблемою, яка концентрувалася у питанні: «*Чи заради правди ми боремося?*» Мислителька аналізувала боротьбу людей заради абстрактних слів, яким групові пристрасті надають якусь абсолютну цінність:

фашизм, комунізм, нація, капіталізм, безпека, мова, влада і т. п. Ці абстракції були для **В.** фантомами, які спокушали до боротьби. Висновок **В.**: «Наша цивілізація затьмарює своїм блиском сучасну інтелектуальну деградацію. Нам здається, що ми не залишаємо для забобонів жодної обмеженої ділянки, на зразок грец. міфології, але забобони розплачуються помстою, прикриваючись абстрактним словником, захоплюючи весь смисловий простір».

Роздуми **В.** про «обов'язки щодо людини» зводяться до того, що право, яке не визнається іншими просто не існує. Але обов'язок, навіть якщо він не визнається ніким іншим, не втрачає своєї реальності й істотності. Тож обов'язки онтологічно первинні порівняно з правами. Звідси висновок про те, що «будучи самотньою у всесвіті, людина не мала б ніяких прав, та мала б обов'язки». Реальним ґрунтом обов'язків є потреби іншого як і свої власні. **В.** описала 14 вихідних потреб: порядок, свобода, послух, відповідальність, рівність, ієрархія, честь, покарання, свобода думки, безпека, ризик, приватна власність, колективна власність, правда. Крім того, **В.** окремо виділила ще одну потребу – укорінення, яка є основоположною для людських потреб як таких. Тобто людина має потребу у «множинності коріння» та різноманітних джерелах, які їх живлять: «Укорінення – це, можливо, найбільш важлива і найменш визнана потреба людської душі, одна з тих, які найважче піддаються визначенню. У людини є корені завдяки їй реальній, активній і природній участі у житті спів-ва, яке зберігає живими певні скарби минулого і деякі передчуття майбутнього. Ця участь природна у тому смислі, що вона зумовлена автоматично місцем, умовами народження, соц. оточенням. Кожна людина відчуває потребу в різнобічних коренях. Вона відчуває потребу сприймати майже всю повноту морального, інтелектуального, духовного життя через те середовище і ті кола, належність до яких для неї природна. Взаємовплив різних кіл необхідна не менше, ніж укорінення у природному оточенні».

Паризьке вид-во «Галлімар» публікує шістнадцятитомне повне зібрання творів **В.**

Літ.: Вейль С. Укоренение. Письмо к клирику / С. Вейль – К., 2000; Вейль С. Тяжесть и благодать / С. Вейль – М., 2008; Зонтаг С. Симона Вайль // Зонтаг С. Мысль как страсть. М., 1997; Крогман А. Симона Вейль, свидетельствующая о себе. – Челябинск, 2003; Милош Ч. Значение Симоны Вайль // Ч. Милош. Личные обязательства. Избранные эссе о литературе, религии и морали. – М., 1999;

Steiner George. Sainte Simone – Simone Weil // Steiner George. No passion spent. London; Boston, 1997.

М. Кармазіна

Вейтлінг Вільгельм (нім. *Weitling Wilhelm*; 05.10.1808, Магдебург, Вестфалія, Нім. імперія – 25.01.1871, Нью-Йорк, США) – нім. філософ, теоретик утопічного зрівняльного комунізму, діяч раннього нім. робітн. руху. У 1836 р. в Парижі він вступив в таємну оргцію – «Союз знедолених», метою якої було «звільнення Німеччини та здійснення в реальності прав людини і громадянина», згодом – встановлення «Соціальної Республіки». **В.** долучився до його радикального крила та виявився одним із ініціаторів розколу «Союзу», внаслідок чого восени 1836 р. був утворений «Союз справедливих» – перша комуніст. організація нім. робітників і ремісників, ідейним лідером якої він став. У 1838 р. він написав для «Союзу справедливих» програмну працю «Людство, як воно є та яким воно повинне бути». Після бланкістського повстання 12.05.1839 р. у Парижі (спроба повалення капіталізму) **В.** вимушений був переїхати до Швейцарії, де в 1841-1843 рр. вів пропаганду ідей зрівняльного комунізму та видавав щомісячний часопис «Заклик до німецької молоді». У 1843 р. був ув'язнений, в 1844 р. звільнений і депортований зі Швейцарії. У 1846 р. увійшов до складу Брюссельського комуніст. кореспондент. комітету, в Брюсселі відбулася зустріч **В.** із К. Марксом, проте їх погляди на революц. перспективу виявилися різними і вони відмовилися від співпраці. Наприкінці 1846 р. емігрував до США, де вів пропагандистську діяльність серед нім. емігрантів і закликав до створення комуніст. громади, зазнавши невдачу – припинив публ. виступи, працював писарем переселенського бюро і вивчав астрономію.

Основні праці: «Гарантії гармонії і свободи» (1842), що є першим крупним твором нім. соціалістичної літератури; «Євангеліє бідного грішника» (1845).

В. – теоретик нім. соціалізму, який сформулював основи тактики революц. диктатури під час перехідного періоду від капіталізму до комунізму та створив низку утопічних проектів соц. перетворення. К. Маркс вважав **В.** одним з своїх вчителів у питаннях робітничого руху.

Провідною ідеєю сусп. вчення **В.** була ідея природного закону буття та критика існуючих порядків. Він стверджував, що гол. значення для існування людства мають свобода, рівність, гармонія та братська любов. **В.** уявляв історію людства як відступ від природних

законів і обґрунтував необхідність побудови сусп-ва наново, на революц. засадах шляхом встановлення диктатури і тотальної регламентації життя. Комунізм – забезпечення особистої свободи, повне задоволення всіх потреб і розвиток здатностей кожного індивідуума за рівних наявних умов – він розглядав як сусп. ідеал і мету прогресу. **В.** стверджував, що у правильному сусп-ві знання повинні керувати всіма людськими пристрастями та здібностями, сприяти досягненню гармонії між ними та гром. ладом.

В. стверджував необхідність революц. шляху для встановлення комуніст. ладу, розглядаючи комуніст. революцію як стихійний процес, в якому гол. роль належить декласованим елементам, амністованим ув'язненим і озброєному народу, після – революц. уряду та революц. праву, покликаним захищати комуніст. порядок. У своїх творах **В.** детально охарактеризував принципові основи та особливості політ. устрою майбутнього комуніст. сусп-ва – «Великого сімейного союзу». Верховний орган управління союзу повинен обиратися Центр. колегією майстрів – радою осіб, які посадають у Сімейному союзі вищі посади, і бути триумвіратом («радою трьох») найбільших геніїв у області найважливіших наук – «філософської медицини», «фізики» і «механіки». Центр. колегія майстрів також обирає Велику робочу президію, а місц. керівними органами є Колегії майстрів, які об'єднують найобдарованіших в даній місцевості громадян. Кожна з них складається з двох відділень: чоловічої та жіночої колегії (**В.** був прихильником рівноправності жінок). Колегії майстрів обирають з числа керівників окремих підприємств Робочі президії (своєрідні виконавчі комітети). При Колегіях майстрів повинні формуватися Академії, що повинні сприяти пошуку ефективніших способів задоволення пристрастей членів сусп-ва та сприяти розвитку мистецтв і нових галузей промисловості. При Робочій президії повинні функціонувати комісії охорони здоров'я, очолювані Заг. радою охорони здоров'я, які повинні відігравати вирішальне значення, позаяк **В.** заперечував ефективність пенітенціарної системи і стверджував необхідність лікувати злочинців в спец. лікувальних установах. Усі керівні посадовці в Сімейному союзі повинні обиратися сусп-вом шляхом проведення конкурсного випробування, що виявляє найздібніших. Право голосувати в комуніст. сусп-ві мають одержати лише законслухняні громадяни, які займаються сусп. корисною працею (капіталісти, купці, священнослужителі, юристи та лакеї «як паразитичні фор-

ми» повинні бути позбавлені права голосу). **В.** не передбачав збереження за правлячими особами яких-небудь переваг, окрім сусп. пошани. Термін служби для осіб, які стоять на чолі правління, строго не визначений: якщо знайдеться кращий кандидат, посадовець повинен бути замінений. Таким чином, в ідеальному сусп-ві повинна панувати рівність і спільність, керувати – знання, а безпосередньо управляти – найбільш здатні індивіди.

Сусп. вир-во, за теорією **В.**, повинне забезпечувати виготовлення такої кількості продуктів, яка достатня для задоволення потреб всіх членів сусп-ва. Заг. зайнятість населення та спільність володіння повинні бути передбачені законом: кожен працездатний індивід повинен виконувати в рівній мірі той вид обов'язкової або корисної роботи, до якої він виявився здатним на випробуванні та рід якої він вибрав. За виконання однакових видів робіт громадяни можуть одержати однакову кількість необхідних і корисних продуктів зі сусп. складів, крім того, за виконання понаднормових робіт («комерційних» добровільних годин роботи) кожен має право одержати «приємні» продукти. Повинен бути введений облік кількості відпрацьованих годин і якості праці, а гроші, таким чином, повинні перестати бути мірою оплати праці та товарів. **В.** обґрунтував необхідність усуспільнення власності та знищення джерел сусп. нерівності (конфіскації майна ворогів революції, держ. і церк. майна).

Систему освіти комуніст. сусп-ва повинні складати «шкільні армії», в які діти вступають у віці 3-6 років і навчаються до здачі іспиту, на підставі якого визначаються їх здібності та схильність до того або ін. роду занять, а також ун-ти, продовжити навчання за сусп. рахунок в яких мають право особи, що проявили видатні здібності та показали відповідні пізнання.

Вищим пунктом розвитку сусп-ва **В.** вважав вселюдський, об'єднуючий в гармонійне ціле всі народи землі, без кордонів, армії, воєн. У його творах містилося немало заяв раціоналістичного та мирноутопічного характеру, месіаністичних рис. Праця **В.** «Євангеліє бідного грішника» є своєрідною спробою комуніст. інтерпретації християн. традиції. Критикуючи існуючу християн. церкву як цілком підлеглу інтересам правлячих, **В.** писав про можливість появи нового християнства, яке відродить заповіді Євангелія та зображав Христа провісником комуніст. вчення, стверджуючи, що демокр. ідеї витікають безпосередньо з християнства, і доводячи необхідність використання релігії та християн.

ідей для звільнення людства. У пізніх його виступах мирні тенденції витіснили революційні і **В.** став на захист ідей мирного кооперативізму та проектів орг-ції труд. банків.

Літ.: Вейтлинг В. Гарантии гармонии и свободы. Человечество, как оно есть и каким оно должно было бы быть / В. Вейтлинг. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1962. – 287 с.; Павленко Г. В. Вильгельм Вейтлинг / Г. В. Павленко. – М.: Мысль, 1985. – 173 с.

Д. Чемишт

Величко Самійло (* лютий(?) 1670, с. Жуки, нині, Полтавська обл. – після 1728, там само) – укр. козацько-старшинський літописець, автор першого систематичного викладу історії укр. козацької д-ви.

«Літопис С. Величка» – найбільший укр. іст.-літ. твір XVIII ст. Написаний **В.** у 1720-х роках. Складається з двох самост. частин: «Сказание о войне козачкой с поляками через Зеновия Богдана Хмельницкого...» (1648-1659) та «Повествование летописное о малороссийских и частично других событиях...» (1660-1700). Обіймає події 1648 – 1700 рр. в Україні та європ. країнах, проте згадує й ран. та пізн. (до 1725). Зберігся оригінал та один список Літопису. Вперше виданий у 1848-1864 рр. При написанні Літопису **В.** використав значну кількість опубл. та рукоп. документів, літ. джерел та преси.

В. прихильник монархії, обмеженої стан-представн. органами. Певним орієнтиром для нього є політ.-прав. устрій Речі Посполитої. Монарх, на його думку, є намісником Бога на Землі та має відповідні якості: справедливість та милосердя до підданих. Відносини монарха з підданими, об'єднаними у стани, є договірними. Такі договори укладаються при обранні монарха, містять права та обов'язки сторін і затверджуються взаємною присягою. Порушення таких договірних відносин монархом звільняє підданих від присяги і дає їм право на різні форми спротиву, включно з переходом – особистим або, за рішенням станів (насамперед дворянства) певної території, колективним разом із територією – у протекцію до ін. монарха. Укр. нація для **В.** – наперед, соц.-політ. організм, уособлюється у шляхті та козацтві. Козацтво через свою військ. службу щодо охорони Речі Посполитої від зовн. ворогів здобуло спадкові стан. права, рівні шляхетським. Тому гол. змістом подій 1648 – 1654 рр. для **В.** є рішення козацтва на чолі з Б. Хмельницьким, як стан. корпорації укр. земель, про вихід з протекції польс. монарха – короля та прийняття протек-

ції ін. монарха – моск. царя – разом із своєю територією – Україною (її Літопис обмежує Сер. Наддніпрянщиною). Таку політ. націю – козацтво – Літопис виділяє як функціон. елемент із «руського» етносу, що обіймає укр. та білорус. землі (що знаходилися у межах Речі Посполитої до 1648).

В. не вважає, що Визв. війна середини XVII ст. призвела до змін соц. орг-ції укр. сусп-ва, вважаючи її традиційною. Система адміністрації Війська Запорозького для **В.** повністю відповідає традиц. коз. самоврядуванню. Загалом, автор не бачить альтернатив перебуванню України під владою того чи ін. монарха, – при безумовному збереженні прав укр. станів, до яких включає право на самоврядування та використання податкових коштів на місц. потреби. Гол. обов'язком України (як території, підконтрольній коз. стану) щодо суверена-монарха **В.** вважає військ. службу, захист від зовн. ворогів. Автор розглядає Переяслав. договір 1654 р. як вічний. Держ.-прав. відносини Війська Запорозького з Рос. д-вою в інтерпретації **В.** загалом відповідають конст. моделі Речі Посполитої та визначаються як «союз і протекція». Автор засуджує звуження автономних прав Війська Запорозького цар. урядом, проте вважає, що питання їх відновлення слід вирішувати шляхом не повстання, а відп. аргументованого звернення до монарха – царя.

Політику незалежності України (у Літописі – «нейтралізм») **В.** вважає тимчас., що має закінчуватися вибором станами монарха. Тривале проведення такої політики, на думку **В.**, нелегітимне та навіть згубне для України. Таку політику у Війську Запорозькому Літопис приписує тільки П. Дорошенку. Більшу прихильність **В.** виявляє щодо тогочасної концепції «вільного народу», що мала автон. зміст. Не відмовляючись від ідеї соборності «руських» (укр. та білорус.) та «укр.» (Сер. Наддніпрянщина) земель, **В.** вважає політику соборності у тогочасних умовах нездійсненою та закликає відмовитися від неї задля запобігання громадян. війни та іноз. втручання, збереження автономії частин України під владою різних монархів.

Гетьманський ранг **В.** прирівнює до князівського; виступає за обмеження повноважень гетьмана, зокрема у фін. сфері, на користь представницького органу – козацької ради (ген. старшини та полковників). Зокрема, **В.** обґрунтовує необхідність відокремлення «військ.» (що належить до Війська Запорозького) та гетьман. скарбів, скасування невідповідного контролю гетьмана над першим. Вирішення такої ситуації **В.** вбачає у запрова-

дженні посади ген. військ. підскарбія, підзвітного коз. раді. Свої погляди щодо обмеження гетьман. влади на користь козацьких представницьких органів **В.** непрямом виразив через включення до Літопису видатної пам'ятки укр. політ.-прав. думки – анонім. вірша кін. XVII ст. “Ей, Іване, поповичу-гетьмане”.

Найбільшою загрозою існуванню Війська Запорозького **В.** вважає громадян. війну, що спричиняється негативними рисами у ментальності українців – честолюбством, користолубством, невіглаством та простодушністю, схильністю до розбрату тощо, які автор засуджує; а також орієнтаціями населення на різних монархів. **В.** приділяє значну увагу темам патріотизму, етн. та реліг. відступництва.

У Літописі розділяється *божественне* і *природне* (або натуральне) право, обстоюється невід'ємність прав людини, наданих Богом (природних) та натуральних (що випливають з природи живої істоти) прав. Земні закони мають відповідати природному праву. Саме з точки зору прагнення козацтва відновити порушені польс. народом природні права людини Літопис розглядає Визв. війну сер. XVII ст.

Літопис приділяє значну увагу місцю Запорозької Січі в укр. політ. процесі. У ньому найповніше розкрита політ.-прав. ідеологія Запорозької Січі поч. XVIII ст. Січ виступає як самот. політ. організм, що разом із Військом Запорозьким підпорядковується гетьману, зберігаючи, проте, повну автономію. Гетьман як керівник цих двох автон. утворень, має обов'язково виконувати політ. волю Запорозької Січі, виразниками якої є запорозька рада та кошовий отаман. Рішення Запорозької Січі є авторитетнішими, ніж Війська Запорозького, бо вона є давнішим утворенням, що поклато початок городовому козацтву. Запорозька Січ у випадку незадоволення гетьманом її потреб або у випадку незгоди з його політикою може визнати над собою владу ін. гетьмана або обрати власного, не пов'язаного з Військом Запорозьким. Для Запорозької Січі гетьман виступає як посередник у її відносинах з монархом.

Літопис містить оригінальний варіант сарматського етногенетичного міфу (сарматизму). Автор використовує цей виклад для підкреслення древності українців, їх етн. та держ. першості порівняно з поляками, справедливості Визв. війни сер. XVII ст. та легітимності особливих коз. стан. прав.

Літопис **В.** є найбільшою укр. збіркою автентичних документів, інкорпорованих у цілісний твір. Водночас він є одним з найбільш

масштабних у тогочасній укр. істор. літ-рі прикладів фальшування, і насамперед свідомого, документів. Загалом у повному обсязі та детальному переказі Літопис **В.** включає понад 210 справжніх та неавтентичних документів, що датовані 1638-1700. Більшість із них є важливими джерелами для вивчення історії укр. д-ви, права та політ.-прав. думки. З майже 100 документів, датованих до 1690, більша половина не є автентичними і є або фальшивими, або викладеними із значним спотворенням тексту. Повністю сфальшоване листування, пов'язане із Запорозькою Січчю до 1687. Після 1690 Літопис **В.** є переважно збірником документів із невеликими коментарями. Документи, датовані 1690 та пізніше, є достовірними та переважно коректно поданими. Літопис **В.** містить також значну кількість уривків та повних текстів наук. та літ. творів.

Літ.: Величко С. В. Літопис. Т. 1. / Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1991. – 371 с.; Величко С. В. Літопис. Т. 2. / Пер. з книжної української мови, комент. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1991. – 642 с.; Герасименко Н. О. Історичні події 1648-1657 рр. в Україні. Гетьманство І. Виговського у висвітленні С. Величка // Історична спадщина у світлі сучасних досліджень. – К., 1999. – 97 с.; Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки: літ.-худож. вид. / упоряд. та пер.: В. Кречотень, В. Шевчук, Р. Іванченко. – К.: Дніпро, 2006. – 976 с.; Кресін О. Основні проблеми української правової та політичної думки другої половини XVII – початку XVIII ст. // Держава і право. – 2001. – Вип. 12. – С. 65-78.

О. Кресін

Верас Дені д'Але (фр. *Denis Veiras d'Allais*; бл. 1635, Але, Лангедок, Франція – бл. 1700, Голландія) – фр. протестант, письменник.

Основна праця: утопія «Історія севарамбів» (1675-1679).

В. народився в протестант. дрібнобуржуазній сім'ї. Кар'єру розпочав із запису в королів. армію, два роки брав участь у війні за П'ємонт. Отримав освіту д-р права (1660). **В.** готувався розпочати адвокат. кар'єру в Тулузі, але вимушений був емігрувати через реліг. переслідування. Це було пов'язано із відміною Людовіком XIV Нантського едикту про віротерпимість (1598) у 1686 р. що викликало еміграцію з Франції великої кількості протестантів (вказаний едикт надав фр. гугенотам певні громадян. права, відкривши шлях до

релігійної терпимості). Мабуть, з цієї ж причини і **В.** у 1686 р., покинувши Париж, виїхав до Голландії, де слід його губиться.

1675-1685 рр., проведені **В.** у Парижі, найвідоміші у його біографії. Тут у 1677-1679 рр. він видав обидві частини «Історії севарамбів», у 1683 з'явився голланд. переклад, у 1689 – нім., у 1728 – італ. В 1682 р. **В.** видає методичну граматику фр. мови, в 1683 р. – коротку граматику фр. мови англ. мовою. У своїй методичній граматиці **В.** намагається спростити фр. орфографію, і його праця отримує високу оцінку з боку відомих фр. лінгвістів. **В.** відкидає неодноразові пропозиції вступити на держ. службу, так як прийняття такої пропозиції було пов'язано з необхідністю змінити релігію.

«Історії севарамбів» **В.** надає форми роману-подорожі. Його роман – сполучна ланка між ранніми комуніст. утопіями XVI ст. і соц. ідеями Просвітництва. З іншого боку описання сусп-ва севарамбів до реформ зближує **В.** з теоретиками природного права і соціалістами-утопістами XVIII ст. Розповідь ведеться від імені капітана Сідена, корабель якого направляючись з Голландії до Батавії опинився на міліні біля берегів Австралії, тому самому капітану довелося прожити 15 років серед народу севарамбів. Фактично це і перша антирелігійна утопія, в якій **В.** зображує вигадане сусп-во, де прив. власність замінена громадською, відсутні стани і спадкові привілеї, земля і всі багатства належать народу, праця обов'язкова для всіх, крім старих і хворих.

Наприклад, якщо в «Утопії» Мора робочий день дорівнює 6 годинам, в «Місті Сонця» Кампанелли – 4 годинам, то в романі **В.** всі зобов'язані працювати 8 годин на добу. **В.** першим проголосив поділ дня на три рівні частини: робота, відпочинок, задоволення.

Закони, за якими живуть севарамби, дозволяють їм задовольнятися всіма можливими благами. Кожна людина, не маючи прив. власності, володіє проте всіма багатствами країни. Усе, що їм необхідно, севарамби одержують із держ. складів, вони не наживаються нечесним шляхом. Позаяк увесь народ ділиться лише на прив. і сусп. осіб, усякий може досягти вищої влади добрими й розумними справами.

Населення займається в основному будовом і землеробством, але тим, у кого є здатності до мистецтв, надаються всі можливості для заняття улюбленою справою із самого дитинства. Із 7 років севарамбів починає виховувати д-ва; дітям прищеплюють бажання трудитися, повагу до старших, слухняність,

добродіяння. Країна поділена за виробничим принципом на осмазії – міські та сільські, в яких діти навчаються на основі поєднання заг. і проф. освіти. По досягненні певного віку севарамби вступають у законний шлюб, вважаючи своїм обов'язком виховати «кількох дітей батьківщині» і провести життя добродібно й з користю для сусп-ва. Злочинців, що порушили закони порядності та цнотливості, які вважаються основою життя сусп-ва, чекає публічне покарання.

Король Севаріас та його супутники перебувають різні держ. системи, і, зрештою, зупиняються на одній, найприйнятнішій. **В.** описує політ. лад севарамбів як поєднання освіченої монархії і демократії, аналізує соц. реформи, проведені в уявному сусп-ві севарамбів їх законодавцем Севарісом. Севарамби обирають монарха, влада якого обмежена виборними установами. Верховним володарем і божеством є Сонце. **В.** описує й регулярну армію Севарамба. Війська, що складаються не лише з чоловіків, але і з жінок, озброєні найсучаснішою зброєю. Як пояснює **В.** через одного з персонажів роману, багато жителів країни бували і в Європі, і в Азії, запозичуючи усі корисні нововведення і ретельно оберігаючи таємницю своєї батьківщини, щоб до них не проникли вади мешканців ін. материків.

Роман **В.** отримав велику популярність і викликав численні наслідування. Книга була настільки правдоподібною, що ред. газ. «Journal des Sçavans» у рецензії 1678 р. не міг вирішити, справжній це опис, чи вдала містифікація. Роман «Історія севарамбів» видавався фр. мовою аж до кінця XVIII ст. в Парижі і особливо багато в Амстердамі, витримавши не менше 20 видань. Кілька разів роман видавався до сер. XVIII ст. у перекладі на англ. мову повністю або в уривках, був неодноразово переведений на нім., італ. та голланд. мови. Найбільше число видань припадає на поч. XVIII ст., але і в кінці його, напередодні Вел. Фр. революції, «Історія севарамбів» кілька разів була видана у Франції. І навіть у XIX ст., коли роман був забутий у Франції, його охоче читали в Англії і в Німеччині.

Лит.: Верас Д. История севарамбов / Д. Верас. – М.: Изд-во Акад. Наук СССР, 1956. – 316 с.

В. Корнієнко

Верба Сідней (англ. *Sidney Verba*; 26.05.1932, Нью-Йорк, США) – амер. політолог, проф. Гарвард. ун-ту, фахівець у галузі методології політ. досліджень, порівн. політології та досліджень політ. культури. Здобув освіту в Гарвард. коледжі (ступінь бакалавра,

1953) та Принстон. ун-ті (ступінь магістра, 1957; докт. ступінь, 1959). Викладав політол. дисципліни в ун-тах: Принстон. (1960-1964), Стенфорд. (1964-1968), Чиказ. (1968-1972), Гарвард. (1972-2007). Дир. Гарвард. університет. біб-ки (1984-2007). Віце-президент Асоціації міжнар. досліджень (1972-1973), віце-президент (1979-1981) і президент (1994-1995) Амер. асоціації політ. науки. Відзначений преміями й нагородами: за внесок у розвиток політ. науки – премією ім. Дж. Медисона (1993); за кращу книгу – преміями Амер. асоціації політ. науки (1972, 1976); член Амер. академії наук і мистецтв (1968).

Основні праці: «Малі групи та політична поведінка: вивчення лідерства» (1961), «Громадянська культура: політичні орієнтації і демократія в п'яти країнах» (1963, співавт. Г. Алмонд), «Громадянська культура: перегляд концепції» (1980, співавт. та співред.), «Участь в Америці: політична демократія і соціальна рівність» (1987, співавт. Н. Най), «Участь і політична рівність: порівняння семи суспільств» (1987, співавт. Н. Най і Ж. Кім), «Еліти та ідея рівності: порівняння Японії, Швеції та США» (1987), «Голос і рівність: громадянський волонтаризм в американській демократії» (1995, співавт. К. Шлоцман і Г. Брейді), «Індивідуальні підстави політичної дії: тендер, рівність і політична участь» (2001, співавт. Н. Берні, К. Шлоцман) та ін.

Роботи **В.** визнані класикою суч. політ. науки. Написана у співавторстві з Г. Алмондом (1911-2002) «Громадянська культура: політичні орієнтації і демократія в п'яти країнах» є зразком масштабного крос-націон. дослідження. Пізніше **В.** організовує великий проєкт крос-націон. досліджень, результатами якого стали роботи «Участь в Америці...» та «Участь і політична рівність...». Осн. напрямком досліджень **В.** – порівн. аналіз політ. культур. Широку популярність у науці отримала класифікація політ. культури, запропонована **В.** і Алмондом. Аналізуючи та зіставляючи осн. компоненти і форми функціонування політ. систем Англії, Італії, ФРН, США і Мексики, вони виділили три «чистих» типи політ. культури: 1) *патріархальну*, для якої характерна відсутність інтересу людей до політики, знань про політ. систему й істотних очікувань від її функціонування, це культура місцевих громад, де відсутня конкретизація політ. ролей; 2) *підданську*, яка характеризується пасивністю щодо політики, сильною орієнтацією на політ. ін-ти, але невисоким рівнем індивід. активності громадян; 3) *активістську*, що відображає зацікавленість гро-

мадян у політ. участі, прояв ними відповідної активності, орієнтацію громадян на активну взаємодію з політ. системою. Ґрунтуючись на результатах порівн. дослідження політ. культур низки сучасних країн, **В.** спробував визначити такий тип політ. культури, який би найбільшою мірою сприяв стабільному функціонуванню та розвитку саме лібер. демократії. **В.** і Алмонд виділяють змішаний тип політ. культури – «громадянську культуру», в якій політ. активність, залученість і раціональність існують, але при цьому врівноважуються дотриманням традицій і прихильністю спільним цінностям. **В.** виявив, що найвиразніше громадянська культура представлена в США і Великобританії. У праці «Голос і рівність...» досліджується проблема нерівності в політ. участі амер. громадян. Визначаючи політ. участь як механізм, за допомогою якого громадяни передають інформацію про свої інтереси, вподобання і потреби і чинять тиск на тих, кому дана інформація адресована (для розгляду та прийняття відповідного рішення), **В.** і співавтори відзначають, що в демокр. д-ві участь має бути рівною, враховуючи, що демократія передбачає рівну увагу до інтересів усіх громадян. На підставі матеріалів дослідження громадської участі, що охопило 15 тис. виборців, вони роблять висновок про нерівномірний, порівняно з ін. демократіями, розподіл політ. участі в США і, відповідно, менш представницький характер амер. електорату. На тлі зниження форм політ. участі, пов'язаної з голосуванням, за останні 20 років майже в два рази (до 23%) зросла частка населення, чия участь у політ. кампаніях зводиться до внесків у вигляді часу або грошових пожертв (2/3 від 23%). Зростає значення цих форм політ. участі значно впливає на принцип політ. рівності: в міру того як гол. ресурсом у політиці стають гроші, скорочується коло людей (що мають гроші) – ефективних політ. акторів, відповідно скорочується і коло проблем і вимог, що артикулюються. Більше того, із зростанням майнової нерівності ця ситуація ще більш ускладнюється. Забезпечені (і, водночас, освіченіші) громадяни стурбовані екон., соц., моральними проблемами тощо, а менш забезпечені (і менш освічені) – базовими проблемами, такими як бідність, зайнятість, доступне житло тощо, тобто значною мірою особистими проблемами, вирішення яких ускладнюється роз'єднаністю та меншою політ. активністю. У результаті найголосніше звучать вимоги груп забезпечених громадян; відповідно, можливість того, що їхні інтереси будуть враховані, є набагато ви-

щою. Розрив у рівнях участі здатні частково компенсувати церква і профспілки, які виконують громадянсько-освітні функції.

На сьогодні **В.** належить до числа активно працюючих і авторитетних політологів, роботи якого здійснюють вагомий внесок у розвиток порівняльної політології, розробку теорії політ. культури та досліджень політ. участі й масової політ. поведінки.

Літ.: Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии // Полис. – 1992. – № 4. – С. 122-134; Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура (Подход к изучению политической культуры) // Полития. – 2010. – № 2. – С. 122-144; Салмин А. М. Современная полития под знаком Аристотеля // Полис. – 1992. – № 5-6. – С. 123-132.

О. Вагіна

Верещинський Йосип (польс. *Józef Wereszczyński*; поч. 30-х рр. XVI ст., с. Верещен, Холмщина – 1598, Краків, Річ Посполита) – церк. і сусп.-політ. діяч, мислитель-гуманіст, письмен., за окремими джерелами – д-р богослов'я. Канонік Холмської капітули (1577-1581); абат Сецехівського бенедиктинського монастиря (1581-1598); наречений (номінат) (із 1589 р.), посвячений київ. катол. єпископ (1593-1598); сенатор Речі Посполитої (1589-1598).

Основні праці: «Правила, тобто наука або настанова кожному християнському королеві як добре жити» (1587), «Дорога певна до найшвидшого і найнадійнішого осадження в Руському краї пустельних земель рицарством Королівства Польського» (1592), «Оголошення про фундування рицарської школи для синів коронних в Україні, подібно до уставу мальтійських хрестоносців» (1594), «Побудка... з метою піднесення святої війни спільною рукою проти турків і татар» (1594), «Спосіб осади Нового Києва і оборони колишньої столиці Київського князівства...» (1595), «Війську Запорозькому пресвітлий виказ» (1596), «Голос на піднесення потужної війни проти турецького царя» (1597).

Сусп.-політ. погляди **В.** розвивалися в заг. руслі гуманіст. мислення епохи Відродження і розкриваються в творах, присвячених переважно держ.-політ. проблемам того часу. Саме в дусі ренесансної традиції було написано «Правила...» (1587), які є своєрідним переліком політ.-моралізаторських настанов коронованим особам, ілюстрованих істор. прикладами.

Значна увага у творах **В.** приділена проблемі України, які розглядаються в контек-

сті загальнодерж. інтересів Речі Посполитої. Українець за походженням, римо-католик за віросповіданням, **В.** належав до укр.-польс. інтелект. пограниччя, феномен якого дістав назву «*Gente Ruthenus natione Polonus*» (русин польс. нації). Поряд із цим, мислитель фактично вперше вводить у сусп.-політ. обіг поняття укр. народу – «*українний християнський народ*», наповнюючи його етнополіт. змістом та відкидаючи територ.-земельні, геогр. дефініції місц. населення.

Як прихильник безперервності іст. України від часів Київ. Русі, захопленій її кол. величчю Києва і Київ. д-ви та одночасно усвідомлюючи її минулість, **В.** сприймав Україну як складову політ. вітчизни – Речі Посполитої, яка складалася із багатьох істор. земель, заселених корінними жителями з власними культ.-істор. традиціями. Відповідно, **В.** не виступав фанатиком у міжконфес. відносинах, хоч і не приховував нетолерантного, навіть ксенофобського ставлення до циган, вірмен та євреїв як «чужих» автохтонному населенню.

Осн. причину занепаду та політ. невдач України вбачав у її територ. положенні, вважаючи оборону укр. земель за обов'язок Корони. З метою їх залюднення та розвитку **В.** пропонує спорудж. фортеці, екон. стимулювання розвитку, а також надання Києву статусу однієї зі столиць Речі Посполитої («Спосіб осади...» (1595)).

Боротьба з мусульман. загрозою, на думку **В.**, має загальноєвроп. характер: **В.** є автором проєктів захисту Європи від турец.-татар. нападів і обґрунтовує потребу спільного хрестового походу проти Осман. імперії всіх європ. християн. володарів (незалежно від конфесій – катол., протест. та правосл.) у своїх творах «Дорога певна...» (1592), «Побудка...» (1594). З метою реалізації цих планів писав листи рим. папам Григорію XIV та Клементу VIII, імператору Рудольфу II Габсбургу, рос. царю Федору Івановичу, надаючи детальні рекомендації щодо стратегії та тактики майбутньої кампанії. Згодом пропонує орг-цію військ. експедицій внутр. силами Речі Посполитої за активної участі козацтва («Голос...» (1597)).

Саме **В.** починає долати усталений в шляхетському середовищі стереотип про козаків як свавільних найманців, бунтівників і грабіжників, вважаючи їх повноправними підданими Речі Посполитої. Розуміючи значення козацтва як військ. сили, прагне спрямувати його діяльність на її користь. У «Дорозі певній...» (1592) **В.** пропонує здійснення політ.-адмін. і військ. реформ, які передбачали петровення київ. катол. єпископства на осн.

регіон. владний ін-т в Україні, а Війська Запорозького – на наймане територ. військо (5 тис.) на регулярній основі (зі збереженням основних засад козац. устрою, крім права вільно обирати гетьмана), фактично підконтрольне київ. католич. єпископу.

У проекті «Оголошення...» (1594) передбачалося створення рицарської школи з військ.-адмін. структурою за організац. зразком тогочасних академій. 10-тис. військо рицарів-шляхтичів могло поповнюватися вихідцями з міщан і селян. Поряд із цим, **В.** пропонував створити на території Задніпров'я рицар. орден хрестоносців на чолі з верховним магістром, який би перебував у васальному становищі щодо Корони. Пропоновані заходи мали б убезпечити від турец.-татар. агресії та загроз із боку Моск. д-ви. У листі-зверненні до козаків («Війську Запорозькому...» (1596)) ідея перенесення на укр. ґрунт середньовічних рицар. корпорацій трансформується у пропозицію створення на Лівобережжі автономного князівства у складі Речі Посполитої. Політ. представництво держ. влади, а також адмін. влада над некозац. населенням (у т. ч. шляхтою) в автономії передавалися князю, а військо. влада належала до гетьман. повноважень. Князівство мало поділятися на 13 військ.-адм. одиниць – полків. У межах князівства встановлювалася козацька юрисдикція, а єдиним обов'язком мешканців мала бути військо. служба. Соц. базою військо.-рицар. організації мали стати козаки, які визнавалися такими ж представниками рицарства, як і шляхта, і, відповідно до висунутої **В.** ідеї соц. «ротації» шляхетського стану, за особисті заслуги могли бути нобілітованими. У політ. контексті автономія означала б фактичне закріплення за козацтвом статусу окремого стану внаслідок визнання за ним права на «д-ву в д-ві».

Ідеї **В.** щодо створення васального щодо Речі Посполитої, козац. князівства та орг-ції козацтва за полковим адмін.-територ. принципом не тільки розвинули теорію нац. д-ви, а й стали основою формування програми козац. автономізму та укр. державності у XVII ст.

Літ.: Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.): [Навч. посіб.] / П. М. Сас. – К.: Либідь, 1998. – 296 с.; Сас П. Йосип Верещинський // Історія України в особах IX-XVIII ст. / Авт. колектив, керівник В. Замлинський. – К.: Україна, 1993. – С. 169-175.; Лепявко С. Йосиф Верещинський // Історія України в особах: Литовсько-польська доба / Авт. колектив, упоряд. і авт. передм. О. Русина. – К.: Україна, 1997. – С. 113-119.; Щербак В. О.

Становлення ідеї козацької автономії в Речі Посполитій / В. О. Щербак // Наук. записки НаУ-КМА. Сер. Іст. науки. – К., 2009. – Т. 91. – С. 4-8; Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні: Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XV – початку XVII ст. / В. Литвинов. – К.: Основи, 2000. – 472 с.; Wereszczyński Józef: Pisma polityczne ks. Józefa Wereszczyńskiego, biskupa kijowskiego, opata benedyktyńskiego w Sieciechowie, z wiadomością o jego życiu i pismach i z dołączeniem podobizny włamorczonego jego podpisu / Wydanie Kazimierza Józefa Turowskiego. – Kraków: Nakł. Wydawn. Biblioteki Polskiej, 1858. – xvi, 184 s. – Першим доступу до вид.: <http://www.bsb-muenchen-digital.de/~web/web1077/bsb10779018/images/index.html>.

І. Хаврук

Вернадський Володимир (28.02. (12.03.) 1863, Петербург, Рос. імперія – 06.01.1945, Москва, СРСР) – укр. учений і політ. діяч, д-р наук (1897). Основоположник геохімії, біогеохімії, радіогеології, космізму, організатор і перший Президент НАН України (1919). Дійсний член Паризької, Чеської та Петербурзької академій наук. Автор та співавтор понад 700 наук. публікацій.

Основні праці: «Українське питання й російське суспільство» (1915), «Біосфера» (1926), «Нариси про геохімію» (1934), «The biosphere and noosphere» (1945), «Філософські думки натураліста» (посм., 1988).

Сфера наук. інтересів: філософія всесвіту, ноосферологія, деїдеологізація науки. Автор концепцій ноосфери та біолог. структури океану.

Величезний вплив на розвиток **В.** мав батько, який дуже ретельно і послідовно займався вихованням і освітою сина. Саме батько прищепив **В.** інтерес і любов до укр. народу, його історії та культури. Майб. учений згадував, що перед переїздом з Харкова до Петербурга, вони з батьком були за кордоном і в Мілані у газеті П. Лаврова «Вперед» прочитали про циркуляр, що забороняв у Росії друкувати укр. мовою. «Це справило величезне враження на батька і розмови, з цим пов'язані, сильно на мене тоді подіяли. Батько розказував історію України зовсім не так, як вона викладалася в гімназії. Він часто згадував, що Петербург, побудований на кістках українців (будували Петербург козаки з полків Мазепи). Повернувшись до Петербурга, я постарався ознайомитись з укр. літ.-рою. В біб-ці батька знайшов розрізнені номери «Основи» та інші укр. видання. Добував укр. книги у букіністів, дещо отримував з-за кордону. Детально розпитував батька про Шевченка, Куліша, Максимовича,

Квітку-Основ'яненка, котрих він особисто знав, а також про Кирило-Мефодіївське братство, про Костомарова тощо», – писав **В.** у спогадах.

Аналізуючи сусп.-політ. процеси в Росії, **В.** в 1915 р. пише, що навіть лібер. частина рос. інтелігенції була носієм імпер. менталітету. Із цього середовища з'являються «провісники великорос. імперіалізму, що визнають право творити культуру тільки за великими націями й на цій підставі прирікають культуру 30-мільйонного укр. народу на розчнення у великорос. морі. Ворожнеча офіц. й націоналіст. Росії до укр. руху привернула до себе інтерес та увагу ідеологів і керівників войовничого германізму, для якого вона представлялася сприятливим чинником у випадку можливої боротьби проти Росії. Ця увага нім. політиків до укр. питання не тільки не спонукала рос. уряд і сусп.-во змінити своє до нього ставлення й вирішити його згідно із принципами загальнолюдської справедливості, настійним потребам укр. народності і користі д-ви, але остаточно озлобило ворожі українству елементи, об'єднавши їх у ненависті до нового «мазепіанства». І нижче: «Небезпека для Росії не в укр. русі як такому, а в його трактуванні як шкідливого і до того ж привнесеного явища в держ. і нац. організмі... Антагоністи українства не бажають допустити свободи укр. руху з побоювання політ. і культ. збитку для Росії... Тоді як українці вважають злочином проти загальнолюдського права протидію освітній та культурній роботі у будь-яких живих нац. формах...». Після Жовтневого перевороту 1917 р. **В.** не здає позицій, підписує звернення, в якому були і такі слова: «...зусиллями народу буде покладено кінець пануванню насильників».

В. започаткував спробу дати філос. обґрунтування процесів розвитку природи й людського сусп.-ва. У роботі «Філософські думки натураліста» він показав тісний зв'язок філософії й природознавства й розкрив практичне застосування філос. підходу до розуміння шляхів розвитку людства: «Картина світу, зведена до енергії й матерії, якщо ми спробуємо зараз на неї глянути без упередження, явно не відповідає дійсності».

У центрі уваги **В.** – біосфера як сукупна оболонка Землі – сфера життя, яка закономірно під впливом діяльності людства переходить у ноосферу – новий стан біосфери, що несе в собі риси людської праці. **В.** виходив із того, що людина «становить неминучий прояв великого природного процесу», а виникла «ноосфера є новим геологічним явищем на нашій планеті. У ній уперше людина стає

найбільшою геологічною силою». Тому «людина ... повинна мислити й діяти в новому аспекті, не тільки в аспекті окремої особистості, родини або роду, д-ви або їх союзів, але й у планетному аспекті». Саме ці думки **В.** можна вважати підґрунтям *теорії конвергенції*.

Лит.: Вернадский В. И. Украинский вопрос и русское общество // Публицистические статьи. – М.: Наука, 1995. – С. 314.; Вернадский В. И. Биосфера / Сборник научных работ В. И. Вернадского. – М.: Ноосфера, 2001. – 376 с.; В. И. Вернадский. Вчений. Мислитель. Громадянин. Праці вченого та література про нього з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: Бібліогр. покажч. / НАН України. НБУВ; Уклад.: Л. В. Беляєва, Л. С. Новосьолова та ін.; Наук. ред. В. Ю. Омельчук. – К., 2003. – 260 с.

О. Старіш

Винниченко Володимир (28.07.1880, с. Веселий Кут Єлизаветград. повіту на Херсонщині (нині с. Григор'ївка Кіровоград. області – 06.03.1951, Мужен, Франція) – укр. письменник, громад. та політ. діяч, багаторічний емігрант.

Основні праці: «Відродження нації» (1920), «Заповіт борцям за визволення» (1949).

Після закінчення народної школи, вступив до Єлизаветград. класичної гімназії (1890), навчання в якій через важке матеріальне становище змушений був залишити, продовжуючи, проте, займатися самоосвітою. У 1900 р. склав іспит на атестат зрілості в Златопільській гімназії, а в 1901р. вступив до Київ. ун-ту на юрид. ф-т і того ж року створює таємну студ. революц. орг-цію – «Студентську громаду». У 1902 р. був уперше заарештований за належність до революц. укр. орг-ції й ув'язнений. Член РУП. З 1905 р. входив до керівництва Укр. соціал-демокр. партії, реорганізованої з РУП. У 1908 р. приєднався до ТУП. Знову був заарештований, ув'язнений в камеру-одиночку, а потім відправлений до штрафного батальйону. Після чергового арешту втік за кордон, перебуваючи на становищі політ. емігранта в Австрії, Швейцарії, Франції, Італії, звідки кілька разів приїздив на батьківщину. Після Лютневої революції переїхав в Україну. У квітні 1917 р. **В.** обрано заст. Голови Центр. Ради М. Грушевського, а вже у червні очолив її виконавчий орган – Ген. Секретаріат. У травні-червні 1917 р. – очолював укр. делегацію, яка передала Тимчасовому урядові вимогу УЦР про надання Україні автономії. **В.** – автор майже усіх декларацій і законодавчих актів УНР. Саме **В.** проголосив І

Універсал на П-му військ. з'їзді 23.06.1917 р. та Декларацію Ген. Секретаріату 27.06.1917 р. на пленумі Центр. Ради. 18.09.1918 р. **В.** очолив опозиц. до гетьман. режиму П. Скоропадського – Укр. нац. союз, рішуче наполягав на відновленні УНР. Із 14.11.1918 до лютого 1919 р. очолював Директорію. Усунутий за ліві погляди. У 1919 р. емігрував за кордон, де написав тритомну працю «Відродження нації», брошури «Винниченко проти Петлюри», «Лист до класово-несвідомої української інтелігенції». Виїхавши за кордон, організував в Австрії Закордонну групу Укр. комуніст. партії. У 1920 р. повернувся в Україну, але відмовився очолити народний комісаріат закорд. справ і стати заст. Голови Раднаркому і виїхав за кордон, спочатку до Німеччини, а згодом – до Франції. З 1937 р. розгорнув дипломат. акцію за проголошення України незалежною д-вою під протекторатом Ліги Націй. У роки гітлерівської окупації Франції **В.** рішуче відкинув пропозиції співпраці з фашистами, засудив окупацію, за що його було кинуте до концтабору.

Основною його політ. концепції була державницька ідея, сутність якої **Він** визначає так: «... найкращим засобом збереження його життя і розвитку кожної нації є державність, себто комплекс тих ін-тів економіки, політики, культури, які діють на території, населеній національними колективами, які зв'язують його в компактну цілісність, які забезпечують його розвиток у сучасному і майбутньому. Нація без державності є покалічений людський колективний організм... Українська державність: це є перша, найсутніша потреба українського національного колективу».

В. пропонував «прийняття радянської влади на Україні», однак, розв'язання нац. питання пов'язував з демокр. розвитком (національним і соціальним), категоричним запереченням будь-яких форм насильницької централізації, панування одного народу над ін., що мало сприяти приєднанню до нац.-визв. революції пролетаріату та послабило б вплив більшовиків. У «Листі до українських робітників і селян» **В.** звинуватив більшов. тоталітаризм у тому, що існування УСРР як самостійної, незалежної робіт.-селян. д-ви є лише в деклараціях; декларативно існує уряд УСРР, він не обраний, а призначений Політбюро ЦК РКП(б); влади Рад в Україні не існує, позаяк принцип централізму виключає її.

Критикуючи більшов. партію, підкреслював, що нею керує невеличка група Політбюро ЦК РКП(б) і Оргбюро, яка призначає уряд, урядовців, командирів, комісарів, дає державність, видає декрети, накази, закони, розпоря-

дження, порядкує всім екон., політ., міжнар. життям величезної республіки.

Загрозу демокр. та нац. розвитку України **В.** вбачав у відсутності єдності та згуртованості укр. народу, а особливо його проводу. Він був твердо переконаний у тому, що потрібно відмовитись від внутр. чвар та суперечок в середовищі укр. еміграції, сконцентрувати увагу та консолідувати сили на боротьбу за визволення України від сталінської диктатури. Виступав за орієнтацію на власні сили. Опору нац. визволення слід, на думку **В.**, шукати в народі і, перш за все, піти назустріч його одвічним соц.-екон. прагненням, «щоб із гасла «Вільна Україна» зробити гасло «Вільна Україна без холопа й пана», щоб з'єднати всі прагнення в одне, щоб однобічне визволення розвинути у всебічне.

Майбутнє України пов'язував з вільною, рівноправною, справедливою федерацією, яка відповідає цілям соц. прогресу та мала б будуватися на засадах самостійної державності, цілковитої незалежності України, збереженні укр. мови в усіх ін-тах, уряд. установах, школах, активізації нац. самосвідомості народу в розбудові своєї державності, розвитку культури.

Упродовж усього свого життя **В.** залишався соціалістом, однак різко негативно ставився до соціалізму в його радянсько-більшовицькому варіанті, а тому для «укр. соціалістів треба прийняти на увагу національний момент». Виокремлюючи два способи здійснення соціалізму: соціал-демократичний та комуністичний, **В.** пропонує третій, свій варіант – «*колектократію*» (влада колективу), який поєднує еволюційний і революційний шляхи переходу до соціалізму: «Соціалізм – це кооперація. Не націоналізація, а соціалізація, або, краще сказати, колектократизація – орг-ція промислових, сільськогосподарських, торговельних, фінансових та інших кооперативів – приведе до соціалізму». **В.** пропагував ідею «зближення» капіталізму з соціалізмом.

В. сформував етичну концепцію «чесності з собою» та своєрідну світоглядну позицію «конкордизму»: людина має жити у «злагоді» сама з собою, з природою, з іншими людьми, з нацією.

У поглядах з укр. нац. питання **В.** еволюціонував від прихильника культ.-націон. автономії України у складі Рос. Федерат. республіки до визнання необхідності відродження самостійної укр. державності. У праці «Відродження нації» він вказує, що найкращою формою розвитку революції кожної нації є повна держ. незалежність на принципах рівності відносин і добровільного тісного союзу

з усіма соціаліст. д-вами проти всесвітньої буржуазії. Найповніше відродженню укр. нації, вважав **В.**, сприятиме режим національно-української рад. соціаліст. влади. **В.** вірив у майбутню укр. державність, наголошував на тому, що «Українська держава була і є» та закликав «Стійте всіма силами за Україну...»!

Літ.: Винниченко В. 3 політичної публіцистики / В. Винниченко Винниченко В. Відродження нації. – К.: Політвидав України, 1990. – Т. 1-3. Винниченко В. 3 політичної публіцистики / В. Винниченко // Сучасність. – 2000. – № 6. – С. 94-112; Винниченко В. Заповіт борцям за визволення / В. Винниченко. – К.: Крилиця, 1991. – 128 с.; Винниченко В. Конкордизм. Система будівництва щастя / В. Винниченко. – К.: Укр. письменник, 2011. – 342 с.; Громадсько-політична діяльність Володимира Винниченка (до 125-річчя від дня народження) / НАНУ; Ін-т політ. і етнонац. досліджень; [редкол.: Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф., Любовець О. М., Бевз Т. А. та ін.]. – К.: Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ, 2006. – С. 32-71; Солдатенко В. Ф. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби / В. Ф. Солдатенко. – К.: Світогляд, 2007. – 621 с.; Солдатенко В. У пошуках соціальної й національної гармонії (ескیزی до історії українського комунізму) / В. Солдатенко – К.: Світогляд, 2006. – 479 с.

М. Міщук

Вишенський Іван (між 1545-50, Судова Вишня, тепер Львів. обл. – після 1620, Афон, Греція) – письменник-полеміст. Деякий час жив і, ймовірно, навчався у Луцьку та Острозі. І. Франко припускав, що **В.** підтримував К. Острозький (можливо, жив при дворі князя). У 70-х рр. XVI ст. **В.** постригся в ченці (перебував в Унівському монастирі), у 80-х рр., не змирившись із феодальним ладом Речі Посполитої, залишив батьківщину і відправився в Грецію, на п-в Афон, де став ченцем Афон, монастиря (на той час центр православ'я на Сході). Певний час мандрував «святими обителями», був ченцем Загреб. монастиря, а під кінець життя замкнувся в печері, де й помер. Перебуваючи за межами України, **В.** підтримував активний зв'язок із Львів. братством та острозькою групою полемістів – Г. Смолицьким, С. Куколем (Зизанієм) та ін.

Основні праці: Творча спадщина **В.** налічує 16 праць. Найпомітніші з них були написані в 1580-90-х рр.: «Писание до всех обще, в Лядской земле живущих», «Извещение краткое о латинских прелестях», послання до кн. Острозького та єпископів, «Обличение диявола-миродержца», «Порада» та ін., які увійшли у збірку «Книжка».

У 1604 р. у відповідь на тривалі умовляння **В.** повернувся до України, відвідав в Уторниках свого афон. друга І. Княгицького, згодом Львів, де наразився на нерозуміння керівників братства, через що покинув місто, на рік поселився в Унівському монастирі, де у 1605 р. написав «Послание к старице Домникии», присвячене полеміці з впливовим членом братства Ю. Рогатинцем. Згодом переїхав до Манявського скиту до І. Княгицького, а в кін. 1606 р. повернувся на Афон «спасатися в пустинних местах». В Афоні **В.** пише «Защипка мудраго латынника з глупым русином», «Позорище мысленное», «Послание Львовскому братству» та ін. Твори **В.** практично не друкувалися за життя автора й існували лише як рукописи. Публікацію праць здійснили такі діячі укр. культури, як М. Костомаров, С. Голубев, І. Франко, Г. Житецький та ін., завдяки яким **В.** відкрився читачеві як яскравий укр. полеміст XVI-XVII ст. **В.** уміло поєднував літературні форми церковних послань, діалогу та полемічного трактату. Його тексти характеризувалися емоційністю, сарказмом, сатирою, які використовувались у боротьбі із католицизмом та унією.

Літ.: Gruschel B. Die Sprache Ivan Vysens'kyjs. Untersuchungen und Materialien zur historischen Grammatik des Ukrainischen. Keln; Wien, 1972; Chyzhevs'kyj D. A History of Ukrainian Literature, From the 11th to the End of the 19th Century. Co., 1975; Вишенський Іван. Твори / І. Вишенський; [переклад з книжної укр. мови В. Шевчука]. – К.: Дніпро, 1986. – 247 с.

О. Сорба

Віко Джамбатіста (італ. *Giambattista Vico*; 23.06.1668, Неаполь – 21.01.1744, там само) – італ. філософ, юрист епохи Просвітництва, засн. філософії історії та психології народів. Народився в родині дрібного книгопродавця. Після закінчення школи – самоосвіта, гувернерство, викладання на кафедрі риторики Неапол. ун-ту, прив. уроки й дрібні випадкові замовлення. Проф. риторики ун-ту в Неаполі (1699), придворний історіограф (з 1734).

Основна праця: «Підстави нової науки про загальну природу націй» (1725).

Вчення **В.** про політику, д-ву і право базується на філос.-методолог. ідеях про заг. розум та об'єкт. характер істор. процесу. Мислитель першим за нового часу почав розглядати політ. владу, д-ву та право як природно-історичні явища, що закономірно виникають і розвиваються в контексті виникнення і розвитку людської культури. Для наукової реконструкції реального процесу виникнення та

розвитку д-ви і права **В.** вважав за необхідне базуватися на дослідженні історії мов, міфології та законодавчих пам'яток. Важливе методолог. значення мало звернення **В.** до етимології мови політики і права у дослідженнях становлення та розвитку держ.-прав. ін-тів із урахуванням різноманітних чинників, у т. ч. природних, господарсько-економічних, психологічних тощо. Мислитель убачав в етимології мови ключ до «історії речей, що позначаються даними словами», позаяк «історія всіх природних мов має підлягати такому ж рядові змін, що відбуваються з речами».

В. обґрунтував низку перспективних підходів в етнології та заг. теорії права. Виділив дві форми пізнання: *знання* – через інтелект, *свідомість* – як результат вольових зусиль. Значущу роль у формуванні філософії історії **В.** приділяє Божественному Провидінню. Він переконаний у тому, що Бог керує світом відповідно до своїх задумів і волі, визначаючи історію народів. Водночас відкидає антропатичні уявлення, щодо яких караючий гнів або милість Бога безпосередньо можуть відчуватися як щастя чи нещастя народів. Погляди **В.** зосереджуються на відчутті Бога, котрий проявляється в історії через створену ним самим людиною, що їй властиво думати лише про свою особисту користь. Натомість Божественний дух дає їй пристрастям можливість вільної гри, так як він надав їй свободу волі. Він змушує людину міркувати і водночас мудро керує її вільною грою, тим самим поступово долає варварство, що, зрештою, призводить до гуманності. Становлення й розвиток д-ви і права **В.** розглядав не просто як історію установ, орг-цій і законів, а як розвиток самої політ.-прав. природи людини, її свідомості та діяльності в політ. і правов. житті. **В.** здійснив всеосяжний пошук закономірностей руху та сутності істор. процесу. На противагу картезіанського раціоналізму і природно-прав. вченню XVII ст. **В.** радикально переробив і поглибив полібієвську ідею циклічного розвитку сусп.-ва (*corso e ricorso*). Темпоральний рух сусп.-ва **В.** розглядає як множинність істор. коловоротів. Прогрес людства **В.** ділить на три епохи. *Перша епоха* – «вік богів» (дитинство), коли організація соц. влади предстає як патріарх. теократія, в основі якої лежить патріархальна сім'я та первісна релігія. Безпосередніми правителями є Боги, а визначенням Божественного авторитету не потрібно обґрунтувань. *Друга епоха* – «вік героїв» (юність), епоха панування «авторитарних особистостей». Д-ва героїчної епохи представлена аристократ. республікою, яка втілюється в рисах традиц. або героїчного

авторитету політика, що її символізує «воля правителя». *Третій період* – «вік людей» (зрілість). Природа людини у цей період отримує згідно із світ. розумом можливості повного розвитку. Це період авторитету людяності, довіри до людей і досвіду розуму, високої мудрості та поведінки. Встановлюється широке людське спілкування у власному розумінні, громад. сусп.-во для всіх людей, а не тільки для привілейованих, як у попередню епоху. Гол. принципами політ.-правов. життя стають свобода, юрид. рівність і заг. благо. Право як мірило і норма свободи поширюється на всіх людей. Лише таке право здатне породити філософів, які могли б завершити його досягненням думки, що базується на основі вічної справедливості. У цей період набувають повного розвитку три взаємопов'язані засади права: власність, свобода і захист. Право власності, за таких умов, – це вже не становий привілей, а можливість розпоряджатися річчю на основі своєї волі, однакове для всіх мірило, норма в царині майнових відносин включно зі свободою договорів. Свобода криє в собі сукупність усіх прав, що впливають із розуму; позаяк тепер вона стосується всіх людей як членів громад. сусп.-ва, то можлива тільки за умов еквівалентності, взаємності. Правовий захист також передбачає однакове мірило, а це можливо лише в разі загальності закону і рівності перед ним. Тобто, захист прав стає заг. правом громадян і функціон. обов'язком влади. Усі ці аспекти права (свобода, власність і захист) взаємопов'язані з трьома основними принципами, або приписами розуму стосовно юрид. сфери: жити чесно, себто відповідно до права і справедливості; не шкодити ін., тобто не посягати на власність, свободу і життя інших людей; віддавати кожному належне, себто здійснювати соц. спілкування на основі принципу еквівалента в обміні благами та у здійсненні покарання чи заходів захисту. Власне, останній принцип і є джерелом природного права, який впливає з усвідомлення вічного закону і оснований на ньому прагнення до спілкування. Звідси право, за сутністю, вічне й незмінне, як вічні й незмінні математ. аксіоми. Неможливо відносини рівності зробити нерівністю. Сама фактична нерівність (у власності, благах тощо) повинна бути охоплена і врегульована заг. правовим масштабом зрівнювання та юрид. рівності. Поза цим масштабом будь-яка «користь» чи будь-яке «благо» стає або насильницькою зрівнялівкою, або насильницьким привілеєм. Зміна епох у **В.** обумовлена конфліктами різних сусп. верств (батьків сімейств і домочадців, пізніше – фе-

одалів і простолюднів) та кризовими соц. переворотами. Як «основну одиницю історії» **В.** бачить не окремих народ, а істор. (громадянський) світ, утворений всією спільнотою однотипних народів. Таких світів у рамках всесв.-істор. процесу **В.** виокремлює два: світ стародавніх і християн. народів. Вчення **В.** про політику, д-ву і право базується на філос.-методолог. ідеях про заг. розум і об'єкт. характер істор. процесу. Політ. влада, д-ва і право, як природно-істор. явища розглядаються ним як такі, що закономірно виникають і розвиваються у контексті виникнення та розвитку людської культури. У «Новій науці» **В.** також чітко сформулює ідею контрольно людини над власною долею. **В.** розглядає сусп-во як людський витвір, створюючи по суті фундамент для концепції прогресу. Центр. темою для **В.** є дихотомія «обрані-натопи». До категорії «обраних» **В.** відносить героїв, носіїв видатних особистісних вольових і моральних якостей, яких можна розглядати як творчу меншість, що реалізує своє покликання, яке стає героїчним в тому випадку, коли співпадає з очікуваннями та ідеалами сусп-ва.

Літ.: Денисенко В. Проблема раціональності та ірраціональності в політичних теоріях Нового часу європейської історії / В. Денисенко. – Львів: ПАІС, 1997. – 274 с. Новейший философский словарь / сост. А. А. Грицанов. – Минск: Издатель В. М. Скакун, 1998. – 896 с.; Жизнь Джамбаттиста Вико, написанная им самим [сокр.] // Вико Д. Основания новой науки об общей природе наций / Перев. с итал. и коммент. А. А. Губера. – Л.: Художественная литература, 1940. – С. 477-502.; Шульженко Ф. П. История политических и правовых учений / Ф. П. Шульженко, Т. Г. Андрусак. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – 304 с.; Вико Дж. Собрание починений. В 3 т. / Дж. Вико. – М.: «Изобразительное искусство», 1986. – Т. 2. Из истории эстетики и общественной мысли. – 620 с.

Е. Афонін, Т. Новаченко

Вільдавські Аарон (англ. Aaron Wildavsky; 31.05.1930, Нью-Йорк, США – 04.09.1993, Окленд, США) – амер. політолог, фахівець у сфері аналізу держ. політики, держ. бюджетування та управління ризиками. Народився у родині укр. євреїв-іммігрантів. Після закінчення Бруклін. коледжу, служив в амер. армії. Як стипендіат Фонду Фулбрайта навчався в Ун-ті Сіднея (Австралія, 1954-1955). Навчався в аспірантурі Йельс. ун-ту (США, 1955-1958). Працював у Оберлін-коледжі (Огайо, США 1958-1962), Ун-ті штату Вашингтон (1962-1963), а з 1963 – проф. політології в Каліфорн. ун-ті в Берклі. Гол. Каліфорн. від-

ділення політ. наук (1966-1969), декан Вищої школи публ. політики (1969-1977), президент Амер. асоціації політ. наук (1985-1986), член Амер. Академії мистецтв і наук, Націон. академії держ. управління. Посмертно був відзначений Премією ун-ту Луїсвілля «За ідеї поліпшення світового порядку» (1996).

Основні праці: «Політика бюджетного процесу» (1964), «Бюджетування: порівняльний аналіз теорій бюджетних процесів» (1975), «Говорити правду владі: мистецтво та ремесло в галузі аналізу політики» (1979), «Ризик та культура: нарис про вибір технічних і екологічних небезпек» (1982, у співавт. із М. Дуглас), «Державне управління: стан дисципліни» (1990).

Під час «холодної війни» **В.** запропонував теорію подвійного президентства (або її іноді називають теорією двох президент. термінів). Згідно з цією теорією, існує дві версії моделі амер. президентства: одна наголошує на пріоритет внутр. політики у діяльності президента, друга – зовн. політики. Амер. президенти намагаються зосередити свою діяльність на зовн. політиці, позаяк для дій у сфері внутр. політики у них бракує традиц., конституц. й інституц. повноважень. Президенти взяли на себе активнішу роль у зовн. політиці, позаяк вони при проведенні зовн. політики в змозі діяти швидше, ніж Конгрес США. Крім того, відсутність груп інтересу, діючих у сфері зовн. політики, дає президенту більше свободи при ухваленні зовнішньополіт. рішень. Оскільки вплив зовн. політики на вирішення внутр. проблем стає все більш значимішим, поступово межі між зовн. і внутр. політикою зникають. Сьогодні зовн. політика сильно контролюється парт. політикою, президенти більше не можуть взяти на себе сміливість ухвалювати рішення без громад. підтримки його зовнішньополіт. ініціатив і повинні прагнути до того, щоб створювати і отримувати внутр. підтримку своїх зовнішньополіт. кроків.

В. вважається фундатором інкрементальної теорії бюджетування, яка спрямована на з'ясування питання про те, яким чином і під чий впливом здійснюється бюджетний процес. На думку **В.**, бюджетування має інкрементальний характер, бо замість повного й всебічного аналізу бюджетів держ. агентств при ухваленні нового бюджету за основу беруться показники минулого року, а спец. увага приділяється тільки вузьким питанням і видаткам за окремими статтями. **В.** розробив правила, за якими здійснювалося децентралізоване, але стабільне і передбачуване управління бюджетним процесом. Бюджетування здійсню-

ється винятково усередині держ. апарату, що не може бути піддано прямому зовн. контролю (напр., з боку численних груп інтересів).

В. підтримував введення конституц. норми, що обмежує федеральні видатки й запозичення. Позитивно оцінює він і введення правила, за яким нові видатки бюджету можуть проваджуватися тільки за рахунок скорочення ін. бюджетних статей або збільшення податків.

В. скептично відноситься до таких новацій, як програмне бюджетування, бюджетування з нуля, постатейне вето та деякі ін. Він вважає, що нова система абстрагується від політики в бюджетному процесі. Оскільки суч. бюджетний процес протікає в умовах відсутності широкого політ. консенсусу щодо ролі д-ви, то вирішення цієї проблеми залежить не від впровадження «раціоналістичних» методів, а від створення ін-тів і норм, що дозволяють політ. силам досягати згоди.

В. стверджував, що кращим способом керування ризиками є метод спроб і помилок, а не методи, засновані на принципі обережності. Він зазначав, що багаті, технолог. розвинені сусп-ва були найбезпечнішими, позаяк вони характеризуються високим рівнем тривалості й якості життя. Більш обережні підходи до утвердження нових технологій є ірраціональними, бо вони вимагають того, щоб люди знали про те, що є безпечним, а що – ні. **В.** виступав за зміцнення сусп-ва, щоб воно могло впоратися й адаптуватися до несподіваних подій, замість того, щоб намагатися запобігти всім катастрофам заздалегідь. Метод спроб і помилок – засіб притягання невеликої небезпеки з метою уникнення або зменшення більшої шкоди. Перевагою цього методу є те, що досі непередбачені помилки стають більш видимими, вони дають можливість виробити стратегію правильної поведінки з ними, знизити ризик, скорочуючи обсяг непередбачених небезпек. Застосовуючи метод спроб і помилок, ми отримуємо зразки поки ще невідомих ризиків; долаючи ризики, які стають більш очевидними в результаті малих спроб і помилок, ми розвиваємо навички роботи з невідомими ризиками.

Помітний внесок у розвиток політ. науки **В.** зробив у галузі бюджетного процесу, розкривши його складові, особливості реалізації в ході ухвалення політ. рішень, а також управління політ. ризиками, які є продуктом культурно-символічної сфери.

Літ.: Вилдавски А. Теории восприятия риска: кто боится, чего и почему? / А. Вилдавски, К. Дейк // Альманах THESES. – 1994. – Вып. 5. Риск. Нео-

пределенность. Случайность. – С. 268-276.

В. Кривошеїн

Вільсон Томас Вудро (англ. *Thomas Woodrow Wilson*; 28.12.1856, Страутон, штат Вірджинія, США – 03.02.1924, Вашингтон, федеральний округ Колумбія, США) – амер. політ., держ., громад. діяч. Проф., ректор Принстон. ун-ту (з 1902 р.), активіст Демократ. партії США, губернатор шт. Нью-Джерсі (з 1910 р.), 28-й Президент США (1913-1921). Ініціатор створення Ліги Націй та низки визначальних на поч. ХХ ст. міжнар. проектів та об'єднань. Лауреат Нобел. премії миру (1919).

Основні праці: «Правління конгресу: дослідження американської політики» (1885), «Вивчення адміністрування» (1887).

Постать **В.** є абс. унікальною серед усіх, причетних до творення та реалізації суч. науки загалом та політ. і держ.-управл. наук, зокрема. Один із небагатьох науковців, які життя та завдяки власній активній реформаторській діяльності змогли використати розроблені та запропоновані ними наук. ідеї та теорії в системі практ. керівництва д-вою та сусп-вом.

Ідеї та діяльність **В.** відіграли важливу роль у становленні сучасної політ., істор., держ.-управл., юрид. науки. **В.** – автор низки ґрунтовних досліджень із проблематики організації політ. влади та держ.-адмін. управління в США. У праці «Правління конгресу: дослідження американської політики» аналізуються зміни вектору в системі політ. управління та володарювання США, вказується на падіння ролі президенства та обґрунтовується необхідність перерозподілу влади у бік парламенту.

Праця **В.** «Вивчення адміністрування» започаткувала суч. теорію адмін.-держ. управління. В основі – «модель адміністративної ефективності» та шляхи її досягнення в умовах реальної д-ви. У контексті зазначеного шляху розвитку державності та сусп.-політ. взаємин, **В.** відстоював ідеї: відокремлення політики та адмін.-держ. управління, створення дієвого та профес. прошарку держ. службовців як умови глобальної модернізації людства, досягнення нової моделі цивілізації та заг. добробуту.

Ідея ефективності влади, методів її досягнення, а також професіоналізації політ. і держ. управління на засадах використання принципів ефект. менеджменту є основною праць **В.** На думку **В.**, держ.-владні інституції мають бути ефективним менеджером (розпо-

рядником) ресурсів, що є шляхом до сильної д-ви та заможного, задоволеного владою сусп-ва і гармонізації сусп.-політ. відносин, недопущення сусп.-політ. потрясінь, криз і революцій. За час президенства **В.** вдалося уникнути останніх, при цьому збільшивши вплив США на світ. політ. процес, розпочавши перетворення США на лідера світ. політики та економіки. До теорет.-практ. здобутку **В.** слід віднести і «14 пунктів Вільсона» – програму врегулювання конфлікту та формування нового світоустрою після Першої світ. війни, ініціативу створення Ліги Націй.

В. зарекомендував себе як ефект. політик і держ. керівник як на внутрішньополіт. рівні, так і у зовн. політиці США. Як губернатор Нью-Джерсі (1911-1912) **В.** здійснив програму демокр. реформ (введення прямих попередніх виборів, закон про боротьбу з корупцією, створення комісії з контролю комунальних компаній). Успішна діяльність на посту губернатора привернула до себе загальнонаціон. увагу, і в 1912 р. **В.** був висунутий Демокр. партією кандидатом у Президенти США. Запропонована **В.** програма «нової свободи» дозволила перемогти на президент. виборах Т. Рузвельта та В. Тафта. **В.** вважав що США вступили в найбільш важливий із часів Громадян. війни період свого розвитку. **В.** був переконаний, що історія – це «епоха реформ, але не революцій». **В.** виступав за максим. рівність можливостей для всіх громадян країни та розширення доступу амер. підприємців до світ. ринків. У рамках програми побудови «нової демократії» **В.** здійснив низку важливих реформ (закон про зниження податків (1913), створення Федеральної резервної системи (1913), заснував Федеральну торгову комісію, закон Адамсона про 8-годинний робочий день на залізниці (1916) та ін. соц. закони в інтересах фермерів і працівників найманої праці, посилив можливості профспілок).

Значним є внесок **В.** і у становлення нової моделі міжнар. відносин. У січні 1917 р. **В.** представив конгресу власний план припинення Першої світ. війни та досягнення миру шляхом створення Ліги Націй. **В.** вважав, що новий світоустрій має бути побудований на засадах розуму та взаємовигідної співпраці. **В.** запропонував незвичну для тогочасної дипломатії та міждерж. взаємин мирну програму, яка складалася із 14 пунктів. Головними ідеями та складовими її були: відкрита дипломатія, рівність у міжнар. екон. діяльності, скорочення озброєнь, перегляд моделі тогочасної колоніальної політики тощо.

Ініціативи щодо реалізації нової моделі міждерж. взаємин та внесок у припинення

Першої світ. війни **В.** було нагороджено Нобелів. премією миру (1919). Голова норвезького парламенту А. Буен, повідомляючи про це рішення нобелів. комітету, відзначив що лауреат привніс «закони людяності в сучасну світову політику», та зазначив, що «поняття справедливості не зникне, а навпаки, буде зміцнюватися в політиці та житті, а ім'я президента **В.** назавжди відобразиться у свідомості майбутніх поколінь».

В. належить авторство низки висловів, які визначили його наук., громад. та політ. погляди і слугували основою його ідей та дій: «Д-ва існує для сусп-ва, а не сусп-во для д-ви», «Джерелом Свободи ніколи не був Уряд. Історія Свободи – це історія обмежень, а не посилень урядової влади». **В.** проявив себе як науковець, теоретик, засновник наук. шкіл та напрямків, успішний реформаторів держ.-політ. управління, сусп.-політ. відносин США та світу, дипломат і діяч міжнар. політики, один із засновників суч. моделі світоустрою та системи міжнар. орг-цій. Суч. концепції ефективності управління багато в чому є похідними від висловлених **В.** наприк. XIX ст. ідей (наук. напрямок «вільсоніанство»), таким чином підтверджуючи наук. далекоглядність, сусп.-політ. компромісність і практ. спрямованість ідей та теорій **В.**

Лит: Гай-Нижник П. Політичні погляди Вудро Вільсона у допрезидентський період його життя та діяльності / П. Гай-Нижник // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2008. – Вип. 39. – С. 67–77; Гершов З. М. Вудро Вільсон / З. М. Гершов. – М.: Мысль, 1983. – 336 с.; Питьльована Л. Ю. Трактатування американської історії у наукових працях Вудро Вільсона / Л. Ю. Питьльована // Військово-науковий вісник Академії Сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. – 2010. – Вип. 14. – С. 211–223; Сидорук А. Вудро Вільсон: від професора до президента / А. Сидорук // Дзеркало тижня. – 2011. – 10-16 грудня. – С. 15.

Є. Цокур

Вільямсон Олівер Ітон (англ. *Oliver Eaton Williamson*; 27.09.1932, Сьюпріор, Вісконсин, США) – амер. неінституціональний економіст, проф. Каліфорн. ун-ту в Берклі, 63-й лауреат Нобел. премії з економіки (2009) «за його аналіз екон. управління, особливо меж фірми» (премію розділив із Е. Остром). **В.** народився у родині вчителів. 1955 р. – **В.** бакалавр з інж. планування Массачусет. технолог. ін-ту. 1955-58 рр. **В.** працює на держ. службі інженером. 1960 р. – **В.** магістр бізнес-адміністрування (МБА) Стенфорд. ун-ту, д-р

філософії з економіки ун-ту Карнегі – Меллона (1963 р., дис. «Економіка дискреційної поведінки: управлінські задачі в теорії фірми»). Дис. **В.** виграла конкурс Фонду Форда на кращу наук. роботу з економіки. 1966-67 рр. **В.** працює на посаді спец. екон. помічника Голови антитрестівського відділу Міністерства юстиції США. **В.** викладав в Пенсильван. (1965-1983) та Йельс. (1983-1988) ун-тах. З 1988 р. **В.** – почесний проф. бізнесу, економіки та права Каліфорн. ун-ту (кампус в Берклі). З 1983 р. **В.** – асоційований член Амер. акад. мистецтв і наук. З 1994 р. – **В.** член Націон. акад. наук (США). З 1997 р. – **В.** асоційований член Амер. акад. політ. і соц. науки. **В.** лауреат премії Дж. Науманна (1999), Х. К. Ректенвальда (2004). Входить у редколегію «Journal of Economic Methodology», почесний ред. «Journal of Law, Economics and Organization». Із 2007 р. **В.** почесний член Амер. екон. асоціації. Сфера наук. інтересів **В.** – неінституціоналізм, «теорема Р. Коуза», теорія орг-цій, фірми, неринкові моделі управління.

Основні праці: «Ринки та ієрархії: аналіз і антимонопольні висновки» (1975), «Економічні інститути капіталізму» (1985), «Природа фірми: походження, еволюція та розвиток» (1991), у співавт. із С. Вінтер, «Механізми управління» (1996).

Починаючи з 60-х рр. **В.** займається *міждисциплінарним поєднанням економіки і організаційної теорії*, щоб зрозуміти, як працюють комплексні (великі) орг-ції, які в них є внутр. практики, як в приватному, так і в держ. секторі. Для неінституціоналістів, економіка – частина соц. системи, вона не існує у вакуумі від ін. сфер – політики, права, домінуючої культури. **В.** відштовхується від того, що «всі існуючі форми орг-ції недосконалі, тож ми повинні розуміти, які компроміси лежать в їх функціонуванні, які чинники ведуть до використання тієї або іншої форми управління, сильні та слабкі сторони, пов'язані з кожною з них». Орг-ції (фірми), хоч і існують в умовах ринку, однак мають *внутр. неринкову ієрархічну структуру і неринкове директивне управління* (саме тому їх потрібно досліджувати не лише з точки зору екон. науки, а застосовуючи здобутки ін. соц. наук). Важлива відмінність між ринком і фірмою (орг-цією) полягає в тому, що індивіди в них переслідують відмінні цілі і поводяться у різний спосіб: орг-ції здатні формувати стимули та переваги для залучених людей, їх бажану поведінку, яка винагороджується і веде до більшої лояльності, довіри. Будь-яка орг-ція або фірма, на думку **В.** має *договірну (контрактну) основу* (тут **В.** слідує за логі-

кою піонерських досліджень природи фірми Р. Коуза в 30-х рр.) і створюється індивідами для виконання ролі *посередників* у вирішенні конфліктів, зменшення зовн. ринкових ризиків, через заг. *опортунізм* (приховане або явне слідування власним егоїст. інтересам на протигагу інтересам партнера), *невизначеність, обмеження, пов'язаних із заг. людською раціональністю* (ухвалення індивідами рішень в умовах фізичної неможливості урахування усєї доступної інформації), *частоту транзакцій*.

Ключове поняття для концепції **В.** – *«транзакційні витрати»* – тобто витрати на узгодження та вирішення конфліктів між індивідами у процесі їхньої взаємодії. Орг-ції з низькими тразакційними витратами в умовах ринкової конкуренції, на думку **В.**, мають вищі шанси на «виживання». У децентралізованій системі (в організації без чіткого лідерства), при прямій демократії, мережових структурах, просто між окремими індивідами на ринку, транзакційні витрати є *вищими* ніж всередині орг-ції (фірми), де питання узгодження інтересів, досягнення домовленостей, може бути вирішено через існування *ієрархії*, чітких правил субординації, зрештою – наказом індивіда, який знаходиться на вищому її щаблі. «Не випадково, що ієрархії зустрічаються серед орг-цій будь-яких розмірів. Критика ієрархії носить риторичний характер; і логіка, і показники ефективності, й істор. свідчення говорять про те, що неієрархічні форми не здатні до тривалого існування», – **В.** формулює такий досить контраверсійний (і антигегалітарний) висновок у праці «Ринки та ієрархії: аналіз і антимонопольні висновки». Більш того, **В.** стверджує, *ієрархічні орг-ції*, переважатимуть на ринках доти, поки вони забезпечують дешевший спосіб вирішення конфліктів: парадоксально, але великі приватні корпорації існують, передусім, тому, що вони ефективні (через цю тавтологічну тезу, критики звинуватили **В.** у простому виправданні існуючих реалій, у відмові бачити насильницькі механізми екон. домінування за капіталізму). Такі орг-ції можуть, визнає **В.**, звичайно, зловживати своїм екон. впливом для лобювання своїх інтересів в органах держ. влади і створенні монополій на ринку. Однак, корпорації з'являються тому що дають їх власникам, робітникам, постачальникам, споживачам більше дивідентів, ніж вони мали б за альтернативних організац. структур. Саме тому, на думку **В.**, доцільно регулювати їх неконкурентну поведінку не через обмеження розмірів самих корпорацій, а ін. способами. У той же час, **В.** стверджує, ієрархія у великій орг-ції

поступово сама стає проблемою через *непродуктивний перерозподіл доходів* від нижніх ланок до вищих, посилення *асиметрії* інформації між її усіма ланками.

Вцілому, дослідження **В.** є важливими для політ. науки, позаяк: 1) показують, що *досконалих політ. чи корпоративних структур/ орг-цій не існує* в світі людських взаємодій; всюди є транзакційні витрати, питання тільки полягає в їх розмірі, сатисфакції від них і в тому, на кого перекладена їх лівова частка (на звичайного учасника/споживача чи управлінську бюрократію/власників орг-цій?); 2) *транзакційні витрати* мають і *позитивний ефект*, вони декою мірою стимулюють розвиток, вдосконалення організації та інституційних практик; 3) акцентують увагу на потребі міждисциплінарного дослідження схильності людей до *організаційної поведінки*, до об'єднання в колективи (як правило не через альтруїзм, а через прагнення максимілізувати вигоду для себе); 4) розкривають *«чорний ящик»* внутр. механізмів функціонування орг-цій – держ. і корпорат. бюрократії; 5) дають можливість аналізувати *альтернативи* існуючим моделям управління, як різних способів вирішення конфліктів.

Літ.: Уильямсон О. И. Экономические институты капитализма: Фирмы, рынки, «отношенческая» контрактация / О. И. Уильямсон. – СПб.: Лениздат, 1996. – 702 с.; Уильямсон О.И. Природа фирмы. К 50-летию выхода в свет работы Р. Коуза Природа фирмы / О. И. Уильямсон, С. Дж. Уинтер. – М.: Дело, 2001. – 360 с.; Williamson Oliver E. The New Institutional Economics: Taking Stock, Looking Ahead// Oliver E. Williamson/ Journal of Economic Literature. – 38 (September), 2000. – Pp. 595-613.; Williamson Oliver E. The Theory of the Firm as Governance Structure: From Choice to Contract/ Oliver E. Williamson// Journal of Economic Perspectives. – 16 (Summer), 2002. – Pp.171-195; Williamson Oliver E. The Economics of Governance / Oliver E. Williamson //American Economic Review. – 95 (May 2005). – pp. 1-18.

О. Якубін

Вінер Норберт (англ. *Norbert Wiener*; 26.11.1894, Колумбія, штат Міссурі, США – 19.03.1964, Стокгольм, Швеція) – амер. дослідник, д-р філософії (1912), проф. Гарвард., Корнельс., Колумб., Браунів. та Геттінген. ун-тів.

Основні праці: «Кібернетика, або управління й зв'язок у тварині й машині» (1948), «Людське використання людських істот» (1950), «Колишній вундеркінд» (1951), «Я –

математик» (1956), «Нелінійні завдання в теорії випадкових процесів» (1958).

В. сформулював основні положення нової науки кібернетики – науки про управління, що народилася зі сплавом наук, що раніше не перетиналися: математики, біології, соціології й економіки – предметом досліджень якої стали управління, зв'язок і обробка даних у техніці, живих організмах і людській спільноті.

Основоположником суч. теорії управління сам **В.** вважав англ. фізика, творця класичної електродинаміки Дж. Максвелла, позаяк теорія автомат. регулювання була в основному сформульована фізиком Дж. Максвеллом і теплотехніком А. Столоу. Заслуга **В.** полягає в тому, що він першим зрозумів принципове значення інформації у процесах управління. Говорячи про управління й зв'язок у живих організмах і машинах, **В.** бачив головне не просто в словах «управління» і «зв'язок», а в їхній комбінації, точно як у теорії відносності важливий не сам факт скінченності швидкості взаємодії, а комбінація цього факту з поняттям одночасності подій, що протікають у різних точках простору. Відповідно, кібернетика – наука про інформац. управління, і **В.** з повним правом можна вважати творцем цієї науки.

В. увів у вживання в суч. розумінні терміни «комунікація» й «сус-во комунікації» та визначив кібернетику як «науку контролю й комунікації». Основна думка **В.** полягає в тому, що хоча класичні науки традиц. вивчають тільки внутр. суть речей, проте головним є зв'язок, тобто відносини між речами. Він запропонував розвивати «поведінковий метод у дослідженні», придатний для техніко-технолог. і гуманіт. феноменів. Цю пропозицію **В.** швидко забули, але її зміст було взято на озброєння в дослідженні процесів комунікації: зв'язки, що існують між феноменами, розцінюються не як один із ін. аспектів, а як головні складові способу існування самих феноменів.

В. було сформульоване й положення про те, що «реальність може й має пояснюватися передусім у термінах інформації й комунікації», а позаяк це положення стосувалося всіх наук без винятку, учений убачав у кібернетиці не нову дисципліну, а можливість оновлення всіх дисциплін. Усвідомлюючи, що його дослідження виходять за вузькі рамки різних наук. спеціалізацій, **В.** запропонував єдиний цілісний погляд на світ. Ядром його теорії стало поняття «комунікація», що має соц. і політ. напрями. На думку **В.**, виявлення заг.

закономірностей у механізмі комунікат. процесів, властивих складним динамічним системам, сприяло поширенню методів і понять кібернетики на вивчення різних аспектів соц. дійсності.

Результати досліджень **В.** вплинули не тільки на вчених у галузі природничих наук, а значною мірою дозволили змінити теорет.-методолог. підходи до досліджень і в гуманіт. сфері, у т.ч. політ. науці. Найвідомішими послідовниками ідей методології досліджень **В.** у політ. науці стали Г. Лассуел, П. Лазарфельд, Д. Істон, К. Дойч.

Літ.: Винер Н. Кибернетика и общество // Под общей редакцией Э. Я. Кульмана. – М.: Изд-во иностр. лит., 1958. – 187 с.; Selected Papers of Norbert Wiener. Cambridge Mass. – 1964 (MIT Press & SIAM); Універсальний словник-енциклопедія // Гол. ред. М. Маринович. – 4-е видання. – К.: ТЕКА, 2006.

О. Старіш

Віріліо Поль (фр. *Paul Virilio*; 04.01.1932, Париж, Франція) – фр. філософ, політ. публіцист, урбаніст і культурний теоретик. Навчався у Школі прикладних мистецтв (Ecole des Metiers d'Art) та Сорбонні (Париж, Франція), де вивчав архітектуру та феноменологію. Учасник Алжир. війни (1954-1962). Працював архітектором, так і не отримавши формального диплому про закінчення освіти. У 1963 р. очолив і редагував ж-л спілки «Принципи архітектури». У 1968-1973 рр. викладав у Спеціальній архітект. школі (Париж, Франція), а з 1973 р. – **В.** дир. досліджень цього ж навч. закладу. Лауреат Великої націон. премії за архітект. критику (1989). Керував дослідн. програмами Міжнар. коледжу філософії у Парижі. Член Верх. комітету з житл.-комун. госп-ва для соц. незахищених верств населення (з 1992 р.). З 1998 р. **В.** веде семінари у Вищій європ. школі (European Graduate School), досліджує проблему безпритульних в Парижі. Сфера наук. інтересів **В.** – управління міським простором, нові форми війни, розвиток технологій у їх взаємозв'язку з владою та швидкістю, хронополітика, дромологія.

Основні праці: «Швидкість і політика: нарис з дромології» (1977), «Війна та кіно: логістика сприйняття» (1989), «Естетика невідповідності» (1980), «Громадянський захист та екологічна боротьба» (1990), «Втрачений вимір» (1991), «Машина бачення» (1994), «Чиста війна» (1997), «Стратегія обману» (2000), «Інформаційна бомба» (2000), «Пейзаж Подій» (2000), «Місто паніки» (2005), «Управління страхом» (2012).

«Швидкість» – ключове слово концепт. інтерпретацій **В.** Наріжною для **В.** є ідея перетворення швидкості та нових технологій створення образів в основу суч. військ. і політ. практик, чинника трансформації політ. структур. Саме тому **В.** свою теорію називає «*дромологічною*», тобто спрямованої на вивчення швидкості (грец. Δρόμος – шлях, дорога; а **В.** його використовує у значенні змагання, гонки швидкостей). У термін «*дромологія*» **В.** вкладає означає логіку швидкості, яка є основою технолог. сусп-ва.

В. підкреслює, що суч. інформ.-комунікат. технології створили ефект «стиснення» світового простору-часу, основним політ. наслідком якого є зниження ролі простору та підвищення впливу чинника часу в політиці, власне це означає «кінець геополітики», як основи для актуальних військ. стратегій. **В.** стверджує, що не існує «*тут*», існує лише «*тепер*».

У своїх працях «Швидкість і політика», «Стратегія обману» та «Інформаційна бомба» **В.** пише про розщеплення трьох часових вимірів – минулого/теперішнього/мабутнього через «прискорення самої реальності, де світ. час набуває нового сенсу. Геогр. простори та відстані, котрі ще вчора обумовлювали політику окремих націй та їх коаліцій і чие значення яскраво показала «холодна війна» в епоху протиборства блоків Схід/Захід, зникають та знецінюються у світі прискорення та миттєвих взаємодій ... континенти втрачають геогр. окреслення й дають з'явитися телеконтиненту практично миттєвій комунікації». **В.** формує образ глибокої політ. трансформації, що відбувається у суч. світі: зникнення політ. кордонів, занепад д-в-нації, встановлення нових політ. ін-тів за допомогою мас-медіа та мережевих мульті-медіа, «реальний провістр Землі» стає швидкими спалахами образів світу на дисплеях різноманітних електронних пристроїв. **В.** вказує на наступну хронополіт. закономірність: «у міру накопичення багатств виникає і зростає прискорення, без якого неможлива централізація режимів, що постійно змінюють один одного. При феодалізмі та монархії, а пізніше і в нац. д-ві збільшення швидкості транспортних засобів і розвиток зв'язку спрощувало управління розкиданим по території населенням». У праці «Швидкість і політика» **В.** стверджує, що основою істор. прогресу є швидкість різноманітних типів озброєнь, саме тому він вважає війну у Перській затоці в 1991 р., першою війною, яку трансливали в прямому ефірі телеканали по всьому світу – «світ. війною в мініатюрі», світ. війною нового типу. У ній реальність

більше не визначалася простором і, навіть, часом, але стала віртуальним світом, в якому технології дозволяють бути скрізь і в той же час взагалі не бути ніде.

В. прогнозує достатньо песимістичну хронополіт. перспективу для всього людства, на місці реального міста, з чітким простором «з'являється місто віртуальне, метаполіс, що позбавлений своєї території і готовий стати юрисдикцією відверто тоталітарної чи навіть глобальної метро політики». Швидкість несе загрозу правам і свободам громадян, так само, як і самій демократії, адже вони суперечать безпосередньому та миттєвому характеру передачі інформації. Світ стає не «глобальним селом» (термін М. Маклюєна), а «світовим гетто» (World Ghetto), демократія – *дромократією*.

Літ.: Вирильо П. Информационная бомба. Стратегия обмана / П. Вирильо. – М.: ИТДГК-Гнозис, Фонд – Прагматика культуры, 2002. – 192 с.; Вирильо П. Машина зрения / П. Вирильо. – С-Пб.: Наука, 2004; Андрущенко М.О. Концепція хронополітики Поля Вірільйо: від дромократії до дромології / М. О. Андрущенко // Політологічний вісник. – 2009. – Вип. 41. – С. 143-151; Virilio P. Speed and Politics / Virilio P. [translated from the French by Mark Polizzotti] – N.Y.: Semiotext(e), 2007 – 174 p.; Virilio P. Pure War: twenty five years later / Virilio P., Lotringer S. [translated from the French by Mark Polizzotti] – Los Angeles, CA.: Semiotext(e), 2008. – 253 p.

О. Якубін

Володимир II Всеволодович (1053, Київ – 19.05.1125, похований у Києві в соборі Св. Софії) – Великий князь Київський (1113-1125), держ. і політ. діяч, письменник. Син князя Всеволода Ярославича (прозваний Мономахом на ім'я матерів – дочок візант. імператора Костянтина Мономаха). У 1078 його батько став київ. князем, а **В.** отримав Чернігів. З 1093 **В.** вів війну з половцями і їх союзником Олегом Святославовичем, якому вимушений був поступитися Черніговом (1094) і влаштуватися в Переяслав. князівстві, що піддавалося постійним набігам половців. Тому **В.** був більше всіх зацікавлений в припиненні княжих усобиць і об'єднанні сил Русі для відсічі половцям. Цю думку **В.** наполегливо висловлював на княжих з'їздах (1097, 1100, 1103). Після Долобського з'їзду (1103) **В.** став натхненником і безпосереднім керівником військ. походів проти половців (1103, 1107, 1111). Після смерті матері (1067) покинув батьк. дім і став князем ростовським. Наприкінці XI ст. укріпився на князюванні в

Переяславі. Під час київ. повстання 1113 року боярська верхівка запросила **В.** на князювання до Києва.

Основні праці: «Статут Володимира Мономаха» (з'явився після київ. повстання 1113 р.), «Повчання Володимира Мономаха» (ймовірно, 1109).

В. – один із найавторитетніших руських князів, видатний полководець. Наполегливо і послідовно боровся за незалежність Русі та проти міжусобних чвар. Законодавчими актами та благочинністю **В.** відчутно пом'якшив політ. та екон. становище нижніх прошарків сусп-ва, опікувався життям церкви, заохочував освіту та шкільництво. Як князь виявив неабиякі здібності дипломата, докладаючи зусиль до відновлення держ. єдності й могутності Русі. Його владі підкорилася більшість удільних князів – мінський, волинський, турово-пінський. Із відносно самостійними князями Чернігово-Сіверської, Галицької і Полоцької земель він встановив добрі стосунки. Його владу визнали Новгород і Смоленськ. На деякий час **В.** знову відновив державність і порядок. Зміцнював **В.** і зовн. позиції Київ. Русі. Союзницькі та добросусідські стосунки з іноз. д-вами скріплювалися династ. шлюбами. **В.** мав своїх посадників і в містах по Дунаю.

В. – автор вміщеного в Лаврентіївському літописі «Повчання» своїм дітям – видатного давньоруського літературного світа. твору, що набрав широкого розголосу. У творі проводиться ідея єднання сусп-ва незалежно від майнового стану, обстоюються патріот. ідеї піднесення могутності Русі, захисту її рубежів. Стрижень моральної концепції «Повчання...» становить принцип «милостині», за яким усі сусп. відносини та міжособистісні стосунки ґрунтуються на взаємній любові, діяльній доброті та милості. Можновладці й заможні зобов'язані людинолюбно ставитися до свого народу, обмежити екон. і правничу сваволу, пильнувати соц. справедливість, – такими є, на переконання **В.**, універс. засіб і абс. умова впорядкування усіх сфер та рівнів сусп. буття, осн. інструмент їх гармонізації. Виходячи з власного життєвого досвіду, автор утверджує принципи моральної поведінки ідеального князя-правителя. «Перш за все убогих не забувайте, – заповідає дітям **В.**, – але, скільки зможете, по силі своїй, годуйте їх, давайте милостиню сироті і вдвоцию захистіть, і не дозволяйте сильним погубити людину. Ні правого, ні винного не вбивайте, не повелівайте вбити його, якщо навіть він буде достойний смерті, і ніякої душі християнської не погубляйте. Якщо говорите щось,

чи лихе, чи добре, не клянїться Богом і не хрестїться, бо ж нема тобі в тому ніякої потреби. Якщо ви будете хрест цілувати братам чи комусь іншому, то перше запитайте серце своє про те, на чому зможете устояти, на тому й цілуйте. А поцілувавши хрест, стережіться, щоб не погубити душі своєї, порушивши приягу».

До розширеної Ярославичами «Руської Правди» увійшли юрид. закони під назвою «Статут Володимира Мономаха». «Статутом» полегшувалося становище закупа, рядовича, холопа. Якщо боржник сплачував 50% річних протягом трьох років, взагалі звільнявся від боргу. Тут уже закладені не лише норми цив., процес. і кримін., шлюбно-сімейного, спадкового ін. галузей права. Це свідчить про високий рівень правової культури д-ви Київ. Русь. **В.** був ініціатором Любецького з'їзду 1097 р., де була проведена радикальна реформа порядку спадкоємства (прийнято засаду прямого родового успадкування замість складної системи сеньйорату та зміни уділів) та Витечівського з'їзду 1100 р.

Літ.: Володимир Мономах. Статут Володимира Всеволодовича // Володимир Мономах. Повчання. Статут Володимира Всеволодовича. – К.: МАУП, 2006. – С. 79 – 109; В. Жадько Український некрополь: Історичний науковий довідник / В. Жадько. – К.: СПД «Жадько В.О.», 2005. – С. 152; Малий словник історії України / Відпов. ред. В. Смолій. – К.: Либідь, 1997. – С. 96; Чена М. А. Чому важка шапка Мономаха? / М. А. Чена // П'ять великих таємниць історичної психології. – К.: Редакції загальнопедагогічних газет, 2005. – С. 30-65.

Н. Ковальчук

Волошин Августин (17.03.1874, Австро-Угорщина, зараз Келечин, Міжгір. р-н, Закарпат. обл. – 19.07.1945, Москва, СРСР) – педагог, журналіст, політ., культ., реліг., держ. діяч, Закарпаття. Навчався в Ужгород. гімназії, закінчив теолог. студії (1884-1896); Вищу педагог. школу в Будапешті, здобувши фах викладача математики та фізики в середніх навч. закладах (1900); проф. учительської семінарії (1900-1917), дир. учительської семінарії в Ужгороді (1917-1938); проф. педагогіки Ужгород. духовної семінарії (1906-1934). Проф., продекан філос. ф-ту і ректор Укр. Вільного Ун-ту в Празі (1939-1945), д-ром філософії якого став 30.10.1938 р.

Акт. політ. діяльністю займається з 1919 р., заснував і очолював Народно-християн. партію (1923-1939). У 1918-1921 рр. взяв участь в об'єднанні Народних Рад і був членом «Ди-

ректорії» – тимч. уряду Підкарпат. Русі на чолі з губернатором Г. Жатковичем (12.08.1919–17.03.1921); посол (депутат) Чехослов. парламенту (1925-1929); прем'єр-міністр Карпат. України (1938-1939), Президент Карпат. України (1939), який палко бажав укр. народові «почесне місце в родині цивілізованих націй» і розглядав Карпат. Україну як перший крок до самостійності України. У 1938-1939 рр. рішуче виступив проти угор. претензій на Закарпаття, очолювана ним Карпат. Україна вчинила збройний опір угор.-фашист. окупації краю у березні 1939 р. З березня 1939 р. – в еміграції, політикою не займався, був на педагог. роботі в Укр. Вільному ун-ті. Був великим благодійником і жертводавцем. Герой України (посмертно).

Основні праці: «Причини упадка народу нашого» (1911), «Ко вопросу політичної консолідації» (1923), «Націоналізм» (1935), «Початки національного пробудження на Підкарпатській Русі» (1936), «Якої автономії домагаємось» (1938), «Маніфест Уряду Карпатської України до всіх громадян Карпатської України» (1938).

В. як публіцист обороняв рідну мову та нац. синьо-жовтий прапор. «Народний прапор є в кожного народу предметом великої пошани й пієтизму, яко символ його народної індивідуальності, істор.традицій, символ його народних і культ. змагань та ідеалів». **В.** довів, що зближення літературної мови на Закарпатті із загальноукр. є природним. Вважав, що розвиток культури народу є складовою розвитку сусп-ва. «Нуждою прибитий народ лиш путем своєї питомої народної культури можна піднести к ліпшому життю».

Значну роль відіграв в екон. відродженні Закарпаття, розуміючи, що саме в цій ділянці – основа політ. незалежності і культ. розвитку. Він багато зробив для створення кооперативів, став засновником і головою Крайового кооперат. союзу, Підкарпат. банку, асекураційного т-ва «Бескид», фабрик тощо.

01.08.1938 р. виступив із статею «Якої автономії домагаємось», у якій писав: «Домагаємось чесного здійснення нашої автономії за законами мирових договорів і конституційної грамоти та протестуємо проти штучного поширення шкідливої централізації! Домагаємось, щоб кожному народові дати можливість повного господарського розвитку! Домагаємось забезпечення людських прав для всіх мешканців нашої країни! Бо тільки тоді Підкарпатська Русь станеться кріпостю нашої держави тут на східному краю республіки!» [Цит. за кн.: Штефан Августин. Августин Волошин – Президент Карпатської України.

Спомини. – Торонто, 1977. – С. 69.]. Отже, до середини 1938 р. **В.** був автономістом, обстоював думку про автономію Закарпаття в межах Чехослов. республіки.

З листопада 1938 р. **В.** виступив із «Маніфестом Уряду Карпатської України до всіх громадян Карпатської України», у якому роз'яснив вимушене прийняття рішень Віден. арбітражу і закликав народ до розбудови своєї д-ви, єдності, праці, спокою і порядку. «Націон. свідомий і політ. зрілий народ не розбивається на партії та партійки, не роздроблює дорогу народну енергію, але старається створити спільну програму творчої співпраці всіх верств народу, підпорядковуючи менш важні цілі великим завданням». 10.11.1938 р. Перша Укр. Центральна Народна Рада, провід якої й далі очолював **В.**, звернулася з «Маніфестом до укр. народу Підкарпаття», у якому накреслила програму діяльності уряду Карпат. України в галузі народного госп-ва, буд-ва, освіти. В «Маніфесті» підкреслювалося, що «ми опираємося на власні сили народу й провадимо працю на боротьбу в інтересах лише свого народу», висловлювалося твердження, що народ став господарем і власником своїх просторів та природних багатств.

Чи не єдиний політ. акт, який він здійснив в еміграції, – порозумівся з Проводом Укр. Націоналістів, підписавши від імені влади Карпат. України (разом із Ю. Реваєм і А. Штефаном) 21.07.1939 р. у Венеції документ про невідривність Карпат. України від укр. земель, соборність укр. нації із визнанням Укр. Націон. Руху «єдиним носієм соборницько-визв. боротьби укр. нації і Провід Укр. Націоналістів, очолюваний полк. А. Мельником, за керівника тієї боротьби». Цей таємно підписаний акт залишився тільки на папері, жодних наслідків не мав.

В. разом із Й. Камінським, представником русофілів, від імені Центр. Руської Народної Ради випрацював проект закону про Конституцію автономної Підкарпат. Русі. «Наша федерація є пробним каменем практичного, справедливого співжиття слов'ян. народів. ... Не хибало багато до нещастя і, Богу дякувати, події багатьом створили очі. Ми нічого не маємо проти русофільства чехів, то єсть проти такого, яке шанує рос. культуру. От, ані ми, українці – а це треба пояснити, – не є проти росіянів, ми шануємо їхню літературу та культуру. Але ми хочемо жити своїм власним життям, своєю укр. культурою і, захищаючи послідовно та твердо своє, ми не відцураємося від шанування духовного багатства інших. Я сам особисто не маю жодного упередження проти росіянів, сам говорю добре по-

російськи, але я не можу бути ренегатом укр. народу. ... Я стою на становищі повної свободи релігії, яка однак не може бути ототожнювана з національним самовизначенням».

Літ.: Волошин А. І. Вибрані твори / А. І. Волошин. – Ужгород: Закарпаття, 2002. – 528 с.; Волошин Августин (1874-1945) // Народжені Україною: Меморіальний альманах. У 2-х т. – Т.1. – К.: ЄВРОІМІДЖ, 2002. – С.372-373; Вегеш М. Короткий життєпис Августина Волошина (1874-1945) / М. Вегеш, В. Турянця. – Ужгород, 1995. – 28 с.; Зимомя М. Августин Волошин / М. Зимомя, В. Гомоннай, М. Вегеш. – Ужгород: Закарпаття, 1995. – 100 с.; Задорожний В. Політичний портрет Августина Волошина / В. Задорожний // Матеріали міжнар. наук. конгресу (16-18 травня 2000 р., Чернівці) [«Українська історична наука на порозі ХХІ століття»]. – Чернівці: Рута, 2001. – Т. 1. – С. 308-312.

В. Воднік

Вольтер (фр. *Voltaire*, справжнє ім'я Марі Франсуа Аруе, фр. *François Marie Arouet*, 21.11.1694, Париж, Франція – 30.05.1778, Париж, Франція) – фр. письменник, і філософ-деїст. 1705-1711 рр. здобував освіту у єзуїтському коледжі Людовіка Великого у Парижі, потім – у школі правознавства. Двічі був ув'язнений до Бастилії, після чого висланий до Англії на кілька років. Після повернення до Франції пропагував передові англ. вчення (Дж. Локка та ін.), а також лібер. порядки й держ. устрій Англії.

Основні праці: «Коментар до «Духу законів» (1730), «Філософські листи» (початкова назва «Листи про англійців») (1731), «Метафізичний трактат» (1734)). **В.** не залишив спец. політ. праць; погляди на політику, д-ву вкраплені в різні його твори, перекликаються в них із міркуваннями на ін. теми.

Творчість **В.** відрізняється гострою критикою, висміюванням і запереченням соц., юр. та идеол. засад тодішнього феод. сусп-ва; була популярною серед видатних представників укр. культури: Т. Шевченка, Л. Українки, І. Франка, П. Грабовського, Х. Алчевської та ін.

В. висунув ідею, за якою свобода повинна доповнюватися і підкріплюватися рівністю. «Бути вільним, мати навколо себе тільки рівних – таке справжнє життя, природне життя людини». Рівність людей **В.** розуміє у політ.-прав. значенні: набуття усіма однакового статусу громадянина, однакова залежність усіх громадян від закону і однаковий захист їх законом. Проте, **В.** не є прихильником майнової рівності (егалітаристом) і спільності майна.

Володіння майном (або відсутність такого) повинно, за **В.**, позначатися на становищі людини в сусп-ві. Зокрема, право голосу в питаннях сусп. блага можуть мати лише власники.

Ці уявлення про свободу і рівність **В.** використовував у своїх пропозиціях щодо реформування феод. сусп-ва. Із таких позицій він виступав за знищення станових привілеїв і за скасування церк. судів. **В.** відстоював принцип пропорційності злочинів і покарань. Виступаючи проти надмірно суворих покарань, він обурювався їх безглуздою жорстокістю і рішуче засуджував смертну кару. Разом із тим, **В.** наголошував на необхідності вжитку рішучих заходів для попередження злочинів.

В. вимагав знищення привілеїв духовенства, скасування церк. судів, які діяли у Франції, позбавлення церкви ф-ції реєстрації актів цив. стану з подальшою її передачею до органів д-ви. Пропонував переведення всього духовенства на платню, перетворення духовних осіб у держ. чиновників.

В. пропонував скасувати феод. повинності селянства, знищити митниці, розташовані усередині Франції на кордонах великих феод. володінь, вимагав єдиного права замість численних правових звичаїв (кутюмів), тобто систем місц. права, різних у кожній провінції. **В.** виступив за реформу кримін. судочинства, висловлюючись за скасування системи формальних доказів і за широке допущення захисту в процес. Вимагає реформувати юстицію, зокрема скасувати існуючий у його час продаж судових та ін. посад, які становили спадкове надбання приватних осіб.

Згідно з **В.**, аристократію, яка зайняла майже всі ключові посади в системі держ. правління, слід замінити бюрократією. Сподівання на проведення таких реформ він покладав на сильну й освічену держ. владу.

У різних ситуаціях і в різні періоди д-ва, що відповідає потребам епохи, може, на думку **В.**, виступати в різних організаційних формах. За інших рівних умов він віддає перевагу абсолют. монархії. Засуджує революційні зміни держ. ладу, реформу вже існуючої державності. Але **В.** хоче, щоб абсолютизм став «освіченим». Таким наявний політ. устрій буде тоді, коли на королів. троні буде «освічений» монарх. «Найщасливіший час, коли державець – філософ». **В.** закликав до боротьби за науку і прогрес, сподіваючись, що «союз королів і філософів» розчистить ґрунт для розвитку сусп-ва. Але **В.** зазначає, що лише освіченістю й мудрістю не вичерпується набір якостей, необхідних «освіченому» монарху. Той повинен бути також володарем милос-

тивим, таким, що переймається потребами своїх підданих. «Добрий король є кращим подарунком, який небо може дати землі». **В.** переконаний, що ін-ти абсолютистської д-ви себе не зжили і можуть самі подолати власні соц.-екон., правові та ідеолог. підвалини, як тільки країною почне керувати високоосвічений моральний самодержець.

Проте, **В.** цінує чесноти інших держ. форм. Так, він зауважує, що спочатку д-ва виникає у формі республіки, що утворюється із об'єднання сімей. Її виникнення – результат природного розвитку. Республіка, згідно з **В.**, взагалі найбільше наближає людей до їх природного стану. Влада в ній направляється волею всіх. Здійснює ж цю владу одна людина або група осіб на основі законів, що виносяться усіма.

Поряд із цим **В.** вшановує форму правління, яка встановилася в Англії у результаті революції, тобто конституц. монархію. **В.** захоплюється англ. політ.-прав. системою. «Найкращі закони – в Англії: правосуддя, відсутність свавілля, відповідальність посадових осіб за порушення свободи громадян, право кожного висловлювати свою думку усно і письмово. Дві партії стежать одна за одною і оспорожують честь охорони громадської свободи».

В. пріоритетного значення надає не формам держ. правління, конкретним ін-там і процедурам влади, а принципам, реалізованим за допомогою цих ін-тів і процедур. Для нього такими соц.-політ. і прав. принципами були свобода, власність, законність, гуманність.

Соц.-політ. ідеї **В.** відповідали інтересам торг.-промисл. верхівки фр. сусп-ва. **В.** належить до числа мислителів, які, не створивши власної політ. теорії, підготували ґрунт для подальшого розвитку політ. вчень.

Літ.: Антология мировой политической мысли: В 5 т. / ред.-науч. совет: Г. Ю. Семигин (пред.) и др. – Т. 1: Зарубежная политическая мысль: истоки и эволюция. – М.: Мысль, 1997. – 830 с.; Вольтер. Сборник произведений. / Вольтер [Пер. с фр.]; Сост., вступ. ст.: Л. Калюжная. – М.: Звонница, 2000. – 344 с.; Момдзян Х. Н. Французское просвещение XVIII века: Очерки / Х. Н. Момдзян. – М.: Мысль, 1983. – 447 с.; Штраус Л. Введение в политическую философию / Л. Штраус – М.: Практис: Логос, 2000. – 363 с.

О. Дзьобань

Восленський Михайло (рос. *Восленский Михаил*; 06.12.1920, Бердянськ, РСФРР – 08.02.1997, Бонн, ФРН) – рос. вчений і гром.

діяч, історик, соціолог, філософ, д-р істор. і філос. н., перекладач, автор концепції «номенклатури». Навчався на істор. ф-ті Моск. держ. ун-ту, навчався в аспірантурі (1945 – вступ, 1950 – захист канд. дис.). Працював перекладачем на Нюрнберзькому процесі (1946), згодом у Союзній контрольній раді щодо Німеччини (Берлін). Працював у Всесвітній Раді миру (в Празі та Відні) (1953–1955), ст. наук. співроб. в АН СРСР і вч. секретар Комісії із роззброєння (1955–1972). Працює в Ін-ті економіки АН СРСР (1955, сектор заг. проблем імперіалізму; 1956, сектор міжнар. відносин). Згодом працює у відділі інформації в Ін-ті свід. економіки та міжнар. відносин. Захищає докт. дис. (1965). Проф., зав. каф. заг. історії Ун-ту дружби народів ім. П. Лумумби (1966–1967). З 1970 р. працює в Ін-ті заг. історії АН СРСР. У 1972 р., перебуваючи у відрядженні в ФРН, залишається там і не повертається до СРСР; позбавлений рад. громадянства (1976; у 1990 – громадянство повернене). У Бонні керує Дослідн. ін-том радянської дійсності.

Основні праці: «Східна політика ФРН (1949–1965)» (1967), «Таємні зв'язки США і Німеччини. Блок імперіалістів проти Жовтня (1917–1919)» (1968), «Зовнішня політика і партії ФРН» (1969), «Номенклатура – радянський правлячий клас» (1980), «Імперія брехні» (1987).

У головній своїй роботі «Номенклатура – радянський правлячий клас» розглядає структуру правлячої еліти рад. д-ви. Книга написана на основі ідей М. Джиласа, що викладені в його праці «Новий клас». У результаті революції 1917 р. і низки подальших подій у Росії руйнується існуюча класова система, натомість виникає новий пануючий привілейований монополіст. клас – *номенклатура*. Надалі в процесі, що складався з кількох фаз номенклатура не лише утверджує і узаконює своє становище, але й відгороджує себе від сусп-ва та народу загалом.

Взявши за основу соціол. парадигму К. Маркса **В.** доводив, що номенклатура є пануючим класом соціаліст. сусп-ва, позаяк

є фактичним колект. власником всіх засобів вир-ва. Соціаліст. власність він характеризує як власність класу номенклатури, бо, за винятком мінім. особистої власності громадян, уся ін. власність існуючих раніше класів, соц. груп і окремих осіб була успадкована номенклатурою. Поширюючи міфи про всенародну, держ., колгоспну й ін. форми власності, номенклатура все присвоїла собі та здійснює нещадну експлуатацію трудящих мас.

В інтерпретації **В.** номенклатура – закрита, ієрархічна соц. група, представники якої ведуть специф. спосіб життя, обумовлений особливим становищем і привілеями. Ієрархічність проявляється в існуванні ієрархії посад і появи низки соц. бар'єрах у межах самої номенклатури. Також для номенклатури характерні жорстка парт. дисципліна, ідеолог. і організац. єдність. Основна ф-ція номенклатури – здійснення влади (підготовка, прийняття та реалізація політ. рішень). Гол. ресурс влади номенклатури – контроль над держ. апаратом, що дає можливість абс. контролю над усіма сферами сусп. життя. Аналізуючи процес трансформації частини номенклатури в клас підприємців у 1990-х роках в Росії, зазначає, що номенклатура об'єктивно є гальмом будь-яких прогресивних соц. перетворень.

*Літ.: Восленский М. С. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза / М. С. Восленский. – М.: Захаров, 2005. – 640 с.; Дорошко М. С. Компартийно-державна номенклатура УСРР у 20-30-ті роки ХХ століття: соціоісторичний аналіз / М. С. Дорошко. – К.: Київ. ун-т, 2004. – 154 с.; Дорошко М. С. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917-1938 рр.) / М. С. Дорошко. – К.: Ніка-Центр, 2008. – 368 с.; Крыштановская О. В. Трансформация старой номенклатуры в новую российскую элиту / О. В. Крыштановская // *Общественные науки и современность*. – 1995. – № 1. – С. 51–65; Севастьянов А. Н. Диктатура интеллигенции против утопии среднего класса / А. Н. Севастьянов. – М.: Книжный мир, 2009. – 192 с.*
С. Орлов

Г

Габермас Юрген (нім. *Jürgen Habermas*; 18.06.1929, Дюсельдорф, Веймар. республіка) – нім. філософ і соціолог, провідний представник нової генерації радикального соц. теоретизування, традиції якого заклала Франкфурт. школа критичної теорії. Г. народився в традиц. сім'ї зі середнього класу. До випуску із гімназії жив у містечку Гуммерсбах, біля Кельна. Його батько, Е. Габермас, був викон. дир. Кельнської палати індустрії та комерції, а з 1933 – членом Націонал-соціаліст. партії Німеччини. Г., як вимагалось для юнаків від 10 років, був членом Гітлер'югенд, якого восени 1944 відправили на Лінію Зігфріда, побудовану у 1930-х рр. на кордоні з Францією лінію військово-захисних споруд. Після закінчення гімназії навчався в ун-тах Геттінгена, Цюриха, Бонна, вивчаючи філософію, історію, психологію, нім. літ-ру та економіку. На його теоретизуванні вплинуло знайомство з К.-О. Апелем, котрий виявляв неабиякий інтерес до амер. прагматизму. По закінченні докторантури в Бонні (1954) Г. захистив дис. «Абсолют та історія. Про суперечності у філософії Шеллінга». У 1970-х р. Г. здійснив програму політ. досліджень за напрямом «Соціал-демократичної партії Німеччини», яку намагався скорегувати в дусі ідеалів просвітництва: емансипації та рівності. Через розбіжності у думках із колегами повернувся 1981 р. до Франкфурта, де викладав на каф. філософії Франкфурт. ун-ту. З 2002 р. – проф. психоаналізу цього ж ун-ту.

Основні праці: «Діалектика раціоналізації» (1954), «Філософська антропологія» (1958), «Теорія комунікативної дії» (1981), «Філософський дискурс про Модерн» (1985).

Взявши за основу поняття «соц. дія», Г. розробляє власну версію соц. теорії – *теорію комунікативної дії*. Зокрема, він зазначає, що базове соц. поняття охоплює чотири аспекти, одним з яких є «телеологічна дія», що виявляє себе від часів Арістотеля і утворює серцевину соц.-філос. теорії дії. Отже, політ. актор досягає мети, лише належним чином застосовуючи відповідні засоби. Телеолог. поняття дії може бути розширене до моделі «стратегічна дія», яка співвідноситься не з окремо взятим актором, а з членами соц. групи й орієнтована в залежності від заг. цінностей. Поняття «драматична дія» не пов'язане ні з окремим актором, ні з членом якоїсь соц. групи. Це поняття пов'язане з учасниками інтеракції, які стають один для одного глядачами.

Актор формує у глядачів певний образ самого себе, що цілеспрямовано розкриває власний суб'єктивний світ. Нарешті, поняття «само-репрезентація» відображає цілеспрямоване вираження своїх переживань, а не спонтанне самовираження. То ж інтегроване поняття «комунікативна дія» пов'язане з інтеракцією щонайменше двох, здатних до дії суб'єктів, які вступають (з допомогою вербальних або невербальних засобів) у міжособистісні стосунки. Актори прагнуть досягти розуміння ситуації дії з тим, щоб координувати плани дій і самі дії. Таке розуміння пов'язане в першу чергу з досягненням згоди з приводу ситуацій. У цій моделі дії особливого значення набуває мова.

Усі дії Г. розділив на *комунікативні*, або орієнтовані на взаєморозуміння, і *формальні*, орієнтовані на результат. Крім цих фундамент. відмінностей, пов'язаних із орієнтацією дії, також розрізняються між собою застосованими в них типами знання і формами аргументації, що становлять разом три гол. аспекти раціональності дії. Взявши за основу типологію соц. дії М. Вебера, Г. розробив власну типологію, яка містить два великих типи: дії, орієнтовані на успіх, і дії, орієнтовані на розуміння. Пояснюючи специфіку комунікації, Г. вводить запозичене з феноменології поняття «життєвий світ» як основу розуміння, а також поняття «комунікат. компетенції». Комунікат. компетенції – поняття діалогічне, позаяк передбачає знання не тільки мови, але й соц. умов та їх інтерпретації. Центральним поняттям теорії комунікативної дії є дискурс – аргументація та розуміння, що віддзеркалюють заг. життєвий світ людей – символічне самовідтворення або самоінтерпретація та систему дій, завдяки якій сусп-во постає в уяві стороннього спостерігача. Розроблене Х. поняття життєвого світу допомагає пояснити процес збереження і відтворення культ. цінностей у життєвому просторі під час зміни поколінь. Традиція збереження не переривається, якщо відтворення культурних цінностей здійснюється засобами критичного аналізу.

Літ.: Габермас Ю. Громадянство і національна ідентичність / Ю. Габермас // Умови громадянства: Зб. ст. / Під ред. В. ван Стінбергена. – К., 2005. – С. 49-70; Габермас Ю. Постметафізичне мислення / Ю. Габермас. – К.: Дух і літера, 2011. – 280 с.; Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: Дослідження категорії гро-

мадянське суспільство / Ю. Габермас. – Львів: Літопис, 2000. – 318 с.; Габермас Ю. Філософський дискурс Модерну / Ю. Габермас. – К.: Четверта хвиля, 2001. – 424 с.; Соціологія: короткий енциклопедичний словник / Уклад.: В. І. Волович, В. І. Тарасенко, М. В. Захарченко та ін.; під заг. ред. В. І. Воловича. – К.: Укр. Центр духовн. Культури, 1998. – С. 671-772; Хабермас Юрген // Большой толковый социологический словарь (Collins). Том 2 (П-Я): Пер. с англ. – М.: Вече, АСТ, 1999. – С. 419-421.

Е. Афонін, Т. Новаченко

Гаск Фрідріх Август фон (нім. *Friedrich August von Hayek*; 08.05.1899, Відень, Австро-Угорщина – 23.03.1992, Фрайбург, ФРН) – австр. екон. і філос., представник нової австр. школи, прихильник ідеалів екон. свободи, опонент Дж. М. Кейнса. Лауреат Нобел. премії з екон. (1974, разом із Г. Мюрдалем) за роботу з теорії грошей і екон. коливань та аналіз взаємозв'язків екон., соц. й інституціон. феноменів.

Після військ. служби вступає до Віден. ун-ту на курс правознавства, відвідує лекції з політ. екон. та психології. Д-р юрид. наук (1921), д-р екон. наук (1923). З 1927 р. Г. і Л. фон Мізес очолюють Австр. ін-т вивчення екон. циклів. У 1931 р. Г. запрошують в Лондон. школу екон. і політ. наук, де він засновує власну екон. школу, спрямовану проти етатизму (ідей державництва, держ. втручання). Його перші праці різко критикувалися Дж. М. Кейнсом і П. Сраффі (посткейнсіанська школа), позаяк пропагували монетарні методи управління економікою.

У 1947 р. Г. започаткував Т-во «Мон Пелерин» (англ. *The Mont Pelerin Society*) де працювали Л. фон Мізес, К. Поппер, Л. Ерхард, В. Ойкен та В. Рьопке, котрі займалися підготовкою соц. ринк. екон. в Зах. Німеччині. Очолював Т-во у 1947-1961 рр.

У 1950 р. Г. переїздить до США, де до 1962 р. працює проф. соц. наук та етики Чикаг. у-ту. Після відставки до 1969 р. працює проф. екон. політ. у Фрайбурзькому ун-ті (ФРН), а з 1970 р. – проф.-консультант Зальцбургського ун-ту (Австрія). У 1974 р. нагороджений Австр. орденом Пошани в галузі науки та мистецтв; 1977 – орденом «За заслуги» (ФРН); 1991 р. – Президентською Медаллю Свободи, найвищою нагородою США.

Основні праці: «Ціни й виробництво» (1929), «Грошова теорія і економічний цикл» (1933), «Чиста теорія капіталу» (1941), «Дорога до рабства» (1944), «Використання знань у суспільстві» (1945), «Індивідуалізм і суспільний лад» (1948), «Прибуток, процент

і інвестиції» (1949), «Контрреволюція науки» (1952), «Конституція свободи» (1960), «Право, законодавство і свобода» (1973–1979), «Роздержавлення грошей» (1976), «Безробіття і грошова політика», «Уряд як генератор ділового циклу» (1979).

Г. підтримував ідеї розбудови соц. ринк. екон. на основі неолібералізму. Поділяв думку лібер. класиків А. Сміта та Дж. Локка, що екон. порядок є результатом людської діяльності (принцип невидимої руки). Його праці спрямовані проти соціалізму. За висловом Г. суперечка про ринковий порядок і соціалізм є суперечкою про виживання. Будь-яка форма соціалізму, колективізму та планової економіки суперечать лібер.-індивід. правам людини та принципам правової д-ви. У роботі «Дорога до рабства» доводить, що нім. націонал-соціалізм та італ. фашизм є проявами соціалізму, а не формами капіталіст. реакції. На його думку, демократія без капіталізму неможлива. Екон. свобода є передумовою для будь-якої ін. свободи. Успіх соціалізму криється в його апеляції до атавістичних інстинктів солідарності й альтруїзму, отже соціалізм втілює в собі усі форми «соц. інженерії» і, саме до нього зводиться будь-яке продиктоване політ. аналізом екон. рішення.

Ще в 1920-ті рр. Г. зауважив, що в сусп-ві, заснованому на розподілі праці, відбувається поділ інформації («розсіяне знання»). Отримання інформації утруднено як випадковим характером самої екон. діяльності, так і неузгодженістю інтересів її учасників. Тому окремий плановик буде не в змозі достатньо точно описати в цілому планову економіку. З метою надання плановику повноважень, які забезпечили б необхідний для центр. планування обсяг знань, централізована влада чинила б істотний вплив на сусп. життя, розвиваючись до тоталітаризму. Характерна риса «розширеного сусп-ва» – перевага фрагментарної інформації над «усією» інформацією, доступною в актуальний момент; віру в можливість бути «цілком інформованим» Г. називає «синоптичною ілюзією». У книзі «Використання знань у сусп-ві» Г. стверджував, що ціновий механізм служить для того, щоб розділити та синхронізувати загальне і особисте знання, дозволяючи членам сусп-ва досягти різноманітних і складних результатів через принцип безпосередньої самоорганізації. Він використовував термін *каталлаксія*, щоб описати «систему самоорганізації добровільної співпраці». Людина не може пізнати всього, тому краще, що вона може зробити, це поставити себе на службу традиції. Ринок – ключ до системи. У сусп-ві роз'єднаних індивідуу-

мів – торгівля на ринку єдино можливий вид соц. інтеграції.

Федералізм вважав кращою моделлю д-ви з метою уникнення тиранії надд-ви. Г. пропонував сильне обмеження та точне визначення повноважень д-ви через конституцію з метою захисту прав індивідів («Конституція свободи»). Д-ва не повинна займатись питаннями соц. страхування, освіти, охороною здоров'я, регулювати розмір квартплати, рівень цін, надавати соц. гарантії (можна допустити пенсії по старості та допомогу безробітним). Людина сама мусить дбати про свій екон. та соц. добробут.

Провідною складовою методології Г. є ідея «спонтанного порядку». Він фактично відмовляється від неокласичної доктрини екон. рівноваги, замінюючи її теорією «спонтанного порядку», заснованого на індивід. свободі. Виходить із того, що соц. порядок, орг-ція, взаємодія в сусп-ві формуються позапланово, стихійно, але у визначених особливостями розвитку даного сусп-ва межах і напрямках. Історія цивілізації – це спонтанне виникнення в межах існуючих традицій, моралі та права певних утворень – від окремих господарських одиниць до свідомо керованих господарств. Їхні форми не залежать від людини, а є наслідком збігу обставин. На думку Г., спонтанний порядок можливий за двох умов – відмови від привласнення чужого та виконання добровільно взятих на себе зобов'язань.

Г. визнавав лише мікроекон. рівень досліджень, результати якого можуть бути застосовними за конкретних обставин. Можна частково пізнати зв'язок між явищами, але неможливо управляти ними. Екон. наука лише описує типові явища, виявляє тенденції, але не може давати точних довгострокових прогнозів. У цілому екон. концепцію Г. побудовано на принципі екон. свободи та невтручання д-ви в економіку. Екон. роль д-ви Г. визначає як перерозподіл тих засобів, які надано їй у розпорядження. Мислитель рішуче виступає проти бюджетних методів втручання, що призводять до дефіциту, проти розширювальної грошової політ. з метою фінансування держ. витрат.

Лит.: Гаєк Ф. А. Економічна політика і верховенство права / Лібералізм: Антологія, 2-ге вид. / Упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: ВЦ «Простір», «Смолооскуп», 2009. – С. 762-774; Гаєк Ф. А. Індивідуалізм істинний і хибний / Консерватизм: Антологія, 2-ге вид. / Упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: ВЦ «Простір», «Смолооскуп», 2008. – С. 309-332; Гаєк Ф. А. Конституція свободи / Ф.

А. Гаєк. – Львів: Літопис, 2002. – 556 с.; Гаєк Ф. А. Принцип ліберального соціального порядку / Лібералізм: Антологія, 2-ге вид. / Упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: ВЦ «Простір», «Смолооскуп», 2009. – С. 20-35; Гаєк Ф. А. Цінність свободи / Лібералізм: Антологія, 2-ге вид. / Упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: ВЦ «Простір», «Смолооскуп», 2009. – С. 504-546; Хайєк Ф. А. Дорога к рабству. – М.: Экономика, 1992. – 176 с.

Л. Гонюкова

Галаган Григорій (15.08.1819, с. Сокиринці Прилucz. пов. Полтав. губерні, Росія, нині Срібнян. р-ну Чернігів. обл. – 25.09.1888, там само) – громад. діяч, українофіл, меценат, представник відомого старшинсько-дворянського роду Галаганів. Вищу освіту здобув на юрид. ф-ті Санкт-Петербур. Імперат. ун-ту (1845). Після закінчення ун-ту Г. поступив у Чернігів. палату держ. майна. У 1858 р. призначений в Чернігів. Комітет із підготовки селян. реформи.

Основні праці: «Опис малоросійських вертепних драм з додатком нот» (1862), «Про відмінювання малоросійських імен» (1869). За орг. та фінансової допомоги Г. видані «Південноруські пісні з голосами» (1857), «Детальний опис малоросійської вертепної драми у тому вигляді, як вона збереглася в селі Сокиринці» (1882). Після смерті в його паперах знайдено «Збірник етнографічних матеріалів, що стосуються Малоросії», який Г. не встиг надрукувати.

Становлення світогляду Г. відбувалося в середовищі зросійщеної укр. шляхти на тлі життя укр. селянства з його традиціями, звичаями, способом життя, потребами. На формування політ. і громад. поглядів, інтелект. і морал. інтересів, переконань Г. вплинуло спілкування з проф. математики Санкт-Петербур. Імперат. ун-ту, слов'янофілом Ф. Чижовим. Однак слов'янофілство не заважало йому жваво цікавитися культурою, мовою та істор. минулим України. Проте далі визнання культурної самобутності українців Г. не йшов, категорично заперечував звинувачення українофілів слов'янофілами у сепаратизмі, вважав їх нісенітницями. Як поміщик-кріпосник Г. заперечував природність кріпосного права, але визнавав необхідність застосування щодо селян фізичних покарань.

Політ. переконання Г. яскраво проявилися у його громад. та політ. діяльності. У 1858-59 рр. у складі ред. комісії розробляв основні положення та механізми реалізації селян. реформи. Був одним із небагатьох представників регіон. губерні. комітетів із розробки місц. положень реформи, відзначався послідовним

відстоюванням інтересів селянства, прагнув надати їм не лише особисту незалежність, але й забезпечити їх належними розмірами земельних ділянок без будь-яких викупних платежів. Залишаючись переконаним прихильником тези про ефективність монарх. влади, відчуваючи небезпеку для її існування, одним із перших пішов на поступку проти-вникам реформи, запропонувавши власний варіант проведення відрізів землі. У такий спосіб Г. намагався уникнути політ. кризи, яка за його переконанням стала б неминучою у разі реалізації ліберал. проекту реформи. Зміни у поглядах поміщика Г. на реформу стали наслідком загострення політ. ситуації у д-ві. Вважаючи самодержавство гарантом непорушності громад. спокою і запорукою екон. розвитку країни, він не підтримав політ. сили, які закликали до обмеження монархії, чим, на його думку, завдали б непоправної шкоди д-ві.

Після маніфесту 1861 р. Г. був призначений в Чернігів. губерні. представництво зі селян. питань. У 1863-65 рр. віце-голова тимчасової комісії по влаштуванню селян Півд.-Зах. краю (України), активно відстоював інтереси укр. селянства. Після закінчення роботи з впорядкування селян. питання Г. активно займався земською реформою. У 1881 р. брав участь у роботі комісії по зменшенню викупних платежів селян. У 1882 р. призначений членом Державної Ради (вищого органу Рос. імперії з дорадчими ф-ціями), працював у комісії по розробці місцевих Положень і чиншового питання. Г. був активним членом училищної ради, у 1875 р. розробив для неї інструкцію, домігся збільшення бюджету на народ. освіту, збільшення зарплати учителям.

Активно реформував власні маєтки, оформив якісно нові відносини з кол. кріпаками, не тільки не порушував їхні права, але й задовольнив прохання селян щодо дарування їм у власність ¼ земельного наділу, допоміг у буд-ві культових споруд, упорядкуванні доріг тощо. Відкрив в с. Сокиринці першу в Україні селян.-позикову ощадну касу, яка відіграла важливу роль у зміцненні і поліпшенні матеріал. становища і добробуту селянства Прилуц. повіту.

Вважаючи поширення грамотності серед простого народу важливим чинником успішної реалізації екон. перетворень, Г. активно сприяв становленню і розвитку почат., серед., вищої та спеціал. профес. освіти на Полтавщині і в Лівобер. Україні взагалі.

Активно і плідно займався громад. діяльністю. Яскравими проявами громад. позиції Г., його українофільства, було фінансування

проукр. видань «Основа» і «Кіевская старина», матеріальна і моральна підтримка укр. вчених, літераторів, представників творчої інтелігенції. Г. зібрав велику біб-ку вітч. авторів, був особисто знайомий з Т. Шевченком, М. Гоголем, М. Максимовичем та ін., фінансував вивчення народної пісенної творчості, популяризував творчість кобзаря О. Вересая, відкрив музей народного побуту. Несприйняття насильства і безправ'я у сусп-ві спонукало його до співпраці з кирило-мефодіївцями і громадівцями. Питання про членство Г. у названих орг-ціях залишається дискусійним, але незаперечним є факт надання поміщиком-українофілом моральної та матеріальної підтримки діячам нац.-визв. рухів. Протестуючи проти Емського указу 18.05.1876 р., який забороняв видання та розповсюдження літ-ри, постановку театр. спектаклів укр. мовою, Г. вийшов зі складу Півд.-зах. відділу рос. геогр. т-ва, який очолював з 1873 р.

Цікавлячись долею Галичини, Г. болісно сприймав утиски галичан поляками. Прихильник ідеї захисту нац. інтересів, неодноразово виступав із закликом до лівобережних українців проїнятися патріот. почуттями і стати на захист галичан. Враховуючи, що нова укр. інтелігенція у той час тільки формувалася, Г. покладав великі надії на прогрес. представників дворянства, які повинні стати провідниками укр. ідеї і зробити перші кроки на шляху до інтеграції «рос.» і «польс.» українців.

Громад. діяльність Г. мала яскраво виражене нац. забарвлення з помітним вкрапленням слов'янофільських поглядів.

Лит.: Павловский И. Ф. Полтавцы: Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. Опыт краткого биографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII в. с 182 портретами. Предисловие В. А. Мокляк / И. Ф. Павловский. – Харьков: «Издательство САГА», 2009. – 296 с.; Ткаченко Т. В. Громадська та благодійна діяльність Г. П. Галагана: дис... канд. іст. наук / Т. В. Ткаченко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 229 арк.; Смольницька М. Колегія Павла Галагана в національно-культурному житті України (1871-1920 рр.) / М. Смольницька. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – 527 с.; Матвеев А. Родина Галаганів: історичні контрасти // Вітчизна. – 1995. – № 7-8. – С. 115-117; Білокінь С. Колегія Павла Галагана / С. Білокінь // Київ. – 1988. – № 8. – С. 144-149.

В. Дем'яненко

Гамільтон Александер (англ. *Hamilton Alexander*; 11.01.1757, о. Невіс, Британська Вест-Індія – 17.07.1804, Нью-Йорк, США) –

амер. держ. діяч, засновник і лідер партії федералістів, міністр фінансів США (1789-1795). Активний учасник Війни за незалежність США (1775-1783). У 1777-1781 рр. – ад'ютант Дж. Вашингтона. По закінченні війни, став одним із найвідоміших адвокатів Нью-Йорка. Депутат від штату Нью-Йорк до Філадельф. установчих зборів, які мали створити конституцію нової республіки (1787).

Основна праця «Федераліст» (1788) – серія нарисів, написаних разом із Дж. Медісоном і Дж. Джеєм. Із 85 статей у «Федералісті» Г. написав особисто 51 і ще 3 – у співавт. із Медісоном. У 1789 р. – засновник, лідер партії федералістів.

У першому федер. уряді Дж. Вашингтона Г. обійняв посаду міністра фінансів (1789-1795), ліквідував пануючий у той час валютний хаос, утвердив долар як грошову одиницю, розробив низку протекціоністських тарифів, ініціював та втілював у життя проект створення Банку Сполучених Штатів, урізавши значну частину фін. повноважень штатів. Під час роботи в уряді, у Г. склалися непрості стосунки з держ. секретарем Т. Джеферсоном, який був незадоволений, що Г. трактував посаду міністра фінансів, як свого роду пост прем'єр-міністра. Крім того, на відміну від демократа Джеферсона, Г. вважав, що головною метою держ. управління є не добробут окремих громадян, а досягнення матеріальної могутності д-ви та захист інтересів прив. власників. Виступав за сильну центр. союзну владу.

Г. не вірив у природні чесноти народних мас, відстоюючи ідею сильної держ. влади. На його думку, саме «енергія виконавчої гілки влади» найкраще захищає природні права громадян. Більше того, оптимальний спосіб забезпечення природних прав залежить від обставин. Звідси випливає його конституційна доктрина «прикладної влади непрямої дії»: уряду потрібно дозволити використовувати будь-які придатні для його цілей засоби, прямо не заборонені законом. Ідеальним устроєм д-ви він вважав англ. конституційну монархію. Проте для США вважав найкращою моделлю представницьку демократію з великими повноваженнями виконавчої гілки влади. Президент, на думку Г., повинен обиратися довічно та володіти широкими повноваженнями, у т.ч. можливістю контролювати представницькі органи законодавчої влади, які під тиском виборців можуть прийняти «довільне рішення». Він також пропонував зробити призначуваних президентом міністрів практично невідповідальними перед парламентом. Сам парламент, вважав Г., мав бути двопалатним,

сформованим на основі виборчого права з високим майновим цензом.

У зовн. політиці Г. виступав за встановлення дружніх відносин із Великобританією та нейтральну позицію щодо Великої фр. революції (на відміну від Джеферсона, який орієнтувався на союз з революц. Францією).

У 1795 р. Г. залишив міністерську посаду. Він претендував успадкувати після Дж. Вашингтона презид. пост, але його політика мала велику кількість супротивників і партія федералістів висунула кандидатом у президенти Дж. Адамса. Г. відмовився підтримати цю кандидатуру, чим викликав у 1796 р. розкол у лавах федералістів. Однак Г. зберігав сильний вплив у вищих ешелонах влади, зокрема у палаті представників. Презид. вибори листопада 1800 р. закінчилися нічиєю між Джефферсоном та Берром і рішення результату виборів було передане в палату представників. Хоча Г. був опонентом Джеферсона з багатьох питань, але до Берра він відчував особисту неприязнь. Саме тому Г. сприяв обранню президентом Джефферсона попри те, що політика демократизації, засвідчена його перемогою, глибоко засмучувала Г., як політ. діяча. У червні 1804 р. віце-президент А. Берр, якого інформували про принизливі висловлювання Г. на його адресу, зажадав пояснень або публічного вибачення. Г. прийняв виклик Берра. Дуель відбулася 11 липня 1804 на березі річки Гудзон в Уїхокені (штат Нью-Джерсі). Г. не стріляв і був смертельно поранений.

Незважаючи на те, що Г. так і не став амер. президентом, він користується повагою як один із батьків-засновників США, його портрет зображено на десятидоларовій банкноті.

Літ.: Майроф Б. Лики демократии. Американские лидеры: герои, аристократы, диссиденты, демократы / Б. Майроф. – М.: Весь мир, 2000. – 480 с.; Печатное В. О. Гамильтон и Джефферсон. – М.: Международные отношения, 1984. – 336 с.; Становление американского государства / Отв. ред. А. А. Фурсенко. – СПб.: Наука, 1992. – 320 с.; Федералист. Политические эссе А. Гамильтона, Дж. Мэдисона и Дж. Джея. – М.: Изд. группа «Прогресс» – «Литера», 1994. – 592 с.

І. Танчин

Ганді Індіра Пріядаршні (хінді **इन्दिरा प्रियदर्शिनी गान्धी**; 19.11.1917, Ілахабад, штат Уттар-Прадеш на півн. Індії – 31.10.1984, Нью-Делі) – інд. політ. діяч, прем'єр-міністр Індії (1966-1977; 1980-1984). Донька Дж. Неру, мати Раджива Ганді, представниця найвищої касты – брахманів. Навчалася в Народ-

ному ун-ті видатного інд. поета Рабіндроната Тагора; після смерті матері (1936), змушена була кинути навчання і виїхати до Європи, де вступила до Сомервіл. коледжу Оксфорд. ун-ту (1937), де вивчала управління, історію та антропологію. Член партії Інд. нац. конгрес (ІНК, з 1938). Активно приймала участь у нац.-визв. русі. Повернулася до Індії (1941), через рік одружилася з чоловіком, нижчим за своїм соц. станом, що викликало у кастовому інд. сусп-ві непорозуміння й обурення; на захист шлюбу виступив «перлина Індії», «батько нації» – М. Ганді. Під час Др. світ. війни за антиколон. діяльність була ув'язнена разом із чоловіком на протязі року.

«Моє суспільне життя розпочалося в трирічному віці», – розповідала Г. У ті роки, на знак протесту колонізації Індії Великобританією родина Неру відмовилась від усього європейського. Сдине, що лишилось в родині – то була фр. лялька Індіри, за яку дівчинці подарувала подруга матері. Кілька днів прохворівши, маленька Г. сама розпалила вогнище і кинула ляльку у вогонь.

15.08.1947 Індія здобула незалежність; сформований уряд очолив Дж. Неру, а Г. стала його особистим секретарем. У 1955 р. Г. стала членом Робітн. комітету ІНК та членом Центр. виборчої комісії ІНК, гол. жін. орг-ції партії та членом Центр. парламент. ради Всеінд. комітету ІНК. 1959 р. Г. була обрана у Вищий парт. комітет – президію ІНК. Втрата чоловіка (1960) на кілька місяців виводить Г. із політ. життя, але з 1961 р., Г., як член роб. комітету ІНК починає виїжджати до місць нац. конфліктів.

У 1964р. помирає діючий прем'єр-міністр, Дж. Неру, і його наступник, Лал Бахадур Шастрі пропонує Г. увійти в склад уряду (міністр інформації та радіомовлення), хоча Г. мала можливість стати спадкоємницею батька. «Мій батько був держ. діячем, я – лише жінка-політик. Батько був святим, я – ні» говорила вона. Лише після смерті Шастрі (1966), Г. займає місце прем'єр-міністра. На цій посаді вона стикається зі сильною опозицією. У 1967 р., крім поста прем'єр-міністра, І.Г. є міністром атомної енергії, гол. Планової комісії, міністром закорд. справ. У цьому році проводяться активні дії з покращення екон. стану країни. Уряд Г. реформує аграрний сектор, розгортається т. зв. «зелена революція», завдяки якій Індія вперше за довгі роки стає незалежною від імпорту продовольства.

Г. продовжувала політику батька. Прем'єр-міністр була прихильником т. зв. «третього шляху» своєї д-ви – неприєднання до воєнних блоків. Г. зміцнила імідж своєї країни у

світі. Стратег. партнером проти можливого альянсу Пакистану, Китаю та США вона обрала СРСР. Та до цієї дружби прем'єр-міністр Індії завжди ставилася прагматично і не підтримала введення рад. військ ні до Чехословаччини, ні до Афганістану; здійснення планового розвитку нац. основ економіки. Виступала зі засудженням агресії США у В'єтнамі. Амер. президент Р. Ніксон і держсекретар Г. Кіссінджер називали інд. прем'єра «старою відьмою», але не рахуватися з нею не могли. Г. завжди трималася спокійно, впевнено і з гідністю, а про її вплив на людей ходили легенди.

У роки її правління в країні швидкими темпами розвивалася промисловість; була запущена перша АЕС (у штаті Махараштра); проводиться націоналізація 14 банків Індії. Це відобразило бажання та рішучість уряду закріпити держ. регулювання в гол. секторах економіки, але викликало незадоволення консерват. лідерів ІНК. Як наслідок, вони намагаються виключити Г. із членів партії, але це призводить лише до розколу партії, та виходу правих зі складу ІНК. Втративши більшість у парламенті, Г. призначає вибори на рік раніше терміну, і в березні 1971 р. прихильники Г. отримують перевагу, отримавши понад 2/3 голосів. Г. знов отримує пост прем'єр-міністра, а також займає пости міністрів внутр. справ, атомної енергії, інформації та радіомовлення. Суттєві зміни торкаються найбагатшого населення; уряд Г. виступає за відміну великих пенсій і привілеїв колишньому магараджі та ін. федер. сановникам і досягає своєї мети, бо, за словами, Г., не можна більше терпіти ситуацію, коли багаті стають ще багатшими, а бідні ще біднішими. У тому ж році почалась війна з Пакистаном. Інтервенція інд. військ в охоплений боротьбою за незалежність Сх. Пакистану закінчується проголошенням Респ. Бангладеш. У цьому конфлікті Індію підтримав СРСР, що сприяло подальшому підписанню Договору про мир, дружбу та співпрацю з СРСР.

Із погіршенням екон. ситуації і зростанням внутр. напруженості знизилася і популярність Г. У 1975 р. вона була звинувачена судом за порушення в 1971 р. закону про вибори. У відповідь Г. ввела надзвичайний стан і внесла зміни в конституцію, які дозволяли їй зосередити владу в своїх руках. Широка незадоволеність населення надзвичайним станом і настирним прагненням уряду провести в життя програму планування сім'ї (у т.ч. примусову стерилізацію) привела до поразки Г. на виборах 1977 р. У січні 1978 р. Г. ініціювала ще один розкол в Конгресі. Конгрес-І

(за «Індіру») досяг успіху на виборах до місц. законод. органів, а в листопаді Г. була обрана до парламенту. У січні 1980 р., після того, як уряд партії «Джаната» (Народна партія) на чолі з М. Десаї втратив підтримку більшості в парламенті і пішов у відставку, Г. знову стала прем'єр-міністром.

На початку 1980 р. Г. зіткнулася з низкою реліг. і етн. конфліктів. Лідер терорист. сикхської групи «Джарнала» С. Бхіндранвале разом зі своїми прихильниками зайняли частину гол. святині сикхської релігії – Золотого Храму в Амрітсарі. Перед цим ними було здійснено масові вбивства мирного населення в штаті Пенджаб. У червні 1984 р. Г. віддала наказ армії. підрозділам увійти до Золотого Храму. У перестрілці загинуло близько тисячі людей, включаючи керівників терористів. Саме ця подія призвела до загибелі єдиної жінки прем'єр-міністра Індії. «Усі відведені мені дні будуть присвячені служінню народові. І навіть коли я помру, переконана, що кожна крапля моєї крові буде робити Індію сильнішою», – так висловилась Г. назадовго до трагедії.

Літ.: Семашко И. И. Сто великих Женщин / И. И. Семашко. – М.: Вече. – 2001. – 275 с.; Ульяновский Р. А. Три лидера великого индийского народа / Р. А. Ульяновский. – М.: Политиздат, 1986. – 231 с.

Г. Телелим

Ганді Мохандас Карамчанд, відомий як Ганді Махатма, Ганді (гуджараті મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી; 02.10.1869, Порбандар, Індія – 30.01.1948, Нью-Делі, Індія) – реліг. і політ. діяч, один із керівників та ідеологів інд. нац.-визв. руху. Сім'я Г. належала до касты вайшій, займаючи проміжне положення в сусп.-ві. За наполяганням батька у 19 років Г. вирушив до Лондона, де отримав юрид. освіту; після закінчення навчання (1891) повернувся до Індії. З 1893 р. працював у Півд. Африці, яку в той час контролювали британці. Індійці зазнавали там такої ж дискримінації, як і чорношкірі, що й спричинило початок боротьби Г. проти расових забобонів. Г. боровся виключно законними засобами, діючи через суд, організовуючи петиції та кампанії громадян. непокори. Перша маніфестація 1906 р. в Йоганнесбурзі закінчилася арештом Г. Проте вдалося домогтися скасування деяких дискримін. законів: особливих податків із індійців і невизнання законними шлюбів, укладених за звичаями інд. релігій. З 1906 р. Г. почав поститися, став добровільно вести жебрацький спосіб життя, змінивши європ. костюм на індійський. Після повернення на батьківщину в 1915 р. Г. при-

мкнув до Інд. нац. конгресу, на багатолюдних мітингах закликаючи бойкотувати англ. товари та установи. Вдаючись то до маршів протесту, то до голодувань, змушував брит. колоніальну адміністрацію йти на переговори та компроміси. Більше 30 років наполегливо проповідував свою філософію і зрештою довів всьому світу ефективність ненасильницької політики: в 1947 р. Індія мирним шляхом здобула незалежність від Великобританії. Г. з усіх сил чинив опір розділенню Британ. Індії на Інд. союз та Пакистан. Але незважаючи на популярність Г. серед послідовників усіх релігій, розколу країни запобігти не вдалося. Спалахнула жорстока боротьба між реліг. угрупованнями. Г., який хотів бачити Індію єдиною, виступив проти індо-мусульман. погромів. Продовжуючи доводити безглуздість насилля, у січні 1948 р. Г. вдався до свого останнього голодування. Ця акція справила необхідний вплив на сусп.-во. Лідери реліг. груп погодилися піти на компроміс та прийняли спільне рішення про недопущення в майбутньому інцидентів на ґрунті реліг. нетерпимості. Окрилений надією, Г. припинив голодування. Однак політ. рівновага в країні виявилася нестабільною. Войовничі проповідники індуїзму, звинувачуючи Г. в утиску їхніх реліг. прав, закликали до збройної інтервенції. У 1948 р. Г. був убитий членом індуїст. екстремістської орг-ції.

Основні праці: «Хінд Сварадж або індійське самоврядування» (1909), «Історія моїх експериментів з істиною» (1925-1929), «Сатьяграха в Південній Африці» (1928). Автор численних листів і статей у періодиці.

На формування філософії ненасилля Г. вплинули інд. культура й релігія, християн. вчення, а також ідеї Л. Толстого, з яким Г. листувався (1909-1910). Г. розробив цілу філос. систему, що базувалася на принципах мужності, правди і ненасилля, яку назвав «*сатьяграха*» (санскр. *прагнення до істини*) – термін означав унікальну силу, яка, на відміну від пасивного опору, закликала до акт. діяльності. «Сатьяграха – це не стільки громадян. непокоря, скільки тихе і непереможне прагнення до правди», – так Г. описав відкрити ним «душевну силу». На думку Г., сатьяграха не є фіз. силою, не завдає страждань противнику, не передбачає його знищення, не вдається до допомоги зброї. Г. писав: «Сатьяграха – чиста сила духу. Істина є сама субстанція духу. Ось чому ця сила називається сатьяграха. Душа наповнена знанням, у ній народжується любов. Якщо хтось завдає нам біль невіглаством, ми переможемо його любов'ю. Ненасилля – вища дхарма, це становище є випробуванням

сили любові. Ненасилля – це спокій, але активне ненасилля – це любов».

На думку Г., необхідна досить напружена підготовка, щоб ненасилля стало складовою частиною менталітету. Тільки вставши на шлях самообмеження та дисципліни, можна досягти бажаного результату. Вирішальним показником ненасилля Г. вважав те, що людина думає, говорить і діє ненасильницьки навіть тоді, коли її провокують застосувати насилля. Кінцевою метою для Г. було вдосконалення світу, перетворення його за допомогою любові і найглибшої поваги до людини. Збройна сила – негідний засіб для того, щоб змінити світ на краще. Тому Г. закликав вести боротьбу засобами сатьяграхи. Г. доводив, що ненасилля проявляється не на кулаках і не в кривавих погромах, а стоїчною непокірністю душі та волі людини вчинкам злодія або несправедливої д-ви. Г. вважав, що ненасилля – не відмова від боротьби, а одна з форм боротьби, причому найефективніший засіб боротьби з насиллям. Відмова від насилля підносить морально обидві сторони, які ведуть боротьбу.

Втіленням ідей Г. стала ініційована ним кампанія неспівробітництва з англ. колоніальною владою, що стало засобом тиску на уряд, діяльність якого значною мірою будувалась на співробітництві зі самими індіями. Відмова населення країни від співробітництва з уряд. установами, бойкоти, громадян. непокоря загрожували розвалом всієї колоніальної структури управління, падінням авторитету влади. Фактично під гаслами сатьяграхи розпочалося мирне повстання, яке стало ефективним засобом пробудження народу до дії, високоцивілізованим методом боротьби.

Ще в 1915 р відомий інд. письменник Р. Тагор. дав Г. звання «Махатма» («велика душа»), яке якнайкраще розкриває сутність Г. Його ім'я оточене в Індії таким же шануванням, з яким вимовляються імена святих. Г. користувався величезною довірою індіців (незалежно від каст та віросповідань), до нього приходили за допомогою та порадом тисячі людей, і отримували цю допомогу. Ім'я Г. носить столиця рідного йому штату Гуджарат – Гандінагар. Філософія ненасилля Г. вплинула на нац. та міжнар. рухи прихильників мирних змін. З 2007 р. за рішенням ООН 2 жовтня (день народження Г.) відзначається Міжнародний день ненасильства.

Літ.: Ганди М. *Моя життя* / Пер. с англ. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва «Наука», 1969. – 447 с.; Борділовська О. *Гандизм у зовнішній політиці Індії* / О. Борділовська // *Політика і час*. – 2007. – №

7. – С. 41-45; Борділовська О. А. *Індія: 60 років без Ганді* / О. А. Борділовська // *Східний світ*. – 2008. – № 3. – С. 113-121; Рыбаков Р. *Ненасильственная борьба за мир без насилия (Ахимса в индийской традиции и в учении М. К. Ганди)* // *Пацифизм в истории. Идеи и движения мира*. – М.: ИВИ РАН, 1998. – С. 122-148.

О. Вагіна

Гантінгтон Семюель Філіпс (англ. *Huntington Samuel Phillips*; 17.04.1927, Нью-Йорк, США – 24.12. 2008, Марстас-Віньярд, США) – амер. соціолог, політолог, дослідник-аналітик та консультант амер. уряду. Автор багатьох наук. праць у сфері політики, міжнар. відносин, теорії демократії та соц. відносин. Д-р Гарвард. ун-ту (1950 – рік захисту). Заст. дир. Гарвард. Центру міжнар. відносин (1973-1977). Координатор відділу планування Ради нац. безпеки США (1977-1978). Дир. Гарвард. Центру міжнар. відносин (1978-1989). Віце-президент (1984-1985) та президент (1986-1987) Амер. Асоціації політ. наук. Дир. Ін-ту Стратегічних досліджень у Гарвард. ун-ті (1996-2004).

Основні праці: «Солдат і держава: теорія та політика громадянсько-військових відносин» (1957), «Політичний порядок в мінливих обставинах» (1968), «Третя хвиля: демократизація в кінці ХХ століття» (1991), «Зіткнення цивілізацій» (1993), «Хто ми? Виклики американської національної ідентичності» (2004).

На початку кар'єри Г. був знаним, як дослідник громад. контролю над збройними силами та теорій модернізації. Проте найбільшу популярність він здобув, як автор концепт. праці «Зіткнення цивілізацій та перетворення світового порядку». Книга стала продовженням і розвитком ідей Г. про співвідношення сил в суч. світі. Уперше вони були викладені ним в однойменній статті, яка викликала численні й дискусії в наук. колах. Нині вона є однією з найбільш цитованих в політології, позаяк, ціла низка прогнозів Г. отримала підтвердження. У цій праці аналізується динаміка розвитку суч. міжнар. відносин крізь призму конфліктів на цивілізац. основі. Дослідник стверджував, що «людська історія – це історія цивілізації». Спираючись на праці А. Тойнбі та ін. дослідників, Г. виділяє вісім цивілізацій, між якими зараз відбувається зіткнення: 1) зах.-христ.; 2) правосл.-христ.; 3) іслам.; 4) конфуціан.; 5) латиноамер.; 6) індуїст., 7) яп.; 8) афр. Г. визначає цивілізації, як соціокульт. спільноти найвищого рангу і, як найширший рівень культ. ідентичності людей. Для кожної цивілізації характерна на-

явність деяких об'єктивних спільних ознак: історії, релігії, мови, звичаїв, особливостей функціонування соц. ін-тів, суб'єктивної самоідентифікації особи тощо.

Г. передбачав неминучість у недалекому майбутньому протистояння між іслам. і зах. світами, яке буде нагадувати радян.-амер. протистояння часів «холодної війни». Г. вважає, що епоха ідеології завершується та світ повертається до нормального порядку речей, які характеризуються культ. конфліктами. На думку Г., найгостріші конфлікти суч. світу відбуваються між етн. і реліг. групами саме за культ. лініями, або за лініями цивіліз. відмінностей. Г. стверджував, що концепція різноманітності цивілізацій, як найвищого ступеню культ. ідентичності, стане корисною при дослідженні потенційних конфліктів.

Г. зазначав, що визначаючи власну ідентичність в етн. чи реліг. термінах, люди схильні розглядати відносини між собою та людьми ін. етн. приналежності та конфесії, як відносини «ми» та «вони». Кінець ідеологізованих д-в у Сх. Європі та на території кол. СРСР дав можливість вийти на передній план традиц. формам етн. ідентичності й етн. протиріч. Відмінність в культурі або релігії породжують розбіжності у багатьох політ. питаннях. Г. стверджував, що війс. конфронтація між Заходом та іслам. світом триває ціле століття і не пом'якшується, може ще більше загостритися.

Г. наголошував, що цивіліз. самосвідомість зростає. Конфлікт між цивілізаціями прийде на зміну ідеолог. та ін. формам конфліктів як переважної форми глобального конфлікту. На його думку, міжнар. відносини історично є грою в рамках зах. цивілізації, вони будуть все більше девестернізуватися та перетворюватися на гру, де незахідні цивілізації виступатимуть не як пасивні об'єкти, а як активно діючі суб'єкти. Збройні конфлікти між групами, що належать до різних цивілізацій, стануть найімовірнішим і небезпечним джерелом напруги та потенц. світ. воен. За його твердженням, у найближчому майбутньому основним осередком конфліктів будуть взаємини між Заходом і та низкою іслам.-конфуціан. країн. Після подій 11 вересня 2001 р. Г. почали вважати «провидцем», який передбачив загострення іслам. екстремізму. Виходячи з положень своєї концепції, він протестував проти вторгнення США до Іраку в 2004 р., вважаючи, що це призведе лише до загострення відносин між Заходом та іслам. світом.

Ідеї Г. і нині користуються великою популярністю, причому не лише серед суспіль-

ствознавців, але і серед широкої громадськості. Цьому сприяє умисна полемічність та популярний стиль викладу матеріалу його наук. праць, які викликають підвищений інтерес та гострі дискусії.

Літ.: Андрущенко Т. В. Політика завтрашнього дня: варіант С. Хантингтона // Нова парадигма. – 2009. – Вип. 87. – С. 129-138; Андрущенко Т. В. „Розкол цивілізацій”: варіант Хантингтона / Т. В. Андрущенко // Нова парадигма. – Вип. 86. – 2009. – С. 87-98; Андрущенко Т. В. С. Хантингтон: зіткнення цивілізацій як політичний прогноз / Т. В. Андрущенко // Гілея. – 2009. – Вип. 23. – С. 365-373; Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон // Полис. – 1994. – №1. – С. 33-48; Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон / Пер. с англ. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003. – 368 с.; Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности / С. Хантингтон. – М.: АСТ, 2008. – 640 с.

Т. Даявська

Гарр Тед Роберт (англ. *Ted Robert Gurr*; 1936, Спокан, США) – амер. політолог, конфліктолог. Випусник Нью-Йоркського (1965), проф. Принстон. (1965-69), Півн.-Зах. (1970-83), Колорад. (1984-88) ун-тів, з 1989 – засл. проф. у відставці Мериленд. ун-ту. Ініціатор, консультант і керівник кількох міжнар. дослідн. проектів із проблем трансформації політ. режимів, політ. та етнополіт. конфліктів. Автор понад 20 фундамент. наук. праць, перевиданих 24 іноз. мовами.

Основні праці: «Чому люди бунтують» (1970), «Довідник політичних конфліктів: теорія та дослідження» (1980), «Меншини в небезпеці: глобальний огляд етнополітичних конфліктів» (1993), «Народи проти держав: меншини в небезпеці в новому столітті» (2000), «Етнічні конфлікти у світовій політиці» (2003), «Мир та конфлікт» (2010) та ін.

Дослідження Г. стосуються як суто теорет., так і практ. політ. проблем. У 1960-х рр. учений розробив і очолив наук. проект «Polity» («Політія») щодо компарат. аналізу функціонування та причин стабільності політ. систем і режимів більшості країн світу впродовж двох останніх століть. У 1970-1990-х рр. здійснювались його проекти «Polity II» та «Polity III», в яких наголос робився на дослідженні процесів занепаду авторитарних режимів та демократизації у Сх. Європі та Латин. Америці у контексті її «третьої хвилі». Головна мета проектів – виявлення доготривалих тенденцій трансформації політ. режимів у динаміці. Г. переконливо довів, що

ефективність політ. рішень сприяє зміцненню легітимності й довговічності політ. режимів та зменшує імовірність ескалації політ. конфліктів. Інформац.-аналіт. база цих проектів, включно зі здійснюваним проектом «Polity IV», містить величезний цінний матеріал, яким користуються дослідники всього світу.

Наприкінці 1990-х рр. Г. заснував і очолив редкол. наук. дворічника «Мир та конфлікт» («Peace and Conflict»), що є «флагманом» публікацій «Центру міжнар. розвитку та менеджменту конфліктів (MIDCM)», метою якого є «академ. дослідження конфліктів, демократії, тероризму та міжнар. розвитку».

Упродовж 1990-х рр. та на поч. ХХ ст. за ініціативою і теорет. розробками Г. було проведено масштабний чотириетапний проект «Меншини в небезпеці», який було присвячено детальному емпір. дослідженню етнополіт. груп у всьому світі та з'ясуванню причин і наслідків етнополіт. конфліктів.

Г. заслужено вважається батьком-засновником нового наук. напрямку, який отримав назву – «етнополітична конфліктологія». Він зробив вагомий внесок у розробку понятійно-категоріального апарату, методолог. інструментарію та теорет.-концепт. засад цього напрямку. Зокрема Г. увів у широкий наук. обіг поняття «політизовані етнічні меншини» та запропонував чіткі та коректні критерії для їх визначення. Політизованими вважає ті меншини, які відповідають хоча б одному з наступних критеріїв: 1) якщо вони зазнавали чи зазнають екон. або політ. дискримінації з боку ін. груп або д-ви; 2) якщо вони вдавалися чи вдаються до політ. акцій на підтримку своїх колект. інтересів.

Г. зауважував, що у плюраліст. сусп-вах групи можуть відрізнятися своїм походженням, етнічністю, релігією та способом життя, але ці відмінності не є ані причиною, ані наслідком несправедливого або ворожого ставлення. Ці риси є притаманними груповій ідентичності й можуть бути «могутнім джерелом групових гордоців та згуртованості», але вони також можуть створювати ґрунт для зневажливого і дискримінац. ставлення з боку більш привілейованих соц. груп. Щодо етн. меншин, то тут Г. виявив наступну закономірність: чим більшими є їх культурні відмінності від домінуючих груп, тим більшою є тенденція, що вони будуть страждати від політ. та екон. нерівноправності. Для виявлення цих відмінностей він запропонував низку досить коректних і «працюючих» критеріїв. У політ. сфері це: 1) «доступ до владних посад на націон. і регіон. рівнях»; 2) «доступ до посад громадської служби»; 3) «прийняття на

військову та поліцейську службу»; 4) «виборчі права»; 5) «реальне право організувати політ. діяльність на користь групових інтересів»; 6) «реальне право на рівний юридичний захист». «Політ. дискримінація, – уточнював Г., – означає, що члени групи є або були систематично обмеженими у користуванні своїми політ. правами або у доступі до політ. посад у порівнянні з ін. групами в їхньому сусп-ві». За підрахунками Г., наприкінці ХХ ст. у світі існувало 233 політизованих етнічних меншини, з яких 147 зазнавали екон., а 168 – політ. дискримінації або екон. та політ. водночас. Заг. чисельність членів цих меншин становила бл. 1 млрд осіб. Г. вважав, що всі ці етнічні меншини перебувають «у стані ризику» («at risk»), тобто у несприятливих умовах, які загрожують подальшому їх існуванню. Отже, робить висновок Г. етнічна групова ідентичність і дискримінація є основними чинниками мобілізації та політизації зазначених меншин. Причинами, що призводить до політ. акцій, перетворює їх на відкритий конфлікт та визначає його тип та інтенсивність виступають: «згуртованість меншини»; «стратегії й тактики її лідерів»; «природа політ. системи, що править нею»; «зовн. підтримка».

Запобігання ескалації етнополіт. конфліктів та їх розв'язанню може сприяти низка чинників, які Г. поділяє на внутрішні та зовнішні. *Внутр. чинники*: демократизація сусп-ва, цивілізована етнонаціон. політика, дотримання прав і свобод людини незалежно від її етнічного походження, забезпечення індивід. і групових прав етнічних меншин, створення оптимальних умов для їх існування та розвитку, уникнення будь-якої дискримінації за етнічними ознаками тощо. *Зовн. чинники*: превентивна дипломатія, досягнення миру, збереження миру та післяконфліктне миробуд-во.

Літ.: Gurr T. P. Почему люди бунтуют / Gurr T. P. – Спб.: Питер, 2005. – 461 с.; Gurr T. Why Men Rebel. / T. Gurr. – Princeton: Princeton University Press, 1970. – 440 p.; Gurr T. Handbook of Political Conflict: Theory and Research New York. / T. Gurr. – New York: The Free Press, 1980. – 566 p.; Gurr T. Ethnic Conflicts in World Politics. / T. Gurr, B. Harff. – Boulder, Co.: Westview Press, 2000. – 250 p.; Gurr T. Peoples Versus States: Minorities at Risk in the New Century. / T. Gurr. – W.: U.S. Institute of Peace Press, 2000. – 399 p.

О. Маруховська-Картунова

Гаспринський Ісмаїл (кримськотатар. *İsmail Gasprinskiy*, *إيسماييل غاسپرينسكي*); 08 (20).03.1851, с. Улу-Сала, Таврійська губер-

нія, Рос. імперія – 11(24).09.1914, Бахчисарай, Таврійська губернія, Рос. імперія) – кримськотатар. просвітник, видавець, сусп.-політ. діяч. Навчався у початковій школі (мектебе), потім у Сімферопол. казенній чол. гімназії, у Вороніж. військ. учбовому закладі, а згодом у 2-ій Моск. військ. гімназії. Не закінчивши навчання, повернувся до Криму, де став вчителем початкової школи. Виїхав до Франції (1871), у 1874-1875 рр. проживав у Туреччині. Повернувшись до Криму, був вибраний до Бахчисарай. міської Думи. У 1879-1884 рр. – міськ. гол. Бахчисарая. Г. був видавцем і ред. кількох видань на кримськотатар. мові: газ. «Перекладач – Тарджиман», ж-лу для жінок «Алемі Нісван» («Жіночий світ»), гуморист. ж-лу «Ха-ха-ха». Пізніше він почав видавати новий тижневик – орган мусульман. фракції Держ. Думи Рос. імперії газ. «Мілет» («Народ»). У 1905 р. Г. та його однодумці створили мусульман. лібер. орг. «Бутюнрусіє ітіфакель муслімін» («Всеросійське об'єднання мусульман»). Г. був нагороджений орденами: бухарським «Золотий орден Східної зірки» (III ступеня); турец. «Меджидіє» (IV ступеня); іран. «Лева та сонця» (IV та III ступеня) і бронз. медаллю Санкт-Петербургу. рос. техн. т-ва.

Основні праці: «Російське мусульманство» (1881) і «Російсько-східна угода» (1896). Ці праці написані рос. мовою.

На переконання Г., Росія невдовзі мала б стати країною з найбільшою мусульман. общиною у світі. У своїх роботах Г. намагається знайти причину відчуження між християнами та мусульманами Рос. імперії: «Насправді, як рос. мусульманство може щиро співчувати Росії та росіянам, коли воно їх не знає та і зустрічається з ними не інакше як у формі начальника, який розмовляє з ними на незрозумілій мові; не інакше, ніж у формі податків, зборів, марок та інших повинностей». У цих словах Г. не відчувається образи, а скоріше незрозуміння. Він відмічає, що рос. мусульмани також повноправні піддані, як і ін. громадяни. Що вони хочуть і можуть жити та працювати разом, можуть принести багато користі своїй вітчизні. Завдяки дискримінації ця община не має прихильності до своєї вітчизни. Необхідно проводити більш конкретну держ. політику щодо рос. мусульман; нові школи, унти з використанням кримськотатар. мови можуть покращити ситуацію. Нав'язлива асиміляція, крізь русифікацію, тільки призведе до протидії з боку мусульман, наголошував Г. З іншого боку, викорінення невігластва та сприяння освіти серед мусульман, призведе до встановлення дружніх відносин

між росіянами і мусульманами та призведе до поживлення участі мусульман у житті їх батьківщини, бо щезнуть усякі перепони. Тільки таке пристосування є можливим тому, що мусульмани мають у своєму реліг. і соц. житті необхідну силу супротиву будь-якій асиміляції. Г. писав: «Чому ж ви хочете, щоб людина з зав'язаними очима пізнала іншу людину і, не знаючи її, співчувала, зближувалася з нею? Якщо рос. літературна мова виявилась нездатною як орган початкової освіти серед руських же в Малоросії, то очевидно, що відносно татар вона придатна ще менше... Якби для виховання і просвіти ввести в рос. народних школах викладання нім. мовою замість рідної рос., то чи можна чекати практичних результатів і швидкої просвіти рос. мужика? Якщо ні, то будьте певні, що рос. мова має в інородчесько-мусульманській школі ще менше значення». Г. звертає увагу, що кожна мусульман. община має свій уряд у мініатюрі, який прив'язує окрему людину до сусп. ін-ту, до дотримання сусп. законів, звичаїв, традицій тощо. Кожна така община має свого духовного лідера, до якого будь-який мусульманин може прагнути, свою мечеть, школу (мектеб), створену завдяки благочестивим пожертвам (вакф), окрім цього багато общин мають більш значиму школу (медресе). Мусульман. т-во є компактною масою, яка живе своїм неповторним життям. Русифікація, наголошував Г., не зможе вплинути, позаяк іслам. життя буде продовжуватись в осередку сім'ї, яка не може всебічно контролюватися. Навпаки, даючи мусульманам можливість, щодо друку книг рідною мовою, Росія, таким чином, може посприяти росту патріотизму з їх боку. Г. закликає звернути погляд на мусульманство, прислухатися до їх проблем: «народжуючись та живучи у Росії під охороною держ. законів, виконуючи разом із іншими обов'язки та повинності рос. мусульмани виконують свій обов'язок, як вірнопіддані громадяни Росії», – наголошує Г. Він не був налаштований песимістично щодо перспектив розвитку своєї Вітчизни, під якою розумів Росію. Надія на краще майбутнє його д-ви домінує у його працях. «Я не жертвував би жодної краплини чорнил для цих заміток, якби хоч хвилину сумнівався в блискучому майбутньому моєї вітчизни та її мусульманства...», – констатує Г. у праці «Російське мусульманство».

У книзі «Російсько-східна угода» Г. відзначає, що за своєю ментальністю росіяни та мусульмани набагато ближчі одне до одного, ніж, наприклад, росіяни та європейці. Г. вважає, що Заходу вкрай вигідна конфронтація та стан ворожості між мусульманами та хрис-

тиянами. Він пропонує рос. правителям у пошуках нових ринків збуту товарів спрямовувати свої погляди не на Європу, а на Схід. Г. вважає, що дружба зі Сходом може бути вкрай важливою для Росії.

Таким чином, Г. постає як відомий як пропагандист суч. ідей серед кримських татар, модернізатор їх традиц. іслам. культури, організатор просвітян. руху (джадидизму). Своєю просвітн. діяльністю, що проходила під гаслом «Єдність в мові, думках, роботі», Г. зробив великий внесок у справу зближення тюрк. народів, розвиток їхньої нац. культури та політ. самосвідомості. Подвижницька діяльність Г. – яскравий приклад служіння Вітчизні. Його невтомна видавнича, літературна, журналістська та громад.-політ. діяльність справила потужний вплив на формування літ. мови і культури крим. татар, поширення ідей гуманізму і соц. прогресу. Неоціненним є внесок просвітителя, очолюваного ним педагог. руху у створення стрункої системи нац. освіти, яку наслідували ін. мусульман. народи.

*Літ.: Ганкевич В. Ю. На службе правде и просвещению. Краткий биографический очерк Исмаила Гаспринского (1851-1914) / В. Ю. Ганкевич. – Симферополь, 2000. – 150 с.; Ганкевич В. Ю. Исмаил Гаспринский и возникновение либерально-мусульманского политического движения / В. Ю. Ганкевич, С. П. Шендрікова. – Симферополь, 2008. – 205 с.; Fisher A. W. Ismail Gaspirali. Model Leader for Asia / A. W. Fisher // *Tatars of the Crimea. Their Struggle*. – Durham-London, 1988. – 154 p.; Lazzarini E. J. Ismail Bey Gasprinskii (Gaspirali): the Discourse of Modernism and the Russians / E. J. Lazzarini // *Tatars of the Crimea. Their Struggle*. – Durham-London, 1988. – 154 p.; Devlet N. Ismail Bey Gaspirali / N. Devlet. – Ankara, 1988. – 189 p.*

І. Батракова

Гваттарі П'єр-Фелікс (фр. *Pierre-Félix Guattari*; 30.04.1930, Вільньов-ле-Саблон, департамент Уаза, Франція – 29.08.1992, Кур-Шеверні, Франція) – фр. психоаналітик, політ. філософ, політ. активіст.

Основні праці: «Капіталізм і шизофренія» (т. 1 «Анти-Едип», 1972; т. 2 «Тисячі плато», 1980), «Що таке філософія» (1990). Усі названі праці у співавт. із Ж. Дельюзом.

Політика завжди була дуже важлива для Г. У «Тисячі плато» стверджував, що всякий простір функціонування знаків є політ. ландшафтом. Це означає, що всі питання, якими може задаватися дослідник, негайно стають питаннями політичними.

Г. завжди цікавила суб'єктивність групи, яка не зводиться до «Я» або «над-Я». Та й сам

індивід – не цілісне і єдине «Я», але цілий ансамбль різнорідних «Я», група. Як політика і психоаналітика Г. цікавили три питання: 1) в якій формі політ. може бути присутньою в психоаналіт. теорії та практиці?; 2) як психоаналіз може служити революції?; 3) як сформувати терапевт. групи, які взаємодіють із політ., психіатрією та психоаналізом?

Г. вважає, що капіталізм, для якого характерне протиріччя між розвитком продукт. сил і вироб. відносинами, є простором відтворення капіталу. Однак капіталізм не може зруйнувати ні націон. д-в, в яких він черпає кадри для вироб. відносин, ні д-ву як інструмент використання капіталу. Це означає, що інтернаціональність капіталізму виробляється націон. та держ. структурами, які гальмують його розвиток, і нині є архаїзмами. Таким чином, монополістичний капіталізм – результат компромісу. Буржуазія підтримує д-ву, але при цьому, прагнучи інституціоналізувати пролетаріат так, щоб класова боротьба опинилася на периферії екон. процесів, вийшла за межі нац. д-в. Специфіка нац. форм капіталізму – результат нац. специфіки самого пролетаріату. У революц. боротьбі все зводиться до питання чи бореться пролетаріат за захист нац. продуктивних сил або прагне до захоплення держ. апарату.

Г. виділяє в сусп-ві групи покірності та групи підпорядкування. Для груп покірності характерна вертик. або пірамідальна орг-ція, що перешкоджає їх смерті і розпаду, забезпечуючи функціонування механізмів самозбереження, заснованих на виключенні ін. груп; їх централізм заснований на уніфікації й ізоляції від реальності та суб'єктивності. Групи підпорядкування визначаються трансверсальністю, що перешкоджає їх жорсткій ієрархічності; вони підтримують вир-во бажання і рухаються до власної смерті. Останні ризикують потрапити в підпорядкування. Більшовицька партія в Росії еволюціонувала від групи підпорядкування до групи покірності.

«Революц. машина», вважає Г., щоб залишатися такою, не повинна задовольнятися локальними ділянками боротьби. Революція повинна проходити в усьому соц. просторі одночасно. «Революц. машині» також властива уніфікація, але це уніфікація не вертикальна, а поперечна. Мова тут повинна йти про уніфікацію «бойової машини», а не держ. апарату (Червона Армія перестала бути «бойовою машиною», перетворившись на більш-менш значущий елемент держ. механізму). Він наполягає на тому, що в революц. групі необхідно створити умови для аналізу бажання індивід. і колект. Аналіз лібідинальної

економіки несвідомого групи дозволить підірвати смислові структури капіталізму.

Г. вважає, що капіталіст. перспективі немає сенсу протиставляти сусп-ву суверенітет, дисципліну та контроль. Усі ці аспекти присутні в бурж. сусп-ві завжди. Всі перераховані аспекти представляють собою інстанції суб'єктивності. Там, де відбулася інтеграція суб'єктивності, не потрібно ні стеження, ні контролю. При настанні епохи тотальної візуалізації нагляд стає фрактальним і не потребує спеціаліст. ін-тів.

Тема політики в наш час неминуче пов'язується з темою «кінця історії». Г. вважає, що про «кінець історії» або «кінець політики» говорити безглуздо, позаяк для нього «політика» ніколи не була «політиканською», тому свого роду банкрутство «політиканської політики» ніяк не зачіпає того, що він назвав «мікрополітикою». Політика, яка зачіпає великі соц. групи з їх середовищем, типом екон. функціонування, яка перетинається з життям індивіда, сім'ї, несвідомого, мистецтва і т.п. – ця політика, не існує в колишніх межах. Просто соціальне не виражається за більше в традиц. співвідношенні сил.

Нині, вважає Г., коли полярні класові відносини і цілий пласт марксист. аналізу перестають існувати, необхідно зрозуміти характер та сутність «молекулярної революції». Роботу в цьому напрямку Г. зводить до трьох основних моментів. По-перше, треба припинити розмови про кінець сусп-ва, історії, політики загалом. Навпаки, потрібно спробувати зрозуміти природу явищ, з якими ми стикаємося сьогодні, реорганізувати пояснення політ. на «молекулярному» рівні. По-друге, треба переглянути всі політ. інструменти, якими володіє зах. сусп-во і заново поставити питання про кінцеву мету людського життя. По-третє, зрозуміти функціонування колект. суб'єктивності та з'ясувати, чому ефект «снігової кулі» не веде до революц. перетворень, щоб не повторювати помилок 1968 р. Найбільш дієвими революц. силами в суч. Європі Г. вважає пацифізм і еколог. рух.

У підсумку Г. вже не відносить себе ні до «лівих», ні до «правих», ні до лібералів, ні до консерваторів. Для таких опозицій, вважає він, вже немає можливості. Мова може йти лише про колект. вир-во суб'єктивності.

Літ.: Гваттари Ф. Машинное бессознательное. Очерки по шизоанализу/ Ф. Гваттари // Архетип. – 1996. – № 3. – С. 95-103; Гваттари Ф. Трансфер, или то, что от него осталось (Бесседа) Ф. Гваттари, Б. Л. Эттингер // Кабинет: Картины мира I. / Под ред. В. А. Мазина. – СПб.,

1998. – С. 21-29; Делёз Ж. Анти-Эдип: Капитализм и шизофрения / Ж. Делёз, Ф. Гваттари. – Екатеринбург: У-Фактория, 2007. – 672 с; Делёз Ж. Трактат о номадологии / Ж. Делёз, Ф. Гваттари // Новый круг. – 1992. – № 2. – С. 34-45; Делёз Ж. Ризома / Ж. Делёз, Ф. Гваттари // Философия эпохи постмодерна. – Минск, 1996. – С. 37-49; Делёз Ж. Что такое философия? / Ж. Делёз, Ф. Гваттари – М.: Ин-т эксперимент. социологии; СПб: Алетейя, 1998. – 288 с.

А. Гарбадин

Гвіччардіні Франческо (італ. *Guiccardini Francesco*; 06.03.1483 – 22.05.1540, Флоренція) – видатний італ. гуманіст епохи Відродження, історик, дипломат, політ. діяч. Походив із впливового флорент. сімейства. Навчався в ун-тах Флоренції, Падуї, Феррари. Здобув докт. ступінь із цив. права, працював адвокатом. Брав активну участь у політ. житті: посол Флоренції в Іспанії (1512-1514); правитель Модени з титулом комісара (1516-1524); правитель Роман'ї (1524-1525). Під час Італ. воєн командував військ. загонами, намагався створити союз із Францією проти Іспанії. Із 1534 р. жив і працював у рідній Флоренції.

Основні праці: «Історія Флоренції» (1509), «Роздуми в Логроньо» (1512), «Діалог про управління Флоренцією» (між 1523 і 1527), «Історія Італії» (оприлюднена в 1561–1564), «Нотатки про справи політичні й громадянські» (точна дата першої публікації невідома).

Як політ. мислитель, Г. сформувався під впливом держ.-прав. ідей «громадянського гуманізму» – впливової течії ренесансної думки XV ст. На відміну від середньовічних, ці ідеї зробили наголос на активній ролі людини в розв'язанні її земних проблем. Вищою метою д-ви, кожного громадянина проголошувалося спільне благо, служіння йому вважалося кращою з усіх чеснот, а республіка – найбільш адекватною формою правління.

Г. продовжив традицію «громадянського гуманізму» в умовах XVI ст., але в його судженнях і оцінках стало більше тверезості й реалізму, що пояснюється особливістю нового етапу європ. Відродження, позначеного кризовими явищами, сумнівами щодо реальних можливостей людини вплинути на хід подій, створити розумний суспільний і держ. лад.

Г. не залишив цілісної держ.-прав. теорії. Його твори – результат осмислення досвіду практ. політики, учасником якої він був, роздумів на тему «людина і влада», «політика і мораль», «людина і політика». Продовжуючи

гуманіст. традицію, Г. дотримувався етико-політ. підходу до аналізу подій. Яскравим прикладом була його «Історія Флоренції», де політ. події кін. XIV – поч. XVI ст. розглянуто крізь призму етики та психології, особистісних якостей правителів – Козимо, Лоренцо та П'єро Медічі. Перший, не займаючи вищих магістратур, за рахунок власних чеснот зміг підкорити собі Флоренцію – д-ву з республ. конституцією і зробив це за допомогою щедрості й великодушності (побудував чудові палаци для громадян). Другий – Лоренцо Пишний – завоював симпатію підтримкою талановитих людей, розвитком культури й мистецтва.

Проте поступово думка Г. ставала прагматичнішою. Для політика потрібні й ін. якості – компетентність, уміння прораховувати ситуацію, володіння «мистецтвом влади». Таких людей потрібно готувати, озброювати досвідом старших і досвідом історії. Оцінку різних форм правління гуманіст давав із практ. точки зору: наскільки вони здатні забезпечити стабільність, порядок, соц. мир. Найкращою він уважав олігархічну респуб., очолену найрозумнішими, освіченими й добросчесними громадянами. Така форма давала змогу уникнути деспотизму влади й, водночас, хаосу широкого народовладдя. Республіку, писав він у «Нотатках», у Флоренції люблять усі, але це не машина, що діє за вказівкою одного чи небагатьох, на її дії впливають «чисельність і невідгластво людей, котрі беруть участь у правлінні». Свобода полягає не в тому, щоб управляти, а в тому, щоб «дотримуватися гарних законів і традицій». Крайнощі свободи по-своєму небезпечні, бо «чим більше народ бажає нею насолоджуватися, тим менше насолоджується». Свобода не повинна переходити розумні межі й перетворюватися на «розбещеність», яка відкриває шлях до тиранії.

У Г. зустрічаємо спробу виправдати конформізм і співробітництво з існуючою владою. Якщо громадяни, писав він, мають терпимий лад, хоч і з певними вадами, не варто робити «різких рухів» (змов, заколотів, повстань), а шукати засобів уплинути на владу, аби спонукати її до кращого. Політ. доцільним є не кидати напризволяще навіть тирана, аби він не залишився в оточенні поганих радників.

Щодо теми «політика і релігія» Г. висловлювався доволі різко. Надмірне благочестя «псує світ», втягує людей у «тисячу помилок», відвертає від багатьох «благородних і мужніх справ». Проте не варто боротися з релігією, бо вона має сильний вплив на людей. Г. хотів бачити Флоренцію «добре влаштованою республікою», Італію – об'єднаною й вільною

від тиранії. Католич. церква не вибачила гуманіст. заяв. У 1559 р. його «Нотатки про справи політичні й громадянські» були включені до «Індексу заборонених книг».

У XVI ст. європ. політ. думка рухалася в напрямку відокремлення від теології та офіційної моралі. Чільне місце в цьому процесі належить Г.

Літ.: Брагина Л. М. Итальянский гуманизм эпохи Возрождения: идеалы и практика культуры / Л. М. Брагина. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2002. – 384 с.; Брагина Л. М. Проблемы власти в творчестве Франческо Гвиччардини / Л. М. Брагина // Культура Возрождения и власть. – М.: Наука, 1999. – С. 55-66; Гвиччардини Франческо. История Флоренции / Франческо Гвиччардини // Сочинения великих итальянцев XVI века. – СПб.: Алетейя, 2002. – С. 72-140; Гвиччардини Франческо. Заметки о делах политических и гражданских / Франческо Гвиччардини // Гуманистическая мысль итальянского Возрождения. – М.: Наука, 2004. – С. 274-332; Год Б. В. Гуманист як homo politicus. Франческо Гвиччардини та його «Нотатки про справи політичні й громадянські» / Б. В. Год // Історична пам'ять. – 2005. – № 1-2. – С. 145-152; Opere di Francesco Guiccardini. – Toronto, 1970. – 128 p.

Б. Год

Гегель Георг Вільгельм Фрідріх (нім. *Georg Wilhelm Friedrich Hegel*; 27.08.1770, Штудгарт – 14.12.1831, Берлін) – представник нім. класичної філософії, автор системи абс. ідеалізму. Викладав у Єнському ун-ті (1801-1808). З 1818 по 1831 – Берлін. період, коли Г. видає «Науково-критичний ж-л» (до 1846), викладає курси з філософії релігії, філософії історії, історії філософії, логіки, естетики, антропології, психології, натурфілософії та філософії права. У 1829-30 р. Г. обирається ректором ун-ту.

Основні праці: «Феноменологія духу» (1807), «Наука логіки» (т. 1–3, 1812–16), «Енциклопедія філософських наук» (1817), «Філософія права» (1821). Після його смерті видані: «Лекції з філософії релігії» (1832), «Лекції з історії філософії» (1833–36), «Лекції з естетики» (1835–38), «Філософія історії» (1837).

Г. є автором цілісної філос. системи, яка охопила всі сфери філос. знання. Політ.-прав. концепція Г. відображена в «Філософії права» (повна назва – «Природне право і наука про д-ву у нарисах. Основи філософії права») й у третій част. «Енциклопедії філософських наук» (1817).

Г. розробив власний (абсолютний) підхід до аналізу права, засадничою ідеєю якого є

ідея абсолютної моральності, що увяляється як тотальна цілісність морального життя, заг. дух народу. Політ.-прав. проблематика уможливується у Г. на стадії об'єктивного духу, саме там свобода нарешті реалізується, отримує форму наявного буття у модусах держ.-прав. формоутворень. За Г. ідея свободи повністю реалізується лише у суч. йому розвинених д-вах, які не лише існують, а й є дійсними завдяки власній внутр. розумності.

Вибудовуючи свою політ.-прав. концепцію, Г. аналізує поняття «власність», «договір», «неправо», які уявляються абстр. формою права, а потім, у традиціях власного діалект. методу, здійснює перехід до понять «д-ва», «громад. сусп-во», «сім'я», тобто до конкретної форми права. Роль власності, за Г., полягає в тому, що вона є першою формою здійснення свободи, набуває статусу всезаг. норми, що уможливується у договорі, тобто правовій нормі. Наступний крок – уведення поняття «неправо», адже договір базується на поєднанні волі окремих індивідів-власників, тому може легко порушуватись. Право стає внутр. переконанням індивіда завдяки утвердженню в суб'єкт. сфері. Утвердження права в суб'єкті приводить до сфери моральності, маркерами якої є умисел, вина, намір, благо, добро, совість. Аргументуючи тим, що моральна свідомість має індивід. характер, Г. стверджує, що добро і право мають реалізовуватися також і в заг. об'єктивній формі. Звідси перехід від моральності до моральнісності, яка «знімає» в собі моральність, позаяк моральнісне містить елементи добродійності та добропорядності. Моральнісність має кілька об'єктивацій – сім'я (безпосередня субстанціальність духу), громад. сусп-во (може існувати та зберігати цілісність без природної єдності, на відміну від сім'ї) та д-ва.

Окремий індивід як громадянин – це основа громад. сусп-ва, а функціонує воно завдяки прив. інтересам. Громад. сусп-во має три стани – субстанційний, формальний і загальний, причиною яких є система потреб. Велике значення має також система правосуддя, адже кожен член громад. сусп-ва має право шукати правосуддя й має обов'язок постати перед судом, а також захист індивід. інтересу та превенція випадкових збоїв за допомогою поліції й корпорацій. Однак, крім індивід. інтересів, на яких засновується функціонування громад. сусп-ва, існує ще й заг. інтерес, що є основою виникнення д-ви, де відбувається «зняття» громад. сусп-ва.

Г. розрізняв д-ву та громад. сусп-во, доводив, що громад. сусп-во знаходиться не всередині д-ви, а існує поряд із нею. Громад.

сусп-во є диференціація, яка виступає між сім'єю і д-вою, хоча розвиток громад. сусп-ва настає пізніше, ніж розвиток д-ви. Стадія громад. сусп-ва не є проявом дійсної свободи, позаяк прив. інтереси обмежуються лише зовнішньо, а не з розумною необхідністю. Тому логічно вмотивованим є перехід у царину д-ви, що тлумачиться Г. як ідея розуму та дійсність конкретної свободи.

Д-ва – кінцева мета розвитку об'єкт. духу, але Г. не прагне створити власну версію ідеальної моделі д-ви і не пропонує стратегію створення її, а намагається обґрунтувати доцільність поєднання розумності та дійсності у держ. континуумі («що розумне, те дійсне; що дійсне, те розумне»), тобто прагне пізнати д-ву як моральнісну тотальність.

Г. пропонує три тлумачення поняття «право» – право як свобода (ідея права), право як форма свободи (специфічне право) та право як закон (позитивне право). Новація Г. у тлумаченні поняття «право» – поширення його на сферу об'єкт. духу, при цьому кожен щабель розвитку об'єктивного духу володіє власним правом, позаяк є наявним буттям свободи в одному з її визначень.

Таким чином, внесок Г. у політ. науку полягає у розробці концепції громад. сусп-ва, розкритті діалект. зв'язків д-ви та громад. сусп-ва, а аналіз права методом сходження від абстрактного до конкретного та формулювання тріади «ідея права»-«специфічне право»-«позитивне право», уможлиблюють розуміння співвідношення права та свободи.

Літ.: Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / Г. В. Ф. Гегель. – К.: Юніверс, 2000. – 336 с.; Держалюк М. С. Політико-правові аспекти філософії Гегеля та їх значення для України / М. С. Держалюк // Стратегічні пріоритети. – № 3 (8). – 2008. – С. 22–27; Карась А. Філософія громадянського суспільства у класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях: [монографія] / А. Карась. – К., Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – 520 с.; Мотренко Т. В. Рецепція гегелівських ідей філософською свідомістю Російської імперії XIX – початку XX століть: [монографія] / Т. В. Мотренко – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2003. – 387 с.; Пашков А. С. Формування та розвиток філософсько-правових поглядів Гегеля / А. С. Пашков // Мультиверсум. Філософ. альманах: 36. наук. праць. – 2004. – Вип. 43. – С. 16–25.

С. Куцепал

Гедель Курт (нім. Kurt Friedrich Gödel; 28.04.1906, Брюнн, Австро-Угорщина – 14.01.1978, Принстон, Нью-Джерсі, США) –

австр. логік і математик. 1924 р. – вступ до Віден. ун-ту; 1930 р. – д-р математики; 1930-1938 – приват-доцент Віден. ун-ту; 1933-1938 – член Віден. гуртка неопозитивізму. У 1940 р. емігрував до США. З 1953 р. – проф. Принстон. ін-ту перспективних досліджень при Принстон. ун-ті; Нагороджений Ейнштейнівською премією (1951), Нац. медаллю науки (1974); член Нац. Акад. наук США.

Основні праці: «Повнота аксіом логічного функціонального числення» (1930), «Про формально нерозв'язні пропозиції Principia mathematica і родинних систем», (1931), «Про інтуїційні числення висловів» (1932), «Сумісність аксіоми вибору і узагальненої континуум-гіпотези з аксіомами теорії множин» (1940).

У докт. дис. Г. довів теорему про повноту обчислення класичної логіки предикатів. Ця теорема Г. стверджує здійснимість будь-якої лічильної послідовності формул, що не містять протиріч. Математики і логіки побачили в цьому відкритті Г. можливість у майбутньому довести повноту і несуперечність всієї математики. Але незабаром Г. виявив ілюзорність цих очікувань. У 1931 р. Г. виклав доказ своєї першої теореми про неповноту. Суть її в тому, що в формалізованих математ. системах, наприклад в арифметиці, необхідна присутність як мінімум однієї пропозиції, яку неможливо ні довести, ні спростувати. Виходить, що в несуперечливій формальній системі завжди знайдеться така формула, яка ні сама, ні її спростування не є теоремами цієї системи.

У своїй другій теоремі про неповноту, доведеній пізніше, Г. обґрунтував неможливість доказу несуперечності формальної системи засобами самої системи. Якщо екстраполювати висновки Г. на ширшу сферу, то слід визнати, що фактично він довів неможливість повної формалізації наукового знання як такого. Це стосується всіх сфер гуманіт. знання, у т.ч. політологічного. Гуманіт. знання є результатом в першу чергу змістовного мислення, а не «машиноподобного», обчислючого розуму. Будь-яка техніка, включаючи комп'ютерну всіх рівнів, може допомагати людському розуму, але не замінити його, позаяк творчий розум не має обмежень формалізації.

Літ.: Ивин А. А. Логика / А. А. Ивин. – М.: Гардарики, 2000. – С. 234-235; Каневский А.С. История логики / А. С. Каневский, И. Ш. Шенгеляя. – СПб.: ООО «Книжный Дом», СПбИГО, 2013. – С. 80-82; Нагель Э. Теорема Гёделя / Э. Нагель, Дж. Р. Ньюман. – М.: Красанд, 2013. – 121 с.; Силков С. В. Гёдель / С. В. Силков // История философии: Энциклопедия. – Мн.: Интерпрессервис; Книжный

Дом, 2002. – С. 220-222.; Успенский В.А. Теорема Гёделя о неполноте / В.А. Успенский. – М.: Наука, 1982. – 114 с.

І. Шенгеляя

Геєр Томас (англ. *Hare Thomas*; 28.03.1806, Лей, Дорсет, Великобританія – 06.05.1891, Лондон, Великобританія) – англ. політ. діяч, адвокат, теоретик виборчих систем. 1833 р. – одержує диплом баристера (адвокат вищого рангу у Великобританії); автор багатьох судових прецедентів; займається питаннями благодійності, лобіює ідею освіти для бідноти (з 1853 р.); зі середини 50-х рр. ХІХ ст. – активно пропагує застосування в світі пропорц. виборчої системи.

Основні праці: «Морська політика Великобританії» (1827), «Механізм представництва» (1857), «Трактат про обрання представників: парламентських та муніципальних» (1859).

У молоді роки Г. є активним членом Консерват. партії, бере участь у дискусіях на екон. проблематику, пов'язану з актуальною для тогочасної Великобританії проблемою вільної торгівлі. Г. активно критикував позицію противників вільної торгівлі, наголошуючи, що не заборони та обмеження у судноплаванні створили передумови для процвітання Великобританії. Погляди Г. на цю проблему свідчать про вплив на нього ідей А. Сміта та вігів загалом.

Г. розробив один із перших варіантів пропорц. виборчої системи, придатний для використання на загальнонац. виборах за умови голосування не за парт. списки, а за окремих кандидатів. Хоча більш ранній проект був описаний Т. Р. Хіллом ще у 1819 р. як спосіб обрання керівного органу одного з наук. т-в Бірмінгема, він не міг бути застосований для використання за умов великої кількості виборців. Вважається, що перший варіант пропорц. виборчої системи, позбавлений цього недоліку паралельно і незалежно один від одного розробили Г. та данський політик і математик К. Андре. При цьому К. Андре запропонував свою систему у 1855 р., а Г. – у 1857 р.

Система, розроблена Г., одержала назву «система єдиного голосу, що передається». Характерною рисою цієї системи є голосування за окремих кандидатів, а не за списки політ. партій, що загалом відповідало брит. виборчим традиціям. Г. запропонував дати виборцю можливість голосувати з перевагами, ранжуючи кандидатів у бюлетені в порядку своїх уподобань. «Система єдиного голосу, що передається» розглядалася Г. у т.ч. і як механізм просування ідеї вільного мандату. Ідею імперативного мандату Г. жорстко критикував, наголошуючи на тому, що нераці-

ональним є надання можливості великій кількості малоосвічених людей диктувати свою волю тому, хто дійсно володіє інтелектом, необхідним для прийняття розумних рішень.

Погляди Г. щодо питання визначення оптимальної магнітуди виборчого округу змінювалися. Спочатку він виступав за об'єднання всіх виборців Великобританії у один електорат у єдиному загальнодерж. багатомандатному окрузі, але з часом почав схилитися до поділу країни на 7-8 багатомандатних округів.

Іменем Г. також названа розроблена ним квота, яка використовується як варіант для визначення результатів переведення голосів виборців у мандати в пропорц. виборчих системах. Квота Г. розраховується шляхом ділення кількості голосів виборців, чий голоси за результатами голосування підлягають врахуванню, на кількість мандатів, які розігруються в даному виборчому окрузі. К-сть мандатів, які одержує виборчий список партії за умови застосування системи парт. списків, визначається як ціла частина від результату ділення кількості голосів виборців, одержаних цим списком, на квоту Г. Істотним недоліком цього методу є висока вірогідність того, що за результатами розрахунків будуть розподілені не всі мандати, через що знадобиться їх вторинний розподіл.

Метод вторинного розподілу мандатів був також розроблений Г. і передбачав передачу нерозподілених на першому етапі мандатів тим спискам політ. партій, для яких на першому етапі одержався найбільший залишок від ділення кількості здобутих списками голосів на квоту Г.

Боротьба Г. за впровадження в Великобританії «системи єдиного голосу, що передається», зазнала невдачі, не зважаючи на підтримку низки відомих вчених, серед яких був і Дж. Ст. Мілль. Вперше систему застосували на практиці лише після смерті Г. у Тасманії.

Лит.: Parsons F. D. Thomas Hare and Political Representation in Victorian Britain / Floyd D. Parsons. – Chippenham and Eastbourne.: Palgrave and Macmillan, 2008. – 287 p.; Hare T. A Treatise on the Election of Representatives, Parliamentary and Municipal / Thomas Hare. – London.: Longman, Green, Longman & Roberts, 1861. – 410 p.; Hare T. The machinery of representation / Thomas Hare. – London.: W. Maxwell, 1857. – 56 p.

Р. Чупрін

Гелбрейт Джон Кеннет (англ. *John Kenneth «Ken» Galbraith*; 15.10.1908, Айон-Стейшн, Канада – 29.04.2006, Кембридж, Массачусетс, США) – амер. дослідник, д-р

філософії (1934), автор та співавт. понад 250 наук. праць, у т.ч. 50 монографій, перекладених на десятки мов і виданих у багатьох країнах. Почесний проф. кількох десятків ун-тів.

Основні праці: «Американський капіталізм: концепція протидіючої сили» (1952), «Великий крах» (1955), «Суспільство достатку» (1958), «Нове індустріальне суспільство» (1967), «Економічна теорія й цілі суспільства» (1973), «Гроші: звідки вони приходять і куди йдуть» (1975), «Епоха невизначеності» (1976), «Життя в наш час» (1981), «Анатомія влади» (1983), «Економічна наука в перспективі» (1987), «Капіталізм, соціалізм, співіснування» (у співавт., 1988), «Культура задоволення» (1992), «Економіка безневинного обману» (2004).

Сфера наукових інтересів: держ. управління й економіка. Автор концепцій нового індустріального сусп-ва, теорії конвергенції.

«Він був знаменитий, і майже до самої смерті до нього додому приїжджали кореспонденти провідних газет і телебачення брати інтерв'ю на злобу дня. Він мав виняткову здатність говорити й писати красиво, мудро й афористично. Його любили читачі в усьому світі, загальний тираж його книг переважив за мільйони, хоча писав він головним чином на складні екон. теми, причому аж ніяк не популярні підручники... У науці це був революціонер, що піддавав критиці старий капіталізм, що зазначав шляхи його радикального реформування в інтересах більшості. Консервативно настроєне екон. спів-во так і не наділило його Нобелів. премією, чим знеславило себе в століттях... Кеннет був ... послідовним супротивником гонки озброєнь, прихильником розрядки й тісної взаємної співпраці... Сказати, що Джон Кеннет Гелбрейт покинув цей світ передчасно, було б невірно. Бог дав нам його, коли людство найбільше в ньому потребувало, і забрав його до себе, коли він своїми працями більш ніж виконав свою життєву місію, спорудивши собі своїми працями нерукотворний пам'ятник», – так сказав про Г. один із його співавт. С. Меньшиков.

У книзі «Економічна теорія та цілі суспільства» Г. відзначає, що корпорації, керовані техноструктурою складають плануюче підсистему економіки, а дрібні фірми – ринкову підсистему. При цьому плануюча підсистема експлуатує ринкову, породжуючи при цьому нерівність в прибутку. Г. вважає, що в економіці СРСР провідні позиції також посіла техноструктура, що в кінцевому підсумку повинно було привести до еволюції конвергенції ринкової та планової екон. систем. У цій книзі він вводить категорію «самоексплуатації»

– так він називає діяльність роботодавця або підприємця, що працює у своїй фірмі.

Мало хто зі суч. економістів може похвалитися такою успішною та різноманітною кар'єрою як Г. У 1970-і роки, коли майбутнє людства було похмурим, Г. віддав належне футурології, ставши разом з Бжезінським, Тоффлером і Фурастьє одним із творців «Римського клубу» – організації, яка зайнялася осмисленням перспектив і плануванням розвитку сучасної цивілізації.

Ім'я Г. було відомо і студентам радян. вузів – як мішень для критики. Радян. ідеологів сильно драгували амер. теорії про «сусп-во заг. добробуту», які були виразно паралельні ідеям побудови комунізму. І, по суті, підміняли їх.

У своїй останній книзі «Економіка невинного обману» Г. ставить під сумнів низку загально визнаних тез суч. екон. теорії. На думку Г., відмінність між «прив.» і «держ.» секторами економіки здебільшого є вигадкою, а не реальністю. Він також не згоден із тим, що акціонери та директори реально відіграють помітну роль в управлінні суч. компанією. Г. критично відгукується про Федер. резервну систему США, заявляючи, що її реальні досягнення набагато скромніші, ніж про це пишуть. І, нарешті, він відомий дисидент, що різко критикує політику своєї країни, включаючи війну США у В'єтнамі і вторгнення в Ірак.

Лит.: Фельдблом В. Джон Гэлбрейт – великий исследователь современного капитализма. – Civitas. 2008. – 21 верес.; Шиманська О. Джон Гэлбрейт – видатний теоретик нового індустріального суспільства / О. Шиманська // Вісник ТНЕУ. – 2011. – № 1. – С. 170-177; Galbraith J. K. The New Industrial State, 1967.

О. Старіш

Гелд Девід (англ. *David Held*; 1951 р.н.) – брит. теоретик, дослідник процесів глобалізації та міжнар. відносин, прихильник ідей космополіт. демократії. Захистив докт. дис. у Масачусет. технолог. ін-ті (США). Мол. наук. співроб. коледжу Вульфсон (Оксфорд) та ун-ту Уельсу (1977-1979), викл. політології ун-ту Йорку (1979-1972), викл. сусп. дисц. Відкр. ун-ту (1982-1991), проф. політології Лондон. школи економіки та політ. наук (1991–2000); проф. ун-ту Дюргем (з 2012). Викладає в ун-тах Італії, Франції, Угорщини та ін. країн. Засн. вид-ва «Polity Press» (1984) – провідного вид-ва у галузі сусп. та гуманіст. наук. Гол. ред. ж-лу «Глобальна політика» (виходить із

2009 р.). Почесний президент аналіт. центру «Civitas International» (з 2012 р.).

Основні праці: «Моделі демократії» (1987), «Демократія і глобальний порядок: від сучасної держави до космополітичного урядування» (1995), «Космополітична демократія: пріоритети для нового світового порядку» (1995), «Глобальні трансформації: політика, економіка та культура» (1999), «Глобалізація/антиглобалізація» (2002), «Космополітизм: захист» (2003), «Глобальна нерівність: моделі та пояснення» (2006), «Політика щодо культури у час глобалізації» (2007), «Теорія глобалізації: підходи та суперечності» (2007), «Космополітизм: ідеали і реальність» (2010), «Урядування з питань клімату у світі, що розвивається» (2013), «Безвихідь: чому міжнародна співпраця зазнає поразки, коли вона найбільше потрібна» (2013).

У своїх працях Г. визначає мінливий глобал. контекст політики, демонструє зростання взаємозалежності у світі, аналізує провали переговорів на глобал. рівні, які унеможливають послідовне глобал. управління.

Г., досліджуючи функціонування націон. д-в в умовах глобал. систем, виокремлює чотири рівні політики. На його думку, на місцевому рівні мають вирішуватися питання, які безпосередньо стосуються умов життя людей, на державному рівні – питання, які серйозно впливають на людей, що живуть на певній обмеженій території, і ті політ. питання, значення яких не виходить за межі кордонів території, на регіональному (міждержавному) рівні – питання, які вимагають транснаціон. опосередкування з огляду на взаємопов'язаність держ. настанов і наслідків дій кожної д-ви; на глобальному рівні – питання, що їх неможливо розв'язати зусиллями тільки місц., держ. або регіон. влад. Розмежування, проведене Г., ґрунтується на ієрархічності структурних рівнів, побудова яких зумовлена певними цілями. Тобто, у локальній, державній, регіональній та глобал. політики мають бути наявні власні цілі, спрямовані на розв'язання проблем певного рівня. Проте Г. зауважує, що розв'язання певних проблем можливе тільки «завдяки спільним діям усіх тих спільнот, чії дії, політика та закони взаємопов'язані та переплетені», а деяких своїх працях вважає нац. д-ву складовою глобал. системи.

Загалом, Г. пропонує здійснювати дослідження суч. дискурсу глобалізації на основі концептуалізації трьох напрямів: *гіперглобалізм*, *скептицизм* і *трансформізм*. При цьому сам він виступає послідовним прихильником трансформізму, сутність якого полягає в зміні хар-ру зв'язків між суверенністю, територі-

альністю та держ. владою. Дослідник демонструє, що в умовах глобалізації відбувається відчутна трансформація сутності класичної д-ви-нації. Г. наголошує, що в суч. світі всі д-ви формально рівні, напр., кожна з них володіє тільки одним голосом на Генер. Асамблеї ООН. Насправді ж, як і раніше, одні д-ви мають більше прав і можливостей, ніж ін. Крім того, вирішення глобал. питань все частіше покладається на міжнар. орг-ції – від ООН до ЄС, а конкр. особистості чи суверенні д-ви не є фундаментами складовими транснац. політ. структур. Так, багато д-в Європи вже частково позбулися свого суверенітету у сфері оборони (за рахунок обговорення цих питань у межах НАТО) і торгівлі (ці питання частково входять до компетенції ЄС). Отже, ін-т держ. суверенітету, за Г., поступово вмирає. На думку Г., у віддаленій перспективі це може привести до того, що на карті світу спершу перестануть виникати нові д-ви, а згодом почнеться процес зникнення наявних.

Згідно із дослідженням Г., глобал. політику слід розуміти як протяжність політ. відносин у просторі та в часі, а також поширення політ. влади та політ. активності за межами нац. д-ви. Для такого типу політики не обов'язковою є наявність форм. керівного органу. Водночас Г. висуває ідею перетворення ООН у світ. парламент, який має право ухвалювати закони в тих сферах, які належать до його відповідальності, і реалізовувати ці рішення, навіть із застосуванням військ. сили.

Одна із ключових концепцій Г. – *космополітичного демокр. правління*, що ґрунтується на ідеї демократизації політ. інститутів поверх кордонів нац. д-ви. Суть цієї концепції полягає у створенні нових ін-тів та реконструкції вже існуючих політ. ін-тів на міжнац. і транснац. рівнях, щоб зробити їх одночасно і більш глобально орієнтованими, і більш демокр. задля забезпечення глобал. справедливості та гуманності, досягнення таких нормативних цілей політики як свобода та соц. справедливість.

Літ.: Гелд Д. Глобалізація / антиглобалізація / Гелд Д., Мак-Грю Е. – К.: К.І.С., 2004. – 180 с.; Гелд Д. Глобальні трансформації: Політика, економіка, культура / Гелд Д., Мак-Грю Е., Голдблатт Д., Перратон Дж. – К.: Фенікс, 2003. – 580 с.; Гелд Д. Демократія і глобальний порядок / Д. Гелд // Демократія: Антологія / [упор. О. Проценко]. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 985-1024; Хелд Д. Демократія, національне государство и глобальная система / Д. Хелд // Современная политическая теория. – М.: Nota Bene, 2001. – С. 278–331.

Т. Семігіна

Гельвецій Клод Адріан (фр. *Claude Adrien Helvétius*; 31.01.1715, Париж, Франція – 26.12.1771, Париж, Франція) – фр. літератор і філософ-матеріаліст утилітарного напрямку; ідеолог фр. буржуазії епохи Просвітництва. Після закінчення єзуїтського коледжу працював відкупником (збирачем податків), згодом – генеральним відкупником. З 1751 р. присвятив себе виключно заняттям наукою й літ-рою.

Основні праці: «Про розум» (1758), «Про людину» (1772, опубл. посмертно).

У своїх творах Г. теоретично обґрунтовував вимогу демокр. прав і свобод, скерованих безпосередньо проти основ феод.-абсолютист. ладу. У цілому ідеалістична й метафізична соц.-політ. доктрина Г. сформувалась у полеміці з вченням Ш.-Л. Монтеск'є про визначальні причини сусп. життя. Виникнення д-ви Г. пов'язує з сусп. інтересами.

Г. підтримував погляди Д. Дідро щодо сусп. договору, що виникає внаслідок збігу певних сусп.-істор. обставин: поряд з існуванням особистих, приватних інтересів у людей загострюється потреба у взаємній боротьбі із силами природи; необхідною умовою співіснування стає бажання припинити взаємні чвари та встановити загальні правила (закони), які необхідні для охорони приватної власності.

Для Г. соц. середовище, яке формує характер людини, – це передовсім політ. та правові установи. Завдання політики, за Г., полягає в умінні управляти людськими пристрастями і використовувати їх в інтересах сусп.-ва. Пристрасті – єдиний рушій сусп. життя. Великі справи здійснюються в результаті пристрастей. Тому законодавці повинні не придушувати пристрасті, а вміло керувати ними. Доброчесність і щастя народу – наслідок мудрості його законів.

Г. вважав, що вищим законом, обов'язковим для всіх, незалежно від соц. становища й посади, є сусп. благо, яке впливає із сусп. інтересів. Закони майбутнього сусп.-ва повинні своєю метою мати загальне благо. Вони покликані забезпечити щастя та інтереси більшості громадян. Найважливішими з них Г. вважав закони про охорону власності, називаючи їх природними. Однак у питанні про сутність природного права в поглядах Г. не було чіткості й послідовності. З одного боку, він розходився з ученням природного права та ніби заперечував незмінність і вічність природних законів, орієнтованих на абсолют. справедливість; з іншого – заявляв, що народи наближаються до природного права з про-

гресом розуму, і сам проголошував природні закони у своєму моральному катехизисі.

На думку Г., природні закони утверджують необхідність власності, захист особи, свободу думки, безпеку, необхідність покарання тих, хто порушує ці права. Збереження власності – моральний обов'язок д-ви: вона підтримує тут домашній мир і сприяє торжеству справедливості. Люди для того й об'єдналися в д-ву, щоб забезпечити свою власність. Г. переконаний, що справедливість міститься в досконалості вчинків, які є корисними для більшості. Таким чином, влада більшості і є справедливою.

Ідеальний сусп. лад для Г. – приватновласницький. Разом із тим, Г. виступав проти різкої майнової нерівності, тому завданням ідеальної д-ви вважав законодавче регулювання відносин власності з метою справедливого її розподілу, збільшуючи кількість власників. Таке регулювання Г. пропонував здійснювати згідно з принципом «соц. корисності», тобто з урахуванням тієї реальної користі, яку громадянин держави приносить сусп-ву своєю діяльністю. Перебільшуючи роль законодавця й законів у житті сусп-ва, Г. вважав, що мудрий законодавець повинен, насамперед, подбати про працівників, тих, хто безпосередньо виробляє матеріальні блага, створює основу сусп. життя, а потім про те, щоб загальнонародне багатство розподілялося відповідно до внеску кожного в загальну скарбницю сусп. благ і відповідно рівномірно серед усього населення. У свою чергу, такий рівномірний розподіл передбачав обмеження людьми своїх потреб. Для забезпечення справедливого розподілу сусп. благ законодавцям необхідно створити такі закони, які підтверджували б у сусп-ві престижність інтересів людей до соц. почестей, а не інтересів до багатства й розкоші. Г. переконаний, що законодавство й виховання служать гармонізації за допомогою винагород і покарань індивідуальному й сусп. блага.

Надаючи вирішального значення законам у сусп. розвитку, Г. розглядав також проблеми найкращих форм правління в майбутньому ідеальному ладі, хоча для нього сутність полягала не у формі влади, а в її змісті – чи діяла вона в інтересах заг. блага, чи ні. Для Г. це було визначальним принципом в оцінюванні тих чи інших форм влади.

Г. негативно ставився до деспотії та вороже до аристократії, симпатизуючи республіці з демокр. принципами. Особливо підкреслював переваги республ. форми правління для забезпечення гармонійного зв'язку між прив.

і заг. інтересами, для гарантування максимальної політ. свободи громадян.

Політ. ідеал Г. – республіка. Г. висунув ідею федерат. д-ви (на кшталт США), складеної з 36 невеликих республік, які мали рівну територію та управлялися на основі однакових законів. Кожна республіка мусила мати своїх виборних службових осіб і власну поліцію. На чолі федерації мала стояти верховна рада, сформована делегуванням від кожної республіки чотирьох депутатів. Верховна рада відала питаннями ведення війни, політ. справами, спостерігала за тим, щоб закони республік змінювалися тільки за згоди всіх.

Г. зазначив, що причину утворення д-ви треба шукати в нерівному розподілі майна, а причину походження такої д-ви, як деспотія, – у прагненні кожної людини бути деспотом. Негативно ставлячись до деспотизму, Г. обґрунтовував право народу на опір тиранам. Влада, яка здобута силою та втримується за допомогою сили, – це така влада, яку сила може відкинути. «Хоч би як називався ворог народу, останній завжди може вступити з ним у боротьбу і знищити його». Разом із тим, Г. вважав революцію небажаною, надаючи перевагу проведенню сусп. перетворень мирним способом.

Лит.: Антология мировой политической мысли: В 5 т. / ред.-науч. совет: Г. Ю. Семигин (пред.) и др.; [Предисл. Г. Ю. Семигина, А. А. Миголатьева]. – Т. 1: Зарубежная политическая мысль: истоки и эволюция / Редкол.: А. А. Миголатьев (отв. ред.) и др. – М.: Мысль, 1997. – 830 с.; Гельвеций К. А. Про людину, її розумові здібності та її виховання / К. А. Гельвецій. – К.: Основи, 1994. – 413 с.; Гельвецій К. А. Об уме / К. А. Гельвецій. – М.: Соцэкгиз, 1938. – 395 с.; Левкулич В. В. Особливості теоретизації проблеми справедливості у соціально-філософській думці Просвітництва / Левкулич В. В. // Гілея: науковий вісник. – 2013. – Вип. 69 (№ 2). – С. 377-381; Момджян Х. Н. Французское просвещение XVIII века: Очерки / Х. Н. Момджян. – М.: Мысль, 1983. – 447 с.; Штраус Л. Введение в политическую философию / Штраус Л. [Пер. с англ. М. Фетисов]. – М.: Практика: Логос, 2000. – 363 с.

О. Дзьобань

Геракліт Ефеський (дав.-гр. *Ἡράκλειτος ὁ Ἐφέσιος*; 544 р. до н. е., Ефес – 483 р. до н. е., Ефес) – грец. філософ-досократик. Народився та жив у малоазійському місті Ефесі. За деякими даними, належав до роду базилевсів (царя-жерця), однак добровільно відмовився від привілеїв, пов'язаних із походженням, на користь свого брата.

Основна праця: «Про природу». Складається з 3-х частин: «Про природу», «Про державу», «Про бога». Від твору збереглося лише кілька десятків фрагментів-цитат.

Засновник першої історичної або первісної форми діалектики. Г. був відомий як *Темний*, і його філос. система контрастувала з ідеями Демокріта, на що звернули увагу наступні покоління. Є автором відомих виразів: «Усе плине, усе змінюється» та «Не можна двічі ввійти в одну і ту ж ріку». За деякими даними, саме в працях Г. вперше фіксується поняття *космополіта* – громадянина космополії (всесвітнього града, всесвітнього сусп.). громадянина всесвіту.

Дослідники відзначають, що у Г. міфології більше, ніж у мілетських філософів. У вченні Г. основою наук вважається логос. Саме Г. вперше вводить у філос. термінологію це поняття в значенні заг. закон буття, основи світу. Г. стверджує: все здійснюється за логосом, який є вічним, заг. і необхідним; вища мета пізнання – пізнання логоса, а разом із тим пізнання вищої єдності світобудови і досягнення вищої мудрості, бо ознака мудрості – здатність погодитися з твердженням логосу, що все єдине. При цьому Г. вказує, що пізнання логосу та мудрості дається не всім, хоча всі люди від природи розумні. Розуміння логосу як об'єктивного закону світобудови, як принципу порядку та міри приводить Г. до відкриття субстанційно-генетичного начала всього існуючого у вогні. Вогонь у Г. є не тільки те, що лежить в основі всього існуючого, але й те, з чого все виникає. «Все існує завжди було, є і буде вічно живим вогнем, який з часом та спалахує яскравіше, сильніше, то згасає» («Про природу»). Логос у Г. – це закон Всесвіту. За цим законом, все абсолютно змінне, у світі нічого не повторюється, все минуше і плінне.

Г. – один із перших філософів, хто помітив, що одне й те саме є водночас відмінне і навіть протилежне. Він вказував, що суттєва зміна – це зміна в свою протилежність, що одна протилежність виявляє цінність ін., а суперечливість зближує протилежності. Душа має при цьому два аспекти: речово-натуральний і психічно-розумовий. Завдяки тому, що душа вогняна, вона має самозростаючий логос.

У соц. філософії Г. закладаються основи демократії. Він підкреслює, що народ у д-ві вищий за все, і має ставити закон, він має боротися за нього, як за свій власний дім. Це необхідно робити тому, що всі людські закони живляться від єдиного божественного закону – логосу.

Починаючи з античності, Г. відомий кількома доктринами, найбільш важливими для заг. інтерпретації його вчення: «Вогонь» є первісна матеріальна причина світу; «Доктрина або Теорія потоку»; «Тотожність протилежностей»; «Порушення закону протиріччя». Етичні та політ. рекомендації передбачають, що самозбагнення і помірність слід визнати гол. ідеалами. «Війна – батько всіх, цар всіх: одних вона оголошує богами, інших – людьми, одних творить рабами, інших – вільними»; «Народ повинен битися за порушений закон, як за стіну (міста)».

Г. зневажав людські пороки, відстоював добро і чесноти, вважав, що рабство має земне, а не божественне походження. Добродієність робить людину вільною. Вороже ставився до релігії. В кінці життя Г. стверджував, що досяг вогняного просвітлення розуму: знає все, перемиг насолоди, боягузтво, лінь та ін. пороки. Він писав: «Я буду жити, аж поки існують міста і країни, і завдяки моїй мудрості ім'я моє не перестане вимовлятися ніколи». Дійсно, ідеї Г. справили величезний вплив на філос. і сусп. думку не тільки античної епохи, але й Нового і Новітнього часу. Діалектика Г. і зараз зберігає своє місце в загальнолюдській науці, культурі.

Лит.: Бакина В. И. Космологическое учение Гераклита Эфесского / В. И. Бакина // Вестник Московского университета. – Сер.7. – Философия. – 1998. – № 4. – С.42-55; Гераклит Эфесский. Фрагменты сочинения, известного позже под названиями «Музы» или «О природе» / Пер. С. Муравьёва // Тит Лукреций Кар. О природе вещей. – М.: «Художественная литература», 1983. (Библиотека античной литературы). – С. 237–268; Гераклит Эфесский. Всё наследие на языках оригинала и в русском переводе. – М.: AdMarginet, 2012. – 416 с.; Тихолаз А. Г. Гераклит: навч. посіб. з історії давньогр. філос. / А. Г. Тихолаз. – К.: Абрис, 1995. – 158 с.; Тихолаз А. Гераклит Темний з Ефеса: філософ та його вчення / А. Тихолаз // Наукові записки. Том 1, Філософія та релігієзнавство / Національний університет «Києво-Могилянська академія». – 1996; Ярош О. М. Містичні тенденції в античній філософії: Гераклит Ефеський / О. М. Ярош // Гуманітарний журнал. – 2011. – № 34. – С. 98-105.

А. Соловйова

Гердер Йоганн Готфрід (нім. *Herder, Johann Gottrid*; 25.08.1744, Морунген, Сх. Прусія – 18.12.1803, Веймар) – нім. філософ, письменник і літературознавець, творець оригін. історії філософії, батько-засновник історії культури, основоположник етнічної концепції

нації та культурницького націоналізму. Після закінчення богослов. ф-ту Кенінгсберського ун-ту (1764), Г. викладав у Ризі, згодом був висвячений на лютеран. пастора. За посередництва Гете отримав посаду голови церк. відомства у Веймарі (1776), обраний почесним членом Берлін. академії (1787). Захоплено вітав Велику Фр. революцію 1789 р., акт. гром. діяч, у т.ч. як гол. літерат. об'єднання «Буря і натиск». Хоча Г. починав як учень представників Просвітництва, у подальшому відкинув просвітн. ідеал єдиної науки, що охоплює всю реальність, і слідом за Дж. Віко відстоював принципову відмінність між методом дослідження фіз. природи і способами досягнення духу людини.

Основні праці: «Трактат про походження мови» (1772), «Ще одна філософія історії» (1774), «Ідеї до історії філософії людства» (1784-1791).

Твори Г. мають істотний політол. потенціал, що стало особливо очевидним в суч. епоху стрімкої глобалізації, гуманізації та демократизації сусп. відносин. Розвиток людства, на думку Г., нерозривно пов'язаний зі світ. процесом. Природний характер будь-якої системи він поширює і на сусп-во, яке розвивається в поєднанні циклічної та поступальної моделей. Реальною основою істор. існування народів є геогр. середовище і культ. діяльність, у першу чергу, нар. творчість. Г. – один із перших спробував представити сусп-во системно, а не як просте об'єднання індивідів.

Особливо актуальною нині є ідея Г. про різноманітність та рівновартісність культур, про можливість і потребу їх мирного співіснування. Він підкреслює факт глоб. взаємодії та взаємозв'язку нац. культур, їх роль у забезпеченні прогресу людства. У праці «Мова і національні індивідуальності» Г. зазначив: «...народ передає свій духовний набуток ін. народів. Так у великому поступі націй набувають вищого рівня мистецтво, наука, культура і мова – це найкращий спосіб їх удосконалення, який вибрала природа». Мислитель рішуче заперечував імперську форму держ. устрою, що стоїть на заваді збереження та вільного розвитку етнонац. культур.

Г. увійшов в історію етнополітології як творець етнічної теорії нації. Він обґрунтував ідею належності кожної людини до певної спільноти, наголошуючи, що найбільш природною і важливою з-поміж них є етнічна група або нація. Кожне з цих утворень має свій народний дух – спосіб життя, почування та поведінки. Визначальною рисою нації є мова, позаяк саме в ній «сконцентровано розум даного народу та його характер». Для фор-

мування та розвитку націй важливою є також спільність етн. походження та території. Концепт. значення мають і думки мислителя про сутність та істор. роль нац. д-ви. «Найбільш природною є д-ва, яка складається з одного народу з єдиним нац. характером... Народ – це природне утворення, подібне родині, тільки набагато ширше», – зазначав Г. в «Ідеях до історії філософії людства». Кордони д-ви мають співпадати з «етнічними кордонами». Хоч таку позицію І. Кант вважав «іраціон. романтизмом», однак подальша історія народів і людства підтвердила об'єкт. закономірність утвердження в умовах індустр. сусп-ва д-в нац. типу, основою яких є та чи інша етн. спільнота, її мова та культура.

У праці «Про походження мови» Г. уперше увів у наук. обіг термін «*націоналізм*», що стало підставою для окремих етнополітологів вважати його автором «основної праці про націоналізм» та фундатором нім. націоналізму культурницького типу. Хоч у цьому є певний резон, проте слід мати на увазі, що ідеї Г. є зразком досучасного націоналізму, адже він проявився до Великої Фр. революції, яка започаткувала народження модерних націй, політ. та ін. різновидів націоналізму.

У праці «До філософії історії людства» Г. дав характеристику слов'янських народів як гуманних, гостинних, мирних і волелюбних. Це сприяло зростанню наук. інтересу до цих спільнот у Зах. Європі, зокрема і до укр. народу. У «Журналі моєї подорожі» (1796) Г. зазначав: «Україна стане новою Грецією – у цій країні чудовий клімат, щедра земля, і її великий, музично обдарований народ прокинеться колись до нового життя». Твори Г. стали ідейною основою укр. романтизму першої пол. XIX ст.

Крім поняття «культура», яке було поширене в нім. наук. дискурсі, мислитель використовував категорію «*цивілізація*» (що було властиве філос. творам французів і британців), яка серед ін. висвітлювала і політ. характеристики поступу людства. Г. належить першість використання у наук. тексті терміну «*політ. культура*». Філософ був рішучим противником нав'язування народам культ., прав. і політ. стандартів з боку домінуючих д-в. На його думку, «краще було б, якби нац. дух розвивався сам із себе, безперешкодно і в чистому вигляді».

Лит.: Гердер И. Г. Идеи к философии истории человечества. (Сер. «Памятники исторической мысли»). – М.: Наука, 1977. – 705 с.; Гердер Й. Г. Мова і національна індивідуальність // *Націоналізм. Антологія / уряд. О. Проценко, В. Лісовий.* –

К.: Смолоскип, 2000. – С. 37–45; Картунов О., Румаренко Ю., Степико В. Гердер Йоганн-Готфрід // Мала енциклопедія етнодержавознавства / відп. ред., кер. авт. кол. Ю. І. Румаренко. – К.: Генеза; Довіра, 1996. – С. 834–835.

О. Рудакевич

Герцен Олександр (рос. *Александр Герцен*; 25.03. (06.04.) 1812, Москва, Рос. імперія – 09. (21) 01.1870, Париж, Франція) – рос. мислитель, письменник, громад. діяч. 1829–1833 рр. фіз.-мат. ф-т. Моск. ун-т. 1834 р. – арешт за участь в антиуряд. гуртку; 1835–1840, 1841–1842 рр. – заслання. З 1847 р. – за межами Росії. 1853 р. – заснував вільну рос. друкарні в Лондоні; 1855–1869 рр. – видання альманаху «Полярная звезда», 1857–1867 – газ. «Колокол».

Основні праці: «Про розвиток революційних ідей в Росії» (1851), «З того берега» (1855), «Минуле і думи» (1852–1868).

В юності Г. долучився до соціаліст. ідеалів, а до 1840-х рр. став переконаним матеріалістом. На філос. становлення Г. значний вплив мали ідеї діалектики Гегеля. Філософія природи розроблена Г. в матеріалістичному і атеїстичному ключі. Філософія історії та політ. філософія Г. поєднують ідеї діалектики, соціалізму та гуманізму. Істор. процес, на переконання Г., має особистісний характер і виступає у вигляді «розгортання індивідуальності в родові». Родовими ознаками особистості є її соціальність, спрямованість до самореалізації здібностей і, нарешті, сама їх практ. реалізованість. Трактують особистості як найвищі цінності залишалася світоглядним пріоритетом Г. упродовж усього творчого шляху.

Г. вважають провідним представником рос. західництва. У 1840-і рр. він був, мабуть, найяскравішим рос. західником. Він був переконаний, що конституц.-прав. устрій політ. життя Заходу створює найкращі умови для гармонійного та всебічного розвитку особистості, а в перспективі і можливість переходу від лібер. демократії до соціаліст. ладу. У Росії з її анахронічної самодержавної державністю – досягнення цих завдань неможливе.

Опинившись у 1847 р. на Заході Г. швидко розчарувався у своїх проєвроп. ідеалах. У всій рос. літ-рі (філософській, художній, публіцистичній) немає прецеденту настільки змістовної, послідовної та дотепної критики зах. цивілізації, яку дав «західник» Г. Основна вада «освіченого» европ. сусп-ва, що зводить нанівець всі його прогресивні нововведення, Г. позначає терміном «міщанство». У

цьому він став наступником М. Гоголя, який першим виступив із викриттям вульгарної бездуховності Заходу. Вирок Г. – жорсткий і чіткий: «Печатка міщанства стерла зі чола Європи печатку Духа Святого». Найвищі ідеали, на переконання Г., виявилися приземлені до рівня обивательської годівнички філістерської свідомістю. Якщо розвинуті країни Заходу і зможуть досягти соціалізму, то він приречений стати міщанським. У марксизмі Г. вбачав один із варіантів міщанської ідеології – в обивательській жадобі зрівняльного порядку, схиланні перед силою диктатури, небажанні (з неабиякою часткою боягузтва) надати особистості дійсну свободу.

На противагу зах. моделям соціалізму Г. виробляє концепцію «рос. соціалізму». Істор. місія Росії, вважав він, полягає в тому, що їй першій належить створити соціаліст. сусп-во, в якому пріоритетними будуть інтереси особистості, її гідність і моральна свобода. Вихідну позицію відновлення Росії Г. знаходить там же, де слов'янофіли – у селян. громаді. Але, якщо слов'янофіли бачили в общині земний еквівалент християн. соборності, то Г. знаходить у ній прояв інстинкту соц. справедливості, свідоцтво прихильності рос. народу до соціалізму. Перехід Росії до соціалізму не може бути миттєвим. Це буде тривалий процес соц. революції як поступальних діалектичних змін, вирішення протиріч між різними верствами сусп-ва. «Алгеброю революції» називає Г. діалектику. Джерело вдосконалення сусп-ва – вдосконалення людини: «Не можна людей звільнити в зовн. житті більше, ніж вони звільнені всередині».

Г. занадто оптимістично дивився в майбутнє Росії і не міг передбачити, що нелюбимі їм «марксистки» саме тут втілять в життя першу в світі модель «реального соціалізму». Проте, одне з його футуролог. пророкувань виявилось дуже точним: «Настане день, коли соціалізм виявиться гіршою формою тиранії без тирана, тоді в душах невідомого нам нового покоління прокинеться нова жага свободи і воно підніме бунт проти соціалізму в ім'я свободи».

Літ.: Булгаков С. Н. Душевная драма Герцена / С. Н. Булгаков // Сочинения: В 2 т. – Т. 2. Избранные статьи. – М.: Наука, 1993. – С. 95–130; Герцен А. И. Былое и думы / А. И. Герцен. – М.: Эксмо, 2007. – 655 с.; Герцен А. И. Сочинения: В 2 т. – М.: Мысль, 1985–1986. – Т.1. – 592 с.; Т.2. – 635 с.; Герцен и Запад. Литературное наследие. Т. 96. – М.: Наука, 1985. – 744 с.; Зеньковский В. В. История русской философии Т.1., Ч.2. / В.В. Зеньков-

ский. – Л.: «ЭГО», 1991. – С. 73-102; Страхов Н. Н. Борьба с западом в нашей литературе. Герцен / Н. Н. Страхов // Борьба с Западом. – М.: Институт русской цивилизации, 2010. – С. 192-317.

І. Шенгелая

Герць Теодор (угор. *Herzl Tivadar*; Бін'ямін Зеєв; *Benjamin Ze'ev Herzl*; 02.05.1860, Пешт – 03.07.1904, Едлах, Австрія) – австро-угор. письменник, єврей. походження, журналіст, основоположник ідеології політ. сїонїзму, провісник створення єврей. д-ви і засновник Всесвіт. сїонїст. орг-ції. Навчався на юрид. ф-ті Віден. ун-ту (1878-84), спеціалізувався з рим. права. Отримав докт. ступінь і право займатись адвокат. практикою (1884). Студентом належав до студент. т-ва/корпорації «Альбія», з якого вийшов у 1883 р. протестуючи проти поширення антисеміт. настроїв. Після нетривалої роботи у Віден. земельному суді залишає службу (1885), обравши літ.-журн. діяльність. Працював у Парижі кореспондентом «Neue Freie Presse» (1891-1895); у цей час звертає увагу на єврей. проблематику.

Основні праці: «Єврейська держава» (1896), «Філософські оповідання» (1900).

Визначальний вплив на його погляди і позицію мала «справа Дрейфуса» (1894) та численні випадки антисемітизму. Його погляди назвали значної еволюції від ідеї заг. хрещення всіх єврей. дітей (1893) до формулювання у 1895 р., на зустрічі з відомим єврей. філантропом бароном М. Гіршем, ідеї створення єврей. нац. займу для фінансування міграції на Землю Обітованну. Його пропозиція вирішення єврей. питання була сформульована у праці «Єврейська держава» «Єврей. питання існує досі. Було б дивно це заперечувати. Це анахронізм Середньовіччя, від якого цивілізовані нації, не можуть позбавитись, як не намагаються... Єврей. питання зберігається всюди, де живе достатньо багато євреїв. Туди, де його немає, його приносять з собою єврей. мігранти... Я не вважаю єврей. питання ні соц., ні реліг., хоча іноді воно приймає такі форми. Це – нац. питання». Г. констатував, що численні попередні спроби вирішити єврей. питання, зокрема шляхом асиміляції, були невдалими. Відповідно він запропонував політ. спосіб його вирішення – створення єврей. д-ви. Гол. мету єврей. нац. руху вбачав в отриманні міжнар. гарантій щодо права євреїв на створення власної д-ви. Творення д-ви мало розпочатися після отримання зазначених міжнар. гарантій шляхом організованого та планомірного переселення євреїв на територію нової єврей. д-ви. Для реалізації

цієї мети треба було створити представн. ін-т євреїв, який мав вести переговори з урядами різних країн та «Єврейську кампанію», яка мала займатися збором коштів на переселення та побудову необхідної інфраструктури нової д-ви. Для популяризації ідеї її практ. реалізації Г. провів величезну організац. роботу серед єврей. громад різних країн. Виявом цієї діяльності стало скликання I Сїонїстського конгресу в Базелі (Швейцарія, 29-31 серпня 1897 р.) за участю представників 17 країн. На ньому було створено Всесвітню Сїонїст. орг-цію, президентом якої обрали Г. Цей конгрес став початком сїонїзму як сусп. руху. На ньому було прийнято «Базельську програму», затверджено статут Сїонїст. орг-ції, засновано фонд для купівлі земель у Палестині, а також декларовано необхідність створення Єврей. ун-ту в Єрусалимі. У «Базельській програмі» було сформульовано мету сїонїст. руху – створення для єврей. народу власної д-ви в Палестині шляхом: 1) сприяння переселенню в Палестину євреїв-землеробів, ремісників і робітників; 2) орг-ції й об'єднання всього єврейства за допомогою місц. і міжнар. установ відповідно до законів кожної країни; 3) зміцнення та розвитку єврей. нац. почуттів і нац. самосвідомості; 4) реалізація заходів, потрібних для отримання згоди урядів щодо реалізації цілей сїонїзму. Після названого Конгресу Г. активно працював над реалізацією завдання побудови єврей. д-ви. У 1899 р. було створене «Єврей. колонізаційне т-во» з метою викупу земель для майбутніх переселенців в Палестині.

Таким чином Г. спробував закласти програмні принципи утворення, устрою і розвитку сучасного Ізраїлю. Г. у праці «Єврейська держава» визнавав роль реліг. чинника в самоідентифікації єврейства: «... нехай віра наших прашурів знову з'єднає нас воедино в часи наших блукань, адже тільки завдяки ній ми знаємо один одного, незважаючи на те, що справдана вже необоротно перейняли мови тих національностей, у котрих ми знайшли притулок».

У свідомості мільйонів людей Г. став символом прагнення євреїв до побудови власної д-ви й успішної практ. реалізації цього завдання. Нагадаємо, що Генеральна Асамблея ООН 29.11.1947 р. прийняла резолюцію № 181 «Майбутній уряд Палестини», яка передбачала створення на території Палестини незалежних араб. (палестинської) та єврей. д-в із запровадженням спец. режиму щодо міста Єрусалим, а д-ва Ізраїль була проголошена 14.05.1948 р.

Лит.: Herzl T. *The Jewish State*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.zionism-israel.com/js/Jewish_State_tc.html; Лакер В. *История сионизма* / Пер. с англ. А. Блейэ, О. Блейэ / В. Лакер. – М.: КРОН-ПРЕСС, 2000. – 848 с.

А. Романюк

Гізель Інокентій (бл. 1600, Кенігсберг, Пруссія – 28.11.1683, Київ, Гетьманщина) – укр. вчений, богослов, філософ, проповідник, письменник, освітянин, видний церк. і громад. діяч. Вчився в Києво-Могилянському колегіумі, який закінчив у 1642 р. Пізніше продовжив навчання коштом архимандрита Петра Могили в Польщі й Англії. Повернувшись, Г. прийняв монаший постриг. У 1645 р. став проф. Києво-Могилян. колегіуму, де читав лекції з філософії та ін. дисциплін. З 1646 р. – ректор Києво-Могилян. колегіуму та ігумен Кирилівського і Миколаївського монастирів у Києві. З ініціативи Петра Могили отримує посаду «попечителя і благодійника київських шкіл» (1647). З 1656 р. і до кінця життя – архимандрит Києво-Печерської Лаври.

Основні праці: «Твір про всю філософію» (1645–1646), «Синопис» (1647), «Києво-Печерський патерик» (1661; 1671), «Правдива віра» (1668), «Мир з Богом людині» (1669).

Г. народився в протестантській сім'ї, але ще замолоду, перебравшись до Києва, зацікавився православ'ям, прийняв православну віру, палким захисником якої залишався до кінця життя. В основі світогляду Г. лежить свідомо і добровільно прийняте ним православ'я, але істотний вплив на нього справили як антична філософія (Арістотель, неоплатоніки), так і суч. йому наук. концепції та філос. системи (М. Коперник, Р. Декарт). Зокрема, Г. вірив у всюдисутність Бога і у вічність та однорідність земної та небесної матерії, котра не може бути ані створена, ані знищена.

Морально-етичне вчення Г. пронизано ідеєю християн. гуманізму, яка визначає розуміння людини як індивідуальності, що, з одного боку, знаходить можливості, силу та волю повернутися до духовних цінностей, визначених божою мудрістю, а з іншого, – має розум та волю бути керівником своїх дій, відкинувши провидіння боже та сліпий фатум. Саме Бог наділив людину розумом, свободою волі та свободою вибору між добром і злом.

Осмислення Г. усіх сторін життя тогочасного сусп-ва дає можливість визначити людину як індивідуальність, яка повинна усвідомлювати свою значимість і неповторність не лише перед Богом, а й перед сусп-вом. Керу-

ючись ідеєю громадян. гуманізму, мислитель спрямовує свої зусилля на те, щоб зробити людину кращою, добрішою, гуманішою, вселити в неї віру в свої сили, а це сприятиме вдосконаленню всього сусп-ва.

Політ. погляди Г. базуються на ствердженні сх. панславізму, на переконанні в спільному корінні східнослов'ян. народів і впевненості у тому, що князі московські походять від князів київських. Ці ідеї Г. виклав у своєму відомому і популярному протягом XVII-XVIII ст. творі «Синопис». В цьому першому укр. істор. трактаті він розглядає широке коло питань найдавнішої історії: походження слов'ян, їх назви і мови, виникнення руського народу, заснування Києва і діяння перших київ. князів, зокрема Володимира, хрещення Русі і поширення християнства, завоювання Києва литов. князем Гедиміном. Г. також приділив значну увагу історії укр. правосл. церкви, видаючи «Києво-Печерський патерик».

Живучи в драматичну епоху, коли Україна стояла перед необхідністю зробити свій політ. вибір, Г. брав досить активну участь в складному і буремному житті тогочасного укр. сусп-ва. Як православний богослов, він схилився до союзу з правосл. Росією – заради захисту від польс. католицизму, але, як укр. церк. діяч, твердо стояв на позиції автокефалії укр. церкви, був палким противником підпорядкування Київ. митрополії Моск. і намагався робити все, аби цього не сталося, аби вся православна церква разом із Києво-Печерською лаврою залишилися під омофором Константинопольського патріархату. За наявними даними, він брав участь у Переяславській раді, відстоюючи інтереси Української правосл. церкви і козац. старшини, зустрічався з царем Олексієм Михайловичем в Москві і Смоленську, підтримуючи з останнім приязні стосунки.

Багатогранна діяльність Г. зробила його однією з яскравіших постатей свого часу і залишила помітний слід не лише в реліг., культ. і політ. житті XVII ст., а й в історії України в цілому.

Лит.: Гізель І. *Вибрані твори: В 3-х т.* – К. – Львів: Свічадо, 2012.; Гізель Інокентій // *Українська педагогіка в персоналіях. XIX століття* / За ред. О. В. Сухомлинської. – К.: Либідь, 2005. – С. 125-131.; Прядко Н. А. *Людина у контексті релігійно-філософської рефлексії І. Гізеля: автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.05* / Н. А. Прядко. – К., 2005. – 18 с.; Прядко Н. А. *Людина як «ноуменальна цілісність» у філософії І. Гізеля* / Н. А. Прядко // *Вісник Київського Національного*

університету ім. Тараса Шевченка: Серія: Філософія. Політологія. Вип. 59. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2003. – С. 31–34.; Хижняк З. І. *Історія Києво-Могилянської академії / З. І. Хижняк, В. К. Маньківський.* – К.: «КМ Академія», 2003. – 184 с.

М. Красковська

Гілпін Роберт (англ. *Robert G. Gilpin*; нар. 1930, Берлінгтон, шт. Вермонт, США) – амер. політолог, представник міжнар. політ. економії та неореаліст. напряму в теорії міжнар. відносин, розробник теорії гегемоністської стабільності. Отримав ступінь бакалавра у Вермонт. ун-ті (1952), магістра у Корнелльському ун-ті (1954), служив офіцером у ВМС США, захистив докт. дис. у Каліфорн. ун-ті в Берклі (1960). Викладає у Принстон. ун-ті (з 1962), який надав йому довічну посаду проф. (1967). Член Амер. асоціації політ. наук (її віце-президент у 1984-1985 рр.), член Ради з міжнар. відносин (Council on Foreign Relations).

Основні праці: «Американські вчені та політика у сфері ядерної зброї» (1962), «Влада США та багатонаціональні корпорації» (1975), «Війна та зміни у світовій політиці» (1981), «Політична економія міжнародних відносин» (1987), «Виклик глобального капіталізму: світова економіка у XXI столітті» (2000), «Світова політична економіка: розуміння міжнародного економічного устрою» (2001).

Прізвище Г. пов'язане із оформленням наприкінці 1970-х рр. неореалізму як оновленої версії політ. реалізму, який тривалий час посідав ключове місце у теорії міжнар. відносин. У відповідь тим, хто стверджував, що реалізм надмірно цікавиться політикою воєнної безпеки та нехтує екон. факторами, Г. робить спробу поєднати дослідження міжнар. політики (зосередженої на вивченні ролі сили у формуванні відносин між д-вами) з вивченням міжнар. екон. сил (аналіз природи та динаміки фірм на світ. ринку). До того ж, він належить до вчених, які спробували впровадити істор. вимір в неореалістську теорію міжнар. відносин, зосередивши увагу на проблемі *змін* структури міжнар. системи.

У своїй концепції змін Г. висунув альтернативу та водночас доповнення теорії структ. реалізму К. Волца, вказавши на статичність поняття структура. Якщо Волц стверджував, що теорія має доводити «повторюваність і періодичність, але не зміни», то Г. прагне показати, як міжнар. система існує у неперервному розвитку і в чому полягають загальні причини війн. Багато в чому його книга «Війна та

зміни у світовій політиці» стала відповіддю на неспроможність політ. теорій інтерпретувати міжнар. відносини у їхній динаміці. За Г., замість статичного розуміння розподілу сили як відношення треба опиратися на поняття «динаміки силових взаємодій у часі».

Концепція Г. поєднує у собі ідеї цикл. розвитку, елементів структ. реалізму та історизму. На відміну від прихильників теорії довгих циклів в історії (Д. Модельські, В. Томпсон, Д. Голдстейн та ін.), які спираються на поняття морської могутності, Г. ставить на перше місце чинник екон. розвитку д-ви-лідера. В основі його теорії гегемоністської стабільності лежать узагальнення, базовані на дослідженнях про екон. розвиток великих імперій. Проте істор. матеріал використовується вченим переважно як ілюстрація до власних апріорних суджень. Центр. місце в теорії посідає концепція екон. лідерства д-ви-гегемона.

За Г., світ. історія ділиться на *доновочасний* цикл імперій та *новочасну* систему балансу сил нац. д-в, для якої характерна зміна одних гегемоній ін., напр., *Pax Britannica* був змінений *Pax Americana*. На імперському етапі, який існував до Вестфальської системи нац. д-в (1648), екон. розвиток д-ви-лідера залежав від торгівлі та землеробства. Останнє було основане на експлуатації праці рабів або селян та примітивних знаряддя праці. Технолог. та екон. поступ відбувався доволі повільно, а тому імперії існували століттями. В управлінні панували командні методи. Будь-яка імперія жила до тих пір, поки могла забезпечити утримання армії та вир-во новітньої зброї. Новий етап розвитку, власне гегемонізм, відрізняється трьома ознаками: нац. д-ва стала гол. суб'єктом міжнар. політики; екон. зростання стало забезпечуватись гол. чином за рахунок впровадження наук.-техн. досягнень; з'явився світ. екон. ринок. Ринк. екон. відносини прийшли на зміну командним, а на рівні д-ви та міжнар. системи сформувалися плюралістичні політ. структури. Зросли темпи екон. розвитку, а місце територіальної експансії поступово зайняли важелі управління світ. економікою та політ. вплив. Скоротився час панування гегемонів порівняно з «імперським» періодом. Новому етапові відповідали два типи міжнар. структур: балансу сил та гегемонії (Великобританії до Першої світ. війни та США по завершенні Др. світ. війни).

Якщо стабільність міжнар. системи за К. Волцем залежить від приблизно рівного розподілу сил, то за Г. вона припадає на фазу найстійкішого панування гегемона. Стабільність не може тривати вічно внаслідок циклічності

розвитку. Злет та падіння чергового гегемона (імперії) «багато в чому є ф-цією накопичення та потім вичерпання екон. надлишків».

Лит.: Коньшиев В. Н. Американский неореализм о природе войны: эволюция политической теории / В. Н. Коньшиев. – СПб.: Наука, 2004. – С. 99-110; Griffiths, M. Fifty Key Thinkers in International Relations / Martin Griffiths, Steven C. Roach and M. Scott Solomon. – 2nd edition. – London and New York: Routledge, 2009. – pp. 16-23; Robert Gilpin and International Relations: Reflections / Edited by Wolfgang Danspeckgruber. Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers, 2012. – 173 pp.

О. Кукарцев

Гоббс Томас (англ. *Thomas Hobbes*; 05.04.1588, Малмсбері, графство Глостершир, Англія – 04.12.1679, Хардвік-Холл, графство Дербішир, Англія) – англ. філософ і політ. теоретик. Належав до школи соц. договору в традиції реалізму.

Народився в сім'ї священика. Закінчив Оксфорд. ун-т (1608). Поступив гувернером до аристокр. сім'ї У. Кавендиша (політик, рояліст, письменник у подальшому герцог Девонширський), з якою був пов'язаний до кінця життя. Заробляючи наставництвом мав можливість продовжити акад. освіту та подорожувати. На формування поглядів Г. значний вплив здійснили Платон та Арістотель, Ф. Бекон, Г. Галілей, П. Гассенді, Р. Декарт.

Основні праці: філос. трилогія «Основи філософії» – «Про тіло» (1655), «Про людину» (1658), «Про громадянина» (1642); «Левіафан», або Матерія, форма і влада церковного і цивільного» (1651).

Г. зробив першу спробу створити науку громад. сусп-ва на основі першорядних принципів, що виводяться з уявлень про те, ким би була Людина у д-ві, якби була б відсутньою усіляка влада – політ., морал. і соц. В основу своєї теорії д-ви і права Г. заклав уявлення про природу індивіда. Він вважає, що спочатку всі люди створені рівними у фіз. і розум. здібностях, кожен мав однакове з іншими «право на все». Однак людина ще є істотою глибоко егоїстичною, її охоплюють жадоба, страх і честолюбство; вона оточена заздрісниками, суперниками, ворогами: «людина людині – вовк». А звідси й фатальна неминучість в сусп-ві «війни всіх проти всіх». Мати «право на все» в умовах такої війни – значить фактично не мати ніякого права ні на що. Це становище Г. називає «природним станом роду людського». Однак властивий людям інстинкт самозбереження вносить імпульси процесу подолання такого природного стану.

Тому смислом фундамент. *першого* природного закону є необхідність прагнення до миру та слідування йому. Відмова кожного від своїх прав тою мірою, якою цього вимагають інтереси миру й самозахисту складає *другий* природний закон. Відмова від права відбувається здебільшого перенесенням його за договором на певну особу або на деяку групу осіб. З *другого* природного закону виводиться *третій*: люди повинні виконувати укладені ними угоди; в ін. випадку вони не будуть мати ніякого значення. У *третьому* природному законі міститься джерело і початок справедливості.

Крім зазначених трьох, є ще 16 природних (незмінних і вічних) законів. Всі вони резюмуються в одному заг. правилі: не роби іншому того, чого б ти не бажав, щоб було зроблено у ставленні до тебе.

Д-ва, за Г., створюється людьми для того, щоб з її допомогою покінчити з «війною всіх проти всіх», позбутися страху незахищеності й постійної загрози насильницької смерті. Шляхом взаємної домовленості між собою індивіди довіряють окремій людині чи зібранню людей верховну владу над собою. Д-ва і є ця особа, яка використовує силу й засоби всіх людей так, як вона вважає за необхідне для встановлення й підтримки миру. Носій такої особи – суверен. Суверен володіє верховною владою, а всякий інший є його підданим. Наділена абсолютною владою д-ва має виконувати не одні тільки поліцейсько-охоронні ф-ції, а й заохочування до всякого роду промисли (судноплавство, землеробство, рибальство, і всі галузі промисловості, що становлять попит на робочі руки); силою примушування до праці фіз. здорових людей, які ухиляються від роботи; виховно-просвітницька діяльністю.

Г. визначає обов'язки суверена. Всі вони, як вважає мислитель, містяться в одному положенні: благо народу – вищий закон. Згідно Г., може бути лише три форми д-ви: монархія, демократія (народоправ'я) й аристократія. Відрізняються вони одна від одної не природою та змістом втіленої в них верх. влади, а відмінностями у придатності для здійснення тієї мети, для якої вони були встановлені. Симпатії Г. належать монархії. Підпорядковуючи індивіда абсолютній владі д-ви, вчений залишає йому можливість чинити опір волі суверена. Ця можливість – право на повстання. Вона відкривається лише тоді, коли суверен, всупереч природним законам, зобов'язує індивіда вбивати або калічити самого себе або забороняє захищатися від ворогів.

Щодо прав д-ви, Г. виділив шість основних пунктів: *перше право* – «меч справедливості» – право карати порушників закону,

адже без цього права безпека не може бути забезпечена; *друге право* – «меч війни» – право оголошення війни та підписання миру, а також встановлення кількості збройних сил і кількості грошей, необхідних для ведення війни; *третьє право* – право судити – розгляд випадків, де необхідне прикладання меча, бо без рішення суперечок неможлива охорона громадян від несправедливості зі сторони ін. громадянина; *четверте право* – право встановлювати закони власності, тому що до встановлення держ. влади кожному належало право на все, що й було причинами війни проти всіх, але з установленням д-ви все мало бути визначено, кому що належить; *п'яте право* – право встановлювати підкорення влади, за допомогою якого можливо було проводити збалансоване регулювання усіх ф-цій держ. влади; *шосте право* – забороняти шкідливі вчення, що призводять до порушення миру та спокою всередині д-ви та підрив держ. єдності. Г. надає держ. владі усі права, відхиляючи концепцію розділення влади.

Г. був одним із засновників лібер. ідеї щодо сусп. договору. Однак його інтерпретація цієї ідеї виявляється насправді консерватизмом, адже свобода, за його думкою, можлива лише в тому випадку, коли люди передавали право розпоряджатися монархові. Подібне концентрування абсолютної влади призводить до встановлення режиму авторитарного типу.

Літ.: Гоббс Т. *Левіафан* / Т. Гоббс. – К.: Дух і Літера, 2000. – 606 с.; Дзьобань О. *Проблеми безпеки у договірній концепції Томаса Гоббса: аксіологічний аспект* / О. Дзьобань // *Стратегічні пріоритети*. – 2008. – № 1 (6). – С. 161-167; Дзьобань О. П. *Проблема індивідуальної та колективної безпеки у творчості Томаса Гоббса та Іммануїла Канта (філософсько-правовий аспект)* / О. П. Дзьобань, Ю. С. Разметаєва // *Проблеми філософії права*. – Т. III. – № 1-2. – Київ-Чернівці: Рута, 2005. – С. 368-373.

Е. Афонін, Т. Новаченко

Гобгауз Леонард Трелоні (англ. *Hobhouse, Leonard Trelawny*; 08.09.1864, Корнуелл – 22.06.1929, Баньє) – соціолог, філософ, журналіст, політик. 1907-1929 рр. – проф. соціології в Лондоні. Перебував під впливом позитивізму Дж. С. Мілля та Г. Спенсера. Вважав, що лібералізм зубожів і не спромігся з'ясувати соц. основи формування та розвитку особистості, проте стверджував, що суч. лібералізм повинен сприяти розширенню сусп. свобод та розвитку сусп. об'єднань, а д-ва повинна сприяти екон. реформам. Осн. ідеєю Г. є ідея

зростання «кореляцій» у розвитку від початку і до кінця проблематичного світу. Він виступав проти неогегельянства і вчення про заг. волю, яка втілюється в д-ві. Багато уваги приділяв дослідженню лібералізму та демократії, вважав що лібералізм та соціалізм не є протилежними, якщо соціалізм буде демокр. і ліберальним. При такій формі соціалізму буде відсутня класова боротьба, командно-планова екон. система, а сусп-во та індивіди будуть безперешкодно самореалізовуватися за допомогою та підтримкою д-ви. Розглядав два типи розуміння д-ви: *метафізичний* – д-ва є вищим творінням людської орг-ції, єдиним захисником моральних цінностей, в такій д-ві панують привілеї, та *демокр.* – д-ва сприяє розвитку сусп-ва та індивідів. Перемога демокр. д-ви є результатом істор. процесу, згідно з яким мала б бути подолана національність і створена єдина світова д-ва. Стверджував, що свобода індивіда та сусп. благо доповнюють одне одного, проте не підтримував ті сусп. групи, які реалізують свої інтереси, обмежуючи права ін. сусп. груп. Тому констатував, що д-ва повинна здійснювати керівництво сусп. взаємодією, сприяти розвитку особистості й зберігати перевагу заг. блага над індивідуальним, використовуючи у т. ч. примус.

Літ.: *Апологія свободи / Леонард Трелевні Гобгауз // Лібералізм. Ліберальна традиція політичного мислення від Джона Локка до Джона Роулза: антологія / Наук. т-во ім. В. Липинського. – 2-ге вид. (перероб.). – К.: Вид. дім «Простір», «Смолоскип», 2009. – С. 471-488; Держава та індивід / Леонард Трелевні Гобгауз // Лібералізм. Ліберальна традиція політичного мислення від Джона Локка до Джона Роулза: антологія / Наук. т-во ім. В. Липинського. – 2-ге вид. (перероб.). – К.: Вид. дім «Простір», «Смолоскип», 2009. – С. 693-702.*

О. Сорба

Голь Шарль Андре Жозеф Марі де (фр. *Charles André Joseph Marie de Gaulle*; 22.11.1890, Лілль, Франція – 09.11.1970, Коломбеле-Дьоз-Егліз, Франція) – президент П'ятої Фр. Республіки, генерал. Навчався у військ. училищі Сен (1910-1912). Г. при одержанні офіцер. звання склав традиц. клятву, що ніколи не буде займатися політикою. Першу світ. війну Г. зустрів у званні лейтенанта; брав участь у боях, був тричі поранений, отримав звання капітана і найвищу нагороду Франції – орден Почесного легіону. У 20-30-х рр. Г. основну увагу зосередив на військ. кар'єрі. У 1919-21 рр. – військ. радник.

Основні твори: «За професійну армію» (1934), «Франція і її армія» (1938), «Єгипетський щоденник» (1941).

Др. світ. війна стала для Г. шляхом до політ. кар'єри. Після поразки Франції, відмовившись підкоритися колабораціоністському уряду маршала А. Петена, виїхав до Англії і очолив рух «Вільна Франція», який під девізом «Честь і Вітчизна» продовжив боротьбу з Німеччиною (з 1942 – «Воююча Франція»). 18 червня 1940 р. Г. звернувся із закликом до співвітчизників вступити в боротьбу проти фашизму, за звільнення та націон. незалежність Франції. «Щоб не сталося, полум'я фр. Опору не повинно згаснути і не згасне», – говорив він. Багато в чому завдяки його зусиллям Франція стала активним учасником антигітлер. коаліції. «Я вільний француз. Я вірю в Бога і в майбутнє моєї батьківщини. Я не належу нікому. Я маю місію, одну тільки місію – боротися далі за звільнення моєї батьківщини. Урочисто присягаюся, що не належу до жодної політ. сили, не підтримую жодного політика, ким би він не був – чи то центристом, чи то консерватором, чи то лівим. Я маю лише одну мету: звільнити Францію» («Єгипетський щоденник», 20 квітня 1941 р.). У ці роки Г. говорив У. Черчіллю: «Я повинен турбуватися про інтереси і майбутнє Франції». Режим Віші заочно засудив Г. до смертної кари. Пророчі слова про Г. сказав політ. діяч Франції П. Лаваль в листоп. 1942 р.: «Якщо німців поб'ють, прийде генерал де Голль. Я не маю ілюзій – 80% чи 90% фр. населення будуть на його боці, а мене повісять». У 1943-44 рр. Г. займав пост голови Фр. комітету Нац. визволення (ФКНО), штабквартира якого знаходилася в Алжирі. Свої завдання ФКНО бачив у повному звільненні фр. території від фашистів, відновлення республ. режиму, відродженні країни як однієї з провідних світових д-в.

Після війни при участі Г. був розроблений проект Конституції, який передбачав зміцнення президент. влади, але не був підтриманий на референдумі. Тоді в січні 1946 р. несподівано для всіх Г. вийшов у відставку, зайнявся літерат. діяльністю. Написав величезний три томник «Військові мемуари», центрі якого – голлістська ідея нації як абсолютної цінності та ідея відносності, ефемерності всіх політ. теорій, ідеолог. систем і парт. полемік. Г. всі події розглядає, виходячи із «залізного закону нац. інтересів». Також своєрідне місце в мемуарах займає народ. Зміст його існування – забезпечення величності Франції. Народ виступає в ролі натовпу, який надихається та спрямовується вождем, якому тільки і надано

право розуміти та виражати інтереси нації. У «Мемуарах...» Г. нерідко звертається до характеристики своєї особистої ролі: «Я втілював для моїх соратників долю нашої справи, для багатьох французів – надію, для іноземців – образ нескореної Франції... все це обумовлювало мою поведінку і вказувало шлях з якого я вже не міг зійти».

У травні 1958 р. повертається до політики, очолює уряд. Прийшовши до влади, чітко Г. визначає напрямки своєї діяльності як прем'єра на період своїх повноважень: розробка нової конституції, врегулювання становища в Алжирі, зовн. політика, вирішення екон. питань. Г. розробив ідеологію нац. солідарності на основі планування та співпраці робітників із підприємцями на основі їх спільної участі в орг-ції вир-ва та господар. діяльності.

У грудні 1958 р. Г. став першим президентом П'ятої Фр. республіки. У 1965 р. заг. голосуванням його було переобрано на другий термін. За роки президентства Г. називали «Наполеоном внутр. політики», ситуація у Франції стабілізувалася, почалося упевнене зростання економіки і рівня життя. Г. в основному, займався питаннями оборони і зовн. політики. У 1960 р. він говорив: «Я розумію, що колоніалізм віджив свій вік. Тому я надам незалежність тринадцяти афр. країнам – колишнім колоніям Франції». У 1962 р. Алжиру була надана незалежність і за це на політика було здійснено 12 замахів. Г. був прихильником євроінтеграції, висунув ідею «Європи Вітчизна від Атлантики до Уралу». Г. вивів Францію з військ. структури НАТО і заявив, що проголошується принцип «оборони по всіх азимутах».

У травні 1968 р. студ. заворушення, що спалахнули на ґрунті «класовості» освіти, переросли в заг. страйк. Вулицями Парижа пройшла демонстрація з гаслами: «Десяти років досить!», «До побачення, де Голль!». Президент зміг залишитися в Єлисейському палаці тільки завдяки тому, що він прийняв непросте для себе рішення оголосити про розпуск Нац. зборів. Травневі події не пройшли для нього безслідно. «Французи втомився від мене, та й я втомився від них», – з гіркотою говорив він синові. У квітні 1969 р. Г. склав свої повноваження. Останній рік життя він провів у Коломбе. Повернувся до роботи над спогадами. Помер 9 листопада 1970 р. від гострої серцевої недостатності, не доживши два тижні до свого 80-річчя. Р. Ніксон під час зустрічі з Ф. Міттераном зазначив, що найважливішою спадщиною Г. є конституція П'ятої республіки, яка забезпечила міцне президент-

ство. Французи вважають його останнім лицарем Франції.

Літ.: Арзаканян М. Ц. Де Голль и голлисты на пути к власти / М. Ц. Арзаканян. – М.: Высшая школа, 1990. – 236 с.; Арзаканян М. Ц. Самый знаменитый из французов / М. Ц. Арзаканян // Эхо планеты. – 1990. – № 42-43. – С. 24-25; Арзаканян М. Ц. Шарль де Голль / М. Ц. Арзаканян // Вопросы истории. – 1991. – №2/3. – С. 48–57; Григорьев А. Три вершины Шарля де Голля / А. Григорьев // Эхо планеты. – 1998. – № 1. – С. 22-25; Дубинин Ю. В. О Шарле де Голле / Ю. В. Дубов // Новая и новейшая история. – 2001. – № 1. – С. 70-78; Молчанов Н. Генерал де Голль / Н. Молчанов. – М.: Международные отношения, 1988. – 420 с.; Уильямс Ч. Последний великий француз. Жизнь генерала де Голля / Ч. Уильямс. – М.: АСТ Ярмак, 2003. – 606 с.

І. Ковальчук

Гольбах Поль Анрі (фр. *Paul-Henri Thiry, baron d'Holbach*; нім. ім'я Пауль Генріх Дітріх фон Гольбах, нім. *Paul Heinrich Dietrich Baron von Holbach*; 8.12.1723, Едесхайм, Німеччина – 21.06.1789, Париж, Франція) – фр. філософ нім. походження, просвітник, письменник, енциклопедист. Освіту отримав у Лейденському ун-ті (Нідерланди). Творча діяльність Г. протікала в Парижі, де він відкрив салон, у функціонуванні якого приймали участь усі провідні мислителі того часу.

Основні праці: «Основи всезагальної моралі, або катехизис природи» (1765), «Система природи, або про закони світу фізичного й світу духовного» (1770), «Галерея святих» (1770), «Здоровий глузд» (1772).

Будучи матеріалістом, Г., відтак, не поширював матеріалізм на свої політ. погляди. Утворення д-ви Г. пояснює в душі школи природного права. Підґрунтям д-ви Г. вважає договір, під яким розуміє сукупність умов, що пов'язують людей у сусп.-во. Для запобігання небезпек, спричинених людськими пристрастями, кожне сусп.-во потребує єдиної волі і єдиної сили. Кожен індивід повинен відмовитися заради власного блага від своєї незалежності, яка може виявитися згубною як для нього самого, так і для ін., і підпорядковує свою волю центральній силі – урядові. Як тільки встановлюється уряд, виникають нові відносини. Один або кілька індивідів велять, решта підкоряються; одні стають суверенами, ін. – підданими. З такого поняття сусп. договору Г. виводить усі чесноти, в основі яких лежить справедливість.

Межі підкорення Г. вбачає у справедливості, в інтересах всього сусп.-ва. Ці межі ви-

значаються на засадах взаємності. Влада є законною, якщо вона діє в інтересах заг. блага. Підкорення має бути розумним і добровільним. Г. доводить, що держ. влада існувала завжди і найпершим, найпримітивнішим її проявом (первинною формою) є влада батька в сім'ї. Характерно, що Г. вважає, що не можна встановити одну форму правління, яка підходить для всіх людей. Відмінності клімату, звичаїв, думок, забобонів і всіляких потреб унеможливають встановлення форми правління, придатної за всіх обставин.

У вченні Г. про д-ву формам держ. правління приділяється незначна увага, позаяк Г. вважає, що основне – не у формі правління, а щоб у сусп.-ві діяли добрі закони й уряд забезпечив щастя якнайбільшій кількості громадян. Це може бути здійснене лише тоді, коли кожному громадянину буде надана свобода у правомірних межах, що дає кожному індивіду можливість працювати для свого щастя, не заподіюючи шкоди співгромадянам.

Г. розрізняє такі форми правління як демократію, аристократію та монархію. До перших двох Г. ставиться негативно, віддаючи перевагу монархії. Разом із тим, у поглядах Г. на монархію немає повної ясності й послідовності. З одного боку, Г. не є її прихильником, але в той же час він не пропонує ліквідацію монархії у Франції. Г. вважає прийнятною лише обмежену монархію, у якій має місце народне представництво, позаяк в іншому разі монарх легко перетвориться в тирана. Разом із тим, Г. припускає обмеження виборчого права майновим цензом: народним представником може бути лише власник землі, який є батьком сім'ї; лише він є справжнім громадянином, який має інтерес у сусп. справі та зв'язаний із батьківщиною своїм майном. Представники народу не повинні отримувати ніяких почестей і нагород від монарха. У випадках, коли представники народу зраджуть його, підтримуватимуть монарха в його несправедливих діях, за допомогою яких він може стати тираном, народ може позбавити їх повноважень і навіть покарати.

У визначенні свободи Г. примикає до точки зору Ш.-Л. Монтеск'є і вважає, що вона забезпечена там, де панує закон. Свобода не пов'язана з формою правління. У демократії, на думку Г., народ часто не має ніякого поняття про свободу. На думку Г., зі свободи випливає низка прав. Перш за все, необхідно охороняти особистість і власність громадян, тому обкладання податками має встановлюватися за згодою самих громадян, їх розподіл повинен відповідати вимогам справедливості, а уряд повинен звітувати у витраті коштів.

Варто всіляко протидіяти розкраданню народних коштів на пишність двору і задоволення примх придворних і фаворитів.

Г. вважає необхідною свободу совісті та думки, щоб людський розум не був пов'язаний деспотизмом. Нетерпимість є не тільки насиллям над свободою, але й посяганням на сусп-во. Г. вимагає також свободи друку. Зло, що впливає від зловживань свободою друку, компенсується, на його думку, вигодами для всього сусп-ва, які доставляє йому ця свобода. Г. відкидає деспотизм, але боїться революції. Він заявляє, що істина діє мирними, хоча і повільними шляхами. Голос розуму не вимагає повстань і крові. Одне просвітництво покращує стан людства. Г. боїться народу, стверджуючи, що ним зазвичай верховодить шаленість і лютий гнів, і заявляє, що народ слід «тримати в ярмі». Як і Ш.-Л. Монтеск'є, Г. вважав, що добре організована д-ва має базуватися на поділі влади.

Літ.: Антология мировой политической мысли: В 5 т. / ред.-науч. совет: Г. Ю. Семигин (пред.) и др.; [Предисл. Г. Ю. Семигина, А. А. Миголатьева]. – Т. 1: Зарубежная политическая мысль: истоки и эволюция / Редкол.: А. А. Миголатьев (отв. ред.) и др. – М.: Мысль, 1997. – 830 с.; Гольбах П. А. Система природы, или О законах мира физического и духовного / П. А. Гольбах // Избранные произведения: в 2 т. – М., 1963. – Т. 1. – С. 53–684; Длугач Т. Б. Подвиг здравого смысла, или Рождение идеи суверенной личности (Гольбах, Гельвеций, Руссо) / Т. Б. Длугач. – М.: Канон+, 2008. – 336 с.; Левкулич В. В. Особливості теоретизації проблеми справедливості у соціально-філософській думці Просвітництва / Левкулич В. В. // Глея. – 2013. – Вип. 69 (№ 2). – С. 377–381; Момджян Х. Н. Французское просвещение XVIII века: Очерки / Х. Н. Момджян. – М.: Мысль, 1983. – 447 с.; Штраус Л. Введение в политическую философию / Штраус Л. – М.: Праксис: Логос, 2000. – 363 с.

О. Дзьобань

Горбачов Михайло (н. 02.03.1931, с. Привільне Червоногвард. р-ну Ставропольського краю, СРСР) – радян. і рос. держ. і громад. діяч. Ген. секретар ЦК КПРС (1985-91), перший президент СРСР (1990-91). Ініціатор перебудови, що привела до значних змін в житті країни і світу (гласність, політ. плюралізм, закінчення «холодної війни» тощо). Нобелів. лауреат премії миру (1990).

Народився в селян. сім'ї. У 16 років (1947) за високий намотот зерна на комбайні був нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. У 1950 р., після закінчення школи зі срібною медаллю, вступив на юрид. ф-т МДУ

ім. М. В. Ломоносова, учасник комсомольської орг-ції ун-ту. У 1952 р. вступив до лав КПРС. Після закінчення ун-ту в 1955 був направлений до Ставрополя у крайову прокуратуру. Працював заступником завідувача відділом агітації і пропаганди Ставропольс. крайкому ВЛКСМ, першим секретарем Ставропольс. міському комсомолу, другим і першим секретарем крайкому ВЛКСМ (1955-1962). У 1962 Г. перейшов на роботу до парт. органів. У країні на той час йшли хрущовські реформи; органи парт. керівництва були розподілені на промислові та сільські. З'явилися нові управл. структури – територ.-виробн. управління. Парт. кар'єра Г. почалася з посади парторга Ставропольс. територіально-виробничого сільгоспуправління (об'єднувало три сільські райони). У 1967 р. Г. закінчив (заочно) Ставропольс. сільськогосподарський ін-т. У грудні 1962 Г. був затверджений зав. відділом організац.-парт. роботи Ставропольс. сільсько-го крайкому КПРС. З вересня 1966 Г. – перший секретар Ставропольс. міському партії, в серпні 1968 р. був обраний другим, а в квітні 1970 р. – першим секретарем Ставропольс. крайкому КПРС. У 1971 р. Г. став членом ЦК КПРС і з листопада 1978 р. – секретарем ЦК КПРС із питань агропромислового комплексу. Із 1979 р. – кандидат у члени, а з 1980 – член Політбюро ЦК КПРС. У березні 1985 Г. став Ген. секретарем КПРС.

Закінчилася епоха застою (так визначався тепер «брежневський» період), почалася епоха перемін, спроб реформування парт.-держ. організму. Цей період в історії країни був названий «перебудовою» і асоціювався з ідеями «побудови соціалізму з людським обличчям» або «вдосконалення соціалізму». Г. почав із широкомасштабної антиалкогольної кампанії. Були підвищені ціни на алкоголь і обмежено його продаж, виноградники здебільшого були знищені, що породило цілий комплекс нових проблем – різко збільшилося вживання самогону, сурогатів, бюджет потерпів значні збитки. Антиалкогольна кампанія проводилася в країні, що ще не пережила шок від катастрофи на Чорнобильській атомній електростанції. У травні 1985 р., виступаючи на партійно-господарському активі у Ленінграді, Г. не приховував, що темпи екон. зростання країни знизилися, і висунув гасло «прискорити соц.-екон. розвиток». Г. одержав підтримку своїм програмним заявам на XXVII з'їзді КПРС (1986) і на червневому (1987) пленумі ЦК КПРС. У 1986-1987 рр., сподіваючись збудити ініціативу «мас», Г. і його прихильники узяли курс на розвиток гласності та «демократизацію» всіх сторін сусп.

життя. Гласність у більшовицькій партії традиційно розумілася не як свобода слова, а як свобода «конструктивної» (лояльної) критики і самокритики. Проте в період перебудови, ідея гласності зусиллями прогресивних журналістів і радикальних прихильників реформ, одержала розвиток саме у свободі слова. XIX партконференція КПРС (червень 1988) прийняла резолюцію «Про гласність». У березні 1990 був прийнятий «Закон про друк» – досягнення певного рівня незалежності ЗМІ від партійного контролю. З 1988 р. повним ходом йшов процес створення ініціативних груп на підтримку перебудови, народних фронтів, ін. недержавних і позапартійних гром. орг-цій. Як тільки почалися процеси демократизації, а контроль партії знизився, стали очевидними численні міжнародні суперечності, що до цього скривалися, в деяких районах СРСР відбулися міжжетнічні зіткнення.

У березні 1989 р. відбулися перші в історії СРСР відносно вільні вибори народних депутатів, підсумки яких викликали шок в апараті партії. У багатьох регіонах на виборах провалилися секретарі парт. комітетів. У депутат. корпус прийшли немало інтелектуалів, що критично оцінювали роль КПРС у сусп-ві. З'їзд народних депутатів у травні того ж року продемонстрував жорстке протистояння різних течій і у сусп-ві, і у депутат. середовищі. На цьому з'їзді Г. був вибраний головою Верховної Ради СРСР.

Дії Г. викликали хвилю наростаючої критики. Одні критикували його за повільність і непослідовність у проведенні реформ, інші – за поспішність. Усі підкреслювали суперечність політики, що проводиться ним. Так, приймалися закони про розвиток кооперації і майже відразу ж – про боротьбу зі «спекуляцією»; закони про демократизацію управління підприємствами й одночасно – про посилення централізованого планування; закони про реформу політ. системи і вільні вибори, і відразу ж про «зміцнення ролі партії».

Спробам реформ чинила опір сама парт. радян. система – ленінсько-сталінська модель соціалізму. Влада генерального секретаря не була абсолютною і багато в чому залежала від «розкладу» сил у Політбюро ЦК. Найменше владні повноваження Г. були обмежені в міжнар. справах. За підтримкою Е. Шеварднадзе (міністра закордонних справ), О. Яковлева Г. діяв напористо і результативно. Починаючи з 1985 р. щорічно проходили зустрічі керівника СРСР з президентами США Р. Рейганом а потім Дж. Бушем, президентами і прем'єр-міністрами ін. країн. У 1989 р. за ініціативою Г. почався вивід радян. військ із Афганістану,

відбулося падіння Берлін. стіни і об'єднання Німеччини. Підписання Г. у 1990 р. у Парижі разом із представниками урядів ін. країн Європи, а також США і Канади «Хартії для нової Європи» покляло край періоду «холодної війни». Проте у внутр. політиці, особливо в економіці, з'явилися ознаки серйозної кризи. Зріс дефіцит продовольства і товарів повсякденного попиту. З 1989 р. повним ходом йшов процес розпаду політ. системи СРСР. Спроби зупинити цей процес за допомогою сили (у Тбілісі, Баку, Вільносі, Ризі) призводили до прямо протилежних результатів, підсилюючи тенденції відцентрування. Демокр. лідери Міжрегіон. депутатської групи, (Б. Єльцин, А. Сахаров) збирали на свою підтримку багатотисячні мітинги. У першій половині 1990 р. практично всі союзні республіки оголосили про свій держ. суверенітет. Г. наголошував, що «Росія не може бути великою д-вою без України, Казахстану, кавказ. республік. Але вони вже пішли власним шляхом, і їх механічне об'єднання не має сенсу, оскільки воно привело б до констит. хаосу. Незалежні д-ви можуть об'єднатися тільки на базі заг. політ. ідеї, ринкової економіки, демократії, рівних прав усіх народів».

Літом 1991 р. був підготовлений до підписання новий союзний договір. Спроба держ. перевороту в серпні 1991 р. не тільки перекреслила перспективу його підписання, але і додала могутній імпульс розпаду д-ви. 8 грудня у Біловезькій Пущі (Білорусія) відбулася зустріч керівників Росії, України і Білорусії, під час якої був підписаний документ про ліквідацію СРСР і створення Співдружності незалежних держав (СНД). 25.12.1991 Г. заявив про складання з себе повноважень президента СРСР. Г. зауважував, що «шлях народів до дійсної свободи важкий і довгий, але він обов'язково буде успішним. Тільки для цього весь світ повинен звільнитися від комунізму. Метою всього мого життя було знищення комунізму, нестерпної диктатури над людьми». З 1992 р. Г. є президентом Міжнар. фонду соц.-екон. і політолог. досліджень (Горбачов-фонд).

Літ.: Горбачев М. С. Перестройка и новое мышление для нашей страны и для всего мира. – М.: Политиздат, 1988; Горбачев М. С. Речь в Киве на пленуме ЦК Компартии Украины 28 сентября 1989 года. – М.: Политиздат, 1989; Горбачов М. С. Вибрані промови і статті. – К.: Політвидав України, 1986; Тайны советской эпохи: От Хрущева до Горбачева: [1953-1991] / Авт.-сост. Н. Н. Непомнящий. – М.: Вече, 2003. – 378 с.; Созрин В. В. Политическая история современной России:

1985-2001: от Горбачева до Путина / В. В. Согрин. – М.: ИНФРА-М: Весь мир, 2001. – 260 с.; Печенев В. А. Взлет и падение Горбачева: Глазами очевидца: (Из теоретико-мемуарных размышлений: 1975-1991 гг.) / В. А. Печенев. – М.: Республика, 1996. – 283 с.

Е. Афонін, Т. Новаченко

Горкхаймер Макс (нім. *Max Horkheimer*; 14.02.1895, Штутгарт, Нім. імперія – 07.07.1973, Нюрнберг, ФРН) – нім.-амер. філософ, соціолог, неомарксист, один із засновників Франкфурт. школи та «критичної теорії». Дир. Ін-ту соц. досліджень (1930-1965). Проф. соц. філос. ун-ту Франкфурту-на-Майні (1930-1933). Видавець «Ж-лу соц. досліджень» («*Zeitschrift für Sozialforschung*», 1932-1941). У 1933 р. позбавлений права викладати як єврей; емігрує спочатку до Швейцарії, потім до США. Проф. Колумб. ун-ту (1934-1949); декан філос. ф-ту ун-ту Франкфурту-на-Майні (1950-1965) та ректор цього ж ун-ту (1951-1953).

Основні праці: «Традиційна та критична теорії» (1936), «Затьмарення розуму» («Втеча від розуму») (1947), «Про свободу» (1962), «Критична теорія» (1968), «Діалектика просвітництва» (у співавторстві з Т. Адорно, 1972), «Суспільство, що рухається» (1972).

Орієнтиром для Г. є марксист. ідеї критики бурж. сусп-ва. Особливість наук. підходу Г. полягає у спробах синтезувати ідеї Маркса із психоаналізом З. Фрейда, етичними ідеями А. Шопенгауера. Також Г. активно використовував деякі положення Г.-В.-Ф. Гегеля та І. Канта, змішуючи філос. поняття та ідеї із соціол. задля створення єдиної картини сусп-ва. Сам Г. називав себе «песиміст. марксистом»; позаяк його концепція є фундаментам. для Франкфурт. школи, Г. (разом із Т. Адорно та Г. Маркузе) також часто вважають «неомарксистом» (завдяки акт. використанню ідей Д. Лукача) або «фрейдомарксистом» (внаслідок спільності багатьох ідей із Е. Фроммом).

Центр. для концепції Г. ідеєю є «божевілля» або «затьмарення» бурж. (західноєвроп.) розуму, який був сформований під час Просвітництва та будуватиметься на протиставленні природі. Позаяк це протиставлення реалізується в формі панування людини над природою, Г. робить висновок про неминучість: 1) встановлення тотального панування людини над людиною (бо людина – частина природи); 2) ірраціоналізації розуму (бо його підмінює суто ірраціональна воля до влади). Ірраціоналізацію замаскована під наук.-техн. прогрес, який Г. називає «деградацією». Г. розглядає бурж. раціоналізм із частковим використан-

ням підходу М. Вебера, але водночас полемізує з ним: раціональність бурж. Європи є переродженою – це панування, влада, насилля. Переродженою є й праця, що виступає інструментом підкорення природи.

За логікою Г., західноєвроп. розум є інструментальним: він дозволяє раціонально розрахувати ефективність засобів, але є ірраціональним щодо цілей. Ефективність використання самого розуму визначається лише за його здатністю підкорювати людей і природу. Відносини панування проникають до всіх сфер життєдіяльності людини та сусп-ва; політика, що пов'язана із пануванням найтісніше, виходить за свої межі та підкорює всі ін.

Позаяк «затьмарення розуму» впливає на усі аспекти сусп. життя, а сам вплив є довготривалим (з часів Просвітництва), суч. бурж. сусп-во не може бути ані реформованим, ані підданим «частковій», «секторальній» революції (тобто, суто екон. або політ.). Отже, інструментом перетворення сусп-ва може бути тільки тотальне заперечення не тільки бурж. д-ви, але взагалі бурж. сусп-ва, всіх його цінностей та практик. Теорет. основу, яка визначає й засоби тотального заперечення, Г. бачить у «критичній теорії». Критична теорія не визнає «об'єктивних» фактів у соц. і політ. сфері; не визнає будь-який політ.-екон. стан сусп-ва «природним», розглядає соц. факти як залежні від соц. відносин. Основне завдання критичної теорії – завершення сусп. несправедливості та створення «сусп-ва солідарності». Тотальне заперечення повинно бути поширене не тільки на факти бурж. сусп-ва, але й на західноєвроп. науку, перш за все філософію, соціологію, політологію. Саме на «ірраціональну буржуазну» науку (разом із відповідною політикою) Г. покладає відповідальність за розповсюдження т.зв. «фашизоїдної свідомості» (некритичної, шаблонної, стереотипної, просякнутої орієнтаціями на владу та силу, лицемірством і преризством до нижчих), що властива «авторитарній особистості». Авторитарна особистість, за Г., має такі якості: конвенціоналізм; підкорення авторитетам власної групи; опозиція до суб'єктивного та уявного; віра у містику та соц. забобони; замаскований фаталізм; культ сили; акцент на принциповій різниці між тим, хто панує та тим, хто підкорюється; ворожість до ін. за принципом «один одному вовк»; параноїдальна проекція власних ірраціональних страхів на сусп-во, що породжує шовінізм і фобії.

За думкою Г., більшість населення бурж. країн є носіями «фашизоїдної свідомості». Саме тому нім. робітничий клас не завадив,

а, навпаки, частково підтримав Гітлера у 1933 р. року. Комунізм у його радян. варіанті – це держ. капіталізм, вважає Г., який є лише однією з версій авторит. соц.-політ. устрою. Отже, єдиним виходом є революція «без народу та проти народу». Здійснення цієї революції покладається на «революц. авангард», до якого Г. відносив інтелект. пролетаріат – студентів і критично налаштовану інтелігенцію. Заснована на базі культури європ. (технічного) раціоналізму бурж. політика за допомогою ілюзії демократії робить сусп-во не «вільним», а «хворим».

Ідеї Г. у 1960-1970 рр. були ангажовані ліворадик. рухами в США та Зах. Європі.

Літ.: Горкгаймер М. Критика інструментального розуму / М. Горкгаймер. – К.: ППС-002, 2006. – 282 с.; Готфрід П. Странная смерть марксизма / П. Готфрід. – М.: ИРИСЭН, Мысль, 2009. – 249 с.; Михайлов И. А. Макс Хоркхаймер. Становление Франкфуртской школы социальных исследований : В 2-х ч. – Ч.1, 1914-1939 гг. / И. А. Михайлов. – М., 2008. – 207 с.; Хоркхаймер М. Диалектика просвещения. Философские фрагменты / М. Хоркхаймер, Т. Адорно. – М.: Медиум, 1997. – 310 с.

А. Литовченко

Готтман Жан (фр. *Jean Gottman*; 10.10.1915 р., Харків, Рос. імперія–28.02.1994, Оксфорд, Великобританія) – фр. географ, засновник іконограф. напрямку у політ. географії та геополітиці. Під час Жовтневої революції 1917 р. були вбиті батьки Г. і дядько перевіз його до Парижа. Навчався у Сорбоні та ун-ті Монпельє. У 1937-1940 рр. працював у Сорбоні під керівництвом проф. А. Деманжона, розробляючи проблеми, які були характерні для фр. школи географії та геополітики людини. Після захоплення Франції гітлерівською Німеччиною змушений був емігрувати до США, де викл. в ун-ті Дж. Хопкінса (Балтімор, США, 1943-1948). Після завершення Др. світ. війни він одночасно викладав у Франції та США (за 1947-1961 рр. він 23 рази перетинав Атлантичний океан). У цей час Г. викладав в Ін-ті політ. досл. у Парижі (1948-1956), очолював наук. «Фонд ХХ ст.» (1956-1961). У 1961 р. Г. переїхав до Англії і почав викладати в Оксфорд. ун-ті, в якому він став директором Школи географії (1968-1983). У 1980 р. Королівське геогр. співт-во нагородило Г. медаллю королеви Вікторії. Осн. наук. інтереси – теорет. проблеми політ. географії та геополітики.

Основні праці: «Політика держав та їх географія» (1952), «Мегаполіс: урбанізація

північно-східного узбережжя США» (1961), «Повернення в Мегаполіс: через 25 років» (1987).

Внесок Г. у політ. географію та геополітику полягає у створенні теорії іконографії геополіт. простору. У праці «Політика держав та їх географія» Г. вивчає розвиток у Франції політ. географії у першій пол. ХХ ст. Термін «геополітика» Г. пов'язував із іменами Г. Ратцеля, К. Хаусхофера, Г. Маккіндера та Н. Спідмена, однак досить критично відносився до результатів їх творчості. Класичні концепції геополітики не задовольняли фр. науковця тому, що вони представляли політику як «науку про підготовку до війни». Водночас Г. намагався переосмислити осн. постулати суч. геополітики та спрямувати її на пошук компромісів між д-вами та територіями. Приділяючи у своїй роботі значну увагу поняттю простору, фр. учений головний політ. сенс вбачає не у розмірах території д-ви, а у місці розташування держ. території та її відношенні до океану та континентальних просторів, орг-ції нац. вир-ва, включеності у світові комунікації.

Г. вважав, що центр. поняттям політ. географії має стати поняття «circulation» (дослівно з фр. – рух, пересування, циркуляція), у подальшому використовуючи як синонім і термін «communication» (засоби, канали зв'язку, переміщення). Різноманітні геогр. умови повинні розглядатися у першу чергу з точки зору їх впливу на можливості комунікації. У цьому перша принципова відмінність геополіт. концепції Г. від теорет. побудов авторів з ін. д-в, пов'язана з притаманним фр. геополітиці загальним антропоцентризмом, тобто людноцентристським осмисленням геополіт. проблем.

Ін. важливою опорою концепції Г. виступає поняття «iconography» (в укр. мові дане поняття означає систему символів, які використовуються в іконописі та визначають сенс іконописного образу, при цьому свобода та різноманітність у підході до образу можливі, але чітко обмежені символічними та сенсовими межами). «Іконографія» різних співт-в обов'язково повинна включати у себе такі елементи: а) реліг. особливості; б) політ. минуле та сучасне; в) способи та механізми соц. організації. У Г. мова йде про систему символів, про «іконографію» як завершені духовні комплекси, які відтворюються у суч. сусп-ві уже поза конкретним фізико-геогр. середовищем, у зв'язку з чим існуючі у світі справжні «політ. перешкоди утворюються не формою земної поверхні, а у результаті дій духовних чинників».

Г. звертає увагу на те, що автономні простори цивілізації та культури утворюють різноманітні організовані у просторі форми політ., сусп. і приватного життя. У поняття «іконографія простору» він включав і просторові картини світу, і окремі уявлення, які виникали як результат впливу релігій, традицій, різноманітного істор. минулого, різних соц. моделей, характерних для певних територій із особливою неповторною культурою. Міфи та образи минулого, легенди і саги, табу та символи культури, які топографічно локалізовані у певному просторі, так чи інакше формують його «іконографію».

Іконографія геополіт. простору – це форми прояву цивілізації у просторі, система політ. ін-тів та множинність форм політ. життя, а також символічний духовний світ цивілізації, включаючи символізм вираження політ. ідей, які формують словесний простір культури. Усе це, на думку Г. і дозволяє народу контролювати та захищати певну територію як «свою» рідну. Досить велику увагу Г. приділив дослідженню питання циркуляції іконографії – динамічного впливу територіальних культур одна на одну упродовж певного часу. Ставлення до образу, ікони складає глибинний просторовий вимір культури. Іконографія простору поділяє зах. і сх. цивілізації: чимало культур Сходу, як привило, виступають проти боголюдських зображень, картин та ікон, у той час як на Заході склалось стійке поклоніння іконопису та портретному живопису. Однак, на думку Г. не слід категорично ототожнювати Схід з іконоборством, а Захід – іконопоклонінням. Можна лише стверджувати, що іконографія простору кожної культури не статична, вона динамічна та змінюється, коли у неї втручаються нові істор. чинники. Г. робить спробу розкрити особливості взаємодії між цими двома політ.-геогр. реаліями: 1) у процесі комунікації відбувається диференціація простору; 2) пересування людей, ідей, товарів, армій розвивається не хаотично, позаяк маршрути, мережі доріг залишаються відносно постійними та модифікуються завдяки прогресу у сфері транспорту або у результаті зміни центрів людської активності; 3) цей процес орг-ції простору приводив до виникнення перехресть, на яких створювалися міста, які з моменту свого зародження ставали центрами контактів, обмінів, накопичення багатств та розвитку духовної культури; 4) сформувавшись як центри комунікац. зв'язків, міста поступово виробляли з всієї різноманітності впливів той «стиль життя», ту мінімальну систему символів, ту «іконографію», яка уніфікує та консервує регіон. особливості.

Місто перетворюється в адмін. і політ. центр, притягуючи та організовуючи навколишній простір; 5) «система перехресть» з утворення на них містами стає тією первинною мережею, яка складає первинну політ. основу для формування та розвитку д-ви. Процес комунікації призводить до постійного розширення взаємодії та складання все більш широких «систем символів» та «стилів життя».

На думку Г., механізм формування регіонів, д-в, цивілізацій однаковий – природна взаємодія близьких локальних «стилів життя». Цей процес не був послідовним, позаяк на зміну імперіям приходила регіон. відособленість, яка знову замінювалася новими формами політ. об'єднань. Зміна доцентрових та відцентрових тенденцій у цьому випадку відображала динаміку формування «стилів життя» на нових рівнях, кожний з яких був результатом нового синтезу «іконографії».

Зауважимо, що погляди фр. мислителя досить актуальні й нині дні, бо істор. модель розвитку європ. геополіт. простору Г. обґрунтовує неминучість прояву та поглиблення у межах європ. цивілізації процесів інтеграції.

Лит.: Мухаев Р. Геополитика / Р. Мухаев. – М.: Юнити, 2007. – 623 с.; Тихонравов Ю. В. Геополитика / Ю. В. Тихонравов // География как альтернатива геополитике. – М.: ИНФРА-М, 2000. – 269с.; Gottman J. La politique des Etats et leur geography. – Paris, 1952. – 228 p.; Gottmann J. Megalopolis: the urbanized north eastern seaboard of the United States / J. Gottmann. – N. Y.: Twentieth Century Fund, 1961. – 810 p.; Gottman J. Megalopolis Revisited: 25 Years Later / J. Gottmann. – College Park, MD: Institute of Urban Studies, University of Maryland, 1987. – 71p.

І. Мельничук

Григорій Святий (лат. *Gregorius*; бл. 540, Рим, Італія – 12.04.604, там же) – 64-й Папа Римський (03.09.590 – 1204.604), християн. теолог. Походив із багатой, побожної родини. У віці бл. 34 років залишив службу на світських посадах, продав родинні маєтки і на отримані кошти заснував монастир на Сицилії і монастир Св. Андрія у Римі, в який згодом постригся ченцем. 578 р. – Г. відправлено на службу до Папи Римського на посаду диякона римської церкви. Представник Папи Римського при константинопольському патріархові (579-585). Після повернення із Константинополя – абат монастиря Св. Андрія. 03.09.590 р. обраний Папою Римським.

Основні роботи: «Діалоги» (593-594 pp.), «Пастирські настанови» (др. пол. VI ст.).

Ставши Папою, Г. фактично узяв на себе оборону Риму, дбав про екон. добробут міс-

та, вів мирні переговори з герман. плем'ям лангобардів та організував оборону Рима від них. Г. фактично взяв на себе політ. обов'язки управління містом, чим викликав незадоволення імпер. влади. Водночас позитивно ставився до імператора та прагнув, щоб він виконував традиц. роль глави д-ви, оборонця церкви. Наголошував на святості політ. влади і необхідності повної покори їй. Навіть лихому володареві треба коритись без жодного протесту. Також дбав про подальший розвиток християнства. Г. був першим ченцем, який став папою і до кінця життя він продовжував жити монастирським життям. Сприяв розвитку монастир. руху. Також намагався налагодити стосунки з варварами, які жили на північ і захід від Риму. Він підтримував добрі взаємини з королевою лангобардів Теоделіндою, листувався з королем ісп. вестготів Реккаредом, який у 587 р. відмовився від арианства на користь католицизму. Г. налагодив стосунки з правителями франків. Він був першим папою, який фінансував місіонерську експедицію до поганських герман. племен та англосаксів.

Г. наголошував, що світській владі (навіть несправедливій) потрібно підкорюватись без жодного протесту. У «Пастирських настановах» він наголошує, що владі слід не лише коритись, а й утримуватись від оцінки та критики приватного життя володарів. Концепція Г. полягала в тому, що імператор має достатньо влади, аби вдаватися навіть до недозволених законом дій. Влада володаря не тільки надходить від Бога, але й не існує нічого вищого від самого володаря, окрім Бога. Усі діяння володаря залишаються у підсумку між Богом і совістю цього володаря.

У трактаті «Діалоги» Г. розкриває роль ченців та святих сподвижників Італії. Трактат було написано з метою показати, що навіть під час воєн, чужоземних вторгнень, епідемій і страждань Бог творив чудеса через своїх святих угодників.

Літ.: Григорій Двоєслов. Діалоги. Собеседования о жизни Итальянских отцов и о бессмертии души. – М.: Сибирская Благовонница, 2012. – 214 с.; Кацук О. Земний добробут у житті праведних та неправедних людей у вченні папи Григорія I (Двоєслова) // Наукові записки Українського католицького університету. Серія: Богослов'я. – 2009. – Вип. 1. – Ч. 1. – С. 95-108; Кацук О. Я. Земні блага як цінність в ученні Григорія Великого // Формування ринкової економіки в Україні. Науковий збірник. – Вип. 20: Сучасна парадигма управління та Острозька Біблія. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка,

2009. – С. 97-99; Кацук О. Мишуче щастя у творчості Григорія Великого / О. Кацук // Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. – 2008. – № 2; Кацук О. Суть і характерні риси щастя в володіння земними благами у творчості Григорія Великого / О. Кацук // Іноземна філологія. Український наук. зб. – 2010. – Вип. 122. – С. 255-262.

С. Орлов

Григорій Никифір (09.02.1883 р., м. Бурти Черкаського повіту на Київщині – 05.08.1953 р., Нью-Йорк, США) – гром. і політ. діяч, соціолог, політолог. У 1894 р. Г. закінчив церковнопарафіяльну школу у м. Буртах і вступив до сільськогоспод. школи у м. Городищі Черкаського повіту. Г. студював соціологію й етику; прослухав у Київ. ун-ті приватний вечірній курс лекцій із історії й теорії моралі проф. Г. Челпанова і під його впливом була написана перша велика наукова робота Г. «Мораль». Г. був активним членом Центр. Ради і Ради Міністрів, брав участь у діяльності Директорії і Укр. Нац. Союзу, у критичний для УПСР період очолював партію.

Основні праці: «Мораль. Її генезис, ество, поняття» (1909), «Фатальна помилка революції» (1921), «Народна влада на Україні» (1922), «Соціалізм, націоналізм та інтернаціоналізм» (1923), «Державознавство» (1936), «Основи націопізнання» (1940), «Українська національна вдача» (1940).

В еміграц. період були написані і видані наук. праці Г. про д-ву, націю, соціалізм, націоналізм, міжнар. політику, політ. партії та ін. актуальні сусп. і політ. теми. Полемізуючи з П. Сорокіним, він наголошував, що «... наведене проф. Сорокіним означення д-ви не виявляє ества д-ви, не вказує тих властивостей, якими вона вирізняється від інших сусп. орг-цій. Мало вказати певні властивості д-ви, необхідно вказати саме ті, якими вона відрізняється від інших сусп. скупчень. Тоді уява про д-ву буде ясною».

На його думку, д-ва – соц. орг-ція, що виконує вище (домініальне) право володіння на певну територію, організовує в межах її серед населення порядок, захищає і використовує цю територію по своїй волі. Д-ва, як соц. організоване скупчення, відрізняється від всіх скупчень, власне однією рисою – вона самостійно розпоряджається певною частиною поверхні землі без згоди як ін. народів, так і оселеного на цій території населення.

Розуміння д-ви розвивалося упродовж історії, на думку Г., певними наростаючими

хвилями, що заламуючись і розсипаючись у часи великих соц. потрясінь та в умовах переворотів, уклалися в чотири характерні доби: 1) *старосвітську* – всесвітніх д-в до занепаду Риму; 2) середньовічну – феод. д-в, до революції англ. і фр. амер. боротьби за незалежність; 3) новітню – народних (парламентарних, національних) д-в, до світової війни; 4) сучасну – групових (монолітичних і коаліційних) д-в нашого часу. На думку Г., розуміння д-ви в кожен добу проходило три етапи: теократичний, раціоналістичний та дослідний. «Кожна доба розпочиналася теократичними теоріями (оригінальними або відродженими), на зміну яким приходили раціоналістичні, а з останніх розвивалися дослідно – наукові. Теорії пізніших діб відрізнялися від своїх аналогічних попередниць ширшим розмахом та глибиною, але й то не завжди. Не раз теорії нащадків значно убогіші за теорії предків».

Г. ідеальною формою влади для України вважав народовладдя. У центрі уваги його наук. пошуків була нація, революція, д-ва, народовладдя. Через усі його наук. праці червоною ниткою проходить ідея влади трудового народу – влади рад, народної влади. Єдиною іст.-традиц. формою влади укр. народу, на думку Г., є ради. У його працях наголошувалося, що укр. нація – нація трудова.

Г. заперечував точку зору, що нація виникла у XIX ст. і не погоджувався з тим, що народження нації тісно пов'язане з народженням політ. новочинної демократії. На його думку, нація не тільки як біол. явище (розширений рід), але й як культурне (культурний тип) існувала з давніх-давен і відіграла певну роль в людському житті.

Нація не існувала як усвідомлене явище (Г. стверджував, що і в час, коли він писав свою «Націографію», не існувало чіткого загально визнаного визначення нації). Нація існувала як біол.-культ. факт, як розрослий рід, як скупчення споріднених елементів, «що будучи позбавлені права володіння землею, завжди захищали інтереси своїх членів різними способами, переважно розвитком культури». Багато людей цього факту не помічало (часто не хотіло помічати), однак він від цього не переставав існувати. Існував завжди, навіть у часи найбільшого розквіту великих д-в. Біблійні оповідання уже свідчать про те, що євреї розрізняли своїх сусідів не тільки за релігією, за д-вами, а й вирізняли окремі націон. (біол.-культ.) типи.

Націю Г. визначав як явище біол. (спільне родове походження і спільна територія), екон. (господарський зв'язок) і культ. (спіль-

на мова і культура). Для свого існування вона потребує міцного біол. зв'язку та задоволення всіх господарських (житла, їжі, одягу) і духовних (розвитку розуму, почуття, мови, науки, письменства) потреб власними засобами, на власний смак відповідно до своїх індивід. здібностей і потреб.

У роботі «Соціалізм, націоналізм та інтер-націоналізм» Г. торкається аспектів, пов'язаних з культурою нації. Він стверджував, що громадяни великих д-в, запозичуючи за власною волею культ. здобутки ін. народів і приєднуючи їх до своєї культури, щиро вірили, що їхня збагачена культура найкраще може задовольнити все людство і вважали, що окремі народи, у своїх власних інтересах повинні переймати їхню збагачену культуру собі. Щодо власної культури завойованих народів, то від неї потрібно відректись в ім'я чужої великої. Г. вважав, що «кожна нація, як і окрема особа, може зберегти свою суверенність тільки маючи власну територію, госп-во, культуру. Територія та госп-во для Г. – основа суверенності нації. Нація, яка не має своєї території та свого госп-ва, завжди залежатиме від тих, на чій території вона перебуває й чийм госп-вом користується».

Для захисту своєї території та госп-ва, на думку Г., нація повинна бути політ. свідомою. Він стверджував, що прагнення біол. групи перетворитися у політ. є вищим законом її існування. Перетворення біол. групи у політ. робить тільки розвиток її культури. Г. зазначав, що нація, яка не має власної культури засуджена на занепад, підлеглисть іншим, знищення. Передумовою культ. розвитку нації є її держ. самостійність. Боротьба за культуру в кінцевому висліді – боротьба за д-ву, за політ. самостійність. Культура нації залежить від її господарського стану. Що кращий господарський стан, то вища культура.

У праці «Спогадах Руїнника, про те, як ми руйнували тюрму народів, а будували свою хату», Г. детально проаналізував передумови революції, стратегію та тактику, головні напрями революції, перебіг сусп. рухів і пов'язаних із ними війн, причини поразки. На його думку, революція – протилежність реформі. Реформи – це повільна, планова зміна сусп. ладу, поступовий перехід від однієї зміни до іншої. Революція – це раптовий, стихійний, безплановий, або малоплановий перехід від однієї системи сусп.-політ. ладу до другої; це раптове переведення багатьох змін; головна ж – це переміна керуючої в сусп-ві верстви. Г. вважав, що будь-яка революція має два завдання: зруйнувати старе і збудувати нове.

У центрі досліджень Г. була нація і д-ва. Він створив власні концепції д-ви і нації. Ним було створено певну цілісну системи народоправства. Вона об'єднувала у собі всі елементи, які складають цілісну систему сусп-ва. Г. збагатив укр. науку багатьма категоріальними визначеннями, заслуговує на увагу його класифікація лідерства. Особливий інтерес представляє тлумачення ним нац. вдачі (укр. менталітету).

Літ.: Бевз Т. А. Н. Я. Григорієв – політик і вчений. – К.: ІММБ, 2003. – 284 с.; Бевз Т. А. Українська державність: ідеологія, політика, практика (Система народоправства у теоретичних концепціях Н. Григорієва). – К.: ІПіЕНД, 2004. – 248 с.; Бевз Т. А. Політик і вчений (До 120-річчя з дня народження Н. Я. Григорієва) / Т. А. Бевз // Український історичний журнал. – 2003. – № 2. – С. 74-88; Бевз Т. Соціологічна концепція виникнення держави Никифора Григорієва / Т. Бевз // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 3. – С. 183-194.

Т. Бевз

Грін Томас Гілл (англ. *Thomas Hill Green*; 07.04.1836, Біркін, Великобританія – 15.03.1882, Оксфорд, Великобританія) – англ. політ. діяч, філософ-неогегельянець. Походив із родини парафіяльного священика. До 14 років здобував освіту вдома. З 1850 по 1855 навчався в престижній школі Рагбі (англ. Rugby School), після чого вступив до одного з найстаріших коледжів Оксфорд. ун-ту – коледжу Бейліол (англ. Balliol College). Отримавши диплом (1859), залишився там викладати філософію та дослужився до звання проф. (1878). Г. був членом т-ва тверезості та Оксфорд. лібер. асоціації (англ. Oxford Liberal Association).

Г. – акт. учасник місц. політ. життя, зокрема під час Другої Парламентської Реформи у Великобританії (1867) агітував за надання права голосу абсолютно всім розумово здоровим чоловікам, що мешкають в містах та не відбувають покарання у в'язниці під час виборів. Характерним є те, що до цього моменту таким правом були наділені лише власники нерухомого майна. Г. також виступав за розширення можливостей доступу жінок до вищої освіти.

Основні праці: «Пролегомени до етики» (1883), «Лекція з ліберального законодавства та свободи контрактів» (1881), «Есе про християнське віровчення» (1888), «Про різні значення слова свобода у зв'язку з волею та моральним поступом людства» (1886), «Лекції з принципів політичного обов'язку» (1901). Г.

також написав вступне слово до збірки робіт Девіда Г'юма («The Philosophical Works of David Hume, ed. by T.H. Green and T.H. Grose, 4 vol.», (1882–86)). Більша частина творчого доробку Г. опублікована посмертно.

Політ. ідеї Г. виростили із критики емпіричної та позитивістської епістемології. Зокрема, Г. стверджував, що знання криється у відношеннях між враженнями від чуттєвого сприйняття, ніж у самому чуттєвому сприйнятті. Одночасно з тим, він помітив, що існує низка знань, незалежних від наших чуттєвих вражень і від нашого особистого знання про них, на кшталт деяких матем. аксіом. Такі знання необхідно тягнуть за собою існування вічного набору відношень між ними – вічну свідомість (eternal consciousness) в термінах Г., позаяк свідомість по суті і є знанням. Останнє є індивід. реалізацією вічної свідомості, притаманної всім особам на землі. Г. продовжував свою теорію тим, що всі людські прагнення можуть бути збагненими розумом із огляду на діалект. протиріччя між тим, що є, і тим, що може бути. Це протиріччя вказує нам на існування потенційного блага, можливого за умов реалізації певних дій. Задача нашого розуму полягає у приведенні наших (іноді ірраціональних) бажань, які є прагненнями більшого самозадоволення та самовдосконалення, до стандарту власної найвищої мети (highest interest). Г. вважає, що причетність індивідууму до вічної свідомості є запорукою бажання саморозвитку та досягнення власної найвищої мети. Проте оскільки розвиток людини можливий лише у сусп-ві та в тісній кооперації з його ін. членами, індивідуум починає опікуватися не лише умовами власної самореалізації, але й можливостями саморозвитку ін. людей, що в свою чергу «формує основу морального прогресу всього людства» («Пролегомени до етики»).

На зміст творів Г., окрім філософії Арістотеля, Канта та Гегеля великий вплив мала тодішня ситуація в Англії та дебати у англ. парламенті навколо нових законів, що істотно обмежували право індивідів вільно укладати різноманітні угоди, в першу чергу, в сфері промисловості між великими роботодавцями та робітниками та в аграрному секторі між землевласниками та дрібними фермерами-орендарями. Г., який в душі неогегельянців переймався питанням сусп. блага, бачив, як злиденне становище формально вільних індивідуумів змушувало незаможних громадян укладати кабальні угоди на ринку праці: це сприяло подальшому зубожінню і збільшенню матеріального розриву між різними верствами населення: «підтримувати

святість контрактів, безперечно, перше завдання уряду, але не менше його завдання – запобігти укладанню таких контрактів, які внаслідок безпорадності однієї сторони стають знаряддям замаскованого гноблення замість бути гарантом свободи» («Ліберальне законодавство...»). Г. не вважав помірковане держ. втручання в життя сусп-ва та індивідуума порушенням права на індивід. свободу та відмічав варіативність розуміння останньої: «Свобода завжди пов'язана з певним звільненням від примусу з боку інших людей, але ступінь та умови цього звільнення, яким тішиться «вільна людина» за різних соц. устроїв, дуже різні» («Про різні значення слова свобода...»). Г. також визначив й певний ідеал справжньої свободи – «максимальна спроможність для всіх членів людського сусп-ва досягати найбільшого і найкращого...» («Ліберальне законодавство...»). Г. вимагав такої держ. політики, яка б не лише де-юре закріплювала рівність прав та свобод всіх громадян, але й де-факто була вивом «заг. волі», тобто прагненням до заг. блага, та сприяла повному та рівному людському розвитку, який лежить в основі процвітання всього сусп-ва. Тому Г. накладає на д-ву обов'язок не стримувати, а підтримувати будь-яку діяльність, спрямовану на досягнення ідеалу справжньої свободи: «д-ва зобов'язана... створювати умови, без яких вільний вияв людських спроможностей неможливий» («Ліберальне законодавство...»). Правда, Г. обстоює держ. втручання лише тоді, коли існує стала тенденція «поневолення свободою»; він говорить про держ. протидію конкретним негативним явищам сусп. життя на кшталт алкоголізму, тютнопопаління тощо. Та навіть у цих випадках Г. спершу надає перевагу засобам сусп. впливу чи місц. самоврядування, а вже потім, якщо вони не досить ефективні, державного. Г. вважається засновником «соц.» повороту в лібералізмі, більшість його ідей втілилися в життя в концепції соц. д-ви.

Літ.: Грін Т. Ліберальне законодавство і свобода контракту/ Т. Грін // Лібералізм. Антологія. – К.: Смолоскип, 2002. – С. 659-675; Грін Т. Про різні значення слова свобода/ Т. Грін // Лібералізм. Антологія. – К.: Смолоскип, 2002. – С. 441-457; Green T. Lectures on the Principles of Political Obligation / T. Green. – Kitchener: Batoche Books, 1999. – 191p.; Hoover K. Liberalism and the Idealist Philosophy of Thomas Hill Green / Kenneth R. Hoover // The Western Political Quarterly. – Vol. 26. – № 3 (Sep., 1973). – P. 550-565.

А. Бандурка

Громадівці – учасники напівполітичних гром. орг., які виникли наприкінці 50-х рр. XIX ст. у Харкові, Одесі, Полтаві, Чернігові; самодіяльні, напівлегальні або й нелегальні орг. лібер.-демокр. інтелігенції. Громадівський рух ідейно був започаткований представниками Кирило-Мефодіїв. т-ва. Першою була громада, яка утворилася з таємного гуртка «хлопоманів» у Київ. ун-ті (В. Антонович, Т. Рильський, А. Свидницький, П. Житецький та ін.). Метою хлопоманів було ліквідувати царизм, кріпацтво, встановити демокр. республіку, поширення освіти, піднесення політ. свідомості українства, виступ за демокр. союз між слов'ян. народами. Громадівці започаткували течію др. пол. XIX ст українфільство. На рубежі 1860-1861 рр. гурток хлопоманів припинив існування, а його члени разом із ін. студентами Київ. ун-ту (П. Чубинський, М. Драгоманов та ін.) утворили таємне т-во «Українська громада», яке почало пропаганд.-агітац. роботу в недільних школах. У середині 60-х рр. царська влада розгромила Г., але в 70-х рр. вони відродилися. «Громади» др. пол. XIX ст. об'єднували найкращих представників національної інтелігенції, громад. діячів, вчених, освітян, літераторів, студ. молодь (М. Драгоманов, М. Зібер, О. Кониський, М. Лисенко, М. Старицький, П. Косач, С. Подолінський, М. Ковалевський, І. Левицький (Нечуй) та ін.).

У центрі історіософських поглядів Г. – переконання, що головний зміст і спрямування істор. процесу визначає народ, тому головною темою ідейно-філос. пошуків стає народне життя, пізнання «народного духу» (визначення М. Костомарова), що є першоосновою іст. розвитку. Спочатку Г. обмежувалися здійсненням поміркованої програми, що зводилася здебільшого до культ.-просвітн. діяльності, але через гоніння з боку тодішнього політ. режиму відбулася політизація Г. Головною рушійною силою соц. змін Г. вбачали селянство, бо націон. вороги та соц. гнобителі цієї найчисельнішої верстви сприймалися як єдина сила, що заважала істор. поступу України. Тому нац. визволення сприймалося у зв'язку із соц. звільненням. Виходячи із цих філос.-етичних підстав, розпочався процес «ходіння в народ» та рух «хлопоманів». Найяскравішими представниками цього періоду були В. Антонович, В. Костомаров, Т. Рильський та ін. Незважаючи на гоніння та переслідування, культурницький рух в Україні все ж не припинявся, але його політизація набула соціаліст. спрямованості. «Громадівський соціалізм впливав із визнання індивіда фунда-

ментом соц. й міжнар. порядку. Громади розумілися як своєрідні соц. молекули, що в своїй сукупності утворюють макротіло людства.

Уже в 70-х рр. XIX ст. Г. були твердо переконані, що справжнє вирішення нац. питання можливе лише шляхом революц. змін. Тому вони активно сприяли поширенню ідей соціалізму, який, на їхню думку, мав ліквідувати соц. і націон. гноблення, створити необхідні умови для рівності і вільного нац. розвитку.

Важливою особливістю творчості Г. є ідейно-політ. доктрина конституціоналізму; саме Г. першими в Рос. імперії створили теорет. підстави для розвитку громад. сусп-ва. Соц. ідеалом Г. виступає гармонійне сусп-во, соба та сукупність осіб, загальним мотивом поведінки яких є свобода, самостійність та відповідальність. Г. виступали виразниками ідеї федералізму. Саме через здійснення цієї ідеї вони бачили звільнення України від націон. та соц. гноблення. Федералізм виступав формою нац. самовтілення українців у федерації вільних народів як у межах тодішньої Рос. імперії, так і в загальнолюдській конфедерації.

Важливою філос. ідеєю Г. є еволюціонізм. Представники цієї течії схилилися до еволюц. способу виходу із соц. конфліктів, заперечували революцію, хоча в революції вбачали, насамперед, нац. звільнення. У вітчизняній науці висловлюються підходи, за якими Г. по суті створили першу істор. відому теорію ненасильницького руху опору в Україні (Л. Трубенко). Шляхом просвітництва та піднесення націон. свідомості вони прагнули створити передумови для розвитку вільної людини, яка через усвідомлення своєї внутр. свободи прирід до усвідомленого розуміння вільного розвитку всіх націй і народів. Ця теорія знайшла істор. втілення в роки укр. нац. революції 1917-1918 рр. та у роки діяльності укр. правозахисників за умов тоталіт. радян. режиму.

Г. створили гуманіст. нац. ідею, яка ставила за мету розвій нац. цінностей укр. народу та розвиток загальнолюдських цінностей. Г. надали концепт. змісту традиц. філос. обґрунтуванню ціннісних аспектів людського співжиття, створивши, таким чином, підґрунтя для подальшого розвитку процесів нац. самоідентифікації. Поширені серед укр. інтелігенції ідеї демокр. і конституц. реформ, слов'янофільства й укр. патріотизму визначили подальшу спрямованість теорет. пошуків творців укр. нац. ідеї.

Л-ра: Трубенко Л. Б. Філософські та соціально-політичні погляди «громадівців» (історико-філо-

софський аспект). Автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.05 / Л. Б. Трубенко; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2003. – 15 с. Трубенко Л. Б. Утворення та діяльність українських «Громад» у другій половині XIX століття / Л. Б. Трубенко // Вісн. Київ. націон. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. – 2002. – Вип. 47. – С. 5-14.

Н. Хома

Гуго Гроцій (лат. *Hugo Grotius*, нідерл. *Hugo de Groot, Huig de Groot*; 10.04.1583, Делфт, Нідерланди – 28.08.1645, Росток, Німеччина) – нідерланд. юрист та поет, один із основоположників суч. міжнар. права. Г. вже у ранньому віці виявив виняткові наук. здібності, вивчав твори давніх класиків й у 15-річному віці в Орлеан. ун-ті здобув ступінь д-ра права (1598). Працював адвокатом в Гаазі. Зайнявши офіц. посаду радспенсіонарія (синдика) Роттердама (1613), Г. опинився у центрі реліг.-політ. боротьби між «гомаристами» й «армініанами». Г. було засуджено до довічного ув'язнення (17.05.1618) за приналежність до «армініанів». Перебував в ув'язненні бл. двох років, врятувався втечею до Франції, де займався правом, історією і частково реліг.-політ. питаннями. Намагання (невдало) здобути дозвіл повернутися на батьківщину; оселився в Гамбурзі (1632). Г. відмовився від голланд. громадянства і посів пост швед. посланця при фр. дворі (1634-1644). Помер у серпні 1645 р.; похований у рідному Делфті.

Основні праці: «Свобода моря» (1609), «Вступ до дослідження права Голландії» (1631), «Про право війни і миру» (1623).

Г. був одним із перших, хто спробував звільнити політ. думку від теології і сформулював теорію природного права, опираючись на рим. право, для держ. ладу нового типу та міжнар. відносин і прав особи у добу Нового часу. Г. вважав що успіхи природничих наук створюють можливість сформулювати аксіми функціонування сусп. життя без потреби втручання теології. Найгол. такою аксіомою, за Г., є право природи. Матір'ю природного права є сама людська природа, яка вимагає від нас, прагнути «до сусп. життя, навіть якщо б ми не відчували до цього жодних потреб». Звідси д-ва є природним досконалим зв'язком вільних людей за умови, що її устрій спирається на аксіому природного права, що є результатом справжнього розуму. Такими аксіомами вважає: по-перше, недоторканість власності інших, повернення чужої власності разом із прибутком, який ми отримали з такої власності; по-друге, обов'язок дотримуватись обіцянок, умов, укладених між людьми;

по-третє, поправа збитків, які були завдані з власної вини, та визнання правила, що між людьми певні вчинки заслуговують на покарання.

У праці «Свобода моря» Г. аргументує необхідність сильної влади та д-ви. Водночас природні закони обмежують межі держ. влади в ім'я природних прав індивіда. Г. переніс рим. природне право в сферу публічного права, що кардинально змінило політ. думку Нового часу. Із розростанням могутності Риму, поширенням торгівлі, послуг, поширилось більше право, що торкалось вже міжнар. торгівлі, послуг, вони витіснили прив. право, обмежували його. Г., перенісши рим. право в публічне, підвів тим правовий фундамент під різноманітні угоди, що масово укладалися. Головним стало дотримання підписаних і укладених договорів та угод. Г. перетворив це у аксіому, що відтепер об'єднувала не лише прив. осіб, але й д-ви у певну спільноту. Договір набував глибшого політ. сенсу, що торкався угоди між громадянством, підданими, д-вою і верх. владою. Відповідний договір розглядався, як добровільна угода між ними, а також як обов'язок індивіда щодо д-ви. Був вироблений стереотип, що права й обов'язки індивіда походять із добровільного рішення влади про певне самообмеження. Водночас індивіди теж самообмежувалися добровільно на користь д-ви та політ. влади. Такий підхід означав також заперечення ідеї підпорядкування індивідів сусп-ву, бо тепер уже не індивіди творили єдину цілісну спільноту, а сусп-во становило спільноту індивідів. Звідси: саме сусп-во повинно було вже підпорядковуватись індивідам. Це означало започаткування ідеї індивідуалізму, що незабаром стала підставою доктрини лібералізму.

В епоху безперервних воєн Г., розподілив війни на *справедливі* та *несправедливі*, вважаючи, що позаяк уникнути їх неможливо, то потрібно ввести у певні норми збройні конфлікти. Під час війни, вважав він, діють лише природні права. Якщо ж до природних прав віднести передусім право на життя, людську гідність і право на власність, то захист їх під час війни став теж природним правом людини. Війна, за Г., несе великі нещастя, а тому коли нема впевненості у справедливості майбутньої війни, треба віддати перевагу мирові.

Як вважає Г., є три способи запобігання війни. Суперечка, готова перетворитися на війну, може бути, по-перше, вирішена за допомогою переговорів. По-друге, сторони можуть обрати третейського суддю. По-третє, спір можна вирішити за допомогою жеребу. Навіть справедливі війни, заявляє Г., треба

починати обачно. Існують ситуації, за яких буває доцільно відмовитися від цих війн. Коли війна вже стала неминучою, то вона йде заради укладення миру. Розглянувши питання про ті обставини, за яких д-ва починає справедливу війну, Г. зупиняється на припустимих способах ведення такої війни. Він наводить свої думки про межі дозволеного щодо супротивника. Г. намагається пом'якшити жорстокість війн. Він радить уникати у війні вбивств, коли для цього є принаймні найменша можливість. Він пропонує виявляти милосердя до тих, хто виступає на боці ворога випадково або примусово. Що стосується людей, не винних ні в чому, то їх Г. радить не тільки не вбивати, але й всіляко запобігати створенню таких умов, за яких їхнє життя було б в небезпеці. Під час війни треба шадити дітей, жінок та старих, а також реліг. служителів, науковців, мирних землеробів, торговців і інших. Слід гуманно ставитися до полонених, вбивство яких є ганебною справою. Також Г. висловлюється і за встановлення цілої низки обмежень щодо знищення і загарбання під час війни майна, що належить ворожому народу, одержання влади над переможеними. Дотримання права народів є не менш необхідним, ніж дотримання внутрішньодерж. законів. Неможливо погодитися, пише Г., з тими, хто вважає, що під час війни припиняється дія будь-якого права. Серед ін-тів, безпосередньо впроваджених правом народів, Г. називає ін-т посольства. Він присвятив посольській справі доволі велику частину в своїй праці. Одним із принципів міжнар. права Г. вважав тривкість договорів між д-вами.

Розроблена Г. теорія природного права та ідея сусп. договору практично одразу набула заг. визнання і стала основою для еволюції держ.-прав. ладу на засадах прав людини. На думку Г., на ранніх етапах розвитку люди були рівними, мали спільну власність, тобто, перебуваючи у цьому природньому стані, вони не знали ні д-ви, ні прив. власності. Але згодом принципи справедливості порушилися, виникла ворожнеча, ненависть, розпочалися війни. Аби подолати ворожнечу і створити норм. умови співснування, люди склали сусп. договір, утворивши тим самим д-ву. «Спочатку люди об'єдналися у д-ву не з Божого повеління, а добровільно, переконавшись на власному досвіді у безсиллі окремих розсіяних сімей проти насильства...». Ідею договірного походження д-ви Г. розглядає як висхідне поняття теорії д-ви, як основу самої д-ви. Він визначає д-ву як «досконалий союз вільних людей, укладений заради дотримання права і загальної доцільності». Г. не надавав

переваги жодній із форм правління. При створенні д-ви, на його думку, народ може вибрати будь-яку із них, але якщо вже зробив вибір, то не може його змінювати, хіба тільки у випадку крайньої небезпеки. Величезне значення теорії природного права, обстоюваної Г., пояснюється тим, що вона забезпечувалась раціон. методом, який лежав в основі політ. домовленостей і норм чинного права.

Літ.: Гроцій Гуго. О праве войны и мира : три книги в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права Гуго Гроций. – М.: Ладомир, 1994. – 868 с.; Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера. – К.: Тандем, 2002. – С.184-196; Павко Я. Гуго Гроцій – один із засновників науки міжнародного права / Я. Павко // Віче. – 2011. – № 6. – С. 15-16; Себайн Дж. Г. Історія політичної думки: пер. з англ. / Джордж Г. Себайн, Томас Л. Торсон. – К.: Основи, 1997. – 838 с.; Хвойницька Х. Концепція природного права голландських мислителів (Ю. Лінсіє, Г. Гроцій) / Х. Хвойницька // Вісн. Націон. ун-ту «Львівська політехніка». – № 692. Філософські науки. – 2011. – С. 69-74.

І. Вдовичин

Грушевський Михайло (29.09.1866, Холм, Польща – 25.11.1934, Кисловодськ, РРФСР) – видатний укр. учений, академік, держ. і політ. діяч, організатор укр. істор. науки, публіцист, член та голова Наук. т-ва ім. Шевченка у Львові (1897-1913), зав. каф. історії Львів. ун-ту (1894-1914). Один із засновн. Укр. нац.-демокр. партії. З 1907 р. – голова Т-ва Укр. Поступовців. У 1908 р. заснував і очолив Укр. наук. т-во. У 1914-1917 рр. – на засланні в Сибірську, Казані. Голова Центр. Ради Укр. Народної Республіки (1917-1918). У 1919-1924 рр. в еміграції (Прага, Відень). Дійсний член Чеської АН (1914), академік ВУАН (1924) та АН СРСР (1929).

Основні праці: «Історія України-Руси» (1898-1936), «Хто такі українці і чого вони хочуть» (1917), «Осмислюючи уроки «української революції» (1920), «Ілюстрована історія України» (1921), «Історія української літератури» (1923).

Основними політ. постулатами Г. були: республіканізм, федералізм, автономізація, децентралізація держ. упр., широке місц. самовряд., соц. рівність, пацифізм. Концепція державотворення Г. ґрунтується на засадах народництва, що перегукується з соціалістичними ідеями, як альтернатива західноєвроп. бурж. демократії.

У своїх працях Г. продовжив федералістичний напрям (на засадах республіканізм-

му) Кирило-Мефодіївського братства в укр. сусп.-політ. думці, що набув найбільшої популярності у той істор. період. У політ. конструкції Г. д-ва, у склад якої мала б входити «автономна Україна», мусить бути «федеративною демократичною республікою». Ця д-ва – федеративна Російська республіка, як протилежність до рос. централізму і самодержавства. Певний перегляд поглядів ученого відбувся після бурхливих подій укр. революції 1917-1920 років, коли стало зрозумілим, що творити федерацію з більшовицькою Росією неможливо. 22.01.1918 р. був проголошений IV Універсал Центральної Ради, за яким Україна стала незалежною і суверенною д-вою. Однак, відкинувши «московську орієнтацію» і взявши курс на «західну та чорноморську орієнтацію», Г. і надалі залишався переконаним прихильником «федералістичної традиції як провідної ідеї нашого нац.-політ. життя». На думку Г., автономно-федерат. устрій є найкращою формою внутр. правління, що виключить можливість «нових усобиць» і забезпечить мир та злагоду в д-ві, а «унітарність» може викликати ці усобиці. Проголошення самостійності України, на переконання Г., було «необхідною вимогою даного моменту, історичною необхідністю». Відповідно, після закріплення завойовань революції «селянсько-робітничо-трудовій Народній Республіці» слід установити «федеративний зв'язок з тими, з ким буде по дорозі». Хто ці союзники по федерації в нових умовах, Г. не зазначив. Тобто, під федералізмом Г. передбачав більшою мірою не внутр. держ. устрій України, а входження України, як складової до великої федерації з ін. д-вами.

Г. послідовно відстоював децентралізовану форму орг-ції публ. влади. Ідея децентралізації держ. упр. набула логічного закріплення в «Статуті про державний устрій, права і вольності УНР» – Конституції УНР, ухваленої на останньому засіданні Центр. Ради 29.04.1918 р. Незважаючи на свою лаконічність, правове регулювання орг-ції місц. влади містить усі норми, необхідні для побудови системи місц. самовряд. на засадах його організаційної автономності.

Вагомим є внесок Г. у формування засадничих наук. категорій державотворення. Зокрема, у праці «Наші вимоги» він запропонував класифікацію, котра поєднує форми держ. устрою та форми д-в, що має важливе методологічне значення: «повний централізм; децентралізація адміністративна (бюрократична); самоуправа (самовряд.), вужче або ширше; автономія вужча (обмежена) або широка; державність неповна (несуверенна);

д-ва самостійна, незалежна»; характеризує націон.-територ. автономію та федерат. форму держ. устрою. У праці «Новий поділ України» обґрунтовує проект амін.-територ. устрою України, в основі якого лежала ідея відмови від старого територ. поділу на губернії й повіти та запровадження земельного устрою. За версією Г. Україна мала поділятися на двадцять сім земель з істор. назвами та три міста, що утворювали б окремі округи.

На місц. рівні орг-ції влади Г. відстоював місц. самоврядування, «коли громадянство через вибраних людей (депутатів, гласних, совітників), організованих у радах й виконавчих комітетах з певними виборними виконавцями, комісарами і судьями порядкує свої екон., культ., адміністр. чи судові справи». Він розмежовує самовряд. недемократичне (цензове) та широке. До першого він відносить земства і міські самоуправи Рос. імперії, які були обмежені контролем і впливом з боку держ. адміністрації та самоврядування; до другого – приклад Франції, де влада на місцях зосереджена в руках представників центр. уряду. Прикладом широкої самоуправи для Г. був устрій Англії, де на місц. рівні відсутня урядова адміністрація, а всіма справами порядкують місц. ради та обрані ними судді, комісари та інші виконавчі органи. На думку Г., для України прийнятним є широке місц. самовряд., що ґрунтується на самостійності вирішення всіх локальних справ (екон., освітніх, культ.) без втручання центр. влади. Самовряд. органи мають обиратися на принципах загального, рівного, безпосереднього і таємного голосування чоловіків і жінок.

На відміну від П. Скоропадського, В. Липинського, С. Петлюри, утримання регулярної армії Г. розглядав як «марнування часу», як явище тимчасове і перехідне до «всенародної міліції». Здійснювати технічну підготовку військ. кадрів він рекомендував із допомогою навч. зборів, які до того ж не повинні були відтягти «живі сили краю від продуктивної праці».

Лит.: Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський. – К.: Т-во «Знання», 1991; Пашук А. Деякі питання концепції державотворення в Україні М. Грушевського / А. Пашук // Республіка. – 1995. – № 1; Пиріг Р. Михайло Грушевський і більшовицька влада: ціна політичного компромісу / Р. Пиріг // Дзеркало тижня. – 2006. – № 37. – 30 вересня.

В. Малиновський

Гуж де Олімпія (фр. *Olympe de Gouges*, ім'я при народженні – Марі Гуз, фр. *Marie*

Gouze; 07.05.1748, Гаронна, Франція – 03.11.1793, Париж, Іль-де-Франс, Франція) – фр. літераторка, журналістка і політ. діячка. Народилася у міщан. родині, рано овдовіла, 1770 р. перебралася з сином у Париж. З 1774 р. починається її літературна діяльність як драматурга і публіциста. Під час Вел. Фр. революції Г. брала активну участь в політ. житті. Була гільйотинована за безпідставним звинуваченням у контрреволюц. діяльності.

Основні праці: «Лист до народу» (1788), «Патріотичні замітки» (1788), «Декларація прав жінки та громадянки» (1791), «Три урни, або Порятунк батківщини повітряним мандрівником» (1793).

Г. вважається однією з засновниць європ. фемінізму як політ. доктрини, а її програмний твір – «Декларація прав жінки та громадянки» – першим його маніфестом. Політ. погляди Г. розвинулися під значним впливом ідей Просвітництва та Вел. Фр. революції. Висхідним положенням політ. теорії Г. є політ. і правова рівність статей. Спираючись на концепцію природного права та теорію сусп. договору, Г. вважає необхідним поширення природних прав людини – свободи, безпеки, власності та спротиву насильству – на всіх громадян незалежно від статі. Змальовуючи становище жінки у суч. сусп-ві, Г. уперше звертає увагу на явище гендерної дискримінації, трактуючи його не лише як різновид сусп. пригноблення, але й як відхилення від природного стану речей. Політ. і правова нерівноправність жінок є першопричиною сусп. проблем; без її подолання неможливе досягнення справжньої політ. свободи. Водночас досягнення гендерної рівноправності неможливе, за Г., без реформування сфери приват. життя, і, зокрема, ін-ту шлюбу; без впровадження заг. освіти, залучення жінок до сусп. вир-ва та зміни законодавства.

Політ. ідеалом Г. була представницька демократія, в якій обом статям гарантована участь у держ. управлінні та дотримання їх природних прав. Важливе місце в концепції демокр. д-ви Г. посідає сформульований Ш.-Л. Монтеск'є принцип розподілу влади та захист прив. власності. Наближаючись до ідей класичного лібералізму, Г. вбачає мету діяльності будь-якої політ. орг-ції у ствердженні природних прав людини. Підтримуючи осн. положення «Декларації прав людини та громадянина» (1789), зокрема, про націю як джерело суверенітету, Г. трактує політ. тіло нації як союз обох статей, відстоюючи право жінок на участь у політ. житті. Гол. сусп. цінністю для жінок Г. вважає право на свободу думки та висловлювання, а осн. завданням політ. дія-

льності жінок – зміну свого статусу в сусп-ві. Найвідоміше висловлювання Г.: «Якщо жінка має право зійти на ешафот, то вона повинна мати право зійти і на трибуну».

У сфері соц. політики Г. виступила одним із перших ініціаторів створення системи охорони материнства та дитинства, зокрема, орг-ції пологових будинків, а також запропонувала низку соц. заходів, спрямованих на покращення матер. становища найбідніших (майстерні для бідних, притулки для бездомних тощо). Г. категорично заперечувала смертну кару як міру покарання, засуджуючи її з гуманіст. позицій.

Значне місце у ідейній спадщині Г. посідає осуд рабства та расової дискримінації, в яких вона вбачає порушення «законів природи». Г., стверджуючи рівність людей незалежно від їх кольору шкіри, заперечує право європейців на поневолення ін. націй і відкидає політику колоніалізму. Г. неодноразово порушувала питання расової дискримінації не лише в політ., але й у драмат. творах: «Замора і Мірза, або Щаслива аварія корабля» («Поневолення негрів») (1788), «Ринок негрів» (1790).

Після страти Г. її політ. і літерат. твори були забуті; інтерес до них відновлюється лише у др. пол. ХХ ст. З кін. 1980-х у фр., а потім у світ. політ. думці утверджується трактування Г. як самотнього політ. мислителя, низка ідейних положень якого випередив свій час. Визнано, що «Декларація прав жінки та громадянки» є історично першою універс. базовою декларацією прав людини; тези Г. про суб'єктно-об'єктний характер взаємовідносин чоловіка та жінки у традиц. сусп-ві та поширення політ. підходу на прив. сферу життя людини передбачили низку ідеолог. положень фемінізму др. пол. ХХ ст. (зокрема, відоме гасло другої хвилі фемінізму «приватне – це політичне»). В Україні творчість Г. маловідома, більшість її творів не перекладалась.

Літ.: Грубінко А. В. Права жінок у філософсько-правовій думці і практиці: зарубіжний та вітчизняний досвід / А. В. Грубінко // Форум права. – 2013. – №1. – С. 221-228. Гуж де О. Декларація прав жінки та громадянки [Електронний ресурс] / Олімпія де Гуж // MegaSite.In.UA. – Режим доступу: <http://megasite.in.ua/118088-deklaraciya-prav-zhinki-i-gromadyanki.html>. Gouges de O. *Écrits politique / Olympe de Gouges*. – Tome 1, 1788-1793. – Paris, Indigo et Côte-Femmes, 2007. Groult B. *Ainsi soit Olympe de Gouges: La déclaration des droits de la femme et autres textes politiques* / Benoite Groult. – Paris, Grasset, 2013. – 208 p.

О. Шерман

Гумбольдт Вільгельм фон (нім. *Friedrich Wilhelm Christian Karl Ferdinand Freiherr von Humboldt*; 22.06.1767, Потсдам – 08.04.1835, Тегель, тепер у складі м. Берліна) – нім. філософ, філолог, правознавець, держ. діяч, дипломат, член Берлін. АН з 1810 р. Навч. на юрид. ф-ті ун-ту у Франкфурті-на-Одері (1787–1789), прослухав низку курсів із гуманіт. наук в ун-тах Геттінгена, Майнца, Дюссельдорфа. Служив суд. чиновником у Берліні (1790-1791), офіц. представник Пруссії у Ватикані (1802-1808). Заснував Берлін. ун-т (1809) і протягом кількох років очолював його. Разом із держ. канцлером К. А. Гарденбергом представляв Пруссію на Віден. конгресі (1814–1815), виступав як прихильник об'єднання Німеччини. З 1817 р. – член Держ. ради і комісії з вироблення проекту першої (невтіленої) конституції Пруссії. Того ж року був призначений посланником Пруссії в Англії. У січні–грудні 1819 р. як міністр внутр. справ намагався провести лібер. реформи.

Основні праці: «Ідеї про державний устрій, нав'язані новою французькою конституцією» (1791), «Ідеї до досвіду, який визначає межі діяльності держави» (опубл. 1851).

Був представником нім. класич. гуманізму. Основу вчення Г. становило прагнення забезпечити для людини найсприятливіше становище у д-ві. Людина, на його думку, повинна прагнути свободи розвитку своїх здібностей в міру своїх потреб і відповідно до своїх особистих схильностей, у межах своєї сили та свого права. Держ. устрій, з погляду Г., повинен сприяти розвитку людини. Г. стверджував, що д-ва не повинна піклуватися про благо громадян, тобто про їхнє матеріальне становище, кар'єру, моральність, фіз. здоров'я, спосіб життя тощо. Вважав, що уряд. регламентація вносить в індивід. характер і здібності кожної окр. особи небажану одноманітність, не дає їм проявитися. Патерналістська д-ва привчає громадян розраховувати на чиюсь опіку (д-ви, уряду, чиновників), розслабляє їх волю, енергію, бажання самостійно вирішувати виникаючі в житті проблеми. Постійне очікування допомоги з боку д-ви, зрештою, обертається бездіяльністю людини. Тому, на його думку, д-ва повинна забезпечувати лише внутр. і зовн. безпеку. «Нехай д-ва утримається від будь-якої опіки про позитивне благо громадян і не виходить за межі, поставлені необхідністю не допускати небезпеку, яка загрожує їм як від внутр., так і зовн. ворогів. Ні для яких інших цілей нехай не обмежує вона їх свободу», – наголошував Г.

У праці «Ідеї щодо досвіду, який визначає межі діяльності д-ви» Г. визначає основні

ф-ції д-ви: а) слідкувати, щоб особа могла користуватися своїми силами та володіти своєю власністю (у випадку порушення її прав д-ва має змусити винного відшкодувати спричинені збитки та перешкодити потерпілому відомстити порушнику); б) захищати односторонні та взаємні виявлення волі, договори, які були прийняті на основі вільного рішення, у здоровому глузді й стосувалися предмету, що знаходиться в розпорядженні певної особи; в) сприяти розірванню договорів, які наносять шкоду внутр. розвитку особистості; г) фіксувати чіткі умови отримання спадщини; ґ) слідкувати, щоб батьки добросовісно виконували свої обов'язки щодо дітей, а діти – щодо батьків; д) здійснювати дізнання та розслідування конфліктів між громадянами, підтримувати інтереси, які мають правове обґрунтування та заважати спробам будь-якої сторони користуватися протизаконними засобами на шкоду іншим; е) карати тих, хто порушує закони (найсуворіше покарання для тих, хто порушив право д-ви, менш суворе – право окремого громадянина, і найм'якше – закон, спрямований на попередження такого порушення); є) не втручатися у сферу релігії та морального виховання громадян (це знаходиться поза межами діяльності д-ви).

Отже, за д-вою має залишатись тільки турбота про безпеку громадян, тобто регулювання дій, які безпосередньо загрожують чужому праву, розв'язання спорів про права, відновлення порушеного права та покарання правопорушника. Така діяльність д-ви передбачає існування законів трьох видів: поліцейських, громадянських і кримінальних. Справжнє призначення д-ви – видання та здійснення цих законів.

Особливу увагу Г. приділяв питанням справедливості, зокрема, справедливого покарання. У своїх роздумах про справедливість він виходить з позицій природ. права: ніхто ніколи не може якимось чином отримати право користуватися силами чи майном ін. людини, не маючи на це її згоди, чи проти її волі. Повага до прав ін. людей, на думку Г., часто може досягатись примус. заходами, які він поділяє на справедливі й несправедливі. Примусовість є справедливою лише тоді, коли вона, по-перше, обмежує лише суб'єкта неправомірних дій і, по-друге, якщо цей суб'єкт діяв, будучи при своєму розумі, та відповідно до своїх вільних рішень. У всіх ін. випадках примус є несправедливим і шкідливим. Д-ва повинна обережно застосовувати покарання, аби їх необдуманість не коштувала людині її свободи. Розглядаючи практику правосуддя, Г. виступав як прихильник «суб'єктивного

підходу». Він вважав, що головним є такий принцип судочинства: ніколи не шукати правди як такої, а завжди діяти лише в тих межах, на яких наполягає сторона, котра має право вимагати розслідування. Г. наполягав на встановленні строків покарання, вважав неприпустимими покарання, що ображають честь і гідність людини, та ін. Чим менш страшними є фіз. покарання, тим тяжче воно переноситься морально і, навпаки, сильне фіз. страждання притуплює почуття сорому і провини в того, хто його переносить, а в того, хто його бачить, – почуття осуду. Отже, покарання має бути таким, щоб людина його усвідомлювала і переживала за скоєне.

Літ.: Гайм Р. Вильгельм фон Гумбольдт. Описание его жизни и характеристика. Приложение: Вильгельм фон Гумбольдт. О границах деятельности государства. – М., 1898; Гульга А. В. Философская антропология Вильгельма фон Гумбольдта. Идеи к опыту, определяющему границы деятельности государства / В кн.: Гумбольдт Вильгельм фон. Язык и философия культуры. – М.: Прогресс, 1985. – 452 с.; Хайруллин В. И. Гумбольдт о справедливости / В. И. Хайруллин // Государство и право. – 2003. – № 4. – С. 93-97.

В. Горбатенко, О. Кукуруз

Гьофе Отфрід (нім. *Otfried Höffe*; 12 09.1943 р., Леобшютц, Польща) – нім. філософ. Дитинство пройшло у Вестфалії (Рурська обл.). Після навчання у школі та військ. служби подальшу діяльність пов'язав із вивченням сусп. наук в ун-тах Мюнстера, Тюбінгена, Сарбрюкена. Удостоєний стипендії Фонду нац. академ. вивчення філософії, теології, історії та соціології. Захистив дисертацію (1975, Мюнхен), очолив філос. ф-т ун-ту Дуйсбурга (Німеччина). У 1978-1992 рр. – професор етики, соц. філософії, філософії права та директор міжнар. Ін-ту соц. філософії та політики у Фрайбургському ун-ті (Швейцарія). З 1992 р. Г. читає курс лекцій в ун-ті Тюбінгена (Німеччина), очолює каф. політ. філософії, дир. Центру досліджень політ. філософії. У 1997 р. Г. вперше відвідав Україну, виступив із лекціями у Києво-Могилянській академії. У 2003 р. на запрошення філос. фонду «Філософські контакти: Україна-світ» повторно відвідує Україну. Член Академії наук Гайдельберга (Німеччина), Сенатор Нім. нац. Академії Наук, єдиний іноз. член Акад. Філософії в Тегерані (Іран), президент Швейц. Нац. консультат. комісії з етики в галузі біомедицини; член редкол. ж-лу «Jahrbuch politisches Denken».

Основні праці: «Політична справедливість. Засади критичної філософії права та держави» (1987), «Розум і право» (1996), «Мораль як ціна модерну» (1998), «Справедливість: філософський вступ» (2001), «Демократія в епоху глобалізації» (1999, 2000).

Справжнім відкриттям для суч. соц.-філос. думки стала праця «Демократія в епоху глобалізації», де глибиною проаналізовано соціокульт. наслідки глобалізаційних викликів, проблеми міжкультурної значущості прав людини як взаємного забезпечення дієздатності через «трансцендентальний обмін». Приоритетними для Г. є ідеї етики, соц. і політ. філософії, права: справедливості, толерантності, світ. республіки, субсидіарності як держ. принципу, сусп. угоди, глобалізаційних процесів.

Відштовхуючись від кантівських базових принципів, Г. здійснює спробу розгортання нового «дискурсу справедливості». Проблема справедливості стала фундаментальною основою, «найголовнішою чеснотою» людського існування. Справедливість є соц. імперативом для людини, зобов'язанням та єдиним критерієм легітимності громадян. обов'язку. Особиста справедливість постає чеснотою, котра спонукає бути справедливим перед собою та перед ін. Г. формулює *універсальні принципи справедливості*, основними елементами яких є універс. правова вимога, правові підстави, вимоги правової д-ви, демократія, баланс негативної та позитивної свободи, відмінності. У політ. сфері справедливим є той лад, котрий виступає гарантом здійснення індивідуальних прав та свобод в рамках соц. порядку. Політ. справедливість має інституційний та особистісний виміри, і реалізується через здійснення правила заборони на свавілля. Лише тоді ймовірним є існування політ. справедливості як морального критерію, іманентного стану, а не зовн. примусу. Без справедливості будь-який держ.-прав. устрій буде розбійницьким. Д-ва, на думку Г., є ін-том другого порядку, координуючи ін-ти першого порядку, обмежує їхню діяльність. Легітимною є не всяка д-ва, а лише справедлива. Справедливою формою орг-ції політ. ладу д-ви Г. вважає представницьку демократію, проте вона не може бути скалькована на рівень глобальності. Її необхідно доукомплектувати, підживити життєздатним громад. сусп.-вом із такими якостями як індивідуалізм, участь, активність, сусп. довіра, менше бюрократії.

Окремою візією у творчості Г. прописана *теорія сусп. угоди*, суть якої зводиться до поділу початкової угоди (в силу подвійної задачі легітимації) на дві частини: пра-

вову та держ. угоди. Результатом правової угоди стає трансцендентальний обмін правами й обов'язками, скерованими на формування норм сусп. співіснування, що спонукає до жорсткого прав. порядку. Суть теорії полягає у обміні відмовами від негативної взаємності та негативних свобод та обміні діями, що обумовлює позитивні свободи й соц. права. Людська спільнота повинна взаємно гарантувати усім її членам права, а збоку держави ця ф-ція є похідною. Вибудовуючи *систему універсальних прав людини*, Г. посилається на суто антропол. передумови: людина є живою, здібною та сусп. істотою. Звідси – право на життя, недоторканість, позитивні соц. права кооперативного та солідаристського характеру, політ. права співучасті.

Держ. угода характеризується взаємністю повноважень політ. гатунку, виражених у правах демокр. участі. В її межах держ. влада виступає як форма втілення справедливості, а функціонує за принципами розподілу влади та держ. примусу.

У своїх роботах Г. використовує чотириступеневу модель гіпотетичного світ. політ. устрою: ультрамінимальна, мінімальна, демократична конституційна та абсолютистська чи навіть тоталітарна д-ви. Опорним пунктом даної теорії є феномен суверенітету. Досягнення справедливого світ. порядку потребує створення світ. д-ви. Основою її існування постає принцип субсидіарності та федералізм. Участь громадянина у світ. д-ві обумовлена категоричними морально-правовими вимогами та опирається на світове громад. право.

Кульмінацією політ. філософії Г. стала *ідея субсидіарності* як принципу розподілу повноважень у д-ві. У зв'язку із делегуванням індивід. прав вищим структурам політ. максима поведінки існує у вигляді правила добровільного самообмеження. Йдеться про закони, котрі окреслюють проблеми поєднання й розмежування децентралізованого, прив. саморегулювання, з одного боку, та централізованого, публ. регулювання політ. життя – з ін. Вагомим відображенням субсидіарності у політиці є самоконтроль, балансування свободи та відповідальності, гармонізації прив. і публ. інтересів.

Резонуючою темою досліджень Г. є проблема *толерантності*. У його розумінні толерантність як «пасивна форма мужності» вказує на рівень адаптивності до несприятливих умов у бутті людини. Умовою ж її постає достойність кожної людини як вільної та рівноправної особистості. Г. розглядає *три форми толерантності*: персональну, соц. та політ. Персональну він поділяє на два різно-

види: «пасивну» (сприйняття інакомислення) й «активну» (прийняття інакомислення). Окремо увага приділяється соц. толерантності як тілу, в межах якого закладаються основи гол. цінностей – поваги, рівності, взаєморозуміння. Політ. толерантність виключає односторонність, насилля, дискримінацію, натомість визнає плюралізм.

Літ.: Гьофе О. Демократія в епоху глобалізації / О. Гьофе. – К.: ПСС – 2002, 2007. – 436 с.; Гьофе О. Справедливість і субсидіарність. Виступи в Україні / О. Гьофе. – К.: Альтерпрес, 2004. – 144 с.; Гьофе Отфрід. Розум і право. Складові

інтеркультурного правового дискурсу / О. Гьофе. – К.: Альтерпрес, 2003. – 264 с.; Кантианский характер философских теорий глобальной политики Вольфганга Керстинга и Отфрида Хёффе // Кантовский сборник: Межвуз. темат. сб. научн. трудов. – Вып. 22. – Калининград: Изд-во КГУ, 2001. – С.74–92; Höffe Otfried. Demokratie in der Zeiten der Globalisierung. – München: C. H. Beck, 1999. – 476 s.; Höffe Otfried. Kant's Principle of Justice as Categorical Imperative of Law // Kant's Practical Philosophy Reconsidered. (J. Jowel (ed.)). Kluwer Academic Publisher, 1989. – P. 149–167.

О. Макух

Г

Гадамер Ганс-Георг (нім. *Hans-Georg Gadamer*; 11.02.1900, Марбург, Німеччина – 12.03.2002, Гейдельберг, Німеччина) – нім. філософ, засновник «філос. герменевтики». Вивчав філософію, історію, теорію літ-ри, історію мистецтв та євангельську теологію в ун-тах Бреслау (сьогодні Вроцлав, Польща) та Марбурга. Захистив докт. дис. «Сутність задоволення у діалогах Платона» під керівництвом П. Наторпа та Н. Хартмана (1922). У 1923 р. познайомився з М. Гайдеггером, який на той час викладав у Марбурзькому ун-ті, був його асистентом. Через рік Гайдеггер послав Г. листа, в якому піддав серйозному сумніву здібності і майбутність молодого філософа: «Якщо ви не зможете проявити до себе досить жорсткості, з вас нічого не вийде». Після цього Г. змінив галузь досліджень з філософії на античність, доповнив освіту вивченням класичної філології і захистив дис. «Діалектична етика Платона» (на матеріалі діалогу «Філеб») під керівництвом П. Фрідлендера (1929). Доц. в ун-тах Марбурга та Кіля (1927-1936), проф. у Марбурзі (1937-1939), проф. Лейпц. ун-ту (1939-1947, у 1946-1947 – ректор закладу). Після дворічного викладання у Франкфурті-на-Майні у 1949 р. зайняв кафедру в ун-ті Гейдельбергу, якою раніше керував К. Ясперс. Після виходу на пенсію (1968) викладав як запрошений проф. в ун-тах США (до 1989 р.).

Основні праці: «Істина і метод. Основи філософської герменевтики» (1960), «Розум в епоху науки» (1976), «Діалог і діалектика» (1980), «Спадщина Європи» (1989).

Г. розробив основні ідеї філософ. герменевтики на основі трьох концепцій попередників: «психології, що розуміє» В. Дільтея, теорії «горизонту» і «життєвого світу» Е. Гуссерля, і вчення про мову М. Гайдеггера. У творі «Істина і метод» Г. показує, що наук. спосіб пізнання – не єдиний, і тим більше не універсальний. Він виділяє три основних типи ставлення людини до світу, а отже, розуміння цього світу і «буття» у ньому: «естет.», «істор.» і «мовний». Усі три терміни доволі умовні, позаяк, по-перше, вони не позначають принципово різні сфери, а по-друге, характер їх використання, що склався за останні півтора століття, привів до збіднення їх значення. Істина, з точки зору Г., є не характеристика пізнання, а характеристика самого буття. Вона не може бути схоплена за допомогою «методу», операціоналізована

суб'єктом, що пізнає, а може лише відкрити себе розуміючому осмисленню. Істина «здійснюється», і переважний спосіб її «звершення» («події») – мистецтво. Історизм ХІХ ст., із точки зору Г., замінив «розуміння» історії її «вивченням», тобто звичкою розглядати явища тільки як продукт соц. і культ. обставин, породження «істор. епохи», чужій нашій свідомості. «Герменевтичне коло», відоме як основна складність процесу інтерпретації, має, за Г., не методолог., а онтолог. характер, і продиктоване взаємообумовленістю і взаємодією між «перед-розумінням» і текстом. До змісту тексту як деякого цілого ми йдемо через розуміння його окремих частин; але щоб зрозуміти сенс частини, вже необхідно певним чином розуміти ціле, тобто володіти його «перед-розумінням». Як би попереджаючи докір в суб'єктивізм і релятивізм, Г. говорить про діалог. структуру процесу розуміння. Розуміння можливе через діалог. Будучи діалогом, бесідою, воно має питально-відповідну структуру: зрозуміти текст – означає зрозуміти питання, яке цей текст ставить. Розуміння для Г. – спосіб існування людини, що пізнає, діє і оцінює. Структура герменевт. процесу (розуміння), за Г., включає три компоненти (горизонти), які розкривають реальний процес соц. пізнання: 1) внутр. світ автора тексту – учасника, свідка події («горизонт автора»), 2) внутр. світ інтерпретатора («горизонт інтерпретатора»), 3) мова як реальність, в якій живуть автор тексту і інтерпретатор («горизонт мови»). Найважливішою процедурою в герменевтиці є «вживання»: а) вживання в «горизонт автора» передбачає глибоке знайомство з соц.-істор. і політ. умовами його життя, його психолог. установками, ціннісними орієнтаціями, б) вживання у внутр. світ інтерпретатора визначається умовами, в яких він живе, створюючи перед-розуміння, вносячи в нього своє судження і думку, тобто своєрідне, істор. обумовлене інформаційне поле його «Я» (яке повинно зіставлятися з досліджуванним текстом, що зветься Г. «Ти»), перебуваючи з ним у єдності, в) вживання у текст – основа взаємодії людини і світу, тільки в мові відкривається істина буття: мова утворює світ, в якому живе людина. Мова задає вихідні схеми людської орієнтації у світі, випереджаючи його схоплення у поняттях. Допонятійні і дорефлексивні форми освоєння дійсності, що реалізуються на рівні перед-розуміння і лежать в основі теоретичного пізнання, опису-

ються Г. як «перед-намір», «перед-бачення», «перед-думка» тощо – ці поняття ієрархічно не впорядковані. Головне для Г. – показати обумовленість рефлексивно-теоретичного освоєння світу допредикативними формами знайомства з ним. Основною такою формою Г. виділяє «перед-розум» (*Vor-urteil*). У герменевтиці речі говорять на своїй мові, а людина їх повинна зрозуміти і витлумачити, тобто тлумачаться не самі речі, а мова, якою вони говорять про себе. Так герменевтика перетворюється із методу дослідження в онтологію, де буття існує в мові, а зрозуміти буття – значить витлумачити мову, якою говорить буття. Процес розуміння смислів тут стає способом освоєння людиною світу. Г. висуває поняття «дієвої історії», яка полягає, з одного боку, у визначеності будь-якого акту тлумачення тексту попередньою історією (традицією) його інтерпретації, а з другого боку, у включеності цього акту в традицію. Сьогоднішня інтерпретація традиції – теж момент традиції; всяке тлумачення і визначено традицією, і «спів-визначає» останню. Герменевтика як метод пізнання політ. реальності сьогодні як ніколи актуальна. У суч. глобальному світі політик стикається з необхідністю інтерпретації політ. традицій і цінностей ін. народів і культур, зрозуміти які, мобілізуючи раціон. типи знання, практично неможливо: їх джерела приховані в глибинах людського духу, в сховках культури. Якщо політ. партнери, які належать до однієї цивілізаційної традиції, можуть не замислюватися про роль соціокульт. специфіки у політ. діалозі – розуміння своєї культури дано їм «з молоком матері», то у глобальному діалозі цивілізацій в інформац. сусп-ві політ. партнерство спочатку ускладнено соціокульт. проблематикою. Мистецтво політики в умовах інформац. революції – це мистецтво прориву в ціннісний вимір «іншої» культури, де політику необхідна особлива розуміюча методологія – методологія інтерпретації. Саме тому політ. герменевтика як наука про інтерпретацію покликана зайняти важливе місце в суч. політ. філософії, і методологія Г. стає дуже затребуваною.

*Літ.: Гадамер Г.-Г. Истина и метод: У 2 т. – К.: Юніверс, 2000. – Т. 1: Герменевтика I: Основы философской герменевтики. – 464 с., Т. 2: Герменевтика II: доповнення. – 478 с.; Гадамер Г.-Г. Герменевтика і поетика. – К.: Юніверс, 2001. – 288 с.; Гадамер Г.-Г. Віри і розмова. Есе. – Львів: Незалежний культурологічний журнал «І», 2002. – 188 с.; Gadamer H.-G. *Gesammelte Werke, Bd. 1-10.* – Tübingen: J.C.B. Mohr, 1985-1995.*

М. Требін

Гедройць Єжи (польс. *Jerzy Władysław Giedroyc*; 27.07.1906, Мінськ Литовський, Рос. імперія – 14.09.2000, Мазон-Ляфіт, Франція) – польс. мислитель, політ. діяч, видавець, речник польс.-укр. примирення, засновник і гол. ред. часописів «Культура» («Kultura», 1947-2000) та «Історичні зошити» («Zeszyty historyczne», 1962-2000). Входить до ред. часопису рос. дем. еміграції «Континент», чл. ред. ради укр. часопису «Віднова». Автор численної кореспонденції та спогадів. Походив з литов. князівського роду. Закінчив юрид. та істор. ф-ти Варшав. ун-ту (1924-1931). Активний діяч студент. руху, держ. службовець. У 1930-1939 рр. ред. «Бунту молодих» («Bunt Młodych») і «Політики» («Polityka»). З вибухом Др. світ. війни евакуйований до Румунії. Згодом вступив на службу до війська у Палестині. Опинившись після війни на еміграції, заснував в Римі у 1946 р. вид-во «Літературний Інститут» (*Instytut Literacki*) та щомісячник «Культура» («Kultura»); невдовзі переніс Літ. Ін-т до Мазон-Ляфіт під Парижем, де розгорнув широку видавн. діяльність. За свої заслуги відзначений багатьма нагородами різних країн.

Основні праці: «Непорозуміння чи дешевий патріотизм» (1953), «Автобіографія в чотири руки» (1994), «Зрозуміти значення України» (1999).

Г. був прихильником етатизму, сильної викон. влади, а водночас верховенства права, прозорості політ. процесу, дотримання моральних принципів у політиці. Його політ. ідеалом була незалежна і сильна Польща, що відіграє роль лідера в Центр.-Сх. Європі.

В молоді роки захоплювався постаттю Ю. Пілсудського, був послідовником прометеїзму. Виправдовував запровадження авторитар. режиму санації необхідністю зміцнення держ. влади. Після смерті Ю. Пілсудського належав до внутр. опозиції в пілсудчиківському таборі, критикував політику правлячих кіл, особливо в укр. питанні, засуджуючи колонізацію та репресії та пропонуючи надання широкої автономії Сх. Галичині.

На еміграції Г. став прихильником інспірації еволюц. змін у соціаліст. таборі, заперечував можливість війни між США і СРСР. Г. вважав неприпустимим політ. поділ Європи і байдужість зах. громадськості до долі країн по той бік «залізної завіси». У рад. тоталітаризмі вбачав не лише загрозу для незалежності кр. Центр.-Сх. Європи, але й для безпеки всієї Європи, европ. ідентичності та культури, фундамент. цінністю якої є свобода. На поч. 1950-х рр. підтримував ідею об'єднання країн регіону у федерацію. У цей час тісно

співпрацював з Конгресом за свободу культури. Прагнучи до змін реалій на батьківщині, розгорнув широкомасштабну антирад. акцію, яка полягала у поширенні «Культури» в СРСР, виданні і розповсюдженні заборонених там творів, фін. допомозі опозиції тощо.

Позаяк сам Г. не писав в «Культурі», виразником його політ. поглядів був публіцист Ю. Мерошевський. Г. вважав можливою еволюцію комунізму: поступову демократизацію і лібералізацію владного режиму, для чого необхідні насамперед зміни у самій комуніст. партії, яка повинна почати діяти в інтересах народів; тому був готовий до співпраці з комуністами. У др. пол. 1950-х рр. Г. – прихильник концепції нейтралізму – створення у Центр. Європі зони вільної від радян. і амер. впливів. У 1974 р. Г. спільно з Ю. Мерошевським розробив концепцію УЛБ (ULB), згідно з якою поява незалежної України, Литви і Білорусі мала б ключове значення для безпеки й утримання незалежності ін. кр. Центр.-Сх. Європи.

Г. вважав, що здобуття і утримання незалежності Польщі неможливе без примирення із сусід. народами: укр., литов., білорус., нім. і рос. Був ініціатором польсь.-укр. діалогу на еміграції. «Культура» від самого початку підтримувала ідею укр. незалежності, першою проголосила необхідність відмови від польсь. претензій на Львів і Вільнюс. Г. тісно співпрацював з укр. діячами на еміграції (І. Лисяком-Рудницьким, Б. Левицьким, І. Кошелівцем, Ю. Лавріненком, Б. Осадчуком та ін.), був ініціатором різноманітних польсь.-укр. зустрічей і конференцій, заяв і декларацій на користь примирення. Найважливішою з них стала «Декларація в укр. справі» (1977), в якій представники кількох народів – а що найважливіше рос. – виступили проти русифікації і на захист укр. незалежності. Г. організував видання антології укр. л-ри 20-30-х рр. «Розстріляне відродження» (1959), а також антології, присвяченої рухові шістдесятників «Україна 1956-1968. Документи» (1969).

У 1970-80-х рр. завдяки старанням Г. «Культура» стала координац. центром польсь. опозиції. У 1982 р. з ініціативи Г. засновано Фонд допомоги незалежній польсь. л-рі та наці. У зверненні до учасників зустрічі укр. і польсь. парламентарів у Яблонній (Польща, 4-5.05.1990) у 1990 р. Г. закликав до розробки довготермінової програми екон. і культ. співпраці та вирішення осн. проблем на шляху примирення: питання нац. меншин, культ. спадщини та подолання стереотипів істор. минулого. Після здобуття незалежності, на

думку Г., Польща отримала істор. шанс «спричинитися до стабілізації в цій частині Європи і бути помостом між Сходом і Заходом <...> мати теж великий вплив на процеси демократизації в Росії і Україні». У своєму «Посланні» (в «Автобіографії...») виступив за необхідність зміцнення викон. влади, за відділення церкви від д-ви, вільну пресу, що одночасно була б пройнята почуттям відповідальності перед сусп.-вом; за повагу прав нац. меншин. Г. підтримував ідею створення регіон. екон. і військ. об'єднання, в якому Польща відіграла б роль лідера. Г. неодноразово критикував політ. еліту за відсутність продуманої концепції сх. політики, яку вважав навіть важливішою за вступ Польщі до НАТО.

Політ. думка Г. справила визначальний вплив на формування поглядів цілого покоління польсь. політиків та концепцію зовн. політики незалежної Польщі. 2006 р. у Польщі був проголошений роком Г.

Лит.: Єжи Гедройць та українська еміграція: листування 1950-1982 років; пер. з пол. та англ. / упорядкув., передне слово і комент. Б. Бердиховської. – К.: Критика, 2008. – 752 с.; Сенич М. Погляди Єжи Гедройця на польсько-українське примирення // Проблеми слов'янознавства. – Львів, 2010. – Вип. 59. – С. 236-242; Giedroyc J. Autobiografia na cztery ręce / Opracował K.Pomian. – Warszawa, 1999. – 388 s.; Giedroyc J. Apel do uczestników konferencji polsko-ukraińskiej // Kultura. – 1990. – № 6(513). – S.38-39; Giedroyc J. Zrozumieć znaczenie Ukrainy // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – 1999. – № 8-9. – S. 352-353. Kowalczyk A.S. Giedroyc i "Kultura". – Wrocław, 1999. – 312 s.; Jerzy Giedroyc. Redaktor. Polityk. Człowiek / Zebrał, do druku przygotował i wstępem poprzedził Krzysztof Pomian. – Lublin, 2001. – 302 s.

М. Генік, М. Сенич

Гіденс Ентоні (англ. *Anthony Giddens*; 18.01.1938, Едмонтон, Великобританія) – англ. соціолог. Закінчив ун-т Халла зі соціології та психології (1959, бакалавр), здобув ступінь магістра в Лондон. школі економіки і політ. наук. Докт. ступінь отримав в Королів. коледжі Кембридж. ун-ту (1974). У 1961 р. почав працювати в ун-ті Лечестера, де викладав соц. психологію. З 1969 р. працював в Кембридж. ун-ті. Дир. Лондон. школи економіки та політики (1997-2003). Був членом Консультативної ради Ін-ту сусп.-політ. досліджень, радником кол. прем'єр-міністра Сполученого Королівства Т. Блера. Від червня 2004 р. пожиттєвий пер. засідає в палаті Лордів як Барон Гіденс.

Основні праці: «Поза лівими і правими: майбутнє радикальної політики» (1994); «Третя дорога: відновлення соціал-демократії» (1998), «Третя дорога та її критики» (2000).

Гол. наук. Г. доробок зроблений в соціології, проте одночасно активно звертався до питань, що відносяться до сфери політ. науки. В ідеолог. плані його погляди можна кваліфікувати як сучасна/постсоціал-демократія. На його думку, на порядок денний визріло питання подолання традиц. поділу на політ. правих і лівих та створення нового політ. напрямку лівоцентризму. Власне цей напрям він розглядає відповідником «третьої дороги». За Г., політика «третьої дороги» передбачає шість важливих аспектів. 1. *Реконструкція уряду.* Активний уряд має ефективно реагувати на всі зміни, що мають місце в світі, однак не може бути лише тотожним ієрарх. і бюрокр. системі держ. адміністрації. Динамічні форми управління та адміністрування, які мають місце в господарській сфері, можуть допомагати уряду в охороні та стимулюванні розвитку публічної сфери. 2. *Розвиток громадян. сусп-ва.* Лише уряд і ринок не в стані адекватно реагувати на нові виклики сьогодення, тому, д-ва і ринок, мають сприяти розвитку громад. сусп-ва. Волонтерські об'єднання, групи і громад. структури можуть сприяти успішному й ефективному вирішенню сусп. проблем. 3. *Реконструкція господарського життя.* «Третя дорога» орієнтується на розвиток нової змішаної економіки, яка передбачає наявність рівноваги між держ. регулюванням та дерегуляцією. Цей підхід відкидає неолібер. розуміння, за яким лише ринок здатний забезпечити свободу й екон. зростання. 4. *Реформа соц. політики,* позаяк багато традиц. форм соц. допомоги досить часто не вели до очікуваного зменшення сусп. нерівності і замість того, щоб допомагати людям, які цього потребували, сприяли запровадженню системи контролю за ними. 5. Еколог. модернізація. Політика «третьої дороги» відкидає підхід, за яким охорону довкілля й екон. зростання неможливо поєднати. Система охорони довкілля може багатьма формами допомогти із створенням нових місць праці та стимулювати екон. розвиток. 6. *Реформа глобальної системи,* тобто доводиться доцільність запровадження нових форм світ. управління. Понад держ. об'єднання здатні покласти початок розвитку демократії над рівнем держ. влади і створити можливість для якіснішого контролю над механізмами міжнар. економіки.

Г. обгрунтовує конструкцію «нового індивідуалізму». На його думку, головними цінностями суч. соціал-демократії є: рівність,

свобода та індивід. відповідальність. Рівність він розглядає як своєрідний процес «включення» – «виключення», поширюючи його на всі верстви населення. «Виключення»/ізоляція стосується рівною мірою бідних і багатих. Особливу увагу він звертає на проблему нерівності, яка виникає внаслідок можливості «успадкування/передачі привілеїв власним дітям».

Г. звертає увагу, що зміни в сусп-ві ведуть до змін у соц. структурі, що зумовлює політ. партії уважно ставитись до окреслення кола своїх виборців. Якщо раніше соціал-демократи орієнтувалися на робітників, більшість із яких працювала фізично, то сьогодні гол. частку валового нац. продукту виробляють за допомогою розумової праці, яка є відповідником інформац. сусп-ва. Саме середній клас, люди розумової праці повинні становити основу виборців соціал-демократії, яка в лінійному ідеолог. спектрі займає позицію зліва від центру. Тому суч. соціал-демократія повинна боротися не за звичайний перерозподіл доходів у межах сусп-ва, а за перерозподіл знань і вмінь, для того щоб всі сусп. верстви, враховуючи найбідніші, мали змогу активно себе реалізувати. Для цього сусп-во повинно інвестувати в розвиток людського капіталу за рахунок пріоритетного розвитку освіти. Також важливим інструментом, на думку Г., може бути зниження податків, яке здатне призвести до створення нових робочих місць. Чим більший відсоток людей має роботу, тим більше сусп-во може спрямувати коштів на розвиток освіти, медицини.

Г. достатньо оптимістично налаштований щодо майбутнього людства. Одночасно він виступив критично проти напрацювання єдиної універс. ідеології, або універс. політ. програми.

Lim: Giddens A. The Third Way. The renewal of Social Democracy. – Cambridge: Polity Press, 1998. – 166 p.; Giddens A. The Third Way and its Critics. – Cambridge: Polity Press, 2000. – 189 p.; Энтони Гидденс: биография. [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://www.people.su/27919>; Гіденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя. – К.: Альтерпрес, 2004. – 100 с.; Гіденс Е. Соціологія / Е. Гіденс. – К.: Основи, 1999. – 726 с.

А. Романюк

Грамші Антоніо (італ. *Gramsci Antonio*; 22.01.1891, Алес, о. Сардинія, Італія – 27.04.1937, Рим, Італія) – італ. мислитель, один із найвизначніших марксист. мислителів. Народився на Сардинії у сім'ї дрібного держ. службовця. З юних років він був дуже

хворобливий: ще в дитинстві отримав травму хребта, від якої на все життя залишився горбатим. Сім'я страждала від злиднів (батько потрапив до в'язниці за звинуваченням у корупції), тому з 11 років Г. працював. Завдяки неабияким здібностям вступив до Турин. ун-ту, однак через матеріальні труднощі не закінчив його. З 1910 р. – журналіст. З 1913 р. – активіст Італ. соціаліст. партії. Один із засновників (1919) і редакторів впливової газети «L'ordine Nuovo» («Новий порядок»); у 1921 р. став членом центр. комітету Італ. комуніст. партії (ІКП), а в 1922 р. працює в Москві представником ІКП у Виконкомі Комінтерну. Через два роки повернувся до Італії. Був обраний депутатом парламенту, ген. секретарем ІКП. У 1926 р. заарештований фашистами і засуджений до ув'язнення. Перебував у в'язниці до самої смерті в 1937 р.

Основна праця: «Тюремні зошити» (1929-1935).

Г. ставив перед собою завдання коригування марксизму, що інтерпретувався ним як «екон. детермінізм». Із позицій культ. та істор. проблематики. Г. прагнув зрозуміти чому після успіху соц. революції в Росії у 1917 р. вона не поширилася на ін. країни, як вдалося вижити капіталізму і чому пролетаріат не набув класової свідомості. Розмірковуючи над цими проблемами, Г. намагався з'ясувати яку стратегію повинні взяти на озброєння революц. партії, що працюють в лібер.-демокр. д-вах. Ці пошуки привели його до аналізу зв'язків між екон. базою й політ. надбудовою та до створення концепції гегемонії.

Згідно Г., влада пануючого класу тримається не лише на насильстві, але й на згоді. Цей останній спосіб підпорядкування, який означає не просто згоду, але активну згоду, за якої громадяни бажаної того, що потрібно панівному класові, Г. називає гегемонією. Гегемонія реалізується через ін-ти громадян. сусп-ва (освітні, релігійні та ін.). Політичне ж сусп-во – це держ. апарат, який силою забезпечує сусп. дисципліну. Співпраця цих двох складових надбудови – громад. і політ. сусп-ва – і є д-вою (гегемонією, озброєною засобами примусу).

Володіти гегемонією може тільки екон. домінуючий клас, але завойовується вона раніше, ніж держ. влада. У випадку, якщо гегемонія не досягнута або досягнута не повністю, утворюється слабка д-ва, яка, будучи позбавлена ідеолог. панування, рано чи пізно перейде до прямого насилля, а відтак зазнає краху. Звідси Г. робить висновок, що революцію не можна вчинити коли завгодно, прийнявши будь-яку сусп. кризу за «революц. ситуацію».

Спершу необхідна поява об'єкт. передумови сусп. змін; відтак потрібно поступово завоювати гегемонію (дух. лідерство) у громад. сусп-ві, а вже потім – переходити до безпосередньої боротьби за владу, не обов'язково до збройної.

Позаяк основою влади пануючого класу є гегемонія, то питання стабільності політ. порядку або, навпаки, умови його зламу (революції) зводяться до питання про те, як досягається або підривається гегемонія. На думку Г., головною дійовою особою у встановленні або підриві гегемонії є інтелігенція, яка як особлива соц. група зародилася саме в суч. сусп-ві, коли виникла потреба у встановленні гегемонії через ідеологію. Г. розрізняє «*органічну інтелігенцію*» (створену певним класом і тісно з ним пов'язану) й «*традиційну інтелігенцію*», яка залишилася у спадок від минулого, де вона також колись була органічною. За допомогою інтелігенції клас встановлює свою гегемонію, шляхом зміни т. зв. «культурного ядра» сусп-ва, котре включає в себе сукупність соц. цінностей, норм, уявлень про життя і кодів поведінки. Доки це ядро є стабільним, в сусп-ві є «стійка колективна воля», спрямована на збереження існуючого порядку. Підрив цього «культурного ядра» та руйнування «колективної волі» є необхідною умовою революції. Створення цієї умови можливе внаслідок «молекулярної» агресії в культурне ядро. Г. називає цей процес «молекулярним», бо він протікає не як зіткнення класів і соц. груп, а як поступова зміна думок та настроїв у свідомості кожного. Ця зміна станеться не через «відкриття» масам якоїсь істини, котра здійснить переворот у їхній свідомості, а внаслідок копійкою повсякденної роботи, невпинного повторювання тих самих тверджень, щоб маси до них звикли і стали сприймати не розумом, а на віру.

Поняття гегемонії Г. не зводив лише до сфери політики чи моралі. Він вказував, що гегемонія бере свій початок у базисі, у зміні відносин власності. Д-ва, за Г., включає політ., громад. і екон. сусп-во, гармонія між якими встановлюється через гегемонію одного класу через класові спілки та завоювання влади. Єдність базису і надбудови, які при цьому встановлюються, Г. називав «*історичним блоком*». На відміну від формації (феодалізм, капіталізм), істор. блок є конкретнішим поняттям, бо включає і суперечливий комплекс надбудов, і всі існуючі екон. відносини. Так, напр., в історії Італії після 1860 р. можна виділити три таких блоки: лібер.-монарх. (1860-1922), фашист. (1922-1943) і блок післявоєнної демокр. республіки. Гол. ж відмінність у

тому, що послідовність сусп.-екон. формацій підпорядкована «залізним іст. законам», а послідовність блоків є варіативною: в часи кризи іст. блоку подальший розвиток подій може піти різними шляхами. Багато чого тут визначається співвідношенням між «політ. сусп.-вом» (владою) і «громад. сусп.-вом», а значить, між надбудовою та базисом.

Ідеї Г., який переосмислив марксизм відповідно до нових істор. умов, були замовчані у СРСР, однак прихильники єврокомунізму вважали його своїм духовним наставником, який обгрунтував їхню тактику компромісності та доктринальної гнучкості. До вчення Г. звертаються й т. зв. «нові ліві», які критикують ідеолог. гегемонію буржуазії, трактуючи її як «ліберальний тоталітаризм». А в суч. сусп.-ві теорію Г. активно вивчають та використовують і лібер. політ. сили, щоб утвердити свою гегемонію.

Літ.: Грамши А. Тюремные тетради: В 3-х ч. Ч. 1. – М.: Политиздат, 1991. – 560 с.; Коломиец В. К. Теоретическая мысль Грамши и современность / В. К. Коломиец // Полис. – 1997. – № 3. – С. 186-187; Мушинский В. О. Антонио Грамши. Учение о гегемонии / В. О. Мушинский. – М.: Междунар. отношения, 1990. – 139 с.; Пулю Ю. В. Проблема манипуляции власти в теоретическом наследии А. Грамши / Ю. В. Пулю // Философия права. – 2008. – № 6 (31). – С. 10-16.

І. Танчин

Гут'єрес Меріно Густаво (ісп. *Gustavo Gutierrez Merino*; 08.06.1928, Ліма) – перуан. священник, богослов-домініканець, основоположник ліворадикальної «теології визволення». Народився у незаможній родині метисів. Внаслідок важкого захворювання у дитинстві був прикутий до інвалідного візка. Вивчав літеру і медицину у Нац. ун-ті Ліми (1947-1950). Після закінчення семінарії у Сант'яго-де-Чилі навчався і стажувався в катол. ун-тах Лувена (Бельгія), Парижа, Ліона (Франція), Мюнстера (Німеччина), Григоріанському ун-ті Рима. Здобув ступінь доктора теології (1959), рукопокладений у пресвітери. Служив у приході, розташованому у бідняцькому районі Ліми, викладав у катол. ун-ті. Гром.-політ. діяльність почав у Нац. союзі студентів-католиків, де познайомився з кубин. революціонером Е. Че Геварою та капеланом кolumб. партизанів К. Торресом Рестрепо. У 60-х рр. брав активну участь у дискусіях теологів щодо майбутнього катол. церкви, виступив із радикальною програмою її оновлення, багато принципів якої лягли в основу документів Латиноамер. Конференції єпископальної ради (СЕЛАМ),

член пастирської комісії СЕЛАМ (1967-68). У бідняцькому районі Ліми Рімак, де попри світову славу Г. проживає й понині, організував духовний осередок «теології визволення» Центр ім. Б. де Лас Касаса (1974). У 90-х рр. стає кавалером фр. ордену Почесного легіону, членом Перуан. академії мови, у 2000-х очолив кафедру теології в катол. ун-ті Нотр-Дам (США), став членом Америк. академії мистецтв і наук. У вересні 2013 р. вперше з моменту виникнення «теології визволення» Г. зустрівся з Папою Римським Франциском. Попередні понтифіки і Конгрегація доктрини віри римокатол. церкви засуджували вчення Г. і його послідовників за політизацію віри, звинувачували у прихильності до марксизму та хибному тлумаченні Св. Письма (1979, 1984).

Основні праці: «До теології визволення» (1969), «Теологія визволення: перспективи» (1971), «Влада бідняків в історії» (1979), «Бог життя» (1989).

Значний ідейний вплив на «теологію визволення» Г. мали марксизм, неомарксизм, «політ. теологія» Й. Б. Меца і Ю. Мольтмана, «безрелігійне християнство» Д. Бонгеффера, екзистенціалізм і персоналізм. Г. переглянув традиц. трактування християн. теології, її завдань і методів. Вважав, що Церква у Латин. Америці має звернутися до соц. проблем, стати на бік бідних і обездолених. Т.ч. теологія повинна наповнюватися конкретним політ. змістом. На думку Г. пасивна позиція теології щодо соц. проблем робить її ідеологією панівних класів. Їй необхідно відійти від традиц. догматизму, далекого від реальних проблем мирян, стати практичною наукою, яка вести-ме людство до соц. справедливості. «Пізнати Бога – це творити справедливість», – писав він. Г. наголошує, що Ісус Христос не лише утішитель, але й визволитель пригноблених, революціонер, він не цурався жити серед бідняків і допомагав їм. А Бог не тільки підтримує боротьбу бідних за справедливість, але й бажає аби його Церква доклала зусиль для цієї боротьби. Церква не існує для себе, вона існує для інших, демонструє Божу благодать через акт любові і визволення. Тому у християн. Церкви унікальна місія – стати захисницею бідних і пригноблених, очолити боротьбу проти соц. гріха – експлуатації людини людиною, поневолення народів і соц. класів, що стимулюються капіталіст. системою.

Гол. проблема теології Г. – злиденність і шляхи її подолання. Злиденність ображає людину і Бога, вона є джерелом гріха. Пригноблені грішні в тому, що приймають рабство і злидні. Вони мають боротися проти гніту в ім'я Бога, його присутність відчувається саме

у світлі переживання визвольної практики, яка є справді християнською. Згідно з Г., у визволення є три рівні: визволення від експлуатації та гніту, що виражає надії пригноблених; через соц. зміни завоювання творчої свободи для побудови нового справедливого світу; тотальне визволення від гріха як відсутності солідарності та любові між людьми і поєднання людини з Богом. Позаяк соц. визволення неможливе без акту насилля, то насилля, необхідне для спротиву гнобленню, не повинне вважатися гріхом.

Лит.: Обществознание. Глобальный мир в XXI веке. Книга для учителя / Под ред. Л. В. Полякова. – М.: Просвещение, 2007. – 367 с.; Романюк А. С. Історія західних політичних вчень / А. С. Романюк. – К.: Знання, 211. – 255 с.; Gutierrez G. Teología de la liberación: perspectivas. – Salamanca: Ediciones Sigueme, 1975. – 398 pp.; Gutierrez G. La fuerza histórica de los pobres. – Lima: Ed. CEP, 1980. – 423 pp.; Gutierrez G. El Dios de la vida. – Lima: Ed. CEP, 2004. – 376 pp.

Ю. Омельченко

Д

Даймонд Ларрі Джей (англ. *Diamond Larry Jay*; 02.10.1951, Лос-Анджелес) – амер. політолог, представник теорії демократизації; проф. соціології та політ. наук у Стенфорд. ун-ті, ст. наук. спів роб. Ін-ту Гувера, Ін-ту міжнар. досліджень Ф. Споллі, дир. Центру демократії, розвитку і верховенства права при Стенфорд. ун-ті, ст. консультант Міжнар. Форуму Демократ. студій Фонду сприяння демократії (National Endowment for Democracy), засн. і співред. видання «Журнал демократії» (Journal of Democracy).

Закінчив Стенфорд. ун-т, здобувши ступені бакалавра (1974), магістра (1978) і доктора (PhD) з соціології (1980). Як консультант із питань управління та розвитку співпрацював із Агентством США з міжнар. розвитку (USAID), Світовим Банком, ООН, упродовж 2004 р. був ст. радником із управління Тимчасової Коаліційної Адміністрації у Багдаді. Основні наук. інтереси – демократ. розвиток і зміна політ. режимів, міжнар. політика США на підтримку демократії та екон. розвитку, виклики пост-конфліктної розбудови демократії, технології лібералізації політ. режимів.

Основні праці: «Клас, етнічність і демократія у Нігерії» (1988), «Розвиток демократії у 1990-тих» (1995), «Демократія, що розвивається: на шляху до консолідації» (1999), «Розтрачена перемога: американська окупація і незграбні спроби впровадження демократії в Іраку» (2005), «Дух демократії: боротьба за розбудову вільного суспільства у всьому світі» (2008).

В основу концепції політ. розвитку, яку розвивав Д., покладено універсальність цінностей свободи та демократії. Рухаючись у межах транзитології та теорії демократизації, дослідник аналізував тренди «третьої» хвилі демократизації, яка у часовому масштабі зайняла 38 років (1974-2012) і охопила 28 країн Латин. Амер., 17 країн у Сх. Європі, 10 – в Азії, 3 – на Середньому Сході і 17 – у Півн. (Субсахарській) Африці. Як стверджував Д., пік третьої хвилі «глобального» розвитку демократії спостерігався у 2005 р., коли серед 120 д-в світу 116 були демократіями. Після піднесення демократії у світі розпочався процес демокр. «рецесії», який охопив режими 31,8% країн-демократій. Характерними рисами «спаду» третьої хвилі демократизації визначалися: утиск політ. прав і громад. свобод,

авторит. тиск на громадян. сусп-во, слабкість принципу верховенства права, відсутність громадян. справедливості, корупція та насилля.

Досліджуючи умови, особливості та результати демократизації в глобальному масштабі, Д. сформулював стандарти, за якими можна визначати якість демократії як політ. режиму, це: 1) універс. виборче право, оновлення еліт, регулярні, вільні та справедливі судочинства; 2) верховенство права та незалежність правосуддя; 3) конкурентна парт. система (з щонайменше двома впливовими партіями); 4) наявність альтернат. джерел інформації; 5) горизонт. відповідальність між суб'єктами влади, що підкріплюється діяльністю незалежних ін-тів моніторингу та контролю корупції, омбудсмена, громад. контролем над збройними силами та міліцією; 6) вертикал. відповідальність, яка виражається у вільному доступі до інформації та прийняття політ. рішень; 7) громадян. активність – участь населення в урядуванні; 8) належне урядування й ефективний зворотній зв'язок уряду з громадянами; 9) громад. культура (визнання у сусп-ві цінностей громад. справедливості, рівності, толерантності, законслухняності, поваги до конституції, відкидання будь-яких насильницьких шляхів розв'язання сусп.-політ. проблем і відсутність бажання співпрацювати з недемократичними і анти-системними акторами).

За переконанням Д., демократія спрацює тоді, коли громадяни можуть бачити конкретні вигоди від цього політ. режиму, що виражається в ефективній діяльності 1) екон. ін-тів, що забезпечують екон. зростання, рівність, людський розвиток і стабільність; 2) політ. ін-тів, які гарантують стабільність і сусп. порядок, свободу, відповідальність, прозорість і зворотній зв'язок влади з громадянами. Демокр. ін-ти успішно впроваджуються під впливом відповідних норм і цінностей політ. культури, втручання з боку акторів світової спільноти (впливових д-в і міжнар. інституцій).

Особливості становлення нових демократій, згідно з Д., визначаються впливом культ. традицій і харизмат. лідерів, слабкістю раціонально-легального типу легітимності, відсутністю успішного політ. досвіду та браком консенсусу на нац. рівні, загостренням відмінностей у соц. структурі.

Д. стверджував, що про якість демократії можна казати тоді, коли демократія перетворюється на моральну цінність та імператив поведінки. Під консолідацією демокр. режиму розумів політ. стабільність і консенсус серед представників політ. лідерів, партій і громад. акторів у розумінні демократії, відсутність антисистемних політ. сил. Зворотним боком розбудови демократії визначає кризові періоди, в які спостерігаються масове зниження впевненості у держ. і політ. ін-тах, зростання відчуження громадян від політ. партій, поширення переконання, що демокр. уряд та політики стали корумпованими і безвідповідальними, зорієнтованими на свої власні інтереси. Як загрози демократії Д. розглядав етнічні та релігійні відмінності, слабкість механізму стримувань і противаг на рівні парламент. і парт. систем, бідність і соц. нерівність.

Лит.: Diamond L., Morlino L. The Quality of Democracy: An Overview // Journal of Democracy. – 2004. – № 15. – October. – pp. 20–31; Diamond L. How people view Democracy: Findings from Public Opinion Surveys in Four Regions // Presentation to the Stanford Seminar on Democratization. – 2001. – January, 11. – 33 p.; Diamond L. The Coming Wave // Journal of Democracy. – 2012. – № 23. – January. – pp. 5–13; Diamond L. The Spirit of democracy: The Struggle to Build Free Societies Throughout the World. – NY: Times Books, 2008.

А. Зуйковська

Даль Роберт Алан (англ. *Robert Alan Dahl*; 17.12.1915, Інвуд, штат Айова, США) – амер. політолог, один із засновників теорії плюраліст. демократії. Д-р політ. наук (1940), проф. Йельс. ун-ту. Аналітик Департаменту сільського госп-ва США та Управління цінового адміністрування та військ. промисловості (1940-1946), згодом – військовослужбовець. Разом Ч. Ліндблом і Р. Лейном відкривають каф. політології в Йельс. ун-ті. Стипендіат Гуггенгайма (1950, 1978). Наук. співроб. Центру перспект. досліджень у поведінкових науках (Center for Advanced Study in Behavioral Sciences, 1955-1956). У 1967 р. обраний членом Амер. акад. мистецтв і наук, Амер. філос. т-ва, Амер. нац. академії наук, член-кореспондент Британ. академії. Президент Амер. асоціації політ. наук (1966-1967). У 1995 р. – отримав міжнар. наук. премію Ю. Шютте з політ. наук, а у 1998 р. – почесний ступінь д-ра права в Гарвард. ун-ті. Д. часто називають «Деканом» амер. політологів.

Основні праці: «Вступ до теорії демократії» (1956), «Хто править?» (1961, книга у 1962 р. відзначена премією В. Вільсона Амер. асоці-

ації політ. наук.), «Плюралістична демократія в США» (1967), «Поліархія: участь і опозиція» (1971), «Демократія в США» (1972), «Демократія, свобода та рівність» (1986), «Демократія і її критики» (1989, книга у 1990 р. відзначена премією В. Вільсона Амер. асоціації політ. наук.), «Наскільки демократична американська конституція?» (2001).

Д. відзначає, що поява в середині та наприкінці ХХ ст. цілої низки теорій демократії (ціннісної, раціонально-утилітарної, інституціональної, економічної, модернізаційної та ін.) призвела до розмивання змісту самого поняття «демократія», під яким стали розуміти і форму політ. орг-ції сусп-ва, засновану на визнанні народу основним джерелом влади, і певний філос., світоглядний ідеал людського буття, і форму політ. участі, і моделі діяльності різних сусп. ін-тів тощо. Тому для характеристики демократії саме як форми політ. режиму (на відміну від «демократії» як ідеального типу влади), Д. запропонував використовувати новий термін – «*поліархія*» (гр. *poli* – множинність, *arche* – влада). Невід'ємними ознаками поліархії, за Д., є такі характеристики політ. системи, як плюралістичність і опозиційність. Основні (мінімально необхідні) інституції поліархії: здійснення влади виборними урядовцями; вільні та чесні вибори; інклюзивне (загальне) виборче право; право змагатися за уряд. посади; свобода слова; альтернативна інформація; автономність асоціацій. Д. зазначає, що система інституцій поліархії має певні слабкі місця. Однак, основні інституції поліархії не допускають, щоб уряд протягом тривалого часу проводив політику, яка б завдавала шкоди інтересам більшості.

Різниця між демократією та поліархією, за Д., полягає в наступному: демократія – це мета, а не щось уже досягнуте; демократія є утопією, але утопією корисною, бо вона вказує напрямки, де можна відшукати альтернативи до існуючої демократії. Поліархія у Д. – це демократія в дії. Поліархію вчений розглядає як процес наближення до демократії. Поліархія – це стан реальної політ. дійсності, що вибирає критерії поліархічності тієї чи ін. системи. Такими критеріями у Д. є ступінь опозиційності чи конкурентності еліт і рівень участі населення у виборах. Для того, щоб досягти поліархії, всі громадяни повинні: формулювати свої уподобання; висловлювати свої побажання співгромадянам і урядовцям; змушувати урядовців розглядати свої вимоги і, так контролювати процес прийняття політ. рішень.

Розвиток демократії від міста-д-ви до нації-д-ви, одночасно, замінив моністичну демократію на плюралістичну. Д. змінив стиль амер. демократії, відстоюючи плюралізм і колегіальне правління. На думку вченого, всі політ. еліти, залучені в процес управління д-вою, повинні працювати у своєму конкретному напрямку, проте, завжди знаходити компроміс.

Концепція «плюралістичної демократії» дозволила зробити відмінність між ідеальною системою демократії та інституційними механізмами, які наближають до цього ідеалу. Поліархії засновані на принципі представницької, а не прямої демократії і, отже, є формою правління меншості, яку обмежують регулярні та вільні вибори.

Д., у праці «Хто править?» аналізує процес прийняття рішень та вивчає структуру влади, як формальну, так і неформальну, на прикладі невеликого міста в штаті Коннектикут. «Демократія та її критики» показує цінність активного громадянина, який володіє значними політ. правами. Нормативно Д. прагне до демократії, яка визнає права і голос усіх, хто має законне право на громадянство. У праці «Наскільки демократична американська конституція?» учений стверджував, що амер. конституція не є настільки демократичною, наскільки повинна бути, і містить застарілі норми, закладені авторами конституції, які не уявляли ступеня розвитку майбутніх сусп-в.

Д. вплинув на політ. науку емпіричними дослідженнями про розподіл влади, на прикладі місц. самоврядування, і теорет. концепції, особливо щодо демократії та плюралізму. Д. ввів мінімальні вимоги які демократія повинна задовольняти. Д., як один з найбільш видних політ. теоретиків нашого часу, роз'яснює, що цінність демократії, її механізм, та вказує на проблеми, які можуть постати перед нею в майбутньому.

Літ.: Даль Р. *Демократия и ее критики* / Пер. с англ. Под ред. М.В.Ильина. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003. – 576 с.; Даль Р. *Зміна меж демократичних правлінь* / Р. Даль // *Часопис «Ї»*. – 2001. – № 21.; Ліпковська-Надеїна Н. А. *Теорія поліархії Р.Даль: концептуальні засади та практика: дис... канд. політ. наук: 23.00.01* / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2007. – 186 с.; Даль Р. *Демократичні трансформації* / Р. Даль // *Демократія: антологія*. – упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 563-573.; Даль Р. *Дилеми плюралістичної демократії* / Роберт А. Даль // *Демократія: антологія*. – упор. О. Проценко, В. Лісо-

вий. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 533–544.

В. Лебедюк

Дальтон Роке Гарсія (ісп. *Roque Dalton García*; 14.05.1935, Сан-Сальвадор, Сальвадор – 10.05.1975) – сальвадор. поет, один із творців партизан. народної Революційної армії. Освіту здобув у єзуїтському коледжі Колегіо Екстернадо Сан Хосе. В 1953 р. у Чилі вивчав право, пізніше повернувся в Сан-Сальвадор. У 1957 р. разом із ін. сальвадор. прибув з візитом у СРСР для участі у Всесвіт. фестивалі молоді і студентів. На батьківщині в 1960 р. був засуджений до смертної кари, але за кілька днів до здійснення вироку новий уряд оголосив амністію. З 1964 р. – на еміграції, побував у Півд. і Центр. Америці, Сх. Європі, у т.ч. й в СРСР. Таємно повернувшись на батьківщину в 1964 р., він знову був заарештований і засуджений до смерті. На цей раз Д. врятувався завдяки землетрусу – стіна камери, в якій він перебував, виявилася напівзруйнованою і йому вдалося зробити підкоп і втекти, покинувши ще раз Сальвадор. Після цього він на тривалий час облаштувався на Кубі, де крім своїх літерат. занять, присвятив себе військово-стройовій підготовці, мріючи стати солдатом революції. Був особистим другом Ф. Кастро. Часто подорожував до Праги як ред. міжнар. ж-лу «Revista Internacionala» («Міжнар. огляд: проблеми миру і соціалізму»). У 1973 р. повертається в Сан-Сальвадор, де бере участь у становленні повстанських груп, які пізніше згуртувалися у Фронт нац. визволення ім. Фарабундо Марті для боротьби з військ. диктатурою, встановленою у Сальвадорі. У цей час взяв собі псевдонім Delphi Marin. У 1975 р. був розстріляний власними товаришами з повстанської орг-ції «Революційна армія народу» за звинуваченням у зраді, сфабрикованим партизан. командиром Х. Вільялобосом (за однією з версій, агентом ЦРУ), поетяк в 90-ті роки Д. відкрито перейшов на антикомуніст. позиції. Ця страта викликала гнівний протест в інтелект. колах, особливо серед латиноамер. письменників. Згодом розслідування зняли всякі підозри з Д.

Основні праці: Д. є автором численних віршів, його поезія нині вважається важливою частиною сальвадор. культурної спадщини, зокрема «Таємні вірші», «Таверна та інші місця». Книга «Таверна та інші місця» виграє Каса-де-лас-Америкас – поет. премію в 1969 р

Д. ніколи не вагався у своєму переконанні, що революція в Сальвадорі може відбу-

тися тільки шляхом збройної боротьби. Ця точка зору відокремлювала його від сальвадор. комуніст. партії, яка підтримувала офіц. лінію «законність» і «накопичення сил». Ні «об'єктивні», ні «суб'єктивні» умови для народного повстання не існували в Сальвадорі в той час, і Д. вирішив поєднати свою долю з невеликою групою гватемальських революціонерів, що пізніше стали ядром партизанської армії Погано (EGP).

Політ. погляди Д. були наповнені буйною життєздатністю і революційною волею, а поезія – безжальним почуттям власного глузування над сусп. процесами. Він наполягав на необхідності встановлення зв'язків із початковими масовими орг-ціями, які мали стати потужним політ. чинником в країні. Проте він засуджував екстремістські угруповання, які готували стратегії перевороту, а ті, звинувачивши його у зраді, засудили до смертної кари і стратили. З його життя пов'язано багато міфів та легенд, які оточували його з самого початку. Для латиноамер. революціонерів, фігура Д. була перетворена на мученика, а його літ. репутація зростала; його роботи опубліковано посмертно.

Літ.: Дальтон Р. О современной фазе революционного движения в Латинской Америке Р. Дальтон, В. Миранда // Проблемы мира и социализма. – 1967. – №5 (105). – С. 52-60; Dalton R. Small Hours of the Night: Selected Poems of Roque Dalton. Curbstone Press, U.S., United States, 1996. Paperback. – 228 p.

Д. Зубрицька

Данилевський Микола (рос. *Данилевский Николай*; 28.11.1822, с. Оберец Орлов. губ., Рос. імперія – 07.11.1885, Тифліс) – рос. натураліст, філософ, культуролог. Навчався в Царськосільському ліцеї (1837-1842), Моск. ун-ті на фіз.-мат. та природн. ф-тах (1843-1847); захистив магістерську дис. із ботаніки (1849); 1853-1878 рр. – учасник 10 наук. експедицій (статистик, потім керівник; вивчав насамперед рибний промисел в Росії), 1979-1985 рр. – дир. Нікітського ботанічного саду в Криму. *Основні праці:* «Росія і Європа» (1870), «Дарвінізм» (1885).

Д. висунув концепцію історії, як історії самот. культ.-істор. типів сусп.-ва. У «природній системі історії» Д. розрізняє присутність трьох видів народів: 1) народи, що не досягають індивідуальності й є лише «етногр. матеріалом», 2) народи-руйнівники, «негативні діячі людства»; 3) народи-творці, «позитивні діячі історії». Саме останні створюють самот. культ.-істор. типи сусп.-ва. Д. виділив 10

таких типів: 1) єгипетський, 2) китайський, 3) древнесемітський; 4) індійський, 5) іранський, 6) єврейський, 7) грецький, 8) римський, 9) арабський; 10) романо-германський. Він сформулював 5 законів культ.-істор. руху: 1) мовна спорідненість; 2) політ. незалежність; 3) неможливість передачі початків одного культ.-істор. типу ін.; 4) закон різноманітності осн. елементів культ.-істор. типу; 5) цикл розвитку культ.-істор. типу. Цей цикл є за Д., тривалим періодом зростання і коротким періодом цивілізації – «цвітіння і плодоношення», «раз і назавжди виснажує життєву силу» даної цивілізації. Усе розмаїття істор. життя «культури» і «цивілізації», на думку Д., може бути вичерпно зведено до чотирьох «розрядів» діяльності: 1) реліг.; 2) культ. (теорет.-наук., естет.-художньої, техн.-промисл.); 3) політ.; 4) сусп.-екон.

Крім десяти вищеназваних культ.-істор. типів Д. висуває ще один, одинадцятий – *слов'янський*, якому і приділяє головну увагу у своїй книзі. Молодий слов'ян. тип у своєму розвитку йде далі всіх попередніх культ.-істор. типів. Ранні типи були одноосновними: в єврей. акцентувалась реліг. діяльність, у грец. – «власне – культурна, в рим. – політична». Європ. романо-герман. тип є «двоосновний політико-культурний тип», спрямований гол. чином на розвиток наук. і промисл. діяльності. Щодо слов'ян. типу, то на «початку його культ.-істор. життя» маються задатки для успішної реалізації всіх чотирьох початків на шляху самот. розвитку – «релігії, культури, політики і сусп.-екон. ладу». Тим самим слов'ян. світ може стати першою в історії чотириосновною цивілізацією. Д. був прихильником ідеології панславізму, що виходить із єдності інтересів всіх слов'ян. народів, в першу чергу – політичної. У політ. перспективі Д. закликає до створення Всеслов'ян. союзу, в ідеалі – Всеслов'ян. федерації, як добровільного взаємовигідного об'єднання всіх слов'ян. д-в. Очолити цей процес, на думку Д., покликана Росія, як єдина слов'ян. д-ва політ. незалежна від ін. д-в. Центром такої цивілізації має стати Константинополь (нинішній Стамбул) під своїм древнім слов'ян. ім'ям – Царгород.

Д. впевнений у неминучості політ. конфронтації Росії і Європи. На відміну від ранніх слов'янофілів, які підкреслювали принципову різницю Росії і Європи, Д. висуває тезу – «Європа ворожа Росії». Боротьба Росії та Європи – це не боротьба Азії та Європи, а зіткнення Греко-Слов'янського і Романо-Німецького світів-спадкоємців грец. та рим. цивілізацій.

У серії політ. статей, опублікованих у 1880-і рр., Д. відстоював переваги монарх. ладу і засуджував «конституц. жадання» рос. лібералів. Демократії, як «верховенства народу, неможливо досягти, вважає Д., навіть через заг. подачу голосів, позаяк голосує роздрібнена маса, яка не має політ. волі, а не народ. Навпаки, рос. самодержавство є прямим вираженням волі рос. народу.

Вихід у світ книги Д. «Росія і Європа» викликав широкий резонанс в Росії. З різкою критикою політ. висновків Д. виступив весь лівий фланг рос. громадськості. Істор. концепція Д. отримала негативну оцінку історика С. Соловйова та його сина – філософа В. Соловйова. У консерват. таборі книга була зустріта захоплено. За словами Ф. Достоевського, «Росія і Європа» повинна стати настільною книгою кожного росіянина. М. Страхов виступив із розгорнутим захистом праці Д. від нападу лібералів.

Істор. і геополіт. новації Д. дістали свого продовження тільки в ХХ ст. Критика «європоцентризму» стала лейтмотивом концепції «занепаду Європи». О. Шпенглера і поліцивілізаційної теорії А. Тойнбі. Низка положень «Росії і Європи» дослівно передбачають осн. теорії «Географічної осі історії» одного з основоположників геополіт. теорії Х. Макіндера.

Літ.: Данилевский Н. Я. Политические статьи / Н. Я. Данилевский // Россия и Европа / Составление и комментарии Ю. А. Белова. – М.: Институт русской цивилизации, 2008. – С. 614-714; Данилевский Н. Я. Россия и Европа / Н.Я. Данилевский. – М.: Книга, 1991. – 574 с.; Соловьев В. С. Данилевский / В. С. Соловьев // Сочинения в 2 т. – Т. 2. – М.: Мысль, 1988. – С. 406-414; Чемшист А. А. Поздние славянофильство: геополитическое предчувствие евразийства / А. А. Чемшист, И. Ш. Шенгеля // Вестник СевНТУ. Серия: Политология. – Севастополь, 2010. – Вып. 112. – С. 3-7.

І. Шенгеля

Дарендорф Ральф (нім. *Ralf Gustav Dahrendorf*; 01.05.1929, Гамбург – 17.06.2009, Кельн) – нім.-англ. соціолог, політ. діяч, прихильник теорії лібер. сусп-ва і д-ви, автор теорії соц. конфлікту, лорд. У 1958-1967 рр. – проф. ун-тів Гамбурга, Тюбингена, Констанца. У 1968-1974 рр. член правління Вільної Демокр. Партії Німеччини (FDP). Із 1974 р. – дир. Лондон. школи економіки і політ. наук. З 1982 р. – гол. правління Фонду Ф. Наумана (FDP), з 1993 р. – член палати лордів брит. парламенту.

Основні праці: «Клас і класовий конфлікт в індустріальному суспільстві» (1959), «Вихід із утопії» (1967), «Нариси по теорії суспільства» (1968), «Людина соціологічна» (1973).

Центр. місце у політ. і соц. теорії Д. займає конфлікт. Саме в ньому вчений бачить творче начало і основу розвитку будь-якого сусп-ва, як шанс оволодіння свободою. На думку Д., соц. конфлікти обумовлені структурою «соц. позицій і ролей», розподілом на тих хто править і тих ким управляють в «асоціаціях, що управляються імперативно», тобто, де є усі форми асиметричного розподілу влади, чи то в д-ві, політ. партії, церкві тощо. Погляди Д. формувалися під впливом творів Т. Парсонса, Г. Зіммеля, П. Сорокіна, К. Маркса, М. Вебера. Поділяючи припущення Т. Парсонса стосовно неадекватності іст. досвіду, Д. вважає, що кожна теорія має справу зі різноманітною сукупністю проблем і не може бути єдиної систематичної теорії, що застосовуватиметься до вивчення будь-якої реальності. Різноманітні теорії організують і реалізують світ своїми специфічними засобами, серед яких є й теорія конфлікту, в якій Д. відійшов від учіння К. Маркса про класовий антагонізм, що, на його думку, визначав сутність сусп. відносин у кожному сусп-ві.

Основою визначення класів Д. вважає стосунки володарювання й підкорення, тобто не наявність або відсутність у людей власності, а їх активність або пасивність у питаннях влади. За теорією Д., влада відрізняється від звичного розуміння «сили»: «і якщо сила зазвичай пов'язується з особистістю індивіда, то влада – з соц. позиціями і ролями». Соц. позиції людей не рівноправні відносно влади, що визначає їх різноманітність щодо інтересів і домагань. Визначаючи характер соц. структури Д. використовує поняття М. Вебера «імперативно координована асоціація», тобто будь-яке управління, що існує у сусп-ві, пов'язує протилежні групи людей – тих, хто має владу, і тих, хто підкоряється їй. Але при цьому Д. підкреслює, що для індивіда, який є володарем у одній асоціації зовсім не обов'язково бути ним в іншій, і навпаки – бути підлеглим в одній асоціації не означає бути підлеглим в іншій. Знаходячись одночасно у кількох асоціаціях, займаючи там різноманітні позиції і виконуючи соціальні ролі, індивід бере участь одночасно у кількох соц. конфліктах, що не залежать один від одного. За допомогою поняття «конфлікт» Д. уточнює поняття класу: «у кожній імперативно координованій асоціації розмежовують дві квазі-групи, які об'єднані загальними латентними

інтересами. Із таких квазігруп складаються групи інтересів, програми яких проголошують захист або напад на законність власних структур, що існують. У будь-якій асоціації такі два угруповання знаходяться у стані конфлікту». Звідси і остаточне визначення класів. «Класи – це конфлікуючі соціальні угруповання або групи соц. конфлікту, котрі засновані на участі або неучасті у відправленні влади в імперативно координованих асоціаціях». Відношення управління і орг-ції – корінні причини соц. нерівності. Існують чотири причини нерівності: нерівність виникає із біол. різноманітності інтересів, характерів людей і соц. угруповань; нерівність виникає із природної (інтелектуальної) різноманітності талантів, здібностей; нерівність виникає із соц. диференціації (по горизонталі) приблизно рівноцінних позицій; нерівність виникає із соц. розшарування (по вертикалі відповідно до престижу, багатства і соціокультурного фону), що проявляється у ієрархії соц. статусу.

Класовий конфлікт, як рушійна сила і засіб існування соц. організму не повинен подавлятися і вирішуватися, оскільки конфлікт є невід'ємним компонентом соціально-класової структури сусп-ва. Він може врегульовуватися шляхом інституціоналізації. Зокрема, порядок регулювання конфлікту може починатися з переговорів щодо створення органу для вироблення рішення по суті конфлікту. Якщо безрезультатно, то залучається третя сторона; найбільш м'яка форма участі третьої сторони – посередництво. Пропозиція щодо рішення по суті конфлікту не є обов'язковою. Арбітражне виконання рішення є добровільним. Обов'язковим є запрошення третьої сторони (арбітражу). Обов'язковий арбітраж знаходиться на межі між регулюванням і примусом (необхідним для збереження системи держ. управління, забезпечення соц. миру); його рішення є обов'язковими. Д. зауважує, що «ці форми стають механізмом зменшення сили класового конфлікту». Хто вміє справитися з конфліктами шляхом їх визнання, той бере під свій контроль ритм історії. Хто ж упустисть цю можливість, одержує ритм у свої суперники. «Не наявність, а відсутність конфлікту є чимось дивним і не нормальним у сусп-ві». Придушення конфлікту веде до його загострення, а «раціональна регуляція» – «до контрольованої еволюції».

Літ.: Дарендорф Р. Современный социальный конфликт: Очерк политики свободы / Р. Дарендорф. – М.: РОССПЭН, 2002; Дарендорф Р. Мораль, институты и гражданское общество // Путь. Международный философский журнал. –

1993. – № 3; Большой толковый социологический словарь (Collins). Том 1 (А-О): Пер. с англ. – М.: Вече, АСТ, 1999; Дарендорф Р. У поисках нового устрою: лекції на тему політики свободи у ХХІ столітті / [наук. ред. А. О. Ручка] – К.: Вид. дім «КМ академія», 2006.

Е. Афонін, Т. Новаченко

Даунс Ентоні (англ. *Anthony Downs*; 21.11.1930, Іванстон, США) – амер. економіст і політолог. Бакалавр (1959, філос. науки) коледжу Карлтон (Нортфілд, штат Міннесота). Упродовж 18 років Д. працював у загальнонаціон. консалтинговій фірмі «Дослідницька корпорація з нерухомості», що консультувала приватних осіб та держ. службовців щодо житлової політики, інвестування нерухомості та житлово-комунального госп-ва. З 1977 р. – у Ін-ті Брукінга у Вашингтоні на посаді старшого дослідника. Лектор Карлтон. коледжу (1952), а потім перейшов у Стенфорд. ун-т, де отримав докт. ступінь із економіки (1956). Д. входить до списку «ста великих економістів після Кейнса» за версією Марка Блауга.

Основні праці: «Економічна теорія демократії» (1957), «Всередині бюрократії» (1967), «Проблеми та перспективи міста» (1970), «Вибрані есе Е. Даунса» в 2-х тт. (1998).

Сфера наук. інтересів: екон. теорія демократії, екон. теорія бюрократії, проблеми громади та міста. Поєднання політології та економіки простежується у всіх його ранніх творах, присвячених екон. теоріям демократії та бюрократії.

Праця Д. «Економічна теорія демократії» стала новаторським внеском у теорію колект. вибору. Д. показав, що держ. службовці аж ніяк не є самовідданими альтруїстами, а переслідують свої утилітарні цілі, причому ці цілі містять в собі неабияку частку розважливого егоїзму та значну роль у їх формуванні відіграє бажання домогтися переобрання на наступний термін і прагнення слідувати власним ідеолог. принципам. Тому, для задоволення власних егоїст. інтересів, політики змушені боротися за голоси виборців. Розробка такої тверезої екон. моделі повинна була допомогти поліпшити розуміння сусп. вибору і способів його втілення в політиці д-ви. Ці теорет. розробки Д. були спрямовані також на полегшення розуміння колект. вибору як альтернативи ринковому механізму. Вони вводили в політ. процес поняття *свободи дії*.

Модель Д. вимагає участі трьох основних дійових осіб: 1) виборця з його власною ф-цією корисності; 2) егоїстичного політика, який прагне залучити голоси населення і виробляє політ. рішення; 3) користюлюбного

бюрократа, що реалізує ці рішення на практиці. Передбачається, що виборці мають переваги, які вони періодично висловлюються за допомогою своїх голосів, за які борються політики; потім політики приймають рішення з розрахунком на завоювання голосів у майбутньому. Для політиків ці голоси відіграють роль, аналогічну тій, яку відіграють гроші для підприємця в теорії фірми. Різниця полягає лише в тому, що ф-ція корисності виборців є комплексною, і що для здійснення тієї чи ін. політики будь-який політ. діяч повинен спиратися на бюрократів.

Результат використання цієї моделі Д. для двопартійної політ. системи полягає в тому, що політики починають зосереджувати свою увагу на «середньому виборці» і що при цьому виникає два шляхи можливих спотворень висловлених уподобань: *перший* – через взаємозв'язок виборця та політика; *другий* – через взаємозв'язок політика і бюрократа.

У книзі Д. «Всередині бюрократії» ставиться питання про те, на що повинна бути схожа бюрократія, якщо припустити, що посадові особи керуються своєкорисливими інтересами. Книга Д. є низкою тверджень, представлених у вигляді законів, які по суті не допускають перевірки. Представлена в ній модель багато в чому подібна моделі, пропонуваної екон. теорією демократії з тією лише різницею, що у великих фірмах зовн. акціонери відіграють роль виборців, топ-менеджери – політиків, а менеджери середньої ланки – держ. бюрократів. На рівні фірми модель відкидає припущення про максимізацію прибутку, що висувається класичною економікою, що, на думку Д., має значення тільки для малих фірм. Головними припущеннями Д. в теорії великих фірм адміністративного управління є такі: 1) для власників бажаним буде таке управління, яке забезпечує стійкий дохід і зростання ринкової вартості акцій фірми; 2) менеджери діють так, щоб якомога довше отримувати зарплату; 3) бюрокр. структури, стикаючись із вимогами акціонерів, намагаються стати на сторону топ-менеджерів; 4) управлінці середнього і нижчого рівнів виконують розпорядження вищого керівництва лише частково.

Літ.: Голосов Г. В. Сравнительная политология / Г. В. Голосов. – Спб.: Изд-во Европ. ун-та. – 2001. – 368 с.; Морозова Е. Г. Политический рынок и политический маркетинг: концепции, морали, технологии / Е. Г. Морозова. – М.: Росспэн. – 1999. – 247 с.; Downs A. An Economic theory of democracy / A. Downs. – New York: Harper. – 1957. – 357 p.

О. Ткач

Дворкін Андреа Ріта (англ. *Andrea Rita Dworkin*; 26.09.1946, Кемден, Нью-Джерсі, США – 09.04.2005, Вашингтон, округ Колумбія, США) – теоретик радик. фемінізму, політ. діячка, письменниця та публіцистка. Народ. в сім'ї вчителя, соціаліста за переконаннями. Навчається в коледжі Беннінгтон (Вермонт) за спец. «літ-ра» (1964-1968), починає літ-ну діяльність, учасник руху протесту проти війни у В'єтнамі та расизму. У 1968-1971 рр. живе в Голландії; після повернення у 1971 р. до США продовжує політ. діяльність. У 1970-80-х стає однією із лідерок радик. фемінізму, виступаючи проти гендерної дискримінації та порнографії.

Основні праці: «Наша кров: тлумачення і бесіди про гендерну політику» (1976), «Порнографія: чоловіки, які володіють жінками» (1981), «Жінки правого табору: політика приборкання жінок» (1983), «Статевий зв'язок» (1987), «Життя та смерть: непримиренні думки про війну проти жінок, що продовжується» (1998), «Політичні мемуари войовничої феміністки» (2002).

Д. вважається однією зі засновниць радик. фемінізму «другої хвилі», згідно з яким гендерна дискримінація є першою та найбільш поширеною формою пригноблення. У патріарх. сусп-ві чоловіки привласнюють собі політ. та екон. владу, перетворюючи жінок на експлуатовану та позбавлену основних прав людини групу. Патріархат як система верх. влади чоловіків істор. набувала різних форм, однак ключовою її характеристикою залишався контроль, зокрема, над жіночим тілом та сексуальністю. Як наслідок, статеві взаємовідносини набувають суб'єктно-об'єктний характер, причому жінка виступає об'єктом. Сусп. контроль над жінкою, за Д., спрямований на стандартизацію її зовнішності, духовне зубожіння, обмеження можливостей самореалізації; його прямими наслідками є повсякденність та прийнятність порнографії, поширення згвалтувань (у т. ч. шлюбних), сексуальні домагання, обмеження контрацепції тощо. За Д., контроль та домінування чоловіків у сусп. та політ. ін-тах закріплює гендерну нерівноправність. Розкриваючи сутність існування жінки як ідеолог. сконструйованої істоти, Д. зосереджується на вітально-тілесних аспектах психол. і політ. емансипації, причому одним із перших кроків в процесі звільнення (жінок від пригноблення, чоловіків – від несвободи їх фетишизму) є радикальне переосмислення ставлення жінки до свого тіла, яке потягне за собою нові, плюраліст. і демокр. уявлення про вроду.

Важливе місце у твор. Д. займають проблеми порнографії та екон. експлуатації. Порнографія, що є однією із форм гендерного пригноблення, трактується Д. як нормалізована політ. практика, а не як вияв ексцентричного еротизму. Д. характеризує суч. та істор. порнографію як індустрію дегуманізації, засновану на мізогнії; ця індустрія є засобом легітимації насилля проти жінок та вираженням чол. домінування. Негативними соц. наслідками порнографії є об'єктивізація жінок та нормалізація ерот. практик, пов'язаних із приниженням та жорстокістю.

Екон. пригноблення жінок розкривається Д. через феномен репродуктивної праці та гендерну нерівноправність на ринку праці. Репродуктивна праця як діяльність із відтворення населення є засобом самовизначення жінок у радик. фемінізмі й одночасно найпоказовішим прикладом чол. домінування. Відносини між жінкою, яка працює і виробляє, і чоловіком, який володіє продуктом, є одночасно сексуальними і економічними: чоловіки «колонізують» жін. тіло, використовуючи його та забираючи природні ресурси. Д. трактує привласнення жін. ресурсів як «фалічний імперіалізм», вбачаючи в ньому витокі всіх ін. форм імперіалізму. Д. наголошує, що гендерна нерівноправність на ринку праці, яка властива усім політ. режимам, виявляє себе у меншій платні жінкам за однакову з чоловіками роботу, виключенні жінок із діяльності з високим статусом, реальною владою та високою фін. винагородою; призначенні на найнижчі посади, фемінізації тих галузей, де переважають жінки, тобто наданні їм нижчого соц. статусу тощо.

Мету радик. фемінізму Д. вбачала у такій перебудові сусп-ва, яка передбачала б повну зміну сусп. статусу жінки, зокрема через досягнення абс. репродуктивної свободи, припинення гендерного насилля та впровадження нової моделі гендер. взаємовідносин.

Непримиренність політ. позиції Д., свідомо епатажність творів та поведінки зробили її однією з найконтрверсійніших постатей не лише радик. фемінізму, але й у всій історії жін. руху: її вважали чоловікенависницею та фанатичкою, відмовлялися друкувати її твори. Однак в останні роки ставлення до спадщини Д. змінюється. Значним внеском Д. не лише у фемініст. теорію, а й у гуманіст. дисципліни визнають нове трактування феномену статі, у якому сексуальність постає не як біолог. властивість людини, а як вбудований у патріарх. культуру механізм домінування та пригноблення. Аналіз цього механізму дозволив висунути знамените гасло 2-ї хвилі фемі-

нізму «приватне – це політичне», розуміючи політичне насамперед як владні відносини, які дозволяють одній групі (чоловікам) контролювати ін. (жінок).

Літ.: Власова Т. И. Трансформации феминизма как метанарратива модерна / Т. И. Власова // Антропологичні виміри філософських досліджень. Зб. наук. праць. – Дніпропетр. націон. ун-т заліз. транспорту ім. акад. В. Лазаряна, 2012. – Вип. 1. – С. 57-63. Дворкин А. Порнография. Мужчины обладают женщинами / А. Дворкин // Введение в гендерные исследования. Ч. II: Хрестоматия / Под ред. С. В. Жеребкина. – Х. : ХЦГИ, 2001; СПб.: Алтейя, 2001. – С. 201–213. Дворкин А. Гиноцид, или китайское бинтование ног / А. Дворкин // Антология гендерной теории / Сост. и комментарии Е. И. Гаповой, А. Р. Усмановой. – Минск: Прописели, 2000. – С. 7-28.

О. Шерман

Дебор Гі Ернест (фр. *Guy-Ernst Debord*; 28.12.1931, Париж, Франція – 30.11.1994, Овернь, Франція) – фр. лівий теоретик, письменник, кінорежисер. Народився в Парижі. Закінчив середню школу в Каннах, поступив до ун-ту, але облишив навчання. Брав участь у різноманітних протестних акціях, зокрема проти війни Франції в Алжирі. Член низки ліворадик. орг-цій.

Основна праця: «Суспільство вистави» (1967).

Один із засновників «Ситуац. Інтернаціоналу» (1957), мета якого – «революційна ліквідація капіталізму епохи вистави». Спочатку організація сприймалась як своєрідний естет. напрям, який проголошував протидію заг. підпорядкуванню змісту формою та спротив домінації видовищності над знаком. В їх середовищі набуло поширення поняття «сусп-во вистави», яке увійшло в дискурс із появою праці Д. «Сусп-во вистави». «Ситуац. Інтернаціонал» став своєрідним полігоном, на якому концептуально відпрацьовувались термінологія та манера дій, виступів. Більшість текстів мали провокативний характер. «Ситуац. Інтернаціонал», на думку більшості дослідників, визначально вплинув на підготовку студ. виступів 1968 р. У своїй праці Д. проголосив, що суч. сусп-во є сусп-вом вистави. Провідний закон доби вистави полягає, за Д., у тому, що вистави властиві всім країнам без винятку. Головним інструментом формування такого сусп-ва є ЗМІ.

Д. вказав на дві послідовні й одночасно конкуруючі форми влади вистави: *зосереджену* та *розосереджену*. Перша висуває на авангардну позицію ідеологію, в лапідарній

формі представлена навколо певної авторитарної особи, сприяла як нацист., так і сталін. системам. Друга заохочувала найм. робітників вільно здійснювати вибір між багатоманіттям нових товарів, була уособлена в США та в бурж. країнах традиц. типу. Згодом Д. додав, що дві означені форми постійно взаємодіяли, це сприяло утворенню третьої форми, яка виникла внаслідок перемоги розосередженої форми. Власне ця третя форма сприяла театралізації всіх країн світу. Її Д. назвав *включеною театралізацією*. Вона є одночасно і зосереджена, і розосереджена; у ній немає явно окресленого вождя, або ідеології, її центр є прихованим. «...Кінцевий зміст включеної театралізації полягає в тому, що вона включається в саму дійсність у міру того, коли про неї говорять та в тому, що вона перебудовує цю реальність, поки про неї говорять. Коли театралізація була зосереджена, тоді більша частина периферії сусп-ва від неї втікала, а коли вона була розосереджена, зезала найбільш слабка частина сусп-ва. Сьогодні не втікає жодна з частин сусп-ва. Вистава стала складовою частиною будь-якої дійсності, проникаючи в неї подібно до радіоактивного випромінювання». Д. наголошував, що «першим завданням сусп-ва вистави було усунення іст. пізнання і перш за все ліквідація майже всіх видів інформації та розумних коментарів про нещодавнє минуле... Вистава майстерно організує забуття того що відбувається і потім – майже одразу забуття того, що з того, що відбулось могло бути зрозумілим». У 1972 р. Д. заявив про розпуск «Ситуац. Інтернаціоналу». Закінчив життя самогубством.

Лит.: Debord G. Society of the Spectacle. – Zone Books, 1994. – 154 p.; Situationist international online [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cddc.vt.edu/sionline/index.html>

А. Романюк

Декларація прав людини та громадянина (фр. *Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen*) – іст. фр. документ, прийнятий постановою Нац. зборів 26.08.1789, визначна документальна пам'ятка Вел. Фр. революції. Д. включає заг. колективні та індивідуальні права всіх громадян Франції, вона досі носить фундамент. характер для фр. конституц. права. Д. є виразним і стислим викладом ідей суверенності людини та її прав, які обстоювали Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, фр. філософи-просвітники, а також амер. Декларація незалежності (1776).

Д. стала прапором боротьби проти феод.-абсолютист. порядків не лише у Франції, а й в

ін. країнах. Демокр. принципи Д. були частково реалізовані лише після повалення монархії (10.08.1792), скликання Нац. конвенту і проголошення (22.09.1792) республіки, а потім, ще більшою мірою, під час якобін. диктатури (02.06.1793 – 27-28.07.1794). Всі ці та інші події призвели до прийняття Нац. конвентом разом із новою конституцією у 1793 році Декларації прав людини та громадянина, що були більш демократичнішими. До переліку свобод проголошених у Д. 1789, додавалися: право петицій, зборів, право на повстання проти уряду, що порушує права народу, свобода реліг. культів, обов'язок сусп-ва надавати роботу незаможним, забезпечувати засоби існування для непрацездатних, піклуватися про освіту всіх громадян.

Ст.1 проголошувала: «Люди народжуються і залишаються рівними в правах...» Природними і невід'ємними правами у ст. 2 проголошувалися «свобода, власність, безпека і опір гнобленню», в ін. статтях передбачалися також свобода слова, друку, віросповідання. Закон є висловленням всезагальної волі, а народ – «головним дійсним носієм суверенності» «жоден орган, жодна особа не можуть здійснювати владу, яка не виходить безпосередньо від народу» (ст. 3). У ст. 4 стверджувався лібер. принцип: «Свобода полягає в тому, що дозволяється робити все, що не завдає шкоди іншому». Відповідно ж до ст. 5, все, «що не заборонене законом, то дозволено», і нікого не можна примушувати до дії, не передбаченому в законі. Закон розглядався як «вираз загальної волі» (ст. 6), причому підкреслювалося, що всі громадяни мають право брати участь особисто або через своїх представників у його утворенні. За Д. «громадськість має право вимагати від кожної посадової особи звіту про її діяльність» (ст. 15). Сусп-во, де не забезпечені ці права і не закріплені принцип поділу влад, «не є правовим» (ст. 16).

У той же час класовий характер цієї Д. виявляється в оголошенні прив. власності одним із природних і невід'ємних прав людини, правом священним і недоторканим. Ніхто не може бути позбавлений своєї власності, якщо законом не встановлено безсумнівна сусп. необхідність такого акта і то за умови «справедливого і попереднього відшкодування» (ст. 17).

У Д. не йдеться про фактичне здійснення трудящими тих громад. свобод, які були в ній проголошені, що характерно для всіх конституц. документів того часу. Д. замовчує про свободу зборів і спілок. Це було викликано страхом буржуазії перед революційно

налаштованими масами. Буржуазія вже тоді побоювалася всякого організованого руху робітників. Крім того, майже всі діячі революції негативно ставилися до всяких профес. спілкам, які вважалися пережитком цехового ладу.

Д. мала велике значення не тільки для Франції, але й для всього світу, позаяк вона закріплювала основи передового для своєї епохи сусп. і держ. ладу, визначала підвалини нового правопорядку. Самі її творці вважали, що становили документ «для всіх народів і на всі часи». Оригінал документа зберігається у Нац. архіві Франції. У 2003 р. документ був внесений до міжнар. реєстру ЮНЕСКО «Пам'ять світу».

Літ.: Декларація прав людини і громадянина (1789) // Нова історія в документах і матеріалах / За ред. М. М. Лукіна і В. М. Даліна. – Вип. 1.– К.: Наука, 1935. – 328 с.; Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія: Навч. посіб. для студентів юрид. спец. вищих закладів освіти / За ред. В. Д. Гончаренка. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре». – 2002. – 716 с.

А. Ярошенко

Дельоз Жіль (фр. *Gilles Deleuze*, 18.01.1925, Париж, Франція – 04.11.1995, там же) – фр. філософ, представник постструктуралізму та постмодернізму. Вивчав філософію в Паризькому ун-ті Сорбонна (1944-1948), згодом викладав у ліцеях Ам'єна (1948-1952), Орлеана (1953-1955) та паризькому ліцеї Людовіка Великого. З 1957 р. – асист. каф. історії філософії в Сорбонні, де й захистив докт. дис. (1968). Працював викладачем Ліон. ун-ту (1964-1969) та проф. Паризького ун-ту VIII (1969-1987).

Основні праці: «Ніцше і філософія» (1962), «Відмінність та повторення» (1968), «Логіка смислу» (1969), «Анти-Едіп» (1972, у співавт. з Ф. Гваттарі), «Ризома» (1976, у співавт. із Ф. Гваттарі), «Тисяча плато» (1980, у співавт. із Ф. Гваттарі), «Фуко» (1986), «Складка: Лейбніц і барокко» (1988).

У своїх ранніх роботах «Відмінність та повторення» і «Логіка смислу» Д. здійснив спробу переосмислити базові категорії філософії, але вже згодом під впливом марксизму у коло його наук. інтересів потрапляє безпосередня соц.-політ. реальність. Як наслідок, у фундамент. дослідженні «Анти-Едіп» Д. розробив оригін. концепцію «шизоаналізу», яка стала теорет. підґрунтям для масованої соц.-політ. критики. Д. (разом із Ф. Гваттарі) розподілили всі поняття політики і культури між двома полюсами – шизофренією та параноєю,

які уособлюють два способи мислення, що протистоять одне одному. При цьому перший розглядається як однозначно позитивний, а другий, відповідно, репрезентує всі негативні форми культури. Осмислення соц.-політ. процесів у більш радикальній площині знайшло своє втілення у роботах «Ризома» та «Тисяча плато», в яких було здійснено спробу вибудувати підмурівки для несистемного, вільного мислення.

Філософія Д. формувалася з одного боку під впливом класичної філософії від стоїцизму до кантіанства, а з іншого боку – апелювала до авангардистських мистецьких течій та лівого радикалізму. Звертання до класичної філософії у Д. мало перш за все критичне спрямування, мета якого полягала у протистоянні осн. лінії філософії від Платона до Г. Гегеля. На думку Д., такі мислителі як Лукрецій, Д. Юм, Б. Спіноза, Ф. Ніцше та А. Бергсон заклали підвалини для конст. критики теорії суб'єкта та репрезентації, що сформувалися в зах. філософії. Головне у філос. творчості – знаходження понятійних засобів, які б адекватно виражали силову багатоманітність та рухливість життя. Власний філос. проект Д. також визначив як мислення, яке тримається середини, яке не має витоків та начал, як своєрідну плюралістичну інтерпретацію об'єктів, подій та явищ. Сила мислителя, на його думку, полягає у спротиві владі в усіх її іпостасях і проявах.

У концепції «шизоаналізу» розуміння сутності суч. людини, на думку Д., неможливе без процесів машинізації, якими просякнуте капіталіст. сусп.-во. Панування техніки як найвищий прояв влади при капіталізмі позначається не лише на «машинному» продукуванні потреб та бажань, але й конститує людську особистість так, що вона сама постає як «машина бажання». Соц. індивіди втратили автономію, яка надавала їм можливість впливу на процеси та умови розвитку сусп.-ва. Тотальна несвобода, що є свідченням поразки людини як суб'єкта, проявляється у різних сферах життя, починаючи від буденних прагнень і меж діяльності, і завершуючись найабстрактнішими проявами у т. зв. «державній» науці. Саме крізь призму машинізації Д. розглядав еволюцію сусп.-ва та владних відносин. Учений виділив три істор. типи соц.-політ. машин. 1. *Глибинна територіальна* машина (дикунство), яка зайнята кодуванням потоків; базується на архаїчній цілісності вир-ва і землі як життєдайних начал і виражається у деспотії. 2. *Трансцендентна імперська* машина (варварство), яка зайнята перекодуванням потоків попередньої системи та її апарату; на цьому

етапі жорстокість змінюється на усвідомлений системний терор. 3. Сучасна іманентна машина (цивілізація), яка зайнята розкодуванням потоків у просторі капіталу; вона робить абстрактне конкретним, натуралізує штучне; суч. іманентна машина прагне відродити деспотію за допомогою суч. можливостей. У цьому сенсі суч. д-ва замінила соц. поневолення машинною контрольною системою. Отже, капітал конститує всіх людей як суб'єктів, але одні з них – «капіталісти» – виступають суб'єктами висловлювання, які формують приватну суб'єктивність капіталу, тоді як ін. – «пролетарі» – є суб'єктами висловлюваного, які підконтрольні техн. машинам. Суч. здійснення влади більше вкладається в поняття «репресія» чи «ідеологія», воно передбачає процеси нормалізації, модуляції, моделювання та інформації, які стосуються у першу чергу мови, сприйняття, бажання та ін. Саме ця сукупність включає в себе одразу і підлеглість, і поневолення, взяті у своїх крайнощах, як дві одночасні частини, що постійно посилюють і підживлюють одна одну. Позаяк природа влади є параноїчною, то вона гостро реагує на будь-які прояви унікальності та особливості, що не вписуються в конкретну систему владних відносин і можуть виступати прообразом звільнення з-під впливу цієї системи. Відтак, істинно вільним індивідом є шизофренік – деконструйований суб'єкт, який породжує сам себе як людину, позбавлену відповідальності, яка говорить від свого імені та є самотньою. Шизофренія індивіда у Д. виступає аналогом розірваності сусп-ва, а будь-яка нормальність – соц. компромісом. Шизофренік, на відміну від параноїка, усвідомлює своє божевілля. Тому шизофренія постає як звільняюче начало для індивіда та революц. сила для сусп-ва. Д. стверджував, що людина повинна зіткнутися з тим, що виходить за її межі, – з її найпотужнішими пристрастями та бажаннями, вона повинна зустрітися з множинністю та різноманітністю буття, – інакше їй загрожує нова форма рабства «невидимий неофашизм Єдиного, що постійно функціонує у сусп-вах нібито цілком демократичних». Таким чином, Д. залишив для суч. людини нелегкий вибір – цей вибір пролягає між орієнтацією на параноїчний status quo та пошуком шизофренічного імпульсу, який би розламав структуру капіталіст. споживання і призвів до звільнення людського бажання.

Лит: Делёз Ж. Анти-Эдип: Капитализм и шизофрения / Ж. Делёз, Ф. Гваттари. – Екатеринбург: У-Фактория, 2008. – 672 с.; Делёз Ж. Логика

смысла / Ж. Делёз. – М.: Академический Проект, 2011. – 472 с.; Делёз Ж. Различие и повторение / Ж. Делёз. – СПб.: ТОО ТК «Петрополис», 1998. – 384 с.; Делёз Ж. Тысяча плато: Капитализм и шизофрения / Ж. Делёз, Ф. Гваттари. – Екатеринбург: У-Фактория; М.: Астрель, 2010. – 895 с.; Делёз Ж. Что такое философия? / Ж. Делёз, Ф. Гваттари. – М.: Академический Проект, 2009. – 261 с.; Постмодернизм. Энциклопедия. – Мн.: Интерпрес-сервис; Книжный Дом, 2001. – 1040 с.; Рудинеско Е. Философи в объёмах бури / Е. Рудинеско. – К.: Ніка-Центр, 2007. – 208 с.

I. Вегеш

Демокріт Абдерський (грец. Δημόκριτος; бл. 460 до н. е., Абдери, Фракія – бл. 370 до н. е., Абдери, Фракія) – давньогрец. філософ, імовірно учень Левкіппа, один із засновн. атомістики і матеріаліст. філософії. Багато подорожував, вивчаючи філос. погляди різних народів (Вавилон, Ефіопія, Єгипет, Індія, Персія). Слухав в Афінах піфагорійця Філолая і Сократа, був знайомий з Анаксагором. Спосіб життя Д. здавався абдерітам незрозумілим: він постійно йшов із міста, переховувався на кладовищах, де далеко від міської метушні вдавався до роздумів; іноді Д. без видимої причини вибухав сміхом, настільки смішними здавалися йому людські справи на тлі великого світ. порядку (звідси його прізвисько «Філософ, що сміється»).

Основні праці: «Великий світоустрій» – космологічна робота, що охоплювала практично всі доступні в той час галузі знання. На основі списків Діогена Лаерція Д. приписують авторство таких робіт, як: «Про душевний настрій мудреця», «Про чесноти», «Про розум», «Про логіку або канони», «Великий рік», «Про ритми і гармонію», «Про красу віршів», «Лікарська наука», «Про живопис», «Землеробство», «Про військовий лад» та ін. У творах ант. авторів згадується близько 70 різних праць Д., з яких до теперішнього часу не зберіглася жодна.

Гол. досягненням філософії Д. вважається розвиток ним вчення Левкіппа про «атом» – неподільну частку речовини, що володіє істинним буттям, не руйнується і не виникає (атомістичний матеріалізм). Він описав світ як систему атомів у порожнечі, відкидаючи нескінченну подільність матерії, постулюючи не тільки нескінченність кількості атомів у Всесвіті, а й нескінченність їх форм. Атоми, відповідно до цієї теорії, рухаються в порожньому просторі (Великій Порожнечі) хаотично, стикаються і внаслідок відповідності форм, розмірів, положень та порядків

або поєднуються, або розлітаються. Утворені поєднання тримаються разом і т. ч. виникають складні тіла. Тіла – комбінації атомів. Різноманітність тіл обумовлена як відмінністю атомів, що їх складають, так і відмінністю порядку складання. Д. є прихильником концепції множинності світів. Світи нескінченні за кількістю та відрізняються один від одного за величиною. Деякі зі світів позбавлені тварин, рослин і будь-якої вологи. Д. розвиває загальне еллінське поняття міри, відзначаючи, що міра – це відповідність поведінки людини її природним можливостям і здібностям. Через призму такої міри задоволення постає вже об'єктивним благом, а не тільки суб'єктивним чуттєвим сприйняттям.

Закони, на думку Д., покликані забезпечувати належне життя людей у полісі, але для досягнення цього необхідні зусилля з боку самих громадян, їх законослухняність. Закон, підкреслює Д., прагне допомогти життю людей. Але він може цього досягти тільки тоді, коли самі громадяни прагнуть жити щасливо. Для тих, хто виконує вимоги закону, закон є тільки свідченням їх чесноти. Він є примусовим засобом, спрямованим проти тих, хто не підкоряється.

Важливими в концепції Д. є його погляди на д-ву. Однотунність і морально-соц. солідарність вільних членів поліса є найважливішою і необхідною ознакою упорядкованої д-ви. Поліс – «спільна справа» всіх його вільних членів. Країна уособлює собою «спільну справу» своїх громадян і служить йому опорою. Інтереси цієї «спільної справи» і турбота про неї визначають сутність і межі прав та обов'язків громадян. Держ. справи необхідно вважати важливішими, ніж всі інші; кожен повинен прагнути, щоб д-ва була належним чином впорядкована, не здобула більшої поваги, ніж їй належить, і не захоплювала більше влади, ніж це корисно для заг. справи.

Осн. принципом існування людини він вважав знаходження в стані милостивого, безтурботного настрою, позбавленому пристрасей і крайнощів. Це не просте лише чуттєве задоволення, а стан спокою, безтурботності та гармонії. Д. вважав, що все зло і нещастя відбуваються з людиною через відсутність необхідного знання. Звідси він робив висновок, що усунення проблем лежить у набутті знань. Оптиміст. філософія Д. не допускала абсолютності зла, виводячи мудрість засобом досягнення щастя. Д. заперечував існування богів і роль всього надприродного у виникненні світу.

Дослідження філософії Д. спираються на цитати і критику його ідей у працях пізніших

філософів, таких як Арістотель, Епікур, Платон, Секст, Цицерон та ін.

Лит.: Ахутин А. В. Античные начала философии / А. В. Ахутин. – СПб.: Наука, 2010. – 784 с.; Верлинский А. Л. Необходимость, случайность, свобода: Демокрит и его наследники / А. Л. Верлинский // Linguistica et philologica: Сб. статей к 75-летию Ю. В. Откупщикова. – СПб., изд-во СПбГУ, 1999. – С. 211-238; Лурье С. Я. Демокрит: Тексты, перевод, исследования / С. Я. Лурье. – Л.: Наука, 1970. – 664 с.

А. Соловйова

Дерлуг'ян Георгій (рос. *Георгий Дерлугьян*; англ. *Georgi Derlugian*; 25.10.1961, Краснодар, СРСР) – амер. соціолог рос. походження, асоц. проф. соціології та публ. політики Нью-Йорк. ун-ту в Абу-Дабі, реципієнт премії ім. Н. Еліаса за найкращу соціол. монографію та стипендії «Carnegie Scholar of Vision». У 1985 р. закінчив Ін-т країн Азії та Африки МДУ ім. М. В. Ломоносова, тривалий час стажувався у Мозамбіку під час громад. війни; володіє англ., португ. мовами та мовою хауса. Канд. істор. н. (Ін-т всесвіт. історії АН СРСР, 1990), PhD з соціол. під керівництвом І. Валерстайна, Ун-т штату Нью-Йорк у м. Бінгемптон (1995 р.). Викладав соціол. в Півн.-зах. ун-ті (Чикаго). Сфера наук. інтересів Д. – істор. макросоціологія, суп-ва Африки, розвиток та колапс СРСР, етнічні конфлікти, Півн. Кавказ, динаміка політ. влади у суч. світі в континуумі «бюрократія та вождизм».

Основні праці: «Таємний адепт Бурд'є на Кавказі. Ескізи до біографії у світ-системній перспективі» (2005), «Як облаштований цей світ. Нариси з макросоціологічної тематики» (2013), «Чи має капіталізм майбутнє?» (2013), у співавт із І. Валерстайном, М. Манном, К. Калхуном).

Д. є послідовником І. Валерстайна, який творчо синтезує ідеї світ-системного аналізу зі постулатами структуралістської істор. соціол. становлення модерної д-ви та її конкурентів / опонентів Ч. Тіллі та соціол. застоскованості П. Бурд'є. Д. також активно застосовує для пояснення соц. трансформацій концепції, які розробляють Ф. Бродель, В. МакНіл, Дж. Аррігі, брати Перрі та Бенедікт Андерсони, Р. Коллінз, М. Манн, Т. Ерл, В. Банс, Д. Голдстун. Д. гостро критикує інтелектуальну моду у сучасних соц. науках, моду, яка продукує концепції на кшталт глобалізації та легковажні, заідеологізовані пояснення соц. світу: «Популярність створюють не концепції та теорії, а їхня масова аудиторія, що першою чергою зале-

жить від політ.-ідеолог. настроїв та інтелект. моди. Саме тому більш відомі Ф. Фукуяма та С. Гантінгтон, які вчасно запропонували амер. істеблішменту два конкурентні варіанти реакції на несподіване зникнення комунізму та піднесення Америки; нобел. лауреат М. Фрідман, який у свій спосіб відповів на запит зах. еліт обґрунтувати демонтаж повоєнних соціал-демокр. компромісів перед лицем кризи 1970-х рр. Із ін. флангу – М. Фуко, який віддзеркалив пригнічені настрої ліволібер. інтелект. середовища Парижа після сплеску емоцій 1968 р., та С. Жижек, який відчайдушно бореться зі лівою хандрою; або Ю. Габермас чи сер Е. Гідденс, які взялися після 1989 р. за авторитетну апологію демократизації, глобалізації та євроінтеграції».

Синтетичність мислення Д. уможливає побудову соц. теорії, яка має за опертя насичені описи етнографії соц. реальності та адресує академічно складні й практично-гострі проблеми. Д. пояснює природу лєнін. режимів: за Д. СРСР був гігантською д-вою, що сприяла розвитку, яка була зорієнтована на досягнення екон. цілей (індустріалізації країни), як елементу навздогінної модернізації у примхливому поєднанні з утопічним світоглядом. Здобутки та невдачі лєнінізму як режиму були пов'язані зі структурним розташуванням Росії, потім СРСР, на рівні напівпериферії капіталіст. світ-економіки. Воднораз Д. акцентує роль радикальної маргіналізованої інтелігенції, яка, захопивши владу внаслідок «позасистемної протестної мобілізації» (Ч. Тіллі), використовувала цю владу для експропріації ресурсів із їх подальшою концентрацією на цілях військ.-індустр. розвитку. Своєю чергою, «нац. революції у колишніх колоніальних або напівколоніальних країнах передбачали більш широкий та аморфний союз патріот. інтелігенції, офіцерів середнього рівня та лише в деяких випадках декого з місцевих капіталістів». Воднораз, Д. заперечує одновимірну картину «тоталітарного» СРСР, який, хоча і створив двокласову систему (номенклатура та різні види пролетаризованих робітників, службовців й інтелектуалів), тим не менш характеризувався наявністю всередині цих класів поділів, що були засновані на національності, земляцтві, віці, статі та обсягах соц. капіталу в залежності від рівня освіти. Д. також вказує на важливість субпролетаріату в соц. структурі радян. сусп.-ва, особливо його роль у подальших етнічних конфліктах.

Д. зосереджується на визначенні чинників дезінтеграції СРСР, головними з яких стали порушення пізньою радян. номенклатурою двох фундамент. табу: на націоналізм та на

приватне нагромадження. Відтак, розпад СРСР спричинився не до входження до кола «нормальних» країн Європи, а до периферизації більшості уламків цього утворення.

Д. демістифікує соц. відносин та деконструє стереотрізовані пояснення, приміром війни за чеченську незалежність, впливом ісламу (іслам не чинник, словами Д.), шукаючи пояснення ідеолог. динаміки у соц.-екон. чинниках і розглядаючи події на Півн. Кавказі як націон.-визв. революції на периферії імперії. Д. також заперечує конспірологічні пояснення соц. змін, вказуючи на багатовимірність, комплексність та нелінійність сусп. процесів, які не піддаються впливу єдиного та штучно виокремленого чиннику, позаяк «соціологу, за великим рахунком, немає потреби шукати відповіді на загадки інтриг та замахів. Важливіше зрозуміти структурну логіку подій, відзначаючи при цьому, у який спосіб люди пояснювали самим собі те, що відбувається».

У дусі свого ментора І. Валерстайна, Д. схильний проводити паралелі поміж капіталізмом та лєнінізмом, як різновидами індустр. бюрокр. сусп.-ва: «будь-кому, хто достатньою мірою знайомий як з амер. школою бізнесу, так і з партшколою пізньої радян. ери, ці два типи установ можуть видатися гротескно подібними».

Шиболет соц. аналізу Д. – це неперевершена майстерність у поєднанні глобальних чинників зі індивідуальними діями: особистий досвід придбання та продажу квартири в Москві на межі 1980-90-х рр. та придбання з подальшою перебудовою будинку у передмісті Чикаго стає точкою перетину полів напруги занепаду радян. д-ви на тлі динаміки американоцентричного капіталізму.

Літ.: Дерлугьян Г. Адепт Бурдьє на Кавказе. Эскизы к биографии в миросистемной перспективе / Г. Дерлугьян. – М.: Территория будущего, 2009. – 560 с.; Дерлугьян Г. Как устроен этот мир. Наброски на макросоциологические темы / Г. Дерлугьян. – М.: Изд-во Ин-та Гайдара, 2013. – 384 с.; Does Capitalism Have a Future? / By I. Wallerstein, R. Collins, M. Mann, G. Derluguian and C. Calhoun. – N.Y.: Oxford University Press, 2013. – 202 с.

П. Кутуєв

Дерріда Жак (фр. *Jacques Derrida*; 15.07.1930, Ель-Біа, Франція – 09.10.2004, Париж, Франція) – фр. філософ, постмодерніст, деконструктивіст. Навчався у Вищій Нормальній Школі. Викладав у Сорбоні, у Вищій Нормальній школі, у Школі вищих досліджень у сфері соц. наук (Париж), в ун-тах США (ун-т Джонса Хопкінса, Йельський).

Створив Міжнар. філос. коледж (1983, Париж), був його першим дир., співпрацював із часописами «Критик» та «Тель Кель».

Основні праці: «Голос та феномен» (1967), «Письмо та відмінність» (1967), «Про граматику» (1967), «Розрізнення» (1972), «Межі філософії» (1972), «Позиції» (1972), «Поштова картка: Від Сократа до Фрейда і далі» (1980), «Про дух: Проблема Гайдеггера» (1987), «Психея: Відкриття другого» (1987), «Привиди Маркса» (1993), «Хора» (1993), «Місцеперебування: Моріс Бланшо» (1998).

Д. зробив спробу розвинути та переглянути існуючі у філософ. рефлексії принципи подолання традиц. цінностей та переосмислення встановлених стереотипів мислення. Його політ. концепція визначається плюралістичністю, яка протистоїть монізму модерної філософії, множинності, завдяки чому легітимується існування різноманітних концепт. підходів до тлумачення політики та політ. життя.

Методолог. настановою у політолог. дискурсі Д. виступає деконструкція, завдяки якій відкидається тоталітарна сутність раціоналізму в політ. практиках, політ. і політолог. дискурси виводяться за традиц. межі, акцентується увага на табуйованих раніше темах і проблемах.

Сутність деконструкції як методу дослідження соц. і політ. феноменів, які мають текстуальну форму, полягає у відшукуванні в останніх внутр., глибинних суперечностей, а також таких прихованих смислів, які породжуються залишками дискурсивних практик минулого у вигляді певних мовних кліше, котрі, у свою чергу, під впливом мовної практики наявної епохи підлягають перетворенню незалежно від позиції автора тексту. Внаслідок цього в тексті виникають т. зв. «лакуни» та невизначеності, виявити та проаналізувати які робить спробу Д.

Одна з головних тем Д. – критика логоцентризму, котрий розуміється ним як орієнтація на примат усного слова над письмовим, що є наслідком метафізики «присутності», тобто систем, побудованих навколо міфологем сакрального центру (Бог, Природа, Людина, Сенс Життя тощо), які відволікають увагу від проблематики письма та гри означальних. Логоцентризм оголошується атрибутивною ознакою метафіз. мислення, метою є прагнення до систематизації явищ, які утворюють бінарні пари відповідно до центру (первоначала). Такі бінарні опозиції характеризуються домінуванням одного члена над ін. (чоловіче/жіноче, елітарне/масове, оригінал/копія, присутність/відсутність тощо). Деконструкція змінює співвідношення у бінарних парах, по-

заяк відсутність Центру позбавляє сенсу розподіл на домінанту та маргінес.

Для Д. політ. зміст явно або приховано знаходиться всюди, знаки набувають політ. характеру мірою того, як вони входять у сферу масових процесів шляхом мови та мовлення. Намагаючись вирвати мову з полону метафізики та логоцентризму, Д. всебічно розглядає поняття «означальне», «означуване», «знак» як єдність цих двох складових. Породжувачем першого означуваного є душа, голос – породжувач перших символів. Рухи душі виражаються за допомогою мови, у цих випадках голос ближче за все до означуваного, всі письмові означувані у такому випадку є похідними, технічними. Письмо залишається залежним від логоцентризму, який є також і фоноцентризмом, від абсолютної близькості голосу та сенсу буття.

Д. проголошує пріоритет знаку над позначуваною ним річчю або явищем, стверджує, що сама можливість поняття «знак» у функції вказування на певний реальний предмет передбачає заміщення цього предмета знаком і залежить від часу «схоплення» свідомістю цього предмета або уявлення про нього. Те, що позначається знаком, ніколи в ньому не присутнє, значить, слово та смисл, слово та думка ніколи не можуть бути одним і тим самим.

Сучасний світ – це «світ упорядкованого хаосу», де порушено цілісний традиційний тип сусп. розвитку, а відповідно і модерна ідеолог. система, що визначається великими наративами, координація політ. зусиль стає проблематичною, якщо не неможливою, внаслідок зростання локального чинника та дисперсії.

Методолог. настанови деконструкції дозволили урівняти в правах соц. більшість та будь-яку меншість, це позбавило можливості використовувати у політ. дискурсі поняття норми як інструменту дискримінації.

Таким чином, внесок Д. у політ. науку полягає в тому, що завдяки використанню методу деконструкції Д. руйнує традиційні відмінності у бінарних опозиціях, породжені пануванням логоцентризму у політолог. дискурсі, урівнює в правах центр та маргінес, обґрунтовує існування різноманітних концепт. підходів до тлумачення політики та політ. життя, формулює способи супротиву диктату владних дискурсів.

Лит.: Дерріда Ж. Дарувати час / Ж. Дерріда. – Львів: Літопис, 2008. – 208 с.; Дерріда Ж. Позиції / Ж. Дерріда. – К.: Дух і літера, 1994. – 160 с.; Дерріда Ж. Письмо та відмінність / Ж. Дерріда.

– К.: Основи, 2004. – 602 с.; *Дерріда Ж. Привиди Маркса / Ж. Дерріда.* – Х.: ОКО, 2000. – 272 с.; *Дерріда Ж. Цілі людини // Після філософії: кінець чи трансформація? / упоряд. К. Байнес.* – К.: Четверта хвиля, 2000. – С. 114-145.

С. Куценал

Дершовіц Алан (англ. *Alan Morton Dershowitz*; 01.09.1938, Бруклін, Нью-Йорк, США) – амер. і єврей. адвокат, юрист, політ. оглядач, літератор, сценарист, публічний інтелектуал. Д. почав працювати ще у 14 років, навч. в єврей. ортодокс. школі – Ієшиві, де мав певні успіхи в учнівстві, але і характер завжди мав кепський. Далі навчався у Бруклін. коледжі (бакалавр політології, 1959) та Йельс. ун-ті (із найвищою відзнакою, бакалавр права, 1962), де під час навчання був шеф-ред. ж-лу «*Yale Law Journal*». Опісля Д. – помічник судді у федеральному суді Вашингтона (1963-1964). В 1964 Д. запрошено викладати право у Гарвард. ун-ті, у віці 28 років (1967) він став наймолодшим у історії закладу проф. права (PhD), із 1993 – Д. проф. кафедри права ім. Ф. Франкфуртера в Гарвард. ун-ті. В 2013 р. заявив про завершення виклад. діяльності. У 1990 Д. здобув премію «Оскар» від Кіноакадемії за найкращий адаптивний сценарій фільму. За плідну роботу щодо захисту громадян. прав отримувал подяки від Антидефамційної ліги (*Anti-Defamation League, AND*), а у 2010 Д. було нагороджено премією ім. М. Бегіна «за активний захист інтересів Держави Ізраїль та єврей. народу». Сьогодні Д. є почесним проф. права багатьох ун-тів світу.

Основні праці: «Хуцпа» («*Chutzpah*»), 1991; назва книги є неперекладністю, позаяк є амер. та ідіш сленгом, що не має відповідника в укр. мові, позначає синхронність «нахабства» і «зухвалості». Ця книга отримала нагороду – #1 *New York Times* bestseller), «Сексуальний Маккартизм: Клінтон, Старп та зростаюча конституційна криза» (1998), «Докази на користь Ізраїлю» (2003), «Права від несправедливих: секулярна теорія щодо генези прав» (2004), «Чи допустиме право на збереження мовчання? Примусовий допит та «п'ята поправка» після 9/11» (2008), «Докази проти ворогів Ізраїлю: викриття Джиммі Картера та інших, хто перешкоджає миру» (2008), «Докази на користь «моральної чистоти»: Ізраїль, Хамас та Газа» (2009), «На місці свідка: моє життя у праві» (2013).

Проф. Д. має славу легендарного адвоката-скандаліста, що опікується правами та свободами особистості у всьому світі, є відомим коментатором з політ. питань арабо-ізраїл.

конфліктів. Працює у сферах конституц., кримінального й цивільного права. Майже не програє справи у суді як адвокат, надає перевагу захисту відомих особистостей, політиків і заплутаним справам, кредо Д.: «У грі в покер неможливо блефувати, якщо всі ваші карти розкриті. У праві – подібне є сутужним, але не неможливим». Зокрема, саме Д. був адвокатом экс-Президента ПАР Н. Мандела, а зовсім нещодавно: адвокатом-консультантом захистів экс-Президента України Л. Кучми («касетний скандал») та Інтернет-журналіста Дж. Ассанжа (засновник проекту «*WikiLeaks*»). За своєю традицією, частину справ із захисту бідняків у судах Д. провадить безкоштовно (*pro bono*).

У 1995 р. після публікації Д. у газ. «*Los Angeles Times*», в якій він, серед іншого, звинуватив українців у ворожому антисемітизмі, участі в Голокості та заохоченні з боку деяких церков та священників до знищення євреїв, у пресі з'явилася заява представників укр. діаспори Австралії, в якій Д. було звинувачено в упередженості й українофобії, та зроблено спробу вказати йому і на колабораціонізм з боку євреїв; також там наведено факти участі митрополита А. Шептицького у порятунку євреїв.

Після видання книги «Докази на користь Ізраїлю», проф. політології Н. Фінкельштейн у дослідженні «Опісля Хуцпа: про зловживання антисемітизмом та викривлення історії» (2005) звинуватив Д. у фабрикуванні істор. даних, маніпуляції з першоджерелами та плагіаті. Ці звинувачення проти Д. відкрито підтримав Н. Чомскі та ін. Зауважимо, що вчена рада Гарвард. ун-ту не підтвердила безсумнівності доказів плагіату. Та, всеодно, цей скандал завершився не на користь наук. репутації Д.: так, напр., 39-й экс-Президент США Дж. Картер, автор книги-бестселеру «Палестина: мир, а не апартеїд» (2006), відмовився від дебатів із Д., через його всеосяжну підтримку інтересів та політики Ізраїлю у публ. дискурсі, напр.: «Протягом 2000 років н.е. душі будь-яких міст, націй, культур чи релігій можна було визначати за тим, як вони ставились та опікувались своїми єврейськими сусідами. Так само, як сьогодні, душа вже інтернаціонального співт-ва може бути визначена у зв'язку із опікуванням саме євреями поміж ін. націй».

Цікаво, що Д. схвалює ідею прав тварин, як залежних створінь від антропоцентричних правил співжиття, хоча ідея прав тварин, а сьогодні вже й інші біополітичні та постгуманістичні правові проекти не мають чіткої пра-

вової бази у США. Виступає проти заборони порнографії, вважає цензуру політ. актом, який порушує права.

Відтак, у соц.-політ. сфері Д. ідентифікує себе як проізраїльського та пропалестинського сіоніста («правого крила»). Свою позицію на захист дій Ізраїлю на Бл. Сході та на окупованих територіях висловлював у кількох книгах. Проф. Д. повсякчас аргументує у своїх роботах, чому Ізраїль має політ. право знищувати араб. поселення у відповідь на неспровоковані акти тероризму. Після теракту 11 вересня у Нью-Йорку Д., як і відомий амер. суддя Р. Познер, підтримав застосування тортур до звинувачених у тероризмі, хоча й наголошував, що тортури мали б бути санкціоновані владою і не відбуватись тасмно. Проф. Д. виступає за введення низки законів, які б регулювали політико-правову сферу безпеки цивільних громадян у воєнних зонах. Право та закон застосовуються Д. як авторитетні інструменти впливу у сфері політ. рішень уряду США.

Літ.: Дершовиц А. Слово в заступу Израїля / А. Дершовиц. – Изд. дом: «Текст», «Книжники», 2011. – 224 с.; Dershowitz A. Is There a Right to Remain Silent?: Coercive Interrogation and the Fifth Amendment After 9/11 / Alan Dershowitz. – Oxford Univ Press, 2008. – 212 p.; Carter J. Palestine: Peace Not Apartheid / Jimmy Carter. – Simon & Schuster, 2006. – 195 p.; Finkelstein N. G. Beyond Chutzpah: On the Misuse of Anti-Semitism and the Abuse of History / Norman G. Finkelstein. – University of California Press 2005. – 345 p.; Frie H. Chomsky and Dershowitz: On Endless War and the End of Civil Liberties / Howard Frie. – Olive Branch Press, 2014. – 376 p.

В. Якубіна

Джанда Кеннет (англ. *Kenneth Janda*; 14.11.1935, Еванстон, штат Іллінойс, США) – амер. політолог, дослідник політ. партій, проф. кафедри політ. науки Півн.-Зах. ун-ту (Northwestern University, Еванстон). Отримав ступінь д-ра філософії в ун-ті Індіани (1961). Викладає у Півн.-Зах. ун-ті. Також як запрошений проф. працював в Ун-ті Пенсільванії (1970-1971), Ун-ті Ессека (1971), Будапешт. ун-ті екон. наук (1993-1994).

Основні праці: «Політ. партії: загальнонаціональний огляд» (1980), «Партії та їх навколишнє середовище: межі реформ?» (1982), «Партійні системи і державне управління» (2011), «Соціальна база політичних партій: демократи і республіканці, 1952-2012, 2032» (2013), «Важким шляхом демократії: процес державного правління у США» (1987, у спі-

вавт. із Дж. Беррі та Дж. Голдманом)

Осн. сферами наук. досліджень є порівн. аналіз політ. партій, амер. уряд, використання статистики і комп'ютерних методів викладання та дослідження. В останні роки Д. значну увагу приділяє вивченню політики в Центр. Європі та країнах кол. СРСР. Є співред. міжнар. ж-лу «Party Politics», який присвячений вивченню політ. партій і парт. систем. Д. поставив собі за мету створити універс. теорію політ. партій а також розробити універс. модель партії, яка б відображала її доктрину, соц. базу, ф-ції, організаційну структуру, взаємовідносини з владою та ін. партіями, а також включала ін. характеристики, які в сукупності б дали завершений портрет політ. партії. Для цього він вважав необхідним всі наявні концепт. теорії, які стосуються політ. партій, перевірити емпір. матеріалом. У 1967 р. Д., отримавши грантові кошти, започатковує Міжнар. порівн. дослідження політ. партій (т. зв. «Проект Джанди»). Для реалізації проекту Д. залучив понад два десятки науковців та два інформ.-обчислюв. центри. Проект тривав до 1978 р. і охопив дослідженням 158 політ. партій, які функціонували у 53 д-вах із 10-ти культ.-геогр. регіонів світу упродовж 1950-1978 рр. На завершальній стадії дослідження було додано емпір. матеріал про ще 50 нових політ. партій, які з'явилися після Др. світ. війни в Африці. Д. для реалізації проекту за методолог. основу бере широке трактування політ. партії як організації, що переслідує мету заміщення уряд. посад своїми визнаними представниками. Таким чином досліджувалися й недемократичні та антисистемні політ. партії, які не враховуються у вузькому підході до трактування політ. партій (останній передбачає можливість здобуття партіями посад лише шляхом виборів). Однак, попри використання широкого підходу, Д. все ж накладав певні обмеження щодо вибору потенційних об'єктів дослідження: об'єктом порівн. аналізу були лише загальнонаціон. політ. партії які мали певний рівень значимості в сусп-ві (для легальних політ. партій він вимірювався здобуттям не менше 5% місць у парламенті впродовж не менше двох виборів підряд). Для надання дослідженню універс. характеру, Д. вводить 111 базових змінних, які є індикаторами 10-ти широких категорій (соц. підтримка, централізація, проблемна підтримка, статус в д-ві та ін.). Під час проекту було відібрано понад 3 тис. публікацій (понад 60 тис. сторінок), для обробки яких інтенсивно використовувалися новітні інформ. технології. Була видана інструкція, яка пояснює результати дослідження. Її деталізований

характер дає змогу користувачу при ознайомленні з матеріалами проекту самостійно інтерпретувати отримані в ході дослідження результати. Після завершення основної роботи результати проекту по окремих країнах та регіонах були передані фахівцям у відповідних країнах. Порівнявши отримані в результаті проекту дані із власними знаннями та досвідом, вони допомогли виправити помилки та заповнити наявні прогалини, а також висловили свої позиції щодо проекту загалом, і щодо його окремих змінних, зокрема. Цей етап був одним із найбільш вагомих для кінцевих результатів дослідження. Важливість зібраного емпірів матеріалу, а також аналіт. потенціал результатів проекту Д. важко переоцінити. Вони становлять фундамент для розвитку сучасної теорії політ. партій.

Ще одним напрямом наук. досліджень Д. є система держ. правління та політ. процес у США. Написана у співавт. з Дж. Беррі та Дж. Голдманом праця «Важким шляхом демократії: процес державного правління у США» була неодноразово перевидана у США і вважається настільною книгою амер. студентів.

У своїх дослідженнях Д. широко застосовує кількісні методи та моделі. Він у 1991–1992 рр. очолював у Амер. асоціації політ. наук секцію «Інформаційні технології та політ. процес». Д. є творцем комп'ют. програм для навч. дисциплін із політології, які є нагороджені держ. преміями.

Лит: Джанда К. Сравнение политических партий: исследования и теория / К. Джанда. Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.pavroz.ru/files/jandaparties.pdf>; Кулик А. Н. Сравнительный анализ в партологии: проект К. Джанды / А. Н. Кулик // Полис. – 1993. – № 1. – С. 92–98; Шведа Ю. Р. Теория политических партий та партійних систем: Навч. посібник / Ю. Р. Шведа. – Львів: Тріада плюс, 2004. – 528 с.

М. Бучин

Джилас Мілован (серб. *Милован Ђилас*; 12.06.1911, с. Подбишче, Королівство Чорногорія – 20.04.1995, Белград, Сербія) – югосл. політолог, публіцист, історик, держ. і гром. діяч. Вивчав літ-ру, право і філософію в Белградському ун-ті. Член Компартії Югославії (1932 р. вступу). За підготовку антинацистських статей у підпільних виданнях був засуджений до трьох років каторги (1933). Входив до складу керівництва Політбюро ЦК і був секретарем ЦК КПЮ (1937–1954). Один із очільників боротьби проти нім. і італ. військ, організатор партиз. руху і повстання у Чорногорії (з 1941). Після 1945 р. займав вищі держ.

посади, міністр у справах Чорногорії, член і голова парламенту, віце-президент країни. У 1944 і 1948 рр. відбував СРСР, де зустрівся з діячами міжнар. комуніст. і Й. Сталіним, зокрема. Оpubлікував в парт. газ. «Боротьба» серію статей із різкою критикою «сталін. методів», однопарт. комуніст. системи (жовт. 1953 – січ. 1954), за що був зміщений із усіх парт. і держ. посад. Вийшов із Комуніст. партії (1954); заарештований і засуджений до трьох років ув'язнення за «ворожу пропаганду» (1956). Після публікації книги «Новий клас» (1957, Нью-Йорк) зі висловлені ідеї отримав ще сім років ув'язнення. Перебуваючи в в'язниці займався літ. творчістю, перекладами. Після звільнення друкує ще одну книгу «Розмови із Сталіним», як наслідок отримує ще один термін ув'язнення (1962–1966). Амністований, але без повернення громад. прав і бойових нагород (1966); йому було заборонено публ. свої твори, висловлюватись в ЗМІ протягом п'яти років. Проте Д. відразу починає займатись дисидентською гром. і літ. діяльністю. Їздить за кордон із лекціями, але з 1970 до 1986 р. виїзд за кордон було заборонено. У 1982 р. – виступив на захист польс. «Солідарності», а в 1990-х рр. – проти політики С. Мілошовича.

Основні праці: «Новий клас» (1957), «Розмови зі Сталіним» (1961), «Моя дружба з Тіто» (1961), «Недосконале суспільство. Теоретична критика сучасного соціалізму» (1969), «Записки революціонера» (1973), «Тіто: історія з середини» (1980).

Коли Югославія вступила в конфлікт із СРСР в 1948 р., Д. було доручено, як відповідальному за ідеолог. роботу, довести істинність комунізму у версії Й. Тіто, а не Й. Сталіна. Проаналізувавши комуніст. систему, Д. приходять до невтішних висновків і жорстко критикує систему. Апогеєм критика досягла в книзі «Новий клас», де ставилися під сумнів основи теорії В. Леніна і К. Маркса, що, на думку Д., призвели до формування в Югославії, СРСР та ін. країнах соціалізму нового еліт. класу, що сформувався на основі парт. бюрократії. Використовуючи марксистську термінологію Д. комуніст. бюрократію називає саме соц. класом, оскільки шляхом націоналізації вона фактично привласнює держ. власність і отримує виключне право безконтрольно нею розпоряджатися. Таким чином, формально будучи найм. працівниками, члени нового класу фактично стають власниками засобів виробництва, пануючим класом. Свій аналіз нового класу, початок його зародження Д. знаходить у створенні В. Леніним партії нового типу – РСДРП і виникненні групи проф. революціонерів, що її очолили. Згодом цей клас лише

укріплює своє становище, зосереджує в своїх руках не лише політ., а й екон. владу, відбувається бюрократизація й олігархізація парт. верхівки, зведення ролі пересічних партійців до мінімуму. Таким чином комуніст. система слугує основою для формування нового класу – конгломерату бюрокр. верхівки партії та д-ви. Новий клас парт. бюрократії підтримує свою владу за допомогою всезаг., тотальної ідеології, що насаджується методами терору. Екон. діяльність нового класу характеризується марнотратністю, хоча проведена індустріалізація Д. вважає позитивною. Узагальнюючи, Д. до нового класу відносить тих, хто винятково завдяки монополії на управління одержує особливі привілеї та матер. вигоди. До ознак нового класу відносить: виняткове право на прийняття політ. рішень (концентрація влади), монолітність, відсутність внутр. конкуренції, ієрархічність, особливі критерії рекрутування нових членів, особливий соц.-екон. статус (заснований на винятковому праві розпоряджатися нац. засобами вир-ва).

Літ.: Джилас М. Лицо тоталитаризма / М. Джилас. – М.: Новости, 1992. – 541 с.; Джилас М. Новый класс / М. Джилас. – Нью-Йорк: Из-во Фредерик А. Прегер, 1961. – 248 с.; Дорошко М. С. Компартийно-державна номенклатура УСРР у 20-30-ті роки ХХ століття: соціоісторичний аналіз / М. С. Дорошко. – К.: Київ. ун-т, 2004. – 154 с.; Дорошко М. С. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917–1938 рр.) / М. С. Дорошко. – К.: Ніка-Центр, 2008. – 368 с.; Парцванія В. Р. Милован Джилас: отчуждение во власти / В. Р. Парцванія // Экономический журнал. – 2012. – № 4. – С. 129–139.

С. Орлов

Джинна Мухаммед Алі (англ. *Muhammed Ali Jinnah*; 25.12.1876, Карачі, Бомбейське президентство Брит. Індії – 11.09.1948, Карачі, Пакистан) – інд. (пакистан.) політик і сусп. діяч, автор «теорії двох націй», що стала основою для розділу кол. Брит. Індії на дві д-ви за конфес. ознакою і створення країни мусульман Півд. Азії – Пакистану. Здобув юрид. освіту у престижному коледжі Лінкольнз-Інн (Лондон). Перший генерал-губернатор незалежного Пакистану.

Дж. активно пропагував *теорію двох націй*, що здійснила глибокий вплив на істор. долю і суч. стан Півд. Азії. Згідно з цією теорією на теренах Брит. Індії мали бути створені дві незалежні д-ви, до Пакистану відходили всі території, де більшість населення становили послідовники ісламу. Саме **Дж.** спромігся реалізувати цю ідею і став лідером д-ви,

яка раніше ніколи не існувала. Якщо для Індії немає визнанішого лідера, ніж М. К. Ганді, то для Пакистану таким самим «батьком нації», був **Дж.**

Дж. народився у родині доволі заможних купців у західноінд. князівстві Катхіявар, батько переїхав до Карачі незадовго до народження першого сина. Родини обох батьків **Дж.** були *ісмаїлітами*, прихильниками напрямку *ходжа*, що належить до шітської течії ісламу. У цій традиції було виховано й дітей, **Дж.** почав навчатися в медресе в Сінді, а потім талановитого хлопця батько відправив на навчання до метрополії. У 18-річному віці він отримав диплом і став чи не наймолодшим адвокатом в Індії, 1896 р. переїхав до Бомбею, де розпочалася його справді блискуча професійна, а згодом і політ. кар'єра.

Сусп.-політ. погляди **Дж.** змінювалися поступово, від щирого послідовника індусько-мусульман. єдності до фундатора нової іслам. д-ви. На початку своєї діяльності **Дж.**, як активний діяч нац.-визв. руху, висував лише гасла боротьби за незалежність від брит. колонізаторів, хоча особливу увагу приділяв захисту прав саме мусульман. населення Індії. Згодом він став прихильником створення окремої д-ви для мусульман, мрії про створення якої знайшли своє чітке визначення в «ідеї Пакистану» і з'явилися на початку 30-х років ХХ ст. серед інд. емігрантів-мусульман у Британії. *Пакистан* – слово спільне для мов урду та фарсі, означає «земля чистих», тобто – справжніх мусульман. Також ця назва має інше походження, бо складається з початкових літер назв тих територій, які мали увійти до його складу: Панджаб, Афганістан, Кашмір, Іран (провінція), Сінд і Тохарістан (Белуджістан). Саме таким бачив майбутній склад д-ви й **Дж.** Довгий час він був членом партії Інд. Націон. конгрес (ІНК) – найбільшої політ. сили, яка виборювала незалежність від брит. колонізаторів. Коли у 1912 р. засновник партії Мусульм. Ліга Ага Хан відійшов від керівництва, її лідери звернулися до **Дж.** із проханням про вступ до цієї партії, а перед тим його неодноразово запрошували у якості гостя до участі в засіданнях парт. ради. У 1913 р. він погодився стати членом Ліги на умовах збереження лояльності до Конгресу, у грудні того ж року він виступив з блискучою промовою на сесії ІНК у рідному Карачі, в якій не було ін. гасла, крім єднання у спільній боротьбі проти колонізаторів.

Першим чинником на шляху подальшого конфес. роз'єднання країни можна вважати реформи Морлі-Мінто 1909 р., які започаткували вибори по окремих виборчих куріях.

Колоніальна влада і партія Мусульм. Ліга, створена за її моральної підтримки з метою зменшити амбіції ІНК, повністю порозумілися у цьому питанні. **Дж.** вітав такі зміни у виборчому законодавстві, стверджуючи, що майбутнє країни залежить від співпраці та згоди індуської та мусульман. спільнот. Естет, знавець законів і прихильник виключно правових норм, **Дж.** не зміг пізніше сприйняти деякі методи ненасильницької боротьби за незалежність М. Ганді, він остаточно перервав свою діяльність в ІНК – після жовт. 1920 р. сесії Конгресу в Нагпурі, на якій саме Ганді виголосив резолюцію про непокору та неспівробітництво з колоніальною владою. Відповідно до поглиблення ідейних протиріч із ІНК змінювалася й ідейна платформа Ліги. У 1929 р. **Дж.** обнародував програму з 14 пунктів, в якій зокрема, наголошувалося на тому, що у майбутній Інд. федерації жоден уряд – як центральний, так і місцевий, не може бути створений без надання 1/3 посад мусульманам. Відтоді Ганді і **Дж.** йдуть до незалежності різними дорогами. На момент залучення **Дж.** до керування партією Мусульм. Ліга виконала необхідну консолідуючу роль: із невеликої партії представників мусульм. верхівки вона поступово перетворилася на орг-цію, яка взяла на себе повноваження представництва мусульман Індостану.

З початком Др. світ. війни брит. влада все більше брала до уваги діяльність **Дж.**, і саме англійці сприяли його подальшому зміцненню як політ. лідера. Остаточо політ. курс Мусульм. Ліги був визначений Лахорською декларацією (1940) – «*Пакистан зіндабад!*» (Хай живе Пакистан!). А вже через два роки на сесії Ліги в Мадрасі **Дж.** добився змін в програмі орг-ції – до нею було включено статтю про поділ Індії за реліг. ознакою. Гасла Пакистану стають надзвичайно популярними серед різних прошарків мусульм. населення, зростає вага Мусульм. Ліги, чому об'єктивно сприяли масові репресії членів ІНК після проведення ним у серпні 1942 р. кампанії «Залиште Індію!» У грудні 1943 р. під час проведення сесії Мусульм. Ліги в Карачі було висунуто ін. гасло – «Розділіть Індію та залиште її!»

Кінець Др. світ. війни сприяв подальшій активізації антиколоніальної боротьби в Індії, питання про майбутнє країни загострилося. Вибори 1945-46 рр. Мусульм. Ліга виграла й отримала усі передбачені для мусульман місця у центр. асамблеї, **Дж.** зміцнив свої позиції і нарощував активність, і невдовзі навіть лідер ІНК **Дж.** Неру погодився на створення окремої д-ви для мусульман Півд. Азії, за певних

умов, якщо не забиратимуть тих частин Індії, які не хочуть приєднуватися до Пакистану. Єдиним інд. політиком, хто не змінив свої погляди, залишився М. Ганді, але він не зміг запобігти розколу єдиної Індії. 03.06.1947 р. був оголошений т. зв. «План Маунтбеттена», який передбачав розділ кол. колонії Брит. імперії на дві країни за реліг. ознакою.

Не зважаючи на всі складнощі, **Дж.** спромігся втілити в життя ідею створення окремої країни для мусульман Індії. Він був не просто талановитим юристом, він став блискучим політиком, справжнім стратегом, маючи для цього усе необхідне – освіту, зв'язки, досвід, характер, вміння спілкуватися. До того ж, він добре знався на людській психології, **Дж.** керувався у своїх діях тим, що реліг. почуття є одним із найсильніших чинників людської свідомості і вчасно використав гасло «Іслам у небезпеці». Складну ситуацію він розв'язав передусім на свою користь; він чудово знав про відсутність єдності серед лідерів ІНК, а також про те, що англійці поспішали залишити країну, аби не відповідати за криваві міжконфесійні сутички і погроми. Розрахунок виявився абсолютно вірним: 14.08.1947 р. у Карачі **Дж.** оголосив про заснування Пакистану і прийняв присягу його генерал-губернатора. Про певну несподіваність свідчать і відверті зізнання самого **Дж.**: «Я ніколи не думав, що побачу Пакистан за своє життя».

Про суперечність та недосконалість *теорії двох націй* свідчать подальші проблеми політ. історії Пакистану. Фактично, не справдилася основна мета створення цієї д-ви – мусульман в Індії мешкає навіть трохи більше, до того ж з 1971 р. у Півд. Азії існує ще одна мусульм. країна, Бангладеш. Заснування Пакистану спричинило жахливі людські жертви і одну з найбільших у світ. історії міграцій. Також питання протистояння реліг. общин не було вирішене, навпаки, виникнення Пакистану загострило проблему, надало ворожнечі постійну, конституційно оформлену форму.

Ще з початку 40-років **Дж.** не називали інакше, як *каїд-і азам* – «великий вождь». На жаль, Пакистан втратив свого лідера на самому початку самостійного існування, за рік після створення. Саме **Дж.** був не тільки ідейним лідером нації, але й фундатором нової д-ви. Якби не було **Дж.**, швидше за все не було б і Пакистану, принаймні в той істор. момент і в тому вигляді.

Літ.: Белокреницький В. Я. *Персоналістський авторитаризм в Пакистані* / В. Я. Белокреницький // *Восток*. – 2005. – № 6. – С. 74-91; *Борділовська О. А. М. А. Джина – фундатор Пакистану* / О. А.

Борділовська // *Східний Світ*. – 2007. – № 4. – С. 94-104; Борділовська О.А. *Етнічний фактор у зовнішній політиці Ісламської Республіки Пакистан* / О. А. Борділовська / *Вісник КНУ. Серія «Міжнародні відносини»*. – 2004. – № 29-30. – С. 30-33.

О. Борділовська

Джемсон (Джеймсон) Фредерік (англ. *Fredric Jameson*; 14.04.1934, Клівленд, штат Огайо, США) – амер. політ. теоретик-марксист. Закінчив Хаверфордський коледж (1954), студіював філософію в Мюнхені, Берліні. Після повернення до США під керівництвом Е. Ауербаха працював над здобуттям докт. ступеня у Йельс. ун-ті. Упродовж першої пол. 60-х викладав у Гарвард. ун.-ті.

Основні праці: «Марксизм і форма: діалектичні теорії літератури двадцятого століття» (1971), «Тюрма мови: критичний аналіз структуралізму і російського формалізму» (1972).

Дис. «Сартр: витоки стилю» була опублікована 1961 р. Інтерес до Ж.-П. Сартра підштовхнув Д. до інтенсивного вивчення марксистської теорії. Зацікавленість марксизмом не в останню чергу була пов'язана й з активними зв'язками Д. з новими лівими та пацифістським рухом. Д. вивчав праці Л. Альтюссера, Т. Адорно, К. Берка, Е. Блоха, В. Беньяміна, Г. Маркузе. У той час, як з точки зору вільгарних марксистів культ. надбудова повністю визначається екон. базисом, західні марксистичні аналізували культуру як істор. і соц. феномен поряд із екон. вир-вом і розподілом та політ. відносинами.

Після переїзду в ун-т Каліфорнії (1967) Д. опублікував свої основні праці, у яких намагався показати, що головними тенденціями в літ. й академ. житті були тенденції відриву від реальності. Д. критикував появу мистецького твору як об'єкта, відділеного від контексту, в якому він творився (що зумовлювалося прагненнями автора), як критикував і антиісторичний формалізм, що був наслідком обмеженості застосовуваного структуралістського методу.

У 1984 р. з'явилася стаття Д. «Постмодернізм, або культурна логіка пізнього капіталізму», яка згодом стала основою для написання книги (1991). Д. розглядав постмодернізм як «скептицизм стосовно метанаративу», як «режим досліджу», що витікає з умов інтелектуальної праці у період пізнього капіталізму. Пізній (мультинаціональний) капіталізм – фаза капіталізму, що прийшла на зміну двом попереднім – ринковій та імперіалістичній. Відтак, з одного боку, в його основі – еконо-

мічні структури, пов'язані з цими попередніми фазами, а з іншого, – нова культурна логіка – постмодернізм. Для пояснення останнього найкращою теоретичною основою, з точки зору Д., є марксизм.

Пізній капіталізм характеризується потужною експансією капіталізму в регіони (за межі Заходу), де до цього не було товарних відносин, та урізноманітненням ринку товарів для споживання. Екон. зміни, у свою чергу, зумовили культурні відносини: культура постмодернізму (яка відповідає фазі пізнього капіталізму) пронизала усі сфери життя соціуму – від економіки, держ. влади до людської психіки включно. Реальність зводиться до «образу» реальності, перетворюється на симулякрум. Для постмодерного сусп-ва характерними є поверховість, втрата емоційності, історичності (дослідник подає сукупність суперечливих, заплутаних ідей щодо минулого, пропонує стереотипи, створює «попуррі»), появи численних нових технологій. Для орієнтації у світі, подолання проблем постмодернізму, на думку Д., потрібні пізнавальні карти, під якими він розуміє класову свідомість, її новий тип. Ці пізнавальні карти могли б слугувати основою для радик. політ. дій у постмодерному сусп-ві.

Лит.: *Jameson F. Sartre: The Origins of a Style*. – New Haven, 1961; *Marxism and Form: Twentieth Century Dialectical Theories of Literature*. – Princeton, 1971; *The Prison-House of Language: A Critical Account of Structuralism and Russian Formalism*. – Princeton, 1972; *Fables of Aggression: Wyndham Lewis, the Modernist as Fascist*. – Berkeley, 1979; *The Political Unconscious: Narrative as a Socially Symbolic Act*. – Ithaca, N.Y., 1981; *The Ideologies of Theory. Essays 1971-1986*. – Vol. 1, 2. – Minneapolis, 1988; *Postmodernism and Cultural Theories*. – Xi'an, 1987; *Late Marxism: Adorno, or, The Persistence of the Dialectic*. – L., N. Y., 1990; *Signatures of the Visible*. – N. Y., L., 1990.

М. Кармазіна

Джефферсон Томас (англ. *Thomas Jefferson*; 13.04.1743, Шедуелл, Вірджинія – 04.07.1826, Шарлотсвілл, Вірджинія) – амер. вчений і мислитель-просвітник, третій президент США (1800-1809), автор Декларації незалежності США (1776) та десяти поправок до тексту Конституції США. Під час Війни за незалежність у Півн. Америці (1775-1783) – ідеолог демокр. напрямку. З раннього віку відрізнявся особливими здібностями, допитливістю і працелюбством. До 17 років знав латину, грец. та фр. мови, оволодів усіма необхідни-

ми навичками поведінки англ. джентльмена, включаючи гру на скрипці. Ознайомившись з працями І. Ньютона, Дж. Локка та Ф. Бекона, Д. згодом назвав їх «трьома найвеличнішими людьми, які коли-небудь існували в історії». У 1760 р. Д. вступив одразу на третій курс коледжу Вільяма та Мері на філос. ф-т, по закінченню якого (1762) кілька років займався самоосвітою. У 1767 р. отримав ліцензію на адвокат. діяльність. До речі, Д. був різнобічним ученим – агрономом, архітектором (спроєктував свою садибу Монтічелло), археологом, палеонтологом, винахідником, колекціонером, письменником. У 1769 р. Д. стає членом Вірджин. законод. асамблеї, де активно відстоює позицію незалежного від метрополії розвитку північноамер. колоній. Губернатор Вірджинії (1779-1781), з 1785 по 1789 був послом у Франції, держ. секретар в уряді Дж. Вашингтона (1790-1793), віце-президент США (1796), президент США (1800-1809). На виборах 1796 Д. висунув свою кандидатуру від Демокр. партії, але програв федералісту Дж. Адамсу. На виборах 1800 Д. було обрано президентом США. Визнаючи заслуги Д. у різних сферах громад. і наук. знання, Амер. філос. т-во назвало його своїм Президентом (1797-1815).

Основні праці: «Загальний огляд прав Британської Америки» (1774), «Декларація незалежності США» (1776), «Статут про релігійну свободу» (1779) «Автобіографія. Нотатки про штат Вірджинія» (незакінчена, поч. 1820).

Філософ. ідеї Д. втілені в його обширному листуванні, публіцистиці, чорнових нарисах, у величезній епістолярній спадщині, а також в роботах «Автобіографія» та «Нотатки про штат Вірджинія» (1785).

Свою позицію Д. проголосив у опубл. в Лондоні памфлеті «Загальний огляд прав Британської Америки». Його аргументи про неприпустимість такої ситуації, коли юрид. закони північноамер. колоній «чужі нашим конституціям і не визнані нашими законами», були сприйняті у Лондоні як серйозна загроза, а ім'я Д. з'явилося у списку осіб, оголошених англійцями поза законом.

У 1776 р. Континент. конгрес у Філадельфії доручив Д., Б. Франкліну та ін. підготувати Декларацію незалежності. Осн. текст був написаний Д. із невеликими поправками Б. Франкліна і Д. Адамса. 02.07.1776 р. Конгрес проголосував за незалежність, після чого подав на розгляд Декларацію незалежності, представлену Д. Після дводенного розгляду з Декларації вилучили ¼ тексту, переважно, щодо критики рабства та раборотгівлі. Не

зважаючи на те, що Д. був рабовласником, він був противником рабства.

Остаточний варіант Декларації незалежності було затверджено Континент. конгресом 04.07.1776 р. Декларація проголосила на всі часи «що всі люди створені рівними і наділені Творцем певними вродженими і невід'ємними правами, серед яких – право на життя, на свободу, на прагнення до щастя; що для забезпечення цих прав люди створюють уряд, справедлива влада яких заснована на згоді керованих; і, якщо будь-який держ. устрій порушує ці права, то народ у праві змінити його або скасувати і встановити новий устрій...» Це була безумовно найрадикальніша ідея Д., яку він послідовно намагався втілювати у життя.

Як президент він намагався посилити роль сільс. госп-ва в економіці, а також підтримував демократизацію влади. Він скасував податок на дрібних виробників віскі, провів значне скорочення армії та флоту США (позаяк на їх утримання вимагалися значні витрати). Радик. соц.-політ. ідеї Д. спирались на широке матеріалістичне за тенденціями наук.-теорет. підґрунтя.

Д., як і багато хто з деїстів, був впевнений, що людський розум та здоровий глузд – єдині надійні критерії істини і достойні довіри судді при виборі поглядів і правил поведінки. Як гуманіст Д. був переконаний, що мораль глибоко пов'язана з людською природою, тобто має природне походження. Однак вроджене моральне начало, на думку Д., може змінюватися залежно від норм і критеріїв корисності для людини. «У людей, що живуть у різних країнах і в різних умовах, з різними звичками і системами правління, можуть бути різні (норми) корисності. Тому один і той самий вчинок може бути корисним і, як наслідок, благочинним в одній країні, шкідливим і порочним – в іншій, в інших умовах». Саме ця позиція Д. випередила революційність і демократичність його соц.-політ. ідей.

У віці 66 років Д. пішов у відставку і прожив залишок життя у своєму маєтку Монтічелло, займаючись наукою та проводячи обширне листування. Помер Д. в день святкування громадянами США 50-ї річниці з дня прийняття Декларації незалежності. Не зважаючи на борги, заповів свою садибу Монтічелло д-ві на облаштування школи для дітей померлих офіцерів флоту. Книжкове зібрання Д., яке нараховувало 6,5 тис. томів, поклало початок знаменитій Біб-ці Конгресу США.

Літ.: Джефферсон Т. Інавгураційна промова 1801 року // Демократія: 5. Антологія / Упоряд.

О. Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 379-382; Лапишина И. К. Разделённое правление в США (внутриполитический аспект) / И. К. Лапишина. – М.: РОССПЭН, 2008. – 263 с.; Печатнов В. О. Гамильтон и Джефферсон / Ред. М. Ю. Ситнина. – М., 1984. – 336 с.; Саломатин А. Ю. История государства и права в США, конец XVIII – XIX вв. (от войны за независимость до завоевания экономического лидерства): Учеб. пособ. – М.: Юрист, 2006. – 192 с.; Севостьянов Г. Н. Томас Джефферсон / Г. Н. Севостьянов, А. И. Уткин. – М., 1976. – 392 с.; Согрин В. В. Джефферсон: Людина, мислитель, політик / Відп. ред. Н. Н. Болховітінов. – М.: Наука, 1989. – 280 с.

Л. Кочубей

Дзоло Данило (італ. *Danilo Zolo*; 1936, Ріска, Хорватія) – італ. філософ та юрист. Юрид. освіту, а також диплом вчителя історії та філософії Д. отримав в ун-ті Флоренції, де пізніше став проф., викладаючи філос. права. Також, Д. працював асоційованим наук. співроб. Бостон. ун-ту та запрошеним наук. співроб. у Кембрідж. ун-ті, Ун-ті Пітсбурга, Гарвард. та Принстон. ун-тах. Д. читав курси лекцій в ун-тах Аргентини, Бразилії, Мексики та Колумбії. У 2000 р. він заснував і очолив Центр філософії міжнар. права та світ. політики (JURA GENTIUM) з однойменним міжнар. електронним ж-лом (*juragentium.org*). Д. є членом *Academia Europea*.

Основні праці: «Персоналізм Розміні: Дослідження політичної думки Розміні» (1963), «Комуністична теорія відмирання держави» (1974), «Соціалістична держава і буржуазна свобода» (1976), «Марксизм і держава» (1977), «Демократія і складність. Реалістичний підхід» (1987; у ред. 1992), «Космополіс: перспективи світового уряду» (1995), «Закликаючи до людяності: війна, закон та глобальний порядок» (2000), «Правосуддя переможців: від Нюрнберга до Багдада» (2006).

Творчість Д. можна розділити на три періоди. До початку 80-х рр. Д. розвивав критику доктринального марксизму. Починаючи з 80-х рр. Д. стає одним з основних в Італії інтерпретаторів теорій Н. Лумана та видає серію робіт, присвячених дослідженню т. зв. «лівого крила» Віден. гуртка (т-ва вчених, які регулярно збиралися у Відні у 1920-30-х рр.). Зокрема, Д. особливу увагу звертає на роботи одного з організаторів і лідерів Віденського гуртка – О. Нейрата. Після падіння комуніст. режимів у Центр. і Сх. Європі основним напрямком досліджень Д. є аналіз теорет. недоліків політ. науки, критика системи представ. демократії та виявлення ризиків, які несе в

собі втілення ідеї створення «світ. уряду» й «універс. законодавства» («Космополіс: перспективи світ. уряду»).

Нині Д. розробляє т.зв. *реалістичну теорію демократії*, досліджує, як насправді функціонують лібер. д-ви, аналізує нові форми ведення війни та ті моральні обґрунтування, які є в основі їх ідеолог. виправдання.

У роботі «Правосуддя переможців: від Нюрнберга до Багдада» Д. розглядає феномен виникнення в сер. ХХ ст. «правосуддя переможців». На думку Д., закінчення Першої світ. війни стало одночасно кінцем т.зв. «вестфальської системи», заснованої на визнанні рівності суверенних д-в – учасників збройного конфлікту, та легітимності ворога. Натомість, створення Нюрнберзького військ. трибуналу започаткувало «нюрнберзьку модель політ. правосуддя», де принципові відмінності між правосуддям та політикою були стерті. На час холодної війни «нюрнберзька модель» була забута та реанімована лише на початку 1990-х рр., коли у Гаазі був сформований Міжнар. кримін. трибунал по кол. Югославії, обвинувачені якого, як вважає Д., значною мірою обиралися під впливом ЗМІ, ніж із юрид. підстав. Згодом, на основі Римського статуту 1998 р. у 2002 р. розпочав свою роботу Міжнар. кримін. суд. І нарешті, у 2003 р. був створений спец. трибунал по Іраку. Суч. міжнародне право, наголошує Д., насправді не є безпристрасним та універсальним, створюючи натомість асиметричну та каральну форму правосуддя на користь переможців. «Криміналізація війни» – є лише методом маніпуляції міжнар. правом та юрид. ін-тами для підтримки США світ. ладу та збереження свого впливу. Найвпливовіші д-ви в реальності, на думку Д., виявилися вільними від відповідальності, наочним відображенням чого є структура Ради Безпеки ООН. За Д., суч. міжнар. право є лише особливим методом продовження агресії, хоча в його основі спочатку лежало гуманіст. прагнення поставити права людини вище за держ. суверенітет.

У роботі «Демократія і складність. Реалістичний підхід» Д. аналізує суч. процеси трансформації демокр. процедур та ін-тів під впливом різноманітних чинників, серед яких – зростаюча внутр. складність сусп-ва та діяльність транснац. корпорацій. Д. заперечує існування безперервної європ. демокр. традиції від ант. поліса до «електор. поліархії». Він вважає, що демократія виникла у Європі Нового часу у протилежність ін. тисячолітній традиції і всупереч власній класичній концепції Арістотеля та Платона, яким, зо-

крема, не був знайомий ін-т представництва. Парадокс, на думку Д., полягає у тому, що «зростання диференціації та соц. складності визначає суч. вимоги до демократії та продовжує укріплювати потребу в ній, але те саме посилення диференціації та соц. складності означає, що ці вимоги у кінцевому підсумку не можуть бути успішними». Якщо страх, розмірковує Д., є «основним імпульсом людства, який виникає у відповідь на небезпеку із зовн. середовища... і якщо політ. система - це соц. структура, яка скорочує цей страх, селективно зменшуючи складність середовища, то ефективність політ. влади має визначатися тим, наскільки вона здатна зменшувати складність». «Загроза санкцій – це лише засіб, за допомогою якого політ. можливо зменшити соц. складність і підтвердити очікування порядку та безпеки. Головний парадокс влади полягає у цій здатності зменшувати страх через здійснення страху». «Чим більше влада сконцентрована у владних ін-тах і чим сильніше розпорядження влади користуються привілеями асиметрії та гетерономії щодо повноважень та бажань підлеглих, тим ефективніше влада виконує свою гол. функцію скорочення небезпеки». Д. приходить до висновку, що у сьогоdnішній політиці демократія – це ім'я того, що ми не можемо мати, але те, до чого ми не можемо не прагнути. Суть демократії – конкуренція (політ. партій, груп еліт), а не відтворення, як прийнято вважати, волі виборців.

Лит.: Данило Дзоло. Демократия и сложность. Реалистический подход. – М.: Издательский дом Государственного университета – Высшей школы экономики, 2010. – 320 с.; Zolo Danilo. Victors' justice: from Nuremberg to Baghdad. – Verso, 2009. – 208 p.; Gordon David. Victor's Justice: From Nuremberg to Baghdad. Danilo Zolo: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mises.org/misesreview_detail.aspx?control=367.

І. Павленко

Дідро Дені (фр. *Denis Diderot*; 05.10.1713, Лангре, Франція – 31.07.1784, Париж) – фр. філософ-просвітник, романіст. Народився в сім'ї ремісника. У 1723-1728 рр. навчався в школі єзуїтів, з 1729 р. – у янсеністському коледжі д'Аркур в Парижі (за ін. даними – у єзуїтському коледжі Людовіка Великого). У 1732 р. отримав магістерську ступінь на ф-ті мистецтв Паризького ун-ту. Після відмови батька в утриманні залишився без засобів для існування та заробляв приватними уроками, написанням промов, вихованням дітей у багатих родин, а також перекладами (у т.ч. «Іс-

торії Греції» Т. Станіана, «Словника загальної медицини та хімії» Р. Джеймса, «Досліді про достоїнство та добродійство» Е. Е. К. Шефтсбері, що з'явилися впродовж 1743-1748 рр.).

Мислитель особливу увагу приділяв проблемам теорії пізнання, релігії, етики, теорії мистецтва. Творча спадщина Д. віддзеркалює еволюцію його філос. поглядів від деїзму та етичного ідеалізму, що проступав у «Філософських думках» (опубл. у 1746 р. та спалених відповідно до рішення парламенту), «Алеї, або прогулянка скептики» (1747), «Не-скромних скарбах» (1748) до матеріалізму та атеїзму, перехід до яких намітився у «Лісті про сліпих для повчання зрячих» (після появи яких у 1749 р. Д. був на кілька місяців ув'язнений), і закріпився у зрілих працях різних жанрів, серед яких: «Думки про пояснення природи» (1753), «Черниця» (1760), «Розмова Д'Аламбера з Дідро» (1769), «Сон Д'Аламбера» (1769), «Філософські принципи щодо матерії та руху» (1770), «Жак-фаталіст» (1773), «Племінник Рамо» (1779) та ін.

Д. – один із засновників, редакторів (певний час – разом із Ж. Д'Аламбером), авторів «Енциклопедії, або Глумачного словника наук, мистецтв та ремесел» (тт. 1–35, 1751-1780) – пам'ятки світського раціоналізму та прогресивних соц. ідей доби Просвітництва, що була своєрідним викликом абсолютизму й релігійному верховенству катол. церкви. «Енциклопедія» стала унікальним зведенням знань із різних галузей, адже до роботи над її статтями Д. залучав таких відомих тогочасних мислителів, як Ж.-Ж. Руссо, Вольтер, Ш.-Л. Монтеск'є, П. А. Гольбах, скульптора Е. Фальконе, архітектора Ж. Блонделя, граматиків Н. Бозе та С. Ш. Д. Марсе, гравера і рисувальника Ж. Папійона, економіста Ф. Кене та ін. Політ. проблематика, що знайшла віддзеркалення на сторінках видання, свідчила про незаангажованість авторів, про їхні відмінні позиції щодо ставлення до монархії як форми правління. «Енциклопедія» була позитивно сприйнята владою і сусп-вом. Утім, із часом у неї з'явилися противники (найперше серед єзуїтів), що призвело до призупинення (чи заборони) публікації королів. едиктами (1752, 1757- 1759) її наступних томів.

Політ. ідеї й ідеали Д., що знайшли відображення у статтях на сторінках «Енциклопедії» як й ін. творів, засвідчують, що мислитель усвідомлював зв'язок політ. ін-тів із соц.-екон. і культ. традиціями сусп-ва. Розвінчуючи католицькі догми, він спростовував божественне походження королівської влади. Обстоював ідею свободи «абстрактної людини», визнання її права обирати власний шлях

ганьби і слави. Наголошував важливість прав власності як раціональної основи громадянства та обов'язок правителя охороняти їх заради сусп. інтересів.

Сповідуючи ідеї теорії просвіченого абсолютизму, Д. вважав монархію найбільш вдалою формою політ. устрою. Вірив у можливість «співпраці» монархів та «філософів» заради удосконалення державної влади та з острахом ставився до самостійних рухів сусп. низів. У кінці життя виявляв прихильність до ідеї республіки. Утім, вважав її малопродатною до втілення у централізованій д-ві.

У 1773-1774 рр. Д. на запрошення Катерини II приїздив до Росії; був обраний почесним членом Петербурзької Акад. наук (1773). У розмовах із царицею наголошував на необхідності звільнення селян із кріпацтва, проведенні лібер. реформ. Склав «План університету або школи публ. викладання наук для Російського уряду» (1775), а також написав низку заміток, в яких піднімав питання оргції початкової народної освіти на засадах всезагальності, безстановості та безоплатності. При підтримці рос. влади впродовж другої половини XVIII ст. в Росії було опубліковано 25 збірників перекладів із «Енциклопедії».

Д. був відданим ідеї суверенітету народу та права останнього на революцію проти влади тирана. Ідеї мислителя стали одним із сегментів інтелект. платформи Великої Фр. революції.

Літ.: Дидро Д. Собрание сочинений: В 10 тт. – М., Л., 1935 – 1947.; Бильбасов В. А. Дидро в Петербурге. – СПб., 1898; Длугач Т. Б. Дени Дидро. – 2-е изд. – М., 1986; Морлей Дж. Дидро и энциклопедисты. – М., 1882; Furbank P. N. Diderot: A Critical Biography. – L., 1992; Palache J. G. Four novelists, Crébillon, Laclous, Diderot, Restif de la Bretonne. – N.-Y., 1926; Rex W. E. Diderot's Counterpoints: The Dynamics of Contrariety in His Major Works. – Oxford, 1998.

М. Кармазіна

Діодор Сицилійський (грец. Διόδωρος Σικελιώτης, лат. *Diodorus Siculus*, прибіл. 90 до н. е., Агіріум, Сицилія – 21 до н. е.) – давньогрец. історик. Про життя Д. немає ніяких відомостей, крім тих, які можна взяти з його твору «Історична бібліотека». Ім'я Д. – людини, безсумнівно, освіченої, сучасниками не згадується. Мешкаючи тривалий час у Римі, Д. не контактував ні з представниками рим. істеблшменту, ні з ін. греками. Винятком є лише деякі відомості, що «розквіт» Д. відноситься до часу правління Октавіана Августа (63 до н. е. – 14 н. е.) або навіть дещо раніше.

Основна праця: «Історична бібліотека» (60-30-і рр. I ст. до н. е.) – твір у 40 книгах, в яких Д. виклав відомості про східні цивілізації, грец. і рим. історію аж до Гальського походу Цезаря. До нашого часу дійшли лише 15 книг. Фрагменти інших 25 книг, що збереглися у творах різних авторів, вперше були зібрані і видані в 1746 р. П. Везелінгом. Хоча у Римі Д. провів не менше 30 років (прибіл. з 70 до 36 р.), але робота його написана грец. мовою.

Склалося два основні напрямки у вивченні «Історичної бібліотеки». *Перший* напрямок негативно оцінює значення твору Д., як набору уривків із творів попередників; *другий* – позитивно визнає авторське начало «Історичної бібліотеки», без якого Д. не зміг би зібрати, обробити, осмислити таку величезну масу іст. матеріалу.

Д. жив у дуже складний час, був очевидцем останнього періоду громадян. воєн у рим. д-ві, зміни політ. системи д-ви (принципат Октавіана Августа прийшов на зміну республіці). Історик, який набрався сміливості створити фундамент істор. твір в такий час, вже заслуговує на повагу. Тому твір Д. займає унікальне місце в грец. історіографії. Його «Історична бібліотека» є дотичною до великої кількості істор. праць, написаних грец. авторами в епоху Августа (Д. Галікарнаського, М. Дамаського, Страбона Тімагена й ін.). Практично одночасно із Д., який писав гол. чином про греків, створював історію свого народу римлянин Тіт Лівій.

«Історична бібліотека» Д. поділена на три частини: Перші 6 книг оглядові, описують географію, культуру та історію стародавніх д-в: Єгипту (кн. I); Месопотамії, Індії, Скіфії (кн. II); Півн. Африки (кн. III); Греції та Європи (кн. IV-VI). У наступній частині (кн. VII-XVII) Д. викладає історію світу від Троянської війни до смерті Олександра Великого. Остання частина описує епоху діадохів (кн. XVIII-XX) і до гальської війни Юлія Цезаря, тобто до подій, очевидцем яких був сам Д.

Д. намагався побудувати модель існування історії, а не просто її написати. Фундамент. основою цієї концепції стала ідея Д. про те, що людська історія – це частина існування Космосу. Це дозволило розширити межі людської історії вглиб століть до виникнення людства. З іншого боку, все людство як єдине ціле у своїй історії перестало бути розділеним просторово. Заг. історія – це історія всіх країн і народів від появи перших людей до часів життя Д.

Пріквелом праці Д. є розділ, що містить вчення про виникнення світу, живих істот і

цивілізації (I, 6-8). Д. використовував вчення Демокріта про виникнення культури, яке лежить також в основі теорії Епікура, однак було модифіковано їм, з тим щоб посилити значення імперсональності чинників у еволюції. Стрижневою ідеєю твору Д. є думка про героїв-цивілізаторів, які власною діяльністю принесли користь усьому людству. Найдавніше минуле людства, виражене у вигляді міфів, трактується Д. як час життя людей, що створили золотий фонд людської культури. Важливе місце він приділяє моральним і реліг. цінностям, що відповідало сусп. запитам елліністично-римського часу. Цінність твору Д. в тому, що він у найважливіших моментах не лише доповнює Геродота, Фукідіда і Ксенофонта, але часто подає «ін. погляд» на факти, відомі з їхніх творів. Особливо ці розбіжності стають помітними щодо його викладу подій IV ст. до н.е., де основними джерелами найчастіше є праці Ксенофонта. Саме Д. дає практично єдиний зв'язний виклад діяльності Другого Афин. морського союзу (XV, 28, 2-5); Великого повстання сатрапів 362/ 1 р. до н.е. (XV, 90-92). Неоцінену допомогу «Історична бібліотека» надає при реконструкції подій від битви при Мантиней 362 р. до н.е. (між фіванцями і спартанцями, яка була покликана поширити гегемонію Фів на всю територію Греції) і до скликання Коринфського конгресу 338 р. до н.е. – діяльності Філіпа II Македонського, політ. ситуації в Перській д-ві у період правління Артаксеркса III Оха (XVI Passim).

Взагалі Ойкумена Д. виглядає наступним чином: основний масив земель, які поділяються на три частини, оточує Океан. Але, крім цього, в Океані практично з усіх боків на віддалі від материка розташовуються низка о-вів, на яких існує життя, значно відмінне від звичного грекам і римлянам. У творах Д. спостерігається підвищена захопленість «острівними сюжетами». Саме завдяки його переказам до нас дійшли такі знамениті політ. утопії, як опис о-ва Панхайя Евгемера і Сонячного о-ва Ямбула; саме в його творі п'ята книга цілком присвячена о-вам, багато з яких наділені ідеальними рисами. Тут виявлялася не тільки захопленість самого Д., але і сусп. тло. Д. не включає в свій твір опис багатьох вже відомих в його час народів, наприклад, германців. Нічого не говорить він і про країни Далекого Сходу, з якими греко-рим. світ мав, хоча й неактивні, контакти.

Д. не є простим компілятором. Його «Історична бібліотека» – це самостійний твір, заснований на ретельному відборі джерел. Проте Д. як і раніше залишається в тіні своїх великих попередників: Геродота, Фукідіда і

Полібія. Нові підходи до вивчення істор. поглядів Д., які дозволяють змінити сталі уявлення про нього, тільки починають знаходити підтримку серед дослідників.

Літ.: Діодор Сицилійський. Бібліотека. Книга II. Уривки / Діодор Сицилійський // Хроніка-2000: український культурологічний альманах. – 2000. – Вип. 33. – С. 118-125; Виноградов А. К. Диодор об избрании правителей Мероз (историко-филологический комментарий) / А. К. Виноградов // Мероз. – Вып. 3. – М., 1985. – С. 100-111; Трофимова М. К. К пониманию «утопии Ямбула» у Диодора Сицилийского / М. К. Трофимова // История социалистических учений. – М., 1982. – С. 236-251; Строгоцкий В. М. Введение к «Исторической библиотеке» Диодора Сицилийского и его историко-философское содержание / В. М. Строгоцкий // Вестник древней истории. – 1986. – № 2. – С. 65-87.

В. Корнієнко

Дойч Карл Вольфганг (англ. *Karl Wolfgang Deutsch*; 21.07.1912, Прага, Австро-Угорська імперія – 01.11.1992, Кембридж, Великобританія) – нім.-амер. політолог і соціолог. Вивчав математику та право у Карловому ун-ті (Прага), продовжував навчання у Великобританії та США, куди емігрував 1938 р., викладав у Массачусетському технолог. ін-ті, Йельс., Гарвард. та ін. ун-тах, був президентом Міжнар. та Амер. асоціацій політ. наук.

Основні праці: «Націоналізм та соціальні комунікації» (1953), «Нерви управління: моделі політичної комунікації та контролю» (1963), «Міжнародні відносини» (1968), «Націоналізм та його альтернативи» (1969), «Політика і держава. Як люди вирішують свою долю» (1970), «Зв'язки між народами» (1979). Праці Д. присвячені дослідженню проблем війни, миру, міжнар. і міжнац. відносин, націоналізму, політ. систем тощо.

Д. є автором інформаційно-кібернетичної моделі політ. системи. Він запропонував концепцію т.зв. «етнічної компліментарності», яка може об'єднувати людей у спільноту, та розробив комунікативну теорію нації та націоналізму. Виходячи з них Д. розглядав націю як велику групу осіб, об'єднаних не стільки спільними етнічними рисами, скільки комунікативними можливостями, тобто можливостями спілкування, а країну як територію та населення, об'єднані «сіткою із потоків комунікацій і транспортних систем». Виходячи з цього дав крилате хрестоматійне визначення: «Нація – це група осіб, об'єднаних загальною помилкою щодо свого походження та спільною неприязню до своїх сусідів». До-

вів, що націоналізм є однією з основних умов і результатом переходу від аграрного до індустріального сусп-ва, з його бурхливим розвитком інформаційно-комунікаційних технологій. Визнавав, що націоналізм може сприяти об'єднанню нації та завоюванню незалежності. Водночас попереджав, що він може бути перетворений на націонал-екстремізм і «стати силою для руйнування нації» та джерелом «націоналіст. конфліктів і війн». Д. зазначав також, що у світі діють дві тенденції: 1) піднесення націоналізму та 2) посилення наднаціоналізму (supranationalism) і заклики першому всіляко протидіяти, а другому – сприяти, зокрема шляхом заохочення інтеграц. процесів.

Як один із найкращих дослідників проблем екон., політ. і етнополіт. інтеграції на держ. і міжнар. рівнях, Д. зробив низку й досі актуальних висновків та корисних рекомендацій. Щоб стати актуальною, наголошував він, інтеграція повинна бути добровільною і повернути увагу впливових політ. груп та значної частини населення. Для цього потрібно три умови. По-перше, щоб постав новий привабливий спосіб життя із спільним очікуванням, що прийде багато добрих змін і відчутне поліпшення в усіх сферах життя у порівнянні із минулим або із стандартами сусідніх регіонів. Це дасть народу і політ. елітам прихований сенс об'єднання їх поглядів та інтересів. По-друге, цей прихований або присланий сенс єдності повинен бути розбуджений певним зовн. викликом, який вимагає нової і сильної Відповіді. По-третє, на арену політ. життя має вийти нове покоління і розпочати нові політ. дії, спрямовані на інтеграцію.

Цілі інтеграц. зусиль Д. поділив на чотири основні напрямки: 1) досягнення та підтримання миру; 2) забезпечення більших досягнень у різних сферах людського буття; 3) вирішення деяких специфічних проблем; 4) створення нового власного іміджу та ролівої ідентичності. Осн. передумовами добровільних інтеграц. процесів він вважав: взаємну відповідність частин, що мають інтегрувати; сумісність їх цінностей і деяких справжніх спільних винагород; взаємну відповідальність; певну ступінь узагальненої спільної ідентичності або лояльності.

Д. також чітко визначив дванадцять умов успішного розвитку інтеграц. процесів на держ. та міжнар. рівнях, зокрема: взаємна сумісність основних цінностей; очікування більш міцних і корисних екон. зв'язків або спільних винагород; відносно висока геогр. й соц. мобільність; різноманітність і масштабність потоку взаємної інформації; взаємне

передбачення поведінки всіх учасників інтеграції тощо.

За твердженням Д., інтеграційні рухи у своєму розвитку проходять три *етапи*: 1) «етап інтелектуалів», коли його очолюють і підтримують лише деякі представники інтелігенції; 2) «етап великих політиків», коли до нього приєднуються більш широкі політ. кола і йдуть пошуки політ. компромісів; 3) «етап масового руху чи широкомасштабної елітної політики». Осн. методами успішних інтеграц. процесів, Д. вважав: забезпечення широкої народної підтримки; впровадження плюралізму; надання автономії чи суверенітету учасникам інтеграц. процесу на певний перехідний період; відміна деяких непопулярних статей законодавства тощо. Водночас він рекомендував уникати неефективних методів, зокрема, створення спеціальних політ. ін-тів і введення нових символів та попереджав про те, що будучи створеною, об'єднана спільнота, д-ва чи міждерж. утворення часто є «дуже вразливими на громад. конфлікти, а також сепаратизм».

Народи і країни, підсумовував Д., починають інтегрувати в міру того, як вони стають взаємопов'язаними, адже інтеграція – це головним чином розвиток сітки соц. зв'язків або комунікацій. Внаслідок процесів інтеграції, підкреслює він, виникає «сусп-во безпеки» (security community), тобто «сусп-во, в якому існує реальна впевненість у тому, що його члени не будуть вести між собою фізичної боротьби, а будуть вирішувати суперечки іншими шляхами». Проте, як показали події останніх років у посттоталітарних д-вах може мати місце і примусова інтеграція. Однак, як застерігав Д., та й не він один, спроба створити або зберегти об'єднану спільноту (д-ву або міждерж. утворення) силою можуть «принести широкомасштабну війну, якої спільнота намагалась уникнути».

Літ.: Дойч Карл. Народи, нації та комунікація // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К., 2000. – 546 с.; Нефедова Е. В. Теорія сообщества безопасности в работах Карла Дойча и его последователей / Е. В. Нефедова // Вестник Томского государственного университета. – Сер. История. – 2008. – № 2 (3). – С. 85-92. Deutsch K. Nationalism and Social Communication. / K. Deutsch. – Cambridge, MA: Technology Press, 1953. – 309 p.; Deutsch K. Nationalism and its Alternatives. / K. Deutsch. – N.Y.: Knopf, 1969. – 200 p.; Deutsch K. Tides Among Nations / K. Deutsch. – N.Y.: Free Press, 1979. – 352 p.

О. Маруховська-Картунова

Дойчер Ісаак (англ. *Isaac Deutscher*, 03.04.1907, Хшанув, Польща – 19.08.1967, Рим, Італія) – історик та публіцист, біограф Л. Троцького і Й. Сталіна, фахівець-радянолог. Вивчав літ-ру, філософію та історію в Ягелон. ун-ті (Краків). Переїхав з Кракова до Варшави (1925), вступив до Варшав. ун-ту, де вивчав політекономію та філософію; у цей період **Д.** стає прихильником марксизму, вступив у заборонену Польс. компартію (1926), редагував парт. пресу. У 1931 р. відвідав СРСР, де отримав від Моск. держ. ун-ту пропозицію зайняти посаду викладача історії соціалізму та наук. комунізму, але відмовився та повернувся до підпільної роботи в Польщі. У 1932 р. виступив проти політики Й. Сталіна, перейшов на позиції троцькістів, за що був виключений із Компартії Польщі за офіц. версією: «перебільшення загрози нацизму». Не схвалював рішення Л. Троцького про заснування Четвертого Інтернаціоналу. У 1939 р. емігрував до Лондона, більше ніколи не повертався до Польщі. Вивчивши англ. мову, писав статті для газ. євреїв. емігрантів із Польщі, став кореспондентом видання «The Economist». У 1940 р. вступив добровольцем до польс. армії, однак незабаром був інтернований як небезпечний підривний елемент. У 1942 р. повернувся в «The Economist», почав писати для видання «The Observer». Після Др. світ. війни **Д.** зайнявся наукою, відійшовши від акт. політ. діяльності.

Основні праці: «Троцький: озброєний пророк» (1954), «Троцький: роззброєний пророк» (1959), «Троцький: вигнаний пророк» (1963), «Послання неєврейського єврея» (1958), «Росія після Сталіна» (1953), «Росія, що далі?», (1953), «Величний контекст: Росія і Захід» (1960), «Сталін: політична біографія» (1966), «Марксизм у наш час» (1971).

Д. засуджував теорію та практику, яка розглядала соціал-демократію у контексті соціал-фашизму як чи не гол. ворога комуніст. руху, вбачаючи в прихильності до такого погляду одну з найважливіших причин поразки компартії Німеччини в боротьбі проти А. Гітлера. У статті «Загроза варварства в Європі» (1933) **Д.** обгрунтовував необхідність формування єдиного фронту комуністів і соціал-демократів проти нацизму.

Д. одним із перших спробував проаналізувати феномен сталінізму, після написання політ. біографії Й. Сталіна, після чого його почали вважати передовим фахівцем з історії російської революції. Сталінізм для **Д.** є відхиленням від марксист.-ленін. теорії, відповідно **Д.** пропонує шляхи його подолання, а також досліджує генезу сталінізму, його об'єктивні

та суб'єктивні причини. **Д.** вказував на протиріччя між ідеальним і реальним більшовизмом. В ідеальному уявленні про себе партія більшовиків була дисциплінованим, внутрішньо вільним, повністю відданим справі, невіддільним спокусам влади об'єднанням революціонерів, яке ставило перед собою завдання побудови справжнього соціалізму через дотримання пролетар. демократії, поваги до свободи малих народів. Проте, **Д.** зазначає, що заради досягнення своїх ідеалів більшовики побудували гігантську і централізовану машину влади, крок за кроком поступаючись своїм ідеалам: спершу пролетар. демократії, згодом дотриманню прав малих народів і, врешті-решт, власній свободі. **Д.** зазначав, що більшовики не могли відмовитись від влади, яка по суті затуляла та трощила їхні ідеали, саме на цій основі відбувся величезний розрив між тими, хто залишився вірним ідеалам, та між тими, хто прийняв сторону влади. Після війни **Д.** активно виступав із позицій марксист. гуманізму.

Лит.: Ludger Syrè: Isaac Deutscher. Marxist, Publizist, Historiker. Sein Leben und Werk 1907–1967. Junius-Verlag, Hamburg, 1984; Theodor Bergmann: Isaac Deutscher – ein jüdischer Ketzler im Kommunismus, 1998.

В. Денисенко

Драгоманов Михайло (*Драгоманів*; 06. (18).09.1841, Гадяч, Рос. імперія – 20.06. (02.07) 1895, Софія, Князівство Болгарія) – укр. публіцист, історик, філософ, економіст, літературознавець, фольклорист, громад. діяч. Народився у сім'ї дрібного шляхтича з козац. старшини. Навчався у Гадяцькому повітовому училищі (1849-1853), Полтав. першій чоловічій гімназії (1853-1859), де потрапив під вплив вчителя історії О. Строніна, який сповідував ідеї гуманізму й лібералізму. Після вступу до Київ. ун-ту (1859) **Д.** бере участь в громад. житті: стає одним із акт. організаторів і викладачів недільної школи на Подолі, виступає над труною Т. Шевченка (1861), на публічному бенкеті на честь М. Пирогова. Після заборони недільних шкіл став працювати у Тимчасовій педагог. школі для підготовки сільс. учителів, де викладав курс заг. історії. Після закінчення ун-ту (1863) викладав географію у Київ. другій гімназії. У 1864 рада Київ. ун-ту дозволила **Д.** працювати приват-доцентом. Один із ідеологів «Старої громади» – народницької орг-ції київ. інтелігенції поч. 60-х рр. XIX ст. Доцент Київ. ун-ту (1865-1875). Після звільнення за політ. неблагонадійність емігрував до Женеви, де очолював осередок укр.

політ. еміграції (1876-1889 рр.). Проф. Вищої школи у Софії (зараз – Софій. ун-т, Болгарія) 1889-1895 рр.

Основні праці: «Пропаший час (Українці під Московським царством (1654-1876))» (1876), «Внутрішнє рабство і війна за звільнення» (1877), «До чого довоювались?» (1878), «Нарис української соціалістичної програми (Переднє слово до «Громади»)» (1878), «Шевченко, українофіли й соціалізм» (1879), «Нові українські пісні про громадські справи (1764-1880)» (1883), «Вольный Союз – Вільна Спілка» (1884), «Либерализм и земство в России» (1889), «Чудацькі думки про українську національну справу» (1891), «Листи на Наддніпрянську Україну» (1893) та ін.

Визначив осн. напрями і засади діяльності громади: «В культурі – раціоналізм, в політиці – федералізм, в соціальних питаннях – демократизм». Д. в теорет. плані і в розробці політ. стратегії тяжів до ідеалів громадян. сусп.-ва. В його розумінні сусп.-во мало складатися з вільних, екон. і соц. забезпечених індивідів, які повинні діяти на основі громад. ініціативи та асоціації, поєднання приватних і колективних інтересів та розв'язання суперечностей і конфліктів між ними на засадах взаємоповаги, діалогу та компромісів, пошуку спільних цілей і завдань. Конституціоналізм є універс. засобом досягнення політ. свободи. Доповнив тлумачення конституціоналізму поняттям «політична свобода» як співпраця сусп.-ва й особистості, що реалізується через народне представництво в центрі й самоврядування на місцях, і як загально демокр. свободи для особистості, такі як свобода слова, совісті, національності тощо; і як істинне народо-владдя, що розвивається в середовищі самого народу.

Соціолог. теорії вченого ґрунтувалися на засадах європ. позитивізму та лібералізму. Як автор методу «логічної семантики» (аналіт. синтезу сусп. явищ), виступав за багатofакторний підхід до вивчення рушійних сил істор. процесу, враховуючи екон., політ. та культ. чинники.

З уявленнями Д. про сусп. орг. пов'язана його концепція національності, народу, нації. Для індивіда важливе творення духовних і матеріальних цінностей у рамках свого націон. сусп.-ва, повноцінна участь у його діяльності, служіння його інтересам. Без націон. колективу неможливо увести в життя людини в сусп.-во, його виживання та розвиток. Для нації обов'язком виступає плекання особисті, задоволення спільних інтересів своїх громадян, боротьба за гідне місце у світі.

Елементом політ. філософії Д., була його європоцентристська модель сусп.-політ. розвитку. Фольклорні студії справили суттєвий вплив на формування Д. принципів вихідних положень власної концепції істор. взаємин у трикутнику Україна – Європа – Росія протягом XVII-XIX ст. На думку вченого, Україна до XVIII ст. жила спільним із Європою життям. Намагався об'єднати українців на основі власної націон. історії, культури, спільних традицій.

За допомогою поширення протестантства, реформац. оновлення укр. сусп.-ва, Д. намагався досягти одразу кілька цілей: нейтралізувати зовн. духовний контроль над українцями; створити нові форми сусп. руху, які дозволяли б ставити більш сміливі націон.-культ. та політ. завдання перед українством; зупинити процеси денационалізації, які відбувались під впливом Рос. правосл. церкви та протестант. Церков, що здійснювали проповідницьку діяльність рос., словац. та ін. мовами; підготувати ґрунт для нових світоглядних позицій. Пов'язуючи досвід формування протестант. Церков із масовими сусп.-політ. рухами, Д. вважав, що події в Україні будуть йти за загальноєвроп. істор. сценарієм, що боротьба за реліг. свободу, йтиме поруч із боротьбою за встановлення політ. свободи.

Абсолютизуючи переваги федералізму та федеративного принципу побудови д-ви, Д. з песимізмом ставився до можливостей побудови укр. націон. д-ви та вважав, що політ. свободу в Росії укр. нація може одержати шляхом не сепаратизму, а федералізації. Запропонована Д. система політ. реформування сусп.-ва найповніше обґрунтована у творі «Історична Польща і великоруська демократія» і конституц. проекті «Вільний Союз – Вільна Спілка».

Із поч. 1880-х рр. Д. змінює акценти у своїх працях на синтез політ. концепцій європ. лібералізму та соц. демократизму, осмислюючи їх з укр. погляду, з точки зору інтересів спільної визвольної боротьби бездерж. націй Сх. Європи. При цьому Д. намагається реалістично врахувати іст., політ., соц. та культ. реалії Рос. та Австро-Угор. імперії, міжнар. ситуацію. Останні роки життя запропонував власну версію нової політ. програми, що спиралась на ідеї націонал. демократизму, була суттєво доповнена елементами соц. доктрин західноєвроп. радикалізму.

Незавершеність його ідеолог. шукань і теорет. новацій дозволила дослідникам говорити як про суперечливість, так і про нереалізовані можливості подальшої еволюції поглядів

Д., зокрема, у бік сприйняття ним ідеї укр. націон. державності.

Літ: Драгоманів М. *Пропащий час. Українці під Московським царством (1654–1876) / Передм. М. Павлика // Пам'ять століть. – 2002. – № 5. – С. 3-19; Андрусяк Т. Шлях до свободи (Михайло Драгоманов про права людини) / Т. Андрусяк. – Львів: Світ, 1998. – 192 с.; Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. – Чернівці: Прут, 2001. – 488 с.; Михайло Драгоманов у контексті європейського просвітницького руху: навчально-методичний посібник / Кол. авторів під кер. проф. Потильчака О. В. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2007. – 142 с.*

Л. Гонюкова

Дугін Олександр (рос. *Дугин Александр*; 07.01.1962, Москва, СРСР) – рос. політолог, геополітик, філософ, публіцист, політ. діяч. 1989 р. – публікація перших програмних текстів в ж-лі «Советская лит-ра»; 1990 р. – створення істор.-реліг. асоціації «АРКТОГЕЯ»; 1992-2000 рр. – гол. ред. ж-лу «Элементы»; 1998-2003 рр. – радник Голови Держ. Думи Рос. Федерації; 2000 р. – створення громад.-політ. руху «Євразія» (з 2002 р. – політ. партія «Євразія»); 2004 р. – захист докт. дис. з політ. наук; 2005 р. – гол. ред. православного телеканалу «СПАС»; У 2007 р. оголошений персоною нон-грата в Україні; з 2008 р. – проф. соціолог. ф-ту Моск. держ. ун-ту.

Основні праці: «Конспірологія» (1993), «Основи геополітики» (1997), «Філософія політики» (2003), «Геополітика постмодерну» (2007).

За переконаннями Д. є противником Заходу, антилібералом, консерватором і правим націоналістом. До 1998 р. Д. перебував в опозиції до правлячого режиму, після чого уникає крайнощів, позиціонує себе як центриста та прихильника президента. Д. – прихильник неоевразійства. Для його праць характерними є елементи конспірології, через яку він пояснює цілу низку істор. подій.

Перші роботи Д. витримані в межах дуалістичної парадигми геополітики. Д. вказує на протистояння в історії людства сил моря та суші як протистояння євразійців та атлантістів. Д. висуває ідею консерват. революції та «деколонізації» Євразії, її звільнення від атлантістського впливу. Д. впевнений в тому, що не зважаючи на об'єктивно існуючу перевагу атлантістів, настає переломний момент, після якого гору візьме Євразія.

Велике значення Д. надає розвитку теорії неоевразійства. Д. пояснює її появу в кризою комуніст. ідеології та рад. політ. системи, не-

обхідністю дати альтернативу зах. моделям соц.-політ. устрою сусп.-ва. З точки зору Д., неоевразійство виникає і розвивається на антизах., антиєвроп. і антилібер. позиціях. Воно є спадкоємцем і продовжувачем традицій євразійства поч. ХХ ст.

Із часом гол. методом досліджень Д. стає цивілізаційний підхід. У своїх роботах Д. посилається на представників нім. консерват. революції, європ. традиціоналізму, на суч. «нових лівих», критиків зах. капіталізму і суч. «нових правих». Усі ці зах. течії об'єднує радикалізм, який цілком характерний і для робіт самого Д., що ілюструється його позицією щодо України. Д. вважає, що укр. проблема – найголовніша та найсерйозніша проблема серед тих, які стоять перед Рос. Федерацією. Ставлення Д. до незалежності України є різко негативним. Д. вважає, що Україна як д-ва не має жодного геополіт. сенсу. Д. перекоаний, що Україна як самостійна д-ва з певними територіальними амбіціями є величезною небезпекою для всієї Євразії, і без розв'язання укр. проблеми взагалі говорити про континент. геополітику немає сенсу. Це не означає, з точки зору Д., що культ.-мовна чи екон. автономія України повинна бути обмежена, і що вона повинна стати адмін. сектором рос. централізованої д-ви, але стратегічно Україна повинна бути проєкцією Москви на півдні та заході. Україна, на думку Д., створює проблеми для рос. панування на Чорному морі. Абс. імперативом рос. геополітики на чорно мор. узбережжі є тотальний і нічим не обмежений контроль над усіма прибережними зонами від України до Абхазії включно. Д. стверджує, що півн. берег Чорного моря повинен бути виключно євразійським і централізовано підкорятися Москві.

Як висновок, Д. висловлює тезу про те, що існування України в нинішніх кордонах і з нинішніх статусом «суверенної д-ви» тотожне завданню серйозного удару геополіт. безпеці Росії, рівнозначне вторгненню на її територію. Д. вважає, що подальше існування унітарної України неприпустимо. Ця територія повинна бути поділена на кілька поясів, відповідно до геополіт., етнокультурних особливостей її регіонів.

Літ.: Дугин А. Г. *Основы геополитики. Геополитическое будущее России / А. Г. Дугин. – М.: Арктогея, 2000. – 928 с.; Дугин А. Г. Философия традиционализма: (Лекции Нового Ун-та) / А. Г. Дугин. – М.: Арктогея-Центр, 2002. – 623 с.; Дугин А. Г. Философия политики: монография / А. Г. Дугин. – М.: Арктогея, 2004. – 614 с.; Дугин А. Г. Философия войны: монография / А. Г. Дугин. –*

М.: Яуза, Эксмо, 2004. – 253 с.; Дугин А. Г. Конспирология: (наука о заговорах, секрет. сообществам и тайн. войне) / А. Дугин. – М.: Евразия, 2005. – 615 с.; Дугин А. Г. Геополитика постмодерна. Времена новых империй. Очерки геополитики XXI века / А. Дугин. – СПб.: Амфора. ТИД Амфора, 2007. – 382 с.

Р. Чупрін

Дуглас Мері (англ. *Mary Douglas*; 25.03.1921, Сан-Ремо, Італія – 16.05.2007, Лондон, Великобританія) – англ. антрополог. Навчалася у коледжі Св. Анни при Оксфорд-ун-ті (1939-1943). Працювала у Британ. колоніальній адміністрації (1943-1947). Навчалася в аспірантурі Оксфорд. ун-ту у М. Н. Шрініваса і Е.Е. Еванса-Прічарда (1947-1949). Учасник польових антрополог. експедицій у Бельг. Конго (1949-1951, 1953), вивчаючи побут народності леле (басейн р. Касаї та оз. Ньяса). Захищає докт. дис. з антропології (1953) і починає викладати в Університет. коледжі (Лондон). У 1977-1981 рр. за запрошенням А. Вільдавські працювала проф. Ін-ту Фонда Расела Сейджа (Нью Йорк), у 1981-1986 рр. – Півн.-зах. ун-ту (Нью Йорк), у 1986-1989 рр. – у Принстон. ун-ті. Член Брит. академії (1989), кавалер Ордена Брит. імперії (1992), Дама-Командор Ордена Брит. імперії (2006).

Основні праці: «Чистота і небезпека: аналіз поняття забруднення і табу» (1966), «Ризик та культури: нариси про вибір технічних і екологічних небезпек» (1982, у співавт. із А. Вільдавські), «Як думають інституції» (1986), «Ризик і звинувачення: нариси з теорії культури» (1992), «Люди, яких бракує: критика соціальних наук» (1998, у співавт. із С. Неєм).

Основні ідеї. **Д.** є фундатором культурно-символічної теорії ризику. На думку **Д.**, різні культури демонструють різні способи подолання аномалій (небезпек), ці способи є основою класифікації культур. **Д.** розмірковує про схожості між «нами» і «ними». Схожість – це заг. для всіх потреба виходу за межі повсякденного індивід. досвіду, потреба заповнити метафізичні пробіли в наших класифікаціях і уявленнях про порядок, встановлення якого безпосередньо пов'язаний із потребою у вірі. Розрізнення проходить не між суч. і первісною людиною, а між тими, хто вірить у подолання обмеженого досвіду, і тими, хто не вірить. **Д.** розробила теорію «розмітки та групи» – особливий системи координат, у якій соціальне визначається в двох вимірах: «група» вказує на ступінь участі у стійкому обмеженому соц. утворенні, ця ступінь примушує до солідарності, а «розмітка» – це правила та практичні способи такого примусу, які і

зафіксовані у символ. системах. Важливим питанням цієї теорії є «нульова розмітка», з якої починається розвиток теми безпеки як невизначеності. Виходячи з цих теорет. передумов, **Д.** робить висновок, що найбільш ієрархізовані формальні ін-ти забезпечують найсприятливіше середовище для складних символічних систем і нетривіальних мисленевих процесів.

На думку **Д.** (спільно з А. Вільдавські), для індивіда чи групи система визначення ризику опосередковується особистісними преференціями, культурою й соц.-політ. контекстом. Тип сусп.-ва породжує характер відповідальності й фокусує неспокій (тривожність) своїх громадян на тих чи ін. небезпеках. Тому багато в чому культ. теорія сприйняття ризику розглядає соц. середовище, принципи вибору й суб'єкта сприйняття як єдину систему. Ця теорія не ігнорує реальність небезпек навколо нас, кожне сусп.-во виробляє свій власний погляд на довкілля, погляд, який чинить вплив на його вибір небезпек, які заслуговують на увагу. Атрибуція відповідальності за природні лиха є нормальною стратегією захисту певного набору цінностей, який належить певному образу життя. Дослідження сприйняття ризику, що ґрунтується на культ. моделі, намагається виявити те, як відмінності в характеристиках сусп. життя викликають різні реакції на небезпеку. Вибір ризиків, якими будуть перейматися люди, залежить від тих соц. форм життя, які переважають у них. Вибір ризиків і вибір, як будувати своє життя, мають розглядатися разом. Кожна форма сусп. життя має свій власний типовий «портфель ризиків»: заг. цінності призводять до заг. жахів. Не існує розриву між сприйняттям і реальністю: справжні небезпеки невідомі доки, поки вони не відбулися. З метою запобігання майбутнім небезпекам будь-яка соц. система «піднімає» деякі ризики надто високо, а інші – «опускає» нижче рівня видимості. Цей культ. «сухил» невідокремлений від типу орг-ції соц. системи. Прийняття ризиків та їх запобігання, впевненість і жахи, які поділяються всіма, – це частина діалогу про те, як краще організувати соц. відносини.

Відповідаючи на запитання про те, «як ми вирішуємо, з якими ризиками мати справу?», **Д.** зазначає, що ми обираємо ризики в тому ж наборі, в якому ми обираємо наші соц. ін-ти. Позаяк індивід не може дивитися одразу в усіх напрямках, соц. життя потребує вибору наголосу, спрямованості. Люди організують свій світ через соц. переваги. Саме культурол. аналіз показує, як деяка гру-

па цінностей і переконань надає смислу позиціям, які приймають люди, і практикам, які вони використовують. Якщо виходити з того, що люди обиратимуть деяке знання про певні небезпеки саме тому, що вони схильні до певного образу життя, то можна припустити, що люди, які схильні до різних форм соц. орг-ції, будуть схильні і до різних типів ризиків. Отже, зміна людсьми сприйняття і згоди на ризик, тобто вибір рівня соціально-прийнятного ризику, буде залежати від зміни ними типу соц. орг-ції. Тому прийнятний рівень ризику неможливо визначити, вивчаючи лише взаємодію людини з природою й технологіями. Треба з'ясувати, чому люди погоджуються ігнорувати більшість оточуючих їх потенціальних небезпек, концентруються й організуються з метою протистояти лише деяким із них.

На думку Д., соціологія й антропологія безпосередньо потребують даних щодо діяльності політ. акторів для детальнішого осмислення ризику. Нехтуючи політ. аспектом, профес. аналіз ризику виграє в аспекті престижу, але в довгостроковій перспективі підвищується небезпека його нікчемності. Якщо політ. інтерес присутній там, то небезпечно нехтувати цим; єдиний вихід із цього протистояння – включати політ. діалог у соц. теорії. Як тільки культура вводиться в поле аналізу ризику обговорення набуває політ. характеру. Д. підкреслює, що поняття ризику має таке ж саме значення в новому глобал. сусп-ві, як поняття гріха і табу в традиц. сусп-ві, і покликане засуджувати індивідів, які загрожують безпеці сусп-ва.

Осн. внесок у політ. науку Д. зробила у сфері культуролог. теорії ризику, наголошуючи на тому, що вирішальна роль при вирішенні того, що є ризиком, а що – ні, належить ін-там держ. влади.

Літ.: Дуглас М. Риск как судебный механизм / М. Дуглас // Альманах THESIS. – 1994. – Вып. 5. Риск. Неопределенность. Случайность. – С. 242-253; Дуглас М. Чистота и опасность: Анализ представлений об осквернении и табу / М. Дуглас. – М.: КАНОН-пресс-Ц, Кучково поле, 2000. – 288 с.; Баньковская С.П. Мери Дуглас / С.П. Баньковская // Социол. обозрение. – 2007. – Т. 6, № 3. – С. 118-126.

В. Кривошеїн

Дус-Сантус (Дос Сантос) Теотоніу (порт. *Theotonio dos Santos Júnior*; 11.11.1936, Карангола, Мінас-Жерайс, Бразилія) – браз. економіст, соціолог і політолог, проф. Федерального ун-ту Флуміненсе, представник світ-системного аналізу та теорії залежного

розвитку, автор концепції депендетизму (ісп. *dependencia* – залежність).

Д.-С. вивчав соціологію й політологію в Ун-ті Мінас-Жерайс. Після закінчення ун-ту разом із *Мауро Маріні* та *Ваніа Бамбірою* – майб. дружиною та співавт. – вивчали марксизм та соц.-екон. ситуацію в країні, сформулювали висновок про залежний розвиток Бразилії. Був як і його колеги членом ліворадикальної організації «Робітничка політика» (порт. *Revolucionária Marxista – Política Operária*). Після військ. перевороту і встановлення в 1964 р. диктатури маршала Бранку змушений був емігрувати до Чилі (1966). Там Д.-С. працював в Центрі соц.-екон. досліджень (CESO). Після військ. перевороту Піночета Д.-С. емігрував разом із колегами до Мексики, викладав у Нац. автономному ун-ті (*Universidad Nacional Autónoma de México*) аж до свого повернення до Бразилії у 1979 р. У цей час співпрацює з відомими представниками теорії залежності та світ-системного аналізу Андре Франком, мекс. соціологом Пабло Казановою та Мауро Маріні. Після повернення до Бразилії став одним зі засн. Демократ. робітн. партії (*Partido Democrático dos Trabalhadores*), радником ЮНЕСКО. У 1985-1988 рр. Д.-С. був головою Латиноамер. соціол. асоціації. Працював проф. Бразильського ун-ту, Федерального ун-ту Флуміненсе. Він також є д-ром *Nonopis Causa* ун-тів Буенос-Айреса (Аргентина), Вальпараїсо (Чилі), Сан Маркос (Перу), Рікардо Пальма (Перу), нагороджений престижними нагородами, зокрема орденом Міністерства закордонних справ Ріо-Бранко, у 2013 р. отримав премію Всесвіт. асоціації політ. економії.

Основні праці: «Новий характер залежності» (1968), «Соціалізм чи фашизм: Дилема Латинської Америки» (1969), «Соціалізм чи фашизм. Новий характер залежності і латиноамериканська дилема» (1973), «Криза розвитку теорії і проблема залежності Латинської Америки» (1996), «Структура залежності. Читання з американського імперіалізму» (1971).

Концепції залежності або «залежного розвитку», (а також, пов'язані з ними – «структурної залежності», «технологічної залежності»), були створені спочатку на матеріалах суспільного розвитку Латин. Америки і потім були поширені на весь «третій світ», вони – на величезному фактологічному і аналітичному матеріалі – описували функціонування реальної капіталіст. економіки як квазіімперської екон. системи, що складається з двох або трьох сегментів: *метрополії* – країн «першого світу» – і *периферії* – країн

«третього світу» (як варіант описувалося існування країн *напівпериферії* – найбільш географічно і культурно близьких до метрополії і екон. розвинених країн «третього світу»). Д.-С. відзначав, що витоки теорії залежності йдуть від теорії імперіалізму, зокрема від праць В. Леніна. Але в нових умовах положення теорії імперіалізму повинні бути розширені і переформульовані. Д.-С. критикує теорії модернізації, які він іменує теоріями розвитку (development). Головний їхній недолік вбачає в їхньому лінійно-стадіальному характері. «Історичний час, – пише він, – не унілінарний, і майбутні сусп-ва не здатні досягти стадій, до яких прийшли сусп-ва в попередній час». Але від ідеї розвитку він при цьому не відмовляється. Він вважає за необхідне створення нових теорій розвитку, які не зводили б його до унілінійного переходу від сусп-в одного типу до сусп-в іншого, які розглядала б розвиток в масштабах всієї земної кулі. Необхідний облік взаємозв'язків між конкретними сусп-вами, а в нашу епоху перш за все існування залежних сусп-в і залежного розвитку. Депендетисти дорікали сепалістам за те, що для них залежність зводиться до проблем, що виникають у сфері зовн. торгівлі периферійних країн, тоді як залежність означає встановлення певних меж і можливостей розвитку залежних сусп.-в «Ми бачимо, – писав Т. Дус-Сантус, – що залежність – найважливіша межа соц.-екон. системи слаборозвинених країн. Міжнар. положення характеризується зростаючою взаємопов'язаністю нац. економік у світовому масштабі при гегемонії одного або кількох домінуючих центрів, які трансформують цей розвиток (залежний) в акумуляції багатства і влади на свою користь». У домінуючих країнах така ситуація має свій внутрішній аспект. А цей внутр. аспект, між іншим, не виражається лише проєкцією зовн. чинників. Здобувається власна манера – залежний спосіб – участі в процесі розвитку світової капіталістичної економіки. Таким чином, залежність є специфічним способом капіталіст. вир-ва у цих країнах. Так депендетисти впритул підійшли до ідеї, що в країнах третього світу існує інший капіталістичний спосіб вир-ва, ніж в країнах центру. Відповідно Д.-С. було поставлене завдання дослідження не просто особливостей еволюції залежних країн, а створення «теорії законів внутр. розвитку» цих сусп.-в. У процесі подальшого розвитку цього напрямку один із депендетистів – Руй Мауро Маріні – створив концепцію «суперексплуатації» трудящих мас периферії в результаті залежності цих країн

від центрів. Див.: *Альтерглобалізму латиноамериканського представники.*

Лит.: Зінченко В. В. Концепції «залежності» і «суспільних альтернатив» та моделі глобального розвитку світу / В. В. Зінченко // Гілея. – К., 2010. – Вип. 39. – С. 223-233.; Зінченко В. В. Регионализация, институциональные тенденции глобализации и модель восстановительного общественно-экономического развития / В. В. Зінченко // Региональные проблемы преобразования экономики. – 2012. – № 2. – С. 248-257. – 269 с.; Зінченко В. В. Світ-системний аналіз глобального розвитку versus теорії модернізації // В. В. Зінченко // Гілея. – 2011. – Вип. 49. – С. 230-235.; Dos Santos T. *The Crisis of Development Theory and the Problem of Dependence Latin America.* – NY: Harmondsworth, 1996. – 197 p.; Dos Santos T. *The Structure of Dependence. Readings in U.S. Imperialism.* – Boston: D.C. Hodges, 1971. – 213 p.

В. Зінченко

Дюверже Моріс (фр. *Maurice Duverger*; 05.06.1917, Ангулем, Франція) – фахівець у галузі юр., політ. та соціолог. наук, фундатор суч. партології. Закінчив ф-т права в Бордо. У молодості був членом фашист. Фр. народної партії, але до кінця Др. світ. війни перейшов у опозицію. Д-р права та проф. соціології Паризького у-ту (з 1955). Викладав конституц. право та політ. науки в ун-тах Парижа, Женеви, Нью-Йорка. Керівник Центру політ. досліджень (1948-1955), Центру порівн. аналізу політ. систем Сорбонни (1955-1985). Політ. оглядач газ. «Mond» і «Nouvel observateur». Консультант урядів Франції, Мексики, Греції та ін. д-в щодо конституц.-прав. питань, виборчих кампаній. Депутат Європарламенту (1989-1994) від Італ. компартії. Член Амер. акад. мистецтв і наук. Почесний д-р багатьох заруб. ун-тів.

Основні праці: «Курс конституційного права» (1946), «Політичні партії» (1951), «Методи політичної науки» (1959), «Політичні інститути і конституційне право» (1960), «Політичні режими» та «Про диктатуру» (1961), «Методи соціальних наук» (1964), «Соціологія політики» (1966), «Демократія без народу» (1967), «Янус: два обличчя Заходу» (1972), «Республіканська монархія» (1974), «Відкритий лист соціалістам» (1976), «Шах королю» (1978), «Республіка громадян» (1982), «Настільна книга співіснування» (1986), «Ліберальний заєць і європейська черепаха» (1990).

Під час «холодної війни» належав до ліво-лібер. учених. Виступав проти ремілітаризації ФРН, колоніальних воєн і неофашизму.

Д. продовжив дослідження політ. орг-ції сусп-ва і демократії Е. Дюркгейма, М. Острогорського, М. Вебера, Р. Міхельса та ін., які заклали основи політ. соціології як самостійної галузі наук. знання. Коло осн. проблем досліджень Д. можна об'єднати у три групи: 1-ша – проблеми теорет.-методол. характеру: розмежування різних областей політолог. знання; 2-га – проблеми демократії; 3-я – проблеми політ. партій. Важливою теорет.-методолог. проблемою, на думку Д., є визначення поняття предмета політ. науки. Концепція, яка розглядає політ. науку як науку про владу взагалі, на його думку, не розкриває предмета політ. науки у всій його повноті, бо залишає осторонь таке поняття, як «вплив».

У праці «Політичні партії» Д. окреслює стратег. завдання наук. дослідження – розробити заг. теорію партій, яка могла б надати об'єктивності галузі, де панують суб'єктивізм і упередженість. Суч. партію трактує як здатну реалізувати заг. виборче право, сформувати парламент. більшість шляхом використання ін-тів і механізмів демокр. сусп-ва. Розглядає політ. партію не як ідейну чи соц.-класову єдність, а як єдність структ.-функціон.: сутність суч. політ. партій найповніше та найглибше розкривається через їхню орг-цію. Типологізує партії за способом їх утворення (парламент. і зовн. походження – профспілкового, професійного, релігійного), за організаційною структурою (масові, кадрові). У праці «Соціологія політики» розкриває «подвійне обличчя» влади, яке виражається в боротьбі індивідів, груп за розподіл владних повноважень, з одного боку, з ін. – за утвердження сусп. ладу і порядку, вигідних сусп-ву.

Д. розробив одну з типологій парт. систем – за кількісними чинниками: двопартійна, багатопартійна, однопартійна. Вивів закономірність, яка отримала назву «Закон Дюверже»: мажоритарна система відносної більшості сприяє становленню двопарт. системи. Мажоритарна система у два тури сприяє появі численних та відносно стабільних партій, що залежать одна від одної. Пропорційне представництво сприяє формуванню багатопартійності, що складається з самостійних і стабільних партій з жорсткою структурою.

Д. дав структурну інтерпретацію поняття «інститут», вказав на ін-ти двох видів: одні є «простою системою відносин», які копіюють вихідну структурну модель, інші, крім того, мають технічну і матеріал. орг-цію – регламентують їх юрид. тексти, приміщення, меблі, машини, емблеми, бланки, персонали, адміністративну ієрархію та ін. Це дозволило перейти від вивчення юрид. норм, поклика-

них регулювати функціонування політ. ін-тів, до дослідження також і того, як ці норми фактично реалізуються. Виходячи із розробок свого бачення політ. ін-тів, Д. сформулював інституційну концепцію д-ви і влади.

Однією з центральних проблем його досліджень є проблема демократії. Праця «Янус. Два обличчя Заходу» присвячена аналізу минулого і сьогодення політ. системи зах. сусп-ва, яке інтерпретовано як демокр. лише частково – і в цьому полягає його головна «структурна» особливість. Визначає зах. політ. систему як плутодемократію, позаяк владою тут володіють одночасно народ (демос) і багатство (плутос).

Актуальним і сьогодні залишається висновок Д., що демократії загрожує не режим партій, а потенційна й реальна можливість авторитарної, олігархічної і тоталітарної їх орг-ції. Але в самій природі сучасних партій закладені позитивні риси й тенденції: «Режим без партій – це режим без демократії».

Д. став відомим завдяки внеску в розвиток політології, особливо класифікації партій і парт. систем. Праця «Політичні партії» завдяки глобальному характеру теми, широті та різноманітності емпір. бази і рівню теорет. дослідження набула світ. значення.

Лит: Дюверже М. Политические партии / М. Дюверже. – М.: Академический проект. – 2002. – 560 с.; Павко А. Морис Дюверже – засновник сучасної партіології / А. Павко // Віче. – 2010. – № 13. – С. 28–31; Современная сравнительная политология. Хрестоматия. Научн. ред.: Голосов Г.В., Галкина Л. А. – М., 1997. – 378 с.

Л. Гонюкова

Дюгі Леон (фр. *Leon Duguit*; 04.02.1859, Лібурн, Франція – 18.12.1928, Бордо, Франція) – фр. теоретик права, який вплинув на розвиток політ. науки. Вивчав юриспруденцію в ун-ті Бордо, де у 1886 р. став проф. права, пізніше деканом юрид. ф-ту.

Основні праці: «Держава, об'єктивне право та позитивний закон» (1901), «Трактат про конституційне право» (1921-1925).

На початку своєї наук. кар'єри був прибічником органічної школи у праві, згодом став одним із засн. концепції *солідаризму*, відповідно до якої сутність, ф-ції та завдання права та д-ви є засновані навколо принципу солідарності між усіма членами сусп-ва. Солідаризм, що виник у кін. XIX – на поч. XX ст., протистояв марксизму, зокрема вченню про класову боротьбу, яку Д. навчав «потворною доктриною».

У своїх працях Д. використав положення соціолог. теорії солідаризму, запропонованої О. Контом та розвинутої Е. Дюркгеймом, для дослідження права. Учений поставив перед собою мету досліджувати право, уникаючи будь-яких метафізичних концепцій і опираючись лише на факти, які можна спостерігати.

Д. розуміє соц. солідарність як «факт взаємної залежності», яка об'єднує через спільність потреб та поділ праці усіх членів сусп-ва. Вчений стверджував, що право є похідним від сусп. солідарності, і тому є первинним і вищим щодо д-ва, обов'язковим для неї. Закон, юрид. норма, на переконання Д., є сукупністю правил, які визначаються сусп. відносинами і тому виникають спонтанно, об'єктивно. Законодавець лише констатує, фіксує їх, однак не створює. На думку вченого, існує лише *об'єктивне* право, позаяк визнання суб'єктивних прав роз'єднає членів сусп-ва («Індивід не має жодного права, він має лише соц. обов'язки»). Норма солідарності створює для особи «соц. обов'язок» виконувати певну ф-цію, відповідно до статусу, який вона посідає у системі сусп. солідарності. Вчений стверджував, що люди не є рівними від природи, тому посідають різне соц. становище і мають відмінний юрид. статус.

Д. висунув тезу про «соціалізацію» осн. ін-тів права, передусім, власності. Цей ін-т розглядався не як суб'єкт. право особи, а як його «соц. функція», яка обслуговує сусп-во в цілому. Д-ва, в свою чергу, є «організацією публ. служб». В основі феномена влади, в свою чергу, знаходиться природний поділ людей на керівників і керованих.

Як практ. засіб реалізації принципу солідарності, Д. запропонував концепцію *синдикалізму (синдикалістського федералізму)*. Класове сусп-во Д. запропонував перебудувати на основі синдикатів – профес. корпорацій власників і найманих робітників, – у результаті взаємодії яких відбудеться примирення між різними прошарками населення, досягнуто їх участь у здійсненні держ. влади. Створення федерації синдикатів приведе до децентралізації, дифузії держ. влади, до політ. плюралізму. Діяльність центр. уряду буде спрямовуватися палатою, утвореною із представників усіх синдикатів.

Незважаючи на те, що Д. був прихильником демократії, багато з його ідей (синдикалізм, заперечення суб'єкт. прав) були використані в ідеології італ. фашизму та нім. нацизму. Водночас, тези Д. про природний поділ людей у сусп-ві стали були використані фр. державознавством і політ. наукою.

Лит.: Луковская Д. И. О методологии французской позитивно-социологической школы права // Правоведение. – 1967. – № 6. – С. 91-100; Laborde C. Pluralism, syndicalism and corporatism: Léon Duguit and the crisis of the state (1900-1925) // History of European Ideas. – 1996. – Vol. 22. – pp. 227-244.

М. Лендьел

Дюмазедьє Жоффр Роже (фр. *Dumazedier Joffre*; 30.12.1915, Таверні, Франція – 25.09.2002, Кретеї, Франція) – фр. соціолог, автор теорії цивілізації дозвілля. Закінчив Паризький і Німецький ун-ти. З 1952 р. – проф. Центру наук. досліджень в Ін-ті соц. наук про працю; з 1962 р. – проф. Сорбонни (Париж), пізніше – ун-ту Р. Декарта, керівник групи в націон. Центрі наук. досліджень і групи зі соціології дозвілля в Центрі соціолог. досліджень. Засновн. фонду «Народ і культура», гол. дослідн. комітету соціології дозвілля Міжнар. соціолог. асоціації (1970-1973), почесний член цього комітету (з 1978 р.).

Основні праці: «Новий погляд на Олімпійські ігри» (1952, у співавт. з Ж. Мегнейном, М. Бакветом), «Дозвілля в повсякденному житті» (1954, у співавт. із Ж. Фрідманом), «Телебачення і народна освіта» (1955, у співавт. з Б. Сілвенном), «Праця і дозвілля» (у кн. «Трактат з соціології праці», 1962), «Освіта дорослих та дозвілля в сучасній Європі» (1966).

Теорія дозвілля Д. побудована на аналізі змін в суч. сусп-ві, в якому роль дозвілля, вільного часу в житті розвинених країн значно зросла і продовжує зростати. Цінність дозвілля почала перевершувати працю, коли збільшується кількість людей, які надають перевагу менше працювати та заробляти, але мати більше вільного часу. Дозвілля як сфера життєдіяльності сусп-ва стимулює розвиток цілих галузей економіки, інфраструктури дозвілля. На думку Д., суч. дозвілля перестає бути додатком до праці, відпочинком від нього, або підготовкою до нього. Дозвілля в суч. сусп-ві отримує самоцінний, самодостатній характер, що робить його незалежною змінною в житті суч. людей. Автономізація дозвілля, зміна життєвих орієнтацій із трудової сфери на дозвілля, особливо серед молоді, свідчить про корінні зміни у способі життя, поширення цінностей та засобів «цивілізації дозвілля». Д. наголошує, що зміни у суч. дозвіллі в першу чергу є результатом наук.-техн. революції, яка дозволила скоротити енергетичні та часові затрати на вир-во, побут та комунікації. Поряд із цим вплив соціокульт. революції та ослаблення тиску авторит. ін-тів

в ХХ ст. призвели до поширення особливого типу людини, яка стала менш заангажованою цінностями «трудового сусп-ва». Д. відмічає, що «дозвілля – це час, який індивід відвоював у сусп-ва і не збирається повертати йому в будь-якій формі».

Етика сучасного дозвілля категорично забороняє перетворення його на засіб для відновлення сил і здатності до праці, для виховання та ін. Ця етика проголошує самоцінність дозвілля, тобто право особистості «на час піти» з т-ва з усіма його турботами та обов'язками. На думку Д., за таких змін у сусп-ві з'являється «homo ludeus» – «людина граюча», яка робить виклик всій традиц. моралі і всім ін-м, у т.ч. й політичним. В сфері політики це проявляється у процесах театралізації політ. життя, політ. заходів процесах театралізації політ. життя, політ. заходів. Чим більше політики орієнтуються на «людину вільного часу», тим більше їх поведінкова стилістика підпорядковується законам сценічної дії, а політ. події отримують характер специф. шоу. Таким чином, дозвілля поволі підриває в суч. культурі етику серйозної участі.

На відміну від ін. дослідників дозвілля, які вважають що процес переходу до цивілізації дозвілля тільки розпочався (напр., Ж. Фурастє), Д. відстоює точку зору, що «цивілізація дозвілля» вже настала. Теорія цивілізації дозвілля, в розвиток якої Д. зробив значний наук. доробок, відображає якісні зміни як у сусп-ві, так і в сфері дозвілля.

Лит.: Современная западная социология: Словарь. – Политиздат, 1990. – С. 93-94; Орлов А. Социология рекреации. – М.: Наука, 1995. – 148 с.; Фомин В. Н. Франция глазами французских социологов / В. Н. Фомин, С. А. Эфирова, С. Г. Айвазова. – М.: Наука, 1990. – 279 с.; Dumazedier J. Elelevision and Rural Adult Education: The Tele-clubs in France. – Unesco, 1956. – 276 p.; Dumazedier J. Toward a society of leisure. – Free Press, 1967. – 307 p.; Dumazedier J. Sociology of leisure. – Elsevier Scientific Publ. Co., 1974. – 231 p.; Dumazedier J. Lazer e cultura popular / Ed. Perspectiva, 1976. – 333 p.

О. Кириленко

Е

Евола Юліус (італ. *Giulio Cesare Andrea Evola*; 19.05.1898, Рим, Королівство Італія – 11.06.1974, Рим, Італія) – італ. філософ-традиціоналіст. Народився в аристокр. родині, отримав домашню освіту. 1914-1920 – поет і художник **Е.** – учасник художнього авангарду дадаїстсько-футурист. плану. З 1921 р. – член езотеричного тантричного т-ва «Ланцюг Маріам». З 1928 р. активно співпрацює з фашист. пресою Італії, в 1930-х рр. виступає та друкується в нацист. Німеччині; зустрічався з Б. Муссоліні, А. Гітлером, Г. Гімлером. Після поранення (1945) був паралізований до кінця життя. На публікації **Е.** в Італії існувала заборона до 1968 р.

Основні праці: «Язичницький імперіалізм» (1928), «Повстання проти сучасного світу» (1934), «Люди і руїни» (1953), «Метафізика статі» (1958), «Осідлати тигра» (1961), «Критика фашизму: погляд справа» (1964).

У творчому житті **Е.** можна виділити кілька періодів: анархо-нігілізму, авангардистського спрямування (1914-1921), політ. активізму – фашизму (1929-1945), відокремленого філософствування (1945-1970). На проміжок 1921-1929 рр. припадає залучення до ідей традиціоналізму та консерватизму, яким залишився вірним до кінця життя. На всіх етапах для **Е.** були характерні нонконформізм, бунт проти диктату дійсності, антибурж. аристократизм.

Період співпраці з фашизмом, безумовно, найсумнівніший у житті **Е.:** спроба одухотворити фашизм виявилася безнадійно безплідною. Фашистів драгував високолюбий інтелектуалізм **Е.** У післявоєнні роки **Е.** відмежувався від фашизму, критикуючи його з право-консерват. позицій.

Дух послідовного консерватизму у **Е.** зливається з традиціоналізмом. Традиція, в розумінні **Е.,** «по суті своїй є щось метаісторичне і одночасно динамічне: це загальна впорядковувача сила, яка діє виходячи з принципів, які мають вище узаконення (якщо загодно, можна навіть сказати: з принципів, даних Богом) протягом поколінь, зберігаючи духовну спадкоємність і проявляючи себе в найрізноманітніших ін-тах, законах, формах держ. устрою, що можуть навіть мати значні відмінності між собою». **Е.** вважав, що Традиція покликана забезпечити циклічне повернення Культури до самої себе, у своїй споконвічній незмінній сутності.

Лейтмотивом творчості **Е.** стала ідея «консервативної революції». Він вказував, що повертає терміну «революція» та вихідний етимологічний сенс, позаяк «*Re –olvere*» позначає рух у напрямку витоків, відправної точки. «Консервативна революція» не має класового характеру, більше того протистоїть правлячому класу капіталіст. буржуазії, яка проводить у життя принципи, ворожі консерватизму. Метою такої революції є «революційна» захист і «збереження» «заг. концепції життя і д-ви, заснованої на вищих цінностях та інтересах». Консерватор вірний принципам, а не старим ін-там і установам, які лише перехідні форми, що дійсні для конкретного місця та часу. Вищі принципи і цінності володіють «вічною актуальністю». До таких вищих принципів і цінностей **Е.** відносить «принципи істинної д-ви»: «*imperium i auctoritas*» (авторитет і повноважність влади), ієрархію, справедливість, політ. порядок, що перевершує політ. рівень. Для цих принципів і цінностей не існує історії – це надісторичне імперативні принципи, нормативні цінності, що виражають вічні традиційні ідеї аналогічні «природним законам вічної республіки», про які писав у X VIII ст. Дж. Віко.

Консервативному трактуванні революції, на думку **Е.,** протистоїть концепція революц. змін, що спирається на принципи історизму та емпіризму. Принципи, істини і норми таких революціонерів прив'язані до часу, коли вони «знаходять свій істор. вигляд під впливом оточуючих і винятково людських чинників». Одним із варіантів такого підходу до революції є марксизм із його абсолютизацією екон. сфери. Всі ці тлумачення революції становлять собою «міф світових підривних сил» у всьому їх діапазоні від помірно-ліберальних до крайніх лівих. Між лібер. демократією і соціалізмом **Е.** бачить прямий спадкоємний зв'язок – перша розчистила шлях другій.

Для **Е.** тільки «істина консервативного революціонера» у власне політ. плані володіє справжньою правотою. Кризу суч. цивілізації, що насувається, **Е.** вважає відплатою за руйнування попередньої традиц. цивілізації.

Лит.: Беренс Б. Эвола Юлиус (1898-1974) Последний рыцарь святого Грааля / Б. Беренс // Энциклопедия мудрецов, мистиков и магов: от Адама до Юнга. – М.: Изд. дом, «София», «Миф», 2003. – С. 586-588; Дугин А. Г. Юлиус Эвола,

языческий империалист / А. Дугин // *Консервативная Революция*. – М.: Арктогея, 1994. – 352 с.; Ключников С. Ю. *Метафизика Эроса Юлиуса Эвола* / С.Ю. Ключников // Ю. Эвола. *Метафизика пола*. – М.: Беловодье, 1996. – С. 5-24; Эвола Ю. *Люди и руины. Критика фашизма: взгляд справа* / Ю. Эвола. – М.: Хранитель, 2007. – 445 с.; Эвола Ю. *Оседлать тигра* / Ю. Эвола. – С-Пб.: «Владимир Даль», 2005. – 511 с.

І. Шенгелая

Еко Умберто (італ. *Umberto Eco*; 05.01.1932, Алессандрія, П'ємонт, Італія) – італ. письменник, філософ, лінгвіст, літ. критик, семіотик і медієвіст. Шкільну освіту отримав при салезіанському монастирі. Згадки про орден, його засновника є в працях та інтерв'ю Е. Закінчив Турин. ун-т (1954), де слухав курс з юриспруденції, але незабаром захопився вивченням середньовічної філософії. З 1954 р. працює на RAI (Італ. телебачення), ред. програм про культуру. Служив в армії (1958-1959). Захистив дис. про естетику Т. Аквінського (1954 р.). Автор численних аналіт. статей для газети «L'Espresso», читав курси естетики та теорії культури в ун-тах Італії, США, Франції. Виступав із лекціями в різних установах кількох десятків країн: від Австралії до СРСР. Засн. ж-лу «Versus», що виходить із 1971 р. та присвячений питанням семіотики, організатор I Міжнар. конгресу з семіотики (Мілан, 1974). Ген. секретар Міжнар. асоціації семіотичних досліджень (1972-1979), віце-президент Міжнар. асоціації семіотичних досліджень (1979-1983), почесний президент Міжнар. асоціації семіотичних досліджень (з 1994 р.), учасник Міжнар. Форуму ЮНЕСКО (1992-1993). Його творчості присвячуються численні наук. конференції. Кавалер фр. офіц. Ордена Почесного легіону (2003). Президент Вищої школи гуманіт. досліджень Болон. ун-ту (з 1999 р.), Президент Італ. ін-ту гуманіт. наук (з 2002 р.) Захоплюється малюванням, грою на флейті, пише італ. та англ. мовами. Активний учасник політ. процесу, зокрема, наприкінці 1990-х брав участь у виборчій кампанії, був ініціатором ідеолог. конгресів і конференцій, веде публ. дискусії.

Е. був католиком до 22 років, однак, відійшов від католицизму; є одним із тих зрілих мислителів, які прагнуть не «боротися з релігійним дурманом», а висвітлювати справжні проблеми і знаходити спільні точки дотику.

Основні праці: «Ім'я троянди» (1980), «Нотатки на полях «Імені троянди» (1983), «Маятник Фуко» (1988), «Острів напередодні» (1994), «Баудоліно» (2000), «Таємниче

полум'я цариці Лоани» (2004), «Празький цвинтар» (2010). Наук., наук.-популярні праці, есе та публіцистика: «Еволюція середньовічної естетики» (1959); «Відкритий твір» (1962), «Залякані і з'єднані» (1964), «Поетики Джойса» (1965), «Проблеми естетики Фоми Аквінського» (1970), «Пошуки досконалої мови в європейській культурі» (1993), «Між неправдою та іронією» (1998), де автор аналізує феномен неправди в різного роду практиках, «П'ять есе на теми етики» (1997), «Про літературу» (2002) – збірник, куди ввійшли перероблені у статті публічні виступи Е. й власне статті. Книги під редакцією Е.: «Історія краси» (2004), «Історія потворності» (2007).

Наук. інтереси Е. дуже широкі: це і філософія, і семіотика, і медієвістика. Популярність до Еко-семіотику прийшла після публікації книги «Opera aperta» (1962), де, розмірковуючи про заг. проблеми культури, зокрема, про візуальні комунікації, для чого в якості аналізованого матеріалу залучалися телевізійні репортажі, він виступив проти постулатів класичного структуралізму. У творі «Залякані і з'єднані» (1964), розглядає питання теорії масової комунікації. Починаючи із 70-х років, Е. працює над ідеєю створення публ. мультимедійної комп'ютерної біб-ки (проект відомий як «Мультимедійна Аркада»).

Худ. твори письменника є свого роду продовженням його наук. праць. «Ім'я троянди» описує події, що трапилися в середньовічному монастирі; книга є путівником по середньовіччю, піднімає проблеми етики. Е. осмислював явища постмодернізму та масової культури. Постмодернізм, згідно Е., не так явище, що має строго фіксовані хронолог. рамки, а, швидше, певний духовний стан, особливого роду гра, участь у якій можливо і в тому випадку, якщо учасник не сприймає постмодерністську іронію, інтерпретуючи запропонований текст суто серйозно. Для масової культури характерні певні встановлені схеми, на противагу модерністській практиці, що робить установку на новаторство і новизну. «П'ять есе на теми етики»: ур-фашизм, або вічний фашизм – термін, введений Е. що означає транскультурний і транспохальний феномен агресивної ультраправої ідеології. Про ур-фашизм звичай говорять як про явище політ. чи філософ., але він діє і в мистецтві, і проявляється в такій же формі як і всі категорії нетерпимості. Зробив спробу окреслити 14 ознак ур-фашизму в мистецтві. На думку Е., висока і масова естетика в постмодернізмі зближуються. «Празький цвинтар» –

блискучий опис маніпулятивних технологій в політиці.

Е. – визнаний експерт у сфері бондології, всього, що пов'язане з Дж. Бондом. Багато сил віддає розробці нових форм комунікації, контролював розробку наук. софтвера для «Оліветті», з енциклопед. відділів періодів розвитку людства здійснені «Сімнадцяте століття» (1995) і «Вісімнадцяте століття» (1997).

Лит.: Кнабе Г. С. Роман Умберто Эко «Матрикс Фуко» и обязанность предупреждать // Кнабе Г. С. Избранные труды. Теория и история культуры. – М.-СПб., 2006. – 1200 с.; Мельник А. Трансформация парадигмы современных ЗМІ за Умберто Эко / А. Мельник // Вісн. Львів. ун-ту. – Серія: Журналістика. – Львів: ЛНУ, 2007. – Вип. 30. – С. 85-90; Усманова А. Р. Умберто Эко: парадокси інтерпретації. – Минск: «Пропилей», 2000. – 200 с.; Эко У. Роль читача. Дослідження з семіотики текстів / У. Эко. – Львів: Літопис, 2004. – 652 с.; Носова Б. М. Інтерпретація цивілізаційних вартостей у публіцистиці У. Эко / Б. М. Носова // Ученые записки Таврического націон. ун-та им. В. И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». – 2011. – Т. 24 (63). – № 4. Часть 1. – С. 245-250.

Л. Гонюкова

Елазар Даніел Джуда (англ. *Daniel Juda Elazar*; 25.08. 1934, Міннеаполіс, Міннесота, США – 02.12.1999, Єрусалим, Ізраїль) – амер. вчений, дослідник федералізму. Навчався у держ. ун-ті Вейн (Детройт, США), де отримав ступінь бакалавра (ВА), у Чиказ. ун-ті – ступінь магістра (МА) та д-ра політології (PhD). Проф. ун-ту Бер Ілан (Рамат-Ган, Ізраїль) та Темпльського ун-ту (Пенсільванія, США). Засн. і дир. Центру досліджень федералізму (Філадельфія), засн. і президент Центру сусп. відносин (Єрусалим, Ізраїль). Багаторічний член Дорадчої Комісії США з міжуряд. відносин (гол. міжуряд. агенції з проблем федералізму). Засн. і президент Міжнар. асоціації центрів федерат. досліджень та секр. Амер. асоціації політ. наук. Засн. і ред. ж-лів «Пабліус» та «Ж-л федералізму». Наук. консультант урядів США, Ізраїлю, Іспанії, Канади, Кіпру та ін. країн.

Основні праці: «Американський федералізм: погляд зі штатів» (1966), «Політика американського федералізму» (1969), «Федералізм та політична інтеграція» (1979), «Вивчення федералізму» (1987). Автор понад 60 моногр. та бл. 300 журн. статей із проблем федералізму та політ. культури.

У численних працях **Е.** ретельно дослідив історію зародження та еволюцію ідей федералізму, з'ясував закономірності його розвитку, виявив філос. підвалини та політ. принципи, довів переваги федерат. д-ви тощо. Він стверджував, що ідеї федералізму народились ще до н.е. та увійшли до Біблії, а сам термін «федералізм» тлумачив як «добровільну угоду людини з Богом та між самими людьми». З часом цей принцип поширився на політ. сферу, де став означати мистецтво компромісу, різновид плюралізму та ідеологію держ. самоврядування.

Е. визначав структурні риси федерат. д-в так: 1) наявність Конституції, в якій зафіксовано федеральний статус д-ви і яка не може змінюватись без згоди суб'єктів; 2) існування демокр. обраних урядів двох рівнів: загальнодерж. і суб'єктів федерації (якщо уряди суб'єктів призначаються – це не федерація); 3) розподіл влади на законодавчу та виконавчу гілки на рівні суб'єктів; 4) представленість суб'єктів у федерат. ін-тах; 6) наявність суду або права на референдум, який вирішує суперечки між федер. центром та суб'єктами; 7) існування ін-тів та процедур сприяння співпраці федерат. центру з суб'єктами (по вертикалі) та між самими суб'єктами (по горизонталі); 8) впровадження принципу субсидіарності, який забезпечує децентралізацію та унеможливає передачу прав і ф-цій на вищій рівень, якщо вони можуть ефективно здійснюватись на нижчому рівні. За твердженням **Е.**, для успішного формування та функціонування федерації потрібно, щоб загальнофедерат. уряд займався лише справами: виконання осн. положень загальнодерж. Конституції; экс-територіальними проблемами (закорд. справ і оборони); питаннями кордонів між суб'єктами федерації; підтримкою суб'єктів та їхніх владних структур у вирішенні питань загальнодерж. рівня. Виходячи з цього, **Е.** дав найбільш стисле і вдале визначення сутності цього феномена: «Федералізм – це самоврядування плюс розподілене управління».

Особливий наголос **Е.** робив на перевагах федерат. д-ви. «Федералізм, – підкреслював він, – винайдено для того, щоб запобігти тиранії, не перешкоджаючи управлінню. В цьому розумінні федералізм намагається запропонувати політ. ліки від політ. хвороб». Основними серед «переваг-ліків» федерації **Е.** вважав її правовий, демокр., миротворчий, плюралістичний, відкритий, гнучкий та стійкий характер.

У процесі дослідження федералізму, значав **Е.**, «я зрозумів те, що вважаю трьо-

ма базовими політ. правдами»: 1) «федерат. розв'язання є кращим засобом впровадження демократії в складних сусп-вах»; 2) «федерат. розв'язання часто є найкращим шляхом вирішення непримиренних конфліктів за допомогою комбінації самоврядування та розподіленого врядування»; 3) «не дивлячись на переваги федералізму, він жодною мірою не є підходящим для всіх людей чи політиків, чи найкращим засобом для розв'язання всіх конфліктів». Для досягнення успіху, підкреслював **Е.**, необхідні: «бажання федералізуватися», «добра воля займатись роботою щодо вдосконалення федералізму» та «відповідна політ. культура».

Е. вважав, що «територіальна федерація», яка створена за територіальним принципом, є найкращим устроєм для моноетнічних країн, або тих поліетнічних країн, етнічні спільноти яких проживають розсіяно по всій країні. Для країн багатонац. чи поліетнічних, особливо з компактним проживанням етнічних груп, більш придатною є «етнофедерація», тобто федерація, побудована за етнічним принципом. Вона здатна об'єднати різні етнічні групи в громад. націю та єдину д-ву, позаяк дає їм можливість зберегти свою ідентичність та «вгамовує націоналістичні пристрасті». Однак, зауважував він, етнофедерація є менш стабільною, ніж територія федерація.

За твердженням **Е.**, сьогодні у світі відбувається «федералістська революція», якій притаманні такі риси та тенденції: 1) набуття «глобального характеру»; 2) дезінтеграція кол. «квазіфедерацій», зокрема СРСР, СФРЮ та ЧССР; 3) народження першої в Європі федерат. д-ви (Бельгії) саме шляхом реформування та поступового перетворення унітарної д-ви на федеративну; 4) початок федералізації таких «бастионів унітаризму», як Великобританія, Іспанія, Італія та ін. країни; 5) посилення процесу федералізації існуючих конфедерат. утворень, зокрема ЄС тощо.

Ідеї та концепції **Е.** мають неабияке методолог., теорет. та практич. значення, вони не втратили своє актуальності й стали помітним внеском у подальший розвиток політ. науки.

Лит.: Elazar D. (ed.) The Politics of American Federalism. / D. Elazar. – Waltham MA: Raytheon Education Company, 1969. – 230 p.; Elazar D. American Federalism: A View from the States. / D. Elazar. – New York: Harpercollins College Div., 1984. – 3 edition. – 288 p.; Elazar D. (ed.) Federalism and Political Integration. / D. Elazar. – Lanham, Meriland: University Press America, 1984. – 242 p.; Elazar D. Exploring Federalism / D. Elazar. – Tuscaloosa, Ala.:

University of Alabama Press, 1987. – 352 p.

О. Маруховська-Картунова

Еліот Чарльз Вільям (англ. *Charles William Eliot*; 20.03.1834, Бостон, Массачусетс, США – 22.08.1926, Бар-Харбор, Мен, США) – амер. педагог, діяч освіти, творець суч. системи ун-тської освіти: виділення основного ун-тського курсу, в якому поєднуються гуманітарні та природничі дисципліни; системи «професійних шкіл», аспірантури, стандартів прийому та підготовки, системи курсів за вибором (elective system).

У 1844 р. вступив до Бостон. школи латини, у 1849-58 рр. – студент, викладач, асист. проф. Гарвард. коледжу. На другому курсі **Е.** прийняли на навчання до прив. лабораторії проф. П. Кука для вивчення хімії та проведення експериментів. Працюючи викладачем математики, зрозумів, що проведення іспитів в усній формі не давало правдивих і точних результатів, тож наповіг на письмовій перевірці знань студентів I-II курсів. Тоді вперше в історії Гарварду іспити провели у письмовій формі.

У 1858-1863 рр. – проф. математики і хімії Гарвард. ун-ту. У 1860 р. очолив хім. лабораторію наук. школи Лоуренса. Після невдалої спроби зайняти посаду зав. каф. прикладної науки, звільнився з ун-ту і переїхав у 1863 р. до Європи. Займався проведенням робіт із хімії і суміжних наук, вивчав систему освіти Старого світу. Підхід **Е.** до дослідження європ. освіти був незвичним – він вивчав не лише навч. заклади, але й аналізував роль освіти в кожному аспекті життя країни (Франції, Німеччини), зв'язок освіти і екон. зростання країни, освіти і підприємництва.

Після повернення до США, упродовж 1865-1869 рр. проф. аналіт. хімії Массачусетського технолог. ін-ту. На поч. 1868 р. поновив зв'язки з Гарвардом, став членом Комітету наглядачів. 09.03.1869 р. став президентом Гарварда. На той час амер. вища освіта переживала непрості часи – коледжі й ун-ти підпорядковувалися духовництву і строго дотримувалися класич. навч. плану, який погано відповідав потребам індустр. сусп-ва. У 1869 р. **Е.** презентував ідеї щодо реформування системи освіти у статті «Нова освіта: її організація» у «The Atlantic Monthly». Наполягав на необхідності покращення рівня освіти в середній школі та упродовженні наступності у навчанні, вплив у життя елективну систему у вищій школі, яка стала основою сучасної освіти США.

Основні праці: «Щасливе життя» (1896), «П'ять американських внесків у розвиток

цивілізації й інші нариси та промови» (1897), «Чотири американських лідери» (1906), «Університетська адміністрація» (1908), «Стійке задоволення життям» (1910), «Конфлікт між індивідуалізмом і колективізмом в демократії» (1910).

У 1894 р. Е. запропонував заходи щодо демократизації шкільної системи: упровадити предмети за вибором і у школах; збільшити обсяг знань для учнів середніх шкіл, позаяк школа повинна давати повноцінні знання і тим учням, які не будуть навчатися далі; запровадити стандартизовані вступні іспити. Е. став засновником Ради вступних іспитів ун-ту. Його педаг. новації та підвищення вимог до середньої освіти змусили елітні школи-інтернати, більшість з яких була відкрита під час президентства Е., та публічні середні школи пристосувати власні навч. плани до високих стандартів Гарварда.

Будучи переконаним демократом і в расовому питанні, Е. сприяв одержанню освіти у Гарварді багатьом талановитим афроамериканцям, які у майбутньому боролися з расовою нерівноправністю в США. Був зацікавлений у залученні до навчання студентів із Азії, особливо представників вищих класів. Але не довіряв євреям і застерігав від християн-євреїв, шлюбів, позаяк побоювався єврейського домінування. Перекоаний, що ун-т зможе допомогти асимілюватися темношкірим та іммігрантам у «великих білих сусп-вах».

Е. вважав, що традиц. амер. система навчання приділяє занадто багато уваги вивченню мов і літ-ри, був прихильником професійної техн. підготовки, вивчення історії, політ. економії, природничих наук і математики, які несли користь д-ві, підвищували її наук., екон. та техн. потенціал. Домігся зменшення вимог до знань латин. та грец. мов при вступі до ун-ту, трансформував Гарвард. школу Богослов'я з маленького місц. закладу в один із головних центрів духовної освіти. Зробив відчутний внесок у розвиток ідей дистанційного навчання, розробив знаменитий мінімум класиків наукової літ-ри для студентів – «книжкову полицю довжиною в п'ять футів» або «Гарвардські класики» (Harvard Classics), упровадив магістратуру, зробивши її престижною в країні.

Е. був переконаний, що дійсно корисна освіта повинна формувати прихильність до держ. служби, включати спец. підготовку, формувати здатність змінюватися і пристосовуватися до нових викликів. Сучасним обличчям Гарвард завдячує саме Е., за час 40-річного президентства якого у ньому з'явилися та функціонують донині Гарвард. літня школа,

відділ магістратури, дендрарій, відділення гуманітарних та природничих наук, школа садово-паркової архітектури, Гарвард. ліс, школа ділового адміністрування. Потужно зросла чисельність студентів та викладачів Гарварда: якщо у 1869 р. у ньому навчалися близько 1000 студентів та працювали 60 професорів, то через 40 років ун-т став другим у США й нараховував 5500 студентів і 600 викладачів.

Е. гармонійно поєднував у собі консерватизм та інноваційність у той час, коли кожна із цих чеснот високо цінювалися, його ідентифікували лібералом, підкреслюючи що він віддавав перевагу свободі, але не рівності, був радикально налаштований проти профспілок.

Після відставки у 1909 р. опікувався громад. справами. Затятий прихильник реформи держ. служби, член Генеральної ради освіти, опікувався Фондом Карнегі з поліпшення викладання. Під час Першої світ. війни написав бл. 60 статей, наполягав на мирному врегулюванні міждерж. конфліктів, щоб зробити світ безпечним для демократії, демонстрував підтримку Версальського договору і Ліги Націй.

Лит.: Лятуринська С. Е. Ч. В. Еліот і перспективи реалізації його новацій в освітній системі України / С. Е. Лятуринська // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: зб. наук. пр. / [редкол.: Т. І. Суцєнко (голов. ред.) та ін.]. – Запоріжжя, 2012. – Вип. 27 (80). – 596 с. – С. 49-53; Cotton E. H. The life of Charles W. Eliot / E. H. Cotton. – Boston, 1926; Perry R. B. Charles William Eliot in Dictionary of American Biography / edited by Allen Johnson and Dumas Malone / R. B. Perry. – New York: Scribners, 1931; Педагогическая энциклопедия [Текст]: в 4-х томах / Ред. И. А. Каиров, Ф. Н. Петров. – М.: Советская энциклопедия, 1964-1968; Charles W. Eliot. The New Education. – Atlantic Monthly. – XXIII, Feb. (Part II in Mar.), 1869.

Б. Дем'яненко

Еллінек (Єллінек) Георг (нім. *Georg Jellinek*; 16.06.1851, Лейпциг – 12.01.1911, Гейдельберг, Німеччина) – австр.-нім. державознавець, політолог, правознавець, філософ і соціолог права.

Основні праці: «Теорія уніфікації держави» (1882), «Система суб'єктивних публічних прав» (1892), «Право меншин» (1898), «Загальне вчення про державу» (1900), «Боротьба старого права з новим» (1907).

Високо оцінював Велику Фр. революцію та Декларацію прав людини і громадянина, надаючи їм загальносвітове значення і роз-

глядаючи їх як ключові події політ. історії та політ.-прав. майбуття, не лише як суто фр. традиції, а як складові революц. ідей і рухів в Англії і США. На основі революц. ідей Е. розвинув концепцію універсальності теорії прав людини, розробив найповнішу систему про суб'єкт. права людини. Він визначає три статуси рівної особистості як співтворця гром. сусп.-ва. Статус практ. особистої незалежності і право можливості (*status Libertatis*), який показує, що д-ва не має втручатися у такі дії громадян, як саморозвиток їх особистості, вибір ідейно-ціннісних засад. Диктат у цій сфері забороняється д-вою і будь-яким прив. особам; якщо ж таке втручання буде, індивід має право закликати д-ву собі на допомогу. Це вже сфера визнання «позитивних вимог члена сусп.-ва як гром. особи» – гром. статус (*status civitatis*). Сусп.-во є зобов'язаним задовольнити скарги громадянина щодо утиску його особистої незалежності та покарати винних. Покарання має визначатися у законі, а для цього, члену сусп.-ва необхідно надати можливість впливати на владу та законотворчість. Звідси випливає право обирати, бути обраним в органи влади, обговорювати та критикувати дії уряду, приймати участь в управлінні сусп.-вом тощо. За індивідом визнається стан «кваліфік. активної громадянськості» (*status politicus*). Завдяки цьому утверджується юрид. право – «кожен зобов'язаний підкорятися тільки такому закону, на який він сам дав згоду». *Status Libertatis* і *status civitatis* виражають правову захищеність індивіда, як особисто незалежного агента соц. життя, а *status politicus* має на увазі пряму або опосередковану участь індивіда у законотворчості, а отже, регулярний вплив особи на сусп.-во через систему демократ. ін-тів.

Е. розвивав і досліджував теорію держ. суверенітету. Не повинно бути ніякої зовн. міжн. влади над д-вою, а будь-які обмеження її повноважень щодо міжнар. спільноти «сім'ї народів» – усі ці надд-вні обмеження мають бути лише самолімітованими, тобто можуть створюватися лише самою д-вою. Водночас, це має супроводжуватися перманентним самообмеженням д-ви щодо сусп.-ва та громадян створеними нею ж правовими нормами. У праці «Заг. вчення про д-ву» Е. диференціює дві науки про д-ву: заг. соц. вчення і заг. вчення про політ. право. Природне існування д-ви, її дійсність як реальність – це предмет соц. науки про д-ву; політ. право має ін. завдання – пізнати ті політ.-юрид. норми, «на яких ґрунтується життя та функціонування д-ви, і змалювати картину останньої, що відповідала б цим формам. Тобто д-ву потріб-

но розглядати одночасно і як особливе сусп. утворення, і як політ.-прав. явище.

Також Е. наслідував Ж.-Ж. Руссо, розвиваючи концепцію «народного суверенітету». У Європі, починаючи з Нового часу, нація розумілася як носій суверенітету, а з XVIII ст. – розуміння «нації як родового співт-ва» і «нації як народу д-ви» переплітаються. Місце суто етнічного зв'язку займає співт-во демокр. волі. Замість розуміння нації як родового зв'язку і дополіт. єдності вона розуміється як нація громадян, яка конститутивна для політ. гром. співт-ва. Стан громадянина фіксує демокр. права людини. Політ. співт-во нації знаходить своє правове відображення у тому, що кожен в своїй недоторканності повинен знайти рівний захист і рівну повагу до себе, як до особистості, незалежно від етн. чи культ. приналежності, а саме як громадянин, тобто як член правової та політ. спільноти.

Найважливішим для розуміння сутності теорії «сусп. договору» Е. вважав вчення Ж.-Ж. Руссо. Проаналізувавши договірну теорію походження д-ви, Е. констатував, що порушення цілей «основного договору» дає народу право на опір, і народ може «відібрати» раніше передану владу навіть у законодавця. Однак, якщо в Європі теорії «сусп. договору» і «поділу влади» були, з точки зору Е., «дослідженнями академ. характеру», позаяк основних законів, що залежали б від волі більшості (чи усіх), не існувало, то в Півн. Америці ці вчення знайшли своє практ. застосування.

Літ.: Антология мировой правовой мысли: в 5 т. – Т. 3. Европа и Америка, XVIII-XX вв. – М.: Мысль, 1999. – 830 с.; Зінченко В. В. Громадянське суспільство: шляхи, форми та перспективи (соціально-філософські ідеї і політико-правові тенденції сучасності) / В. В. Зінченко. – К.: КАРПУК; МАУП, 2007. – 468 с.; Зінченко В. В. Социальные и христианские ценности в глобальных принципах общественного развития и гражданской демократии / В. В. Зинченко // Гуманитарные и социально-экономические проблемы современности: сб. науч. трудов. – Пенза: ПГУАС, 2013. – 198 с.; Еллинек Г. Общее учение о государстве. – С-Пб.: Юрид. центр Пресс, 2004. – 752 с.; Пожарский Д. В. Цель государства в учении Георга Еллинека / Д. В. Пожарский, Э. Р. Мирзоян // Вестник Владимирского юридического института. – 2008. – № 1. – С. 190-191.

В. Зінченко

Еллюль Жак (фр. *Ellul Jacques*; 06.01.1912, Бордо, Франція – 19.02.1994, там же) – фр. філософ, політолог, соціолог, юрист. Навчався в ун-тах Бордо та у Сорбонні. Викладав в ун-ті

Монплієра (1937-1938). Лектор Страсбур. ун-ту (1938-1940). Учасник руху Опору у Франції (1940-1944). Проф. ун-ту Бордо (1946-1980). Окрім наук. діяльності, заст. мера м. Бордо (1944-1974).

Основні праці: «Історія організацій» (1955-1956), «Техніка» (1962), «Пропаганда» (1965), «Політична ілюзія» (1965), «Аутопсія революції» (1969), «Етика свободи» (1974), «Зміни революції: не обраний пролетаріат» (1982), «Технологічний блеф» (1988).

Е. вважав, що соц. прогрес є невинним процесом поневолення людини технологією та поглинанням особистості масовим, все більш регламентованим сусп-вом; заради матер. благ, які надає наука та техніка, людина приносить в жертву індивід. свободу та духовні цінності. Е. висунув концепцію протидії техніці у вигляді етичних імперативів. Концепція Е. ґрунтувалася на прямому та повному запереченні «технолог. імперативу». Реалізація такого підходу можлива, на думку Е., лише за умови самообмеження людини, коли люди будуть сповідувати етику відмови від влади техніки. Така етика передбачатиме відмову від техніки, що руйнує особистість. А для цього необхідна «політико-технічна» революція, яка перетворить техніку з чинника поневолення людини на чинник її звільнення. Метою такої революції має стати не захоплення влади, а реалізація позитивних потенцій суч. техніки, що орієнтовані на повне звільнення людини. Однак Е. зазначав, що поняття революція втратило свій справжній зміст. Потрібна революція, яка змінить не екон. і соц. структури, а долю людини. А для цього необхідно відродити втрачені цінності та ідеали. Дослідник розумів революцію радше як бунт, що спрямований проти прогрес. ілюзій.

На думку Е., капітал перестав бути панівною (як це було у XIX ст.) силою в суч. сусп-ві. Йому на зміну прийшла «техніка», яка уособлює тотальність методів і раціон. спрямованість абсолютної ефективності в усіх сферах людської діяльності. Е. трактував техніку не як сукупність машин і механізмів, а як певний тип раціональності, який притаманний техногенній цивілізації. З позиції Е. феномен техніки можна аналізувати на підставі її характерних рис: раціональність, артефактність, самоспрямованість, ріст на власній основі, неподільність, універсальність та автономність. Використовуючи ці характеристики Е. показує як вони перетворюють такі соц. явища як д-ва, економіка і т.д. Техніка, за Е., це нав'язана ззовні сила, з якою людині доводиться рахуватися. І хоч вона була покликана допомогти людині, в реальності техніка пере-

творилася на загрозу всьому людству.

За цих умов, на думку Е., зростає роль та значення феномена пропаганди. Е. вніс свій вклад в теорію пропаганди. У 1962 р. Е. увів термін «соціологічна пропаганда», яку здійснює будь-яка країна задля поширення власного способу життя, тобто приховано нав'язує певну модель відносин у сусп-ві. Аналізував механізм ідеолог. маніпулювання. Е. вважав, що пропаганда прагне всебічно впливати на людину всіма можливими способами, атакуючи її і в особистому, і в сусп. житті. Вона потребує ретельного аналізу середовища та індивідуумів, на яких здійснюються впливи. Е. твердив, що пропаганда може бути *політичною* та *соціологічною*. Політ. можна вважати діяльність, що ми зазвичай трактуємо як пропаганду. Методи, які використовують політ. партії, влада, ін. структури задля того, щоб змусити людей прийняти певну політ. систему. На протигагу їй соціолог. пропаганда впливає в соц. контексті. Загалом він дійшов висновку, що пропаганда має базуватися на психолог. і соціолог. аналізі. Людина, на думку Е., живе в світі, де влада пропаганди є абсолютною. Все, що нас оточує – речі, побут, життєва практика, реклама, мистецтво – все сповнено пропаганди і стає нею. І людина не тільки не може уникнути її, пропаганда вже є потребою сусп-ва.

Е. вважав, що контролювати технолог. прогрес можна лише автоматизацією виробн. процесів і розвитком інформ. систем.

Літ.: Аль-Ани Н. М. Философия техники: очерки истории и теории: учеб. пособие / Н. М. Аль-Ани. – СПб, 2004. – 184 с.; Блюменберг Х. Жизненный мир и технизация с точки зрения феноменологии / Х. Блюменберг // Вопросы философии. – 1993. – № 10. – С. 69-92; Митчем К. Что такое философия техники? / К. Митчем. – М.: А-Пресс, 1995. – 149 с.; Некрасов С. И. Философия науки и техники / С. И. Некрасов, Н. А. Некрасова. – М.: Наук, 2010; Эллюль Ж. Политическая иллюзия / Ж. Эллюль. – М.: Nota bene, 2003. – 430 с.

Л. Смола

Емерсон Ральф Волдо (англ. *Ralph Waldo Emerson*; 25.05.1803, Бостон – 27.04.1882, Конкорд) – амер. есеїст, поет, філософ. Закінчив Гарвард. ун-т. Прийняв сан унітаріанського священика і 10 років проповідував у Другій церкві Бостона. Наприк. 1830-х рр. зібрав молодих літераторів, мислителів Нової Англії, заснувавши гурток «Клуб трансценденталістів». Читав лекції, заробляючи цим на життя; відвідує зі своїми виступами Канаду, Великобританію, Францію.

Основні праці: «Про природу» (1836), збірки «Нариси» (1844), «Представники людства» (1850), «Риси англійського життя» (1856).

Багато хто вважає **Е.** духовним батьком амер. нації. Він запропонував чимало новаторських ідей, зокрема: заклики розвивати інтелект, незалежність від Європи; твердження, що спасіння людини – тільки в його власній душі та інтуїції. У праці «Про природу» **Е.** подав стислий виклад своєї трансцендент. філософії. Всесвіт складається з природи та душі. Душа кожної людини є частиною Абсолютного Духу, долучається до Бога. Тому духовний світ людини у перспективі може розширюватися до розмірів Всесвіту. «Будь-яке природне явище є символом певного духовного явища» – звідси випливає ідея про єдність законів матеріального та духовного світу.

Е. – найвидатніший представник амер. трансцендентального індивідуалізму, що доводить до крайніх висновків поняття особистої самостійності; від природи люди рівні за здібностями, кожен потребує лише в умовах вільного розвитку того зародку генія, який він – герой, поет, мислитель – носить у собі; природа – інобуття Божества, Бог є мудрість, сила, краса.

У своїй філософії **Е.** використовував ідеї Платона та неоплатоніків, творчо засвоїв індуктивний метод М. Монтеня та Ф. Бекона, містицизм Я. Беме та Е. Сведенборга, філософію І. Канта та доктрину нім. романтиків, східні реліг. вчення. Але його філософія ґрунтувалася на засадах нац. духовного досвіду, пов'язаного з пуританською традицією мислення. Свої ідеї **Е.** відображав у власних лекціях та есе. Його ідеї помітно вплинули на У. Уйтмена, Г. Торо, Н. Готорна, М. Мелвілла, Е. Дікенсона, Е. Робінсона, Р. Фроста; надихали «модерністський» напрямок протестантської думки.

Літ.: Паррингтон В. Л. Система взглядов трансценденталистов // Паррингтон В. Л. Основные течения американской мысли. – Т 2. – М., 1962. – 150 с.; Спиллер Роберт Э. Литературное свершение: Ралф Уолдо Эмерсон. – В кн.: Литературная история Соединенных Штатов Америки, т. 1. М., 1977; Эмерсон Р. Эссе. М., 1986 – 629 с.; Осипова Э. Ф. Ральф Уолдо Эмерсон. Писатель и время. – Л.: Издательство Ленинград. унта, 1991. – 137 с.; Эмерсон Р. Доверие к себе. – В кн.: Торо Г. Жизнь без принципа. – СПб, 1992. – 96 с.

І. Алексєєнко

Енгельс Фрідріх (нім. *Engels Friedrich*; 28.11.1820, Бармен, Пруссія – 05.08.1895, Лондон, Великобританія) – нім. філософ, соціо-

лог і економіст; друг, соратник та співавтор К. Маркса; один із основоположників марксизму. **Е.** народився в сім'ї промисловця; навчався підприємництву в Бремені (1838-1841); в 1841-1842 рр. проходив військ. службу в Берліні, де відвідував лекції з філософії в ун-ті, познайомився з працями фр. соціалістів. У 1842 р. **Е.** переїхав до Манчестера для роботи в сімейній торгів. конторі, яку він успішно поєднував з інтенсивним вивченням екон., соц., філос. та ін. проблем. З 1844 р. починається багаторічна співпраця з К.Марксом. З 1845 р. **Е.** розпочав політ. діяльність, пропагуючи комуніст. ідеї, долучився до створення в Англії «Союзу комуністів» (1847) та орг-ції його філій у низці країн Європи. У 1848 р. побачив світ «Маніфест комуністичної партії», значну роботу над яким провів **Е.** Участь Маркса й **Е.** в революції 1848-1849 рр. у Німеччині гол. чином полягала у виданні ними «Нової рейнської газети». Після провалу революції вони переїхали до Англії, де **Е.** в 1850 р. відновив службу в сімейній конторі в Манчестері. Разом із Марксом керував діяльністю І Інтернаціоналу (1864). З 1870-х рр. **Е.** популяризував і захищав ідеї Маркса, після смерті якого склав і відредагував II і III томи «Капіталу». **Е.** став гол. авторитетом у вченні марксизму і в робітн. русі, консультуючи робітн. й комун. партії; листувався з рос. революціонерами; взяв участь у створенні II Інтернаціоналу (1889).

Основні праці: «Становище робітничого класу в Англії» (1845), «Німецька ідеологія» (1845-1847, у співавт. із К. Марксом), «Маніфест комуністичної партії» (1848, у співавт. із К. Марксом), «Анти-Дюрінг» (повна назва «Переворот у науці, вироблений паном Євгеном Дюрінгом» (1878), «Походження сім'ї, приватної власності і держави» (1884), «Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії» (1886), «Діалектика природи» (1873-1886).

У радян. суспільствознавстві **Е.** позиціонувався «визнаним вождем і вчителем пролетаріату», який створив разом із Марксом теорію наук. комунізму і філософію діалект. й істор. матеріалізму. Вважається, що в творчих стосунках з Марксом **Е.** виступав у якості «того, кого ведуть», бо не раз відгукувався про Маркса як про «істинного генія», «наймогутніший розум нашої партії». Проте їх листування свідчить: **Е.** не лише допомагав Марксу матеріально, а й постачав йому необхідну екон. та техн. інформацію, виступав його редактором і консультантом із багатьох проблем. Після роботи «Становище робітничого класу в Англії» **Е.** навіть називали най-

талановитішим і поінформованішим нім. соціологом, і сам Маркс визнав роботу «Нариси до критики політичної економії» (1844) геніальним конспектом критики екон. категорій і першим викладом заг. принципів наук. комунізму. На відміну від Маркса, «звернення» **Е.** до комунізму багато в чому можна пояснити його обізнаністю щодо реального стану робітн. класу, принаймні в Англії (і відповідною сильною емоц. реакцією). Власні роботи **Е.** не тільки захищали та популяризували теорет. ідеї Маркса, але також сприяли створенню та обґрунтуванню цілісної філософії марксизму. У цьому аспекті важливою є написана **Е.** у відповідь на критику марксизму **С.** Дюрінгом робота «Анти-Дюрінг», в якій викладено основи діалект. та істор. матеріалізму (за матеріалістичним розумінням історії, екон. чинники є її рушійними силами), охарактеризовано закони діалектики (реальність, яку ми спостерігаємо, є діалектичною), розглянуто низку проблем природознавства, проаналізовано екон. концепції Маркса, виправдано прийнятність насилля в революціях. Маркс і **Е.** завжди надавали великого значення розкриттю класової сутності д-ви та права. У роботі «Походження сім'ї, приватної власності і держави» **Е.** доводив, що д-ва виникла в результаті розколу сусп-ва на класи з протилежними екон. інтересами і «в усіх випадках залишається по суті машиною для придушення пригнобленого, експлуатованого класу». **Е.** з цього приводу писав: «Д-ва існує не споконвічно. Були сусп-ва, які обходилися без неї, які поняття не мали про д-ву і держ. владу. На певному рівні екон. розвитку, який неодмінно був пов'язаний із поділом сусп-ва на класи, д-ва стала в силу цього поділу необхідністю». **Е.** виклав типологію д-в за їх класовою сутністю (рабовласницькі, феодальні, капіталістичні д-ви). Політ.-прав. вчення марксизму містить ідею відмирання політ. влади (д-ви) в комуніст. сусп-ві, коли не буде класів із протилежними інтересами. Ця ідея особливо різко захищалася **Е.**, який називав д-ву злом, що у спадок передається пролетаріату, та ставив задачу відправити у майбутньому сусп-ві д-ву «до музею старожитностей, поруч із прядкою і з бронзовою сокирою». На думку **Е.**, класи зникнуть так само неминуче, як неминуче вони в минулому виникли; із зникненням класів зникне неминуче й д-ва. **Е.** змалював картину майбутнього комун. сусп-ва: д-ва відіме сама по собі, економіка стане плановою, буде знищена протилежність між розумовою і фіз. працею, між містом і селом тощо.

Е. виступав послідовним прихильником революц., насильницької перебудови світу.

У 1890-і рр., вже після смерті **К. Маркса**, **Е.** намагався заповнити деякі прогалини в його теорет. спадщині, шляхом доповнення й уточнення ідей комуніст. революції та диктатури пролетаріату. **Е.** писав, що чисто теоретично можна уявити мирне здійснення вимог соціаліст. партії в демокр. республіках (Франції, США) або в таких монархіях, як Англія. В останніх роботах **Е.** викладені думки про можливість легальної соціаліст. революції. Аж ніяк не відкидаючи можливості в майбутньому вуличних боїв пролетаріату, **Е.** писав про успіхи нім. соціал-демократії на виборах і зауважував, що буржуазія й уряд стали боятися легальної діяльності робітн. партії більше, ніж нелегальної, успіхів на виборах набагато більше, ніж успіхів повстання.

Розроблена Марксом та **Е.** теорія відіграла і продовжує відігравати значну соц. роль, без урахування марксизму важко зрозуміти розвиток політ. та духовного життя, політ. і прав. вчень кін. XIX-XX ст.

Лит.: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, 2-е вид. – Т. 1-50. – М.: Изд-во полит. лит., 1955-1974; Себайн Джордж Г. Історія політичної думки / Дж. Г. Себайн, Т. Л. Томас. – К.: Основи, 1997. – С. 653-692; Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм / Р. Шпорлюк. – К.: Основи, 1998. – 479 с.

О. Вагіна

Епікур (грец. *Επίκουρος*; 342/341 до н. е., о. Самос – 271/270 до н. е., Афіни) – давньогрец. філософ-матеріаліст; до нашого часу дійшли лише фрагменти його праць. За Діогеном Ларертським, афінянин **Е.** виріс на о-ві Самос і з 14 років почав цікавитися філософією. У віці 32 років він заснував філос. школу, яка спочатку перебувала в Мітилені (на о-ві Лесбос) і Лампсаці (на азій. березі протоки Дарданелли), а з 306 р. до н. е. – в Афінах. У Афінах **Е.** зі своїми учнями оселився в придбаному саду (звідси найменування епікурейців: «філософи Саду»), над входом у який висло висловлювання: «Гість, тобі тут буде добре. Тут задоволення – вище благо».

Основні праці: «Про природу», «Про атоми і пустоту», «Про богів», «Канон».

Е. створив зовсім нову атоміст. теорію. Відмінність полягає в тому, що у Демокріта рух атомів здійснюється у порожнечі винятково за законом падіння тіл під власною вагою, у **Е.** – поряд з дією закону падіння з'являється ще один чинник – атом виявляє властивість «самочинного відхилення» від «лінії необхідності». Ідея **Е.** про самочинне відхилення атомів є специф. відображенням факту появи у людей нових якостей – індивідуальної сво-

боди, певного мінімуму соц. автономії особи. Людина – цей «соц. атом» – набуває в собі (а не в космічному світопорядку, котрий розчиняє індивіда, його неповторність) автономного, самодостатнього ґрунту свого волевиявлення. Якщо гол. увага Демокріта звернена на закони існування об'єктів (людина теж лише об'єкт), то у Е. – до суб'єкта. Е. хвилювало не саме по собі вчення про Космос як сукупність атомів, а проблема можливості суб'єктивних відхилень.

Сенс своєї ідеї про самочинне відхилення атома від лінії необхідності Е. вбачав у осн. правилі мудрості – вміти відхилитися від незадоволення, страждань. Йдеться саме про «відхилення» від страждань, а не про гонитву за задоволенням бажань. Гонитва за бажаннями завжди приносить свою протилежність – невдоволеність. Послідовно дотримуючись атоміст. теорії, Е. робив висновок, що душа людини – тілесна. Смерть тіла є смерть душі, бо сутність душі – рух атомів у тілі. Відповідно до такого розуміння людини, її суб'єктивних властивостей він розробляє послідовно сенсуалістське вчення про пізнання. Світ пізнається за допомогою мислення та чуттів, між якими немає великої різниці, бо і чуття, і мислення спричинені рухом атомів. Критеріями істини визнаються чуттєві сприйняття (витікання образів, речей), поняття (або заг. уявлення, тотожні спогадам).

Е. створив життєствердну етику, яка за своїм спрямуванням оптимістична й утилітарна. Згідно з нею, моральне життя потребує дотримання міри в усьому. Ідеал – у задоволенні природних, а не надуманих бажань. Справедливість у тому, щоб не шкодити іншому і не зазнавати шкоди від іншого. В основі взаємозв'язків людей лежить особиста вигода, що розповсюджується і на безкорисливу дружбу. Мудрість (філософія) не тільки дає знання, а й духовну насолоду. Мудрець – не безтурботний пустельник, що відійшов від життя, а знавець життя, який піднявся над буденністю, здатний виявляти свою волю.

Свою теорію пізнання Е. іменував «канонікою», позаяк в її основі лежало вчення про критерії або канони істини. Первинним і гол. критерієм істини він вважав відчуття, в яких дається нам життя. Розум Е. вважав повністю залежним від відчуттів. Оскільки чуттєве пізнання, згідно Е., є непогрішним, позаяк помилки в пізнанні відбуваються через помилкові судження про те, що дано у відчуттях.

У своєму вченні Е. прагнув дати практичне керівництво для життя (етику). Пізнання природи не є самоціль, воно звільняє людину від страху марновірств і взагалі релігії, а та-

кож від боязні смерті. Це звільнення необхідне для щастя та блаженства людини, сутність яких складає насолоду, але це не просту чуттєву насолоду, а духовну, хоча взагалі різного роду насолода сама по собі не є поганою. Однак духовна насолода більш стійка, бо вона не залежить від зовн. перешкод. Завдяки розуму, дару богів, прагнення повинні приводитися в згоду, що передбачає насолоду. При цьому одночасно досягається спокій, незворушність (атараксія), в яких і полягає істинне благочестя. Е. закликав людину порівнювати насолоду, яку вона отримує, з можливими наслідками. «Смерть не має до нас ніякого стосунку, коли ми живі, смерті ще немає, коли вона приходить, то нас вже немає» («Про природу»). До громадськості (особливо до д-ви і культу) мудрець повинен ставитися дружньо, але стримано. Девіз Е.: «Живи відокремлено!».

Сусп.-во, за Е., виникло з договору між мешканцями, що живуть усамітнено і керуються природним правом. Укладений він із метою заборони завдавати один одному шкоди. При цьому люди схильні забувати, що всі закони та звичаї можуть бути змінювані, позаяк вони повинні служити взаємній користі. Що стосується людської мови, Е. вказував на зв'язок розвитку мовлення з умовами середовища проживання людини. Зокрема, в різних геогр. місцевостях люди під впливом одних і тих же речей видавали різні звуки (за рахунок різного впливу середовища на людські легені). Таким чином, перші слова, вимовлені людьми, були різними, а тому стали різними і мови.

Гол. мета держ. влади і основа людського спілкування полягає у забезпеченні взаємної безпеки людей, подоланні їхнього взаємного страху, ненанесенні ними шкоди один одному. З цим розумінням сенсу і призначення політ. спілкування пов'язане і трактування д-ви та закону, як результату договору людей між собою про їхню заг. користь – взаємну безпеку. Справедливість Е. розуміє як явище сусп.-договірне. У концепції Е. «справедливість» в її співвідношенні зі законом є природним правом зі змінним змістом, яким є заг. користь людського спілкування.

Для Е. характерне трактування закону, як засобу захисту «мудрих» (тобто людей етично досконалих) від «наговпу», як публ. гарантії етичної свободи й автономії індивіда. «Закони видані заради мудрих – не для того, щоб вони не робили зла, а для того, щоб їм не робили зла» («Про природу»).

Притаманні етиці Е. мотиви аполітичності не означають його повної політ. індиферентності. Його концепція договірної

походження справедливості, д-ви і законів за своїм соц.-політ. змістом об'єктивно носила демокр. характер, позаяк жоден із учасників договору не мав жодних привілеїв перед ін. Однак, як переконаний індивідуаліст, Е. був противником крайньої демократії; етиці Е. відповідає така форма поміркованої демократії, за якої панування законів поєднується з максимально можливим ступенем свободи й автономії індивідів.

Е. належить до блискучої плеяди античних матеріалістів, що боролися проти ідеалізму та реліг. догматизму. Створена Е. філос. школа, що включала його друзів, послідовників та учнів, проіснувала вісім століть в античній Греції та Римі, а філос. напрямок – епікуреїзм – вплинув на свідомість мислителів наступних етапів еллінської епохи, зокрема Риму.

Літ.: Гончарова Т. В. Епикур / Т. В. Гончарова. – 2-е изд. – М.: КомКнига, 2010. – 336 с.; Кравченко П. Щастя як загальна мета людського життя в епікурейській етиці / П. Кравченко, С. Москаленко // Філософські обрії. – 2008. – № 20. – С. 186-199; Никольский Б. М. Эпикур о наслаждении: проблема кинетического и статического наслаждения / Б. М. Никольский. – В кн.: Марк Туллий Цицерон. О пределах блага и зла. Парадоксы стоииков. – М.: РГГУ, 2000. – С. 421-451; Себайн Джордж Г., Торсон Томас Л. История политической мысли / Джордж Г. Себайн, Томас Л. Торсон / Пер. з англ. – К.: Основи, 1997. – С. 142-144; Читанка з філософії: У 6-ти т. – К.: Довіра, 1992. – Т.1: Філософія стародавнього світу. – С. 176-181; Шахнович М. М. Парадоксы теологии Эпикура / М. М. Шахнович. – СПб., 2000. – 151с.

А. Соловійова

Еріксон Ерік Хомбургер (англ. *Erik Homburger Erikson*, 15.06.1902, Франкфурт-на-Майні, Нім. імперія – 12.05.1994, Харвіч, США) – нім.-амер. психолог та психоаналітик євреїв. походження, який здійснив значний вплив на поступ его-психології та теорії психосоц. розвитку. У 1927-1933 рр. – слухач семінарів Ганни Фрейд у Віден. психоаналіз. ін-ті, що були спрямовані на вивчення можливостей дитячого психоаналізу. З 1933 р. – член Віден. психоаналіт. т-ва та Міжнар. психоаналіт. асоціації. У 1936 р. став викладачем мед. школи Йельс. ун.-ту. З 1942 – проф. психології в Ун-ті Берклі, з якого був звільнений через підозри в лояльності до комуніст. ідеології. Почесний проф. психології Гарвард. ун.-ту.

Основні праці: «Дитинство і суспільство» (1950), «Молодий Лютер. Психоаналітичне історичне дослідження» (1958), «Ідентичність: юність і криза» (1968), «Правда Ганді»

(1969; нагороджена Пулітцерівською премією), «Життєва історія й історичний момент» (1975).

Е. ввів у обіг соц. психологів поняття «соц. оточення», «істор. момент», «криза ідентичності». Працюючи у клініці для реабілітації офіцерів-підводників Першої світ. війни, вивчав проблему дисоціації – відщеплення частини пам'яті у людей, що пережили важкі психол. травми. Спілкуючись із солдатами, Е. зауважив, що стресові події вони часто пам'ятали й описували в найменших дрібницях, при цьому самі себе не визнавали їх безпосередніми учасниками. Цей «ефект кіно» зумовив інтерес Е. до вивчення різноманітних психопатологій через дослідження граничних станів свідомості. У результаті цих розвідок він дійшов до висновку, що т. зв. «кризи ідентичностей» є характерними не тільки для окремих пацієнтів післявоєнних реабілітац. центрів, але і для всіх людей загально, що у певні періоди життя переживають екстремальні ментальні стани. Ця обставина фокусує увагу Е. на «психоісторії» внутр. колізій видатних постатей, серед яких – М. Лютер, Б. Шоу, Т. Джефферсон, Ч. Дарвін, М. Ганді.

Е. вважав, що психоаналіз як певна терапевт. практика прагне поставити більш пізні життєві стадії розвитку людини у залежність від періоду дитинства, коли людина, як вважав Фрейд, перебуває у стані несвідомої мотивації. Е. заперечує оцінку психоаналітиків як пансексуалістів, які працюють в установці ментального роздягання, наголошуючи, що основне завдання психоаналітичної практики – екологія свідомості, що дозволяє виявити найважливіші кризові моменти в розвитку особистості, а відтак – наблизитись до якнайповнішого розуміння людської природи, яку краще за все вивчати у стані конфлікту.

Е. розрізняє поняття «ідентичності» та «ідентифікації», хоча і визнає, що і в лінгвіст., і в психолог. аспектах вони мають спільне походження. Ідентифікація – це співвіднесення, наслідування та уподібнення себе з ін. людьми, у той час як ідентичність є результатом цих процесів, вона генералізує усі соц. образи, ролі та статуси в єдину картину свого «Я», певний психолог. автопортрет. Засадничим поняттям для розуміння генези ідентичності є життєві цикли та пов'язані з ними «кризи ідентичності», які людина переживає не тільки у підлітковому віці, а впродовж всього життя. Вони супроводжують людину як певні віхи соціокультур. адаптації та інтеграції в часі та просторі. Вдале подолання ідентифікаційних криз є запорукою персонального по-

ступу в просторі сусп. комунікації. **Е.** зазначав, що дослідження ідентичності залежить від трьох чинників, а саме: особистісного зв'язку індивіда з рольовою інтеграцією в його групи; спрямовуючих його образів з ідеологіями його часу; його життєвої історії – з істор. моментом.

Е. здійснив вагомий вплив на концептуальне осмислення процесів індивідуальної та колективної соціалізації та інкультурації, розвитку соц. психоаналізу в ХХ ст., зокрема такого її напрямку, як психоісторія, що тематично охоплює питання політ. самовизначення та саморепрезентації індивідів та груп, взаємної обумовленості життєвих циклів індивідів та сусп. змін.

Літ.: Теории личности в Западно-Европейской и Американской психологии: [хрестоматия по психологии личности] / ред.-сост. Д.Я. Райгородский. – Самара: Бахрах, 1996. – 480 с.; Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон. – М.: Прогресс, 1996. – 340 с. Эриксон Э. Детство и общество / Э. Эриксон. – СПб.: Речь, 2000. – 415 с. Эриксон Э. Трагедия личности / Э. Эриксон. – М.: Эксмо: Алгоритм, 2008. – 253 с. Эриксон Э. Молодой Лютер. Психоаналитическое историческое исследование / Э. Эриксон. – М.: Моск. философский фонд «Медиум», 1996. – 560 с.; Erikson Erik Homburger. Gandhi's Truth: on the origins of Militant Nonviolence / Erik Erikson. – New York: Norton & Company, 1969. – 476 p. Erikson E. Life history and the historical moment / Erik Erikson. – New York: Norton&Company, 1975. – 283 p.

О. Зорич

Ерхард Людвіг (нім. *Ludwig Erhard*; 04.02.1897, Фюрт, Нім. імперія – 05.05.1977, Бонн, ФРН) – міністр економіки в уряді К. Аденауера та його наступник на посту федер. канцлера (1963-1966), християн. демократ (ХДС). **Е.** народився в Баварії в родині дрібного підприємця. Навчався у Вищій торговій школі в Нюрнберзі (1919-1922). У 1923-1925 рр. здобував фах в ун-ті Франкфурта-на-Майні за спеціальністю «Економіка та управління», де заклав основи соц. ліберального світогляду в Німеччині. Заст. дир. Ін-ту екон. досліджень (з вивчення кон'юнктури ринків споживчих товарів) та гол. ред. інститут. ж-лу в Нюрнберзі (1928-1942). З 1943 р. **Е.** – керівник невеликого дослідн. центру, який був сформований «імперською групою індустрії» – об'єднання промисловців у нацист. Німеччині, який розробляв макроекон. стратегію, необхідну після падіння нацист. режиму. У вересні 1945 р. **Е.** став держ. міністром економіки Баварії, потім начальником

особливого відділу з питань грошей і кредиту при Екон. раді Бізонії (об'єднаної англ.-амер. окупац. зони), а в березні 1948 р. – дир. Екон. ради. Після утворення ФРН **Е.** – міністр економіки в уряді К. Аденауера (1949-1963), федер. канцлер (1963-1966). Батько «нім. екон. дива» ФРН.

Основні праці: Меморандум «Воєнне фінансування і консолідація заборгованості» (1944), «Добробут для всіх» (1956), «Півстоліття роздумів: промови і статті» (1961).

Е. – перший у світі лібер. реформатор нового типу, засновник соц. лібералізму. За своїми ідейними джерелами, як вважав **Е.**, поняття «ліберальний соціалізм» і «соц. лібералізм», який утворився з нього, відмінні. Збереження господар. свободи та фін. стабільності як підґрунтя «соц. ринк. економіки» у політ. аспекті відображає боротьбу з централізмом і держ. плануванням у всіх його проявах. **Е.** прагнув мінімізувати провісний етатизм, не борючися з держ. силою та інтегруватися з нею. **Е.** працював в умовах, коли держ. втручання в економіку стало реальністю. Він розумів, що в умовах значного впливу соціаліст. ідей не обійтися без використання широких заходів щодо соц. захисту населення і без застосування етатистської риторики та маніпуляцій із держ. регулюванням. У цьому полягала суть стратегії, що отримала назву «соц. ринкове економіка (госп-во)».

Концепція соц. ринк. економіки окреслювалася **Е.** значно ширше, ніж екон. модель – як база для глобальних сусп. перетворень, формування вільної людини з високим рівнем відповідальності за своє життя і життя близьких їй людей. Відправним пунктом у концепції **Е.** було уявлення про особливу природу взаємин індивіда та д-ви, особи та сусп-ва. Держ. політика повинна бути орієнтована на створення «рамкових умов», тобто такого політ.-прав., екон. і соц. порядку, який може забезпечити індивідові можливість вільного розвитку у поєднанні з соц. взаємодопомогою. Тим самим, ідеї **Е.** опинилися співзвучні тим ідеолог. концепціям, які виходили з необхідності пошуку «третього шляху» сусп. розвитку на протигагу жорсткому індивідуалізму чи колективізму. Ідея «третього шляху», на відміну від класичного лібералізму, спіралася на цінності соц. солідарності, уявлення про сусп-во як єдиний взаємозв'язаний соц. організм. Але при цьому органічна концепція доповнювалася деякими базовими категоріями лібер. прогресу, зокрема свободи як осн. ціннісного орієнтиру розвитку сусп-ва. Тільки ідеалом подібної ідеології стала свобода конкретної особи, взаємопов'язана з інтер-

есами соц. груп і сусп-ва в цілому, а не та, що протистоїть або пригнічує його. Відштовхуючись від цих початкових передумов, Е. реалізував свою практ. програму реформ.

Ще одним необхідним й істотним елементом соц. ринк. госп-ва стала активна соц. політика д-ви. Е. вважав, що вільне ринк. госп-во, само по собі соціальне через забезпечення високого життєвого рівня, все ж таки потребує додаткових соц. заходів. Соц. допомога д-ви обґрунтовувалася на основі принципів солідаризму та субсидіарності і включала соц. страхування, соц. забезпечення, держ. регулювання сфери трудових відносин, праці. Підкреслюючи, що соц. політика не повинна нести збиток екон. стабільності та основам ринк. механізму, Е. розглядав становлення у ФРН системи соц. ринк. економіки як пошук моделі, відповідної нац. традиціям і суч. особливостям нім. сусп-ва. Е. твердо визначив Німеччину як країну зах. культури та ринк. економіки, зробивши її одним із стовпів «спільного ринку».

Лит.: Зарицкий Б. Е. Людвиг Эрхард: Секреты «экономического чуда» / Б. Е. Зарицкий. – М.: БЕК, 1997. – 291 с.; Купрій Т. Г. Роль Людвіга Ерхарда у проведенні економічної реформи: досвід повоевнині Німеччини / Т. Г. Купрій // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Вип. 16. – 2009. – С. 133-137; Роєнко В. І. Досвід реформ Людвіга фон Ерхарда для української економіки / В. І. Роєнко // Наук. вісник Націон. лісотехн. ун-ту України. – 2012. – Вип. 22.2. – С. 248-255; Эрхард Л. Благосостояние для всех / Л. Эрхард. – М.: Начала-Пресс, 1991. – 332 с.; Эрхард Л. Полвека размышлений. Речи и статьи. / Л. Эрхард. – М.: Наука, 1996. – 606 с.

Т. Купрій

Еспінг-Андерсен Госта (англ. *Gøsta Esping-Andersen*; 1947 р. н., Данія) – дослідник питань функціонування соц. д-ви, соц. стратифікації, соц. і гендерної політики. Вивчав у Копенгаген. ун-ті демографію, економіку та соціологію, докт. дис. захистив у США. Викладав у Гарвард. ун-ті (1978-1986), ун-тах Італії – Європ. ун-ті Флоренції (1986-1993) та ун-ті Тренто (1993-1999). З 2000 р. – проф. ун-ту Помпео-Фабра (Іспанія). Член Брит. Академії, а також Амер. Акад. мистецтва та науки, багатьох наук. рад. Бере участь у прикладній діяльності у міжнар. орг-ціях (ООН, ОБСЄ, ЄС та ін.), зокрема долучався до підготовки Лісабонського Самміту ЄС (2000).

Основні праці: «Соціальний клас, соціал-демократія та державна політика» (1980), «Політична влада та соціальна теорія» (1982), «Політика проти ринків» (1985), «Стагнація та відновлення: Піднесення та падіння режимів соціальної політики» (1987), «Три світи капіталізму добробуту» (1990), «Змінні класи: соціальна стратифікація у постіндустріальній Європі та Північній Америці» (1993), «Держава добробуту у перехідному періоді. Соціальна безпека у новій глобальній економіці» (1996), «Чому дерегулюється ринок праці?» (2000), «Чому нам потрібна нова держава добробуту» (2003), «Формування сім'ї та низька народжуваність» (2006), «Незавершена революція: адаптація держави добробуту до нових ролей жінок» (2009).

Центр. місце у наук. доробку Е.-А. посідають вивчення ролі д-в заг. добробуту у функціонуванні суч. сусп-в та типологізація моделей д-ви заг. добробуту (welfare state) екон. розвинутих країн. Така д-ва, за визначенням Е.-А. постає тоді, коли «бере на себе зобов'язання забезпечити певний базовий рівень благ для своїх громадян», при цьому «соц. права забезпечуються на підставі наявності громадянства, а не через діяльність ринку». В основу класифікації покладено три критерії: 1) рівень (індекс) декомодифікації – міра, до якої д-ва звільняє людину від ринк. залежності шляхом гарантування високого рівня соц. забезпечення та послуг; 2) рівень соц. стратифікації, яку Е.-А. визначає через співвідношення оподаткування та витрат; 3) баланс між держ. програмами соц. забезпечення та соц. підтримкою, яку надає прив. сектор. Е.-А., ґрунтуючись на заг. політ. теоріях і вивченні ситуації у країнах, що входили наприкінці 1980-х років до ОБСЄ, виділив три різновиди д-в заг. добробуту: 1) *ліберальні*, в яких рівень декомодифікації є низьким, рівень соц. стратифікації – високим, держ. втручання здійснюється у вигляді регулювання ринків; д-ва виконує тільки регулюючу функцію та гарантує мінім. доходи громадянам, при цьому застосовується принцип адресності, який полягає в тому, що соц. допомога надається лише на підставі перевірки нужденності 2) *корпоративістські*, в яких рівні декомодифікації та соц. стратифікації є високими, держ. втручання здійснюється у формі безпосереднього фін. забезпечення та регулювання ринків; ґрунтуються на принципі субсидіарності, коли д-ва втручається в питання забезпечення добробуту тоді, коли можливості індивіда та сім'ї вичерпано; 3) *соціал-демократичні*, в яких рівень декомодифікації є високим, а соц.

стратифікація – низькою, втручання здійснюється у вигляді безпосереднього фін. забезпечення, д-ва відіграє ключову роль в системі соц. захисту, держ. витрати на соц. потреби є значними. Змінний та складний характер д-в заг. добробуту не дав змоги **Е.-А.** побудувати жорстку класифікацію із взаємовиключними типами. Науковець схиляється до ідеї континууму, на полюсах якого перебувають ліберальна та соціал-демокр. моделі, представлені США (де ідеї д-ви заг. добробуту знайшли найменше втілення) та Швецією (де ідеї втілені якнайбільше). Моделі деяких країн, як от Нової Зеландії чи Ірландії, **Е.-А.** відніс до «атипових», тобто таких, які не вкладаються у визначену ним класифікацію.

Запропонована **Е.-А.** класифікація моделей д-в заг. добробуту та застосування індексу декомодифікації зазнавали критики (Р. Гудвін, Р. Маффелс, Д. Менахем, Б. Хідей та ін.), проте ця класифікація вплинула на теоретизування щодо політ. вимірів забезпечення соц. добробуту населення, забезпечила багатьох дослідників певними аналіт. рамками для вивчення політ. практики у певній царині соц. сфери та методолог. інструментарієм для здійснення порівн. аналізу політики.

Починаючи з 2000-х років **Е.-А.** наголошує на трансформації д-в заг. добробуту в умовах глоб. економіки, розглядає різнопланові траєкторії та сценарії розвитку соц.-екон. політики в країнах Латин. Амер., Сх. Азії, Центр. та Сх. Європи. Щодо традиц.-європ. д-в заг. добробуту **Е.-А.** визначає, що їх гол. метою стає макс. соц. інклюзія (соц. залучення, соц. інтеграція) та соц. справедливість, і це зумовлює пошук «нових» моделей. До переосмислення політики забезпечення заг. добробуту населення спонукають: постаріння населення та демогр. навантаження, що зумовлюють зміни у політиці пенс. забезпечення; сутнісні зміни ринку праці та характеру зайнятості; потреби у гармонізації подвійних цілей кар'єри та материнства, що їх прагне зреалізувати більшість європ. жінок, і проголошення гендерного нейтралітету (рівності) як ідеалу політики, що призвело до зміни гендерних ролей у сім'ї та нових підходів до пошуку соц. рівноваги.

Лит.: Esping-Andersen G. The Incomplete Revolution. Adapting to Women's New Roles / G. Esping-Andersen. – Cambridge: Polity Press, 2010. – 214 p.; Esping-Andersen G. Social foundations of postindustrial society / G. Esping-Andersen. – New York: Oxford University Press Inc, 2003. – 218 p.; Esping-Andersen G. The Three Worlds of Welfare Capitalism / Gosta Esping-Andersen. – Princeton:

Polity Press, 1990. – 248 p.

Т. Семігіна

Етціоні Амїтаї (англ. *Etzioni Amitai*; 04.01.1929, Кьольн, Німеччина) – амер. соціолог, політолог, засновник комунітаризму. Після приходу нацистів до влади сім'я **Е.** емігрувала в Палестину. Закінчив Єврей. ун-т у Єрусалимі (1954). Отримав ступінь д-ра філософії в Каліфорн. ун-ті в Берклі (1958), після чого протягом двох десятиліть займав посади від асист. до декана ф-ту соціології Колумб. ун-ту. Наприкінці 1970-х рр. обіймав посаду старшого радника з внутрішньоекон. питань в адміністрації Дж. Картера. У 1980 р. очолив каф. соціології Ун-ту ім. Дж. Вашингтона, а згодом став дир. спеціально створеного у структурі ун-ту Ін-ту комунітарної політики, де працює до сьогодні. Заснував некомерц. орг-цію «Комунітарні мережі» (1990), протягом 13-ти років був видавцем ж-лу «Комунітарне сусп-во». Президент Амер. соціол. асоціації (1994 р. обрання). Почесний проф. понад 20-ти ун-тів світу.

Основні праці: «Активне суспільство: теорія соціальних і політичних процесів» (1968), «Нове золоте правило. Спільнота і моральність у демократичному суспільстві» (1996), «Від імперії до спільноти: новий підхід до міжнародних відносин» (2004), «Свобода і безпека в епоху тероризму» (2004).

Е. є основоположником ідейної та теорет. течії комунітаризму (від «community» – спільнота), яка висуває як системоутворююче поняття «спільнота» і відстоює домінування в сусп-ві колективістських цінностей. У праці «Активне суспільство: теорія соціальних і політичних процесів» **Е.** виступає як соц. проєктант, який прагне створити таку схему сусп-ва, у якій найкращим чином реалізувалися б загальнолюдські цінності. Ключовими поняттями тут виступають *респосивність* (чутливість правлячої верхівки до потреб членів сусп-ва, які займають нижні щаблі соц. ієрархії) і *автентичність* (справжність самих людських потреб, які, за **Е.**, єдині для всіх людей незалежно від їхньої культ. приналежності). Сусп. ідеалом для **Е.** є не свобода, як для лібералів, а справедливість і рівність. Справедливим він вважає такий соціум, у якому забезпечено баланс між автономією особистості та гром. порядком, що засновується не стільки на примусі, скільки на переконанні. Концепт справедливого сусп-ва **Е.** вважає більш змістовним, ніж ліберальні уявлення про громад. сусп-во. Згідно з його оптиміст. прогнозом, людство рухається у напрямку

справедливого сусп-ва, усе більше уваги приділяючи «етиці виживання».

У праці «Від імперії до спільноти: новий підхід до міжнародних відносин» Е. здійснив спробу з позицій теорії комунітаризму проаналізувати стан суч. міжнар. відносин і оцінити можливі перспективи їх удосконалення. В основі підходу Е. – послідовне заперечення доктрини Realpolitik і утвердження етичних начал у цій сфері. Він апелює до поступового синтезу стрижневих цінностей Заходу і Сходу, у якому кожна д-ва знаходить своє співвідношення між автономією та порядком. Е. обґрунтовує шляхи створення універс. механізму глобал. регулювання і трансформації суч. світу націон. д-в у «світову спільноту», що означатиме істор. перехід «від імперії до спільноти». Аналізуючи ін-ти, на основі яких можливе формування нової глобал. архітектури, Е. стверджує, що, навіть будучи радикально реформованою, ООН навряд чи може стати «прообразом особливої глобальної архітектури, відмінної від усього, що сьогодні існує в націон. і міжнар. масштабах». Радше, надії Е. пов'язані з ін. політ. структурою, а саме – ЄС. Він вважає багатообіцяючим формування регіон. об'єднань, не обтяжених помітними розбіжностями цінностей і цілей учасників. Це, своєю чергою, може відкрити шлях до «створення нових наднац. форм контролю», які повинні відповідати трьом умовам: володіти легітимним контролем над силовими структурами з пріоритетом над повноваженнями нац. урядів, правом перерозподілу ресурсів між д-вами-членами та самостійною політ. суб'єктивністю поряд із д-вами-членами.

Висунута Е. концепція передбачає, поперше, пріоритет ціннісно-етичного підходу до міжнар. відносин над раціонально-реалістичним. По-друге, вона виходить із міркувань про допустимість і бажаність позитивного синтезу різних світоглядних систем. По-третє, одна з найважливіших аксіом концепції полягає у необхідності підвищення ступеня керованості світ. процесами. Насамкінець, по-четверте, вона проголошує більшу перспективність наднаціон., а не міжнар. структур і ін-тів. Пропонована Е. теорія здатна слугувати методологічною основою для розробки орієнтирів міжнар. політики ХХІ ст.

Е. увів в обіг термін «макджоб» (англ. McJob) у своїй статті «McJobs шкідливі для дітей». Цим терміном позначається низькооплачувана безперспективна робота, без шансів зробити кар'єру, переважно у мережах швидкого харчування.

Лит.: Волкова Т. П. Теория мультикультурализма как синтез философских концепций либерализма и коммунитаризма: дис. ... канд. философ. наук / Т. П. Волкова. – Мурманск, 2006. – 174 с.; Иноземцев В. Л. От невозможного к неосуществимому / В. Л. Иноземцев // От империи к сообществу: новый подход к международным отношениям / А. Этциони. – М.: Ладомир, 2004. – С. VII–XXXV; Политологический энциклопедический словарь / урядов. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.; Этциони А. Демократизация недостаточно / А. Этциони // Россия в глобальной политике. – 2005. – № 2. – С. 18–29; Этциони А. От империи к сообществу: новый подход к международным отношениям / А. Этциони; под ред. В. Л. Иноземцева. – М.: Ладомир, 2004. – 348 с.; Etzioni A. The active society / A. Etzioni // New York : Free Press, 1968. – 700 p.

Т. Сидорук

Етціоні-Гелсві Сва (англ. *Eva Etzioni-Halevy*; 25.01.1939, Відень, Австрія) – ізраїл. політ. соціолог, біблійна письменниця. У дитинстві пережила Голокост, переховувалася в Італії, у 1945 р. потрапляє до Палестини. Навчалася у Тель-Авів. ун-ті (1966-1969), працювала в ун-тах США (Мічиган., Каліфорн. в Берклі) та Австралії. З 1989 р. – проф. політ. соціології в ун-ті Бар-Ілан (Ізраїль).

Основні праці: «Соціальні зміни: поява і визрівання сучасного суспільства» (1981), «Тендітні демократії: Про використання та зловживання владою в західних суспільствах» (1989), «Поєднання еліт» (1993), «Класи та еліти в умовах демократії та демократизації» (1997), «Бюрократія і демократія: політична дилема» (2009).

Особливу увагу у своїх наук. працях Е.-Г. приділяє питання орг-ції влади в суч. сусп-ві. На її думку, зараз спостерігається конкуренція між двома альтернат. теоріями про природу влади в зах. демократіях: плюралістичної та критичної (або елітистської) (включаючи марксизм) моделями. Дослідниця вважає, що сьогодні можна говорити про формування демокр. моделі, яка заснована на істор. і порівн. перспективах. На думку Е.-Г., сильна, незалежна бюрократія є загрозою для демократії, але вона необхідна для її норм. функціонування. У дослідженні бюрократії Е.-Г. акцент переносить із заг. принципів орг-ції й управління на специф. риси держ. установ. Цьому до певної міри сприяв системний підхід, в рамках якого організації почали розглядатися як відкриті структури, які реагують на зміни, що відбуваються в зовн. середовищі. Системний

підхід дозволив зв'язати воедино проблему внутр. самоорганізації бюрократії із впливом довкілля, відкрив нові методол. можливості й для аналізу впливу самої бюрократії на своє оточення. Найконцентрованіше цей вплив був виражений у понятті «бюрократична або адміністративна влада», суть якого полягає в тому, що бюрократія в силу своїх профес. якостей і специфіки роботи могла впливати на публ. політиків. У зв'язку зі зростанням складності й технологічності політ. рішення дедалі все більше вимагають спеціальної експертної оцінки. Сьогодні таку експертизу здійснює бюрократія, позаяк політ. лідери, у тому числі міністри, не володіють для цього достатніми знаннями й навичками. Через нестачу таких знань вони не можуть реально контролювати свої міністерства, і самі неминуче починають залежати від них. На думку Е.-Г., володіння інформацією й профес. знанням ще не народжує владних відносин: якщо ті, хто має владу, володіють знанням, то це, безумовно, підсилює їхню владу, але знання самі по собі не надають можливості панувати. Е.-Г. відзначає, що викликане диференціацією інтересів у сусп-ві, змінами очікувань і орієнтацій населення навантаження на держ. установи різко зросло, а сама бюрократ. система, незважаючи на її розростання, виявилася не готовою до відповіді на ці вимоги. Крім

того, суч. бюрократія не є монолітним ієрарх. утворенням, а складається з безлічі установ, агентств, відомств, які змагаються одні з одними за одержання ресурсів, що надходять як з держ. бюджету, так і від зацікавлених груп.

Е.-Г. приділяє увагу аналізу суч. політ. ситуації в Ізраїлі. На її думку, народ Ізраїлю глибоко розділений, його політ. система нестійка, а сусп-во стрімко поляризоване як у реліг., так і світському аспектах. Спираючись на дослідження в галузі соц. наук, аналізуючи документи в окремих соц. мережах, Е.-Г. закликає до здійснення хоча і болісного, але конче потрібного переходу до істинно мультикультурного сусп-ва, до плюралізму, лібералізму і толерантності.

Осн. внесок у політ. науку Е.-Г. зробила у галузі дослідження бюрократії в умовах демокр. правління.

Лит.: Etzioni-Halevy E. Fragile Democracy: On the Use and Abuse of Power in Western Societies / E. Etzioni-Halevy. – Transaction Publishers, 1989. – 194 p.; Etzioni-Halevy E. Classes and Elites in Democracy and Democratization / E. Etzioni-Halevy. – Garland Publishers, 1997. – 335 p.; Etzioni-Halevy E. Bureaucracy and Democracy: A Political Dilemma / E. Etzioni-Halevy. – Taylor & Francis, 2009. – 266 p.

В. Кривошеїн

Є

Євразійці – група мислителів, які у 20-х рр. ХХ ст. об'єдналися навколо тези про те, що Росія, займаючи серединний простір Азії та Європи, перебуваючи на стику двох світів – східного та західного, є особливим соціокультурним світом, який об'єднує обидва начала, при домінуючій ролі азійського компоненту. Найвідомішими Є. були географ П. Савицький (1859-1968), філолог князь М. Трубецький (1890-1938), історик Г. Вернадський (1887-1973), богослов Г. Флоровський (1893-1979).

На думку П. Савицького, Євразія – особливий істор. і геогр. світ, який розтягнувся від Польщі до Вел. кит. стіни. Серед основного масиву земель Старого Світу, де колишня географія розрізняла два материка – Європу і Азію, він виділяє третій, Серединний материк – Євразію. Рос. світ євразійці, як зазначає С., відчужають, як світ особливий, з точки зору геогр., лінгвіст., істор., екон. і багатьох ін. Це «третій світ» Старого Світу, а не складова частина ні Європи, ні Азії. «Без татарщини» не було б Росії, – писав С. – Немає нічого більш помилкового і водночас хибного, ніж захоплення культурним розвитком дотатарської «Київ. Русі», нібито знищеної і обкраденої татарською навалюю. ...Росія – спадкоємниця Великих Ханів, продовжувач справи Чингіза й Тимура, об'єднувач Азії». Отож, євразійці по-новому, відповідно до властивої їм істор. монолінійності, інтерпретували татаро-монгол. період історії Росії, який традиційно оцінювався як цивілізаційна катастрофа і жертва заради Європи.

Загалом у підході євразійців до історії людства мало оригінального. Це типова плурально-циклічна концепція. Однією з її характерних рис стало яскраво негативне відношення до західноєвроп. (романо-герман.) світу. Найчіткіше це проявилось у праці М. Трубецького «Європа і людство» (1920), в якій дослідник категорично виступає проти погляду на західноєвроп. культуру як на найвищу за усі нині існуючі, як на загальнолюдську, до якої повинні приєднатися усі ін. народи, усе людство. На думку Т. усі культури та народи рівноцінні. «Момент оцінки, – пише він, – повинен бути раз і назавжди виключений з етнології та історії культури... Немає вищих та нижчих. Є лише подібні і неподібні. Проголошувати подібні на нас вищими, а неподібні нижчими – ненауково, наївно, зрештою просто дурно». Цілком неможливо, на думку Т., повне підключення одного народу до куль-

тури іншого без антрополог. змішання обох народів. Тому жодний народ, який антропологічно не змішався з романо-германцями, не може повною мірою європеїзуватися, тобто цілком приєднатися до романо-германської культури. Однак, як вважає Т., європеїзація не тільки неможлива без втрати народом свого первинного антрополог. типу, але і непотрібна, бо шкідлива. «... Наслідки європеїзації настільки важкі та жахливі, – стверджує Т., – що європеїзацію доводиться вважати не благом, а злом». Виходячи з цих тверджень Т. робить висновок, що «... Якщо європ. цивілізація нічим не вище будь-якої ін., якщо повне приєднання до чужої культури неможливе і якщо прагнення до цілковитої європеїзації несе усім неромано-герман. народам трагічну участь, то, очевидно, що з європеїзацією цим народам потрібно боротися з усіх сил». Однак, якщо в праці «Європа та людство» Т., в основному, обмежувався критикою претензій західноєвропейців на всесвітню роль їх істор. утворення, то в наступних своїх працях на передній план виходить нова істор. цілісність – Євразія. Саме це утворення і перебуває у центрі усіх побудов прихильників цього ідейного напрямку, що відрізняє їх від М. Данилевського та його послідовників.

Інший представник євразійців – Г. Вернадський – у праці «Нариси російської історії» (1927) наголошував, що «Під назвою Євразії слід розуміти не сукупність Європи та Азії, а саме Серединний Материк, як особливий геогр. та істор. світ. Цей світ повинен бути відділений як від Європи, так і від Азії». Виходячи з того, що Євразія сама по собі представляє особливу цілісність, то звідси випливає необхідність та неминучість її політ. єдності. Першими всю її об'єднали монголи. «...Чингісхану, – писав В., вдалося виконати істор. завдання, поставлене самою природою Євразії, – завдання держ. об'єднання усієї цієї частини світу». Деяко пізніше це завдання виконала Росія, бо, на думку В., рос. імперія була спадкоємницею монгол. Як зазначає В., «Історія Росії – це історія поступового освоєння Євразії рос. народом. Історію Росії слід розглядати у світлі історії Євразії, і тільки під цим кутом зору можна зрозуміти усю своєрідність рос. істор. процесу. Але поряд із цим рос. історія до кін. ХІХ ст. не співпадала з історією Євразії. Лише в ост. чверті ХІХ ст. історія Росії по суті перетворилася на історію Євразії». Як зазначає В. «Д-ва, створена

рос. народом у процесі істор. розвитку не є лише політ. механізмом, ця д-ва є величезним істор.-культ. організмом, ця д-ва – це особливий світ, особлива частина світу. До складу цього світу входить не лише рос. народ, але також народи ін. етнічного складу – турецько-монгольські, фінські та інші племена... Стихійний істор. процес згуртував та продовжує гуртувати все більше племен та народностей Євразії в єдине культурне ціле... Рос. д-ва є д-вою Євразійською, і всі окремі народності Євразії повинні відчувати та усвідомлювати, що це їх д-ва».

Відомий богослов *Г. Флоровський* – один із батьків-засновників євразійства, який зрештою відійшов від цієї ідеології, у своїй відомій статті «Євразійська спокуса» писав: «Для них саме монголи формували істор. задачу Євразії, поклавши початок її політ. єдності й основ її політ. устрою». І тому Росія перетворюється у їхній свідомості у спадок Чингізхана. Росія є перероджений «московський улус», і євразійці нібито навіть сумують з приводу «нездійсненої істор. можливості» остаточної організації Євразії навколо Сараю,

про нездійсненну «пропозицію» переходу сарайських ханів до православ'я».

Отже, Є. теорет. обґрунтовували єдність та неподільність Росії незалежно від характеру існуючої у ній політ. влади, чи то царської, чи радянської. Є. протиставили Росію Заходу та закликали до боротьби проти впливу останнього. Водночас ідеологія євразійства не мала потужної соц. бази і сформувалася як ідеолог. конструкт невеликої групи рос. інтелектуалів-емігрантів, була своєрідною відповіддю на зовн. виклик, а саме більшовицьку революцію і створення СРСР.

Літ.: Багінський В. Євразійство та неоевразійство як «вторинні ідеології» / В. Багінський, О. Соломій // Наук. записки. Політ. науки: збірник / Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». – К.: Академія, 2007. – Т. 69. – С. 5-11; Дугин А. Основы Евразийства / А. Дугин. – М.: Арктогея Центр, 2002. – 800 с.; Мухаев Р. Геополитика / Р. Мухаев. – М.: Юнити, 2007. – С. 233-239. рубецкой Н. С. Европа и человечество / Н. С. Трубецкой. История. Культура. Язык. – М.: Прогресс, 1995. – С. 81-82.

І. Мельничук

Ж

Жижек Славой (словен. *Žižek Slavoj*, 21.03.1949, Любляна, Соціалістична Федеративна Республіка Югославія) – словен. психоаналітик лаканівської школи, марксист. соціолог, філософ, культуролог, публіцист та політ. діяч. Отримав ступінь магістра з філософії в ун-ті Любляни, вивчав психоаналіз в ун-ті Париж VIII. Є членом Словен. Академії Наук і Мистецтв. Міжнар. дир. Біркбекського гуманіт. ін-ту Лондон. ун-ту, та президент Т-ва теорет. психоаналізу у Любляні. Старший дослідник в Ін-ті соціології в Ун-ті Любляни (Словенія) та проф. у Європ. ін-ті післядипл. освіти. У різні роки викладав у Колумб., Принстон., Мичиган. ун-тах США. **Ж.** був членом Компартії Словенії до грудня 1988 р., покинувши її лави на знак протесту проти судового процесу над журналістами і дисидентами Я. Яншою, І. Борштнером, Д. Тасічем і Ф. Заврлом. У 1988-1990 рр. **Ж.** брав активну участь у кількох політ. та сусп. рухах, які боролися за демократизацію Словенії, перш за все у Комітеті захисту прав Я. Янши. У перших вільних виборах у Словенії у 1990 р. він балотувався кандидатом на пост президента від Лібер.-демокр. партії Словенії.

Політ. концепції **Ж.** мають характер парадоксальної критики суч. неолибералізму, капіталізму, мультикультуралізму із переосмисленням ідей Г.-В.-Ф. Гегеля, К. Маркса, Ж. Лакана з позиції деконструктивізму та фройдумарксизму. У центрі його наук. досліджень знаходяться такі теми як суб'єктивність, права людини, кіберпростір, постмодернізм, фундаменталізм, поп-культура, глобалізація, роботи Д. Лінча та А. Хічкока. Здобув славу всесвітньо відомого теоретика суч. соц. процесів після публікації першої книги, виданої англ. мовою «Піднесений об'єкт ідеології» (1989). До сьогодні веде активну викладацьку, наукову, публіцист. діяльність.

Основні праці: «Піднесений об'єкт ідеології» (1989), «Хічкок II» (1991), «Те, що ви завжди хотіли знати про Лакана (але побоювалися спитати у Хічкока)» (1993), «Співіснування з негативом» (1993), «Мистецтво змішаного піднесеного. Про фільми Девіда Лінча» (2000), «Ласкаво просимо у пустелю Реального» (2002) «Лялька і карлик. Християнство між ерессю і бунтом» (2003), «Паралаксне бачення» (2006), «Як читати Лакана» (2006), «Ідея комунізму» (2010), «Життя наприкінці часів» (2010), «Рік неможливого. Мистецтво мріяти небезпечно» (2011).

Ж. переінтерпретовує поняття ідеології як «фальшивої свідомості», запропоноване К. Марксом, шляхом застосування лаканівської теорії суб'єкта. Згідно **Ж.**, домінантні ідеології намагаються повністю структурувати відчуття реальності для суб'єкта, що, однак, має характер певної репрезентації та репродукції та породжує, таким чином, ситуації активного політ. спротиву. У своїх роботах **Ж.** розкриває суперечності між суб'єктивним та об'єктивним вимірами ідеології. Розглядаючи різноманітні теорії та іст. факти через поняття-метафору «паралакс» як розрізнення між свідомістю та реальністю, **Ж.** наголошує на тому, що боротьба за відстоювання прав людини чи розвиток неолибер. економіки є зворотним боком ідеології суч. капіталізму, що використовує ці явища як «оболонку» для самоздійснення, тим самим структуруючи дійсні соц. відносини. Подібний процес є проявом паралаксового бачення, що характеризує будь-які практики. **Ж.** виділяє рівень онтологічного розрізнення як паралаксу, що забезпечує доступ людської свідомості до реальності; наук. паралакс як розрив між феноменальним досвідом та його наук. поясненням; художній паралакс, що перетворює звичайний об'єкт чи текст у витвір мистецтва; політ. паралакс як базовий соц. антагонізм між різними комплексами ідей та їхнім втіленням у політ. боротьбі.

Поняття «ідеологія» визначається **Ж.** як «непрозора система ідей», що, стверджуючи свободу на словах, на практиці виправдовує пригнічення та експлуатацію. Пануючою ідеологією сучасності **Ж.** називає «гедоністичний цинізм», гол. принцип якої постає у формулі: «не вірте у великі ідеї, насолоджуйтеся власним тілом, речами, бажаннями». **Ж.** визначає стан сучасного сусп.-ва як постмодерність, що ґрунтується на занепаді авторитету «великого Іншого», коли рефлексивність суб'єкта маніфестує себе через прив'язаності до різних форм підкорення, параної та нарцисизму. Способом уникнення подібних патологій **Ж.** вважає політ. вчинок або революцію, що змінить умови можливості постмодерності і таким чином покладе початок новому типу символічного порядку, в якому зможе існувати новий вид суб'єктивності.

Використовуючи концепти Реального, Символічного, Уявлюваного **Ж. Лакана Ж.** стверджує наявність фундаментального антагонізму між реальністю та її символічним

втіленням. Тому в межах будь-якої ідеології прагнення тотально гармонізувати сусп-во призводить до граничної редукції уявлень про світові процеси. Намагання викоренити існуючі суперечності людського життя призводить до спокуси тоталітаризму: «масове знищення людей і голокост здійснювалися в ім'я людини як гармонійної істоти, Нової людини, позбавленої від антагоністичних суперечностей». У цьому ракурсі **Ж.** переосмислює діалектику Г.-В.-Ф. Гегеля як утвердження суперечностей в якості внутр. умови будь-якої ідентичності.

Ж. створено оригін. методологію дослідження таких феноменів сучасної ідеології як цинізм, тоталітаризм, мультикультуралізм. Основним проявом цинізму ідеології зах. демократії, на думку **Ж.**, є те, що суб'єкти ідеології усвідомлюють дистанцію, що розділяє ідеологічну «маску» та реальність, але не відмовляються від неї. Головним тлом для ідеології сьогодні виступає «не те, що брехня видається за істину, а те, що істина видається за брехню – тобто обман – у симуляції обману». Тому, розвиваючи у своїх останніх роботах «глобальну теорію безвихіддя політико-ідеологічної репрезентації» суч. лібер. демократії, **Ж.** наголошує на необхідності перегляду ключових ідей марксизму та християнства з позиції винайдення в них революц. початку та об'єднувальних принципів.

Хоча роботи **Ж.** мають розрізнений, неструктурований, часто парадоксальний характер, складно піддаються систематизації, а самі висловлення часто спрямовані на шокування аудиторії, він залишається одним із найяскравіших інтелектуалів суч. ліворадикального руху, що активно реагує на актуальні політ. та соціокультурні події у світі.

Літ.: Жижек С. Возвышенный объект идеологии / С. Жижек. – М.: Художественный журнал, 1999. – 236 с.; Жижек С. Добро пожаловать в пустыню Реального / С. Жижек. – М.: Фонд «Прагматика культуры», 2002. – 160 с.; Жижек С. Интерпассивность. Желание: влечение. Мультикультуралізм / С. Жижек. – СПб.: Алетейя, 2005. – 156 с.; Жижек С. То, что вы всегда хотели знать о Лакане (но боялись спросить у Хичкока) / С. Жижек. – М.: Логос, 2004. – 336 с.; Жижек С. Хрупкий абсолюте, или Почему стоит бороться за христианское наследие / С. Жижек. – М.: Художественный журнал, 2004. – 178 с.; Жижек С. Устройство разрыва. Параллаксное видение / С. Жижек. – М.: Европа, 2008. – 516 с.; Жижек С. Кукла и карлик. Христианство между ересью и бунтом / С. Жижек. – М.: Европа, 2009. – 336 с.; Жижек С. Размышления в красном цвете / С. Жижек. – М.: Европа, 2011. – 476 с.; Жижек С. Год невозможного. Искусство мечтать опасно / С. Жижек. – М.: Европа, 2012. – 272 с.

О. Висоцька

3

Загальна декларація прав людини затверджена і проголошена Генер. Асамблеєю ООН резолюцією 217 А (III) (10.12.1948). Документ підтримала переважна більшість д-в-членів ООН, крім 8, які утрималися (у т. ч. і СРСР). Прийняття документа стало наслідком дворічних зусиль представників різних країн, які провели 81 засідання, прийняли 168 поправок до тексту проекту, провели майже 1400 голосувань.

Декларація складається із преамбули і 30 статей. У преамбулі вказувалося, що, взявши до уваги те, що основою свободи, справедливості і загального миру є визнання достоїнства людини, рівних і невід'ємних її прав, що зневага до прав призводить до варварських актів, а також зауважуючи необхідність охорони прав людини «владою закону», необхідність сприяння розвитку дружніх взаємин між народами, які підтвердили в Статуті ООН свою віру в основні права людини, в достоїнство і цінність людської особистості і в рівноправ'я чоловіків і жінок, та беручи до уваги, що д-ви-члени ООН зобов'язалися сприяти співробітництву з ООН, сприяти загальній повазі і свободі прав людини і основних свобод, оскільки розуміння характеру цих прав і свобод має велике значення для виконання цього зобов'язання, Генеральна Асамблея проголосила «Декларацію...».

У перших двох статтях було закріплено фундамент. положення про те, що «всі люди народжуються вільними і рівними у своєму достоїнстві і правах». Наголошувалося, що кожна людина повинна мати усі права і всі свободи, проголошені Декларацією без будь-якого розрізнення раси, кольору шкіри, мови, релігії, політ. та ін. переконань, нац. і соц. походження, майнового, станового чи ін. становища, незалежно від статусу країни (території), з якої людина походить (до якої належить).

Статті 3-8 закріплювали право на життя, свободу, особисту недоторканість, свободу від рабства та підневільного стану, право на свободу від катувань і жорстокого, нелюдського чи принижуючого людське достоїнство ставлення і покарання. Декларація проголошувала, що всі люди мають право на захист закону, захист від дискримінації, відновлення в правах у разі потреби.

Статті 9-11 констатували неправомірність «довільного арешту, затримання чи вигнання» людини; у разі ж її кримін. звинувачення

людина повинна мати право на гласний, справедливий, незалежний суд, який один тільки й може винести звинувачення тощо.

Наступні статті (12-21) стосувалися захисту громад. прав: захисту особистого й сімейного життя людини, захисту її честі і репутації, проголошували недоторканість житла, таємницю листування; свободу пересування, вибору місця проживання; пошуку та використання притулку в разі гонінь; закріплювали право громадянства; а також – право вступу в шлюб, як і його розірвання; право власності; право на свободи думки, совісті та релігії, свободу переконань; право мирних зібрань і асоціацій, право брати участь в управлінні своєю країною тощо.

Низка статей (22-27) декларували права людини в екон., соц. і культ. галузях, проголошуючи, що людина має право на працю, на відпочинок і дозвілля, на справедливу і задовільну винагороду, яка забезпечить їй самій та її родині достойне існування; право на мед. догляд та соц. обслуговування; на особливу увагу до материнства та дитинства; право на освіту, на участь у культ. житті і т. п.

Заключні статті (28-30), з одного боку, закріплювали право на соц. і міжнар. порядок, за якого права і свободи можуть бути здійснені, з іншого, – наголошували, що кожна людина має обов'язки перед сусп-вом. Крім того, акцентувалося, що ніщо в Декларації не може витлумачуватися, як надання якій-небудь д-ві, людині і т. п. права здійснювати дії, спрямовані на знищення прав і свобод, викладених у документі.

Декларація заклала основи для багатьох інших міжнар. угод, як глобальних, так і регіональних, серед яких: Міжнар. пакт про ліквідацію расової дискримінації (1965); Міжнар. пакт про екон., соц. і культ. права (1966); Міжнар. пакт про громад. і політ. права (1966); Конвенція про ліквідацію усіх форм дискримінації жінок (1979); Конвенція проти катувань та ін. форм жорстокого, нелюдського чи принизливого ставлення чи покарання (1984); Конвенція про права людини (1989); угода «Відповідальність за захист» (2005); Загальна декларація про права корінних народів (2007) та ін. Декларація перекладена на 337 мов.

М. Кармазіна

Закарія Фарід Рафік (англ. *Fareed Rafiq Zakaria*; 20.01.1964, Мумбаї, Індія) – амер. політ. аналітик, журналіст та експерт в галузі

міжн. відносин. Навчався у Йельс. ун-ті, де отримав ступінь бакалавра. Ступінь д-ра філософії отримав у Гарвард. ун-ті (1993). Ред. тижневика «Newsweek International».

Основні праці: «Майбутнє свободи» (2003), «Постамериканський світ майбутнього» (2008).

З. намагається розвіяти міф про тотожність свободи і демократії, відзначаючи, що демократія може бути й неліберальною, що вона нерідко служить зміцненню влади авторит. правителів і цілком може перешкоджати «прогресу свободи». Яскравим тому підтвердженням є історія більшості афр. країн, у яких демокр. перетворення обернулися неефективним управлінням і привели до влади відверто диктаторські режими.

Надлишок демократії, на думку **З.**, така ж, якщо не більша, загроза свободам, як її ілюзорність. Процес «надмірної демократизації», що почався в 60-ті роки ХХ ст., привів до безроздільного панування громад. думки й різних груп інтересів.

З. підкреслює різницю між конституц. лібералізмом, що передбачає обмеження влади, і демократією, що навпаки передбачає її накопичення й реалізацію. Він відзначає, що багато лібералів ХVIII і ХІХ ст. вважали демократію силою, здатною підірвати свободу. **З.** закликає до відновлення й зміцнення механізмів «делегованої демократії», що наділяє вибраних народом політ. діячів певним імунітетом від капризів мінливої громад. думки та впливу груп інтересів.

Якщо на Заході лібералізму загрожує надлишок демократії, то в країнах, що розвиваються, на думку **З.**, небезпеку представляє її ілюзорний характер. У різних частинах світу режими, вибрані демокр. шляхом, ігнорують конституц. обмеження своєї влади й позбавляють громадян фундамент. прав. Такі режими, у яких перемішана виборність і авторитаризм, **З.** називає «неліберальними демократіями». Основою «неліберальної демократії» є або популізм, або жорсткий контроль над політ. життям, застосування яких стає можливим завдяки відсутності забезпеченого й самостійного «середнього класу». Це дозволяє **З.** зробити висновок про те, що неліберальна демократія, як правило, стає наслідком передчасної демократизації. Вибір, який повинні зробити для себе країни, що розвиваються, – це вибір між неліберальною демократією й ліберальною автократією. Причому ліберальна автократія виявляється, як не дивно, більш ефект. шляхом становлення ліберальної демократії.

З. веде мову про формування поліцентричного світу та його можливої майбутньої

конфігурації. На його думку, масштабні якісні зміни у світі відбуваються поступово. За останні п'ять століть подібних змін, «тектонічних зсувів влади» було три. Перший, що почався в ХV ст. й драматично прискорився в ХVIII ст., був одночасно процесом істор. піднесення Заходу. Цей період зумовив явище «сучасності» («модерну») з відповідними атрибутами науки й техніки, комерції й капіталізму, промислових і аграрних революцій. Перший етап характеризувався тривалим пануванням Заходу над ін. частинами світу.

Другий «зсув», згідно **З.**, почався в останні роки ХІХ ст. Його центр. подією стало піднесення США, їх перетворення в «імперського спадкоємця» Старод. Риму з відповідними екон. і військ.-політ. атрибутами. Протягом двох останніх десятиліть вплив США набув «уніполярного» характеру – феномен, безпрецедентний у суч. історії.

Нарешті, третій глобальний «зсув», який **З.** називає «піднесенням інших», відбувається на наших очах і є наслідком форсованого екон. зростання великих д-в Азії й не тільки. Третій «зсув» фактично створює нову міжнар. систему, в якій колишні «об'єкти» і «спостерігачі» перетворюються в реальних світ. «гравців», що діють на основі власних інтересів. Тобто, розподіл влади зміщується від США до ін. центрів влади, що символізує прихід нового «постамериканського світу», що керується з багатьох центрів сили.

З. констатує зміщення, посилене процесами глобалізації, світової гео економічної «осі» на схід, у напрямку Азій.-Тихоокеан. регіону. Однак, на думку **З.**, США збережуть свої позиції найбільш конкурентоспроможної економіки, зокрема, за рахунок високої для розвинених сусп-в демогр. динаміки. Одночасно роль Зах. Європи і Японії у світ. госп-ві буде й надалі знижуватися, у т.ч. через млявість демогр. процесів. Суперечливість позиції Америки в «постамериканському світі» полягає в тому, що США, з одного боку, залишаються на вершині й при новому світ. порядку, а з ін. боку, цей новий порядок своєю динамікою кидає виклик привілейованому статусу Америки. Прогрес у новій світ. системі, згідно **З.**, – це, насамперед, компроміс, а сама Америка поки не готова до компромісів.

Літ.: Закарія Ф. Будуще свободи: неліберальна демократія в США и за их пределами / Ф. Закарія. – М.: Ладомир, 2004. – 383 с.; Закарія Ф. Постамериканский мир будущего. – М.: Европа, 2009 – 280 с.; Hoge J., Zakaria F. The American Encounter: The United States and the Making of the Modern World: Essays From 75 Years of Foreign

Affairs / Basic Books. – August 28, 1998. – 672 p.; Zakaria F. From Wealth to Power: The Unusual Origins of America's World Role / Princeton University Press. – July 26, 1999. – 216 p.

О. Кандюк

Зеньківський Василь (04 (16).07.1881, Проскурів, Подільська губернія, Рос. імперія, нині м. Хмельницький) – 05.08.1962, Париж, Франція) – філософ, психолог, публіцист та церк. і держ. діяч. Закінчив істор.-філолог. ф-т Київ. ун-ту (1910 р.) і був залишений у ньому для підготовки до проф. звання (1915 р.). Викладав філос. пропедевтику в гімназіях Києва, на Вищих жіп. курсах, у Фребелів. педагог. жіп. ін-ті (1910-1912 рр.). Дир. Київ. ін-ту дошк. виховання (1912-1913 рр.). Перебував у наук. відрядженні в Німеччині та Італії (1913-1914). Проф. каф. філософії Київ. ун-ту (з 1915 р. до 1918 р.). Акт. учасник реліг.-філос. та наук.-філос. т-в у Києві. Міністр віросповідань в уряді гетьмана П. Скоропадського (1919). Емігрував до Югославії (1919). Проф. філософії та богослов'я Белград. ун-ту (1920-1923), дир. Вищого педагог. ін-ту в Празі, де очолював каф. експеримент. і дит. психології (1923-1926), проф. філос. і психол. Свято-Сергіїв. правосл. богослов. ін-ту в Парижі (1927-1942). Прийняв сан священника (1942). Декан Богословського ін-ту (1944-1947, 1949-1962). Протопресвітер. Д-р церк. наук (1948).

Основні праці: «Проблема психічної причинності» (1914), «Про соціальне виховання» (1920), «Психологія дитинства», «Історія російської філософії» (1945), «Проблема виховання з огляду християнської антропології» (1934), «Апологетика» (1957).

З. відомий дослідженнями з філософії православ'я, які мають різноплановий характер. З одного боку, мислитель намагається осмислити причини кризи суч. йому европ. сусп-ва, з ін. – шукає шлях до подолання цієї кризи через побудову органічної, цілісної культури. Його система – це, загалом, пошук і розробка філос. основ правосл. світогляду. Вона складається з послідовного аналізу таких тем: у збережених главах рукописів («Проблема виховання з огляду християнської антропології») – політика, економіка, культура, сусп-во, родина, етика; та в ненаписаній 8-й главі – естетика (тема анонсована в кінці останньої, 7-ї глави). **З.** використовує метод, сутність якого полягає в первісному аналізі зовн. явищ життя з наступним з'ясуванням їх внутр. значення, змісту і зв'язку з основами культури. Не випадково **З.** починає аналіз із політики як тієї діяльності, в якій найбільш

проявляється зовн. активність як індивідів, так і д-в. З його точки зору, в політиці особливо наочно можна бачити розпад органічних зв'язків в культурі та сусп-ві, заг. «атомізацію». Ключем для вивчення філософії вважав проблеми секуляризму (визволення усіх сфер суспільного й особистого життя з під впливу релігії й церкви). Якщо на Заході це була форма боротьби з церквою за автономію культури й свободу, то на Сході проблема полягала, насамперед, у свободі для богослов. досліджень.

Первісна єдність европ. культури, на думку **З.**, виникає із заг. основи – християнства, яке «опанувало поступово народною душею». Однак це оволодіння виявилось не суцільним, і єдина душа, підпавши під вплив різних сил, стала розпадатися. При цьому **З.** відносить поняття душі, індивідуальності, особистості не тільки до окремої людини, а й до народів і цивілізацій, що володіє культурною єдністю. Саме по собі зростання націон. самосвідомості, самоствердження націй в Новий час **З.** вважав природним процесом, який, однак, призвів до деяких негативних наслідків. Як вважав **З.**, духовна і матеріальна культура взаємопов'язані, і втрата органічної єдності, виражена в тому числі в політ. протиріччях між нац. д-вами, привела европ. цивілізацію до розриву між духовним і матеріальним. У культурі відбувається процес секуляризації, в політиці починає переважати нац. егоїзм, в економіці затверджується екон. індивідуалізм, основою якого стає жадоба збагачення. Внутр. цілісність нац. утворень призводить не до гармонії, а до боротьби «всіх проти всіх». **З.** же бачив соц. ідеал в сім'ї, об'єднаній любов'ю, тому шукав шлях до братських відносин між народами. Він вважав, що нац. розвитку необхідна християнізація, а організація людства в одну сім'ю народів можлива саме на основі системи філософії православ'я.

В усвідомленні сутності православ'я особливу роль для **З.** грає поняття культури, поза-як саме культурна традиція формує цілісний, гармонійний світогляд. Для отримання гармонії між особистістю та соц. середовищем і необхідна в першу чергу християнізація культури. Крім того, культура важлива для **З.** тим, що дає емпір. матеріал для аналізу і узагальнень, наповнює теорет. побудови конкретним змістом.

Для розуміння взаємодії особистості та соц. середовища **З.** пропонує класифікацію форм соц. об'єднання: форми внутр. об'єднання (мова, традиція, духовне єднання); форми зовн. об'єднання (політ., юрид.,

екон. об'єднання); форми, пов'язані з внутр. і зовн. об'єднаннями (різні нац. об'єднання – плем'я, народність, нація, культурний тип). Для З. усі перераховані форми відносяться до неорганічних соц. об'єднань, так як при несприятливому істор. розвитку можуть привести до роз'єднання народів. Правова та етична регуляція соц. відносин, як показує історія людства, може тільки на час створити виключно зовн. порядок. Для створення ж органічної культури необхідний якісно ін. підхід, що передбачає формування внутр. стійких духовних структур.

З. здійснив філос. аналіз тогочасних психолог. теорій і понять: причинності, психолог. активності, свободи волі. Його «Історія російської філософії» – перше фундаментальне дослідження рос. філософії в її істор. послідовності та діалектичній єдності. Особливість методу істор.-філос. дослідження З. полягає у з'ясуванні теми, яка є визначальною у творчості будь-якого мислителя, та інтуїції або висхідних принципів, які спрямовували творчість.

Лит.: Горбач Е.Н. Историко-философские исследования В. Зеньковского: автореф. дис. ... канд. филос. наук.: 09.00.03/ Е. Н. Горбач; Рос. гос. гуманитарный университет.– М., 1997. – 18 с.; Кириченко В. Культурно-освітні погляди В. Зінківського // Наук. записки. Істор. науки: Зб. наук. статей Націон. педагог. ун-ту імені М. П. Драгоманова. – 2002. – Вип. 47. – С. 207-212; Летцев В. М. Проблема особистості у психологічній спадщині В. Зінківського: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.01 / В. М. Летцев; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2004. – 19 с.; Маслин М. О философских построениях В. Зеньковского // Проблемы культуры, языка, воспитания. – Архангельск, 1998. – Вып. 3. – С. 54-55; Шурляков С. До історії філософських товариств у Києві // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – № 7-8. – С. 147-157.

В. Гошовська

Зіммель Георг (нім. *Georg Simmel*; 01.03.1858, Берлін, Нім. союз – 28.09.1918, Страсбург, Франція) – нім. філософ, соціолог, один із засновників теорет. конфліктології. Закінчив Берлін. ун-т ім. Гумбольдта, у якому опісля викладав понад 20 років. Позаштатний проф. (1901), штатний співроб. провінційного Страсбурзького ун-ту (1914).

Основні праці: «Соціологічні та психологічні дослідження» (1890), «Проблеми філософії історії» (1893), «Філософія грошей» (1900), «Соціологія. Дослідження форм усупільнення» (1908), «Філософія культури»

(1911), «Проблема історичного часу» (1916), «Фундаментальні питання соціології» (1917), «Конфлікт сучасної культури» (1918).

Наук. діяльності вченого поділяється на етапи: 1) ранній соціологічний; 2) неокантіанський – період філософського обґрунтування авторської концепції соціології; 3) період філософії життя (в основному філософський); 4) перехід до четвертої фази творчості (філософії та соціології дії), що виник 1917 р. Підходи З. стали основою для формування Чикаг. соціолог. школи (Р. Пак, один із провідних представників цієї школи, був слухачем лектора). З. вплинув на роботи П. Сорокіна, К. Манхейма, Х. Фрайера, Т. Адорно та багатьох ін. видатних учених першої пол. ХХ ст.

Важливими для політологів є конфліктолог. підходи З., який у своїх працях конфлікти розглядав як: а) невід'ємні компоненти політ. життя, його розвитку, мотивації політ. участі; б) мінливі чинники, які виявляють різні ступені інтенсивності або сили; в) одні із форм розбіжностей, що об'єднують протиборчі, але взаємопов'язані сторони; г) універсальні та неминучі, які стимулюють зміни й природно та позитивно розвивають сусп-во; г) позитивні наслідки зіткнення протилежних інтересів, що зберігають і зміцнюють соц. систему, згуртовують соц. організм; д) конкуренцію та боротьбу – крайніх вимірів у шкалі інтенсивності конфліктів (конкуренцію визначено як упорядкованішу взаємну боротьбу, яка призводить до відокремлення сторін, боротьбу – як безладну безпосередню їх битву).

Дослідник уважав, що великі емоції, викликані конфліктами, з найімовірніше ведуть до насилля. Він описав умови, при яких змінюється гострота конфліктів та їх інтегративні наслідки, зазначав, що це може призводити до інтеграції сусп-ва, забезпечуючи вихід ворожим почуттям, а також може посилювати солідарність у сусп-ві.

Учений сформулював низку постулатів, пов'язаних із ф-ціями конфліктів, які мають позитивне значення, тобто сприяють утвердженню нових цінностей, обумовлюють згуртованість сусп-ва. Конфлікти, за З., здатні призводити до ослаблення напруги між антагоністами, виконують «комунікативно-ін-формаційну» та «сполучну» ф-ції й дозволяють конфліктуючим сторонам більше дізнатися один про одного під час взаємодії. Потенційно позитивні ф-ції конфліктів завичай призводять до встановлення чіткіших меж між групами: формування вдосконалених централізованих структур, які відповідальні за прийняття рішень, зміцнення внутр. єдності, посилення норм та правил поведінки.

Конфлікти сприяють зменшенню ворожості й ослабленню напруги, виконують сигнальну функцію, привертаючи увагу до необхідності цих змін. Реалізуються вони тільки за певних умов – із гостротою зіткнення протилежних інтересів, характером відносин усередині груп, жорсткістю соц. структур, у яких виникають складні розбіжності, частотою їх виникнення.

З. виявив деякі характерні особливості генези та прояви соц. конфліктів. Чим вища напруга емоцій і пристрастей, чим згуртованіші групи супротивників, чим більше існує підстав для кожної з них вважати перемогу самоцінною, тим бурхливішими виявляються зіткнення з важкими та руйнівнішими наслідками.

Багато теорет. положень **З.** є конструктивними й вивчаються нині, насамперед твердження про позитивну функціональність конфліктів середньої й малої гостроти як нормальні, поширені соц. явища.

Літ.: Бурлачук В. Життєвий світ та структура конфлікту // Соціологія: теорія, методи, маркетинг / В. Бурлачук. – 1998. – № 4-5. – С. 93-104; Гірник А. М. Конфлікти: структура, ескаляція, залагодження / А. М. Гірник, А. Ю. Бобро. – К.: Основи, 2004. – 172 с.; Зіммель Г. Філософія грошей / Г. Зіммель. – К.: Промінь, 2010. – 504 с.; Майструк Н. О. Формування засад конфліктологічної парадигми у працях Г. Зіммеля / Майструк Н. О. // Вісник НТУУ "КПІ". Політологія. Соціологія. Право: збірник наукових праць. – 2009. – № 3. – С. 56-63; Спрукман Н. J. The Social Theory of Georg Simmel / N. J. Spykman. – Chi.: University of Chicago Press, 2004. – 297 p.

М. Сомов

Зінов'єв Олександр (рос. *Зиновьев Александр*; 29.10.1922, с. Пахтіно, Подольська губернія, РРФСР – 10.05.2006, Москва, Рос. Федерація) – рос. логік, соц. філософ, письменник-сатирик, докт. філос. наук (1960), видатний учений у галузі теорії знаків і теорії індукції. Першим запропонував визначення рад. народу, популяризував дефініцію «*гомо советікус*».

У 1939 р. вступив до Моск. ін-ту філософії, літ-ри і історії ім. М. Г. Чернишевського, відрахований з ін-ту за критику культу особи Й. Сталіна без права вступу до ін. ВНЗ. У 1939 р. заарештований, сидів у Луб'янці, з якої втік. Щоб уникнути чергового арешту, у 1940 р. мобілізувався до Черв. армії. Учасник Др. світ. війни (танкіст, бойовий льотчик), за бойові заслуги нагороджений орденами і

медалями, що дозволило йому в 1946 р. вступити на філос. ф-т Моск. держ. ун-ту. Член КПРС (1953-1976 рр.).

У 1978 р. після публікації у Швейцарії книги «Зяючі висоти» (1976) – гострої сатири на сусп. устрій в СРСР часів застою, був звинувачений у антирадян. агітації, позбавлений наук. звань, військ. нагород, посад, громадянства. Емігрував до ФРН, працював проф. каф. логіки Мюнхен. ун-ту. У 1990 р. М. Горбачов повернув **З.** радян. громадянство, у 1999 р. учений повернувся до Рос. Федерації.

Основні праці: «Світле майбутнє» (1978), «Напередодні раю» (1979), «Комунізм як реальність» (1981), «Ми і Захід» (1981), «Гомо советікус» (1982), «Пара беллум» (1984), «Ні свободи, ні рівності, ні братерства» (1983), «Нашої юності політ» (1983), «Горбачовізм» (1988), «Катастрофка» (1989), «Смута» (1991), «Криза комунізму» (1991), «Російський експеримент» (1995), «Захід. Феномен західнізму» (1995), «Глобальний чоловічник» (1997), «Російська трагедія (Загибель утопії)» (2002), «Ідеологія партії майбутнього» (2003).

У наук. та літерат. діяльності **З.** можна виділити три періоди: 1) «академічний» – до публікації «Зяючих висот» і висилки з СРСР. Основною сферою занять була логіка і методол. науки; 2) 1978-1985 рр. – дослідження та критика реального комунізму в різноманітних літ-них жанрах; 3) після поч. перебудови у СРСР – критикував розпад радян. системи, сучасне зах. сусп-во. **З.** створив новий літерат. жанр, названий *соціологічним*.

У соціолог. романах та есе зобразив гротескно-сатиричну картину радян. сусп-ва та політ. устрою у СРСР. **З.** першим запропонував наук. теорію *реального комунізму*, відзначену премією А. Токвіля за гуманізм (1982), отримав світове визнання як фахівець із дослідження комунізму як соц. явища. Розробляючи теорію комунізму, спирався на факти радян. дійсності, а не на припущення (що могло б бути чи хотілося б мати), застоював для їх опису, розуміння, пояснення запропонований ним метод пізнання соц. явищ. У книзі «Комунізм як реальність» здійснив наук. аналіз радян. ладу як практ. втілення комунізму. **З.** його не прикрашав, не засуджував, не брав за критерій його відповідність чи невідповідність марксизму, позаяк, на його думку, останній є суто ідеолог. явищем, що не має нічого спільного з наукою. Учений прийшов до парадоксальних висновків: з одного боку, реальний комунізм – сусп-во, далеке від досконалості, з іншого, незважаючи на поразку у «холодній війні», він багато в чому перева-

жає «західнізм». Характерною рисою науковця **З.** було визнання лише реально існуючих сусп. процесів та явищ.

Досліджував сутність, причини і наслідки перевороту, який стався в СРСР і РРФСР у 1985-1999 рр., соц. орг-цію пострадян. Росії та процесу глобалізації. Виявив соц. закони, що привели до глобал. кризи радян. сусп-ва, негативно оцінював зруйнування радян. системи.

Різко засуджував Захід за матеріалізм, критикував глобал. капіталізм, негативно ставився до розповсюдження прозахідних ліберальних цінностей (відмінними рисами представників зах. цивілізації назвав підвищену схильність до індивідуалізму, високий інтелек. і творчий рівень, винахідливість, практицизм, діловитість, розважливості, конкурентоспроможність, авантюристичність, допитливість, емоційну черствість і здатність приховувати почуття, здатність до театральності, марнославство, підвищене почуття власної гідності, почуття переваги над ін. народами, високий рівень самодисципліни та самоорг-ції, прагнення керувати іншими і здатність до цього, готовність виступити в ролі завойовників і колонізаторів).

Історію людства розглядав як історію виникнення, зміни, боротьби, загибелі, розпаду, еволюції і т. д. «чоловічків», які в процесі еволюції проходять стадії передсусп-ва, сусп-ва і надсусп-ва. Якщо апелювати до звичних формаційних асоціацій, то передсусп-во **О.** позиціонував із родовим ладом первісної формації; сусп-во – з держ.-цивіліз. формами життя (рабовласницькою, феодальною, капіталістичною формаціями); надсусп-во – з постцивілізаційною стадією. Аргументував реальність встановленого ним факту великого еволюц. перелому в історії людства, який стався в др. пол. ХХ ст. і полягав у переході від епохи сусп-в до епохи надсусп-в. На стадії надсусп-в складається єдиний глобальний «чоловічник», що позбавляє людські об'єднання можливості автономної еволюції упродовж тривалого часу. Надсусп-во встановлюється як панування Заходу, цей процес протікає на основі й відповідно до законів соціальності, в силу яких інші (незахідні) народи й країни будуть займати підлегле й периферійне становище.

Особливістю публіцистики **З.** є не тільки прагнення до реалізму, а й т. зв. протидія загальноприйнятим постулатам, дотримання об'єктивного наук. підходу в описах комуніст. та посткомуніст. Росії. Візитівкою його публіцист. творів стала особлива термінологія – «чоловічник», «катастрофіка», «горбачовізм»,

«західнізм», за допомогою якої розкривалася сутність розуміння дійсності дослідником. **З.** не був прихильником ні Заходу, ні радян. системи, прагнув залишитися стороннім спостерігачем, для якого важливою була лише наукова істина. Він зазначав: «Я як дотримувався наук. підходу до соц. явищ, розробленого мною, так і залишаюся йому вірним».

Лауреат Європ. премії Ш. Вейонна (1977), Літературної премії «Тевере» (Італія, 1992). Дійсний член ряду академій: Фінляндії (1974), Італії (1978), Рос. академії соц. наук, Міжнар. академії наук Євразії.

Із 1999 р. працює Рос.-Бавар. дослід. центр ім. О. О. Зінов'єва, у 2007 р. Ін-том філософії РАН спільно з ф-том філософії МДУ ім. М. В. Ломоносова ухвалене рішення про підготовку до друку 50-томного зібрання творів **З.**, у цьому ж році в десятках рос. ун-тів уперше проведені зінов'євські читання, при МДУ ім. М. В. Ломоносова створений Центр із вивчення його творчої спадщини, який у 2007 р. заснував сусп.-політ. онлайн журнал «Зинов'єв».

Літ.: Зинов'єв А. А. Величайший перелом в истории человечества / А. А. Зинов'єв // Посткоммунистическая Россия. Публицистика 1991-1995 гг. – М.: Республика, 1996. – С. 232; Зинов'єв А. А. Глобальный человек / А. А. Зинов'єв. – М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2000. – 459 с.; Зинов'єв А. А. Запад / А. А. Зинов'єв. – М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2000. – 509 с.; Зинов'єв А. А. Гибель русского коммунизма / А. А. Зинов'єв. – М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2001. – 431 с.; Зинов'єв А. А. Русская трагедия. Гибель утопии / А. А. Зинов'єв. – М.: Изд-во Эксмо, 2003. – 512 с.; Зинов'єв А. А. Коммунизм как реальность: избранные сочинения / Александр Александрович Зинов'єв; составление Ю. Н. Солодухина. – М.: Астрель, 2008. – 759 с.; Зинов'єв А. А. Нашей юности полет / А. А. Зинов'єв. – М.: АСТ: Астрель, 2010. – 507 с.; Гусейнов А. А. О социологической публицистике Александра Зинов'єва / А. А. Гусейнов // Знание. Понимание. Умение. – 2005. – № 2. – С. 217-219; Александр Александрович Зинов'єв. Под ред. А. А. Гусейнова. – М.: РОССПЭН, 2008. – 375 с.; Давыдова Л. В. А. А. Зинов'єв о вкладе Советского Союза в социальную эволюцию человечества / Л. В. Давыдова. – М.: МПСИ, Воронеж: Модэк, 2011. – 352 с.

Б. Дем'яненко

Зіньківський Трохим (23.07.(04.08).1861, Бердянськ Катеринослав. повіту – 08.(20).06.1891, там же) – укр. письменник, публіцист, громад. діяч. Народився у багатодітній родині робітника. Закінчив приходську школу, міське двокласне училище в Бердянську (1873-1876).

Вступив до Феодосійського учительського ін-ту (1877), однак відразу припинив навчання через погіршення стану здоров'я. Працював у пекаря, робітником у друкарні. Після складання спеціальних іспитів при Бердянській гімназії був зарахований на військ. службу (1879). Навчався у Одес. юнкерському училищі (1880- 1882), де знаходився під впливом учителя історії Л. Смоленського. У 1881 р. відбулося заочне знайомство з Б. Грінченком. Ці дві особи, постійна самоосвіта сприяли тому, що З. переживає кардинальні зміни: про себе заявляє притлумлена нац. свідомість, він починає розмовляти укр. мовою, стає на шлях праці для українства. Служив у 126 Рильському полку у м. Черкасах, Умані, Житомирі. Отримав офіцерське звання поручика (1883). Весною-літом 1886, перебуваючи в Києві, знайомиться з В. Горленком, П. Житецьким, Г. Кониським, Ф. Лебедінцевим, М. Лисенком, О. Пчілкою, М. Старицьким. Навчався в Петербурзькій військ.-юрид. академії (1887-1890), яку закінчив у званні штабс-капітана. Налагодив контакти з укр. гром.-політ. діячами Д. Мордовцевим, Л. Беренштамом. Працював у Київ. окружному військ. суді. Згодом – у Курську, Харкові.

Переклав укр. мовою байки Езопа, праці Вергілія й Плутарха, твори М. Салтикова-Щедріна, фрагменти праці В. Антоновича «Історія Великого Князівств Литовського», статтю О. Пипіна «Епізоди з малорусько-польських літературних відносин». Написав п'єсу «Сумління», оповідання – «Історична казка», «Кася», «Сидір Макарович Притика», «Сон», «На вулиці», «Моншер-козаче» а ін.

Політ. погляди З. віддзеркалюють такі його твори, як «Національне питання в Росії» (1888) «Тарас Шевченко у світлі європейської критики» (1889), «Молода Україна, її становище та шлях» (1890) та ін. Піднімаючи питання ролі інтелігенції у історії народу, З. вказував, що укр. інтелігенти йдуть з народом «різними шляхами», ворогують між собою, «доповнюють... чужі води». І застерігав, що інтелігенція, яка не має «в своєму народі коріння», – «нікчемна», «безплідна», «шкідлива», бо «лигалася з ворогами». Вона може зазнати краху.

Українців З. вважав окремим народом із власною культурою, для якої характерний демократизм. Критикуючи «моск. пазури», З. встав на захист укр. мови проти рос., яка «гвалтом та гнітом і гнобительством над українською узурпувала її місце на Україні, узурпувала собі виключний стан, привілей бути органом правди та науки». Він вважав, що «національність – це колективна одиниця, до

того ж природжена, а не штучна, твір історії», а націоналізм – «почуття природне», яке має бути «під контролем ідей гуманізму – любити свій народ, працювати для нього не значить зневажати і ненавидіти іншу народність»; «націоналізм мусить бути космополітичним». Роздумуючи про незалежну Україну, З. писав, що «самостійність державна – найкраща і найпевніша запорука нац. життя», але для України наприкінці XIX ст. ця ідея – «дитяча мрія», а тому вихід для українців – федералізація Росії, націон. автономія. Місія українців в імперії – привчити росіян «автономістично-федералістичних ідей».

Літ.: Писання Трохима Зіньківського. – Т.1. – Львів, 1893; Писання Трохима Зіньківського. –Т. 2. – Львів, 1896; Т. Певний [Трохим Зіньківський]. Малюнки справжнього життя. – Петербург, 1889; «...Віддати зумієм себе Україні». Листування Трохима Зіньківського з Борисом Грінченком. – К., Нью-Йорк, 2004; Кіраль С. С. Трохим Зіньківський-публіцист. – К., 1997; Кіраль С. «Апостол молодії України»: Трохим Зіньківський у контексті доби. – К., 2002.

М. Кармазіна

Зомбарт Вернер (нім. *Werner Sombart*; 19.01.1863, Ермсleben – 18.05.1941, Берлін) – соціолог, філософ, економіст, проф. політ. економії.

Основні праці: «Буржуа. Етюди з історії духовного розвитку сучасної економічної людини» (1913), «Сучасний капіталізм» (1919-1927), «Три політичні економії» (1929), «Німецький соціалізм» (1934).

Прихильник теорет. системи К. Маркса, але водночас вважав себе прихильником бурж.-лібер. реформ, критично оцінюючи вплив бурхливої революційної пристрасності на наук. творчість засновників «наук. комунізму». У працях «Соціалізм і соціальний рух у XIX ст.» (1896), «Пролетаріат. Нариси та етюди» (1906), «Чому у Сполучених Штатах немає соціалізму» (1906) обґрунтував ідеї реформування капіталіст. сусп-ва та підвищення ролі робіт, класу у процесі його перебудови. У своїх більш пізніх роботах «Пролетарський соціалізм» (1924), «Ідея класової боротьби» (1924) та ін. відійшов від марксист. ідей і виступив з критикою матеріаліст. розуміння історії, класової боротьби та диктатури пролетаріату. Після Першої світ. війни творчість З. зазнала впливу ідей крайнього нім. націоналізму та шовінізму. В опубл. у 1915 р. праці «Торговці та герої» З. протиставив об'єднаній нац. ідеєю нім. «нації героїв» англ. «націю торговців», зорієнтовану на індивід,

добробут і комфорт. У подальшому ультраправі й фашистські кола скористалися теорет. конструкціями вченого. Водночас **З.** не поділяв багатьох аспектів нацист. ідеології, тяжіючи до націонал-консерватизму. Найвідоміша багатотомна праця **З.** «Сучасний капіталізм» є одним із кращих досліджень у галузі економіки. **З.** висунув та обґрунтував концепцію соц. плюралізму. Він не погоджувався з марксистами щодо неминучості революц. зміни капіталізму соціалізмом, а стверджував, що сусп-во прямує не до соціалізму, а до складнішої екон. системи, що включатиме як старі, так і нові форми господарювання. **З.** обґрунтував можливість еволюційного прогресу капіталізму, його мирного переростання у соціалізм. Виступивши одним із авторів теорії «організованого капіталізму», **З.** стверджував, що в майбутньому на зміну лібер. бурж. сусп-ву прийде устрій, заснований на етатизмі, планомірності, корпоративізмі, ієрархічності, принципі «фюрерства», автаркції, підпорядкуванні індивід. інтересів державним тощо. Розглядаючи історію виникнення капіталізму, **З.** доводив, що цей сусп. лад своєю появою зобов'язаний найліпшим рисам людського характеру. У складі «капіталістичного духу» **З.** виділяв: дух підприємництва, пов'язаний із грандіозністю ініціатив, багатством ідей, жадобою грошей, насильством, авантюризмом, героїзмом, жагою пригод тощо та бюргерський (міщанський) дух, в основі якого лежать бережливість, скромність, уміння рахувати та заощаджувати, працьовитість, поміркованість, схильність до раціоналізації тощо. Таким чином, **З.** дотримувався думки, що в основі капіталіст. системи лежить людська

психіка. Більше того, природу бурж. сусп-ва він пов'язував із біол. розвитком людини, її інстинктами та уподобаннями. Вчений виокремив шість основних типів капіталіст. підприємців: розбійників, особливо учасників військ. походів і заморських експедицій за золотом та екзот. товарами; феодалів, зайнятих комерцією (продажем зерна, вовни, гірничою справою тощо); державних діячів, які сприяють розвитку торгівлі та промислових компаній; спекулянтів (лихварів, банкірів, біржових гравців, засновників акціонерних т-в); купців, які вкладають торговий капітал у процес вирва. благ; ремісників, які поєднують в одній особі майстра та комерсанта. Також започаткував концепцію «соціального плюралізму», згідно з якою розвиток сусп-ва відбувається не шляхом зміни господ. систем, а шляхом їх співіснування, приєднання основних елементів нового устрою до попередніх. Відтак, **З.** був переконаний, що капіталіст. сусп-во прямує до нової «змішаної» господарської системи, в якій будуть гармонійно поєднуватися приватні, кооперативні, суспільні, колективні, великі та дрібні, селянські та ремісничі госп-ва. Розвиток різних укладів та посилення впливу д-ви, на думку вченого, сприятимуть трансформації капіталізму в стабільне та високоефективне сусп-во майбутнього.

Літ.: Скиба В. Й. та ін. Історія політичних вчень. – К., 1996; Шпакова Р. П. Вернер Зомбарт: германський феномен // Соціологіческие исследования. – 1996. – № 12; Нестеренко О. П. Історія економічних вчень. – К., 2005.

О. Сорба

I

Ібн Таймійя, Такі ад-Дін Ахмад бін 'Абд аль-Халім Абу ль-'Аббас (араб. *يقت (قوي مي ت نب س اب عل ا وب ا مي ل حل ا دب ع نب دم ح ا ن يد لا*) (1263, Харран, Туреччина – 1328, Дамаск, Сирія) – правник, теоретик ханбалітської реліг.-правов. школи, апологет сунітського традиціоналізму. Походив із родини вчених, у ранньому дитинстві переїхав із батьками до Дамаска. Навчався у медресе Суккарія, де пізніше викладав. У 1306-1312 рр. перебував у Єгипті, неодноразово переслідувався владою за критику деяких форм суфійської релігійності. Повернувшись у Дамаск, активно викладав, пише низку праць. Під час загрози нової хвилі наступу монгол. династії Ільханів організував спротив сирій. населення, закликаючи до збройної боротьби. Незадовго до смерті був двічі ув'язнений за суперечку з ученими, близькими до правлячих кіл. Учніми **І. Т.** були видатний історик Мухаммад аз-Загабі (1274-1348), правник та апологет сунітського традиціоналізму Ібн Кайїм аль-Джаузійя (1292-1350), коментатор Корану Ісмаїл ібн Касір (1301-1374) та ін.

Основні праці: «Шаріатська політика», «Книга про шаріатський нагляд», «Усунення протиріччя між розумом і традицією», «Необхідність прямого шляху», «Васатийське віросповідання», «Книга віри». Більша частина послань **І. Т.**, богословсько-правових респонсів (фетв), рецензій, коментарів скомпільовані у «Зібрання фетв Ібн Таймійя». **І. Т.** є автором понад 500 праць із іслам. права, доктрини, філософії, політики.

Політ. погляди **І. Т.** висвітлені переважно в праці «Шаріатська політика» та в різноманітних фетвах. На відміну від багатьох ін. авторів мусульман. Середньовіччя, **І. Т.** не вважав халіфат єдиною правильною формою правління, наголошуючи на тому, що керувати д-вою може «світський монарх» – цар (араб. *малік*). Перетворення халіфату в монархію (тобто, втрату халіфом реальних повноважень) розглядав як історично та релігійно виправданий процес, навіть передбачений самим Пророком Мухаммадом. Гол. умова – дотримання «царями» норм іслам. реліг. закону (шаріату). Саме поняття «влада» (*вілайя*) **І. Т.** розглядав як реліг. обов'язок іслам. громади, спрямованим на «поліпшення» (*аслях*) становища віруючих у «земному й наступному житті». Отже, легітимність влади, на думку **І. Т.**, залежала не від народу чи спадкового консенсусу, а від характерної відповідності приписів шаріату:

«кожна дія влади, яка відповідає приписам Бога та Його Посланця – це законна дія влади». Разом із цим, **І. Т.** застерігав від буквалізму в розумінні шаріату, закликаючи зважати не на рішення окремих суддів чи правників, а Коран та Сунну в цілому.

Мислитель виділяв дві гол. ф-ції влади – розподіл фін. надходжень та виконання покарання за злочини. За прагненням до влади **І. Т.** поділяє людей на чотири групи: ті, які прагнуть «тиранії» та «розрухи» («Фараон і його поплічники»), ті, які прагнуть «розрухи», але не «тиранії» («злочинці серед низів сусп-ва»), ті, які прагнуть «тиранії», але не «розрухи» («таких більшість»), ті, які не прагнуть ні «тиранії», ні «розрухи» («люди, які потраплять до раю»). Прикладом справедливого правління, поряд із ін. авторами, **І. Т.** вважав Пророка Мухаммада та «чотирьох праведних халіфів» (Абу Бакра, Умара, Усмана, Алі). На конкретних істор. прикладах **І. Т.** обґрунтовує погляд на систему покарань в іслам. д-ві та особливості розподілу держ. скарбниці.

Сусп.-політ. погляди **І. Т.** відобразилися та розвинулися у доктрині новочасного іслам. традиціоналізму – *салафізму*, який бере свої витоки у реформац. русі Мухаммада бін 'Абд аль-Ваггаба (1703-1791).

Лім.: Bori Caterina. Ibn Taymiyya: una vita esemplare. Analisi delle fonti classiche della sua biografia. – Pisa-Roma: Istituti editoriali e poligrafici internazionali, 2003. – 232 p.; Brown Carl. L. Religion and State: The Muslim Approach to Politics. – New York: Columbia University Press, 2000. – 256 p.; Cook Michael. Commanding Right and Forbidding Wrong in Islamic Thought. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – 702 p.; 'Абд аль-Ман'ам Ахмад, Фу'ад. Шейх аль-Іслям ібн Таймійя уа вілайя аль-кубра фі ль-іслам. – Ер-Ріяд: Дар аль-Ватан, 1996. – 315 с.; Ібн Таймійя. Ас-Сі'яса аш-шар'і'ія фі асляху р-ра'і уа р-ра'і'ія. – Ер-Ріяд – Дар 'Алям аль-Фава'ід, [Б.д.]. – 346 с.

М. Якубович

Ібн Рушд (*Абу аль-Валід Мухамед ібн Ахмад*, відомий на Заході як *Аверроес*, лат. *Averroes*; 1126, Кордова, Альморавідська імперія, нині Іспанія – 10.12.1198, Марракеш, Марокко) – західноараб. філософ, лікар, астроном, держ. діяч. Впродовж життя вивчав богослов'я, мусульман. право, араб. л-ру та поезію, медицину, математику та філософію.

Основні праці: «Міркування щодо зв'язку між філософією та релігією», «Спростування спростування», «Проблема часу», «Про першодвигун», «Міркування про вічне існування та існування тимчасове», «Проблеми науки про душу», «Міркування про розум», «Питання філософії» та ін. З-поміж праць переважають коментарі відомих на той час праць з різних галузей знань (**І. Р.** наз. «Великим коментатором»). **І. Р.** коментував «Метафізику», «Фізику», «Нікомахову етику» Арістотеля (всього прокоментував 18 праць Арістотеля); «Державу» Платона; «Про розум» О. Афродізіського; «Першу філософію» Н. Дамаскіна; «Спростування філософії» Абу-Хаміда аль-Газалі та ін. Загалом є автором 78 книг і трактатів.

Життя **І. Р.** було тісно пов'язане з династією Альмохадів, правителів Півн. Африки та Андалузії XII-XIII ст. 1171 р. халіф призначив **І. Р.** кадієм (суддею) Севільї, потім – Кордови; 1182 р. – **І. Р.** відкликано в Марокко і призначено особистим лікарем халіфа, а за деякий час – великим кадієм Кордови. 1195 р. **І. Р.** перетворюється на опального вченого, критикованого кордовськими богословами і кадіями, які визнали «нечестивими і еретичними» філос. концепції **І. Р.** За наказом халіфа твори мислителя (за винятком книг із медицини, математики та основ астрономії) були спалені на вулицях Кордови.

І. Р. висунув теорію, якою обґрунтував необхідність розмежування філос. та реліг. істин. З часом ідеї **І. Р.** вплилися у відому «теорію двоїстої істини».

Не пориваючи з ісламом, філософ розвивав у коментарях до праць Арістотеля його матеріаліст. погляди про вічність матерії та руху, висунув ідею абстрактного світ. розуму (нуса) як єдиної безособової субстанції, яка ззовні впливає на окремі людські душі.

І. Р. – прихильник раціональної філософії. Буття Бога визнавав лише як першопричину сущого, як першодвигун, але не творець. За **І. Р.**, Бог – це чистий розум, а не вольове начало. За допомогою теорії двоїстої істини відокремлювалися аж до протиставлення знання та віра, філософія і теологія. Разом із тим, **І. Р.** та його послідовники наполягали на заг. причинно-наслідковому зв'язку природ. явищ, в закономір. русі небесних світил вбачали необхідність, що підпорядковує все земне, у тому числі сусп. життя, зміну держ. устрою тощо.

Відкидаючи індив. безсмертя душі, аверісти розробляли вчення про «єдність інтелекту» (монопсихізм), згідно з яким не лише Бог («активний інтелект»), а й людський розум

(«пасивний інтелект») як множинність конкретних людських проявів, уособлює єдину нематеріальну субстанцію.

За доби середньовіч. панування релігії вчення **І. Р.** було схвально сприйнято мислителями Зах. Європи, хоча й переслідувалося католицизмом. Відому книгу щодо заг. принципів медицини «Кулліяят» (з араб. – система), було перекладено латин. і неодноразово передруковано. Крім того, саме завдяки **І. Р.** Європа познайомилася з працями Арістотеля. У 1217-1256 рр. М. Скот і Г. Немец переклали Ібн-Рушдівські «великі» та «середні» коментарі арістотелівських праць.

Етика **І. Р.** базувалася на принципі, згідно з яким людина власноруч творить добро відповідно до своїх переконань і цінностей, а не залежно від того, що її очікує в потойбічному світі – рай чи пекло. У питаннях державотворення **І. Р.** був прибічником розбудови справедливого сусп-ва, противником використання жінок як рабинь, а відтак наголошував на рівноправності людей незалежно від статі, на необхідності участі жінок у держ. справах.

Літ.: Ібн Рушд. Вирішальне слово про зв'язок релігійного закону та людської мудрості // Криптичні дослідження, переклад з арабської та коментарі М. М. Якубовича. – Острог: Вид-во Націон. ун-ту «Острозька академія», 2011. – 84 с.; Ібн Рушд. Опровержение опровержения [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nsu.ru/classics/Wolf/ibnrushd.htm> – Назва з титулу екрана; Fakhry M. Averroes: His Life, works and Influence. – Oxford: Natl Book Network, 2001 – 187 p.

К. Меркотан

Ібн Хальдун, Абд ар-Рахман (араб. **ابن خلدون** **ابن محمد بن عبد الرحمن بن خلدون** **بن عبد العزيز** **بن محمد بن عبد الرحمن بن خلدون**; 27.05.1332, Туніс, Туніс – 17.03.1406, Каір, Єгипет) – араб. історик, філософ, держ. діяч. Отримав різносторонню освіту. Обіймав посаду секретаря-каліграфа у султана у м. Фесі (1353 або 1354 р.). З 1362 р. обіймає високі держ. посади (радник, посол, міністр та ін.) в країнах Півн. Африки і в Гранадській д-ві. 1382 р. – переїжджає в Каір, викладає у школах при аль-Лзхарі й ін. мечетях, на посаді судді (каді) малікітського мазхаба. На схилі віку перебував на службі у Тамерлана.

Основні праці: «Книга повчальних прикладів та збірка повідомлень про дні арабів, персів, берберів та їхніх сучасників, які володіли могутньою владою» (1370-ті рр.), «Ядро «Короткого викладу» основ віри» (бл. 1353), «Зцілення того, хто запитує і покращення запитань» (після 1382).

Політ. погляди **І.Х.** викладені у першій частині праці «Книга повчальних прикладів та збірка повідомлень про дні арабів, персів, берберів та їхніх сучасників, які володіли могутньою владою», під назвою «Вступ» («Мукаддіма»). **І.Х.** увагу зосередив не на побудові ідеальних концепцій, вивчав реально існуючу мусульм. д-ву, поєднуючи філософ., юрид. та істор. підходи. За природою людина агресивна та прагне винищувати собі подібних. Стримати ці агресивні нахили здатна д-ва. Д-ва, маючи право на примус, застосовує його як до власних підданих, так і до своїх сусідів і зовн. сфери загалом. Внутр. аспект цього примусу означає здатність правителя забезпечувати порядок в д-ві, приймати та реалізовувати закони, формувати армію, збирати податки. Зовн. аспект верховної влади – можливість не підкорятися будь-якій ін. владі. Джерелом влади володаря вважається, насамперед, сила. Водночас участь у житті д-ви можуть брати не лише володарі, але й усі піддані. Тому зміни сусп-ві спричиняють низку змін у д-ві. Д-ва, згідно **І.Х.** не існує вічно, має чітко окреслені часові рамки – час життя трьох поколінь. Д-ва проходить в своєму розвитку п'ять етапів: виникнення нової влади, що спирається на силу, замість попередньої; формування єдиновладдя, після знищення супротивників та соратників; розквіт д-ви; виникнення опозиції та застосування насильства для її придушення; занепад і руйнування д-ви.

Використавши цей теорет. підхід до аналізу істор. еволюції халіфату **І.Х.** констатує перетворення його на монархію. Поступово мусульм. д-ва почала поєднувати риси халіфату та монархії, згодом перетворилась на монархію. Гол. об'єднавчим елементом монархії стає сила – «віру замінює меч» (на відміну від халіфату).

Виділяє чотири етапи розвитку мусульманської д-ви: 1) «чистий» халіфат «праведних» халіфів; 2) перехід від халіфату до монархії (характеризується збереженням зовн. атрибутів, цілей і ф-ції халіфату, але договірний характер влади в халіфаті замінюється деспот. методами правління). Це період від Муавії до початку халіфату Аббасидів; 3) перетворення мусульм. д-ви в монархію при збереженні лише назви «халіфат» (халіфат Аббасидів); 4) завоювання арабів ін. д-вами, руйнування халіфату, главою д-ви стають не муджахіди.

І.Х. виділяє такі різновиди форм правління: природна монархія, політ. монархія, халіфат. Природна монархія – деспотичний режим особистої влади, правитель управляє керуючись особистими інтересами. Політ.

монархія – управління за допомогою раціон. справедливості, захист підданих, протидія всьому, що шкодить підданим. **І.Х.** критикує політ. монархію за те, що володарі не пропагують реліг. цінності. Халіфат – управління спирається на священне мусульм. право, спрямоване на захист віри і реліг. цінностей і загалом інтересів підданих. Перевагу **І.Х.** надає халіфату, позаяк суверенітет, що ґрунтується на мусульм. праві уособлює вищу справедливість.

Лит.: 'Абд ар-Рахман ібн Хальдун. Мукаддіма / Пер. з араб. М. М. Якубовича // Філософські пошуки. Філософія і життя: форми і шляхи взаємовпливів. – Львів-Одеса: Cogito-Центр Європи, 2007. – Вип. XXIII. – С. 288–302; Бацьева С. М. Историко-социологический трактат Ибн Халдуна «Мукаддима» / С. М. Бацьева. – М.: Наука; Глав. ред. восточной лит-ры, 1965. – 221 с. Ібн Хальдун. Про людську цивілізацію / Пер. з араб. М. Якубовича // Київська Русь. – Кн. 6 (XXVI). – 7516 (2008) рік. – С. 61–72; Кралюк П. Гносеологічні ідеї в праці ібн Хальдуна «Мукаддіма» / П. Кралюк, М. Якубович // Філософські пошуки. Філософія і життя: форми і шляхи взаємовпливів. – Вип. XXIII. – 2007. – С. 283–287; Якубович М. М. Іслам: практичні аспекти: [навч.-метод. посібник] / М. М. Якубович. – Острог: Вид-во Націон. ун-ту “Острозька академія”, 2012. – 188 с.

В. Бунь

Ларіон (990-1088) – митрополит Київський та всієї Русі, перший митрополит слов'янського походження, оратор і письменник, церк.-політ. діяч давньої України. Затверджений Константинопольським Патріархом. Причислений до лику Святих. День пам'яті: 28 серпня за старим стилем та 3 листопада (21 жовтня за старим стилем). Походив із родини нижньгородського священика. Був серед юнаків, яких Володимир Святославич після прийняття християнства велів навчати книжковій премудрості при Десятинній церкві. Священик придворної церкви Св. Апостолів у княз. с. Берестовий під Києвом. Уже в ці роки вів суворий подвижницький спосіб життя. Викопавши собі печеру на березі Дніпра, часто залишався у ній для таємної молитви. Удосконалював освіту у Константинополі. Перебування в столичному місті збагатило його вільним володінням грец. мовою і широким кругозором, зокрема історіософ. баченням минулого і сучасного йому світу, в якому Київ. Русь посідала дедалі вагоміше місце.

Основні праці: «Найдавніший літописний звід» (996 або 1037-1039), «Молитва» (1055), «Сповідання віри» (1045?), «Слово на онов-

лення Десятинної церкви» (1041?), «Слово про закон і благодать» (1049).

«Слово про закон і благодать» **І.** виголосив у присутності Ярослава в день збігу свят Благовіщення та Пасхи навесні 1022 р. Всесвітня історія, відповідно до церковної традиції, трактується у ньому як реалізація одвічного Божого провидіння, а суть її полягає у поступовому залученні народів, визнаних рівними, до світу християнства. Іларіон із гордістю оглядає славне минуле язичницької Русі, вітає її вступ у коло християн. народів і пишається тим почесним місцем, яке вона тут посіла. Відповідно до православного філософства про виділення божественного світла в сферу зовн. мороку, **І.** визначає старозавітний «закон» і євангельську «благодать» як його послідовні кроки, як шлях людства від гріхопадіння через підпорядкування заповідям Бога до свободи. Закон повинен визначати поведінку людей на тій стадії розвитку, коли вони ще далекі від досконалості, і готувати людство до сприйняття божественної благодаті, яка, як повнота істини, любові, краси і волі, – вища за закон. У порівняннях, що характеризують закон і благодать, очевидна перевага благодаті над законом, зокрема: спершу тьма – потім істина, рабіння Агар – вільна Сара, світло місяця – сонячне сяйво, нічний холод – сонячна теплота. Отже, благодать – християнське віровчення, викладене у Новому Заповіті Біблії – **І.** вважає вищим авторитетом у розвитку людства. У своєму творі ім'я князя Володимира митрополит ставить в один ряд із апостолами Петром, Павлом, Іоанном Богословом і Марком та уподібнює його Константину – рим. імператору: «Подібний ти до великого Константина, рівний розумом, рівний христолобством, рівний честю служителям його... Тож подібний тому еси, з ним однакової слави і честі достойний».

І. входить у найближче оточення Ярослава, виступає ідеологом його політики та стає центр. постаттю в утвореній у Києві при кафедральному Софійському соборі – своєрідній академії, яка розгорнула широку просвітницьку і наук. роботу. Він керував створенням біб-ки при Софійському соборі й роботою переписувачів і перекладачів. Глибокі знання **І.**, риторичні й письменницькі здібності, а також відома всім праведність визначили висунення його великим князем у 1051 р. на посаду митрополита – князя давньоруської церкви. Це сталося у період загострення відносин між Руссю і Візантією, звідки до Києва присилали митрополитів. **І.** очолював Київську митрополію кілька років, доки конфлікт із Візантією був улагоджений.

У листопаді 1053 р. **І.** склав свої митрополічні обов'язки та постригся у монахи Києво-Печерського монастиря. Прийнявши чернецтво під іменем Никона, уже похилого віку **І.** у 1072–1073 рр. опрацював і доповнив складений ним раніше перший літописний звід. У 1074 р., після смерті преподобного Феодосія, братія обрала Никона своїм ігуменом. Та на цьому посту він був недовго. Вступивши у конфлікт із Великим князем Ізяславом Ярославичем, розгніваним тим, що в Печерському монастирі без його відома прийняли постриг двоє людей із його найближчого оточення, ігумен був змушений піти в далеку Тмутаракань на Керч. протоці. Тут на самоті дожив до глибокої старості, і в 1088 р. помер столітнім старцем. Життя було з честю доведене до кінця, увінчане шляхетним умиротворенням старості. Створена **І.** концепція вітч. історії стала підґрунтям ідейного самоусвідомлення давньоруського сусп-ва і значною мірою суч. розуміння ранніх етапів вітч. історії.

Літ.: Давня українська література: хрестоматія / Упоряд. М. М. Сулима. – 3 вид. – К., 1996. – 312 с.; Історія України в особах: IX-VIII ст. – К.: Україна, 1993. – 396 с.; Енциклопедія українознавства. У 10 т. / Гол. ред. В. Кубійович. – Париж; Нью-Йорк: Молоде життя, 1954-1989; Іларіон. Слово про Закон і Благодать // Історія філософії України. Хрестоматія. – К., 1993.

Е. Афонін, Т. Новаченко

Ільїн Іван (рос. *Иван Ильин*; 28.03.1883, Москва, Рос. імперія – 21.12.1954, Цоллікон, Швейцарія) – рос. соц. філософ, політолог, правознавець, теоретик і історик культури. Закінчив юрид. ф-т Моск. ун-ту (1906). У 1918 р. за двотомну працю «Філософія Гегеля як вчення про конкретність Бога і людини» **І.** були присуджені магістер. і докт. ступені з державознавства. Після неодноразових арештів **І.** був висланий з Рад. Росії (1922). Брав участь у роботі реліг.-філос. академії та Рос. наук. ін-ту в Берліні (1923–1934), видавав часопис «Русский колокол» (1927-1930). Був усунений від викладання при нацист. режимі та змушений емігрувати до Швейцарії.

Основні праці: «Поняття права і сили: досвід методологічного аналізу» (1910), «Вчення про правосвідомість» (1919), «Основні задачі правознавства в Росії» (1921), «Про опір злу силою» (1925), «Шляхи духовного оновлення» (1937), «Наші задачі» (1956), «Про монархію і республіку» (незавершена).

І. досліджував проблеми етично-правового виміру влади, лібер.-консерват. ідеології та правового обґрунтування «сильної держ.

влади». Прихильник неомонарх. переконань, один із ідеологів антибільшовицького Білого руху.

I. розглядав проблему політ. влади у взаємозв'язку з правосвідомістю та мораллю (духовністю). За його переконанням, д-ва є системою влади, що спирається на примушення та заснована на «духовному світі людини», що реалізується в розвитку правосвідомості. Держ. владу **I.** називав процесом спілкування могутнішої волі з волею слабкішою, який вимірюється авторитетною непохитністю зовн. проявів вольової напруженості державця; осн. спосіб її дії – генетичний, психол.-духовний – заснований на духовній правоті й авторитеті законодавців. Влада, на думку **I.**, призначена для того, щоб створювати в душах людей настрій погодженої визначеності, завершеності та старанності. Процес володарювання є створенням незримої атмосфери тяжіння периферії до центру, багатьох розрізнених воль до єдиної, організованої, провідної волі. Мистецтво володарювання, за філософією **I.**, включає «душевно-духовну прозорливість, справжнє сприйняття несвідомого життя інших і уміння його виховувати», уміння привести підвладних до згоди підкоритися рішенням влади та її цілям.

I. сформулював ідеальні вимоги до організації держ. влади – «аксіоми влади»: держ. влада повинна належати і застосовуватися тільки на основі правового повноваження; повинна бути єдиною в межах кожного політ. союзу; повинна здійснюватися кращими людьми, які задовольняють етичному і політ. цензу; повинна бути принципово пов'язана з «розподіляючою справедливістю» (має право і обов'язок відступати від неї тоді, коли цього вимагає «підтримка нац.-духовн. і держ. буття народу»); політ. програми можуть включати тільки такі заходи, які переслідують заг. інтерес (що виключають приватний, корпорант. або парт. інтерес); програма влади може містити тільки здійсненні заходи і форми. Реалізація цих аксіом повинна привести до «сильної влади» – самодержавної та гранично децентралізованої монархії, з якою **I.** пов'язував майбутнє посткомуніст. Росії.

I. писав, що політ. буд-во завжди було і завжди буде справою компетентної меншини. Держ. справи повинні бути розподілені на центральні (верховні) та місцево-автономні (низові) із забезпеченням збереження єдності д-ви. **I.** допускав можливість поєднання монарх. влади зі сусп. самоврядуванням, але не парламентарні форми демократії: народна правосвідомість повинна поєднувати «істинний патріотизм» з аристокр. природою мо-

нарх. влади, забезпечуючи стабільність ієрархії. Правопорядок **I.** пов'язував із духовністю, невід'ємними правами та свободами особи, вільною правосвідомістю. Правосвідомість може приймати монарх. або республік. форми (при монархії – верховенство належить народній правосвідомості, що втілює ідею «духовно-правової общини», «духовної солідарності»; при республіці – індивід. правосвідомості, що походить із свідомості автономії та свободи особи). **I.** відзначав подвійність держ. ладу, що включає «корпоративну» – засновану на демокр. засадах, і «засновницьку», що базується на відносинах «вєлїння-підпорядкування», тенденції. Ідеальним він називав оптимальне поєднання в держ. устрої обох тенденцій при бережливому ставленні еліт до сталих способів політ. життєдіяльності, культ. цінностей і столїттями пануючих релїг. вірувань.

При визначенні форм держ. устрою **I.** порівнював д-ву до живого організму, взаємозв'язані елементи якого еволюціонують за заданою програмою, і порушення природного ходу розвитку яких є для них небезпечним. **I.** заперечував ефективність універс. політ. моделі для всіх соц.-культ. сусп-в і підкреслював необхідність відповідності форм держ. влади духовній природі нації. Він стверджував необхідність поступової зміни політ. режимів і держ. реформування. **I.** критично підходив до ідеї демократії та можливості її запровадження в життя будь-якої д-ви без досягнення масами достатнього рівня внутр. духовної та зовн. людської свободи. Він характеризував правову д-ву як засновану на визнанні людської особи – духовної, вільної, правомочної, яка управляє собою в душі та в справах, на лояльній правосвідомості: громадянин, народ, нація, д-ва повинні мати відчуття власної духовної гідності, що є необхідним і справжнім проявом духовного життя та обов'язковою умовою боротьби за право, за політ. самовизначення, за нац. незалежність.

Тоталїт. режим **I.** називав рабовласн. диктатурою небаченого розміру і загальнопроникаючого захоплення. Елементами, характерними для тоталїтаризму, він вважав реально не функціонуючі держ. органи, що становлять «показну оболонку парт. диктатури»; неможливість реалізації громадян. прав та свобод і розгляд громадянина як суб'єкта обов'язків і об'єкт розпоряджень; відсутність громадян. правосвідомості та її заміну психічними механїзмами (голод, страх, тортури, приниження). Нездатність тоталїтарного режиму забезпечувати стабільність протягом тривалого періоду

історії І. обґрунтовував неминучою підміною законів волонтаристським розсудом урядовців, руйнуванням основ правосвідомості громадян, перманентною потребою в зростанні бюрократ. апарату, терорі та залякуванні та його неминучим протиставленням себе масам. Формою, близькою до тоталітарного режиму, І. називав авторитарну владу, яка не претендує на всеосяжне держ. регулювання та не втручається в приватне життя громадян. Найефективнішою формою авторитаризму І. вважав одноосібну диктатуру, як відповідальну і здатну забезпечити успішний перехід від тоталітаризму до демократії, що сприяє формуванню правосвідомості та зростанню самоврядування.

Літ.: Ильин И. А. Собрание сочинений: Дневник. Письма. Документы (1903-1938) / И. А. Ильин; [Сост. и коммент. Ю. Т. Лисицы]. – М.: Рус. кн., 1999. – 605 с.; Ильин И. А. О воспитании национальной элиты / И. А. Ильин. – М.: Жизнь и мысль, 2001. – 509 с.; Евлампиев И. И. Божественное и человеческое в философии Ивана Ильина / И. И. Евлампиев. – СПб.: Наука, 1998. – 509 с.; Мальцев К. Г. «Философия свободы» и соблазн христианского государства: Н. А. Бердяев и И. А. Ильин / К. Г. Мальцев, А. В. Мальцева. – М.: МАКС Пресс, 2001. – 333 с.

О. Скребець

Імперіалізму теорії (представники). Витоки суч. теорії постімперіалізму, периферійного капіталізму, залежності, глобально-стадіального розвитку, світ-системної школи та ін. аналіт. моделей глобального сусп. розвитку багато в яких своїх ідеях мають свої витоки в теорії імперіалізму, розробниками якої є Дж. Гобсон, В. Ленін, Р. Гільфердінг, Р. Люксембург, Ф. Штернберг, згідно якої, внаслідок територіальної та екон.-фін. експансії промислово розвинених д-в йде встановлення їхнього панування над рештою усього світу, а під маскою здійснення цивілізаційної місії йде пограбування колоніальних і залежних країн, а у підсумку виникає об'єднання цих д-в, яке цілком житиме за рахунок народів решти світу. Утворення капіталіст. світ. госп-ва спричиняє за збільшення зuboжіння, кількості важкої, малооплачуваної праці і зростаючої незабезпеченості існування на всій земній кулі, яким і є відповідним накопичення капіталу в руках небагатьох. Якщо приватні інтереси власників капіталів можуть зіткнутися з суспільними і привести до згубної політики, то ще більшою небезпекою є специфічні інтереси фінансиста. Пересічні вкладники капіталу слугують лише знаряддям в руках гло-

бал. фін. діячів, які розглядають фонди і акції не як грошові внески, що приносять відсотки, а швидше як на засіб для спекуляцій на грошовому ринку. Тому досвід історії імперіалізму кін. ХІХ – поч. ХХ ст. показує, що злиття банк. і промисл. капіталів веде до руйнування д-в, революцій і глобал. воєн.

Джон Аткінсон Гобсон (1858-1940) у праці «Імперіалізм. Дослідження» (1902) зауважує, що розпоряджаючись великою к-стю фондових паперів і акцій, маніпулюючи мінливим коливанням цінностей, магнати біржі добиваються свого прибутку. Ці великі комерц. махінації – грюндерство (масове створення акціонерних т-в із метою швидкого їх перепродажу), маклерське посередництво, облік векселів, пристрій позик і орг-ція акціонерних сусп-в – утворюють центральний нервовий вузол міжнар. капіталізму. Так, брит. економіст з репутацією суспільствознавчого еретика ввів у 1902 р. цей термін у суч. лексикон сусп. та екон.-політ. думки. Автор допускає, що в кінцевому результаті виникне об'єднання зах. д-в, яке житиме за рахунок решти народів. Таким чином, Дж. Гобсон передбачив появу того, що згодом отримало назву «імперіалізму» та «ультраімперіалізму» і що стало реальністю в наші дні. Разом із союзом такого типу виникне, за Дж. Гобсоном, «жахлива небезпека паразитизму Заходу».

Рудольф Гільфердінг у праці «Фінансовий капітал» (1910) показує природу «нового капіталізму» і доводить паразитичний характер цієї системи. Детально розкрито процес утворення фіктивного капіталу, описано фондову біржу, її роль як ринку фіктивного капіталу, а також механізму біржової спекуляції. Фін. капітал хоче не свободи, а панування. Йому потрібна д-ва, яка всюди у світі може здійснювати втручання, щоб весь світ перетворити на сферу застосування для свого фін. капіталу. Отже, політика фін. капіталу переслідує три основні мети: по-перше, створення якомога масштабнішої господарської території, яка, по-друге, повинна зруйнувати конкуренцію нац. виробників і таким чином повинна перетворитися, по-третє, у сферу експлуатації для наднаціональних монополістичних об'єднань.

Саме висновки Гільфердінга лягли в основу книги *В. Леніна* «Імперіалізм як вища стадія капіталізму» (1916, надрук. у Росії у 1917), де наведені основні ознаки імперіалізму і зроблено спробу довести, що цей лад приречений. Ленін зі своїм пророцтвом запізнився. Те, що імперіалізм є нефункціональний у глобальному масштабі, у 1917 р. стало ясно вже багатьом. В. Ленін, в основному, продовжує

слідувати моделі Маркса, яка містить добре підібрані і викладені факти й аргументи, що показують утопічність планів вбудовування транзитивних систем у ядро «глобального капіталізму». Як відомо, і більшістю марксистів початку ХХ ст., і впливовою частиною марксистів кінця ХХ ст. було прийнято положення Маркса про те, що проходження усіх країн через формацію капіталізму неминуче. В. Ленін показує, прямо не стверджуючи, що перехід капіталізму у стадію імперіалізму зробив такий розвиток світової системи неможливим – хоча б тому, що монополії «центру» заволодівають джерелами сировини у всьому світі, присікаючи тим самим можливість розвитку «тубільного» капіталізму. Більш того, по мірі розвитку капіталізму можливості його виникнення і розвитку поза метрополією скорочуються. Таким чином, із «Імперіалізму...» Леніна прямо витікає висновок, що вже на початку ХХ ст. будь-яка можливість індустріалізації та модернізації на шляхах капіталізму для тих країн, які не потрапили до складу метрополії, була втрачена. Їхньою долею стала слаборозвинутість. Єдиною можливістю забезпечити умови для свого екон. і соц. розвитку для таких країн могла дати тільки велика (по суті справи саме світова) антикапіталістична революція. В. Ленін, прямо цього не кажучи, показує, що в цикл розширеного відтворення економіки Заходу безперервно ін'єкціюються величезні засоби ззовні. По суті, В. Ленін тут ілюструє висновки Р. Люксембург.

Р. Люксембург вбачала екон. витоки імперіалізму в особливостях розширеного відтворення: капіталісти можуть забезпечити реалізацію додаткової вартості лише частково, за рахунок особистого споживання, тому необхідно, щоб існували некапіталістичні виробники і споживачі як всередині власної д-ви, так і у відсталих країнах. Імперіалізм ототожнювався з політ. проявом процесу нагромадження капіталу в його конкурентній боротьбі за залишки некапіталістичного світового середовища. Бо виявляється, що цикл розширеного відтворення не може бути замкнутий тільки завдяки праці зайнятих у ньому робітників, за рахунок їхньої додаткової вартості. Для нього необхідне безперервне залучення ресурсів ззовні капіталістичної системи (з села, з колоній, з «третього світу»). Справа ніяк не обмежується «первинним накопиченням», воно не може бути «первинним» і повинно йти постійно. У своїх творах Р. Люксембург показує, по-перше, що для перетворення додаткової вартості на ресурси розширеного відтворення необхідні покупки поза зоною

капіталізму. Тільки так капіталіст може реалізувати додаткову вартість, обмінявши її на засоби для розширеного відтворення. Цією торгівлею займається компрадорська буржуазія поза зоною капіталізму. Таким чином, зроблене Марксом припущення, що капіталізм охопив увесь світ, просто нездійсненне – такого капіталізму не може існувати. По-друге, як пише Р. Люксембург, капіталістичне накопичення залежить від засобів вир-ва, створених поза капіталістичною системою. Безперервне зростання продуктивності праці вимагає необмеженого використання усіх матеріалів і усіх ресурсів Землі і природи в цілому. Сутність і спосіб існування капіталізму несумісні ні з яким обмеженням у цьому плані. Починаючи з моменту свого зародження капітал прагнув повернути всі виробничі ресурси всього світу. У своєму прагненні оволодіти придатними до експлуатації продуктивними силами, капітал обнищпорює уся земну кулю, витягує засоби вир-ва зі всіх куточків Землі, здобуваючи їх із власної волі, силою, з сусп-в самих різних типів, що знаходяться на всіх рівнях цивілізації.

Велику увагу виявленню впливу колоніальних і залежних країн на розвиток капіталізму в країнах Заходу приділяв у своїх працях «Імперіалізм» (1926), «Імперіалізм і його критики» (1926) та «Імперіалізм і кризи» (1930) нім. соціал-демократ Фріц Штернберг (1895-1963).

Творці **І.т.** не могли не бачити відмінності між капіталізмом зах. країн і капіталізмом в колоніях, напівколоніях та ін. залежних країнах. Але вона трактувалася ними в основному як відмінність між капіталізмом розвиненим, доспілим, неподільно пануючим в країні і капіталізмом що ще виникає, що формується, що ще не підпорядкував собі інші сусп.-екон. устрої.

Імперіалізм ототожнювався з політ. проявом процесу нагромадження капіталу. «Плід» світового фінансового експансіонізму – глобальний імперіалізм – пройшовши модифікації після першої і другої світових воєн, поєднувався з політ. проявом процесу нагром. капіталу в його конкурентній боротьбі за залишки некапіталістичного світового середовища. Дослідження концепції і моделей т.зв. «імперіалізму» важливе сьогодні для обговорення і розуміння наступних проблем: ступінь адекватності аналізу головних моделей розвитку і кризи капіталізму (постімперіалізму, «пізнього» капіталізму, некапіталізму гегемонії, посткапіталізму тощо); природа сучасних проявів соц. революції; трансформації ідеології світового і сусп. роз-

витку; перспективи функціонування ринкової економіки; доктрина глобалізації та її ідеол. прикриття. Див.: *Постімперіалізму теорії*.

Лит.: Гильфердинг Р. *Финансовый капитал. Финансовый капитал. Новейшая фаза в развитии капитализма* / Р. Гильфердинг / – М.: Государственное издательство, 1924. – 481 с.; Гобсон Дж. *Империализм* / Дж. Гобсон – М.: Изд. группа URSS, 2010. – 288 с.; Зінченко В. В. *Криза експансії неоліберального імперіалізму і перспективи світової глобалізації // Моделі управління в ринковій економіці*. – Донецьк: ДонНУ, 2010. – Вип. 13. – 325 с. – С. 224-246; Зінченко В. В. *Постіндустріалізм і альтернативи глобального розвитку // Вестник Воронеж. гос. ун-та*. – № 2 (4). – 2010. – С. 17-31; Каллиникос А. *Антикапиталистический манифест*. – М.: Праксис, 2005. – 192 с.; Тарасов А. *Революция не всерьёз: штудии по теории и истории квазиреволюционных движений*. – Екатеринбург: Ультра. Культура, 2005. – 528 с.; Sintschenko V. *Die postmodernen Tendenzen der globalen Entwicklung wie die Form des modernen Nachimperialismus // Vědecký přehled evropského kontinentu*. – 2012. – Díl 11. – 2012. – S.2 3-27.

В. Зінченко

Інглхарт Рональд Франклін (англ. *Ronald Inglehart F.*; 05.09.1934, Мілуокі, США) – амер. соціолог і політолог, проф. Ін-ту соц. досліджень при Ун-ті штату Мічиган, США. Дир. соціол. фонду «World Values Survey».

Основні праці: «Мирна революція» (1977), «Культурний зсув в зрілому індустріальному суспільстві» (1990), «Модернізація та постмодернізація» (1997).

I. автор соціол. теорії постматеріалізму, у якій були запропоновані нові підходи до дослідження цінностей та їх змін від покоління до покоління. У праці «Мирна революція» **I.** на практичних прикладах розглянув процес радикальної зміни цінностей нових поколінь у розвинутих індустр. країнах. У праці «Культурний зсув в зрілому індустріальному суспільстві» **I.** розвинув цю теорію, опублікувавши дані 26 країн за період часу у 18 років (1970-1988) щодо реліг. уподобань громадян, їх робочої мотивації і політ. уподобань, ставлення до дітей, сім'ї, розлучень, абортів і секс. меншин. На основі зазначених змінних була продемонстрована поступова заміна старших поколінь наступними, окреслено їх вплив на культ. зміни, які, в свою чергу, впливають на політ. і екон. процеси, як в окремих регіонах, так і в світі в цілому.

У праці «Модернізація та постмодернізація» акцентується увага на розвитку економіки та зрушенні культ. парадигми. **I.** ви-

діляє шаблони, за якими відбуваються екон. та культ. зрушення. Русійною силою таких зрушень вважає індустріалізацію, яка призводить до соц. змін, що полягають у стиранні кордонів між статями, що, в свою чергу, видозмінює політ. та екон. процеси. Чинником цих змін виступає приход до влади нового покоління. **I.** вважає, що зріле індустр. сусп-во, яке виникло під впливом цих змін, також значно змінює людей. Тенденція змін така, що покоління після цієї зміни захоплюють усі сфери людського життя.

I. робить висновок, що передові індустр. сусп-ва в даний час змінюють свої соц.-політ. траєкторії в двох кардинальних відносинах: системі цінностей та інституційній структурі. У системі цінностей стався зсув від «матеріалістичних» цінностей, із акцентом на екон. і фіз. безпеку, до цінностей «постматеріалістичних», з наголосом на проблеми індивід. самовираження й якості життя. Зміна інстит. структури характеризується наближенням до меж розвитку ієрарх. бюрокр. орг-ції, що сприяли створенню суч. сусп-ва.

I. вважає, що сходження постматеріаліст. цінностей вносить якісні зміни у політ. сферу. По-перше, падає повага до влади. По-друге, посилюється акцент на участі та самовираженні. **I.** зазначає, що обидві тенденції сприяють: в авторитарних сусп-вах демократизації, а у сусп-вах, що вже є демократичними, – розвитку демократії в напрямку більшої партиципаторності, орієнтованості на конкретні проблеми.

I. стверджує, що довгострокова тенденція до зростання масової політ. участі, яка набула новий характер, серйозно ускладнює становище політ. еліт. В індустр. сусп-ві мобілізацію мас здійснювали дисципліновані, керовані елітами політ. партії, результатом діяльності яких стало зростання політ. участі у вигляді голосування. У сусп-ві ж постмодерна ситуація змінилася. **I.** наголошує, що в нових умовах акцент зміщується з голосування на активніші та проблемно-специфікованіші форми масової участі. Масова прихильність ієрарх. політ. партій, що давно утвердилась, розмивається, у той час як громадськість переходить до більш автономних видів участі, кидаючи при цьому виклик елітам.

Глобальний проект «World Values Survey», керівником якого є **I.**, є мережею соціол. проектів в різних країнах світу, під час яких перевіряється гіпотеза про те, що системи переконань на масовому рівні змінюються так, що характер цих змін має значні екон., політ. та соц. наслідки. Здійснення статист. аналізу дозволило встановити наявність міжрівневих

залежностей між політ. культурою та демокр. ін-тами. **I.** виявляє сильні залежності між макрорівневими хар-ками (напр., стабільна демократія) і мікрорівневими – такими, як наявність між індивідами довіри, терпимості, як значущість для них постматеріаліст. цінностей і суб'єктивного добробуту. Сильні міжрівневі залежності виявляються і між багатьма ін. суттєвими змінними соціетального рівня (від кількості розлучень до виникнення рухів захисників довкілля).

Праці **I.** вплинули на роботи багатьох соціологів і політологів всього світу; їх опублікували багатьма мовами.

Літ.: Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества / Р. Инглхарт // Полис. – 1997. – № 4. – С. 6-32; Инглхарт Р. Модернизация, культурные изменения и демократия: последовательность человеческого развития / Р. Инглхарт, К. Вельцель. – М.: Новое издательство, 2011. – 464 с.; Inglehart R. The silent revolution in Europe: intergenerational change in post-industrial societies / Inglehart R. // American Political Science Review. – № 65. – P. 991-1017.

О. Максимова

Іоан XXIII (лат. *Ioannes PP. XXIII*; світ. Анджело Джузеппе Ронкаллі; 25.11.1881, Сотто іль Монте, Італія – 02.06.1963, Ватикан) – Папа Римський (1958–1963), фундатор нової «ери» в історії римо-катол. церкви, позначеної відкритістю, інтенцією до змін. Походить із бідної багатодітної родини. Архієпископ (1881–1963), у 1925–1944 рр. папський представник в Болгарії, Туреччині і Греції. У 1944 р. став апостольським нунцієм у Франції, а в 1953 р. – кардиналом і патріархом Венеції. Обраний Папою Римським 28.10.1958 р., прийняв ім'я Івана XXIII. Іван Павло II беатифікував його в 2000 р. 27.04.2014 р. відбулася канонізація **I. XXIII** (проголошення святим катол. церкви), одночасно із канонізацією Івана Павла II.

Основні праці: **I. XXIII** є автором енциклік, у т.ч. й на соц. тематику, основною з яких є «*Pacem in terris*» («Мир на землі», 11.04.1963).

Відразу після папської інтронізації **I. XXI-П** оголосив про скликання екуменічного собору – першого за майже сто років. Рішення було цілком спонтанним, спричинене раптовим натхненням – «осяянням від Святого Духа». Мета – оновити Церкву, віднайти її духовне коріння, вхопити подих часу. Цей підхід отримав назву «*Aggiornamento*» («Відновлення»). За масштабами це перше з часу

Реформації фундамент. перепрограмування католицизму. Чимало кардиналів висловили спротив проекту **I. XXIII** і намагалися стримати розгортання процесу, але Папа був непохитний і 1962 р. розпочалася перша сесія II Ватиканського Собору. Собор тривав понад три роки (1962–1965), але його натхненник і організатор застав за життя лише перший його рік. Відповідно до заповіту **I. XXIII**, рішення Собору мали бути виключно позитивними. Жодних засуджень та анафем не повинно виноситись, політ. ворожнеча має залишитися осторонь. Церкві слід визнати, що вона – слуга слуг Божих, а не владика. II Ватиканський Собор мав носити характер пастиральної ради, не проголошувати нових догм, проте переглянути доктринальні положення та старі порядки. Загалом Собор мав стати новою П'ятидесятницею, закликати до оновлення в Святому Дусі.

II Ватикан. Собор був важливим екуменічним досягненням, бо катол. церква вперше взяла на себе частку відповідальності за конфес. розкол у християнстві. Прихильність **I. XXIII** до екуменічного світогляду цілком зрозуміла, з огляду на його тривале перебування у православних країнах. Проте ніхто не очікував відкритості такого широкого масштабу. Він охоче зустрічався з предстоятелями сх. правосл. церков, ієрархами англікан. Церкви, пасторами протестант. церков, запрошував їх сердечно до участі у Ватикан. Соборі. Результатом II Ватикан. Собору зміна парадигми у всіх сферах: реформа літургійної практики, новий образ церкви як спільноти віруючих, єпископська колегіальність, визнання теолог. плюралізму, культ. міжцерк. і міжреліг. діалог, реліг. свобода, солідарність сподівань та тривоги бідних і тих, хто страждають тощо.

Прагнучи деполітизувати фактичну позицію Церкви, зміцнював її ідейний вплив на політ. процес. Висловив тезу про первинність та перевагу інтересів людини, над інтересами д-ви. У міжнар. питаннях виступав за мирне співіснування д-в із різним сусп. ладом, вирішення спірних питань шляхом переговорів. Під час Кариб. кризи закликав представників США та СРСР до стримування й усвідомлення руйнівних наслідків силового зіткнення. У енцикліці «*Pacem in Terris*», не вдаючись до дипломат. риторики, доступними словами наголосив на необхідності вироблення нової концепції, яка була би здатною не допустити виникнення нових конфліктів, передусім військових. Також звернувся до розвинених д-в і ООН щодо надання допомоги бідним країнам і народам. Вирівнювання величезних диспро-

порцій між країнами в цілому світі **I. XXIII** розглядав як умову встановлення тривалого миру на Землі.

I. XXIII підкреслював важливе значення Церкви як надполіт. духовн. ін-ту у світі. В енцикліці «*Racem in terris*» він виклав бачення права на свободу думки та віросповідання. «До прав людини слід зараховувати і те, що вона повинна мати змогу поклонятися Богові, згідно з мірилом власної совісті та публічно сповідувати свою релігію... людина має непорушне право вибирати той спосіб життя, якому віддає перевагу: або створити сім'ю, в розбудові якої чоловік і жінка користуються рівними правами й обов'язками, або прийняти чин священничого чи монашого життя».

Енцикліка «*Racem in terris*», означала зміну парадигми соц. доктрини церкви до визнання людських прав як невіддільних від особистості. Вона констатує присутність жінок в сусп. житті та усвідомлення їх гідності, вважає правомірним їх протест проти того, аби їх вважали просто інструментом чи неживим предметом, і захищає їх права як в сімейній сфері, так і в сусп. житті. Отже, **I. XXIII** запропонував структуру мислення та політ. планування, яка спричинилася до того, що церква та віруючі протягом наступних років включилися у соц. питання.

Лит.: Декларація про релігійну свободу «Гідності людської – Dignitatis Humanae» / Документи Другого Ватиканського Собору. Конституції, декрети, декларації. – Львів: Монастир Монахів Студійського Уставу, Видавн. відділ «Свічадо», 1996; Дж. Браєн Гер. Католицизм і демократія: конфлікт зміни та співпраця // Релігійна свобода і права людини: Богословські аспекти. У 2-х т. – Т. 1. – Львів, 2000. – С. 201-218; Іван XXIII. Мир на землі. Енцикліка Папи Івана XXIII про встановлення миру між усіма народами в істині, справедливості, любові та свободі. – Львів: Свічадо, 2008. – 53 с.

В. Піча, С. Орлов

Іоан Павло II (лат. *Ioannes Paulus PP. II*; мирське ім'я Кароль Юзеф Войтила, польс. *Karol Józef Wojtyła*; 18.05.1920, Вадовіце, Польща – 2.04.2005, Ватикан) – визначний реліг. діяч сучасності, Папа Римський, філософ, поет, драматург. Блаженний катол. церкви (01.05.2011), на 27.04.2014 призначено канонізацію (визнання святим) **III. II.**

Вивчав полоністику на філос. ф-ті Ягеллон. ун-ту (1938-1940). Навчався у таємній Митропольній духовній семінарії в Кракові (1942-1946), Папському міжнар. коледжі Ангелікум (нині – Папський ун-т ім. Св. Фоми

Аквінського) (1946-1948). Священик (1946), єпископ (1958), краків. митрополит (1964), кардинал (1967). 16.10.1978 обраний папою, взявши ім'я Іоанн Павло II. Захистив докторат «Проблема віри у св. Іоанна від Хреста (Хуана Альвареса)» (1948). Габілітація «Оцінка можливості опори християнської етики на принципах системи Макса Шелера» захищена 12.12.1953 на теолог. ф-ті Ягеллон. ун-ту, але не затверджена мін-вом освіти Польщі.

Основні праці: енцикліки: «*Redemptor hominis*» («Спаситель людини») (04.03.1979), «*Dives in misericordia*» («Багатий в милосерді») (30.11.1980), «*Laborem exercens*» («Виконуючи працю») (14.09.1981), «*Slavorum apostoli*» («Апостоли слов'ян») (02.06.1985), «*Dominum et vivificantem*» («Господу і животворящому») (18.05.1986), «*Redemptoris Mater*» («Мати Спасителя») (25.03.1987), «*Sollicitudo rei socialis*» («Суспільна турбота») (30.12.1987), «*Redemptoris mission*» («Місія Спасителя») (07.12.1990), «*Centesimus annus*» («Сто річниця») (01.05.1991), «*Veritatis splendor*» («Блиск правди») (06.08.1993), «*Evangelium Vitae*» («Євангелія життя») (25.03.1995), «*Ut unum sint*» («Аби були одно») (25.05.1995), «*Fides et ratio*» («Віра і розум») (14.09.1998), «*Ecclesia de Eucharistia*» («Євхаристія в Церкві») (17.04.2003).

Сусп.-політ. погляди **III. II** формувалися на принципах християн. демократії. **III II** торкався різних сусп. проблем через призму християн. моральності і християн. персоналізму. Основні проблеми, які ставилися у його енцикліках і проповідях – співвідношення політики та моралі, права людини, соц. питання, збереження миру, екуменізм.

Найважливіша енцикліка «*Redemptor hominis*» становила програму його понтифікату. Перша з циклу роздумів про Бога як Св. Трійцю та присвячена Ісусові Христові як Спасителю людини і світу. Розглядав Спасіння як особисті відносини між Христом і окремим індивідом. Жертва Христа на хресті – це прояв любові до кожної особи. «Людина не може жити без любові», якою в кінцевому підсумку є Бог. Аналізуючи техн. і цивілізац. прогрес, виділив переваги та загрози, які проявляються, зокрема це стосується сучасних правових і моральних систем. Проголосив необхідність примату етики над технікою (щоб людина не перетворилася у виробн. агрегат), особистості над річчю (щоб людина позбулася беззмістовного споживацтва) і духа над матерією. Підкреслив службову роль церкви щодо людини. Церква є відповідальною за проголошення Божої правди та повинна дотримуватися принципів, які проголошує.

Сусп. енцикліка «*Laborem exercens*» стосувалася людини у контексті праці. Обов'язком людини є розвиток науки, техніки, культури і моральності, а праця повинна служити цьому розвитку. Розрізняв працю в суб'єктному і предметному розумінні. Суб'єктом праці є людина, а предметом – речі, якими людина виконує працю. Техніка є предметом і союзником людини, але неправильно сприйнята може стати ворогом, перетворюючи людину в невідьмака чи спричиняючи безробіття. Працедавці поділені на безпосередніх (підприємці) і опосередкованих (д-ва). Профспілки **ІІІ. ІІ** вважав виразом боротьби за сусп. справедливість, їх обов'язком є старання стосовно спільного добра. Вони не повинні обмежувати діяльність питаннями умов праці та зарплати, а прагнути покращити всі сусп. вади. Працею людина бере участь у «справі Творення». Зразком праці має бути Бог як в організації праці, так і у використанні відпочинку. Виконанням христ. місії є будівництво світу і праця для ближніх. В енцикліці піднято також питання країн, що розвиваються, автоматизації, праці людей із обмеженими фіз. можливостями.

«*Sollicitudo rei socialis*» закликала до солідарності народів перед глобальними проблемами. **ІІІ. ІІ** проаналізував деколонізацію, бідність, недостатній темп розвитку, нерівномірність екон. розвитку, безрезультатність конвергенції та діяльності ООН. Наголошував на небезпеці надмірного використання невідновлюваних природних ресурсів і прагнення до зростання споживання. Закликав до поваги між народами, солідарності, співпраці та подолання бідності, яка має структурний характер. Розуміючи боротьбу народів за визволення, **ІІІ. ІІ** критикував прагнення до екон. свободи за всяку ціну, яка веде до фактичного поневолення.

«*Centesimus annus*» була реакцією на падіння комунізму і зміни у Центр.-Сх. Європі. **ІІІ. ІІ** виходив з основних положень енцикліки Льва ХІІ: констатації зростання класових суперечностей, визнання власності, необхідності гідної зарплати та права на виконання релігійних обов'язків. Критикував матеріаліст. сприйняття світу соціалізмом, відсутність персоналізму в розумінні ролі особи, яка зведена до рівня «гвинтика механізму». Відкидав атеїзм і класову боротьбу, які теорет. протиставлені боротьбі за сусп. справедливість. **ІІІ. ІІ** порівнював імперіалізм, мілітаризм і класову боротьбу, вбачаючи в них спільні марксист. корені. Заперечував проти одержавлення засобів вир-ва, що є причиною відчуження людини у сусп-ві. Неправильне

розуміння людської свободи привело до встановлення націонал-соціалізму та комунізму. **ІІІ. ІІ** критикував міжнар. систему двополярного поділу, гонку озброєнь та поширення змагання двох систем на країни Третього світу. Заперечуючи марксизм-ленінізм, авторитаризм і сусп-во споживання, виражав також скептицизм щодо ефективності діяльності міжнар. орг-цій, вбачаючи все ж таки позитивні аспекти їхньої діяльності, які вимагають удосконалення. Причинами падіння комунізму вважав неефективність його екон. системи та атеїзм. Вітаючи поразку марксизму, **ІІІ. ІІ** наголошував, що вона не привела до остаточної ліквідації проблем, які породили цю доктрину. Підкреслював необхідність реформ і активної ролі д-ви у цьому процесі. Усвідомлюючи труднощі, з якими зустрінуться народи Центр.-Сх. Європи, **ІІІ. ІІ** закликав їх до солідарності і співпраці, взаємного пробачення. Розуміючи необхідність усунення несправедливості, радикально заперечував проти насилля. Застерігав від бачення тільки екон. аспекту розвитку, з яким паралельно повинен йти духовний розвиток. **ІІІ. ІІ** підкреслив значення культури, критикував тоталітарні режими, які підпорядковували культуру, мистецтво і науку пануючій ідеології. Виражав побоювання щодо наростання реліг. фундаменталізму та ідеологій, які вважали себе єдиними володарями об'єктивної правди. Вказував на обмеженість власності, яка повинна служити людині та етично використовуватися. Застерігав перед легковаженням людського виміру праці, виступав за обмеження ринк. механізму на користь спільного добра. **ІІІ. ІІ** критикував консупціонізм (споживачтво), наслідком якого є сусп. вади, зокрема наркоманія. Позитивно оцінив демократію, повагу прав людини та парламентаризм.

Ідеї екуменізму присутні у багатьох енцикліках **ІІІ. ІІ**. «*Slavorum apostoli*» присвячена тисячоліттю євангелізації слов'ян Св. Кирилом і Мефодієм. **ІІІ. ІІ** запропонував способи усунення поділів між народами і христ. церквами, тобто бачення загальної церкви, об'єднуючої різні культ. традиції з повагою їх відмінності. В енцикліці «*Ut unum sint*» **ІІІ. ІІ** закликав до зближення зах. і сх. християнства, заявивши що «Церква повинна дихати обома легенями».

Папа розвинув катол. доктрину миру Іоанна ХХІІІ, пов'язуючи її з дотриманням Божих заповідей. У вченні **ІІІ. ІІ** мир не є простою антитезою війні, але передбачає співпрацю д-в і народів, взаємну повагу і безпеку. У зверненні з нагоди Всесвіт. дня миру 1993 р. підкреслював: «Мир вимагає справжньої поваги

гідності і прав кожної людини, які уможливають їй повний індивідуальний розвиток. Визиск слабших, бідність і прояви сусп. нерівності, які непокоять, ускладнюють та затримують створення міцних основ справжнього миру». **III. II** трактував мир як добро, «яке слід впроваджувати добром, воно є добром для окремих осіб, для родин, для народів світу і для всього людства; воно є добром, яке слід стерегти і яке слід розвивати, вибираючи і чинячи його». Найважливішою передумовою миру є повага гідності людини, її свобод і прав. «Мир зводиться в кінцевому підсумку до поваги прав людини – справою справедливості є мир – війна ж зароджується з їх порушення і поєднується завжди зі ще більшим порушенням цих прав. (...) Порушення прав людини йде поряд із порушенням прав народів, з якими людина пов'язана органічними узами, як з великою родиною». У зверненні з нагоди Всесвіт. дня миру 1999 р. **III. II** підкреслив величезну загрозу, яку становлять для гідності людини та для миру ідеології, що відкидають людину як найвищу ціль (марксизм, нацизм, фашизм, міфи расової вищості, націоналізм, етнічний егоїзм та матеріаліст. споживачтво).

III. II описав принципи, на яких повинні опиратися людські відносини та діяльність для миру: сусп. справи повинні трактуватися не з позиції насилля; напруження, суперечки та конфлікти повинні вирішуватися шляхом переговорів, а не репресій; ідеолог. відмінності вимагають зіткнення у кліматі діалогу і вільної дискусії; справедливі інтереси окремих груп повинні рахуватися зі справедливими інтересами ін. т.з. ацікавлених груп та вимогами вищого блага; застосування зброї не може бути відповідним засобом для розв'язування суперечок; невід'ємні права людини повинні захищатися за всяких обставин; неприпустимість використання вбивств для нав'язання тих чи ін. рішень.

В енцикліці «*Dives in misericordia*» **III. II** визначив милосердя як піднесення вгору і добування добра з-під всіх нашарувань зла, яке є на світі і в людині. Готовність Бога прийняти блудних синів є невичерпна, обмежити її може тільки опір людини і відсутність покути. Милосердя не є поблажливостю до зла, а умовою пробачення є направлення зла і задоволення покривджених. В енцикліці «*Dominum et vivificantem*» **III. II** запровадив поняття «соціального гріха», тобто гріх окремої людини, наслідки якого мають вплив на ін. людей і людство; це дії індивіда, спрямовані проти ближнього, справедливості, прав людини та спільного блага. «Соціальним може

бути гріх, вчинений діями чи бездіяльністю політ., екон. і профспілкових лідерів, які володіючи владою, не прагнуть до покращення чи змін в сусп-ві відповідно до потреб і можливостей цього етапу історії». Соц. гріхом є ворожість, боротьба та протиборство, в їхній основі завжди гріх конкретної особи. Визнання гріха і відповідальності за його наслідки (покаяння) ведуть до примирення і спасіння людства. В енцикліці «*Veritatis splendor*» **III. II** стверджував, що немає суперечності між свободою і Божим правом та дотриманням добра. Боже право не протиставляється людській свободі, але захищає і проповідує свободу. Повага до свободи є позитивною ознакою сучасної культури.

Енцикліка «*Evangelium Vitae*» присвячена цінності та недоторканості людського життя. Позаяк людина покликана до життя, яке перевищує виміри земного існування, тільки від Бога може залежати рішення про момент смерті людини. «Все, що націлене в саме життя, всякого виду вбивства, геноциди, аборти, евтаназія, добровільне самовбивство; все, що порушує цілісність людської особи, як окалічення, тортури тіла і душі, спроби псих. тиску, все, що принижує людську гідність, як нелюдські умови життя, арешти, депортації, невілляництво, проституція, торгівля жінками і молоддю, нелюдські умови праці (...) є чимось ганебним; заражаючи людську цивілізацію більше ганьблять тих, хто їх здійснює, ніж тих, які зазнають кривди».

Сусп. погляди **III. II** справили значний вплив на зростання морального авторитету і ролі катол. церкви у глобальних процесах.

Літ.: Иоанн Павел II. Идите с миром. Дар бессмертной любви. – М.: ООО Изд. дом «София», 2004. – 208 с.; Генюк Н. А. Проблемы мира в социальной доктрине католической церкви: Материалы междунар. науч.-практ. конфер. (12-13 мая 2011, Орел) [Социальное учение Церкви и современность]. – С. 137-140.

М. Генюк

Істон Девід (англ. *David Easton*; 24.06.1917, Торонто, Канада) – канад.-амер. політолог. Навчався в Ун-ті Торонто (Канада), захистив докт. дис. у Гарвард. ун-ті (1947). Розпочав наук. і виклад. діяльність на ф-ті політології Чикаг. ун-ту. З 1981 р. – проф. Каліфорн. ун-ту (США). Очолював Амер. асоц. політ. досліджень (1968-1969), віце-президент Амер. акад. мистецтв та наук (1984).

Основні праці: «Політична система» (1953), «Системний аналіз політичного життя» (1965),

«Основи політичного аналізу» (1979), «Аналіз політичних структур» (1990).

I. адаптував основні принципи і методи *системного аналізу*, поширені у природничих науках, до вивчення політ. життя і розробив понятійний апарат системного аналізу в політології. На думку I. політика – це владний, авторитарний розподіл цінностей, і при тім «розподільча» ф-ція д-ви є особливо важливою, коли мова йде про «цінні речі» у сусп-ві (владні повноваження, багатство, соц. статус). Таке розуміння політики вплинуло на визначення науковцем *політ. системи* як сукупності взаємодій, за посередництва яких у сусп-ві відбувається розподіл цінностей (матеріальних, духовних), і на цій основі попереджуються конфлікти між соц. спільнотами та особами – членами сусп-ва. Така характеристика є притаманною для будь-яких політ. систем, незалежно від їх культурно-історичної специфіки. I. додає, що політ. система – не є лише взаємодією її структур, елементів, а динамічною, мінливою субстанцією.

Аналізуючи політ. систему під кутом зору її функціонування, науковець використовує кібернетичний принцип виміру показників функціонування на «вході» та «виході» системи. На «вході» – це запити, потреби, вимоги, а на «виході» – рішення та дії влади, що мають обов'язковий для виконання статус. Вимоги – форма відображення думки про правомірність обов'язковості розподілу цінностей матеріальних і духовних суб'єктів влади. Вимоги поділяються на *зовнішні*, що походять з навколишнього середовища індивіда, соц. спільноти, та *внутрішні*, що є похідними від

самої політ. системи. «Вихід» із системи є не остаточний результатом перетворення запитів, потреб у реальність, дії, а лише ланкою безперервного циклу функціонування політ. системи, названий I. «*петлею зворотного зв'язку*».

I. вважає, що політ. система адаптується до зовн. оточення для того, щоб компенсувати його стресові впливи. «Повне оточення» системи складається з двох типів: *інтрасоціального* (економіка, культура, соц. структура, міжособистісні відносини) і *ектрасоціального* (зовн. впливи щодо сусп-ва).

Вчений виділяє дві основні ф-ції політ. системи: вона має бути спроможною розподіляти цінності в сусп-ві і здатною переконати членів сусп-ва прийняти розподіл цінностей, – матеріальних і духовних, – як необхідний, обов'язковий.

Наприкінці ХХ ст. I. був ініціатором і активним учасником міжнар. проектів, спрямованих на дослідження впливу структури політ. систем на ефективність публічної політики, вивчення стану і тенденцій розвитку політ. науки в різних країнах світу.

Лит: Істон Д. Категорії системного аналізу за політики // Антологія мирової політичної думки. – Т. 2. – М., 1997. – С. 630-642; Easton D. The Political System. An Inquiry into the State of Political Science. – New York: Knopf, 1953, 1971 (2nd ed.); re-issued, University of Chicago Press, 1981; Easton D. A Systems Analysis of Political Life. – New York: Wiley, 1965; Easton D. The Analysis of Political Structure. – Routledge, 1990.

М. Лендвел

К

Кабрал Амілкар Лопес (порт. *Cabral Amilcar Lopes*, 12.09.1924, Бафата, Португальська Гвінея – 20.01.1973, Конакрі, Гвінейська республіка) – революціонер, ген. секретар Афр. партії незалежності Гвінеї та Кабо-Верде (ПАПК), теоретик антиколон. і нац.-визв. боротьби. Народився у сім'ї вчителя. Закінчив лицей, один із небагатьох жителів Гвінеї, хто отримав вищу освіту: у 1945-1950 навчався у сільськогоспод. ін-ті в Лісабоні. В імпер. столиці **К.** разом із вихідцями з інших порт. колоній організував «Центр афр. досліджень», що згуртував навколо себе учасників майб. визв. рухів. Повернувшись на батьківщину, **К.** працював агрономом у сільськогосп. центрі Бісау (столиці колонії). Займався переписом сільського населення, завдяки чому здобув безпосереднє знання про свою країну та народ, а також реалії порт. колон. панування. Через напруження стосунків з колон. адміністрацією **К.** був змушений 1955-1956 провести за межами Гвінеї – в Португалії й Анголі. 1959 р. **К.** і п'ять його товаришів сформували ПАПК. **К.** було обрано ген. секретарем. 1963 р. ПАПК розгорнула проти порт. колонізаторів збр. боротьбу, що від актів саботажу і диверсій переросла у партизанську війну та створення звільнених зон. У звільнених районах складалася нова суп. система, вільна від нерівності та визиску, заснована на взаємодопомозі та залученні народ. мас до самостійного вирішення власної долі. **К.** виступав не тільки організатором боротьби, але і пропагандистом і представником гвін. народу за кордоном – виступав на міжн. конф., в ООН. 1970 р. його прийняв Папа Римський Павло VI. Боротьба розвивалася повільно, але успішно: до кінця 1972 партизани контролювали дві третини території. Нажаль, **К.** не дожив до повної перемоги над колонізаторами – у січні 1973 його вбили агенти порт. спецслужб. А за вісім місяців Нац. нар. збори проголосили створення незалежної Республіки Гвінея-Бісау.

Основні праці: «Португальська Гвінея. Влада зброї» (1970), «Повернення до джерел. Вибрані промови Амілкара Кабрала» (1973), «Єдність і боротьба. Т.1. Теоретична зброя» (1975).

К. вважав, що в добу монопол. капіталу та імперіал. панування головними дієвими особами світ. історії стають визв. рухи «третього світу». Справжні суп. перетворення приходять тільки зі завоюванням тубільцями контролю над продуктивними силами, а

формальна політ. незалежність призводить до продовження колоніалізму (неоколоніалізму). Політ. незалежність – не мета визв. боротьби, але моменти процесу боротьби. Якщо історія – розвиток продуктивних сил, говорив **К.**, колонізований може повернути собі історію, тільки заволодівши засобами вир-ва. Потенціал для революції – у формуванні антиімперіал. союзу різних соц. груп, включаючи селянство та дрібну буржуазію. Цей союз є своєрідним «класом-нацією» – монолітною масою, згуртованою навколо бажання самостійності та повернення до історії. Після здобуття незалежності цей союз може розпастися, і з цього моноліту виокремиться нац. буржуазія, «середній клас» тощо. Перспектива цього залежатиме від поведінки нижчих верств дрібної буржуазії й інтелігенції.

На першому етапі боротьби кадри для рев. партії слід шукати серед верств із міжклас. місцеположенням, нелегких у своєму місці в сусп.-ві. Це можуть бути кол. селяни, а нині міські наймані працівники з числа тубільців, які день-у-день бачать різницю між своїм рівнем життя і рівнем життя колоністів. Оскільки ці труд. мігранти бачать експлуатацію на власні очі, вони швидше за селян усвідомлюють її реальність і роблять відповідні політ. висновки (хоча об'єктивно їх можуть визискувати не так жорстоко, як селян). У більшості малорозвинених країн капітал. периферії класом, що, з одного боку, є достатньо освіченим (у т. ч. обізнаним на базовому рівні з рев. теорією), а, з другого – має досвід гноблення в умовах колоніалізму, показала себе саме дрібна буржуазія.

К. був переконаний, що ключем до успішної соц. революції на периферії капітал. світу є роль, що її має зіграти дрібнобурж. керівництво нац. руху після завоювання незалежності. Того самого моменту, коли приходять нац. визволення і революц. дрібна буржуазія здобуває владу, народ повертається до історії і назовні знову вириваються внутр. соц. протиріччя, затушовані під час збр. боротьби проти колоніалізму. Щойно ці протиріччя проявляться, рев. дрібна буржуазія опиняється перед вибором: або стати нац. буржуазією (чи радше псевдобуржуазією, адже в неоколон. умовах буржуазія малорозв. країн є лише імітацією буржуазії капітал. центру), або продовжити революцію і здійснити своє істор. покликання – здійснити соц. революцію. **К.** наполягав на тому, що аби здійснити своє іс-

тор. покликання, дрібна буржуазія має вчинила самогубство – «класове самогубство». Класове самогубство означає замість слідувати своїм матеріал. інтересам, дослухатися до своєї революц. свідомості. За відсутності справжнього робітн. класу дрібна буржуазія має в інтересах сусп-ва принести в жертву свій стан і привілеї, ототожнити себе з трудящими масами і відродитися як робітн. клас. Ймовірність самогубства залежатиме від глибини проникнення революц. ідей у середовище дрібної буржуазії, а також від місця, що його займатиме революц. фракція цього класу після незалежності. Неспроможність вчинити класове самогубство означатиме відтворення експлуат. відносин у новій конфігурації: пару колонізатор – колонізований заступить пара національна буржуазія – пролетаріат. Через класове самогубство буржуазії боротьба за нац. визволення переростає у боротьбу за соц. визволення.

Лит.: Кабрал А. Революция в Гвинеи. Избранные статьи и речи. – М.: Наука, 1973. – 279 с.; Амилькар Кабрал // Ульяновский Р. А. Политические портреты борцов за национальную независимость. – М.: Политиздат, 1983. – С. 289-306; Cabral A. Return to the Source: Selected Speeches of Amilcar Cabral. – New York: Monthly Review, 1973. – 110 pp.; Chabal P. The Social and Political Thought of Amilcar Cabral: A Reassessment // The Journal of Modern African Studies, Vol. 19, No. 1 (March 1981), pp. 31-56; Cabral A. Unité et lutte, I. L'arme de la théorie. François Maspero. – Paris 1975. – 360 p.

P. Tuca

Каддафі Муаммар (Муаммар Бен Мухаммад Абу Мен'яр Абдель Саям Бен Хамід аль-Каддафі, англ. *Muammar Qaddafi*; 07.06.1942, Карс Абу-Хаді, півд. м. Сирт, Лівія – 20.10.2011) – держ. і військ. діяч, політ. теоретик, глава Лівії. д-ви (1969-2011; з вересня 1969 р. – «Лівій. Араб. Республіка»; з березня 1977 р. – «Соціаліст. Народна Лівій. Араб. Джамахірія»; у 1986 р. на початку назви з'явилося слово «Велика»). Народився в бедуїнській сім'ї, що належала до племені аль-каддафа, на півн. Лівії. Брав участь в антиколон. демонстраціях проти Італії (з 1959). Ініціатор створення нелегальної антимонархічної орг-ції (1961). Закінчив військ. коледж в м. Бенгазі, пройшов перепідготовку в Великобританії. Очолив «Спілку офіцерів юніоністів-соціалістів» (1964). Керував військ. переворотом («Революція Вересня», 01.09.1969), у результаті якого монархію було повалено, держ. влада перейшла до Ради революц. командування (РПК) на чолі з **К.**, яко-

му було присвоєно звання полковника та призначено головнокомандувачем Збройних сил Лівії.

У жовтні 1969 р. **К.** оприлюднив принципи своєї політики: 1) повна евакуація іноз. баз із лівій. території; 2) позитивний нейтралітет; 3) націон. єдність; 4) араб. єдність; 5) заборона політ. партій. У грудні 1969 р. РПК прийняла «Конституц. декларацію», яка формулювала цілі революції: «свобода, соціалізм, єдність». У січні 1970 р. **К.** став прем'єр-міністром та міністром оборони.

Основні праці: «Основи третьої світової теорії» (1974), «Зелена книга» (1976-1979).

Метою реформ у Лівії було проголошено побудову «справжнього соціаліст. сусп-ва на основі принципів ісламу», а лівій. досвід оголошено «альтернативою капіталіст. матеріалізму та комуніст. атеїзму». Накреслені перетворення поставали як втілення «експерименту лідера революції», його ідей і волі. 02.03.1977 р. у м. Сабха відбулася надзвич. конф. Нар. конгресів, Нар. комітетів та профес. спілок («Революція Березня»). Прийнята конф. «Декларація про встановлення влади народу» визначила основою політ. системи Лівії «народну пряму демократію» – «джамахірію» (араб. «джамахір» – маси), а конституцією «д-ви мас» – Коран. Було скасовано «всі форми традиц. інструментів уряду» та введено нові назви держ. посад. **К.** отримав пост Ген. секретаря Заг. народного конгресу, проте у 1978 р. оголосив про «відділення революції від влади», що означало своєрідний «поділ влади» на «революц.-ідеолог. гілку» та «держ.-управл.». Фактично ж поділ відбувся лише на понятійному рівні, позаяк перша «гілка», що набула особливого статусу, й надалі незаперечно домінувала над другою. Сама ж вона не підлягала контролю з боку ін-тів «прямої демократії», оскільки організаційно «відділилася» від них. За два роки по тому **К.** та п'ятірка його найбл. соратників відмовилися від офіц. держ. посад – відтоді **К.** почав іменуватися «Братський Лідер і Керівник ПершOVERесневої Великої Революції» або «Братський Вождь і Лідер Революції». Фактично він залишався головнокомандувачем Збройних сил Лівії. За його ініціативи та керівництва реалізовувалася програма заміни «класичної армії й традиц. поліції» формуваннями «озброєного народу».

У праці **К.** «Зелена книга» викладена «третя світова теорія». У передмові до рос. видання твору 1989 р. **К.** наголошував: не він є справжнім автором її змісту та не власні думки прагне реалізувати – лише «виявляє й збирає» те, що одвічно існує у почуттях, мрі-

ях та мудрості людей. Ця книга як «символ остаточного звільнення від насилля й експлуатації, досягнення свободи і щастя вже створена людством», вона подібна до «знамена Ісуса, скрижалей Мойсея та проповіді Магомета». Такі порівняння, на думку **К.**, мали переконати читача в особливому походженні його теорії та її незаперечної перевагах над ін. соц.-політ. доктринами. **К.** критикує «віджиле визначення демократії» як можливість «контролю народу над урядом» та пропонує власне: «демократія – це народний самоконтроль». Принципи «справжнього народовладдя» **К.** поєднує з ідеалом мусульм. общини (умми), що є незаперечною духовною та соц.-етичною цінністю, вона завжди «єдина й непогрішима», це – сусп-во в цілому, народ, світова спільнота мусульман. Проте народний суверенітет (у європ. розумінні) не створює «справжнього природного закону» – «вищим законом» є релігія, воля Аллаха. «Зелену книгу» **К.** адресує всім сусп-вам і д-вам. Використання відомих форм демократії – «даремна трата людського часу й насмішка над народами», бо вони не усувають гол. несправедливості – «влади частини над цілим». Слід відкинути і бурж., і радян. демократію, що основана на класовому підході та політ. диктатурі монополюючої партії. Система ін-тів представницької демократії (парламенти, партії, референдуми, конституції) – це, на переконання **К.**, є «диктаторське знаряддя правління», «знаряддя монополізації демократії та зневаження суверенної волі мас», «демагогічна система», «деспотичний авторитарний принцип підкорення», «фальсифікація демократії», «заклятий ворог», «фарс», «обман», «підкуп» тощо. «Третій шлях» полягає у розвитку прямої демократії, коли «кожний і управляє, і править». Лівій. Джамахірія не практикувала вибори до низових структур влади: усі повнолітні громадяни входили до первинних народних конгресів, а також створювали профес. народні конгреси. Ці органи обирали народні комітети для управління галузями госп-ва та комітети, з яких формувалися окружні конгреси. Керівні органи зазначених структур раз на рік утворювали вищий законодавчий орган влади – Заг. (Вищий) народний конгрес. Таким чином, «без влади не залишався ніхто». Це, на думку **К.**, усувало причини будь-яких політ. конфліктів і насилля: позаяк у Джамахірії відсутні органи, які стоять над сусп-вом (традиц. парламент і політ. партії), то немає й ворога, проти якого могли б бути спрямовані насильницькі дії. Заперечення **К.** д-ви як політ. утворення уподібнює його до анархістів.

К. пояснював основи господарювання в соціаліст. сусп-ві, завершальною стадією розвитку якого стане «остаточне зникнення прибутку та грошей». **К.** міркує щодо різних істор. утворень, соц. ін-тів і відносин, як-от: сім'я, плем'я, нація, меншини, освіта, музика і мистецтва, спорт, видовища, відносини між статями. **К.** прагнув узгодити політ. систему Джамахірії з общинно-племінним, патріарх.-сім. укладом лівій. сусп-ва, його традиц. культурою та реліг. світоглядом. Критикує масові видовища та театр. вистави, спорт. змагання та клуби, будь-які органи друку (крім видань народних комітетів) – усе, де може виявитися не загальносусп., а індивід. чи вузькогруп. інтерес. Та, вочевидь, суперечливо звучить його висновок до першої частини «Зеленої книги» – «Вирішення проблем демократії (Влада народу)»: «Такою є істинна демократія з теорет. погляду. Насправді ж завжди правлять сильні, тобто найбільш сильна частина сусп-ва». З початком збройного конфлікту у Лівії, в лютому 2011 р., **К.** заявив, що «не може відмовитися від влади, бо віддав її ще в 1977 р.», але пообіцяв, що лівійці зможуть «зажити по-новому» – прийняти «нову законодавчу систему чи замінити «Зелену книгу» на Конституцію».

К. загинув від рук прибічників Перехідної нац. ради під час бойових дій між уряд. військами та повстанцями за м. Сирт, похований таємно в Лівійській пустелі.

Літ.: Егорин А.З. Муаммар Каддафі / А. З. Егорин – М.: Ин-т востоковедения РАН, 2009. – 464 с.; Каддафі М. Зелена книга. – К.: Фенікс, 2003. – 2003 с.; Каддафі М. Выступление на IV Междунар. научно-теорет. конференция (26–28 мая 2005 г., Киев) [«XXI столетие: альтернативные модели развития общества. Третья мировая теория»]. – К., 2005. – 28 с.; Северинюк В. М. «Ера мас» – віддзеркалення «ери Каддафі» / В. М. Северинюк // Грані. – 2012. – № 2 (82). – С. 119-124; Северинюк В. Проблема насильства в «Зеленій книзі» М. Каддафі: між ісламом і політикою / В. Северинюк // XXI століття: альтернативні моделі розвитку суспільства. Третя світова теорія: Матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. – Кн. I. – К.: Фенікс, 2006. – С. 123–127.

В. Северинюк

Кальвін Жан (фр. *Jean Calvin*; 10.07.1509, Нуайон, Франція – 27.05.1564, Женева) – діяч Реформації, засновник кальвінізму. Народився в сім'ї секретаря єпископа. Отримав богослов. і юрид. освіту. Під впливом проповіді М. Лютера схилився до протестантизму; у 1533 р. відрікся від катол. церкви. В умо-

вах посилення переслідувань протестантів у Франції, втік до Базеля (1534). У 1536 **К.** приїхав до Женеви, де на той час вже перемогла Реформація. Введення **К.** (за допомогою магістрату) суворих постанов про церк. дисципліну і моральність міщан, суперечки з діячами Реформації в Берні, звідки спочатку Женева запозичила реформац. ідеї, призвели до того, що **К.** був висланий з Женеви і поїхав до Страсбурга (1538). У вересні 1541 **К.** повернувся до Женеви і залишався там до кінця життя, ставши главою нового напрямку протестантизму – кальвінізму.

Основна праця: «Повчання в християнській вірі» (1536).

Одним із гол. догматів **К.** було вчення про божественне передвизначення. У **К.** воно отримало формулювання вчення про абс. передвизначення. Бог, стверджував **К.** заздалегідь визначив одних людей до спасіння та блаженства в потойбічному світі, ін. – до погибелі. Передвизначення Бога невідомо людям, і люди безсилі змінити їх своїми вчинками. Віра в Бога та благочестя людини не залежать від її волі, так як саме прагнення людини здійснювати вчинки, що гарантують її порятунк, є не що інше, як дія в ній Бога, який обрав її до спасіння. Люди можуть лише здогадуватися про визначену їм долю по тому, як складається їхнє життя на землі. Якщо вони досягають успіху у своїй профес. діяльності (тобто в тій діяльності, яка їм встановлена Богом), якщо вони добродісні, побожні, працюють і покійні владі, що встановлена Богом, це служить зовн. показником благовоління до них Бога.

К. був першим реформатором релігії, який не користувався харизмою як інструментом влади, не дивлячись на те, що був яскравою особистістю та найвпливовішою людиною в Женеві. Харизма як чинник інституціалізації церкви й елемент особливих повноважень кліру поступається місцем покликанню. Покликання, як людське, особистісне вираження Божого передвизначення, обумовлює можливість людини організувати своє життя, робити вибір релігії, вступати і виходити із громади. Покликання забезпечує емансипацію ін-ту особистості від соц. ін-тів, від світської влади та церкви. На основі автономного ін-ту особистості, на тлі покликання і реліг. свободи формувалася новий капіталіст. лад у регіонах поширення кальвінізму (півністи Швейцарії та Німеччини, пуритани Шотландії та Нової Англії, реформати та гугеноти Франції та Нідерландів).

Громад. діяльність **К.** у Женеві стала зразком для орг-ції соц.-політ. життя кальвініст.

громад. **К.** зміг уникнути встановлення в Женеві теократ. правління. Осн. соц. орг-ції міста та д-ви стала воля церк. громад. Пуритан. мораль кальвініст. громад визначала їх рішення та дії. Від початку властивий соц. організації кальвініст. громад демократизм дуже повільно модернізувався разом із розвитком колект. общинної ментальності. Свобода совісті, відокремлення церкви від д-ви, десакралізація світської та церковної влади, автономія особистості та повага прав людини однаково притаманні як першим кальвініст. громадам, так і суч. європ. демократіям. Тільки форма прояву цих принципів визначається специфікою культ.-істор. умов.

К. дуже виважено й обережно підходить до трактування проблем д-ви і соц.-політ. устрою сусп-ва. **К.** засуджував князів, монархів і феодалів за їх насилля та сваволлю. Але в той же час, всякий держ. устрій і владу, у т.ч. і феодал. абс. монархію, **К.** оголошував божественними. Право опору тиранії він визнавав лише за підлеглими органами влади, церквою та представницькими установами, напр., Генеральними штатами. При цьому спочатку повинні бути вичерпані всі легальні форми боротьби та пасивний опір; лише у винятковому випадку допустимими є відкрита непокоря та повалення тиранії. Демократію **К.** вважав «найгіршою формою правління». Усі свої симпатії він віддавав аристокр. формі правління. Як компромісне рішення він допускав її поєднання з «помірною демократією».

Не приймав **К.** і селян.-плебей. вчення анабаптистів (представників радикального протестантського руху XVI ст. у Швейцарії та Німеччині, їх об'єднували загальна опозиція католич. церкві і прагнення до поглиблення Реформації). Вимога крайніх анабаптистів про встановлення спільності майна і заперечення ними влади він оцінював як «привласнення чужого» і «обурливу дикість». Водночас він виправдовував стягнення відсотків і лихварство, вважав закономірним існування рабства, яке стало отримувати дедалі ширше застосування в колоніях.

Таким чином, кальвінізм відображав струнку та послідовну систему поглядів буржуазії епохи первісного нагромадження капіталу.

Літ.: Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / М. Вебер. – К.: Основи, 1994. – 261 с.; Кальвін Жан. Наставление в християнської вере: В 4-х т. – М.: РГГУ, 1997-1999. – 1700 с.; Кальвін Жан. О християнської жизни / Пер. с фр. Н. Ревуленковой. – М.: Протестант, 1995. – 128 с.; Нестеренко Л.О. Французька Реформація: характер

та етапи розвитку / Л.О. Нестеренко // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – Вип. V. – Запоріжжя, 1999. – С. 125-134; Стасюк Л.О. Кальвінізм у становленні духовності українського народу: соціально-історичний аспект / Л.О. Стасюк // Мультиверсум. Філософський альманах. – 2005. – Вип. 50. – С. 172-182.

О. Александрова

Кальтенбруннер Герд-Клаус (нім. *Gerd-Klaus Kaltenbrunner*; 23.02.1939, Відень, Австрія – 12.04.2011, Льоррах, ФРН) – австр. письменник, журналіст, філософ, дослідник європ. духовн. історії, один із провідних теоретиків «освіченого консерв.» 80-х рр. ХХ ст. у Німеччині. Його називали «абсолютною суперзіркою нового нім. консерв.», «рідкісним типом самостійного невтомного інтелект. борця, озброєного універс. освітою, блискуче відточеним пером, диференц. раціональністю, персональною мужністю».

У 1962 р. закінчив ф-т права та політ. наук Віден. ун-ту, активно займався філософ., літ-рою й історією. У 1962 р. переїхав до Німеччини, працював ред. низки вид-в. Редаг. книжкову серію «Initiative», яка виходила у вид-ві «Herder-Verlag» з 1974 по 1988 рр., видано 78 томів. У 1986 р. удостоєний премії К. Аденауера в галузі літ-ри.

Основні праці: «Реконструкція консерватизму» (1972), «Консервативний інтернаціонал» (1973), «Складність консерватизму. Визначення. Теорії. Портрети» (1975), «Консерватизм і майбутні можливості. Нові аспекти політики, культури та світогляду» (1979), «Європа. Її інтелектуальні джерела в портретах двох тисячоліть» (1981-1984).

Теорія «освіченого консерватизму» **К.** реконструйована на основі аналізу його іст.-філософ. есе, статей і передмов до томів книжкової серії «Initiative». Завдяки серії дефініція «консерватизм» набула «інтелект. респектабельності» і навіть стала «світською». Одним із основних завдань **К.** вважав звільнення поняття «консерв.» від негативних конотацій. Після Др. світ. війни консерв. був скомпрометований зв'язком із фашизмом, була поширена думка, що саме консерв. модель сусп-ва, очолюваного вождями, підготувала ґрунт для створення концепції нацистської фюрерської д-ви, а концепція «консерв. революції» дозволила нацистам оголосити згодом «революцією» встановлення власної диктатури. **К.** визнавав, що своєю боротьбою проти демокр. і лібералізму «консерв. революціонери» у Німеччині фактично підготували перемогу націонал-соціалізму, який вони заперечували.

Головним у «консерв. революції» **К.** вважав пошук шляхів духовн. оновлення, вічних духовн. цінностей, таких як органічна єдність людини і природи; культ життя; реалістичні думки про владу в світі; дієздатна сильна д-ва; відстоювання націон. інтересів; набуття націон. гідності, духовн. і політ. суверенітету, пошук нової гармонійної духовності, нерозривно пов'язаної з нац. цінностями; співпраця інтелект. еліти та влади; відтворення авторитету; «зняття» суперечностей між духом і силою; піднесення ідеалу духовн. мужності, цінностей спільноти, духовн. єдності нації, дисципліни, чесності, відданості, обов'язку, відповідальності; волі до праці.

Висловив надію на можливість неупередженої «консерв.-революційної» думки, особливо підкреслював важливість її дослідження у зв'язку з осмисленням проблем відповідальності інтелектуалів за вплив на політ. дії їхніх творів, що критикують сусп-во, взаємозв'язку між інтелект. радикальністю та політ. відповідальністю, теорет. рефлексією і практич. руйнуванням. **К.** вважав, що тривалий час були піддані забуттю імена тих значущих для свого часу інтелектуалів (напр., Т. Хаеккер), чий погляд не співпадали з парадигмою «сусп-ва споживання», забуте католицьке соц. вчення антитоталітарного характеру. Вважав необхідним осмислення «катастрофічного досвіду» консерв. революціонерів і тому, що їхні ідеї у післявоєнний період стали «приголомшливо актуальними» для країн «третього світу». Підхід **К.** виглядає продуктивнішим, ніж пануючі з кін. 90-х рр. ХХ ст. крайнощі нестримної апології і замовчування зв'язків із фашизмом (М. Хайдеггер, В. Парето, М. Еліаде, Ю. Евола), з одного боку, чи огульне заперечення їх ідей, починаючи з часів холодної війни, – з іншого.

У роботі «Консерватор в «постліберальну епоху» **К.** обґрунтував і сформулював знамениті шість принципів нім. неоконсерватизму 80-х рр. ХХ ст.: підтримка традиції, стабільність, порядок, держ. авторитет і лояльність, свобода, песимізм. Його теорія консерватизму складається з трьох частин: реаліст. антропології («людина не цар природи, вона хранитель, включений у порядок природи»), політ. екології (запропонував нове розуміння відповідальності людини перед природою і світом) і теорії свободи. Початком консервативної теорії вважав «реаліст. антропологію», яка відповідає на питання про суть, потреби, можливості і межі людини, її ставлення до природи й ін. людей. Консерватизм захищає істину, що людина тільки тоді людина, є «homo humanus», коли вона спроможна задо-

вольнитися передостаннім і ставитися спокійно до неминучого. Консерватизм не дає патентованих рецептів і не є рятівним вченням, але він повинен дати сучасникам категоричну пораду, суттєвішу, ніж просто пристосування до даного. Творчий консерватор розуміє, що в цьому світі він повинен жити разом зі своїми супротивниками.

Теорія консерв. **К.** має, щонайменше, два рівні: просвітницький (звернений до всіх), раціональний, прагматичний; і «освічений» (відкритий лише «посвяченим») – «складний». **К.** вважав консерватизм «дисципліною для нонконформістів», життєво необхідною для сусп-ву.

Вважав, що консерватизм не можна зводити до маніхейського антикомунізму, не визнавав у комуніст. спробах перебудови вищу форму гром. орг-ції, але не мав ілюзій і щодо того, що капіталізм буде кращим, ніж комунізм. Вважаючи ефективним поєднання прив. підприємництва і ринкових механізмів в індустрію сусп-ві, звертав увагу і на негативні сторони цього устрою: атрофію сусп. свідомості, однобічну орієнтацію на споживання, нехтування сусп. обов'язками, домінуючий вплив виключно екон. інтересів у д-ві та політиці. Консерватизм, особливо нім. і австр., стверджував **К.**, має антикапіталістичну традицію. Вважав, що нім. консерватори мають нарешті зрозуміти, що не можна принижувати істор. значення В. Леніна, що вони знаходяться всередині як відкритої, так і латентної світ. революції і мають шанс очолити її (революція покликана випробувати єдність людства, вона ставить важливі питання, що будуть розділяти і згуртов. наступні сторіччя, руйнувати кордони між країнами і народами, перетвор. культуру і людину, демонструвати єдність людської природи) й довести її до кінця.

Менш відомий **К.** на пострадян. просторі як талановитий автор інтелект. есе, який керувався правилом: «Не можна зрозуміти знаменитих, якщо не відчути невідомих». Серед «великих незнайомців нім. духовн. спадщини» одним із улюблених персонажів **К.** був А. Мюллер (1779-1829). На його прикладі показав близькість феод. і пролет. критики капіталізму, доводив, що аристократія, романтична інтелігенція і пролетаріат перебувають у суперечності з наявним сусп-вом, зі світом капіталу, торгівлі і промисловості.

Lim.: *Rekonstruktion des Konservatismus / hrsg. von G.-K. Kaltenbrunner. – Freiburg i Br., 1972. – 614 s.; Konservatismus International. Beitr. von H. Bach, Y. Bacha, H. Dietz e.a. / hrsg. von G.-K. Kaltenbrunner.*

– Stuttgart – Seewald, 1973. – 300 s.; Kaltenbrunner, Gerd-Klaus. Der Schwierige Konservatismus. Definitionen – Theorien – Portrats. – Berlin (West): Nicolai, 1975. – 280 s.; Ким Ф. С. «Просвещенный консерватизм» Г.-К. Кальтенбруннера : монография / Ф. С. Ким. – М.: Международный издательский центр «Этносоциум», 2010. – 198 с.; Ким Ф. С. Г.-К. Кальтенбруннер о консерватизме в постлиберальную эпоху / Ф. С. Ким // Ломоносовские чтения – 2009. Российская государственность в XXI веке и глобальные проблемы мирового развития. Апрель 2009: сборник докладов / Под ред. Л. Н. Панковой. – М.: Альфа-М, 2010. – С. 58-62; Ким Ф. С. Приключение идей от Г.-К. Кальтенбруннера: историк философии: исследователь или медиум? / Ф. С. Ким // Будущее философии: профессиональные и институциональные аспекты: сборник статей / Под ред. И. В. Кузина. – СПб.: Издательство Русской христианской гуманитарной академии, 2011. – С. 223-230.

Б. Дем'яненко

Кампанелла Томазо (італ. *Tommaso Campanella*, при хрещенні Джованні Доменіко Кампанелла – італ. *Giovanni Domenico Campanella*, 05 вересня 1568 – 21 травня 1639) – італ. філософ, політ. мислитель, теолог і поет. У 1582 р., прийнявши ім'я Томазо, вступив у домінік. орден; 1593-1595 рр. відбув кілька нетривалих ув'язнень за низькою звинувачень; після звільнення з в'язниці провів кілька років у невеликому монастирі; 1598-1599 рр. очолив змову проти десп. ісп. правління у Півд. Італії за заміну його теократ. республ.; заарештований після поразки повстання; 1602-1626 рр. провів у надрах неаполітанських підземель; звільнений у 1626 р., виправданий у 1629 р.; 1634 р. втік до Парижа під заступництво Людовика XIII і кардинала Рішельє. **К.** помер за 10 днів до передбаченого ним дня у Парижі в монастирі Св. Якоба, котрий за півтора століття набув особливого значення, ставши політ. клубом якобінців, що проголосили «свободу, рівність і братерство».

Основні праці: «Про християнську монархію» (1593), «Звернення до італійських правителів» (1593), «Політичні діалог проти лютеран, кальвіністів та ін. еретиків» (1595), «Іспанська монархія» (1600), «Політичні афоризми» (1601), «Місто Сонця» (1602, надрук. 1623, перший переклад укр. мовою – 1988).

У роботі «Місто Сонця» **К.** описує план реформи сусп-ва в рамках всесвітньої д-ви. Засобом перетворення світу повинна була стати влада світського володаря, засобом духов. об'єднання всього людства – християн-

ство. Монархія у **К.** – не форма одноосібного правління, а єдиновладдя у всесвіт. масштабі, яке охоплює реформування і церкви, і д-ви. **К.** виступає проти ідеї, що д-ва існує для володаря, а володар править заради свого власного блага. На думку **К.**, держ. влада повинна враховувати інтереси всього народу, а не верхівки сусп-ва, тому «закони повинні бути такі, щоб народ виконував їх швидше з любові, ніж зі страху, бачачи, що вони корисні йому. Бо, коли закони корисні тільки королю або дещо його поплічникам, народ їх ненавидить». Ідеї держ. необхідності **К.** протиставляє ідею рівності: при розумному держ. устрої закони мають забезпечити рівність і усунути згубну нерівність на основі «сусп. багатства», «приватної бідності» і «справедливого правління». Критикуючи суч. д-ву, **К.** зауважує, що вона гине від «збагачення та посилення баронів», від їх насилля та грабунків, а тому слід скоротити доходи знаті, ліквідувати прив. в'язниці, встановити податкову політику взамін грабінницької фін. політики ісп. корони – «більше думати про бідних, ніж про багатих», податки на предмети першої необхідності повинні бути гранично знижені, і, навпаки, слід різко підвищити оподаткування предметів розкоші, «щоб багатих прирівняти до бідних і збільшити доходи».

К. вважав, що в сусп-ві, заснованому на спільній власності, яке має бути у Місті Сонця, збережеться д-ва. Проте д-ва, описана **К.**, відрізняється від йому відомих. Вона має ґрунтуватися на трьох принципах: держ. орг-ції вир-ва та розподілу, управлінні вихованням громадян, значній ролі вчених у здійсненні влади й управління, участі народу в управлінні д-вою. **К.** зображує абс. нову орг-цію держ. влади, що не має аналогів в історії. Оригін. думки **К.** про способи поєднання демократії та правління учених-фахівців, обізнаних в якій-небудь галузі знання чи мистецтва, передбачають централіз. ієрархію посадовців. На чолі Міста має бути верховний правитель «Сонце» («Метафізик») – всебічно освічена людина, обізнана у науках, мистецтвах, ремеслах, та три співправителі (Пона, Мора, Сіна) відповідно до трьох головних атрибутів буття (міць, мудрість, любов). Колегії вищих посадових осіб підпорядковані особи, які відають вузькими спеціальностями. У Місті Сонця двічі на місячний місяць скликаються заг. збори всіх соляріїв від 20 років. На Великій Раді, як називається це зібрання, кожному пропонується висловитися про те, які є в д-ві недоліки, обговорити всі важливі питання життя. У Великій Раді кожен може висловитися за чи проти обрання; рішення про призна-

чення на посаду виноситься колегією посадових осіб. Посадовим особам допомагають радою т. зв. жерці, які визначають дні посіву та жнив, ведуть літопис, займаються наук. дослідженнями (у т. ч. модної тоді астрологією, яку **К.** вважав важливою наукою).

Ця утопічна картина відображає мрію **К.** про навернення всього людства в католицизм і встановленні світової д-ви авторит. типу під егідою папської влади («монархія Месії»). У Місті Сонця існують право, правосуддя, покарання. Закони нечисленні, короткі та зрозумілі. Текст законів вирізаний на колонах біля дверей храму, де здійснюється правосуддя. Солярії сперечаються один із одним майже виключно з питань честі. Торгури та судові поєдинки, властиві феодалному процесу, не допускаються. Покарання – за справедливостю та відповідно до проступку. Пропонуючи д-ву з жорсткою регламентацією всіх аспектів життя й насильницькою рівністю, **К.** зазначав, що такий сусп. устрій, створений завдяки філос. роздумам, має велике значення як взірець для наслідування і може бути реалізованим.

Літ.: Волгин В. П. Очерки истории социалистических идей. С оревности до конца XVIII в. – М.: Наука, 1975; Горфункель А. Х. Философия эпохи Возрождения. Учеб. пособие. – М.: Высш. школа, 1980; Мор Т. Утопия; Кампанелла Т. Мисто Сонця. – К.: Дніпро, 1988; Фогт А. Социальные утопии / А. Фогг. – М.: КомКнига, 2010.

Є. Тихомирова

Кант Іммануїл (нім. *Kant Immanuel*; 22.04.1724, Кенігсберг, Сх. Пруссія – 12.02.1804, там само) – нім. філософ-ідеаліст, просвітник.

Основні праці: «Ідея загальної історії у всесвітньо-громадянському плані» (1784), «Відповідь на запитання: що таке Просвітництво?», «До вічного миру» (1795), «Метафізика звичай» (1785).

Характеризуючи свою епоху як «вік просвітництва», **К.** проголосив, що найважливішою проблемою для людського роду, розв'язати яку змушує сама природа, є досягнення заг. правового громад. сусп-ва. Остан- не він розумів як вихід людини із стану неповноліття, «нездатності користуватися своїм розумом без керівництва збоку». Зосереджуючи увагу на дослідженні свого соц. ідеалу, **К.** наголошував, що громад. устрій у кожній д-ві мусить бути республіканським, розуміючи під цим устрій, який встановлюється відповідно до принципів свободи членів сусп-ва, до висхідного положення про залежність усіх (як підлеглих) від одного заг. законодав-

ства і відповідно до закону рівності всіх (як громадян д-ви). **К.** дотримувався думки, що принципи республ. управління можуть бути найкраще реалізовані в д-ві, яку очолює монарх, що керується тісно заг. волею громадян. У реальній республіці повинні управляти загальнообов'язкові закони, а людям, які входять до уряду, необхідно лише забезпечити їх чітке виконання. Республіканізм – це принцип відокремлення виконавчої влади (уряду) від законодавчої. Побудову правової д-ви **К.** вбачав не у революційних діях через насильство, а в поступальних реформах, які б перетворювали деспот, управління на правову громадян. д-ву.

Важливе місце в соц.-істор. філософії **К.** посідали проблеми війни і миру. Він рішуче підтримував ідею про необхідність укладення д-вами договору про вічний мир, без якого війни загрожують знищити людську цивілізацію. За **К.**, вічний мир – це таке ж першочергове завдання всесвітньо-історичного прогресу, як і встановлення всезагального правового громадянського стану. Мислитель не без підстави стверджував, що коли питання про війну розв'язується не тільки правителями, а й усіма громадянами, як це мусить бути в республіці, то вони добре поміркують, перш ніж розпочати таку страхітливую гру, адже весь тягар війни їм доведеться взяти на себе. У творі «До вічного миру» **К.** сформулював шість «попередніх статей» запропонованого ним проекту угоди про вічний мир між народами: 1) мирний договір знищує всі наявні причини майбутньої війни, навіть заховані в архівах і невідомі сторонам, що домовляються стосовно факту територ. претензій; 2) жодна самостійна д-ва не повинна бути захоплена ін. д-вою ні шляхом успадкування, ні обміну, ні купівлі, ні як дарунок; 3) постійні армії мусять із часом повністю зникнути; 4) забороняється використовувати держ. позики для фінансування підготовки до війни та її ведення; 5) жодна д-ва не має права шляхом насильства втручатися в політ. устрій і управління ін. д-в; 6) жодна д-ва під час війни з іншою не може вдаватися до таких ворожих дій, які б зробили неможливою взємну довіру в майбутньому мирі, а саме: порушення умов капітуляції, підступні вбивства, зрада тощо. **К.** пов'язував вічний мир не тільки з встановленням республік. форми правління у всіх д-вах, а й із забезпеченням у кожній з них внутр. миру.

Право **К.** трактував як вияв практичного розуму. Надаючи процесові становлення правових відносин пріоритетного значення як на початкових етапах конституювання людських

спільностей, так і в наступному їхньому розвитку на етапах цивілізації аж до всезагального громадян. стану. Він вважав, що ці відносини є результатом діяльності розуму і що проблему створення д-ви завжди може розв'язати той, хто володіє хоча б здоровим глуздом. Розум може використати механізм природи як засіб для того, щоб практикою конституювати свою власну мету – накреслення права і цим гарантувати внутр. і зовн. мир і постійно забезпечувати його, позаяк тільки це повністю залежить від д-ви. Хоча **К.** називав соц. імперативи практ. розуму апіорними, все ж чітко простежується їхня емпірична основа, відображення в них потреб людської практики. Заключною ланкою в ланцюгу соц.-істор. філософії **К.** є визнання переваги моралі над політикою. Філософ виділив такі головні максими, що завжди призводять до аморальності політики: захоплення чужих територій і пошук виправдань для такої політики; заперечення своєї провини у скоєних проступках; дія за принципом «поділяй і володарюй». Констатуючи, що в епоху Просвітництва політикам не властиво було сповіщати про ці максими як про наміри чи дії, щоб не скомпрометувати себе в сусп. думці, **К.** вважав за потрібне боротися із цим злом таким засобом, як гласність при проведенні політ. акцій. Принцип гласності для **К.** – це критерій оцінки політ. дій із точки зору моралі й справедливості.

Отже, **К.** ішов у тому ж напрямі, що і Гольбах, який сформулював ідеал політики, заснованої на моралі. Як Гольбах вважав гуманність вищим принципом людської спільності, так і **К.** при тлумаченні думки, що правдива політика не може зробити кроку, не віддавши належного моралі, вказував, що головним є ще й те, що право людини мусить визнаватися священним, хоч би яких жертв це коштувало панівній владі.

Літ.: Кант І. Критика практичного розуму. – К.: Юніверс, 2004. – 240 с.; Кант І. Пролегомени до кожної майбутньої метафізики, яка може постати як наука. – К.: ППС-2002, 2005. – 178 с.; Кант І. Рефлексії до критики чистого розуму. – К.: Юніверс, 2004. – 464 с.; Денисенко В. М. Проблеми раціоналізму та ірраціоналізму в політичних, теоріях Нового часу європейській історії. – Львів, 1997. – 274 с.

В. Денисенко

Капіца Сергій (рос. *Сергей Капица*; 14.02.1928, Кембридж, Великобританія – 14.08.2012, Москва, Російська Федерація) – рад. і рос. фізик, теоретик, популяризатор науки,

фахівець із синергетики, дослідник закономірностей зростання чисельності населення світу. Син Нобелів лауреата П. Капиці, в 1949 р. закінчив Моск. авіац. ін-т, викладав в Моск. фіз.-техн. ін-ті (1956-1998), канд. фіз.-мат. наук (1956 р.), д-р фіз.-мат. наук (1961 р.), провідний наук. співр. Ін-ту фізичних проблем РАН, з 2001 р. був наук. керівн. Рос. нового ун-ту, член Рим. клубу, з 1977 р. учасник Пагуоського руху вчених, багаторічний гол. ред. наук.-попул. журн. «В мире науки», з 1973 р. до смерті був ведучим рос. телепередачі «Очевидное – невероятное». Із 90-х рр. ХХ ст. досліджував закономірності росту народонаселення та проблеми прискорення істор. часу.

Основні праці: «Нарис теорії зростання людства. Демографічна революція та інформаційне суспільство» (2008), «Скільки людей жило, живе та буде жити на Землі. Нарис теорії зростання людства» (1999), «Парадокси зростання. Закони розвитку людства» (2010).

К. із 90-х рр. ХХ ст. розробив та обґрунтував феноменологічну математ. модель гіперболічного зростання чисельності населення Землі. У 2001 р. **К.** представив доповідь Рим. клубу «Інформ. сусп-во та демогр. революція», в якій виклав результати дослідження цієї моделі.

На відміну від популяційного принципу Т. Мальтуса, який стверджував, що саме ресурси визначають швидкість зростання населення та його межі, за доведеним **К.** принципом демогр. імперативу, темп зростання чисельності людства залежить від внутр. властивостей системи, а не від зовн. умов і ресурсів. Саме чисельність людства на Землі виражає сумарний результат всієї екон., соц. і культ. діяльності, що складає історію людства, та, відтак, відіграє роль провідної синергетичної повільно змінної – параметра порядку життя усього людства та його сусп.-політ. розвитку.

Отже, модель **К.** парадоксально вказує на глобальну незалежність соц.-політ. процесів від зовн. ресурсів протягом усієї історії розвитку людства.

Уся історія розвитку людства та зростання населення світу, згідно моделі **К.**, може бути поділена на три епохи: найбільш рання та найбільш тривала епоха лінійного зростання людства, що почалась 4,5 млн років тому, тривала 2,9 млн років. Чисельність людства після її завершення складала близько 100 тис. осіб. Наступна епоха гіперболічного зростання чисельності людства тривала 1,6 млн років та завершилась в 1960 р. Чисельність людства досягла 3,3 млрд осіб. З 1960 по 2050 р. триває «демогр. перехід», протягом якого здійснить-

ся досягнення чисельності населення до позначки 13 млрд осіб, та здійсниться перехід до третьої епохи розвитку людства – епохи стабілізованого стану його чисельності. Критичним, згідно моделі, був 2005±1 р., коли населення світу мало досягти половини граничної кількості – 6,5 млрд осіб, а швидкість зростання населення мала досягти максимуму та скласти 90 млн осіб на рік (що було підтверджено дійсністю). **К.** робить висновок, що саме в прискоренні зростання виражається динаміка усього розвитку людства в останній період світ. історії.

К. довів, що в міру зростання населення землі відбувається стискування істор. часу – прискорення ходу історії. **К.** довів, що ця залежність – наслідок нелінійності демогр. системи, коли її уявлення про власний час системи стає ф-цією її чисельності. **К.** прогнозує, що в міру віддалення від критичної точки – 2005 р. та стабілізації чисельності людства на Землі ефективний час історії буде повільно розтягуватись, що визначить режим розвитку людства, який буде суттєво відрізнятися від вибухоподібного зростання попередньої епохи.

Спираючись на аналіз моделі **К.** доводив, що людство нині проходить критичну епоху зміни парадигм розвитку, якої раніше ніколи не відчувало.

Літ.: Капица С. П. Сколько людей жило, живет и будет жить на Земле. Очерк теории роста человечества / С. П. Капица. – М.: Наука, 1999. – 240 с.; Капица С. П. Об ускорении исторического времени / С. П. Капица // Новая и новейшая история. – 2004. – № 6. – С. 3 – 16; Капица С. П. Очерк теории роста человечества. Демографическая революция и информационное общество / С. П. Капица. – М.: URSS, 2008. – 122 с.; Капица С. П. Синергетика и прогнозы будущего / С. П. Капица, С. П. Курдюмов, Г.Г. Малинецкий. – 3-е изд. – М.: УРСС, 2003. – 288 с.; Капица С. П. Парадоксы роста: Законы развития человечества / С. П. Капица. – М.: Альпина нон-фикшн, 2010. – 192 с.

М. Польовий

Каплан Мортон А. (англ. *Morton A. Kaplan*; 09.05.1921, Філадельфія, США) – амер. політолог, фахівець-міжнародник, один із перших розробників системного методу в дослідженні міжнар. відносин, один із ініціаторів т. зв. наукового підходу, або модернізму, в теорії міжнар. відносин. Навчався у Темпльс. та Стенфорд. ун-тах (США), учень одного із засновників школи функц. аналізу в соціології Р. Мертона. У 1951 р. захистив докт. дис. на соціол. ф-ті Колумб. ун-ту (Нью-Йорк).

Основні праці: «Система і процес у міжнародній політиці» (1957), «Макрополітика: обрані есеї з політ. філософії та науки» (1969), «До професіоналізму в теорії міжнар. відносин» (1979), «Наука, мова та ситуація людини» (1984), «Баланс сил» (1993), «Закон в демократ. сусп-ві» (1993), «Переступаючи межі постмодернізму» (2013, у співавт. із І. Хаматі-Атайя).

Його книга «Система й процес у міжнародній політиці» є однією з перших спроб дослідження, спеціально присвяченого проблемам міжнар. систем з метою виявлення законів їх функціонування та зміни. Використовуючи елементи структ.-функц. аналізу, біхевіоризму, теорії ігор, автор наводить думку про вплив міжнар. системи на поведінку д-в. Одна з головних ідей, на яких ґрунтується концепція **К.**, – основоположна роль, яку відіграє у пізнанні законів міжнар. системи її структура. Як вважає **К.**, некоординована діяльність суверенних д-в, які керуються власними інтересами, формує міжнар. систему, головними ознаками якої є домінування обмеженої кількості найсильніших д-в. Структура зумовлює поведінку усіх міжнар. акторів, навіть змушує діяти всупереч власним інтересам. Зміни у співвідношенні сил можуть змінити структуру міжнар. системи, але її природа, в основі якої лежить існування обмеженої кількості великих д-в із розбіжними інтересами, залишається незмінною. На думку **К.**, саме стан структури міжнар. системи є показником її стійкості та мінливості, стабільності та «революційності», співробітництва та конфліктності; у ній виражаються закони функціонування і трансформації системи.

К. виділив шість ідеальних типів міжнар. систем, в основі яких відмінності у конфігурації сил. Лише дві з них реально існували в історії: *баланс сил* (до 1945 р.) та *гнучка біполярна система*. Усі решта (*жорстка біполярна система, універс. система, ієрархічна система, система «вето»*) мають умоглядний характер.

Як відзначає рос. дослідник П. Цыганков, запропонована **К.** модель функціонування міжнар. систем, належить до парадигми політ. реалізму з усіма властивими їй обмеженнями та недолками: держ.-центр. підходом; особливою увагою до великих д-в й у цьому зв'язку фактичним нехтуванням поведінки й можливостей малих та середніх д-в; викремленням воєнної сили та могутності як головних (й, по суті, єдиних) аргументів у міждерж. взаємодії, а баланс сил – в якості головного (й, по суті, єдиного) інструмента,

здатного підтримувати механізм міжнар. порядку.

Лит.: Антанович Н. А. *Теория политических систем: Учеб. пособие / Н. А. Антанович.* – Минск: ТетраСистемс, 2008. – С. 164-168; Каплан М. *Системное исследование международных отношений / Мортон Каплан // Вестник Московского университета. Серия 18: Социология и политология.* – 1998. – № 2. – С. 118-141; Цыганков П. А. *Мортон Каплан: вклад в системное исследование международных отношений / П. А. Цыганков // Теория международных отношений: Хрестоматия / [сост., науч. ред. и коммент. П. А. Цыганкова; предисл. М. М. Лебедева].* – М.: Гардарики, 2002. – С. 214-219; *Hatsuse R. International System / Ryuhei Hatsuse [Электронный ресурс] // Government and Politics.* – Vol. II. – Режим доступа: <http://www.eolss.net/Sample-Chapters/C04/E6-32-05-05.pdf>; *Kaplan M. The New Great Debate: Traditionalism vs. science in international relations / Morton A. Kaplan // World Politics.* 1966. Vol. 19, No. 1. pp. 1-20.

О. Кукарцев

Кар Едвард Халлет «Тед» (англ. *Edward Hallett "Ted" Carr*; 28.06.1892, Лондон, Велика Британія – 03.11.1982, Лондон, Велика Британія) – англ. дипломат, історик і політолог; один із засновників класичної теорії політ. реалізму. У 1916-1936 рр. – на дип. службі, працював у брит. мін-ві закорд. справ, входив до складу брит. делегації на Паризькій мирній конференції, потім був консультантом із відносин із Лігою Націй. З 1936 р. – на наук.-викл. роботі, проф. Уельс. ун-ту в Еберствіті (керував там першою у світі кафедрою міжнар. відносин) та Трінті-коледжу у Кембріджі. Серед його перших наук. робіт – нариси про К. Маркса, М. Бакуніна, Ф. Достоєвського, А. Герцена. У 1940-1946 рр. – заст. ред. газ. «The Time».

Основні праці: «Двадцятирічна криза, 1919-1939: Вступ до дослідження міжнар. відносин» (1939) (одна з перших спроб наук. підходу до трактування міжнар. політики, заснованого на реаліст. традиції), «Умови миру» (1942), «Рад. вплив на зах. світ» (1946), «Нім.-рад. відносини між двома світовими війнами, 1919-1939» (1951), «Що таке історія?» (1961), «Рос. революція: від Леніна до Сталіна (1917-1929)» (1979). **К.** є одним із визначних фахівців із історії та політики СРСР. Його перу належить фундаментальне 14-томне дослідження «Історія Радянської Росії», над якою він працював 30 років (1946-1978).

К. звернув увагу на силу й владу як стрижневі поняття науки про міжнар. відносини.

Він також впровадив термін «*національний інтерес*» для вираження природного прагнення до нарощування сили й головної мети зовн. політики д-ви. Вчений говорив про нероздільність економіки та політики, про визначальну роль великих д-в у міжнар. політиці.

К. виступав з послідовною критикою ідеалізму, який цілковито відкинув елемент силового примусу у політиці та зосередився на створенні утопічних орг-цій, покликаних управляти міжнар. відносинами на підставі певної універсальної моралі. За словами **К.**, книга «Двадцятирічна криза» створювалась із метою «протистояти загальній та надзвичайно небезпечній тенденції оцінки міжнар. політики». Ця тенденція – повне нехтування чинника могутності у міжнар. політиці – поширилась, на думку **К.**, в англослов'янських країнах, причому як у акад. колах, так й серед широкої громадськості. Критика **К.**, спрямована проти політ. ідеалізму, не була зведена у струнку теорію, проте його праця є однією з перших праць, яка лягла в основу теорії політ. реалізму.

Як вважає **К.**, протистояння утопії та реальності може бути зіставлене з протистоянням свободи волі та детермінізму. Утопіст вірить у можливість більш-менш радикального відкидання існуючої реальності та насильницької заміни її своєю утопією. Реаліст аналізує визначений наперед хід розвитку, змінити який він не в змозі. Утопіст звертається до майбутнього, мислить термінами спонтанної творчості; реаліст звернений до минулого, мислить термінами причинно-наслідкових зв'язків. Визнаючи, що теза «справедливість – це право сильнішого» був відомий ще у античній Греції, **К.** все ж таки першим значимим політ. реалістом вважає Н. Макіавеллі, позаяк останній уперше висунув основні принципи, які лягли в основу політ. реалізму: 1) історія – послідовність причин та наслідків, її хід можна аналізувати та розуміти, але не спрямовувати за допомогою своєї уяви (як вважають утопісти); 2) не теорія створює практику (як вважають утопісти), а практика – теорію; 3) не політика є похідною від моралі (як заявляють утопісти), а мораль насаджується політично панівною групою. Фактично, мораль – продукт влади.

Отже, реалізм для **К.** – це акцент на вивченні тенденцій та причинних зв'язків історії, які діють незалежно від суб'єктивних чинників. Право на моральний вибір у політиці не виключається, але визначальна роль залишається за чинником сили. Тому в основі адекватної теорії має бути переважна увага до законів розподілу сили у міжнар. системі.

Встановлення статус-кво у Європі після завершення Першої світ. війни слід розуміти як відображення інтересів д-в-переможниць, а не результат їхньої доброї волі, згоди чи діяльності міжнар. орг-цій, як вважали ліберали.

Критикуючи ідеалістів-лібералів, **К.** назвав неспроможною концепцію колект. безпеки, втіленої у створенні Ліги Націй. Як показала історія, надія лібералів уникнути війн за допомогою відкритішої дипломатії та міжнар. орг-цій для врегулювання та вирішення конфліктів виявилась утопічною. Ліга Націй не змогла запобігти вторгненню Італії в Абіссинію та Японії у Манчжурію. На думку **К.**, архітектори Версальського миру, які взяли на озброєння ідею ліберального пацифізму, у підсумку сприяли розв'язанню Др. світ. війни.

Незважаючи на свою критику ідеалізму, **К.** чітко позначив обмеженість політ. реалізму, підкреслював необхідність поєднання обох підходів в ухваленні політ. рішень. Постулюючи основні принципи реалізму, **К.** був далекий від того, щоб вважати його єдино правильним. У кінцевому підсумку, **К.** передбачає у кожній конкретній політ. ситуації пошук діалектичної єдності реалізму та утопізму. За його словами, утопічно ігнорувати чинник сили, однак нереалістичний реалізм, який ігнорує роль моралі у міжнар. відносинах. Не можливо покладатися тільки на силу, оскільки проти грубої неприхованої сили люди завжди поставатимуть.

Літ.: Коньшев В. Н. Американский неореализм о природе войны: эволюция политической теории / В. Н. Коньшев. – СПб.: Наука, 2004. – С. 29-31; Цыганков П. А. Эдвард Харлетт Карр и международно-политическая наука / П. А. Цыганков // Теория международных отношений: Хрестоматия / [сост., науч. ред. и коммент. П. А. Цыганкова; предисл. М. М. Лебедева]. – М.: Гардарики, 2002. – С. 49-53; E. H. Carr: A Critical Appraisal / Edited by Michael Cox. Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan, 2000, 316 p.; Hobson J. The State and International Relations / John M. Hobson. Cambridge & New York: Cambridge University Press, 2000. – pp. 55-61, 146-147; Jackson R. Classical and Modern Thought on International Relations: From Anarchy to Cosmopolis / Robert Jackson. Basingstoke, UK & New York: Palgrave Macmillan, 2005. pp. 35-36; Jones C. E. H. Carr and International Relations: A Duty to Lie / Charles Jones. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1998. – 202 pp.

О. Кукарцев

Каразін Василь (30.01.(10.02)1773, Кручик, Рос. імперія, нині Харків. обл. – 04(16).11.1842, Миколаїв, Рос. імперія, нині Україна) – укр.

та рос. освітній і громад. діяч, просвітник, публіцист, винахідник, засн. Харків. ун-ту, який нині носить його ім'я. Служив у Семенівському полку (1791), навчався у Гірничому корпусі в Петербурзі, де здобув ґрунтовні знання з математики, фізики, хімії, медицини. Життя та діяльність **К.** були тісно пов'язані з політ. історією Рос. імперії. Громад.-політ. активність **К.** найвиразніше проявилася в перший період (1801-1804) реформ Олександра І. Помічений завдяки листу-проектору імператором, **К.** потрапляє до центр. держ. апарату. Його діяльність як теоретика-реформатора хоча і була нетривалою, але залишила помітний слід в історії вищої школи. Очолила одну з комісій створеного Мін-ва народної освіти. В березні 1802 р. **К.** призначають членом щойно утвореного урядового комітету з перегляду статутів Акад. наук і Акад. мистецтв у Петербурзі та ун-ту в Москві. **К.** висунув ідею створення першого в Європі Мін-ва народної освіти. **К.** ініціював заснування ун-ту в Харкові. Несприйняття Олександром І нових ідей **К.** та придворні інтриги призвели до того, що він був відсторонений від держ. служби, з 1804 р. проживав під наглядом поліції у своєму маєтку в с. Кручик. Плідно займався популяризацією наук. знань серед широких верств населення, створив Філотехнічне т-во в Харкові, сільську думу та школу. В своїх наук.-практ. дослідях **К.** розкрився як оригінальний мислитель, наполегливий експериментатор, талановитий винахідник.

Основні праці: «План народного виховання» (1802), «Загальний план гімназій» (1802), «Накреслення статуту про суспільне виховання» (1801-1804), «Царство Словен» (1804), «Омега. Про невтручання у справи Європи» (1807).

Державницькі ідеї **К.** були консервативними. **К.** виступав за збереження існуючої самодержавної моделі, що дорівнювало збереженню держ., політ. і соц. стабільності. Єдине, що допускалося ним, – шлях незначного оновлення соц. і політ. ін-тів. На думку **К.**, єдино можливою держ. формою правління в Росії – монархію, зі справедливою діяльністю монарха він пов'язував свої сподівання на поліпшення сусп. устрою в майбутньому. В центрі поглядів **К.** на монарх. владу був такий визначний чинник, як визнання її природного характеру, де центр. місце займає ідея «єдиноначальності». На думку **К.**, «єдиноначальність» є основою основ усього сущого, завдяки цьому принципу функціонують живі організми та нежива природа. Звідки випливає каразінська теза про те, що всі громадяни д-ви повинні підпорядковуватися волі однієї

людини – монарха. Це підпорядкування лежить у самій природі людини. Прагнення підданих коритися волі монарха **К.** пояснює соціальними властивостями людської психіки. На думку **К.**, соц. структура сусп-ва повинна включати лише стани: дворянство, духовенство та селянство. Вони наділені певним обсягом прав і обов'язків, виконують у сусп-ві певні соц. ф-ції, що обумовлені неоднаковим рівнем освіти та корпоративним вихованням. **К.** зазначав про необхідність створення при правителі з своєрідного представницького органу – «Державної думи» з ф-ціями дорадчого органу. Він не вважав кріпосницьку систему гальмом на шляху до соц.-екон. і політ. піднесення країни. Сутність вирішення питання поступального розвитку сусп-ва **К.** відносив до другорядних побічних проблем, а саме: самовдосконалення поміщика, введення ним у госп-во прогресивних методів обробки сільськогосподарської продукції. **К.** доктрина зовнішньоекон. розвитку зводилась до: пошуку нових ринків збуту для рос. товарів, розширення торгівлі на південь, зокрема на Кавказ. **К.** першим на урядовому рівні виступив за створення єдиної великої слов'ян. д-ви. Вона повинна створитися за ініціативою Росії на землях, де проживали етнічні серби і які перебували під владою Туреччини. Політ. устрій цієї д-ви вбачався **К.** у вигляді конституц. монархії. Роботи **К.** із питань зовн. політики не мали системного характеру, висунуті ним тези згодом були підхоплені та розвинуті публіцистикою слов'янофільського спрямування.

Важливою складовою державницьких поглядів **К.** є концепт. обґрунтування необхідності широкого впровадження освіти. За ініціативою **К.** розроблена система чотириступеневої освіти: народна школа, що поділялася на початкову, повітову, губернську та ун-т. Дотримувалась чітка вертикаль: від парафіяльної школи – до ун-ту, як адміністративно-методичного, навч. центру, навч. округи. Очолюючи Комісію училищ, згодом перейменованої в Головне Управління шкіл, **К.** офіц. розглянув питання про заснування ун-ту в Харкові. Він став першим вищим навч. закладом в Рос. імперії, який було створено не за бажанням уряду, а за ініціативою слободсько-українського дворянства, виразником інтересів якого став **К.**

Літ.: Николаенко Н. О. Громадсько-політична діяльність В.Н. Каразіна / Н. О. Николаенко // Наукові праці. – Т. 12. Політичні науки. – Миколаїв: Вид-во МФ НАУКМА, 2001. – С. 90-92; Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные

и редактированные проф. Д. И. Багалеем. – Х.: Изд-во Харьк. ун-та, 1910. – 926 с.; Слюсарский А. Г. В. Н. Каразин, его научная и общественная деятельность / А. Г. Слюсарский. – Х.: Изд-во Харьк. ун-та, 1955. – 157 с.; Хридоchкін А. В. Життя і діяльність В. Н. Каразина / А. В. Хридоchкін // Гуманітарний журнал. – 2000. – № 3-4 (7-8). – С. 110-115.

Н. Николаєнко

Кассирер Ернст (нім., англ. *Ernst Cassirer*, повне ім'я – *Ernst Alfred Cassirer*, 28.07.1874, Бреслау (нині Вроцлав, Польща) – 13.04.1945, Принстон, штат Нью-Джерсі, США) – нім. і амер. історик, філософ, культуролог, один із провідних представників неокантіанства. Проф. Гамбурзького ун-ту (1919–1933), у 1930–1933 – його ректор. У 1933, після приходу до влади А. Гітлера, покинув Німеччину. Проф. Оксфорд. (1933–1935), Гетеборзького (1935–1941) ун-тів. З 1941 р. – у США – викладає філософію в Йельс. (1941–1944), з 1944 – у Колумб. ун-тах.

Основні праці: «Проблема пізнання у філософії та науці Нового часу» (1906–1920), «Життя і вчення Канта» (1918), «Ідея і гештальт» (1921), «Мова і міф» (1925), «Філософія символічних форм» (1923–1929), «Філософія Просвітництва» (1932), «До логіки наук про культуру» (1942), «Міф про державу» (опубл. в 1946).

Багатомтна праця **К.** «Проблема пізнання у філософії та науці Нового часу» на початку ХХ ст. вважалася вершиною іст.-філос. науки. Досліджуючи філос. проблеми природознавства, розробляв теорію понять, або «ф-цій». Із кантівської системи **К.** усував поняття «речі в собі» як одного з двох (поряд з суб'єктом пізнання) чинників, що творять світ «досвіду». За **К.**, матеріал для побудови «досвіду» («різноманіття») створюється самою думкою. Відповідно – простір і час перестають бути предметом споглядання (як у Канта) і перетворюються на поняття. На противагу двох світів, за **К.**, існує єдиний світ – «світ культури». Ідеї розуму з регулятивних стають творчими принципами – «символічними ф-ціями».

Дослідження процесу формування основних понять пізнання в контексті розвитку філос. систем дозволило науковцю зробити висновок про залежність цих понять від того, у якій саме філос. системі вони застосовуються як складова, й від того, до якої культ.-іст. епохи ця система належить. Це положення, згодом, стане одним із ключових елементів його «Філософії символічних форм». Ф-ція символізації, на думку **К.**, наявна у всіх формах духу – у мові, в конструкціях міфологіч-

ного мислення, у легендах, алегоріях релігії, в мистецьких образах і метафорах, в поняттях і формулах науки. Більше того, вважає **К.**, у «символічній ф-ції», відкривається сама сутність людської свідомості – здатність до існування через синтез протилежностей. «Символічна ф-ція» як фундаментальна ф-ція свідомості реалізується в трьох основних типах, які в онто- і філогенетичному плані є сходами еволюції: в «ф-ції вираження», «ф-ції зображення» й у «ф-ції значення». Простір, час і число представлені на рівні «ф-ції вираження» як власні імена або міфічні персоналізовані образи, на рівні «ф-ції зображення» – як мовні описові образи, на рівні «ф-ції значення» – як поняття, знаки і формули науки. У «символічній ф-ції» **К.** поєднує дві розведені Кантом сфери – теоретичного і практичного розуму – «регулятивні ідеї» практичного розуму в понятті символу набувають у **К.** статус конститутивних. Символи – це, водночас, і вищі цінності культури, оскільки містять в собі те, що Кант назвав «божественним» в людині. Засвоюючи старі та творячи нові символи, людина виражає духовно-сміслову – у матеріально-чуттєвому, динамічне – у стабільному, множинність – єдиному, тим самим домагаючись індив. свободи.

Середовище, у якому реалізується символічна ф-ція, – це культурні, мовні та життєві спільноти, середовищем ж останніх є історія. Сенс істор. процесу **К.** бачить у «самозвольненні людини», завдання ж філософії культури – у виявленні інваріантних структур, які залишаються незмінними в ході істор. поступу.

У центрі наук. пошуків **К.** завжди була проблема людини, проблема кризи людського самопізнання. **К.** зазначав, що нові знання, безперервна диференціація культурного творення, з одного боку, є джерелом прогресу, з іншого – негативною його складовою, оскільки позначається катастрофічним зростанням людського самовідчуження. На думку науковця, будь-який філос. світогляд, намагаючись визначити єдність і однорідність людського ества, був приреченим на логічну помилку «частина замість цілого», зводячи сутність людини до тих чи інших її проявів. Рациональність, будучи однією з найбільш істотних рис людської природи, не вичерпує її, адже людині не в меншій, якщо не в більшій, мірі властива ірраціональність. Різноманітні сфери культури, за **К.** – «символічні форми» – (мова, міф, релігія, мистецтво, наука), розглядаються як самостійні феномени й не зводяться один до одного. За **К.**, усі символічні форми – релігія, право, мистецтво, техніка,

пізнання, мова – пов'язані між собою за посередництва центральної символічної форми – міфології, яка і є генеологічною основою їхнього становлення і розвитку. Тобто, релігія, так само як і право чи мистецтво постають безпосередньо з міфології.

Суперечливою, на погляд **К.**, є й аристотелівська дефініція людини як «суп. тварини». У ній, на думку науковця, охоплено родові поняття, але упущено специфічну відмінність, бо соціальність не є винятковою характеристикою людини. Вихід із цього заплутаного лабіринту **К.** знаходить у понятті символу. Позаяк усі форми людського пізнання і діяльності суть символічні форми, то вичерпним ідеаліст. розумінням людини може бути характеристика її як «тварини, що творить символи». Це визначення, на переконання **К.**, має бути вихідним положенням дослідження проблем культури.

Символічна теорія **К.** стала засадничою концепцією розуміння сутності політ. міфів. Його праця «Техніка сучасних політичних міфів» й донині залишається підґрунтям наукового пошуку суспільствознавців. Символізм міфу, на погляд **К.**, ґрунтується на тому, що предмети, не втрачаючи своєї конкретності, можуть перетворюватися на певні знаки для відображення інших предметів чи явищ, тобто слугувати їх символічним аналогом. Міф з'являється як замкнута символічна система, об'єднана характером функціонування і способом моделювання довкілля.

У праці «Міф держави», опублікованій уже після смерті автора, **К.** розкрив сутність «героїчного» міфу. За **К.**, герой – це не конкретна людина, а, скоріше, героїчний образ, завдяки якому справжній лідер постає як такий перед громадою чи видає себе за героя. У «Міфі про державу», на відміну від «Філософії символічних форм», мислитель певною мірою поширює проблематику патології символу на соціальне ціле. На його думку, за умов суп. криз, збіднюється здатність людини до символічної інтерпретації, через що негативна енергія міфу виходить на перший план і створює загрозу для раціонального мислення та адекватного осягнення й інтерпретації дійсності. Міф, чиї сили в сприятливі часи пов'язані і локалізовані в релігії та мистецтві, отримує можливість розгорнутися в дійсності. Ця наук. праця багатьма дослідниками не лише зараховується до найважливіших творів нім. неокантіанства, але й розглядається як своєрідний «політ. заповіт» філософа, людини, яка особисто потерпіла в часи нацист. диктатури в Німеччині.

Лит.: Кассирер Э. Философия Просвещения / Э. Кассирер. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2004. 400 с.; Кассирер Э. Жизнь и учение Канта / Э. Кассирер. – Изд-во: Санкт-Петербург, 1997. – 447 с.; Кассирер Э. Философия символических форм [в 3 кн.] / Э. Кассирер, – М.: Университетская книга, 2002. – 950 с.; Кассирер Э. Познание и действительность / Э. Кассирер. – М.: Гнозис, 2006. 400 с.; Кассирер Э. Избранное. Опыт о человеке / Э. Кассирер. – М.: Гардарики, 1998. 784 с. Кассирер Э. Техника современных политических мифов / Э. Кассирер // Вестник Московского ун-та. – Сер. 7. Философия. – 1990. – № 2. – С. 153-164.; Лосев А. Ф. Теория мифического мышления у Э. Кассирера / А. Ф. Лосев // Э. Кассирер. Избранное. Опыт о человеке. – М., 1998. – С. 730-758.; Дьяченко Е. И. Миф и поэтический язык в философии Эрнста Кассирера / Е. И. Дьяченко. М., 1977. – 56 с.; Белова Т. П. Критика методологических основ концепции религии Э. Кассирера / Т. П. Белова. – Л., 1987.; Шайгородський Ю. Міфогенеза в системі політичної теорії / Ю. Шайгородський // Політичний менеджмент. – 2009. – № 3 (36). – С. 14–25.; Свасьян К. Философия символических форм Э. Кассирера. Критический анализ / К. Свасьян. – М.: Академический Проект., 2010. – 256 с.

Ю. Шайгородський

Кастельс Мануель (ісп. *Manuel Castells*; нар. 1942 р., Геллін, Іспанія) – соціолог, дослідник інформац. (постіндустр.) суп.-ва. Походить із Іспанії, працював у Франції, тепер – у США.

Основні праці: «Інформаційна епоха: економіка, суспільство і культура» (трилогія, 1996-1998), «Галактика Інтернет: Роздуми про Інтернет, бізнес і суспільство» (2001).

К. вважав інформ. суп.-во реальністю, адже інформація стала надкапіталом. Особливість інформ. суп.-ва – у наявності простору потоків інформації. Ці потоки включають традиції, культури, інтереси й функції. Теорія просторів потоків полягає на припущенні, що суп.-ва асиметрично організовані навколо домінуючих інтересів, які є специфічними для кожної соц. структури. Таке панування не є виключно структурним, воно здійснюється, сприймається, розв'язується і насаджується соц. акторами.

К. звертає увагу на розмивання держ. кордонів, на успіх наднац. структур, які стають іще успішнішими завдяки Інтернету. Відповідно взаємоінтегруються політ. еліти, реально світом може управляти світова еліта. Панування цього типу еліти забезпечується створенням уніфікованих символів, стилю

життя, дизайну просторових форм і архітектури. Інтернет – це не лише інструмент в руках еліти, а дієвий інструмент всіх громадян, спосіб поширення протестів, думок. На думку **К.**, це найважливіший інструмент для побудови нових форм та нової демократії в інформ. сусп-ві.

К. окреслює подвійний механізм соц. панування: чітка орг-ція еліт, із одного боку, сегментація й дезорганізація мас – з іншого. Здатність пануючих еліт дезорганізувати ті групи сусп-ва, які, становлячи чисельну більшість, бачать свої інтереси частково або ж повністю представленими лише в рамках задоволення домінуючих інтересів, дає змогу управляти сусп-вом. Під політ. елітою, на думку **К.**, слід розуміти просторово обмежену мережеву субкультуру, яка формує стиль життя, що дає їй змогу уніфікувати власне символічне оточення у всьому світі. Автор висуває концепцію нової соціальної сегрегації, основою якої є встановлення зовн. контролю над вузлами потоків інформації, а через них над величезними ринками капіталу. Простір відіграє в цьому механізмі визначальну роль. **К.** зазначає, що простір потоків складається з персональних мікромереж, звідки інтереси через глобальну безліч взаємодій у просторі потоків передаються у функціональні макромережі. Так, у фін. мережах важливі стратегічні рішення приймають за ланчем у привілейованих ресторанах або ж у заміських будинках за грою в гольф; вузли простору потоків включають житловий простір і простір для відпочинку, які разом із офіс. офісами творять ретельно ізольовані простори з концентрацією ф-ції панування. Простір влади і багатства пронизує увесь світ, тоді як життя й досвід народів укорінені в конкретних місцях, у їхній культурі, історії. Тому чим більше соц. орг-ція заснована на позаістор. потоках, що витісняють логіку будь-якого конкретного місця, тим більше глобальна влада стає неконтрольована з боку історично специфічних місцевих і національних сусп-в. Відтак еліти космополітичні, народи локальні. Еліти зацікавлені у розвитку глобального владного простору, який дасть їм змогу контролювати неорганізовані локалізовані народи. Інформ. сусп-ва, попри всі нові технології, відтворюють традиційний процес індивідуального прийняття рішень. Однак у сучасних умовах рішення дуже швидко імплементуються, миттєво передаючись через систему комунікацій.

К. підкреслює, що для д-ви в інформ. сусп-вах важливим є найстаріша гра – війна, яка дозволяє зберігати цілісність, демогр. і екон. стабільність. Інформ. технології зробили ві-

йну більш-менш прийнятною для сусп-ва на таких умовах: 1. війна не повинна охоплювати простих громадян, тобто повинна вестися професійною армією, до загальної мобілізації слід вдаватися тільки у випадку дійсно надзвичайних обставин, а вони передбачаються як малоймовірні; 2. вона повинна бути короткою, навіть миттєвою, щоб результати не змушували себе чекати, виснажуючи людські та екон. ресурси та піднімаючи питання про доцільність війни; 3. вона повинна бути чистою, «хірургічною», із розумною величиною руйнувань (навіть у супротивника) і прихованою від погляду сусп-ва настільки, наскільки це можливо, що призводить до тісного зв'язку обробки інформації, створення образів та ведення війни. Перевагу в нових миттєвих війнах мають домінуючі нації. Трансформація війни призводить до нових форм насильницького конфлікту, головною з яких є тероризм.

Лит.: Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.; Кастельс М. Интернет-галактика. Міркування щодо Інтернету, бізнесу і суспільства / М. Кастельс. – К.: Ваклер, 2007. – 304 с.; Кастельс М. Информационное общество и государство благосостояния: Финская модель / М. Кастельс, П. Химанен. – М.: Логос, 2002. – 219 с.

О. Дацаківська

Кастро Фідель Алехандро Рус (ісп. *Fidel Alejandro Castro Ruz*; офіц. 13.08.1926 (факт. 13.08.1927), Біран, пров. Орьенте, Куба) – кубин. держ. і військ. діяч, гол. Ради міністрів Куби (1959-2008), Перший Секретар ЦК Комуністичної Партії Куби (1961-2011), гол. Держ. Ради Куби (1976-2008), герой Радянського Союзу (1963), нагороджений трьома орденами Леніна (1963, 1972, 1986) та Орденом Жовтневої Революції (1976), герой праці КНДР (2006), нагороджений орденами та медалями різних країн, почесний д-р багатьох ун-тів світу.

Народився в родині ісп. емігранта та кубин. селянки, мав відмінні оцінки у школі завдяки феномен. пам'яті, навчався у престижному ієзуїт. коледжі «Вифлеєм» (1941-1945) та на юрид. ф-ті Гаван. ун-ту (1945-1950), закінчивши який, став бакалавром права та д-ром цив. права, мав прив. адвокат. практику у Гавані та безкоштовно вів справи представників малозабезпечених верств населення.

Вступив до Партії кубин. народу, однак у зв'язку з радик. поглядами не був затверджений цією партією як кандидат у депутати на парламент. виборах 1952 р. Після антиконст. військ. перевороту 11.03.1952 р. виступив

проти диктатури, подав суд. позов щодо кримін. переслідування Ф. Батісти за порушення норм Конституції та захоплення влади, а потім розпочав із товаришами по партії підготовку до повалення диктатор. режиму, у 1953 р. здійснив спробу захопити військ. казарми Монкадо у Сантьяго-де-Куба. Внаслідок невдалого штурму, який проходив під гаслом «Свобода або смерть!», **К.** був заарештований та ув'язнений. На засіданні військ. трибуналу 21.09.1953 р. проголосив видатну промову «Історія мене виправдає!», в якій закликав кубин. народ до збройної боротьби проти тирана, був засуджений до 15 років позбавлення волі, однак у 15.05.1955 р. був звільнений за заг. амністією, після чого емігрував до Мексики.

26.08.1956 р. **К.** опублікував відкритого листа, у якому попереджав диктатора, що до кінця року Куба буде вільною. 25.11.1956 р. **К.** вирушив на Кубу, однак висадка пройшла невдало, чимало бунтівників загинуло або потрапило в полон. Після проголошення земельної реформи революціонери отримали підтримку селянства, а внаслідок приєднання частини військ Батісти їх загони розпочали активні партизанські дії та були перетворені на Повстанську армію, яка влітку 1958 р. відбила напад військ режиму. Об'єднані зусилля трьох фронтів привели повстанців до перемоги та 01.01.1959 р. революц. війська увійшли до Гавани.

У новому уряді **К.** отримав посаду військ. міністра, а 16.02.1959 р. очолив уряд. Наражаючись на незадоволення США, **К.** скасував призначені на червень 1959 р. вільні вибори, призупинив дію Конституції 1940 р., ініціював розподіл великих зем. ділянок між селянами, проголосив націоналізацію підприємств і банків, які належали американцям. У жовтні 1959 р. **К.** придушив контрреволюц. заклот У. Матоса, який звинуватив команданте у зв'язках із комуністами, а у 1961 р. після бомбардувань аеродромів амер. літаками та невдалої операції десантної «бригади 2506» із захоплення країни заявив про соціаліст. характер кубин. революції та перехід Куби на соціаліст. шлях розвитку. У 1962-1963 рр. **К.** перетворює Об'єднані революц. орг-ції, до яких увійшли «Рух 26 липня», заснований ним у 1956 р., Народно-соціалістична партія Куби та «Революційний директорат 13 березня», на Єдину партію соціаліст. революції Куби, у 1965 р. остання перейменована в Комуніст. партію Куби, Першим Секретарем ЦК якої став **К.** За орг-цію революції на Кубі указом Папи Іоанна ХХІІІ у 1962 р. **К.** був відлучений від церкви (на підставі Декрету про-

ти комунізму Папи Пія ХІІ). У цьому ж році США ввели ембарго на торгівлю з Кубою, країна була виключена з Орг-ції амер. д-в через сприяння революціонерам у Венесуелі, а у 1964 р. проти Куби були введені диплом. і торг. санкції.

У 1976 р. **К.** обійняв посаду гол. Держ. Ради Куби. Упродовж правління **К.** Куба активно співпрацювала з СРСР, надавала допомогу (у т.ч. військ.) революц. силам багатьох країн (зокрема, в Анголу було спрямовано 57 тис. осіб), створено боездатну армію та підрозділи міліції, чисельність якої сягала 1 млн осіб, проведено масові репресії проти контрреволюц. сил, для ув'язнення яких іноді доводилося переоблаштовувати стадіони. У 2008 р. гол. Ради міністрів, Держ. ради Куби та Головнокомандувачем збройних сил «Острова Свободи» став молодший брат **К.** Рауль Кастро, який виконував ці обов'язки з 2006 р. після операції **К.**, пов'язаної із запаленням кишківника. У зв'язку зі станом здоров'я **К.** 19.04.2011 р. Рауль змінив свого брата і на посаді Першого Секретаря ЦК компартії Куби. За час свого життя **К.** був об'єктом 638 замахів.

Ще зі студент. часів **К.** захоплювався Х. Марті та був знайомий з поглядами К. Маркса, В. Леніна, Л. Троцького, Й. Сталіна, Б. Мусоліні, Прімо де Рівери та ін. революц. діячів, до комуністів ставився без симпатій, **К.** імпонували їхні методи захоплення та концентрації влади (відомий його вислів: «готовий стати комуністом негайно, якщо мене зроблять Сталіним»), знаний у світі як харизматична особистість, палкий оратор (його промова перед ООН 29.09.1960 р. тривала 4 год. 29 хв.), відважний та рішучий команданте (у відкритому листі диктатору 1956 р. він писав, що «ми будемо або вільними, або жертвами. Я урочисто підтверджую цю заяву, перебуваючи при повній свідомості та враховуючи, що до 31 грудня залишилися 4 місяці та 6 днів»), підтримував тісні зв'язки з аргентин. та венесуел. революціонерами Че Геварою та Уго Чавесом, які високо цінували його дружбу.

Літ.: Бородаєв В. А., Леонов Н. С. Фідель Кастро. Политическая биография / В. А. Бородаєв, Н. С. Леонов. – М.: ООО «Рекламно-компьютерное агентство газеты „Труд“», 1999. – 448 с.; Гавриков Ю. П. Фідель Кастро. Неистовый команданте Острова свободы / Ю. П. Гавриков. – М.: Вече, 2006. – 368 с.; Кастро Ф. Агрессивные Штаты Америки / Ф. Кастро. – М.: Экспо: Алгоритм, 2010. – 432 с.; Кастро Ф. Стратегическое контраступление / Ф. Кастро; пер. с исп. – М.:

Международные отношения, 2011. – 512 с.; Кастро Ф. Стратегическая победа / Ф. Кастро; пер. с исп. – М.: Международные отношения, 2011. – 772 с.

О. Павлишин

Кауфман Даніель (англ. *Daniel Kaufmann*; 27.01.1951, Сантьяго, Чилі) – амер. економіст, дослідник, консультант із розвитку, міжнародної економіки, управління, антикорупц. політики у країнах Латин. Америки, Африки, ОЕСР і транзитних економік, президент громад. орг. Ін-т моніторингу доходів (Revenue Watch Institute, США). Походить із єврей. родини. Навчався у Чилі, в Єврей. ін-ті (Instituto Hebreo). Отримав ступінь бакалавра мистецтв, економіки і статистики Єврей. ун-ту в Єрусалимі. Навчався в магістратурі Гарвард. ун-ту (1976-1980), там же у 1982 р. отримав звання д-ра філософії з економіки (дис. «Соціальна взаємодія, як стратегія виживання серед міської бідності: теорія і практика»). У 1980-2008 рр. працює на різних дослідницьких посадах в Світ. банку (економіст, головний економіст, старший менеджер, дир. Ін-ту Світ. банку з питань управління та антикорупції). У 1990-1991 рр. – куратор доповіді Світ. банку «Виклики розвитку». Керував місією Світ. банку в Україні (Київ, 1992-1996). Запрошений дослідник Гарвард. ун-ту (1996-1997). Старший дослідник у Програмі «Глобальна економіка і розвиток» аналіт. центру Ін-т Брукінгс у Вашингтоні (2009-2012). Нині – Президент Ін-ту моніторингу доходів в Нью-Йорку. **К.** – член Редакційної ради і Дослідницької програми Світового банку, Наглядової ради міжнар. гром. орг-ції із боротьби з корупцією «Трансперенсі Інтернешнел» (Transparency International), Ради з визначення порядку денного Міжнар. екон. форуму в Давосі. Сфера наук. інтересів **К.** – політ.-екон. розвиток, постсоціаліст. трансформації, постсоціаліст. перехідні економіки, корупція, антикорупц. політика, урядові реформи, інвестиції, приватизація, економіка міста і економіка праці.

Основні праці: «Відсутня опора стратегії зростання для України: інституційні і політичні реформи для розвитку приватного сектора» (1997), «Корупція у транзитивних економіках» (1998), «Дослідження корупції: критичні емпіричні питання» (1998), «Корупція і розвиток» (1998), «Урядування важливе» (1999, у співавт. з А. Креєм і П. Зойдо-Лобатоном) і подальші доповіді з тією ж назвою, «Лови державу, лови день: захоплення держави, корупція і вплив в перехідний пері-

од» (2000, у співавт. з Дж. Хеллманном і Дж. Джонсом), «Вимірювання управління, корупції і зхоплення держави» (2000, у співавт. із Дж. Хеллманном і Дж. Джонсом), «Протистояння захопленню держави в перехідних економіках» (2001, у співавт. із Дж. Хеллманном), «Зростання без урядування» (2002, у співавт. А. Креєм), «Легальна корупція» (2005, у співавт. із П. Вісенте), «Вимірювання урядування через призму показників крос-державного сприйняття» (2005, у співавт. з А. Креєм і М. Мاستрузі) та ін.

К. займається політ-економічним макроаналізом управління і розвитку, розробляє методологію та індикатори для вимірювання урядування і корупції по всьому світу, особливо в країнах Сх. Європи, Африці та Латин. Америці. **К.** відомий передусім своїми концепт. розвідками щодо «*доброго врядування*» (good governance – інколи перекладається, як «*належне врядування*»), «*легальної корупції*» (legal corruption) і «*захоплення д-ви*» (state capture) – усі ці розробки активно використовуються зараз Світ. банком та ін. міжнар. орг-ціями. Усі ці концепти **К.** є взаємопов'язані і створюють *нормативну рамку* для оцінки практичних політик (це приклад того, що жодна «прикладна» політика є неможливою без її нормативної оціки, без її певного ціннісного спрямування, щоб там не говорили про можливість технократичної [нібито чисто професійної] політики). **К.** розглядає «*добре врядування*», як широкий підхід до вироблення такої політики, яка включає в себе забезпечення верховенства права, підвищення ефективності, підзвітності держ. сектора та боротьбу з корупцією, як найважливіших складових для досягнення країнами процвітання. Корупція, на думку **К.**, виникає, як наслідок неефективного держ. управління економікою, де є занадто мало регулювання або його забагато. Тож слід дотримуватись «золотої середини», яка завжди є контекстуальною, сусп.-консенсусною для знаходження оптимальних моделей управління (тут явно прослідковується модифікація старої ідеї Арістотеля про потребу уникнення крайнощів в сусп. орг-ції).

У праці «Легальна корупція» **К.** розглядає *легальну корупцію*, як такі практики і процеси, які будучи формально законними (зокрема, вони санкціонуються або, принаймні, не заборонені чинним законодавством), але по своїй суті спрямованими на особисту вигоду (в угоду вузьких егоїст. інтересів окремих осіб), а не в інтересах сприяння заг. добробуту країни, як цього вимагають настанови «добро-

го врядування». Це може стати результатом формально не заборонених нюансів фінансування виборчих кампаній окремих політиків і подальшої легалізації ними, в інтересах своїх спонсорів, певних дій, які консенсусно мають розглядатися, як корупція (напр., передача за безцінок у власність спонсорів держ. майна, культурних пам'яток, створення неконкурентних умов для певних видів бізнесу тощо). **К.** разом із колегами розробив *індикатор легальної корупції* для якого важливим є значення етичної поведінки ключових акторів.

Дослідження корупції пов'язано з ще одним, важливим для політ. науки, концептом «захоплення д-ви» (*state capture*, інколи він перекладається, як «загарбання д-ви»). **К.** визначав його, як «здатність фірм формувати або впливати на формування базових правил гри (включаючи закони, нормативні правові акти, рішення) за допомогою приватних платежів публічним посадовцям і політикам». Логіка захоплення д-ви не пов'язана зі застосуванням силових засобів для досягнення поставлених загарбником (екон. агентом) цілей, цей процес є ненасильницькою зміною інституціональної системи, а саме системи перерозподілу ресурсів, а також правозастосування, і здійснюється за рахунок механізмів екон. і політико-адміністрат. характеру (через купівлю і фінансування фірмою виборчих кампаній окремих політ. сил/політиків – із наступним їх впливом на нормативно-правову систему країни в інтересах екон. агента), що обумовлює його зв'язок із явищем корупції. Д-ва тут ототожнюються просто із власністю та прибутками, регулюванням сусп. стосунків із метою отримання екон. зиску певними екон. агентами.

К. розділяв корупційні тіньові практики на три групи: 1) *безпосереднє захоплення д-ви* – процес, пов'язаний із формуванням правил гри за рахунок незаконних і непрозорих платежів особам, які приймають рішення. Таким чином, публічні посадовці, які отримали платіж, можуть змінити держ. рішення, що приймається, на користь платника; 2) *адміністративна корупція* – нелегальні стосунки між екон. агентом і чиновником, які дозволяють вибірково впливати на практики правозастосування щодо фірми-загарбника шляхом незаконних і непрозорих платежів; 3) *просто вплив* – можливість впливу на формування правил гри без допомоги прямих незаконних і непрозорих платежів (напр., через родинні зв'язки тощо).

К. вказує, що слідуючи раціональній логіці, захоплення робитиметься в *точках найбільшої концентрації екон. влади*, тобто в тих

держ. органах, чиї повноваження не виправдано широкі. **К.** вказує і на можливі заходи стримування і, відповідно, діагностування рівня захоплення д-ви, обґрунтовує зв'язок між рівнем громад. свобод (свобода преси, відкритий доступ громадян до держ. інформації, прозорість статків ключових політиків та їх сімей, справедливі держ. закупівлі, чесне судочинство тощо) і можливостями стримування захоплення д-ви. Критики вказують, що підходу **К.** властивий певного роду універсалізм, що зрівнює позиції щодо доступу до влади, як монополій, так і нових фірм, для нього не притаманна динаміка, і характерна пристрасть до ідеології неолібералізму і, як наслідок, неявне нав'язування цінностей міжнар. ін-тів окремим д-вам. Тим не менше, дослідження **К.** залишаються актуальними з огляду на зростання рівня корупції в світі (не лише серед д-в із т. зв. перехідною економікою), й через останні кризові тенденції погіршення якості та прозорості держ. управління в цілому.

Літ.: Нисневич Ю. А., Стукал Д. К. Многоликая коррупция и ее измерение в исследованиях международных организаций / Ю. А. Нисневич, Д. К. Стукал // Мировая экономика и международные отношения. – 2012. – № 3. – С. 83-90.; Воробьев А. Н. Левиафан поневоле: захват государства как следствие режимных деформаций: препринт WP14/2012/07 / А. Н. Воробьев; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2012. – 28 с.; Kaufmann D. The Missing Pillar of a Growth Strategy for Ukraine: Institutional and Policy Reforms for Private Sector Development / In Ukraine: Accelerating the Transition to Market // D. Kaufmann. – Washington, D.C.: International Monetary Fund. – 1997. – pp. 234-74.; Kaufmann D., Vicente P. Legal Corruption (revised) / D. Kaufmann, P. Vicente // Economics and Politics. – 2011. – Vol. 23. – pp. 195-219; Omelyanchuk O. Explaining state capture and state capture modes: the cases of Russia and Ukraine. Project in making / O. Omelyanchuk. – Budapest, CEU, 2001. – 33 p.

О. Якубін

Каутілья Чанак'я (IV ст. до н.е., Індія) – міністр і гол. радник царя Чандрагупти, засновника півн.-інд. династії Маур'я (вважається, що саме Каутілья привів його до влади та протягом усього правління допомагав своїми вдалими порадами й хитрими маневрами). Принаймні, такі свідчення залишив посол Селевка Нікатора, одного з компаньйонів Олександра Македонського, Мегасфен, який перебував при дворі Маур'їв і був вражений діяльністю хитромудрого міністра Каутільї.

Завдяки його порадам Чандрагупта Маур'я не лише зміг протистояти нападу греків, але й створив велику імперію, що об'єднала інд. землі від Ірану і Афганістану до суч. штату Майсур на півдні континенту. У сусп.-політ. думці Індії **К.** вважається не лише майстром інтриг, але й одним із найперших авторитетів, які засвідчили засади традиц. громад. життя та політ. устрою давньої Індії.

Основні твори: Каутіл'ї приписують авторство трактату «Артхашастра» – одного з найбільш важливих творів для розуміння принципів інд. держ. політики (внутр. і зовн.).

Значення «Артхашастри» (дослівно зі санскр. – «Наука про користь», хоча частіше перекладається як «Наука політики») для всього подальшого розвитку сусп.-політ. думки індійців важко перебільшити. Це величезний трактат, що складається з 15 частин, присвячений різноманітним проблемам державотворення, життя сусп.-ва і міждерж. відносинам. Насправді, вчені досі не дійшли єдиної думки щодо авторства «Артхашастри», а отже – часу її створення. Традиц. точкою зору, навколо якої час від часу точаться дискусії, є така, що автором праці, принаймні її частини, був саме міністр царя Чандрагупти Маур'я **К.** Таким чином, трактат створений в останній чверті IV ст. до н.е., і, швидше за все, потім був дороблений. Більш за все дослідників застерігає той факт, що в своєму трактаті **К.** ніде не посилається безпосередньо на двір Маур'їв. До того ж, думки самого **К.** висловлені в третій особі. Проте, у давньоінд. творах часто зустрічається подібна манера викладення, і сам по собі цей факт ще нічого не доводить. Особливо, якщо взяти до уваги, з якою метою створювалась ця праця: адже автор не мав за намір розповісти про адміністрацію Маур'їв, метою книги є зображення механізму роботи типової д-ви, організму великої імперії. **К.** не звітує про існуюче, а намагається показати, як повинно бути, тобто зображує «ідеальну», з його точки зору д-ву. Так чи інакше, «Наука політики» на тривалий час стала основою для подальшого розвитку законодавства в Індії, позаяк охоплює всі сфери управління, а також – міждерж. стосунків. На перший план **К.** виводить ідею міцної централізованої д-ви, у якій цар – не просто володар земель, а розумний господар і справний захисник своїх підлеглих. Також до основної функції царя належить захист сусп. порядку на основі чотирьох провідних верств (варн) – брахманів, кшатріїв, вайш'їв і шур. Будь-яке порушення варнового устрою заслуговувало на покаран-

ня, і взагалі система покарань, на думку **К.** – найкращий засіб управління народом.

VI-IX та XI-XII частини трактату містять свідчення про зовн. політику та державотворення. Зазначимо лише, що в цьому творі відбиті всі основні складові політ. науки індійців, а саме – теорії *мандали* («кола») і *саптанга* – про сім базових елементів утворення д-ви. Концепція *мандали* передбачає наявність могутнього правителя, що стоїть, так би мовити, у центрі кола, чи то колеса. Недарма сильний монарх у староінд., і, зокрема, буддійській традиції має назву «*чакравартін*», дослівно: «той, хто обертає колесо (закону)». Далі теорія *мандали* у спрощенні має такий вигляд: найближчі сусіди царя, які безпосередньо оточують його володіння, – це потенційно ворожа сфера; ті ж, які межують із територією ворога – потенційні друзі. Так стверджується у 13 – 15 шлоках 2 розділу VI частини праці, що приписується **К.** Традиційно мандала нараховує 12 правителів, серед яких – не лише сусіди-вороги та їх сусіди-союзники, а також союзники ворогів і союзники союзників, союзники союзників ворогів і т.д. Безумовно, така теорія є доволі схематичною.

За концепцією *саптанга* ідеальну д-ву складають такі компоненти: цар, рада міністрів, країна, населення, столиця, казна, військо, і, нарешті, зовн. елемент – союзник. Проте іноді його зміщують у перерахунку із сьомого на друге місце, підкреслюючи його важливість у міждерж. стосунках. Щодо останніх, **К.** нараховує шість методів зовн. політики: мир, війна, похід, очікувальне становище, пошуки допомоги, подвійна політика. Проте іноді їх зводять до двох основних – миру і війни. З одного боку, інд. світоглядна традиція є виключно толерантною та мирною, саме Індія – батьківщина теорії ненасилля. Тому більшість джерел – філософ.-реліг. і правових трактатів затверджують пріоритет мирних засобів вирішення будь-яких проблем. Такої ж думки притримується й **К.:** війна вважалася за останній засіб у політиці. Більш перспективними були дипломат. дії та інтриги, орг-ція «розколу» серед прибічників ворога та різні «таємні засоби» задля посилення власних інтересів у царствах, які входили до мандали. Тож особливу роль **К.** відводив діяльності різних шпигунів, а також детально описав ф-ції та обов'язки послів, що діяли в ін. д-вах. Зокрема, він радив якомога більше мовчати та слухати, бути уважним і скромним, а також зауважував, що послы, «вустами яких говорять царі», мають право недоторканості.

Серед відомих афоризмів, які приписують **К.**, багато таких, що й досі не втратили актуальності. Зокрема, це стосується порад щодо зовн. політики: «Завжди продовжуй свою політику відповідно до обставин, завжди опиняйся у правильному місці»; «Перед тим, як шукати підтримки в інших, необхідно спочатку посилити власну потужність і самовпевненість»; «Сила збільшується шляхом придбання друзів»; «Жодне завдання не буде надто складним, якщо його вирішувати правильним стратегічним шляхом».

Літ.: Артхашастра, или Наука политики / Пер. с санскр. В.И. Кальянова. – М. – Ленинград: Наука, 1959. – 386 с.; Борділовська О. А. Давньоіндійська політична теорія в діяльності імператора Харіш / О. А. Борділовська // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2001. – Вип. 28. – Ч. 1. – С. 36-53; Вигасин А. А. «Артхашастра»: проблеми соціальної структури и права / А. А. Вигасин, А. М. Самозванцев. – М.: Восточная литература, 1986. – 214 с.; Гайдуков Л. Ф. «Артхашастра»: мистецтво міждержавних відносин / Пам'ять століть. – 1998. – № 6. – С. 38-44; Лелюхин Д. Н. «Тайная служба» в древнеиндийской политической теории / Д. Н. Лелюхин // Политическая интрига на Востоке. – М.: Восточная литература, 2000, 416 с. – С. 35-44.

О. Борділовська

Каутський Карл Йоганн (нім. *Karl Johann Kautsky*; 16.10.1854, Прага, Богемія – 17.10.1938, Амстердам, Нідерланди) – нім. соц. філос., лідер і теоретик нім. та міжнар. соціал-демократії. Нар. в родині художників, що належала до середнього класу. З 1874 вивчав історію, філософію та економіку у Віден. ун-ті, з 1875 – член Соціал-демокр. партії Австрії, 1880 – приєднується до групи нім. соціалістів у Цюриху, де під впливом Е. Бернштейна стає марксистом, 1881 р. відвідує Маркса та Енгельса в Англії, 1883 – засновує та редагує в Штутгарті щомісячний часопис «Новий час» («Die Neue Zeit») (з 1890 – щотижневик), що проіснував до 1917. У 1885-1890 – мешкає в Лондоні, де стає другом Ф. Енгельса, який доручає (1888) йому редагування четвертого тому «Капіталу» К. Маркса, з 1890 – у Німеччині, де стає співавтором (з А. Бебелем та Е. Бернштейном) Ерфуртської програми Соціал-демокр. партії Німеччини (СДПН) (її теорет. частина була повністю запозичена діячами Револуц. укр. партії, що була перейменована (1905) на Укр. соціал-демокр. робітничу партію). З 1895 р. – стає одним із впливових теоретиків марксистів, складаючи ядро СДПН разом із А. Бебелем. У 1916 р. підтримав парт.

лінію на підтримку Першої світ. війни. Вхордив до Незалежної соціал-демокр. партії Німеччини (1917-1919). У 1922 р. повернувся до СДПН; 1924-1938 – мешкає у Відні, 1938 – у відповідь на гітлерівський аншлюс (включення Австрії до Німеччини) втікає спочатку до Чехословаччини, а потім до Нідерландів, де в Амстердамі помирає.

Основні праці: «Фрідріх Енгельс» (1887), «Економічне вчення Карла Маркса» (1887), «Томас Мор і його Утопія» (1888), «Класова боротьба, починаючи з 1789 року» (1892), «Аграрне питання» (1899), «Соціальна революція» (1902), «Початок християнства» (1908), «Шлях до влади» (1909), «Диктатура пролетаріату» (1918), «Тероризм і комунізм» (1919), «Пролетарська революція та її програма» (1922), «Матеріалістичне розуміння історії» (1927).

К. зробив спробу систематизації ідей Маркса та Енгельса, прагнув розповсюдити розвинути ними систему поглядів та діалектико-матеріалістичну методологію на проблеми сусп.-політ. життя, приділяв увагу проблемам питанням природи та рушійних сил соц. революцій, теорії д-ви, взаємодії особистості та народних мас в історії, ролі релігії в історії. **К.** висунув «теорію ультралібералізму», що проголошувала настання нової фази мирного розвитку капіталізму та вибавлення його протиріч, що в перспективі ставить питання неминучість та доцільність пролетар. революцій. У роботі «Шлях до влади» закликав об'єднати виступи пролетаріату в єдині дії для завоювання політ. влади. За твердженням **К.**, шлях до влади – це шлях класової боротьби. При цьому на перший план висував мирні форми класової боротьби, повністю обходив питання збройного повстання пролетаріату та зміни бурж. держ. машини. Після Жовтневого перевороту в Росії (1917) виступив з його критикою та висловився проти встановлення диктатури пролетаріату, захищаючи бурж. демократію та парламентаризм. У роботі «Матеріалістичне розуміння історії» пересмілює марксистське вчення про класи та д-ву. За **К.**, д-ва виникає не в результаті появи антагоніст. класів, а зовн. насилля, підкорення войовничими кочівниками мирних хліборобів. **К.** розрізняє д-ву у вузькому значенні – як відношення класового панування, та, у широкому – як держапарат чи держмашину. Класовим та історичним він визнає лише перше, а друге – вважає притаганим всім формаціям, будь-якій людській спільноті. За **К.**, виникнення д-ви не є створенням нового, особливого апарату примусу, позаяк він, як і право, існував ще задовго до виникнення кла-

сового панування, був притаманним людському сусп-ву з самого його зародження. Лише в руках народу-переможця цей спецпарат набуває характер д-ви у вузькому значенні. За **К.**, право та органи влади не створені пануючим класом, тому вони самі по собі не носять класового характеру. Пануючий клас, оволодіваючі апаратом влади, лише використовує його для своїх класових інтересів. Виходячи з цього, **К.** вважав, що в майбутньому д-ва залишиться, бо відірвуть лише її класові ф-ції. Ця теорія використовувалася **К.** для доказу надкласового характеру держaparату та боротьби з марксист.-ленін. вченням про злам бурж. держмашини. З 1920-х **К.** стає одним із ідеологів «демокр. соціалізму», відповідно до концепції якого, сусп. власність і контроль за засобами вир-ва мають комбінуватися з демократією. Тим самим із порядку денного соціаліст. руху знімалися питання революц. перетворень у країнах Зах. Європи, ліквідації капіталіст. власності, яка лише має знаходитися під контролем робітн. класу, профспілкового руху через господарську демократію. З 1945 р. концепція демокр. соціалізму стає офіц. доктриною світ. соціал-демокр. руху. Осн. риси концепції демокр. соціалізму знайшли відображення у Франкфуртській декларації Соцінтерну (1951), в програмних документах західноєвроп. соціал-демократії кін.1950-х – поч. 1960-х (зокрема, в Годесберзькій програмі СДПН (1959)), в Декларації принципів Соцінтерну (1989 р.).

Літ.: Брайович С.М. Карл Каутський – еволюція его воззрень. – М.: Наука, 1982. – 232 с. Кавтський К. Національність і інтернаціональність /К. Каутський. – Б.м.: Наклад і друк друкарні Партії Українських Соціалістів-Революціонерів, 1915. – 56 с. Кавтський К. Національна держава, імперіялістична держава і союз держав / Пер. з нім. – Б.м.: Наклад і друк друкарні Партії Українських Соціалістів-Революціонерів. – Б. м.: [б.в.], 1915. – 93 с.; Каутський К. Тероризм і комунізм. Причинки до історії революції / Пер. з нім. – Берлін-Київ, 1920. – 204 с.; Кавтський К. Аграрне питання. – Харків, 1930. – 438 с.

О. Висоцький

Качинський Теодор Джон (англ. *Theodore John (Ted) Kaszynski*; 22.05. 1942, Чикаго); відомий як *Унабомбер/UNABOM* (поєднання слів ун-т та бомбардувальник) – амер. математик, лівий радикал/анархіст. У двадцять років закінчив Гарвард. ун-т, у Мічиган. ун-ті захистив докторат із математики. Його IQ складало 170 на шкалі Stanford-Binet. Упродовж 1967-69 рр. як математик виконував

обов'язки доц. у Каліфорн. ун-ті, Берклі. У 1969 р. він несподівано залишає науку, купує напівзруйнований будинок у Монтані, живучи без телебачення, каналізації, займаючись рибальством і тваринництвом. Розшукувався ФБР (1978-1995).

Основна праця: «Індустріальне суспільство та його майбутнє»/Маніфест Унабомбера (1995).

К. (У.) розпочав персональну війну з амер. системою: розсилав оригін. бомби у коробках для сигар; листи, що самозагорялися; книги, що вибухали. Адресатів вважав персонально відповідальними за «індустріально-споживацьке безум'я». Фірмовий знак **К. (У.)** – у «подарунках» завше були дерев'яні чи екол. чисті деталі та підпис «*Фрідем Клуб*». У повідомленнях, які пояснювали журналістам сенс вибухів, **К. (У.)** стверджував, що «Клуб» – це конспір. анарх. група. Вважав, що насила – пар бідних і залежних. Зазвичай, не ставив перед собою завдання фіз. знищення обраних жертв. Бомб було розіслано бл. 50; 3 ос. загинули: віце-президент потужної рекл. кампанії нафт. концерну «Ексон», власник найбільшої у США кампанії з торгівлі лісом, власник великої кампанії, яка продавала комп'ютери. Біля 30 ос. поранені, серед яких – відомий генетик, фахівці зі штучного інтелекту, власники авіакомпаній. Коли його звинуватили у жертвах серед офісних службовців, менеджерів середньої ланки, **К. (У.)** заявив, що ці люди свідомо йшли на таку роботу, відповідно несуть частину відповідальності, так як під час війни відповідальність лежить не лише на генералах, а й на вояках окупац. війська. За інформацію про нього ФБР давало нагороду 1 млн дол. У 1995 р. **К. (У.)** надіслав до редакцій «Нью-Йорк таймс» і «Вашингтон Пост» маніфест в обмін на обіцянку «відмовитись від війни». Його було надруковано, але жодної сусп. реакції не відбулось, тому він продовжив надсилати бомби.

Поліції **К. (У.)** здав його молодший брат. Тоді йому було 55 років. Життя йому залишили в обмін за визнання своєї відповідальності за вибухи. У в'язниці займається теорет. математикою, пише статті, щоб відшкодувати витрати на адвоката та заплатити компенсацію постраждалим від його діяльності.

У своєму Маніфесті **К. (У.)** формулює 142 тези. Констатує, що він і йому подібні виступають за революцію з метою ліквідації індустр. системи. Під час цієї революції насила може бути застосоване, а може – ні. Революція може відбутися несподівано та стрімко, а може затягтись на десятиліття. Це не буде політ. революція; її завдання – пова-

лити не уряди, а екон. і технолог. фундамент суч. сусп-ва. Вважає, що соц. і психол. проблеми суч. сусп-ва зумовлені примусом людей жити в умовах, радикально відмінних від тих, у яких розвинувся людський рід і вести себе відповідно до зразків, протилежних тим, які домінували на старті розвитку людства. **К. (У.)** вказує, що відсутність можливості правильно здійснювати владний процес – найважливіша з ненорм. умов, на існування в яких сусп-во змушує людей.

К. (У.) пропонує поділ людських бажань на три групи: 1) можуть бути задоволені за допомогою мінім. зусиль; 2) можуть бути задоволені ціною значних зусиль; 3) не можуть бути задоволені за жодних зусиль. Владний процес – це процес задоволення бажань другої групи. Чим більше існує бажань третьої групи, тим більше поширюється в сусп-ві фрустрація, злість, депресія тощо. У суч. індустр. сусп-ві природні людські бажання дедалі більше розподіляються між першою та третьою групами. Одночасно, друга група заповнюється штучно сформованими бажаннями.

Під свободою **К. (У.)** розуміє можливість самостійно здійснювати владний процес, досягаючи реальних, а не штучних цілей під час дійсної, а не сурогатної діяльності, без будь-якого втручання, маніпуляції, контролю з боку будь-кого. Свобода означає можливість тримати в своїх руках усі життєво важливі питання власного існування – турбуватись про харчування, одяг, житло, захист від можливих небезпек зовн. світу. Бути вільним за **К. (У.)** означає мати владу ні над кимось ще, а над обставинами власного життя. Людина позбавлена свободи, якщо хтось ще, особливо велика орг-ція, має владу над нею, не залежно від того, наскільки прихильна, терпляча щодо нього є та влада. Важливо не змішувати свободу з різними дозволами.

Лит.: The Unabomber Manifesto [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://editions-hache.com/essais/pdf/kaczynski2.pdf>; Ted Kaczynski. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://en.wikipedia.org/wiki/Ted_Kaczynski

А. Романюк

Кац Річард С. (англ. *Richard S. Katz*; 22.02.1947) – амер. політолог, зав. каф. політ. науки ун-ту Дж. Хопкінса (Балтімор, США). Отримав ступінь магістра (1971) і д-ра (1974) у Йельс. ун-ті. Викладацьку діяльність розпочав у Йельс. ун-ті у 1971 р. помічником викладача. Працював асистентом проф. кафедри політ. наук Королівського коледжу міського

ун-ту Нью-Йорка (1974-1976). З 1976 р. працює на каф. політ. наук ун-ту Дж. Хопкінса, де у 1985 р. став проф., а з 2009 р. зав. кафедри. З 1990 р. є офіц. представником Європ. консорціуму політ. дослідників. Співред. Європ. ж-лу політ. досліджень (*European Journal of Political Research*) (2007-2012). Сфера наук. інтересів **К.** – порівн. політологія, насамперед, дослідження політ. партій, виборів та порівняльні дослідження особливостей європ. політики.

Основні праці: «Теорія партій та виборчих систем» (1980, 2007), «Партійне урядування: європейський та американський досвід» (1987), «Партійна організація: керівництво з партійних організацій у західних демократіях 1960-90» (1992, у співавт. із П. Меїром), «Як утворюються партії: адаптація та зміни в партійних організаціях західної демократії» (1994, у співавт. з П. Меїром), «Демократія та вибори» (1997), «Європейський парламент, національний парламент та європейська інтеграція» (1999), «Посібник з партійної політики» (2005, у співавт. із У. Кротті), «Політичні інститути в Сполучених Штатах» (2007), «Зміни внутрішньопартійної демократії» (2013, у співавт. із П. Кроссом).

Провідною наук. темою **К.** є дослідження політ. партій, яку він почав вивчати ще в студ. роки, а також захистивши докт. дис. на тему «Партійна та виборча системи: теорії та випадки Британії, Ірландії та Італії». У 1998 **К.** був нагороджений премією Г. Халлета за книгу «Теорія партій та виборчих систем», яка вручається за праці, що опубліковані щонайменше за 10 років до вручення та мають значний вплив на суч. літ-ру з представництва та виборчих систем.

К. розглядає суч. демократію як партійну демократію, адже політ. установки та практики не лише створені політ. партіями, але й не уявляються без них. **К.** зауважує, що з 80-х рр. ХХ ст. з'являється багато літ-ри з описом різних аспектів участі партій у політ. процесах, водночас значно відстало у своєму розвитку дослідження моделей партій. Він звертає увагу на те, що процес організац. розвитку та адаптації був варіативніший, гнучкіший і менш передбачуваний, ніж це розглядалося у літ-рі в період відходу від панування теорії масових партій.

К. проводить відмінність між *партією у структурі держ. влади*, яка включає партію як у парламенті, так і в уряді; *партію у центральному офісі*, яка створена постійною (парт. бюрократією, нац. викон. органами; та *партію на рівні організованого членства*. Під час проведених спостережень **К.** (разом

із П. Меїром) встановив, що в усталених демократіях впливовість в середині партії змістилася в бік партій у структурах держ. влади. На основі цього спостереження ними було висунуто гіпотезу про те, що коли *партія в структурах держ. влади* отримує домінування, її прив. інтереси починають сприйматися ширше, а саме – як інтереси всієї партії.

К. звертає увагу, що конкуренція між суч. партіями все менше зосереджується на відмінностях у політиці і все більше на видовищній, театралізованій стороні політики. З появою картельних партій між парт. конкуренція все менше демонструє їхню здатність вирішувати проблеми життя сусп.ва. Виборчі кампанії, які проводять картельні партії, надто капіталомісткі, професіоналізовані та централізовані. Вони організуються значною мірою з розрахунком на дотації та ін. переваги та привілеї, отримувані від д-ви. Всередині партії відмінності між членами та не членами партії розмиваються, позаяк через праймеріз, опитування громад. думки тощо, партії запрошують всіх своїх прихильників, незалежно від формального членства, брати участь в організац. заходах і відборі кандидатів.

Все це дає **К.** підстави стверджувати, що нині партії все більше стають частиною д-ви і все більше віддаляються від сусп.ва, і нові обставини заохочують або навіть змушують їх співпрацювати між собою. Також ці партії стають все більш схожими одна на одну, їх все менше розділяють відмінності в електораті, політиці, цілях, стилі – у них виникає все більше спільних інтересів, що також сприяє кооперуванню. Навіть, якщо партії не надто схильні до публ. угод одна з одною, їхнє взаємне усвідомлення спільності інтересів, розуміння, що вони розраховують на одні й ті самі ресурси, означає, на думку **К.**, появу гіпотези змови (або її функціонального еквіваленту) та картелеподібної поведінки.

Аналізуючи особливості внутрішньопарт. демократії суч. політ. організацій **К.** приходить до висновку, що, як це не парадоксально, внутрішньопарт. демократія стає елементом контролю еліт. Цю зміну можна вважати черговим підтвердженням переформатування організац. структури суч. партій.

Літ.: Кац Р. Картельная партия: Возвращение к тезису / Р. Кац, П. Мэйр // Политическая наука. – 2010. – № 4. – С. 77- 112; Молочко П. Сучасні інтерпретації політичних партій як інститутів політичної системи / П. Молочко // Політологічні та соціологічні студії. – Чернівці: Букрек, 2012. – Т. XI. – С. 274 – 288; Katz R. A Theory of Parties

and Electoral Systems. – Baltimore, The John Hopkins University Press, 2007. – P. 1; Katz R. The internal life of parties / R. Katz // Political parties in the New Europe / Ed. by Luther K.R., Muller-Rommel F. – Oxford: Oxford university press, 2002. – P. 87-118.

П. Молочко

Кейган Роберт (англ. *Robert Kagan*; 26.09 1956, Афіни, Греція) – амер. економіст, політолог, журналіст. Закінчив Йельс. ун-т, де вивчав історію (1980). Магістр публ. політики Гарвард. ун-ту та д-р філософії з історії США Амер. ун-ту (Вашингтон).

Основні праці: «Сила та слабкість» (2002), «Про рай та владу: Америка та Європа в новому світовому порядку» (2003), «Світ, створений Америкою» (2013).

Тематика робіт **К.** пов'язана з зовн. політикою США та амер. світ. лідерством. Особливу увагу **К.** приділяє відносинам США з європ. партнерами. На думку **К.**, американці та європейці вже давно по-різному тлумачать світові геополіт. реалії. Звертаючись до надзвичайно важливих політ. питань – ефективності сили, моральності її застосування та бажання її застосовувати – амер. та європ. бачення принципово відрізняється. Європа уникає застосування сили, живучи в самосконструйованому світі законів і правил та транснаціон. домовленостей і співробітництва. Причина такого трансатлант. розподілу лежить, на думку **К.**, у європ. історії.

За словами **К.**, Др. світ. війна знищила європ. д-ви як глобальні сили, а їх нездатність ефективно управляти своїми колоніями в Азії, Африці та на Бл. Сході змусила їх втратити вплив, яким вони володіли майже п'ять століть. Проте, протягом півстоліття після Др. світ. війни така геополіт. слабкість маскувалася унікальними геополіт. обставинами «холодної війни». Оточена двома глобальними суперд-вами, слабка Європа, проте, залишалася центр. стратег. ареною всесвіт. боротьби між комунізмом та демократ. капіталізмом. Її єдиною, але життєво важливою місією була охорона власної території від рад. загрози. Такий статус геополіт. пріоритету дозволяв зберігати звички світ. лідера незважаючи на відсутність військ. можливостей.

Після закінчення «холодної війни» Європа втратила свою стратегічну важливість. США почали демонструвати надлишок автономного застосування сили, що в результаті призвело до встановлення однополярності. Не маючи суперників, переважаючи у військ.-технолог. розвитку будь-яку д-ву світу, США потребували швидше «асистентів», аніж союзників.

90-ті роки стали свідками не зростання Європи як глобальної сили, а навпаки, її відносного занепаду. Така неадекватність не була неочікуваною, зважаючи на обставини, що змушували Європу поставити свій світовий вплив далеко не на перше місце. Протягом «холодної війни» місією Європи був самозахист. За словами **К.**, очікування відновлення Європи в статусі суперсили в XXI ст. не є реалістичним, якщо європейці не виявлять бажання перенести колосальні ресурси з соц. сфери у військову.

На думку **К.**, через такі істор. розбіжності між сильнішим та слабшим, США та Європа йдуть різними шляхами щодо визначення нац. пріоритетів та загроз, боротьби з викликами, розробки та застосування зовн. політики і політики безпеки.

З точки зору **К.**, неприйняття силових методів випливає з побоювань, що це призведе до гобсіанського світопорядку («війни всіх проти всіх»), в якому Європа почуває себе невпевнено. **К.** вважає, що несприйняття європейцями унілатералізму пов'язано з відсутністю в них можливості діяти унілатералістично. Для європейців апелювання до мультилатералізму та міжнар. законодавства приносить практичну вигоду при малих затратах. Для американців, які втрачають свободу дій, підтримка універс. правил поведінки є питанням ідеалізму. Для ЄС «ефективний мультилатералізм» включає встановлення міжнар. порядку, що характеризується екон. і політ. зв'язками ЄС із різними партнерами. Кожен із таких зв'язків, принаймні частково, призначений створювати багатополарний світопорядок, в якому могутність США буде обмежена. США, натомість, залишаються відданими старішій версії мультилатералізму, що передбачає створення лібер. світопорядку, міжнар. зв'язки в якому забезпечують відсутність дискримінації та суверенну рівність (переважно демокр.) д-в.

Відзначаючи риси, що формують європ. стратегічну культуру (перевага переговорів, дипломатії, комерційних зв'язків та міжнар. права над застосуванням сили, мультилатералізму над унілатералізмом), **К.** підкреслює, що такий підхід не є традиційно європейським, якщо його розглядати в істор. ракурсі. Він є продуктом більш сучасної європ. історії.

На думку **К.**, ставлення до Європи повинно трансформуватись. Усвідомлення нездатності Об'єднаної Європи чинити перешкоди США дозволить проявити повагу до мультилатералізму та влади закону та спробувати набути міжнар. політ. капіталу на той час, коли мультилатералізм буде неможливим, а унілатералістичні дії невідворотними.

К. визнає, що міжнар. ринкова свобода фактично служила нац. могутності тільки двох країн – Великобританії та США. Решта д-в неминуче повинні були поступитися своєю силою або впливом: в ін. випадку їм загрожувало зіткнення з військ. пресингом гегемона. Демократія ж поширюється в усьому світі не просто в силу природного руху історії, а через свідомі зусилля США.

Праці **К.** користуються популярністю в амер. владних структурах незалежно від парт. приналежності. Багато підходів **К.** були запозичені адміністрацією Дж. В. Буша для офіц. зовнішньополіт. доктрини, а ідеї його нової книги «Світ, створений Америкою» були використані президентом Б. Обамою в своїй промові «Про стан справ в країні» перед конгресом 2012 р.

Лит.: Kagan R. Of Paradise and Power: America and Europe in the New World Order. – New York: Alfred A. Knopf, 2003. – 176 p.; Kagan R. Power and Weakness // Policy Review. – 2002. – June. – P. 13 – 26.; Kagan R. The Benevolent Empire // Foreign Policy. – 1998. – Summer. – P. 24 – 35.; Kagan R. The World America Made / Vintage. – January 29, 2013. – 160 p.

О. Кандюк

Кейнс Джон Мейнард (англ. Keynes John Maynard; 05.06.1883, Кембридж, Великобританія – 21.04.1946, Сассекс, Великобританія) – теоретик держ. регулювання економіки. Навчався в школі Ітона (1898-1902), Королів. коледжі при Кембридж. ун-ті (1902–1906). З 1906 р. працював в Управлінні у справах Індії; читав лекції з екон. теорії та математики у Кембриджі (1908-1915). Ред. органу Королів. екон. т-ва «Economic Journal» (1911–1945). Член Королів. комісії з фінансів та грошового обігу Індії (1913-1914), радник казначейства з міжнар. фінансів (1915-1919). Член англ. делегації на переговорах із укладення Версальського договору. З 1920 р. викладав та займався наукою у Кембриджі. Призначений членом Королів. комісії з фінансів та промисловості (1929), гол. Екон. консультант. ради з проблем безробіття (1930). У 1934 р. виступив із доповіддю перед Президентом США. У 1940 р. став радником мін-ва фінансів, у 1942 р. призначений одним із дир. Англ. банку, займався питаннями воєнних фінансів, соц. забезпечення та зайнятості. У 1944 р. брав участь у створенні та був членом правління Міжнар. валютного фонду. За заслуги у наук., держ. і сусп. діяльності отримав титул пера (1942). Займався бізнесом (біржові спекуляції, страхування).

Основні праці: «Економічні наслідки миру» (1919), «Трактат про вірогідність» (1921), «Інфляція грошей як метод оподаткування» (1922), «Шлях грошових реформ» (1923), «Чи є я лібералом» (1925), «Кінець laissez faire» (1926), «Трактат про гроші» (1930), «Кінець золотого стандарту» (1931), «Загальна теорія зайнятості, відсотків і грошей» (1936), «Загальна теорія зайнятості» (1937).

К. був учнем засновника неокласицизму А. Маршалла. На його погляди також вплинули амер. інституціоналізм, стокгольм. школа макроекон. аналізу. **К.** був співзасновником макроекон. підходу, ввів до наук. обігу категорії та поняття валового внутр. продукту, рівня дефіциту бюджету, мультиплікатора інвестицій тощо.

К. виступив проти положень класичної екон. теорії про автоматичне регулювання ринком співвідношення попиту та пропозиції, цін та заробітної плати, про досягнення повної зайнятості шляхом зниження заробітної плати. Причини – монополізація ринку, посилення профспілок, нездатність ринку задовольнити потреби у колективних благах, неперенесення усіх витрат на ринкові ціни. При критиці тези про еквівалентність рівня заощаджень та інвестицій використав психолог. чинники. На думку **К.**, люди схильні до заощаджень і не спрямовують на споживання та інвестування усі накопичення.

Тому **К.** вважав необхідним втручання д-ви у економіку. При цьому значне місце посідає теорія грошей **К.** Д-ва має стимулювати споживчий попит, що веде до розширення виробництва, поживлення інвест. процесу, зменшення безробіття. Одне з джерел досягнення повної зайнятості – зниження відсоткової ставки. Зростання грошей в обігу не призводить до еквівалентного зростання цін, але впливає на процентну ставку. **К.** був ідеологом орг-ції соц. робіт.

Ідеї **К.** впливали на держ. політику, оскільки з них випливало зростання ф-цій уряду. Напрямами держ. регулювання визначав: грошову та бюджетну політику, перерозподіл доходів, політику повної зайнятості. Гол. інструментом **К.** вважав бюджетну політику, зокрема розширення інвестиц. активності д-ви.

Теорія регульованого капіталізму **К.** є складовою соціального лібералізму – ідеології урядів країн Зах. Європи після Др. світ. війни. Вважається, що кейнсіанство лягло в основу Нового курсу Ф. Д. Рузвельта, завдяки якому було подолано Велику депресію. Але Новий курс здійснювався й до знайомства Ф. Д. Рузвельта з ідеями **К.** Але саме після

1937–1938 рр. США активізували стимулювання споживчого попиту.

Теорія **К.** критикувалась лібералами. На думку Ф. фон Хайєка, централізоване керування, якого вимагали ідеї **К.**, загрожують тоталітаризмом. **К.** визнавав, що його ідеї найкраще були використані тоталітарними режимами. Але він не був прихильником планової економіки та одержавлення, вимагаючи лише коригування ринк. економіки.

З 1970-х рр. вплив кейнсіанства слабшає. Це пов'язано з новими формами грошей, зокрема похідними фін. інструментами. Проте криза, що почалась у 2007 р., реанімувала ідеї **К.** Уряди багатьох країн використали їх для протидії кризі.

К. вважав, що економіст має бути водночас математиком, істориком, держ. діячем, філософом. Ніщо в людській природі та сусп. ін-тах не повинне проходити повз його увагу. Економіка – це не стільки мислення в термінах моделей, скільки мистецтво вибору моделей. Тому важливу роль він відводив політиці. **К.** був проти зайвої математизації екон. теорії та вважав, що вона має використовувати зрозумілу для більшості мову. Він створив теорію вірогідності, згідно з якою вона є логічним, а не числовим відношенням.

У Кембріджі **К.** був президентом студент. союзу. З 1906 р. співпрацював з Лібер. партією, а з сер. 1920-х рр. став творцем її екон. політики. Вагомим є його внесок до міжнар. політики. **К.** був проти Версальського договору, позаяк великі репарації з Німеччини загрожують миру. Також був проти інтервенції до Рад. Росії, вважав, що військ. противником більшовиків є внутр. контрреволюція, а зовн. чинником – післявоєнне відновлення Німеччини. Після Др. світ. війни **К.** став провідником Плану Маршалла для Європи.

К. залишив вагомий слід й в ін. науках і сферах діяльності. У школі Ітона, крім математики, він був першим учнем з історії. У коледжі цікавився літ-рою. Був членом інтелект. гуртка разом із Б. Расселом, Л. та В. Вулфам, Д. Грантом. Пізніше займався меценатством, був членом піклувальної ради Нац. галереї, гол. Ради з підтримки музики та мистецтва, організував Кембридж. художній театр; мав велику колекцію картин Делакруа, Мане, Гогена, Сезанна.

Літ.: Бортіс Г. Інституції, поведінка та економічна теорія: внесок до класико-кейнсіанської політичної економії / Г. Бортіс . – К.: Видавн. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 560 с.; Зубчик О. А. Дж. Кейнс про пізнання економічних процесів та економічну політику держави / О. А.

Зубчик // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Сер. «Філософія. Політологія». – 2009. – Вип. 91-93. – С. 203-206; Кейнс Д. *Общая теория занятости, процента и денег* / Д. Кейнс – М.: Гелиос, 1999. – 352 с. Кривобок В. Ю. *Загальна теорія зайнятості, процента та грошей* Д. М. Кейнса: конспект лекцій / В. Ю. Кривобок – Х.: ХНЕУ, 2004. – 88 с. Barnett V. *John Maynard Keynes* / Barnett V. – London: Routledge, 2013. – 301 p. Skidelsky R. *Keynes: The Return of the Master* / Skidelsky R. – N. Y.: PublicAffairs, 2009. – 213 p.

С. Місержу

Кельзен Ганс (нім. *Hans Kelsen*; 11.10.1881, Прага – 19.04.1973, Орінда, Каліфорнія, США) – австр. і амер. юрист, засновник теорії правового нормативізму, або «чистого вчення про право». 1917-1940 рр. – проф. Віден., Кельн., Женев. ун-тів. З 1942 р. і до кінця життя був проф. Каліфорн. ун-ту в Берклі. **К.** брав активну участь у політ. житті своєї країни: розробив проект Конституції Австр. республіки 1920 р., був одним із творців і суддею першого в Європі Конституційного суду Австрії (1921-1929).

Основні праці: «Проблема суверенітету і теорія міжнародного права» (1920), «Чисте вчення про право» (1934), «Трансформація міжнародного права у внутрішньодержавне право» (1936), «Суспільство і природа: соціологічне дослідження» (1943).

К. розуміє д-ву з позицій юрид. підходу як відносно централізований правопорядок. **К.** стверджує, що не всякий правопорядок є д-вою, а лише той, який централізований. В цьому відношенні **К.** характеризує д-ву через наявність спец. органів, що створюють і застосовують норми. Д-ва виступає у двох вимірах – як панування і як право. За **К.**, подібне сприйняття д-ви найбільш плідно в соціолог. теорії, де д-ва виступає таким відношенням, в якому «деякі» наказують і правлять, а ін. – підкоряються їй і управляються.

Ототожнюючи д-ву та право, **К.** вважає, що для знання про д-ву досить знання офіц. законодавства. Д-ва становить собою певний зріз системи законодавства: конституц., адміністрат. тощо. У той же час **К.** підкреслює взаємообумовленість д-ви і права: із знищенням правопорядку знищується д-ва, і навпаки. Через право **К.** визначає і держ. владу, розглядаючи її як дієвість держ. правопорядку.

К. заперечує ідею правової д-ви, позаяк кожній д-ві, у т. ч. й авторитарній, притаманний певний правопорядок. **К.** ділив д-ви на *демокр.* та *недемокр.* Згідно з вченням **К.**, де-

мократія не зводиться до утвердження законів більшістю голосів і форм.-юрид. способів вирішення соц. конфліктів. За своєю суттю демократія є пошук компромісу: вона передбачає повагу до чужих поглядів і вимагає захисту інтересів меншості.

К. звертав увагу на питання співвідношення науки та політики. Підтримуючи положення про незалежності науки від політ., **К.** вважав, що пошук істини, який утворює функцію науки, не повинен бути чутливим до впливу політ. інтересів, які переслідують ідею встановлення або утримання певного сусп. порядку. Політ., в свою чергу, є мистецтвом управління, певною ф-цією волі, активності, за допомогою якої відбувається засвоєння цінностей і, як кінцева мета, їх реалізація.

Істотним внеском **К.** у теорію міжнар. відносин є концепція примату міжнар. права над внутрішньодержавним. Ця ідея знайшла відображення у політ. практиці ХХ ст. – посиленні процесів глобалізації в Європі і світі, орієнтації на посилення ролі міжнар.-прав. норм, часткову відмову від суверенітету більшості європ. д-в.

К. приходять до висновку, що від поняття «суверенітет» слід відмовитися. На думку **К.**, як такого «держ. суверенітету» не існує, є лише суверенітет нац. правопорядку, і той, лише доти, поки над ним не виникає вищий порядок. Із цих позицій суверенітет розглядається як певне припущення, оціночне судження. З іншого боку, **К.** передбачає наявність суверенітету всього міжнар. співт-ва, бо над його правом не діє ніяке ін.

Вчення **К.** вплинуло на теорет. уявлення і юрид. практику в країнах Заходу. З його концепцією пов'язане широке поширення в суч. світі ідей верховенства міжнар. права над законодавством д-в, установа ін-тів конституц. контролю.

Літ.: Кельзен Г. Про сутність і цінність демократії / Г. Кельзен. – Х.: ВНТЛ – Класика, 2013. – 139 с.; Кельзен Г. *Чистое учение о праве и аналитическая юриспруденция* / Г. Кельзен // *Российский ежегодник теории права.* – 2009. – № 2. – С. 432-453; Ковтонюк А. М. *Ганс Кельзен і його чиста теорія права* / А. М. Ковтонюк // *Університетські наукові записки.* – 2007. – № 1 (21). – С. 28-32.

О. Максимова

Кемень Ласло (угор. *László Kémény*; 15.11.1948, Будапешт, Угорщина) – сучасний угор. політолог, проф., голова Громадської Палати Угорщини (1994-2002), уповноважений угор. уряду з координації розвитку схід-

них зв'язків (2006-2009), радник парламент. фракції Угор. соціаліст. партії. Міжнар. спостерігач на виборах до парламентів Вірменії (2012), України (2012), президента Вірменії (2013).

Основні праці: «Від реального соціалізму до реального капіталізму» (2000), ««Інтегратор» не може бути «імператором» (Росія на пострадянському просторі)» (2008), «Стратегічні напрями в глобально-інтегрованому світі» (2010).

Основний напрямок досліджень – вивчення та оцінка політ. трансформаційних процесів на пострад. просторі, моніторинг виборів. В основу досліджень **К.** поклав модель пост-транзитологічного дослідження трансформації пострадян. політ. систем. **К.** займається питаннями визначення принципів та особливостей трансформаційних процесів на пострад. просторі та провідних зовн. і внутр. чинників формування засад і пріоритетів зовн. політики країн кол. СРСР щодо країн США та ЄС. **К.** підкреслює, що лише через 20 років після розпаду СРСР дійсно припинив існування. Одночасно зі становленням нових д-в відбувається перерозподіл їх ролі, впливу у світі, що глобалізується. Базовою умовою мирного співіснування (що повинна визнаватися на рівні усіх країн колишнього СРСР) є виключно партнерство. Визнання суверенітету і застосування міжнар. права – два засадничі принципи на яких необхідно будувати зовн. політику кол. країн-членів СРСР. **К.** наголошує, що розпад СРСР не був цілком істор. закономірністю, і в певні степені став суттєвим гальмом на шляху глобалізації світу. **К.** розглядає світові інтеграційні процеси у сфері економіки, політики, культури як пряме підтвердження умовності держ. кордонів та необхідності створення нових наднаціональних ін-тів співробітництва, у контексті держ. простору кол. СРСР. Процеси глобалізації та інтеграції протікає на тлі постійної артикуляції інтересів націй, посилення прагнення їх повного самовизначення і повинні будуватися виключно на основі принципу толерантності.

Окремим моментом **К.** виділяє оцінку відповідності факт. стану стратег. партнерства України проголошеним засадам і принципам зовн. політики д-ви, а також визначення специфіки сучасних рос.-укр. відносин, які зазнали трансформації під впливом оновлених геополіт. реалій.

К. підкреслює, що передача та легітимізація прав власності в пострад. країнах, і в Україні зокрема, цілком залежить від ін-тів політ. системи, відповідно особливе місце посідає аналіз внутрішньо детермінованої сис-

теми відносин між політикою та економікою, що детермінує культурні та соц. системи, які в свою чергу мають здійснювати вплив на політ.-екон. трансформацію. Тобто, аналіз опиняється в політ. руслі і в такому разі представляє інтерес для політ. науки. **К.** наголошує, що актори екон. системи опиняються в умовах, коли їхня ефективність обумовлюється не лише екон. чинниками, а і впливом політ. системи. І справа не лише у визначенні прав власності, а і в тому, що розмір трансакційних витрат, як і витрат соціальних, у процесі екон. діяльності, визначається ін-тами д-ви.

К. підкреслює, що еліти великих соц. груп проникають в політ. систему. Подібним шляхом з'являється змога гарантувати права власності та вирішити проблему внутр. конкуренції, як і зовн., і водночас збільшити доходи своєї групи, за рахунок скорочення соц. трансакцій для себе та збільшення таких для своїх конкурентів. Відповідно, встановлюється така система перерозподілу нац. доходу, яка дозволила б зберігати конкурентоздатність на зовн. ринках і водночас накопичувати інвестиц. капітал під власним контролем.

К. також досліджував питання законності засудження та звільнення Ю. Тимошенко в контексті можливості підписання договору про асоціацію України з ЄС. Акцентує увагу на можливості відновлення дипломат. стосунків між Вірменією та Азербайджаном, і як наслідок, позитивну динаміку у Нагірно-Карабахському конфлікті.

Лит.: Кемень Л. «Інтегратор» не может быть «императором» (Россия на «постсоветском пространстве») // Современная Европа. 2008. – № 3. – С. 130-136; Кемень Л. От реального социализма к реальному капитализму // Проблемы теории и практики управления. – 2000. – № 4. – С. 43-44.; Kornai J. The road to free economy. Shifting from a socialist system. The example of Hungary. – 1999. – NY, W.W. Norton and Company. – 203 p.

С. Орлов

Кеннан Джордж Фрост (англ. *Kenan George Frost*; 16.02.1904, Мілуоки, США – 17.05.2005, Принстон, США) – амер. дипломат, політолог, історик, радянолог, засновник Ін-ту Кеннана. Закінчив військ. акад. Сент-Джонс, Принстон. ун-т, Берлін. ун-т (програма з рос. мови), займав різні пости у дипломат. і консульських представництвах США. Секретар Посольства США у Москві (1933-1938), посол США в СРСР (оголошений персоною нон грата і висланий із країни через висловлювання, що життя в СРСР нагадує йому про перебування в нацист. таборі

для інтернованих на початку Др. світ. війни) (1951-1952).

Основні праці: «Витоки радянської поведінки» (1947), «Америка та майбутнє Росії» (1951), «Факти американської зовнішньої політики» (1954), «Росія виходить із війни» (1956, Пулітцерівська премія, Нац. літерат. премія), «Захід, атом і Росія» (1958), «Росія та Захід при Леніні та Сталіні» (1961), «Мемуари: 1925-1950» (1967, Пулітцерівська премія), «Хмара, що несе небезпеку» (1977).

К. – одна з найбільш відомих і неоднозначних постатей в історії «холодної війни». Під час роботи в посольстві США в Москві **К.** був переконаним противником пошуку будь-яких компромісів із радян. урядом, вважав малоперспективною можливість розвитку взаємовигідного співробітництва між СРСР і США. Як свідок судового та позасудового терору (особливо після вбивства С. Кірова в 1934 р.), **К.** вкрай негативно оцінював таку систему влади. Засуджував Президента США Ф. Д. Рузвельта за його толерантність до радян. вождів.

Де б не працював **К.**, у центрі уваги залишався СРСР. Саме з Москви він посилав «довгу телеграму», в якій закликає уряд США твердо виступити проти радян. експансії у Сх. Європі, а у липні 1947 р. у ж-лі «Foreign Affairs» опубліковане есе за підписом «Х», у якому викладалася «стратегія стримування», яка закликала обмежувати поширення комуністичних ідей територіальними межами СРСР із використанням економічних, а за необхідності – і військових методів. Формула, запропонована у секретному меморандумі від 22.02.1946 р. (а потім у статті «Мотиви радянського способу дій»): «Головним елементом будь-якої політики Сполучених Штатів щодо Радянського Союзу повинно бути довгострокове, терпляче, але тверде і пильне стримування російських експансіоністських тенденцій». Експансіоністським тенденціям СРСР пропонувалося протиставити «непохитну силу» США у будь-якій точці земної кулі. Стратегія вплинула на вироблення амер. доктрини на наступні сорок років, зумовила політику інших д-в щодо США, лягла в основу багатьох важливих дипломат. і політ. починань. Визнавати ж себе фактичним автором «доктрини Трумена» в її офіційній інтерпретації **К.** відмовлявся. У цій же статті **К.** передбачив падіння радян. комуністичної системи. А у 1951 р. у ж-лі «Foreign Affairs» була опублікована стаття «Америка і російське майбутнє», у якій **К.** писав про можливість фундаментальну радян. трансформацію, яка зумовлена незаконністю передачі влади.

Таким чином, **К.** передбачив не тільки можливий розпад СРСР, але і найбільш реальний сценарій. **К.** був одним із перших аналітиків, які вбачали у могутній радян. системі не моноліт, а організм, котрий внутрішньо розвивається і здатен дати у віддаленому майбутньому несподіваний розвиток.

Хоч із одного боку, **К.** – ініціатор нового зовнішньополіт. курсу США щодо СРСР («політика стримування»), з ін. – його погляди на розвиток радян.-амер. взаємин часто суперечили офіц. позиції Вашингтона. Не підтримав **К.** і створення НАТО. Навіть у роки монополії США на ядерну зброю був противником «атомного шантажу», виступаючи проти створення водневої бомби. **К.** виступав проти війни у В'єтнамі. У 1953 р. був змушений піти з Держдепартаменту США, позаяк його точка зору на способи вирішення міжнародних проблем різко суперечила переконанням нового держсекретаря Д.Ф. Даллеса, який вважав підходи **К.** занадто пасивними.

К. належить авторство доктрини «єдиного світу», що передбачає залучення СРСР у новий світовий порядок. У плані Маршалла, який розроблявся за його участю, передбачалося виділення екон. допомоги СРСР, що повинно було сприяти більшій відкритості народного госп-ва і розвитку ринкових відносин. Проте «стримування шляхом інтеграції» зазнало невдачі.

Призупинивши дипломат. роботу через згадані розбіжності у поглядах і підходах, **К.** прийняв запрошення керівника Ін-ту перспект. досліджень (Institute for Advanced Study) Р. Оппенгеймера. У наступні 20 років **К.** поєднував дипломат. і наук. діяльність: був послом США в Росії (1952) та Югославії (1960-1963), читав лекції у Принстон., Оксфорд. і Гарвард. ун.-тах. Однак справжньою «науковою домівкою» для **К.** залишався Ін-т перспективних досліджень, де він мав можливість і час займатися істор. наукою. У 1974-1975 рр. **К.** та історик С. Фредерік Стар заснували Ін-т перспективних рос. досліджень ім. Кеннана. «Містер Кеннан, – говорив М. Горбачов у 1987 р., – наші люди вірять, що можна бути другим іншою країною і в той же час залишатися лояльним і відданим громадянином своєї країни. Ви саме така людина».

К. нагороджений президентською медаллю свободи, Премією миру ім. Альберта Ейнштейна і Золотою медаллю Амер. академії та Ін-ту мистецтв і літ-ри.

К. на все життя зберіг здатність критично ставитися до політики США щодо СРСР та світу в цілому. І як політик, і як дипломат він завжди мав власну точку зору, а як учений –

здатність тверезо оцінювати ситуацію, не бо-чачись йти врозріз із позицією офіц. влади.

Лит.: Гудеев П. Джордж Кеннан (1904-2005). Идеалист, патриот, прагматик? / П. Гудеев // Международные процессы. – 2005. – № 8. – Т. 3 – С. 163-165; Кеннан Дж. Дипломатия Второй мировой войны глазами американского посла в СССР Джорджа Кеннана / Пер. с англ. Л.А. Игоревского, Ю.Д. Чупрова. – М.: Центрполиграф, 2002. – 479 с.; Мальков В. Л. Неизвестный Кеннан. Заметки о морфологии мышления дипломата // Россия XXI век. – 2003. – № 4. – С. 136-169; Kennan G.F. Russia and the West under Lenin and Stalin. – Boston, 1960; Kennan G.F. The Sources of Soviet Conduct // Foreign Affairs. – 1947. – № 25.

Н. Хома

Кеннеді Пол (англ. *Kennedy Paul Michael*; 17.06.1945, Волсенд, Великобританія) – англ. історик та політолог, дослідник суч. проблем світ. політики, історії міжнар. відносин та воєнної історії. Отримав ступінь бакалавра історії у Ньюкаслському ун-ті (1966); захистив докт. дис. в Оксфорд. ун-ті (1970), викладав в Ун-ті Сх. Англії (1970-1983). Викладає від 1983 р. до сьогодні у Йельс. ун-ті (США). Входить до рідкокл. численних наук. ж-лів і дописує до багатьох відомих сусп.-політ. видань. Член Королівського істор. т-ва Великобританії, Брит. академії, Амер. філос. т-ва, Амер. акад. мистецтв і наук. Командор Ордену Брит. Імперії «за заслуги в істор. науці» (2000).

Основні праці: «Піднесення та падіння британської морської могутності» (1976), «Стратегія і дипломатія, 1870-1945: вісім досліджень» (1983), «Вступаючи у ХХІ століття» (1993), «Парламент людства: минуле, сучасне та майбутнє ООН» (2006).

Найвідоміша праця – «Піднесення та падіння великих держав. Економічні зміни та воєнні конфлікти з 1500 до 2000 року» (1987) – викликала гострі дебати, позаяк містила прогноз еволюції системи майб. центрів політ. могутності у світі в ХХІ ст. (автор прогнозував занепад США та Радянського Союзу).

У праці «Піднесення та падіння великих держав» **К.** стверджував, що світ. лідерство тієї або тієї д-ви не вічне: одні д-ви виходять на перший план, ін. – їм поступаються, за піднесенням завжди настає падіння. На його думку, від 1500 р. екон. могутність і воєнна сила були сильно взаємопов'язані в процесі піднесення та падіння провідних д-в. Кореляція між зарубіжною експансією та багатством полягає у наступному: для розширення міжнар. присутності потрібне більше багатство, але сама така присутність є засобом підтри-

мання багатства. **К.** показує як розширення кола стратег. завдань веде до зростання у воєнних витратах, що переобтяжує економіку країни, спричиняє її довгостроковий спад. Екон. виснаження призводить й до занепаду політ. могутності. Для позначення цього явища **К.** застосує термін «імперське переобтяження».

У центрі уваги **К.** – феномен двополуносно-го світу, в якому протиборствують дві надд-ви (США та СРСР), передумови та процес його формування та причини майб. занепаду могутності (у боротьбі надд-в **К.** цікавить передусім факт перенапруження радян. економіки, поставленої на службу армії). Найближчими істор. альтернативами біполярній міжнар. системі є мультиполярні системи великих д-в минулого та майбутнього: Франція, імперія Габсбургів, Пруссія, Британія та Росія у передіндустріальний період 1660-1815 рр. та США, СРСР, Китай, Японія, об'єднана Європа у ХХІ ст. Віддаленіша істор. альтернатива – це багатополуосний світ раннього Нового часу, у якому д-ви Європи та Азії (насамперед, Османська імперія та Китай) більш-менш на рівних і з попереминим успіхом конкурують між собою (як це було у XV-XVI ст.). Звідси інтерес ученого до неєвроп. центрів політ. могутності, нахил до опису їх специфіки.

Серед досліджуваних **К.** глобальних політ. феноменів – відносна рівність до 1500 р. воєнних сил низки європ. та азійських д-в (у т.ч. Османської імперії, Росії, Китаю, Японії, Імперії великих Моголів у Індії), що склалася в результаті «революції збройного пороху», яка дозволила за короткий час створити потужні колоніальні та континентальні імперії («порохові імперії»), та швидке скорочення конфліктуючих сторін у міжнар. політиці протягом наступних століть.

Лит.: Галларотти Дж. Бремя могущества как парадокс мировой политики / Дж. Галларотти // Политические исследования. – 2011. – № 3. – С. 58-72; Кеннеди П. Вступая в двадцать первый век / Пол Кеннеди. – М.: Весь Мир, 1997. – 480 с.; Kennedy P. The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000 / Paul Kennedy. New York: Random House, 1987. – 704 pp.

О. Кукарцев

Кеннет Ніл Уолтц (англ. *Kenneth Neal Waltz*; 08.06.1924 – 13.05.2013) – амер. політолог, представник теорії неореалізму (структурного реалізму); проф. політ. науки в Каліфорн. ун-ті Берклі та Колумб. ун-ті; 1987-1988 рр. – Президент Амер. асоціації політ.

науки (APSA), член Амер. академії мистецтв і наук. У 1999 р. удостоєний премії імені Дж. Медісона за «видатний академічний внесок в політологію» від Амер. асоціації політологів. Основні наук. інтереси – теорет. та методолог. проблеми міжнар. відносин як самостійної дисципліни; проблеми, пов'язані з розповсюдженням ядерної зброї.

Основні праці: «Людина, держава і війна» (1959), «Теорія міжнародної політики» (1979), «Розповсюдження ядерної зброї: відновлені дебати» (2003 р., у співавт.).

Внесок **К.** в політологію полягає у створенні неореалізму (структурного реалізму) – теорії міжнар. відносин, яка встановлює, що дії держав можуть часто пояснюватися тиском, здійснюваним на них міжнар. суперництвом, яке обмежує та звужує їхній вибір. Для **К.** неореалізм став відповіддю на класичний реалізм. Головним розходженням між класичним реалізмом і неореалізмом стало те, що перший помістив людську натуру домінувати в центрі пояснення ним війни, у той час із позицій неореалізму тиск анархії формує результати, які не залежать від людської природи або внутр. режимів.

Наголосимо, що **К.** відстоює центральну для політ. реалізму ідею про анархічний характер міжнар. відносин, що принципово відрізняє їх від внутрішньосуп. відносин, побудованих на принципах ієрархії, субординації, панування та підпорядкування, формалізованих у правових нормах, головною з яких є монополія д-ви на легітимне насилля у межах свого внутр. суверенітету. Анархічність міжнар. відносин, відсутність верховної влади, а також правових і моральних норм, здатних на основі загальної згоди ефективно регулювати взаємодію основних акторів, запобігаючи руйнівним для них (і для планети в цілому) конфліктам і війнам, збереглися, на переконання **К.**, без істотних змін із часів Фукідіда. Тому не варто, стверджує **К.**, сподіватися на реформування цієї сфери, побудову міжнародного порядку, заснованого на правових нормах, колективній безпеці та вирішальній ролі наднац. орг-цій. Ніхто, крім самої д-ви (в особі її політ. керівництва), не зацікавлений у її безпеці, зміцнення якої, а отже, і зміцнення сили д-ви, її влади як здатності впливати на інші держави, залишається головним елементом її нац. інтересів. Усе це означає, з точки зору **К.**, що основним змістом раціональної теорії, що досліджує міжнар. відносини, є вивчення міждерж. конфліктів і воєн.

У праці «Людина, держава і війна» **К.** класифікує міжнар. відносини за трьома категоріями (рівнями аналізу). Перший рівень пояс-

нює міжнар. політику як передусім керовану людьми, або результатом психологічних сил, другий рівень – як керовану внутр. режимами д-в, тоді як третій рівень розглядає роль системних чинників або вплив міжнародної анархії (відсутність верховного органу, який управляє етнічними д-вами) на держ. поведінку.

У пошуках методолог. чіткості **К.** робить висновок про необхідність використовувати системний підхід. Визначальна роль при цьому відводиться поняттю «структура», яку **К.** розглядає як розподіл можливостей (примусів і обмежень), які система ставить своїм елементам-д-вам, а також як функціональну диференціацію та недиференціацію суб'єктів. Власне у «Теорії міжнародної політики» **К.** розглядає міжнародні відносини, опираючись не на поняття «сила» й «інтерес», а впроваджуючи поняття «структура», як послідовність відносин д-в у міжнар. відносинах. Цим **К.** хоче показати: світ взаємозалежний, д-ви мають більш тісні взаємини, а сила не є основним чинником світ. політики (зауважимо, що у цій теорії «сила» – все ж ключова категорія). І все ж, неореалізм не прирівнює її (силу) до військ. компоненту, а під'єднує до неї економічну, інформаційно-комунікативну, наукову, фінансову та виробничу складові.

К. відкидав ідею про те, що війни можна уникнути, позаяк міжнар. системі притаманна схильність до війни, як результат полярності цієї системи. «Міжнародна система розтрощила ліберальні та соціалістичні надії на те, що встановлення легітимних режимів покладе край війнам». Схильність до війни, за **К.** – властивість системи, а полярність – структурна хар-ка.

К. робить висновок, що різноманіття уявлень про причини збройних конфліктів і воєн може бути зведене до трьох «образів»: 1) природа та поведінка людини (егоїзм, неправильно спрямовані агресивні імпульси; інші причини розглядаються та беруться до уваги тільки з огляду на ці чинники); 2) внутр. природа д-в, напр., імперіалістичні війни – наслідок екон. законів капіталіст. суп-ва, а відсутність війни – наслідок демократії; 3) особливості міждерж. системи, специфіка її структури. **К.** акцентує на третьому образі, позаяк пояснення соц. форм на основі психол. даних – помилкове (групові явища не зводяться до особливостей індивідуальної поведінки); у ситуації стратегічної взаємозалежності політика д-в пояснюються не тільки внутр. причинами, але й політикою ін. д-в. Тому, на думку **К.**, треба говорити не про природу людини, а досліджувати соц. чинники, не обмежуючись

посиланнями на форми правління, політ. режими і т.п.

Лит: Коньшиев В. Н. *О неореализме Кеннета Волтса / В. Н. Коньшиев // Полис. – 2004. – № 2. – С. 146-155; Цыганков П.А. Кеннет Уолц и неореализм в науке о международных отношениях / В кн.: Теория международных отношений: Хрестоматия / Сост., науч. ред. и коммент. П. А. Цыганкова. – М.: Гардарики, 2002. – С. 89-92; Kenneth N. Waltz. *Man, the State and War: A Theoretical Analysis.* – New York: Columbia University Press, 1959.*

Н. Хома

Кермонн Жан-Луї (*Jean-Louis Quermonne*; 03.11.1927, Канни, Франція) – фр. політолог, проф. Ін-ту політ. досліджень (ІЕР) в Парижі, д-р юрид. наук, почесний проф. політології ІЕР в Греноблі (Ун-т П'єр Мендес-Франс, Гренобль II). Працював на посаді директора ІЕР з 1958 по 1969 рр.; з 1970 по 1975 рр. – перший президент Ун-ту Гренобля II (тоді – Ун-т соціології). **К.** – один із засновн. аналіт. центру «Notre Europe». Викладав в ун-тах Туніса, Рабата, Нью-Йорка, Лавалля (Канада), Женеви, Лозанни, у Коледжі Європи (Брюгге, Брюссель). У різні періоди життя був старш. віце-президентом Конференції президентів ун-тів, держсекретарем вузів у Мін-ві ун-тів. З 1974 по 1985 рр. **К.** – віце-президент Нац. фонду політ. наук; з 1995 по 2000 рр. – президент Франц. асоц. політ. науки. На поч. 2000-х рр. разом із Х.-Д. Клінгеманом керував Європ. асоц. викладачів політ. (espNet) (2005).

К. – автор багатьох книг із проблем держ. правління, аналізу діяльності урядів Франції, перспектив розвитку Європи та європ. інтеграції зокрема. Особливу увагу приділяв дослідженням політ. системи ЄС та необхідності долучення тематики й проблематики європ. інтеграції до головних розділів політології, яка вивчається в європ. ун-тах у межах Болон. процесу.

Основні праці: «Західні політичні (режими) системи» (1986), «Європа і федералізм» (1999), «Слова Європи. Глосарій європейської інтеграції» (2001), «Європа у пошуках легітимності» (2001), «П'ята республіка» у 4-х т. (2001), «Чергування у владі» (2003), «Європейський союз у довготерміновій перспективі» (2008), «Європа, права людини та національна самосвідомість» (2010), «Політична система Європейського Союзу» (2009).

Наук. внеском **К.** в європ. політ. науку вважають поглиблене й уточнене означення поняття «політ. режиму», сформульованого до нього М. Дюверже, до дефініції якого **К.** додав принцип легітимності, структуру ін-тів,

парт. систему, форму і роль д-ви. На думку ученого, політ. режим – це сукупність елементів ідеолог., інституц. і соц. порядку, що сприяє формуванню політ. влади певної д-ви у певний період. У теорії політ. лідерства **К.** розрізняє типи «держ. діяча», «нотабля» та «суто лідера». «Держ. діяч» – це особа, чия діяльність пов'язана з керуванням д-вою, яка зберігає дистанцію від партій та здібності якої дають змогу вивести владу й д-ву з кризової ситуації; «нотабль» – людина, яка збирає в окремому окрузі значну кількість голосів виборців, внаслідок чого вона стає залученою до перших рядів політ. класу; «суто лідер» характеризується спроможністю одночасно та рішуче впливати на парт. апарат й успішно виконувати важливі управлінські обов'язки. На основі розробленої Ла Паломбарою системи конституювальних елементів для партій **К.** дає власне означення поняття «партія», а також пропонує сучаснішу дефініцію громад. сусп-ва, з яким не можна змішувати два ін. феномени: політ. сусп-во (сукупність громад. ін-тів, у т. ч. держ. й ін. соц. колективів) та глобальне сусп-во (широка соц. сукупність, яка здійснює найвищий рівень інтеграції індивідів і є автономною щодо свого оточення).

Аналізуючи стан розвитку політ. науки в Європі на поч. XXI ст., **К.** виявляє тенденцію зростання тематичної фрагментації й зберігання давньої проблеми загальної ідентичності європ. політ. науки. Він пропонує такі важливі положення для майбутнього розвитку політ. науки в Європі: розв'язати проблему ідентичності; розвивати порівняльні дослідження й аналіз міжнар. відносин і оргцій; сприяти розвитку загального ринку для політ. науки в Європі; створювати відповідні структури та інвестувати в них, що допоможе об'єднати європ. політологів, позаяк це є вкрай важливим в умовах Болон. простору.

Лит: Кермонн Ж.-Л. *Западные политические системы.* – М., 2006; Кермонн Ж.-Л. *Франция и европейское строительство.* // «Многоликая Франция». Вып.4.(май). – 2001; Кермонн Ж.-Л. *Политическая система Европейского Союза.* – М.: Аспект Пресс, 2009; *Политическая наука в Западной Европе / Под ред. Г.-Д.Клингеманна.* – М.: Аспект Пресс, 2009.

М. Мілова

Кимлічка Вілл, також зустрічається в реклам прізвища *Кимлік* (англ. *Will Kymlicka*; 1962, Онтаріо, Канада) – канад. філософ, теоретик політ. філософії, автор концепції лібер. мультикультуралізму. Народився і виріс у Канаді, здобув освіту у Королів. ун-ті в м. Кінг-

стоні (Queen's University; провінція Онтаріо); отримав бакалавр. ступінь з філософії (1984), докт. ступінь з філософії в Оксфорд. ун-ті (1987). З 1998 р. викладає в ун-ті Кінгстона. З 2003 р. і до цього часу очолює кафедру політ. філософії департаменту філософії цього ун-ту. Як запрошений лектор та фахівець працював в ун-тах Оттави, Торонто, Принстона, Флоренції, Карлтона та ін. Є запрошеним проф. Програми досліджень націоналізму Центр.-Європ. ун-ту (Будапешт), разом із К. Бантінгом є співдир. програми Індекс політики мультикультуралізму (the Multiculturalism Policy Index), ред. щокварт. електронного бюлетеня «Громадянство, демократія і етнокультурне різноманіття». З 2003 р. **К.** є членом Королів. т-ва Канади, з 2004 – співроб. Канад. Ін-ту перспективних досліджень; у 2011 – обраний членом Брит. академії. За внесок у дослідження проблем прав меншин та мультикультуралізму нагороджений багатьма престижними нагородами та преміями, зокрема премією К. Макферсона Канад. асоціації політ. науки та премією Р. Банча Амер. асоціації політ. науки (1996), Діамантовою Ювілейною Медаллю Королеви Єлизавети II (2012) та ін.

Основні праці: «Сучасна політична філософія» (1990), «Мультикультурне громадянство: ліберальна теорія прав меншин» (1995), «Знайти наш шлях: переосмислення мультикультурних відносин в Канаді» (1998), «Політика місцевою мовою: націоналізм, мультикультуралізм та громадянство» (2001), «Зополіс: політична теорія прав тварин (2007; у співавт. із С. Дональдсон). Загалом **К.** опублікував вісім книг і більше 200 статей, є співавт. багатьох публікацій з І. Шапіро), К. Бантінгом, А. Айзенберг та ін. вченими; його праці перекладені понад 30 мовами.

Із початку наук. діяльності **К.** зосередився на дослідженні лібералізму та ліберальної демократії в умовах культурної різноманітності, що характерна, на його думку, для більшості сучасних сусп-в і обґрунтував концепцію лібер. мультикультуралізму. Його погляди на мультикультуралізм розвивалися від обґрунтування інструментальної цінності приналежності індивіда до певної культури, що забезпечує його автономію, до – ідеї особливого захисту груп культурної меншості, які обмежені в доступі до їх власної культури. **К.** не обмежує дослідження мультикультуралізму лише проблемами іммігрантів та їх інтеграції в нові сусп-ва, а загострює увагу на правах корінних народів та ін. нац. та етн. меншин, які через завоювання чи федералізацію опинилися в межах великої д-ви. **К.** розрізняє два

основні типи культурного різноманіття і відповідних спільнот: перший сформувався внаслідок включення раніше самоврядних, територіально сконцентрованих культур в більшу д-ву (нац. меншини); другий тип різноманіття створюється переселенням окремих індивідів їхніх сімей в ін. сусп-во, які створюють окрему «етнічну групу» і вимагають визнання своє етнічної ідентичності. Суч. сусп-ва можуть бути мультикультурними і через свою мультинаціональність, бо його жителі належать до різних націй, і завдяки поліетнічності, позаякши його жителі приїхали з різних країн. Враховуючи цю відмінність **К.**, створює лібер. теорію прав меншин, визначаючи такі різновиди групових прав: право на самоврядування, поліетнічні права, права на спеціальне представництво. Вчений вважає, що захист колект. прав нац. і культ. менших узгоджується з лібер.-демокр. принципами. Мовні права, групове представництво, реліг. освіта, федералізм і право на сецесію не враховувались суч. лібер. теоріями та повинні стати центр. проблемами концепції мультикультуралізму. Лібер. теорія прав меншості **К.** засновується на двох принципах: особиста свобода (автономія) нероздільна з членством в нац. (етнічній, культурній) групі; групові права забезпечують рівність меншості та більшості. Особливістю концепції мультикультуралізму **К.** є надання вагомого значення культурі як чинника гарантування свободи, вона не лише дає можливість вибору (в чому і полягає сенс свободи у **К.**), але й осмислює цей вибір, не обмежуючи можливості його переглядати. Для того щоб вибір був осмислений, індивід повинен мати доступ до культури, яку **К.** називає *соціетальною* (societal culture). Соціетальні культури заснуються на спільній території та мові, їх елементами є не лише пам'ять і цінності, а й спільні ін-ти та практики. Носіями соціетальних культур, на переконання **К.**, є лише нац. меншини і практично ці культури тотожні національним. Групові права меншин розглядаються гарантією доступу до своєї соціетальної культури, забезпечують їх рівноправну конкуренцію та «зовн. захист». Лібер. д-ва існує не лише для захисту особистих прав індивідів, а й захисту тієї культури, до якої вони належать, тому, стверджує **К.**, вона повинна прийняти вимоги нац. меншин про їх нац. визнання й автономію. Захист колект. прав не становить небезпеки для індив. прав людини, якщо традиц. форми культури, що практикуються етн. групами, не вступають у суперечність із гарантованими лібер. д-вою особистими правами людини. З іншого боку, до деяких груп може бути за-

стосована політика посиленої підтримки як компенсація за минулі обмеження в правах і можливостях. Реалізація прав етн. меншості розглядається **К.** як основа для рівноправної її інтеграції в домінуючу культуру і відмову від сепаратизму. Концепція мультикультуралізму **К.** є адаптацією лібералізму, зокрема теорії Дж. Ролза, до мультикультурних сусп-в, автор доповнив традиційні принципи прав людини теорією прав меншин.

У рамках концепції мультикультуралізму **К.** обґрунтував ідею мультикультурного громадянства. Розглядаючи індивіда виключно політ. агентом, активним членом політ. ін-тів сусп-ва, **К.** стверджує, що приналежність індивіда до д-ви не обумовлюється конкретною культурною лояльністю. Громадянин тієї чи ін. д-ви може мати культурну ідентичність, відмінну від офіційної, але належати до нац. політ. спільноти, бути його повноправним членом. У книзі «Зоополіс», присвяченій правам тварин, **К.** застосовує концепцію громадянства і щодо тварин.

Лит: Кимлічка В. *Лібералізм і права меншин / В. Кимлічка; пер. з англ. Р. Ткачук. – Харків: Центр освітніх ініціатив, 2001. – 176 с.; Кимлика У. Современная политическая философия: введение / У. Кимлика. – М.: Изд. Дом гос. Ун-та Высшей школы экономики, 2010. – 592 с.; Kymlicka W. Liberalism, Community and Culture / W. Kymlicka. – Oxford: Oxford University Press, 1989. – 280 p.; Kymlicka W. Multicultural Odysseys – navigating the new international politics of Diversity/ W. Kymlicka. – Oxford: Oxford University Press, 2007. – 374 p.*

Л. Угерин

Кирєвський Іван (рос. *Иван Киреевский*; 22.03. (03.04) 1806, Москва, Рос. імперія – 11. (23) 06. 1856, Санкт-Петербург, Рос. імперія) – рос. філософ, публіцист, літ. критик. Отримав домашню освіту. З 1823 р. – служба в Архиві іноземної колегії; 1824-1825 рр. – один із засновників і активний учасник «Т-ва любомудрів»; У 1830 р. у Німеччині слухав лекції Гегеля, Шеллінга; 1840-і рр. – невдалі спроби зайняти каф. філософії в Моск. ун-ті. Помер під час епідемії холери.

Основні праці: «Дев'ятнадцяте століття» (1832), «Огляд сучасного стану літератури» (1845), «Про характер освіти Європи та про його ставлення до освіти Росії» (1852), «Про необхідність і можливість нових начал для філософії» (1856).

Творча спадщина **К.** складається з розрізнених статей. Публікації найзначніших із них призводили до закриття видань, в яких вони друкувалися. Наскрізною темою роздумів **К.**

стало «ставлення рос. освіти до освіти решти Європи».

На поч. 30-х рр. **К.** симпатизував західництву. У програмній статті «Дев'ятнадцяте століття» **К.** звертає увагу на випереджальний культ. і соц.-політ. розвиток Заходу порівняно з Росією, причину цього вбачав у близькості зах. світу до витоків ант. культури, еллінської і римської, чого була позбавлена давня Русь. Ще одним чинником, що прискорив політ. розвиток Заходу, **К.** вважає катол. церкву, яка «стала не тільки джерелом духовної освіти, а й головного устрою політичного ... першою ланкою того феод. порядку, який пов'язав в одну систему всі різні д-ви Європи». Православна церква на відміну від катол. не чинила серйозного об'єднуючого впливу на роздроблену на уділи Русь. Татарське ярмо на століття заморозило шлях до освіти. Поворот на шлях європ. освіти **К.** пов'язує з іменами Петра I і Катерини II. У європ. просвітництві **К.** вбачав прилучення до загальнолюдських цінностей.

У 40-і рр., після десятирічного мовчання, **К.** починає розробляти інші ідеї – послідовно-слов'янофільські, забарвлені православним мистицизмом. Тематика освіти і освіченості, що в словнику **К.** рівнозначні поняттям «цивілізація» і «культура», залишалися для нього центральними. Щодо Заходу, **К.** говорить про наявність двох тенденцій, з одного боку, прагнення зах. народностей подолати тезу про те, що «особливості розділяють їх та зімкнуться в одну загальноєвроп. освіченість», а з ін. боку, чіткий прояв у провідних зах. націй потреби «вивчити, відновити та зберегти свою нац. особливість». Для Росії, на думку **К.**, на даному етапі є актуальним розвиток другої тенденції. Враховуючи досягнення зах. сусп-ва, Росії необхідно створювати свою самобутню освіченість. Особливе значення в цьому зв'язку **К.** надає такій характеристиці освіти як її «народність». Він вважає помилковим тезу, що через «засвоєння іноз. освіченості» можна «перестворити всю рос. людину». Початки рос. освіченості повинні спиратися на особливості «розумового життя народу», його звичаї, традиції, мову, «його релігійні, громадські та особисті відносини».

На фініші творчої еволюції **К.** прямо протиставляє Зах. світ і Росію. Три головні елементи Заходу – «рим. церква, давньорим. освіченість і державність, що виникла з насильств завоювання державності» – сприймаються ним, як абсолютно чужі Росії. З вираженою ідеалізацією Русі **К.** говорить про ненасильницький характер об'єднання рос. народу в єдину д-ву та церкву. Як і ін. слов'янофіли,

він акцентує увагу на «спільножитних» пріоритетах рос. людей на протидію зах. індивідуалізму. Заключне протиставлення зах. і рос. культури, озвучені **К.** як акцентуація цими культурами протилежних типів особистості – «роздвоєності» на Заході і «цілісності» рос. типу особистості. Здоровому глузду Заходу, на думку **К.**, протистоїть рос. розумність, що й повинно в майбутньому втілитися в Росії у відповідні способи сусп.-держ. життя.

Літ.: Ильин Н. П. Трагедия русской философии / Н. П. Ильин. – М.: Айрис-Пресс, 2008. – С. 252-316; Киреевский И. В. Критика и эстетика / И. В. Киреевский. – М.: Искусство, 1979. – 439 с.; Парамонов Б. Славянофильство / Б. Парамонов // След: Философия. История. Современность. – М.: Изд-во Независимая Газета, 2001. – С. 137-214; Сапронов П. А. Русская философия. Проблема своеобразия и основные линии развития / П. А. Сапронов. – СПб.: ИЦ «Гуманитарная академия», 2008. – С. 65-116; Хомяков А. С. По поводу статьи И. В. Киреевского «О характере просвещения Европы и о его отношении к просвещению России» / А. С. Хомяков // Всемирная задача России. – М.: Институт русской цивилизации, 2008. – С. 357-419.

І. Шенгеля

Кирило-Мефодіївське товариство (Слов'янське товариство Св. Кирила і Мефодія) – укр. політ. т-во, що виникло в кін. 1845 – на поч. 1846 рр. Його засновн. стали чиновник канцелярії генерал-губернатора М. Гулак, ад'юнкт-проф. Київ. ун-ту Св. Володимира М. Костомаров та студент М. Білозерський. До т-ва приєднався Т. Шевченко, П. Куліш і Д. Пильчиков, які працювали вчителями, студенти ун-ту О. Нарвоцький, О. Маркович, І. Посяда, Г. Андрузький і О. Тулуб, поміщик М. Савич. Загалом із т-вом підтримували зв'язки близько 100 осіб. На початку 1847 р. за доносом студента Петрова т-во було викрито владою, а його учасників були заарештовано та засуджено на різні строки ув'язнення та подальшого заслання. М. Гулака (1822-1899), який ратував за рішучу ліквідацію самодержавства та кріпацтва та під час слідства намагався взяти на себе всю відповідальність за діяльність т-ва й якого прийнято вважати чільником його радикального крила, було покарано чи не найтяжче: він отримав три роки ув'язнення в одиночній камері Шлісельбурзької фортеці та подальше п'ятирічне заслання до Пермі. Суворий вирок був й у Т. Шевченка (1814-1861), котрого на 25 років було віддано в солдати із забороною писати й малювати.

Ідеї кирило-мефодіївців, що свідчили про їхнє слов'янофільство, були викладені у низці про-

грамних документів: «Статуті Слов'янського т-ва Св. Кирила та Мефодія», відозвах «Брати українці» та «Братья великороссияне и поляки», книзі «Закон Божий. Книга бугтя українського народу». У статуті закріплювалися «головні ідеї», суть яких зводилася до того, що «духовне і політичне поєднання слов'ян є їх призначенням, до якого вони повинні прагнути»; «кожне слов'янське плем'я повинно мати свою самостійність», мати «правління народне» та дотримуватися рівності співгромадян; «правління, законодавство, право власності і просвітництва» повинно базуватися на засадах християнства; освіченість та моральність мають бути підставою «участі в управлінні»; передбачалося створення загального Слов'янського собору із «представників усіх племен». Статут містив і «головні правила т-ва»: метою т-ва, що функціонувало на засадах рівності, проголошувалося розповсюдження ідей шляхом «виховання юнацтва», літератури, примноження членів орг-ції, крім того, – знищення «писемної та релігійної ворожнечі» між слов'янами, розповсюдження ідеї про примирення у християн. церквах, «викорінення рабства та всякого приниження нижчих класів», розповсюдження грамотності; членами могли бути «слов'яни всіх племен та всіх звань», які при вступі до т-ва мали скласти присягу, а в разі гонінь «за прийняті т-вом ідеї» зобов'язувалися не видавати своїх «співбратів», орг-ція ж із свого боку зобов'язувалася допомагати членам родин тих, хто потрапляв до рук «ворогів». Усі дії членів т-ва мали базуватися на християн. засадах любові. Діяльність т-ва проголошувалася таємною.

У поясненні до статуту братства, яке було складене В. Білозерським, слов'янофільські настанови доповнювалися ідеєю необхідності об'єднання слов'ян в одну д-ву, оскільки тільки в такому разі «для підкорених племен» досяжна свобода. Стосовно України В. Білозерський зауважував, що «окреме її існування неможливе: вона буде знаходитися між кількох вогнів, буде пригнічувана».

Показово, що якщо рос. слов'янофіли мріяли про об'єднання слов'ян під рос. началом, то кирило-мефодіївці говорили про рівність учасників слов'янського об'єднання, про «самостійність» кожного племені після об'єднання, про «правління народне», тобто республіканське.

У відозві «Брати українці», написаній М. Костомаровим, ідеї Статуту були дещо конкретизовані. Так, стверджуючи, що «усі слов'яне повинні з собою поєднатися», відозва наголошувала, що кожен народ мав би

створити «свою Річ Посполиту» і «управляв-ся немісимо з другими» – мав свою мову, літ-ру, свою «справу общественну», свого обраного «правителя». «Союзом слов'янським» мав керувати сейм або рада слов'янська, а крім того, – обраний на певний термін «правитель». Тобто «Слов'янський союз», вживаючи сучасних понять, мав бути конфедеративним утворенням.

Автор відозви звертав увагу на необхідність ліквідації станів та станових привілеїв, забезпеченні «посполитої» рівності та свобод. Така рівність забезпечила б доступ до всіх держ. посад не за «родом» і «достатком», але «по розуму і просвіщенності народним вибором».

Відозва «Брати великоросіяни і поляки» – заклик до двох слов'янських народів-«братів», з якими українців пов'язала доля, подолати ненависть, розпалену «царями та панами на спільну погибель... свободи», подолати «дух недовіри» та поставити за мету створення слов'янського союзу, на засадах загальної рівності, братства та миру.

Костомаровський «Закон Божий. Книга буття українського народу» – основний програмний документ т-ва, написаний під впливом ідей Т-ва об'єднаних слов'ян, Т. Шевченка, як і зах. романтичного націоналізму тощо. За формою він нагадував відомий твір А. Міцкевича «Книги плігримства польського». Втім, змістовно відрізнявся: автор обґрунтував панслов'янську ідею з позицій укр. месіанізму. Костомаров запропонував власну історіософську концепцію світової історії. Він показав, що проблеми людства – неволя, нерівність, злидні, убогство, незгода, пролиття крові – є наслідком його відходу від Христового вчення, в основі якого рівність і свобода. Але на кожному етапі іст. розвитку народи, яким належала провідна роль (євреям, грекам, римлянам, романцям, німцям, слов'янам), не сприйняли настанов Бога і «натворили собі царів», інших людей уярмили, занапали «свободу християнську». Наслідком же було те, що Божа благодать покидала їх: ці «племена» не змогли реалізувати свою місію, ворогували між собою, часто підпадали під владу «чужоземців». На такому тлі Костомаров по-іншому зображає українців, які не любили «ні царя, ні пана», а встановили козацтво – «істее братство, куди кожний, пристаючи, був братом других», і були «козаки між собою всі рівні, і старшини вибирались на раді і повинні були слугувати всім» і «жодної помпи панської і титула не було між козаками». Україну занапастила «Московщина, але вона не загинула, бо «знати не хотіла ні царя, ні пихи, а

хоч і був цар, та чужий, і хоч були пани, та чужі; а хоч з української крові були ті виродки, одначе не псовали своїми губами мерзеними української мови і самі себе не називали українцями». Роль українців в історії – стати наріжним каменем світобудови, заснованої на принципах рівності та свободи, втілити християнські чесноти в життя у слов'янському союзі, де кожне плем'я матиме свою незалежну Річ Посполиту.

Ширшу панораму настроїв і поглядів кирило-мефодіївців дають ін. їхні твори: праця «Юридичний побут поморських слов'ян» М. Гулака, проекти конституції, підготовлені Г. Андрузьким, наукові праці С. Костомарова «Дві руські народності», «Мислі южноруса», «Мислі про федеративне начало в древній Русі», як і його художні твори, твори Т. Шевченка.

Літ.: Кирило-Мефодіївське товариство: У 3-х т. – К., 1990; Гончарук П. Засівач доброго, розумного, світлого: (до 180-річчя від дня народження кирило-мефодіївця, вченого-енциклопедиста М. І. Гулака) // Київська старовина. – 2003. – № 2. – С. 114-132; Кузик П. Слов'янофільство: двобій націоналістичної та шовіністичної ідеологій (український, російський і польський досвід) // Визвольний шлях. – 2000. – Кн. 6 (627). – С. 19-29; Румянцеv В. Державно-правові аспекти програмних документів Кирило-Мефодіївського товариства // Вісник Академії правових наук України. – 2006. – № 3. – С. 66-74; Сергієнко Г. Я. Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство. – К., 1983.

М. Кармазіна

Кін Джон (англ. *Kean John*; Півд. Австралія) – політолог, політ. філософ, проф. Вестмінстер. ун-ту, ун-ту Сіднея, Берлін. наук. центру соц. досліджень, дир. Центру вивчення демократії (Лондон, 1989 р. заснув.). Навчався в ун-тах Аделаїди, Торонто й Кембриджа. Очолив проект «Демократична ініціатива Сіднея» (2011). Працював в Ін-ті дослідження сусп. політики (Лондон). Співдир. проекту про майбутнє громад. сусп-ва та громадянства (спонсорується Європ. комісією). Наук. співроб. Ін-ту перспект. досліджень у галузі соц. наук у Шанхаї.

Основні роботи: «Засоби масової інформації та демократія» (1991), «Демократія і громадянське суспільство» (1988; 1998), «Прояв насильства» (1996), «Громадянське суспільство: старі образи, нові погляди» (1998), «Політичне життя Тома Пейна» (1995), «Вацлав Гавел: Політична трагедія у 6 актах» (1999), «Глобальне громадянське суспільство?» (2003), «Насилля та демократія»

(2004), «Життя і смерть демократії» (2009), «Майбутнє репрезентативної демократії» (2010, у співавт. із В. Меркелем).

К. – автор літопису нового Музею австрал. демократії. Останні роки його наук. інтереси зосереджені на розвитку Китаю, Азій.-Тихоокеан. регіону, майбутньому глобальних ін-тів, демократії ХХІ ст., особливостях спілкування та свободи ЗМІ в цифрову епоху, релігії й історії секуляризму, політиці ісламу, історії та філософії мови та ін.

У роботах «Демократія та громадян. сусп-во» і «Громадян. сусп-во й д-ва» **К.** спробував показати на прикладах корисність терміна «громадян. сусп-во» для аналізу подій минулого – таких, як нерівномірне геогр. поширення абсолютист. д-в, виникнення властивих модерну форм відсторонення жінок від участі в сусп. житті або перетворення європ. звичаїв у «цивілізовані». Крім того, **К.** розглядає значення цього терміна для суч. соціол. досліджень, головню щодо таких явищ, як ринки праці, підприємницькі фірми, профспілки, незалежні ЗМІ, добровільні асоціації, політ. партії та сім'ї. **К.** особливо підкреслює, що теоретичне розрізнення громад. сусп-ва й ін-тів держ. влади дозволяє по-новому зрозуміти значення суч. політ. тенденцій розвитку. **К.** наголошував, що «зростає загальна переконаність у важливості громад. сусп-ва, але так саме зростає неузгодженість щодо смислу цього поняття... деякі автори, здається, навмисне заплутують це питання, аби потім скаржитися на «незбагненність» цього поняття».

Громад. сусп-во, на думку **К.**, вкрай необхідне для утвердження демокр. врядування, бо як пише **К.**, там, «де немає громад. сусп-ва, не може бути взаємодії й обміну думками між громадянами, здатними публічно обирати свої ідентичності, шанувати свої обов'язки в рамках політ.-прав. структури, яка забезпечує мир між громадянами, добре функціонування уряду, соц. справедливості та – перш за все – діє відповідно до принципу, що влада має бути підзвітна сусп-ву». «Народження та відродження громад. сусп-ва завжди пов'язане з безпеками», зазначає **К.**, адже «воно дарує свободу деспотам та демократам рівною мірою». З цієї причини «незріле громадян. сусп-во може перетворитися на поле битви, на якому, завдяки громад. правам і свободам, лисиці насолоджуються свободою полювати на курей». Як підкреслив **К.**, незважаючи на те, що розмежування громад. сусп-ва і д-ви знову «перетворилося на ключовий вислів інтелектуальних дискусій», це не усунуло «розповсюджених непорозумінь щодо декількох

значень і різних застосувань цього розмежування». **К.** зазначає, що громад. сусп-во і держ. установи мають функціонувати відносно незалежно, як два основні партнери, але водночас вони взаємодоповнюють один одного в умовах демокр. сусп. ладу.

К. стверджує: «У серцевині всіх демокр. режимів нині знаходяться зерна деспотизму. Істор. трансформація кол. абсолютист. д-в у суч. конституц. парламентські д-ви (яку так і не було цілком завершено) у наш час припинилася..., адже сьогодні всі зах. демократії стикаються з дедалі серйознішою проблемою: багатолітнім майже неконтрольованим дрейфом у напрямку неформальної спільноти взаємопов'язаних д-в, у яких недемокр. структури прийняття рішень стають багаторівневими, майже багатонац., й мають на озброєнні механізми потужного впливу на інформаційні потоки й формування громад. думки в їхніх сусп-вах».

К. висуває теорію існування трьох типів «публ. сфер» із різним рівнем діяльності та впливу: *мікропублічні* – охоплюють десятки, сотні чи тисячі учасників, що взаємодіють переважно на субдерж. рівні; *макропублічні* – охоплюють навіть мільярди людей, що беруть участь у глобальних дискусіях на світ. рівні; *мезопублічні* – включають мільйони громадян, які взаємодіють на рівні нац. д-в. Найважливішим та найкориснішим типом «публ. сфери» **К.** вважає мікро-публічні, зважаючи на їхню впливовість та важливість для формування громад. думки. Невеличкі групи людей у своїх перманентних середовищах постійно спілкуються та дискутують щодо важливих проблем та сусп. процесів, їхня діяльність спонтанна, продовжується у часі, неконтрольована д-вою; але за певних умов чи потреб, вони можуть ставати мега-дискусіями і розростатися до рівня макро-публічної сфери. Розвиток ін. двох типів «публ. сфер» – мезо та макро – відбувається завдяки утворенню нових засобів масової комунікації, виникненню цифр. мереж, комп'ютерів, мобільних телефонів тощо.

Бестселером стала книга **К.** «Життя і смерть демократії», де проаналізовано розвиток демократії за більш, ніж століття. Висновок **К.** – безперспективність *представницької демократії*, на зміну якій приходить демократія *моніторингова*, в основі якої – здійснення громад. контролю над діяльністю держ. органів за допомогою технологій електронного уряду.

Лит.: Кін Дж. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення. – К.: К.І.С. – АНОД, 2000.

– 192 с.; Кін Дж. *Мас-медіа і демократія* / Ред. О. Гриценко. – К.: К. І. С., 1999. – 134 с.; Кін Дж. *Демократія и гражданское общество: [пер. с англ.] / Джон Кин. – Прогресс-Традиция, 2001. – 400 с.; Keane J. Civil Society: Old Images, New Visions / J. Keane. – Cambridge University Press, 1998; Keane J. Global Civil Society? / J. Keane. – Cambridge University Press, 2003.; Keane J. The Life and Death of Democracy / J. Keane. – London: Simon and Schuster, 2009.*

А. Сіленко

Кірчхаймер Отто (нім. *Otto Kirchheimer*; 11.11.1905, Гайльбронн, земля Баден-Вюртемберг, ФРН – 22.11.1965, Нью-Йорк, США) – нім. експерт, теоретик конституціоналізму. Д-р юрид. наук, Ун-т Бонна (1928). Вважався «улюбленим» учнем К. Шмітта. Співроб. ред. ж-лу Соціал-демократичної партії Німеччини (1930-1933). Адвокат (Берлін, 1932-1933). Після захоплення влади націонал-соціалізм емігрував до Парижа. Працював у фр. відділенні Міжнар. ін-ту соц. досліджень (нім. *Horkheimer-Institut*, 1933-1937). **К.** відрікся від свого вчителя, після того, як К. Шмітт став «юристом Третього рейху». Емігрував із родиною в США (листоп., 1937). Працював у Міжнар. ін-ті соц. досліджень наук. співроб. із питань права і соц. наук (Нью-Йорк, 1937-1942). Паралельно викладав по програмі ін-ту в Колумб. ун-ті. Отримав амер. громадянство (листоп., 1943). Запрошений доц. соціології в коледжі Уелслі (1943, штат Масачусетс). Аналітик в дослідн. і аналіт. відділенні Управління стратегічних служб США (пізніше ЦРУ, 1944-1952). Працював лектором в Амер. ун-ті (1951-1952, Вашингтон), Ун-ті Ховарда (1952-1954, Вашингтон). Запрошений проф. в ун-т «Нова школа соціальних досліджень» (Нью-Йорк, 1954-1955), проф. політології в ун-ті «Нова Школа» (Нью-Йорк, 1955-1961), проф. політології Колумб. ун-ту (1960-1965), перебував за програмою Фулбрайта в Ун-ті Фрайбурга (1961-1962, ФРН).

Основні праці: «Покарання та соціальна структура» (1939), «Політичне правосуддя: застосування юридичних процедур в політичних цілях» (1961), «Політика та конституція» (1964), «Трансформація партійних систем у Західній Європі» (1964).

К. свою діяльність розпочав як журналіст. Під час Веймар. республіки вивчав взаємозв'язок між соц. структурою сусп-ва та конституцією. В есе «Веймар і що це було?» (1930) вказує на нежиттєздатність Веймар. конституції, яка уособлює застарілий право-

вий механізм, який неминуче знає невдачі. У соціаліст. ж-лі «*Die Gesellschaft*» опублікував есе під назвою «Законність і легітимність» (1932), у якому доводить, що легітимність парламент. демократії полягає в її законності.

К. – один із засновників порівняльних досліджень політ. партій. Його роботи про трансформації європ. парт. систем, вказують на тенденцію партій до розмивання їхньої ідеології. **К.** описав новий тип політ. партій – «всеохоплюючі партії» (англ. *catch-all party*). У праці «Трансформація партійних систем у Західній Європі» показав, що на «всеохоплюючі партії» перетворилися майже усі основні політ. партії, причому як бурж. (кадрові), так і соціаліст. (масові). Причиною цього процесу є розмивання класових поділів та усталених соц. структур у сусп-ві. Електорат втрачає конкретні класові й ідеолог. ознаки – натомість постає умовний «середній клас» і сусп-во масового споживання.

К. виокремив низку чинників, що спричинили появу «всеохоплюючих» партій, а саме: зменшення ролі ідеології в партіях; втрата членської основи партій; зміщення акценту з певного соц. класу на користь виборців загалом; забезпечення доступу до різноманітних груп інтересів. Організаційними особливостями «всеохоплюючих» партій є: маргіналізоване членство, зосередження влади і ресурсів у руках представників партії в парламенті, осн. джерелами фінансування є ресурси груп інтересів та держ. фінансування. На думку **К.**, коли одна «всеохоплююча» партія користується успіхом, решта наслідують її, унаслідок чого змінюється парт. система загалом. Логіка «всеохоплюючих» партій змушує шукати голоси де завгодно, відмовляючись від будь-якого спеціалізованого підходу (класового, релігійного і т. д.). Поняття «всеохоплюючої» партії було невід'ємною частиною політ. науки 60-70-х рр. ХХ ст., позаяк, з одного боку, підтримувалася думка про «кінець ідеології», а з іншого, стверджувалося, що політика стала більш прагматичною. Ключова теза **К.** полягає в тому, що партії применшили роль ідеології.

На думку **К.**, успішними «всеохоплюючими» партіями можуть бути потужні партії, а не регіональні чи партії певної проблеми. **К.** намагався описати зміни, які спостерігав у багатьох партіях західноєвроп. країн, а не прагнув розвинути існуючу типологію політ. партій. Введено **К.** поняття «всеохоплююча партія» належить до низки понять політ. науки, розроблених на основі часткових, істор. обмежених спостереженнях за політ. життям

розвинутих країн і було невід'ємною частиною політ. науки 60-70-х рр. XX ст. На це була низка причин. З одного боку, підтримувалася думка про «кінець ідеології», а з іншого, стверджувалося, що політика ставала більш прагматичною.

Літ.: Лебедюк В. М. Методологічні проблеми дослідження партійних організацій у посткомуністичних країнах / В. Лебедюк // Ефективність державного управління. – Львів. – 2010. – Вип. 20. – С. 112–121; Шведа Ю. Теорія політичних партій та партійних систем / Шведа Ю. – Львів: Тріада плюс, 2004. – С. 298–316; Шведа Ю. Трансформація організаційної структури політичних партій як чинник трансформації сучасних партійних систем / Ю. Шведа // Вісник Львівського університету. Серія «Філософські науки». – Львів. – 2008. – Вип. 11. – С. 160–168; Kirchheimer O. The catch-all party / The West European Party System / P. Mair. – Oxford university press, 1990. – P. 50–60.; Krouwel A. Otto Kirchheimer and the catch-all party / Andre Krouwel // West European Politics. – 2003. – Vol. 26. – Issue 2. – 2003. – P. 23–40.

В. Лебедюк

Кіссінджер Генрі Альфред (англ. *Kissinger Henry Alfred*, по народженні одержав ім'я Хайнц Альфред (Heinz Alfred); 27.05.1923, Фюрт, Німеччина) – амер. політик, дипломат, політолог, один із найвпливовіших зовн.-політ. стратегів США другої пол. XX ст., лауреат Нобел. премії миру (1973). Емігрував із Німеччини до США (1938). У роки Др. світ. війни служив в амер. армії. Вивчав мистецтво, історію, міжнар. відносини у Гарвард. ун-ті, у 1952 р. і 1954 р. отримав відповідно ступінь магістра мистецтв і доктора філософії. Викладав у Гарвард. ун-ті (1954–1971), директор Програми з оборонних досліджень (1958–1971). Консультант держдепартаменту США (1965–1969), радник президента Р. Ніксона з питань нац. безпеки (1969–1975), держсекретар США в адміністрації Р. Ніксона, а після його відставки – Дж. Форда (1973–1977). В останні десятиліття **К.** – проф. Джорджтаунського ун-ту, наук. співроб. Аспенського ін-ту.

Основні праці: «Мир відновлено: Метерних, Каслрі і проблеми миру: 1812–1822» (1957), «Ядерна зброя і зовнішня політика» (1957), «Американська зовнішня політика» (1969), «Дипломатія» (1994), «Чи потрібна Америці зовнішня політика?» (2001), «Про Китай» (2011).

К. – представник школи «політ. реалізму» і «стратегічного аналізу» в галузі міжнар. відносин. Як прихильник «реальної політи-

ки» (Realpolitic), **К.** відігравав провідну роль у зовн. політиці США в 1969–1977 рр.; був у центрі переговорів США з СРСР, КНР, Японією, Ізраїлем, Єгиптом, Півн. В'єтнамом та ін. країнами.

К. – творець та ідеолог політики розрядки міжнар. напруженості, спрямованої на зниження агресивності протистояння країн соціаліст. і капіталіст. таборів. Одним із елементів цієї політики стали переговори про обмеження стратегічних озброєнь із Л. Брежневим, результатом яких став Договір про обмеження стратег. озброєнь 1972 р. У тому ж році були підписані Договір про обмеження систем протиракетної оборони, Тимчасова угода між США та СРСР про заходи щодо обмеження стратег. наступальних озброєнь і Конвенція про біол. зброю. У 1973 р. були підписані «Основні принципи переговорів між СРСР і США про подальше обмеження стратегічних наступальних озброєнь». При адміністрації Дж. Форда **К.** продовжував відігравати головну роль у політиці США щодо СРСР, доклав значних зусиль для підписання Заключного акту Ради з безпеки і співробітництва в Європі 1975 р.

К. організував зближення США з Китаєм, зігравши важливу роль у переговорах США з прем'єром Держради КНР Чж. Еньлаєм в 1971 р. Перший (таємний) візит **К.** до Пекіна 9–11 липня 1971 р. поклав початок більш відкритому діалогу між США і Китаєм. Своєю чергою, підготовлений **К.** візит Р. Ніксона до Китаю дав старт дипломат. відносинам між двома країнами після 22-річної ворожнечі, і посприяв ослабленню напруженості у Півд.-Сх. Азії.

К. також належить ідея підтримки антикомуніст. режимів у Півд. Амер., зокрема повероту Піночета в Чилі в 1973 р. У 1973 р. **К.** отримав Нобел. премію миру за роль в укладенні Паризької мирної угоди, яка на час припинила війну у В'єтнамі і, як передбачалося, повинна було її завершити.

У наук. працях **К.** звертає на себе увагу сталість базових поглядів і переконань науковця щодо ключових проблем міжнар. відносин і світ. порядку. Одним із таких є стабільність, яка може бути досягнута шляхом встановлення «правильної» рівноваги сил і її подальшого збереження. Ця тема червоною ниткою проходить через усі роботи **К.**, є одним із тих спонукальних мотивів, які задавали концептуальний напрямок його дипломатії.

К. виділяв два типи міжнар. порядку – *революційний* і *легітимний*, що функціонує на основі рівноваги сил. Причина міжнар. конфліктів, за **К.**, полягає у зіткненні різноспря-

мованих нац. інтересів провідних д-в. Тому у своїх роботах він закликає до пошуку консенсусу щодо базових принципів, на яких міг би будуватися стабільний світопорядок. Для **К.** баланс сил і його нормативний результат – стабільність – зведені у категоричний імператив, є тим, до чого необхідно прагнути і за що варто боротися. **К.** не приховував свого захоплення класичною європ. системою рівноваги – «європейського концерту» – диктату найсильніших потуг континенту після Віденського конгресу 1814–1815 рр., чому була присвячена його дисерт. робота. Отже, *Realpolitik* **К.** орієнтована на стабілізацію порядку, за який мають взяти на себе відповідальність світові надд-ви.

В одній зі своїх останніх праць – «Про Китай» – **К.** висловлює переконання, що в ХХІ ст. Китай займе позицію, яку можна буде порівняти з позицією США у світі, причому він буде водночас і партнером, і суперником США. Цей суперник буде істотно відрізнятися від тих, з якими амер. конкурували раніше, тому **К.** радить уникати спроб нав'язати що-небудь китайцям, натомість пропонує політику «коеволюції», тобто взаємного пристосування.

Літ.: Иноземцев В. Л. США в новом столетии: лидер или империя? / В. Л. Иноземцев // Нужна ли Америке внешняя политика? / Г. Киссинджер; пер. с англ. – М.: Ладомир, 2002. – С. VII–XXXIII.; Киссинджер Г. Переломные годы / Г. Киссинджер. – М.: Прогресс, 1983. – 480 с.; Киссинджер Г. Дипломатия / Г. Киссинджер. – М.: Ладомир, 1997. – 848 с.; Киссинджер Г. Нужна ли Америке внешняя политика? / Г. Киссинджер; под ред. В. Л. Иноземцева. – М.: Ладомир, 2002. – 352 с.; Cleva G. Henry Kissinger and the American Approach to Foreign Policy / G. Cleva. – Lewisburg: Bucknell University Press, 1989. – 280 p.

Т. Сидорук

Кістяківський Богдан (4(16) листопада 1868 – 16 квітня 1920) – правознавець, філософ права, соціолог і політолог. 1988-1989. – студ. іст.-філол. ф-тів Київ. і Харк. ун-тів; юрид. ф-ту Дерптського ун-ту (1890-1892); 1995-1898 – навчається у Страсбур. та Гейдельб. ун-тах; 1898 р. захист докт. дис. з філософії; 1909-1810 – співроб. ж-лу «Укр. жизнь» (друкувався під псевдонімом *Хатченко*), гол. редактор ж-лу «Критич. обозрение»; від 1911 р. – ред. ж-лу «Юрид. вестник»; з 1906 р. – викладач Моск. комерц. ін-ту; з 1909 р. – приват-доцент Моск. ун-ту (залишив у 1911 р. протестуючи проти порушення ун-тської автономії); 1911-1914 рр. викладав у

Демидівському юрид. ліцеї (Ярославль); 1917 р. – захист докт. дис. із держ. права, 1917 р. – ординарний проф., 1918 р. – проф., 1919 р. – декан юрид. ф-ту Київ. ун-ту; 25.01.1919 обраний позаштатним акад. ВУАН по кафедрі держ., адмін. і міжнар. права, пізніше штатним акад. по кафедрі соціології; сенатор, член Адмін. генер. суду. Акад. УАН (25.01.1919); проф. Політех. ін-ту в Катеринодарі; дочасно помер після операції.

Основні праці: «Суспільство та індивід» (1899), «Права людини і громадянина» (1905), «Держава правава і соціалістична» (1906), «Наша політична освіта (3 приводу «Політичної енциклопедії», вип. 1)» (1906), «На захист права (Інтелігенція і правосвідомість)» (1909), «Що таке націоналізм» (1915), «Соціальні науки та право» (1916).

Складність виявлення політолог. складової вчення **К.** пов'язують із тим, що його теорія була системною і комплексною, включала у себе елементи соціології, права, економіки та політики, саме тому вважають, що **К.** прийшов до політ. теорії через юриспруденцію, коли, будучи прихильником прав. д-ви, прагнув «трансформувати її у раціональну модель у нових умовах наукової кризи», а тому значення політолог. спадщини **К.** пов'язують із методолог. підходом мислителя до вироблення власної політ. теорії.

Центральне місце у політ.-прав. теорії **К.** займає д-ва. **К.** трактував її як соц. явище, стверджуючи, що питання про сутність держ. влади – це «питання не держ.-прав. догматики, а заг. вчення про д-ву. Вирішити це питання можна лише тоді, коли поряд із юрид.-догмат. дослідженнями будуть здійснені іст.-політ., соціол., психол. і філос.-ідеолог. дослідження, спрямовані на держ. владу та її правове вираження». Своє завдання він вбачав не в тому, щоб побудувати систему, а в тому, щоб «підготувати і розробити шляхи та засоби, що допомагають добувати і творити наукове знання». Внесок у розвиток такої методології дав підґрунтя суч. дослідникам (І. Осипов) назвати **К.** одним із творців політ. соціології.

К. розглядає д-ву насамперед як заг. благо: «це формула, в якій виражаються завдання і цілі д-ви». Проте істинну природу д-ви виражає, на думку **К.**, тільки правова д-ва – установка, створена та регульована прав. нормами. Аналізуючи основні типи д-в, які існували, **К.** називає визначальні ознаки, які істотно відрізняли їх від конституц. д-ви: «антична д-ва, незважаючи на високу правову орг-цію, що об'єднувала громадян, перебувала у прямій суперечності з правовою ідеєю, бо в ній існували раби і через це в ній заперечував-

ся основний принцип права, за яким усіляка людина є особистістю і суб'єктом права); феодално-вотчинна, заснована на системі особистої залежності «селян, прикріплених до землі», також не могла бути правовою; абс.-монарх. д-ва, яка «виправдовувала своє існування не правом, а тими чи іншими теокр. ідеями», також залишала громадян цілковито безправними.

Д-ва та влада, що підпорядковані верховенству закону, на думку К., мають, *по-перше*, спиратися на конституцію як «сукупність основних і уставних норм права, якими визначається устрій д-ви, котра має народне представництво, і які встановлюють складну орг-цію вищих органів держ. влади, гарантуючи підзаконність їх діяльності та недоторканність відомих прав особистості», тільки вона забезпечує дію принципу, на основі якого і держ. устрій, і орг-ція та діяльність вищих органів держ. влади регулюються нормами права. *По-друге*, потрібне народне представництво: «народ як правовий союз відіграє в житті д-ви двояку роль: з одної сторони, народ як орган д-ви, який створює шляхом виборів один з вищих органів влади – народне представництво є суб'єктом влади, з другої сторони, він підпорядкований установленим органам влади, а тому він становить водночас і об'єкт держ. влади». *По-третє*, потрібні гарантії прав і свобод особистості. К. вважав, що «треба боротися за здійснення всіх видів суб'єктивних прав і свобод», особливо важливою при цьому є колективна боротьба за загальні свободи, зокрема соц. права, має бути закріплене право громадянина вимагати від д-ви забезпечення йому норм. умов екон. і духов. існування. Водночас К. говорить про якість невід'ємних прав людини, що не створюються д-вою, а за самою суттю безпосередньо притаманні особистості.

Невід'ємним елементом політ. поглядів К. є «українофільство», пов'язане з концепцією націонал-лібералізму. Як учень і послідовник поміркованого укр. «автономіста» М. Драгоманова, К. розглядав право на нац. ідентичність як складову права особистості та права націй на самовизначення. Відстоюючи нац. своєрідність українців, К. полемізував із тими, хто цю своєрідність не визнавав. Разом із тим, К. рішуче відкидав крайній націоналізм вважаючи, що нац. визволення не повинно бути пов'язано з утиском прав народів, що проживають на Україні. Говорячи про право укр. народу самому вирішувати свою долю, К. не ставив категорично питання про відділення України від Росії, усвідомлюючи культ. та іст. спорідненість східнослов'янських народів.

Лит.: Кистяковский Б. А. В защиту права (Интеллигенция и правосознание) // Вехи. Из глубины. – М.: Изд-во «Правда», 1991; Кистяковский Б. А. Избранное. В 2 х частях. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010.; В защиту права (интеллигенция и правосознание) // Политические институты, избирательное право и процесс в трудах российских мыслителей XIX–XX веков. – М., 2008; Депенчук Л. Богдан Кістяківський. – К.: Основи, 1995.

Є. Тихомирова

Кларк Артур Чарльз (англ. *Sir Arthur Charles Clarke*, 16.12.1917, Майнгерд, графство Сомерсет, Великобританія – 19.03.2008, Коломбо, Шрі-Ланка) – англ. письменник-фантаст, винахідник, популяризатор науки, футуролог-гуманіст, голова Британ. міжпланетного т-ва. У роки Др. світ. війни служив у Королівських ВПС, брав участь у розробці радарної системи для спрощення навігації у складних погодних умовах. Автор ідеї створення системи супутникового зв'язку на геостационарних орбітах (1945). За неї номінувався на Нобел. премію з фізики. Після війни з відзнакою закінчив Королівський коледж за спеціальністю фізика і математика. Запропонував передбачати погоду за допомогою орбітальних супутників (1954). Переїздить до Шрі-Ланки (1956), згодом отримує громадянство цієї країни. Тяжко захворів на поліомієліт (1962), внаслідок чого був прикутим до інвалідного візка. Автор і ведучий науково-популярних телепрограм. Посвячений королевою Єлизаветою II у лицарі (1998). Лауреат кінопремії «Оскар» (1969) за сценарій фільму «2001 рік. Космічна одиссея». Входить до «великої трійки» фантастів ХХ ст.

Основні праці: «Кінець дитинства» (1953), «Місто і зірки» (1956), цикл «Космічна одиссея» (1968-1997), цикл «Рама» (1973-1993), «Фонтани раю» (1979).

У наук.-фантаст. творах К. значне місце посідають теми соц. наслідків наук. відкриттів, зміни соц.-політ. структури сус-ва у майбутньому, проблема контактів землян із представниками позаземних цивілізацій, катастроф. наслідків машинізації, останньої людини на Землі і кінця історії. К. стоїть на принципах наук.-техн. прогресу, проте попереджає про соц. наслідки надмірного техніцизму. Зокрема, про наслідки гонки озброєнь, єдиним захистом від якої вважає відмову від нових систем зброї ще до їх першого застосування («Ракета і майбутні війни», 1946).

У романі «Кінець дитинства» К. торкається проблеми кінця людської історії. У розпал космічного протистояння між США і СРСР

на Землю прилітають прибульці, які оголошують себе опікунами нашої планети. Земляни називають їх Надволодарями. З метою припинення воєн прибульці беруть під свій контроль міжурад. відносини. Надволодарі забезпечують людству Золотий вік в обмін на відмову від розвитку косм. галузі: подолано хвороби, злиденність, дискримінацію, людство отримало найновіші технології, які дали змогу звільнитися від важкої праці. Коли людство звиклося з присутністю Надволодарів і їхньою владою над планетою, ті нарешті показуються землянам: це істоти схожі на середньовічних демонів. Попри заг. підтримку землянами дій прибульців, частина людей все ж намагається зберегти свою людськість на віддалених островах. Врешті-решт Надволодарі розкривають мету свого прибуття: люди мають позбутися фіз. оболонки і злитися з Надрозумом, який вбирає в себе розумні цивілізації разом із накопиченими ними знаннями. Людство втрачає сенс існування і швидко гине разом із планетою.

Тема останньої людини піднята **К.** в антиутопії «Місто і зірки». У далекому майбутньому на Землі існують місто Діаспар і країна Ліс. Мешканці Діаспару безсмертні завдяки технології новонародження в ін. тілі, але з пам'яттю про минуле життя. Усі ф-ції забезпечення власної життєдіяльності вони делегували машинам, самі ж проводять час в ілюзорних мандрівках-сагах. Через стабільність і відсутність потреби у саморозвитку люди потроху деградують. Мешканці Ліс навпаки смертні, вони існують поряд із природою, володіють телепатичними здібностями та біотехнологіями. Обидві останні цивілізації виникли після відльоту до ін. галактики найініціативніших землян. Через відчуття провини за власну нерішучість засновники Діаспара штучно стерли пам'ять про минуле Землі. Порятунок мешканців міста у подоланні страху перед відкритим простором, у поверненні істор. пам'яті.

Від поч. 60-х рр. **К.** виступає як футуролог. У книгах «Риси майбутнього» (1962), «1984: весна, вибір майбутнього» (1984), «20 липня 2019. Життя у ХХІ ст. (1986)» вибудовує «хронологію майбутнього», що закріпило за ним ім'я «Нострадамуса ХХ ст.». Зокрема, у ХХІ ст. він передбачив остаточну заборону ядерної зброї, повсюдне введення «електронного моніторингу», який ліквідує злочинність, заміну всіх валют єдиною мірою обміну мегават-година, колонізацію Місяця, Марса й активне освоєння планет Сонячної системи, екон. домінування Китаю тощо.

Літ.: Клаузе А. Гонка вооружений / Кольбель на орбите / А. Клаузе. – М.: Эксмо, СПб.: Домино, 2010. – С. 15-23; Клаузе А. Город и звезды / Город и звезды / А. Клаузе. – М.: Эксмо, СПб.: Домино, 2009. – С. 391-684; Клаузе А. Конец детства / Пески Марса / А. Клаузе. – М.: Эксмо, СПб.: Домино, 2009. – С. 471-682; Клаузе А. Черты будущего / А. Клаузе. – М.: Мир, 1966. – 288 с.

Ю. Омельченко

Клаузевіц Карл Філіп Готліб фон (нім. *Carl Philipp Gottlieb von Clausewitz*; 01.07.1780, Бург, Верхня Сілезія – 16.11.1831, Бреслау) – нім. військ. теоретик, основоположник суч. теорії війни. Проходить із родини прус. дворянина; у 12 років зарахований в армію юнкером, а через рік (1793) – учасник Рейн. кампанії проти революц. Франції. Навчався у військ. академії в Берліні; ад'ютант при дворі принца Августа Пруського; учасник Ієнської кампанії 1806 р. (війна проти Наполеона), потрапив у полон. Після звільнення з полону **К.** працював при штабі прус. армії, активно займаючись підготовкою її реорганізації, і одночасно (з 1810 р.) виконуючи функції наставника прус. королів. принців, що стали в майбутньому королями Фрідріхом Вільгельмом IV і Вільгельмом I. У 1812 г. **К.** залишає прус. армію й переходить на службу до Олександра I у т. зв. «рос.-нім. легіон», що складався з німців, що бажали боротися проти наполеон. армії. На рос. службі **К.** залишається до 1814 г. (до підписання рос.-прус. конвенції), беручи участь у Бородин. битві, а також в операціях на Нижній Ельбі й у Нідерландах. У 1815 р. повертається на службу до прус. армії. Генерал-майор (з 1818 р.), дир. Прус. військ. академії (Берлін). У 1831 р. призначається нач. штабу прус. армії, яка була розгорнута для спостереження за повстанням поляків проти Росії. Після смерті головнокомандуючого фельдмаршала А. фон Гнейзенау прийняв на себе на кілька днів виконання його обов'язків, але невдовзі зміщений й через два місяці помер.

Основна праця: «Про війну» (1831).

Гол. працю – «Про війну» – писав понад 12 років (1818–1831); твір залишився незакінченим і був опублікований після смерті автора. **К.** уперше в історії військ. науки визначає основні проблемні лінії її розвитку як на теорет., так і на емпірич. рівнях. В основі об'єднання цих рівнів перебуває історія воєнних дій у житті люд. спільноти. **К.** всебічно аналізує понад 130 військ. кампаній і збройних конфліктів (переважно ХVIII ст.) і приходить до заперечення існування «вічних прин-

ципів» і «незмінних правил» у їх орг-ції та веденні та наявності в кожній війні власних т. зв. «теорій» та «логіки розвитку».

К. формулює положення, що інтерпретують основні елементи проблемного поля воєнних дій, які спостерігалися після укладення Вестфальського миру в 1648 р. **К.** відкидає уявлення про війну, як про самостійний, незалежне від сусп. розвитку явище; стверджує, що війна є різновидом сусп. діяльності, вона формується сусп. відносинами – типом сусп-ва, яким вона ведеться й способом правління, прийнятим цим сусп-вом. Війна визначається як продовження політики ін. засобами При цьому обґрунтовується, що «організоване насилля може бути названо війською тільки в тому випадку, якщо воно ведеться д-вою, в ім'я д-ви й проти д-ви». Основними причин виникнення війни **К.** називає «просування або захист певних інтересів, чи то політ., правов., реліг. чи інших». Єдиною формою її організації є «союз» уряду, армії та народу. При цьому ця тринітарна війна може бути двох видів – війською, що прагне до розтrocчення супротивника, і війською, що розв'язує завдання місц. і приватного характеру (останній вид, за **К.**, припускає формування різних проміжних підвидів воєнних дій, які орієнтовані на досягнення цілей більш приватного порядку). На підставі встановлення відмінностей між характером війни в політ. і стратег. аспектах пропонується розрізняти: *політ. оборонні війни* (здійснюються для відстоювання незалежності) і *стратегічні оборонні війни* (є «боротьбою з ворогом у тому театрі воєнних дій, який собі самі супротивники підготували для цієї мети).

Особливу увагу **К.** приділяє розробці стратегії та тактики воєнних дій; тактику розглядає як «вчення про використання збройних сил у бою», а стратегію – як «вчення про використання боїв з метою війни». Остання, за **К.**, включає два основні елементи: створення сил, із одного боку, і застосування цих сил у боротьбі зі супротивником – із ін. Очевидно, що при уточненні стратег. методів ведення війни **К.** явно орієнтується на політ. спадщину Н. Макіавеллі в контексті виправдання досягнення мети будь-якими засобами. **К.** стверджує, що засоби ведення військ. кампаній залежать безпосередньо від конкр. контексту їх виникнення й розвитку – «залежно від обставин, можна користуватися з успіхом різними підходящими засобами, тобто: знищення бойових сил супротивника, завоювання його провінцій, простої просування їхньою територією, усяке підприємство, що впливає на

політ. відносини, і, нарешті, пасивне вичікування ударів супротивника».

Популярність книги «Про війну» формувалася поступово, але вже з 1860 р. її стали зараховувати до класичного фонду стратег. досліджень заг. характеру. За твердженням М. ван Кревельда, ця праця «дотепер вважається найвидатнішою працею про війну й військ. стратегію із усіх створених зах. цивілізацією», «є наріжним каменем суч. теорії стратегії» і може бути поставлена в один ряд із такими зразками стратег. мислення, як трактати Сунь-Цзи та «Державцем» Н. Макіавеллі.

Лит.: Клаузевиц К. О войне / Карл Клаузевиц. – М.: Эксмо, СПб.: Мидгард, 2007. – 864 с.; Кревельд М. ван. Трансформация войны / Мартин ван Кревельд; [пер. с англ.]. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. – 344 с.; Тоффлер Э. Война и антивоенна. Что такое война и как с ней бороться. Как выжить на рассвете XXI века / Элин Тоффлер, Хейди Тоффлер; [пер. с англ.]. – М.: Аст: Транзит-книга, 2005. – 412 с.

І. Денисенко

Клівер Лірой Елдрідж (фр. *Leroy Eldridge Cleaver*; 31.08.1935, Ваббасека, США – 01.05.1998, Помона, США) – амер. активіст руху за громад. права і публіцист. **К.** народ. у бідній родині в Арканзасі, його батько був офіціантом і піаністом у нічн. клубі. Пізніше родина переїхала до Лос-Анджелеса, де юний **К.** за крадіжку велосипеда був направлений до спецшколи. Після школи за торгівлю марихуаною та спробу вбивства двічі потрапляв до в'язниці, де займався самоосвітою: читав Вольтера, Руссо, Пейна, Маркса, Бакуніна. Нечаєва, Малколма Ікса. З 1966 р. **К.** писав для радян. ж-лу «Ремпатс». Дізнавшись про заснування того ж року в Окленді (Каліфорнія) Партії Чорних Пантер, **К.** увійшов до її лав, ставши міністром інформації (до 1971). Виступав із промовами та парт. заявами по всій країні. У лютому 1968 р. вийшла кн. «Душа на кризі», що принесла йому визнання нового чорного інтелектуала та спадкоємця Малколма Ікса. У квітні того ж року **К.** став жертвою поліц. провокації, і у листопаді мусив тікати за кордон. Наступні 8 років провів в еміграції (Куба, Алжир, Франція, відвідав СРСР, КНР і КНДР). Ще до еміграції **К.** висунули канд. у президенти США від ліберал. Партії миру та свободи; на виборах він отримав 111.607 голосів. В еміграції **К.** продовжував друкуватися у ж-лах «Ремпатс», «Блек пауер», «Блек сколар», але дедалі біль-

ше відхилився від парт. лінії, звинувачуючи керівництво «чорних пантер» у «реформізмі». Розходження призвели до виключення з партії в 1971. **К.** заснував «Революційну народну інформаційну мережу», але їй не судилося існувати довго. У 1976 р. повернувся до США як новонавернений християнин і консерватор, що політ. систему США тепер називав «попри всі її недоліки ... найбільш вільною та демокр. у світі». Наступна «ідейна еволюція» привела його наприкінці 1970-х до мормонів, а на початку 1980-х до прибічників президента Р. Рейгана. Намагався створити нову релігію – *христлам*. Помер від раку.

Основні праці: «Душа на кризі» (1968), «Про ідеологію люмпенів» (1972), «Душа на вогні» (1978), «Гідна мішень. Життя письменника» (2007).

Збірка «Душа на кризі» є історією перетворення дрібного злочинця на переконаного борця за людську гідність. Тексти кн. розбито на 4 тем. розділи: «Листи з в'язниці» – про життя **К.** як злочинця і його міркування щодо природи злочину та системи виправних закладів; «Кров Звіра» – про расові стосунки й ідеологію визволення чорних; «Прелюдія до кохання. Три листи» – любовні листи до адвоката **К.** Беверлі Аксельрод; «Біла жінка, чорний чоловік» – про міжстатеві відносини, сексуальність, проблему дегуманізації чорношкірого – зведення його у білій свідомості до рівня живого манекена з міцними м'язами, але без самостійної уяви, бажань і мислення. Лейтмотивом книги є «колонізація» чорної душі білим сусп-вом, що як вічну цінність накидає всім свій вбогий міщанський спосіб життя. Чорні гетто – це «внутр. колонії». Колонізація призводить до відчуження чорношкірого (пригнобленого) від своєї історії, свого життя, своєї особистості, до втрати себе і перетворення на предмет маніпуляції з боку білої людини (гнобителя). Чорношкірого письменника Дж. Болдвіна **К.** проаналізував як типову «чорну зірку» для «білого вжитку» та звинуватив у зраді своїй расі, своїй людськості, добровільному прийнятті ролі інтелект. обслуги фантазій білих. На перших сторінках цієї книги. **К.** зізнавався, що колись, ще політ. незрілим юнаком, він розглядав згвалтування білої жінки як символ. революц. акт звільнення з-під влади білої людини і, аби не зазнати в цьому акті невдачі, «тренувався» на чорношкірих дівчатах з гетто. Що в цьому зізнанні є літ. вигадкою, а що правдою, не відомо, але в ньому чується відлуння слів фр. анархіста Е. Анрі й алж. революціонера Ф. Фанона (коли на паризькому суді Анрі запитали, навіщо він кинув бомбу у невинних людей, що мирно си-

діли у кав'ярні (цей тер. акт був відповіддю на страту ін. анархіста), той відповів: «Невинних буржуа не буває». Фанон же насильство колонізованого проти «своїх» розглядає як перший крок до повстання про колонізатора: «Спочатку агресивність, що накопичилась у м'язах, колонізований демонструє перед своїми»).

У статті «Освіта та революція» (1969) **К.** пише, що одним із інструментів відтворення експлуатації та гноблення є система освіти, що підпорядковується панівному класу. Викладачі та професура – наймити цього класу, що працюють над представленням історії, культури, політики у вигідному для панівної меншості світлі. Так екон. панування крокує пліч-о-пліч з пануванням ідеолог. «Ми розуміємо, що той, хто має владу над свідомістю, має владу і над тілом, отже ті, хто зацікавлені у збереженні народу у стані пригнобленого та зачиненні для нього будь-яких перспектив у житті, знають, що для успішної ідеологічної обробки населення, для маскування справжньої природи сусп-ва їм не можна випускати з рук контроль над учбовим процесом. Аби увіковічнити систему, експлуатованих і пригноблених по суті привчають любити систему, що їх експлуатує та пригноблює».

Під впливом практ. досвіду боротьби у «Вавилоні» (як **К.** називав США), а також під враженням від побаченого у країнах «соціаліст. табору» та «третього світу» погляди **К.** радикалізувалися, часто сповзаючи у лівацький варіант «марксизму-ленінізму». Дуже швидко він усвідомив, що проблема не стільки у кольорі шкіри, але у сусп. ладі, та від критики расової дискримінації перейшов до критики капіталізму – головної причини всіх негараздів як у царині культури, так і несправедливого розподілу сусп. багатств. Праця «Про ідеологію люмпенів» є зразком його пізніших поглядів на революц. процес (під впливом маоїзму). Люмпен-пролетаріат, що традиційно (від **К.** Маркса) вважався марксистами реакц. силою і головними помічниками контрреволюції, проголошується «справжнім революц. елементом нашої епохи». **К.** закликає до формування «свідомості люмпенів, усвідомлення того, що основним становищем пригнобленого є становище люмпена, а не пролетаря». Люмпени протиставляються пролетаріату (його **К.** ототожнює з робітн. класом і загалом найм. працівниками), що є «вбудованим» у систему та набувачем певних благ: «Для поступу революц. руху люмпени мають усвідомити себе як велику більшість, а хибну свідомість пролетаріату, робітничого класу, слід відкинути». За **К.**, «всі вимоги з

розширення програм допомоги, системи соц. забезпечення, благодійних програм є нічим іншим як реформізмом, продажництвом, півзаходами з пристосування до системи, яку слід замінити. Єдиною задовільною революц. вимогою є відновлення гегемонії людей над технікою і вимога рівності у розподілі багатства та споживанні».

Лит.: Сосновский Н. Desdemona must die! История партии «Чёрные Пантеры» // Забриски Rider. – 1996. – № 4; Cleaver, E. On Lumpen Ideology // The Black Scholar 3. November – December, 1972. – pp. 1-11; Cleaver E. Soul on Ice. – New York: Delta/Random House, 1999. – 256 pp.; Cleaver E. Target Zero: A Life in Writing. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2007. – 368 pp.; Lockwood, L. Conversation with Eldridge Cleave. Algiers: Jonathan Cape, 1970. – 136 pp.; Rout K. Eldridge Cleaver. – Detroit: Twayne, 1991. – 303 pp.

P. Tuca

Клінгеман Ганс-Дітер (нім. *Klingemann Hans-Dieter*; 1937 р.н, м. Айнбек) – нім. політолог, почесний проф. політології у Вільн. ун-ті Берліна, почесний дир. Центру соц. досліджень (Social Science Research Center, Берлін), експерт із питань консолідації та посилення демокр. політ. систем. Ст. наук. співробітник Центру европ. досліджень Ін-ту політ. наук (Sciences Po, Париж) та Центру вивчення демократії у Каліфорн. ун-ті в Лос-Анжелесі. Ступінь д-ра політ. наук (Dr. rer.pol) здобув в ун-ті Кельна (1966) і ступінь хабілітованого доктора (Dr.habil.) – в ун-ті Мангейма (1978). Працював на акад. посадах в ун-тах Кельна (1966-74), Мангейма (1974-80), Вільному ун-ті в Берліні (1980-2002), у Центрі соц. досліджень (Берлін) (1989-2003). Викладав в ун-тах Мічигана, Джорджії, штату Нью-Йорк, у Вірджин. політехн. ін-ті, в Ін-ті Європ. ун-ту у Флоренції, Паризькому Ін-ті політ. наук, Ун-ті Саймона Фрейзері (Бернебі, Канада). Віце-президент, президент Міжнар. асоціації політ. психології (ISPP), член виконкому Європ. консорціуму політ. досліджень (ЕСРР), віце-президент Міжнар. асоціації політ. науки (IPSA), президент нім. Т-ва Пауля Лазарфельда, президент Європ. асоціації викладачів політології (epsNet). Завдяки професіоналізму та міжнар. авторитету **К.** багато зробив для інституціоналізації европ. політ. науки як академ. дисципліни. Йому присвоєні почесні ступені д-ра філософії кількох ун-тів. **К.** – член Нім. Нац. акад. наук і Фінської академії наук і літ-ри. За видатні здобутки у розвитку політ. науки удостоєний премії Lifetime

Achievement Європ. консорціуму політ. досліджень (2011).

Основні праці: «Політична наука: нові напрями» (1999), «Майбутнє демократії. Виклики в епоху глобалізації» (2000), «Підтримка демократії: глобальний аналіз 1990-х рр. // Повороти (завороти) історії: Постсоціалістичні трансформації очима німецьких дослідників» (2003), «Демократія і політична культура у Східній Європі» (2006), «Оксфордський довідник політичної поведінки» (2007), «Порівняльний аналіз виборчих систем» (2009), «Політична наука в Західній Європі» (2009) та ін. Загалом, **К.** – автор, співавтор та редактор 125 наук. праць (надрукував 328 публікацій на 9-ти мовах, що відображено в 6501 бібл. фондах).

К. – дослідник суч. виборчих систем та електоральної політики. Провів компаративний аналіз виборчих систем, парт. передвиборчих програм та електоральної поведінки у 51-ій д-ві. Значне місце в його дослідженнях відведено аналізу виборів у ФРН (1990-2013), у результаті якого встановлено кореляцію взаємозалежності парламентської (президентської) форм правління, виборчих систем та політ. поведінки. **К.** доводить, що значних відмінностей регіон. характеру не простежується; крім того, не завжди підтверджується думка про те, що відповідальність депутатів у мажоритарній системі завжди вища, ніж відповідальність депутатів, обраних за пропорц. представництвом і т.п.

Напрямами наук. досліджень **К.** є й політ. процеси у Сх. Європі та перспективи демократії в Європі загалом і в суч. глобалізованому світі, зокрема. **К.** разом із ін. політологами аналізує взаємозв'язок між демократією та рівнем політ. культури у перехідних країнах із різною культурною, соц. та істор. спадщиною.

Поряд із дослідженням суч. політ. процесів **К.** працював і працює над проблемами інституціоналізації політ. науки як навч. (академ.) дисципліни. Простеживши стан розвитку політології у 18-ти европ. країнах, **К.** визначив два аспекти цього процесу та його особливості в межах Болон. простору, зокрема, питання ідентичності політ. науки в Європі та чітке визначення розділів, які становлять її предмет.

Лит.: Листовская В. Н. Политическая наука-2. // Зарубежная политология в XX столетии. – М.: Вече, 2001. – С. 94-111; Политическая наука в Западной Европе / Под. ред. Х.-Д. Клингеманна; пер. с англ. М. Гурвица, А. Демчук и др.; под ред. Е. Б.

Шестопал. – М.: Аспект Пресс, 2009. – 487 с.; Политическая наука: новые направления / Ин-т «Открытое общество»; Под ред. Гудина Р., Клин-геманна Х.-Д., Науч. ред. рус. изд. Шестопал Е. Б. – М.: Вече, 1999. – 815 с.

М. Мілова

Клінтон Гілларі Дайан Родем (англ. *Hillary Diane Rodham Clinton*; 26.10.1947, Чикаго, штат Ілліойнс, США) – амер. політик, громад. діяч, 67-й Держсекретар США (2009-2013), сенатор від штату Нью-Йорк (2001-2009), «перша леді» США (1993-2001). Ще зі шкільних років **К.** була акт. громад. діячем, брала участь у благодійності. Навчалась у коледжі Велслі (штат Массачусетс), де найбільша увага приділялася політології. Під час навчання була президентом Т-ва молодих республіканців. **К.** походила з консерват. родини, що вплинуло на її політ. погляди. У 1968 **К.** закінчила коледж, отримала ступінь бакалавра і вступила на юрид. ф-т Йельс. ун-ту (закінчила у 1973 р. з відзнакою). Саме тут познайомила з Б. Клінтоном, який згодом став її чоловіком. У 1969 **К.** була визнана кращою студенткою. Під час навчання бере участь у судових процесах при ун-ті. Її випускна ун-тська промова була настільки блискучою, що була надрукована у ж-лі «Life» (дала негативну оцінку політиці президента Р. Ніксона).

К. із 1974 р. працювала викладачем юрид. ф-ту в ун-ті Арканзасу (Fayetteville). Саме в цей час остаточно пов'язує свої політ. погляди з Демокр. партією США. У 1974 працювала у групі юристів, які були консультантами із питання імпічменту Р. Ніксона з приводу Вотергейтського скандалу. На зміну її парт. орієнтації вплинула також постать і промови М. Л. Кінга. У 1978 Б. Клінтона було обрано губернатором штату Арканзас і **К.** стала «першою леді» штату (упродовж 12 років). За цей час була головою Комітету з освітніх стандартів штату Арканзас, одним із засновників орг-ції «Адвокати для дітей та сімей», входила у раду директорів дитячої лікарні Арканзасу та ін.

У 1992 р. губернатор Б. Клінтон був обраний Президентом США, і як «перша леді», **К.** працювала над реформуванням сфери охорони здоров'я. У 1993 р. її було призначено гол. робочої групи Нац. реформи охорони здоров'я. Наміром цього проекту було реформування системи охорони здоров'я в США, що зробило б її доступнішою для усіх верств населення. Ця система реформ не отримала підтримки в Конгресі США і пропозиції **К.** не були втілені. Ще один постійний напрям її активності – питання, щодо дітей і сімей: за

її ініціативи були проведені успішні реформи з покращення умов життя прийомних сімей, просвітницькі програми щодо зниження підліткової вагітності та надання мед. допомоги мільйонам дітей у рамках програми Дит. мед. страхування.

Важливий напрям діяльності **К.** – захист прав жінок. Стала знаменитою її промова на IV Всесвіт. конференції ООН зі становища жінок у Пекіні в 1995, де вона заявила, що «права людини є права жінок, і права жінок є правами людини». Після конференції у 1997 р. **К.** разом із кол. Держсекретарем М. Олбрайт створила гром. ініціативу Міжнар. партнерство «Живі голоси» (Vital Voices Global Partnership), яка об'єднує більше 14 тис. лідерок із 144 країн задля розвитку лідерства жінок в інтересах своїх громад в екон., політ. сферах та захисті прав людини. Гасло цієї організації «Інвестуючи в жінок, Ви посилюєте світ». **К.:** «Ми повинні розуміти, що не існує жодних правил, як саме жінки повинні провести своє життя. Саме тому ми маємо поважати вибір, який кожна жінка робить для себе і своєї сім'ї. Кожна жінка заслуговує на шанс реалізувати її Богом даний потенціал».

Піднесення політ. кар'єри **К.** розпочався після закінчення президент. терміну Б. Клінтона. **К.** успішно балотується у сенатори від штату Нью-Йорк (2000, 2006). У Сенаті **К.** працювала в комітетах: у справах збройних сил, здоров'я, освіти, праці і пенсій; з охорони довкілля та комітеті громад. робіт; бюджетного комітету; спец. комітеті з проблем старіння. Після терактів 11 вересня 2001 р. сприяла виділенню фінансування для відновлення Нью-Йорку. Виступала за кращі можливості з охорони здоров'я для військових і пільг для поранених військовослужбовців, ветеранів та членів Націон. гвардії і резервів. Найбільше уваги наділяла проблемам прав людини, соц. захисту, екон. розвитку, альтернат. енергетиці, енергоефективності, міграц. політиці. У листопаді 2000 виступила за конституц. зміни про скасування колегії вибірників для виборів Президента США, замінивши її загальнонародним голосуванням, кажучи, що «ми інша країна, ніж 200 років тому». **К.** – визнаний оратор, промови якої експресивні та виразні, з великою кількістю метафор і водночас із чіткими формулюваннями щодо своїх сусп.-політ. поглядів і переконань.

У 2007 р. розпочала передвиборчу кампанію на посаду президента. У 2008 **К.** поступилася у передвиборчих перегонах Б. Обамі і Д. Найдену. В уряді Б. Обами **К.** погодилася на посаду держсекретаря і була затверджена на цій посаді Сенатом 21.01.2009 р.

К. висловила позитивне ставлення до европ. інтеграції України. «Підписання угоди про асоціацію України та ЄС вигідно не тільки обом сторонам, але й усьому світу», заявила вона на 10-й щорічній зустрічі Ялтин. екон. стратегії YES «Україна і світ в епоху змін: фактори успіху» у вересні 2013 р.

К. має почесний ступінь д-ра наук із права, чимало публікацій у престижних ж-лах. У 1988 і 1991 рр. була у сотні найвпливовіших юристів в Америці за престижним рейтингом «Націон. ж-лу права» («National Law Journal») і отримала звання кращого юриста штату Арканзас. За багаторічні громад. і політ. діяльність отримала багато нагород, зокрема, у Премію Матері Терези за визнання її гуманітарних миротворчих зусиль у Косово і в усьому світі (1999). У 2013 р. **К.** була названа американцями 20-й раз поспіль як жінка року за опитуванням Ін-ту Геллапа (*Americans in Gallup's*). **Г.** є автором книг-бестселерів, в т.ч. автобіографії «Жива історія» («Living History»).

Лит.: Клінтон Гіларі Родем. Жива історія; пер. з англ. П. Таращука / Гіларі Родем Клінтон. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. – 592 с.; Кто есть кто в мире: большой биографический справочник / Гл. ред. Г. П. Шалаева. – М: Филологическое общество «СЛОВО»; ЕКСМО, 2007. – 1680 с.; Clinton Hillary Rodham. The Unique Voice of Hillary Rodham Clinton: A Portrait in Her Own Words Osborne, Claire G. (editor). – N.Y.: Avon Books, 1997.

О. Ярош

Ковалевський Максим (27.08.1851, с. Вільшани Харків. обл. – 23.03.1916, Петроград) – юрист, історик, соціолог, політ. діяч лібер. напрямку, організатор науки, учений-енциклопедист. Закінчив юрид. ф-т Харків. ун-ту (1868-1872); доц., ординарний проф. каф. держ. права Моск. ун-ту (1877-1887). З 1895 р. віце-голова Британ. асоціації наук, з 1907 р. – гол. Міжнар. ін-ту соціології (Париж). Депутат І Держ. думи (1906), Держ. ради (з 1907), очолював Всерос. екон. т-во, Юрид. т-во, рос. відділення Т-ва миру, комітет Рос.-англ. т-ва, був Презид. Педагог. академії (Санкт-Петербург).

Основні праці: «Державне право європейських держав» (1887), «Походження сучасної демократії» (1895-1897), «Економічне зростання Європи до виникнення капіталістичного господарства: в 3 т.» (1898-1903), «Загальне вчення про державу» (1909), «Конституційне право. Лекції, читані проф. М.М. Ковалевським у С.-Петербурзькому університеті і

політехнічному інституті у 1908-1909 рр.» (1909), «Соціологія» (1910) та ін.

Метою своєї наук. і виклад. діяльності **К.** вважав доведення лібер. характеру західно-европ. порядків у порівнянні із рос. самодержавством, «підготовку росіянів до конституції». За своїм світоглядом **К.** був послідовним позитивістом, прагнув вивчати історію у соціолог. зрізі, вбачав у соціології загальну теорію соц. розвитку. **К.** вважав, що в історії розвитку сусп.-ва як рівні діють різні чинники: соц., екон., психол., біолог. Перевагу надавав еволюц. розвитку сусп.-ва, відкидаючи договірну, класову, загарбницьку теорії походження д-ви, підкреслював, що д-ви виникають і змінюються незалежно від рішень людей.

К. – один із розробників теорії правової д-ви у Рос. імперії. Серед головних особливостей правової д-ви **К.** називав громад. і політ. рівність, участь усіх громадян різною мірою у політ. владі. **К.** підкреслював важливість свободи особистого самоуправління і самоуправління сусп.-ва. Головним чинником д-ви **К.** вважав рівень політ. і громад. повноправності у ній.

Перспективним типом держ. устрою для Росії **К.** вважав представницьку демократію. Затвердженню в Росії представницької демократії, на думку **К.**, повинна передувати низка послідовних змін, у якості початкового етапу розглядалась конституц. монархія, яка буде відігравати верховного посередника між класами, захищати інтереси народу шляхом втручання до екон. та соц. сфери.

К. розробив гарантії дотримання прав особистості у правовій д-ві, які пов'язувались із організацією та діяльністю відповідних держ. установ, виступав за їх запровадження та створення реальних механізмів реалізації політ. і громад. рівності. **К.** наполягав на забезпеченні політ. прав громадян системою народного представництва та місц. самоврядування, які надають можливість участі громадян у вирішенні загальнодерж. і місц. питань. Обов'язковою, на думку **К.**, є і судово відповідальність як приватних осіб, так і чиновників, які перевищують свої законні повноваження (навіть добрими намірами). Суперечності повинні врегульовуватися з метою громад. солідарності за допомогою права.

К. пропонував розширити межі втручання д-ви в питання регулювання власності з метою виключення негативних чинників (крайня бідність і надмірне багатство), законодавчо закріпити право на працю, гарантувати можливість функціонування професійних спілок, обстоювання ними соц. прав.

Найважливішим внеском **К.** в науку є створення т.зв. *генетичної соціології*, напрямку, що займається вивченням зародження, становлення та розвитку сусп. ін-тів. **К.** розробив власну теорію сусп. чинників (плюралістичну концепцію причинності). **К.** відстоював необхідність тісних зв'язків соціології із психологією. У працях **К.** вперше відображено дослідження процесів «колективної психології». Рушійною силою прогресу **К.** вважав єдиний для всього людства внутрішній закон, що визначає соц. розвиток в бік зростання сусп. солідарності.

К. був прибічником збереження общинного землеволодіння, підкреслював не тільки екон. значення общини, але і її виховну функцію, яка полягає у розвитку солідарності між людьми. Основними напрямками аграрної реформи **К.** вважав розробку д-вою переселенської програми, створення держ. земельного фонду для наділення селян землею, законодавче забезпечення прав общини та селянина-власника, зменшення податків для селян, розширення сільськогосподар. кредитів і т.ін.

К. був одним із найбільш послідовних прибічників наближення рос. законодавства до західноєвроп., доказом чого є його діяльність як держ. радника.

Літ.: Демиденко Г. Г. Ковалевський Максим Максимович / Г. Г. Демиденко // Державні, політичні та громадські діячі України: політичні портрети / За заг. ред. М. І. Панова. – К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2002. – С. 244-247; Зінченко О. Представники України в Державній раді Російської імперії (1906-1917): Монографія / О. В. Зінченко. – Харків: Цифра Принт, 2013. – С. 189-205; Ивановский И. А. Ковалевский: биографический очерк. – Пг, 1916. – 122 с.; М. М. Ковалевский в истории российской социологии и общественной мысли: Сб. статей. – Спб., 1996. – 186 с.; Хайлова Н. Б. Ковалевский Максим Максимович / Н. Б. Хайлова // Государственный совет Российской империи (1906-1917): Энциклопедия. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 118-120.

О. Зінченко

Ковальов Олександр (рос. *Ковалев Александр*; 22.05.1923, Милославичі, БРСР – 23.12.2010, Москва, Росія) – радян.-рос. спеціаліст в області політ. і соц. теорії, марксист. філософії, наук. комунізму, д-р філос. н., проф., дійсний член Міжнарод. слов'ян. акад. Походить із родини білорус. селян. 1940 р. **К.** – прийнятий без іспитів на 1-й курс філос. ф-ту Моск. ін-ту філософії, літ-ри і історії імені М. Г. Чернишевського (МІФЛІ). 1942-45 рр. – **К.** учасник Вел. Вітч. війни. Після демобілізації

навчається на філос. ф-ті Моск. держ. ун-ту ім. М. В. Ломоносова (1946-1949). 1948 р. **К.** – обраний секретарем партбюро ф-ту (будучи студентом п'ятого курсу **К.** за відсутності декана, цілий рік виконував ф-ції декана філос. ф-ту). У 1952 р. **К.** захистив канд. дис. «Ленінсько-сталінська теорія соціалістичної революції і її значення для боротьби народних мас за демократію та соціалізм» (Моск. держ. ун-ту ім. М. В. Ломоносова). У 1952 р. **К.** почав працювати викладачем (асистентом, доцентом) на філос. ф-ті Моск. держ. ун-ту ім. М. В. Ломоносова. Очолював першу в СРСР кафедру наукового комунізму, стає завідувачем відділенням наукового комунізму (1963-1992). У 1963 р. **К.** захистив докт. дис. «Ленінська теорія соціалістичної революції і сучасність» (Моск. держ. ун-ту ім. М. В. Ломоносова), отримав звання професора. 1969 р. – гол. ред. «Весника МГУ. Серія №12: Теорія научного комунізму». В 1970-х рр. **К.** ставив питання про виокремлення зі складу філос. ф-ту окремого ф-ту наук. комунізму (прообразу першого в СРСР ф-ту політології), однак, ця ініціатива **К.** не отримала достатньої підтримки. 1989-2008 рр. **К.** працює на відділенні політології філос. ф-ту, у 2008-2010 рр. – на новоствореному ф-ті політології в Моск. держ. ун-ту ім. М. В. Ломоносова на посаді провідного проф. кафедри історії і теорії політики. **К.** заслужений діяч науки РФ. Засл. проф. Моск. держ. ун-ту ім. М. В. Ломоносова, лауреат премії М. В. Ломоносова. 1995 р. – **К.** був названий Амер. біогр. ін-том людиною року. Кембридж. ун-т включив **К.** у довідник «500 інтелектуалів світу». Сфера наук. інтересів **К.** – проблеми марксист. теорії, теорія наук. комунізму, теорія соц. революції, світ. політ. процес, проблема соц. справедливості.

Основні праці: «Повна і остаточна перемога соціалізму в СРСР» (1959), «Теорія світового революційного процесу» (1975), «Суспільство і закони його розвитку» (1975); «Деякі актуальні проблеми теорії наукового комунізму» (1979), «Діалектика способу виробництва суспільного життя» (1982), «Що ж таке соціалізм» (1991), «Суспільство – організм, що розвивається» (2000), «Справедливе суспільство – утопія чи можливість» (2005), «Принципи нової філософії» (2006).

В ідеях **К.** оригінально сплелись три теорет. складові: *марксист. соціалізм, позитивізм XIX ст. і російський космізм.* **К.** в методолог. сенсі виходив з *єдності логічного (діалектики), суспільного і природного.* Пізнаючи логічні закони, людину (мікрокосм) можна вийти і на ще невідомі заг. закони Всесвіту,

його фундамент. властивості (макрокосм). І навпаки. Поєднання цих рівнів дасть повну картину світу. **К.** спробував обґрунтувати такі *найзагальніші закони*, властиві природному світу (закон єдності і якісного різноманіття, закон динамічної рівноваги, закон розвитку через переваги та ін.), які б доповнювали закони діалектики. *Теорія наук. комунізму* **К.** поєднувала у собі футурологію з елементами політ. науки. Предметом наук. комунізму була самостійна теорія майбутньої комуніст. формації з дослідженням її «загальних закономірностей, шляхів і форм класової боротьби пролетаріату, соціаліст. революції, побудови соціалізму та комунізму». **К.** висунув положення *комплексного, об'ємного аналізу* соц. процесів, тож і наук. комунізм мав включати в себе дослідження не лише соц.-політ. відносин, але й інших сфер сусп. життя – навіть родину і побут. І в подальшому, **К.** відстоював думку, що об'єктом політолог. аналізу є не лише сфера політ. життя сусп.-ва, а й інші багатозарові проблеми соціуму (приняття рішень, демографія, екологія, міграція, фінанси). **К.** бачив завдання наук. комунізму, як спробу вирватись із пут «схоластики істор. матеріалізму, яка несе смерть». **К.** писав: «Заняття наук. комунізмом допомогло мені зробити ще один важливий висновок про те, що у нас побудований не соціалізм, а анти капіталіст. сусп.-во з пережитками азіат. структур, яке вирішує по суті ті ж завдання, що в країнах Заходу вирішував капіталізм». У кінці 80-х рр. «*наук. комунізм*», як навчальна дисципліна, під впливом перебудови в СРСР був перейменований і трансформований в «*політологію*». На відміну від традиц. марксист. постулатів про те, що основою розвитку сусп.-ва є соц. умови, спосіб вир.-ва матеріальних благ, **К.** у 60-х рр. висунув ідею *способу вир.-ва сусп. життя* (що деякою мірою перекликається з концептом «біополітики» М. Фуко), як своєрідної єдності способу вир.-ва власного життя (вир.-во людини, способу вир.-ва матер. благ, вир.-ва речей і соц. умов), а також довікля, в якому функціонує сусп.-во. Це дозволяє представити соц., демогр. і еколог. процеси в їх єдності. Мірилом та основою соц. буття **К.** вважав людину. **К.** сформулював *закон динамічної рівноваги сусп.-ва і особистості*. Концепція способу вир.-ва сусп. життя, як вважає **К.**, дозволяє аналізувати процеси сусп. розвитку з позиції *єдності* цивілізаційного і формаційного підходів, показуючи, що одна і та ж цивілізація може мати втілення в різних сусп. формаціях. На основі такої єдності **К.** у 90-х ХХ ст. та на поч. ХХІ ст. розглядав особливості суч. цивілізації, долю і перспективи

розвитку Росії. Паралельно з цією темою, у 90-х рр. **К.** продовжив розгляд тем *соціалізму та соц. справедливості*. *Соціалізм*, на думку **К.**, це – найбільш справедливий сусп. устрій, який надає усім членам сусп.-ва рівні можливості для їх реалізації. Головний *критерій сусп. прогресу* для **К.** – зростання рівня соц. справедливості, без якої свобода, демократія, незалежність особистості стають беззмисливими поняттями. **К.** в 2000-х рр. із пересторогою висловлювався щодо перетворення фундамент. політолог. знань в інструментальні, особливо у межах таких дисциплін, як «політ. маркетинг». **К.**, через своє бачення політики, як надвідповідальної справи, сфери пов'язаної із цінностями, не вважав релевантними для досліджень політ. науки теми політ. еліт, інструментарію теорії ігор, інституту лобізму в Росії.

Лит.: Ковалёв А.М. Избранное. Воспоминания об А. М. Ковалёве / А. М. Ковалёв. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2013. – 552 с.; Ковалев А.М. Человеческое сообщество на рубеже столетий. Дилемма капитализм – социализм / А. М. Ковалёв. – М.: Либроком, 2012. – 408 .; Ковалёв А. М. Справедливое общество – утопия или возможность / А. М. Ковалёв. – М.: Современные тетради, 2005. – 698 с.; Ковалев А. М. Законы истории и облик современного мира / А. М. Ковалёв. – М.: ПРИОР, 2003. – 401 с.; Ковалёв А. М. Способ духовного производства в структуре общества / А. М. Ковалёв. – М. Изд-во Моск. ун-та, 2001. – 387 с.

О. Якубін

Когон Ойген (нім. *Eugen Kogon*; 02.02.1903, Мюнхен – 24.12.1987, Кенігштайн, Німеччина) – нім. публіцист, соціолог, політолог. Син дипломата єврей. походження, вихідця з Росії. Дитинство й юність провів у катол. монастирі. Вивчав економіку та соціологію в Мюнхені (1921-1927). Захистив у Відні докт. дисертацію на тему: «Фашистська теорія корпоративної д-ви» (1927). Працював у Відні журналістом і редактором в нім. катол. ж-лі «Яскравіше майбутнє» (1927-1937). Очолив ГО «Центральний Комітет Християнських Об'єднань», розвиваючи погляди «Віденського гуртка» (1934). З 1936 р. – в активній опозиції до нацизму. В'язень «9093» Бухенвальду (1939-1945). У концтаборі був помічником гол. лікаря, використовуючи свій статус для допомоги і порятунку жертв нацизму (С. Гессереля, Г. Пойлеве). В ув'язненні познайомився з лідером нім. соціал-демокр. К. Шумахером і перейнявся ідеями симбіозу християнства та соціалізму. Журналіст видання «Армія США» (1945). У др. пол. 40-х рр.

– прихильник лівого крила сусп.- політ. руху християн. демократії, проте з 1948 р. переходить в опозицію, позаяк ХДС відступила від реалізації проектів у сфері комун. власності та націоналізації основних об'єктів промисловості. Відстоюючи ідею європ. інтеграції – президент об'єднання «Союзу європейської федерації» (1949-1954); президент Нім. ради Європ. Руху (1951-1953). Проф. політ. науки в Технічному ун-ті м. Дармштадта (1951-1968). В останні роки іноді консультував як політ. експерт, підтримуючи «східну політику» нім. уряду.

Із 2002 р. присуджується премія за внесок у розвиток демократії, названа ім'ям **К.** Першим лауреатом був міністр МЗС Польщі В. Бартошевський. У 2009 р. цю нагороду отримав фр. дипломат, правозахисник, кол. ув'язнений концентрац. табору та учасник Руху Опору С. Ессель.

Основні праці: «Фашистська теорія корпоративної держави» (1927), «Есесівська держава: система німецьких концтаборів» (1946), «Ойген Когон – гесенський політичний журналіст: замітки, спогади, листи між 1946 і 1982 роками» (1982), «Зібрання нарисів у 8-ми томах» (1995–1999).

Розвиваючи погляди християн. демократії, християн. соціалізму у післявоєнний період, **К.** формувався у двох напрямках: 1) перебування у концентрац. нацист. таборі; 2) політ. діяльність у Народній партії. **К.** отримує визнання, стає широко відомим завдяки першому дослідженню – «Есесівська д-ва: система нім. концтаборів», яке започаткувало подальші розвідки про концентрац. табори. Твір залишається авторитетною працею на цю тему до сьогодні. Лише у ФРН кількість продаж дослідження – бл. 500 тис. примірників. Книга була перекладена та завоювала заг. визнання.

К. брав участь у консолідації християн. демократії в землі Гессен. Разом із В. Дірксом уклали «Франкфуртські тези» («Франкфуртська брошура», 1945), в основі яких – ідеї «християн. соціалізму», які слід було втілити в житті післявоєнної Німеччини. Франкфуртські християн. демократи прагнули побудувати екон. соціалізм на демокр. основі шляхом часткової націоналізації у гром. власність важкої промисловості та великих банків. У «Франкфуртських тезах» гучно проголошувалися права та свободи громадян, соц. захист і запровадження соц. страхування, право батьків на виховання дітей у християн. дусі, участь робітників у розподілі прибутків на підприємствах. Теорія «християн. соціалізму» (т. з. «теорія третього шляху») повинна

була вводитися не лише в економіку чи політику, а й в ін. галузі сусп.-громад. життя. Суттю і метою всіх соціаліст. заходів, які трактували християн. демократи, повинно було бути не посилення влади д-ви чи воєнної влади, а вимушений крок в умовах зруйнованої країни, щоб покращити добробут населення. Але щоб досягти його треба, з одного боку, одержавити господарство, а з ін. – демократизувати економіку.

У 1946 р. **К.** разом із В. Дірксом випустили ліво-катол. ж-л культури і політики «Франкфуртські зошити», який розходився тиражем 75 тис. екземплярів. Свого часу, категорично виступаючи проти ремілітаризації ФРН і ядерної зброї, дотримуючись принципів європ. федералізму і співробітництва з країнами соціаліст. блоку та СРСР, **К.** став відомим далеко за межами своєї Батьківщини.

Лит.: Prümm K. Walter Dirks und Eugen Kogon als katholische Publizisten der Weimarer Republik. Heidelberg: C. Winter, 1984. – 432 s; Jens W. Plädoyers für die Humanität: zum Gedenken an Eugen Kogon. München: Kindler, 1988. – 311 s; Sofsky W. Analyse des Schreckens: Eugen Kogons «Der SS-Staat» und die Perspektiven der KZ-Forschung. Wiesbaden: Hessische Landeszentrale für Politische Bildung, 1995. – 193 s; Schrage F.H. Weimar, Buchenwald: Spuren nationalsozialistischer Vernichtungsgewalt in Werken von Ernst Wiechert, Eugen Kogon, Jorge Semprun. Düsseldorf: Grupello, 1999. – 403 s; Mühlhausen W. Eugen Kogon: ein Leben für Humanismus, Freiheit und Demokratie. Wiesbaden: Hessische Landeszentrale für Politische Bildung, 2006. – 217 s.

Т. Купчій

Коен Саул Бернард (англ. *Cohen Saul Bernard*; 1925, Мальден, Массачусетс, США) – амер. геополітик, географ, геостратег, політолог. Навчався в Гарвард. коледжі за спец. «географія» (1947-1950); одержав ступінь д-ра філософії в Гарвард. ун-ті (1955); проф. Бостон. ун-ту (1952-1962), Ун-ту Кларка (1965-1978); президент Квінс коледжу (Нью-Йорк, 1978-1985); проф. Коледжу Хантера (1986-1996). Почесний президент Квінс коледжу.

Основні праці: «Географія і політика в поділеному світі» (1964, перевид. зі змінами в 1973), «Геополітика світової системи» (2003).

К. був одним із вчених, які відіграли важливу роль у відродженні геополітики після того, як вона була скомпрометована тісною співпрацею представників нім. геополіт. школи з нацист. режимом у Німеччині. Ваго-

мий вплив на формування поглядів **К.** мало навчання в Гарварді, де він був студентом Д. Віттнесі.

К. одним із перших в амер. геополітиці відійшов від використання спрощених схем будови світу, притаманних класичній геополітиці. **К.** критично ставиться до перспектив застосування стратегії «анаконди», запропонованої в світ. масштабі Н. Спідменом та А. Мехеном. «Політику стримування» СРСР в Римленді (прибережних територіях Євразії) **К.** вважав неефективною та запізнілою. **К.** одним із перших обгрунтував можливість розпаду біполярного світового порядку і зростання ролі геополіт. регіонів, що характеризуються порівняно однорідними екон., політ. і культ. ознаками.

К. запропонував деталізовану поліцентричну та ієрархічну геополіт. модель світу, яка має п'ять рівнів. *Перший рівень* включає геостратег. сфери – Морську і Євразійську, які загалом відповідають дуаліст. картині світу (запропонованій Г. Маккіндером); поза геостратег. сферами **К.** виокремлює ще три незалежні утворення: Півд. Азія, Середній Схід та Центр.-Сх. Європу як особливий регіон-«ворота». *Другий рівень* складають геополіт. регіони. До Морської сфери входять: Англо-Америка та о-ви Кариб. басейну, Зах. Європа та Магриб, поза континент. (Офшорна) Азія та Океанія, Півд. Америка та Африка південніше Сахари. Складовими Євразійської сфери, як вважає **К.**, є Хартленд («серцевинна земля», яка відповідає до дуалістичної геополіт. парадигми включає територію кол. Рос. Імперії та розглядається як гол. зосередження сил телурокартії в світі) та Сх. Азія. *Третій рівень* представлений д-вами першого порядку та їх «серцевинними ядрами» – США (Атлант. узбережжя – р-н Великих озер); ЄС («Центр. вісь розвитку»); Японія (конурбація Тихоокеан. промислового поясу); Росія (індустр.-аграр. трикутник Санкт-Петербург – Ростов-на-Дону – Кузбас); Китай (приморські р-ни Сходу, Півночі, Півдня, Півн. Сходу). *Четвертий рівень* складають д-ви другого порядку – вони домінують у регіонах, однак, не мають глобального впливу: Алжир, Нігерія, ПАР, Австралія, Індонезія, Таїланд, В'єтнам, Республіка Корея, Туреччина, Іран, Ірак, Єгипет, Бразилія, Аргентина, Венесуела, Мексика, Канада. *П'ятий рівень* включає субнаціон. території-«ворота», які в покликани відігравати роль провідників зв'язків між д-вами та стабілізувати світ. геополіт. систему. «Ворота», як правило, розміщені вздовж меж геостратег. сфер: Прибалтика, Словенія, Далекий Схід Росії, Аляска, Сянган, Тайвань,

Кашмір, Зах. Австралія, Пенджаб, Еритрея, Азорські о-ви, о-в. Мадейра, Пуерто-Ріко, Гаваї, Квебек, Півн. Мексика, Каталонія, Палестин. територія, Країна Басків, Ліван тощо. На думку **К.**, оформлюючись як самостійні геополіт. одиниці, «ворота» перетворюються із зони конфліктів на зони компромісного розвитку. Такими «воротами» можуть виступати і транснац. корпорації.

Важливим процесом сучасності **К.** вважає регіон. інтеграцію, якою охоплені всі геополіт. регіони. Ті з них, у межах яких знаходяться світові суперд-ви, а рівень ентропії можна характеризувати як низький або середній, за **К.**, визначатимуть рівновагу і подальший розвиток світової геополіт. системи. Д-ви поясу нестабільності (Середній Схід) та маргіальної сфери (Африка південніше Сахари, Півд. Америка), на думку **К.**, можуть внести суттєві зміни в геополіт. картинку світу в майбутньому.

Лит.: Cohen Saul B. *Geography and politics in a world divided* / Saul B. Cohen. – Oxford: Oxford University Press, 1973. – 334 p.; Cohen Saul B. *Geopolitics of the world system* / Saul B. Cohen. – Lanham, Maryland: Rowman & Littlefield, 2003. – 435 p.; Cohen Saul B. *The Geography of International Relations* / Saul B. Cohen. – Lanham, Maryland: Rowman & Littlefield Publishers, 2008. – 470 p.

Р.Чупрін

Козачинський Михайло (Мануїл) (1699, м. Ямпіль, Вінничина – 04.08.1755, м. Слуцьк, тепер. Білорусь) – укр. філософ, письменник, просвітник, педагог, церк. діяч, архімандрит, вчитель Г.Сковороди. Закінчив Києво-Могилян. академію, виїхав до Сербії як організатор шкіл. Працював вчителем, потім префектом і ректором школи в Карловцях (Сербія). У 1732 р. повернувся до Києва, став проф., префектом Могилянської академії (1739-1746)

Основні праці: трактат «Суспільна політика» (1738), «Курс лекцій з філософії» (1739), курс лекцій «Філософія Арістотеліанства» (1743).

К. високо цінував науку, наук. пошук, які приносять людині нові знання, вчення М. Коперніка, Г. Галілея. Метою та призначенням філософії **К.** вважав досягнення за її допомогою «природного щастя». При обгрунтуванні своїх етичних поглядів **К.** посилався на Сократа, Агриколу, Е. Ротердамського, Г. Гроція, концепції природного права. У своїй педагог. діяльності **К.** керувався переконанням, що основним рушієм сусп. розвитку є освіта, бо лише вона вдосконалює світ, тому людина,

ким би вона не була, мусить постійно вчитися. Вищим суддею в житті та діяльності як окремого індивіда, так і цілого сусп-ва **К.** відповідно визнавав розум. Основою людини є її самодостатня чеснота та совість. **К.** виокремлював чотири чесноти, які утворюють «добру структуру» особистості – розсудливість, справедливість, поміркованість і хоробрість.

У трактаті «Сусп. політика» **К.**, використовуючи положення з творів Т. Аквінського про закони, розглядав природні права як інтегральну частину людської природи, пізнавану людським розумом. Із природних прав людини виділяв право на життя, право його захисту усіма доступними засобами, свободу совісті, прив. власність, право вибору. На думку **К.**, там де немає вибору, немає і свободи, оскільки вона є фундаментом будь-якої форми правління. Чинність природного закону **К.** уявляв обов'язковою та необхідною, підкреслював, що порушити її не може навіть Бог, позаяк він суперечив би сам собі.

Етичні й сусп.-політ. погляди **К.** спиралися на вчення про людину як інтегральну частину природи, для чого **К.** використовував теорію природного права. На думку **К.**, природне право – це природні закони, вкладені Богом у серця людей, вони є частиною їхньої природи, в якій відображено вічний закон, тобто підвладний пізнанню та розуму людини.

Діючі у сусп-ві закони **К.** поділяв на *людські* (сусп.) і *канонічні*, звертав увагу на їх можливу розбіжність, а то й протиріччя людських законів із природними. Недосконалість людських законів допомагає виправити божественний закон.

К. виправдовував соц. нерівність, вважаючи її природним станом сусп-ва. На відміну від ін. філософів права, вважав, що саме сусп. (громадянський) стан є природним для людини, тому що тільки в ньому «природа людини, тобто її розум, а відповідно й природні права можуть розвиватись найбільш повно». Такий погляд **К.**, по суті є демократичним, відповідно до якого чинність природного закону не припиняється, а підсилюється в сусп-ві. Концепція природних прав у **К.** різко дисонувала із концепціями теоретиків абсолютизму та згодом використовувалась вітч. мислителями для обґрунтування вимог громад. прав і свобод.

К. вивчав проблеми міжнар. права, першим в укр. політ. думці провів класифікацію воєн на зовнішні, внутрішні, громадянські, оборонні, агресивні.

Етичне й держ.-прав. вчення **К.** характеризується антиабсолютистськими тенденціями, характерними для ранньобуржуазного періо-

ду, а його світогляд має ранньопросвітницький характер і є помітним кроком на шляху до становлення й утвердження в укр. філософії ідеології Просвітництва з її ідеалом оновлення та вдосконалення сусп-ва через поширення освіти, розвиток науки і культури.

Літ.: Горський В. С. История украинской философии / В. С. Горский. – М.: Высшая школа, 1997. – 285 с.; Демиденко Г. Г. История вчень про державу і право: курс лекцій / Г. Г. Демиденко. – Х.: Право, 2012. – С. 198-199; Києво-Могилянська академія в іменах, XVII-XVIII ст.: Енцикл.вид. / Упорядн. З. І. Хижняк; За ред. В. С. Брюховецького. – К.: Вид. дім «КМ академія», 2001. – С. 262-263; Могилянці в західних університетах // Релігійна філософська думка в Києво-Могилянській академії / Редкол. Горський В. С. (гол.) та ін. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2002. – С. 269-286; Русин М. Ю. История украинской философии / М. Ю. Русин, И. И. Огородник. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2008. – 591 с.; Чижевський Д. Очерки по истории философии на Украине / Д. Чижевский. – К.: 1999 – 309 с.

О. Зінченко

Колаковський Лешек (польс. *Leszek Kolakowski*; 23.10.1927, Радом, Польща – 17.07.2009, Оксфорд, Великобританія) – польс. філософ, фахівець із марксизму. Після Др. світ. закінчив Варшав. ун-т. Захистив дис. у Варшав. ун-ті (1953), в якому згодом викладав історію філософії (1959-1968); проф. ун-ту Макгілла в Монреалі (1968), Каліфорн. в Берклі (1968-1974), Йельс. (1974-1981), Чиказ. (1981-1994), Оксфорд. (1970-2009) унів. Удостоєний європ. премії Еразмус (1983), премії Алексіса де Токвіля за гуманізм (1994), Клугівської премії біб-ки Конгресу (Kluge Prize of the library of Congress) (2004). Нагороджений медаллю Св. Георгія (2006), престижною Єрусалим. премією (2007). Членом Польс. акад. наук, фонду ім. Ст. Баторія і Спілки польс. письменників. У 1968 р. емігрував до США.

Основні праці: «Існування міфу» (1972), «Головні напрями марксизму. Виникнення. Розвиток. Занепад» (1976-1978), «Похвала неконсеквентності» (1989), «Цивілізація на лаві підсудних» (1990).

Неконсеквентність, тобто непослідовність – гол. риса творчості **К.** Дослідник не боявся бути непослідовним, усвідомлював, що людські ідеї недосконалі і вважав це чи не найбільшою їхньою перевагою. Непослідовність, вважав **К.**, дозволяє іти на компроміси, перемовини, тоді як послідовність веде до конфронтації, воєн і конфліктів.

К. пройшов еволюцію від захоплення марксизмом і сталінізмом до критики комуніст. ідей. Жорстокість сталінізму з точки зору **К.** була не спотворенням, а логічним наслідком марксист. теорії. Незважаючи на неприйняття марксизму, **К.** бачив у Марксі філософа, роль якого в способі мислення інтелектуалів ХХ ст. надзвичайно вагома. **К.** висловлював застереження щодо капіталізму та філософії вільного ринку, засуджуючи основи капіталізму – задоволення потреб та прагнення до збагачення. Попри розчарування у марксизмі та зближення з християнством, **К.** так і не прийняв до кінця жодної ідеології чи релігії.

Ключовою ідеєю творчості **К.** була солідарність у всіх сферах сусп. життя. Недаремно філософа вважають одним із ідеологів руху «Солідарність» у Польщі. На думку **К.**, сусп.-во не зможе вижити, якщо не буде солідарності між його членами. Дослідник був переконаний, що немає жодної ідеології чи філософії, окрім релігії, яка могла б зв'язки між людьми формувати та зміцнювати. Однією з граней таланту **К.** були короткі, сповнені іронії есе, які вчений писав п'ятьма мовами. Саме вони увійшли до збірки «Похвала неконсеквентності», які стали блискучими зразками інтелект. сатири.

Літ.: Колаковський Л. Міні-лекції на максітеми / Л. Колаковський. – К.: Основи, 1999. – 132 с.; Колаковський Л. Мої правильні погляди на все / Л. Колаковський. – К.: Видавничий дім «Києво-Моглянська академія», 2005. – 280 с.; Колаковський Л. Похвала неконсеквентності, або Як бути консервативно-ліберальним соціалістом / Л. Колаковський. – К.: Грані –Т, 2012. – 317 с.

В. Штерн

Коломб Філіп Хаувард (англ. *Colomb Philip Howard*; 29.05.1831, Нокбрек, Галлоуей, Шотландія – 13.10.1899, Степл Корт, Ботлі, граф. Хемпшір, Великобританія) – брит. контр-адм., теоретик морської війни. Син ген. Дж. Т. Коломба, брит. стратега флоту Дж. Коломба.

Поступив на флот у 1846 р. Учасн. морських походів до Португалії (1847) і у Середземномор'я (1848), антипірат. операцій у кит. морях (1848-1851), II-ї англо-бірман. війни (1852-1853), аркт. експед. (1854), Крим. війни. У 1858-1868 рр. – удосконалює артилерію, систему зв'язку та тактику флоту. У 1868-1870 рр. – учасник придушення работоргівлі в Перс. затоці, Омані та на о-ві Занзібар. Його міркування щодо системи сигналізації та попередження зіткнень на морі є основою рекомендацій міжнар. морської конф. (Вашинг-

тон, 1889) щодо безпеки судноплавства.

Основні праці: «Ловля рабів в Індійському океані: записки [з] морського досвіду» (1873), «Морська війна, її основні принципи й історично трактована практика» (1891), «Дослідження про морську оборону», «Велика війна 189-... Прогноз» (1893).

Істор. досл. **К.** – перша критична спроба аналізу й узагальнення досвіду морських воєн від XV ст. до Крим. війни з т. з. воєнного мистецтва, зокрема, стратегії. Вони обґрунтували теорію «володіння морем» як основи глобал. імперіаліст. політики Великобританії у др. пол. XIX ст.

Практ. досвід **К.**, його дослідження тактики, стратегії й оперативного мистецтва морської війни стали основою для розробки ідей «морської сили» – швидше за амер. адмірала А. Мехена. Відповідно зазначену геополіт. концепцію називають «теорією Мехена-Коломба». Є. Подсобляєв відзначає, що ця теорія не є «теорією» у букв. значенні, позаяк вона не є вищою, найрозвиненішою формою орг-ції наук. знання – не дає цілісного уявлення про закономірності та істотні зв'язки розглянутого об'єкта дослідження. Хоча сам **К.** стверджував, що він вивів та ілюстрував «закони ведення морської війни, які не можна безкарно порушувати» на які не поширюються «які б то не було [нещодавні] новації».

Центр. ідея **К.** – зміцнення морської могутності певної д-ви за рахунок здобуття нею панування на океан. просторах, яке дозволить забезпечити її екон. свободу й захист торгівлі й перевезень, і, навпаки, зашкодить морській торгівлі д-ви-конкурента. За **К.**, д-ва досягає такого панування перемогою у морській війні за рахунок створення безумовної переваги її флоту над флотом противника, знищення останнього у вирішальній морській битві. І навпаки, поки ворожий флот не знищений або не заблокований у власних портах, успішні дії д-ви на морі неможливі.

Як і А. Мехен, **К.** поділяє тезу про те, що морська цивілізація є «торгівельною». Це робить їх представниками єдиної, англо-амер. геополіт. і гестратег. традиції, шк. «атлантизму». Однак, А. Мехен, як представник її амер. різновиду, зосереджується на прикладній складовій «морської сили», і показує «до чого [вона] приводить», а **К.** зосереджується на її фундамент. складовій – сутності, «законах», принципах, умовах існування і тому, «як нею треба користуватися». Він виділяє: «*command of sea*» – панування над морем (володіння ним) і «*naval warfare*» – морську війну. Перший термін для нього означає здатність певної д-ви керувати операт.-такт. си-

туацією в океанах. Ця ситуація відбивається у трьох можливих рівнях її контрольно над водним простором: індиферентності – відсутності будь-якого контролю над ним; оскаржуваного володіння, при якому д-ва не має гарантованої переваги над своїми суперниками; забезпеченого володіння. Ця здатність (керувати ситуацією), на думку **К.**, виникає лише в XVI-XVII ст. із появою автономних суден із високими мореплавними якостями, які курсують в рамках системи морських (океан.) торгів. шляхів і системно-організованої морської торгівлі. Системно-організована океан. торгівля і операт.-такт. ситуація в океанах є і передумовою морської могутності (як і в А. Мехена) і морської війни, націленої на здобуття цієї могутності.

У свою чергу, боротьба на морі, для **К.**, можлива в двох варіантах. Перший – продовження сухопутних воєнних експедицій на морі як умова завоювання переваги на суші. Це зокрема, морські набіги на противника. Другий – власне «морська війна» спрямована на досягнення панування на морях, на їх торгів. шляхах. Вона починається на морі, ведеться і закінчується в ім'я володіння ним. Така війна можлива лише тоді, коли існують військ. кораблі, здатні боротись за контроль над морем і здійснювати його (вони з'являються завдяки англ. «корабельним архітекторам» 1600-х рр. – Вандевільдам). Першою чисто «морською» війною **К.** називає ісп.-англ. війну і знищення ісп. «Непереможної армади» спричинені ісп. нападом на кораблі Дж. Хаукінса при Сент-Хуан-де-Аллоа (1567) і блокування ескадрами Дж. Хаукінса і Фробішера торг. між Вест-Індією та Іспанією у 1590 р. За **К.** зі сер. XVII ст. Англія і Голландія стали першими д-вами, які здійснювали масштабну океан. торгівлю і володіли автономними океан. суднами, а тому могли вести такі війни. Їх прикладами **К.** називає англо-голланд. війни 1652, 1665 і 1672 рр. за контроль над «Британськими морями», ідейно обґрунтовані «Закритим морем» Дж. Селдена (1639) і «Свободою морів» Г. Гроція. Саме їх учасники інтуїтивно – методом проб і помилок прийшли до розуміння суті морської війни. Слід відзначити, що ці, власне «морські», війни, незалежно від **К.** розглянув А. Мехен («Вплив морської сили на історію 1660-1783»).

«Морська війна» стала класикою геополіт. і геострат. XIX-го ст. Її переклад на основні европ. мови вплинув на европ. уявлення про морську війну у XX ст. Хоча Г. Карамзін стверджував, що ідеї цього брит. геополітика були повністю заперечені практикою I-ї і II-ї світових воєн (англо-нім. протистояння в Ат-

лантиці). Імовірно, в першому випадку критики **К.** мають на увазі те, що перемога брит. флоту над нім. у Ютландському бою і брит. морська блокада Німеччини не ліквідувала загрози блокади Брит. нім. підводним флотом, не заблокувала цей флот, який припинив свої дії тільки після Комп'єнського перемир'я, і не завдала остаточної поразки Німеччині. Її забезпечила перевага армій Антанти на Континенті у 1918-му р. Хоча не можна стверджувати того, що ідею **К.** прямо заперечив досвід протистояння США і Яп. імперії на Тихому океані, бо доля війни у цьому регіоні Землі вирішувалась в битвах авіаносних флотів.

К. як учасник Крим. війни приділяв увагу практ. пробл. рос. флоту, розглянув згадану війну – як єдиний в історії людства випадок абс. панув. на морях (антирос. коаліції), яке дозволило організувати операції з морської блокади. Це, закономірно, викликало увагу до перекл. **К.** (1894) рос. теоретиків і практиків військ.-морської стратег. і дискус. (у офіц. рос. «Морському збірнику») щодо статусу Росії як морської д-ви. Ці дискус., актуальні і дотепер, позаяк завдяки відновленню та збільшенню рос. військ. і торг. флотів у Азовсько-Чорномор. і Середземномор. морських басейнах, впливають на суч. укр.-рос. стосунки в контексті проблем держ. приналежності півн. узбережжя Чорного моря і т. ін. У свою чергу, сама Україна перебуває в ситуації індиферентності «її» просторів Чорного і Азовського морів в умовах, коли Росія і Туреччина перебувають в ситуації оскаржуваного володіння просторами «їх» моря.

Літ.: Коломб Ф. Х. Морская война. Ф. Коломб. – М.: АСТ; СПб.: Terra Fantastica, 2003. – 668 с.; Баранов Н. А. Тема 6. Англо-американская школа геополитики [Електронний ресурс] // Геополитические проблемы европейского развития: Курс лекц. / Н. А. Баранов. – Режим доступу: http://nicbar.narod.ru/geoproblemy_lekzia6.htm; Карамзин Г. Б. Коломб Филип Хоуард / Г. Б. Карамзин // Большая советская энциклопедия. – 1969-1978. – 2е изд. – Т. 22.; Подсобляев Е. Ф. Создание теории господства на море / Е. Ф. Подсобляев // Военно-исторический журнал. – 2006. – № 2. – С. 59-62.
Ю. Тишукун

Кондорсе Марі Жан Антуан Ніколя де Каріта, маркіз де Кондорсе (фр. *Marie Jean Antoine Nicolas de Caritat, marquis de Condorcet*; 17.09.1743, м. Рібмон, тепер деп. Ена, Франція – 29.03.1794, м. Бурж-Егаліте, тепер м. Бур-ла-Рен, деп. От-де-Сен, Франція) – фр. філософ-просвітник, енциклопедист, математик і соціолог, діяч Вел. Фр. революції,

чл. Фр. акад. наук із 1769, Фр. академії з 1782, іноз. почесний чл. Петерб. АН (1776-92), маркіз. 1754–57 – навч. в єзуїт. колежі (м. Реймс), 1758-60 – у Колежі Наварри (Париж). З 1773 – асист. секр. Фр. академії наук, з 1776 – її постійний секретар. 1775 – 1791 – інспектор монет. двору. Від 18.09.1789 – член муніципалітету Парижа, з 08.04.1791 – адміністратор держ. скарбниці. 26.09. 1791 обран. депутат Законод. зборів (з 07.02.1792 – їх голова), 10.10.1792 – до Нац. конвенту (з 21.10 – його віце-президент). 27.03.1794 був арештований прихильниками Робесп'єра, помер у в'язниці за невідомих обставин (самогубство, убивство чи хвороба).

Основні праці: «Міркування про застосування аналізу імовірностей до оцінки виборів більшістю голосів» (1785), «Про вплив американської революції на Європу» (1786), «Життя пана Тюрго» (1786), «Думки про деспотизм» (1788), «Декларація прав» (1789), «Листи буржуа з Нью-Гейвена до громадянина Вірджинії» (1787), «Про допущення жінок до виборчого права» (1790), «Доповіді про загальну організацію народної освіти» (1792), «Роздуми про революцію 1688 та 10 серпня 1792» (1792), «Про необхідність запровадити у Франції нову конституцію» (1793), «Ескіз історичної картини прогресу людського розуму» (1794).

К. – останній із фр. енциклопедистів. Співпрацював із Ж. Д'Аламбером у «Додатках» до «Енциклопедії» (1776-1777) та «Методичній енциклопедії» (1784-1789). Захищав респ. ідеї та права людини, обстоював думку, що не можна роз'єднати науку та політику. Виступав проти рабства, насилля, за права людини («Про вплив американської революції на Європу», «Думки про деспотизм», «Декларація прав» та ін.). Першим підняв голос на захист абс. рівності жінок із чоловіками, за надання їм виборчих права («Листи буржуа з Нью-Гейвена до громадянина Вірджинії», «Про допущення жінок до виборчого права»).

К. вперше застосував математ. методи до юрид., політ. і соц. питань. Одна з найвідоміших його робіт – «Міркування про застосування аналізу імовірностей до оцінки виборів більшістю голосів», у якій подана наук. критика способу проведення виборів (що є найпоширенішим і сьогодні); викладено «метод **К.**» – алгоритм голосування, що забезпечує вибір реальною більшістю голосів, та описано «парадокс **К.**». Лауреат Нобел. премії Е. Маскін доводить, що і у наш час виборча метода **К.** є кращою системою підрахунку голосів на президент. виборах, яка істотно обмежує

вплив випадкових чинників на підсумки голосування та убезпечує як від охлократії, так і від олігархічно симульованої демократії, запобігає ситуації, коли на результат виборів впливає слабкий кандидат.

Серед проектів реорганізації освіти, висунутих у період фр. революції кін. XVIII ст., найбільш успішним виявився проект **К.**, який вважав за необхідне відгородити школу від впливу д-ви і політ. сил. У «Доповіді про загальну орг-цію народної освіти» відстоював наступність шаблів освіти, рівність чоловіків і жінок у праві на освіту, світський характер школи, безкоштовність навчання, реальну і енциклопед. освіту. Проект не був прийнятий якобінцями як невідповідний революц. вимогам. Лише століттям пізніше, у 1880-х рр., Ж. Феррі запровадив ідеї **К.** щодо початкової школи і з того часу вони залишаються непошреними.

К. – автор першого варіанта республ. конституції Франції. **К.** писав про необхідність створення республ. конституції («Життя пана Тюрго», «Роздуми про революцію 1688 та 10 серпня 1792», «Про необхідність запровадити у Франції нову конституцію» та ін.). 15.02. 1793 виступив перед Конвентом із проектом конституції, найдемокр. для свого часу і найбільшої за обсягом з усіх фр. конституцій (370 статей). Крім прав людини, зафіксованих у Декларації прав людини і громадянина (1789), проект включав норми про рівність, право на освіту та соц. допомогу. У ньому декларувалися: надання виборчого права всім громадянам від 21-річного віку та іноземцям, що проживали понад рік у Франції; свобода комерції й індустрії. За проектом конституції **К.** усі органи влади повинні обиратися. Смертна кара передбачалася лише за злочини проти д-ви. Проект **К.** був відхилений якобінцями.

К. – родоначальник теорії прогресу й один із творців філософії історії. Будучи заочно засудженим до смертної кари і переховуючись, він написав свій гол. твір – «Ескіз історичної картини прогресу людського розуму». Дві ідеї проходять червоною ниткою через весь твір: необхідність рівності громад. і політ. прав усіх людей і нескінченне вдосконалення роду людського. **К.** бачив прогрес в історії як подолання забобонів і марновірства завдяки розвитку люд. розуму (знання, науки, освіти). Він першим звернув увагу на соціокульт. аспекти розвитку науки, значення системи освіти, на роль літ-ри та мистецтва у популяризації знань, на різні форми соц. підтримки вчених, ставши попередником суч. концепту сусп-ва знання. Усю історію людства **К.** поділяв на десять епох прогресу люд. розуму. Остання

епоха, «картина наших надій», згідно **К.**, відкривається фр. революцією і повинна була характеризуватися подоланням нерівності націй, ліквідацією соц. нерівності, удосконаленням людини. **К.** прагне показати, що здатність людини до вдосконалювання безмежна. Прогрес як безмежність удосконалювання є закономірним, підлеглий заг. законам розвитку люд. здатностей. Прогрес розуму, за **К.**, припускає єдність істини, щастя та чесноти (воля та природні права людини).

К. – прихильник теорії природ. права, використовував її для заперечення правомірності феод. устрою, утвердження справедливого правопорядку. Засуджував колоніальну експансію європ. д-в, війну вважав «найбільшим лихом і злочином». За твердженням Б. Рассела, Мальтус розвинув свою теорію з метою спростувати **К.**, який був упевнений, що сусп. зло у світі може бути переборене за допомогою експансії ідей Фр. революції. Концепція **К.** вплинула на філос. погляди соціаліста-утопіста А. Сен-Сімона і засновника позитивізму О. Конта.

Зібрання творів **К.** видане у 1804 і 1847 рр. Дослідження, присвячені **К.** за останні два десятиліття, мають безпрецедентний розмах, здійснюється проект опису його праць.

Літ.: Бадентер Е. Кондорсе (1743-1794). Интеллектуал у політиці / Е. Бадентер, Р. Бадентер. – К.: Юніверс, 2008. – 568 с.; Кондорсе де (маркіз). Про вибори / Кондорсе де (маркіз). – Львів: Літопис, 2004. – 160 с.; Кондорсэ Жан Антуан. Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума / Ж. Кондорсе. – Изд. 2-е, испр. – М.: ЛИБРОКОМ, 2010. – 264 с.

С. Кленко

Кониський Олександр (псевд. О. Верниволя, Ф. Горovenко, В. Буркун, Беребендя, О. Хуторянин та ін. (усього бл. 150); 18.08.1836, с. Переходівка, нині Ніжин. р-ну Чернігів. обл. – 12.12.1900, Київ) – укр. перекладач, письменник, видавець, лексикограф, адвокат, педагог, журналіст, громад. діяч лібер. спрямування. Закінчив Ніжин. повітове училище, навчався у Чернігів. гімназії, з якої був виключений через захоплення укр. тематикою. Грунтовні гуманіт. знання та юрид. спеціальність здобув, займаючись самоосвітою.

Осн. твори: «Семен Жук та його родичі. Хроніка» (1875), «Юрій Горovenко. Хроніка з смутного часу» (1885), шкільні підручники «Українські прописи» (1862), «Перша граматики, або Читання» (1883), біографічна праця «Тарас Шевченко-Грушівський. Хроні-

ка його життя» (1898-1901, т. 1-2), «Російсько-український словник» (1918).

Особливий вплив на формування світогляду **К.** мав Т. Шевченко. **К.** – палкий оборонець укр. культури, відстоював вивчення укр. мови в школах, ліквідацію Валуєвського (1863) та Емського (1876) указів про заборону укр. мови. Член Полтав. і Київ. громад, один із організаторів недільних та вечірніх шкіл, для яких написав низку підручників. Один із фундаторів Т-ва ім. Т. Г. Шевченка у Львові (1873) та ініціатор його перетворення в Наук. т-во ім. Т. Шевченка. Один із засновників ж-лів «Зоря», «Правда».

К. не створив наук. програми щодо визначення шляхів формування укр. нації, але його особистий вплив та наполеглива праця дали поштовх розгортанню й розвитку нац. руху як у західноукр. землях, так і в Наддніпрянській Україні. Розуміння «укр. нації» усвідомлювалося ним через нац.-територ. єдність українців Наддніпрян. України і західноукр. земель, єдину культурну спадщину, народну мову й освіту, яка була б доступною для всього українства. Розвиток нац. мови та освіти має виконувати, за **К.**, консолідує ф-цію, що забезпечило б формування і становлення єдиної укр. нації по обидва боки Дніпра. «Я запевнився, – писав **К.**, – що нема другої путі до загального добра, як освіта народу і разом з нею моральне виховання: досягти цього можна лише школою, книжкою, проповіддю на народній мові і приміром життя. Іти сією стежкою – і значить бути українофілом... Кажу: само лишень українофільство може спасти народ від страшної темноти, убожества, деморалізації й експлуатації його рідними п'явками».

К. одним із перших запропонував аналіз перспективи нац. розвитку українців, надавав перевагу, як і більшість укр. громад. діячів того часу, етнічній концепції творення нації. Вважав, що позаяк нащадки коз. старшини, кол. нац. еліти, швидко русифікувалися, то єдиним способом нац. самовизначення буде ототожнення себе з власним народом, його мовою та культурою. Становлення укр. нації можливе лише за умов консолідації усіх верств населення, насамперед укр. селянства, інтелігенції та духовенства. Відчував і власну провину щодо неосвіченості народу, відірваності інтелігенції від народу. **К.** не підтримував молоді, яка «йшла у народ» із закличками до соц. революції. Упродовж усього життя відстоював програму культурно-освітньої діяльності, непохитно стояв на позиціях українофільства та лібер. народолюбства.

Осмилення **К.** змісту укр. нації, шляхів її формування найчіткіше визначилося в ідейній полеміці з М. Драгомановим, який був прихильником політизації укр. руху. **К.** виступав послідовником нац.-демокр. ідей, убачав шлях розвитку українства не в орієнтації на «космополітичні», «універсальні» (у т. ч. соціаліст.) цінності, а в освіченості народної маси й інтелігенції на ґрунті широкого націоналізму і глибокого демократизму, у поліпшенні екон. становища людей. «Націоналізм» **К.** – це не проповідь нац. виключності, а патріотизм, наповнений загальнодемокр. змістом і спрямований проти великодерж., русифікаторської політики нац. гноблення укр. народу з боку рос. імпер. режиму. **К.** був упевнений, що драгоманівська концепція обласної автономії на практиці не сприяла б розв'язанню укр. питання.

Сутність світогляду **К.** полягала в усвідомленні необхідності нац. і соц. визволення укр. нації. Сильна сторона його нац. поглядів полягала в тому, що у своїх працях, хоч і опосередковано, він обґрунтував унікальність українців як нац. типу, намагався проаналізувати нац. характеристики укр. селянства й інтелігенції та водночас стояв на позиціях культурницької окремішності укр. нації щодо рос., польс. і нім. На думку **К.**, становлення та формування укр. нації можливе лише за умов консолідації усіх верств укр. сусп.-ва та піднесення нац. ідей, що полягала у вірі в народ (трудолюбивий люд, гол. чином селянство), його особливе призначення. **К.** переконаний, що укр. нація може вистояти між ін. народами лише тоді, коли матиме нац. літ-ру, яку творить справжня інтелігенція, що не зраджує кращих ідеалів свого народу. Спираючись на попередні досягнення сусп.-політ. думки, **К.** у своїх творах обґрунтував необхідність культурницької консолідації укр. народу та укр. етнічних земель. Не поділяючи форм і методів революційної діяльності, став адептом мирного українофільства, в його творах на першому місці був образ України, про яку він завжди говорив як про д-ву. **К.** вважав ворогами укр. народу панків-лібералів, які ще вчора знущалися над кріпаками.

К. підтримував укр. нац. настрої у західноукр. землях співпрацею з галицькими наук.-літ. виданнями, особистим впливом, коштами, практ. інструкціями, порадами тощо. Стверджував, що не можна допустити, щоб Галичина і Наддніпрянщина пішли різними істор. шляхами. Як літ. критик одним із перших позначив віхи народницького літературознавства. **К.** відводив літ. критиці відпові-

дальну роль, убачав у ній силу, здатну виховувати читача, підносити його розум і почуття.

Ідеї «громадянства», громадивського «соціалізму», «укр. народно-нац. духу» займали важливе місце в творчості **К.**, їх характерною рисою була праця на Україну, на майбутнє її народу.

Літ.: Кониський О. Оповідання. Повість. Поетичні твори / О. Кониський. – К.: Наук. думка, 1990. – 640 с.; Кониський О. Я. Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя / О. Я. Кониський. – К.: Дніпро, 1991. – 702 с.; Кониський О. Я. Семен Жук і його родичі. Хроніка / О. Я. Кониський. – К., 1986. – 427 с.; Гирич І. Б. Між наукою і політикою. Історіографічні студії про вчених-концептуалістів / І. Б. Гирич. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2012. – С. 53-84; Хропко П. О. Кониський і його спадщина / П. Хропко // Радянське літературознавство. – 1986. – № 8. – С. 51-58.

В. Дем'яненко

Конноллі Вільям Е. (англ. *William E. Connolly*; 06.01.1938, Флінт, Мічіган, США) – амер. політолог і публіцист. Нар. в сім'ї робітника, закінчив ун-т в Мічігані, працював асист. в ун-ті Огайо та в Амхерст Ун-ті (Масачусетс) (1965-1971), доц. (1971-1974), проф. (з 1974). З 1985 **К.** – проф. Ун-ту Дж. Хопкінса; зав. кафедри політ. наук (1996-2003); почесний проф. (з 2003); також читає лекції у зах. ун-тах, зокрема, в Оксфорд. ун-ті.

Основні праці: «Політична теорія» (1988), «Ідентичність і відмінність: демократичні переговори щодо політичного парадоксу» (1991), «Августинівський імператив: рефлексії щодо політики моралі» (1993), «Етос плюралізації» (1995), «Чому я не секуляріст» (1999), «Терміни політичного дискурсу» (1999), «Нейрополітика: мислення, культура, швидкість» (2002), «Плюралізм» (2005), «Капіталізм та християнство: американський стиль» (2008), «Світ прийдешнього» (2011), «Крихкість речей: процеси самоорганізації, неолиберальні фантазії та демократичний активізм» (2013).

К. один із засновників суч. *теорії політ. плюралізму*. Наук.-філософ. підґрунтям його теорії є ідеї провідних амер. політологів др. пол. ХХ ст, зокрема, Ч. Ліндблума, Д. Трумана, Д. Істона; трактування плюралізму, репрезентоване А. Бенті, а також творчістю Ф. Ніцше, М. Фуко і Ж. Делеза. Розуміння плюралізму **К.** тісно пов'язане, з однієї сторони, зі соц. та філос. проблемою ідентичності, а з ін. – із еволюцією поняття демократії. **К.** пропонує свою версію взаємовідносин між

ідентичністю особи та демокр. політикою, зокрема, у сфері релігії, етики, гендерної та етнічної приналежності.

Пропонуючи перейти від номінального плуралізму до плуралізму реального, **К.** трактує останній як стан речей, що робить можливим для кожної сусп. групи повноцінне збереження власної ідентичності. Відмінності виступають причиною загроз для ідентичності, але їх усунення неможливе без знищення самої ідентичності, позаяк особа чи група усвідомлює себе лише через відмежування від ін.: одночасно з процесом особистого самовизначення відбувається формування стійкої ідентичності, яку її носії вважають еталонною. Кожна ідентичність, індивідуальна чи соціальна, презентує себе через комплекс рис, що відрізняють її від ін., і вона ж вимушена діяти під потужним сусп. і політ. тиском, який спрямований на виправлення, ригування або навіть нівелювання цих рис. Сусп-во не може і не повинно ігнорувати питання тотожності і відмінності, які є всюдишними в суч. світі.

Аналізуючи проблеми ідентичності в суч. сусп.-ві, **К.** вводить концепт «*культурних страждань*», які викликані не соц. чи екон. пригнобленням, а самою організаційною структурою сусп-ва. Таким чином, всередині суч. сусп-ва існує глибоке протиріччя між індивід. і сусп. началом, вирішення якого можливе на шляху побудови агоністичної демократії (у рамках концепції, запропонованої Ш. Муффа).

У трактуванні **К.** агонізм – це розмежування ідентичностей, яке дозволяє встановити між ними необхідну дистанцію. Через агоністичну взаємоповагу ідентичності зберігають себе у встановлених межах і одночасно розвивають зв'язки між відмінностями, що дозволяє виробити плуралістичну модель сусп-ва. Агоністична взаємоповага не дає посилитися ідентичності більшості до ступеню відторгнення етнічних меншин, а етнічні меншини отримують можливість підвищити свій рівень толерантності. Успішній реалізації агоністичної взаємоповаги сприяє розвиток критичної чутливості як тієї якості, що дозволяє більшості вважати виправданим прагнення меншин стати рівноправними частками сусп-ва. На думку **К.**, подальша плуралізація не призведе до фрагментації сусп-ва, позаяк проведення розмежувань на одних підставах призведе до появи великої кількості можливостей селективної співпраці на ін. за умови гарантій основних прав та принципів справедливості. Підкреслюючи актуальність плуралістичної моделі в світлі глобальних і націон. проблем, а також боротьби етніч., реліг., секс.

та ін. меншин за свої права, **К.** стверджує, що реальний багатовимірний плуралізм створює ефектив. механізм попередження насилля та дозволяє побудувати справедливе сусп-во.

Важливе місце в творчості **К.** посідає аналіз суч. амер. капіталістич. сусп-ва, в якому він передбачає можливість появи фундаменталістських сил, які намагатимуться перетворити культ. відмінності на загрози, роблячи ці відмінності відповідальними за непередбачені обставини глобалізації («євангелізм» і «капіталізм ковбоя»). Протистояти агресивному ідеалу, породженому спец. союзом між реліг. фундаменталізмом та неолібер. капіталізмом, здатен капіталізм егалітарний, спрямований на відновлення соц. інфраструктури споживання. На думку **К.**, потреби прив. економіки суперечать принципам справедливості, що лежать в основі сусп-ва заг. добробуту. Для здійснення соц. програм перерозподілу ресурсів д-ві потрібна економіка швидкого зростання, але зростати економіка може лише за умови заходів, які суперечать принципам справедливості, покладеним в основу цих програм. Цей парадокс призводить до бифуркації лібералізму, один із напрямів якого пропонує зберегти традиц. лібер. ін-ти, тоді як ін., підтримуючи принципи політ. доктрини, відходить від рішення практ. питань. Таким чином **К.** ставить питання про потребу глибокого реформування суч. лібералізму.

Серед ін. тем дослідження **К.** – проблемні аспекти секуляризму в суч. сусп.-ві, моральні аспекти політики, взаємозв'язок політики та культури. Хоча праці **К.** викликають бурхливі дискусії, у зах. політології його вважають видатною постаттю суч. політ. теорії. В Україні твори **К.** не перекладалися.

Літ.: Оборський О. П. Концептуальне забезпечення американського глобалізму на початку XXI століття: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / О. П. Оборський; Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин. – К., 2008. – 20 с. Connolly W.E. Identity\Difference: Democratic Negotiations of Political Paradox/ William E. Connolly. – University of Minnesota Press, 2002. – 280 p. Connolly W.E. Pluralism / William E. Connolly. – Duke University Press Books, 2005. – 208 p. Connolly W.E. The Fragility of Things: Self-Organizing Processes, Neoliberal Fantasies, and Democratic Activism/ William E. Connolly. – Duke University Press Books, 2013. – 256 p.

О. Шерман

Коннор Волтер (англ. *Walter D. Connor*, 20.05.1942 р., Нью-Йорк, США) – амер. політолог, соціолог, спеціалізація – порівн. політологія, міжнар. відносини, радянологія та

пострадян. дослідження. Проф. ун-ту Бостона, член центру рос. і євраз. досліджень ім. Девіса Гарвард. ун-ту. Закінчив коледж Св. Хреста (бакалавр мистецтв, 1963), Принстон. ун-т (магістр мистецтв, 1966, д-р філос., 1969). Викл. каф. соціол. Мічиган. ун-ту (1968-1969), її доц. (1969-1973), асоц. голова (1973-1975), ст. наук. співроб. ун-ту Пенсильванії (1976-1979). Дир. радян. і Сх. Європ. досл. в Ін-ті зовн. служби Держ. деп-ту США (1976-1984), запрошений проф. соціології ун-ту Вірджинії (1981-1984), політ. науки Колумб. ун-ту (1989), зав. каф. політ. науки ун-ту Бостона (2007-2010). Консультант Фонду ім. Форда з іноз. питань (1969-1971), програми ім. Фулбрайта (1999-2004), освітньої програми з нац. безпеки (2001-2004). Член групи з дослідження «визначальних чинників у радян. зовн. політиці» Ради із Зовнішніх відносин США (1979-1980), Ради із Світових справ Бостона (1990-1997). Ред. часописів «Soviet Sociology» (1970-1988), «Soviet Union/Union Sovietique» (1972-1979), «Studies in Comparative Communism» (1980-1989), «Eastern European Politics and Societies» (1986-1988), «American Sociological Review» (1987-1990). Нагороджений почесною похвальною відзнакою Держ. департ. США (1984), відзнакою Нац. ради з радян. і Сх. Європ. досл. (1986-1987, 1992-1993).

Основні праці: «Девіантність в радянському суспільстві: злочин, злочинність і алкоголізм» (1972), «Громадська думка в європейських соціалістичних системах» (1977), «Соціалізм, політика і рівність: ієрархія і зміни в Східній Європі і СРСР» (1979), «Дилеми соціалізму: держава і суспільство в радянському блоці» (1988), «Радянські соціальні проблеми», «Несподіваний пролетаріат: робітники, політика та криза в горбачовській Росії» (1991), «Втеча із соціалізму: польський шлях» (1992), «Потріпані стяги: праця, конфлікт і корпоративізм в пострадянській Росії» (1996).

К. як радянолог відзначає, що представники цього напрямку політ. науки вважали, що устрій радян. тоталіт. сист., «нетлінна спадщина» Й. Сталіна видавався здатним до нескінченності стимувати негативні процеси і придушувати, за допомоги репресій (і часткової асиміляції), їх подальше поширення. Далі, за 18 років перебування при владі Л. Брежнєва, радянологи звикли відстежувати поступові зміни в СРСР і / або описувати хронолог. симптоми розладу радян. сусп. життя, зокрема економіки, політики, які не провіщали жодних криз. Однак, з приходом до влади М. Горбачова, тоталітарна, навіть посттоталітарна

радян. політ. сист. закінчилась. В СРСР почалась «епоха [бурхливих] змін», хід і наслідки якої радянологи не передбачили. Як наслідок, у радянології відбувся розрив традиції, змінились її описові та аналіт. завдання, постали нові дослідн. завдання і виникла проблема ставлення до її традиц. аналіт. апарату. Через це у молодих студентів і науковців, які спеціалізувалися у цій галузі, виникли труднощі з предметом дослідження. При цьому **К.** у 1991 р. задавався питанням: наскільки модні в радянології концепції «групової політики», «конфлікту інтересів» і т. ін. підходили для нових, посттоталітарних умов, так само як і про придатність для опису цих умов літ-ри про «демокр. зміни», написаної для опису на Півд. Європ. і Латин. Амер. досвіду, з огляду на необхідність пострадян. сусп-в переходити не лише до демократії, але й до ринку. Тим самим **К.** провіщав майбутні дискусії транзитологів про «двоцеленні» (від тоталітаризму до демократії і від командно-адміністрат. економіки – до ринкової) і «трицеленні» (від тоталітаризму до демократії і від командно-адміністрат. економіки – до ринкової, від частини радян. імперії до незалежної д-ви) трансформації пострадян. сусп-в.

Висновків із проблем радянології на думку **К.** є кілька. Найперше, складність у передбаченні розривів у соц., зокрема політ., системах, які передбачати складніше, ніж спадковість; відзначення ролі особистості в започаткуванні в критичні моменти розвитку сусп-ва (як у випадку М. Горбачова). Підсумковим міркуванням **К.** щодо радянології є те, що ні постання СРСР у 1917 р., ні його падіння у 1991 р. не були жорстко детермінованими. Зокрема, ін. лідери СРСР, менш амбітна стратегія внутр. політ. реформ у ньому, ін. лідери США і НАТО, та відмінні зовн. політ. курси останніх могли дозволити СРСР вижити і в ХХІ ст.

Розпад СРСР і поява Рос. Федерації для **К.** – одні з головних глобал. подій ХХ ст. Пострадян. Рос. Федерацію **К.** розглядає як найлогічнішого військ., екон. і дипломат. спадкоємця СРСР. Вона в 1991 р. порвала з радян. минулим, але не зі спадщиною тоталітарної політ. сист., віддаленої від цивільного сусп-ва політ. культури, «антиринкової» економіки, і тривалий час пригнічуваних в сусп-ві етнічних конфліктів. Політ. процеси в ній після 1992 р. він оцінював як хаотичні, кризові, відзначені проблемами незвершеного (до 2003 р.) становлення парт. системи, переходу до ринк. економіки, сецесії етнічних периферій (Чечні). Рос. політику «зловили» радян. спадщина епохи В. Леніна-раннього М. Горбачова і

майбутнє із «ясною невизначеністю». Для **К.** розгляд пострадян. рос. політики зводився до аналізу: масиву політ. сил, які впливають на напрям розвитку і «долю» Росії; політ. ін-тів – викон. і законод., які постали в Рос. Федерації після 1992 р.; курсу екон. політики щодо переходу до ринку, приватизації тощо; зразків і практик зовн. політики Рос. Федерації до пострад. д-в «близького зарубіжжя», Заходу і планети в цілому. При цьому Рос. Федерація, як й ін. пострадян. д-ви у **К.** постають як «рухомі цілі» – у них постійно відбуваються якісь події, «нічого не стоїть на місці». Для нього сприйняття, можливості та обмеження курсу зовн. політики Рос. Федерації випливають із притаманних для неї довготривалих геополіт. реалій. Цей зовн. політ. курс **К.** поділяє на три етапи: ельцинський, путінський після 11.09.2001 р. і путінсько-медведевський після рос.-грузин. війни (2008). На першому визначались інтереси, активи та зобов'язання Росії в міжнар. відносинах. На другому – вони переформульовувались, а на третьому – зрушилися внаслідок війни і глобал. екон. кризи, в умовах яких Росія, що зазнала невдач у розвитку демократії і встановленні верховенства права змогла бути активною за кордоном завдяки високим цінам на енергоносії.

Лит.: Коннор Уолтер Д. Политика в эпоху Горбачева: «принцип маятника» / Уолтер Д. Коннор // СОЦИС. – 1992. – № 5. – С. 73-79; CAS/PO-IR 364 The Politics Of Post-Communist Russia / Walter D. Connor. – Boston University: Spring, 2005. – 2 p.; CAS IR/PO 375 Russian and post-soviet foreign relations / Walter D. Connor. – Boston University: Spring, 2010. – 2 p.; CAS PO/IR 363 Soviet Politics, 191791 / Walter D. Connor. – Boston University: Spring, 2010. – 2 p.; Kotkin S. Soviet Social Problems, ed. by Anthony Jones, Walter D. Connor, David E. Powell. – Boulder: Westview, 1991 / Review / Stephen Kotkin // Canadian American Slavic Studies. – P. 390-392.

Ю. Тишкун

Коноє Фумімаро (яп. 近衛 文麿; 12.10.1891, Токіо, Японія – 16.12.1945, там же) – яп. політ. і держ. діяч, нащадок відомої аристократичної сім'ї Фудзівара, що одержав прізвисько «меланхолійний принц». У 1917 р. закінчив юрид. ф-т Кіот. ун-ту. Ще студентом, став депутатом яп. парламенту (1917) у складі яп. делегації брав участь у Паризькій мирній конференції. У 1933-1937 рр. – голова палати перів. У червні 1937 – січні 1939 рр. і у липні 1940 – жовтні 1941 рр. – прем'єр-міністр Японії, у 1939-1940 рр. – голова Таємної ради.

Основні праці: «Проти англо-американського світового порядку» (1918), «Політичні бесіди й есе» (1936), «Програна політика» (1946).

Ще в грудні 1918 р. **К.** опублікував свій перший політ. твір «Проти англо-американського світового порядку», в якому викладалася його політ. філософія, що не зазнала в подальшому суттєвих змін і продовжувала визначати його політ. кар'єру. **К.** характеризував пацифістські заяви представників англо-амер. блоку (атлантичних д-в) про бажання миру лише як спрямовані на збереження вигідних для них підсумків несправедливого для «обділеної» Японії територіального поділу світу в результаті Першої світ. війни. Він критикував «екон. імперіалізм» і екон. експансію США і Великобританії, яких вважав більш небезпечною загрозою миру та справедливості, ніж тільки військ. силу, у т. ч. і для Азії, інтереси якої намагалася репрезентувати Японія. На думку **К.**, місія Японії полягає в тому, щоб очолити боротьбу народів Азії проти «білого імперіалізму», що сприятиме досягненню загальної і справжньої справедливості й гармонії в повоєнному світі і відповідно дозволить позбавити його подальших воєн. **К.** стверджував, що ідея Ліги Націй заслуговує поваги й підтримки, якщо будуватиметься не на англо-амер. «подвійному стандарті», а на засадах справжньої (у розумінні **К.**) рівності та справедливості. Якщо цього не станеться, запевняв **К.**, Японія вестиме справедливую війну за існування та виживання, що буде долею не тільки Японії, але й всіх д-в, що «запізнилися».

У період перебування **К.** при владі була розв'язана яп.-кит. війна (1937-1945), що свідчило про пріоритетність для нього Китаю, Півд.-Сх. Азії як основного напрямку яп. імперіалістичної експансії. Він був прихильником її «півд.» варіанту (Китай – Індокитай – Півд.-Сх. Азія – Океанія), а не «півн.» (Монголія – СРСР), чому сприяла також поразка яп. військ у бойових діях з Черв. армією на території СРСР в районі о-ва Хасан (1938). Будучи провідним ідеологом яп. зовн. політики й екон. експансії в «півд.» напрямку, **К.** намагався орієнтувати її не лише на завоювання та пограбування, а й на інтеграцію й об'єднання, на забезпечення інтересів Японії, що потребувала дефіцитних стратег. ресурсів і сировини. У листоп. 1938 р. **К.** проголосив про створення «нового порядку» у Сх. Азії, що насправді привело до встановлення жорсткого яп. окупац. режиму в Китаї, країнах Півд.-Сх. Азії, страждань мільйонів людей,

що стали невинними жертвами агресивної політики Японії.

Фундаментальними засадами держ.-політ. діяльності **К.** у др. пол. 1930-х – на поч. 1940-х рр. були формування «нової екон. і політ. структур» у внутр. житті країни, створення «Великої східноаз. сфери спільного процвітання» як геополіт. мети Японії в аз.-тихоокеан. регіоні та зовн. політика країни, зорієнтована на військ. союз із Німеччиною й досягнення дружнього нейтралітету з СРСР. Формування «нової екон. структури» передбачало, зокрема, впровадження системи держ. планування екон. і госп. життя країни з метою ефективнішої мобілізації ресурсів Японії у військ. час. «Нова політ. структура», що існувала в Японії в жовтні 1940 – січні 1945 рр., означала авторитарну перебудову держ. і соц. структур країни з метою мобілізації нації навколо імператора і, зокрема, примусове об'єднання всіх політ. партій, громад. орг. і рухів, профспілок у Асоціацію допомоги трону на чолі з прем'єр-міністром і під контролем уряду й фактичне встановлення в країні однопарт. системи.

У створенні «сфери співпроцвітання Великої Східної Азії» **К.** вбчав істор. місію Японії як об'єднувача й захисника Азії проти екон. і політ. експансії «білого імперіалізму». Ця доктрина була офіц. висунута як програма діяльності другого кабінету **К.** (1940). Традиц. ідеолог. забезпеченням цієї доктрини стало гасло «*хацко ітію*» (вісім кутів під одним дахом), що передбачало об'єднання Азії під головуванням, домінуванням і патронатом Японії та створення Тихоокеан. імперії.

На рубежі 30-х-40-х рр. ХХ ст. в основу зовн. політики кабінетів **К.** була покладена орієнтація на Німеччину, що зумовлювалося, зокрема, його евраз. геополіт. поглядами і симпатіями, ворожим ставленням до зах. атлантич. альянсу в особі Великобританії і США й матеріалізувалося у підписанні у вересні 1940 р. Троїстого (Берлін.) пакту між Німеччиною, Японією та Італією. **К.** був прибічником ідеї континент. блоку (вісі) Берлін – Москва – Токіо, висунутої ним. геополітиком **К. Хаусхофером.** Для **К.** союз із Німеччиною – це глобальний баланс антиатлантич. Заходу й антиатлантич. Сходу.

К. виступав за розширення володінь Яп. імперії за рахунок далеких територій СРСР у випадку його військ. поразки у війні з Німеччиною і розпаду як єдиної д-ви. Однак був противником війни Японії з СРСР, вважаючи його потенц. партнером у боротьбі проти атлантич. д-ви, сподіваючись на його нейтралітет у розбудові Японією «Великої східноаз. сфери

співпроцвітання», розраховуючи, що Японія і СРСР як сусіди на Далекому Сході будуватимуть свої відносини на міцному ґрунті. Саме уряд **К.** 13.04.1941 р. підписав із СРСР «Пакт про нейтралітет», відомий як «пакт Молотова – Мацуока».

Під час Тихоокеан. війни (1941-1945) **К.** фактично перебував поза великою політикою і вирішив повернутися до неї лише на поч. 1945 р. У лютому 1945 р. він представив імператору Хірохіто пам'ятну записку з оцінками міжнар. становища Японії, стратег. обстановки в Європі, на Тихому океані й в Азії, а також перспектив розвитку ситуації в країні, аби спонукати імператора погодитися на припинення війни та укласти компромісний мир, вийти з війни з найменшими втратами для існуючої системи правління. **К.** був занепокоєний імовірністю «комуніст. революції», яка могла розпочатися, на його думку, після поразки Японії і зміни імператор. систему правління, а відтак у продовженні війни, в якій у Японії не було переможних перспектив, були зацікавлені «прокомуніст. елементи». Виступаючи за збереження ін-ту імператор. влади, **К.** пропонував якнайшвидше закінчити війну, відсторонити від влади дискредитованих військ. лідерів, покласти на них всю відповідальність за війну й домогтися підписання компромісного, «почесного» миру.

У серпні 1945 р. **К.** увійшов до складу уряду як «міністр без портфеля», де-факто виконуючи обов'язки віце-прем'єра. Влітку 1945 р. сподівався на поїздку до Москви та особисту зустріч із Й. Сталіним, аби переконати СРСР виступити гарантом прийнятних для Японії умов капітуляції й посередником між Японією та союзниками. Після капітуляції Японії **К.**, видаючи себе за друга США, намагався співробітничати з окупаційною адміністрацією, пропонував проекти політ. реформ, спробував зробити ставку на генерала Д. Макартура і його штаб як рятівників від «червоної» небезпеки. Оголошений військ. злочинцем, **К.** у ніч з 15 на 16.12.1945 р. покінчив життя самогубством, аби уникнути судового переслідування і покарання. У передсмертних записках намагався скласти з себе відповідальність за агресивну політику Японії напередодні і в роки Др. світ. війни, за війну зі США, агресію в Китаї. Амер. дослідник Ч. Джонсон назвав **К.** «ймовірно, найбільш загадковим із держ. діячів Японії часів війни».

Лит.: *История Японии. Т. 2. 1868-1998.* – М.: Институт востоковедения РАН, 1998. – 703 с.; *Молодяков В. Э. Несостоявшаяся ось: Берлин – Москва – Токио / В. Э. Молодяков.* – М.: Вече, 2004. –

482 с.; Славинский Б. Н. СССР и Япония – на пути к войне: дипломатическая история, 1937-1945 гг. / Б. Н. Славинский. – М.: ЗАО «Япония сегодня», 1999. – 540 с.

О. Марущенко

Констан де Ребек Анрі-Бенжамен (фр. *Constant de Rebecque Henri-Benjamin*; (25.10.1767, Лозанна, Швейцарія – 08.12.1830, Париж, Франція) – фр.-швейцар. політ. філософ, громад. і політ. діяч часів Фр. революції, бонапартизму і Реставрації, представник фр. лібералізму першої пол. XIX ст. Навчався в Ун-ті Ерлангена (Баварія), Единбургському ун-ті (Шотландія). Член Законодавчого трибуналу (1799-1802). У 1803-1814 рр. знаходиться у еміграції у Женеві і Веймарі. Повернувшись до Франції поновив політ. діяльність: став впливовим лібер. журналістом; під час столеної реставрації Наполеона, йому була доручена розробка нової конституції. Обраний до Палати депутатів (1819), де протягом тривалий час очолював лібер. опозицію. Під час революції 1830 р. підтримав короля Луї Філіпа і був призначений гол. Держ. ради Франції, яку обіймав до самої смерті.

Основні праці: «Про дії терору» (1797), «Про політичні реакції» (1797), «Принципи політики, придатні для всякого правління» (1915), «Про свободу стародавніх народів порівняно зі свободою нових» (1819), «Курс конституційної політики» (1816-1820), «Лекції про конституційну політику» (1818-1819), «Роздуми про конституції та їхні гарантії» (1814).

К. – засновник лібер. класики і представницької демократії. Продовживши традиції Вел. Фр. революції 1789 р. і своїх попередників, **К.** віддавав перевагу особистості, її індивідуальності. При цьому, базовою складовою його політ. концепції залишалася ідея удосконалення людства, сприйнята ним від фр. просвітників. Але **К.** розвинув і поглибив її, визначивши за мету поступове просування людства вперед.

Стрижнем політ.-прав. конструкцій **К.** була проблема індивід. свободи. У роботах «Про узурпацію» і «Про свободу стародавніх народів порівняно зі свободою нових» **К.** пропонує нове розуміння свободи, яке відповідає запитам суч. йому індустр. сусп-ва XIX ст. Пріоритетним в ідеї свободи індивіда **К.** вважав свободу особистого самовизначення, яка носить політ., публ. і громад. характер. Учений, відрізняючи політ. свободу і свободу особисту, сутність останньої вивів із ідеї певної незалежності індивідів від держ.

влади. Більше того, будучи провідним теоретиком «класичного лібералізму» **К.** різко критикував будь-яке втручання влади у прив. справи. Особиста свобода, констатує **К.**, це істинно суч. свобода. Її гарантією є свобода політ., отже політ. свобода є необхідною, однак, заради неї люди не повинні жертвувати своєю особистою свободою, як це робили древні. **К.**, виходячи з концепції про свободу, під якою розумів триумф індивідуальності, виводить уявлення про індивідуальні права, які є несумісними із свавіллям і не залежать від будь-якої соц. або політ. влади. Правами громадян є індивід. свобода, реліг. свобода, свобода думки, до якої включено гласність, користування власністю, гарантії проти будь-якого свавілля. Таким чином, проводячи відмінність між громад. свободою та політ. правами, для їх рівноваги **К.** підключав сформовані звички й установки, існуючі у сусп-ві. Виходячи з такого розуміння свободи та стосунків громадянина та д-ви, **К.** визнавав прийнятними лише ті форми правління, в яких є гарантії індивід. свободи. Такими гарантіями він вважав гром. думку, зосереджену в парламенті, а також поділ і рівновагу гілок влади. Політ. свобода громадян виявляється в тому, що вони беруть участь у виборах до законодавчого органу, який входить до системи вищих органів влади і втілює гром. думку.

Особливо багато уваги **К.** приділяв обґрунтуванню реліг. свободи, свободи слова, промислової свободи. Відстоюючи вільну конкуренцію як «найбільш надійний засіб вдосконалення всіх промислів», **К.** рішуче висловлюється проти «манії регламентування». Д-ва, на його думку, не повинна втручатися в промислову діяльність, бо вона веде комерційні справи «гірше і дорожче, ніж ми самі». Згідно його поглядом, саме екон. свобода є запорукою розвитку торгівлі і промисловості. Час, на порозі якого стояла Європа, він називав «епохою комерції». Учений широко вірив у те, що завдяки вільній торгівлі та розвитку індустрії всі люди зможуть жити в достатку.

Також **К.** захищав й інші свободи – думок, совісті, друку, зборів, петицій, орг-цій, пересування тощо.

Важливе значення у концепції **К.** відводиться гарантіям свободи. Він був одним із перших, хто підкреслив важливість і значення конституц. і судових гарантій свободи індивіда. Гарантією особистої свободи **К.** вважав закон, який повинен виходити з легітимного джерела та мати справедливі межі. **К.** стверджував, що підпорядкування закону – це обов'язок, але як і всякий ін. обов'язок, він не

є абсолютним, – він відносний; він ґрунтується на припущенні, що закон виходить із легітимного джерела, має справедливі межі. До числа законів, зміст яких виходить за справедливі межі, **К.** відносив закони, які встановлюють зворотну силу; суперечать моралі (спонукають громадян доносити один на одного, забороняють «вкривати вигнанців»; роблять громадян відповідальними й не за власні дії, залучаючи до відповідальності батьків дітей-дезертирів або батьків дітей-емігрантів).

Через ідею концепт. обґрунтування індивід. прав і свобод людини та громадянина **К.** підходить до розуміння принципу затвердження суверенітету народу. Філософ піддає критиці теорію Ж.-Ж. Руссо і Т. Гоббса про народний суверенітет, позаяк вони, подібно древнім, ототожнили свободу з владою. Необмежена влада народу не зможе захистити індивіда від правління, бо, за теорією **К.**, жодна влада не безмежна – ні влада народу, ні влада людей, тому суверенітет народу має бути вписаний в межі, окреслені справедливою і правами індивіда. Виходячи з цього, **К.** визнавав здійснення владних повноважень громадян шляхом представництва, віддаючи перевагу республік. формам правління.

У політ. філософії **К.** опирався на концепцію заг. волі як легітимної сили, здатної протистояти різним формам насилля. Заг. воля формується в процесі вільного обговорення політ. подій і проблем, у т.ч. у пресі. У свободі мислення, дискусій і друку він бачив гарантію від деспот. тенденцій, властивих не тільки абсолютизму, а й «народному» правлінню (демократії).

Особливу увагу **К.** приділяв обґрунтуванню принципу розподілу влад. Він розрізняє п'ять влад: крім влади репрезентативної, яка, по суті, є владою законодавчою і ділиться, як у Монтеск'є, на постійну репрезентативну владу (верхня палата парламенту), яка повинна складатися зі спадкової аристократії, та «владу, яка репрезентує гром. думку» (нижня палата парламенту), виконавчої та судової, він виділяв ще владу муніципальну та королівську владу.

К. стояв у витоків демократії в нинішньому її розумінні як затвердження політ. суб'єктивності. **К.** вирішив головну задачу лібералізму своєї епохи – він розмежував поняття, які об'єднала ідея природного права – сусп-во і влада, політ. орг-ція та реальне функціонування громад. сусп-ва.

Літ.: Констан Б. Принципы политики / Бенжамен Констан // Классический французский ли-

берализм: сборник / [пер. с фр. М. М. Федоровой]. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – С. 23-262; Констан Б. Про свободу древних у її порівнянні зі свободою сучасних людей / Бенжамен Констан // Лібералізм: антологія / [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К.: Смолоскип, 2002. – X +. – С. 411-423. – (Серія «Політичні ідеології»; вип. 3).

Н. Гедікова

Конституція Пилипа Орлика. 5 квітня 1710 р. на спеціально скликаній раді в Бендерах Пилипа Орлика було обрано гетьманом Укр. д-ви. У день виборів між Пилипом Орликом і козацькою старшиною було укладено угоду, що не тільки регулювала відносини між ними, а й конституювала внутр. устрій гетьман. д-ви. Документ, названий *Pacta et Constitutiones Legum Libertatumque Exercitus Zaporoviensis*. **К.** отримала назву «Пакти і Конституція прав і вольностей Війська Запорозького» і, власне, її називають першою конституцією України.

Конституція складалася зі вступу та 16 статей, різних за обсягом і значенням, які стосувалися переважно практ. політики, а не принципів. Вступна частина обґрунтовувала ідею самостійної і незалежної України, розкривала історію козацтва та відносини України з суміжними д-вами. Головним постулатом документу була повна незалежність України від Польщі та Москви.

У першому параграфі розглядалося питання про віру. Православ'я проголошувалося держ. релігією, а також передбачалося автокефалія укр. церкви при формальному підпорядкуванні Константинопольському Патріархові. Другий пункт визначав кордони Укр. д-ви, які встановлювалися відповідно до умов Зборівського мирного договору 1649 р. з Річчю Посполитою. Гетьман повинен був забезпечити непорушність і охорону кордонів (сприяти поверненню в Україну полонених і домагатися відшкодування всіх збитків, заподіяних Україні війною). У п'ятому пункті стверджувалося повернення у володіння Війська Запорізького Трахтемирова, Кодаку, Калебердиди, Переволочної з прилеглими землями та необхідність зруйнування моск. фортець, збудованих на Запоріжжі. У шостому параграфі визначені осн. принципи держ. правління в Україні. Всі найважливіші держ. справи вирішувалися гетьманом спільно з генер. старшиною, полковниками і генер. радниками від кожного полку. Передбачалося тричі на рік (на Різдво, Великдень і на свято Покрови Богородиці) у гетьман. резиденції

збирати Генеральну Військ. Раду. У Раді мала брати участь генер. старшина, полковники, сотники, генер. радники і послы від Низового Війська Запорізького.

Наступні пункти Конституції обмежували судову та фін. владу гетьмана. Усі важливі судові справи, у т. ч. про образу гідності гетьмана передавалися на розгляд Генер. Військ. Суду. Гетьман не мав права одноособово розпоряджатися держ. скарбницею. Скарбницю очолював генер. скарбник, який розпоряджався прибутками за згодою гетьмана. На утримання гетьмана виділялися мастки у Шептаківському повіті і частина земель Війська Запорізького. Все це стосувалося і полковників. Гетьман повинен був здійснювати заг. нагляд за діяльністю адмін. органів, затверджувати вибір вищих урядовців і полковників; намагались не допускати зловживань козац. старшиною відносно козаків і посполитих; звільняти від податків і повинностей козац. удів і сиріт та деякі ін. категорії населення. Значна увага приділялася фін., екон. і військ. питанням (проведенню ревізії держ. земель, запровадженню фіксованих мит і різних зборів, скасуванню оренд). Текст конституції був складений лат. і руськ. (укр.) мовами.

Висвітлюючи головні принципи побудови д-ви, її статті передбачали встановлення нац. суверенітету і визначення кордонів Укр. д-ви; забезпечення демокр. прав людини, зокрема захист непривільюваних сусп. прошарків; визнання трьох складових чинників правового сусп-ва, а саме – єдності і взаємодії трьох гілок влади: законодавчої, виконавчої і судової.

Укладання та прийняття такого важливого документа на поч. XVIII ст. засвідчили високий рівень політ. культури українців, адже окремі його положення на багато десятиліть випередили правову думку деяких європейських народів. **К.** була пройнята демокр. духом і визначала прогресивний іст. напрям розвитку держ. реформ. Хоч і не була вона втілена в життя, однак залишилася однією з найвидатніших іст. держ.-політ. пам'яток.

Літ.: Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика. 1710 рік. – К., 1994; Вивід прав України / М. Грушевський, І. Франко, М. Костомаров та ін. – Львів, 1991; Різниченко В. Пилип Орлик – гетьман України: Історична оповідь. – К.: Укр. письменник, 1996; Смолка А. О. Пилип Орлик. Конституція 1710 року. – К., 2007; Лукашевич О. А. "Конституція" Пилипа Орлика – історико-правова пам'ятка XVIII ст. / О. А. Лукашевич, К. В. Манжул. – Х.: Основа, 1996.

Т. Бевз

Конт Огюст (фр. *Isidore Marie Auguste François Xavier Comte*; 19.01.1798, Монпельє, Франція – 05.09.1857, Париж, Франція) – фр. філософ, учень і послідовник Сен-Сімона, один із основоположників позитивізму. **К.** народився в катол. монарх. налаштованій родині дрібного урядовця. Навчався в лицей м. Монпельє (1807-1814), паризькій Вищій Політехн. школі (1814-1816). Рано відходить від католицизму та захоплюється революц., лібер. ідеями. Після закриття Політехн. школи урядом епохи Реставрації повертається до рідного міста на кілька місяців, слухаючи низку курсів із медицини та фізіології в ун-ті. Повернувшись до Парижа займається репетиторством (математика). Із часом у **К.** сформувався інтерес до літературних, соц., філос. питань. Секретар Сен-Сімона (1817-1824), який мав великий вплив на формування поглядів **К.** Сен-Сімоном були опубліковані перші роботи **К.** У 1826 р. **К.** читає публ. лекції. Після лікування від псих. розладів, **К.** повертається до читання лекцій (1829) та розпочинає активну наук. діяльність. У 1857 р. **К.** помер.

Основні праці: «Загальне розмежування думок і бажань» (1819), «Загальна оцінка елементів сучасності в минулому» (1820), «План наукових робіт, необхідних для реорганізації суспільства» (1922), «Філософські роздуми про науки і вчених», «Роздуми про владу духу» (1825), «Курс позитивної філософії» (працював 13 років, у 1930 р. вийшов перший том), «Система позитивної політики», або соціологічний трактат про основи релігії людства» (чотири томи – 1851, 1852, 1853, 1854 роки виходу).

К. сусп-во, що зароджується, називає *наук. сусп-вом* та *індустріальним*. Осн. умовою сусп. реформи вважає реформу інтелектуальну. Революція, насилля, на думку **К.**, не здатні забезпечити перебування кризового сусп-ва. Робота «Курс позитивної філософії» є низкою філософій окремих наук: філософію математики, філософію астрономії та фізики, хімії та біології; три останні томи **К.** присвячує викладу «соц. фізики» чи «соціології».

У законі трьох стадій **К.** описує основні етапи розвитку людського розуму. Виділяє теологічну, метафізичну та позитивну стадії. *Теологічна* – базується на реліг. уявленнях, пов'язаних із вірою в існування надприродних сил. Це – часи авторитету в науці та монарха в сусп-ві. *Метафізична* стадія є перехідною; характеризується руйнуванням старих вірувань, уявлень про природу та сусп-во; знищуються раніше непохитні авторитети, посилюється егоїзм, послаблюється зв'язок зі сусп-вом, зростає роль розуму та

зменшується роль почуттів; у політ. сфері все частішими стають випадки боротьби проти влади монархів і спроби замінити її владою народу. На *позитивній* стадії долається розрив між теорією та практикою, який був на попередній стадії; усі явища пояснюються з точки зору науки; позитивна наука займається тим, що виявляє закони природи і сусп-ва.

Соціологію **К.** поділяв на *соціальну статистику* та *соціальну динаміку*. Соц. статика вивчає умови існування та закони функціонування сусп. системи, соц. динаміка – закони розвитку та змін соц. систем. Соц. статика – це теорія гармонії («сусп. консенсусу»), сусп. порядку, організації. Сусп-во розглядається **К.** як органічне ціле, всі частини якого взаємопов'язані й можуть бути зрозумілі тільки в єдності.

Соц. динаміка, за **К.**, це «позитивна теорія сусп. прогресу»; прогрес – це розвиток по висхідній. Чинники, що впливають на сусп. розвиток, **К.** ділив на *первинні* та *вторинні*. Первинним (вирішальним) чинником, є розумовий, духовний розвиток. Вторинними вважав приріст населення, середню тривалість людського життя, расу, клімат. Ці чинники обумовлюють розподіл праці та спонукають розвиток інтелект. і моральних рис людини. Вторинні чинники можуть прискорити або сповільнити прогрес сусп-ва.

Прогрес **К.** поділяв на *матеріальний* (поліпшення зовн. умов життя), *фізичний* (вдосконалення людської природи), *інтелектуальний* (розвиток інтелекту, перехід від реліг. і метафаз. світогляду до позитивного) та *моральний* (розвиток колективності та моральних почуттів).

К. класифікував науки у вигляді піраміди. Ієрархію наук будував за ступенем зменшення їх абстрактності та загальності та зростання складності та конкретності. Метою класифікації наук було визначення місця соціології в людському пізнанні. Ієрархія наук, за **К.**: математика, астрономія, фізика, хімія, біологія, соціологія. Кожна наступна наука в цій ієрархії є менш абстрактною та досліджує складніші явища. Соціологія – найскладніша та конкретніша наукою, яка повинна будуватися на основі встановлених законів, які розуміються як зв'язки між явищами, що повторюються. **К.** вважав, що соціологи повинні вивчати «соц. органи», як біологи вивчають живі організми; він вказував на саморегуляцію сусп-ва та його органічну цілісність.

К. належить проект нової всесвітньої позитивної релігії, заснованої на визнанні єдності людства і підпорядкування його світовому порядку. **К.** засуджував агресивні війни,

вбачаючи в них пережиток «військового побуту», критикував колоніалізм, вважав, що в результаті морального відродження людства війни зникнуть остаточно.

Призначенням д-ви **К.** вважав об'єднання прив. сил заради спільної мети і попередження фатальної схильності до корінних розбіжностей в ідеях, почуттях та інтересах. «Серйозною хворобою» **К.** називає незгоду між людьми. Доти, поки люди не придуть до одностайної згоди щодо певної кількості заг. ідей, народи неминуче залишаться в революц. стані і зможуть створювати тільки тимч. установи. Причиною великої політ. і моральної кризи сусп-ва **К.** вважав «інтелект. анархію». Д-ва здійснює забезпечення соц. злагоди за допомогою використання матер. і духовних засобів, владних приписів (що йдуть від світської та духовної влади), слідування яким є священним обов'язком кожного члена сусп-ва. Право **К.** вважав авторит.-теолог. поняттям, що базується на уявленні про богоустановленності влади. Для боротьби з цим теокр. авторитетом було введено поняття «права людини», яке виконало лише руйнівну роль. Коли ці права людини спробували здійснити на практиці, «вони негайно ж виявили свою антисоц. природу, прагнучи увіковічити індивідуалізм». Тому поняття «право», на думку **К.**, має бути «вигнане» з правильної політ. мови, так як і поняття «права людини». Ніхто не має іншого права, крім права виконувати свій обов'язок. **К.** сподівався, що наук. політика дасть можливість промислому сусп-ву обійтися без примусових установ.

Літ.: Арон Р. Етапи розвитку соціологічної думки. – К.: Юніверс, 2004. – 392 с.; Захарченко М.В., Погорілий О.І. Історія соціології (від античності до початку ХХ ст.) – К.: Либідь, 1993. – 336 с.; Западно-европейская социология XIX века: Тексты / Под ред. В. И. Добренькова. – М.: Изд. Междунар. ун-та бизнеса и управления, 1996. – 352 с.; Сен-Симон Анри, Конт Огюст Катехизис промышленников / А. Сен-Симон. Катехизис промышленников или система позитивной политики / О. Конт. – Изд. 2-е. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2011. – 176 с.; Ручка А.О., Танчер В. В. Курс истории теоретической социологии. – К.: Наук. думка, 1995. – 224 с.

О. Кіндратець

Конфуцій (лат. форма кит. *Кун-цзи*; бл. 551-479 до н. е.) – давньокит. мислитель, засновник конфуціанства. Прізвище сім'ї було Чіу, проте в історію він увійшов як Кун-фу-цу (Учитель Кун). Попри те, що **К.** жив дуже давно, заг. картина його життєвого шляху

уявляється досить чітко. Народився він 28 вересня, цей день досі відзначають у багатьох країнах Півд.-Сх. Азії. У 15 років зайнявся самоосвітою, у 26 – поступив на службу, а у 30 років створив власну школу. У 510-500 рр. до н. е. – призначений спочатку суддею, а відтак міністром юстиції в провінції Лу. Однак політ. кар'єра **К.** була нетривалою. Його лояльність не відповідала інтересам можливо-владців, а його моральні принципи входили у протиріччя з придворними звичаями, тому в 500 р. до н. е. **К.**, зрозумівши, що правителі більше не зацікавлені в ньому, покинув Лу, сподіваючись знайти д-ву, де його знання знайшли б краще застосування. У подорожі його супроводжували учні, які в скрутні часи не відвернулися від Учителя. Мандрри тривали 12 років. У 488 р. до н. е. **К.** повертається додому і в 479 р. до н. е., а у віці 73 років, помер. Етапи свого життя та становлення філософ відобразив такими словами: «У 15 з головою занурився у навчання. У 30 років став самостійним. У 40 років звільнився від сумнівів. У 50 років пізнав веління Неба. У 60 навчився відрізняти правду. З 70 років дотримуюся бажань серця і не порушую правил».

Основна праця: «Лунь юй» («Бесіди та висловлювань») – збірка висловлювань, складених із записів його учнів, зроблених уже після смерті **К.**

Незважаючи на невдачу держ. кар'єри, **К.** мав високий авторитет Учителя – багатьох людей приваблювали його мудрість, чесність і безкорисливе служіння Істині. У нього було бл. 3 тис. учнів, 70 із яких стали згодом видатними вченими. Учні **К.**, покоління за поколінням, поширювали його вчення, і зрештою, у II ст. до н. е., за часів правління династії Хань, воно стало держ. ідеологією. Конфуціанство за своєю суттю є практичне. У ньому приділено дуже мало уваги реліг. питанням і зовсім не розглядаються проблеми космогонії. Його предмет – конкретні аспекти прив. і громад. життя. Тому його головні розділи – це етика й політика.

Головною ідеєю вчення **К.** є досягнення «жень», що приблизно можна позначити як людяність. У широкому сенсі «жень» включає в себе всю сукупність сусп. моралі та соц. практики. Засобом досягнення «жень» є «лі» (ригуал, обряди, церемонії) – поведінкові норми та установки. Можна сказати, що «лі» та «жень» утворюють єдність засобів і цілі, й якщо «жень» в конфуц. етиці є головною метою, то знання і практика «лі», безсумнівно, є єдино правильним засобом вдосконалення особистості. «Той, хто не знає «лі», не може реалізувати себе», – казав **К.** Основи мораль-

ної виховання закладаються в сім'ї. Культуривання «жень» починається з вироблення синівської шанобливості та братньої любові та поваги.

Спосіб управління д-вою – одна з найважливіших проблем у конфуціанстві. **К.** розвивав патріарх.-патернал. концепцію д-ви, яка розглядається як велика родина, де правитель («син неба») – це батько, а піддані – його сини. Основна чеснота підданих полягає у відданості правителю, у слухняності і шанобливості до всіх «старших».

Тому, з його точки зору, наведення порядку в сусп-ві за допомогою законодавства і виконавчої влади – це лише саме крайній засіб. Мудрий правитель керує д-вою без надмірно складних примусових заходів – він править за допомогою своєї чесноти. Головною ж чеснотою для **К.** є «жень», тобто любов до людей. Держ. влада, вчив **К.**, повинна користуватися довірою народу, бо без цього вона не здатна існувати.

Здійснювати управління д-вою повинні «шляхетні мужі». Їх влада над простим народом зумовлена їхніми високими моральними якостями. «Чесноти шляхетного чоловіка – вітер, чесноти простолюдина – трава. Вітер неодмінно пригинає траву». Приналежність до «шляхетних мужів» обумовлена не лише походженням, але й вихованням. **К.** вважав, що існує чотири категорії людей. До першої належать ті, хто володіє знаннями від народження, до другої – хто здобуває знання через навчання, до третьої – хто навчається задля вирішення певних проблем, і до останньої, нижчої, категорії відноситься народ, який відчуває труднощі але не вчиться. На думку **К.**, першій категорії притаманне постійне прагнення до справедливості, а іншим – до вигоди.

Якщо народ нехтує встановленими правилами і починає самовільно порушувати «лі», **К.** рекомендує вдаватися не до насилля, а до методу «виправлення імен». Суть його в тому, щоб використовувати речі відповідно до їх «імен», тобто встановлення правильного порядку в громад. ритуалах і в поведінці окремих осіб. Коли учень запитав **К.**, що той називає істинним управлінням, мудрець відповів: «Нехай правитель буде правителем, міністр – міністром, батько – батьком, син – сином». У негативному сенсі застосування доктрини «виправлення імен» означає, що людина не повинна виконувати не свої обов'язки (або претендувати на чужі права). «Той, хто не займає держ. посади – пояснив сам **К.** – не повинен брати участі в держ. справах». Однак до «виправлення імен» слід

вдаватися тільки в занепадому сусп-ві. В ідеальній д-ві імена вже правильні, і подальше їх виправлення є зайвим.

Ідеальним способом правління **К.** вважав такий, за якого правитель не мусить примушувати. Так управляти можна тільки за наявності солідного фундаменту – морального виховання. При нестачі чеснот у сусп-ві, як би не намагався уряд виправити становище, все одно в країні пануватиме насилля й хаос. Таким чином, **К.** головну увагу звертав на моральні засади. Ідеальне сусп-во (відсутні злочинність і насилля) можливе тільки тоді, коли кожна особа досягне в своєму розвитку реалізації «жень». Тоді ідеальне сусп-во виникне ніби саме собою.

Ідеї **К.** відіграли величезну роль у подальшій історії Китаю, відбилися на всіх аспектах життя країни, а сам мислитель став об'єктом поклоніння, в якому можна розгледіти елементи релігійного культу.

Лит.: Васильев Л.С. Проблемы генезиса китайской мысли. – М.: Наука, 1989. – 309 с.; История китайской философии: Пер. с кит. / Общ. ред. М. Л. Титаренко. М.: Прогресс, 1989. – 552 с.; Лунь юй // Переломов Л.С. Конфуций: «Лунь юй». Исслед., пер. с кит., коммент. – М.: Восточная литература, 1988. – 588 с.

І. Танчин

Корнгаузер Вільям (англ. *William Kornhauser*; 05.02.1925, Іллінойс, США – 03.07.2004, Каліфорнія, США) – амер. соціолог, проф. Навчався у Антіохійському коледжі, штат Огайо; бакалавр економіки (1948), магістр соціології (1950) та докт. ступінь із соціології (1953) у Чикаг. ун-ті; викл. соціології у Колумб. ун-ті (1952); проф. соціології, в Каліфорн. ун-ті в Берклі (1953-2004); член Центру провідних досліджень у галузі поведінкових наук у Стенфорд. ун-ті (з 1954); акт. громад. і політ. діяч у США (1960-1980-і рр.). **К.** разом із С. М. Липсетом, Р. Бендіксом, Ф. Селзніком, сприяв визнанню у 1950-1960-х роках Берклі як важливого наук. центру досліджень у галузі соціології.

Основні праці: «Профспілки і расові відносини: Дослідження юніоністської тактики» (1950), «Політика масового суспільства» (1959), «Науковці у індустрії: конфлікт та акомодация» (1962) **К.** також є автором понад 20 статей та есе, у т.ч. «Масове суспільство» у «Міжнародній енциклопедії соціальних наук» (1968).

Основна сфера досліджень **К.** – соц. рухи. Завдяки праці **К.** «Політика масового сусп-ва», яка вважається вагомим внеском у роз-

виток сусп. наук, набуло поширення поняття масового сусп-ва. Автор розглядав його як джерело підтримки фашизму, комунізму й ін. масових рухів, які діють за межами та всупереч конституц. порядку. Він розглянув основні напрямки теорії масового сусп-ва, зазначив, що аристокр. є будь-яка теорія, згідно з якою основною рисою масового сусп-ва є підхід, за яким вторгнення мас наражає еліту на небезпеку; а демокр. – теорія, яка визначає масове сусп-во як таке, де панування еліт наражає на небезпеку атомізовані не-еліти.

Концепція **К.**, у якій він поєднав аристокр. і демокр. теорії, є однією з найвідоміших. Поділяючи ідеї аристокр. і демокр. критики, та поділяючи ідею ділення сусп-ва на еліту та масу, він розглянув масове сусп-во як систему, у якій еліти є доступними для впливу з боку не-еліт, а не-еліти є доступними для їх мобілізації елітою. Він писав, що активізація мас зростає саме тоді, коли еліти та не-еліти є незіольованими, тобто, коли еліти є відкритими, а маси – доступними для мобілізації елітами. У традиційному сусп-ві еліти є закритими, при цьому не-еліти є майже недоступними для мобілізації. Нетоталітарне масове сусп-во є, за **К.**, сусп-вом доступної або відкритої еліти та доступної для мобілізації маси. У тоталіт. сусп-ві еліта також є закритою, проте маси є легко мобілізованими.

К. приділив увагу розгляду структури масового сусп-ва у такий спосіб. Він виокремив три рівні сусп. відносин: *міжособистісні* (первинні), *проміжні* (які виконують функцію з'єднуючої ланки між індивідами, індивідами та д-вою тощо) та *державні*, (загальнонаціон.). Дослідник вважав, що, позаяк у масовому сусп-ві проміжні зв'язки не використовували, індивідів безпосередньо співвіднесено з д-вою, організаціями держ., нац. масштабу, тобто відбувається безпосереднє співвіднесення первинних та держ. зв'язків, коли члени масового сусп-ва взаємопов'язані за допомогою заг. співвіднесеності з нац. центрами комунікації та орг-ції. За визначенням **К.**, індивіди у масовому сусп-ві взаємопов'язані за допомогою «ставлення кожного з них до заг. авторитету, особливо до д-ви», тобто, їх не співвіднесено одне з одним безпосередньо всередині різних незалежних груп. Саме у такому розумінні вчений визначив масове сусп-во як атомізоване сусп-во. За цих умов є зазначена пряма взаємозалежність еліт та не-еліт, яка спричиняє виникнення масової поведінки, позаяк людина, яка має особисті зв'язки, але не має ширших зв'язків у сусп-ві, більшою мірою схильна до масової активності.

Натомість у плюралістичному сусп-ві проміжні групи відіграють основну роль у взаємодії еліт та не-еліт. Такі групи є відносно рівнозначними за впливовістю, що дозволяє їм конкурувати за лідерство. Таким чином, у плюралістичному сусп-ві усунуто базу для масових рухів, втручання мас у політику, революц. рухів, позаяк у демократ. сусп-ві широкі верстви населення мають доступ до еліти, але водночас їх політ. активність обмежено внаслідок наявності посередницьких функцій проміжних груп при реалізації можливості людей впливати на прийняття рішень. Прагнення доступу до еліти груп, об'єднаних на основі спільних інтересів, урівноважують аналог. прагнення ін. груп, а політ. активність населення обмежує залучення до груп, де люди можуть сприяти реалізації власних різноманітних інтересів. У свою чергу, зазначена різноманітність інтересів сприяє зацікавленню політикою лише деяких груп.

Як зазначає **К.**, масове сусп-во об'єктивно виступає атомізованим сусп-вом, а суб'єктивно є відчужене населення. Атомізація, на його думку, спричинила появу «виразного відчуття відчуження та занепокоєння, звідки виникла схильність включатися у граничні форми поведінки», що і призвело до появи тоталітарних рухів у першій пол. XX ст.

Лит.: Корнхаузер В. Політика масового суспільства / В. Корнхаузер // Політологічні читання. – 1992. – №1. – С. 151-219; Kornhauser William. Scientists in Industry: Conflict and Accommodation / William Kornhauser, with the Assistance of Warren O. Hagstrom. – Berkeley & Los Angeles, 1962. – 230 p.; Kornhauser William. Labor Unions and Race Relations: A Study of Union Tactics. – University of Chicago, Department of Sociology, 1950. – 484 p.

М. Чабанна

Корш Карл (нім. *Karl Korsch*; 15.08.1886, Тошtedт, Німеччина – 21.10.1961, Белмонт, США) – нім. діяч комуніст. руху, один із основоположників «зах. марксизму». Виходець із родини «середнього класу», **К.** вивчав право, економіку та філософію в Йені, Берліні та Женеві. Здобувши ступінь д-ра права, 1912-1914 перебував у Англії, де вдосконалював знання англ. мови та міжнар. права. Перша світ. війна повернула його до Німеччини. Чотири роки служив в армії, був на фронті, але зброю до рук не брав. По закінченню війни вступив до лав Незалежної Соціал-демокр. партії Німеччини. Після злиття незалежних соц.-демокр. і нім. компартії (1921) **К.** став комуністом, представляючи партію у Тюрінгському парламенті; депутат Нім. Райхстагу (1924-1928).

Багато писав на політ. і теорет. теми, виступаючи агітатором робітн. руху, працював ред. теорет. органу компартії «Інтернаціонал». Невдоволення **К.** зростаючим опортунізмом III (Ком.) Інтернаціоналу призвело до конфлікту, що закінчився виключенням із партії (1926). З 1928 **К.** співпрацював із невеличкими лівими групами, продовжував писати, їздив із лекціями по Європі, підготував нове видання 1-го тому «Капіталу» із власною передмовою. З приходом до влади Гітлера **К.** був змушений покинути Німеччину, переїхавши спочатку до Англії, потім до Данії, а згодом до США. У США **К.** викладав і поглиблював знання Марксової теорії, що під кінець життя призвело його до переконання у необхідності подолати марксизм. Останні роки були захмарені важкою псих. хворобою.

Основні праці: «Марксизм і філософія» (1923), «Карл Маркс» (1938).

«Марксизм і філософія» є найвагомим внеском **К.** у розвиток революц. теорії, де заявлено про необхідність переосмислити весь розвиток марксизму, починаючи від нім. ідеаліст. філософії, як продукту конкретної іст. епохи. За **К.**, марксизм пережив три великі етапи: народження як філософ. системи (1843-1848); розпад на політекономію, політику й ідеологію (1848-1900); перетворення на «наук. соціалізм» без безпосереднього зв'язку з політ. боротьбою (після 1900). **К.** виступив проти представлення істор. матеріалізму як «позитивної науки», що її не обов'язково пов'язувати з боротьбою пролетаріату і що з неї – для цілей «об'єктивного дослідження» – можна вилучити найважливішу її складову – класову боротьбу. Попри протиставлення «наук. соціалізму» «утопічному соціалізму», що закріпилося у II (Соціалістичному) Інтернаціоналі, марксизм не є наукою в бурж. розумінні цього слова. Марксова система покликана не збагатити буржу. філософію, історію чи соціологію новими відкриттями, а критикувати бурж. теорію та практику з метою викриття їх невідповідності одна одній і пошуку шляхів радик. змін матеріальних умов життя та сусп. відносин. Це не означає нехтування філософією взагалі та філософ. складовою марксизму, зокрема. Навпаки – зміна світу є і теорет. та практ. боротьба проти бурж. сусп-ва, а також і філософ. боротьбою. Проте, вона – аби грати свою важливу роль – не повинна відокремлюватися від практ. перетворення світу.

Переоцінка **К.** відносин між марксизмом і філософією «виросла» не з абстр. інтересу до філософії, але стала теорет. продовженням нового революц. руху, започаткованого ві-

ійною та революцією. Революц. рух в Європі, що розпочався з Рос. революцією, бачив себе продовжувачем «автентичного» марксизму. Революц. рух боровся під гаслом «Вся влада – радам!», що виражало волю класово свідомого пролетаріату покласти край капіталіст. сусп-ву. Навіть якщо в Росії між ідеєю рад та її практичним втіленням, писав **К.** в «Історії марксистської ідеології в Росії» (1932), з самого початку утворилася прірва, це ще не означає, що слід ухилитися від революц. рішень у екон. незрілих країнах, якщо політ. вони до таких рішень дозріли. Адже якби пролетарська революція перемогла на Заході, вона могла би створити умови для соц. розвитку в незрозумілих країнах. Однак 1921 р. європ. революц. хвиля почала вщухати, і контрреволюції на Заході судилося вплинути на характер Рос. революції та сприяти її переродженню на один із елементів міжнар. контрреволюції. За іронією історії більш. режим зміг втриматися при владі тільки через втілення того, що він ідеологічно заперечував, – через розвиток капітал. способу вир-ва. Позаяк такий розвиток не був метою більшовиків від самого початку, рев. мета тепер набувала вигляду ідеолог. цілі, відокремленої від екон. дійсності. Що в ін. країнах здійснила буржуазія, себто нагромадила капітал шляхом «первісної акумуляції» й експлуатації пролетаріату, тепер випало зробити рос. марксистам. Що це здійснювали без відмови від маркск. ідеології, немає, вважав **К.**, нікого дивувати, адже і за капіталізму пануюча ідеологія не відображає дійсного стану речей, а тільки маскує їх. У тому власне функція ідеології – покривати та виправдовувати неприйнятну сусп. практику; ось чому ще Маркс і Енгельс називали ідеологію «хибною свідомістю».

Той факт, що «ортодоксальний марксизм» міг слугувати капітал. революції, за **К.**, свідчить за те, що і марксизм – як його розвивали Маркс і Енгельс – не зміг звільнитися від своєї бурж. спадковості. Саме те, що в маркск. теорії та практиці часто виглядало як антибурж., виявилось легко пристосованим до капіталіст. способу продукції. Шлях до соціалізму привів до капіталізму нового типу («держ. капіталізму»). У цьому пункті критика **К.** «ортодоксії» перейшла у критику самого марксизму. На протигагу тим, хто в такій ситуації відмовлявся від марксизму, **К.** зазначав, що Марксів аналіз капітал. сусп-ва зберігає свою цінність, адже жодна зі сусп. проблем, що турбували світ за Маркса, не зникла. Не зник і пролетаріат – його чисельність навпаки зростає по всій планеті слідом за капітал. індустріалізацією раніше незрозумілих

країн. Якщо у маркск. теорії є якісь упущення чи якщо марксизм сьогодні зазнає поразки як сусп. рух, цей неуспіх вимагає не відмови від марксизму, а маркск. критики марксизму.

Лит.: Корш К. Марксизм и философия. – М. – Л.: Книга, 1924. – 89 с.; Korsch K. Gesamtausgabe. 9 Bde. Offizin Vlg., Hannover; 1980-2001.; Korsch K. Karl Marx. – London: Chapman & Hall, New York: John Wiley & Sons, 1938. – 247 pp.; Korsch K. Marxismus und Philosophie. – C. L. Hirschfeld, Leipzig, 1923; Korsch K. Three Essays on Marxism. New York: Monthly Review Press, 1971. – 76 pp.; Kellner, D. (ed.) Karl Korsch: Revolutionary Theory. Austin: University of Texas Press, 1977. – 299 pp.; Mattick P. The Marxism of Karl Korsch // Survey, No. 53 (October 1964). – pp. 86-97.

P. Tuca

Костжева-Зорбас Гжегож (польс. *Grzegorz Jacek Kostrzewa-Zorbas*; псевдоніми: *Marcin Miguszwowiecki, Adam Realista*; 26.07.1958, Варшава, Польща) – польс. політик, політолог, журналіст. Закінчив Держ. вищу театр. школу у Варшаві (1982), ун-т Джорджтауна (1993). Докторат у галузі дослідження глобалізації та тероризму (ун-т Дж. Гопкінса у Вашингтоні, 1998), учень З. К. Бжезінського. Діяч польс. опозиції, ред. часопису «Nowa Koalicja» (1985-1989), секретар Комісії для справ нац. меншин Громад. комітету (1989-1990), заст. дир. департ. Європи і дир. департ. планування й аналізу МЗС Польщі (1990-1992), стипендіст в Ін-ті дослідження дипломатії у США (1992-1993), наук. працівник Осередку амер. досліджень Варш. ун-ту (1993-2004), ад'юнкт в Ін-ті політ. досліджень Польс. акад. наук (1999-2003). Безрезультатно балотувався на виборах до Європ. парламенту (2009). Член Президент. дорадчо-консультат. групи стратег. перегляду нац. безпеки Польщі (2010).

Основні праці: «Разом сильніші. Про необхідність коаліції народів Центрально-Східної Європи» (1985).

Дослідник питань міжнар. відносин і нац. безпеки. Розробляв тематику взаємопов'язаності визв. боротьби народів та нової системи безпеки Центр.-Сх. Європи. У прогр. статті «Разом сильніші. Про необхідність коаліції народів Центрально-Східної Європи» (1985) в «Nowej Koalicji» **К.-З.** стверджував, що всі спроби визволення окремо і поодиноці народів, поневоленних радян. імперіалізмом і тоталітаризмом, приречені на поразку. Тому пропонував співроб-во народів між Балтикою і Балканами у реалізації спільних геополіт. інтересів. «Вони мають спільну основну мету: повернення незалежності та суверенності, га-

рантованого ООН права на самовизначення, здобуття позиції рівноцінного партнерства з сусідніми надд-вами, створення у Європі порядку справедливості і рівноваги, отримання взаємної користі від дружби та співпраці в європ. дусі». Надії на визволення дає значний людський, цивіліз., екон. і дух. потенціал народів Центр.-Сх. Європи, який Москва не в силах переважити і над котрим панує внаслідок його дезінтеграції. Умовою використання цього потенціалу є взаємозближення. Співпраця народів мала створити нову коаліцію.

К.-З. розробив основні положення нової концепції зовн. політики незалежної Польщі, які в 1985 р. Сусп. рух «Солідарність» прийняв як базовий матеріал для створення політ. програми. У цих положеннях стверджувалося, що для визволення Польщі необхідне зближення з країнами чи народами Міжмор'я, що перебувають у подібній геополіт. ситуації, поневолені радян. імперією і мають спільні міжнар. інтереси. «Єдність Міжмор'я, яку мусимо творити, щоб повернути незалежність, є шляхом до визволення, єдність Європи буде найкращою з можливих гарантій свободи». До ЄС, як об'єднання незалежних і суверенних д-в, мали б ввійти залежно від бажання країни Міжмор'я. Усвідомлюючи специфіку простору Міжмор'я, геогр. та істор. компактність, можливі труднощі в інтеграції з Зах. Європою чи її небажання та для протидії можливому нім. натискові пропонувалося створити Конфедерацію Міжмор'я. Це об'єднання розглядалося як аналог або частина Європ. Союзу. Члени обох об'єднань повинні відмовитися від територ. претензій, гарантувати права націон. меншин, делегувати частину своєї суверенності наддерж. органам та отримати гарантію міцності своєї суверенності, яку захищатиме потенціал всіх д-в. У рамках об'єднань передбачалося ліквідація або мінімізація бар'єрів для руху людей, цінностей культури, капіталів і товарів. Із метою успішного захисту пропонувалося тісний оборонний союз, інтеграція армій, поширення сучасних технологій, техн. уніфікація та спеціалізація вироб-ва.

У 1984 р. **К.-З.** виступив із ініціативою досягнення порозуміння з українцями, білорусами та литовцями про відсутність територ. претензій і координацію визв. боротьби. Вона завершилася підписанням у Парижі у березні 1987 р. «Заяви у справі принципів польс.-укр. співпраці». У березні 1986 р. **К.-З.** опрацював проект створення Європ. Гельсін. Комітету (ЄГК) як форму регулярної співпраці демокр. опозиції Центр.-Сх. Європи, включно з Росією і Сх. Німеччиною. У проекті Декларації

ЄГК стверджувалося неподільність Європи та свободу як її іманентну рису. ЄГК проектувався як неуряд. міжнар. орг-ція, членами якої могли бути окремі особи, групи і орг-ції. Основною метою діяльності передбачалося контроль за дотриманням прав людини.

Після 1989 р. **К.-З.** як секр. Комісії для справ нац. меншин Громадян. комітету і дир. департ. планування і аналізу МЗС Польщі розробляв осн. напрямки польс. сх. політики. «Визнання територ. status quo, тобто взаємна відмова від територ. претензій, у т.ч. посередніх вимог, наприклад вимог територ. автономії. Повна повага прав нац. меншин із обох боків кожного кордону. Прагнення до відкритості кордонів, вільний рух людей, інформації та ідей залишається нашою метою». У меморіалі на ім'я мін. закорд. справ К. Скубішевського запропонував на поч. 1990 р. *доктрину «дворівневості»*, яка передбачала підтримку незалежності сх. сусідів шляхом утримання паралельних контактів із Москвою та республіками, які виборювали суверенність.

Політ. думка **К.-З.** вплинула на формування нової системи міжнар. відносин Центр.-Сх. Європи.

Літ.: Генік М. А. Формування доктрини дворівневості у політичній думці Гжегожа Костжеви-Зорбаса // Гілея. – Вип. 36. – 2010. – С. 470-477; Генік М. Польсько-українське примирення у політичних концепціях «Nowej Koalicji» // Studia Politologica Ucraino-Polona. – Житомир; Київ, 2011. – Вип. 1. – С. 86-94; Mieguszowiecki M., Realista A. Razem jesteśmy silniejsi. O potrzebie koalicji narodów Europy Środkowo-Wschodniej // Nowa Koalicja. – № 1. – 1985. – С. 66-72; Z materiałów programowych WSN. Fragmenty opracowania «Polska i Międzymorze. Wokół dróg działania i programu przyszłości» // Nowa Koalicja. – № 1. – 1985. – С. 56-60.

М. Генік

Костомаров Микола (04.05.1817, слобода Юрасівка Острогозького повіту Воронежської губернії – 07.05.1885, Санкт-Петербург) – історик, літератор, громад. діяч, ідеолог укр. націон. руху в Рос. імперії.

Основні праці: «Початок єдиної держави в давній Русі» (1870), «Петро Могила перед судом дослідників нашого часу», «Про козаків» (1878).

Вже у студент. роки, навчаючись у Харків. ун-ті, захопився історією та культурою укр. народу, зокрема, козацтвом, був одним із лідерів гуртка студентів, що займалися етногр. та істор. студіями на місцевому ґрунті. Під впливом ідей європ. романтизму і рос. слов'янофільства формуються його уявлення

про істор. і культ. самотність укр. народу. Пізніше **К.** переїздить до Києва, де розгортається його активна громад. і наук. робота, зокрема, участь у діяльності таємного Кирило-Мефодіївського т-ва (1845-1847). **К.** вважають ідеологом цієї орг-ції. З ним пов'язують авторство знайдених жандармами документів кирило-мефодіївців. Серед них чільне місце посідає рукопис під назвою «Закон Божий», відомий у вітч. філософ. та політ. думці як «Книги буття українського народу» (названий так за аналогією з твором А. Міцкевича «Книги народу польського та польського пілігримства»).

Осн. ідеями **К.** київ. періоду його життя були: повернення до еванг. принципів людського співжиття, слов'янська єдність та особлива місія укр. народу. Необхідність повернення до християн. цінностей він пояснює небезпеками європ. раціоналізму та прагматизму («егоїзму»), що знищують духовний і моральний фундамент відносин у родині й сусп-ві. У цьому сенсі **К.** виокремлює слов'ян. народи як такі, що зазнали меншого впливу новітніх атеїст. доктрин і загалом виявляли у своїй історії меншу схильність до загарбання, жорсткостей та інтелект. крайнощів (продовження тези Гердера про «голубину вдачу слов'ян»). Але й серед самих слов'ян. народів **К.** виокремлює народ найбільш реліг., покірний вдачею і близький до первинних засад духовності й моралі. Це – народ український, який, не маючи можливостей реалізувати свої природні нахили в часи жорстокі й несправедливі, століттями перебував під зверхністю чужинців. З цього виводить **К.** і особливу місію укр. народу як провідника для всього слов'янства до духовного відродження й більш справедливої політ. та соц. орг-ції. Ця місія формулюється на основі еванг. принципу: «Камінь, що його занедбав будівничий, стане наріжним». Україну майбутнього **К.** бачив у новому союзі слов'ян. народів, побудованому на федерат. засадах без домінування одних народів над ін. і без асиміляції за єдиним зразком («нерозділімо і несміємо – на візирець іпостасей Господніх»).

У числі ін. кирило-мефодіївців **К.** був 1847 р. заарештований і покараний річним ув'язненням, а потім засланням. Повернувся до активної наук. і громад. діяльності у 1858 році. В період лібералізації рос. сусп. і політ. життя очолює кафедру історії Санкт-Петербурзького ун-ту. Його лекції про роль народного начала в історії Рос. д-ви мають великий успіх. Одночасно з викладанням в першому ун-ті імперії **К.** разом із колишніми кирило-мефодіївцями П. Кулішем та В. Біло-

зерським та ін. провідниками укр. руху займається виданням ж-лу «Основа» та бере участь у діяльності укр. культ.-просвітн. орг-цій того часу (т.зв. громад). У цей час оформлюються основні ідеолог. підходи **К.** до питань укр. і рос. історії та етнопсихології.

Доктринальну роль для подальшого розвитку укр. ідеї мала, зокрема, праця **К.** «Дві руські народності». У ній автор розрізняє укр. і рос. народи за усіма основними психолог., моральними, естет. характеристиками, з яких виводяться принципові відмінності в укладі родинного, сусп. і політ. життя. Передовсім, укр. громаду **К.** протиставляє рос. общині. Громада тлумачиться як добровільне об'єднання вільних індивідів, тоді як община заснована на підпорядкуванні прив. принципу колективному та функціонує на основі кругової поруки. Аналог. чином відрізняються демокр. засади укр. родини від жорсткої патріарх. основи рос. сім'ї. У політ. площині українці схильні будувати вільні союзи, засновані на рівноправності суб'єктів (від давньоруських міст-республік до козацьких формувань), тоді як росіяни звикли до централіз. утворень із необмеженою владою однієї особи. Одне зі зауважень, зроблених у цьому контексті **К.** щодо того, що, мовляв, така відмінність дозволяє українцями та росіянам вдало доповнювати один одного в держ. буд-ві, лягла також в основу теорії бездержавності укр. нації, що набула популярності серед частини українофілів у др. пол. XIX ст.

Основні істор. праці **К.** написані під впливом його історіософ. і сусп.-політ. ідей, що стало приводом для звинувачень у доктринерстві та ігноруванні тих фактів і явищ, які не вписуються в рамки наперед визначеної схеми або тенденції.

Літ.: Костомаров М. І. Закон Божий (Книга буття українського народу) / М. І. Костомаров. – К.: Либідь, 1991. – 40 с.; Костомаров Н. І. Две русские народности / Н. І. Костомаров. – К., 1991. – 72 с.; Костомаров Н. І. Черты народной южнорусской истории / В кн.: Костомаров Н. І. Исторические произведения. Автобиография. – К.: Либідь, 1990. – С. 8-107; Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров / Ю. А. Пінчук. – К.: Наукова думка, 1992. – 232 с.; Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. – К., 1992. – 230 с.

М. Розумний

Коулман Джеймс Самюель (англ. *Coleman James Samuel*; 12.05.1926; Бедфорд, штат Індіана, США – 25.03.1995, Чикаго, штат Іллінойс, США) — амер. соціолог, те-

оретик соц. капіталу. Отримав ступінь бакалавра в галузі хім. машинобудування (1949), ступінь д-ра філософії в Колумб. ун-ті (1955), де був під наук. впливом П. Лазарсфельда. Викладав у Стенфорд. ун-ті, а потім в ун-ті Чикаго, ун-ті Джонса Хопкінса (1959-1973), і керував Нац. центром вивчення гром. думки (Чикаго). Президент Амер. соціол. асоціації (1991 р. обрання).

Основні праці: «Математика колективних дій» (1973), «Індивідуальні інтереси і колективних дій» (1986), «Соціальний капітал у виробництві людського капіталу» (1988), «Основи соціальної теорії» (1990).

Займаючись процесами дифузії та впливу, соціол. аналізом освіти та колект. дії, **К.** відомий у політ. науці, насамперед, своїм розумінням соц. капіталу, розгляд якого базував на емпір. традиції в амер. соціології та теорії людського капіталу Г. Беккера. **К.** розглядає соц. капітал як потенціал взаємної довіри та взаємодопомоги, що виникає у відносинах між людьми: зобов'язання й очікування, обмін інформацією та соц. норми. Він визначає соц. капітал через його ф-цію «множина явищ, яким притаманні одночасно дві риси: усі вони складаються з деяких аспектів соц. структури та допомагають визначенням діям акторів-індивідів або корпорацій – усередині цієї структури». Відповідно соц. капітал набуває форм обов'язку та очікування, що залежать від рівня довіри в окремому сусп-ві; можливості доступу до інформації, необхідної для здійснення індивідами необхідних дій; наявності норм викликає необхідність певних санкцій.

К. (як і П. Бурдьє та Р. Патнема) вважають основоположником теорії соц. капіталу. Але у кожного з мислителів були свої підходи, напр., якщо П. Бурдьє визначав соц. капітал із точки зору сусп. взаємодії, наголошуючи на його індивід. характеристиках, то **К.** доводив залежність індивід. соц. капіталу від задоволення сусп. потреб. Порівнюючи підходи до соц. капіталу **К.** і Бурдьє амер. дослідник Дж. Філд зазначив: «Бурдьє постійно повертався до тези, що привілейовані особистості підтримують своє становище, використовуючи свої зв'язки серед ін. привілейованих осіб. Погляд **К.** гостріший, він наполягав на важливості зв'язків, як для окремих людей, так і колективів, привілейованих або уцімлених. Однак погляд **К.** наївно оптимістичний, бо як сусп. благо, соц. капітал майже повністю визначається його ф-ціями, створюючи низку норм і санкцій, які дозволяють людям співпрацювати заради отримання взаємних вигод, і при найменших витратах. Бурдьє ви-

користує цей концепт навпаки, висвічуючи лише «темну сторону» для малозабезпечених верств населення, і світлу – для привілейованих».

За **К.**, соц. капітал визначається своїми ф-ціями, включає безліч складових, які характеризуються двома заг. властивостями: 1) складаються з кількох соц. структур; 2) спрощують певні дії акторів усередині структури (індивіда чи корпорації). Подібно ін. формам капіталу, соц. капітал продуктивний, сприяє досягненню певних цілей, домогтися яких при його відсутності неможливо. Подібно до фіз. і людського капіталу, соц. капітал не має чіткої дефініції, але він може володіти специф. особливостями в певних сферах. А позаяк визначення поняття «соц. капітал» неоднозначне, то **К.** доповнює свою концепцію низкою нових термінів, напр., «взаємне очікування» та «групове підсилення норм». Важливе місце в його баченні соц. капіталу має інформ. ресурс.

Якщо фіз. капітал видимий, позаяк втілюється в очевидні матеріальні форми, людський капітал – менш окреслений (проявляється в навичках і знаннях індивіда), то соц. капітал ще менш помітний, бо існує тільки у взаєминах індивідів. Так само, як фіз. і людський капітал, соц. капітал полегшує виробничу діяльність. Напр., група, усередині якої панує повна надійність і абс. довіра, здатна зробити значно більше, порівняно з групою, що не володіє такими перевагами.

На відміну від ін. форм капіталу, соц. капітал властивий структурі зв'язків між акторами і серед них. Це не залежить ні від самих акторів, ні від засобів вир-ва. Більш того, орг-ції, що переслідують певні цілі, можуть бути акторами (т. зв. корпорат. актор), як і індивід. Зв'язки всередині корпорат. акторів також можуть створювати для них соц. капітал.

Згідно **К.**, соц. капітал – нейтральний ресурс, що сприяє будь-якій соц. активності, удосконалює сусп-во в цілому. До форм соц. капіталу автор відносить ресурси: організаційні; мобілізаційні; соц. згуртованості; соціальної взаємодопомоги. Внесок **К.** у розвиток теорії соц. капіталу полягає у теорет. осмисленні процесів і досвіду *неелітарних* груп. Він вважав, що маргінальні спів-ва, робітничий клас також можуть користати від володіння ним. Опираючись на теорію раціон. вибору, **К.** розглядав соц. капітал як частину соц. структур. Як й ін. дослідники, **К.** вказував на роль сім'ї та дружніх зв'язків, реліг. інституцій у створенні соц. капіталу, стверджуючи, що зміни у цих сферах проблематичні. Особливо значима характеристика соц. капіталу –

його вплив на створення людського капіталу в наступних поколіннях. І соц. капітал у сім'ї, і соц. капітал у сусп-ві відіграють певну роль у створенні людського капіталу підростаючого покоління.

Послідовники **К.** розглядають соц. капітал як атрибут індивіда, що дає йому вагомі переваги у досягненні життєвих цілей, захисті майна, доступі до інформації.

Лит.: Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий / Дж. Коулман // Общественные науки и современность. – 2001. – № 3. – С. 122-139; Field J. Social capital // Key Ideas / ed. by P. Hamilton, M. Keynes. – London, 2004; Coleman J. Social Capital in the Creation of Human Capital // Social Capital: A Multifaceted Perspective / ed. by P. Dasgupta, I. Serageldin. – Washington: The World Bank, 2000. – 424 p.

В. Варинський

Кохейн Роберт Оуен (англ. *Robert Owen Keohane*; 03.10.1941, Чикаго, США) – амер. політолог, один із провідних представників неолібер. інституціоналізму у теорії міжнар. відносин, а також один із розробників концепцій транснаціоналізму, комплексної взаємозалежності, гегемоністської стабільності. **К.** отримав освіту у Шаймерському коледжі (ступінь бакалавра, 1961) та Гарвард. ун-ті (ступінь магістра, 1964, і ступінь д-ра політ. наук, 1966). Нині – проф. міжнар. відносин у Школі сусп. та міжнар. відносин ім. Вудро Вільсона при Принстон. ун-ті, до цього викладав у Гарвард., Стенфорд. та ін. ун-тах США. Неодноразово нагороджувався авторитетними науковими преміями; у 1999-2000 рр. – президент Амер. асоціації політ. науки (APSA); член Амер. академії мистецтв та наук та Нац. академії наук США.

Основні праці: «Транснаціональні відносини та світова політика» (1971, співавт. Дж. Най), «Влада та взаємозалежність: світова політика у перехідний період» (1977), «Після гегемонії» (1984), «Міжнародні інститути та державна могутність» (1989), «Дослідження та дискусія у дослідженні світової політики» (1999 співавт. і співред. П. Катценштейн та С. Краснер).

К., працюючи у субдисципліні, що вивчає міжнар. організації, сприяв її перетворенню у важливу складову досліджень світ. політики, а також підвищенню статусу інституціональних проблем та організаційних процесів у цих дослідженнях, у т.ч. і завдяки ж-лу «Міжнародна організація», який став авторитетним виданням під його керівництвом (1974-1980).

К., разом із Дж. Наєм, були одними з перших дослідників, які наприкінці 1960-х – початку 1970-х рр. піддали сумніву одне з центральних положень політ. реалізму – тезу про роль д-ви як міжнар. актора. Публікація у 1971 р. за їхньою ред. книги «Транснаціональні відносини та світова політика» ознаменувала остаточне оформлення неолібералізму в теорії міжнар. відносин. Концепція транснаціональних відносин акцентує на ролі недерж. акторів, таких як групи інтересів, асоціації, міжнар. корпорації тощо, у формуванні зовнішньополіт. курсів. Відмова від абс. монополії д-ви як єдиного актора та об'єкта аналізу, визнання багатоманітності акторів, видів і каналів взаємодії між ними (не тільки одна дипломатія) внесли термінологічну новацію, що має принципове значення, у дослідження світ. політики (замість «міжнародні», тобто, по суті, міждержавні, міжурядові, з'явився термін «*транснаціональні*» відносини) та ускладнили аналіз світ. політики, доповнивши дослідження воєнно-політ. проблем забезпечення безпеки та відповідних нац. інтересів екон., нормат. та ін. нетрадиційними аспектами. Логічним результатом концепції транснаціональних відносин стала розроблена **К.** та Дж. Наєм концепція комплексної взаємозалежності. Її зміст: країни взаємодіють одна з одною у різних сферах та щодо найрізноманітніших питань (екон., еколог. та ін.), які мають низку вимірів (фінанси, торгівля тощо), власні критерії сили, впливу, лідерства та влади, а визначення нац. інтересів у цих сферах, вплив груп інтересів на уряд із відповідних питань і безпосередня взаємодія д-в здійснюються у складних мережах, які складаються з каналів обміну інформацією, норм, правил та процедур (усе це позначається поняттям «міжнародні режими»). Причому тільки невелика частина міждерж. та ін. взаємодій формалізована у офіц. ін-тах, у т.ч. й на світовому рівні, таких як ООН, МВФ або СОТ. Аналізуючи ці обставини, **К.** та Дж. Най дійшли висновку про множинність порядків денних, які впливають на формування зовнішньополіт. курсу, та відсутності у них чіткої реалістської ієрархії проблем і цілей (тобто воєнно-політичні міркування більше не є абс. домінуючими), великої ролі транснац. режимів і фрагментації влади всередині д-в, віддаючи перевагу вживанню поняття «взаємодії», замість традиційного – «відносини».

Щодо ролі ін-в **К.** припустив, що вони можуть сприяти обміну інформацією між акторами та врегулюванню суперечок між ними, збільшенню кількості взаємодій між актора-

ми, тобто інститути частково вирішують проблеми координації та створюють умови для співпраці навіть в умовах позбавленого єдиного уряду або гегемонії анарх. середовища міжнар. відносин (**К.** наголошує, що міжнар. відносини, навіть будучи анарх. середовищем, не є середовищем хаотичним; більше, світ. політика доволі інституціоналізована завдяки міжнар. режимам), роблячи конфлікти між д-вами менш неминучими, ніж вважають реалісти. Причому під ін-тами розуміються організації, до яких д-ви приєднуються для отримання очікуваних переваг від співробітництва та подолання перепон на шляху до співробітництва.

У методології досліджень міжнар. відносин **К.** запропонував ширше використовувати методи, концепції та висновки екон. науки (напр., щодо прийняття рішень в умовах невизначеності), теорії ігор та організацій тощо. **К.** розширює предметну сферу світ. політики, включаючи у неї галузь міжнар. політ. економії, яка виступає як джерело впливу на поведінку д-в, як сфера формування політ. курсу та як джерело аналіт. інструментів. У своїх працях **К.** прагне інтегрувати міжнар. дослідження у широку дисципліну політ. науки і розглядає проблеми, які виникають у зв'язку із цим завданням, вважаючи, що міжнар. дослідження повинні використовувати загальні концепції, методологію та підходи.

Лит.: Категории политической науки: Учеб. для вузов / Авт. концепции проекта и рук. авт. кол. А. Ю. Мельвиль; МГИМО (У) МИД России. – М.: РОССПЭН, 2002. – С. 604-606; Цыганков П. А. Транснационализм в науке о международных отношениях: вклад Джозефа С. Ная-мл. и Роберта О. Кохэна / П. А. Цыганкова // Теория международных отношений: Хрестоматия. – М.: Гардарики, 2002; Fifty Key Thinkers in International Relations / Martin Griffiths, Steven C. Roach and M. Scott Solomon. – 2-nd edition. – London and New York: Routledge, 2009. – pp. 105-114.

О. Кукарцев

Краутхаммер Чарльз (англ. *Charles Krauthammer*; 13.03.1950, Нью-Йорк, США) – амер. консерват. політ. оглядач, ідеолог, чиновник. Колумніст «The Washington Post» (з 1985 р.), коментатор «Fox News», співред. «The Weekly Standard», «The New Republic», «Inside Washington». **К.** – головний і найпотужніший амер. консерват. колумніст – за твердженням Ч. Скарборо (одного з найвпливовіших політ. оглядачів із амер. телеканалу MSNBC), «The Financial Times», «The New York Times» і «Der Spiegel». Гол.

критик Б. Обама (за твердженням «National Review»). Його статті щотижня передрукують у понад 400-т виданнях планети. Лауреат Пулітцерівської премії за «проникливі» коментарі «щодо нац. питань» (1987), консерват. премії ім. Бредлі та лібер. «Американського шляху». Закінчив ун-ти: МакГіла (Монреаль) – політ. наука і економіка (1970), Оксфорд – співдружність науковців з політики (1971) і Гарвард – медицина, психіатрія (1975). Канд. мед. наук. Допомогавав здійснювати планування досліджень в психіатрії у адміністрації Дж. Картера (з 1975). Співрайтер віце-президента США В. Мондейла (1980-1981). Президент ради з біоетики США (2001-2006).

Основні праці: «Інтервенція і доктрина Рейгана» (1985), «Шукаючи сенсу 1980-х» (1988), «Америка і світ [у] 1990» (1990), «Після Холодної війни і війни в Затоці: момент для Америки» (1991), «Осло і кінець ліюїзі» (2003), «Демократичний реалізм: американська зовнішня політика для однополярного світу» (2004), «Речі, що мають значення: три декади пристрасті, минулого і політики» (2013).

За твердженням Х. Херцберга – колеги **К.** по «The New Republic» – його політ. погляди істотно еволюціонували. У 1978 р. **К.** був демократом «на 70%» і лібералом «на 30%», водночас дотримуючись жорсткої лінії у питанні Ізраїлю та стосунків із СРСР; у середині 1980-х – був «на 50%» лібералом (у екон. і соц. питаннях) і «на 50%» – неоконсерватором (у питаннях зовнішньополіт. курсу США); зараз він республіканець «на 90%». Однак, він – нетиповий для США республіканець, позаяк є «нерелігійним» євреєм, підтримує теорію еволюції, легалізацію абортів, досліди зі стовбуровими клітинами та високі податки на пальне, заперечує креаціонізм та смертну кару.

Публікації **К.** допомогли визначити рамки курсу зовн. політики США зокрема принципи зовнішньополіт. курсу США після 11.09.2001 р. Зокрема, 01.04.1985 р. **К.** запропонував термін «Доктрина Рейгана» на позначення курсу зовн. політики США – відповіді на Доктрину Брежнєва: підтримку антикомуністичних повстанців по всій планеті і зменшення впливу СРСР у «третьому світі», яку підтримували посадовці адміністрації Р. Рейгана, відповідальні за зовн. політику і безпеку та консервативні зовнішньополіт. аналітики з фонду «Спадщина» («Time», квітень 1985). **К.** також сформулював ідею «демократичного реалізму» (17.02.1986) як комбінації ідеалізму й реалізму: ціллю курсу зовн. політики США

є не просто їх безпека, а «успіх свободи» в цілому, тобто захист спільноти демократ. націй як носіїв лібер. ідеї, встановлення нових ліберальних ідей «на фронтірі» – особливо в «третьому «світі» («Foreign Affairs», зима 1990/91 pp.).

1990 р. К. запровадив термін «однополярність» для опису політ. структури планети, яка виникла із розвалом СРСР. Ним він позначив розрив у рівнях силових потенціалів між США як глобальним лідером і наступною за нею великою д-вою Землі. Однак, на думку К., така ситуація є істор. минушим «моментом», який триватиме щонайбільше 30-40 років. У цей момент США мають можливість і, якщо необхідно, відповідальність діяти одноосібно. Однак він виступав проти інтервенціо-налістського курсу зовн. політики з позиції «амер. величч», пропонованого іншими неоконсерваторами. Натомість вважав, що США за відсутності перед ними глобальної, екзистенційної, загрози можуть дотримуватись курсу невтручання і готовності до дій та обмежитись «війнами горячка чаю» в д-вах, що не відбулись. Тому він не підтримував «чисті» «гуманітарні інтервенції» США (окрім випадків явного геноциду), зокрема на Балканах, з огляду на відсутність у них амер. стратег. інтересу і підтримував гуманітарні акції (такі як війни в Перській затоці чи в Афганістані), у яких міркування гуманності поєднувались із стратег. для США міркуваннями чи необхідністю. Такими стратег. міркуваннями для нього є «ключові точки» боротьби проти екзистенційного ворога, який несе «глобальну смерть» свободі. Зокрема події 9/11 для К. були прикладом дій такого екзистенційного ворога (аль-Каєди), який робив необхідним новий інтервенціоналізм. Усунення С. Хусейна К. підтримував як з т. з. стратег. необхідності для попередження розповзання зброї масового знищення й ерозії режиму санкцій ООН в регіоні, так і з огляду на ідеалістичні міркування, що можлива самопідтримувана поліархія в Іраку сприятиме руйнуванню політ. культури, яка продукує тиранію, політ. руїну, репресії, нетолерантність і політ. фанатизм у арабських сусп-вах, які і спричинили події 11.09.2001 р. На його думку, ця спроба демократизації наштовхнулась у 2006 р. на «контратаку» радикальних ісламістських сил в Лівані, Палестині та Іраку, що виявилось у зростанні сектантського насильства з їх боку (висловив цю думку у прочитаній лекції з нагоди отримання премії ім. неоконсерватора І. Крістола (Амер. ін.-т підприємництва, березень 2004 р.).

Також праці К. стосуються біоетики (проблеми клонування людини), тероризму, Близького Сходу і юдофобії в Європі. К. був противником мирного процесу в Осло, вважаючи, що досягнуті там угоди давали Орг-ції Визволення Палестини можливість ведення війни проти Ізраїлю, позаяк палестинці не виявили бажання прийняти компроміс з Ізраїлем. Водночас, К. – прихильник створення двох незалежних д-в у Палестині, відступу Ізраїлю зі Зах. берега р. Йордан і Сектора Гази як способу раціоналізації його кордонів із майбутньою д-вою Палестина, а також створення Ізраїлем лінії безпеки вздовж кордону з Палестиною як умови тривалого миру.

Лит.: Krauthammer C. *Democrats and Nation Building* [Електронний ресурс] / Charles Krauthammer // 2003, Sep 19. – Режим доступу: http://townhall.com/columnists/charleskrauthammer/2003/09/19/democrats_and_nation_building/page/full; Krauthammer C. *The Reagan Doctrine* [Електронний ресурс] / Charles Krauthammer // *Time magazine*, April 1, 1985. <http://content.time.com/time/magazine/article/0,9171,964873,00.html> Krauthammer C. *The Unipolar Moment* [Електронний ресурс] / Charles Krauthammer // *Foreign Affairs, Special Issue 1990*. – Режим доступу: <http://www.metu.edu.tr/~utuba/Krauthammer.pdf>; Burner D. *Column right: conservative journalists in the service of nationalism* / David Burner; Thomas R. West. – N. Y.: New York University Press, 1988. – 115 p.

Ю. Тишукун

Крижаніч Юрай (хорв. *Juraj Križanić*; 1617/1618?, Обрх, Хорватія – 12.09.1683, покл. Відня) – богослов, філософ, історик, економіст. За національністю – хорват. Навчався в Загребській семінарії, в ун-тах Відня та Болоньї. Ступінь магістра філософії отримав у Граці. У 1642 р. захистив докт. дисертацію у Римі, одержав звання доктора богослов'я.

Основні праці: «Грамматичном изказани про російський езику» (1665), «Беседы о правительстве» (ін. назви – «Політика», «Політичні думи, Розмови про панування», «Politika, Razgovory ob vladatelstvu») (1663-1666) та «Про Божу ласку» (1666-1667).

К. активно займався місіонерською діяльністю, мріючи про об'єднання слов'ян. Його мрією була місіонерська діяльність у Росії з метою досягнення співдружності слов'ян. народів під егідою рос. д-ви з єдиною уніат. церквою.

К. багато подорожував Європою – Німеччина, Велике князівство Литовське, Констан-

тинополь, Флоренція. У 1647 р. та 1659 р. побував в Україні. Був місіонером у Смоленську, відірваному Польщею від Росії. Тут продовжив самоосвіту. Угор. і турец. мови знав із дитинства, а згодом вивчив нім., лат., італ. і давньогрец. мову, а також кирилицю й глаголицю, працював над граматику хорватської й церковнослов'янської мов. Не знаючи рос. мови, помітив, що досить добре її розуміє, а тому звертає увагу на мовну спорідненість слов'ян. народів і висловлює ідею створення спільнослов'ян. мови.

На початку 1659 р. **К.** відправився з Відня через Львів до Москви. Після довгої перевірки у Посольському наказі цар наказав видати **К.** «государеве жалування» і прийняти на службу. **К.** написав цареві доповідну записку, у якій доводив необхідність наук і освіти, пропонував створити мережу училищ і заснувати державну біб-ку, турбувався про нове друковане видання Біблії (завдяки цьому незабаром надрукувалася слов'ян. Біблія). Крім того, **К.** подав у Посольський наказ низку документів, у яких дав цінні практич. поради в сфері політики, зокрема, щодо козаків.

У 1661 р. був звинувачений у підтримці уніатів і відправлений у заслання у Тобольськ, де провів 16 років. Проживаючи в Москві, а згодом у тобольському засланні, **К.** зібрав великий і цікавий матеріал про різні сторони рос. дійсності. У Тобольську написав свої основні праці.

У праці «Грамматичном изказании про російський езику» був даний блискучий порівн. аналіз слов'ян. мов. Це була перша у Європі наук. робота з порівн. мовознавства. **К.** прагнув створити чисто слов'ян. мову, без іноз. запозичень. Добираючи слова й граматичні конструкції, він надавав їм таку форму, що була б близька для усіх слов'ян. мов. При цьому критерієм для вибору служила ступінь поширеності даного слова. 60% слів були спільнослов'янського походження, 10% – російські й церковнослов'янські, 9% – сербохорватські, 2,5% – польські та ін. Власне, це була б «середньостатистична» слов'ян. мова. Алфавіт використовувався латинський, хоча **К.** допускав і вживання кирилиці.

У 1663 р. **К.** почав писати спільнослов'янською мовою головну працю свого життя – «Беседы о правительстве», більш відому в історіографії як трактат «Політика» (або «Політичні думи, Розмови про панування», «Politika, Razgovory ob vladatelstvu», 1663–1666). Політику виводив із етики і називав її «найблагороднішою з усіх наук і всім наукам господинею», яка вчить «справедли-

во, справно і достойно» управляти людьми, містами і країнами. Найбільша роль у політиці належить правителям, обов'язком яких є зробити народ щасливим. «Політика» складається із трьох частин: у першій автор розмірковував про екон. засоби д-ви, у другій – про засоби військові, у третій – про мудрість, тобто про засоби духовні, до яких він відносить предмети різних властивостей, переважно політичних.

У трактаті «Політика» **К.** ретельно проаналізував екон. й політ. становище Росії, охарактеризував роль торгівлі, ремесел і землеробства, підкреслив роль армії для збереження держ. незалежності. **К.** наголошував на необхідності культурного розвитку, виступив проти преклоніння перед іноземцями. Розрізняв «божественні» і «природні» закони. Книга звернена до всіх слов'ян, але, насамперед, до рос. монарха. Саме у монархії **К.** вбачав найбільш відповідну форму правління, яка забезпечувала єдність народу й держ. стабільність. Царя вважав намісником Бога на Землі, владу його – священною. Звертаючись до царя, наголошував не тільки на правах, але й на обов'язках правителя перед народом. Цар повинен бути скромним, мудрим, спокійним, праведним, свято дотримуватися божественних законів. Самодержавне правління не повинно бути ні поганим, ні крутим, ні жорстоким, ні тиранічним, такими були правління І. Грозного та Б. Годунова. Справедлива верховна влада може перетворитися у тиранію, якщо будуть введені несправедливі закони. Безмежна влада суперечить божественному і природному закону.

К. поділяв всі існуючі форми правління на три правильні й три неправильні, останні – перекручені варіанти від перших. Правильні: досконале самовладство (абс. монархія), боярське правління й загальнодерж. самовладство або посадське правління (республіка). Самовладство протистоїть тиранії, боярському правлінню – олігархія й загальнодерж. самовладство – анархія.

У сфері економіки керувався найбільш передовими для того часу поглядами, зазначаючи що руйнівні податки на селян шкодять госп-ву, радив заохочувати талановитих, здібних людей. Надзвичайно актуально звучить нині думка **К.** про безпеку, яка виходить від бюрократії. Остаточо відкинув Унію й закликав зміцнювати православ'я.

Після звільнення (1676) жив у Польщі, Литві, подорожував Європою. Включився у боротьбу балкан. народів за визволення від ярма Осман. імперії. У 1683 р. **К.** загинув під час облоги Відня турецькими військами.

Лит.: Гайнутдинов Р. К. Ю. Крижанич и его идеи реформирования политико-правовой системы России // Закон и право. – 2004. – № 2. – С. 74-77; Гольдберг А. Л. Ю. Крижанич об обществе середины XVII в. // История СРСР. – 1960. – № 6; Мордохович Л. М., Философские и социологические взгляды Ю. Крижанича // Краткие сообщения Института славяноведения АН СРСР. – 1963. – № 36; Пушкирѳв Л. Н. Юрий Крижанич. Почерки жизни и творчества. – М.: «Наука», 1984.

Т. Бевз

Крістева Юлія (болг. *Юлия Кръстева*, фр. *Julia Kristeva*; 24.06.1941, Слівен, Болгарія) – психоаналітик, політолог. Народилася в Слівені, у Болгарії. У 60-ті переїхала до Франції. Наприкінці 1960-х приєдналась до групи «Тель-Кель». Навчалась у кількох фр. ун-тах. Дружина відомого політико-соціального діяча Ф. Соллерса.

Основні роботи: «Революція поетичної мови» (1974), «Полілог» (1977), «Влада жаху» (1980), «Самі собі чужі» (1988) та ін.

Політ. проблематику вона розглянула у своїй найвідомішій праці, «Самі собі чужі». Чужинець кристалізує ефективність теорет.-практ. розробленості становища людини у межах політики. Наголошує, що в різні часи використовували різні механізми асиміляції чужості, однак гегемонія демократизму сама собою піднімає гуманність таких дій. Бо кожна людина має далеко не один образ самовияву, а, отже, вона потребує певної політ.-соц. гарантованості необмеженості самовияву, якщо остання не зазіхає на життя ін. людини.

У грец. полісі, вважає **К.**, чужинець виглядав просто – чужим. Різні закони то пропонували, то забирали полісам протекцію, однак він незмінно був варваром, що означало «незрозумілий», «негрец.» і, нарешті, «ексцентричний», «нижчий». Певний прообраз космополітизму створив Сократ, однак «ізономія» громадян (вони порівну беруть участь у політ., бо тотожні один одному) відкидає в ексцентричність, в ірраціоналізм або – простіше, але менш інформативно – до незрозумілого слова «інакший», який буде завжди варваром.

Якщо політ. регулювання та законодавство загалом затверджують наш спосіб визначати, змінювати й, імовірно, поліпшувати статус чужинців, вони водночас утворюють порочне коло, позаяк чужинці існують саме у зв'язку з ними, тому очевидним стає те, що ідея чужинства породжена нац. д-вою, логікою її існування. За таких умов зовсім не дивує прірва між громадянином та людиною – **К.** вважає,

що можна бути людиною більшою чи меншою мірою з огляду на те, що ти – більшою чи меншою мірою громадянин, і що той, хто не громадянин, – не зовсім людина. Між людиною і громадянином – рубець: чужинець.

К. вважає, що теоретично такий рух започаткував Н. Макіавеллі. Ідея модерної д-ви – його ідея. Справді, на думку **К.**, «Державець» подає нам – через натуралістичні метафори, концепти, через відкрити послідовність ланок і різні саркастичні пасажи про папство – портрет «нового князівства». Цей новий правитель, лев і лис, дає волю уяві, і, переступаючи через межі етики, Макіавеллі виступає за нац. єдність, «органодність», що опирається на риси правителя та його удачу (*fortuna*).

Натомість Ш.-Л. Монтеск'є спирається на виважену рівність, позаяк для того, щоб націон. мислення було політ., воно не може бути націоналістичним. Його погляди містять пересторогу розділення прав людини і прав громадянина, бо для нього будь-яка політ. у повному розумінні слова імпліцитно космополітична, бо містить сукупність усіх людей, «загальний дух». Така пересторога направлена супроти брутального інтегрування відмінностей, що може перерости у ліквідацію можливості свободи загалом. Поділ влад, розумне правосуддя – це саме ті перестороги, що, окрім загальнотеорет. і відомого наповнення, несуть ще й космополіт. ореол забезпечення свободи для чужинця, а «космополітизм Монтеск'є. Його «модерність» варто розглядати як відмову від уніфікованого сусп-ва на користь різноманітності сусп-ва.

Для Г.-Ф.-В. Гегеля способом переходу індивідуальності у буттєвість, вважає **К.**, є культура, водночас культура в сенсі Гегеля діє через роз'єднаність та антагонізм, що їх вона поєднує у мові розірваності, але ця мова може лише судити, зводячи все до «Я марнославно», і є нездатною зрозуміти субстанційну сутність мислення.

Суч. період, вважає **К.**, можна цілком охарактеризувати як період регресії у сенсі покорі закону й ідентичності. Тут не йдеться про необхідність культивування антисистемних настроїв, швидше постулюється тенденція, згідно з якою система бере гору над суб'єктом, відповідно пристосовуючи його до своєї практики, залишаючи поза межами свого інтересу не-тотожну практику, практику не-ідентичності.

К. підсумовує тим, що розуміння необхідності «іншої спільності» має стати пріоритетом політ. дискурсу за таких умов. У дискурсі мовного суб'єкта саме зіткнення одного дис-

курсу з ін. вимагає, щоб семіотика, гетерогенна значенню, замінила гетерогенне значення, що його суб'єкт зник вважати за своє.

Оскільки кожен мовний акт є формою звернення до адресата, кожне таке повідомлення має розкодовувати тетичний ритм висловлювань, тобто знімати узлагодженість, прогнозованість такого послуху. Так має бути в умовах суч. політ. дискурсу – така форма діалогізму була б оптимальною для чужинця. Проте так не є, бо ідеалістична політика вимагає від загального, властивого спільноті обміну нівелювання, спільної міри, але мовчить про свій розлам; унаслідок витрачання своєї енергії спільнота ризикує розірватися, адже політ. дискурс із визначеною схемою проходження значення, що нівелює чужинця як деструктивного елемента із потоку смислоозначень фактично дає можливість говорити про процес конструювання смислу без суб'єкта загалом.

Зрештою, симптоматичність чужинця за **К.** у просторі політ. зберігає доволі своєрідну амбівалентність – з одного боку, це вияв нетотожності, не-ідентичності суч. соц. площині. З ін. боку, відсутність такого соц. простору, відсутність «корисності» у системі цінностей соц. площини свідчать про неспівмірність чужинця та інтересу, який і визначає доцільність політ. відносин та розвиток політ. дискурсу. За таких умов статусу чужинця позбутись неможливо – вірогідною залишається лише його кореляція, причому зумовлена не так розвитком іманентної йому самому внутр. логіки, як видозміною зовн. умов, політ. інтересів, які і викликають зміну статусу чужинця, появу у нього концепта нових симптомів, що так чи інакше реагують на зміну політ. інтересів у соц. середовищі.

Лит.: Крістева Ю. Полілог / Ю. Крістева. – К.: Юніверс, 2004. – 480 с.; Крістева Ю. Самі собі чужі / Ю. Крістева. – К.: Основи, 2004. – 262 с.; Гарбадин А. Специфіка методологічного застосування постмодернізму у межах політичної науки / Гарбадин А. // Вісник СевНТУ: зб. наук. праць. – 2011. – Вип. 123. – С. 45 – 49. – (Серія «Політологія»); Гарбадин А. Концепт чужинця в політологічному дискурсі / Гарбадин А. // Вісн. Львів. ун-ту: зб. наук. праць, 2012. – Вип. 15. – С. 283-289. – (Серія «Серія філософські науки»).

А. Гарбадин

Кроз'є Мішель (фр. *Crozier Michel*; 05.11.1922, м. Сент-Менеу, Франція – 24.05.2013, Париж, Франція) – фр. соціолог, політолог, проф. ун-ту в Нантере, керівник Центру соціології орг-цій, президент Фр. соціол. т-ва

(1970-1972). Після закінчення школи він переїхав до Парижа. Закінчив комерц. училище. У 1947 р. **К.** поїхав із Франції і провів рік в США, де під час численних поїздок проінтерв'ював бл. 600 респондентів для з'ясування, наскільки успішно може вести боротьбу з великим бізнесом ліве крило амер. профспілок – Амер. федерація праці (АФТ). Працював у Націон. центрі наук. досліджень (з 1952 р.); заснував (1961 р.) власну дослідн. інституцію – Центр соціології орг-цій. Спочатку **К.** займався вивченням проблеми класової обізнаності середніх класів, але поступово коло його інтересів змінилось до аналізу орг-ції як соц. структури. Отримав ступінь д-ра юрид. наук в ун-ті Сорбонни (1963). В 1975 р. за завданням Тристоронньої комісії (Trilateral Commission – названа так за кількістю сторін котрі до неї входили: Пн. Америка, ЄС, Японія) **К.** разом із С. Хантінгтоном і Д. Ватануки підготував доповідь «Криза демократії». У 1988 р. вивчає досвід США, Швеції і Японії з проведення адмін. реформ, з тим щоб представити узагальнені дані фр. уряду. Був нагороджений Премією А. де Токвіля за гуманізм та Орденем Почесного Легиону.

Основні праці: «Бюрократичний феномен» (1963), «Блоковане суспільство» (1970), «Діючі особи та системи» (1977), «Сучасна держава – скромна держава» (1987).

Зазвичай **К.** позиціонується як соціолог, але позаяк його праці стосуються сфери політ. процесів, політ. відносин, політ. ін-тів. **К.** став відомий після виходу книги «Бюрократичний феномен», присвяченої аналізу бюрократ. системи на усіх рівнях: від цеху і контори до держ. адміністрації. На думку самого **К.**, на нього сильно вплинуло перебування в США відразу після війни, коли він зіткнувся з сусп-вом, що випереджало Францію «на покоління». Намагаючись зрозуміти причини відставання Франції, а також вивчити реальності «класових стосунків», що лежать в основі сусп. життя згідно популярної тоді марксист. теорії, він починає дослідження на найнижньому рівні, через інтерв'ю із службовцями й їх керівниками. Поступово **К.** приходиться до усвідомлення важливості орг-цій у суч. світі. Розпочавши з конкретних досліджень, він створює узагальнену теорію бюрократ. системи й орг-ції взагалі. Гол. ідея **К.** – створення синтетичної (конфліктно-ігрової) моделі орг-ції, виходячи із положень системної та анти-системної версій, у котрих описано систему прийняття рішень, природу співробітництва та конфлікту в орг-ції, визначено способи забезпечення соц. порядку, а також шляхи досягнення загально-організаційних цілей. При

цьому його синтетична модель орг-ції, яку він називав «*стратегічною моделлю організації*», базується на єдиному розумінні проблеми забезпечення соц. порядку й індивід. активності. Такий синтез здійснюється **К.** на раціональній основі із застосуванням ігрової концепції організації та широким використанням ресурсів влади, контролю за невизначеністю, а також силових ігор, що закладаються в основу управлін. рішень. І хоча ідеї **К.** сформувалися при проведенні досліджень у Франції, вони дають більш глибоке розуміння феномену бюрократії в будь-якому сусп-ві. Він вважає, що бюрократія – не монолітна раціон. структура, а система, що надає індивідуумам і групам певний простір для маневру, незважаючи на спроби контролю.

У центрі проблематики орг-ції і, зокрема, бюрократії, згідно **К.**, повинно бути дослідження влади та її розподіл, з одного боку, й аналіз стратегії, застосованої індивідами та групами в їх діяльності, – з іншого. Важливе місце при цьому має вивчення фундамент. культурних характеристик сусп-ва. Франція сер. ХХ ст. була, на думку **К.** заражена «феноменом бюрократії». У д-ві існувала серйозна суперечність між традиц. минулим і потребою у безперервній адаптації до суч. промислового розвитку. Зростаюча залежність ефективності орг-ції від людських ресурсів, що беруть участь у них, диктувала необхідність створення умов для активної соц. участі. Від відсутності участі страждали як орг-ції, так і їх члени. Ці ж ідеї **К.** продовжував розвивати у своїй книзі «Блоковане суспільство» У центрі цієї роботи – проблеми соц. змін і посилення участі індивідів і соц. груп в інституціональних нововведеннях. Щодо сусп-ва, що пригнічує реальну зміну ін-тів і творчу ініціативу, **К.** використав термін «*блоковане суспільство*» (термін, введений С. Хофманом). У завершальній главі книги, «За стратегію змін», він відстоює необхідність «інституціональної інвестиції», тобто енергійних зусиль із розвитку різних соц. умов, які сприяють ефективним індивідуальним і колективним нововведенням. З точки зору **К.**, три головні інтелектуальні орієнтації повинні здійснюватися у Франції: перша – створення можливості серйозного наук. аналізу соц. проблем; друга – прикладання зусиль до розуміння соц. змін і відповідних типів поведінки; третя – активна установка щодо створення, управління і розвитку соц. ін-тів. Основною аналізу «заблокованого у бюрократичному нашійнику», за образним виразом фр. вченого, сучасного сусп-ва є дослідження проблем влади. Теорія влади в концепції бюрократичної кризи сусп-

ва **К.** – необхідний етап в розкритті головних тем аналізу його соц.-політ. доктрини – теорії бюрократії. Головною темою його досліджень стає вивчення ролі д-ви в процесі реформування сусп-ва.

К. підкреслював роль інтелектуалів як генераторів ідей сусп. змін і був захисником соц. реформ у Франції, намагаючись при цьому знайти альтернативу соціалізму і консерватизму в рішенні таких проблем як модернізація компаній, реформа елітарної освіти та децентралізація держ. підприємств. **К.** вдало поєднував якості акад. вченого, консультанта та публіциста. Йому були притаманні широта інтересів, багатство методів наук. пошуку, а також постійна націленість на практику. Діяльність **К.** наочно переконує в тому, наскільки важливими та різноманітними можуть бути функції політол. в сусп-ві. Його ідеї творчо переосмислюються суч. укр. науковцями.

Лит.: Батрименко О. В. Сучасні французькі концепції бюрократії / О.В. Батрименко // Людина. Світ. Суспільство (до 175-річчя філософ. ф-ту). Дні науки філософ. ф-ту: Міжнар. наук. конф. (21-22 квітня 2009 р.): Матеріали доп. та виступів. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2009. – Ч. II. – С. 79-83; История теоретической социологии: В 4 т. / [Отв. ред. и сост. Ю. Н. Давыдов]. – М.: Изд-во «Канон + ОИ Реабилитация», 2002. – Т. 3. – 448 с.; Спиридонова В. И. Бюрократия и реформа (анализ концепции М. Крозье). – М.: ИФ РАН, 1997. – 203 с.; Туленков М. В. Мишель Крозье и синтетична концепція прийняття управлінських рішень / М. В. Туленков // Ринок праці та зайнятість населення. – 2010. – № 1. – С. 53-55.

О. Федорчук

Кромвель Олівер (англ. *Oliver Cromwell*; 25.04.1599, Хантінгдон, Центр. Англія – 03.09.1658, Лондон) – вождь Англ. революції XVII ст., видатний воєначальник і держ. діяч, лорд-протектор Англії (1653-1658). Народився в сім'ї дворянина. Далекі предки **К.** збагатилися під час правління короля Генріха VIII (1509-1547), нажившись на конфіскаціях монастир. і церк. земель. Здобув початкову освіту в парафіяльній школі Хантінгдона. У 1616 р. **К.** вступив до одного з коледжів Кембриджа, проте через рік, після смерті батька, він був змушений повернутися до Хантінгдона, щоб стати сільським господарем (сквайром). У 1619 р. **К.** відправився до Лондону вивчати право. Політ. діяльність розпочав після першого обрання до парламенту (1628). У березні 1629 р. Карл I розпустив парламент, і **К.** протягом 11 років вів життя сільського

господаря: орендував пасовища, розводив худобу, в 1636-1638 рр. брав участь у русі на захист общинних прав селян. У квітні 1640 р. він був обраний депутатом в Короткий (13.04. – 05.05.1640), а у листопаді 1640 р. у Довгий парламент (03.11.1640 – 20.04.1653) від Кембриджу. З початком першої громадян. війни проти короля (1642-1646) **К.** у чині капітана очолив (вересень, 1642) загін із шістдесяти добровольців. Коли виявилось, що воєначальники парламенту не прагнуть до перемоги над королем, бо найбільше бояться її політ. наслідків, **К.** рішуче виступив за демократизацію армії, за залучення до неї тих, хто бився б проти короля за переконаннями, а не в як найманець. У пошуках таких «ратників Божих» **К.** звернувся до селян-йоменів Сх. Англії, переконаних пуритан і ворогів віджилих феодалів. Селян. кавалерія **К.** незабаром заслужила своєю стійкістю на полі битви, залізною дисципліною прізвисько «залізної бокі», стала ядром реорганізованої на поч. 1645 р. за ініціативою **К.** армії парламенту (т. зв. Нової моделі), в якій **К.** був заст. головнокомандувача (генерал-лейтенантом). Полководницьке мистецтво **К.** найяскравіше проявилось у вирішальних битвах першої громадян. війни – під Марстон-Муром (02.07. 1644) і при Нейзбі (14.06.1645), де саме кавалерія **К.** вирішила успіх битв. Відбиваючи у ході першої громадян. війни певною мірою настрої революц. демократії в таборі парламенту, **К.** після досягнутої перемоги над королем і його полону стає на шлях гальмування і сковування руху народних мас. У цьому суть запеклої боротьби **К.** з левеллерами у 1647 р. Опинившись у 1647 р. між трьома політ. силами – пресвітеріанською більшістю у парламенті, армією і полоненим королем – **К.** обрав гол. опорою армію, але в той же час вів секретні переговори з полоненим королем (про умови повернення його на трон), жорстоко розправлявся з солдатськими виступами в армії, зайняв Лондон з метою попередити роялістський переворот і за допомогою солдатів очистив палату общин від відвертих роялістів (т. зв. Прайдова чистка, 06.12.1648 р.). Коли ж спалахнула друга громадянська війна (1648) **К.** пішов на тимчасовий союз з левеллерами; під тиском народних низів він змушений був погодитися на суд і страту короля, на знищення монархії та палати лордів і оголошення Англії республікою 19.05. 1649 р. **К.** став членом Держ. ради, а потім її головою. При новому лідері були видані наступні укази: заборона дуелей в армії, юрид. статус цивільних (без обряду вінчання) шлюбів, перехід усього королів. майна до держ. казни.

Розгром левеллерського повстання та руху диггерів у самій Англії, жорстка військ. експедиція проти повсталого Ірландії (1649-1650), шотланд. похід **К.** (1650-1651), грабінг ірланд. земель – свідчення перетворення **К.** в «Наполеона» англ. революції. **К.** (офіц. призначений парламентом у травні 1650 лордом-генералом – головнокомандуючим всіма збройними силами республіки) йшов до встановлення своєї особистої диктатури. 20.04.1653 р. їм було розігнано «охвістя» Довгого парламенту, пізніше він збирає Малий, або Бербонський парламент із представників реліг. громад. Спроби цього парламенту провести демократ. реформ викликали невдоволення всіма збройними силами, і після його розпуску під тиском офіцерів, **К.** 16.12.1653 р. встановлює нову конституцію «Знаряддя управління», яка дає йому диктаторські повноваження як лорду-протектору Англії, Шотландії та Ірландії.

Режим протекторату перетворив **К.** у фактичного повновладного правителя країни. До самої смерті мав популярність у народі, насамперед завдяки іміджу «народного» політика та абс. непідкупності. Зовн. велич **К.** не могла приховати внутр. слабкість системи протекторату. Вороги **К.** «справа» таємно готували реставрацію Стюартів, що й було здійснено у 1660 р. Вважається, що смерть **К.** настала від малярії або ж від отруєння. Після смерті **К.** його тіло забальзамували і поховали в каплиці Генріха VII у Вестмінстерському абатстві. Через три роки, незабаром після реставрації Стюартів, за постановою парламенту 30 січня 1661 р., у день страти Карла I, прах **К.** було витягнуто з могили, і після процедури «повищення царевбивці» від трупа відскли голову, тулуб було закопано в ямі, викопаній під шибеницею, а голову, насажену на спис, виставили у Вестмінстер. палаці «на огляд». Голова його була похована тільки в 1960 р. в одному з коледжів Кембриджа.

Історіографія, присвячена **К.**, представлена двома домінуючими напрямками – консервативно-торійським і ліберально-вігським. Згідно концепції, що веде початок від Е. Кларедона, торійська історіографія малювала **К.** «злим генієм» короля Карла I. Віддаючи належне полководницькому мистецтву **К.**, вона бачила в ньому, насамперед «моральне чудовисько», людину-інтригана, головного «царевбивцю», який в корисливих цілях прирік народ на тяжкі муки, а країну – на анархію та розорення. У сер. XIX ст. вігська історіографія досягла успіху в реабілітації **К.** в громад. думці вікторіанської Англії. Ратоборцем за нехтування свободи англ. народу, за віротерпимість, ворогом тиранії та гноблення зійшов

К. – із мечем в одній руці і Біблією в другій, зі сторінок робіт Т. Маколея, Т. Карлейля, Ф. Гізо, Г. Галлами. Пізніше в історіографії на перший план стали висуватися соц.-охоронні мотиви в діяльності **К.** (С. Р. Гардінер, Ч. Х. Ферс, Д. Н. Кларк, Г. Дейвіс). Для суч. історіографії характерна ідеалізація **К.** Лейбористська історіографія зосередила свою увагу на політ. боротьбі **К.** із левеллерами, віддаючи, проте, належне його «розсудливості» (М. Джеймс, Д. Петегорські, Г. Холореншоу). Показати двоїстий характеру **К.** вдалося марксист. історіографії. За визначенням Ф. Енгельса, **К.** «... поєднував в одній особі Робесп'єра та Наполеона» англ. революції.

Лит.: Барг М. А. Кромуель и его время / М. А. Барг. – М.: Учпедгиз, 1950. – 272 с.; Барг М. А. Великая английская революция в портретах ее деятелей / М. А. Барг. – М.: Мысль, 1991. – 398 с.; Ковард Б. Оливер Кромуель / Б. Ковард. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. – 320 с.; Павлова Т. А. Кромуель. – М.: Молодая гвардия, 1980. – 352 с.; Ashley M.P. The greatness of Oliver Cromwell. – N.Y.: Macmillan, 1962. – 383 p.

М. Требін

Кропоткін Петро (рос. *Кропоткин Пётр*; 27.11 (09.12) 1842, Москва, Рос. імперія – 08.02.1921, м. Дмитрів, Рад. Росія) – рос. філософ, історик, географ, революціонер, ідеолог, теоретик анархізму, один із творців концепції анархо-комунізму. З 1868 р. – член Рос. геогр. т-ва. З 1872 р. – член Юрської федерації Першого інтернаціоналу та народницької орг-ції «Велика спілка агітації». Заарештований за революц. діяльність (1874); утікає з в'язниці, емігрує (1876). 1878-1916 рр. – революц. діяльність в європ. країнах. У 1917 р. повертається до Росії.

Основні праці: «Хліб та воля» (1892), «Держава та її роль в історії» (1896), «Сучасна наука та анархія» (1901), «Взаємна допомога як чинник еволюції» (1902), «Моральні витоки анархізму» (1906), «Етика» (1921).

Політ. погляди **К.** мають загальнонауковий фундамент у вигляді «закону взаємної допомоги». Цей закон **К.** виводив із оригінального трактування положення теорії Ч. Дарвіна про боротьбу за існування. На думку **К.**, боротьба точиться між біолог. видами, але всередині них є взаємодопомога. Висновки з такого трактування **К.** розповсюджував на соц. світ, зокрема на політ. орг. сусп.-ва. На відміну від Г. Спенсера, **К.** не вдавався до механістичної біологізації політики та сусп.-ва, і не визнавав конкуренцію ані «природним», ані «позитивним» явищем. **К.** доводив за допомогою логі-

ки та численних прикладів з життя природи та сусп.-ва, що конкуренції протистоїть взаємодопомога. Саме цей механізм спільного життя, а не конкуренція, є чинником ефективності подальшої еволюції та запорукою етичного прогресу. Еволюціоністські позиції **К.** не приводили його до заперечення революції: навпаки, до революції **К.** ставився як до майже єдиного засобу спротиву людей д-ві. Орієнтиром політ. розвитку **К.** вважав анарх. комунізм, за якого сусп.-во за допомогою соц. революції повністю позбавляється д-ви та прив. власності. Ці явища **К.** розглядав як втілення панування та насилля людини над людиною. Гарантувати сусп. процвітання можна лише завдяки врахування особистісних інтересів та надання «свободи самовираження» кожному. **К.** протиставляє особистість як «душу революції», що має виключно, неповторну цінність, і д-ву. Не погоджується **К.** і з ототожненням д-ви і сусп.-ва: д-ва є лише однією з істор. форм існування сусп.-ва. На думку **К.**, д-ва виникла як орг-ція злочинного характеру; згодом вона навчилася придушувати будь-які повстання проти неї, задля чого використовуються різні репресивні механізми, у т.ч. і церква, що завдає духовних репресій. Найбільш негативним впливом д-ви **К.** вважав стримування взаємодопомоги як чинника подальшого розвитку. Отже, як тільки д-ву буде знищено, сусп.-во зможе перейти до «природного» анарх. стану. Таким чином, **К.** обмежує сусп.-політ. вибір двома варіантами: або д-ва «розчавлює» особистість і знищує людство через війни, боротьбу за владу та «поверхневі» революції, що тільки змінюють тиранів, або знищення д-ви призведе до встановлення анархізму (анархо-комунізму). Цей вибір **К.** представляє у вигляді вибору між двома «ворожими течіями: римською та народною, імператорською та федералістською, традицією влади та традицією волі».

Анархо-комунізм як особливий соц. устрій потребує вільного союзу самокерованих громад. Фундаментом їх існування є повністю сусп. характер засобів вир-ва та предметів споживання. Праця є обов'язковою для всіх, внутр. життя громади є чітко регламентованим задля уникнення непорозумінь і зіткнень. Прийняття регламентації є добровільним, що й лежить в основі самокерування всієї громади. Анархо-комунізм не дозволяє жодних проявів нерівності, навіть таких, як ун-ти й академії, «якщо ними не користується кожний без виключення член сусп.-ва».

Від соціалізму анархо-комунізм **К.** відрізняється тим, що орієнтується на знищення не тільки капіталу, а й д-ви – незалежно від того,

про яку саме д-ву йдеться. Так, **К.** не сприймав маркс.-ленін. ідею диктатури пролетаріату, позаяк вважав її особливою формою держ. влади. З цієї ж позиції **К.** заперечує ефективність норм права та законів, і пропонує обмежуватися нормами моралі, втіленими в звичаях і традиціях. Право потребує обов'язкових санкцій та покарань, тобто є формою насилля над особистістю (як і релігія, яка погрожує людині покаранням надприродного, містичного характеру). Фактично, атакуючи д-ву, заперечуючи необхідність права, **К.** не бачить необхідності й у політиці як окремій сфері соц. життєдіяльності: всі ф-ції політики повинні виконуватися за рахунок вільних домовленостей, добровільних конвенцій. При цьому **К.** чітко розводить свободу та безлад: перша надає особистості можливість повністю реалізувати свої здібності в сусп-ві, а другий, навпаки, обмежує будь-яку особистісну реалізацію внаслідок руйнації соц. умов.

Саме **К.** вважають головним (хоча й не першим) теоретиком анархо-комунізму: вчений надав цієї ідеології форму закінченої, детально розробленої теорії, яка відрізнялась від інших анархістських концепцій мирним, нетерорист. характером. Пропозиції **К.** замість «пропаганди дією» (тобто бунтів та замахів) використовувати радикальні страйки та тісну співпрацю із профспілками стали методологічним стрижнем Міжнар. асоціації трудящих, створеної у 1922 р. в Берліні як анархо-синдикалістський Інтернаціонал. Праці **К.** завдали значного впливу на анархо-комуністів Аргентини (Аргентинська регіональна робоча федерація ФОРА), Японії (профспілка «Дзенкоку Дзірен»), Іспанії (Нац. конфедерація праці).

Літ.: Кротокин П. А. Анархия: Сборник / Сост. и предисл. Р. К. Баландина / П. А. Кротокин. – М.: Айрис-пресс, 2002. – 576 с.; Кротокин П. А. Взаимная помощь как фактор эволюции / П. А. Кротокин. – М.: Самообразование, 2007. – 240 с.; Кротокин П. А. Хлеб и воля. Современная наука и анархия / П. А. Кротокин. – М.: Правда, 1990. – 638 с.

А. Литовченко

Кросленд Чарльз Ентоні (англ. *Charles Anthony Raven Crosland*; 1918-1977) – теоретик соціал-демократії, один із керівників Лейбористської партії. Освіту отримав в школі Хайгет та Трінті-коледжі Оксфорд. ун-ту. Брав участь у бойових діях під час Др. світ. війни (служив у десантних військах, отримав звання капітана). Після завершення війни повернувся до ун-ту і отримав диплом із філо-

софії, політ. наук та економіки. Був главою Оксфорд. Союзу та активістом Фабіанського т-ва. У 1950 р. був обраний до Палати громад від Лейбористської партії. У 1955 р. програв вибори, але вже у 1959-1977 рр. постійно обирався до складу Палати громад. У 1964 р., після перемоги Лейбористської партії на виборах, увійшов до складу уряду, а у 1965 р. став членом кабінету міністрів, як міністр науки і освіти. У 1969 р. став міністром місцевого самоврядування та регіонального планування. У 1974 р., після чергової перемоги Партії парці на парламентських виборах, був міністром середовища. Кілька разів кандидував на позицію заст. голови (1972) та гол. (1976) Лейбористської партії, але невдало.

Основна праця: «Майбутнє соціалізму» (1956).

К. стверджував, що кейнсіанство було покладено в основу внутр. політики уряду лейбористів у 1945-1951 рр. і завдячуючи цьому лейбористи зуміли зняти соц. напругу. Власність, на його думку, перестала бути розпорошеною, її вдалося сконцентрувати в руках профес. управлінців (менеджерів), які прийшли на зміну класу капіталістів і гол. метою вважали вже не лише отримання прибутку, а й досягнення соц. гармонії. Він зазначив, що досвід років війни довів, що держ. владу можна використовувати в інтересах цілого сусп-ва. Це, а також проведена націоналізація базових галузей промисловості – газової, вугільної, енергетичної та залізних доріг, дали **К.** підстави констатувати, що Англія перестала бути капіталіст. д-вою. У сукупності системи домінуючих цінностей – соц. справедливості, рівності, розподіл влад, домінуюче положення належало рівності. **К.** вважав, що ще вищого рівня рівності можна було досягнути екон. зростанням, коли положення людей треба вирівнювати не за мінімальними показниками добробуту (як вважали комуністи), а за максимальними. Запровадженню високого рівня рівності мали також сприяти система прогресивного оподаткування, заг. освіта тощо.

К. наголошував, що соціалізм мав постійно пристосовуватись до змін, які відбуваються у світі. Його концепція була покладена в основу доктрини Нової Лейбористської партії, прийнятої у 90-х рр. ХХ ст. за часів лідерства Т. Блера.

Літ.: Crosland C.A. The Future of Socialism. – London: Jonathan Cape, 1956. – 540 p.; Anthony Crossland. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://en.wikipedia.org/wiki/Anthony_Crosland.

А. Романюк

Кроче Бенедетто (італ. *Benedetto Croce*; 25.02.1866, Пескасеролі, регіон Абрुццо, Італія – 20.11.1952, Неаполь, Італія) – італ. філософ, політик, історик та літ. Критик, неогегельянець. Походить із консерват. родини. **К.** відвідував реліг. коледж, проте, існують свідчення про те, що до 18 років він відійшов від релігії й надалі вважав себе атеїстом. 1883 р. під час землетрусу на о. Іскія, загинули рідні **К.**, а він тривалий час пролежав під уламками. Після цієї події **К.** переїхав до Риму до свого дядька С. Спаєнті. У салоні дядька **К.** познайомився з багатьма тогочасними інтелектуалами, зокрема з марксистом А. Лабріолою та згодом відвідував його лекції в Рим. ун-ті. У цей період **К.** захопився філософією Й.-Ф. Гербарта. Навчався на юрид. ф-ті Неапол. ун-ту (1884–1885), але покинув цей навч. заклад, не задовольнившись рівнем ун-тської освіти. У 1910 р. був обраний сенатором, а в 1920–1921 рр. – міністр освіти в кабінеті Д. Джолітті та готував шкільну реформу, яку не запровадив на практиці через небажання співпрацювати з фашизмом, який називав «онагрократією», тобто «владою ослив» (реформа була проведена Дж. Джентіле в 1923 р. і отримала назву «реформа Джентіле»). У 1943 р. **К.** очолив відновлену Лібер. партію, член Установчої Ради, а згодом член італ. Сенату. У 1947 р. **К.** відійшов від політики й заснував Ін-т Істор. досліджень в своєму будинку в Неаполі. У 1949 р. **К.** розбив церебральний параліч, і він більше не виходив з дому, але продовжував активно працювати.

Основні праці: «Естетика як наука про вираження і загальна лінгвістика» (1902), «Логіка як наука про чисте поняття» (1909), «Філософія практики» (1909), «Теорія та історія історіографії» (1915 – нім. мовою, 1917 – італ.), автобіографія «Внесок до критики самого себе» (1951).

Філософ. концепція **К.** значною мірою розвинулася під впливом італ. філософа епохи Просвітництва Дж. Віко й полягала в розриві з механ. позитивізмом і марксист. ідеями, якими він цікавився приблизно до 1900 р. Під впливом Ф. де Санктіса **К.** сприймав себе критичним продовжувачем філософії Г. Гегеля. У праці «Філософія духу» **К.** формулює необхідність відродження т. зв. тотальності мислення. Вслід за Гегелем він розуміє історію як поетапну самореалізацію духу, яка відбувається протягом чотирьох фаз: фаза естетичного, фаза логічного, фаза економічного та фаза етичного. Напротивагу до концепції Гегеля, **К.** вбачав у діалектиці безкінечний процес, який розвивається не через боротьбу протилежностей, а є їхнім синтезом, з якого в

історію приходять нове, яке визначає поступ духу. Суб'єктивістсько-ідеалістська позиція **К.** відображалася також і в його розумінні теорії та практики. За **К.**, теорія – духовний результат чуттєвого сприйняття й мислення, тоді як практика є сусп. важливими проявами волі, що стають видимими в діяльності людей. Як в теорії, так і в практиці **К.** розрізняє рівні індивід. та загального. Так під час фази естетичного дух розвивається в одиничному, у фазі логічного – у загальному, екон. фаза є стадією приватного інтересу індивіда, а етична фаза – стадією заг. інтересу.

На відміну від Гегеля, **К.** надавав великого значення інтуїції. У цьому його концепція мистецтва й естетичного близька до бергсонізму. За **К.**, інтуїція є основою всіх форм свідомості й існує в чистому вигляді на естет. рівні розвитку духу. Таким чином, свою теорію автономії мистецтва **К.** виводив, всупереч традиц. естетиці, саме на основі інтуїції. На думку **К.**, мистецтво – процес, в якому розрізнені людські враження й відчуття набувають мовної форми. Він заперечував міметичний (наслідувальний) характер мистецтва й розумів його як творення діяльного духу.

К. наголошував також на діалектиці відносин між формою і змістом. На рівні загального, зміст і форма є окремими феноменами, та в конкретному вони нерозривні, оскільки сприйняття та його мовне вираження існують лише в їхньому естетичному синтезі. Звідси **К.** виводив свою концепцію критики мистецтва, за якою оцінка певного артефакту як витвору мистецтва залежить від іманентних цьому творові естетичних засад й повинна абстрагуватися від біогр., моральних чи соціол. чинників. Естетика замкненого в собі твору мистецтва, розроблена **К.**, сприяла в подальшому розвитку ідей структуралізму.

Найбільш значний внесок **К.** в естетику та філософію історії. **К.** вважав, що мистецтво – це вираз творчого розуму. Творчість – це найважливіша діяльність розуму, без якої неможливо пізнання. Таким чином, відповідно до теорії **К.** мистецтво – це початок усякої теорії. У цьому вихідному сприйнятті внутрішньої пережитої інтуїції знаходить зовн. вираження. Виражають себе не тільки художники, але всі люди. Мірою прекрасного є успіх у самовираженні. Ця теорія почасти є розривом із поданням про прекрасне як про властивість фіз. об'єкта і дає приклад більш заг. неприйняття натуралізму неогегельянством. У багатьох роботах **К.** застосував такий підхід до трактування мистецтва та літ-ри, заснувавши цілу школу в мистецтвознавстві та художньої критики.

Філософія історії **К.** також є повстанням проти натуралізму. Історія як творіння справжнього є акт мислення і тому також є філософія. Історія – це філософія, а філософія – це історія. По суті справи, історія є вища форма філософії, кульмінація розвитку духу, який починає з художнього вираження. Оскільки, згідно **К.**, існує тільки розум, істор. оповідання завжди має філос. характер, тому що є справжнє, що інтерпретує минуле і в цій інтерпретації буквально його творить. Описати минуле – значить висловити оціночне судження в сьогоденні; кожне покоління має писати історію наново. Тому історія – це філософія. Водночас оціночне судження є прояв творчого характеру розуму, і ця його активність стає частиною історії розуму. Тому філософія – це історія.

Під час режиму Б. Муссоліні та Др. світ. війни **К.** залишався на лібер. позиціях, хоча відомі його скептичні відгуки про демократію. 1925 р. у лібер. газеті «Il mondo» він опублікував «Маніфест антифашист. інтелігенції» у відповідь на «Маніфест фашист. інтелігенції» групи інтелігентів, фізиків, музикантів на чолі з Дж. Джентіле, в якому звинуватив осіб, що підписали співпрацю з фашист. урядом і зрадили ідеали італ. Рісорджіменто. Перебуваючи за кордоном, **К.** познайомився з А. Ейнштейном та Т. Манном, з яким пізніше листувався. **К.** перебував у «моральній опозиції» щодо фашизму, і був одним з небагатьох опонентів фашизму, які unikли вбивства або тюремного ув'язнення.

Лит.: Кроче Б. Эстетика как наука о выражении и как общая лингвистика. Часть I. Теория / Б. Кроче. – М.: Изд. М. и С. Сабашиниковых, 1920. – 172 с.; Кроче Б. Теория и история историографии / Б. Кроче. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1998. – 192 с.

Н. Ларіна, Н. Куфтеріна

Кругман Пол Робін (англ. *Paul Robin Krugman*; 28.02.1953, Лонг-Айленд, Нью-Йорк, США) – амер. економіст і політ. публіцист, проф. економіки і міжнар. відносин Принстон. ун-ту, 61-й лауреат Нобелів. премії з економіки (2008) «за його аналіз торгових моделей і місць розташування екон. активності». Народився в родині євреїв, іммігрантів із Бреста (зараз Білорусь). Зацікавився економікою ще в дитинстві під впливом наук.-попул. книг А. Азімова (цикл романів «Фундація»). Бакалавр економіки Йельс. ун-ту (1974). Захистив дис. у Массачусет. технолог. ін-ті («Нариси про коливання валютних курсів», 1977). З 1979 р. **К.** викладав у Массачусет. технолог.

ін-ті, в Йельс., Стенфорд., Каліфорн. в Берклі ун-тах, Лондон. школі економіки та політ. науки; з 2000 р. проф. Школи сусп. і міжнар. відносин ім. В. Вільсона Принстон. ун-ту. Наук. співроб. Нац. бюро екон. досліджень (з 1979 р.). 1982-1983 рр. **К.** був членом Ради економічних радників Білого Дому адміністрації Р. Рейгана. **К.** нагороджений медаллю Дж. Б. Кларка (1991), лауреат премій А. Сміта (1995), Х. К. Ректенвальда (2000), принца Астурійського (2004). **К.** відомий кolumnіст: веде власний блог «Совість Ліберала» в газ. «The New York Times». Почесний член Центру екон. досліджень у Мюнхені (1997). Діючий проф. (Centenary Professor) Лондон. школи економіки, член міжнар. консультативного об'єднання економістів і фінансистів «Група тридцяти». У 2010 р. **К.** очолював Східну екон. асоціацію (Східне узбережжя США). Сфера наук. інтересів **К.** – кейсіанство, міжнар. економіка, екон. географія, міжнар. фінанси, світ. екон. криза 2008 р., соц. політика, проблеми соц. і матер. нерівності, середній клас, лібералізм, прогресизм.

Основні праці: «Стратегічна торгівельна політика і нова міжнародна економічна теорія» (1986), «Міжнародна економіка: теорія і політика» (1988, у співавт. із М. Обстфельдом), «Торгівельна політика і структура ринку» (1989), «Просторова економіка: міста, регіони і міжнародна торгівля» (1999, у співавт. із М. Фуджитой і Е. Венаблсом), «Велика брехня» (2004), «Кредо ліберала» (2007), «Повернення Великої депресії?» (2008); «Кінець цієї Депресії зараз!» (2012).

К. є сучасним кейсіанцем та соц. лібералом (у стилі Дж. С. Мілля). Свої наук. постулати він називає «економічним реалізмом». «Нова економічна географія» – теорія, яку розробляв **К.**, носить універс. характер; в її дослідницьких межах поєднано аналіз торгів. моделей із аналізом екон. активності населення. Вона дозволяє пояснити наслідки глобалізації, розвитку міжнар. торгівлі, а також причини стрімкої урбанізації населення планети. У цьому ракурсі, **К.** займається питаннями імпорту та експорту однакових товарів, економією від масштабу (economies of scale) вир-ва. **К.** цікавить динаміка суч. капіталізму, яку він досліджує з кейсіанської точки зору. **К.** відстоює *примат політики над економікою*, не вважає економіку чимось «природним» і незалежним від діяльності людей «ін-ти, норми і політ. умови значно більше впливають на розподіл доходів, а об'єктивні ринкові чинники – значно менше, ніж у тому нас намагаються запевнити у базовому курсі Економікс». Він гостро критикує за ангажова-

ність і псевдонауковість дослідження неолібералів і монетаристів Чикаг. школи: «У своїй основі [протистояння кейнсіанців і їх супротивників] – це протистояння прагматизму та квазірелігійної упевненості, яка лише посилюється у міру того, як факти спростовують їх «істинну віру»». **К.** обстоює ідею активної ролі д-ви в суч. ринк. економіці, її здатність підтримувати ринк. механізм «в робочому стані»: перерозподіляти нац. багатство на користь більшості, соц. вразливих груп населення та стимулювати споживання, а отже і заг. екон. поступ. **К.** стверджує, що ринок (і особливо, фінанс., банк. сектори) може існувати тільки за держ. регулювання, як на нац., так і на міжнар. рівнях. **К.** прибічник створення в США основ «д-ви заг. добробуту» скандинавського зразка. За цю позицію **К.** відносять до течії «морських» в амер. політ-екон. теорії, на противагу «прісноводним», тобто неолібералам-консерваторам (Чикаг. ун-т, де викладали більшість із монетаристів та неолібералів, розташований на березі одного з прісноводних Великих озер, звідси і заг. назва для їх представників «прісноводні»; навпаки – представники опозиц. табору працюють в основному в ун-тах Сх. узбережжя Атлантики (Гарвард, Принстон), тому їх і називають «морські»).

У праці «Кредо ліберала» **К.** розглядається тісний взаємозв'язок екон. і політ. історії США в ХХ ст., простежує процес подолання (за допомогою «Нового курсу» Ф. Д. Рузвельта, активної ролі д-ви в економіці, прогресивного оподаткування багатства та великої нерухомості) і подальшого загострення (після 70-х рр. ХХ ст. через неолібер. екон. політику, приватизацію, скорочення соц. видатків) соц. і політ. поляризації амер. сусп-ва. **К.** вважає, що міцний середній клас, який існував в США в 50-60 рр. ХХст., був результатом цілеспрямованої політики «Нового курсу», а не гри стихійних екон. сил, як це намагаються подати амер. неоліберали (фактично – консерватори) з Республ. партії США. **К.** даючи оцінку екон. і політ. програм осн. амер. партій, стверджує, що суч. Республ. партія – партія «жирних котів з Уолл-стріт» (великих фінансистів), які вступили в союз із реліг. фундаменталістами, використовують приховану расистську й неприховану консервативну риторіку («захист традиц. сімейних і реліг. цінностей») для отримання прихильності свого електорату на Півдні США. Інтереси цієї партії розходяться з інтересами більшості американців (навіть її власного електорату), її радикальні кроки в політиці спрямовані на загострення соц. і матер. нерівності в США, на збільшення

прибутків найбагатших. **К.** критикує поширене хибне розуміння лібералізму як ідеології жорсткого егоїзму, приватизації та майнової нерівності, ствержуючи, що бути суч. лібералом, це навпаки означає підтримувати курс на збереження сусп-ва середнього класу, прагнути надавати громадянам якнайбільше соц. послуг, гарантувати рівність усіх перед законом, стимулювати участь в політ. житті країни. «Ліберали хочуть відновити сусп-во середнього класу, в якому я виріс; самопроголошені консерватори прагнуть повернути нас в «позолочене століття», викресливши сто років історії країни. Ліберали виступають на захист давно існуючих ін-тів; ті, хто вважає себе консерваторами, домагаються їх приватизації. Ліберали впевнені: необхідно керуватися принципами демократії та нормами права», – стверджує **К.** Він пропонує розрізнити два локуси суч. лібералізму, власне *лібералізм* і *прогресизм*. «Ліберали – ті, хто вірить в ін-ти, які обмежують нерівність і несправедливість. Прогресисти – ті, хто бере участь в політ. коаліціях, які захищають такі ін-ти та підтримують їх розвиток».

Із цих же позицій **К.** активно критикує ідею, що вихід із фінанс. кризи 2008 р. можливий через урізання соц. видатків (як це є у низці країн єврозони зараз); навпаки, на думку **К.**, їх потрібно збільшувати і стимулювати споживання населення. **К.** у статті «Депресія і демократія» (2011, газ. «The New York Times») проводить паралелі фінанс. кризи 2008 р. із Великою депресією, вказуючи, що суч. неолібер. політика «затягування пасків», яка не має під собою до того ж надійного наук. фундаменту, вже зараз породжує в багатьох европ. країнах, особливо Центр. і Східної Європи в політ. сфері націоналіст. радикалізм, поширення популярності правих ідей серед широких верств зубожілих безробітних; це нагадує йому нагадує повернення до екстреміст., дискримінац. і не демокр. ідей фашизму та націонал-соціалізму 30-х рр., хоч поки і без видимого «Гітлера на горизонті». **К.** бачить вихід із фінанс. кризи 2008 р. через збільшення регулювання фінанс. ринку, збереження рівня суч. споживання та кредитування. **К.** активно підтримує курс демокр. адміністрації Б. Обами, особливо його ідею створення системи загальнодоступного мед. страхування в США, що має поступово перетворити цю країну на «нормальну західну країну».

Лит.: Кругман П. Кредо ліберала / П. Кругман. – М.: Європа, 2009. – 368 с.; Якубін О. «Прісноводні» vs «морські» течії в контексті актуальних американських дебатів про роль держави / В. Яку-

біна, О. Якубін // *Держава і глобальні соціальні зміни: історія, теорія, ідеологія: Матеріали Міжнар. наук-практ. конф. соціологів (28-29 жовтня 2010 р., м. Київ)*. – К.: НТУУ «КПІ», 2010. – С. 243-245; *Кругман П. Великая ложь / П. Кругман*. – М.: АСТ; СПб.: Мидгард, 2004. – 480 с.; *Кругман П. Возвращение Великой депрессии? / П. Кругман*. – М.: Эксмо, 2009. – 336 с.; *Кругман П. Р., Международная экономика: теория и политика / П. Р. Кругман, М. Обстфельд*. – СПб.: Питер, 2004. – 832 с.

О. Якубін

Крупницький Борис (24.07.1894, с. Медведівка, нині Чигирин. р-ну Черкаськ. обл. – 05.05.1956, Гіммельсфортен, Німеччина) – укр. історик-державник, голова істор. секції УВАН. Проходив із родини священика. Після закінчення Черкас. гімназії навчався на істор.-філол. ф-ті Київ. ун-ту Св. Володимира. Під час Першої світ. війни мобілізований до Рос. армії (1916), поранений на фронті. Вояк укр. армії (з 1919), у складі 2-ї Волинської дивізії Армії УНР брав участь у військ. діях, після відступу армії до Польщі був інтернований у табір для військ. полонених у Каліші. Пізніше емігрував до Німеччини та вступив до Берлін. ун-ту (1926). Д-р філос., захистив дис. «Йоган Християн фон Енгель та історія України» (1929). Приват-доцент Укр. вільного ун-ту в Празі (1932), закордонний співроб. Укр. наук. ін-ту у Варшаві (1938), дійсний член Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові, проф. Укр. наук. ін-ту в Берліні (1941).

Основні праці: «Гетьман Пилип Орлик. Огляд його політичної діяльності» (1928), «Гетьман Мазепа та його доба» (1942), «Гетьман Данило Апостол і його доба» (1948), «Теорія III Риму і шляхи російської історіографії» (1952), «Українська історична наука на советській Україні» (1956), «Історіознавчі проблеми історії України» (1959). Редактор істор. відділу Енциклопедії українознавства. Загалом є автором понад 140 наук. праць укр., нім., англ. мовами.

Наук. діяльність присвячена історії України періоду XVII–XVIII ст., укр. історіографії та історіософії. Наук. доробок **К.** можна умовно поділити на кілька циклів. По-перше, це цикл праць, присвячених І. Мазепі та його сучасникам. Працював над джерелами швед. архівів, позаяк володів швед. мовою. Вивчав добу Хмельниччини та постать Д. Апостола. Головна ідея цього циклу – незалежність Укр. держави. За свідченнями Н. Полонської-Василенко, ніхто з істориків України не підходив до вивчення цього періоду історії так професійно. Ін. цикл – історіографічний – до-

слідження «Історії Русів», статті про М. Грушевського та Д. Дорошенка, критичні огляди новітньої укр. історіографії. **К.** один із перших укр. істориків оформив історіософію укр. історії. Працював над питанням методології, нац. характеристичності укр., взаємовідносин між Заходом та Укр. У роботі «Основні проблеми історії України» (1955) розглядає співвідношення «Звичайних схем» укр. та рос. історії, зауважуючи, що схема рос. історії веде початок від М. Карамзіна (теорія послідовного переходу центру від Києва), потім її підхоплює М. Погодін, а М. Грушевський критикує. **К.** висунув власну періодизацію історії Укр. : 1. Передісторія; 2. Князівсько-земські часи; 3. Укр. землі у складі Литовсько-руської д-ви; 4. Укр. – колонія шляхетської Польщі і козацький рух; 5. Гетьманська д-ва; 6. Укр. під Росією і Австрією і нац. народницький рух XIX ст.; 7. Спроби розбудови укр. державності в XX ст. На основі аналізу джерел **К.** дійшов висновку, що в історії гетьм. д-ви переважали республ. тенденції та в протилежність фр. рев-ції – укр. творила не окремих вільних людей, а вільні стани. Він зазначав, що: «Через власну д-ву процес становлення нації і ліпше забезпечений і проходить значно скоріше». Досліджуючи суть і характер націоналізму, **К.** стверджував: «Ніхто не в стані так швидко і легко завоювати етнографічну масу і зробити з неї борців за своє національне «я», як модерний націоналізм». Водночас, **К.** застерігає, що не можна замінити патріотизм націоналізмом, бо тоді він стає «рідним батьком» інтернаціоналізму. Як і ін. представники консерв. напряму укр. історіографії, **К.** стояв за монархізм, що обмежений певними демокр. формами. Говорячи про шляхи буд-ва нац. д-ви, стверджував, що «чужий монархічний принцип не зміг змінити свого» і робить висновок – «український гетьман – це своєрідний президент республіки, але з правами, в яких помішані республ. ознаки з монархічними». Саме гетьманів вважав будівничими нац. д-ви укр. народу. У своїх творах ставить питання про співвідношення між масами народу та владою, свободою й авторитетом.

Окремий цикл робіт присвячено питанням «європеїзму» України, де підкреслюється, що «Християнська Русь увійшла до духовної родини європ. народів і взяла участь у їх цивілізаційному процесі». Світоглядні концепції **К.** базуються на запереченні атеїстично-сартрівського екзистенціалізму для українців. Укр. світогляд, за **К.**, приміряє, а не загострює та прагне до гармонії, при тому він глибоко християн., ближчий до філософії сер-

ця, яка і була здавна висловом його власних душевних переживань. **К.** до смерті працював над майбутнім Укр. д-ви, вільної та незалежної, яку може будувати тільки вільна людина, свідомо своєї нац. гідності.

Літ.: Горобець В. М. Борис Крушельницький – повернення в Україну // Крушельницький Б. Гетьман Мазепа та його доба. – К., 2001; Крушельницький Б. Основні проблеми історії України / Б. Крушельницький. – Мюнхен, 1955. – С. 50-60; Полонська-Василенко Н. Професор д-р Борис Дмитрович Крушельницький, його життя і наукова праця (1894-1956) // Наукові праці історичного ф-ту Запорізького національного ун-ту. – Запоріжжя, 2012. – Вип. XXXIV. – 334 с. – С. 253-270.

І. Оніщенко

Крушельницький Антін (23.07.1878, Ланьцут, Рос. імперія – 23.10.1937, Сандормох, Карелія, СРСР) – укр. письменник, педагог і громад.-політ. діяч. Навчався на філософ. ф-ті Львів. ун-ту (1898-1901); шкільний учитель, дир. укр. гімназій (1902-1917); ред. ж-лу «Молода Україна» (1900-1903); ред. органу народного вчителства в Галичині – газ. «Прапор» (1907-1912); член Укр. Націон. Ради – УНРади (1918-1919); квітень-жовтень 1919 р. – міністр освіти уряду Укр. Народ. Республіки (УНР). З кінця 1919 до листопада 1928 рр. – в еміграції, засн. вид-ва «Чайка» (Відень, Австрія); гол. педагог. місії УНР та ред. шкільних хрестоматій з укр. літ-ри (1919-1922). Грудень 1928-квітень 1934 рр. – львів. період письменницької та видавничої діяльності, редагування радянськ. ж-лів «Нові шляхи» (травень 1929 – вересень, 1932) та «Критика» (січень – квітень, 1933). 09.05.1934 р. емігрував до рад. України; 06.11.1934 р. заарештований органами Держбезпеки НКВС УСРР у Харкові як «ворог народу», на 10 років позбавлення волі, заслання відбував у Соловецькій тюрмі. 09.10.1937 р. рішенням «трійки» УНКВС Ленінград. обл. засуджений до розстрілу. Реабілітований 19.10.1957 р. за відсутністю у діях складу злочину.

Основні праці: «Пролетарі» (1899), «Чоловік чести» (1904), «Орли» (1907), «Рубають ліс» (1918), «Гомін Галицької Землі» (1918-1919), «Як промовить земля», «Буденний хліб», «Письменник у соціалістичному устрої» (1920).

Світогляд **К.** сформувався під впливом поглядів М. Драгоманова, І. Франка, М. Павлика, О. Терлецького. Брав активну участь у діяльності Укр. радикальної партії. Розглядаючи освіту як могутню зброю в боротьбі за

націон. визволення, **К.** правдиво змальовував незадовільний стан шкільництва в Галичині, який сприяв політиці соц.-екон. поневолення та культурного пригноблення галиц. українців у Австро-Угорщині. Своєю педагогічною, письменницькою та видавничою діяльністю намагався виховувати націон. свідому молодь, боровся за вдосконалення шкільних програм і методів навчання, видавав підручники, ініціював заснування осередків «Просвіти», філій т-в «Січ», «Сокіл», «Учительська громада».

Беручи активну участь в нац.-визв. русі, **К.**, як член УНРади і міністр освіти в уряді УНР, долучився до створення єдиної освітньої концепції, яка передбачала запровадження всезаг. обов'язкового навчання, незалежно від соц. стану, реліг. чи політ. переконань, відображала нац. особливості українців, мала на меті забезпечити засвоєння свідомих знань, умінь і навичок, зв'язок навчання зі життям, теорією та практикою. **К.** виступав за навчання рідною мовою для представників всіх націй, що живуть на Україні, обґрунтував необхідність впровадження трудового принципу в діяльності загальноосвітніх шкіл, розвиток профес. освіти.

У зв'язку із втратою укр. державності та неможливістю реалізувати власні освітні проекти, **К.** у віден. період еміграції пережив еволюцію політ. поглядів, став одним із чільників укр. радянськ. діяльності.

З поверненням наприкінці 1928 р. у Галичину, яка де-юре входила до складу Польщі д-ви і заборонаю влади займатися педагог. діяльністю, **К.** продовжував пропагандистську підтримку рад. України, послідовно виступав із критикою Д. Донцова та ін. представників чинного націоналізму. Особливо гостро осуджував політ. зв'язки частини укр. нац.-визв. руху із лідерами фашист. Італії та нацист. Німеччини, підтримував професіоналізм у політиці, який розглядав виключно крізь призму радянськ. діяльності. У статті «Про політичне становище Західної України в 1933 р.» не сприйняв масштабність голодомору 1932-1933 рр. на Наддніпрянщині, негативно оцінював ті партії, що виступали з критикою радян. влади, зокрема найбільш впливової політ. сили краю – Укр. нац.-демокр. об'єднання. Така специфіка політ. світогляду **К.** впливала на здебільшого негативне ставлення до нього з боку західноукр. політикуму. Члени Орг-ції укр. націоналістів виношували плани фіз. знищення **К.**, які не здійснилися через його від'їзд до УСРР. Політика репресій, що їх зазнав **К.** в радян. Україні наочно показала весь трагізм його постаті та перекреслила привабливість ідеї укр. радянськ. діяльності у вітч. політ. думці.

Лит.: Гнатюк О. Між літературою і політикою. Есеї та інтермедії / О. Гнатюк. – К.: Дух і Літера, 2012. – 368 с.; Крушельницька Л. І. Рубали ліс...: (Спогади галичанки) / Л. І. Крушельницька. – Львів: [б. в.], 2001. – 260 с.; Рубльов О. С. Сталініщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-50-ті роки ХХ ст.) / О. С. Рубльов, Ю. А. Черченко. – К.: Наук. думка, 1994. – 350 с.; Угорчак Ю. Трагічна доля письменника, педагога: [До 115-ї річниці від дня народження культурно-освітнього та політичного діяча Антіна Крушельницького] / Ю. Угорчак // Поліття. – 1995. – № 26.

М. Москалюк

Куденхове-Калергі Ріхард Ніколаус (нім. *Coudenhove-Kalergi Richard Nicolaus*; 16.11.1894, Токіо, Японія – 27.07.1972, Шрунс, Австрія) – австр. філософ, письменник, політик. Народився в сім'ї австро-угорського повіреного в справах у Японії Генріха фон Куденхове-Калергі і японки Міцуко Аоями, яка походила з сім'ї великого торговця. У 1896 р. переїхав з батьками в Австро-Угорщину. Навчався в імператорсько-королівській Терезіанській академії у Відні (1908-1913). Отримав докт. ступінь у галузі філософії, захистивши дис. на тему «Об'єктивність як основний принцип моралі» у Віденському ун-ті (1917). 1924-1938 рр. – працював редактором і головним автором ж-лу «Пан'Європа». 1942-1945 рр. – викладав у Нью-Йорк. ун-ті. Засновник і протягом 49-ти років президент Пан'європ. союзу (1923), генер. секретар Європ. парламент. союзу (1947), перший лауреат премії Карла Великого за видатний внесок у європ. інтеграцію (1950).

Основні праці: «Пан'Європа» (1923), «Ідея підкріплює світ» (1953, у співавт. із В. Черчіллем).

К.-К. піонер пан'європ. руху, а тим самим ідеї європ. інтеграції. Автор концепції, яку пізніше розвинув Ж. Моне і оприлюднив Р. Шуман про об'єднання вугільних і сталеливарних ресурсів Франції і Німеччини. У 1923 р. створив Пан'європейський союз, головною метою якого було формування наднац. європ. федерації задля забезпечення у Європі стабільності і безпеки. Завдяки його зусиллям 1926 р. перший конгрес Пан'європейського союзу у Відні зібрав понад 2000 учасників із 24 країн. У своїй промові на конгресі **К.-К.** уперше висловив ідею Сполучених Штатів Європи, підхоплену після Др. світ. війни В. Черчіллем. У міжвоєнний період провадив активну кампанію з метою реалізації цієї ідеї, публікуючи десятки книг і статей. Концепцію європ. інтеграції розглядав радше з політ., ніж

з екон. погляду. У 1943 р. підготував проект конституції Сполучених Штатів Європи, який представив міністрам закорд. справ д-в антигітлерівської коаліції. У 1947 р. в місті Іштаді (Швейцарія) заснував Європ. парламентський союз із метою розробки європ. конституції і став його першим генеральним секретарем. Європ. конгрес 1948 р. в Гаазі об'єднав різні організації, зокрема і Європ. парламент. союз, у Європ. рух. У 1952 р. **К.-К.** відновив діяльність Пан'європейського союзу і пов'язав його з Європ. рухом. У 1952-1965 рр. був почесним президентом цього руху.

У період між Першою та Др. світ. війнами праця **К.-К.** «Пан'Європа» стала найбільш значимим інтелектуальним внеском у розробку теорії європ. інтеграції. Основною ідеєю книги є теза про те, що хоч європ. д-ви і знищували одна одну впродовж безглузких війн, вони за своєю природою є певною спільністю, яка, за умови прийняття федеральної конституції, могла б стати суттєвою світовою силою. **К.-К.** аналізує ідеї високопоставленого фр. чиновника Л. Лушера, констатує, що сучасні війни вимагають від сторін, задіяних у конфлікті, гігантського промислового потенціалу. Отже, існує можливість уникнути конфлікту між д-вами – потенційними ворогами шляхом переведення їх ресурсів під колективний контроль. У такий спосіб, на думку **К.-К.**, вдалося б запобігти новій війні між Німеччиною та Францією у випадку спільного контролю цими країнами нім. вугілля і фр. сталі. Розвиваючи ідеї Лушера і додаючи до них ідеї Дж. Аньеллі у сфері європ. федералізму як протитрути від реваншистського націоналізму, **К.-К.** пропонує створити Сполучені Штати Європи за амер. моделлю. На його думку, це сприяло б створенню державної Європи поряд зі США, СРСР і Британською імперією. У його розумінні об'єднана Європа простягалася б від Франції до Польщі.

Ідеї **К.-К.** знайшли підтримку багатьох європ. інтелектуалів, серед яких А. Ейнштейн, Т. Манн, З. Фрейд, А. Бріан, К. Аденауер. Саме **К.-К.** заклав основи нинішньої європ. ідеї, європ. самосвідомості і європ. ідентичності, висунувши проект «Пан'Європи». Основоположними принципами єдиної Європи **К.-К.** назвав свободу, мир, екон. процвітання і культуру. Об'єднана Європа, єдина в політ. і екон. плані, за його задумом повинна була стати екон., культ. і політ. протипологом США, СРСР і Східній Азії, а також сприяти попередженню нової світ. війни. На фоні націоналізму, який розквітнув після Першої світ. війни, ідеї **К.-К.** були досить інноваційними і вагомими.

Він закликав Францію і Німеччину врегулювати наявні розбіжності і зосередитися на взаємовигідній співпраці. **К.-К.** вважав, що ініціативу з об'єднання Європи могли б узяти на себе скандинавські країни, виступивши в такий спосіб також у ролі посередника між конфліктуючими європ. д-вами.

Саме **К.-К.** у 1955 р. запропонував як європ. гімн «Оду до радості», покладену на музику Л. Бетховена.

Літ.: Айзпурвіт К. Граф Куденхове-Калерги и Швейцария как модель единой Европы / К. Айзпурвит // Business Mir. – 2011. – № 19. – С. 58–64; Европейский Союз. Словник-довідник / ред. М. Марченко. – К.: «К.І.С.», 2006. – 140 с.; Кембаев Ж. М. Концепция «Пан-Европы» Р. Куденхове-Калерги как одна из важнейших стадий в становлении идеи европейского единства / Ж. М. Кембаев // История государства и права. – 2010. – № 22. – С. 38–42; Куденхове-Калерги Р. Н. Пан-Европа / Р. Н. Куденхове-Калерги. – М.: Вита Планетаре, 2006. – 120 с.

Т. Сидорук

Кулі Чарльз Хортон (англ. *Charles Horton Cooley*; 17.08.1864, Енн Ербор, Мічиган, США – 08.05.1929, там же) – амер. філософ, соціолог, психолог, автор теорії «дзеркального Я», один із засновників теорії малих груп. У 1887-1892 рр. навчався у Мічиган. ун-ті, де здобув ступінь магістра в галузі в галузі політ. економії, де захистив докт. дис. «Теорія транспорту в економіці» (1894) та став проф. (1907).

Основні праці: «Людська природа і соціальний порядок» (1902), «Соціальні організації» (1909), «Соціальний процес» (1918), «Соціологічна теорія та соціальне дослідження» (1930).

В основі теорії **К.** є соц. організм і визнання визначальної ролі свідомості у формалізації соц. процесів. **К.** розглядав сусп-во, соц. групи та індивідів як єдиний живий організм. Взаємовідносини між індивідами є причиною формування певних асоціацій людей, які **К.** назвав «первинними групами», які відзначаються тісними внутр. взаємозв'язками своїх членів через особисті відносини; вони становлять основу сусп-ва завдяки тому, що індивіди пізнають соц. дійсність, ідеали, цінності, набувають досвід і знання через взаємодії. Об'єкт аналізу, що встановлює соц. факти, – досвід первинної групи, що синтезує у собі індивід. і заг. свідомість. Первинну групу в сусп-ві пов'язує, на думку **К.**, ідеал «морального співт-ва» – домінуючих соц. уявлень щодо найзагальніших питань зміни

та розвитку. Цей ідеал вимагає розширення демократії, комунікації, гуманізації та соц. реформ еволюц. характеру.

Процес «входження» індивіда на «соц. макрорівень» **К.** детально розкриває в концепції «дзеркального Я», яка ґрунтується на трьох постулатах: 1) у процесі взаємодії люди здатні уявляти, як вони уявляються іншим узагальненим; 2) люди здатні усвідомлювати характер реакцій у відповідь узагальнених інших; 3) люди розвивають самоуявлення, почуття гордості чи пригнічення в залежності від того, якими їм бачаться уявлення інших узагальнених. **К.** виходив із того, що самосвідомість і ціннісні орієнтації індивіда є ніби дзеркально відображають реакції на них оточуючих людей, гол. чином тієї ж соц. групи. Первинна група (сім'я, однолітки, сусіди) відіграє важливу роль у формуванні самості. Відзначені **К.** гендерні особливості у формуванні самості лише підкреслюють положення про те, що індивіди отримують самоідентифікацію від сусп-ва. **К.** підкреслював, що кожна сусп. структура має свій механізм вир-ва самоідентифікації. Індивіди знаходять себе в межах системи соц. контролю, що відповідає їх самоідентифікації. Основа соц. орг-ції та соц. контролю за **К.**, – це «соц. почуття». Потенційно розумна природа індивідуального «Я» набуває соц. якості лише в комунікації. Засвоєні індивідом уявлення про своє «Я», що виникає у свідомості «інших», **К.** називав «уявленнями уявлень». Вони визнаються як соц. факт і є осн. предметом аналізу **К.** «Соціальне» на мікрорівні виступає як індивід. психолог. досвід, а на мікрорівні – як посередник, який координує функціонування частин цілісного розумного організму – «людського життя». Його функціонування в комунікації підкреслює його соц. характер. «Людське життя» постійно змінюється, а описати її можна лише описуючи окремі соц. факти. Зокрема, ще у 1894 р. **К.** першим ввів до наук. вжитку термін «комунікація», яку визначає як механізм існування та розвитку людських відносин. Саме через комунікативні процеси, через інтеракцію, людина поступово вводиться в різні системи сусп. відносин і соц. зв'язків. Отже, **К.** поєднує індивіда, групу і сусп-во в єдину цілісну систему – психолог. організм.

Теор. напрацювання **К.** знаходить своє застосування в розробці зарубіжними та вітч. політологами теорії політ. комунікації та її використання в практичній політ. діяльності на різних рівнях взаємодії.

Літ.: Американская социологическая мысль: Тексты / Под ред. В. И. Добренкова. – М.: МГУ,

1994. – 496 с.; *Зарубежная социология XX века: Хрестоматия. Тексты / Отв. ред. В. Г. Городяненко. – Днепропетровск: Изд-во ДНУ, 2001. – 336 с.; Кравченко А.И. Социология. Хрестоматия для вузов. – М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2002. – 736 с.*

В. Гулай

Куліш Пантелеймон (07.08.(26.07)1819, м. Вороніж Глухівського повіту Чернігів. губернії, тепер – Шосткинський р-н Сумської обл. – 14 (02).02.1897, хутір Мотронівка Чернігівської губернії) – укр. письменник, критик, історик, фольклорист, етнограф, перекладач, редактор, видавець. Походив із козацько-старшинського роду. Навчався у Новгород-Сіверській гімназії, Київ. ун-ті (у 1839 – 1841), який не закінчив, позаяк не мав посвідчення про дворянське походження. Працював учителем (з початку 40-х) у Луцьку, Києві, Рівному.

Публікуватися почав в альманасі «Киевлянин» (1840), що випускався М. Максимовичем. Перший великий твір – «Чорна Рада» – публікувався у демокр. ж-лі «Современник» (1845). З 1845 **К.** жив і вчителював у Петербурзі: ректор Петербурзького ун-ту В. Плетньов, який був і ред. «Современника», запросив його на посаду вчителя 5-ї гімназії і лектора рос. мови для іноз. студентів ун-ту. У 1847 р. був посланий Петербурзькою Академією наук у відрядження до Зах. Європи для вивчення слов'янських мов, історії, культури, мистецтва.

Погляди **К.** – зразок мінливості думок, переконань, орієнтирів. Так, у Варшаві **К.** заарештували (1847) як члена Кирило-Мефодіївського братства. Після кількох місяців ув'язнення довести його належність до орг-ції влада не змогла, але у висновку жандармерії вказувалося, що **К.** «був у дружніх зв'язках із усіма його учасниками і самовиношував надзвичайні думки про вигадану важливість України, вмістивши навіть у надрукованих ним творах багато двозначних місць, які могли вселяти в малоросів думки про право їх на окреме існування від імперії», відтак було вирішено заточити його «в Олексівський рavelін на чотири місяці і потім відправити на службу до Вологди...». Утім, після втручання друзів, каяття самого **К.** покарання було замінене: його ув'язнили на два місяці в арештантське відділення військового госпіталю, а звітди відправили на заслання до Тули, де він і перебував понад три роки. **К.** відмовився від багатьох ідеалів кирило-мефодіївців.

За час заслання **К.** багато писав («Історію Бориса Годунова и Дмитрия Самозванца», іст. роман «Северяки», автобіогр. роман у віршах «Евгений Онегин нашего времени», роман «Петр Иванович Березин и его семейство, или Люди, решившиеся во что бы то ни стало быть счастливыми»), вивчає іноз. мови, читає. У результаті клопотань перед III відділом **К.** здобув посаду у канцелярії губернатора, а згодом почав редагувати неофіц. частину «Тульских губернских ведомостей».

Після повернення до Петербургу **К.** писав і публікував статті без підпису, або під криптонімом «Николай М.», аж доки не отримав дозволу друкуватися (1856). Повернувшись до України, видав збірку фольклорно-історичних та етнографічних матеріалів «Записки о Южной Руси» (2 т., 1856-1857), «Чорну раду» (1857), збірник оповідань (1860), а також альманах «Хата» (1860). У Кулішевій друкарні світ побачили твори Марка Вовчка (1857). Згодом він видавав І. Котляревського, Г. Квітку-Основ'яненка, Шевченковий «Кобзар», шеститомник творів та листів М. Гоголя. Утім, його стараннями у світ виходив і революц.-демокр. сатиричний ж-л «Искра», редагований В. Курочкіним та М. Степановим. І це попри те, що самого **К.** не можна назвати революційним демократом, **К.** був серед піонерів вивчення козацьких літописів та їх публікації.

На початку 60-х **К.** був літерат. ред. укр. ж-лу «Основа» (1861-1862), що виходив у Петербурзі, де надрукував такі науково-популярні нариси з історії України, як «Хмельницина» та «Виговщина». Для підвищення освітнього рівня населення **К.** видавав популярні дешеві книжечки серії «Сільська бібліотека» (1860-1862). Завдяки його культурно-просвітницькій праці з'явився укр. буквар і читанка «ГраMATка» (1857), був уведений в обіг укр. фонет. правопис («кулішівка»). З'явилися в перекладі українською «П'ятикнижжя», «Псалтир», «Євангеліє».

У кінці 50-х – на початку 60-х **К.** двічі мандрував Європою. Кілька років працював у Варшаві (1864-1868) на посаді директора духовних справ і був членом комісії для перекладу польс. актів, ставши фактично провідником колонізаторської та русифікаторської політики самодержавства. Втім, у листі до кобзаря Остапа Вересая **К.**, характеризуючи ситуацію, писав, що «діждали козацькі діти панувати над ляхами», що «ми взяли над ляхами гору і в руських землях і в лядській землі». **К.** твердив про відмінність польс. «місії» в Україні, від української в Польщі: поляки

«в нас простий люд у неволю повертали, а ми лядську чернь визволяємо на волю з-під неситих панів та й самим панам неправди ніякої не робимо, тільки не даємо їм верховодити по-шляхетськи, а нахиляємо їх під закон».

Водночас **К.** зав'язав дружні стосунки з галичанами, відтак почав друкуватися у львів. ж-лах «Вечерниці», «Мета», «Правда». І. Франко зазначав, що **К.** був «головним двигачем українофільського руху в Галичині в 60-х і майже до половини 70-х років». Згодом **К.** працював у Відні (з 1871), потім повернувся до Петербурга (1873), де посів посаду ред. «Журнала Министерства путей сообщения».

Мінливість поглядів **К.** проступила в його ставленні до козаччини: від романтичного козакофільства він переходив до тверджень про те, що «елемент ляхо-шляхетський вкупі з елементом татаро-хлопацьким народив козаччину нам на погибіль, і не погибли ми з нашою старорушиною єдино через те, що братня наша Русь, праведно звана Великою, спромоглась на тверду, законодавчу і виконавчу власть». Жахаючись анархістського запалу мас та будучи переконаним, що козацькі та селянські повстання негативно вплинули на розвиток українства та його культури, **К.** підготував тритомник «История воссоединения Руси» (1874-1877). Він намагався довести згубність народно-визв. рухів, наголошував позитивну роль польс. культуртрегерства і навіть рос. самодержавства в Україні, негативно відгукувався про Т. Шевченка (попри те, що фактично першим у кінці 50-х на початку 60-х порушив заборону друкувати твори Шевченка-засланця, зворушливо промовляв на домовину Кобзаря). Праця була сприйнята українцями з обуренням.

Час від часу **К.** розчаровувався у самодержавній владі, бо його сподівання на реформи, на перспективи розвитку українства та його культури в Росії не справджувалися, а компроміси з царизмом нічого не давали укр. інтелігенції. У такий час **К.** свої власні попередні висновки міг назвати «плодом болезненной раздражительности», зрєкшись рос. підданства, але згодом знову переглянути свою позицію.

Повернувшись до України, **К.** оселився на хуторі Мотронівка поблизу Борзни. У світ виходить збірка «Хуторская философия и удаленная от света поэзия» (1879), яка була заборонена цензурою і вилучена з продажу: в ній містилися не тільки російськомовні статті, але й україномовні твори, що було неприпустимим після появи емського указу царя про заборону укр. мови. Шануючи культуру росіян, **К.** висловлювався на користь права українців на власний нац. культурний розви-

ток, власне місце в людській цивілізації. Відсилаючи до Галичини «Крашанку русинам і полякам на Великдень 1882 року», **К.** тим самим переймається проблемою можливості співпраці укр. та польс. інтелігенції. Він ратував за рівноправність у слов'янському світі.

Займався перекладами (У. Шекспіра, Гете, А. Міцкевича, Дж. Байрона), переписувався з Драгомановим. Підготував до видання в Женеві збірку віршів «Дзвін»; завершив тритомник «Отпадение Малороссии от Польши».

Наприкінці життя **К.** турбувався незгодами серед слов'янства. Особливо ж його непокоїв шовінізм поляків у Східній Галичині. У його свідомості знову відбулася зміни і він почав обстоювати «туркофільську» ідею.

Літ.: Твори Пантелеймона Куліша: В 6 т. – Львів, 1908-1910; Соч. и письма П. А. Кулиша: В 5 т. – К., 1908-1910; Твори: У 2 т. – К., 1989; Щоденник. – К., 1993; Твори: У 2 т. – К., 1994 (2-е вид. – К., 1998); Записки о Южной Руси: В 2 т. – К., 1994; Кирилюк С. Бібліографія праць П. О. Куліша та писань про нього. – К., 1929; Пантелеймон Куліш: Матеріали і дослідження. – Львів; Нью-Йорк, 2000; Жулинський М. Г. Из книги «Из забуття – в безсмертя (Сторінки призабутої спадщини)». – Київ, 1990. – С. 43 – 66; Нахлік С. Проблема «Україна – Захід» в інтерпретації П. Куліша // Сучасність. – 1997. – Ч. 6; Шевченко В. Сторінки життя і творчості П. Куліша та деякі аспекти їх висвітлення // Визвольний шлях. – 2001. – Ч. 8, 9, 10, 11.

М. Кармазіна

Кун Томас Семюел (англ. *Thomas Samuel Kuhn*; 18.07.1922, Цинциннаті, Огайо, США – 17.06.1996, Кембридж, Масачусетс, США) – амер. історик і філософ науки. Навчався в Гарвард. ун-ті: бакалавр (1943) та магістр (1946) з фізики. У роки Др. світ. війни працював у Бюро наук. досл. та розвитку (США). Викладав історію науки у Гарвард. ун-ті (1948-1956), де захистив докт. дис. з фізики (1949). Працював у Принстон. ун-ті (1957-1961, 1964-1979), Каліфорн. ун-ті в Берклі (1961-1964), Масачусет. технол. ін-ті (1979-1991). Член Амер. акад. наук, Амер. філос. т-ва, Амер. акад. мистецтв і наук. Почесний проф. низки ун-тів: Нотр Дам (Париж, Франція), Колумб. і Чиказ. (США), Ун-ту Падуї (Італія), Афін. (Греція).

Основна праця: «Структура наукових революцій» (1962).

К. створив історіограф. концепцію науки, основу якої становить оригінальна інтерпретація поняття «парадигма». Істор. еволюція науки – це багатомісний процес протибор-

ства різних наук. колективів. Однією з важливіших ознак «зрілості» будь-якої науки **К.** виокремлював наявність у неї певної парадигми, яка складає концептуальний та ідейний аспект її методології. Саме парадигма як сукупність основоположних постулатів, що виражають ті чи інші принципи розуміння об'єкта конкретної науки, задає спрямованості науковому дослідженню, слугує критерієм вибору методів вивчення і добору фактів, виступає підґрунтям узагальнень отриманої під час дослідження інформації. Вводячи термін «парадигма» у широкий наук. обіг, **К.** намагався підкреслити специфіку теорет. побудов у науці. На його погляд, парадигма характеризує своєрідну логічну модель постановки й вирішення пізнавальної проблеми; це, по суті, визнанні всіма наук. досягнення, які протягом певного часу дають наук. співтов-ву модель постановки проблем та їх розв'язання.

К. розкриває поняття «парадигма» у зв'язку з визначенням механізму функціонування т. зв. «нормальної науки». На ранньому етапі її розвитку конкуруючі між собою наук. школи керуються певними методол. моделями вирішення дослідн. проблеми, які в подальшому розвитку нормальної науки набувають статусу парадигм. Останнє здійснюється лише в тому випадку, коли використання даної моделі призводить до успіху швидше, ніж конкуруючі з нею моделі. Якщо модель стає парадигмою, вона повинна нормативно впливати на процеси розв'язання наук. проблем, має визначати форму наук. життя і стає способом виявлення і розповсюдження наук. теорій. За **К.**, парадигма може нормативно впливати на хід наук. діяльності лише за умов, коли: а) досягнення, що втілені в певній парадигмі, повинні бути створені в досить безпрецедентній формі, позаяк вони покликані відвернути вчених від конкуруючих з ними моделей наук. дослідження; б) парадигма має бути досить відкритою, щоб наступні покоління вчених могли знайти в її рамках вирішення все нових проблем.

К. припускав, що можливо існування наук. дослідження, яке не має парадигми, або не має чітко визначених і обов'язкових парадигм. Це характерно для міждисциплінарних досл. Також він припускав, що нормальна наука в пізніший (т. зв. «передреволюційний») період свого розвитку може містити дві й більше парадигми, які можуть мирно співіснувати між собою. До таких наук. дисциплін відносяться всі соц. науки, у т.ч. і політологія.

У період 1969-1975 рр. **К.** робить ревізію своєї концепції, зазначивши, що термін «парадигма» слід розуміти в широкому та вузько-

му значенні. У першому випадку йдеться про «дисциплінарну матрицю» як сукупність переконань, цінностей, техн. засобів тощо, яка є характерною для членів певного наук. співтва; до її складу входять такі групи приписів: 1) «символічні узагальнення», тобто такі вирази, які члени наук. співтва використовують без сумнівів та розходжень і які без особливих зусиль при необхідності можуть бути оформлені в певну логічну форму; 2) «метафізичні парадигми», тобто загальновизнані в цьому наук. співтві приписи, в основу яких покладено переконання у принциповій вирішеності будь-яких наук. проблем шляхом постачання членів наук. групи, які опинилися в складній дослідн. ситуації, необхідними аналогіями та метафорами; 3) цінності, що мають переважно між дисциплін. загальнонаук. статус; 4) «зразки», моделі вирішення конкретних наук. пробл. Саме останні і слід розуміти парадигмами у вузькому значенні. Ці моделі можуть замінювати експліцитні правила як основу для вирішення ще нерозгаданих головоломок «нормальної науки».

Виходячи із концепції **К.**, політ. наука, як і інші сусп. науки, належить до «нормальних», «зрілих» наук, проте на відміну від техн. і природн. наук, у ній можлива не одна, а декілька парадигм, які «мирно» співіснують одна з одною, створюючи тим самим мультипарадигмальний простір політ. науки. Цей статус політ. наука здобула після т. зв. постбіхевіоралістської революції кін. 1950 – сер. 1960-х рр., а до цього в політ. науці панувала біхевіоралістська парадигма.

Літ.: Кун Т. Структура научних революцій / Т. Кун. – М.: АСТ, 2003. – 605 с.; Кривошеїн В. Проблема мультипарадигмальності політичної науки / В. Кривошеїн // Грані. – 2000. – № 3. – С. 105-107; Легостаев В. М. Философская интерпретация развития науки Томаса Куна / В. М. Легостаев // Вопросы философии. – 1972. – № 11. – С. 129-136.
В. Кривошеїн

Курас Іван (03.10.1939, с. Немирівське Балтського р-ну Одеської обл. – 16.10.2005, Київ) – історик, політолог, один із фундаторів вітч. етнополітології, академік НАН України, держ. діяч. Після закінчення істор. ф-ту Одеського держ. ун-ту ім І. Мечнікова (1962), працював наук. співроб. Кіровоград. партійного архіву. Аспірант (1964-1967), а після захисту в 1967 р. канд. дис. на тему «Більшовики на чолі нац.-визв. руху трудівників України в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціаліст. революції» – викладач Київ. держ. ун-ту. Ст. наук. співроб., уч. се-

кретар Ін-ту історії партії при ЦК КПУ – філії Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (1970-1972), інструктор, зав. сектору відділу науки і навч. закладів ЦК КПУ (1972-1983). Захистив докт. дис. на тему «Перемога ленінських ідей пролетарського інтернаціоналізму і крах дрібнобуржуазних націоналістичних партій в Україні» (1981). 1983–1991 рр. – заст. директора Ін-ту історії партії при ЦК КПУ (з 1990 р. – Ін-т політ. досліджень при ЦК КПУ). З грудня 1991 р. і до кінця життя – дир. Ін-ту нац. відносин і політол. АН України (з 1995 р. – Ін-т політ. і етнонац. досліджень НАН України). Обіймав посаду віце-прем'єр-міністра України з питань гуманітарної політики (1994-1996), віце-президента НАН України (1998-2005). В 2002 р. обраний народним депутатом України; у Верховній Раді ввійшов у фракцію Партії регіонів.

Основні праці: До проголошення незалежності України вийшли в світ книги **К.** «В. І. Ленін і нац.-визв. рух трудящих України в Жовтневій революції (берез.-груд. 1917 р.)» (1971), «Про минуле – заради майбутнього» (1989). В умовах суверенної України опубліковані праці: «Державотворчі інтереси в сучасній Україні: Загальнонаціональні та регіональні аспекти» (1994), «Етнополітика: історія та сучасність. Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років» (1999), «Етнополітологія. Перші кроки становлення» (2004), «Концептуальні засади вивчення нац. ідеї» (2004) та ін. Всього одноосібно та у співавт. **К.** опублікував понад 200 наук. праць, у т.ч. 20 монографій.

На рубежі 60-70-х рр. **К.** зосередився на дослідженні діяльності комуніст. та ін. політ. партій в умовах боротьби за укр. державність після Жовтневого перевороту в Росії 1917 р. В період горбачовської перебудови, працюючи заст. дир. Ін-ту партії при ЦК КПУ, активно сприяв переосмисленню істор.-парт. канонів та історії України. Під його керівництвом видано низку документальних та довідникових видань, присвячених буремним 1917–1920 рр. Після проголошення незалежності України це сприяло написанню в стислі строки науково обґрунтованої історії укр. нац. революції початку ХХ ст. Виданий у 1989 р. зб. наук. праць «Про минуле – заради майбутнього», гол. ред. якого був **К.**, є прикладом нового істор.-політ. мислення.

У середині 1980-х рр. науковець порушив питання про необхідність дослідження проблем нац. відносин. З його ініціативи в Ін-ті партії при ЦК КПУ було сформовано сектор історії, теорії і практики міжнац. відносин. Згодом це відіграло свою роль у створенні

Ін-ту нац. відносин і політол. АН України (грудень, 1991). **К.** не лише ініціював створення першого в незалежній Україні спеціалізованого ін-ту політол. профілю, а й істотно вплинув на становлення політ. науки в Україні. За його участі розроблено паспорти наук. спеціальностей з політології, відкрито спеціалізовані вчені ради зі захисту дисертацій, започатковано фахові наук. видання. **К.** активно долучився до відродження нац.-демокр. надбань вітч. історіографії, які були заборонені в СРСР. Він налагодив співпрацю з істориками укр. діаспори (О. Прицаком, Т. Гунчаком, О. Субтельним, Л. Винарем та ін.). Це сприяло роботі над концепт. засадами укр. нац. ідеї. Предметом особливої уваги **К.** була політ. історія України, яка, на думку вченого, повинна стати наріжним каменем вітч. політології. Ця ідея реалізована колективом ІПіЕНД в шеститомній «Політ. історії України ХХ ст.» (2002–2003 рр.).

К. увійшов у історію вітч. науки як один із фундаторів етнополітології, яка сьогодні є важливою галуззю політ. знань. Напрацьований особисто вченим та його наук. школою арсенал знань у цій сфері досліджень увійшов у книги під назвою «Етнополітика: історія і сучасність» (1999) та «Етнополітологія. Перші кроки становлення» (2004). **К.** увів у наук. обіг поняття «*етнополітична культура*» та обґрунтував необхідність її цілеспрямованого формування. Роль етнополіт. культури, «як способу людського буття у поліетнічному соціумі» полягає в тому, щоб забезпечити консолідованість та дієздатність укр. сусп.-ва в складних умовах глобалізованого світу.

У 2005 р. Ін-ту політ. і етнонац. досліджень рішенням Президії НАН України присвоєно ім'я І. Ф. Кураса.

Літ.: Про минуле – заради майбутнього: Зб. ст. / голова ред. кол. І. Ф. Курас. – К., 1989. – 408 с.; Курас І. Ф. Етнополітика: історія та сучасність. Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років. – К.: ІПіЕНД, 1999. – 656 с.; Курас І. Державна етнополітика в умовах становлення відкритого суспільства // Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі? Зб. – К.: ІПіЕНД, 2002. – С. 3–12; Курас І. Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. – К.: Генеза, 2004. – 734 с.; Закусило А. М. Особовий архівний фонд академіка І. Ф. Кураса (загальний огляд) // Історична і політ. наука та суспільна практика в Україні. – К., 2009. – С. 78–101; Левенець Ю. А., О. С. Онищенко, М. І. Михальченко, О. М. Майборода. І. Ф. Курас і становлення політол. в Україні // Історична і політ. наука та суспільна практика в Україні. – К., 2009. – С. 49–54.

О. Рудакевич

Кучабський Василь-Дмитро (14.11.1895, с. Волиця, Пустомитів. р-н, Львів. обл. – 28.06.1971, Бланкенбург, НДР) – укр. громад., політ., військ. діяч, історик, публіцист. З 1900 р. навчався в чотирикласній початковій Народній школі в м. Львові. У 1905 р. вступив до Філії Цісар.-королів. академ. гімназії у Львові. У 1913 р. став студентом правн. ф-ту Львів. ун-ту. У 1911 р. став співзасн. першого в Галичині військ. гуртка «Пласт». Учасник Першої світ. війни у складі Укр. січових стрільців, автор перших укр. підручників з військ. справи. У 1915-1916 рр. під час кровопролитних боїв з рос. військами під Болеховом і під Стрипою командував сотнею Українських Січових Стрільців. Успішна військ. служба поєднувалася із громад. зацікавленнями: проводив просвітн. роботу серед стрілецтва, друкував статті і новели у часописі «Шлях», брав участь у виданні стрілецького сатиричного часопису «Самохотник». 21 вересня 1916 р. **К.** потрапив у рос. полон і був вивезений до табору для військовополонених біля Царицини (сучасний Волгоград, Росія). На поч. січня 1918 р. у складі групи старшин він втік з табору і пробрався до Києва. У кінці 1919 р. у складі стрілецьких частин був інтернований до Луцька. З весни 1920 р. перебував у Чехословаччині, в Празі став одним із засновників Укр. Військ. Орг. У 1920 р. **К.** повернувся до Галичини. У 1923-1924 рр. співред. ж-лу «Заграва». У грудні 1922 р. **К.** виїхав до Німеччини. Тут він продовжив навчання, вступивши на філос. ф-т (відділення історії та державознавства) Берлін. ун-ту. Здобув ступінь д-ра філософії (1926), а з 1934 по 1939 рр. викладав історію та літ-ру в гімназії м. Кіль. В еміграції **К.** займався наук.-публіцист. діяльністю. З 1938 р. **К.** став дійсним членом Наук. Т-ва ім. Шевченка. У міжвоєнний період **К.** долучився до гетьманського руху, став членом «Братства українських класократів – монархістів – гетьманців». Саме тоді остаточно оформлюється консервативна концепція вченого. В роки гітлеровської окупації Польщі був дир. Краків. біб-ки. У 1945 р. після вступу радян. військ на територію Польщі він зник без вісті. Існує декілька версій подальшої долі **К.** За однією версією він переїхав до Відня, де був заарештований СМЕРШем і згодом розстріляний у Львові. За іншою, більш ймовірною версією, родина **К.** протягом усього повоєнного періоду мешкала у м. Бланкенбург, який тоді входив до складу сателіта СРСР – Нім. Демокр. Респ. У Бланкенбургу 28 червня 1971 р. **К.** і помер, там і похований.

Основні праці: «Більшовизм і сучасне завдання українського народу» (1925), «Зміна

поглядів на політику як науку» (1925), «Вага і завдання західно-української держави» (1932), «Україна і Польща» (1933), «Українська державна путь» (1934), «Первні нинішньої нашої національної політичної структури» (1935).

Свої політ. висновки **К.** робив на основі дослідження розвитку укр. державності у 1917-1920 рр. Основні причини занепаду ЗУНР вбачав у відсутності єдиного об'єднаного керівництва й непродуманості питань держ. буд-ва на західноукр. землях. Однією з найважливіших суперечностей гетьманщини, що призвела до занепаду укр. д-ви, він вважав «сили укр. демократії». Вони хоч і були переповнені патріотизмом, проте не мали властивостей, притаманних лише правлячій верстві, – політ. традицій і досвіду. Демократія стала в опозицію до гетьманщини. Остання не могла утвердитися, позаяк не спиралася на підтримку народу.

Найпридатнішою формою держ. правління для України **К.** вважав монархію. Особливу роль у заснуванні монарх. д-ви в той період, на його думку, була покликана відіграти провідна верства, сформована з «людей військ. духу і орг-ції», з огляду на втрату ін. сусп. верствами здібностей і можливостей стати на чолі державотворення. Ця концепція, на формування якої не в останню чергу справило вплив те, що її мислитель сам був військовим, дістала назву «*позитивний мілітаризм*».

К. відстоює ідею про те, що справу створення укр. д-ви може вирішити не етнічне об'єднання українців у межах чужої д-ви, а формування психолог. складу нації на певній території її проживання. Необхідною умовою цього є державотворча нац. ідея. Для початку потрібен своєрідний укр. П'ємонт, який зможе організувати решту України на визв. боротьбу. На думку **К.**, роль П'ємонту мала відіграти Галичина, в якій склалися для цього найсприятливіші умови.

Саме військові могли б стати провідною верствою в укр. державотворенні у 1917-1920 рр. – тоді, коли, на думку **К.**, інші верстви виявилися нездатними до цього. Провідну ж верству, що зберегла в собі консервативні лицарські риси, несе відповідальність за держ. справу, гарантує стабільність внутр. устрою д-ви, **К.** вбачає у великих землевласниках. Щоправда, провідною верствою, наголошував він, може бути як один сусп. клас, так і представники кількох чи й усіх сусп. класів, об'єднані вірністю до монарха – виразника єдності. Формування провідної верстви є одним із гол. завдань укр. консерватизму.

Особливе місце у поглядах **К.** посідало поняття «Східної Європи», котре інтерпретува-

лося як простір геогр. розташування укр. земель, поділених між поляками та більшовиками. Такий погляд привів **К.** до обґрунтування геополіт. концепції в межах Сх. Європи, відтак уявлення про Україну як третю силу було переосмисленням ідеї про «Другий світ» на основі досвіду революції у Зах. Україні 1918-1923 рр. Він, переглядаючи події 1918-1923 рр., звернувся до ідеї нації як ознаки прогресу, тим самим конструюючи консервативну ідеологію як аристокр. й мілітарну доктрину.

Геополіт. світогляд **К.** розвивався під впливом чотирьох концепцій: аристокр. консерватизму та класократії його вчителя В. Липинського; нац. д-ви й космополітизму Ф. Майнеке; ідей Е. Юнгера та Стефан-Георгіївського гуртка, у центрі яких перебували неоромант. розуміння філософії історії та апологетика нім. консерват. ідеології; «політ. географії» Ф. Ратцеля й геополіт. дискурсу Р. Челлена. Деякі дослідники відзначають наявність багатьох спільних рис у політ. уявленнях Е. Юнгера та **К.**, коли «солдатський націоналізм» першого виразно паралелізується з «позитивним мілітаризмом» другого.

Осмилюючи вагу державн. ідеології, а це в його розумінні був консерватизм, **К.** писав, що вона – успадкована від сусідніх нац.-держ. доктрин і є «річчю моди», яким донедавна був всесвітній федералізм М. Драгоманова. Можна стверджувати, що розпад імперій після Першої світ. війни та активізація визв. боротьби «неісторичних» націй переконували історика в появі нових ідеологій, які найбільш повно відповідають особливостям істор. процесу всієї Європи. Фактично **К.** розглядав консерватизм і націоналіст. ідеї як

головні чинники, що підважили домінування «державних» народів над ін.

В укр. пол. думці **К.** став одним із засновників консерват. напрямку. Погляди **К.** були сформовані під впливом В. Липинського та політ. ситуацій в світі. Опираючись більше на практ. досвід, ніж на теорію, **К.** центр. місце в своїй консерват. теорії відвів проблемі розробки практ. механізмів державотворення, а також в своїх роботах намагався довести геостратег. важливість України на політ. карті світу. Його консерват. утопія стала ідеологією всього його життя.

Літ.: Корольов Г. Консервативна утопія В. Кучабського: «геополітичний трикутник», революція та Східна Європа / Г. Корольов // Український історичний журнал. – 2012. – № 3. – С. 36-48; Кучабський В. Первні нинішньої нашої національної політичної структури / В. Кучабський // Політологія. Кінець XIX – перша половина XX століть: Хрестоматія / За ред. О. І. Семківа. – Львів: Світ, 1996. – С. 479-486; Кучабський В. Політичні конечности / В. Кучабський // Політологія. Кінець XIX – перша половина XX століть: Хрестоматія / За ред. О. І. Семківа. – Львів: Світ, 1996. – С. 487-491. Гелей С. Д. Василь Кучабський: від національної ідеї до державності (Українська консервативна політична думка першої половини XX ст. та її вклад в історичну науку) / С. Д. Гелей. – Львів: Інститут української археографії та джерелознавства НАН України ім. М. Грушевського, 1998. – 532 с.; Гелей С. Д. Консервативно-політологічна концепція державотворення. Василь Кучабський / С. Д. Гелей. – Львів: Інститут українознавства НАН України ім. І. Крип'якевича, 1997. – 160 с.

Т. Лушагіна

Л

Лазарсфельд Пауль Фелікс (англ. *Paul Felix Lazarsfeld*; 13.02.1901, Відень, Австрія – 30.08.1976, Ньюарк, штат Нью-Джерсі, США) – амер. дослідник австр. походження, д-р математики (1924). Читав авторські курси в ун-тах Варшави, Осло, Парижа. Почесний д-р наук кількох ун-тів.

Основні праці: «Мистецтво запитувати “чому?”» (1935), «Масові комунікації, популярні смаки та організація соціальної дії» (1948), «Проблеми оглядового аналізу» (1950), «Математичне мислення в соціальних науках» (1954), «Планування й аналіз в оглядовому дослідженні» (1955), «Особистий вплив» (1955), «Академічна свідомість» (1958), «Аналіз латентної структури» (1968), «Аналіз атрибутивних даних» (1968), «Вибір народу» (1969), «Філософія соціальних наук» (у співавт., 1970), «Якісний аналіз: історичний і критичний нарис» (1971), «Уведення в прикладну соціологію» (у співавт., 1975).

Сфера наук. інтересів: методологія електоральних досліджень, математ. методи дослідження в політ. науці. Автор теорії масової комунікації та теорії сусп. думки.

Л. одним із перших почав досліджувати мас-медіа як самост. явище й привніс математ. методи в сусп. науки. Відомий методолог. теоріями, ввів поняття «двоступенева комунікація» і «лідер думки». Л. – учасник найбільших емпір. досліджень, проведених у США щодо вивчення ролі системи засобів масових комунікацій у формуванні сусп. думки.

Основним критерієм істинності наук. знання у Л. є принцип верифікації. Велику увагу приділяв розробці кількісних методів і основам їх застосування в соц. науках. Як найефективніший виділяв метод шкалювання, вважаючи осн. завданням емпір. соціології пошуки витонченої технології розробки шкал і їх комбінування. Л. уперше ввів у методику соціолог. досліджень низку нових методів, напр., *панельний метод*, який уперше використав при обробці результатів виборчої кампанії 1940 р. у США.

Згідно Л., методологія – це, насамперед, діяльність, пов'язана із критичним аналізом та оцінкою методів і процедур соціолог. дослідження, виявленням змісту й значень використуваних понять, виявленням наук. змісту соціолог. теорій. Л. – прихильник концепції деідеологізації – виступав за відокремлення науки від ідеології, за розвиток «чистої», вільної від ціннісних суджень соц. науки.

Л. разом із Р. Мертоном описав «наркотируючу» ф-цію масової комунікації: «Одержуючи велику кількість відомостей, людина практично втрачає почуття реальності». Повідомлення, що поставляються системою засобів масової комунікації можуть уразити уявлення, здивувати зіткненням фактів, запалити почуття, але між самим фактом і реальним відгуком на подію величезна дистанція. Все це породжує психол. втому й, як наслідок, призводить до «деполітизації».

Л. заклав основи «соціолог.» концепції електоральної поведінки, за якої акт голосування визначається приналежністю виборця до великих соц. груп. Л. й ін. дослідники розробили модель дворівневої комунікації, за якою в будь-якому сусп-ві є сприйнятливі до впливу політ. пропаганди «лідери сусп. думки», що поширюють політ. дані каналами міжособист. спілкування. Методика Л. отримала значне поширення й застосовується сьогодні.

Л. – прихильник деідеологізації науки: виступав за зближення соціології з ін. сусп. науками, відстоюючи концепцію «деідеологізації» соціології й перетворення її в «природничу науку», «вільну від цінностей».

Літ.: Плахов В. Д. Западная социология. Исторические этапы, основные школы и направления развития (XIX-XX вв.): Учеб. пособие / В. Д. Плахов. – Санкт-Петербург: Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2000. – 156 с.; Lazarsfeld P., Robert K. Merton. Mass Communication, Popular Taste, and Organized Social Action, in L. Bryson (ed.), The Communication of Ideas. – New York: Harper, 95-118. Reprinted in: John Durham Peters and Peter Simonson (eds), Mass Communication and American Social Thought: Key Texts, 1919-1968. Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 2004. – pp. 230-241; Lazarsfeld P. The Varied Sociology of Paul F. Lazarsfeld. Writings Collected and Edited by Patricia Kendall. N. Y.: Columbia University Press, 1982. – 417 p.

О. Стариш

Лакан Жак-Марі-Еміль (фр. *Jacques-Marie-Émile Lacan*; 13.04.1901, Париж, Франція – 09.09. 1981, Париж, Франція) – фр. психоаналітик та психіатр, постмодерніст який зробив значний внесок у теорію психоаналізу, філософію.

Основні праці: «Семінари. Книга 1: Роботи Фрейда по техніці психоаналізу» (1951-1952), «Семінари. Книга 2: «Я» в теорії Фрей-

да та в техніці психоаналізу» (1952-1953), «Семінари. Книга 5: Виховання несвідомого» (1955-1956), «Семінари. Книга 7: Етика психоаналізу» (1957-1958), «Семінари. Книга 10: Тривога» (1960-1961), «Семінари. Книга 11: Чотири основні поняття психоаналізу» (1959-1960).

Автор концепції «структурного психоаналізу» Л. виходить із рішучого розриву з класичною філософією самосвідомості та класичним психоаналізом в частині його розуміння несвідомого.

Основний текстологічний масив робіт Л. складають записи його 26 семінарів, які регулярно проводилися з 1953 по 1979 рр. Значні труднощі представляє сам стиль викладу Л. своєї концепції. Л. не є теорет. у загальноприйнятому сенсі цього слова, а тексти, будучи орієнтовані не на готове системат. знання, а на процесуальний тренінг психоаналітиків і культивування певної «літерат. кваліфікації» як основи аналіт. практики, чинять опір дефінітивній роботі, систематизації та узагальненню. Поняття Л. знаходяться в процесі постійного переформулювання, володіючи гол. чином операціональним значенням залежно від конкретного контексту та розв'язуваної проблеми.

Ставлення Л. до політики, виявляється, у першу чергу, через недовіру щодо політ. ідеалів, систем, утопій, означених у політ. політиці. Він не вірить у закони історії, не визнає концепцій А. Тойнбі, О. Конта, К. Маркса. Відсутні свідчення про прихильність Л. до утопічних концепцій будь-якої спрямованості. У його текстах можна знайти безліч зауважень про політику. Він бачить у ній одночасно і комізм, і небезпеку. Відчуження праці Л. розглядав як структурний факт: очевидно, що класова боротьба намагається повстати проти експлуатації тільки експлуатованих, експлуатуючі ж, у свою чергу, докладають всіх зусиль, щоб експлуатацію зберегти.

Політика, вважає Л., діє за принципом ідентифікації, вона маніпулює пануючим позначуваним, за допомогою якого прагне захопити суб'єкта. Останній же, за Л., тільки цього і чекає. Будучи суб'єктом несвідомого, суб'єктом, що відчуває потребу в ідентифікації, суб'єктом зникаючим, він чекає, поки Інший забезпечить йому стійкість. Це і є роль Іншого, який став політичним. Це те, що Л. назвав «дискурсом пана». Психоаналіз виступає проти ідентифікацій суб'єкта, тим самим він повертає суб'єкта до його первісної порожнечі, виводячи на поверхню несвідомий фантазм, керуючий вибором і життям

суб'єкта. Л. говорить про Іншого з великої літери і в однині як про граничний ідентифікаційний «образ».

Концепт Іншого, за Л., розчинений у актах комунікат. характеру. Розрізняючи поняття реального та символічного Л. приходиться до висновку – реальне завжди знаходиться на своєму місці, щодо нього не виникає запитань, у той же час символічне є «замінником того, що відсутнє на своєму місці». А символічне для нього – своєрідний ланцюг позначуваного, схема якого та породжує людину як таку – у Л. порядок символічного конституюється не людиною і не духом, конституюючим людину, але він сам конституює людину. Позначуване домінує над суб'єктністю, відповідно якщо людина й осмислює цю систему символічності, то лише тому, що іманентно включена у її природу розгортання. Людина *de facto* уже вбудована у цю природу символічного буття.

У системі таких символічних інтеракцій людина і стикається із Іншим – останнього не слід розуміти як маргіналізовану сутність, яка суперечить, провокує, спекулює, руйнує, – Л. вважає, що Інший життєво необхідний – це абс. визначаюче начало. Це радше об'єкт дискурсивної практики – цей логічний процес стає можливим лише в ту мить, коли мислячий суб'єкт починає мислити Іншого. Він самоідентифікується лише в присутності Іншого, намагаючись прослідкувати хід його міркувань і передбачити можливі реакції. Саме так і виникає Інший як мотиватор суб'єктної самототожності

Л. розглядає несвідоме, застосовуючи схему комунікації, що включає адресанта й адресата, де суб'єкт, будучи адресантом, отримує своє ж повідомлення від несвідомого адресата в повернутій формі. Несвідоме за таких умов – відносини, що виникають у відносинах. Інший має безліч вимірів – політ. виявляється коли функція Іншого зводиться до функції панівного позначуваного, що підкоряє суб'єкта, примушуючи його до праці і викрадаючи у нього насолоду. Це структура т. зв. дискурсу пана і в той же час несвідомого. Якщо людина – тварина політична, то тільки тому, що вона висловлюється, і є висловлюваною водночас.

Пропонуючи формулу «несвідоме – це політичне», Л. говорить про дискурс пана, схему якого він розробив відразу ж після травня 1968 р. і за допомогою якого показав своїм спантелеченим слухачам, що вони в цих подіях були співучасниками, а рішення проблем вони змогли б знайти скоріше у психоаналізі, і полягає воно в деідеалізації політики.

Лит.: Лакан Ж. Семинары. Книга 1: Работы Фрейда по технике психоанализа (1953/54). – М.: Гнозис/Логос, 1998. – 432 с.; Лакан Ж. Семинары. Книга 2: «Я» в теории Фрейда и в технике психоанализа (1954/55). – М.: Гнозис/Логос, 1999. – 520 с.; Лакан Ж. Семинары. Книга 5: Образования бессознательного (1957/58). – М.: Гнозис/Логос, 2002. – 608 с.; Лакан Ж. Семинары. Книга 7: Этика психоанализа (1959/60). – М.: Гнозис/Логос, 2006. – 416 с.; Лакан Ж. Семинары. Книга 11: Четыре основные понятия психоанализа (1964). – М.: Гнозис/Логос, 2004. – 304 с.

А. Гарбадин

Лао Цзи (кит. 老子 – Старе Немовля, Мудрий Старець; 604 р. до н. е., Цзюйжень, царство Чу – 531 р. до н. е.) – кит. мислитель, засн. даосизму. Відомості про життя суперечливі. У реліг. даоської традиції Л. зараховують до сонму безсмертних.

Основна праця: «Дао де цзин» («Книга про шлях і благу силу», ін. назви – Канон Шляху і благодаті, «Три вози» – написаний на бамбуку займав три вози).

Даосизм – друга, після конфуціанства, за значимістю філос. школа стародавн. Китаю, яка зберігає свою значимість і має прихильників до нині. Л. виступив із жорсткою критикою вчення Конфуція; за своєю суттю даосизм є антиподом конфуціанства. Якщо конфуціанство є істор. першою моделлю філософії культури, то даосизм є послідовним втіленням філософії природи. Якщо одне з центр. понять-символів кит. філософії «де» трактується Конфуцієм, як «чеснота», то для Л. – це «блага сила». «Блага сила» діє так, що всі речі в свій час народжуються, отримують форму, існують, а прийде термін – зникають, помирають. Життєвий шлях будь-якого явища розуміється як існування у формі; смерть є розпадом форми, повернення в безформне – небуття. Життя є природним розгортанням подій; воно – протилежність смерті: «смерть – жорстка і тверда», «життя – м'яке та гнучке». З таким трактуванням життя пов'язаний головний соц.-політ. принцип Л. – «у вей» (принцип недіяння).

Принцип «недіяння» означає у даосів невтручання у природний хід подій життя. Діяння занурює світ у гірше, ніж було. При цьому «недіяння» є не абсолютною бездіяльністю, а відмовою від навмисної, запланованої дії. Абсолютно мудрий вибирає недіяння і тим сприяє дії благої сили, гармонізує життя.

За принципом «у вей» стоять цілком земні практ. рекомендації, у т. ч. політичні. Квінтенсенція політ. мудрості Л. зосереджена у ви-

слові: «Поганий правитель дбає про голови підданих, гарний – про їх шлунок». Поганий правитель апелює до голів підданих своїми незліченними законами, наводнює країну заборонними указами, садить на хребет народу армію чиновників, покликаних стежити за виконанням цих указів. Погане правління породжує корупцію – ті ж чиновники за хабар закриватимуть очі на порушення законів і указів. Гарний правитель надасть підданам право самим налагоджувати своє життя. За відсутності політ. тиску соц.-екон. життя в д-ві буде успішно саморегулюватися. Найкращий правитель для Л. «той, про якого народ знає лише те, що він існує». Вуштами такого мудрого правителя Л. висловлюється така сентенція: «Я перебуваю у бездіяльності, і народ сам перетвориться; я віддаюся спокою, і народ сам виправиться; я перебуваю в невіданні, і народ сам багатіє; у мене не з'являється бажань, і народ сам знаходить первозданність».

У «Дао де цзин» послідовно критикується політ. вчення конфуціанства. Акценти конфуціанців на культурні ритуальні форми в держ. житті і добродесних «служивих людей» сприймається Л. як штучна та лицемірна. Вибудовуючи в д-ві зовн. порядок, конфуціанське правління рано чи пізно призведе до бунту. На думку даосів, конфуціанці взагалі занадто багато уваги приділяють д-ві, її свідомому буд-ву. Л. бачив у д-ві продовження природи, мінімальну ступінь соц. орг-ції, що не перешкоджає людям жити у відповідності з природними циклами.

Не закликаючи до ідеальності далекого минулого, як це робив Конфуцій, Л. у своїх політ. симпатіях набагато архаїчний свого опонента. Для Л. ідеальною моделлю д-ви є найдавніша землеробська цивілізація з її державністю, що ледь помітно складається. Парадоксальним чином мотиви політ. недіяння Л. перегукуються з новітніми побудовами зах. політології, зокрема концепції «мінімальної д-ви» Р. Нозіка.

Лит.: Дао-дэ цзин / пер., вступ. ст., комент. В. В. Малявина. – М.: ООО «Изд-во Астрель»: ООО «Изд-во АСТ», 2003. – 559 с.; «Дао дэ цзин» / Пер. Ян Хин-цзун // Древнекитайская философия. Собрание текстов в двух томах. Т.1. – М.: Мысль, 1972. – С. 114-138; Шенгеля И. Ш. Политическая философия Древнего Китая / И. Ш. Шенгеля // Вестник СевГТУ. – Вып. 24: Политология: Сб. науч. тр.; Севастоп. гос. техн. ун-т. – Севастополь, 2000. – С. 13-16; Шенгеля И. Ш. Философия жизни Конфуция и Лао-цзы / И. Ш. Шенгеля //

Вестник СевГТУ. – Вып. 9: Философия и политология: Сб. науч. тр.; Севастоп. гос. техн. ун-т. – Севастополь, 1998. – С. 133-139.

І. Шенгеля

Ласаль Фердинанд (нім. *Lassalle Ferdinand*; 11.04.1825, Бреслау, нині Вроцлав, Польща – 31.08.1864, Женева) – філософ, діяч нім. робітн. руху, адвокат, публіцист, основоположник лассальянства. Народився в заможній єврей. купецькій родині. Вивчав філософію та класичну літ-ру в Бреславському та Берлін. ун-тах. За участь у революції 1848-49 рр. у Німеччині засуджений до шестимісячного ув'язнення.

Основні праці: «Філософія Геракліта Темного з Ефеса» (1858), «Система набутих прав» (1861), драма «Франц фон Зіккінген» (1858).

Учення **Л.** і його практична діяльність ґрунтувалися на таких теоретичних положеннях: 1) експлуатація робітничого класу в умовах капіталістичного виробництва є неминучою (Дж. Рікардо). Логіка примноження капіталу об'єктивно унеможливує згладжування протиріч між капіталом і працею. Тож й усяка боротьба за трудові права є марною; 2) пролетаріат є окремим соц.-політ. класом, який має специфічні соц. та політ. інтереси (К. Маркс, Ф. Енгельс). А відтак задля можливості діяти політично пролетаріат мусить об'єднатися; 3) д-ва являє абсолютну цінність (Ф. Гегель). Саме завдяки д-ві може бути встановлена соц. справедливість і вільний розвиток людської особистості.

Згадані світоглядні уявлення, були притаманні **Л.** з огляду на його соц. походження й істор. реалії епохи. Зокрема розуміння ества експлуатації вишлювало з його класового (буржуазного) походження. Особистий розрив із класом буржуазії визначив і звернення до марксизму. Наголошення на ролі д-ви, як інструмента встановлення справедливості та законності, – загалом було притаманне єврей. громаді, права котрої в Пруссії гарантувалися монархією. **Л.**, фактично, синтезував усі три притаманні йому за культурою світоглядні уявлення, використавши їх в теорет. конструкціях і практич. боротьбі.

Поділяючи низку теорет. положень марксизму, зокрема вчення про визначальність у сусп.-політ. розвитку засобів вир-ва та майбутню гегемонію робітн. класу, **Л.** розходився з основоположниками марксизму в трактуванні питань орг-ції робітн. руху. Передусім розглядав д-ву не як засіб забезпечення панування правлячого класу, а як знаряддя, що мимоволі, навіть попри волю панівної верстви,

встановлює соц. справедливість. Виходячи з такої оцінки ролі д-ви, висунув тезу: метою робітничого руху є боротьба за розширення виборчих прав. Відтак у перспективі, участь робітничого класу в держ. управлінні має, як вважав **Л.**, подолати експлуатацію й усі форми соц. нерівності. Розглядаючи д-ву як універсальний, позбавлений класової сутності механізм орг-ції влади, підтримав і процес об'єднання Німеччини під егідою Пруссії.

У 1863 р. **Л.** узяв участь у діяльності Лейпциг. комітету з орг-ції «Загального нім. робітничого союзу». Його праці «Програма працівників» і «Голосна відповідь Центральному комітету зі скликання загального нім. робітничого конгресу в Лейпцизі» стали програмою союзу. Ставши президентом союзу, **Л.** розгорнув активну агітацію серед робітників, закликаючи їх до об'єднання й солідарного відстоювання власних політ. прав. **Л.** наголошував на існуванні особливих інтересів робітничого класу. Однак досягнення їх не бачив у боротьбі за екон. права, приміром у формі профспілкового руху. Адаже зростання зарплати й поліпшення умов праці об'єктивно суперечить інтересам капіталу, навіть мінімальне зменшення експлуатації є неможливим, тож і боротьба ця є безперспективною. Засіб, на думку **Л.**, можна знайти у сфері суто політичній – співпраці з д-вою. **Л.** відкидав як лізурну можливість залучення робітників до системи капіталістичного вир-ва. Вважав безперспективними спроби створення виробничих кооперативів, що діяли б коштом капіталу самих же ж робітників. Водночас **Л.** заперечував і революц. шлях ліквідації монарх. д-ви, бо та, на його думку, може служити робітн. класу. Одну з форм співпраці монарх. д-ви та пролетаріату **Л.** вбачав у створенні держ. виробн. асоціацій, поширення котрих уможливить поступовий перехід від капіталізму до соціалізму.

Л. справив значний вплив на соціал-демократ. рух. Зокрема співпрацю **Л.** та О. фон Бісмарка високо оцінював Е. Бернштейн. Вважається, що діяльність Нім. соціал-демократ. партії зажди ґрунтувалася на засадах лассальянства, А. Бебель – був його послідовником.

Лім.: Lassalle F., Gesamraelte Reden und Schriften, Bd. 1-12. – В., 1919-20; Nachgelassene Briefe und Schriften, Bd. 1-6, Stuttgart. – В., 1921-25.

В. Бушанський

Лассуел Гарольд Дуайт (англ. *Harold Dwight Lasswell*; 13.02.1902, Доннелсон, штат Іллінойс – 18.12.1978, Нью-Хейвен, Коннек-

тикут) – амер. політолог, один із основоположників суч. політології, представник біхевіор. підходу в політ. науці, один зі засновн. чиказької школи соціології, теоретик міждисциплін. підходу до дослідження поведінки особи. Почесний проф. права Йельс. ун-ту, дир. Центру політ. наук у Нью-Йорку, очолював Амер. асоціацію політ. наук.

Основні праці: «Техніка пропаганди у світовій війні» (1927), «Пропаганда, комунікації та громадський порядок» (1946), «Аналіз політичної поведінки» (1947). У 1991 р. вийшла збірка праць, присвячена проблемам юрид. освіти, у 1994 р. перевидане дослідження з питань міжнар. відносин, а у 1997 р. – праці з проблем влади в тоталіт. д-вах.

Наукові погляди Л. досить чітко відображають заг. тенденції розвитку англ.-амер. політ. науки, а в багатьох її областях він був новатором і основоположником. Період його наук. діяльності охоплює більше п'яти десятиліть – зі сер. 20-х рр. до кін. 70-х ХХ ст. Ідеї Л. – в основі теорій багатьох суч. захід. учених. Індекс цитування його творів у 70-ті роки був одним із найвищих, а інтерес до його творчості не слабшає і донині.

Л. одним із перших досліджував проблему кількісного контент-аналізу політ. комунікації. Дис. Л., в якій він зібрав і узагальнив величезний емпіричний матеріал – новинні факти з масових видань Швейцарії, Англії, Німеччини та Франції, була присвячена контент-аналізу повідомлень пропаганди під час Першої світ. війни. У 1927 р., коли Л. призначено доцентом політ. наук Чиказ. ун-ту, він опублікував свою монографію «Техніка пропаганди у світовій війні». У книзі оцінювалися техніки пропаганди двох сторін військових дій. Робота Л. ґрунтувалася на інтерв'ю офіційних осіб і обробці архівних матеріалів. Він аналізував символи, які використовувалися в пропагандистських повідомленнях. Визначення пропаганди звучало як «менеджмент колективних уявлень за допомогою маніпуляцій значимими символами».

Розроблена на основі досвіду ведення пропаганди в армійських підрозділах під час Др. світ. війни, модель Л. могла бути використана для аналізу масової комунікації і будь-якої комунікативної дії, яка розкривається в міру відповіді на послідовні питання: *хто? повідомляє що? по якому каналу? кому? з яким ефектом?* «Формула» Л. стала як власне моделлю, що відбиває структуру комунікац. процесу, так і моделлю дослідження цього процесу, його структури та окремих елементів. Модель Л. широко визнана як одна з головних пара-

дигм теорет. осмислення комунікації. Це пояснюється її вдалим формулюванням, рамки якої дозволяють включити не тільки теорет. міркування, але й великий масив емпір. даних. «Комунікативна формула» Л. є одночасно і моделлю дослідження комунікативного процесу, і розгорнутим планом комунікації. Разом із тим, вона має істотний недолік – монологічність, позаяк до її конфігурації не входить зворотній зв'язок.

Згідно Л., усі науки є політичними, позаяк вони дозволяють зрозуміти процес здійснення політики або надають відомості, необхідні для прийняття раціональних політ. рішень. Політ. науку в широкому сенсі, за Л., слід розглядати як орган самопізнання і самовдосконалення людства в процесі загальнокосмічної еволюції. На суч. етапі людської історії, коли під дією технолог. революцій різко зростає взаємозалежність усіх форм сусп. життя й у результаті освоєння космічного простору людство співвідносить себе зі світом у цілому, починаючи на практиці ставитися до себе як до єдиного організму, першочергове значення, за Л., набуває створення міжнар. правового порядку.

Л. підкреслює ключове значення розуміння спілкування людей як «відкритого форуму для постійного обговорення питань взаємної терпимості та доступу до основних цінностей життя». У зв'язку з цим нового значення набувають традиційні для Л. дослідження «еліт» і «гарнізонної д-ви» (поняття, введене в 1937 р.). Виявивши «пануючі (правлячі) еліти», Л. вказує на небезпеку затвердження в суч. світі панування ідеї «гарнізонної д-ви», тобто сусп.-ва, найбільш потужною групою якого є фахівці зі здійснення насильства, що використовують суч. техн. можливості здійснення влади.

Протилежністю «гарнізонної д-ви» є товариство, в якому провідна роль належить діловим колам; проміжні форми – «д-ва, керована апаратом парт. пропаганди»; «д-ва парт. бюрократії»; різні поєднання монополій парт. і ринкової влади.

Захист прав людини від зазіхань «правлячих еліт» вимагає, згідно Л., як міжнар. дій, напр., посилення ролі вчених у виявленні заг. інтересів людства, координації технолог. розвитку, відмови від ідеолог. конфронтації при вирішенні міжнар. проблем, так і змін усередині соц. системи.

З ім'ям Л. пов'язані багаторічні зусилля щодо створення єдиної інтегрованої політ. науки, зорієнтованої головно не на «бібліотечні», а на польові дослідження, що долає

внутр. інституційну роз'єднаність і поєднаної з потребами політ. практики. **Л.** розробив проблеми функц. підходу до політики (напр., набула поширення запропонована **Л.** схема аналізу прийняття політ. рішень); використовував методи соц. психології, психоаналізу та психіатрії у вивченні політ. поведінки та пропаганди; виявив роль масових комунікацій в оформленні, поширенні та відтворенні символіки політ. влади.

Лит.: Короткова Н. В. Г. Д. Лассуэлл. Методология исследования проблем политики / Н. В. Короткова // Политическая наука. – 2000. – № 4. – С. 155-179; Политическая наука на рубеже веков: проблемно-тематический сборник. – М.: ИНИОН РАН, 2000. – 183 с.; Lasswell Harold D. The Garrison State / Harold D. Lasswell // American Journal of Sociology, vol. XLVI, no. 4 (1941). – pp. 455-468.

А. Митко

Лашенко Ростислав (01.09.1878, Єлисаветград, Херсон. губернія, нині – м. Кіровоград – 30.01.1929, м. Прага, Чехія – укр. правознавець, гром.-політ. діяч, ідеолог укр. націон.-визв. руху поч. ХХ ст., представник народницько-демокр. напрямку укр. політ. думки міжвоєн. періоду (1918-1939). Закінчив Єлисаветград. гімназію (1896), здобув юрид. освіту у Київ. ун-ті Св. Володимира (1903). Суддя в Маріуполі (1909-1917), а згодом у м. Вільно. Від червня 1917 р. член Укр. партії соціалістів-федералістів (УПСФ). Суддя Київ. апеляц. суду (січень, 1918), порядкуючий департаменту Київ. апеляц. суду (березень, 1918), гол. І департаменту Київ. апеляц. суду (1919). Гол. Спілки укр. правників, ред. часопису «Правник». В 1921р. емігрував до Праги. З 1921 р. керував роботою культурно-просвітн. відділу Укр. Громад. Комітету у Празі. З 1923 р. – надзвич. проф. Укр. вільного ун-ту. Викл. Укр. Господар. академії в Подєбрадах. З 1923 р. очолив Правниче Т-во у Празі. Вхпив до складу істор.-філолог. т-ва у Празі.

Основні праці: «Найважливіша біжуча справа» (1921), «Тяжкий досвід» (1921), «Вогнище української культури» (1921), «Переяславський договір 1654 р. між Україною і царем московським» (1923), «Литовський статут, як пам'ятка українського права» (1923), «Визволення балканських народів» (1927).

Факт проголошення держ. незалежності України на початку ХХ ст. **Л.** розумів як легітимний політ.-прав. акт відновлення істор. справедливості, а Переяславську угоду

1654 р. він потрактував як персональну унію, що втратила юрид. силу внаслідок політ. подій 1917 р.

Майбутнє укр. д-ви **Л.** спроектував у формі федерат. демокр. республіки парламент. типу. У віддаленій перспективі Україна мала увійти до складу світ. федерат. союзу на засадах політ. незалежності суб'єктів федерації для реалізації реальної форми демократії й ідеї народоправства. Концепт. засадами відновлення та розбудови д-ви в політ. концепції **Л.** є народоправство, безкласовість, демократизм, розуміння народу як територ. об'єднання усіх громадян, що проживають в Україні незалежно від національності, партії. і клас. належності, віросповідання та мови.

Політ. концепція **Л.** містить стратег. напрями зовнішньополіт. співпраці в системі міждерж. взаємин: 1) Україна – балканські країни; 2) Україна – Росія (Моск. д-ва, більшовицька Росія); 3) Україна – Польща; 4) Україна – Німеччина, які мали особливе значення в період нац.-визв. змагань укр. народу впродовж 1917–1920 рр. Позиція вченого полягала у тому, що у процесі держ. буд-ва Укр. д-ва повинна покладатись здебільшого на власні націон. сили.

Нац.-визв. змагання укр. народу 1917–1920 рр. **Л.** охарактеризував як боротьбу за відновлення істор. справедливості, а саме – створення незалежної суверенної д-ви. Він був прихильником розбудови самостійної Укр. д-ви на демокр.-федерат. засадах.

Л. основними причинами поразки нац.-визв. змагань укр. народу 1917–1920 рр., а саме: слабкість нац. політ. еліти, недостатнє профес.-кадрове забезпечення системи держ. управління, недосконалість уряд. політики, розпорошеність політ. сил, ігнорування нац. традицій у процесі сусп.-політ. розвитку, невирішеність аграрного питання, невдалі реформи в судовій системі.

Як правознавець, **Л.** проаналізував тогочасну правову систему УНР і виділив її основні недоліки: залежність судової системи від політ. структур, недосконалість нормативно-правових актів із погляду правового регулювання сусп. відносин, захисту прав і свобод людини.

Л. пропагував і розвинув ідею про необхідність урахування укр. політ. діячами уроків минулого під час вибору форми держ. правління, відповідно до ментальних особливостей укр. народу. Йдеться про запровадження принципів народоправства, захисту прав і свобод людини, політ. плюралізму, відповідальності та підконтрольності влади

тощо. Ідею демократії **Л.** ототожнював із народоправством як характерною рисою істор. розвитку укр. народу, а утвердження демокр. ідеалів і становлення незалежної д-ви визначав як такі, що розвиваються паралельно.

Легітимною **Л.** вважав ту владу, яка опиралась насамперед на представництво інтересів, забезпечуючи невіддільне право народу брати безпосередню участь у процесі становлення Укр. д-ви, ухваленні та впровадженні владних рішень. Основою укр. державності визначив парламент. устрій.

Л. є автором оригінальної концепції націон. ідеї, засадничими принципами якої є право, мова, освіта, культура, проте структуроуворювальним елементом цієї системи принципів є мовна політика. Вчений відстоював ідею про статус укр. мови як держ. Укр. мову, як і право, він трактував як складову частину націон. ідеї, важливий чинник націон. ідентичності укр. народу. Розвиток і збереження мовної традиції **Л.** розглянув у контексті трансформації націон. правової системи. Нині актуальними є думки **Л.** про необхідність та обов'язковість вживання держ. мови урядовцями. Враховував дослідник й інтереси націон. меншин, що проживали на території УНР.

Л. залишив не тільки значну теорет. спадщину, а й практ. державотворчий досвід, спрямований на утвердження незалежного політ. статусу України. Він віддавав перевагу територ. соборності України, як основи для розвитку державності. Вважаючи, що націон. і територ. соборність не завжди збігаються (напр., Кубань, не зрікаючись націон. соборності, територіально не хотіла бути у складі УНР), **Л.** наголосив, що для справи державності нація мусить дбати про свою соборність.

Літ.: Івасечко О. Я. Політико-правові підстави та шляхи реалізації української державності у наукових працях Ростислава Лащенка / О. Я. Івасечко // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: Зб. наук. праць. – 2008. – Вип. 20. – С. 13-18; Івасечко О. Я. Від автономії до самостійності: ідея федералізму в теоретичних працях вітчизняних учених демократично-народницького напрямку (міжвоєнний період) / О. Я. Івасечко // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: Зб. наук. праць. – 2009. – Вип. 21. – С. 18-25; Івасечко О. Я. Р. Лащенко: теоретичне осмислення ідеї народоправства / О. Я. Івасечко // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2010. – Вип. 22. – С. 18-25; Івасечко О. Я. Зовнішньополітичні орієнтири розвитку УНР у політологічних дослідженнях

Р. Лащенко / О. Я. Івасечко // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2011. – Вип. 23. – С. 21-26; Івасечко О. Я. Р. Лащенко про причини поразки національно-визвольних змагань в Україні в 1917 – 1920 рр. / О. Я. Івасечко // Вісн. Харків. націон. ун-ту імені В. Н. Каразіна. – 2009. – № 861. – С. 168-175.; Івасечко О. Я. Державницька концепція Р. Лащенка в контексті розвитку політичної науки міжвоєнного періоду (1918-1939) / О. Я. Івасечко // Гілея. – 2011. – Вип. 49 (7). – С. 666-670.

О. Івасечко

Лев XIII (лат. *Leo PP. XIII*, італ. *Vincenzo Gioacchino Raffaele Luigi Pecci*, світ. ім'я – граф Вінченцо Джоакіно Печчі; 02.03.1810, Карпінето-Романо, Італія – 20.07.1903, Ватикан) – Папа Римський, автор енцикліки «*Regum Novarum*», яка стала основоположним документом христ. демократії. Д-р богослов'я, цив. і канон. права (з 1836 р.). Єпископ Перуджі (1846). 20.02.1878 – 20.07.1903 – Папа Римський.

Основні праці: Енцикліки «*Aeterni Patris*» (1879), «*Regum Novarum*» («Нові явища») (1891), «*Testem benevolentiae nostrae*» («Свідчення нашої доброї волі») (1899), «*Graves de Communi Re*» («Про суспільні небезпеки») (1901).

Л. автор 88 енциклік, чим перевершив своїх попередників та наступників. **Л.** повністю відмовився від боротьби з д-вою та сусп-вом і пішов на повне зближення. **Л.** проголосив церкву та д-ву частиною заг. світ. порядку. **Л.** переконував, що католич. церква і д-ва повинні діяти спільно, у повній згоді один із одним.

В енцикліці «Свобода» (1888) **Л.** виступав як активний прихильник участі церкви в політ. житті, декларує співпрацю церкви з парлам. режимами, лише б при цьому не утискалися інтереси та не ігнорувалися її права.

Із метою активізації політ. діяльності священників і світських католич. діячів **Л.** висунув гасло «Ідіть із ризниць у народ». Повертаючись до філософ. системи Ф. Аквінського як «єдино істинної філософії католицизму», він прагнув за допомогою томізму примирити церкву з існуючою реальністю, католицизм – із цивілізацією.

Л. офіц. визнав будь-які форми д-ви та політ. систем, зробивши, однак, суттєве застереження: тільки тих, які відповідають принципам справедливості, розумності, що діють у рамках законності, поважають релігію і недоторканність прав католич. церкви. Громадяни були зобов'язані шанувати владу виконувати закони, виховувати в собі почуття патріотиз-

му, а також поважати церкву як свою духовну батьківщину.

Створена **Л.** нова модель відносин сусп-ва, влади та церкви повністю заперечувала симпатії до монархії як до найкращої форми правління, визнавав бурж. д-ву, права та свободи громадян. **Л.** вважав, що капіталізм став втіленням соц. несправедливості та закликав до участі у вдосконаленні капіталіст. ладу.

Л. у енцикліці «*Regum Novarum*» (прототипі офіц. катол. соц. доктрини) категорично відкинув соціаліст. шлях розвитку сусп-ва. Як альтернативну соціалізму модель, **Л.** запропонував використовувати соц. політику, яку повинні були створювати церква, д-ва і профспілки. **Л.** розподілив права та обов'язки кожної складової нової, проголошеної Ватиканом, соц. політики. Церква – носій ідеї любові до ближнього – домагалася згуртування сусп-ва та поліпшення матер. становища його членів. Д-ва дбала про добробут усіх громадян. Робітн. клас мав право вільно створювати профес. спілки, які могли б захистити інтереси трудящих. Ідеї, закладені **Л.**, були підтримані католиками та дали їм нові орієнтири в сусп.-політ. житті.

«*Regum Novarum*» стала соц. і політ. маніфестом римо-катол. церкви, визнала гостроту «робітничого питання». На відміну від соціалістів **Л.** вважав необхідним збереження прив. власності, ліквідація якої, на його думку, суперечила природному праву людини, вела до розпаду сім'ї і сусп. хаосу. Революц. шляху **Л.** запропонував альтернативу – шлях соц. реформ.

Л. підтвердив необхідність держ. соц. політики і визнання (у т.ч. числі і за робітниками, профспілками) права на створення коаліції, причому на протигагу марксизму вирішення соц. питань пов'язувалося з прив. власністю. У своїй енцикліці **Л.** викривав соц. вади ринк. капіталізму, закликав роботодавців піклуватися про своїх робітників і відповідно оплачувати їхню працю.

Літ.: Лев XIII // Антологія мировой политической мысли: Зарубежная политическая мысль. XX в.: В 5-ти т. – Т. 2 / Отв. ред.: Алексеева Т. А.; Ред.-сост.: Ашин Г. К., Морозова Е. Г. – М.: Мысль, 1997. – С. 42–58; Папа Лев XIII. Енцикліка „Regum novarum” – «Нові речі» // Церква і соціальні проблеми. Енцикліка «Сотий рік». – Львів, 1993; Лозинский С. Г. История папства. – М.: Политиздат, 1986. – 382 с.; Майка Ю. Социальное учение католической церкви. – Рим-Люблин; Святого Креста, 1994. – 480 с.; Мицук М. Б. Громадянське суспільство в соціальній доктрині католицизму //

Модернізація політичної системи сучасної України: стан та перспективи розвитку: Зб. наук. праць. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2011. – С. 159-160.

А. Клиш

Левинський Володимир (08.09.1880, Дрогобич, Австро-Угорщина – 19.12.1953, Відень, Австрія – укр. публіцист, політ. діяч, теоретик укр. соціаліст. руху, представник Української соціал-демократичної партії Галичини і Буковини (УСДП), активний пропагандист соціал-демокр. ідей в Україні в пер. пол. ХХ ст. Навчався у Львів. ун-ті. Ред. газ. «Воля» та «Земля і Воля» (Чернівці, 1906); 1907-1911 рр. у Львові ред. газ. «Вперед» і «Залізничник», співпрацював у місячнику УСДРП (Росії) «Наш голос», а також в газ. «Робітник». У 1912 р. виїхав до Відня, де готувався до здобуття докт. ступеня з філософії у Віден. ун-ті, але через об'єктивні причини (війни, хвороби, постійну матеріальну скруту), він так і не зміг здійснити своєї мрії. На початку 1913 р. поїхав до Києва, де редагував місячник «Дзвін». Після Першої світ. війни співроб. ж-лу «Нова Україна» у Празі, «Нова культура», «Нові шляхи» у Львові.

Основні праці: «Селянство і соціал-демократія» (1910), «Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині» (1914), «Царська Росія і українська справа» (1917), «Народність і держава» (1919), «Соціалістичний Інтернаціонал і поневолені народи» (1920), «Відокремлення Галичини» (1917), «Причини світової війни» (1916), «Соціалістична революція і Україна» (1920), «Що таке політика» (1923), «Національна ідея. Звідки вона взялася і до чого змагає» (1936).

Л. досліджував проблеми зародження, становлення й розвитку укр. соціалізму, питання націон. відродження, самовизначення укр. народу. Політ. і наук. світогляд **Л.** формувався в період становлення укр. політ. руху на основі ідейних впливів європ. соціал-демократії, зокрема австромарксизму, політ. поглядів і діяльності М. Драгоманова, І. Франка, представників укр. соціаліст. руху Сх. Галичини та Наддніпрянщини.

Л. на теорет. рівні відстоював позиції об'єктивної закономірності творення різних типів соціалізму, чітко означив необхідність утвердження самостійного нац. обличчя укр. соціал-демократії. У ключовому для тогочасної укр. соціал-демократії питанні співвідношення пріоритетності соц. і націон. ідей **Л.** обґрунтував їхню рівнозначність та взаємозалежність у перспективах розвитку України.

Л. відстоював суверенні права націй, він не визнавав теорет. постулатів, які пропагували міжнаціон. ворожнечу. У своїх зауваженнях до вияснення суті таких понять, як народ, нація і народність, Л. розмежовує шовінізм і націоналізм. Він пише, що під націоналізмом слід розуміти змагання поневоленого народу до здобуття власної державності, тобто до здобуття такого політ. стану на своїй землі, коли народ самостійно реалізує свою долю. «Об'єктивним критерієм нац. неволі (різні ступені й форми її), – пише він у ж-лі «Нові шляхи», – є саме той факт, що не народ вирішує про свої справи на своїй власній землі, а за нього рішають, що він не суб'єкт політ. права, а об'єкт змагання до власної державності (політика) не є і не може бути ніяким злочинцем». Шовінізмом Л. вважає звичайно пересадний і брязкітний патріотизм. Шовінізм може бути активний і пасивний, в обох випадках – це психолог. недуга, що може іноді бути дуже шкідлива. Ця недуга охоплює – як членів пануючого, так і поневоленого народу.

Основою політ. світосприйняття Л. стала ідеологія соціал-демократії, в якій він вбачав перспективу політ., соц., культ. втілення ідеалів людства у гармонійному співвідношенні соц. і нац. чинників сусп. розвитку. Унікаючи доктринального сприйняття марксистських постулатів, Л. намагався здійснити творчу прив'язку основ соціаліст. теорії до перспектив розвитку укр. сусп-ва. Вихідними соціаліст. принципами для нього були соц. рівність, соціалізована власність, обмеження експлуатації, політ. демократизм, справедливе розв'язання аграрного питання. Умовою і засобом запровадження соціаліст. ладу Л. вважав усупільнення великої прив. власності, що дозволило б ліквідувати майнову і соц. нерівність, сприяло забезпеченню кращих умов праці та її продукт. результатів. Соціалізація власності не асоціювалася з націоналізацією, розглядалися різні варіанти компенсаційного та безоплатного підходів із врахуванням ступеня лояльності колишніх власників до нової соціаліст. влади. Л. вважав природним збереження дрібної прив. власності як чинника багатокладності та конкуренто-здатності екон. форм господарювання.

Наук. підходи Л. до з'ясування природи та характеру соціалізму як політ. ідеології стали певним етапом у розвитку теорет. засад соціал-демократії в укр. сусп.-політ. думці поч. ХХ ст., відіграли важливу роль у поширенні соціаліст. ідей на укр. землях. Л. доводив, що процес формування укр. соціал-демократії мав об'єктивний, закономірний характер, був зумовлений трансформацією

укр. сусп-ва внаслідок розвитку капіталіст. відносин, ідейним впливом соціаліст. доктрин, організаційним становленням перших укр. політ. партій. Базовими цінностями укр. соціал-демократії Л. вважав соц. визволення, соц. рівність, справедливість, свободу та демократію. Він відстоював ідею необхідності утвердження демократії, її основних критеріїв і цінностей як чинника сусп. поступу, розглядав існуючі сусп. і держ. ін-ти як інструментарій для отримання соціалістами політ. влади й здійснення соціаліст. перетворень. Л. був одним із перших укр. соціал-демократів, хто вважав об'єктивною закономірністю творення «різних типів соціалізму», формування «нац. обличчя» укр. соціал-демократії. Він теорет. обгрунтував і намагався практично реалізувати курс на встановлення рівноправних відносин у політико-організаційній сфері між укр. і польс. соціал-демократією і розвиток самостійної укр. соціал-демокр. партії на нац. платформі. Виходячи із специфіки стратифікації укр. сусп-ва, Л. наголошував на необхідності врахування соціал-демократами своєрідності аграрних відносин і відповідного застосування найбільш притаманних до цих умов методів вирішення земельних проблем поневоленого народу. Задовго до більшов. перевороту він твердив, що розв'язання земельного питання в укр. селі можливе тільки на екон. основі, і політ. чи адмін. методами прискорити процес його вирішення неможливо. Визначальною рисою політ. і наук. позиції Л. була впевненість у необхідності поєднання соц. і нац. ідей у справі творення укр. нац. д-ви. Він був переконаний, що перспективи нац.-державн. життя України пов'язані з розвитком і утвердженням соціал-демократії, тому боротьба за соц. і нац. визволення народу повинна мати синхронний і взаємозалежний характер. Повноцінний розвиток нації та здійснення соц. ідеалів можливі тільки у власній д-ві, що повинна забезпечити не лише умови для вільного нац. розвитку, але й відповідні соц. права та гарантії.

Постаць Л. належить до тих укр. діячів, які не тільки брали активну участь у сусп.-політ. житті України, але й намагалися визначити ідейні підвалини укр. сусп. руху першої пол. ХХ ст. Ідеї Л. не втратили своєї значимості і залишаються цінними не тільки для наук. вивчення історії укр. сусп.-політ. думки, але й мають виразну співзвучність із суч. світ. дослідженнями проблем співвідношення соц. і нац. пріоритетів у процесі розвитку укр. державності, становлення укр. нації, утвердження принципів функціонування нац. д-ви.

Літ.: Жерноклеєв О. С. *Українська соціал-демократія в Галичині. Нарис історії (1899 – 1918)* / О. С. Жерноклеєв. – К.: Основні цінності, 2000. – 168 с.; Кобута Л. *Володимир Левинський про ідейні та організаційні витoki української соціал-демократії в Галичині* / Л. Кобута // *Сторінки історії. Зб. наук. праць.* – К.: ІВЦ Вид-во «Політехніка», 2005. – Вип. 21. – С. 98-108; Кобута Л. П. *Сутність та особливості української соціал-демократії у політичній концепції Володимира Левинського: автореф. дис... канд. політ. наук спец.: 23.00.01 / Л. П. Кобута.* – К., 2006. – 20 с. Кобута Л. *Ідейні чинники творення національної держави у науково-теоретичній спадщині Володимира Левинського* / Л. Кобута // *Україна соборна: Збірник наукових статей.* – К., 2005. – Вип. 2. – Ч.1. – С.175-183; Кобута Л. *Проблеми соціального і національного визволення України у творчій спадщині В.Левинського* / Л. Кобута // *Держава і право.* – Вип. 31. – 2006. – С. 560-565; Кобута Л. *Сутнісні засади української соціал-демократії в політичній спадщині В. Левинського* / Л. Кобута // *Політичний менеджмент.* – 2006. – № 3. – С.165–173. Юрченко О. Т. *Всупереч фактам. (Про ідейно-політичне обличчя В. П. Левинського)* / О. Т. Юрченко // *Український історичний журнал.* – 1972.– № 5. – С. 45–47.

Т. Вакулова

Лейпхарт Аренд (англ. *Arend d'Angremond Lijphart*; 17.08 1936, Апелдорн, Нідерланди) – амер. політолог, фахівець із порівн. політ. досліджень, аналізу виборів і електоральних систем, демокр. ін-тів. Отримав ступінь бакалавра у коледжі Principia (штат Іллінойс, США, 1958). Д-р філос. наук Йельс. ун-ту (1963), нині – проф. політ. науки Каліфорн. ун-ту Сан-Дієго. Член Нац. Акад. мистецтв і наук (1989 р. обрання). Президент Амер. асоціації політ. наук (1995-1996). Нагороджений міжнар. наук. премією Ю. Шютте з політ. наук (1997). Почесний д-р ун-ту Лейдена (2001), Королів. ун-ту в Белфасті (2004), Гентського ун-ту (2009).

Основні праці: «Демократія в багатоскладових суспільствах» (1977), «Демократії: типи мажоритарного і консенсусного правління в двадцяти одній країні» (1984), «Електоральні правила та їхні політичні наслідки» (1986), «Виборчі системи і партійні системи: дослідження двадцяти семи демократичних держав, 1945-1990» (1994), «Моделі демократії: форми правління і переваги в тридцяти шести країнах» (1999, 2012).

Л., один з перших, звернув увагу на ту обставину, що світ демократій надзвичайно різноманітний. Виходячи з особливостей ін-

ституц. структури, Л. розрізняє моделі демократії на *мажоритарну* та *консенсусну*. Мажоритарна модель концентрує політ. владу в руках мінімальної більшості, тоді як консенсусна модель намагається розділяти, розсіювати і обмежувати владу різними способами. Відмінності мажоритарної моделі демократії від консенсусної полягають у більшій конкурентності першої та компромісами і торгами в другій. Останні дві ознаки консенсусної демократії дозволяють її назвати – «*договірною демократією*».

Невдалі спроби встановлення демократії в плюральних (гетерогенних) сусп-вах «третього світу» – гол. причина, яка спонукала Л. створити модель демократії для різномірних сусп-в. На думку вченого, в сусп-вах «третього світу» зазнала поразки не демократія загалом, а її мажоритарна (вестмінстер.) модель. Остання може існувати тільки в гомогенних сусп-вах. Відстоював позицію, що майбутнє саме за консенсусною демократією, позаяк у численних плюралістичних сусп-вах, у яких спільно проживають представники різних етнічних груп, змагальна демократія приносить більше шкоди, ніж користі. Пізніше Л. відійшов від використання поняття «консоціативної» демократії, віддавши перевагу поняттю *консенсусна демократія*, позаяк, з його точки зору, цей тип демократії є універсальним і може бути реалізований і у плюралістичних сусп-вах, і в гомогенних спільнотах.

Основою для функціонування консенсусної демократії є наявність великої коаліції, в якій працюють лідери усіх сегментів плюралістичних сусп-в. Перший, і найбільш суттєвий, метод функціонування консенсусного правління доповнюється трьома проміжними: взаємним вето, пропорційністю та сегментарною автономністю в здійсненні кожним сегментом своїх внутр. справ. Метод функціонування правління за принципом великої коаліції кардинально відрізняється від принципу більшості у вестмінстер. моделі, де меншість має підпорядковуватись більшості, а уряд має формувати та сила, яка перемогла на виборах. В умовах консенсусної демократії меншість має право вето, а місця в уряді розподіляються пропорційно до існуючих у сусп-ві сегментів. Л. пропонує вісім принципів, на яких має ґрунтуватись консенсусна модель: широка уряд. коаліція, двопалатний парламент, багатопартійність, пропорц. виборча система, федералізм і централізація влади, право вето для меншин і гнучка конституція.

Порівняльне вивчення демократій показало, що тип виборчої системи пов'язаний із

розвитком парт. системи країни, з типом існуючої в ній виконавчої влади (однопарт. або коаліційний уряд) і з відносинами між виконавчою владою і законодавчим органом. У країнах, де на виборах діє принцип більшості, швидше за все встановиться двопарт. система, з'являються однопарт. уряди, а домінуюче становище займе виконавча влада щодо законодавчого органу. Особливістю вестмінстерської, або мажоритарної моделі демократії, є концентрація влади в руках більшості. І навпаки, на думку Л., пропорц. представництво швидше асоціюється з багатопарт. системами, коаліційними урядами та співвідношенням виконавчої та законодавчої влади на користь останньої. Цими особливостями характеризується консенсусна модель демократії, яка на протигагу правління більшості, втілює прагнення до обмеження, розмежування і розподілу влади різними способами.

Л. вважав, що демократизація та ін. характеристики політ. розвитку, зазвичай, розуміються як наслідок об'єднання нації. Визнання важливості нац. інтеграції, як чинника політ. розвитку, інколи призводить до того, що між двома концепціями ставиться знак рівності: політ. розвиток і створення нації. Подібне трактування звужує рамки самого явища розвитку. Л. стверджував, що з цього, не завжди об'єднаного передбачення, слідують конкретні рекомендації: нац. об'єднання має стати пріоритетною метою і головним завданням для керівників країн, що розвиваються. Проте, ситуації в них можуть суттєво відрізнятись. Зазвичай вважається, що процес нац. буд-ва передбачає викорінення первинної субнаціон. ідентифікації на заміну відданістю нації. Для багатоскладових сусп-в, описаних Л., здійснення цієї вимоги навряд чи буде плідною.

Лит.: Бортников В. Особливості участі громадян в концептуальних моделях демократії / В. Бортников // Політичний менеджмент. – 2007. – № 3. – С. 38-50; Лейпхарт А. Конституционные альтернативы для новых демократий / А. Лейпхарт // Полис. – 1995. – № 5. – С. 136-146; Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование / А. Лейпхарт. – М.: Аспект-Пресс, 1997. – 287 с.; Лейпхарт А. Мажоритарна та консенсусна моделі демократії / А. Лейпхарт // Демократія: антологія / Упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 774-802.

В. Лебедюк

Лейтер Брайан (англ. *Brian Leiter*; 14.01.1963, Нью-Йорк Сіті, США) – амер. наук. ред., критик, скетчер, д-р юриспруд.

(1987) та філос. (1995) Мічиган. ун-ту, Енн-Арбор. Бакалавр філос. Принстон. ун-ту (1984). З 1995 проф. права та філос. у Техас. ун-ті в Остіні. Запрошений проф. Л. чит. курси із філос. права та філос. у таких ун-тах світу: Каліфорн. (1995); ун-т Сан-Дієго (1995); Йельс. (1998-1999); ун-тський коледж Лондона (2001-2006); Чиказ. (2006); ун-т Париж X – Нантер (2010); Оксфорд. (2011-2012). У 2000-2008 був наук. ред. ж-лу «Legal Theory». З 2008 р. й понині – Л. проф. права та дир. «Центру права, філософії і людських вартостей» (Center for Law, Philosophy, and Human Values) Чиказ. ун-ту.

Статтю Л. «Переосмислення правового реалізму та правового позитивізму» (2001) було визнано однією з 10 кращих із філософії у 2001. Вона викликала багато неоднозначних дискусій у наук., правов. і політ. спільнотах. У 2011 Л. включено до списку 23-х видатних проф. права, яких варто почути («The National Jurist»). Засн. інтерактивного рейтингу правових шкіл.

Основні праці: «Навіщо толерувати релігію?» (2013), «Ніцше про мораль» (2002), «Натуралізація юриспруденції: есеї щодо американського правового реалізму та натуралізму у юриспруденції» (2007). Також є наук. ред. кількох книг у вид-вах Кембриджа та Оксфорда.

Сфера інтересів Л.: континент. філософія (Ф. Ніцше, К. Маркс, М. Гайдегер та ін.), юриспруденція, доказове право, соц. та політ. теорія, методологія науки, метафізика, епістемологія, мета-етика, теорії свободи волі.

Л. вважає, що сьогодні філос. дебати точаться у двох площинах: «натуралізм» та «квієтизм», одне з осн. пит. – *яка роль свідомості і волі особи у природі й світі?* Ін. ключові ідеї Л.: переосмислення «натуралістичного повороту» у праві відбулися у дискурсі методолог. натуралістів (М-натуралісти) та субстантивних натуралістів (С-натуралісти), їх спільні висновки спираються на те, що: (1) концептуальний (теорет.) аналіз концепції права має доповнитись соц. інтерпретаціями юрид. феноменів і (2) нормативні теорії судових рішень повинні оновитись емпір. теоріями. Обидві ці тези мають за витоки епістемологію В. В. О. Куайна («Дві догми емпіризму», 1951), щодо неможливості аналізу будь-яких наук. теорій поза їх фоном. Не може бути лише однієї вірної наук. теорії, цілком очевидним є співіснування альтернативних напрямів, що повсякчас проходять перевірку емпірією. Те саме пропонує Л. із сферами права та політики, навмисно не розрізняючи методології

гуманіт. і природн. наук: «Норми та «точка зору» є незаперечними ознаками причинної структури соц. світу. ...Натуралісти, звичайно, можуть вимагати аби оцінка таких ознак права, що залежить від «простих інтуїцій» як даних теорії-конструкції, відповідала емпірично прозорим методам аналізу цих даних».

Як і правові реалісти, представник юрид. натуралізму **Л.**, вбачає, що право, політ. та усе соц. життя не базуються на раціональності (концепт свободи волі), тому процесуальне право не гарантує однакових рішень суддів за схожих обставин справ: настроїв, рівень культури, етика, політ. переконання – все це впливає на винесення вердиктів суддею: «Аналогія із натуралізацією теорії пізнання має бути локалізована у теорії судових рішень. Будь-яке пояснення причин суд. рішення має виходити за межі юрид. підстав, аби виявити і псих.-соц. факти (щодо індивідуальності, класової приналежності, соц. ролі, соціалізації і т.д.) як основу суд. рішення».

У політ. просторі **Л.** критикує ідеологію та окремих представників Республ. партії, більш прихильно ставиться до діяльності Демократ. партії США (однак, не виправдовує військ. кампаній уряду й вступу Штатів до воєнної орг. Півн. Альянсу (Afghan Northern Alliance/United Islamic Front for the Salvation of Afghanistan) після подій 11 вересня). **Л.** виступає за мирне вирішення конфліктів на Бл. Сході та знищення атомної зброї у всьому світі, захищає права та свободи людини, схвалює діяльність фемініст. рухів «лівого», марксист., спрямування. Засуджує злочини проти людяності. Обстоює політику та етику ненасилля (М. Ганді).

Отже, на думку **Л.**, нові тенденції розуміння методолог. «права у дії» вже зараз «повертають» не до природного права (штибу Р. Дворкіна), а у бік позитивної юриспруденції (штибу Г. Л. А. Гарта). Таким чином, концепція **Л.** є продовженням відомої політ.-прав. «полеміки Гарта/Дворкіна» (Оксфорд. школа права): **Л.** повсякчас апелює до книги Г. Л. А. Гарта «Поняття права» (1961) та до критичної роботи Р. Дворкіна «Імперія права» (1986), саме проект двоступеневої системи правил Г. Л. А. Гарта визнається **Л.** взірцевим для ХХ ст., та перспективою ХХІ ст. він вважає – натуралістичну філос. права.

Літ.: Афонасин Е. В. Философия права: Учеб. пособие / Е. В. Афонасин, А. Б. Дидикин. – Новосибир. гос. ун-т. Новосибирск, 2006. – 92 с.; Касаткин С. Н. Методология права и натурализация юриспруденции: Брайан Лайтер // Рос-

сийский ежегодник теории права. – 2009. – № 2. – СПб.: «Юридическая книга», 2011. – С. 114-115.; Лайтер Б. За пределами спора Харта и Дворкина: проблема методологии в юриспруденции / Б. Лайтер // Российский ежегодник теории права. – 2009. – № 2. – С. 116-151; Leiter B. American Legal Realism / Brian Leiter // Public Law and Legal Theory Research Paper. 2002. – Vol. 042. – p. 14-17; Leiter B. Legal realism and legal positivism reconsidered / Brian Leiter // Ethics 111 (2). 2001. – p. 278-301.

В. Якубіна

Лем Станіслав (польс. *Stanislaw Lem*; 12.09.1921, Львів, II Річ Посполита (Польська республіка), нині Україна – 27.03.2006, Краків, Республіка Польща) – польс. письменник, сатирик, філософ-раціоналіст, соціолог, фантаст і футуролог. Народився в родині лікаря Самуїла Лема та Сабіни Воллер. Закінчив гімназію ім. К. Шайнохи у Львові, вчився у Львів. мед. ін-ті. У роки нім. окупації брав участь у польс. русі Опору. Працював автомеханіком і зварником. У 1946 р. родина репатріюється в Польщу, поселяється у Кракові. **Л.** продовжив навчання на мед. ф-ті Ягеллон. ун-ту (через відмову здавати випускні іспити, одержав у 1948 р. лише сертифікат щодо закінчення курсу навчання). Працював асист. проф. М. Хойновського в «Наукознавчому гуртку» («Гурток») був колектором усієї закорд. наук. літ-ри, що надходила тоді в Польщу). Оповідання **Л.** почав писати у вільний час із метою заробітку у важкий повоєнний час. Уперше його твори були опубліковані у 1946 р. Пізніше це захоплення переросло в основне заняття **Л.**, що відсувало на другий план медицину.

Основні праці: «Діалоги» (1957, друге видання в 1972), «Сума технологій» (1964), «Філософія випадковості» (1968), «Фантастика та футурологія» (1970).

Став одним із перших, хто ще на поч. 1950-х рр. передбачив кібернетичну революцію, що кардинально змінила нашу цивілізацію, передбачив відкриття генетичного коду людини. У праці «Сума технологій» передбачив створення віртуальної реальності, штучного інтелекту, а також розвив ідеї автоеволюції людини, створення штучних світів і багато ін. Творчість **Л.** пов'язана з величезним шаром європ. культури, працями філософів, соціологів, корифеїв точних наук, із суч. інженерією та зі світ. літ-рою. Від Платона до Н. Вінера, від Аристофана до Х. Л. Борхеса – такий діапазон його уподобань. Його книги переведені на 40 мов, продано понад 30 млн екз.

У 1959 р. нагороджений Хрестом офіц. ордена Відродження Польщі. У 1973 р. **Л.** став поважним членом амер. орг-ції письменників-фантастів SFWA (засн. премії «Неб'юла»), однак у 1976 р. був із неї виключений за опозиц. погляди щодо значення амер. наук.-фантаст. літ-ри, яку він називав кітчем, обвинувачував у поганій продуманості, бідному стилі художнього слова й надмірній зацікавленості в прибутку на шкоду новим ідеям і літерат. формам. Пізніше, після протестів із боку У. Ле Гуін та низки ін. своїх членів, SFWA запропонувала йому звичайне членство, що **Л.** відхилив.

В 1981 р. **Л.** одержав почесний наук. ступінь Вроцлав. технолог. ун-ту, а пізніше – Опольського, Львів. та Ягеллон. ун-тів. Почесний д-р Львів. мед. ун-ту ім. Д. Галицького. У 1991 р. визнаний гідним Літерат. премії ім. Ф. Кафки (Австрія). У 1997 р. **Л.** став почесним мешканцем Кракова.

Літ.: Лем С. Мнимая величина. Голем XIV / Станислав Лем. – М.: АСТ, 2010. – 288 с.; Лем. С. Сумма технологии / Станислав Лем. – М.: АСТ, 2012. – 635 с.; Лем С. Фантастика и футурология. В 2-х т. / Станислав Лем. – М.: АСТ, 2008; Віктораш В. Станіслав Лем: «Футурологія – не наука»: футурологи вважають інакше / В. Віктораш // Науковий світ. – 2000. – № 11. – С. 4-5; Лем С. «Голем XIV» / С. Лем. – Львів: Літопис, 2002. – 144 с.

А. Сіленко

Ленін (Ульянов) Володимир (рос. *Ленин (Ульянов) Владимир*; 22.04.1870, Симбірськ, Рос. імперія – 21.01.1924, Горки, СРСР) – рос. та радян. філософ, політеконом, публіцист, революціонер, ідеолог, політ. та держ. діяч, творець «марксизму-ленінізму», засновник «більшовизму», один із організаторів Жовтневої революції в Росії. Створює: «Союз боротьби за визволення робочого класу» (1895), газету «Іскра» (1900), більшов. фракцію в РСДРП (1903). 1905 р. – повернення до Росії, участь в революції. 1908-1917 рр. – друга еміграція. 1917 р. повернення до Росії, виступ із «Квітневими тезами», здійснення Жовтневої революції. Із 1917 р. – голова Раднаркому.

Основні роботи: «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» (1894), «Розвиток капіталізму в Росії» (1899), «Що робити?» (1902), «Марксизм та ревізіонізм» (1908), «Матеріалізм та емпіріокритицизм» (1909), «Про права націй на самовизначення» (1914), «Імперіалізм як вища стадія капіталізму» (1916), «Держава та революція» (1917), «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі» (1920).

Більшість філософ., соціолог. та політол. ідей **Л.** важко відокремити від продуктів суто політ. або ідеолог. Це можна розглядати як особливість політ. теорії **Л.**, зумовлену практ. характером всієї його діяльності. Політ. ідеї **Л.**, як й політ. погляди, мали радикально критичний характер. У своїх працях (за призначенням часто публіцист.), **Л.** розвиває вчення К. Маркса про класову боротьбу та диктатуру пролетаріату. Спираючись на марксист. положення про капіталізм, **Л.** стверджував, що в найрозвинутіших країнах капіталізм перейшов до «особливої історичної стадії» – імперіалізму. Ця стадія є останньою в розвитку капіталізму, позаяк імперіалізм, що провокує все більш глибокі кризи глобального характеру, призводить до «соціалістичної революції пролетаріату». Бурж. демокр. при цьому виконує роль ширми, що маскує диктатуру капіталу, та інструменту політ. панування. Ідеї **Л.** щодо імперіалізму вплинули на розвиток теорій глобалізації та світ-системного аналізу.

Соц. революція, що її пророкував **Л.**, є засобом радикального перетворення сусп-ва, який дозволяє позбавитися соц. нерівності. Здійснення соц. революції є наслідком революц. ситуації – неможливості одночасної реалізації інтересів мас та правлячого класу, об'єктивних умов, що блокують подальший «послідовний» розвиток сусп-ва. Етап захисту та розповсюдження результатів революції потребує «диктатури пролетаріату» як єдиного засобу протидії контрреволюції та укріплення революц. здобутків. На відміну від К. Маркса, **Л.** не вважав, що соціаліст. революція може здійснитися лише в найрозвиненіших капіталіст. країнах: революційна ситуація скоріше складеться в «найбільш слабких ланках імперіалістичного ланцюга». Крім того, **Л.** припускав можливість здійснення соціаліст. революції спочатку в окремій країні, а не обов'язково одразу в цілому світі. Ще одна відмінність від класичного марксизму – впевненість **Л.** у тому, що «соціалістичну свідомість» треба зовні розвивати у представників робітничого класу. **Л.** наділяє відповідною фіцією політ. партії та теоретиків.

Політику взагалі **Л.** трактує як результат діяльності великих мас та соц. груп. Політ. еліти та партії є лише тимчасовими формами фіксації класової нерівності та інструментами політ. впливу панівного класу. Але гол. інструментом панування є д-ва, що **Л.** розглядає як репресивну машину, за допомогою якої панівний клас (на той час – буржуазія) контролює та експлуатує класи-виробники (робітничий клас). Будь-яка д-ва має класовий характер; проте **Л.** часто ототожнював д-ву з

держ. апаратом. Позаяк **Л.**, услід Марксу, постулює класовий характер д-ви, це вимушує його наслідувати і тезу про відмирання д-ви. У той же час **Л.** дещо модифікує цю тезу: за його думкою, д-ва спочатку зазнає радикальної демократизації, з переходом до виборного та ротаційного характеру функціонування посадовців. Унаслідок цього держ. управління буде здійснюватися за участю широких мас, що позбавить його статусу привілею. Але **Л.** не вважав, що процес відмирання д-ви буде швидким. На відміну від Маркса, **Л.** сумнівався щодо здатності пролетаріату керувати антикапіталіст. революцією та подальшим встановленням соціалізму та комунізму. Виходячи з цього, стихійні інтенції мас потребують політ. орг-ції зверху. Саме тому д-ва і «авангардна політ. партія» є необхідними на перших етапах встановлення та розвитку соціалізму. Задля цього треба ще до революції встановити контроль за ключовими структурами д-ви. При цьому важливо завадити переродженню політ. авангарду на еліту.

Щодо політ. еліт у традиц. розумінні **Л.** є вкрай скептичним: він не бачить підстав наділяти їх самостійними функціон. властивостями та вважати окремим суб'єктом політики. Навпаки, маси є таким суб'єктом. Політ. потреби мас пов'язані з позбавленням від політ. тиску як різновиду експлуатації; тому завдання соціалізму як «прогресивного устрою» **Л.** вбачає в знищенні експлуатації та класового строю. **Л.** розрізняє соціалізм та комунізм за простим критерієм: соціалізм позбавляє сусп-во експлуатації, однак не забезпечує повного достатку матеріальних благ. Комунізм, навпаки, робить можливим задоволення будь-яких потреб населення.

Літ.: Ленин В. И. Государство и революция / В. И. Ленин // Полное собр. соч. – 5-е изд. – М.: Политиздат. – Т. 33. – 1969. – С. 1-123; Ленин В. И. Детская болезнь «левизны» в коммунизме / В. И. Ленин. – М.: Политиздат. – 1990. – 174 с.; Ленин В. И. Про Україну: у 2-х ч. / В. И. Ленин; зб. підготували: І. Д. Назаренко та ін. – К.: Вид-во політ. літ. України, 1969. – Ч. I. – 720 с.; Ч. II. – 760 с.; Лукач Д. Ленин. Исследовательский очерк о взаимосвязи его идей / Д. Лукач / Авт. вступ. статей С. Н. Земляной. – М.: Междунар. отношения, 1990. – 141 с.

А. Литовченко

Ленкавський Степан (06.07.1904 р., с. Угорники Станіславівського повіту, Австро-Угор. імп. – 30.10.1977, Мюнхен, ФРН) – укр. політ. діяч та публіцист. Член Союзу укр. націоналіст. молоді (1925-1929); ідеолог. рефе-

рент Крайової езекутиви Орг-ції укр. націоналістів (ОУН, 1930) на західноукр. землях; 1931-1935 рр. – арешт і ув'язнення польс. владою. У квітні 1941 р. на II Надзвичайному Великому Зборі ОУН обраний заст. Провідника С. Бандери, референтом пропаганди; червень-липень 1941 р. – організатор легально діючого в умовах нацист. окупації Ін-ту нац. освіти (Львів); липень 1941 р. – грудень 1944 р. – арешт та ув'язнення нацист. владою; 1945 р. – співзасновник Закордонного центру ОУН (ЗЦ ОУН); 1946-1954 рр. – заст. із внутрішньоорганізаційних питань Гол. Проводу Закордонних частин ОУН (ЗЧ ОУН); після вбивства С. Бандери обраний Гол. Проводу ЗЧ ОУН (1959-1968).

Основні праці: «Філософські підстави «Націоналізму» Донцова» (1928), «Культ героїв і святкування річниць на чужині» (1964), «Внутрішньоукраїнська політика Організації» (1965), «Провідні ідеї сучасних культурних процесів в Україні» (1974). У 1929 р. на Конгресі укр. націоналістів уклав осн. текст «Десяти заповідей українського націоналіста» («Декалогу»)

За змістом праці **Л.** поділяються на такі групи: історія укр. націоналізму; ідеологія укр. націоналізму; філософія; радянологія; міжнар. політика. Опублікована в 1928 р. стаття **Л.** «Філософські підстави «Націоналізму» Донцова» стала однією з перших спроб критично розглянути філософ. підстави «чинного націоналізму» Д. Донцова. Високо оцінивши доктрину Донцова, **Л.** розглядає її як першу, світоглядну стадію розвитку ідеології націоналізму, за якою підуть наступні кроки – розробка політ. програми та її реалізація організованим націоналіст. рухом. **Л.** слухав зауважив у системі Донцова ознаки світської релігії, що відповідало поглядам автора «Націоналізму» на власне вчення.

Опинившись на еміграції, **Л.** твердив, що еміграція залишається складовою частиною укр. народу, на яку покладено завдання «мобілізувати і унаправлювати укр. громадянство до корисних дій для справи націон. визволення». Відкидаючи закиди опонентів, що С. Бандера та його прихильники, опинившись на еміграції схильні до тоталітаризму, **Л.** намагався довести, що «тоталітаризм приносить неволю думки», проти чого він як один із визначних представників бандерівського відлугу ОУН виступає та веде мову про «поставлення загальнонаціон. ідеалу», що має бути спільним для всієї політ. еміграції, незалежно від парт., реліг. чи ін. підстав, що, на, нашу думку, з огляду на недавнє минуле, викликало засте-

реження в щирості намірів очільників ОУН (б) – попередньому здебільшого насильницькому насадженню програмних засад ОУН (б) у сусп.-політ. життя Зах. України та жорсткій боротьбі із опонентами із ОУН (м), середовища Української Народної Республіки (УНР), ін., напередодні та в часі Др. світ. війни.

Квінтесенцією сусп.-політ. поглядів **Л.** може бути праця «Провідні ідеї сучасних культурних процесів в Україні». **Л.** виходив із того, що впродовж історії укр. народу у надрах його духовні була та залишається віра у вищу Істоту, у Бога-Творця; визначне значення для укр. народу виконувала й виконує Церква. На переконання **Л.**, той хто воює проти Церкви, той веде війну і проти культури. **Л.** писав, що укр. духовність є не тільки синтезом істор., героїчних змагань за самоствердження і розбудову укр. вартостей, культ., прав. і сусп. досягнень передхристиянської і християнської України, але результатом суч. пошуків самореалізації в тотожності з культурою предків. Говорячи про націю, **Л.** розглядав її як «неповторний і не створений людьми організм, що має повноту духовного життя». **Л.** доводив, що «нація – це святиня, зневага якої – найбільший злочин». Окремої ваги **Л.** надавав утвердженню ідей традиціоналізму та історичності. Особливу увагу **Л.** звертав на пропаганду культу честі та лицарства. Україна, за **Л.**, не тільки територія, а передусім, нація. На завершення, **Л.** оптимістично доводив, що «без містичного відчуття, яке вкоренилося в націю міцним корінням, вона не мала б основи для свого існування».

Політ. діяльність **Л.** в ОУН тривала від часу створення орг. у 1929 р. і до його смерті у 1977 р. Як Гол. Проводу ЗЧ ОУН, **Л.** працював над консолідацією укр. політ і громад. сил на еміграції у Світовий конгрес вільних українців (СКВУ). **Л.** докладав зусиль для встановлення контактів з укр. політ. силами, що входили до Укр. націон. Ради (УНРади), і особливо з ОУН (м), принциповий конфлікт із якою тривав від 1940 р., нерідко вказуючи на провідну роль ЗЧ ОУН в україн. емігрант. націоналіст. середовищі.

Потреба інформ. забезпеченні діяльності ЗЧ ОУН зумовила активну участь **Л.** у заснуванні кооперативної друкарні «Ціцера» та виданні й редагуванні низки друкованих органів: «Українська трибуна», «Український самостійник», «Шлях перемоги», «Борітеся – поборете», ж-лів «Літературно-науковий вісник», «Визвольна політика», «Сурма», виданні не лише ідеолог. літ-ри бандерів. відламу ОУН, а, напр., «Історії України» Н. Полонської-Василенко.

Літ.: Гаврилів І. Західна Україна у 1921-1941 роках: нарис історії боротьби а державність: монографія / І. Гаврилів. – Львів: Вид-во Львів. політехніки, 2012. – 472 с. Зайцев О. Український інтегральний націоналізм (1920-1930-ті роки): Нариси інтелектуальної історії. [Монографія] / Наук. ред. Я. Грицак / О. Зайцев. – К.: Критика, 2013. – 488 с.; Ленкавський С. Український націоналізм. Твори: у 2 т. / За ред. О. Сича. – Т. 1. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. – 600 с.; Т. 2. – Івано-Франківськ, 2003. – 524 с.; Сич О. М. Степан Ленкавський в історії Організації Українських Націоналістів (1929-1977 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук / О. М. Сич; НПУ ім. М.П. Драгоманова. – К., 2008. – 20 с.; Сич О. Формування світогляду Степана Ленкавського // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка / Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Вип. 1. – Тернопіль: ТДПУ, 2004. – С. 122–128.

В. Гулай

Леонт'єв Костянтин (рос. *Костянтин Леонтьев*; 13. (25) 01.1831, с. Кудіново Калузької губ., Рос. імперія – 12. (24) 11.1891, Сергіїв Посад, Рос. імперія) – рос. філософ, письменник, публіцист. Навчався на мед. ф-ті Моск. ун-ту (1850-1854); учасник Крим. війни як військ. лікар (1854-1856); літератор (белетристика, публіцистика); перебував на дипломат. службі (1863-1871).

Основні праці: «Візантизм і слов'янство» (1873-1874), «Середній європеєць як ідеал і знаряддя всесвітнього руйнування» (1879), «Національна політика як знаряддя всесвітньої революції» (1887).

Як і ін. пізні слов'янофіли (М. Данилевський, М. Страхов, В. Ламанський), **Л.** є прихильником нац.-консерв. політ. платформи. **Л.** негативно ставиться до ідеалів панславізму Данилевського та ін. Панславізм він протиставляє ідеї «візантизму» – жорсткої імпер. диктатури, здатної викоринити в Росії небезпеку лібералізму та соціалізму. Самі ідеї свободи й егалітаризму Вел. Фр. революції, на його думку, загрожують катастроф. наслідками для соц. і політ. укладу життя Росії.

Імпер. амбіції спонукали **Л.** закликати до захоплення Константинополя з наступним затвердженням його столицею Рос. імперії. При цьому він вважав, що, компенсувавши Туреччині втрату проток обширними територіями в Азії, можна буде створити з нею міцний військ.-політ. союз, позаяк у Росії та Туреччині – заг. супротивник – зах. «європеїзм». У Рос. і Турец. імперії є підстави для розвитку «своєї власної оригінальної слов'яноазійської цивілізації». Передбачаючи побуду-

дови рос. євразійців ХХ ст., Л. говорив про плідність «туранських домішок» в рос. кров, а «в чомусь владної і твердої нім. крові»: «Що більше в нас, слов'ян, буде фізіолог. домішок і що більше в той же час реліг. єдності між собою і побутового відокремлення від Заходу, – то краще».

Центр. ідея Л. – обґрунтування песиміст. світогляду. «Прогресистські» сподівання, що очікують побудови справедливого, гуманного, вільного від насилля і страху сусп-ва, є небезпечно оманливі, суперечать, за Л., «аксіомам буття» індивіда, соціуму і природи.

Єдиною та вищою цінністю для Л. було життя в його вищих проявах – напруженість, інтенсивність, індивідуалізованість, які досягають максимуму в період розквіту форми життя – від неорганічного до соц.-держ. Найвища виразність форми сприймається як досконала, як прекрасна. Слідом за А. Шопенгауером і Ф. Ніцше Л. вважав, «якщо життя і може бути виправдане, то тільки естетично». У його трактуванні досконалих форм д-ви присутні відголоски концепції «естетичної д-ви» нім. поета Ф. Шиллера. Бачення історії набуває у Л. есхатологічного забарвлення – людство буде жити доти, доки буде здатне до створення самобутніх нац. культур.

Літ.: Бердяев Н. А. Константин Леонтьев. Очерк из истории русской религиозной мысли / Н. А. Бердяев / Константин Леонтьев. Очерк из истории русской религиозной мысли. Алексей Степанович Хомяков. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2007. – С. 6-225; Булгаков С. Н. Победитель – Победжденный (Судьба К. Н. Леонтьева) / С. Н. Булгаков // Тихие думы. – М.: Республика, 1996. – С. 82-95; Леонтьев К. Н. Восток, Россия и Славянство / К. Н. Леонтьев. – М.: Эксмо, 2007. – 896 с.; Соловьев В. С. Леонтьев / В. С. Соловьев // Сочинения в 2 т. – Т. 2. – М.: Мысль, 1998. – С. 414-419; Чемишит А. А. Поздние славянофилы: геополитическое предчувствие евразийства / А. А. Чемишит, И. Ш. Шенгелая // Вестник СевНТУ. – Серия: Политология. – Севастополь, 2010. – Вып. 112. – С. 3-7.

І. Шенгелая

Леся Українка (*Лариса Петрівна Косач-Квітка*; 13(25).02.1871, Новоград-Волинськ – 19.07.(01.08).1913, Сурамі, Грузія) – укр. письменниця, перекладач, культ. та громад. діяч. Навчалася у приват. вчителів. Письменниця знала більше десяти мов, вітч. і світ. літ-ру, історію, філософію. 1881 рік став початком захворювання на туберкульоз. Тяжко хвора Л.У. вивчає класичні мови (грец. і латину). Восе-

ни 1883 р. Лесі зроблено операцію на лівій руці. Через загострення хвороби у 1888 році змушена їхати до Варшави на консультацію до лікарів. У 1894-1895 рр. перебувала в Болгарії у М. Драгоманова, де написала частину циклу політ. лірики «Невільничі пісні». Підтримує галиц. радик. пресу, публікує у львів. ж-лі «Народ» статтю «Безпардонний патріотизм» та вірш-памфлет «Пророчий сон патріота», що є відгуком на провотикан. статті газ. «Буковина». З 1893 р. перебуває під таємним наглядом, підтримує тісні зв'язки з особами, які були на засланні і багатьма студентами «сумнівної політ. благонадійності». З групою товаришів займається розповсюдженням соціаліст. і марксист. літ-ри, перекладом праць теоретиків соціалізму, виданням цих творів за кордоном і транспортуванням у Росію. Прогресуюча хвороба змушує Л.У. часто змінювати місце перебування. З 1899 р. вона живе в Берліні, Гадячі, Зеленому Гаї, Києві. У 1908 р. Л.У. перебувала в Ялті, Києві, Одесі, Євпаторії, Батумі, Тбілісі. Їздила до Берліна на консультацію з професором щодо операції на нирках. Останні роки життя Л. Косач-Квітки пройшли в подорожах на лікування до Єгипту й на Кавказ. Померла в грузин. містечку Сурамі. Тіло її перевезли до Києва і поховали на Байковому кладовищі.

Основні праці: «Патріотизм» (1895), «Не так тіі вороги, як добрії люди» (1897), «Державний лад» (1898, незакінчена), «Два напрями у новітній італійській літературі» (1900), «Малоруські письменники на Буковині» (1900), «Нові перспективи й старі тіні» (1901), «Замітки про новітню польську літературу» (1901), «Утопія в беларистичі» (1906).

Л. У. вивчає марксистську теорію й захоплюється нею, намагається адаптувати її до укр. дійсності. Суттєвою вадою марксисту вважає його денациональну спрямованість, ігнорування націон. питання або недостатню увагу до нього. Усю історію сусп-ва Л. У. розглядала як історію боротьби трудящих проти соц. та нац. гноблення. Велика увагу у своїй творчості вона приділяє проблемі д-ви, яку вона розглядає з точки зору утвердження в ній реальних прав і свобод громадян, демокр. і прав. принципів його побудови. Вона мріяла про таку д-ву, в якій всі люди будуть мати рівні громад. права незалежно від соц. статусу, національності, віросповідання. Д-ва, на думку Л. У., має будуватися на основі права і закону, що є гарантом свободи, збереження прав кожної особистості, утвердження демокр. принципів розвитку сусп-ва і д-ви, що не допускає

поневолення людини людиною, одного класу ін. **Л. У.** вважає, що в сусп-ві з деспот. режимом використовуються всі засоби для пригнічення нації, там діє тільки покірність, страх і не може існувати справедливість.

Вона вважала необхідною боротьбу проти рос. царизму, викривала експлуататорську суть усіх д-в, що існували в минулому й за її життя. Д-ва виявляє себе не тільки як підкорення того чи ін. народу або народів сильнішому народові, або якомусь могутньому правителю, а й як панування сильних класів над слабкими. Рос. абс. монархію **Л. У.** вважала політ. системою, побудованою на насиллі й не обмеженою ніякими законами. Визнала закономірність класової боротьби в сусп-ві.

Викриваючи антинародну сутність монарх. режимів, **Л. У.** гостро критикувала тогочасний капіталізм. Об'єктами її критики були соц. несправедливість, бурж. мораль, декадент. мист-во, що виростали на ґрунті капіталіст. відносин. Не сприймала **Л. У.** й християн. віровчення, в політ. значенні, бо християнство, як і ін. релігії, за її думкою, ніколи не піднімало трудящих проти гноблення.

Л. У. сповідувала ідеал свободи, який виключав будь-які, хоч відкриті, хоч завуальовані форми пригнічення особи. Люди повинні мати політ. й екон. свободу. Наявність справжніх політ., екон. і соц. прав людини, свободи слова, совісті, права брати участь в управлінні д-вою залежить від держ. ладу й екон. відносин, котрі його зумовлюють. Вона вважала, що поки влада (гроші, війська, поліція) перебувають у руках багатіїв, не можна досягти ні політ., ні екон. свободи трудящих. За її переконаннями, досягнення справжньої свободи можливе шляхом сусп. й культ. перебудови д-ви, факт. визволення робітників, до яких вона відносила й найбільше селянство та труд. інтелігенцію. Міра свободи особи, за переконанням **Л. У.**, залежить від ступеня її дух. та фіз. розвитку. Серед ін. свобод вона надавала великого значення свободі слова, зокрема, свободі відкрито висловлювати свої думки та судження щодо сусп. життя, у т.ч. й критичні. **Л. У.** відстоювала ідеї укр. нац. патріотизму, які при цьому виключали зневажливе ставлення до представників ін. націй.

Л. У. різко критикувала розуміння соціалізму як заг. комфорту або як сусп-ва, де панує свавілля здичавілого пролетаріату. Критично ставилась і до ідей утопічного соціалізму, але вважала необхідним його вивчення для якомога правильного визначення шляхів побудови досконалішого сусп-ва. Соціалізм має виникнути, на її думку, не внаслідок про-

паганди, а внаслідок розвитку самого капіталіст. сусп-ва, в якому визрівають необхідні для цього передумови; соціалізм – це наслідок важкого й довгого шляху еволюції роду людського, він забезпечить справжню соц. та нац. свободу, справжню демократію. Його доведеться створювати копіткою і впертою, наполегливою працею визволеного народу. Але він не виключає своїх проблем боротьби, без якої немає розвитку.

Політ. доробок **Л. У.** сприяв розвитку укр. нац. патріотизму. Саме у соц.-політ. поглядах поетеси проступає ідея боротьби за нац. розвиток укр. народу, на принципах свободи та демократії. У процесах розбудови «досконалого сусп-ва» **Л. У.** пропонувала використовувати світ., європ. досвід в поєднанні із націон., загальнолюдським. Нац. і соц. визволення можливе в результаті дій робітн. класу і йому шкодить оптимізм культурних громад та поміркований лібералізм. В укр. політ. історії **Л.У.** стала символом «невтомного борця за честь і гідність українського народу».

Літ.: Леся Українка. Утопія в белетристиці / Леся Українка // Історія філософії України. Хрестоматія: Навч. посіб. / Упорядники М. Ф. Тарасенко, М. Ю. Русин, А. К. Бичко та ін. – К.: Либідь, 1993. – С. 407-413.; Леся Українка. Державний лад / Леся Українка // Історія філософії України. Хрестоматія: Навч. посіб. / Упорядники М. Ф. Тарасенко, М. Ю. Русин, А. К. Бичко та ін. – К.: Либідь, 1993. – С. 407-413; Діба А. Сподвижники: Леся Українка у колі соціал-демократів / А. Діба. – К.: Основні цінності, 2003. – 173 с.; Жулинський М. Леся Українка як уособлення національного обов'язку // Жулинський М. Вірю в силу духа: Іван Франко, Леся Українка і Михайло Грушевський у боротьбі за піднесення політичної і національної свідомості української людності. – Луцьк: Надстир'я, 1999. – С. 46–70; Савчук В. Погляди Лесі Українки на проблему «недержавного чоловіка» (на матеріалі листів письменниці до М. Кривинюка та Ф. Волховського) / В. Савчук // Зб. наук. праць Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2007. – Т. 4., Кн. 1. Леся Українка і сучасність. – С. 257-269.

Т. Лушагіна

Лебон (Ле Бон) Гюстав (фр. *Le Bon Gustave*; 07.05.1841, Ножан-ле-Ротру, провінція Евр-і-Луара, Франція – 13.12.1931, Марн-ла-Кокет, Франція) – фр. психолог, соціолог, антрополог та історик, засновник соц. психології. Отримав класичну освіту в лиції міста Тур, закінчив мед. ф-т Паризького ун-ту (1866). Добровільно брав участь у франко-

прусській війні 1870-1771 рр. як фронт. лікар; у результаті з'являється праця про поведінку людини в екстремальних умовах тотального ураження і ролі військ. керівництва. Ця робота була гідно оцінена фр. генералітетом і стала навч. посіб. у військ. установ Франції та за її межами. По завершенні війни Л. було присвоєно звання Кавалера Ордена Слави. У червні 1914 р. на вимогу Т. Рузвельта Л. був включений до складу комісії з врегулювання політ., військ. і екон. становища в Європі.

Основні праці: «Психологічні закони еволюції народів» (1894), «Психологія натовпу» (1895), «Психологія соціалізму» (1898), «Психологія освіти» (1902), «Погляди і вірування» (1911), «Психологія революцій» (1912), «Смисли життя» (1914), «Психологія нового часу» (1920), «Еволюція сучасного світу» (1927).

Л., подібно до багатьох представників психолог. напрямку, вирішальним чинником усіх соц. і політ. процесів вважав не розум, а емоції. Сусп. життя, на його думку, багато в чому детерміноване поведінкою натовпу, яка завжди є руйнівною силою. Тому Л. розглядав будь-яку революцію як результат «масової істерії», де домінують неконтрольовані почуття і емоції. Центр. тема його робіт – соц.-психол. чинники колект. поведінки. Він намагався знайти універс. соц.-психол. закон, що поєднує тенденцію зростання ірраціональності поведінки індивіда в масі. Цей закон він називав законом «духовної єдності натовпу».

Л. найбільше цікавить проблема масової поведінки в політиці. Його основна теза: європ. сусп.-во вступає у новий період свого розвитку – в «епоху юрби», коли раціон. критичне начало, втілене в особистості, пригнічується ірраціональною масовою свідомістю. На його думку, люди в натовпі зазнають радикальної трансформації, втрачають самоконтроль й індивідуальність, починають підкорятися примітивному ірраціональному «закону псих. єдності натовпу» або «колект. розуму». Це означає, що: 1) у натовпі відбувається зрівнювання всіх, зведення людей до одного рівня псих. проявів і поведінки. Л. це пояснює ідеєю колект. несвідомого: у натовпі люди керуються лише несвідомими уявленнями, які для всіх однакові (позаяк вони висловлюють «дух раси»); 2) натовп інтелектуально значно нижче індивідів, які є його складовими; він сильний швидко переносити увагу, легко та некритично приймає найфантастичніші чутки; легко піддається впливу закликів, гасел, промов лідерів натовпу; 3) людина в натовпі здатна вчинити будь-які акти насил-

ля, жорстокості, вандалізму, які в звичайних умовах їй видаються немислимими; 4) натовп характеризується підвищеною емоційністю й імпульсивністю.

Л. виділяє три основні механізми, за допомогою яких народжуються названі властивості натовпу: 1) анонімність, яка проявляється двоюко: з одного боку, участь у скупченні значної кількості людей створює у окремого індивіда почуття сили, могутності, непереможності, з ін. – анонімність натовпу, тобто його безликість і «безадресність», породжує анонімність індивіда, що веде до виникнення почуття особистої безвідповідальності, позаяк кожен вважає, що будь-які дії будуть віднесені до натовпу, а не до нього особисто; 2) зараження, тобто поширення псих. стану одних людей на ін.; 3) сугестивність, тобто некритичність у сприйнятті будь-яких стимулів і закликів до дії і здатність здійснити такі акти, які знаходяться в повному протиріччі зі свідомістю, характером, звичками людей.

Л., ототожнюючи натовп із масою, передбачав настання «епохи мас». Знання психології мас він вважав найважливішим засобом політиків. Політ. діячі повинні враховувати зростаючу активність мас, керуючись наук. знаннями психології натовпу. Саме знання психології натовпу становить, на його думку, інструмент в руках держ. людини не для того, щоб керувати масами, а для того, щоб не давати їм занадто багато волі над собою. Л. пояснював ірраціональність масових рухів виключно рухливістю тих настроїв і форм поведінки, які народжуються у великих скупченнях людей. Динамічність сусп. настроїв зумовлена трьома причинами: поступовим ослабленням колишніх вірувань; всезростаючою могутністю натовпу; суперечливістю інформації, яка поширюється через ЗМІ.

Л. вкрай негативно ставився до ідей рівності, стверджуючи, що закономірним наслідком розвитку цивілізації є диференціація індивідів і рас, нормальні взаємини яких немислимі поза ієрархічним устроєм. Л. поділяє раси і народи за рівнем розвитку на чотири групи: *первісні* – ті, що зупинилися на рівні кам'яного віку (фіджійці, аборигени Австралії); *нижчі* – ті, які мають зародки цивілізації («негри»); *середні* – ті, хто володіє високим типом цивілізації (китайці, японці, семіти); *вищі* – індоевропейці з характерним для них високим рівнем культурного розвитку. Осн. критерієм розвиненості народу Л. вважав здатність контролю над своїми інстинктами. Набуваючи владу над собою, народ усвідомлює необхідність громад. самопожертви в ім'я

націон. ідеалу, здобуває потребу у самовдосконаленні, енергію, волю, що зумовлені расовим чинником, який впливає і на здатність народу сприймати ті чи інші ідеї, включаючи соціаліст., які як і різні установи у народів, суть наслідки їхньої раси. Сам народ розглядається як піраміда, основу якої складають темні маси, середню частину – освічені верстви, вершину – невелика група творчих особистостей (науковці, письменники, артисти), що досягла досконалості у процесі жорсткого соц. відбору і визначальна рівень цивілізованості країни.

Для Л. абсолютно неприйнятні соціаліст. ідеї, які, на його думку, суперечать принципам демократії та свободи. Він визнавав силу їх впливу на маси і можливість їх реалізації.

Літ.: Гюстав Лебон о народах и социализме в России / Социологическая энциклопедия / Под ред. Г. Ю. Семигина: В 2 т. – Т. 2: Н-Я. – М.: Мысль, 2003. – 863 с.; Иваненко К. Психология толпы: граници изменчивости мнений / К. Иваненко // Observer: – 2013. – № 4. – С. 110-119; Лебон Г. Психология народов и масс: / Гюстав Лебон. – М.: Академический проект, 2011. – 238 с.; Панченко А. С. Наукова спадщина Гюстава Лебона і його вплив на розвиток психологічних теорій в соціології / А. С. Панченко // Наукові записки НаУКМА. – 2000. – Т. 18. Соціологічні науки. – С. 18-23; Тагьефф П.-А. Цвет и кровь. Французские теории расизма = La couleur et le sang doctrines racistes a la francaise/ Пьер-Андре Тагьефф. – М.: Ладомир, 2009. – 240 с.

Л. Климанська

Липа Юрій (05.05.1900, Одеса – 20.08.1944, с. Шутова, нині Яворів. р-ну Львів обл.) – укр. гром.-політ. діяч, письменник, поет, публіцист, автор укр. геополіт. концепції. Народився в сім'ї укр. письменника, лікаря, гром. діяча І. Липи. Предки Л. походять із Полтавщини, учасники швед.-рос. війни 1709 р. на боці гетьмана Мазепа. Л. навчався в гімназії Одеси. Потім вступив на юрид. ф-т Новорос. (Одеського) ун-ту. Після проголошення УНР 1917 р. вступив добровольцем у 1-й пластунський курінь Гайдамацької дивізії, брав участь у боях із більшовиками в Одесі (1917-1918). Навчався на юрид. ф-ті Кам'янець-Подільського ун-ту. Емігрував до Польщі, де жив у Познані, Львові та Варшаві. У 1920-х рр. брав участь у діяльності Союзу Укр. Молоді, орг-ції літ. об'єднання «Сонцесвіт». У 1929 р. закінчив мед. ф-т Польського ун-ту в Познані. Проїшов однорічний курс навчання у Школі військ. підхорунжих польс.

армії (1928). Закінчив Вищу школу політ. наук при Варшав. ун-ті (1929), де вивчав політ. та екон. дисципліни. Із поч. 1930-х рр. займався лік. практикою у Варшаві. Після переїзду влітку 1943 р. у м. Яворів (тепер Львів обл.) став одним із активних учасників укр. руху ОУН-УПА. Працюючи лікарем, Л. організував підпільні курси з підготовки мед. кадрів для УПА, готував тексти листівок та відозв до населення та нім. солдат. Із липня 1944 – інструктор першої Старшинської школи УПА в Карпатах. Увійшов до складу Укр. Гол. Визв. Ради. 19.08.1944 р. схоплений підрозділом НКВС і 20.08.1944 р. розстріляний.

Основні праці: «Всеукраїнська трилогія»: «Українська доба» (1936), «Призначення України» (1938), «Чорноморська доктрина» (1940), «Розподіл Росії» (1941). Бібліограф Л. Л. Биковський «Всеукраїнську трилогію» називає всеукр. новітньої політ.-культ. евангелією.

Л. вважав, що кожна нація, як і окрема людина, має своє призначення. У книзі «Призначення України» Л. називає три підходи до визначення поняття раса: *антропологічний* (раса визначається на основі подібності розмірів черепа й кістяка); *історичний* (раса – група населення, що на певній території переживала спільну долю) та *демографічний* (раса – наслідок змішувань, що відбувалися на тій чи іншій території). Сучасність України ніяк не може бути визначена без поняття «раса». Найважливішою рисою раси Л. називає «духовну окремість», а не антропологічну, а також «однаковість психол. реакцій, однаковість у сприйманні життя».

Характеризуючи укр. сусп.-во, Л. наголошує на тому, що для українця дуже важливими є родина, рід. Українець є завжди зв'язаний із групою. Укр. група має тенденцію до обмеження індивідуалізму. Л. досліджує чинники, що вплинули на формування укр. характеру. Трипільський, еллінський і готський стилі створили обличчя раси, сформували її традиції. Л. називає терплячість, відвагу, передбачливість, скромність, обережність, невідступність від обраної лінії, холодність при невдачах основою укр. характеру. Також Л. відмічає «мистецькість» укр. раси, нахил до побудови сусп. утопії, укр. солідаризм і своєрідний демократизм, почуття власної гідності та «безоглядну» військ. дисципліну. Потяг до справедливості Л. називає «найважливішим рушійним наказом» укр. раси.

У ще одному геополіт. дослідженні Л. «Чорноморська доктрина» викладено програму дій для незалежної України, як чорно-

морської д-ви, лідера країн басейну Чорного моря. **Л.** визначив стратегічну вісь України як Північ-Південь. **Л.** стверджував, що орієнтація на Схід-Захід є «нищенням власного характеру, духовності». Геополіт. вісь «Південь-Північ» як вісь укр. земель проявилася як у княжій, так і в козацькій добі. На думку **Л.**, майб. союз Чорноморських д-в зумовлений їх спільним екон. і політ. інтересом.

У книзі «Розподіл Росії» **Л.** розглядає проблеми тих народів, що підпадають під назву «Росія». Вказує, що після Полт. битви Україна теж стала відноситися до Росії. Пише про посилення в Росії «щораз тяжчої боротьби центр. влади з різномірністю людей». **Л.** підкреслює, що «централістична ідея виявилася недоцільною на просторах Росії». Щодо підкорених народів проводилася політика знищення їх культ. здобутків, які нагадували про особливість цих народів. На думку **Л.**, самі рос. уникають пізнання власного народу. Уряд підтримує їх перемішування з ін. народами, не аналізуючи його наслідків. **Л.** відмічає сваволю рос. керівництва, а також загарбн. політику Росії та передбачає розподіл Росії на окремі д-ви. Україна та Росія, на переконання **Л.**, мають піти власними дорогами.

Лит.: Гринів О. Передбачення глобального масштабу / кн. Ю. Липа Розподіл Росії. – Нью-Йорк: Говерла, 1954. – 130 с.; Збірник статей і матеріалів, приурочених 100-літньому ювілею з дня народження Юрія Липи. – Івано-Франківськ, 2000. – 248 с.; Липа Ю. Всеукраїнська трилогія: У 2 т. – Т.1. Призначення України / Ю. Липа. – К.: МАУП, 2007. – 332 с.; Липа Ю. Всеукраїнська трилогія: У 2 т. – Том 2. Чорноморська доктрина; Чорноморський простір (атлас); Розподіл Росії / Ю. Липа. – К.: МАУП, 2007. – 392 с.

О. Кіндратець

Липинський В'ячеслав (17 квітня 1882, с. Затурці Володимирський повіт, Волинська губернія, Рос. імперія (нині Локачинський р-н Волин. обл.) – 14 червня 1931, Бадег, Австрія) – видатний укр. політ. діяч, історик, політолог, історіософ, дипломат, публіцист – лідер та ідеолог укр. консервативно-монархічного руху. **Л.** вважається одним із основоположників вітчизн. політ. науки (обгрунтував такі політ. категорії: д-ва, легітимність влади, нац. ідея, нац. еліта, політ. нація).

Основи праці: «Z dziejow Ukrainy» (1912), «Україна на переломі. 1657–1659» (1920), «Листи до братів-хліборобів» (1926), «Хам і Яфет» (1928).

Ще задовго до Першої світ. війни сформувався як переконаний самостійник (держав-

ник), коли ця ідея була чужою для переважної більшості українства. На відміну від М. Драгоманова, М. Грушевського, В. Винниченка, які обстоювали федералістсько-автономістський підхід щодо вирішення укр. питання, **Л.** перспективу України вбачав у статусі незалежної суверенної д-ви, що було винятком серед політ. та наук. еліти того часу.

Після розвалу Рос. імперії у 1917 р. **Л.** поринає у процес відродження Укр. д-ви, створивши її власну концепцію. Вважаючи, на відміну від більшості представників тогочасної укр. еліти, самостійність як абсолютну цінність, а побудову незалежної д-ви як визначальну політ. проблему.

Намагаючись на практиці реалізувати свої наук.-теорет. концепції, влітку 1917 р. **Л.** був серед фундаторів Укр. демокр.-хлібороб. партії (УДХП), яка започаткувала консервативний напрям в укр. політ. русі. На відміну від більшості політ. партій, які розглядали утвердження укр. д-ви за допомогою «зовнішніх сил», **Л.** від самого початку був твердо переконаний, що «ніхто нам не збудує д-ви, коли ми самі її собі не збудуємо і ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі нацією не схочемо бути».

Перехід **Л.** на консервативно-монархічні позиції та критичне ставлення до демокр. були зумовлені аналізом укр. народницько-соціаліст. демокр. у період Визвольних змагань 1917-1920 рр. (правління Центральної Ради та Директорії), зокрема її нездатністю до управління д-вою: орг-ції адміністративного апарату, армії, служби безпеки, поліції. Ключовим і переломним моментом у формуванні політ. поглядів **Л.** стало утворення Української Д-ви на чолі з гетьманом П. Скоропадським. Гетьманат, що досяг суттєвих результатів у становленні укр. державності, розвитку гуманітарної сфери, **Л.** назвав прикладом відродження консерватизму, а тому пішов на дипломатичну службу послом Укр. д-ви в Австрії, згодом послом Директорії УНР. У 1926-1927 рр. очолював кафедру укр. державності в Укр. наук. ін-ті у Берліні. У 1930 р. в Австрії разом з прихильниками створив Братство укр. класократів-монархістів, гетьманців.

Л. є основоположником та ідеологом консервативного напрямку в укр. політ. думці. Важливим внеском **Л.** у розвиток політ. теорії стала концепція легітимності влади (концепція трудової легітимності). Аналізуючи три форми держ. правління: охлократію з диктатурою, демократію з республікою і класократію з монархією, **Л.** наголошує, що основою укр. державності має бути «Трудова Нац. Монархія», що уособлюється в особі Гетьма-

на – суверена нації, головнокомандуючого та прем'єра. Його погляди майже повністю збігаються з поглядами Х. Ортеги-і-Гассета та Г. Ферреро щодо легітимності ін-ту монархії. Розбіжності полягали лише у підходах щодо засад такої легітимності, адже **Л.** заперечував республ. парлам. демокр.

Заслугове на увагу його концепція аристократії, що за оригінальністю співставна з класичними теоріями еліт Г. Моски, В. Парето і Р. Міхельса. **Л.** обґрунтував необхідність встановлення в Україні особливого політ. режиму – класократії, за якого владу реалізує еліта чи аристократія – творча меншість, верства, яка здатна до конструктивної, державотворчої роботи. Роль політ. еліти **Л.** відводить хліборобам – верстві заможних селян.

Неординарний політико-плюралістичний підхід **Л.** щодо формування політ. нації на засадах «територіального патріотизму» – почуття солідарності між усіма постійними мешканцями України, відповідає сучасним процесам націєтворення, консолідації нації. Територіальний патріотизм у **Л.** протиставляється нац. шовінізму. Саме перший, на думку **Л.**, може стати об'єднуючим чинником у побудові Укр. д-ви. Такий демокр. підхід можна вважати проголошенням ідеї формування укр. політ. нації. Його основною парадигмою є об'єднання всіх людей незалежно від їхнього походження, які проживають в Україні та усвідомлюють свою приналежність до спільної території (д-ви), в єдиний народ.

Ключовою державотворчою ідеєю **Л.** є та, що обґрунтовує д-ву основним чинником формування нації. Згідно з переконаннями **Л.**, без власної д-ви Україна ніколи не зможе мати перспективи як державотворча нація. Звідси високе розуміння державництва як основи існування укр. народу. На відміну від більшості тогочасної еліти, котра до ідеї самостійності України ставилася якщо не вороже, то скептично, створення самостійної нац. укр. д-ви **Л.** зробив сенсом свого життя, вищою політ. цінністю.

У концепції консерватизму **Л.** переважає культурологічний напрям. Укр. державницька ідеологія, на погляд **Л.**, мала базуватися на давніх нар. традиціях, зокрема, на істор. досвіді козацько-гетьманської доби і культ. хліборобських верств населення як основи всієї нації. **Л.** вважав можливим успішне нац. відродження за умови утвердження соц. ідеалізму, нац. культури і свідомості, ідейного нац. пафосу в усіх прошарках країни. Його фундаментальна лінія виходила з пошуку відпо-

відей на сучасні виклики і загрози з позицій минулого нац. істор. досвіду, з використанням відповідного методологічного інструментарію. Такий підхід став головною перешкодою щодо вироблення адекватних відповідей, які були б співзвучними реаліям, не кажучи вже про перспективні державотворчі візії. Звідси, у багатьох концепціях **Л.** простежується романтизм, архаїка, утопічність, відірваність від життя і як результат – незначна реалізованість на практиці.

Літ.: Липинський В. Листи до братів-хліборобів: про ідею і організацію українського монархізму / В. Липинський // Повне зібрання творів, архів, студії / за заг. ред. Я. Пеленського. – Т. 6. – К. 1. – К., Філадельфія: [б. в.], 1995; Липинський В. Хам і Яфет / В. Липинський // Сучасність. – 1992. – № 6; Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: в 2 т. / І. Лисяк-Рудницький; [пер з англ. У. Гавришків, Я. Грицака]. – К.: Основи, 1994. – Т. 2; Потульницький В. Політична доктрина Липинського / В. Потульницький // Укр. іст. журн. – 1992. – № 9.

В. Малиновський

Лисяк-Рудницький Іван (27.10.1919, Відень, Австрія – 25.04.1984, Едмонтон, Канада) – історик укр. сусп.-політ. думки, політолог, публіцист. Навчався на юрид. ф-ті Львів. ун-ту (1933–1939), ф-ті зовн. відносин Берлін. ун-ту (1940–1943), Ін-ті вищих міжнар. досліджень у Женеві (1947). Здобув ступінь д-ра наук у Карловому ун-ті (Прага, 1945) та д-ра філософії в Колумб. ун-ті (США, 1952). У 1956–1967 рр. – викладач коледжу (Філадельфія); 1967–1971 рр. – викладач Амер. ун-ту у Вашингтоні; далі – проф. Альберт. ун-ту (Канада). Один із засновників Канад. ін-ту Укр. студій при Альберт. ун-ті. Член НТШ та УВАН. В 1967 р. став одним із авторів звернення провідних амер. інтелектуалів укр. походження до влади СРСР та УРСР щодо наповнення реальним змістом політ. статусу УРСР (запровадження ін-ту громадянства УРСР, надання укр. мові статусу державної, легалізація УАПЦ та УГКЦ, встановлення Україною дипломат. відносин із д-вами світу).

Основні праці: «Формування українського народу і нації (методологічні зауваги)» (1951), «Драгоманов як політичний теоретик» (1952), «Україна між Сходом і Заходом» (1963), «Четвертий універсал та його ідеологічні попередники» (1968), «Між історією і політикою. Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки» (1973), «Зауваги до проблеми «історичних» і «неісторичних» націй» (1981). «Політ. ідеї Липин-

ського з перспективи нашого часу» (1982), «Історичні есе. В 2 т.» (1994).

Істотний вплив на творчість **Л.-Р.** мала філософія історії Гегеля, його думки про наявність в істор. процесі об'єктивної логіки і про можливість свободи тільки у правовій д-ві. Праці історика, серед яких переважають наук.-пблцист. есе, за тематикою можна розділити на дві групи: студії про сусп.-політ. мислителів та діячів України й аналіз конкр. проблем із історії укр. сусп.-політ. думки.

До першої групи праць належать наук.-політ. портрети М. Драгоманова, В. Липинського, О. Назарука, І. Франка, М. Грушевського, В. Винниченка, Д. Донцова, М. Хвильового та ін. Есе «Драгоманов як політичний теоретик», підготовлене на основі матеріалів докт. дис., стало за словами автора, його своєрідною «візитною карткою». **Л.-Р.** високо цінував Драгоманова за «непідкупну інтелект. чесність». Він зазначав, що хоч безпосереднім приводом до написання Драгомановим політ. праць здебільшого була полеміка з опонентами, «його постава ніколи не була софістичною – взяти гору в дискусії за будь-яку ціну, а філософ. у найкращому сократівському розумінні – пізнати об'єктивну істину». Ця настанова стала творчим кредо і самого **Л.-Р.** Вихований на традиціях західно-європ. лібералізму, вчений був близьким до «державн. школи» укр. історіографії. Разом із тим, у його творчості проявилися риси консерват. ідеології, зокрема, підтримка низки ідей В. Липинського щодо політ. моделі нації та ролі провідної верстви в її становленні та розвитку.

Серед теорет.-концепт. проблем вітч. історії та політолог., над якими працював **Л.-Р.**, домінують: з'ясування сутнісних рис «істор.» та «неістор.» націй, інтелект. початки нової України та структура укр. історії XIX ст., проблеми інтелігенції й інтелект. розвитку в Україні XIX–XX ст., роль Галичини в укр. визв. змаганнях, укр. революція 1917–1921 рр. та Четвертий Універсал на тлі вітч. політ. думки, Україна в радян. системі, міжвоєнний гал.-укр. націоналізм, українці та їх найближчі сусіди – поляки та росіяни.

Особливу цінність має істор.-політол. твір **Л.-Р.** «Четвертий Універсал та його інтелектуальні попередники», де глибоко проаналізовано революцію в способі думання укр. політ. діячів: їх переорієнтацію з переконаних прихильників ідеї автономності України в складі рос. д-ви до рішучої настанови на боротьбу за самост. Укр. д-ву.

Проблеми націєтворення знайшли концептуальне осмислення **Л.-Р.** в есе «Форму-

вання укр. народу і нації (методологічні зауваги)», «Україна між Заходом і Сходом» та ін. Відправною точкою на шляху з'ясування науковцем суті нації стала ідея розмежування понять «народ» і «нація». «Під народом, – вважає **Л.-Р.**, – слід розуміти одиницю етнічну, під «нацією» – одиницю політ.». Якщо народ, його існування має істотну долю «несвідомого» буття, то формування нації «спирається на свідому волю її членів». Суттю нації «є воля творити політ. спільноту», а тому етнічна гомогенність нації, в його концепції, не є «конечною передумовою» існування нац. спільноти (ідея політ. нації). **Л.-Р.** долучився до дискусії про «вищі» і «нижчі», «повні» і «неповні», «істор.» та «неістор.» («недерж.») нації. До прикмет неістор. нації він відносить особливу роль селян. чинника, у той час, коли міське середовище або органічно гетерогенне, або відчужене від нац. ідеї, вслід за елітними верствами. Атрибутом істор. націй є не просто наявність державності, а й збереження і належне функціонування вищих елітних верств. Укр. нац. відродження, як і інших недерж. націй, буде залежати від культ. та політ. спроможності вітч. еліти, її нац. самосвідомості. **Л.-Р.** обґрунтовує цивілізаційно-культурну амбівалентність сутності укр. народу, який геогр., політ. і ментально розташований між Сходом і Заходом.

Завдяки акт. участі у наук. форумах та численним публікаціям у період. виданнях, **Л.-Р.** добре знала укр. діаспора і міжнар. наук. громадськість. Це дало підстави О. Пріцаку назвати дослідника не лише авторитетним ученим, а й «комунікатором».

Лит.: Лисяк-Рудницький І. Між історією і політологією. Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки. – Мюнхен: Сучасність, 1973. – 444 с.; Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 т. – К.: Основи, 1994. – Т. 1. – 554 с.; Т. 2. – 573 с.; Пріцак О. Іван Лисяк-Рудницький як учений і «комунікатор» // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К.: Основи, 1994. – Т. 1. – С. XIII–XX; Томенко М. Лисяк-Рудницький Іван Павлович // Мала енциклопедія етнодержавознавства / відп. ред., кер. авт. кол. Ю. І. Римаренко. – К.: Генеза, Довіра, 1996. – С. 858.

О. Рудакевич

Лібер Френсіс (Франц) (англ. *Francis Lieber*; 18.03.1800, Берлін – 02.10.1872, Нью-Йорк) – перший проф. політ. науки; один зі засновників Америк. асоціації соц. наук (1865).

Основні праці: «Підручник із політичної етики» (1838), «Правова та політична герменевтика, або Принципи інтерпретації та по-

будови в праві та політиці» (1839), «Закони власності: есе про власності та праці» (1842), «Громадянська свобода та самоврядування» (1853).

Дитячо-юнацькі роки пройшли на тлі європ. революц. потрясінь і воєн. З 1815 р. – добровільна війс. служба, серйозні порання, тиф. Юний Л. мав настільки радикально-ліберальні погляди, що мріяв про замах на Наполеона III. Після повернення до Німеччини приєднується до Турверейнського руху, який став центром розвитку почуття націоналізму та ідеї об'єднання Німеччини. Під час загальноного придурення студ. організацій у 1819 р. був за підозрою в лібералізмі ув'язнений, переслідувався поліцією під час проживання в Німеччині. 1820 р. отримав ступінь д-ра з математики в ун-ті м. Йена. Вивчав прикладну математику в ун.-тах Галле і Дрездена, студював у Берліні. У 1821 р. Л. їде до Греції (участь у революц. русі за незалежність), пізніше – до Італії, а після повернення у 1824 р. у Німеччину був вдруге ув'язнений.

У 1825 р. Л. виїхав до Англії, де зростав у спілкуванні з Дж. С. Міллем та І. Бентамом, що проте не зробило з нього утилітариста. З 1928 р. у США читає лекції з історії та політики у найбільших містах, перекладає англ. роботи фр. і нім. філософів та соціологів. У 1832 р. на замовлення Джирард-коледжу Л. написав розгорнуту програму навчання в цьому закладі, яка була опублікована в 1834 р. і мала значний вплив на навч. програми провідних вузів США. У 1835 р. Л. обійняв першу академічну посаду зав. кафедрою та проф. історії та політ. економії в коледжі Півд. Кароліни, де працював до 1856 р.

17.02.1858 р. у Нью-Йорку, у Колумб. коледжі (з 1896 р. – Колумб. ун-т) була створена перша кафедра історії та політ. науки. У цей день проф. Л., вступаючи на посаду зав. кафедри, виступив із інавгураційною промовою «Історія та політ. наука – актуальні дослідження у вільних країнах». Л. завідував заснованою ним кафедрою до 1865 р., коли був змінений своїм учнем Дж. Берджесом; опісля очолював кафедру конституц. історії та публічного права на юрид. ф.-ті Колумб. коледжу. Л. заклав інтелектуальне підґрунтя Школи політ. науки, яка у 1880 р. була створена в Колумб. коледжі Дж. Берджесом.

Загальна спрямованість наукової творчості Л. – забезпечення та розвиток дійсного самоврядування, поставленого на службу свободі. Розробив теорію інституціональної свободи, яка стверджує, що свобода громадян може бути заснована тільки на добре інтегрованій системі самоврядних сусп. ін-тів, підкріплю-

ваних і захищених громад. думкою. Той тип свободи та місцевого самоврядування, який існував в Англії і США, видавався Л. віддаленою перспективою для його батьківщини (Німеччини). Л. міркував про те, якими внутр. і зовн. чинниками пояснюються істотні відмінності у політ.-держ. устроях різних країн, що вивело його на проблематику політ. етики, якій він присвятив двотомний «Підручник з політичної етики» – перший систематичний трактат про державу в амер. політ. науці.

Концепція політ. етики відображає трактування Л. природи проблем політ. життя і способів її вивчення. Проекція понять і принципів природного права й етики на реальні політ. процеси становила зміст теорії Л. Наука про політику, на думку Л., надає різні форми правових приписів, які якнайкраще могли б служити цілям права у певний момент і за певних обставин, але вони повинні бути проаналізовані і з точки зору політ. етики, бо закон ніколи не може повністю замінити моральний осуд як керівництво до дії.

Л. визначав людину як «правову істоту» (jural being, jural), а д-ву – як «правове сусп.-во» (jural society), засноване на «відносинах права» між громадянами. Визначаючи так д-ву, Л. хотів показати її відмінність від простої спільноти людей і, таким чином, послабити узи договірного мислення. «Людина не може позбавитися д-ви, за неї ніхто ніколи не голосував при її виникненні». Приписуючи суверенітет сусп.-ву, Л. прагнув підкреслити значення безперервного процесу модифікації та детермінації позитивного закону соц. силами. Він заперечував усі теорії договірного походження д-ви або її суверенітету, які мали результатом відділення права і д-ви від сусп.-ва або за походженням, або за фактом їх дії. Він вважав за краще розглядати д-ву в її соц. сенсі, а право в його живому функціонуванні.

Щодо форми правління, Л. засуджував і усі різновиди абс. монархії, і абс. демократію як безконтрольне правління більшості. Стверджуючи значимість представницького правління, двопалатного парламенту та поділу влади, він вказував, що ефективність цих ін-тів безпосередньо залежить від сусп.-ва. За характером діяльності конкретних д-в Л. виділяв такі їх різновиди, як «автаркія» (д-ва, в якій публ. влада повністю і безроздільно є у чийхось руках: монарха, народу чи аристократії) та «самаркія» (термін, що позначає «кооперативне правління», пропонувавший Л. за відсутності у той час англ. еквівалента поняття «самоврядування»).

У взаємопов'язаній парності прав і обов'язків Л. бачив вихідну точку зароджен-

ня та розвитку свободи. Л. претендував на авторство фрази «немає прав без обов'язків, як і немає обов'язків без прав» і нарікав на те, що вона була приписана К. Марксу.

Пропонував органічне трактування д-ви та нації. За Л. єдність нації формується на основі заг. культури та істор. долі, що втілюються у конкретних політ. ін-тах. Нація виникає в ході еволюції, вона не може бути результатом укладання якоїсь довільної договірної угоди між індивідами чи штатами.

На відміну від усіх своїх попередників і сучасників в кожній зі своїх наступних робіт Л. дедалі більш свідомо аналізував методи, об'єкти і цілі викладання політ. науки. Його методол. підхід до вивчення політики можна окреслити як плюралістичний, у рамках якого він стверджував, що статистика, каузальні узагальнення, герменевтика є складовими наукової трактування політики, яка має справу з правовою істотою (громадянином). Першим у політ. науці застосував герменевтику в політ. аналізі.

Лит.: Корюшкин А.И. Фрэнсис Либер – первый профессор политологии / А.И. Корюшкин // ПОЛИТЭКС. – 2010. – № 3. – Т.6. – С. 5-18; Lieber F. History and Political Science, Necessary Studies in Free Countries // Discipline and History. Political Science in the United States // Ed. by J. Farr, R. Seidelman. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1996.

Н. Хома

Лільберн Джон (англ. *John Lilburne*; 1614, Грінвіч, Сандерленд, Англія – 29.08.1657, Елтем, Англія) – англ. мислитель, сусп.-політ. діяч, лідер руху левелерів у період Англ. революції.

Основні праці: «Випробування християнина» (1638), «Справа звіра» (1638), «Копія листа підполковника Джона Лільберна другу» (1645), «Природне право Англії виправдане, спрямоване проти узурпації, чи то королівських або парламенту» (1645), «Виправдання вільної людини» (1646), «Невиправдано поспішна клятва» (1647), «Нові кайдани Англії» (1647 – 1649), «Похорони законів» (1648).

Левелери, представником яких був Л., виступали проти монархії та домінування аристократії. Свою мету вони вбачали у встановленні республіки, наданні всім вільним чоловікам політ. прав і свобод, захисті інтересів особи та прив. власності. Політ. програма левелерів «Народна угода» базувалася на теорії природного права, яка проголошувала споконвічну свободу кожної людини й рівність всіх людей. Спираючись на ці прин-

ципи, левелери сформулювали теорію політ. устрою д-ви, який опирався б на народний суверенітет і сусп. договір. У цій політ. системі верховна влада належала не королю, дворянам чи буржуазії, а всьому англ. народу. Д-ва, на думку левелерів, мала бути республікою з однопалатним парламентом, у виборах якого брало б участь усе вільне населення країни, крім осіб, які отримували благодійну допомогу і залежали від благодійників. Левелери пропонували демократизувати судочинство, цив. право, відокремити церкву від д-ви, дотримуватися принципу віротерпимості. У галузі економіки вони стояли на позиціях надання прив. власності кожному громадянину в Англії без станової приналежності. У 1649 р. після невдалих спроб підняти повстання, рух левелерів поступово розпадається на окремі групи, які несуттєво відрізнялися між собою в політ. плані.

Л. найбільш послідовно виступав за демокр. перетворення та пропагував ідеї як екон., так і політ. рівності всіх громадян в Англії. Він захищав інтереси власників малих майстерень, ремісників та дрібних торговців і орендарів, як в місті, так і на селі.

Л., прагнучи змінити д-ву, але відмовився від держ. посад, аргументуючи це словами: «Я не можу зі спокійним сумлінням жити за рахунок заробленого бідними людьми в поті чола, отримуючи більше платні за місце... Зараз вони залишилися без роботи, їх майно витрачено заради обіцяного відновлення їх свобод...».

Наріжним каменем поглядів Л. був концепт, який ґрунтувався на ідеях діяльності легітимності влади, відкритості парламенту, зміцнених духом «щирого пуританізму». Ще в 1648 р. Л. застерігав, що влада Кромвеля та його оточення призведе до того, що «наше рабство у майбутньому ... ймовірно, було б більшим, ніж коли-небудь під владою королів». В основу опублікованої «Народної згоди» лягли саме погляди Л., який вважав цей конституц. документ «справедливим і розумним», щоб «всі люди мали можливість судити про справедливість його та висловлювати свої думки з цього приводу».

У 1649 р. виступив проти позиції О. Кромвеля, усвідомлюючи, що посилення його ролі веде до диктатури. Після страти короля Карла I та проголошення Англії республікою, Л. перейшов в опозицію до нової влади. Саме в ці перші місяці республ. правління Л. пише один із найкращих своїх памфлетів – другу частину «Нових кайданів Англії» (1649).

Через свої погляди неодноразово був переслідуваний: потрапляв до відомої в'язниці

Тауер і навіть був засуджений на вигнання та змушений залишити Англію, та емігрувати спочатку до Голландії, а потім до Франції. Після самовільного повернення з вимушеної еміграції Л. знов було заарештовано, засуджено та ув'язнено в замку Маунт-Оргейл на о-ві Джерсі. Отримавши обмежену волю, на прохання дружини, яка звернулася до О. Кромвелля, аргументуючи це погіршенням стану здоров'я, Л. потрапляє в «т-во друзів» – квакерів, які пропагували ідеї про неопору насиллю. Але одразу і повністю сприйняти ідеї квакеризму Л. не зміг. Пізніше, в один із останніх своїх памфлетів «Воскресіння Джо-на Лільберна, ув'язненого тепер у Дуврському замку», який він написав у 1656 р., Л. чітко сформулював свої нові «квакерські погляди»: «я тепер впевнений, що ніколи від тепер не скористаюся світським мечем і не приєднаюся до тих, хто це робить».

Гол. тезую його життя та діяльності можна вважати слова: «Залишуся я жити чи помру, але я буду говорити, що думаю, вільно та мужньо».

Лит.: Барг М. А. Великая английская революция в портретах ее деятелей. – М., 1991. – 397 с.; Ефимов И. М. Свергнуть всякое иго: Повесть о Джоне Лилберне. – М.: Политиздат, 1977. – 399 с.; Лильберн Д. Памфлеты. – М.: Соцэкгиз, 1937. – 119 с.; Попов-Ленский И. Л. Лильберн и левеллеры. – М., 1948. – 229 с.; Прозорова Н. С. Политические и правовые взгляды Джона Лильберна. – М.: Гос. изд-во юрид. лит-ры, 1960. – 54 с.; Холореншоу Г. Левеллеры и английская революция. – М.: Гос. изд-во юрид. лит-ры, 1947. – 148 с.; Foxley R. John Lilburne and the citizenship of «free-born Englishmen» // The Historical Journal (Cambridge University Press). – 2004. – № 47. – P. 849-874.

І. Кривошея

Ліндблом Чарльз Едвард (англ. *Lindblom Charles Edward*; 21.03.1917, м. Турлок, штат Каліфорнія, США) – амер. політолог, економіст, почесний проф. економіки та політ. наук ім. Дж. Стерлінга Йельс. ун-ту; проф. Стенфорд. ун-ту. Здобув фах економіста (Стенфорд. ун-т; 1937), наук. ступінь PhD (Чиказ. ун-т; 1945). У часі своєї наук. кар'єри був викладачем економіки Ун-ту Мінесоти (1939-46), зав. кафедри політ. наук Йельс. ун-ту (1972-74); очолював Йельс. ін-т соц. і політ. досліджень (1974-1980); Асоціацію порівн. економ. досліджень (1975-76); Амер. асоціацію політ. наук (APSA, 1980-81).

Основні праці: «Політика, економіка і добробут» (1953, у співавт. із Р. Далем); «Політика і ринки. Політико-економічні систе-

ми світу» (1977, нагороджена премією ім. В. Вільсона), «Демократія і ринкова система» (1988), «Ринкова система: що це таке, як вона працює і що з нею робити» (2001).

Найважливіші дослідження Л. – аналіз і вияв взаємозалежностей між ринковою економікою і демокр. формами правління; особливості функціонування політико-економ. систем, рівень держ. втручання в економіку; громад. контроль над політ. і екон. процесами; відносини між урядовими та підприємницькими структурами.

Як прихильник концепції плюраліст. демократії Л. підкреслює необхідність кількох центрів влади, а, відтак, і центрів прийняття політ. рішень. З цією метою Л. разом із Р. Далем розробили концепцію *поліархії* («влада багатьох»), що початково слугувала теор. інструментом для аналізу процесу громад. контролю за діяльністю політ. лідерів. У подальшому концепція поліархії поповнилася суттєвими ознаками, що торкаються інституц., процесуал. та культуролог. аспектів плюрал. демократії, серед яких: виборність органів влади, вільні та чесні вибори, право претендувати на виборну посаду, право громадян звертатися до альтернативних джерел інформації, свобода слова, створення гром. асоціацій і груп інтересів. Для Л. поліархія – система узгодженого багатовладдя, прикладом якого є практично всі суч. демократ. д-ви. Співставлення поліархії з авторитар. режимами дозволило вченому продемонструвати важливість налагодження систем. діалогу між владою та ринк. структурами для досягнення стабільного розвитку країн.

Л. вказує на застосування екон. категорій при з'ясуванні сутності суч. політ. партій. Йдеться про маркетинг. підхід до політ. явищ, тобто розкриття їх сутності за допомогою понять ринку, попиту, пропозиції, товару. Партії розглядаються як політ. товар, підкреслюється роль впровадження ринк. механізмів у електор. процесах.

Л. вперше була сформульована ідея про те, що основне джерело політ. впливу бізнесу на д-ву – не лобіювання держ. органів або вплив на виборців, а винятковість виконуваних ним ф-цій. Учений наголошує на тому, що великі корпорації та малі підприємства концентрують місця праці, ціни, вир-во, екон. зростання та рівень життя населення. Саме тому, на думку Л. д-ва змушена підтримувати бізнес, створювати системи стимулювання підприємн. структур. На думку Л., завданням д-ви є ухвалення таких рішень, які б мотивували бізнес до ефект. виконання своїх ф-цій, але не призводили до повної передачі йому

владних повноважень. Крайнам із перехід. економікою, що відмовилися свого часу від централіз. планування, необхідно навчитися мистецтву поєднання ринкової системи з держ. регулюванням.

Л. – один із перших розробників моделі *інкременталізму* (англ. *incrementalism*) у теорії прийняття політ. рішень (опублікована в статті «The Science of Muddling Through», 1959). **Л.** стверджує, що формування політики є «спазматичним» процесом; політики не дотримуються розробленої теорії (чит. *ідеології*), побудованої на системі послідовних цілей. Натомість урядові інтервенції рефлексивні, епізодичні, переважно спрямовані на вирішення короткотерм. проблем. Одне з означень інкременталізму **Л.** звучить як «перепалка однодумців» і підкреслює постійну боротьбу політиків за щораз обмежені адмін. ресурси. Переговорний процес призводить до вимушеного пом'якшення радик. позицій заради отримання підтримки у реалізації політ. та екон. програм (напр., ухвалення держ. бюджету). Дослідник вважає, що інкременталізм є ознакою сучасних захід. демократій. Однак дану модель важко застосувати, якщо на процес прийняття рішень впливають виняткові обставини (напр., війна, екон. криза тощо).

Чверть століття поспіль у своїй «Ринковій системі» **Л.** переосмислює проблеми, сформульовані в «Політиці та ринках». Найвагомішим є висновок про те, що ринкова система, з одного боку – найкращий механізм для створення, примноження матеріальних благ та інновацій, із ін. – малоефективна для утвердження загальнолюдських цінностей, соц. або екон. справедливості.

Лит.: Ліндблом Ч. Э. Политика и рынки. Политико-экономические системы мира / Чарльз Э. Ліндблом. – М.: Ин-т комплексных стратегических исследований, 2005. – 448 с.; Ліндблом Ч. Рыночная система: Что это такое, как она работает и что с ней делать. – М.: Изд. дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2010. – 320 с.; Adelstein R. Knowledge, Power and Order: Charles E. Lindblom in the History of Economic Thought [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://wescholar.wesleyan.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1091&context=div2facpubs>.

К. Меркотан

Лінц Хуан (нім. *Juan Linz, Juan José Linz*; повне ім'я – ісп. *Juan José Linz Storch de Gracia*, 24.12.1926, Бонн, Німеччина – 01.10.2013, Нью-Хейвен, США) – ісп. політолог та соціолог. Батько **Л.** був німцем, а мати

– іспанкою. Після трагічної смерті батька **Л.** разом із матір'ю у 1932 р. переїжджає з Німеччини до Іспанії. У подальшому він ідентифікував себе саме як іспанця. Навчався у Мадрид. ун-ті Комплутенсе (1943-1948), де вивчав політ. науки та право. У 1950 р. їде на навчання в США до Колумб. ун-ту, де вивчав соціологію та під керівництвом С. М. Ліпсета здобув докт. ступінь (PhD) у галузі соціології (1959). Викладав у Мадрид. ун-ті Комплутенсе, Колумб. ун-ті, Стенфорд. ун-ті, Мадрид. автономному ун-ті, Європ. ун-ті у Флоренції, в ун-ті Гейдельберга, Ін-ті політ. наук у Парижі, Мюнхен. та Берлін. ун-тах. Основним місцем роботи для **Л.** став Йельс. ун-т, у якому він як проф. політ. і соц. наук пропрацював з 1968 до 1998 р., коли пішов у відставку, отримавши статус засл. проф. (*professor emeritus*). Очолював Раду з досліджень Європи (1973-1974), Світ. асоціацію з дослідження громад. думки (1974-1976), Комітет політ. соціології Міжнар. соціолог. асоціації та Міжнар. асоціації політ. наук (1971-1979). Лауреат премій Принца Астурійського (1987) у галузі соц. наук, Йохана Скитта (1996) та Карла Дойча (2003) у галузі політ. наук.

Основні праці: «Авторитарний режим: випадок Іспанії» (1964), «Тоталітарні та авторитарні режими» (1975), «Падіння демократичних режимів: криза, занепад та рееквілібрація» (1978), «Перехід від авторитарних режимів до демократичних політичних систем та проблеми консолідації політичної демократії» (1985), «Небезпеки президенталізму» (1990), «Переваги парламентаризму» (1990), «Неспроможність президентської демократії» (1994, у співавт. із А. Валензуелою), «Проблеми демократичного транзиту та консолідації: Південна Європа, Південна Америка та посткомуністична Європа» (1996, у співавт. із А. Степаном), «Фашизм, занепад демократії, авторитарні та тоталітарні режими: спільне та відмінне» (2002).

Основна сфера наук. інтересів **Л.** – порівняльна політологія. Порівняльні дослідження, які присутні майже у всіх роботах **Л.**, на думку амер. політолога С. Валензуели, є еталонними з точки зору застосування порівняльного методу.

У 60-70 рр. **Л.** обґрунтував необхідність чіткого розрізнення тоталітарних та авторитарних режимів, а також доцільність дослідження останнього як окремого типу політ. режиму. У статті «Авторитарний режим: випадок Іспанії» на основі аналізу ісп. досвіду **Л.** дав таке визначення авторитаризму, яке відрізняло цей режим від багатьох характерних ознак демократії та тоталітаризму: авто-

ритарні режими – це політ. системи з обмеженим, невідповідальним перед сусп-вом політ. плюралізмом, без розробленої та провідної ідеології (але з характерною ментальністю), а також без інтенсивної та екстенсивної політ. мобілізації (за винятком окремих періодів свого розвитку). Це системи, в яких лідер або мала група здійснюють владу в межах формально нечітко визначених, але в дійсності цілком передбачуваних обмежень.

Ним була створена оригін. типологія недемокр. режимів: авторитарний, тоталітарний, посттоталітарний та султаністський. Серед різновидів авторитаризму Л. виокремив: військово-бюрокр. режим; режим корпоративного авторитаризму; режим дототалітарного авторитаризму; режим постколоніального авторитаризму; режим расової, або етнічної, квазідемократії.

На особливу увагу також заслуговують розроблена Л. теорія падіння (делегітимізації) демокр. режимів, а також дослідження, пов'язанні з детальним аналізом феномену фашизму, переходу (транзиту) авторитарних режимів до демокр. правління та консолідації демократії. Статті Л., «Небезпеки президенціалізму» та «Переваги парламентаризму», які вийшли у 1990 р., започаткували тривалу дискусію у наук. співт-ві політологів щодо значення ін-тів президентства та парламентаризму для демокр. режимів.

Лім.: Gunther R. Democratic Transition and Consolidation in Southern Europe, with Reflections on Latin America and Eastern Europe / Richard Gunther, Juan Linz, Alfred Stepan // The Politics of Democratic Consolidation, Southern Europe in Comparative Perspective // Ed. by R. Gunther, P.N. Diamandouros and H.-J. Puhle. – Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1996. – P. 77-123; Linz J. Totalitaryzm i Autorytaryzm / Juan Linz // Władza i społeczeństwo. Antologia tekstów z zakresu socjologii polityki. Część 1 // Pod red. J. Szczupaczyńskiego. – Warszawa: Scholar, 1995. – S. 303-326; Linz J. The Perils of Presidentialism / Juan Linz // The Democracy Sourcebook // Ed. by R. Dahl, I. Shapiro and J. A. Cheibub. – Cambridge, Mass.: MIT Press. – 2003. – P. 258-276; Lipset S. M. Juan Linz: Student-Colleague-Friend / Seymour Martin Lipset // Politics, Society, and Democracy: Comparative Studies // Ed. by H. E. Chehabi and A. Stepan. – Boulder, Colo.: Westview, 1995. – P. 3-11.

Г. Шумунов

Ліпсет Сеймур Мартін (англ. *Seymour Martin Lipset*; 18.03.1922, Нью Йорк, США – 31.12.2006, Арлінгтон, США) – амер. вчений, фахівець у галузі соціології та політ. наук, один

із засновників теорії модернізації. Народився у Нью-Йорку в бідній сім'ї переселенців з Росії. Батьки Л. мріяли про його кар'єру лікаря, яку він міг успадкувати від свого дядька, але так не сталося. В ході навчання та зразу після закінчення коледжу в своєму рідному місті Л. виявив себе як активний учасник різних політ. зібрань та дискусій. Часи його юності були характерними особливою популярністю в США різних лівих ідей, що й обумовило його прихильність у молоді роки, до соціалістичних концепцій радикального змісту. Л. був членом «Троцькістської молодіжної соціалістичної ліги». Вести гостру політ. полеміку Л. доводилося з своїми друзями по студ. лаві, дехто з них у майбутньому став відомими вченими. Інтерес до політ. ідей супроводжувався його власними наук. пошуками. Цілком зрозумілим є предмет перших наук. досліджень Л. – нова соціально орієнтована система держ. управління в США. Йому вдалося навіть захистити Колумб. ун-ті докт. дис., яка була присвячена соціаліст. ідеям. Крім цього, в своїх ранніх наук. працях Л. значну увагу присвячував профспілкам, написавши наук. працю під назвою «Профспілкова демократія: внутрішня політика Федеральної профспілки типографських працівників». Таким чином, формувалися наук. позиції Л.

Основні праці: «Аграрний соціалізм» (1950), «Політична людина: соціальні основи політики» (1960), «Перша нова нація» (1963), «Студентська політика» (1967), «Тут нічого не сталося: чому соціалізм зазнав поразки у США» (2001).

Слід відзначити помітний в подальшому вплив на формування поглядів Л. таких мислителів як А. Токвіль, М. Вебер, Т. Парсонс, Р. Мертон, П. Лазерсфельд. Із часом можна спостерігати відхід Л. від пристрасних дослідницьких позицій і його становлення як авторитетного наук. експерта фундаментальних політ. процесів, які відбувалися у той час в США. Як зрілий дослідник Л. зосередився на проблемах становлення та розвитку сучас. демократії. Йому вдалося детально аналізувати різноманітні соціол. матеріали, які були пов'язані з підсумками виборів, опитуваннями громад. думки і на його основі детально характеризувати чинники, які могли б сприяти зміцненню демокр. процесу.

Важливим дослідницьким напрямком Л. стають проблеми забезпечення легітимності в суч. сусп-вах. Йому вдалося обґрунтувати зв'язок стабільності будь-якого держ. ладу з його законністю, яка утримується на здатності політ. системи формувати переконання у більшій частині населення про її ефектив-

ність. Важливою рисою Л. як науковця була його здатність визнавати свої помилки. Прикладом цього може бути визнання помилковою концепції деїдеологізації, яку він на початку 50-х років ХХ ст. розробляв разом з Д. Беллом та Е. Шилзом.

На поч. 60-х рр. ХХ ст. наукові праці Л. набувають неабиякої популярності в США і за їх межами. Його наукова праця «Політ. людина: соціальні основи політики» була надрукована величезним накладом та визнана багатьма фахівцями зразковою науковою працею. Не менш успішно було видання його наступної наук. роботи в 1963 р. «Перша нова нація». Дослідники відзначають, що саме в цьому дослідженні Л. продемонстрував свої ідеали, які завжди були тісно пов'язані саме з амер. зразками демократії. У своїй політ., громад. і наук. діяльності Л. ніколи не приховував особливого ставлення саме до виключності політ. системи США.

Подальша дослідницька діяльність Л. була пов'язана з багатьма аспектами поточного політ. процесу. Зокрема, він досліджував питання довіри до політ. ін-тів, проблеми політ. активності та екстремізму. Не залишилися без його уваги і нац. аспекти політ. дійсності в амер. сусп-ві. Загалом, наук. доробок Л. складає більше двадцяти авторських фундаментальних досліджень, багатьох наук. статей. Він довгий час був найбільш цитованим автором серед фахівців з політ. наук і соціології.

Відзначимо масштабну викладацьку та громадську діяльність Л. У 1960 р. Л. вийшов зі Соціаліст. партії та задекларував свої центристські позиції в політиці та методолог. основи в науці. Він вважав себе послідовником А. де Токвіля та М. Вебера. Саме на цих позиціях він реалізував себе як викладача кращих ун-тів США і Канади. Значну частину свого життя він присвятив підготовці молодих учених, навчанню студентів у Стенфорд., Гарвард., Каліфорн., Колумб. ун-тах та ун-ті Торонто. Також, Л. очолював Ін-т міжнар. досліджень в Берклі та проф. ун-ту Дж. Мейсона, був старшим наук. співроб. Ін-ту Гувера.

Крім цього, Л. багато років був Президентом Амер. Асоц. політ. наук та Амер. соціол. асоціації. Він був обраний Президентом Міжнар. т-ва політ. психології, Всесвітньої асоціації дослідників громад. думки і Т-ва порівняльних досліджень, був учасником багатьох ін. поважних громад. і наук. установ.

До сьогодні Л. вважається одним із найбільш видатних фахівців з політ. соціології другої пол. ХХ ст. Його розробки теорії модернізації та соц. мобільності до сьогодні є хрестоматійним матеріалом, який використо-

вується при підготовці спеціалістів із соціології та політології в більшості країн світу.

Лит.: Липсет С. М. Размышления о легитимности // Апология. – 2005. – № 5; Липсет С. М. Размышления о капитализме, социализме и демократии // Пределы власти. – 1994. – № 1. – С. 102-145; Липсет С. М. Роль политической культуры // Пределы власти. – 1994. – № 2-3. – С. 35-40; Липсет С. М. Третьего пути не существует (Перспективы левых движений) // Полис. – 1991. – № 5-6.

М. Иванов

Ліст Даніель Фрідріх (нім. *Daniel Friedrich List*; 06.08.1789, Ройтлінген, Священна Римська імперія – 30.11.1846, Куфштайн, Австр. імперія) – нім. економіст, політик, публіцист. Дир. фін. департаменту міністерства внутр. справ Вюртемберга (1817–1819), проф. Тюбінген. ун-ту (1818–1819); співзасн., секретар і ред. тижневика Союзу нім. торговців і промисловців у Франкфурті (1819–1821); деп. парламенту Вюртемберга; консул США у Ляйпцигу (1834–1837); ред. друк. органу нім. митного союзу *Zollverein* 1843–1846); член-кор. Угор. Акад. наук.

Основна праця: «Національна система політичної економії, міжнародної торгівлі, торгова політика й німецький митний союз» (1841).

Л. вважається першим ідеологом екон. націоналізму, ідеї якого виклав у єдиній ґрунтовній праці «Національна система політичної економії...». Учений вважав екон. силу основою могутності й єдності нації. На його думку, перед екон. слабкою нім. нацією гол. завданням після подолання політ. роздробленості була форсована індустріалізація. Пропонував здійснити її на нац. основі, за мінімальної ролі іноз. капіталу. Цьому мала сприяти цілеспрямована політика д-ви, спрямована на підтримку нац. товаровиробника дешевими кредитами та субсидіями. Також Л. виступав за обмеження доступу на ринок д-ви іноз. товарів, що мало захистити ще слабого націон. товаровиробника від небажаної конкуренції. Наперекір трактуванню вільної торгівлі як позитивного екон. явища більшістю тогочасних економістів, вважав, що д-ва повинна обмежити доступ іноз. товарів на нац. ринок. Такий протекціонізм мав би здійснюватись іноді нехтуючи екон. раціональністю, навіть завдаючи шкоди держ. бюджету, позаяк стратег. перспективу Л. вважав важливішою за тимч. ситуаційні збитки. Свою програму екон. політики Л. адресував нац. д-ві, а основною сферою її прояву мали стати міждерж. екон. взаємини.

Розроблена Л. екон. ідеологія перечила пануючій у Великобританії, Франції та США концепції *фритредерства*. Наперекір останній, Л. підпорядкував економіку неекон. спільноті – нації – і вимагав, щоб перша служила інтересам останньої. На думку Л., вільна торгівля корисна народам лише, якщо всі вони перебувають на однаковому рівні екон. розвитку. За умов же екон. нерівності фритредерство призводить до закріплення панівного статусу найрозвиненіших д-в, наносячи неоправдану шкоду націям, які ще не завершили пром. революції. Саме тому Л. вважав класичний екон. лібералізм геополіт. доктриною, що у міжнар. торгівлі закріплює привілейоване положення Великобританії як найрозвиненішої нац. д-ви. Лише після досягнення вищої стадії екон. розвитку д-ва може вдатися до політики фритредерства. Але Л. не слід вважати противником свободи у її ширшому розумінні. Чимало націоналіст. режимів, які вдавалися до практики лістіанства на рівні екон. політики, «забували» про те, що Л. виправдовував лише деякі ситуативні екон. обмеження, обумовлені необхідністю форсованого пром. розвитку, позитивно оцінюючи роль свободи в усіх сферах життя сусп-ва у цілому. За твердженням Р. Шпорлюка, «... Ліст вважав свободу найголовнішою передумовою справжнього прогресу. Саме принцип свободи інтелектуальної й політичної Ліст поставив у центрі своєї програми для Німеччини». Здійснюючи деконструкцію націоналіст. міфу про ідеальну націю як автаркічну спільноту, відзначимо, що Л. ніколи не пропагував і екон. закритості нац. д-ви зовн. світу, трактуючи її причиною інтелект. деградації спільноти.

У певному символічному контексті Л. опонував не тільки клас. екон. лібералізму, але й виступав проти ключових постулатів марксизму, вважаючи, що саме нація, повинна стати рушієм цивілізац. розвитку світу. Символічним є те, що «...у 1819 р., будучи майже у тому віці, що й Маркс, коли той виступив з «Маніфестом Комуністичної партії», Л. звернувся до нім. промисловців і купців із закликком, який можна було б сформулювати так: «Ділові люди всіх Німеччин – єдняйтеся!», – стверджує Р. Шпорлюк. Лістіанство випередило комунізм не тільки під оглядом хронології, але і у контексті практики екон. політики комуніст. режимів: приймаючи постулат про індустріалізацію за аксіому комуніст. ідеології, вони відкидали її космополітизм, що й перетворювало їхню політику у різновид екон. націоналізму із тією лишень відмінністю, що Л. ніколи не обстоював ідею

тотального держ. контролю над екон. сектором. Тому практика екон. політики більшості націоналіст. і комуніст. режимів досить часто була спотвореним варіантом лістіанства.

Нім. політ. реалії першої пол. XIX ст. не сприяли втіленню в життя основних ідейних постулатів Л., тому творець теорет. формули екон. процвітання націй так і не зміг самореалізуватися на практиці, постійно зазнаючи дискримінації консерват. політ. оточенням. Сприймаючи таку ситуацію за глибоку особисту драму, Л. здійснив суїцид так і не дочекавшись того моменту, коли об'єднана Німеччина під егідою канцлера О. Бісмарка використовує його доктрину для створення однієї з найпотужніших економік світу.

Літ.: Долганов П. Сутність економічного націоналізму: основні теоретичні підходи / П. Долганов // Література та культура Полісся. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2012. – Вип. 69: історико-соціальні та культурні процеси України і Полісся в сучасних дослідженнях. – С. 254–265; Лист Ф. Национальная система политической экономики / Ф. Лист. – М.: Изд-во „Европа“, 2005. – С. 3–256; Панченко В. Економічна стратегія ОУН 1920–1950-ті рр.: розробка та реалізація / В. Панченко. – К.: 2011. – 79 с. – С. 6–12. Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм / Р. Шпорлюк. – К.: Основи, 1998. – 479 с.

П. Долганов

Літопис Г. Грабянки («Действия презельной и от начала поляков кравашой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана запорожского, с поляки...») – пам'ятка укр. іст. та політ.-прав. думки XVIII ст. Л. складений у 1710 р. старшиною Гадяцького полку Григорієм Грабянкою. Прозовий твір з літоп. елементами. Викладає події до листоп. 1708 р. Оригінал Л. не зберігся. Відомий у понад 50 списках. Здебільшого входив до рукоп. збірників разом із документами укр. та заруб. походження (переважно – документами відносин Війська Запорозького з Рос. д-вою та міжнар. договорами). Уперше опублікований у 1793 р.

Автор літопису виступає як прихильник необмеженої монархії. Монарха розглядає як намісника Бога на землі. У поглядах на роль монарха у д-ві автору притаманний антропологізм. З ін. боку, автор визнає невідчужуваність і безумовну цінність прав (власне, станівих прав) підданих. На його погляд, успішність держ. буд-ва залежить від справедливості, прав. основ відносин монарха з підданими. Ін. суб'єктом у відносинах із монархом виступають «землі» – територ. міжстанові корпорації. «Земля» зберігає не-

змінними свої права навіть у випадку завоювання. У випадку порушення монархом прав «земель» останні можуть виявляти різні форми протесту, зокрема й збройний опір центр. владі, та присягти разом із своєю «землею» ін. монарху. Відповідь монарха у таких випадках повинна мати насамперед правовий характер і мати за мету відновлення справедливості. Посередниками у таких конфліктах можуть виступати ін. монархи. Міжнар. політика здійснюється монархами, а союзи між монархом та підданими ін. монарха є протизаконними. Монарх абстрагований від етн., націон. та станової приналежності, здійснює правосуддя та вирішує конфлікти між підданими, виходячи із чистої справедливості. Автор неодноразово виступає проти виявів превалювання станової демократії у Речі Посполитій над владою короля, вважаючи, що такий стан справ у держ. управлінні сприяє розвитку анархічних тенденцій та виявів насилля, порушенню прав громадян, недотриманню міжнар. договорів. Влада монарха, що є інструментом виконання божественної волі, має, за Л., скоріше не обмежуватися, а коригуватися згідно з порадами органів станового представництва. Л. розвиває поширену в укр. політ.-правовій думці XVII-XVIII ст. категорію «вільний народ». Найбільшою загрозою державотворенню автор вважає зовн. та громад. війни.

У питаннях укр. державотворення Г. Грабянка займає виразну автономістичну позицію. Він засуджує незалежницькі прагнення гетьманів, вважаючи їх проявами гордині, кару за що Бог накладає на Військо Запорозьке. З ін. боку, він засуджує спроби д-в (Речі Посполитої та Рос. д-ви) обмежити укр. автономію. Права українців як «вільного народу», за Л., полягають у повній автономії у формах, формуванні та діяльності адміністрації на чолі з гетьманом, що підпорядковується безпосередньо монарху. Гетьман, що обирається радою старшин, набуває законної влади лише після його затвердження монархом. Автор засуджує форми прямої демократії у Війську Запорозькому, що, на його думку, призводять до анархії та насилля, скептично оцінює здатність мас приймати політ. рішення. Він – прихильник фактично необмеженої влади гетьмана та перетворення цієї посади на спадкову. Автор загалом негативно оцінює роль Запорозької Січі в укр. державотворенні після 1648.

Територію укр. державотворення XVII-XVIII ст. Л. обмежує Середньою Наддніпрянщиною – відповідно до Зборівського договору (1649) та меж поширення козац. адмін.

устрою. Для нього укр. державотворення засноване насамперед не на етн. та реліг., а на сусп. самовизначенні. Автор звертає увагу на міграції укр. населення та зміни його етн. ареалу, але не виявляє ідеї етн. соборності. Загалом позитивно автор оцінює Андрусівське перемир'я (1667) та «Вічний мир» (1686) як такі, що сприяли припиненню громадян. війни та спрямуванню потенціалу Речі Посполитої, Рос. д-ви та укр. козацтва на боротьбу проти мусульман. сусідів.

Серед геополіт. ідей Л. найбільш виокремлена ідея єднання християн. д-в проти мусульм. загрози. На думку автора, стратегією Крим. ханства було зіткнення та послаблення християн. д-в з метою відновлення Золотої Орди. Саме у боротьбі проти ісламу Л. вбачає головну зовнішньополіт. ідею козацтва. Головними причинами переходу українців у рос. підданство автор називає реліг. утистки та неможливість вирішення соц. проблеми (визнання прав козац. стану за масами покозачених) у Речі Посполитій.

У Л. подається у вигляді повних текстів, переказу та розлогіх цитувань понад 15 документів укр. державотворення 1632 – кін. XVII ст., жоден з яких не є автентичним. Деякі з них (Зборівський договір 1649, Білоцерківський договір 1651, «Переяславський договір 1654» у ред. 1659 р., Гадацький договір 1658 р. (один із проєктів) та ін.) побудовані на інтерпретації справжніх документів і відображають правосвідомість автора. Інші (напр., матеріали дискусії Б. Хмельницького з Мегмед Гіреєм IV 1654 р.) є художньою підробкою, введеною для надання достовірності автор. ідеям.

Л. викладає нову для свого часу істор.-політ. теорію *укр. хозаризму*, що спрямована на обґрунтування етн. окремішності українців, стародавності козацтва та його державності. Головна мета теорії – доведення права українців на збереження автон. сусп.-політ. устрою у Рос. д-ві.

Л. став основою пізніших пам'яток укр. іст. та політ.-прав. думки (зокрема, «Розмови Великоросії з Малоросією...» С. Дівовича (1762), «Героїчних віршів» Іоанна (1784), «Історії Русів» та ін.), а також творів фр. і нім. авторів, присвячених Україні, справив значний вплив на розвиток укр. історіографії XVIII ст.

Лит.: Кресін О. Орлик, Грабянка і народження хозарського міфу // Третя академія пам'яті пр. В. Антоновича. – К., 1996; Кресін О. Основні проблеми української правої та політичної думки другої пол. XVII – поч. XVIII ст. // Держава і право.

– 2001. – Вип.12.; *Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. – К.: Т-во «Знання» України, 1992. – 192 с.; Апанович Е. Рукописная светская книга XVIII в. на Украине : ист. сборники / Е. М. Апанович. – К.: Наукова думка, 1983. – 122 с.; Hrygorij Hrabjanka's The Great war of Bohdan Xmelnyc'kyj. – Cambridge, 1994*

О. Кресін

Локк Джон (англ. *John Locke*; 29.08.1632, Рінгтон, графство Сомерсет, Англія – 28.10.1704, Отс, графство Ессекс, Англія) – англ. філософ, один із основних представників англ. емпіризму та Просвітництва – «інтелектуальний вождь XVIII ст.».

У віці 15 років прийнятий у провідний заклад того часу – Вестмінстер. школу. У 1652 р. вступив у Крайст-Черч – коледж Оксфорд. ун-ту. Після отримання магістер. ступеня обраний на посаду наук. співроб. коледжу, але розчарувавшись у аристотелів. філософії та виклад. діяльності, почав займатися медициною, допомагаючи у природничо-наук. експериментах, які проводив в Оксфорді Р. Бойль та його учні (значущих результатів у цій діяльності не досяг). У віці 34 років, Л. познайомився з людьми, які вплинули на його подальше життя, зокрема, з лордом Ешлі, пізніше – графом Е. Шефтсбері. Під дахом домівки Шефтсбері Л. знайшов своє покликання – став філософом. Дискусії з Шефтсбері та його друзями (А. Ешлі, Т. Сіденхемом, Д. Томасом, Т. Ходжесом, Дж. Тіррелом) спонукали Л. написати на четвертий рік перебування в Лондоні перший начерк майбутнього шедевра – «Досвіду про людський розум». Т. Сіденхем познайомив його з новими методами клінічної медицини. У 1668 р. Л. став членом Лондон. Королів. т-ва. Е. Шефтсбері ввів його до сфери політики та економіки, що надало йому можливість отримати перший досвід участі в держ. управлінні.

Основні праці: «Перший лист про віротерпимість» (1689), «Другий і Третій лист про віротерпимість» (1690 і 1692), «Досвід про людське розуміння» (1690), «Два трактати про врядування» (1689), «Думки про виховання» (1693).

Природний стан, первинний щодо д-ви, підкоряється вродженим або божественним законам, що відкриваються шляхом застосування розуму. Гол. метою утворення д-ви є збереження прив. власності. Д-ва виникає в результаті сусп. договору, який спрямований на ефект. захист людей. Л. передбачив ідею правової д-ви, позаяк, саме закон є гол. інструментом збереження та розширення сво-

боди особистості. «Там, де немає законів, там немає і свободи». Підтримка режиму свободи вимагає чіткого розмежування публічно-владних повноважень д-ви. Законодавчою владою повинен займатися тільки парламент, виконавча та судова влади, з одного боку, повинні бути підпорядковані йому, а з ін. боку – можуть створювати активний вплив на діяльність органів законодавчої влади. Л. розширював вчення щодо переходу від природного права до громадян. стану сусп-ва та відповідної для нього держ. форми правління. Д-ва підпорядковується сусп-ву, яке підпорядковується особистості. Оскільки д-ва та сусп-во – це не одне й те саме, то падиння держ. влади не значить кінець сусп-ва. Сусп-во може створити нову д-ву. Будуючи д-ву добровільно, прислуховуючись лише до голосу розуму, люди максимально точно відмічають той повний об'єм повноважень, які передають д-ві. Право на життя та володіння майном, свободу та рівність, людина не віддає нікому та при жодних обставинах. Ці цінності – кінцеві кордони дії д-ви і влади, які заборонено переступати.

Політ. влада здійснюється відповідно вірі, яка підтримується негласним договором. Угода може бути анульована, якщо влада проявляє некомпетентність, або переступає межі віри. Позаяк громадян. правління доручається людям, яким зрештою не можна довіряти, то у народу завжди у резерві залишається право на спротив – засіб стримування, що виникає під час абсолютист. і деспотичних правлінь.

Політ. теорії Л. значимі в масштабах планети завдяки впливу мислителя на англійців, французів і американців. Засновники США прямо зверталися до його ідей у Декларації про незалежність і Амер. конституції – особливо в пунктах, присвячених розподілу влади, відокремлення церкви від д-ви, реліг. свободі та в ін. положеннях Білля про права. Британ. Конституційні акти також спиралася на його ідеї. Через посередництво Вольтера, Ж.-Ж. Руссо і Ш.-Л. Монтеск'є теорії Л. набули поширення у фр. сусп-ві.

Літ: Бортнік Р. О Політична теорія та філософія Джона Локка: проблема когерентності / Р. О. Бортнік // *Мультиверсум. Філософський альманах.* – 2008. – Вип. 68. – С. 49-63; Гусев В. І. Гносеологічні засади політичної теорії Джона Локка / В. І. Гусев // *Наук. записки НАУКМА. Сер. Філософія та релігієзнавство.* – 2005. – Т. 37. – С. 15-23; Локк Дж. Два трактати про врядування / Дж. Локк. – К.: Основи, 2001. – 265 с.; Панич О. О. Розвідки з історії скептицизму в британо-американській

епістемології: моногр. / О. О. Панич. – Донецьк: ДонНУ, 2007. Ч. 1: Британська модерна філософія (Гоббс, Локк, Барклі, Х'юм, Рід). – Донецьк, 2007. – 524 с.; Самардак М. Суспільний ідеал Джона Локка / М. Самардак // Філософська думка. – 2006. – № 2. – С. 51-60.

Е. Афонін, Т. Новаченко

Лоусон Кей (англ. Kay Lawson; 21.04.1933, Сейлем, штат Орегон, США) – амер. політолог, емеритований проф. політ. наук ун-ту Сан-Франциско (США). Ступінь д-ра отримала у 1971 р. в ун-ті Каліфорнії в Берклі (США). У 1992-2000 рр. була візитуючим проф. в ун-ті Сорбонна (Париж, Франція). Працювала у Рутгерському ун-ті (США), Колумб. ун-ті (США), Лондон. ун-ті (Великобританія), а також в ун-ті Зах. Париж – Нантер-ля-Дефанс (Франція). У 2000-2009 рр. Л. була співред. ж-лу «Міжнар. політ. наука» («International Political Science Review»). Л. є гол. ред. двох наук. серій – «Політичні партії в контексті» та «Перспективи в порівняльній політології». Сфера наук. інтересів Л. – порівн. політологія, політ. партії та парт. системи, особливості демократизації.

Основні праці: «Політичні партії та демократія в США» (1968), «Порівняльне дослідження політичних партій» (1976), «Політичні партії та встановлення зв'язку: порівняльна перспектива» (1980), «Коли партії занепадають: розвиток альтернативних організацій» (1988, у співавт. із П. Мерклем), «Як працюють політичні партії: погляд зсередини» (1994, редактор), «Розколи, партії та виборці: дослідження Болгарії, Чехії, Угорщини, Польщі та Румунії» (1999, у співавт. із А. Ромель та Г. Карасімеоновим), «Як політичні партії несуть відповідальність» (у співавт. з Т. Погунтке та Ф. Кассом, 2004), «Коли партії процвітають: використання електорального успіху» (2007, у співавт. із П. Мерклем і Л. Ріенер), «Політичні партії та демократія» (2010, редактор). Л. є автором одного з найуспішніших амер. посібників з політ. науки «Суспільний устрій: вступ до політичної науки». Перше видання посібника вийшло у 1984 р. та було перевидане п'ять разів (ост. видання у 2003 р.).

У своїх працях Л. звертає особливу увагу на владний контекст в якому функціонують політ. партії. На думку Л., дослідники недостатньо звертають увагу на зв'язок між партіями та демократією. Для Л. партії виступають індикатором демократичності політ. системи, адже з усіх політ. ін-тів лише партії завжди заявляли, що будуть використовувати

владу на користь людей (або певної групи) як представники їхніх інтересів. Проте, Л. зауважує, що парт. керівники заявляючи, що представляють громадян і слугують агентами демократизації, не завжди так діють, а якщо й діють, то лише тому, що це єдиний спосіб отримати та утримати те, до чого вони насправді прагнуть: правити та отримувати від влади власну користь.

Аналізуючи існуючі праці з дослідження політ. партій, Л. прийшла до висновку, що попри розвиток нових методів статист. аналізу, які констатували падіння довіри до ін-ту партій, ніхто не піднімає питання про причини втрати зв'язку між партіями та громадянами. З метою вирішення цієї задачі під керівництвом Л. було здійснене одне з найбільших порівняльних досліджень політ. партій, яке прирівнюється до досліджень М. Дюверже та К. Джанди. Результати цього дослідження представлені у її праці «Політичні партії та демократія». Праця складається з п'яти томів: 1 – Америка, 2 – Європа, 3 – пострадян. та азій. політ. партії, 4 – Африка та Океанія, 5 – Араб. світ. Участь у написанні цієї праці взяло 54 автори, які описали відносини між партіями та демократією у 46 країнах.

У праці «Політичні партії та встановлення зв'язку» Л. запроваджує термін «встановлення зв'язку партією» (linkage by party), який вона розробляла у своїх подальших працях про політ. партії. Л. використовує цей термін для опису процесу з'єднання партією громадян та д-ви. За Л., зах. політ. партії тривалий час виступали справжнім політ. ін-том, однак зараз вони поступово, але впевнено просуваються до нової стадії свого розвитку. Тісні зв'язки з масами більше не є необхідними, адже партії профес. використовують інструментарій політ. маркетингу, а лідери партій, які перемагають, намагаються, в першу чергу, забезпечити інтереси своїх найвпливовіших прихильників. Поступово послаблюючи зв'язки, які забезпечують політ. участь, партії зазвичай певною мірою зберігають процес встановлення зв'язку, який за Л., не завжди є позитивним. Л. зауважила, що зростаюча «партизація правління», з одного боку, та поширення практики патронажу – з іншого, сприяє переважанню типу зв'язку «за нагороду» у відносинах між партією та прихильниками.

Л. виокремлює шість форм встановлення зв'язку партією: участі, чуттєвий, клієнтелістський, насильницький або спонукання, революційний, ринковий. Останні два види зв'язку вона вперше виділяє у праці «Політичні партії та демократія».

Для позначення того, що з кожним разом суч. демократії стають все менш демократичними **Л.** використовує термін *дедемократизація*, який вона використала вперше у своїй статті «Партії, групи інтересів та рухи: чи повинні зміни сприяти істині» (2010, у співавт. із М. Шварцем). У праці «Політичні партії та демократія» (2010) **Л.** виділяє три типи парт. дедемократизації: упереджуюча, залучена та ретроактивна або відступаюча. Різні форми встановлення зв'язку співвідносяться з різними формами дедемократизації. Окремі аспекти діяльності партій, не пов'язані з ф-цією встановлення зв'язку, також сприяють дедемократизації однієї чи більше її форм. Напр., залучена дедемократизація, за **Л.**, може мати три підтипи: несвідома, корислива та ідеологічна.

Партії виступають чимось більшим, ніж агентами позитивного зв'язку між громадянами та д-вою, і більшим, ніж машини для завоювання влади будь-якою ціною. Всупереч демократ. міфу й електоральному редукціонізму, вони також діють як агенти дедемократизації. **Л.** вважає, що необхідно розширити розуміння відносин між партіями та демократією та приділити більше уваги їхній здатності до антидемокр. поведінки. «Тільки тоді коли ми зможемо усвідомити та дослідити загрозу демократії, яка походить від них, ми зможемо зробити наступний крок, щоб відродити партії як інструменти демократії», – вважає **Л.**

І хоч **Л.** писала про потенціал дедемократизації, вона стверджувала, що однією з цілей, яку вона ставить перед собою – це започаткувати новий напрямок у дослідженні політ. партій, результатом якого має стати наближення партій до ідеалу демократії.

Лит.: Лоусон К. Новый подход к сравнительному исследованию политических партий / К. Лоусон // Политическая наука. – 2010. – № 4. – С. 29-48; Молочко П. Сучасні інтерпретації політичних партій як інститутів політичної системи / П. Молочко // Політологічні та соціологічні студії. – Чернівці: Букрек, 2012. – Т. XI. – С. 274 – 288; Political Parties and Democracy: Volume II: Europe / ed. by K. Lawson. – Praeger, 2010. – 304 p.; Political Parties and Political Systems: The Concept of Linkage Revisited / ed. by A. Rommele, P. Ignazi, D. Farrell. – Praeger, 2005. – 192 p.; When Parties Prosper: the Uses of Electoral Success / Ed. by K. Lawson and P. Merkl. – Boulder, L.: Lynne Rienner Publishers, 2007. – 432 p.

П. Молочко

Лукач Георг (Дьйордь) (угор. *Lukács György*, нім. *Lukács Georg*; 13.04.1885, Будапешт, Австро-Угорщина – 04.06.1971, Будапешт, Угорщина) – угор. неомарксист, революціонер, соц. філософ, політолог, естетик.

Основні праці: «Теорія роману» (1916), «Історія та класова свідомість» (1923), «Ленін. Дослідницький нарис про взаємозв'язок його ідей» (1924), «Боротьба гуманізму і варварства» (1943), «Молодий Гегель і проблеми капіталістичного суспільства» (1948), «Знищення розуму» (1954), Онтологія суспільного буття (1971-1973), «Естетика» (1972-1976).

Неомарксизм **Л.**, тлумачачи сутність історії й її суб'єкта, характеризує і саме сусп-во, і людину, що діє в історії, у сусп-ві. Діалект. метод, відзначає у цьому зв'язку **Л.**, допомагає зняти з історії загадковість і показати, що в історії не відбувається нічого, що не має у своїй основі відносини людей. Саме перетворення праці на товар дозволило побачити сусп-во як взаємини людей. Книга **Л.** «Історія і класова свідомість» довго була своєрідною Біблією «зах. марксизму» (неомарксизму). Це стосується перш за все теорії «оречевлення» і «відчуження», яка є як філософією «Історії та класової свідомості», так і методологією революц. практики, бо, як відзначав **Л.**, «відчуження є центр. проблемою часу, в якому ми живемо». Саме ця теорія стала згодом джерелом багатьох суч. варіантів неомарксизму, постмарксизму і «культурної критики» капіталізму («антикапіталізму»).

Проблема вивільнення людини від відчужених, пануючих над нею сил була в центрі уваги **Л.** впродовж усього наук. і творчого шляху. У 1910-х рр. молодий **Л.** розглядав відчуження як відчуження культури в капіталіст. сусп-ві, як всеохоплюючу силу, від якої немає порятунку (тільки тотальний розрив із капіталізмом може визволити особу). У ті роки трактування відчуження у **Л.** було суто етичним. У 1920-і роки **Л.** із лівоутоп. позицій різко критикував бурж. капіталізоване сусп-во як систему, у якій панують оречевлені, відчужені відносини. Але саме відчуження **Л.** пов'язував лише з визначеним типом свідомості, за якої розум калькулює розрахунок. Усі форми буття суч. людини, включаючи її найближче життєве оточення, є максимально оречевленими: вони повністю проглядаються й прораховуються, не залишаючи вільного простору для унікального самопрояву людини. Тому критика відчуження звалася у **Л.** до критики таких форм свідомості, які не розглядають людину в її цілісності. У «Історії та класової свідомості», фіксується без-

застережний факт захоплення оречевленням, а звідси – і відчуженням – усієї особистості людини. Небезпека полягає у тому, що внаслідок панування експлуат.-антагоніст. відносин сама людина захоплюється оречевленням і тільки класова свідомість пролетаріату здатна до пізнання капіталіст. сусп.-ва, до усвідомлення своєї істор. ролі. Отже, реальним істор. носієм «практики» у Л. є класова самосвідомість пролетаріату, яка покликана покінчити з гнітом капіталіст. оречевлення і відкрити тим самим істинний шлях до свободи.

Оригінальність месіанської ідеї Л. полягає також у тому, що під ім'ям «пролетаря» у нього постає не тільки усереднено-безликий представник робітн. класу, але й екзистенційно загублена людина. У 1930-і рр. Л. вже з послідовних позицій марксизму та неомарксизму виявив сутність капіталіст. відчуження, показав, що джерела розмежування Маркса і Гегеля криються в аналізі реальних фактів капіталіст. економіки. Л. чітко розмежував відчуження, оречевлення і опредмечування. В «Онтології суспільного буття» (кін. 1960 – поч. 1970-х рр.) розвинув ці положення – і опредмечування, і оречевлення, і відчуження пов'язав із соц. сутністю людини. Відчуження Л. в «Онтології» із самого початку розглядав і як сусп.-екон., і як ідеолог. явище. Відчуження не може бути поясненим саме по собі, воно може бути зрозумілим лише в контексті усієї сукупності сусп. явищ.

Із погляду зрілого неомарксизму Л. (1960-1970), відчуження ніколи не є відособленим, явищем, яке саме себе породжує, а є лише моментом постійного сусп.-екон. розвитку, суб'єкт.-ідеолог. реакцією на цей стан сусп.-ва, напрямок його розвитку. Л. звертає увагу загальність відчуження в розвинутому капіталіст. сусп.-ві, але при цьому визнає, що відчуження ніколи не може розумітися в сусп. житті людей як щось самостійно існуюче, як деяке центральне, безпосередньо основне явище. Боротьба з відчуженням повинна вестися не тільки в соц. плані, але і на рівні окремої особи, позаяк відчуження виявляється й у суб'єктивному пережитому краху автономії, самостійності особистості. Успішною боротьбою окремої особистості з відчуженням може бути лише за умови зміни соц. форм, викорінювання соц., об'єкт. коренів відчуження. Але з погляду індивідуального існування відчуження постає як центр. проблема, яка визначає самопрояв чи катастрофу особистості. Соц. подолання відчуження окремої людини пов'язано у повсякденному житті з її діяльністю, і кожному індивіду треба буде пройти шлях від стихійності до свідомості. Акції

індивіда проти відчуження переслідують визначені конкретні цілі та виявляються у різноманітних формах. Але будь-яке неприйняття відчуження може ідеолог. та організац. оформитися лише на тлі широкої соц. критики тих чи ін. сторін гром. життя, насамперед, процесів маніпуляції масовою свідомістю.

Досліджуючи ситуацію вибору серед альтернатив, Л. пише про «протилежні» шляхи історії, про «альтернат. характер усього істор. розвитку». Рушійну силу істор. розвитку варто шукати саме в рішеннях людей щодо їх майбутніх альтернатив. Л. говорить про необхідність широкої демократизації сусп.-ва. Під демократією він розуміє демократизацію повсякденного життя, боротьбу проти бюрократизму, розширення сфери застосування демократ. методів керування сусп.-вом, утвердження самоврядування народу. За Л., соціалізм – форма суч. сусп.-ва, яка вперше в історії прагне ліквідувати відчуження, перетворити пануючі у сусп.-ві відносини у справді людські. Перетворення, обмежені лише сферою економіки, не дадуть очікуваних результатів. За Л. при соціалізмі сфера політики виступає на передній план і проблеми демократизації та самоврядування народу є складовою радик. сусп. перетворень.

Лит.: Дмитриев А. Марксизм без пролетариата: Георг Лукач и ранняя Франкфуртская школа, 1920-30-е гг. – СПб., М.: Летний сад, 2004. – 528 с.; Земляной С. Духовные искания молодого Лукача / С. Земляной // Логос. – 2006. – № 1. – С. 109-115; Зінченко В. В. Історичність альтернатив соціального буття в онтології суспільного розвитку / В. В. Зінченко // Практична філософія. – 2010. – № 4 (38). – С. 89-101; Зінченко В. В. Онтологія глобального общественного развития в неомарксизме / В. В. Зінченко // Вестник Воронежского государственного университета. – 2011. – № 1 (5). – С. 3-21; Лукач Г. История и классовое сознание. Исследования по марксистской диалектике. – М.: Логос-Альтера, 2003. – 416 с.; Лукач Д. К онтологии общественного бытия. Прологомены / Д. Лукач. – М.: Прогресс, 1991. – 412 с.; Хевеши М. А. Из истории критики философских догм II Интернационала / М. А. Хевеши. – М.: Наука, 1977. – 205 с.
В. Зінченко

Лютер Мартін (нім. *Martin Luther*; 10.11.1483, Ейслебен, Саксонія – 18.02.1546, там же) – нім. мислитель і теолог, ідеолог Реформації; засн. нім. протестантизму (лютеранства). Народився в сім'ї кол. рудокопа, який став одним із власників плавильні і міднорудних розробок. Магістр «вільних мистецтв» Ерфурт. ун-ту (1505). Очолив кафед-

ру моральної філософії (1508), д-р теології (1512) Віттенберг. ун-ту. Переклав Біблію на нім. мову (1534).

Основні праці: «Лекції про Послання до Римлян» (1515-1516), «Дев'яносто п'ять тез» (1517), «Розмова про відпущення і милості» (1518 – перший твір, написаний Л. нім. мовою), «До християнського дворянства німецької нації» (1520), «Про вавилонське полонення Церкви» (1520), «Про свободу християнина» (1520), «Про чернечу обітницю» (1521), «Вірне застереження всім християнам берегтися заколоту і обурення» (1522), «Про світську владу, якою мірою ми зобов'язані їй користися» (1523), «Проти небесних пророків» (1524), «Про рабство волі» (1525) та ін. Повне видання творів Л. нім. мовою налічує 67 томів, на латині видано 38 томів.

У час підйому громад. руху в Німеччині, спрямованого насамперед проти катол. церкви Л. виступив з 95 тезами проти індульгенцій (вивісив тези 31.10.1517 на дверях церкви м. Віттенберга). Гол. пафосом роботи «Дев'яносто п'ять тез» Л. була відмова від організац. архітектоники католицизму, від принципу непорушного авторитету вищих церк. ієрархів, що лежить в її основі, від її догматики і теології. Згідно Л.: справжнє покаяння правомірно розуміти як виключно внутр. процес, що здійснюється протягом усього життя істинного християнина (тези 1-4). Ні від якої небесної кари церква звільняти не може (тези 5-7). Рим. першосвященик не має влади над чистилищем – до його відпущення гріхів померлим Бог може і не прислухатися (тези 8-29). Ін-т індульгенцій гріховний і огидний Богові: каяття аж до готовності прийняти муку за гріхи результується для віруючого в прощення без жодних індульгенцій (тези 30-40). Впевненість у рятівній силі відпущення гріхів не може замінити і замінити віру в спасительність хреста (тези 53-55).

Л. проголосив, що церква і духовенство не є посередниками між людиною і Богом. Він оголосив помилковими претензії папської церкви на те, що вона може давати людям за допомогою тайнств «відпущення гріхів» і «порятунок душі» в силу особливих властивостей, якими вона нібито наділена. Осн. положення, висунуте Л., свідчить про те, що людина досягає «порятунку» (або «виправдання») не через церкву та її обряди, а за допомогою «віри», яка дарується їй безпосередньо Богом. Зміст цього положення полягає не тільки у невизнанні претензій духовенства на панівне становище у світі, а й у тому, що, оголосивши «віру» людини єдиним засобом її спілкування з Богом, Л. разом із тим ствер-

джував, що й мирське життя людини і весь мирський порядок, який забезпечує людині можливість віддаватися «вірі», становить важливий момент християн. релігії. Тим самим він висловив заг. прагнення бюргерства позбутися політ. та ідеолог. засилля папської церкви та катол. духовенства, надати значення та силу реліг. авторитету мирським установам та світській д-ві.

Із твердженням, що «віра» є єдиним засобом порятунку душі, Л. пов'язував тезу про відновлення авторитету «священного писання» замість катол. авторитету «священного переказу», тобто авторитету папських декретів, послань, постанов церк. соборів тощо.

Положення Л. про «виправдання вірою», що містилося вже в 95 тезах і було розвинене в ін. його ранніх творах, могло б стати в умовах того часу девізом бюргерства в боротьбі за утвердження нових засад політ. устрою. Однак будь-який політ. устрій уявлявся Л. необхідним моментом християн. релігії: він вважав неприпустимим всякий виступ проти існуючого порядку. Так, в проповідях Л., які вийшли окремими книгами («Правильне застереження всім християнам берегтися бунту і обурення»), «Про світську владу, якою мірою ми повинні їй підкорятися»), міститься конкретизація ідей Л. щодо влади, а саме: ідеалом є сильна й стабільна абсолютна монархія; світська влада не є ідеальною й лише стримує явне зло; монарх як суб'єкт верховної влади є вільним від морально-реліг. обмежень, його дії підвладні лише «судові розуму» і вищим законам; д-ва має право законного примусу, а народ повинен безумовно їй підкорятися; всенародна боротьба з папством необхідна, але під проводом світської влади, проводиться організовано та за дозволом світської влади.

Практично Реформація Л., що заперечувала догми і обряди в їх катол. розумінні, означала зменшення ролі духовництва і проголошення світських відносин – без їх зміни по суті – внутр. релігійності християн залишалась незмінною.

Л. проголосив, також, право на незалежні переконання підданих, у випадку ж переслідувань за них, піддані мають право на опір, бо покірність є смертельним гріхом. Так, Л. зазначав: «Думки і сподівання душі не можуть бути нікому підвладні, крім Бога; тому безглуздо і неможливо повеліннями примусити кого-небудь вірити так, а не інакше ... І якщо світський владика твій все ж робить це, то скажи йому: «Не личить Люциферу сидіти разом з Господом; тобі, государ, я зобов'язаний служити і тілом, і добром своїм ... але якщо велиш мені вірити інакше, ніж я вірю, то не

послухають я тебе; в цьому випадку ти тиран і занадто високо возвеличуєшся, – повеліваєш там, де немає у тебе ні права, ні влади».

Таким чином, відновлюючи початкове звучання бібл. мудрості, Л. передбачив осн. спектр концепцій громадян. прав і свобод, які зараз надають шляхетності зах. світу.

Літ.: Лютер Мартин. 95 тезисов. – СПб.: Роза мира, 2002. – 674 с.; Лютер М. Избранные произведения. – СПб.: Андреев и согласие, 1994. – 431 с.; Лютер М. О свободе христианина // Лютер М. Избранные произведения. – СПб.: Андреев и со-

гласие, 1994. – С. 16-54; Мартин Лютер. Жить и возвещать дела Господни. – Харьков: Майдан, 2001. – 391 с.; Сказкин С. Д. Возрождение, гуманизм и реформация // Сказкин С. Д. Из истории социально-политической и духовной жизни Западной Европы в средние века. – М.: Наука, 1981. – 296 с. – С. 175-187; Смирин М. М. Лютер и общественное движение в Германии в эпоху Реформации // Смирин М. М. Эразм Роттердамский и реформационное движение в Германии. – М.: Наука, 1978. – 239 с.

О. Александрова

М

Маблі Габріель-Бонно де (фр. *Gabriel Bonnot de Mably*; 14.03.1709, Гренобль, Франція) – 23.04.1785, Париж, Франція) – фр. просвітник і соц. філософ-мораліст, історик, дипломат, письменник. Отримав освіту в Ліон. езуїт. коледжі та Паризькій дух. семінарії Сен-Сюльпіс. Секретар міністра закорд. справ кардинала де Тансена (1742-1746). Відмовляється від церк. кар'єри (1746), займається виключно наук. та літерат. діяльністю.

Основні праці: «Паралелі між римлянами і французами» (1740), «Публічне право Європи, що ґрунтується на договорах, починаючи з Вестфальського миру до наших днів» (1748), «Принципи дипломатії» (1757), «Про права і обов'язки громадянина» (1758), «Бесіди Фокіона про відношення моралі до політики» (1763), «Сумніви, запропоновані філософам-економістам щодо природного і необхідного порядку політичних суспільств» (1768), «Про законодавство, або Принципи законів» (1776), «Про вивчення історії» (1778), «Принципи моралі» (1784).

Світогляд **М.** базувався на теоріях сусп. договору, природного права й ін. ідеях Просвітництва, не дивлячись на скепсис мислителя щодо філософ. думки свого часу та переконання у неспроможності матеріалізму та деїзму. Гол. природними правами вважав право на розум, свободу, щастя, гідність і рівність.

Аналізуючи різноманітні правові, політ., моральні проблеми, активно використовував істор. метод, був переконаний, що без автентичного осмислення минулого, засвоєння його уроків і опертя на багатство істор. досвіду їх ефект. вирішення неможливе. Сформулював ідеї, до яких нерідко зверталися ідеологи, політики різного, передусім ліворадикал. спрямування. Ідеї **М.** сприяли ідеолог. підготовці фр. революції кін. XVIII ст.

М. вважав, що «хороша політика не відрізняється від здорової моралі» (політика повинна бути моральною), влада повинна зважати на сусп. думку, уявлення про добро та зло. Був переконаний, що характер д-ви визначається не політ. ін-ми, стверджував, що розвиток людини залежить від довкілля та виховання, моральним є те, що зміцнює добродійні пристрасті, сприяє сусп. благу. Завданням д-ви вважав виховання принципів здорової моралі.

Живильною силою негативних пристрастей вважав прив. власність та породжену нею

нерівність, які викликають в людини нездорові бажання, наповнюють душу забобонами, марнославством і корисливістю. Вважав, що у давнину колективістський спосіб життя цілком відповідав потребам сусп-ва, позиціонував його з «золотим віком» в історії людства. Аристократизм багатих породжує олігархію, а відтак – тиранію. Закон поступається місцем свавілля. Власність не тільки порушує зв'язки між людьми, а й розриває їх. Цей розрив відбувається як між частинами людського роду, так і між д-ми. Прив. власність породжує ілюзії, що д-ва може процвітати за рахунок сусідніх д-в. Тому злидні, тиранія, війни є покаранням людству за відхилення від природної рівності. Оцінюючи тогочасну ситуацію, **М.** вважав, що відновити відносини спільного володіння майном практично неможливо без насилля в сусп-ві, поділеному на багатих і бідних. Допускаючи законність громадян. війни (порівнював її з хірург. операцією із видалення хворого органа), **М.** сумнівався у реальності ефекту сусп. «одужання». У сусп-ві, де панують пристрасті, а не рівність і розум, жодна людська сила неспроможна відродити природну рівність: намагання повернутися до неї спричинить жахливі безпорядки, гірші від тих, які був намір ліквідувати. Пропаганда комуніст. ладу теж не матиме успіху – багаті не хочуть «ладу усупільнення», народ темний, у нього відсутній «принцип рівності». Тому варто прагнути хоча б до зменшення майнової нерівності шляхом боротьби з розкішшю й обмеження потреб.

М. багато уваги присвятив проблемі соц. рівності, вважав, що її продукують політики та закони, вона несе нещастя сусп-ву та породжує ненависть. Прихильник принципово нового сусп. ладу, необхідного для забезпечення щастя народу, людству в цілому. Сподівався здебільшого на мирні політ. акції і на закони як на засоби, які можуть забезпечити таке щастя. **М.** виступав за прийняття законів зрівняльного характеру. Вважаючи, що ліквідувати прив. власність неможливо, пропонував обмежити її законами: заборонити торгівлю, замість податків вимагати від громадян послуг, відмінити заповіді; дробити майно між нащадками, визначити міру володіння кожного громадянина, увести аграрні закони та закони проти розкоші. Детальне законодавче регулювання господарських і багатьох побутових відносин, штучна підтримка бід-

ності, ліквідація розкоші та мистецтв, тотальний держ. нагляд і жорсткі покарання повинні забезпечити всезаг. рівність громадян при збереженні строго обмеженої прив. власності. Усезагальний аскетизм егалітаристської концепції **М.** проявився і в його негативному ставленні до науки та мистецтва.

Спорідненими із соц.-екон. були політ. погляди **М.** Вважав, що «екон. рівність» повинна стати основою існування демокр. республіки, а демократія – осн. формою залучення громадян до управління д-вою, сприяючи усвідомленню ними необхідності жертвувати прив. інтересами заради інтересів громадських. Розглядав народ єдиним творцем політ. устрою, первинним носієм верховної влади й її розпорядником, що довіряє владу повністю чи частково посадовцям. Народ лише тоді вільний, коли виступає законодавцем і має можливість «шляхом розумних вказівок змусити уряд служити знаряддям і вірним виконавцем законів». Інституційне закріплення суверенітету, що належить народу, вбачав у виборах (на певний термін) громадянами депутатів до вищого законодавчого органу країни, який формує уряд, як центр. орган викон. влади. На місцях владу представляють обрані народом магістрати. Органи викон. влади підзвітні владі законод. («заг. субординація пов'язує всі частини сусп.-ва»). **М.** вважав демокр. республіку найгіднішою політ. об'єктом для сусп.-ва, що зуміло «допрацюватися» до комуніст. ладу. Внутр. міцність і зовн. безпеку демокр. республіки («мир для неї – природний стан людей») повинна забезпечити федерація демократ. республік. Якщо в сусп.-ві пануватиме рівність – зникнуть причини для зовн. воєн. **М.** обгрунтував потребу в сусп.-ві закону, який проголосив би загарбницьку війну карним злочином. Вважав необхідним інформування широкого людського загалу щодо принципів зовн. політики д-ви, якщо д-ва зазнає нападу, то на її захист підніметься кожний громадянин і вона вестиме лише оборонну війну.

Світогляд **М.** сформувався в епоху, коли егаліт. ідеї межували з комуніст. і дуже часто взаємообумовлювалися. У його вченні переплелися комуніст. теорія й егаліт. соц. програми, що демонструвало світоглядну нечіткість ідеології третього стану, діяльність якого була спрямована на демокр. перетворення в сусп.-ві.

Літ.: Мироненко О. М. Права і свободи людини у творах французьких просвітителів і утопістів XVIII ст. / О. М. Мироненко. – К., 1995. – 181 с.; Маблі Г. Б. Избранные произведения. – М.-Л.: Из-

дательство Академии наук СССР, 1950. – 332 с.; Маблі Г. Б. Об изучении истории. О том, как писать историю. – М.: Наука, 1993. – 413 с.; Волгин В. П. Французский утопический коммунизм. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – 376 с.; Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – С. 315-316; Філософський словник соціальних термінів. Вид. 3-є, доповнене. – Х.: «Р.И.Ф.», 2005. – С. 414-415.

В. Дем'яненко

Мадзіні (Мацціні) Джузеппе (італ. *Giuseppe Mazzini*; 22.06.1805, Генуя, Італія – 10.03.1872, Піза, Італія) – італ. революціонер, політик, філософ, публіцист і критик. Закінчив юрид. ф-т Генузького ун-ту (1827). Долучився до революц. діяльності в таємному патріот. Т-ві карбонаріїв. 1830 – арешт, шестимісячне перебування в тюрмі і висилка до Франції. Заснував таємну орг-цію («Молода Італія») (1831); подібні об'єднання («Молода Швейцарія», «Молода Німеччина» і т.п.) з'явилися і в ін. країнах для згуртуванні зусиль і орг-ції повстань під гаслами свободи, братерства та миру для всієї Європи. Один із гол. організаторів і учасників невдалого вторгнення в П'ємонт, здійсненого під керівн. Раморіно зі Швейцарії (1833). Відтак **М.** був висланий за межі Франції, а «Молода Італія» розпадається.

На хвилі європ. революцій 1848 р., **М.** на короткий час повернувся до Італії, взяв вирішальну участь у звільненні Мілана і став главою Рим. республіки (1849), яка незабаром припинила своє існування. Поступово **М.**, як переконаний республіканець, втратив вплив, але його лібер.-націоналіст. погляди і далі мали великий вплив у всій Європі.

Основні праці: «Про повстанську війну» (1833), «Італія, Австрія і папство» (1845), «Роздуми про демократію в Європі» (1846-1847), «Слов'янські листи» (1857). З документів «Молодої Італії» найбільша увага дослідників зосереджена довкола «Маніфесту «Молодої Італії» (1831). Загалом, **М.** залишив після себе кілька сотень публіцист. праць, серед яких – теорет. дослідження, програмні, статутні та директ. документи «Молодої Італії».

Поряд із щоденною політ. практикою в колі інтересів **М.** особливе місце посідають теорет. пошуки. Насамперед, це шляхи побудови справедливого сусп. устрою: конфронтація класів чи гармонізація їхніх інтересів у націон. д-вах. **М.** вважав вирішальним чини-

ком розвитку істор. і політ. процесів взаємодію різних сусп. верств. Саме в ремісниках і представниках дрібн. буржуазії бачив основний соц. елемент, готовий виступити на боротьбу за демокр. об'єднану Італ. Республіку.

Крім об'єднання Італії, важливе місце у теорет. спадку **М.** займає доля всього європ. континенту. Обмірковуючи головну перспективу Європи після утворення вільних нац. д-в, **М.** пророчо визначив магістральну тенденцію, яка в наш час знайшла втілення в ЄС – об'єднання її народів на засадах свободи та демократії. Ці ідеї привели до появи окремої ідейно-політ. течії – *мадзінізму*, яка народилася в активних дискусіях із прихильниками ін. доктрин, зокрема, прибічниками класового антагонізму К. Марксом та Ф. Енгельсом із їхніми комуніст. планами оновлення світу.

М. вважають передвісником ідей модерної європ. християн. демократії. Особливу увагу **М.** приділяв проблемі становлення демократії на континенті, постійно наголошував на виховній функції демократії, існуванні тісного зв'язку між духовною культурою і матер. прогресом, невіддільності політ. та соц. демократії від заг. етичного рівня сусп.-ва. **М.** був переконаний, що матер. інтересами сусп.-ва керує моральний чинник. Італ. мислитель вбачав цінність і силу демократії в її оперті на етичні принципи. Тоді як реалізація комуніст. ідей, вважав **М.**, призводить до втрати стимулів до поступу і, як наслідок, вчинення насилля над масами людей.

Літ.: Андронов И. Джузеппе Мадзини. Молодые годы / Илья Андронов. – СПб: Алетейя, 2009. – 360 с.; Варварцев М. М. Джузеппе Мадзині, мадзінізм і Україна: Монографія / М. М. Варварцев. – К.: Пульсари, 2005. – 304 с.; Варварцев М. М. Захід та слов'янство у політичній спадщині Джузеппе Мадзині / М. М. Варварцев // Український історичний журнал. – 2004. – №6. – С. 46-60; Кирова К. Э. Жизнь Джузеппе Мадзини (1805–1872) / К. Э. Кирова. – М.: Наука, 1981. – 184 с.; Ковальская М. И. Италия в борьбе за национальную независимость и единство. От революции 1831 г. к революции 1848-1849 гг. / М. И. Ковальская. – М.: Наука, 1981. – 272 с.; Хейвуд Э. Политология: Учеб. для студентов вузов / Эндриу Хейвуд; пер. с англ. под ред. Г. Г. Водолазова, В. Ю. Вельского. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. – 544 с.

Б. Юськів

Мазепа Іван (20.03.1639, с. Мазепинці (нині Білоцерків. р-н Київ. обл.) – 21.09.1709, с. Варниця поблизу м. Бендери) – укр. військовий, політ. і держ. діяч. Гетьман Війська

Запорозького, гол. козац. д-ви на Лівобережній (1687-1704) і всій Наддніпрянській Україні (1704-1709). Служив при дворі короля Яна II Казимира. Після обрання гетьманом намагався відновити авторитет ін-ту гетьманства в Україні.

Основні праці: політ. прагнення **М.** знайшли відображення у «Промові до урядників військових і цивільних козацької України напередодні розриву з Москвою 1708 року» та «Маніфесті до українського народу».

Постать **М.**, його життя та діяльність уже з XVII ст. перебували в полі зору не лише його найближчого оточення, але й широкої громадськості – пересічних людей, літописців, політ. діячів та дипломатів і кореспондентів вітч. та заруб. газет. Існує величезна історіографічна традиція, з найширшим спектром думок та оцінок цієї непересічної особистості. **М.** Драгоманов, **М.** Грушевський, а також суч. дослідники **Р.** Іванченко, **В.** Смолій та ін. наголошують на відсутності авторитету **М.** із точки зору укр. народу. Одним із показників відсутності авторитету влади та її правителів у ті часи були бунти та заворушення, але за цим показником протягом 20-річного правління **М.** жодного антигетьман. народного повстання не було. Цей факт дає право стверджувати, що **М.** був авторитетним для укр. народу; люди відчували захищеність від свавілля можновладців, про що свідчить низка універсалів гетьмана, спрямованих на полегшення життя селян. Зокрема, у 1691 р. у зверненні до старшини гетьман картає тих, хто «тяглих селян без необхідності обтяжує повинностями, а козаків неволить йти в селяни або викидає їх з маєтків». У 1692 р. був розісланий універсал, в якому наголошувалося на тому, щоб ніхто з володарів не осмілювався роботами великими і поборами вигаданими обтяжувати людей в селах, собі даних чинити їм образи і насильства, і щоб володіли ними в міру, нічого вище не накладаючи. У тих же, хто потоптав ці застереження, поміста будуть відібрані, а людям, яких обтяжували, буде вчинено свободу.

Польс. королі Август II і Ст. Лещинський та швед. король Карл XII перебували в приятельських стосунках із **М.** Про прихильність до гетьмана правителів низки д-в свідчать його численні нагороди, привілеї й титули. Так, 1700 р. він одержує рос. орден Андрія Первозданного, 1702 р. – польс. орден Білого Орла, а 1707 р. І. Мазепа стає князем Священної Римської імперії.

Сусп. лад Гетьманщини за часів **М.** був подібний до сучасності, адже в ньому кожна

людина була цінністю з непорушним правом свободи вибору. Саме тому на пропозицію Петра I завести в Україні такі самі порядки, як і в Росії, М. відповів відмовою, за що зазнав фіз. і психол. приниження від моск. царя.

М. дбав про благополуччя свого краю, приділяючи увагу як соц. захисту простих людей, суворо попереджаючи і караючи тих, хто зловживав владою, так і зміцненню кордонів д-ви. Проте, одержавши спадщину Руїни – розполовинену Україну, М. довелося виконувати свою місію в умовах сусп. розпаду, як матеріального, так і духовного зубожіння народу. Політик і полководець намагався об'єднати Батьківщину, шукаючи гідних союзників у цій справі. Союз України зі Швецією було укладено на наступних умовах: перехід України під протекцію швед. короля, нейтралітет укр. війська у рос.-швед. війні, в разі майбутнього примирення всіх воюючих д-в Україна ставала незалежною. Важливим істор. свідченням авторитетності тогочасної укр. влади на міжнар. арені є те, що Франція і Німеччина погодилися дати М. гарантії безпеки. Хоча Україна вимушено й ставала театром війни, М. все ж повернув справу таким чином, що вона лише надавала свою територію для бойових дій. Тож, цей укр.-швед. договір є зразком дипломат. мистецтва М., а думка О. Субтельного про те, що у такий спосіб гетьман рятував свою країну від страшної небезпеки, що загрожувала їй з боку імперії-монстра, є справедливою, позаяк із приходом до влади Петра I у Росії було встановлено тоталітарний політ. режим. Натомість М. тривалий час формально підтримував Моск. царя у Півн. війні зі Швецією. Після ж поразки шведів під Полтавою М. врятувався у Молдавію. Для гетьмана була пріоритетною думка про необхідність збереження істор. пам'яті народу і боротьби за наступне покоління, вільного від тягаря предків доби Руїни. Саме цим пояснюється його неймовірне піклування й жертвовність у культ. царині. Центром його меценатства була Києво-Могилянська, а за часів М. – Могилянсько-Мазепинська академія. І хоча істор. перебіг подій не дозволив реалізувати визначені пріоритети, все ж таки саме тут, в академії, було створено атмосферу, де зберігся дух нац. ідентичності укр. народу.

Літ.: Борщак І. Іван Мазепа. Життя і пориви великого гетьмана / І. Борщак, Р. Мартель. – К.: Свенас, 1991. – 136 с.; Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха: зб. наук. пр. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2008. – 398 с.; Довідник з історії України / Мазепа Іван Степанович. –

К.: Генеза, 2002. – С. 438; Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба. – К.: Україна, 2001. – 240 с.; Мицик Ю. Іван Мазепа / Ю. Мицик. – К.: 2007. – 72 с.; Павленко С. З міфів про Івана Мазепу. Україна скрізь віки: навч. посіб. з історії України: зб. ст. / С. Павленко. – К.: Ярославів Вал, 2000. – 232 с.; Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1994. – 240 с.

Е. Афонін, Т. Новаченко

Мазовецький Тадеуш (польс. *Tadeusz Mazowiecki*; 18.04.1927, Плоцьк – 28.10.2013, Варшава, Польща) – польс. політик, катол. публіцист, гом. і держ. діяч, один із лідерів руху «Солідарність», перший посткомуніст. прем'єр-міністр Польщі. Закінчивши юрид. ф-т Варшав. ун-ту (1950), пішов працювати в катол. тижневик у Вроцлаві, де займався питаннями молоді. Учасник вроцлав. орг-ції «Громада світських католиків» (ПАКС), виключений із орг-ції за критику його керівника Б. Пясецького (1948-1955). Один із засновників Клубу катол. інтелігенції в Варшаві (1956); гол. ред. щомісячника «Ланцюг» – трибуни реформаторської течії в католицизмі та діалозі з владою (1958); депутат польс. Сейму (1961-1972) від опозиц. катол. орг-ції «Знак», яка не була політ. впливовою в парламенті, але піднімала злободенні питання про роль парламенту в соціаліст. сусп-ві, право на критику влади, запити до уряду на захист віруючих і інакомислячих. У 1970-х рр. «Знак» підтримував студ. демонстрації, нелегальні роб. політ. сили. М. обіймав різноманітні посади незалежного профспілкового об'єднання «Солідарність» Л.Валенсі: організатор і голова комісії експертів при міжзавод. страйк. комітеті на Гданській судноверфі, гол. ред. тижневика «Tygodnik Solidarność», радник Всепольс. Викон. комісії профспілки, голова комісії з проблем профспілк. плюралізму Громадянського комітету «Солідарність», член комісії з політ. реформ і підкомісії по ЗМІ, координатор робочих груп опозиції на переговорах «круглого столу» між опозицією і Польс. об'єднаною робітничою партією (ПОРП), член Погоджув. комісії від профспілки «Солідарність» (1980-1989). Голова Ради Міністрів Польс. Народної Респ., голова першого некомуніст. уряду Польщі (1989-1990). У 1990 р. М. зі своїми прихильниками відійшов від «Солідарності» і заснував центр. партію Демократ. союз, яка висунула його кандидатуру на пост Президента Польщі. На поч. 1991 р. після поразки на виборах М. залишив посаду прем'єр-міністра. Спец. представник Комісії

ООН із прав людини в Боснії до висунення протесту проти бездієвої політики європ. країн і США в балкан. регіоні (1992-1995); перший голова партії Унія Свободи (1993); співзасн. партії Союз свободи (1994). У 1998 р. **М.** нагороджений вищою нагородою Франції – Орденем Почесного легіону. У 2001 р. склав повноваження депутату сейму. Був радником Президента Республіки Польща.

Основні праці: «Роздоріжжя і цінності» (1970), «Антисемітизм» (1981), «Повернення до найпростіших питань» (1986), «Інше обличчя Європи» (1990), преамбула Польської Конституції (1997), «Політика і мораль в новій Європі» (1999).

Очоловши польсь. уряд у своїй першій промові перед Сеймом **М.** заявив, що довгостроковою стратегічною метою кабінету стане «... повернення до ринкової економіки і зміна ролі держави в господарській сфері». Екон. реформа, проведена урядом **М.** і автором якої був Л. Бальцерович отримала назву «Шокової терапії», проводилася за участю експертів США і Міжнар. валютного фонду. Вона включала радикальне обмеження інфляції, досягнення протягом року рівноваги бюджету, товарного та грошового ринків і впровадження ринкових механізмів у всі сфери життєдіяльності. Свобода господарської ініціативи усунула держ. корупційні діяння, «ввела в обіг» конкуренцію, зменшила марнотратство.

Ін. основним завданням перед урядом був демонтаж в Польщі комуніст. системи, побудова демокр. д-ви, громад. сусп-ва. За словами **М.** – «людини компромісів» у Польщі треба було будувати «демокр. соціалізм, що відштовхує сталінізм», і «відмовляється від двох зол – тоталітаризму і індивідуалізму». У листопаді 1989 р. Сейм на пропозицію **М.** прийняв закон про ліквідацію добровільних загонів громад. міліції і скасував політ. органи в армії. За урядового головування **М.** Конституція була змінена і Польська Народна Республіка отримала назву Республіка Польща.

У 90-х рр. активно підтримував реформу місц. самовряд. (за словами **М.** місцевої демократії). Це принесло великі результати в містах, селах, маленьких містечках, і привернуло людей до ухвалення рішень, що стосуються своєї рідної місцевості, де вони проживають. Істотне значення має наявність вільної громад. думки, вільної преси, яка є критичною до влади. Працюючи в сфері захисту прав людини і громадянина, гарантій д-вою громад. прав і свобод, визнання д-вами своїх іст. злочинів тощо домогся деяких позитивних результатів у вирішенні питань Катинської трагедії, питання Ю. Тимошенко.

Громад. сусп-во **М.** асоціював із малою батьківщиною, а її, відповідно, зі сім'єю, вірою: «...католицизм, християнство грають величезну роль в житті нашої країни. Таку величезну, бо це один з основних елементів нашого життя, нашого розуміння самих себе. Особисто я черпаю у вірі найглибше натхнення, оскільки у важкі моменти свого життя я завжди приходив до висновку, що єдиною непохитною цінністю є віра». За словами його друга й однодумця Б. Гемерека, **М.** завжди залишався своїм серед усього польсь. народу: «... він не був ні ідеологом, ні політ. мрійником. Він не оперував великими обіцянками і володів умінням концентруватися на конкретних речах. До того ж в такій реліг. країні, як наша, віра – ще одна міцна нитка, що сполучає **М.** із простим народом. Поляка підкуповує те, що він – батько, що виховав трьох синів без матері, яка рано померла. Імпонує і те, що, зайнявши високий пост, він залишився вірний колишнім друзям, не змінив своїх звичок, не пересів в дорогий автомобіль і не одягнув костюм, зшитий на Заході».

Літ.: Кто есть кто в мировой политике / Редкол.: Кравченко Л. П. (отв. ред.) и др. – М.: Политиздат, 1990. – С. 253-254; Международный ежегодник политика и экономика. Вып. 1990 г. / АН СССР, Ин-т мировой экономики и междунар. отношений; Гл. ред. О. Н. Быков. – М.: Политиздат, 1990. – С. 33-34; Domarańczyk Z. 100 dni Mazowieckiego – Warszawa: Wydawnictwo Andrzej Bonarski, 1990. – 351 s; Kuczyński W. Tadeusz Mazowiecki: polityk trudnych czasów / red. Waldemar Kuczyński, Zofia Psota. – Warszawa: United Publishers, 1997. – 251 s; Wolek T. Tadeusz Mazowiecki. Polityk zgody. W: Rodem z «Solidarności». Sylwetki twórców NSZZ «Solidarność». – Warszawa: Stowarzyszenie Archiwum Solidarności i Niezależna Oficyna Wydawnicza, 1997. – 298 s.

Т. Купчій

Майєр Ганс (нім. *Hans Mayer*, 19.03.1907, Кьольн, Нім. імперія – 19.05.2001, Тюбінген, ФРН) – нім. літературознавець, юрист та соц. дослідник. Вивчав юриспруденцію, історію, політ. науки та філософію у Кьольні, Бонні та Берліні (1925-1929). Захистив докт. дис. на тему «Криза нім. вчень про д-ву» (1930). У 1930 р. вступив у Соціал-демокр. партію Німеччини., а у 1931 р. перейшов у Соціаліст. робітн. партію, звідки згодом був виключений. Співпрацював із лівим ж-лом «Der Rote Kämpfer» («Червоний боець»). У 1933 р. емігрував у Францію, короткий час був гол. ред. газ. ельзас. комуністів «Die Neue Welt» («Новий світ»). У 1934 р. оселився в Женеві,

в 1945 р. повернувся у Німеччину. Викладав історію літ-ри у Лейпциг. ун-ті. **М.** був близьким до Б. Брехта, нім. поета, прозаїка, теоретика мистецтва; мав широкі контакти із Зах. Німеччиною, де брав участь у зібраннях найбільш відомого об'єднання німецькомовних авторів за післявоєнний період «Група 47».

Основні праці: «Аутсайтери» (1975), «„Ми“, аутсайтери» (1983), «Нещасна свідомість. До історії німецької літератури від Лессінга до Гейне» (1986), «Вавилонська вежа» (1991), «Повороти – про німців та Німеччину» (1993), «Спростування. Про німців та євреїв» (1994).

Сферою зацікавлень **М.** була нім. культура Нового часу від Г. Лессінга до сучасності, його особливу увагу привертала маргінальні групи, групи, які зазнавали дискримінації, а саме жінки, євреї та гомосексуалісти. **М.** вважав, що так істор. склалось, що Європа є тією частиною світу, в якій на найтіснішому просторі зосередилась найпотужніша сила життя народів. Осн. риси європ. ставлення до світу: в сфері політики свобода рівноправних людей, у наук. сфері вільне прагнення відкривати світ і розширювати пізнання, опір підпорядкуванню зовн. силі. **М.** зазначав, що до Першої світ. війни система європ. д-в була центром світ. політики, проте, вперше у своїй історії, після 1945 р. вона виявилася розділеною та надовго втратила політ. спроможність. Найважливішим елементом європ. ідентичності є культура, яку можна окреслити через два твердження: по-перше, європ. імпульси змінили світ, вони привели до злиття окремих культур, змінивши історії народів континенту на «всесвітню історію Європи»; по-друге, формування єдиної світ. мережі політики, економіки та культури веде до того, що низка елементів європ. культури, яких не торкаються процеси глобалізації, виявляють свою своєрідність із більшою свідомістю і ясністю. За **М.**, владне ставлення людини до природи, перехід від охоронної агрокультури до діяльності щодо свідомої зміни та виведення нових форм, розвитку торгівлі на широких просторах, техніки, серійного вир-ва, виникнення наук. культури як і культури пам'яті – суто європ. досягнення. Уже у пізні Середньовіччя за **М.** можна знайти риси суч. націон. і багатонац. д-в. **М.** зазначає, що європ., а згодом і світ. спів-во д-в знаменує початок процесу універс. взаємопроникнення народів і націй, коли глобалізація як виникнення всесвіт. ринку комунікації, транспорту, торгівлі та капіталу є лише кінцевою точкою цього процесу. Він вірив у ідею воз'єднання Європи

на основі культури гуманізму, прав людини та спільної спадщини християн. виховання.

Лит.: Volker Ladenthin: Hans Mayer und das «Unglückliche Bewußtsein». In: Volker Ladenthin: Moderne Literatur und Bildung. – Hildesheim-New York 1991. – pp. 136–162; Clemens Berger: Der späte Hans Mayer. Aspekte im Lebens-Werk eines Aufenseiters. – Vienna, 2003.

В. Денисенко

Макиавеллі Нікколо (італ. *Niccolò Machiavelli*; 03.05.1469, Флоренція, Італія – 21.06.1527, Флоренція, похований в Санта Кроче) – італ. політ. мислитель, філософ, соц. психолог, історик, поет, засновник політ. теорії Нового часу. Походив із родини дрібного службовця, канцелярського нотаря (писаря). У 1498-1512 рр. займав посаду секретаря другої канцелярії в уряді Флорент. республіки. Брав участь у розробці законопроектів, виконанні усіх найважливіших уряд. постанов, у держ. переговорах, супроводжував послів, здійснював дипломат. поїздки по містах Італії, до Франції, Німеччини, займався орг-цією флорент. ополчення (міліції). Після захоплення влади у Флоренції олігарх. сім'єю Медичі та скасування республ. устрою, звинувачений у змові проти нових правителів, заарештований (1513) та висланий з міста. Провів у політичному вигнанні понад 10 років.

Основні праці: «Державець» (1513, опубл. у 1531 р.), «Флорентійські хроніки» (1520-1525), «Роздуми про першу декаду Тита Лівія» (опубл. в Римі після смерті автора відповідно у 1531 і 1532 рр.).

На зміст творів **М.** великий вплив справила тодішня ситуація в Італії: політ.-територ. роздрібненість (Флорент. і Венец. республіки, Мілан. герцогство, королівство Неаполь, Папська д-ва у Римі). Країна потерпала від воєнних сутичок, вторгнень фр., ісп., нім. та швейц. військ. Пріоритетними для Макиавеллі були ідеї патріотизму та відновлення сильної нац. д-ви, що асоціюється з поняттям загального блага, а також образ законного, популярного правителя, чия діяльність відповідає б цієї меті. **М.** розглядав д-ву як особливий політ. стан сусп-ва («stato»), при цьому він уперше комплексно застосував істор., фактолог., раціон.-юрид., психолог. методи дослідження. **М.** наголошував на принциповій важливості для науковця бути об'єктивним: «...оскільки я маю намір написати дещо корисне для того, хто здатен це зрозуміти, мені здалося більш правильним дотримуватися справжньої, а не уявної прав-

ди речей» («Державець»); «...ніколи не було в мене прагнення ні приховати безчесну справу під благовидною личиною, ні навести тінь на похвальне діяння...» («Історія...»). **М.** вдалося окреслити сутність головного предмета політ. науки – як проблему форм та методів боротьби за публічну владу, її утримання та здійснення. Ідеал д-ви для **М.** – централізована світська республіка на чолі з політично сильним виборним правителем (державцем). Опора глави д-ви – народ, сила республіки – в одностайності її громадян: більшість має відчувати потребу в д-ві і в державцеві. **М.** критикує претензії церкви (папства) на політ. владу, прихильно ставить до молоді буржуазії та засуджує великих землевласників (дворян), називаючи їх «неробами, рознощиками зіпсованості та порушниками спокою», «людьми, котрі ворожі всякій громадянськості» («Роздуми...»). **М.** не засуджує багатства, навпаки – захищає приватну власність, якщо вона набута в чесний спосіб. «Державець має шанувати грандів, але остерігатися ненависті народу» («Державець»). Вибирати (відбирати) сусп. еліту мають два осн. суб'єкти: народ і державець. Критерії такого відбору: переважання публ. інтересу над приватним; честоловство (не як егоїстичне прагнення влади, а як бажання своєю сусп.-корисн. працею заслужити повагу громадян); відсутність умислу збагатитися за рахунок владних можливостей. Як і давні греки та римляни, **М.** каже про існування трьох способів правління: «принципату, оптиматів та народу», які можуть виявляти свої корисні й погані сторони, а також почергово виникати й зникати. Потреби соц. груп («в більшості випадків оновлення бажать як ті, хто благоденствує, так і ті, хто бідує. ...людям надокучає добро, а зло їх пригнічує» («Роздуми...»)), їх протиставлення та зміна масових настроїв призводять до зміни правлячих еліт, сусп.-во переходить від монархії до олігархії, потім до демократії, згодом через охлократію та анархію до тиранії. Найстійкішою та найкориснішою є форма правління, що скомбінована з кращих рис одноосібного, групового та народного правління (ідея Аристотелевої «політії»). Політ. порядок має гарантувати більшості громадян безпеку, благоденній правлячій меншості – честь, а державцеві – владу. **М.** аналізував не стільки політ. сутність людини, скільки людську сутність політики. Люди від природи володіють «хорошими» та «поганими» схильностями – їм властиві злість, жадібність, брехливість тощо. Враховуючи це, й правителів, який бажав зберегти свою владу, «треба навчитися бути недобрим та користуватися цим умінням

на випадок необхідності». Йому «належить бути лисом, щоб уникати пасток, і левом, щоб налякати вовків». Успішним є той правитель, який у своїй діяльності поєднає поблажливість і жорстокість, щедрість і скупість, чесність і лицемірство тощо. (**М.** справедливо вважають одним із засновників «теорії лідерських рис»). Нерідко в ім'я порятунку д-ви її глава вимушений діяти «проти віри, проти милосердя, проти людяності, проти релігії». Такі настанови **М.** викликали свого часу появу терміна «макіавеллізм», що асоціюється з вкрай цинічною формулою поведінки влади: «Мета виправдовує засоби». Категоричні закиди **М.** в «аморальності, апологетиці ним політ. насилля насправді є наслідком одностороннього тлумачення заг. смислу його філос.-політ. дискурсу. **М.**, як ніхто до нього, загострив питання про місце моралі в діяльності публічної влади, але ніколи не стверджував, що мораль у політиці взагалі непотрібна чи неможлива – він досліджував міру допустимості політики «поза мораллю». З погляду **М.**, державець ніколи не повинен застосовувати насилля масово, постійно, наосліп, тим більше спрямовувати його проти більшості – народу: «...убивство своїх співгромадян <...> може принести владу, але не славу» («Державець»), «народ значно переважає державців гідністю і славою» («Роздуми...»).

Погляди **М.** в цілому не розходяться з гуманістичними ідеями епохи Відродження. Його твердження часто парадоксальні, не позбавлені суперечливості та двозначності (напр., думка про правомірність надзвичайного політ. насилля для «виправлення зіпсованої людської матерії» («Роздуми...») або порада державцеві «бути готовим силою заставити вірити тих, хто втратив віру» («Державець»). **М.** досліджував ще цілу низку проблем сусп.-ва та публ. політики: «нова» й «стара» д-ва, війна і мир, боротьба політ. угруповань, свобода та ілюзії свободи, політ. відповідальність, правотворчість і правозастосування, реальні й символічні ресурси влади тощо.

Літ.: Мак'явеллі Н. Флорентійські хроніки. Державець. – К.: Основи, 1998. – 492 с.; Себайн Джордж Г., Торсон Томас Л. Історія політичної думки / Пер. з англ. – К.: Основи, 1997. – С. 308–322; Шміт Е. Макіавеллі // Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера / Пер. з нім. – К.: Тандем, 2002. – С.131–142.

В. Северинюк

Маккіндер Гелфорд Джон (англ. *Halford John Mackinder*; 15.02.1861, Гейнсборо, Великобританія – 06.03.1947) – англ. географ,

історик, геополітик і сусп.-політ. діяч, засновник теорії «Хартленда». Здобув освіту в Оксфорд. ун-ті, де з 1887 р. обіймав посаду викладача географії. Доклав значних зусиль до заснування ун-ту у Рідінгу (1892), Геогр. Асоц. (1893), головою якої був з 1913 р., а протягом 1916-1946 рр. був її президентом. Один із фундаторів Лондон. школи економіки (1895), дир. якої був впродовж 1903-1908 рр. Крім активної науково-викладацької діяльності, **М.** знаний і як авторитетний політ. діяч. У 1910-1922 рр. він був членом палати громад від партії юніоністів, представляючи один з округів Глазго. Як член брит. делегації, **М.** брав активну участь у розробці положень Версальського договору. У 1919-1920 рр. виконував місію брит. верховного комісара на окупованій країнами Антанти Україні та брит. радника-проконсула у штабі генерала А. Денкіна. **М.** брав участь в орг-ції міжнар. підтримки Антанти білому руху, який він вважав спрямованою на послаблення міці прогерманські налаштованих євразійців-більшовиків. Особисто консультував білогвардійських лідерів, намагаючись залучитися максимальною підтримкою від брит. уряду. Свою мету **М.** вбачав у попередженні можливості нової великої війни. Заслуги **М.** були високо оцінені в Британії, і у 1920 р. його посвячують в лицарі. Надалі він очолював імпер. комітет судноплавства (1922-1945), неодноразово був радником ін. урядових брит. комітетів із питань екон. і міжнар. політики.

Основні праці: «Предмет та методи географії» (1887), «Британія та Британські моря» (1902), «Географічна вісь історії» (1904), «Демократичні ідеали та реальність» (1919).

У своїй першій праці «Предмет та методи географії» **М.** обґрунтував ідею про залежність політ. ситуації країни від взаємодії природи і сусп.-ва, яку довів на прикладі геоморфологічного опису Британії в роботі «Британія та Британські моря». Світове ж визнання отримала доповідь **М.** «Географічна вісь історії», яку він зачитав 25 січня 1904 р. у Королів. геогр. т-ві і надалі було опубліковано в «Геогр. ж-лі». Саме ця подія символічно є «днем народження геополітики» (В. Цимбурський), хоча сам **М.** термін «геополітика» майже не використовував. У цій статті **М.** запропонував нове сприйняття світу з точки зору глобал. політ. процесів на відміну від домінуючої тоді європоцентричної концепції аналізу світоустрою. **М.** вперше обґрунтував глобал. геополіт. сценарій, за допомогою якого «...можна буде визначити перспективу розвитку деяких конкуруючих сил сучасно-

го міжнар. політ. життя» («Географічна...»). **М.** стверджував, що світ – єдина цілісність, між елементами якої існують сталі повторювані зв'язки. Фундамент. значення **М.** надає тому факту, що «початок ХХ ст. визначається як кінець великої історичної епохи», «...світ у своїх найбільш віддалених межах був відкритий уже до того, як ми почали говорити про його фактичне політичне освоєння» («Географічна...»). **М.** намагається не впадати у геогр. детермінізм, показуючи історію людства Землі як цілісного організму, замкненої політ. системи глобал. масштабу, де «усякий вибух сусп. сил, замість того, щоб розсіятися в навколишньому незвіданому просторі і хаосі варварства, відгукнеться голосною луною на протилежній стороні земної кулі, так що у підсумку усі слабкі елементи в політ. й екон. організмі Землі будуть зруйновані» («Географічна...»). **М.** доводить, що світова історія – це постійна конфронтація між морськими та континентальними д-вами, яку він вважає за необхідне розглядати в часово-просторовому вимірі. Задля цього він вводить поняття «Колумбова ера» – тривалий за часом період європ. розширення і встановлення світового панування морських д-в, коли Європа з часів середньовіччя «...піднялася над світом, сягнувши тридцяти восьми морів та інших територій і поширивши свій вплив навколо євразійських континентальних д-в, які досі загрожували її існуванню» («Географічна...»). Ця епоха на поч. ХХ ст. закінчилася, нові транспортні технології, насамперед залізниці, змінюють співвідношення морських і континент. д-в на користь останніх: «...тепер трансконтинентальні залізниці змінюють становище сухопутних д-в, і ніде вони не працюють із більшою ефективністю, ніж у закритих центральних районах Євро-Азії; ...залізниці роблять у степу небачені чудеса» («Географічна...»). Тож, на думку **М.**, фундаментальне значення тепер набуває євразійський регіон, який «...є осьовим регіоном у світовій політиці», нині покритий мережею залізниць; «тут існували й продовжують існувати умови, багатобіччючі ... для розвитку військових і промислових д-в». Саме Росія «...у цьому світі займає таке центральне стратегічне положення, як Німеччина у Європі. Вона може в усіх напрямках, за винятком півночі, наносити і, одночасно, діставати удари. Остаточний розвиток її мобільності, пов'язаний із залізницями, є лише питанням часу» («Географічна...»). **М.** винайшов неологізм «харт-ленд» («the heart-land of Euro-Asia» – територіальне зосереддя або «серцевинна земля» Євро-Азії), який, до

речі, використовувався ним у статті мимохідь та й ще через дефіс (широкого вжиття термін «хартленд» набув лише з 1915 р. завдяки роботам брит. географа Дж. Фейгрива, який дійшов незалежно від **М.** схожих висновків). Тож, геополіт. модель **М.** в роботі «Географічна вісь історії» є структурою ієрархічних півконцентричних кіл. До осьового регіону (pivot area) **М.** включив центр. частину Євразії, яка географічно майже тотожня Росії. За його межами йде внутрішній, або окраїнний, півмісяць (inner or marginal crescent) – берегові простори Євразії. континенту (Німеччина, Австрія, Туреччина, Індія та Китай). За **М.** це зона найбільш інтенсивного розвитку цивілізації. Далі йде зовнішній, або острівний, півмісяць (outer or insular crescent) – Британія, Півд. Африка, Австралія, США, Канада й Японія). **М.** наголошує на можливій небезпеці порушення балансу сил на користь осьової д-ви, що може втілитися у її експансії на прикордонні території Євразії і використанні нескінченних континентальних ресурсів для побудови флоту: «...невдовзі на наших очах може з'явитися світова імперія. Це може трапитися, якщо Німеччина забажає приєднатися до Росії як союзник» («Географічна...»).

Свою теорію **М.** розвиває у праці «Демократичні ідеали та реальність», у якій вводить поняття Світового острова, що поєднує Євразію і Африку і складається з 6 регіонів: Берегова Європа (Зах. і Центр. Європа), Берегова Азія (Індія, Китай, Південно-Східна Азія, Корея та Східн. Сибір), Араб. світ (Аравійський півострів), Сахарський регіон (Північ Африки), Центр-Південь світу (Півд. Африка) і найбільш важливий Центр (Серце) світу або «Хартленд» (Євразія). У цій роботі **М.** розширив межі Хартленду за рахунок приєднання до нього Тибету і Монголії на сході та Центр.-Східн. Європи на заході. **М.** сформулював тут свої знамениті три максими, які лаконічно пояснювали його геополіт. конструкції: 1) хто править Сх. Європою, той панує над Хартлендом; 2) хто править Хартлендом, той панує над Світовим Островом; 3) хто править Світовим Островом, той панує над світом. Ці принципи закладені у Версальському договорі, за умовами якого створювалася смуга буферних д-в, що перешкоджали об'єднанню зусиль Німеччини і Росії щодо створення світової континентальної імперії. У 1943 **М.** пише статтю «Земна куля і завоювання світу», де знову змінив кордони Хартленда, вилучивши з нього територію Східн. Сибіру (Lenaland), яка може бути використана морськими д-вами проти Хартленда. Тут же **М.**

ототожнював Хартленд із СРСР; тепер його геополіт. модель відображувала союз СРСР, США, Великобританії і Франції. **М.** вже не протиставляв категорично морські і континентальні д-ви, хоча і виказував певну недовіру до СРСР як потенційно універсальної д-ви, що може правити світом. Тому **М.** зауважував на необхідності об'єднання прибережних д-в Міжконтинентального океану (Західна Європа і Англо-Америка за визначенням **М.**) задля збалансування могутності СРСР, що у майбутньому втілювалося у створенні блока НАТО і стало основою атлантистської концепції геополітики.

Літ.: Маккіндер Х. Дж. Географическая ось истории / Х. Дж. Маккіндер // Полис. – 1995. – № 4. – С.162-169.; Маккіндер Х. Дж. Демократические идеалы и реальность / Х. Дж. Маккіндер // Полис. – 2011. – № 2. – С.134-144.; Маккіндер Х. Круглая земля и обретение мира (перевод и комментарии Вадима Цымбурского) [Електронний ресурс] // Журнальний клуб Інтелрос «Космополіс». – 2007. – №16. – Режим доступу: // www.intelros.ru.

Н. Лепська

Маклуен Герберт Маршалл (англ. *Mcluhan Herbert Marshall*; 21.07.1911, Едмонтон, Альберта, Канада – 31.12.1980, Торонто, Онтаріо, Канада) – канад. філософ, філолог, літ. критик, дослідник впливу медіа, як засобів комунікації на аудиторію. Отримав диплом бакалавра з інж. спец. Ун-ту Манітоби (1933), магістра з англ. літ-ри (1934). Отримавши диплом бакалавра Кембрідж. ун-ту (1936), почав виклад. діяльність у Вісконсин. ун-ті (Медісон, США) на посаді асистента. Викладав англ. літ-ру в катол. ун-ті Сент-Луїса (1937-1944, США). Отримав ступінь д-ра наук (1943), захистивши дис. «Місце Томаса Неша в книжковій культурі його часу». Викладав у катол. коледжі Св. Михаїла в ун-ті Торонто, де 1952 р. став проф. і видав більшість своїх книг. Керівник семінарів із культури та комунікацій, які проводилися за підтримки Фонду Форда (1953-1955), засновник Центру культури та технології (1963). Член Королівської наук. спільноти Канади (з 1964), кавалер Ордена Канади (1970), радник Комісії зі сусп. відносин Вагикана (1975 р. призначення).

Основні праці: «Механічна наречена: Фольклор індустріальної людини» (1951), «Галактика Гутенберга: Становлення людини друкуючої» (1962), «Розуміння медіа: Зовнішні розширення людини» (1964), «Медіа – це повідомлення: перелік наслідків» (1967, у співавторстві з Квентіном Фіоре), «Війна

і мир у глобальному селі» (1967, у співав. із К. Фіоре), «Від кліше до архетипу» (1970, у співав. з У. Уотсоном), «Місто як навчальна аудиторія» (1977, у співавт. із К. Хатчон і Е. Маклуеном).

М. відомий завдяки: 1) дослідженням формуючого впливу засобів електор. комунікації на людину і сусп-во; 2) концепції «глобального села» (пропонована телебаченням модель свідомості поширюється безмежно на весь світ, породжує колект., масову свідомість; пропоновані з екрана цінності стають спільними для млн глядачів, тому людство стає єдиним соціумом – «селом»). На Заході **М.** назвали «пророком електронної ери» та «великим мислителем», ставлячи його ім'я поруч із іменами М. Коперніка, Ч. Дарвіна, З. Фрейда, тобто тих науковців, чий концепції справили враження перевороту в певних галузях знань.

Погляди і напрямки досліджень **М.** пройшли певну еволюцію. Якщо на ранніх етапах діяльності його можна віднести до «традиційних» літературознавців, які критикують суч. сусп-во, ставлячи йому за вину занепад інтересу до клас. літ-ри, пасивність мас, технолог. маніпуляцію їхньою свідомістю тощо, то в подальшому критичний пафос зник. Починаючи з 50-х років **М.** пропонує вивчати масову культуру в її власних термінах, а не з точки зору традиц. культури. Культурі було дано визначення системи комунікацій, і **М.** відмовився від аналізу інтелектуального та морального змісту культури, тобто від якісного, ціннісного підходу. При цьому, **М.** вдалося зробити незвично цікаві спостереження в царині впливу електор. засобів масової комунікації на суч. сусп-во. Так літерат. критик став одним із найавторитетніших теоретиків комунікації.

У кожній роботі **М.** можна чітко прослідкувати три основних напрямки. *Перший* присвячений мистецтву, який можна розглядати як процес пізнання, що відноситься до символічних засобів. Їх можна спостерігати в дуже різних джерелах – може бути як твір мистецтва, так і реклама. *Другий* напрямок пов'язаний із тим, як використовується технологія для розширення можливостей людини; суть цього напрямку полягає в тому, що практично будь-яке повідомлення за змістом перебуває під впливом технологій, які потім використовуються для розповсюдження інформації. *Третій* напрямок – переконання **М.** у тому, що людський розвиток пройшов три епохи, одна з яких примітивна (первісна дописемна культура з усними формами

зв'язку і передачі інформації, заснована на принципах колект. способу життя, сприйняття та розуміння оточуючого світу), друга – індустріальна (писемно-друкована культура («галактика Гутенберга»), епоха дидактизму та націоналізму, яка замінила природність і колективізм індивідуалізмом, деколективізацією і детрайбілізацією), третя – технологічна (суч. етап «глобального села»), який відроджує природне аудіовізуальне, багатовимірне сприйняття світу і колективність, але на новій електронній основі – через заміщення письменно-друкованих мов спілкування радіотелевізійними і мережевими засобами масових комунікацій).

М. першим звернув увагу на те, що ЗМІ здійснюють величезний і непередбачуваний вплив на розвиток сусп-ва самим фактом свого існування. Однак ці ефекти виявляються непоміченими через те, що дослідники в першу чергу цікавляться змістом повідомлень, які передаються. Необхідність вивчення прихованих медіаефектів **М.** сформулював у вигляді знаменитого висловлювання «Засіб – це повідомлення» (The Medium is the Message). Цей вислів став афоризмом новітньої інформац. епохи.

Літ.: Маклюэн М. Галактика Гуттенберга: Становление человека печатающего / Маклюэн М. – М.: Фонд «Мир», Академический Проект, 2005. – 496 с.; Маклюэн М. Понимание медиа: внешние расширения человека. – М.: Канон-Пресс/Кучково поле, 2003. – 464 с.; Маклюэн М. Пресса: управление посредством утечки информации / М. Маклюэн // Отечественные записки. – 2003. – № 4 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: // http://magazines.russ.ru/oz/2003/4/2003_4_27.html; Маклюэн М. Телевидение. Робкий гигант / М. Маклюэн // Современные проблемы личности. – 2001. – № 1. – С. 138-148.

С. Матвієнків

Макфол Майкл Ентоні (англ. *Michael Anthony McFaul*; 01.10.1963, Глазго, штат Монтана) – амер. політолог, проф. політ. наук Стенфорд. ун-ту, почав працювати на посаді наук. співробітника Центру міжнар. безпеки та контролю над озброєнням при Стенфорд. ун-ті (1988-1990; 1992-1994), старший дир. у справах Росії та Євразії Ради націй. безпеки США (2009). Посол США в Рос. Федерації (з верес. 2011 р.). До свого призначення послом був спеціальним помічником президента США Б. Обами з питань нац. безпеки (2009-2011). Закінчив Стенфорд. ун-т (1986); стажувався в Ленінград. ун-ті та Держ. ін-ті рос.

мови ім. О. С. Пушкіна (1983), Ягелон. ун-ті (Краків, Польща, 1986-1987), Лісабон. ун-ті (Португалія, 1988), ун-ті Зімбабве (1988-1989), Моск. держ. ун-ті (1990-1991). Стипендіат фонду Родса (1986); вчений ступінь Ph.D. із міжнар. відносин в Оксфорд. ун-ті (1991), захистивши дис. на тему «Південно-африканський рух за звільнення і втручання великих д-в: до питання про теорію революції в міжнародному контексті»). У травні 2011 р. його кандидатура була представлена президентом США на посаду посла США в Росії; 15.09.2011 р. був затверджений на цю посаду.

Основні праці: «Посткомуністична політика: демократичні перспективи в Росії і Східній Європі» (1993), «Президентські вибори в Росії: кінець поляризованої політики» (1997), «Незакінчена революція: політичні зміни від Горбачова до Путіна» (2002), «Потужність і мета: американська політика щодо Росії після холодної війни» (2003), «Революція в помаранчевому: причини демократичного прориву України» (2006), «Просування демократії за кордоном: що ми повинні і що ми можемо» (2012)

М. вважає, що розвиток демократії по всьому світу, перш за все, відповідає інтересам амер. громадян, так як поширення демокр. цінностей поліпшить безпеку США і зробить країну багатшою. Як підкреслює **М.** просування демократії – не щось абстрактне, що обговорюється в стінах амер. уряду, а те, над чим ми працюємо з конкретними людьми по всьому світу. Всього за темою «просування демократії» **М.** випустив не менше 20 книг. Незважаючи на сповідування демокр. цінностей, **М.** разом із низкою ін. амер. геополітиків входить до т. зв. «ліберальних яструбів» – представників Демокр. партії США, які за своїми поглядами на зовн. політику найбільш близькі до неоконсерваторів із ідеєю про можливість експорту демократії та закликком оголосити війну тероризму. На думку **М.**, боротьба з тероризмом повинна полягати у поширенні свободи в д-вах із диктатор. режимами. Експансія свободи у роботах **М.** позиціонується як пріоритетний напрямок амер. зовн. політики, для якого слід використовувати будь-які сили, включаючи збройні. Аналізуючи події 1991 р. в Росії як демокр. революцію, здобув популярність як дослідник, який один із перших виявив схильність В. Путіна до диктатури та автократії. Він констатував, що з приходом В. Путіна до влади був остаточно перерваний процес демократизації Росії за зах. моделлю.

М. стверджує необхідність утримання США позицій глобального лідера, нетерпимо

відноситься до нелібер. режимів і розглядає лібер. демократію не тільки як мету, на яку слід орієнтувати всі д-ви світу, але і як сусп.-політ. модель, яка повинна бути встановлена. **М.** розглядає лібер. демократію як засіб зміцнення однополярного світ. порядку. **М.** виступає противником будь-якого відхилення від лібер.-демокр. стандарту. Доктрина Свободи як зовнішньополіт. концепт для **М.** означає просування індивідуальної свободи за кордоном як гол. завдання в амер. зовнішньополіт. діяльності. Аналізуючи демокр. перетворення в Україні **М.** обґрунтовує висновок про те, що перемога В. Ющенка на виборах 2004 р. була забезпечена в основному за рахунок інтенсивної роботи з укр. молоддю.

Lim: Michael McFaul Russia's Unfinished Revolution: Political Change from Gorbachev to Putin. – Cornell University Press, 2002. – 400 p.; Майкл Макфол. Биографическая справка. – РИА Новости, 29.05.2011; Бовдунов А. Майкл Макфол: Доктрина свободи либерального ястреба /А. Бовдунов. – Центр консервативних исследований. – Режим доступу: <http://konservatism.org/konservatism/geopolitika/211010004446.shtml>; Абаринов. А. Архитектор перезагрузки / В. Абаринов // Совершенно секретно. – 2011. – № 7.

Н. Николаєнко

Маланюк Євген (01.02.(20.01.).1897, сел. Архангород, Херсон. губернія, Рос. імперія, нині Новоархангельськ Кіровоград. обл. – 16.02.1968, Нью-Йорк, США) – укр. поет, публіцист, культуролог, літ. критик, учасник нац.-визв. руху 1917-1920 рр. Народився у родині укр. інтелігентів. Закінчив земське реальне училище в Єлисаветграді (нині – Кіровоград); на поч. Першої світ. війни вступив до Військ. школи в Києві, згодом – воював на Півд.-Зах. фронті. У 1917 р. приєднується до армії УНР, ад'ютант ген. В. Тютюнника. Після поразки армії УНР був інтернований до Польщі, де й розпочав свою творчу діяльність. Згодом переїхав до Чехії, навчався на інж. ф-ті Укр. госп. Академії в Подєбрадах, увійшов до кола Празької школи укр. поетів, співпрацював із Д. Донцовим у «Літературно-науковому віснику», у 1925 р. бере участь у заснуванні Легії Укр. Націоналістів. 1949 р. переїхав до США, де у 1958 р. був обраний почесним гол. об'єднання укр. письменників «Слово», видає поетичні, публіцистичні, літературознавчі твори.

Основні праці: **М.** є автором багатьох поет. збірок, які видавалися в Європі та США; двох томів літературознавчих, культурологічних

та історіософських досліджень «Книга спостережень», що побачили світ у Торонто в 60-х рр. XX ст. Політ. проблематиці присвячені праці «Ієрархія» (1934), «Нариси з історії нашої культури» (1954), «До проблеми большевизму» (1965), «Малоросійство» (1959), «*Illustrissimus Dominus Mazepa*» (1959-1960).

Публіцистика **М.** присвячена питанням ідеології націстворення та побудови незалежної укр. д-ви. Був переконаний, що саме культура є першоосновою формування націон. і політ. світогляду народу. Це твердження було зумовлене аналізом історії укр. культури, адже становлення козацтва неможливо уявити без освітніх центрів Острога, Львова та Києва, які «стали школою, де нація сформувала та вишколила свій інтелект». Першопричиною поразки націон. руху 1917-1920 рр. **М.** називає саме брак нац. інтелігенції. Ось чому для побудови д-ви необхідно поглиблювати нац. свідомість мас, бо політ. боротьба – це не що інше, як боротьба ідеологій і різних культур. Тому й культ. діяльність І. Мазепи він називав «псевдонімом буд-ва *державно-го*» («*Illustrissimus Dominus Mazepa*»).

Політ. складова простежується і в історіософ., і в культуролог. дослідженнях. **М.** виділяв два типи д-ви – західний та східний, і їх розбіжності пояснював саме культ. відмінностями. Європ. д-ви, зокрема антична Греція та Рим, виростили з природньої потреби сусп-ва, «знизу», тоді як східні формувалися «згори» й були підпорядковані амбіціям однієї особи (як би вона не називалася: «падишах», «цар царів» чи «атец народів»). **М.** вказував на те, що зах. імперії визнавали культ. самобутність завойованих народів, а східні нещадно винищували все, що не відповідало їх світогляду. Саме еллінський тип світогляду з його культом краси та індивідуалізму притаманний українцям, але, на жаль, його важко назвати державотворчим. Неабияку повагу викликає й Рим, що сформував справжню політ. культуру з культом дисципліни та порядку. Греція дала світу витончене мистецтво й філософію, а Рим – зразок держ. буд-ва та права. Ці ідеї знайшли своє відображення в поезії **М.**, де Україну він називає «степовою Елладаю» і тужить за «держ. бронзою» Риму.

Історіософ. аналіз культури Київ. Русі здійснений через призму протистояння варязького мілітаризму і християн. гуманізму. Київ. д-ву **М.** називає «імперією, що не вдалася», бо варязька войовничість не спромоглася витворити школу державності і конституц. права, як наслідок – відсутність постійної держ. доктрини й виразної політ. форми. Піс-

ля загибелі Київ. Русі її культура продовжувала жити та рухала історію, живлячи українців історіотворною енергією.

Козацтво дослідник порівнює з варязьком, але вказує на те, що воно було не принесене зовні, а породжене нац. суттю. Козацтво **М.** розглядає як істор. і політ. феномен, коли «обезголовлений нац. організм – власним внутр. зусиллям – вирощує собі голову» («Нариси з історії нашої культури»). На жаль, після зруйнування Запорізької Січі наша аристократія вже не могла піднятися, й нац. тіло вже не здатне народити «голову».

У статті «Ієрархія» **М.** перелічує причини відсутності нац. еліти: анемія нац. інстинкту, відсутність інстинкту ієрархічності, рахітична слабкість кістяка, політ. невизначеність, трагедія аморфності. За таких умов нац. дух здатні підтримати лише митці: «Як в нації вождя нема, / Тоді вожді – її поети» («Послання»). У цьому контексті поет розглядає і поетів Т. Шевченка не як Кобзаря чи «рупору мас», а як «Вибух крові, що зарокотала / Карою за довгу ніч образ» («Шевченко»). **М.** не обходить увагою й І. Франка, що втілює «цілу Академію Наук в одній людині», але був отруєний ідеями епохи – соціалізмом і раціоналізмом; з цих причин він не став «могутнім формувателем нашої психіки перед іспитом останньої революції» («В пазурах ієрархізму (До трагедії Франка)»). Саме це утворило катастроф. дистанцію між «нац. емоцією» і «нац. інтелектом».

Розглядаючи глибинні причини укр. бездержавності, **М.** вказує на малоросійство (яке всупереч стереотипам притаманне не селянству, а інтелігенції), зазначає, що «це не політика і навіть не тактика, лише завжди апріорна *капітуляція*. Капітуляція ще *перед боєм*» («Малоросійство»). Це наслідок перебування в імперії східного типу, де вбивається істор. пам'ять, плачуться комплекс меншовартості, зневажаються нац. святощі та вартості. І навіть ті, хто вважає себе «переконаними українцями», вражені політ. малоросійством. Цієї істор. хвороби не можна позбутися радикальними методами, її треба буде десятиліттями «*ізживати*».

Більшовизм **М.** ставить у контекст не лише марксизму (вказуючи на «цілковитий брак складника духового, морального» цієї теорії), а й в контекст історії імпер. Росії («До проблеми большевизму»). На думку дослідника, це явище – органічне продовження духу царату: «Всяка «Росія» стоїть на фундаменті всебічного нищення індивідуальності, отже й на фундаменті заперечення права прив. влас-

ності яко бази *особистої свободи* індивідуума, роду й стану» (там само).

Патріотизм в поезії **М.** позбавлений шароварщини й солодкавості, ностальгія поєднана з гіркою усвідомлення причин нац. поразки та вірою у здійснення Україною своєї державн. місії. Культуролог. та історіософ. дослідження **М.** випередили свій час і залишаються актуальними, адже проаналізованим сусп.-політ. вади сусп-ва перешкоджають розбудові сильної країни і «держ. бронза» все ще не здобута.

Літ.: Куценко Л. Dominus Маланюк: тло і постать / Л. Куценко. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2002. – 368 с.; Маланюк Є. «Нариси з історії нашої культури», «До проблеми большевизму», «Illustrissimus Dominus Mazera», «Малоросійство» // Маланюк Є. Книга спостережень. Фрагменти. – К.: Атіка, 1995. – С. 85-233; Маланюк Є. Земна Мадонна. – Братислава: Словацьке педагогічне вид-во, 1991. – 444 с.; Пахльовська О. «Поет апокаліптичних літ» // Маланюк Є. Малоросійство. Нариси з історії нашої культури (уривки) / Серія «Броньбійна публіцистика». – К.: ПРАТ «Українська прес-група», 2012. – С. 3-12.

І. Каменська

Мальований Володимир (1847, за ін. даними 1848, Таганрог, Рос. імперія – 26.02. (10.03), 1893, Томськ, Рос. імп.) – укр. соціаліст-федераліст, учасник громадів. і народовольс. рухів, поет. Спадковий дворянин. Вчився у Катеринослав. гімназії, був вільним слухачем Новоросій. ун-ту; працював в Одес. контрольній палаті, діловодом у міській управі. Член Одес. громади. Неодноразово заарештований (червень 1879, 03.09. 1883), перебував під слідством, двічі – на засланні: Балаганськ Іркутської губ. (лютий 1880 – березень 1881); Кіренськ Іркутської губ. (1886-1888), Мегінський, Західно-Кангаласький улуси Якутської обл., Середньоколимськ (1888-1892); з 24.03.1881 по 02.09.1883 – на нелегальному становищі. Один із розробників першого варіанту проекту укр. політ.-соц. програми «Вільна Спілка»-«Вольный Союз» (1883).

Основні праці: «Програма діяльності і організації української соціально-революційної партії на федеративних началах» (1883, чернетка програми на викладі жандарм. офіцера, оригінал не зберігся; остаточний варіант програми, як одне із основних літ. джерел програми «Вільної Спілки», складено **М.** разом із І. Присецьким, текст не розшуканий), революц. вірш «Не потурай!» (1879).

Для політ. світогляду **М.** було характерним поєднання ідей нац. і соц. демократизму, а в практичній діяльності – нац.-визв. й соц.-політ. боротьби. **М.** в більшій мірі приваблював соц. демократизм (або народолобство у вузькому розумінні цього слова), ніж нац. демократизм (або українолюбство), а ухил до радикалізму зближував його з рос. народництвом. **М.** поділяв ідеї т. зв. «укр. соціально-демократ. партії», прихильники якої виступали за перехід землі у власність селян. громад, заводів – у руки робітн. артілей, політ. ідеалом вважали роздроблену федерацію з громадським самоврядуванням, сподіваючись досягти своєї мети шляхом народної революції. **М.** послідовно впроваджував у життя ідею координації дій і об'єднання зусиль усіх течій загальнорос. визв. руху, що згодом у значній мірі визначило все більш незалежний від впливу М. Драгоманова характер його громад.-політ. діяльності, спрямованої на подолання організац. аморфності та програмної неформленості соц.-демокр. напрямку в укр. народолобстві.

Проект «Програми діяльності і орг-ції укр. соц.-революц. партії на федеративних началах» був написаний **М.** під відчутним впливом європ. соц.-демокр. ідей, поставивши за мету досягнення, по можливості, бездоганного сусп. ладу, як в інтересах «рідної» України, так і великорос. та ін. народів імперії. Наблизити соц. ідеал пропонувалося шляхом утвердження у сусп-ві «ідеї колективізму», за умови визнання й «ідеї індивідуалізму», бо остання, як стверджувалося у проекті програми, критикою розв'язує існуючі екон. порядки і, через створення індивідуально для кожного окремого моменту кращого екон. устрою, поступово впроваджує в життя «ідею колективізму» і остаточно здійснює її.

Незважаючи на задекларовану прихильність членів партії до ідеї еволюційно-органічного розвитку сусп-ва, було наголошено, що процес вироблення «соц.-екон. колективізму» з «індивідуалізму» здійсниться не інакше як насильницьки – шляхом цілого ланцюга революцій, котрі повинні докорінно змінити існуючі порядки лише у віддаленому майбутньому. Домогтися найближчим часом позитивних перетворень в осн. сферах життя сусп-ва передбачалося мирними засобами, поступово поширюючи серед народу ідеї соціалізму настільки, щоб у майбутньому він міг самостійно йти накресленим шляхом. Вплив соціалістів-федералістів мав бути поширеним на весь укр. народ, включаючи, з-поміж іншого, міцну постановку питання

про культ.-нац. розвиток України й пропаганду серед укр. за походженням інтелігенції ідей укр. відродження й укр. партії. Партія у категоричній формі зобов'язувалася ніколи, проти волі народу, не впроваджувати в життя зміни існуючих порядків (які, згідно з ретельною перевіркою, не відповідатимуть духу і бажанням народу), а також не залучати народ до участі в революц. русі доги, поки він не стане свідомим учасником даного процесу. В основу буд-ва укр. партії було покладено федерат. принцип, за яким передбачалося також подальше об'єднання з подібною великорос. партією, мета якою – опанувати загальнорос. революц. рух в цілому. Питання майбутнього держ. статусу, нац.-територ. цілісності України не ставилися, а «укр. нац. питання», звужене до рамок нац.-культ. автономії, було підпорядковано вирішенню соц. проблем.

У полеміці з Драгомановим **М.** висловлювався за тісну співпрацю проєктованого укр. т-ва «Вільна Спілка» із «Народною Волею», позаяк революц. боротьба останньої, на його думку, наближує встановлення політ. свободи в Росії, що в свою чергу буде тільки на користь укр. нац. інтересам. Цим пояснюється бажання **М.** надати діяльності «Вільної Спілки» якнайскоріше загальнорос. характеру, уникаючи, за можливості, зайвого відволікання сил на увагу до підвстр. України і західнослов'ян. політики в цілому. Завдяки впливу **М.**, як вказує М. Антонович, «Драгоманов у своїй «Вільній Спілці» відійшов від етнографічного принципу, ділячи укр. територію надвоє». У жовтні 1883 р. Г. Лопатін охарактеризував **М.** як «терориста» і одночасно укр. «націонал-федераліста», що підтверджує дуаліст. характер тогочасних політ. ідей і діяльності укр. народолобця.

Практ. спроба **М.** створити укр. політ. орг-цію, яка мала стати, за висловом Л. Дейча, «поєднанням народовольства з українофільством», була новим явищем в громадів. русі на тлі домінуючого на той час аполіт. культурництва.

Літ.: Болдирев О. В. Перша спроба організації української політичної партії // Український історичний журнал. – 1995. – № 6. – С. 47-55; Козирев О. С. «Програма діяльності і організації української соціально-революційної партії на федеративних началах» (1883 р.) // Наукові праці: наук.-метод. зб.-л. – Вип. 187. Т. 199. Політологія. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. – С. 51-56; Світленко С. І. Народництво в Україні 60-80-х років XIX століття: теоретичні проблеми джерелознавства та історії / С. І. Світленко. –

Дніпропетровськ: Навч. книга, 1999. – 240 с.; Шип Н. А. Суспільно-політичне і духовне життя українців у складі Російської імперії (XIX ст.): нариси для самостійного опрацювання з курсу «Історія України» / Н. А. Шип. – К.: УАІТ, 2004. – С. 62-65, 69-79.

О. Козирев

Мандела Нельсон (коса *Nelson Rolihlahla Mandela*; 18.07.1918, сел. Умвезу Східно-Капська провінція, Півд. Африка – 05.12.2013, Йоганнесбург, Півд.-Афр. Республ.) – південноафр. правозахисник, активіст боротьби за права людини в період апартеїду, політик, президент ПАР (1994-1999). Лауреат Нобелів. премії миру (1993), удостоєний більше 20 держ. нагород багатьох країн світу, у т.ч. укр. орденом князя Ярослава Мудрого I ступеня. **М.** був почесним проф. понад 50 міжнар. унів.

Основні праці: «Довгий шлях до свободи: Автобіографія Нельсона Мандели» (1995), «Нельсон Мандела говорить: Гартування демократії, Нерасиська Південна Африка» (1993), «Нельсон Мандела: боротьба це мое життя» (1990).

М. перший президент ПАР, обраний на демокр. виборах. До президентства був видатним борцем із апартеїдом і лідером Афр. Нац. Конгресу (АНК) – осн. політ. сили, яка боролася за рівноправ'я білого і чорного населення Півд. Африки. Засуджений і ув'язнений за участь в підпільній збройній боротьбі. Протягом 27-річного ув'язнення **М.** став найвідомішою фігурою у боротьбі з південноафр. апартеїдом.

На початку політ. діяльності **М.** перебував під впливом ліберальних, радикальних і африканських ідей. Значний вплив на погляди і методи політ. боротьби **М.** мав М. Ганді. Виступаючи на судовому процесі 20.04.1964 р. в Верх. суді в Преторії, **М.** проголосив важливі політ. ідеї, суть яких полягала в необхідності боротьби проти панування як білого так і темношкірого населення в Півд. Африці, створення вільного сусп-ва, в якому всі громадяни живуть в гармонії та мають рівні можливості.

Після початку лібералізації політ. режиму ПАР **М.** виходить на свободу (1990), а в 1994 р. його обрали президентом країни. Перебуваючи на цій посаді **М.** здійснив низку важливих реформ, що мали на меті подолання політ., соц. та екон. нерівності в Півд. Африці. У 1996 р. під керівництвом **М.** була розроблена і прийнята нова Конституція ПАР. Виступаючи з нобелівською лекцією, як лауреат премії

миру, **М.** особливу увагу зосередив на цінностях, які повинні утвердитись для сусп. розвитку: демократія, справедливість, мир, відсутність расової дискримінації, процвітання для всіх, чисте оточуюче середовище, рівність і солідарність між народами.

Після завершення каденції президента ПАР **М.** з великої політики не пішов. Він сприяв урегулюванню громад. воєн у Руанді, Бурунді, Конго, проводячи складні переговори і зустрічаючись з десятками людей. Багато зусиль приклав **М.** в боротьбі зі СНІДом, який став серйозною проблемою для Півд. Африки. **М.** активно закликав до більш повного висвітлення проблем СНІДу та необхідності боротьби з цим явищем ХХ-ХХІ ст. **М.** змінив не тільки історію і політ. лад Африки, але і подарував дух свободи, гуманізму і справедливості усьому людству.

Лім.: Nelson Mandela Long Walk to Freedom: The Autobiography of Nelson Mandela / N. Mandela. – Back Bay Books; 1st Paperback Ed edition (October 1, 1995). – 656 pages; Nelson Mandela Forging a Democratic, Nonracial South Africa / N. Mandela. – Pathfinder Prerss (October 1, 1993). – 301 pages; Nelson Mandela The Struggle Is My Life / N. Mandela. – Pathfinder Prerss; 2nd edition (October, 1990).

А. Соловей

Мао Цзедун (26.12.1893, с. Шаошань, провінція Хунань, Китай – 09.09.1976, Пекін, Китай) – кит. політ. діяч і революціонер, гол. центр. комітету компартії Китаю (1943-1976), теоретик партизан. війни та світ. революції. Народився у сел. родині. Навчався у педагог. училищі Чанша (1913-1918). Після училища працював бібліотекарем, журналістом, вчителем, дир. початкової школи. З 1921 – член Ком. партії Китаю (КПК), делегат I з'їзду партії, з 1923 – член ЦК КПК. У 1924-1927 брав участь в орг. сел. руху. У др. пол. 1920-х **М.** написав низку статей, що в них підкреслював рев. роль кит. селянства й обґрунтовував необхідність перенесення центру боротьби з міст на село: «Про класи китайського суспільства» (1926), «Доповідь про досвід селянського руху в провінції Хунань» (1927), «Чому в Китаї можлива червона влада?» (1928) та ін. 1930 р. **М.** призначено головним політ. комісаром Червоної армії, а 1933 р. обрано членом політбюро КПК. У 1934-1936 **М.** був одним із керівників «великого походу» Черв. армії на північно-захід. У творах «Про тактику боротьби проти японського імперіалізму» (1935) і «Стратегічні питання революційної

війни в Китаї» (1936) **М.** виступав за створення єдиного антияп. нац. фронту. 1937 р. написав філос. твори «Відносно практики» та «Відносно суперечності», що в них у доступній формі виклав основні положення матеріаліст. діалектики. Після перемоги над Японією (1945) в Китаї розгорнулася громадян. війна між комуністами на чолі з **М.** і націоналістами партії Гоміндану на чолі з Чан Кайші (1887-1975). Війна завершилась поразкою гомінданівців, і в жовтні 1949 була проголошена Китайська Народна Республіка. **М.** був автором політики форсованої індустріалізації «великого стрибка» (1958-1961) та ініціатором антибюрократичної «Великої пролетарської культурної революції» (1966-1971). Після розриву з «ревізіоністською» КПРС та прохолодження стосунків із СРСР на поч. 1960-х КНР під проводом **М.** спочатку перетворився на важливий центр тяжіння для рев. сил світу, а на початку 1970-х зблизився із США. В останні роки життя **М.** тяжко хворів – у нього розвилася хвороба Паркінсона. Помер від інфаркту.

Основні праці: «Питання стратегії революційної війни в Китаї» (1936), «Відносно практики» (1937), «Відносно суперечності» (1937), «Про нову демократію» (1940), «Про правильне розв'язання протиріч всередині народу» (1957).

М. був творцем оригін. революц. теорії, що поєднувала конфуціан. систему з її шануванням батьків і начальства, повагою до обряду та ритуалу й бунтарський дух книг іноз. і кит. анархістів поч. ХХ ст. Його теорія була не продуктом кабінетної науки, а «виростала» безпосередньо з практики революц. руху в Китаї. Ключовими для розуміння поглядів **М.** на практику є його філос. твори «Відносно практики» і «Відносно суперечності», де сформульовані – часто у формі простих афоризмів – концепцію, що для практ. потреб революц. руху Китаю 1930-40-х підходила краще, ніж «класичний» марксизм, від імені якого **М.** виступав. Він усвідомив, що здійснює у себе в країні сел. революцію і селяни є її головною рушійною силою. При цьому у своїх теорет. побудовах **М.** користувався маркст. термінологією і говорив про «диктатуру пролетаріату». Свою позицію він обґрунтовував, покликаючись на кит. своєрідність. Далі **М.** д-ві протиставив армію. Якщо марксисті виходили з необхідності захопити «держ. машину» й повернути її проти клас. ворога (це і є «диктатура пролетаріату»), то **М.** стверджував, що зняряддям розгрому клас. ворога є не

д-ва, а армія. Д-ва підпорядковується армії. Звідси відомий афоризм **М.**: «Народ вчиться у партії, а партія – в армії».

М. вважав, що сел. війна – це партиз. війна, а успішна партиз. війна розкладається на три етапи. 1) Етап «*село виступає проти міста*». Створення партизан. бази у віддаленому, важкодоступному, неконтрольованому владою р-ні. Поняття «місто» і «село» означали «начальство, держ. чиновників і ледарів» і «трудяще населення далекого куточка, що його начальство постійно обирає». Партизан. вогнище є зразком майбутньої народ. влади. Тут ведеться пропаганда у доступній формі. **М.**, приходячи до нового р-ну, завжди пояснював, що завданням є розділити землю, ліквідувати поміщиків і поки що не займати кулака. І повторював, що це приклад того, що ми хочемо зробити: землю – селянам, звільнити селян від податків і дати селянам гвинтівки, щоби вони стали «озброєним народом». Усі адмін. і соц. зміни, що впроваджуються у партизан. вогнищі, робляться лише для того, щоби партизан. рух вижив тут і тепер. А після перемоги все буде організовано набагато краще. Ця тактика «помірних перетворень» у зоні партизан. вогнища. 2) Етап «*село оточує місто*». Тепер партизан. дії виходять за межі бази й створюються партизан. р-ни. Партизанські р-ни не обов'язково повністю контрольовані партизанами – це р-ни, де партизани проводять свої бойові операції. Цю територію ще не захопили, продовжуються партизан. дії, але на території цих р-нів походи та рейди проводяться постійно. При цьому сфера дії партизан. з'єднань виходить далеко за межі первісної бази: у такий спосіб партизани не дають противнику напасти на саму базу. Також ця тактика покликана дезорганізувати життя та порушити комунікації противника у всьому р-ні, вимотати противника, примусити його безплідно витрачати свої матеріал. і люд. ресурси. 3) Етап «*село захоплює місто*». Офіц. влада починає видихатися у нескінченній боротьбі та намагається зосередити всі свої сили у великих містах і в стратег. важливих центрах. Уряд. війська повністю втрачають стратег. ініціативу, і міста починають поступово втрачати зв'язок одне з одним. Відтепер основною метою партизан стає руйнування комунікацій між уряд. анклавними, щоби вони не могли допомагати один одному та діяти спільно. Після чого партизани переходять до захоплення укріплених пунктів супротивника: спочатку падають найвіддаленіші гарнізони уряд. військ, а наприкінці партизани захоплюють столицю.

Концепція **М.** перемоги комунізму у світі ґрунтувалася на його власному досвіді та досвіді антифр. війни Хо Ші Міна (1890-1969) та Во Нгуена Зіапа (1911-2013) у В'єтнамі. Її також можна розглядати як продовження його стратегії партизан. війни, тільки у світ. масштабі. За **М.**, хоча кінець-кінцем на зміну капіталізму прийде соціаліст. система, капіталіст. й імперіаліст. система сама по собі ніколи не завалиться – її зруйнує пролет. революція всередині імперіаліст. країн («першого світу») і нац. революція в колоніях і залежних країнах («третього світу»). Вона починається з колон. й екон. відсталих країн із поступовим втяганням у революц. війну Європи та США. **М.** вважав, що гол. рушійною силою епохи є нац.-визв., антиімперіал. рухи в колоніях. Ці рухи комуністи мали очолити й використати. Позаяк більшість населення у колоніях і відсталих країнах живе на селі, революція у «третьому світі» має бути гол. чином сел. із гаслами боротьби за землю. Треба підтримувати націоналізм народів Азії, Африки та Латин. Америки, просуваючи ідею «відокремлення» від метрополій. Після відокремлення колоній від метрополій в останніх настане господарська криза, що спричинить падіння рівня життя, викличе незадоволення широким мас і пролет. повстання. Так антиколон. й антиімперіал. війни «місцевого значення» «переростатимуть» у світ. революцію.

Лит.: Мао Цзе-дун. Відносно практики. Відносно суперечності. – К.: Держ. вид-во політ. літ-ри УРСР, 1958. – 122 с.; Мао Цзе-дун. Избранные произведения: В 4 т. – Пекин: Изд-во лит-ры на иностр. языках, 1967-1969; Bettelheim C., Rossanda R. Il marxismo di Mao Tse-tung e la dialettica. – Feltrinelli, Milano 1974. – 52 p.; Deutscher I. Maoism—Its Origins, Background, and Outlook // The Socialist Register, 1964. – pp. 11-37; Holubnychy V. Mao Tse-tung's Materialistic Dialectics // The China Quarterly. – No. 19 (July-September, 1964). – pp. 3-37; Schram S. The Thought of Mao Tse-tung. – Cambridge University Press, 1989. – 242 p.

P. Tuca

Марітен Жак (фр. *Jacques Maritain*; 18.11.1882, Париж, Франція – 28.04.1973, Тулуза, Франція) – фр. філософ, теолог, засновник неотомізму. Навчається у Сорбонні, вивчаючи філософію та природознавство. Стажувався в Гейдельбер. ун-ті (1906-1908). Проф. каф. історії нової філософії католич. ін-ту в Парижі (з 1914 р.). Веде філос. гурток із вивчення томізму, у засіданнях якого брали участь М. Шагал, М. Бердяєв, Ж. Кокто

(1919-1939). У 1940-1945 рр. живе і працює в США (викладає в Принстон. і Колумб. ун-тах). Посол Франції у Ватикані (1945-1948), а потім знову виїхав до США, у Принстон. ун-т. З 1960 р. практично постійно перебуває у Франції.

Основні праці: «Антимодерн» (1922), «Інтегральний гуманізм» (1936), «Символ віри» (1941), «Права людини і природний закон» (1947), «Людина і держава» (1951), «Про церкву христову» (1970).

Соц. ідеї **М.** спрямовані на розв'язання проблем сучасності у християн. ключі. Вихід із ситуації кризи суч. йому доби **М.** бачив в утвердженні «теоцентричного гуманізму», «персоналістичної демократії», християнізації всіх галузей духовної культури та екуменічному зближенні релігій. У роботі «Присмерок цивілізації» **М.** описує становлення гуманіст. ідей та помилки, що призвели до їхнього виродження. Гуманізм мислитель розуміє як розвиток усіх можливостей людини, розкриття його первинної величі. Але гуманізму, починаючи від античності, властива вада замкнення людини на самій собі. Саме в ізоляції (самоізоляції) людської природи від Вищої істоти, за вченням **М.**, заховані проблеми суч. людства. За відсутності Бога, людина губить і свою душу, що веде до появи таких теорій зневіри та абсурду як філософія Ф. Ніцше і/або екзистенціалізм. Крайнощами є марксизм, повністю зосереджений на своєму раціоналізмі, та християн. гуманізм, який спрямував усі зусилля на пошуках «Граду людини-бога замість звернення до ідеалу Граду особистості, створеної за Божою подобою».

У своїх творах «Інтегральний гуманізм», «Права людини і природний закон», «Людина і держава» **М.** будував свою концепцію на традиційних для реліг. філософії уявленнях про божественне походження права і д-ви, спираючись на принципи історизму, соц. умовленості політики.

Духовні перетворення й оновлення цивілізації **М.** пов'язував із висуненим ним проектом «інтегрального гуманізму», який долає відхід людини від Бога шляхом поновлення трансцендентних підвалин людського існування. У такій новій цивілізації християн. віра буде погоджуватися з секулярними інт-тами. Джерелом суверенітету д-ви, за **М.**, має бути Бог, а гол. цілями д-ви повинні стати соц. і християн. ідеали. У такій християн. інспірованої демократії релігія буде регулювати на вищому шаблі відносини між індивідами, й особиста свобода, таким чином, буде розви-

ватись. Фашизм і комунізм викоринили таку свободу, а лібералізм, який схвалює егоїзм та індивідуалізм, суперечить нормам християн. моралі. Інтегральний гуманізм, навпаки, розглядає людину як єдність божественного та людського начал.

М. не вважав свою концепцію, на відміну від марксист. гуманізму, утопічною. Соц. гуманізм абсолютує колект. начало, ліберальний – індивідуальне, а інтегральний гуманізм тримається золотієї середини, поєднуючи оновлення зі збереженням традиц. цінностей. Дотримання трьох засадничих принципів інтегрального гуманізму: 1) утвердження особистісних цінностей; 2) співіснування людей у прагненні до заг. добра; 3) християн.-теїстична направленість гуманізму, що веде до екуменічного зближення вірних. Усе це, на думку **М.**, приведе до існування сусп-ва, в якому найбільш повно зможуть розкриватися здібності й хист особистості, а також буде знаходити своє втілення людська свобода.

В есе «Права людини і природний закон» **М.** визначає природне право, як неписаний закон. Це означає, що існує, в силу самої людської природи, «вказівка чи положення, яке людський розум може відкрити та відповідно до якого людська воля повинна діяти, щоб бути в згоді з необхідними цілями людської істоти». Природний закон, властивий кожній розумній істоті, повинен сприйматися як писаний кодекс і стати еталоном будь-якого справедливого закону. Природний закон доповнюється «низкою положень людського закону залежно від розмаїтості конкретних моментів і обставин», прийнятих людьми зобов'язань і прав, у міру розвитку культури. Кожна епоха, вважає мислитель, має свій істор. конкретний ідеал. **М.** запропонував виділити права різних рівнів. 1) *Фундамент. права* – право на життя й особисту свободу, право одружуватися, право прив. власності, право на прагнення до щастя й ін. Ці права особистості є природними, бо кореняться в самій природі людини як вільної та духовної істоти. Особистість, писав **М.**, належить світу вищих цінностей. 2) *Політ. права* (права громадянина) визначаються законодавством країни, утворюють продовження природного права: право народу встановлювати конституцію д-ви і визначати форму правління, право громадян на активну участь у політ. житті, у т.ч. у виборах, право об'єднання в політ. партії і громад. об'єднання, свобода висловлювань і дискусій, рівність громадян перед законом і судом. **М.** пише, що останні види свободи ймовірно ніколи не будуть підвищені до абс. права, але

вони складають право в сусп-ві, яке досягло «стану політ. справедливості». 3) *Соц. права* (права трудящих): право на працю, створення профспілок, на справедливу заробітну плату, на соц. забезпечення та ін., «обумовлені заг. благом». Визнання соц. прав людини поряд із правом приватної власності дозволяє, писав **М.**, уникнути пороків як капіталізму, так і соціалізму. Природно-правове сприйняття права надає оцінці позитивне право не лише з інструментального, але і з погляду позапозитивних правових принципів моральності і справедливості. Щоб відповідати вимогам права, закони повинні враховувати ці принципи і ґрунтуватися на них, а законодавець повинен слідувати природному праву.

Як філософ-систематик, **М.** охопив у своїй творчості всі основні предметні сфери філософії: онтологію, гносеологію, етику, естетику, філософію релігії, філос. антропологію, соц.-політ. філософію. Політ. підходи **М.** відображені в його працях, присвячених владі, співвідношенню мети та засобів, прав людини, демокр. праву, взаємодії церкви та д-ви, політ. об'єднанню світу.

Літ.: Луц У. Свобода людини у суспільстві в інтерпретації Йоганеса Лотца та Жака Марітена / У. Луц // Вісник Львів. ун-ту. Серія філософія. – 2010. – Вип. 13. – С. 90-95; Матвієнко І. С. Філософське осягнення людини: інтегральний гуманізм Ж. Марітена та гуманістична етика Е. Фрома / І. С. Матвієнко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2010. – Вип. 99. Філософія. Політологія. – С. 13-16; Марітен Ж. Человек и государство / Ж. Марітен. – М.: Идея-Пресс, 2000. – 196 с. Марітен Ж. Знание и мудрость / Ж. Марітен. – М.: Научный мир, 1999. – 244 с.; Шестопал С. С. Філософсько-правові погляди Жака Марітена / С. С. Шестопал // Вісн. Харків. націон. ун-ту внутр. справ. – 2007. – Вип. 37. – С. 422-430.

В. Гошовська

Маркс Карл (нім. *Marx Karl Heinrich*; 05.05.1818, Трір, Пруссія – 14.03.1883, Лондон, Великобританія) – нім. філософ-матеріаліст, соціолог, економіст. Навчався на юрид. ф-ті Бонн. і Берлін. ун-тів. Д-р філософії Бонн. ун-ту (дис. «Відмінність між натурфілософією Демокрита та натурфілософією Епікура»).

Засновник (разом із Ф. Енгельсом) І Інтернаціоналу (1864), що сприяв створенню партій соціаліст. спрямування в багатьох країнах Європи. **М.** є основоположником діалект. матеріалізму та матеріаліст. розуміння історії,

творцем нової теорії політ. економії та вчення про наук. соціалізм.

У молоді роки перебував під впливом філософії Г.-В.-Ф.Гегеля (1770-1831). Після знайомства з працями Л. Фейєрбаха (1804-1872) переходить на позиції матеріалізму. Філософію **М.** слід відносити до останнього етапу розвитку нім. класичної філософії, представники якого вирішували поставлені Гегелем теорет. проблеми. **М.** є творцем класичного марксизму – революційного політ., идеол., політекономічного вчення, що виникло в др. пол. 1840-х рр. та набуло розвитку в працях послідовників **М.** та в практ. діяльності політ. партій і рухів.

Основні праці: «Економічно-філософські рукописи 1844 року» (1844), «Німецька ідеологія» (1845-1847; у співавт. із Ф. Енгельсом), «Маніфест комуністичної партії» (1848, у співавт. із Ф. Енгельсом), «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта» (1852), «До критики політичної економії» (1859), «Капітал» (I том – 1867, II і III томи були відредатовані Ф. Енгельсом після смерті **М.**, опубл. у 1885 і 1894 відповідно).

У радян. суспільствознавстві **М.** користувався статусом «основоположника наук. комунізму, вчителя і вождя міжнар. пролетаріату», який створив «цілісне і струнке револ. вчення, могутню духовну зброю пізнання і перетворення світу». **М.** надавав вирішального значення екон. сфері в житті сусп-ва (екон. детермінізм). Він розглядав базис як екон. структуру сусп-ва, сукупність об'єктивних виробн. відносин, в основі яких лежить та чи ін. форма власності; ці відносини відповідають певному рівню розвитку продукт. сил. На базисі формується і їм визначається юрид. і політ. надбудова. Хоча базис є первинним, а надбудова вторинною, надбудовні ін-ти все ж відіграють активну роль: політика виступає не тільки відображенням екон. відносин, а й важливим інструментом їх формування. Політика, на переконання **М.**, підкорена економіці та водночас є відносно самостійною і впливає на екон. відносини, прискорюючи або уповільнюючи хід екон. процесів. Д-ва і право як частини надбудови завжди є продуктом класових суперечностей і служать інтересам екон. панівного класу. Насилля відіграє важливу роль у виникненні першого класового поділу і появі д-ви. Екон. панівний клас є і політично, й идеологічно панівним класом.

Важливим елементом марксист. вчення є т. зв. матеріаліст. розуміння історії, сутність якого полягає в залежності сусп. свідомості

від сусп. буття. Теорія сусп. свідомості **М.** передбачає, що не свідомість людей визначає їх буття, а, навпаки, їх сусп. буття визначає їх свідомість. На певному ступені свого розвитку матеріальні продукт. сили сусп-ва, що постійно розвиваються, приходять у суперечність з існуючими виробн. відносинами. Тоді настає епоха соц. революції. Зі зміною екон. основи відбувається переворот у всій величезній надбудові. **М.** виділяв азіат., античний, феод. і бурж. способи вир-ва, причому бурж. виробн. відносини вважав останньою антагоніст. формою сусп. вир-ва.

Обґрунтовуючи необхідність і близькість соціаліст. революції, **М.** доводив, що в 40-і рр. XIX ст. капіталізм уже став гальмом сусп. розвитку. Центр. категорією в марксизмі є категорія відчуження. Саме через відчуження продукту праці виявляється сутність капіталіст. ладу: антагонізм між працею та капіталом. За капіталізму процес самовідчуження людини досягає найвищої точки, бо фіз. і розумові сили людини також стають товаром, а людина перетворюється на річ. Тому процес звільнення людини від залежності повинен здійснити найбільш відчужений клас – пролетаріат.

Погляди **М.** на політику та д-ву є складними та суперечливими. Однією з провідних ідей вчення **М.** про про д-ву і право є ідея необхідності революц. диктатури пролетаріату. Прикладом диктатури робітн. класу для **М.** стала Паризька комуна (1871) як взірць поєднання законодавчої та виконавчої влади. Таким чином, був відкинтий принцип розподілу влади; ідея об'єднання в одному органі як законодавчої, так і виконавчої влади стала основою більшов. концепції Рад.

М. виділяв дві фази комуніст. сусп-ва: на першій збережеться «вузький горизонт бурж. права» у зв'язку з розподілом за працею; на другій, вищій фазі комунізму, коли здійсниться принцип розподілу за потребами, відпаде потреба у праві та д-ві. Політ.-прав. вчення **М.** містить ідею відмирання політ. влади (д-ви) в комуніст. сусп-ві, коли не буде класів з протилежними інтересами. Але для досягнення цієї мети робітн. клас повинен завоювати політ. владу та перебудувати д-ву. У судженнях **М.** мало зверхність уявлення про д-ву як про оргцію виключно панівного класу, тим самим він абсолютизував роль д-ви як знаряддя придущення. **М.** акцентував увагу на проблемі створення неантагоніст. сусп-ва та практично не досліджував проблеми бурж. демократії. Цю прогалину в теорет. спадщині **М.** після його смерті намагався заповнити Ф. Енгельс,

який заявив про поворотний пункт в історії капіталізму – про можливість за певних обставин часткової поступки буржуазією свого політ. панування своїм союзникам. Ці ідеї надалі розвинули теоретики соціал-демократії.

М. розробляв і поширював свою теорію в безкомпромисній і жорсткій боротьбі з ін. соціаліст. вченнями. Велика частина творів **М.** носить гострий полемічний характер, викриує бурж. або дрібнобурж. сутність ін. соціаліст. теорій того часу. Акт. неприйняття й упереджено критичний настрій до всіх ін. ідей і теорій спиралися на непорушну впевненість у науковості своєї власної доктрини. Політ. погляди **М.** увійшли до ядра цілої низки ідеологій, доктрин, програм, стали керівництвом до дії практично всіх революц. рухів і партій ліворадик., комуніст. спрямування.

Літ.: Маркс К., Енгельс Ф. Твори: 2-е вид. – Т. 1-50. – М.: Изд-во полит. лит., 1955-1974; Себайн Джордж Г., Торсон Томас Л. Історія політичної думки / Пер. з англ. – К.: Основи, 1997. – С. 653-692; Штамен Т. Маркс // Класики політичної думки: від Платона до Макса Вебера. – К.: Тандем, 2002. – С. 394-420.

О. Вагіна

Маркос, субкоманданте (ісп. *Subcomandante Insurgente Marcos*; можливо, 19.06.1957). Припускають, що дійсне його ім'я Рафаель Себастьян Гільєн Вісенте. Відвідував єзуїтську школу, де, як припускають, познайомився з теологією визволення. Вищу освіту здобув у Нац. автономному ун-ті Мексики, після чого здобув звання проф. філософії.

Основна праця: «Четверта світова війна» (2001). Автор численних есе, політ. творів та віршів, романів.

На початку діяльності йому були властиві крайні ліві погляди, називав себе марксистом і революціонером. Нині стверджує про свою прагматичність та близькість поглядів до альтерглобалізму. Відомий як один із керівників повстання сапатистів у штаті Ч'япас (01.01.1994; зумовлене відкриттям зони вільного ринку між США, Канадою та Мексикою), позаяк цей штат один із найбідніших у країні. Сапатисти вимагали визнання в конституції країни ідентичності індіанців, надання їм політ. і культ. автономії (мова й освіта). Після 2000 р. зникає з політ. арени, повернувшись у січ. 2006 р., додавши до свого псевдо *Делегат Зеро*; змінив засіб пересування – пересів із коня на мотоцикл. Ніколи не знімає чорної маски, не покидає люльки. Нині між повстанцями та уряд. військами діє

перемир'я, одночасно більша частина штату не контролюється урядом, живе за власними, інд. нормами прямої демократії.

Політ. філософія **М.** (*сапатизм*) є поєднанням марксизму й анархізму. **М.** вважав, що третя світова війна/холодна війна тривала з 1946 до 1985-90-х рр. Поразка та розпад СРСР – одночасно перемога США, довкола яких об'єднана нині домінуюча частина країн світу. З цього і починається Четверта світова, результатом якої має бути однополярний світ, що здатна зробити глобалізація. Концепція, яка дає підстави для глобалізації – неолібералізм, який виступає новою релігією. Гол. супротивником США є все людство. Четверта світова знищує людство у міру того, як глобалізація універсалізує ринок; усе людське, що виникає на шляху ринк. логіки оголошується ворожим і має бути знищено. Глоб. ринок прагне одного – перетворити країни у власні торг. центри. Гол. проблема глобалізації однополярного світу полягає в нац. д-вах, культурах, формах взаємин у середині народів, у всьому тому, що робить їх відмінними. Глобалізація, за **М.**, прагне підвести все до єдиного знаменника, перетворити людей на однакових істот, встановити єдиний спосіб життя, що тісно пов'язано з північноамер. моделлю. Тим не менше, Четверта світ. війна, за **М.**, веде до протилежного – ефекту «розщеплення»; світ не перетворюється на цілісність, а навпаки – розколюється на величезну кількість уламків. Хоч (за ідеєю глобалізму) громадяни світу мали б ставати між собою подібніші, із існуючих нині відмінностей виникають дедалі нові – гомосексуалісти і лезбійки, молодь, мігранти. Нині невідомо, де може початись конфлікт; це може відбутись будь-де, не обов'язково в Європі.

М. виділяє особливості Четвертої світ. війни: 1) Революціонери мають діяти як зазгодом і будь-коли. Однієї схеми недостатньо, потрібна полісхематичність, щоб вибудувати багато відповідей на певні події. Це відкриває широке поле для інформатики. Відповідно вимагає переходу від систематичного, жорсткого до гнучкого до того, що може змінюватись у будь-який момент; 2) Перехід від стратегії стримування до стратегії розширення або розповсюдження; важливо зуміти поширити конфлікт на те, що називають «невійськовими акціями».

Літ.: Субкоманданте Маркос. Другая революция. Сапатисты против нового мирового порядка. – М.: Гилея, 2002. – 200 с.; Субкоманданте Маркос. Четвертая мировая война. – Екатеринбург,

2005. – 123 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.litmir.net/br/?b=14594

А. Романюк

Маркузе Герберт (нім. *Herbert Marcuse*, 19.07.1898, Берлін, Нім. імперія – 29.07.1979, Штарнберг, ФРН) – нім.-амер. соціолог, філософ, сусп. діяч, представник Франкфурт. школи, ліворадик. критичної теорії, теоретик-ідеолог руху «нових лівих». Співзасновник Нової школи соц. наук (Нью-Йорк). Співроб. Ін-ту соц. досліджень у Нью-Йорку (із 1934-го). Співроб. уряду США (Управління стратегічної розвідки, 1939-1946). Експерт амер. розвідки з денацифікації в окуп. Німеччині (1945). Проф. філософії та політології в Бостоні (1954-1964). Проф. політ. наук в ун-ті Сан-Дієго (Каліфорнія, з 1965).

Основні праці: «Розум і цивілізація. Гегель і виникнення соціальної теорії» (1941), «Ерос та цивілізація» (1955), «Радянський марксизм. Критичне дослідження» (1958), «Одновимірна людина» (1964), «Кінець утопії» (1967), «Психоаналіз і політика» (1968), «Ідеї до критичної теорії суспільства» (1969), «Контрреволюція і бунт» (1972), «Естетичний вимір» (1978).

Специфіка теорії **М.** – у прагненні сполучити вчення К. Маркса та З. Фрейда; крім того, на різних етапах своєї творчості **М.** знавав помітного впливу філософії М. Гайдегера. Наук. позиції **М.** тісно перепліталися з ціннісними, перетворюючи його теорію в цілісний політ. забарвлений світогляд.

М. починав із екзистенційно-психоаналіт. трактування раннього марксизму, який вважав єдино вірним. Від спроб поглибити філос. основи істор. матеріалізму гайдегеровським екзистенціалізмом **М.** переходить до поза-екон. аналізу суті т. зв. зах. цивілізації в цілому; акцентує на необхідності дослідження технолог. і раціональності європ. мислення, а не екон. панування. **М.** активно використовує ідеї З. Фрейда про протистояння природного та соц. в людині для пояснення політ. процесів. Людина є частиною природи, отже, підкорення природи – гол. орієнтир зах. цивілізації – неминуче обертається політ. пануванням людини над людиною. Осн. людські потяги в технолог. цивілізації та в створюваній цієї цивілізацією політиці не одержують виходу: Ерос (любовний, творчий) соціально продушується та сублимується, Танатос (смертельний, руйнівний) спрямовується на зовн. середовище, що перетворює його на працю. Панівні соц. групи перерозподіляють потреби сусп-ва у своїх інтересах, що призводить до

посилення соц. і політ. тиску. Тоталітарні режими ХХ ст. та повоєнні кризові явища у зах. капіталізмі не є наслідком класової боротьби або внутр. політ.-екон. феноменами; **М.** вважає їх «катастрофою людської сутності», що має культ.-антрополог. витоки. Відповідно до цих тез класова боротьба повинна бути замінена на «антропологічну» боротьбу.

Згідно **М.**, у «технологічному» сусп-ві протистоять одне одному можливості трансформування праці у творчість (породжені розвитком науки) та прагнення вищих верств зберегти існуючий (корисний для них) сусп. порядок шляхом розростання та поглиблення соц. контролю. Соц. контроль виходить за межі політики, права та моралі, проникає в усі сфери життя. Це проникнення втілюється як в політизації сусп-ва, так і у відчуженні громадян від політики. Маніпулювання масовою свідомістю та стимулювання «гонки споживання» призводять до формування «одновимірної людини», яка буде зациклена на судо матер. потребах і, як наслідок, нездатною критично оцінювати сусп-во. Панівні групи всіляко підсилюють конформізм «одновимірної людини», використовуючи як інструмент «антиістор. дискурси» і «культуру шаблону», що дозволяють маніпулювати політикою в інтересах цих груп. При цьому, на відміну від Т. Адорно і М. Хоркхаймера, **М.** не вважав причиною цих недоліків раціональність зах. свідомості як таку. На його думку, європ. політика після Др. світ. війни та ідеологія індустр.-технолог. соціуму зіпсовані саме «технологічною і репресивною» раціональністю, що неминуче вироджується в ірраціональність.

На всіх етапах своєї творчості **М.** стояв на позиціях жорсткої критики існуючого соц. і політ. порядку. Незалежно від нюансів розвитку його наук. концепцій, від коливань його політ. ангажованості, **М.** у др. пол. ХХ ст. був одним із найзначиміших представників критичної політ. думки. **М.** закликав до відмовлення від цінностей як капіталіст. сусп-ва, так і тоталітарного соціалізму заради «тотальної революції». Ця «тотальна» або «справжня» революція повинна бути спрямована на радикальну трансформацію свідомості, а не на зміну політ. та екон. відносин панування. Вказуючи на те, що робітничий клас вже не є носієм революц. свідомості, позаяк капіталіст. сусп-во знайшло для пролетаріату «достатнє місце», **М.** вважав рушійними силами «тотальної революції» соц. аутсайдерів, радикальну інтелігенцію та студентів. Спирається «тотальна революція» на «Велику відмову»

від будь-яких правил, норм та структур існуючого сусп-ва, як на політичному, так і на всіх ін. рівнях.

На пізніх етапах своєї діяльності **М.** відмежувався від лівих екстремістів (позаяк, напр., нім. «Фракція Червоної Армії» (RAF) трактувала «тотальну революцію» у терорист. сенсі) і намагався побудувати концепцію радикального відновлення на основі «нвої раціональності».

Літ.: Готфрід П. Странная смерть марксизма / П. Готфрід. – М.: ИРИСЭН, Мысль, 2009. – 249 с. Маркузе Г. Конец Утопии / Г. Маркузе // Логос. – 2004. – № 6 (45). – С. 18-23; Маркузе Г. Одномерный человек / Г. Маркузе. – М.: Reft-book, 1994. – 368 с.; Хевеши М. А. Антикапиталистический бунт «новых левых» / М. Хевеши // От абсолютной свободы к романтике равенства. – М.: Прогресс, 1994. – С. 195-209; Штейгервальд Р. «Третий путь» Герберта Маркузе / Р. Штейгервальд. – М.: Международные отношения, 1971. – 343 с.

А. Литовченко

Мартов Юлії (рос. *Юлий Мартов*; справжн. прізвище *Цедербаум*; 24.11.1873, Константинополь, Осман. імперія – 04.04.1923, Шемберг, Веймар. республіка) – рос. соціал-демократ, теоретик меншовизму та опонент В. Леніна. Народився у сім'ї купця. Закінчивши гімназію (1891), вступив на природниче відділення фіз.-матем. ф-ту Петербурзького ун-ту; у 1892 р. був заарештований за розповсюдження нелегальної літ-ри. Після півторарічного ув'язнення його виключили з ун-ту і влітку 1893 р. вислали під гласний нагляд поліції у Вільно; від цього часу все життя **С.** було пов'язане з політ. боротьбою.

Основні праці: «Сучасна Росія» (1898), «Політичні партії в Росії» (1906), «Механіка господарського устрою» (1917), «Світовий більшовизм» (1923). Автор низки робіт із історії революційного руху в Росії у яких відображений його відхід від революційного марксизму.

Повернувшись в 1895 р. в Петербург, **М.** разом із В. Ульяновим, створив Петербурзький союз за визволення робітн. класу. Члени союзу були арештовані, відправлені на заслання (січень, 1896). **М.** відбув трирічне покарання, під час якого написав кілька робіт з історії робітн. руху в Росії, та захворів на важку недугу. По закінченні сибір. заслання **М.** взяв долучився до створення газ. «Искра», з 1901 р. перебував у Німеччині, де видавалася ця соціал-демокр. газ. **М.** входив до ред. «Искры» разом із В. Ленінінм, з яким на той

час були близькими друзями. На II з'їзді РСДРП (1903) між друзями-соратниками виникли розбіжності, щодо питання членства у партії: В. Ленін вважав, що партія повинна складатися з профес. революціонерів, підлеглих керівному центру, а М. стверджував, що членами партії могли бути представники різних верств сусп-ва, що підтримують її ідеї.

На II Всерос. з'їзді Рад М. поставив питання про мирне вирішення політ. кризи шляхом утворення єдиної демокр. влади, так як вважав, що «єдиним виходом із цього становища, який ще міг би зупинити розвиток громадян. війни, могла б бути угода між повсталою частиною демократії і рештою демокр. орг-цій, яка була б визнана усюю революц. демократією, і яка могла б здати владу Тимч. уряду безболісно». До цієї заяви приєдналася більшість делегатів, але прихильники В. Леніна і Л. Троцького відкинули пропозиції, вирішивши, що самі зможуть взяти, а потім й утримати владу. Протестуючи проти більшов. свавілля, праві меншовики і праві есери залишили зал засідання. У результаті голосування на з'їзді М. став лідером меншості (меншовиків), а В. Ленін – більшості (більшовиків); між ними відбувся розрив. Як показав подальший хід історії, суть моральних розбіжностей Леніна з М. полягала в тому, що перший ставив в основу класову мораль, другий вважав, що «боротьба за визволення» повинна вестися на основі демократії та справедливості.

Після недовгого перебування в Росії, в 1905 р., М. був висланий за її межі і до 1917 р. жив у Женеві та Парижі. За кордоном він брав активну участь у діяльності соціал-демократів, вів фракц. боротьбу з більшовиками, публікував статті в рос. та емігрант. пресі. Лютнева революція відкрила перед М. дорогу в Росію, і він повернувся до Петербурга, урочисто зустрітий лідерами меншовиків, які входили до складу Тимч. уряду. М. виступив за демокр. уряд, що спирається на партії, представлені в Радах, але без бурж. сил; закликав до політики взаємної стриманості. Захоплення влади більшовиками, особливо, їх методи приходу до влади, М. сприйняв негативно, разом з ін. меншовиками протестував проти більшов. свавілля, які, на його думку, дискредитували поняття соціалізму. Виступи проти більшовиків привели в 1918 р. до вигнання меншовиків із органів влади. На них почалися гоніння, але високий авторитет і давня дружба з В. Леніним вберегли М. від репресій. У вересні 1920 р. він виїхав до Німеччини, отримавши на це візу Леніна, як представник партії меншовиків за кордоном. Хвороба, отримана на

сибір. зісланні, розвивалася і 04.04.1923 М. помер у туберкульозному санаторії, похований у Берліні.

М. був демократом, по-перше, за характером, по-друге у політ. принципах і практич. діяльності. Він був соціалістом та інтернаціоналістом. У той же час він не тільки загаяв себе в жорсткі рамки класової боротьби пролетаріату, але і вважав більшовиків однодумцями, вірив, що В. Ленін стояв на тій же класовій основі та поділяв із ним більшість соціаліст. цілей, розходячись лише у засобах їх досягнення. Тим самим він позбавляв себе свободи вибору ін. партнерів і союзників у боротьбі. М. не міг вирватися з вузьких рамок марксизму. Він сам вважав себе ортодокс. марксистом, залишаючись європ. мислячим революціонером.

М. є одним із організаторів Віден. Інтернаціоналу, засн. і ред. антикомуніст. ж-лу «Социалистический вестник».

Лит.: Из архива семьи Цедербаум / Сост. В. Л. Телицын, Ю. Я. Яхнина, Г. Г. Животовский. – М.: Собрание, 2008. – 463 с.; Казарова Н. А. Ю. О. Мартов. Штрихи к политическому портрету / Н. А. Казарова. – Ростов-на-Дону: РГПУ, 1998. – 168 с.; Мартов Ю. Записки Социал-демократа. – М.: РОСПЭН, 2004. – 543 с.; Ольховский Е. Р. Ю. О. Мартов и семья Цедербаумов / Е. Р. Ольховский // Петербургская историческая школа: Альманах: Памяти В. А. Ежова. – СПб., 2001. – С.132-152; Урилов И. Х. Ю. О. Мартов: историк и политик / И. Х. Урилов. – М.: Наука, 1997. – 471 с.; Getzler I. Martov: a political and biography of Russian social democrat. – Cambridge, 1967. – 367 с.

С. Орлов

Маруяма Масао (англ. транслітер. із яп. *Masao Maruyama*; 22.03.1914, префектура Осака, Японія – 15.08.1996, Токіо, Японія) – яп. пацифіст, гуманіст, ліберал і демократ, визначний істор.-політ. теоретик та активний сусп. діяч. У 1937 р. блискуче завершив навчання у Токійському імператор. ун-ті, на ф-ті права. За видатні успіхи молодого М. було запрошено асистувати на цьому ж ф-ті. Спочатку він займається вивченням здобутків європ. політ. теорії, але невдовзі змінює фокус й звертається до досліджень із яп. політ. теорії. У 1944 р. М. вступає до лав яп. армії і все своє подальше життя переживає реактуалізації цієї війни, як на інтелектуальному, так й на буденному рівнях: воєнна служба поруч з епіцентру атомного вибуху у Хіросімі негативно вплинула на подальший стан його

доволі хиткого здоров'я (1945). Після капітуляції Японії у Др. світ. війні повертається викладати до ун-ту. З 1950 р. **М.** працює вже на посаді проф. і першого зав. каф. історії політ. ідей ун-ту Токіо. **М.** є одним із авторитет. лідерів специф. напрямку політ. думки Японії – лівих повоєнних інтелектуалів («модерністів»), проте, підтримуючи протести повстанців, він не схвалював ультрарадикальних методів та настроїв нових антивоєнних та еколог. самоорганізованих громад. рухів 60-70-х рр. ХХ ст. Серйозним випробуванням став факт розгрому студентами-радикалами кабінету проф. в ун-ті, що відчутно розхитало його здоров'я і призвело до подання **М.** у відставку (1971). У 1976 р. **М.** нагороджений Орденом «Священного скарбу» (*Zuihō-shō*). Із 1982 – член Яп. Академії та іноз. чл.-кор. Брит. Академії, почесний д-р Гарвард. та Принстон. унів. Отримав відзнаку Асоціації азій. студій (AAS) за видатний внесок у розвиток азій. студій (1993).

Основні праці: «Теорія та психологія ультранационалізму» (1946), «Політика як наука в Японії» (1947), «Світ політики» (1952), «Міркування і поведження у модерній японській політиці» (у 2 т., 1956-1957), «Лояльність та повстання» (1960), «Древній субстрат історичної свідомості» (1972), «Студії із інтелектуальної історії Японії періоду Токугава» (1974), «Між воєнною та повоєнною ерами» (1976), «Лекції: "Нарис теорії цивілізації" Фукудзави Юкіті» (у 3 т., 1986), «Denken у Японії» (у співавт. із В. Шамоні та В. Сейфертом, 1988). *Посмертно видані:* «Масао Маруяма. Матеріали круглих столів: 1950-1995» (серія із 9 книг: 1998), «Масао Маруяма. Зібрання творів 1936-1996» (серія із 15 томів: 2003-2004).

У центрі нового політ. концепту, запропонованого проф. **М.**, який має назву – «*chōkokka shugi*» (ультранационалізм) перебуває твердження про те, що осн. двигуном історії є незалежні від д-ви суб'єкти та їх ідеї, а не екон.-політ. чинники (ця теза справедливо критикується, через явні кореляції яп. «екон. дива» із істор. й соціо-культ. змін у «країні сонця, що сходить»).

Германофіл **М.** розумів іст. науку у дусі гейдельберзьких неокантіанців: В. Віндельбанда та Г. Ріккєрта. А у іст.-політ. дослідженнях використовував методолог. доробки К. Маннгейма («нім. періоду» (насамперед, – «Ідеологія та утопія», 1929). **М.** повсякчас закликав японців перенести провину за минуле у майбутньому, підтверджуючи це своїм особистим прикладом покаяння, і критично

переглянути політ. історію – провести ревізію принципів метафізичної доктрини кокутай (*kokutai*), переглянути принципи влади Імператора Хірохіто та ін. Відповідальність за війну **М.** покладав на д-ву, тоталітарну за своєю сутністю, а не на конкретних чиновників. Звичайні японці теж розглядалися ним як жертви цієї системи. Історію **М.** пропонує досліджувати діалектично (за марксист. методологію, але у гуманіст. спрямуванні). Щоб зрозуміти, чому ця війна-катастрофа взагалі могла трапитися у «розумному» ХХ ст. **М.** аналізує структур довоєнної сусп. свідомості у Японії, для виявлення зрізів, які сприяли появі специф. мілітаристської свідомості японців. Наслідком такого методолог. підходу, вважав **М.**, має бути «інакше спрямування» відповідальності японців за війну – новий маршрут із сучасного у майбутнє, без зіткнень із етосом і топосом минулого, а саме: імператорськими і самурайськими традиціями та божевільним альтруїзмом камікадзе.

Демократизація сусп-ва, за проф. **М.**, складається з революції у сусп. думці та створенні нових моральнісних та духовних цінностей, він побоюється, аби через почуття провини яп. сусп-во не перейнялось ідеями комунізму, які в повоєнній Японії декларувались такими, що є антитезою національному яп. традиціоналізму. Тут **М.** застерігає щодо появи «яп. фашизму», який може бути замасковано під демократію. Один із критеріїв справжньої нової демократії – можливість кожної людини встановлювати свободу у суб'єктивному сенсі й вимірі (через усвідомлення свободи), а не через легально-легітимну її об'єктивізацію у покорі д-ві: «В основі незалежності д-ви є чисті форми права, які є абстракціями субстанціальних вартостей... Тут маємо деякий компроміс поміж властивцями та підвладними, який виражається у поділі структури на: форму/суть, зовнішнє/внутрішнє та публічне/приватне. У результаті, такі феномени як моральнісність та віра визнаються приватними, тоді як публ. влада абсорбується правлячою системою, як її техн. інструмент». Зазначимо, що окремі думки **М.** близькі до ідей впливового напрямку європ. філософії – феноменологічного екзистенціалізму, із його акцентуванням на свідомості та свободі людини (напр., Ж.-П. Сартр «Буття й ніщо», 1943).

Таким чином, проф. **М.** вказав інтелектуалам світу на необхідність публ. лібер. дискурсу щодо автономії суб'єкта та індивід. свободи на політ. тлі демокр. антиколоніалізму. Особливість методології **М.** полягає у креативному синтезі марксизму, лібералізму

та ультранационалізму, які глокально зрощуються на ґрунті яп. повоєнних модерності (*kindai-shugai*) й лояльності (*kannen*). А у теорет. дослідженнях і дебатах своїх останніх років **М.** щиро прихильний до ідей радикального пацифізму та лібертаріанства.

Лім.: Maruyama M. Thought and Behavior in Modern Japanese Politics / Masao Maruyama. – Oxford University Press, 1969. – 432 p.; Bellah R. N. Imagining Japan: The Japanese Tradition and Its Modern Interpretation / Robert Neelly Bellah. – University of California Press, 2003. – 254 p.; Kersten R. Democracy in Postwar Japan: Maruyama Masao and the Search for Autonomy / Rikki Kersten. – Nissan Institute / Routledge Japanese Studies (Book Series). – Routledge, 1995. – 304 p.; Iida Y. Rethinking Identity in Modern Japan: Nationalism as Aesthetics / Yumiko Iida. – Nissan Institute/Routledge Japanese Studies (Book Series). – Routledge, 2002. – 328 p.; McVeigh B. J. Nationalisms of Japan: Managing and Mystifying Identity / Brian J. McVeigh. – Rowman & Littlefield Publishers, 2003. – 352 p.

В. Якубіна

Маслоу Абрахам Гарольд (англ. *Abraham Harold Maslow*; 01.04.08, Нью-Йорк, США – 08.06.1970, там же) – амер. психолог, засновник гуманістичної та трансперсональної психології, нових напрямів, що розвивалися як альтернативи біхевіоризму та психоаналізу. **М.** називали «другим амер. психологом, після Джеймса». Вивчав юриспруденцію в Сіті-коледжі (Нью-Йорк, 1926), навчався Корнельському ун-ті (1927). Захопився поведінковою психологією Д. Уотсона. Вивчав психологію в ун-ті Вісконсин (1928-1930), магістр гуманіт. наук ун-ту Вісконсин (1931), д-р психології цього ун-ту (1935). Асистент-дослідник Е. Торндайка в Колумб. ун-ті (1935-1937). Проф. Бруклін. коледжу (1937-1951). Зав. каф. психології в ун-ті Брендейс (Массачусетс, 1951-1961), проф. ун-ту Брендейс. Президент Амер. психолог. Асоціації (1967-1968). Працював у Благодійному фонді У. Логліна (Менлоу-парк, Каліфорнія, 1969), займався філософією демокр. політики, економіки та етики.

Основні праці: «Мотивація та особистість» (1954), «До психології буття» (1962), «Релігія, цінності та вершинні переживання» (1964), «Еупсихея: щоденник» (1965), «психологія науки: рекогносциювання» (1966), «Нові межі людської природи» (опубл. по смертю, 1971).

М. заклав основи гуманіст. психології. Свій підхід він називав «психологією третьої

сили», як протиставлення психоаналізу та біхевіоризму. Гол. теза **М.** полягає в тому, що будь-яку людину потрібно вивчати як єдине організоване ціле, а не як набір диференційованих частин. Неможливо розібратися в мотивах і діях людини, якщо ігнорувати її найвищі прагнення. **М.** створив ієрархічну модель мотивації, в якій виділив п'ять основних «рівнів» потреб людини: фізіологічні; потреба у безпеці; потреба в любові, приналежності до певної соц. групи; потреба в повазі та визнанні; потреба в самоактуалізації, як найвищому рівні ієрархії мотивів. **М.** розглядає теорію ієрархії потреб як *холістично-динамічну*. Він зазначав, що лише, коли вдоволені базові потреби людини, актуалізуються потреби вищого рівня. Це була фундаментальна класифікація мотивів, що принципово відрізнялася від тих, що існували раніше. До переліку захисних механізмів **М.** додав ще – *комплекс Іони* – неусвідомлений внутр. супротив повній реалізації власних здібностей, що перешкоджає особистісному зростанню.

Гол. концепція теорії **М.** – *самоактуалізація* є найвищим рівнем потреб людини. Самоактуалізація (self-actualization) була визначена ним як дієвий процес, за яким здібності людини застосовуються творчо та без насилля, як «повне застосування талантів, здібностей, потенціалу і т.д.». Самоактуалізація розумілася як постійна залученість до росту та розвитку здібностей аж до максимально можливого. **М.** виявив: усі без винятку самоактуалізовані люди мають здатність до творчості. Проте творчість у розумінні **М.** – це не прояв людини в тому чи ін. аспекті культури, а здатність до саморозкриття. Прагнення до більш високих цілей, на думку **М.** є свідченням психол. здоров'я людини. «Конструювання життєвої перспективи», тобто самоорганізація життєвої мети є ознакою особистої зрілості людини. **М.** зазначав можливість використання своєї теорії для співроб. в середині людської спільноти та називав цей процес *синергією*. Хоч сам термін «синергія» спочатку застосовувала вчитель **М.** Р. Бенедикт для характеристики об'єднаної дії чи гармонії в сусп-ві. **М.** твердив, що отождолення себе з ін. сприяє високій індивід. синергії. Тому допомагаючи іншим окремий індивід отримає особисте вдоволення. **М.** також розглядав соц. застосування його теорії, особливо в утопічних сусп-вах, для яких він застосовував назву – *еупсихея*.

Теорія **М.**, не знайшла одностайної підтримки серед науковців і зазнавала значної критики, однак вона здобула велику популяр-

ність та практичне, ефективне застосування в практиці управління.

Лит.: Бондар В. Еволюція мотивації як функції управління / В. Бондар // Наук. записки. Сер. «Культура та соціальні комунікації». – Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2010. – Вип. 2. – С. 175–185; Абрагам Маслоу // В. Гордієнко, Л. Коpecь. Психологія особистості в біографіях, подіях, портретах. – К.: Видавн. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – С. 236–266; Маслоу А. Мотивація и личность. – М.; СПб.: Питер, 2006. – 478 с.; Сторіжко Л. В. Теорія мотивації – підґрунтя для розв'язання проблем розвитку особистості у концепції А. Маслоу // Мультиверсум. Філософ. альманах. – К.: Центр духовної культури. – 2006. – № 55. – С. 58–68; Goble F. The third force: the psychology of Abraham Maslow. New York: Pocket Books, 1971. – 156 p.

Л. Смола

Масуда Йонезі (англ. транслітер. із яп. *Yoneji Masuda*; 1905–1995) – яп. вчений, соціолог і футуролог, засновник і президент Ін-ту інформ. сусп-ва у Токіо, проф. кількох яп. та заруб. (переважно, амер.) ун-тів, радник багатьох провідних інформац. корпорацій і держ. установ.

Основні праці: «Комп'ютопія» (1966), «Інформаційне суспільство як постіндустріальне суспільство» (1981), «Гіпотези щодо генезису «Хомо інтелідженс» (1985).

Є всі підстави вважати **М.** автором концепції *інформац. сусп-ва*, в основі якої лежать відповідні ідеї англ. вченого Ф. Бекона та рос.-укр. мислителя В. Вернадського. Саме **М.** ще в першій половині 60-х рр. ХХ ст. у своїх працях першим у світ. науці ввів у наук. обіг такі поняття, як: «інформац. сусп-во», «глобальне інформац. сусп-во», «інформац. цивілізація», «інформац. епоха» та ін., дав розгорнуту характеристику цього сусп-ва та визначив і окреслив його особливості, довів його достоїнства та переваги та виявив вади й потенційні небезпеки. Подальший розвиток концепція інформац. сусп-ва отримала в працях Д. Белла, У. Дайзарда, М. Кастельса, Г. М. Маклюена, Е. Тоффлера та ін.

У праці «Комп'ютопія» **М.**, по-перше, обґрунтував і узагальнив основні характеристики інформац. сусп-ва, а саме: глобалізм, вихід людства на космічний рівень свідомості; світовий симбіоз людства і природи та перехід до існування людства у глобальному інформац. просторі. По-друге, сформулював сім принципів своєї концепції «глобальної комп'ютопії» як «глобального футуризованого сусп-ва, в

якому багатоцентрові вільні об'єднання громадян вільно беруть участь у дольових цілях, а ідеї спільно процвітають у всьому світі». Ці принципи стосуються переважно соц.-політ. сфери та сфери етики та моралі. Це, зокрема: 1) інформац. сусп-во буде «сусп-вом, у якому кожен індивід домагатиметься і реалізовуватиме час – цінність»; 2) в інформац. сусп-ві існуватиме «свобода прийняття рішень і рівність сприятливих можливостей для всіх»; 3) інформац. сусп-во характеризуватиметься «процвітанням різноманітних добровільних співт-в» або вільних спільнот; 4) в інформац. сусп-ві буде забезпечено «діяльність взаємозалежних синергетичних об'єднань»; 5) в інформац. сусп-ві «діятимуть функціональні об'єднання, вільні від згори керуючої влади»; 6) «існує серйозна небезпека того, що ми можемо рухатися у напрямі контрольованого сусп-ва», але «катастроф. курсу до «автоматизованої д-ви» вдасться уникнути»; 7) кінцевою метою інформац. сусп-ва стане «відродження теолог. синергізму людини і Бога».

М. також здійснив ґрунтовний (за 17 критеріями!) порівн. аналіз особливостей індустріального та виростаючого з нього інформац. сусп-ва. Цінним є те, що **М.** не лише продемонстрував оптимізм, а й вказав на реальні та потенційні переваги справді демокр. інформац. сусп-ва та визначив досить ефективні шляхи і засоби його формування та вдосконалення. Основними з них є: 1) використання інформац. технологій «цілком для створення знання»; 2) «децентралізоване і відкрите для всіх людей використання» інформац. технологій, що «приведе до створення прогнорозованого високорозвинутого сусп-ва»; 3) використання банків даних не окремими великими групами осіб, які перебувають при владі (і роблять це для власних «політ. цілей, що перетворює країну на поліцейську д-ву»), а всіма громадянами та їх добровільними об'єднаннями з метою «повністю розвинути свої здібності».

Теорет. і практ. цінність мають підходи **М.** щодо впливу інформац.-комунікац. технологій (ІКТ) на розвиток і вдосконалення політ. системи інформац. сусп-ва та на розширення прав і свобод його членів. «У політ. системі інформац. сусп-ва, – уточнював він, – демократія, що ґрунтується на участі громадян, буде загальноприйнятним способом здійснення політики на відміну від непрямої демократії парламентарного типу».

У праці «Комп'ютопія» **М.** висловив сміливе на той час припущення, що в майбутньому інформац. сусп-ві запанує т.зв. «демокра-

тія участі». Уточнюючи її сутність, він відзначав, що технолог. база «демократії участі» складатиметься з: 1) інформац. мережі, яка стане можливою завдяки розвиткові ІКТ; 2) процесу копіювання політ. моделей; 3) зворотного зв'язку для врахування індивідуальних думок».

У праці «Інформац. сусп-во як постіндустріальне сусп-во», М. обґрунтував необхідність запровадження демократії участі, яку охарактеризував як «форму правління, в якій політ. рішення і для д-ви, і для місцевих самоуправних одиниць будуть прийматися шляхом участі пересічних громадян». Він також визначив «шість базових принципів», на яких має базуватися, демократія участі, передбачив основні проблеми, які можуть виникати в процесі її становлення і функціонування та запропонував оптимальні шляхи і методи їх розв'язання: 1) «всі громадяни повинні брати участь у прийнятті рішень, або принаймні їх найбільша кількість»; 2) «дух синергії та взаємодопомоги має просякнути всю систему»; 3) «вся інформація, що стосується справи, має бути доступною для народу»; 4) «всі отримані громадянами здобутки і понесені ними жертви мають бути рівномірно розподілені між ними»; 5) «вирішення питання має відбуватися шляхом переконання та узгодження»; 6) «можна сподіватися, що після прийняття рішення всі громадяни братимуть участь у його втіленні в життя».

М. разом із Т. Умесао, Ю. Хаяши та ін. яп. вченими був безпосередньо причетним до розробки практично всіх програм щодо створення яп. моделі інформац. сусп-ва, зокрема таких, як: 1) «Яп. інформац. сусп-во: теми і підходи» (1969); 2) «Конттури політики сприяння інформатизації яп. сусп-ва» (1969); 3) «План інформац. сусп-ва» (1971); 4) «План створення інформац. сусп-ва – національна мета до 2000 р.» (1972) та ін.

Теорет. спадщина М. була і залишається вагомим внеском у зародження та становлення концепцій інформац. сусп-ва та розробку їх політ. аспектів, і в зарубіжну політ. науку в цілому.

Літ.: Масуда Й. Комп'ютопія / Й. Масуда // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – № 6. – С. 36-50; Масуда Й. Гіпотеза про генезис Ното Intelligens / Й. Масуда // Сучасна зарубіжна соціальна філософія: Хрестоматія. [Навч. посібник]. – К.: Либідь, 1996. – С. 335-361; Masuda Y. The Information Society as Post-Industrial Society / Institute for the Information Society. / Y. Masuda. –

Washington, D.C.: Pub. World Future Society, 1981. – 171 p.

О. Маруховський

Махно (Міхненко) Нестор (14(26).10.1888; за ін. дан., 17(29).11. 1889, с. Гуляй-Поле Катеринослав. губ., Рос. імперія, нині Запорізька обл., Україна – 25.07.1934; за ін. даними 06.07.1934, Париж, Франція) – укр. повстан. отаман, один із лідерів анархіст. руху в Україні.

Основні праці: «Махновщина и ее вчерашние союзники-большевики» (Ответ на книгу М. Кубанина «Махновщина») (1928), «Русская революция на Украине» (1929), «Воспоминания» (1936).

Первинно формування політ. поглядів М. розпочалося в соціал-демокр. середовищі, прихильником якого він був у 1905-1906 рр. У 1906 р. М. стає членом анархіст. орг-ції. «Спілка бідних хліборобів», котра діяла на Катеринославщині. Під час ув'язнення в Бутирській в'язниці (1911-1917), під впливом вчення М. Бакуніна, та особистого спілкування з П. Кропоткіним та П. Аршиновим, М. стає свідомим прихильником анархо-комунізму. За словами М.: «Одне мене засмучувало – це відсутність у мене належної освіти та конкретної підготовки в галузі соц.-політ. основ анархізму». Правда брак освіти М. компенсував активною політ. діяльністю. Вже у березні 1917 М. повернувшись на Катеринославщину ініціює створення Селян. Спілки, та очолює місцеву раду робітн. і селян. депутатів. Створена М. місц. адміністрація провела розподіл маєностей великих землевласників серед селянства, примусила місцевих підприємців підняти заробітну плату робітникам.

Перебуваючи під впливом ідей анархізму виступав проти будь-якої форми влади («ідея вільних рад» та «безвладної д-ви»), забезпечення життя трудівників на основі безпартійності та безвладдя. М. в умовах громадян. війни намагався стати «третьою силою» поряд із Директорією та більшовиками. М. категорично заперечував керівну роль монопольної партії у сусп-ві, натомість виступав за багатопартійність, котра проявиться у рівних правах і змагальності політ. партій і груп у впливі на людей і пропаганді своїх ідей і доктрин. М. вважав, що профспілки і вільні ради, котрі становлять місц. самоврядування, повинні опікуватися всіма сферами громад. та держ. життя. Можна констатувати, що М. вважав держ. синдикалізм майбутнім сусп. ладом в Україні зі широким повноваженнями місц. самоврядування.

М. долучився і до поширення нових назв держ. посад. Так, 01.10.1918 р. в с. Дібрівка **М.** на заг. сході селян за участю делегатів від сусідніх сіл, було одногосно затверджено «батьком всього революц. повстанства України», з того часу його виключно називали «Батько Махно». Політ. погляди **М.** у 1919 р. можна розкрити його словами: «Боротися за Україну від Денікіна, проти білих, проти комуністів, проти усіх, хто напосідає на Україну».

Вершиною державотворчої діяльності **М.** стає проголошення VI Четвертим з'їздом селян, робітників та повстанців у м. Олександрівськ (жовт.-листоп., 1919) Південноукр. трудової федерації, котра з перервами де факто проіснувала до серпня 1921 р., коли **М.** з невеликим повстанським загonom перейшов в румун. Бесарабію. Перебуваючи на еміграції **М.** не полишав політ. діяльності, зокрема в 1923 р., за твердження польс. спецслужб, провадив переговори з радян. дипломатами, під час яких обговорювалася можливість підняття повстання в Зах. Україні з подальшим приєднанням цих територій до Української Соціалістичної Радянської Республіки. На ці пропозиції радян. уряд відповів відмовою. У квітні 1925 р. **М.** переїхав до Парижа, де невдало намагався залучити анархіст. емігрант. орг-ції до боротьби за відновлення укр. д-ви, попередньо їх «українізувавши».

Протягом 1925-1934 рр. **М.** друкував статті присвячені розбудові ідеї укр. нац. революції та розвитку місц. самоврядування в анархіст. часописах «Анархический вестник» та «Дело труда».

М. можна віднести до когорти найвидатніших теоретиків і практиків анархізму. Діяльність **М.** у період революц. подій 1917-1921 рр. на Півдні України була однією з небагатьох в світ. історії спроб реалізації анархіст. концепції на практиці, та реалізації на її основі концепції розвитку місц. самоврядування. Хоча ця спроба побудови сусп-ва на засадах ідеології анархізму виявилась в кінцевому невдалою, вона стала джерелом важливого істор. досвіду, була найвищою кульмінаційною точкою розвитку анархіст. руху в Україні. Саме тому постать **М.** стала персоналізованим символом анархізму.

Літ.: Волковинський В. Нестор Махно: легенди і реальність / В. Волковинський. – К.: Перліт, 1994. – 256 с.; Довідник з історії України [За ред. І. Підкови та Р. Шуста]: У 3-х т. – Т. 2. – К.: Генеза, 1995. – 440 с.; Махно Н. Сповідь анархіста / Н. Махно. – К.: Книга роду, 2008. – 624 с.; Укра-

їна: політична історія. XX – початок XXI ст. / Редрада: В.М. Литвин (голова) та ін. Редкол.: В. А. Смолій, Ю. А. Левенець (співголови) та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2007. – 1028 с.

В. Старка

Мацусіта (Матсюзіта) Кейїті (англ. транслітер. з яп. *Keiichi Matsushita*; 19.08.1929, регіон Тюбу, префектура Фукуй, Японія) – яп. ліберал. теоретик, дослідник масового сусп-ва, прямої і представницької демократії, громадян. сусп-ва та специфіки урбаністики у Японії. Завершив навчання в ун-ті Токіо, на ф-ті права (1952), де був студентом відомого публічного інтелектуала – проф. та ліберала Маруяма Масао, який вплинув на його наук. інтереси. Опісля навчання **М.** відразу ж починає кар'єру викладача політології в Ун-ті Хосей (Токіо). Події Др. світ. війни та тяжкий повоєнний період позначились на світоглядних орієнтирах вченого, він належить до специф. напрямку політ. думки Японії – нових повоєнних інтелектуалів. Активно підтримував антивоєнні та еколог. самоорганізовані громад. рухи 60-70-х рр. Проф. **М.** особливо цікавий своїм досвідом викор. здобутки європ. політ. теорій задля аналізу соц. реалій Японії і тим, що окремі його публікації ще 50-60-х рр. унікально кореспондуються із європ. теоріями демократії вже 80-90-х рр. ХХ ст. та навіть із суч. соц.-політ. вченнями. Нині відомим продовжувачем ідей цієї ліберальної політ. школи є яп. дослідник демокр. теорії проф. Р. Ямада.

Основні праці: «Формулювання ідеї групи та структурні трансформації теорії громадянського суспільства» (1956), «Засади теорії громадянського суспільства» (1959), «Джерела сучасних політичних теорій» (1959), «Міркування про громадянський мінімум» (1971), «Проект Конституції для громадянського самоврядування» (1975), «Чи можлива громадянська культура?» (1985), «Лекції: “Два трактати про врядування” Джона Локка» (1987), «Політичний стиль мислення та політика» (1991), «Реконструкція місцевих управлінь» (2005), «Сучасна політика: ремінісценція моєї концепції» (2006).

Ідеї **М.** концептуально походять із теорії соц. угоди Дж. Локка (social contract) та вчення К. Маркса (особливо раннього, «гуманістичного» періоду). Відповідно до теорії громад. сусп-ва **М.**, маси є символом індустр. сусп-ва, яке характеризується двома відмітними рисами: «відчуженням капіталізму» та «відчуженням мас». Еквівалентом поняття мас в концепції **М.** є «*taishū*», а масове сусп-

во – «*taishū shakai*». Термін «*taishū*» має подвійні смислові конотації, він позначає пересічних людей і zarazом «люблячу спільність». Маса за **М.** важлива група для громад. сусп-ва: із появою приватної власності й монополіст. капіталізму, з'явився новий прошарок людей, котрі не бажають приймати участь у політ. житті країни, аби не зазнавати утисків з боку д-ви («*kokka*»). Масові люди цілковито включені у приватну сферу життя, відмежовані від публічності, вони, фактично, руйнують споконвічні східно-деспот. традиції, котрі не допускають демаркації державне/особисте.

М., на відмінну від Г. Арендт («Джерела тоталітаризму», 1951) не вважає масове сусп. соц.-псих. патологією, породженою політ. апатією, індивід. ірраціональністю та гедоністичним споживацтвом («хвороби зах. сусп-ва»). **М.** визначає ХХ ст. добою «тотальної війни», адже кожна вагома д-ва має статус «воєнної машини», яка в будь-який момент готова не лише дати відсіч, а й проводити наступально-насилницькі дії. Доктрина тотальної війни, напр., нині присутня у теорії постмодерних нео-марксистів М. Хардта та А. Негрі, в контексті гіпотет. проекту – «*multitude*», який позначає хаотично самоорганізовану соц. спільність агентів («*Multitude: війна та демократія у епоху Імперії*», 2004).

Механізм завдяки якому відбуваються соц. зміни в сусп-ві за **М.** – це інтегрована модель створена на базі концепцій М. Вебера, Г. Дж. Ласкі, К. Маннгейма «англ. періоду» (насамперед, «Людина і суспільство в епоху реконструкції», 1940). Отже, сусп. перебувають два «джерела змін»: «*орг-ція*» (механізація процесів вир-ва) та «*атомізація*» (виникнення груп недоволених робітників, які протестують проти існуючого устрою). Таким чином, маса, будучи спочатку прошарком звичайних робітників, є політ. агентом, що маркує нову модель співжиття індивідів – громад. сусп. – й виокремлює громадян у групу нового типу: «Індивідуальності, які є фрагментованими та ізольованими одна від одної, розмірковують над подіями дня не з позицій своєї впливовості та контролю, а завдяки фільтрам радіо та телебачення». **М.** вбачає у «ері груп» (об'єднання людей у комунікац. спільноти за допомогою технолог. засобів) стан переходу до громад. сусп-ва. Схожі розуміння ролі засобів масової інформації та інформац.-комунікац. технологій нині представлено, напр., в концепціях Ю. Габермаса, М. Кастельса, У. Бека та ін.

Концепція **М.** є лібер. маніфестом, який покликаний пояснити масове сусп-во як іма-

нентну сутність монополіст. капіталізму, що виникає через «бурж. демократію». Для **М.** поява робітн. класу як нового політ. суб'єкта – закономірна реакція на конфлікт «д-ва-особа», який може бути «знятий» шляхом розмежування політ. та уряд. сфер, результатом чого буде поява етосу громад. сусп-ва («*shimin shakai*»): «Якщо буття відображається у теорії, тоді зміна теорії означає зміну самого буття».

Отже, умови функціонування громад. сусп-ва, за **М.** – легальний порядок, що захищатиме свободу індивідів у політ. сфері від насилля д-ви, за допомогою правил: автономність індивідів у вільній політ. сфері; достойний «громадянський мінімум» як нова політ. основа яп. урбанізму; право громадян на протистояння, у разі «нападу» д-ви на їх вільну політ. сферу. Відтак, саме політ. ідея громадянськості стала у повоєнній Японії об'єднуючою квінтесенцією лібер. демократії, еквівалентною миру та владі народу.

Лит.: Якубіна В. Л. Концепт «Ера Груп» К. Матсюцїти як «відповідь» на «виклик» масового суспільства / В. Л. Якубіна // Дні науки філософського факультету-2008: Міжнародна наукова конференція (16-17 квітня 2008 р.): Матеріали доповідей та виступів. – К.: Видавн.-поліграф. центр «Київський університет», 2008. – Ч. III. – С. 124-128.; Avenel S. A. Making Japanese Citizens Civil Society and the Mythology of the Shimin in Postwar Japan / Simon Andrew Avenel. – The University of California Press, 2010. – 376 p.; Globality, Democracy and Civil Society / Ed. by Terrell Carver and Jens Bartelson. – Routledge, 2011. – 224 p.; Sasaki-Uemura W. M. Organizing the Spontaneous: Citizens Protest in Postwar Japan / Wesley Makoto Sasaki-Uemura. – University of Hawaii Press, 2001. – 293 p.; Yamada R. Democracy and mass society: a Japanese debate / Ryūsaku Yamada. – Tokyo: Gakujutsu Shuppankai, 2006. – Political Science. – 444 p.

В. Якубіна

Медісон Джеймс (англ. *Madison James*; 16.03.1751, Порт Конуей – 28.06.1836, Монтплієр) – четвертий президент США, правознавець, один із авторів Конституції 1787 р. Закінчив коледж у Нью-Джерсі (нині – Пристон. ун-т). У 1775 р. стає головою комітету безпеки в окрузі Орінж. Пізніше обраний членом першої асамблеї Вірджинії при новому уряді штату. Представник Вірджинії на Континентальному конгресі (1780-1783). Лідер групи, що формує Демократ.-Республ. партію (з 1792 р.). Четвертий президент США (1809-1817). Після закінчення президент. тер-

міну повернувся в Монтпілієр, де активно працював над записками про Конституційний конвент, проявляв політ. активність у справах штату Вірджинія.

Основні праці: разом із А. Гамільтоном та Дж. Джеєм видав збірник «Федераліст» (ст. 10, 14, 18-20, 37-58, 62-63), один із авторів Конституції США та Білля про права.

М. – розробник ідей республ. правління в умовах США, теорії рівноваги відособленої влади, концепції факцій тощо. Завдяки його ґрунтовному філос., політ. та юрид. підходам «Федераліст» із розгорнутого коментаря Конституції перетворився в профес. аналіз фундамент. принципів держ. влади, а з часом – у джерело констит. права для Верховного суду США та настільну книгу всіх дослідників амер. конституціоналізму.

Творчість **М.** містить чимало ідейних традицій століття: традиції природ. права та сусп. договору, філос. коментарі до законопроектів про права людини та констит. регулювання галузей уряд. влади, роздуми над спадком англ. вігів, шотланд. філософів-емпіриків і переосмислення досвіду давніх республік. Наприкінці життя він переглядає деякі свої колишні позиції та оцінки періоду співпраці з федералістами та зближується з демокр. республіканцями.

У характеристиці республ. правління **М.** значну увагу приділяє ролі та значенню соц. відмінностей у сусп-ві та д-ві. Вони виникають на основі різних здібностей та інтересів, особливо екон., які, на думку **М.**, складають найзагальніше та найтриваліше за впливом джерело відмінностей і конфліктів. На противагу Ж.-Ж. Руссо, він вважає невеликий розмір республіки головним чинником, що веде до швидкого псування чи загибелі республ. форми правління під час громадян. воєн. Велика д-ва зі значною кількістю населення «серед. класу» є більш стабільною та життєздатною.

М. продовжив традицію Фукідіда, Н. Макіавеллі, Д. Юма та ін. у тлумаченні та визначенні поняття «факція», під яким розумів певну групу громадян, що об'єднуються та схиляються до дії єдиним поривом пристрасті, інтересу чи думки, що є, однак, ворожою чи порушує права ін. громадян і спільних інтересів сусп-ва. Усунення шкоди, заподіяної таким угрупованням, можливе двома способами: 1) усунення причин, що викликають появу причини факцій; 2) регулювання наслідків існування угруповання. Факційність неможливо усунути, позаяк її елементи приховані у людській природі, а тому можна лише полег-

шити наслідки виникнення факцій, узявши їх під контроль. Люди з факційною схильністю можуть ганебними способами здобути владу, а потім зрадити інтереси народу. Структура уряд. влади зорієнтована на те, щоб не допустити виникнення факцій, які б загрожували владним особам і власності.

Проблему взаємовідносин різних галузей публ. влади **М.** пов'язував, по-перше, з відособленням галузей, що складають «загальну масу влади», по-друге, з розподілом цієї маси влади серед частин, що її утворюють. Тобто, законодавча, виконавча та судова гілки влади були відособленими та відмінними одна від одної. Та труднощі виникали у зв'язку з розподілом влади між гілками влади та з регулювання взаємовідносин між ними у випадку конфлікту. Так виникла ідея створення системи відособлення та збалансованого розподілу трьох гілок влади – «система стримувань і противаг».

Із висловлювань **М.**: «Якщо тиранія колись прийде в цю країну, то вона прийде під приводом боротьби із зовн. ворогом»; «Релігія й уряд тим чистіші, чим менше вони взаємопов'язані»; «Із усіх ворогів сусп. свободи більш за все слід остерегатися війни, бо в ній містяться та розквітають зародки усіх інших».

Літ.: Исаев С. А. Джеймс Мэдисон: Политическая биография. – Санкт-Петербург: Наука, 2006. – 551 с.; История политических и правовых учений / Под общ. ред. В. С. Нерсисянца. – М.: НОРМА, 2000 – 352 с.; Каленский В. Г. Мэдисон. – М.: Юрид. лит-ра, 1981. – 128 с.

І. Алексєенко

Меїр Пітер (англ. *Peter Mair*; 03.03.1951, Россес-Поїнт, граф. Слайго, Ірландія – 15.08.2011, Коннемара, графство Голуей, Ірландія) – ірланд. політолог, почесний проф. порівн. політології ун-ту м. Ляйден (Нідерланди) та Європ. університет. ін-ту, Флоренція (Італія). Здобув ступінь бакавбра з історії та політики (1972) і магістра політ. наук (1973) в університет. коледжі Дубліна. Після завершення ун-ту у 1974-1976 рр. працював асист. лектора на каф. європ. досліджень Нац. ін-ту Вищої освіти (м. Лімерик, Ірландія), у 1976-1978 рр. – тимчас. лектор із політики на каф. урядування ун-ту Стратклайда (Глазго, Шотландія). З 1979 р. – в Європ. університет. ін-ті (Флоренція), де працював до 1984 р. на посаді асист. проф. В ун-ті м. Ляйден захистив дис. на тему «Зміна партійної системи Ірландії» (1987), яка, в подальшому, стала класичною при ви-

вченні парт. системи Ірландії. З 1990 р. – на каф. політ. науки ун-ту м. Ляйден, спочатку як старший викладач (1990-1992), проф. політ. науки та порівн. політики (1992-2008), а в 2008 р. отримав звання почесного проф. порівн. європ. політики. З 2005 р. також був проф. Європ. університет. ін-ту, де займався дослідженням демократії та популіст. партій.

М. – співред. ж-лів «Європейський журнал політ. досліджень» (European Journal of Political Research) та «Західноєвропейська політика» (West European Politics). У 1992-1995 рр. – ред.-засн. «Щорічника політичних даних» (Political Data Yearbook). За ред. **М.** було випущено і низку книжкових серій: «Сучасна політика» (Modern Politics, Sage Publications/ECPR) (1991-1994), а також «Порівняння політ. ін-тів» (Comparative Political Institutions, Oxford University Press) (2003-2011).

Основні праці: «Ідентичність, конкуренція та електоральна перспективність: стабілізація європейських виборців у 1885 – 1985 рр.» (1990), «Зміна партійної системи: підходи та інтерпретації» (1997), «Розширення Європейського Союзу: розбіжності та пристосування» (2002), «Політичні партії та виборчі зміни: партійні відповіді виборчим ринкам» (2004), «Представницький уряд в сучасній Європі: інститути, партії та уряди» (2005), «Партійний патронаж та партійний уряд в європейських демократіях» (2012, опубл. посмертно).

Сфера наук. інтересів - порівн. політологія, а саме на вивченні політ. партій та парт. систем. **М.** з'ясував причини змін парт. системи. Він стверджував, що зміни парт. системи обумовлені не лише зовн. (структура соц. розколів та електоральна поведінка), але й внутр. чинниками. Зокрема **М.** значну увагу приділяв характеру централізованості в управлінні політ. партій, який корелював із обраними стратегіями. Це означає, що проблеми, з якими зіштовхуються партії, щонайменше спричинені ними самими. Можливо, це більш заспокоїливо для партій, однак, це означає, що у них є потенціал для того, щоб щонайменше пом'якшити негативний вплив зовн. змін на структуру парт. конкуренції. Ін. словами політ. партії не є пасивними об'єктами змін, а можуть активно формувати своє майбутнє.

Важливу роль у своїх дослідженнях **М.** відводив дослідженню парт. орг-ції. На поч. 1990-х рр. він разом із Р. Кацом здійснив проект, що суттєво збільшив емпір. знання про орг-цію політ. партій, внаслідок чого з'явилась теорія нового організаційного типу партії – *картельної*. Цей тип партії характеризується пристосуванням до послаблення

зв'язків з сусп-вом, про що свідчать зменшення кількості членів, зростання нестійкості виборців. Таке послаблення спричиняє тяжіння до д-ви, на ресурси якої вони все більше розраховують, а також залучення ін. подібних партій до змови, з метою підтримки їхнього переважання в системі парт. конкуренції.

Наук. доробки **М.** мали суттєве значення на формування новітньої літ-ри з класифікації парт. систем. Важливу роль у цьому відіграло його основоположне есе про структуру конкуренції парт. системи «Партійні системи та структури конкуренції» (1996). **М.** розглядав парт. системи в першу чергу як конкуренцію за посади; з огляду на це пропонував розрізняти парт. системи за ступенем відкритості або закритості в структурі конкуренції за урядові посади. На його думку, це визначалося трьома чинниками: чи здійснювалися чергові зміни в уряді повністю або частково; чи були регулюючі формули «знайомими» або «інноваційними»; ступінь доступу до керівних посад був обмежений для кількох партій або відкритий для багатьох.

Особливе місце у працях **М.** належить вивченню ролі європартій у політиці країн ЄС. Він вважав, що конкуренція транснац. партій на європ. виборчій арені не передавалася нац. партіям. З одного боку нац. партії залишалися основними охоронцями наднац. арени, з іншого, існуючі в Європарламенті угруповання не могли змагатись за викон. владу. За **М.** парт. конкуренція на націон. і наднаціон. рівнях характеризується неупорядкованістю спірних питань. Наднац. партії значною мірою перебувають поза нац. конкуренцією та обмежуються боротьбою на виборах до Європарламенту, в якому політ. питання все частіше домінують порівняно з нац. рівнем. Унаслідок цього нац. рівень в Європі стає деполітизованим і зводиться до діяльності еліт і бюрократії, в яку громадяни, як правило не залучені та не беруться до уваги. На думку **М.**, це є найбільшим доказом непрямого впливу європ. інтеграції на націон. парт. системи. У своїх публікаціях він стверджував, що деполітизація та ризики припинення політ. діяльності можуть перетворити всі вибори, а не лише європ., на другорядні. Тенденція поширення байдужості та відлучення від політики призводить до зростання розриву між громадянами та політ. лідерами, які дедалі більше схиляються до «закритого світу правлячих ін-тів». А це, у свою чергу, сприяє мобілізації популізму та може створювати загрозу переходу до «демократії поза партіями» або того,

що він описав у 2009 р. як «нездування яке зараз наповнює демократію».

Лит.: Katz R., Mair P. Changing Models of Party Organization and Party Democracy: The Emergence of the Cartel Party // Party Politics. – 1995. – 1(1). – P. 5-28; Mair P. Myths of Electoral Change and the Survival of Traditional Parties // European Journal of Political Research. – 1993. – 24(2). – P. 121-134; Mair P. Party Systems and Structures of Competition // LeDuc, L., Niemi, R.G. & Norris, P. (eds) Comparing Democracies. Elections and Voting in Global Perspective. – Three Oaks: Sage, 1996. – P. 83-106; Mair P. Political Parties and Party Systems // Europeanization: New Research Agendas. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2007. – P. 154-166; Mair P. Popular Democracy and the European Union Polity // European Governance Papers. – 2005; Mair P. The challenge to party government // West European Politics. – 2008. – 1-2 (31). – P. 211-234; Mair P. The limited impact of Europe on national party systems // West European Politics. – 2000. – 23(4). – P. 27-51.

П. Молочко

Мельє Жан (фр. *Meslier Jean*; 15.06.1664, с. Мазерні, тепер деп. Арденни, Франція – між 28.06. і 06.07.1729, с. Етрепіньї, там же) – фр. філософ-матеріаліст, атеїст, утоп. комуніст, катол. священик. Закін. 1687 дух. семінарію у м. Реймсї. З 1689 і до кінця життя – священик (кюре) с. Етрепіньї. Вважається основоположником ліворадик. напрямку у вченні про д-ву та право, ідеолог найбідніших верств населення.

Концептуальна платформа політ.-прав. доктрини **М.** базувалася на вченнях Платона і Сенеки, ідеях раннього християнства, легендах про «золотий вік» та вірі в «тисячолітнє царство» Бога і праведників на землі. Обстоював повну соц. рівність, скасування приватної власності, усуспільнення майна, казармений соціалізм. **М.** виходив із природного праворозуміння: всі люди рівні від народження, мають однакове право на свободу та на власну частку в земних багатствах, природні права на мир, щастя та справедливість. Але тиранія та несправедливість стоять на заваді користуванню природ. правами.

Основний (і єдиний) твір – «Заповіт» – закінчив незадовго до смерті, вже майже сліпим. В повному обсязі його було опубліковано лише в 1864 р. в Амстердамі. У цій праці, яка в XVIII-XIX ст. поширювалася у рукопису, **М.** різко критикував основні міфи християн. вчення. Рішуче засуджував абсолютизм. На його думку, не народи створені для пра-

вителів, а правителі для народів. Виходячи з цієї тези, **М.** пропонував повсюдно встановити виборність посадовців.

М. гнівно викривав зло та несправедливість, що панували у світі. У «Заповіті» він засуджує феод. сусп-во і кріпацьку експлуатацію, нічим не виправдані привілеї дворянства. **М.** виступає в аналізі сусп. відносин як просвітник-мораліст. «Усі релігії, – говорить він, – є лише помилками, ілюзіями і обманом». «Будь-який культ і поклоніння богам, – за словами **М.**, – є помилка, зловживання, ілюзія, обман і шарлатанство». Він доводить, що реліг. забобони використовуються в корисливих цілях, «лжепророками, обманщиками і шарлатанами», котрі зловживають владою, захопленою ними під приводом управління людьми. Християн. релігія в очах **М.** не становить виключення. Навпаки, він називає догмати цієї релігії особливо безглуздими. Християн. релігія, говорить **М.**, терпить, схвалює та навіть заохочує зловживання, противні справедливості та доброму правлінню.

Першим зловживанням є велика нерівність між різними станами та становищем людей; одні мов би народжені лише для того, щоб деспотично панувати над іншими та вічно користуватись всіма благами життя; інші, навпаки, мов би народилися тільки для того, щоб бути нещасними і мерзенними рабами і все життя знемагати під гнітом злиднів і тяжкої праці». Нерівність породжує гордовитість і марнослав'я в одних, ненависть і гнів – у інших. У душі природ.-прав. вчення **М.** стверджує, що всі люди рівні від природи, мають право на свободу і частку земних благ, але разом із тим, виходячи за межі бурж. концепцій, додає, що всі повинні займатись корисною працею.

М. суворо критикує феод. устрій, викриває нещадну експлуатацію селян, порівнює поміщиків із кишковими паразитами, що виснажують тіло людини; засуджує роль «служителів правосуддя» абсолютистської Франції, відносить їх до числа людей, котрі не лише не приносять ніякої користі, але служать «лише нехтуванню, пограбуванню і знущанням над іншими людьми».

М. обстоював право народу на збройне повстання проти тиранії і абсолютизму, за що Вольтер назвав «Заповіт» **М.** «занадто бунтівним».

Лит.: Ям К. Е. Жан Мельє и французский атеизм XVIII века. – М.: Мысль, 1979. – 134 с.; Волгин В. П. Французский утопический коммунизм. – М.: АН СССР, 1960. – 184 с.; Поршнев Б. Ф. Мельє. –

М.: Молодая гвардия, 1964. – 240 с.; Мироненко О. М. Права і свободи людини у творах французьких просвітителів і утопістів XVIII ст. – К., 1995. – 181 с.

І. Побочий

Меріам Чарлз Едвард (англ. *Merriam Charles Edward*; 15.11.1874, Хопкінтаун, США – 08.01.1953, Роквілл, там само) – один із основоположників суч. політ. науки. 1923-40 рр. – очолював відділення політ. науки в Чиказ. ун-ті.

Основні праці: «Нові аспекти політики» (1925), «Політична влада: її структура і сфера діяльності» (1934), «Нова демократія і новий деспотизм» (1939, у співавт. із Р. Меріамом), «На порядку денному демократія» (1939), «Що таке демократія?» (1941), «Американська партійна система» (1922, у співавт. із Г. Госнелом), «Чотири американські партійні лідери» (1926), «Виховання громадян: порівняльне досліджування методів громадянського виховання» (1931), «Виховання громадянськості у США» (1934).

Діяльність Чиказ. школи підготувала ґрунт для біхевіоралістської революції в зах. політології. Політ. поведінка була визнана основою політ. реальності, що підлягає емпіричній фіксації. У межах цього напрямку були досліджені моделі поведінки в різних ситуаціях, напр., на виборах, при прийнятті політ. рішень. Об'єктом досліджень стала мотивація, яка спонукала індивіда до дій. **М.** обґрунтував необхідність міждисциплінарного дослідження (інтегроване знання сусп.-політ. і природн., наук), широкого застосування кількісного методу (особливо ефективного для антропології та психології), необхідність зв'язку політ. науки з практикою. Такий підхід орієнтується на принцип верифікації, що вимагає встановлення істинності наук. тверджень за допомогою їх емпіричної перевірки (статистика й експеримент) та принцип звільнення науки від ціннісних суджень і етичних оцінок (об'єктивність, неупередженість). Пліуралізм думок і підходів ускладнює прийняття схваленого для всіх рішення. Основна проблема наук. дослідження полягає в недостатності вичерпного набору даних про політ. явища у відповідності з класифікацією та аналізом; схильності до класового, національного, расового підходу в інтерпретації даних; відсутності єдиних стандартів виміру та знань щодо послідовності процесів. «Звільнення від обмежень, великий творчий потенціал технологій, підвищення результативності дослідження, вирішення життєво важливих проблем, зваже-

ні судження, більш інтенсивний характер дослідження буденних проблем, тісний зв'язок із іншими сусп. та природничими дисциплінами – це те, що, – на думку **М.**, – дозволить політиці стати важливим засобом інтелектуального впливу на прогрес».

Лит.: Антология мировой политической мысли: В 5 т. М., 1997. Т. 1: Зарубежная политическая мысль: истоки и эволюция.

О. Сорба

Меркель Ангела (нім. *Angela Merkel*; 17.07.1954, Гамбург, ФРН) – політ. і держ. діяч Німеччини, канцлер ФРН з 22.11.2005. Голова Християн.-демокр. союзу Німеччини (ХДС). **М.** народилась у Гамбурзі, у 1957 сім'я переїхала з Гамбурга в Темплін (НДР). Закінчила фіз. ф-т Лейпціг. ун-ту (1978). Працювала в Центр. ін-ті фіз. хімії Акад. наук НДР (1978-1990). Має наук. ступінь д-ра наук у галузі фізики (Ph.D. in Physics, 1986). Політ. кар'єру розпочала з 1989 у молод. орг-ції. «Німецька вільна молодь», пізніше вступила до християн.-демокр. орг-ції. «Демократичний прорив». Після об'єднання Німеччини (1990) вступила у Християн.-демокр. союз. Депутат Бундестагу (1990 обрання). В уряді Г. Коля стала міністром у справах жінок і молоді. З 1991 віце-голова Християн.-демокр. союзу (ХДС). Міністр навкол. середовища (1994). У 1998 ХДС був змушений перейти в опозицію, а навколо Г. Коля (а також голови ХДС В. Шойбле) вибухнув скандал із приводу незаконних зовн. пожертв на рахунки ХДС. **М.** виступила із ініціативою до парт. активу змінити керівництво ХДС і почати парт. «відновлення». У квітні 2000 р. обрана головою ХДС («за» 96% голосів членів партії). На дострокових виборах 2005 **М.** обрана ХДС/ХСС кандидатом на посаду федер. канцлера Німеччини, а 22.11.2005 – обрана федер. канцлером ФРН. Перша жінка-канцлер і наймолодший федер. канцлер (51 рік), перший представник нових федер. земель. У кін. березня 2006 **М.** представила програму уряду «великої коаліції», яка була компромісною між ХДС/ХСС та СДПН. Програма ґрунтувалась на держ. підтримці сім'ї, розвитку інноваційних технологій, енергет. політиці, необхідності проведення реформи федерального устрою, спрямованої на врегулювання взаємовідносин та перерозподіл компетенцій між федеральним і земельними рівнями. **М.** і федер. міністр закорд. справ Ф.-В. Штайнмайер представляли Німеччину, яка головувала в ЄС з 01.01-30.06.2007 р.); серед найважли-

віших напрямків політ. діяльності у цей період **М.** назвала захист навколиш. середовища, енергет. політику, поглиблення трансатлант. екон. співроб. та добросусідських відносин із країнами Чорномор. регіону та Центр. Азії.

Уряд **М.** ефективно долав наслідки світової фін. кризи, надаючи держ. допомогу економіці Німеччини, що призвело до виходу економіки країни з рецесії. 27.09.2009 в Німеччині відбулися парлам. вибори, за результатами яких була сформована коаліція між блоком ХДС/ХСС та вільними демократами. 28.10.2009 канцлер Німеччини **М.** була переобрана на посаду гол. уряду ФРН за підсумках виборів до Бундестагу та коаліц. переговорів. На виборах 22.09.2013 коаліція Християн.-демокр. союзу і Християн.-соц. союзу набрала 41,5% голосів. Це найкращий результат із часу об'єднання Німеччини. 27.11.2013 р. блок Християн.-демокр. союз / Християн.-соц. союз (ХДС / ХСС) і Соціал-демокр. партія Німеччини (СДПН) парафували коаліційну угоду. 15.12. 2013 оголошено склад нового коаліційного уряду ФРН, котрий уже втретє очолила **М.**

Політ. ідеї **М.** ґрунтуються на християн.-демокр. концепції і соціальній ринковій економіці. **М.:** «У політиці ми керуємося християнськими засадами. Це означає цінність кожної людини і спільну відповідальність у партнерстві на основі свободи, солідарності, справедливості». Християн.-демокр. ідеологія базується на романо-католич. традиції, соц. доктрина якої визначена двома основними енцикліками: «*Rerum Novarum*» (1891) Папи Лева XIII і «Сотий рік» («*Centesimus annus*», 1991) Папи Івана Павла II. Ідеї християн. демократії розвинули християн. мислителі Ж. Марітен, Е. Муньє та ін.

Із кінця 2000 **М.** реалізовує доктрину «нovoї соціальної ринкової економіки», яка базується на розв'язанні соц. проблем на основі екон. зростання, а не шляхом централізованого перерозподілу благ. **М.:** «Для мене важливо, щоб усі люди мали можливість зробити свій внесок для себе і своїх сімей. Робота має бути безпечною і гарно оплачуваною. Ми просунулись у цьому напрямі, але хочемо досягти більшого. Для змін треба докласти зусиль і працівникам, і роботодавцям, і політикам. Саме це створить соціальну ринкову економіку».

У зовн. політиці **М.** відображає позицію ХДС на ЄС як «єдність цінностей» та підкреслює необхідність посилення його впливу у сучасній системі міжн. відносин, зберігаючи стале партнерство з США. Хоча у середови-

щі нім. християн. демократів спостерігаються деякі розбіжності у змісті зовн. політ. вектора розвитку. Дослідник **М.** Кухтін звертає увагу на скептичне відношення християн. демократів до надмірного, на їхню думку, розширення НАТО та ЄС на Схід. По-перше, нові члени НАТО (Польща, країни Балтії) мають тенденцію до входження у сферу впливу США, що країни «європейського ядра» не можуть не сприймати як загрозу своїм стратегічним інтересам. По-друге, розширення ЄС на Схід дозволить турецькому уряду ще раз порушити питання щодо приєднання країни до оргції, що є неприйнятним з точки зору внутр. політики ХДС. Турецька діаспора є однією з найчисленніших у ФРН, а її представники зазнають великих труднощів на шляху інтеграції до нім. сусп.-ва. Щодо угоди про асоціацію України в рамках політики «Східного партнерства» **М.** підкреслює, що «ми будемо і надалі запрошувати Україну підписати угоду». За словами **М.** «у цьому питанні є структурна проблема, бо наближення України до Європи у Росії розуміють як віддалення від Росії. Холодна війна вже закінчилася. Країни повинні мати можливість приймати самостійні рішення».

Успіх політ. лідерства **М.** пов'язують із її політ. гнучкістю та прагматизмом. «Якщо на користь певного рішення говорять розумні аргументи та доцільність, то Меркель не стримує себе ідеологією або програмними засадами власної партії» (*Ж. Бойсен*). У зовн. політиці вона часто займає жорстку позицію, зокрема за обставин екон. кризи у Греції та позиції щодо «євро». **М.** має визнаний світ. громадськістю авторитет ефект. кризового менеджера. На її робочому столі стоїть маленька посріблена кісточка з написом «*In der Ruhe liegt die Kraft*» («Сила в спокої»). 21.03.2006 **М.** нагороджена Вел. хрестом ордена «За заслуги перед Італ. Республікою»; у 2007 нагороджена премією ім. Лео Бека Центр. ради євреїв у Німеччині. Євреї. ун-т Єрусалима присвоїв їй звання почесного д-ра філософії; 11.01.2008 федер. президент Х. Келер нагородив **М.** Вел. хрестом ордена «За заслуги перед ФРН»; за 2008 – премія ім. Карла Великого за заслуги у справі розвитку ЄС. 24.09.2008 присвоєно **М.** звання почесного д-ра наук Політехн. ун-ту Вроцлава за заслуги у справі зближення Німеччини та Польщі.

Лит.: Купрій Т. Г. Соціальна політика уряду А. Меркель 2009-2011 рр.: реалізовані цілі та перспективи / Т. Г. Купрій // Грані. – 2012. – №3 (82). – С. 30-34; Кухтін М. М. Зовнішня політика уряду

А. Меркель крізь призму «конфлікту поколінь» у ХДС: боротьба між традицією та інновацією у сучасних міжнародних відносинах / М. М. Кухтін // Наукові праці Чорноморського держ. ун-ту ім. Петра Могили. – Сер. «Політологія». – 2012. – Вип. 166. – Т. 178. – С. 40-42; Романюк А. Християнська демократія: стан та розвиток у ХХ ст. // Вісн. Львів. ун-ту. / філос. науки. – 2003. – № 5. – С. 324-333; Співробітництво України та Німеччини [Мат-ли парламентських слухань Верховної Ради України] / Комітет з питань Європейської інтеграції. – К.: Комітет з питань Європейської інтеграції; ТОВ «Егіда», 2006. – 146 с.; Юшковець І. А. Комунікативні стратегії і тактики в політичному дискурсі канцлерів ФРН (на матеріалі урядових заяв і політичних виступів): автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.04 «Германські мови» / І. А. Юшковець. – Донецьк, 2008. – 20 с.

О. Ярош

Мертон Роберт Кінг (англ. *Merton Robert King*; уроджений *Meयर R. Schkolnick*; 04.07.1910, Філадельфія – 23.02.2003, Нью-Йорк) – амер. соціолог ХХ ст., президент Амер. соціолог. асоціації (з 1957 р.). Походить із родини небагатого іммігранта-торговця з України. Після закінчення Темпльського ун-ту (1931) зі спец. філософія та історія науки вступив до аспірантури Гарвард. ун-ту на щойно відкритий соціол. ф-т, де став аспірантом і акад. асист. декана ф-ту П. Сорокіна, вплив якого, разом із Т. Парсонсом, відіграв вирішальну роль у його інтелект. становленні. Докт. дис. «Пуританізм, пієтизм і наука» захистив у 1936 р. Співдир. (разом із П. Лазарсфельдом) Бюро прикладних соц. досліджень Колумб. ун-ту (1942-1972). Після закінчення Гарвард. ун-ту (1941) і до кінця життя викладав у Колумб. ун-ті.

Основні праці: «Наука, техніка і суспільство в Англії XVII ст.» (1938); «Соціальна теорія і соціальна структура» (1957, 1968); «Про теоретичну соціологію (1967); «Соціологія науки» (1973); «Структурний аналіз в соціології (1975); «Підходи до вивчення соціальної структури» (1975).

М. зробив великий вплив на становлення радян. і пострадян. соціології. Відвідавши СРСР в 60-і рр. ХХ ст., він дав напрочуд місткий експрес-аналіз того, що відбувалося з соціологією в Радян. Союзі, який не втратив своєї актуальності. Відтоді усі головні події в радян. соціол. сприймалися й осмислювалися ним особливо; із багатьма радян. соціологами він листувався. У 60-80-і рр. ХХ ст. його теорії були тими віяннями наук. соціології, які в першу чергу проникали через «залізну за-

вісу» – покоління радян. соціологів, що прийшли з 60-х рр. виховувалися «на Мертоні».

М. – один із класиків структурного функціоналізму. За допомогою цієї парадигми він обґрунтував конкретні теорії – соц. структури й аномії, науки, бюрократії. Осн. поняттями теорії структурного функціоналізму **М.** є «функція» і «дисфункція». Функції – за **М.**, ті спостережувані наслідки, які слугують саморегуляції цієї системи або пристосуванню її до середовища. Дисфункції – ті спостережувані наслідки, які послаблюють саморегуляцію цієї системи або її пристосування до середовища. Три постулати, які **М.** вважав «спірними і непотрібними для функціональної теорії»: функц. єдність; функц. універсальність; функц. обов'язковість (примусовість). **М.** виступив продовжувачем Е. Дюркгейма, значно доповнивши його концепцію соц. аномії. Великий вплив на погляди **М.** мали П. Сорокін, який намагався наповнити соціол. теоретизування матеріалами емпіричних і статистичних досліджень, та П. Лазарсфельд, який розробляв проблематику методології застосування соц. і емпір. наук у соціол. дослідженнях.

М. ввів до наук. обігу такі концептуальні і термінологічні нововведення як: «специфіруване незнання», «явна і латентна ф-ція», «соц. спостережність і помітність», «ювенократія» та ін. **М.** критикував канонічну версію функціоналізму, давши своє трактування його постулатам: функц. єдності, універсальному функціоналізму, постулату необхідності. Створена ним «парадигма» функц. аналізу стала методолог. базою для формування теорій середнього рівня. **М.** зосередив зусилля на вивченні дисфункціональних явищ (на відміну від проблем соц. порядку Т. Парсонса), що виникають внаслідок напруги і суперечностей в соц. структурі. Прикладом структ.-функц. аналізу соц. системи **М.** є його трактування аномії як властивості соц. системи. Аномія (термін, введений Е. Дюркгеймом) розглядається у **М.** як особливий стан сусп. та інд. свідомості, коли виникає невідповідність між індивідуалістичними цілями, які є визначеними переважно нормами амер. культури, а також заснованими на них установками та мотивами особи, та соціально прийнятними засобами їх досягнення, що викликає розкладання моральних цінностей, є причиною девіантної поведінки та лежить в основі апатії та розчарованості в житті. Теорія аномії **М.** є одним із функціоналістських варіантів поєднання ідей Е. Дюркгейма щодо ролі норм і цінностей у розумінні поведінки особи з веберівським баченням значення аналізу цінніс-

ного аспекту дії. Саме руйнування соц. стандартів поведінки та загальноприйнятої системи цінностей, соц. згуртованості та ціннісної єдності слугує тим середовищем аномії, на якій акцентує увагу **М.**

М. автор «теорій середнього рівня». Поняття «Теорії середнього рівня» **М.** ввів в 1947 р., виступивши проти спроби Т. Парсонса створити всеосяжну, універс. теорію соц. дії з позицій структурного функціоналізму. Вважаючи постановку такого завдання передчасною, позаяк емпіричного матеріалу для цього було ще недостатньо, **М.** вважав, що в центрі уваги соціології повинна знаходитися розробка саме теорій середнього рівня, здатних забезпечити дослідження питань реального управління соц. процесами, які відкидають метафізичні претензії на всеосяжність і універсальність. Ці теорії покликані поєднати в собі переваги як емпіричного, так і теоретичного. Вони не зводяться лише до емпіричного рівня і засновані на теорет. розробках більш високого рівня узагальнення. Прикладами теорій середнього рівня можуть слугувати глибоко розроблені **М.** теорії девіантної поведінки і аномії. Теорії середнього рівня відіграли позитивну роль у боротьбі з «голим» емпіризмом та в активізації теорет. соціології.

Літ.: Американская социологическая мысль: Тексты / Под В. И. Добренкова. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 496 с.; История теоретической социологии: В 4 т. / [Отв. ред. и сост. Ю. Н. Давыдов]. – М.: Изд-во «Канон + ОИ Реабилитация», 2002. – Т. 3. – 448 с.; Кучеренко В. Функционалистская парадигма Роберта Мертон в современном социологическом дискурсе. К 90-летию со дня рождения / В. Кучеренко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2000. – № 4. – С. 81-87; Мертон Р. Социальная теория и социальная структура / Р. Мертон. – М.: АСТ, Хранитель, 2006. – 873, [7] с. Покровский Н. Е. Одиннадцать заповедей функционализма Роберта Мертон / Н. Е. Покровский // Социс. – 1992. – № 2. – С. 114-117; Покровский Н. Е. Роберт Кинг Мертон: [Амер. социолог. Некролог] / Н. Е. Покровский // Социс. – 2003. – № 6. – С. 155-156.

О. Федорчук

Месарош Іштван (угор. *István Mészáros*; 19.12.1930, Будапешт, Угорщина) – угор. філософ-марксист, провідний представник суч. «зах. марксизму». Виходець із небагатої сім'ї, виховувався матір'ю-робітницею. У 12 років почав працювати на заводі, підробивши своє свідоцтво про народження (мінім.

вік працівника тоді в Угорщині становив 16 років). Молодим працівником вперше зіткнувся з міжнар. експлуатацією праці та нерівноправ'ям в оплаті праці чоловіків і жінок – його товариші, дорослі робітники, працюючи на підприємстві іноз. власника, отримували більше, ніж його матір, що виконувала така саму роботу в угор. роботодавця. Тільки по завершенню Др. світ. війни, у якій Угорщина виступила союзницею нацист. Німеччини, **М.** зміг зайнятися освітою, до якої мав природну схильність. Після здобуття вищої освіти працював асист. Д. Лукача в Ін-ті естетики Будапешт. ун-ту, де 1954 р. захистив докт. дис. Робота в Ін-ті естетики давала **М.** можливість творчо розробляти сусп. важливі питання, зберігаючи незалежність від офіц. сталін. догматизму. Але після поразки Угор. повстання (1956) та вторгнення Радян. Армії така можливість зникла. **М.** відправився у вигнання до Італії, де працював у Турин. ун-ті (1957-1959). Пізніше **М.** переїхав до Великобританії, де викладав у Лондон. ун-ті, Ун-ті Сейнт-Ендрюс і Суссекс. ун-ті. У 1972-1977 рр. обіймав посаду проф. філософії у Йорк. ун-ті в Канаді. Головні свої кн. **М.** написав і видав англ. мовою.

Основні праці: «Марксова теорія відчуження» (1970), «Лукачеве розуміння діалектики» (1972), «Творчість Сартра. У пошуках свободи» (1979), «Міць ідеології» (1989), «По той бік капіталу» (1995), «Соціалізм або варварство» (2001), «Виклик і тягар історичного часу» (2007), «Структурна криза капіталізму» (2009), «Суспільний лад і форми свідомості» (2 тт., 2010, 2011).

Найвідоміша кн. **М.** «По той бік капіталу», яку він писав більше тридцяти років, має підзаголовок «До теорії перехідного періоду». Відповідно у цій кн. **М.** намагається намалювати контури майбутнього переходу від капітального ладу (існуючий лад він називає саме *капітальним*, а не *капіталіст.*, що він, на його думку, є окремим випадком капітального ладу) до соціалізму, що має розпочатися «на другий день після революції». За **М.**, капітал – це органічна система сусп. обміну речовин (соц. метаболізму), що містить у собі низку принципів протиріч, що й зумовлюють тимчасовий характер цієї системи. Наша доба є часом поглиблення кризи капіталу через досягнення ним своїх меж. Звідси непримиренні антагонізми між транснац. капіталом («купкою світових гравців») і нац. д-вами, загострення еколог. проблем («катастрофічний вплив способів вир-ва «передового» капіталу на довкілля»), відкладена емансипація жінок

(«повна неспроможність капітальної системи знайти розв'язання питання визволення жінок і забезпечення справжньої рівності»), марнотратне вир-во, хронічне масове безробіття, людська деградація, особливо на «периферії» капіталіст. світу. На думку М., ця криза розпочалась у кін. 1960-х – на поч. 1970-х і відрізняється від «звичайних» циклічних криз капіталіст. вир-ва: теперішня криза є «структурною», – такою, що охоплює всі сфери сусп. життя. Капітал має жорстку ієрархію і командну структуру, що потребує контролю та управління (за допомогою світ. імперіаліст. системи з її поділом на «метрополію» та «периферію»), що їх забезпечити стає чимдалі важче. Страх втратити контроль над ситуацією підштовхує суч. імперіалізм до посилення авторитаризму, у т. ч. всередині розвинених капіталіст. країн, де поступово розмиваються межі між «звичайним» капіталізмом і фашизмом, і до агресивної експансії – як територіальної (війс. інтервенції, екон. блокади та санкції), так і всередині капіталіст. сусп-ва. Капітал починає вторгтися до сфер, що раніше не підпорядковувалися його владі безпосередньо (медицина, освіта, комун. госп-во, інфраструктура), щоб комерціалізувати їх і включити до системи видобування додаткової вартості. Відповідь на цей «виклик істор. часу», за М., залишається незмінною від часів Р. Люксембург (1871-1919): «соціалізм або варварство».

М. вважає, що соц. революція, що стоїть на порядку денному, не буде соціаліст. – вона буде антикапіталіст., себто задавати напрямок руху в бік подолання диктатури капіталу в сусп-ві. Постреволюц. (посткапіталіст.) сусп-ва залишатимуться частиною систему капіталу доти, доки антикапіталіст. рух не охопить всю планету, що означатиме світ. соціаліст. революцію, яку М. розглядає не як єдиний радикальний акт, але як процес. Важливість розробки «теорії перехідного періоду» є надзвичайно, адже саме вона має підказати форми, що в них захоплення влади може призвести до скасування капіталу. Якщо таку теорію не буде розроблено, соціаліст. рух не зможе вийти з тупика, в якому він перебуває останні десятиліття. При цьому треба уникати пастки утопізму – намагатися вже тепер докладно описати майбутнє сусп-во. Хоча утопічні схеми можуть задовольнити безпосередню потребу бачити альтернативу суч. світу капіталу, вони зазвичай не спроможні піднести думку вище горизонту тієї сусп. формації, яку ці схеми покликані критикувати. М. виступає з критикою того переконання, що матеріальні

умови капіталізму можна безпосередньо використовувати для наближення сусп-ва, заснованого на некапіталіст. вир-ві. Насправді, як стверджує М., ні централізація капіталу, ні усуспільнення праці за капіталізму не можуть «автоматично» призвести до соціалізму. Матеріальні умови капіталізму тісно пов'язані з класовою, статевою та расовою ієрархією, і думати, що просте захоплення влади, усунення від управління засобами вир-ва капіталістів («уособлень капіталу») та перерозподіл сусп. доходу перетворює капітальну систему на соціаліст. є ілюзією. Першим кроком на шляху дійсно корінних сусп. перетворень має стати абс. заперечення капіталу як у політиці (скасування парламент. режиму, як сукупності відносин влади, що у політиці відображають капіталіст. виробничі відносини), так і в економіці (децентралізація вир-ва та передача повноважень приймати виробничі рішення безпосереднім виробникам). Цей крок може зробити тільки масовий позапарламент. робітн. рух.

Лит.: Mészáros I. Beyond Capital: Toward a Theory of Transition. – New York: Monthly Review, 1995. – 994 p.; Mészáros I. The Challenge and Burden of Historical Time: Socialism in the Twenty-first Century. – New York: Monthly Review, 2008. – 479 p.; Mészáros I. The Power of Ideology. – London – New York: Zed, 2005. – 556 p.; Mészáros I. Socialism and Barbarism: From the “American Century” to the Crossroads. – New York: Monthly Review, 2001. – 126 p.; Mészáros I. The Work of Sartre: Search for Freedom and the Challenge of History. – New York: Monthly Review, 2012. – 360 p.

P. Tuca

Мехен Альфред Тейєр (англ. *Mahan Alfred Thayer*; 27.09 1840, Вест-Пойнт, Нью-Йорк, США – 01.12 1914, Вашингтон, США) – амер. контр-адмірал, військ.-морс. теоретик, історик, один із засновників амер. геополітики. Закінчив Військ.-морс. академію США (1859); учасник громад. війни в США на боці Півночі (1861-1965); присвоєно ранг капітана (1885) та призначено викладачем військ.-морс. історії та тактики у Військ.-морс. коледжі; президент Військ.-морс. коледжу (1886-1889, 1892-1893); Конгресом США присвоєно звання контр-адмірала (1906). Одержав почесні ступені Оксфорд., Кембрідж., Гарвард., Йельс. ун-тів.

Основні праці: «Вплив морської сили на історію (1660-1783)» (1890), «Вплив морської сили на Французьку революцію та Імперію: 1793-1812» (1892), «Зацікавленість Америки

в морській силі в теперішньому та майбутньому» (1897), «Проблема Азії та її вплив на міжнародну політику» (1900), «Морська сила та її відношення до війни 1812 року» (1905).

М. є одним із засновників геополіт. науки, хоча власне термін «геополітика» входить у наук. вжиток після його смерті. Роботи **М.** витримані в дусі дуаліст. парадигми геополітики. Світ. історія розглядається **М.** як процес протистояння морських та континент. д-в. Основний акцент в роботах – на ролі моря в житті д-ви. **М.** вважав, що ефективно використання морів і контроль над ними є центр. ланкою в системі обміну, який забезпечує накопичення д-вою багатства.

М. є автором формули морської сили: SP (Sea Power) = N (Navy) + MM (Merchant Marine) + NB (Navel Bases), тобто морська сила д-ви = військовий флот + торговельний флот + військ.-морс. бази. Вихідним елементом морської сили виступає, на думку **М.**, вільна морська торгівля, для захисту якої і необхідні військ.-морс. флот та військ.-морс. бази. **М.** вважає, що військ.-політ. і екон. чинники посилюють один одного, виділяючи три основні чинники морської сили: вир-во товарів із необхідністю їх подальшого обміну; навігація, яка реалізує цей обмін товарами; колонії, які полегшують і розширюють навігацію.

М. розвинув розроблений ген. Дж. Мак-Клелланом під час громадян. війни в США «принцип анаконди», розповсюдивши його на сферу міждерж. відносин. Рекомендував блокування ворожих територій з моря та уздовж берегових ліній, ізоляцію континент. територій супротивника від узбережжя та недопущення утворення ін. коаліцій д-в, об'єднаних аналог. метою. Вважав, що більш ефективною є боротьба з екон. центрами супротивника, а не з його арміями. Пропагував «стратегію блакитної води», згідно з якою слід утримуватись від боїв за участю сухопутних військ та максимально широко застосовувати військ.-морс. сили.

М. був противником доктрини Монро, виступав за відмову від самоізоляції США в Зах. півкулі, їх активнішу участь в світ. політиці. Потенційним союзником США в Європі вважав Великобританію, від якої вони мали успадкувати панування в світі. Найважливішою частиною планети з точки зору боротьби за світ. панування вважав півн. напівсферу, півд. кордон якої визначається Панам. і Суец. каналами. Осн. супротивниками США вважав Росію та Китай, потенційну небезпеку, на

думку **М.**, могли становити також Німеччина та Японія.

М. виділяв основні параметри, які впливають на морську силу націй: геогр. положення (максимально вигідним є положення тієї країни, яка не має континент. кордонів, природним чином захищена від зовн. загроз, і сама може своїм флотом загрожувати ін.); фіз. будова (включає природну продуктивність та клімат, особливо важливою є конфігурація берегової лінії, сприятлива для розміщення портів); розміри території (вимірюється не площею, яку займає країна, а заг. протяжністю берегової лінії та характером гаваней); чисельність населення д-ви (є важливою для оцінки здатності д-ви побудувати флот, обслуговувати кораблі); нац. характер (нація, яка прагне до володіння морською силою, повинна мати схильність до торгівлі); характер правління (уряд має зосередитися на формуванні морської сили д-ви, не відволікаючись на другорядні питання).

Ідеї **М.** вплинули на зовн. політику президентів США У. Мак-Кінлі та Т. Рузвельта. За межами США роботи **М.** були особливо популярними у Великобританії, Німеччині та Японії. Робота **М.** «Вплив морської сили на історію (1660-1783)» в 1941 р. була видана і у СРСР.

Літ.: Мэхэн А.Т. Роль морских сил в мировой истории / Пер. с англ. Л. А. Игоревского. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2008. – 606 с.; Мэхэн А.Т. Влияние морской силы на историю, 1660-1783. – М.: ООО «Издательство АСТ»; СПб.: Terra Fantastica, 2002. – 634 с.; Классика геополитики. XIX век / [Сост. Королев К.]. – М.: АСТ, 2003. – 719 с.

Р.Чупрін

Мерошевський Юліуш (польс. *Juliusz Mieroszewski*, псевдо *J. Calveley, Londyńczyk*; 03.02.1906, Краків, Австро-Угор. імперія – 21.06.1976, Лондон, Великобританія) – польс. публіцист, гром. діяч, геополітик і політ. мислитель. За політ. переконанням ліберал, демократ і соціаліст. Студював економіку у Вищій торговельній школі у Кракові (1926-1931). Співробітник «*Ilustrowanego Kuriera Codziennego*» (1936-1939), спеціалізувався на нім. проблематиці та відзначився антигітлер. статтями. Під час Др. світ. війни редагував видання Польс. Збройних Сил на Заході. Після війни залишився в еміграції у Італії, з 1947 р. – у Великобританії. Політ. публіцист лондон. «*Orła Białego*», «*Wiadomości*» та паризьк. «*Kultury*».

Основні праці: «Кінець класичної Європи» (1950), «До питання про польсько-російські відносини» (1960), «Моделі і практика» (1970), «Російський «комплекс Польщі» та територія УЛБ» (1974), «Матеріали до роздумів» (1975).

Політ. думка М. концентрувалася навколо вирішення кількох основоположних проблем Центр.-Сх. Європи періоду біполярності: подолання комуніст. тоталітаризму і радян. поневолення, трансформації міжнар. відносин у регіоні, питання кордонів, об'єднання Німеччини, формування нової концепції сх. політики Польщі та її відносин зі сх. сусідами. Фундамент. характеристикою міжнар. відносин після Др. світ. війни М. вважав зміщення центрів ухвалення політ. рішень поза межі класичної Європи – тобто до Москви та Вашингтону. Помічаючи зростання могутності Китаю та загострення його відносин з СРСР, М. стверджував, що це приведе до концентрації міжнар. суперечностей у Азій.-Тихоокеан. регіоні і буде чинником, який ослабить позиції СРСР у Центр.-Сх. Європі. М. порівнював стан міжнар. відносин у Центр.-Сх. Європі із періодом після Віденського конгресу, який був перемогою консерв. політики, однак прискорив вибух нац. і соц. рухів. Спочатку М. був прихильником безоглядної боротьби з комунізмом, пізніше шляхом для сусп.-політ. змін у Центр.-Сх. Європі вважав еволюціонізм, ревізіонізм та демократизацію соціалізму. У період «відлиги» стверджував наявність в СРСР об'єктивних соц. і структурних еволюц. змін, які здатні вплинути на пізніші сусп.-політ. трансформації. «Технологічно-промисловий прогрес та зростання рівня життя не ведуть автоматично до парламентської демократії зах. зразка. Особисто я схильний вважати, що в Росії ніколи не буде демократії західно-європ. зразка. Але я впевнений, що ці форми демократії, які в Росії існують поки що тільки в теорії, – з часом перетворяться у життєздатні і покладуть початок еволюц. перебудові». М. передбачав, що після дезінтеграції СРСР Росія становитиме важливу проблему для польс. політики. Польща повинна здійснювати «демократизацію» і «експорт європейськості» з метою сприяння у подоланні залишків тоталітаризму.

Визволення народів Центр.-Сх. Європи та сусп.-політ. трансформації можливі за умов нової конфігурації системи безпеки, яка б передбачала об'єднання Німеччини, непопушність кордонів і примирення народів регіону. У 1950-х рр. М. підтримував концепцію федералізації Центр.-Сх. Європи. Пізніше,

зважаючи на повільний темп інтеграції Зах. Європи, М. вважав недоцільною розробку на еміграції планів федерації у майбутній Сх. Європі і пропонував відкладення проблеми на період після визволення.

Після придушення Празької весни (1968) М. спільно з Є. Гедройцем розробив концепцію УЛБ (Україна-Литва-Білорусія), яка передбачала пріоритетність змін у цьому регіоні для трансформації всієї Центр.-Сх. Європи. У певній мірі концепція УЛБ була пристосуванням концепції прометеїзму до нових істор. і сусп.-політ. реалій др. пол. ХХ ст. Він стверджував, що цей простір детермінував форму польс.-рос. відносин, прирікаючи Польщу на імперіалізм або на сателітство. Панування на цьому просторі забезпечувало великодерж. статус. М. пропонував відійти від системи, згідно з якою на просторі УЛБ повинні панувати або росіяни, або поляки. Тільки неімперіалістична Росія і неімперіалістична Польща мають шанси укладення й упорядкування своїх відносин. М. вважав, що у Сх. Європі необхідно усунути будь-який імперіалізм – і російський, і польський. Визволення УЛБ є чинником, який сприяє отриманню незалежності Польщі, і навпаки, домінування Москви в цьому регіоні відкриває перспективи поневолення Польщі і всієї Центр.-Сх. Європи. Тому завданням польс. сх. політики, згідно з М., повинно стати визнання права на самовизначення і незалежне держ. існування народів, поневолених СРСР, насамперед українців, білорусів і литовців.

М. виступив із обґрунтуванням необхідності відмови поляків від терит. претензій на втрачені в результаті Др. світ. війни Сх. землі. Польс. політика повинна прагнути до порозуміння народів Центр.-Сх. Європи з метою отримання незалежності, а не повернення втрачених територій, що тільки загострить міжнац. відносини й унеможливить визволення. Примирення народів Центр.-Сх. Європи на основі погодження з повоєнними кордонами, зокрема, відмова поляків від Львова та Вільнюса, є передумовою отримання незалежності. Концепція М. лягла в основу ідеології польс. опозиції та доктрини сх. політики незалежної Польщі.

Літ. Геник М. А. Польсько-українське примирення у політичній думці Юліуша Мерошевського // Гілея. – Вип. 37. – 2010. – С. 501-508; Мерошевський Ю. К вопросу о польско-русских отношениях // Kultura. Numer rosylski (Paryż). – V.1960. – С. 5-13; Мерошевський Ю. Російський «комплекс Польщі» та територія УЛБ // І. Незалежний культурологічний

часопис. – 2005. – № 39. – С. 140-143; Мєрошевський Ю. Може статись і так // Простір свободи. Україна на шпальтах паризької «Культури» / Видання підготувала Б. Бердиховська. – К.: Критика, 2005. – С. 167-177; Мєрошевський Ю. Польська «Ostropolitik» / Ми не є українофілами. Польська політична думка про Україну і українців: Антологія текстів / За ред. П. Ковалю, Я. Олдаковського, М. Зухняк. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2012. – С. 303-315.

М. Генік

Мід Джордж Герберт (англ. *George Herbert Mead*; 27.02.1863, Саут-Хедлі, США – 26.04.1931, Чикаго, США) – амер. філософ, соціолог та соц. психолог. В 1879-1883 рр. навчався у коледжі Оберліну. В 1887 р. вступив у Гарвард. ун-т, де студіював філософію та соціологію, який покинув у 1888 р., одержавши тільки ступінь бакалавра. Потім продовжив навчання в ун-ах Лейпцига та Берліна, де навчався у відомого психолог. В. Вундта. В 1891-1893 рр. викладав в Мічиган. ун-ті. В 1894 р. **М.** пов'язав свою викладацьку кар'єру з Чиказ. ун-том, в якому пропрацював до смерті.

Основні праці: «Свідомість, самість і суспільство» (1931), «Розум, Я і суспільство» (1934), «Філософія вчинку» (1938). Ці праці записали на основі лекцій та видали учні **М.** після його смерті.

З точки зору **М.**, людська думка та поведінка є суто соц. явищами. Концепт. підхід **М.** опирався на три основні послання: 1) люди реагують на зовн. середовище залежно від значень – символів, якими вони наділяють своє оточення; 2) ці значення (символи і способи зв'язку між ними) виступають продуктом соц. повсякденної міжособистісної взаємодії – інтеракції; соціокульт. значення підлягають змінам у результаті індивідуального сприйняття в рамках такої взаємодії. Як прихильник біхевіоризму, він розглядав взаємодію людей крізь призму стимулів, породжених символами, і відповідних на них реакцій. Але для **М.** стимул – це лише можливість дії, а не автоматична бездумна відповідь. У першому випадку **М.** принципово розрізняє дію (акт одного індивіда) та соц. дію (включає двох чи більше людей із урахуванням їх ментальності). У другому випадку, в силу соц. взаємодії, що виникає, індивід може діяти по-різному. Символами можуть виступати жести, які за своїм характером можуть бути незначущими і значущими. Соц. життя може продовжуватись, якщо значення символів значним чином сприймається і поділяється членами сусп-ва.

Символи забезпечують лише засоби інтеракції. Щоб вона продовжувалась, кожний залучений у неї, може ще інтерпретувати значення та наміри інших. Це здійснюється за допомогою процесу, який **М.** визначив як *прийняття ролі*. Тотожність значень у досвіді того, хто діє, і того, хто сприймає дію, передбачає можливість «прийняття ролі іншого». У випадку складніших взаємодій за участі багатьох індивідів враховується й узагальнюється думка групи щодо спільного об'єкта взаємодії, тобто приймається роль «узагальненого іншого». Стадія прийняття ролі іншого, інших, узагальнення іншого – стадія перетворення фізіолог. організму в рефлексивне соціальне Я. Походження Я є цілком соціальним, гол. його характеристика – здатність ставати об'єктом для самого себе, що відрізняє його від неживих предметів та живих організмів без душі. Багатство і своєрідність закладених в тому чи ін. індивідуальному Я реакцій, способів дії, символічних змістів залежить від різноманіття та широти систем взаємодії, в яких Я приймає участь. Структура завершеного Я відображає єдність і структуру соц. процесу. У той же час соц. індивід (соціальне Я) є джерелом руху і розвитку сусп-ва.

Взаємодію соц. суб'єктів **М.** назвав «*розмовною жестів*». Соц. характер жестів, за концепцією **М.**, відбивається в понятті «узагальнений інший». Соц. суб'єкти у взаємозв'язку діють не стільки безпосередньо, скільки через «узагальненого іншого». «Узагальнений інший» – це свого роду конструкція, в якій втілено ті чи ін. ф-ції, соц. ролі, дію яких індивід відчуває на собі та таким чином «приміряється», яким чином йому діяти в тій чи ін. ситуації. Сприймаючи та інтерпретуючи жести, людина реалізує здатність «приймати роль іншого», перейматися проблемами та цілями того, з ким вона взаємодіє. Отже, сусп-во, за **М.**, конструюється особистостями (індивідами) в процесі міжособистісної взаємодії, тобто комунікації, основною умовою якої є тотожність значень, які забезпечує мова. Символічна взаємодія, вища і тільки людині властива форма зв'язку, формується в процесі еволюції тваринного світу. Людська мова – це система знаків-символів. Зі встановленням тотожності їх значень розпочинається соц. комунікація між її учасниками. Позаяк першою умовою комунікації стає, таким чином, мова, тобто знаки (символи), їх значення та інтерпретації стають вихідною умовою суб'єктивних дій, інтеракцій.

Концепція символічної інтеракції **М.** має вагомое значення для дослідження характеру,

ступеня та якості взаємодії індивід. та колективних суб'єктів політики.

Літ: Американская социологическая мысль: Тексты / Под ред. В. И. Добренкова. – М.: МГУ, 1994. – 496 с.; Зарубежная социология XX века: Хрестоматия. Тексты / Отв. ред. В. Г. Городяненко. – Днепропетровск: Изд-во ДНУ, 2001. – 336 с.; Мід Дж. Г. Дух, самість і суспільство. З точки зору соціального біхевіориста / Дж. Г. Мід; пер. з англ.: Т. Корпало. – К.: Український Центр духовної культури, 2000. – 416 с.; Мід Дж. Г. Избранное: Сб. переводов / РАН. ИНИОН. Центр социал. научн.-информ. исследований. Отд. социологии и социал. психологии; Сост. и переводчик В. Г. Николаев; отв. ред. Д. В. Ефременко. – М., 2009. – 290 с.

В. Гулай

Мілгрем Стенлі (англ. *Stanley Milgram*; 15.08.1933, Нью-Йорк, США – 20.12.1984, там же) – амер. соц. психолог, відомий своїм експериментом підпорядкування авторитету та дослідженням феномена «маленького світу» (експеримент. обґрунтування «правила шести рукоштованих»). Отримав базову підготовку з політології в Куїнс-коледжі (1954, США). Перша спроба поступити в аспірантуру Гарварда була невдала через відсутність психології в списку прослуханих курсів, однак після проходження додаткової підготовки він був прийнятий і захистив дис. (1960). На роботи **М.** вплинули такі психологи як С. Аш і Г. Олпорт. У 2004 р. Т. Бласс видав біогр. книгу «Людина, яка шокувала світ: життя і творчість Стенлі Мілгрема».

Основні праці: Підпорядкування: дослідження поведінки» (1963), а пізніше у книзі «Підпорядкування авторитету: експериментальне дослідження» (1974).

М. намагався з'ясувати: скільки стражданих готові заподіяти звичайні люди ін., абсолютно безневинним людям, якщо подібне входить в їхні виробн. обов'язки. У ньому була продемонстрована нездатність підослідних відкрито протистояти «начальнику» (посадовому авторитету), який наказував їм виконувати завдання, незважаючи на сильні страждання, заподіяні ін. учаснику експерименту. Результати експерименту показали, що необхідність підкорення авторитетам вкорінена в нашій свідомості настільки глибоко, що випробовувані продовжували виконувати вказівки, незважаючи на моральні страждання та сильний внутр. конфлікт.

Метою експериментів **М.** було визначити, що буде, якщо авторитетні накази розійдуться зі закличками сумління. **М.** зазначав, що для

існування цивілізації неодмінним є певний ступінь влади. Як тільки владу встановлено, звичайна людина відгукується на політику уряду очікуваним від неї підпорядкуванням. Таким чином, нормальне існування людського соціуму приводить до формування владних структур, які наділяються повноваженнями, що визнаються пересічними членами сусп. Спочатку доцільний вплив цих структур на сусп. життя поступово визнається за цілком доконечний та іманентний. Формується ілюзія того, що влада як певна сусп. сила існує від самого початку та має право бути власне владою. Сам факт підкорення іншому і пов'язане з цим зниження почуття відповідальності за свої вчинки змінює поведінку людини, а нерідко й трансформує її особистісні характеристики. Люди, що не відчувають відповідальності за те, що вони роблять, здатні на крайню жорстокість.

М. запрошував випробовуваних для участі в експерименті з дослідження пам'яті. Один із учасників, «учитель», мав екзамінувати випробовуваного, караючи за неправильні відповіді ударом струму, сила якого збільшувалася від 15 до 450 вольт. Насправді, ніяких ударів струму «випробовуваний» не одержував, але йому поступали сигнали про те, на які кнопки натискає справжній випробовуваний. По мірі збільшення інтенсивності ударів «випробовуваний» починав протестувати, кричати, при 300 вольтах він починав бити в стіну, а при ще більшій інтенсивності – завовак і не відповідав на питання. Послідовність протестів «учня» в експериментах **М.** проходила в діапазоні від вигуків, що свідчать про неприємні відчуття (75-120 вольт), до гучних та довгих агонізуючих криків про допомогу (330 вольт). Багато випробовуваних хотіли припинити експеримент одразу ж, почувши протести свого «учня», але поза-як експериментатор, що знаходився в цій же кімнаті, вимагав від них продовження роботи, більшість цій вимозі підкорялася. Ніхто з випробовуваних не припинив експеримент до того, як «учень» починав бити в стіну (тобто всі дійшли до інтенсивності ударів струму в 300 вольт), а 65% випробовуваних дійшли до максимальної величини – до 450 вольт. Більш того, коли випробовуваний не сам натискав на кнопку, а віддавав наказ зробити це ін. особі, то до максимальної величини дійшли 93% випробовуваних. В тих же випадках, коли експериментатора не було в кімнаті, тільки 21% випробовуваних доходив до максимальної інтенсивності удару.

М. не тільки виявив, до якого ступеня люди підкоряються авторитету; він також досліджував умови, що викликають підкорення. У подальших експериментах він варіював деякі соц. параметри й одержував зміну ступеня прояву поступливості в діапазоні від 0 до 93% тих, хто повністю підкорився. Вирішальними чинниками виявилися наступні: емоційне віддалення від жертви (частка абс. підкорення спадає до 30-40% при фіз. присутності жертви); близькість та легітимність авторитету (присутність експериментатора та впевненість у законному характері його впливу значно підвищує рівень підкорення); інституціоналізованість авторитету (значення інституцій. престижу закладу зумовлює зростання частки тих, хто підкорився); звільняючий вплив колеги-випробовуваного, що не підкорився (наявніть прецедента відмови підвищує вірогідність непокори). Отримані результати **М.** пояснював так: люди, які живуть в суч. сусп-ві, звикають вважати, що той, хто стоїть вище, кому вони повинні підкоритися, відповідальний і краще знає ситуацію, ніж вони самі, тому не бажають конфліктувати і поведуть себе конформно, навіть якщо їхні вчинки носять аморальний характер, як це відбувалось в зазначеному експерименті.

У 2002 р. Т. Бласс з Меріленд. ун-ту опублікував у ж-лі «Psychology Today» зведені результати всіх повторень експерименту **М.**, проведених в США і за їх межами. З'ясувалося, що до кінця шкали доходять (тобто, проявляють абсолютне підкорення) від 61 до 66% незалежно від часу і місця.

Завдяки експериментальним дослідженням конформності та підкорення, проведеним **М.**, політ. наука отримала фактичне підтвердження поширеності цих явищ та можливість аналізувати груповий вплив на поведінку й індивідуальність, виділяти його основні характеристики (легітимність авторитету, статус, однастайність тощо), позаяк урахування психол. моментів дозволяє повноцінно дослідити особистість як суб'єкта політ. діяльності.

Літ.: Гозман Л. Я. Политическая психология / Л. Я. Гозман, Е. Б. Шестопал. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 563 с.; Milgram, Stanley. Obedience to authority: an experimental view / S. Milgram. New York : Harper & Row, 1983, 1974. – xvii, 224 p.

А. Соловійова

Міллер Джон Стюарт (англ. *John Stuart Mill*; 20.05.1806, Лондон, Англія – 08.05.1873, Авіньйон, Франція) – англ. філософ-позитивіст, соціолог, політ. економіст, політ. діяч. Наро-

дився в сім'ї відомого англ. економіста Дж. Мілля, друга та послідовника Д. Рікардо. Під керівн. батька здобув ґрунтовну освіту: вивчав філософію, історію, логіку, політекономію, математику, нові та старод. мови в обсягах, що значно перевищували університ. курси. Служив в Ост-Індійській компанії (1823-1825). Член палати громад англ. парламенту (1865-1868).

Основні праці: «Про предмет політичної економії та про її метод» (1836), «Система логіки» (1843), «Основи політичної економії і деякі аспекти їх застосування до соціальної філософії» (1848), «Про свободу» (1859), «Утилітаризм» (1863), «О. Конт і позитивізм» (1865), «Про пригнічення жінок» (1869).

Прихильник політ. лібералізму. Сформулював заг. принцип, що обмежує владу сусп-ва над індивідом: людині повинно бути дозволено все, що не приносить шкоди ін. людям. **М.** виділив три аспекти політ. свободи: 1) свобода думки (щодо «всіх можливих предметів»); 2) свобода вибору мети, тобто свобода діяти, влаштувати життя за власним уподобанням; 3) свобода асоціації, тобто вступу до об'єднання з ін. людьми в рамках будь-якої орг-ції для спільної діяльності щодо досягнення будь-якої мети. Обґрунтував необхідність свободи думки такими твердженнями: а) заборонена думка цілком може виявитися істинною; б) навіть якщо заборонена думка помилкова, знання її сприятиме кращому з'ясуванню істини; в) заборонена думка може бути частково правильною та лише частково помилковою (спроба повністю відкинути її затримає прогрес наук. пізнання). Право індивіда на влаштування життя за власний вибором впливає з розмаїтості людських характерів. Свобода асоціації, за **М.**, прямо впливає з права людей на вибір життєвої мети.

М. одним із перших заявив про небезпеку появи «масового сусп-ва». Він розгледів негативну тенденцію у поширенні особливого типу «середньої людини», що не має ніяких переконань та ідей, окрім «загальноприйнятих». Вважав, що торжество «масової» людини може зупинити прогресивний розвиток європ. сусп-ва, тому необхідно всіляко відстоювати права індивіда. Особливістю поглядів **М.** є намагання вберегти особистість від тиранії не лише держ. влади, а й сусп-ва.

М. розглядав передумови та зміст свободи особи, порядок і прогрес, оптимальний політ. устрій. Саме свободу індивіда вважав первинною щодо політ. структур і їх функціонування. Але свобода – це не тільки індивідуальне, а й соц. благо і, безумовно, не всездозво-

леність. На його думку, д-ва і сусп-во мають право здійснювати юрид. і моральний примус щодо індивіда, який шкодить ін. людям і сусп-ву взагалі. Якщо порядок базується на свободі, то умовою прогресу є добре облаштована державність, яка правильно функціонує. Д-ва є гарантом усіх індивідуальних свобод і має право встановлювати порядок, відносини підпорядкування індивіда д-ві.

Д-ва, на думку **М.**, є такою, як і сусп-во, тому воно відповідальне за д-ву. Гол. умова існування гідної д-ви – високі якості, самовдосконалення народу. Д-ва, яка гарантує всі види індивід. свобод, однаково ставиться до всіх своїх членів, здатна забезпечити належний порядок, який **М.** розглядав як покору: «Влада, що не вміє змусити коритися своїм наказам, не керує». Покора, слухняність узагалі є першою ознакою цивілізації, а люди не повинні порушувати законні права й інтереси ін. індивідів. Дотримуючись загальнообов'язкових правил, вони перейматимуться турботами ін. людей, дбаючи про захист сусп-ва. Вільна особистість обов'язково має бути і законслухняною.

Лібер. трактування ф-цій д-ви **М.** – це мінімум повноважень держ. влади (принцип «д-ва – нічний сторож»). Найкращою формою державності він вважав представницьке правління, яке побудоване на виборі народом конкретної форми д-ви; народ повинен мати бажання і здатність «виконувати обов'язки та ф-ції, покладені на нього цією формою правління». Метою такої державності є захист інтересів індивіда та власності, удосконалення якостей особистості, а осн. умовою її існування – самовдосконалення народу.

М. був прихильником принципу поділу влади, але обстоював ідею верховенства парламенту над виконавчими структурами. Він був противником надмірної централізації влади і вважав, що значна кількість питань сусп. життя повинна вирішуватися на рівні місц. самоврядування; пресу розглядав як важливий засіб проти зловживань держ. чиновників. **М.** бачив і недоліки представн. демократії: втручання парламенту в управлінський процес, зростання некомпетентності, розширення парламент. представництва, що спричиняє зниження соц. рейтингу влади, перетворення народного представництва на тиранію більшості. Учений розмежовував поняття «самоуправління» і «народовладдя». Він вважав, що втілити волю народу і волю більшості, виправити недоліки представницької демокр. допоможе реформа виборчої системи. **М.** пропагував варіант поєднання мажорит. і пропорц.

виборчих систем, що передбачає врахування думки більшості та меншості.

М. засуджував розширення урядової діяльності як самоціль, прагнення держ. чиновників «привласнити необмежену владу та незаконно порушувати волю приватного життя». На його думку, це «поширює урядовий вплив на індивідів, збільшує чисельність людей, що покладають на уряд свої надії і побоювання, перетворює діяльних і честолюбних членів сусп-ва на простих слуг уряду». Якщо д-ва підмінює вільну індивід. і колективну діяльність людей, активні зусилля народу, це призводить до задоволення насамперед інтересів держ. бюрократії, а не народу. Ще більше зло – утвердження серед народу утриманських настроїв, соц. пасивності, занепад духу свободи, параліч особистої гідності, почуття відповідальності. За таких обставин деградує сусп-во, не набагато випереджаючи деградацію державності.

Лит.: Міл Дж. С. Про свободу : Есе / Дж. С. Міл. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – 463 с.; Милль Дж. О свободі / Пер. с англ. А. Фридмана // Наука и жизнь. – 1993. – № 11. – С. 10-15; № 12. – С. 21-26; Милль Дж. Основы политической экономии с некоторыми приложениями к социальной философии / Дж. Милль. – М.: Эксмо, 2007. – 1040 с.; Себайн Дж. Г. История политической думки / Дж. Г. Себайн, Т. Л. Торсон. – К.: Основи, 1997. – 838 с.; Моспаненко І. Представницька демократія та місцеве самоврядування у поглядах Дж. Ст. Мілля / І. Моспаненко // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2011. – Вип. 23. – С. 32-37; Сорока Г. Б. Політико-правові погляди ідеолога англійського лібералізму Дж. Ст. Мілля: монографія / Г. Б. Сорока. – Луганськ: ЛДУВС, 2011. – 230 с.

В. Дем'яненко

Міллс Чарльз Райт (англ. *Charles Wright Mills*; 28.08.1916, Уейко, Техас – 20.03.1962, Найек, штат Нью-Йорк) – амер. соціолог, публіцист, критик антидемокр. тенденцій у внутр. і зовн. політиці США, представник ліворадик. течії в теорії політ. еліти. Навчався в ун-ті Техасу в Остіні; тримав ступінь Ph. D. в ун-ті штату Вісконсін (1941). Працював у Колумб. ун-ті (1946–1962), як керівн. відділу соціології праці в Бюро прикладних соц. досліджень П. Лазерсфельда, згодом – проф. (1956). Член Амер. соціол. т-ва, його віцепрезидент (1947–1948).

Основні праці: «Нові люди влади: лідери Америки у сфері праці» (1946), «Білі комірці: американський середній клас» (1951), «Вла-

дарююча еліта» (1956), «Причини третьої світової війни» (1958), «Соціологічна уява» (1959), «Слухайте янки: революція на Кубі» (1960), «Марксисты» (1962). Останні роботи виражено критичні: у «Владарюючій еліті» критикується соц. устрій США, шляхи формування правлячої еліти, а в «Соціологічній уяві» – амер. соціологія.

На його погляди вплинули основні положення прагматизму, марксизму, Чиказ. школи та ідеї Вебера М. Свої праці М. присвячував проблемам розподілу влади в суч. сусп-ві, теорії еліт, методології соціолог. науки.

М. визначив еліту як тих, хто займає командні стратег. пости в соц. структурі. Соц. ін-т М. трактує як сукупність ролей і статусів, що передбачені для задоволення певних соц. потреб. Найзначимішими для сусп-ва ін-тами вважає політ., екон. і військ.; позаяк влада в суч. сусп-ві інституціоналізована, то ті, хто очолює ці ін-ти, і є владною елітою. Найважливіші політ. рішення в суч. умовах приймає «триєдина» владна еліта, що складається із вищих політ. лідерів, керівників корпорацій і військ. керівництва. Владна еліта характеризується високим рівнем групової згуртованості, що впливає із спільності інтересів. Позаяк члени владної еліти мають зазвичай подібну освіту, релігію, соц. походження, схожий спосіб життя, психолог. спорідненість тощо, то як наслідок, ця група характеризується високим рівнем особистої солідарності. Стосунки між політ., екон. і військ. ін-тами влади складаються на основі солідарності, взаємопідтримки й обміну. Це обумовлено єдиною цілю, бо всі три частини владної еліти зацікавлені в забезпеченні стабільності та прогресуючого розвитку сусп-ва в цілому. Також соц. і психол. схожість людей, що займають вищі командні посади призводить до того, що вони можуть легко переміщатись із однієї структури (напр., політ.) в ін. (напр., екон.). Водночас М. зазначає, що до владної політ. еліти належать найвпливовіші люди.

На прикладі США показує, що поза як центр прийняття рішень перемістився із конгресу до президентських структур, то найвпливовішими стають не представники народу (законодавці), а люди, призначені президентом. М. прослідковує тенденцію, коли парт. політики-професіонали, які мають великий досвід парт. роботи, фактично відтісняються призначеними вихідцями із екон., військ. та ін. сфер. У результаті еліта перетворюється не на пануючу групу, що сформувалась на вільних виборах, а на олігархію, що складається із призначених президентом

людей. М. робить висновок, що на чолі США стоїть більш-менш постійна група сімей, які займають верхній щабель в структурі влади. Нижчий рівень у цій структурі – більшість громадян, які нібито є опорою демократії, а насправді сліпо підкоряються волі правл. еліти. Правління цієї владарюючої еліти, що по суті є олігархічною групою, загрожує не лише демократії, але й може спровокувати Третю світ. війну. Вихід із ситуації М. бачив у позитивному впливі інтелектуалів, зусилля яких зможуть повернути сусп-во і д-ву у демокр. русло.

У праці «Соціологічна уява» М. критикує два ключові положення амер. соціології 1950-х рр. – емпіричну індустрію (її лідером був П. Лазарсфельд) та загальні макро-теорії в соціології (насамперед, теорію Т. Парсонса). Головна проблема першого напрямку полягає у підміні предмета дослідження методологією, що в результаті призводить до появи абстрактної емпірики, що відірвана від реальності, а також посиленню догматизму в соціології. Макро-теорії в соціології М. критикує за абстрактність і бідність змісту. Вихід із ситуації М. бачив у поверненні до традицій класичної соціології часів О. Конта, Г. Спенсера, М. Вебера та ін. «Соціологічна уява» за М. – поєднання дослідження біографій окремих індивідів, сусп-ва загалом і його історії.

Позаяк праці М. були присвячені критиці амер. сусп-ва, то в СРСР його сприймали як друга й однодумця. Це слугувало приводом візиту до СРСР. Хоча М. був прихильником концепції мирного співіснування двох політ. систем і критикував способи формування еліти в США і т. зв. капіталіст. сусп-во загалом, проте ці його погляди поєднувались із дуже критичним ставленням до традиц. марксизму і загалом рад. системи. Підтримка М. кубин. революції і критика амер. політ. устрою призвели до того, що в останні роки життя він перетворився на вигнанця в амер. науці. Повернення його популярності відбулось у 1960-х роках. Нині М. вважають засновником суч. елітології.

Літ.: Коровин В. Ф. Основные проблемы «новой социологии» Райта Миллса / В. Ф. Коровин. – М.: Изд-во МГУ, 1977. – 96 с.; Миллс Р. Властующая элита / Р. Миллс. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1959. – 541 с.; Миллс Ч. Р. Интеллектуальное мастерство / Ч. Р. Миллс // Социологические исследования. – 1994. – № 1. – С. 107–114.; Миллс Ч. Р. Социологическое воображение // Ч. Р. Миллс. – М.: Издательский Дом NOTA BENE, 2001. – 264 с.; Попов А. С. «Социологическое во-

ображение» Чарльза Райта Миллса: к 50-летию со времени публикации А. С. Попов // Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Общественные науки. – 2009. – № 3. – С. 41-49.

С. Орлов, В. Піча

Мітрани Девід (англ. *Mitrany David*; 1888, Румунія – 25.07.1975, Великобританія) – брит. історик, соціолог і політолог, засновник теорії функціоналізму у міжнар. відносинах. **М.** покинув Румунію в 1908 р., оселившись спочатку у Гамбурзі, а через три роки вирушив до Лондона. Навчався в Лондон. школі економіки. Отримав ступінь бакалавра з економіки (1918), докт. ступінь (1929). З 1914 р. працював офіцером розвідки в МЗС і військ. міністерстві Великої Британії. У 1931–1933 рр. викладав як «запрошений професор» у Гарвард. й Йельс. ун-тах. В 1933–1958 рр. працював в Ін-ті перспект. досліджень у Принстон. ун-ті. Під час Др. світ. війни входив до складу аналіт. групи під керівництвом Королівського ін-ту міжнар. відносин, працюючи в МЗС (1939–1942). 1944-1960 рр. – радник компанії «Унілевер». У подальшому займався наук. і видавн. діяльністю.

Основні праці: «Дієва мирна система. Світ і функціональний розвиток міжнародної організації» (1943), «Перспективи європейської інтеграції: федералізм чи функціоналізм» (1965), «Функціональна теорія політики» (1975).

М. є основоположником функціоналізму – класичної теорії інтеграції, згідно з якою необхідність технократичного управління екон. і соц. політикою призводить до формування інтернац. агентств, які забезпечують екон. процвітання, набувають легітимності, долають ідеологічні протиріччя між д-вами і в довгостроковій перспективі еволюціонують у міжнар. політ. ін-ти. У праці «Дієва мирна система. Світ і функціональний розвиток міжнародної організації» **М.** робить висновок про те, що будь-яка попередня модель політ. інтеграції приречена на поразку, тому що д-ви починають побоюватись за свій суверенітет. З його погляду, причини невдачі у створенні Ліги Націй і полягають у тому, що д-ви-члени побачили в ній загрозу своєму суверенітету, а тому для підтримки миру після Др. світ. війни **М.** не бачив сенсу в амбіційних проєктах утворення міжнар. ін-тів, що покликані забезпечити політ. інтеграцію д-в. Замість цього він пропонував розпочати співроб. із обмежених екон., соц. чи культ. проєктів; сприяти співробітництву між д-вами у вирішенні конкретних завдань, що мають спільний інтерес і пов'язані з потребами екон., соц., наук.-техн.,

культ. та ін. характеру. Прагматичні вигоди такого співробітництва поступово підштовхнуть д-ви до утворення необхідних для цього міжнар. ін-тів, які, своєю чергою, сприятимуть політ. інтеграції.

Його головна думка полягала в тому, що функц. співробітництво має передувати створенню орг-ції і надати їй певної форми, а не навпаки. Міжнар. орг-ція повинна мати гнучку структуру і представляти собою не стільки орган, скільки процес безперервного пристосування до аспектів співпраці. Досліджуючи наявні проєкти щодо створення ефективної міжнар. орг-ції, **М.** не приховував свого скепсису щодо більшості з них. Тісні континентальні союзи, за характеристикою **М.**, представляли собою «раціональний націоналізм» і в цілому відтворювали характеристики нац. д-в. Ідея **М.** полягала у створенні мережі тісно переплетених сфер співробітництва та вибудовуванні на її основі системи «функціональних агентств». Головним актором співпраці могла бути, відповідно до уявлень **М.**, не політ. одиниця в особі д-ви, а одиниця соц.-екон. в особі підприємств, громад. орг-цій, банків та ін. структур, які не мають прямого стосунку до політ. влади і суверенітету.

На відміну від федералістської теорії, яка будувала свою стратегію на ідеалізованих розрахунках і готовності сусп-ва приймати федерацію як необхідність інтеграційного процесу, **М.** виводив основні положення своєї концепції з реальних тенденцій і потреб міжнар. відносин у міжвоєнний та повоєнний періоди. Осн. ідея полягала в «запобіганні політ. розбіжностям шляхом розширення мережі міжнар. агентств, націлених на інтеграцію життєвих інтересів усіх націй». Таке функціональне співробітництво, напр., у галузях транспорту, охорони здоров'я або енергетики, не вимагало попередньої розробки тієї чи іншої конституційної моделі чи якогось ідеологічного підґрунтя.

М. стверджував, що міжнар. відносини повинні бути перебудовані так, щоб замість «вертикальної» територ. замкнутості, були створені дієві горизонтальні структури, адміністрація яких була б покликана координувати міжд-вну співпрацю у конкретних сферах. Це дозволить усунути екон. і соц. причини конфліктів, а згодом – поступово і безболісно подолати держ. суверенітети. У результаті тривалої еволюції співпраця між д-вами стане настільки тісною, а їх взаємозалежність – такою високою, що буде досягнуто стану незворотності. У міжнар. середовищі відбудуться глобальні зміни, завдяки яким солдати та ди-

пломати поступляться місцем адміністраторам і технікам, відносини між канцеляріями – прямим контактам між техн. адміністраціями, а захист суверенітету – прагматичному вирішенню конкретних питань.

У повоєнні роки очевидним був практичний вплив функціоналізму **М.**, що особливо стосується створення та розвитку спеціалізованих установ ООН, а також європ. інтеграції. Водночас критики теорії наголошують на таких її недоліках, як надмірний технократизм, надто велика децентралізація міжнар. співтва, громіздкість і багаточисельність техн. оргцій, що породжує нові проблеми координації, посилення суверенітету спеціалізованих оргцій на заміну традиц. держ. суверенітетові.

Іст. значення функціоналізму полягає в закладенні підвалин неофункціоналізму – розробленої групою амер. дослідників на чолі з **Е. Хаасом** провідної теорії європ. інтеграції.

Літ.: Александер Дж. Неофункціоналізм сьогодні: восстанавлявая теоретическую традицию / Дж. Александер, П. Коломи // Социологические исследования. – 1992. – № 10. – С. 112–120; Копійка В. В. Формування неофункціоналістського напрямку дослідження європейської інтеграції / В. В. Копійка // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 1999. – Вип. 15. – С. 3–8; Пигулевский О. В. Функціоналізм і мінімалізм в сучасній культурі: автореф. дис. ... канд. філософ. наук / О. В. Пигулевский. – Ростов-на-Дону, 2008. – 23 с.; Шемятенков В. Г. Европейская интеграция / В. Г. Шемятенков. – М.: Международные отношения, 2003. – 400 с.; Caporaso J. A. Functionalism and Regional Integration: A Logical and Empirical Assessment / J. A. Caporaso. – Beverly Hills: Sage Professional Paper in the International Studies Series, 1972. – 84 p.; Mitrany D. A. Working Peace System / D. A. Mitrany. – Chicago: Quadrangle Books, 1966. – 221 с.

Т. Сидорук

Міхельс Роберт (нім. *Robert Michels*, 09.01.1876, Кельн, Нім. імперія – 03.05.1936, Рим, Королівство Італія) – історик, економіст і соціолог, учень В. Зомбарта, Г. Моски, М. Вебера. Навчався у Великобританії, Франції, Італії. Захистив дис. з іст. н. «Передісторія вторгнення Людовіка XIV у Голландію» (1900). Активіст Марбурзької секції СДПН (Соціал-демокр. партія Німеччини) (1903–1907), обирався делегатом на націон. партійні з'їзди (1903–1905). Після Першої світ. війни **М.** порвав з соціаліст. рухом, виступив із різкою критикою марксизму. Під впливом В. Парето перейшов від революц. ідеалізму до

елітизму. З 1907 р. жив в Італії і Швейцарії. Викладав історію, економіку і соціологію в Брюссельському, Базельському і Римському ун-тах; у 1928–1931 р. – в ун-тах Турина та Перуджі.

Основні праці: «Пролетаріат і буржуазія в італійському соціалістичному русі» (1908), «До соціології партійності в сучасній демократії» (1911), «Соціалізм і фашизм в Італії» (1925), «Перегрупування правлячих класів після Війни» (1934).

М. зробив вагомий внесок у розробку політ. соціології, партології, теорії еліт. Вивчав класи бурж. сусп-ва, роль інтелігенції у політ. житті. Особливо сильний імпульс був даний йому **М. Вебером**. Наукові, дружні контакти пов'язували його з Г. Москою, В. Парето, Б. Кроче, Ч. Ламброзо, Ж. Сорелем. Ще не досягнувши сорокарічного віку, **М.** вважався класиком політ. соціології, а його роботу «До соціології партійності в сучасній демократії» Г. Моска назвав взірцем емпірич. дослідження, у якій досягнуто показового балансу між теорією та практикою. **М.** вважав, що вивчати політ. партії необхідно на стику соц., філос.-психолог. та істор. дисциплін, чим заклав основи нової науки – *партології*. **М.** робить висновок, що олігархія – неминуха форма життя великих соц. структур. Сформулював «залізний закон олігархії»: демократія, щоб зберегти себе і досягти стабільності, змушена створювати орг-цію. Це пов'язано з виділенням еліти – акт. меншості, якій маса повинна довіритися, так як не може здійснювати свій прямий контроль над цією меншістю. Тому демократія, за **М.**, неминуче перетворюється на олігархію. Демократія не може існувати без організації, управл. апарату, еліти, а це веде до закріплення посад і привілеїв, до відриву від мас, до незмінності лідерів, вождизму. Функціонери лівих партій, особливо обрані членами парламентів, змінюють свій соц. статус, перетворюються на правлячу еліту. Харизматичних лідерів, які піднімають маси до акт. політ. діяльності, змінюють бюрократи, а революціонерів і ентузіастів – консерватори та пристосуванці. Разом із тим, на переконання **М.**, у демократії закладений принцип пробудження критичної здібності. З поліпшенням матеріальних умов і зростанням освіти ця здатність буде все збільшуватися в робітничому середовищі. Отже, боротьба з олігарх. тенденціями в робітн. русі повинна йти в галузь соц. педагогіки.

М. заперечував закон циркуляції еліт, вважаючи, що еліта виступає як єдина згуртована сила, бо різні її групи мають спільний інтер-

ес – збереження свого панівного становища. Хоча між представниками еліти й точиться неперервна боротьба, для мас вона є прихованою. А тому потрібно говорити не про поділ еліти на правлячу й неправлячу, а про поділ сусп-ва на еліту, як панівну привілейовану касту, і маси як «демокр. декорацію». Правляча еліта панує над сусп-вом за будь-якої форми д-ви, при будь-якому режимі, будь-якій офіц. ідеології (забезпечує собі панівне становище завдяки груповій свідомості, внутр. згуртуванню, заг. волі до дій). Еліта – органічна єдність, пов'язана корпорат. духом; доступ у її середовище можливий тільки на її умовах; життєстійкість визначається її пристосованістю і вмінням оновлювати свій склад при необхідності. Влада має кумулятивну властивість накопичуватися та зростати в міру свого здійснення; влада відкриває доступ до ще більшої влади. Сусп-во не може існувати без еліт. Д-ва може бути тільки організацією меншини мета якої – нав'язати решті сусп-ва законний порядок. Це аж ніяк не означає що демокр. режими застраховані від загрози олігархізації. Особливо великою такою небезпекою **М.** вбачає у процесі становлення демократії при переході до неї від тоталітарних чи авторитарних режимів.

Погляди **М.** були розкритиковані В. Леніним, італ. комуністами, особливо А. Грамші. Підходи **М.** істотно змінювалися: від крайніх лівих до соціал-демократів, потім до синдикалістів і до італ. корпоративістів. Значний вплив на еволюцію поглядів **М.** мала італ-турец. війна 1910-1911 рр. Під впливом В. Парето завершує перехід від революційного ідеалізму до елітизму.

Підтримував ідеологію італ. фашизму під кінець життя і за десять років до смерті прийняв італ. громадянство. Його первісна прихильність демокр. ідеалу була руссоїстським-синдикалістським максималізмом: демократія – це тільки «безпосередня» демократія, все інше – не демократія; представницьку демократію вважав олігархічною. З «залізного закону олігархії» **М.** випливає, що демокр. правління неможливе у будь-яких великих спільнотах. Чим більшою є орг-ція – тим менше у ній елементів демократії, а більше – олігархії. З цієї причини **М.** відійшов від соціалізму і став підтримувати Б. Муссоліні, вважаючи олігарх. правління не тільки нехибним, але навіть благотворним для сусп-ва в цілому. З часом його теорією еліт зацікавилися вчені, особливо амер. дослідники, які вдало інтерпретували та розвинули на її базі ідеї лідерства.

М. обґрунтував ідею олігархічного переродження демокр. партій і систем. Його ідеї актуальні для країн, що переходять до демократії.

Лит.: Михельс Р. Социология политической партии в условиях демократии / Р. Михельс // Диалог. – 1990. – № 5. – С. 81–87; № 9. – С. 49–54; Обушний М. І., Примуш М. В., Шведа Ю. Р. Партология: Навч. посіб. / За ред. М. І. Обушного. – К.: Арістей. – 2006. – 432 с.; Рахимир П. Ю. Идеи и люди. Политическая мысль первой половины XX века. – 2-е изд., перераб. / П. Ю. Рахимир. – Пермь: Изд-во Перм. ун-та, 2001. – 272 с.; Шведа Ю. Теория политических партий та партийных систем. Навч. посіб. – Львів: Тріада плюс. – 2004. – 528 с.

Л. Гонюкова

Міхновський Микола (31.03.1873, с. Турівка, Полтав. губернія – 03.05.1924, Київ) – укр. політ. та громад. діяч, правник, публіцист, основоположник та ідеолог держ. самостійності України, один з організаторів укр. війська, борець за незалежність. Співзасновник першої політ. партії у Наддніпрянській Україні – Революційної укр. партії (РУП) (1900). Організатор та лідер Укр. народної партії (УНП) (1902), співорганізатор Укр. Демократично-Хліборобської Партії (УДХП), член Центральної Ради, Братства самостійників.

Основні роботи: «Самостійна Україна» (1900), «Основний закон «Самостійної України» Спілки народу українського» (1905), «Десять заповідей УНП» (1906).

Ідеї **М.** кардинально відрізнялися від тогочасної укр. сусп.-політ. думки, в якій переважали федералістично-автономістські течії. Він послідовно обстоював ідею самостійної укр. д-ви. Виклавши у праці «Самостійна Україна» політичну концепцію створення «самостійної, суверенної Соборної України» з її подальшим вдосконаленням у наступні роки, **М.** розробив принципово відмінну від існуючих на той час ідеологію, в основі якої лежали нац. єдність та нац. інтереси. Запропонувавши новий погляд на принципи та ідеологію укр. сусп.-політ. руху, **М.** став основоположником нової політ. течії – укр. націоналізму як руху за захист нац. прав та інтересів. При цьому він став не лише теоретиком цієї течії, а й її безпосереднім лідером. Активність **М.** зумовила появу організованого укр. самостійницького руху із яскраво вираженою держ.-нац. ідеологією. Діяльність створених **М.** громад.-політ. орг-цій (РУП, УНП, «Оборона України», «Перший курінь»,

«Укр. військ. клуб ім. Гетьмана Павла Полуботка») безпосередньо впливала на розвиток укр. суп.-політ. руху, призвівши до його певної радикалізації у самостійницькому напрямі. Вона стала основою для подальшого розвитку укр. націоналізму як окремого політ. руху. Нац.-державн. концепція М. заклала ідеологічні основи чисельних підпільних укр. орг-цій у 20-х роках ХХ ст.: Укр. Військ. Орг-ції (УВО), Орг-ції укр. націоналістів (ОУН), Союзу Укр. Націоналістичної Молоді (СУНМ), Групи Укр. Націоналістичної Молоді (ГУНМ) і Легії Укр. Націоналістів (ЛУН), які були спадкоємцями ідей М.

«Десять заповідей УНП» стали першою у період до Першої світової війни виразно нац.-самостійницькою програмою, яка визначає з одного боку мету боротьби укр. народу, а з іншого – шлях, яким він повинен йти, а передусім, укр. націоналіст, у цій важкій визвольній боротьбі. У першій «заповіді» відображена сутність усієї політ. і соц. програми молодого укр. нац. руху: «Одна єдина, неподільна від Карпат аж до Кавказу самостійна, вільна, демократична Україна – республіка робочих людей – отсе нац. всеукр. ідеал». «Десять заповідей УНП» стали одними з найрадикальніших документів самостійницького руху, створених укр. суп.-політ. думкою.

Вагомим є внесок М. у формування вітч. конституціоналізму. Він став одним із авторів проекту Основного Закону «Самостійної України» (Конституції України). Цим політ.-правов. документом передбачалося, що основою суп.-політ. устрою нової д-ви мали стати широкі громадянські права та свободи, розвиток яких забезпечувався незалежністю трьох гілок влади, дієвою системою стримувань і противаг, а також широким місц. самовряд. Україна (Всеукр. Спілка дев'яти вільних і самоуправних земель: Чорноморська Україна, Слобідська Україна, Степова Україна, Лівобережна Україна або Гетьманщина, Північна Україна, Полісся або Гайова Україна, Підгірська Україна, Горова Україна і Понадморська Україна) мала бути унітарною д-вою з президентською формою держ. правління. Законодавча влада належала парламенту, що складався з двох палат (хат): ради представників і сенату. Незважаючи на окремі вади (зокрема, відсутність постійного війська, ф-ції якої мала виконувати міліція), цей проект Конституції України став яскравим проявом вітч. самостійницької думки. З урахуванням складних політ. умов, у яких він готувався – періоду рос. революції 1905 р., є всі підстави вважати його досконалим, як на

той час, політико-правовим документом, що за своїми характеристиками відзначався оригінальністю і новизною підходів, та свідчив про високий рівень патріотизму, політ. і правової культури його авторів. Адже, в умовах царської Росії відважитися на подібну самостійницьку концепцію державності України було своєрідним громадянським подвигом.

Після перемоги Лютневої революції 1917 р. у Росії, коли склалися сприятливі умови для піднесення нац.-визв. руху пригноблених народів, М. активно включився у справу здобуття Україною незалежності. Він запропонував дієвий план реалізації концепції держ. самостійності. Опорою майбутньої д-ви мала бути укр. нац. армія «що стане зі зброєю в руках на кордонах України на сторожі її суверенності». На її формування й була спрямована діяльність М. у період Визвольних змагань 1917-1920 рр. Однак провідники УНР так і не змогли осягнути глибинної сутності ідей самостійності та соборності М., які на десятиліття випередили їх формулювання у вітч. суп.-політ. думці, що зрештою, й призвело до поразки Української революції.

У контексті сучасної теорії політики та практики, самостійницький проект України М. займає особливе місце, адже він відноситься до небагатьох концепцій ХІХ – початку ХХ ст., що в основних параметрах реалізовані у нац. державотворчій практиці.

Лит.: Бутенко А. Еволюція поглядів М. Міхновського на українську державність та шляхи її практичної реалізації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». – Черкаси, 2006; Основи етнодержавознавства: підручник / За ред. Ю. І. Рымаренка. – К.: Либідь, 1997; Слюсаренко А. Г. Історія української конституції / А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. – К.: Знання, 1993.

В. Малиновський

Модельські Джордж (англ. *Modelski George*; 1.09.1926, Познань, Польща) – амер. політолог, дослідник ролі циклів в історії політики. Доц. Нідерланд. ін-ту поглиблених досліджень гуманіт. і соц. наук (1987-1988). Після 1988 р. – проф. каф. політ. наук ун-ту Вашингтона (Сіетл). Засл. проф. політ. науки ун-ту Вашингтона, д-р наук Лондон. ун-ту.

Аналізує вплив довготермінових екон. процесів (60-річних циклів конюнктури описаних Н. Кондратьєвим (*рос. Николай Кондратьев*)) у політиці, зокрема, у глобал. політ. процесі, макродинаміку міст Землі та еволюцією світ-системи. Реалізував дослідницькі

проекти «Глобальні війни в сучасному світі» (аналіз глобальних воєн минулого і засобів їх попередження в майбутньому), «Еволюційна світова політика» (спроби наук. синтезу теорій еволюції і довгих циклів у глобал. політ.). 28.04.2012 р. Міжнар. фонд ім. Н. Кондратьєва і Рос. акад. природничих наук нагородили М. бронзовою медаллю ім. Н. Кондратьєва «за вклад у розвиток сусп. наук».

Основні праці: «Глобалізація як еволюційний процес: моделюючи глобальні зміни» (2008), «Світові міста – [від] 3000 до 2000» (2003), «Історія світ-системи: соціальна наука довготермінових змін» (2000), «Лідируючі сектори [економіки] і світові потуги: ко еволюція глобальних економіки і політики» (1996), «Документуючи глобальне лідерство» (1988), «Морська сила у глобальній політиці 1494-1993» (1988), «Довгі цикли у світовій політиці» (1987), «Вивчаючи довгі цикли» (1987), «Стосунки Північ-Південь» (1987), «Транснаціональні корпорації і світовий порядок» (1972, 1979), «Принципи світової політики» (1972), «Теорія зовнішньої політики» (1962), «СЕАТО: шість досліджень» (1962).

М. є представником світ-системного підходу в дослідженні глобал. політ. Дослідник поділяє ідеї стосовно впливу екон. на політ. процеси, виділення на планеті «ядра» «світ-системи», д-ви з якого здійснюють глобал. панування (роль такого «ядра» приписують д-вам Зах. Європи і Півн. Америки). Водночас М., подібно до окремих представників світ-системного підходу, таких як Дж. Аррігі, не вважає глобал. монополію Заходу унікальним і виключним явищем в історії людства. Він бачить праобразом такої монополії регіональну (в Півд. Азії) гегемонію Китаю епохи династії Сун. М. поділяє уявлення реалістів щодо провідної ролі д-в на глобал. арені, відводячи особливу увагу двом із них – глобальному лідеру та його опоненту (челленджеру) – лідеру коаліції, яка прогнала боротьбу за лідерство в «Старому світі» і відтак – на Землі. Водночас, розглядаючи боротьбу цих д-в та їх коаліції за панування над планетою, М. пояснює причини успіху одної в неореалістичній манері тобто не лише політ. чинниками: наявністю політико-стратегічної орг-ції глобал. радіусу дії (океан. флоту, стратег. авіації, засобів контролю над навколосезним космічним простором), «накопиченим досвідом» її політ. еліти впродовж чотирьох поколінь (120-ти років), чутливістю до глобал. проблем, відкритим сусп-вом, екон. перевагою, зумовленою зданістю опанувати зростання в певній галузі економ. континенту (плане-

ти). Подібно до неолібералів, М. вважає, що глобал. політ. система розвивається в напрямі зміни механізмів контролю, базованих на балансі сил, механізмами, базованими на формальних (міжнар. право) і неформальних (глобал. гром. думка) інституціях.

Екон. основою зростання та спаду потуги кожної д-ви глобал. значення, на думку М., є 19-ть циклів Н. Кондратьєва, які відображають довготривалі (по 60-ть років) цикли кон'юнктури певних товарів і послуг, задоволення попиту на які є важливим для розвитку людства. З його точки зору, кожен 120-річний цикл гегемонії включає два цикли, описані Н. Кондратьєвим. Водночас, слід підкреслити й те, що часові рамки підйому та спаду відзначених циклів, які виділяє М., відрізняються від рамок, які відзначає, напр., І. Валлерстайн. Натомість В. Лапкін і В. Пантін не лише дають ін. рамки підйому та спаду циклів Н. Кондратьєва, але й стверджують, що сама тривалість цих циклів з II-ї пол. XVIII – I-ї пол. XX ст. незначно зменшувалась, а з II-ї пол. XX ст. – істотно зменшується.

М., на основі аналізу типологій великих д-в (Р. Гілпіна, І. Валлерстайна, П. Кеннеді, Дж. Голдстейна, У. Томпсона), виділяє кілька сусп-в-лідерів – локальних та нац. політ. систем, які змінювали одна одну в боротьбі за євразійську та глобальну гегемонію протягом 10-ти циклів євразійської (чотири цикли з 930-го по 1430-й рр.) і 6-и циклів глобал. гегемонії (з 1430-го р. – дотепер). Зокрема до перших він відносить Китай епох Півн. (930-1060) і Півд. Сун (1060-1190), Геную (1190-1300), Венецію (1300-1430), а до других – Португалію (1430-1540), Нідерланди (1540-1640), Англію (1640-1850), США (з 1850-го р.). До їх конкурентів (челленджерів) у відповідні періоди М. відносить імперії: Ляо (930-1060), Цін (1060-1190), монголів (1190-1300), Тимура (1300-1430), Іспанську (1430-1540), Французьку (1540-1740), Німеччину (1740-1945). Конкурента США, як суч. глобального лідера, М. прямо не відзначає, хоча підкреслює в окремих своїх роботах значення КНР, яку, тим самим, можна сприйняти як челленджера. Водночас, окремі дослідники критикують перелік великих д-в, виділений М., з огляду на те, що він враховує виключно роль великих морських і океанських д-в в історії людства, ігноруючи у ній роль сухопутних євразійських потуг.

З точки зору М. демократія є феноменом трансатлантичним і – ширше – західним, який постав із 1840 р. однак із сер. XX ст. став глобальним. У свою чергу демократизація,

для М., це навчання людей співіснувати та кооперуватись. Вона є потужним глобальним процесом, повільною і довготерміною тенденцією, яка триває десятиліттями і не піддається прискоренню. Це не сума подій минулого, а регулярна еволюція, пов'язана з ін. процесами. Внаслідок демократизації кожна декада зростає кількість населення Землі, яка живе в поліархях. Причиною такого поширення є те, що «демократії краще працюють, краще знають як кооперуватися і вигравати війни, але не залучені до масових убивств, ефективніше борються з голодом і, в цілому, продуктивніші й багатші». Це робить демократію універс. процесом, який поширюється через імітацію демокр. ін-тів та інституцій д-в Заходу ін. д-вами. Окрім поширення, демократизація потребує консолідації. Відтак, для майбутнього демократизації ключовим чинником буде шлях, вибраний КНР.

Використовуючи досягнення біології й економіки для цілей політ. науки, М. заклав міцне теоретичне підґрунтя для формування теорії глобал. політики як цілісного напрямку в рамках заг. теорії політики. В практ. плані його концепція дозволяє враховувати значну кількість чинників, які впливають на глобал. політику та розглядати її еволюцію. При цьому також слід враховувати певну долю історизму (в розумінні К. Поппера), притаманну концепції М. як автора, який описує глобал. політику й її перспективи з т. з. дослідника, який представляє д-ву – глобального лідера. Однак, як і в усіх оригін. концепціях, ідеолог. наголоси, суперечності і слабкі місця концепції М., породжують проблеми, які відкривають нові перспективи для досліджень глобал. політики, зокрема, міжнар. відносин.

Лит.: Модельски Дж. Еволюция глобальной политики (I) / Дж. Модельски // ПОЛИС. – № 3. – С. 62-82; Модельски Дж. Еволюция глобальной политики (II) / Дж. Модельски // ПОЛИС. – № 4. – С. 124-142; George Modelski Problems of Democratization [Електронний ресурс] // Freedom&Union. – Spring 2007. – Vol. II. – No. 1. – pp. 4-6; George Modelski The Evolutionary World Politics Homepage [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://faculty.washington.edu/modelski/index.html>; Чихарев И. А. Хронополитические исследования: опыт синтеза / И. А. Чихарев // ПОЛИС. – 2003. – № 6. – С. 50-62. Ю. Тишкун

Могила Петро (рум. *Petru Simion Movilă*; 1574, Ясси, Молдова – 1647, Київ, Україна) – син правителя Молдови Симіона Мовіле та угор. принцеси Маргит; геніальний ренесансний

вчений, політ.-держ., церк.-канон. і військ.-дипломат. діяч в політ., осв.-культ. та реліг.-дух. історії України, Молдови, Польщі, Італії, Франції та ін. країн; докторант і проф. кількох європ. ун-тів; засновник першого в Середньовічній Україні ун-ту європ. зразка – Києво-Могилян. академії; митрополит Київський, Галицький та вся України-Русі (1632-1646). Освіту отримував у проф. столичного колегіуму, попередника Яеської Слов'яно-Греко-Латин. академії. На поч. 90-х років XVI ст. кілька років навчався в єзуїтському колегіумі у Львові. Володів більш як десятьма мовами.

У 1607 р. під час бурхливого засідання молдав. дивану (парламенту) протурецька опозиція отруїла батька, домнітора Симіона Мовіле. М. приймає нетрадиційне рішення, – відмовляється від домніторської корони на користь дядька і разом з матір'ю таємно та назавжди відбуває в закордонний екзил. Дане не амбітне рішення по-достоїнницьки оцінено лише багато років потому... В 1632 р. львів. проф. І. Трохимович-Козловський, С. Косів, С. Почаський та І. Пацієвський піднесли М. «Панегірикум» із гравюрою його статури: у ніг його лежали молдавські корона та скіпетр, – «як символ того, що Петро Могила добровільно віддав перевагу служіння українській науці та церкві над політ. владою в Молдові».

З 1599 р. починається західноєвроп. період життя М. Пам'ятаючи про долю батька та боячись «довгої руки султана», під час перебування в країнах Зах. Європи він завше намагався (1) своїм автентичним ім'ям «не наслідити», (2) у жодному крупному політ. центрі довше ніж на 3–4 роки не затримуватись і (3) навіть з визначними особами свого часу ніколи письмовим чином не контактувати. Протягом 15–17 років у трьох ун-тах (Падуанському, Лейденському та Паризькій Сорбонні) по 3–4 роки вчиться і захищає кілька докт. дис., а в четвертому закладі – в колегіумі м. Ля Флеш, – 4–5 років працює «ординарним проф.» метафізики, логіки й теології.

Прибувши в Україну наприкінці 1621 р., М. одразу ж став орієнтуватися у перспективу: 1) поступового завоювання церковно-ієрархічних ступенів; 2) налагодження у країні латино-європ. системи освіти; 3) раціоналізацію системи політ. владарювання країною. Над цією стратегією домінувала ренесансна тріада: наука – освіта – просвіта. Її кінцева цивілізаційна мета рельєфно проступає назовні в наступній тезі М. (з проповіді у Львові, 1631 р.): «Нам слід вчитися і вчитися, – та ще й так, аби Русь нашу у світі не на-

зивали глупою». Цю велетенської значущості програму М. став розгортати вже з осені 1622 р. 1625 р. прийняв сан священнослужителя; оперативно став придбавати обширні обійстя на Поділлі та Лівобережжі (в яких модерно господарював); у багатьох слобожанських та подільських селах на власний кошт системно будував церкви, школи, мед. заклади й «мирські трапезні», а в більш-менш крупних містах – братські школи, монастирі й колеґіуми; став відкривати друкарні та налагоджувати книгопублікаторську справу в країні; системно «для себе» став вивчати низовонародний реліг.-культ. побут тогочасного українства; регулярно виступав із лекціями та проповідями в братських школах, монастирях і церквах, а з 1631 р. – і в засадованій ним столичній колеґії (майбутній Академії). Усім кидалися в очі його класична енциклопед. освіченість, стрункість євроренесансного мислення та мовлення, непідробна логіка його полемічного завзяття.

На тлі цієї політ.-громад. матриці – та попри сильний часом спротив середовища – М. енергійно піднісся на два найвищі для того часу щаблі в церковнослужительській ієрархії: 1627 р. став архимандритом Києво-Печерської Лаври, а 1632 р. – всеукраїновим митрополитом. Завоювавши ці духовно-кратологічні висоти, М. поступово забезпечував собі можливість займатися наук. дослідженнями та поширенням наук.-просвітн. знання. Для оптимізації шляху й мети обрав два способи, – книгописання/книгодрукування та лекторсько-проповідницькі виступи в Київ. колеґії та ним же відкритих в 1630-х роках філіях у Кременці, Гощі, Барі та ін. Станом на кін. ХХ ст. дослідники виявили понад сотню рукописів, із півсотні свого часу опубл. малоформатних праць, – у т.ч. більше двох десятків фундамент. книг із проблем філософії, теології, логіки, історії, світського знання, риторики, філології тощо, – «Літурґіаніон» (1629), «Антологія» (1636), «Єванґеліє учительне» (1637), «Анфолоґіон» (1643), «Требник» (1646) та ін. Його робочими мовами в науці, політиці та повсякденному житті були тогочасна укр. (славонська), церковнослов'ян., латин., польс., новогрец.

Неосяжною є міжнародно-правова та зовнішньополіт. культ.-дипломат. діяльність М. Лише за кілька років другої половини 30-х – початку 40-х він (1) допоміг угор. інтелектуалам відкрити ун-т у Буді (1635 р.); (2) у 1638–1640 рр. заснував у Яссах книжкову друкарню, а згодом – і (3) Слов'яно-Греко-Латинську академію; (4) в 1639–1641 рр. допомагав В. Лупу сформулювати т. зв. «Прави-

ла [урядування Молдовою]» (які, фактично, стали ерзацом першої конституції Молдови); (5) на початку 40-х років здійснив низку політ.-дипломат. заходів із реалізації (так і не здійсненого) задуму щодо федерат. союзу України і Молдови.

Своєрідним політ.-кратолог. сукупним вінцем життєдіяльності М. на центр.-східноєвроп. ґрунті є його багаторічна самовіддана та відкрита боротьба за збереження і примноження народного й держ. укр. суверенітету в п'ятикутнику: Річ Посполита – Туреччина – Вселенська церква (Константинополь) – Молдова – Московія. Справжній свій політ.-стратег. патріотизм протягом 1620-х-1640-х років, названих «могилянською добою», М. особливо рельєфно проявляв (1) у перманентних латентно-дипломат. акціях із захисту та примноження статусу укр. автономії у складі Речі Посполитої; (2) в неодноразових деструкціях з нейтралізації впливу моск. двору та моск. церкви на укр. політ. й світські справи; (3) в умілому оперуванні кратолог. потенціалом ін-тів церкви та козацького самоврядування у повсякденних соціумо- і державотворчих справах транзитної України першої пол. XVII ст.; зрештою, (4) в самому багатосмысловому факті, коли наприкінці 1646 р., на смертному одрі, за свідченням В. Аскоченського, благословив молодого гетьмана Б. Хмельницького на грядущу священну нац.-визв. боротьбу.

Лит.: Білодід Олег. Загадка Петра Могили. – К.: Бібліотека українця, 1997. – 48 с.; Блажейовський Д. Митрополит Петро Могила, його доба та його колеґія. – Л.: Світоч, 2006. – 42 с.; Сюдюков І. Петро Могила: екуменіст і просвітник. Європейський вибір українського митрополита // Україна Incognita / За ред. Л. Івшиної. – К., 2004; Француженко-Вірний М. Митрополит Петро Могила // Великі митрополити України. – К.: Смолоскип, 2013. – 160 с.; Ionescu T. La vie et l'oeuvre de Pierre Movila. – Paris, 1944.

І. Варзар

Моль Роберт фон (нім. *Robert von Mohl*; 17.08.1799, Штутгарт – 04.11.1875, Берлін) – нім. державознавець, юрист, «професор парламенту». Син офіцера Державної Ради, президента верхньої консисторії Б. Ф. фон Моля. Вивчав право та політику в ун-тах Гейдельберга, Геттінгена та Тюбінгена. Після закінчення докторантури у 1827 р. працює асист., а далі проф. політології в Тюбінгені.

Основні праці: «Німецька наука поліції відповідно до принципів верховенства зако-

ну» (1833), «Про недоліки, які йдуть як для самих працівників, так як процвітання і безпека всього буржуазного суспільства фабрико-подібних операцій в галузі, і про необхідність ретельної профілактики» (1835), «Німецьке державне право Рейху» (1873), тритомна «Історія і література політології» (1855-1858, «Конституційне право королівства Вюртемберг» (1840), «Енциклопедія державних наук» (1859), тритомник «Державне право, міжнародне право і політика» (1860-1869), «Відповідальність міністрів» (1837).

З нагоди своєї передвибірної кампанії в 1845 р. в мери міста Балінгена публікує свою політ. позицію, нещадно критикуючи дії уряду, за що був звільнений з роботи в ун-ті, а від посади радника правління в м. Ульм він відмовився. Проте, незабаром його обирають в палату Вюртемберга. У 1847 р. **М.** призначають проф. права в Гейдельберзькому ун-ті. Як член верхньої палати парламенту, **М.** у 1848 р. обирається у раду Нац. зборів від земель Вюртемберга і 25.09.1848 р. отримує портфель міністра юстиції Тимч. центр. влади, але вже 17.05.1849 р. подає у відставку і знову присвячує себе професорській діяльності в Гейдельберзі. Як урядовець, відомий ініціативою закриття гральних казино у 1849 р.

З 1857 р. займає посаду делегата ун-ту в палаті Бадена, з 1863 р. повноцінний член палати, а з 1867 р. по 1872 р. – її президент. За цей час він з 1861 по 1866 рр. був Федер. міністром у Франкфурті, а з 1867-1871 рр. представляє у Бундестазі Мюнхен. За політ. переконаннями належав до партії «малогерманців» (Kleindeutsche, партія, члени якої прагнули до об'єднання Німеччини без Австрії). У 1871 р. він стає Головою Рахункової палати в Карлсруе. У 1874 р. його обрано до Бундестагу, де він приєднується до лібер. партії від виборчого округу Бадена.

М. один із основоположників доктрини правової д-ви, він ввів у наук. обіг термін «*правова д-ва*». Д-ва у **М.** – постійний, єдиний організм, що рухає колективну волю (суверенітет) і підтримує силу об'єднання, населення та уряду, яка спрямована на підтримку цілей сусп-ва: збереження сильної влади, свободи, єдності країни. Виділяє два шляхи побудови д-ви: поступово або раптово, в процесі еволюції чи за угодою. Вказує на три класичні форми д-ви: демократія (передбачає право усіх на реалізацію власних інтересів, але меншість повинна підпорядковуватися більшості), аристократія (правління, за якого держ. владу реалізує невелика група людей із винятковими правами), монархія (найкраща

форма д-ви, з ознаками: сильної концентрації влади, єдиною держ. програмою, швидким прийняттям рішень, за умови, що монарх має ті ж права і обов'язки, що і решта людей). **М.** наголошує, що лише д-ва може здійснювати силові та примусові заходи, застосовувати умови надзвичайного стану, проте, тільки задля інтересів громадян. Розглядав матеріальне становище правової д-ви в аспекті можливості вирішувати соц. сусп. потреби.

М. спробував розділити сусп. науки через право державне і цивільне. Правову д-ву протиставив аристокр.-поліцейській д-ві, яка є лише засобом для досягнення різних життєвих цілей і забезпечення прав особистості. Негативно оцінює міліцію як установу і вбачає її дії шкідливими для розвитку людських здібностей. Негативно **М.** оцінював і діяльність т-в та спілок, але згодом більш поблагливо оцінив їх роль. Обгрунтовував необхідність превентивної юстиції через загрози від злої природи та волі людини.

Правова д-ва визначається **М.** як окремий тип д-ви поряд із патріархальною, патримоніальною, теократичною та класичною. Завдання такої д-ви, як зазначає вчений, двояке: по-перше, це охорона правопорядку по всій території країни на якій поширюється держ. влада; по-друге, сприяння реалізації громадянами їхніх прав. Водночас, д-ва заснована на ідеї права гарантує веззаг. права для своїх громадян, серед яких **М.** називає: 1) право рівності громадян перед законом; 2) право вимагати від д-ви допомоги, за умови, що це право не суперечить правам ін. громадян); 3) право брати участь у держ. справах; 4) право на особисту свободу; 5) право на свободу висловлювання думок; 6) право на свободу совісті та віросповідання; 7) право на свободу вільного пересування; 8) право на свободу об'єднання у вільні союзи.

Баланс між правами та обов'язками громадян правової д-ви, на переконання **М.**, реалізується на основі принципу спільної відповідальності між д-вою та особою. Принцип спільної відповідальності ставить д-ву та особу в рівні правові умови. Особливий наголос **М.** ставить на політ. і громадян. права (до яких відносить і соц.-екон. права), які у своїй сукупності формують конституц. права. Рос. дослідниця **М.** Буткова вважає, що **М.** одним із перших у своєму вченні розглядав д-ву не лише як *правову*, але й як *соціальну*.

М. доводить, що засоби панування між людьми можуть бути різноманітними, це: фізична чи духовна сила людини, гроші, зброя. Д-ва повинна володіти достатніми засобами

в будь-який час придушувати можливі спроби перешкоджання досягнення владою своєї мети. Сила держ. влади є різною як фактично, так і юридично, в залежності від типу д-ви, на неї впливає як чисельність населення д-ви, так і цілі, які вона ставить перед собою. Це стосується також правової д-ви, влада в якій є сильною і наділена широкими повноваженнями і лише «однчасне зміцнення моральності та відчуття законності серед народу, робить можливим ослаблення держ. влади». Наслідуючи І. Канта, М. намагається забезпечити баланс між сильною владою та особистою свободою громадян, що власне і є запорукою легітимного держ. правління.

М. підкреслює, що легітимність влади базується не лише на принципі законності, а й на принципі справедливості у відносинах між владою та підданими (громадянами), яка можлива лише за умови дотримання морального закону. Основною ціллю правової д-ви є дотримання балансу сил між владою та свободою, де не обійтись без законів моралі. Закон М. розглядає як спосіб орг-ції сусп-ва для реалізації таких завдань; дотримання прав і свобод громадян; верховенство закону – загальної рівності всіх перед законом, без винятку; забезпечення конституц. принципу поділу влади; вирішувати розбіжності шляхом справедливого судового розгляду.

Літ.: Ковальчук В. Б. Вчення Роберта фон Моля про легітимність влади у правовій державі / В. Б. Ковальчук // Електронне наукове фахове видання Часопис Націон. ун-ту «Острозька академія». Серія «Право». – 2011. – №1 (3); Моль Р. Енциклопедія державствених наук: Сочинение / Р. Моль. – С.-Пб.: Издание М. О. Вольфа, 1868. – 591 с.; Пахомов В. Г. Роберт фон Моль о правовом государстве / В. Г. Пахомов // Вестник юридического факультета. Научный журнал. – М.: Изд-во РГСУ. – 2008. – № 2. – С. 56-69.

Д. Зубрицька

Моне Жан Омер Марі Габріель (фр. *Monnet Jean Omer Marie Gabriel*; 09.11.1888, Коньяк, Шаранта, Франція – 16.03.1979, Париж, Франція) – фр. економіст, підприємець, політик і держ. діяч, один із «батьків-фундаторів» ЄС. 1920–1923 рр. – заст. генер. секр. Ліги Націй. 1924–1939 рр. – провадив власне вир-во коньяків. 1940–1943 рр. – директор фр.-брит. координаційного комітету з озброєнь. 1946–1950 рр. – керівник фр. генеральної комісії з планування і розробляв програму модернізації фр. економіки. М. був ініціатором і першим головою Вищого керівного органу створено-

го в 1952 р. Європейського співт-ва вугілля і сталі, що стало попередником ЄС. У 1955 р. М. заснував Комітет дій за Сполучені Штати Європи, що виступив рушійною силою формування тісного союзу европ. д-в, включаючи створення спільного ринку, загальноєвроп. грошово-кредитної системи, Європейської Комісії та Європейської Ради, брит. членства у Європейських Співт-вах тощо. 02.04.1976 р. М. був оголошений першим почесним громадянином Європи.

Основна праця: «Мемуари європейця» (1976).

В історію Франції М. увійшов передусім як автор плану післявоєнної модернізації, що дозволив країні в рекордно стислі терміни відновити зруйновану економіку та господарство. Створений ним План модернізації та постачання став поворотним у екон. історії Франції, створивши еталон для майбутньої системи планування.

У европ. історії М. займає непересічне місце як «натхненник» европ. інтеграції. Ще під час Першої світ. війни, а згодом працюючи в Лізі Націй, М. дійшов висновку про обмеженість можливостей нац. д-в і глобальної міжнар. орг-ції. Розмірковуючи про перспективи подальшого розвитку Франції і Європи після Др. світ. війни, М. цілком чітко уявляв шлях до створення інтегрованої Європи. Відомий італ. федераліст А. Спінеллі підкреслював, що модель европ. інтеграції за «методом Моне» визріла у головах тих, хто здобув великий адмін. досвід роботи в спеціалізованих органах, яким під час двох світових війн союзники передали адмін. право вирішення питань, що мали спільний інтерес (розподіл сировини, спільне воєнне командування тощо). М. виходив із того, що нац. уряди швидше згодяться на втрату своїх суверенних прерогатив, якщо процес інтеграції буде здійснюватися поетапно й погалузеву (насамперед – в екон. сфері) відповідно до чітко визначених ф-цій і завдань. Створення ж реальної солідарності в тій чи іншій галузі економіки мало викликати потребу подальшої інтеграції в інших сферах і призвести, зрештою, до побудови европ. федерації. Іншими словами, на переконання М., досягненню політ. єдності Європи мусила передувати її реальна екон. єдність. І хоча федеративний устрій Європи усе ж розглядався як кінцева мета інтеграційного процесу, ставало очевидним, що його не можна досягти шляхом доказів раціональності та перспективності конституц. проектів, а лише засобами екон. зростання і вироблення спільної стратегії розвитку.

М. був переконаний, що успіху можна було досягти, тільки поставивши перед собою конкретну мету, що має важливе психол. значення, і виробивши механізм прийняття рішень, дію якого поступово можна було б поширити і на інші галузі. Ця думка була покладена в основу «методу М.» – основоположного принципу европ. інтеграції. Для досягнення головної мети – об'єднання й умиротворення Європи, М., усвідомлюючи, що саме вугілля і сталь є найбільш уразливим місцем у фр.-нім. відносинах, визнав за необхідне зосередитися на вирішенні саме цієї проблеми. Проект створення вугільно-сталеливарного об'єднання европ. держав, оприлюднений у «Декларації Шумана» 9 травня 1950 р., був розроблений командою М., до якої увійшли фр. та амер. економісти, юристи, соціологи. Таким чином, під керівництвом М. були розроблені основні принципи західноєвроп. інтеграції, що стали запорукою її подальшого успішного розвитку, а саме: 1) екон. інтеграція повинна передувати політ. об'єднанню. Незважаючи на те, що М. підкреслював політ. характер проекту, основну увагу він приділив його екон. складовій. М. усвідомлював, що, будучи життєво важливим, екон. співробітництво в той же час не зачіпає так чутливі сфери держ. суверенітету, як зовн. політика, оборона, і тому не викличе запеклої критики з боку нац. урядів, а отже, має більше шансів бути втіленим у життя; 2) під час інтеграційного буд-ва спочатку повинні вирішуватися прості завдання, щодо яких є згода всіх учасників, і на цій базі повинні створюватися передумови для вирішення більш складних завдань. «План Шумана» виявився передусім оптимальним виходом із глухого кута у фр.-нім. відносинах; 3) запорукою успішної інтеграції є принцип наднаціональності, що передбачає передачу нац. д-вами частини свого суверенітету наднац. ін-там. Цьому принципу М. надавав особливого значення. Його втіленням став Вищий керівний орган Європ. співт-ва вугілля і сталі – перша наднаціональна інституція, незалежна від волі нац. урядів.

Європ. ініціативи М. не тільки поклали край кількасотлітньому фр.-нім. протистоянню, а й заклали основу високих амбіцій Франції в европ. політиці, що дало їй право вважати себе «натхненником і ідеологом европ. інтеграції» і претендувати на провідне становище у ЄС. А розвиток европ. інтеграції у наступні десятиліття довів правильність «методу М.».

Лит.: Болдырева О. М. Государственная деятельность и общественно-политические взгляды

Жана Монне: 1910-е – 1950-е гг. / О. М. Болдырева; Дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук. – Воронеж, 2006. – 225 с.; Монне Ж. Реальность и политика: Мемуары / Ж. Монне. – М.: Московская школа политических исследований, 2001 – 664 с.; Копійка В. В. Європейський Союз: історія і засади функціонування : навч. посіб. / В. Копійка, Т. Шинкаренко; ред. Л. В. Губерський. – К.: Знання, 2009. – 751 с.; Шемятенков В. Г. Европейская интеграция / В. Г. Шемятенков. – М.: Междунар. отношения, 2003. – 400 с.; Шуман Р. За Европу / Р. Шуман. – М.: Моск. школа полит. иссл., 2002. – 96 с.; Hoff J. The European Union: from Jean Monnet to the euro / J. Hoff. – Ohio: University Press, 2000. – 240 p.

Т. Сидорук

Мор Томас (англ. *Sir Thomas More*, 07.02. 1478, Лондон, Англія – 06.07. 1535, там само) – філософ, юрист, політ. та реліг. діяч, автор першої комуніст. утопії. У 1504 р. обирався до англ. парламенту. З 1510 р. – один із двох молодших шерифів Лондона, з 1518 р. – член Таємної Ради. У 1521 р. був посвячений у рицарі. У 1529-1532 рр. – лорд-канцлер Англії; пішов у відставку, будучи незгідним з відходом Англії від катол. церкви. За свої катол. переконання був страчений королем Генріхом VIII. У 1935 р. був канонізований катол. церквою.

Основні праці: «Історія короля Річарда III» (1513), «Утопія» (1516). Є автором численних епіграм та ін. поет. творів.

«Утопія» (грец. *u* – частка заперечення, *topos* – місце; тобто «немає такого місця», «ніде») – назва якого пізніше стала загальною для позначення моделей ідеального сусп-ва без визначення шляхів його побудови. «Утопія» є першою моделлю «сусп-ва загальної рівності» і стала прообразом та джерелом натхнення наступних комуніст. ідей. Твір «Утопія» складається з двох частин. Перша частина відображає конкретні істор. умови в Англії XVI ст. Зокрема, М. глибоко співчуває стражданням англ. селян, котрі шляхом т. зв. огорожування виганялися поміщиками з їх земель; багато земель перетворювалися на пасовиська для овець, розведення яких дуже зросло через різке зростання текстильного вир-ва. Водночас М. констатує безплідність гіпотет. спроб роз'яснити тогочасним політ. елітам їх справжні обов'язки: «Якщо б я запропонував кому-небудь із королів здорові установлення і спробував вирвати погибельне сім'я зла, хіба вони не вирішили б, що мене потрібно негайно вигнати з д-ви або висміяти?» У таких спробах не допоможе навіть апеляція до того факту, що бути справедливим вигідніше для короля, позаяк «...не тільки його честь, але й

безпека полягають більше у багатстві народу, ніж у його власному...» Причиною того, що навіть інстинкт самозбереження не допомагає королям перестати утискувати народ, **М.** вважає приватну власність: «Скрізь, де є приватна власність, де все виміряють грішми, там навряд чи коли-небудь буде можливим, щоб д-ва управлялася справедливо або щасливо».

М. протиставляє існуючим д-вам з несправедливим правлінням вигадану д-ву Утопія, жителі якої завдяки відсутності приватної власності та досягнення достатку «дуже успішно управляють д-вою за допомогою дуже нечисленних законів, і добродішність там цінується і, при рівності усім всього вистачає». Така успішність управління забезпечується в Утопії заг. високим моральним рівнем усього населення завдяки відсутності у людей багатьох вад, породжених приватною власністю.

Окрім відсутності приватної власності, рисою зображеної в «Утопії» «ідеальної д-ви», є всезагальна обов'язкова праця – ремісничка та сільськогосподарська (розвиток мануфактур, що почався тоді, не отримав тут ніякого відображення, позаяк ототожнювався **М.** із новонародженими капіталіст. відносинами, які він категорично не сприймав). Первинним осередком сусп-ва в Утопії виступає сім'я, побудована за змішаною профес.-родовою ознакою. За своєю суттю вона є ідеалізованим варіантом середньовічної ремісничої общини – цеху. Сільськогосподарська ж праця не спеціалізована, і в ній почасти зобов'язані брати участь усі без винятку утопійці, проводячи мінімум два роки в умовах сільського життя.

В Утопії досягнутий достаток матеріальних благ, які централізовано обліковуються в масштабах усієї всієї д-ви й їх є цілком достатньо для задоволення потреб усіх утопійців. Тому в Утопії немає грошей, із золота виготовляються наручники, кайдани і т. д. Усі посадові особи обираються населенням терміном на один рік, за винятком верховного правителя, який обирається пожиттєво, але й він може бути зміщений із посади, якщо виявить схильність до тиранії. Незважаючи на те, що **М.** був переконаним католиком, у його Утопії – широка віротерпимість. Виборність влади поширюється й на священників.

Однак не можна не зазначити антиіндивідуалізму цієї, по суті, першої комуніст. утопії. За життям утопійців постійно спостерігають посадові особи (сифогранти), які слідкують як за тим, щоб «ніхто не сидів у неробстві», так і за тим, щоб ніхто «не працював би з раннього ранку до пізньої ночі» й не втомлював-

ся «подібно в'ючній худобі». Звільниться від регламентованої д-вою почергової зміни ремісничих і сільськогосподарських робіт можна лише на час поглибленого вивчення наук і після нього, став ученим. Законів в Утопії мало, профес. юристи відсутні, покарання за злочини – рабство (рабами виконуються найтяжчі роботи, про їх кількість **М.** умовчує).

Таким чином, «Утопія» – своєрідне продовження традицій «Держави» Платона щодо знеособлення конкретної людини. **М.** несвідомо ідеалізує несвободу людини, регламентацію д-вою всіх проявів особистості, тобто тиранію, яка прикривається лозунгами заг. рівності; всі спроби реалізувати такі ідеали на практиці можуть породити лише тоталіт. сусп-во.

Щодо ін. творів **М.**, то в «Історії короля Річарда III» зроблено оцінку істор. подій із позицій, близьких до викладених ним в «Утопії»; центр. темою його епіграм та ін. поет. творів є образ ідеального правителя.

Лит.: Мор Т., Кампанелла Т. Утопія. Місто Сонця / перекл. з лат.; вступ. слово Й. Кобова та Ю. Цимбалюка; передм. Й. Кобова. – К.: Дніпро, 1988. – 207 с.; Мортон А. Л. Английская утопия / А. Л. Мортон. – М.: Иностранная литература, 1956. – 278 с.; Сабат Г. У лабіринтах утопії та антиутопії / Галина Сабат. – Дрогобич: Коло, 2002. – 160 с.

О. Курбатов

Морган Льюїс Генрі (англ. *Morgan Lewis-Henri*; 21.11.1818, Орора, штат Нью-Йорк – 17.12.1881, Рочестер, штат Нью-Йорк) – амер. етнограф, антрополог, археолог, історик первісного сусп-ва, один із засновників теорії еволюціонізму. За освітою юрист, займався адвокатурою, пізніше – також комерцією (був одним із директорів залізничної компанії). Посадився на заняття адвокат. діяльністю з індивід. наук. дослідженнями, яким присвятив близько 40 років життя. У 1861 р. був обраний від республ. партії в палату представників штату Нью-Йорк, а в 1868 р. – у сенат штату Нью-Йорк, де активно виступав за скасування расової дискримінації. У 1875 р. був обраний членом Нац. акад. наук США, а в 1879 р. – президентом Амер. асоціації сприяння розвитку науки.

Основні праці: «Ліга ірокезів» (1851), «Давнє суспільство або дослідження ліній людського прогресу від дикості через варварство до цивілізації» (1877).

М. відомий як прогресивний громад. діяч – захисник прав корінного індіан. насе-

лення США. Із дитячих років цікавився побутом індіанців – ірокезів. Заснував т-во під назвою «Великий орден ірокезів» для вивчення індіанців та надання їм допомоги (1840), виступав проти пограбування, дискримінації та винищення індіанців в США. Як засновник т-ва, **М.** боровся проти захоплення індіан. території земельними спекулянтами. Справа була доведена до розгляду в конгресі США, який вирішив його на користь індіанців. На знак визнання заслуг у 1847 р. **М.** був усиновлений ірокезьким плем'ям сенека (тобто прийнятий до лав племені) і названий «Той, Хто є Мостом» (між індіанцями та білими).

Свої враження від дискримінаційної політики уряду щодо індіанців **М.** виклав у останній главі «Ліги ірокезів»: «Наші відносини з індіанцями з часу заснування республіки аж до сьогодні підтримувалися таким чином, щоб в результаті завжди забезпечити вигоду самому уряду. Що ж до бажань самих індіанців, то вони розглядалися як щось цілком другорядне, якщо увазі коли-небудь хоча б трохи бралися до уваги. Мільйони [доларів], і це правда, витрачалися і деяка видимість справедливості підтримувалася в цих заплутаних справах, але у всіх основних оборудках прибуток завжди отримував уряд, а збиток на стороні індіанців. На додаток до цього, приклади віроломної дипломатії, грубого насильства, жахливої несправедливості числяться в активі наших справ із індіанцями – вічне клеймо ганьби на гербі нашої республіки» «Ліга ірокезів» і понині залишається найважливішим дослідженням про ці племена.

У наступній наук. праці «Системи сподірденості і властивості людської сім'ї» зроблений ескіз еволюції сімейно-шлюбних відносин від стану проміскуїтету через різні форми групового шлюбу до моногамії. Остаточне оформлення ідеї **М.** отримали у праці під назвою «Давне сусп-во або дослідження ліній людського прогресу від дикості через варварство до цивілізації», де закладені основні вивчення історії первісного сусп-ва, представлена еволюція сімейно-шлюбних відносин і подана періодизація розвитку людства.

М. дотримувався періодизації історії, що включала три етапи: дикість, варварство і цивілізацію. Перші дві стадії він поділяв на три ступені: нижчу, середню і вищу. На стадії дикості основними видами людської діяльності були полювання, рибальство та збиральництво, не існувало приватної власності та панувала рівність. На стадії варварства з'являється землеробство та скотарство, виникає прив. власність і соц. ієрархія. Третя

стадія – цивілізація – пов'язана з виникненням д-ви, класового сусп-ва, міст, писемності і т. і. Запропонована **М.** класифікація ґрунтувалася на синтезі археол. і етногр. матеріалів. В основу періодизації були покладені технол. стрибки у розвитку культури. Так, винайдення гончарства розглядалося як поріг переходу від дикості до нижчого шабля варварства, доместикація рослин і тварин – до середнього, а виплавка заліза – до вищої його стадії. За **М.**, описані ним стадії розвитку універсальні і характерні для індивід. історії кожного народу.

Періодизація **М.** стала основою для наук. вивчення докласового сусп-ва і його переходу до класового (цивілізованого). **М.** були відкриті два принципово різних типи сусп-в, що змінювали один одного в ході сусп. розвитку: історично перший тип сусп-ва був заснований на особистості й особистих відносинах (фактично, мова йде про рід); історично другий – був заснований на території та приватної власності й є д-вою.

У «Давньому сусп-ві» **М.** обґрунтував, що сімейно-шлюбні відносини проходять у своєму розвитку шлях від проміскуїтету через груповий шлюб до моногамії, а формами сім'ї, що послідовно змінювали одна одну, були кровноспоріднена сім'я, пуналуальна сім'я, парна і моногамна сім'ї. Гіпотези **М.** про існування кровноспорідненої сім'ї та сім'ї пуналу в подальшому були спростовані, проте його ідеї про материнський рід і заг. логіку розвитку сім'ї стали загальноновизнаними.

Праця **М.** «Давнє суспільство» була покладена в основу однієї з базових марксист. праць – книги Ф. Енгельса «Походження сім'ї, прив. власності і д-ви». К. Маркс і Ф. Енгельс були adeptами еволюц. концепції **М.**, позаяк виявили в ній підтвердження власного розуміння істор. прогресу. Спираючись на основні положення Морган, Маркс і Енгельс постулювали, що ін-ти приватної власності, моногамії та д-ви зумовлюють факт експлуатації робітн. класу в індустр. сусп-ві. У марксист. інтерпретації еволюц. концепції **М.** виявилася розгорнутою в майбутнє, в якому передбачалося відтворення культурних моделей традиц. сусп-ва на якісно новому, комуністичному рівні.

Літ.: Морган Л. Г. Лига ходеносауни, или ирокезов / Л. Г. Морган. – М.: Глав. ред. восточной лит. изд-ва "Наука", 1983. – 301 с.; Морган Л. Г. Древнее общество: Исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации / Л. Г. Морган. – М.: Изд. группа URSS, 2012. – 360 с.; Морган Л. Г. Дома и домаш-

ня жизнь американских туземцев / Л. Г. Морган – М.: Изда. группа URSS, 2013. – 200 с.; Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства / Ф. Энгельс // Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., изд. 2, Т. 21. – М.: Политиздат, 1961. – С. 28-178.

О. Александрова

Мореллі Ет'єнн-Габріель (фр. *Morelly Etienne-Gabriel*) (між 1713 і 1718, Прованс –?) – фр. мислитель XVIII ст., просвітник, теоретик утоп. комунізму. Достовірних біографічних відомостей немає, відтак усе наведене слід уважати гіпотетичним.

Основна праці: «Кодекс природи, або Істинний дух законів» (1755); був оприлюднений анонімно й певний час приписувався Д. Дідро, лише у виданні 1841 р. значилося ім'я Мореллі як автора.

Як представник просвітницької думки, **М.** узяв за основу своєї теорії ідею природного права, згідно з якою існують вічні й незмінні, дані природою права людини (на життя, свободу, задоволення нагальних потреб тощо). Колись людство перебувало в «природному стані», ці права були нормою. Люди жили сім'ями, спільно володіли землею та ін. засобами, разом працювали і ставились одне до одного як брати. Згодом, із ростом населення, братерські зв'язки почали послаблюватися, виникли ін. пріоритети, з'явився «приватний інтерес» (приватна власність). Писані закони не відповідали законам природи, розпочалася смуга безладу, чвар і соц. конфліктів.

Джерелом усіх бід («summi materia mali»), на думку **М.**, є приватна власність. Вона породжує жадібність і гонитву за наживою, створює мораль, робить безсилими будь-які спроби влади стабілізувати становище. Бо, як зазначає **М.**, які б уряди не створювалися, які б закони не приймалися – усе буде марним, якщо не викоринити «приватний інтерес» і «кляту власність».

Комуніст. лад, який **М.** протиставляє існуючому, є цілковито раціоналістичною конструкцією. Перехід до нього здійснюється за допомогою законодавства, мирним шляхом. Прогрес освіти, накопичення знань удосконалюють людський розум, приходять розуміння необхідності сусп. змін. З'являються мудрі законодавці, які повертають людство на правильний шлях.

Майбутнє сусп.-во в **М.** зображено всебічно й детально. Воно базується на трьох «священних законах»: 1) скасовується приватна власність і усуспільнюються головні

засоби вир-ва; 2) забезпечується кожному громадянину «право на існування» та «право на працю»; 3) усі зобов'язані брати участь у сусп.-корисній праці. Решта законів доповнюють і конкретизують їх стосовно окремих сторін життєдіяльності. Вир-во й споживання ведуться за принципом централізації, планування та обліку. Розподіл суворо зрівняльний, відбувається шляхом отримання продуктів у держ. магазинах. Продаж або натуральний обмін між громадянами заборонено.

М. уважав, що в комуніст. сусп.-ві не матиме суттєвого значення форма держ. влади. Це може бути монархія, аристократія або демократія. Сусп. власність є запорукою політ. та екон. рівності, гарантією від тиранічного режиму. У той же час д-ва має бути централізованою, з чіткою вибудованою вертикальною управління, починаючи від сім'ї (первісної політ.-адмін. одиниці) до верховного органу нації (сенату). Виборність посадових осіб відсутня, їхні ф-ції виконують усі батьки сімей почергово.

Усі сторони сусп. життя та побуту гранично регламентовані, аж до шлюбних відносин. Діти виховуються не в сім'ї, а в дит. будинках і майстернях, де отримують загальну й проф. підготовку. Наук. дослідження в галузі морал.-політ. знань суворо обмежені тлумаченням принципів існуючого ладу. Будь-які відхилення від останніх розглядаються як небезпечні.

М. увійшов в історію передусім як утопічний комуніст. Його ідеї вплинули на подальший розвиток соціаліст. думки (Г. Бабеф, О. Бланкі та ін.) Марксизм відносить **М.** до своїх раннях попередників. Проте **М.** залишив слід також в історії європ. політ. думки. Заслугують на увагу його теоретичні міркування про сутність д-ви, права, законів, політики, їхній взаємозв'язок із формами власності та соц. стосунками.

Літ.: Волгин В. П. Французский утопический коммунизм / В.П. Волгин. – М.: Наука, 1979. – 334 с.; Волгин В. П. Коммунистическая теория Морелли / В. П. Волгин // Морелли. Кодекс природы, или Истинный дух её законов / Морелли. – М.; Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1956. – С. 5-42; Морелли. Кодекс природы, или Истинный дух её законов / Морелли. – М.; Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1956. – 343 с.; Энгельс Ф. Развитие социализма от утопии к науке / Ф. Энгельс // К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения. – Изд. 2. – Т. 19. – М.: Госкомиздат, 1961. – С. 185-230.

Б. Год

Морен Едгар (фр. *Morin Edgar*, псевдонім, справжнє прізвище Нахум; 08.07.1921, Париж, Франція) – фр. філософ, соціолог, трансдисциплінарний мислитель і письменник. Вивчав історію у Сорбонні (1939-1940). У 1940 р. вступив у компартію Франції і брав участь у русі Опору. Репортер і керівник Бюро інформації у фр. окупац. зоні Німеччини (1945-46), ред. ж-лів «Arguments» (1957-62), «Revue Sociologie Française» (1960-1965), «Communications» (із 1962 р.). Із 1950 р. працює у Нац. центрі наук. досліджень (CNRS) у Парижі. Виступив проти сталінізму, за що був виключений із фр. компартії (1951). Засн. (1978) і дир. (з 1993 – поточний) «Центру трансдисциплінарних досліджень (соціологія, антропологія, історія)» (Centre d'Etudes Transdisciplinaires (Sociologie, Anthropologie, Histoire), CETSAN) при Нац. центрі наук. досліджень. Президент Асоц. комплексного мислення (Association pour la pensee complexe). Президент Європ. агентства з культури при ЮНЕСКО. Нагороджений орденом Почесного легіону, почесний д-р багатьох ун-тів Європи.

Основні праці: «Нульовий рік Німеччини» (1946), «Німеччина – наша проблема» (1947), «Людина і смерть» (1951), «Вступ у політику людини» (1965), «Комуна у Франції» (1967), «Чутки в Орлеані» (1969), «Втрачена парадигма: природа людини» (1973), «Єдність людини», тт. 1-3 (1974, 1978), «Метод» (1977-2006): т. 1 – «Природа природи» (1977), т. 2 – «Життя життя» 1980, т. 3 – «Пізнання пізнання» (1986), т. 4 – «Ідеї» (1991), т. 5 – «Людство людства. Людська ідентичність» (2001), т. 6 – «Етика» (2006), «За межами 20 століття» (1981), «Пізнання і совість» (1982), «Про природу СРСР: Тоталітарний комплекс і нова імперія» (1983), «Рожеве і чорне» (1984), «Соціологія» (1984), «Думки про Європу» (1987), «Вступ у комплексне мислення» (1990), «Політика цивілізації» (1997), «Освіта в майбутньому: сім невідкладних завдань» (2000), «Сучасний світ і єврейське питання» (2006), «До прірви» (2007), «За і проти Маркса» (2010), «Моя ліва» (2010), «Шлях: для майбутнього людства» (2011).

М. відомий як родоначальник «комплексного мислення». Рішуче відмовляючись від поділу знання на відособлені дисциплінарні галузі, **М.** закликає відтворювати зв'язки між ними, розуміти знання в їхньому контексті і у сукупності, коли, властиво, вони і знаходять свій справжній зміст. **М.** розвиває мислення в дусі синергетики І. Пригожина, але з більшим культурологічним, соціальним і освітнім

підтекстом, доводячи її до вимог радикальної реформи освіти, соц. управління та практ. діяльності. У гол. праці, присвяченій теорії пізнання, шеститомній енциклопедії за назвою «Метод», **М.** намагається зрозуміти та реорганізувати знання, сусп-во, політику, етику з позицій заг. теорії систем і сучасної теорії самоорганізації.

М. не прийняв ідей популярного у Франції структуралізму, але зазнав впливу феноменології й екзистенціалізму. Почавши з вивчення нім. сусп-ва після поразки («Нульовий рік Німеччини»; «Німеччина – наша проблема»), **М.** продовжив соціол. дослідження на матеріалі Франції («Комуна у Франції», «Чутки в Орлеані»; «Травень 68: прорив»). Особливі дослідження **М.** присвячені заг. антропології («Людина і смерть»; «Втрачена парадигма: природа людини»). Під впливом ідей Г. К. Матурана, Г. Башляра, К. Поппера, П. Файрабенда, Л. Вітгенштайна **М.** створює фундамент. інтердисциплінарну галузь соціолог. знання, яку називає *біоантропосоціологією*. За задумом **М.**, соціологія як наука про сусп-во повинна послугувати тому, щоб сусп-во змінювалося відповідно до бажань людей. **М.** заявляє, що він «завжди вірив у можливість створення ін. сусп-ва й ін. людства».

Ін. групу праць **М.** становлять політологічні дослідження («Вступ у політику людини»; «Про природу СРСР»; «Рожеве і чорне»; «Думки про Європу») і футурологічні розвідки, пов'язані із глобальними процесами («За межами ХХ століття»; «Новий початок», 1991; «Батьківщина Земля», 1993). Книга «Про природу СРСР: Тоталітарний комплекс і нова імперія» присвячена тоталіт. сутності СРСР, головному, на його думку, питанню недавньої історії.

М. вважає, що світ стоїть на межі катастрофи, позаяк процес розвитку науки, техніки, промисловості, економіки, загалом «планетарний корабель Землі», не регулюються ні політикою, ні етикою, ні мисленням. **М.** констатує «кризу політики» і критикує техноцентричну концепцію способу життя, яка заважає світу знайти форму ін. виду цивілізацій, ніж сучасний розвиток, і виробити симбіоз цивілізацій, який зміг би інтегрувати все краще з досягнень Заходу, і намагається протиставити їй нову, «дуалістичну» концепцію, що розмежовує жорстко організований «механічний простір» праці та приміську органіку побуту і дозвілля.

На думку **М.**, глобалізація, яка почалася в 1990-і, є сучасним етапом планетарної ери, розпочатої в XVI ст. Техніко-екон. глобаліза-

цію **М.** розглядає як останню стадію планетаризації і як появу інфраструктури нового соц. типу – *societe-monde* – світового сусп-ва. Перешкодою для появи світового сусп-ва за **М.** є абсолютний суверенітет націй. Нац. д-ва розглядає як значну антрополог. та істор. силу, проте зміна масштабів, пов'язана з розвитком екон. глобалізації, привела до розростання держ. бюрократії та її неспроможності у збереженні культ. ідентичностей. **М.** вважає, що планетарна політика конфедерації різних країн повинна протистояти імперській політиці. Планета вже володіє системою комунікацій, економікою, цивілізацією, культурою, авангардом громадян. сусп-ва. Але їй все ще бракує важливих організаційних і правових ін-тів для регулювання економіки, політики, біосфери, громад. **М.** розвиває в цьому зв'язку уявлення про екологію діяльності, що враховує невизначеність, відкритість і нелінійність результату людських дій.

М. вважає, що СРСР не залишився в минулому, а розчинився в майбутньому. «Сталін не залишився в минулому, він розчинився в майбутньому». Сталін – псевдонім реваншу, імперіалізму, ворожнечі людей. Аналізуючи долю демократії в просторі «СРСР – СНД», **М.** зазначає що нації колишньої «країни рад» знаходяться у вирі троякої кризи: екон., політ. та нац. **М.** показує, що політика в процесі перетворення в антропологію, проникаючи в усі сфери сусп-ва, завойовує все більший простір у житті, стаючи все більш багатомірною і суперечливою щодо людини. Таким чином, демократія, яка вимагає не тільки консенсусу, а й конфронтації, являє щось більше, ніж реалізація суверенітету народу. Це комплексна система політ. орг-ції і політ. цивілізації, яка живить автономію духу індивідуумів, їх свободу думок та ідеали Свободи, Рівності та Братерства.

Ідеї **М.** популярні у франко- та іспаномовному світі, хоча в академ. спільноті ставлення до його праць досить обережне. Вважається, що відомого в його книгах більше, ніж невідомого, а ідея «комплексного мислення» оцінюється як така, що сприяє консерват. політ. поглядам. Борець проти нацизму, комуніст. часів Др. світ. війни, дисидент в епоху Сталіна, соціолог сучасності та футуролог майбутнього, самоук, **М.** не припиняє вчитися, опиратися та змінюватися, цілком відповідаючи своєму незмінному девізу «жити в дуелі протиріч», між маргіналізацією і визнанням, між відчуттям катастрофи і вірою у майбутнє.

Літ.: Морен Э. Метод. Природа Природы / Эдгар Морен. – Изд. 2-е, доп. – М.: «Канон+» РООИ

«Реабилитация», 2013. – 488 с.; Морен Е. Втречена парадигма: Природа людини. – К.: КАРМЕ-СІНТО, 1995. – 208 с.; Морен Э. О природе СССР: Тоталитарный комплекс и новая империя / Э. Морен. – М.: Наука для общества, РГГУ, 1995. – 220 с.; Морен Э. Образование в будущем: семь неотложных задач / Э. Морен // Синергетическая парадигма. Синергетика образования. – М.: Прогресс-Традиция, 2007. – С. 24-96; Морен Э. К пропасти? / Э. Морен. – СПб.: Алетейя, 2011. – 136 с.; Биантропосоциология Е. Морена // Европейська теоретична соціологія ХХ-ХХІ століття: навч. посібн. / М. Д. Култаєва [та ін.]. – 2-е вид., випр. та доп. – Харків: Вид-во ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2013. – 371 с. – С. 322-324.

С. Кленко

Москва Гаetano (італ. *Gaetano Mosca*; 01.04.1858, Палермо, Італія – 08.11.1941, Рим, Італія) – італ. юрист, політолог, соціолог. Отримав юрид. освіту у Турині. Д-р права (1881). З 1885 р. викладав конституц. право. Видавець протоколів палати депутатів (1887-1897). Очолював каф. конституц. права у Турин. ун-ті (1896-1923). Обраний до Палати депутатів (1908), Сенату (1919). У 1923 р. запрошений до Рим. ун-ту, де керував першою в Італії каф. історії політ. ін-тів і доктрин (1925-1933).

Основні праці: «Теорія урядів та парламентський уряд» (1884), «Основи політичної науки» (1896, 1923), «Правлячий клас» (1896).

Пройшов у своїй наук. творчості еволюцію від лібер. консерватизму до політ. радикалізму. На діяльність вплинули погляди фр. філософа й історика І. Тена. Поділяв його песиміст. погляд на історію людства, переконання у позитивній ролі аристократії, позитивістський метод, який вимагав відмову від метафаз. спекуляцій заради пошуку наук. істини.

Його ставлення до фашизму змінювалося від властивого тодішній інтелігенції прихильної демонстрації надії на позитивні зміни до відкритої опозиції, коли ці надії не виправдалися. На початку 30-х деякі фашист. теоретики стверджували, що критицизм **М.** по відношенню до принципу більшості та його антипарламентаризм забезпечують йому чільне місце серед ідейних попередників фашист. доктрини.

За **М.**, влада завжди знаходиться в руках організованої меншості – «правлячого класу», який здійснює керівництво «класом, що управляється». Це відбувається завдяки особливих здібностей «правлячого класу», які варіюються відповідно до змінюваних особ-

ливостей істор. епох та ситуацій, а також форм орг-ції влади. Політ. стабільність неможлива без оновлення правлячої меншості, а тому консервація еліти є початком застою і виродження. Основа влади меншості над більшістю – організованість. **М.** виокремлює три основні якості, кожна з яких дає можливість входження до правлячого класу: доблесть, багатство, церк. сан (з якими пов'язані три форми аристократії – воєнна, фінансова, церковна). «Правлячий клас» завжди намагається виправдати своє панування за допомогою моральних та юрид. принципів – «юрид. формули», яка робить теорію **М.** не тільки засобом інтерпретації історичної політ. реальності, але містить також вимогу утвердження консенсусу в орг-ції держ. влади. На думку **М.**, в сусп-ві існують дві протилежні тенденції – *аристокр.*, що містить прагнення зберегти владу в руках нащадків тих, хто править на сьогодні, і *демокр.*, з прагненням до оновлення владних структур вихідцями з «класу тих ким управляють». Паралельно до цих тенденцій **М.** сформулював два принципи, зовні протилежні – «автократичний», відповідно до якого влада передається зверху донизу, від «правлячого» до «класу тих, ким управляють» та «ліберальний», відповідно до якого влада делегується знизу нагору. У «правлячому класі» **М.** розрізняв два рівні – верхній (уряд) та нижній рівень (всі існуючі на даний момент політ. сили).

Концепцію завершує ідея «юрид. захисту», яка може бути реалізована лише за умови плюралізму сил, які незалежні, перевіряють одне одного та розділяють владу в уряді. Ця концепція вводила ціннісний елемент до політ. теорії. Відповідно до цієї концепції, кращою визнається політ. система, яка максимально гарантує повагу до «морального почуття» за допомогою соц. механізмів, які сприяють його задоволенню. Ці механізми можуть існувати лише за умов політ. свободи. Відповідно, **М.** віддавав перевагу «відкритому» «правлячому класу» на противагу «закритому». Бл. 1923 р. **М.** дещо змінив свою позицію, ввів до своєї концепції ідею «репрезентативного уряду», який різко протиставляв парламент. системам. Суть поняття «репрезентативна система» у тому, що вона достойно виражає інтереси та прагнення населення, а лідери її офіц. особи, які її представляють, відповідають очікуванням електорату. Не зважаючи на лібер. установки **М.**, його різка критика парламентаризму підірвала той ін-т, який представляв собою реалізацію лібер. політ. ідеалів. Концепція правлячого та керівного класу **М.** ввійшла до обігу соц.-політ. думки

завдяки працям В. Парето. Вона розглядалася як антитеза марксист. теорії класів і вплинула на твори Р. Міхельса. У США вона знайшла прихильників в особі Дж. Бернхейма, Дж. Майзеля та ін.

На сьогодні центральна ідея **М.** про правлячий клас розглядається на Заході як засадниче поняття політ. науки і вважається загальним інтелект. надбанням. **М.** писав: «У всіх сусп-вах, починаючи із самих слаборозвинутих, тих, які ледь досягли найнижчих сходів цивілізації, і закінчуючи освіченими і могутніми, існує два класи: клас, який править, і клас, яким управляють». **М.** по праву можна вважати одним із засновників нової політ. науки, зокрема, класичної теорії політ. еліт, який з позицій консервативного лібералізму розвивав ідею неминучості поділу сусп-ва – незалежно від соц.-політ. систем, різноманіття сусп. груп та ідеологій на два класи (правлячий та неорганізовану більшість).

Літ.: Васильєва Л. Н. Теория элит: социология политики. – М.: Социум, 2011. – 208 с.; Политический класс в современной Украине: специфика формирования, тенденции развития / За заг. ред. Ф. М. Рудича. – К.: Парлам. вид-во, 2010. – С. 39-47; Ткач Т. Основні ідеї теорії еліт Гаєтано Москі та Вільфредо Парето / Т. Ткач // Юридична Україна. – 2010. – № 7. – С. 27-34; Mosca Gaetano. The ruling class (elementi di scienza politico) / Translation by Hannah D. Kahn, edited and revised, within introduction, by McGraw-hill book company. – inc. New York and London. – 1989. – 573 p.

Л. Кочубей

Московічі Серж (фр. *Serge Moscovici*; справжнє ім'я Срул-Герш Москович, рум. *Srul Herş Moscovici*; 14.06.1925, Браїла, Королівство Румунія) – фр. психолог, автор праць із соц. психології та пропаганди. У 1938 р. виключений з лицю через введення антисемітських законів та поступив вчитися на механіка у профес. училище «Ciocanul». В 1947 р. емігрував спочатку в Італію, а потім переїхав у Францію. У 1948 р. почав вивчати психологію у Сорбонні, в то й же час перебував на службі в промисловому підприємстві. В 1950 р. отримав диплом психолога. Президент Європ. асоціації Експеримент. психології (1963-1974 рр.). Засновник Європ. лабораторії соц. психології (1975), з 1979 р. – її директор. У 1960-их роках запрошений у США Ін-том перспект. досліджень Принстон. ун-ту, він також працював у Стенфорд. та Йельс. ун-тах.

Основні праці: «Нарис про природу людської історії» (1968), «Вік натовпів. Історичний трактат щодо психології мас» (1981),

«Технологія винайдення богів» (1988), «Від колективних уявлень до соціальних уявлень» (1989).

М. спростував розповсюджену в соц. науках догму, згідно якої соц. явища слід обґрунтовувати соц. чинниками, а не чинниками психологічними. **М.** глибоко вивчав психологію мас (*psychologic des masses*) як соц. феномену, ґрунтуючи свої дослідження на аналізі та напрацюваннях, створених Г. Ле Боном, Г. Тардом, З. Фройдом та ін. Концепцію та теорію соц. уявлень **М.** пов'язував із вивченням психології мас (натовпів). Посилаючись та наслідуючи попередні дослідження Г. Ле Бона та Г. Тарда аналізував таку категорію як натовп, її взаємовідносини з вождем (за З. Фройдом), опираючись на концепцію соц. уявлень. Висновки до яких дійшов **М.**, зводяться до трьох позицій: 1) психічне та соціальне є неподільним; 2) психічне (вірування, міфи, переживання тощо) частіше, аніж прийнято думати, лежать в основі соціального (сусп. структур, ін-тів); психологія знаходиться в основі соціології. **М.** у своїх роботах розкривав ідею про роль ритуалів та без свідомого в соц. житті.

На думку **М.**, в результаті урбанізації, індустріалізації та глобалізації, саме в ХХ ст. маси почали грати ключову роль в сусп. процесах. Однак маса (натовп) набула нової форми – вона трансформувалася (завдяки комунікації) у публіку. **М.** трактував соц. уявлення як знання та вірування, які виникають у повсякденній комунікації та мають відповідну структуру. Уявлення можна розглядати, за **М.**, як форму соц. реконструкції реальності з власною мовою, логікою та структурою імплікацій. Джерелом змін слугує трансформація змістів, що детермінує в сусп-ві певні ідеї, мову та образи, які, в свою чергу, роблять можливими комунікацію та дії.

Окрема увага **М.** привернена до взаємин між натовпом (масою) та вождем. **М.** аналізуючи проблему політ. пропаганди, наголошував на ролі колект. навіювання. **М.** вивів механізми ефективності втілення політ. теорій у життєву практику. На думку **М.**, стратегії пропаганди призначені для перетворення індивідів у юрбу та залучення їх до визначеної діяльності. **М.** твердить, що у людей з'являється ілюзія, що вони приймають рішення самі, однак вони не усвідомлюють, що стали об'єктом впливу або навіювання. Прийоми вождів (чи партій) усякий раз специфічні, позаяк омріяні результати конкретні та своєрідні. Але вони завжди вдаються до трьох основних стратегій: демонстрації,

церемоніалу та переконання. Перша керує простором, друга – часом, третя – словом. Застосування психол. методів аналізу політ. життя стало можливим тому, що саме політ. життя почало розуміти як систему відносин між людьми, які здійснюють на рівні індивід. спілкування, в якому психол. особливості відіграють вирішальну роль. **М.** зазначає, що, «будь-які партії, засоби масової інформації, так само як і спеціалісти в сфері реклами або пропаганди, використовують принципи Ле Бона (його рецепти і трюки). Проте ніхто не збирається в цьому зізнаватися, оскільки тоді весь пропагандистський інструментарій різних партій, дефіле керівників на телевізійних екранах, зондування гром. думки постануть тим, чим вони є насправді: елементами масової стратегії, що базується на ірраціональності.» За **М.**, маси підкорюються вождю, позаяк це їхня природна потреба. Індивід такої потреби не має, він народжується вільним у повному розумінні цього слова. Однак в масі (натовпі) ця потреба проявляється сповна. Її витoki ми можемо знайти, на думку **М.**, у сім'ї як «колисці підкорення». Однак **М.** звернув увагу на те, що вплив групи приводить не тільки до підпорядкування та прийняття, а також до соц. конфлікту і, відповідно, змін, в яких групові норми змінюються під впливом ідей акт. меншості. **М.** твердив, що сусп-во змінюється не під впливом соц. інновацій чи спрямованого реформування групових норм – це суперечить істор. правді, – а лише за ініціативою низів – тих, хто постає проти груп. норм, що охороняються елітою.

У своїй оцінці людської спільноти **М.** твердив, що сусп-во є «машиною, яка творить богів», однак він висловлював сподівання, що колись воно перетвориться на «машину, яка творитиме людей».

Лит.: Московічі С. Стратегії пропаганди і колективного навіювання / С. Московічі // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2003. – № 30. – С 52-53; Московічі С. Век толп. Исторический трактат по психологии масс / С. Московичи. – М.: Академ. проект, 2011. – 480 с.; Московічі С. Машина, творящая богов / С. Московичи. – М.: Центр психологии и психотерапии, 1998. – 560 с.; Московічі С. Монстр власти / С. Московичи. – М.: Алгоритм, 2009. – 322 с.

Л. Смола

Мотиль Олександр (англ. *Alexander Motyl*; 21.10.1953, Нью-Йорк, США) – амер. політол. укр. походження, проф. політ. наук, заст. дир. відділу з глобал. відносин ун-ту Ратгерс

в Ньюарку. **М.** – теоретик націоналізму, імперій та революцій, фахівець із проблем сучасної політики країн Центр. і Сх. Європи. Навчався у Колумб. ун-ті: магістр політ. наук (1983), д-р політ. наук (1984; дис. «Етнічна стабільність Радянської багатонаціональної держави: концептуалізація, інтерпретація, кейс-стаді»). Викладав в ун-тах: Лехіга (1998), Колумб. (2002-2008) і Гарвард. (2007). Дир. програми досліджень національностей і Сибіру (1988-1992) та член дорадчої ради укр. центру Гарріманівського ін-ту Колумб. ун-ту (з 1999). Член міжнар. дорадчої ради Асоц. з досл. національностей (з 1998 р.). Директор центру досл. геноциду і прав людини Ратгерс ун-ту (з 2007 р.), ст. наук. радник міжнар. НУО «Freedom House» (з 1995 р.). Член рад часописів «Bogazici Journal» (з 1993 р.), «Österreichische Osthefte» (з 1998 р.), «The Global Review of Ethnopolitics» (з 2000 р.), «Harvard Ukrainian Studies» (з 2004 р.), «Критика», «International Journal of Russian Studies» (з 2007 р.).

Основні праці: «Поворот направо. Ідеологічні витоки та розвиток українського націоналізму, 1919-1929 роки» (1980), «Чи повстануть неросіяни? Держава, етнічність і стабільність в СРСР» (1987), «Советологія, раціональність, національність: до розуміння націоналізму в СРСР» (1990), «Дилеми незалежності: Україна після тоталітаризму» (1993), «Революції, нації, імперії: концептуальні межі і теоретичні можливості» (1999), «Підсумки імперій: занепад, розпад і відродження» (2001).

М. стверджує, що відсутність розуміння і обґрунтування осн. теорет. понять і принципів у філос. скеровує політ. науки саме до прикладних досліджень. Однак, саме множинність відповідей на основні філос. питання і супроводжує розвиток соц. наук, дозволяє їм самот. шукати відповіді на теорет. питання, на які не відповідає філософія.

За **М.** істинність і сенс певних теорет. тверджень можна визначити лише в контексті конкретної наук. теорії. Вони є іманентними характеристиками теорет. пізнання і не є онтологічно-реальними. Сам **М.**, відштовхуючись від міркувань Дж. Сарторі, Дж. Хоманса і Й. Галтунга визначає теорію, як «множину логічно взаємопов'язаних тверджень, які що-небудь пояснюють». При цьому теорії різного рівня відрізняються між собою ступенями узагальнення відповідей, які вони дають, а не логічної когерентності чи структурою пояснення. Слідуючи за С. Гаукрогером, **М.** виділяє в структурі пояснення тео-

рії взаємопов'язані й органічно взаємодіючі, рівнозначні елементи: «онтологію»; області підтвердження; системи понять; структури її доказів та обґрунтувань.

Онтологія у **М.** – це «первинні сутності, в рамках яких можуть даватись пояснення в даному дискурсі». Це бездоказові, інтуїт. зрозумілі «аксіоми», «принципи» або «припущення», «тверде ядро» теорії за І. Лакатосом. Поняття – це «основна одиниця мислення» за Дж. Сарторі, «абстрактна сутність», яка виділяє «абстрактні риси притаманні одним об'єктам і відсутні в інших», за В. Карлсенсом. Його зміст наперед не визначений і зумовлюється теорет. структурою, органічною частиною якої воно є. Поняття – основа теорії, позаяк міра його визначеності та точність дефініції, як і концепт. структура теорії, визначають релевантність і значимість для неї фактів. Структури доказів теорії уточнюють її «початкові умови», які мають бути задані в ній для того, щоб вона могла бути верифікована в рамках тієї емпіричної області, для пояснення якої вона створювалась. За С. Гаукрогером, згадані структури теорії об'єднують її елементи в когерентну й осмислену цілісність, надають їй внутр. узгодженості, визначають, які форми виведення і в яких умовах придатні. Така структура накладає обмеження на формальні взаємозв'язки понять у рамках дискурсу і твердження, які в його рамках отримуються.

Свою модель імперії **М.** засновує на теоріях: структурній Й. Галтунга, «дезінтеграції в тоталітарних системах» К. Дойча і параболічному описі змін територій імперій Р. Таагепері. За Л. Нагорною, **М.** відрізняється він ін. дослідників імперії тим, що відмежувався від «моди», «яка видає поняттєвий хаос за поняттєвий плюралізм». Імперія, за **М.** – ієрархічно-структурована втулкоподібна («колесо з центром і спицями без обідка») політ. система, в осерді якої лежить контроль центру над периферією. Її «нервовий центр» контролює мережі імперії (фіз. канали, якими переміщуються ресурси) і грошові, товарні, інформаційні та кадрові потоки, які рухаються через них. Для імперії важливі саме прямі відносини (політ. консультації, військ. співпраця і заходи безпеки) її центру й периферії і відсутність прямих відносин в периферії, а не сила впливу ядра на периферію. З огляду на міру контролю ядра над периферією **М.** виділяє імперії: *формальні* (з можливістю здійснювати призначення, контроль над внутр. порядком денним і політ. курсами периферії і уникати нав'язаних їм ззовні порядку денного і політ. курсів), не-

формальні (з можливістю впливати на кадрові призначення, внутр. порядок денний та політ. курси колоній та контролювати нав'язані їм ззовні порядок денний і політ. курси) та *гегемоністські* (з можливістю впливати на нав'язаний ззовні порядок денний і політ. курси формально суверенних д-в). Еліта центру на пряму пов'язана із елітами її периферії взаємною вигодою через механізми: агресивний, насильницький або консенсусний. Тоді як еліти периферії не мають прямих зв'язків між собою. Імперія руйнується тоді, коли ці зв'язки виникають, а не тоді, коли втрачається гегемонія центру.

Залежно від просторової орг-ції **М.**, виділяє імперії: *неперервні*, в яких всі їх території межують між собою на суходолі (аккад., монгол., рос., ацтек.); *перервні*, в яких периферії відділені від центру (брит. і фр.) і *гібридні*, в яких наявні і сухопутні та заморські периферії (нім.).

За **М.** існуючі теорії імперії незадовільно пояснюють причини її появи і падіння. Хоча й відзначає, що більшість їх дослідників бачать причини падіння в реалізації імперією певного політ. курсу чи стратег. заснованих на пихатості або зарозумілості її еліти. Сам же **М.**, як причину падіння імперії визначає надмірну, глибоко неефективну централізацію влади у ній. Це спричиняє тривалий політ. та екон. занепад, що ослаблює держ. організм, руйнує зв'язки його центру та периферії, робить його уразливим до тиску ззовні. Його низхідний ухил, за **М.**, включає: занепад, виснаження, розпад, відродження.

Дослідник вважає, що в сучасних умовах відновлення імперії неможливе. Розвиток технологій, особл. інтернету, ускладнює контроль над відносинами периферій, а глобал. поширення демократії і ліберальних політ. норм веде до того, що кандидат на статус імперії не може застосувати примус і насилля так, як імперії минулого. Хоча гегемонія (напр., США) в окремих регіонах можлива. В цих умовах еліти і панівні нації давніших імперій (фр. і брит.), протрохи звикаються з фактом їх розпаду, а креол. еліти периферій (радян., брит., ісп., фр., португ.) опортуністично апелюють до нац.-визв. гасел, дистанціюються від кол. центрів. Деякі з них (Індія, Пакистан, Сянган, Сінгапур, Канада, Австралія, Нова Зеландія) створили ефект. держ. модель тому, що англійці побудували у цих країнах правові відносини й накінували сусп-ву свою екон. систему – ринковий капітал. Натомість, решта колишніх колоній успадкували всі вади

минулого: недієвий держ. апарат, «хвору» економіку, «знищені» мову й культуру, жадібну «еліту».

На думку **М.**, СРСР мав і риси класичної імперії (замикання зв'язків республік на Москву) і унікальні – «цементування» всіх сфер життя імперії тоталіт. режимом. Він колапсував у 1991 р., що викликало «ментальний шок» в його еліт, викликаний різким розривом їх зв'язків. Це породжує в рос. еліти прагнення відновити імперію. Для чого у неї немає потенціалу сили – ні «м'якої», ні «жорсткої». У свою чергу пост-УРСР має слабкі, недорозвинуті інституції й армію і «неповноцінну», але «не найгіршу», з нац. верхівок пострадян. периферії, з огляду на те, що УРСР мала членство в ООН, а укр. істеблішмент відіграв важливу роль у радян. органах влади і мав більший досвід керівництва. Україні завдав шкоди не рос. колоніалізм, а радян. тоталітаризм, який «знищив усі форми державності, законності та вільного життя».

Лит.: Мотиль О. Підсумки імперії: занепад, розпад і відродження / Мотиль О. – К.: Критика, 2009. – 200 с. Мотиль А. Лабиринт социальной теории / А. Мотиль // Общественные науки и современность. – 1994. – №1. – С. 77-84; Нагорна Л. Реінкарнація імперії у наукових дискурсах: криза територіальних типологізацій чи геополітичний синдром? / Л. Нагорна // Регіональна історія України. – Вип. 4. – С. 97-112.

О. Кукарцев, Ю. Тишкун

Мочульський Лешек (польс. *Robert Leszek Moczulski*; 07.06.1930, Варшава, Польща) – польс. політик, історик, журналіст, геополітик. Закінчив юрид. (1952) та істор. ф-т (1958) Варшав. ун-ту. Співзасн. Руху захисту прав людини і громадянина (1977), засн. і лідер першої польс. опозиц. партії – Конфедерації незалежної Польщі (КНП) (1979). Кандидатував на президент. виборах 1990 р. Депутат сейму (1991-1997). Докторат «Геополітика. Історія думки і сучасний стан» (Гуманіт. академія ім. А. Гейштора в Пултуску, 2005) захистив під кер-вом Б. Геремека. Габілітація «Народження Міжмор'я. Формування вітчизн, поява д-в та геополіт. устрої Сх. Європи пізнього Старод. світу і раннього Середньовіччя» (Ін-т історії ім. Т. Мантойфля Польс. Акад. Наук, 2009). Почесний голова Польс. геополіт. т-ва (2009).

Основні праці: «Дилеми. Вступ до історії Західної Європи 1945-1970» (1971), «Революція без революції» (1979), «Геополітика. Мо-

гутність у часі і просторі» (1999), «Люстрація» (2001), «Польська війна 1939» (2009), «Народження Міжмор'я» (2008).

Прихильник пілсудчиківського напрямку політ. думки, розробляв проблеми сусп. і геополіт. трансформацій у Центр.-Сх. Європі (або Міжмор'ї). Праця «Революція без революцій» була програмою дій польс. опозиції. Констатував ознаки кризи соціаліст. табору і його дезінтеграції: падіння життєвого рівня і авторитету влади, неможливість застосування терору, зростання авторитету церкви й опозиції. **М.** називав ПНР «формою радян. владарювання над Польщею». Передбачив у Польщі довгострокову повзучу революцію, пропонував поступове буд-во Третньої Речіспополитої мирними способами. Методами боротьби вважав заг. окупац. страйк (робітники мали займати підприємство (окуповувати), не працювати і не вступати у збройне протистояння з поліцією чи армією), створення рад опору як справжніх представників сусп.-ва. Вимагав визнання новостворених політ. і сусп. структур, їх доступу до ЗМІ, права на видання без цензури. Прихильник радикальних змін, не брав участі у переговорах «круглого стола».

Прихильник інтеграції народів Міжмор'я у посткомуніст. період. Важливим чинником стабільності Міжмор'я **М.** вважав незалежність Польщі і України. Протягом 1980-х рр. проголошував гасло про неможливість вільної Польщі без вільної України. «Якщо на цьому просторі укладемо стосунки між нами без конфліктів, усобиць і ворожості, то створимо потенціал, який зрівноважить те, що на схід від нас, і те, що на захід від нас». 27.08.1991 **М.** як лідер КНП звернувся з відкритим листом до Президента Л. Валенси, в якому оцінював проголошення держ. незалежності України як великий істор. факт, який основоположно вплине на всю Європу. Обґрунтовуючи необхідність підтримки Польщею укр. незалежності, **М.** заявляв, що «якби виявилось, що у вирішальний момент Польща не зможе стати поруч з братньою Україною – втрати для нас, для Європи, для миру були б незлічими». На початку 1990-х рр. пропонував створення регіонального об'єднання країн Міжмор'я, зокрема у 1994-1996 рр. на пропозицію КНП функціонувала Ліга політ. партій країн Міжмор'я. Проект інституалізації центр.-європ. співпраці у рамках Міжмор'я з огляду на спільні риси з ініціативами тогочасного Президента України Л. Кравчука (1993) інколи називали «планом Кравчука-Мочульського».

Теоретик геополітики, розрізняв її як науку і як мрію (наприклад, твори О. Дугіна). Згідно

з **М.**, геополітика – наук. дисципліна, що належить до групи політ. наук, і займається дослідженням земних цивілізац.-політ. устроїв на незмінному просторі. Геополітика аналізує явища у трьох основних категоріях: фізичній площині, як незмінній основі, на якій розвиваються часо-просторові процеси людських популяцій; цивілізац. площині, що обіймає присутність та одноосібну або групову активність людини з її наслідками; політ. площині, яка створюється геополіт. суб'єктами як центрами сили, тобто політ. структурами, які володіють геополіт. потенціалом. Геополітика представляє динамічний образ, створений із безперервних часо-просторових потенціалових змін. Геополіт. потенціал розумів як сукупність матеріальних, інтелектуальних і моральних (духовних) цінностей певного центру сили.

Проаналізував цивілізац.-просторові процеси між Адріатичним, Балтійським і Чорним морями в II ст. до н.е. – XI ст. н.е.: переселення народів, змішання з ін. народами, вплив природних поділів на вибір місць оселення, які з того моменту стали вважатися новими вітчизнами, прийняття християнства і приєднання до цивілізованої Європи. Згідно з **М.**, сформований в XI ст. геополіт. устрій в основній конструкції проіснував дотепер, етнічні д-ви стали основою національних.

На сучасному етапі **М.** підтримує приєднання України до ЄС. «Щоб Європа могла конкурувати у глобалізованому світі з азій. демогр. потугами, мусить наблизитися до них геополіт. потенціалом, зокрема, володіти достатньо великим внутр. ринком. Звідси необхідність об'єднання всієї Європи». Одночасно **М.** прихильник творення регіон. блоків у Європі (нордичного, західно-середземноморського і Міжмор'я).

Політ. концепції **М.** справили значний вплив на політ. процеси у Польщі і в регіоні Центр.-Сх. Європи.

Літ.: Генік М.А. Польсько-українське примирення у політичній думці Лешка Мочульського // Вісник Прикарпатського університету. – Історія. – Вип. XVI. – Івано-Франківськ, 2009. – С. 92-99; Мочульський Л. Міжмор'я // Сучасність. – 1992. – № 7. – С. 96-99; Moczulski L. Narodziny Międzymorza. Ukształtowanie ojczyzny, powstanie państw oraz układy geopolityczne wschodniej części Europy w późnej starożytności i we wczesnym średniowieczu. – Warszawa: Bellona, 2007. – 827 s.; Moczulski L. Geopolityka. Potęga w czasie i przestrzeni. – Warszawa: Bellona, 2010. – 646 s.; Izdebski A. W drodze do Międzymorza. Od Piłsudskiego do Moczulskiego. Polska koncepcja

bezpieczeństwa narodów między Bałtykiem a morzem Czarnym. – Kraków: Wydawnictwo Krakowskiego Oddziału Towarzystwa Pomost, 1999. – 25 s.

М. Генук

Муссоліні Беніто Амількаре Андреа (італ. *Benito Amilcare Andrea Mussolini*; 29.07.1883, пров. Форлі, обл. Емілія-Романья, сел. Довіа – 28.04.1945, Донго, півн. Італія) – італ. політ. діяч, літератор, лідер фашист. партії – Нац. фашист. партії (НФП), диктатор («дуче»), який очолював Італію (прем'єр-міністр) у 1922-1943 рр. Перший маршал Імперії (звання введено 30.03.1938 р. на прохання М. після перемоги у війні Італ. королівства з Ефіпією й проголошенням Імперії). Народився у родині сільс. коваля та вчительки; батько за переконаннями був антиклерикалом-соціалістом і навіть не охрестив сина. Им'я Беніто, М. отримав на честь мексик. реформатора-президента Беніто Хуареса, та соціалістів Андреа Кости й Амількаре Чіпріані. З 1900 р. активно цікавився політикою, писав статті для соціаліст. газ. в Форлі та Равенні. Після закінчення гімназії (1901) отримав диплом викладача молодших класів, працював у с. П'єве-Салічето. У листоп. 1907 р. отримав фах викладача фр. мови; з березня 1908 р. – проф. фр. коледжу, де викладав італ. мову, історію та географію.

Основна праця: «Доктрина фашизму» (1932); справжнім автором першого розділу есе («Основні ідеї», 1929) – вважають Дж. Джентіле, а М. написав другу главу есе – «Політична і соціальна доктрина» (1932).

У 1902-1903 рр. під час еміграції у Швейцарію, знайомиться з А. Балабановою, соціал-демократкою родом із Чернігова, яка захопила його читанням соціаліст. літ-ри. Вона знайомить М. із творами Ж. Сореля, у яких наголошувалося на необхідності повалення декадентської лібер. демократії і капіталізму за допомогою насилля, прямої дії та заг. страйку.). Саме завдяки А. Балабановій М. отримує можливість спілкування з В. Леніним. В. Скуратівський писав: «Чернигівка Балабанова зробила з італ. сільського тютюгів високо-професійного революціонера-інтелектуала, який не лізе в кишеню за словом. Лізе туди – хіба що за пістолетом». «Радикалізм і антиклерикалізм М. були тільки відгомонами його раннього оточення і відображенням власного бунтівного егоїзму, ніж результатом розуміння і переконаності. Його ненависть до пригнічення не була тією безликою ненавистю до системи, яку поділяли всі революціонери. Вона виникла з його особистого почуття приниженості і незадоволеності, з його при-

страсті до самоствердження і з рішучості взяти особистий реванш», – писала про М. А. Балабанова.

У цей час він приєднався до марксист. соціаліст. руху. На поч. ХХ ст. М. стає прихильним соціаліст. ідей. У вересні 1911 р. М. виступає проти колоніальної війни в Лівії, намагається перешкодити відправці військ на фронт. За антивоєнну діяльність М. ув'язнюють. У грудні 1912 р. М. призначають гол. ред. газ. «Аванті!» («Avanti!») «Уперед!» – офіц. органу соціаліст. партії Італії.

На поч. Першої світ. війни М. закликає Італію виступити проти Німеччини на боці Антанти. Після цієї статті М. змушений залишити посаду гол. ред. «Аванті!». З листопада 1914 р. він починає випуск власної газ. «Іль Попполо д'Італія». Після закінчення Першої світ. війни його політ. позиція змінюється. 23.03.1919 р. у Мілані, на установчих зборах нової орг. «Італ. союз боротьби», М. наголошує на необхідності відродження італ. нації, для чого потрібна «жорстка і енергійна людина».

31.08.1919 р. в газ. з'являється стаття М., яка була присвячена військ. захопленню України. «Україна в майбутньому може стати головним стратегічним союзником Італії в Європі», «...Поволі схід Європи, від Адріатики до Чорного моря, від Балтики до Середземного моря систематизується. Польща, з якою ми вже розпочали торговельні зносини, Чехословаччина, Румунія, Болгарія входять у нормальне життя. Україна також починає віднаходити свою давню рівновагу... На сході Європи знаходяться народи, надзвичайно багаті потенціально, народи, які можуть відкрити нам натуральне, чудове поле для екон. й інтелект. експансії. Там знаходяться народи, що потребують, щоб їм хтось допоміг. Наша політ. діяльність повинна «бути узалежнена від потреб нашої екон. діяльності». Однак невдовзі стало очевидним, що Україна цікавила Італію лише у плані т. зв. «європ. ревізіонізму», – розрекламованої М. кампанії перегляду ухвал Паризької конференції.

На виборах 1921 р., підтримавши діючого прем'єр-міністра та лідера Лібер. партії Дж. Джолітті представники «Союзу» на чолі з М. пройшли до Палати депутатів італ. парламенту. 07.11.1921 р. Італ. союз боротьби був перетворений в НФП. 27.10.1922 р. М. зі своїми прихильниками здійснюють похід на Рим, у результаті якого, 31.10.1922 р. М. стає наймолодшим прем'єр-міністром Італії. Фашизм перетворився в нову політ. і екон. систему, яка об'єднала тоталітаризм, націоналізм, ан-

тикомунізм, антикапіталізм і антилібералізм. Фашист. пропаганда та її ефективність були на високому рівні, що характеризувалось відсутністю серйозної опозиції режиму М. Після 1922 р. М. взяв під особистий контроль міністерства внутр. та закорд. справ, колоній, корпорацій, оборони, громад. робіт; голова фашист. міліції, перший маршал імперії. М. сформував ОВРА – особисту службу безпеки дуче. Він ліквідує всі законодавчі обмеження власної влади, і з 1925 р. він не несе відповідальності перед парламентом; парламент. вибори скасовані, і, фактично Італія стає однопарт. д-вою, хоча на законодавчому рівні це положення закріплюється лише у 1928 р.

«Доктрина фашизму» висвітлює основи ідеології фашизму. «Основне положення фашистської доктрини – це вчення про д-ву, її сутність, завдання та цілі. Для фашизму д-ва уявляється абсолютом, в порівнянні з яким індивіди та групи тільки «відносні». Індивіди та групи «допустимі» тільки в д-ві. Лібер. д-ва не керує грою та матеріальним та духовним розвитком колективу, а обмежується обліком результатів. Фашист. д-ва має свою свідомість, свою волю таму і називається д-вою «етичною». «Д-ва, як її розуміє та здійснює фашизм є фактом духовним та моральним, так як вона виявляє собою політ., юрид. та екон. орг-ція. нації; а ця орг. в своєму зародженні та розвитку є проявленням духу». У своєму творі М. виносить фашизм поза межі зрівняння з ін. політ. режимами, на його думку, фашизм то є духовне розуміння життя, духовна концепція, яка наділена психолог., реліг., соц., екон. та виховними характеристиками.

Після 1936 р. офіц. титулом М. став «Його Високоповажність Беніто Муссоліні, глава уряду, Дуче фашизму і засновник імперії». 1940 р. Італія вступає у Др. світ. війну на боці Німеччини. У травні 1943 р. Італії капітулювала, а у червні того ж року М. був зміщений і заарештований, але, за наказом Гітлера був викрадений. На півн. Італії М. заснував республ. фашист. д-ву (Італ. Соціаліст. Республіку), але керування цією д-вою було суто формальним.

Літ.: Бондаренко К. «Українська мрія» Беніто Муссоліні // Політика і культура. – 1999. – 1-7 жовт. – № 23. – С. 31-33; Кольє Р. Дуче! Взлет и падение Бенито Муссолини. Биография / Р. Кольє. – М.: Центрполиграф, 2001. – 493 с.; Смит Д. Муссолини / Д. Смит. – М.: ИнтерДайджест, 1995. – 384 с.; Хибберт К. Бенито Муссолини: Биография / К. Хибберт. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. – 512 с.

І. Телелім

Муфф Шанталь (фр. *Chantal Mouffe*; 1943, Шарлеруа, Бельгія) – бельг. політ. філософ. Проф. ф-ту політ. наук Ун-ту Вестмінстера (Великобританія). Викладала в найбільших ун-х Європи, Півн. і Латин. Америки. Дир. програм у Міжнар. філософ. коледжі (Франція, 1989-1995). Нині – наук. співроб. У Гарвард., Принстон., Корнельс. і Каліфорн. ун-тах, а також у Націон. центрі наук. досліджень у Парижі.

Основні праці: «Гегемонія і соціалістична стратегія» (1985, у співавт. з Е. Лаклау); «Повернення політичного» (1993), «Демократичний парадокс» (2000).

У своїх роботах, що заклали основи постмарксизму, М. розглядає широкий спектр проблем, пов'язаних з новими соц. рухами, теорією плюралізму, соц. антагонізму і радикальної демократії.

М. відома своїм внеском у розвиток Есекскської школи дискурс-аналізу, а також співпрацею з Е. Лаклау над книгою «Гегемонія і соціалістична стратегія», яка стала зразком постмарксистського дослідження, заснованого на теорії гегемонії А. Грамші, постструктуралізму та теоріях ідентичності, які мають пріоритет щодо політики лівих в термінах радик. демократії. Ця праця на десятиліття визначила розвиток теорії ідеології, проекту «*радик. демократії*» та суч. лівої думки взагалі. М. та Е. Лаклау відкидають марксист. екон. детермінізм і поняття класової боротьби, яка є єдиним критичним антагонізмом в сусп-ві. Замість цього вони переконані, що соціальне містить в собі основоположний розрив, антагонізм, який не може бути визначений. І будь-яка теорія соціального повинна бути заснована на визнанні сутності, що надає опір символізації, тоталізації, символічної інтеграції.

Нині демокр. мислення, підкреслює М., має спиратися на визнання реальності нерозв'язних конфліктів. Новим сусп. реаліям повинна відповідати нова демократ. форма демократії – «*плюралістична демократія*». Типовим для життя в суч. сусп-ві є наше зіткнення з «конститутивно зовнішнім», з «іншим», що заперечує нашу ідентичність і ставить під питання саме наше існування. Життєздатний демокр. процес вимагає усвідомленої підтримки відкритого конфлікту, а не його замовчування або декоративного маскування. При цьому, однак, слід проводити відмінність між «ворогом» і «суперником». Важливо, щоб у рамках політ. спільноти опонент розглядався не як ворог, якого слід знищити, а як суперник, чие існування визнається законним

і повинно сприйматися з терпимістю, незважаючи на нерозв'язні розбіжності.

М. критично ставиться до концепції «деліберативної демократії» (особливо у версіях Ю. Габермаса і Дж. Роулза), вона відома своїм критичним аналізом праць К. Шмітта, зокрема його концепту «політичного». Радикалізацію суч. демократії **М.** описує в термінах «агоністичного плюралізму». Останнім часом підкреслює радикальний потенціал художніх практик.

У полі наук. інтересів **М.** також перебувають ідентичності, які, у відповідності до її позиції, завжди залишаються незавершеними, позаяк влада та антагонізми є невід'ємною частиною політики. Будь-яка ідентичність може набути значення або конкретизації тільки через свої виняткові зв'язки з іншими: одне слово, створення ідентичності «ми» завжди вимагає конструювання ідентичності «вони», що є відмінною від «ми». Протиставлення ми-вони завжди є двозначним, бо вміщує у собі цього іншого, а саме тому усяка ідентичність завжди є незавершеною. У політ. просторі буття це окреслює бінарність «свій-чужий», як форму опредмечення усеохопності соц.-політ. відносин. Відмінності, розрізнення між ідентичностями за таких умов повинні опиратись на певну міру еквівалентності – без останньої та чи інша ідентичність була б байдужою до прояву інших варіацій можливого смислу, була б завершеною у логіці свого існування. А за таких умов (позаяк ще й жодна ідентичність не є наслідком природності, а виникає у соц.-політ. середовищі) влада завжди буває втягнена в утворення кордонів, які окреслюють ідентичність, особливо тих, які створюють суперечність між другим та ворогом. Таким чином простір колект. ідентичності перетворюється на простір політ. боротьби. Для її характеристики **М.** застосовує поняття *гегемонічної стратегії* – такої стратегії, що прагне встановити деталізовані межі ідентичності, поза якою ін. її варіації втрачають свій сенс. На ґрунті цих переконань **М.** вважає недоцільним розгляд можливості функціонування раціон. нейтральних правил, у відповідності до яких деякі дослідники прагнуть будувати сусп.-політ. дискурс щодо найважливіших сусп. справ.

Lim.: Gramsci and Marxist theory / edited by Chantal Mouffe. – London; Boston: Routledge & Kegan Paul, 1979. – vii, 288 p.; Ernesto Laclau, Chantal Mouffe. Hegemony and socialist strategy: towards a radical democratic politics / Ernesto Laclau, Chantal Mouffe; translated by Winston Moore

and Paul Cammack. – London: Verso, 1985. – 197 p.; Chantal Mouffe. The return of the political / Chantal Mouffe. – London; New York: Verso, 1993. – vii, 156 p.; Deconstruction and pragmatism / edited by Chantal Mouffe. – London; New York: Routledge, 1996. – ix, 88 p.; Chantal Mouffe. The democratic paradox / Chantal Mouffe. – London; New York: Verso, 2000. – xii, 143 p.

A. Гарбадин

Мюллер-Армак Альфред (нім. *Alfred Müller-Armack*) (28.06.1901, Ессен – 16.03.1978, Кельн, ФРН) – нім. економіст і політик. У 1919-1923 рр. в ун-ті м. Фрайбурга вивчав політологію, соціологію, соц. політику, філософію та правознавство; приват-доцент ун-ту м. Кельна, викладав екон. теорію та екон. політику (1926-1931); професор економіки в тому ж ун-ті (1934-1938); генер. дир. Ін-ту сусп.-політ. наук м. Мюнстера (1938-1945), розробляв проекти соц. житлового будівництва; радник Екон. Ради (1948-1949); 1950-1952 рр. – професор екон. і держ. наук ун-ту м. Кельна. Після 1952 р. працював в Мін. економіки під керівництвом Л. Ерхарда на посаді керівника відділу (держсекретар, 1958 р.); після відставки (1963) працював у Фонді ім. Людвіга Ерхарда, будучи розчарованим у політиці до кінця життя.

Основні праці: «Економічна теорія кон'юнктурної політики» (1926), «Регулювання економіки і ринкове господарство» (1946) «Основний принцип соціальної ринкової економіки» (1949), «Економіка і економічна політика. Ескізи і плани до соціальної ринкової економіки і до європейської інтеграції» (1966), «На дорозі після Європи. Спогади» (1971).

М. вважається духовним батьком теорії соц.-екон. розвитку, що глибоко вплинула на суч. екон. і політ. науку. У контексті розвитку «лівого крила» неолібер. теорії **М.** історично першим сформулював ідею «соц. ринкової економіки». Теорія бере свій початок з праць англ. класиків А. Сміта і Д. Рікардо. Доктрина була заснована на визнанні провідної ролі індивідуальної діяльності, зумовленої особистим інтересом. Неоліберальна теорія соц. ринкової економіки була розроблена в 1930 р. у Фрайбурзькій школі, засновником якої вважають В. Ойкне – наставника і партнера **М.**

У головній своїй роботі «Регулювання економіки і ринкове господарство» **М.** вперше з'явився термін «соц. ринкове госп-во», який автор розумів як соц.-екон. систему в рамках якої «принцип свободи ринку поєднується з принципом соц. компенсації». Через

рік Л. Ерхард – майбутній канцлер Німеччини разом із групою євангелічних політиків, серед яких був **М.**, запропонував впровадити і реалізувати соц.-екон. ідею в повоєнній Німеччині. Сама назва його роботи вказує на те, що він вже повністю розділяє ідеї держ. регулювання економіки, тобто проведення соц.-екон. політики, яка повинна бути спрямована на збереження конкуренції та вирівнювання соц. нерівності держ. заходами. **М.** наголошує на тому, що під соц.-ринк. госп-вом він розуміє не впровадження «спонтанного порядку», тобто абсолютизацію та ідеалізацію ринкових відносин, а цілеспрямований свідомий «синтез», гарантований правовою д-вою та соц. справедливістю, стратегічну модель сусп. й екон. розвитку ринку, коли досягнення ринкової економіки зі всіма її перевагами стають надбанням всіх представників сусп.-ва. Ідея «третього шляху», на відміну від класичного лібералізму, спиралася на цінності соц. солідарності, уявлення про сусп.-во, як про взаємопов'язаний соц. організм, свободу, як основний орієнтир розвитку сусп.-ва.

Неодмінними складовими соц. ринкового госп.-ва **М.** вважав поєднання двох провідних сил – конкурентної ринкової економіки на основі приватної власності та д-ви, яка за допомогою властивих нею механізмів впливає на розподіл і перерозподіл нац. доходу з метою забезпечення соц. справедливості. Так, **М.** запропонував скоротити розрив між високими та низькими доходами за допомогою прогресивного оподаткування, що дозволило перерозподілити засоби на користь малозабезпечених у вигляді дотацій на утримання дітей, витрат на квартплату, будівництва житла, соц. виплат. До інших форм соц. політики входили також розгалужені системи соц. страхування (хвороба, безробіття тощо) і соц. інфраструктури (освіта, охорона здоров'я тощо). На думку **М.**, соціальна ринкова економіка повинна була допускати мінімальне втручання д-ви в економіку, забезпечити декартелізацію та деконцентрацію виробництва. Вона протиставлялася системі планового госп.-ва, яка позбавляла творчу людину її економічного самовизначення й свободи. Планове госп.-во ставило підприємців у залежність від держ. бюрократії та від бюрократії управління, перетворюючи їх на службовців і комісарів. Соц. ринкова економіка виключала вплив споживачів на вир.-во, але й позбавляла їх привілеїв. Ідея **М.** є одним із головних екон. принципів розподілу влади, який взяли за зразок не лише німці, але й ін. д-ви.

Літ.: Васина Л. Л. Социальное рыночное хозяйство: Словарь терминов. – М.: ИНФРА-М, 1997. – 192 с.; Гроссекеттлер Х. Социальная рыночная экономика Германии: стратегия правового закрепления и стабилизация экономического порядка / Х. Гроссекеттлер // Германо-российские отношения в XXI веке. – 2000. – № 1 (14). – С. 87-93; Мюллер-Армак А. О свободе и социальной справедливости / Предложения по осуществлению социальной рыночной экономики / Социальное рыночное хозяйство // Politekonот. – 1996. – № 1 – С. 52-69; Мюллер-Армак А. Принципы социального рыночного хозяйства / Социальное рыночное хозяйство. Теория и этика экономического порядка в России и Германии. – СПб.: Экономическая школа, 1999. – 325 с.; Ламперт Х. Социальная рыночная экономика. Германский путь / Х. Ламперт / Пер. с нем. – М.: Дело, 1993. – 225 с.

Т. Купрій

Мюнцер Томас (нім. *Müntzer Thomas*; бл. 1490, Штольберг, Гарц – 27.05.1525, поблизу Мюльхаузена, Тюрінгія) – ідеолог народної течії в Реформації, один із лідерів повсталого селянства та міської бідноти в Селян. війні в Німеччині (1524-1526).

Спочатку позиціонував себе як прихильник М. Лютера, але, як проповідник (з 1520) у м. Цвіккау, виступав проти францисканців заодно з лютеранами, фактично вів цю боротьбу з ін. позицій. Відвідавши влітку 1521 р. Чехію, **М.** опублікував там «Празький маніфест», в якому виклав основні положення свого революц. вчення та розуміння Реформації. **М.** закликав народ гірничорудних районів Чехії відродити революц. традиції таборитів. У 1522 р. під час перебування у м. Нордхаузен (у Гарці) і в 1523-1524 – в Альштедті (Тюрінгія) **М.** відкрито порвав із Лютером і з усім табором помірно бюргерської Реформації. Під час Селян. війни **М.** і його учні (особливо з анабаптистів), хоча і нечисленні, були натхненниками найрішучіших виступів. Роз'їжджаючи по Середній і Південно-Західній Німеччині, **М.** всюди поширював усно та в друк. памфлетах свої заклики до боротьби, які залучали маси селян і міської бідноти. У близьких **М.** колах в кін. 1524 – на поч. 1525 рр. була складена найбільш радикальна програма революц. дій – «Статейний лист» (Artikelbrief). Повстання в Тюрінгії – героїчний етап Селян. війни (квітень – травень 1525 р.) – проходило під безпосереднім керівництвом **М.** Поселившись в кінці лютого (поч. березня) 1525 р. у м. Мюльхаузен (Тюрінгія), **М.** очолив там революц. владу і намагався

створити в Тюрингії – саксонському районі єдиний центр всієї Селян. війни. Однак 15 травня загін **М.** зазнав поразки в битві від об'єднаних військ князів у м. Франкенхаузен. **М.** був узятий в полон і після болісних тортур страчений.

Основна праця: «Празький маніфест» (1521).

М. різко виступав проти уявлення про «милосердного» бога, який стоїть над світом і вимагає від людей смирення і підпорядкування існуючому насильству. Згідно поглядів **М.**, немає бога поза нас самих. **М.** стверджував, що під «словом божим» слід розуміти слово «живе», «одкровення бога» в людському розумі.

Знищення католического духовенства було, на його думку, лише першим необхідним кроком на шляху до встановлення справедливого сусп. ладу. За вченням **М.**, не повинно бути ні бідних, ні багатих, ні підданих, ні панів. Необхідно зробити так, щоб все майно належало всім, потрібно знищити всяке гноблення.

М. першим висловив думку, що встановлення справедливого сусп. ладу є справою самих пригноблених. Спираючись на міську та селянську бідноту, **М.** почав створювати «християн. сусп.-во». На думку **М.**, у це братство слід було залучити всіх людей: спочатку воно мало охопити Німеччину. Братство має взяти в свої руки всю владу. **М.** писав: «... влада повинна бути дана простому народу»; «народ зробиться вільним, і один тільки бог буде його паном». Осіб, які не бажають приєднатися до сусп.-ва, необхідно оголосити його ворогами та засудити на знищення. **М.** не пропонував відразу ж вводити повну спільність майна. «Християн. братство» мало відбирати майно у феодалів, церкви і багатіїв, а відібрані багатства розподілити серед членів сусп.-ва з тим, щоб ніхто з них не відчував матеріальних нестач.

«Все – спільне, – учив **М.**, – і кожному слід виділити порівну стільки, скільки необхідно для задоволення його потреби. А якщо хто-небудь із князів, графів або ін. панів стане проти цього, то його потрібно обезголовити або повісити». **М.** вважав, що тільки тоді, коли люди будуть забезпечені всім необхідним для їх існування, можна досягти справедливого сусп. устрою. Ідея «християн. братства» була насправді заклик до боротьби знедолених людей проти феодалів та ін. панів. Отже, по-

літ. ідеї **М.** виходили далеко за межі безпосередніх інтересів і уявлень селян, і бідних городян того часу.

Ідеал майбутнього сусп.-ва, вималюваний **М.** досить туманно, не відволікав його від питань антифеод. боротьби. Навпаки, **М.** постійно мав на увазі боротьбу селянства за їх повсякденні потреби. Свої різкі виступи проти прив. власності **М.** спрямовував проти власності багатіїв, що була джерелом гноблення народу. Дрібноселян. ж власність він включав в поняття «спільності майна» і вважав боротьбу за неї необхідною та справедливою. Особливо енергійно **М.** відстоював обцинну селян. власність від посягань феодалів. «Зверни увагу на те, – писав **М.**, – що основа всякого лихварства, крадіжки і грабежу – це наші пани і князі. Вони привласнили у власність всяку твар. Риба у воді, птах у повітрі, всяка рослинність на землі – все має належати їм. Тому вони поширюють серед бідних божу заповідь і кажуть: бог заповів: не кради; до них же самим це не відноситься, хоча вони здирають шкуру і м'ясо з бідного орача, ремісника і всього живого».

М. мріяв про сусп.-во, в якому не буде ніякої експлуатації і ніякого класового панування. «Вся влада, – писав і говорив **М.** неодноразово, – повинна бути віддана простому народу». Гасло **М.** про необхідність переходу влади до народу було тісно пов'язане з його закличками до повалення князів і до знищення дворян. замків і монастирів.

Прагнення **М.** надати антифеод. боротьбі народу політ. спрямованості було водночас прагненням до революц. встановлення держ. єдності Німеччини. Німеччина, заявляв **М.**, повинна перестати бути княжою та дворянською, бо покрита князівськими гніздами, вона є «розбійницьким вогнищем».

Літ.: Майер В. Е. Крестьянство Германии в эпоху позднего феодализма / В. Е. Майер. – М.: Высшая школа, 1985. – 190 с.; Смирин М. М. Народная реформация Томаса Мюнцера и Великая крестьянская война / М. М. Смирин. – М.: Изд-во АН СССР, Институт истории. – Изд. 2-е, 1955. – 566 с.; Томас Мюнцер. Пражское воззвание. Письма // Средние века. – Вып. 52. – М.: Наука, 1989. – 410 с.; Штекли А. Томас Мюнцер / А. Штекли. – М.: Молодая гвардия, 1961. – 320 с.

О. Александрова

Н

Най Джозеф-молодший (англ. *Joseph S. Nye, Jr.*, 1937) – амер. політолог розробник низви напрямків у рамках неолібералізму, в т. ч. теорію комплексної взаємозалежності; експерт із міжнар. питань. Проф. Публічної адмін. школи ім. Кеннеді в Гарвард. ун-ті. Отримав ступінь бакалавра в Принстон. ун-ті в 1958 р. Написав докт. дис., висунути на здобуття стипендії Родса, отримав ступінь д-ра філос. у галузі політики в Гарвард. ун-ті. З 1964 р. розпочав виклад. діяльність в Гарвард. ун-ті, декан Публічної адмін. школи ім. Кеннеді (з 1995). Займав високі урядові пости: помічник заст. держсекретаря з питань підтримки безпеки, науки і технології, голова групи Нац. ради безпеки з питань нерозповсюдження ядерної зброї (1977-1979); Голова Нац. розвідувальної ради (1993-1994); заст. міністра оборони з питань міжн. безпеки (1994-1999).

Н. вдалося ефект. поєднати свої теорет. інтереси з практ. політикою. Член амер. Акад. мистецтв і наук та Академії дипломатії, старшим членом Ін-ту Аспена, дир. Аспенської стратег. Групи, член Викон. комітету Тристоронньої комісії, дир. Ін-ту досліджень безпеки Схід-Захід і Міжн. ін-ту стратег. досліджень, член дорадчого комітету Ін-ту світ. економіки, представник дорадчого комітету ООН із питань роззброєння. Член редакц. колегій ж-лів зі зовн. політики та міжнар. безпеки, автор численних книг і понад 150 статей у фахових ж-лах.

Основні праці: «Транснаціональні відносини та світова політика» (1972, співавт. із Р. Кохейном), «Влада і незалежність: світова політика у розвитку» (1977), «М'яка сила: засіб досягнення успіху у світовій політиці» (2004), «Для народу: ми можемо виправити державної служби?» (2003).

Завдяки роботам **Н.** і його прихильників, була закладена основа неолібер. школи міжнар. політики. У 2005 р. **Н.** був визнаний одним із десяти найвпливовіших у США інтелектуалів у галузі міжнар. відносин. **Н.** належить поняття «м'яка сила» (англ. «soft power»), що розробляється з 1980-х років і стало однією зі значних концепцій у міжнар. політиці, економіці та дипломатії. Особливої актуальності концепція «м'якої сили» набувала після вторгнення США до Іраку. У центрі уваги **Н.** – зовнішньополіт. проблеми, пов'язані з глобалізацією й універсальною

взаємозалежністю, озброєннями та розповсюдженням ядерної зброї, політикою США щодо Азії (особливо Китаю та Японії), а також питання управління та влади як усередині д-ви, так і на міжнар. арені в умовах глобалізації та інформ. революції. У Школі ім. Кеннеді ініціював наук. проект «Система управління для XXI століття» з метою вивчення причин зміни ролі урядів у політиці та вироблення відповідних рекомендацій.

На думку **Н.**, у суч. світі зростає недовіра не тільки до урядів, націй, д-в, а й до соц. і політ. ін-тів через: 1) демістифікацію влади; 2) зміну балансу між *лібертаристськими* (пріоритет захисту індивіда, його прав і свобод) і *комунітаристськими* (пріоритет захисту окремих спільнот чи сусп-ва, його структур) цінностями на користь перших; 3) низьку ефективність держ. втручання в економіку тощо.

Іноді критикується його теорія «м'якої сили». Суть цієї критики полягає у тому, що головну перевагу «м'якої сили» перед військ. або фінан. потужністю д-ви **Н.** бачить у спроможності залучити будь-кого завдяки ціннісному змісту зовн. політики, а не простому набору матеріальних важелів тиску. **Н.** розглядає три компоненти, за допомогою яких д-ва здатна надавати вплив: *культура* (там, де вона популярна, як у випадку амер. поп-культури чи фр. «від кутюр»), *цінності* (причому не тільки їх декларування, але і дотримання ним) і *зовн. політика*. Але умовиводи амер. дослідника викликають неоднозначну реакцію. Багато дослідників справедливо вказують на те, що амер. публічна дипломатія нерідко нагадує пропаганду, особливо в тому, що стосується війни в Іраку. Сам **Н.** неодноразово критикував офіц. риторику Держдепартаменту США. На думку вченого, провали в амер. публ. дипломатії пояснюються саме тим, що справжня «м'яка сила», якою володіють США, підміняється неефективною держ. пропагандою.

Літ.: Най Д. Гибкая сила. Как добиться успеха в мировой политике / Д. Най. – М.: Тренд, 2006. – 397 с.; Nye J. Soft Power: The Means to Success in World Politics. – New York: Public Affairs Group, 2004; Nye J. The Paradox of American Power: Why the World's Only Superpower Can't Go it Alone. – New York: Oxford University Press, 2002.

А. Митко

Науманн Фрідріх (нім. *Naumann Friedrich*; 25.03.1860, Штюрмтал, Королівство Саксонія – 24.08.1919, Травемюнде, Веймар. Республіка) – нім. політ. діяч, протестант. пастор та геополітик. Приходський євангелічний пастор (1886-1894); засн. газ. «Die Hilfe» (1894); співзасн. і гол. Нац.-соц. союзу (1896-1903); 1898, 1903 рр. – бере участь у виборах до Рейхстагу, але програє їх; депутат Рейхстагу (1907-1918); член партії лібер. спрямування Вільнодумний союз (1903-1918); співзасн. Нім. демокр. партії (1919).

Основні праці: «Національний та інтернаціональний соціалізм» (1901), «Лібералізм, централізм та соціал-демократія» (1903), «Серединна Європа» (1915).

В історію політ. науки та геополітики **Н.** увійшов як автор концепції «Серединної Європи». Хоча ідея об'єднання Центр. Європи навколо Німеччини була висунута раніше Й. Парчем, Р. Челленом та Ф. Лістом, проект **Н.** був більш детальним та реалістичним, ніж напрацювання його попередників. **Н.** враховував реліг., етнічні, правові, екон., військ.-стратег. і геополіт. аспекти майбутнього об'єднання Європи. **Н.** вважав, що до цього об'єднання мали увійти Німеччина, Австрія, Угорщина, країни Центр. Європи, які вже існували або могли бути утворені після поділу Австро-Угор. імперії.

Н. аналізував можливі варіанти повоєнного світоустрою і місця Серединної Європи в ньому. Так, **Н.** критично ставився до популярної в нім. геополіт. школі ідеї утворення світ. або континент. д-ви, вважав, що на практиці створити таку д-ву поки неможливо. **Н.** передбачав сильного панування в найближчому майбутньому протистояння великих д-в, до числа яких відносив Брит. імперію, США та Росію. У перспективі до них могли приєднатися Японія та Китай. Інші д-ви, навіть зі значною площею (Індія, окремі країни Півд. Америки та Африки), на думку **Н.**, в найближчій перспективі не мали шансів стати д-вами першого порядку. Малі д-ви, на думку **Н.**, не мають реальних шансів у протистояннях із д-вами першого порядку, а тому не можуть довго залишатися нейтральними. Рано чи пізно кожна з них має увійти до сфери впливу певної великої д-ви.

Світ. війна, на думку **Н.**, створювала сприятливі умови для реалізації ідеї «Серединної Європи». Війна, з точки зору **Н.**, продемонструвала неспроможність країн Центр. Європи протистояти екон. блокаді з боку країн Антанти, а тому об'єднання країн Центр. Європи є логічним та необхідним. Таке

об'єднання повинно мати конфедерат. характер. Конфедерація повинна була займатися, в першу чергу, питаннями економіки та оборони. На думку **Н.**, екон. основою конфедерації мав стати центральноєвроп. спільний ринок, що дозволяє вбачати в проекті **Н.** витоки ідеї майбутнього ЄС. У перспективі модель **Н.** передбачала створення наднац. і наддерж. утворень аж до формування «Сполучених Штатів Європи».

Особливу увагу **Н.** приділяв проблемі націон. і мовних відносин в майбутній «Серединній Європі». **Н.** вважав необхідним формування особливої центральноєвроп. ідентичності, яка забезпечить лояльність громадян як щодо власної нації, так і щодо Центр. Європи в цілому. «Серединна Європа», на думку **Н.**, повинна була мати нім. ядро, а також добровільно використовувати для міжнац. спілкування нім. мову. При цьому в «Серединній Європі» мала зберігатися терпимість щодо усіх мов.

У перспективі **Н.** не виключав можливість приєднання до «Серединної Європи» Франції, але більш реальним **Н.** видавалося просування нім. інтересів на Близькому Сході. **Н.** висунув ідею створення вісі Берлін–Багдад.

Політ. погляди **Н.** поєднували ідеї лібералізму, націоналізму та соціалізму. До 1894 р. **Н.** був євангелічним пастором, але вже тоді, не зважаючи на консервативний характер євангелічного середовища, схилився до лівих ідей. У цей період життя сформувався оратор. і публіцист. стиль **Н.**, що пізніше сприяло його кар'єрі успішного публ. політика.

Значний вплив на формування політ. поглядів **Н.** мав М. Вебер, якого **Н.** безуспішно намагався залучити до публ. політики. За переконаннями **Н.** як політик був монархістом та прихильником нац. і військ. могутності Німеччини, але одночасно **Н.** був і прихильником демократії, соц. реформ на користь трудящих класів. Втім, бажання захистити трудящих поєднувалося у **Н.** з недовірою до робітн. класу. **Н.** вважав, що масу можна і необхідно політ. виховувати. **Н.** підтримував соціаліст. ідеали, але їх досягнення вважав можливим не шляхом революції, а за допомогою часткових перетворень, що проводяться за допомогою існуючих держ. установ. Націоналізм **Н.** розглядав з огляду вирішення проблеми захисту нац. інтересів, не підтримуючи при цьому ідеї расизму та антисемітизму. Зміна акцентів у поглядах **Н.** знайшла вираження у неодноразовій зміні ним парт. приналежності.

Лит.: *Геополитика: Хрестоматия / Сост. Б. А. Исаев. – СПб.: Питер, 2007. – С. 47–61.*; *Максаковская Е. Д. Социально-политическая концепция Фридриха Наумана (1860-1919): автореф. дисс. ... канд. истор. н. / Е. Д. Максаковская. – М., 2002. – 20 с.*; *Науманн Ф. Срединная Европа = MITTELEUROPA / Ф. Науманн; Троян С. С. Германская “Срединная Европа” и ее оппоненты / С. С. Троян, В. П. Фисанов. – Черновцы: ЧГУ, 1993. – 81 с.; пер. В. Я. Фандер-Флита; предисл. Б. Э. Нольде. – Петроград: ОГНИ, 1918. – 135 с.*

Р. Чупрін

Негрі Антоніо (італ. *Antonio Negri*; 01.08.1933, Падуя, Італія) – італ. політ. діяч, революціонер, філософ, письменник, публіцист, ідеолог «Червоних бригад» та ін. ліво-радикал. протестних рухів. Ще у молоді роки став проф. Падуанського ун-ту у галузі теорії д-ви. У 1950 р. починає активістську кар'єру як учасник катол. молодіжної орг-ції *Gioventù Italiana di Azione Cattolica (GIAC)*. У 1956 р. приєднується до Міжнар. соціаліст. партії. На початку 1960-х рр. приймає участь у вид-ві ж-лу «Червоні зошити», що має ліво-радикал. зміст та сприяє відродженню марксист. ідей в Італії. Серед засновників ліво-радикальної групи «Робоча влада» (1969; була розпущена у 1973 р.), започатковує групу «Робоча автономія». 07.04.1979 **Н.** та 30 його соратників були арештовані у Мілані за обвинуваченням у тероризмі та плануванні повалення держ. ладу. «Робочу автономію» з **Н.** на чолі було визнано «мозковим центром» лівих екстремістів, пов'язаних із терорист. рухом «Червоні Бригади», якою був викрадений та вбитий у березні-травні 1978 р. християн. демократ Аль-до Моро, прем'єр-міністр Італії. Слідство у справі **Н.** та його спільників стало резонансною подією Італії поч. 80-х років, але до сер. 1982 р. обвинувачення за більшістю епізодів стало розвалюватися через недостатність доказів. Коли 24.02.1983 р. у Римі відкрився судовий процес, список обвинувачень скоротився більш, ніж удвічі. **Н.** на той час став широко відомий, у т.ч. і як автор п'яти книг, написаних під час ув'язнення; популярність дозволила йому виставити свою кандидатуру на парлам. виборах і бути обраним у парламент одночасно від центр. округів Мілана, Риму й Неаполя. 08.07.1983 р. процес був перерваний, і **Н.** покинув римську в'язницю. Незабаром, однак, органи правосуддя ініціювали процедуру позбавлення його депутатського імунітету; напередодні голосування в Палаті депутатів 20.09.1983 р. (яка дала згоду на його карне переслідування мінімальною

більшістю в 300 голосів проти 293) **Н.** змушений був виїхати у Францію, де провів довгих 14 років, засідаючи у Раді Міжнар. філос. коледжу, а з 1984 р. – обіймав посаду проф. соціології й політології в Ун-ті Париж-8 у Сен-Дені. Тим часом суд першої інстанції в Римі визнав **Н.** винним за деякими пунктами обвинувачення, включаючи тероризм і спробу скинення конституційного ладу, і засудив до 30 років ув'язнення. Апеляції скоротили згодом цей строк до 13 років. У 1997 р. **Н.** – на той час уже всесвітньо відомий філософ – добровільно повернувся в Рим у в'язницю. У 2001 р. був переведений під домашній арешт, а в 2003 р. звільнений, хоча в Італії йому донині заборонено брати участь у виборах і викладати у будь-яких навч. закладах.

Основні праці: «Політичний клас: II двигун і форма» (1980), «Машина часу: загадки, свобода, конституція» (1982); «Комуністи як ми» (1985, у співав. з Ф. Гваттарі), «Виробництво суб'єкта» (1987), «Праця Діоніса: Критика державної форми» (1994), «Заколот: законодавча влада і сучасна держава» (1999), «Час для революції» (2003), трилогія (у співавт. із М. Хардтом): «Імперія» (2000), «Множина: війна і демократія в епоху імперії» (2004), «Співдружність» (2009).

Н. суттєво модернізує положення клас. марксисту, широко використовуючи теорії А. Грамші та Л. Альтюссера, концепції постмодерністської філософії (Р. Барта, Ж. Бодрійяра, Г. Дебора, Ж. Дельоза, Ф. Гваттарі). Центр. теми творчості – критика глобалізму, неолібералізму, опір капіталіст. системі. **Н.** відомий як автор інтелектуальних бестселерів: «Пролетаріат та держава», «Імперія», «Множина: війна та демократія в епоху імперії» (останні два у співавт. із М. Хардтом). **Н.** тотально критикує ідеологію глобалізму як породження всесвітньої Імперії, яка є новою витонченою формою капіталізму. З точки зору дослідника, основою політики глобалізму є політика загрози та підтримання напруги – соц.-політ., екон., міжкульт. Реалізований таким чином світ. порядок має всі риси глоб. імперії, особливість якої у тому, що вона управляє світом не шляхом системат. насилля (як це було властиво колон. імперіям кін. ХІХ ст. чи тоталіт. д-вам першої пол. ХХ ст.), а шляхом культивування страху як потенційної загрози насилля (розгляду світ. порядку у контексті встановлення різноманітних «ризиків»). Таке «імперське» мислення, побудоване на постійному придушенні волі до опору, насадженні власних ціннісних образів і правових стандартів, передбачає як необмеженість

дій із боку еліти, так і мінім. відповідальність за їхні наслідки. Відбувається заміна політики управління адмініструванням, а сфери публічності – системою нагляду (складовою якої виступає масмедіа-публічність).

Головною особливістю перегляду марксової теорії праці **Н.** є те, що останній надає ключового значення нематеріальній праці, яка забезпечує створення різноманітних нематеріальних благ (знань, інформації, зв'язків і відносин), призводячи до трансформації ін. форм праці, а також сусп-ва в цілому. Нематеріальна праця породжує нові форми соц. у вигляді «мереж, заснованих на комунікації, співробітництві та емоц. прихильності». Завдяки подібній мережній праці та комунікації створюються нові форми соц. взаємодії, які призводять до поширення сфери загального (комунітарного) і звуження сфери приватного (буржуазного). Перевага розповсюдження нематеріальної праці у тому, що завдяки їй відбувається розмивання меж між робочим і неробочим часом, певна «гнучкість» часу, недовготочасність самої праці. Саме нематеріальна праця є біополітикою у сенсі її спрямованості на створення нових форм сусп. життя. Побудоване таким чином глобальне співт-во описується **Н.** як множина (multitude), яке не відповідає ані поняттю маси, ані поняттю народу, ані класовому розумінню соц. відносин.

Якщо центр. поняттям масового сусп-ва було поняття маси як «розпливчастого однакового конгломерату», а на зорі розвитку капіталіст. відносин об'єднувальним початком було поняття народу як певної єдності ідентичностей, то множина є цілковито віртуальним утворенням, що виникає завдяки залученню у символічне вир-во. Головною особливістю множини є «плюральність, що не піддається спрощенню», позаяк остання складається із гранично індивідуалізованих соц. суб'єктів – сингуляріїв (лат. *singularity* – окремих, особливий). Дихотомія «сингулярій – множина» близька дихотомії «індивід – сусп-во», однак тут не існує протиставлення цих двох соц. понять, позаяк принцип плюральності, на якому побудована та існує множина, унеможлиблює будь-які протиставлення. Члени маси ніколи не проявляють себе як сингулярії, тобто особистісно. Вони завжди ототожнюють себе з якоюсь цілісністю. Сингулярії, навпаки, уявляють себе у розрізненні, об'єднуючись лише на засадах умовної спільності «загального» на відміну від «спільного» інших, більш традиційних об'єднань (класу, народу, маси тощо). У цілому, роботи **Н.** мали

важливе значення для активізацій дій багатьох протестних рухів. Однак, незважаючи на визвольний контекст його ідей, можна побачити певний утопізм у розумінні філософом шляхів вирішення реально існуючих протиріч глобалізації. Зокрема, дослідником демократія розглядається як «радикальний вираз як свободи, так і рівності – без будь-яких обмежень». Причому лише «множина виявляється єдиним соц. суб'єктом, який здатний реалізувати ідею демократії, що розуміється як управління кожного кожним». Одночасно актуалізація особистісної відповідальності, індивідуального вибору, критичне ставлення до існуючої соціокультурної ситуації, оригінальне тлумачення соц. процесів, залучення широкого масиву філос., соціол., політол. інструментарію у роботах **Н.**, характеризують його як одного з найскравіших мислителів сучасності.

Лит.: Хардт М. Империя / М. Хардт, А. Негри. – М.: Праксис, 2004. – 440 с.; Хардт М. Множество: война и демократия в эпоху империи / М. Хардт, А. Негри. – М.: Культурная революция, 2006. – 559 с. Иноземцев В. Глашатаи нового мира // Множество: война и демократия в эпоху империи / В. Иноземцев. – М.: Культурная революция, 2006. – С. 6-41.

О. Висоцька

Нейман Джон (Янош) фон (англ. *John von Neumann*; 28.12.1903, Будапешт, Австро-Угорщина – 08.02.1957, Вашингтон, США) – амер. математик угор. походження. У віці 23 років **Н.** отримав ступінь д-ра філос. з математики в Будапешт. ун-ті. Одночасно вивчав хім. інженерію в Швейц. вищій техн. школі (Цюрих). З 1927 – приват-доцент Берлін. ун-ту (наймолодший у його історії), а з 1929 – Гамбурз. ун-ту. У цей час **Н.** інтенсивно займається наукою. 1930 – запрошений на викладання в Принстон. ун-т (штат Нью-Джерсі, США). З 1933 і до смерті – проф. наук.-досл. Ін-ту перспективних досліджень у Принстоні. 1938 – нагороджений премією ім. М. Бохера за свої праці в галузі аналізу. Під час Др. світ. війни – консультант в Атомному центрі (Лос-Аламос, штат Нью-Мексико, США), де **Н.** розрахував вибуховий метод детонації ядерної бомби і брав участь у розробці водневої бомби. З 1954 – член Амер. комісії з атомної енергії. В останні роки життя – гол. радник із атомної енергії, атомної зброї та міжконтинент. балістичної зброї. 1956 – Комісія з атомної енергії нагородила **Н.** премією Е. Фермі за видатний внесок у комп'ютерну теорію та практику.

Основні праці: «До питання про аксіоматичну побудову теорії множин» (1925), «До теорії стратегічних ігор» (1928), «Математичні основи квантової механіки» (1932), «Теорія ігор і економічна поведінка» (1944, співавт. О. Моргенштерн), «Попередня доповідь про машину EDVAC» (1945). Із 150 наук. праць **Н.** лише 20 стосуються проблем фізики, решта рівномірно розподілені між математикою та її практичними застосуваннями, зокрема теорією ігор і комп'ютерною теорією.

Внесок **Н.** у науку величезний. Найбільш **Н.** відомий як праотець суч. архітектури комп'ютерів (т. зв. архітектура фон **Н.**), застосуванням теорії операторів до квантової механіки – наріжного каменя ядерної фізики (алгебра фон **Н.**), як учасник Манхеттенського проекту зі створення атомної бомби (математично довів здійсненність вибухового способу детонації атомної бомби), концепції кліткових автоматів (формалізоване моделювання самовідтворюваних організмів), а також як основоположник теорії ігор, яка знайшла застосування у різних галузях науки (від економіки до військ. стратегії). Щодо політики, то **Н.** вважав, що політика повинна виробити власну математику, а з існуючих математ. дисциплін найбільш перспективною для політ. дослідження вважав теорію ігор.

Теорія ігор як самост. наука остаточно сформувалася після виходу книги **Н.** «Теорія ігор та екон. поведінка». За визначенням, теорія ігор розглядає широке коло питань прийняття рішень групою учасників, які поводяться раціонально, намагаючись шляхом вибору певної стратегії максимізувати свій власний вииграш. Методолог. підхід раціон. вибору був позитивно сприйнятий багатьма сусп. науками та став винятково ефективним аналіт. інструментом під час вивчення різноманітних соц. процесів.

Зазначимо, що в політології модель раціон. вибору прийшла з екон. науки. Прикладами перших концептуальних «застосувань» раціон. вибору в дослідженні політ. процесів можна вважати: концепцію «обмеженої раціональності» і раціоналізм прийняття політ. рішень, зокрема колективних; поняття переваг і механізми їхньої трансформації в процесі здійснення політ. діяльності; тлумачення політ. системи як аналогу ринку, а демократії як ринк. механізму. Спочатку теорія раціон. вибору знайшла застосування в рамках політ. теорії, однак поступово її підхід був поширений спочатку на дослідження міжнар. відносин, а пізніше – на порівн. політол. дослідження. До кінця ХХ ст. практично всі галузі

політ. науки тісно чи іншою мірою виявилися охопленими парадигмою раціон. вибору.

Літ.: Вигнер Е. Джон фон Нейман / Е. Вигнер // Этюды о симметрии. – М.: Мир, 1971. – С. 204-209; Данилов Ю. А. Джон фон Нейман / Ю. А. Данилов. – М.: Знание, 1990. – 46 с.; Корнієнко В. О. Моделирование процессов в политико-коммуникативном пространстве: Монография / В. О. Корнієнко, С. Г. Денисюк, А. А. Шиян. – Вінниця: УНІВЕРСУМ-Вінниця, 2009. – 185 с.; Монастырский М. И. Джон фон Нейман – математик и человек / М. И. Монастырский // Историко-математические исследования. – № 46 (11). – М.: Янус-К, 2006. – С. 240-266; Шиманська О. Новаторський аналіз рівноваги в теорії ігор та його застосування в економіці / О. Шиманська // Вісник THEU. – 2009. – № 2. – С. 117-121.

Б. Юськів

Нейсбітт Джон (англ. *John Naisbitt*; 1929, Солт-Лейк-Сіті, США) – амер. письменник, футуролог. **Н.** здобув успіх як в області політики, так і на керівних посадах у підприємстві. Після служби в амер. морській піхоті та закінчення навчання в Юті, Корнеллі та Гарварді, **Н.** працював помічником міністра освіти при Дж. Ф. Кеннеді, помічником із особливих питань при Л. Джонсоні. Багатий життєвий і проф. досвід допомагає **Н.** відстежувати фундам. зміни екон. розвитку світ. співт-ва. Викладав у Гарвард. ун-ті, Москов. держ. ун-ті. Почесний міжнар. співробітник Ін-ту стратег. і міжнар. досліджень (ISIS, Малайзія). **Н.** перший європеєць, який обіймає цю посаду. Володар 15 почесних доктор. звань в гуманіст. і техн. науках. Нині – директор незалежного «мозкового тресту» Ін-т Китаю, проф. економіки Нанкайського ун-ту (КНР).

Основні праці: «Мегатенденції» (1982), «Перевинахід корпорацій» (1985, 1990) і «Мегатенденції для жінок» (1992), «Мегатенденції Азії» (1995). Його книга яп. мовою «Криза ідентичності Японії (1992) стала бестселером в цій країні. Книга «Глобальний парадокс» (1994) отримала нагороду England's World Review як краща книга року.

Н. вважав, що у нині інформація, що користується найбільшим попитом, це інсайдерська інформація, що допомагає фінансовим спекулянтам «ловити рибку в каламутній водичці». І чим більше люди намагаються заволодіти інформацією, що приносить короточасну грошову вигоду організаціям та приватним особам, тим більше вони поринають у безодню хаосу, відриваються від коріння та маргіналізуються. Цей процес політ. та екон. маргіналізації сусп-ва дедалі стрімкіший,

а екон. людина дедалі активніше «вбиває» природ. людину. За багато років до першого флешмобу **Н.** угледів чітку аналогію між суч. соц. мережами і примітивними древніми племенами. **Н.** вважає, що протягом останнього часу в розвинених країнах інтенсивно розмиваються давно сформовані традиц. спільноти, такі як церковна громада і сім'я, людина йде з них і стає членів віртуального племені, яке спонтанно створюється в мережі. Людина може фіз. перебувати зі сім'єю, але не цікавиться ніким, позаяк усе її життя протікає всередині мережі, де зустрічається і живе спільно віртуальне плем'я, членом якого вона є. Як і в справжньому племені, у нього може бути різний статус: від початківця-користувача без права голосу до вождя племені – модератора. Усе ускладнилося ще й наявністю віртуальних світів і персонажів. Нинішня молодь може проявляти набагато більше палких почуттів і лояльності до віртуальних героїв комп'ютерної гри, якої вони захоплені, ніж до близьких. У фільмах, книгах і комп'ютерних іграх живуть і борються з противниками одні й ті ж герої. У них з'являються сиквели і приквели – віртуальні герої живуть як реальні люди, у них є минуле і майбутнє, їх вже майже неможливо відрізнити від реальних людей.

Такий стан речей **Н.** називає «*ефектом отруєння технологіями*». Провівши повноцінне дослідження, взявши безліч інтерв'ю у керівників бізнесу та провідних діячів мистецтва, у акад. і богословів, ретельного вивчивши власне життя, **Н.** відкриває кілька симптомів, що дозволяють поставити невтішний діагноз нашому способу життя. Ці симптоми вказують на те, що сусп-во перетворилося в «зону, отруєну технологією», сусп-во, життя якого визначається складними та часто парадоксальними відносинами між технологією та прагненням до сенсу.

Літ.: Нэббитт Дж. Что нас ждет в 90-е годы. Мегатенденции. Год 2000 / Дж. Нэббитт, П. Эбурдин. – М.: Республика, 1992. – 416 с.; Нейсбитт Дж. Высокая технология, глубокая гуманность: технологии и наши поиски смысла / Дж. Нейсбитт. – М.: «Аст»; «Транзиткнига», 2005. – 381 с.

А. Митко

Немирич Юрій (1612, Черняхів, тепер Житомир. обл. – 1659) – укр. шляхтич, воєначальник, дипломат, держ.-пол. діяч Речі Посполитої, Швеції, Укр. козацької д-ви епохи Б. Хмельницького, дослідник держ. устрою, автор проекту Гадяцької угоди та канцлер Вел.

князівства Руського. Походив з укр. шляхетського роду Немиричів, що на поч. XVII ст. перейшли з православ'я в протестантизм. Навчався в аріанській академії в Ракові, а також в ун-тах Лейдена, Базеля, Оксфорда, Кембриджа та Парижа. Після повернення з навчання займав посаду київ. підкоморія, представляв протестантську шляхту Київщини у сеймах Речі Посполитої. Брав участь у війнах Польщі з Швецією та Московією (1630-ті рр.). В час переслідувань протестантів був засуджений до вигнання з Речі Посполитої. На поч. Визв. війни укр. народу під проводом Б. Хмельницького **Н.** зайняв антикозацьку позицію, а в 1649 р. був обраний на шляхетських сеймиках Волині й Київщини генер. провідником місц. шляхет. ополчення, організованого для придушення повстання. Однак, взявши участь у розгромній для шляхти Зборівській кампанії 1649 р., **Н.** став прихильником, політики компромісу. Зі вступом у війну проти Польщі протестантської Швеції у 1655 р. визнав зверхність швед. короля Карла X. У 1657 р. під час спільного швед., трансильван. і укр. походу проти Речі Посполитої перейшов на бік козаків і налагодив стосунки з гетьманом Б. Хмельницьким, прийняв православ'я і отримав чин полковника Війська Запорозького. Як дипломат проводив переговори зі Швецією, які закінчилися Корсунською угодою 1657 р., що визнавала незалежність України. Після смерті Хмельницького став Генер. писарем – правою рукою гетьмана І. Виговського. Активний учасник укр.-польс. переговорів, що завершилися укладенням Гадяцької угоди (06.09.1658).

Основні праці: «Дискурс про Московську війну» (1634), «Маніфест до володарів Європи» (1658), угоди «Гадяцький трактат» (1658).

У «Дискурсі про Московську війну» **Н.** порівнює політ. системи Моск. царства та Речі Посполитої. Зокрема, держ. правління Москви характеризує як абсолютистське і деспотичне, проводячи паралелі між владою царя та владою турецького султана. «Некерований законами священний характер цієї країни так зміцнює владу, що сповнені забобної шаноби мешканці ні свободи не прагнуть, ні неволі (даної, на їхню думку, Богом і царем) не відчувають і не уникають. Звідси цар такого схильного до забобного страху народу втішається надмірним славослів'ям і найбільшою порівняно до інших могутністю. Зміцнює царську владу однакове становище усіх і розподіл посад, з яких навіть найменша (при дворі чи у церкві) надається за згоди

царя, якому рідко загрожує небезпека з боку йому підлеглих».

У «Маніфесті до володарів Європи», **Н.** доводив необхідність денонсації Переяслав. угод, звинувачуючи Москву у розпалюванні міжусобиць в Україні. «Гадяцький трактат» авторства **Н.** передбачав створення федерат. дві Речі Посполитої. Цю федерацію, устрій якої моделювався за нідерланд. або швейцар. зразком, мав очолювати виборний король, а її держ. суб'єктами мали стати Польща, Вел. князівство Литовське (Білорусь та Литва) і Велике князівство Руське (Україна). Останнє, очолюване гетьманом, мало власний апарат влади й управління, військо, грошову одиницю тощо, узгоджуючи з ін. суб'єктами федерації лише свою зовн. політику, напрями якої визначалися б на заг. сеймах. Законодавча влада у Великому князівстві Руському мала належати Раді, своєрідним націон. зборам депутатів від усіх земель й від усіх станів – козаків, шляхти, духовенства, міщан. Козакам забезпечувалися давні соц. права, а на пропозицію гетьмана, з кожного полку по сто козаків діставали шляхетство. У Великому князівстві Руському запроваджувалися посади канцлера (прем'єра), маршалка (спікера), підскарбія (віце-прем'єра та міністр фінансів) і вищий судовий трибунал. Вища виконавча влада надавалася гетьманові, що обирався на Раді пожиттєво із затвердженням цього рішення королем. Обирали гетьмана козацтво, шляхта та духовенство. Водночас гетьман вважався київ. воєводою й сенатором. Брестська церк. унія цілковито скасовувалася в усіх трьох державах – Україні, Литві, Польщі. Православні зрівнювались у правах із католиками. У сенаті Речі Посполитої мали надати місце православному митрополитові київському і п'ятьом православним єпископам. Католицькій церкві та ін. реліг. конфесіям забезпечувалася повна толерантність. 23.04.1659 р. **Н.** як новопризначений канцлер Великого князівства Руського виступив на сеймі Речі Посполитої зі знаменитою промовою, у якій обґрунтовував можливі позитивні наслідки Гадяцького пакту для польс. та укр. народів. Однак сейм ратифікував угоду із значними змінами. Загинув **Н.** під час антигетьманського повстання у серпні 1659 р.

Лит.: Брик М. Юрій Немирич на тлі історії України / М. Брик. – [Б.м.], 1974. – 152 с.; Гадяцький трактат // Україна. Наука і культура. – Вип. 25. – К., 1991. – С. 147-152; Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава у міжнародних

відносинах, 1648-1714 рр. / Т. Чухліб. – К.: [Б.в.], 2003. – 518 с.

Р. Демчишак

Неоєвразійці – група мислителів, яка об'єднує прихильників сформованої наприк. 80-х – на поч. 90-х рр. ХХ ст. ідеї створення потужної імперії, що об'єднає євраз. простір у його боротьбі проти домінування атлантичної моделі (США).

Течія пов'язана з ім'ям *Л. Гумільова* (1912-1992) – радян. та рос. історика-етнолога, сходознавця, д-ра істор. і геогр. наук, перекл. із перської; засновник пасіонарної теорії етногенезу. **Г.** у своїх осн. працях – «Етногенез і біосфера Землі» (1979), «Тисячоліття навколо Каспію» (1990) та «Від Русі до Росії» (1992), – використовуючи євраз. концепцію та доповнюючи її своїми напрацюваннями, формує концепцію етногенезу, яка приводить його до таких висновків: 1) будь-який етнос є сукупністю людей, об'єднану певним стереотипом поведінки; 2) етнос і стереотип поведінки формуються у конкр. геогр.-клімат. умовах та залишаються стійкими упродовж тривалого часу, який співпадає з часом існування етносу; 3) суперетнічні цілісності формуються на основі узагальненого стереотипу поведінки, який поділяється представниками різних етносів єдиного суперетносу; 4) стереотип поведінки суперетнічної цілісності є способом буття, який відповідає певним умовам існування. Розробляючи концепцію етногенезу, **Г.** показує, що на території Євраз. материка необхідно виділяти кілька доменів, які володіють власними умовами існування, що приводять до стійкої форми буття етносів. Зокрема, досліджуючи домен Каспійського моря, який сформував «монгольське буття», **Г.** показує, що це буття сформоване умовами довкілля та не поступається ніякому ін. буттю. Цей *modus vivendi* проходить через низку етносів, які існують на території цього домену, лише трішки його видозмінюючи. У своїй праці «Від Русі до Росії» **Г.** виокремлює суперетнічну цілісність – Росія, і показує, що рос. спосіб буття включає у себе цілий комплекс сприйняття та образів: від «річкового» і «лісового» до «степового», і тільки такий комплекс дозволяє освоювати територію Росії найповніше. Органічно поєднуючи у собі і європейське, і азійське, Росія поєднує ці дві цивілізації по-своєму, а тому сама виступає як самот. цивілізація.

Нині найактивніше євраз. ідеї пропагує засновник та лідер Євраз. руху – *О. Дугін* (1962

р. н.) – рос. громад. діяч, філософ, політолог, соціолог. Його політ. діяльність спрямована на створення євраз. надд-ви шляхом інтеграції Росії з кол. радян. республіками у новий Євраз. Союз. У працях «Основи євразійства» (2002), «Євразійський шлях як національна ідея» (2002), «Проект «Євразія»» (2004), «Геополітика Росії» (2012), «Теорія багатопольярного світу» (2012). Аналізуючи неоевраз. концепцію ролі Росії, Д. виділяє три її основні компоненти. 1) Наук. обґрунтування особливої ролі Росії в розвитку Євразії як геополіт. альтернативи Заходу, базоване на запереченні євроцентрист. іст. перспективи та на уявленнях щодо співіснування рівноцінних за своїм значенням та потенціалом, але принципово відмінних цивілізаційних утворень. 2) Формулювання інтересів Росії, зумовлених її «особливою геополіт. роллю». Єдиний шлях збереження унікальності Росії Д. бачить у протидії впливові атлантизму, що можливо лише за умов реалізації ідей неоевразійства, коли інтеграція всіх районів Євразії навколо рос. центру забезпечить справжній суверенітет самобутніх культур Євразії. Таке об'єднання неодмінно передбачає створення нової імперії, центром якої має стати Росія. 3) Геополіт. завданнями, що стоять нині перед РФ на її шляху до створення євраз. імперії Д. важає: відновлення військ. могутності, подолання технолог. відсталості, пошук нової екон. моделі, що становила б альтернативу лібер. ринк. моделі Заходу, але була б достатньо ефективною й конкурентоспроможною.

Неоевраз. ідеї висловлювали і представники європ. «нових правих», зокрема фр. письменник та журналіст Ж. Парвулеско (1929-2010), який асоціювався з «новими правими», був пов'язаний з багатьма голлістами та зі «Секретною військовою організацією». «Не викликає сумніву, що Велика Федеративна Європа, утворена в результаті інтеграції Зах. та Сх. її частин, об'єднавшись з Росією, Японією, Великим Сибіром, Тибетом, Індією та Японією, утворять блок з мільярдиним людським потенціалом, невичерпними реліг., культ., індустр., екон., політ. і наук.-техн. можливостями, що перетворить США на другосортну д-ву». На думку П., до цієї боротьби повинна бути негайно підключена Росія, у яку він вірив: «Не будучи ні Заходом, ні Сходом, але і Сходом, і Заходом – Росія єдина, хто може консолідувати усі сили для боротьби з тотальним злом. Не будучи ні варварською, ні цивілізованою, але одночасно і варварською. і цивілізованою – Росія єдина, хто на даний час може змінити розвиток деградуючої істо-

рії. Усі погляди спрямовано на Русь. Як поведуть себе Русичі? Там, десть під Саратовом, вирішується доля усієї Цивілізації...».

Якщо ідеї євразійців виникли як відповідь на створення СРСР, то Н. сформувалися як відповідь на розпад СРСР. Ці дві ідеології виступають своєрідними «оборонними проєктами», які прагнуть видати себе за наступальні доктрини. Їх спільним недоліком є відсутність рефлексії всередину Росії, особливо сучасної, адже погляди Н., в основному, спрямовані на ідею створення потужної імперії, що зцементує євраз. простір у його боротьбі проти домінування атлантич. моделі, уособленої США. На практич. рівні у суч. умовах геополіт. стратегія Н. зводиться до встановлення військ.-політ. контролю над територіями, які входять у зону геополіт. інтересів у контексті утворення єдиної імперії. Кінцевою метою є відтворення біполярного світу, у якому Росія відіграватиме ключову роль у збереженні самобутності традиц. культур, захищаючи їх від «руйнівного впливу» зах. лібер.-демокр. системи цінностей, що пропагуються під назвою загальнолюдських.

Лит.: Багінський В. Євразійство та неоевразійство як «вторинні ідеології» / В. Багінський, О. Соломій // Наук. записки НУКМА. Політ. науки: збірник / Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». – К.: Академія, 2007. – Т. 69. – С. 5-11; Дугин А. Основи Євразійства / А. Дугин. – М.: Арктогея Центр, 2002. – 800 с.; Мухаев Р. Геополітика / Р. Мухаев. – М.: Юніти, 2007. – С. 239-243, 325-327.

І. Мельничук

Неоліберали – представники напряму в екон. теорії, що базується на неокласичній методології та захищає принципи саморегулювання економіки, вільної конкуренції та екон. свободи. Неолібералізм зароджується у 1930-х як форма реакції на світову екон. кризу на противагу кейнсіанізму (Дж. М. Кейнс). Н. виступили опозицією до лібер. ідей середини ХХ ст., що пропонували поширення корпорат. тенденцій, соц. партнерства та захисту, поєднуючи конкуренцію із держ. регулюванням. Н. розглядають ринок як ефективну систему, що якнайбільше сприяє екон. зростанню і забезпечує пріоритетне становище суб'єктів екон. діяльності. Н. заперечують втручання д-ви в екон. механізми саморегулювання, розглядаючи протекціонізм як осн. причину неефективності економіки. Вони вважають, що роль д-ви полягає у створенні умов для вільної дії цих механізмів, в їхній охороні, а також в участі у перерозподілі сусп. доходів.

Усі форми відносин, у т. ч. взаємовідносини робітників однієї компанії чи членів сім'ї, розглядаються як різновид субринкових відносин. З точки зору філософії неолібералізму, існування ринку виступає самоціллю, незалежно від його впливу на вир-во товарів і послуг, а функціонування ринкових структур становить фундамент. основу етики меркантилізму. Найбільш відомі школи **Н.:** 1) *англ., або Лондонська (абс. індивідуалізм)* (Ф. А. фон Гайек) – ідея спонтанного порядку і розвитку: а) формування автон. економіки на засадах приватної власності, індивідуалізму, конкуренції та невтручання д-ви і б) активна роль д-ви у створенні умов для вільного та успішного функціонування економіки; 2) *нім., або Фрайбурзька (ордолібералізм)* (В. Ойкен, Л. Ерхард, В. Репке, О. Рюстов, А. Мюллер-Армак) – теорія «соціально-ринкового госп-ва»: а) формування сильного ринкового госп-ва, заснованого на різноманітних формах власності на засоби вир-ва, що конкурують між собою, і б) абсолютизація ролі д-ви у формуванні сприятливого сусп. середовища розвитку економіки та соц. відносин; 3) *франц., або Париз. (дирижізм)* (М. Алле, Ж. Рюеф, Л. Арман, Ф. Перр) – теорія локальних ринків («економіка ринків»): а) формування екон. незалежного сусп-ва здійснюється д-вою на основі особливої держ. структурної політики, б) ринкові, конкурентні відносини підпорядковуються загальносусп. інтересам, наслідком чого може бути розбалансування економіки, в) соц. політика д-ви є похідною від її екон. політики і залежить від успіхів ринкової економіки (комунітаризм); 4) *амер., або Чиказька (монетаризм)* (М. Фрідман, І. Фішер, Р. Манделл, М. Флемінг): а) стабілізація економіки д-вою монетарними засобами, б) екон. збалансованість досягається за умови, коли кількість грошей в обігу відповідає створеній сусп. вартості, в) баланс бюджетних доходів і витрат – умова та вияв екон. збалансованості, а отже необхідний держ. контроль грошової емісії, г) нац. економіку слід розглядати як ланку світової госп. системи, а тому для внутр. збалансованості важливе значення мають міжнар. валютні відносини та контроль за цією сферою; 5) *австр.* (Л. фон Мізес) – дослідження процесів пристосування в економіці й конкуренції в мінливому екон. середовищі. Мізес виступав проти контролю над ціновою політикою й оплатою праці, низьких темпів приросту грошової маси, оскільки вільні ціни відіграють ключову роль в ефект. функціонуванні ринкової економіки. Монетаризм, продовжуючи

традиції класичного ринкового лібералізму, відкинув гасла соц. справедливості як такі, що не можуть бути проблемою д-ви, оскільки їх реалізацію пов'язано з дестабілізацією економіки. Осн. ідея неолібералів полягає в інтенсифікації та глобал. поширенні вільного ринку, як екстенсивно – у міжнар. масштабі, так й інтенсивно – на всі сфери сусп. життя. Погляди **Н.** виступають своєрідним ідеол. підґрунтям глобалізації, яка здатна забезпечити наднац. поширення передових технологій та координацію дій нац. і транснац. корпорацій (МВФ, СОТ, СБ тощо). Проте саме цей аргумент є осн. предметом критики неоліберальної екон. політики, яка нездатна розв'язати проблеми кризових економік, значного падіння стандартів у сфері праці, критичного стану довкілля.

Літ.: Ядгаров Я. История экономических учений. – М.: Инфра-м, 2000. 320 с.; Дэвид Х. Краткая история неоліберализма. – М.: Поколение, 2007. – 288 с.

О. Сорба

Неомарксист – представники сусп.-філос. та ідейної течії сусп. думки, що тією чи ін. мірою спирається на теор. спадщину К. Маркса разом з ін. ідейними традиціями – неогегельянства, віталізму, екзистенціалізму, неофрейдизму, структуралізму тощо. Це сукупність інтерпретацій, критичного переосмислення та адаптація положень марксизму до сусп.-політ. умов ХХ ст. та їх протиставлення радянській практиці «реального соціалізму» (марксизму-ленінізму і сталінізму). Його основоположники Д. Г. Лукач (1885-1971), К. Корш (1886-1961) та А. Грамші (1891-1937). В основі поглядів **Н.**, з одного боку, міститься, звинувачення марксизму в негуманності, ігноруванні людини, розгляд її лише як засобу класової боротьби, а з іншого – прагнення гуманізувати марксизм, поставивши в центр філософії та політології людину.

У рамках **Н.** сформувалися два основні напрями. Перший, «*діалектико-гуманістичний*», ґрунтується на ранніх гуманістичних поглядах Маркса («Економічно-філософські рукописи 1844») і поєднує неогегельянство, фрейдизм та екзистенціалізм. У межах цього напрямку виокремлюються такі підходи: 1) *Франкфуртська школа* (Т. Адорно, М. Горьгайммер, Г. Маркузе, Е. Фромм, В. Бенямін, Ю. Габермас), яка критикує індустріальне сусп-во за монолітну безкласову тоталітарну сутність, технократизм, культуру споживання; 2) *фрейд-марксизм* (В. Райх, Г. Маркузе,

С. Фромм) – розглядає доповнення соціальної революції сексуальною, а також революційною місією маргінальних груп (студенти, безробітні, люмпен, нац. меншини); 3) *екзистенціаліст. марксизм* (Ж.-П. Сартр, М. Мерло-Понті, К. Касторіадіс, К. Лефор) – акцентує увагу на людській суб'єктивності, проблемі відчуження, проблемі відтворення цілісності людини, розгляді її не через сусп. відносини, а кризь власне існування; 4) *феноменол. марксизм* (Е. Пачі, П. Піччоне, Роватті, Дж. Вігореллі) – заміна комунізму інтер-соціалізмом, сусп-во засноване на суб'єктивно-об'єктивних відносинах; 5) *марксист. історицизм* (А. Грамші та його послідовники Н. Баладоні, Л. Групі, Е. Серені) – на основі розгляду філософії як «філософії практики» (А. Грамші), заперечує поділ марксист, філософії на діалект. та іст. матеріалізм; 6) *будапештська школа* (А. Хеллер, М. Вайда, Д. Маркуш, Ф. Фехер) – послідовники ранніх поглядів Д. Г. Лукача («Історія і класова свідомість»), згідно з якими діалектика розглядається як взаємозв'язок і взаємоперехід об'єкта і суб'єкта; 7) «*Практис*» (Г. Петрович, П. Враніцький, М. Кангрра, Р. Супек, М. Маркович, С. Стоянович) – школа, що сформувалася довкола однойменного югосл. ж-лу в Загребі й розглядає поняття практики як фундамент. основу відносин між суб'єктом і об'єктом; 8) «*філософія надії*» та «*онтологія ще-не-буття*» (Е. С. Блох) – загальна концепція розвитку світу, в якій нероздільний суб'єкт і об'єкт розділяється і пізніше знову об'єднується.

В основі другого напрямку, «*сцієнтистського*», лежить прагнення зробити із загальнофілос. теорії марксизму конкретні науку, методологію пізнання та конкретну модель зміни світу. Найбільш важливими в цьому плані є пізні роботи Маркса, методологія дослідження сусп-ва і розгляд її як основи для наук, вивчення моделей майбутнього розвитку людства. Тут можна виділити такі основні підходи: 1) «*структуралістський марксизм*» або «*альтюзсеріанство*» (Л. Альтюзсер, М. Годельє, Н. Пуланзас, а також послідовники Л. Альтюзсера – Е. Балібар, Д. Лекур, П. Реймон) – марксизм має розглядатися як наука, відмежуватися від філософії суб'єкта, телеологічної діалектики Г. Гегеля, від ідеології та емпіризму. Концепція «наддетермінації» – ідея про те, що екон. протиріччя в сусп-ві повинне розв'язуватися за допомогою політики; 2) *погляди Г. делья Вольпе і його послідовників* – протиставляючи науку (абстракції) і філософію (заг. методологія), вони розглядають

марксист, вчення про сусп-во як окрему науку; 3) *аналітичний марксизм* (Дж. Коен, Дж. Елстер, Дж. Ремер) – на основі сучас. методів (матем. моделювання, ігор теорія тощо) намагаються розглядати вчення про сусп-во як науку. На макрорівні запропонована концепція співвідношення вироб. сил і вироб. відносин, базису і надбудови, а на мікрорівні – дослідження поведінки індивідів. Сформувався також самот. політол. напрям, який адаптує соціальну філософію Маркса до сучас. політ. проблем – перспективи взаємовідносин розвинутих країн і країн, що розвиваються, ядерна катастрофа, боротьба за емансипацію жінок, екол. проблеми та ін., що вирішуються в руслі марксист, методології або використовуючи традиції марксистського категоріального апарату. Такі дослідження виступають наук. основою т. зв. «руху нової епохи» або теорії «нових лівих» (П. Руссел, Д. Шпінглер, П. Андерсон, К. Д. Вольф, Д. Горовіцта ін.). В англосаксонських країнах неомарксизм розвивається переважно як особливі тенденції у галузях соціології та політекономії, що мала виражену антипозитивіст. спрямованість (А. Гоулднер. Ч. Р. Міллс, П. Баран).

Літ.: Грецькой М. Классический марксизм: что устарело, что выдержало проверку временем / М. Грецькой // Экономико-философские тетради. – 2004. – №2; Wolfgang Caspari. Der Marxismus. Von der Weltrevolution zur Politischen Korrektheit. Eckartschrift 165. Österreichische Landsmannschaft. – Wien, 2003.

О. Сорба

Неру Джавахарлал (Javāharlāl Nehrū; 14.11.1889, Аллахабад, штат Уттар-Прадеш – 27.05.1964, Делі, Індія) – видатний політ. діяч, перший прем'єр-міністр Індії, інд. держ. і політ. діяч. У 1912 р. закінчив юрид. ф-т Кембридж. ун-ту.

Основні праці: «Погляд на світову історію» (1934), «Автобіографія» (1936), «До свободи» (1941), «Відкриття Індії» (1943).

Політ. діяльність **Н.** розпочав на поч. ХХ ст. активістом партії Інд. Нац. Конгрес (ІНК), яка боролася за незалежність Індії ненасильницькими засобами. **Н.** неодноразово обирався головою ІНК. Колоніальна влада Великобританії за активну політ. боротьбу заарештовувала **Н.**; провів бл. 10 років в ув'язненні. У 1947 р. **Н.** став першим керівником уряду незалежної Індії, а в січні 1950 р. за ініціативи **Н.** Індія була проголошена світською і демокр. республікою. Конституція Індії включала

в себе гарантії осн. демокр. свобод і заборону дискримінації за ознаками релігії, національності чи каст.

До політики **Н.** підходив як раціоналіст, в арсеналі якого широкий спектр методів: від громадян. непокори до відкритих озброєних виступів на захист нац. незалежності. Політ. філософія **Н.** ґрунтувалася на ідеї побудови в Індії демокр. д-ви зі сильною держ. основою і лібер.-нац. ідеологією. У внутр. політиці **Н.** прагнув примирити всі народи Індії (індуїстів, мусульман, сикхів), уникати радикальних рішень. Розуміючи, що одразу подолати бідність в Індії неможливо, **Н.** бачив єдиний шлях у напруженій роботі, підвищенні продуктивності праці й орг-ції справедливого розподілу сусп. благ. На переконання **Н.**, такі складні завдання можна вирішити за допомогою планового соціаліст. підходу в усіх сферах сусп. життя.

Ставши керівником незалежної д-ви, **Н.** проголосив курс на створення в Індії сусп.-ва «соціаліст. візрця», що означало переважний розвиток держ. сектора економіки, підтримка дрібного підприємництва, прагнення створити загальнонаціон. систему соц. страхування. **Н.** вважав приватну ініціативу основним функціональним рушієм для гармонійного екон. і соц. розвитку. Під керівництвом **Н.** здійснювались широка політ. модернізація Індії, яка охопила всю сусп.-політ. систему країни. Особливістю політ. модернізації Індії став курс **Н.** на зміцнення демократії в Індії. Він передбачав максимально можливу концентрацію влади на вищому держ. рівні при збереженні парламентської демократії у поєднанні з максимальною демократизацією і децентралізацією на рівні місцевого самоуправління. **Н.** прагнув створити громадянське сусп.-во, в якому народ повинен був бути джерелом стабільних позитивних змін. Держ. ідеологією в Індії став демокр. соціалізм, який передбачав побудову змішаної економіки, зміцнення демократії та впровадження широких соц. програм. Модернізація Індії під керівництвом **Н.** стала базою для формування концепції модернізації, які використовувались багатьма країнами третього світу для вирішення складних соц.-екон. проблем.

Н., який користувався великим авторитетом у світі, став одним із авторів політики неприєднання до політ. блоків, мирного співіснування д-в із різним сусп. ладом. Цивілізаційний підхід став ідейно-теоретичним обґрунтуванням політики неприєднання у світогляді **Н.** У 1954 р. **Н.** висунув п'ять принципів мирного співіснування (панча шила) д-в, на

основі яких виник Рух неприєднання. Вони передбачали: взаємну повагу територіальної цілісності та суверенітету країн, їх взаємний ненапад, невтручання у внутр. справи, рівність і взаємну вигоду сторін, мирне співіснування. Принципи мирного співіснування відіграють важливу роль і в сучас. умовах для зміцнення співробітництва д-в світу.

Літ.: Неру Д. Автобіографія. – М.: Издательство иностранной литературы, 1955. – 671с.; Неру Д. Внешняя политика Индии: Избранные речи и выступления. 1946-1964: пер. с англ. – М.: Прогресс, 1965. – 352 с.; Неру Дж. Відкриття Індії / Дж. Неру. – М.: Изд-во иностр. лит.-ты, 1955. – 652 с.; Чичеров А.И. Джавахарлал Неру и независимая Индия: очерки общественного развития страны в 50-70-е г. / А. И. Чичеров. – М.: Наука, 1990. – 261 с.; Ленько А. В. Исторические взгляды Джавахарлала Неру и становление культурного поля в Украине / А. В. Ленько // Вісник Харківського університету. – 2000. – № 456. – Ч. 1. – С. 290-293.; Чувтило О.О. Джавахарлал Неру про соціально-економічні та політичні перетворення у Радянському Союзі / О. О. Чувтило // Східний світ. – 2009. – №1. – С. 128-135.

А. Соловей

Нібур Рейнхольд (англ. *Karl Paul Reinhold Niebuhr*; 21.06.1892, Райт Сіті, шт. Міссурі, США – 01.06.1971, Стокбрідж, шт. Массачусетс, США) – амер. теолог, філософ, публіцист та громад.-політ. діяч. Навчався у протестант. коледжі Елмхерст (шт. Іллінойс), семінарії Іден (Сент-Луїс, шт. Міссурі), отримав магістер. ступінь із теології у Йельс. ун-ті (1915), став пастором Євангелічної церкви у Детройті (1915). Викладав у Теолог. семінарії Нью-Йорку (1928-1960).

Створив два ж-ли «Радикальна релігія» (1935) та «Християнство [в епоху] кризи» (1941). Назви ж-лів позначали гол. тем, навколо яких концентрувалася творча діяльність **Н.** Приймав активну участь в екуменічному русі – у «Оксфорд. конференції» (1937) та в Амстердам. зустрічі світових церков (1948). Належав до інтелектуалів, яким Президент США Д. Ейзенхауер доручив розробити концепцію зовн. політики США. У 1964 р. Президент США Л. Джонсон вручив **Н.** Медаль Свободи.

Основні праці: «Моральна людина та аморальне суспільство: дослідження етики та політики» (1932), «За межами трагедії: есеї про християнську інтерпретацію історії» (1937), «Християнство та політика з позиції сили» (1940), «Природа та призначення людини»

(1941, 1943), «Діти світла і діти тьми» (1944), «Християнський реалізм та політичні проблеми» (1953).

Перший період життя та творчості **Н.** – *оптимістичний*. Мислитель орієнтувався на християн. рух під назвою «Соціальне Євангеліє» (*Social Gospel Movement*), що виник у США на поч. XX ст. З надією на «майбутнє царство Бога» він розробляв етику любові. У другий, *песимістичніший* період – після екон. та соц. потрясінь часів «великої депресії» – на перший план усе більше виходить тема гріха, «корінної зіпсутості» душі людини.

Протестантський песимізм **Н.**, який сам він називав «християн. реалізмом», вплинув на розвиток і становлення парадигми *політ. реалізму*. **Н.** став найпомітнішим автором, якому вдалося трансформувати категорії християн. моралі у політ. аргументи суч. теорії міжнар. відносин. Він філософськи обґрунтував те, що реалісти вважали та вважають ядром і рушійною силою міжнар. політики. Всупереч поширеній думці про несумісність реалізму з мораллю й етичними принципами, саме моральні імперативи дали точку опори для його розвитку. Йдеться про звернення та специф. інтерпретацію низки понять християн. моралі. Окрім цього, нормативна матриця **Н.** виявилась тісно пов'язаною з консервативною ідеологією. Реалізм, таким чином, отримав міцний інтелект. стрижень, який вбудував цю теорію міжнар. відносин у ширший контекст суч. політ. теорії.

Наріжним каменем політ. філософії **Н.** є концепція природи людини та можливостей людського розуму у досягненні справедливого політ. устрою. Своїм інтелект. предтечею у цьому питанні **Н.** вважає Св. Августина, якого він характеризує як одного з перших великих мислителів-реалістів. Відштовхуючись від Августина, **Н.** виходить із припущення про двоїстість людської природи. З одного боку, людині притаманне прагнення до справедливості та етичного ідеалу. З іншого, – людина недосконала та гріхозна. Знаючи, що Христос заповів полюбити свого ближнього більше, ніж самого себе, ми, однак, схильні більше любити себе та слідувати своїм інтересам. Таким чином, виникає напруга та протиріччя між бажаним і реальним порядком речей. Гріховність людини перетворюється у постійний чинник людської історії, а ідея Христа – у «неможливу можливість».

Важливим інтелект. досягненням Августина **Н.** також вважає відхід від ант. традиції. Остання передбачає, на його думку, що справедливість та соц. порядок цілком досяжні.

Це можливо у випадку перемоги людського розуму, який має підпорядкувати природні пристрасті та тілесні схильності. Августин, навпаки, не протиставляє «добродесний» розум та «порочне» тіло. Він розглядає людину як інтегральну сутність. Розум не меншою мірою є причиною гріховності людини, ніж тіло та природні інстинкти. Розум, зокрема, має безпосереднє відношення до егоїзму, схильності поміщати себе у центр світобудови, вважати себе мірилом усього.

Порочність людини, таким чином, не є наслідком природних пристрастей, невідконтрольних розуму. Розум може сприяти усвідомленню людиною своєї недосконалості та прагненню до ідеалу. Але водночас, він може сприяти раціоналізації егоїзму та власного інтересу. Недосконалість людини полягає також у схильності переоцінювати можливості свого розуму. Тобто, проблема не у розумі самому по собі, а в упевненості, що шляхом раціональних схем можна досягти безконфліктного сусп-ва. Цю тезу **Н.** протиставляє двом ідеалістичним і «раціоналістичним» ідеологіям – лібералізму та соціалізму.

В основі критики ідеалізму та раціоналізму цих ідеологій лежить теза про неможливість приборкання анархії міжнар. відносин шляхом якоїсь раціон. схеми. Об'єктивні наук. методи не підходять для управління міжнар. середовищем. **Н.** виступає проти абсолютизації позитивізму О. Конта та його послідовників, які вважали, що соц. проблеми можуть бути пізнані та вирішені за допомогою застосування природничо-наук. методів. Опертя держ. діячів на здоровий глузд може виявитись менш руйнівним, ніж слідування абстрактним раціон. схемам.

Н. вважає ілюзією можливість раціон. управління іст. процесом. Міжнар. відносини визначаються занадто великою кількістю чинників. Їхня структура та логіка глибоко укорінені у іст. процесі та виходить за рамки можливостей окремих індивідів, груп і навіть поколінь. Отже, раціон. контроль міжнар. середовища неможливий, і для конкретної д-ви воно виступатиме об'єктивним, зовн. чинником. Одним із ілюзорних раціоналіст. конструктів **Н.** вважає месіанських дух, який є важливою складовою марксизму та лібералізму.

Лит.: Мировая политика и международные отношения: Учеб. пособие / Под ред. С.А. Ланцова, В.А. Ачкасова. – СПб: Питер, 2008. – С.70-71; Тимофеев И. Н. Разгадать «Энигму»: Барак Обама сквозь призму этического реализма Рейнхольд

да Нибура / И. Н. Тимофеев // Вестник МГИМО-Университета. – 2010. – № 4 (13). – С. 261-270; Freyberg-Inan A. *What Moves Man: The Realist Theory of International Relations and Its Judgment of Human Nature* / Annette Freyberg-Inan. Albany: State University of New York Press, 2004. 272 pp.

О. Кукарцев

Ніксон Річард Мілхауз (англ. *Richard Milhous Nixon*; 09.01.1913, Йорба-Лінда, Каліфорнія – 22.04.1994, Нью-Йорк, США) – амер. політ. і держ. діяч. Навчався в Юрид. ун-ті Дюка в Даремі, штат Півн. Кароліна (1933-1937). Учасник Др. світ. війни, капітан-лейтенант військ.-морс. сил США (1942-1945). Член палати представників Конгресу від штату Каліфорнія (1947-1950), сенатор від цього ж штату (1950-1953). Віце-президент США в адмін. Д. Ейзенхауера (1953-1961). 37-й Президент США (1968-1974); єдиний амер. політик, обраний на два терміни віце-президентом, а згодом на два терміни президентом; єдиний Президент США, змушений достроково (09.08.1974) подати у відставку під загрозою імпичменту (скандал «Вотергейт»).

Основні праці: «Шість криз» (1962), «Спогади про перемоги, поразки і відродження» (1992), «На тій стороні світу» (1994).

Із приходом до влади **Н.** закінчилася довготривала епоха панування Демокр. партії США. У внутрішньополіт. діяльності **Н.** свої політ. ідеї реалізував у практиці держ. управління, яку суттєво розвинув безпрецедентною централізацією викон. влади. Період його правління отримав назву «імперське президентство», насамперед, через спроби створити «суперкабінет» із числа найближчих радників Білого дому, що здійснювали керівництво політикою міністерств, формування адмін.-бюджет. управління та ради з внутр. справ із метою узурпації повноважень уряду. Демонструючи свій стиль керівництва, надавав перевагу строго ієрарх. формам діяльності, запровадив яскраво виражений розподіл праці всередині своєї адмін., суттєво посилив вплив Ради нац. безпеки. Концентрація влади, ініційована **Н.**, викликала сусп. невдоволення, спричинила кризу ін-ту президентства. Соц.-екон. політику проводив у руслі доктрини лібералізму, в т. ч. щодо підтримки медицини, пенс. забезпечення, збереження довкілля. Разом із тим, як в епоху «Нового курсу» Ф. Рузвельта, залишалися високими податки, зросла регулююча роль д-ви у соц.-екон. сфері. На тлі загрози проведення імпичменту намагався

проводити політику несумісну з критеріями правової д-ви, чинив тиск на слідство.

Своє бачення зовнішньополіт. курсу д-ви **Н.** сформулював у контексті принципів політ. реалізму, забезпечив перехід від політики стримування комунізму до розрядки відносин із СРСР та Китаєм, граючи на їхніх обоюдно протиріччях. Вважав, що «такий світ буде і краший, і безпечніший, коли сильні США, Європа, СРСР, Китай і Японія, взаємно врівноважуватимуть одне одного, не діючи один проти одного, створюють баланс сил». **Н.** успішно розвинув т.зв. пінг-понгову (за аналогією з настільною грою) дипломатію, яка позитивно вплинула на амер.-кит. взаємини, нормалізував відносини з СРСР, уклавши договори про обмеження систем протиракетної оборони та про обмеження стратег. озброєнь – ОСО-1. На думку **Н.**, період мирного змагання СРСР і США прискорить демократизацію рад. політ. системи, що у свою чергу позитивно вплине на стосунки обох д-в.

Н. є автором «Гуамської доктрини», з допомогою якої намагався вирішувати кризи у периферійних районах світу шляхом відмови від безпосередньої військ. участі США у війнах азійського регіону, скорочення числа амер. баз на іноз. територіях. Ця політика дала свої позитивні наслідки, насамперед у В'єтнамі, де вдалося припинити війну та перевести конфлікт із міжнар. рівня (амер.-в'єтн. війна) у внутр. політ. (боротьба півн. і півд. в'єтнамців між собою).

Латиноамер. вектор зовн. політики **Н.** знайшов своє обґрунтування у доктрині «рівного партнерства» США з країнами регіону. Ця концепція ставила завдання створити про-амер. авторитарні військ. політ. режими, здатні з допомогою США успішно вести війну з комунізмом (Болівія, 1971; Чилі, 1973).

Н. стояв також біля витоків створення амер.-ізраїл. союзу, рішуче виступав на підтримку Ізраїлю у його внутр. та зовн. політиці.

Літ.: Геополітика: енциклопедія / За ред. Є. М. Суліми. – К.: Знання України, 2013. – 916 с.; Дюррозель Ж.-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / Ж.-Б. Дюррозель. – К.: Основи, 1995. – 903 с.; Сахаров Н. А. Институт президентства в современном мире / Н. А. Сахаров. – М.: Юридическая литература, 1994. – 176 с.

М. Москалюк

Ніцше Фрідріх Вільгельм (нім. *Friedrich Wilhelm Nietzsche*; 15.11.1844, Реккен, Нім. союз

– 25.08.1900, Веймар, Нім. імперія) – нім. мислитель, класичний філолог, композитор, творець оригінального філос. вчення, яке носить підкреслено неакадем. характер і частково тому має широке поширення, що виходить далеко за межі наук.-філос. співт-ва. У 1858 р. **Н.** вступає до школи Пфорта (під Наумбургом). Із 1862 р. у Бонн. ун-ті вивчає теологію та філологію, у 1863 р. переїжджає до Лейпциг. ун-ту разом зі своїм наставником – проф. Ф. Річлем. У віці 24 років, будучи ще студентом, **Н.** був запрошений на посаду проф. класичної філології Базельського ун-ту – безпрецедентний випадок в історії ун-тів Європи. **Н.** не зміг взяти участь у Франко-прус. війні 1870 р. за станом здоров'я. У 1868 р. **Н.** знайомиться з Р. Вагнером, який справив на філософа враження як людина, духовно близька йому, натомість таке спілкування тривало недовго – до 1872 р. **Н.** не зміг прийняти змін, які він визначив як зраду їх спільним ідеалам, пов'язану із потуранням Р. Вагнера інтересам публіки та прийняттям ним християнства. У 1879 р. **Н.** полишає викладання в ун-ті за станом здоров'я. Наступні 10 років **Н.** проводить як вільний філософ, подорожує в пошуках придатного для нього клімату, проте так і не знаходить його. Незважаючи на стан здоров'я, він продовжує писати. У 1881 р. з'являється «Ранкова зоря», «Людське, надто людське». У 1882 р. – «Весела наука». Цей твір вважається прелюдією до книги **Н.** – «Так говорив Заратустра» (1883-1885). Творча діяльність **Н.** закінчилася у 1889 р. у зв'язку із помутнінням розуму – в результаті нервового приступу його було відправлено до базельської психіатр. клініки. Помер філософ 25 серпня 1900 р. у Веймарі.

Інтелектуальну еволюцію **Н.** визначають три періоди: *перший* – це ранні, філолог. твори 1870-1876 рр. («Народження трагедії з духу музики» (1872) і «Несвоєчасні роздуми» (1873-1876)); *другий* – книги афоризмів 1876-1882 рр. («Людське занадто людське» (1878), «Ранкова зоря» (1881), «Весела наука» (1882)); *третій* – пізні твори (від «Так говорив Заратустра» (1883-1885) до «Ессе Номо» (1888)).

Завдання свого часу **Н.** вбачав у відкритті принципів нової культури, яка стояла б на рівні з грец. Фундаментальна концепція **Н.** включає в себе особливі критерії оцінки дійсності, що поставили під сумнів базові принципи діючих форм моралі, релігії, культури і сусп.-політ. відносин, а згодом відбилися у філософії життя. Викладені в афорист. манері, більшість творів **Н.** не піддаються одно-

значній інтерпретації та викликають багато суперечок.

У першому періоді творчості акцент робився на концепції великого індивіда (das Grosse Individum). Першими представниками нової культури **Н.** вважав А. Шопенгауера і Р. Вагнера. Метафізику та мистецтво він називав гол. двигунами культури. У другому періоді **Н.** акцентує увагу на питанні моралі. Інструментарієм критики моральних забобонів він обирає науку, яку розцінює як методолог. підґрунтя нової культури. Наука повинна створити умови для виховання кращої людини. Так, від великих індивідів як творців мистецтва **Н.** приходиться до «вільних розумів». Наука визначається ним вельми специфічно, як «радісна наука»; **Н.** іронізує щодо моральних забобонів.

«До генеалогії моралі» належить до третього періоду розвитку поглядів **Н.**, а початком його є робота «Так говорив Заратустра». У цьому періоді основним стає поняття творчості, яку автор розуміє як діяльність, метою якої є досягнення нових умов і можливостей життя. Вона містить у собі пізнання, яке розуміється як переоцінка цінностей. Філософ. поняттям творчості стала воля до влади, а його вищим вираженням – законодавець, що задає новий масштаб будь-яких дій, знань і оцінок свого часу. Гол. ідеєю **Н.** цього періоду стає «вічне повернення». Формою мислення обирається не наука, а філософія; приймається орієнтація не на заперечення, а на ствердження. Філософія **Н.** у «Заратустрі» побудована на двох головних ідеях: «вічне повернення» та «надлюдина». Сенс життя – це воля до влади. Шлях до надлюдини проходить три етапи: «верблюду», «лев», «дитина». Спочатку в людини є лише віра, що дісталася у спадок, потім настає нігілізм – відмова від цієї віри, і, врешті-решт, людина розуміє, що «бог помер», що не існує абсолютної моралі чи релігії. Лише тоді людина по-справжньому звільняється та може керувати собою самостійно. Сам **Н.** називав книгу п'ятим Євангелієм. Тому він був розчарований, коли твір не сприйняв читач (як і інші його твори, які не були сприйняті за життя автора).

Після «Так говорив Заратустра» **Н.** знову повертається до наук. за формою афоризмів. Починається період великої війни проти раніше встановлених цінностей і планується гол. твір – «Воля до влади». Будь-який твір після «Так говорив Заратустра» є не що інше, як новий проект «Воли до влади». При цьому вони становлять пари: «По той бік добра і зла» і «До генеалогії моралі», «Сутінки бо-

гів» і «Казус Вагнер». «Антихрист» і «Ессе Номо» є близнюками. «Ессе Номо» – інтелект. біографія **Н.**, історія подолання власного декадентства. «Сутінки богів» і «Антихрист» – відкривають новий проект критики метафізики. Йдеться про подолання євангелічної практики, яка є спробою позбавити життя волі до влади. Щодо політ. надбань, **Н.** виступає прихильником Аристотеля, який вважає д-ву передусім «природним», а потім уже «моральним» продуктом. У цьому сенсі він не погоджувався з Т. Гоббсом, а виходив із того, що д-ва випливає з природи, а не з сусп. договору. Демократія, стверджує **Н.**, – це не обговорення питання, до якого готує влада. Він зазначає: «Не в нерівності прав безправ'я, а в претензіях на «рівні» права...» Суч. демократія – це ілюзія свободи. Громад. думка, до якої апелюють політики, є продуктом маніпуляції. Справжня демократія, вважає **Н.**, здійснюється як процес боротьби за виживання. Перемагають не ті, хто багато і красиво говорить, а ті, хто зумів перемогти у вільній грі сил. Їх мистецтво жити становить основу сусп-ва. Правила поведінки можуть не формулюватися в явній формі, але слугують основою моральних, соц. і правових законів. Ці роздуми **Н.** стимулювала староінд. книга «Закопи Ману».

Вельми критично **Н.** ставився до держ. влади, за що його нерідко зараховують до анархістів. **Н.** розрізняє сильні і солідарні д-ви ант. світу та суч. демокр. д-ви, засновані на обмані мас. На його думку, старі ієрархічні сусп-ва виховували еліту, а сучасна д-ва перетворює людей на масу, а не культивує геніїв і героїв. Владу **Н.** розуміє не як сутність, а як відношення. При цьому, вважає він, причина прагнення до влади корениться не в природі людини. «Воля до влади» у **Н.** є дещо абсолютно протилежне тому, що зазвичай розуміють під цим словосполученням. Воля до влади – це боротьба протилежностей. Будь-яка протилежність передбачає єдності, які вступають у боротьбу, а єдності припускають кордони і протистояння. Законом утворення таких єдностей стає антизакон, той закон, що влада вступає в боротьбу з іншою владою і тим самим зберігає і підсилює саму себе. Протилежності єдностей, які вступають у боротьбу, **Н.** називає «афектами», «потягами», «динамічними квантами» або «волею до влади». Він зазначає, що «воля» – це щось більш складне, ніж «єдність». Немає волі самої по собі, а категорії «сильна воля» або «слабка воля» ведуть до омани. Однак, якщо відмови-

тися від абсолютизації застиглого становлення, то ці вирази набувають сенсу.

Н. зробив значний внесок у розвиток політ. думки, навіть незважаючи на те, що окремі роботи політол. змісту у філософа відсутні. Тим не менш, **Н.** відокремив політику від моралі, позбавив її саме абстрактної моралізації. Політика, на його думку, повинна виходити з доцільності, відповідати досвіду, практиці, конкретній ситуації. Вона підпорядкована досягненню певних цілей. Вибір мети залежить від обставин, а не від моралі. Тут погляди **Н.** подібні до поглядів Н. Макіавеллі, який вважав, що мету слід погоджувати з коштами, а кошти – з обставинами та результатами.

Лит.: Марков Б. Человек, государство и Бог в философии Ницше / Б. Марков. – СПб.: Владимир Даль, 2005. – 788 с.; Ницше Ф. Повне зібрання творів. – Том 1. Народження трагедії. Невчасні міркування I-IV; Твори спадку 1870-1873. – Львів: Астролябія, 2004. – 769 с.; Ницше Ф. Повне зібрання творів. – Том 4. Так мовив Заратустра. – Львів: Астролябія, 2010. – 384 с.; Ницше Ф. По той бік добра і зла. Генеалогія моралі. – Львів: Літопис, 2002. – 320 с.; Ясперс К. Ницше. Введение в понимание его философствования / К. Ясперс. – СПб.: Владимир Даль, 2004. – 632 с.;

О. Простова

Нкрума Френсіс Нвіа Кофі Кваме (англ. *Francis Nwia Kofie Kwame Nkrumah*; 21.09.1909, с. Нкрофул, Золотий Берег – 27.04.1972, Бухарест, Румунія) – ганський держ. і політ. діяч, революціонер, перший прем'єр-міністр (1957-1960) і перший президент (1960-1966) незалежної Гани, прибічник ідеї panaфриканізму. **Н.** належав до етн. групи нзіма. Народ. у сім'ї ремісника-ювеліра. Закінчив католич. школу в Хаф-Асіні, у 1926-1930 вчився у педагог. коледжі в Аккрі (майбутній столиці Гани) й Ахімота. Під час роботи учителем у католич. школах в Елміні й Аксими (1930-1935) вперше познайомився з вченням ямай. чорн. націоналіста Маркуса Гарві (1887-1940). 1935 р. **Н.** поступив до Ун-ту ім. А. Лінкольна (штат Пенсільванія, США) і після навчання залишився в ун-ті на посаді мол. викладача. Одночасно закінчив при ньому богослов. семінарію. Здобув в згаданому ун-ті ступінь магістра з філософії й педагогіки. Під час свого перебування у США **Н.** займав акт. політ. позицію: організував й очолював Асоціацію афр. студентів, брав участь у кількох конференціях, присвячених питанням незалежності та розвитку Африки. У 1945-1947 **Н.** вчився

у Лондон. ун-ті й Лондон. школі економіки та політ. наук. **Н.** взяв участь у підготовці та роботі V Панафрикан. конгресу (Манчестер, 1945), його діяльність сприяла переходу панафрикан. руху до орг-ції боротьби за незалежність у афр. колоніях. Тут **Н.** завершив роботу над своїм першим памфлетом «До свободи від колоніалізму». Повернувшись на батьківщину, **Н.** став секретарем Об'єднаного Конвенту Золотого Берегу. Його лінія на перетворення Конвенту на мас. партію призвела до розриву, й 1949 року **Н.** заснував Народну партію Конвенту, що й очолила боротьбу за незалежність. **Н.** неодноразово заарештовували за орг-цію страйків і демонстрацій. Проте перші ж вибори до законодавчих зборів (1951) – ще під наглядом колоніал. адміністрації – принесли перемогу партії **Н.**, а сам він став першим афр. прем'єр-міністром. 1957 року Гана (так тепер називалась країна) здобула політ. незалежність від Великобританії, і **Н.** обрали президентом Республіки Гана (1660, з 1964 – пожиттєвим президентом). У 1963 р. **Н.** виступив одним із засновників Орг-ції Афр. Єдності та став лауреатом Ленін. премії миру. 1966 року відбувся військ. переворот, що усунув **Н.** від влади, коли сам він здійснював держ. візит до Півн. В'єтнаму. **Н.** не повернувся на батьківщину, а оселився в Республіці Гвінея (Гвінея-Конакрі). Президент Гвінеї та його політ. соратник Ахмед Секу Туре (1922-1984) проголосив **Н.** своїм почесним співпрезидентом. У засланні Нкрума продовжував політ. діяльність і пропаганду своїх ідей афр. єдності, писав книги та виступав на радіо «Голос революції». 1971 р. здоров'я **Н.** погіршилося, у нього діагностували рак шкіри. На лікування він поїхав до Румунії, де й помер.

Основні праці: «Гана. Автобіографія Кваме Нкруми» (1957), «Я кажу про свободу. Виклад африканської ідеології» (1961), «Африка має об'єднатися» 1963), «Філософія свідомості – філософія й ідеологія деколонізації» (1964), «Неоколоніалізм, як остання стадія імперіалізму» (1965), «Посібник з революційної війни» (1968), «Класова боротьба в Африці» (1970).

Діяльність **Н.** демонструвала суперечливі тенденції, притаманні багатьом лідерам нац.-визв. руху 1950-70-х: демократизм вождя мас і прийомі влади, запозичені з середньовічних традицій афр. племінного ладу, тяга до соціалізму і націоналіст. настрої, прагнення служити народу та надмірне честолюбство. Від початку **Н.** був переконаний, що мета нац.-визв. руху не зводиться лише до завоювання неза-

лежності, що вона передбачає встановлення демокр. ладу та підвищення добробуту народу на основі соціалізму. Щоправда, уявлення про соціалізм у нього тоді не пов'язувалися з класовою боротьбою, що її для Африки спочатку він взагалі не визнавав. Разом із тим **Н.** стверджував, що справжня нац. незалежність в економіці та політиці вимагають продовження боротьби з імперіаліст. експлуатацією і приборкання егоїстичних устремлінь бурж. елементів. Ця боротьба, в свою чергу, вимагає об'єднання революц. сил всього континенту.

Імперіалізм **Н.** вважав найбільшою небезпекою для народів Африки. У своїй кн. «Неоколоніалізм, як остання стадія імперіалізму» він проаналізував такі методи відновлення імперіаліст. панування у формі неоколоніалізму, як нав'язування «оборонних» угод і відкриття військ. баз, підтримка маріонеткових урядів, екон. контроль через фін. і техн. «допомогу» та позики, нерівноправні умови торгівлі й удушення місцевого госп-ва міжнар. корпораціями, проникнення у сусп-во шляхом насадження місцевої буржуазії, ідеологічна пропаганда тощо.

У «Філософії свідомості» **Н.** писав про конфлікт «позитивної і негативної дії», себто про протиборство сил прогресу, що прагнуть встановити соц. справедливість, скасувати олігарх. експлуатацію, і реакц. сил, що намагаються продовжити своє колоніал. панування. Розуміючи умовність такого поділу, він передбачав можливість розколу в рамках позитивного революційного процесу і переходу частини сил на бік реакції. **Н.** обґрунтовував необхідність тактики єдиного антиімперіаліст. фронту, а щоб цей фронт не розпадався, треба постійно шукати «шляхи стримування потенційних розкольніцьких тенденцій». Після виходу «Філософії свідомості» заговорили про появу «нкрумаїзму» – різновиду афр. марксизму (хоча сам **Н.** себе марксистом не називав).

Політ. поразка 1966 р. змусила **Н.** зайнятися «переоцінкою цінностей». У вигнанні він зробив крок у бік марксизму та заговорив про соціаліст. революції у всій Африці. **Н.** проголосив збройну боротьбу єдиним способом досягнення цілей визв. руху. У всіх кн., написаних після 1966 р., говориться про настання нової, вирішальної фази революції, що характеризується збройною боротьбою з силами реакції. Революц. війну **Н.** висував як засіб не тільки завоювання незалежності, але й боротьби з неоколоніалізмом. У «Посібнику з революційної війни» афр. революція розглядалась як складова світ. революції, проводити

її має «всеафр. народна революц. армія», що виступатиме з гаслами націоналізму, панафриканізму та соціалізму.

У «Класовій боротьбі в Африці» **Н.** дещо видозмінив свою революц. платформу, замінивши націоналізм «завоюванням справжньої національної незалежності». Він заявляв, що і справжня незалежність і панафриканізм можливі лише на основі соціалізму. За **Н.**, «тільки селянство та пролетаріат здатні повністю підтримувати послідовну політику соціалізму», а вся афр. буржуазія є контрреволюц. силою, що остаточно зв'язала свою долю з міжнар. монополіст. капіталом. **Н.** виступив проти союзу не тільки з нею, але і з дрібною буржуазією, таким чином відмовившись від тактики єдиного антиімперіаліст. фронту, що її він пропагував на поч. 1960-х.

Літ.: Нкрума К. Я говорю о свободе. Изложение африканской идеологии / Пер. с англ. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1962. – 304 с.; Кваме Нкрума // Ульяновский Р. Политические портреты борцов за национальную независимость. – М.: Политиздат, 1983. – С. 269-287; Nkrumah K. Class Struggle In Africa. – London: Panaf, 1970. – 96 p.; Nkrumah K. Consciencism: Philosophy and Ideology for Decolonization. – New York: Monthly Review, 1964. – 122 p.; Nkrumah K. Handbook of Revolutionary Warfare. – New York: International Publishers, 1969. – 122 p.; Nkrumah K. Neo-Colonialism, the Last Stage of imperialism. – London: Thomas Nelson & Sons, 1965. – 200 p.

P. Tuca

Новгородцев Павло (рос. *Павел Новгородцев*; 28.02. (12.03.) 1866, Бахмут, Рос. імперія – 23.04.1924, Прага, Чехословацька республіка) – рос. правознавець, філософ, політолог. Закінчив юрид. ф-т Моск. ун-ту; вивчав право у Берліні та Парижі. Захист. докт. дис. на тему «Кант і Гегель в їх вчення про право та державу: дві типові побудови у сфері права» (1902). Проф. Моск. ун-ту (1904-1906), ректор Вищого комерц. ін-ту (1906-1918). Учасник нелегального політ. руху «Союз Освобождения», був одним із засн. конституц.-демокр. партії, член її центр. комітету. Після Жовтневого перевороту він брав участь в «білому» русі, будучи членом Ради держ. об'єднання Росії. З 1920 р. в еміграції заснував за сприяння чес. уряду Рос. юрид. ф-т у Празі, деканом якого був з дня відкриття 18.05.1922 р. і до смерті. **Н.** був засновником у лютому 1922 р. і першим гол. Реліг.-філос. т-ва ім. В. Соловйова в Празі, членом Братства Св. Софії та ін. наук. і культ. орг-цій.

Основні праці: «Історія філософії права» (1897), «Моральні проблеми в філософії Канта» (1903), «Про завдання сучасної філософії права» (1902), «Криза сучасної правосвідомості» (1909), «Політичні ідеали стародавнього і нового світу» (1913-1914), «Про суспільний ідеал» (1917).

У концепції сусп. ідеалу **Н.** стверджує, що єдиним справжнім сусп. ідеалом може бути тільки ідеал нескінченного розвитку особистості. **Н.** розвінчує ілюзію претензії людини побудувати соц. рай у реальній дійсності. Якщо виходити з реальності в соц. пізнанні, то значить безперервно наближатися до Абсолюту, щодо якого конкретні форми політ. і соц. ідей можуть розглядатися тільки як окремі моменти соціокульт. еволюції людства. Вихідним початком сусп. ідеалу **Н.** вважає «принцип особистості», а не «принцип суспільний».

За **Н.**, вимоги, що входять у зміст абсолютного сусп. ідеалу (свобода та рівність), за своєю природою антиномічні, суперечать один одному, а в світі відносних явищ, в реальній дійсності синтез протилежностей і повна гармонія протиріч не можуть бути здійсненими. Тому, згідно **Н.**, людство, завжди стоїть перед вибором між сусп. гармонією та свободою. Роблячи вибір на користь свободи та рівності самої особистості, **Н.** обґрунтовує ідею вільного соц. розвитку – без утопічної кінцевої мети у вигляді певного гармонійного сусп-ва.

Н. зазначав, що прагнення знайти найкращу форму сусп.-політ. устрою, що забезпечує людині всі блага і вирішує всі суперечності, є утопією. В цьому відношенні політ. форми людського життя не повинні розглядатися як мета, але як засіб. **Н.** вважав, що насправді мета не зводиться до якихось окремих сусп.-політ. форм, позаяк зміст особистості значно ширше тої чи ін. сфери буття.

До основних рис д-ви **Н.** відносить владарювання та підпорядкування, дисципліну і примус зовн. закону, у разі втрати яких д-ва стала б внутр. законом, без органів влади і примусу. На думку **Н.**, реальні форми, ін-ти і установи є «необхідним і незамінним засобом для того, щоб йти вперед по шляху морально-го прогресу».

Н. акцентував увагу на перевагах правової д-ви, що визнає принцип рівності людей, їх права і свободи. Для вирішення нових завдань правової д-ви, включаючи і завдання в галузі соц. політики, необхідно посилення ролі моральних чинників, засобів виховання та громад. впливу на людей. **Н.** зазначає, що

на початковій стадії правової д-ви основами справедливого життя виступали рівність і свобода як формальні та негативні початки. На новій стадії розвитку правової д-ви необхідно наповнити ці початки позитивним змістом. **Н.** вважає, що виконання д-вою такої місії вимагає часу і зусиль. Лише деякі реформи можуть бути проведені, в той час як інші будуть здійсненні в далекому майбутньому або взагалі не здійсняться.

Лит.: Новгородцев П. И. Об общественном идеале / П. И. Новгородцев. – М.: Прогресс, 1991. – 640 с.; Соболев А. В. Новгородцев П. И. (1866-1924). На путях к правовому государству / А. В. Соболев // Новый мир. – 1991. – № 2.; Крохин И. Н. Общественно-политические взгляды и научная деятельность П. И. Новгородцева конца XIX – начала XX вв.: дис ... канд. истор. наук. – М., 2006. – 156 с.

О. Чемишт

Ноель-Нойман Елізабет (нім. *Elisabeth Noelle-Neumann*; 19.12.1916, Берлін, Нім. імперія – 25.03.2010, Алленсбах, Німеччина) – нім. соціолог, політолог, журналіст, фахівець зі сусп. комунікацій. Здобула освіту в Геттінгені, в ун-ті Фрідріха Вільгельма (Берлін), ун-ті Альбертіна (Кенігсберг) і ун-ті Міссурі (Колумбія, США). У 30-і роки XX ст. була активісткою націонал-соціаліст. профспілки студенток (ANST), що входила в Націонал-соціаліст. нім. студ. союз (NSDStB). Була особисто знайома з фюрером і Геббельсом; останній після знайомства з її роботами, запросив її як радника, проте із-за хвороби **Н.-Н.** цього не сталося, а в 1943 р. у зв'язку з конфліктом з офіц. колами Третього рейху **Н.-Н.** вимушена була покинути Берлін.

Основні праці: «Громадська думка: відкриття спіралі мовчання», «Масові опитування. Вступ у методику демоскопії».

Як фахівець зі сусп. комунікацій, ще до початку війни (1937-1938) вивчала у США нові методи вивчення гром. думки. У своїй дисертації «Вивчення гром. думки і масові опитування в США» **Н.-Н.** пояснювала причини негативного іміджу Німеччини за кордоном, перш за все, спотворенням внутрішньонім. реалій ЗМІ США. При чому, коли після закінчення Др. світ. війни у Німеччині поновилося проведення масових опитувань для з'ясування вектора розвитку гром. думки, нім. традиція, що створювала методологію дослідження за цим напрямком упродовж XIX – на поч. XX ст., була майже забута і цей метод стали вва-

жати винаходом США, які увібрал основний наук. потенціал Європи в 40-і роки XX ст.

У 1946-1947 рр., вже будучи проф., д-ром філософії й економіки, **Н.-Н.** разом із першим чоловіком Е. П. Нойманом заснувала в Алленсбаху Ін-т вивчення гром. думки (Ін-т демоскопії). **Н.-Н.** зробила істот. наук. внесок у розвиток методів репрезентативних масових опитувань.

У 60-і роки **Н.-Н.** працює гол. наук. співроб. у Вільному ун-ті Берліна, а потім, за підтримкою Г. Коля, – проф. в ун-ті Майнца, де вона організувала Ін-т публіцистики, яким керувала майже 20 років (до 1983 р.). Була президентом кількох нім. наук. об'єднань у сфері вивчення гром. думки і масових комунікацій.

Роботи **Н.-Н.** із соціології гром. думки отримали визнання у всьому світі. Її класична і беспрецедентна робота щодо формування і впливу гром. думки, зокрема через мас-медіа, на соц.-політ. процеси, перш за все, на результат виборів, розвиток гласності та становлення реальної багатопартійності досі актуальна. **Н.-Н.** вважала, що «соц. природа людини, що спонукає її дорожити своєю думкою і боятися ізоляції, підпорядковує всіх людей тиску конформізму, званому «гром. думкою». Вона вводить поняття «спіраль мовчання», суть якого зводиться до того, що багато людей бояться висловлювати свою думку через страх опинитися в ізоляції. У зв'язку з цим виникають ситуації, коли озвучена, висловлена думка може виявитися зовсім не думкою більшості. Але, ті, хто «говорять», навіть якщо насправді їх меншість, отримавши підтримку, починають ще активніше висловлювати свою думку; а ті, які «мовчать», навіть якщо їх більшість, ще наполегливіше мовчать, що сприяє розкручуванню спіралі мовчання. Як розкрутити цю «спіраль», тобто розговорити ту частину виборців, яка вважає за краще мовчати про свої переваги, розуміючи, що домінуючі сусп. установки, які поширюються ЗМІ або їх найближчим соц. оточенням, суперечать їх власній позиції. Що сильніше їм видається поширеною пануюча точка зору, тим сильніше вони «замовкають». Подолання «спіралі мовчання» можливе за рахунок нейтралізації комунікативного поля ідей, що породжують соц. страхи, або «вкидання» в нього сильніших політ. ідей.

Н.-Н. розуміє всю значущість гром. думки для визначення вектора розвитку політ. процесів, тому вважає, що суб'єкти політ. діяльності, які бажають завоювати симпатії виборців і створити собі позитивний імідж, повинні

прагнути зробити свої позиції та погляди прийнятними для ін. людей, аби не призводити до їх ізоляції. Інакше гром. думка через спіраль мовчання, що розкручується, може повестися непередбачувано. **Н.-Н.** визначає найважливішу характеристику гром. думки – вона повинна без боязні висловлюватися публічно.

Теорія **Н.-Н.** отримала широку популярність, хоча і одночасно критикувалася унаслідок браку доказової емпір. бази, а також через те, що сприймалася не як наукова, а як політ. теорія, покликана мобілізувати виборців – християн, демократів ФРН, що знаходилися в меншості, в умовах перебування при владі соціал-демократів і домінування в західнонім. ЗМІ того часу лівоцентр. ідеології. Також **Н.-Н.** критикувалася за наявність антисеміт. думок в її докт. дис. (1940). Багаточисельні емпір. дослідження **Н.-Н.** базуються на аналізі теорій учених різних епох і шкіл, включаючи Н. Лумана і У. Ліппмана, поява наук. робіт яких у серед. ХХ ст. відродила в Європі інтерес до вивчення гром. думки. Зокрема, аналізуючи досягнення У. Ліппмана, **Н.-Н.** писала, що дослідник показав, як опосередковує гром. думку, як вона нав'язується людям через позитивні або негативні стереотипи. Самі ж стереотипи неминучі, аби дати поштовх процесам конформізму. «Псевдосвіт», «псевдодійсність» або «проміжний світ», як його пізніше назвав А. Гелен, – складає суть розкручування «спіралі мовчання». Висловлені **Н.-Н.** у роботі «Громадська думка: відкриття спіралі мовчання» фраз «ефект попутників в останню хвилину», «зрушення в останню хвилину», «ефект оркестрового вагона» тощо по суті відображають т. зв. «Парадокс Р. Лап'єра» – явища, коли люди не завжди чинять так, як говорять, що і обумовлює розбіжність між вертикальними та поведінковими компонентами соц. установки.

Розроблена **Н.-Н.** оригінальна концепція гром. думки відображає комунікативну модель засобів масової комунікації.

Літ.: Нозль-Нойман Э. Общественное мнение. Открытие спирали молчания: Пер. с нем. / Общ. ред. и предисловие Н. С. Мансурова / Э. Нозль-Нойман. – М.: Прогресс-Академия, Весь мир, 1996. – 352 с.; Нозль-Нойман Э., Петерсон Т. Все, но не каждый. Введение в методы демоскопии / Э. Нозль-Нойман, Т. Петерсон; Перевод с нем. Л. Н. Рыбакова и Е. В. Невмержицкой. – М.: МГУКИ, 2007. – 616 с.; Нозль-Нойман Э. Массовые опросы. Введение в методику демоскопии / Э. Нозль-Нойман. – М., 1987; Вишняк О. І. Електоральна соціологія: історія, теорія, методи. – К.: Ін-т соціо-

логії НАНУ, 2000; Золотухин А. В. Общественное мнение как социально-психологический феномен / А. В. Золотухин // Молодой ученый. – 2013. – № 4. – С. 483-490; Науменко Т. В. Социология массовой коммуникации: Учеб. пособие / Т. В. Науменко. – СПб.: Питер, 2005. – 288 с.; Психология общения: Энциклопедический словарь / Под общ. ред. А. А. Бодалова. – М.: Изд-во «Когито – Центр», 2011; Lippman W. Public Opinion / W. Lippman. – N.Y., 1965.

С. Наумкіна

Нозік Роберт (англ. *Nozick, Robert*, 16.11.1938, Бруклін, США – 23.01.2002, Кембрідж, США) – амер. філософ-лібертаріанець. Виходець із бідної єврей. родини. Навчався у Колумб., Принстон. та Оксфорд. ун-тах, активний учасник студ. рухів. Проф. Гарвард. ун-ту, де працював з 1969. Стипендіат-дослідник (1971-1972) Центру спеціальних досліджень в області наук про поведінку людини в Пало-Альто.

Основні праці: «Анархія, держава та утопія» (1974), «Філософські пояснення» (1981), «Оглядаючись на життя» (1989), «Природа раціональності» (1993).

У праці «Анархія, держава та утопія», що була представлена як альтернатива праці Дж. Роулса «Теорія справедливості», **Н.**, спираючись на теорію Дж. Локка про природні права, обґрунтував прийдешність «мінімальної д-ви» та її справедливості, позаяк така д-ва, що має монополію на насилля, може постати із «природного стану» через делегування індивідами їй деяких первинних прав. Мета д-ви – захист життя та власності громадян (від насилля, крадіжок тощо). Д-ва ж не повинна примушувати одних громадян допомагати іншим, забороняти «будь-які види дій людей заради їх блага чи їх захисту». Індивід, фундаментальними правами якого є право на фізичну безпеку, свободу та невідчужувану власність, може розбагатіти чи розоритися – все залежить тільки від нього самого, від його здібностей, зусиль, везіння, врешті-решт. Д-ва може тільки обслуговувати. Вона не повинна обкладати власність податками, конфіскувати її, щоб допомогти злиденним, як не може і влаштувати громад. роботи, щоб скоротити безробіття. Бідні повинні самі про себе турбуватися чи розраховувати лише на милосердя. Розширення легітимних ф-цій д-ви не буде морально виправданим і призведе до порушення базових прав людини та негативних сусп. наслідків. Інші необхідні ф-ції поставатимуть із добровільного співробітництва, завдяки утворенню добровільних асо-

ціацій та клубів. «Мінімальна д-ва», з точки зору **Н.**, має переваги перед анархією, позаяк остання не дає гарантій захисту індивід. прав. «Мінімальна д-ва» має більше шансів стати узаконеною, ніж д-ва перерозподільного типу, яке передбачає застосування насилля до якоїсь частини громадян. За цю працю **Н.** був виборений Нац. премією як за кращу книгу року (1975).

Нові підходи до визначення знання та спростування скептицизму подані в таких працях **Н.**, як «Філософські пояснення» та «Природа раціональності». Завданням філософування, вказував **Н.**, є не нав'язування іншим свого погляду як єдино вірного, а у ґрунтуванні такої позиції, зайнявши яку ми витримували б напір інших переконань. Філософія повинна забезпечити наші переконання від деструкції. Утім, ми не повинні відгороджуватися від критики, яка йде від носіїв чужих нам переконань.

У праці «Оглядаючись на життя» **Н.** сформулював нові проблеми, які сконцентрувалися у низці запитань, серед яких такі, як: чому недостатньо бути просто щасливим? що означає бути безсмертним? у якому смислі жертва на хресті змінила людство? що ми втрачаємо, коли думаємо тільки про владу та багатство? та ін.

Лит.: Нозік Р. Анархія, государство и утопия. – М., 2008; Nozick R. Philosophical Explorations. – N.-Y., 1981; Nozick R. The Examined Life. – N.-Y., 1989; Боррадори Д. Американский философ. – М., 1998.

М. Кармазіна

Нордхаус Уільям Дабні (англ. *William Dawbney Nordhaus*; 31.05.1941, Альбукерке, штат Нью-Мексико, США) – амер. економіст, філософ, засн. теорії політ.-ділової циклічності, проф. економіки Йельс. ун-ту, одержав ступінь бакалавра у Йельс. ун-ті (1963), здобув ступінь д-ра філос. Массачусет. технолог. ін-ту (1967). Член проф.-виклад. складу Йельс. ун-ту з 1967 р.; звання проф. одержав у 1973 р.; проректор Йельс. ун-ту (1986-1988); віце-президент із фінансів та адміністрування Йельс. ун-ту (1991-1993). Почесний член Націон. акад. наук та Амер. академії мистецтв і наук; член Комісії Брукінгса з екон. діяльності (1972); член Ради екон. консультантів при Президентові США (1977-1979); іноз. член Швед. королів. акад. інженерних наук (з 1999 р.). Член редкол. низки наук. ж-лів. Почесний член Амер. екон. асоціації (з 2004 р.), лауреат премії «Засл. працівник» Амер. екон. асоціа-

ції. У 2013 р. обраний на посаду Президента Амер. екон. асоціації на 2014-2015 рр.

Основні праці: «Винахід, економічне зростання та добробут: теоретична обробка технологічних змін» (1969), «Політичний діловий цикл» (1975), «Ефективне використання енергетичних ресурсів» (1979), «Економіка: вступний аналіз» (2006, у співавт.; за оригінальне видання відповідав лауреат Нобел. премії П. Самуельсон; книга має 19-ть перевидань, перекладена багатьма мовами).

Осн. темами дослідження **Н.** стали проблеми глобального потепління та зміни клімату, а також питання про управління спільним надбанням. З політолог. точки зору інтерес становлять роботи, пов'язані із дослідженням механізму використання чистих опортуністичних політ.-ділових циклів у політ. і екон. практиці. Саме **Н.** вперше використав поняття «*політико-діловий цикл*» (*political business cycle*) для опису ситуації взаємопов'язаності електоральної та екон. динамік. Політ. лідери, які перебувають при владі та зацікавлені в переобранні, в передвиборні роки схильні до реалізації низки заходів із штучного стимулювання економіки, що позитивно впливає на думку виборців щодо ефективності держ. управління. Виборець, спостерігаючи поліпшення екон. ситуації, віддає перевагу кандидатуві від політ. сили, що безпосередньо «забезпечила» це поліпшення. У післявиборчі роки раніше прийняті заходи скасовуються для виправлення негативних диспропорцій, що виникли в економіці через примусове стимулювання. Перед наступними виборами ситуація повторюється, утворюючи цикл екон. коливань, прив'язаний до електорального календаря.

Модель чистого опортуністичного політ.-ділового циклу була запропонована **Н.** у роботі «Політ. діловий цикл». Його дослідження базувалося на даних дев'яти країн (Австралія, Великобританія, Канада, Німеччина, Нова Зеландія, США, Франція, Швеція, Японія) у 1947-1972 рр. У результаті – у трьох країнах було виявлено яскраву політ.-ділову циклічність (Німеччина, Нова Зеландія, США), в двох (Франція, Швеція) – вона була відносною, і для чотирьох країн (Австралія, Великобританія, Канада, Японія) – не спостерігалася. У результаті, в роботі **Н.** було запропоновано модель формування політ. ділового циклу, який викликаний опортуністичною поведінкою правлячого політика. Виборці, на думку **Н.**, є «короткозорими», тобто чуттєвими не стільки до абс. розмірів екон. показників, скільки до їх змін.

Відповідно вони оцінюють діючого політика, виходячи з «зовн.» сторони змін зазначених екон. індикаторів, не вдаючись до подробиць внутр. механізмів. При цьому для політика з опортуністичною поведінкою пріоритетним питанням залишається збереження владних позицій, а не вирішення проблем інфляції та безробіття. З метою створення власного позитивного образу, він напередодні виборів проводить розширювальну грошову політику. Відповідно через позитивний грошовий шок скорочується рівень безробіття, але вже після виборів виникає високий рівень інфляції. До наступних виборів завданням політика є проведення антиінфляційної програми посередництвом обмежувальної грошової політики, із досягненням на момент виборів відносно невисокого рівня інфляції. Ця теорія викликала широкий резонанс і нині становить інтерес для багатьох вчених у сфері екон. і політ. досліджень.

Лит.: Breuss F. The political business cycle: An extension of Nordhaus's model / F. Breuss // Empirica. – 1980. – Vol. 7. – № 2. – P. 223-259; Nordhaus W. The political business cycle / W. Nordhaus // Review of Economic Studies. – 1975. – Vol. 42. – P. 169-190.

О. Простова

Норт Даглас (англ. *Douglass Cecil North*; 05.11.1920, Кембридж, штат Массачусетс, США) – амер. економіст, соц. філософ, історик, один із основоположників кліометрії та неoinституціоналізму. Навчався в Гарвард. ун-ті, після служби в роки Др. світ. війн в торг. флоті, продовжив навчання в Каліфорн. ун-ті Берклі, який закінчив у 1942 р. і здобув ступінь бакалавра за спец. політологія, філософія та економіка, в 1952 р. – д-ра економіки. У 1960–1983 рр. – проф. економіки Ун-ту штату Вашингтон. Один із видавців «Journal of Economic History» (1960-1966), довгий час був членом Ради директорів Нац. бюро екон. досліджень, с 1987 р. – член Амер. акад. мистецтв. З 1983 р. **Н.** – проф. економіки ун-ту Вашингтон в Сент-Луїсі, де створив Центр політ. економії, є почесним співроб. Ін-ту Гувера при Стенфорд. ун-ті, консультантом із питань екон. зростання в урядах Перу і Аргентини. Почесний Президент Європ. Асоціації еволюційної політ. економії. Лауреат премій Дж. Коммонса (1991) й А. Сміта (1996). У 1993 р. (разом із Р. Фогелем) став лауреатом Нобелів. премії з економіки за відродження досліджень в галузі екон. історії, заснованих на екон. теорії і кількісних методах пояснення економічних та інституційних змін.

Основні праці: «Економічне зростання США в 1790–1860» (1961), «Інституційні зміни та американський економічний підйом» (1971, у співавт. із Л. Девісом), «Підйом західного світу» (1973, у співавт. із Р. Томасом), «Інститути, інституційні зміни та функціонування економіки» (1990), «Розуміння процесу економічної зміни» (2005).

Сфера наук. інтересів – істор. проблеми екон. зростання, аналіз інституційних чинників екон. теорії, причини бідності та багатства країн. Основою дослідницької стратегії **Н.** стало поняття «інституція». Починаючи з 60-х р. ХХ ст., він аналізує екон. розвиток США, доводить, що важливими чинниками екон. зростання є не стільки технологічні, а організаційні, позаяк зумовлюють зміни інституцій, які в подальшому істотно впливають на розвиток економіки. Розвиваючи дослідження екон. історії (кліометрію), щоб пояснити причину багатства одних і бідності ін. країн, **Н.** прийшов до висновку, що ін-т. пояснення в істор. аналізі є важливою умовою їхньої обґрунтованості. Відмінності у розвитку економіки зумовлені націон., культ., істор. традиціями, тобто відмінностями в інституціях. Істор. системи, за **Н.**, склалися в процесі довгої еволюції, вивчення якої є предметом істор. дослідження економіки. Тому екон. історія, на переконання **Н.**, повинна опиратися на еволюцію інституц. структури, від її розуміння залежить і правильна інтерпретація подій минулого й аналіз причин сучасного екон. становища тих чи ін. країн.

Н. концентрується на фундамент. проблемах зв'язку екон. змін, технолог. розвитку та інституц. умов. Концепція інституц. еволюції **Н.** претендує на пояснення заг. закономірностей розвитку людського сусп-ва, у т.ч. і політ. процесів. Інтерпретуючи інституції (праця «Інститути, інституційні зміни та функціонування економіки») як правила гри, тобто створені людьми обмеження взаємодій між ними, які структурують стимули в сфері екон., соц. і політ. обміну, **Н.** виділяє у їх складі три елементи: 1) неформальні правила (традиції, звички, соц. умовності), що формуються спонтанно як побічний продукт людської взаємодії; 2) формальні правила (конституції, закони, адміністративні акти), які встановлюються, підтримуються свідомо та забезпечуються силою д-ви; 3) механізми, що гарантують дотримання правил, часто через примус (суди, поліція, ін. структури). Правила гри необхідні в будь-якому сусп-ві для співіснування й узгодження індивід. і корпорат. інтересів,

що неможливо без загальноприйнятих норм, угод і когерентним їм владних структур.

Н. акцентує увагу на ф-ціях інституцій: структуруючи умови екон. діяльності та політ. взаємодій, вони зменшують непевність усіх аспектів сусп. життя, у т.ч. і політ. процесів. Формуючи прогнозоване сусп. середовище та впорядковуючи розподіл інформації, інституції сприяють ефективнішому використанню ресурсів, зменшуючи трансакційні витрати. Чим вища інституц. непевність, тим більші трансакційні витрати. Для **Н.** інституції є способом координації соц. взаємодій. Неможливість укладати гарантовані угоди, вступати в інші зобов'язуючі інституту відносини є причиною екон. стагнації та політ. криз, які спостерігаються, напр., у постсоціаліст. д-вах. Одночасно **Н.** застерігає щодо високих трансакційних затрат для політ. ринків, які мало схожі на ідеальні екон. ринки неокласичної теорії ін-тів.

Нова інституц. теорія (або неінституціоналізм), принципи якої обґрунтовані, зокрема в роботах **Н.**, пододала обмеження інституц. підходу, який розглядав правила екзогенно щодо економіки, у його межах екон. інституції досліджувались окремо від політ. Неінституціоналізм досліджує економіку та політику як взаємозалежні передумови сусп. розвитку, аналізує не лише екон. чинники політ. поведінки, але й політ. чинники втручання в ринкову економіку. **Н.** розрізняє правила

гри (інституції) й орг-ції, а також інституції декларовані (інституціалізовані правила) і інституції реалізовані, підкреслюючи функціональний, а не формальний аспект інституцій.

В останніх роботах («Насилля і соціальний порядок», 2005) досліджується взаємозв'язок екон. і політ. поведінки. **Н.**, аналізуючи причини соц.-екон. і політ. змін, дедалі частіше звертається до політ. теорії, антропології, історії, соціології, формуючи засади нового міждисциплінарного підходу в сусп. науках. Його внесок в сусп. науки можна висловити фразою: «Інституції мають значення». Неінституціоналізм у формування теорет. принципів якого, **Н.** зробив великий внесок, став теорією, що широко використовується сусп. науках, зокрема в політології, для дослідження трансформац. процесів, політ. змін, політ. процесів загалом.

Лит.: Норт Д. Институції, институційна зміна та функціонування економіки / Д. Норт. – К.: Основи, 2000. – 198 с.; Норт Д. Насилле и социальные порядки: концептуальные рамки для интерпретации письменной истории человечества / Д. Норт, Д. Уоллис, Б. Вайнгаст. – М.: Изд. Института Гайдара, 2011. – 480 с.; North Douglass C. Understanding the Process of Economic Change/ Douglass C. North. – Princeton: Princeton University Press, 2005. – 187 p.

Л. Угрин

О

Оглоблін Олександр (Мезько; 24.11.1899, Київ – 16.02.1992, Спрінгфілд, США) – укр. історик-державник, архівіст, політ. діяч, чл. Укр. іст. т-ва, НТШ і УВАН, проф. Київ., Укр. Вільн. та Гарвард. ун-тів. Походив зі старовинного укр. козац. роду. Батько – Мезько, мати – зі шляхетсько-старшинського роду Лашкевичів, відомих меценатів укр. к-ри. Виховувався вітчимою Петром Оглобліним (чисе прізвище потім взяв). Після закінчення III Київ. чоловічої гімназії вчився на іст.-філолог. ф-ті Київ. ун-ту Св. Володимира. Під керівництвом М. Довнар-Запольського підготував дипломну роботу «Спірні питання історії східнослов'янського розселення». В ун-ті спілкувався з Н. Полонською-Василенко, І. Огієнком, В. Базилевичем. Із 1919 р. починає педагог. діяльність у середніх школах Києва, викладає іст. та українознавство, згодом проф. Київ. археолог. ін-ту і Київ. ун-ту. Очолював комісію для вироблення статуту Київ. ун-ту, де рішуче ставив питання українізації (1921). У 1922 р. **О.** обраний проф. каф. нової іст. Укр., яку і очолив у 22 роки. Деякий час керував каф. історії укр. госп-ва в Ін-ті Народного госп-ва у Києві. З 1926 р. розпочав працю в Укр. АН. У 30-х рр. був вигнаний з Київ. ун-ту як «класовий ворог, ідеолог укр. буржуазії», його праці були заборонені, пізніше **О.** вдалося не тільки відновити професорську діяльність, а й отримати докт. ступінь у Москві. У верес.-жовт. 1941 р. на прохання укр. громади стає головою Київ. міськ. управи. Чимало зробив для відновлення функціонування господарської мережі міста. У цей же час працював з **О. Ольжичем** в Укр. Нац. Раді. З 1943 р. працює у Львові, чл. редколегії Енциклопедії українознавства. У 1951 р. переїхав до США і стає головою іст. секції, а згодом – Президентом УВАН. Протягом 1960-1977 рр. **О.** працює наук. консультантом для докторантів з іст. Укр. в Укр. наук. ін-ті Гарвард. ун-ту. Виховав плеяду відомих укр. істориків (Лі. Винар, **О. Субтельний**, **В. Омельченко**).

Основні праці: «До питання про автора Літопису Самовидця» (1926), «До історії української політичної думки на початку XVIII ст.» (1928), «Герб міста Києва» (1942), «Люди старої України» (1959), «Гетьман Іван Мазепа та його доба» (1960), «Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини й Переяславська угода 1654 року» (1966), «Проблема

схеми історії України» (1971), «Завдання української історіографії на еміграції» (1978).

Головна ідея наук.-досл. праці вченого – нац.-держ. самост. України в її істор. розвитку. Проте цей нац.-держ. підхід – не шовіністичний, а «академічно-етичний», із позицій наук. об'єктивізму та відданості наук. праці. «Я, – писав **О.**, – абсолютно відкидаю будь-яку підпорядкованість історії, як науки, будь-яким стороннім цілям, інтересам та бажанням, навіть найкращим і найшляхетнішим. Я проти вних нагинання істор. фактів чи концепцій до якихось політ., а навіть патріот. інтересів. І я згоден з тим, що патріотизм – це чеснота, а не наукова метода». Державницький підхід **О.** до проблематики укр. історіографії зародився під впливом праць **Д. Дорошенка**, **В. Липинського** і **С. Томашівського**. Істор. схему розвитку Укр. в основному прийняв від **М. Грушевського** і відповідно її поширив і доповнив, включаючи XIX і поч. XX ст. Розрізняв три основні періоди розвитку укр. народу і д-ви: 1. Княжа держ. формація (Київ. Русь і Галицько-Волинська д-ва). 2. Козацько-гетьманська д-ва. 3. Модерна укр. д-ність, яка відродилася в 1917-1918 рр. В іст. схемі **О.** наголошується ідея іст.-політ. тягlosti укр. д-ності. Учений вважав, що за Хмельниччини перемогла концепція козацької д-ви. Добу **Мазепи** розглядав як час відродження Укр., а самого гетьмана вважав укр. державцем, який хотів реалізувати другу Хмельниччину. **О.** вивчав іст. Укр. нац.-державн. думки, доводячи, що укр. нац. відродження XIX ст. мало свої коріння в діяльності укр. патріотів XVII-XVIII ст., коли автономістично налаштована козацька старшина, використовуючи різні д-ви (Польщу, Туреччину, Кримське ханство, Росію, Швецію), воліла вибороти для Укр. політ. незалежність. Проаналізувавши договори гетьмана **Петрика** з Кримом, **О.** підсумовує – то були угоди двох вільних д-в, скерованих проти Московщини. У своїх історіогр. студиях робив наголос на тому, що «вільна укр. історіографія... це не антитеза советській історіографії... це – додаток, доповнення, продовження, але разом із тим, і виправлення тої іст. науки, яка в сучасних політ. умовах СРСР позбавлена можливості вільно розвиватися». Досліджував іст. укр. к-ри, госп-ва, церкви, генеалогію, геральдику, сфрагістику. Активно співробітничав в «Укр. історіку» –

офіц. органі УІТ, публікував наук. розвідки, мемуари, спогади про видатних укр. вчених. Окремо треба відмітити шевченкознавчі праці О. – «Шевченко і його епоха», «Шевченко – борець проти кріпосництва й царизму», де наводив багато фактів, оригінальних думок і висновків.

Літ.: Винар Л. Наукова творчість О. П. Оглоблина / Л. Винар // Український історик. – 1970. – № 01-03 (25-27). – С. 5-32; Київський національний університет ім. Т.Шевченка: Незабутні постаті / Авт.-упор. О.Матвійчук, Н. Струк; Ред. кол.: В. В. Скопенко та ін. – К.: Світ успіху, 2005. – С. 203-204; Оніщенко І. Оглоблін Олександр Петрович / І. Оніщенко // Світова та вітчизняна етнодержавницька думка (У персоналіях) / Авт. кол. (Ю. Румаренко, А. Філонов). – К. – Донецьк: Донеччина, 1997. – 320 с. – С. 186-187.

І. Оніщенко

О'Доннелл Гіл'єрмо (ісп. *Guillermo O'Donnell*; 24.02.1936, Буенос-Айрес, Аргентина – 29.11.2011, Буенос-Айрес, Аргентина) – видатний аргент. політолог. Здобув фах юриста в Буенос-Айрес. ун-ті (1958), магістра політ. наук (1971), захистив докт. дис. з політ. наук (1987) в Йельс. ун-ті (США). У часі своєї наук. кар'єри був проф. каф. політ. наук, дир. із наукових питань Ін-ту міжнародних досліджень ім. Х. Келлог в Ун-ті Нотр-Дам (штат Індіана, США, 1983-2009), співробітником Ін-ту перспект. досліджень Стенфорд. ун-ту; викладав в ун-ті Сан-Паулу, Каліфорн. ун-ті; очолював Центр досліджень д-ви та сусп-ва в Аргентині. Президент Міжнар. асоціації політ. наук (IPSA, 1988-1991); віце-президент Амер. асоціації політ. наук (APSA, 1999-2000); член Амер. академії мистецтв і наук (1995). Протягом 2000-х рр. О'Д. активно співпрацював із Програмою розвитку ООН (ПРООН) щодо написання доповіді «Демократія в Латин. Америці. До демократії громадян» (2004), а також був членом консульт. ради Фонду демократії ООН. Почесний д-р Буенос-Айреського ун-ту, почесний громадянин Буенос-Айреса; володар премії Міжнар. асоціації політ. наук за особисті життєві досягнення (2006).

Основні праці: «Модернізація і бюрократичний авторитаризм» (1973), «Перехід від авторитарного правління: попередні висновки щодо невизначених демократій» (1986, у співавт. із Ф. К. Шміттером), «Бюрократичний авторитаризм: Аргентина, 1966-1973. Порівняльна перспектива» (1988), «Делегована демократія?» (1994), «Якість демократії: теорія та практика» (2004), «Дисонанси: демократична критика демократії» (2007).

Базова площина наук. інтересів О'Д. – теорія д-ви, авторитаризм, демократія, зокрема нові її форми. Запропонував новаторський аналіз демокр. змін у Півд. Амер. 1960-х рр. О'Д. стверджував, що нові форми авторитаризму, випробувані в країнах Півд. Амер., базувалися на владному впливі тогочасних технократів і проф. військ. орг-цій, а не політиків-популістів або традиційних військ. лідерів. Для аналізу таких трансформацій учений послуговується новим терміном «*бюрократичний авторитаризм*», який, за О'Д., символізує наслідки політ. конфлікту, викликаного спробою впровадження імпортозамінної моделі індустріалізації в латиноамер. країнах.

Наступний етап наук. досліджень О'Д. було присвячено особливостям трансформацій від авторитаризму до демократії. Разом із Ф. К. Шміттером запропонував стратегічний підхід до вибору засобів (жорстких, радикальних чи м'яких, помірних) переходу до демократії.

Із початку 1990-х рр. О'Д. досліджував проблеми якості демократії. Щоб підкреслити специфіку латиноамер. країн і недосконалість їх демокр. розвитку, політолог запропонував концепцію *делегованої демократії*, яка ґрунтується на тому, що перемога на презид. виборах дає переможцеві право управляти країною на свій розсуд, при цьому обмежуючи його лише особливостями існуючих владних відносин і визначеним конституцією терміном перебування при владі.

На думку О'Д., становлення нових типів демократії не пов'язане з характеристиками попереднього авторит. правління, радше залежить від істор. чинників і ступеня складності соц.-екон. проблем, успадкованих демокр. урядами.

За О'Д. делегована демократія не є представницькою демократією. Незважаючи на її неінституціоналізованість, делегована демократія може бути досить стійкою. З приходом до влади демокр. уряду, на думку О'Д., з'являється можливість т. зв. «другого переходу» – до інституціоналізованого демокр. режиму. Однак така можливість може залишитися незреалізованою за умов повернення до авторитаризму. Найважливішим чинником для успішного «другого переходу» є створення демокр. ін-тів (парламент, вибори, коаліція, опозиція тощо), що уможливило своєчасне й ефективне вирішення соц.-екон. проблем і зміцнення демокр. режиму.

Остання праця О'Д. – «Демократія, інституції і держава» (2010) – стала своєрідним узагальненням дослідження проблем демо-

кратії, становлення демокр. ін-тів і визначення ролі д-ви в концептуалізації демократії з певними її особливостями на латиноамер. теренах.

У сучасному фаховому політолог. середовищі **О'Д.** вважається одним із впливових експертів із питань військ. диктатур у країнах Півд. Америки, трансформації авторит. режимів у демократію а також формування концепт. засад процесу інституціоналізації нових демократій.

Лит.: О'Доннелл Г. Делегативная демократия. // Пределы власти. – 1994. – № 2-3. – С. 54-57; Munck L. Guillermo O'Donnell // Encyclopedia of Latin American History and Culture / Jay Kinsbruner (editor in chief), 2nd. ed. – New York: C. Scribner's Sons, 2008. – Vol. 4. – P. 878-79; Counterpoints: Selected Essays on Authoritarianism and Democratization. – Notre Dame: University of Notre Dame Press; first ed., 1999. – 256 p. (Helen Kellogg Institute for International Studies); O'Donnell G., Schmitter P. Transitions from Authoritarian Rule. Tentative Conclusions about Uncertain Democracies. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1986. – 120 p.

К. Меркотан

Оккам Вільям (англ. *William of Ockham*; 1284, Оккам, графство Суррей, Англія – 1350, Мюнхен) – філософ-схоласт, відомий завдяки запропонованому ним принципу економії мислення («бритва Оккама»). Після вступу до фр. ордену навчався в Оксфорд. ун-ті, де здобув ступінь д-ра теології та обійняв посаду «інцептора», чи бакалавра, тобто викладача нижчого рангу. Наступним його титулом був титул «непереможний вчитель». В Оксфордї **О.** написав деякі з найважливіших своїх філос. і богосл. праць, зокрема коментар до Сентенцій Петра Ломбардського. Окказмизм протистояв томізму й скотизму (філос. системам Ф. Аквінського й Д. Скота) і набув популярності в епоху пізнього Середньовіччя як вираження «сучасного» методу філософування (*via moderna*).

Вчення **О.** може бути охарактеризоване як чистий номіналізм, оскільки він стверджував, що універсалії (заг. поняття) являють собою лише «імена», які втримуються в розумі «поняття» і «слова» усної або письмової мови. «Поняття» – це природні знаки речей, а «слова» – усього лише конвенційні (умовні) знаки. Реальним існуванням володіють не універсалії, а індивідуальні, тобто одиничні, речі навколишнього світу – «партикулярії».

Цей акцент на одиничному як на єдиній реальності виражає суть окказмизму. Окрім цього, **О.** наполягав на тому, що всяке справжнє пояснення (а отже, будь-яка теологічна або філософська спекулятивна система) має бути гранично простим. Цей принцип «економії мислення» дістав назву «бритви Оккама». Сам **О.** сформулював його так: «сутності не слід множити без необхідності». Цей принцип він використовував для того, щоб вилучити з філос. системи безліч метафізичних понять і принципів, уведених у неї його попередниками (зокрема, Д. Скотом), скасувавши, напр., розрізнення «існування» і «сутності», «загальних» і «одиничних» субстанцій, «душі» і «здатностей душі».

Ще одним ключовим моментом вчення **О.** було уявлення про абсолютну могутність Бога, який не зв'язаний ніякими фізичними або моральними законами: він може зробити зло добром і, навпаки, добро – злом. Він може також виправдати грішника, який у своїй гріховності відвернувся від нього. Окказмове вчення про те, що «виправдання» людини полягає просто в прийнятті його Богом, що не припускає обов'язкової зміни в душі, спонукало Лютера оголосити себе прихильником окказмизму. У 1324 р. папа Іоан XXII призвав **О.** в Авіньон, щоб той відповів на пред'явлене йому звинувачення в ересі. Хоча сам **О.** і не був офіц. засуджений, папська комісія відкинула 51 тезу, запозичену з його творів, у т. ч. його вчення про виправдання людини й про волю Бога, його агностицизм і вчення про євхаристію. У 1328 р. **О.** був відлучений від церкви і втік із Авіньона, щоб шукати притулку в закладеного ворога папи – Людвіга Баварського. Тут він написав трактати про церкву й д-ву, заперечуючи абсолютну владу папи й виступаючи на підтримку незалежності світських правителів від церкви. Визнаючи пріоритет папи у вирішенні духовних питань, він водночас наполягав на тому, що рішення всесвітніх соборів повинні обмежувати папську владу. В останні роки життя **О.** старався примиритися з тодішнім папою Климентом VI. У 1349 р. папа подарував йому прощення.

О. – один із найбільш впливових англ. філософів, теологів і політ. мислителів епохи пізнього Середньовіччя. Його номіналізм проклав дорогу емпіризму та позитивізму Нового часу. На майбутній розвиток реліг. та політ. думки здійснили значний вплив вчення **О.** про поділ сфер компетенції віри і розуму, церкви і д-ви, а також його демокр. ідеал держ. управління.

Лит.: Shugiment T. Ockam and political Discourse in the Late Middle Ages. Cambridge, 2007; Оккам У. Семь избранных диспутов. // Антология средневековой мысли в 2х тт. (т.2) Хрестоматия. Учебно-научное издание под ред. С.С. Неретиной, Л.В. Бурлаки. Изд-во РХГИ, СПб, 2002.

В. Денисенко

Окуневський Теофіл (07.12.1858, с. Яворів, нині Косів. р-н Івано-Франк. обл. – 19.07.1937, с. Городенка, нині Івано-Франк. обл.) – укр. громад.-політ. діяч. Родина Окуневських дала Україні чимало видатних діячів: батько і дід були видатними священиками; рідний брат **О.** Ярослав дослужився до звання адмірала австр. флоту, був видатним ученим, письменником і активним укр. громад. діячем; двоюрідна сестра Софія була першою в Австро-Угорщині жінкою-лікарем. **О.** навчався в Коломий. гімназії (1869–1871). Після закінчення юрид. ф-ту Віден. ун-ту (1885) займався прив. адвокат. практикою в с. Городенка. З молодих літ активно включається у безкомпромісну боротьбу за права укр. народу, разом з **І. Франком** стає співзасновником Русько-української радикальної партії, а пізніше Укр. нац.-демокр. партії, допомагає організовувати по селах «Просвіти», «Братства тверезості», бере активну участь у розвитку патріот.-спорт. т-ва «Січ». Відзначаючись принциповістю і високим чуттям справедливості, **О.** завжди гостро виступав проти зловживань польс. можновладців Галичини, за що не раз зазнавав переслідувань. Депутат Галиц. сейму (1899–1900, 1913–1914) й Австр. парламенту (1897–1900, 1907–1918). Виступав захисником на трьох політ. судових процесах, зокрема на суді над **М. Січинським** (1908). У 1918–1919 – член Укр. Нац. Ради ЗУНР–ЗО УНР, комісар Городенків. повіту. У міжвоєнний час працював адвокатом, керував філією т-ва «Просвіта» у Городенці.

Основна праця: «Переписка Михайло Драгоманова з доктором Теофілом Окуневським» (1905).

У 1889 р. обрано послом Галицького сейму від IV курії 11-го Коломий. виборчого округу, як представник народовців. **О.** домігся в австр. уряду виділення коштів на побудову дороги Косів – Жаб'є, яку там досі називають «Цісарською». У Галиц. сеймі виступив із питанням про відкриття укр. гімназії у Коломий, і з дозволу Цісаря Франца-Йосифа I у вересні 1892 р. при польс. гімназії були відкриті паралельні укр. класи. Вступив до русько-укр. парламент. клубу під проводом **Ю. Романчука**.

У 1889 р. з причини політ. суперечки у Сеймі прийняв виклик на поєдинок польс. депутата **Т. Розвадовського**, перемаг його.

Є. Олесницький був захисником **О.** на коломий. процесі за зневагу намісника **Казимира Фелікса Бадені**. У 1890 р. був у числі засновників Русько-української радикальної партії» (пізніше за нею закріпилася назва «Укр. радикальна партія»). У 1897 від УРП отримав депутат. мандат у сейм у Коломий. повіті. У своїй програмі він вперше використав нову, тактику передвиборчої боротьби. **О.** «пішов у народ», їхав і йшов від села до села, скликав всюди віче, а на них розповідав людям про їхні права. До того часу ніхто з кандидатів у депутати не робив цього. Посол до парламенту Австро-Угорщини від повіту Залішки; Галицького сейму від радикальної партії (1895–1901 і 1907–1918 рр.). Під час Першої світ. війни заарештований рос. окупац. владою, ув'язнення відбував у Чорткові. 1915–1917 років працював у Києві. 1917–1918 років працював начальником повітового суду в Городенці. Разом з **І. Франком** у 1899 р. вийшов із Української радикальної партії і став одним із засновників Укр. нац.-демокр. партії, потім – членом Укр. Нац. Ради ЗУНР. В період ЗУНР (1918–1919) виконував обов'язки комісара Городенківського повіту, був членом президії Нац. Ради (Ради) ЗУНР. Перебував на дипломат. роботі у Франції. Будучи наймолодшим послом (депутатом) Галицького крайового сейму **О.** зіграв важливу роль в історії укр. парламентаризму. Активна громад. діяльність, вміння переконливо і доступно пояснювати складні правові та політ. питання сприяли поширенню авторитету молодого адвоката в народі. **О.** активно боровся за розвиток укр. мови в шкільництві, адмініструванні, а також відстоював в парламенті існування українців, як окремої нації. Усі питання, які йому доводилося розглядати в сеймі, старався вивчити всебічно. Балотуючись на посла, він не шукав легких шляхів та підкупів, а чесно, йдучи від села до села, завойовував авторитет простого селянства. **О.** є одним із небагатьох укр. політиків, які чесно та віддано працювали для забезпечення прав і можливостей простого народу.

Лит.: Каляндрук Т. Лицарський чин українсько-го парламентарія / Т. Каляндрук. – Віче. – 2013. – № 1. – С. 16-17; Мельник В. М. Діяльність Теофіла та Ярослава Окуневських у віденській «Січі» // Схід. – 2009. – № 9 (100). – С. 50-54; Чорновол І. Дуелі у Львові. Теофіл Окуневський

contra Томислав Розвадовський // Львів: місто – суспільство – культура. Зб. наук. праць. Т. 3 / За ред. М. Мудрого. Львів, 1999. [Вісник Львів. ун-ту. Серія іст. Спец. вип.]. – С. 348-351.

Н. Пробийголова

Олесницький Євген (05.03.1860, с. Великий Говилів Теревовлян. округу, тепер Тернопільська обл. – 26.10.1917, Відень, Австро-Угорщина, похований у Стрию) – громад.-політ. діяч, адвокат, економіст, публіцист і журналіст, дійсний член Наук. Т-ва ім. Т. Шевченка (з 1899). Народився в родині священика. Навчався в Тернопіл. гімназії, в якій вступив до т-ва «Тернопільська громада». Після закінчення правничого ф-ту Львів. ун-ту (1891) **О.** відкрив свою адвокат. контору у Стрию. Член редколегії газ. «Діло» (1885-1895), організував буд-во Народного дому (м. Стрий), заснував читальні «Просвіти» в селах. Брав участь у створенні Укр. нац.-демокр. партії, очолив матірне т-во «Просвіта» у Львові (1906). Видавець «Русько-укр. біб-ки», член Загальної Української Ради. Один із ініціаторів створення укр. господар. т-в. Посол галиц. Сейму (1900-1910), депутат Віденського парламенту (1907-1917). Один із засновн. «Часопису Правничого», ред. ж-лу «Зеркало» та видавець «Русько-української бібліотеки». У 1915 р. – Член Заг. Укр. Ради (1915).

Основні праці: Творча спадщина подвижника нац. ідеї розосереджена у багатьох часописах, вітч. і заруб. архівах, рукописних фондах наук. біб-к. Значний інтерес для дослідження життя та діяльності **О.** становлять його мемуари «Сторінки з мого життя» (незавершені), які удвох частинах були надруковані в бібліотечні газ. «Діло» (1934), а 1935 р. вийшли окремим виданням; «Як зберегти національний дух» (1935); «Конкуренція шкільна на підставі обов'язуючих законів державних і краєвих, розпоряджень властей шкільних і рішень Трибуналу адміністраційного» (1890); «Яка має бути наша рільнична організація? : Промова на Загальних зборах філії Т-ва Госп. «Сільський Господар» в Станиславові» (1910); «До боротьби!»: Промова посла д-ра Євгена Олесницького виголошена в австрійській палаті послів підчас дебатів над бюджетовою провізориєю дня 2 грудня 1910 р.»

О. – автор важливих наук. розвідок із політ. економії, які публікував у газ. «Діло»: «Краєве дорожнє законодавство в Галичині» (1887), «Селянські заворушення з приводу шляхового закону» (1887), «Право пропіна-

ції в Галичині» (1888), «Школа історична політичної економії і її ювілей в літературі» (1889), «Другий з'їзд польських працівників і економістів» (1889) та ін. Політ. діяльність **О.** тісно переплелася з громад.-культ. та екон. працею. Як адвокат **О.** упродовж кількох десятиліть віддано працював на теренах укр. націон. відродження та відігравав провідну роль у громад., екон. і політ. житті Сх. Галичини. У мемуарах, окрім автобіогр. інформації, йдеться про укр. нац. рух кінця ХІХ ст. у Тернополі, Львові, Стрию і на укр. землях Сх. Галичини у цілому. У спогадах **О.** докладно проаналізував т.зв. «баденівські вибори» 1895 р., учасником яких він був. Передвиборча програма **О.** містила пункти щодо прямого, загального та таємного голосування для пригноблених верств сусп.-ва; проведення земельних реформ; зокрема, поділ Галичини на дві нац.-адмін. одиниці; використання укр. мови у діловодстві та навч. закладах у східній частині краю; прагнення піднесення громадян. свідомості й освітнього рівня українців, висував вимоги про повну нац. автономію і самоуправління краю тощо.

Політик був активним членом Заг. Укр. Ради. Він вів політ. агітацію за відокремлення Сх. Галичини в нац.-адмін. одиницю, за відкриття укр. ун-ту, підтримував взаємини з діячами Наддніпрянської України. Змагання за демократизацію виборчої системи він вважав важливою складовою політ. програми галиц. українців, що була «на часі», позаяк створювала сприятливі умови для боротьби за нац.-територ. автономію Сх. Галичини.

Літ.: Олесницький Є. Сторінки з мого життя: I-II частини / Є. Олесницький. – Передрук вид. 1935р. з дод. матеріалами. – Стрий: Щедрик, 2007. – 384 с.; Олесницький Є. Сторінки з мого життя / Є. Олесницький; [упоряд.: М. М. Мудрий, Б. О. Савчик; авт. вступ. ст. О. Г. Аркуша; авт. прим. та комент. М. М. Мудрий]. – Л.: Медицина і право, 2011. – 432 с.; Чуйко І. Євген Олесницький: сторінки життєпису. Історико-біографічний нарис / І. Чуйко. – Тернопіль: Принтер-Інформ, 2005. – 206 с.; Чуйко І. Формування світогляду Євгена Олесницького у львівській період його діяльності (1878–1891) / І. Чуйко // Наукові записки Тернопільського держ. педагогічного ун-ту ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Вип. 1. – Тернопіль: ТДПУ, 2004. – С. 61-67.

Н. Пробийголова

Олсон Менкур Ллойд (англ. *Olson Mancur Lloyd Jr*; 22.01.1932, Гранд Форкс, США 19.02.1998, Коледж Парк, США) – амер.

економіст. Отримав освіту в Ун-ті Півн. Дакоти (бакалаврат) і в Оксфорд. ун-ті (магістер. ступінь із економіки). У Гарвард. ун-ті захистив докт. ступінь з економіки (1963). Працював у Принстон. ун-ті, в федеральному уряді США. Проф. економіки в Ун-ті Меріленд в Коледж Парку (1967-1998), де в 1990 р. заснував Центр із вивчення інституційних реформ і неформального сектора. Президент Т-ва сусп. вибору (1972-1974), гол. секції соц. і екон. наук Амер. асоціації сприяння розвитку науки, віце-президент Амер. екон. асоціації (1986). Світове визнання здобув як фахівець з проблем екон. політики і дослідник лог. основ участі індивіда в колект. діях. Амер. Асоціація політ. наук заснувала премію **О.** за кращу докт. дисертацію з політекономії (1993).

Основні праці: «Логіка колективної дії. Суспільні блага і теорія груп» (1965), «Піднесення і занепад держав. Економічний розвиток, стагфляція і соціальний застій» (1982), «Влада і процвітання. Подолання комуністичних і капіталістичних диктатур» (автор працював над книгою до смерті; вперше видана посмертно у 2000).

Спираючись на принципи теорії раціон. вибору, **О.** розробив власну теорію колект. дії. Розкритикував позицію прихильників групового підходу, які ставили знак рівності між тим, що вигідно для групи, і тим, що вигідно для індивіда: «треба вважати необгрунтованим поширення у сусп. науках погляд, що групи діють у власних інтересах тільки тому, що індивіди зазвичай діють так само». У найбільш відомій роботі «Логіка колективної дії. Сусп. блага і теорія груп» сфокусував увагу на функціонуванні орг-ції., які створені на основі спільного інтересу, і розглянув проблему залучення усіх членів групи до вироблення сусп. благ. Вихідним пунктом теорії **О.** є твердження про те, що користування колект. благами вигідне усім індивідам як членам великих груп, але вони не хочуть докладати зусиль до їх вироблення: «...навіть коли всі індивіди у великій групі (раціональні та егоїстичні) виграватимуть, якщо разом діятимуть задля досягнення їхнього спільного інтересу або мети, вони все одно добровільно не докладатимуть зусиль для того, щоб досягти спільного або групового інтересу». Індивідів, які користуються сусп. благами, виробленими зусиллями ін. людей, **О.** називав «безбілетниками». Колект. благо характеризується доступністю для всіх і неможливістю виключення зі споживання, отже, стратегія «безбілетника» у будь-якому випадку вигідна для індивіда, але не вигідна для групи, позаяк, якщо всі

індивіди оберуть цю стратегію, сусп. блага взагалі не будуть вироблятися. На думку **О.**, тільки вибіркові («селективні») стимули спонукатимуть раціон. індивіда діяти у спосіб, запропонований групою. Вибіркові стимули **О.** поділяв на негативні (примус, санкції) та позитивні (заохочення). **О.** розділяв групи на малі (привілейовані і проміжні) та великі (лазентні). Вважав малі групи ефективнішими та життєздатнішими, ніж великі, позаяк у малих групах можливе добровільне вироблення взаємовигідних угод, спрямованих на досягнення колект. блага. Досліджував діяльність профспілок як приклад великої групи, у якій досягнення спільної мети забезпечується переважно примусовим членством і участю у страйках як необхідною умовою виживання такої групи і меншою мірою через позитивні стимули (соц. забезпечення). Великі групи діють ефективно, якщо вони є «федераціями» малих груп або за наявності «ядра» (лобі) – малої групи з «особливим інтересом», яка здійснює примус або забезпечує роздачу неколект. благ. Лобістську діяльність розглядав у контексті власної теорії «побічного продукту» великих впливових груп. Довів, що влада великих орг-цій є не результатом їх лобістської діяльності, а побічним продуктом іншої діяльності (надання неколект., прив. благ, соц. вигод). Напр., політ. влада профспілок є побічним продуктом їх неполіт. діяльності.

Із позицій теорії колект. дії **О.** досліджував аспекти взаємодії політики й економіки. У книзі «Влада і процвітання. Подолання комуністичних і капіталістичних диктатур» проаналізував вплив автокр. і демокр. типів держ. правління на екон. діяльність і екон. розвиток. Визначив, що за автокр. правління д-ва виступає в ролі «стаціонарного бандита», відбираючи ресурси у сусп.-ва. У контексті впливу влади на економіку розглядав проблему бідності й нерівності у доходах у різних країнах світу. Виділив дві гол. умови процвітання економіки: 1) чітко визначені та гарантовані індивід. права на прив. власність і захист вільно укладених контрактів; 2) відсутність грабіжн. поведінки. Грабіжництво може здійснювати як д-ва, порушуючи права підданих, так і лобістська діяльність «груп особливих інтересів». **О.** визнав, що «ці дві умови з найбільшою ймовірністю виконуються у стабільних демократіях, що поважають права, у яких інституції структуровано так, що владні рішення ухвалюються з огляду на всеохоплюючі інтереси». Саме демократія сприяє формуванню розвиненої мережі ринків, здатних забезпечити екон. процвітання. Для позначення

важливої ролі д-ви в забезпеченні екон. зростання увів термін «д-ва, що доповнює ринки». Д-ва, маючи фіскальну зацікавленість в екон. зростанні, проводить реформування ін-тів. Важливого значення в процесі екон. реформування надавав підтримці з боку еліт і обізнаності громадян у сусп. процесах: «знання про сусп. справи є сусп. благом». У центрі уваги **О.** постають екон. умови формування та розпаду авторит. політ. режимів і перехідна економіка пострадян. країн. Запропонував новий погляд на екон. і політ. устрій сусп-в радян. типу, заперечивши тезу про визначальний характер ідеології в обґрунтуванні їхньої екон. діяльності. Базовою характеристикою рад. економіки назвав вилучення у населення значних ресурсів на користь автократії. Причину корупції в СРСР вбачав у появі груп, які здійснювали приховану колект. дію, «щоб забрати у бандита частину нагробованого». **О.** використав теорію колект. дії для пояснення різних результатів екон. розвитку (порівняно з очікуваними) після перемоги над фашизмом і падіння комуніст. режимів. Причиною екон. дива у Німеччині й Японії вважав правління більшості з всеохоплюючими інтересами та обмеження діяльності лобістських груп, у той час як у пострад. країнах задовольнялися вузькокорпорат. інтереси.

О. є автором теорії фіскального федералізму, у яку увів «принцип фіскальної еквівалентності» для аналізу проблеми розподілу відповідальності за надання сусп. благ між різними рівнями управління. Теорія колект. дії **О.** широко застосовується в екон., політ., соціолог. науках для вивчення діяльності організованих сусп. груп.

Літ.: Олсон М. Влада і процвітання. Подолання комуністичних і капіталістичних диктатур / М. Олсон. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 174 с.; Олсон М. Логіка колективної дії. Суспільні блага і теорія груп / М. Олсон. – К.: Лібра, 2004. – 271 с.; Радаєв В. О раціональності і колективному дійстві (о книзі М. Олсона «Логіка колективних дійствій») // Вопросы экономики. – 1996. – № 10. – С. 144-152.

Н. Горло

Ольжич Олег (справжнє прізвище – *Олег Кандиба*; 08.07.1907, Житомир – 09.06.944, Третій рейх) – поет, публіцист, археолог, теоретик укр. державності, гол. Культурної Референтури ОУН (1937-1942), виконавець обов'язків Гол. Проводу Укр. Націоналістів (1943-1944), керівник антинім. підпілля в Україні під час Др. світ. війни. Народився в

родині укр. поета О. Олесья (Кандиби); з 1924 р. мешкав у Празі, де закінчив Карлів Ун-т (1929). Працював в археолог. відділі чес. Нац. музею, у 1938 р. читав лекції в Гарвард. ун-ті, брав участь в організації Укр. наук. ін-ту в США. Входив до складу Празької школи укр. поетів, автор поет. збірок «Рінь» (1935), «Вежі» (1940), «Підзамчя» (видана посмертно 1946 р.). Загинув у нім. концтаборі Заксенгаузен.

Основні праці: «До проблем культурної діяльності» (1935), «В авангарді героїчної доби» (1938), «Дух руїни» (1940, 1941), «Українська історична свідомість» (1941), «Українська культура» (1942).

Публіцистика **О.** присвячена питанням укр. історії, державності та культури. Вважав, що кожна культура по своїй суті є національною і має властивість сама формувати «духовість». Укр. культуру досліджував як з позиції істор. розвитку, так і підкреслював її роль у формуванні нац. і політ. свідомості. Окрему увагу приділив аналізу культ. життя в тоталіт. д-вах, де панівними ідеологіями були більшовизм і фашизм, вказував на те, що їхня політика є безперспективною, бо призводить до уніфікації культури і, як наслідок, – втрати творчих джерел.

На думку **О.**, літ-ра в першу чергу має бути виразником ідей нації. Досліджуючи укр. історію, наголошував на ідейних причинах непобудови укр. д-ви та висловлював переконання, що творчий конструктивний дух спроможний перемогти хаос та розклад, які упродовж багатьох століть нівелювали нац. ідею. Окрему увагу **О.** приділив ідеологіям, що були популярні в Європі напр. XIX – на поч. XX ст. та їх впливові на політ. життя України, аналізував причини популярності марксизму та лібералізму. Разом із тим переконливо доводив, що саме націоналізм спроможний творити і нову укр. культуру, і укр. д-ву, а інші ідеології не спроможні впоратися з цим завданням. **О.** категорично відкидав стереотипний погляд на українця як на «миролюбного гречкосія» та за вірєць брав імпер. амбіції Київ. Русі.

У своїй праці «Українська історична свідомість» зазначав: «Нація, що замикається у своїх межах, не тужить за духовою і держ. експансією, не знає імперіальної тенденції, – нація не жива». **О.** вказує на те, що ідейною правонаступницею княжого Києва стала козац. д-ва, їх еднають не лише військові завоювання, а й застосування вождівського принципу. **О.** переконливо доводить, що українцям притаманний мілітаристичний світогляд, про

що свідчить не лише історія, а й літ-ра. Саме мілітаризм як універс. світогляд і мораль, що формує людину та народи, сприяв появі лицарської етики, коли у ворогові бачать гідного опонента, а не злочинця чи «виродка». Це переконливо можна довести цитатами з літописів. **О.** усвідомлював, що формування державн. світогляду неможливе без опертя на міф, який би обґрунтував ідею божественного походження нації. Цей міф *роду* простежується ще з язичницьких часів і органічно вплетений у сьогодення.

Провідну ідею укр. духовності **О.** вбачає в героїчній славі, що піднесена й оспівана в літописах та усній народній творчості. Погляди, висловлені в публіцистиці, знайшли своє відображення і в поезії, яка пройнята духом героїзму та самопожертви в ім'я побудови д-ви. Зокрема, в циклі «Незнаному Воякові» прославляється іст. минуле України та висловлюється переконання в героїчному майбутньому:

«О, Націє, дужа і вічна, як Бог.

Не це покоління холопів,

Хто злото знеславить твоїх перемог

При Корсуні і Конотопі?».

На думку поета, д-ву творять обрані, і не варто чекати сприятливих моментів для цього:

«Державу не твориться в будучині,

Державу будується нині.

Це люди на сталь перекуті в огні,

Це люди, як брили камінні».

Незважаючи на злободенність і насущність, інтелект. доробок **О.** й досі лишається маловідомим широкому загалу укр. сусп-ва і потребує вдумливого прочитання та застосування в розбудові суч. України.

Літ.: Кот С. Олег Ольжич: наша справа – втворити моноліт / Ольжич О. Українська історична свідомість. Дух Руїни / Серія «Броньбійна публіцистика». – К.: ПрАТ «Українська прес-група», 2012. – С. 3-5; Ольжич О. Вибрані твори / О. Ольжич. – К.: Смолоскип, 2007. – 664 с.; Ольжич О. Цитаделя духа / О. Ольжич. – Братислава: Словацьке педагогічне вид-во, 1991. – 240 с.

Л. Харчук

Оппенгеймер Франц (нім. *Franz Oppenheimer*; 30.03.1864, Берлін, Нім. союз – 30.09.1943, Лос-Анджелес, США) – нім. економіст і соціолог, представник соц. школи. Виходець із сім'ї рабинів, лікар за освітою. Здобув мед. освіту в ун-тах Фрайбурга і Бер-

ліна, десять років займався лікар. практикою, потім залишив її, усвідомивши, що «щоб вилікувати людину, спочатку необхідно вилікувати сусп-во», і тому професійно зайнявся соціологією та економікою, отримавши ступінь д-ра в ун-ті Кіля (1908). У 1909-1917 рр. **О.** – приват-доцент Берлін. ун-ту; 1917-1929 рр. – проф. Франкфуртського ун-ту, де очолював вперше створене там відділення соціології (подав у відставку через погіршення здоров'я). У 1933 р., після приходу нацистів до влади в Німеччині, **О.** емігрував, читав лекції в ун-тах Франції і Ерец-Ізраель, із 1938 р. жив у США.

Основні праці: «Держава» (1908), «Система соціології» (1922-1935).

Прихильник соц. лібералізму та ідеї «соц. ринк. госп-ва». Для методології **О.** характерна правова інтерпретація соц.-екон. явищ. Виникнення д-ви **О.** пояснював із позиції теорії насильства. Згідно **О.**, д-ва, яка спочатку була результатом завоювання кочівниками-скотарями землеробських племен і перетворення останніх у рабів, все ще багато в чому залишається знаряддям експлуатації. Погляди **О.** на д-ву кардинально відрізнялися від поширених у той час ідей Ф. Гегеля на д-ву як найвище досягнення суч. цивілізації. У суперечність цьому, **О.** вважав д-ву ін-том агресивного насилля, підтримуючи розроблену у кін. ХІХ ст. теорію Л. Гумпловича. У подальшому ці погляди розвив амер. письменник поч. ХХ ст., послідовник **О.**, А. Дж. Нок.

Умови подолання нерівності **О.** бачив у ліквідації монополії, яка охоронялась і зберігалась д-вою, на засоби вир-ва і, особливо, на землю і надання кожній людині можливості стати власником землі і знарядя праці (що, за **О.**, запобігне експлуатації та зробить гармонійним екон. життя на основі істинно вільних ринк. відносин вільних виробників). Таким чином, із запропонованого ним головного принципу екон. і соц. життя – прагнення шляхом мінім. витрат досягти максим. результатів – впливала його прихильність до кооперації, особливо землеробської, як кращого способу об'єднання зусиль в умовах вир-ва, яке постійно ускладнюється. Ідеї **О.** впливали на велику кількість його послідовників – від виразників ідей кейнсіанської соц. д-ви і «ринкових соціалістів» до монархістів, анархо-капіталістів і крайніх правих лібертаріанців. «Концепція кооперативу» **О.**, згідно якої фермер повинен бути вільною людиною, яка отримує та у повному обсязі використовує дохід від продажу сільськогосп. продукту, що ним вироблений, заслуговує особливої уваги. Цей метод

вперше був використаний на практиці у селі Фрейленд біля Берліна, але за п'ять років через серйозні екон. і соц. проблеми цей проект, на жаль, завершився крахом. У 1903 р. **О.** став учасником 6-го Сіоністського Конгресу у Відні, де обгрунтував свій план заселення Землі Ізраїлю, котрий, однак, незважаючи на позитивну оцінку, тільки на 9-ому Конгресі (1909) був затверджений із прийняттям рішення про створення на землях Фули в Ізраїлю експериментального кооперат. господарства як одного із засобів переселення бажаючих цього євреїв із Сх. Європи в Ізраїль. Цей метод **О.** д-ром Герцелем був названий найкращим засобом зберігання землі у власності д-ви, одночасно використовуючи вклад кожного у заг. справу задля розквіту кооперативного госп-ва. **О.** намагався поєднати два принципи – робота на фермі повинна бути колективною, але кожен фермер мати бути впевненим, що його праця бути оцінена за його особистим вкладом.

Цей проект здійснювався в Мерхавії, куди неодноразово приїжджав **О.** та його учні і друзі (Шлом Дик та ін.). Однак, у 1918 р. цей проект Кооперації провалився. **О.** знову зайнявся виклад. діяльністю. Після приходу Гітлера до влади, **О.** назавжди покинув Німеччину, облаштуватися в Ізраїлі йому також не вдалося; у 1940 р. він поселився в Лос-Анджелесі, де багато працював і писав про союзи робітників, комуніст. систему, світову кризу тощо. **О.** помер у 1943 р, а його нащадки живуть у США, Німеччині і Ізраїлі. Внук **О.**, Майкл Оппенгеймер, навчався в Мерхавії, а потім з Девидом Нивом – сином Йозефа Рабиновича, секретаря колишнього кооперативу, відкрив Туристичний Центр, який займається історією кооперації, зробленою за проектом **О.** в поселенні Мерхавія.

О. – один із найкращих учених-економістів, який заклав підґрунтя лібер. світосприйняття в Німеччині. Відомі учні **О.** – Мюррей Ротбард, Альберт Джей Нок, Людвіг Ерхард та ін.

Лім.: Oppenheimer Franz. The State. – Montréal: Black Rose Books, 2007; Пугачев В. В. Политология / В. В. Пугачев. – М.: АСТ: СЛОВО; Влдимир: ВКТ, 2010. – 576 с.

С. Наумкіна

Орвелл Джордж (англ. *Orwell George*; 25.06.1903, с. Мотіхарі, Бігар, Бенгальський округ, Індія – 21.01. 1950, Великобританія) – англ. письменник, публіцист, журналіст. Справжнє ім'я – Блер Ерік Артур (англ. *Blair Eric Arthur*). Народився в сім'ї знатного, однак

незможного чиновника брит. колоніальної адміністрації в Індії. Початкову освіту здобув у школі Св. Кіпріана в графстві Сассекс. Навчання продовжив у аристокр. коледжі Ітон (1917-1921), до якого вступив, виборовши на конкурсній основі іменну стипендію. Відмовився від можливості навчатися в ун-ті. Натомість пішов служити в інд. Імперській поліції в Бірмі (1922-1927).

Хвороба та прагнення присвятити життя письменництву спонукають його відмовитися від офіц. звання й покинути службу. Спершу він живе в Парижі (столиці тогочасної богеми), де заробляє на прожиток мийником посуду, репетитором, шкільним учителем. Потім – у Лондоні, працюючи продавцем у книжковій крамниці. У цей час він пише прозу, нариси й есеї. Тривалий час видавництва та періодичні видання не приймають його тексти. За визнанням **О.**, саме жалість, яка виникла в нього, коли він побачив життям соц. низів (а не теорія марксизму) спонукала його прийняти соціалістичні ідеї. 1933 р. під псевдонімом Джордж Оруелл виходить збірка його нарисів «Фунт лиха в Парижі і Лондоні». (Конотації псевдоніму: Джордж – святий покровитель Англії, Орвелл – річечка в графстві Саффолк на сході Англії. Немилозвучна назва річки, на думку письменника, пасувала невтішному змісту книги.) У наступні роки виходить книга «Бірманські будні» (1934) та роман «Дочка священика» (1935). Письменник переїздить із Лондона до села, живе з гонорарів, займається торгівлею. 1936 р. одружується й майже одразу вирушає з дружиною добровольцем в Іспанію, де йшла громад. війна. **О.** чотири місяці (за іншими даними – півроку) воює в рядах ПОУМ (від ісп. *Partido Obrero de Unificación Marxista* – Робітничка партія марксистської єдності), що перебувала під впливом троцькізму. В Іспанії **О.** був поранений у горло й переслідувався агентами НКВС як троцькіст. «Те, що я бачив в Іспанії та згодом у внутрішньому житті лівих партій, вселило в мене огиду до політики», – писав **О.** в «Автобіографічній записці» (1940). Він виходить із лав Лейбористської партії. «Іспанська війна, – відзначав **О.** в есеї «Чому я пишу» (1947), – й інші події 1936-1937 років порушили в мені рівновагу; відтоді я не знав, де моє місце. Кожен всерйоз написаний мною з 1936 року рядок прямо чи опосередковано проти тоталітаризму і за демокр. соціалізм». І надалі поділяючи «ліві» погляди, **О.** все ж вважав, що «письменник може залишатися чесним, лише відсторонившись од партійних гасел». Ісп. досвід змінює й стиль письменника: з текстів

зникають розлогі описи та метафори, що вже помітно в книзі «Уклін Каталонії» (1938). Він прагне «перетворити політ. літ-ру на мистецтво», намагається навіть у журналістську статтю внести «естетичне переживання», головна мета при цьому – «викрити брехню».

Під час Др. світ. війни працює диктором на радіо Бі-Бі-Сі. У розпал битви під Сталінградом пише одну з найвідоміших своїх книг «Ферма тварин», утім вид-во прийняло її лише 1945 р. Ця книга є притчею-памфлетом проти сталінізму та корисливої позиції західних країн, котрі, задля екон. вигоди, байдуже ставляться до нечуваної експлуатації та репресій у СРСР. Показово, що перший переклад книги іноз. мовою був зроблений українською. Книга вийшла під назвою «Колгосп тварин» (1947). У передмові до укр. видання О. пише: «Ніщо так не привело до перекозачення... поняття соціалізму, як погляд, що Росія – соціалістична країна і що кожен вчинок володарів Росії заслуговує вибачення, коли не наслідуються. Тим-то за останні десять років в мене виробилось переконання, що коли хочемо відродити соціалістичний рух, то знищення совєтського міфу є необхідною передумовою».

Після смерті дружини (1945), О. усамітнюється на шотланд. о-ві. В есеї «Чому я пишу» (1947) О. завважує, що має задум книги, яка «приречена на невдачу». Буквально впродовж року він пише роман-антиутопію «1984» (рік завершення книги, 1948, і дав їй назву, автор переставив дві останні цифри). Жанр книги – антиутопія – є традиційним для англ. літ-ри (Дж. Свіфт, Г. Веллс, дискусію з яким О. вів як літ. критик). Згодом у цьому жанрі виступив О. Гакслі (роман «Прекрасний новий світ») – учитель О. в Ітоні, а потім і його друг. Помітні паралелі між «1984» і романом «Ми» Є. Замятіна. Роман «1984» приніс О. всесвітню славу. Фіз. виснаження від праці над книгою спричинило загострення туберкульозу. 1950 р. О. помер.

І досі не вщухають дискусії щодо політ. і мистецької цінності «1984». Роман безперечно набув розголосу через загострення холодної війни між США та СРСР. Він вивчається в школах США. Однак не входить до обов'язкового курсу з літ-ри в ун-тах. У СРСР «1984» був опублікований лише у 1988 р. Завдяки роману в політолог. літ-рі та публіцистиці виник термін «орвеллізм» – маніпулювання поняттями та фактами, викривлення історії, контроль свідомості задля зміцнення політ. влади. Причина, з якої «1984» набув

популярності, – політична актуальність – є її причиною, з якої применшується його естетична цінність. О. не вдається до традиц. засобів передачі естетичного почуття. У романі немає ані метафор, ані описів. О. також не любить насилля (що властиво садистичним романам). Естетика потворного присутня в романі не в зображенні деталей, а в атмосфері як такій. Гротеск О. нейронічний (що властиво Сервантесу, Свіфту та ін.). Класичні естетичні категорії «високе – низьке», «трагічне – комічне» не проявляються. Вінстона Сміта і Джулію, які в доступний їм спосіб повстали проти системи, неможливо назвати героями в традиц. сенсі: вони зрадили одне одного. О. наділяє Вінстона думкою, що в сучасному йому світі «є страх, ненависть, біль, але немає гідності в почуттях, немає складного горя». У цих словах суть естетики О.: жах, як прояв естетики «потворного», знищує трагедію. Див.: Орвеллізм.

Літ.: Безансон А. Извращение добра. Соловьев и Оруэлл. – М.: МИК, 2002; Оруел Г. Колгосп тварин / Пер. з англ. І. Чернятинський. – Мюнхен, 1947; Lee R. A. Orwell's Fiction. – University of Notre Dame Press, 1969; Nöske T. Clockwork Orwell. Über die kulturelle Wirklichkeit negativ-utopischer Science Fiction. – Münster, 1997.

В. Бушанський

Орвеллізм – поняття-метафора, що використовується в політ. науці та публіцистиці з метою позначення тоталітарних тенденцій у сусп. розвитку, зокрема практик маніпулювання свідомістю. Поняття О. походить від імені англ. письменника Дж. Орвелла – автора роману «1984». Дж. Орвелл, удавшись до жанру антиутопії, описав уявне тоталітарне майбутнє світу, в якому нескінчена війна між трьома надд-вами – Океанією, Євразією й Остазією – насилля та маніпуляція свідомістю використовуються як владні інструменти.

Маніпуляція, як вона зображується в «1984» утілюється згідно з настановою: той, хто контролює минуле, – контролює майбутнє; той, хто контролює сучасне, – контролює минуле. Саме тому ані історія як минула подія, ані історія як повідомлення про подію – не існують. Є лише сьогочасність, слухність якого підтверджуються фальшивими повідомленнями про минуле. Утім і сучасність є поспіль фальшивою. Океанія (уявна д-ва) веде фальшиві війни, а пропагандисти пишуть фальшиві біографії воїнів-героїв, яких ніколи не існувало.

Роман дав життя й іншим поняттям:

1) «*Старший Брат*» – уособлення Партії. Простолюду («проллам») простіше сприймати Партію та її волю персоніфіковано. У Лондоні, де розгортається дія роману, чи не на кожній стіні портрет Старшого Брата зі словами: «Старший Брат дивиться на тебе». Старший Брат – безсмертний, як безсмертний і його ворог – зрадник революції Голдстейн – чоловік із «овчею мордою» (образи Старшого Брата і Голдстейна, безперечно, змальовані зі Сталіна та Троцького);

2) «*новомова*» – офіц. мова «ангсоцу» (англ. соціалізму) та Океанії. Мета «новомови» – «відсікти думки», «звузити горизонти думки». «Новомова» створена не лише для того, аби висловлювати правильну ідеологію, а для того, щоб узагалі унеможливити неправильну думку. Напр., «новомова» передбачає вживання прикметника «вільний», скажімо, щодо одягу в значенні «не тісний», але не в соц. значенні, словосполучення «вільна людина» – нонсенс. Філологи уточнюють поняття і відкидають синоніми. Слова «добре» або ж «чудово» – занадто суб'єктивні. «Новомова» передбачає вживання слова «плюсово», а вища форма схвалення – «плюс-плюсово», ще вища – «плюс-плюс-плюсово». «Новомовою» перекладаються твори класиків, пам'ять про яких варто зберегти, наприклад Шекспіра. Літературна творчість не потрібна. Романи та пісні для простолюду складають машини – «версифікатори». В ідеалі «новомова» має перейти в «мовокряк» – машинальне мовлення-крякання, яке народжується в горлі, йде за артикуляцією, а не за думкою;

3) «*двомислення*» – правильне мислення, яке відповідає офіц. повідомленню. Оскільки офіц. повідомлення повсякчас змінюється, то «двомислення» уможливорюється забуванням, що поєднується із забуванням акту забування. Напр., Океанія почергово воює з іншими двома наддержавами – Євразією й Остазією. Принцип «двомислення» передбачає: коли війна йде з Євразією, то ця війна була завжди, коли ж війна – з Остазією, то мир із Євразією був завжди. У цьому епізоді О. інтерпретує офіц. пропаганду СРСР, яка витіснила з масової свідомості період дружніх відносин із нацистською Німеччиною. Е. Фромм відзначає, що феномен «двомислення» простежується й у сучасній корпоративній етиці: продукція фірми, в якій я працюю, – найкраща (доки я працюю в цій фірмі);

4) «*думкозлочин*» – злочинна думка. Непокора тоталітарному режиму неможлива. Саме тому переслідуються не вчинки, а думки.

Приводом для переслідування можуть стати: похмура міміка, марення вісні, кохання, яке витісняє любов до Старшого Брата (сублимація статевого потягу в любов до Старшого Брата, трудовий ентузіазм і ненависть до ворогів Партії – один із засобів соц. контролю). Партія заохочує стеження та доноси, зокрема дітей на батьків.

Хрестоматійними стали гасла Океанії: «Війна – це мир», «Свобода – це рабство», «Незнання – це сила»; або ж назви міністерств: «Міністерство миру» – веде війну, «Міністерство любові» – займається катуваннями.

Однак «1984» є не лише памфлетом проти радян. режиму. Бо інакше було б незрозуміло, чому місцем дії роману є Лондон, а не Москва чи вигадане місто. За поверхнею памфлету приховується три пласти, які не достатньо оцінені критиками.

Перший, розкриття сутності тоталітаризму. Подаючи діалог між головним персонажем, ув'язненим Вінстоном Смітом, і його катом – О'Брайеном, Дж. Орвелл фактично повторює діалог між Великим Інквізитором та Ісусом із роману «Брати Карамазови» Ф. Достоєвського. Великий Інквізитор виправдовує тиранію, перетворення людей на «великих дітей», тим, що у такий спосіб він дав людям «щастя» й відібрав у них «свободу», котра приносить лише страждання. О'Брайен називає такі міркування «нісенітницею»: мета влади – лише влада, мета тиранії – лише тиранія. Сам О'Брайен є рабом Партії. Але гасло «Свобода – це рабство» для членів партійної верхівки має інший сенс: «Рабство – це свобода». Відтак, О. глибше зрозумів тоталітаризм: насилля немає іншої мети, окрім насилля.

Другий, трактовка свідомості понівеченої насиллям. Ув'язнений Вінстон любить свого ката О'Брайена і вважає його другом. Бо той зрозумів його і саме тому ув'язнив, бо від О'Брайена залежить, чи зазнаватиме Вінстон страждань. Дж. Орвелл показує, що страх і нездатність до опору породжують не ненависть до ворога, а любов. І ця любов немає нічого спільного із заповіддю: благословляйте ворогів ваших. Бо заповідь ця не спростовує того, що ворог є ворогом. Орвеллівська «любов до ворога» – деструктивна, бо ґрунтується на зраді.

Третій, розкриття викривлення моралі в умовах контролю свідомості. Вінстон кохає Джулію, і дізнаючись про її не вельми цнотливе минуле, почуває ще більше кохання, бо офіційне святенництво йому огидне. Зголошуючись боротися проти Партії, Вінстон і Джулія погоджуються (звісно, задля пере-

моги) брехати, вбивати, «хлюпнути кислотою в обличчя дитині» тощо. Див.: *Орвелл Джордж*.

Лит.: *Безансон А. Извращение добра. Соловьев и Оруэлл.* – М.: МИК, 2002; *Оруел Lee R. A. Orwell's Fiction.* – University of Notre Dame Press, 1969; *Nöske T. Clockwork Orwell. Über die kulturelle Wirklichkeit negativ-utopischer Science Fiction.* – Münster, 1997; *Newsinger J. Orwell's Politics.* – Macmillan, 1999.

В. Бушанський

Оріу Моріс Жан Клод Ежен (фр. *Hauriou Maurice Jean Clode Eugène*; 17.08.1866, Ладівіль, Франція – 12.03.1929, Тулуза, Франція) – фр. правознавець. Навчався у лицей м. Ангулем, де отримав ступінь бакалавра л-ри і бакалавра природничих наук. У 1879 р. захистив докт. дис. «Дослідження про «condictio». Контракти, пов'язані з оплатою, між чоловіком і дружиною». Від 1883 р. – проф. історії права, а з 1906 по 1926 рр. – декан ф-ту права Тулуз. ун-ту.

Основні праці: «Принципи публічного права» (1916) і «Елементарний підручник із конституційного права» (1925).

О. – один із засновників інституціоналізму, фахівець у галузі держ. та адм. права. Оригінальні погляди вчений розглядав д-ву як реальний соц. ін-т, основними характеристиками якого є тривалість і стабільність існування. Остання заснована на динам. рівновазі між «усталеним» правом і новим правом, яке походить від публ. влади. Ця рівновага виражена у підпорядкуванні «урядових джерел права» конституції, завдяки чому здійснюється «правове самообмеження» д-ви. Д-ва, за концепцією **О.**, повинна стати публ. службою лібер. порядку. Її завдання – скеровувати та контролювати екон. життя сусп-ва, залишаючись загальнонац. ін-том, тобто нейтральною посередницькою силою. «Д-ва – це юрид. персоніфікація нації, приведеної до впорядкованого й урівноваженого режиму». Наскільки б різні, навіть протилежні, не були спрямування соц. колективів, сусп-во виявлялося, інтегрованим у єдину систему екон. і політ. рівноваги. Настав час, наголошував **О.**, «розглянути д-ву не як суверенітет, але як ін-т ін-тів».

О. розглядав сусп-во як сукупність великої кількості ін-тів. Він підкреслював, що в праві, як і в історії, ін-ти втілюють тривале існування, безперервність і реальність, а процес їх утворення становить юрид. фундамент сусп-ва та д-ви. Якщо спочатку об'єднання тих чи інших людей для спільних дій створює

організацію, то з моменту, коли індивіди проникаються усвідомленням своєї єдності, воно уже стає ін-том. Характерною рисою ін-ту **О.** вважав саме спрямовуючу ідею. За визначенням **О.** ін-т – це ідея справи або підприємства, яка здійснюється правовими засобами. За його допомогою **О.** намагався пов'язати правову та політ. теорії. За **О.**, сусп-во є не стільки взаємодією індивідів, скільки взаємодією багатоманітних ін-тів (партії, корпорації, профспілки, д-ва, церква, комерц. п-ва тощо). **О.** виділяв два типи ін-тів: корпоративні (д-ва, профспілки, торгові сусп-ва, асоціації, церква) і речові (правові норми). Обидва види були охарактеризовані **О.** як своєрідні ідеальні моделі соц. стосунків. Різниця між ними убачалася в тому, що перші інкорпоровані в соц. колективи, а другі – не мають власної організації і можуть застосовуватися у рамках будь-яких об'єднань. **О.** приділив значну увагу корпоративним ін-там. Як автономні утворення вони мають заг. риси, а саме: певною направляючою ідеєю, організацією влади та сукупністю норм, що регулюють внутр. розпорядок. Поняття влади, управління, права в його доктрині були поширені на усі корпоративні ін-ти. Теорія ін-тів відводила соц. групам роль механізмів, які підтримують ринкову економіку в стані стійкої рівноваги.

Він визнає існування як екон., так і політ. влади. На думку **О.**, політ. влада виконує роль арбітра щодо сусп. сил. Існування різних екон. груп тиску, які домагаються від д-ви певних рішень, на думку **О.**, свідчить, що політ. влада в умовах лібер. демократії не є виразом екон. влади домінуючої в сусп-ві групи.

О. вважає, що політ. влада є прямою владою. Щодо індивіда вона проявляється наявністю санкції за їх порушення. Крім цього, в сусп-ві є й дотична влада, коли її вплив відчувається на засобах існування індивіда; якщо він не підкоряється їй, то для нього виникає загроза позбутися цих засобів до існування. А злиття екон. і політ. влади призвело б до рабства. Попри своє власне тлумачення видів влади, **О.** вважав, що саме з вольових актів правлячих осіб чи груп, виходить первинний нормативний вираз спрямовуючої ідеї ін-ту.

Запроваджений **О.** інституційний підхід до дослідження сусп-ва і д-ви став у майбутньому основою, на якій склалися концепції плюралістичної демократії. Теорія ін-тів сприяла утвердженню в політ. науці уявлень про політику як складний процес із багатоманітністю учасників. У подальшому, до середини ХХ ст., теорія інституціоналізму зайняла одне із основних місць у політології.

Лит.: Бойцова О. Ю. Политическая наука в XX в.: общие характеристики и основные этапы становления / О. Ю. Бойцова // Вестник Моск. ун-та. – Сер. 12. Полит. науки. – 2001. – №1. – С. 5-18; Баранов Н. А. Современная демократия: эволюционный подход / Н. А. Баранов / Балт. гос. техн. ун-т. – СПб., 2007. – 208 с.; Верченев Л. Н. Политическая наука: национальные школы // Л. Н. Верченев // Политическая наука. – 2001. – № 2. – С. 7-54.

О. Федорчук

Оріховський-Роксолан Станіслав (1513, с. Оріховка, побли. Перемишля – 1566, Журавиця, Польща) – укр. і польс. філософ, історик, публіцист, оратор, полеміст доби Відродження. Початкову освіту отримав у Перемишлі, а вищу здобував у Краків. (1526), Віден. (1527), Віттенберзькому (1529), Падуанському (1532), Болонському (1540) ун-тах, удосконалював свої знання у Венеції, Римі, Лейпцигу. **О.** скрізь наголошував на укр. походженні: «Родом із д-ви Польської, але народу – українського... Я русин, цим пишаюся і про це відверто заявляю». У 1543 р., після 17-річного перебування за кордоном, повернувся на батьківщину.

Основні праці: промова «Про турецьку загрозу» (Краків, 1543,1544), «Напучення польському королеві Сигізмунду II Августу» (1543, 1548), та «Промова на похоронах Сигізмунда І» (1548).

У промові «Про турецьку загрозу» **О.** аналізує проблематику єднання європ. народів проти мусульм. експансії. Говорячи про необхідність зміцнення д-ви перед зовн. загрозою, автор називає два найбільші блага, що забезпечують могутність д-ви і її правителів. Одним із таких благ є щастя, яке дається деякою божественною долею, іншим – розсудливість, що дарується природою. Останнє хоч і поступається першому, однак є набагато більшим з усіх благ, які даються людині. Розсудливість вимагає відповідної орг-ції сусп-ва, за якої завдяки чіткому розподілу обов'язків між різними станами забезпечується гармонія в сусп-ві.

Значний вплив на сусп. свідомість мали «Напучення польському королеві Сигізмунду II Августу» та «Промова на похоронах Сигізмунда І». **О.** був одним з перших у Європі теоретиків освіченої монархії, прагнучи бачити в особі короля «філософа на троні». У працях йдеться про ті вимоги, яким має відповідати особа короля. Це – прагнення до правди та справедливості, оволодіння знаннями, наукою управління д-вою. Гол. завданням короля є захист Вітчизни, тому більшість часу

він має проводити не в столиці, а разом із військом на кордонах д-ви. Здобути прихильність підданих король може завдяки справедливому ставленню до них та піклуванню про держ. власність. Особливу увагу **О.** приділяє проблемі формування королів. оточення. Король має обирати собі в спільники найкращих із громадян і за допомоги їхнього авторитету й порад оберігати д-ву у мирний і воєнний час. Добирати цих найкращих треба з мужів знатних і народжених славними батьками, бо вони мають відповідальність за честь свого роду та певний авторитет. Водночас королю слід пам'ятати, що справжній авторитет є нагородою не за знатність роду, а за славу і доблесть; крім походження, значну роль відіграють і особисті якості. У «Напученні», звертаючись до Сигізмунда, мислитель пише: «Ти правитель, а я – підлеглий, а тому й мудріший за мене. Якщо ти мудрий, тоді і я вільний, багатий, щасливий. Ну, а якщо не мудрий? Тоді я раб, бурлака, вигнанець. Отже, я нещасний від твого прогірху». Фактично від мудрості короля, того, наскільки він є філософом, мислитель виводить можливість щастя кожного громадянина. У розділі «Про короля» він зазначає: «Не будь-яка людина здатна бути при владі. А лише така, що за природою своєю прагне до правди і справедливості. Але й цього не достатньо. Треба, щоб прагнула вона до науки, яка саму людину зробить і правдивою, і справедливою».

Розглядаючи співвідношення королів. влади та закону, **О.** визначає, що закон є вищим за короля. Закон – найвища категорія у д-ві, котрій коряться всі. А ставлення короля до закону визначає так: «Д-ва набагато шляхетніша і достойніша за короля. Закон же, якщо він є душею і розумом д-ви, значно кращий за непевну д-ву і вищий за короля. Отже, закон дорівнює королеві і навіть кращий і набагато вищий за короля». Крім того, закон «є правителем вільної д-ви, але мовчазним, сліпим і глухим. Згідно з ним обирається одна людина, яку ми називаємо королем. Він – уста, очі й вуха закону».

Одне з провідних місць у концепції д-ви **О.** надає роздумам про сенат як про керівний орган, без якого д-ва теж не може існувати. Він закликає короля: «Найбільше потурбуйся про підбір сенату, – щоб з обраного тобою сенату всі люди зрозуміли, що ти справжній король, а не тиран». Мислитель виступає проти внутр. протистоянь у сенаті, адже «ніщо так швидко не руйнує державу, як чвари в сенаті». Вагому роль у концепції **О.** займало питання співвідношення світської (королівської) і церковної

влади. Спочатку верховним суб'єктом влади вважав короля. Пізніше визнавав за церквою право брати участь в управлінні д-вою. Потім – зверхність церковної влади над світською. Такий поворот **О.** до теократ. традицій був викликаний особистою трагедією – він за короткий час втратив дружину та п'ятьох дітей. Такий страшний удар мислитель сприйняв кару Божу за нешанобливе ставлення до Папи римського.

Окрім прогресивних ідей правової д-ви вчений пропагував ідею природного права, яке ставив вище від людських, писаних законів, бо вони мінливі. Причиною виникнення д-ви **О.**, як і Арістотель, вважав природну, вроджену потребу людей жити у спільноті собі подібних, у взаємодопомозі та соц. основах держ. життя. Учений сповідував основний принцип гуманістичної етики – принцип підпорядкування прив. інтересів спільному благу, на чому ґрунтуються головні ідеї – патріотизм, сусп. діяльність, служіння д-ві.

Власну концепцію держ. правління **О.** виклав у трактаті «Політія». Мета д-ви – гарантувати права та свободи кожній людині. Він описує систему взаємних обов'язків громадянина перед д-вою і д-ви перед громадянином. **О.** послідовно обстоював принцип публ. прав. д-ви. В ідеальному сусп-ві всі коряться праву, а право не може коритися нікому – ні королю, ні сейму, ні шляхті, ні народу. Право – визначальна ознака ідеальної д-ви. Його велика сила дає силу д-ві. Воно гарантує розвиток д-ви. **О.** розрізняв чотири форми держ. правління. Монархія – устрій, де править одна людина; олігархія – влада групи могутніх громадян; демократія – правлять усі. А політія – приклад ідеального держ. організму. Це фактично форма змішаного правління. Саме політія найбільш приваблювала **О.** На його думку, сильна, освічена, гуманна монархія має бути обмежена законами, впливом радників, моральними принципами та милосердям правителя.

О. і в своїх працях, і в своєму житті постає як великий гуманіст, мислитель європ. масштабу, ідеї та думки якого актуальні й нині, виступають дороговказом у суч. державотворчих прагненнях українців.

Літ.: Вирський Д. Станіслав Оріховський-Роксолан: життя і пам'ять / Д. Вирський. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – 215 с.; Куташев І. Суспільно-політичні погляди Станіслава Оріховського // Політичний менеджмент. – 2005. – №3 (12). – С. 169-179; Наливайко Д. С. Станіслав Оріховський // Історія України в особах:

литовсько-польська доба. – К.: Україна, 1997. – С. 97-105; Оріховський Станіслав. Твори / упорядник В. Литвинов. – К.: Дніпро, 2004. – 672 с.; Сас П. М. Українсько-польський мислитель доби Відродження Станіслав Оріховський: на шляху до історизму нового часу // УІЖ. – 1991. – №1; Оріховський С. Квінкункс, тобто візирець устрою Польської держави // Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія: У 2 ч. – К., 1995. – Ч.1.; Оріховський С. Лист до Яка Франціска Коммендоні про себе самого // Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія: У 2 ч. – К., 1995. – Ч. 1.

О. Новакова

Орлик Пилип (21. 10. 1672, с. Косут Ошмянського повіту на Віленщині (нині – у Гродненській обл., Білорусія – 24. 05. 1742, м. Ясси, нині Румунія) – політ. мислитель та держ. діяч, гетьман Війська Запорозького в еміграції (1710-1742). Навчався у Києво-Могилянській колегії. З 1692 – писар у Київській митрополії. Потім служив у Генеральній військ. канцелярії. З 1702 – генеральний писар. Брав участь у таємній дипломат. діяльності І. Мазепи, виконував спец. доручення гетьмана. 1709 разом із ін. послідовниками І. Мазепи емігрував до Молдавії. 05.04.1710 р. на козацькій раді під Бендерами обраний гетьманом. Рада також прийняла «Пакти й конституції законів і вольностей Запорозького Війська...», які увійшли до історії як Конституція Пилипа Орлика, або Бендерська. 23. 01. 1711 р. уклав договір про союз із Кримським ханством, а у грудні 1711 р. та березні 1712 – договори з Оттоманською Портою. У 1714 р. разом із частиною старшин виїхав до Швеції. У 1720 р. виїхав до Оттоманської Порти, де перебував у Салоніках з 1722 по 1734. Пізніше перебував здебільшого на територіях сучасних Молдавії та Румунії.

Основні праці: **О.** – один із головних авторів «Пактів й конституцій...» (1710), інструкцій укр. делегаціям на переговорах з Кримським ханством (1710) та Оттоманською Портою (1711), «Маніфесту до європейських урядів» (1712), «Діарія подорожнього» (1720-1732) та ін.

О. у 1711 р. вперше висунув ідею про колективні зовн. гарантії автономного статусу та територіальної цілісності Війська Запорозького у складі однієї з д-в (Швед. королівства, Крим. ханства, Оттоманської Порти, Речі Посполитої, Рос. д-ви). У 1709-1710 рр. **О.** виступив проти авторитарних тенденцій у управлінні Військом Запорозьким та за обмеження повноважень гетьманської влади. У творах **О.** цього періоду вперше в укр. політ.

і правовій думці було закладено основи парламентаризму та представницької демократії. З кінця 1710 р. **О.** обґрунтовував доцільність посилення повноважень гетьмана, зменшення його підконтрольності Генеральній раді.

О. оперує двома категоріями д-ви: «панство» і «народ». «Панством» є суверенна держава на чолі з монархом. «Народ» – населення певного політично окресленого територіального суб'єкта під владою монарха. Правові відносини народу з монархом-сувереном, за **О.**, бувають двох типів, що відповідають двом типам формування д-ви на певній території. Перший – «підданство» – виникає при завоюванні. Такий тип державоутворення **О.** оцінює як такий, що суперечить природному праву та накладається на народ як Боже покарання. Повстання народу проти такого типу правовідносин **О.** вважає справедливим. Другий тип правовідносин – «протекція» – виникає при добровільному входженні народу під владу монарха. При цьому укладається договір союзерена із станами про обов'язки сторін. Цьому типу відповідає ідея **О.** про «вільний народ» – населення певної території, що має права на самоврядування, договірні відносини з монархом та самовизначення в сенсі зміни монарха при невиконанні останнім своїх зобов'язань. Із одного боку, такі статус та права народ отримує після свого першого договору з монархом. Із іншого боку, вони є частиною природного (божественного) права народу, що не підлягає відчуженню.

О. відходить від характерного для попередніх укр. мислителів формулювання поняття «народ» як соц. категорії, розвиває ідею про його всестановий, громадянсько-територіальний характер. У його творах вперше в укр. політ. і правовій думці народ набуває виразної політ. суб'єктності.

О. не оперує поняттям д-ва («панство») без монарха. У його творах монарх виступає як гарант збереження автономних прав народу, захисту останнього від зовн. ворогів, легітимності структури і посад самоврядування народу, внутр. миру; а також як головний суб'єкт міжнар. відносин, завдяки якому народ реалізує свої інтереси щодо ін. д-в і народів. Проте, на відміну від попередніх укр. мислителів, **О.** суттєво обмежує політ. роль монарха – він фактично виводиться з політ. системи, є лише гарантом її незмінності, а не чинником її регулювання.

О. вперше в укр. політ. і правовій думці виразно переносить договірну теорію походження д-ви на внутр. устрій «вільного народу», що було значним кроком від середньо-

вічного персоналізованого до новочасного інституціоналізованого поняття про д-ву. Новим для укр. політ. і правової думки у творах **О.** стало також введення у обіг політ. категорій доби Просвітництва – «інтереси батьківщини», «спільне добро» та ін.

Літ.: Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик, його життя і доля / Б. Крупницький. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1956. – 80 с.; Оглоблин О. Гетьман І. Мазепа та його доба / О. Оглоблин. – Нью-Йорк, Торонто, 1960. – 406 с.; Субтельний О. Мазепинці / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1994. – 240 с.; Кресін О. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття / О. Кресін. – К. [б.в.], 2002. – 311 с.; Кресін О. П. Орлик, Г. Грабянка і походження хозарського міфу // Третя академія пам'яті професора Володимира Антоновича. – К., 1996.

О. Кресін

Ортега-і-Гассет Хосе (ісп. *José Ortega y Gasset*; 09.05.1883, Мадрид, Іспанія – 18.10.1955, Мадрид) – філософ, соціолог, політик, один із основоположників теорії масового сусп-ва. Народився в сім'ї ісп. письменника, журналіста й політ. діяча Хосе Ортеги Мунільї. Навчався в коледжі отців-езуїтів (Малага, Іспанія), в ун-тах Більбао та Мадрида. У 1904 р. закінчив Мадрид. держ. ун-т Комплутенсе (найбільший вищий навч. заклад Іспанії) і захистив докт. дис. із філософії. У 1905 р. виїхав до Німеччини, навчався у Лейпциг. ун-ті, а потім, після недовгого перебування в Іспанії, у Берлін., Марбурзькому ун-тах. Після повернення до Іспанії (1908) викладав у Мадрид. ун-ті, у 1910–1936 очолював каф. метафізики. Значний вплив на формування кількох поколінь ісп. інтелектуалів мали засновані **О.** у 1923 р., ж-л і вид-во «Revista de Occidente» («Західний ж-л»).

Основні праці: «Роздуми про Дона Кихота» (1914), «Безхребетна Іспанія» (1921), «Тема нашого часу» (1923), «Дегуманізація мистецтва» (1925), «Що таке філософія?» (1928-1929, опубл. посмертно, 1957), «Повстання мас» (1929), «Роздуми про техніку» (1939), «Історія як система» (1941), «Людина та люди» (опубл. посмертно, 1956).

О. брав активну участь у політ. житті. Як переконаний республіканець і лібер. публіцист прагнув модернізації Іспанії, виступив проти держ. перевороту 1923 р. і встановлення диктатури Прімо де Рівери (1923-1930), очолив інтелектуальну опозицію уряду диктатора і королю Альфонсу XIII. Після повалення короля, був одним із засновників «Респу-

бліканського об'єднання інтелігенції» (1931), обирався громад. губернатором Мадрида.

Із початком громадян. війни (1936) О. вимушений був покинути Іспанію й повернувся на батьківщину лише в 1945 р., залишаючись в опозиції франкістського режиму. У 1948 заснував Ін-т гуманіт. наук, де читав лекції з філософії та соціології. Протистояння схоластиці в ісп. ун-тах і франкізму сформували, на початку 1950-х ортегіанство, як лібер. політ. доктрину.

Значний вплив на О. мали неокантіанці Г. Коген і П. Наторп. Під їх впливом була написана його перша книга «Роздуми про Дон-Кіхота». О. вважав, що людина не може розглядатися окремо від оточення й іст. обставин. Центр. ідея філософії О. така: «Я – це «Я» і мої обставини». Перше «Я» – це «радикальна реальність людського життя». У ній вкорінені всі інші реальності. Друге «Я» – це свідомість, суб'єкт класичної філософії. «Обставини» – це все, що може стати предметом усвідомлення, причому, – не тільки пізнавального, але й емоційного.

На переконання О., людина створює життя щомиті, «тут і нині», в процесі цього «самотворення» вона перманентно перебуває у стані вибору. Людина, за своєю суттю, – прагнення творення власного проекту, – того, чого ще немає. Буття індивіда – не даність, а «можливість». Й саме життя О. визначає як «проект», або «програму існування» («Роздуми про техніку»). У цьому контексті О. пропонує власну теорію «перспективізму», головна теза якої полягає у тому, що будь-яке пізнання задається позицією дослідника й поза неї – неможливим є досягнення «всезагальності» поглядів на світ. Перспектива, що претендує на статус істинної та єдино можливої, – завжди помилкова. Універсальність філос. систем відображає лише потенційний і реальний горизонт їх авторів. Світ, що оточує людей, на переконання О., організується, структурується і набуває «перспективності» лише в контексті творчої активності свідомості.

О. був переконаний, що за допомогою одного лише раціоналістичного способу пізнання («чистого розуму») неможливо охопити всю сукупність людського буття, зокрема ірраціональні його сфери. Виступаючи проти натуралістичного і детерміністського підходу до людини, О. стверджував, що людське життя невідкладне раціоналістичному розуму, який намагався витлумачити його за аналогією з природою. О. вважав раціоналізм своєрідним інтелектуальним стилем «масового сусп-ва».

Науковець закликав повернутися до донаукових форм орієнтації у світі, до древньої і ще не розчленованої «любви до мудрості». О. пропонував тлумачення розуму через поєднання людини зі світом і урахування спонтанності початку її життя. Єдність людини та світу О. розкрив через власну концепцію «перспективізму». Перспективізм О. доповнюється вченням про «життя» як «радикальну реальність» і початкову активність. На думку О., у людини немає природи, у неї є історія. Науковець розмежовував рефлексивний і дорефлексивний рівні життя, які отримують у нього найменування «ідеї» і «вірування».

Розробляючи власну концепцію соціології культури «Дегуманізація мистецтва», О. звертав особливу увагу на ту обставину, що ідеями культури людина живе, вони вплетені в її повсякденну поведінку і життєдіяльність. У книзі «Що таке філософія?» О. дійшов висновку, що філософія починається там і тоді, де і коли вона трансформується в спосіб самоусвідомлення, самостійний щодо науки і звернений не до фрагментів реальності, а до реальності як цілості.

Системи вірувань, за О. – колективні, а кожна епоха характеризується пануванням якогось базисного вірування. Іст. криза супроводжується крахом такої системи. Людина залишається без точки опори, без твердих переконань і орієнтирів – вона губиться у світі. Саме тому, кризові періоди розвитку – це пошук ідей-орієнтирів, досить часто – через створення філос. доктрин, релігійних течій і сект. Коли стара культура вже не викликає довіри й не зрозуміла масі, – «на сцену історії виходять варвари, породжені самою цією культурою», а людина відчужується від тих смислів, які століттями закладалися як культурні зразки. Вважаючи головною загрозою для культури ХХ ст. втрату людяності, О. звертав увагу на брак «відчуття трагізму», і «згубній самозаспокоєності». Аналізуючи сучасну йому ситуацію, О. наголошував на необхідності радикальної світоглядної переорієнтації «зах. людини» – від віддалених іст. цілей і монументально-політ. програм до цінностей повсякденного життя.

У центрі уваги О. були соц. проблеми. У своїх працях вчений вперше у зах. філософії виклав основні принципи доктрини «масового сусп-ва», під яким він розумів духовну атмосферу, що склалася на Заході в результаті кризи бурж. демократії, бюрократизації сусп. ін-тів. О. вважав, що в сусп-ві склалася така система зв'язків, за якої кожна людина

відчуває себе статистом, виконавцем ззовні нав'язаної йому ролі, часткою безособового початку – натовпу.

У праці «Повстання мас» **О.** фіксує феномен виникнення «масової свідомості» в європ. менталітеті. «Маса», за **О.**, трансформується в натовп, представники якого захоплюють панівні позиції в ієрархії сусп. структур, нав'язуючи власні люмпенські псевдоцінності ін. соц. групам. Разом із тим, «маса», згідно **О.**, конститується не на основі якого-небудь сусп. прошарку, а через насильницькі спроби перетворення сусп. устрою, ігнорування закономірностей його функціонування та розвитку. Представники «маси» не мають власного «життєвого проекту» й знаходять сенс існування в досягненні ідентичності з ін. Соц. безвідповідальності людини «маси» полягає у неусвідомленості необхідності постійної підтримки демокр. культ. ін-тів, у тому, що своє життя готова передоручити держ. владі.

Літ.: Хосе Ортега-и-Гассет. Избранные труды / Ортега-и-Гассет Хосе. – М.: Весь Мир, 1997. – 704 с.; Хосе Ортега-и-Гассет. Дегуманизация искусства / Ортега-и-Гассет Хосе. – М.: Радуга, 1991. – 640 с.; Хосе Ортега-и-Гассет. Восстание масс / Ортега-и-Гассет Хосе. – М.: АСТ, 2005. – 272 с.; Хосе Ортега-и-Гассет. Бесхребетная Испания / Ортега-и-Гассет Хосе. – М.: АСТ, 2003. – 272 с.; Гайденок П. П. Хосе Ортега-и-Гассет и его «Восстание масс» / П. П. Гайденок // Вопросы философии. – 1989. – №4. – С. 155-169; Хайдеггер М. Встречи с Х.Ортегой-и-Гассетом / М. Хайдеггер // Философские науки. – 1994. – № 1-3; Пантин В. Вырождение или возрождение? Философские эссе о современной культуре и о творчестве Достоевского, Толкина, Ортеги-и-Гассета / В. Пантин, Т. Столярова. – М.: Культурная Революция, 2006. – 304 с.

Ю. Шайгородський

Острогорський Мойсей (рос. *Острогорский Мойсей*; 10.02.1854, Гродно, Гродненська губернія, Рос. імперія – 10.02.1919, Петроград, Росія) – відомий рос. політолог, юрист, історик, соціолог. Здобув фах юриста в Санкт-Петербурзькому ун-ті (1875); політолога і наук. ступінь д-ра політології (тема дисертації – «Джерела загального виборчого права») у Вільній школі політ. наук (Париж, 1885). Ред. видань «Юридичний календар» та «Юридичний щорічник і довідник для суддів» (1876-1878). Депутат (безпартійний) Держ. Думи Рос. імперії (член комісії Держдуми з особистої недоторканості, 1906).

Основні праці: «Хронологія загальної та російської історії» (1873), «Жінка с точки зору публічного права» (1891), «Демократія і політичні партії» (1903), «Демократія і партійна система в США» (1910), «Конституційна еволюція Англії протягом останнього півстоліття» (1916).

Наук. діяльність **О.** тісно пов'язана з роботою нового на той час напрямку політології – політ. соціології. Він – один із основоположників соціології політ. партій. На підставі аналізу політ. партій США і Великобританії **О.** розкрив механізм утворення та діяльності партій, окреслив протиріччя демокр. управління та функціонування політ. партій. Починаючи з **О.**, партії класифікуються й аналізуються на підставі такого критерію як їхній взаємозв'язок з громад. сусп.-вом. Завдяки цьому стає зрозумілою логіка появи масових, а пізніше – універс. партій. **О.** вказував на монополізацію влади парт. бюрократією, на маніпулювання масами, на перетворення партій на політ. машини тощо

У своєму дослідженні **О.** приділяв велику увагу аналізу орг. структури партії, насамперед її адміністр. центру, т. з. «кокусу» (англ. caucus – верхівка парт. керівництва, парт. збори). За висловом ученого, парт. лідери перетворюються на «фонограф кокусу», внаслідок чого позбавляються незалежної позиції під час ухвалення держ. рішень, а представники парламент. партій не відчують особистої відповідальності за здійснювану політику.

Аналізуючи діяльність політ. партій **О.** виявив соц. механізми політ. орг-ції та способи прийняття політ. рішень. Всемогутній «кокус», що є «закритою структурою», контролює парламент. фракцію, парт. пресу і перебиває всі канали комунікацій при прийнятті стратег. рішень, тим самим блокуючи волевиявлення та представництво інтересів пересічних громадян. У такий спосіб відбувається відчуження партій від громад. сусп.-ва; влада перестає бути уособленням народного волевиявлення; політ. режим перетворюється на «демократію, керовану олігархією». **О.** майже одночасно з Г. Моска, випереджаючи В. Парето і Р. Міхельса, сформулював низку засадничих ідей суч. соціології політики.

Найважливішим компонентом нової демокр. політ. культури **О.** вважав самостійну, вільну від парт. впливу участь якнайбільшої кількості громадян в управлінні д-вою. Це пояснює його боротьбу за департизацію думських відділів і комісій, за залучення до їх роботи всіх депутатів, що дозволило б, за

влучним висловом **О.**, не допустити у парламенті з одного боку кількох «тенорів», а з іншого – безліч «статистів».

Значний досвід юриста, історика, політолога у поєднанні з парламентом діяльністю дозволив **О.** створити власний проект реформи політ. системи для Росії – «Організація публічної влади», що став викладом основних засад політ. світогляду дослідника. За **О.**, найкращою формою правління є парламент. респ-ка. Учений запропонував власне бачення принципу «стримувань і противаг», а саме обрання глави д-ви, що володіє правом призначати міністрів, спільно з обома палатами парламенту (у двопалатному парламенті); надання обом палатам права виносити вотум недовіри міністрам; право глави д-ви одноосібно призначати суддів; двоступеневі вибори більшості членів верхньої палати, ін. сенатори мали обиратися «соц., екон. та ін. групами інтересів».

О. не сприймав існування універс. партій, іронічно називаючи їх «омнібусами», які намагаються вирішувати всі актуальні проблеми сусп-ва. Дослідник наголошував на відсутності у реальному сусп-ві універс. розколіїв, неможливості зведення всіх конфліктів до «спільного знаменника». Такий підхід до аналізу соц. протиріч був співзвучний із підходом Е. Дюркгейма і Г. Зімеля, які започаткували концепцію суч. соціології конфлікту. **О.** вдалося виявити найбільш характерні ознаки тоталіт. д-ви ХХ ст., окреслити шляхи демокр. перетворень, серед яких – заміна закритих партій тоталіт. типу широкими сусп-ми рухами, об'єднаними конкретними цілями; зміцнення громад. сусп-ва; зростання соц. активності громадян.

Нині наук. спадщина **О.** залишається актуальною, зважаючи на існуючі протиріччя між громад. сусп-вом і д-вою, на переосмислення ролі партій як основного політ. ін-ту багатьох країн та концептуальні зміни в теорії партій і парт. систем.

Літ: Моисей Острогорский и традиции политической науки / Круглый стол факультета политологии СПбГУ РАПН и журнала «Полис» // Полис. – 2011. – № 4. – С. 83-104; Медушевский А. Острогорский и политическая социология ХХ века / А. Медушевский // Социологические исследования. – 1993. – № 1. – С. 98-107; Общественная мысль России XVIII – начала ХХ века: Энциклопедия / Отв. ред Журавлев В. В. – М.: РОССПЭН, 2005. – С. 369-372; Острогорский М. Демократия и политические партии / М. Острогорский. – М.: РОССПЭН, 1997. – 640 с.

К. Меркотан

Остром Еліно́р (англ. *Elinor Ostrom*; 07.08.1933, Лос-Анджелес, США – 12.06.2012, Блумінгтон, США) – амер. політолог та економіст. Магістр мистецтв (1962), д-р філос. (1965) Каліфорн. ун-ту в Лос-Анджелесі. У 1973 р. **О.** разом із чоловіком (Вінсент Остром, д-р політол., проф. політол. ун-ту Індіани) заснували Майстерню політ. теорії та стратег. аналізу. Проф. в Ун-ті Індіани (з 1974 р.). Президент орг-ції «Суспільний вибір» (1982-1984), президент Середньозах. асоціації політ. наук (1984-1985). Член Амер. академії мистецтв і наук (з 1991 р.), президент Амер. асоціації політ. наук (1996-1997), член Нац. академії наук США (з 2001 р.). Нагороджена Премією Ф. Сейдмана (1997), премією Й. Скітте в галузі політ. наук (1999 р.), премією Дж. Медісона Амер. асоціації політ. наук (2005), премією В. Райкера в галузі політології (2008), а в 2009 р. – премією М. Тиша з досліджень громадян. діяльності від коледжу ім. Дж. М. Тиша з питань громадянства та держ. служби в Ун-ті Тафтса. У 2009 р. **О.** стає першою жінкою-лауреатом Нобел. премії у галузі екон. наук, одержавши цю нагороду «за аналіз екон. управління»; її роботи довели, що спільна власність може успішно управлятися групами, які її використовують, та заг. ресурси можуть успішно обійтися без держ. регулювання та приватизації. У 2010 р. **О.** була включена ж-лом «Utne Reader» в список «25 людей, які змінюють світ».

Основні праці: «Керування спільним. Еволюція інституцій колективної дії» (1990), «Поведінковий підхід до теорії раціонального вибору колективної дії» (1998), «Поза ринками та державами: поліцентричне управління складними економічними системами» (2009).

Проблематику управління громад. **О.** розкривала ще у 1960-х рр. у дис., присвяченій водному менеджменту. У 1945 р. кілька мешканців Зах. Каліфорнії виявили погіршення якості питної води через підземне засолення; незабаром вони створили асоціацію, яка почала вирішувати проблему у судах та створювати нові правила користування водою. У результаті за кошти громади було організовано систему підживлення прісноводного горизонту, яка забезпечила якісною водою усе навколишнє узбережжя. Якби проникнення солоної води не було вчасно зупинене, прісноводний басейн ніколи б не відновився. Цей випадок став прикладом того, як спільними зусиллями громади можна вирішувати проблеми раціон. використання колект. ресурсів. Після захисту дис. **О.** досліджувала ефективність зрошувальних систем у Непалі, деградацію тропічних лісів, використання рибних запа-

сів і навіть діяльність поліцентричних систем на прикладі відділів поліції у міських зонах. Центр. питанням скрізь залишалася оцінка ефективності дій місцевих громад в управлінні спільними ресурсами порівняно з централізованим держ. чи приватним управлінням. **О.** приділяє увагу традиц. общинному користуванню ресурсами, вивчаючи найуспішніші приклади та виділяючи їх специф. риси. **О.** порушила питання легітимності встановлених зовнішніх правил. Неприйняття їх місцевими жителями та відсутність прив'язки до специфіки довкілля – гол. причини провалу більшості донорських програм, організованих д-вою чи благодійними міжнар. оргціями **О.** вдалося довести тезу **Ф.** Гайєка про те, що законодавство – ще не закон. Її праця – це пошук глибинних причин самоорганізації в управлінні громад. ресурсами. Виявлені закономірності показали, як ефективно керувати спільними благами, створивши законодавство, що не суперечить місцевим неписаним нормам. Дослідження також засвідчили, що місцеві громади можуть ефективніше управляти ресурсами порівняно з д-вою чи прив. власниками. Перш ніж прийти до цього висновку, **О.** поглибила наук. розуміння сутності громад. ресурсів шляхом класифікації усіх екон. благ. Дослідниця виділила ключові принципи, що сприяють успішній кооперації при управлінні спільними благами: 1) безпосереднє спілкування між учасниками розподілу громад. благ; 2) репутація учасників управління спільними ресурсами повинна бути відома усім членам громади; 3) довший часовий горизонт сприяє утвердженню ефективніших правил користування ресурсами, про що свідчать результати традиц. форм самоорганізації; 4) правила чітко закріплюють права усіх членів громади на користування ресурсами; 5) користувачі узгоджують механізм санкцій; 6) встановлюється градація санкцій: м'які – при виявленні першого порушення, жорсткіші – при повторному нехтуванні правил учасником громади; 7) право споживачів громад. ресурсів на самоорганізацію визнається зовн. органами влади.

Щодо впровадження результатів дослідження **О.**, деякі політики використовують її роботи для просування ідей анархізму та децентралізації. Однак сама дослідниця стверджувала, що це спрощений підхід. Влада може не лише гальмувати процеси самоорганізації, а й усувати бар'єри. Крім того, ніхто не скасовував ролі д-ви в ін. сферах екон. життя. Незважаючи на певний фаталізм наук. висновків, роботи **О.** широко використовувалися

при виконанні важливих держ. і міжнар. програм. Нобел. лауреатка виявила механізми вдосконалення результативності поліцентричних систем, що були впровадженні під час реформування федеральної системи відділів органів правопорядку. Вона очолювала проекти Агентства Міжнар. розвитку США, Федерального департаменту юстиції, Фондації Форда, Агентства розвитку міжнар. кооперації Швеції. Цінність наук. праці **О.** полягає в оригінальному поєднанні фундамент.-теорет. розробок із вирішенням актуальних проблем соц.-екон. політики.

Літ.: Остром Е. Керування спільним. Еволюція інституцій колективної дії / Е. Остром. – К.: Науч час, 2012. – 398 с.; Elinor Ostrom. Curriculum Vitae [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.indiana.edu/~workshop/people/lostromcv.htm>; Ostrom E. A Behavioral Approach to the Rational Choice Theory of Collective Action / Elinor Ostrom // American Political Science Review. – 1998. – Vol. 92, No. 1. – Pp. 1-22.

О. Простова

Оуен Роберт (англ. *Owen Robert*; 14.05.1771, Ньютаун, Велика Британія – 17.11.1858) – англ. філософ, педагог та соціаліст-утопіст, один із перших реформаторів XIX ст. народився у сім'ї дрібного крамаря.

Основні праці: «Зауваження про вплив промислової системи» (1815), «Доповідь графству Ланарк про план полегшення громадських лих» (1820), «Пояснення причини лиха яке пронизує частини цивілізованого світу» (1823), «Звернення Конгресу кооперативних товариств» (1833), «Книга нового морального світу» (1842-1844), «Революція в свідомості та діяльності людського роду» (1850-і).

Сусп.-во майбутнього **О.** уявляв як федерацію невеликих общин трударів, об'єднаних на основі спільності праці, власності, рівності в розподілі. Безуспішно намагався втілити свої ідеї на практиці.

Ставши співвласником і керівником фабрики **О.** виробив систему «патронату», реформував виробничі стосунки, показавши, що обов'язок піклуватися про найманих робітників збігається з інтересами працедавця. **О.** довів, що людина є продуктом оточуючих зовн. умов і виховання; чим вище останні, тим більше ушляхетнюється й удосконалюється людська природа. За переконанням **О.**, промислова система побудована на трьох підвалинах: детальному розподілі праці; супер-

ництві, яке створює заг. протиріччя інтересів; отриманні прибутку, можливого за умов коли попит рівний або перевищує пропозицію, але сусп-во вимагає аби пропозиція завжди переважала попит. Подолання труднощів станеться лише тоді, коли окремі групи виробників, користуючись майже необмеженими продукт. силами, на ґрунті нових удосконалень, об'єднаються в кооперації, з метою спільного вир-ва за допомогою праці та капіталу для задоволення власних потреб.

Зневірившись в англ. «освіченому сусп-ві» **О.** із синами виїхав до США невдало організувавши (1825) продуктивну общину «Нова гармонія», статут якої ґрунтувався на принципах зрівняльного комунізму. У 1832 р. **О.** зробив невдалу спробу орг-ції «Біржі труд. обміну», а також створення першої загальнонац. профспілки. Дав перший поштовх фабричному законодавству, вказав на необхідність втручання д-ви і чітко поставив завдання боротьби з безробіттям.

Вважається «батьком» теорії криз у промисловості, яка пояснює невідповідність виробництва зі споживчими бюджетами або незначністю споживчої долі багатства, яка дістається масам за системи суперництва. Був творцем кооперативного та профспілкового рухів, що мав на меті зробити споживача виробником. Праці й ідеї **О.** надихнули екон. думку др. пол. XIX ст. і стали джерелом комунізму. Основна помилка полягала в тому, що він хотів прив. зусиллями окремих видатних осіб і поодинокими спробами перетворити існуючий устрій і природу стосунків людей, які можуть змінюватися лише в закономірній послідовності. В останні роки життя **О.** захоплювався спиритизмом та містикою, розробив засади виховання, які й зараз актуальні.

Розвинув ідею поєднання навчання з продуктивною працею. Створив оригінальну систему виховання, спробувавши експериментально її реалізувати. Здійснив унікальний соц.-педагог. експеримент у колоніях і комунах. Відкрив «Новий інститут для формування характеру» (1816). До його складу входили: дошкільна установа для дітей від 1 до 5 років, початкова школа для дітей до 10 років, вечірні класи для працюючих на фабриці підлітків, вечірній осередок культури, де навчали неписьменних робітників, функціонував лекторій, батьки отримували консультації з виховання дітей, проводилися вечори музики та танців, ігри та змагання. «Новий інститут» охоплював своїм виховним впливом 759 осіб у віці від 1 до 25 років. За переконаннями **О.**

метою виховання є формування самостійно і раціонально мислячої людини. Вселюдська гармонія може бути закладена лише належним вихованням людей. Для створення людей досконалих треба всіх виховувати з самого народження з однаковою ретельністю, без прояву яких би то не було пристрастей і так, щоб ніхто не прагнув до кращих умов.

Літ.: Андрусяк Т. Г., Шульженко Ф. П. Історія політичних і правових вчень. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – 304 с.; Оуэн Р. Избранные сочинения /Р. Оуэн. – М. – Л., 1950. – 399 с.; Ball T. Transforming political discourse: Polit. Theory and crit. conceptual history. – Oxford – New York, 2009. – 172 p.; Chabot Y. L. Histoire de la pensee politique (XIX-e – XX-e siecles). – P., 1988. – 264 p.

О. Лозовицький

Оукшот Майкл (англ. *Michael Joseph Oakeshott*; 11.12.1901, Лондон – 09.12.1990, там само) – філософ англосакс. традиції.

Основні праці: «Що означає бути консерватором» (1975), «Гоббс про громадянську асоціацію» (1975), «Голос поезії у бесіді людства» (1959), «Раціоналізм у політиці» (1947).

Створив консервативну манеру філософування, не лише як критику радикалізму, але як аналіт. та аргументовану опозицію всюдисущого раціоналізму. Особливо уважно вивчав форми проникнення раціоналізму в політику, намагаючись вчасно вказати на ті небезпеки, які таке проникнення несе. Одна з головних небезпек – спотворення суті політики, яка, згідно з **О.**, лише особливий спосіб захисту та взаємного узгодження звичних форм людської поведінки, що базується на досвіді. Він принципово заперечував політиків та політику «помпезного стилю», характерного для тих, хто хоче нав'язати іншим свої уявлення про правильне чи неправильне життя загалом. Не вважав коректним зведення політики до суто технічного мистецтва управління. Політика, згідно з його міркуванням, належить до галузі «практичного знання», яке неможливо передати через підручник. Зосереджував свою увагу на проблемах Нового часу, де, розглядаючи закономірності європейської політики, її слабким місцем вважав той факт, що в міру демократизації в політику стрімко впливаються політично недосвідчені маси. Компенсація відсутності досвіду повинна відбуватися за рахунок раціоналізації політики. А це призводить до появи диктаторських режимів, що посягають на людську свободу. Раціоналізм **О.** розглядає як тенден-

цію, яку започаткували Дж. Локк та Р. Декарт, котрі заперечували та відкидали традицію і потребу абсолютно раціонального, розумного порядку. У політ. сфері відбувається заміна традиції управління конкретною державою на деяку ідеологію, яка зводиться до тотальної «обробки» всього населення. Ідеологія має виключно інструментальний характер. Ідеологія у спрощеному вигляді – це набір правил, за допомогою яких політик досягає поставленої перед собою мети. Ця мета своєю чергою також задається у рамках ідеології. Дослідник вказував на неможливість побудови ідеології у рамках рац. принципів, позаяк побудова ідеології від самого початку, тобто з нуля, залишалася лише програмною заявою того чи ін. теоретика.

Лит.: Рационализм в политике и другие статьи (Серия: Исследования по аналитической философии). – М., 2004; Nardin T. The Philosophy of Michael Oakeshott. University Park, 2001.

В. Денисенко

Охримович Юліан (1893, м. Стрий – 10.10.1921, Київ) – політ. і гром. діяч. Початкову освіту здобув у Львові, згодом навчався у Коломиї, а після закінчення гімназії вступив у 1911 р. на філос. ф-т Львів. ун-ту; актив. учасник студ. життя. Працював у II секції Укр. Студ. Союзу, в якій гуртувалася соціалістична, радикальна та непартійна поступова молодь, редагував (1913-1914) його друк. орган.

Основна праця: «Нарис розвитку української національно-політичної думки в XIX ст.» (1918).

Переконаний самостійник і соціаліст-гуманіст. **О.** відзначався «в дискусії своїм прозорим викладом, переконуючими аргументами і ясними, неапріорними висновками, чим різко відрізнявся від інших товаришів-соціалістів, ідеологія яких спиралася на туманним підкладі і користувалася спекулятивно-демагогічними засобами».

Говорячи про настрої серед укр. молоді на початку 1860-х років, **О.** звертав увагу на те, що «Молоде покоління 60-их років виховувалося під впливом двох ідейних течій: з одного боку були це ідеї Кирило-методіївців і поезія Шевченка, з другого – народницько-соціалістичні ідеї Герцена, Чернишевського і Добролюбова. Синтеза цих двох течій давала головний напрям гром. думці молодих Українців, що найбільш захоплювалися двома словами «Україна» та «народ». Українство та народництво, любов до українських звича-

їв, історії та мови, з другого боку до українського простолюддя, були тими гаслами, що об'єднували всю молоду інтелігенцію, родом з України, бодай в першій половині 60-их років», вважав **О.**

О. констатував, що «велика ідейна будова, створена геніальним духом Шевченка, захиталася, національний і політичний радикалізм, що творив гармонічну цілість в його світогляді, розділився. Над укр. інтелігенцією зависла вдруде проклята мара безполіт. націоналізму і безнаціонального аполітизму».

У 1914 р. **О.** під час канікул поїхав до своєї рідні на Наддніпрянщину. Там його застала Перша світ. війна. Повернення було неможливим і він вимушений був залишитися на Наддніпрянщині. Згодом там розпочалися переслідування «австрійців» і **О.** змушений був упродовж двох років переховуватися у Мелітополі. Основною метою його діяльності в цей період була робота, спрямована на пробудження нац. свідомості молоді укр. інтелігенції. Втіленням цієї мети став наук. твір «Нарис розвитку укр. нац.-політ. думки в XIX ст.», який призначався нелегальним студ. громадам Києва та Москви. Особлива увага автора була сконцентрована на нац. моменті в укр. політ. думці. Він прагнув повернути молоді інтелігенції до ядра укр. нації, до нац. традиції.

Після Лютневої революції **О.** активно включився у безпосередню революц. і політ. діяльність. Із створенням Укр. Центр. Ради студ. громади Мелітополя направляють його до «першого передпарламенту України». З приводу участі в Раді «австрійця» «Киевлянин» на своїх сторінках влаштував «гоніння». Враховуючи цей факт, він змушений був залишити Центральну Раду. Однак від участі в нац.-визв. русі не відмовився і продовжив свою діяльність, як секретар Центр. Коміт. УПСР, членом якої він був вже тривалий час. Упродовж 1917–1918 рр. він обіймав цю посаду. До секретарства в УПСР додалося ще й секретарство у Селянській Спілці. Одночасно був співробітником «Народньої Волі» та вид-ва «Серп і Молот». При виконанні своїх обов'язків на всіх посадах **О.** проявляв високу працездатність, відповідальність за доручену справу, скурпульозність у виконанні поставлених завдань, застосовуючи при цьому творчий підхід. Вихід книги зміцнив й до того високий авторитет **О.** серед однопартійців.

З приводу виходу книги **О.** у 1918 р. В. Дорошенка писав: «І хоч авторові в розпалі революції й недостачі потрібних матеріалів

та книжок не було і як переглянути й справити свої наспіх писані відчити, все ж таки книжка його справила свою службу, заспокоюючи інтерес широких кругів інтелігенції, яка щойно усвідомилась національно, до недавнього минулого українського руху, до його первопочинів». В. Дорошенко наголошував, що у період революції «і фаховий історик мусів би поборювати чимало трудностей, що ж говорити вже про молодого студента, який ще крім того не міг користуватися з більшої бібліотеки, не кажучи вже про те, що був цілком позбавлений книг і часописів, що появилися за границею Росії. Очевидно устерегти-ся промахів йому було неможливо. Мусів не одно цитувати з пам'яті, брати з других або третіх рук, не маючи змоги перевірити. Але не зважаючи на це, реферат... вирізняється дуже корисно з поміж подібних студентських робіт, опрацьований совісно, зі знанням річи. Тому зовсім була оправдована поява його в друку в 1918 р.».

Працюючи на різних посадах **О.** продовжив працювати над запланованими книгами. Зміна

політ. ситуації давала підстави для того, щоб залишити Наддніпр. Україну і повернутися на свою маленьку батьківщину. Однак він цього не зробив, не бажаючи покидати терену своєї праці. Обставини все ж змусили його залишити політ. діяльність. Упродовж 1919–1921 рр. **О.** був вчителем середньої жін. школи у Мелітополі, завідував відділом народної освіти Мелітопольського повіту Таврійської губернії. За цей час 27 разів змінилася влада.

10 жовтня 1921 р. **О.** розстріляли. Відомості про причини та виконавців злочину відсутні.

Літ.: Охримович Ю. Політичний світогляд Т.Шевченка: До 180-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка / Ю. Охримович // Київська старовина. – 1994. – № 2. – С. 20-27; Охримович Юліан Юліанович // Бевз Т. А. Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР). – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 1999.

Т. Бевз

П

Павлик Михайло (17.09.1853, с. Монастирське, нині у складі м. Косів Ів.-Франк. обл. – 26.01.1915, Львів) – укр. письменник, публіцист, громад. діяч. Закінчив Косів. школу, після чого складає іспит за четвертий клас і їде вчитися до Снятина. Продовжив навчання у Коломий. гімназії. По її закінченні вступає до Львів. академ. гімназії, а в 1874 р. почав навчатися на філос. ф-ті Львів. регіонального цісарського ун-ту. Видавав ж-ли «Товариш», «Громадський друг», «Народ», збірники «Молот», «Дзвін», газ. «Хлібороб». За політ. і революц. діяльність неодноразово був ув'язнений. 1879–1881 – перебував у Женеві, де долучився до видання часопису «Громада». 1894 р. кандидував у Бродівському повіті на виборах до Галиц. сейму. Є одним із фундаторів першої модерної укр. політ. орг-ції – Русько-укр. радик. партії, заснованої у Львові 1890 р. Підготував і видав (1899–1907 рр.) 4-томне капітальне дослідження «Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство», кілька томів листування М. Драгоманова з передовими представниками науки, літератури, мистецтва, зокрема з І. Франком, М. Бучинським, Лесею Українкою та ін. В 1905 р. через хворобу й неприязнь певної частини керівництва НТШ його звільняють з посади бібліотекаря Т-ва. За активну громадську діяльність **П.** п'ять разів арештовували, тримали в ув'язненні.

Основні праці: «Україна австрійська» (1883), «Кароль Маркс» (1883), «Михайло Петрович Драгоманов (1841–1895). Єго юбилей, смерть, автобіографія і опис творів» (1896), «Пам'яті Михайла Драгоманова» (1902), «Михайло Драгоманов. Єго роль в розвою України» (1907), «Михайло Драгоманов як політик» (1911).

Світогляд **П.** мав матеріалістичну спрямованість. Саме цей тип світогляду він вважав єдино правильним, тобто світоглядом, що має позитивний вплив на науку та мистецтво. З матеріаліст. позицій критикував релігію, ідеалістичну філософію, зокрема філософію Ф. Ніцше. У публіцист. статтях критикував сусп. і політ. лад Австро-Угорщини, угодництво значної частини укр. інтелігенції, обстоював ідеї етичного і наук. соціалізму на демокр. і морально-етичній базі, соборність укр. земель, гідність людської особистості.

Однією із домінуючих ідей політ. спадщини **П.** стала ідея соборності укр. земель, хоч

саме палка прихильність до неї не так яскраво висвітлювала на певному етапі його державницькі прагнення до самостійності. Окрім цього, разом **П.** стверджував, що політ. незалежність, навіть отримана дорогою ціною, не гарантує незалежності економічної.

П. підтримував ідеї соціалізму, вважаючи, що колишня власність і колект. господарювання стануть основою соціаліст. сусп-ва. Він позитивно оцінив екон. теорію К. Маркса. На думку **П.**, К. Маркс першим науково довів, що капітал твориться внаслідок недоплати робітникам за їхню працю. Соціаліст. погляди **П.** були утопічними і ґрунтувалися на широму співчутті та бажанні допомогти робітникам і селянам. Він критикував точку зору як укр., так і австр. діячів, котрі хотіли забезпечити у держ. апараті значне представництво українців. Як вважав **П.**, «навіть якби всі чиновники були українцями, то вони нічим не допоможуть «робітним людям», бо мусять виконувати урядові доручення, щоб не втратити цісарського хліба». **П.** вказував на злиденне становище більшості членів артілей у др. пол. XIX ст., ця біднота, на його думку, стала об'єктом експлуатації з боку можливої верхівки. Визначаючи роль нотаріусів і адвокатів у тогочасному сусп-ві, мислитель стверджував, що найчесніші з них служать і мусять служити тільки тим, хто платить, тому вони нічого не можуть робити та говорити проти уряду.

Ученого також постійно цікавили проблеми ставлення особи, сусп-ва та д-ви до релігії та церкви. Намагання критично показувати вади тогочасної церкви перепліталось у діяльності **П.** як громад.-політ., так і наук. із пошуками того, що є для простого народу найближчим і найбільш зрозумілим у реліг. житті. Критика **П.** окремих церк. діячів збігалася з ідейним курсом радикалів, які використовували вади окремих священників для критики церкви. Щоправда, з початку XX ст. робилося це не так відкрито, зосереджуючи її на тих служителях церкви, що постійно виступали проти радикальної партії.

П. висуває й обґрунтовує тезу про забезпечення правової свободи та рівності жінок, створення умов для їх незалежності від чоловіків, рівності з ними у сусп. житті та діяльності, гарантування жінці свободи зборів, слова, совісті. Він підкреслює пов'язаність проблеми рівноправ'я жінок із необхідністю

гарантування д-вою їх соц. забезпечення. **П.** окреслив основні напрями реформування сусп. відносин із метою досягнення реальної рівноправності жінок. Він висунув ідею нероздільності звільнення жінки і соц. поступу, вказуючи на величезні можливості залучення жінок до процесу нац., екон. і культ. відродження укр. нації. Проте, на переконання **П.**, ні соц., ні політ. революції не забезпечують довготривалих сусп. змін; чоловіки не змінять становища жінки, не розкріпачать її; звільнення мусить іти від самої жертви гніту, має бути самозвільненням. Чимраз активніша участь жіноцтва в громад. житті, навіть позбавлена чіткої ідеолог. спрямованості, приведе до того, що жінки краще зрозуміють не тільки потреби громади, але і своє підпорядковане становище в ній. Без активної участі жінок у розвитку сусп.-ва він буде ілюзорним. Тому слід чітко усвідомити першочергове значення проблеми рівноправності жінки в контексті інших прав людини.

Сусп.-політ., публіцист., журналіст. діяльність **П.** сприяли зміцненню ідей народо-владдя. Він приділяв значну увагу укр. нац. питанню, у якому еволюціонував до радик. руху з визнанням соборності укр. земель, а пізніше необхідності здобуття незалежності. Важливе місце **П.** відводив проблемам реліг. і жін. руху, трактування яких ученим викликало в той час збурення сусп.-ва. Провідні ідеї сусп.-державн. концепції **П.** вплинули на розвиток нац. руху та не втрачають актуальності для сьогодення.

Літ.: Костюк В. Михайло Павлик: не останні штрихи до портрета. – Косів: Писаний Камінь, 2003. – 188 с.; Костюк В. Наукова спадщина Михайла Павлика // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук. статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2006. – Вип. 323–324. – С. 68–73; Костюк В. Пошуки Михайлом Павликом суспільного ідеалу і громадянське суспільство // Наук. записки Тернопіл. націон. педагог. ун-ту ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2006. – Вип. 2. – С. 114–118; Костюк В. Суспільно-політичні погляди М. Павлика // Україна соборна: Зб. наук. статей. – К., 2005. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 84–93; Остропольська М. М. І. Павлик і С. А. Подолінський: ідейні взаємозв'язки / М. Остропольська // Грані. – 2010. – № 5 (73). – С. 13–16; Павлик М. Твори / Упоряд. В. Яременка; передм. В. Качкана; приміт. В. Качкана та В. Яременка. – К.: Дніпро, 1985. – 367 с.; Шафранська І. Вплив соціалістичних ідей і марксистського вчення на розвиток економічної думки Західної України в кінці XIX – на початку XX сто-

ліття / І. Шафранська // Економічна теорія та історія економічної думки. – 2009. – № 9 (99). – С. 3–10.

Т. Лушагіна

Павло VI (лат. *Paulus PP. VI*, мирське ім'я – Джованні Монтіні, іт. *Giovanni Battista Enrico Antonio Maria Montini*; 26.09.1897, Кончезіо, Італія – 06.08.1978, Кастель-Гандольфо, Італія) – визначний реліг. діяч сучасності, Папа Римський, слуга Божий катол. церкви. Закінчив Папський Григоріан. ун-т (1920–1923). Священик (1920), архієп. Мілана (1954), кардинал (1958), Папа Римський (21.06.1963).

Основні праці: енцикліки «*Ecclesiam suam*» («Церква Його», 06.08.1964), «*Mense maio*» («В травні»: про війну і мир, 29.04.1965), «*Mysterium fidei*» («Таїнство віри»: про культ Євхаристії, 03.09.1965), «*Christi Matri Rosari*» («Розарій Матері Христа»: про культ Марії, 15.09.1966), «*Populorum progressio*» («Прогрес людства», 26.03.1967), «*Sacerdotialis caelibatus*» («Цelibатсвятичків», 26.06.1967), «*Humanae vitae*» («Людське життя», 29.07.1968).

У сусп.-політ. вченні **П. VI** торкався проблем міжнар. устрою, глобального прогресу, подолання бідності, екуменізму. Найважливіша енцикліка «*Populorum progressio*» («Прогрес людства») констатувала зростання соц. розшарування. «Людське сусп.-во хворе, а причиною хвороби є не так зменшення ресурсів, як хтивє скупчення їх в руках небагатьох, розходження братерських пов'язань між людьми і народами». Критикував прагнення до вигоди та вільну конкуренцію, які створили устрій «інтернаціоналізму грошей чи міжнар. імперіалізму» та форму необмеженого лібералізму, яка торувала дорогу певного виду тиранії. Соц. питання є справою всього сусп.-ва. Апробуючи поділ на цивільну і церковну владу, **П. VI** наголошував, що «Церква має обов'язок досліджувати знаки часів і пояснювати їх у світлі Євангелія». Не заперечуючи негативних наслідків колоніалізму, **П. VI** нагадував, що він вплинув на занедбаних раніше територіях на розвиток знань і техніки, які приносять цим народам користь. Світова ситуація вимагає спільної діяльності всіх людей, які усвідомлюють екон., сусп., дух. і культ. аспекти цих процесів. «Розвиток, про який говоримо, не обмежується до екон. прогресу. Щоб був справжнім, повинен бути повним, тобто спричинятися до розвитку кожної людини і всього людства». Згідно з Божим планом кожна людина покликана до розвитку, позаяк кожне людське життя призначене для якогось завдання. Всі люди призначені

для просування вперед повного людського розвитку. Розвиток людства наражається на небезпеку, якщо не встановиться правдива ієрархія цінностей. Добування земних благ веде до хтивості, яка може опановувати людей, родини і народи, ведучи до матеріалізму, пригноблюючого дух. «Не можна вважати зростання добробуту найвищою метою. Прогрес несе подвійну можливість: з одного боку він необхідний людині для повнішого розвитку людства, з другого боку, замикає її якби у в'язницю, якщо прагнути до нього як до найбільшого блага, поза яким не слід дбати ні про що інше». Позаяк земля створена, щоб забезпечувати людей засобами до життя і знаряддям розвитку, кожна людина має право отримати те, що їй необхідне. «Земля належить всім, не тільки багатим». Екон. розвиток залежить насамперед від сусп., до якого прямує. Розвиток вимагає сміливих реформ, які б принесли цілковите оновлення існуючого стану, допуская земельні реформи. Закликав багаті народи, виконуючи обов'язок солідарності, сусп. справедливості та загальної любові, надати допомогу народам, які переживають бідність і голод. Не йдеться про усунення конкуренції, але утримання її в таких межах, щоб стала справедливою, чесною і гідною людини. Заперечував сусп. радикалізм. «Людина може впорядковувати земні справи без Бога, але відкинувши Бога, може спрямовувати їх тільки проти людини. Тому гуманізм, відмежований від інших справ, стає нелюдським». «Бунти і повстання – поза випадками очевидної і довготривалої тиранії, що порушує основоположні права людини і завдає важкої шкоди загальному благу якоїсь країни – породжують нові кривди, спричиняють нові нерівності, збуджують людей до нового проливання крові. Не можна існуючого зла поборювати таким способом, який би спричиняв ще більшу поразку». Занадто великі екон. і сусп. диспропорції та ідеолог. відмінності спричиняють ворожість, суперечки і загрожують мирові. «Мир не обмежується до припинення будь-якої війни, так ніби опирається на постійній рівновазі сил. Мир опрацьовується терпеливо, щодня, дотримуючись установленого Богом порядку, який вимагає досконалішої справедливості між людьми». **П. VI** закликав до подолання взаємних упереджень і егоїзму між народами за допомогою співпраці та солідарності. Закликав до формування нового міжнар. устрою, в якому «місце небезпечної і безрезультатної проби сил і гонки озброєнь зайняла дружня мирна і безкорислива міжнар. співпраця, прямуюча

до згідного заохочення розвитку всього людства, завдяки якій могли б всі люди повніше розвиватися». Йдеться про спільність людей, в якій кожен, без різниці раси, релігії та національності, міг би жити справжнім людським життям, життям в якому свобода не була би пустим словом. **П. VI** наголошував на необхідності виховання людей для миру. З цією метою 01.01.1968 р. було проголошено Всесвітнім днем миру, який почали відзначати щорічно. Результатом екуменічної діяльності **П. VI** стало взаємне скасування у 1967 р. екскомунік правосл. і католич. церков 1054 р.

Сусп.-політ. вчення **П. VI** справило значний вплив на зростання морального авторитету та ролі католич. церкви у глоб. процесах.

Лит.: Ковальський Я. В. Папы и панство. – М.: Политиздат, 1991. – 235 с.; Dębowski J. Watykańska doktryna pokoju i jej polskie odniesienie. – Białystok: Dział Wydawnictw Filii UW w Białymstoku, 1991. – 220 s.; Borgosz J. Drogi i bezdroża filozofii pokoju (od Homera do Jana Pawła II) / Józef Borgosz. – Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1989. – 311 s.; Pojednanie i sprawiedliwość społeczna. – Katowice, 1996. – 185 s.; Pojednanie narodów i kościołów. – Opole, 1997. – 166 s.; Pace // Dizionario Enciclopedico Italiano. – Vol. VIII. – Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana, 1958. – P. 749-751.

М. Генік

Падуанський Марсилій (італ. *Marsilio da Padova*; між 1275 і 1280 – бл. 1343) – політ. мислитель, ідеолог бюргерства. Вивчав медицину, філософію, теологію в ун-тах Падуї, Орлеана і Парижа, де захопився політ. теорією Арістотеля і зазнав впливу авероїзму. Ректор Паризького ун-ту (1312). Незважаючи на світський статус, був народно обраний рим. вікарієм Мілана (1327). Через свої критичні папської курії та відкриті підтримку імператора Людовика IV Баварського в його боротьбі з Папою Римським Іоанном XXII в 1327 р. був відлучений від церкви. У відповідь на це разом із Ж. Жанденом пише церк.-політ. трактат «Захисник миру» («Defensor Pacis», 1324-26 рр., опублікований 1522 р. в Базелі), в якому ставить під сумнів універс. місію церкви і один з перших розглядає ідею виникнення д-ви внаслідок сусп. договору. Він доводив, що втручання церкви у справи світської влади є розбрат і позбавляє європ. д-ви, особливо Італію, миру. Церква має бути відокремленою від д-ви, вважав **П.**, і, розмежовуючи закони людські й закони божественні, стверджував, що до компетенції церкви належать тільки божественні закони. Тому духовенство має

право лише навчати і проповідувати християн, віровчення, в той час як карати порушників божественних законів може лише Бог. Для **П.** д-ва (*communitas perfecta*) – самостійна і самодостатня спільнота, заснована на розумі й досвіді людей. Вона виникла в процесі поступового ускладнення форм людського співжиття. Спочатку сім'ї об'єднуються в роди, потім роди – в племена, на базі яких виникають міста і в кінцевому підсумку – д-ва, що ґрунтується на спільній згоді всіх її громадян і має за мету їхнє спільне благо. Д-ва є виразником політ. влади, а її джерелом – народ (*universitas*). Саме від нього походить влада як світська, так і духовна, він один є носієм суверенітету і верховної законності. Проте **П.**, як захисник інтересів бюргерства, до поняття «народ» відносив не всіх людей, а лише «кращих» представників – впливових і заможних сусп. станів військових, священників, чиновників, торговців, землевласників і ремісників, діяльність яких спрямована на загальне благо. Держ. влада здійснюється за допомогою законів, право видавати які має народ, а від його імені – обрані ним представники. Мислитель відстоює принцип верховенства закону в д-ві, якому повинні підкорятися всі громадяни, а також законодавці й правителі. Слідом за Арістотелем, він переконаний, що «там, де немає верховенства права, там немає справжньої д-ви». **П.** одним із перших в історії політ. думки висунув та обґрунтував ідею розмежування законодавчої і виконавчої влади д-ви. Законодавча влада визначає компетенцію та орг-цію виконавчої влади. У здійсненні влади важливе місце відводиться виборності як засобу утворення установ і підбору посадових осіб д-ви всіх рівнів (у т. ч. духовенства і папи). Саме тому найкращою формою держ. правління **П.** вважав виборну монархію. Розглянуті ним положення вчення про природне походження д-ви, народ як джерело суверенної влади, верховенство закону та розподіл повноважень різних ін-тів д-ви мали велике значення для формування та розвитку держ.-правових концепцій Нового часу.

Літ.: Реале Дж., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. От романтизма до наших дней / Пер. с итал. – СПб., 2003.

В. Денисенко

Пайпс Річард Едгар (англ. *Richard Edgar Pipes*; 11.07.1923, Цешин, Польща) – амер. історик і політолог, радянолог. Народився в єврей. родині асимільованих (ім'я спочатку було записано «Pierpes»). Сім'я **П.** втекла з

окупованої Польщі в жовтні 1939 р. до США. У 1943 р. **П.** отримав громадянство США. Він здобув освіту в коледжі Корнельс. і Гарвард. ун-ів. Кар'єра **Р** була повністю пов'язана з Гарвард. ун-том: був дир. Рос. дослідн. центру ун-ту, проф. історії. У 1962 р. **П.** виступив з серією лекцій із історії рос. думки в Ленінград. ун-ті. Старший консультант Стенфорд. дослідн. ін-ту (1973-1978). Радник сенатора Генрі М. Джексона (1970). У 1976 р. **П.** очолив команду аналітиків, організовану ЦРУ, яка проаналізувала стратег. можливості та цілі радян. військ.-політ. керівництва. Член Ради Нац. безпеки при президенті Р. Рейгані, дир. зі східноєвроп. та радян. питань (1981-1982).

Основні праці: «Росія за старого режиму» (1974), «Російська революція» (1990), «Росія під більшовицьким режимом» (1994), «Російська інтелігенція» (1961), «Радянська стратегія в Європі» (1976), «Три «шляхи» російської революції» (1995).

П. написав багато книг із рос. історії, в т. ч. «був частим і помітним співрозмовником у пресі з питань радян. історії та закордонних справ. У Гарварді він викладав курси, присвячені імперській Росії, а також рос. революції. **Р** є прихильником тези про зв'язок більшов. тоталіт. системи з авторитарними традиціями Моск. д-ви та царизму. Погляди на генезу більшов. влади та комуніст. тоталітаризму в Росії історик сформулював в трилогії: «Росія царів», «Російська Революція» і «Росія більшовиків». У праці «Росія царів» **П.** звертав увагу, що наприкінці XIX ст. селяни вірили, що заг. земельний перерозподіл буде проведений за указом царя, а в селян. легендах того часу «рятівником», «великим визволителем» був завжди «істинний цар». Ця віра зміцнювала інстинктивний монархізм селянства. Звичні до того, що їх «били» пани, селяни переносили ці відносини і на царя, якого сприймали як битого і як господаря всієї країни. Вони бачили в цареві справжнього власника і батька Росії, який безпосередньо управляє своїм величезним госп-вом – і це є суть примітивної версії патримоніальних відносин, що лежали в основі рос. політ. культури.

До 1976 р. ЦРУ вважало, що військові витрати СРСР становили 6-7% від ВВП. За оцінками ЦРУ частка радян. військових витрат у ВВП постійно знижувалася. Так, якщо на початку 50-х років СРСР витрачав на військові цілі 15 % ВВП, в 1960 р. – 10 %, то в 1975 р. всього 6%. У 1976 р. військ.-промисл. лобі США домоглося перегляду цих оцінок у бік збільшення. Для перевірки даних ЦРУ

була створена група з 5 експертів («Команда Б») під керівництвом П. «Команда Б» визнала оцінки ЦРУ заниженими мінімум удвічі. «Команда Б» після тримісячної роботи представила у грудні 1976 р. доповідь, що зумовила радикальний перегляд амер. керівництвом ступеня радян. військ. загрози. Результатом такого перегляду став новий, незрівнянно більш крутий виток у гонці озброєнь між Сходом і Заходом.

П. аналізує відносини слов'ян. народів. В одному із інтерв'ю він висловився, що росіяни повинні усвідомити, що для них не є загрозою присутність незалежної нац. д-ви сусідів. Він сприймає росіян як людей, дуже невпевнених в собі, а як відомо, люди невпевнені є агресивними. Це результат імпер. політики. Росіяни бояться ін. країн, особливо США, але також Європи чи Китаю.

Літ.: Пайпс Р. Я жил. Мемуары непримкнувшие. – М.: Моск. школа полит. исследований, 2005. – 408 с.; Пайпс Р. Русский консерватизм и его критики: Исследование политической культуры / Р. Пайпс. – М.: Новое изд-во, 2008. – 252 с.; Пайпс Р. Русская революция: В 3 кн. – Кн. 3. Россия под большевиками. 1918-1924. – М.: Захаров, 2005. – 704 с.; Пайпс Р. Три «почему» русской революции / Р. Пайпс. – М., СПб.: Atheneum, 1996. – 96 с.

О. Ткач

Палів Дмитро (17.05.1896, с. Перевозці Калуського повіту, Австро-Угорська імперія – 21.07.1944., с. Ясенівці-Княже округу Золочів, Ген. Губернаторство окупованих Німеччиною польс. земель) – укр. політ. і військ. діяч, публіцист.

Основні праці: «Листопадова революція: З моїх споминів» (1929), «Добро нації – найвищий наказ» (1931), «Кінець нормалізації і два гасла» (1937), «Переможемо!» (1937), «Герої часу» (1938), «Здоровля нації» (1938), «Хто наші противники» (1938), «Вовчі доли й сіти» (1938), «За солідарність українців» (1939), «У Новий рік» (1939).

Становлення політ. світогляду П. відбувалося на тлі активізації укр. нац. руху початку ХХ ст. Після закінчення Коломийської гімназії в 1914-1918 рр. П. служив у Легіоні Укр. січових стрільців; один із організаторів збройного виступу (01.11.1918), що привів до проголошення Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР). Ад'ютант військ. міністра ЗУНР, полковника Д. Вітовського (1918-1919), згодом – начального вождя Укр. галицької армії (УГА) генерала М. Тарнавського.

Поразка укр. нац.-визв. змагань 1918-1920 рр. вплинула на трансформацію політ. поглядів П., який у 1920 р. стає одним із засновників Укр. військ. орг-ції (УВО) на чолі з Є. Коновальцем та політ. референтом її Начальної команди. За причетність до підготовки в лист. 1921 р. замаху на львів. воєводу О. Грабовського П. був засуджений до 2,5 років позбавлення волі, вказавши на суді, що вважає себе громадянином ЗУНР та підпорядковується її урядові в еміграції, а не польс. окупац. владі.

Санкціонування 14.03.1923 р. Радою послів Антанти анексії Сх. Галичини Польщею робило безперспективною подальшу тактику збройної боротьби з польс. влади та зумовило структурні зміни в укр. політ. середовищі краю, зокрема потребу формування легальної політ. структури, до творення якої активно долучився П. як засновник та ред. ж-лу «Заграва» (1923), часописів «Наш шлях» і «Новий час» (1923-1926). З 1924 р. П. – член виконкому Укр. партії нац. роботи (УПНР); 1925 р. як представник УПНР входить до консолідувочої комісії, яка покликала об'єднання УПНР, Укр. народно-трудової партії (УНТП) та нац. групи Укр. парламент. репрезентації (УПР) в Українське нац.-демокр. об'єднання (УНДО).

1928 р. П. висунутий УНДО та за фактичного сприяння УВО обраний послом до Польс. сейму від Коломийської виборчої округи, де продовжував проводити активну політ. діяльність. П. розробив та активно пропагував план взаємодії УНДО та УВО, т.в. «дворейкову» політику, яка передбачала зосередження зусиль послів від УНДО в Польс. сеймі на отримання поступок від польс. уряду в укр. питаннях, а УВО мала б терористичними засобами змушувати польс. владу виконувати ці вимоги.

У розпал реалізації в 1930 р. польс. політики т.зв. пацифікації (умиротворення) Східної Галичини та Західної Волині, П. був заарештований та 1932 р. засуджений до трьох років позбавлення волі за держ. зраду та заклики до порушення публічного порядку.

У липні 1933 р. Центр. Комітет УНДО виключив П. із орг-ції. Не погоджуючись із підтримкою більшістю кол. одностайців т. зв. політики нормалізації, П. оголосив про утворення Фронту нац. єдності (ФНЄ).

Можливості трансформації укр. нації в активного суб'єкта історії, прихильники концепції «творчого націоналізму» на чолі з П. пов'язували з двома чинниками: зовн. – майбутніми міжнар. катаклізмами і внутр. – дозріванням нації, її консолідацією. При цьому,

П. наголошував, що «нема в нас приятелів між народами так само, як ми не є якимись заприсяженими приятелями котрого-небудь народу». **П.** наполягав на потребі впорядкувати життя укр. народу так, «щоби ні вороги, ні «приятелі» не мали до нас доступу». Саме тому окрему роль у «творчому націоналізмі» **П.** відігравала проблема нац. солідарності. **П.** переконував, що на важких етапах розвитку укр. народу слід не на словах, а на ділі реалізувати гасло «За солідарність всіх українців», бо тільки так можуть взаємно рятуватися члени однієї нац. спільноти. Життя нац. спільноти повинно бути зорганізованим під керівництвом одного Проводу.

Для **П.** взірцем оптимального поєднання ідеалізму та реалізму в політиці був італ. фашизм та його дуче Б. Муссоліні. При цьому **П.** не відкидав демократії. Загалом «творчий націоналізм» ФНС на чолі із його провідником **П.** спирався на той самий комплекс ідей, що й «чинний націоналізм» Д. Донцова й «організований націоналізм» ОУН, але відрізнявся від них меншим радикалізмом і меншою схильністю до насильства, натомість більший наголос робився на конструктивну роботу разом із церквою. З усіх укр. різновидів інтегрального націоналізму він найбільше нагадував фр. прототип цього ідеолог. руху.

Перший конгрес, ініційований ФНС, пройшов у Львові 20.09.1936 р., заклавши свої організаційно-статутні та ідейно-програмні засади на основі доктрини т. зв. «творчого націоналізму», розглядаючи себе як «репрезентанта укр. правопорядку». Прикметник «творчий» мав підкреслювати відмінності націоналізму ФНС версіям націоналізму, що їх сповідували очільники як УНДО, так й ОУН. ФНС на чолі з **П.** зайняв опозиц. становище супроти Польс. д-ви. Політ. опоненти ФНС прямо вказували на те, що її організац. структура і політ. платформа тяжіє до наслідування ін. європ. праворадикальних рухів, зокрема нацизму та фашизму. Все більше загострення протистояння між легальним ФНС та нелегальною ОУН нерідко набувало насильницького характеру.

Із початком Др. світ. війни **П.** виїздить до окупованої Німеччиною Польщі, де допомагає в розбудові санкціонованого нацистами в 1940 р. Укр. центрального комітету (УЦК) та його структур. З початком нім.-радян. війни **П.** обстоював тезу, що «Україна мусить тепер стати найсильнішим запіллям Німеччини, щоби по війні залишитися господарем на своїй землі», бо «навіть найбільша допомога України Німеччині в майні, праці й крові ко-

штуватиме українському народові менше, як московська й польська неволя».

В одній із останніх публіцист. праць, за кілька місяців до своєї загибелі, **П.** писав, що в часі жорстокої війни «тільки зорганізована збройна участь вирішує, чи хтось є підметом подій та матиме право партиципувати в її останньому акті». **П.** вказував на особливу роль Галичини у збереженні нац.-політ. свідомості укр. народу та його долі загалом, виходячи з дилеми «або Кремль, або ми».

Попри певну критику нім. окупац. політики в Україні, **П.** колаборує з нацист. владою, ставши 1943 р. членом Військ. управи 14-ї гренадерської дивізії військ СС «Галичина» та гине в боях із військами Червоної армії.

Літ.: Гаврилів І. Західна Україна у 1921-1941 роках: нарис історії боротьби а державність: монографія / І. Гаврилів. – Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2012. – 472 с.; Дмитро Паліїв. Життя і діяльність. 1896-1944. Збірник праць і матеріалів / Відп. ред. О. Купчинський. – Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 2007. – 862 с.; Зайцев О. Український інтегральний націоналізм (1920-1930-ті роки): Нариси інтелектуальної історії. [Монографія] / Наук. ред. Я. Грицак / О. Зайцев. – К.: Критика, 2013. – 488 с.

В. Гулай

Панарін Олександр (рос. *Александр Панарин*; 26.12.1940, Горлівка, Донецька обл. УРСР, СРСР – 25.09.2003, Москва, Російська Федерація) – рос. філософ, політолог, публіцист і громад. діяч. Закінчив аспірантуру при філос. ф-ті МДУ ім. М. В. Ломоносова (1971), захистив канд. дис. на тему «Критика соціальної доктрини Жана Фурастьє» (1974). З 1976 р. працював в Ін-ті підвищення кваліфікації керівних працівників і фахівців Міннафтохімпрому СРСР; з 1984 р. – в Ін-ті філософії АН СРСР. Захистив докт. дис. на тему «Сучасний цивілізаційний процес і феномен неоконсерватизму» (1991). Проф., д-р філос. наук, завідувач каф. теорет. політології філос. ф-ту МДУ ім. М. В. Ломоносова (з 1990 р.). Був дійсним членом чотирьох рос. сусп. академій і Нью-Йорк. академії наук, лауреат Ломоносов. премії (1999) та премії О. Солженіцина (2002).

Основні праці: «Філософія політики» (1996), «Реванш історії: російська стратегічна ініціатива в XXI столітті» (1998), «Росія в циклах світової історії» (1999), «Глобальне політичне прогнозування в умовах стратегічної нестабільності» (1999), «Політологія» (2001), «Спокуса глобалізмом» (2002), «Православ-

на цивілізація в глобальному світі» (2002), «Стратегічна нестабільність XXI століття» (2003).

П. – автор численних праць із теорії політики і політтехнологій, геополітики і соц.-реліг. проблематики, рос. символізму та політ. міфології. Свої праці присвячував також проблемам філософії політики, філософії культури, філософії історії, аналізу зарубіжних ідеолог. течій, предмету та методології глобального політ. прогнозування, феномена глобалізму, темам рос. цивілізац. ідентичності та процесу реформації в Росії. Його політ. погляди еволюціонували дисидентських у радян. період до традиціоналістських патріотичних, радикально консервативних на рубежі тисячоліть.

П. досліджував осн. філос. проблеми суч. істор. розвитку та таємничо-містичне коріння рос. народного державництва. Він стверджував, що ключовим поняттям політ. аналізу є д-ва, яку називав «реальним «середнім терміном» рос. життя і культури» і «зброєю, що стоїть на стороні слабких проти сильних». **П.** відзначав християн. переживання рос. державності, пов'язане з держ. патріотизмом рос. народу, і стверджував, що «слабка» д-ва в Росії приводить до встановлення номенклатурно-олігарх. правління. Сильна держ. влада у низці випадків отожднювалася **П.** із авторитарним правлінням. Він обґрунтовував доцільність відновлення принципу служіння д-ві, створення нового «інтеграційного проекту», пов'язаного з принципами соц. солідарності та відповідальності, сусп. свободи.

П. доводив необхідність збереження «колект. культ. власності»; він мав схильність ідеалізувати рос. культ. архетипи і рос. минуле, використовувати елементи есхатологічного містицизму (філос. вчення та способу сприйняття світу, заснованих на ірраціоналізмі та інтуїції, зосереджених на усвідомленні вищої дійсності, сакрального та кінцевих доль людської особистості та всього сущого у вічності). **П.** неодноразово виказував ідеї, що реабілітують радян. лад, цінності епохи Просвітництва, пропагуючи глобальну соц. солідарність. У радян. історії **П.** знаходив риси рос. державності, її органічну ієрархію та соц. справедливність, приписував їй християн. парадоксальність. **П.** нерідко звертався до імперської ідеї та соц.-держ. порядок імперської Росії вважав більш досконалим за радян. систему. Ідея імперії, за його поглядами, легітимована досвідом рос. історії та традицією рос. релігійності.

П. запропонував модель «цивілізованого свразійства» і був прихильником реалізації

лібер.-нац. проекту, що припускають рівновагу демокр. принципів і культурно-нац. специфіки, конструктивного переосмислення культ. традицій і нац. патріотизму. Він доводив необхідність глобального духовного перевороту і підкреслював необхідність соціокультурної реформації з опорою на широку сусп. демократизацію як одну з центр. ідей своєї творчості в цей період.

У одній із останніх книг **П.** – «Православна цивілізація в глобальному світі» – свразійство ним було знехтувано на користь ідеї східного християнства. У своїх пізніх працях він стверджував неефективність зах. зразків модернізації, неолібер. технологій, і піддавав основи зах. цивілізації радикально-критичному аналізу. Він доводив безперспективність парадигми наздоганяючої модернізації та повторення незах. сусп.-вами зах. шляху соціодинаміки, який породив проблеми споживацького сусп.-а і глобальній еколог. суперечності. Лібералізм і глобалізм уявляв системою, що реабілітує згубні для світу відносини між країнами, їх економіками та народами; політику Заходу порівнював із апартеїдом у світ. масштабі. Цілераціональність і індустріалізм-техніцизм **П.** називав «придушенням прав самого життя на Землі», «втіненням індустріального танатосу», і вважав, що «культурна революція сучасності полягає в тому, щоб повернути права живого і підвищити його статус – онтологічний і ціннісний».

Він обґрунтував повну етичну неспроможність сучасного глобалізму. **П.** стверджував, що побудова «екон. монополізму» привела до розділення людства на ««золотий мільярд», представлений зах. світом, і безправну периферію». Протистояти лібер. ідеолог. експансії, що включає планетарну експропріацію ресурсів, на думку **П.**, зможе д-ва, яка об'єднає «принижених і ображених». Він писав про необхідність геополіт., демогр. і соціокульт. перегрупування світ. периферії та пропонував альтернативу вестернізації – надзусилля носіїв традиц. світогляду, відтворюючих нац. самобутність. Доводячи вітальну необхідність радикального протистояння незах. народів Заходу і відновлення відвічного коріння православної віри і духовності, він розглядав православ'я як найперспективнішу інтеграц. стратегію народів і культур в умовах глобалізації.

П. запропонував глобальну відповідь на глобальну нестабільність: цивілізаційний підхід і солідаристський проект, на його думку, виграють у вузьконаціоналістичного й ізоляціоналістського підходів. Основою свого універсалістського проекту він вважав консенсус

світ. релігій і здатність Росії привнести в європ. цивілізацію новий духовний імпульс, заснований на православному фундаменталізмі. Задача Росії, на думку П., полягає в тому, щоб виробити альтернативну модель розвитку глобального сусп-ва, запропонувати та реалізувати прийнятну для різних культур і народів парадигму цивілізац. розвитку, подібну «римській ідеї» глобальної інтеграції народів. П. запропонував універсалістську програму постіндустр. сусп-ва, яка включає: заміну фіз. праці на творчу, організуючим центром якої є ун-ти; перехід до обмеження ринку, який забезпечить довгострокову «рентабельність» за рахунок пріоритетного розвитку науки, культури та освіти; зміну застарілої споживачької культури еколог. перебудовою сусп-ва; формування антибурж. інтернаціоналу як союзу носіїв нової планетарної відповідальності, що включає представників незахідних і альтернативних небурж. зах. культур. Глобальний проект православ'я, стверджував П., є проектом повернення до нової аскези, яка відкриє людині горизонт справжньої свободи духу, не скутої рамками споживача.

Літ.: Панарин А. С. Глобальное политическое прогнозирование в условиях стратегической нестабильности / А. С. Панарин. – М.: Эдиториал УРСС, 1999. – 272 с.; Панарин А. С. Политология. О мире политики на Востоке и на Западе / А. С. Панарин. – М.: Изд-во: Университет, 2000. – 320 с.; Панарин А. С. Испытание глобализмом / А. С. Панарин. – М.: Эксмо-Пресс, 2002. – 416 с.; Панарин А. С. Православная цивилизация в глобальном мире / А. С. Панарин. – М.: Алгоритм, 2002. – 496 с.; Логика метаисторического времени: [сб. ст., посвящ. памяти А. С. Панарина] / Филос. фак. МГУ им. М. В. Ломоносова, каф. теорет. политологии; [сост. К. И. Кийченко, В. И. Расторгуев, В. И. Шамиурин]. – М.: Соц.-полит. мысль, 2004. – 239 с.; Цыганков А. П. Национальный либерализм Александра Панарина. Уроки поражения / А. П. Цыганков // «Свободная мысль – XXI». – 2005. – № 9. – С. 100-117.

О. Скребець

Парвулеско Жан (фр. *Jean Parvulesco*; 13.09.1929, Румунія – 21.11.2010, Париж, Франція) – фр. письменник та журналіст. Активну творчу роботу розпочав у 60-х рр. ХХ ст., коли почалася його кар'єра журналіста. Упродовж тривалого часу публікувався у щоденному виданні «Комба» (*Combat*). У політиці П. асоціювався з «новими правими».

Основні праці: «Путін та євразійська імперія» (2006), статті: «Остання війна континен-

тів почалася» (1999), «Антимондіалістська стратегія осі Париж-Берлін-Москва» (2001), «Окупація Афганістану і Пакистану США – удар по євразійській осі» (2002), «Імперський Католицький Маніфест» (2002).

Центр. роль у сюжетах П. відіграє генерал де Голль та збудована ним геополіт. структура, яку П. називає «*геополітичним голлізмом*» – «фр. аналог континенталізму школи Хаусхофера». Осн. завданням прихильників цієї лінії постає орг-ція європ. континент. блоку «Париж – Берлін – Москва», який П. розширює до «Париж – Берлін – Москва – Нью-Делі – Токіо». «Не викликає сумніву, що Велика Федеративна Європа, утворена в результаті інтеграції Зах. і Сх. її частин, об'єднавшись із Росією, Японією, Великим Сибіром, Тибетом, Індією та Японією, утворять блок із мільярдным людським потенціалом, невичерпними реліг., культ., індустр., екон., політ. і наук.-техн. можливостями, що перетворить США на другосортну д-ву». В одній зі своїх статей «Остання війна континентів почалася» П. описав сумну картину глобального наступу транснаціон. анти-європ. сил на чолі зі США та висунув радикальну альтернативу революц. боротьбі за звільнення «велико-континентальної Європи» у масштабах Євразії. На думку П., до цієї боротьби повинна долучитися Росія, на яку він покладав дуже великі надії і так писав про неї: «Мешканці Землі готові прийняти ідеологію Великого Задовolenня, хоча усі релігії застерігають – це буде царством Зла. Однак хто зверне увагу на стародавній пророцтва? Є одна така д-ва, яка зможе протистояти апостасії, що насувається. Це – Росія. Не будучи ні Заходом, ні Сходом, але і Сходом, і Заходом – Росія єдина, хто може консолідувати усі сили для боротьби з тотальним злом. Не будучи ні варварською, ні цивілізованою, але одночасно і варварською. і цивілізованою – Росія єдина, хто на даний час може змінити розвиток деградуючої історії. Усі погляди спрямовано на Русь. Як поведуть себе Русичі? Там, десь під Саратовом, вирішується доля усієї Цивілізації...».

У Росії П. сприймався як ексцентричний правий геополітик (у 2006 р. була перекладена його книга «Путін та євразійська імперія»), який вважав, що В. Путін покликаний відіграти вирішальну роль в імперській долі Євразії. У цій праці мова йде не лише про Путіна та роль Росії у геополіт. аспекті, але і про те, яким чином розташовані геополіт. фігури у розрізі протистояння Суші та Моря – певних глобальних Сил або духовних просторів сакральної географії. На думку П., іс-

торія людства – це історія Могутності, влади. За доступ до центр. позицій у цивілізації, тобто до самої Могутності прагнуть різні напівсекретні орг-ції, цикли існування яких набагато перевищують тривалість звичайних політ. ідеологій, правлячих династій, реліг. ін-тів, д-в і народів. Ці орг-ції, які виступають в історії під різними іменами, **П.** визначає як «орден атлантистів» та «орден євразійців». Між ними відбувається багатовікова боротьба, у якій беруть участь Папи, патріархи, королі, дипломати, великі фінансисти, революціонери, містики, генерали, учені, художники тощо. Усі соц.-культ. прояви, таким чином, зводяться до початкових, хоча і надзвичайно складних, геополіт. архетипів.

П. вважає, що нинішній істор. етап є кульмінацією багаторічного геополіт. протистояння, коли драматична історія континент.-цивілізац. дуелі підходить до завершення. **П.** пророкує виникнення гігант. континентальної конструкції – «Євразійської Імперії Кінця», а пізніше – фінальне зіткнення з «Імперією Атлантики». Цей есхатологічний поєдинок описується **П.** в апокаліптичних тонах.

Незважаючи на белетристичну форму, тексти **П.** мають певну геополіт. цінність, позаяк низка його публікацій кінця 70-х рр. ХХ ст. відображають ситуацію, яка сформувалася у світі лише в середині 90-х рр. ХХ ст.

Літ.: Мухаев Р. Геополитика / Р. Мухаев. – М.: Юнити, 2007. – 623 с.; Парвулеско Ж. / Ж. Путин и евразийская империя / Ж. Парвулеско. – СПб.: Амфора, 2006. – 446с.; Парвулеско Ж. Оккупация Афганистана и Пакистана США – удар по евразийской оси / Ж. Парвулеско // Геополитика террора. – М.: Арктогея центр, 2002. - 141 с.

І. Мельничук

Паренті Майкл (англ. *Parenti Michael*; 1933 р.н., Берклі, Каліфорнія) – амер. лівий політолог, вчений, викладач, політ. аналітик, публіцист і дисидент. Закінчив Йельс. ун-т за спеціальністю «політологія» зі ступенем Ph. D. (1962). Читав лекції у кількох амер. та зарубіжних ун-тах. Автор близько 20 монографій, опублікованих 18 іноз. мовами та понад 280 статей у провідних амер. виданнях.

Основні праці: «Земля ідолів: політична міфологія в Америці» (1993), «Проти імперії» (1995), «Брудна правда» (2001), «Убити націю: атака на Югославію» (2002), «Суперпатріотизм» (2004), «Обличчя імперіалізму» (2011).

Публікації **П.** присвячені аналізу багатьох проблем внутр. та зовн. політики США. У праці «Земля ідолів: політ. міфологія в Аме-

риці» він показав, що в країні поширюються політ. міфи щодо розподілу багатства та влади, класов. і етнорасов. відносин та аргументовано спростував деякі з них. У праці «Брудна правда» досліджується реальний стан прав людини в США, зокрема їх не поодинокі порушення, викривається небезпечна тенденція посилення неофашизму в країні. У праці «Суперпатріотизм» **П.** гостро критикує зусилля правлячої еліти щодо пропаганди суперпатріотизму в США. «Суперпатріоти, – відзначав він, – це ті люди, які ставлять нац. гордість та амер. зверхність вище за інші сусп. цінності, ті, хто підтримує лідерів некритично, особливо їх політику війни закордоном». Справжні ж патріоти – це «ті, які намагаються отримати правдиві знання про історію та суч. становище у своїй країні».

Однак, головна увага **П.** зосереджена на дослідженні сутності, методів, засобів та наслідків імперської політики США. При цьому він зазначав що в ун-тах країни існує негласне табу для досліджень цієї проблематики. «Серед різних уявлень щодо імперіалізму, що сьогодні існують в США, – писав він, – пануюче полягає в тому, що його більше не існує. Можна говорити про «імперіалізм Рад» або про «брит. імперіалізм ХІХ ст.», але не про «амер. імперіалізм». Пояснюючи ситуацію, **П.** зазначав, що: «більшість ун-тів і коледжів – це скоріше фабрики ідеології, ніж джерела інтелектуальності, де критика імперіалізму зустрічається рідко». Обумовлюється це тим, що «вчені антиімпер. спрямування постійно дискримінуються при наймі на роботу», при «призначенні грантів для досліджень та стипендій»; їм «регулярно відмовляється в доступі до великих засобів масової інформації»; проводяться «чистки дисидентів у середині ун-тів» тощо. Водночас **П.** наводить факти того, що в ун-тах США вчені «винаходять нові методи управління повсталими народами як на батьківщині, так і за кордоном, розробляють нові системи доставки зброї та технологій поліцейного нагляду та боротьби з бунтівниками» і «за добрий гонорар пропонують блискучі і досить часто безжалісні ідеї щодо того, як зберегти світ безпечним для тих, хто ним володіє». Наслідком цього є те, що «більшість підручників поширюють загальноприйняті тенденційні уявлення про уряд і зовн. політику США під виглядом політ. істин, упускаючи з виду або заперечуючи недемокр. жадливі злочини класової влади та імперіалізму».

П. дав таке визначення імперіалізму: «... процес, за допомогою якого одна нація експропріює для власного збагачення землю,

працю, житло і ринки іншого народу на догоду домінуючим політико-екон. інтересам» та зробив такий висновок: «Впродовж останніх чотирьох або п'яти століть імперіалізм є найпотужнішою силою в світовій історії. Ця сила розподіляла континенти, придушувала місцеві народи та знищувала цілі цивілізації».

За твердженням **П.**, після Др. світ. війни стратегію «неоімперіалізму» взяли на озброєння Великобританія, Франція та США, які «сьогодні є найбільш затятими прихильниками повторної колонізації». «При неоімперіалізмі, – уточнює **П.**, – прапор залишається вдома, тоді як долар поширюється по всьому світові, часто за допомогою меча, тобто збройних сил». При цьому **П.** зазначав: «США утримують найпотужнішу військ. машину на Землі. Удаваною причиною її створення була мета – захищати демократію від комуніст. агресії, але в наш час військ. місія США полягає не в тому, щоб відбивати вторгнення Росії чи Куби, а запобігати пануванню антикапіталіст., революц. або популістських нац.-визв. урядів». Уточнюючи думку, **П.** наголошував: «Лідери США проповідують відданість демократії. Однак, за останні п'ять десятиліть обрані демокр. шляхом реформістські уряди в Гватемалі, Гайані, Домініканській республіці, Бразилії, Чилі, Уругваї, Сирії, Індонезії (при Сукарно), Греції, Аргентині, Болівії, Гаїті та ін. країнах були скинуті про капіталіст. військами, яким агентство нац. безпеки США надавало допомогу та фінансову підтримку».

У праці «Убити націю: атака на Югославію» **П.** гостро засуджував війну США проти Югославії (1999), 78-денні бомбардування амер. авіацією міст і сіл цієї країни. На великому власноруч зібраному в Югославії фактологічному матеріалі, він аргументовано доводив застосування політики «подвійних стандартів» лідерами США та деяких країн НАТО в їх ставленні до конфлікуючих сторін та викривав «відверту брехню» зах. ЗМІ щодо ситуації в Югославії та причин агресії проти Югославії.

Отже, разом із ін. представниками «антиімперської наук. школи» (Е. Бацевіч, Ч. Джонсон, В. Спенос, Дж. Фостер та ін.) і на відміну від представників «проімперської школи» (З. Бжезінський, М. Бут, Г. Кіссінджер, Дж. Най та ін.), **П.** висвітлює приховані й небезпечні, але реально існуючі риси західного, зокрема амер. імперіалізму.

Літ.: Паренти М. Демократія для избраних. Настоящая книга о политических играх США. / М. Паренти. – М.: Поколение, 2006. – 416 с.; Паренти

М. Власть над миром. Истинные цели американского империализма. / Пер. з англ. / М. Паренти. – М.: Поколение, 2006. – 288 с.; Parenti M. Land of Idols: Political Mythology in America. / M. Parenti. – New York: St. Martin's Press, 1993. – 224 p.; Parenti M. To Kill a Nation: The Attack on Yugoslavia. / M. Parenti. – New-York: Verso Books, 2002. – 250 p.; Parenti M. The Face of Imperialism. / M. Parenti. – Boulder Co.: Paradigm Publishers, 2011. – 160 p.

О. Карпунов

Парето Вільфредо (італ. *Pareto Vilfredo*; 15. 07.1848, Париж, Франція – 20.08. 1923, Селінья, Швейцарія) – італ.-швейц. учений, інженер. Увійшов в історію політ. думки як автор теорії циркуляції еліти. Народився в заможній сім'ї італ. емігранта, який вимушено переїхав з Генуї до Парижа через лібер. переконання. З дитинства **П.** оволодів однаково добре, як фр., так і італ. мовами, що пізніше дало йому змогу саме на цих мовах друкувати свої наук. твори в Італії, Швейцарії та Франції. В 10-річному віці **П.** із батьками повернувся в Італію де отримав різнобічну освіту. У Турин. політех. школі однаково ґрунтовно вивчав природничі, технічні та гуманітарні дисципліни, що допомогло йому успішно захистити дис. з природничих наук «Фундаментальні принципи рівноваги в твердих тілах» (1869). Початкова труд. діяльність **П.** не була пов'язана з наукою: він працював на різних інж. посадах у залізн. та металург. кампаніях, достатньо багато мандрував у виробн. цілях, що дозволило накопичити необхідний для подальшого наук. осмислення досвід. Починаючи з 90-х рр. ХХ ст. можна спостерігати його схильність до занять екон. теорією та політ. діяльністю. Це відобразилося в підготовці ним низки публікацій із проблем математ. економіки. Після того, як йому заборонили викладати в італ. ун-тах через критику протекціоністської та мілітаристської політики уряду, в 1893 р. він починає викладати політ. економію у Лозанському ун-ту (Швейцарія). Саме в цьому ун-ті **П.** судилося пропрацювати все життя залишивши потужну спадщину як в екон. теорії, так і в галузі політ. соціології.

Основні праці: «Курс політ. економії» (1896-1897), «Соціалістичні системи» (1902), «Підручник політ. економії» (1906), «Трактат з загальної соціології» (1907-1912), «Трансформація демократії»(1921).

П. зробив помітний внесок в екон. теорію дослідивши умови ідеального функціонування ринку, який здатний створити максимальне соц. благополуччя. В історії екон. думки ім'я **П.** пов'язане з ординалістською теорією ко-

рисності, теорією рівноваги та теорією оптимальної економіки. Але, безумовно, найбільш ґрунтовною працею П. є його «Трактат з загальної соціології», виданий в Італії в 1916 р., де відобразилися авторські пошуки адекватного відображення людини як сусп. ества та намагання запровадити нову методологію в соціолог. дослідження, яка спиралася на запроваджений ним логіко-експериментальний метод. Він намагався подолати переважання бездоказових суджень у соціології та розширити емпіричну базу в сусп. науках. Велике значення при цьому мала математ. освіта П. Опираючись на досвід інженера та фахівця в природничій галузі, П. намагався запровадити в наук. дослідження соц. аспектів буття чітку логіку, ґрунтовну емпір. описовість, відкинувши будь-які ідеолог. мотиви. Саме працюючи в цьому напрямку П. розробив власну «концепцію соц. дії». Її зміст пов'язаний із його інтерпретацією співвідношенням раціонального та ірраціонального в людській поведінці. П. вважав, що людині притаманні від народження визначені психолог. реакції, які штовхають індивіда до певної поведінки, мотиви якої, як правило, маскуються за допомогою вигадок. Із цих позицій П. критикував усі теорії й ідеологічні доктрини, які, на його думку, призначені виключно для виправдання скоєного та приховування дійсних причин. Таким чином оцінюючи зміст ідеологічних конструкцій, П. підкреслював їх соц. значення. Він визнавав потужний потенціал ідеологій в сусп-ві як важливого маніпулятивного та мобілізаційного інструменту. Поведінку людини в сусп-ві П. пов'язував із переважанням у людській свідомості чуттєвих елементів, що обумовлено відповідними біол. сигналами. Він виділяв шість груп почуттів за допомогою, яких намагався пояснити існуючі варіанти соц. реакцій індивідів. При цьому, він вбачав джерело соц. розвитку в потужній енергії нелогічних вчинків індивідів. Здатність людей діяти керуючись суб'єктивною логікою, забезпечує постійну зміну соц. структури. Таким чином, П. намагався викласти своє розуміння соц. структури як системи та причин соц. змін. Саме цей підхід забезпечив П. фундаментальні результати в оцінці умов забезпечення рівноваги сусп-ва як системи та дозволив викласти ідею «кругообігу еліти», яка стала його внеском в світ. політ. та соціол. думку.

Із точки зору П., усе сусп-во поділено на еліту та нееліту. В свою чергу, еліту П. поділяв на *правлячу* та *контреліту*, яка намагається отримати владу. Еліту сусп-ва складають

особистості, які наділені вищими фізич., інтелект. і профес. якостями. При цьому, розвиваючи ідеї Н. Макіавеллі, П. вказував на те, що в еліту складають дві різні за своїми якостями групи. Перша представлена «*левами*», які сповідують консервативні ідеали та патріархальні цінності. Їх об'єднує класова солідарність, патріотизм та реліг. догмати; в управлінні вони схильні спиратися на силу. На відміну від них «*лиси*» для досягнення поставлених цілей надають перевагу маніпулюванню, впевненню, обдурюванню та підкупу; вони рідко вдаються до вибудовування довготривалої стратегії, є майстрами тактичних рішень, які головним чином продиктовані їхніми особистими матеріальними інтересами. Саме такі якості цієї частини еліти швидко руйнують довіру до них широких верств населення і формують умови для приходу до влади «левів». Таким чином здійснюється певна циркуляція еліти, яка, на думку П., є невід'ємною умовою існування будь-якого сусп-ва. Саме за її допомогою можливо забезпечити стійкість і соц. рівновагу залучаючи до управління, у певних істор. умовах, тих представників правлячого класу, які наділені потрібними саме в цей час якостями. Підтвердження саме такої основи сусп. розвитку, на думку П., можна спостерігати аналізуючи значні істор. проміжки часу. З часом П. припинив викладати в ун-ті екон. науки і повністю зосередився на проблемах політ. соціології.

Наприкінці життя П. в Італії почав формуватися фашист. режим. Позаяк окремі особи, які стояли на чолі тогочасної правлячої італ. кліки, пов'язували свою діяльність із ідеями П., він безпідставно був звинувачений у причетності до підтримки тоталіт. ідеології. Цьому сприяв й факт присудження йому звання сенатора Італії (1923). П. в останні роки життя не підтримував батьківських лібер. і демокр. переконань, схилився до песиміст. міркувань, вів відлюдний спосіб життя. Цьому сприяли складнощі у його громад. та особистому житті. Життєвий шлях П. завершив 19 серпня 1923 р. у швейц. містечку Селіньї, де й був похований.

Літ.: Парето В. Социалистические системы / В. Парето // Теоретическая социология: Антология в 2-х частях. – М., 2002; Осипова Е. В. Социологическая система Вильфредо Парето / Е. В. Осипова // История буржуазной социологии XIX – начала XX века / Под ред. И. С. Кона. – М.: Наука, 1979; Парето В. Трансформация демократии / В. Парето. – М., 2011.

М. Іванов

Паркінсон Сиріл Норткот (англ. *Cyril Northcote Parkinson*; 30.07.1909, Барнард Кастрл, Дарем, Великобританія – 09.03.1993, Кентербері, Великобританія) – англ. військ. історик, письменник, драматург, журналіст. Закінчив коледж Емануель при Кембридж. ун-ті (1932). У 1935 р. у Королів. коледжі (Лондон) захистив докт. дис. на тему «Торгівля у Східних морях у 1803-1910 рр.», у якій він пов'язав ведення торгівлі з виникненням конфліктів. Працював старш. викл. історії у Бланделівській школі в Тівертоні (1938), викл. в Брит. королів. військ.-морськ. коледжі в Дартмуті (1939-1940). Проходив військ. службу у повітряно-військ. силах (1940-1943), працював у Військ. міністерстві (1943-1946). Працював у Ліверпул. ун-ті (1946-1950), Малайському ун-ті (Сингапур, 1950-1958), Гарвард. ун-ту (1958), Іллінойс. та Каліфорн. (Берклі) ун-тах (1959-1960). Член Королів. істор. т-ва, Морськ. академії (Париж, Франція), Ін-ту ВМФ США, Архівної комісії при уряді Індії. Почесний д-р права Мериленд. ун-ту (1974), почесний д-р філології Троянського ун-ту штату Мериленд (1976).

Основні праці: «Торгівля у Східних морях у 1803-1910 рр.» (1937), «Еволюція політ. думки» (1958), «Закони Паркінсона» (1958), «Свої та чужі» (1962), «Схід і Захід» (1963), «Багаж лівих від Маркса до Вільсона» (1967).

У своїх іст. студіях **П.** показував, як чинники політики, економіки, соц.-культ. відмінностей і техн. досягнень впливали на ранній розвиток міжнар. торгівлі, розкрив роль у цьому процесі Великобританії. Міжнар. торгівля розглядалася **П.** із позицій заг. аналізу всесв.-іст. процесу, який він уявляв як циклічні чергування станів політ. рівноваги та періодів конфліктів між цивілізаціями Заходу та Сходу.

П. заперечував, що політ. теорія започаткована в Стародавній Греції, а розвиток політ. думки є безперервним процесом, який є породженням Зах. цивілізації. Аналізуючи витоки, природу, успіхи, теорет. обґрунтування, ознаки руйнування та занепаду різних форм держ. управління (монархії, олігархії, демокр. і диктатури), **П.** показав, що протягом життєвого циклу різних цивілізацій відбувається послідовне руйнування низки політ. ін-тів. Аналізуючи розвиток лівих ідей, **П.** дійшов висновків, що: бачення перспектив робітн. руху, що сформувалося у його ідеологів, виродилося в догму; тред-юніони, кооперативи та профес. ін-ти породили процес руйнування демокр. всередині робітн. руху; спроби побудувати

безкласове сусп.-во закінчилися визнанням того, що наявність переважючих прав як засобів створення сусп. багатства було неминучим; право власності має несуттєве значення, позаяк як і держ., так і прив. підприємства застосовують багато в чому схожі типи профес. управління.

П. широко відомий своїми сатиричними працями з проблем бюрократії, у яких описані наслідки її неефект. діяльності. Спостерігаючи за діяльністю бюрократій, які здійснювали керування армією, цивільними установами і бізнесом, **П.** сформулював свої аксіоми («закони»): закон «зростаючої піраміди», згідно з яким чиновник збільшує кількість підлеглих, а не суперників (при цьому середній приріст штатів у бюрокр. орг-ції становить 5,75% на рік); закон «коефіцієнта надмірності», відповідно до якого кабінети, комісії, президії та ін. органи управління втрачають реальну владу, коли їхніх членів стає понад 21 (у середньому «коефіцієнт надмірності» кабінетів коливається між 19-22 членами); закон «нової будівлі», згідно з яким адміністративна структура досягає досконалості тільки тоді, коли сама адмін. установа занепадає; закон «хвороби **П.**», яка розвивається за певними стадіями: 1) серед співроб. з'являється людина, у якій поєднані повна профнепридатність і заздрість до чужих успіхів; 2) носій бюрокр. «зарази» хоча б незначною мірою проривається до влади (його легко впізнати за завзятістю, з якою він виживає здібніших, і не дає просунутися тим, хто може виявитися здібнішими в майбутньому); 3) у всій установі, знизу доверху, немає жодної придатної людини. Для «лікування» цієї «хвороби» **П.** пропонує: на першій стадії створити обстановку нетерпимості до профнепридатних; на другій – варто застосовувати «хірург.» втручання (ефективний, напр., метод регулярної атестації кадрів, наслідком якої є звільнення працівників, які проявили свою непрофесійність та неефективність); на третій стадії «хвора» установа вилікувати себе не може і будь-яке «лікування» можливе лише ззовні.

Осн. внесок у політ. науку **П.** зробив у дослідженні бюрократії, виділивши закономірності політико-управлінського процесу.

Лит.: Паркінсон С. Закони Паркінсона / С. Паркінсон; пер. с англ. – М.: Фаир-Пресс, 1999. – 320 с.; Паркінсон С. Искусство управления / С. Паркінсон, М. К. Рустомджи; пер. с англ. – М.: Фаир-пресс, 2001. – 272 с.

В. Кривошеїн

Парсонс Толкотт (англ. *Talcott Parsons*; 13.12.1902, Колорадо-Спрінгс, США–6.05.1979, Мюнхен, ФРН) – амер. соціолог-теоретик, фундатор школи структурного функціоналізму, один із творців суч. теорет. соціології та соц. антропології. Походить із сім'ї священика. Вивчав біологію та філософію в Амхерсті, потім навчався у Лондон. школі економіки та Гейдельберг. ун-ті. Викладав у Гарвард. ун-ті, де створив і очолив міждисципл. відділ соц. відносин (1927-1973). Президент Амер. соціол. асоціації (1949), її секретар (1960-1965). У 1962-1968 рр. кілька разів відвідував СРСР.

Основні праці: «Структура соціальної дії» (1937), «Політика та соціальна структура» (1969), «До загальної теорії дії» (1951), «Соціальна система» (1951), «Система сучасних суспільств» (1971), «Соціальні системи та еволюція теорії дії» (1977).

Як послідовник соціолог. ідей М. Вебера, Е. Дюркгейма, В. Парето, а також продовжуючи розпочату Д. Істоном традицію системного аналізу в політ. науці та спираючись на кібернетич. і символіко-семіотич. уявлення **П.** спробував забезпечити рішення того, що він назвав «проблемою соц. порядку», завдяки вирішенню якої долається стан «гоббсівської війни всіх проти всіх». Витоки цього рішення **П.** ґрунтувалися на досвіді, що він його набув займаючись «сферою компетенції дії», яка розглядалася ним в контексті «волютаристської» соц. діяльності. Тож, він намагався побудувати послідовну, «аналітичну» соціолог. теорію волонтаристської соц. діяльності, відмовившись від існуючих біхевіористських теорій, що розглядали соц. порядок як результат соц. дії на кшталт автоматичної відповіді на зовн. стимули або дії з точки зору чистого «держ. примусу» чи «соц. інтересу».

Людська дія, за **П.**, є самоорганізована система, специфіку якої на відміну від фіз. і біол. дій він убаचाє: *по-перше*, в символічності, тобто наявності таких символічних механізмів регуляції, як мова, цінності, тощо; *по-друге*, в нормативності, тобто в залежності індивідуальної дії від загальноприйнятих цінностей і норм; *по-третє*, в волонтаристичності, тобто певною мірою в іраціональності та незалежності від пізнаваних та суб'єктивних «визначень ситуації». На цій основі вибудована абстрактна формалізована модель системи дії, що включає культ., соц., особистісну та органічну підсистеми, які знаходяться у відносинах взаємообміну.

У **П.** елементом, що впорядковує взаємодіючі частини, стала структура, яка розумі-

ється як система соц. норм і статусів (або нормативний порядок). Нормативний порядок включає: соц. порядок і соц. норми (незмінні правила, якими керуються великі маси людей у силу наданого нормам легітимного статусу). Соц. порядок виникає під впливом двох процесів: тенденції соц. системи до самозбереження; тенденції до збереження певних меж постійності щодо середовища (гомеостатична рівновага). Соц. дію та соц. систему за **П.** об'єднують типові змінні – фундамент. дилеми, за якими актори соц. дії мають оцінювати людину за показниками: партикуляризм / універсалізм, афективна нейтральність / ефективність, дифузність / спеціалізація, егоїзм / альтруїзм, аскриптивне / досягнуте.

П. категорично не згоден із традиц. трактуванням влади, де вона розуміється як «гра з нульовою сумою», тобто якщо влада зосереджена в одних руках, належить одному індивіду або одній групі, то інші будуть підлеглими. Він вважає неприпустимим той факт, що влада ґрунтується на насиллі (примусі). Водночас **П.** остаточно не виключає можливість застосування насилля при здійсненні владних повноважень, але тільки як крайній захід, коли інші форми впливу будуть вичерпані. Виходячи з цих переконань **П.** пропонує нове трактування сутності влади, в межах якої вона виступає в ролі символічно узагальненого засобу комунікації. Він пропонує розглядати владу за аналогією з грошима, пояснюючи це тим, що гроші в екон. підсистемі виконують ті ж ф-ції, що й влада в політ. підсистемі. Осн. моментом у концепції влади **П.** є його ствердження про те, що соц. інтеграція й соц. цілісність системи підтримуються тільки завдяки взаємному обміну соц. інформацією між її елементами й функціонуванням системи узагальнених засобів, одним із яких і є влада. **П.** розглядає владу, з одного боку, як здатність колективно формулювати й ухвалювати припустимі й легітимні для сусп-ва рішення, з ін. – як символічно узагальнений засіб, функціонування якого можливо тільки в комунікат. акті. Влада також розглядається як інформ. повідомлення вищої ланки нижній ланці свого рішення, що сприяє появі руху всієї системи відносин і поведінки індивідів у політ. процесі. Під політ. владою **П.** розуміє такі символічні системи, як мова, цінності, норми. Політ. влада – це складний чинник обумовленості соц. подій, а також форма політ. інституціоналізації, до якої входять легітимація й керівництво. За **П.**, політ. влада – це не тільки здатність конструювати рішення,

засновані на колективності, але й такий спосіб соц. дії індивідів, який обов'язково зумовлюється наявністю публ. інтересу.

Літ.: Парсонс Т. Соціальна структура і особистість / Т. Парсонс. – К.: Дух і літера, 2011. – 337 с.; Парсонс Т. // Большой толковый социологический словарь (Collins). Том 2 (П-Я): Пер. с англ. – М.: Вече, АСТ, 1999. – С. 9-10; Парсонс Толкотт // Российская социологическая энциклопедия / Под общ. ред. ак. РАН Г. В. Осипова. – М.: Изд. Группа НОРМА-ИНФРА-М, 1999. – С. 370-371; Ковалев А. Д. Формирование теории действия Толкотта Парсонса // История теоретической социологии: В 4 т. – Т. 3. – М.: Канон, 1997. – С. 150-179; Яцура К. Г. Концепция политической власти в социологии Т. Парсонса / К. Г. Яцура // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна, серія «Питання політології». – 2010. – Вип. 17. – № 912. – С. 54-62.

Е. Афонін, Т. Новаченко

Пауелл Дж. Бінгхем (англ. *G. Bingham Powell*; 1968, Стенфорд, США) – амер. політолог-компаративіст. Гол. ред. амер. ж-лу «Political science» (1991-1995). Співавт. і співред. провідних досліджень у галузі порівн. політології. Лауреат премії фонду В. Вільсона за кращу книгу в галузі політ. досліджень (1982). Президент Амер. Асоц. політ. наук (2011-2012).

Основні праці: «Порівняльна політологія. Підхід з позиції концепції розвитку» (1966), «Порівняльна політологія сьогодні» (1998, 7 перевидань, у співавт. з Г. Алмондом, К. Стромом, Р. Далтоном), «Вибори як інструмент демократії: мажоритарна і пропорційна системи» (2000).

Досліджує проблеми політ. представництва партій у різних виборчих системах. Звертає увагу на способи та можливості контролю з боку громадян держ. політики у різних політ. системах, щоразу підкреслюючи специфіку використання примусу як осн. властивості та способу функціонування політ. системи у різних сусп-вах. **П.** є представником функціон. підходу. Порівнюючи різні політ. системи, виділяє їх осн. ф-ції, без яких не можливо забезпечити ефект. соц. розвиток. Відповідно, політ. система визначається як сукупність ролей, взаємопов'язаних між собою, що виконуються не тільки держ. ін-тами, але й ін. елементами сусп-ва (партіями, елітами тощо). Конкретизуючи специфіку політ. системи виділяє три групи її ф-цій: 1) ф-ції взаємозв'язку зі зовн. середовищем; 2) ф-ції внутрішньополіт. сфери; 3) ф-ції, що забезпечують збереження й адаптацію системи.

П. зробив вагомий внесок у розвиток теорії політ. модернізації. На його думку, політ. модернізація є процесом зміни системних якостей політ. життя й ф-цій політ. ін-тів із переходом від традиц. сусп-ва до сучасного. На основі функціонального підходу встановлює, що зміни системних якостей і ф-цій політ. ін-тів охоплюють три процеси: 1) структурну диференціацію ін-тів політ. системи та спеціалізацію їхніх ф-цій; 2) підвищення здатності політ. системи до мобілізації й виживання; 3) тенденцію до рівноправ'я. Структурна диференціація ін-тів політ. системи потрібна для здійснення «розподілу праці» між політ. структурами (законодавчою, виконавчою, судовою гілками влади); у політично нерозвинених сусп-вах подібна диференціація відсутня.

Мобілізац. можливості політ. системи розглядаються як здатність до мобілізації ресурсів для забезпечення порядку соц. прогресу, врегулювання конфліктів. У традиц. сусп-вах це здійснюється через насилля. Про здатність політ. системи до виживання свідчить її намагання модернізуватися. Системи з різними формами комунікації та соціалізації (масмедіа, школи, вузи, церкви, армія тощо) культивують певні зразки політ. поведінки, підтримують віру в легітимність влади, її справедливості. Тенденція до рівноправ'я полягає у знятті будь-яких обмежень (партійних, кастових, племінних, релігійних) щодо участі в політ. житті.

Для вимірювання ступеня модернізованості політ. системи **П.** запропонував такі критерії: диференціація політ. ролей – інтереси кожної соц. групи мають лобіюватися; спеціалізація політ. ін-тів – лобіювання інтереси своїх груп на основі взаємодії; культурна секуляризація – перехід від ірраціональних (емоції, традиції, звички) чинників політ. поведінки до раціональних (право, факти, точна інформація).

Літ.: Борисов В. К. Теория политических систем / В. К. Борисов. – М.: Знание, 2010; Алмонд Г., Пауэлл Дж., Стром К., Далтон Р. Сравнительная политология сегодня: Мировой обзор: Учеб. пособ. / Г. Алмонд, Дж. Пауэлл, К. Стром, Р. Далтон. – М.: Аспект Пресс, 2002. – 537 с.

С. Орлов

Пейн Томас (англ. *Thomas Paine*; 29.01.1737, Тетфорд, Англія – 08.06.1809, Нью-Йорк, США) – англо-амер. філософ, публіцист, політ. діяч, вважається «хрещеним батьком США». За рекомендацією Б. Франкліна пере-

їхав до Америки (1774), учасник війни за незалежність США, боровся за її перемогу пером і мечем (ад'ютант ген. Дж. Вашингтона, головнокомандувача амер. армії). Виступав за скасування рабства, в якому тоді перебували мільйони афроамериканців. Секретар комітету Конгресу з іноз. справ (1777-1779). Учасник переговорів із фр. урядом щодо допомоги півн.-амер. колоніям (Париж, 1781). З початком Вел. Фр. революції переїхав до Парижа, вітав і підтримував її, отримав фр. громадянство, був обраний депутатом Конвенту (хоча і не знав фр. мови). Заарештований якобінцями (1793), дивом уникнув страти і через 10 місяців був звільнений. 1802 р. повернувся до США.

Основні праці: «Здоровий глузд» (1776), «Права людини» (1791), «Століття розуму» (1794), «Американська криза» (1783), «Аграрна справедливість» (1797) та ін.

У статті «Серйозна думка» (1775) поставив питання про негайне відокремлення півн.-амер. колоній від Британії й утворення незалежної д-ви. У праці «Здоровий глузд» розкритикував «хвалену Конституцію Англії» та монарх. політ. режим. «Беззаперечно, – зазначав **П.**, – вона є чимось благородним в ті страшні часи рабства, коли була створена. Коли тиранія правила світом, найменший відступ від неї вже був чудовим звільненням. Легко однак довести, що конституція ця недосконала, підвладна потрясінням і не здатна дати того, що нібито обіцяє». Абс. монархії він вважав «ганьбою для людської природи» та «порочними залишками двох давніх традицій, до яких домішані деякі нові республ. елементи». Зокрема, це: 1) «рештки монарх. тиранії в особі короля»; 2) «рештки аристокр. тиранії в особі перів»; 3) «нові республ. елементи в особі членів Палати общин, від доблесті яких залежить свобода д-ви». Перші дві інституції, «будучи спадковими, не залежать від народу, тому в конституц. сенсі вони нічим не сприяють свободі д-ви». До «зла монархії» **П.** додавав «зло престолонаслідування», вважаючи перше «шкодою і приниженням для нас самих», а друге – «образою й оманю потомства», позаяк «усі люди за походженням рівні, і ні у кого не може бути природженого права давати своїй родині переваги перед всіма іншими».

П. першим заперечив поширену тоді ідею про нац. єдність англійців та американців. Виходячи з того, що особи англ. походження становили від 30-60% населення колоній, він доводив помилковість погляду на Англію як на «матір-батьківщину», вважаючи такою

всю Європу. Виходячи з ідеї народного суверенітету, **П.** висунув концепцію права народу на повстання та революцію, на створення власної незалежної д-ви. Саме він запропонував назву «Сполучені Штати Америки». Водночас **П.** розкритикував думку про те, що після відокремлення від метрополії півн.-амер. колонії не зможуть забезпечити свою безпеку, розвиток промисловості, культури тощо. Він визначив і чітко сформулював «три різних шляхи, якими в майбутньому можна здійснити незалежність» і довів, що один із них «рано чи пізно призначений Америці, а саме за допомогою законного волевиявлення народу в конгресі, за допомогою військ. сили або через виступи черні». Праця «Здоровий глузд» стала своєрідним маніфестом і поштовхом до Амер. революції за незалежність і мала величезний вплив на її перебіг і наслідки. Однак, гол. причиною революції слід вважати дії Англії, правлячі кола якої відкидали вимоги своїх колоній на рівноправність, демонстрували готовність придушити їх «бунт», погрожували шибеницею кожному амер. патріоту. Більшість ідей «Здорового глузду» та ін. творів **П.** було покладено в основу проекту Декларації про незалежність.

У праці «Права людини», спираючись на ідеї просвітників і виходячи з того, що «всі люди народжуються рівними і мають природні права», **П.** доводив, що народ має право на повстання, на відновлення своїх знехтуваних прав і на здійснення свого суверенітету шляхом знищення монархії та створення республіки. **П.** прославляв «блискучі революції Америки та Франції» і пишався величезним впливом амер. революції на фр. революцію. Він палко захищав нову Конституцію Франції, яка надавала широкі права всім її громадянам. **П.** одним із перших чітко розмежував сусп.-во та д-ву за їх походженням, сутністю, роллю та призначенням. «Сусп.-во утворюється нашими потребами, а уряд – нашими пороками; перше сприяє нашому щастю, позитивно об'єднуючи наші добрі поривання, друге ж – негативне; приборкуючи наші пороки, одне заохочує зближення, друге заохочує розбрат». **П.** сформулював радикальну концепцію громадян. сусп.-ва, за якою «сусп.-во у будь-якому стані є благом, уряд же і самий найкращий є лише необхідне зло, а у гіршому випадку – зло нестерпне». Кожній людині притаманний потяг до сусп.-ва, тому влада д-ви має бути обмежена на користь громадян. сусп.-ва, яке здатне управляти та регулювати своє життя, не потребуючи ані д-ви, ані її системи. Ці та ін. погляди **П.** викликали роздратування

у правлячих колах Англії, Франції та США, громадянином яких він був, і його земний шлях завершився у самоті й забутті. Людство має бути вдячне **П.** – громадянину світу, революціонеру та демократу, ідеї якого впродовж століть піднімали народи на боротьбу за незалежність і людські права.

Літ.: Гольдберг Н. Томас Пейн. / Н. Гольдберг. – М.: Мысль, 1969. – 198 с.; Громаков Б. Политические и правовые взгляды Томаса Пейна / Б. Громаков. – М.: Госюриздат, 1960. – 74 с.; Урнов Д. Неистовый Том, или потерянный прах / Д. Урнов. – М.: Политиздат, 1989. – 386 с.; Пейн Т. Права людини / Т. Пейн. – Львів: Літопис, 2000. – 255 с.
О. Карпуно

Перру Франсуа (фр. *François Perroux*; 19.12.1903, Сен-Роман-ан-Галь, Франція – 02.06.1987, Стеін, Франція) – представник інституціонально-соціолог. школи у Франції. З 1928 проф. політ. економії у вищих навч. закладах Ліона і Парижа. Засновник і дир. низки наук.-досл. екон. ін-тів.

Основні праці: «Економіка 20 століття» (1961), «Відчуження та індустріальне суспільство» (1970), «Маса і клас» (1972), «Влада і економіка» (1973).

П. – автор теорії «економіки домінування». В основі цієї теорії лежить постулат, за яким відносини учасників господарської практики будуються не як взаємини рівноправних партнерів, а як відносини панування й підпорядкування.

Він розробляє концепцію «трьох економік» і конфліктів: *перша* – економіка домінуючої сили, яка характерна для повоєнного часу, коли вільне вир-во відсутнє, а є сектори домінування та підпорядкованості; конфлікт – між підприємцями різних секторів; *друга* – економіка гармонізованого сусп-ва, коли є одна домінуюча сила – д-ва, що усуває суперечності між підприємцями шляхом планування та прогнозування; конфлікт – між групою суб'єктів, що отримують дохід від праці, і групою, що отримує дохід від капіталу; *третья* – глобальна економіка, в якій вирішуються конфлікти перших двох шляхом запровадження законодавства, за яким робітники мають права стати співвласниками корпорацій, а підприємці – менеджерами. Визначальну роль в економіці домінування відіграють монополії та олігополії, які намагаються укріпити свою владу, послабити конкурентів. Координуючу й поєднуючу ф-цію здійснює д-ва, яка виробляє і проводить стратегію заг. інтересу та заг. блага.

За теорією **П.**, домінування одних підприємств і секторів та підлеглий стан ін. деформує «нормальні» взаємозв'язки та екон. простір. Проте така система підлеглості й залежності в нац. економіці створює передумови для створення «полюсів зростання», що утворюються біля домінуючих галузей, які відіграють роль своєрідних «моторів». Ефект домінування приводить до того, що «галузі-мотори» стимулюють підтягування суміжних вир-в, породжуючи зростання вир-ва й нововведень.

Екон. теорія **П.** включає положення про «домінуючу економіку», «гармонізоване зростання» і «заг. економіку». По **П.**, «ефект домінування», що полягає в зміні суті та форм стосунків між екон. одиницями, приводить до «поляризації простору» довкола галузі («полюси зростання»), в якій екон. одиниці поводяться як частини єдиного цілого (макроодиниці). У результаті стихійна «агресивна» конкуренція зникає і сукупна ефективність дій партнерів зростає. Логіка еволюції «домінуючої економіки» штовхає д-ву до того, щоб вона перейняло на себе завдання проведення антициклічної політики та складання довгострокових програм екон. розвитку максимально швидкими темпами («гармонізованого зростання»). «Гармонізація» здійснюється шляхом «соц. діалогу» (узгодження програм розвитку між підприємцями, працівниками, споживачами і т.п.). Мета «гармонізованого зростання», за **П.**, – перетворення суч. бурж. сусп-ва на сусп-во соц. гармонії (концепція «заг. економіки»), де не лише темпи зростання та структура вир-ва, але і осн. принципи орг-ції госп-ва і сусп-ва (соц. режими, правові ін-ти тощо) підкорятимуться вимозі максимальної економічності.

Підхід **П.** до багатьох проблем суперечливий (перехід від критики до виправдання монополій, співіснування ідеаліст. концепції побудови сусп-ва соц. гармонії і прагматичних рекомендацій із політики жорсткого регулювання зарплатні, обмеження споживчого попиту на користь зниження витрат вир-ва). Критика **П.** сусп-ва не виходить за рамки пропозицій щодо «поліпшення» капіталізму.

Зміна природи прибутку передбачає одночасну зміну психології підприємницької діяльності. Відтепер організатор вир-ва буде керуватися не тільки корисливими, а й благородними мотивами. Д-ва посилить свою роль арбітражного органу, що стежить за дотриманням заг. інтересу, стимулюючого прив. ініціативу. Сусп-во буде зацікавлене створи-

ти такий тип д-ви, у якому враховуватимуться насамперед інтереси кожної людини, всіх членів сусп-ва без винятку, а не окремих осіб чи соц. груп.

Ідеї **П.** були використані при розробці принципів індикативного планування, специфіка якого може використовуватись у процесі орг-ції екон. політики д-ви. Економіка, що знаходиться в процесі розвитку, представляє собою два нескординованих сектори – суч. і традиц. Один сектор забезпечує впровадження нововведень, прогресивних форм організації вир-ва, другий – гальмує зростання; соціальні ж проблеми ігноруються. така економіка набуває чітко виявляє себе через існуючий політ. режим. Висновок із теорії **П.**: необхідно раціоналізувати орг-цію управління; з цією метою обґрунтовуються принципи індикативного планування, відповідаючи вимогам екон. зростання, що, у свою чергу, відповідає потребам суч. демокр. політ. режиму.

Літ.: Сорвина Г. Н. Экономическая мысль XX столетия: страницы истории. Лекции. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – 512 с.; Robert M. Solow. A Contribution to the Theory of Economic Growth // Quarterly Journal of Economics. – 1956. – 70(1). – pp. 65-94.; Les techniques quantitatives de la planification. P., 1965 – 342 p.; Economic et société, P., 1969. – 220 p.

С. Орлов

Петлюра Симон (10.05.1879, Полтава – 25. 05.1926, Париж, Франція) – держ. і політ. діяч, публіцист, організатор укр. збройних сил. Походив із давніх козац. родин. Початкову освіту **П.** отримав у церк.-приход. школі. Навчався у Полтав. духовній семінарії, в якій належав до таємної укр. громади. Виключений із семінарії за вияв революц. держ. настроїв і запрошення до семінарії композитора М. Лисенка (1901). Як активний член громади, що стала ядром Рев. Укр. Партії (РУП) у Полтаві, **П.** був з 1900 її членом та під загрозою арешту, виїхав на Кубань, до Катеринодару, де спочатку вчителював, а потім під керівництвом Ф. Щербини працював над архівами Кубан. війська. За діяльність у Чорномор. Вільній Громаді, що була філією РУП, і співробітництво у закорд. виданнях («Добра Новина», «Праця») був заарештований (1903). Потім перебував у Києві та Львові (делегат утвореної з РУП УСДРП на з'їзді). Працював у Петербурзі редагуючи місячник соц.-демокр. напрямку «Вільна Україна». Пізніше співпрацював у виданнях: «Рада», «Слово», «Україна», «Украинская жизнь». Ставши

головою Укр. Військ. Комітету Зах. Фронту, **П.** був делегований на перший Всеукр. Військ. З'їзд у Києві (травень 1917), і був обраний головою Укр. Ген. Військ. Комітету, а при утворенні Ген. Секретаріату Центр. Ради (червень 1917) став першим ген. секретарем військ. Не погоджуючися з політикою голови Ген. Секретаріату В. Винниченка, виїшов із уряду й виїхав на Лівобережжя, де організував Гайдамацький Кіш Слобідської України, який відіграв вирішальну роль у боях за Київ (січень-лютий 1918) і ліквідації більшовицького повстання, центром якого був Арсенал, взятий укр. військами під безпосереднім керівництвом **П.** Після гетьман. перевороту (28.04.1918) **П.** став на чолі Київ. губ. Земства і Всеукр. Союзу Земств. Був заарештований гетьман. урядом у липні 1918 і після чотиримісячного ув'язнення взяв участь у протигетьман. повстанні. Увійшов до складу Директорії та очолив Армію УНР як її Гол. Отаман. Після відходу Армії УНР з Києва і виїзду В. Винниченка за кордон **П.** став (11. 2. 1919) головою Директорії, вийшовши одночасно з УСДРП. У складних внутр. і зовн. умовах протягом 10 місяців очолював збройну боротьбу Армії УНР (згодом об'єднаних армій УНР і УГА) проти радян. військ і А. Денікіна. Опинившись в оточенні ворожих сил у безвихідному становищі, зокрема після переходу з'єднань УГА до Денікіна, уряд УНР на чолі з **П.** (05.12.1919) виїхав за кордон, до Варшави, шукати підтримки у союзників. З листопада 1920 керував роботою екзильного уряду УНР у Польщі (Тарнув, Ченстохова, Варшава). 31.12.1923 переїхав до Австрії, а потім – Угорщини, Швейцарії. Пізніше оселився в Парижі (1924), де організував тижневик «Тризуб» і продовжував дотримуватися прямих обов'язків голови Директорії УНР і Головного Отамана УНР.

Основні праці: «Вчіться у Т. Шевченка» (1908), «До населення всієї соборної України» (1919), «Проти погромів» (1919), «Сучасна українська еміграція та її завдання» (1923), «Табір» (1923).

Саме на час укр. нац. революції (1917–1921) припадає пік політ. активності **П.**. Простежуючи еволюцію становлення укр. інституцій в період нац.-визв. змагань, варто зазначити, що **П.** був найбільш послідовним захисником укр. державності. **П.** був переконаним прихильником республ. демократії. **П.** виступав за широке впровадження самоуправління, формування трьох гілок влади із застосуванням автономії для нац. меншин. Завдяки державотворчій позиції **П.** в Україні

відбувалося утвердження легітимної влади, в компетенцію якої входило регулювання та координування всіх сфер сусп. життя. Процес побудови укр. державності йшов шляхом від парламент. республіки до президент. форми держ. правління. Не в останню чергу цьому сприяв авторитет **П.**

Особливим періодом у військ. діяльності **П.** стало протистояння укр. армії з більшов. частинами. **П.** одним з перших зрозумів агресивну суть більшовизму і те, що лише власною армією можна зберегти держ. незалежність. **П.** взяв на себе керівництво націон. військ. рухом і здійснював заходи для розбудови укр. армії. Оцінюючи роль **П.** у творенні укр. державності, варто зазначити, що процес формування збройних сил як одного з найсуттєвіших її елементів, не був вільний від прорахунків і помилок (недостатній рівень боєздатності укр. армії, неорганізованість і недисциплінованість). Однак, здійснюючи практ. кроки щодо орг-ції укр. армії, **П.** вбачав у ній один із найважливіших чинників функціонування всіх держ. інституцій, а також дійовий засіб протистояння зовн. агресії.

П. належав до тієї когорти людей, які завдяки своїй сусп.-політ. та просвітн. діяльності репрезентували гол. ідентифікаційну модель суч. українства, побудовану на утвердженні нац. самосвідомості та захисті нац. інтересів. **П.** вважав, що гол. метою нац. розвитку мають бути, інтереси нації та укр. д-ви, а не інтереси кланів і партій. Розцінюючи успіх чи неуспіх зовн. політики **П.**, треба мати на увазі, що реалізація будь-якої зовн. політики можлива лише тоді, коли існують певні чинники. Першим і основним з них – це сила. Сила – військ., екон., дипломат., політ. У випадку України, цей чинник був мінімальним. У листопаді 1920, втративши територію, яку зайняли радян. війська, укр. уряд працював в еміграції (серед дипломат. кіл і в Лізі Націй). Гол. засади зовн. політики **П.**: боротьба за самостійність України; відсутність тенденцій до федералізму; відмова домовлятися з росіянами, якщо вони не визнають самостійності України; намагання знайти політ., дипломат., господ., санітарну і військ. підтримку д-в Антанти. **П.** був прихильником «політ. реалізму». **П.** намагався реалізовувати таку закордонну політику, яка забезпечувала самостійність укр. д-ви, враховуючи реальні сили і відносини всередині нації та міжнар. ситуацію.

Радян. пропаганда звинувачувала **П.** та керівників УНР у погромах. Єврей. публіцист В. Жаботинський заперечував антисемітські

погляди **П.** і відзначав, що основи взаємин між двома народами (укр. і євр.), які продовжені на початку існування УНР, але були перервані брутальним розвитком подій, що були трагедією для обох народів. **П.** боровся з погромами своїми зверненнями до населення, декретами УНР і наказами до старшин і армії, включно зі застосуванням смертної кари та створенням надзвич. комісій для дослідження погромів. В УНР було засновано Мін-во єврей. справ та приймалися відповідні документи, щодо перешкоджання розпалюванню міжетн. ворожнечі.

Вбито **П.** (25.05.1926) у Парижі, анархістом Ш. Шварцбардом, який нібито помстився за членів сім'ї, убитих в період єврей. погромів (більшість дослідників вважають, власне він був агентом НКВС, а помста вважається тільки приводом). Похований **П.** на цвинтарі Монпарнас у Парижі. З іменем **П.** пов'язана збройна боротьба укр. народу за свою державність (1917-1921). **П.** вів боротьбу за незалежність і суверенність України. З таких позицій не сходяв він ні як публіцист, ні як політик, ні як військовий. **П.** був політиком великого формату, що не вагався перед відповідальними рішеннями. Широкий світогляд і передбачливість виявляв він зокрема також у визначенні завдань політ. еміграції та її ролі в боротьбі за державність. Після вбивства постане **П.** залишилася символом боротьби за незалежність.

Лит.: Гоцуляк В. М. Політична діяльність Симона Петлюри в українському державотворенні: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.01 / В.М. Гоцуляк; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2009. – 19 с.; Гоцуляк В. М. Симон Петлюра та масонство в Україні / В. М. Гоцуляк // Політологічний вісник. – 2005. – Вип. 20. – С. 82-89.; Петлюра С. В. Статті / С. В. Петлюра; упоряд. та авт. передм. О. Климчук. – К.: Дніпро, 1993. – 341 с.; Савченко В. Симон Петлюра / В. Савченко. – Х.: Фолио, 2004. – 415 с.; Статті. Листи. Документи / Ін-т Досліджень Модерної Історії України в США, Фондація ім. С. Петлюри в Канаді / Упоряд. В. Сергійчук. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. – Т. 3. – 615 с.

Я. Ярош

Петрушевич Євген (03.06.1863, Буськ, Австро-Угорщина – 29.08.1940, Берлін, Третій Рейх, перезахоронений у Львові у 2002 р.) – видатний укр. держ., політ. і громад. діяч кін. XIX – першої чверті XX ст. З часу створення Укр. нац.-демокр. партії (1899) її активний учасник. Посол до Австр. парламенту

(1907-1918), у 1913-1915 рр. – заст. голови, в 1916-1918 рр. – гол. Укр. парламентарної репрезентації (УПР). Посол до Галиц. сейму та гол. Укр. сеймового клубу (1910-1914). 1914-1918 рр. – член Головної Укр. Ради та Заг. Укр. Ради. 18.10.1918 – 08.06.1919 – Президент Укр. Нац. Ради (УНРади). 04.01. – 08.06.1919 – гол. Виділу УНРади, президент Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР), з 09.06.1919 по 15.03.1923 – Диктатор ЗУНР; 22.01-20.06.1919 р. – член Директорії. З кін. 1919 р. в еміграції (груд. 1919 – берез. 1923 рр. – Відень; квіт. 1923 – серп. 1940 рр. – Берлін).

П., попри певну еволюцію політ. поглядів, послідовно обстоював інтереси галиц. українців. З початком громад. і профес. діяльності здобув широку підтримку населення кваліфікованим правовим захистом від свавілля властей, виявив себе талановитим організатором сусп.-політ. й культурного життя Сокальщини (нині Львівська обл.).

Перед Першою світ. війною став одним із чільних укр. політиків Галичини. Як голова УПР та Укр. сеймового клубу цілеспрямовано виступав на захист нац., політ. і соц. прав українців у Австро-Угорщині. Його погляди, з огляду на об'єкт. чинники та політ. ситуацію, еволюціонували від закликів автономії, створення з усіх укр. земель окремого коронного краю, до ідеї перебудови Австро-Угорщини у федерацію вільних народів із перспективою утворення нац. д-в у союзі з нею. За свідченням К. Левицького, **П.** «виявляв велику енергію у найважливіші хвилини наших визвольних змагань. Поміж послами належав до діячів гострішого тону».

Із розпадом Австро-Угорщини та утворення ЗУНР стояв біля витоків укр. державотворення, очолював УНРаду, яка мала повноваження справжнього демокр. парламенту. Як керівник новоствореної д-ви, **П.** не був президентом ЗУНР у звичному розумінні цього слова, очолював постійний керівний віділ УНРади (10 членів), який виконував ф-ції глави д-ви. Згідно Тимч. Осн. Закону **П.** не мав можливості проводити самост. політику, але своєю політ. культурою і парламент. досвідом здійснював визначальний вплив на перебіг політ. процесу. Незважаючи на критику політ. опонентів у надмірному парламентаризмі та конституціоналізмі, що не відповідають вимогам часу, під його керівництвом ЗУНР будувалася як типова правова д-ва, яка стала взірцем правопорядку в контексті всієї укр. революції 1917-1923 рр. На відміну від Над-

дніпряниці, в ЗУНР не було деструктивних проявів, притаманних молодим д-вам на зразок анархізму, отаманщини тощо.

Вагомим внеском **П.** у процес реалізації державотворення на засадах єдності та соборності укр. земель була його активна участь у прийнятті Закону про об'єднання з Українською Народною Республікою. У своєму виступі з цього приводу він наголосив: «Ухвалений закон залишається в нашій історії одною з найкращих дат». Не дивлячись на неможливість в тогочасних умовах повністю об'єднати обидві частини України в єдину д-ву, державотворчі ідеї **П.** знайшли реалізацію у заходах, ініційованих УНРадою під його керівництвом, а саме, формування органів центр. і повітової влади, надання держ. статусу укр. мові, українізація шкіл, орг-ція військ. округів тощо.

У своїй державотворчій діяльності **П.** продемонстрував неоднозначно сприйнятий сучасниками підхід щодо розподілу влади в д-ві, що охоплена війною, поєднавши обов'язки президента та глави уряду в рамках внятковної посади – «Диктатор ЗУНР».

В еміграц. період **П.** продовжував боротьбу на міжнар. арені за відновлення незалежності ЗУНР. Запропонував на розгляд країн Антанти та Ліги націй проект конституції «Української Галицької Республіки», заснований на президент.-парламент. формі правління та рівноправності всіх національностей, виступав за створення у Галичині своєї «Швейцарії Сходу». Після анексії Галичини Польщею 14-15.03.1923 р. вкотре пережив світоглядну еволюцію. Перебуваючи під впливом політики «українізації», спочатку підтримував радян. Україну, а згодом через розгорнуті масові репресії та голодомор на Наддніпрянщині змінив погляди на діаметрально протилежні.

Попри певну контроверсійність **П.** справив визначальний вплив на нац.-визв. змагання укр. народу 1917-1923 рр. і загалом на укр. державотворення.

Лит.: Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.) / М. Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1993. – 200 с.; Левицький К. Українські політики. Сильвети наших давніх послів і політичних діячів 1907-1914 / К. Левицький. – Ч. 2. – Львів, 1937. – 108 с.; Литвин М. Президент “Швейцарії Сходу”. Політичний портрет Євгена Петрушевича / М. Литвин // День. – 2008. – 1 лист. – № 198; Павлюк О. В. Радіофільство Євгена Петрушевича: переконан-

ня чи вимушеність? / О. В. Павлюк // Український історичний журнал. – 1997. – № 3. – С. 109-118.

М. Москалюк

Піфагор (дав.-грец. *Πυθαγόρας* – *Σάμιος*; 580 до н. е., о-в Самос, Греція – 500 до н. е., Метапонт, Італія) – дав.-грец. філософ, реліг. та політ. діяч, засн. піфагореїзму. У 306 р. до н. е. йому, як найрозумнішому з греків, поставили пам'ятник у рим. форумі. Історію життя **П.** важко відокремити від легенд, що представляють його як досконалого і величного мудреця, посвяченого в усі таїнства греків і варварів. Ще Геродот називав його «найбільшим еллінським мудрецем». Осн. джерелами про життя і вчення **П.** є твори філософа-неоплатоніка Ямвліха «Про піфагорове життя»; Порфирія «Життя Піфагора»; Діогена Лаертського Кн. 8, «Піфагор». Ці автори спиралися на твори більш ранніх авторів, зокрема учня Арістотеля Арістоксена. Таким чином, найдавніші відомі джерела писали про **П.** 200 років після його смерті.

Твори **П.** не збереглися, і всі відомості про нього і його вчення ґрунтуються на працях його послідовників, не завжди неупереджених. Ямвліх вважає, що **П.** не писав трактатів, оскільки з усних повчань для простого народу неможливо скласти трактат, а таємне окультне вчення для обраних не можна було довірити книзі.

Народився **П.** на о-ві Самосі, біля узбережжя Малої Азії. Батько дав **П.** добру освіту, навчаючи його в найвідоміших учителів того часу. Після смерті батька Піфагор вирушає до Мілета, де його вчителями були Ферекід, Анаксимандр і Фалес. Саме за порадою Фалеса **П.**, у віці 20 років, їде до Єгипту, де жив бл. 22 років. Переказують, що він побував і в Індії, де спілкувався з брахманами. Повернувшись у Грецію на п'ятдесятому році життя, **П.** оселився на півдні італ. півова в полісі Кротоні. Його появи передували чутки про зроблені ним чудеса, а його виступи перед кротонцями були першими кроками на шляху досягнення моральної та політ. влади.

Незабаром навколо **П.** згуртувалися однодумці, організувавши аристокр. за духом, таємний реліг.-політ. союз – гетерію – прообраз майбутньої філос. школи. Незабаром і в ін. полісах Півд. Італії та Греції виникли піфагорійські гетерії, в яких поряд з наук. проблемами – математ., філос., етичними – розглядалися реліг. й політ. Доля **П.**, як і його школи в Кротоні, трагічна. Вороги **П.** підпалили дім, де збирались піфагорійці. Чи був там **П.**, точно не відомо, але, за переказами, врятувати-

ся вдалось лише двом: Архіппу та Лісиду. За іншою версією, **П.**, втікши від заколотників, загинув у Метапонті, у святилищі муз, де залишався без їжі 40 днів.

Наук. складова вчення **П.** розвивалася в V ст. до н. е. зусиллями його послідовників (Архіт з Тарента, Філолай із Кротона, Гіппас із Метапонта), але популярність зійшла нанівець в IV ст. до н. е., в той час як містично-реліг. складова отримала свій розвиток у вигляді неопіфагореїзму за часів Рим. імперії. Заслугою піфагорійців було висунення думки про кількісні закономірності розвитку світу, що сприяло розвитку математ., фіз., астроном. і геогр. знань. В основі речей лежить число, пізнати світ – означає пізнати керуючі ним числа. Вивчаючи числа, піфагорійці розробили числові відношення і знайшли їх у всіх областях людської діяльності. Числа і пропорції вивчалися з тим, щоб пізнати й описати душу людини, а пізнавши, керувати процесом переселення душ із кінцевою метою відправити душу в якийсь вищий божественний стан.

Введення терміна «*філософ*» приписують **П.**, який назвав себе не мудрецем, а «тим, хто любить мудрість». Філософи належать до особливого типу людей, які замість того, щоб турбуватися про славу чи визнання, гроші чи прибуток, все життя присвячують вивченню природи речей. **П.** був першим, хто назвав Всесвіт «Космосом» через ту впорядкованість, яка йому притаманна. За його вченням основоположні принципи світобудови можна висловити мовою математики. Початком, що об'єднує всі речі, виступають числові співвідношення, які виражають гармонію й порядок природи.

Всесвіт, за **П.**, – шароподібний і складається з десяти небесних сфер. У центрі Всесвіту розташований невидимий із землі «вогонь», який піфагорійці називають «стражем Зевса». Навколо нього обертаються всі сфери, у т.ч. й Земля. За вченням **П.**, «Бог – це число чисел», це єдиний Бог, що містить в собі все. Бог виявляється як закон і сам є закон. У своєму прагненні досягнути вічну Істину **П.** звертався до математики, вважаючи цю священну науку найкращим методом для досягнення й висловлення першопринципів, об'єднуючої сили космосу. З цієї точки зору, усе створене прив'язане до числових правил і пропорцій, які синтезовані в числі 10 як досконалому. Гармонія присутня скрізь у Всесвіті: і в комбінації ритмів астрономічних тіл, за якими вони обертаються в просторі, відомій як «музика сфер», і в мистецтві музики, яка очищує душу. **П.** увів звичай застосовувати музику

для очищення душі й практикував лікування музикою. Ін. сторона вчення П. говорить про еволюцію як закон космосу, єдиний для всього. Безсмертна душа людини, діючи згідно з цим законом, переходить з одного тіла в інше, набирає необхідного досвіду, пізнає світ, закони, Природу, завойовує Мудрість, щоб повернутися на свою Божественну Батьківщину.

Критикуючи демократію, П. обґрунтував аристокр. ідеали правління «кращих» – розумової та моральної еліти. Використовуючи цифрові (математ.) характеристики, притаманні моральному і політ.-прав. явищам, П. розпочав теорет. розробку поняття «рівність», дуже важливого для розуміння ролі права як заг. рівної міри регуляції сусп. відносин. П. на основі власної ідеології вдалося виховати і згуртувати сильну, освічену аристократію, до складу якої увійшли політ. діячі, вчені, філософи, лікарі, спортсмени. Сама ж ідеологія піфагореїзму не відкидала політ. діяльності як такої, що не відповідає високому моральному устремлінням. Тому частина членів піфагорейської гетерії, реалізуючи ідеал кращого правителя, займалася політ. діяльністю, і входила до складу держ.-управл. ін-тів.

Літ.: Ахутин А. В. Античные начала философии / А.В. Ахутин. – СПб.: Наука, 2010. – 784 с.; Жмудь Л. Я. Пифагор и ранние пифагорейцы / Л. Я. Жмудь. – М.: Русский Фонд Содействия образованию и науке, 2012. – 445 с.; Жмудь Л. Я. Наука, философия и религия в раннем пифагореизме / Л. Я. Жмудь. – СПб.: Алетейя, 1994. – 376 с.; Мосаев Ю. В. Интеграция философского знания Пифагора та його послідовників в умови сучасності / Ю. В. Мосаев // Гілея. – 2012. – №12 (67). – С. 395-398; Себайн Джордж Г. Історія політичної думки / Джордж Г. Себайн, Томас Л. Торсон. – К.: Основи, 1997. – С. 54; Сигачев А. А. Пифагор (научно-популярный очерк) / А. А. Сигачев // Электронный журнал. – «Знание. Понимание. Умение». – 2010. – № 6. – История.

А. Соловйова

Платон (грец. *Πλάτων*; 428/7 до н. е., Афіни, – 348/7 до н. е., там же) – філософ античності. Походив із аристокр. родини; учень Сократа, після страти якого П. разом із ін. його учнями залишив Афіни. Подорожує (Мегари, Єгипет, Південна Італія, Вавилон, Сидилія тощо). У 387 р. до н. е. П. заснував Академію, яка проіснувала до 529 р. н. е.

Основні роботи: «Апологія Сократа» (397 або 396 р. до н. е.), «Бенкет» (385-380 р. до н. е.), «Критон» (399-385 рр. до н. е.), «Держава» (380 р. до н. е.), «Закони» (354 р. до н. е.).

Погляди П. помітно змінювались протягом життя. Ранні діалоги («Апологія Сократа», «Протагор», «Критон» та інші) називають сократичними і в них відчутний сильний вплив Сократа. Платонівські погляди оформлюються в низці пізніших діалогів («Д-ва», «Політик», «Софіст», «Парменід»). Найбільше вплив реліг.-міфолог. уявлень простежується у останньому творі П. – «Закони».

Наріжним каменем філософії П. є вчення про ідеї. Істинне буття – осягнені розумом, безтілесні ідеї. Світ речей, відповідно є онтологічно і гносеологічно несамостійними. Можна провести аналогію між змістом (ідея) і формою (емпірична річ). Ідеї є зразком, стандартом для орг-ції світу речей. П. намагається не просто описати реально існуючу д-ву, він конструює ідеальну д-ву. Сусп-во П. трактує як систему послуг, взаємне задоволення потреб членами сусп-ва, чії здібності доповнюють одна одну. Однією з ф-цій д-ви називає забезпечення адекватного задоволення потреб і гармонійного обміну послугами; до ф-цій д-ви відносить управління й охорону.

За критерієм поділу праці П. поділяє сусп-во на такі соц. групи: ті, що здатні виконувати певну роботу, але не керувати (землероби, ремісники); ті, що можуть управляти під проводом ін. (воїни або охоронці); ті, що здатні керувати – філософи-правителі. Кожній соц. групі відповідають три життєві сили або частинки душі: сила бажань (розташована під діафрагмою, характерна для землеробів, їм притаманна поміркованість); сила гніву (міститься у грудній клітці, надає воїнам мужності); сила мислячої душі, розуму (міститься у голові, характерна для філософів, надає їм мудрості та здатності управляти д-вою). Свобода індивідів полягає у реалізації покликання, виконанні своїх обов'язків. Поділ на три класи в д-ві забезпечується також за допомогою міфу: «бог, вилпив вас, таким чином, що тим з вас, хто здатний правити, домівив при народженні золота, і тому вони найбільш цінні, в помічників – срібла, заліза ж і міді – у хліборобів і різних ремісників». Міф завершується застереженням, що д-ва загине, коли охороняти її буде залізний чи мідний страж.

Ототожнюючи добродетель і знання, П. наголошує, що право на владу дають лише знання. Вирішальну роль в управлінні має мати правитель-філософ, який володіє ідеєю д-ви. Справедливою П. називає таку д-ву, в якій в якій всі соц. групи (три різні за природою стани) займаються кожен своєю справою і не втручаються в чужі справи. Принцип справедливості фактично замінює право.

Для виникнення ідеальної д-ви **П.** пропонує ліквідувати прив. власність та моногамну сім'ю для класів філософів та воїнів. Для того, щоб усі класи найкраще виконували свої обов'язки та в д-ві був досягнутий найвищий ступінь рівності воїни та філософи повинні жити на засадах солідарності, рівності та колективізму. Третьюому стану дозволяється мати приватну власність і моногамну родину, але загалом право регламентації цих питань щодо землеробів і ремісників **П.** залишає за правителями д-ви. Сприяє збереженню існуючої соц. ієрархії виховання, яке є засобом формування людської природи з метою створення гармонійної д-ви. Найкраща д-ва може бути двох видів – монархія або царська влада та аристократія. Цим двом видам протистоять чотири помилкові форми правління, а саме: *тимократія* (мілітарна д-ва, що постійно воює і прагне військ. могутності), *олігархія* (правління засноване на майновому цензі; при владі перебувають багаті, бідняки не беруть участь в правлінні, головна цінність – багатство), *демократія* (характерна некомпетентність політиків, перенасичення свободою) та *тиранія* (найгірша форма держ. правління, для якої характерне беззаконня). Ці форми д-ви гинуть через внутр. суперечності та неправильні принципи закладені в них.

Погляди, викладені в «Законах», різко контрастують із попередньою концепцією **П.** У д-ві, описаній у «Законах», на перше місце, як свідчить назва, поставлений закон, перед яким рівні всі громадяни. **П.** зазначає, що у разі, якщо знання, потрібні для появи царя-філософа, недосяжні, то у д-ві повинно здійснюватись управління на основі закону, а не на власній розсуд. **П.** пропонує принцип «змішаної д-ви», що сприяє досягненню гармонії, урівноваженню протилежних політ. сил у д-ві. Цей принцип означає, що д-ва містить в собі елементи монархії (мудрий уряд, що керується законом) та елементи демократії (принцип свободи, поділ влади між людьми). У «Законах» **П.** також наголошує, що спільна власність є ідеальною для облаштування д-ви, але занадто ідеальною для людської природи. Тому він пропонує залишити ін-т прив. власності та моногамну родину.

До золотого фонду історії політ. вчень ввійшла ціла низка ідей та теорет. концепцій **П.** (концепція ідеальної д-ви). Популяризації ідей **П.** сприяв його учень і критик Арістотель. Також твори **П.** були в центрі уваги ранньохристиян., середньовічних авторів, мислителів епохи Відродження і Нового часу, що забезпечило тяглість та єдність європ. політ. думки.

Лит.: Платон. Держава / Пер. з давньогрец. Д. Коваль. – К.: Основи, 2000. – 355 с.; Платон. Закони / Общ. ред. А.Ф. Лосева и др.; пер. з древнегреч. А. Н. Егунова и др. – М.: Мысль, 1999. – 830 с.; Платон. Диалоги / Пер. с давньогрец., переклада В. В. Шкоди, Г. М. Куц. – Харків: Фоліо, 2008. – 349 с.

В. Бунь

Плеханов Георгій (рос. *Георгий Плеханов*; 29.11 (11.12) 1856, с. Гудаловка, Рос. імперія – 30.05.1918, Ялкала, Фінляндія, нині Рос. Федерація) – рос. філософ і політ. діяч; організатор Т-ва «Земля і воля», ідеолог народництва.

Основні праці: «Соціалізм і політична боротьба» (1883), «Наші розбіжності» (1885), «Російський робітник в революційному русі» (1891), «До питання про розвиток моністичного погляду на історію» (1895).

Народився в дрібномаєтній дворян. сім'ї. Закінчив військ. гімназію у Воронежі у 1873 р. переїхав до Петербурга. Восени 1874 р. поступив в Петербурзький гірничий ін-т, з якого в 1876 р. як учасник революц. руху був вимушений піти. З 1875 р. активний учасник революц. боротьби: спочатку діяв в революц.-народницькому русі, в Петербурзі отримав деякий досвід пропагандист. діяльності серед робітників. Брав участь в Казанській демонстрації 1876 р. в Петербурзі, де виступив з викривальною мовою проти царського самодержав'я. Після розколу народницької організації «Земля і воля» (1879) – один із керівників революц.-народницької групи «Чорний переділ». З січня 1880 до Лютневої революції 1917 р. жив в еміграції у Зах. Європі.

Порівняно швидкий розвиток капіталізму в Росії і посилення робітн. руху, криза народницької теорії та практики, особистий досвід діяльності серед робітників, знайомство з історією західноєвроп. робітн. руху й особливо глибоке вивчення праць К. Маркса і Ф. Енгельса викликали переворот в поглядах **П.** У 1882-1883 рр. у **П.** формується марксист. світогляд; він стає переконаним і рішучим критиком ідеології народництва, першим пропагандистом, теоретиком і блискучим популяризатором марксизму в Росії. У 1883 р. в Женеві **П.** створив першу рос. марксист. організацію – групу «Звільнення праці», підготував її програмні документи. **П.** переклав на рос. низку робіт: «Маніфест Комуністичної партії» (1882), «Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії», «Тези про Фейербаха», частини книг «Святе сімейство» і ін.

П. підірвав ідеологію народництва, науково спростувавши твердження народників про те, що капіталізм в Росії – нібито «випадкове явище», що селян. община здатна не лише протистояти капіталізму, але і бути гол. перевагою під час переходу країни до соціалізму. **П.** показав, що Росія неспинно йде шляхом капіталіст. розвитку і що завдання революціонерів полягає в тому, щоб використовувати породжувані капіталізмом процеси на користь революції. **П.** учив бачити в пролетаріаті, що народжувався, гол. революц. силу в боротьбі з самодержав'ям і капіталізмом, закликав розвивати політ. свідомість робітників, боротися за створення соціаліст. робітничої партії.

Весною 1895 р. у Швейцарії **П.** вперше зустрівся з В. Леніним, досягнувши домовленості про встановлення зв'язків між групою «Звільнення праці» і марксист. орг-ціями. Росії. Спільно з рос. марксистами **П.** включився в боротьбу проти лібер. народництва, «легального марксизму», «економізму», викрив відступництво Е. Бернштейна від марксизму. З 1900 р. **П.** брав участь у виданні першої загальнорос. марксист. газ. «Искра», натхненником і організатором якої був В. Ленін. На II з'їзді РСДРП (1903) **П.** займав революц. позицію, разом із В. Леніном відстоював принципи марксизму. Проте незабаром після II з'їзду перейшов на сторону меншовизму, став одним із його лідерів. З кінця 1903 р. **П.** повів боротьбу проти ленінізму, особливо у питаннях стратегії та тактики пролетаріату та його більшовицької партії. Під час Революції 1905-1907 у Росії **П.** виступав за союз із лібер. буржуазією, засуджував курс на озброєне повстання, вважав гол. парламент. форму боротьби. У 1903-1917 рр. **П.** виступає проти ленін. курсу на соціаліст. революцію в Росії.

Після Лютневої революції 1917 **П.** повернувся до Росії. Очолюючи соціал-демокр. групу «Єдність», він підтримував Тимчасовий уряд, виступав проти більшовиків і ленін. курсу на соціаліст. революцію в Росії. Негативно зустрівши Жовтневу революцію, **П.**, проте, відмовився підтримати контрреволюцію.

П. застосовував діалектичний метод гол. чином до пізнання сусп. життя. З діалектики, що розуміється як «алгебра революції», **П.** робив висновок про закономірність і невідворотність соц. революції. Аналізуючи історію вчень про сусп.-во, **П.** на великому істор. матеріалі доводив, що лише діалект. матеріалізм розкриває закономірний характер сусп.-істор. процесу. **П.** прагнув розкрити структуру сусп. життя і взаємодію її сторін – з його точки

зору, марксист. соціолог. аналіз створює основу наук. передбачення гол. напрямів сусп. розвитку. **П.** розвинув марксист. вчення про роль народу й особи в історії, проаналізував формування і розвиток політ. ідеології, права, релігії, моралі, мистецтва, філософії тощо. **П.** вніс значний внесок у сусп. думку, виходячи з принципу обумовленості сусп. свідомості розвитком сусп. буття.

Літ.: Асмус В. Ф. Вопросы эстетики в работах Г. В. Плеханова / В. Ф. Асмус // Под знаменем марксизма. – 1943. – № 6. – С. 24-35; Бурсов Б. И., Г. В. Плеханов, в кн.: История рус. критики, т. 2, М. – Л., 1958. – 322 с.; Семенова Г. П. Проблема идейности и художественности в эстетике Г. В. Плеханова / Г. П. Семенова // Вестник Ленинградского ун-та. – 1963. – № 8. – С. 45-58; Заслонова Е. Н. Плеханов об эстетическом идеале. – М., 1965.

С. Орлов

Подолінський Сергій (19(31).08.1850, с. Ярославка, Звенигород. повіт, Київ. губернія – 30.07.(12.08).1891, Київ) – укр. громад. і політ. діяч, лікар, соціолог, економіст, публіцист. У 1867 р. став студентом природничого відділення фіз.-математ. ф-ту Київ. ун-ту і брав активну участь в громад. житті. Після закінчення у 1871 р. природничого ф-ту Київ. ун-ту і отримання ступеня кандидата природничих наук **П.** виїздить за кордон. Офіц. метою перебування за кордоном було отримання освіти та ознайомлення з сусп.-політ. життям Європи. У документах від'їзду мотивувався потребою у лікуванні. Упродовж кількох років він проживав і навчався у Парижі, Лондоні, Цюріху, Відні та Бреслау. У Парижі познайомився з П. Лавровим і брав активну участь у підготовці й виданні емігрант. рос. часопису «Вперед!». У 1874 р. **П.** зблизився з діячами «Київської громади», вів роботу зі створення Укр. соц.-демокр. партії, орг-ції в Женеві друкарні, активно співпрацював у газеті «Киевский телеграф», яка фактично була органом «Київської громади». 1875 р. разом із галичанином О. Терлецьким він організує у Відні видання соціаліст. літ-ри, яка широко використовувалась народниками в їхній революц. діяльності. У 1876 р. одержав у Бреслау (Вроцлаві) диплом д-ра медицини, а в грудні цього ж року – диплом лікаря в Київ. ун-ті. Виїхавши у 1877 р. за кордон, **П.** поселяється біля Монпельє (Франція). Відтоді всю свою увагу він зосереджує на наук. роботі. Значним внеском у вивчення вітчизняної соц.-екон. генетики є іст.-екон. дослідження «Ремесла та фабрики на Україні» (1880, Швейцарія). Фактично це

був перший укр. підручник з політ. економії, багатий цікавими матеріалами з екон. історії України, з життя ремісників мануфактур і фабрик. **П.** стає в наук. світі серйозним теоретиком, однак смерть трьох дітей та конфлікт з батьком, який не поділяв політ. поглядів сина, призвели до психічного зламу **П.** на початку 1882 р. Після невдалого лікування у Франції, мати забрала сина до Києва, але до кінця свого життя він вже не зміг подолати депресивного стану і помер 30 червня (12 липня) 1891 р. на 41-му році життя.

Основні праці: «Парова машина» (1875), «Про багатство і бідність» (1876), «Ремесла і фабрики на Україні» (1880), «Праця людини та її відношення до розподілу енергії» (1881).

Формування світогляду **П.** відбувалося в рамках марксист. ідеології, але **П.** сприймав марксизм дещо по-іншому. У цілому ідеї марксизму, популярні в колах радикальної укр. демократії, одержали у працях **П.** самобутне й оригінальне трактування, незважаючи на певний утопізм власних соц.-екон. уявлень, він виявив себе у деяких питаннях більшим реалістом і гуманістом, ніж засновники марксизму та їх ортодоксальні послідовники в Росії та Україні.

Ідеалом нового сусп.-ва вважав громадянство, соціалізацію землі та фабрик, передачу їх безпосереднім виробникам – селянам і робітникам. Критикуючи самодержавство в Росії, **П.** ставив за мету довести необхідність знищення його революц. шляхом, завоювання трудящими політ. влади та утворення соціаліст. республіки. Виникнення д.-ви він вважав іст. прогресивним явищем і доводив, що подальший її розвиток ішов шляхом поглиблення майнової нерівності та посилення панування одного класу над ін. Розглядати д.-ву та місц. самоврядування, **П.** вважав необхідним через призму екон. відносин. На думку вченого, політика, як сукупність практ. людської діяльності, що має проникати в усі сфери сусп. життя, має бути спрямована і забезпечувати розвиток держ. ладу в сусп.-ві, чого власне на той час дослідник спостерігати не міг.

П. виступав за еволюц. шлях переходу до соціалізму, за допомогою революції у формі збройного повстання: в Зах. Європі – пролетаріату за підтримки селянства, а в Сх. – селянства за підтримки найбіднішого міськ. населення. У майбутньому сусп.-ві мала бути забезпечена рівність не лише політ., а й екон. ідея соц.-політ. рівності є центральною. Формально зафіксовані в політ.-правових документах бурж. д.-в свободу і рівність він вважав

неістинними, тому що реально народні маси позбавлені свободи. Складена ним програма соціаліст. перетворення України передбачала надання всім трудящим рівних політ. та екон. прав, свободи слова і совісті, рівних можливостей для всебічного культ. розвитку.

Основним осередком соціаліст. сусп.-ва, за **П.**, мала стати громада, яка виступатиме основою для ведення госп.-ва та органом політ. самоврядування, поєднуючим в собі законодавчу, виконавчу й судову владу. Формою політ. устрою громадівського соціалізму буде народна федерація громад, заснована на повному політ. рівноправ'ї кожної громади й повному внутр. самоврядуванні. За проектом **П.** Україна майбутнього має бути спочатку федеративною демокр. республікою добровільно об'єднаних громад, а потому стати членом всенародного вільного союзу – міжнар. федерації. Учений визначає громаду як політ. основу демокр. д.-ви, що виступає органом самоврядування народу в усіх його справах. Діяльність громади не обмежується ні чисельністю населення, ні територією. Громада – це село, адмін.-господар. район, ціла д.-ва. В свою чергу, д.-ва як громада – це союз сільс. і міськ. громад. **П.** приходять до висновків, що громада – найдавніша форма орг.-ції сусп. життя, що створилася певною групою людей на основі колект. використання спільної власності на землю та засобів вир.-ва. Відповідно, дослідник пропонує положення на яких має функціонувати така громада: 1) земля має належати громадам; 2) приналежність до сільс. громади визначається місцем народженням, або прийняттям членами громади; у громадах має бути нероздільне колект. госп.-во; все майно кожного члена сільс. громади має належати самій громаді. Щодо міських громад, то правила були такі ж, напр., фабрики повинні належати громаді робітників. Така спільність на власність мала урівняти всіх членів громади не тільки в політ., а й в екон. сенсі. Сам процес формування громади мав здійснювати «знизу-догори» на добровільних засадах і створити федерацію громад із колект. власністю на засоби вир.-ва.

П. відстоював право громад на автономію і в це поняття вкладає також можливість кожної людини належати до тієї громади, до якої вона сама бажає: «Самостоячість (автономія) політ. громади єсть, по нашій думці, воля кожної громади признатись до того народу й приступити до тієї спілки, до котрої вона сама хоче, а також воля конче по своєму впорядкувати всі справи серед себе й усі свої стосунки до других громад».

Лит.: Бевз Т. Ідеї соціалізму і громадянського суспільства як ключові елементи теорії «праці» С. Подолінського: (до 160-річчя від дня народження) / Т. Бевз // Українознавство. – 2011. – № 1. – С. 60 – 64; Пащук А. Соціологічні та суспільно-політичні погляди С. А. Подолінського / А. Пащук. – Львів, 1965; Подолінський С. А. Вибрані твори / [упор. Л. Я. Корнійчук]. – К.: КНЕУ, 2000. – 328 с.

Т. Лушагіна

Познер Річард (англ. *Richard Allen Posner*; 11.01.1939, Нью-Йорк, США) – амер. суддя, юрист, економіст, публіцист, блогер, активний сусп. діяч, викладач. Випускник-бакалавр з англ. студій Йельс. коледжу (із найвищою відзнакою, 1959), бакалавр права, Гарвард. школи права (із високою відзнакою, 1962), де під час навчання був президентом видання «Harvard Law Review». Із 1962 **П.** працює у кількох екон. та юрид. інституціях, а від класичної академ. кар'єри вирішив відмовитись. Цікаво, що його син вчинить у майбутньому, за схожих обставин, навпаки (Ерік Познер нині відомий амер. проф. права, фахівець із «теорії ігор», міжнар. права та міжнар. трибуналів). У 1968 **П.** прийняв запрошення викладати у Стенфорд. школі права, а з 1969 він стає ст. викладачем у школі права ун-ту Чикаго, де займає посаду на каф. права ім. Л. та Б. Фріманів. У 1981 **П.** було призначено 40-им Президентом США Р. Рейганом на посаду федерального судді Апеляц. суду 7-го округу США (7th Cir.). 1993-2000 рр. – **П.** головуєчий суддя цього федерального суду. Знаний тим, що усі свої вирокі укладає особисто. У 2000 р. «The Journal of Legal Studies» визнав **П.** найцитованішим ученим-правником ХХ ст. А у 2007 р. «Legal Affairs» назвав **П.** одним із 20 топ-правників у США. Також суддя **П.** має багато почесних нагород від різних унів та є член.-кор. Брит. Академії із 1987. Він був одним із реальних претендентів на Нобел. премію з екон. у 2013 р.

Основні праці: «Економічний аналіз права» (8 ред., 1973-2010), «Право та література» (3 ред., 1988-2009), «Стать та глузд» (1992), Проблематика теорій права і моралі» (1999), «Ламаючи штампи: Президентські вибори-2000 та суди» (2001), «Публічні інтелектуали: дослідження скорочення» (2002), «Закон, прагматизм і демократія» (2003), «Протидіючі тероризму: розмитий фокус, хибні кроки» (2007), «Криза капіталістичної демократії» (2010).

Суддя **П.** яскравий публ. інтелектуал, відомий своїми неординарними поглядами у багатьох сферах, неабиякі дискусії викликали,

наприклад, такі тези: про випадковість верховенства права у правовій теорії; аргументація щодо потреби моделі всиновлення малюків на кшталт «продаж-купівля» у супермаркеті, яка розцінюється **П.** як гіпотетично ефективнішою за держ. політику всиновлення; заява щодо потреби легалізації марихуани та ЛСД, він є противником агресивної політ. кампанії «War on Drugs»; погляд **П.** на права тварин, як на такі, що несумірні із правами людини. Світ, у якому не дотримуються прав людини, не може гарантувати тваринам прав: «Неправильно порівнювати біль малюка із болем собаки». Через такі виразні розходження із загальноприйнятою публічною гадкою, у 2002 р. у «The Washington Post Book World» була розміщена стаття із провокаційним висновком: **П.** не стільки публ. інтелектуал, скільки ворог США, який не достойний бути обраним у Верховний Суд. Однак, ці закиди лише сприяли популярності судді **П.**, який продовжує епатувати своїми ідеями буденність.

Політ. погляди **П.** протягом життя змінювались із ліберальних на консервативні, але вже серед консерваторів його постійно вирізняє прихильність до нігілістських ідей Ф. Ніцше, щодо розуміння моралі й моральності у релятивістському і скептичному ключах («Так говорив Заратустра. Книга для всіх і ні для кого», «Генеалогія моралі» та ін.). Отже, нині **П.** має прямиї стосунки до «ліберального крила» Республ. партії США, є впливовим у сфері формування урядової антимонопольної політики.

Як макроекономіст **П.** є автором аналіт. «гібридної концепції» – економіки права, яка виникла у нього під впливом «міксу» екон. й прав. теорій його кумирів: А. Директора й О. В. Голмса та ін. На думку **П.**, всяку угоду у сфері економіці та політиці може бути скасовано, коли це, певним чином, «корисно»: тут спостерігаємо вплив актуального нині у амер. праві концепту правового реалізму, що має витоки в утилітаризмі (І. Бентама) й прагматизмі (Дж. Дьюї). Напр., якщо з'являється «третя сторона», яка може запропонувати вигідніші умови, то угоду явно треба змінювати – для спільного блага.

У політ.-прав. дискурсі **П.** в обстоює право на мед. аборти у США та конституц. право на таке хірург. втручання за умов загрози життю жінки. Щодо деяких прав арештантів: **П.** вважає, що засудженні чол. статі повинні висловлювати протест жін.-наглядачкам, через ін. стать, бо це може, у деяких ситуаціях, позначатися на їх людській гідності. З приводу терактів 11 вересня у Нью-Йорку та їх ор-

ганізаторів, **П.** поділяє думки колеги-юриста – А. Дершовіца, підтримуючи відміну права на збереження мовчання, для обвинувачених у тероризмі, й застосування до них тортур: «Той, хто проти цих тортур, які є необхідними для отримання інформації, нехай несе за це персональну відповідальність».

Судження **П.** про таємницю приватного життя, полягають у запереченні її необхідності: «Можливо, трохи й перебільшую, та я вважаю, що приватність необхідна тим людям, які бажають щось приховати, або когось ошукати». Відхід від конфіденційності має надати бенефіції усім громадянам у соц.-політ. житті, однак, для корпорацій схожий шлях не підходить, вочевидь, тут **П.** на боці інформ. конфіденційності екон. даних. Також суддя **П.** підтримав підписання закону щодо захисту авторського права, яке може бути порушене шляхом гіперпосилань на текст, чи через викривлений виклад контексту.

Таким чином, за **П.**, зростання багатства та його ефективність є важливими чинниками сусп.-політ. життя, поряд із автономністю сфери моралі, де людина прагне до щастя, яке не так вже й просто вимірюється, на відміну від актуальної платоспроможності.

Лит.: Познер Р. Кельзен, Хайек и экономический анализ права / Р. Познер // Российский ежегодник теории права. – № 3. – 2010. – С.-Петербург. гос. ун-т, Ур. гос. юрид. акад. – СПб.: Юридическая книга; Екатеринбург: Изд-во УрГЮА, 2008 – С. 181-207; Gray С. The Philosophy of Law: An Encyclopedia, Vol. 1-2. (Garland Reference Library of the Humanities) / Christopher Berry Gray. – Routledge, 1999. – 486 p.; Posner R. The Problematics of Moral and Legal Theory / Richard A. Posner. – Belknap Press, 1999. – 335 p.; Posner R. Public Intellectuals: A Study of Decline / Richard A. Posner. – Harvard University Press, 2001. – 418 p.; Posner R. The Crisis of Capitalist Democracy / Richard A. Posner. – Harvard University Press, 2010. – 409 p.

В. Якубіна

Полан'ї Карл Пауль (нім. *Karl Paul Polanyi*; 21.09.1886, Відень, Австрія) – 23.04.1964, Пікеринг, Канада) – амер. і канад. економіст, антрополог, соціолог і політ. філософ угор. походження, один із основоположників екон. антропології. Навчався в Будапешт. ун-ті; д-р філос. (1908), д-р права (1912). Учасник лівого молод. руху. Один із засновників (1914) Угор. радик. партії та був її секр. У період Угор. радян. республіки входив до Угор. соціал-демокр. партії. Емігрував в Англію (1933), де викладав соц.-екон. тео-

рію в Оксфорд. та Лондон. ун-тах. З 1940 р. – у США та Канаді, викладав в Колумб. ун-ті.

Основні праці: «Велика трансформація: політичні та економічні витоки нашого часу» (1944); «Торгівля та ринки в ранніх імперіях» (у співавт., 1957), «Дагомея і работоргівля» (1966), «Примітивна, архаїчна і сучасна економіка: есе Карла Полан'ї» (1968), «Економіка як інституційний процес» (1957), «Засоби існування людини» (1981).

П. – один із теоретиків екон. інституціоналізму, дослідник проблем макротенденцій сусп. розвитку. Провів аналіз екон. і політ. проблем розвитку індустр. сусп.-ва. Екон. життя, за **П.**, є похідним елементом всієї соц. системи як сукупності ін-тів. Економіка – це процес вир-ва засобів задоволення потреб, де людина демонструє свою повну залежність від природного і соц. оточення. Люди можуть налагоджувати зв'язки один із одним у відповідності з трьома основними принципами – дарообміну (реципрокності), централіст. перерозподілу (редистрибуції) і ринку. У перших сусп.-вах домінував дарообмін, у ранньокласових – перерозподіл, в епоху Нового часу на перший план виходить ринок. Для перемоги саморегульованого ринку необхідно, щоб товарами стали праця, земля і гроші, а д-ва повністю відмовилась від втручання в економіку. Ці зміни не відбуваються самі по собі, і чисто ринкова система не може існувати упродовж тривалого часу. **П.** вважає, що у Великобританії (її вважає взірцем лібер. економіки), перемога принципів саморегульованого ринку є результатом не стих. саморозвитку, а цілеспрямованого «соц. конструювання» за участю лібер. д-ви.

П. доводив, що після Першої світ. війни починається велика трансформація капіталіст. економіки, шляхом ускладнення системи екон. відносин та посилення держ. впливу на її розвиток. Перспективою таких трансформацій **П.** вважає перехід до соціалізму, але не держ., а демокр. типу. «Соціалізм, – писав **П.**, – є в своїй основі внутр. властивим індустріальній цивілізації прагненням до виходу за рамки саморегульованого ринку шляхом цілеспрямованого підпорядкування його демокр. сусп.-ву». Події першої пол. ХХ ст. сформували та зміцнили переконання **П.** у тому, що гуманне існування в індустр. сусп.-ві могло б бути забезпечене лише шляхом культ. революції, що дозволяє підпорядкувати економіку людській спільноті.

П. критикує екон. детермінізм як домінуючий принцип орг-ції сусп.-ва. Прийшов до висновку, що невільною людину робить не за-

лежність від природи та сусп-ва, а залежність від ринку ін-тів, які деформують систему цінностей людини та підмінюють мету засобами. Свобода, на думку **П.**, це, перш за все, свобода від неперсоніфікованої матер. сили. Свобода – це можливість брати участь у створенні й орг-ції життя спільнот різних рівнів, до яких належить людина. Причому, необхідною умовою свободи окремого індивіда є транспарентність (прозорість) сусп-ва, а достатньою умовою – готовність цього індивіда нести відповідальність за свою свободу: як член сусп-ва, людина неминує стає спільно з ін. відповідальною за все, що відбувається в цьому сусп-ві. Отже, людині необхідна свобода і від ринку, і від д-ви, які повинні служити людям і представляти їх інтереси, а не бути кінцевою метою, в ім'я якої руйнуються або підпорядковуються сімейні, дружні та ін. сусп. зв'язки. Тобто, саме ті соц. ін-ти, які мають неекон. і неполіт. характер, сприяють найгармонійнішому існуванню людини. **П.** бачив гол. недолік суч. сусп-ва в зниженні рівня солідарності, пов'язаного з руйнуванням цих соц. ін-тів, і в своїх дослідженнях доіндустріальних спільнот намагався знайти механізми, за допомогою яких можна було б усунути цей недолік. У пізніших роботах **П.** неодноразово вказував на необхідність демократизації сусп-ва через збільшення транспарентності. Саме прозорість сусп. структур дозволить індивідам брати участь в орг-ції життя сусп-ва. При цьому, **П.** виступав проти ідеї класової боротьби та вважав, що не окремі верстви сусп-ва повинні боротися між собою, а все сусп-во повинно боротися за збільшення транспарентності. Таким чином, **П.** підтримав ідеї розвитку громадян. сусп-ва.

Літ.: Веселов Ю. В. Классики экономической социологии: Карл Полаanyi / Ю. В. Веселов // Социологические исследования. – 1999. – №1. – С. 111-115; «Великая трансформация» Карла Полаanyi: прошлое, настоящее, будущее / Под общей ред. Р. М. Нуреева. – М.: ГУ-ВШЭ, 2007. – 321 с.; Полаanyi К. Избранные работы / К. Полаanyi. – М.: Изд. дом «Территория будущего», 2013. – 200 с.; Dale G. Karl Polanyi: The Limits of the Market / G. Dale. - John Wiley & Sons, 2013. – 320 с.; Polanyi K. The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time / K. Polanyi. – Beacon Press, 2001. – 360 p.

О. Кириленко

Полібій (грец. *Πολύβιος*, лат. *Polybius*, близько 200 до н. е., Мегалополь, Аркадія – бл. 120 до н. е., Мегалополь, Аркадія) – грец.

історик, військ., держ. і політ. діяч еллініст. періоду. Походив зі знатного аристокр. роду міських громадян. У 169 до н. е. **П.** був обраний на посаду союзного гіпарха. Намагався налагодити відносини з союзниками Риму, виступав з промовами на народних зборах, здійснив дипломат. візит до римського військ. табору в Македонії з пропозицією військової допомоги, але зазнав невдачі. У числі тисячі ахейських інтернованих осіб прибув до Італії в 167 до н. е. і був залишений у Римі на прохання консула Луція Емілія Павла, який зробив його наставником своїх синів. З цього часу **П.** увійшов до «гуртка Сципіона». Є свідство про його перебування на чолі дослідн. експедицій в Атлант. океані, Гадесі, Єгипті, Керні та в Олександрії. Приблизно з 145 до н. е. **П.** бере активну участь в сенатській комісії з 10 осіб для політ. реорганізації Греції.

Основна праця: «Загальна історія в сорока книгах» (бл. 150 до н. е.).

П. мав характерний погляд на події, що відбуваються і, згідно з яким устрій д-ви відіграє певну роль в усіх людських відносинах. Важливу роль **П.** відводив проблемі моральності представників влади, заклав фундамент формування відправних ідей і розробку концепцій у різноманітних сферах теорії і практики проблем д-ви й політ.-істор. вивчення форми д-ви, концепції змішаної д-ви.

Історію виникнення державності та наступної зміни держ. форм зображував як процес, що розвивається за законом природи. За його твердженням, кругообіг держ. форм такий вигляд: царство, тиранія, аристократія, олігархія, демократія, охлократія. Рушієм даного кругообігу є, за **П.**, переродження кожної із згаданих форм влади як позитивної у таку саму за кількісним принципом, але негативну за якісною ознакою. Позитивними формами єдиновладдя, влади небагатых і влади всіх постають, на думку **П.**, царство, аристократія та демократія. Єдиновладдя постає царством лише тоді, коли владу народ добровільно віддає найдостойнішому, наймудрішому і найталановитішому у питаннях політичної влади. Подібно до цього про владу небагатых можна говорити як про аристократію лише тоді, коли на чолі, постають кращі люди д-ви. І, нарешті демократія – влада народу як організованого цілого, життєдіяльності, потребам та інтересам якого підпорядковані життя та цілі індивідів. Динамізм зумовлюється тим, що з плином часу кожна з цих позитивних форм з неминучістю трансформується у таку саму щодо кількісної ознаки, але вже негативну. Все це з необхідністю призводить до перехо-

ду від цієї форми влади з однією кількісною ознакою до іншої – з відмінною кількісною ознакою, в рамках якої цикл переходу від позитивної до негативної форми відтворюється з належною специфічністю. У межах єдиновладдя царство як позитивна форма рано чи пізно обов'язково вироджується в монархію – свою негативну форму, де при владі вже не найсправедливіший та найдостойніший, а тиран. Внаслідок такого переродження сусп. лад змінюється знову соціальним хаосом, що детермінує об'єктивну потребу переходу від єдиновладдя як такого до влади небагатых. Остання втілюється спершу теж у своїй позитивній формі – у вигляді аристократії. Аристократією, писав він, належить визнавати таке правління меншини при якому правлячими людьми бувають найсправедливіші та найрозсудливіші за вибором. Коли потім і аристократія виродиться за законом природи в свою спотворену форму – олігархію і розгніваний народ помститься за образи правителям, тоді народжується демократія. У подальшому демократія через неприборканість пристрастей народної маси та її зневагу до законів неминуче руйнується і переходить у беззаконня та панування сліпої сили натовпу, охлократію.

Зміну держ. форм **П.** пояснював падінням звичаїв у представників влади. Відзначав нестійкість, властиву кожній окремій простій держ. формі, яка втілювала лише один принцип і якому неминуче судилося виродитися в свою протилежність. Реалізацію цієї можливості пов'язує з формуванням ще однієї, якісно відмінної від усіх розглянутих вище, синтетичної форми пол. влади, яка водночас поєднувала б у собі всі три начала: єдиновладдя, владу небагатых і владу народу. Основну перевагу змішаної форми правління вбачав у забезпеченні належної стійкості д-ви, яка запобігатиме спотворенню форм правління. Аналізував прояви змішаних форм д-ви в Римі, розглядаючи повноваження «трьох влад» у Римській д-ві – влади консулів, сенату та народу, які втілювали відповідно царську, аристокр. і демокр. засади. У змішаній формі д-ви повноваження представників різних форм правління не з'єднуються до одного першопочатку, а являючись роз'єднаними, сполучаються та співіснують, взаємно врівноважуючи одне одного й тим стабілізуючи держ. лад. Йдеться про таку конструкцію д-ної влади за якою повноваження правління не зосереджені в одному центрі, а розподілені між різними, взаємно врівноважуваними складовими д-ви.

Діяльність **П.** була позитивно оцінена деякими верствами грец. сусп-ва, в окремих містах йому виказували найвищу шану як за життя, так і після смерті.

Лит.: Лозовицький О. С. Генеза гуманістичної ідеології Епохи Відродження / О. С. Лозовицький // Історія України. – 2003. – №21-22. – С. 12-17; Freeman K. God, man and states: Greek concepts. Westport, Conn., 1976. – 216 p.; Kuznatomki W. Zarys myśli politycznej starożytności. – W., 1968. – 168 s.; Muller R. Polis und Respublica: Studien zum antiken Gesellschafts und Geschichtsdenken. – Weimar, 1987. – 426 p.

О. Лозовицький

Поппер Карл Раймунд (англ. *Karl Raimund Popper*; 28.07.1902, Відень, Австро-Угорщина – 17.09.1994, Лондон, Великобританія) – брит. філософ, логік і соціолог, представник школи «критичного раціоналізму». До 1937 р. працював у Відні, але загроза нацизму змусила **П.** покинути Австрію. З 1946 до середини 1970-х – проф. Лондон. школи економіки. Кавалер ордена Пошани (1982). Член Лондон. Королів. т-ва (1976), лауреат Премії Кіото (1992). Лауреат Премії Алексіса де Токвіля (1984).

Основні праці: «Логіка наукового дослідження» (1935), «Відкрите суспільство та його вороги» (1945), «Злиденність історизму» (1945), «Припущення і спростування» (1963), «Об'єктивне знання. Еволюційний підхід» (1972), «Автобіографія (Пошуку немає кінця)» (1974), «Відповідь моїм критикам» (1974), «Особистість та її мозок» (1977, у співавт. з Дж. Екклсом), «Реалізм і ціль науки» (1983).

П. був одним з найбільш впливових критиків тоталітаризму, який у своїй праці «Відкрите сусп-во та його вороги» виступив на захист демократії та «відкритого сусп-ва», де політ. еліта може бути відсторонена від влади без кровопролиття. **П.** стверджував, що, позаяк, процес нагромадження людського знання непередбачуваний, то теорії ідеального держ. управління принципово не існує, отже, політ. система має бути достатньо гнучкою, щоб уряд міг плавно міняти свою політику. У силу цього, сусп-во повинно бути відкрите для безлічі точок зору (плюралізм) і культур (мультикультуралізм).

П. вніс великий внесок у розробку принципів наук. пізнання. Зокрема, саме він ввів поняття фальсифікації (лат. falsus – помилковий) – необхідної умови визнання теорії або гіпотези наукової (критерій **П.**). Представники логічного позитивізму, як критерії демар-

кації науки та не науки, висунули принцип верифікації. **П.** показав необхідність, але не достатність цього принципу, і запропонував в якості додаткового критерію демаркації метод фальсифікації: тільки та теорія наукова, яка може бути принципово спростована досвідом. «Догму значення або сенсу і породжувана нею Псевдопроблему можна усунути, якщо в якості критерію демаркації прийняти Критерій фальсифікації, тобто принаймні, асиметричної або односторонньої розв'язності. Згідно з цим критерієм, висловлювання або системи висловлювань містять інформацію про емпіричний світ тільки в тому випадку, якщо вони мають здатність прийти в зіткнення з досвідом або більш точно, якщо їх можна систематично перевіряти, тобто піддати (відповідно з деяким «методологічним рішенням») перевіркам, результатом яких може бути їх спростування». **П.** вивчав відносини між конкуруючими та змінюючими одна одну наук. теоріями. На його думку, перехід від однієї теорії до ін. не висловлює ніякого накопичення знань (нова теорія складається з нових проблем, породжуваних нею); у процесі розвитку знання зростає глибина та складність розв'язуваних проблем, але ця складність залежить від самого рівня науки на певному часовому етапі її розвитку. Метою науки є досягнення високоінформативного змісту. Низка вчених, не згодних з ідеями **П.**, спробували довести той факт, що окрема теорія не може бути основною методологічною одиницею при обговоренні питань підтвердження, перевірки та спростування теорій.

На противагу Г. Гегелю і К. Марксу, котрі чітко розрізняли та протиставляли д-ву і громад. сусп-во, трактуючи їх як дві протиборчі між собою форми усупільнення, **П.** стоїть на позиціях Дж. Локка, у якого громад. сусп-во тісно пов'язане з д-вою, котра діє як політ. спільнота громадян. **П.** не отожднює д-ву і сусп-во. Однак не коректно говорити про гостре протиставлення змісту цих двох понять у вченні **П.** Загалом він рідко використовує поняття «д-ва», хіба у контексті критики історіогр. теорій д-ви. У зв'язку з цим, значну увагу приділяє удосконаленню способів, за якими в демокр. системі повинні функціонувати інституції. Він порівнює кожну інституцію з машиною, робота якої залежить не від доброї волі обслуговуючого персоналу, а тільки від способу, яким ця машина сконструйована, враховуючи її цілі та можливості. Якщо інституції діють погано, то треба змінювати саме їх, а не людей, які відповідають за їх діяльність.

У теорет. концепціях **П.** торкається практично всіх сучасних проблем інформац. сусп-ва. Насамперед, він звертає увагу на справжній стан речей. Напр., зазначає, що країни з високим життєвим рівнем мають демокр. лад, у той час як диктатура, всупереч загальній думці, завжди у кінцевому підсумку призводить до зубожіння і страждань. При цьому філософія **П.** оперує комплексом сусп. теорій і тому звільнилася від типових для теоретичної моделі демократії парадоксів. Одним із найважливіших і найнебезпечніших визначається *парадокс толерантності*: абсолютно толерантне сусп-во за якийсь час перестає існувати, позаяк, його знищать противники толерантності. Розуміючи це, **П.** стверджує, що з противниками толерантності треба розмовляти, доки це можливо. Якщо ж уже це робити неможливо, то треба протиставити їм силу. Звичайно, прийняття рішення у такому випадку є достатньо складним, хоча піклування про збереження засад демократії повинно бути гарантією продовження таких дій. У такий спосіб **П.** уникає сформульованого вперше Платоном *парадоксу свободи*, який виключає держ. втручання (інтервенціонізм).

Погляди **П.** характеризуються утилітарністю, позаяк, за мету в сусп. сфері він визнає мінімалізацію терпінь. Ці погляди видаються подібними до тих, які зустрічаються у прихильників простих версій утилітаризму, коли вбачаються мотиви людських учинків або у прагненні до приємності, або у намаганні уникнути неприємностей. Відмінність поглядів гедоністичного утилітаризму і поглядів **П.** полягає в тому, що філософія останнього стосується винятково діяльності у царині сусп. повсякдення і не може розглядатись як доктрина моральна.

Розуміючи, що суттю демократії є конфлікт, у т. ч. конфлікт із противниками демократ. засад, **П.** не вважає, що його теорет. міркування є панацеєю від сусп. хвороб чи можуть уберегти д-ву від будь-якої загрози. Він стверджує, що єдиною гарантією збереження демокр. структур є стійка воля до їх збереження. «Хай вмирають теорії, а не люди», – любив повторювати **П.**

Літ: Кравець М. «Філософія політики» Карла Поппера у форматі розвитку інформаційного суспільства / М. Кравець // Психологія і суспільство. – 2010. – № 1. – С. 131-136; Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. – Т. I. У полоні Платонових чарів / К. Поппер. – К.: Основи, 1994. – 444 с.; Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. – Т. II. Спалах пророцтва: Гегель, Маркс

та послідовники / К. Поппер. – К.: Основи, 1994. – 494 с.; Поппер К. Звіденість історизму / К. Поппер. – К.: Абрис, 1994. – 192 с.

В. Климончук

Постімперіалізму теорії (представники).

У теоріях постімперіалізму і пов'язаних з ним концепціями («пізнього капіталізму», «периферійного капіталізму», «неокапіталізму гегемонії») (Е. Мандель, А. Негрі, М. Хардт, О. Лафонтен, А. Горц, Р. Курц, А. Екснер, Г. Райхельт, І. Месарош, А. Хеллер, Ф. Фехер, П. Кокшотт, А. Котрелл, А.Тарасов, А. Каллінікос, Е. Лакло, Ш. Муфф, Е. Балібар, А. Бадью, С. Жижек, К.-Г. Рот, Е. Хобсбаум та ін.) глобальна модель сучасного розвитку розглядається як така, що створюючи на периферії анклав сучасного вир-ва, пануючий ззовні неокапіталізм метрополії обов'язково проводить «демоdernізацію» і навіть архаїзацію решти частини виробн. системи. На відміну від метрополій, сусп-ва яких втілили у самій своїй структурі цивілізуючі ф-ції капіталізму, сусп.-ва залежної від нього периферії з'явилися структурною матеріалізацією сусп.-екон. архаїки. Капіталізм змінився, і він не може допустити появи на його периферії системи, яка відтворювала б ранні форми капіталізму метрополії. Нові, зрілі форми (монополістичний капіталізм) неминуче поглинули б зародки ранніх, «юних» форм бурж. сусп.-ва. Цей принцип актуальний сьогодні для транзитивних («перехідних») сусп.-держ. і екон. систем, тому що він ставить хрест на ліберальній утопії побудови «ринкової економіки» з уламків планового госп-ва. Тут можливе лише створення структур периферійного капіталізму, тобто анклавів сучасного вир-ва, що діють як елементи доповнюючої економіки під контролем метрополії, при архаїзації господарських устроїв більшості населення. Але цього не відбудеться, позаяк архаїзація країни, що вже досягла високого рівня індустр. розвитку, викликала б швидко загибель великих мас населення. Достатньою силою для утримання цих мас в покорі нинішня пануюча меншина не володіє. Насправді, анклав капіталізму, створювані за допомогою капіталу метрополії в периферійних суспільствах, якісно відмінні від капіталізму в ядрі системи. Це – вогнища доповнюючої економіки, не інтегровані в народне госп-во периферії і нездатні існувати в рамках капіталізму на периферії при розриві зв'язків з метрополією.

Узагальнюючи, у минулому імперіалізм був постійним конфліктом між різними імперіалістичними д-вами. Зростаюча центра-

лізація олігополістичного капіталу призвела до становлення «колективного імперіалізму тріади» (США, Європа і Японія). З цієї точки зору, пануючі сектори капіталу мають загальні інтереси з управління своїми прибутками в новій імперіаліст. системі. На Землі зараз існує тільки одна глобальна світова система – неокапіталістична/постімперіалістична (посткапіталістична). Вона є «сусп.-іст. центром», усі країни, які не входять до неї, утворюють «сусп.-іст. периферію». І ця «глобальна надсистема» в умовах, коли на землі існує постімперіалістичний – посткапіталістичний – центр, що експлуатує велику частину периферії, і експлуатована цим центром периферія, з неминучістю виникає як «класова соціоісторична глобальна система». Він розколений на «два глобальні класи». Один глобальний клас – «країни-експлуататори». Вони разом узяті постають як клас експлуататорів. Інший глобальний клас – країни нової і старої залежної периферії. А раз глобальна соціоісторична система розколена на класи, з яких один експлуатує інший, то в ньому з неминучістю повинна мати місце «глобальна класова боротьба».

Звільнення від експлуатації з боку центру, ліквідація постімперіалізму – це життєво необхідне завдання периферії. Без цього периферійні країни ніколи не отримають можливості успішного сусп.-екон. розвитку. Створення справжньої альтернативи суч. системі глобалізованого ліберального капіталізму потребує ін. вимог, зокрема, визнання величезної безлічі потреб і прагнень народних класів світу. Але щоб досягти такої мети країни периферії повинні об'єднатися. створення демокр., народних і національних «гегемоністських блоків», здатних подолати силу, предствалену як імперіалістичними, так і компрадорськими гегемоністськими блоками. Див.: *Імперіалізму теорії*.

Літ.: Гобсон Дж. *Імперіалізм*. – М.: Издательская группа URSS, 2010. – 288 с.; Зінченко В. В. *Глобальна імперія як форма сучасного капіталізму в концепції «суспільної демократичної множини»* / В. В. Зінченко // *Гуманітарний вісник ЗДІА*. – 2010. – Вип. № 42. – С. 43-50.; Зінченко В. В. *«Імперія» і «Множина» та критика апологетики постімперіалістичної глобальної експансії* / В. В. Зінченко // *Гуманітарний вісник ЗДІА*. – 2011. – Вип. № 44. – С. 52-60.; Зінченко В. В. *Криза експансії неолиберального імперіалізму і перспективи світової глобалізації* / В. В. Зінченко // *Моделі управління в ринковій економіці*. – Донецьк: ДонНУ, 2010. – Вип. 13. – 325 с. – С.224-246.; Зінченко В. В. По-

стидустріалізм и альтернативы глобального развития / В. В. Зінченко // Вестник Воронеж. гос. ун-та. – № 2 (4). – 2010. – С. 17-31.

В. Зінченко

Пребіш Рауль (ісп. *Raul Prebisch*; 17.04. 1901, Сан-Мігель-де-Тукуман – 29.04 1986, Сантьяго, Чили) – лат. амер. економіст ХХ ст., автор теорії «периферійного капіталізму».

Основні праці: «Економічний розвиток Латинської Америки і його головні проблеми» (1950), «Критика периферійного капіталізму» (1976), «Соціоекономічна структура і криза периферійного капіталізму» (1978).

За концепцією **П.** периферійні країни, як і країни, що складають центр, є капіталістичними, але їхній капіталізм якісно відмінний від капіталізму «центрів». Він функціонує і розвивається багато в чому за ін. законами. **П.** акцентував, що капіталістична світова економіка є єдиною цілісністю, абсолютно чітко розмежованою на «центр», який включає кілька високорозв. індустр. д-в («центрів»), і «периферію», яку складають в основному аграрні країни. Периферійні країни знаходяться в екон. залежності від «центру» («центрів»), що перешкоджає їхньому розвитку і обумовлює їхню відсталість. Найважливіша причина відсталості периферії – викачування центрима істотної частини її доходів. Специфіка перифер. капіталізму визначає особливий характер всього сусп. ва.

П. був не тільки проф. політекономії, але і займався практичною політ. і держ.-упр. роботою (1925-1927 рр. – заст. дир. Держ. Департ. статистики Аргентини; 1927-1930 рр. – дир. Економічного ін-ту; 1930-1933 рр. – помічник міністра фінансів; 1933-1935 рр. – екон. радник уряду; 1935-1943 рр. – дир. Центр. банку Аргентини). Саме в цей час **П.** переконався у тому, що неокласичні екон. концепції непридатні для розуміння економіки як Аргентини, так й усіх взагалі країн Латин. Амер. У 1950-1963 рр. як виконавчий секретар Екон. комісії ООН для Латин. Амер. СЕПАЛ (ЕКЛА) **П.** розробив основи власної екон. теорії, викладені в праці «Економічний розвиток Латинської Америки і його головні проблеми» (1950), а основні постулати концепції були прийняті і розвинені групою економістів, які працювали разом із ним в СЕПАЛ. Це концептуальний напрям отримав назву *сепалізму*.

Головне в концепції **П.** полягало у тому, що капіталіст. світова економіка є єдиною цілісністю, абсолютно чітко розмежованою на «центр», який включає кілька високорозвинутих індустріальних держав («центрів»), і «пе-

риферію», яку складають в основному аграрні країни. Периферійні країни знаходяться в екон. залежності від «центру» («центрів»), що перешкоджає їхньому розвитку і обумовлює їхню відсталість. Найважливіша причина відсталості периферії – викачування центрима істотної частини її доходів. Розвиток периферійного капіталізму є «відтворенням знедоленості». Система виключає широкі маси населення, які виявляються приреченими на животіння на дні соц. структури. Фактично периферійним капіталізм є тупиковим варіантом, який не здатний до істотного прогресу. «Багаторічні спостереження за ходом подій, – підводить підсумки **П.**, – переконали мене, що глибокі вади, властиві латиноамер. капіталізму, не можуть бути подолані в рамках існуючої системи. Систему необхідно перетворити». *Див.: Альтерглобалізму латиноамериканського представники.*

Літ.: Зінченко В. В. Концепції «залежності» і «суспільних альтернатив» та моделі глобального розвитку світу / В. В. Зінченко // Гілея. – 2010. – Вип. 39. – С. 223-233; Зінченко В. В. Регионализация, институциональные тенденции глобализации и модель восстановительного общественно-экономического развития / В. В. Зінченко // Региональные проблемы преобразования экономики. – 2012. – № 2. – С. 248-257.; Зінченко В. В. Світ-системний аналіз глобального розвитку versus теорії модернізації // Гілея. – 2011. – Вип. 49. – С. 230-235; Пребіш Р. Периферійний капіталізм: єсть ли ему альтернатива? – М.: ИЛА РАН, 1992. – 337 с.

В. Зінченко

Прудон П'єр Жозеф (фр. *Pierre-Joseph Proudhon*; 15.01.1809, Безансон, Франція – 19.01.1865, Париж, Франція) – фр. письменник, публіцист, філософ, соціолог, соціаліст, один із засновників анархізму. Нар. у робітн. родині бондаря-пивовара. Працював у типографії. Склав іспити на ступінь бакалавра (1838), заслужив стипендію Безансон. академії для наук. занят. З 1847 р. перебирається до Парижа, де бере участь у мітингах, ходах, зібраннях, у редагуванні газет («Представник народу», «Народ», «Голос народу»), стає депутатом Нац. зборів. У 1848 р. засуджений на три роки до ув'язнення за критику Луї Наполеона Бонапарта.

Основні праці: «Що таке власність?» (1840), «Система економічних протиріч, чи «Філософія злиднів» (1848), «Принципи політичної організації, чи Створення гуманного порядку» (1843), «Револьюційні ідеї» (1849),

«Війна та мир» (1861), «Про принципи федералізму» (1863), «Про політичні здатності робітничого класу» (1865).

П. відстоював такий сусп. лад, який базується на взаємному співробітництві членів сусп-ва, з гарантованою автономією особистості. **П.** заперечує капіталіст. і комуніст. сусп-во, висловлюючись за «третю форму сусп-ва» як синтез лібер. та комуніст. ідеалів. Таке сусп-во має базуватися на чотирьох принципах: рівності, законності, незалежності та пропорційності. За **П.**, рівність має полягати «лише у рівності умов, тобто у засобі, але не в рівності добробуту, який при рівних засобах має бути справою робочого, ніяким чином не порушує справедливості»; закон, що «спирається на необхідність, ніколи не шкодить незалежності»; «обопільна незалежність індивідів, чи автономія особистого розуму, що впливає із різниці талантів та здібностей, без небезпеки може існувати в межах законів»; «пропорційність, здійснювана лише в сфері розуму та почуття, але не в сфері матеріальних благ, може додержуватися без порушення соц. рівності та справедливості».

П. критикував систему парламентаризму, позаяк представництво суперечить ідеї суверенітету народу, а рішення парламенту не є виявом цієї суверенності, хоча виступають загальнообов'язковими. Крім того, парламент. демократія є лише механічною, математичною більшістю, яка не враховує інтереси меншості та індивіда. **П.** розумів свободу як уроджену властивість людської природи та як постійну мету розвитку людини. Розвиток свободи пов'язаний із постійним розвитком свідомості. Двоїстість свободи обумовлена двоїстістю людини, яка є як індивідуальною, так і сусп. істотою, позаяк людина є людиною лише в сусп-ві. Забезпечення свободи є тим чинником, що пов'язує людину та сусп-во. Тому свобода, що розуміється як засіб ізоляції особи, як грань, що розділяє людину та сусп-во, є запереченням свободи. Виходячи з цього та критично ставлячись до права прив. власності, **П.** визнає її важливою складовою індивід. свободи. Свобода полягає в її взаємному забезпеченні та додержанні індивідами. Тому, за **П.**, анархія – це не абс. свобода діяльності. Вона означає почуття нерозривного зв'язку власної свободи зі свободою інших. Свобода є інтегральною: ніколи неможна посягати на свободу взагалі, не посягаючи на свободу окремих індивідів, а коли порушується свобода окремих індивідів, порушується свобода взагалі. Свобода не може бути подарована, а має розвиватися знизу самостій-

но. Для **П.** анархія не є якийсь безвладдя, тобто ліквідацією держ. механізму, що стоїть над сусп-вом, не повинна приводити до свавілля та знищення права. У цьому плані важлива висунута **П.** ідея федерації. Федерація, за **П.**, має складатися зі сукупності самот. територ. одиниць, пов'язаних між собою взаємовигідними та рівноправними договірними відносинами. Федерація **П.** – це комунальний лад, в якому комуна має право на самоврядування, адміністрацію, збирання податків, розпоряджатися своєю власністю та своїми податками. Комуна має право створювати школи для своєї молоді, призначати вчителів, мати свою поліцію, жандармерію та націон. гвардію; призначати суддів, мати газети, збори; приватні підп-ва та банки. Вона має видавати свої закони, мати свою релігію та своїх святих, тобто комуна виступає суверенною одиницею. Влада, управління, за **П.**, має базуватися на наук. основі, а не на згоді сусп-ва. Гол. джерелом сусп. бід, за **П.**, є гроші, які дозволяють мати доходи не працюючи за рахунок доходів від праці інших. Звідси його ідея «банку обміну», що мав надавати робітникам безвідсоткові кредити. За **П.**, будь-яка власність – це крадіжка, якщо вона не добута власною працею. Отже, справедливий лад має базуватися на самоврядуванні виробничих груп та не потребує д-ви. Такий лад не заперечує наявності прив. власності, а передбачає її, позаяк вона є одним із аспектів свободи. **П.** створив концепцію «мютюелізму». Мютюелізм (фр. *mutuellisme*) – це система рівноваги між рівними силами, де кожній силі забезпечені рівні права за умови виконання таких же обов'язків та надані можливості обміну послугами за відповідні послуги.

П. вважаються справжнім засновником анархістської традиції, який був першим, хто відкрито назвав себе анархістом. М. Бакунін, П. Кропоткін та інші теоретики анархізму вважали його своїм безпосереднім попередником. На укр. політ. думку ідеї **П.** вплинули через М. Драгоманова, який вважав його одним із своїх ідейних натхненників.

Лит.: Запорожець С. А. П'єр Жозеф Прудон – самоідентифікація анархізму: розробка основних соціально-політичних ідей / С. А. Запорожець // Гілея. – 2011. – Вип. 52. – С. 444-449. Опанасюк В.В. Анархія як тип політичного режиму в соціальної філософії П.– Ж. Прудона / В.В. Опанасюк // Концепт реальності у філософії, літературі й науці: Матеріали міжнар. наук.-теорет. конф. (24-25 лютого 2011 р., Суми). 2011. – С. 77-78. Прудон П. Ж. Что такое собственность? или Ис-

следование о принципе права и власти; Бедность как экономический принцип; Порнократия, или Женщины в настоящее время / Подгот. текста и коммент. В. В. Сапова. – М.: Республика, 1998. – 367 с. Прудон П. Ж. Французская демократия (О политической способности рабочих классов) / П.– Ж. Прудон. – М.: КРАСАНД, 2011. – 408 с. Прудон П. Ж. Политические противоречия: Теория конституционного движения в XIX столетии (во Франции) / П. Ж. Прудон. – М.: КРАСАНД, 2011. – 168 с.

О. Висоцький

Пригожин Ілля (рос. *Пригожин Илья*; 25.01.1917, Москва, Рос. імперія – 28.05.2003, Брюссель, Бельгія) – всесвітньовідомий фізик та хімік, автор теорії дисипативних структур, яка широко застосовується в методології політол. досліджень. У 1921 р. разом із родиною виїхав із Росії, з 1929 р. жив в Бельгії. Закінчив Вільний ун-т Брюсселя (1941). Захистив дис. на тему значення часу та перетворень у термодинамічних системах. (1943), з 1947 р. – проф. Вільного ун-ту. У 1961-1966 рр. працював в Ін-ті Фермі (Чикаго). З 1962 р. – дир. Солвеївського міжнар. ін-ту фізики та хімії (Брюссель). Заснував 5 наук. центрів, зокрема Центр статистичної механіки та термодинаміки в Техас. ун-ті, дир. якого був у 1967-2003 рр. З 1969 р. – президент Королів. академії наук Бельгії. Отримав Нобелів. премію за дослідження термодинаміки незворотніх систем, особливо теорію дисипативних структур (1977). Нагороджений медалями Швед. акад. наук, Брит. хім. т-ва, Нім. акад. природознавців, Лондон. королів. т-ва та ін. Член багатьох акад. наук та наук. т-в. У 1989 р. король Бельгії присвоїв йому титул віконта.

Основні праці: «Термодинамічна теорія структур, стабільності та флуктуацій» (1971), «Порядок з хаосу. Новий діалог людини з природою» (1984, у співавт. з І. Стенгерс), «Філософія нестабільності» (1989), «Кінець визначеності» (1996), «Детермінізму немає в суспільстві, ані в природі» (2001).

П. досліджував відкриті нерівноважні системи. При надходженні енергії з довкілля в системі утворюються нові структури (дисипативні), що веде до її ускладнення. Відхилення від середніх значень (флуктуації) накопичуються, викликають ефект колективної поведінки елементів та розхиляють існуючий порядок, призводячи до руйнування системи або виникнення нового порядку. У системі є різні флуктуації, а отже й різні варіанти розвитку. Просторово-часова точка, де наявні кілька варіантів, має назву *біфуркаційної*. Тут

здійснюється вибір системою варіанту розвитку, відбувається перехід до нового режиму розвитку (атрактору). Позаяк флуктуації є випадковими, то й вибір атрактора є випадковим.

Отже, якщо за умов рівноваги стан системи обумовлений її станом в попередній момент, тому перспективи еволюції прогнозовані, то при порушенні рівноваги стан є наслідком не одновекторного причинно-наслідкового зв'язку, а перетину тенденцій, конфігурація якого залежить не лише від початкового стану, а й від випадкових чинників. Тому стан системи непередбачуваний. Це означало зміну парадигми досліджень. Якщо раніше випадкові чинники були перешкодами розвитку, які, змінювали домінуючий вектор, то у нерівноважних системах вони ставали вирішальним чинником еволюції.

З цього впливав й висновок щодо співвідношення порядку та хаосу. Нерівноважна система ставала складновпорядкованою, а порядок позбавлявся незмінності. Порядок і хаос співіснували. Дослідження **П.** зумовили появу поняття «динамічний хаос».

Теорія дисипативних структур стала одним із напрямів міждисциплінарного синергетичного підходу, в рамках якого досліджуються процеси самоорганізації, виникнення та розпаду структур на основі методів математ. фізики. Його принципи: нерівноважність як умова розвитку; обмін енергією з довкіллям; спонтанне утворення мікроскопічних структур, яке веде до змін на системному рівні; корпоративна поведінка елементів системи тощо. Під самоорганізацією розуміють виникнення мікроскопічних впорядкованих структур поблизу від точок біфуркації.

Дослідження **П.** викликали переворот в науці. Вона переходила від опису стану до опису розвитку. Динамічній системі властиві початковий стан та закон, за яким вона змінює стани. Водночас синергетика вийшла за межі квантової механіки, транслюючи закономірності мікросистем на макросвіт. Для цього **П.** використав статистичну фізику, яка детермінувала залежність макроскопічних тіл від мікрочасток.

Згідно з положеннями «філософії нестабільності» **П.**, суч. наука спростовує детермінізм. Креативність постає на будь-якому рівні природної організації. Природничі науки стають історичними. Закони природи є конструкціями самої людини. Отже, включення нестабільності до картини всесвіту сприяло зближенню точних та природничих наук, з одного боку, та соціогуманітарних – з ін.

Ідеї **П.** для політології та ін. соц. наук були актуалізовані тенденціями сусп. розвитку ХХ ст. – диверсифікацією соц. структури, появою військ., еколог. та ін. загроз існуванню людства, прискоренням соц.-політ. процесів, становленням інформаційного сусп.-ва. З синергетичної точки зору сусп.-во – надскладна система. Суч. вчені виокремлюють такі висновки з ідей **П.** для соц. наук: немає рівноважних станів, усі соц. системи знаходяться в т. зв. перехідному стані; роль самоорг.-ції, а звідси спонтанності та флуктуацій у цих системах; важливо не штучно планувати, а шукати шляхи стимулювання самоорг.-ції; неможливо передбачити, які структури виникнуть внаслідок еволюції.

Важливо, що невизначеність не є перешкодою на шляху креативності. Навпаки, динамічний хаос – це поле можливостей. Як зауважував **П.**, «ми живемо у небезпечному та невизначеному світі, який вселяє не почуття сліпої впевненості, а лише те саме почуття помірної надії, яке деякі талмудичні тексти Книги Буття приписують Богу». Але слід пам'ятати, що, як звернув увагу рос. вчений С. Курдюмов, хоча людина, знаючи механізми сусп. самоорг.-ції, здатна ввести флуктуацію та спрямувати розвиток соц. системи, напрям її творчості не довільний, а визначається потенціальними можливостями системи.

Літ.: Василькова В. В. Порядок и хаос в развитии социальных систем: Синергетика и теория социальной самоорганизации / В. В. Василькова. – СПб: Изд-во «Лань», 1999. – 480 с. Добронравова И. С. Синергетика: становление нелинейного мышления / И. С. Добронравова. – К.: Лыбидь, 1990. – 152 с. Пригожин И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стенгерс. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – 312 с. Пригожин И. Философия неустойчивости / И. Пригожин // Вопросы философии. – 1991. – № 6. – С. 46–52. Сугаков В. Й. Основы синергетики / В. Й. Сугаков. – К.: Обереги, 2001. – 287 с. Хакен Г. Синергетика: Иерархии неустойчивостей в самоорганизующихся системах и устройствах / Г. Хакен. – М.: Мир, 1985. – 424 с.

С. Місерджи

Пуланзас Нікос (грец. *Νίκος Πουλαντζάς*, англ. *Nicos Poulantzas*; 21.09.1936, Афіни, Греція – 03.10.1979, Париж, Франція) – грец.-фр. філософ, політолог і соціолог, публіцист, громадський діяч. Досліджував теорію класів, д-ви і влади.

Народився в Афінах у сім'ї професора, зі студ. років захоплювався філософськими про-

блемами соціалізму, марксизмом. Брав участь у молодіжному соціаліст. русі, піддавався репресіям. У 1960 р. виїхав до Мюнхена, потім до Парижа. У 1964 р. захистив докт. дис. «Природа речей і закон», яка стала спробою синтезу екзистенціалізму, феноменології і марксизму. Викладав філософ. права і соціологію в ун-тах Пантеон-Сорбонна і Париж-III, у Вищій школі сусп. наук. У 1960-і рр., будучи проф. Венсенського ун-ту, став одним із теоретиків молодіжного бунтарства. Член антисталіністського крила Компартії Греції, брав участь у боротьбі проти грец. військ. хунти (1967-74). Після кризи лівого руху, втративши життєві та світоглядні орієнтири, покінчив життя самогубством 3 жовтня 1979 р.

Основні праці: «Політична влада і соціальні класи капіталістичної держави» (1968), «Політична влада і соціальні класи» (1973), «Фашизм і диктатура: Третій Інтернаціонал і проблема фашизму» (1974), «Класи в сучасному капіталізмі» (1974), «Криза диктатур: Португалія, Греція, Іспанія» (1976), «Держава, влада і соціалізм» (1978).

У 1968 р. опубл. книгу «Політична влада і соціальні класи капіталістичної держави», яка принесла йому широку популярність і перекладена багатьма мовами світу. Отримав визнання як теоретик, що критикував і тоталітарну д-ву Сходу, і «авторитарний етатизм» зах. країн. Розробляючи проблематику класів і класової боротьби, фашизму і падіння диктаторських режимів в Іспанії, Португалії і Греції, поступово відійшов від ортодоксального марксизму і еволюціонував до лівого еврокомунізму. Розвивав соціаліст. теорію А. Грамші. Був близький із «володарями дум» післявоєнної Франції – Ж.-П. Сартром і С. де Бовуар. Разом із Л. Альтюссером був одним із ключових представників структуралістського марксизму.

П. прийняв концепцію відносної автономії Л. Альтюссера. Розглядав її на рівні інституційної автономії, яка передбачала необхідність організаційної єдності фракцій панівного класу для того, щоб захистити їх гегемонію над нацією-народом. Зробив висновок, що якщо капіталістична д-ва хоче успішно діяти саме як класова д-ва, захищаючи довгострокові інтереси буржуазії, вона повинна зберігати певний ступінь автономії від правлячого класу. Якщо капіталістична д-ва виключить хоча б один клас із управління, то в неї не буде можливості приховати свою класову природу. Удаючи, що д-ва виражає інтереси всіх класів, вона може говорити про заг. благо всього народу. У процесі захисту класової

гегемонії д-ва перебуває в стані нестабільної рівноваги незліченних компромісів між панівними класами і підлеглими. У результаті вона може здійснювати заходи, від яких виграють маси. Розглядав д-ву як сцену, на якій розгортається класова боротьба. Будь-які форми та ф-ції сприймав через призму урівноважувача класового конфлікту. Якщо д-ва буде діяти з урахуванням довготривалих політ. інтересів панівних сил, то народ також має бути включений у цю д-ву.

П. підкреслював наявність конфлікту держ. влади, розглядав д-ву як розірвану політню, яка роздирається протиріччями й розколами. Різноманітні сфери і сектори д-ви діють як самостійні центри сили для різних фракцій, груп, союзів усередині панівного блоку влади. Саме в цьому розумінні д-ва розглядалася **П.** як стратегічне поле битви, місце, простір чи процес дії взаємопов'язаних «мереж» влади. Нерідко хаотична і незв'язна природа держ. політики відповідає тому, яким чином держ. ін-ти намагаються збалансувати боротьбу різних класів і їх ф-цій.

Дослідження **П.** відображало розвиток і трансформацію структуралістського підходу до д-ви і влади, робило його істор. зумовленим, відводило соц. рухам вирішальну роль. Виділив два моменти концепції: капіталіст. д-ва та виробн. відносини істотно змінилися і мають істор. визначений характер (пов'язані з конкретною стадією розвитку способу виробництва); відбулося зміщення класової боротьби зі сфери вир-ва до держ. сфери. У рамках концепції д-ви як стратег. плацдарму, держ. політику пояснював через призму стратег. причин, як процес, що передбачає стратег. розрахунок, не беручи до уваги розрахунки індивід. суб'єктів.

Для **П.** капіталіст. спосіб вир-ва обов'язково включав процес класової ідентифікації та класової боротьби. Якщо ці відносини повинні постійно відтворюватися, то д-ва має відігравати в цьому якусь роль. **П.** зазначав, що «д-ва діє та функціонує за допомогою придушення та ідеолог. маніпуляції...», дієвість д-ви полягає в тому, що вона забороняє... Якщо економіка здатна до самовідтворення і саморегуляції, то д-ва сприяє цьому тільки за допомогою введення негативних правил в екон. гру».

У роботах **П.**, присвячених бурж. праву, домінували дві теми: 1) на протипагу тезі А. Грамші про згоду (А. Грамші вважав, що класове панування базується не лише на примусу, але й на культурних та ідеол. аспектах мовчазної згоди підлеглих класів. Політичне одночасно є і насильством, і згодою. Клас

може стати гегемоном тоді, коли зможе досягти активної згоди підлеглому класу), підкреслював присутність репресивного елемента в праві («закон – це організоване публічне насильство»). Д-ва володіє монополією на легітиміацію фіз. насилля; 2) ф-цією права є відтворення індивідуальних суб'єктів через представлення їх союзу як народу-нації. Цей процес служить класовим відносинам і запобіганню політ. кризи.

Присвятив чимало часу оновленню теорет. основ лівого руху, пошуку демокр. шляху до «іншого» соціалізму. Політ. заповітом філософа стали слова: «Або соціалізм буде демократичним, або його не буде зовсім».

Літ.: Алексеева Т. А. Современные политические теории / Т. А. Алексеева. – М.: РОССПЭН, 2007. – С. 351-356; Дем'яненко Б. Л. Развитие кратологических знаний в Украине / Б. Л. Дем'яненко. – Корсунь-Шевченківський: ФОП Гаврищенко В. М., 2011. – С. 222-225; Дем'яненко Б. Пулантас Нікос / Б. Дем'яненко // Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2011. – С. 614; Пулантас Н. Політична влада і соціальні класи капіталістичної держави / Н. Пулантас // Історія політичної думки ХХ-ХХІ століть у періодичних джерелах: [навч. посіб.] / А. І. Колісниченко, С. І. Шкірчак. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2011. – Т. 1. – С. 84-95; Poulantzas N. Pouvoir politique et classes sociales de L'Etat capitaliste. – Paris, Maspéro, 1968. – 400 p.; Poulantzas N. Les classes sociales dans le capitalisme aujourd'hui. – Paris: Editions du Seuil, 1974. – 365 p.; Poulantzas N. L'Etat, le pouvoir, le socialisme. – Paris, P.U.F., 1978. – 300 p.

Б. Дем'яненко

Пуфендорф Самуель (Самуїл) (нім. *Samuel von Pufendorf*; 08.01.1632, Цвбьоніц, Саксонія – 03.10.1694, Берлін, Бранденбург, Пруссія) – нім. юрист, історик, просвітник. Навчався у Лейпцизькому ун-ті, проф. Гейдельберзького ун-ту, де очолював першу в Німеччині каф. природного та міжнар. права. Проф. природного та міжнар. права в ун-ті Лунда (Швеція). Входив до поміркованого напрямку нім. просвітн. руху.

Основні праці: «Основи загального правознавства» (1660), «Право природне і право народів» (1672), «Про обов'язки людини і громадянина згідно з природним законом» (1673), «Про походження і прогрес науки природного права» (1686).

Початковим пунктом теорії **П.** є концепція природного, додерж. сусп-ва, своєрідність якої

полягає у синтезі ідей Ж. Бодена, Г. Гроція та Т. Гоббса. «Війна всіх проти всіх» у первісному сусп-ві та зростання населення дають імпульс для створення д-ви. Бог також не стоїть збоку та є ініціатором створення д-ви, однак, за згодою людей. Правовою основою д-ви за вченням **П.** виступає сусп. договір, д-ва розглядається **П.** як продукт свідомої діяльності людей.

Правову підвалину д-ви, за **П.**, створюють два договори: *пактум* – домовленість, за якою окремі індивіди з'єднуються у велике співтво і *декретум* – постанова, за якою обирають форму правління. Декретум зобов'язує обраного правителя піклуватися про благо народу, а громадян – підкорятися владі. Верх. влада має необмежені повноваження і не підлягає відповідальності за свої дії.

П. вважав, що головне призначення д-ви – бути надійною запорукою порядку і спокою, вона виступає єдиним гарантом безпеки людей, що цілком виправдовує її діяльність. Д-ва не повинна дозволяти церкві втручатися в практичну світську діяльність, бо прерогативною духовенства є переконання та совість людини. В управлінській діяльності д-ва має певні кордони та межі (свобода віросповідань, право власності).

На думку **П.**, питання щодо форми правління є другорядним, бо головним є не форма правління, а легітимність держ. влади. Одночасно з цим **П.** особисто надавав переваги абс. монархії, вважав, що в ній найкраще може досягатися мета д-ви. Необмежена влада монарха забезпечує сусп. порядок і безпеку підданих, природну свободу люди втратили під час утворення д-ви. Але якщо монарх чи князь буде штовхати д-ву до загибелі, то весь народ може йому не підкоритися (заг. опір). Окремі громадяни чинити опір монарху не мають права. **П.** нагадував про можливість створення при монархові зборів станових представників для вирішення найважливіших проблем.

П. відстоював кріпацтво, яке, на його думку, є результатом добровільного договору між господарями та підданими.

П. заклав основи вчення про взаємовідносини між д-вою та церквою. Д-ва, за **П.**, має право карати єретиків, які закликають не підкорятися владі. Але якщо у людини є власні погляди стосовно наук, питань, своє віросповідання, свої переконання, що відповідають ін. договору, д-ва не повинна карати.

За **П.**, закон є наказом законодавця, волі якого потрібно підкорятися незалежно від згоди індивіда. **П.** підкреслював, що право належить до сфери свободи людини, а зако-

ни обмежують цю свободу. Серед суттєвих складових закону виокремлював дозволи, заборони і санкції за порушення закону. Норми права, що замахуються на сферу прив. життя індивіда, на думку **П.**, не можна визнати законними.

П. першим у Німеччині створювати юрид. науку на світській основі та відокремив право від реліг. схоластики, намагався створити світське вчення про д-ву, світську правову теорію, відстояти свободу думки.

Міжнар. право, на переконання **П.**, є виключно природним правом, позаяк для суверенних д-в відсутня вища влада, що встановлює позитивні міжнар. норми. Політ. засобом забезпечення миру й стабільності у масштабах всієї Європи **П.** називав війну.

П. можна вважати творцем суч. тлумачення системи европ. д-в і у цьому аспекті є першим філософом суч. політики. Одночасно став творцем нової дисципліни природного права, коли людина та громадянин перебували історично в умовах миру, стабільного політ. співт-ва та політ. системи. **П.** провів розмежувальні лінії між теорією природного права та цив. юриспруденцією, ін-тами цив. права, з одного боку, та моральною теологією і священним правом із ін.

Літ.: Деборин А.М. Социально-политические учения нового и новейшего времени: В 3 т. Т. II. Очерки социально-политической мысли в Германии конца XVII – начала XIX в. / А. М. Деборин. – М.: Наука, 1967. – 403 с.; Жучков В. А. Немецкая философия эпохи раннего Просвещения (конец XVII – первая четверть XVIII вв.) / В. А. Жучков. – М.: Наука, 1989. – 206 с.; Мальшиева Н.И. Политико-правовое наследие Самуила Пуфендорфа / Н. И. Мальшиева // Правоведение. – 1999. – № 1. – С. 122-127; Пуфендорф С. Про обов'язки людини / С. Пуфендорф // Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права. – К.: Книги для бізнесу, 2008. – 988 с.; Рождественська О. С. Самуель Пуфендорф та його вчення про обов'язки людини та громадянина / О. С. Рождественська // Вісн. Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2011. – № 988. – Серія «Право». – Вип. 10. – С. 85-88.

О. Зінченко

Пшеворський Адам (англ. *Adam Przeworski*, 05.05.1940, Варшава, Польща) – амер. політолог польсь. походження. Закінчив Варшав. ун-т (1961). Емігрував у США, наук. ступінь д-ра філос. здобув у Півн.-Зах. ун-ті. Викладав у Чиказ. ун-ті. Нині – проф. Нью-Йорк.

ун-ту. Лауреат премії Woodrow Wilson (2001) та Johan Skytte у галузі політ. наук (2010).

Основні праці: «Капіталізм і соціал-демократія» (1985), «Демократія і ринок. Політичні та економічні реформи у Східній Європі та Латинській Америці» (1991), «Демократія в російському дзеркалі» (2013).

П. досліджує проблеми демократії, політ. економії, методології транснаціон. досліджень. Здійснив значний внесок у розвиток компаративістики (порівн. політології як субдисципліни, предмет якої – суч. політ. системи й ін-ти, вектори зовн. і внутр. політики різних країн). Значну увагу приділяє вивченню сутності, змісту та форм трансформаційних процесів, руху від авторитаризму до демократії зокрема в країнах Півд. і Сх. Європи, Латин. Амер. Ці процеси дослідник позначає поняттям «переходу» від монополістичних, ізольованих і контрольованих д-вою економік до надійного у екон. аспекті ринку.

Аналізуючи рух до демократії та ринкової економіки, **П.** визначає умови стабільності демократії, серед яких особливе місце відводить: *згоді всіх політ. сил*, яка зрештою й забезпечує успіх переговорів, що провадяться з метою створення міцних соц. і політ. ін-тів; *універсальності переишкод* на шляху побудови демократії та ринкової економіки у різних країнах; *значенню для добробуту* сусп-ва *механізмів розподілу* тощо. Це дозволило **П.** зробити невтішний висновок щодо успіху й ефективності демократії, яку він визначає лише як *один із можливих варіантів* подолання авторитаризму.

Демократію **П.** визначає як систему подолання соц. суперечностей, коли жодна зі сторін ніколи повністю не контролює ситуацію і не визначає результат політ. подій, який для усіх політ. суб'єктів залишається невизначеним. Головна фундаментальна цінність демократії, на його думку, – захищеність від насилля і сваволі, що пов'язується, передусім, із іманентним станом зазначеної невизначеності за умов рівнозначності провідних політ. сил і непередбачуваності їх майбутнього, яке є відкритим і залежить тільки від уподобань виборців. Пізніше **П.** доходить висновку, що вирішальними в побудові ефект. ринкової економіки є *міжнар. чинники*, а до успіху ведуть тільки соц. механізми матер.-майн. відповідальності громадян за наслідки їхніх дій, тобто у сусп-ві має бути вибудовано систему зворотних зв'язків, стримувань і противаг.

Для міцності та стабільності демокр. ін-тів, на думку дослідника, потрібно, щоб вони не тільки відповідали інтересам усіх політ. сил, але й забезпечували помітне екон. зростання країни. Тобто, демократія та ринкова економіка взаємодоповнюють одна одну й є взаємозначальними категоріями.

П. встановив закономірність: стійка демократія настає за умови досягнення \$13-15 тис. ВВП на душу населення. При цьому, зворотний перехід (від демократії до авторитарних режимів) за умови досягнення цього порогу – неможливий. Пізніше теорія **П.** була доповнена твердженням про те, що авторитарні режими стають особливо стійкими, коли показник ВВП досягає \$19 тис. на душу населення. Тобто, для антидемокр. режимів вкрай важливим є перехідний період, коли подушний ВВП зростає з \$13 до 19 тис.

До кола наук. інтересів **П.** належить проблема конфлікту. Політика, вважає науковець, «працює» з непримиренними протиріччями, які роздирають соц. реальність. Це можуть бути релігійні, етнічні, регіональні та ін. конфлікти між елітами, соц. групами та д-вою тощо. Разом із тим, роль сили і згоди у вирішенні та врегулюванні конфліктів **П.** вважає «факультативною», натомість, провідною у їх структуризації та вирішенні – роль політ. ін-тів.

П. є одним із авторів і упорядників ґрунтового дослідження «Демократія в російському дзеркалі». Досліджуючи зв'язок політ. системи країни та її культуру, науковець доходить висновку про відсутність підстав для широко розповсюдженого твердження про те, що культ. традиції обмежують політ. можливості.

Літ.: Демократия в российском зеркале: монография / ред.-сост. А. М. Мигранян, А. Пшеворский; Моск. гос. ин-т междунар. отношений (ун-т) МИД России; каф. сравнительной политологии. – М.: МГИМО-Университет, 2013. – 519 с.; Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / Адам Пшеворский // [пер. с англ.; под ред. В. А. Бажанова]. – М.: (РОССПЭН), 2000. – 320 с.; Титар І. О. Життя та творчість Адама Пшеворського / І. О. Титар // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Харків: Вид-во ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2011. – Серія: Питання політології. – 2011. – Вип. 18. – С. 276-282

Ю. Шайгородський

Р

Райкер Вільям Харрісон (*Riker William Harrison*; 22.09.1920, Де Мойн, штат Айова, США – 26.06.1993, Рочестер, Нью-Йорк, США) – амер. політолог, один із основоположників вивчення теорії раціон. вибору, федералізму, теорії коаліції та теорії структурно-обумовленої рівноваги. Активно використовував математичні моделі та теорію ігор. Здобув ступінь бакалавра з економіки в Ун-ті Індіани (1942), д-ра політ. наук в Гарвард. ун-ті (1948). Викладав у Коледжі Лоуренса (штат Вісконсин, США). 1962-1977 рр. Зав. кафедри політології в Рочестер. ун-ті (1962-1977). Обраний членом Амер. академії мистецтв і наук (1975), президентом Амер. асоціації політ. наук (1983). Почесний д-р наук Ун-ту Упсала (1977, Швеція). Засновник Рочестер. школи позитивної політології. Найкращі студенти США за видатні досягнення в політології двічі на рік нагороджуються премією **Р.** Щорічно Амер. асоціація політ. наук нагороджує автора найкращої книги у розділі «Політекономія» в пам'ять про **Р.**

Основні праці: «Теорія політичних коаліцій» (1962), «Федералізм: походження, процес, значимість» (1964), «Лібералізм проти популізму» (1982).

Р. засновник «позитивної політ. теорії», теорет. фундамент якої, складала теорія раціон. вибору та теорія ігор. «Позитивна політ. теорія», нині є одним із основних підходів у політ. науці. На думку **Р.**, майже все, що було написано з політології, у період 1780-1950-х рр., мало описовий характер. Тільки після «поведінкової революції», у 1950-х рр., відбулося поживлення досліджень із застосуванням кількісних методів. **Р.** був одним із перших, хто звернув свою увагу на теорію сусп. вибору.

У своїй праці «Теорія політичних коаліцій», вчений використовує теорію ігор, щоб формалізувати політ. теорію. **Р.** виводить критерій розміру коаліції, на основі якої, вибудовує теорію «мінімально виграшної коаліції». За **Р.**, «мінімально виграшна коаліція» – найбільш вірогідна коаліція, яка контролює більшість місць у парламенті (без цього її формування не мало б сенсу), але не включає фракції, які не були б необхідними для досягнення цієї мети. Ідеолог. близькість не враховується. При побудові цієї теорії **Р.** виходить із того, що фракції – раціональні політ. суб'єкти, які мають на меті збільшення власної влади. Тоді як, влада в умовах парламентаризму –

це участь у формуванні уряду, а збільшення влади пропорційно збільшує кількість уряд. посад. Допускаючи в коаліцію малу партію, основні партнери по коаліції, автоматично скорочують власне представництво в уряді. Тому, участь малих партій у формуванні уряду прийнятна для них за умови, коли без цього вони не здатні утворити парламент. більшість. **Р.** вважав, що раціон. політика гравців вимагає від них сформуванню коаліцію, яка буде достатньою для формування уряду, але не більше. **Р.** вважав, що чим менше повної та чіткої інформації про партнерів по коаліції, тим більше вони прагнутимуть до збільшення перемагаючої коаліції. Щодо розміру коаліції, то **Р.** стверджував, що чим більша коаліція, тим вона менш життєздатна. Осн. недолік теорії «мінімально виграшної коаліції» полягає в тому, що у будь-якій багатопарт. системі, вона показує надто багато варіантів політ. коаліцій.

В основу теорії політ. коаліцій **Р.** закладені такі положення: раціональність (вступаючи в коаліції, актори оберуть той варіант, який веде до найпривілейованішого результату); переможець отримує все; усі актори повинні бути поінформовані щодо правил гри і дій ін. акторів; актори повинні враховувати можливі наслідки від укладання коаліції; усі члени перемагаючої коаліції отримують винагороду та мають право допускати або не допускати нових членів.

У праці «Лібералізм проти популізму» **Р.** аналізує широкий спектр питань нормативної політ. теорії та амер. політ. історії. **Р.** використовує теорію раціон. вибору, щоб показати, що проблема рабства в амер. нац. політиці відіграла важливу роль. Показує як А. Лінкольн виграв найважливіші вибори в амер. історії з менш, ніж 40% отриманих голосів. **Р.** пояснює, що громад. війна в США і президентські вибори 1860 р., які їй передували, порушили політ. рівновагу і це було використано тими, хто, зазнавши раніше невдач, сформував Республ. партію на основі нової коаліції сил.

Р. був першим вченим який намагався, використовуючи теорію ігор, зрозуміти політ. взаємодії та явища. Сформував спільноту вчених яка сприяла піднесенню теорії раціонального вибору в якості міждисциплінарного явища. У своїх працях **Р.** виводить новий метод аналізу конкретних ситуацій (англ. case study). **Р.**, оперуючи мовою математики, побудував теорет. базу для політ. аналізу, пере-

творивши важливі частини політ. досліджень із описових у прикладні.

Літ.: Романюк А., Шведа Ю. Партії та електоральна політика. – Львів: «Астролябія», 2005. – С. 111–134; Теорія коаліційних урядів: світовий досвід та українська практика / Політичні проблеми сучасної України: аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – С. 41–72; Шведа Ю. Теорія політичних партій і партійних систем. Навч. посіб. – Львів: Видавн. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – С. 294–298; Shepsle K. Losers in Politics (and How They Sometimes Become Winners): William Riker's Heresthetic / Kennet A. Shepsle // Perspective on Politics. – 2003. – Vol. 1. – Issue 02. – P. 307–315.

В. Лебедюк

Райх Вільгельм (нім. *Wilhelm Reich*; 24.03.1897, Добряничі, Галіція, Австро-Угорщина – 03.11.1957, Льюїсбург, Пенсильванія, США) – австр. та амер. психолог, один із основоположників європ. школи психоаналізу, учень З. Фрейда (неофрейдист). Навчався у мед. школі Віден. ун-ту, член Віден. психоаналіт. т-ва (з 1919 р.), відколи й розпочав психоаналіт. практику. Психоаналіз і марксизм були популярними в студ. середовищі вченнями і **Р.** був одним із тих, хто прагнув поєднати вчення З. Фрейда та К. Маркса. Отримавши мед. ступінь (1922), став першим клінічним асистентом д-ра Фрейда, заснував клініку у Відні, а згодом зайняв посаду віце-дир. цієї клініки. У 1924 р. **Р.** став дир. першого в країні навч. ін-ту психоаналізу.

Основні праці: «Психологія мас і фашизм» (1933), «Подивись на себе, маленька людина!» (1946).

Активно заявив себе в політиці, вступив до лав Комуніст. партії. Піддаючись осуду психоаналітиків за свою політ. діяльність, переїжджає з Відня до Берліна. У Берліні **Р.** став приділяти більше уваги комуніст.-орієнтованому руху психічного здоров'я – здоров'я трудящих. Читає лекції та організовує гігієнічні центри по всій Німеччині. **Р.** розвивав можливість радикальної соц. критики: скасування репресивної моралі та вимога статевої освіти. Ідеї **Р.** вплинули на «нових лівих» на Заході.

Ідеї **Р.** набагато випереджали свій час і не влаштували суч. йому сусп-во. Його програма включала такі головні моменти: інтенсивна освіта в галузі контролю народжуваності; надання контрацептивів всім бажаючим; дозвіл абортів; дозвіл розлучень; відмова від визнання факту законності шлюбу значущим

чинником для суч. сім'ї; відмова від покарання злочинців, які вчинили злочини секс. характеру; лікування таких злочинців технологіями психоаналізу.

Криза кар'єри **Р.** збіглася приходом до влади А. Гітлера (1933). З 1930 по 1933 **Р.** пише книгу «Психологія мас і фашизм», згодом заборонену нацистами. Фашизм, на думку **Р.**, служить виразом ірраціональності характерологічної структури звичайної людини, первинні біолог. потреби якої піддавалися придушенню протягом цілих тисячоліть. **Р.** аналізує соц. ф-цію такого придушення і показує вирішальне для цього придушення значення авторит. сім'ї та церкви.

У 1939 р. керівництво Нової школи соц. досліджень запрошує **Р.** до Нью-Йорка, куди він переїжджає разом зі своєю лабораторією. В Америці **Р.** відмовляється від продовження аналізу, не визнає він і традиц. методів лікування, що погіршує його самопочуття. У Нью-Йорку **Р.** вводить третій компонент свого інтегративного вчення та засновує Ін-т оргона, де продовжує свої дослідження з біоенергії – енергії життя. У 1957 р. **Р.** помирає у федеральній в'язниці від серцевого нападу.

Сьогодні є чимало послідовників вчення **Р.** – анархісти, фізики, антропологи, сексологи, політологи, психоаналітики і т.д, яких об'єднує критика репресивних установок суч. цивілізації, ангажованості сучасної науки, вивчення оргону та незалежні антрополог. дослідження.

Р. відкидає концепцію, за якою фашизм є ідеологією або результатом діяльності окремої людини, народу, якої-небудь етнічної або політ. групи. Не визнає він і розуміння фашизму, яке обмежене соц.-політ. підходом, що висувається марксист. ідеологами. Дослідник підмічає, що у фашизмі фюрерська ідеологія спирається на традиційну містичну концепцію незмінності людської природи, на безпорадність народних мас, їх прагнення до підкорення авторитету і на нездатність до свободи. До того ж, фашистська ментальність – це ментальність «маленької людини», поневоленої, такої, що прагне до влади і в той же час протестує.

Розглядаючи фашизм, **Р.** підсумовує, що при посиленні своєї біол. жорсткості і втраті властивої їй саморегуляції людина набула всіх тих особистісних особливостей, які привели до появи «диктаторської чуми»: ієрархічне уявлення про д-ву, механічне управління сусп-вом, страх перед відповідальністю, прагнення підкорятися фюреру і владі, потреба підкорятися командам, механічне вбивство на війні. Тому **Р.** робить висновок, що на змі-

ну кріпачтву прийшло внутр. рабство. Одним із перших **Р.** зазначає про небезпечність не-свідомості, аморфності, конформізму народу, які є причинами виникнення диктатур, тоталітаризму, фашизму. Напр., на Нюрнберзькому процесі високопоставлені фашисти виправдовували свої злочини, стверджуючи, що вони були солдатами фюрера, і всього лише «виконували наказ». Схильність підтримувати чинну владу є однією з важливих характеристик авторитарної особистості. У праці «Подивись на себе, маленька людино!» **Р.** зауважує, що маленька людина завжди на боці гонителів, сильнішої сторони, не дивлячись на її змістовні характеристики. Характерними для авторитарної особи **Р.** вважав, перш за все, ірраціональність, страх перед свободою та відповідальністю, схилення перед силою й авторитетом влади, прагнення до підкорення.

Характеристика **Р.** тоталіт. сусп.-ва є послідовністю таких висновків: із біол. точки зору людство можна вважати хворим; політика служить ірраціональним виразом цієї хвороби на соц. рівні; все, що відбувається в сусп. житті – активно або пасивно, навмисно або ненавмисно – визначається психолог. структурою мас; ця психол. структура існує за рахунок суперечності між пристрасним прагненням до свободи і страхом перед нею. Наводячи критичну концепцію сусп.-політ. ладу, **Р.** пропонує шляхи вдосконалення сусп. устрою, говорить про революцію, яка зробила б можливим людське моральне регулювання й встановлення справжніх людських відносин щодо розвитку здібностей людини до праці та пізнання. Він виходить із того, що в процесі трансформації моральних регулятивів капіталіст. сусп.-ва прийде т. зв. «демократія праці» – демокр. утворення, що не пов'язане з жодними політ. платформами, за якого здійснюється раціон. управління людськими відносинами в процесі їх спільної діяльності та природний розвиток всіх життєвих ф-цій людей через встановлення кращих порівняно з капіталіст. вир-вом умов праці; ліквідацію відчуження людини від продуктів її праці та від процесу вир-ва тощо. **Р.** специф. рисою своєї концепції вважає те, що вперше можливість майб. порядку людського сусп.-ва виводиться не з ідеологій або умов, які мають бути створені, а з процесів, які є природними і які завжди були у дії.

Досліджуючи причини виникнення фашизму, **Р.** розробив власну концепцію масового сусп.-ва. Вчений стверджував, що формування фашизму відбувається ще на сімейному соц. рівні у зв'язку із пригніченням сексуальності у дітей. Людина як об'єкт маніпуляцій,

котрі щодо неї здійснює авторитарна влада, у розумінні **Р.**, є наслідком нестачі природної чуттєвості. На думку **Р.**, фашистські тенденції можуть бути присутні у будь-якому сусп.-ві, адже суб'єкт-об'єктні відносини у більшості сучасних сусп.-в будуються не на користь суб'єктності людини. Для визволення людини необхідна «сексуальна революція», яка звільнила б сексуальні ваблення людини одночасно від впливу первинної (сім'я) і вторинної (д-ва) репресій.

Т. ч., **Р.** є одним із творців концепції масового сусп.-ва, зокрема її психолог. різновиду (разом з Г. Лебоном, З. Фрейдом, Е. Фроммом). За критерієм можливостей розвитку людської свободи його концепція поруч з теоріями Г. Маркузе та Ж.-П. Сартра є ліворадикальною. **Р.** шукав адекватні та ефективні засоби управління людьми в умовах масового сусп.-ва шляхом детального вивчення «характерологічної структури масового індивіда». На думку вченого, у формі фашизму сучасна механістична та авторитарна цивілізація видобуває з пригніченої «маленької людини» все, що протягом значного проміжку часу вона культивувала у поневоленому людстві за допомогою містицизму, милітаризму та автоматизму.

Літ.: Лейбін В. М. Психологія і філософія неофрейдизма / В. М. Лейбін. – М.: Политиздат, 1977. – 246 с.; Райх В. Аналіз личности / В. Райх. – М.: «КСП+»; СПб: «Ювента», 2000. – 528 с.; Райх В. Посмотри на себя, маленький человек! / В. Райх: Мир Гейтальта; 1997. – 112 с.; Райх В. Психология масс и фашизм / В. Райх. – М. – СПб: АСТ: Университетская книга, 2004. – 539 с.

А. Соловійова

Раковський Християн (болг. *Кръстьо Георгиев Станчев*; 13.08.1873 м. Котел Слівенської обл., Болгарія – 11.09.1941, Медведівський ліс біля м. Орел, Рос. Федерація) – болг. есер, активний діяч європ. соціаліст. руху, один із більшовицьких керівників УСРР, СРСР, дипломат. Румун. підданій. Навчався медицині в ун-тах Женеви (Швейцарія) (1890-1892), Берліна (Німеччина) (1893), Цюриха (Швейцарія) (1894-1896), Монпельє (Франція) (1897) – д-р медицини; продовжив навчання на юрид. ф-ті Паризького ун-ту (1902-1903). Активний діяч II Інтернаціоналу, учасник Цюрихського (1893), Лондонського (1896), Паризького (1900), Амстердамського (1904), Штутгартського (1907), Ціммервальдського (1915) конгресів; один із засновників Комінтерну (КІ) (березень, 1919), у якому представляв Балканську комуніст. федера-

цію; а потім (з 24 липня 1921) – КП(б)У, член ВККІ, гол. Півд.-Сх. бюро КІ; співзасновник Болг. соціал-демокр. партії (1891-1892), фундатор Соціаліст. союзу Румунії (1904), секретар Балканської соціал-демокр. федерації (з 1914). Член РСДРП(б) (фактично з 1917, але стаж зараховано з 1890 по 1927 та з 1934 по 1936); очолював «Верховну автономну колегію по боротьбі з контрреволюцією в Румунії і на Україні» в Одесі, Севастополі (початок 1918); член рад. делегації на мирних переговорах у Брест-Литовську (березень 1918); голова Мирової Делегації РРФСР з Укр. д-вою (травень-червень 1918); голова РНК УСРР (1918-1923 з перервами); нарком зовн. справ УСРР (з 25 січня 1919); очолював політуправління Реввійськради в Москві (серпень 1919 – початок 1920); член Реввійськради Півд. фронту (з 30 вересня 1920); член радян. делегації на Генуезькій конференції (1922); повноважний представник (посол) Рад. Союзу у Великобританії (1923-1925) та Франції (1925-1927); голова делегації Червоного Хреста в Японії (1934-1936); проходив у справі «правотроцькістського антирадянського блоку» (1936-1938).

Основні праці: «Росія на Сході» (1897); «Союз Соціалістичних Радянських Республік: Новий етап у союзному будівництві» (1923), «Далекосхідне питання» (1923) (у співавт. з М. Рафаїлом), «Локарно та Близький Схід: Як відобразиться гарантійний пакт на інтересах Близького Сходу» (1925), «Національне питання в буржуазних державах і в нас» (1925); «Автобіографія» (1926), «На з'їзді та в країні» (1930), Листи: «Професійні небезпеки влади», «Про причини переродження партії та державного апарату» (1928).

Нац. політика **Р.** базувалася на його розумінні ролі мови у держ. буд-ві. Спочатку **Р.** поставився вороже до укр. мови й укр. націю називав «вигадкою інтелігентів», але поступово його погляди змінилися (з 1920). Незабаром на зауваження, що нібито укр. мова є вигадкою галичан, **Р.** відповів, що таку думку породжує «великодержавницьке почуття російської людини, котра ніколи не зазнала нац. гніту, а, навпаки, пригнічувала сотні років». Надалі послідовно відстоював права національностей на власну держ. мову в республіках.

Культ. буд-во було одним із пріоритетних напрямів роботи **Р.** в Раднаркомі. Найпринциповішим питанням він вважав забезпечення розвитку культ. в її нац. формах. Полемізував із секретарем ЦК КП(б)У Д. Лебедем, який вважав, що в Україні розгортається боротьба двох культур – рос. та укр., і в цій боротьбі

майбутнє за більш розвиненою рос. культурою. **Р.** заявляв: «Завдання д-ви – дати змогу розвиватися тій культурі, яку штучно придушували й обмежували».

Після хвороби Леніна (1922) і втрати ним працездатності, **Р.** приєднався до лівої опозиції Л. Троцького, вступив у конфлікт із Й. Сталіним, тодішнім наркомом у справах національностей РСФРР і генеральним секретарем ЦК РКП(б), щодо адм.-політ. устрою радян. д-ви. Сталін зробив спробу ліквідувати незалежний статус нац. республік і включити до складу Рос. Федерації як автономні. На I З'їзді Рад СРСР він представив проєкт договору, в якому республіки об'єднувалися в «одну союзну д-ву». Під час союзного буд-ва **Р.** був рішучим і послідовним опонентом Сталіна у відстоюванні прав республік, щодо питання про самовизначення радян. і автономних республік, боронив конфедерації, право нац. республік на самостійні дипломат. зв'язки й зовн. торгівлю. **Р.** категорично заперечував права голів ЦВК і Раднаркомів республік, осіб, які очолювали Раднарком, ЦВК і союзні комісаріати, на сумісництво, пропонував проводити вибори депутатів до Союзного ЦВК на пропорційній основі з гарантією представництва для республік. На думку **Р.**, до колегії союзних наркоматів повинні були входити представники всіх союзних республік, а не лише кількох, як передбачалося. **Р.** виступав проти всевладдя злитих союзних комісаріатів. Відзначав негативні явища, які відбувалися в сусп-ві у зв'язку з адм.-бюрокр. керівництвом моск. центру, а іноді, доведене до абсурду, зневажливе ставлення до України як частини (півдня) Росії. Вважав за необхідне надати «більше прав, більше засобів, більше ініціативи в усіх галузях окремим радян. республікам». **Р.** наголошував, що республікам фактично доводиться вести з центром боротьбу за існування, відзначав, що наркоми Росії підписують міжнар. договори від імені усіх республік, хоча ніхто їх на це не уповноважував. Оскільки ф-ції союзного буд-ва тимчасово були надані рос. ЦВК, в якому не було жодного представника від республік, вважав, що «союзне буд-во пішло неправильним шляхом». Завдяки **Р.** було закладено право республік на вихід із союзного утворення, яким УРСР та ін. республіки скористалися 1991 р.

Р. неодноразово критикував стиль керівництва Сталіна («бюрокр. соціалізм», (бюрокр. колективізм), «соціал-фашизм»), особливо на XII з'їзді РКП(б) (1923).

Літ.: Волковинський В. М. Християн Раковський: Політичний портрет / В. М. Волковин-

ський, С. В. Кульчицький. – К.: Політвидав України, 1990. – 266 с.; *Замечания тов. Раковского по проекту резолюции о взаимоотношениях РСФСР с независимыми республиками. 28 сентября 1922 // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 9. – С. 209-213; Мельниченко В. Ю. XII з'їзд РКП(б) Раковський проти Сталіна // Український історичний журнал / В. Ю. Мельниченко. – 1989. – № 12. – С. 27-36; Салига Л. П. Боротьба Х. Г. Раковського за розширення прав України під час конституційного оформлення СРСР (травень-липень 1923) / Л. П. Салига // Український історичний журнал. – 1992. – № 1. – С. 115-124; Брицький П. П. Утворення СРСР: радянський стереотип та історико-правова дійсність / П. П. Брицький, Є. П. Юрійчук. – Чернівці: Знання, 2002. – 48 с.*

Є. Юрійчук, П. Брицький

Рассел Бертран (англ. *Russell Bertrand*, повне ім'я – Бертран Артур Вільям Рассел, англ. *Bertrand Arthur William Russell, 3rd Earl Russell*, 18.05.1872, Треллек, Великобританія – 02.02.1970, Пенріндайдрайт, Великобританія) – філософ, логік, математик, громад. діяч, лауреат Нобел. премії з літ-ри (1950). Основоположник англ. неореалізму та неопозитивізму, засновник суч. філософії логічного аналізу. **Р.** започаткував традицію аналіт. філософії, що зосереджена на способах висловлювання думки, аналізі й уточненні значень і смислів.

Р. – представник старовинного аристокр. роду політиків, науковців й інтелектуалів, онук брит. прем'єр-міністра (1846–1852; 1865–1866) Дж. Рассела. Батьки **Р.** померли, коли йому було чотири роки. Піклування про **Р.** взяла на себе його бабуся – графиня Рассел. У 1889–1994 рр. **Р.** вивчав математику в Трінті-коледжі (Кембридж). У 1896 р. написав докт. дис. з математики й згодом став визнаним науковцем (з 1908 – член Королівського наук. т-ва). У цей-таки час сформувався коло його наук. інтересів: математика, логіка, філософія. Тричі балотувався до парламенту (1910, 1922, 1923), але, його атеїст. погляди не були підтримані виборцями. Як активний член антивоєнного руху **Р.** у 1920 р. відвідав Радян. Росію, зустрічався з В. Леніним, Л. Троцьким, О. Блоком, М. Горьким. Свої вкрай критичні враження від радянського ладу виклав у книзі «Практика й теорія більшовизму» (1920).

Основні праці: «Наше знання зовнішнього світу» (1914) та «Філософія логічного атомізму» (1918), «Шлюб і мораль» (1929), «Історія західної філософії» (1945), «Філософія і політика» (1947), «Межі і кордони» (1948), «Чому я не християнин» (1957), «Здоровий глузд

і ядерна війна» (1959), «Мудрість Заходу» (1960), «Чи є у людини майбутнє?» (1961), «Війна і звірства у В'єтнамі» (1964), «Холодна війна: нова фаза?» (1965), «Автобіографія» (1951–1969).

У 1920–1921 рр. як проф. Пекін. ун-ту, читає лекції з математики, логіки, моралі, релігії, теорії пізнання. У лекціях наголошував на позитивах комуніст. ідеї, але виступав проти диктатури пролетаріату. **Р.** був переконаний, що лише освіченість уможливить зміни у свідомості заможних класів, допоможе уникнути воєн і революцій. Лекції **Р.**, в яких були відображені його ідеї вільнодумства і критики релігії, дали новий поштовх атеїст. руху, й були видані в Китаї у спец. збірнику «Проблеми релігії».

Філософ. дослідження **Р.** були присвячені проблемам виховання, шлюбу, філософії освіти. Результатом його наук. пошуків стала праця «Шлюб і мораль», яка була вкрай популярною, хоча й неоднозначно сприйнятою англ. сусп-вом. З 1938 по 1944 **Р.** читав лекції в ун-тах США, там-таки були створені його фундамент. праці «Дослідження значення та істини» й «Історія західної філософії». Чимало уваги він приділяє дослідженню тоталітаризму та націоналізму. **Р.** вважав за необхідне розрізняти культ. й політ. аспекти націоналізму, висловлювався на захист збереження різноманітності в літ-рі, мист-ві, мові й у всіх аспектах культ. життя. Разом із тим, наголошував **Р.**, коли націоналізм приходить у політ. життя – він стає «абсолютним злом».

З 1944 р. читає лекції у Кембридж. ун-ті, веде активну громад. діяльність. Погляд **Р.** на філософію полягав у тому, що філософ. пошуки, здійснювані поза контекстом емпіричного знання, – безплідні. Філософ. уява має бути пов'язана з усім масивом наук. понять. Власну концепцію **Р.** осмислював як результат досліджень у галузях психології, математичної логіки, фізіології та фізики. За **Р.**, логіка стає головним чинником філософії, позаяк дає метод її дослідження. Описуючи стандартизовані форми коректного мислення, логіка, на думку **Р.**, прояснює процес трансформації «атомарних розумових посилянь» («логічних атомів») – у комплексні. Предметом філософії, таким чином, є логічний аналіз наук із метою виявлення кінцевих структур їх матеріалу у вигляді «атомарних» фактів. «Логічний атомізм», за посередництва «ідеальної мови», покликаний створити наук. картину світобудови.

У 1950 р. одержав Нобел. премію з літ-ри. 78-річного науковця відзначили за книгу

«Шлюб і мораль» та публіцист. діяльність, як «одного з найблисучіших представників раціоналізму і гуманізму, безстрашного борця за свободу слова і свободу думки».

У 1955 **Р.** підготував текст антивоєнного «Маніфесту Ейнштейна – Рассела», проголошення якого поклато початок Пагвоському рухові вчених – об'єднанню науковців, які виступають за мир, роззброєння та міжнар. безпеку, запобігання світової термоядерної війни та наук. співпрацю. З цього часу **Р.** повністю присвячує себе політиці та її дослідженню.

У листопаді 1957 **Р.** звернувся з відкритим листом до лідерів двох країн – СРСР (М. Хрущова) та США (Д. Ейзенхауера) зі закликом щодо запобігання подальшого поширення ядерної зброї. Основним його прагненням було переконати обох політиків у тому, що їхні спільні інтереси й інтереси їх д-в набагато важливіші розбіжностей. Першим на заклик цей публічно відгукнувся М. Хрущов (21.12.1957), невдовзі (8.02.1958) – держсекретар США Дж. Даллес. Згодом **Р.** висував ідею створення Комітету з примирення – міжнар. органу, який займався б вирішенням питань, пов'язаних із конфлікт. ситуаціями та територіальними суперечностями. Ця ідея була розвинена у його працях «Здоровий глузд і ядерна війна», «Мудрість Заходу», «Чи є в людини майбутнє?».

Пропонуючи конкретну антиядерну програму, **Р.** наголошував, що і Заходу, і Сходу необхідно зробити все для попередження будь-яких воєн, докорінно переглянути існуючі підходи до зовн. політики. **Р.** заснував благодійну орг-цію «Фонду миру Бертрана Рассела». Не залишалися поза увагою **Р.** й ключові зовнішньополіт. події ХХ ст. – розміщення на Британських о-вах амер. ракетних сил (1958), події в Угорщині (1958), спорудження Берлін. стіни (1961), Кариб. криза (1962), війна у В'єтнамі, події у Чехословаччині (1968) тощо.

Життя англ. науковця та громад. діяча **Р.** – це майже вікова історія Європи. Народившись у період розквіту Брит. імперії, він став свідком двох страшних світ. війн ХХ ст., революцій, розпаду колоніальної системи і дожив до ядерної епохи. Ост. роки життя **Р.** провів у Уельсі з дружиною й онуками. Майже до самої смерті (02.02.1970) 98-річний учений залишався енергійним і діяльним.

Літ.: Рассел Б. Історія західної філософії / Б. Рассел. – К.: Основи, 1995. – 759 с.; Рассел Б. Словарь разума, материи и морали / Б. Рассел. – М.: Port-Royal, 1996. – 368 с.; Рассел Б. Брак и мораль /

Б. Рассел. – М.: АСТ, 2013. – 320 с.; Рассел Б. Человеческое познание / Б. Рассел. – М.: Изд-во иностран. лит-ры, 1957. – 554 с.; Рассел Б. Избранные труды / Б. Рассел. – Новосибирск: Сибирск. ун-кое изд-во, 2009. – 272 с.; Рассел Б. Практика и теория большевизма / Б. Рассел. – М.: Наука, 1991. – 128 с.

Ю. Шайгородський

Растоу Денкворт Александр (англ. *Dankwart Alexander Rustow*; 21.12.1924, Берлін, Німеччина – 03.08.1996, Нью-Йорк, США) – амер. політолог та соціолог нім. походження. Син відомого нім. економіста та соціолога, одного зі засновн. нім. неолібералізму (ордолібералізму) А. Рюстова. Поч. освіту здобув у Німеччині. По завершенні школи (1940) переїжджає у Стамбул до батька, який після приходу до влади у Німеччині нацистів емігрував до Туреччини. У Туреччині закінчив Галатасарайський ліцей та Стамбул. ун-т. Емігрував до США, де навчався у Квінс-коледжі (Нью-Йорк); здобув докт. ступінь (PhD) у галузі політології у Йельс. ун-ті (1951). Викладав у Принстон. і Колумб. ун-тах. Основним місцем роботи став Міський ун-т Нью-Йорка (City University of New York), у якому працював з 1970 р. протягом 25 років як засл. проф. політ. науки та соціології. Обіймав посади віце-президента Північноамер. асоціації з досліджень Бл. Сходу (1969–1970) та віце-президента Амер. асоціації політ. науки (1973–1974). Був засн. і гол. ред. наук. ж-лу «Порівняльна політика» («Comparative Politics»).

Основні праці: «Політика компромісів: партії та урядове правління в Швеції» (1955), «Світ націй: проблеми політичної модернізації» (1967), «Філософи та королі: дослідження лідерства» (1971), «Політичні системи Близького Сходу» (1971), «Туреччина: забутий союзник Америки» (1987), «Порівняльна політична динаміка: глобальні перспективи досліджень» (1991).

Р. є «батьком» транзитології – напрямку політ. науки, у межах якого здійснюються дослідження транзиту, під яким, у найзагальнішому сенсі, розуміють перехід типу політ. режиму з одного якісного стану в ін. Осн. засади транзитолог. парадигми **Р.** виклав у своїй найвідомішій статті «Переходи до демократії: спроба динамічної моделі», що вийшла на сторінках ж-лу «Порівняльна політика» («Comparative Politics», 1970). Тут **Р.** вперше сформулював проблему: яким чином (як?) країни переходять від одного устрою до ін., і в зв'язку з чим (чому?) одні ліберальні демократії розпадаються, а ін. залишаються

стабільними та продовжують розвиватись? На відміну від представників структурного (функціонального) підходу до осмислення соц.-екон. і політ. трансформацій, що на той час домінував у політ. науці та був представлений теоріями модернізації, **Р.** запропонував звернутися до аналізу не причин, які сприяють (чи не сприяють) розвитку демократії, а до суті самого переходу, його динаміки. Він відкинув уявлення про зумовленість переходу до демократії в різні істор. періоди в різноманітних країнах одними і тими самими чинниками або їх сукупністю. **Р.** стверджував, що генеза демократії не має просторової, часової або соц. спільності. Єдиною заг. поперечною умовою демократії є «націон. єдність», позаяк тільки вона виключає ситуацію, за якої в сусп.-ві можливий латентний розкол. **Р.** запропонував підхід альтернативний до функціонального, який він назвав «генетичним» (тобто такий, що відноситься до вивчення генези, процесу походження та становлення певного явища, у даному випадку демократії). У центрі уваги цього підходу опинився пошук чинників, що впливають безпосередньо на сам процес зародження та становлення демократії, тобто її генезу.

Для створення ідеальної моделі переходу, яка б була придатна для аналізу кожного конкретного переходу, **Р.** звернувся до двох емпір. випадків – переходу Швеції у період 1890-1920 рр. та Туреччини після 1945 р. На цій основі була сформована т. зв. динамічна модель переходу, гол. елементами якої стали пов'язані між собою компоненти генези демократії, етапи (або фази) переходу. Сам перехідний період (транзит) науковець визначає як особливий етап політ. розвитку – «період часу від безпосередньо перед переходом до безпосередньо після переходу до демократії» – та розподіляє його на три фази, що послідовно змінюють одна одну: 1. підготовча фаза; 2. фаза прийняття рішень; 3. фаза звання.

Процес переходу від авторитаризму до демократії (а, отже, і *перша фаза* транзиту) запускається за допомогою тривалої та безрезультатної боротьби, учасники якої представляють інтереси різноманітних соц. груп, а спірні питання мають першочергове для всіх значення. На цьому етапі транзиту становлення демократії не є ціллю, а постає у майбутньому лише як побічний продукт цієї боротьби. Осн. же результатом підготовчої фази є поляризація сусп.-ва, обмежена нац. єдністю.

Під час *другої фази* частина політ. лідерів країни ухвалює свідоме рішення визнати наявність багатоманітності у єдності й інститу-

ціоналізувати з цією метою деякі фундамент. механізми демократії (заг. виборче право, вільні вибори тощо). Це є досягненням певного консенсусу щодо правил гри. Як наголошує **Р.**, перший основоположний компроміс, який досягається на цій фазі переходу, стає ключовим моментом демократизації позаяк є доказом ефективності принципу примирення та узгодження, відкриваючи перспективу вирішення існуючих та майбутніх проблем демокр. за своєю суттю методами.

У ході *третьої фази* (звання) відбувається засвоєння політ. силами та сусп.-вом в цілому нових демокр. правил, процедур та цінностей.

Така трифазова періодизація перехідного процесу, запропонована **Р.**, стала своєрідною матрицею для багатьох подальших досліджень сусп.-політ. трансформацій, лягла в основу низки ін. диференціацій фаз транзитного періоду.

Літ.: Шунунов Г. Концептуальні засади транзитологічної парадигми: історія становлення / Г. Шунунов // Вісн. Львів. ун-ту. Серія: філософсько-політологічні студії. – 2010. – Вип. 2. – С. 51-62; Rivlin B. Dankwart A. Rustow / Benjamin Rivlin // PS: Political Science & Politics – March 1997. – Volume 30, Issue 01. – P. 92-93; Rustow D. Transition to Democracy: Toward a Dynamics Model / Dankwart Rustow // Comparative Politics. – 1970. – Vol. 2, № 3. – P. 337-363; Zuzankiewicz P. Z badań nad genetyczną i funkcjonalną interpretacją transformacji systemowej / Piotr Zuzankiewicz // Rocznik Nauk Politycznych. – 2004. – Rocznik 6, № 7. – S. 175-195.

Г. Шунунов

Ратцель Фрідріх (нім. *Friedrich Ratzel*; 30.08.1844, Карлсруе – 09.08.1904, Аммерланд, поблизу оз. Штарнбергерзее) – нім. географ, етнограф, соціолог, засновник антропогеографії, політ. географії, фундатор теорії культ. дифузійонізму. «Батько» геополітики, патріарх геогр. детермінізму у соц. і гуманіт. науках. Походив із родини держслужбовця. Закінчив Політехн. ін-т у Карлсруе, де вивчав курси геології, палеонтології та зоології, а також Гейдельберг. ун-т, де став учнем проф. Е. Геккеля, який, у свою чергу, був учнем Ч. Дарвіна. У 1870 р. як волонтер брав участь у франко-прусській війні (1870-1871 р.) проти Наполеона III, нагороджений Залізним Хрестом за хоробрість. Подорожі **Р.** по Італії (1872) та Півн. Америці (1873) зумовили інтерес до географії, і у 1875 р. він стає викладачем географії у Мюнхен. ун-ті. Захищає дис. «Еміграція у Китаї» (1876), проаналізувавши демогр. процеси, пересування народів та історію те-

ритор. завоювань. У 1886 р. **Р.** запрошений до Лейпциг. ун-ту, де працював до останніх років свого життя проф. географії.

Основні праці: «Народознавство» (1885-1888), «Антропогеографія» (т. 1-2, 1882-1891 р.), «Політична географія. Географія держав, торгівлі і війни» (1897), «Море як джерело могутності народів» (1900), «Зако́ни просторового зростання держав» (1901), «Земля і життя. Порівняльна географія» (1901-1902). Наук. спадщина **Р.** налічує 25 фундамент. праць і понад 500 статей.

Формування наук. світогляду **Р.** відбувалося на іст. тлі об'єднання канцлером О. фон Бісмарком ворогуючих дрібних князівств Німеччини у єдину д-ву (1871) та правління Вільгельма II (1888-1918), коли Німеччина постала амбіційним геополіт. суб'єктом із прагненням володіти повноцінною колоніальною імперією. Тому відстоюючи націоналіст. погляди, **Р.** вірив у велике майбутнє своєї країни; він став членом-засовн. Колоніального комітету, активний учасник нац.-лібер. партії.

У своїх наук. розвідках **Р.**, продовжуючи традиції геогр. фаталізму і соціал-дарвінізму, обґрунтовує ідею про те, що геогр. ландшафт вирішально впливає на характер та спосіб життя народів, тож нерозривний зв'язок між людиною та землею, між культурою та природою є фундаментальним принципом ратцельської антропогеографії. **Р.** послідовно стверджує, що цілісна картина землі можлива лише за умов включення у неї людського духу, причому людство – «...єдине цілісне, хоча і складне утворення». Він наголошував, що «єдність людського роду є теллурична або планетарна ознака, що відбилася на вищій сходінці розвитку», при цьому єдність потрібно розглядати «...не як одноманітність, а як спільність, доведену свідченнями в усіх сферах народного життя протягом історії», і основне завдання антропогеографії «...не зазначення відмінностей, а зазначення переходів і внутрішніх зв'язків» між різними частинами людства. У цьому контексті **Р.** розрізняв «дикі» і «культурні» народи; дикі народи – це «...не антропологічне або анатомо-фізіологічне, а суто етнографічне, культурне поняття». На відміну від культ. народів, які є більш вільними у прояві своїх творчих сил, дикі «більше перебувають під тиском природи або в залежності від неї», тому їх культура надто бідна. Розвиток народів **Р.** ставив у залежність від густоти заселення території: народи, що живуть на самотині, є «етнографічно збіднілими», позаяк позбавлені культ.

спілкування з ін. народами; ті ж народи, які густо заселяють території, «користуються перевагами спілкування з ін., ... мають більше можливостей для свого розвитку», тож «обрідне населення – привід до занепаду», «густе населення – запорука енергійного розвитку».

Ідея єдності та цілісності людства простежується і у гострій критиці **Р.** расових теорій, позаяк усі народи є носіями єдиної «первинної та доісторичної культури», лише різні істор. обставини і місцеві геогр. умови спричиняють відмінності у звичаях та заг. способі життя. Розуміючи складність класифікації народів, **Р.** вважає більш доцільним розглядати великі групи народів із відмінними соціокульт. типами, визначивши їх поняттям «кола народів» – «великі зони однакових кліматич. умов, культ. зони, які розташовуються навколо земної кулі у вигляді поясів». За **Р.** їх чогири: західне (від Атлантики до Тихого океану), східно-азійське, персько-індійське, еритрейське. «Кола народів» **Р.** – це одна з перших геополіт. схем. Тема єдності та цілісності людства ґрунтовно розвинута **Р.** і в його геополіт. доктрині, основу якої складає теорія д-ви. Найбільш докладно вона представлена у «Політичній географії» й узагальнена у праці «Людство як явище життя на Землі» (1901). **Р.** визначає д-ву як геогр. і біол. організм, взаємодія землі, ґрунту (Boden) і народу (Volk), це продукт органічної еволюції, який під впливом духовних і моральних сил далеко випереджає ін. організми. Застосовуючи просторовий підхід щодо з'ясування сутності політ. явищ та подій, **Р.** намагається винайти «об'єктивні закони» геогр. розвитку д-в. Він обґрунтовує тезу про те, що життєдіяльність д-ви передусім визначається її територ. властивостями (величина, геогр. розташування, форми поверхні, рослинність, іригація тощо) і народом. Розквіт д-ви залежить від того, наскільки вона здатна успішно адаптуватися до зовн. середовища і нарощувати свою потужність шляхом територ. експансії, забезпечуючи себе необхідним «життєвим простором» (Lebensraum), «прагнення розширення ... до меж можливості, є ознакою вищої культури, воно спирається на чисельність населення і духовний прогрес». Коли народу д-ви не вистачає життєвого простору, то д-ва має колонізувати зовн. території: «народ зростає, збільшуючись у силі, країна – шляхом приросту землі»; тож війни – це природна ознака розвитку д-ви, уся історія д-в є «придбанням і втрагою простору», «д-ва потребує землі, щоб жити». **Р.** запевняє, що зростання простору означає «зростання духу, що обводить

його поглядом, волі, яка його утримує, та, звичайно, засобів, необхідних для підняття духу і волі на належну висоту», саме у цьому «криться найважливіша відмінність між народами та одна з найсуттєвіших причин успіхів і невдач в історії». Маючи значний простір, д-ва може отримати домінуючі позиції у світі, набути статусу світ. д-ви (*Weltmacht*) і надалі претендувати на світ. панування; саме «динамічне територіальне зростання відрізняє процвітаючі д-ви від тих, які схильні до занепаду». **Р.** імперативно стверджує, що кожна д-ва має визначити межі свого життєвого простору, сформувати свою «просторову концепцію», яка надає «життєвої енергії» розвитку. Глобальне значення у майбутньому, як наголошує **Р.**, будуть мати д-ви, які охоплюють цілі континенти (Півн. і Півд. Америки, Росія, Австралія). У праці «Закони просторового зростання д-в» **Р.** сформулював 7 основних законів експансії або просторового зростання д-ви, які відображували конфігурацію тогочасного світоустрою: 1) простір зростає разом зі зростанням культури нації; 2) зростання д-ви супроводжується активністю в усіх сферах сусп. буття; 3) зростання д-ви здійснюється шляхом приєднання і поглинання малих д-в; 4) кордон – це периферійний орган д-ви, у якому виявляються її зростання, сила або слабкість та усі зміни в організмі д-ви; 5) у своєму зростанні д-ва прагне увібрати у себе найбільш цінні елементи фіз.-геогр. середовища: берегові лінії, русла річок, рівнини, райони, багаті своїми природними ресурсами; 6) перший імпульс до територ. зростання приходить ззовні, від більш високих цивілізацій; 7) заг. тенденція до злиття територій, розгалужуючись, переходить від д-ви до д-ви і набуває сили.

Розмірковуючи про майбутню архітектуру світу, **Р.** одним із перших відзначив геополіт. значення моря, передбачаючи протистояння між континентальними і морськими д-вами у зоні Тихого океану («океану майбутнього»): Великобританії, США, Росії, Китаю й Японії. На думку **Р.**, перевага буде на боці континент. д-в, які володіють достатнім простором і ресурсами як геополіт. базою, а морські д-ви історично були нетривалими, «усі вони гинули внаслідок вузькості їх фундаменту, дуже великої розсіяності зовнішніх володінь та труднощі їх захисту», «іх піднесення відбувалося завжди сліпуче швидко, однак на цій височині вони ніколи надовго не затримувались». Такий висновок **Р.** став своєрідним дороговказом для континентальної Німеччини щодо реалізації нею активної експансіоністської політики.

Лит.: Ратцель Ф. Народоведение (Антропогеография) / Ф. Ратцель // Классика геополитики: XIX век (сост. К. Королев). – М.: «Издательство АСТ», 2003. – С. 53-182; Ратцель Ф. Человечество как явление жизни на земле // История человечества: Доисторический период / И. Колер, И. Ранке, Ф. Ратцель. – СПб.: ООО «Издательство «Полигон», 2003. – С. 106-183.; Ратцель Ф. Политическая география (в изложении Л. Синицкого) // Геополитика: Хрестоматия / Сост. Б. А. Исаев. – М.; СПб. и др.: Путер, 2007. – С. 15-36.; Ратцель Ф. Земля и жизнь. Сравнительное жизнеписание // Геополитика: Хрестоматия / Сост. Б. А. Исаев. – М.; СПб. и др.: Путер, 2007. – С. 36-47; Шенгелев М. А. Ратцель Фридрих / М. А. Шенгелев // Геополитика: энциклопедия / Кер. авт. кол. Є. М. Суліма. – К.: Знання України, 2012. – С. 624-626.

Н. Лепська

Рейнгольд Говард (англ. *Howard Rheingold*; 07.07.1947, Фінікс, Арізона, США) – соціолог, критик і письменник. Дослідник впливу новітніх інформ. технологій на культ., соц. і політ. життя. Народився в родині нащадків емігрантів із Бобруйська, які потрапили в США на поч. ХХ ст. У 60-і роки ХХ ст. був акт. учасником руху хіпі. Працював у складі групи знаменитого дослідн. центру Хероха PARC, яка створювала перші персональні комп'ютери. Невипадково, одна з перших книг **Р.**, що вийшла у 1985 р., присвячена історії персональних комп'ютерів («Tools for Thought»).

Основні праці: «Інструменти мислення» (1984, нова ред. у 2000), «Віртуальна реальність» (1991), «Віртуальне співтовариство» (1993, перевид. у 2000), «Розумна юрба» (2002).

У сфері наук. інтересів **Р.** дослідження впливу комп'ютера на можливості людського розуму, історія розвитку штучного інтелекту, у т.ч. вивчав віртуальне співт-во як новий засіб комунікації. Є автором терміна «*віртуальне співтовариство*», що вперше був застосований у 1987 р. Книга «Віртуальне співтовариство», у якій **Р.** обговорює різні приклади комунікацій між членами соц. груп на базі електронних розсилок, новинних списків, багатокористувальних співт-в тощо, стала однією з найбільш часто цитованих й авторитетних видань щодо віртуальних співт-в. На думку **Р.**, «віртуальні співт-ва є соц. об'єднаннями, які виростають із Мережі, коли група людей підтримує відкрите обговорення досить довго та людяно, для того, щоб сформувати мережу особистих відносин у кіберпросторі». Згодом **Р.** став одним із засновників відомого

віртуального спілт-ва WELL. Використовуючи термін «третього місця» Р. Олденбурга, Р. говорить, що WELL можна сприймати як маленьку пивну по сусідству. Почуття включення в WELL нагадує почуття, що відчувається при відвідуванні кафе, пабу, спільної кімнати – того місця, де є можливість, якщо хочеться, послухати або приєднатися до бесіди.

Р. був ред. «The Whole Earth review» і гол. ред. «The Millennium Whole Earth Catalog» (1994). У 1994 р. Р. – один із гол. розробників і перший виконавчий ред. «HotWired». У 1996 р. командою, очолюваною Р., був створений Центр віртуального спілт-ва Electric Minds. З кінця 1990-х рр. Р. – визнаний консультант зі створення віртуальних спілт-в. Світова слава прийшла до Р. у 2002 р., коли у світ вийшла книга «Розумна юрба», у якій він зміг передбачити розвиток нової епохи комунікац. технологій. Р. пов'язує розвиток новітніх технологій із появою новою формою сусп. комунікації і співпраці «розумні натовпи».

Веде активну викладацьку та наук. діяльність. Автор курсу «Як підтримувати співроб-во», що вів у Стенфорд. ун-ті у 2005 р. Співпрацюючи з Ін-том майбутнього, провів наук. дослідження про співроб-во та колект. дії, у результаті якого був створений сайт The Cooperation Commons. Промова Р. на сайті TED про прийдешній світ співроб-ва зібрала понад 339 тис. переглядів.

У цей час Р. читає лекції у Школі інформації Каліфорн. ун-ту в Берклі, лекції щодо цифрової журналістики, Інтернет-спілт-в і соц. медіа у Стенфорд. ун-ті. Неодноразово запрошувався як лектор в Ін-т креативних технологій, у Де-Монтфорський ун-т у Лестері. У 2008 р. Р. став переможцем конкурсу Фонду МакАртурів у галузі цифрових медіа та навч. технологій, кошти використав для створення вільного та відкритого джерела для соц. медіа social media classroom. Р. також автор і ведучий навч. онлайн-курсів.

Лит.: Рейнгольд Г. Умная толпа: Новая социальная революция / Г. Рейнгольд. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2006. – 416 с.; Rheingold H. The Great Equaliser / H. Rheingold // Whole Earth Review. – Summer, 1991; Rheingold H. Smart Mobs: The Next Social Revolution Transforming Cultures and Communities in the Age of Instant Access / H. Rheingold. – Place: Basic Books, 2003. – 288 p.; Rheingold H, editor. Millennium Whole Earth Catalog: Access to Tools and Ideas for the Twenty-First Century/ H. Rheingold. – San Francisco: Harper, 1995. – 384 p.; Rheingold H. 1994. Stereogram / H. Rheingold. – San Francisco: Cadence Books. – 95 p.; Rheingold H. The Virtual

Community: Homesteading on the Electronic Frontier. Revised Edition / H. Rheingold. – Cambridge: MIT Press, 2000.

А. Сіленко

Ренан Жозеф Ернест (фр. *Joseph Ernest Renan*; 28.02.1823, Трег'є, Франція – 02.10.1892, Париж, Франція) – фр. експерт стародавніх мов і цивілізацій Бл. Сходу, письменник і філософ. Маючи намір стати священиком, Р. поступив в 1838 р. в малу паризьку семінарію Св. Миколая, а потім у велику семінарію Св. Сульпіція. В семінарії Св. Миколая Р. вперше познайомився з наук. творами Мішле, Гюго і А. де Ламартіна, що справило на нього особливо сильне враження. Р. одночасно захопився і вивченням єврей. мови. В 1845 р. Р. залишив семінарію і, відмовившись від духовної кар'єри, продовжив освіту в Сорбонні, та почав самостійно вивчати семітичну філологію.

Основні праці: «Історії семітських мов» (1847), «Майбуття науки» (1848), «Аверроес і аверроїзм» (1853), «Інтелектуальна і моральна реформа Франції» (1872), «Філософські діалоги і фрагменти» (1876), «Історія ізраїльського народу» (1908-1912), «Що таке нація» (1882).

Відомий своїми істор. творами про раннє християнство і політ. теоріями, особливо щодо націоналізму та нац. ідентичності. У 1847 р. Р. представив свою першу наук. працю – «Історії семітських мов», яка стала однією з перших спроб вивчення народної психології на підставі мови. До 1848 р. Р. мало цікавився політ. і соц. питаннями; Лютнева революція справила на нього сильне враження, але не викликала в ньому особливих симпатій до демократії. Сусп.-політ. позиція Р. була реакційною. Він наполягав на олігарх. правлінні певної «аристократії розуму», яка повинна тримати народ у покорі. «Інтелектуальна і моральна реформа Франції» (1872) є важливим документом, що дозволяє судити про політ. теорії Р. У цій роботі Р. проявляє себе як консерватор, прихильник монархії, противник заг. виборчого права, готовий, проте, погодитися зі справедливою республікою.

Наприкінці 1860-х рр. Р. зробив спробу зійти на політ. арену: він написав книгу, присвячену поточній дійсності «Питання сучасності» (1868), і в 1869 р. висунув в департаменті Сени і Марні свою кандидатуру в законодавчий корпус, але так і не був обраний. Як політик Р. був лібер. імперіалістом, в душі Наполеона, і так резюмував свою програму: «свобода, прогрес без революції і без війни». Р. часто вважають раннім лібер. націоналіст-

том. **Р.** захищав цінність нац. ідентичності, кажучи, що нац. ідентичність необхідна для того, щоб привести життя до автономного гармонійного ладу, і що демокр. д-вам необхідна нац. ідентичність для того, щоб нормального функціонування.

Свої соц.-політ. та етн. погляди **Р.** висловив в «Філософських діалогах і фрагментах» (1876) і прилеглих до них «Філософських драмах»: «Калібан» (1878), «Жива вода» (1880), «Священик з Немі» (1885) і «Жуарська настоятелька» (1886). Найхарактерніша риса цих драм – крайній скептицизм щодо деяких норм моральності і примирення з Калібаном, тобто з демократією.

У есе «Що таке нація?» **Р.** заявляє: «Нація – це душа, – це духовний принцип», підкреслюючи тим самим морально-етичний зміст поняття. **Р.** виділив доброякісний громадянський добровільний націоналізм, що властивий Франції і порочний, що ґрунтується на об'єктивних (особливо етнічних) критеріях національності, властивий Німеччині.

Значення міркувань **Р.** полягає у чіткому формулюванні тих складників поняття «нація», які відображають об'єктивну сторону її існування. Націю, згідно **Р.**, формують дві обов'язкові риси: спільне минуле та спільне майбутнє. Причому, це спільне минуле і майбутнє (колективні спогади і солідарне бажання жити разом) повинні сформуватися насамперед у свідомості людей. Чинником, що запускає механізм формування націон. свідомості, є «спільне минуле», тобто істор. знання й уявлення.

Визнаючи пріоритетну роль за суб'єкт. чинником, **Р.** виступав своєрідним попередником домінуючого нині розуміння нації як «уявної спільноти». **Р.** визначає націю як «велику солідарність», утворену почуттям жертв, які вже принесено та яких мають намір принести в майбутньому».

Наприк. XIX ст. **Р.** звернув увагу на роль громадян. націоналізму в політ. житті: «Існування нації – це повсякденний плебісцит, як існування індивідуума – вічне твердження життя». У суц. націях протягом усього свого життя громадяни активно підтверджують свою нац. приналежність і тим самим легітимність д-ви. Істор. помилка є одним із головних чинників створення нації, а, напр., прогрес істор. досліджень часто становить небезпеку для національності. Проте на цьому етапі розвитку політ. думки у **Р.**, націоналізм знайшов ще негативного політ. сенсу: він несе в собі загальногуманістичні намагання визначити іст. долю кожного народу через його минуле і його культ. традиції; саме поняття раси

у **Р.** синонімічно поняттям «нація» і «народ». Нац.-політ. ідеї **Р.** ще не перейшли тієї межі, за якою націоналізм перетворюється на популістську й авторитарну доктрину.

Літ.: Ренан Е. Що таке нація / Ернест Ренан // Націоналізм: Антологія. – К.: Смолоскип, 2006. – 688 с. – С. 253–263.; Гарраджа В. И. Ренан Е. / В. И. Гарраджа // Новая философская энциклопедия: в 4 т. Т.3. / [ред. В. С. Степин]. – М.: Мысль, 2001. – С. 443; Ермаков В. С. Ренан Е. // Философский словарь / [пер. с нем.; под ред. Г. Шикоффа, общ. ред. В. А. Малинина]. – М.: Республика, 2003. – С. 384.

І. Головка

Реннер Карл (нім. *Renner Karl*; 14.12.1870, тепер Дольні Дунаєвіце, Чехія – 31.12.1950, Відень) – 1-й канцлер Австр. республіки. Вивчав право у Відні, заробляв на життя приватними уроками, обіймав посаду уряд. бібліотекаря. Став соціалістом, хоча ніколи не дотримувався ортодоксальних марксист. поглядів.

У своїх працях щодо нац. питання відстоював ідею багатонац. д-ви взагалі й багатонац. Австрії, зокрема. Виступав за демокр. федерацію на основі політ. і культ. оціночні, емоц. забарвлені характеристики політики. Звертав увагу, що профес. політики у боротьбі за голоси пояснюють і дають оцінку навкол. світу, схилиючи громадян до своєї підтримки. Вчені намагаються описати сферу політичного і пояснити її, уникаючи оцінок. Ця різниця, за **Р.**, зумовлює складність комунікації в сусп.-ві щодо політики. Необхідність людської взаємодії в процесі реалізації інтересів і цінностей визначає комунікативність політики. Люди конструюють свої власні реальності й малюють картини майбутнього, в яких мають бути реалізовані інтереси та цінності. У сусп.-ві розгортається боротьба за домінування певних соц. проєкцій. Конструювання різних соц. реальностей має символ. характер. Людина наділяє явища певними значеннями, намагається надати їм всеохопного характеру, нав'язати їх ін. членам сусп.-ва. Надаючи значення тій чи ін. події, людина інтерпретує її, наділяє змістом, дає оцінку. Відмінність інтересів і цінностей зумовлює можливість обмеженої кількості інтерпретацій та оцінок однієї і тієї самої політ. події. Таким чином, у політиці, на думку **Р.**, працюють семіотичні механізми, тобто інтерпретація людьми закодованих значень, націлених на пошук кодів, що збігаються у якомога більшої кількості членів сусп.-ва. Збіг інтерпретацій і оцінок соц. світу стимулює людей до об'єднання в групи для захисту та просування своїх інтер-

есів і цінностей, реалізації власних програм улаштування сусп-ва. На цій основі виникають політ. партії, гром. орг-ції, неформальні групи впливу в політиці. Люди намагаються справляти вплив шляхом безпосереднього спілкування, а також через канали комунікації. Медійні канали доставки інформації з'явилися на зорі людства та безперервно вдосконалювалися. Тому медійність політики, за **Р.** – це не риса сучасного постіндустр. культури, а надто важлива властивість політ. дійсності, притаманна їй з моменту виникнення. Політ. актори намагаються отримати сусп. підтримку саме своєї картини навкол. світу. Цей процес підкреслює таку властивість політики, як легітимація. Механізми легітимації політики мають іст. характер і визначаються якісними параметрами відповідного соціуму. Вони задають форми реалізації політики, створюють когнітивні й норм, моделі політ. дійсності. Граничною формою делегітимації політики є війна.

Специф. властивістю політики, на думку **Р.**, є нормативність і пост. вихід за межі норм. поля. Політика норм. організована. Діяльність людей привела до виникнення встановлених чи спонтанно сформованих правил поведінки. Вони регулюють і структурують політику, виходячи з визначених інтересів і цінностей. Самі норми в політиці є осередком людських інтересів і цінностей, що пост. перебувають у полі інтерпретацій. Позаяк неможливо зафіксувати в нормах усю складність і різноманітність життєвих практик, інтерпретації створюють велику кількість відображувальних чи викривлених похідних норм. Дія у політиці, засновуючись на нормі, пост. намагається вийти за її межі й породжує ненормативність як властивість політики. Єдиним регуляторним механізмом у ненорм. сфері політики виступає політ. культура. У процесі свого становлення політика набула набору ф-цій, які властиві винятково цій сфері діяльності людства. Політика, за **Р.**, виражає, погоджує та реалізує значущі інтереси соц. груп сусп-ва. Досить важливою ф-цією політики є раціоналізація конфліктів, недопущення силових сценаріїв розв'язання соц. суперечностей, прийнятний розподіл і перерозподіл сусп. благ. Розподільна та перерозподільна ф-ція визначає політ. стратегії, в яких реалізуються цінності та інтереси акторів. Ф-цією політики є також управління сусп. процесами, регулювання соц. поля, інтеграція сусп-ва, визначення векторів руху соціуму. Політика виконує ф-цію соціалізації особистості, залучає людину до складноорганізованих владних структур, визначає межі її свободи/несвободи. Політика,

за **Р.**, має два рівні організації соц. простору. На глобальному рівні – виступає як діяльність міжнар. суб'єктів – д-в, транснаціональних орг-цій, регіон, об'єднань д-в. На рівні д-ви політика функціонує в межах визначеної території і може мати унікальні конкр-іст. характеристики й особливості, підкреслює **Р.**

Літ.: Бурдые П. Социология политики / П. Бурдые. – М.: Socio-Logos, 1994. – 288 с.; Вебер М. Политика как призвание и профессия. – Т. 2. – М., 1997.; Парсонс Т. Система современных обществ. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 270 с.; Веймер Д. Анализ политики: концепции и практика / Д. Веймер, Е. Вайнинг. – К.: Основы, 1998. – 656 с.; Тертичка В. Государственная политика: анализ та здійснення в Україні / В. Тертичка. – К.: Основы, 2002. – 750 с.; Гидденс Э. Устройство общества: очерк теории структуризации / Э. Гидденс. – М.: Академический Проект, 2003. – 528 с.; Гогвуд Б. Анализ политики для реального миру / Б. Гогвуд. – К.: Основы, 2004. – 396 с.; Луман Н. Социальные системы: очерк общей теории / Н. Луман. – СПб.: Наука, 2007. – 641 с.; Hildreth R. Theory of politics. – LLC., 2008; Политическое как проблема. М., 2009; Political Sociology – The State of the Art. Barbara Budrich Publisher, 2010.

Ю. Левенець

Рікер Поль (фр. Paul Ricoeur, 27.02.1913, Валанс, Франція – 20.05.2005, Шатне-Малабрі, Франція) – фр. філософ, представник філософ. герменевтики. Проф. Сорбонни (1957-1967) та Чиказ. ун-ту (1970-1992.), лауреат Премії Кіото (2000).

Основні праці: «Габріель Марсель і Карл Ясперс» (1947), «Філософія волі» (у 2 т., 1950-1960), «Кант та Гуссерль» (1954), «Історія та істина» (1955), «Право і справедливість» (1995).

Р. критично ставився до позитивістського трактування індивід. прав, зважаючи на те, що їх слід конституювати як такі, що «надані людині як людині». Ультраіндивідуалістська версія лібералізму є, на погляд **Р.**, фальшивою, позаяк не враховує прагнення людини щось говорити, робити, розповідати, осуджувати. Ідеться про фундамент. і множинний прояв людини діючої та страждаючої. У 90-х рр. **Р.** робить акцент на проблемі взаємодії та взаєморозуміння людей – їх спілкуванні, спільному бутті; у центрі наук. уваги **Р.** такі проблеми, як етика і політика, й особливо – проблема відповідальності у політ. діяльності. За **Р.** люди повинні надзвичайно уважно стежити за тим, щоб між етикою та політикою був тісний зв'язок, щоб політика навчилася говорити мовою моралі, – в ін. випадку переможе політ. цинізм.

Книга **Р.** «Право і справедливість», присвячена питанням філософії права, взаємозв'язку моралі, права та політики, які розглядаються на тлі класичної філософ. традиції від Платона й Арістотеля до Г. В. Лейбніца, І. Канта та Г.В.Ф. Гегеля. Серед мислителів ХХ-ХХІ ст. філософ аналізує тези Х. Арендт, Д. Роулза і Ч. Тейлора. Своєю метою **Р.** проголошує виведення правової проблематики із затінку, зумовленого політизацією теми насилля в ХХ ст. Генезу уявлень про справедливе й несправедливе **Р.** визначає через первинне входження людини у сферу права з вигуком обурення: «Це несправедливо!». **Р.** розвиває «філософію, в якій право могло би бути визначенням у своїй ненасильницькій специфічності, коли сторони судового процесу зазнають впливу взаєморозуміння, що може призвести до їхнього замирення». Робота «Право і справедливість» **Р.** внесла ґрунтовний внесок у суч. науку і розгортає актуальну дискусію про беззаконня й закон, про реальні підвалини громадян. сусп-ва та правової д-ви. Сенс правосуддя, підкреслює **Р.**, є надбанням розуму, наполовину пов'язаного з буденною практикою міжлюдських стосунків, й наполовину – з міфічним підґрунтям, з якого проростає ідея правосуддя. Для розв'язання проблем, котрі постають перед суч. вітч. теорет. й практ. правосвідомістю, важливим є, з одного боку, уявлення про правову підконтрольність нових ринкових відносин, що виникають, а з ін. – уявлення про право та його застосування як складову комунікативної активності суч. сусп-ва, складову сусп. діалогу, а відтак – захіб забезпечення громад. і політ. злагоди.

У центрі уваги наук. робіт **Р.** питання етики та політики і особливо – проблема відповідальності посадовців перше місце. **Р.** глибоко проаналізував тісно пов'язане зі справедливістю поняття «відповідальність». Відповідно справедливість, що ґрунтується на відповідальності, є першою доброчесністю соц. інституцій так само, як істина є першою доброчесністю системи мислення.

Особливу увагу **Р.** приділяє підтримці інтелект. руху опору комуніст. диктатурі в Європі, на схід від «залізної завіси». **Р.** відгукується на революцію в Будапешті (1957) статтею «Політ. парадокс» (1957), котра увійшла до книги «Історія та істина». На запрошення Я. Паточки та В. Гавела **Р.** регулярно приїздив до Праги для участі у підпільних семінарах. **Р.** зазначав, що: «Тоталітарне насильство не зводиться до фіз. винищення та залякування. Воно неправдою руйнує мову та можливість спілкування між людьми».

У праці «Ідеологія та утопія», **Р.** розглянув ідеологію та утопію як культ. феномени, а також їхню співвіднесеність у сфері сусп. уяви. **Р.** простежує еволюцію цих понять в історії сучасної думки, приділяючи багато уваги їхньому вжитку й трансформації у текстах таких авторів як К. Маркс, М. Вебер, Л. Альтюсер, Ю. Габермас. **Р.** виходить із того, що ідеологія та утопія суттєвим чином пов'язані між собою і знаходяться у взаємодії.

Таким чином, серед представників феноменолого-герменевтичного напрямку філософ. права найбільш яскраво виділяється концепція справедливості **Р.**, в якій органічно поєднується розгляд філософ. і власне правових аспектів проблеми справедливості. **Р.** розглядає розподільну та компенсаторну справедливість, об'єднуючи їх ідеєю рівності. І в сутнісному аспекті ідея справедливості **Р.** пов'язана з поняттям розподілу. Однак наближення до правової складової справедливості змушує **Р.** звернутися до формальних, процедурних аспектів. Позаяк концепція **Р.** досить герменевтична, то його погляди на справедливість ґрунтуються на діалогічній взаємодії сторін сусп. взаємин. Завданням своєї наук. творчості **Р.** вважав розробку узагальнюючої концепції людини ХХ ст. з урахуванням внеску, зробленого в неї «філософією життя», феноменологією, екзистенціалізмом, персоналізмом, психоаналізом та ін. напрямками.

Літ.: Рікер П. Держава та насильство / П. Рікер // Незалежний культурологічний часопис «І». – № 25. – 2002. – С. 79-94; Рікер П. Історія та істина / П. Рікер. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2001. – 396 с.; Рікер П. Навколо політики / П. Рікер. – К.: Дух і літера, 1995. – 335 с.; Рікер П. Право і справедливість / Поль Рікер. – К.: Дух і Літера, 2002. – 216 с.

І. Головка

Робертсон Дуглас (англ. *Douglas S. Robertson*; 1950) – амер. дослідник, д-р філософії (1975). Автор та співавтор понад 130 наук. праць, у т.ч. понад 10 монографій.

Основні праці: «Теорія зворотного зв'язку і теорія еволюції Дарвіна» (1991), «Чи є теорія еволюції Дарвіна математично стабільним процесом?» (1994), «Зворотний зв'язок і хаос в дарвінівській теорії еволюції. У 2-х т.» (у співавт., 1996), «Новий ренесанс: Комп'ютери та наступний рівень цивілізації» (1998), «Алгоритмічна теорія інформації, вільної волі і тест Тьюрінга» (1999), «Теорема Геделя, теорія всього і майбутнє науки та математики» (2000), «Фаза змін: Комп'ютерна революція в

галузі науки і математики» (2003), «Використання сучасної теорії інформації для розробки кількісної філософії науки» (2005).

Сфера наук. інтересів: теорія еволюції, теорія інформації, філософія науки, вплив інформаційних вибухів на розвиток науки й цивілізації. Автор концепції цивілізації як інформації.

«Сучасна кількісна теорія інформації дає безліч потужних математ. інструментів, які дозволяють розробляти нові кількісні підходи до філософії науки. Кількісна теорія інформації була розроблена в ХХ ст. теоретиками: Л. Сциллардом, Н. Вінером, К. Шенноном та А. Колмогоровим. А ті, хто намагався розробити філософію науки до розвитку цієї теорії, були у стані аналог. стану ранньої фізики від Фалеса і Арістотеля через Галілея і Гюйгенса: ці люди не мали критичних математ. інструментів, що містяться в обчисленні Ньютона, які були необхідні для розробки «кількісної фізики». Так само, філософи в період до розвитку кількісної теорії інформації також не мали критичного математ. апарату теорії інформації, які були необхідні, щоб вперше розробити «кількісну філософію». Теорія інформації відіграє важливу роль у філософії науки та аналогічна ролі обчислення в фізиці. Так само, як ніхто не може зрозуміти фізику, не знаючи, що енергія є величиною, що зберігається, ніхто не може зрозуміти філософію, не знаючи, що й інформація є величиною, що зберігається. Неможливо переоцінити важливість цих законів збереження.

Ми можемо показати, як одна помилка в логіці позитивістів з цього конкретного питання призвела до абсурду, такого як релятивізм і постмодернізм... Кількісна філософія науки також надасть нам те, що явно не вистачало Т. Куну в його знаменитому «зсуві парадигми». Т. Кун був не в змозі забезпечити точне кількісне визначення парадигми, тому що йому не вистачало кількісного теорет.-інформац. інструментарю, який би міг забезпечити таке визначення. Теорія інформації і робить складні теми, такі як знаменита теорема неповноти Геделя набагато простіше, набагато легшими для розуміння...».

Лит.: Robertson D. S., Phase Change: The Computer Revolution in Science and Mathematics, Oxford University Press, Oxford, UK, 2003; Douglas S. Robertson. Using Modern Information Theory to Develop a Quantitative Philosophy of Science. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cires.colorado.edu/~doug/philosophy/>.

О. Старіш

Робертсон Роланд (англ. *Roland Robertson*; 1938) – шотланд. теоретик глобалізації д-р філософії (1973). **Р.** був запрошеним проф. у Швеції, Японії, Гонконгу, Чехії та Бразилії.

Основні праці: «Міжнародні системи й модернізація суспільства: Формування національних цілей і відносин» (1968, у співавт.), «Соціальні системи й еволюція теорії дії» (1970), «Зміст і зміни» (1978), «Церковно-державні відносини: Напруженість і переходи» (1986, у співавт.), «Глобалізація: Соціальна теорія й світова культура» (1992), «Глобалізація: Критичні поняття в соціології» (2003), «Енциклопедія глобалізації» (2007).

Сфера наук. інтересів: глобалізація, соціальна теорія. У своїх дослідженнях **Р.** фокусує увагу на феноменолог. і психосоц. наслідках глобалізації – його цікавить трансформація глобальної свідомості в процесі переходу від сучасності до постсучасності. В основі міркувань **Р.** про трансформацію людської свідомості лежить історіософ. концепція п'яти прогресивних фаз, чотири з яких людство у своєму розвитку вже пройшло. За **Р.**, у цей час людство входить у п'яту фазу свого розвитку, яку він назвав «*фазою глобальної невизначеності*».

Р. є одним із піонерів у світі з вивчення глобалізації, чий підхід багатовимірний, комплекс, обґрунтований у соціолог. теорії. Наголошує, що соц. теорія та світ. культура розглядає світ у цілому, вихід за межі звич. відмінностей між глобальним і локальним, і між заг. і прив., так вводячи нову ідею глокалізації.

Окрім розробок із теми глобалізації, **Р.** опублікував багато праць із соціології релігії та культури, а також соц. теорії. Роботи перекладено на багато мов світу. Нині наук. проекти **Р.** стосуються теорії глобалізації, націоналізму – нац. ідентичності та майбутнього д-ви-нації в контексті глобалізації, ідеї глобальної етики, долі традиц. релігії й анти-глобальних рухів.

Лит.: Робертсон Р. Глокалізація: часопростір і гомогенність-гетерогенність // У кн.: Глобальні модерності. – К.: Ніка-Центр, 2008. – С. 48-72; Травина Е. М. Этнокультурные и конфессиональные конфликты в современном мире / Е. М. Травина. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2007. – 334 с.

О. Старіш

Робесп'єр Максиміліан Франсуа Марі Ісідор (фр. *Robespierre Maximilien François Marie Isidore*; 06.05.1758, Аррас, Франція – 28.07.1794, Париж, Франція) – лідер Великої

Фр. революції, організатор революц. терору. У 1769–1781 р. навчався в коледжі Людовіка Великого та Ун-ті Сорбонни, отримав диплом юриста. З 1782 р. займався адвокат. практикою в Аррасі. Депутат Генеральних штатів та Установчих Зборів (1789–1791). Лідер Якобінського клубу – радикальної політ. організації. У 1790 р. обраний громадським обвинувачем кримінального суду Парижа. Видавець ж-лу «Захисник Конституції» (1790). Депутат Конвенту (1792-1794 – член Комітету громадського порятунку (з липня 1793). 26.07.1794 р. звинуватив депутатів у контрреволюційності. Наступного дня був заарештований, а через день страчений.

Основні праці: «Повідомлення для мешканців країни» (1789), «Про проект Конституції» (1793), «Проти прямих виборів народом Виконавчої ради» (1793), «Про продовольче становище та інші питання» (1793), «Про Комітет громадського порятунку» (1793), «Про принципи політичної моралі» (1794).

Погляди **Р.** сформувались під впливом філософії Просвітництва. При розробці Декларації прав людини та громадянина та Конституції 1791 р. виступав за ліквідацію станового поділу, громад. права та свободи, скасування смертної кари. У політиці відстоював заг. виборче право, свободу слова, підзвітність викон. влади парламенту, в економіці – прогресивне оподаткування, повернення селянам захоплених поміщиками земель, націоналізацію церк. земель, скасування повинностей селян. Конституція втілила не всі ці вимоги, зокрема, не було впроваджене заг. виборче право.

Найбільший вплив на **Р.** мали ідеї Ж.-Ж. Руссо про загальну волю народу як рушій сусп. розвитку, про приватну власність як причину нерівності. **Р.** був проти поділу громадян за майновим цензом, на активних (мають права голосу, можуть бути обраними до органів влади, служити в армії) та пасивних. Він реагував на настрої мас, підтримавши у 1792 р. республік. гасла, хоча раніше не виступав проти монархії, та оцінивши антимонарх. повстання 10.08.1792 р. як вираз волі народу (саме **Р.** у вересні поставив на голосування у Конвенті питання про введення республіки). Вирішуючи проблему суб'єкта виразу народної волі, **Р.** заявляв: «Я і є народ».

За політ. етикою **Р.**, республіка ґрунтується на засадах моральності, що призводить до отождолення інтересів особи та сусп-ва. Але в часи революції йде боротьба між приватними (жадібність, честолюбство) та сусп. (справедливістю, гуманністю) інтересами. Тому **Р.** розмежовує конституц. режим, який має за-

хищати громадян від зловживань владою, та революц. диктатуру, яка захищається від ворогів, карою для яких є смерть. У період революції основний засіб реалізації республік. чеснот – терор, без якого вони безсилі. **Р.** відхиляє юрид. точку зору при розгляді питання про звинувачення правлячого монарха. Його смерть необхідна, щоб «жила республіка».

Р. – автор терміну «ворог народу». В роки терору загинуло 30 тис. французів. Етапами політики терору стали 05.09.1793 р., коли Конвент спростив судовир-во, санкціонував обрання населенням революц. комітетів, створив революц. армію для боротьби зі спекулянтами, та 10.06.1794 р. – «закон 22 преріаля» ліквідував провінц. трибунали, передав усі серйозні справи паризькому Революц. трибуналу, позбавив звинувачуваних права на захист. Революц. диктатура проявилась й у ліквідації свободи преси, політ. орг-цій (крім якобінців), централізації влади під керівництвом Комітету громад. порятунку, членом якого був **Р.**

Р. був прихильником приватної власності, але право на життя вважав важливішим. Сусп-во має дати своїм членам роботу або засоби існування тим, хто не здатен працювати. Тому він був за обмеження власності, свободи торгівлі. Якобінська диктатура у вересні 1793 р. впровадила тверді ціни на хліб та ін. товари першої необхідності. **Р.** відстоював рівноправність, незалежно від етнічних і расових ознак. Саме за якобінської диктатури 04.02.1794 р. Конвент скасував рабство у колоніях.

У 1793 р. **Р.** представив у Конвенті проект освітньої реформи, введення 4-ступеневої освіти (початкові, вторинні школи, ін-ти, ліцеї) та заг. безкоштовної початкової освіти та домігся його прийняття. Були створені Центральний ліцей для вищої народної освіти, Політехнічна, Нормальна школа тощо.

Якобінці на чолі з **Р.** довели до завершення почату у 1789 р. сімейну реформу, ввівши свободу розлучень, рівноправність подружжя, свободу шлюбних договорів тощо.

Цікаві погляди **Р.** на міжнар. взаємини. У 1792 р. він був проти оголошення війни Австрії, бо вважав, що мілітаризація призведе до реакції. Але він був й проти експорту революції, бо країна має бути підготовлена до бурж. прав і свобод: «Декларація прав ...не блискавка, яка вражає будь-який престол в будь-який момент».

Ще у 1790 р. граф Мірабо передрікав **Р.** велике майбутнє, бо він «вірить у те, що говорить». Але це не означало політ. негнучкості **Р.** Він підтримав катол. церкву під час бороть-

би з ебертістами, але після втрати останніх став пропагувати деїзм та впроваджувати культ Верховної Істоти. У березні 1793 р., у період боротьби з жирондистами, **Р.** наполіг на відрядженні до регіонів комісарів для боротьби з ворогами, але, коли від влади були усунуті усі вороги, відбувається централізація управління, зокрема й терору. Проте ця гнучкість не була рівнозначна тактичній майстерності. Знищення навесні 1794 р. опозиціонерів, успіхи на зовн. фронтах, вирішення екон. проблем (ліквідація голоду) мали свідчити про непохитність позицій **Р.** Насправді він опинився у політ. вакуумі, а у липні диктатура припинила існування.

Р. був одним з найпублічніших політиків та постійно вдосконалював мистецтво впливу на аудиторію. Він часто змінював думку останньої. Його ораторське мистецтво включало апеляцію до чеснот, риторичні запитання, які сприяли ідентифікації оратора з аудиторією. Він активно жестикулював, використовував приклади з особистого життя. **Р.** проявив себе у літ-рі, був автором віршів у стилі сентименталізму. У 1780-х рр. **Р.** був президентом Академії літ-ри, наук та мистецтв Арраса.

Літ.: Коваленко Л. А. Велика французька буржуазна революція і громадсько-політичні рухи на Україні в кінці XVIII ст. / Л. А. Коваленко. – К.: Вид-во Київ. у-ту, 1973. – 168 с.; Левандовский А. П. Максимилиан Робеспьер / А. П. Левандовский – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. – 470 с.; Мироненко О. М. Права і свободи людини у документах Великої французької революції / О. М. Мироненко. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 1995. – 40 с.; Серебрянская Е. Об эволюции мировоззрения Робеспьера / Е. Серебрянская // Из истории якобинской диктатуры: труды межвуз. науч. конференции. – Одесса: Изд-во Одесского гос. ун-та, 1962. – С. 263–316.

С. Перегуда

Рогатинець Юрій (1555, Рогатин, нині Івано-Франківська обл. – після травня 1605, за ін. даними 1608) – провідний діяч Львів. Успен. братства, оборонець православ'я, письменник, культурний, освітній, громад. діяч, фабрикант. Паралельно з організаційно-освітньою і культ. діяльністю працював у львів. сідлярському цеху, де створював справжні шедеври розкішних козац. сідел. Його діти також працювали у львів. цехах і служили опорою укр. церк. братству.

Основні праці: «Послання до М. Домнікїї», листи до Львівського (1596) і Віленського (1599) братств. Ймовірно є автором полемічного твору «Пересторога» (1605-1606).

Цю гіпотезу висловив І. Франко у статті «Z dziejów synodu Brzeskiego», а також підтримав М. Возняк, який сприймав «Пересторогу» як «маніфест поступової течії сучасного укр. громадянства».

У поглядах **Р.** простежуються елементи реформац. ідеології. Був активним захисником православ'я, прихильником поміркованості у реліг. суперечках. **Р.** підтримував добрі взаємини з відомими діячами того часу, зокрема князем К. Острозьким і Київ. митрополитом Іпатієм Потієм, листувався з І. Вишенським, якому адресував «Послання до М. Домнікїї», в якому з консерват. позицій критикував його погляди, які не обмежувалися аскетичними ідеалами, а закликали до дієвої проповіді та відстоювання укр. націон.-культ. традицій.

Р. був автором статутів кількох братств, які діяли у XVI – першій пол. XVIII ст. Організації православних священників при церквах і монастирях створювали освітні навчальні заклади, де мали можливість отримувати освіту сироти, жінки, незаможні верстви населення. У парафіяльних школах навчали читати і писати; у вищих освітніх закладах навчалися як бідні, так і заможні, які мали можливість сплачувати за навчання. Братські школи готували фахівців для різних галузей життя д-ви: педагогів, музикантів, акторів, адміністраторів, священників, різьбярів, художників та ін. У зв'язку з діяльністю братств було започатковано новий етап у розвитку укр. шкільництва, заснованого на засадах європ. гуманізму. Реформування цих установ перетворило їх на дієвий орган захисту культ., реліг., екон. і націон. інтересів. Зокрема, Успен. братство домоглося у правосл. патріархів незалежності від місцевої церк. влади для львів. Успен. церкви та Онуфріїв. монастиря. **Р.** брав участь у православному Берестейському (Брестському) соборі 1596 р. У 1589 р. він організував у Рогатині при церкві Різдва Пресвятої Богородиці місцеве братство за взірцем Львів. Успен. братства. При ньому було відкрито школу, а також прислано для неї зі Львова дяків-учителів. **Р.** був одним із засновників та керівників Львів. братства та Львів. братської школи, сприяв викупу друкар. обладнання І. Федорова для заснування братської друкарні (у 1591 р. видруковано першу книгу).

У листах до Львів. і Віленського братств **Р.** закликав проявляти терпимість у справах віри. Від імені братства він виступив на церк. соборі 1596 р. проти прийняття церк. Унії, ненависть до якої посилювалася, зростало бажання за будь-яку ціну зберегти батьківську віру. Найширші верстви укр. народу на

собі відчували, яким шляхом провадиться з'єднання церков, до якого насилля вдаються урядові кола, щоб перемогти православ'я. Виникали міщан. і селян. рухи, посилювалася опозиція правосл. братств. **Р.** так починав свій полемічний твір: «Пересторога, зіло потрібна на потонні часи православним християнам, аби відали, яко некторіе епископове не спасенія ради душ своїх, але для певних причин і дочасних пожитков от своего патріарха одступили, і римському папезові в послушенство ся отдали, і великіі замешанія в людях учинили».

Літ.: Капраль М. Розатинці Юрії та Іван // Довідник з історії України / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-е видання. – К.: Генеза, 2001. – 1136 с.; Капраль М. Національні громади Львова XVI–XVIII ст. – Львів: Піраміда, 2003.

С. Савойська

Розанвалон П'єр (фр. *Pierre Rosanvallon*; 01.01.1948, Блуа, Франція) – фр. історик, теоретик політики, дослідник форм політ. участі громадян, суч. структурних проблем, криз демокр. управління, історії демократії, фр. політ. моделі, ролі д-ви у питанні соц. справедливості у суч. спільнотах. **Р.** входив до керівництва однієї з найбільших фр. профспілок – Французької демокр. конфедерації праці, обіймав керівні посади у Вищій школі соц. наук, очолював Центр політ. досліджень ім. Р. Арона. Нині – проф. Колеж де Франс, керівник аналіт. центру «Республіка ідей».

Основні праці: «Утопічний капіталізм», «Криза держави добробуту» (1981, перевид. у 2000), «Священний громадянин: історія загального виборчого права у Франції», «Нове соціальне питання: переосмислення держави добробуту», «Зниклий народ: історія незавершеності народного представництва» (1998), «Незавершена демократія: історія суверенності французького народу» (2000).

Р. переконує, що суттєвою рисою сучасних демократій є недовіра людей до влади, що швидко забуває свої передвиборчі обіцянки служіння заг. благу. Він вводить поняття «контр-демократія», яка становить своєрідну систему з офіц. демокр. інституціями, що протистоїть феномену «представницької ентропії», тобто деградації відносин виборців із народними обранцями. **Р.** висловлює переконання, що вибори – це лише початок та один із елементів системи суч. демократії з її багатоманітним потенціалом не електоральних форм, що вимагають аналізу й осмислення як складової демократії ХХІ ст. Влада може вважатися демокр. лише тоді, якщо прохо-

дить перевірку часом і випробування контролем й підтвердженням, які конкурують із мажоритарним волевиявленням і водночас доповнюють його. **Р.** виділяє три базові виміри контр-демократії, що фіксують відповідно практики нагляду, протидії та судження. Усі разом вони забезпечують засоби, що дозволяють сусп-ву корегувати дії влади та тиснути на неї; тому народ – виборець доповнюється народом-спостерігачем, народом-вето та народом-суддею». Необхідною рисою є сусп. контроль, який здійснює постійний іспит репутації влади, тому демократія нагляду постає важливою організац. формою сучасних сусп-в. Протидія стає важливим елементом суч. демократії, яку варто називає «негативною демократією» на відміну від «позитивної», електоральної. Прагнення народу протидіяти певним діям урядовців, блокувати прийняття рішень є виразом народного суверенітету, як і участь у виборах. Поява феномена народу-судді пов'язана зі зростанням ролі суддів у суч. політ. процесах, що на думку **Р.** зумовлена проблемами політ. відповідальності. У постіндустр. сусп-ві змагання політ. програм відходить на другий план, а тому, політ. відповідальність стає питанням кримін. відповідальності. Народ-суддя виявляється не лише у роботі суду, але й у журналістських, експертних дослідженнях, що формують громад. думку, визначають ставлення до проблем та політиків.

Р. обстоює ідею принципової незавершеності демократії як політ., екон. і соц. форми орг-ції сусп-ва. Аналізуючи демокр. устрій, мислитель наголошує, що вже очевидним для демократій видається ідея про народ як одиноке законне джерело влади. Крім того, в рамках демокр. процесу встановлено, що легітимність влади визначається голосуванням більшості. Проте сучасний стан демократії ставить низку проблем, пов'язаних із легітимністю, оскільки, починаючи від 1980-х років, у демокр. сусп-вах з'являються нові феномени, які потребують політол. і філос. осмислення. **Р.** звертає увагу на кризу подвійної легітимності. Від початку ХХ ст. певну основу демокр. режимам забезпечували дві перехресні її форми – процедурна та субстанційна. Однак наприкінці минулого століття система подвійної легітимності зазнала краху; причиною цього стали десакралізація та релятивізація ф-ції виборів, зміна поняття більшості, а відтак, сучасні сусп-ва починають розуміти себе, виходячи із поняття меншості. Крім того, утверджується новий спосіб управління зі зростанням уваги до іміджу та комунікації. Все це, стверджує **Р.**, зумовлює

потребу виявити концепти, які можуть допомогти зрозуміти цей світ, що народжується, і ще більше – розгледіти нові демокр. форми, до яких цей світ міг би позитивно еволюціонувати. **Р.** визначає три нові фігури легітимності: легітимність безсторонності, легітимність рефлексивності та легітимність близькості, й аналізує кожну в окремій частині праці. Висновки його дослідження дають змогу зрозуміти нові виміри та горизонти живої демократії у ХХІ ст.

Лит.: Розанвалон П. Утопічний капіталізм. Історія ідеї ринку / П. Розанвалон; пер. з фр. Є. Марічев. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 248 с. Розанвалон П. Демократична легітимність. Безсторонність, рефлексивність, наближеність / П. Розанвалон; пер. з фр. Є. Т. Марічев. – К.: Києво-Могилянська академія, 2009. – 286 с.

О. Дацаківська, Н. Хома

Рокар Мішель (фр. *Michel Rocard*; нар. 23.08.1930, Курбеуа, Франція) – фр. політик. Прем'єр-міністр під час президентства Ф. Міттерана 1988-1991 рр., член Європарламенту, активний учасник європ. політики. Народився у протестантській сім'ї, батько – фізик-ядерник І. Рокар. У політику прийшов під час навчання в Паризькому ін-ті політ. досліджень. Голова орг-ції «Фр. соціаліст. студенти» (пов'язаної в основному з фр. Соціаліст. партією, що у той час називалася Фр. секція робітн. інтернаціоналу (СФІО)), навчався в Нац. школі Адміністрації (ЕНА).

Р. висувався кандидатом під час президент. виборів 1969 р., але отримав лише 3,6% голосів. Через кілька місяців по тому був обраний депутатом парламенту від департаменту Івлін. Обраний мером Конфлан-Сент-Онорину в 1977 р., очолював опозицію Міттерану всередині Соціаліст. партії (як кандидат правого крила партії). Після поразки лівих на парламент. виборах 1978 р., намагався взяти на себе керівництво партією. Під час першого президентства Ф. Міттерана, був міністром територ. розвитку і міністром планування (1981-1983) та міністром сільського господарства (1983-1985). Після переобрання Міттерана на виборах, призначений прем'єр-міністром (1988-1991). У 1993–1994 рр. **Р.** – перший секретар Соціаліст. партії Франції, проте після кількох електор. невдач поступився лідерством у партії. Деякий час був сенатором від департаменту Івелін. Із 1999 р. – член Європарламенту, до 2004 р. був головою комісії з прав людини, закордонних справ, безпеки.

Р. упродовж політ. кар'єри був прихильником соціалізму, не дивлячись на суперечки всередині Соціаліст. партії та розбіжності у поглядах із соратниками. Він відзначає важливу роль мас-медіа в політ. процесах та у формуванні курсу розвитку країн, акцентуючи увагу на недоліках та помилках соціал-демократії. На його думку, скасування держконтролю, приватизація, скорочення витрат на комун. послуги та перефокусування корпорат. управління на прибутки відповідає вимогам розвитку суч. д-ви. У результаті, політ. боротьба – процес за повернення почуття спільних інтересів у вигляді правил і противаг. Ця боротьба буде за своєю природою інтелектуальною: законність має повернутися до ідеї наявності певних основних правил і сусп. регулятивних органів. Це має бути метою для соціал-демократів. Але вони не можуть вести цю боротьбу, бо проблема не лише ідеологічна, а й культурна.

ЗМІ, на думку **Р.**, із певного часу – не коментатори, а учасники, що замінили політику образами. Випадково чи ні, ЗМІ обирають лише ті перипетії, що обіцяють бути найбільш видовищними: конфлікти особистостей, жорстокість і репресії, боротьба через нац. ворожнечу, суперечки про моральні проблеми й сексуальні відносини. Для сучасних мас-медіа сухі суперечки про політику не цікаві, бо їхня аудиторія обмежена. Система поведінки ЗМІ, на думку **Р.**, наражає на небезпеку не лише економіку, а й демократію загалом.

Р. є основоположником теорії *інформ. демократії*. Науковець не заглиблювався в загальноприйняте трактування демократії як влади більшості, а зосередився на приватному аспекті сусп.-політ. відносин, де, на його думку, й відбувається становлення нової та дійсної форми демократії. Оскільки демократії асоціюється з вільним волевиявленням народу та рівними, відкритими виборами органів влади, то **Р.** розглядає поняття «інформ. демократії» як елемент виборчої системи. Серцевиною інформ. демократії є реальність взаємозв'язків між виборними особами, ЗМІ та виборцями. Новизною цієї теорії є те, що автор виділив дві головні складові частини – заг. виборче право та вільну інформацію, причому необхідність їх застосування без маніпуляцій та обману політтехнологів. Природно, що найсправедливіше та найдемократичніше громадяни можуть реалізувати свої виборчі права лише за умови вільного розповсюдження інформації, відсутності політ. заборон, цензури, політ. терору тощо. Демократія за **Р.** – не лише позначка у виборчому бюлетені, виявлення вибору громадян, що здійснюється

за посередництвом інформації, тому ЗМІ й є «четвертою владою».

Р. відокремлює поняття *інформ. демократії та інформ. теорії демокр.* Остання трактується як між дисциплін. наук. напрямок, що вивчає можливості інформ.-комунікац. технологій для підвищення ефективності соц., екон. й ін. форм взаємодії, а також осмислює роль демократії в інформ. сусп.-ві. У прикладному розумінні цілліно інформ. теорії демокр. є оптимізація демокр. ін-тів у рамках існуючих політ. систем і розвиток електронної демократії.

Р. аналізує події в араб. краях. Його зацікавленість політикою Алжиру почалося під час виконання обов'язків фінан. інспектора. **Р.** написав звіт про ігнорування таборів біженців під час Алжир. війни (1954–1962). Під час серії масових вуличних протестів, революцій та внутр. військових конфліктів у низці араб. країн, що почалися наприкінці 2010 р. («Арабська весна»), **Р.** активно захищає зовн. політику Франції та відкидає звинувачення у прояві кол. імперіалізму: «Ті втрати, які за роки рабства і колоніалізму заподіяли цим країнам, досі є потужною спадщиною. І хоча вже протягом багатьох десятиліть вони ведуть справи самостійно, Франція все ще покладає на себе зобов'язання підтримувати з ними дружбу, що не дає їй забувати про минуле і вимагає від неї певного зразка поведінки». На думку **Р.**, Туніс, Єгипет і Лівія – виразні приклади масового народного гніву проти екон. нерозвиненості та диктаторських режимів, які цілком виправдано звинувачуються в цьому. Нинішні проблеми значно відрізняються від тих, що існували в часи колоніальних імперій, і їх треба вирішувати в інакше, ніж в епоху імперіалізму. Є необхідність у створенні ефект. міжнар. системи спостереження за підтримкою миру та забезпеченням прав людини.

Літ.: Кожемяков А. Мишель Рокар. Человек, который оказывается прав раньше других / А. Кожемяков // Лидеры современной социал-демократии. – М.: Мездународные отношения, 1991. – С. 327-340; Александрова Л. Мишель Рокар. Политика – его страсть / Л. Александрова // О них говорят. – М.: Политиздат, 1991. – С. 343-364; О них говорят: 20 политических портретов. – М.: Политиздат, 1991. – 432 с.; Бегунов Ю. К. 13 теорий демократии / Ю. К. Бегунов, А. В. Лукашев, А. В. Пониделко. – СПб.: Бизнес Пресса, 2000. – С. 240; Мишель Рокар: «Канувший в лету империализм больше не имеет смысла» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://n-europe.eu/article/2011/04/27/>; Рокар М. Безсила влада евро-

пейської соціальної демократії / М. Рокар // День. – 2008. – № 174. – 30 вер.

А. Митко

Роккан Стейн (норв. *Rokkan Stein*; 04.07.1921, Воган, фюльке Нурланом – 22.07.1979, Берген, Норвегія) – норв. політолог і соціолог, засн. норв. політ. соціології. Президент Міжнар. асоц. політ. науки (1970–1973), Президент Всесвіт. Ради з сусп. наук при ЮНЕСКО (1973–1977). Співзасн. і гол. Європ. консорціуму політ. досліджень (European Consortium for Political Research, 1970–1976). Остання орг. заснувала премію ім. **Р.** Обіймав посаду проф. порівн. політології ун-ту Бергена. Він відомий як піонер у використанні комп. технологій у соц. науках. **Р.** брав участь у створенні Норв. служби інформації зі соц. наук, інформ. служби міжн. статистики (IDIS).

Основні праці: «Громадяни, вибори, партії: підходи до вивчення порівняльного розвитку» (1970), «Економіка, територія, ідентичність: політика західноєвроп. периферій» (1983, у співавт. із Д. Урвіном). **Р.** редагував книги: «Партійні системи і розмежування виборців» (1967, у співавт. із С. Ліпсетом), «Кліважі, партії та масова політика» (1970, спільно з Е. Аллардом), «Політика територіальної ідентичності: дослідження європейського регіоналізму» (1982, у співавт. із Д. Урвіном).

Важливою сферою наук. інтересів **Р.** стали електоральні дослідження. Порівнюючи електоральну поведінку в Норвегії та США, **Р.** зокрема довів, що в європ. країнах великий вплив на неї мали істор. і регіон. чинники. У зв'язку з електор. досл. до сфери наук. інтересів **Р.** потрапили соц. кліважі (англ. cleavage – поділ, розкол, розшарування), тобто досить широкі та глибокі розколи сусп.-ва за різними ознаками (класовими, расовими, релігійними) або фундамента. відмінності і конфлікти, які визначають розмір і якість нац. парт. систем. Вчений запропонував евристичні аналіт. схеми, що пояснюють причини політизації таких розколів. Спільною їх рисою **Р.** вважав особл. відносин «центр – периферія», між якими є численні екон., юрид., культ. протиріччя. Зазвичай кліважі супроводжуються появою стійких комплексів політ. уподобань, навколо яких формувалися європ. партії. Після виникнення базових електор. структур відбувається їх «затвердіння» (англ. freezing – застигання), стабілізація, котрі спроможні зберігатися десятиліттями.

У своїх пізніх працях **Р.** розглядав питання, пов'язані з націєтворенням і формуванням д-в, створивши «топологічну і типологічну макромодель Європи», де порівняв значні

масиви геогр., екон., політ. даних по європ. країнах. Запропонована ним «концептуальна карта Є.» заснована на поєднанні методів ретроспективного та перспективного аналізу й охоплює часовий період у кілька століть.

Р. зокрема намагався пояснити чому, до прикладу, Швейцарія має федеральну систему, а сканд. народи об'єдналися в централізовані д-ви. Він вводить певну кількість змінних, що допомагають перевірити гіпотези несхожих шляхів утворення нац. д-в у різних частинах Європи. **Р.** вивчає особливості функціонування великих централізованих імперій і конгломератів вільних торг. міст та їх взаємодію.

У теорії **Р.** заслуговують уваги групи змінних, що характеризують кожен регіон – певну «локальність» у рамках цілого: 1) вплив міграцій народів в ранньосередньовічній історії Європи; 2) виникнення та функціонування торгових міських центрів; 3) підпорядкування регіонів гол. імперіям, 4) реліг. чинник Реформації та його вплив на утвердження у деяких країнах нац. мов на противагу латині; 5) особливості сільс. вир-ва.

Р. вибудував «концептуальну карту» Європи XVI–XVIII ст. за двома інтегральними осями. «Схід – Захід» концептуалізується як вісь «д-ва – економіка». Захід характеризується великим розвитком морс. та міжн. торгівлі, щільнішою мережею торг. міст, інтенсивним сільс. госп-вом. Прибуток тут добували з високо монетизованої ринк. економіки. Винятком **Р.** вважав віддалені зах. регіони (Ісландія, Норвегія) з менш розв. економікою, ніж у ринк. регіонах таких як Англія та Нідерланди.

Друга вісь «Північ – Південь» концептуалізується як «д-ва – культура», де традиц. сильною була культурна роль катол. церкви. Як вважав **Р.**, заг. приналежність цій культурі приводила до того, що бар'єри для нац.-держ. експансії були тут досить високими, що зумовило високе етнополіт. розмежування Півдня. Навпаки, Північ Європи, яка не зазнала рим. завоювання, внаслідок Реформації, майже вся відійшла від католицизму. Бар'єри на шляху виникнення нац. д-в у тому були значно нижчими, що сприяло з часом їх виникненню. До Півн. Заходу **Р.** відніс Ісландію, Норвегію, Шотландію, Уельс; до «погоджувального центру» потрапили Нідерланди, Швейцарія і Бельгія (усі з вираженою федеральною структурою). До середнього Півд. Сходу віднесені катол. Баварія і Австрія, а до «крайнього» Сходу також катол., але менш екон. розвинуті Польща й Угорщина. Деякі положення теорії **Р.** згодом критично переосмислив і розвинув амер. учений Ч. Тіллі.

Створена **Р.** «теорія Європи», незважаючи на дискусійність окремих положень, є грандіозною іст.-порівн. моделлю на основі довгих варіативних рядів, що стоїть нарівні з теорією політ. розвитку К. Дойча, І. Валлерстайна. Вона донині зберігає значний евристичний потенціал.

Літ.: Фісун О. А. Концептуальна карта Європи Стейна Роккана / О. А. Фісун, Н. С. Кочилкова // Гілея. – 2011. – Вип. 54. – С. 417-422; Роккан С. Политика территориальной идентичности. Исследования по европейскому регионализму / С. Роккан, Д. Урвин // Логос. – 2003. – № 6. – С. 117-132; Allardt E. Stein Rokkan and the XX-th Century Social Science. – Bergen University, Rokkan Centre for Social Studies. – 2003. – Working Paper 14. – P. 5-16.

В. Фісанов

Ролз Джон (англ. *John Rawls*; 21.02.1921, Балтимор, шт. Меріленд США – 24.11.2002, Лексінгтон, штат Массачусетс, США) – амер. політ. філософ. автор концепції неоконтрактуалізму (від лат. contract – договір). Навчався у Принстон. ун-ті. У 1950 р. отримав ступінь д-ра філос. (дис. присвячена питанням моральної цінності особистості). Отримавши стипендію Фулбрайта, стажувався в Оксфорді (1952–1953). Повернувшись до США, працював в Корнельс. ун-ті. **Р.** займає пост Президент Сх. відділення Амер. філос. асоціації (1974). З 1979 р. викладає філософію у Гарвард. ун-ті, активно публікується у філос., політол. і екон. ж-лах. Наук. дослідження та праці **Р.** спрямовані на аналіз проблем, пов'язаних із політ. філософією, мораллю та етикою.

Основні праці: «Справедливість як чесність» (1957), «Теорія справедливості» (1971), «Політичний лібералізм» (1993), «Закон народів» (1999).

Для того щоб обґрунтувати свою концепцію неоконтрактуалізму **Р.** звернувся до теорії сусп. договору, за якою, вільні громадяни укладають один із одним договір про принципи сусп. устрою і, при необхідності, про делегування повноважень щодо здійснення суспільно корисних ф-цій спеціально створеному органу (д-ві).

Р. представив справедливість як результат гіпотет. угоди між вільними людьми, що спираються на принцип рівноправності. Для забезпечення справедливої, неупередженої угоди **Р.** поміщає сторони угоди в однакові умови, встановлюючи «завісу невідання»: сторони не знають ніяких конкретних відомостей про себе та про ін. (напр., про свої здібності, при-

належності до соц. класів, про своє багатство, ставлення до реліг. та ін. цінностей) або навіть відомостей, що стосуються історії свого сусп-ва. Відповідно цієї «початкової позиції» **Р.** стверджує, що вільні люди повинні були б погодитися з лібер. егалітарною концепцією справедливості, або «справедливості як чесності». Ця концепція включає два принципи: (1) певні базові свободи, такі як свобода думки та об'єднань, настільки важливі, що вони мають пріоритет перед ін. соц. цінностями, напр., екон. ефективність або підвищення добробуту бідних; (2) посади у владних структурах повинні бути доступні для всіх при умові рівності можливостей.

Р. стверджував, що для політ. філософії поняття «справедливість» має здобути категоріальний статус, що його можна порівнювати зі статусом термінів «істина» (у гносеології та логіці) та «краса» (в естетиці). Теорія справедливості **Р.** протиставляється моделям утилітаризму, що ведуть до залежності індивіда від сусп-ва і тому, на думку вченого, є неприпустимими. Одним із опорних пунктів побудови теорії справедливості є ідея «початкової позиції» індивідів під час вироблення соц. домовленостей, що передбачають рівність людей. **Р.** наголошує на необхідності пом'якшення дії тих обставин, які штовхають людей використовувати природні блага та соц. обставини у власних інтересах. Знаходити соц. єдність сторони можуть тільки як вільні, рівні й розумні істоти, бо тільки їм відомі обставини, що роблять нагальними принципи справедливості. Важливе місце у підході **Р.** займає проблема індивідуалізму, що базується на визнанні того, що індивіди принципово різні в усьому спектрі своїх характеристик (для утилітаристів індивід є цільним фокусом локалізації блага та корисності). **Р.** виносить за рамки власної схеми тип соціуму, в якому людям нав'язані жорстко універс. моральні ідеали. Предметом аналізу **Р.** покликаний виступати плюраліст. сусп-ва. «Індивідам не просто дозволено робити те чи інше, а уряд слід законним чином зобов'язати не перешкоджати свободі людей думати самостійно». Осн. метою теорії справедливості **Р.** вважав адекватну реконструкцію процедур розподілу справедливості та благ у сусп-ві.

Р. стверджував, що: а) «кожен має рівне право на свободу, яка сумісна з такою ж свободою інших» (принцип «рівної свободи»); б) всяка цінність повинна бути доступною для будь-якого індивіда (принцип «рівної доступності»); в) «екон. і соц. нерівність, напр., багатство та влада, справедливі тільки тоді, коли несуть заг. користь і компенсують втра-

ти найбільш незахищених членів сусп-ва» (принцип «відмінності»). Справедливість не повинна вимагати жертви самозречення, але коли діє конституція, немає ніякої підстави відмовляти нетерпимим у свободі. Розглядаючи проблему реальності та стабільності т-ва «соц. справедливості», **Р.** стверджує, що такий тип соціуму реальний тому, що: 1) раціонально мислячі та чесні люди здатні дотримуватися принципів справедливості; 2) сильні індивіди, що здійснюють свій перспект. вибір в ситуації відсутності реального уявлення про власний статус у майбутньому, аналогічно приймуть відповідні «правила гри». Досягнення «стабільності», **Р.** обґрунтовує за допомогою використання суч. теорій раціон. вибору. Раціональні люди, які здійснили правильний політ. (не метафізичний і не моральний) вибір на користь принципу справедливості, вже виступають «розумними» індивідами. Останні керуються вже не утилітаристськими принципами максимізації заг. або усередненої соц. корисності, а орієнтуються на максимізацію блага для найменш привілейованих членів сусп-ва.

Отже, у концепції **Р.** сусп-во, що побудоване на принципах справедливості є таким, в якому існує фундамент. погодженість з інституціональних основ. Такий консенсус забезпечує дотримання принципів, що приймаються на основі договору, який забезпечує реалізацію соц. справедливості під час вирішення конкретних проблем, що за **Р.** і є справжньою метою політики.

Лит.: Лібералізм. Ліберальна традиція політичного мислення від Джона Локка до Джона Роулза: антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий; Наук. т-во ім. Вячеслава Липинського. – 2-ге вид., перероб. – К.: Простір; К.: Смолоскип, 2009. – XXXII, 1123 с.; Роулз Джон // Большой толковый социологический словарь (Collins): В 2 т. – Т. 2 (П-Я): Пер. с англ. – М.: Вече, АСТ, 1999. – С. 171; Новейший философский словарь / сост. А. А. Грицанов. – Мн.: Изд. В. М. Скакун, 1998. – 896 с.; Ролз Дж. Політичний лібералізм / Дж. Ролз. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2000. – 382 с.; Ролз Дж. Теорія справедливості / Дж. Ролз. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – 824 с.

Е. Афонін, Т. Новаченко

Романчук Юліан (Юліан) (24.02.1842, Кринос – 22.04.1932, Львів) – політ., громад. і культ.-освітній діяч (педагог, письменник, журналіст, видавець), провідник галиц. українців. Закінчив Львів. ун-т у Львові. У 1863–1900 рр. працював гімназійним учителем (класична філологія). Створив політ. т-во «На-

родна Рада» і найвпливовішу у Галичині в довоєнний період і роки Визвольних змагань Укр. нац.-демокр. партію. Депутат Галицького сейму, посол до австр. парламенту (1891-1918). У 1919 р. польсь. влада ув'язнили 76-річного **Р.** і відправили до табору для інтернованих поблизу Кракова.

Основні праці: Ред. місячних книг і календарів «Просвіти», упорядник, виданих у 1879 р. шкільних підручників (укр. мовою для народних і середніх шкіл, в які разом з А. Барвінським ввів фонет. правопис). Ред. збірки творів укр. класиків «Руська грамотність». Автор і упоряд. підручників «Читанка для низших клас середніх шкіл» і «Руська читанка для четвертого класу народних шкіл» (1879). **Р.** видавець-ред. творів Т. Шевченка в Галичині – «Поезія» (1902), «Твори» (I-II, 1907), «Кобзар» (1914), дослідник текстів поезій Т. Шевченка, автор літер.-крит. статей.

Реалізуючи народовську концепцію «органічної праці», яка передбачала максимальне використання легальної діяльності для поступового піднесення матеріального і культурно-освітнього рівня народу, його національної свідомості, **Р.** виступив засновником більшої нац.-культ. та екон. громадських інституцій («Просвіта»), Літ.-наук. товариство імені Шевченка (з 1892 р. – Наук. т-во імені Шевченка), Руське педагог. т-во, «Зоря» та ін.). **Р.** залишив помітний слід у редакційно-видавничій сфері укр. культури, чимало зусиль віддав редагуванню газ. «Правда», редакцією якої керував з перервами в 1873–1878 рр. Наприкінці 1879 р. на власні кошти заснував у Львові першу політ. газ. для народу – «Батьківщина», виступив співзасн. газ. «Діло» (1880) та ж-лу «Ruthenische Rundschau» у Відні (1903).

Кар'єра парламентарія розпочалася 1883 р. в Галицькому сеймі. Як згодом згадував К. Левицький: «Українську політику в тому періоді називали у нас «професорською», бо представником її був професор **Р.**, і він зачав в галицькому соймі ставити внески на основування укр. гімназій і учительських семінарій в ім'я засади: «хто має свою школу, той має нарід!» Такі внески йшли один за одним і, врешті, робили свою справу, незважаючи на те, що тієї каденції «Руський клуб» був найнечисельнішим за всю свою історію (з 150 депутатів 11 мандатів + 3 єпископи; утім єпископ старався уникати сеймових засідань). Після трирічних дебатів Сейм був змушений схвалити постанову про українську гімназію в Перемишлі (1887, друга після Львова), а Львів. міська рада – про відкриття початкової школи з укр. мовою навчання ім. М. Шашке-

вича (1884-1886, після втручання Державного трибуналу – друга в місті).

Унаслідок цих успіхів у 1888 році **Р.** очолив «Руський клуб». На сесії 1890 р. він склав гучну заяву про вірність русинів династії Габсбургів, готовність укр. послів до порозуміння з «Польським колом» і зрієся солідарності з москвофільською партією, інаугурувавши в такий спосіб т. зв. політику «нвої ери». Проте 1894 р. він уже відмовився від спілки з поляками та знову залучив укр. табір у пошуки порозуміння з москвофілами. П'ять років марно намагався знайти спільну мову з ними, поки не погодився на проект Укр. нац.-демокр. партії (1899).

У 1907-1910 і 1916-1917 рр. **Р.** очолював Укр. парламентську репрезентацію (так назив. тоді укр. фракція Рейхсрату). З 1910р. – віце-президент Рейхсрату, вперше і востаннє українець здобув таку високу посаду в австр. парламенті. Молодше покоління укр. політиків чимало іронізувало з приводу компромісності **Р.**: «передчасно постарілий», мовляв. А І. Франко присвятив йому вірш – «Сідоглавому» («Ти, брате, любиш Русь...»). Але парламентська політика – це й є змагання компромісів. Щоправда, у безвихідному становищі «безкомпромисні» йшли до «передчасно постарілого» та просили про «компроміс». Так, коли 16.12.1907 р. Лев Бачинський (згодом – респектабельний адвокат і соціал-демократ) запустив у президію парламенту півметрового пульпіта та розбив голову депутатові Беньковицю (пульпіт до президії не долетів), то просив пробачення перед високою палатою не він, а **Р.**

Р. – представник нового покоління укр. світської інтелігенції в Галичині, яка на зламі XIX–XX ст. керувала укр. нац. рухом. Він діяв у непростих політ. умовах, коли галиц. сусп.-ву, яке перебувало у правовому полі конституції Австро-Угорщини, доводилося прискореними темпами долати відставання у всіх сферах соц.-політ. і нац.-культ. життя від сусідніх народів. У цей же час відбувалася стрімка модернізація укр. нац. руху, утвердження нац. свідомості серед широких верств населення.

У ході інтегрування в політ. систему Австро-Угорщини очолювана **Р.** УНДП сприяла розбудові громад. сусп.-ва в краї. Провід партії не тільки розробляв конкретні реформи політ. характеру, але й виступав каталізатором сусп.-політ. життя, спрямовував своїх членів на реалізацію програмних цілей партії, зокрема утворення укр. автономії у складі імперії Габсбургів. Він підтримував і пропагував основні демокр. цінності: ідею запроваджен-

ня в д-ві системи заг. виборчого права (ліквідація курій і запровадження прямого, рівного і таємного голосування), забезпечення основних конституц. свобод – недоторканості особи і житла, свободи зборів і товариств, слова і преси, свободи віри і совісті. В освітній сфері відстоював створення у всіх селах і містах народних шкіл із укр. мовою викладання; укр. гімназій, учительських семінарій у найбільших містах Галичини; заснування у Львові укр. ун-ту; підтримував ідею утворення Крайової шкільної ради для укр. частини Галичини.

Будучи депутатом Галиц. сейму (1883-1895), головою Руського клубу в сеймі (1889-1895), послом австр. парламенту (1891-1897, 1901-1918), головою Укр. парламента. репрезентації (1901-1910, 1916-1917), віцепрезидентом австр. парламента (1910-1918), спрямував свою парламента. діяльність на забезпечення і захист ідеї розв'язання політ., соц.-екон. і культурно-освітніх інтересів українства в Австро-Угорщині. Промови, пропозиції, протести **Р.** були профес. опрацьовані, що змушувало опонентів рахуватись з його аргументами. Його виступи на пленарних засіданнях, комісіях, запити та інтерпеляції справляли значний резонанс на політичне життя Галичини та Австро-Угорщини загалом.

Вітаючи об'єднання нац. сил краю у формі Головної Укр. Ради, очолюючи Укр. допомоговий комітет та Укр. культурну Рад у Відні, **Р.** схвалював федераліст. план розв'язання укр. питання в межах Австро-Угорщини. Після розпаду імперії Габсбургів підтримав державотворчі процеси на західноукр. землях в 1918-1923 рр. (приведення до присяги Держ. секретаріату ЗУНР, діяльність в Укр. нац. раді). У міжвоєнний період ХХ ст., займаючи неофіц. посаду старійшини укр. політикуму Зах. України, сприяв консолідаційним процесам в його середовищі, багато уваги надавав налагодженню взаємин краю із закорд. урядом ЗУНР. У сер. 1920-х рр. підтримав ідею створення легальної центральної політ. сили краю – Укр. нац.-демокр. об'єднання.

Незважаючи на те, що визвольні змагання українців першої чверті ХХ ст. завершилися поразкою, **Р.** до останніх своїх днів зберігав відданість укр. д-ві, проголошеній у 1918 р. Відійшовши від активного політ. життя у 20-х рр. ХХ ст., він не залишався осторонь чільних проблем нац.-визв. руху укр. народу. Чимало організаційних зусиль доклав він для практичної реалізації об'єднання політ. партій Зах. України, проте обтяжений німечністю та

хворобами, він не завжди міг впливати на перебіг сусп.-політ. процесів у краї.

Лит.: Булачек В. Юліан Романчук: громадсько-політична діяльність (1842-1932) / В. Булачек. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. – 176 с. Булачек В. Юліан Романчук і «Просвіта» / В. Булачек // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 16: Ювілейний збірник на пошану Івана Патера. – Львів, 2008. – С. 437-445; Булачек В. Р. Юліан Романчук у суспільно-політичному житті Західної України у 1920-х роках / В. Р. Булачек // Гілея. – 2012. – Вип. 59 (№ 4). – С. 77-81; Пилипишин О. Формування Юліана Романчука як особистості, культурно-просвітнього та громадсько-політичного діяча у 60-80 рр. ХІХ ст. / О. Пилипишин // Наук. записки Тернопільського нац. пед. ун-ту ім. Володимира Гнатюка: Серія: Історія. – 2010. – Вип. 2. – С. 30-34; Чорновол І. 199 депутатів Галицького Сейму // І. Чорновол. – Серія «Львівська сотня». – Л.: «Триада плюс», 2010. – 228 с.; Чорновол І. Юліан Романчук – сеньйор українських політиків / Незалежний культурологічний часопис «І». – 2003. – Ч. 29.

В. Климончук

Роттердамський Еразм (лат. *Desiderius Erasmus Roterodamus*, нідерл. *Gerrit Gerritszoon*; 28.10.1469 (1467) Гауда, передмістя Роттердама, Бургундські Нідерланди – 12.07.1536, Базель, Швейц. союз) – видатний учений Півн. Відродження. Освіту здобув у Паризькому ун-ті (1495-99). Жив у Франції, Англії, Німеччині, Італії, Швейцарії. Писав на латині, універс. мові освіченої Європи того часу.

Основні праці: «Похвала глупоті» (1509), «Розмови за просто» (1519-35), антилютерівський трактат «Про свободу волі» (1524), «Про гідне виховання дітей з перших років життя» (1529) та ін. Зберігалося обширне листування **Р.**, який був великим майстром епістолярного жанру.

Здобувши всеєвроп. славу волелюбними поглядами, **Р.** не прийняв Реформацію і наприкінці життя гостро полемізував із М. Лютером щодо доктрини свободи волі (яку багато протестантів ставили під сумнів). Реліг.-філос. погляди **Р.** були в основі «теорії про д-ву». Гуманісти, до яких належав **Р.** вважали, що монархія більш природна форма правління, ніж республіка, позаяк у макрокосмосі Бог один управляє Всесвітом, а в мікркосмосі всі члени підпорядковані правлінню серця. Гуманісти розглядали королів. владу як вищу політ. цінність на протигагу феод. роздробленості, а підданство королю – як служіння самому собі. Для **Р.** володар – насамперед християнин

і, отже, не пан, а слуга сусп-ва, зобов'язаний зберігати справедливість і закон; це особливий його «хрест», відмовитися від якого він не може. Як християн він не вище будь-якого зі своїх підданих, бо всі відкуплені однаковою ціною – хресною мукою Христа.

Із точки зору «християн. гуманізму» вибудовується критика державців. Не заперечуючи монархію, **Р.** заперечує негідну поведінку монарха, як християнина та людини. **Р.** оголошує нерозумним, неприродним принцип спадкової влади, погоджується з ним тільки як із неминучим злом. Нерідко державці виявляються негідні народу, винні перед ним, головню, під час воєнних дій. На думку **Р.** приводи до воєн нікчемні, а нерідко і злочинні: адже трапляється, що тирани навмисно розпалюють війну, бо мир і благополуччя народу – загроза їх владі. І династичні претензії державців безпідставні, позаяк право володіння народом – зовсім не те ж саме, що право володіння худобою: його дає згода всього народу, і вона ж віднімає. А в династичних війнах не про те йде справа, щоб повалити тирана та віддатися під владу істинного державця, але тільки про те, кому платити податки. Треба було б, щоб всі лиха війни падали на тих, хто її затіває, – на правителів, але за несправедливості долі вони звалюються на простий люд, який ненавидить і проклинає війну; в разі перемоги йому не дістається ні гроша. Даремно державці вимагають у підданих покори законам, якщо самі живуть абсолютно беззаконно.

Р. бачить в державцях Силена навиворіт: «Коли бачиш скіпетр, трон, свиту, коли чуєш титули «Найтихіший», «Наймилосердніший», «Найславетніший», чи не схилиєшся ти перед правителем, як перед якимсь земним божеством?.. Але відкрий силена навиворіт – і ти знайдеш тирана, нерідко ворога громадян, ненависника загальної згоди, майстра сіяти роздори, гнобителя чесних, губителя законів, руйнівника міст, грабіжника Церкви, розбійника, святотатця».

Зі страху перед обома крайнощами (анархія і тиранія), співпадаючими в своїх страшних наслідках, народжується монархізм **Р.** Монархізм вимушений, бо держ. порядок, що викликає у **Р.** симпатію, – це устрій вільних імперських міст або самоврядування великих міських громад в Нідерландах. **Р.** виступав прихильником свободи думок у д-ві проявляючи у поглядах певний демократизм. Держ. процвітання, до якого має прагнути «ідеальний» правитель, мислилося **Р.**, передусім як процвітання екон. (розвиток землеробства, ремесла, торгівлі, міськ. буд-ва). Зразок «до-

брого правління» і любов «християн» до свого народу повинні бути «щеплені» майбутнім державцям із дитинства. Тільки тоді, на думку **Р.**, у д-ві пануватимуть мир, соц. гармонія, віротерпимість.

Центр. у роздумах про соціум є ідея сусп. користі. З цієї позиції вибудовується критика святкового життя. Для **Р.** основа всякого блага в житті соціуму – особисті зусилля кожного, активність, прагнення до досконалості. Заперечуючи пріоритет становості, соц. статусу людини, **Р.** проголошує рівність виходячи зі своїх позицій «християн гуманізму». Для нього від природи всі люди рівні. Суто станові властивості, що ніяк від людини не залежать, поставлені в один ряд із властивостями індивідуальними, тобто виявляється можливою не спадкова шляхетність.

У ставленні до власності у творчості **Р.** простежується два етапи. На ранньому етапі, коли в центрі уваги мислителя перебували реліг. проблеми, його уявлення про власність майже цілком визначалися нормами християн. моралі. Земним благам він протиставляв духовне багатство, а людей, які прагнули до накопичення, засуджував, як божевільних, що ганяються за примарою. Безкомпромісно засуджував гроші. З часом погляди мислителя змінилися. **Р.** вважав, що матер. достаток важливий не тільки для окремого індивіда, але і для всього сусп-ва. У період зрілої творчості він висловлював думки про те, що багатство саме по собі не є злом і може служити основою для добрих справ. Майнове благополуччя надає життю привабливості, сприяє досягненню справжнього щастя, бідність ж пригнічує людину. Адже неможливі піддаються всіляким несправедливостям, терплять голод, мають потреби, які не можуть задовольнити, іноді доходять до крайнього відчаю. Вважаючи, що доля бідних важка і нещасна, він рекомендував оволодіти професіями, що забезпечують регулярний дохід, що сприяють примноженню статків і тим самим уберігають людину від бідності.

Такий політ. світогляд, відображає ідеологію нового класу буржуазії, який знаходився у процесі становлення. Ця ідеологія ще не мала конкретних обрисів певних вимог в теорії держ. устрою, але отримала розвиток у подальшому.

Літ.: Год Н. В. Еразм Роттердамський і Томас Мор: два портрети епохи європейського відродження / Н. В. Год // Слов'янський вісник: Зб. наук. праць. Серія «Історичні та політичні науки» Рівн. держ. гуманітарного ун-ту та Рівн. ін-ту слов'янознавства, Київ. слав'янознавчого ун-

ту. – Вип. 8. – Рівне: РІС КСУ, 2009. – 224 с. – С. 15-21; Год Б. В., Год Н. В. Еразм Роттердамський – «наставник Європи»: історичні та педагогічні нариси / Б. В. Год, Н. В. Год. – Полтава: ПП Шевченко Р. В., 2012. – 206 с.; Год Б. В. Європейське Відродження: історія, політика, педагогічна думка (нариси) / Б. В. Год – Полтава: АСМІ, 2008. – 220 с.; Год Н. Еразм Роттердамський і рух за оновлення католицької церкви у XVI ст. / Н. Год // Вісник Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. – 2011. – Сер.: Історія. – Вип. 106. – С. 13-16; Еразм Роттердамський. Похвала Глупоті. Домашні бесіди / Еразм Роттердамський: Вид. 2-е. – К.: Основи, 1993. – 320 с.

О. Александрова

Рузвельт Франклін Делано (англ. *Franklin Delano Roosevelt*; 30.01.1882, Гайд-Парк, штат Нью-Йорк – 12.04.1945, Уорм-Спрінгс, штат Джорджія) – амер. держ. діяч, 32-й президент США (04.03.1933 – 12.04.1945), чотири рази поспіль обирався на цей пост. У 1899 закінчив привілейовану школу в Гротоні, в 1904 – Гарвард. ун-т, в 1904-1907 вивчав юрид. науки Колумб. ун-ті. У 1910 р. обраний сенатором штату Нью-Йорк. У 1913-1920 виконував обов'язки помічника морського міністра. У роки Першої світ. війни виділилися сміливими пропозиціями реорг-ції армії та флоту, чим завоював популярність. У 1921-1933 активно займався бізнесом, входив до Ради директорів кількох фірм. У серпні 1921 захворів на поліомієліт і на все життя втратив здатність вільно пересуватися. Проте **Р.** не змирився з долею особи із обмеженими можливостями і продовжував брати участь у політиці.

У 1928 **Р.** був обраний губернатором штату Нью-Йорк, в 1930 р. – переобраний. У своїй промові при вступі на посаду губернатора (1928) він формулює загальнонац. проблеми та методи їх розв'язання: «...Один із обов'язків д-ви полягає в піклуванні про тих своїх громадян, які виявилися жертвами несприятливих обставин, які позбавляють їх можливості отримувати навіть найнеобхідніше для існування без допомоги інших. Ці обов'язки мають визнаватися в кожній цивілізованій країні. Допомога цим нужденним громадянам повинна бути надана урядом не у формі милостині, а в порядку справдження сусп. обов'язку...».

На президент. вибори 1932 **Р.** йшов із чіткою програмою екон. і соц. реформ, спрямованих на вихід країни зі стану «Великої депресії». 07.04.1932 р., **Р.** по радіо звернувся до всієї нації з обґрунтуванням нагальної потреби у перегляді всієї стратегії уряду: «У наш тяжкий час потрібні плани, які поклада-

ють надію на забуту людину, яка перебуває в основі соц. піраміди...», й майже 58% американців невдовзі підтримала ці плани, обравши його у листопаді 1932 р. своїм президентом. Основним гаслом президента **Р.** була швидка та ефективна дія. «Людям потрібні не подачки, а робота» – одна з улюблених фраз **Р.** Президентська програма – «Новий курс» – забезпечила йому перемогу: був прийнятий закон про золотий паритет – з обігу вилучалося золото, чим припинявся необмежений обмін на нього паперових грошей в країні, а також закон про відновлення промисловості (1933); закон про регулювання сільського госп-ва (1933); перший в історії США закон про соц. забезпечення (1935); закон про трудові взаємовідносини, що закріплював право робітників на створення орг-ції і об'єднання в профспілки (1935); закон про справедливий найм робочої сили, що встановлював мінімальну зарплату та максимальну тривалість робочого дня (1938).

У 1936 р. **Р.** знову був обраний президентом із рекордною більшістю голосів (27,7 млн проти 16,9 млн). Втретє американці надали довіру **Р.** напередодні Др. світ. війни, в 1940 р., незважаючи на те що в кінці 1937 в країні знову настав екон. спад. Він перший розширив законодавчу ф-цію ін-ту президентства і побив усі рекорди використання вето (635 разів). **Р.** перший із президентів повністю використовував у своїх інтересах ЗМІ.

У зовн. політиці **Р.** прагнув дотримуватися позиції невтручання. У 1935 р. Конгрес США прийняв Закон про нейтралітет, за яким президенту надавалося право накладати вето на вивезення зброї в країни, які знаходяться в стані війни. 05.10.1937 р. **Р.** проголосив у Чикаго промову, в якій стверджував що «світ, свобода і безпека для 90% населення земної кулі знаходяться під загрозою від інших 10%, які загрожують існуванню всіх міжнар. законів і установ...». Це означало, що США відмовилися від політики ізоляціонізму. На початку 1939 р. у посланні «Про становище в країні» **Р.** прямо назвав Італію, Німеччину і Японію «націями – агресорами» і підкреслив, що «є багато методів, не військових, але більш дієвих, чим прості слова, щоб довести до урядів країн – агресорів почуття, які охопили наш народ». В 1939 р. Закон про нейтралітет був змінений так, щоб Англія і Франція могли безперешкодно закуповувати в Америці необхідне озброєння і стратегічні матеріали. Одночасно **Р.** підписав прокламацію про нейтралітет США у війні. На другий день після нападу фашист. Німеччини на СРСР **Р.** висловився за надання допомоги СРСР.

У серпні 1941 **Р.** бере участь в розробці «Атлантичної хартії» – декларації, де говорилося про цілі США та Англії в Др. світ. війні і принципах побудови «кращого майбутнього для всього світу». США вступили у війну після раптового нападу Японії в грудні 1941 на Перл-Харбор – Тихо океан. військ.-морс. базу на Гавай. о-вах. 11.12.1941 р. грудня Німеччина та Італія оголосили війну США. В цей період **Р.** стверджував, що «... сила повинна поєднуватись з відповідальністю і служити для захисту всезаг. блага, і тільки це може виправдати її застосування». У січні 1943 р. на конференції в Касабланці **Р.** проголосив, що союзники будуть вести війну до беззастережної капітуляції супротивника. На конференціях глав урядів СРСР, США і Великобританії в Тегерані (1943) і в Ялті (1945) підписав рішеннями, що передбачають узгоджені дії союзників. Велике значення президент надавав створенню ООН та повоєнному міжнар. співробітництву.

Лит.: Иванян Э. От Дж. Вашингтона до Дж. Буша: Белый дом и пресса. – М., 1991. – 250 с.; Инаугурационные речи президентов США / под ред. Э. А. Иваняна. – М., 2001. – 342 с.; Лозинський А. Ф. Соціальні аспекти ролі особистості в історії подолання світових криз / А. Ф. Лозинський // Гуманітарні аспекти формування особистості: Збірник статей П'ятої Всеукраїнської наукової конференції, 28 квітня 2011 р. – Львів: ЛДУ БЖД, 2011. – С. 167-179; Мальков В. Франклин Рузвельт: проблемы внутренней политики и дипломатии. – М., 1988. – 211 с.; Уткин А. И. Франклин Рузвельт. – М., 2000. – 290 с.

І. Ковальчук

Руссо Жан-Жак (фр. *Rousseau Jean-Jacques*; 28.06.1712, Женева – 02.07.1778, Ерменонвіль, Франція) – фр. філософ-просвітник, політ. мислитель, письменник. **Р.** народився в сім'ї годинникаря. Через низку трагічних обставин, не отримавши системат. освіти, **Р.** втік із Женеви у віці 16 років, у 1728-1741 рр. поневірявся Швейцарією, півднем Італії й Франції, здобуваючи засоби на життя випадковими заняттями. На цей період припадає його знайомство з баронесою де Варан, якій **Р.** зобов'язаний своїми знаннями з літ-ри, мистецтва і філософії. У 30-річному віці переїхав до Парижа, де заприятелював із Д. Дідро, який об'єднував навколо себе групу філософів-енциклопедистів. У 1750-і рр. **Р.** активно співпрацював з Дідро в «Енциклопедії», проте з часом між енциклопедистами і **Р.** виникли протиріччя щодо питань історії та соц. життя, які привели до офіц. розриву в

1758 р., а потім і до взаємної критики та ворожнечі. Після розриву з енциклопедистами **Р.** написав у 1761-1762 рр. найзначніші свої роботи, які викликали різкий осуд влади Парижа і Женеви, а також розпорядження про спалення цих творів та арешт їх автора. **Р.** був змушений залишити Францію і перебраться до Женеви, а потім до Англії на запрошення філософа Д. Юма. У 1767 р. **Р.** таємно повернувся до Франції, оселився в Парижі, де жив на межі бідності і псих. розладу. В останні десять років життя **Р.** працював над автобіогр. творами, забарвленими в похмурі песимістичні тони.

Основні праці: «Міркування про науки і мистецтва» (1750), «Міркування про походження та основи нерівності між людьми» (1754), «Про політичну економію» (1755), «Судження про вічний мир» (1761), «Про суспільний договір, або принципи політичного права» (1762).

Ядром соц.-політ. доктрини **Р.** є специфічна концепція сусп. договору, що вплинула на європ. політ. теорію та практику, а також на нетрадиційне для Просвітництва песимістичне трактування сусп. прогресу й оптимістичне розуміння людини як такої. За **Р.**, ціна цивілізації є неприпустимо високою – розбещення душі та зростаюче рабство, а тому вся історія людства – занепад. Навпаки, природний стан людини – це стан щастя, безтурботного дитинства. Хоча **Р.** і використовує ідею Т. Гоббса про природний стан людини, він дає протилежну її інтерпретацію: у природному стані людина була абсолютно самотньою, але вона була фіз. здоровою, щасливою, вільною і добродесною. Пороки у людини розвиваються після появи сусп.-ва. Природний стан **Р.** називає «золотим віком» людства, який, на жаль, тривав недовго через неминуче швидку появу нерівності, яка збільшується в міру затвердження власності на землю. Нерівність у **Р.** прямо пов'язана із власністю, тобто розуміється насамперед як майнова нерівність. З її появою **Р.** пов'язує і створення громад. сусп.-ва: «Перший, хто обгородив ділянку землі, наважився заявити: «Ця земля належить мені!» і знайшов людей досить простодушних, щоб тому повірити, був справжнім засновником громад. сусп.-ва» («Міркування про походження...»). Майнова нерівність далі переростає в політ. нерівність шляхом закріплення прав власності у законах і введення публ. влади. Негативне ставлення **Р.** до приватної власності й її соц.-політ. наслідків дозволило багатьом революціонерам згадувати цього мислителя до своїх союзників. Однак сам **Р.** вважав неможливим повернення

до «золотого віку» тільки шляхом скасування прив. власності. Думка **Р.** була глибша: у суч. сусп-ві людина далеко йде від природи, від свободи, відбувається відчуження людини від самої себе. **Р.** вважав, що виходом із глухого кута прогресу є повернення до початкової природи людини.

Громад. сусп-во в концепції **Р.** з'являється для здійснення двох основних завдань – підтримки громад. миру і забезпечення прав власності, таким чином воно по-своєму служить усім громадянам, але найбільше воно необхідне власникам, і є свого роду «неправильним» сусп. договором, який заснований на обмані і нікого повністю не задовольняє. Єдиним шляхом відновлення людиною первісної свободи є укладання нового, справжнього сусп. договору між усіма рівними громадянами, метою якого є створення соц. устрою, в рамках якого «кожен ... віддає свою особистість і всю свою міць під верховне керівництво загальної волі, і ми разом приймаємо кожного члена як нероздільну частину цілого» («Про суспільний договір...»). У результаті справжнього сусп. договору утворюється співт-во рівних і вільних індивідів. Таким чином, людина стає невіддільною від асоціації, її інтереси продиктовані відтепер спільною волею. Звідси й особливий характер законодавства, яке відповідає інтересам всіх і кожного, бо є проявом заг. волі і водночас внутр. законом кожного індивіда. У цьому зв'язку **Р.** стверджує, що сусп-во може силою змусити людину бути вільною, тобто змусити її знову почути заг. волю, але тільки в тому випадку, якщо людина піддалася пристрастям до такої міри, що порушує закони. Ця теза дозволила, зокрема, К. Попперу стверджувати, що **Р.** був одним із основоположників ідеї тоталітаризму. Сусп.

договір, за **Р.**, визначає і характер влади: д-ва заснована (поряд із принципами свободи та зрівняльної рівності) на принципі народно-го суверенітету (прямого народовладдя), що володіє якостями невідчужуваності та нероздільності (звідси критика концепції поділу влади). **Р.** вважав, що весь народ є носієм влади, а значить, тільки він може у всій своїй повноті здійснювати законодавчу владу.

Р. припускав існування трьох основних форм правління: демократії, аристократії, монархії. За **Р.**, нормальним політ. устроєм може бути лише республіка, але цим терміном він визначав будь-яку д-ву, що управляється законами, незалежно від форми правління.

Філософ. спадщина **Р.** через багатство, складність і суперечливість викликає численні та часто протилежні трактування. Однак більшість дослідників єдині в тому, що **Р.** є ключовою фігурою фр. Просвітництва XVIII ст. Він піддав критиці багато існуючих на той час концепцій і міфів, запропонував нові, нетрадиц. шляхи осмислення низки основоположних для самого Просвітництва ідей, вплинувши на думку і уклад життя свого та наступних поколінь. Доктрина **Р.** стала одним із гол. ідейних джерел у процесі підготовки й проведення Великої фр. революції.

Літ.: Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду, або принципи політичного права. – К.: Port-Royal, 2001. – 349 с.; Маєр Г. Руссо // Класики політичної думки: від Платона до Макса Вебера. – К.: Тандем, 2002. – С. 285–300; Морлей Д. Руссо / Д. Морлей. – 2-е изд. – М.: Либроком, 2012. – 480 с.; Себайн Джордж Г., Торсон Томас Л. Історія політичної думки / Пер. з англ. – К.: Основи, 1997. – С. 509–528.

О. Вагіна

С

Савицький Петро (рос. *Петр Савицкий*; 15.05.1895, Чернігівська губ., Рос. імперія – 13.04.1968, Прага, Чехословаччина) – рос. мислитель, географ, економіст, історик, соціолог, ідеолог євразійства. Закінчив Петроградський політехн. ін-т (1917); учень В. Вернадського та П. Струве. У 1918-1921 рр. – доброволець в армії, учасник оборони Криму. З 1921 г. – в еміграції. З 1922 р. – приват-доцент Рос. наук. ін-ту в Празі; з 1925 р. – проф. Рос. аграрного ін-ту в Празі, з 1928 р. – зав. кафедрою економіки там же; 1929-1933 – проф. Карлова ун-ту в Празі; 1935-1941 рр. – працює в Празькому нім. ун-ті; 1940-1944 – дир. рос. гімназії. Заарештований і відправлений до табору в СРСР (1945); після звільнення й реабілітації (1956 р.) повертається до Праги. 1961 р. – новий арешт за публікацію табірних спогадів у ФРН і книги віршів з тією ж тематикою в Парижі. Звільнений після втручання Б. Рассела. Займався перекладами.

Основні праці: «Європа та Євразія» (1921), «Євразійство» (1925), «Геополітичні записки з російської історії» (1927), «Географічні та геополітичні основи євразійства» (1933).

Поряд із М. Трубецьким і Г. Вернадським, С. належав основних теоретиків євразійського руху. Заслугою С. стало висунення геополіт. доктрини євразійства, яка лягла в основу історичних розробок М. Трубецького і Г. Вернадського, «які дивилися» на рос. історію: «не з Заходу, а зі Сходу». Займаючи центр. положення на євразійському континенті, Росія, за С., не є ні частиною Європи, ні частиною Азії, а становить собою самостійний світ – «геополіт. реальність Євразії». Росію С. трактує не як нац. д-ву, а як особливий тип цивілізації, що склалася на основі арійсько-слов'янської культури, тюркського кочівництва, православної традиції. У результаті цього Росія виступає унікальним «серединним» утворенням – синтезом світової культури й світової історії, розгорнутим у просторі та часі. У Росії поєднуються історично «осіла» і «стєпова» стихії. Геополіт. сенс Росії С. знаходить у синтезі двох реальностей – европ. Лісу та азійського Степу – в дещо цілісне і своєрідне, що володіє власною мірою. При цьому рос. етнос (великоросів) С. вважає особливим слов'яно-тюрк. етнічним утворенням, а не відгалуженням східних слов'ян.

Гол. геополіт. категорією у С. стає запроваджене ним поняття «місцерозвиток». Поняття «місцерозвиток», створене подібно до

геолог. терміна «родовище» або біол. – «місцепроживання», означає органічну єдність «соц.-істор. середовища» та займаной ним території. Євразія є «місцерозвиток» Росії, як «геогр. індивідуум», одночасно геогр., етн., госп. та іст. ландшафт. Росія виступає інтегральною формою «місцерозвитку» і включає в себе «дрібні місцерозвитки». Інтерпретація концепції «місцерозвитку» щодо Росії, що акцентує увагу на збереженні її геополіт. єдності, тяжіє до рос. традиції «соборності», «всеєдності», «цілісності».

Як і ін. євразійці С. пов'язує особливості побудови євразійської державності з принципом «ідеократії». Вся структура євразійської д-ви повинна будуватися відповідно до апріорної ідеї, потужним духовним імпульсом, а керувати цією структурою має бути покликаний особливий клан «духовних вождів». Ідеократія, згідно С. об'єднує найрізноманітніші форми неліберального, недемокр. правління, таких як «народна монархія», «націон. диктатура», «парт. д-ва» тощо. Ідеократична д-ва піднімається над матеріальною необхідністю, органічно включає фіз. світ у єдиний духовно-творчий імпульс істор. дії.

С., відштовхуючись від розробленої англо-амер. і нім. геополітиками, опозиції «Море-Суша», отожднює Росію-Євразію з цивілізацією Суші. Найважливішими пріоритетами цивілізації Суші виступає ідеократія, «ієрархічне правління», домінування реліг. начала. У свою чергу для цивілізації Моря гол. цінностями є «лібер. демократія», «торговий лад», прагматизм. Протилежність Євразії та Заходу, Суші і Моря виникає з протилежності цивілізації духовності та цивілізації матеріалізму, «героїзму» і «комерції».

Літ.: Савицький П. Н. Континент Евразия // П. Н. Савицкий. – М.: Аграф, 1997. – 464 с.; Савицкий П. Н. Письма Л. Н. Гумилеву / П. Н. Савицкий / Л. Н. Гумилев. Ритмы Евразии: эпохи и цивилизации. – М.: Экспресс, 1993. – С. 205-234; Чемшит А. А. Евразийское движение в 1920-е годы: геополитические аспекты национального вопроса // А. А. Чемшит, И. Ш. Шенгелая // Политологические записки: сборник научных работ. – 2012. – Вып. 2 (6). – С. 26-35.

І. Шенгелая

Самнер Уільям Грехем (англ. *William Graham Sumner*; 30.10.1840, Патерсон – 12.05.1910, Інглвуд, Нью-Джерсі) – амер.

соціолог, філософ, антрополог, етнолог, економіст та публіцист. Навчався в Йельс. Оксфорд. ун-т. Проф. політ та соц. наук Йельс. коледжу (1872-1909).

Основні праці: «Політика в Америці, 1776-1876» (1876), «Теорія і практика виборів» (1880), «Соціологія» (1881), «Соціологічні помилки» (1884), «Народні звичаї» (1906), «Війна та інші есе» (1911), «Забута людина» (1916), «Наука про суспільство» (1927). Теоретична спадщина С. складається з бл. 300 праць.

С. вважається засновником соціології як науки і навч. дисципліни, курс якої почав викладати 1875 р. Як прихильник соціалдарвінізму, стверджував, що рушійними силами сусп. розвитку є природний добір та боротьба за існування (між індивідами, класами, етнічними та ін. групами), закони якої є універсальними і об'єктивними. С. виправдовував зростання майнової нерівності, намагався довести її природний і справедливий характер та розглядав як неодмінну умову розвитку цивілізації. Водночас він висловлював зневагу до широких народних мас, особливо тих, які перебувають на нижній сходинці соц. піраміди, вважаючи їх «слабкими» та «ледачими». С. також доводив стихійність соц. розвитку, необхідність вільної конкуренції, виступав проти держ. регулювання соц.-екон. проблем, заперечував спроби їх реформування, а тим більше революціонування сусп. життя.

С. жорсто, але об'єктивно критикував демократію, вказуючи зокрема, що: 1) тогочасні, індустріалізовані зах. нації-д-ви були «нічим несхожими на справжню демократію окрім назви»; 2) «величезні маси населення в Європі чи в Америці були позбавлені самоврядування»; 3) «демокр. ін-ти навіть в найбільш розвинутих демократіях були під ефективним контролем плутократів» і саме «плутократія була реальною формою правління»; 4) «плутократи в Америці ставали все більш імперіалістичними і войовничими». С. прогнозував, що і в ХХ ст. амер. уряд буде «плутократичним, патерналістським та імперіалістським». При цьому плутократами він називав «політ. заангажованих капіталістів», а плутократію (plutocracy), визначав як «політ. форму влади, при якій правлячою силою є багатство», зауважуючи, що її представникам притаманне «зростання непереборного потягу до розкошів». Обґрунтовуючи войовничість і експансіонізм плутократії, вказував, що з 1776 по 1900 рр. територію США було збільшено майже у десять разів.

Розчарувавшись у політиці, С. другу частину свого творчого життя (після 1890 р.)

присвятив дослідженню проблем етнографії та етнології, зокрема кросс-культурному аналізу індивід. і колект. поведінки людей. У праці «Народні звичаї», побудованій на великому фактологічному матеріалі, його увага була сконцентрована на дослідженні основних універс. потреб і мотивів, які визначають поведінку людини, а саме: голод, сексуальна пристрасть, честолюбство, страх тощо. За твердженням С., шляхи, засоби та методи задоволення цих потреб визначають звичаї, традиції та спосіб життя як окремої людини, так і групи в цілому.

С. вперше увів у наук. поняття «folkways» (неперекладне словосполучення, що означає приблизно – «звичаї, традиції, спосіб життя народу»), розробив концепції «ми-група» (we-group), «вони-група» (they-group) та «етноцентризму» (ethnocentrism), а також вніс суттєві доповнення й уточнення до концепцій патріотизму та шовінізму.

За твердженням С., людей об'єднує в групу і відрізняє від інших груп спільне походження, територія проживання, мова, спосіб життя, звичаї, традиції, лояльність, відданість один одному і своїй групі тощо. Водночас все це відрізняє і відокремлює одну групу від ін. груп. Відносини у середині своєї групи або «ми-групи», зазначав він, характеризуються «миром, порядком і законністю». Щодо ставлення до всіх ін. груп тобто «вони-груп», то тут переважають настрої ворожнечі, войовничості, загарбання та підпорядкування. Виняток становлять лише ті випадки, коли між різними групами досягнуті домовленості та перемир'я. Ворожість між групами він пов'язував з етноцентризмом, сутність якого полягає у тому, що як окремій людині (особливо етнічно свідомій), так і групі в цілому притаманно сприймати й оцінювати життєві явища крізь призму традицій і цінностей власної етнічної спільноти, віддавати перевагу власному способу життя над ін. та забезпечувати власні потреби і інтереси за рахунок і навіть на шкоду іншим групам. За висновком С. етноцентризм властивий гол. чином «примітивним сусп.-вам», однак чимало його проявів має місце і в суч. житті.

Значна частина основних положень і висновків С., при всій їх дискусійності, й досі не втратили своєї актуальності та становлять певний наук., теорет. і практ. інтерес для політології, етнопсихології та етнополітичної конфліктології.

Лит.: Sumner W. Folkways: a study of the sociological importance of usages, manners, customs, mores, and morals. / W. Sumner. – Boston: Ginn and

Co., 2008. – 736 p.; Sumner W. *Selected Essays of William Graham Sumner* (ed. Keller A. and Davie M.). – New Haven: Yale University Press, 1924. – 356 p.; Lee A. *The Forgotten Sumner*. / Lee A. // *Journal of the History of Sociology*. – 1981. – Vol. 3. – №1. – P. 87-106; Marshall J. *William Graham Sumner: Critic of Progressive Liberalism*. / Marshall J. // *Journal of Libertarian Studies*. – 1979. – Vol. 3. – № 3. – P. 261-277.

О. Карпунов

Самуельсон Поль Ентоні (англ. *Paul Anthony Samuelson*; 15.05.1915, Гері, штат Індіана, США – 13.12.2009, Белмонт, штат Массачусетс, США) – амер. економіст, Лауреат Нобел. премії (1970), засн. «неокласичного синтезу». Навчався у Чикаг. ун-ті (1935, бакалавр; 1936, магістр). У 1936 р. призначений на посаду мол. співроб. у Гарвард. ун-ті, де співпрацював із видатними економістами Й. Шумпетером, Г. Хаберлером, Е. Хансеном. У 1940 р. зайняв посаду асист.-проф. у Массачусет. технолог. ін-ті. Д-р філософії (кандидата екон. наук, 1941). У період Др. світ. війни займався програмою екон. планування, перебуваючи на посаді консультанта Нац. упр. ресурсів (1941-1943) та Упр. військ. вир-ва Мін-ва військ. мобілізації та реконструкції (1945). У 1947 р. зайняв посаду проф. Массачусет. технолог. ін-ту; у цьому ж році був нагороджений медаллю Дж. Б. Кларка. У 1966 р., коли він очолював ф-т економіки, йому присвоєно найвище звання Массачусет. технолог. ін-ту – проф. ін-ту. У цей час він співпрацював із лауреатами Нобел. премії (Р. Солоу, Ф. Модільяні, Р. Мертон, П. Крагмен, Дж. Стігліц). У 1970 р. С. став першим американцем, який був удостоєний звання Лауреата Нобел. премії з економіки: «За наук. роботу, яка розвинула статичну та динамічну екон. теорію, за наук. внесок у підвищення заг. рівня аналізу в галузі економіки». Нагороджений найвищою наук. нагородою США – Нац. Наук. Медаллю (National Medal of Science, 1996). Співпрацював із багатьма держ., уряд. і прив. орг-ціями: Мін-во фін. США (1945-1952), Бюджетне упр. (1952), Консулт. рада комітету з екон. розвитку (1960); радник экс-президентів Дж. Кеннеді та Л. Джонса. Помер С. 13.12.2009 р. у віці 94 роки.

Основні праці: «Основи економічного аналізу» (1947), «Економіка: вступний аналіз» (1948), «Лінійне програмування і економічний аналіз» (1958).

Наукові праці С. характеризують його як ученого-теоретика у сфері екон. науки. Його найперша стаття, яка була написана у віці 23

років «Нотатки про чисту теорію споживчої поведінки» (1938), демонструвала, як крива попиту може бути виведена із сфери уваги, завдячуючи тим покупкам, за якими можна спостерігати на ринку, не застосовуючи теорій граничної корисності та кривих байдужості споживача. Його бестселер – підручник «Економіка: вступний аналіз», який був опублікований уперше в 1948 р. нині витримав бл. 20 перевидань, тираж якого вимірюється десятками мільйонів примірників на 40 мовах світу. С. виклав осн. засади своєї теорії неокласичного синтезу. Великим неокласичним синтезом С. називає «поєднання здорового ядра суч. теорії розподілу доходу з класичними екон. принципами. Осн. принцип цього синтезу такий: розв'язуючи ключові проблеми грошової та фіскальної політики за допомогою категорій доходу, ми тим самим відроджуємо класичні істини та надаємо їм законної сили. Неокласичний синтез ліквідує розрив між узагальнюючим поняттям макроекономіки та традиційною мікроекономікою, утворюючи з них взаємодоповнюючу єдність». Особливої уваги заслуговує «5-градусний кейнсіанський хрест, який описує визначення нац. доходу, відіграв вирішальну роль у розповсюдженні кейнсіанства після Др. світ. війни. У праці «Лінійне програмування і економічна діяльність» С. синтезував теорію цін, лінійне програмування і теорію екон. росту, проблеми, які до цього розглядалися лише окремо.

Спостерігаючи за подіями в Україні, С. розглядав її як европ. д-ву. В українському перекладі підручника «Економіка» автор пише: «Україна має вигідне розташування в Європі, розвинуті шляхи сполучення, вихід до морських портів, родючі землі, достатню кількість інженерів та вчених, які мають значний наук. потенціал, що може прискорити технолог. переозброєння промисловості і сільське госп-во. Достатня кількість кваліфік. робочої сили дає змогу створити нові галузі госп-ва, такі як мед. промисловість та фармакологія, вир-во мінеральних напоїв, які можна експортувати в різні країни світу, вир-во електронних приладів, електронного і лазерного обладнання, машин для біотехнологій».

Літ.: Ковальчук П. Пол Самуельсон – видатний економіст сучасності / П. Ковальчук // Вісник Тернопільського держ. екон. ун-ту. – 2006. – Вип. 1. – С. 169-177; О чём думают экономисты: Беседы с нобелевскими лауреатами / под ред. П. Самуэльсона и У. Барнетта. – М. Альпина Бизнес Букс, 2009. – 490 с.; Самуельсон П. Економіка: Підручник. – Львів: Світ, 1993. – 496 с.

О. Горбач

Сарторі Джованні (італ. *Giovanni Sartori*; 13.05.1924, Флоренція, Італія) – філософ, політолог і правознавець італ. походження. З 1976 р. живе у США. Д-р філос., проф. Флорент. ун-ту (1956-1976), Стенфорд. ун-ту (1976-1979), Колумб. ун-ту (з 1979), почесний д-р ун-тів Генуї, Джорджтауна, Гвадалахари, Буенос-Айреса, Бухареста. У 2005 р. – лауреат премії принца Астурійського у номін. «Громадські науки». Є фахівцем з теорій демократії, еліт, порівняльних досліджень політ. систем і політ. плюралізму. Один із лідерів «флорент. школи» політ. досліджень.

Основні праці: «Партії і партійні системи» (1976), «Переосмислення теорії демократії» (1987), «Демократична теорія. Елементи теорії політики» (1990), «Порівняльна конституційна інженерія: дослідження структур, мотивів і результатів» (1994), «Людина споглядаюча: телебачення і наступні думки» (1997), «Демократія» (1998).

Демократію розглядав як «*стратархію*» – «конфігурацію влади без вершини» (нестрога піраміда). Оскільки суч. концепція «демократії» далека від ідеалу, то С. іменує її «*селективною поліархією*», коли влада належить меншості, та на відміну від олігархії, влада не закрита від сусп-ва та допускає опозицію. У праці «Переосмислення теорії демократії» С. характеризує правлячий клас крізь призму поняття «*контролююча влада*». Вона є політичною, коли її ресурсною базою слугує політ. інстанція, діє через канали політики і впливає на рішення тих, хто її здійснює.

С. продовжує концепцію елітарної демократії Й. Шумпетера. Доповнює ідеї В. Парето, Г. Лассуелла, Ю. Габермаса та Н. Постмана. «Еліти» розглядає одночасно як «контролюючу меншість» і «артефакт демократичних процедур» («вертикальна демократія»). Ті, хто опиняється на вершині системи демокр. представництва, несуть відповідальність не тільки перед кимось, а й за щось. Тому виконання представницьких ф-цій елітою має дві основні складові: відгук на вимоги і самостійну відповідальність. Еліта є однією з інстанцій влади не в силу того, що вона знаходиться на верхівці сусп-ва, а тому, що люди, що належать до неї, володіють певними якостями, які забезпечують владу. Звідси суміщення еліти та влади. Але як тільки вони перестають один одному відповідати, виникає нерівновага, і еліти альтиметричні (функціональні) витісняються елітами («за здібностями», тобто справжніми елітами. С. розуміє еліту як пануючий клас, який володіє найбільшою владою за рахунок наявних у нього «певних якостей», що забезпечують цю владу.

С. знаходиться в опозиції до всіх напрямків постмодернізму та деконструктивізму, які борються з раціональністю й ідентичністю, як ознаками насилля. С. приділяє увагу розвитку понятійного апарату політ. науки. Досліджує поняття «політ. еліта», аналізує *функціональний* (або, за його термінологією, альтиметричний) і *ціннісний* (або мерітократичний) підходи до розуміння еліти, намагаючись їх синтезувати, віддаючи перевагу останньому підходу. Доповнюючи Лейбніца, який показав, що мислення та вільний вибір знаходяться в безпосередньому зв'язку, С. робить висновок, що сучасний *Nomo ludens* також невідільний, контролюється ззовні й є політично некомпетентним, що ставить під сумнів існування представницької демократії або руйнує її, замінюючи на медиакратію. Опонує «негропонтизму» (*Н. Негропонте* – греко-амер. інформатик, відомий як засновник медіа-лабораторії Масачусет. технолог. ін-ту – бачить ЗМІ як інструменти демокр. цивілізації, яка розвивається).

У праці «Порівняльна конституційна інженерія: дослідження структур, мотивів і результатів» С. звертає увагу на те, що наприкінці ХХ ст. людство зіштовхнулося з антиполіт. вибухом, своєрідною «політикою антиполітики». Причинами цього є: 1) розрив довіри між громадянами та обраними ними представниками; 2) домінування телебачення, що призводить до підвищення показної мобілізуючої участі в умовах збіднення інформації; 3) розпад ідеології; 4) політ. корупція, яка досягла тієї межі, коли вона згубно впливає на демокр. політику. Конституції повинні стати інструментами управління, що лімітують, обмежують і передбачають контроль за здійсненням політ. влади. Конституції схожі на двигуни, вони є механізмами, які повинні працювати і забезпечувати певний результат.

За класифікаційною схемою С. є сім основних типів парт. систем: однопартійна; система з партією-гегемоном; з переважаючою (домінуючою) партією; двопартійна; поміркованого плюралізму; поляризованого плюралізму; атомізована. В основу цієї моделі були покладені кількість політ. партій, ступінь фрагментації та характер взаємодії між партіями. Хоча така класифікація не охоплює окремі проміжні моделі парт. систем, вона адекватно відображає основні типологічні характеристики і тому може бути використана в якості методолог. основи для аналізу сучасної динаміки парт. системи д-ви. Природно, що характер соц. структури сусп-ва, діюче законодавство і, насамперед, виборчі закони, а також соціо-культурні традиції відіграють

найбільшу роль у формуванні парт. систем. Якщо соц. структура сусп-ва пронизана полярними суперечностями соц. верств і груп, то й парт. система має конфліктний характер, зі свого боку підігриваючи напруженість сусп. відносин. На характер і тип парт. системи впливають закони д-ви.

Праці С. відрізняються поєднанням теорет. підходу з емпіричним, фактичним матеріалом, що робить його одним із авторитетних представників суч. політ. соціології.

Лит: Сарторі Дж. *Основи теорії демократії: народ і врядування / Дж. Сарторі // Демократія: антологія / Упоряд. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 25-41; Сарторі Дж. Політична демократія: раціональна та емпірична / Дж. Сарторі // Демократія: антологія / Упоряд. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С.135-143; Сарторі Дж. Вертикальна демократія / Дж. Сарторі // Демократія: антологія / Упоряд. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 486-533.*

Л. Гонюкова

Сартр Жан-Поль (фр. *Jean-Paul-Charles-Aymard-Léon-Eugène Sartre*; 21.06.1905, Париж, Франція – 15.04.1980, там же) – фр. філософ і письменник, політ. активіст, публ. інтелектуал, драматург, сценарист, новеліст, літ. критик, сагірик, автобіограф. Дитинство С. пройшло у родині матері А.-М. Швейцер, позаяк батько помер, коли йому було ледь більше року. С. зазначав, що рідні його дуже опікували, що викликало у нього супротив, а друзів майже не було – специфічний косоокий та тендітний хлопчик був самотнім, тож він поринув у книги: «Все вирішує дитинство». У 15 років С. знайомиться з філос. інтуїцією А. Бергсона, читаючи «Досвід про безпосередні дані свідомості» (1889), і захоплюється філософією. Після закінчення ліцею у Ла-Рошелі, С. у 1924 р. вступає до Вищої нормальної школи (ENS de Paris), товаришує із Р. Ароном, М. Мерло-Понті та ін., а також знайомиться зі студенткою-філософом зі Сорбонни С. де Бовуар, з якою пов'язав життєвий шлях. З 1929 С. – аспірант Сорбонни, у 1931-1945 викладає філос. у різних фр. ліцеях. У 1933-1939 рр. слухає лекції А. Кожева. Лише двічі С. переривав свою викладацьку практику: у 1932 (чи 1934) р. – стажувався у Берліні (слухав М. Гайдегера, вивч. матеріали Е. Гусерля); 1939-1941 рр. – був мобілізований до Фр. армії, потрапив у нім. полон.

У 1945 р. С. полишає викладання, зосереджується на літ-рі та політ. активності, разом із М. Мерло-Понті та С. де Бовуар засновує літ.-політ. ж-л «Les Temps Modernes»,

що презентує позиції «лівих» за векторами маойстського марксизму, екзистенціалізму та постколоніалізму (напр., підтримка ідеї незалежності Алжиру у 1956 р., що стало причиною політ. полеміки із А. Камю). У вікна квартири С. двічі жбурляли бойові гранати, скандуючи: «Смерть С.!»), а ред. ж-лу неодноразово захоплювали ультра націоналісти, та це не змінило його політ. поглядів. Ще у 1953 С. отримав членство у прокомуніст. Всесвітній Раді Миру (WPC). Далі С. підтримував кубин. револ. у 1959-1960, зустрічався з Ф. Кастро й Е. Че Геварою, але із 70-х рр. критикує цей режим за зневагу до прав людини й секс-меншин: «Геї – це кубинські євреї». У 1964 у складі делегації ЮНЕСКО С. відвідав Тарасову гору до 150-річного ювілею Т. Шевченка, зустрічався з представниками укр. радян. філософії. А 1967 С. із філос. Б. Расселем zorganizували – «Трибунал Рассела» (Le Tribunal Russell), де публ. інтелектуали за суджували воєнні злочини США у В'єтнамі, політ. СРСР, колоніалізм, агресію проти мирного населення та ін., але політ. й юрид. сили трибунал не мав.

Звичайно, С. підтримав радикальну культ. фр. революції – *Mai 68*, і був одним із її символів: «Вищим за всіх», «Вольтером» на барикадах, єдиним із професури, визнаним бунтівними студентами. У 1973 р. здоров'я С. значно погіршилось: він був затягим курцем, впадав у депресії, періодами вживав мескалін, а ще й майже осліп – через це кілька праць не було завершено. Аби публ. демонструвати свою свободу від буд-яких соц.-політ. інституцій, С. у 1945 відмовився від ордену Почесного легіону, а, ставши лауреатом Нобел. премії з літ-ри (1964), не хотів її отримувати. У виданні «Le Figaro» С. пояснював цей вчинок незгодою бути просто маріонеткою у руках буржуазії, яка зводить рахунки із Радян. Союзом (хоча, сам С. відкрито критикував політику СРСР того часу). Потому С. офіц. заявив про відмову від літ. творчості як сурогату дієвих змін соціуму, але сам писати не покинув. На честь філос. названо астероїд – *11384 Sartre* (1998).

Основні праці: «Трансцендентність Еґо: ескіз до феноменологічного опису» (1934-1936), «Уява: психологічна критика» (1936), «Нудота» (1938), «Мур» (1939), «Ескіз до теорії емоцій» (1939), «Уявне» (1940), «Буття й ніщо» (1943), «За зачиненими дверима» (1943), «Мухи» (1943), «Рефлексії щодо єврейського питання» (1944-1946), «Дороги свободи» (3 т., незавершена тетралогія: 1945-1949), «Екзистенціалізм – це гуманізм» (лекція, 1946), «Шаноблива повія» (1946), «Що

таке література?» (1947), «Ситуації» (серія із 10 книг: 1947-1976), «Брудними руками» (1948), «Сартр сам по собі» (1959), «Критика діалектичного розуму» (1960), «Слова» (1964), «Троянки» (1968), «Родинний ідіот. Гюстав Флобер 1821-1857» (1971-1972), «До театру ситуацій» (1973). *Посмертно видані*: «Фрейд (сценарій)» (1984), «Свідчення мого життя і спокійні моменти війни» (1983), «Воєнні щоденники: зошити із «Дивної війни»» (1984), «Істина та буття» (1989).

Постать С. є унікальною, у її специфічному нігілістичному гіперкритицизмі, не лише для філософії, а також й для політ. думки Франції й світу. Начебо ультралівий, але – дрібнобуржуазний інтелігент; прихильник комуніст. руху, проте драгував вплив. фр. комуністів, напр., Л. Альтюссера та А. Камю. Під впливом філос. М. Гайдегера С. створює свою версію феноменологічного екзистенціалізму, центром якої є Людина, світ якої: потаємний та несподіваний у своїх реакціях; наповнений пристрастями та порочними бажаннями, сумнівними цілями, муками пошуків свободи та опори у житті, це одночасно – Буття і Ніщо (*L'Être et Le Néant*). У поглядах на емансипацію людини С. – фрейд-марксист: людина, через своє дитинство й долю, включена до матеріаліст. історії, але вона може активно впливати на ту групу, через яку вона стає соц. актором, таким чином, змінюючи через дієвість свідомість та ситуацію: «Дія – це актуалізоване уявлення». У своєму житті людина приречена на тотальну свободу (*Liberté*), і це хіба не єдине, окрім істор. обставин (але, вони змінюється), чого не можна позбавитись: «Свобода репрезентує те, чого не існує, але створює саме себе поступово, те щось, що повсякчас присутнє в мені аж до смерті. У цьому всі люди рівні...». Окремі концепти С. вплинули на ідеї фр. постмодерн. філос: М. Фуко, Ж. Дерріда, Ж. Бодрійяра, Ж. Дельоза, А. Бадью та ін., напр., ідея горизонт. зв'язків у нових бунтівних спільнотах, що змінюють вертикальні ієрархії класичних повстанських загонів (див. також біополіт. проект М. Хардта та А. Негрі).

Структура сусп-ва розумілась С. як кон-структ із двох прошарків – народних маси та бюрократії. Бунт означає «переворот цієї клесидри»: С. вважав, що «інертна серія» може бути зруйнована інтенційністю навіть однієї яскравої особистості: «Людина завжди сама... вона істота, позбавлена коріння». Тотальність історії перебуває у «міксі/реміксі» з індивідуальною свободою й відповідальністю за вибір напрямку. Територія історії картографується, проступаючи на мапі, як взаємопе-

ретворення сусп. форм (класів). Політ. влада, на думку С., ніколи не належить усьому робітн. класу, бюрократи не є репрезентантами волі навіть більшості народу, і так буде доти, доки існуватимуть класові шаблі держ. системи: капіталісти та злидні.

У сенсах політ. теорії С. – соціаліст, ідеолог екстремістської версії екзистенційно-лібертаріанського марксизму, компатибіліст. С. був радикально налаштованим щодо іноз. інтервенції будь-якого стибу, ультра націоналізму, колоніалізму, расизму, усе життя боровся за свободу думки і слова, права людини, емансипацію й пацифізм, тож наприкінці життя – С. переконаний прихильник анархізму.

Літ.: Бичко І. В. Сенс історичного пізнання: Екзистенційний підхід / І. В. Бичко // Наук. праці істор. ф-ту Запоріж. ун-ту. – 2000. – Вип. XI. – С. 1-7; Сартр Ж.-П. Буття і ніщо: нарис феноменологічної онтології / Ж.-П. Сартр. – К.: Основи, 2001. – 855 с.; Farrell Fox N. The New Sartre: Explorations in Postmodernism / N. Farrell Fox. – Continuum, 2003. – 195 p.; Roudinesco E. Philosophy in Turbulent Times: Canguilhem, Sartre, Foucault, Althusser, Deleuze, Derrida / Elisabeth Roudinesco. – Columbia UP, 2008 – 203 p.; Race After Sartre: Antiracism, Africana Existentialism, Postcolonialism / ed. Jonathan Judaken. – SUNY Press, 2008. – 240 p.

В. Якубіна

Свіфт Джонатан (англ. *Jonathan Swift*; 30.11.1667, Дублін, Ірландія – 1910.1745, там же) – англо-ірланд. письменник-сатирик, політ. публіцист, філософ, поет, громад. і реліг. діяч. Прийняв дух. сан англікан. церкви і був признач. священником ірланд. с. Кілрут (1694), з 1700 р. – пребендарій собору Св. Патріка в Дубліні, з 1713 р. – декан собору.

Основні праці: «Мандри у різні віддалені країни Лемюеля Гуллівера, спочатку хірурга, а потім капітана кількох кораблів» (1726), «Казка про бочку. Написано заради загального удосконалення роду людського» і «Битва книг» (1704), «Листи сукняра» (1724), поеми, сатир. памфлети, проповіді, відкриті листи, трактати з питань церк. політики, журн. огляди внутр. і міжнар. життя країни. Все, написане С., має характер політ. публіцистики і тісно пов'язане з життям Англії I пол. XVIII ст. Політ. пристрасті Англії XVII, пурит. рух, криза монархії, наступ армії О. Кромвелля, страта Карла I, реставрація Стюартів, бунт Монмаута, «Славетна революція» 1688 р. не залишили С. байдужим. Слова Т. Гоббса «війна всіх проти всіх» С. процитував у рапсодії

«Про поезію». Автор вважає, що не лише в епоху збройних зіткнень, а й період запеклих парламент. боїв кожен англієць має визначити свою власну позицію у цій «війні всіх проти всіх».

Підтримуючи спочатку вігів, а згодом – торі, С. зрештою розчаровується у політ. поглядах обидвох партій. Віги виступали за конституц. монархію, а торі підтримували феод. дворянство. Але, почергово приходячи до влади, обидві партії дбали про власні вигоди. Саме як прихильник вігів С. виходить уперше на арену політ. боротьби у 1701 р. Участь літераторів у політ. боях була в той час типовим явищем. Памфлет С. «Промова про розлади в Афінах і Римі» (1709) надав допомогу верхівці вігів. Для вігівського ж-лу Стіля й Аддісона «Базика» С. написав один номер повністю, десять номерів частково і два вірші. Та з 1710 р. С. дописує в газ. «Дослідник», підтримуючи політ. лінію уряду торі. У цей період С. називають «міністром без портфеля», негласним радником торійського мін-ва. Під час війни Англії з Францією за «ісп. спадщину» С. у своїх памфлетах («Поведінка союзників і кол. мін-ва у теперішній війні» (1711) та ін.) критикує вігів. У 1713 р. війна завершується Утрехтським миром, і багато хто пов'язує це із заслугами С.-памфлетиста, називаючи мир «свіфтівським». Коли влада переходить до вігів, гол. кабінету стає Р. Уолпол. І хоча С. відчуває себе ображеним дублін. призначенням королеви, саме тут він пише серію памфлетів проти нового уряду на захист прав ірланд. народу. Місце декана стає для С. політ. трибуною для відкритої боротьби, його проповіді спрямовані проти соц. нерівності, станового тиску, реліг. фанатизму. Після того, як Лондон надав привілеї англ. товарам у 1720 р., С. гнівно виступає за автономію Ірландії, яка потерпає від англ. метрополії. У художній формі він проголошує декларацію прав людини: «Будь-яке управління без згоди того, на кого направлено, є справжнім рабством. За законами Бога, природи, д-ви, а також за вашими власними законами ви можете і повинні бути такими ж вільними людьми, як ваші брати в Англії». У 1724 р. анонім. «Листи сукняна» закликають до бойкоту англ. товарів і англ. монети. Лондону довелося терміново призначити нового намісника для заспокоєння ірландців і піти на деякі екон. поступки (1725). Англікан. декан С. стає нац. героєм і неофіц. лідером катол. Ірландії: «Портрети С. були виставлені на всіх вулицях Дубліна. Вітання та благословення супроводжували його всюди, де б він не проходив». С. говорив: «Що стосується Ірландії, то тут мене люблять тіль-

ки мої давні друзі – чернь, і я відповідаю на їхню любов взаємністю, бо не знаю нікого іншого, хто б так цього заслуговував».

Ще один скандал у Англії та Ірландії викликав знаменитий памфлет С. «Скромна пропозиція» (1729), в якому він знущально порадив: «Якщо ми не в змозі прогодувати дітей ірланд. бідняків, прирікаючи їх на злидні та голод, давайте краще продавати їх на м'ясо, а зі шкіри робити рукавички». Засоби сатири, відточені і доведені до вершин майстерності у памфлетах та виступах, сатир. книгах, статтях, віршах знайдуть своє втілення у «Мандрах Гулівера».

«Мандри Гулівера» – синтез політ. пристрасті та філософ. глибокодумності, широкої ерудиції та стиліст. майстерності С. У чотирьох частинах книги С. прагнув показати різні варіанти сусп.-політ. устрою. Подібний досвід вже був у політол. студиях II пол. XVII – I пол. XVIII ст.: Б. Спіноза («Богословсько-політичний трактат»), Ф. Бекон («Нова Атлантида»), Т. Гоббс («Левіафан»), Дж. Локк («Два трактати про правління»), Ш. Монтеск'є («Дух законів»). Так, закони, звичаї та норони Ліліпутії у 1-й част. – карикатура на монарх. устрій, парлам. партії, церк. чвари Англії. Прибічники партій, які ворогують (С. має на увазі вігів і торі), відрізняються лише висотою підборів на черевиках. Система призначень на держ. посади дуже красномовна: кандидатів перевіряють на хист балансування на линві та виконання акробат. вправ. Запитання представника «освіченого абсолютизму» у 2-й част.: «від чого залежить надання людині звання лорд – від примхи монарха, від певної суми грошей» тощо; «чи завжди вони такі щедрі, безсторонні і безкорисливі, що їх не можна взяти ні хабарем, ні іншим підлим способом.»; «чи духовні лорди завжди дістають посади завдяки своїй обізнаності в справах релігії та своєму святому життю, чи, коли вони були звичайними священиками, не було в них ніяких вад»; «Чи не може стороння, нікчемна людина з напханими грошинами гаманцем примусити виборців віддати їм перевагу над місцевим мешканцем – видатним щодо своєї діяльності дворянином», «скільки зазвичай треба часу, щоб установити, де правда і де неправда, і скільки це коштує грошей» стають риторичними. Політ. устрій літаючого о-ва Лапуту у 3-й част. нагадує авторит. бюрократ. д-ву з поліц. порядками: король спускає на мотузочках накази і розпорядження із хмар, усі підлеглі постійно перебувають під наглядом уряду тощо. Описуючи картини загрози країн, С. має на увазі епізоди екон.

руйнації Ірландії. Сарказм звучить в інструкції щодо викриття змов проти уряду, яка радить видатним держ. діячам довідуватися, яку їжу споживають усі підозрілі особи, коли вони їдять, на який бік лягають спати, якою рукою підтираються, старанно досліджувати їхні екскременти щодо кольору, запаху, смаку, консистенції, проносу чи закрепу і таким способом складати уявлення про їхні думки та наміри. Алегор. Англія – країна «розвідників, свідків, інформаторів, переслідувачів, позивачів і різних їхніх помічників та підручних, і всі вони дістають вказівки та платню від міністрів та депутатів». Перед тим, як викрити змову проти д-ви, місц. урядовці «погоджуються між собою і встановлюють, кого з підозрілих осіб обвинуватити у змові». Висновок автора: ідеал. може бути д-ва коней (4-а част.), а людські пороки, які остаточно гіперболізовані в егу – людиноподібних тваринах, виносять вирок людству. Ост. частина роману – це водночас і утопія, і пародія на утопію. Сатирик не обмежується схемат. запереченням, він надає негативу незвичайної, комічної, фантаст. форми. Задумана як найтрагічніша книга людства була сприйнята як книга для розваги.

С. – представник драмат. політ. доби, коли політ. інтриги партій створювали лише ілюзію політ. розвитку монархії. Він похований ірландцями як нац. герой у соборі, деканом якого був 32 роки. С. сам склав епітафію: «Тут упокоївся Джонатан Свіфт, декан цієї церкви, і жорстоке обурення вже більше не може ярити його серце. Іди, мандрівнику, наслідуй, якщо можеш, ревного поборника мужньої свободи».

Літ.: Гречанюк С. Свіфт: ерозія утопії чи віри в людину? // Гречанюк С. Вічні книги. – К.: Дніпро, 1991. – С.193-232; Левидов М. Путешествие в некоторые отдаленные страны. Мысли и чувства Джонатана Свифта, сначала исследователя, а потом воина в нескольких сражениях / М. Левидов. – М.: Книга, 1986. – 289 с.; Муравьев В. С. Путешествие с Гулливером / В. С. Муравьев. – М.: Книга, 1972. – 208 с.; Терех О. Безмертвний твір Дж. Свифта // Свіфт Дж. Мандри до різних далеких країн світу Лемюеля Гулливера, спершу хірурга, а потім капітана кількох кораблів. – К.: Веселка, 1991. – С. 5–16; Франкл В. Человек в поисках смысла: Сборник / Пер. с англ. и нем. Д. А. Леонтьева, М. П. Папуша, Е. В. Эйдемана. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.; Fabrikant C. Swifts landscape. – Baltimore-London, 1982. – 256 p.; Rowse A. L. Jonathan Swift. – London-New York, 1968. – 240 p.

Н. Шевчук, В. Гулай

Сен Амартія (бенг. অমর্ত্য সেন, Ómorto Shen, англ. *Amartya Sen*; 03.11.1933, Сантінікетан, Індія) – інд. економіст, розробник теорії формулювання концептуальної структури щорічних звітів ООН про розвиток людства і індекс розвитку людського потенціалу. Навчався в ун-ті Вісва-Бгараті та в Президентіколеджі, Делійській школі економіки. Отримавши ступінь бакалавра (1953), С. продовжив навчання в Трінті-коледжі Кембрідж. ун-ту. Здобув ступінь д-ра наук з економіки (1959). Викладав у Калькут. ун-ті (1956-1958), Кембрідж. ун-ті (1957-1963, з 1998), Делійському ун-ті (1963-1971), Оксфорд. ун-ті (1977-1988) і Гарвард. ун-ті (1987-1998). У 1998-2004 рр. очолював Трінті-коледж. Президент Міжнар. екон. асоціації (1986-1989). Президент Екон. сусп-ва (1984). Президент Амер. екон. Асоціації (1994). Екон. радник Міжнар. Комісії з основних показників екон. діяльності та соц. прогресу (2008). Нагороджений Нобел. премією з екон. «За внесок в екон. теорію добробуту» (1998), лауреат премій ім. Ф. Сейдмана (1986) і В. Леонтьєва (2000). Нагороджений Нац. гуманіт. медаллю США (2011).

Основні праці: «Бідність і голод: нарис про права і нестатки» (1981), «Повернення до проблеми нерівності» (1992), «Розвиток як свобода» (1999), «Голод і суспільна реакція» (1989), «Вибір технології» (1960), «Зайнятість, технологія та розвиток» (1975), «Коллективний вибір і суспільний добробут» (1971).

Коло наук. інтересів С. простягається від аксіоматичних теорій сусп. вибору до емпір. досліджень причин та наслідків голоду. У роботі «Бідність і голод: нарис про права і нестатки» доводив, що голод в країні найчастіше відбувається не через відсутність їжі, а через нерівність, закладену в механізм розподілу їжі. Він проілюстрував свою точку зору докладним аналізом обставин, що супроводжували голодомори в істор. минулому. Ця тема була розвинена в кн. «Товари та можливість» і «Стандарт життєвого рівня», однак найбільш повно вони відображені у кн. «Голод і суспільна реакція».

Заслуга С. полягає у розвитку методів і техніки екон. аналізу шляхом розробки нової системи індексів добробуту та бідності. Методика С. дозволяє показати, наскільки нижче рівня бідності опускаються люди, а також визначити соц. чинники, що знижують рівень екон. мобільності, тобто здатність людини пристосовуватися до змінних екон. умов.

С. розробив показник, який дозволив порівнювати моделі розподілу станів між людьми і вивчати зміни в розподілі добробуту.

Наголошує, що заг. макроекон. показником бідності здавна вважається частка людей із доходом, нижче певної межі бідності в заг. чисельності населення. Однак з теорет. точки зору такий показник неточний, позаяк він ігнорує різні рівні убогості серед бідних. Як наслідок, навіть істотне зростання доходів бідняків, не перетинаючи встановленої межі бідності, не впливатиме на розмір цього показника.

Для подолання описаних дефектів С. сформулював п'ять аксіом, із яких вивів формулу індексу бідності: $P = H \cdot [I + (1 - I) \cdot G]$, де H - частка людей за межею бідності, G - коефіцієнт Джині, I - рівень розподілу доходу від 0 до 1. Останні два коефіцієнти розраховуються тільки для людей, які перебувають за межею бідності. Отже, чим більш нерівномірно розподілені доходи серед бідних, тим вище буде індекс бідності. Індекс бідності С. широко використовується серед дослідників, а на основі його аксіом побудована більшість альтерн. показників. Можливості людини залежать не тільки від ліквідності грошей, а й від здоров'я та освіти. С. довів, що при вимірюванні добробуту на ці чинники слід звертати увагу. Найбільш відомим прикладом його старань став Індекс людського розвитку, який з 1993 р. щорічно розраховують фахівці ООН для кожної країни світу.

Проблемі практ. застосування критеріїв інвестування, а також визначенню рівня бідності та безробіття в країнах, що розвиваються присвячені його кн. «Вибір технології» і «Зайнятість, технологія та розвиток». Поєднуючи методолог. інструментарій математики та філософії, він відродив етичний підхід до обговорення найважливіших екон. проблем.

У кн. «Колективний вибір і суспільний добробут» С. розвинув низку нових підходів, що дозволили просунути у вирішенні т.зв. «теореми неможливості» Ерроу, яка полягає в тому, що на основі принципу голосування більшості неможливо визначити сусп. пріоритети, які відповідали б індивідуальним перевагам всіх членів сусп-ва щодо екон. благ.

С. висловлюється проти культурного детермінізму, який пояснює екон. невдачі недемокр. країн їх геогр. особливостями. За його словами, ті, хто міркують про здатність зах. країн «встановити» демократію в незах. світі, своїми висловлюваннями створюють хаос в головах. Встановити або «спустити зверху» можна лише те, що вже кому належить, а демократію некоректно називати запатентованою Заходом оригін. ідеєю.

Так само вчений підходить до проблеми неписьменності та неосвіченості жінок у ба-

гатьох країнах Азії. Культура, на його думку, тут ні при чому. Якщо ринок праці не приймає жінок, тоді зрозуміло, чому зникають стимули для навчання дівчаток. Вважає, що навчання жінок – гол. метод стримування зростання населення в країнах, що розвиваються. Він також зумів емпірично довести, що від рівня освіти жінок та їх участі на ринку праці істотно залежить добробут населення.

У книзі «Повернення до проблеми нерівності» С. проаналізував низку проблем, таких як характеристики раціональності, вимоги об'єктивності тощо. Одна з останніх книг «Розвиток як свобода» свідчить про певну еволюцію його поглядів на міжнар. фін. інти, такі як Світовий Банк, Міжнар. валютний фонд і Міжнар. орг-ції торгівлі.

Цікаві думки С. про екон. проблеми Європи. За його словами, в умовах, коли європ. д-ви знижують дефіцит держ. фінансів шляхом жорсткого скорочення витрат, важливо реалістично оцінити можливі наслідки цих дій для громадян і динаміки зростання економіки. На жаль, впорядкування фінансів шляхом механ. урізання бюджету, за словами С., «заріже курку, яка несе золоті яйця». Відновлення екон. євразони, на думку С., має розпочатися з обмеження влади рейтингових агентств, які провокують спекулятивний рух капіталу.

Роботи вченого вплинули на міжнар. політику екон. допомоги країнам, що розвиваються. Нобел. лауреат і зараз працює в наук. і соц. сферах. Його благодійний фонд вирішує гуманітарні проблеми в Індії.

Літ.: Морев Д. А. Амартія Сен и ограниченность утилитаризма // Экономические науки. – 2010. – № 8 (69). – С. 37-42; Сен А. Возможность общественного выбора // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков: в 5 т.; Т. 5: в 2 кн. Всемирное признание: лекции Нобелевских лауреатов / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – Кн. 2. – М., 2005. – С. 258; Сен А. Демократия как универсальная ценность // Демократия: Антология. – 2-ге вид. / Упор. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 120-135.

Л. Гонюкова

Сенека Луцій Анней (лат. *Seneca Lucius Annaeus*; бл. 4 р. до н. е., Кордуба, нині Кордова, Іспанія – 65 р. н. е. Рим, Італія) – рим. філософ. Народився в багатій родині вершників (еквітів). У молодому віці прибув до Риму, де отримав знання риторики та філософії. При Калігулі (12-41 н.е.), прославився як блискучий оратор і стиліст. Після вступу на престол 17-річного Нерона, вихователем якого він був, С. фактично керував д-вою протягом восьми

років, але злочини коронованого вихованця кидали на нього тінь, тому С. віддалився від двору. Залишок життя він провів у своїх маєтках поблизу Риму і в Кампанії, віддаючись філософії та літ. праці. У 65 р., за підозрою в участі у змові, за наказом імператора здійснив самогубство (у ту епоху смерть обставлялася просто: до засудженого прибували з наказом від імператора, після чого той повинен був розкрити собі вени). Погляди С. сформувалися як під впливом вчення стоїків, так і власного життєвого досвіду.

Основні праці: «Диалоги» (зібрані в 12 книгах твори С. із питань етики). У них знаходяться трактати: «Про гнів», «Про стійкість мудрого» (після 41 р.) в 3 книгах, «Про вивчення філософії», «Про спокій духу», «Про стислості життя» (бл. 50 р.), «Про щасливе життя» (58), «Про провидіння» (62-63). С. написав також дев'ять трагедій, що ґрунтуються на грец. зразках. Трактат «Про благодіяння» (63), «Моральні листи до Луцілія» (62-64 рр., включає 124 листи).

С. цікавила насамперед етика. Він описує ідеал стоїчного мудреця, застерігає від потурання пристрастям, особливо гніву, пояснює, в чому полягає справжнє щастя, яке його ставлення до багатства, до страждання і т. д.

Трактат «Про благодіяння» має принципове значення для історії античної етики. Особливий інтерес становить збірник «Моральних листів до Луцілія»; листи є найзрілішим і самостійним твором С., наслідком багаторічних роздумів. У листах С. вказує про шкоду афектів, про необхідність жити в злагоді з природою і роботи над собою, про потреби у внутр. гармонії і подолання страху смерті. Щастя – у чесноті. С. радить обрати собі зразком для наслідування досконалу людину і за допомогою прикладів з міфології показує необхідність оволодіння пристрастями, намагаючись пробудити прагнення до досягнення внутр. досконалості й чесноти, які дозволять панувати над долею.

У дусі стоїчного гуманізму, автор висловлює безліч думок про владу і правителя. Водночас, думка про причетність кожної людини до божественного начала є для С. підставою для дуже важливої ідеї про принципову рівність усіх людей – рабів, вільних, селян, ремісників, знаті. «Вони раби? – запитує він у листі до Луцілія. – Ні, твої товариші по рабству, якщо ти пригадаєш, що і над тобою, і над ними однакова влада фортуни». Проте до вимоги соц. рівності С. не піднімається, і судження деяких авторів про те, що як в ідеї, так і на практиці до рабства С. ставився негативно, переоцінюють його. Він набагато

скромніший у своїх рекомендаціях: визнаючи законним ін-т рабства, від лише радить хазяїну бути більш милосердним із рабом. Чисто теоретично С. залишилося зовсім трохи до християн. ідеалу, суть якого в рівності людей перед єдиним Богом. Ф. Енгельс свого часу, підкреслюючи значимість ідей стоїків для виникнення християнства, навіть відзначав, що «Сенека був його дядьком».

У дусі космополітизму С. висуває концепцію двох д-в: «ми повинні представити в уяві своїй дві д-ви: одна – яка містить у собі богів і людей ... інша – це та, до якої нас приписав випадок. Ця друга може бути афінською або карфагенською, або пов'язаною ще з якимось містом; вона стосується не усіх людей, а тільки однієї визначеної групи їх». С. висуває власну політ. версію про те, що політ. ідеалом другої, малої д-ви, є імперія, обмежена сенатом. Але далі думки С. гідні стовпа християнства: істинною д-вою для мудреця є д-ва, керована Логосом і містить у собі всі «малі д-ви». Від цієї ідеї рукою подати до «царства Божого» Св. Августина.

Літ.: Марк К. Бруно Бауэр и первоначальное христианство // Марк К., Энгельс Ф. Сочинения. – Т. 19. – С. 307. Сенека Луцій Анней. Моральні листи до Луцілія: 2-е вид. – К.: Основи, 1999. – 608 с.; Содомора А. На дорозі до себе самого // Моральні листи до Луцілія. – К.: Основи, 1999; Ярцев Д. Аргументаційна база «Моральних листів до Луцілія» Сенеки / Д. Ярцев // Вісник Львів. ун-ту. Сер. журналістика. – 2007. – Вип. 30. – С. 179-185.

В. Корнієнко

Сен-Сімон Клод-Анрі де Рувруа (фр. *Saint-Simon Claud Henride Rouvroy*; (17.10.1760, Париж – 19.05.1825, Париж) – фр. філософ, соціолог. Нащадок старовинного роду фр. аристократів, отримав хорошу освіту. У 17 років поступив на військ. службу, у 19 – став волонтером фр. експедиц. корпусу для допомоги північноамер. колоністам у боротьбі за незалежність. На батьківщину С.-С. повертається лише в 1783 р.; за час його відсутності його родина розорилася. Якийсь час С.-С. залишається на військ. службі, отримує чин полковника. Згодом залишає службу і подорожує країнами Європи. Після того як в 1789 році у Франції розпочалася революція С.-С. повертається на батьківщину, відмовляється від графського титулу, пропагує ідеї братства, свободи, справедливості. С.-С. був свідком краху феод.-абсолют. порядку, революції, становлення імперії, реставрації. Його діяльність у революц. роки суперечлива: у період Конвенту підтримує якобінців, по-

тім стає прихильником Директорії та Консульства Наполеона Бонапарта. Після того як С.-С., за його словами, відчув «відразу до руйнувань», приділяє багато часу освіті: слухає лекції в Політехн. і Мед. школах, із метою отримання нових знань відвідує Англію та Німеччину. Одним із його наставників був учений-енциклопедист д'Аламбера. Учні та послідовники С.-С. (С. А. Базар, Б. П. Анфантен, О. Родріг та ін.) створили школу сенсімонізму, яка проіснувала до сер. 1830-х.

Основні праці: «Листи женевського мешканця до сучасників» (1802), «Нарис науки про людину» (1813-1816), «Праця про всеучений-енциклопедист д'Аламбера. Учні та послідовники С.-С. (С. А. Базар, Б. П. Анфантен, О. Родріг та ін.) створили школу сенсімонізму, яка проіснувала до сер. 1830-х.

У «Листах женевського мешканця до сучасників» С.-С. ділиться думками про фр. революцію, дійшовши висновку, що революції породжені стихійною бідністю та прагненням неможливих до рівності та перерозподілу багатства, приводять сусп-во до хаосу й анархії. Усім класам сусп-ва, як вважає С.-С., буде добре при такому устрої: духовна влада в руках учених, світська – власників; влада ж вибирати людей для виконання обов'язків великих вождів людства – у руках народу.

С.-С. ставить завдання створення нової філософії, центр. місце у якій мала зайняти наука про людину, соц. наука, яка подібно фізиці, хімії та астрономії, має стати наукою «позитивною» (базується на спостереженнях і фактах). С.-С. вважав, що існує закон життя людства, знання якого дає можливість передбачати соц. явища, точно так, як явища фізичні. Хоча цей закон діє через людей, але не в їх владі ухилитися від його впливу чи оволодіти його дією. У сфері соц. пізнання повинна бути використана ідея закономірності та принцип детермінізму, які успішно застосовуються у природознавстві. Основне завдання філософів – осягнути найкращу для певної епохи систему сусп. устрою. Філософи, зрозумівши те, яка система сусп. устрою найкраща, мають спонукати правителів і тих, ким вони керують, прийняти її. Сусп. системи виникають не випадково, а в силу закону прогресу людського розуму. Прогрес знань дає необхідні засоби для створення нової сусп. системи. Кожна нова система – крок уперед у розвитку сусп-ва.

С.-С. визначив критерії прогресу. Гол. критерій – розвиток наук, знань, релігії, моралі, похідним від якого є інший – добробут і щастя більшості сусп-ва. С.-С. називає чотири критерії кращого сусп. устрою: такий устрій робить життя людей щасливими, нада-

ючи максимум засобів і можливостей для задоволення їх найважливіших потреб; найдостойніші люди при такому устрої володіють максимумом можливостей досягти вищого становища «незалежно від того, куди їх помістила випадковість народження»; такий сусп. устрій об'єднує в одне сусп-во багаточисельне населення, надає у його розпорядження максимум засобів для спротиву іноземцям; такий устрій приводить до найважливіших відкриттів і прогресу наук.

Кожну наступну систему сусп. відносин С.-С. розглядав як наслідок і природне продовження попередньої історії. Мета історії, як науки – дати людству можливість на основі того, що відбувається, зробити висновок про те, що буде відбуватися в майбутньому. Історія, згідно С.-С., проходить три стадії розвитку: 1) «теологічну» – від первісного ідолопоклонства до політеїзму, на якому ґрунтувалося рабство; 2) «метафізичну», засновану на монотеїзмі християнства, що призвів до феод. ладу; 3) «позитивну» – майб. сусп. лад, коли єдиного Бога змінить єдиний закон тяжіння та виникне наук. світогляд із його носіями – світськими вченими і «промисловцями». С.-С. описує органічний та критичний періоди розвитку сусп-ва. Доти, поки сусп-во розвивається на основі одного разу встановлених принципів, воно органічне. Коли ж з'являються ознаки нестійкості цих принципів (у сфері цінностей, ідей тощо), тоді сусп-во входить у критичну фазу розвитку. Рух сусп-ва вперед, до нової органічної епохи вважає немислимим без позитивної науки. Просвітництво С.-С. вважає рушійною силою розвитку сусп-ва.

С.-С. опублікував низку трактатів, де описав свою утопічну «промислову систему» – ідеальний сусп. порядок, що встановлений промисловцями та інтелект. елітою для служіння численним, найбіднішим класам, перехід до якого, на думку С.-С., неминучий. Політ. зміни, реорганізація сусп-ва відбудуться без участі народу. Введення нової, «позитивної стадії» історії, не передбачає руйнування традиційних держ.-прав. форм. Однак вся повнота світської влади зосереджується в парламентській Раді промисловців і вчених. У промисловому сусп-ві буде встановлена централізація вир-ва, дисципліна, максимально зросте ефективність праці, а тому відпаде необхідність в різного роду політ. ін-тах із усіма їх численними установами і посадами, які обтяжливі для сусп-ва. Політика й управління, вважав С.-С., будуть зведені переважно до простого адміністрування: управління речами та виробн. процесами. Люди отрима-

ють «найбільшу міру сусп. й індивідуальної свободи» та будуть жити відповідно до божественної моралі.

Згідно С.-С., основний принцип «промислової системи» – викорінення «усякого паразитизму». С.-С. сформулював принцип обов'язковості праці для всіх «на користь людства». Вважав, що «промислова система» у перспективі буде системою максимально можливої рівності, але при цьому засуджував «пристрасть до повної рівності». В «розумному» сусп-ві зберігається прив. власність. «Промислове сусп-во», за С.-С., буде побудовано за ієрархічним принципом: критерієм знаходження на тому чи ін. щаблі соц. драбини будуть виключно здібності людини («ієрархія здібностей»), буде заборонено право спадкування для того, щоб вирівняти всіх у можливостях, запобігти неробству, дати кожному «почати з нуля» та домогтися тих позицій у сусп-ві, які відповідають його здібностям.

С.-С. був одним із перших, хто пов'язував встановлення загального миру із формуванням всесвітньої орг-ції народів.

Літ.: Сен-Симон А. Избранные сочинения: В 2-х т. – М. – Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1948; Сен-Симон А. Катехизис промышленников / А. Сен-Симон Катехизис промышленников или система позитивной политики / А. Сен-Симон, О. Конт. – Изд. 2-е. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2011. – 176 с.; Утопический социализм: Хрестоматия / Общ. ред. А.И. Володина. – М.: Политиздат, 1982. – 512 с.; Волгин В. П. Сен-Симон и сенсимонизм. – М.: АН СССР, 1961. – 158 с.

О. Кіндратець

«Сім мудреців» – умовне об'єднання в магічну для старод. греків сімку філософів, правителів, законодавців, активних політ. діячів Старод. Греції кін. VII – поч. VI ст. до н.е. Характерна для поем Гомера і Гесіода спроба раціоналізувати уявлення про етичний, морал.-прав. порядок у людських справах і відносінах отримала свій подальший розвиток у творчості «С. м.». Є різні списки персонального складу «С. м.», але завжди серед них були Фалес, Солон, Біант, Піттак. Автором першого відомого списку семи давньогрец. мудреців є Платон: «До таких людей належали і Фалес Мілетський, і Піттак Митилейський, і Біант із Прієни, і наш Солон, і Клеобул Ліндійський, і Місон Хенейський, а сьомим між ними вважався лаконець Хілон». У цьому списку «С. м.» – реальні діячі, перші просвітники народу. У ін. списках, напр., у Діогена Лаєрція, замість Місона Хенейського

включений коринф. тиран Періандр. Деякими античними авторами до списку включались також: Акусалій, Анаксагор, Анахарсіс, Аріотодем, Епіменід, Епіхарм, Ефор, Лас, Леофант, Лін, Орфей, Памфіл, Піфагор, Ферекід. У своїх коротких висловах («гномах») ці мудреці сформулювали вже цілком раціональні та світські, за своїм духом, етичні та політ. сентенції, максими світс. практ. мудрості, у т.ч. щодо життя в полісі, його законів і порядків. Фалесу приписують авторство максими: «Не роби сам того, що ти засуджуєш в інших». Повага до закону пронизує сентенції багатьох мудреців. Хілону належить афоризм: «Підкоряйся закону». Він вважав кращим полісом той, в якому громадяни слухаються законів більше, ніж ораторів. Піттаку приписують вислів: «Підкоряйся тому закону, який ти постановив сам для себе». Йому ж належать слова: «Влада являє чоловіка», «Не збагачуйся негідним чином». Зберігся афоризм Періандра: «Не обмежуйся покаранням злочинця, а попереджуй злочини». Клеобул був тираном Родосу, але проголошував: «Нічого не роби насиллям» (в ін. інтерпретації: «Не силою бери, а переконанням»).

Одним із найвідоміших у групі «С. м.» був афін. держ. діяч і законодавець Солон. Про нього Арістотель писав, що саме від його правління та проведених ним реформ «почалася демократія». Солон одним із перших зрозумів, що демократія – це відповідальність всіх громадян за стан справ у д-ві. Ним було видано закон: «Хто під час смуту в д-ві не стане зі зброєю в руках ні за тих, ні за інших, той піддається безчестю та позбавляється громадян. прав». Д-ва, на думку Солона, потребує, перш за все, законного порядку. Він багато зробив для процвітання Афін, став найпопулярнішою людиною цього полісу після битви за о. Саламін. Афіняни обрали його архонтом (одним із дев'ятьох співправителів), проте він відмовився стати одноосібним правителем, пояснюючи, що на місце правителя неважко забратися, але важко його залишити, а тиранія – зло для д-ви. Солон рішуче провів реформи, заборонивши обертати афін. громадян у рабство за борги, а вже проданих – розшукати і викупити за держ. рахунок. Вищою законодавчою владою в Афінах Солон зробив Народні збори. Після цього він покинув місто на десять років, взявши клятву з громадян, що вони не стануть змінювати нові закони до його повернення. Байдужий до багатства і влади, він прославляв чесних і порядних людей, що викривали тиранію, вважав, що «з царями або не варто зовсім розмовляти, або треба говорити їм чисту правду». Він попе-

реджав тих, хто живе в розкоші: «Поки жива людина, її неможна називати щасливою, тому що ніхто не знає, що з нею трапиться завтра...». Гном Піттака «Знай свій час» Солон уточнив для конкретної ситуації: «Ще кілька днів тому було так легко перешкодити виникненню тиранії. Тепер же, коли вона зміцніла, викоренити її буде значно важче».

У цілому, в афоризмах «С. м.» була закарбована життєва мудрість: «Міра – найкраще» (Клеобул), «Наймогутніша з усього – необхідність, адже вона володарює над усім», «Наймудріший за все час, адже він викриває все» (Фалес). Своєю мудрістю вони намагалися сприяти гармонії людських відносин, спробували раціоналізувати уявлення про етичний, морал.-прав. порядок у людських справах, наголошували на фундамент. значенні панування справедливих законів у полісному житті.

Літ.: Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / Пер. и прим. М. Л. Гаспарова. Общ. ред. и вступление А.Ф. Лосева. – М.: Мысль, 1979. – 624 с.; Пападогеоргиос Г. Древняя Греция. Выдающиеся мужи: жизнь и деятельность. – Афины: Τόβρις, 2008. – 207 с.; Плутарх. Избранные жизнеописания: В 2-х т. – Т.1. – М.: Правда, 1990. – 592 с.; Філософія: мислителі, ідеї, концепції: Підручник / В. Кремень, В. Лійн. – К.: Книга, 2005. – 528 с.

М. Примуш, А. Супруненко

Сінгер Пітер (англ. *Singer Peter*; 06.07.1946) – австрал. екофілософ, теоретик руху за права тварин. Навчався в Мельбурн. та Оксфорд. ун-тах. Викладав у Принстон., Мельбурн., Оксфорд. та Нью-Йорк. ун-тах. Проф. філософії, дир. Центру біоетики людини в Мараш ун-ті в Австралії.

Основні праці: «Демократія та непокірність» (1973), «Коло, що розширюється» (1981), «Практична етика» (1979), «Звільнення тварин» (1975), «На захист тварин. Друга хвиля» (2005).

С. є прихильником утилітаризму І. Бентама. С. розширяє утилітаристський напрямок захисту прав тварин. Згідно утилітаризму в душі І. Бентама, істоти заслуговують на моральну увагу внаслідок наявності в них чутливості, а не розуму. Усі чутливі істоти можуть відчувати страждання і тому можуть мати інтереси. Зневаження цих інтересів веде до страждань. Отже, утилітаризм виступає за максимальне задоволення інтересів будь-якої істоти – людини чи тварини, визнаючи явну перевагу людських інтересів перед інтересами ін. істот. Значне розширення такого під-

ходу представляє деонтолог. підхід, обґрунтований С. Мислитель пропонує зрівняти права людей та тварин, позаяк вони є невід'ємними. С. визнає, що такий підхід потребує більшого альтруїзму з боку людей, ніж будь-який ін. рух за звільнення, бо тварини не здатні вимагати свого звільнення чи протестувати проти своєї експлуатації.

С. зрівнює за аморальністю расизм, сексизм та спесієсизм (англ. *speciesism*). Під спесієсизмом С. розуміє переважання одного виду живих істот над ін., у цьому випадку переважання людей над не-людьми. С. твердить, що ми живемо в час радикального спесієсизму, коли навіть тривіальні інтереси людини вважаються більш важливими за життєві інтереси ін. істот. Отже, так само як расисти порушують принцип рівності, надаючи переваги власній расі, спесієсист дозволяє інтересам власного виду витіснити інтереси ін. видів живих істот.

С. обґрунтовує принцип рівної поваги інтересів усіх істот. С. твердить, що на тій самій підставі, на якій базується твердження про те, що люди не мають права експлуатувати людей ін. раси, ми повинні будувати переконання в тому, що якщо деякі істоти не є представниками нашого виду, це не дає нам права на їх експлуатацію. Так само й факт меншої розумності деяких істот на відміну від людей не означає, що люди можуть нехтувати їх інтересами. Отже, піклування про інші істоти не повинне залежати від того, які вони мають здібності. С. стверджує, що незалежно від природи істоти, принцип рівності вимагає, щоб з її стражданнями рахувались тією ж мірою, що й зі стражданнями ін. істоти.

С. певною мірою виправдовує екотаж та ін. незаконні дії, до яких інколи вдаються члени Руху звільнення тварин. С. вважає, що інколи порушення закону є морально виправданим, якщо воно веде до наступної легалізації та поширення допомоги тваринам сусп-вом і урядом. На відміну від руху за протегування тварин, який виступав за осуд людської жорстокості, С. пропонує запровадження правової основи взаємовідносин людини та ін. живих істот. С. вважає необхідним розширити принципи свободи, рівності та братерства на тварин, тобто визнати за тваринами природні права на життя, свободу та щастя. Ці права базуються на тих інтересах тварин, без реалізації яких вони не можуть існувати як живі істоти. Права тварин породжують обов'язок людей не лише утримуватись від заподіяння шкоди тваринам, але й допомагати їм у випадку біди чи загрози. Причому мотивом

такої допомоги повинні бути не доброта чи екон. зиск, а справедливість, обов'язок і відповідальність за права ін. видів.

Літ.: Борейко В. Е. Философы зооащиты и природоохраны. – К.: Логос, 2012. (Серия «Охрана дикой природы». Вып. 64). – С. 118 – 125; Сингер П. Движение освобождения животных / П. Сингер // Гуманитарный экологический журнал, 2007. – Вып. 4. – С. 61-69; Сингер П. Освобождение животных / П. Сингер. – К.: [б.у.], 2002. – 136 с. (Серия «Охрана дикой природы») / Киевский эколого-культурный центр; Вып. 29); Singer P. The Expanding Circle: Ethics and Sociobiology / P.Singer. – New York: Farrar, Straus & Giroux, 1981. – 190 p.; Singer P. In Defense of Animals. The Second Wave / P. Singer. – Oxford: Blackwell Pub, 2005. – 248 p.

М. Польовий

Сісмонді Жан Шарль Леонар де (фр. *Sismondi Jean Charles Léonard de*; 09.05.1773, Женева, Республіка Женева – 25.06.1842, Женева, Швейцарська Конфедерація) – швейц. дослідник історії Франції та Італії, співзасновник політ. економії і теорій період. екон. криз, споживчої вартості, концепцій сусп. необхідного робочого часу і недоспоживання, попередник нім. істор. школи економіки, політ. памфлетист. Останній класик бурж. політекономії у Франції і «втілення її сумнівів» за К. Марксом. Іноз. член Швед. корол. акад. наук із 1826 р.

Нащадок протестантського роду Сісмонде з фр. Дофіне, представники якого емігрували до Швейцарії після скасування Нантського едикту про віротерпимість, влившись у вищі (за посадами і добробутом) прошарки Женеви. Батько С. – впливовий сільс. кальвіністський пастор, дядько – друг Вольтера і Ж.-Ж. Руссо. С., вважаючи себе послідовником італ. роду Сісмонді, який емігрував з Пізи у Францію, взяв собі відповідний літературний псевдонім. Готувався до банк. кар'єри в Ліоні. Після Вел. Фр. революції емігрував до Англії (1793-94), згодом – до Італії.

Основні праці: «Трактат про комерційне багатство» (1803), Історія італійських республік в середні віки» (1807-1818), «Інтереси Франції щодо работорівлі» (1814), «Огляд Конституції Франції» (1815), «Політична економія» (1815), «Нові принципи політичної економії або багатство у його відносинах з народонаселенням» (1819), «Французька історія» (1821-1844), «Давні колонії у порівнянні із сучасними», «Дослідження соціальних наук», «Дослідження з політичної економії» (1837), «Резюме французької істо-

рії» (1839), «Фрагменти з щоденника і листування» (1857).

С. – послідовник А. Сміта, опонент Ж.-Б. Сея, опонент і друг Д. Рікардо. Вплинув на Т. Мальтуса і Ч. Доньєра, Дж. Міла, критикувався К. Марксом, Р. Люксембург, В. Леніним та ін. соціалістами. За К. Марксом С. – «глава дрібнобуржуазного соціалізму», який критикував капіталізм без політ. цілей, зі сентиментальних, моральних позицій.

Його найбільша істор. робота «Історія італ. республік в середні віки» надихнула італ. націоналістів ХІХ ст. на побудову єдиної Італії. Ідейна еволюція С. проходила від прийняття принципів вільної торгівлі у «Комерційному багатстві» до критичного ставлення до торгівлі та індустріалізації і консерват. політ. позицій.

Спостерігаючи розвиток індустріалізму й екон. кризи в Англії, С. «неодноразово апелював до вручання влади у справу регулювання зростання багатства». Він вважав, що втілення *laissez-faire* в екон. курсі д-ви сприяло «сумарному зростанню матеріальних багатств», але «зменшувало кількість насолод, які випадали на долю кожного». С. на відміну від представників класичної політ. економії підкреслював проблеми і недоліки бурж. екон. – соц. контрасти: ненадійність існування, зокрема, руйнування дрібного ремесла, збезлюдіння села, як передумову формування пролетаріату, пролетаризацію середніх прошарків сусп., і, водночас, постійне витіснення робітників машинами внаслідок безперервного техн. вдосконалення, їх безробіття і нужденність. За твердженням С. в таких умовах «розкіш можлива лише тоді, коли її купуєш за рахунок чужої праці, а найбільш напружена праця без відпочинку можлива лише тоді, коли займаєшся не дрібничками, а здобуванням засобів для існування». Джерелом цих проблем С. бачить невідповідність між капіталіст. вир-вом і обумовленим ним розподілом доходів.

С. пов'язує соц. проблеми за капіталізму, екон. кризи і розвитку глобального ринку. З його т. з. капіталісти діють в умовах незначеності інформації про попит і конкурентів. З огляду на це вони, з метою виграшу у конкуренції, постійно оновлюють вир-во, що спричиняє зростання попиту на товари і кризу перевир-ва – через відсутність платоспроможного попиту. Водночас постійне оновлення вир-ва спричиняє зменшення кількості робітників, змінених машинами, і зростання кількості безробітних без доходів, що у свою чергу, спричиняє падіння платоспроможного попиту на товари. Ці подвійні

наслідки капіталізму, за С., постійно спричиняють екон. кризи, спричинені перевир-вом, після яких рівновага попиту і пропозиції на нац. рівні відновлюється лише через тривалий час і після значних соц. страждань. У свою чергу перевир-во, вважає С., викликає потребу в глобальній експансії капіталізму для розширення ринку. Однак, за С., досить відновитись рівновазі попиту та пропозиції на глобальному рівні, як «власлідок цього щоразу відбувалось перевищення пропозиції над можливостями торгівлі», що викликало загострення конкуренції, коли криза перевир-ва стала планетарною і це викликало ще більше зрушення ринку. С. чітко усвідомлював, що індустріалізація д-в поза межами Європи («створення фабрик у заокеан. країнах або в Новій Голландії» (Нью-Йорку)) – питання часу і це, неминуче, створить проблеми для промисловості д-в Європи, особливо, Англії.

Лит.: Сисмонди Ж.-Ш. Новые начала политической экономики / Сисмонди Жан-Шарль Леонар; перев. А. Ф. Кона и Ф. И. Михалевского. – М.: Директмедиа Паблишинг, 2008. – 362 с.; История экономической мысли: Курс лекций / И. И. Агапова. – М.: ЭКМОС 1998. – 245 с.; Задорожна А. В. Початки теорії економіки добробуту в працях А. Сміта та С. Сисмонді / А. В. Задорожна // Наук. вісник Нац. лісотехн. ун-ту України. – 2013. – Вип. 23.10. – С. 204-207.

Ю. Тишукун

Скарадзінський Богдан (польс. *Bohdan Skaradziński*; псевдоніми: Казімеж Подляський, польс. *Kazimierz Podlaski*; Ян Бжоза, польс. *Jan Brzozą*; 5.01.1931, Осовець, Польща) – польс. публіцист, письменник, сусп. діяч. Політ. в'язень (1952-1956). Закінчив Голловну школу планування і статистики у Варшаві (1973). Докторат із економіки (Лодзький ун-т, 1976). Працював архітектором у Варшаві, Багдаді (1965-1967) і Тріполі (1979-1980). Ред. і заст. гол. ред. місячника «Więź» (1980-1991), ред. «Sprawy Pobratorymce» (дод. до «Tygodnika Białostockiego»).

Осовні праці: «Наші брати? Річ про білорусів, литовців і українців» (1983, ін. видання мали назву «Білоруси, литовці, українці: наші вороги чи брати?»), «Корені нашої долі» (1985), «Польський рік 1919» (1987), «Увага на Схід» (2007).

Діяч польс. опозиції, розробник її ідеології сх. політики і політики щодо нац. меншин. Під час опрацювання резолюції I з'їзду Незалежної профспілки «Солідарність» (1981) намагався у документах орг-ції віддзеркалити спільність і взаємопов'язаність визв. бо-

ротьби поляків та інших народів соціаліст. табору, насамперед безпосередніх сх. сусідів. Відсутність чіткої програми сх. політики та відносин зі сх. сусідами, яка не давала основи для координації визв. боротьби, С. оцінював як одну із причин слабкості та поразки «Солідарності» у 1981 р.

Із метою розробки концепції сх. політики написав книгу «Наші брати? Річ про білорусів, литовців і українців». У певній мірі це був розвиток концепції ULB (УЛБ – Україна, Литва, Білорусія), запропонованої Є. Гедройцем і Ю. Мерошевським та пропагованої париз. виданням «Kultura». Підтримуючи державницькі прагнення сх. сусідів, зазначав, що дуже важливо, щоб поява незалежних д-в не супроводжувалася конфліктом із ними. Найбільшу загрозу С. вбачав в існуванні міжнац. стереотипів і відсутності розуміння іншої сторони. Методом їх подолаття вважав виявлення істор. правди. «Без повідомлення собі взаємно правди – навіть несумісної – про ці події, важко думати про залишення їх тільки історикам і архівістам». На переконання С., інспірація польс.-укр. конфліктів здійснювалася з боку Москви. Повторювані у школах УРСР твердження про поляків як «іноз. гнобителів», «загарбників», «імперіалістичних магнатів» є старанно продуманим кроком із метою утримання міжнац. антагонізмів. Для характеристики польс.-укр. відносин С. використовував теорію «помилкового кола». Механізм «помилкового кола» діє за принципом «неприятель не має жодної противаги в почутті спільності долі. Навпаки, ця неприязнь пхає поляків чи українців, залежно від того, хто має тимчасову перевагу, до завдання навмисних кривд, створюючи привід на непереможне бажання віддати, коли тільки появиться можливість, віддати «із надлишком» і за будь-яку ціну». Кривдою С. називав перевищення рівня необхідного нац. захисту, удар у політ. суб'єктність протилежної сторони чи в основі її нац. культури. Передумовою будь-яких змін С. вважав ліквідацію негативних стереотипів, взаємозближення, відмову від анексіонізму. «Принциповою умовою успіху будь-яких наших кроків є усунення навіть тіні підозр, що плануємо в основі помістити їх наново в польс. мішок, навіть ягеллонського крою». Загальна програма політики щодо сх. сусідів полягала у допомозі в органічній праці білорусам, солідарності з литовцями та застосуванні принципу «пробачасмо і просимо пробачення» у відносинах із українцями.

Книга С. справила величезний вплив на зміну ставлення польс. сусп-ва до сх. проблем, вона витримала 7 перевидань, у т. ч. у

перекладі на укр. мову та отримала нагороду «Солідарності» (1985). Ю. Лободовський охарактеризував працю С. «найсоліднішою і найчеснішою» серед усіх дотеперішніх; Я. Пеленський назвав її найважл. твором польс. опозиц. публіцистики в галузі відносин зі сх. сусідами.

Після перемоги опозиції у 1989 р. С. ввійшов до складу Комісії до справ нац. меншин Громад. комітету при керівництві незалежної профспілки «Солідарність». За висновками Громад. Комітету, нац. меншини повинні отримати право свободи орг-ції, вільного декларування національності, представництва у сеймі й органах самоуправління, двомовність у місцях істор. скупчень, підтримку в орг-ції освіти і вид-ва. С. брав участь у зустрічі опозиційних укр. і польс. парламентарів 04-05.05.1990 в Яблонній під Варшавою. Коментуючи певне охолодження польс.-укр. відносин, відхід Польщі у сер. 1990-х рр. від реалізації проектів Міжмор'я та регіон. екон. і політ. співпраці, С. стверджував, що політ. катастрофа України означатиме істор. поразку не тільки України, але й Польщі. С. був серед підписантів звернення чільних польс. інтелектуалів стосовно 50-ліття операції «Вісла».

Розроблені і запропоновані С. концепції польс.-укр. співпраці лягли в основу сучасних доктрин зовн. політики Варшави і Києва.

*Літ.: Подляський К. Білоруси – Литовці – Українці: наші вороги – чи брати? / Вступ і редакція укр. видання Я. Пеленський. – Мюнхен: Відносна, 1986. – 157 с.; Скарадзінський Б. Українцям: «Пробачаємо й просимо пробачення»? // Ми не є українофілами. Польська політична думка про Україну і українців: Антологія текстів / За ред. П. Ковалю, Я. Олдаковського, М. Зухняк. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2012. – С. 372-424; Генік М. «...Nasi wrogowie czy bracia?» Польсько-українське примирення у політичній думці Богдана Скарадзінського / *Казімежа Подляського // Вісник Прикарпат. ун-ту. Історія.* – 2012. – Вип. 21. – С. 106-112; *Skaradziński B. Przegrywamy razem z Ukraincami, czy każdy sobie? // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze.* – № 2. – Warszawa, 1994. – S. 128-131; *Skaradziński B. Przegrywamy razem z Ukraincami, czy każdy sobie? // Kultura.* – Paryż, 1994. – № 7-8. – S. 64-69.*

М. Генік

Скарга (Павенський) Петро (польс. *Piotr Skarga*; 02.02.1536, Груець, Польща – 27.09.1612, Краків, Польща) – польс. католик, теолог, письменник-полеміст, діяч контрреформації в Речі Посполитій. Навчався у Кра-

ків. ун-ті. Здобув ступінь бакалавра (1554), був ректором Варшав. парафіяльної школи. Проповідник у Львів. кафедральному соборі (1563). Перебував у Римі (1569-1571), де вступив до ордену єзуїтів. Очолював Віленську єзуїтську колегію (1574-1579). У 1579-1584 рр. – перший ректор Віленської академії та ун-ту (*Almae Academia et Universitas Vlnensis Societatis Jesu*).

Основні праці: «Про єдність церкви Божої...» (1577), «Життя святих» (1579 р. витримали 8 видань за життя автора); «Сеймові промови» (1597), «Оповіді Соломона» (1597), «Брестський синод» (1597), «Божественне воїнство» (1618).

Історики характеризують С. як видатного оратора, проповідника своєї епохи, активного борця проти Реформації. Завдяки ораторському хисту завжди перемагав своїх опонентів в диспутах. Вів письменну полеміку з теологом кальвінізму А. Воланом; зміг навернути до католиц. впливового прибічника кальвінізму М. К. Радзивілла (Сирітку); брав участь в підготовці Брестської церковної унії. У творі «Про єдність церкви божої і про грецький від цієї єдності відступ» виступив як темпераментний полеміст, ніж тонкий дипломат: подавав історію сх. та зах. церков у чорно-білих тонах, усю провину за церк. розкол 1054 р. покладав на прибічників сх. церкви, яких закликав підкорятися верхній владі Папи римського. Друге видання цієї книги вийшло в 1590 р. і було адресоване королеві Сигизмунду III, якого С. закликав підтримати ідею церк. унії, у т.ч. й за допомогою методів адмін. тиску та навернення православних до унії.

Книга «Життя святих» (з додаванням життів місцевих святих і блаженних) мала велику популярність, про що свідчить її 8-разове прижиттєве перевидання і більше 20 видань в подальші часи. Вона була включена як обов'язкова в навч. програму єзуїтських колегій і шкіл, стала улюбленою книгою для читання жінок, молоді. Починаючи з цієї книги і продовжуючи «Сеймовими промовами», С. почав фронтальну атаку на ренесансну модель життя. Займався активною місіонерською діяльністю на сх. рубежах Речі Посполитої. Супроводив С. Баторія в облозі Полоцька в 1579 р., а після повернення міста відкрив там у 1581 р. єзуїтський колегіум; заклав єзуїтські колегіуми в Ризі і Дерпті (тепер – Тарту, Естонія).

Майже до кінця своєї письменницької діяльності різко критикував пануючу в Речі Посполитій толерантність, закликав до анулювання акту Варшав. конфедерації 1573 р., засуджував шляхту, яка вводила у своїх маєт-

ках протестантизм, і присвятив цій проблемі ряд брошур, виданих на рубежі XVI – XVII ст. Стверджував, що під прикриттям постанови 1573 р. до д-ви проникають найрадикальніші представники Реформації. Діяльність С. підривала релігійний мир в країні. У 1588 р. С. став придворним проповідником короля Сигізмунда III Вази, який цінував його за видатний дар красномовства. С. був прихильником обмеження влади Сейму і розширення владних повноважень короля. У промовах і текстах таврував вади шляхти. Прагнув припинити шляхетську сваволу і обмежити утиски селян. Доводив необхідність об'єднання православної та католицької церков. Вважаючи, що реліг. союз усуне відособленість і ворожість між правосл. і катол., створить умови для розвитку науки та освіти і зміцнить внутр. єдність і політ. могутність Речі Посполитої, став одним із ініціаторів Берестейської церк. унії (1596 р.). Брав участь в роботі Брестського собору, хід якого описав у творі «Брестський собор і його оборона».

С. – прихильник абсолютизму, через що налаштував проти себе впливові шляхетські кола. Не була прихильною до нього частина епархіального духовенства, звинуваченого ним в прагненні до матер. благ і недостатній енергійності у боротьбі з протест. ерессю. Прибічники були у С. у середовищі політиків, що групувалися навколо коронного канцлера Я. Замойського, які інтереси д-ви ставили вище за інтереси катол. церкви. Політ. діяльність С. при королівському дворі з єзуїтами на чолі, призвела до загострення конфлікту між опозицією та королівською владою. У праці «Сеймові промови» виступав прибічником сильної централізованої д-ви на чолі з королем з абс. владою, супротивником численних привілеїв шляхти, різко критикував її анархізм і розбещеність, класовий егоїзм, засуджував сильне пригноблення селян.

На поч. XVII ст. С. не переривав полеміки з прибічниками православ'я, а також із аріанами, яких вважав найнебезпечнішими ворогами католицизму. Не втрачав надії повернути протестантів до католицизму. За твердженням історика О. Халецького, центр. ідеєю праці «Про єдність церкви Божої» є укладення унії шляхом навернення «заблудшої» греко-правосл. церкви у римо-катол. лоно. Праця С. присвячувалася найвпливовішому православному магнатові Речі Посполитої князю В.-К. Острозькому. Так С. підштовхував князя до діяльності на користь унії. При написанні праці С. використовував значну кількість як зах., так і східнослов'янських літописів і хронік. Широке залучення джерел і полемічний

талант С. швидко зробили його книгу надзвичайно популярною серед прихильників унії. Звинувачення автором православних священників у богохульстві та симонії (придбанні за гроші церк. посад), відповідали реаліям і не могли бути спростовані. Православна сторона, попри спроби дати відповідь виявилася не готовою до дискусії.

За свідченнями сучасників, С. вирізнявся унікальним хистом проповідництва, тонким аналіт. розумом і величезною ерудицією. Присутні на його проповідях переживали велике потрясіння. У недовіках держ. устрою Речі Посполитої передбачав можливість її занепаду і втрати незалежності, що у кінці XVIII ст. надало слави імені та працям С. як пророка, який передбачав крах д-ви. До образу С. як натхненного нац. пророка зверталися поети-романтики А. Міцкевич і Ц. К. Норвіда, художник Я. Матейко.

Літ.: Історія української культури: У 5 т. / [За заг. ред. Б. Є. Патона, В. А. Смоля / Ред. кол. тому: Я. Д. Ісаєвич, Ю. П. Ясіновський, Л. В. Войтович та ін.]. – К.: Наукова думка, 2001. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століть. – 848 с.; Ісіченко І. О. Петро Скарга і християнський Схід: український вимір // Слово і час. – 2012. – № 9. – С. 29-35; Кулаковський П. Петро Скарга // Острозька академія XVI – XVII століття. Енциклопедія. / Ред. колегія: І. Пасічник, П. Кралюк, А. Атаманенко та ін. – Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2011. – 512 с.; Сухарева С. В. Полемічна проза Петра Скарги на захист Берестейської унії // Наук. вісник Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки / Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2010. – № 21. – Серія: Філолог. науки. – С. 34-36; Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. – К.: Критика, 2002. – 416 с. О. Федорчук

Скептики (грец. σκεπτομαι – сумнів) – представники філософ. напряму епохи еллінізму, що вважали абс. сумнів гол. принципом мислення, наголошували на потребі утримуватись від будь-яких суджень. Засновником скептицизму є Піррон (бл. 365-275 рр. до н.е.). Одним із найвідоміших скептиків та систематизаторів вчення є Секст Емпірик (200-250 рр.) – філософ і лікар, який залишив низку праць із систематичним викладом філософії скептицизму (зокрема, «Три книги Пірронних положень»). Загалом можна виділити три етапи давньогрец. скептицизму: ранні С. (Піррон, Тімон (320-230 рр. до н.е.); скептицизм доби платонівської академії (Аркесилай (315-241 рр. до н.е.); Карнеад (212-

129 рр. до н.е.); *пізній скептицизм* (Енезидем (1 ст. до н.е.), Агриппа (1 ст. н.е.), Секст Емпірик).

Секст Емпірик за критерієм можливості віднайдення істини поділяє філос. школи на *догматичну* (стверджувала, що істина може бути віднята – кіренеїки, епікурейці, стоїки), *академічну* (істину встановити не реально – послідовники Клітомаху, Карнеада) і *скептичну* (шукає істину). Отже, С. стверджували, що людина не може пізнати природу в її істинній сутності. Суть філософії С. міститься у трьох запитаннях сформульованих Тімоном: 1) *яка природа речей?* 2) *як ми повинні до неї ставитись?* 3) *яку ми отримуємо користь з такого ставлення?* Відповіді на ці питання були сформульовані так: 1) непізнаність – світ речей недоступний пізнанню; 2) утримання (афазія – не слід нічого вимовляти про природу речей, тобто треба мовчати); 3) незворушність (апатія – свобода від будь-яких хвилювань і пристрастей). С. запропонували низку «троп», т. зв. категорій сумніву, якими повинні керуватись люди при формулюванні будь-яких суджень. Згодом «тропи» були зведені до двох основних: 1) ніщо не може бути сприйняте само із себе; 2) ніщо не може бути сприйняте з іншого. Застосовуючи «тропи» до дослідження природи речей С. стверджують, що з приводу будь-якого запитання можна сформулювати дві альтернативні, взаємовиключні відповіді, і довести, що вони вірні з точки зору істини та достовірності (принцип ізостенії як рівноцінності двох протилежних суджень). Тому люди повинні визнати цю принципову непізнаність світу і утриматись від суджень (стан адоксії). Секст Емпірик наголошує: «Утримання від суджень є такий стан розуму, коли ми нічого не стверджуємо, але і не заперечуємо». У такій ситуації людина знає, що не потрібно нічого вибирати, не слід схилитися до жодної позиції. Результатом утримання від суджень є стан душевного спокою і незворушності, стан атараксії. Утримання від суджень забезпечувало С. фактично свободу дій. Отже, ціло життя людей є досягнення спокою та незворушності духу, незалежність індивіда.

С. критикують намагання філософів античності знайти універсальні, незалежні від суб'єкта пізнання поняття. С. вважають такі поняття фікцією, насправді всі народи мають відмінні моральні норми. Як висновок, С. наголошують, що будь-яке знання, як і знання про мораль по суті є неможливим. Тому особливо С. рекомендують утримуватись від етичних суджень (суджень про те, що є благом для кожної людини). Причиною страж-

дань є наш індив. уявлення про добро та зло. Полегшити страждання допомагає скептична позиція – немає нічого ні хорошого, ні поганого. З цієї позиції С. критикували будь-які релігії.

Наголошуючи на тому, що не має критеріїв визначення істини, С. вважали, що можна визначити критерій практичної поведінки, позаяк навіть вони змушені діяти у своєму повсякденному житті. В онові цього критерію лежить «розумна імовірність» (Аркесилай). С. наголошують, що діяти слід згідно з власними бажаннями і почуттями (напр., голод), підкорятися законам, звичаям і традиціям, займатися певним видом діяльності. С. особливо цінували практичні види діяльності та науки, які ґрунтувались на дослідах і емпіризмі, напр., медицину. Зокрема, античні скептики Менедот, Феод, Секст Емпірик, Сатурнін займались саме медициною.

Скептичні ідеї містились в роботах Н. Кузанського, Е. Роттердамського, С. Монтеня. Згодом скептицизм розвивався в філософії Д. Юма і агностицизмі І. Канта та в поглядах позитивістів.

Лит.: Гусейнов А. А. Античная этика. – М.: Гардарики, 2004. – 272 с.; Кравченко П., Москаленко С. Розум як жертва віри в етиці античного скептицизму // Філософські обрії. – 2010. – № 23. – С. 151-173.; Секст Эмпирик. Сочинения в двух томах // ред. А. Ф. Лосева – Т. 2. – М.: Мысль, 1976. – 421 с.; Фишер К. История новой философии / К. Фишер // Соч. в 10-ти т. – Т. 1. – М.: изд-во АСТ. – 2003. – 544 с.

В. Бунь

Сковорода Григорій (03.12.1722, с. Чорнухи, Полтав. губернія – 09.11.1794, с. Іванівці, Харківщина) – укр. філософ, поет, рекладач. Походив із козацької родини. Здобувши освіту в місц. школі, у 1734 р. вступив до Києво-Могилян. академії, де з перервами навчався до 1753 р. За пропозицією ген. Ф. Вишневського С. був зарахований до Токай. місії (1745). Прослуживши 5 років, С. повернувся до Києва (1750) і продовжив навчання в богослов. класі в Києво-Могилян. академії впродовж двох років. Упродовж 15 років вчителює – приватно та у різних духовних школах, але у 1769 р. перериває педагог. діяльність, почавши мандрівне життя та філософ. творчість. Майже 25 років живе мандруючи від одного приятеля до другого, головним чином в межах Слобід. України (постійного помешкання не мав він ніде, вважаючи себе пришельцем на землі в повному сенсі цього слова). Він прожив і вмер як праведник. На

могилі його написано «Світ ловив мене та не спіймав».

Основні праці: цикл поезій «Сад Божественних пісень» (1785), що проріс із зернят Святого Письма, які він складав понад три десятиліття; діалоги «Розмова, названа алфавіт або буквар світу» (1774), «Байки харківські» (1774), «Листи до Михайла Ковалинського» (1761-1767). Перекладає твори Горація, Авідія, Віргілія з латин., пише оригінальні і перекладні епіграми латиною.

Найславетнішою піснею «Саду Божественних пісень» є 10-та, «Всякому городу нрав і права». Пісня 13-та «Ах поля, поля зелені...» та пісня 18-та «Ой, ти, пташко жовтобоко...» ввійшли до репертуару укр. кобзарів та лірників під назвою «Сковородиновських псалмів» вже за життя поета. У поезії «De libertate» звучить мотив «золотої вольності». У цій поезії С. уславлюючи боротьбу України за свободу змальовує образ Б. Хмельницького як «батька вольності», який виводить свій народ із неволі. Він оспівує бідність і вміння задовольнятися малим:

«О щасливий, хто зміг думкою гострою
Зрозуміти, які втіхи незміренні
Ти приносиш усім, хто вшанував тебе
Серцем щирим і радісим» («Наркіс...»)

Становище людини в сусп-ві, на думку С., має визначатися «сродністю» під якою філософ розумів природну схильність до праці, здатність людини із задоволення виконувати певну роботу. За своєю природою люди – не просто мислителі, філософи, лідери, воїни, фермери та митці, а й «філософи («Розмова...»), «богослови («Розмова...»), «архітектори, письменники та лікарі («Розмова...»), «проповідники чи оратори («Розмова...»), «солдати кавалерії й піхоти («Розмова...»), «землероби й гончарі («Розмова...»). «Скільки посад, стільки спорідностей», – пише філософ («Розмова...»). «Сродная праця» має перевагу не лише над будь-якою винагородою, а й над усіма тимчасовими благами: багатством, репутацією, комфортом, здоров'ям і навіть самим життям («Розмова...»). У байці «Бджола та Шершень» С. робить висновок, що «солодкі тоді труд тілесний, терпіння тіла й навіть смерть, коли душа, володарка людини, насолоджується спорідненою саби працею («Байки...»). С. на перший план висував хлібороб. працю, услід за нею – «часное ремесло», а також купецьку справу, торгівлю за допомогою посередників, що керуються чесними правилами. У сусп-ві, як

його уявляв собі С., повинно знайти місце і «воїнство», що має виконувати ф-ції захисту мирної праці громадян і від зовн. ворогів, і від тих членів сусп-ва, які намагаються жити за рахунок чужої праці. Неробство філософ вважав найбільшим злом і в байці «Змія та Жаба» робить висновок: «Хто труда не викладе, той до добра не прийде («Байки...»). Неробство, каже він, призводить до падіння моралі, трагедії, праця є джерелом радості та щастя. Самою природою праця призначена супроводжувати людину ціле життя, вона є потребою кожного. Але праця «сродна». Значно краще посісти скромне місце в житті та в незнатній ніщості жити сродно, аніж високе в несродному ділі. «Краще бути натуральним котом, ніж левом з осячю природою («Розмова...»). Люди займаються несродним ділом не для самої праці, а для зовн. причин матер. прибутку, становища або слави. «Лихо переслідує кожного, хто ласий не до звання, а до прибутків («Розмова...»). Бути щасливим означає визнати чинює «сродність» і вміння жити за натурою. Він пише: «Це і є бути щасливим, пізнати себе чи свою природу, взятися за своє споріднене діло і бути з ним у злагоді із загальною потребою («Розмова...»).»

Твори С. не засвідчують розгорнутого інтересу в царині соц.-політ. поглядів, але численні сторінки його творів сповнені викриття соц.-морал. вад тогочасного сусп-ва. Він засуджує здирства багатіїв, сутяжництво, моральний занепад, пов'язаний із орієнтацією на розкіш і здобуття тілесних благ.

Літ.: Сковорода Г. С. Твори: у 2 т. – К.: Обереги 1994. – Т. 1.; Сковорода Г. С. Твори: у 2 т. – К.: Обереги 1994. – Т. 2; Ковальчук Н. Д. Символічні структури етнокультурного процесу в Україні / Н. Д. Ковальчук // – К.: НАКККіМ, 2012. – С. 165-191; Чирка Л. Г. Елітарна особистість у філософії Григорія Сковороди і Дмитра Донцова / Л. Г. Чирка // Грані. – 2012. – № 9 (89). – С. 32-35.

Н. Ковальчук

Скокпол Теда (англ. *Theda Skocpol*; 04.05.1947, Детройт, штат Мічиган, США) – амер. політолог, проф. соціології Гарвард. ун-ту. Президент Амер. асоціації політ. наук (2002-2003), лауреат премії Johan Skytte у галузі політ. наук (2007). У колі інтересів перебувають дослідж. сутності, змісту і форм революц. процесу. На її становлення як науковця вплинули праці А. де Токвіля, К. Маркса, Ч. Тіллі, Б. Мура та ін. дослідників.

С. – представник політ. інституціоналізму, на пряму політ. науки, що розвивається в

межах організаційно-інституційного підходу. Концепція виходить з ідей автономії д-ви та домінування внутр. механізмів ін-тів.

На хвилі зростання у 60-х рр. ХХ ст. інтересу до порівн.-іст. досліджень С. видає працю «Держави і соціальні революції» (1979). У ній дослідниця, через поєднання структуралістського підходу з методом іст. порівняння, здійснює аналіз трьох революцій: фр. (1789-1799), рос. (1917-1930) і кит. (1911-1960). На думку дослідниці, аналіз революц. процесів необхідно здійснювати не тільки в контексті їх перебігу (чим займається іст. наука), але й через виокремлення причин революцій, внутр. і зовн. суперечностей як важливих структур. передумов революцій, з урахуванням специфіки соціальних змін під час перебігу цих процесів, обумовленості взаємодії держ., екон. і соц. структур. С. доходить таких висновків щодо умов революцій: 1) політ. і екон. криза, подвійний тиск з боку внутр. класових структур та міжнар. співт-ва; 2) криза режиму сприяє масовим повстанням, при цьому – падіння старого режиму є необхідна, але не достатня умова для революції; 3) обов'язковими для перемоги революції є усунення існуючої консолідації, реорганізація і реінтеграція д-ви й уряду новою політ. елітою, що приходить до влади після успішного повалення колишнього режиму. Для теорії С. характерним є наголос на політ. і міжнар. чинниках.

Узагальнюючи результати дослідження причин, перебігу й наслідків революцій, С. стверджує, що всі вони є прикладами соц.-революц. трансформації. Несприятливий зовн. вплив, тиск на уряди цих країн (Франція, Росія, Китай) з боку ін. д-в (військ., екон., політ. експансія) та внутр. обставини спричинили послаблення системи держ. контролю, наростання суперечностей серед політ. еліти тощо. Така наук. позиція С. й до сьогодні дискутується, адже, напр., більшість дослідників фр. революцію відносить до буржуазної, а рос. і кит. – до соціаліст. радикальних перетворень.

С. стверджує, що держ. ін-ти продемонстрували здатність до тривалого та стабільного існування в багатьох зах. країнах, де публ. політика розроблялася насамперед держ. чиновниками. Автономія держ. ін-тів, на погляд С., залежить від трьох обставин: 1) міжнар. позицій д-ви; 2) відтворення внутр. порядку; 3) організац. умов, що дозволяють офіц. особам розробляти і проводити публ. політику. Політолог не заперечує роль екон., соц. і культ. чинників в ухваленні рішень, разом із тим, центр. чинником, на її думку, є відносно автономний інституціональний контекст держ. політики.

С. наголошує на автономності держ. влади, яка не завжди і не повністю залежить від інтересів більшості населення (навіть представників олігархічних кланів), а також приділяє значну увагу міжнар. контексту, значення якого для перебігу сусп.-політ. процесів всередині будь-якої країни не варто применшувати.

Незважаючи на критику праць С. за недооцінку значення і впливу на революц. процес ідеологій і діяльності політ. орг-цій, дослідження науковця сприяли розвитку неомарксистської іст. соціології й позитивних надбань її методології.

Лім.: Skocpol T. States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia and China. Cambridge; N.Y.: Cambridge University Press, 1979; Skocpol T. Lessons from History: Building a Movement for America's Children. Washington DC and Santa Monica, CA: The Children's Partnership; 1997.; Skocpol T. Diminished Democracy: From Membership to Management in American Civic Life, University of Oklahoma Press, 2003; Skocpol T. American Democracy in an Age of Rising Inequality. Washington D.C.; 2004; Грязнова О. С. Теда Скокпол: феномен революції в структуралістській перспективі / О. С. Грязнова // Человек. Сообщество. Управление. 2007. – № 4. – С. 21–38; Гриффин Л. Историческая социология, навратив и событийно-структурный анализ / Ларри Гриффин // СОЦИС. – 2010. – № 2. – С. 131–140; Каганова З. Скокпол Т. Историческое воображение в социологии / З. Каганова // Социал. и гуманитар. науки. Отечеств. и зарубеж. лит. – Сер. II, Социология: реф. журн. – 2001. – № 1. – С. 22–28.

Ю. Шайгородський

Скоропадський Павло (03.05.1873, Вісбаден, Німеччина – 26.04.1945, Оберсдорф, Німеччина) – укр. держ., політ., військ. діяч. Один із лідерів, ідеологів монарх. гетьманського руху. Учасник рос.-яп. (1904-1905) та Першої світ. воєн (1914-1918). Гетьман Укр. Д-ви (29.04-14.12.1918). Проїшов шлях військ. від корнета до генерал-лейтенанта Рос. армії. 22.01.1917 р. прийняв командування 34-м арм. корпусом, який розташовувався на території України. Після Лютневої революції 1917 р. приступив до українізації корпусу, що отримав назву «Перший укр. корпус». Призначений Центр. Радою командувачем збройних сил УНР. Вів успішні військ. дії, котрі перешкодили встановити радян. владу на території України. Після розпуску Центр. Радою Першого укр. корпусу подав у відставку. 16-17.10.1917 р. на з'їзді Вільного козацтва у Чигирині делегати від п'яти укр. губер-

ній і Кубані обирають С. отаманом Вільного козацтва. У березні 1918 р. утвердив опозиц. до Центр. Ради політ. орг-цію, сформовану з військовиків і землевласників, під назвою «Укр. народна громада», яка увійшла в тісний контакт із Укр. демокр.-хлібороб. партією та Союзом земельних власників. На хвилі незадоволення політикою Центр. Ради та нім. окупац. командуванням «Укр. Народна Громада» розпочала підготовку щодо зміни влади в Україні. 29.04.1918 р. у Києві Всеукр. з'їзд хліборобів одностайно проголосив С. Гетьманом України. Центр. Раду було розпущено, натомість, було проголошено про утворення Укр. Д-ви на чолі з Гетьманом, який узяв на себе відповідальність за майбутнє України.

С. рішуче відмовився від руйнівних «соціаліст.» експериментів Центр. Ради, намагаючись повернути керованість д-вою. Політика Гетьмана була відображена у «Грамоті до всього укр. народу» та «Законах про тимч. держ. устрій України» (1918). Упродовж п'яти місяців було ухвалено близько трьохсот законів, які унормовували сусп.-політ. процес в Україні. Було реформовано військ. частини для створення безздатної армії, зроблено спробу відновлення укр. козацтва – резерву збройних сил. Стала діяти поліція та держ. безпека, ф-ції яких виконувала Держ. варта. Трьома законами було започатковано вітч. ін-тут профес. держ. служби.

Заслуговують уваги зовнішньополіт. успіхи Укр. Д-ви: ратифіковано Брестський мирний договір; укладено низку договорів і союзів з Грузією, Доном, Кубанню; здійснено необхідні диплом. і політ. дії для приєднання Криму до України на правах автономного краю; до України було приєднано укр. землі Мінської, Могилівської, Курської, Воронежської губерній. Якщо Центр. Рада мала офіц. диплом. стосунки лише з 4-а д-вами, то Укр. Д-ва у 1918 р. була визнана 30-ма д-вами та обмінялася посольствами з 12-ма з них.

Вдалі кроки зроблено у формуванні власної банк. мережі, встановленні нац. грошової системи. Відновився залізн. рух, для чого були налагоджені занедбані залізничні і мости, відремонтовано локомотиви.

Особливо вражали досягнення у гуманітарній сфері. Було засновано низку держ. і прив. вид-в, що випускали укр. видання, відкрито близько 150 нових україномовних гімназій. У Києві та Кам'янці-Подільському відкрилися два нових ун-ти. Засновано нац. архів, нац. біб-ку, галерею мистецтв, Укр. істор. музей та ін. заклади культури. Вершиною державотворчої діяльності гетьм. д-ви стало

створення 24.11.1918 р. Укр. Акад. наук, яку очолив В. Вернадський.

Однак, поряд із названими здобутками існували й фатальні для гетьманату політ. прорахунки, які виходили, насамперед, із кола союзників Гетьмана. По-перше, його компрометувала залежність від німців, очевидна мета яких зводилася до екон. експлуатації України. По-друге, одностороння орієнтація уряду на великих землевласників і буржуазію поступово відштовхнула від нього селянство, робітництво, нац. інтелігенцію. По-третє, багато хто вважав, що С. занадто прихильний до росіян, які займали більшість уряд. портфельів та управлінських посад. Зважаючи на все це, гетьм. владі не вдалося досягти необхідного компромісу між різними соц. групами тогочасної д-ви.

Складна геополіт. ситуація змусила С. кардинально змінити зовнішньополіт. курс д-ви. У розрахунок на підтримку Антанги, він вдається до найбільш контрверсійного вчинку – проголошення грамотою від 14.11.1918 р. федерації з майбутньою небільшов. Росією. Цей крок фактичної відмови від незалежності, а також зміна складу уряду, з відставкою нечисленних проукр. урядовців, зумовили активізацію антигетьманських сил, що оформилися у потужну опозицію – Укр. Нац. Союз, очолюваний В. Винниченком. Згодом було створено опозиц. уряд – Директорію, що організувала у листопаді 1918 р. повстання проти Гетьмана, яке призвело до зречення С. влади.

Останні роки свого життя С. провів у Німеччині, у м. Ванзее поблизу Берліна. Вже у 1920 р., завдяки наполяганням емігрантів-гетьманців, що на чолі з В. Липинським та С. Шеметом зорганізувалися в «Укр. союз хліборобів-державників» (УСХД), С. повертається до активної політ. діяльності. Він очолив новий гетьманський рух, а В. Липинський став його ідеологом. Проте на початку 1930-х років між ними виникли суттєві розбіжності щодо ідеолог. засад монархізму в Україні, і у 1937 р. УСХД за ініціативою С. припинив своє існування. Натомість, прибічники С. об'єдналися у «Союз гетьманців-державників» (СГД), який на зміну конституц.-прав. моделі монархізму В. Липинського перейшов на *авторитарно-класократичну*.

Завдяки зусиллям С., філії гетьманського руху з'явилися не лише в Австрії та Німеччині, а й в Чехословаччині, Франції, Канаді, США, на західноукр. землях (Польща). Крім того, зусиллями С., 1926 р. у Німеччині було засновано Укр. наук. ін-т при Берлін. ун-ті, що відіграв велику роль у розвитку укр. науки

та культури. Протягом 1938-1941 рр. С. намагався згуртувати укр. сили у діаспорі. Він не поділяв надій окремих укр. орг-цій, щодо відновлення нім.-нац. владою укр. державності.

Наприкінці Др. світ. війни (16.04.1945), під час бомбардування С. було смертельно поранено. 26 квітня в шпиталі монастиря Меттен (Німеччина) його серце перестало битися.

Літ.: Малиновський В. Система державного управління Української гетьманської держави / В. Малиновський // Гомін Волині. – 2005. – 22 квіт. – С. 3–6; Осташко Т. В. Липинський і П. Скоропадський: причини і наслідки конфлікту / Т. Осташко // В'ячеслав Липинський в історії України (до 120-річчя з дня народження). – К.: 2002. – С. 113–124; Пиріг Р. Український Сейм: нереалізована ідея Гетьманату Павла Скоропадського / Р. Пиріг // Голос України. – 2013. – 13 квіт. – С. 22; Рум'янець В. Павло Скоропадський в українському державотворенні (до 140-річчя з дня народження) / В. Рум'янець // Вісн. Академії прав. наук України. – 2013. – № 1. – С. 34–43; Чернега А. П. Гетьманат Павла Скоропадського – консервативні спроби національно-державного відродження / А. П. Чернега // Часоп. Київського ун-ту права. – 2012. – № 1. – С. 43–48.

В. Малиновський

Скрипник Микола (25.01.1872, сел. Ясинувата Катериносл. губ., Росія, нині м. Ясинувате Донецької обл. – 07.07.1933, Харків, СРСР) – держ. діяч УСРР, один із засновників КП(б)У. Поч. освіту здобув у двокласній сільс. школі. Навчався в Ізюм. реальній школі, з якої був виключений за револ. діяльність. Знайомився з укр. історією та літ-рою, зокрема творами Т. Шевченка і П. Куліша. У 1900 р. у Курську склав екстерном іспит за реальну школу і вступив до Технолог. ін-ту в Санкт-Петербурзі, де став членом укр. громади. Потрапивши під вплив марксизму, відійшов від громадів. руху та долучився до ленін. крила рос. соціал-демократії. За участь в антиуряд. акціях у 1902 р. був виключений з ін-ту. Займався профес. революц. діяльністю. Неодноразово арештовувався та відбував заслання. Ред. газ. «Правда» (1914), член Петроград. ВРК (жовтень, 1917), який керував підготовкою і проведенням Жовтневого перевороту. Нарком внутр. справ (з липня 1921), нарком юстиції (з квітня 1922), ген. прокурор УСРР (за сумісництвом, з січня 1923), нарком освіти (з березня 1927 р.), гол. Держплану та заст. гол. РНК УСРР (з лютого 1933 р.).

Основні праці: «Донбас і Україна (з історії революційної боротьби на Україні 1917-1918

рр.)» (1921), «Історія пролетарської революції на Україні» (1923), «Революційна законність і робота прокуратури» (1926), «Жовтнева революція і революція права» (1927), «Хвилювизм та шумськізм» (1927), «Завдання культурного будівництва на Україні» (1927), «Чергові завдання народної освіти» (1927), «Права та стан національних меншостей на Україні» (1929).

Прагнучи невідступно дотримуватися ленін. політ. програми, з одного боку, й відстоювати в реальному житті нац. і культ. суверенітет укр. народу, з іншого, С. проводив досить суперечливу діяльність. Як послідовний більшовик-ленінець був догматиком, непримиренним до ворогів рад. влади, у т. ч. й до укр. націоналізму, ведучи боротьбу проти якого, сприяв винищенню значної частини старої укр. інтелігенції. Один із ініціаторів самоліквідації у 1920 р. УКП (боротьбистів) і входження її до КП(б)У, а пізніше й боротьби проти нац. опозиції в КП(б)У. С. брав безпосередню участь у формуванні ідеологем «шумськізм», «волобуєвщина», «хвилювизм» як «ухилів» від більшов. концепції політ., соц.-екон. та духов. розвитку сусп.-ва. Причетний до політ.-ідеолог. цензурування літ-ри. Працюючи в органах рад. правопорядку, був переконаний, що питання влади вирішиться «не більшістю в парламенті, а збройною силою».

Водночас, визнаючи «гол. небезпекою» великодерж. рос. шовінізм, С. боровся й проти нього, постійно підкреслював самостійність укр. культури, її незалежність від рос. У праці «Донбас і Україна (з історії революційної боротьби на Україні 1917-1918 рр.)» наголошував, що майбутнє України залежатиме від сприяння з боку партії та панівного класу процесам опанування широкими верствами населення укр. мови і культури, подолання зверхнього ставлення до них. С. допускав суперечливі оцінки нац. сутності культури, не визнавав поняття «інтернац. культура», заперечував «розчинення» нац. культури в «інтернац. фарбах», протистояв інтернац. і русифікації духовного життя в Україні. Вважав культуру «нац. формою і мовою», але цурався «етнографізму», відтак її народності та самобутності.

Очолити в 1927 р. народний комісаріат освіти, С. намагався втілити в життя власну концепцію нац.-культ. буд-ва, яка полягала у створенні нової укр. культури (мала стати нац. за формою та мовою та пролетарською, соціаліст. за змістом) в умовах т. зв. розгорнутого буд-ва основ соціалізму. Політику укр-

ініціації С. трактував як: 1) виховання трудящих України в револ.-клас. дусі, формування свідомості, здатної поєднувати нац. гідність і поважне ставлення до ін. народів у дусі пролетарського інтернаціоналізму; 2) виховання в середовищі рос. населення поваги й дружнього ставлення до України; 3) українізацію всіх сфер парт., господарського, наук.-тех. життя, шкільної і культ.-освітньої справи; 4) забезпечення нац.-культур. інтересів українців, які проживали поза межами України.

С. на посаді наркома освіти сприяв проведенню українізації середньої та вищої школи, підготовці нац. кадрів учителів і викладачів, сприяв становленню газ.-журн. і книговид. справи укр. мовою, допомагав українізації освіти у місцях компактного проживання українців поза межами України (на території Росії діяло бл. 500 укр. шкіл і два вузи). У вересні 1928 р. затвердив новий укр. правопис, нормативи якого були максим. наближені до специфіки укр. мови. Під керівництвом С. проводилася робота з вироблення укр. наук. термінології. Визнавав за представниками ін. народів, які проживали на території України, право на культ. самобутність та здобуття освіти рідною мовою, був переконаний, що у школах нацменшин «навчання дітей треба починати тією мовою, якою говорить дитина», і поступово переходити до вивчення укр. та рос. мов.

Демонстрував послідовність у питаннях держ. буд-ва. У період творення СРСР виступав проти сталін. плану «автономізації». Перебуваючи членом конституц. комісії (1923-24), захищав «внутр. незалежність» укр. радян. державності, обстоював конституц. повноваження РНК УСРР та ВУЦВК. У 1927 р. сформулював ідею щодо держ. об'єднання українців в рамках УСРР, яка суперечила інтернац. тенденціям, і водночас, не ототожнювалась із націонал-комунізмом.

Літ.: Дорошко М. С. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917-1938 рр.) / М. С. Дорошко. – К.: Ніка-Центр, 2008. – 368 с.; Кошелівець І. Микола Скрипник / І. Кошелівець. – Мюнхен: Вид-во «Сучасність», 1972. – 343 с.; Мацевич А. Микола Скрипник. Біографічна повість / А. Мацевич. – К.: Молодь, 1990. – 216 с.; Солдатенко В. Ф. Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника / В. Ф. Солдатенко. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2002. – 352 с.; Скрипник М. О. Вибрані твори / М. О. Скрипник. – К.: Україна. – 1991. – 617 с.

В. Дем'яненко

Смелзер Нейл Дж. (англ. *Neil J. Smelser*; 22.07.1930, Кахокі, штат Міссурі, США) – амер. соціолог. Отримав ступінь бакалавра в Гарвуд. ун-ті (1952). Продовжив навчання в Оксфорд. ун-ті (1952-1954), де вивчав філософію, політику та економіку. Отримав докт. ступінь у Гарвуд. ун-ті (1958), проф. соціології в Каліфорн. ун-ті в Берклі (1958-1964), почесний проф. цього ж ун-ту (з 1994), дир. найбільшого дослідного центру в галузі соц. наук при Стенфорд. ун-ті (1994-2001).

Основні праці: «Теорія колективної поведінки» (1962), «Соціологія економічного життя» (1963), «Економіка і соціологія: на шляху до інтеграції: порівняльні методи в галузі соціальних наук» (1976), «Довідник з соціології» (1988), «Довідник з економічної соціології» (1994, у співавт. із Р. Сведбергом), «Соціальні обрії психоаналізу» (1999).

С. – автор праць із екон. соціології, теорії колект. поведінки, соціології освіти, соціології політики, теорії соц. змін, методології порівн. досліджень. С. – представник еволюц. функціоналізму. Однак усі макрорівневі теорії класифікує на *еволюційні* та *конфліктологічні* та вважає, що їх необхідно розглядати як абстрактні моделі, а не конкретні описи дійсності. Кожна з них підтверджується численними істор. даними і має право на своє існування. Якщо в теорії конфлікту підкреслюється боротьба між різними групами за обмежені ресурси та робиться акцент на внутр. напрузі, яка порушує стабільність політ. життя, то функціоналісти надають гол. значення формам співробітництва в системі політ. влади, які забезпечують її цілісність і сусп. порядок. Тому необхідно знаходити пояснення тим чи ін. соц.-політ. процесам і явищам із урахуванням особливостей кожної моделі. С. вважає такий підхід найбільш раціональним і дотримується його в своїй дослідницькій діяльності.

С. – один із творців екон. соціології як повноцінної соц. науки, який здійснив глибокий вплив на суч. соціологію та екон. і політ. науки. Аналізуючи екон. процеси, він показав вагомість економіки та екон. ін-тів у процесі функціонування та розвитку сусп.-політ. системи. Вважав, що від рівня екон. розвитку в першу чергу залежить тип політ. влади, її цілісність і стабільність. Рівень екон. розвитку демокр. країн впливає також на міру політ. активності та політ. поведінку основних верств населення. Екон. надійність і широке розповсюдження освіти серед людей із низьким добробутом послаблює їхні револуц. настрої. Соц. групи

високого рівня життя намагаються зберегти свої привілеї і засвоюють консерват. погляди. С. дотримується думки про те, що не існує «чистих» екон. і політ. систем. Кожна із них включає більшою чи меншою мірою елементи ін. типів систем. Так, в амер. сусп-ві можна одночасно знайти ринкові та неринкові механізми, хоча в ньому все ж переважає система приватного підприємництва. У політ. системі США домінує раціона.-легітимна бюрократія, але в ній є також традиційні і харизматичні аспекти політ. влади.

Сутність політ. устрою С. розкриває за допомогою таких понять як влада, сила, авторитет. На його думку, необхідно розрізняти поняття влади і сили. Сила – вужче поняття, ніж влада; вона означає застосування фіз. сили з метою нав'язування своєї волі ін. Влада ж – це не тільки нав'язування своєї волі, а й здатність мобілізувати ресурси сусп-ва. Тому влада може здійснюватися без застосування сили. Вона спирається на силу, але її здійснення залежить більшою мірою від складних форм управління, а не просто від застосування сили. С. розробив оригін. концепцію ціннісно-орієнтованої колективної поведінки – інтерпретації соц. рухів із позицій функціоналізму. Особливого значення він надає соц.-психол. аспектам колект. поведінки. На відміну від теорії «психол. зараження», мобілізації та ін. С. викремив в механізмах формування масової дії когнітивні компоненти: єдність поглядів, цінностей, вірувань його учасників. Така концепція має більш пізнавальні можливості. Багато суч. масових рухів, напр., рух «зелених» пояснюється нею краще, ніж ін. теорет. підходами. Колект. поведінку С. розглядає однією з екстремальних типів поведінки, визначає її як стихійну та неорганізовану поведінку груп людей, яка не відповідає встановленим стандартам. Учений стверджував, що в умовах швидких соц. змін, таких як екон. розвиток, послаблюється значення консенсусу в сусп-ві і зароджується колект. протест. С. також підкреслив роль екон. і соц. умов, які кристалізуються в колект. настроях і поведінці. Його напрацювання сприяли подальшим дослідженням у цій галузі та продовжують відігравати важливу роль у розвитку концепції колект. дії.

Розглядаючи соц.-психол. проблеми особистості, С. особливу увагу надає процесу її соціалізації. На його думку, соціалізація є двостороннім, різноплановим і складним процесом, у межах якого відбувається взаємовплив між біол. чинниками та культурою,

а також між тими, хто здійснює соціалізацію, і хто соціалізується. Політична ж соціалізація – процес засвоєння ідей, поглядів і зразків поведінки в дитинстві і юності, які обумовлені політ. оточенням. Вона знаходить своє виявлення у формуванні таких рис особистості, як довіра, компетентність і ставлення до влади. С. вважає, що політ. соціалізація буде успішною, в першу чергу за умови, якщо в сім'ях виконуються загальноприйняті правила, панує взаємопорозуміння і повага один до одного. У такій сімейній атмосфері діти швидко засвоюють принципи довіри та самоконтролю.

У нашій країні С. передусім відомий завдяки своєму підручнику «Соціологія» (1988).

Літ.: Смельзер Н. Социология / Н. Смельзер // Социологические исследования. – 1992. – № 4. – С. 79-91, Смельзер Н. Социология / Н. Смельзер. – М.: Феникс, 1994. – 688 с.; Смельзер Н. Социализация: основные проблемы и направления исследования / Н. Смельзер // Социальная психология: Хрестоматия: Учеб. пособие для студентов вузов / Сост. Е. П. Белинская, О. А. Тихомандрицкая. – М.: Аспект Пресс, 2003. – С. 327-349; Neil J. Smelser. The Sociology of Economic Life. Prentice-Hall, Englewood Cliffs, NJ, 1963. – 128 p.; Neil J. Smelser Collective Behaviour. The Free Press, New York, 1965. – 428 p.

О. Авдєєнко

Сміт Адам (англ. *Adam Smith*, 05.06.1723, Керкколд, Шотландія – 17.07.1790, Единбург, Шотландія) – шотланд. економіст і філософ-етик, засновник сучасної екон. теорії. У 1748 р. під керівн. лорда Кеймса почав читати лекції з риторики в Единбурзі. 1751 р. був призначений проф. логіки в Ун-ті Глазго. У 1762 р. отримав звання д-ра юрид. наук (Doctor of law). У 1763-1766 рр. – працював вихователем герцога Баклю. У 1778 р. призначений керівником митного управління Единбурга.

Основні роботи: «Теорія моральних почуттів» (1759), «Дослідження про природу і причини багатства народів» (1776), «Система подвійного вкладення» (1784), «Думки про стан змагання з Америкою» (1778).

Розвиток промисл. вир-ва у XVIII ст. призвело до зростання сусп. поділу праці, що вимагало збільшення ролі торгівлі та грошового обігу. Практика, яка складалася, вступала у протиріччя з пануючими уявленнями і традиціями в екон. сфері, тому виникла необхідність перегляду існуючих екон. теорій. Матеріалізм С. дозволив йому сформулювати ідею об'єктивності екон. законів. С. виклав логічну

систему, яка пояснила роботу вільного ринку на базі внутр. екон. механізмів, а не зовн. політ. управління.

С. сформулював концепції «*економічної людини*» і «*природного порядку*». С. вважав, що людина – основа сусп-ва; він досліджував поведінку людини з її мотивами та прагненням до особистої вигоди. Природний порядок у трактуванні С. – ринкові відносини, в яких кожна людина засновує свою поведінку на особистих і корисливих інтересах, сума яких утворює інтереси сусп-ва. У розумінні С., такий порядок забезпечує багатство, благополуччя та розвиток як окремої людини, так і сусп-ва в цілому. Для існування природного порядку потрібна «система природної свободи», основу якої С. бачив у приватній власності.

Одне з базових положень теорії С. – необхідність звільнення економіки від держ. впливу, що перешкоджає природному розвитку госп-ва. Він гостро критикував пануючу в той час екон. політику меркантилізму, спрямовану на забезпечення позитивного балансу в зовн. торгівлі за допомогою системи заборонних заходів. На думку С., бажання людей купувати дешевше та продавати дорожче природно, а тому всі захисні мита та заохочувальні премії за експорт шкідливі, як і будь-які перешкоди вільному обігу грошей. Найвідоміший афоризм С. – «*невидима рука ринку*» – фраза, яку він використовував для демонстрації автономності та самодостатності системи, заснованої на егоїзмі, який виступає ефективним важелем при розподілі ресурсів.

Система С. була найповнішим і досконалишим вираженням ідей і прагнень його епохи – доби падіння середньовічного госп. ладу і швидкого розвитку капіталіст. госп-ва. Індивідуалізм, космополітизм і раціоналізм С. цілком гармоніюють з філос. світоглядом XVIII ст.

Літ: Ласкін М. Обрії економічної думки: Адам Сміт, або пророцтво про щастя // Дзеркало тижня. – 2004. – 14 серп. – № 32; Полянський Ф. Я. Адам Сміт – основатель классической буржуазной политической экономики / Ф. Я. Полянский // Вестник Московского университета. – Серия 7. Экономика. – 1973. – № 5.; Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит. – М.: Эксмо, 2007.

В. Климончук

Смотрицький Мелетій (світське ім'я *Максим*; точна дата народження невідома і на думку більшості вчених припадає на 1577

р., с. Смотрич, нині Хмельницька обл. – 27.12.1633, с. Дермань, нині Рівненська обл.) – реліг. і культ. діяч, автор багатьох публіцист.-полемічних творів реліг. спрямування, автор першої слов'ян. граматики. Освіту отримав спочатку в Острозькій школі. Навчався у Віленській єзуїтській академії (1594–1600). Перебував за кордоном, слухаючи лекції в Лейпциг, Віттенберг, Нюрнберг ун-тах (1594–1601). За кордоном отримав ступінь д-ра медицини. Повернувшись на батьківщину, жив у Мінську, Вільно, Києві. Заснував Мінське і Віленське правосл. церк. братства. Викладав, був ректором Київ. братської школи (1615–1618). У 1617 р. прийняв монарший постриг в Віленському братському монастирі під іменем Мелетія. З 1620 р. – архієпископ Полоцький, єпископ Вітебський і Мстиславський, архімандрит Святодуховського монастиря (Вільно). У 1624–1626 рр. здійснив мандрівку на Бл. Схід. Після повернення на деякий час оселився в Києві, а у 1627 р. очолив Дерманський монастир на Волині, ігуменом котрого був до кінця життя.

Основні праці: «Антиграфи» (1608), «Тренос» (1610), Граматика словенська» (1618), поет. твір «Казання про чесний погріб пречесного і превелебного мужа ... о. Леонтія Карповича» (1622), «Суплікація» (1623), «Апологія» (1628), «Протестація» (1628), «Парнезіс» (1628), «Екзетезіс» (1629).

С. був сином відомого письменника-полеміста і просвітянина Г. Смотрицького. Його світогляд формувався в складних і суперечливих умовах, притаманних тогочасному духовному життю укр. народу, і породжених боротьбою між православ'ям і католицизмом, яка не лише не припинилась, а ще більше загострилась з укладенням у 1569 р. Берестейської унії. Свою публіцистичну і полемічну діяльність розпочав як полум'яний захисник православ'я і одночасно як критик православного духовенства з його невіглаством і користолобством. Захист православ'я і заклик до очищення православної церкви від її вад і гріхів залишається основним мотивом полемічної публіцистики С. до середини 1620-х рр. Виклад поглядів С. достатньо повно міститься в одному з його раних творів під назвою «Тренос» (Плач), де автор картає єпископів, котрі перейшли в унію, закликає їх одуматися, але також критикує недолугість і зловживання православного духовенства. В полеміці з католиками С. виступає як енциклопедично освічена людина свого часу, цитує або згадує більш ніж 140 авторів – не лише церк. діячів, а й багатьох античних

вчених і письменників, а також культ. діячів епохи Відродження. Емоційні випадки С. в бік церк. кліру характеризують його позицію, підкреслюючи світську доміанту творчості письменника, котра полягала не стільки в закликах до перемоги православ'я за будь-яку ціну, скільки в пошуках засобів примирити «Русь с Русью», що в майбутньому привело автора в табір уніатів. Але в «Треносі» письменник ще вірить в можливість змін через самоочищення і прагнення до братства, любові, єдності і згоди, котрі здатні, на його думку, запобігти наближенню громад. катастрофи.

Зі середини 1620-х рр. він все більше схиляється до унії, мотивуючи зміну своїх переконань необхідністю об'єднання церков, позаяк, на його думку, між ними немає істотних розбіжностей. Зміна поглядів і переконань призвела до переходу до унії спочатку таємно (1627), а потім відкрито (1628). Свою нову позицію С. виклав в творі «Паренезіс». У ньому він ще раз намагався переконати опонентів, що єднання зберегло б православну церкву від занепаду, а укр. народу повернула б стародавні права і таким чином сприяло б розвитку освіти і культури. На його думку, унія нічим не загрожує українцям і білорусам, а боротьба між уніатами і православними не варта того, щоб «ми, Русь, проклинали: батьки синів, брат брата, сини батьків». Вихід із кризової ситуації письменник вбачав в створенні власного патріархату під номінальним патронатом Папи Римського, але не як глави катол. церкви, а вселенського архієрея. «Стародавня на українських і білоруських землях не православна церква, а церковна єдність», – підкреслював він, переказуючи історію хрещення Русі і перші кроки його церк. інституцій. Цих саме поглядів С. дотримувався і в пізніх своїх працях.

Будучи талановитим реліг. публіцистом і полемістом, він водночас був палким прибічником просвіти і гуманізму. І, якщо полемічна публіцистика С. відповідала потребам часу, його «Грамматика» служила справі просвітництва на терені України, Росії, Білорусії протягом всього XVII–XVIII ст.

Літ.: Бабич С. Творчість Мелетія Смотрицького у контексті раннього українського бароко. Монографія / Бабич С. – Л.: Свічадо, 2008. – 180 с.; Кралюк П. Духовні пошуки Мелетія Смотрицького / П. Кралюк. – К.: Український Центр духовної культури, 1997. – 192 с.; Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576–1636) / Мицько І. З. – К.: Наукова думка, 1990. – 192 с.; Нічик В. М. Гуманістичні і реформаційні ідеї на

Україні (XVI – початок XVII ст.). / В. М. Нічик, В. Д. Литвинов, Я. М. Стратій. – К.: Наукова думка, 1991. – 382 с. Тисяча років української суспільно-політичної думки / Ред. кол.: Т. Гунчак, О. Сліпушко, В. Литвинов, Р. Сольчаник та ін.: У 9 т. – К.: Дніпро, 2001. – Т. II, кн. 2. – С. 133–179, 390–414. Яременко П. К. Мелетій Смотрицький. Життя і творчість / П. К. Яременко – К.: Наукова думка, 1986. – 159 с.

М. Красковська

Сові Альфред (фр. *Sauvy Alfred*; 31.10.1898, Вильнев-де-ла-Рао Франція 12.05.1990, Марсель, Франція) – фр. соціолог, демограф та економіст. Організував Нац. ін-т демогр. досліджень (1946) та виконував обов'язки ред. журн. «Population». Очолив каф. демографії Колеж де Франс (1959). С. – почесний президент Міжнар. демогр. союзу.

Основні праці: «Загальна теорія населення» (1952-1954), «План Сові» (1960), «Від Мальтуза до Мао Цзедуна» (1958), «Мальтус і два Маркси» (1963).

Досліджуючи демогр. процеси, С. звертав гол. увагу на проблеми, що стосуються самостійності демогр. процесів та їх вплив на сусп. розвиток: співвідношення екон. і демогр. інвестицій; вплив техн. прогресу, зокрема автоматизації, на населення; співвідношення екон. і демогр. інвестицій, особливо в країнах Азії, Африки та Латин. Америки; співвідношення соц. і біол. процесів у відтворенні населення; тенденція старіння населення, взаємовідносини поколінь та роль молоді у сусп-ві; демогр. наслідки воєн тощо.

С. виступає протигвиком мальтузіанства, критикує неомальтузіанські тлумачення «оптимуму населення», підкреслюючи залежність самого визначення оптимуму від соц.-екон. ладу сусп-ва. Для С. характерний іст. підхід до демогр. процесів. С. запропонував використовувати кілька критеріїв визначення оптим. параметрів відтворення населення («демогр. оптимум»). Він виділяє такі варіанти демогр. оптимуму в залежності від критерію: *загальний* (забезпечує максимум середньостатист. доходу та життєвого рівня всього населення); *економічний* (визначається на основі граничної продуктивності праці та чисельності активного населення); *оптимум сили* (чисельність людських ресурсів). С. підкреслив необхідність формування динамічного, а не статичного оптимуму, оптимального темпу росту та вікової структури населення. На його думку, оптим. вікова структура населення передбачає такий обсяг матеріальних благ, вироблених працездатним населенням,

котрий значно перевищує обсяг їх споживання віковими групами молодше 15 і старше 65 років. Цей висновок дає основу для розрахунку обсягу демогр. інвестицій, тобто витрат, які несе сусп-во щодо забезпечення умов життя людей при різних темпах зростання населення та нац. доходу.

Політ. погляди С. викладені у праці «План Сові», що містить програму демокр. перетворень та структурних реформ соц.-екон. ладу Франції. С. виступав прихильником мирного співіснування капіталіст. та соціаліст. систем, роззброєння, екон. та наук. співробітництва між Францією та СРСР. Дотримується концепції «змішаного сусп-ва» на зразок Швеції. У працях «Від Мальтуза до Мао Цзедуна» і «Мальтус і два Маркси» С. підкреслює позитивне значення марксист. критики мальтузіанства, при цьому не забуваючи критикувати марксизм за надмірний догматизм.

С. намагається підкреслити екон. догми капіталіст. сусп-ва, що зазвичай перешкоджають раціон. вирішенню проблем – освіти, зайнятості, житлового буд-ва тощо. Він аналізує проблему наслідків наук.-техн. прогресу, зокрема кореляційного зв'язку автоматизації праці та безробіття, при цьому підкреслюючи, що наук.-техн. прогрес в цілому збільшує потреби в робочій силі та зайнятості населення. Аксиолог. основою називає розвиток людської особистості. С. належить також багато робіт зі соц. психології, що стосуються проблем сусп. думки та держ. апарату. С. виступає з критикою еколог. песимізму та зі закликами щодо усунення екон. контрастів між високоіндустр. країнами та країнами, що розвиваються.

Літ.: А. Сови. Общая теория населения: В 2 т. – Т.1. Экономика и рост населения. – М.: Прогресс. – 1977. – 503 с.

С. Орлов

Сократ (грец. Σωκράτης; 469 до н.е., Афіни – 399 до н.е., там же) – грец. філософ, учитель Платона.

У центрі філософії С. – людина, яка розглядається насамперед як моральна істота. З іменем С. пов'язаний перший фундамент. поділ історії ант. філософії на до- і післясократівську, який відобразив інтерес ранніх філософів VI – поч. V ст. до натурфілософії, і наступного покоління софістів V ст. – до етико-політ. тем, головно з яких – виховання добродесної людини і громадянина. З ім'ям С. пов'язане зародження інтересу до етико-політ. тематики.

Вчення С. було усним; увесь вільний час він проводив у бесідах з заїжджими софістами та місц. громадянами, політиками, друзями і незнайомцями, на теми, які стали традиц. для софістичної практики: що є добро і зло, що є прекрасним і потворним, що є чесною і пороком, як набуваються знання. Про ці бесіди ми знаємо, в основному, завдяки Ксенофонту та Платону. Крім їхніх творів, є фрагменти та свідчення про зміст «сократівських діалогів» ін. сократиків – Есхіна, Федона, Антисфена, Евкліда, Арістіппа, пародійне зображення С. в комедії Аристофана «Хмари» (поставлена в 423 році до н. е.) і ряд зауважень про С. в Арістотеля, який народився поколінням пізніше після страти С. Проблема достовірності зображення особистості С. в збережених творах – ключове питання для всіх, хто його досліджував.

Діалогізм у вченні С. мав такі підстави: він стверджував, що «нічого не знає», і тому розпитує інших, щоб стати мудрим. Свій метод співбесіди С. називав *маевтикою* («сповивальним мистецтвом»), маючи на увазі, що він тільки допомагає «народженню» знання, але сам не є його джерелом: так як не питання, а відповідь є позитивним ствердженням, то «знаючим» вважався співрозмовник, а С., залишаючись «незнаючим», оцінював це знання, в результаті чого воно неодмінно виявлялось невірним. Звичайні прийоми ведення діалогу у С.: заперечення через приведення до протиріччя (техніка заперечення – «еленксиса» – була відпрацьована софістами) та іронія – вдавнене незнання, уникнення прямої відповіді.

С. стверджував, що нічого не знає, а його співрозмовники вважали, що він прикидається. Згідно «Апології» насправді С., говорячи «чисту правду» про своє невігластво, хотів вказати на нікчемність людського знання порівняно з божественною мудрістю. Не приховуючи власного незнання, він хотів привести до також стану своїх співрозмовників, тому що ніхто із людей не може бути мудрим. Своє викриття неістинного знання (тобто, будь-якого людського знання) С. розглядав як служіння богу. «Негативна» діалектика С. була очевидним протиставленням софістичній практиці і повинна була привести до розуміння того, що істинне знання не повідомляється зовн. способом – воно формується внутр. зусиллям.

Передусім з недовірою до думки більшості пов'язані критичні зауваження С. про афінську демократію і прийняту практику вирішення серйозних питань голосами більшості.

Ці опозиц. настрої, звичайно, були враховані під час судового засідання, яке закінчилося для С. стратою. Підкреслена відчуженість С. від політики – помітна відмінність між ним і Платоном, який вважав політику важливою сферою діяльності філософа.

Головний сенс заняття філософією – змінитись самому, бути достойною і гарною людиною. Після спілкування зі С. його слухачі відчували, що повинні змінитись самостійно. Те, що філософія С. втілена в його особистості і власному способі життя, розуміли всі його близькі друзі. Але сформульовано це розуміння було тільки після того, як довге життя Сократа закінчилось неочікуваним судом над ним.

Після поразки Афіні в тривалій Пелопоннеській війні (в ході якої Сократ тричі був учасником воєнних дій) в 404-403 рр. до н. е. у місті була встановлена жорстока спартанська «тиранія тридцяти», яку очолював Критій, колишній слухач С. Хоча С. не співпрацював зі спартанською владою під час тиранії (а спроби переманити його на свою сторону влада робила), чотири роки потому після повалення диктатури афініани звинуватили С. у розхитуванні устоїв д-ви, намагаючись таким чином знайти причину явного занепаду демокр. влади і послаблення Афіні після грандіозного і недосяжного «століття Перікла». Захист С. в суді став приводом для написання численних «Апологій», найвідоміший із яких належить Платону. За вироком суду С. випив цикуту і помер через кілька хвилин у повній свідомості. Після його страти почалась довга історія інтелект. переживань цієї афіні. трагедії, окремі етапи якої співпадали з історією розвитку філософії, в першу чергу, становлення платонізму. С. постав перед судом своїх співгромадян і йому було винесено смертний вирок. С. засудили до смерті через його філософську діяльність, якої не схвалювали.

Після смерті С. виникло безліч сократівських шкіл, заснованих його близькими учнями, з'явився жанр сократівського діалогу, персонажем якого незмінно був С., і «згадок» про нього. Учні хотіли розповісти про С. людям, які не мали можливості знати його за життя, і зрозуміти, яке значення може мати життя С. а для тих, хто його ніколи не побачить. Для всієї цієї літ-ри була характерна типізація персонажів, їхніх особистих якостей і всіх подій, що відбувались з ними. Тому в результаті постать С., яку ми бачимо, хоча іст. малодостовірна, проте дуже цікава як унік. істор.-культ. міф, до якого звертались багато поколінь філосо-

фів. До С. сходять вже традиц. у роботах політ. мислителів античності, Середньовіччя та Нового часу протиставлення «правильних» (монархія, аристократія, демократія) і «неправильних» (тиранія, олігархія, охлократія) форм держ. правління.

Літ.: Доброхотов А. Л. Категория бытия в классической западноевропейской философии. М., 1986. – С. 14–36; Карасевич А. О. Сократ та його епоха / А. О. Карасевич. Умань: [ПП Жовтий], 2010. – 143 с.; Лосев А. Ф. История античной эстетики. Софисты. Сократ. Платон. – X, 2000. – 846 с.; Нерсисянц В. С. Сократ. – 2-е изд. – М.: Наука, 1984. – 190 с.; Варналіс К. Справжня апологія Сократа / К. Варналіс. – К.: Дніпро, 1984. – 480 с.; Вдовичин І. Реалізація свободи особи в Стародавній Греції (політико-правові ідеї і державно-правові механізми) / І. Вдовичин // Актуальні проблеми політики. – 2013. – Вип. 48. – С. 419-431; Себайн Дж. Г. Історія політичної думки: пер. з англ. / Джордж Г. Себайн, Томас Л. Торсон. – К.: Основи, 1997. – 838 с.; Кессиди Ф. Х. Сократ / Ф. Х. Кессиди. – М.: Мысль, 1988. – 220 с.

Л. Кочубей

Солон (грец. *Σόλων*, бл. 638 до н. е., Афіни, Греція – 559 до н. е., Афіни, Греція) – афіні. реформатор, держ. діяч і законодавець. Належав до знатного, але збіднілого роду нащадків царя Кодра, а за способом життя – до середніх прошарків. Аби покращити матеріальне становище, займався заморською торгівлею, яка принесла С. багатство. Повернувшись на батьківщину, підтримував народ у його конфлікті з афіні. аристократами, хоча сам був одним із них. С. прославився як обдарований промовець і мудрий радник. В істор. виникнення та розвитку старогрец. політ. поглядів належав до раннього періоду (IX–VI ст. до н. е.), що пов'язаний із часом становлення старогрец. державності. У цей період спостерігається раціоналізація політ. уявлень у творчості Гомера, Гесіода і особливо «семи мудреців», найвидатнішим з яких і був С.

Основні праці: «Седмці людського життя» (бл. 597 до н. е.), «Благозаконня» (бл. 594 до н. е.), «Проти єдиновладдя» (бл. 592 до н. е.).

Велику популярність мали вірші, елегії та ямби, завдяки яким С. став видатним та впливовим, ставши на чолі афіні. ремісників, матросів і торговців – всіх тих для кого можливість морської торгівлі і запобігання підвищенню цін на хліб були украй важливі. У своїх віршах і промовах закликав простоло-

динів і аристократів до взаємопоступок заради заг. блага Афін. Саме це допомогло у війні з Мегарами за Саламін, коли натхненний народ, змусив владу відмінити кабальні закони, а очолювані С. війська розбили мегарців та оволоділи Саламіном.

Вважав, що д-ва потребує передусім законного порядку; порядок і закон – найбільше благо для поліса в умовах гострої політ. боротьби між афін. демосом і знаттю, багатими і бідними, боржниками та кредиторами. Виступив тією компромісною фігурою, якій однаково докоряли сторони, що вели між собою боротьбу.

С. був обраний першим архонтом і наділений широкими повноваженнями. У 594 р. до н. е. видав нові закони, істотно реформував соц.-політ. лад афін. поліса, заклавши основи афін. рабовласн. демократії. Відминив прив. і держ. борги, скасував кабалу за минулі борги, заборонив на майбутнє забезпечення позики особистою кабалою. Вищою законодавчею владою в Афінах стало народне зібрання. Охорона законів і спостереження за їх виконанням доручалися ареопагу. Заснувавши раду, до складу якої входили представники від кожної із 411 афін. філ, С. значно підірвав панівну роль Ареопагу, кол. оплоту аристократії. Народний суд (Гелієя) став складатися з усіх громадян (суд присяжних), ставши доступнішим для всіх вільних громадян. Закон надав право наймати посередника, який міг вести справи за громадянина, що дозволяло брати участь в суді ширшим верствам громадян. Будь-хто міг сам або через посередника переслідувати кривдника в суді. Також С. провів уніфікацію метричних і вагових стандартів, замінив егінську монету на єврейську, затвердив існування торгівельних спілт-в. Запроваджена ним ценова демократія була пронизана ідеєю компромісу знаті та демосу, багатих і бідних. Архонт відкрито виявляв небажання потурати надмірним претензіям однієї зі сторін на шкоду ін.

Серед народу був популярним його крилатий вираз – «рівноправ'я війни не створює». При цьому заможним воно подобалося, бо заяк вони чекали рівноправ'я за особистими заслугами та достоїнствами, тоді як незаможні чекали благ від рівноправ'я за формою та змістом. Обидві сторони сприймали його з довірою: заможні – як людину шляхетну, а бідні – як чесну. За власною характеристикою, своїми реформами він дав народові стільки сили, скільки слідувало, не обдливши його шаную, але й не потураючи його пихатості.

Цікавою є його характеристика закону та влади закону як поєднання вдачі й сили, при-

чому йдеться саме про офіц. силу поліса, а не про факт. силу сторін або прив. осіб, що прагнуть влади. Закони С. повинні були діяти протягом ста років, але своїми реформами законодавець не догодив жодній із сторін. Через 30 років, у Афінах встановилася тиранія Пісистрага, котрий підніс себе над законом, але відмінити «солонові порядки» не наважився. І після вигнання «Пісистратового сімейства» афіняни зберегли більшість «солонових законів», почитаючи їх автора як засновника афін. демократії.

Літ.: Андрусяк Т. Г., Шульженко Ф. П. Історія політичних і правових вчень. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – 304 с.; История политических и правовых учений: Древний мир // Васильев Л. С., Графский В. Г., Грацианский П. С. и др.; Отв. ред. В. С. Нерсесянц. – М.: Наука, 1995. – 348 с.; Лозовицький О. С. Генеза гуманістичної ідеології Епохи Відродження / О. С. Лозовицький // Історія України. – 2003. – № 21-22. – С. 12-17; Ставнюк В. В. Становлення афінського поліса. – К.: Аквілон – Плюс, 2005. – 216 с.; Ставнюк В. В. До питання щодо методів у політичній боротьбі за демократизацію Афінського суспільства (від реформ Солона до Ефіальта: VI ст. – пер. пол. V ст.) / В. В. Ставнюк // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – 2007. – Вип. 16. – С. 16 – 21.; Freeman K. God, man and states: Greek concepts. Westport, Conn., 1976. – 216 p.; Kuznatomki W. Zarys mysli politycznej starozytnosci. – W., 1968. – 168 s.; Muller R. Polis und Respublica: Studien zum antiken Gesellschafts und Geschichtsdenken. – Weimar, 1987. – 426 p.

О. Лозовицький

Сорель Жорж (фр. *Georges Eugène Sorel*; 02.11.1847, Шербур, Франція – 29.08.1922, Булонь, Франція) – фр. філософ, теоретик анархо-синдикалізму. Після закінчення Політех. школи працював шляховим інженером. Вийшовши на пенсію в 1892, присвятив себе сусп.-політ. діяльності. Політ. переконання С. протягом життя зазнавали змін (на початку власної теорет. діяльності вважав себе марксистом «нової школи», демокр. соціалістом, згодом визнаний теоретик синдикалізму, наприкінці життя дотримувався ідей націоналізму). Стверджував, що головною його метою було дослідження «історичного походження моралі». Сформулював підстави міцної моралі: нерозривні родинні зв'язки; ментальність «воїна» та «епічний склад розуму», що вкорінений в громадян, поезії або в міфі. Доводив, що занепад класичної цивілізації був зумовлений саме порушенням цих принципів («Суд над Сократом» (1899); «Занепад античного світу» (1901); «Соціальні засади сучас-

ної економіки» (1906). Незважаючи на високу оцінку деяких творів Маркса (там, де йдеться про практичні аспекти соціалізму, філос. статус феномена вир-ва), С. критикує теорію Маркса про неминучість класового конфлікту та зростання бідності. Він вважає, що такі ідеї дозволяють пролетаріату не втягуватися в класову боротьбу і чекати поки істор. прогрес спровокує революцію. С., на відміну від Маркса, відмовляється бачити в економіці гол. рушій історії і центр, роль віддає моралі.

Методолог. принципом С. була єдність вир-ва, науки і соціальності. С. вважає, що цей принцип реалізується у соціалізмі. С. досліджує розвиток ідеології прогресу («Ілюзії прогресу», 1908). Критикує її за виправдання всеосяжної держ. влади у Франції XVIII ст. Передбачає подібний шлях розвитку для соціалізму в разі здобуття ним перемоги. У такому разі марксист. варіант діалектичного прогресу призвів би до підриву життєздатності робітн. орг-цій і заміни їх недієздатною елітою теоретиків і політиків, що послуговуються «владою держави». Тому С. переходить на позиції синдикалізму. Наголошував, що соціалізм повинні встановити самостійні робітничі орг-ції, а методами встановлення будуть страйки і прямі дії, а не політ. діяльність. С. розмежовує дію і пізнання, вважаючи дію проявом ірраціональної волі на противагу бездіяльному інтелекту. В «Роздумах про насильство» обґрунтовує можливість соц. катастрофи і необхідність насилля. Ідея насилля у С. пов'язана з двома ін. основоположними концепціями: з ідеєю пролетаріату (є монополістом насилля) і ідеєю всезагального страйку, що є головною зброєю революції. Відкидає можливість будь-якої участі у політиці, вважає неприйнятними д-ву та владу. Насилля вважає позитивним явищем, оскільки воно не пов'язане з д-вою та політикою і веде до знищення старого. Осн. завданням пролетаріату вважає максимальне загострення протиріч у сусп-ві. Саме «тактика прямих дій», миттєвий вибух пригноблених мас, а не реформи дозволять перейти до соціалізму. Перехід до соціалізму передбачає об'єднання людей, спільну боротьбу проти нестерпних умов життя і таким чином вивільнення творчої енергії мас. С. пропонував розпочати всезагальний страйк. Усі ці дії разом призвели б до надзвичайного загострення соц.-політ. суперечностей, а відповідно – до революції. Революція характеризується радикальністю і творчістю, тотальною критикою наявного ладу і формується на основі заг. страйку. Всезагальний страйк – це найважливіший прояв насилля з боку пролетаріату. Водночас

фізичне насилля не завжди є обов'язковою складовою всезаг. страйку. За С., насилля – це ствердження власної, дуже чіткої позиції, рішуча протидія ворогові, це мобілізаційний фактор дії. Його насилля рицарське і є проявом вільної та сильної волі. С. критикує клас інтелігенції саме за бездіяльність. Спонукає людей до дії, за С., може міф, який сприяє об'єднанню та активній діяльності людей. У трактуванні С. насилля – це також міф, що мобілізує до дії. Міф С. розумів як синтез раціональності та ірраціональності. Функцією міфів є тотальна мобілізація мас. Вважає, що лише революційний синдикалізм здатний збудувати справжній соціалізм. Соціалізм С. повністю виключає парламентаризм. Майбутнє соціалізму полягає в автономному розвитку робітн. профсоюзів.

Загалом вважав соціалізм моральною проблемою, що потребує розвитку соціаліст, етики. Вважав, що соціалізм здатний принести в сусп-во нову мораль, цінностями якої є праця, справедливість, свобода, солідарність виробників. Формуватиметься ця мораль у робітничих орг-ціях, профспілках, кооперативах тощо. Проголошує етику непристосування, наголошує, що слід змінювати, революціонізувати свідомість мас. Саме це сприятиме здійсненню соціалізму, впровадженню його щодня в свідомості людей.

У С. можна знайти різку критику раціоналіст, поглядів будь-якого типу – філософії Просвітництва, теорії прогресу тощо. Зокрема, у «Вступі до вивчення сучасного господарства» (1903), «Ілюзії прогресу» (1908) він обґрунтовує антираціоналістичну концепцію історії, образно-поетичний, міфологічний підхід. Вагому роль він надавав інтуїції – як регуляторові людських дій. Загалом для С. є характерним плюралістичне розуміння раціональності, багаторівневе розуміння людини і сусп-ва (визнання широкої системи соціальних ролей). Синдикалістський період у творчості С. завершився в перше десятиліття ХХ ст. і він оголосив про своє зближення з фр. націоналістами. Націоналістичний період С. тривав протягом 1910-1913. Схвалював рос. соціаліст., революцію, оскільки вважав, що вона уособлює рух за створення незалежних, самоврядних рад. Його погляди були використанні крайніми формами як лівого, так і правого радикалізму. Зокрема, свої права на ідеї С. заявили революційний синдикалізм, більшовизм і фашизм.

Лит.: Jennings J. R. George Sorel: The character and development of his thought. – Oxford, 1985.

О. Сорба

Сорокін Птирим (Птирим) (рос. *Птирим Сорокин*, англ. *Pitirim Sorokin*; 21.01.1889, Турья, Вологод. губернії, Рос. імперія – 10.02.1968, Вінчестер, Массачусетс, США) – амер. соціолог і культуролог. Освіта: Психоневролог. ін-т в Петербурзі (1909), Петербур. ун-т (1910-1914). Приват-доцент Петербур. ун-ту (1917). Акт. політ. діяльність, один із лідерів партії соціалістів-революціонерів (есерів) (1914-1918). Викладав в Петербур. ун-ті (1918-1922). За постановою Колегії ГПУ (1922) був висланий за кордон і числі інтелектуалів на т. зв. «Філософському пароплаві». Емігрував у Німеччину (Берлін, 1922), потім в Чехословаччину цього ж року. В жовтні 1923 р. виїхав в США, де в 1930 р. прийняв громадянство США. Читав лекції в різних навчальних закладах. Проф. Міннесот. ун-ту (1924-1930). Заснував соціол. ф-т в Гарвард. ун-ті (1931), декан соціол. ф-ту Гарвард. ун-ту (1930-1942), проф. Гарвард. ун-ту (1942-1959). Президент Амер. соціолог. асоціації (1965).

Основні праці: «Система соціології» (1920), «Соціологія революції» (1925), «Соціальна мобільність» (1927), «Соціальна і культурна динаміка» (1937-1941), «Криза нашого часу» (1941), «Система загальної соціології» (1950), «Сучасні соціологічні теорії» (1966), «Соціологія вчора, сьогодні і завтра» (1968).

С. запропонував власне розуміння соціології як генералізуючої науки, що вивчає поведінку людей серед собі подібних – *соц. взаємодію*. Соціальна дійсність, за С., є складною ієрархією різних соц. і культ. систем та підсистем (релігії, етики, мистецтва, науки, політики, економіки). С. як автор теорії соціокульт. динаміки вважав, що в основі будь-якої культури лежать цінності. Вивчаючи цінності можна отримати знання про сусп-во. Зміна цінностей, за С., зумовлює прогрес цивілізації, за тріадою: особа – сусп-во – культура. Історія людства за С. є соціокульт. процесом, нормою якого є динаміка ціннісних орієнтацій та постійний пошук «ідеальних цілей». На думку С., в історії людства існують три «суперсистеми»: ідеалістична, ідеаціональна та чуттєва.

С. також визначив тріадну модель взаємодії як найпростішого соц. явища: люди (індивіди); їхні дії (акти); провідники взаємодії. Він також визначив типологію взаємодій, зазначивши відмінності людей, які взаємодіють від груп індивідів, що не взаємодіють. С. розробив теорію *соц. стратифікації* та *соц. мобільності*. С. ввів у наук. обіг такі поняття, як «*вертикальна мобільність*», «*горизонтальна*

мобільність», «*соціальний простір*». Вертикальна мобільність (підвищення соц. статусу) за С. є показником ступеня «відкритості» сусп. системи. У «закритих» сусп-вах динаміка соціального зведена до мінімуму, в результаті чого неминуче «система» потрапляє у кризу. За С. соц. мобільність є природним і нормальним станом сусп-ва, де відбуваються соц. переміщення не тільки індивідів, груп, але й соц. об'єктів (цінностей).

С. запропонував першу суч. теорію революції та започаткував новий напрям в соціології – *соціологію революції*. Падіння політ. режиму, за С. є результатом не стільки зусиль революціонерів, скільки безсилля та нездатності до творення самого режиму. Однак, на думку С., революція деформує соц. структуру сусп-ва, тому сусп-во повинне прагнути до такого стану, за яким людина може розвивати свої здібності та допомогти в цьому може наука.

Літ.: Дойков Ю. Птирим Сорокин. Человек вне сезона. Биография. Том 1. (1889–1922). Архангельск, 2008. – 432 с.; Кордун В.О. Птирим Сорокин про прояви політичної свідомості та колективного підсвідомого у періоди революцій у «мовних та субвокальних реакціях» / В.О. Кордун // Філософські обрії. – 2009. – № 22. – С. 45-58; Кордун В. Філософське осягнення соціальної революції в ранніх творах Птирима Сорокіна: до історії дослідження проблеми / В. Кордун // Філософські обрії. – 2008. – № 20. – С. 53-65; Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / Общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Сокомонов: Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1992 – 543с.; Coser Lewis. Masters of Sociological Thought: Ideas in Historical and Social Context. – New York: Harcourt Brace Jovanovich College Publishers, 1977. – 611 p.

Л. Смола

Софісти – давньогрецькі мудреці, діяльність яких припадає на V–III ст. до н.е. Термін софіст походить від дав.-грец. σοφιστής – мудрий. Спочатку термін вживався для позначення людини, що якісно виконує свою роботу й є компетентною. Згодом «С.» стали називати вчителів та вихователів, які брали оплату за свою роботу. Від решти філософів С. відрізнялись тим, що насамперед брали гроші за навчання, а по-друге, надавали учням конкретну інформацію та прикладне знання. С. критикували Платон та ін. члени Академії саме за те, що їхні послуги були платними. Поступово термін «С.» набув негативного звучання у зв'язку із бажанням С. обов'язково перемагати у всіх суперечках.

С. не були цілісною школою та висловлювали різні політ., правові та філос. погляди. Як сміливі новатори, С. аналізують питань місця та ролі людини в світі та політиці, зокрема, проблеми розвитку сусп-ва, д-ви, права та моралі тощо. Виділяють два покоління С.: *старших* (V-IV ст. – Протагор, Горгій, Продик, Гіппій, Антифонт та ін.) і *молодших* (IV-III ст. – Фрасімах, Каллікл, Лікофрон та ін.). Старше покоління переважно були прихильні до демократії, серед молодших С. з'явилися прихильники аристокр. і навіть тиранічного правління.

Протагор (481-411 рр. до н.е.) є автором вислову: «Міра всіх речей – людина, існуючих, що вони існують, неіснуючих, що вони не існують». У політ. контексті це означало прихильність до демокр. устрою. Наголошував, що д-ва повинна виховувати громадян у дусі поваги до законів. Визнавав принцип рівності людей, позаяк вони всі однаково долучені до доброчесності та мудрості. Написав низку праць, із яких дійшли уривки («Істина», «Про д-ву», «Про науки» тощо).

Горгій (бл. 483-375 рр. до н.е.) – найвищою цінністю називає справедливість, яка знаходить втілення в писаних законах, що приймаються народними зборами. Громадян мир залежить від того, наскільки закон втілює справедливість і наскільки всі громадяни його виконують. Писаний закон вважає штучним утворенням людей, яке слід відрізнити від неписаної справедливості, що втілена у божественному, всезаг. законі. Проте він різко не розмежує їх і залишається прихильником законів писаних.

Гіппій (460–400 рр. до н.е.) – констатує існування природного та позитивного (політ.) права. Природне право є втіленням справедливості і виконується у кожній країні. Натомість позитивний закон є штучним, мінливим, має тимчасовий характер, зазвичай виражає суб'єкт. думку законодавців, змушує дотримуватись умовних вимог, часто суперечить справедливості.

Антифонт (V ст. до н.е.) – обґрунтував демокр. ідею рівності всіх людей від природи, позаяк усі вони мають однакові потреби. Нерівності людей роблять саме закони. Також розрізняє природне право і «закони полісу». Природне право та виконання його приписів забезпечує справедливість і свободу людей. За порушення природного права неодмінно чекатиме покарання. Нерівність випливає саме із законів полісу та навіть справедливі людські закони обмежують свободу людей. Закони полісу є результатом договору між людьми.

Лікофрон також розглядає д-ву та закон як результат договору між рівними від природи людьми про взаємний союз. Цей договір був укладений для того щоб гарантувати невідчужуване природне право.

До молодшого покоління С. належить *Фрасімах* із Халкедону. Справедливість він визначив як те, що «вигідно сильнішому». Відповідно, в кожному полісі правителі приймають вигідні для них закони – у демократії – демокр., аристократії – аристокр., тиранії – тиранічні. Так ним виправдовується будь-яка форма правління.

Ще один молодший С. *Каллікл* підтримував аристокр. форму правління. Він також виділяє природні та полісні закони і наголошує, що перші втілюють справедливість і переважають над другими. Учень Горгія, *Пол Аригентський* наголошував, що в політиці в принципі відсутня справедливість і встановити її за допомогою законів дуже складно. Тому краще самому бути тираном і чинити несправедливість, ніж терпіти її від когось. *Алкидам Елейський* (перша пол. IV ст. до н.е.) наголошував на рівності всіх людей, включаючи і рабів.

Низка ідей софістів (різні варіанти співвідношення природи і закону, моралі і політики, сили і права тощо) використовувались мислителями епохи Античності, Середньовіччя, Нового часу.

Лит.: Марчук М. Г. Моральний зміст антропологічного потенціалізму Протагора: конспект лекції / М. Г. Марчук; Чернівецький держ. ун-т ім. Ю.Федьковича. – Чернівці: Рута, 1996. – 16 с.; Марчук М. Г. Софістика як апологія духовного потенціалу особистості: конспект лекції / М. Г. Марчук; Чернівецький держ. ун-т ім. Ю.Федьковича. – Чернівці: Рута, 1996. – 16 с.; Нерсисянц В. С. Политическое учение Древней Греции. – М.: Наука, 1979. – 264 с.; Омладич Л. Софисты и политическая справедливость: «существует закон о том, что глаза должны видеть, и чего не должны» // Вестник Пермского ун-та. – Сер. «Философия. Психология. Социология». – 2010. – № 3. – С. 34-43; Яценко С.С. Парасофизми. – К.: Вид. дім «Руське слово», 2011. – 84 с.

В. Бунь

Спенсер Герберт (англ. *Spencer Herbert*; 27.04.1820, Дербі, граф. Дербишир – 8.12.1903, Брайтон, граф. Сассекс) – англ. мислитель, один із родоначальників позитивізму; засновник органічної школи в соціології; ідеолог лібералізму. Закінчив у 1937 р. чотирирічний підготовчий курс Кембридж. ун-ту. Працював учителем математики і природознавства, тех-

ніком, інженером на залізниці; з 1946 – публіцист, 1948-1953 – заст. ред. ж-лу «Економіст», далі – «кабінетний учений».

У поглядах С. поєдналися еволюціонізм, принцип невтручання (*laissez faire* – фр. дозвольте-робити), концепція філософії як узагальнення всіх наук і супутній ідейний перебіг того часу. Технічний і практичний склад розуму С. наблизив його до позитивізму О. Конта і неопозитивізму Ш. Ренув'є. Суттєвий вплив на розвиток еволюц. ідей С. мали біол. теорія Ж.-Б. Ламарка й ідеї засновника ембріології К. Бера, екон. теорія А. Сміта і «закон народонаселення» Т. Мальтуса. Плідний і різноманітний, він був глибоко знайомий зі суч. йому наук. досягненнями в математиці та природознавстві. Самостійно досяг вищої техн. освіти, зміг піднятися до рівня учено-енциклопедиста, залишивши значну спадщину в науці.

Ключем до його системи об'єднаної науки стає робота «Основні засади» (1862). У ній формулюється космічна теорія еволюції (прогресу), яку С. відносить до універсального принципу, що лежить в основі всіх областей знання й їх підсумовує. Вже за сім років до публікації Ч. Дарвінін його «Походження видів» С. пише статтю «Гіпотеза розвитку» (1852), в якій висловлює ідею еволюції, що спирається на теорії Ж.-Б. Ламарка і К. Бера. Згодом С. визнає природний відбір як один із чинників еволюції та вводить в обіг термін «виживання найбільш пристосованих».

У 1858 р. С. склав план 10 томного твору «Системи синтетичної філософії», що став головною працею його життя. Головні принципи «синтетичної філософії» С. були сформульовані на найпершому етапі реалізації цього задуму, в «Основних засадах». Інші томи містили інтерпретації, що їх розкривають у душі цих ідей різні окремі науки. До серії також увійшли: «Принципи біології» (1864-1867), «Принципи психології» (в одному томі – 1855, в 2-х томах – 1870-1872), «Принципи соціології» (1876-1896), «Принципи етики» (1892-1893).

Найбільшу наук. цінність представляють соціол. дослідження С., що їх склали два трактати «Соціальна статика» (1851) і «Соціологічні дослідження» (1872), а також вісім томів систематизованих соціологічних даних: «Описова соціологія» (1873-1881). У рамках заснованої ним «органічної школи» в соціології він розглядає сусп-во як еволюціонуючий, подібний до живого, організм. Однак сусп-ва можуть організовувати і контролювати власні процеси адаптації, спрямовуючись так у напрямі до мілітаристських режимів; у

разі ж вільної та пластичної адаптації вони перетворюються на промислово розвинені д-ви. Проте неблаганний хід еволюції робить адаптацію «не випадковістю, але необхідністю». Наслідком концепції про космічну силу еволюції С. вважав соц. філософію *laissez faire*. Принцип індивідуалізму, який лежить в основі цієї філософії, чітко викладений у «Принципах етики»: «Кожна людина вольна робити те, що бажає, якщо не порушує при цьому рівну свободу будь-якої іншої людини». Соціальна еволюція є процесом зростаючої «індивідуалізації». У «Автобіографії» (*Autobiography*, 2 vol., 1904) предстає ультраіндивідуаліст за характером і походженням, людина, котра відрізняється надзвичайною самодисципліною і працьовитістю, проте майже позбавлена відчуття гумору та романтичних спрямувань.

Серед інших творів С. – «Людина і держава» (1884), «Філософія і релігія. Природа і реальність релігії» (1885), «Належні кордони державної влади» (1843), «Освіта розумова, моральна і фізична» (1861), «Факти і коментарі» (1902), «Есе: наукові, політичні і філософські» (1891), «Дані етики» (1879), «Справдливність» (1891).

Лит.: Родоначальники позитивизма: в 5 вып. (в одной книге). – СПб., 1910-1913; Спенсер Г. Автобиография: в 2 ч. – СПб., 1914; Социология: короткий энциклопедический словарь. – К., 1998; Большой толковый социологический словарь (Collins). – Т. 2. – М., 1999; Юридична енциклопедія. – Т. 5. – К., 2003; Арон П. Етапи розвитку соціологічної думки / П. Арон. – К., 2004.

Е. Афонін

Спикмен Ніколас Джон (англ. *Spykman Nicholas John*; 13.10.1893, Амстердам, Нідерланди – 26.06.1943, Нью-Гевен, США) – амер. геополітик, політолог, соціолог та журналіст нідерланд. походження. Журналіст в Азії, на Бл. Сході (1913-1920); 1920 р. – переїздить на постійне проживання до США; студент Каліфорн. ун-ту (1921-1923); викладач політ. наук і соціології в Каліфорн. ун-ті (1923-1925). Із 1925 р. працює в Йельс. ун-ті: асистент-проф. (1925-1927), асоційований проф. (1927-1928), проф. (з 1928 р.), дир. Йельс. ін-ту вирішення міжнар. проблем (організований з його ініціативи, 1935–1940).

Основні праці: «Стратегія Америки в світовій політиці: Сполучені Штати та баланс влади» (1942), «Географія миру» (1944, видана посмертно).

С. розглядає геополіт. процеси через призму геогр. чинників. Наголошує на незмінності

геогр. характеристик д-в і їх геогр. прагнень, які, на думку С., обумовлені їх нездатністю самостійно задовольняти власні потреби. Саме через це неминуче породжуються конфлікти між д-вами. При цьому С. відкидає як жорсткий геогр. детермінізм, характерний для нім. класичної геополіт. школи, зокрема для Ф. Ратцеля, так і ідеї посибілізму, висунуті фр. геополітиками. Геополітика для С. – інструмент для розробки ефективної міжнар. політики в інтересах нац. безпеки.

У питаннях геополітики С. також активно розвивав ідеї А. Мехена, дотримуючись дуаліст. парадигми та виступаючи на боці таласократії. С. ввів у наук. обіг поняття «*серединного океану*», під яким мав на увазі Атлантику. На думку С., роль Атлант. океану в новітній історії аналогічна ролі Середземного моря в історії Стародавнього світу і Середньовіччя: як Середземне море, так і Атлантичний океан більш об'єднують, ніж роз'єднують країни та цивілізації. С. критично ставився до доктрини Монро, але використовує її для обґрунтування панування США в Зах. півкулі.

Слідом за А. Мехеном С. запропонував набір критеріїв, які визначають геополіт. могутність д-ви: поверхня території; природа кордонів; обсяг населення; наявність або відсутність корисних копалин; екон. і технолог. розвиток; фін. міць; етнічна однорідність; рівень соц. інтеграції; політ. стабільність; нац. дух.

С. переосмислив та доповнив концентричну схему геополіт. будови світу, розроблену Г. Маккіндером. Зокрема, С. висунув ідею великого морського шляху світу, який починається в Балт. і Півн. морях, проходить через європ. Середземномор'я та Червоне море, Інд. океан і далі йде до Східнокит. і Япон. морів, закінчуючись в Охотському морі. С. заперечував формулу світ. панування, запропоновану Г. Маккіндером, відповідно до якої для панування в світі необхідно було встановити контроль над Хартлендом («серцевиною землею», яка відповідно до дуалістичної геополітичної парадигми включає територію кол. Рос. імперії та розглядається як головне зосередження сил телурукартії в світі). С. ввів поняття *Римленду* (який включає прибережні території Євразії) і вважав, що саме контроль над Римлендом дозволяє контролювати Євразію, а контроль над Євразією дозволяє контролювати весь світ. Римленд, на думку С. розташовується між центром євразійської континент. маси і великим морським шляхом і є концентричною буферною зоною. Вона включає Зах. і Центр. Європу, плоскі країни Бл. Сходу, Туреччину, Іран і Аф-

ганістан, потім Тибет, Китай, Східний Сибір і три півострови – Аравій., Інд. і Бірмано-Сіамський.

У питаннях міжнар. відносин С. дотримувалася позицій політ. реалізму. Гол. загрозою для США С. бачив встановлення панування будь-якої д-ви над Світ. островом. Д-вами, здатними здобути таке панування, С. вважав Німеччину, СРСР, Японію та Китай. Для забезпечення США від подібної загрози С. пропонував морським д-вам використовувати стратегію «анаконди», взявши під контроль Римленд.

На думку С., міжнар. безпека мала б удиватися на геогр. даних. С. виділяв три великих центри світ. могутності: атлантичне узбережжя Півн. Америки, європ. узбережжя і Далекий Схід Євразії. С. допускав також можливість появи четвертого центру – в Індії. З усіх трьох євраз. регіонів С. вважав особливо значущим для США європ. узбережжя. Система європ. безпеки, на думку С., могла бути організована у формі регіональної Ліги Націй, до якої мали б також увійти США. Ідеї С. вже після його смерті знайшли реалізацію при створенні НАТО та ОБСЄ.

Лит.: Furniss E. S. The Contribution of Nicholas John Spykman to the Study of International Politics / E. S. Furniss // World Politics. – 1952. – Vol. 4. – Issue 3. – P. 382 – 401.; Spykman Nicholas J. Geography and Foreign Policy (I) / Nicholas J. Spykman // World Politics. – 1938. – Vol. 32. – Issue 1. – P. 28 – 50.; Spykman Nicholas J. Geography and Foreign Policy (II) / Nicholas J. Spykman // World Politics. – 1938. – Vol. 32. – Issue 2. – P. 213 – 236.

Р. Чупрін

Спіноза Барух (Бенедикт) (івр. ברוך שפינוזה, лат. *Benedictus de Spinoza*; 24.11.1632, Амстердам – 21.02.1697, Гаага) – філософ і богослов. Прагнення знань спонукало його стати учнем вільнодумця Френсіса ван ден Ендена. У 1656 р. погляди С. були такі неортодоксальні, що його звинуватили в атеїзмі й вигнали із синагоги. Він заробляв на життя, шліфуючи лінзи, внаслідок чого мимоволі ознайомився з найпередовішими досягненнями оптики, а отже, й з розвитком тодішньої математики.

Основні праці: С. написав чимало філос. праць, зокрема з етики. Політ. тематику зачіпають лише «Богословсько-філософський трактат» (1670) та незавершений «Політичний трактат».

С. нещадно критикували кальвіністи, католики та євреї, тому він обстоював свободу мислення, надто релігійного. Як і Т. Гоббс, він

вважав, що д-ва існує, аби запобігти анархії. Проте, на відміну від Гоббса, С. не думав, що розв'язком може стати автократія. Він палко вірив у демократію, у право не погоджуватися і дотримуватися протилежної думки, якщо це не призводить до анархії. За гол. мету С. вважав мудрість, розуміючи під нею розважливі судження й раціональну поведінку. Саме їм і має сприяти д-ва. С. був проти будь-якого повстання, навіть спрямованого проти поганого уряду. Основні завдання д-ви він визначав як: впорядкування реліг. життя, поширення освіти, гарантування безперешкодного ведення торгівлі, оцінка поведінки кожного, покарання злочинців, розгляд конфліктів між громадянами та ін. Мислитель розглядав питання про межі втручання д-ви, а саме: поза ним є здатність суджень, істинне пізнання бога і любов до нього, питання взаємної любові і ненависти людей, право людини не свідчити проти себе, право на спробу уникнути смерті, тобто правовий регламентації з боку держави підлягають насамперед дії людей, а не їх судження, думки. Межі права д-ви встановлюються думкою більшості населення, на яку д-ва не може не зважати.

Лім.: Le Buffe M. Spinoza and Human Freedom. – Oxford, 2010; Спиноза Б. Етика / Пер. с лат. Н. А. Иванцова. – СПб.: Аста-пресс ltd, 1993. – 248 с.

В. Денисенко

Старосольський Володимир (08.01.1878, м. Ярослав, нині Респ. Польща – 25.02.1942, Маріїнськ, СРСР) – науковець, політ. і громад. діяч. Походив із давнього укр. роду. Навчався у гімназії в Ярославі, вивчав право у Кракові, де контактує з укр. студ. громадою, зокрема з В. Стефаніком та І. Трушем. Після року краків. правн. студій повертається до Львова, де продовжує навчання в ун-ті на юрид. ф-ті, слухаючи лекції С. Дністрянського, М. Грушевського. Член Укр. студент. громади; у 1899 р. С. обраний головою комітету укр. акад. молоді. Фундатор (разом із Л. Цегельським) орг-ції «Молода Україна». За ініціативою С. у 1901 р. організовані численні селян. страйки як протест проти жорсткого соц. гноблення з боку польс. панів. Після навчання у Львів. ун-ті (1901) С., здобувши стипендію міністра освіти, продовжував студії з права у Берліні, Гейдельберзі, Відні, Граці (1901-1909); там він працював асист. видатних проф. сусп. наук. Повернувшись до Львова, він стає одним із керівних діячів Укр. соціал-демокр. партії Галичини (1903-1939 рр. членства). Тривалий час займався адвокатурою; карні справи політ. характеру додали

йому слави оборонця укр. молоді, селян, політ. діячів. Голова першого акад. т-ва «Січові стрільці-I» (1913 р. обрання), входив до Гол. Укр. Ради (ГУР), згодом переімен. на «Укр. Бойову Управу» (УБУ), з 1914 р. пов'язав життя з новою військ. орг-цією «Українські січові стрільці» (УСС). Напередодні листоп. перевороту 1918 р. увійшов до складу тасм.-ного Укр. військ. комітету, що займався орг-нізац. підготовкою встановлення укр. влади у Галичині, проте потрапив у полон до поляків, які вивезли його до табору для військово-виполонених Домб'є біля Кракова. У 1919 р. С. виміняли за полоненого польс. політика Дідушицького й перевезли до Кам'яника-Подільського, де він працював проф. ун-ту (1919-1920). Був віце-міністром закорд. справ в уряді УРН; після виїзду уряду УНР за кордон 1920 р. С. переїхав до Відня, де викладає право в Укр. соціолог. ін-ті. Після заснування в Відні першої вищої школи укр. еміграції – Укр. Вільного Ун-ту (УВУ) викладає у ньому, з подальшим переведенням до Праги як проф. права і сусп. наук. Проф. Укр. Господар. Академії у Подебрадах. Екстраордин. проф. УВУ та УГА С. залишався до 1939 р. У 1928 р., покинувши Зах. Європу, повернувся до Львова, де працює адвокатом, виступає захисником у численних політ. процесах. У 1939 р., коли більшовики прийшли в Зах. Україну, С. працював проф. юриспруденції Львів. ун-ту. В грудні за ним прислали, запрошуючи «на засідання у ректора», з якого він вже не повернувся. До кінця лютого 1940 р. енкаведисти тримали його у львів. в'язниці, згодом «ворога народу» перевели до київ. тюрми, з жовтня 1940 р., після судового вироку (8 років сибір. таборів), до січня 1941 р. тримали у Лук'янівській в'язниці, а потім відправили «етапом» до Сибіру. Помер у концтаборі в Маріїнську (нині – Кемеровська область, Рос. Федерація).

Основні праці: «Теорія нації» (1921), двотомник «Держава і політичне право» (1923), «До питання про форми держави» (1925), «Методологічна проблема в науці про державу» (1925).

У праці «Теорія нації» С. довів, що в основі націон. буття, нації як такої – воля, енергія переконання, націон. свідомість. Всупереч чистому раціоналізму К. Реннера, який людську волю і дію ставив у залежність від думки, ідеї, С. обґрунтовує значно складнішу природу людської думки, що знаходиться у безнастанній та важкій боротьбі з нерациональними моментами. Сусп. ідея, стверджує С., – це не лише думка, це бажання, стрем-

ління, домагання. І прикладом, що засвідчує це, є д-ва. «Чиста логіка не була будівничим д-ви. Її зродили поодинокі, конкретні цілі, незв'язані логічно підчиненням під одну, досі невияснену найвисшу. Поодинокі, іноді суперечні між собою ідеї давали почин до поодиноких суспільних рухів», результатом яких була д-ва».

С. пропонує атомістичне розуміння нації, яке ґрунтується на уявленнях про націю «як суму чи просто збірну назву для якоїсь людської спільноти, члени якої відрізняються від інших спільними собі прикметами». Виходячи з розуміння права людини, це тлумачення у політиці й праві діставало визначення права нації на уживання рідної чи вільно обраної мови в судах, навчальних закладах, громад. житті. Концепція прав людини та громадянина зумовлювала відповідні політ. вимоги – територіальної та культурно-персональної автономії.

С. розглядає питання щодо можливості вважати антропологічну расовість, культуру, територію об'єктивними критеріями, істинними прикметами нації. Спираючись на висновки Г. Єлінека, Р. Челлена, він зазначає, що для розв'язання загадки нації *антропологічної єдності* абсолютно недостатньо. Особливо переконують у цьому приклади модерних націй, зокрема амер., що «антропологічно виникли з перемішання тих далеких від себе рас». Не погоджується дослідник із новітніми расовими теоріями; твердження про антрополог. окремішність як націотворчий чинник С. повністю заперечує, доводить його помилковість. Таким же хибним, на його думку, є і твердження, що антропологічні групи збігаються з лінгвістичними.

С. стверджує значний вплив соц. диференціації сусп-ва на поділ культурної єдності. Класова спільність у культурному відношенні, на думку С., буває сильнішою, ніж національна. Так, феодальна родова аристократія з її однаковим «способом думання» та відчуження, одною спільною мовою, побутом, кодексом життєвої моралі та звичаю утворювала спільність, яка об'єднувала своїх членів значно сильніше, ніж їхні нац. сусп-ва. Те ж саме характеризує буржуазію в розвинених капіталіст. країнах, селянство, сучасний пролетаріат. Отже, за висновком С., не можна говорити про визначальну роль культури для нації. Виходячи з цього, С. стверджує: боротьба націй веде до зближення їх у галузі культури, водночас культурна схожість не може бути джерелом того сусп. об'єднання, яким є нація. Це ж стосується мови як культурного чинника. Тут дослідник наводить пе-

реконливий приклад: «Українське громадянство, зближене культурно до Поляків Галичини, все представляє у відношенні до них непримиримий напрям, а зближена культурно до Москалів Придніпрянщина такийже напрям щодо Росії».

С. заперечує обстоюваний Р. Челленом обов'язковий зв'язок між виробленням нової мови і нацією як між наслідком і причиною. Щодо території, то дослідник, спираючись на висновки антропогеографії та історії, вважає, що вона, маючи чітко означену якість, викликає у конкретних умовах постановня усіх ін. нац. прикмет. Кожна нація мусить мати власну територію, щоби бути нацією. І в цьому відношенні територію не можна поставити в одну площину з ін. «прикметами» нації. Територія для нації має практ. характер. Однак не можна її вважати необхідною ознакою нації. Зв'язок тут не абсолютний. Про це свідчать непоодинокі приклади: євреї, цигани, нац. мішане населення, численні діаспори. Переселення нечисленної нації на ін. територію або розсіяння по світу, на думку С., не веде до втрати нею своєї нац. ідентичності.

Нація у теорії С. постає як суб'єктивна цілісність. Визнання того, що людський гурт, сусп-во становить своєрідну цілість, де «життя та вчинки є різні від життя та вчинків складових його одиниць, становить одно з основних придбань соціології». С. підкреслює органічність нації і механічність д-ви. С. підкреслює, що держ. домагання є найхарактернішим для сучасної нації і в цьому полягає головна відмінність її від аналогічних спільнот минулого. Нац. принцип висунуто як абсолютний постулат для д-ви, а політичність стала однією з ознак нації. Отже, за С. нація – «політ. активна народність». За своєю сутністю нація є сусп-вом, яке у прагненні до політ. самостійності, тобто до державності, стало спільнотою. І вона залишиться такою, хоча відпадуть ті чинники, якими вона скористалася в даних умовах для свого самоозначення. Такий висновок набуває загальносоціологічного значення. Подана характеристика чинників та умов формування нації підводить до осягнення її єства.

На думку С., із сутності обох феноменів – нації і д-ви – випливає тенденція до злиття. Вона особливо посилюється у сучасний період історії. «З істоти нації як спільноти випливає не тільки домагання: «кожда нація є д-вою», а й друга частина сього домагання: «кожда нація є тільки одною д-вою». Тенденція до злиття нації і д-ви дістала втілення у принципі самовизначення націй. Він вже увійшов у стадію реалізації, став нормою

людських стосунків, міждержавного права. Останнє стане реальним, міжнародним правом, коли нація як природний центр інтересів дістане правну охорону, буде визнана його правним суб'єктом. Ця ж тенденція має своїм результатом у внутр. житті націоналізацію д-ви, а у міжнар. – новий рівень відносин між націями.

Такі висновки С. справджуються реаліями ХХ-ХХІ ст. як епохи могутньої ходи націй до свого самовизначення, утвердження нац. чинника як чи не найголовнішого в долі особи, сусп-ва, людства в цілому. Це засвідчує об'єктивну, перевірену часом, плідну теорет. основу дослідження С., спроможну стати вихідною базою сучасних студій із проблем нац. розвою.

Лит.: Старосольський В. Й. Теорія нації / Передм. І. О. Кресної. – Нью-Йорк; Київ: Наук. Т-во ім. Т. Шевченка: Вища шк., 1998. – XL, 157 с.

І. Кресна

Стахів Матвій (30.11.1895, Зборівщина, тепер Терноп. обл. – 02.06.1978, Каліфорнія, США, похов. у Філадельфії) – громад.-політ. діяч, історик, правник, соціолог, політолог, журналіст, теоретик укр. організованого соціалізму. У роки Першої світ. війни мобілізований до австр. армії, згодом добровольцем увійшов у склад УГА, де займав старшинські посади. Закінчив студії права і сусп.-екон. наук у Карловому ун-ті (Прага, 1924). Акт. учасник політ. та наук. життя Зах. України 1920-1930-х рр. З 1925 р. – діяч Укр. соціаліст. радикальної партії, її секретар (1925-1929), ред. парт. тижневика «Громадський голос» (1929-1939), а також гол. Союзу селян. спілок, дир. народ. ун-ту «Самоосвіта» (1930-1939) та ред. його видань, заст. гол. Спілки укр. письменників і журналістів у Львові. В еміграції – проф. соціології та держ.-адмін. права Укр. вільн. ун-ту в Мюнхені. Дійсний член НТШ у Львові (з 1943 р.). У 1949 р. С. переїздить до США, де продовжує активне громад. і наук. життя: ред. тижневика, органу Укр. робітн. Союзу «Народна воля» (1949-1971), гол. НТШ у США (1969-1974), діяч Укр. конгресового комітету Америки і Світ. конгресу вільних українців, гол. Спілки укр. журналістів Америки.

Основні праці: «Проти хвиль: історичний розвиток українського соціалістичного руху на західних українських землях» (1934), «Про державу» (1935), «Демократія, соціалізм і національна справа» (1936), «Влада народу: розвиток ідеї демократії в новіших часах» (1935), «Українські політичні партії у соціологіч-

нім навітленні» (1954), «До джерел нашої сили» (1936), «Західня Україна та політика Польщі, Росії і Заходу (1772 – 1918): в 2-х тт.» (1948-1958), «Нариси з історії національно-суспільного руху в Галичині 1772 – 1890 рр.» (1963), «Україна в добу Директорії УНР: в 7-и тт.» (1956-1966), «Західня Україна: нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918 – 1923» (1959-1960).

Предметом наук. досліджень С. була широка політол. проблематика: д-ва та її форми, демокр. та диктатура, політ. партії, ідеології, виборчий процес, проблема розподілу влади, прав та свобод особи, взаємовідносин між д-вою і сусп-вом, а також історія політ. думки та історія міжнар. відносин. Ознаками д-ви С. визначав: населення, територію і суверенну владу, виділяючи при цьому внутр. та зовн. вияви суверенітету. Крізь призму науки про політ. розглядав С. форми д-ви, виділяючи дві класичні форми держ. правління: монархію і республіку. На основі аналізу балансу повноважень у владному трикутнику «президент – уряд – парламент» класифікував республіки на президентські, парламентські та змішані. «В деяких д-вах президент сам є провідником уряду і відповідальним за його політику... В ін. лише іменує виконну владу, але сам за її політику не відповідає, бо відповідають перед законодавчим збором тільки самі міністри... Вкінці є мішана система, де президент є невідповідальний, але може деякі урядові акти виконувати сам» («Про державу»). На основі критерією «різного характеру влади» С. виділив такі форми організації держ. влади: демократію, аристократію, теократію, плутократію та диктатуру, визначаючи за основні демократію та диктатуру. Ознаками демокр. режиму С. вважав: визнання народу єдиним носієм влади, недоторканість прав і свобод людини, рівність всіх перед законом, розподіл влади, вільний розвиток преси, «свобідні вибори» як єдиний спосіб формування влади, високий рівень політ. культури. Диктатура розглядалася С. як вид влади, перехідний або до демократії, або ж до більш жорсткого (в порівнянні з диктатурою) режиму влади (у суч. політол. – тоталітарного режиму). Порівнюючи політ. системи сталінського СРСР та гітлерівської Німеччини, С. виділив їх спільні риси, визначивши комунізм та фашизм (нацизм) різновидами одного політичного режиму: диктаторські методи правління, масовий терор і репресії, ліквідація прав і свобод особи, панування однієї ідеології, держ. контроль над економікою. Різницю між ними

дослідник вбачав лише у тому, що «комуністи замість слова «нація», що маскує фашистівську диктатуру, ставлять слово «пролетаріят», що маскує комісарську диктатуру» («Демократія...»). По суті С. виділив більшість ознак тоталітаризму (не застосовуючи у працях цього терміну), визнаних у суч. політ. науці класичними. Парт. диференціацію С. вважав наслідком соціальної і розглядав її як природне явище демокр. політ. процесу. Осн. ознакою політ. партій називав змагання до «осягнення влади в д-ві або до осягнення впливу на неї» («Українські...»).

Важливе місце у проблематиці досліджень С. посідали питання: «незалежності» трьох гілок держ. влади, коли «їх взаємна чинність повинна бути зорганізована так, щоб між тими владами була рівновага, то є, щоб одна влада не мала переваги над другою і не могла поневолити громадян» («Про державу»); орг-ції і проведення «вільних і нефальшованих» виборів як центр. елемента демокр. політ. процесу; пріоритетності прав і свобод (особистих, громадських, політ.) людини у взаємовідносинах «особа – д-ва»; соц. рівності; націон. і реліг. толерантності; контролю сусп. над держ. владою.

Літ.: Горбачик О. О. Громадсько-політична діяльність Матвія Стахіва в другій половині 1930-х років / О. О. Горбачик // Історичні студії Волинського нац. ун-ту імені Лесі Українки. – 2011. – Вип. 6. – С. 89-94.; Стахів М. Про державу / Матвій Стахів. – Львів: Накладом «Самоосвіти», 1935. – 72 с.; Стахів М. Демократія, соціалізм та національна справа / Матвій Стахів. – Львів: Накладом «Громадського голосу», 1936. – 43 с.; Стахів М. Українські політичні партії у соціологічній навістленні / Матвій Стахів. – Нью-Йорк, Детройт, Стрентон, [Б.в.], 1954. – 104 с.

Р. Демчишак

Стоїки – представники вчення однієї з філософ. шкіл античності, заснованої бл. 300 р. до н.е. Зеноном (336-264 до н.е.) з Китаю. Назва «Стоя» походить від «розписного портика» в Афінах, де викладав Зенон. Історія стоїцизму традиційно ділиться на три періоди: 1) *давній* (Зенон, Клеанф, Хрисіпп та їхні учні, III-II ст. до н.е.); 2) *середній* (Панетій, Посідоній, Гекатон та ін., II-I ст. до н.е.); *новий, римський* (Сенека, Мусоній Руф, Гієрокл, Епіктет, Марк Аврелій, I-II ст. н. е.). Цілісні твори збереглися лише від останнього періоду. Це робить неминучою реконструкцію вчення С., яке в даний час розглядається як суворя система (остаточно оформлена Хрисіппом).

С. (подібно кінізму, епікуреїзму та скептицизму) є представниками практично орієнтованої філософії, метою якої є обґрунтування «мудрості» як етичного ідеалу, але неординарна логіко-онтолог. проблематика відіграє в ній принципово важливу роль. У сфері логіки та фізики найбільший вплив на С. надали Аристотель та Мегарська школа; етика сформувалася під впливом кінізму, якому у Хрисіппа і в Середній Стої стало супроводжувати платонічне і перипатетичне.

Філософія відповідно до вчення С. складається з трьох частин: логіки, фізики й етики. У всіх трьох частинах С. торкалися питань д-ви, права, політики. Структурний взаємозв'язок трьох частин служить виразом заг. «логічності» буття, або єдності законів світового розуму – логосу (насамперед, закону причинно-наслідкового зв'язку) у сферах пізнання, світобудови та морального визначення мети.

Основоположною складовою вчення С. є *логіка*, завданням якої є обґрунтувати необхідні та заг. закони розуму як закони пізнання, буття і етики. Логічна частина поділяється на риторику та діалектику. Остання включає вчення про критерії (гносеологія) та вчення про граматику, семантику й формальну логіку, створені Хрисіппом. Щоб увійти до системи знань, досвід повинен придбати чітку аналітико-синтетичну структуру: це завдання діалектики, що вивчає в основному відносини безтілесних смислів.

Наступною складовою вчення С. є *фізика*, двома головними розділами якої є онтокосмологія й антропологія. Космос – оточений безмежною порожньою сферою з нерухомою землею в центрі та вогняним ефіром на периферії. Час розуміється як міра руху (простір, час і тіло нескінченно подільні). Онтологія С. реєструє не субстанції, а наявний стан, або явища-факти. Всекосмічне «зчеплення» причин розуміється як «доля», а необхідність такого «зчеплення» – як «рок». С. середнього періоду провели платонічну корекцію вчення, допустивши самостійне існування афективного початку в душі.

Найбільш важливою частиною вчення С. є *етика*, що зробила універс. вплив на весь розвиток етики від християнства до І. Канта. Базується на ідеї автаркії чесноти при поєднанні понять чесноти та щастя. Вихідним пунктом теорет. етики можна вважати створену Зеноном концепцію «первинної схильності», або «схильності», яка встановлює «природні» масштаби визначення мети й повинності: дії живого організму детерміновані прагненням

до самозбереження. У розумної істоти ця егоїстична схильність з віком необхідно еволюціонує через «прихильність» до близьких, до поваги себе та інших як носіїв розуму в масштабах всього світу. Кінцевою моральною метою є життя відповідно розумній природі, тотожна щастю і чесноті. Добродішність («розумність», або знання блага, зла і байдужого, що застосовується практично) – єдине благо, її протилежність – єдине зло; інше байдуже, так як не має прямого відношення до чесноти. Байдужому відповідає «належне», тобто дія, «природно» виправдана і доцільна для всякого живого організму, але позбавлена справді морального характеру. Моральна дія, (вищий рівень «належного», на якому природа повністю реалізує свій розумний потенціал), безумовно не інстинктивним здоровим глуздом, а моральним ставленням до дії. Метою мудреця є його власна досконалість, подібна досконалості космосу і виражена в дії: мудрець має друзів, бере участь у справах суспільства і т.п. Самогубство рекомендувалося за обставин, що роблять неможливим ідеально – моральну поведінку. Конкретні моральні приписи склали осн. предмет прак. етики (моралістики). Вчення про «космополіс» як світ. спільноту розумних істот, засноване на принципі справедливості як нормі «природного права», свідчить про оформлення нового для античності політико-правового мислення, яке справило універсальний вплив на розвиток європ. правової свідомості.

Світобудова, за стоїцизмом, управляється долею. Доля в ученні стоїків виступає як «природний закон», який має у той же час божественний характер і зміст. В основі держ. співжиття людей лежить природна тяга людей один до одного, їх природний зв'язок між собою. Відповідно, д-ва виступає у стоїків як природне утворення, а не як штучне, договірне. С. у своїх вченнях про д-ву обґрунтовували космополітичні уявлення про те, що усі люди – громадяни єдиної світової д-ви (космополіса) і що людина – громадянин Всесвіту. Стоїки виступали проти сім'ї, індивідуальних шлюбів, за спільність жінок; критикували стоїки суди, храми, школи, торгівлю, гроші тощо. Рабство, за їх переконаннями, не має виправдання, оскільки воно суперечить світовому спів-ву людей. Стоїки схвально ставилися до монархічної (царської) форми правління, а Зенон обґрунтовував ідею змішаного правління: «Кращий держ. лад – це поєднання демократії, царської влади та аристократії». Аналізуючи держ. закони, які відповідають загальному природному закону, стоїки виступали за їх неухильне виконання.

Еволюція С. відображає приховані тенденції вчення. Для С. раннього періоду логіко-онтологічна проблематика незмінно присутня на першому плані. Для середнього – трансформує антропологію та етику, включаючи в неї платонічні і перипатетичні елементи; логіко-онтологічна проблематика поступово відходить на задній план. Для С. пізнього періоду теоретизування остаточно обмежується етикою, яка все більше еволюціонує до моралістики; у такому вигляді вона на час стає провідною «філософською ідеологією» Римської імперії. Паралельно відбувається широка дифузія термінології та догматики С., що знаменує кінець стоїцизму: як прак. філософія вчення С. не витримало суперництва з християнством, а як теоретичне – з відроджуваним платонізмом.

С. зробили помітний вплив на християн. тео-космологію, антропологію та етику (апологети, Климент Олександрійський, Тертуліан, Немесій Емесський, Августин), на арабомусульман. думку, а згодом – на ренесансний «натуралізм» і новоевропейську філософію (Декарт, Спіноза, англ. емпіризм, Просвітництво; теорії д-ви і права XVI–XVIII ст.); особливим феноменом є програмний «неостоїцизм» XVI–XVII ст. (Ж. Ліпс, Г. Дю Вер, П. Шаррон), реанімований на п. XX ст. (Г. Луазель). На сьогодні вчення С. знову починає розглядатися як джерело продуктивних філософем (Ж. Дельоз, Ф. Гваттарі та ін.).

Лит.: Степанова А. С. Философия Древней Стои. – СПб., 1995; Столяров А. А. Стоя и стоицизм. – М., 1995; Политология / За ред. О. И. Семківа. – Львів: Світ, 1994; Новая философская энциклопедия / Ин-т философии РАН. – М.: Мысль, 2010. – Т. 3.; История политических и правовых учений. Древний мир. I М., 1985; Этика стоицизма. Традиции и современность / Под. ред. А. А. Гусейнова. – М., 1991; Левкулич В.В. Идея социальной равенности в эпоху античности / В. В. Левкулич // Мультиверсум. Философський альманах. – 2008. – Вип. 71. – С. 139-150.

Л. Кочубей, Н. Хома

Стороженко Андрій (12.08.1857, Велика Круча, Пирятинський повіт, Полтавська губернія – дата і місце смерті не встановлені, не раніше 01.01.1926) – історик, славіст, археограф, літературознавець, публіцист, громад. і земський діяч.

Народився в сім'ї нащадків старов. козац.-старшин. роду Стороженків. Освіту здобув у Моск. імперат. ліцеї ім. цесаревича Миколи (Катковський ліцей, 1875) та на істор.-філол. ф-ті ун-ту Св. Володимира у Києві (1879). У

1884-92 рр. почесний мировий суддя Переяслав. повіту, у 1886-92 рр. – голова Переяслав. повітової земської управи, у 1892-1913 рр. – гласний Переяслав. і Пирятин. земських зборів, у 1912-15 рр. – предводитель дворянства Переяслав. повіту. Дійсний член Київ. археогр. комісії (1910), член Іст. т-ва Нестора Літописця (з 1881), Чернігів. і Вітебської губерн. учених архівних комісій, Київ. відділу Імператорського рос. военно-істор. товариства (з 1908), Київ. т-ва охорони пам'ятників старовини та мистецтва (з 1914), Київ. слов'ян. благодійного т-ва. У 1882 р. ред. «Слов'янського щорічника», де публікував статті з слов'янознавства. Співробітник «Киевской старины», у якій друкував документальні статті й замітки. Разом із братом Миколою – редактор-видавець родинного архіву «Стороженки» (8 тт., 1902-10).

Основні праці: «Литературная история Зеленогорской и Краледворской рукописей» (1880), «Нариси переяславської старовини: дослідження, документи і замітки (1900), «Стефан Баторий и днепровские казаки: Исследование, памятники, документы и заметки» (1904), «Мала Росія чи Україна?» (1904), «Происхождение и сущность украинофильства» (1911), «Йосиф Верещинский бискуп Киевский» (1911), «Український рух. Короткий історичний нарис, переважно за особистими спогадами» (1925).

Світогляд С. формувався під впливом традицій козак. роду – пошани до укр. культури та історії, насамперед, періоду козаччини, інформацію про яку він черпав із книгозбірні батька та колекції істор. документів родинного архіву. Із соціокульт. середовища укр. поміщицької родини виніс повагу до поміщицького побуту, прагнення до комфорту та зверхність до нижчих прошарків сусп-ва (зокрема, селян і торговців-свреїв).

Як громад.-політ. діяч, С. перебував на позиціях укр. дворян. консерватизму. Брав участь у громад. русі кінця ХІХ ст. Змолоду ліберал і українофіл, на поч. ХХ ст. у зв'язку з політизацією укр. громад. руху, під впливом лівих течій новітнього укр. руху та обставин приват. життя перейшов на платформу рос. націоналізму з його антиукр. спрямуванням, співпрацював з «Клубом русских националистов города Киева» (з 1908), київ. відділом Всерос. нац. союзу та газ. «Киевлянин». Антиукраїнофільська діяльність клубу проявилася в орг-ції акції протесту проти законопроекту щодо запровадження укр. мови в початкових школах «місцевостей з малорос. населенням», у зриві заходів щодо відзначення пам'ятних дат: 50-річчя з дня смерті Т.

Шевченка (1911), 100-річчя з дня народження поета (1914).

Відродження укр. державності С. зустрів вороже, що засвідчила його участь у редак. одним із лідерів рос. монархістів В. Шультінім збірнику «Мала Русь» (1918). У статті «Мала Росія чи Україна?» намагався довести, що «кусіма своїми коріннями укр. ідеологія вросла у польський ґрунт».

Автор досліджень з історії України ХVІ-ХVІІІ ст., які розробляв у контексті політ. та культ. історії Польщі, особливо наголошував на її державнокульт. місії в укр. землях. За працю «Стефан Баторий і днепровские казаки: Исследование, памятники, документы и заметки» (1904) нагороджений 48-ю Уваровською премією (1909). У своїх творах С. висловлював консерват. погляд на історію Росії, відстоював єдність великоруської, малорос. та білорус. гілок слов'янства. Завзято критикував укр. сепаратистів, вважав, що їх діяльність веде до руйнації. Наук. діяльність С. свідчить, що він брав участь у найпомітніших виявах укр. істор. наук.-дослід. праці на зламі ХІХ-ХХ ст. Проте вороже ставлення до українства С. демонстрував не в наук. працях, а в громад.-політ. діяльності, публіцист. творах, що підкреслювало політизованість його позиції щодо укр. питання, яке після поразки демокр. революції 1905-07 рр. потребувало глибокого осмислення й вироблення ефективних засобів його розв'язання.

У листопаді 1919 р. емігрував до Польщі, де продовжив літерат. та наук. діяльність. У своїх працях (зокрема, «Український рух. Короткий істор. нарис, переважно за особистими спогадами» (1925)) підтримував ідеї великорос. націоналізму, категорично заперечував самостійне існування укр. нації, намагався довести антиморальну і руйнівну спрямованість укр. нац. руху і безперспективність українства. Висловив низку заангажованих суджень щодо походження термінів «Україна», «укр. народ», дещо перекручено окреслив головні етапи укр. руху, зневажливо відгукувався про наук. і громад. діяльність В. Антоновича, звинуватив М. Грушевського у співпраці з австр. урядом, спробах переробити історію Малоросії й створити ядро укр. інтелігенції, яка політ. ідеал вбачала у відірваності України від Росії. Поставив під сумнів моральний і розумовий рівень членів Центр. Ради, констатував безперспективність і хибність укр. держ. ідеї.

Лит.: Білокінь С. Стороженко Андрій Володимирович / С. Білокінь / Українські історики: бібліографічний довідник. – Вип. 3. – К.: Ін-т іс-

торії України НАН України, 2010. – С. 271-273; Копилов С. А. В. Стороженко – вчений-історик і громадський діяч / С. А. Копилов // *Наукові праці Кам'янець-Подільського нац. у-ту ім. Івана Огієнка. Історичні науки*. 2009. – Т. 19. – С. 140-152; Оглоблин О. П. Стороженко Андрій / О. П. Оглоблин // *Енциклопедія українознавства. Словникова частина: у 10-ти томах / За ред. В. М. Кубійовича. – Париж, Нью-Йорк: Молоде Життя, 1976. – Т. 8. – С. 30-65; Пазюра Н. В. Стороженко Андрій Володимирович / Н. В. Пазюра // *Енциклопедія історії України. У 10 т. / Редкол. В. А. Смолій та ін. – Ін-т історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2012. – Т. 9. Прил.-С. – С. 862-863; Стороженко Андрій Володимирович / *Історія України. А-Я: енциклопедичний довідник // Упоряд. та наук. ред.: І. Підкова, Р. Шуст, І. Гирич; наук. рада: В. Смолій (гол.), І. Гирич (відп. секр.) та ін.; кер. проекту О. Дубас. – Вид. 3-є, доопр. і доповн. – К.: Генеза, НАН України, Ін-т історії України, 2008. – С. 1164.***

Б. Дем'яненко

Стром Кааре (норв. *Kaare Strøm*; 10.04.1953, Осло, Норвегія) – норв. політолог. Отримав докт. ступінь у Стенфорд. ун-ті (1984). Наук. спів роб. ун-ту Рочестера (1988-1993р.), Гуверівського ін-ту війни, революції та миру (1994-1995) та Стенфорд. ун-ту (2004-2005). Нині проф. ун-ту Каліфорнії, Сан-Дієго. Член Норв. Акад. наук і літ-ри.

Основні праці: «Уряд меншості і принцип більшості» (1990), «Порівняльна політологія сьогодні» (1998, 7 перевидань, у співавт. із Г. Алмондом, Дж. Пауелом, Р. Далтоном).

С. визначає політ. систему як сукупність ін-тів (парламенти, бюрократія та суди), що формулюють та реалізують колективні цілі сусп-ва та існуючих у ньому груп, функціонуючи як набір пов'язаних між собою і взаємодіючих ін-тів та органів. Він вивчає моделі формування та функціонування урядів, досліджує роль держ. фінансування у функціонуванні парт. системи. С. підкреслює, що держ. фінансування збільшує ступінь незалежності парт. лідерів від активістів і членів партії внаслідок того, що керівництво партії стає центром, який отримує та розподіляє держ. кошти, а парт. підрозділи стають залежними від волі парт. лідерів, одержуючи фін. надходження до власних парт. бюджетів Внаслідок цього нерівність лідерів і членів однієї партії провокує послаблення внутрішньопарт. демократії. Відповідно така система детермінує поширення бюрократизації політ. партій, вона сприяє піднесенню значення внутрішньопарт.

апарату, який виконує процедуру оформлення, виділення та внутр. контролю за розподілом отриманих партією фін. ресурсів. Позаяк основні доходи політ. партії отримують внаслідок успішного проведення виборів, то це зумовлює зростання вимог до професіоналізації парт. апарату на всіх рівнях, ще більше послаблюючи роль пересічних членів партій.

С. акцентує увагу на тому, що держ. субсидії здатні сприяти поступовому входженню / втягуванню політ. партій у держ. систему, перетворенню тих партій, які отримують держ. допомогу, у частину держ. механізму, який розглядають у широкому контексті. Позаяк фінансування передбачає певну систему держ. контролю за отриманою від д-ви часткою фінансів, то й відповідно зростає можливість д-ви контролювати витатки партій. Внаслідок держ. фінансування відбувається формування системи спільних інтересів політ. партій і д-ви, що сприяє перетворенню партій та ін-ту, який з'єднує д-ву та громад. сусп-во, у держ.-сусп. ін-т.

Літ: Алмонд Г. *Сравнительная политология сегодня: Мировой обзор* / Г. Алмонд, Дж. Пауэлл, К. Стром, Р. Далтон: Учеб. пособие. – М.: Аспект Пресс. 2002. – 537 с.; Романюк А. С. *Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Західної Європи* / А. С. Романюк. – Львів: Видавн. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007. – 391 с.; Strom K. *Minority Government and Majority Rule* / Kaare Strom. – Cambridge: Cambridge University, 1990. – 293 p.

С. Орлов

Стронін Олександр (20.02.1826, слобода Ракитна, Хотимзького повіту, Курської губернії – 29.01.1889, Ялта) – соціолог, політолог, письменник, громад. діяч. Народився у родині освіченого кріпака-скарбника (згодом – голов. управителя укр. маєтків князів Юсупових). Згодом родина Строніних переїхала на Чернігівщину. У 1837 р. батько зумів добитися «вільної» для своїх синів і дав їм можливість здобути освіту. С. поступив у Прилуцьке повітове училище, а згодом, уже як «вільний», перейшов у другу Київ. гімназію. У 1845 р. він її закінчив і вступив на юрид. ф-т Київ. ун-ту Св. Володимира, з другого курсу навчався казенноштатним студентом на іст.-філол. ф-ті. По закінченні Київ. ун-ту (1848) С. працював молодшим і старшим учителем гімназій у різних містах Київ. навч. округу, а з серпня 1855 р. – старшим учителем історії Полт. губерні. гімназії. Перебування у Полтаві для С., за його словами, «було найкращим періодом

із моєї педагогічної кар'єри і в той же час і останнім у цій кар'єрі періодом». Учнем С. у Полтавській гімназії був М. Драгоманов.

Основні праці: «Історія і метод» (1869), «Політика як наука» (1872), «Історія громадянськості» (1886), незакінчена праця «Теорія особистості».

С. ініціював створення недільних шкіл для народу у Полтаві, склав «Азбуку для Полтавської недільної школи» та розпочав «Народну енциклопедію» для «нижчої інтелігенції» – «Рассказы о земле и небе». Започаткував народні публ. лекції. Перші такі лекції відбулися у Полтаві задовго до петербурзьких лекцій в «Соляном городке». Був прекрасним оратором. Згодом ці лекції були опубліковані під псевдонімом С. – О. Іванов.

У 1862 р. С. заарештований за розповсюдження забороненої літ-ри та діяльність щодо орг-ції гуртків із метою збудження «незадоволення народу» і відокремлення Малоросії від Росії. Був засланий в Архангельську губернію, де розпочав свої наук. дослідження. За дорученням губернатора разом із відомим у майбутньому етнографом і статистом П. Єфименком, який теж відбував покарання, написали «Справочную книгу Архангельской губернии» (1868).

Після заслання (1869 р.) служив у Петербурзі при Держ. контролі, був присяжним повірним, головою з'їзду мирових суддів у Люблінській губернії. У 1879 р. отримав чин дійсного статського радника, який давав право на спадкове дворянство. У січні 1887 р. його призначили членом ради Мін-ва шляхів сполучення на посаду юрисконсульта. Багато публікувався у період. виданнях. Продовжуючи народну енциклопедію він видав ще чотири брошури для народу: «Рассказы о силах земних» (народна фізика), «Рассказы о жизни земной» (природнича історія), «Рассказы о жизни человеческой» (політична історія), «Рассказы о царстве Бовы Королевича» (економіка і політика).

Наук. діяльність С. була тісно пов'язана з концепцією позитивізму й органічної теорії. В основі його теорії було прагнення, якщо не узагальнити, то зблизити гуманітарне та природниче знання на основі створення заг. для усіх наук методології дослідження. Такою методологією мав стати *метод аналогії* – основний принцип організму. Правомірність метода аналогії він обґрунтовував положенням про те, що усі науки складають єдине ціле, кожна менш загальна наука входить у більш загальну, тому кожний закон природи, відкритий спочатку однією наукою, може ви-

користуватися і розвиватися ін. Дослідник стверджував, що аналогічність законів пропорційна спорідненості між науками.

Розгляд сусп-ва й історії С. розпочав з положення про те, що сусп. науки повинні зблизитись з природничими, тому всім хто досліджує людину, необхідно опанувати прийоми й методи природознавства. Однак досягнути такого стан можна тільки за допомогою методу аналогії, який, на його думку, повинен стати основним принципом організму. Аналізуючи політ. відносини в Росії, він використав ідеї й принципи О. Конта й Г. Спенсера.

Соціологія політики складається з «практичного мистецтва» (прикладні дослідження) і «теоретичної науки» (фундаментальні дослідження). Предметом «політики як науки» (політ. соціології) є, за С., «життя діяльне», яке має «відтінок і споглядальний і естетичний»: «Звіди і три політики: політика теоретичної діяльності, політика естетичної діяльності і політика практичної діяльності».

Кожне сусп-во, стверджував С., як і будь який організм має свій початок і кінець. Рух сусп-ва, його прогрес і регрес, здійснюються на основі біол. законів. Моральний занепад, втрата ідеалів відбувається у результаті біол. виродження людства. Він шукав першопричину загибелі сусп-в у законах механіки: позаяк ніякий рух не може бути вічним, наявний у сусп-ві «точно визначений запас сил... рано чи пізно вичерпається».

Політ. структуру сусп-ва С. зображав у вигляді «піраміди-конуса». У соц. вираженні пірамідалізм означає поділ на три «класи»: демократію, тімократію, або середній клас, і аристократію. Кожний із цих класів утворює свій специф. трикутник: аристократи, або меншість – це законодавці, судді, адміністратори; середній клас – орендатори, мануфактуристи, банкіри; більшість – землероби, ремісники, торговці. Представники першого класу за принципом пірамідальності «зливаються» в одній точці – це верховна влада сусп-ва». Крім того, вони істотно пов'язані з підрозділами другого класу. Так, орендатори «становлять продовження трикутника законодавчого, тому що дають ініціативу всьому екон. життю, як законодавство – всьому політичному». Мануфактура, відповідно, «є продовженням судового трикутника в середньому класі, тому що обробляє продукти законодавства». Нарешті, банк, кредит є продовженням адмін. сфери, урядового режиму, позаяк спрямовує всю діяльність середнього класу і «розподіляє в ньому продукти землеробства і мануфактури, як адміністрація направляє діяльність всіх

класів і розподіляє між ними продукти законодавства і правосуддя». Щодо більшості, то вона відрізняється від попередніх підрозділів тим, що є «представником усієї праці», володарем «особистої людської сили».

С. виступив із тезою про те, що «влада є поєднання сили, багатства і знання, а будь-яке поєднання сили, багатства і знання є влада», однаково «влада починається від знання». С. був впевнений, що можна правильно, науково здійснювати керівництво д-вою. Політ. діяч, який розуміє закони природ. розвитку сусп-ва, повинен полегшувати послідовність цього розвитку, тобто упорядковувати затримки і перешкоди у здійсненні вимог сусп-ва. «Петретримки» створюють труднощі політ. процесу, викликають незадоволення і протест, ведуть до заворушень. Затримки створюють відставання, застій, а відповідно підсилюють «хвилю» нових вимог більш радикального характеру. Мистецтво політика вимагає тонкого такту, вміння «не перетримати хвилю».

С. сформулював теорію майбутнього – «абсолютну демократію», яка мала б здійснитися внаслідок тривалої боротьби багатьох поколінь, перетворюючи існуючу або ту, що стоїть на черзі у різних країнах «відносну» демократію, яка нездатна до переборення соц. несправедливостей, а лише робить на них «демократичні латки». Новий лад потребував би корінної перебудови д-ви, крутого іст. перелому.

Екон. базу абс. демократії С. вбачав у возвеличенні виробничої сили праці. Радикально мав змінитися екон. лад. Передбачалася поява нової системи розподілу багатства, організації праці, а також нова форма кредиту, швидкий розвиток науки. Розкриються всі можливості торгівлі та транспорту. (С. передбачив появу авіатранспорту).

За абс. демократії основами права мали домінувати: громадська думка, громадська совість, преса. На думку С., відпаде нерівноправність людей, пов'язана з їх расою і національністю, право стане абсолютним, загальнолюдським. Шлях до здійснення в далекому майбутньому «абсолютної демократії» С. вбачав у впливі інтелігенції на уряд і захист сусп. потреб, з подальшим оформленням нових правових закладів, які здійснюють (інкорпують) нові права в життя, у підсумку – сусп. традиції.

С. запропонував власну класифікацію сусп. наук, дослідив соц. структуру і закони функціонування сусп-ва, створив оригінальну організаційну теорію його розвитку. Одним із

перших сприяв становленню «політики як науки» в її філос., соціолог. і методолог. обґрунтуванні.

Літ.: Лейкіна-Свирская В. Р. Три книги А. И. Стронина // Исторические записки. – М., 1987. – Т.115. – С. 242-267; Лейкіна-Свирская В. Р. А. И. Стронин // Революционная ситуация в России в середине XIX века: деятели и историки. – М.: Наука, 1986; Бевз Т.А. Александр Стронин та його роль у становленні політичної науки в Україні // УІЖ. – 2007 – № 5; Бевз Т. А. Політика як наука в реценції Олександра Строніна // Політичний менеджмент. – 2007. – № 5; Бевз Т. А. Пірамідальна будова суспільства у теоретичному вимірі О. Строніна // Історична і політична наука та суспільна практика в Україні. – К. Парламентське вид-во, 2009.

Т. Бевз

Струве Петро (рос. *Петр Струве*; 26.01.1870, Перм, Росія – 26.02.1944, Париж, Франція) – рос. політ. діяч, публіцист, філософ, економіст, лідер «легального» марксизму (1890-і рр.). Ред. ж-лу «Русская мысль» (1910-1917). Акад. РАН (1917), у 1928 виключений. Почесний д-р Кембридж. ун-ту (з 1916). З 1920 – в еміграції. У 1921-27 у Празі відновив видання ж-лу «Русская мысль». З 1922 – проф. Рос. юрид. ф-ту (Прага). У кінці 20-х рр. – один із фундаторів Рос. наук. ін-ту (Белград). Навесні 1941 р. заарештований і висланий у Грац (Австрія). У липні 1941 С. повернувся до Белграда.

Основні праці: «На різні теми» (1893-1901), «Patriotica. Політика, культура, релігія, соціалізм» (1911), «Дух і слово. Статті про російську та західноєвропейську літературу» (1981), «Щоденник політика» (1925-1935).

С. – один із ініціаторів та учасників «ідейних збірок» поч. ХХ ст. «Віхи» (1909) та «З глибини» (1918) (за участю С. Булгакова, М. Бердяєва, М. Гершензона, П. Новгородцева, С. Котляревського, С. Франка, Б. Кістяківського та ін.).

Відзначимо ідейні метаморфози С. на різних етапах життя – він пройшов складний шлях від «легального» марксиста, соціал-ліберала до націоналіста, ліберал-консерватора та майже монархіста, що яскраво відобразив у фундамент. двотомній біографії С. Р. Пайпс. Пережита С. еволюція від марксизму до правого лібералізму була притаманна значній частині рос. інтелігенції поч. ХХ ст.

У ранніх працях С. займається проблемами екон. теорії («Господарство і ціна»), а також питаннями соц.-екон. життя Австро-

Угорщини. У 1892-1893 рр., перебуваючи у Грацькому ун-ті, С. під впливом праць Л. Brentano зробив висновок про необхідність синтезу капіталізму з активною соц. політикою. Критикуючи спрощений погляд у тодішній Росії на політ. ситуацію в Габсбурзькій монархії, С. фактично був першим рос. ученим, який активно вивчав економіку, її зв'язок з політикою та демографією Цислайтанії (однієї зі складових частин монархії Австро-Угорщини).

У філос. С., дотримуючись спочатку позитивістських поглядів, згодом під впливом учень І. Канта та Й. Г. Фіхте, переходить на позиції трансценденталізму, визнаючи необхідність філос. вирішення етичних проблем, а також поглиблюючи розуміння онтологічного статусу особи. Згідно із С., поряд із феноменальним шаром реальності, який пізнаваний за допомогою розуму, існує трансцендентне буття, що має містичний сенс і доступне лише реліг. спогляданню. Він визнавав містичний (індивід. та іраціон.) характер цінностей культури, нації, д-ви. С. вважав, що сутністю останньої мають бути свобода та самоцінність особи, захист її прав. Їх можна забезпечити взаємним обмеженням влади держ. і громад. сусп-ва – обмеженням, яке здійснюється завдяки примирливій ролі т. зв. «середнього елемента» (еквівалент суч. сер. класу) – справжнього носія права, свободи та власності.

За своїми політ. поглядами С. був націоналістом-державником. Визнаючи право на широку автономію за Польщею та Фінляндією, С. відмовляв однак у праві на нац. самовизначення ін. народам Росії, зокрема й українцям, вважаючи, що усі вони мають з'єднати зусилля у спільній боротьбі із самодержавством. Запорукою ж задоволення і гарантом захисту їх нац. потреб має стати Росія як вільна та правова д-ва. Трагічне нерозуміння С. значення укр. питання спричинило конфлікт із українцями у рос. лібер. русі – Б. Кістяківським, В. Короленком, М. Туган-Барановським, що призвело С. майже до політ. ізоляції.

Як і відомий правник Б. Чичерін, С. відмовився брати участь у тушовій істор. суперечці між консерваторами і лібералами про те, що важливіше – свобода чи влада, особистість чи нац.-держ. буття. Чичерін та С. першими в історії рос. філос. думки перевели цю суперечку у більш плідне русло: для нормального функц. сусп-ва необхідне і те й інше – і міра свободи, і міра влади. Ця теза може

вважатися однією із засадничих у філос. ліберал. консерватизму. Однак остання виявилася незатребуваною у сусп. та інтелектуал. житті Росії поч. ХХ ст.

Відійшовши від апології «легального марксизму», С. оцінив соц. революцію як явище «негативно-руйнівне», протиставляючи їй ідею еволюц. сусп. змін. Після революції 1917 р. сучасники вважали С. «політ. мозком» антибільшовизму, відома також оцінка С. Леніна як «мислячої гільйотини». Як написав про С. суч. рос. політолог В. Кантор, він мріяв про ін. Росію – не ту, яка лякає сусідів і власних громадян як «тамерланівська ватага», що знищує мільйонами своїх підданих, а про потужну країну, міць якої заснована на ідеї права й незалежної особистості, що живе не в злиднях, а в гідному достатку.

Літ.: Пайнс Р. Струве: левый либерал, 1870-1905. – Т.1. – М.: Моск. шк. полит. исследований, 2001. – 552 с.; Пайнс Р. Струве: правый либерал, 1905-1944. – Т. 2. – М.: Моск. шк. полит. исследований, 2001. – 680 с.; Гнатюк О. Л. П. Б. Струве как социальный мыслитель / О. Л. Гнатюк. – СПб.: Изд-во СПб ГТУ, 1998. – 340 с.; Гайденко П. П. Под знаком меры (либеральный консерватизм П. Б. Струве) / П. П. Гайденко // Вопросы философии. – 1992. – № 12. – С. 54-64; Струве П. Б. Интеллигенция и революция // Вехи. – М., 1990. – С.127-145.

С. Фісанов

Сунь-цзи або **Сунь У** (кит. трад. 孫子, упр. 孙子, пиньинь: sūnzǐ, VI-V ст. до н. е., бл. 544 р. до н. е., царство Ци – удільне князівство в Старод. Китаї, бл. 496 р. до н. е.) – воєначальник, стратег та філософ Старод. Китаю. Його біографія висвітлюється в праці «Ши-цзи» – «Історичні записки» історика Сима Цяня, де автор зазначає, що його ім'я звучить як У. Сима Цянь описує С.-ц. як безземельного аристократа, нащадка дворян, що втратили своє князівство внаслідок військ. сутичок VII-VIII ст., описує його як генерала князівства Ву. С.-ц. був найманим полководцем князя Хо Люба в царстві У. Саме його перемога царство У зобов'язане посиленням своєї могутності та зміцненням свого становища серед ін. царств. Так, у біографії, що міститься в «Ши-цзи», йдеться, що «на заході він здобув перемогу над могутнім царством Чу і дійшов до Ін. На півночі настраїв Ци та Цзін, і його ім'я стало знаменитим серед удільних князів. Це сталося завдяки силі Сунь-цзи. А в гл. III трактату «Вей Ляо-цзи» IV ст. до н. е. містять-

ся такі слова: «Був чоловік, який мав всього 30000 війська, і в Піднебесній ніхто не міг протистояти йому. Хто це? Відповідаю: Сунь-ци». З часом С.-ц. усвідомив складність життя в постійно мінливих, нестабільних політ. умовах того часу і проживав у видаленні від справ, залишивши свою працю і давши тим самим приклад наступним поколінням.

Основна праця: трактат «Мистецтво війни».

Трактат «Мистецтво війни» присвячено військ. стратегії та політиці, який став класичною працею військ. філософії. Його мета – створити систематичне вчення як керівництво для правителів і полководців в інтересах ведення ними війни умів і війни успішної. Трактат складається із 13 глав (пянь), в яких війна розглядається як найважливіша подія, від якого залежить доля д-ви, а також наголошується на великій ролі політики в підготовці війни. Ідеологія С.-ц. поєднує в собі конфуціанські підвалини підтримки соц. гомеостазу з даоської діалектикою вселенського Дао, косм. циклізмом школи інь-ян, легіст. «політологією» й управлінським прагматизмом моїстів. С.-ц. зазначав, що війна – велика справа для д-ви, підрунтя життя і смерті, шлях існування та загибелі, але одночасно – це шлях обману, тому виграє той, хто вміє вести війну, не приймаючи в ній участь. Він розглядає війну як явище, пов'язане з багатьма чинниками в поведінці не тільки армії і полководця, а й д-ви, правителя та народу. В основу війни він закладає п'ять явищ: перше – Шлях, друге – Небо, третє – Земля, четверте – Полководець, п'яте – Закон. Шлях – це коли думки народу однакові з думками правителя, коли народ готовий разом із ним померти, разом із ним жити, коли він не знає ні страху, ні сумнівів. Небо – це відповідність часу. Земля – відповідність місцевості. Полководець – це розум, неупередженість, гуманність, мужність, строгість. Закон – це організованість та дисциплінованість. Ці принципи повинні бути реалізовані за допомогою семи «розрахунків»: наявності у правителя дао; наявності у полководця здібностей; досягнення особливостей неба та землі; здійсненності законів і наказів; сили війська; навченості командирів і солдатів; ясності нагород і покарань. С.-ц. зазначає, якщо полководець буде застосовувати розрахунки Трактату, засвоївши їх, він неодмінно отримає перемогу. Крім знання противника, оцінки своїх можливостей і особливостей обстановки, він надавав важливе значення військ. хитрості, розвідці, швидкості дій, маневру та ініціативі. У своєму трактаті «Мистецтво війни» С.-ц. писав: «За правилами ведення

війни найкраще – зберегти д-ву противника в цілості, на другому місці – розбити цю д-ву... Тому сто разів поборотися і сто разів перемогти – це не найкраще з кращого; найкраще з кращого – підкорити чужу армію, не борючись». С.-ц. упевнений, що боротьба на війні – це більше, ніж зіткнення озброєних людей. Інтелектуальні і моральні чинники на війні значать набагато більше, ніж фізичні. Філософ застерігає царів і командувачів від надії на чисту військ. міць. Він відмовляється розуміти війну як убивство і руйнування. Першочерговою метою для влади повинно стати намагання підкорити противника без бою, не вступаючи та не розв'язуючи воєнний конфлікт. Це і є ідеал та вінець мистецтва війни. Метою будь-якої кампанії є досягнення максимального результату з одночасними мінімальними ризиками та втратами. Для цього треба, по-перше, постійна орг-ція помилкових випадів, по-друге, поширення дезінформації та, по-третє, використання прийомів і хитрощів. Філософ наголошував: «Тому той, хто вміє вести війну, підкорює чужу армію, не борючись; бере чужі фортеці, не облягаючи; розтрощує чужу державу, не тримаючи своє військо довго... Тому й можна не притуплюючи зброю мати вигоду: це і є правило стратегічного нападу».

С.-ц. поєднав стратегію війни з принципами цивілізац. устрою сусп-ва. Надалі ця діалектика вірності й обману, сили та слабкості, войовничості і миролюбства стала однією з осн. методологій традиц. кит. культури, мистецтва стратагем. Погляди С.-ц. вплинули на кит. і яп. військ. думку, що, в свою чергу, визначило особливості історії цих країн.

Літ.: Зотов О. В. О логике и структуре трактата Сунь-цзы / О. В. Зотов // 25-я научная конференция «Общество и государство в Китае». – М., 1994. – С. 86-95; Конрад Н. И. Сунь-цзы. Трактат о военном искусстве. Перевод и исследование / Н. И. Конрад. – М.-Л.: Изд-во АН, 1950. – 404 с.; Сыма Цянь. Исторические записки / Сыма Цянь. – М.: АСТ, 2009. – 160 с.

Ю. Мальована

Сунь Ятсен (кит. 孫中山, псевд. Сунь Вень 孫文; 12.11.1866, повіт Сяншань, пров. Гуандун, Китай – 12.03.1925, Пекін, Китай) – кит. політ. діяч, мислитель, перший президент Кит. Республіки, творець партії Гоміндан. Народився в заможній селян. родині. Закінчив мед. ін-т у Сяньгані (Гонконзі, 1892). У 1894 р. створив революц. орг-цію «Союз відродження Китаю», що ставила за мету по-

валення маньчжурської династії Цін. Після невдалого озброєн. виступу емігрував (1895), жив у Японії, США, Зах. Європі. У 1905 р. у Токіо створив революц. орг-цію «Об'єднаний союз», що керувала у 1905-1911 рр. антиманьчжурськими виступами в різних районах Китаю, які ініціювали Сінхайську революцію, що скинула династію Цін. Наприкінці 1911 р. повернувся з еміграції й був вибраний першим тимчасовим президентом Кит. Республіки (приступив до виконання обов'язків 01.01.1912), але через чотири місяці був змушений передати президентство лідерові бейянських (північнокит.) мілітаристів Юань Шікаю. Перетворив «Об'єднаний союз» у Нац. партію (Гоміндан) (1912). Після провалу «другої революції», метою якої було скинення диктатури Юань Шікаю, емігрує до Японії (1913). У 1917-1918 рр. очолював південнокит. уряд у Гуанчжоу (Кантон). 07.04.1921 на надзвичайній сесії парламенту в Гуанчжоу був обраний президентом Кит. Республіки. С. в умовах панування мілітаристських угруповань у Китаї намагався об'єднати країну на демокр. основі. У 1923 р. після відмови США підтримати Кантонський уряд йде на співробітництво з Радян. Росією. С. проте ніколи не був прихильником марксизму, різко заперечував тезу про класову боротьбу, був прихильником системи прив. власності, виступав за «рівність у багатстві, рівномірний його розподіл». Наприкінці 1924 р. С. відправився у поїздку Півн. Китаєм для проведення переговорів із військ. лідерами провінцій; під час поїздки занедужав і помер у Пекіні. Гомінданівський уряд у 1940 р. надав С. титул «батька нації».

Основні праці: «Записки про китайську революцію: програма будівництва держави» (1918), «Три народні принципи» (1924), «Основи національного відродження» (1924).

С. увійшов в історію не лише як політ. діяч, але і як творець оригін. політ. філософії, спрямованої на перетворення Китаю у вільну квітучу д-ву. Він автор вчення про «три народні принципи» (саньмін чжуї): «націоналізм» (міньцзу), «народовладдя» (міньюань), «народний добробут» (міньшен). У всіх цих термінах використовувався ієрогліф «мін» – народ, що дозволяє вважати С. родоначальником суч. демокр. традиції в Китаї.

Погляди С. формувалися під впливом як кит., так і зах. політ. думки. Але пріоритет у розробці досконалого устрою д-ви, сусп-ва, у визначенні моральних норм людських відносин С. віддавав сусп.-політ. думці давнього Китаю. Саме конфуціанський принцип: «народ є головним у д-ві», що освячував право

народу покласти кінець деспотичному правлінню та скинути тирана, що порушив «мандат Неба», легітимував антиманьчжурські виступи й відбився в одному з гасел, висунутих С.: «Мандат Неба не може бути вічним!» До початку Сінхайської революції принцип «націоналізму» у С. розумівся як повалення маньчжурської династії й установлення власне кит. державності; «народовладдя» – створення республіки; «народний добробут» – забезпечення соц. справедливості. На поч. 20-х рр. XX ст. «три народні принципи» були перерієнтовані як програма політ., соц.-екон. та ідеолог. діяльності Гоміндану. Принцип «націоналізму» переріє у вчення про згуртування кит. нації («принцип єдиної держ. родини (нації)») для боротьби за об'єднання країни й держ. суверенітет. Принцип «народовладдя» отримав розвиток у ідеї політ. устрою, заснованому на заг. виборчому праві й поділі влади. Принцип «народний добробут» передбачав «зрівнювання прав земельної власності» за допомогою диференційованої земельної податкової політики. Поняття «держ. соціалізм» у С. по суті визначалося осн. принципами конфуц. етики, де д-ва виступала гарантом соц. захищеності.

Теорія політ. влади С. включала принцип поділу прав і влади: «чотири права» народу (обирати, відкликати, вносити законопроекти, право референдуму) і «п'ять гілок влади»: законодавча, виконавча, судова, екзаменаційна (селективна) і контрольна. С. вважав, що три гілки влади не можуть забезпечити нормальне функціонування держ. механізму. У Китаї понад тисячу років діяв порядок комплектації бюрокр. структур за допомогою системи іспитів, що дозволяють виявляти ерудицію претендентів на посаду та їх готовність до виконання управл. обов'язків. Із числа тих, хто успішно витримав іспити, у яких брали участь представники всіх верств, формувалася бюрократія різних рівнів. На переконання С., якщо віддати кадрове питання в руки викон. влади, то її представники будуть формувати управл. кадри, керуючись принципом особистої відданості, і тим самим завдадуть шкоду основам демократії й справедливості. Виділення екзаменаційної системи в окрему гілку влади попередить цю негативну тенденцію. Виділення контрольної гілки влади також має традиц. джерела. У Китаї завжди існували ревізори, що контролювали місц. і центр. чиновників; конфуціанці завжди претендували на те, що цим чиновникам повинно бути дозволено критикувати навіть імператора. Тому С. наполягав на виділенні ф-ції контролю в окрему гілку влади, додання їй

автономії. Представники цієї гілки влади повинні бути наділені повноваженнями проводити облік витрат держ. апарату й контроль над ними, збирати й розглядати скарги простих громадян, критикувати уряд за помилки, тобто представляти інтереси народу.

Спадщина вчення «трьох народних принципів» найвиразніше простежується в держ. устрої Кит. Республіки (Тайвань) та ідеології Гоміндану. «Народні принципи» згадуються в першому рядку держ. гімну й у ст.1 Конституції Кит. Республіки (Тайваню).

Літ.: Бесєдіна Н. В. Сунь Ятсен і становлення нової суспільної свідомості в Китаї / Н. В. Бесєдіна // Исторична пам'ять: наук. зб. – 2006. – Вип. 2. – С. 168-182; Буров В. Г. Модернізація тайванського общества. – М., 1998. – 234 с.; Сунь Ятсен, 1866-1986. К 120-летию со дня рождения: Сб. статей, воспоминаний, документов и материалов / Отв. ред. Тихвинский С. Л. – М.: Наука, 1987. – 320 с.; Сунь Ятсен. Избранные произведения. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Наука, 1985. – 781 с.; Юркевич А. Г. Сунь Ят-сен // Духовная культура Китая: энциклопедия: в 5 т. / Гл. ред. М. Л. Титаренко; Ин-т Дальнего Востока. – М.: Вост. лит., 2006. – Т. 1. Философия. – С. 397-399.

І.Черних

Сціборський Микола (28.03.1898, Житомир, Рос. імперія – 30.08.1941, Житомир, окупована територія СРСР) – укр. нац. діяч, теоретик укр. націоналізму, солідаризму і корпоративного держ. устрою. Середню освіту здобував у Першій чоловічій гімназії Житомира. Нагороджений орденами Св. Анни III і IV ступенів та Св. Станіслава III ступеня, Гергіївським хрестом IV ступеня. З 1920 р. – підполковник УНР. Після поразки УНР перебував у еміграції в Чехословаччині та Франції. У 1929 р. закінчив Укр. господарську акад. у Подєбрадах (Чехія), отримав диплом інженера-економіста. Лідер Легії Укр. Націоналістів (першої укр. націоналіст. орг-ції, що діяла у 1925-1929 рр. і стала однією з засновниць Орг. Укр. Націоналістів (ОУН). У 1928-1934 рр. видавав ж-л «Розбудова нації», співпрацював із ін. націоналіст. виданнями – «Державна нація», «Сурма», «Українське слово». У 1929 р. – делегат Першого Конгресу укр. націоналістів у Відні, обраний першим заст. голови Проводу укр. націоналістів. Заст. Голови Проводу ОУН (1929-1941). У 1940 р., після розколу ОУН, перейшов на бік А. Мельника, призначений референтом пропаганди. На початку Вел. Вітч. війни вирушив до Києва у складі основної похідної групи для участі

у створенні місцевої адмін. та поліції. Загинув разом із О. Сеніком у Житомирі в результаті терорист. акту.

Основні праці: «Робітництво і ОУН» (1932), «ОУН і селянство» (1933), «Націократія» (1935), «Національна політика большевиків в Україні» (1938), «Демократія», «Сталінізм» (1938), «Україна і національна політика Советів» (1938), «Земельне питання» (1939), «Україна в цифрах» (1940), «Нарис проєкту основних законів (конституції) Української Держави» (1939).

Соц.-філос. трактат «Націократія» став наріжним каменем у системі ідеолог. засад укр. націоналізму; ґрунтується на націоналізмі, екон. солідаризмі й авторитаризмі. Підґрунтям націократії є нація як органічна спільність – духовна спільнота людей, а не етнічна група. Заклав поняття усвідомлення спільного майбутнього як одну з гол. ознак нації.

Вважав еліту носієм певної ідеї, мети, а народ – середовищем, в якому «наростають і акумулюються збірні будуючі потенції». Націократія – це влада «найбільш талановитих, ідеалістичних та нац.-альтруїст. представників, що здатні забезпечити належний розвиток нації та її конкурентоспроможність». Націократія відкидає політ. партії, класи, вона спирається на синдикати – проф. спілки. Екон. солідаризм підводить під націон. солідарність відповідний екон. устрій – держ. синдикалізм. Синдикалізм – це об'єднання людей за принципом їхньої проф.-господар. спеціалізації для охорони своїх проф. інтересів.

«Конституція» («Нарис проєкту основних законів (конституції) Української Держави») С. складається з одинадцяти розділів, кожен з яких конкретизує й уніормовує певну ділянку громад., політ., соціал. і прав. життя укр. народу. Україна розглядається як суверенна унітарна держ. укр. нації, що будується на засадах націократії. Передбачено чітку схему розподілу влади на гілки та запровадження ін-ту громадянства. Крім того, пропонований законопроект визначав роль і місце сім'ї в д-ві, право вільного вибору віросповідання, професії та ін. Передбалася жорстка централізація в держ. управлінні та участь населення в місцевому самоврядуванні. На перехідний період С. передбачав державне регулювання видавничої справи, оскільки усвідомлював силу друкованого слова і прагнув його зробити чинником нац. державотворення.

Об'єктом аналізу С. є демократія і капіталізм, що нерозривно пов'язані між собою. Однак капіталізм швидко стає джерелом «соціального поневолення робітництва і жорсто-

кого визиску його праці» і цим порушує проголошені дем. принципи свободи та рівності. У цьому полягає найглибше і найгостріше протиріччя демократія і капіталізму. Зігравши на початковому етапі позитивну роль, на думку С., парламентаризм згодом стає ареною і засобом боротьби екон. та класових інтересів різних соц. груп, що призводить до його деградації.

На думку С., лібералізм і соціалізм мають прямий генетичний зв'язок і соц. світосприйняття глибоко укорінене в раціоналістичності капіталізму. Принципову ж розбіжність між соціалізмом та лібералізмом вбачав у поглядах на людину. Демократія, висуваючи гасла екон. і політ. свободи, спирається на віру в досконалість людської природи. Соціалізм, навпаки, розуміє сусп-во як «арену безнастанних змагань і сплетений вузол антагоністичних відносин». Рівність і братерство не можуть встановитися самі – єдиним шляхом до їх встановлення є соц. революція. Довів недосконалість екон. доктрини соціалізму. Успіх соціалізму С. пояснює тим, що маси сприймали його поверхові гасла, не заглиблюючись в їх філос. основу. Показав обмеженість марксист. доктрини, яка зводила духовність та культуру до придатку екон. «базиса». Реакцією на раціоналізм лібералізму і соц. С. вважав фашизм, який стоїть на підвалинах органічності нації, але крайній централізм

держ. устрою є шкідливим для її розвитку. С. виходив з того, що політ. устрій визначається доцільністю з огляду на конкретні іст. умови. Фашизм же догматизує держ. диктатуру, перетворюючи її на самоціль.

С. був прихильником нац. диктатури як форми політ. устрою для *перехідного періоду* та сформулював основи Укр. Держ., згідно з якими Україна – це націон. д-ва з чітким розподілом влад на законодавчу, виконавчу і судову, жорсткою централізацією в управлінні та визначенням прав і обов'язків громадян.

Літ.: Таран С. Державотворення Миколи Сціборського / С. Таран // ОУН: минуле і майбуття. – К.: Фундація ім.О.Ольжича, 1993. – 302 с.; Книш З. Становлення ОУН. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1994. – 127 с.; Ковальчук І. Нарис історії діяльності ОУН під проводом А. Мельника на Житомирщині у другій половині 1941 року: [монографія] / І. Ковальчук, С. Стельникович. – Житомир: Рута, 2011. – 186 с.; Панченко В. Економічна стратегія ОУН 1920-1950-ті рр.: розробка та реалізація. – К.: ПП Наталя Брехуненко, 2011. – 80 с.; Сціборський М. Націократія. Політологія. Кінець ХІХ – перша половина ХХ ст.: Хрестоматія / За ред. О. І. Семківа. – Львів: Світ, 1996. – С. 672-687; Червак Б. Український націоналізм: дослідження, інтерпретації, портрети / Б. Червак. – Дрогобич: Відродження, 1996. – 40 с.

Л. Гонюкова

Т

Такер Роберт Чарльз (англ. *Robert Charles Tucker*; 29.05.1918, Канзас-Сіті, Міссурі – 29.07.2010, Принстон, Нью-Джерсі) – амер. політолог, історик, д-р істор. н., радянолог лібер.-демокр. напрям, Президент Американо-академії словянознавства, проф. Принстон. ун-ту. Після отримання ступенів бакалавра та магістра в Гарвард. ун-ті, працював у Упр. стратег. служб (1942-1944). Аташе амер. посольства у Москві (1944-1953). Д-р філос. Гарвард. ун-ту (1958), викладав в ун-ті штату Індіана. У Принстон. ун-ті викладав курси «Радян. зовн. політика» «Зовн. політика», «Політ. лідерство і особистість», «Марксистська думка», «Комуніст. держ. устрій» (1962-1984). Заснував Програму русистики. До смерті **Т.** займав проф. посади Professor Emeritus Of Politics Принстон. ун-ту і IBM Professor of International Studies Emeritus.

Основні праці: «Філософія і міф Карла Маркса» (1961), «Сталін. Історія і особистість: Шляхи до влади. 1879-1929» (1973); У влади. 1928-1941». (1990); «Політична культура і лідерство в Радянській Росії: від Леніна до Горбачова» (1987).

Нині праці **Т.** – найповніша біографія Й. Сталіна видана як в Росії, так і на Заході. **Т.** – єдиний зах. історик, кому дозволили ознайомитися із біб-кою Сталіна в Кремлі. Відомий як автор т. зв. «психобіографії» Сталіна. Розглядає Сталіна як представника диктат. типу особи. Висвітлює його діяльність через призму травми дитинства, отриманої від батька. **Т.** стверджує, що особа Сталіна є вирішальним чинником у розумінні радян. історії до 1953 р. За **Т.**, великий терор не міг бути «потребою системи», але ніхто не сумнівався, що масовий терор був ініційований і підтриманий Сталіним; отже, він має бути відображенням, принаймні, частково, особистих потреб вождя, і деякі з них, за твердженням **Т.** були психопатологічними. Непрямим доказом цієї концепції може служити те, як змінилося життя в СРСР після смерті вождя; якби терор був невід’ємною частиною радян. системи, не можна було б пояснити значне зниження рівня репресій після смерті Сталіна.

На переконання **Т.**, Сталін не зміг би висунути без соц. хаосу, який виник в результаті Першої світ. війни, революції 1917 р. і громад. війни. Йому був потрібен бюрокр. апарат, підлеглий його волі, і він зміг поступово його збудувати. Він потребував ефект. поліцейсь-

кої сили, що взаємодіє з населенням, здатним притягуватися до різних форм залякування та доносів. Сталіну потрібні були – і він у результаті отримав – ці й ін. зовн. складові, необхідні для реалізації внутр. потреб його диктат. натури. Коли він помер, його особа перестала бути діючим чинником, і терор припинився. Зовн. складові ще зберігалися, але особа Сталіна була відсутня.

Книги **Т.** про Сталіна – не традиц. біографія, а спроба встановити зв’язок між історією й особою. Предмет досліджень **Т.** – політ. народження Сталіна як більшовика: від Коби і Джугашвілі до Й. В. Сталіна. У 1992 р. **Т.** брав участь у міжнар. семінарі «Феномен Сталіна в контексті світ. істор. процесу» (Новосибірськ). Основа тез вченого – шовініст. елемент в ідеології сталінізму, який є різновидом більшовизму радик. правого типу, що узяв усе репресивне, терористичне та найжорстокіше в ленінській спадщині.

Останні роки життя **Т.** спеціалізувався на психології політики, намагаючись зрозуміти природу та сутність політ. лідерства. Потреба в лідерстві, за **Т.**, з’являється тоді, коли ситуація, в яку залучені великі групи людей, потребує оцінки, щоб сама група (хтось від її імені) запропонував необхідні дії. **Т.** виділяє ф-ції лідерства: діагностична (лідери визначають ситуацію, ставлять їй «діагноз»); поведінкова (вона пропонує політикові лінію поведінки); мобілізуюча (лідери повинні добитися підтримки групи в оцінці ситуації зробленого ними прогнозу її становища й окресленого плану дій). **Т.** вважає, що з точки зору лідерства вивчення сусп.-політ. рухів та їх динаміки є складовою досліджень політ. процесу. Звертає увагу на роль лідерства при зародженні громад. рухів та критикує тих дослідників, які стверджують, що соц. рух починається тоді, коли велика кількість людей збирається разом, щоб змінити або витіснити існуючу політ. культуру або гром. порядок. Такий підхід не демонструє динаміку залучення людей до формування громад. рухів. Серед причин, що визначають успіх або провал лідерства **Т.** виділяє: міру заклопотаності політ. спільноти тими обставинами, про які йде мова; неспростовність діагнозу ситуації і пропонуваного плану дій; міру причетності лідера до встановленої влади; наявність або відсутність в сусп.-ві свободи слова, друку і т. д.

Усі гром.-політ. рухи **Т.** поділяє на *реформаторські та революційні*. Лідери реформ часто з'являлися як глави д-в або в ін. лідерських ролях, які надають їм можливість здійснювати реформи без пробудження політ. рухів. Причинами реформаторського лідерства можуть бути моральне переконання, силове спонукання або пошук слави. Революційне ж лідерство бачить і визначає ситуацію, як настільки непоправно неправильну, що визнає лише одне можливе рішення – фундаментальне переоблаштування сусп-ва, тобто самого «підтримувального міфу». Гол. завданням революц. лідера є руйнування ідеолог. влади «підтримувального міфу» над умами людей. Так само як і реформатори, революційні лідери мають передбачення майбутнього сусп-ва в умовах реалізованого «підтримувального міфу».

Коло наук. інтересів **Т.** охоплювало низку галузей – філософію, політологію, компаративістику, історію. На думку С. Коена, **Т.** був не просто фахівцем, а інтелектуалом в букв. значенні цього слова.

Літ.: Голубев А. В. Феномен сталинизма в контексте мирового исторического процесса. Международный семинар в Новосибирске // Отечественная история. – 1993. – № 5. – С. 215-216; Такер Роберт. Биографический указатель «Хронос» – Режим доступа до статті: http://www.hrono.ru/biograf/bio_t/taker.html; Такер Р. Сталин. История и личность: Путь к власти. 1879-1929; У власти. 1928-1941. / Пер. с англ. – М.: Изд-во «Весь Мир», 2006. – 864 с.; Такер Р. Политическая культура и лидерство в Советской России: от Ленина до Горбачева / Р. Такер // США: экономика, политика, идеология. – 1990. – № 1. – С. 76-85.; Р. Такер «Я склонен считать, что альтернатива была...» // США: экономика, политика, идеология. – М. – 1989. – № 10. – С. 64-72.

О. Федорчук

Таллок Гордон (англ. *Gordon Tullock*; 13.02.1922, Рокфорд, Іллінойс, США) – амер. економіст, політолог. У роки Др. світ. війни проходив військ. службу. Закінчив Юрид. школу Чиказ. ун-ту (1947), захистив докт. дис. з права. Працював у Держ. департаменті США (1947-1956). Вивчав кит. мову в Йельс. (1949-1951) та Корнельському (1951-1952) ун-тах. Під час своєї дипломат. кар'єри працював у Китаї, Гонконзі та Кореї. Працював в Ун-ті Півд. Кароліни (1959), Вірджин. ун-ті (1962-1967), ун-ті Райса (1967-1968), Вірджин. політехн. ін-ті та Ун-ті штату Вірджинія (1968-1983), ун-ті Дж. Мейсона (Ферфакс,

Вірджинія, 1983-1987). Проф. економіки та політ. наук Арізон. ун-ту (1987-1999), Ун-ту Дж. Мейсона (1999-2008). З 2008 р. вийшов у відставку. Президент Т-ва сусп. вибору (1965), президент Півд. екон. асоціації (1980), лауреат премії А. Сміта (1993), почесний д-р Чиказ. ун-ту (1994), почесний член Амер. екон. асоціації (1998).

Основні праці: «Розрахунок згоди: логічні засади конституційної демократії» (1962, у співавт. із Дж. М. Б'юкененом), «Політика бюрократії» (1965), «Соціальна дилема: економічна теорія війни й революції» (1974), «Автократія» (1987), «Економіка безлюдних суспільств» (1994), «Голосування: підхід суспільного вибору» (1998).

Як представник теорії сусп. вибору, **Т.** у своїх теорет. міркуваннях виходить із того, що за всіх обставин поведінку людей потрібно розглядати як «раціональну» відповідь на подвійний тиск із боку довілля та соц. ін-тів. Під цим тиском люди завжди будуть прагнути до максимального задоволення своїх потреб, беручи до уваги ціни альтернативних варіантів. Це означає, що екон. аналіз характеризується не набором питань, що стосується екон. діяльності, а особливим методом аналізу будь-якого набору питань. Тобто, коли люди ухвалюють колект., а не індивід. рішення, теорія сусп. вибору намагається дати відповідь на запитання «Які трансакційні витрати, за певних техн. і соц. обмеженнях, можуть змусити індивідів віддати перевагу результатам голосування, які можуть бути досягнуті за допомогою ринкового механізму, і наскільки відчутні зміни цих обмежень, які здатні змінити подібні переваги?».

Т. (спільно з Дж. Б'юкененом) вважає, що за допомогою логролінга (практики обміну голосами в парламенті) вдається досягти більш ефективного розподілу ресурсів – розподілу, який підвищує заг. співвідношення вигід і витрат відповідно до принципу Парето-оптимальності (згідно з яким добробут сусп-ва у цілому досягає максимуму, а розподіл ресурсів стає оптимальним, якщо будь-яка зміна цього розподілу погіршує добробут хоча б одного члена даного сусп-ва). Проте можливим є й ін. варіант, коли відстоювання локальних інтересів через логролінг дає змогу уряду отримувати схвалення великого дефіциту держ. бюджету, зростання асигнувань на оборону тощо. Тим самим націон. інтереси нерідко приносяться в жертву регіональним вигодам. Класичною формою логролінгу є «діджа з салом» – закон, який включає набір невеликих локальних проєктів. Для отриман-

ня схвалення до загальнонац. закону додається ціла низка різних, нерідко слобо пов'язаних із осн. законом пропозицій, в ухваленні яких зацікавлені різні групи депутатів. Для забезпечення його проходження через процедуру голосування, до нього додають все нові й нові пропозиції («сало»), доки не буде досягнута впевненість у тому, що закон отримає схвалення більшої частини депутатів. На думку Т., така процедура небезпечна для демократії, бо принципово важливі рішення (обмеження громад. прав, свободи віросповідання, друку, зібрань) можуть бути «куплені» наданням окремих податкових пільг з задоволенням обмежених локальних інтересів.

Т. вважає, що в основу політ. нерівності та можливого ухвалення нераціональних рішень закладені екон. причини: 1) порушення пропорцій між граничними затратами та граничними вигодами часто призводить до прийняття екон. рішень, неправильних із сусп. погляду; 2) нерівність в отриманні інформації, позаяк краще поінформовані люди з високими доходами і добре організовані лобістські групи максимізують свій прибуток, отримуючи політ. ренту; 3) недобросовісність держ. чиновників (бюрократії), які, маючи свій прив. інтерес, прагнуть отримати якнайбільше голосів на наступних виборах і ухвалюють політ. популярні, але екон. неефективні рішення, враховуючи той факт, що вибори відбудуться у незабаром, а наслідки реалізованих програм виявляться пізніше. При цьому вони наращують держ. витрати, посилюють держ. регулювання, «роздувають» бюрокр. апарат. Уряд максимально концентрує у своїх руках владу, а економіка опиняється у програві. Все це породжує негативне ставлення виборців до урядових рішень, законів.

Осн. внесок у розвиток політ. науки Т. зробив у сфері дослідження політ. ринку як місця зустрічі «продавця» (політ. партії, політ. діячі) і «покупця» (виборці): перші продають другим за «гроші» (голоси на виборах) свої політ. програми.

Літ.: Таллок Г. Общественные блага, перераспределение и поиск ренты / Г. Таллок. – М.: изд-во Ин-та Гайдара, 2011. – 224 с.; Бьюкенен Дж. Расчет согласия. Логические основания конституционной демократии / Дж. Бьюкенен, Г. Таллок // Нобелевские лауреаты по экономике. Джеймс Бьюкенен. – М.: Таурус Альфа, 1997. – С. 56-58, 152-162.

В. Кривошеїн

Танячків Данило (06.11.1842, с. Дідилів, Кам'янсько-Струмилівський повіт, Австро-

Угорщина – 21.04.1906, с. Закомар'я Золочів. повіту) – галицький громад.-політ. діяч, публіцист, священник греко-католическої церкви, діяч нац. руху в Галичині від поч. 60-х рр. XIX ст. Закінчив гімназію і богословські студії у Львові. З 1868 р. і до смерті – священником в с. Закомар'я Золочів. повіту.

Основні праці: «Слівце правди Dziennik-ові Literack-ому про нашого батька Тараса Шевченка» (газ. «Вечорниці», 1862), «Письмо народовців руських до редактора політичної часописі «Русь», яко протест і меморіал. Списав Федор Черногора» (1867), «Старший народний турист», «Молодший народний турист» (1874), «Подорож до Риму! Отвертий лист до Єго високопреосвященства кир Іосифа Сембратовича, митрополита галицької Руси» (1877), «Як заводити Правди на лад закомарської «Правди»» (1883).

Т. був одним з визначніших діячів укр. громад. руху в Галичині у 70-х рр. XIX ст. Він вивчав народний фольклор, укр. літ-ру. Активно поширював в Галичині твори Т. Шевченка та в цілому видання укр. друкарень. Так, П. Куліш, з яким Т. листується, присилає йому укр. книги, зокрема твори Шевченка. Т. захоплюється творчістю Шевченка і знайомить із нею львів. молодь. Так, у 1862 р. у часописі «Вечорниці» публікується його перша стаття «Слівце правди Dziennik-ові Literack-ому про нашого батька Тараса Шевченка». В якій він наголошує, що: «з рідного краю, з рідного народу маєм ми брати основу для всякої науки, до нашої освіти, власним духом, не позиченим стоїть нам світові об'являтися, рідним життям належить нам жити і питомим способом працювати для добра цілого світу». У наступній статті в газ. «Мета» – «Письмо до громади» – піднімається тема єднання укр. сил: «От тепер то нам єднатися, а єднаючись, голосно об'явити: знайте народи! І ми народ великий...» Він є співроб. народовецьких газет: «Вечорниці», «Мета», «Нива», «Правда». Т. автор низки брошур і памфлетів на актуальні політ., церк., екон. й ін. теми, які були надруковані переважно у 60-70-х рр. XIX ст.

Т. був не лише талановитим публіцистом, а також й організатором та опікуном таємних учнів громад у гімназіях. У 1867 р. В. Шашкевич, син М. Шашкевича, пише про створення молодіжної народницької групи, в яку входив і Т. У 1868 р. народовці заснували громад. тов-во «Просвіта», що мало на меті поширення освіти та пробудження націон. свідомості. Лідером народовців був Т. Т-во «Просвіта» залучало у свої лави широкі верстви населення Галичини та в першу чергу – інтелігенцію. «Просвіта» ставила своєю метою

широке просвітництво народу, видання книг загальнонародною укр. мовою. Статті **Т.** і його талант організатора сприяв створенню у Львові і містах Галичини народницьких громад. Духовним провідником студ. і гімназійної молоді Галичини називає **Т. О. Терлецький**. Ця гром. орг-ція відіграла активну роль у формуванні нац. самосвідомості українців. **Т-во** пропагувало рідну мову через популярну літ-ру, часописи.

Т. закликав максимально використовувати можливості та досвід греко-катол. церкви. Він не погоджувався з тими, хто вважав церкву суто реліг. інституцією й пропонував використати засоби греко-катол. церкви для ефект. орг-ції екон. життя українців Галичини. **Т.** першим на Зах. Україні заснував ошадно-позичкову касу під назвою «Правда» та написав у 1883 р. брошуру «Як заводити «Правди» на лад Закомарської «Правди» зі зразком статуту. Він допоміг організувати кооперативи в кількох селах. «Правда» мала рятувати селян, позичаючи їм гроші на власні потреби чи на дім або госп-во під невеличкий процент. **Т.** поставив мету перед галицькою інтелігенцією: «Нам замало дбати про спасення душ, – нам треба рятувати тіло і життя народу; і, може, навіть передніше старатись мусимо про його земні добра, знаючи, що не дивнутись йому морально, коли не дивгнетесь матеріально! А тут же не дивгнути нам одними словами – тут треба жертв!». Так, в с. Закомар'я створено протипожежне т-во, філію «Сокола», збудували нову школу, організували читальню. **Т.** не збирав земних скарбів, він допомагав сиротам, вдовам, недужим, став ініціатором створення т-ва «Сільський Господар» і «Народний Дім» в Олеську.

У 1897 р. **Т.** був депутатом – послом сейму. Священники Золочів. повіту купили йому одяг і зібрали певну суму на дорожні витрати для перебування у Відні. **Т.** боровся із хабарництвом, і з утисками українців. Він домігся відставки відомого українофоба, золочів. старости Родера. У грудні 1905 р. у Львові на високому Замку зібралося народне віче, на яке приїхав і **Т.**, де він простудився і не зміг вилікуватися. На могилі о. Данила Тянякевича є напис: «Незабутньому і многозаслуженому о. Данилові Тянякевичу.+21/4 1906. Кондеканальний клир і народ на вічну пам'ять!».

Літ.: Кухар В. Данило Тянякевич у світлі контактів з Іваном Франком / В. Кухар, С. Вівчар // Наук. вісник музею Івана Франка у Львові. – Вип. 7. – Львів, 2008. – С.247-255; Плекан Ю. Українські депутати австрійського парламенту (XIX – поч.

XX ст.) / Ю. Плекан // Наук. вісник Чернівецького ун-ту. Серія: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Вип. 376-377. – Чернівці: Рута, 2008. – С. 131-133; Середяк А. “Просвіта” і радикальне середовище Галичини (До історії взаємин Івана Франка з Товариством) / А. Середяк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2010. – № 19. – С. 394-414; Мизак Н. Духовенство Української греко-католицької церкви в боротьбі за тверезість на теренах Галичини в XIX – на початку XX століття: історія і сучасність / Н. Мизак // Релігія та соціум. – 2008. – № 1. – С. 16-23.

В. Місютіна

Таргальський Єжи (польс. *Jerzy Włodzimierz Targalski*; псевдоніми: Юзеф Дарський, польс. *Józef Darski*; Лешек Морфеуш, польс. *Leszek Morfeusz*; 28.07.1952, Лодзь, Польща) – польс. політик, історик, політолог, журналіст. Закінчив іст. ф-т (1976) та орієнталіст. ін-т (1977) Варшав. ун-ту. Співробітник опозиц. часопису «Głos» (1979-1980), керівник сх. редакції в опоз. вид-ві «Krağ». Засн. і ред. підпільних часописів «Obóz» (1981-1983), «Niepodległość» (1982-1984). Член викон. комітету підпільної Лібер.-демокр. партії «Niepodległość» (ЛДПН) (1982-1984). У 1984-1997 рр. на еміграції у Франції, співроб. паризьк. «Kultura», Радіо Вільна Європа, «Kontakt», «Orientacja na Prawo», «Uncaptive Minds», «La Stampa». Після повернення до Польщі – дир. і гол. ред. «PAI-Press» (1998-2001), член правління «Польського Радіо» (2006-2009), з 2001 – викладач Студіум Сх. Європи Варшав. ун-ту. Докторат «Механізми демонтажу комунізму в Югославії (на прикладі Словенії і Сербії, 1986-1991)» (Гуманіт. академія ім. А. Гейштора в Пултуску, 2007).

Основні праці: «Таємні співробітники політичної поліції у пост-комуністичних державах» (1992), «Україна. Історія, сучасність, національні конфлікти» (1993), «Білорусія. Історія, сучасність, національні конфлікти» (1993), «Румунія. Історія, сучасність, національні конфлікти» (1993), «Естонія. Історія, сучасність, національні конфлікти» (1995), «Кінець югокомунізму» (2011), «Діти відомства. Медіа» (2013).

Один із ідеологів польс. опозиції. Відстоював ідею взаємообумовленості незалежності всіх народів Центр.-Сх. Європи, усунення Росії з регіону, непорушність кордонів, повагу прав нац. меншин та декомунізацію. У цих питаннях розходився з А. Міхніком. Ключове значення для змін у Центр.-Сх. Європі мало досягнення порозуміння двох найбільших

народів – укр. і польс. Розв’язання проблеми кордонів **Т.** пропонував через їхню ліквідацію і гарантування права вільного пересування й оселення. «Нашим гаслом є: укр.-польс. Львів одним з основних міст незалежної України, союзника незалежної Польщі». З метою міжнац. зближення у 1985 р. редагував польськомовний номер «Сучасності» та «Вісті з Риму». Один із керівників Польс.-укр. т-ва у Парижі. У 1985 р. **Т.** з **Т. Кузьо** почав видавати підпільний ж-л укр. мовою «Самостійник», чим ставилося завдання інспірації та активізації політ. діяльності укр. меншини у ПНР. У 1988 р. було опубліковано проект програми Укр. нац. демокр. союзу (УНДС), який мав об’єднати представників укр. меншини, а «Самостійник» вважався друк. органом Союзу. Зазначаючи, що європ. кордони не є справедливими для всіх д-в, зміна кордонів допускалася тільки диплом. шляхом, а не військ. Ним заперечувалася концепція повернення до довоєнних кордонів, яка була основним постулатом польс. еміграційного уряду. УНДС допомагався повних прав для усіх нац. меншин України та гарантування аналог. прав укр. меншини у сусідніх країнах. Значною мірою програма УНДС нагадувала програмні принципи ЛДПН.

У березні 1987 р. у Парижі було підписано «Заяву у справі принципів польс.-укр. співпраці». Із польс. боку від імені ЛДПН та Орг-ції «Wolność-Sprawiedliwość-Niepodległość» її підписав **Т.**, від імені Конференції укр. політ. партій і орг-цій (КУППО) – представник президента УНР в екзилі **М. Плав’юка** – **В. Малинович**. У «Заяві» стверджувалося, що тільки спільна політ. боротьба поляків, українців та інших народів Міжмор’я може привести до здобуття ними вільних і незалежних д-в. Визнання існуючих кордонів кваліфікувалося як необхідна умова польс.-укр. співпраці у боротьбі за незалежність. Було заявлено про необхідність негайного створення у Польщі власної ієрархії Укр. католи. церкви на чолі з єпископом та власної системи освіти укр. меншини. Підтримувалося слушне право українців на повернення на їхні землі, з яких були безправно виселені комуніст. владою.

Т. – представник правого спектру політ. думки Польщі. Сферою його наук. інтересів є трансформ. зміни в Центр.-Сх. Європі у 1970-1990 рр. та роль у них спецслужб. Звертав увагу на небезпеку занадто великої участі співроб. спецслужб у політ. і екон. житті. Тракував ПНР як форму радян. адміністрації, а III Річпосполиту – як її продовження. На основі аналізу трансформ. процесів

у СРСР, Югославії і Польщі **Т.** висунув тезу про контрольований розпад соціаліст. системи як форму переходу пануючою елітою від «реального соціалізму» до «пост-комунізму». Відсутність ефективності комуніст. с-ми переставала задовольняти привілеї еліти, яка з метою збереження пануючих позицій ініціювала зміни. Наявність владної та інформ. монополії при тоталітаризмі дозволила спецслужбам, маніпулюючи сусп.-вом, керувати змінами. На базі єдиної правлячої партії було створено кілька, які мали змінювати одна одну при владі. Номенклатурна приватизація дозволила забезпечити домінуючі позиції людям зі спецслужб і екон. номенклатури. Появилася екон. олігархія, яка унеможливила доступ до ринку людям з-поза свого середовища. Розширено еліту влади за рахунок частини опозиції, контрольованої агентурою, та створено олігарх. систему влади, унеможливаючи появу будь-якої автентичної політ. сили й усуваючи політ. конкуренцію. Система рекрутування еліт усувала з політики, економіки та ЗМІ чесних і незалежних, які становили загрозу їй. Заблоковано соц. ліфти, вертикальна соц. мобільність і рекрутування еліт відбувається тільки шляхом кооптації вузького кола осіб, які пройшли негативну селекцію. На підтвердження **Т.** наводив численні приклади пов’язання медіа-, бізнес-, політ. і наук. еліт сучасної Польщі з працівниками партії і відомств безпеки ПНР, які були їхніми батьками чи родичами і цим уможливили їм досягнення відповідного соц. статусу. Прихильник люстрації та декомунізації.

Політ. думка **Т.** доводить спільність і взаємопов’язаність політ. і сусп. процесів пост-комуніст. д-в Центр.-Сх. Європи.

Літ.: Дарський Ю. Напрямки польської східної політики // Сучасність. – 1986. – Ч. 6 (302). – С. 50-63; Ч. 7-8 (303-304). – С. 139-153; Генік М. Польсько-українське примирення у політичній думці Єжи Таргальського / Юзефа Дарського // Вісн. Прикарпатського ун-ту. Історія. – Івано-Франківськ, 2011. – Вип. 19. – С. 62-68; Генік М. Конструювання нового геополітичного устрою Центрально-Східної Європи у програмних положеннях Ліберально-демократичної партії «Niepodległość» // Вісн. Прикарпатського ун-ту. Історія.- Івано-Франківськ, 2013. – Вип. 23-24.- С. 212-219; Darski J. Police Agents in the Transition Period // Uncaptive Minds. – 1991-1992. – Vol. IV. – No 4 (18). – pp. 15-28; Niepodległość. Wybór z pierwszych 28 numerów / Opracował Józef Darski. – London: Polonia, 1985. – 236 s.

М. Генік

Тарновський Василь, старший (26.06.1810, с. Гудовка Прилуд. пов. Полтав. губернії – 16.12.1866, Чернігів, похов. у с. Качанівка нині Ічнян. р-ну Чернігів. обл.) – укр. поміщик, громад. і культ.-осв. діяч, представник лібер.-демокр. напрямку сусп.-політ. руху 50-х – поч. 60-х рр. XIX ст. Походив із козац-старшин. роду Тарновських. Батько В. Тарновського (молодшого). Навчався у Ніжин. лицей вищих наук князя О. Безбородька, де товаришував із М. Гоголем. Закінчив юрид. ф-т Моск. ун-ту (1828). Мав родовий маєток в с. Потоки (тепер с. Потік Мирон. р-ну Київ. обл.) та в с. Качанівка. Т. розпочав службу у департаменті гірських і соляних справ колезьким секретарем зі старшинством. У 1832-35 рр. викладав історію та статистику в Житомир. губерн. гімназії. У 1857-59 рр. разом з Г. Галаганом був членом Чернігів. губерн. комітету від уряду з підготовки селян. реформи. З 1860 р. – член-експерт ред. комісії в Петербурзі. З 1861 р. – член Чернігів. губерн. земської управи. Мав чин титулярного радника.

Основні праці: «Юридичний побут Малоросії» (1842), «Про поділ родин в Малоросії» (1853), «Про кріпосне право в Росії і необхідність усунення його» (1857), «Про основи для визначення цінності земель» (1859), «Про винагороду власника за землю, яка надається селянам у користування» (1858). У Чернігів. істор. музеї ім. В. Тарновського збереглися його рукописні дослідження з історії, культури, побуту, екон. і соц. життя: «Про поезію російського народу і вплив Малоросії на російську поезію», «Про знахарів», «Про рівність і право людини», «Про загальні основи прав і обов'язків поміщика», «Про Аскольда і Діра», «Малоросія мого часу», «Про малоросійські пісні» та ін.

Т. брав активну участь у громад. житті укр. губерній. У своєму маєтку та в маєтках свого родича Г. Тарновського ще до скасування кріпацтва він організував добре налагоджене товарне вир-во зі застосуванням передових технологій, чіткої орг-ції праці. Свій виробн. досвід та становище в сусп-ві Т. використовував для наук. досліджень та розробок. Ним було запроваджено методику статист., етногр. та екон. досліджень. Т. започаткував вивчення родинної історії укр. селянства, запропонував її методику та напрями. Цікавився питанням народонаселення в Рос. імперії, видобутку корисних копалин, лісокористування, шовківництва, скотарства, рибальства, вівчарства, конярства, мануфактурної промисловості, побуту, народної освіти, страхування тощо.

Т. розробляв плани орг-ції місц. самоуправління, функціонування органів медицини, освіти, соц. захисту населення, страхування, запровадження системи пожежної охорони, кооперації, розвитку мережі банк. установ. Заснував народні школи для селян у Качанівці, Антонівці, Парафіївці, оплачував роботу вчителів, особисто навчав дітей грамоті.

Беручи участь у підготовці селян. реформи, Т. принципово наполягав на звільненні кріпаків з виділенням їм земельних наділів. «Будемо постійно проповідувати, що грішно і аморально під час звільнення обирати людей, яких ми довели до злиднів, і що необхідно великодушно, по-братерськи поділитися з ними...», – зазначав Т. у листі до Г. Галагана. Належачи до лібер.-помірк. частини поміщиків, виступав за надання кріпакам свободи за викуп. Заслуги Т. в підготовці реформи 1861 р. відзначені золотою медаллю на Олександрівській стрічці, ін. держ. відзнаками.

Т. був активним учасником культ.-просвітн. руху в Україні. Близько стояв до Кирило-Мефодіївського братства. Осередком українознавства він бачив загальноукр. ж-л, навколо якого згуртуються найкращі представники науки, письменники, сусп. укр. діячі. Коштом Т. та Г. Галагана в Петербурзі була відкрита друкарня, де видавалися укр. твори Г. Квітки-Основ'яненка, І. Котляревського, Т. Шевченка, П. Куліша, вперше друкувалися твори Марка Вовчка. У Качанівці, Потоках, Києві влаштовував зустрічі з відомими представниками громад. і культ. життя: Т. Шевченком, П. Кулішем, В. Білозерським, М. Костомаровим, М. Гулаком, П. Редькіним та ін., надавав їм матер. допомогу. Виділив 1000 крб. сріблом на видання «Етнографічних записок» П. Куліша, сприяв виданню роману «Чорна рада» (1857). Приятелював із Т. Шевченком, розпочав колекціонування шевченкіани, виділяв кошти на утримання могили поета. Громадську, культурно-просвітницьку та меценатську діяльність Т. продовжив його син В. В. Тарновський-молодший.

Літ.: Модзалевский В. Л. Тарновские / В. Л. Модзалевский // Малороссийский родословник. – К., 1996. – Т. 5. – Вип. 1. – С. 29-54; Хорунжий Ю. Українські меценати: Добродійність – наша риса / Ю. Хорунжий. – К.: КМ Академія, 2001. – 134 с.; Товстоляк Н. М. Участь В. В. Тарновського в підготовці проектів селянської реформи та карлівському гуртку великої княгині Олени Павлівни / Н. М. Товстоляк // Грані. – 2005. – № 1. – С. 36-39; Товстоляк Н. М. Суспільно-політична діяльність

В. В. Тарновського – старшого в 30-40 роки XIX століття / Н. М. Товстоляк // Сіверянський літопис. – 2004. – № 1. – С. 47-53.

В. Дем'яненко

Таха Махмуд Мохаммед (араб. محمد محمود طه; 1909, Руфаа, Англо-Єгипетський Судан – 18.01.1985, Хартум, Демокр. Респ. Судан) – судан. реліг. мислитель і громад. діяч, засновник руху Братів-республіканців. Народився у небагатій, багатодітній родині. Закінчив коледж у Хартумі (1936), де вчився на інженера. Після кількох років роботи на судан. залізниці відкрив власну інж. фірму. Учасник судан. нац.-визв. руху. У 1945 Т. став одним із засновників Республ. партії, що виступала за незалежність Судану та побудову сусп-ва на засадах модернізованого ісламу. Неодноразово заарештовувався колон. адміністрацією, кілька років провів у в'язниці. На поч. 1950-х сформував своє особливе розуміння ісламу та перетворив Республ. партію з політ. орг-ції на пров.-пропаганд. рух Братів-республіканців. Попри свою назву рух будувався на основі рівноправ'я статей і включав багато жінок – як пересічних членів, так і керівників. Сам Т. відійшов від безпосередньої участі у політиці, присвятивши себе публ. лекціям, виступам у пресі та написанню книг. Усі режими, що встановлювалися у Судані у 1950-60-ті, рано чи пізно забороняли публ. виступи та книжки, бо Т. не вписувався в ідеолог. шаблони – він виступав проти примітивного тлумачення ісламу як у Братів-мусульман, проти араб. націоналізму, за мирне співіснування з Ізраїлем. 1983 р. Т. засудив введення у Судані законів шариату, за що був заарештований, звинувачений у вирождиступництві та засуджений до смерті через повішання.

Основні праці: «Це мій шлях» (1952), «Іслам» (1960), «Значення молитви» (1966), «Друге послання ісламу» (1967), «Близькохідна проблема» (1967), «Питання, що стоять перед арабським світом» (1967), «Коран, Мустафа Махмуд і сучасне розуміння» (1970).

Т. розробив своєрідний варіант політ. ісламу, що протистояв консерват. ісламізму, поширеному як тоді, так і сьогодні у багатьох араб. країнах. Він виступав за реформування судан. сусп-ва та нову конституцію, що вона мала б примирити особисте прагнення людини до абс. свободи з сусп. потребою у справжній соц. справедливості. За Т., Судан мав бути президент., федерат., демокр. і соціаліст. республікою. Цього політ. ідеалу найкраще можна досягти не через марксизм або лібералізм, а через іслам у його первозданній формі,

незаплямованій компромісами з консервативними елементами. Цей справжній іслам, за Т., заперечує дискримінацію жінок та іновірців, утверджує рівність і свободу всіх людей.

Переосмислюючи іслам, Т. ввів розрізнення між періодом, коли спочатку пророк Мухаммед проповідував у Мецці, та періодом його наступного проповідування у Медині. У Мецці порок виступає незброшений, він у меншості; його послідовники частіше є вихідцями з немаєтних класів, аніж багатіями; проти нього об'єднуються всі правлячі класи. Тому проповідь цього періоду адресована всьому людству та просякнута духом свободи. У посланні Мухаммед робить наголос на моральних цінностях і готовий благословити усяке сусп. перетворення, здійснюване на користь знедолених. За Т., ця проповідь закликає до скасування рабства та всіх форм сусп. пригноблення, зокрема тих, що їх жертвами є жінки. У Медині же Мухаммед проповідує в ін. середовищі: він укладає союз із панівними класами, що приймають іслам, і править зі згоди панівних класів. Як наслідок, його проповідь втрачає соц. зміст і обмежується питаннями віри. Також проповідь мирного навернення невірних і мирного переконання у правоті ісламу замінюється проповіддю обов'язкових правил, покликаних жорстко регламентувати життя, та неминучої кари за їх порушення. За Т., істинне послання ісламу – це послання меккського періоду. Працювати над його практ. втіленням у життя сьогодні означає підтримувати боротьбу пригноблених – робітн. класу та жінок.

Jim.: O'Sullivan D. The Death Sentence for Mahmoud Muhammad Taha: Misuse of the Sudanese Legal System and Islamic Shari'a Law? // The International Journal of Human Rights. – Vol. 5. – № 3 (Autumn 2001). – pp. 45-70; Packer G. The Moderate Martyr: A Radically Peaceful Vision of Islam // The New Yorker. – September 11. – 2006; Thomas E. Islam's Perfect Stranger: The Life of Mahmud Muhammad Taha, Muslim Reformer of Sudan. London: Tauris Academic Studies. – 2010. – 288 p.; Schmidinger Th. Die zweite Botschaft des Islam. Eine Menschenrechts- und Sozialismuskonzeption aus dem Sudan // Context XXI. – № 7-8. – 2000.

P. Tuca

Тейлор Фредерік Уінслоу (англ. *Frederick Winslow Taylor*; 03.1856, Германтаун, Пенсильванія, США – 21.03.1915, Філадельфія, США) – амер. мислитель, фундатор менеджменту як науки, один із засновників Клас. школи управління (школи наук. менеджменту). У

1878 р., у пік екон. депресії працював різно-робочим на Мідвельському сталеливарному заводі, пройшовши за шість років шлях від робітника до гол. інженера. Одержав диплом інженера-механіка Стівенського технолог. ін-ту (1883). З 1890 р. працював гол. управляючим компанії, що виробляла паперове волокно, з 1893 р. – інженером-консультантом з менеджменту одночасно на кількох підприємствах. З 1895 р. розпочав дослідження наук. орг-ції праці, впроваджуючи напрацювання на практиці. Засновник Т-ва сприяння наук. менеджменту (1911).

Основні праці: «Управління фабрикою» (1903), «Наукова організація праці» (1911), «Принципи наукового менеджменту» (1911), «Адміністративно-технічна організація промислового підприємства» (1912).

У своїй гол. праці «Наукова організація праці» Т. сформулював низку концептів, що отримали назву «тейлоризм». Сутність тейлоризму сконцентрована у таких чотирьох наук. принципах (правилах управління): 1) формування наук. підгрунтя, що має замінити застарілі методи роботи; наук. дослідження кожного окремого виду трудової діяльності; 2) відбір робітників і менеджерів на основі наук. критеріїв, їх постійне професійне навчання; 3) застосування отриманих знань для вирішення виробн. завдань; 4) співроб. адміністрації з робітниками для досягнення заг. цілей орг-ції, підприємства.

Замість розмитих і суперечливих принципів управління, Т. висунув чітку наук. систему знань про закони раціональної організації праці, сформулював нові принципи наук. управління. Т. уперше у світ. практиці орг-ції праці та управління запропонував математ. метод обчислення собівартості, необхідність постійного дослідження елементів часу, норм, завдань і рухів працівника (хронометраж), розробив власну систему заробітної плати (диференційована система оплати праці), відмінив зрівнялівку, спосіб розчленування та раціоналізації трудових прийомів, запровадив розроблену ним технологічну документацію (інструкційні картки). Йому належить ідея широкого використання функціонального управління, що покликане витіснити лінійну систему менеджменту, а також утворення у структурі підприємства планового та розподільчого відділів.

Т. створив *теорію раціоналізації* – систему оригінальних взаємопов'язаних положень і принципів підвищення ефективності трудової діяльності працівників через удосконалення соц. орг-ції. Критикуючи традиц. підходи

орг-ції й управління, що не враховували особливостей людської природи, Т. обґрунтував у своїй теорії своєрідність природи людини, людських взаємовідносин і людської поведінки. Раціоналіст. концепція орг-ції управління виробн. процесом, розроблена Т., переросла в *класичну школу менеджменту*, що передбачає такі принципи управління персоналом: індивід. відповідальність працівника за виконання службових обов'язків і завдань; жорсткий розподіл сфер діяльності; пріоритет індивід. форм орг-ції та стимулювання праці; застосування раціон. прийомів і методів праці за критерієм мінімуму часу на їх виконання; переважання екон. стимулювання над ін. його видами; авторит. стиль управління.

Концепції наук. менеджменту Т. були властиві такі особливості: механіцизм у трактуванні процесів управління (людина як придаток машини) і встановлення норм з високою інтенсивністю праці. Створена ним система наук. керівництва (Science Management) сприяла дальшому розвитку теорії управління. Однак її суттєвим недоліком був штучний відрив проблеми підвищення ефективності управління вир-вом від проблем управління ефективністю підприємства в цілому. Незважаючи на жорстку критику з боку профспілок і капіталістів, адже перших не влаштовували ідеї, котрі зачіпали інтереси профспілкових лідерів, а ін. – щодо влади на підприємствах, якою вони мали поділитися з менеджерами, на підприємствах США, що послідовно запровадили наук. методи Т., не було зафіксовано жодного випадку страйку робітників чи ін. соц. конфліктів, незважаючи на труднощі, з якими вони зіштовхнулися під час запровадження новацій. За всіх недоліків його теорії, дух партнерства підприємця та робітника, проголошений Т., став основою гуманізації праці.

Класичну теорію управління Т. було розвинуто в працях Г. Емерсона, А. Файоля, Г. Ганта, А. Хопфа та ін. учених-економістів.

Лит.: Тейлор Ф. У. Принципи наукового менеджмента / Ф. У. Тейлор. – М.: Контроллинг, 1991. – 104 с.; Управление – это наука и искусство / А. Файоль, Г. Эмерсон, Ф. Тейлор, Г. Форд / сост. Г. Л. Подвойский. – М.: Республика, 1992. – 351 с. В. Малиновський

Тереза Мати (Агнеса Гонжа Боякшу; алб. *Agnes Gonxha Bojaxhiu*; 26.08.1910, Скоп'є, Косівській вілаєт, Осман. імп. – 05.09.1997, Калькутта, Індія) – кагол. черниця, засновниця жіночої чернечої конгрегації Сестер

Місіонерок Любові (лат. *Congregatio Sororum Missionarium Caritatis*, аббревіатура *MC*) та добродійних місій у всьому світі, гол. Ордену Сестер Милосердя (1950-1997), нагороджена інд. орденом «Чудовий Лотос» (1962), премією Дж. Неру (1972), першою Темплтонівською премією (1973), нагородою «Racet in Terris» (1976), Медаллю Свободи (1985) та Золотою медаллю Конгресу США (1997), багатьма ін. відзнаками різних країн, д-р богослов'я (1971), почесний громадянин Загреба (1990), лауреат Нобел. премії миру за «утвердження миру в найважливішій сфері, захищаючи недоторканність людської гідності» (1979).

Народилася **Т.** на території суч. Македонії у родині борця за албан. визволення, отримала катол. виховання, змалку захоплювалася розповідями про місіонерів, добре навчалася, закінчила середню школу. Вже у 12 років **Т.** вирішила присвятити своє життя релігії, а у 18 – залишила домівку і вступила в лави місіонер. орг-ції Сестер Лорето в Ірландії, де вивчила англ. мову. У 1929 р. **Т.** поїхала до Індії, вступила в послушниці монастиря Дарджілінг, розташованого в Гімалаях, у 1931 р. прийняла першу обітницю, обравши собі ім'я Тереза на честь Терези де Лізьє, покровительки місіонерів, у 1937 р. прийняла повну обітницю черниці.

Із 1937 р. **Т.** очолювала жіночу Вищу школу Пресвятої Діви Марії у Сх. Калькутті, у якій понад 15 років викладала історію та географію бенгальським дівчаткам, керувала конгрегацією Св. Анни, члени якої навчали дітей, однак дедалі більше переймалася бідністю, яка її оточувала. Голод 1943 р. приніс до міста страждання й смерть, а у 1946 р. почалися заперки сутички між індусами й мусульманами. Саме в цей час **Т.** відчула те, що вона назвала «покликанням у покликанні», та отримала дозвіл залишити Лоретську спільноту й допомагати бідним і знедоленим у Калькутті, живучи серед них.

У 1948 р. **Т.** закінчила курси медсестер і заснувала жін. чернечу конгрегацію Сестер Місіонерок Любові, яка створювала школи, притулки, лікарні для бідних та важкохворих людей незалежно від їх національності та віросповідання. У 1950 р. Папа Пій XII схвалив заснування цієї конгрегації – єдиного катол. ордену, створеного у ХХ ст. У 1952 р. **Т.** відкрила перший будинок «Чисте серце» для тих, хто помирає, згодом – перший лепрозорій, у 1955 р. – притулок для покинутих дітей, у 1963 р. з'явилося chol. відгалуження спільноти – Братство Милосердя. З 1965 р.

конгрегація, отримавши понтифікальний статус, стала підпорядковуватися безпосередньо Папі Павлу VI та вийшла за межі Індії. На сьогодні її місії (понад 400 відділень та понад 700 буд. милосердя) діють переважно у екон. неблагополучних регіонах світу та районах стих. лиха. У 1971 р. **Т.** захистила докт. дис. з богослов'я у Вашингтоні. За гроші, виторговані за розкішний лімузин, подарований **Т.**, вона побудувала ще один лепрозорій для прокажених у штаті Біхар, відмовившись від урочистого Нобел. банкету, нагодувала 2 тис. бідних у Калькутті, у 1982 р. під час облоги Бейруту **Т.** переконала армію ізраїльтян та палестинських партизанів припинити перестрілку, щоб дати їй можливість вивезти дітей з фронтового госпіталю. У 1983 р. та 1989 р. **Т.** пережила серцеві напади, після госпіталізації пройшла через обряд екзорцизму, у 1993 р. зламала три ребра, у 1996 р. захворіла на малярію, спочила **Т.** у 1997 р. З 2013 р. день її смерті (5 вересня), який в Албанії донині є офіц. вихідним, відзначається як Міжнар. день благодійності.

Упродовж всього життя **Т.** переживала щодо слабкості власної віри, але продовжувала допомагати злиденним, хворим і сиротам, висловлюючись про це так: «через те, що ми не бачимо Христа, ми не можемо виразити Йому нашу любов, але ближніх завжди можемо бачити та щодо них чинити так, як чинили б щодо Христа, якби бачили Його». Також **Т.** говорила про те, що «легко любити далеких, але не так уже легко полюбити близьких», «люби: чим більше ти розділиш з іншими, тим більше будеш мати», «плід тиші є молитва, плід молитви – віра, плід віри – любов, плід любові – служіння, а плід служіння – мир», «любов потрібно проявити в дії, і ця дія є служіння», «вчора пішло. Завтра ще не прийшло. Ми маємо тільки сьогодні. Так давайте розпочнемо!», «не чекайте лідерів; робіть добро самі, людина людині», «подолати злидні можна тільки одним способом: ділитися тим, що в тебе є». У 2003 р. **Т.** беатифікована (причислена Катол. Церквою до лику блаженних) як Блаженна Тереза з Калькутті.

Літ.: Масбург Л. Мать Тереза. 50 удивительных историй / Л. Масбург. – М.: Триада, 2012. – 272 с.; Мать Тереза. «Нет больше той любви...». – СПб.: Духовная Семинария. Изд-во св. Петра, 2008. – 208 с.; Немтина А. А. Мать Тереза / А. А. Немтина. – М.: Изд-во Францисканцев, 2013. – 139 с.; Осипов А. Безграничное торжество любви / А. Осипов. – ФООП : Бондарук. – 2010. – 120 с.; Фалько Ж.-М. ди. Мать Тереза. Вера творит чудеса / Ж.-М. ди

Фалько. – М.: Текст, 2004. – 189 с.; Wellman S. *Mother Teresa: Missionary of Charity (Heroes of the Faith) / Sam Wellman. – Uhrichsville, Ohio: Barbour Publishing, 1997. – 202 p.*

О. Павлюшин

Терлецький Остап (05.02.1850, с. Назірна, pobl. Коломиї на Станіславщині, Австр. імп. – 22.07.1902, Львів, Австро-Угор. імп.) – укр. громад.-політ. діяч, публіцист, літературознавець. Після закінчення гімназії у 1868 р. вступив на філософ. ф-т Львів. ун-ту, де вивчав також історію. Отримавши диплом (1872), працював у біб-ці Віден. ун-ту, а пізніше навчався на його юрид. ф-ті (1878-1883), склавши іспити на д-ра юриспруденції. Член акад. т-ва укр. народників «Січ». Друкувався у ж-лах «Світ», «Жите і слово» та ін. як прогресивний історик, критик, економіст. Разом із С. Подолінським організував у Відні вид-во соціаліст. літ-ри укр. мовою, за що був притягнений до суду (1876-1877). Разом із І. Франком заснував Русько-укр. радикальну партію (1890), що об'єднала укр. селян і ремісників. З 1895 і до смерті працював адвокатом.

Основні праці: «Галицько-руський нарід і галицько-руські народовці» (1874), «Лихва на Буковині» (1878), «Робітницька плата і рух робітницький в Австрії в останніх часах» (1881), «Літературні стремління галицьких русинів від 1772 до 1872 р.» (1894-1895), «Москофіли й народовці в 70-х рр.» (1902), «Галицько-руське письменство 1848-1865 рр.» (1903).

Під впливом марксизму і соціаліст. ідеології Т. вибудовував свої концепції щодо сутності права. Для нього конституц. засади д-в Європи як «хартії бурж. світу» не були істинними. Найважливішими, на думку Т., є надання політ. і екон. прав трудящим, досягнення рівності всіх перед законом і рівності закону для всіх з метою втілення принципу повної соц. справедливості. Його ідеалом є федерат. демок. республіка, де суд і правду вершить громада, яка поєднує законодавчу, виконавчу і судову владу, тобто республіка, у якій панують безпосередня демократія і втілений принцип верховенства волі народу. Акцентував Т. на феномені державницького інтересу, який, на його погляд, д-ва реалізує у «політиці інтересів». Австро-угор. «політика захисту інтересів буржуазії та поміщиків» була для нього неприйнятною. Т. належить чималий внесок у збагачення укр. юрид. етнографії і дослідження проблем вітч. державотворення княжої та козацької доби.

Т. показав відсталість Галичини від Зах. Європи з точки зору різних підходів. Він зробив твердий крок до ідеології радикальної націон. демократії. Викриваючи фальшиве народолюбство народовців, Т. показав їх політ. боягузтво, практ. безпорадність, уявну громад. сміливість. Він стверджував, що жодні т-ва не порятовують народ від визиску, голоду та духовного убозтва. Лише шляхом змін соц. основ сусп-ва, можна насправді поліпшити матер. добробут народу і піднести рівень його духовності. За Т., розуміння народної освіти полягає в тому, щоб «знайомити народ із важнішими придбаннями найновішої науки таким способом, щоби... винести з читання книжок яку-небудь користь».

Т. викривав шовінізм і зрадництво народних інтересів москофілами, не щадив він і народовців, вказуючи, що вони твердять лише про «відрубність» народу, а не про соц.-екон. питання його життя. Відкидаючи «ексклюзивний націоналізм» народовців, Т. обстоював дружбу, співробітництво між народами, обмін духовними цінностями, досягненнями в усіх галузях народного госп-ва.

Причини посилення експлуатації селянства за капіталізму Т. вбачає у появі нових визискувачів – буржуазії та її д-ви. Ті нові визискувачі разом із представниками експлуаторів минулого – аристократією – зробили саме існування селянина нестерпним. Це було свідченням того, наскільки міцно та довго зберігались у Галичині феод. відносини після 1848 р. та як вони довго вживалися з капіталістичними.

Т., аналізуючи робітничий рух в Австрії, відзначав його вищу у порівнянні з селянством організованість в обороні своїх інтересів і що така організованість прийде і до галиц. робітництва. Класову боротьбу робітники з буржуазією ведуть в обороні від голодної смерті та «забезпечення прав робітницького народу перед капіталом». Хоча Т. першочергове значення надавав ідейній боротьбі, полеміці, диспутам, але зумів помітити і піднести значення практ. боротьби: досвід страйків вносить у «хаос політ. понять» свідомості робітників промені світла. Перевагу політ. страйків Т. вбачає і в конкретності їх вимог (10-год. робочий день, політ. свободи тощо).

Для Т. було цілком зрозумілим, що нац. питання переплітається і пов'язане з соц. питаннями. Будь-яке соц. питання залежно від істор. контексту легко може перерости в нац. Визволення України Т. пов'язує зі соц. ситуацією доби. Патріот-борець за вільну Батьківщину сподівався, що об'єднання українців у

єдину д-ву настане внаслідок розвалу як Рос., так і Австро-Угор. імперій.

Літ.: Пронюк Є. Остап Терлецький в ідейній боротьбі в Галичині 70-х років XIX століття / Є. Пронюк / Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. – К.: Укр. Центр духов. культури, 2006. – 256 с.; Романів Т. Віденська «візія» Остапа Терлецького / Т. Романів // Мандрівець. – 2009. – № 2. – С. 32-37; Терлецький О. І ми в Європі (Протест галицьких Русинів проти мадярського тисячоліття) / О. Терлецький // Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9-ти т. – К.: Дніпро, 2001. – Т. 5. Кн. 2 (Кін. XIX – поч. XX ст.). – С. 219-229; Терлецький О. Галицько-Руське письменство / О. Терлецький // Україна: антологія пам'яток державотворення X – XX ст.: у 10 т. / ред. кол. І. М. Дзюба [та ін.]. – К.: Вид. Соломії Павличко «Основи», 2008. – Т. 6: Змагання за українську ідею (від 60-х років до кінця XIX ст.). – С. 301-317.

Т. Лушагіна

Тетчер Маргарет Гільда (англ. *Margaret Hilda Thatcher*; 13.10. 1925, Грентхем, Великобританія – 08.04. 2012, Челсі, Великобританія) – політ. і держ. діяч, прем'єр-міністр Великобританії (трав. 1979 – листоп. 1990). Закінчила Сомерсвільський хім. коледж Оксфорд. ун.-ту (1947). У цьому ж ун-ті у 1952-53 рр. екстерном здобула юрид. освіту за спец. «адвокат у сфері оподаткування». У 1959 р. обрана до Палати Громад. 1961-64 рр. – парламент. секретар у міністерстві пенсій та соц. страхування. У 1966 р. увійшла до тіншового кабінету лідера Консервативної партії Е. Хіта. 1970-1974 рр. – міністр освіти та науки в уряді Е. Хіта. Із 1975 р. – лідер Консервативної партії Великобританії, яку привела до перемоги тричі поспіль (1979, 1983, 1987). Після відставки (1990) отримала довічне перство і стала членом Палати лордів (1992). Створила власний фонд (Margaret Thatcher Foundation) (1991) для сприяння розвитку політ. та екон. свободи.

Основні праці: «Роки на Даунінг стріт» (1993), «Шлях до влади» (1995), «Мистецтво управління державою» (2002).

Політ. ідеї Т. ґрунтувались на неоконсервативній концепції сусп.-політ. розвитку сусп-ва. Під час всього терміну своїх повноважень реформувала владні ін-ти брит. політики та економіки, активізувала зовн. політику. Перший уряд Т. (1979) відразу ж приступив до виконання екон. програми консерваторів, з якою вони прийшли до влади. Екон. платформа отримала назву «тетчеризм» і ґрунтувалась на дерегуляції д-вою екон. діяльності,

свободі підприємництва, зниженні прямого оподаткування, стимулюванні розвитку приватного бізнесу, ліквідації монополій і розвитку конкуренції. Найважливішим елементом тетчеризму було неухильне дотримання принципів монетаризму, екон. доктрина якого бере початок від початку 60-х ХХ ст., відколи її автор – М. Фрідман – видав книгу «Капіталізм і свобода» (1962). Основна ідея цієї концепції в обґрунтуванні неефективності втручання держ. регулювання у «вільний ринок». Політика тетчеризму ознаменувала кардинальну зміну фінансової політики Великобританії, насамперед, зниження податкового тиску, спрямовуючи отримані кошти на розвиток і модернізацію вир-ва. Важливий акцент робився на зниженні держ. витрат й Т. поставила завдання скоротити витрати на управлінців та проводила скорочення службовців і постійне інспектування їх діяльності. Т. вважала за потрібне обмежити вплив профспілок, звинувативши їхніх лідерів у підриві парламентської демократії та екон. поступу через паралізуючі страйки. Значна популярність Т. під час перших років її прем'єрства впала через рецесію і серйозний рівень безробіття, проте знову зросла під час Фолкленд. війни (1982) і екон. зростання, що призвело до її переобрання (1983).

У зовн. політиці орієнтувалася на зміцнення й посилення нац. інтересів. Цитати Т.: «хто не опирається у міжнар. справах на силу – приречений на невдачу», «найкращою основою для добросусідства є міцний паркан». Виявила твердість і непоступливість під час збройного конфлікту з Аргентиною через Фолкленд. о-ви (1982). Активно підтримувала процес перебудови у СРСР. Вона наголошує, що «комунізм намагався йти проти самої суті людської природи і, відповідно, був неспроможним». Т. разом із Р. Рейганом вважаються переможцями у «холодній війні», яку визначила, як війну «за свободу, правду і справедливість».

Т., розвиваючи ідеї фундатора консерватизму Е. Берка, наголошує, що для того, щоб свобода прижилася у сусп-ві, потрібна критична маса людей, які вважають свободу цінністю. Для того щоб утвердився вільний політ., екон. і соц. стан сусп-ва, спочатку мають з'явитися вільні люди, оскільки «вільна система заохочує, а не примушує людей і, таким чином, знаходить кращих».

Т. ділила всіх політиків на дві категорії: «одні з нас» і «одні з них». Це було її улюбленим висловлюванням упродовж усієї політ. кар'єри. Критеріями поділу визначала: пра-

цьовитість, надійність з точки зору особистої відповідальності і віра у філософію, в яку вірить вона.

Т. часто доводилось бути першою: перша жінка – голова консервативної асоціації студентів в Оксфорді, міністр тіньового кабінету консервативної партії, лідер опозиції, прем'єр-міністр. **Т.** була непопулярною за жорсткі методи стабілізації економіки. Рациональні дії, енергія, високий темп і працездатність зумовили оціночну іміджеву характеристику **Т.** як «Залізної леді». «Переважаючими якостями, на яких побудована її політ. кар'єра – послідовність і стійкість. Те, що вона відстоювала в 1975 р., коли стала лідером консервативної партії, вона відстоює і зараз. І ці ж переконання вона пропагувала у своїх промовах протягом 15 попередніх років», – написав англ. політ. журналіст і письменник Б. Арнольд. Сомервіллський коледж Оксфорд. ун-ту оголосив про створення стипендіального фонду імені прем'єр-міністра М. Тетчер (2013).

Літ.: Головченко В. Тетчер М. Г. / Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2012. – 808 с.; Тетчер М. Мистецтво управління державою. Стратегії для мінливого світу / М. Тетчер. – М.: Альпіна Паблішер, 2003. – 504 с.; Слюцинський Б. Історія суспільно-політичної думки: курс лекцій / Б. Слюцинський. – К.: Вид-во Європ. Ун-ту, 2005. – 453 с. – С. 408-410; Фридман М. Капіталізм и свобода / М. Фридман. – М.: Новое изд-во, 2006. – 240 с.

О. Ярош

Тіллі Чарльз (англ. *Charles Tilly*; 27.05.1929, Ломбард, штат Іллінойс, США – 29.04.2008, Нью-Йорк, США) – амер. соціолог, історик, політолог. У навчався у Гарвард. ун-ті (1944-1950), де слухав курси П. Сорокіна і С. Біра; захистив дис. під спільним керівництвом Дж. Гоманса та Б. Мура (1958). Проф. Гарвард. ун-ту (1956-1962), ун-ту Торонто (1965-1969), Мічиган. ун-ту (1969-1984). У 1985-2008 – Joseph L. Buttenwieser Professor of Social Science у Колумб. ун-ті. Дир. Центру вивчення сусп. орг-ції Мічиган. ун-ту та Центру вивчення соц. змін у Новій школі соц. досліджень (Нью-Йорк). Член Амер. акад. мистецтв і наук, Амер. філос. спілки та Нац. акад. наук США. У 2008 р. отримав Нагороду ім. Альберта О. Хіршмана (присуджено Дослідницьким комітетом сусп. наук) – одну з найпрестижніших відзнак у суспільствознавстві.

Основні праці: «Від мобілізації до революції» (1978), «Примус, капітал і європейські держави, 990-1992» (1992), «Тривка нерівність» (1998), «Динаміка незгоди» (2001, у співавт. з Д. МакАдамом і С. Тарроу), «Незгода і демократія в Європі» (2004), «Режими і репертуари» (2006). Написав 51 книгу та понад 600 наук. статей.

Здійснюючи дослідження у рамках істор. соціології, **Т.** поєднував інтерес історика до фактів і подій із інтересом соціолога до структур і процесів. Наук. діяльність **Т.** зосереджувалася на пошуках оптимальної моделі системного дослідження сусп.-політ. трансформацій. На його думку, фундамент. методолог. проблема цього дослідницького поля полягає в абстрактному характері «великих структур», широких процесів, масштабних порівнянь». Зосереджені на наданні універс. пояснень традиційні теорії сусп.-політ. трансформацій від К. Маркса до Т. Скокпол мали низьку евристичну цінність і були неспроможні адекватно пояснити окремі випадки соц. зрушень.

Т. не заперечував можливості формування універс. моделей, але наголошував на помилковому виборі об'єктів аналізу: класично при вивчені соц. динаміки окремі д-ви, сусп-ва або соц. групи розглядалися як автономні одиниці. Елементи діяльної цих одиниць – *епізоди* – використовувалися для побудови пояснювальних моделей. Натомість **Т.** сформулював програму «реляційного реалізму», у рамках якої наголошував, що елементарною одиницею соц. життя є *транзакція* – акт взаємовідносин між акторами, в процесі якого вони обмінюються інформацією, ресурсами, повноваженнями. Транзакції закладають тло соц. процесів загалом і сусп.-політ. перетворень зокрема. Транзакції здійснюються за допомогою певних *механізмів*. Механізми поєднують акторів у різних конфігураціях, але ґрунтовний аналіз дозволяє встановити секвенції та шаблони взаємодії. Відтак, вивчення механізмів, а не епізодів, дозволяє досягти релевантних висновків стосовно сусп.-політ. перетворень.

Для виокремлення механізмів соц. трансформацій, **Т.** активно впроваджував у царину соц. історії квантитативні методи. Вони використовувалися для членування «плинних потоків соц. життя» на модульні сегменти, які надалі можна співставляти та порівнювати з метою виокремлення споріднених за ф-ціями механізмів. Напр., на противагу звичному інтересу до визначних подій на кшталт «штурму Бастилії 1789 р.» або «Весни народів 1848 р.»

та фактолог. опису подій, Т. здійснив систематичний підрахунок рядових соц. конфліктів в європ. країнах, виокремивши схожі механізми кристалізації незадоволення, мобілізації та революцій і на основі отриманих даних здійснив діахронічний аналіз спроб демократизації в Європі.

Т. послідовно обґрунтовував думку, що важливу роль у процесах сусп.-політ. трансформацій відіграє політ. активність населення, котра стимулює політ. систему до змін у напрямках, які не передбачували і не планували політ. еліти. Цю політ. активність Т. розділяв на два типи – *конвенційну політику* (вибори, голосування, підданство) та *політику незгоди* (маніфестація, протест, блокада, збройне повстання, революція, демократизація). Кожен режим впливає на політ. активність громадян, стимулюючи або обмежуючи її певні прояви: режим може *приписувати* певну поведінку (напр., сплата податків), *толерувати* її (напр., маніфестація) або забороняти (напр., формування парамілітарних загонів). Система координації дозволеного та забороненого в політ. режимі закладає структуру політ. можливостей, котра визначає форму політики незгоди. Одним із найвизначніших досягнень Т. стало формулювання теорії репертуарів – повторюваного набору вчинків і їхніх обґрунтувань, до яких вдаються соц. актори під час соц. дії. Т. показав, що в різних країнах зі схожими структурами політ. можливостей репертуари політики незгоди і форми соц. перетворень мають подібні траєкторії.

Важливу роль у визначенні цих траєкторій відіграє політ. ідентичність соц. акторів. Кожен режим формує свою систему соц. кордонів, у межах яких функціонують вигідні політ. елітам «тривкі нерівності». Соц. кордони і породжені ними нерівності визначають ідентичність населення, котра відтворюється у світі повсякдення. Процес соц. перетворень запускається через механізм творення нових мереж взаємної довіри, вплетені у які соц. актори по-новому здійснюють транзакції з ін. акторами, формують нові каскади сподівань щодо наслідків цих транзакцій і, у результаті, переосмислюють свою ідентичність. Формування нового розуміння себе і свого місця в соц. світі призводить до сусп.-політ. трансформацій.

Лім.: Diani Mario. The Relational Element in Charles Tilly's Recent (and Not So Recent) Work // Social Networks. – 2007. – No. 29. – P. 316-323; Stave Bruce. A Conversation with Charles Tilly // Journal of Urban History. – 1998. – Vol. 24. – No. 2. – P. 184-225;

Tilly Charles. Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons. – New York: Russel Sage Foundation, 1984. – 176 p.; Tilly Charles. Durable Inequality. – Berkeley: University of California Press, 1998. – 299 p.; Tilly Charles. Contention and Democracy in Europe, 1650–2000. – New York: Cambridge University Press, 2004. – 305 p.; Tilly Ch. Social Boundary Mechanisms // Philosophy of the Social Sciences. – June 2004. – Vol. 34. – No. 2. – P. 211-236; Tilly Charles. Regimes and Repertoires. – Chicago: University of Chicago Press, 2006. – 256 p.

І. Гомза

Тіто Йосип Броз (хорв. *Josip Broz Tito*, ім'я при народженні – *Josip Broz*; 25.05.1892, Кумровець (Австро-Угорщина) – 04.05.1980, Любляна, Словенія, Югославія) – політ. і парт. діяч, ідеолог, президент Соц. Федерат. Респ. Югославія (СФРЮ). Народився в сел. родині, рано почав працювати. Брав участь у Першій світ. війні; перебував в Росії як полонений (1915-1920). Після повернення до Югославії вступив до комуніст. партії, обраний її ген. секретарем (1938). Під час Др. світ. війни керував Народ.-визв. армією Югославії. Після звільнення Югославії протягом 35 років керував країною як прем'єр-міністр, а з 1953 р – як президент.

Основні праці: «Національне питання і революція» (1977), «Самоуправління» (1977), «Незалежність і сучасний світ» (1982).

Т. є автором нац. варіанту комуніст. доктрини, який сформувався в цілісну концепцію у 1940-1960-х рр. і став підґрунтям для проведення внутр. і зовн. політики комуніст. урядом СФРЮ. Оригін. назва політ. доктрини та політ. практики Т. – «*самоврядний соціалізм*»; по смерті Т. за нею закріпилася назва *тітоїзм*. Хоча в основі тітоїзму є синтез окремих положень фабіанства з екон. та політ. теорією марксизму, він суттєво відрізняється від лєнінізму й ін. комуніст. вчень, що викликало тривалий політ. конфлікт між Т. та Й. Сталінін (1948-1953). Т. вважав, що шляхи побудови соціаліст. сусп.-ва кожна країна повинна визначати самостійно відповідно до своїх культ.-істор., екон. та ін. особливостей.

Характерні риси тітоїзму: 1) створення моделі соціалізму, яка дозволяє прив. власність на засоби вир-ва; 2) відмова від централіз. управління економікою, існування безробіття та трудової еміграції; 3) обмеження влади комуніст. партії за збереження однопартійності; 4) розвиток самоуправління трудових колективів для завоювання політ. лояльності населення та підвищення ефективності вир-ва; 5) у сфері зовн. політики – орієнтація на Рух

неприєднання, лавірування між двома надд-вами у добу «холодної війни», екон. співпраця з капіталіст. д-вами (зокр., отримання кредитів); 6) збереження монополії д-ви в інформ. просторі; 7) послаблення д-вного контролю за сферою культури (з поч. 1960-х рр.). У сфері нац. політики вихідна теза тітоїзму – поступове нівелювання нац. відмінностей і створення нового ґносу – югославів. Існуючі суперечності між окр. республіками та автоном. краями СФРЮ замовчувалися, представники нац. політ. опозицій були репресовані. Результатом втілення доктрини тітоїзму стало створення у СФРЮ авторит. режиму з культом Т., причому політ. міфологізація постаті Т. була обумовлена не лише діяльністю пропагандистського апарату, а й харизмою цього політика.

Недостатня розробка низки екон. і нац. аспектів тітоїзму ще за життя Т. призвела до кількох екон. і політ. криз у СФРЮ. Одразу по смерті Т. почалася ревiзiя його вчення, яка виявила його непридатність у нових сусп.-політ. умовах. На думку суч. дослідників, саме практика відмови від вирішення нац. протиріч, властива внутр. політиці Т., послужила одним із чинників, що обумовили лавиноподібний характер розпаду СФРЮ на поч. 1990-х та громад. війну між її кол. республіками. Після тривалого періоду негативізму на адресу Т., нині в окремих д-вах, що виникли після розпаду СФРЮ, спостерігається певне відродження інтересу до ідеолог. спадщини Т.

Літ.: Матонин Е. Иосип Броз Тито / Е. Матонин. – М.: Молодая гвардия, 2012. – 464 с. Матьовка Л.М. Радянсько-югославський конфлікт (1948-1956 рр.): передумови, етапи і наслідки: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Л. М. Матьовка; Ужгород. нац. ун-т. – Ужгород, 2007. – 20 с. Тито Й. Б. Избранные военные произведения / Й. Б. Тито. – М.: Изд-во полит. л-ры, 1973. – 364 с.; Тито Й. Б. Избранные статьи и речи (май 1941 г. – октябрь 1979 г.) / Й. Б. Тито. – М.: Изд-во полит. л-ры, 1987. – 646 с. Уэст Р. Иосип Броз Тито. Власть силы / Р. Уэст. – Смоленск: Русич, 1998. – 512 с. Шахін Ю.В. Й. Броз-Тито про соціальну напруженість в Югославії у 1955 – 1956 рр. // Записки істор. ф-ту Одес. нац. ун-ту ім. І. І. Мечникова / Ю. В. Шахін. – Вип.13. – Одеса, 2003. – С. 196-206; Шахін Ю. В. Еволюція економічної політики Федеративної Народної Республіки Югославії (1947-1961 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Ю. В. Шахін; Одес. нац. ун-т імені І. І. Мечникова. – Одеса, 2005. – 20 с.

О. Шерман

Токвіль Алексіс-Анрі-Шарль Клерель де (фр. *Alexis-Charles-Henri Clérel de Tocqueville*; 29.07.1805, Верней, нині Верней-сюр-Сен, Франція – 16.04.1859, Канни, Франція) – філософ, історик, суспільствознавець, письменник, держ. діяч – лідер консерват. партії порядку, міністр іноз. справ Франції у період правління Луї Наполеона. Захисник демократії та свободи, теоретик демократії та лібералізму. Виходець із аристокр. родини роаялістів, батько служив префектом у часи реставрації монархії. Одержав юрид. освіту у Парижі, а у 1827 р. призначається на юрид. посаду у Версалі. У 1831-1832 рр. вивчав амер. досвід орг-ції системи виконання покарань. Після виходу першого тому книги «Демократія в Америці» отримав визнання як сусп. діяч. Після повернення з Америки Т. поринає в політику і водночас продовжує наук. розвідки. Його приймають у члени Академії моральних і політ. наук (1838), Фр. академії (1848). Ставши членом палати депутатів (1839), він входить до складу парламент. комісії з розробки конституції Другої республіки, стає віце-президентом Законод. зборів і упродовж нетривалого часу (червень – жовтень 1839 р.) – міністр закорд. справ. Його політ. кар'єра обірвалася з держ. переворотом, здійсненим Луї Наполеоном Бонапартом, якому він чинив ризикий і відвертий опір.

Основні праці: «Демократія в Америці» (1-й том – 1835; 2-й том – 1840); «Старий режим і революція» (1856).

У праці «Демократія в Америці», описуючи процеси, що відбувалися в США у 30-ті роки ХІХ ст. як «мистецтво об'єднання», учений фактично заклав ідею майбутнього поняття «соц. капітал». Гол. ідею праці стає визнання істор. неминучості занепаду аристократії та неухильного руху сусп-в у напрямку свободи та демократії. Т. стверджує, що поступовий розвиток рівноправ'я, яке отожднюється ним із демократією, є незаперечним, однак демократія, що поширюється світом, схильна виходити з-під влади людини. Саме тому орг-ція держ. влади набуває за умов демократії особливо великого значення та передусім важливого значення набувають «системи стримувань та противаг» і теорії розподілу влад, які знайшли своє закріплення в амер. конституції 1787 р. Проте, на думку Т., недостатньо закріпити певні положення у конституції, позаяк устрій д-ви залежить і від ін. чинників. Так, геогр. умови мають менший вплив, ніж закони, а закони – набагато менший, ніж звичай, що втілюють всю сукупність знань, уявлень, думок та ідей, з яких утворюється звичайний

спосіб життя, традиц. та інтелект. устрій народу. Тож, демократизм амер. сусп. життя і стабільність політ. устрою пояснюються саме демократизмом амер. звичаїв.

Коріння свободи та демократизму амер. звичаїв **Т.** убачав у системі громад. самоврядування, бо саме в традиції громад. самоврядування є корені народного суверенітету й відбувається утвердження на практиці принципів свободи. Проте ні закони, ні ін. чинники не врятували Америку від стану «тиранії більшості», коли у справі управління д-вою більшість може робити все, що завгодно. На думку **Т.**, є вищий закон – «справедливість», яким встановлено «межі права кожного народу» та водночас право кожного індивіда апелювати «від верховної влади народу до верховної влади всього людства». «Тиранічний» прояв амер. демократії **Т.** убачав насамперед у пануванні громад. думки; у зв'язку з прагненням кожного здобути підтримку ін. громадян у умовах демократії неминуче стає думкою мас і тому володіє колосальною примусовою силою, яку неможливо порівняти ні з якими законами. **Т.** наголошував на тому, що масі немає потреби вдаватися до законів, щоб покарати тих, хто думає інакше, їй достатньо висловити своє несхвалення, і почуття гнітної самотності й безсилля доведе їх до відчаю. Коли люди є рівними за своїм становищем, то завжди громад. думка з величезною силою тисне на розум кожного індивіда, керуючи ним, охоплюючи і пригнічуючи, а це залежить не стільки від політ. законів, скільки від складу самого сусп.-ва.

Таким чином, **Т.** започаткував соціокульт. підхід до розуміння громад. сусп.-ва, що акцентує увагу на моральному та соц.-психолог. впливові мережі громад. асоціацій, зайнятих вирішенням повсякденних «малих» справ. Саме ці орг-ції формують «місцеві і особисті свободи», створюють необхідне для демократії активне соц. поле, поширюють дух солідаризму, терпимості та кооперації, а також створюють ситуацію наявності «пильного громад. ока», що повсякчас слідкує за владою. Така інтерпретація видається найбільш плідною при розгляді громад. сусп.-ва як «стратегії переходу» до демократії в посткомуніст. сусп.-вах, бо вона акцентує увагу не стільки на негативних ф-ціях громадян. сусп.-ва (бути противагою владі, служити заборолом проти диктатури), скільки на позитивних (створювати громад. культуру, формувати сприятливе для демократії соц. середовище). **Т.** вказує на тісний зв'язок і в певному розумінні – тотожність громад. сусп.-ва та демократії.

Літ.: Прокопчук І. І. Розвиток політичної свободи в умовах демократизації суспільства: ймовірні види загроз (за Алексісом де Токвілем) / І. І. Прокопчук // Нова політика. – 1997. – № 6. – С. 20-23; Прокопчук І. І. Ціннісне та інституційно-владне забезпечення політичної свободи в умовах демократії: політологічний аналіз творчої спадщини Алексіса де Токвіля: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.01 / І. І. Прокопчук; НАН України. Ін-т політ. і етнонац. дослідж. – К., 2001. – 16 с.; Токвіль А. де. Давній порядок і Революція / А. де.Токвіль. – К.: Юніверс, 2000. – 224 с.; Токвіль А. де. Про демократію в Америці / А. де.Токвіль. – К.: Всесвіт, 1999. – 590 с.

Е. Афонін, Т. Новаченко

Томазій Христіан (нім. *Thomasius Christian*; 01.01.1655, Лейпциг, Саксонія – 23.09.1728, Галле, Саксонія-Анхальт) – нім. філософ, юрист, теоретик природного права, послідовник С. Пуфендорфа, входив до поміркованого напрямку просвітництва. Народився в сім'ї проф. теології. Адвокат, проф. ун-тів Лейпцига та Галле. Уперше в історії нім. вищої освіти почав читав лекції не латиною, а нім. мовою (1687). Ректор ун-ту в Галле, приймав участь у створенні цього вузу. Заснував перший німецькомовний наук. часопис «Щомісячні бесіди» («*Monatsgespräche*», 1688) для заг. освіти.

Основні праці: «Установлення божественного законодавства» (1688), «Основи права природного та народів» (1705).

Т. прагнув звільнити науку від богослов'я, вніс істотний внесок до зміни сусп. думки щодо «полювання на відьом» і сприяв початку його офіц. заборони у Німеччині. Як і Пуфендорф, **Т.** вважав людину сусп. істотою, що прагне до мирного співіснування та спільного блага. Але люди мають і негативні риси (користолюбство і честолюбство), поділяються на мудрих і дурних, першим із яких потрібна лише порада, другим – примус. Саме так **Т.** обґрунтовує необхідність примусової влади, яка рятує людей від шкоди, що може бути нанесена дурнями. Примусову владу може здійснювати лише д-ва.

На думку **Т.**, д-ва виникла з договору, коли на шляху людей постали різні перешкоди, борючись з якими покликана д-ва. Бог не втручався у цей процес. **Т.** називав д-ву природним сусп.-вом, яке уособлює в собі верх. владу заради статку всіх і заг. блага, вважав, що утворенню д-ви сприяло оформлення двох договорів, перший із яких стосувався об'єднання в д-ву, а другий – призначення правителя. **Т.** підкреслював, що влада правителя пови-

нна зберігати сусп. мир і не поширюватись на діяльність людського розуму. Між правом та моральністю Т. вбачав різницю; специф. ознакою норми права називав вимушеність, можливість нав'язування права фіз. силою. Мета права, на думку Т., – оберігати зовн. світ і врегульовувати відносини між багатьма людьми, мета моральності – звернення до окремої людини, вплив на її внутр. світ.

Найкращою формою правління Т. називав монархію, але одночасно критикував князів «як земних богів», що є виявленням деякої непослідовності поглядів Т. За його теорією, якщо монарх виходить за рамки, окреслені сусп. договором, і народ вже не може терпіти, то у нього є право на орг-цію пасивного протесту проти монарха. До демокр. перетворень Т. ставився не дуже позитивно.

Держ. владу та межі її впливу Т. розглядав у моральному, політ. і прав. аспектах, вважав, що гарним політиком може бути тільки моральна дієва особистість.

Т. протестував проти судового переслідування за іншу віру та думку. Вірогерпимість підтримує мир, реліг. переслідування його порушують. Д-ва повинна підтримувати порядок, тому вона не повинна захищати одну релігію на шкоду іншим. Справою д-ви є захист забезпечення свободи віросповідання від насилля, вона може намагатись примирити протиріччя, але не насильницьким шляхом. Однак Т. допускав що реліг. війни можуть потурбувати зовн. мир, тому допускає обмеження. На його думку, правитель має право поіснити або заборонити свободу реліг. пропаганди і навіть виселити еретика із країни. Т. вважав, що кримін. покарання за ересі є нерациональними, бо вони мають на увазі дії людини як вираз її волі. Ересі ж є виразом думки, тому саме таким шляхом Т. відкидає покарання за них.

Т. ставив природне право вище позитивно-го, вище політики. Про природне право Т. писав, що квінтесенцію дарованого богом природного права складає максима (теза): вчиняй відповідно до гуманних вимог людського співжиття і це буде передумовою реалізації властивого людині прагнення до щастя.

Погляди Т. справили великий вплив на становлення в Європі д-в просвітницького абсолютизму та на формування світогляду його послідовників.

Літ.: Баскин Ю. Я. Проблема свободы в философии права Христиана Томазия / Ю. Я. Баскин // Правоведение. – 1999. – № 2. – С. 34–38; Деборин А.М. Социально-политические учения нового и но-

вейшего времени: В 3 т. – Т. II. Очерки социально-политической мысли в Германии конца XVII – начала XIX в. / А. М. Деборин. – М.: Наука, 1967. – 403 с.; Деев Н. Н. Разграничение права и морали в естественноправовом учении Христиана Томазия / Н. Н. Деев // Проблемы государства и права на современном этапе. – Вып. 8. / Отв. ред. В.Ф. Коток. – М., 1974. – С. 55-62; Жучков В. А. Немецкая философия эпохи раннего Просвещения (конец XVII – первая четверть XVIII вв.) / В. А. Жучков. – М.: Наука, 1989. – 206 с.

О. Зінченко

Томашівський Степан (09.01.1875, с. Купновичі, тепер Самбір. р-ну, Львів. обл. – 21.12.1930, Краків, Польща) – укр. історик, публіцист, гром. і політ. діяч, педагог. Середню освіту здобув у Самбір. гімназії (1895), навч. на філос. ф-ту Львів. ун-ту. Дійсний член Наук. т-ва ім. Т. Г. Шевченка (НТШ) у Львові (1899). Учитель історії, лат., грец. і нім. мов та літ-р у гімназіях Перемишля та Бережан (1900-1906). За наук. працю «Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р.» здобув диплом д-ра філос. у Львів. ун-ті (1904). З 1910 р. – доц. Львів. ун-ту, викладав на філос. ф-ті курси лекцій історії т. зв. «східного питання», лекції з історії Австрії від 1848 р. та історії Угорщини від 1866 р., укр. історіографії XIX ст. та ін. 1913-1915 – заст. гол., згодом гол. НТШ, гол. редактор 116-124 томів «Записок НТШ». 1914-1918 – член Бойової управи Укр. січових стрільців. У 1919-1921 рр. Т. – активний дипломат в уряді ЗУНР. 1921-1925 рр. – співпраця з гетьман. рухом у Берліні. Вересень 1927 – створення консерв. партії, її порозуміння з катол. Укр. християн. орг-цією для вироблення спільної програми. 1926 – вчителював у Львові. 1927-1930 рр. – позаштатний проф. УНІ в Берліні. З 1928 р. – доц. історії України в Краків. ун-ті.

Еволюція поглядів: у довоєнний період – наслідування укр. народницької історіографії (симпатизував лівим політ. течіям) до підпорядкування власних наук. інтересів розв'язанню акт. завдань укр. політики на Галичині (перехід на консерват. позиції). Наук. спадщина Т. сягає понад півсотні праць з укр. історії, близько п'ятисот рецензій і статей. Головні наук. інтереси: політ. історія західноукр. земель, історія церкви в Укр., політ. становище укр. народу в Австро-Угорщині та Польщі, Хмельниччина.

Основні праці: «Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р.» (1904), «Галичина» (1915), «Історія України. Старинні і середні віки» (1919), «Під колесами історії» (1922).

Починаючи з студ. років, займав виразну позицію на захист укр. студентства в умовах польс. оточення (член гуртків «Ватра» і «Акад. громада»). Його активне зацікавлення політ. справами спиралось на глибокі знання в галузі історії. Учень М. Грушевського, лідер його львів. школи, входив до правління НТШ, секретарював в істор.-філол. секції й археогр. комісії, багаторічний член Виділу (Управи) НТШ. Результати досліджень Т. відповідали народницькій концепції М. Грушевського («Гетьман Мазепа і король Станіслав II», «Мазепа у шведів», «Мазепа і австрійська політика» та ін.) і сьогодні визнаються провідними науковцями. Проте у 1913 р. був одним із організаторів опозиції проти М. Грушевського та ініціатор його відставки з посади голови НТШ.

Т. був прихильником офіц. укр. політики в Австро-Угорщині, що передбачала автономію укр. земель, які матиме власне законодавство, адміністрацію, освіту, армію. Критикував позицію австр. уряду в нац.-культ. і політ. розвитку укр. народу в складі Австро-Угорщини. Т. належав до західноукр. нац. політиків, які під кінець Першої світ. війни організаційно підготували проголошення ЗУНР, брав активну участь у підготовці укр. повстання в Галичині (1918). Маючи досвід роботи в зовнішньополіт. відомстві ЗУНР (працював у диплом. представництвах Швейцарії, Франції та Англії), у Т. сформувався свій особливий погляд на розв. укр. питання у рамках Версальської системи та можливе вирішення в цьому контексті справ Галичини. Т. вважав, що ідея досягнення держ. незалежності Галичини при підтримці д-в-переможців є нездійсненою через міжнар. реалії. «Уряд повинен домагатися найсприятливіших для українців політ.-прав. умов перебування краю в складі Польщі, оскільки польс. окупація, здійснена згідно з рішенням Паризької мирної конференції, стала невідворотним фактом». «Прийнятною формою мала б бути широка автономія Галичини, встановлена під міжнар. контролем». За зразок політ. орг-ції для галицьк. автономії Т. взяв англ. парламентську монархію з широкими повноваженнями громад, округів і територій. У такій д-ві законодав. влада належала б палаті представників місц. орг-нів влади; виконавча – держ. раді, до складу якої входили б представники духовних і світських органів. Символом д-ви був би монарх, який обирався б членами державної ради або був би спадковим.

Т. відкидав соборність, обґрунтовував ідею необхідності окремого процесу держа-

вотворення для Галичини і Наддніпрянської України. На думку Т., лише Галичина зберегла укр. дух завдяки близькості до Заходу та підтримці церкви і д-ви (саме греко-катол. церква врятувала українців від денационалізації). Розглядав Галичину, а не всю Україну, як спадкоємницю д-ви короля Данила, а Галиц.-Волин. князівство першою укр. д-вою.

Позиція Т. не була підтримана керівництвом і з серпня 1921 р. добровільно залишив дипломат. службу і приєднався до укр. консерват. руху в еміграції (в Німеччині). У Берліні тісно співпрацював з гетьман. рухом. Активно взявся до теорет. та ідейно-просвітницької праці (ред. «Укр. слова» (Берлін, 1924), «Літопису політики, письменства й мистецтва» (1925-1926) та часопису «Політика»). З ініціативи Т. у Відні були відновлені засідання НТШ силами укр.-емігрантів, науковців – кол. його членів, входив до складу еміграційних укр. інституцій – Укр. Культурної Ради, Краєвої Шкільної Ради. Обстоював думку про першочерговість всебічного аналізу підсумків Укр. революції та гостро критикував намагання будувати нові плани без врахування істор. досвіду. Докладний аналіз подій найновішої історії України став одним з гол. завдань Т. як ученого і політика.

Державницька концепція Т. ґрунтувалась на ідеях особливої ролі Галичини та уніатської церкви в майбутньому державотворенні; об'єднуючої нац. ідеї; європеїзації укр. руху з опорою на власні традиції. Т. дотримувався ідеї мирної еволюції існуючих форм правління, вважаючи, що республ. форма правління може бути найгіршою деспотією, а монархія – демократичною, якщо вона не абсолютна. В останні роки життя Т. остаточно завершив свою концепцію, в якій сполучилися елементи католицизму, консерватизму та прагматично-релятивістської філософії У. Джемса і О. Шпенглера. Консерв.-монарх. кола розцінили клерикальний монархізм і прогалицьку орієнтацію Т. як зраду інтересам гетьманської легітимної ідеології. Разом із В. Липинським вважається співтворцем державн. школи в укр. політ. думці. Т. – один із засновників нац.-демокр. партії Галичини за Австро-Угорщини, організатор консерв. руху на західноукр. землях, ідеолог і творець катол. консерв. партії.

Літ.: Бортняк Н. Наукова спадщина й громадсько-політична діяльність Степана Томашівського: історіографія та джерела / Н. Бортняк // Молода нація. – 2000. – № 4. – С. 31–50; Томашівський С. Під колесами історії: нариси і

статті / С. Томашівський. – Берлін, 1922; Швагуляк М. Степан Томашівський і західноукраїнський консерватизм від ідеологічного гурту до політичної партії / М. Швагуляк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 1997. – С. 309-337; Центральний державний історичний архів у Львові ф. 368 (Степан Томашівський), оп. 1, спр. 136, арк. 108 зв.

С. Денисюк

Тоффлер Елвін (англ. *Alvin Toffler*; 04.10.1928, Нью-Йорк, США) – відомий амер. соціолог, політолог, футурист, письменник. Закінчив Нью-Йорк. ун-т в Олбані (1949) Почесний проф. кількох амер. та заруб. ун-тів, має низку держ. та акад. нагород і премій.

Основні праці: «Футурошок» (1970), «Споживачі культури» (1973), «Доповідь про еко-спазм» (1975), «Третя хвиля» (1980), «Передбачення та передумови» (1983), «Метаморфози влади. Знання, багатство й сила на порозі ХХІ ст.» (1990).

Т. є одним із авторів «хвильової концепції розвитку сусп-ва», за якою виділяються три стадії («хвилі») еволюції цивілізації: аграрна (доіндустріальна), індустріальна та суперіндустріальна. І хоча **Т.** в ранніх працях («Футурошок» та «Третя хвиля») називав сучасне сусп-во «суперіндустріальним», його концепцію можна вважати концепцією інформ. сусп-ва.

У праці «Метаморфози влади...», яку можна віднести до жанру «чистої політології», міститься низка нових ідей і концепцій, зокрема «тріади влади», «метаморфоз влади» та ін. Сутність концепції «тріади влади» полягає у тому, що основними джерелами та чинниками завоювання та утримання влади є сила, багатство та знання, які й «утворюють триаду влади». «У своєму найнеприхованішому вигляді, – зазначав **Т.**, – влада використовує насилля, багатство та знання, щоб примусити людей діяти відповідним чином». Спираючись на цю концепцію, **Т.** розробив нову типологію влади. Якщо раніше критерієм типологізації влади виступала її *кількість*, тобто обсяг, то **Т.** запропонував новий критерій – *якість* влади. Показниками самої ж якості влади є її джерела, зокрема сила, багатство чи знання. Виходячи з цього, він поділив владу на три основних типи: 1) «Низькоякісна влада» – та, що тримається на силі. «Тінь насилля або сили, яка зафіксована в законі, – зазначає **Т.**, – стоїть за кожною дією уряду, і, як наслідок, будь-який уряд покладається на солдат і поліцію у справі надання *сили* своїй волі». Однак, насилля породжує спротив і жертви лише чекають на слушний момент, щоб нанести удар

у відповідь. «Головна слабкість грубої сили, – підсумовує він, – полягає в її абс. негнучкості. Насилля може бути використане лише для покарання. Якщо бути стислим, воно – низькоякісна влада»; 2) «Влада середньої якості» базується на багатстві, що є «більш зручним елементом влади». «Сила товстого гаманця, – зазначав **Т.**, – значно багатогранніша. Замість простого залякування або покарання вона може запропонувати чудово градуйовані винагороди – виплати чи винагороди грошима або чимось подібним. Багатство може використовуватися як у позитивному, так і в негативному плані. Воно, отже, значно гнучкіше сили. Багатство – влада середньої якості»; 3) «Високоякісна влада», яка опирається на знання. «Вона передбачає ефективність – досягнення мети з мінімальним джерелом влади... Знання можна використовувати так, щоб люди були вимушені діяти бажаним для вас чином, а не у власних інтересах. Знання дають владу найвищого гатунку».

За твердженням **Т.**, в умовах формування інформ. сусп-ва відбуваються метаморфози влади, зокрема міцнішає тенденція послаблення впливів таких джерел влади як сила та багатство та швидкого посилення ролі знання, а також зростання залежності перших двох (сили та багатства) від останнього (знання) та загострення боротьби за інформацію та знання. За висновком **Т.:** «Знання самі по собі, отже, є не лише джерелом найякіснішої влади, але також найважливішим компонентом сили та багатства. Знання перестало бути додатком до влади грошей і влади сили, знання стало їх сутністю. Воно їх надзвичайний підсилювач. Це – ключ до розуміння прийдешньої *метаморфоз* влади, і це пояснює, чому битва за контроль над знаннями і засобами комунікації розгортається на всьому світі. просторі». Уточнюючи сутність метаморфоз влади, **Т.** зазначає, що це «не просто передача влади», а «раптова, різка зміна в природі влади та її складових – знаннях, багатстві й силі» і що це «не просто її перехід від окремої людини чи групи людей до ін. людини чи ін. групи, але фундамент. зміни у відносинах насилля, багатства та знання, які слугують еліті для управління та контролю». А це означає, що «зникає цілісна система влади, яка оперізує весь світ. Це рідкісний момент в історії: одразу змінюються всі правила гри у владу і сама її природа революціонізується». До того ж, зауважує він, відбувається процес зародження «когнітаріату» (англ. *cognition* – знання), тобто робітників із середньою і вищою освітою, озброєних спец. знаннями і комп'ютером,

які йдуть на зміну пролетаріатові і майже усувають його з арени екон. і політ. життя. І саме когнітаріат все більше впливатиме на владу всіх рівнів та на політ. процеси.

Метаморфози влади, зауважує **Т.**, призведуть до загострення боротьби на загальнонаціон. рівні, зокрема між політ., етн. та реліг. елітами і спільнотами. Занепад «епохи фабричних димарів» буде породжувати почуття глибокого обурення, спільної тривоги, розбурхуючи «сусп. настрої», викликані переміщенням влади. У багатьох країнах світу, попереджав **Т.**, буде зростати кількість екстреміст. і терорист. орг-цій. Вони вимагатимуть місцевої автономії або/і факт. відокремлення. Процеси метаморфоз влади призведуть також до «глобальної битви за владу», тобто і на міжнар. арені. Заслуговує на увагу й заклик-застереження **Т.**: «Поки ми не зрозуміємо, як і до кого впливають знання, ми не зможемо ні захиститися від зловживань владою, ні створити краще, більш демокр. сусп-во.... Контроль над знаннями – ось сутність майбутньої всесвітньої битви за владу в усіх ін-тах людства».

Загальні висновки **Т.**: 1) людство вступило в новий етап свого розвитку – етап інформістів сусп-ва та метаморфоз влади; 2) метаморфози влади – процеси фундамент., революц. змін, які точаться навколо влади, з владою і у середині самої влади; 3) ці зміни відбуваються швидко і на всіх рівнях – локальному, загальнонаціон. і міжнар.; 4) метаморфози влади призводять до глобальних, епохальних змін і зрушень у всіх сферах сусп. життя.

Літ.: Тоффлер Е. Іміджмейкери / Е. Тоффлер // «І»: незалежний культурологічний часопис – 2004. – № 32; Тоффлер Е. Третя хвиля / Е. Тоффлер. – К.: Всесвіт, 2000. – 475 с.; Тоффлер Е. Нова парадигма влади. Знання, багатство й сила / Е. Тоффлер. – Харків: Акта, 2003. – 688 с.; Тоффлер Е. Метаморфози влади. Знання, багатство й сила на порозі ХХІ века. / Е. Тоффлер. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. – 669 с.; Тоффлер Е. Шок будущего / Е. Тоффлер. – М.: АСТ, 2001. – 560 с.

О. Маруховський

Трильовський Кирило (літ. псевд. Гайдамака, Гриць Покотило, Клим Обух, Приятель, Січовий батько та ін.; 06.05.1864, с. Богутин Золочів. повіту, нині с. Поморяни Золочів. р-ну Львів. обл. – 19.10.1941, Коломия, УРСР) – укр. гром.-політ. діяч, адвокат, публіцист, видавець, організатор січового та січово-стрілецького руху в Галичині. Народився в родині священика. Навчався на прав-

ничому ф-ті в Чернівцях, згодом у Львів. і Віден. ун-тах. Здобув фах адвоката, а у 1901 р. відкрив у Коломії канцелярію. Адвокат. справою він займався упродовж всього життя, захищаючи не лише українців, а й представників ін. народів.

Основні праці: «Про велику французьку революцію» (1913), «Боротьба італійців за свободу та соборність» (1928).

Визначальний вплив на формування світогляду **Т.** мав Т. Шевченко; він проводив пропагандистську роботу з розповсюдження його творів. Активно займався культурно-просвітницькою та господарсько-організаторською діяльністю: редагував місячник «Зоря», календарі «Запорожець», «Отаман» та ін.; кореспондент газ. «Свобода» і «Народне Слово» у США. У 1884 р. виступив одним із засновників читальні «Просвіта» в с. Карлові на Снятинщині, у 1896 р. – бібліотекар т-ва «Наука» у Снятині, у 1904 р. – засновник кооперативу «Народна Спілка». Видавав часопис «Громада».

Політ. діяльність **Т.** розпочав у 1884 р. З 1890 р. був одним із засновників та актив. Русько-укр. радик. партії, а також членом Нац. Ради ЗУНР. Від цієї партії його двічі було обрано послом (1907, 1911) до Держ. Ради Віден. Парламенту. Суттєвий вплив на формування його політ. поглядів мав М. Драгоманов і М. Павлик. У 1902 р. брав активну участь в орг-ції селян. страйків. В 1905-1907 рр., агітуючи за заг. виборче право, боровся за безплатну передачу селянам землі. У 1907-1918 рр. був послом Райхсрату (Австр. Парламенту), а у 1913 р. – Галиц. союму 10-го скликання, входив до складу «Укр. соймового клубу». Як депутат **Т.** намагався підняти укр. проблему на загальнодерж. рівень. Так, у 1908 р. він разом із Т. Масариком організував у Празі віче, на якому ознайомив чеську громадськість з тими переслідуваннями, які зазнавав укр. народ у Галичині з боку польсь. адміністрації. Виступаючи на вічі, він заявив, що у випадку продовження зловживань, подібні заходи будуть скликатися і в ін. регіонах. **Т.** був начальником Бойової Управи, яка на базі колишніх «Січей» формувала добровольчі загони Українських Січових Стрільців, які ставили мету з допомогою Австрії розбити «тюрму народів» (царську Росію) і визволити Наддніпрян. Україну з-під багатовікового царського гніту. У 1914 р. він був головою Бойової Управи УСС і членом Заг. Укр. Ради, а у 1918 р. – делегатом Укр. Нац. Ради ЗУНР. У 1927 р. повернувся з еміграції, працював адвокатом у Гвіздці (Покуття). У похилому віці

Т. продовжував пропагувати твори Т. Шевченка, І. Франка, історію укр. козацтва, укр. звичаїв та обрядів. Він писав статті на різні політ. теми, які друкував в часописах «Свобода», «Народне слово» (США), а також у виданнях Коломиї, Львова та Чернівців. Під час окупації Зах. України його викликають на допити; дивом він врятувався від арешту та депортації до Сибіру.

Літ.: Арсенич П. Засновник «Січі» Кирило Трильовський / П. Арсенич. – Івано-Франківськ: Лілея – НВ, 2000. – 76 с.; Монолатій І. Українські легіонери. Формування та бойовий шлях Українських Січових Стрільців, 1914-1918 рр. / І. Монолатій. – К.: Темпора, 2008. – 88 с.; Трильовський К. З мого життя... [Уривок зі спогадів] / К. Трильовський // Гей, там на горі "Січ" іде!...: Пропам'ятна книга "Січей". / Зібрав й упорядкував П. Трильовський. – Едмонтон, 1965. – 432 с.; 3 діяльності д-ра Кирила Трильовського яко посла до Ради Державної. – Коломия: Накладом І. Чупрея. Друкарня Михайла Білоуса в Коломиї, 1911. – 15 с.; Трильовський К. Проч зі шляхтою! Проч із єї посіпаками! Промова Д-ра Кирила Трильовського / К. Трильовський. – Львів, 1908. – 40 с.; Трильовський К. Боротьба італійців за свободу та соборність / К. Трильовський. – Коломия: Ока, 1928.; Трильовський К. Про Велику Французьку Революцію / К. Трильовський. – Львів: Самоосвіта, 1934. – 40 с.

С. Савойська

Трубецької Микола (рос. *Трубецкой Николай*; 03.04.1890, Москва, Рос. імперія – 25.06.1938, Відень, Австрія) – рос. вчений-мислитель, лінгвіст, історик, культуролог, етносоціолог, один із основоположників євразійства. Навчався на істор.-філол. ф-ті Моск. ун-ту (1908-1912). З 1915 р. – приват-доцент. З 1919 р. – в еміграції. З 1923 р. – проф. слов'ян. філології Віден. ун-ту, потім зав. кафедрою славістики; з 1930 р. – член Віден. академії наук.

Основні праці: «Європа і людство» (1920), «До проблеми російського самопізнання» (1921-1927). «Спадщина Чингізхана. Погляд на російську історію не з Заходу, а зі Сходу» (1925), «Про державний лад і форму правління» (1927).

У трактуванні Т. центральним в євраз. вченні виступає поняття особистості. Особистість в його розумінні може бути «приватнолюдською», що збігається з окремою персоною, і «загальнолюдською» («симфонічною»). Такі «загальнолюдські» особистості можуть існувати, як «приватнонародні» і

«загальнонародні». У Євразії слов'ян. народи змішалися з народами «урало-алтайської групи» – угрофінами, тюрками, монголами. У результаті з'єднання візант. православ'я з турською психологією виник «міцний сплав» «загальнонародної» особистості, яка тяжіє до створення на всій території Євразії єдиної д-ви. Під Євразією Т. має на увазі територію в межах Рос. імперії (СРСР), яка буквально збігається у своїх параметрах із «Хартлендом» Х. Макіндера.

Розвиваючи ідеї пізніх слов'янофілів М. Данилевського, К. Леонтєва, Т. зміщує деякі акценти у культуролог. висновках. Якщо пізні слов'янофіли наполягали на тезі жорсткого протистояння Росії та романо-герман. Європи, то Т. протиставляє романо-герман. світ усьому іншому – неромано-герман. Сутність позиції романо-германців щодо націй. питання криється у розташуванні «між двома крайніми межами: шовінізмом, з одного, і космополітизмом, з іншого боку». Ці дві протилежності – шовінізму, з його ідеєю переваги одного народу і його культури над усіма ін., і космополітизму, який закликає до знищення всіх відмінностей між народами і культурами, у зах. європейців приміряються, і навіть збігаються. Це відбувається в результаті домінування в психол. складі романо-герман. народів такої риси, як егоцентризм.

Результатом такого егоцентризму є підживлення шовінізму, який з вузького націон. – нім., фр., італ. – dorостає до масштабів «загальноромано-германського». Останній вид шовінізму зливається з космополітизмом, породжуючи таке хибне, з точки зору Т., поняття, як «загальнолюдська цивілізація». При цьому зразком «загальнолюдської цивілізації» виступає тільки власна романо-герман. цивілізація, тобто цивілізація індустріального Заходу. У таких установах апологетів зах. цивілізації Т. бачить претензії романо-герман. світу на розширення свого геополіт. простору, а в перспективі – на «світове панування».

Як і у ін. євразійців політ. пріоритети Т. пов'язані з ідеократичним ладом, який повинен замінити як аристократію, так і демократію. Гол. ознакою ідеократії є об'єднання правлячої еліти заг. світоглядом, «ідеєю – правительською». Прикметою ідеократичного ладу є наявність «однієї і єдиної партії», що стає фактично держ. установою. Прикладом ідеократичних режимів у 20-ті рр. ХХ ст. стали СРСР і Італія. Але ні крайній націоналізм фашистів, ні диктатура пролетаріату у марксистів не можуть бути правлячою ідеєю. Для

Т. і рос. комунізм, і італ. фашизм не так здійснюють, скільки перекручують ідеократичний лад.

Лит.: Бердяев Н. А. Евразийцы / Н. А. Бердяев // Путь. Орган русской религиозной мысли. Книга I. (I-VI). – М.: Информ-Прогресс, 1992. – С. 101-105; Евразийство (опыт систематического изложения) / П. Н. Савицкий. Континент Евразия. – М.: Аграф, 1997. – С. 13-78; Карсавин Л. П. Ответ на статью Н. А. Бердяева о «Евразийцах» / Л. П. Карсавин // Н. А. Бердяев: pro et contra. Книга I. – СПб.: РХГИ, 1994. – С. 334-338; Макиндер Х. Дж. Географическая ось истории / Х. Дж. Макиндер // Классика геополитики, XX век: Сб. – М.: ООО «Изд-во АСТ», 2003. – С. 7-30; Трубецкой Н. С. История. Культура. Язык / Н. С. Трубецкой. – М.: Изд-я группа «Прогресс», 1995. – 800 с.; Чемшиш А. А. Евразийское движение в 1920-е годы: геополитические аспекты национального вопроса / А. А. Чемшиш, И. Ш. Шенгелая // Политологичні записки: Зб. наук. праць. – Вип. 2 (6). – Луганськ: вид-во СНУ ім. В. Даля, 2012. – С. 26-35.

О. Чемшиш

Туган-Барановський Михайло (08. (20).01.1865, с. Соляниківці, тепер Куп'янського р-ну Харків. обл. – 21.01.1919, Одеса) – укр. держ.-політ. діяч, економіст, історик, академік УАН. Закінчив класичну гімназію, вищу освіту здобув на природн.-мат. і правн.-екон. ф-тах Харків. ун-ту (1888, 1889). З 1893 р. працював столоначальником у департаменті торгівлі й мануфактури Міністерства фінансів. Отримав ступінь магістра політекономії за роботу «Промислові кризи в сучасній Англії, їх причини і вплив на народне життя» (1894). З 1895 р. викладав у Санкт-Петербурзькому ун-ті, вступив в Імператорське вільне екон. т-во (з 1896 – його голова). Магістерську і докторську дисертації захищає у Моск. ун-ті. У 1901 р. за участь у студ. демонстрації висланий до Полтав. губернії. У 1905 р. повернувся у Санкт-Петербург, викладав як приват-доцентом Петербурзького ун-ту, одночасно проф. екон. ф-ту Петербурзького політехн. і комерц. ін-тів; також приватного ун-ту Шанявського у Москві (каф. кооперації). Акт. діяч укр. громади і Т-ва укр. поступовців у Петрограді, кадет. У 1917 р. **Т.-Б.** повертається в Україну і як член Укр. партії соціалістів-федералістів, один із авторів її програми, бере активну участь в укр. громад. і держ. житті. Помер несподівано в потязі по дорозі до Парижа, куди їхав у складі укр. диплом. місії. Похований в Одесі.

Основні праці: «Російська фабрика в минулому і сучасному» (1898), «Очерки по истории политической экономии» (1901-1902), «Теоретические основы марксизма» (1905), «Сучасний соціалізм в своєму історичному розвитку» (1906), «Социальные основы кооперации» (1916), «Вплив ідей політичної економії на природознавство та філософію» (1923).

Т.-Б. – представник соціал-демокр. напрямку політ. думки, відомий в світі більше як економіст, який вбачав майбутню укр. д-ву як соціальну. Розглядаючи тісно політику та економіку, вчений намагався пояснити політ. та соц. процеси через призму екон. доцільності та госп. потреби людини. В своїх роботах **Т.-Б.** найбільше апелює до ідей К. Маркса, погоджуючись чи спростовуючи їх. Так і в прагненнях показати ідею можливості побудови майбутньої соц. д-ви, він спирається на марксизм. Соц. д-ва для вченого мала стати ідеалом майбутнього. Зроблене вченим дослідження місця і ролі профспілок та ін. громад. орг-цій в розвиненій ринковій економіці – очевидне свідчення пошуку соц. моделі, деяких методів соц. орієнтації капіталіст. економіки, пошуку, який був продовжений в наступних його роботах.

Нова «соц. д-ва» майбутнього мала забезпечувати дотримання прав та свобод громадянина, сприяти всебічному розвитку індивіда та забезпечувати можливість реалізації його інтересів. У своїй роботі «Сучасний соціалізм в своєму історичному розвитку» **Т.-Б.** розглядаючи особливості соціаліст. теорії зазначає, що «не досить всіх людей оголосити рівноправними – треба їх зробити реально рівноправними, треба забезпечити за ними можливість реально використовувати їх права...»

Створюючи модель своєї майбутньої соц. д-ви, **Т.-Б.** розглядає процес кооперації. Кооператив, на думку вченого, не соціаліст. община, а госп. підприємство. У роботі «Соціальні основи кооперації» **Т.-Б.** вступає в полеміку з Р. Оуеном щодо розмежування понять община та кооп. **Т.-Б.** пропонує розрізнити поняття «кооперат. спільності» та «комуніст. общини» і зазначає, що общини, які виникають під безпосереднім впливом пропаганди соціалізму, були задумані як знаряддя соц. перетворення всього людства.

Для своєї соц. д-ви **Т.-Б.** відкидав можливість будь яких примусових дій щодо процесу колективізації. Наголошуючи що саме кооп. має стати поштовхом до добровільного об'єднання людей в кооперативи, що має на

меті досягнення заг. прибутку та реалізацію індивід. інтересів. Тож, для досягнення поставлених цілей, до основних елементів нового устрою **Т.-Б.** відносив нові форми господарства – муніцип. соціалізм, робітничі спілки (синдикалізм) і головне, – кооперативи. Вільні засади кооперації є альтернативою грубим і насильницьким засадам колективізму.

Соц. сусп-во **Т.-Б.** – це система сусп. союзів різної широти: деякі з них виходять за межі д-ви (міжнар.), що охоплюють усе людство. Більш вузьким господар. союзом є д-ва з муніципалітетами як самокерівними органами. Ще вужче значення мають виробн. асоціації та кооперативні общини й останньою ланкою є одноосібна праця самост. виробника, що отримує від сусп-ва засоби вир-ва на умовах раціон. використання та з урахуванням сусп. інтересів.

Обгрунтовуючи теорію кооперації, **Т.-Б.** доходить висновків, що для соціаліст. д-ви досить важливе значення має система місцедого самоврядування, але лише під чітким керівництвом центру: «Але не слід уявляти собі соціаліст. д-ву як якусь гігантську деспотію, в якій воля більшості буде залізним обручем сковувати все народне життя. Орг-ція централізму сусп. вир-ва сумісна з найширшим розвитком місц. самоврядування, що є необхідною умовою для правильної роботи всього механізму соціаліст. госп-ва, бо лише за цієї умови центральна орг-ція не втратить зв'язку з конкретними умовами життя».

Значну увагу у своїх дослідженнях **Т.-Б.** надавав питанням класів і класової боротьби. Соц. клас, на його думку, є сусп. групою, члени якої перебувають в однаковому екон. становищі щодо сусп. процесу присвоєння додаткової праці ін. груп, і як наслідок того мають спільні екон. інтереси і спільних антагоністів у процесі сусп. господарювання. З вищеозначених позицій критикував марксист. теорію класової боротьби, розуміння історії як боротьби класів тощо.

Літ.: Туган-Барановський М. И. Социальные основы кооперации / М. И. Туган-Барановский. – М.: Экономика, 1989. – 496 с.; Туган-Барановський М. Основи політичної економії / М. Туган-Барановський; [наук. ред., автор передмови і вступної статті С. М. Злупко]. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 628 с.; Горкіна А. П. М. І. Туган-Барановський в економічній теорії та історії / А. П. Горкіна. – К.: ІЕ НАН України, 2001. – 268 с.; Злупко С. Михайло Туган-Барановський. Український економіст світової слави / С. Злупко. – Львів, 1993. – 192 с.; Колодий С. Особенности формирования и развития ин-

ституционализма в Украине: теоретический вклад М. И. Туган-Барановского / С. Колодий // Ученые записки Таврического нац. у-та имени В. И. Вернадского. Серия: Экономика и управление. – 2011. – Т. 24 (63). – № 1. – С. 92–97; Народжені Україною: Меморіальний альманах у двох томах. – Т. II. – К., 2002. – С. 642.

Т. Лушагіна

Туллій Сервій (лат. *Servius Tullius*; 578 р. – 535 р. до н.е., Рим) – шостий цар Старод. Риму. За переказами, був сином полонянки-рабині Окрізії з м. Корнікул. Цим пояснювали його ім'я – Сервій (лат. *servus* – «раб») і лат. походження. Деякі рим. автори прагнули «облагородити» його, зображаючи мати знатною жінкою, позбавленою від рабства і взятою в царський будинок, де вона й народила хлопчика. За ін. (малопоширеною) версією, **Т.** – етрусський авантюрист, вигнаний з Етрурії, який оселився в Римі, змінив ім'я (Мастарна) і досяг царської влади. Іноді батьком **Т.** переказ називає рим. бога квалів Вулкана.

Ставши царем після загибелі Тарквінія Древнього (правив у 616-579 рр. до н. е.), **Т.** успішно воював з етрусками. **Т.** оточив Рим новими стінами, що охопили кільцем потужних укріплень нові пагорби та райони міста. Рим стає справжнім містом, а **Т.** з племінного вождя перетворюється на царя д-ви. Але гол. справою його життя стала реформа рим. війська і всього сусп. устрою, що увійшла в історію як «*центуріальна реформа*». Вона за метою була, військовою, а за методом проведення виявилася компромісним, але назрілим способом розв'язання протиріч родоплемінного колективу: замкнутість родових осередків общини – курій і генціальних триб. Спровадивши майновий перепис і отримавши таблиці, де були записані імена всіх, **Т.** з'ясував, що в Римі мешкає 25 тис. громадян, здатних носити зброю, довідався про к-сть їх майна і впровадив досить розумний держ. устрій, який приніс неабияку користь римлянам.

Т. відокремив із числа всіх одну частину, яка володіла найбільш цінним майном (не менш 100 мін); утворив із них 80 центурій і наказав їм володіти такою зброєю: щити, списи, мідні молоти, панцирі, поножі і мечі. Поділивши після цього центурії навпіл, **Т.** сформував 40 центурій із людей похилого віку, які на випадок відсутності молоді, повинні були залишитися в місті і захищати його. Це був *перший* клас. Він займав у війнах позицію передових воїнів зі всієї фаланги.

Потім із решти **Т.** відібрав другу частину (майно не менш, ніж 75 мін), утворивши 20

центурій. Вони отримали на озброєння таку ж зброю, як і перший клас, але вилучив панцирі й замість малих щитів дав більші. З них він виділив осіб, які були старші 45 років від тих, що придатні до служби у війську і утворив 10 центурій молодших, які повинні були воювати поза межами міста, і 10 центурій старших, які повинні були охороняти стіни міста. Це був *другий* клас. Він воював позаду передових воїнів.

Третій клас **Т.** утворив із залишків, які володіли майном не менше 50 мін. Із озброєння він вилучив не тільки панцирі, як у другого класу, але і поножі. З них він утворив також 20 центурій і розподілив їх таким же чином, як і попередні, за віком, і віддав 10 центурій молодшим і 10 центурій старшим. У битвах ці центурії займали позицію позаду прямуючих за передовими бійцями. Із тих, хто залишився, **Т.** знову відібрав майно осіб до 25 мін і утворив із них *четвертий* клас. Трубочі і горністи також були поміщені в четвертий клас і утворювали одну центурію старших і одну центурію молодших. На чолі центурій були призначені найбільш доблесні воїни. **Т.** також розподілив їх на 20 центурій: 10 з осіб у розквіті сил і 10 осіб похилого віку, таким же чином, як і попередніх. Із зброї наділив їх великими щитами мечами і списами; в битві відвів їм останню позицію.

Із *п'ятого* класу, який володів майном від 25 мін до 12,5 мін, **Т.** утворив 30 центурій. Вони були розділені за віковим цензом. Центурій всього було 193. Новий поділ громадян і війська викликав до життя і новий тип На-

родних зборів – за центуріями, а не за куріями, як раніше. Таким чином, перевага в к-сті центурій забезпечувала вершникам та членам першого розряду перевагу при розв'язанні будь-яких політ. питань. Це наштовхує на висновок, що **Т.** у такий спосіб «перехитрував народ», надавши йому формальні політ. права, але на справді виключивши народ від участі в управлінні сусп. справами.

Реформа **Т.** сприяла створенню потужної, навченої армії Старод. Риму, що дозволило йому вести загарбницьку політику. Виконуючи приватне завдання реформування військ. орг-ції і розширення її складу, реформа **Т.** поклала початок компромісного об'єднання в єдиний громад. колектив патриційів і плебеїв. Саме їх боротьба стала рушійною силою формування в Римі громад. сусп-ва і д-ви, причому особливого типу, різновиду античного поліса – *civitas*. **Т.** приписують також грошову реформу (за деякими відомостями, він перший у Римі почав карбувати срібну монету). **Т.** всіма способами сприяв зростанню добробуту сусп-ва: за прикладом Солона в Афінах він викупував бідняків із рабства і звільняв клієнтів від патрональної залежності – ця процедура носила назву «пехит». Тому **Т.** вважали «народним» царем. Особливо його пам'ять шанували плебеї.

Літ.: Токмаков В. Н. Армия и государство в Риме. От эпохи царей до Пунических войн / В. Н. Токмаков. – М.: КДУ, 2007. – 264 с.

В. Корнієнко

У

Уебстер Френк (англ. *Frank Webster*; 1950, Півд.-Зах. Дюргем, Великобританія) – брит. соціолог та інформаціолог. Навчався у Дюргем. ун-ті та Лондон. школі економіки. Працював у кількох брит. та заруб. ун-тах. З 2008 р. – зав. каф. соціології Міського ун-ту в Лондоні.

Основні праці: «Інформаційні технології та люддистський аналіз» (1986, у співавт. із К. Робінс), «Технічна дилема: комп'ютери, індустрія та освіта» (1989, у співавт. із К. Робінс), «Теорії інформаційного суспільства» (1995), «Часи технокультури: від інформаційного суспільства до віртуального життя (1999, у співавт. із К. Робінс), «Антивоєнний активізм: Нові ЗМІ та протест в інформаційній вік» (2008, у співавт. із К. Гіллан та Дж. Піккерілл) та ін.

У. є одним із засновників і представників т.зв. «критичної школи інформ. сусп-ва». Його скептично-критичні позиції найбільш повно представлені в ґрунтовній, оригінальній, але вкрай суперечливій праці «Теорії інформ. сусп-ва». У ній запропоновано та вдало використано низку відносно нових чи оновлених підходів і методів аналізу численних концепцій інформ. сусп-ва. На особливу увагу заслуговує вдале застосування У. маловідомого й досить ефективного методу дослідження, як *«альтернативний теорет. аналіз»*. Сутність цього методу полягає у тому, що: 1) будь-яка концепція інформ. сусп-ва розглядається як альтернатива ін. подібним концепціям; 2) ретельно аналізуються всі переваги та недоліки, позитиви та негативи цієї концепції; 3) проаналізовані концепт.-теорет. положення порівнюються з емпір. даними. Застосування методу дає можливість дослідникові з'ясувати ступінь коректності й достовірності тієї чи ін. концепції інформ. сусп-ва та визначити внесок її автора (авторів) у розвиток заг. вчення про інформ. сусп-во.

Найпоширенішим і ефективним методом виявився підхід, який сам У. назвав *«критичним»*. Його особливість – у відкритому запереченні не лише поодиноких положень, а й цілих концепцій інформ. сусп-ва. Підтвердження цього є як визнання самого У., так і рецензії на його працю «Теорії інформ. сусп-ва», автори яких дорікають йому за надмірний критицизм. Так, у «Вступі» до своєї роботи У. відверто зізнається: «Деякі рецензенти

першого видання «Теорій інформ. сусп-ва» висловили здивування: у книзі відображено настільки критичне ставлення до поняття та інформ. сусп-ва, що незрозуміло, навіщо було її писати». Винятком тут може бути позитивне ставлення У. до трилогії М. Кастельса «Інформаційна епоха: економіка, суспільство та культура», яку він вважав «єдиним на сьогоднішній день переконливим аналізом цього явища».

У. одним із перших спробував розподілити дослідників інформ. сусп-ва на дві наук. групи, зокрема на 1) «адептів» ідеї становлення інформ. сусп-ва внаслідок інформ. революції та 2) «прихильників» ідеї формування інформ. сусп-ва завдяки тривалим еволюц. змінам в соц.-політ. сфері.

Значним внеском у дослідження концепцій інформ. сусп-ва стала запропонована У. типологія цих концепцій та визначення її критеріїв. Зокрема, він поділив їх на п'ять різних типів: *«технологічні»* (Е. Тоффлер, Дж. Нейсбіт), *«економічні»* (Ф. Махлуп, М. Порат); *«пов'язані зі сферою зайнятості»* (Д. Белл, Ч. Лідбітер), *«просторові»* (М. Кастельс) та *«культурні»* (Дж. Ваттімо, М. Постер) і дав досить ґрунтовний аналіз їх сутності та особливостей. В основі кожного типу концепцій інформ. сусп-ва є певний, відповідний їй однойменний критерій; зокрема, технолог., екон. та ін., які до того ж «тісно пов'язані з параметрами ідентифікації новизни», тобто з кількісними показниками інновацій, зафіксованими впродовж останніх десятиліть у відповідних сферах суп. життя під впливом поширення інформації та вдосконалення інформ.-комунік. технологій.

Застосований У. критичний підхід дозволив йому показати особливості, переваги та недоліки проаналізованих ним концепцій інформ. сусп-ва, зокрема, такі, як: певний детермінізм та редукаціонізм, обмеженість і односторонність, наголос на кількісних і зневага до якісних показників, доволі часті оціночні підходи тощо. Внаслідок цього, цілком слушно стверджує У., «всі концепції – технологічна, економічна, пов'язана зі сферою зайнятості, просторова чи культурна – дають нам досить проблематичні поняття відносно того, що, саме становить інформ. сусп-во і як його визначити». З іншого боку, на нашу думку, саме жорсткий критичний підхід перешкодив У.

виокремити та належно оцінити ще дві надзвичайно важливі сфери інформ. сусп-ва, зокрема політ. та духовну. І тим не менш, У. зробив помітний внесок у вдосконалення теорет.-методолог. засад дослідження особливостей становлення концепцій інформ. сусп-ва та їх соц.-політ. аспектів.

Лит.: Уэбстер Ф. Теории информационного общества / Ф. Уэбстер. – М.: Аспект Пресс, 2004. – 400 с.; Webster F. Information technology: a luddite analysis. / Webster F., Robins K. – Norwood, N. J.: Ablex Pub. Corp., 1986. – 387 с.; Webster F. The Technical Fix: Computers, Industry and Education. / Webster F., Robins K. – 1989. – London, Macmillan, 1989. – 322 p.; Webster F. Times of the Technoculture: from the Information Society to the Virtual Life. / Webster F., Robins K. – London, New York: Routledge, 1999. – 328 p.; Webster F. Theories of the Information Society. 3rd ed. / F. Webster. – London, New York: Routledge, 2006. – 304 p.

О. Маруховський

Уінстенлі Джерард (англ. *Winstanley Gerrard*; 1609, Віган, графство Ланкашир – 10.09.1676) – англ. соціаліст-утопіст XVII ст., один із керівників руху дигерів. У. не отримав систематичної освіти. З 1630 р. жив в Лондоні. Учень, а згодом – член компанії торговців готовим платтям, мав власне підприємство в лондонському Сті.

Основні праці: «Новий закон справедливості» (1649), «Закон свободи» (1652).

Початок його проповідницької діяльності відноситься до середини 1640-х рр., до часу встановлення в Англії республіки. Вдаючись до містичної аргументації, У. в численних памфлетах (починаючи з «Нового закону справедливості», 1649) виклав своє соц. вчення, складовими частинами якого є «закон соц. справедливості», обґрунтування необхідності демокр. аграрного перевороту, проект «Вільної Республіки». «Новим законом справедливості» У. назвав безкласове сусп-во, яке не знає прив. власності, грошей, купівлі-продажу, роботи за наймом, імущих і незаможних. Встановленню цього «закону» повинен був передувати демокр. аграрний переворот, що передбачав право бідняків безвідплатно обробляти общинні пустки.

Здійснення аграр. перевороту У. вважав неодмінною умовою перемоги республіки над монархією. У 1649 р. очолив виступ дигерів – у край лівого крила революц. демократії у період Англ. бурж. революції XVII ст., які виражали інтереси міської та особливо сіль-

ської бідноти та виступали за спільну обробку общинних земель. У. став один із перших виразників інтересів експропрійованих народ. мас, заснувавши поблизу містечка Кобем колонію дигерів, яка стала першим у новій історії комуніст. експериментом. Після розгрому колонії (весна, 1650) У. написав свій ідеолог. заповіт – комуніст. утопію «Закон свободи» (1652), де уперше чітко пов'язав соц. ідеали комуніст. сусп-ва зі сподіваннями бідноти, а свободу громадянина характеризував перш за все як *свободу від нужди*. Твір пронизаний ідеями «зрівняльного комунізму», який У. намагався втілити в життя мирними методами. У передмові, у формі звернення до Кромвеля, У. різко критикує існуючі порядки; у перших трьох розділах викладено теорет. міркування про свободу за монарх. і республ. форм правління; з четвертої глави починається картина ідеального сусп. устрою. Головні риси його такі: земля загальна; у промисловості панує домашнє вир-во; розподіл відбувається за допомогою громад. магазинів; навчання та праця всезагальні та обов'язкові; центральна влада – у руках парламенту, місцева – у руках різних посадових осіб; військо і духовенство є, але обов'язок останнього обмежується просвітою народу; шлюб вільний і укладається без всіляких формальностей; покарання існує, аж до страти.

В обґрунтуванні свого соц.-політ. ідеалу У. не звільнився цілком від теології, але в основному перейшов на позиції раціоналізму та трактував теорію природ. права в дусі рішучого заперечення приват. власності. Матеріалістично тлумачив питання етики та моралі. Риси реально існуючого тоді в Англії способу вир-ва поєднуються у нього з комуніст. принципом розподілу шляхом прямого продуктообміну. Політ. ідеал У. – послідовно демокр. республіка.

Лит.: Новый закон справедливости / Дж. Уинстенли // Английская буржуазная революция середины XVII века: практикум по Новой истории: В 2 ч. – Ч. 1 / Н. А. Кислица. – М.: Учпедгиз, 1963. – С. 186-188; Джерард Уинстенли. Избранные памфлеты / Пер. з англ. Е. Г. Денисовой. – М. – Л.: Изд-во Академии Наук СССР, 1950. – 370 с.; Джерард Уинстенли – мыслитель, революционер и пророк / М. А. Барг // Великая английская революция в портретах ее деятелей: сборник / М. А. Барг. – М.: Мысль, 1991. – С. 327-394; Сапрыкин Ю. М. Социально-политические взгляды английского крестьянства XIV-XVII вв. / Ю. М. Сапрыкин. – М.: МГУ, 1972. – 321 с.

І. Побочий

Уманець Федір (21.02.1841, с. Яснівка, Глухівський повіт, Чернігів. губернія – дата смерті не встановлена, 1908?) – укр. письменник, публіцист, історик, юрист, краєзнавець, гром. діяч. Походив із старов. козац.-старшин. роду, відіграв важливу роль у зміцненні земських установ Чернігівщини, розвитку іст. краєзнавства, музейної й архівної справи. Сприяв поширенню укр. елементу в діяльності Чернігів. земства, запросив до нього службовцями Б. Грінченка, М. Коцюбинського, М. Вороного, В. Самійленка й ін. Налезав до представників старої інтелігенції, що вбачала свій обов'язок перед сусп.-вом у збереженні і популяризації іст.-культур. спадщини.

Основні праці: «Суспільне виховання в Росії» (1861), «Виродження Польщі. Два роки після Ягеллонів» (1872), «Малоросіяни в Польщі. XVII ст.» (1881), «Олександр I і російська партія в Польщі» (1883), «Колонізація вільних земель Росії» (1884), «Гетьман Мазепа» (1897), «Князь Константин-Василій Острозький» (1901).

Після закінчення юрид. ф.-ту Моск. ун-ту. працював у земському відділі Мін-ва внутр. справ (з 1861). У 1862 р. захистив канд. дис. «Надел общины и дворовые люди». З 30.04.1862 р. переведений на службу до відомства Мін-ва юстиції, у цьому ж році рішенням Сенату йому присвоєно чин колезького секретаря. У 1863 р. призначений старшим помічником столоначальника, упродовж 1864-67 рр. – мировий посередник. З 1875 р. працював на посаді члена Глух. повітового у сімейних справах присутствія, підвищений у чині до колезького асесора, з квітня 1880 р. – надворний радник зі старшинством. Голова Глухів. повітової земської управи (1889-96) і Чернігів. губерн. земської управи (з 1896).

У. надавав особливого значення вирішенню питань народної освіти (губернське земство брало на себе половину фін. витрат): організації освіти для дорослих, відкриття недільних шкіл (комплектувалися по групах, у залежності від складу контингенту та предмета вивчення); реорганізації прогімназій із чотирикласних у шестикласні (на уроках письма читалися тексти істор., геогр., природ.-гуманіт. змісту); улаштування педаг. курсів для народ. учителів; створення фонду допомоги шкільному буд-ву, з якого видавалися кошти на зміцнення матеріальної бази навч. процесу, орг-ції сільс. біб-к (через недофінансування процес просувався повільно). Ініціював відкриття у великих селах двокласних сільс. училищ, покликаних задовольни-

ти широкі культосвітні потреби населення тощо.

Чернігів. губернське земство опікувалося переданим йому у власність і завідування музеєм місцевих старожитностей В. Тарновського. З 1896 р. – заст. голови Чернігів. архівної комісії, покликаної «привести в порядок істор. музей, біб-ку та започаткувати видання записок комісії». Надавав значну допомогу чернігів. «Громаді», прихильно ставився до вирішення укр. нац. питання, постійно підтримував Б. Грінченка. Виходив із того, що надання різноманітної допомоги населенню стане успішним лише тоді, коли всі заходи базуватимуться на принципах самодіяльності та самопомоги. Пропагував та сприяв розвиткові кооперативного руху.

У. був прихильником теорії Т. Мальгуса, соц. дарвінізму, гегельвської класифікації народів на «історичні» й «неісторичні». Високо оцінюючи реформи 1860-х рр. в Росії, протиставляв їх революціям в Зах. Європі, скептично оцінював істор. роль робіт. класу. Бурж.-націоналістичні тенденції україно-фільського спрямування поєднувалися в **У.** з великодерж.-шовіністичними настроями щодо польс. питання. У книзі «Виродження Польщі. Два роки після Ягеллонів» й ін. публікаціях виправдовував колонізаторську політику царизму, вважав правомірним з точки зору етнічної близькості рос. і польс. народів насильницьке приєднання польс. земель до Рос. імперії, засуджував польс. націон.-визв. рух, зокрема повстання 1863-1864 рр., ватажків антикріпосн. повстань укр. селян проти польс. шляхти.

З 1860-х рр. наук. статті на іст. й поточні сусп.-політ. теми публікував у «Кіевской старине», «Отечественных записках», «Историческом вестнике», «Русском архиве», «Древней и новой России», «Голосе», «Всемирном труде». Наук. доробок **У.** демонструє схильність автора до широких теорет. узагальнень сусп.-політ. та соц.-екон. процесів і наук. синтезування. Публікацією істор. досліджень **У.** справив вплив на утвердження нац. ідеї. Особливої уваги заслуговує монографія про гетьмана І. Мазепу, в якій автор, використовуючи архівні матеріали та збірки П. Дорошенка і Маркевичів, уперше в новітній укр. історіографії спробував позитивно охарактеризувати І. Мазепу як людину й держ. діяча. На його монографію посилався М. Грушевський в «Очерке истории украинского народа». Істор. дослідження **У.** сприяли розумінню сутності укр. народ. спадщини, утвердженню нац.

ідентичності, усвідомленню власного істор. обличчя та місця у цивілізованому світі.

Літ.: Половец В. М. Федір Михайлович Уманець (1841-1917 рр.) / Володимир Михайлович Половец. – Чернігів: Просвіта, 2006. – 144 с.; Енциклопедія українознавства. У 10-х томах / Головний редактор Володимир Кубійович. – Париж; Нью-Йорк: Молоде життя, 1954-1989; Уманец Ф. М. Вырождение Польши: Два года после Ягеллонов. ([7 июля 1572 – 18 июня 1574 г.]). – Спб.: тип. М. Хана, 1872. – 341 с.; Уманец Ф. М. Гетман Мазепа: Ист. монография. – Спб.: тип. М. Меркушева, 1897. – 455 с.; Уманец Ф. М. Князь Константин-Василий Острожский. – РА. – 1904. – Т. 1. – № 4. – С. 625-634; Уманец Ф. М. Малороссияне в Польше. XVII в. – ИВ. – 1881. – № 7. – С. 55-64; Уманец Ф. М. Русско-литовская партия в Польше: 1574-1575 гг. – ЖМНП. – 1875. – № 12. – С. 233-269.

Б. Дем'яненко

Уоллес Альфред Рассел (англ. *Alfred Russel Wallace*; 08.01.1823, Аск, Монмутшир, Уельс – 07.11.1913, Броудстоун, Дорсет, Англія) – англ. натураліст, біолог, антрополог, соц. діяч. Закінчив школу в Хартфорді, працював землеміром, підрядником на буд-ві залізниці, вчителем у школі. З 1844 р. викладав у Лестерській школі, де потоваришував з ін. молодим учителем Г. Бейтсом. Накопичивши кошти, А. Уоллес і Г. Бейтс вирушили на вітрильному судні до Бразилії, де протягом двох років вивчали район від гирла Амазонки до впадіння в неї Ріо-Негро. У 1852 р. У. вирішив повернутися до Англії. У 1854 р. за підтримки Т. Гекслі У. вдалося зібрати кошти для великої подорожі на Малай. архіпелаг, де провів вісім років, обстежив більшість великих о-вів архіпелагу, привіз до Англії багаті колекції.

На початку 1855 р. У. написав статтю під назвою «Про закон, що регулює виникнення нових видів», а пізніше прийшов до думки про виживання найбільш пристосованих. Нариси статті «Про прагнення різновидів нескінченно віддалятися від первісного типу» (1858) У. надіслав до Англії Ч. Дарвіну з проханням представити статтю Ліннеївському наук. т-ву. Прочитавши рукопис У., Ч. Дарвін виявив в ній ідеї, дуже схожі до його власних. За порадою друзів – Ч. Лайеля і Дж. Гукера – Ч. Дарвін передав у Ліннеївське т-во не лише статтю У., але й резюме власних досліджень.

У 1870 р. була опубл. його книга «Внесок у теорію природного відбору», яка поряд з «Походженням видів» Ч. Дарвіна відіграла значну роль у поширенні уявлень про природ-

ний відбір та еволюцію. У. був членом Лондон. королів. т-ва, 1908 р. в був нагороджений орденом «За заслуги».

Основні праці: «Наукові та соціальні дослідження» (1903-1906), «Місце людини у Всесвіті» (1904), «Прекрасне століття: його успіхи та невдачі» (1899), «Вибір людини» (1890).

У 1873-1879 рр. У. написав низку статей щодо політ. і соц. питань. Він вважав, що сільські землі мають належати д-ві та здаватись в оренду людям, які будуть використовувати цей ресурс так, аби принести користь найбільшій к-сті людей. У. виступав проти зловживань багатих землевласників. У 1881 р. У. був обраний першим президентом Т-ва націоналізації землі.

У. критикував політику вільної торгівлі Великобританії, наслідком якої було гноблення робітн. класу. У 1889 р., після прочитання книги Е. Белламі «Озираючись назад», У. оголосив себе соціалістом.

У. виступав проти евгеніки, зазначаючи, що ідея, підтримана ін. еволюційними мислителями ХІХ ст., не може бути реалізованою у зв'язку з тим, що сусп-во є надто корумпованим та несправедливим, аби робити будь-які раціональні висновки про те, хто є «придатним», а хто ні. У 1890 р. була опубл. стаття «Вибір людини», у якій У. писав, що ті, хто досягає успіху в гонитві за багатством, у жодному разі не є кращими або розумнішими. У. підтримував виборче право жінок, вказував на небезпеку та марнотратство мілітаризму.

У книзі «Прекрасне століття: його успіхи та невдачі» У. аналізує події ХІХ ст. Перша частина книги охоплює опис наук.-техн. досягнень століття, а друга частина присвячена соц. невдачам. До них У. відносив руйнування та безмістовні відходи у період воєн та гонки озброєнь, зростання бідності у містах, небезпечні умови проживання та праці для малозабезпечених верств населення, сувора система кримін. правосуддя, зловживання в системі охорони здоров'я, негативні еколог. наслідки, породженні капіталізмом, европ. колоніалізм.

У своїх дослідженнях У. торкнувся визначальних для ХХ ст. проблем, таких як обернена залежність капіталізму та еколог. катастроф, обґрунтування гендерної рівності, соціалізм крізь призму еволюціонізму, нарисі постмодерної віри в існування незалежної від матерії духовної субстанції, критика евгеністики.

Літ.: Лависс Е., Рамбо А. Н. История XIX века: Том VII / Эрнст Лависс, Альфред Никола

Рамбо – М.: Книга по Требованию, 2011; Benton T. Alfred Russel Wallace. – Explorer, Evolutionist, Public Intellectual: A thinker for our own times? – Manchester: Siri Scientific Press, 2013.

В. Терещенко

Уолтс Кеннет Ніл (англ. *Kenneth Neal Waltz*; 08.06.1924 – 13.05.2013) – амер. політолог, представник теорії неореалізму (структ. реалізму); проф. політ. науки в Каліфорн. ун.-ті Берклі та Колумб. ун.-ті; 1987-1988 рр. – Президент Амер. асоціації політ. науки (APSA), член Амер. акад. мистецтв і наук. У 1999 р. удостоєний премії імені Дж. Медісона за «видатний академічний внесок в політологію» від Амер. асоціації політології. Основні наук. інтереси – теорет. і методол. проблеми міжнар. відносин як самот. дисципліни, проблеми, пов'язані з розповсюдженням ядерної зброї.

Основні праці: «Людина, держава і війна» (1959), «Теорія міжнародної політики» (1979), «Розповсюдження ядерної зброї: відновлені дебати» (2003 р., у співавт.).

Внесок У. в політологію полягає у створенні неореалізму (структурного реалізму) – теорії міжнар. відносин, яка встановлює, що дії д-в можуть часто пояснюватися тиском, здійснюваним на них міжнар. суперництвом, яке обмежує та звужує їхній вибір. Для У. неореалізм став відповіддю на класичний реалізм. Гол. розходженням між класичним реалізмом і неореалізмом стало те, що перший пізміст людську натуру домінувати в центрі пояснення ним війни, у той час із позицій неореалізму тиск анархії формує результати, які не залежать від людської природи або внутр. режимів.

Наголосимо, що У. відстоює центр. для політ. реалізму ідею про анархічний характер міжнар. відносин, що принципово відрізняє їх від внутрішньосупільних відносин, побудованих на принципах ієрархії, субординації, панування та підпорядкування, формалізованих у правових нормах, головною з яких є монополія д-ви на легітимне насилля у межах свого внутр. суверенітету. Анархічність міжнар. відносин, відсутність верховної влади, а також правових і моральних норм, здатних на основі загальної згоди ефективно регулювати взаємодію основних акторів, запобігаючи руйнівним для них (і для планети в цілому) конфліктам і війнам, збереглися, на переконання У., без істотних змін із часів Фукідіда. Тому не варто, стверджує У., сподіватися на реформування цієї сфери, побудову міжнар.

порядку, заснованого на правових нормах, колект. безпеці та вирішальній ролі наднаціональних орг-цій. Ніхто, крім самої д-ви (в особі її політ. керівництва), не зацікавлений у її безпеці, зміцнення якої, а отже, і зміцнення сили д-ви, її влади як здатності впливати на інші д-ви, залишається головним елементом її нац. інтересів. Усе це означає, з точки зору У., що основним змістом раціональної теорії, що досліджує міжнар. відносини, є вивчення міждерж. конфліктів і воєн.

У праці «Людина, держава і війна» У. класифікує міжнар. відносини за трьома категоріями (рівнями аналізу). Перший рівень пояснює міжнар. політику як передусім керовану людьми, або результатом психол. сил, другий рівень – як керовану внутр. режимами д-в, тоді як третій рівень розглядає роль системних чинників або вплив міжнар. анархії (відсутність верховного органу, який управляє етнічними д-вами) на держ. поведінку.

У пошуках методолог. чіткості У. робить висновок про необхідність використовувати системний підхід. Визначальна роль при цьому відводиться поняттю «структура», яку У. розглядає як розподіл можливостей (примусів і обмежень), які система ставить своїм елементам-д-вам, а також як функціональну диференціацію та недиференціацію суб'єктів. Власне у «Теорії міжнародної політики» У. розглядає міжнар. відносини, опираючись не на поняття «сила» й «інтерес», а впроваджуючи поняття «структура», як послідовність відносин д-в у міжнар. відносинах. Цим У. хоче показати: світ взаємозалежний, д-ви мають більш тісні взаємини, а сила не є основним чинником світової політики (зауважимо, що у цій теорії «сила» – все ж ключова категорія). І все ж, неореалізм не прирівнює її (силу) до військ. компоненту, а під'єднує до неї екон., інформ.-комуник., наук., фін. та виробн. складові.

У. відкидав ідею про те, що війни можна уникнути, позаяк міжнар. системі притаманна схильність до війни, як результат полярності цієї системи. «Міжнар. система розтросила ліберальні та соціалістичні надії на те, що встановлення легітимних режимів покладе край війнам». Схильність до війни, за У. – властивість системи, а полярність – структурна характеристика.

У. робить висновок, що різноманіття уявлень про причини збройних конфліктів і воєн може бути зведене до трьох «образів»: 1) природа та поведінка людини (егоїзм, неправильно спрямовані агресивні імпульси; інші

причини розглядаються та беруться до уваги тільки з огляду на ці чинники); 2) внутр. природа д-в, напр., імперіалістичні війни – наслідок екон. законів капіталіст. сусп-ва, а відсутність війни – наслідок демократії; 3) особливості міждерж. системи, специфіка її структури. У. акцентує на третьому образі, позаяк пояснення соц. форм на основі психол. даних – помилкове (групові явища не зводяться до особливостей індивід. поведінки); у ситуації стратегічної взаємозалежності політика д-в пояснюється не тільки внутр. причинами, але й політикою ін. д-в. Тому, на думку У., треба говорити не про природу людини, а до-

сліджувати соц. чинники, не обмежуючись посиланнями на форми правління, політ. режими і т.п.

Літ.: Коньшев В. Н. О неореализме Кеннета Уолтца / В. Н. Коньшев // Полис. – 2004. – № 2. – С. 146-155; Цыганков П.А. Кеннет Уолц и неореализм в науке о международных отношениях / В кн.: Теория международных отношений: Хрестоматия / Сост., науч. ред. и коммент. П. А. Цыганкова. – М.: Гардарики, 2002. – С. 89-92; Kenneth N. Waltz. Man, the State and War: A Theoretical Analysis. – New York: Columbia University Press, 1959.

Н. Хома

Ф

Файнер Герман (англ. *Herman Finer*; 24.02.1898, Бесарабська губернія, Росія – 04.03.1969, Чикаго, США) – англ.-амер. політолог і теоретик у сфері держ. управління. Закінчив школу економіки Лондон. ун-ту, викладав там упродовж 1920-1942 рр. Член лейбористської партії, працював у муніципалітеті Лондона. У 1946-1965 рр. проф. суспільствознавства (social sciences) Чиказ. ун-ту. У післявоєнні роки набув широкої популярності як ведучий на радіо трансльованого з Чиказ. ун-ту круглого столу з політ. проблем. Підготував і провів серію телепередач «Уряд і людська природа» («Government and Human Nature»). **Ф.** одним із перших увів в ун-тах Великобританії викладання порівн. політології й управління сусп-вом як академ. предметів.

Основні праці: «Італія Муссоліні: класичне дослідження некоммуністичної однопартійної держави» (1923), «Теорія і практика сучасного правління» (1932), «Докази проти пропорційного представництва» (1932), «Британське самоврядування. Вступний нарис» (1937), «Піднесення італійського фашизму, 1918-1922» (1938), «Демократична і фашистська ідея уряду» (1938), «Дорога до реакції» (1945), «Доля Америки» (1947), «Системи правління великих європейських держав» (1956), «Президентство: криза і відродження» (1960), «Основні уряди сучасної Європи» (1962).

У книзі «Дорога до реакції» доводив, що держ. планування і соц. захист не суперечать принципам демократії. У книзі «Доля Америки» розглянув теорет. можливість «всесвітнього уряду», припустив, що об'єднання принаймні західноєвроп. країн зі створенням єдиного уряду зі заг. питань безпеки й економіки цілком можливе вже в найближчому майбутньому.

У кінці 1930-х – поч. 1940-х рр. **Ф.** був учасником відомої наук. дискусії з проф. Гарвард. ун-ту К. Фрідріхом із проблем відповідальності та звітності представників влади та держ. службовців у питаннях управління. К. Фрідріх стверджував, що для підтримки відповідальності держ. посадовців традиц. контрольні та наглядові процедури були малоефективними та не були необхідними, позаяк більшість держ. службовців є професіоналами, які добре розуміють необхідність тих чи ін. дій в інтересах д-ви. У свою чер-

гу **Ф.** наполягав на тому, що сусп. контроль і корегування діяльності представників влади є невід'ємною частиною демокр. системи. **Ф.** наполягав на детальному виконавчому контролі дій представників влади, тоді як К. Фрідріх робив наголос на професіоналізмі управлінців. **Ф.** розглядав можливість присутності невідконтрольного громадськості процесу управління несумісною з базовими принципами демокр. сусп-ва. Суч. історики держ. управління зводять т. зв. «Три закони бюрократії» саме до цих дебатів.

У 1930-50-х рр. збір політ. даних **Ф.** здійснював переважно за допомогою інституціонального підходу, зокрема, істор.-компаративіст. методу, який поєднував істор. погляд на досліджувані феномени з методом їх порівняльного дослідження («Теорія і практика сучасного правління»). На відміну від багатьох сучасників, здійснив інституціональний аналіз теорій д-ви в екон. та істор. контексті. Стверджував, що його підхід є науковим, позаяк об'єктивно пояснює походження речей, порівнював ін-ти не тільки в їх легальній формі, але і за способами функціонування. **Ф.** пояснив, чому сконцентрував увагу саме на політ. ін-тах: «Сутність д-ви полягає в її монополії на примусову владу, проголошену та реалізовану єдиною легітимною монополією». **Ф.** зробив висновок: «Політ. ін-ти – це інструменти реалізації влади, владні відносини втілюються саме у політ. ін-тах».

Здійснив порівняльний аналіз політ. ін-тів США, Великобританії, Франції та Німеччини, який покривав елементи держ. орг-ції, включаючи демократію, поділ влади, конституції, відносини між центром і регіонами, федералізм. Пізніше звернувся до аналізу найважливіших складових сучас. політ. механізму: електорату, партій, парламентів, урядів, глави д-ви, цив. служб тощо.

Ф. один із авторів теорії вивчення світу політики через призму концепта «політ. культура» («Системи правління великих європ. д-в»), здійснив спробу обґрунтування впливу культ.-етн. чинників на політ. процеси. У кінці 1950-60-х рр. нові методи, насамперед біхевіоралізм, витіснили застарілі інституціональні підходи, які не дозволяли описувати і пояснювати один із головних чинників демокр. процесу – політ. поведінку мас.

Ф. збагатив амер. та світову політ. науку ґрунтовними дослідженнями різнома-

нітних питань політології (демокр. політ. системи, урядування, політ. культури, істор.-компаративного аналізу політ. ін-тів країн світу, структури італ. фашизму тощо), теорії держ. управління, суспільствознавства.

Лит.: Алексеева Т. А. Современные политические теории / Т. А. Алексеева. – М.: РОССПЭН, 2007. – С. 93-94; Finer Herman. Mussolini's Italy: A Classic Study of the non-Communist, One-party State. – New York: The Universal Library (Grosset & Dunlap), 1935. – 564 p.; Finer Herman. The Theory and Practice of Modern Government. – London: Methuen & Co., Ltd., 1932. – Two vols. Pp., Vol. I, xiv + 740; Vol. II, vii + 814. Price 42 s.; Finer Herman. The British Civil Service. An introductory essay. – London: The Fabian Society, 1927. – 96 p.; Herman Finer. The Rise of Italian Facism, 1918-1922. – London: Methuen & Co. Ltd., 1938. – 396 p.

В. Дем'яненко

Фанон Франц (фр. *Frantz Fanon*, 20.06.1925, Фор-де-Франс, Мартиніка – 06.12.1961, Бетесда, США) – психіатр і публіцист, теоретик антиімперіалізму та постколоніалізму, учасник Алжир. революції (1954-1962). Народився у сім'ї «середнього класу». У двадцять років залишив Вест-Індію і після військ. служби, а він встиг узяти участь у Др. світ. війні, вивчав медицину в Ліоні. Отримавши диплом про вищу освіту, **Ф.** поїхав до Алжиру (тодішньої фр. колонії), де працював у псих. клініці Бліда. Невдовзі приєднався до нац. руху, а згодом вступив до лав Фронтів Нац. Визволення. 1956 р. через пильну увагу до нього з боку поліції **Ф.** тікає до Тунісу, де дописує для газ. «Муджахід» та виконує обов'язки посла Алжир. революції закордоном. **Ф.** помер від лейкемії за кілька днів до виходу його третьої, найвідомішої кн. «Гнані і голодні».

Основні праці: «Чорна шкіра – білі маски» (1952), «П'ятий рік Алжирської революції» (1959), «Гнані і голодні» (1961), «До африканської революції» (1964).

Праця «Гнані і голодні» є однією з перших спроб теорет. осмислення сусп. класів і революції в афр. контексті. За **Ф.**, як відкриття європ. психол. малоприсади для вивчення «чорного», так само європ. соц. структури не можна автоматично переносити на Африку для пояснення сусп. процесів на цьому континенті: по-перше, правл. клас колонії розташований за її межами – у метрополії; по-друге, приналежність до правл. класу визначає не тільки власність на засоби вир-ва, але й расова відмінність від тубільців. «Своєрідність колоніальних умов полягає в тому, що ...

екон. базис у колоніях є одночасно і надбудовою. Причина є наслідком: багатий, бо білий; білий, бо багатий. ... «Правлячий клас» характеризується зовсім не заводами, не нерухомістю, не рахунком у банку. Правлячий вид – це перш за все люди, що приїхали з далеких країв, відмінні від тубільців, „інші”». В аналізі клас. структури, а також у з'ясуванні політ. позиції певного класу важливими є ступінь «вбудованості» у колон. культуру. **Ф.** вважав, що напрямок культ. орієнтації є головною детермінантою політ. вибору у місц. населення, ставлення до нац. культури визначає політ. свідомість і ставлення до революц. перетворень.

Відчуження буржуазії та інтелігенції колонії, проявляється у ненависті до себе та самозапереченні. Вони добровільно відмовляються від власної історії, мови, культури, замінюючи їх запозиченим способом мислення – «колоніальною ментальністю». Її носій завжди неповноцінний щодо колонізатора («білої людини»). Нац. буржуазія – це «братство духовних калік»: і як особистості, і як клас вона є не продовженням суч. капіталізму в колонії, а «купкою уламків», що нагадують про зіткнення європ. культури з афр. Тільки селянство, на відміну від буржуазії, зберегло чесноти «шляхетного дикуна» та має імунітет від «нової, колоніальної культури». Цей «шляхетний дикун» є рушійною силою нац. визволення. Звісно, відчуження переживає і селянин, коли його позбавляють землі, що з нею він себе тісно ідентифікує. Але його відчуження – це примусовий розрив зі своєю дух. сутністю. Його боротьба – спроба подолати цей розрив і відновити зв'язок із самим собою.

Як Маркс, **Ф.** шукав клас, що був би найменш зацікавленим у збереженні існуюч. сусп.-госп. ладу. Коли Маркс в Європі (у метрополії) знайшов його у пролетаріаті, **Ф.** в Африці (колоніях) знайшов його у селянстві: «...ясно, що у колоніальних країнах революційними є тільки селяни. Їм нічого втрачати, а здобудуть вони цілий світ. Селянин – декласований і голодний – одним із перших поміж експлуатованих усвідомлює, що тільки насилля приносить плоди». Система колон. панування є тотальною: вона спирається на придушення і насильство у політиці, економіці, культурі, навіть у повсякденному житті. Колоніалізм послідовно знищує людину. При цьому страждає не тільки пригноблений – система спричиняє псих. розлади в гнобителя теж. Однак патологічність колоніалізму гостро відчуває тільки пригноблений, і тільки пригноблений

спроможний виступити проти колон. системи, виступивши проти гнобителя. Необхідний тотальний розрив з колоніалізмом, що має – в т.ч. для успішного псих. одужання колонізованого – супроводжуватися насиллям. «...під час деколонізації виникає потреба повного перегляду колоніального становища. Коротко цей процес можна виразити за допомогою одного відомого вислову: «Останні стануть першими». Насилля пригнобленого є законною відповіддю на насилля гнобителя, а найбільш послідовною формою цього насилля є збр. боротьба».

У Ф. збр. боротьба виступає і як метод, і як процес. Під час боротьби відбувається дух. розкріпачення народних мас, маси виходять на політ. арену, перетворюються з об'єкта політики на суб'єкт, повертаються до акт. творення історії. У збройну боротьбу, якщо вона набуває широких масштабів і супроводжується політ. роботою, вбудовано механізми, що сприяють встановленню та збереженню революц.-демокр. режиму. Збр. боротьба – не самоціль, але в умовах колоній вона виступає як єдино можлива. «Збройна боротьба мобілізує народ, себто вона спрямовує його у єдиному незворотному напрямку. Мобілізація мас під час визв. війни викликає у свідомості кожного відчуття причетності до спільної справи, до долі нації, до історії. ... Навіть якщо збройна боротьба була символічною та її було згорнуто внаслідок швидкої деколонізації, вона завжди триває достатньо, щоб народ переконався, що визволення було справою всіх і кожного, і що керівники не мають тут особливих заслуг. Насилля підносить народ до рівня керівників». Селяни становлять головну революц. силу, а їх надійним союзником є міський люмпен-пролетаріат – кол. безземельні селяни, тепер – мешканці нетрів. Люмпени живуть із випадкового заробітку, вони – жертва відчуження землі, другий важливий загін армії «гнаних і голодних». У метрополії капіталізм породжує свого могильника – пролетаріат, у колоніях імперіалізм вирощує своїх смертельних ворогів – селян і люмпенів.

Ф. усвідомлював істор. обмеженість націоналізму як прапора антиімперіал. боротьби. Хоча він відкрито не висував соціаліст. гасел, він оголосив неможливим капіталіст. шлях розвитку для країн Африки. На думку Ф., нац. буржуазія колонізованих країн є лише пародією на капітал. клас метрополії; афр. буржуазія, слабка та залежна, неспроможна діяти як самост. клас і вести сусп.-во у майбутнє. «Серед цієї нац. буржуазії не зна-

йти ані промисловців, ані фінансистів. Нац. буржуазія слаборозвинених країн не орієнтована на вир-во, винаходи, буд-во, працю. Вона займається виключно посередництвом. Схоже, вона знайшла своє справжнє покликання – бути посередником. Для нац. буржуазії характерна психологія крамаря, а не великого підприємця». Виступаючи у ролі агентури іноз. капіталу, ця компрадорська буржуазія наживається за рахунок народу. До неї примикає бюрократ-буржуазія – маса політиків-кар'єристів, що користуються зі свого статусу у держ. апараті для особистого збагачення. Так утворюється нечисельна та дуже жадібна каста сусп. паразитів, що стає чимдалі герметичнішою, непроникною для новачків. Тим то Ф. виступав за недопущення гегемонії капіталу, запобігання формуванню ним політ. партії, що претендуватиме на представництво нац. інтересів і керівництво нац. життям. Ф. розглядав Алж. революцію як боротьбу на передовій лінії світ. революції і прагнув нац. свідомості, що не переходила б у шовінізм або расизм. Традиц. ін-ти можуть бути лише вихідною точкою для революц. партії, що вона у процесі збр. боротьби має відвертати селян від вузького націоналізму у бік ширшої перспективи сусп.-екон. перетворень. Ф. критикував бурж. і бюрокр. тенденції у молодих д-вах Африки з рев.-дем. позицій. Він відкидав однопарт. систему, вважаючи її найвідвертішою формою бурж. диктатури. На протигагу їй. Ф. висував концепцію демократії, покликаної зберегти та розвивати політ. активність і самодіяльність мас, що склалась в умовах антиімперіал. боротьби.

Літ.: Фанон Ф. О насилии [отрывки из книги «Весь мир голодных и рабов»] // Цветков А. В. (сост.). Антология современного анархизма и левого радикализма, Том 2. – М.: Ультракультура, 2003. – С. 15-78; Гордон А. В. Проблемы национально-освободительной борьбы в творчестве Франца Фанона. – М.: Наука, 1977. – 240 с.; Франц Фанон // Ульяновский Р. А. Политические портреты борцов за национальную независимость. – М.: Политиздат, 1983. – С. 307-318.; Fanon, F. Œuvres. La Découverte, Paris 2011. 884 p.; Macey, D. Frantz Fanon: A Life. New York–London: Verso, 2012. 672 pp.; McCulloch, J. Black Soul, White Artifact: Fanon's Clinical Psychology and Social Theory. London: Cambridge University Press, 1983. 249 pp.; Wallerstein, I. Frantz Fanon: Reason and Violence // Berkeley Journal of Sociology, Vol. 15 (1970), pp. 222-231.

P. Tuca

Федькович Осип-Юрій (повне ім'я і прізвище – Осип Домінік Гординський де Федькович, псевдоніми: Гуцулневір Юрій Коссован, О. Ф. та ін.; 08.08.1834, с. Сторонець-Путилів, тепер с. Путила Чернів. обл. – 11.01.1888, Чернівці) – укр. письменник-романтик і культ.-освітній діяч, передвісник укр. нац. відродження Буковини.

Народився в сім'ї управителя поміщицьких маєтків, шляхтича за походженням Адальберта Гординського де Федьковича та Анни. Мати походила з сім'ї укр. священика, проте в побуті дотримувалася селян. звичаїв, не цуралася простих селян-гуцулів, говорила лише по-українськи і передала синові любов та шану до рідної мови. Хлопця хрестили за латин. обрядом і дали йому два імені – Осип та Домінік. Пізніше, уже в зрілому віці (1863), він перейшов на православ'я і взяв собі ім'я Юрій, яке стало основним. Вчився у Чернів. нім. реальній школі (1846-1848), пізніше працював у Ясах і Нямці в Молдавії (1849-1852). Уже в ці роки **Ф.** почав замислюватися над соц. контрастами, що й спонукає його стати на боротьбу проти сусп. несправедливості. Служив у австр. армії, мав звання лейтенанта (1852-1863). У 1859 р. брав участь в австр.-італ.-фр. війні, в зв'язку з цим перебував у Півн. Італії (Трієст, Венеція, Брешція, Верона, Бергомо). Під час походу до Італії написав перший вірш укр. мовою (перед тим писав по-нім.) «Нічліг» (1858). У 1863 р. через хворобу очей залишив військ. службу, оселився в рідному с. Сторонці-Путилові, де в 1866 р. був обраний війтом (старостою). У 1869-1872 рр. працював шкільним інспектором Вижицького повіту на Буковині, у 1872-1873 рр. – ред. популярних книжок у тв-ві «Просвіта» та театру «Руська Бесіда» у Львові. З 1876 до останніх днів свого життя жив і працював у Чернівцях. З 1885 р. до поч. січня 1888 р. редагував першу на Буковині укр. газ. – «Буковина». За заслуги на літ. ниві обраний почесним членом НТШ. Помер у Чернівцях, де й похований.

Основні праці: «Поезії Йосифа Федьковича» (1862), три випуски «Поезій» (1867-1868), збірка «Дикі думи» (1877). Численні поетичні твори письменника друкувалися у зах. укр. пресі свого часу («Вечорниці», «Нива», «Правда», «Буковина» та ін.).

Ф. – поет, прозаїк, драматург, публіцист. **Ф.** поєднував впливи західноєвроп. романтизму з буковинським фольклором. Перші твори (вірші, оповідання) написав нім. мовою. Рідною мовою став писати у 1859 р. У 1861 р. (у додатку до брошури А. Кобилянського «Слово

на слово до редактора «Слова») опубліковані його перші укр. вірші. Саме тоді **Ф.** започаткував розвиток реаліст. укр. культури на Буковині, став виразником дум і прагнень труд. народу. Твори **Ф.** засвідчили, що в укр. літ-ру прийшов талановитий, самобутній поет, який започаткував на Буковині літ-ру, написану народною мовою. **Ф.** вважав, що літ-ра має бути доступною широкому народним колам, вона повинна допомагати простим людям долати соц. перешкоди, сприяти зростанню їх свідомості.

Заслугою **Ф.** є висунення ним одним із перших ідей нероздільності укр. земель і великої родини галиц., угор. і в Україні «живущих братів наших», відтворення тяжіння Буковини до «Великої України». **Ф.** – речник патріот.-історіософ. ідей непоборності нації в іст. випробуваннях («Браття-опришки», «Сочава»), захисту «руського краю» від ворогів («Страж на Русі»: другу редакцію, згідно з слушною нотаткою І. Франка, поет наблизив до нац. гімну; «Нова Січа» – твір на мотив «Ще не вмерла Україна», що й сам зажив життям патріот. гімну). Соборницьке осмислення значення Бояна для Києва і Львова **Ф.** підпорядкував ідеї визволення України та державницької злуки всіх її земель.

Більша частина поет. доробку **Ф.** стосується жовнірської теми, має виразне антимілітаристське спрямування. У поемі «Лук'ян Кобилиця» **Ф.** гостро виступив проти соц. і нац. гноблення укр. народу, у багатьох віршах висловив любов до України, віру в її кращу долю. У його ліричних віршах переважає гуцульська тематика, в якій відтворено переживання жовнів, відірваних від рідного краю, які у відчай доводять до дезертирства чи самогубства («Дезертир», «В арешті», «Рекрут», «Святий вечір»). З цією темою тісно пов'язана туга гуцула за родиною, домом, Батьківщиною та жовнірська неволя («Нічліг», «Марш на Італію», «Під Кастенодолем», «У Вероні», «Під Маджентов», «В церкві», «Новобранчик» й ін.).

Поєми **Ф.** присвячені героїчним подвигам опришків, месників за кривду народу: «Довбуш», «Юрій Гінда», «Лук'ян Кобилиця», «Киртчали», «Шипітські берези» та ін. Частина поет. творчості **Ф.** позначена впливом Т. Шевченка. Більшість оповідань і повістей **Ф.** (з'являлися в галиц. ж-лах, 1876 М. Драгоманов видав окремою збіркою) розкривають буйний світ гуцульське життя, нещасне кохання через брак взаємності чи ін. перешкоди: «Люба-Згуба», «Серце не навчити», «Дністрові кручі». До жовнірської теми **Ф.**

звертається і в прозі: «Штефан Славич», «Сафат Зінич», «Жовнярка», «Побратим», «Три як рідні брати» й ін.

Літ.: Жадько В. О. Український некрополь: історичний науковий довідник / В. О. Жадько. – К.: СПД «Жадько В.О.», 2005. – 352 с. – С. 317; Ковалець Л. Юрій Федькович. Історія розвитку творчої індивідуальності письменника / Л. Ковалець. – К.: Академія, 2011. – 440 с.; Ковалець Л. Федьковичезнавчі мемуари: типологія та особливості авторських позицій / Л. Ковалець // Слово і час. – 2008. – № 4 (568). – С. 72–87; Маковей О. Життєпис Осипа Юрія Гординського-Федьковича / О. Маковей. – Львів: НТШ, 1911. – 591 с.; Погребенник В. Соборницька ідея української літературної класики / В. Погребенник // Визвольний шлях. – 2004. – Кн. 6. – С.45-49; Стецюк В. Над сторінками листування «буковинського солов'я» / В. Стецюк // Збруч. – 2013. – 22 серп.

О. Докаш

Феллегі Тамаш Ласло (угор. *Tamás László Fellegi*; 07.01.1956 Будапешт, Угорщина) – угор. юрист, політолог, бізнесмен, міністр нац. розвитку другого уряду В. Орбана (2010). Закінчив гімназію ім. А. Трефорта (1974). У 1976 р. вступив до ун-ту ім. Л. Етвеша у Будапешті, на ф-т права та політ. наук. У 1985 р. отримав стипендію Гарвард. ун-ту. Є одним із засн. і викладачів Коледжу сусп. наук ім. І. Бібо. Закінчив Graduate School, отримав ступінь канд. політ. наук. У 1988 р. у стінах цього навч. закладу був створений «Фідес» (Fidesz; аббревіатура від Fİatal DEMokraták SZövetsége, «Союз молодих демократів»). **Ф.** є засновником і співроб. ж-лу «Századvég» («Кінець століття»). Улітку 1988 р. у Нью-Йорк. «New School» читав серію лекцій про гром. рухи Сх. Європи. Під час парламентських виборів 1990 р. брав участь у виборчій кампанії «Фідес». У 1993-1994 рр. – політ. радник гол. партії «Фідес» (Угорський громадський союз і викон. дир. Фонду DAC (Democracy After Communism). Викон. дир. консалтингового агента «Euroatlantic» (1995-1996). До 1997 р. викладав на каф. політології ф-ту права та політ. наук ун-ту ім. Л. Етвеша і позаштатним викладачем Політ. школи «Századvég». З травня 2010 р. в уряді В. Орбана був призначений міністром нац. розвитку. Відповідальний за управління держ. власністю, інформ. комунікацію.

Основні праці: «Загальний огляд розвитку порівняльної політології в 50-х і до наших днів в американській літературі» (1986 р.),

«Відмова від комунізму: перехід від авторитарного правління в Угорщині 1985-1990 рр.» (1993).

Серед наук. доробку **Ф.** є теорет. розробки з вивчення явища політ. стабільності (центрально-східноєвроп. контекст). **Ф.** підкреслює, що політ. стабільність є характеристикою політ. системи, що дозволяє їй ефективно функціонувати та розвиватися під впливом зовн. і внутр. середовища, при цьому зберігаючи майже незмінною власну структуру та здатність контролювати процес сусп. змін. Таким чином досліджує пряму залежність стабільності політ. системи від її ефективності та легітимності на прикладі країн Центр. та Сх. Європи.

Поділяючи погляди Г. Алмонда, розглядає політ. сферу життя як систему, що знаходиться в динамічній рівновазі і взаємодіє з ін. соц. системами (прихильник структурного функціоналізму). Відповідно, на думку **Ф.**, громадян. культура – є осн. критерієм порівн. політ. аналізу.

Ф. вказує на те, що ефективність влади – параметр, який нерідко розглядається як специфічна характеристика, що має властивість стабілізувати систему навіть в умовах її недостатньої легітимності. Відповідно, стабільність влади визначається не одним (легітимність), а двома параметрами – легітимністю та екон. ефективністю влади.

Ф., будучи прихильником структурного функціоналізму, чітко зосереджений на дослідженні динаміки Єврокр. розвитку саме у країнах Сх. і Центр. Європи. **Ф.** враховуючи особливості іст. розвитку цього регіону та специфіку становлення демокр. ін-тів, підкреслює виправданість застосування осн. наук. принципів порівн. політології на наук. теренах Центр. Європи: бачити за описом теорет. релевантні проблеми; бачити за одним фактом можливість порівняння багатьох фактів; бачити за формальними ін-тами управління політ. процеси й політ. ф-ції; бачити за країнами Зах. Європи нові д-ви Азії, Африки й Латин. Америки.

Літ.: Fellegi Tamás László Regime Transformation and the Mid-Level Bureaucratic Forces in Hungary in Peter M.E. Volten (ed), Bound to Change: Consolidating Democracy in East-Central Europe – New-York: Institute for East-West Studies, 1992; T. L. Fellegi: Communism abandoned: transition from authoritarian rule in Hungary, 1985-1990. – The University of Connecticut (Ph.D. thesis), 1993.

С. Орлов

Фергюсон Наялл (англ. *Niall Ferguson*, 18.04.1964, Глазго, Шотландія, Сполуч. Корол.) – брит. історик і публіцист. Дослідник глобал. історії, історії брит. і амер. імперіалізму, економіки, зокрема інфляції і фонд. ринків. Закінчив Магдален-колл. Оксфорд. ун-ту (1985). Магістр історії (1986) і д-р філософії (1989) з економіки (Дис.: «Бізнес і політика в німецькій інфляції: Гамбург 1914-1924»). Радник канд. у президенти США республіканця Дж. Маккейна (2008). Ст. наук. співробітник коледжу Ісуса Оксфорд. ун-ту та Ін-ту Гувера Стенфорд. ун-ту, радник-співроб. Центру військ. історії ім. О. Барсанті ун-ту Півн. Техасу, постійний викладач Центру европ. досл. Мінда де Гунцбург. Проф. Нового гуманіт. коледжу в Лондоні. Коментатор «The Sunday Telegraph» (до 2007 р.), «Financial Times» (з 2007 р.), дописувач «Newsweek», ред. «Bloomberg Television» (з 2011 р.). Один із 100 найвпливовіших мислителів планети за твердженням «The Time», визначних критиків евроінтеграції, екон. політ. Б. Обами і внутр. політ. В. Путіна.

Основні праці: «Папір і залізо: Гамбурзький бізнес і німецька політика в еру інфляції, 1897-1927» (1995), «Дім Ротшильдів» (1993), «Світовий банкір: історія дому Ротшильдів» (1995), «Дім Ротшильдів: Світовий банкір, 1849-1999» (1999), «Узи грошей: гроші влада в сучасному світі, 1700-2000» (2001), «Імперія: як Британія створила сучасний світ», «Імперія: Зліт і занепад британського світового порядку і уроки для глобальної влади» (2003), «Колос: Підйом і падіння американської імперії» (2004), «Сходження грошей: фінансова історія світу» (2008), «Високий фінансист: Життя і час Зігмунта Варбурга» (2010), «Цивілізація: Захід і решта» (2011), «Генрі Кіссінджер. Життя», «Велика дегенерація» (2012).

Ф. перебуває під впливом Т. Гоббса, А. Сміта, Ф. Гаєка, М. Фрідмана, Дж. Кейнса. Реаніматор «імперської школи» в брит. історії, який притримується право-ліберальних поглядів, тетчерист, **Ф.** як особистість і мислитель відзначається парадоксальністю. Будучи переконаним атеїстом він категорично виступає проти дехристиянізації та «ісламізації» Європи. Як правий ліберал, який виступає проти класичних фашизмів він, інколи, звинувачується лівими як неофашист чи расист. Виступаючи проти суч. ЄС вважає, що непоганою була би ситуація, в якій Нім. імперія виграла Першу «світову» війну в 1914 р. і побудувала на европ. континенті щось на кшталт ЄС під власною гегемонією. Оцінки **Ф.** як мислителя неоднозначні як серед істо-

риків і політологів, так і політ. публіцистів, особливо лівих. Історик ХХ ст., марксист Е. Гобсбаум відзначив **Ф.** як «прекрасного історика», який «ностальгує за [брит.] імперією». У свою чергу амер. історик «холодної» війни Дж. Геддіс, охарактеризував **Ф.** як автора з неперевершеними «продуктивністю, діапазоном і баченням», підкресливши, в той же час, «непереконливість» його робіт і «суперечливість» претензій. У свою чергу ст. наук. співроб. Коледжу всіх святих з ун-ту Оксфорда, історик Н. Малколм відзначав, що **Ф.** робить «інтригуючий вступ в широкий спектр історії людства», але подає «дивні ідеї» про спосіб наведення істор. фактів (у праці «Цивілізація: Захід і решта»).

«Дім Ротшильдів» є головною і єдиною роботою **Ф.**, яка здійснена з дотриманням жорстких наук. вимог, на основі архівної роботи, детального знання предмета і отримала широке визнання істориків, – стверджував Б. Воллес-Веллс, ред. науков. часопису про амер. політику у урядовання «The Washington Monthly». У свою чергу амер.-укр. політолог О. Мотиль критикував **Ф.** за те що, він не дає в своїх працях ні чіткого визначення, ні розрізнення термінів «імперія» та «гегемонія». Як наслідок США, описані **Ф.**, не підходять під опис імперії, який він дає, і не схожі на «брит. ліберальну імперію», з якою **Ф.** намагається порівнювати США.

Ф. відкидає ідею про те, що «гроші керують світом», натомість стверджує про ширший перелік мотивацій для людської діяльності в історії. Він відкидає як прогрес, так і регрес людства, провідну роль великих потуг в історії, істор. детермінізм і залежність сусп-в від пройденого ними істор. шляху, вважаючи визначальною в історії роль індивіда.

Зокрема, відзначаючи ХХ ст. як «час безпрецедентного [екон.] прогресу», **Ф.** описує його і як «криваве» «століття ненависті». Причину воєн і геноцидів у цей час він бачить у комбінації екон. нестабільності, розпаді імперій, диктаторах-психопатах, інституціоналізованому етнічному і (чи) расовому насиллі.

На думку **Ф.**, «найцікавішим питанням» нашого часу є питання про те, як кілька малих політій Зах. Євразії запанували над рештою планети. На це ж питання намагались відповісти А. Тойнбі, М. Вебер, Дж. Аррігі та ін. мислителі ХІХ-ХХІ ст. Сам **Ф.** бачить причину дивергенції розвитку Заходу і решти у наявності в Заході «конкуренції, науки, верховенства права, медицини, споживацтва та трудової етики» – шести «вбивчих засто-

сунків» (у термінол. програмістів) – програм, які доводять і показують важливі переваги певної важливішої технології і примушують споживачів витратити кошти на новіше і дорожче обладнання для того, щоб мати змогу запустити ці програми.

Говорячи про Брит. імперію, **Ф.** стверджував, що вона часто не відповідала власним ідеалам особистої свободи. Особливо, на початку работоргівлі, яка супроводжувалась етнічними чистками корінних народів колоній і під час «малих» колоніальних війн. Однак, вона була кращою альтернативою для людства, ніж нім. і яп. колоніальні імперії, і саме вона забезпечила у XIX ст. безпрецедентне глоб. поширення модерних комунікац. мереж, верховенства права, вільних торгівлі і руху капіталу, скасування рабства та звільнення праці. Створення цієї імперії сприяло «конвергенції доходів» між брит. метрополією та її колоніями, вважає **Ф.** Хоча критики відзначають, що ця конвергенція існувала лише на початку творення імперії і базувалась на жакливому екон. становищі жителів метрополії та високому рівні добробуту населення колоній, особливо Індії. Натомість після інтеграції колоній в брит. імперію їх рівень добробуту різко впав, стверджують критики **Ф.** Особливо в Індії та Ірландії, які неодноразово переживали голодомори.

За **Ф.** Брит. імп. була більш мілітаристською, ніж Німеччина, яка не становила загрози для першої. Брит. страхи перед Нім. базувались виключно на пропаганді та екон. егоїзмі. Брит. вирішила увійти в неформ. союз із Францією і Росією вважаючи їх впливовішими і потужнішими, ніж Німеччину. Така безвідповідальна дипломатія Британії спровокувала превентивну війну з боку Німеччини у 1914 р., вважає **Ф.** Саме Великобританія своїм втручанням, спричинила Першу «світову» війну, перетворивши європ. війну у глобальну, і позбавила Нім. імперію шансу на перемогу у 1914-1915 рр. Хоча можливо, без участі в цій війні Великобританія залишилась би імперією і провідною фін. силою планети, а для Європи було би краще, якби Німеччина цю війну виграла. Зокрема, з огляду на те, що нацизм був спричинений саме наслідками цієї війни, а не минулим кайзерів. Німеччини і на те, що перемога Німеччини могла б сприяти появі мирного, заможного, демокр. континенту без комуніст. і фашист. ідеологій, припускає **Ф.**

Ф. із огляду на досвід «англіцизації» Великобританією її володінь у XIX ст., пропонує гегемону – США і його союзнику – Спо-

лученому Королівству грати активнішу роль у глоб. політиці XXI ст., особливо у вирішенні конфліктів, які виникають на території «д-в, що не відбулись» (у чомусь подібно до **Ф.** Фукуями), аргументує це тим, що така амер. експансія і «аморальне порушення суверенітету ін. д-ви» прийнятне, якщо воно сприяє поширенню у ній екон. і політ. свободи, покращенню тривалості і якості життя її населення. З іншого боку, як обмеження для такого зовн. політ. курсу **Ф.** відзначає як неготовність американців поселятись і воювати за кордоном, так і останню екон. кризу у США. На його думку, вона виникла через надмірний обсяг кредитів, зокрема іпотечних, взятих американцями в рамках екон. динаміки «Кі-мерики» (США-КНР), в яких надлишок доларових заощаджень в Азії створює «легкі гроші», які переводяться у США для зростання їх споживання. З іншого боку, **Ф.** бачить шанс для США: їх достатні енергетичні ресурси дозволяють їм здобути енергетичну незалежність і увійти в новий екон. «золотий вік» і забезпечити соц.-екон. зростання.

Лит.: Фергюсон Н. Империя. Чем современный мир обязан Британии / Н. Фергюсон. – М.: Астрель, 2013. – 560 с.; Мотиль О. Чи все є імперією? Чи імперія є всім? / О. Мотиль // Критика. – 2005. – № 4; Тарасов А. Г-н Фергюсон, пламенный фальсификатор [Електронний ресурс] / А. Тарасов // Скепсис: Журнал. – Режим доступу до ресурсу: http://scepisis.net/library/id_2289.html

Ю. Тишукун

Філмер Роберт (англ. *Filmer Robert*; 1588, Сх. Саттон, Кент – 23.05.1653, Сх. Саттон, Кент) – представник сусп.-політ. думки Англії першої пол. XVII ст., політ. теоретик і роялістський публіцист. Навчався в Трінті-коледжі, Кембриджі (1604), де не одержав наук. ступеня, у 1605 р. був прийнятий до Лінкольн-Інн. Був мировим суддею, офіц. міліції повіту. Піддавався гонінням з боку прихильників парламенту, був ув'язнений в Замок Лідс на кілька років.

Основні праці: «Патріархія: захист природної влади королів від неприродної свободи народу» (1628-1631; 1680 р. опубл.), «Анархія на вірі або командитні монархії» (1648), «Необхідність абсолютної влади всіх королів» (1648).

Ф. – автор однієї з концепцій патріарх. теорії походження монарх. влади – теорії божественного права королів, що є найціліснішим виразом поглядів проабсолютистсько налаштованих елементів англ. сусп-ва раннього

Нового часу. Досліджував проблеми межі королів. прерогативи та свобод підданих; його ідеї є в основі теорії абс. монархії. Осн. елементом концепції походження монарх. влади є теолог. елемент виникнення влади. За патріарх. теорією королі мають право верховної влади за аналогією з бібл. патріархами, які управляли на підставі права батьківства, закладених Богом природних відносин і ієрархії. Отже, піддані повинні розглядати свого державця як своєрідного голову сім'ї та беззаперечно підкорятися його авторитету. **Ф.** ототожнював владу монарха з батьк. владою: влада короля над народом порівнянна з владою батька над сім'єю, а позаяк влада батька не обмежена ніяким законом, то і королів. влада не повинна бути обмеженою.

Осн. постулатами теорії **Ф.** про абс. монарх. владу є: «усяке правління є абс. монархія», «жодна людина не народжується вільною», «люди від народження підкорюються своїм батькам, тому від природи не вільні», «батько сімейства керується тільки одним законом – своєю власною волею», «переважне право державців вище за закони». У своїй політ. доктрині, спираючись на заповіді «Декалога» – «шануй батька свого», яким є монарх щодо підданих, **Ф.** стверджує походження держ. влади від часів Адама: за його ідеями, Господь, створивши Адама, дарував йому владу над всіма живими істотами та власними нащадками – тим самим зробивши його першим, достовірно абс. монархом, а монархію – єдиною законною формою правління. Ін. форми влади (як олігархічні, так і демократичні) є різними формами узурпації та забуття божественного, природного права панування. За логікою **Ф.**, монарх. влада походить від Адама по праву спадкоємства – за старшинством синів. Королі, запевняв **Ф.**, «або є, або повинні бути спадкоємцями тих перших прашчурів, які були спочатку природними батьками цілого народу». Кілька поколінь королів передавали монарх. владу з покоління в покоління своїм спадкоємцям, якими були патріархи, що прийняли владу над народами, у порядку спадкоємства. Навіть у випадку, якщо королів. династії обривалися, влада обирати собі повелителя не належала народу, позаяк владу правителя, який не має законного спадкоємця в своїй династії, повинен успадковувати наступний за старшинством рід.

Ф. обґрунтував свою концепцію символічною відповідністю між небесною та земними монархіями і виводив політ. владу не з сусп. договору, а винятково з влади батька над своїми дітьми. Він стверджував абсолютність вла-

ди короля щодо народу: король відповідальний за свої дії тільки перед Богом, але ніяк не перед сусп.-вом. У випадках ухвалення королем несправедливих рішень або здійснення неправедних діянь, порушення ним основних божественних настанов, у народу немає права його судити та скидати. Позаяк ніщо не може обмежити владу короля, окрім його власної волі, Бог керує народом через короля, тому йти проти нього, означає йти проти Бога. Добробут нації зумовлюється виключно божественним провидінням, вираженим у волі короля, рішення якого завжди спрямовані на процвітання королівства, і монарх, за своїм природним прагненням до справедливості, не може діяти всупереч заг. благу. Таким чином, за теорією цього апологета абсолютистської доктрини, природним станом людини є беззаперечна покора як фіз. батькові, так і королю як «батькові нації». Бажання свободи, за політ. поглядами **Ф.**, є нечестивим відчуттям.

Ф. переймався проблемою статусу парламенту Англії в держ. системі королівства: за його твердженням, парламент є королівською установою, створеною монархом для видання законів – «король повеліває, лорди радять, общини виявляють згоду». Король, як стверджував **Ф.**, вище всіх людських встановлень і законів, більш того, він має право сам видавати закони, і подібне його право підтверджується істор. і бібл. традиціями. Парламент **Ф.** представляє як невід'ємний елемент адмін. механізму і виключно дорадчий орган, який може виносити ухвали. Виконання законів обов'язкове для підданих, але монарх знаходиться поза межами дії закону – він не є складовою частиною держ. апарату і його воля є основоположною правовою максимою – будь-яке втручання монарха в політ. життя носить сакральний характер і всі його рішення та діяння освячені божественним розумом, який він має. У працях **Ф.** висвітлювалися проблеми ін. ін-тів влади в системі держ. управління та законної сили королів. прокламацій: судді, напр., як хранителі правових норм, також повинні підкорятися монарху, який є носієм істинної справедливості та має вищий авторитет третейського судді.

У роботах **Ф.** представлені загальнотеорет. міркування про взаємини короля і закону, про фіції ін-тів держ. управління та прерогативи корони. Він був суворим критиком демократії та супротивником констит. монархії. Доктрину сусп. договору **Ф.** вважав найнебезпечнішою теорією, що підриває основи монарх. правління. Міркуючи про королів. владу як, по суті необмежену, **Ф.** оформив її в своїх

трактатах, використовуючи правові та екон. категорії першої пол. XVII ст. Теорет. погляди Ф. вплинули на політ. мислення в Англії, і, не дивлячись на зниження атрактивності патріарх. теорії після 1690 р., окремі її редидиви зустрічалися наприк. XVII-XVIII ст. Абсолютистська доктрина Ф. згодом викликала неоднозначну реакцію у суспільствознавців і політ. діячів (перша частина «Двох трактатів про правління» (1690) Дж. Локка, яку називають «біблією лібералізму», присвячена критиці ідеології Ф.).

Лит.: Эрлихсон И. М. Английская общественная мысль второй половины XVII века / И. М. Эрлихсон. – М.: Научная книга, 2007. – 208 с.; Эрлихсон И. М. В поисках идеала Из истории английской утопической мысли второй половины XVII – начала XVIII веков/ И. М. Эрлихсон. – М.: Научная книга, 2008. – 308 с.; Эрлихсон И. М. Роберт Фильмер и политическая философия абсолютизма периода поздней реставрации (1679-1689 гг.) // Научные ведомости БелГУ. Серия: История. Политология. Экономика. Информатика. – 2009. – №11; Filmer Robert. Patriarcha and Other Writing, [edited by Johann P. Sommerville]. – Cambridge: Cambridge University Press, 1991. – 327 p.; Filmer Robert. Patriarcha and Other Writings, ed. by Johann P. Sommerville, 1991.

Д. Чемиш

Фіхте Йоганн Готтліб (нім. *Johann Gottlieb Fichte*, 19.05.1762, Рамменау, Саксонія 27.01.1814, Берлін, Німеччина) – нім. філософ-ідеаліст, представник нім. класичної філософії, винахідник напрямку «суб'єктивний ідеалізм», етик, соц. педагог, правознавець. Проф. Йенського ун-ту (1794-1799), проф. і перший обраний ректор Берлін. ун-ту (з 1810 р.).

Основні праці: «Основи загального науковчення» (на правах рукопису для слухачів) (1794), «Нариси особливостей науковчення стосовно теоретичної здатності» (1795), «Основи природного права» (1796), «Призначення людини» (1800), «Замкнена торговельна держава» (1800), «Основні риси сучасної епохи» (1806), «Промови до німецької нації» (1807-1808).

У своїх перших трактатах Ф. першочергову увагу приділяє філос.-моральним проблемам. Так, у працях «Досвід критики усякого одкровення», «Нотатки про правильність висновків громадськості щодо французької революції» філософ зводить поняття «практичної філософії» до діяльності лише моральної свідомості. Він виводить моральні принципи як вимоги абстрактного розуму. Основу своєї

практ. філософії він вбачає в тому, що принципи моралі повинні спиратися на теорет. обґрунтування, маючи зв'язок із чіткою наук. системою.

Вчення філософа про свободу, її еволюцію в історії є великим внеском у розвиток соц.-філос. думки. Попри абсолютизацію духовного та дещо фантастичну схему істор. еволюції свободи, за цим вченням Ф., рельєфно проглядає цілком реалістична ідея про зростання суб'єктивного чинника в історії, прогресивну роль дедалі міцнішого розуму в пошуках оптимальних форм орг-ції соціального. Корені концепції свободи Ф. сягають філософії Б. Спінози, Ж.-Ж. Руссо та І. Канта, її соц.-політ. підґрунтям були революц. рухи, зокрема Вел. Фр. революція, якою Ф., поза сумнівом, захоплювався і яку він теоретично виправдовував, особливо в своїх ранніх творах. Сутність і призначення д-ви він вбачав у вихованні громадян у дусі свободи. Якщо ж д-ва не відповідає цьому величому призначенню, вона втрачає право на існування. Ніщо не повинно обмежувати невідчужувані права людини. Людина, у свою чергу, має добровільно слідувати вимогам закону. Свобода, згідно Ф., є виконанням людиною своїх громадянсько-моральних обов'язків. Вона є відлунням необхідності й розгортається («як свобода») через пізнання та усвідомлення останньої. Вчення філософа є продовженням концепції свободи Б. Спінози. Водночас, воно містить нові моменти. Це, зокрема, стосується розгляду свободи в істор. розрізі.

На думку Ф., є різні рівні свободи. Всі вони залежать від рівня розвитку сусп-ва. На першому рівні свобода виявляє себе естетично, тобто як мистецтво. Далі – як світова ідея, як джерело героїзму та правового порядку. Згодом, свобода постає у вигляді наук. ідеї, спрямованої на реконструкцію мислення Всесвіту, та у вигляді релігії, що підпорядковує індивідуальне буття абсолютному божеству. Художник, герой, вчений та святий послідовно виявляються суб'єктами та носіями дедалі вищого рівня свободи. Дійсна ж (абсолютна) свобода належить не їм, а світові «чистого розуму».

У праці «Замкнена торговельна держава» висвітлювалась ідея нац. д-ви. Згідно цієї ідеї, на території Пруссії, одного з тогочасних нім. князівств, мала б бути створена централізована замкнена д-ва із обов'язковим залученням до праці всього працездатного населення, регульованою самодостатньою економікою, до того ж незалежною від економік ін. країн. Згодом, ця модель мала б бути поширена і на

майбутню об'єднану Німеччину. Обґрунтовуючи ідею централізованої замкненої д-ви, **Ф.** посилався на досвід народів давнього світу, які були відокремлені один від одного і розглядали чужинців як своїх «ворогів або варварів». «Д-ва повинна, перш за все, замкнутись від іноз. торгівлі і створити з цього моменту такий же відокремлений торговий організм, який вона вже створила – відокремлений юрид. і політ. організм». Запропонована **Ф.** модель д-ви несла в собі елементи прадавніх племінних відносин і водночас зародки того, що пізніше було названо «закритим сусп-вом».

Така д-ва, на думку **Ф.**, багато в чому нагадує «ідеальну» д-ву Платона. Громадяни в ній поділяються на три відносно самостійні верстви: добувачі матеріалу; майстри – художники, що його обробляють; купці, зусиллями яких здійснюється обмін продуктами. При цьому придатність людини до тієї чи ін. сфери діяльності визначає д-ва. Вона ж контролює споживання, встановлює ціни, володіє монополією правом на зовн. торговельні зв'язки, регламентує гром. порядок, виховує людей згідно, із заздальгідь визначеними гром. нормами. Ця д-ва, вважає **Ф.**, перетворюється на «д-ву розуму».

Жорстка регламентація, засобами якої **Ф.** намагається вибудувати «закриту д-ву», дає підстави для звинувачення філософа у симпатії до тоталіт. орг-ції сусп. життя, недооцінці ним значення індивідуально-активного самовизначення особистості, її внутр. свободи, прибічником і пропагандистом якої філософ був у теорет. частині своєї соц.-філос. доктрини. Зазначене звинувачення частково знімається осягненням істор. обставин, під впливом (і на переборення) яких був створений проект «закритої д-ви».

Попри однозначні організаційні державо-будівничі мотиви, **Ф.** був і залишається співцем діяльного самовияву людської свободи: «Той, хто вважає себе господарем над іншими, сам є рабом. Якщо він і не завжди є таким, то у нього все ж рабська душа, і перед першим же сильнішим, хто над ним запанує, він буде ганебно повзати. Тільки той є вільним, хто бажає все навколо себе зробити вільним».

Якщо перші роботи **Ф.** відзначались духом лібералізму, реформізму та космополітизму, то праці більш пізнього часу були пронизані ідеями консерватизму, радикалізму та націоналізму. Вітч. етнополітолог О. Картунов пояснює це тим, що на перші його праці вплинули ідеї Амер. та Фр. революцій, а на наступні роботи – наполеонівські війни,

загарбання фр. армією Німеччини, боротьба нім. народу за своє визволення й об'єднання тощо. Показово, що почавши із привітань і підтримки Вел. Фр. революції, немолодий **Ф.** у 1813 р., записався до народного ополчення для боротьби проти фр. окупац. армії.

Ф. доклав чимало зусиль і до розробки теорії націоналізму, про що свідчать його роботи «Основні риси сучасної епохи», «Промови до німецької нації» та ін. У багатьох працях зах. вчених із проблем націоналізму, він згадується як один із засновників теорії націоналізму взагалі, і нім., зокрема. Проте, у працях пізнішого періоду **Ф.** вже починає пропагувати консервативний націоналізм, базований на нім. мові та культурі й спрямований проти багатьох народів, зокрема, слов'янських, які в ті часи населяли Німеччину і ще не були асимільовані. Загалом, **Ф.** увійшов до історії розвитку політ. думки як засновник концепції нац. д-ви та теорії суч. націоналізму.

Літ.: Картунов О. В. Вступ до етнополітології: наук.-навч. посіб. / О. В. Картунов. – К., 1999. – 300 с.; Кушаков Ю. В. Невідомий Й. Г. Фіхте (типові помилки в розумінні фіхтевського вчення) / Ю. В. Кушаков // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Серія «Філософія. Політологія». – 2005. – Вип. 70-72. – С. 69-75; Фіхте Й. Г. Абсолютне обґрунтування права в дійсності // Практична філософія та правовий порядок: Збірка наук. статей. – Харків: Центр Освітніх Ініціатив, 2000. – С. 331-334; Фіхте Йоганн Готліб. Про гідність людини // Проблема раціональності наприкінці ХХ століття: Матеріали міжнар. наук.-метод. конф. (29-30 вересня 1998 р.) [V Харк. Міжнар. Сковородинівські читання]. – Харків: Ун-т внутр. справ, 1998. – С. 361-363; Фіхте Йоганн Готліб. Про оживлення та підвищення чистого інтересу до істини // Культура у філософії ХХ століття. Матеріали міжнар. наук.-метод. конф. (30 вересня – 1 жовтня 1997 р.) [IV Харківські міжнар. Сковородинівські читання]. – Харків: Ун-т внутр. справ, 1997. – С. 414-421.

В. Климончук

Франк Андре Гундер (нім. *Andre Gunder Frank*; 24.02.1929, Берлін – 23.04.2005, Люксембург) – нім.-амер. економіст, соціолог, політолог, один із засновників теорії залежності й світ-системного аналізу. Народився у Німеччині, але жив й навчався у США, де у 1957 р. отримав ступінь д-ра філос. з економіки у Чикаг. ун-ті, тема дис. – «Продуктивність сільського господарства Української РСР у 1928-1955 роках». З початку 1960-х рр. його життя як у прямому (тривала робота у

Бразилії, Чилі, Мексиці), так й у переносному значенні (об'єкт наук. інтересів – даний регіон) було пов'язане з Латин. Амер. Наприкінці 1970-х р. А. Франк переїжджає до Зах. Європи, де працює переважно в ун-тах Зах. Берліна та Амстердама.

Основні праці: «Капіталізм та відсталість у Латинській Америці» (1967), «Латинська Америка: відсталість або революція» (1969), «Світове накопичення. 1492-1789» (1978), «Криза світової економіки» (1980), «Криза у третьому світі» (1981), «Динаміка глобальної кризи» (1982, співавт. І. М. Валлерстайн, С. Амін та ін.), «Критика та антикритика. Есе про залежність й реформізм» (1984), «Світова Система: п'ять століть чи п'ять тисячоліть?» (1993, співавт. Б. Гілле), «Новий Схід. Глобальна економіка у добу Азії» (1998) та ін.

Основні теми наук. уваги **Ф.** – проблеми світ. системи, світ. економіки та історії, розвитку, соц. рухів. У сер. 1960-х рр. **Ф.** розкритикував теорію модернізації й проаналізував історію взаємовідносин суч. розвинених країн Заходу та відсталих (англ. *underdeveloped*) країн решти частин світу. Він дійшов висновку, що екон. розвиненість (англ. *development*) та відсталість (англ. *underdevelopment*) не є природними іст. етапами еволюції, властивими усім д-вам. Ці явища – наслідок нерівноправних міждерж. відносин, коли у ході історії додатковий продукт відчужується від периферії (колоній, напівколоній) на користь центру (метрополій). У перспективі цей процес призводить до «розвитку відсталості» (англ. *development of underdevelopment*) та «залежної відсталості» (англ. *dependent underdevelopment*) периферії (Південь), коштом якої метрополії (Північ) виграють у формі стійкого екон. зростання. «Насправді, – пише **Ф.**, – екон. й політ. експансія Європи XV ст. призвела до інкорпорації тепер відсталих країн до єдиного потоку світ. історії, який водночас породив теперішню розвиненість одних країн й недорозвиненість ін.». На думку **Ф.**, розвинені країни усіляко експлуатували відсталі країни, й останні відіграли ключову роль у фінансуванні капіталізації країн Заходу. Саме у цьому, за **Ф.**, полягає головна причина розвитку перших та відсталості других.

Прізвище **Ф.** тісно пов'язане з розробленням світ-системної теорії. Він почав використовувати термін «світова система» (без дефісусу), починаючи з 1960-х рр., і в 1970 р. виступив на конференції в Лімі, з детальною доповіддю про «розвиток теорії та аналізу, адекватних завданню охоплення структури та розвитку капіталіст. системи в інтегрованому

світ. масштабі». Перебуваючи у 1973 р. у Чилі, **Ф.** ознайомився з рукописом першого тому Валлерстайнаної «Модерної світ-системи», появу якої він палко вітав, передрикуючи цій книзі негайне завоювання статусу класичної.

Ф. вважає, що протягом 1960-х років І. М. Валлерстайн, С. Амін та він особисто, працюючи незалежно одне від одного, рухались паралельно, вивчаючи світ. капіталіст. систему з моменту її появи в 1450-1500 рр. у Зах. Європі аж до подальшої інкорпорації нею решти світу. У 1970-1980-х рр. зазначені автори співпрацювали і видали кілька спільних книг.

Одне з ключових питань світ-системної теорії полягає в тому, коли виникли перші світ-системи, скільки їх було всього протягом історії людства і як розвиватиметься суч. світова система. Спочатку розбіжності між **Ф.** та І. М. Валлерстайном почали наростати щодо питання про перспективи зміни нинішньої світ. капіталіст. системи якісно ін. системою. За **Ф.**, кількість емпірично обґрунтованих аргументів на користь такої системної трансформації неухильно зменшувалася, І. М. Валлерстайн натомість був оптимістично налаштований щодо перспектив соціаліст. світ. устрою. Пізніше сталася дискусія про чинники «піднесення Європи» та вік суч. світ-системи.

За І. М. Валлерстайном, справжньою глобальною світ-системою є тільки світ-система капіталізму протягом останніх п'ятиста років. Проте не всі приймають його точку зору. У 1989 р. амер. дослідниця Ж. Абу-Лугход випустила книгу «До європейської гегемонії: світ-система у 1250-1350 роках», в якій була сформульована концепція першої світ-системи, яка виникла ще в XIII ст. Ця система складалася з п'яти незалежних «ядер»: Зах. Європи, Араб. світу, зони Інд. океану, Китаю та Великого степу, об'єднаного монголами в єдиний макрополіт. простір. Значимість цієї праці полягала в тому, що Абу-Лугход першою обґрунтувала єдність світу до епохи гегемонії капіталізму. Під впливом цієї книги, **Ф.** визнав помилковими Валлерстайнів 1450 р. і свій 1492 р. як дати початку історії світ. системи. У світлі спроби з боку Абу-Лугход довести положення про існування світ-системи у XIII ст., вибір Броделевого «довгого XVI століття» (1453-1648) як часу народження «модерної історичної системи» в очах **Ф.** та його нового співавт. Б. Гілласа став виглядати сумнівним. У 1993 р. виходить їхня спільна праця «Світова Система: 500 чи 5000 років?». На думку **Ф.** та Гілласа, в історії існувала лише одна єдина світ. система (яку

автори позначили з використанням великих заголовних літер і без дефісу), яка зародилася задовго до «довгого XVI ст.» на Бл. Сході. Ця Світова Система пройшла через цілу серію фаз розширення та фаз стиснення, поступово включаючи у себе нові території, поки у XIX ст. вона не охопила весь світ. Отже, XIX ст., таким чином, стало не часом появи Світової Системи, яка й до того існувала тисячі років, а моментом її кульмінаційного росту.

Лит.: Гринин Л. Е. Прологомены к краткой истории мир-системы / Л. Е. Гринин, А. В. Коротаев // Философия и общество. – 2008. – № 2. – С. 22-53; Кутуев П. Мировая система как предмет социологического анализа: новая исследовательская программа Андре Гундера Франка / П. Кутуев // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2007. – № 2. – С. 17-35; Теория и методы в современной политической науке: Первая попытка теоретического синтеза / Под ред. С. У. Ларсена; [пер. с англ. Е. А. Жуковой]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2009. – С. 685-729. О. Кукарцев

Франклін Бенджамін (англ. *Franklin Benjamin*, 17.01.1706, Бостон, США–17.04.1790, Філадельфія, США) – гром. і держ. діяч, дипломат, представник амер. Просвітництва, вчений-енциклопедист, журналіст, видавець, один із «батьків-засновників США», лідер та ідейний натхненник визв. війни за незалежність США (1775-1783).

Ф. був 15-ю дитиною в сім'ї емігранта-ремісника з Англії; значну увагу приділяв освіті та самоосвіті. Заснував у Філадельфії власну друкарню (1727), видавав «Пенсильванську газету» (1729-1748), щорічник «Альманах бідного Річарда» (1732-1758). Засновник першої публ. біб-ки в Америці (1731), Амер. філос. т-ва (1743), Філадельф. академію (1751), яка стала основою Пенсильван. ун-ту. Організував першу в колоніях міліцію (1747). **Ф.** – автор плану створення Союзу колоній (1754). Після початку війни за незалежність, був обраний до Конгресу США та брав участь у підготовці Декларації незалежності США (1776) й у редагуванні Конституції США. Посол США у Франції (1775-1785). Найстарший делегат Філадельф. конвенту (1787). Учасник підготовки тексту «Статей конфедерації» (1781), **Ф.** відзначився активною наук. і винахідн. діяльністю. Був обраний членом академії багатьох країн.

Основні праці: «Статті конфедерації» (1781), «Декларація незалежності США (1776), Проект федеративної конституції (1787), «Сто-

ричний нарис конституції і урядової влади Пенсильванії» (1759).

Ф. вважають автором ідеї амер. нації. Він єдиний із «батьків-засновників США», хто скріпив своїм підписом усі три найважливіші іст. документи, що лежать в основі утворення США як незалежної д-ви: Декларацію незалежності США (1776); Конституцію США (1787) і Версал. мирний договір 1783 (Другий Паризький мирний договір), що формально завершив війну за незалежність від Великобританії 13-ти брит. колоній у Півн. Америці. **Ф.** – один із розробників дизайну Вел. Держ. Печатки США (Великої печатки). Як учений – добре відомий у світі фізики завдяки відкриттям у галузі електрики. Портрет **Ф.** зображений на столі доларовій купюрі федеральної резервної системи США з 1928 р.

Ф. був одним з перших, хто підкреслив важливість розвитку науки про політику. Саме він став засновником і першим президентом «Т-ва політ. досліджень», мета якого – розвиток політ. науки та вдосконалення знань про держ. управління.

Ф. найбільш яскравий представник демокр. вектора політ.-прав. думки США, яка у період боротьби за незалежність розвивалась за двома напрямками. Представники першого, *республ.-демокр. напряму* – **Ф.**, Т. Пейн і Т. Джефферсон (найпослідовніші прихильники визв. війни півн.-амер. колоній) – відстоювали ідеї демокр. республіки, прав і свобод громадян, самостійності штатів і народного суверенітету. Другий напрямок – *централістів-федералістів* представляли Дж. Адамс, А. Гамільтон і Дж. Медісон.

В основі політ. поглядів **Ф.** – концепція природних і невід'ємних прав людини, до яких він відносив життя, свободу, власність, щастя. Світоглядно-філос. позиції **Ф.**, які спирались на природно-правові теорії просвітників, відображали специфіку сусп.-політ. життя у Новому Світі.

Ф. ще наприкінці 1760-х рр. висловлював ідею політ. самовизначення півн.-амер. колоній Брит. корони і перший назвав півн.-амер. провінції штатами (англ. state – д-ва), запропонувавши їх об'єднання у конфедерацію незалежних д-в. Саме йому належить план конфедерації штатів під назвою «Сполучені колонії Півн. Америки». У 1754 р. **Ф.** висуває ідею військ.-політ. союзу англ. колоній у Півн. Америці. Він одним із перших відмовляється від сприйняття Брит. імперії як єдиного політ. утворення й обґрунтовує «ідею гомруля» – самоврядування і політ. самовизначення півн.-амер. провінцій. Працюючи у Лондоні

дипломатом, **Ф.** відстоював ідею незалежності та гармонійного розвитку своєї країни, яку він називав «країною праці», «щасливої помірності», «простотою республ. удач». **Ф.** не був прихильником радик. політ. перетворень, надаючи перевагу реформам і соц.-екон. змінам.

Ф. разом із ін. представниками республ.-демокр. течії амер. політ. думки сформулював засади новітнього амер. конституціоналізму, політ. доктрину незалежності півн.-амер. колоній; виступав за відокремлення колоній від метрополії та проголошення політ. незалежності, обґрунтував амер. конфедералізм та демократизм; рішуче відстоював принципи народного суверенітету, всезаг. виборчого права, не обмеженого майновим цензом, верховенства закону, пріоритету людини й громадян. сусп.-ва над д-вою, принципи рівності й справедливості як основи конституц. устрою країни; проголошував право кожного народу на самовизначення; висловив розуміння процесу політ. історії; рішуче заперечував ін-ти рабовласництва й работоргівлі; активно виступав проти посилення ролі виконавчої влади, зокрема, проти надання Дж. Вашингтону надзвичайних повноважень.

У своїй публіцист. і політ. діяльності **Ф.** відстоював ідеї: право кожного народу на самовизначення й укладання сусп. договору та створення д-ви; право народу на революцію; рівність громадян; право кожного на життя, свободу, щастя, власність; конституц. закріплення прав громадян; рівність штатів; скасування рабства та работоргівлі; захист нац. меншин; пріоритет справедливості й моралі у сусп.-ві та міжнар. відносинах.

Ф. є родоначальником утилітаризму, основні принципи якого пізніше знайдуть розвиток й обґрунтування у працях І. Бенґама. До досягнень **Ф.** належить формулювання трудової теорії вартості. За своїми філос. поглядами **Ф.** належав до деїзму. Ортодоксальним церк. догмам протиставляв ідею «природної релігії», у якій роль Бога зводилась до акту створення світу.

Ф., як визначного держ. і гром. діяча, дипломата, публіциста, вченого пам'ятають і шанують у всьому світі. За рішенням Ради Миру, його ім'я включено до списку видатних діячів людства.

Літ.: Карелін У. Ідеальний американець: до 300-річчя від народження Бенджаміна Франкліна / У. Карелін // Людина без кордонів: Філософія. Психологія. Історія. Наука. Мистецтво. – 2006. – № 1(2). – С. 26-31; Франклін Б. Біографія / Б. Франк-

лін. – М.: «Манн, Іванов і Фербер», 2013. – 480 с.; Франклін Б. Рассуждение о свободе и необходимости, удовольствии и страдании / Б. Франклін // Американские просветители: Избранные произведения: в 2-х т. – М.: Мысль, 1986.

У. Ільницька

Франко Іван (27.08.1856, с. Нагуєвичі, нині Дрогоб. р-н Львів. обл – 28.05.1916, Львів) – поет, прозаїк, драматург, вчений, етнограф, фольклорист, історик, філософ, соціолог, економіст, журналіст, перекладач, гром.-політ. діяч. Народився у родині коваля. Після навчання в поч. школі в с. Ясениця-Сильна і Дрогоб. гімназії вступив на філос. ф-т Львів. ун-ту (1875). Брав участь у роботі студ. «академічного гуртка» «Друг». За гром.-політ. діяльність, яку було кваліфіковано як соціаліст. пропаганду, чотири рази був ув'язнений австр. владою (1877, 1880, 1889 і 1892). До 1891 р. навчався у Чернів. ун-ті, а в 1893 р. у Відні захистив докт. дис. **Ф.** був одним із засновників в 1890 р., першим головою (до 1898) Русько-Української Радикальної Партії – першої укр. політ. партії європ. типу та ред. її друк. органів – газ. «Народ» (1890-1895), «Хлібороб» (1891-1895), «Громадський голос» (з 1895). «Заснування радикальної партії, – зазначав **Ф.**, – сталося початком не бувалою у нас досі руху в народних масах». У 1899 р. вийшов зі складу РУРП і став членом УНДП. Був дійсним членом Наук. т-ва ім. Т. Шевченка.

Основні твори: «Nauka i jej stanowisko wobec klas pracujących» (1878), «Мислі о еволюції в історії людськості» (1881-1882), «Найновіші напрямки в народознавстві» (1895), «Соціалізм і соціал-демократія» (1897), «Що таке поступ?» (1903), «Промислові робітники в східній Галичині й їх плата 1870 р.» (1881), «Про працю» (1881), а також селянства в Галичині: «Земельна власність у Галичині» (1887 і 1914), «Еміграція галицьких селян» (1892), «Селянський рух у Галичині» (1895), «Гримайлівський ключ в 1800 р.» (1900), «Поza межами можливого» (1900), «Селянський страйк в Східній Галичині» (1902), «Громадські шпихлірі і шпихлірський фонд у Галичині 1784-1840 рр.» (1907).

Світогляд **Ф.** формувався під впливом позитивізму О. Конта, Г. Спенсера, еволюціонізму у природознавчих дослідах Ч. Дарвіна, Е. Геккеля, теорії фр., нім., рос. мислителів. За своє життя пройшов складну світоглядну еволюцію. Під впливом публіцистики М. Драгоманова разом з ін. студентами – членами «Академічного гуртка» (М. Павликом, В.

Левицьким) на початку 1876 р. перейшов на народовські позиції. Захоплювався марксизмом, особливо його екон. складовою. Соціалізм **Ф.** сприймав виключно з етичних міркувань, розглядаючи його як прагнення усунути всяку сусп. нерівність, усякий визиск і всяке убогство, запровадити справедливий, щасливіший від теперішнього. Гол. засобом реалізації народовладдя мали бути громади. Реальний шлях переходу селянства до соціалізму він вбачав у розвитку кооперативного та спількового руху серед селян. Один із головних авторів «Програми соціалістів польських і руських Східної Галичини» (1881), однак уже із середини 1890-х простежується негативне ставлення **Ф.** до марксист. ідеології та практики соціал-демокр. руху. Спираючись на нові форми европ. робітн. руху, він розкривав і ті негативні наслідки, які можуть випливати з теоретичних положень, обґрунтованих марксизмом, на практиці. Розглядаючи проблему д-ви у контексті появи соц. нерівності, **Ф.** не заперечував держ.-прав. регулювання життя сусп.-ва, однак виступав проти того, щоб суб'єктом регулювання була абсолютно деспотична д-ва. Він різко критикував ідеї екон. детермінізму, диктатури пролетаріату та держ. централізації сусп.-ва. Соц. визволення **Ф.** пов'язував безпосередньо із вирішенням нац. питання (основною причиною гальмування нац. і культ. розвитку народу є відсутність його нац. самостійності), яке, в свою чергу, завжди розглядав у сукупності з політ., реліг. та ін. видами сусп.-громад. діяльності.

У др. пол. 1890-х еволюціонував від автономістських до самостійницьких ідей. Без ідеалу нац. самостійності неможливо реалізувати ідеали політ. свободи і соц. рівності. Ідеал цей, на перший погляд, неосяжний, можна реалізувати тільки активною копіткою працею борців-революціонерів. У статті «Поза межами можливого» **Ф.** відзначав: «Все, що йде поза рами нації, се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування одної нації над другою, або хоробливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими «вселюдськими» фразами прикрити своє духовне відчуження від рідної нації». Головне завдання укр. політ. сил І. Франко формулював так: «Витворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культ. й політ. життя...». Ідею соборництва **Ф.** визначав так: «Ми мусимо навчитися чути себе українцями – не галицькими, не буковин. українцями, а українцями

без офіціальних кордонів». Сусп. розвиток учений розглядав як закономірний процес поступу (поступального руху), в основі якого лежить сусп. праця, те плідне начало, що наповнює життя людей сенсом, пов'язуючи усіх людей, як дітей, в єдину сім'ю. Передумовою нац. відродження є зростання нац. самосвідомості, зокрема в питаннях історії, культури та мови. Для **Ф.** майбутня Україна – це розвинена, висококультурна нація Європи.

Літ.: Грицак Я. Іван Франко в еволюції української політичної думки / Я. Грицак // Сучасність. – 1994. – № 9. – С. 114-126; Грицак Я. Дух, що тіло рве до бою (Спроба політичного портрета Івана Франка) / Я. Грицак. – Львів: Каменяр, 1990. – 176 с.; Кравців Б. Суспільно-політичні погляди Івана Франка й радянське франкознавство / Б. Кравців // Іван Франко: про соціалізм і марксизм. – Нью-Йорк, 1966. – С. 3-28; Франко Іван. Збір. творів: В 50-ти т. – К.: Наук. думка, 1976-1986.

М. Міщук

Фрідан Бетті (уродж. Бетті Наомі Голдштейн; англ. *Betty Friedan*; 04.02.1921, Пеорії, штат Іллінойс – 04.02.2006) – громад. діяч, одна зі засновниць неофемінізму. Батьки – емігранти з Росії та Угорщини. Після завершення жін. коледжу Смітта, вивчала психологію у Каліфорн. ун-ті в Берклі, але залишила ун-т, присвятивши себе журналістиці.

Основні праці: «Таємниця жіночості» (1963), «Друга стадія» (1983).

Праця «Таємниця жіночості» стала теорет. поштовхом конституювання лібер. неофемінізму та неогендеризму в цілому. **Ф.** поставила на порядок денний «проблему без назви» – відчуття фрустрації, незадоволення, напруги, які були властиві багатьом жінкам унаслідок обмеження їх ролями матері та домогосподині. **Ф.** констатувала, що набуття рівних із чоловіками виборчих/політичних прав не призвело до вирішення жін. питання. Наслідкування домінуючим у сусп.-ві стереотипам щодо жінки вели до «зручного/затишного концтабору», де, за **Ф.**, перебували жінки. **Ф.** першою заявила, що жінки не повинні відмовлятися, або приховувати власні амбіції та мрії, які не були пов'язані тільки із чоловіком, дітьми та домогосподарством. Доводила, що засобом зміни ситуації має бути освіта та проф. діяльність. Вважала, що жінка повинна виявляти стільки ж агресивності, прагнення боротьби, беззастережності в публ. житті, як і чоловіки, щоб домогтися повного визволення та створення умов, за яких обидві статі були б рівними. Обґрунтовувала необхідність права

жінок на аборт і відпустку у зв'язку з народженням дитини.

Ф. звернула увагу на небезпеку, яка полягала в тому, що пошуки правдивої жін. сутності/ідентичності здатні були призвести жінок до сумнівів щодо значення дітей і родини. Вона констатувала, що за час від появи та розвитку неофемінізму амер. жінки досягнули значних результатів у проф. розвитку, входженні в «чоловічі» ін-ти влади, але ці результати не дали очікуваного. Стан фрустрації розвинув у суч. жінки комплекс «супержінки», яка намагалась досягнути максим. результатів на роботі, а також у відносинах з чоловіком і дітьми. Вона змушена визнати, що участь жінок у проф. діяльності, прагнення кар'єри не сприяло визволенню жінок, а навпаки призводило до посилення зантаженості жінок на роботі та вдома. **Ф.** дійшла висновку, що реальна рівність між статями може бути досягнута лише тоді, коли сусп-во однаково буде ставитись і шанувати жін. і чол. цінності, і тоді стане можливим досягнення «рівності в різноманітності». **Ф.** наголосила на існуванні сусп. необхідності ширшого залучення чоловіків до прив. сфери та до виділення специф. проблем кожної статі і напрацювання механізмів їх захисту, зокрема приділяла посилену увагу захисту прав вагітних.

Ф. виступила ініціатором створення у США Нац. орг-ції жінок і її першою очолила (1966). До орг-ції входили білі жінки – представниці середнього класу. Вона не приймала радикалізму чорношкірих жін. орг-ції, не поділяла позицій лесбійських структур, намагаючись дотримуватись центристської позиції.

Lim.: Freedan B. The Feminine Mystique. – Harmondsworth: Penguin, 1963. – 239 p.; Friedan B. The Second Stage. – London: Abacus, 1983. – 346 p.

A. Романюк

Фрідман Джордж (англ. *George Friedman*; 1949 р.н., Будапешт, Угорщина) – амер. політолог, засновник, дир. приватної розвід.-аналіт. агентства «Stratfor». Народився у євр. родині, яка пережила Голокост. Родина переїздить до Австрії, а через кілька років до США. **Ф.** здобув ступінь із політології у Нью-Йорк. міськ. коледжі і з держ. управління у Корнельс. ун-ті. У 1974 р. він почав викладацьку діяльність у прив. коледжі в Пенсильванії. У 1994 р. заснував Центр геополіт. досліджень при Луїзіан. ун-ті, який займався стратег. прогнозуванням. У 1996 р. **Ф.** заснував прив. розвід.-аналіт. агентство «Stratfor».

Основні праці: «Політична філософія Франкфуртської школи» (1981), «Майбутня війна з Японією» (1991), «Темна зброя Америки: за лаштунками прихованої світової боротьби між Сполученими Штатами та їх ворогами» (2004), «Наступні сто років: прогноз на XXI століття» (2009), «Наступні 10 років. 2011-2021» (2010).

Політ. інтереси **Ф.** спрямовані на вивчення геополіт. проблематики. У 80-х рр. **Ф.** написав кілька наук. праць про проблему світ. військ. балансу сил та ядерного паритету, розвинувши цю тематику у наступних наук. розвідках. У праці «Майбутня війна з Японією» де йшлося про перспективи військ. конфлікту між США та її заокеанським партнером. Після припинення існування СРСР для аналітиків, які були виховані на принципах двополюсного світу, і до яких відносився **Ф.** почався пошук іншої сили у світ. геополітиці. У той час ніяка ін. країна, окрім Японії, на цю роль не підходила. На протязі кількох десятиліть Японія була світ. лідером за темпами екон. зростання, а яп. компанії практично окупували амер. ринок, тому перспектива військ. конфлікту між США та Японією не здавалась утопічною. Однак у 1997 р. екон. зростання Японії припинилось, і після зникнення Японії з геополіт. шахівниці, **Ф.** розпочав пошук нового супротивника-конкурента США. У результаті довгих пошуків **Ф.** робить висновок, що планета переживає американо-центристську епоху, а XXI ст. стане дійсно амер. сторіччям.

У 2009 р. вийшла у світ найвідоміша праця **Ф.** «Наступні сто років: прогноз на XXI сторіччя», у якій відомий консультант намагається накреслити масштабну картину геополіт. змін, які очікують світ у найближчі дев'ять десятиліть. Свій аналіз **Ф.** ґрунтує на трьох тезах: 1) у XXI ст. світ переживе глобальну світ. війну, яка буде вестись, гол. чином, на навколосвітній орбіті; 2) гол. світ. акторами, у цей період виступатимуть США, Японія, Туреччина, Польща, Мексика, Бразилія; 3) XXI ст. буде суто амер. століттям. По суті вся книга присвячена проблемі незворотності нової світ. війни, незворотному занепаду старих осередків сили, за винятком США. **Ф.** вважає, що нова світ. війна почнеться 24.11. 2050 р. у 5 год. ранку; її розпочне Японія, напавши на одну з амер. бойових космічних станцій. Атака вестиметься за допомогою кінетичної зброї з території однієї з яп. місячних баз. Наслідками війни, яка закінчиться у 2052 р. стане встановлення повного військ. контролю

лю над космосом з боку США. Це призведе до наступного світ. піднесення США, які у 2060-х рр. будуть переживати «золоте десятиліття». Однак, вже у 2070-х рр. **Ф.** прогнозує нову війну між США та Мексикою, яка на той час стане новим світ. лідером; цей конфлікт, на думку **Ф.**, вийде за рамки ХХІ ст. і закінчиться у ХХІІ ст.

Піднесення США, як вважає **Ф.**, відбуватиметься на тлі зникнення таких світ. осередків сили, як Європа, Китай, Росія. Кожному з цих світ. акторів **Ф.** намалював свій сценарій занепаду. Так, Європа, вже вступила у стадію розпаду, вона не прагне розвивати міжнар. товарообіг, а лише прагне збільшити товарообіг міжєвроп. країнами. Окрім цього, демогр. криза не дає ЄС шансів на світ. лідерство. Щодо КНР, як вважає **Ф.**, то і ця країна у ХХІ ст. припинить існування як цілісна д-ва, внутр. протигірчя розшматують її на частини. Щодо Росії, то, на думку **Ф.**, вона повинна стати регіон. д-вою у Європі, однак після 2020-х рр. її потенціал знову послабшає, а у підсумку, за найгіршим сценарієм країна розпадеться на частини; це, на думку **Ф.** відбудеться у 2030-х рр.

Лім.: Friedman G. The Next 100 Years: A Forecast for the 21st Century, 2009; Friedman G. The Next Decade: What the World Will Look Like, 2010.

І. Батракова

Фромм Еріх (нім. *Erich Fromm*; 23.03.1900, Франкфурт-на-Майні, Нім. імперія – 18.03.1980, Локарно, Швейцарія) – радикальний соц. психолог, філософ, психоаналітик, представник Франкфурт. школи (один із засновників неофрейдизму та фрейдомарксизму). Предки **Ф.** були рабинами. Вивчаючи Талмуд і Біблію він виховувався у патріарх. середовищі. Вступивши до Франкфурт. ун-ту, вивчав право. Продовжив навчання з соціології, психології, філософії у Гейдельберз. ун-ті, де викладали М. Вебер і К. Ясперс. Під керівн. А. Вебера підготував дис. та отримав ступінь д-ра філософії (1922). Продовжив навчання і водночас розпочав роботу спочатку у Франкфурт., а потім у Берлін. ін-ті психоаналізу (1930-1932). З 1930 р. **Ф.** співпрацює з Франкфурт. ін-том соц. досліджень, у стінах якого зародилася відома Франкфурт. школа на чолі з Т. Адорно, Г. Маркузе, Е.Фроммом, М. Хоркхаймером та ін.).

Основні праці: «Втеча від свободи» (1941), «Здорове суспільство» (1955), «Мистецтво любові» (1961), «Революція надії» (1968), «Мати чи бути?» (1976).

Разом із колегами з Франкфурт. школи (Т. Адорно, Д. Левінсон, Р. Сенфорд, Е. Френкель-Брунвік і М. Хоркхаймер) **Ф.** проводить соціолог. дослідження серед нім. робітників і службовців – і в 1932 р. робить висновок, що серйозного опору нацистам, які того часу йшли до влади, з боку робітників не буде. Позаяк на поч. ХХ ст. створено «новий антрополог. тип» людини – *авторитарний*, який складається з двох форм «садистської» і «мазохістської». **Ф.** описав кілька стратегій авторитаризму, визначаючи цей феномен як «утечу від свободи», як тенденцію щодо прагнення поєднати себе з кимось або чимось зовнішнім, аби отримати силу, втрачену індивідуальним «Я». Так, *мазохістська* форма авторитаризму проявляється в надмірній залежності, покірності та безпорадності; *садистська* форма – в експлуатації інших, домінуванні та контролі над ними; *деструктивність* – у подоланні почуття неповноцінності шляхом знищення, підкорення або приниження ін.; *конформність* – як абсолютна покірність соц. нормам, що регулюють поведінку, через те, що людина стає такою, як усі ін., поводить, як скрізь заведено.

Наприкінці 30-х-40-х рр., все більше розбігаючись упоглядах із Г. Маркузе та Т. Адорно, **Ф.** відходить від Франкфурт. школи. Він займається наук., виклад. і сусп. діяльністю, практикою психоаналізу. Клінічна практика приводить його до висновку, що більшість неврозів в суч. сусп-ві не зводяться виключно до біол. інстинктів, а мають соц. коріння. Цей висновок сприяв остаточному відходу **Ф.** від ортодокс. фрейдизму.

У 1949-1969 рр. **Ф.** живе в Мексиці, досліджуючи соц. проекти минулого і часу в якому живе. У 1960 р. вступає до лав Соціаліст. партії США, пише програму партії, однак, через парт. суперечки його програму відхиляють. Однак, **Ф.** продовжує займатися політ. та наук. діяльністю. Зокрема, у 1962 р. був спостерігачем на конференції у Москві з проблем розроблення.

Осн. положення концепції **Ф.** зводяться до наступного: вир-во повинно служити людині, а не економіці; стосунки між людиною та природою повинні будуватися не на експлуатації, а на кооперації; антагонізми повсюдно повинні бути замінені відносинами солідарності; вищою метою всіх соц. заходів має стати людське благо та відвернення людських страждань; не максимальне споживання, а лише розумне споживання слугує здоров'ю та добробуту людини; технолог. розвиток без альтруїзму є соц. руйнуючим.

Літ.: Гордієнко О. А. *Філософсько-психологічна концепція людини Еріха Фромма: дис... канд. філос. наук: 09.00.05 / О. А. Гордієнко; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка.* – К., 1997. – 190 с.; Данилюк А. П. *Проблема людської деструктивності у творчості Еріха Фромма / А. П. Данилюк // Мультиверсум. Філософський альманах.* – 2005. – № 49. – С. 78-88; Фромм Еріх // *Большой толковый социологический словарь (Collins). Том 2 (П-Я): Пер. с англ.* – М.: Вече, АСТ, 1999. – С. 406; Фромм Э. *Бегство от свободы / Э. Фромм.* – 2-е изд. – М.: Прогресс: Универс, 1995. – 256 с.; Фромм Е. *Мати чи бути? / Е. Фромм.* – К.: Укр. письм., 2010. – 221 с.; Фромм Е. *Революція надії [уривки] / Е. Фромм // Сучасна зарубіжна соціальна філософія: Хрестоматія.* – К.: Либідь, 1996. – С. 135-192.

Е. Афонін, Т. Новаченко

Фукідід (грец. *Θουκυδίδης*; близько 470 р. до н.е., Афіни – бл. 396 р. до н.е., Афіни) – давньогрец. мислитель, історик, політ. та військ. діяч, сучасник Перікла, один із родоначальників істор. критики та геополітики. Походив із багаті аристокр. родини, володів золотими копальнями у Фракії. Отримав ґрунтовну освіту, у дорослому віці почав брати участь у держ. та військ. справах. Учасник Пелопоннеської війни. У 424 р. до н.е. був обраний стратегом та командував афін. військами у Фракії. Не зумів запобігти захопленню спартан. полководцем Брасідом м. Амфіполя, через що був звинувачений у зраді та підданий довічному вигнанню з Афін. Після закінчення Пелопоннеської війни (404 р. до н.е.) в результаті амністії повернувся до Афін, однак невдовзі помер.

Основна праця: «Історія Пелопоннеської війни». Зі слів **Ф.** він почав її написання одразу після початку війни (431 р. до н.е.). Праця складається з 8 книг, які описують події військ. протистояння між Афінами і Спартою у період 431-411 рр. до н.е.

Дослідники **Ф.** відзначають високий рівень науковості, достовірності та об'єктивності його праці. Сам **Ф.** заявляв, що його мета – пошук істини. Він висвітлював події або як очевидець, або зі слів інших очевидців, які, однак, піддавав максимально можливій перевірці. Таким чином **Ф.** вперше відкрив і використав основні прийоми істор. критики. Він надавав вкрай важливого значення документам, деякі з яких були повністю включені у текст його праці. **Ф.** застосовував метод зворотного висновку, йдучи від теперішнього до минулого, від відомого до невідомого.

Даючи оцінку подіям, **Ф.** відкидав божественний характер причинно-наслідкових

зв'язків, враховував не лише політ., а й екон. причини. Аналізуючи у I-й книзі причини Пелопоннеської війни, **Ф.** відділяє останні від приводів до протистояння. Так, конфлікт Афін з Корінфом щодо Керкіри хоч і призвів до військ. дій, однак, на думку **Ф.**, був лише приводом до війни. Справжня ж причина війни мала політ.-екон. характер: Афіни і Спарта були найбільш розвинутими та могутніми містами-д-вами, які домінували над своїми союзниками. Тому афіняни зростанням своєї могутності вселяли страх спартанцям, що у підсумку призвело б до війни.

Політ. погляди **Ф.** неоднозначні. З одного боку, маючи аристокр. походження, він не був прихильником крайньої демокр., неодноразово підкреслюючи неспійність та мінливість натовпу. Також **Ф.** висловлював негативне ставлення до демагогів, особливо, до Клеона. З іншого боку, устами Перікла в його надгробній промові, він описав величний ідеал афін. демократії. Проте згодом **Ф.** висловлює думку, що прийнята в Афінах олігарх. конституція 411 р. до н.е. була моделлю найкращого держ. ладу зі всіх, які знали будь-коли Афіни. Вона була, на його думку, поміркований поданням олігархії та демократії.

Ф. вважають певною мірою родоначальником геополітики. Для нього історія – це послідовність військ.-політ. подій та зіткнень, це перш за все зовн. політика, у т.ч. – військ. Описуючи Пелопоннеську війну як регіон. проблему, **Ф.**, однак, наголошує, що вона носить геополіт. характер, позаяк є суперництвом за домінування в Елладі. **Ф.** говорить про інтереси д-ви та їх пріоритетність над інтересами окремої особи, підкреслює важливість сили у відносинах між д-вами, обґрунтовуючи це тим, що незважаючи на беззаперечну перевагу Афін у сфері культ., мистецтва, екон., вир-ва та торгівлі, перемогу у Пелопоннеській війні здобула Спарта. **Ф.** наголошує на важливості флоту як складової військ. могутності, особливо для укріплення могутності прибережних та острівних д-в. Також **Ф.** наголошує на зростанні значення флоту у війні зі сухопутними д-вами.

Літ.: Фукидид. *История. Книга I. / Фукидид // Хрестоматія по історії античної цивілізації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [667](http://www.antik-yar.ru/wp-content/uploads/2011/03/Цыганков П. А. Исторические реалии Фукидида о проблеме войны / П.А. Цыганков // Обозреватель. – 2010. – № 8. – С. 101-112; Шепелев М. А. Фукидид / М. А. Шепелев // Геополітика: енциклопедія / Кер.</i></p>
</div>
<div data-bbox=)*

авт. кол. С. М. Суліма. – К.: Знання України, 2012. – С. 833.

М. Бучин

Фуко Мішель Поль (фр. *Michel Foucault*; 15.10.1926, Пуатьє, Франція – 25.06.1984, Париж, Франція) – фр. соц. і політ. мислитель, філософ, історик. Походив із заможної родини хірурга. Випускник Вищої нормальної школи в Парижі, згодом її викладач (1952-1955), мол. викл. в ун-ті Уппсали, (1955-1958, Швеція), з 1959 – дир. Фр. ін-ту в Гамбурзі, з 1962 – проф. філософії в ун-ті м. Клермон-Ферран, у 1966-1968 – позаштатний проф. Туніського ун-ту, з 1969 – зав. кафе. історії систем мислення у Коллежі де Франс.

Основні праці: «Історія божевілля в класичну епоху» (1961), «Народження клініки» (1963), «Слова і речі» (1966), «Наглядати і карати» (1975), «Археологія знання» (1969), «Воля до істини: по той бік знання, влади та сексуальності» (1971), «Історія сексуальності» (1976-1984).

Ф. намагався виявити умови формування та існування (здійснення) різних соц. і політ. феноменів (влади, управління, покарання). Однією із центральних у його теорет. пошуках є проблема влади. Концепція влади **Ф.** принципово відрізняється від класичної, що інтерпретувала її в межах відносини «закон – підпорядкування». **Ф.** говорить про два способи реалізації «влади»: «*влада як придушення*» і «*влада як закон*». «Влада як придушення» є боротьбою двох незалежних суб'єктів, у кожного з яких є можливість перемогти. «Влада як закон», за **Ф.**, часто виступає як спонування до конформізму. Так, наук. прогрес і наук. знання відносні, бо їх результати постійно переглядаються. Пропонуючи сусп-ву коректні на даний момент результати, наука фактично нав'язує знання, від якого відмовиться через деякий час, який з позиції «абсолютної істини» хибно. «Знання» стає еквівалентно «владі». Воля до знання нездатна досягнути універс. істину: людині не дано впевнено та безтурботно панувати над природою. Навпаки, влада як знання невпинно збільшує ризик, породжує небезпеку всюди, а її зростання не пов'язане зі встановленням і зміцненням вільного суб'єкта; скоріше вона все більше поневолює його своїм інстинктивним насиллям. **Ф.** визнає єдність влади та знання, яка по-різному виявляється протягом історії. Так, **Ф.** зазначає у роботі «Наглядати і карати», що «владні» відносини виражаються через різні форми підпорядкування і як приклад наводить застосування торгтур, тобто ситуацію, в

якій ті, котрих карають, стають об'єктом застосування влади з метою отримання знання. «Влада-знання» – це феномен, що розвивається за допомогою збору інформації про індивідів, які виконують функцію об'єктів влади. Ув'язнення людей в дисциплінарні ін-ти є одним із способів, за допомогою яких д-ва пізнає основні моделі поведінки людини. Така позиція д-ви щодо своїх громадян ілюструє те, яким чином держ. апарат бачить свою роль у житті сусп-ва. Це не просто «владні відносини» індивіда та д-ви, а особливий феномен, що **Ф.** позначає як «*влада-знання*».

Ф. показує, що система мови та ін. знакових систем, з одного боку, і система влади і соц. ін-тів, з іншого, будучи тісно взаємопов'язаними, схильні до взаємовпливу та взаємних змін. Влада не має центру, не належить будь-яким конкретним індивідам або групам, позаяк кожен одночасно і володіє владою, і підпорядковується владі інших. Політику **Ф.** розглядає не як взаємини соц. груп, а як особливий культурний спосіб вироблення та поширення знання. Тут **Ф.** воліє писати не про структуру, а про дискурс, як соц. обумовлений порядок міркування, орг-цію системи мови та дії. Пануюча в певній культурі форма дискурсу тісно пов'язана з панівною формою влади, розповсюджується за допомогою та в інтересах влади, є в основі влади. У зв'язку з цим **Ф.** вводить поняття «влади-знання». Головні об'єкти влади-знання – це мова та тіло людини. Влада нав'язує певний дискурс, певний самоопис людини і сусп-ва, влада керує діями людських тіл в часі та просторі. Істор. зміна влади-знання позначає зміну ставлення до людського тіла. **Ф.** демонструє це, аналізуючи історію появи в Європі психіатр. клінік, лікарень, фабрик, регулярних армій, шкіл, тюрем, історію появи сучасної сексуальності як особливого ставлення до тіла.

Ф. говорить про зовн., «позадискурсивний» світ, про інституційну структуру, яка втілює в собі «дискурси», що створюються і розвиваються за її рамками. Висловлювання фіксуються владними відносинами, іманентно їм притаманними. **Ф.**, вслід за Ніцше, перевертає повсякденне уявлення про відносини влади і знання, доводячи, що останні є вища влада, влада визначати увесь ін. світ. Таким чином, знання перестають виступати способом звільнення людини і стають способом її поневолення. Розглядаючи у своїй «Історії сексуальності» «вікторіанську епоху», **Ф.** стверджує, що розвиток медицини та психіатрії поставило сексуальність «під контроль», що втілює в непристойності міркувань про

секс, у пуританізмі та, тим самим, зробив цю епоху символом асексуальності. Отже, дискурси включають в себе знання, а знання іманентно має владу. Існують певні правила, які містяться у висловлюваннях, що визначають хто і в якому контексті може ці висловлювання створювати. Хто має владу (той, кому правила, що лежать всередині висловлювань, дозволяють її здійснювати), може зафіксувати хаотично мінливі значення та визначити ін. суб'єкти та об'єкти у власних поняттях.

Світ, за **Ф.**, складається з міриад владних відносин, і кожне володіння владою породжує протидію; тому світ – це міриади різних конфліктів з приводу влади. **Ф.** закликав політиків та інтелектуалів прагнути до влади не заради самої влади, а для створення міцного фундаменту сусп.-ва. **Ф.** таврує соціаліст. сусп.-во як тоталітарне, але при цьому характеризує капіталістичне як дисциплінарне. У капіталіст. сусп.-ві він бачить розрив між нормальною прихованою частиною та яскравою антисоціальною.

Ідеї **Ф.**, зокрема «*влади – знання*», багато в чому визначила подальший розвиток політ. науки. Владні відносини в сучасних політ. теоріях дедалі більше виступають як відносини між тими, хто має найбільший рівень знань, та тими, хто його не має.

Літ.: Михель Д. Мишель Фуко в стратегіях суб'єктивізації: от «Истории безумия» до «Заботы о себе» / Д. Михель. – Саратов, 1999. – 136 с.; Фуко М. Наглядати і карати / М. Фуко. – К.: Основи, 1998. – 392 с.; Фуко М. Історія сексуальності. – Т. 1: Жага пізнання / М. Фуко. – Х.: ОКО, 1997. – 235 с.; Фуко М. Історія сексуальності. – Т. 2: Інструмент насолоди / М. Фуко. – Х.: ОКО, 1999. – 288 с.; Фуко М. Історія сексуальності. – Т. 3: Плекання себе / М. Фуко. – Х.: ОКО, 2000. – 264 с.; Фуко М. Археологія знання / М. Фуко. – К.: Основи, 2003. – 326 с.

О. Висоцький

Фукуяма Френсіс (англ. *Yoshihiro Francis Fukuyama*; 27.10.1952, Чикаго, США) – амер. філософ, політ. економіст і публіцист яп. походження. Отримав ступінь бакалавра мистецтв в антикознавстві в Корнельс. ун-ті. Спочатку вступив до аспірантури з порівн. літературознавства в Йельс. ун-ті, навчався у Парижі у Р. Барта і Ж. Дерріда, але розчарувався в обраному напрямку наук. пошуку; після повернення в США переключився на політологію в Гарвард. ун-ті (навчався у С. Хантінгтона і Х. Менсфілда). Отримав ступінь д-ра філос. і політології в Гарвард. ун-ті

за дис. про рад. загрозу втручання на Близькому Сході (1981). Член Ради з планування політики Держдепарт. США (1981-1982, 1989), спеціалізувався на питаннях Близького Сходу, потім – Європи. Член амер. делегації на єгипет.-ізраїл. переговорах із питань палест. автономії (1981-1982). Проф. держ. політики в Школі держ. політики Ун-ту Дж. Месона (Вашингтон) (1996-2000) – член презид. ради США з біоетики (з питань клонування) (2001-2005). 2005 р. увійшов до Списку глобальних інтелектуалів світу. Старш. наук. співроб. Центру з питань демокр., розвитку та верхов. права в Стенфорді. До цього обіймав посаду проф. і керівника програми міжнар. розвитку в Школі перспект. міжнар. досліджень Ун-ту Дж. Хопкінса. Провідний наук. співроб. Ін-ту міжнар. досліджень Ф. Сполі при Стенфорд. ун-ті (з 2012 р.).

Основні праці: «Кінець історії й остання людина» (1992), «Довіра: соціальні чесноти і шлях до процвітання» (1995), «Наше постлюдське майбутнє: Наслідки біотехнологічної революцією» (2002), «Державне будівництво: управління та світовий порядок в ХХІ столітті» (2004), «Що таке управління? Моделі історії» (2012).

Ф. відомий завдяки книзі «Кінець історії й остання людина», в якій проголосив, що поширення лібер. демокр. у всьому світі може свідчити про кінцеву точку соціокульт. еволюції людства та стати остаточною формою людського уряду. Його робота була перекладена на понад 20 мов світу, мала широкий резонанс у наук. середовищі та ЗМІ.

Ф. обрав в якості відправної точки свого дослідження ідеалізм нім. філософа Гегеля і слідом за ним заявив, що людина радикально відрізняється від тварин тим, що «хоче» не тільки матеріальні предмети, але «бажання інших людей»: людина зі самого початку була істотою суспільною: її власне відчуття самоцінності й ідентичності тісно пов'язане з оцінкою, яку присвоюють їй інші. Бажання людини отримати визнання своєї гідності приводить її до кривавих битв за престиж, у результаті яких людське сусп.-во ділиться на клас панів, готових ризикувати своїм життям, і клас рабів, які поступаються своєму страху смерті. Демокр. революції знімають суперечності між господарем і рабом. Заміна ірраціонального бажання була визнана вище ін. раціональних бажань – бути визнаним рівним іншим – стає основою «кінця історії». Таким чином, історія знаходить логічний кінець в лібер. демократії, коли загальне прагнення до визнання повністю задоволено.

Людська модель боротьби за визнання пеноситься **Ф.** і на міжнар. арену: «Боротьба за визнання дає нам можливість заглянути всередину міжнар. політики. Жага визнання, що приводила колись до кривавих поєдинків між бійцями, логічно веде до імперіалізму і створенню світової імперії. Відносини пана і раба всередині однієї країни дзеркально повторюються на рівні д-в, коли одна нація як ціле вимагає визнання і веде кривавий бій за верховенство». Відповідно, перемога лібер. демократії знаменує собою закінчення «істор.» конфліктів між д-вами, наприклад таких, як імперіалізм. Осн. джерелом взаємодії між лібер. демократією залишиться економіка».

Однак це не означає, що міжнар. конфлікти зникнуть раз і назавжди, позаяк під час «тріумфальної ходи» лібер. демокр. світ буде тимчасово поділений на дві частини: істор. та постістор. Остання буде включати в себе ліберальні демократії. Що відбуватиметься з світом історичним? Він протягом багатьох років буде служити ареною конфліктів. Учений вважає, що в більшості випадків, істор. та постістор. світи будуть мало взаємодіяти один із одним і вести майже паралельне існування. Нафта, імміграція та питання світового порядку (безпеки) будуть можливими точками їх зіткнення. Взаємовідносини між світами будуть розвиватися на основі реаліст. політики.

Незважаючи на те, що з моменту виходу книги численні події поставили під сумнів вірність висунутої ним ідеї, **Ф.** дотримується концепції «кінця історії». Утім, деякі його політ. підходи змінилися: так на початку нового тисячоліття він різко відмежувався від неоконсерв. руху в амер. політиці, з яким асоціювався на зорі своєї кар'єри.

Літ.: Фукуяма Ф. Кінець історії і остання людина / [Пер. с англ. М. Б. Левина]. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. – 588 с.; Біографія Френсіса Фукуяма на сайті Стенфорд. ун-ту [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://fsi.stanford.edu/people/fukuyama/>; What is Governance? Patterns of History // The Journal of Democracy. – 2012. – Vol. 23, 1; American Political Dysfunction // The American Interest. – 2011. – Vol. VII. – № 2; The Origins of Political Order: From Prehuman Times to the French Revolution. – New York: Farrar, Straus and Giroux, 2011. – 608 p.

А. Мумко

Фур'є Франсуа Марі Шарль (фр. *François Marie Charles Fourier*; 07.04.1772, Безансон – 10.10.1837, Париж) – фр. філософ, соціолог,

теоретик і практик утопічного соціалізму. Вищої освіти не мав; після закінчення середньої школи наполегливо поповнював знання шляхом самоосвіти.

Основні праці: «Усесвітня гармонія» (1803), «Про торговельне шарлатанство» (1807), «Теорія чотирьох рухів і загальних доль» (1808), «Трактат про домашню й землеробську асоціацію» (1822).

На формування його світогляду вплинули складні й суперечливі процеси становлення індустр. сусп-ва, розвиток «дикого капіталізму», урбанізація, безправ'я жінок і дітей, нещадний визиск селян і жорстока експлуатація пролетаріату, який саме народжувався і піднімався на класову боротьбу. **Ф.** був глибоко розчарований результатами Вел. Фр. революції (1793 р.), під час якої він втратив усю власність і торговельний бізнес та був страшенно наляканий її жорстокістю, адже кілька разів заарештовувався і дивом уникнув страти.

У трактаті «Континентальний тріумфірат і вічний мир за тридцять років», **Ф.** продемонстрував неабиякі знання з геополітики та здібності футуролога. Він, зокрема, передбачив розподіл Пруссії між Австрією та Росією, з наступним розподілом вже самої Австрії між Францією та Росією, а також загострення боротьби за панування на європ. континенті, яка завершиться перемогою Росії тощо. Втім, **Ф.** більше цікавили сусп. проблеми ніж геополіт. чи політ.

Ф. називали «соц. Ньютоном», позаяк він вважав, що закони тяжіння притаманні не тільки зіркам, але й соц. життю і що рух планет та рух сусп. суб'єктів відбувається за одними і тими ж законами. Він був впевнений, що люди, за допомогою розуму, можуть відкрити ці закони та застосувати їх для орг-ції кращого сусп-ва. Коли це буде зроблено, наголошував **Ф.**, у сусп-ві будуть подолані всі негаразди та запанує соц. гармонія. Його також вважали «апостолом фаланстерів», адже саме йому належала ідея докорінної зміни тогочасного сусп-ва та його орг-ції на діяльності автономних та самодостатніх груп (своєрідних комун – «фаланг»), де праця мала стати задоволенням, а спілкування та культура – життєвою потребою. Однак, в історію та науку він увійшов як «відомий утопіст», тобто як представник тих, хто прагне побудувати ідеальний сусп. лад на основі якогось абстрактного принципу, у даному випадку соціалістичного.

На відміну від своїх попередників (Т. Мора і Т. Кампанелли) та своїх сучасників (А. Сен-Сімона та Р. Оуена), які мріяли про

ідеальне сусп-во і д-во без прив. власності, насилля та експлуатації людини людиною, **Ф.** виступав за збереження прив. власності, права на її успадкування, існування соц. ієрархічної структури та соц. нерівності. Основними причинами всіх негараздів і розладів у сусп-ві він вважав не приватну власність та соц. нерівність, а бідність, яку сподівався та намагався подолати «високою заробітною платнею» та встановленням «гідного мінімуму» для тих, хто не міг працювати.

Під впливом подій Вел. Фр. революції **Ф.** відмовився від ідей класової боротьби. Натомість він обрав шлях поліпшення стану найбідніших і найчисленніших класів (селян і робітників). Стверджуючи, що «бідність одних породжується багатством інших», він закликав багатієв надавати фін. допомогу бідним, яку планував використати для створення та розвитку широко розгалуженої мережі своїх фаланг на локальному, регіон., держ. та глоб. рівнях. **Ф.** розраховував, що це може примирити класи та встановити соц. гармонію.

Ф. виступав із ідеєю децентралізації влади. Майбутнє сусп-во уявлялось йому як асоціація автономних фаланг (виробн.-споживч. товариств-комун), метою яких було забезпечення індивід. свобод. Рішення у них приймалися шляхом досягнення консенсусу, тобто за згодою всіх членів фаланги. Він вважається автором концепції/теорії «привабливої праці», яка передбачала право людини обирати працю за власним бажанням, що зробить її щасливою. Показово, що осн. положення цієї теорії **Ф.** дуже близькі до теорії «сродної праці» Г. Сковороди.

У праці «Теорія чотирьох рухів і загальних доль» **Ф.** критикував тогочасну цивілізацію та філос. думку епохи Просвітництва, вважаючи її (думку) «повним банкрутом» і покладаючи на неї відповідальність за «катастрофи» 1793 р. Виходячи з цього, він виробив кілька осн. позицій: 1) «абсолютні сумніви» у філософії, яка демонструвала «повагу до цивілізації» та була переважно «зайнята політикою і релігією»; 2) власна «політ. байдужість» або «політ. нейтралітет», що позбавляло його сусп. проекти будь-яких політ. устремлінь; 3) запереч-

чення «досконалості цивілізації» тощо. Відмовляючись від політики, він концентрував свою увагу на соц. сфері, сподіваючись, що реформування її підвалин можливе за будь-якої політ. системи. Він наголошував не лише на недосконалості цивілізації, а й на тому, що їй притаманно «багато лих», ставив під сумнів її майбутнє існування та попереджав про нові «війни бідних проти багатих».

Ф. виступав за відміну рабства, за права дітей і жінок. 1808 р. він заявив, що розширення прав жінок є умовою соц. прогресу, а 1837 р. уперше застосував термін «*фемінізм*». Він був прихильником створення єдиної для всіх школи, де мали б навчатись діти незалежно від їх раси та статі, закликав до створення народних театрів, мед. профілактики для всіх громадян тощо.

Після його смерті було створено «Т-во для пропаганди та реалізації теорії Фур'є». Діяльність т-ва сприяла поширенню ідей **Ф.** та створенню комун (фаланг). Їх заг. кількість становила кілька сотень, у т. ч. близько 40 у США. Найбільш відомою серед них стала комуна під назвою «Утопія», створена 1844 р. у штаті Огайо, де 2003 р. було встановлено пам'ятний «істор. знак».

Ідеї **Ф.**, при всій їх еkleктичності, дискусійності та утопічності помітно вплинули на розвиток філос. та соц.-політ. думки Європи, Півн. Америки та Росії. Сьогодні вони також становлять певний наук. інтерес для фахівців-політологів.

Літ.: Борщевский Л. В. К вопросу об отношении Фурье к собственности при строе гармонии / Л. В. Борщевский // История социалистических учений: Сб. статей. – М.: Наука, 1976. – С. 154-161; Зильберфарб И. И. Социальная философия Шарля Фурье и ее место в истории социалистической мысли первой половины XIX века / И. И. Зильберфарб. – М.: Наука, 1964. – 556 с.; Зильберфарб И.И. Шарль Фурье и французская революция / И. И. Зильберфарб // Французский ежегодник – 1966. – М.: Наука, 1967. – С. 68-87; Фурье Ш. Избранные сочинения: В 3-х т. / Ш. Фурье. – М.: Соцэкгиз, 1938. – Т.1. – 313 с.; Т. 2. – 469 с.

О. Маруховський

X

Хаас Ернст Бернард (англ. *Haas Ernst Bernard*; 31.03.1924, Франкфурт, Німеччина – 06.03.2003, Берклі, США) – амер. політолог, який зробив великий внесок у теорет. дискусії в галузі міжнар. відносин, засновник неофункціоналізму. Емігрував у США в 1938 р. Навчався в Чикаг. та Колумб. ун-тах, у 1952 р. захистив дис. в галузі публ. права і урядування. **X.** почав свою акад. кар'єру у 1951 р. в Каліфорн. ун-ті в Берклі, в якому пропрацював до кінця життя проф. департаменту політ. наук. У 1969-1973 рр. був дир. Ін-ту міжнар. досліджень у цьому ж ун-ті.

Основні праці: «Об'єднання Європи: політичні, соціальні та економічні сили» (1958), «Міжнародна інтеграція: європейський і світовий процес» (1961), «Націоналізм, лібералізм і прогрес» (Т.1, 1997; Т.2, 2000).

У своїй праці 50-60-х рр. XX ст. **X.** сформулював базові положення неофункціоналізму, який до кінця 60-х рр. став провідною теорією європ. інтеграції. Сильною стороною неофункціоналізму було обґрунтування моделі розвитку міжнар. інтеграції на регіональному рівні, а найбільш істотною відмінністю від класичного функціоналізму – те, що на перший план висувалася політика, прагнення до політ. співпраці, але через співпрацю економічн. Таким чином, звільнившись від низки недоліків функціоналізму, оновлена теорія вносила чіткість у розуміння механізмів інтеграційних процесів.

Основні положення, висунуті **X.**, стали результатом поєднання лібер. ідеології, істор. контексту, де превалював європ. успіх у сфері регіональної інтеграції, і амер. політології. Роботи **X.** – теоретизування навколо абсолютно прагматичного і успішно втіленого підходу Ж. Моне зі створення Європ. співт-ва вугілля і сталі. Водночас **X.** намагався подолати недоліки функціоналізму, зберігши та розвинувши все краще, що було напрацьовано у його рамках.

Розглядаючи проблеми міжнар. інтеграції, **X.** відкидав ідеалізм федералістів і переносив функціоналізм Д. Мітрані із високих сфер міжнар. відносин у цілому (Д. Мітрані аналізував глобальну систему міжнар. відносин) на рівень кількох сусідніх країн. Водночас він підкреслював, що для успіху інтеграції необхідні структурні умови, яким повинні відповідати д-ви (напр., політ. плюралізм, консенсус щодо фундамент. цінностей), і відзначав,

що логіка функціональної інтеграції носить не механічний, а імовірнісний характер, і сам цей процес залежить від безлічі чинників. Зокрема, **X.** критикував Д. Мітрані за недостатній розгляд ролі влади в інтеграц. процесі, підкреслюючи, що влада невіддільна від екон. добробуту. На його думку, орієнтована на силу урядів діяльність у рамках міжнар. чи наднац. ін-тів може еволюціонувати у бік діяльності, спрямованої на зростання добробуту.

Разом із тим **X.** не тільки не відкидав висунуту Д. Мітрані теорію функціоналізму, але і спирався на неї, розвиваючи власний підхід, який він називав концепцією «переливу» («spill over»). На основі вивчення досвіду європ. інтеграції він приходив до висновку, що досвід вигоди від співпраці в одній галузі в рамках міжнар. орг-ції (Європ. співт-ва вугілля і сталі) став стимулом для підтримки його учасниками інтеграції в інших сферах, включаючи створення спільного ринку. Відтак **X.** висунув тезу, згідно з якою ефективне співробітництво у певному секторі екон., соц. чи культ. діяльності здатне викликати ефект ланцюгової реакції («переливу») в ін. Це, своєю чергою, призведе до необхідності створення наднац. спеціалізованих ін-тів для їх координації і, таким чином, до прискорення процесу інтеграції. Говорячи мовою економіки, створення зони вільної торгівлі або митного союзу спонукатиме у подальшому до створення спільного ринку та валютного союзу. Глибша екон. інтеграція потребуватиме наднац. регулятивних можливостей. Отже, політ. інтеграція слідуватиме за економічною.

Водночас **X.** приходив до висновку про те, що прагматичні інтереси і очікування екон. вигоди «ефемерні», якщо не підкріплюються глибокими ідеолог. та культ. переконаннями. За відсутності таких переконань процес політ. інтеграції з неминучістю буде нестійким.

Поряд із питаннями інтеграції та теорії функціоналізму з др. пол. 1980-х рр. **X.** займався проблемами націоналізму. Зокрема, концепції націоналізму він надає ролі ідеології, яка допомагає д-ві і сусп-ву пройти необхідний етап у своєму розвитку. У цьому сенсі для **X.** органічною є концепція сусп. прогресу як руху від нижчого до вищого, від простого до складного. Вклад **X.** у вивчення функц. співробітництва як засобу розвитку інтеграц. процесів і подолання конфліктів залишається

настільки істотним, що основні його праці входять до програм усіх зах. ун-тських ф-тів, де вивчаються міжнар. відносини. Вважається, що розроблена Х. теорія неофункціоналізму найближче наблизилась до розуміння і пояснення процесів європ. інтеграції. Зокрема, завдяки наголосові на ефектові «переливу».

Літ.: Александер Дж. Неофункціоналізм сьогодні: востанавливая теоретическую традицию / Дж. Александер, П. Коломи // Социологические исследования. – 1992. – № 10. – С. 112–120.; Копійка В. В. Формування неофункціоналістського напрямку дослідження європейської інтеграції / В. В. Копійка // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 1999. – Вип. 15. – С. 3–8.; Цыганков П. А. Эрнст Хаас о функциональном сотрудничестве как условии преодоления конфликта и достижения политической интеграции / П. А. Цыганков // Теория международных отношений: хрестоматия; сост., науч. ред. и коммент. П. А. Цыганков. – М.: Гардарики, 2002. – С. 316–320.; Haas E. B. Beyond the Nation-State: Functionalism and International Organization / E. B. Haas. – Stanford: Stanford University Press, 1964. – 595 p.; Nye J. S. Comparing Common Markets: A Revised Neo-Functionalist Model / J. S. Nye // Regional Integration: Theory and Research. – 1970. – № 24. – P. 796–835.; Schmitter P. C. Three Neofunctional Hypotheses About International Integration / P. C. Schmitter // International Organization. – 1969. – № 23. – P. 161–166.

Т. Сидорук

Хаас Річард Нейтан (англ. *Haass Richard Nathan*; 28.06.1951, Бруклін, Нью-Йорк, США) – амер. дипломат, ідеолог. глобал. політ. США. Навчався в Оберлін-коледжі (бакалавр мистецтв) й Оксфорд. ун-ті (магістр і д-р філософії). Служив у Мін-ві оборони США (1979-1980) і Держ. департ. (1981-1985). Спец. помічник Президента Дж. Буша-ст. і ст. дир. Ради нац. безпеки з питань Бл. Сходу і Півд. Азії (1983-1993 рр.). Дир. із планування політ. Держдепартаменту (2001-2003), координатор програми «Для майбутнього Афганістану», спец. посланець США у Півн. Ірландії (2001-2003). Президент Ради зі зовн. зносин США (з 2003). Консультант кандидатів у президенти США від Демокр. і Республ. партій із питань зовн. політики (2008). Голова переговорів катол. і протестант. партій Півн. Ірландії з питань «парадів, прапорів і минулого» (2013). Віце-през. і дир. із дослідження зовн. політики в Ін-ті Буркінгса, запрошений проф. з міжнар. досл. в Гамільтон-коледжі, лектор із публ. політики в Школі урядування ім.

Дж. Кеннеді Гарвард. ун-ту, наук. співроб. в Міжнар. ін-ті стратег. досл. та ст. наук. співроб. Фонду Карнегі за міжнар. мир.

Х. – «проникливий, добре ознайомлений із ситуацією фахівець» (З. Бжезінський), «член маленького братства поміркованих республіканців з Держдепу» («The Economist» видання мовою оригіналу), противник неоконсерваторів. Х. зближує з лібер. критиками Дж. Буша уявлення про те, що багатостороння співпраця посилить США, а віддаляє від них – амбівалентне ставлення до ООН і прав людини. Ідеалом Х. є «кіссінджерівські» порядок і стабільність, які переважали після Віден. і Берлін. конгресів (Дж. Хейлбрунн, «Нью-Йорк Таймс»). Сам Х. відзначає, що його наголос на пріоритеті для США реформістської внутр., а не зовн. політ., «еретичні» у зовн. політ. істеблішменті. Однак він не є ні «апостолом амер. занепаду», ні ізоляціоністом.

Основні праці: «Після угоди РСМД [про ліквідацію ракет середньої і малої дальності]» (1988), «Бюрократичний підприємець: як бути ефективним в будь-якій непокірній організації» (перше видання – «Сила переконувати: ...») (1999), «Шериф з примусу: Сполучені Штати після Холодної війни» (1997), «Економічні санкції і американська дипломатія» (1998), «Після тестів: політика США щодо Індії і Пакистану», «Трансатлантична напруженість: США, Європа і проблемні країни», «Інтервенція: використання американської збройної сили у світі після Холодної війни» (1999), «Мед і оцет: заохочення, санкції і зовнішня політика» (2000), «Зручний випадок: можливість Америки змінити хід історії» (2006), «Війна за необхідністю, війна за вибором: мемуари двох іракських воєн» (2009), «Зовнішня політика починається вдома: наведення порядку в американському домі» (2013).

Як стверджують консерват. оглядачі, праці Х. є зовн. політ. компасом США після 9/11 та Іраку, пропонують для них «список бажань» («The Economist»). За Г. Кіссінджером, зараз ідеї Х. для США є тим, чим раніше була доктрина стримування Дж. Кеннана.

Х. розглядає історію в контексті книги «Анархічне сусп-во» англо-австрал. теорет. міжнар. спільноти Х. Булла – як боротьбу сил порядку й анархії. Її хід визначається мірою згоди провідних потуг епохи (зараз це США, ЄС, РФ, КНР, Індія і Японія) щодо «правил руху».

Наявна ситуація за Х. – безполярність. На Землі не домінує жодна потуга. При цьому

бракує фіксованих структур та сист. відносин – механізмів узгодження відповідей на глобал. відгуки. Така ситуація зумовлена дифузійною інформацією, яка розмиває владу нац. д-ви. Д-ва втрачає виключне становище та монополію на силу, яка не конвертується у вплив. Влада перерозподіляється на користь недерж. акторів (регіон. і глоб. міжуряд. орг-цій, воєнізованих формувань, НУО і корпорацій).

Безполлярність також виникає внаслідок зміни балансу сил – закінчення описаного Ч. Краутхаммером «моменту однополлярності» після холодної війни. В цей момент не існувало «невидимої руки геополіт. ринку». Була тільки «видима рука США», першої серед нерівних «гіперсили». Вони мали перевагу в можливостях – військових (в їх фінансуванні, мобільності, точності та летальності дій) та економічних (рівних потенціалу 25 членів ЄС). Ці можливості створювали і умови поч. ХХІ ст., в яких загроза збройного конфлікту між гол. потугами, вперше з ХVІІ ст. була віддаленою в майбутнє, зокрема і через небажання США провокувати конфлікти з конкурентами, їх внутр. проблеми, а також небажання конкурентів руйнувати існуючий міжнар. порядок, який дає їм переваги від екон. інтеграції.

Х. виділяє війни «за необхідністю» і «за вибором». Вони входять до переліку альтерн. курсів зовн. політ. включно із обмеженими бойовими діями, дипломатією та стримуванням. У перші д-ву втягують прямий напад на неї або її превентивні дії – реагування на зовн. дії ін. д-ви, які загрожують її життєво-важливим інтересам (Др. світ. війна, 9/11, І-а війна в Іраку (1990-1991 рр.)). Вона здійснюється елітою традиціоналіст., реаліст. шк. (прикл. – Ф. Рузвельт, Г. Трумен, Д. Ейзенхауер, Р. Ніксон, Дж. Форд, Дж. Буш-ст.). У другу – прагнення змінити характер ін. д-ви через «зміну режиму» («нац. буд-во» – В'єтнам, ІІ-га війна в Іраку (2003-2011 рр.)) і виправдує її амбіційними ідеол. та моральними цілями. Вона керується елітою ідеаліст. шк. (прикл. – В. Вільсон, Дж. Картер, Р. Рейган, Дж. Буш-мол.).

Х. констатує, що основа сили США у внутр. розвитку. Це, зокрема, їх ресурсний потенціал – водний, енергетичний і земельний; іноваційне і адаптивне сусп-во із відносно збалансованою віковою структурою; найкращі ум-ти і найбільша економіка планети. Однак ця сила піддається недостатнім інвестуванням у капітал: фізичний і людський, зростанням податкового дефіциту і держ. боргу, глибоким політ. розмежуванням. Це

відбивається на здатності США: конкурувати на глоб. ринку; створювати і ресурси, необхідні для просування їх інтересів за кордоном і зразки мислення і поведінки, які будуть впливати на ін.; проектувати власні силу і вплив за кордоном. США потребують більше внутр. інвестицій і реформ політ. курсів в різних сферах життя сусп-ва і менше типової для них зовн. політики: гуманіт. інтервенцій і «війн за вибором», спрямованих на трансформацію ін. сусп-в. Така позиція Х. засновується як на тезі экс-президента США Дж. К. Адамса про те, що Америка «не рухається назовні у пошуках монстрів для знищення», так і на уроці В'єтнаму про те, що місцеві реалії схильні переважати глоб. абстракції.

З т. з. Х., курс зовн. політ. США повинен враховувати те, що в існуючих умовах «глобалізація є [об'єктивною] реальністю, а не вибором» і тепер всі, згідно з Т. Блером, є «інтернаціоналістами... хочуть того чи ні». Тому, на переконання Х., США не можуть покинути планету на саму себе. Але вони, за його позицією, повинні чітко визначити свої пріоритети і межі впливу, повинні дивитись не на те, чим інші д-ви «є» всередині кордонів, а на те, що вони «роблять» поза ними і балансувати «прагнення робити добро» із «здатністю робити добро». У таких умовах для США, поряд із вирішенням відзначених внутр. проблем, на переконання Х., постають завдання: підвищення енергетичної ефективності, поглиблення інтеграції в рамках НАФТА, збереження балансу сил в критично-важливих Азійсько-Тихоокеан. регіоні та Зах. півкулі, просування колективних відгуків на глоб. виклики.

Літ.: Бжезинский З. Ричард Хаас Война по необходимости, война по выбору (рецензия на книгу) [Электронный ресурс] З. Бжезинский // Россия в глобальной политике. – 2010. – 23 марта. – Режим доступа: http://www.globalaffairs.ru/book/n_14675; Хаас Р. Эпоха бесполлярного мира [Электронный ресурс] / Ричард Хаас // Россия в глобальной политике. – 2008. – июль-август. – Т. 6. – № 4. – С. 34-38; Haass R. Introduction // Foreign Policy Begins at Home / Haass Richard. – Basic Books, 2013. – P. 1-10; Haass R. The Opportunity to Define an Era // The Opportunity America's Moment to Alter History's Course / Haass Richard. – Public Affairs, 2005. – P. 1-32.

Ю. Тишкун

Хамені Сейед Алі Хосейні (перс. علی حیدر خاکنی 15.07.1939, Мешхед, Іран) – іран. реліг., політ. і держ. діяч, духовн. лідер

(рахбар) Іслам. Респ. Іран. Народився і виховувався в сім'ї священнослужителя. За націон. – азербайджанець. Реліг. освіту одержав у Неджефі та Кумі. Учень і послідовник майбутнього лідера Іран. революції 1978-1979 р. аятолли Р. Хомейні. У 1962 р. приєднався до очолюваного Р. Хомейні іслам. антишахського руху; починаючи від 1963 р. неодноразово репресувався шахською владою. Після перемоги антимоноарх. революції увійшов до складу вищого політ. керівництва д-ви. Один із засновників і у 1980-1987 рр. – генер. секр. правлячої Іслам. республ. партії. 27.06.1981 р. в результаті терорист. акту був серйозно поранений. Від жовтня 1981 до серпня 1989 рр. – президент Іслам. Респ. Іран, голова Вищої ради оборони. 04.06.1989 р. після смерті імама Р. Хомейні Радою експертів був обраний вищим духовним керівником (рахбаром) Іслам. Респ. Іран. У 1994 р. йому присвоєний реліг. титул «великого аятоли» (марджа ат-таклід, у перекл. «приклад для наслідування», який досяг вершин в іслам. праві й методології та може видавати фетви з різних сусп. значимих питань), що сприяло зміцненню його політ. позиції.

Основні праці: «Майбутнє у сфері ісламу», «Обвинувачувальний висновок проти західної цивілізації», «Роль мусульман у досягненні Індією незалежності», «Правильне розуміння ісламу», «Наші позиції» (у співавт. із шахідом аятолой Бехешті, шахідом д-ром Бахонаром (книга була написана як політ.-соц. платформа партії Іслам. республіка та виділялася філос. позиціями).

Як рахбар, Х. зберігає основні важелі управління д-вою, має право законодавчої ініціативи, контролює зовн. і оборонну політику, спецслужби, судову систему, а також значну частину економіки Ірану, зосередженої в іслам. фондах.

Х. під впливом Р. Хомейні пройшов шлях від іслам. радикала до консерватора і нині прагне зберегти головні риси політ. лінії Р. Хомейні, залишаючись прихильником його духовних заповітів. Він твердо переконаний в тому, що і в наші дні релігія, якщо вона відповідає потребам часу, відіграє велику роль у долях людей і д-ви. На посаді рахбара Х. спрямував свої зусилля на побудову іслам. сусп.-ва, в якому відносини між людьми будуються за канонами шіїт. громади. На переконання Х., створена в сучасному Ірані форма правління є більш гуманною порівняно із зах. демократіями, позаяк надає населенню країни апробовані століттями принципи мусульман. співжиття, що допомагають людині бути

законослухняним громадянином своєї країни, високоморальним і терпимим щодо інших людей незалежно від їх реліг., нац. і культ. приналежності.

Х. є прихильником принципу невідокремленості релігії від політики, в результаті якого духовенство в сучасному Ірані вийшло на політ. арену, і релігія (шіїт. іслам), яка інтегрувалася в політику, стала офіц. ідеологією, домінуючим чинником сусп.-політ. життя країни. За словами Х., претензії на відділення релігії від політики мають небезпечний підтекст, зміст якого полягає в тому, що на чолі мусульм. д-в не повинні знаходитися люди, які не дотримуються не тільки ісламу а його священних приписів, але і ворогують з Богом релігією, Кораном і людяністю.

Х. вважає засадничими в іслам. респ. духовні й культурні цінності, що радикально відрізняє її від зах. сусп.-в, які прагнуть задовольнити в першу чергу матеріальні запити населення і вважають культуру приватною справою. Він вказував, що свобода друку в Іслам. Респ. Іран не означає, начебто ЗМІ «мають право ставати провідниками ворожої політики», а відтак необхідно присікати дії тих, хто використовує культуру проти ідеалів іслам. революції.

В умовах соц. розшарування в країні та політ. суперечностей в середовищі політ. еліти між т.зв. консерваторами і реформаторами Х., залишаючись поміркованим консерватором і гнучким політиком, виконує роль головного політ. арбітра і намагається знаходити неконфронтаційні, компромісні рішення в політиці, зберігаючи на належному рівні свій авторитет та імідж вождя всього народу, що стоїть вище політ. амбіцій. Схилиючись до підтримки консервативно-ортодоксальних кіл, водночас Х. прагне до неприпустимості проявів радикалізму як з боку реформаторських, так і консервативних рухів.

Рахбар Х. із розумінням ставиться до необхідності перетворень у рамках створеної після революції іслам. держ. структури. Він підтримує гасло «*Ні Захід, ні Схід, а іслам*», яке означало прагнення до забезпечення екон. суверенітету і незалежності, спробу реалізації т. зв. «третього шляху» розвитку. Х. висловлюється на підтримку вільного підприємництва, виступає за обмеження ролі д-ви в управлінні економікою.

Зовн. політика Іслам. Респ. Іран рахбаром Х. спрямовується на забезпечення оптимальних міжнар. умов для перетворення країни в регіон. центр сили, зміцнення і поширення іран. шіїтської моделі сусп. розвитку. Під

керівництвом **Х.**, переконаного, що наступне століття буде століттям ісламу, Іслам. Респ. Іран претендує на роль одного з лідерів іслам. світу і регіон. над-ви.

Після завершення ірано-ірак. війни (1980-1988) **Х.** був змушений відмовитися від політики «експорту іслам. революції», що сприяло певному оздоровленню обстановки в регіоні. Разом із тим суттєво посилилася агресивність зовнішньополіт. риторики Ірану, зокрема її антимер. та антизраїл. спрямованість, більш жорсткою стала позиція країни щодо власної ядерної програми, що розглядається як засіб зміцнення нац. і держ. суверенітету країни. **Х.** рішуче виступає проти «встановлення амер.-зраїл. панування на Бл. Сході і в іслам. світі», на захист прав араб. народу Палестини. Він запропонував свій варіант вирішення палестин. проблеми, який по суті передбачає знищення д-ви Ізраїль шляхом її поглинання та переведення громадян в статус реліг. меншини у великій Палестині, що знаходиться під управлінням арабів-мусульман. За оцінками фахівців цей проект є утопічним і нереалістичним, позаяк суперечить позиції більшості країн світу, рішенням ООН.

Деякі з тенденцій зовн. політики Ірану, пов'язані з палестино-ізраїл. відносинами, підтримкою радикальних іслам. орг-цій ХА-МАС, «Хізбалла», реалізацією нац. ядерної програми, викликали напругу у відносинах Ірану зі США, низкою европ. країн. Разом із тим рахбар **Х.** виступив із різким засудженням терорист. актів у США 11.09.2001 р.

Х., занепокоєний перманентною боротьбою консерват. і реформатор. частин іран. політ. еліти, протистоянням у владних структурах, восени 2011 р. зробив заяву про намір внести корективи в політ. систему Ірану з метою законодавчого закріплення контролю з боку меджлісу над президентом, надавши парламентарям право обирати його як голову викон. влади і перетворити президент. республіку в парламент. Це свідчить про усвідомлення **Х.** необхідності реформ в політ. сфері для збереження стабільності режиму, які можуть відбуватися в бік або зміцнення реліг. складової й обмеження демокр. засад, або в напрямку розширення ін-тів громад. сусп.-ва.

Останніми роками спостерігається посилення ролі **Х.** як духовного лідера іран. сусп.-ва. Він і надалі сприймається як керівник, наділений вищим знанням і мудрістю, провідник ідей справедливості, рівності, захисник нац. інтересів. Найбільш поширеною формою його офіц. втручання в політ. процес є використання права на видання фетви

(заклучення, висновку) реліг. авторитета з богослов.-юрид. питань. Вплив **Х.** на сусп.-політ. процеси відображається, насамперед, у виступах із нагоди реліг. свят, засідань Орг. іслам. конференції, оголошенні амністії політ. діячам, засудження яких не звичайними, а шаріат. судами викликало масові протести населення. Рахбар **Х.** відіграє важливу роль третейського судді, що перебуває над усіма гілками влади в Ірані.

Авторитет **Х.** підтримує стабільність внутрішньополіт. ситуації в Ірані, і будь-які спроби конституц. скорочення чи послаблення його повноважень нині за оцінками експертів не знайдуть розуміння та сусп. підтримки. Іслам. режим під керівництвом **Х.** за понад 20 років підтвердив можливість свого існування, продемонстрував здатність до еволюції й зберігає потенціал подальшого розвитку в рамках «іслам. демократії».

Літ.: Алиев С. М. История Ирана. XX век / С. М. Алиев. – М.: Ин-т востоковедения РАН: Крафт+, 2004. – 648 с.; Аятолла Хаменеи. Свет исламской революции: Речи и выступления Руководителя Исламской Республики Иран. – М.: Палей-Мишин, 2000. – 374 с.; Политические системы и политические культуры Востока. – М.: АСТ: Восток-Запад, 2007. – 829 с.; Саджадпур К. Читая Хаменеи: взгляд на мир самого влиятельного деятеля Ирана / К. Саджадпур. – М.: Эхо Бук, 2009. – 51 с.

О. Марущенко

Хань Фей-цзи (кит. трад. 韓非; 288 до н.е., царство Хань – 233 до н.е., царство Цинь) – кит. філософ, предствник школи легізму («фа цзя»), школа закону), політ. діяч.

Основні праці: «Хань Фей-цзи» – зб. творів із управління д-вою, приписуваних **Х.** Авторство **Х.** підтвержене щодо текстів «Гомін самотнього» і «П'ять паразитів».

Політ. філософія **Х.**, як і у ін. легістів, будується на критиці конфуціанства. Гуманному правлінню, що спирається на моральну рівність людей **Х.** протиставив юрид. рівність, рівність усіх перед законом. Ефективність управління д-вою залежить від трьох гол. чинників – це закон (*фа*), влада (*ши*) і політ. мистецтво (*цз*).

Закон (*фа*) для **Х.** є кодексом правил поведінки, складений правителем і обов'язковий для його підданих. Такий закон повинен бути сформульований чітко, ясно, загальнодоступно. Закон, становлячи собою уніфіковану норму, скасовує всі кол. правила та норми, що трактують про «правильне і неправильне» на

основі звичаїв, ритуалів, уявлень про чесноти. «Писаний закон» є юрид. нормативом для суддів, які вирішують долю обвинувачених у порушенні закону.

Другий компонент концепції ефект. управління – *ши*, тобто влада; можна перекласти й як авторитет. Сила й авторитет влади зосереджені тільки в одній людині – правителі. Авторитет правителя буде безумовним тільки, якщо він один буде володіти правом карати та нагороджувати. Чиновники навіть найвищого рангу (міністри та радники) повинні бути позбавлені цього права, так як будуть використовувати його в своїх особистих інтересах, а значить на шкоду д-ві. У свою чергу, «мистецтво управління» за **Х.** – мистецтво правителя приховано управляти всією політ. системою. Якщо «закон повинен бути ясний і зрозумілий для всіх», то «мистецтво управління зовсім не слід показувати». **Х.** дає такі рекомендації з політ. правління: «... не віддавати владу іншим; змусити людей стежити за настроями один одного; бути потайним, щоб не викривати себе; вважати всіх людей дурними; не рахуватися ні з якими моральними цінностями; захочувати політику одурманення людей ... ». Задовго до Н. Макіавеллі **Х.** послідовно стверджував пріоритетність для політики принципу «мета виправдовує засоби».

Опорою д-ві є землероби та воїни. Заможні хлібороби зацікавлені у сильній централізованій д-ві. Потенційним джерелом смуту та заворушень у д-ві виступають ті, кого **Х.** називає «п'ятьма паразитами»: вчені, торговці, ремісники, волоцюги і «молодці» (під останніми він має на увазі аристократів, готових зі зброєю в руках захищати особисті або кланові інтереси, але які вважають для себе неможливим служити в армії). На перше місце серед «паразитів» **Х.** ставить вчених, причому самими шкідливими з них вважає філософів, які вносять розбрат у свідомість людей, ускладнюють найпростіші запитання. **Х.** взагалі був налаштований проти освіти, вважаючи, що витрати на це не служать сусп. благу. Держ. кошти повинні витратитися на підтримку хліборобів, утримання війська та чиновників.

Певний вплив на погляди **Х.** зробили деякі ідеї даосизму, особливо «принцип недіяння» (*у вей*). Якщо закони сформульовані правильно, а чиновники діють у відповідності з цими законами надійно й ефективно, то д-ва перетворюється в налагоджений механізм, який не потребує втручання правителя. Юридично закон (*фа*) ототожнюється з космічним законом (*Дао*), а досконало мудрий правитель,

як втілення закону в обох сенсах, управляє д-вою належо без видимих зусиль.

Імператор Цинь Шихуан-ді, керуючись ідеями легістів і, головним чином, **Х.** поновив у 221 р. до н. е. у Китаї єдину імперію після 500 років розколу, протиборств царств; було встановлено деспот. режим. Цинь Шихуан-ді проголосив гасло: «Книги – у вогонь, вчених – у яму». На практиці це означало: вилучення і знищення всіх філос., худ., наук. книг; заборона всіх філос. шкіл, масові страги філософів, учених, людей, які сховали книги. Імперія Цинь впала через 15 років. Нова династія Хань відновила в правах конфуціанство, яке з часом стало держ. релігією і офіц. ідеологією Китаю.

Лит.: Вэнцзя Ли. Хань Фэй-цзы / Ли Вэнцзя // Великие мыслители Востока. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 57-63; Иванов В. Г. История этики Древнего мира / В. Г. Иванов. – С-Пб.: Изд-во Лань, 1997. – С. 116-122; Переломов Л.С. Конфуцианство и легизм в политической истории Китая / Л. С. Переломов. – М.: Наука, 1981. – 334 с.; «Хань Фэй-цзы» / Древнекитайская философия. Собрание текстов в двух томах. – Т. 2. – М.: Мысль, 1973. – С. 224-283; Шенгелая И. Ш. Политическая философия древнего Китая / И. Ш. Шенгелая // Вестник СевГТУ. Вып. 24.: Политология: Сб. науч. тр.; Севастоп. гос. техн. ун-т. – Севастополь, 2000. – С. 13-16.

І. Шенгелая

Хардт Майкл (англ. *Michael Hardt*; 19.01.1960, Вашингтон, округ Колумбія, США) – амер. політ. філос., теоретик літ-ри, перекладач, памфлетист, постмарксист, постмодерний неомарксист, незмінний співавтор А. Негрі (далі – **Н.**). Випускник престижної школи ім. У. Черчеля штату Меріленд, у 1973-1978 **Х.** вивчав інженерію у коледжі Свартмор штату Пенсильванія, де займався проблемами альтернативних джерел енергії. Після одержання диплому бакалавра, **Х.** працював у спец. орг-ціях Італії, Латин. та Центр. Америки, пов'язаних із сонячною енергетикою та ін. У 1983 **Х.** переїздить до Сіетла і продовжує освіту, вже за іншим профілем – він вступає до Вашингтон. ун-ту, де вивчає порівн. літературознавство: 1986 **Х.** стає магістром, а з 1989 кандидатом наук із літ. компаративістики (PhD). У 1992-1994 працював на ф-ті італ. студій в ун-ті Півд. Каліфорнії у Лос-Анджелесі. З 1994 й понині **Х.** проф. літ-ри й італ. студій у Дюкському ун-ті (Дюрем, штат Півн. Кароліна), лектор приватного ун-ту Ви-

щої європ. школи (EGS) у Зас-Фе, Швейцарія. Вільно володіє італ., фр., ісп. іноз. мовами.

Ще під час написання канд. дис. про Італію 70-х ХХ ст., **Х.** їде у Париж, де його наук. консультантом стає вигнанець з Італії, політ. філос. та лівий радикал – проф. **Н.**, у співавт. із яким вони дещо пізніше напишуть серію книг, які нині відомі як Трилогія. Тому, без зворотань до ідей **Н.**, розбирати ідеї **Х.** буде хибно (і навпаки) – подекуди, їх взагалі неможливо відокремити. Політ.-філос. теоретики працюють над концептами спільно, і саме тому у текстах повсякчас зустрічаємо займенник – «ми».

Основні праці: «Жиль Дельоз: учнівство у філософії» (1993), «Витвір Діоніса: критика державного устрою (теорія без зв'язків)» (1994, у співавт. з А. Негрі); *Трилогія у співавт. з А. Негрі:* «Імперія» (2000), «Multitude: війна та демократія у епоху Імперії» (2004), «Співдружність» (2009), електронний памфлет «Декларація» (2012, у співавт. із А. Негрі).

Вмілий літератор-посмодерніст і компаративіст **Х.**, аналізує різноманітні аспекти глобалізації на еклектичний манер – він здатен збирати до купи й поєднувати ідеї таких мислителів та діячів, як: К. Маркс, М. Фуко, Ж. Дельоз та Ф. Гватарі, А. Грамші, Т. Джефферсон, обговорювати їх концепти з **Н.**, й реконструктивно втілювати в сучасні тексти/контексти, створюючи, таким чином, гіпертекст. В основі нового гіпотетичного біополіт. проекту **Х.** та **Н.** знаходиться – спільність «*multitude*», як мережа-комуна, що самоорганізовується та самовідтворюється базуючись не на спільній ідентичності й емоційних зв'язках, а на обопільній творчій діяльності «*singularities*», які, ніби містично, є різним й неповторними особистостями (витоки ідеї у концепції фр. філос. Б. Спінози).

Про цілковиту анархію у **Х.** та **Н.** не йдеться, та вони описують футуролог. світ «*multitude*», який з необхідністю має замінити імперську фрагментованість «вселенською людською спільністю». Ієрархічність світоустрою має бути замінено мережевою структурою, а підконтрольна праця нормованого дня – творчою співпрацею й взаємодією «*singularities*» як співавторів «*multitude*». Ці нові анти-вертикальні взаємовідносини базуються на комунікації, на постійних пошуках колективних «точок перетину». Спілкування між індивідами є вагомою перепорою для поширення «приватно-капіталістичної» власності, вважають **Х.** та **Н.**, – зростання як

кількісної, так й якісної характеристик спілкування, завдяки Інтернету та ін. комунікац. мережам, є однією з вирішальних причин для зникнення індивід. власності, поряд із трансформацією сутності праці. Метою нового устрою, сформованого за принципом мережі, буде утворення спільності нового типу, що буде діяти та існувати на основі інтересів та цінностей.

Міжособистісні взаємовідносини є принциповою основою діяльності «*multitude*», що реалізується через творення спільних смислів ми-спільностями завдяки новим альтернативним медіа та можливостям доступу до них. Отже, **Х.** та **Н.** вважають, що спілкування набуває абсолютно нового статусу в епоху мереж та інформ. потоків, виникає новий «комунікативний імператив»: «Імператив передачі та примусу – через правило чи норму, – яким керувався старий світ, поступається місцем, як вважається, вимозі встановлення стосунків, зв'язків і міжособистісних відносин».

Осн. вимогою **Х.** та **Н.** для повернення до демократії в її оригінальному сенсі є відмова від класової конструкції та нац. характеру, однак, саме тут можемо згадати зауваження Ж.-Л. Нансі (стаття «Скінченна і нескінченна демократія», 2011), який скептично аналізує сентенції **Х.** та **Н.** стосовно вселенської демократії без «демосу» та «кратосу». Так, автори стверджують неодноразово, що не буває «демократії робітників», до речі, з цим пов'язано упереджене ставлення **Х.** та **Н.** до пролетаріату, який розуміється ними як робітн. клас й тому не є рівноцінним «*multitude*», адже, він – гомогенний, вона ж – гетерогенна, вже за своїм визначенням. Також, **Х.** та **Н.** вважають, що справжня демократія неможлива у рамках одного нац.-територ. утворення (д-ви). Автори впевнені, що глобальна демократія автоматично призведе до зникнення д-ви-нації, проте, деякі сучасні соц. дослідники стверджують, що глобальність не призводить до зникнення д-ви, хоча про це багато говорять, однак, усі докази свідчать, що окремі д-ви навпаки покращили свої позиції у світі й абсолютно не планують зникати з мапи (напр., Д. Мартен, Ж.-Л. Мецжер, Ф. П'єр).

Очевидно, що **Х.** та **Н.** підтверджують появу нового смислового поля, як способу орг. різнопланових тенденцій соц. та політ. життя, яке замінює систему суверенітетів і сприяє контролю над функціонуванням благ і послуг, необхідних для самовідтворення «*multitude*». Цим глобальним полем є мобільність, Інтернет та інтерактивні соц. мережі.

Лім.: Мартен Д. *Метаморфози світу: Соціологія глобалізації* / Мартен Д., Мецжер Ж.-Л., П'єр Ф. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2005. – 302 с.; Якубіна В. *Креативні віртуальні спільності за умов нестабільності сучасного світу: мас-медійний та соціальний контексти проекту «Multitude»* / В. Якубіна // Вісн. Націон. техн. ун-ту України «Київ. політехн. ін-т»: Філософія. Психологія. Педагогіка. – 2012. – № 2. – С. 52-55; Якубіна В. *Футурологічна «чорна скринька» соціального – інтерактивні спільності, глобальна демократія та космополітична Співдружність* / В. Якубіна // Вісник Київ. націон. ун-ту ім. Т. Шевченка: Філософія. Політологія. – 2012. – Вип. 86. – С. 93-97; *Democracy in What State?* / Giorgio Agamben, Alain Badiou, Daniel Bensaïd, Wendy Brown, Jean-Luc Nancy, Jacques Ranciere, Kristin Ross, and Slavoj Zizek // *NEW DIRECTIONS IN CRITICAL THEORY*. – Columbia University Press, N.Y., 2011. – 144 p.; *Hardt M. Commonwealth* / Michael Hardt and Antonio Negri. – The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 2009. – xiv + 434 pp.

В. Якубіна

Хаусхофер Карл (нім. *Karl Haushofer*; 27.08.1869, Мюнхен, Баварське королівство – 13.03.1946, Пель, ФРН) – нім. географ і соціолог, основоположник нім. школи геополітики. Випускник Бавар. Військ. Академії (1899). Х. до кінця Першої світ. війни перебував на військ. службі, викладав військ. науки. Військ. радник при яп. командуванні (1908). 1911-1913 рр. працював у Мюнхен. ун-ту над докт. дис. із філософії «Роздуми про військ. міць Великого Японії, міжнародне становище та майбутнє». Проф. географії Мюнхен. ун-ту (1933-1944), при якому, заснував Ін-т геополітики як платформу для поширення своїх геополіт. ідей. Учителем і другом Р. Гесса, який згодом познайомив його з А. Гітлером. Засн. і гол. ред. ж-лу «*Zeitschrift für Geopolitik*» (1924-1944). Керівник геополіт. школи нім. нацизму, очолював низку нацист. наук. і політ. орг-цій.

Основні праці: «Межі в їх географічному і політичному значенні» (1927), «Про геополітику: роботи різних років» (1928), «Статус-кво і оновлення життя» (1939), «Континентальний блок: Центральна Європа, Євразія, Японія» (1941).

Х. був найбільшим представником геополіт. науки – суч. версії політ. географії або антропогеографії. На основі попередніх геополіт. теорій Х. розробив власні принципи геополітики новітнього періоду в історії, пропагуючи ідеї реваншизму й агресії. Він надав

геополітиці того формату, в якому вона стала частиною офіц. доктрини Третього райху. У роботах Х. еkleктично поєднувалися геогр. детермінізм, расова теорія і соц. дарвінізм.

Геополіт. школа Х. розробила «концепцію великого простору», виявляючи зацікавленість до низки теорій, популярних у 20-х рр. ХХ ст.: паневропейської, паназіатської та панамериканської. Х. вважав, що великі континентальні об'єднання – це веління часу, позаяк промисловість стає занадто спеціалізованою, складною, потреба в сировині змушує, обмежені простором звичайні націон. д-ви, до об'єднання. Унаслідок цього народи повинні орієнтуватися на розвиток в напрямку нової форми політ. орг-ції: великого простору. Згідно Х., це: ЄвроАфрика, в якій панує франко-нім. тандем; Рад. Росія, яка поширить свій вплив на Персію, Афганістан та Інд. субконтинент; Сх. Азія, об'єднана навколо Японії, рушійної сили регіону; Півн. і Півд. Америки під керівн. США.

Х. вважав, що Брит. імперія близька до загрози, і світ. лідерство поступово має перейти до континент. д-в, насамперед до Німеччини. Необхідність розширення «життєвого простору» (*Lebensraum*) неминуче підштовхує Німеччину до територ. експансій, гол. чином на Схід. Однак, Х. зауважив, що Брит. імперія повинна залишатися в центрі уваги нім. зовн. політики.

У нацист. Німеччині геополітика Х. була надзвичайно модною та знайшла своє містичне призначення. Сам Х. користувався репутацією «людини, що стоїть за Гітлером». Як наслідок – А. Гітлер використав теорет. аспекти геополітики в якості раціоналістичного пояснення нацист. експансії. Він запозичив у Х. його улюблений вислів: «простір як чинник сили».

Х. розробив особливий варіант євразійства – військ.-геополіт. доктрину «Континентального блоку (союзу)», до якої мали увійти д-ви Євразії, як східна противага та альтернатива західному англосаксон. світу (Брит. імперії і США). Х. вважав, що на практиці, ця ідея, була перевернута і втілювалася в т. зв. Країнах Осі. Причину поразки Німеччини у Першій світ. війні Х. вбачав у геополіт. невігластві її керівництва. Зокрема, він був переконаний, що Німеччина, будучи сухопутною д-вою, повинна шукати союзу з морськими д-вами (Італією й Японією), які могли б компенсувати недостатність її флоту в разі зіткнення з англосаксон. світом.

Х. бачив ключ до розуміння історії та міжнар. політики у взаємозв'язку «Людини і Прос-

тору». У межах цього розуміння він створив комплексні моделі розвитку, в яких одномірні, засновані на концепції крові, націонал-соціаліст. концепції не мали підґрунтя. Х. вбачав здійснення державотворчого принципу «в національному, за можливості расово розділеному, вираженні націонал-соціаліст. ідей, в єдності з підтриманням фюреризму, найкраще, на аристокр., постійно визначеному, а не спадковому (генетичному) рівні». І, навпаки, порівняно з модерністськими песиміст. теоріями, Х. завжди висловлював скептичне ставлення до расових обґрунтувань консерватизму. «Класична» геополітика була далека від того, щоб думати по-расистськи, і тому підтримувати расистську програму вона могла тільки мовчанням.

Завзяття, з яким нацисти взяли за втілювати на практиці геополіт. теорії, привели самого Х. в здивування. Після провалу Липневої змови 1944 р., до якої був дотичний його син, Х. арештовують. Після розстрілу сина, повністю втративши ілюзії щодо нацизму, Х. покінчив зі собою.

Літ.: Гольцов А. Геополітика та політична географія: Підручник / А. Гольцов. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 416 с.; Геополітика: підруч. / А. І. Кудряченко, Ф. М. Рудич, В. О. Храмов. – К.: МАУП, 2004. – 296 с.; Хаусхофер К. О геополитике. Работы разных лет / К. Хаусхофер. – М.: Мысль, 2001. – 426 с.

В. Лебедюк

Хвильовий Микола (справжнє прізвище *Фітільов*; 01(13).12.1893, с. Тростянець, Харківщина, нині Сумська обл. – 13.05.1933, Харків) – один з основоположників укр. рад. літ-ри, прозаїк, поет, публіцист. Народ. у вчительській родині, навчався в початк. школі і Богодухівській гімназії. Учасник Першої світ. війни, у період громадян. війни перебував у повстанських загонах УНР, згодом вступив до лав Червоної Армії. З 1919 р. – член КП(б)У. З 1921 р. проживав у Харкові, займався літератур. діяльністю. Один із засн. літератур. організацій «Гарт», ВАПЛІТЕ (Вільної Академії Пролетарської Літ-ри), «Пролітфронт». У період дискусії про шляхи розвитку укр. літ-ри (1925-1928) Х. виступив із власним баченням перспектив нац.-культ. відродження України, за що був підданий нищівній критиці з боку парт. ортодоксів. В умовах ідеолог. тиску покінчив життя самогубством.

Основні праці: памфлети з циклів «Камо грядеши?» (1925), «Думки проти течії» (1925),

«Апологети писаризму» (1926), полемічний трактат «Україна чи Малоросія?» (1926).

Х. розкритикував профанацію пролетар. літ-ри, засилля масовізму і відведення мистецтву обслуговуючої ролі парт. політики. Відмітною рисою укр. інтелігенції назвав «культурне позадництво», втілене у безоглядному слідуванні за «рос. диригентом», в результаті чого «він ніяк не може втямити, що нація тільки тоді зможе культурно виявити себе, коли найде їй одній властивий шлях розвитку» («Думки...»). Вважав, що рос. літ-ра не може бути орієнтиром для України, тому що вона «тяжить над нами в віках, як господар становища, який привчав нашу психіку до рабського наслідування» («Апологети...»), закликав «назавжди покінчити з контрреволюц. (за суттю) думкою будувати на Україні рос. культуру» («Україна...»). Обстоював ідею звільнення від рос. великодержавства і рос. впливу, закликав «розбити рос. месіанізм». Х. наголошував на окремішності України: «Союз все-таки залишається Союзом і Україна є самостійна одиниця» («Апологети...»), «ми є справді-таки незалежна д-ва, що входить своїм республікан. організмом в Радянський Союз» («Україна...»). Волевиявлення нації до оформлення як держ. одиниці вважав природним процесом, що відповідає «непоборній волі істор. законів», а спроби затримати цей процес перешкоджають оформленню класових сил і вносять хаос у світовий загальноістор. процес. Зробив висновок, що «Україна доти буде плацдармом для контрреволюції, доки не переїде того природ. стану, який Західна Європа пройшла в часи оформлення нац. держав» («Україна...»), таким чином окресливши важливу задачу формування укр. політ. нації.

Питання про орієнтацію укр. літ-ри порушив у вигляді дилеми «Європа чи «Просвіта»?». Новим орієнтиром повинна стати «психологічна Європа», яку Х. розумів як «психол. категорію» («Україна...»), адже «Європа – це досвід багатьох віків» («Камо грядеши?»), де сформований «ідеал громадської людини» з активним творчим началом, «доктор Фауст, коли розуміти його як допитливий людський дух» («Думки...»). Якщо «Просвіта» уособлює епігонізм, відсталість і «позадництво», то Європа для України означає наближення до розвиненої культури і культ. повноцінність: «коли ми беремо курс на західноєвроп. письменство, то не з метою припрягти своє мистецтво до якогось нового заднього воза, а з метою освіжити його від задушливої атмос-

фери позадицтва» («Апологети...»). Європ. культура – активно-діяльна, на відміну від рос. – пасивно-страждальної. Ідея Х. про європеїзацію літ-ри знайшла втілення у відомому гаслі «Геть від Москви! Дайош Європу!», яке згодом набуло політ. звучання.

Спираючись на теорію циклів у культ. розвитку людства, Х. розробив теорію четвертого відродження людства, але, на відміну від М. Данилевського і О. Шпенглера, розглядав її в контексті «матеріаліст. каузальності». Виділив чотири істор. типи культур: патріархальний, феодальний, буржуазний, пролетарський, які поєднані «природним спадкоємством», оскільки кожний культ. цикл спирається на здобутки попереднього. Вважав, що четвертий культ.-іст. тип творитиметься на Сході. «Азіатський ренесанс» у мистецтві розумів як «велике духовне відродження азіатських відсталіх країн» («Камо грядеши?») внаслідок звільнення Азії від рабства під впливом ідеї комунізму. Історіософ. концепція Х. наголошує на месіанській ролі України, яка виступає в авангарді «азіатського ренесансу» і виконує роль зв'язуючої ланки між Європою і Азією: «діалектика навчила нас нести світло з Азії, орієнтуючись на грандіозні досягнення Європи минулого» («Україна...»). Наголошуючи на важливій ролі мистецтва у перехідну добу нац.-держ. відродження України, Х. розвивав ідею активного романтизму (романтики вітаїзму) як «нового світовідчуження», що передбачає орієнтацію на сильну діяльну особистість. Х. вивів тип революц. конкістадора, що спирається на «ідеал громадської людини».

За політ. поглядами Х. був переконаним комуністом, визнавав, що «ідеолог. центр – єдиний, і ім'я йому – Компартія» («Апологети...»), проте намагався поєднати комуніст. світогляд з ідеєю нац. відродження України, яке розумів як один із етапів, «що його мусить пройти Україна на своєму шляху до соціалізму» («Україна...»). Для Х. характерна віра у те, що залучивши до буд-ва комунізму націон. сили, можна сформувати власний варіант комунізму з «нац. обличчям»: «коли укр. радян. культура робиться в себе, на Україні, гегемомом, то це зовсім не значить, що вона не може стати комуністичною» («Україна...»).

Важливу роль Х. відводив українізації: «українізація... це є єдиний вихід для пролетаріату заволодіти культ. рухом» («Апологети...»). Сформував образ «загірної комуни» як ідеал гармонійного світу, побудованого на гуманізмі. Болоче переживав невідповідність між комуніст. ідеалом і його реальним втілен-

ням. Націонал-комуніст. погляди Х. засновувалися на інтернаціоналізмі, позаяк світова революція не може здійснюватися виключно за рос. варіантом. Захищав ідею інтернаціоналізму як рівноправність націй у буд-ві нового ладу.

Публіцист. твори Х. започаткували тривалу та гостру дискусію, яка вийшла за межі літ.-культур. проблем і набула політ. характеру. Й. Сталін у листі «Тов. Кагановичу та іншим членам ПБ ЦК КП(б)У» від 26 квітня 1926 р. охарактеризував погляди Х. як прояв антирос. настроїв в Україні. Х. звинуватили в «укр. бурж. націоналізмі» і антипарт. настроях. Це стало приводом для боротьби проти «хвильовизму» як ідейної літ. течії, що йшла врозрід із парт. лінією і розглядалася як один із проявів націонал-ухильництва в Україні (поряд із «шумськізмом» і «волобуєвщиною»). В умовах політ. цькування Х. був змушений визнати свої «помилки» та виступити у пресі з покайнними листами. Намагався дотримуватися парт. лінії, однак фактично опинився в ізоляції. Самогубство Х., вчинене на знак протесту в умовах наростання тоталіт. тенденцій, засвідчило кінець укр. нац. відродження 1920-1930-х рр. У СРСР твори Х. були заборонені.

Лит.: Історія української літератури ХХ ст.: У 2 кн. Кн. 1. Перша половина ХХ ст. / За ред. В. Г. Дончика. – К.: Либідь, 1998. – 464 с.; Забужко О. С. Дві культури / О. С. Забужко. – К.: Т-во «Знання», 1990. – 48 с.; Розстріляне відродження: Антологія 1917-1933: Поезія – проза – драма – есей / Упорядкув., передм., післямова Ю. Лавріненка; Післямова Є. Сверстюка. – К.: Смолоскип, 2002. – 984 с.; Шевчук В. Драма Миколи Хвильового // Слово і час. – 1994. – № 2. – С. 40-42; Хвильовий М. Україна чи Малоросія?: Памфлети / Заг. ред. М. Г. Жулинського. – К.: Смолоскип, 1993. – 290 с.; Хвильовий М. Твори: У 2 т. / Упоряд. М. Г. Жулинський, П. І. Майдаченко. – К.: Дніпро, 1990. – Т. 2. Повість. Оповідання. Незакінчені твори. Нариси. Памфлети. Листи. – 925 с.

Н. Горло

Хейс (Гейс) Карлтон (англ. *Carlton Joseph Huntley Hayes*; 16.05.1882, Афтон – 02.09.1964, Сідні, Нью-Йорк) – амер. історик, соціолог та націолог. 1904 р. закінчив Колумб. ун-т, з 1907 р. викладав європ. історію, 1909 р. захистив докт. дис. (Ph.D.), у 1919 р. став професором, а згодом зав. каф. історії, яку очолював до своєї відставки у 1950 р. Посол США в Іспанії (1942-1945), відіграв важливу роль в утриманні Ф. Франка від приєднання

до «Троїстого пакту» 1940 р. (нацист. Німеччина, фашист. Італія та Яп. імперія). Був членом Амер. філос. асоціації, президент Амер. істор. асоціації (1945 р. обрання). Мав кілька держ. нагород США та почесних відзнак різних ун-тів.

Основні праці: «Нариси про націоналізм» (1926), «Історична еволюція сучасного націоналізму» (1931), «Націоналізм: релігія» (1960).

Х. вважається «піонером школи націоналізму», позаяк одним із перших вдався до всебічного та ґрунтового аналізу історії зародження й розвитку націоналізму, порівнюючи та пов'язуючи його ідеї з ін. ідеями, зокрема якобінством, імперіалізмом та фашизмом. **Х.** виокремлював чотири відтінки націоналізму: 1) «націоналізм як фактично існуючий істор. процес», зокрема «формування національностей як політ. одиниць» та «ін-тів нац. д-ви»; 2) «націоналізм як теорія» тобто як набір певних ідей, концепцій та принципів; 3) «націоналізм як політ. діяльність», зокрема політ. партій, які «об'єднують істор. процес та націон. теорію»; 4) «націоналізм як почуття», тобто «стан думки представників національності».

Х. є засновником т.зв. «дуалістичної школи націоналізму», поділивши націоналізм на два типи: 1) «добрий націоналізм», який є природним феноменом і «характеризується любов'ю до своєї країни» та 2) «злий» («інтегральний націоналізм»), якому «притаманні агресивність, шовінізм та расизм». І хоча назву другого типу запропонував фр. дослідник Ш. Моррас, є підстави вважати **Х.** батьком теорії «інтегрального націоналізму». Характеризуючи цей тип **Х.** зазначав, що «інтегральний націоналізм є ворожим гуманізму та лібералізму, він робить націю не засобом слугування людству і досягнення нового світового порядку, а самоціллю. Він ставить нац. інтереси вище за особисті і вселюдські. Він відмовляється співробітничати з ін. націями за винятком такого співробітництва, яке може слугувати його власним реальним чи вигаданим інтересам. Він є джінгоїстським, підозрливим до ін. націй, намагається звеличувати одну націю за рахунок ін. і покладається на фізичну силу. Він є милітаристським. У внутр. справах він є надзвичайно недемокр. і тиранічним. Він примушує всіх громадян підкорятися спільним нормам поведінки й моралі і поділяти безпідставний ентузіазм щодо нього. Він силкується підпорядкувати всі особисті свободи своїм власним інтересам, а якщо

прості люди починають обурюватися, він обмежує демократію і відкидає її геть. І все це робиться в ім'я нац. інтересів».

Все це дало підставу **Х.** у підсумку охарактеризувати інтегральний націоналізм як «контрнаціоналізм» (contrnationalism). У праці «Нариси з націоналізму», він аналізує інтегральний націоналізм, нарахував сім його «зол і зловживань» (evils and abuses), які сформулював так: 1) «Дух виключності й обмеженості, який асоціюється зі злим типом націоналізму. Він пропагує концепцію обраного народу. Він поширює хибну теорію про те, що люди мають цінувати себе більше за те, що належать до якоїсь національності, ніж за те, що вони є людськими істотами»; 2) «Націоналізм заохочує одноманітність. Він нав'язує нац. зразки мистецтва, стандарти мислення, норми поведінки і він чекає від усіх громадян конформізму»; 3) «Націоналізм посилює покірність мас. Через своє виховання і освіту маси рідко ставлять під сумнів провіденціальний (посланий богом) характер своєї національності, своєї д-ви і свого уряду»; 4) «Націоналізм концентрує народну увагу на війні та підготовці до війни. Герої війн підносяться вище за героїв науки, мистецтва та освіти»; 5) «Джінгоїзм, який голосно вимагає війни, любить війну та агресивну політику є особливим злом націоналізму»; 6) «Зло імперіалізму, політики експансії та територіального розростання за рахунок іноз. територій виникає з націоналізму»; 7) «Нетерпимість є ознакою цього типу націоналізму. Небажання терпіти протилежні вірування чи погляди йдуть рука в руку зі злою формою націоналізму».

Х. попереджав також, що інтегральний націоналізм може бути манією, різновидом екстремістського егоїзму, що свідчить про ілюзію його величі. «Якщо його не буде утихомирено, він буде безумовним прокляттям для прийдешніх поколінь», – робив висновок учений. Прикладами інтегрального націоналізму **Х.** вважав фашист. Італію та нацист. Німеччину. Др. світ. війна і суч. криваві етнополіт. конфлікти, особливо на теренах кол. СРСР та СФРЮ, підтвердили вірність його основних положень і застережень. Їх коректність і актуальність підтверджується і висновками багатьох ін. зах. дослідників.

Лит.: Hayes C. Essays on Nationalism. / C. Hayes. – New York: The Macmillan Co., 1926. – 164 p.; Hayes C. Nationalism: A Religion. / C. Hayes. – New York: The Macmillan, 1960. – 187 p.; Hayes C. The Historical Evolution of Modern Nationalism. / C.

Hayes. – Kent, United Kingdom: Russell and Russell, 1968. – 327 p.

О. Карпунов

Хмельницький Богдан (Зіновій) (06.01.1597, Чигирин – 06.08.1657 Чигирин, Гетьманщина) – укр. політ. діяч і полководець польс. походження, натхненник і вождь нац. визв. війни укр. народу (1948-1654), засн. укр. держ. орг-ції Гетьманщини.

Основні праці: «Лист до польського короля Владислава IV» (1648), «Пункти та інструкція, дана козацьким послам і віддана ними на сейм у Варшаві» (1648), «Умови, послані у Варшаву з козацьким послом Хмельницьким-молодшим і ксьондзом Мокрським з ордену регулярних каноніків» (1648), «Пункти козацьких вимог до короля Яна Казимира та польського уряду» (1649), «Березневі статті» (1654).

Навчався у Львів. єзуїтській колегії. **Х.** бере участь у польс.-турец. війні (1620-1621), під час якої, в битві під Цецорою, гине його батько, а сам він потрапляє в полон. Після втечі з полону (1622) **Х.** повернувся до Суботова, був зарахований в реєстрове козацтво. З кінця 1620-х років починає активно брати участь у морс. походах запорожців на турец. міста і у військ. походах козаків проти татар і поляків. 1633 р. **Х.** був на службі в коронного гетьмана Ст. Конєцпольського. У 1638-1646 рр. – чигирин. сотник. У 1646-1647 рр. став жертвою свавілля з боку чигирин. підстарости, який силоміць відібрав у нього хутір Сутотів і скривдив його сім'ю. Після того як йому не вдалося домогтися справедливості ні у короля ні у судах, **Х.** у грудні 1647 р. втік із Запоріжжя і підняв козаків і селян на збройну боротьбу. В кінці грудня 1647. **Х.** та його старший син Тиміш з невеличким (300 чи 500) загоном козаків подався на Запоріжжя. 25.01.1648 р. заволодів фортецею, при цьому значна частина реєстровців перейшла на бік повстанців. Невдовзі його було обрано гетьманом. Перемоги **Х.** 1648 р. у битві під Жовтими Водами, Корсунем і Пилявцями запалили всенародне повстання укр. народу проти польс. адміністрації й польс. шляхти та її агентури в Україні. Воно, завершилося Зборів. угодою 1649 р. Підписаний 18 серпня 1649 р. Зборівський договір мав такі пункти: В межах Польс. д-ви утворюється автономна область, до якої входять воеводства: Київське, Брацлавське та Чернігівське – від Случі до Дністра, частини Волині, Поділля. Цією областю управляє гетьман. Вона має своє військо – 40.000 реєстрових козаків.

Решта – селянство – мусить повертатися до панів і відбувати панщину. Королівська адміністрація та польс. пани можуть повертатися на свої місця. Православна Церква дістає права рівні з Римо-Католи. Унія скасовується. Єзуїтські школи в Києві ліквідуються. Так – замість визволення укр. народу з-під польс. влади та створення власної д-ви – здобутки кривавої боротьби обмежилися нац.-територ. автономією для козац. верстви. В Україні влада фактично перейшла до Війська Запорізького. Всю територію поділено на полки, спочатку на 16, згодом число їх зросло. Своім виключним адміністративним талантом він зумів розбурхане повстанням море, під час постійної війни, перетворити в міцну д-ву, зі стрункою системою адміністрації, з новими законами, новим соц. ладом; зумів диплом. хистом лавірувати між ворожими сусідами і вивести Україну з того ярма, яке намагалася накласти Москва. Концепція гетьмана **Х.** стала вершиною державницького мислення доби розвинутої Козацької д-ви. Вона засвідчила утвердження цієї д-ви, визначення її внутр. і зовн. політики. Державницька концепція **Х.** починає формуватися з початком нац.-визв. війни. Перші ознаки цієї концепції викладені в універсалах гетьмана, де пояснювалися причини війни. У першому універсалі говориться: «...ми зазнали чимало шкоди і кривд від ляхів і різних панів, які порушили наші права і зневажали наше військо Запорозьке, через що Україна наша, і слава, і Божі доми мало не загинули... Ось чому хочу я шаблею знищити цього неприятеля». Гетьман закликає народ до повстання для «оборони стародавньої грец. віри». Унія тут трактується не як теологічна, а як суто політ. проблема. Адже саме унія стала важливою причиною початку війни. У другому універсалі **Х.** пропонує «скинути ярмо урядовців» і здобути свободу – ту, що «наші батьки кров'ю окупили». Важливим ідеолог. підґрунтям початку визв. війни під проводом **Х.** було розуміння істор. походження укр. народу. Зокрема, в одному з універсалів гетьмана висловлюється думка, що поляки пішли від савроматів і русів. Українці та поляки, як бачимо, трактуються як народи спільного кореня, тому між ними має настати мир. А війна, котра почалася, була неминучою: козаки «мусили не без причини почати війну й підняти нашу зброю на поляків», бо надто нестерпним був гніт з боку польс. шляхти. **Х.** спромігся перетворити «повстання рабів», як називали укр. революцію поляки, на міцну д-ву; з якою шукали союзу та зв'язків великі д-ви, а з маленького козац. міста Чигирина зробити

осередок Сх. Європи, де зустрічалися дипломати різних д-в. Не Москва, а Чигирин став центром політ. життя Європи. **Х.** можна вважати одним із творців укр. нац. геополітики. На той час терміни «Мала Русь», «Україна» були ширшими, ніж поняття «Козацька д-ва». **Х.** визначає межі Русі так: від Поділля до Волох і по Віслу, до Вільного і Смоленська. Себто, включає у межі України-Русі землі як укр., так і білорус., зокрема Київщину, Галичину, Львівщину, Холмщину, Белзьку землю, Поділля, Волинь, Перемишльські землі, а також Мстиславські, Вітєські, Полоцькі. «А ця земля – предковична вітчизна наша, яка сяє правдешнім і несхитним благочестям від святого й рівноапостольного князя Володимира Київського, що просвітив Русь хрещенням». Ці землі гетьман ідентифікує з козац. д-вою, поняття Україна-Русь та Козацька д-ва у його розумінні є тотожними. Найбільше місце **Х.** в історії України, – не як полководця, хоч би й великого, не як дипломата, хоч би й блискучого, а як державного діяча, фундатора й будівничого Укр. Козац. д-ви.

Літ.: Брехуненко В. Богдан Хмельницький. – К.: ПП Н. Брехуненко, 2007. – 72 с.; Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. – Перемишль-Львів: Південно-Східний наук. ін. у Перемишлі, 1996. – 326 с.; Костомаров М. І. Богдан Хмельницький: Історична монографія. – Дніпропетровськ: Січ, 2004. – 843 с.; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – Львів: Світ, 1990. – 407 с.; Куташев І. Політичні погляди гетьманів Б. Хмельницького та І. Виговського: порівняльний аналіз / І. Куташев // Політичний менеджмент. – 2007. – №1. – С. 173-184; Огієнко І. Богдан Хмельницький. – К.: Наша культура і наука, 2004. – 448 с.; Смолій В. А. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – К.: Либідь, 1993. – 487 с.

Н. Ковальчук

Хомський (Чомскі) Ноам Авраам (англ. *Avram Noam Chomsky*; 07.12.1928, Філадельфія, штат Пенсильванія) – проф. лінгвістики Масачусет. технолог. ун-ту, філософ. Один із духовних «батьків», теоретиків молодіжн. антиглобалізму – «покоління Сіетлу». Батько родом із України, мати – з Білорусії. Ще в школі захоплювався ідеями анархізму доби Громад. війни в Іспанії. Вивчав філос. та лінгвістику в Пенсильв. ун-ті, докт. ступінь отримав у 1955 р. 55 років працював у Масачусет. технолог. ун-ті, проф. (1961). З поч. 60-х рр. бере участь у політ. житті США, з 1964 р. публ. виступає проти участі США у В'єтн. війні.

Основні праці: «Стримуюча демократія» (1992), «Прибуток на людях. Неолібералізм та світовий порядок» (1999).

Погляди **Х.** – *лібертарний соціалізм/анархізм*. Послідовно відстоював антиавторит. альтернативу як «глобальному капіталізму», так і «авторит. соціалізму». Останній вважав глухим кутом і помилковим напрямом у довічному протиріччі між ринк. економікою, яка поглиблює залежність і нерівність, і демокр. засадами. Реалізація цих принципів можлива лише там, де форм. д-ва поступається неформ. самоорг-ції, а замість фін. будуть задіяні ін., не комерц., стимули активності людей.

Аналізує існуючу у світі систему світопорядку. Відзначає існування лише двох варіантів вибору: «...1) певний різновид основи світопорядку, можливо Статуту ООН, Міжнар. Суд, ін. існуючі ін-ти або, можливо, щось краще, якщо воно може бути розроблене та широко прийняте; 2) ті, у кого є сила, роблять те, що вони хочуть, очікуючи отримати схвалення, які є прерогативою влади». Приклади останнього **Х.** наводить переважно щодо поведінки США на міжнар. арені. Гол. увага приділена аналізу позиції США щодо Косово. Вважав, що США обрали курс дій, який посилив знуцання та насилля; це черговий удар по режиму міжнар. порядку, який передбачає слабкий, але принаймі певний обмежений захист від грабінж. д-ви; це підриває демокр. напрацювання в Югославії, ставить під питання перспективу розброєння. США обрали дію, яка посилює катастрофу, відкидаючи альтернативу. **Х.** наголошував: «права людини ...мають бути захищені, з іншими несправедливостями має бути покінчено але ін., мирними засобами, не відкриваючи двері агресії та зберігаючи гол. перевагу міжнар. права – незаконність війни та заборону на застосування сили».

Х. надавав великого значення подіям 1999 р. у Сіетлі (мала відбутися зустріч міністрів країн-членів ВТО; тисячі людей протестували проти глобалізації, відбулися масштабні зіткнення з поліцією. Зустріч була зірвана, введено надзвич. стан. Ця подія дала старт альтерглобалістському руху). «Я вважаю, що це значна подія. Вона виявила наявність важкої опозиції процесу глобалізації, керуваному ТНК, який був нав'язаний спочатку Америкою, а пізніше підхоплений великими промисловими розвиненими країнами». **Х.** вважав, що одним із уроків Сіетла є те, що «навчання й орг-ція, ретельно здійснювані протягом тривалого періоду часу, можуть принести результати».

Цікаві оцінки Х. демократичності антиглобалістського руху: «Реально працююча демократія не виходить на вулиці. Вона виявляється в прийнятті рішень». Події у Сіетлі для Х. – «відображення спотвореної демократії та реакції людей на це. Боротьба за розширення демокр. свобод – це довга боротьба, яка триває багато віків, під час якої досягнуто багато перемог. І багато з цих перемог досягнути власне подібним шляхом: не мирним, а протистоянням і битвами.» Х. вважає, що більше половини населення світу в повному сенсі не контролюють власну екон. політику. Їх екон. політикою керують бюрократи з Вашингтону, внаслідок т. зв. кризи заборгованості. На думку Х., термін «криза заборгованості» є більш ідеолог., ніж екон. Унаслідок цього, вважає Х., що більша половина людства не має жодного суверенітету. Щодо «кризи заборгованості», Х. пояснює, що дійсно існує борг. Але хто кому винен і хто несе за це відповідальність – це ідеолог., а не екон. питання. Х. це пояснив на прикладі Індонезії: на 2000 р. борг країни становив 140% від ВВП. Якщо прослідкувати історію цього боргу, виявляється, що позичали 100-200 осіб, які були при владі під час диктатури, підтримуваної США. Кредиторами були міжнар. банки. Значна частина боргу націоналізована МВФ, що означає відповідальність платників податків Півночі. Х. запитує: що сталось з цими грошами? Вони примножились. Відбувся експорт капіталу з країни при невеликих видатках на розвиток. Але люди, які займали ці гроші, не несуть відповідальності за це. Тягар виплати боргу лежить на плечах народу Індонезії, що означає для них режим економії, злидні та страждання. Х. констатує архіважність завдання – виплачувати борг, якого ти не брав.

Х. продовжує займати акт. сусп. позицію – у книгах, статтях і виступах. Є одним із найвідоміших лівих діячів США.

Лім.: Chomsky N. Profit over People: Neoliberalism and Global Order. – New York: Seven Stories Press, 1999. – 175 p.; Chomsky Noam. Official website [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.chomsky.info>

А. Романюк

Хомяков Олексій (рос. *Хомяков Алексей*; 01.05.1804, Москва, Рос. імперія – 23.09.1860, с. Іванівське, Рязанської губ., Рос. імперія) – рос. філософ, богослов, поет, публіцист, один із лідерів руху слов'янофілів. Закінчив фіз.-мат. ф-т Моск. ун-ту зі ступенем канд. мате-

мат. наук (1822). 1823-1825 і 1828-1829 рр. – на військ. службі. Займався літературною і громадською діяльністю.

Основні праці: «Про старе і про нове» (1839), «Церква одна» (написання – 1840-і рр., перша публікація – 1864 р.), «Семіраміда» (написання – 1840-ті-1850-ті рр., перша публікація посмертно – 1860).

Усю творчість Х. пронизує глибока релігійність; для нього православна Церква є єдиним цілісним організмом, неподільним на Церкву видиму і невидиму, який живе «під законом свободи». «Першореальність» православ'я створила «рос. дух», який створив «рос. землю в нескінченному її обсязі».

Х. створив оригін. концепцію всесвіт. історії – як боротьби двох протилежних начал «необхідності та свободи». Ця боротьба втілюється в виділених ним двох типах релігій: «кушитських», які визнають силу необхідності, і «іранських», що поклоняються вільно створюючому духу. Повніше іранство, як релігія свободи втілюється в християнстві. У православ'ї союз свободи і любові втілюється в принципі соборності – єдності віруючих і церкви. Соборність становить собою «єдність у множині» і протистоїть як індивідуалізму, що розділяє людей, так і колективізму, що нівелює особистість.

Оцінюючи уроки історії Русі, Х. говорить про загрозу її єдності, яку несли міжусобиці, де стикалися родоплемінні та загальноруські устремління. Суперечка ця була розв'язана татарами, які «в руці Провидіння виявилися знярядями створення однієї великої та цілісної Русі, довівши своїм нищівним погромом все безсилля окремих князівств і всю необхідність єдності». Так, перегукуючись із подальшими твердженнями євразійців ХХ ст., Х. одним з перших позитивно оцінює значення для долі рос. державності татар. ярма.

Ще одним важким випробуванням для «природного ходу рос. життя» Х. вважає реформи Петра I, який створив політ. структуру, запозичену у Заході, і привів до влади правлячу верству, відірвану від народу. Повернення до органічних засад життя рос. народу для Х. може бути реалізований тільки на шляху православної соборності.

Соц. аналогом соборності у Х. виступає громада. Общинний устрій має пронизувати всі сторони госп. та держ. життя Росії, для реформування якого Х. вважав необхідним скликання всестанового земського собору, а також скасування кріпацтва. При цьому він не заперечує ін-т самодержавства. Верховна

влада царя-самодержця спирається на визнання цієї влади народом. Народ вручає царю владу, будучи її джерелом.

Х. виступив із критикою західництва, акцентуації євроцентризму. Упереджуючи О. Шпенглера, він вважав, що зах. світ вступив в епоху Заходу. На авансцені історії місце Заходу покликаний зайняти православний Схід. Православ'я виступає вищою формою християнства з найбільшим ступенем духовності порівняно з «політизованим» католицизмом і «екон.» протестантизмом. За іншим формулюванням **Х.** – католицизм є «єдністю без свободи», протестантизм – «свободою без єдності», і тільки православ'я є «свободою в єдності» й «єдністю у свободі». У **Х.** визріло глибоке переконання в тому, що перед Росією стоїть вселенське завдання: «Історія закликає Росію стати попереду всесвітньої просвіти, – історія дає їй права на це за всебічність і повноту її начал».

Літ.: Бердяев Н. А. Алексей Степанович Хомяков / Н. А. Бердяев // Константин Леонтьев. Очерк из истории русской религиозной мысли. Алексей Степанович Хомяков. – М.: АСТ: АСТ Москва: Хранитель, 2007. – С. 226-445; Гачев Г. Д. Русская Дума. Портреты русских мыслителей / Г. Д. Гачев. – М.: Изд-во «Новости», 1991. – С. 20-23; Зеньковский В. В. История русской философии: В 2-х т. – Т.1. Часть 1. – Л.: «ЭГО», 1991. – С. 194-219; Лосский Н. О. История русской философии / Н. О. Лосский. – М.: Советский писатель, 1991. – С. 28-43; Хомяков А. С. Всемирная задача России / А. С. Хомяков. – М.: Ин-т русской цивилизации, 2008. – 784 с.; Хомяков А. С. О старом и новом / А. С. Хомяков. – М.: Современник, 1988. – 462 с.

І. Шенгеля

Хорні Карен (англ. *Karen Horney*; 16.09.1885, Гамбург, Нім. імперія – 04.12.1952, Нью-Йорк, США) – амер. психоаналітик і психолог норв.-данс. походження, одна з ключових фігур неофрейдизму та жіночої психології.

Основні праці: «Неврогічна особистість нашого часу» (1937), «Нові шляхи в психоаналізі» (1939), «Самоаналіз» (1942), «Невроз і особистісне зростання: Боротьба за самореалізацію» (1950).

Акцентувала значення впливу соц. довкілля на формування особистості. Основу мотивації людини вона вбачала в почутті занепокоєння, яке змушує людину прагнути до безпеки, і в якому поміщена потреба в самореалізації. **Х.** переїхала в США з Німеччини в 1932 р. для роботи в Чикаг. психоаналіт. ін-ті.

У результаті їй вдалося проаналізувати, якою мірою культурне середовище впливає на утворення невротичної поведінки. Невроз формують вплив соц. довкілля та руйнування людських взаємин. Ортодоксальний психоаналіз орієнтувався на генетичні та інстинктивні причини. Напр., придушення (культурою) інстинктів призводить до формування неврозу. За **Х.** мета терапії полягає у відновленні відносин із людьми із собою, пошуку точки опори в собі, позбавлення від невротичних захисних механізмів, що лише частково допомагають людині справлятися з життєвими труднощами, але позбавляють можливості нормального життя.

В основі будь-якого неврозу, зазвичай, вбачають внутр. конфлікт (протиборство у психіці людини). **Х.** у своїх ранніх роботах висунула положення про те, що динамічним центром неврозу є протиріччя між взаємовиключними невротичними тенденціями особистості. У своїй більш пізній роботі «Самоаналіз» **Х.** назвала ці захисні тенденції «невротичними схильностями», розуміючи під ними нав'язливі несвідомі спонукання, які отримують розвиток, позаяк дозволяють людині впоратися з життям, незважаючи на її страхи, безпорадність і самотність. Гол. невротичними нахилами **Х.** вважала компульсивну потребу в любові та компульсивне прагнення до влади. У конфлікті можуть перебувати невротичне прагнення до любові та невротичне суперництво. У невротичних нахилів зазвичай є ф-ція (прихована вигода), яка зводиться до зняття або пом'якшення тривожності конкретної особи.

Своє трактування невротичних конфліктів **Х.** видозмінила у своїй гол. і найзрілішій роботі «Невроз і особистісне зростання: Боротьба за самореалізацію». У протиборстві несумісних невротичних нахилів **Х.** стала вбачати лише окремих випадок невротичних конфліктів. Вводячи поняття «центр. внутр. конфлікту» як конфлікту між «реальним» і «ідеальним» Я, **Х.** підкреслювала, що він є глибшим, ніж конфлікт різних невротичних сил.

Робота «Нові шляхи в психоаналізі» коштувала **Х.** місця в Амер. психол. асоціації за спробу засумніватися в непогрішності ортодоксального психоаналізу. Робота «Невротична особистість нашого часу» навмисно написана доступною неспеціалісту мовою. Гол. цінність книги – системний опис неврозу. Послідовно викладений великий обсяг різних причинно-наслідкових зв'язків. Основні теми – тривога, ворожість, компульсив-

не прагнення до любові і влади, невротичне відчуття провини. Згідно до цього **Х.** виділяє чотири механізми розвитку невротичної особистості – прихильність, відмова, влада та покірливість. **Х.** зазначала про існування «загального принципу знаходження задоволення через втрату власного «Я» за допомогою розчинення своєї індивідуальності в чомусь більшому, шляхом позбавлення «Я» від сумнівів, конфліктів, болю, обмежень та ізоляції» («Невротична особистість...»). Аналіз її концепції показує, що це фактично один із варіантів пояснення причин формування конформної стратегії поведінки особи. Надалі, у наступних своїх дослідженнях (зокрема, «Невроз та особистісне зростання») вона вводить термін «погодництво», який характеризує як «угоду із долею», що передбачає винагороду за покірність диктату обраного рішення». За наданими **Х.** характеристиками тип, що прийняв рішення про погодництво (змирення, підлеглість), схильний підкорятися іншим та залежати від них. Підкорення, може бути умовно розділене відповідно до того, чи відноситься воно до певних осіб або ін-тів. Напр., це може бути підкорення загальноприйнятим традиц. поглядам, реліг. ритуалам або вимогам владної особи. Слідування цим правилам або покора цим вимогам служитиме визначальним мотивом для всієї поведінки. Невротик поділяє людей на «сильних» та «слабких», захоплюючись першими та зневажаючи ін., у чому яскраво прослідковується паралель із типом авторитарної особистості та її презирством до будь-якої слабкості.

Із тривогою, яку породжують відсутність відчуття безпеки, любові та визнання, особа справляється тим, що відмовляється від своїх істинних відчуттів і винаходить для себе штучні стратегії захисту – як внутрішньо-психічного та міжособового. Невротичній особистості життєво важливо скинути з себе відповідальність, тому однією з таких стратегій є відмова від власної відповідальності за прийняті рішення. До того ж, характерними для неї рисами можна назвати: ідеалізацію себе; компульсивну природу (протилежність спонтанним бажанням та прагненням) та вигаданість невротичних схильностей; ірраціональність (в т.ч. віри); егоцентричність; небажання докладати зусиль; мстивість; заздрість і байдужість до людей.

Літ.: Браун Дж. Психологія Фрейда і постфрейдисты / Дж. Браун. – К.: Ваклер; М.: Рефлук, 1997. – 298 с.; Ільчук Л. П. Творчий потенціал митця в контексті теорії «невротичної

особистості нашого часу» / Л. П. Ільчук // Культура і сучасність. – 2012. – № 1. – С. 10-14; Хорни К. Невроз и личностный рост. Борьба за самоосуществление / К. Хорни. – СПб.: Восточно – Европейский институт психоанализа и БСК, 1997. – 465 с.; Хорни К. Невротическая личность нашего времени / К. Хорни. – СПб.: Питер, 2002. – 224 с.

А. Соловійова

Христюк Павло (15.01.1890, Кубань, станиця Елисаветська – 29.09.1941, Хабаровський край, СРСР) – політ. діяч, публіцист, кооператор. Навчався в сільській школі, а після її закінчення при допомозі Кубан. Козачого війська – у Майкопській техн. школі. У 1912 р. вступив на агрономічний відділ Київ. політех. ін-ту.

Основні праці: «Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр.» (1921), «1905 рік в Україні» (1925), «Нарис історії класової боротьби та соціалізму», «Україна доби селянської реформи в творах Г. Данилевського» (1930).

Х. вирізнявся тверезістю оцінки ситуації, піддавав стислому аналізу різні почини й акції укр. революц. руху і вмів логічно обґрунтувати свої висновки. Завдяки йому есерівська орг-ція відкидала різні політ. плани і революційні акції, які походили від того чи іншого романтично настроєного товариша, які не мали жодних шансів на успіх. **Х.** співпрацював із укр. і рос. часописами та тижневиками. Був секретарем газ. «Рада», а згодом – секретарем і нарешті редактором кооперативного тижневика «Комашня» (1916–1917 рр.). Його здібності високо оцінив колега по партії М. Ковалевський: «талановитий публіцист і критик, він міг би за нормальних обставин укр. життя зайняти передове становище в культ. і громад. житті України».

Х. належить ініціатива скликання, а також орг-ція і керівництво першого вільного кооперативного з'їзду Київщини (березень 1917 р.). **Х.** відзначав, що кооперація – це класовий рух і для демокр. верств є однією з форм боротьби з пануючою бурж. верствою. Крім того це рух економічний, а тому, кооперація повинна йти своєю власною дорогою, не приймаючи парт. напрямку.

Х. вважав, що перші дні революції укр. політ. групи і течії повинні були, цілком природно, використати для самоорг-ції і вироблення своїх сталих парт. програм. **Х.** підкреслював, що Україна не наслідуватиме зразки західно-європ. республік, навіть найбільш демокр., а створить свою народну республіку, яка відстоюватиме інтереси трудового народу.

Х. був одним із керівників першого Всеукр. селян. з'їзду та одним із засновників УПСР і авторитетним членом її ЦК, членом Укр. Центр. Ради, Ген. писарем у першому уряді України. В уряді Директорії – заст. міністра внутр. справ. Це була його остання держ. посада в Україні. У 1919 р. він емігрував до Австрії.

Оцінюючи важливість вивчення укр. революції **Х.** у передньому слові до «Заміток і матеріалів до історії української революції 1917–1920 рр.» зазначав, що «усвідомлення досвіду її має ... першорядне значення для працюючих класів не тільки України, але й ін. народів – так пануючих, так і поневоєних...». Особливістю цього дослідження є те, що автор, по суті висвітлює есерівський погляд на історію укр. революції.

Х. скрупульозно, зі залученням великого арсеналу парт. документів, на широкій джерельній базі проаналізував діяльність УПСР упродовж періоду укр. революції. Разом із тим, інформація про УПСР у різні періоди подається дещо нерівномірно. Зокрема, діяльність у період Гетьманщини недостатньо розкрита, у той час як доба Центр. Ради і Директорії відтворена досить повно. Цінним є те, що автор, намагаючись бути об'єктивним, подав інформацію про діячів укр. визв. руху, про їх персональний внесок у справу революції. **Х.** не лише висвітлює діяльність УПСР, а й певною мірою, УСДРП й вперше в історіографії здійснив порівн. аналіз цих партій.

Перебуваючи за кордоном **Х.** мріяв про повернення на батьківщину: «Його тягло все назад на Україну і він з великою охотою і полегшею приймав відому теорію нашого великого історика про так званих «татарських людей» і про їх конструктивну роль на Україні під час татарського лихоліття. Ця теорія ніби мирила його з радянщиною і давала йому надію на можливість праці для укр. народу серед нових советських умов життя. Бо ж і татарські люди» були українськими, які виконували різні функції в татарській займанщині. Він бачив у цій аналогії з новими обставинами і тому повернувся разом з Михайлом Грушевським до Києва».

Повернення на батьківщину для **Х.** певною мірою було компромісом. 7 лютого 1932 р. його було засуджено за сфабрикованою справою на 5 років позбавлення волі. Згодом цей термін скоротили. Однак волі він так і не побачив. Його знову заарештували і засудили на 8 років позбавлення волі. 29 вересня 1941 р. **Х.** помер.

Літ.: Христюк Павло Оникійович // Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. – К., 1998. – С.179 – 180; Христюк Павло Оникійович // Бевз Т. А. Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР). – К.: Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 1999.

Т. Бевз

Хрущов Микита (рос. *Никита Хрущев*; 17.04.1894, с. Калинівка Курська губернія, Рос. імперія – 11.09.1971, Москва, СРСР) – радян. держ. і парт. діяч. Народився в селян. сім'ї, працював слюсарем на заводах і шахтах Донбасу, учасник гром. війни, потім займав різні адмін.-госп. та парт. посади на Україні. В 1918 стає членом ВКП(б). В 1929 навчався в Промисловій академії в Москві, після закінчення якої був залишений на парт. роботі в столиці. Член Рос. комуніст. партії (більшовиків) з 1918; 1938-1949 (з перервою) 1-й секретар ЦК комуніст. партії (більшовиків) України, 1944-1947 водночас гол. уряду УРСР; у 1939 керував заходами щодо включення Зх. України до складу УРСР; під час Др. світ. війни член військ. рад Київ., Першого Укр. та ін. фронтів, ініціатор прискореного вирішення міжн. проблем на укр.-польс. кордоні, проведення каральних операцій проти УПА; після смерті Сталіна (1953) поступово усунив конкурентів у боротьбі за владу: Л. Берію (1953), Г. Маленкова і В. Молотова (1957), залишившись Першим секр. ЦК КПРС (з 1953) і голова Ради Міністрів (з 1958); на XX з'їзді (1956) розпочав десталінізацію.

Основні праці: доповідь «Про культ особи та його наслідки» (1956), «Хрущов згадує».

Головна подія епохи **Х.** – XX з'їзд КПРС (1956), на якому гостро прозвучала критика культу особи Сталіна (доповідь **Х.** «Про культ особи та його наслідки»). Це був перший удар по системі тоталітаризму. **Х.** зазначив, що «ми боролись не за свої особисті інтереси, а за партію, за чистоту лєнін. партії...». Почався період хрущовської «відлиги», що викликала похваллення сусп. життя в країні. Після XX з'їзду **Х.** став почуватись впевненіше, що дозволило йому перемогти Маленкова, Кагановича і Молотова, які на пленумі в липні 1957 р. намагались відсторонити його від влади. Завдяки **Х.** відбулися зміни у зовн. політиці, часи «холодної війни» поступово відходили в минуле. У 1957 р. амер. ж-л «Time» оголосив **Х.** «людиною року».

Внесок **Х.** визначився перш за все в розвінчуванні культури особи Сталіна, в активних

спробах реформування народногосп. радян. укладу, в увазі до соц. проблем. Саме у його період правління відбувся перехід від «холодної війни» до політики мирного співіснування д-в із різним сусп. ладом.

Разом із тим, як особистість **Х.** був людиною командно-адмін. системи, часто здійснював неадекватні вчинки, що свідчило про обмеженість політ. культури **Х.** та його оточення. Розвінчавши волюнтаризм сталін. сусп-ва, оголосив, що «нинішнє покоління радян. людей житиме при комунізмі» і поставив завдання через кілька років «догнати і перегнати Америку». Створення територ. раднаргоспів, поділ обкомів і райкомів на промислові і сільськогосподарські, скорочення особистих, підсобних госп-в та ін. заходи тільки погіршили екон. становище в країні та пізніше отримало назву в парт. пресі «волюнтаризм». У 1956 р. **Х.** направив радян. війська в Будапешт (Угорщина), де відбулися події, що загрожували руйнуванню цілісності соціаліст. табору; він був одним із ініціаторів Кариб. кризи 1962 р.. При **Х.** зародився дисидент. рух як реакція на гоніння творчої інтелігенції; у 1962 р. була розстріляна мирна демонстрація робітників в Новочеркаську.

У жовтні 1964 р. в результаті внутрішньопарт. змови **Х.** був звинувачений у волюнтаризмі і суб'єктивізмі й звільнений від обов'язків Першого секр. і члена Президії Центр. Комітету КПРС. В останні роки працював над спогадами, які були опубліковані в США під назвою «Хрущов згадує». 11.09.1971 **Х.**, але повідомлення про смерть з'явилося тільки 13 вересня, в день похорону. Надгробний пам'ятник йому зробив скульптор Ернст Невідомий: бронзова голова на стику чорного та білого мармуру – життя на стику життєвих протиріч, так і не подоланих ним до кінця. **Х.** увійшов у політ. історію як перший комуніст. реформатор Радян. Союзу.

Лит.: Кульчицький С. В. Межі реформаторської діяльності М. Хрущова / С. В. Кульчицький // Історія в школах України. – 1997. – №4. – С. 6-10; Ляшко О. Микита Хрущов: відлига і заморозки // Вітчизна. – 1994. – №7/8; Шаповал Ю. І. М. С. Хрущов на Україні / Ю. І. Шаповал. – К., 1990. – 48 с.

І. Ковальчук

Ц

Цегельський Лонгин (29.08.1875, Кам'янка, тепер Львів. обл. – 13.12.1950, Філадельфія, США) – укр. держ. і політ. діяч, дипломат, журналіст, видавець. Закінчив юрид. ф-т Львів. ун-ту (1898). Зі студ. років був активістом укр. нац. руху. У 1899-1902 рр. член орг-ції «Молода Україна», член редкол. однойменного ж-лу. Організатор студ. страйків і селян. виступів у Галичині (1901-1902). **Ц.** підтримував тісні стосунки з М. Міхновським. Делегат студ. з'їзду у Великобританії (1896), де виступив із критикою рос. уряду й імператора, за що піддався на батьківщині короткостроковому арешту. **Ц.** після закінчення ун-ту працював в адвокатурі, але потім повністю присвятив себе політ. журналістиці. Ред.-видавець українофільської газ. «Дело» (1907-1908), ред. газ. «Свобода», ж-ли «Українське слово», «Літературно-науковий вісник». Член гол. управи т-ва «Сокіл», наглядової ради банку «Дністер», один із дир. Земельного Іпотечно-го банку Галичини. Депутат рейхсрату (з 1911 р.), галиц. сейму від Укр. нац.-демокр. партії (з 1913 р.). У роки Першої світ. війни входив до укр. орг. – Гол. Укр. Ради, Заг. Укр. ради, Бойової управи укр. Січових Стрільців. Працював у Комісії з питань біженців та Комітеті допомоги біженців. **Ц.** виконував важливу роль у Союзі Визволення України, був одним із авторів його маніфесту, автором і ред. багатьох його видань. 18.10.1918 р. увійшов до складу Нац. ради ЗУНР. Із листопада 1918 р. держ. секретар внутр. справ держ. секретаріату (уряду) ЗУНР. **Ц.** є автором тексту попереднього договору об'єднання ЗУНР і УНР. Керував секретаріатом закорд. справ ЗУНР у статусі секретаря без портфеля (січень – лютий 1919 р.). Заст. міністра закорд. справ УНР (з січня 1919 р.). Представник уряду ЗУНР в США (1920-1921).

Ц. виконував диплом. доручення уряду ЗУНР у вигнанні в Японії (1921-1922). Після утворення СРСР **Ц.** залишився в США. **Ц.** брав активну участь у гром.-політ. житті укр. діаспори, організатор Тимчас. гол. укр. комітету допомоги. Деякий час **Ц.** викладав українознавчі дисципліни на укр. відділенні протестант. теолог. семінарії Блуфільда у штаті Нью-Джерсі. Ред. «Українського вісника» (Нью-Йорк), з 1943 р. ред. газ. «Амери-

ка» (Філадельфія), викладав на «Українських освітніх курсах».

Основні праці: «Русь-Україна і Московщина» (1901), «Самостійна Україна» (1915), «Митрополит Андрій Шептицький» (1937).

Ц. – переконаний прихильник і популяризатор ідеї держ. самостійності України, активно пропагував сокільсько-січовий рух. Особливу увагу **Ц.** приділяв обґрунтуванню ідеї соборності України, об'єднання Галичини та Наддніпрянщини у єдиній, суверенній д-ві. **Ц.** обстоює необхідність захисту соц. прав укр. народу, наголошує на важливості розвитку укр. духовної культури, мови, освіти та основ нац. правознавства.

Літ.: Здоровега М. Лонгин Цегельський біля витоків української дипломатії / М. Здоровега // Мандрівець. – 2009. – № 2. – С.42-44; Качкан В. Противник кайдашизму в українській політиці: Біографічна канва Лонгина Цегельського / В. Качкан // Хай святиться ім'я твоє. Книга IV. – Івано-Франківськ. – 2000. – 547 с. Кугутяк М. Історія української націонал-демократії 1918-1929 рр. / М. Кугутяк. – К.-Івано-Франківськ. – 2002. – Т.1. – 532 с.; Цегельський Л. Від легенд до правди: Споми́ни про події в Україні, зв'язані з перцим листопадом 1918 р. / Л. Цегельський. – Львів: Свічадо, 2003. – 336 с.

І. Поліщук

Цзян Цземінь (кит. 江泽民; 17.08.1926, Янчжоу, пров. Цзянсу, Китай) – кит. політ. і держ. діяч, Ген. секретар ЦК КПК (1989-2002), голова КНР (1993-2003), голова Військ. ради ЦК КПК (1989-2004), голова Центр. Військ. ради КНР (1990-2005). Член КПК з 1946 р. Закінчив електротехн. ф-т Шанхай. політехн. ін-ту «Цзяотун» (1947). Після проголошення КНР працював на господар. і парт. роботі. З 1982 р. – член ЦК КПК. У 1983-1985 рр. – міністр електронної промисловості КНР. У 1985-1987 рр. – мер Шанхая, у 1987-1989 рр. – секретар Шанхай. міському КПК. З листопада 1987 р. – член Політбюро ЦК КПК. В умовах загострення внутрішньополіт. ситуації в країні після трагічних подій весни-літа 1989 р. на площі Тяньаньмень в Пекіні і придушення студент. протестних виступів як компромісна фігура був визначений наступ-

ником Ден Сяопіна і 24.06.1989 р. обраний Ген. секретарем ЦК КПК, очоливши «третє покоління» кит. керівників.

Основні праці: «Лунь «саньгэ дайбяо» («Про «три представництва»)» (2001), три-томник «Про соціалізм з китайською специфікою: Збірник висловлювань за темами» (2002-2004).

Після обрання Ген. секретарем ЦК КПК **Ц.** наголосив, що реалізація політики модернізації, реформ і відкритості здійснюватиметься в Китаї не методами відновлення капіталізму, а на засадах збереження соціаліст. шляху, захисту демокр. диктатури народу, керівництва з боку КПК, марксизму-ленінізму та ідей Мао Цзедуна.

На XIV з'їзді КПК (жовтень 1992 р.) **Ц.** виступив з політ. доповіддю, в якій узагальнив практ. досвід здійснення модернізації і реформ, сформулював тезу про буд-во в КНР соціалізму з кит. специфікою, створення системи соціаліст. ринкової економіки. Він закликав до вивчення і використання сучасних методів господарювання й управління економікою, які застосовуються в розвинутих країнах Заходу при збереженні в Китаї домінування держ. сектора. Утвердження завдяки **Ц.** концепції «ринкового соціалізму» відкривало нові перспективи для поглиблення процесу екон. реформ, надавало легітимності перетворенням, сприяло збереженню законних засад для зміцнення влади КПК.

На XV з'їзді КПК (верес., 1997) **Ц.** була офіц. висунута концепція «початкового етапу соціалізму» в КНР, яка ґрунтується на неможливості перестрибування через стадії розвитку людської цивілізації. А відтак «початкової стадії соціалізму», що триватиме 100 років, відводить місяця, яку у розвинутих країнах світу виконував капіталізм. **Ц.** ініціював на з'їзді рішення про приватизацію нерентабельних держ. підприємств та лібералізацію зовн. торгівлі, чим пришвидшив запровадження ринк. механізмів в економіку КНР.

На XVI з'їзді КПК (листопад 2002 р.) **Ц.** по-новому трактувалося поняття «соціалізм», яке не зводило увесь іст. процес до постулатів класової боротьби. Як синонім початкового етапу соціалізму вводилося поняття «сяо кан» (побудова сусп-ва «середньої заможності», «середнього достатку»), запозичене з старої традиц. кит. культури і вчення Конфуція. На з'їзді було поставлене завдання розширення соц. бази КПК, політ. і теорет. оновлення партії. За словами **Ц.**, «робітничий клас, ... селянство та інтелігенція – це корінна сила, яка стимулює розвиток і всебічний прогрес кит.

сусп-ва». Водночас підприємці, бізнесмени і люди, зайняті в недерж. секторі, що з'явилися в процесі соц. змін, також є «будівниками соціалізму з кит. специфікою». Ці положення були зафіксовані в теорії «потрійного представництва», оприлюдненій **Ц.** 01.07.2001 р. у доповіді з нагоди святкування 80-річчя КПК і покликаний слугувати ідейно-теорет. основою партії на період реформ, переходу КНР до системи ринк. відносин. Згідно з цією теорією, що одержала офіц. статус і визнання як складова частина керівної ідеології КПК та була внесена на з'їзді в Статут партії, нині КПК представляє і висловлює інтереси та вимоги розвитку передових продуктивних сил Китаю (ринк. економіки, сучасних технологій), передової кит. культури й фундамент. інтереси широких верств кит. народу, не тільки робітників і селян, але і підприємців і бізнесменів.

У 2001 р. **Ц.** обґрунтував пропозицію щодо можливості вступу до КПК приватних підприємців, що стало практ. реалізацією курсу на розширення соц. бази КПК, в цілому адекватного потребам внутрішньополіт. розвитку сучасного Китаю. Він підкреслював, що не майнове становище є визначальним в оцінці людей, а ідейно-політ. зміст і результати діяльності, їх внесок у буд-во соціалізму. Тому курс і політика партії повинні представляти докорінні інтереси найширших верств населення, що сприятиме соц.-політ. стабільності, від чого залежатимуть розвиток економіки та здійснення реформ. Таким чином, КПК з часом може перетворитися в партію всього кит. народу, виражаючи інтереси не тільки робітн. класу, селянства й інтелігенції, а також підприємців і техн. персоналу, що працює на кит. та іноз. підприємствах. Теорія «потрійного представництва» відіграє важливу сусп. роль, бо відкидає маоїстський принцип класової боротьби, антагоністичне протистояння в сусп-ві і наголошує на співпадінні інтересів усіх верств сусп-ва, включаючи і бізнес-спів-во, які отримують свого законного політ. представника у вигляді КПК. На XVII з'їзді КПК (жовт., 2007 р.) концепція «потрійного представництва» була визнана одним з ідейних джерел «теорет. системи соціалізму з кит. специфікою».

Зі середини 1990-х рр. **Ц.** приділяв значну увагу ідеям «буд-ва духовної цивілізації», «соціаліст. культури з кит. специфікою», що має більш синхронно розвиватися з двома ін. складовими політики реформ: економічною і політичною. В контексті здійснення політ. реформи він закликав до прискорення фор-

мування системи законності та правопорядку, завершення до 2010 р. «формування соціалістичної правової системи і законодавчої бази соціаліст. ринк. економіки», подолання бюрократизму й корупції, що є, за словами Ц., суворою політ. боротьбою, від результату якої залежить доля партії і країни. Водночас Ц. виступив проти запровадження в Китаї багатопарт. системи, за збереження КПК як єдиної правлячої партії в країні.

Ц. ввів до політ. лексику Китаю відроджений ним конфуц. ін-т *Де*, оголосивши, що відтепер поряд із концепцією *і фа чжи го* («керувати країною на засадах закону») другою складовою соціалізму з кит. специфікою має стати концепція *і де чжи го* («керувати країною на засадах *Де*», тобто моралі).

Ц. сприяв проведенню незалежної, самостійної зовн. політики, активному просуванню ідеї багатопольярного світу, більш справедливого і раціон. світопорядку. Досягненням Ц. і кит. дипломатії стали реалізація таких зовнішньополіт. завдань, як повернення під суверенітет КНР Сянгану (Гонконгу) (1997) і Аоминя (Макао) (1999), створення Шанхай. орг. співробітництва (2001), вступ Китаю до СОТ (2001), проведення в Пекіні літньої Олімпіади-2008, урегулювання прикордонних проблем з низкою країн-сусідів, участь у роботі таких міжнар. форумів, як АСЕМ (Азія – Європа) і «АСЕАН плюс три» (Китай, Японія, Респ. Корея), налагодження партнерських відносин зі США. У політиці відкритості Китаю Ц. звернув увагу на новий компонент – «стратегію виходу за рубіж»: від політики залучення капіталів КНР переходить до політики вивозу капіталу у вигляді експорту обладнання та робочої сили в ін. країни.

Ц. сприяв визнанню держ. незалежності України (27.12.1991), встановленню офіц. диплом. відносин між обома країнами (04.01.1992). У липні 2001 р. відвідав Україну з держ. візитом, заявивши, що Пекін розглядає Україну як д-ву, що відіграє у Європі стабілізуючу і консолідуючу роль.

За експертними оцінками Ц., якого часто називали «головним інженером реформ», забезпечив впродовж понад 10 років спокій і стабільність в Китаї, його динамічний поступ і розвиток. Саме йому і очолюваному ним «третьому поколінню» кит. керівників вдалося вирішити складне завдання забезпечення м'якого переходу кит. соціуму від «тоталітаризму» до «авторитаризму», від «революційності» до «модернізації». Ц. приклав чимало зусиль для гнучкого і прагматичного забезпечення внутр. умов і «мирного оточення», які

сприятимуть перетворенню Китаю в стабільну і процвітаючу «соціаліст. д-ву».

Разом із тим правозахисники і дисиденти критикують Ц. за збереження репресивного комуніст. режиму, ув'язнення мільйонів людей у випр.-труд. таборах, жорстоке придушення нац. виступів у Тибеті й Синьцзян-Уйгурському автономному районі, переслідування кит. католиків, буддистів, реліг.-оздоровчої орг-ції «Фаньлунгун».

Літ.: Цзян Цзэминь. Реформа. Развитие. Стабильность. Статьи и выступления / Цзян Цзэминь. – М.: Палей, 1996. – 480 с.; Непомнин О.Е. История Китая. XX век / О. Е. Непомнин. – М.: Институт востоковедения РАН, Крафт+, 2011. – 736 с.; Усов В. Н. История КНР: В 2 т. – Т. 2. 1966-2004 / В. Н. Усов. – М.: АСТ: Восток-Запад, 2006. – 718 с.

О. Марущенко

Цимбалістий Богдан-Ярослав (08.08.1919, с. Бовшів Галицького повіту Саніславського воєводства, Польс. Республіка – 16.08.1991, Ознеряни, штат Нью-Йорк, США) – укр. філософ, психолог, гром.-політ. і культ. діяч, публіцист. Після закінчення Станіславської укр. гімназії (1939), здобуває вищу освіту в Львів. Берлін. та Гетінген. ун-тах. Захистив докт. дис. із проблем експеримент. психології. Дир. укр. програми ісп. нац. радіо (1951-1959). Далі проживав у США, працюючи в психол. службах різних установ. Викладав психологію в Раттерському ун-ті, сприяв відкриттю Ін-ту українознавства в Гарвард. ун-ті. Очолював управу Укр. Музею в Нью-Йорку (1978-1990). Активний учасник гром.-політ. життя укр. діаспори.

Основні праці: «Гомо Советікус: міф чи реальність» (1952), «Марксистська релігія і проблеми людини» (1953), «Чи існує радянський гуманізм?» (1955), «Русійні сили в радянському тоталітаризмі» (1955), «Проблема ідентичності: Україна чи Америка?» (1947), «Рух за патріархат і українська спільність» (1978), «Тавро бездержавності» (1982), «Політична культура українців» (1994). Загалом Ц. – автор бл. 200 наук. і публіцист. праць.

Ц. не дожив до проголошення незалежності України 8 днів. Його роздуми про причини важкої долі укр. нації та неодноразової втрати нею політ. самостійності актуальні й нині. На думку Ц., на заваді суверенізації укр. народу значною мірою стояли соц.-психолог. та світоглядні чинники, а також особливості політ. культури. Саме на цих проблемах, вважав Ц., слід зосередити основну увагу дослідникам укр. історії та сьогодення.

Тривала бездержавність і розчленованість укр. соц. тіла, наголошував Ц., у праці «Тавро бездержавности», не дали членам укр. спільноти нагоди думати категоріями цілісності укр. земель та єдності усіх мешканців України. Це, в свою чергу, заважало «виплекати основні громадянські чесноти»: лояльність та пошану до авторитету своєї влади, толерантність до різних верств населення, співпраці між ними, яка б базувалася на взаємній довірі. Замість того, неволя залишила «намул» у мисленні й поведінці у формі «самоненависті, посиленої ворожнечі, непевності». Ще однією причиною розчленованості українства є «доносництво і зрадництво», які поглиблюють підозрливість і недовіру між укр. людьми. Важким недугом залишається також ідеол. розуміння українства, коли українцями вважаються тільки ті, хто сповідує настанови та ідеали, розроблені ідеологами тих чи ін. нац.-патріот. партій. Особливої критики, на переконання Ц., заслуговує система ідей, яку поширювали прихильники донцовського націоналізму. Замість інтегрувати нац. спільноту, Д. Донцов «радіше допомагав розвознювати розходження, ширити недовіря та ворожість між уже свідомими українцями». Натомість, підкреслює Ц., компроміс між політ.-ідеол. групами в державно зрілих народів є вершиною політ. мудрості, основою стабільності демокр. системи.

Ц. критикував концептуально хибні тлумачення суті політ. культури в укр. наук. і публіцист. літ-рі, які не сприяють її формуванню й утвердженню в широкому народному загалі. Він звертає увагу на класичний концепт «політ. культури», обгрунтований Г. Алмондом і С. Вербою, і закликає політиків і науковців працювати над формуванням засад громад. культури, яка утвердилася у США, Великобританії та ін. правових д-вах. Слідом за класиками політ. культурології, Ц. підкреслює, що громад. культура є змішаною політ. культурою. В основному – це активна політ. культура, яка поєднана з лояльною настановою громадян, успадкованою від «культури підданих», що була в монархічних д-вах.

Розглядаючи питання про те, як витворюється громад. культура, Ц. аналізує повчальний досвід піддавстр. Галичини кін. XIX – поч. XX ст. В умовах Австро-Угорської імперії, в якій уже функціонували засади прав. д-ви, українці скористалися можливістю боротися за свої нац. та соц. права легальними засобами. З огляду політ. культури, істотним у цьому досвіді було взаємне довір'я, яке панувало між укр. освіченою елітою та народними ма-

сами, а також довір'я та співпраця між самими депутатами, які представляли різні партії. За таких умов, політ. зріла укр. спільнота була готова взяти у свої руки держ. владу, чим і скористалась в 1918 р., утворивши ЗУНР. Однак далі в умовах польс. д-ви, українство, зазначає Ц., почало політ. деградувати. *Перша* і гол. причина в тому, що Друга Річ Посполита не була прав. д-вою, в якій би цінувалися права людини та етн. меншин. *Другою* є те, що в укр. спільноті верх взяли малограмотні радикал. налаштовані політ. активісти, які сіяли недовіру до освіченої нац. еліти та впроваджували ідеол. критерії в сферу нац. ідентифікації, чим розколювали укр. спільноту.

Праці Ц., як зазначає І. Дзюба, є своєрідним актом принципової «нац. самокритики», свого роду «політ. педагогікою» та «націон. терапевтикою», які вельми потрібні суч. укр. сусп-ву.

Літ.: Цимбалістий Б. Тавро бездержавности. Політична культура українців – К.: Вид-во Укр. Всесв. Коорд. ради та Республ. асоціації українознавців, 1994. – 61 с.; Цимбалістий Б. Проблема ідентичности. Україна чи Америка? – Чикаго: Укр. публіцист.-наук. ін-т, 1974. – 56 с.; Цимбалістий Богдан // Енциклопедія українознавства / гол. ред. В. Кубійович / перевид. в Україні. – Львів: НТШ імені Т. Г. Шевченка у Львові, 2000. – Т. 10. – С. 3681.

О. Рудакевич

Цимбурський Вадим (рос. *Вадим Цымбурский*; 17.02.1957, Львів, УРСР, СРСР – 23.03.2009, Москва, РФ) – рос. філософ, політолог, філолог, історик, геополіт. і геоекон. мислитель. Закінчив філолог. ф-т МДУ ім. М. В. Ломоносова (1981). Навчався в аспірантурі при каф. класичної філології МДУ (1981-1985), захистив канд. дис. на тему «Гомерівський епос і етногенез Північно-західної Анатолії» (1987). Працював наук. співроб. в Ін-ті США і Канади АН СРСР (1986-1990), в Ін-ті Східнознавства РАН (1990-1995), пізніше – в Ін-ті філософії РАН.

Основні праці: «Військова доктрина СРСР і Росії: осмислення понять «загрози» і «перемоги» в другій половині XX століття» (1994), «Відкрите суспільство: від метафори до її раціоналізації» (1997, у співавт. з М. Ільїним), «Росія – Земля за Великим Лімітрофом: цивілізація та її геополітика» (1999), «Боротьба за євразійську Атлантиду: геоеконіміка і геостратегія» (2000).

Ц. є автором низки фундамент. праць із мов і міфології Балкан. З др. пол. 90-х рр.

наук. інтереси **Ц.** були зосереджені на теорет. геополітиці та її історії, проблемах хронополітики, цивілізаційної побудови суч. світу, мови політики. **Ц.** – автор концепцій «Росії-як-острова» (геополіт. концепції – альтернативи теорії Росії-Хартленду, яка дозволила модельно відобразити особливості положення Росії в Євро-Азії XIX – XXI ст.) і «Великого Лімітрофу» (поясу територій-«проливів» і «народів-поміж-цивілізаціями»), які він розвивав відразу в кількох напрямках гуманіт. знання. Був концептуалізатором ізоляціонізму Росії в умовах кін. XX – поч. XXI ст. і поборником відродження прагматичних й ізоляціоністських доімперських стереотипів. Увів у сучасну політологію поняття «лімітрофу». Сформулював в співавт. із М. Ільїним уявлення про «сакральну вертикаль» як про релігію або ідеологію, що співвідносить соц. буття народів із вищою трансцендентною реальністю. **Ц.** називали одним з найбільш оригінальних інтелектуалів, «рос. Гантінгтоном».

Ц. був ідеологом нац. д-ви-автаркії. У своїй найвідомішій концепції «острова-Росії» (1993) він припустив, що в умовах глоб. виклику та гострого дефіциту ресурсів Росія-імперія (Росія-континент, Росія-субцивілізація) повинна стиснутися до розмірів Росії-острова (Великоросії) та відмовитися від імпер. універсальності. Росію **Ц.** уявляв о-вом, який розташований в центрі Євразії, відокремлений від ін. цивілізаційних центрів поясом Великого Лімітрофа з проміжних д-в – від Фінляндії до Півн. Корей (він акцентував обрисність Росії з півночі, сходу і півдня океанами та «складними просторами» гір, лісів і пустель, і її іст. відокремленість від романо-герм. Європи «навколосвропейськими» просторами балто-балкано-дніпровського інтервалу – «територіями-протоками»). **Ц.** констатував згортання Росії наприкінці XX ст. до доімперських меж XVII – поч. XVIII ст. – «стиснення до континентального острова» – і стверджував, що найприроднішим стимулом до її виживання є актуалізація цього стародавнього цивілізац. архетипу.

Модель «острова-Росії» містить декілька основних положень: по-перше, Росія більше не є европ. д-вою; по-друге, Росія більш не утримує простір, названий Євразією або Хартлендом континенту (не є євразійською д-вою та континенталістською імперією); по-третє, пострадян. Росія – специфічна «д-ва-острів», відокремлена поясом проміжних територій від всіх приокеан. цивілізац. центрів великої Євразії. Цей новий геополіт. образ Ро-

сії **Ц.** визнавав за найорганічніший для д-ви з рос. геополіт. параметрами.

Ц. доводив, що ідея «Росії-о-ва» сходить до самих основ Моск. Русі, та простежується глибше, до Київ. Русі. Він писав, що Росія повинна будувати себе навколо архетипового острівного стрижня та використовувати всі ресурси, які знаходяться на цьому острові, для виживання та зміцнення своєї «острівної» цивілізації. Для Росії, як стверджував **Ц.**, настав час острівного стягнення, і дуже важливо, щоб саме цей геогр. паттерн став орієнтиром для рос. еліти – консолідація Росії у величезну «надважку світову точку». Він обґрунтував критику новітніх версій рос. імперської ідеї: посткомун. Росії слід прагнути до затвердження цивілізац. самодостатності та цілісності, не допускаючи стратег. присутності Заходу на території Великого Лімітрофа, і протистояти принесенню країни в жертву будь-яким задумам реконструкції материка. Реальними позиціями Росії в розкладі Півн. півкулі він називав «платформу з виходами до Тихого і Півн. Льодовитого океанів і з доступом до Великого Лімітрофу по всій його протяжності». Росія, за концепцією **Ц.**, надовго застрягла в контрєвразійському статусі, виступаючи не претендентом на гегемонію, але супротивником будь-якої чужої гегемонії на прилеглих до «острова» «протоках» Великого Лімітрофа. При цьому за стягненням рос. земель в «останній надцінний локус» може настати розгортання всесвіту з цього локуса, відновлення її у формі якоїсь початковості за наявності необхідних умов.

У 1995-1997 рр. **Ц.** переробив модель «острова-Росії» в цивілізац. ключі; його концепція за своєю методологією вийшла за межі росієзнавства і виявилася альтернативою гіпотезі цивілізаційної геополітики С. Гантінгтона. За його ідеями, Росія є пізньою цивілізацією, а пояс земель від Прибалтики до Монголії та Корей, що йде через Сх. Європу, Кавказ і Центр. Азію – геополіт. мегасистемою – міжцивілізаційним Великим Лімітрофом, що склався із залишків стародавньої «Євразії». Він стверджував, що геополіт. наука повинна «досліджувати роль периферій в їх відношенні до цивілізаційних ядер, здатність периферії, вільно або мимовільно, захищати ядро від зовн. дій, а в ін. випадках – блокувати ядро або навіть наступати на нього, абсорбуючи його периферійними просторами і в них розчиняючи». **Ц.** розробив цілісний геогр. образ Великого Лімітрофа – мегасистеми, що охоплює гігантську територію від Прибалтики

до Кореї, та що утворюється периферіями всіх цивілізацій Старого Світу, що виходять до теплих морів (Китайської, Середньосхідної, Європейської).

Ц. дослідив цикл взаємодій між Росією та Європою і виявив чотиричастинну схему взаємовідносин – «викрадання Європи»: на *першому* етапі Росія бере участь в політ. грі на стороні сильного європ. суперника, в *другому* – Росія піддається нападу з боку кол. союзника, на *третьому* – перемагає свого друга-ворога, вторгаючись в його володіння, і в *четвертому* – йде з переможеної території, витісняється сусідами та прихильниками переможених. **Ц.** виявив в рос. історії трьох останніх століть три цикли «викрадання Європи» (1710-1856, 1906-1921/23, 1939-1990) і два цикли «євразійських інтермедій» (1857-1905, 1921/23-1939). Крім того, він вказав на ритмічність історії геополіт. думки в Росії, яка може бути представлена у вигляді таблиці, де в кожному горизонт. рядку опиняться послідовно ідеї і проєктів, які вироблялися впродовж деякого «циклу єврокрадійства» з «євразійською інтермедією», що прилучилася до нього, а в кожному вертик. стовпці – ідеї, висунуті у відповідних один одному подієвих фазах різних циклів, отже – певну геополіт. детермінанту всієї рос. духовності XIX–XX ст.

Ц. розробив концепт про міські революції та їх значення в створенні нової соц. реальності (загальна формула міських революцій – делегітимізація аграрно-станового «космосу» і повільне вироблення іншої легітимності в умовах підвищення силової соц. механіки). Путінську Росію він називав «д-вою-корпорацією» та стверджував, що влада в пост комуніст. Росії належить людям, які мислять д-ву як торг. підприємство, а свою владу в ньому – як можливість привілейованого доступу до ресурсів цієї країни з можливістю переказу виручки в іноз. банки. Новий шар рос. соціуму, який несе в собі тенденції до генерації демокр. капіталізму, **Ц.** назвав «протобюрократством».

Літ.: Цымбурский В. Л. Военная доктрина СССР и России: осмысления понятий «угрозы» и «победы» во второй половине XX века / В. Л. Цымбурский. – М.: РФФ, 1994. – 111 с.; Цымбурский В. Л. Россия – Земля за Великим Лимитрофом: цивилизация и ее геополитика / В. Л. Цымбурский; РАН, Институт философии. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – 142 с.; Цымбурский В. Л. Остров Россия. Геополитические и хронополитические работы. 1993–2006 / В. Л. Цымбурский. – М.: РОССПЭН,

2007. – 544 с.; Хатунцев С. В. Лимитрофы – межцивилизационные пространства Старого и Нового Света / С. В. Хатунцев // Полис: Политические исследования. – 2011. – № 2. – С. 86–98; Шульга М. А. Российский дискурс геополитики: Монография / М. А. Шульга. – К.: ПАРАПАН, 2006. – 524 с.

О. Скребець

Цицерон Марк Туллій (лат. *Marcus Tullius Cicero*; 03.01.106 до н. е., м. Арпіна, Півд. Лацій – 07.12.43 до н. е. м. Формій) – давньорим. політ. діяч, видатний оратор, філософ і літератор. Один із основоположників рим. розповідної прози.

Основні праці: «Про державу» (51 до н. е.), «Про закони» (між 54 і 51 рр. до н. е.), «Гортензій» (45 до н. е.), «Про межі добра і зла» (45 до н. е.), «Про природу богів» (45 до н. е.) «Про обов'язки» (44 до н. е.) **Ц.** є автором латин. словника і стилю для вираження абстрактних понять. Загалом із творів збереглися 58 судових і політ. промов, 19 трактатів із риторики, політики, філософії і понад 800 листів.

Для того щоб розуміти життєвий шлях **Ц.** і його творчість слід враховувати, що у рим. сусп-ві людина була включена дві системи зв'язків: у систему міста-д-ви, де відносини громадян регулюються законом, і в систему соц. мікрорівності, де відносини визначалися традицією й особистими залежностями. У реальному житті обидві системи, зберігаючи свої відмінності, постійно взаємодіяли і проникали один в одного. Прихильник свободи і республіки, **Ц.** захищав свої ідеали у викривальних промовах. Уперше виступив на суді в 81–80 рр. до н. е. Політ. кар'єру **Ц.** почав у 76 до н. е. на посаді квестора в сицилійському місті Лілібей. Повернувшись до Риму **Ц.** увійшов до складу сенату. У 63 до н. е. був обраний консулом, за викриття змови Катіліни був із тріумфом проголошений «*батьком батьківщини*». Але внаслідок відмови підтримати перший тріумфірат Цезаря, Помпея та Красса, **Ц.** поступово втратив вплив і відійшов від акт. політики. У день березневих ід (15 березня 44 до н. е.) **Ц.** не було серед убивць Цезаря, він навіть не був угаємничений щодо заколоту. Схваливши убивство Цезаря, він опинився в опозиції до Марка Антонія, якого вважав продовжувачем справи узурпації влади. Відома серія знаменитих промов проти Антонія («філіппіки») підбила підсумок і політичну кар'єру **Ц.** У липні 43 до н. е. Октавіан звернувся до **Ц.**, вимагаючи собі консулат, але отримав відмову. Тоді спад-

коємець Цезаря ввів свої легіони до Риму і 19 серпня був проголошений імператором. У листопаді між Октавіаном, Марком Антонієм та Лепідом був укладений другий триумвірат, а вже 27 листопада, коли триумвірам була надана верховна влада, почалися політичні переслідування проти республіканців. Ц. був внесений до проскрипційних списків одним із перших, про що дізнався, перебуваючи в своєму Тускульському маєтку. Він намагався утекти до Македонії, але був схоплений переслідувачами і вбитий 7 грудня 43 р. до н. е. біля містечка Формій. Його голова й рука були виставлені на Форумі, де раніше він таврував соц. зло і відстоював справедливість.

Ц. вивчав співвідношення риторики та філософії, держ. устрою і, зокрема, «найкращої д-ви і найкращого громадянина». Його філософія набрала форму стоїцизму, але стоїцизм був духовно близький Ц. лише почасти. У моральному аспекті метою його творів було піднести традиц. рим. чесноти – громад. діяльність і держ. службу, наповнивши їх глибоким глибшим змістом і гармонією за рахунок ледь помітного колориту грец. філософії. Політ. трактати відображали політ. думку Риму, в аристокр. і консерв. колах, напередодні занепаду республіки. У трактаті «Про державу» керівник д-ви поєднує в собі теоретика й практика, політика й філософа. Мислитель трактує в душі стоїцизму д-ву як найяскравіший вияв, найдосконалішу форму загальнолюдської справедливості, яка ґрунтується на підпорядкуванні її особистих інтересів усіх індивідів. Аналіз тенденцій до відчуження керівництва д-ви від керованого ним народу, тенденції до цілковитого розриву між держ. апаратом та народом став провідним мотивом більшості сусп.-політ. і держ.-прав. трактатів. У трактатах «Про державу», «Про закони» висловлюється думка, про те, що д-ва – це найбільше «надбання народу», необхідне для самого існування будь-якого народу. Не випадково поняття «народ» і «д-ва» Ц. вважав тотожними. Народ – «це не будь-який гурт людей, зібраних до купи випадково», а громада багатьох людей, об'єднаних узгодженістю прав і спільністю інтересів. Підставою для переконаності Цицерона в необхідності д-ви для існування самого народу, а також у свято-мій обов'язку її громадян захищати це «найцінніше добро» всіма засобами послужила його фундаментальна теза про те, що «з усіх сусп. зв'язків для кожного з нас найважливіші, найдорожчі наші зв'язки з д-вою. Дорогі для нас батьки, дорогі діти, родина, друзі, проте лише

батьківщина охоплює всі відданості всіх людей. Яка приватна людина завагалась би піти за неї на смерть, якщо чим вона принесе їй користь?». Саме д-ва як сусп. орг-ція, за Ц., спроможна гарантувати й захистити «природні права» окремо взятої людини як частинки народу; лише д-ва володіє засобами, які потрібні для захисту інтересів і прав кожного зі своїх громадян.

Окремі питання політ. і прав. проблематики зачіпаються у творах з етики («Про обов'язки») та промовах. Ц. підтримує концепцію природного походження д-ви, вважаючи першою причиною для об'єднання людей їх вроджена потреба жити разом. Д-ва могла би бути вічною, якщо б люди жили за заповідями та звичаями батьків. Ц. вважав, що держ. влада повинна перебувати в руках мудреців, спроможних наблизитися до осягнення «світового божественного розуму». Найперший істинний закон – це «розум всевишнього Юпітера», який виник задовго до того, як люди об'єдналися в громади. Його неможливо змінити голосуванням народу чи рішенням суддів. Осн. «природними правами» мислитель вважав право на існування окремого індивіда та д-ви, право вибору як принцип демократизму, право власності. Серед небезпек, які найчастіше загрожують існуванню д-ви, Ц. на перше місце ставить «несправедливу й неприпустиму причину», зумовлену потоптанням тираном законів та особистої свободи громадян. «Коли д-ва гине, перестає існувати, то вже немає місця ані для права, ані для красномовства, немає можливості брати участь у громад. житті». Уже сам факт захоплення влади однією особою (хай і з найшляхетнішими намірами) Ц. називає «вбивством батьківщини», тобто держ. зрадою, незважаючи навіть на те, що тиран чи диктатор, який скасував закони та громад. свободи, найчастіше видає це ганебне й злочинне скасування за «гідний слави вчинок».

У цьому розумінні закон – це «сила природи, він розум і свідомість мудрої людини, він – мірило права і безправ'я». Кожен закон повинен відповідати встановленому в природі божественному порядку, у т.ч. право на власність впливає з природного закону, хоча безпосередньо виникає на основі чи то давнього володіння, чи то перемоги на війні, чи закону і угоди. Ц. не визнавав ідеї майнової рівності, вважав справедливим у сусп. стосунках соц. розшарування і нерівність. Право – компонент д-ви, під дію закону повинні попадати усі. Відповідно, д-ва – це правове співт-во.

Ц. виділяє три простих форми правління: монархічну; аристократичну; демократичну. Кожна з них має вади, досягнути досконалого ладу можна шляхом рівномірного змішання властивостей трьох простих форм. Його політ. ідеалом була аристокр. сенатська республіка у якій поєднуються усі три начала. Консули уособлюють монархічну складову, сенат – аристократичну, Народні збори і трибуни – демократичну.

Ц. аналізує риси добродетності істинного держ. діяча та ідеального громадянина. Для нього управління д-вою є поєднання науки та мистецтва, воно вимагає не тільки знань і чеснот, але й уміння застосовувати їх в інтересах заг. блага. Держ. діяч має бути поміркованим, справедливим, стриманим, красномовним, знати закони. Громадянин не повинен порушувати право власності, повинен надавати допомогу тим, хто потерпів від несправдливості.

Особливий наголос **Ц.** робить на політ. активності громадян, їх обов'язку захищати громад. свободи та вітчизну.

Ц. належить першість у закладенні основ міжнар. права. Він сформулював принцип про необхідність дотримання зобов'язань за міжнар. договорами. Війну **Ц.** характеризує як вимушений акт, припустимий тільки у випадку безуспішності мирних переговорів. Також він виступав за гуманне поводження із полоненими та переможеними.

Літ.: Марк Тулій Цицерон. Про державу, Про закони, Про природу богів / Пер. з лат. В. Литвинова. – К.: Основи, 1998. – 476 с.; Цицерон, Марк Туллій. Естетика: трактати, речи, письма / Марк Туллій Цицерон. – М.: Искусство, 1994. – 539, [1] с.

І. Вдовичин, Н. Хома

Ч

Чавес Фріас Уго Рафаель (ісп. *Hugo Rafael Chávez Frías*; 28.07.1954, Сабанета, штат Барінас, Венесуела – 05.03. 2013, Каракас, Венесуела) – венесуел. держ. і військ. діяч, прихильник «боліваріанського соціалізму» та політики націоналізації, відомий антиамерикан. та антиглобаліст. поглядами, президент Венесуели (1999-2013), гол. Руху за П'яту Республіку (ісп. *Movimiento V Republica*) (1997-2006) та Єдиної соціаліст. партії Венесуели (2007-2013), нагороджений орденами та медалями різних країн, лауреат Міжнар. премії ЮНЕСКО ім. Хосе Марті (2005).

У дитинстві **Ч.** захоплювався бейсболом, добре малював, юнаком вступив до Військ. академії Венесуели, яку закінчив у 1975 р. у званні мол. лейтенанта, служив у повітряно-десантних військах, з товаришами по службі заснував підпільну орг-цію СОМАСАТЕ (аббревіатура, складена з перших і других букв у назвах середніх та молодших офіцерів), яка згодом була перетворена у Революц. Боліваріанський рух. Після загальнонац. страйку, викликаного невдалою екон. політикою уряду Венесуели, у званні підполковника **Ч.** очолив антиуряд. повстання 04.02.1992 р., під час якого військ. силами повстанців було здійснено спробу держ. перевороту, яка зазнала невдачі. Після придушення заколоту **Ч.** взяв на себе відповідальність за підготовку та організацію операції, метою якої було створення Установчої Асамблеї – представ. органу для всіх прошарків венесуел. сусп-ва – замість двопалатного парламенту, та заявив ЗМІ про те, що склав зброю задля припинення кровопролиття, однак боротьба буде продовжена.

Після двох років ув'язнення у 1994 р. **Ч.** був помилуваний президентом Р. Кальдерою та одразу ж створив Рух за П'яту Республіку. У грудні 1994 р. вперше відвідав Кубу та публічно проголосив власні революц. принципи під час виступу у Гаван. ун-ті. Спираючись на підтримку Боліваріанських комітетів, створених прихильниками **Ч.** в бідних міських кварталах, у листоп. 1998 р. блок «Патріотичний полюс», очолюваний цим Рухом, отримав значну кількість місць у Палаті депутатів та Сенаті, а **Ч.** переміг на президент. виборах свого конкурента від правоцентристського об'єднання «Проект Венесуела». У 2000 р. отримав значну перевагу як на президент., так і на парламент. виборах.

Подальше протистояння між **Ч.** та його опонентами втілювалось у відкритий конфлікт та безстрокове загальнонац. бастування, ініційоване керівництвом держ. нафтової компанії та найбільшими профспілками Венесуели. У квітні 2002 р. був арештований та усунутий від влади на дві доби внаслідок держ. перевороту, організованого мером Каракаса та вищими військ. чинами, які заявили, що «уряд **Ч.** не здатний керувати країною», та поклали на відстороненого президента відповідальність за кровопролиття під час придушення антиуряд. маршу протесту. Однак завдяки контрперевороту **Ч.** невдовзі повертається до влади, заарештувавши головних політ. суперників.

У 2004 р. на референдумі щодо розгляду питання про дострокове відкликання **Ч.** з посади президента він отримав понад 59% голосів прихильників, зберіг повноваження та втретє отримав перемогу на президент. виборах 2006 р. На референдумі 2007 р. громадяни Венесуели не підтримали 69 поправок до Конституції, однак вже у 2009 р. наступний референдум зняв обмеження на кількість термінів перебування на виборних посадах, у т.ч. і президента, що дало можливість **Ч.** знову бути обраним у 2012 р. на новий 6-річний термін. У березні 2013 р. **Ч.** помер внаслідок складного злоякісного захворювання, безпосередньою причиною смерті став обширний інфаркт.

Ч. називали «диктатором нового типу», упродовж всього життя він розвивав соціаліст. ідеї героя латиноамер. війни за незалежність С. Болівара, спирався на погляди лівійського лідера М. Каддафі, публічно визнавав себе троцькістом та заявляв про прийнятність концепції побудови соціаліст. сусп-ва, викладеній у праці Л. Троцького «Перманентна революція» (1929), популяризував свої переконання, регулярно приймаючи участь в телепередачі «Алло, президенте!», яка інколи тривала понад 8 годин без перерви і в якій **Ч.** пояснював дії уряду, критикував окремих політиків і відомих бізнесменів, жорстокі відеоігри та ін. явища сусп. життя. На протигагу політиці США, яку він вважав «імперіалістичною», у 2006 р. **Ч.** заснував т. зв. «*Вісь добра*» у складі Ірану, Куби, Болівії та ін. д-в, які поділяли його боліваріанські ідеї. Намагаючись побудувати у Венесуелі «соціалізм XXI століття»,

Ч. націоналізував нафтовидобувні, нафтопереробні, телекомунікаційні, електроенергетичні, металургійні компанії, найбільшого в країні виробника цементу, прагнув до монополізації влади, пояснюючи це тим, що «нам потрібна одна партія, а не азбучний набір».

Літ: Дабагян Э. С. Уго Чавес. Политический портрет / Э.С. Дабагян. – М.: ИНИОН РАН, 2005. – 120 с.; Сапожников К. Н. Уго Чавес: одинокий революционер / К.Н. Сапожников. – М.: Молодая гвардия, 2011. – 470 с.; Чавес Уго. Строки размышлений Уго Чавеса / Уго Рафаэль Чавес Фриас. – М.: Глобус, 2009. – 128 с.; Чавес Уго Фриас. XXI век не может быть однополюсным: [Выступление Президента Республики Венесуэла У. Чавеса] / У. Ф. Чавес // Международная жизнь. – 2001. – № 6. – С. 24-33; McCoy J.L. Demystifying Venezuela's Hugo Chavez / J. L. McCoy // Current history: A Journal of Contemporary World Affairs. – 2000. – Febr. – Vol. 99. – № 634. – P. 66-71.

О. Павлишин

Че Гевара Ернесто (ісп. *Ernesto Guevara de la Serna*, повне ім'я *Ернесто Гевара де ла Сарна*; 14.06.1928, Росаріо, Аргентина – 09.10.1967, Ла-Ігера, Болівія) – латиноамер. революціонер, команданте Кубин. революції, символ романтич. революц. руху, патріотизму та інтернаціоналізму. Вивчав медицину у Нац. ун-ті в Буенос-Айресі (1946-1953). Активний мандрівник, голово Латин. Америкою. Під впливом першої дружини (революціонерки з Перу) остаточно став лівим радикалом. У 1954 р. (коли США розпочинають бомбардування столиці Гватемали) активно захищає уряд і президента, після поразки якого переїздить до Мексики. Від кубин. повстанців отримує своє найвідоміше прізвисько *Че* за характерний для аргент. вигук *che*, запозичений у індіців гуарані, що передає, залежно від інтонації і контексту, різні відчуття.

Основні праці: «Епізоди революційної війни» (1959), «Партизанська війна» (1960), «Партизанська війна як метод» (1963), «Послання народам Світу, відправлене на Конференцію трьох континентів» (1966).

У 1955 р. **Ч.** зустрічається з Ф. Кастро, вступає в його революційний загін «М-26-7», учасник експедиції на яхті «Гранма». Був ув'язнений за приналежність до загону Ф. Кастро (1956). У 1956-1959 рр. – активний учасник переможної революц.-визв. війни на Кубі, двічі поранений в боях. Презид. декретом **Ч.** проголошується громадянином Куби з правами вродженого кубинця (1959). До цього часу

він вже всесвітньовідомий – прогресивна студ. молодь вважає його своїм кумиром.

Ч. – учасник державотворчого процесу на «Острові Свободи»: 13.06 – 5.09.1959 р. **Ч.** на посаді посла з особливих доручень із повноваженнями віце-президента здійснює поїздки до Іспанії, але цілі налагодження екон. зв'язків і закупівля зброї досягнуті не були. Займає низку держ. посад. З 17.04.1961 р. (вторгнення сил найманців на Плайя-Хірон) і до поч. листопада 1962 р. очолює війська у Пінар-дель-Ріо. 02.06.1961 р. **Ч.** підписує екон. угоду про співпрацю з СРСР, що вилилася у жовтні 1962 р. в Кариб. кризу. Член Центр. Комітету, Політбюро ЦК і Секретаріату Єдиної партії кубин. соціаліст. революції з 1963 р.

На чолі кубин. делегації бере участь в Ген. Асамблеї ООН в Нью-Йорку (1964), з трибуни якої виголошує неохвальні слова на адресу СРСР, що викликало обурення в усіх країнах соцтабору і призвело до відчуження команданте. 01.04.1965 р. **Ч.** пише прощальні листи батькам, дітям та Ф. Кастро, в яких, зокрема, відмовляється від кубин. громадянства та їде до Бельг. Конго. Здійснюючи підготовку партизан Лорана-Дезіре Каблі, був переконаний, що збройна боротьба – єдиний вихід для народів, які борються за своє звільнення. **Ч.** очолив партизанський загін в Болівії (1966), але поранений потрапляє у полон до уряд. сил. 09.10.1967 р. розстріляний. 11.10.1967 р. тіла **Ч.** та шістьох його соратників поховали в братській могилі на околиці селища Вальє-Гранде, про що розповіли його вбивці тільки опісля майже тридцяти років. 17 жовтня 1997 р. прах **Ч.** перевезений з Болівії на Кубу до міста Санта-Клара й урочисто похований в мавзолеї, влаштованому в основі пам'ятника, який був споруджений до 20-ї річниці його загибелі.

Відомий як автор *геваризму* (ісп. *guevarismo*) – загальна назва політ.-філос. і практ. концепцій марксист. теорії, інтерпретованих, запропонованих і розвинених аргент.-куб. революціонером. Геваризм містив у собі послідовний розвиток лєнінізму, специфічну інтерпретацію екзистенціалізму і, в практ. сфері, розвиток маоїстської концепції партизанської війни. На його думку, революційна партизанська війна – перша фаза революції, найефективніший спосіб підняти народне повстання, якісно новий етап у порівнянні з селян. війною, її цілі більш широкі та ведеться не для необхідних змін в селах, а для найглибших змін сусп-ва в цілому. Її потрібно розпочати

тоді, коли влада, яка втратила свою легітимність, хоче затриматися через терор, обман, фальсифікації. Вона може розвиватися тільки завдяки широкій підтримці народних мас та в ній беруть участь, головним чином, селяни і партизани. Партизанський бойовий авангард – збройний авангард народу. Партизан – землеробський революціонер, повинен бути орієнтований політично, в будь-який момент знати, хто його союзник і проти яких сил потрібно боротися. Він починає боротьбу з наміром зруйнувати несправедливий порядок і спорудити щось нове на його місці. Партизан, як соц. реформатор не тільки повинен подавати приклад своїм життям, але також постійно орієнтуватися в ідеолог. проблемах, для того щоб вирішити, що робити в будь-який момент і, крім того, постійно вчитися військ. мистецтву, яке актуалізує революц. концепція. Моральний рівень партизана повинен відповідати найвищим ідеалам боротьби. Він повинен бути аскетом і сприяти появі нових соц. відносин такого типу, за які бореться, в тій мірі, в якій йому дозволяють обставини.

Ч. ставив на перший план моральні стимули, мінімізуючи значення закону вартості, розробивши теорію суб'єктивного чинника в революції, яка полягає у діяльності й волі революц. вождів. На його думку, соц.-політ. чинникам складніше діяти, але вони дають сильний ефект, тому потрібно заохочувати дух солідарності та інтернаціоналізму, насамперед, серед молоді. **Ч.** ввів поняття «щоденний героїзм» і відкрікся від формули повного задоволення людських потреб. Він вірив, що вир-во матеріальних благ вимагає вир-ва і відтворення сусп. відносин, що саме останнє визначає характер цієї епохи. На його думку, екон. розвиток має вирішальне значення тільки в перехідний період. Згодом, в центрі уваги стануть різні форми сусп. свідомості, коли вже закінчено становлення нового держ. апарату та системи соц. безпеки під диктатурою пролетаріату. Саме в ній **Ч.** бачив основний чинник розвитку сусп. свідомості вважаючи, що прогресивні соц. зміни можуть відбуватись лише революц. шляхом. Для нього комунізм – «феномен свідомості, а не тільки феномен вир-ва». На основі цього він визначив основні принципи революції: 1. Народні сили зможуть виграти війну проти армії; 2. Не потрібно відразу чекати появи всіх умов для революції. Революційне полум'я можна створити; 3. У слаборозвиненій Латин. Америці місце збройної боротьби – село.

Геваризм, хоча і не став через загибель **Ч.** цілісною системою, був сприйнятий і вклю-

чений однією із складових практ. частин до теорії нових лівих. У свідомості народу він залишився непереможним *Че*, який приносить мир і процвітання, лікує і вчить селян, воює і рятує життя дітям.

Літ.: Кормье Ж., Лапер Ж. Че Гевара. Спутник революции. – М.: Астрель, АСТ, 2001. – 143 с.; Лаврецький И. Р. Эрнесто Че Гевара. – М.: Издательство «ТЕРРА», 2002. – 336 с.; Тайбо П. И. Гевара по прозвищу Че. – М.: Эксмо, 2004. – 211 с.; Че Гевара Э. Статьи, выступления, письма / Э. Че Гевара. – М.: Культурная Революция, 2006. – 632 с.; Che Guevara E. Escritos y discursos. – La Habana: Editorial de Ciencias Sociales, 1977. – 378 p.; Che Guevara E. Obras. 1957-1967. – La Habana: Editorial de Ciencias Sociales, 1970. – 630 p.

О. Лозовицький

Челлен Юхан Рудольф (швед. *Johan Rudolf Kjellén*; 13.06.1864, Торсе, лен Скараборг, Швеція – 14.11.1922, Упсала, Швеція) – швед. політ. діяч, представник скандин. традиції політ. науки, геополітик, географ, історик, ідеолог швед. консерватизму. **Ч.** народився у родині пастора. Закінчив Упсальс. ун-т (1883). Захистив докт. дис. з філософії (1890). З 1891 р. працює викладачем, а з 1894 р. – доц. державознавства Гьотеборг. ун-ту, де протягом 1892-1903 рр. викладає також і географію. У березні 1901 р. стає проф. державознавства у Гьотеборг. вищій школі, а з 1916 р. завідував каф. державознавства. Депутат нижньої палати парламенту (1905-1908), активіст депутат. групи щодо запровадження заг. виборчого права та принципів пропорц. виборчої системи, підсумком діяльності якої став істор. компроміс між «лівими» і «правими» Риксдагу (1907). Член верхньої палати парламенту (1911-1917). **Ч.** намагався розвинути політ. науку за рахунок зміцнення її практ. складової та зв'язків з профес. політикою. Як поміркований традиціоналіст, доклав значних зусиль у формування демокр. засад розвитку Швеції. Зростання політ. кар'єри **Ч.** супроводжувалося його активною наук. діяльністю.

Основні праці: «Сучасні великі держави» (1914), «Держава як форма життя» (1916), «Ідеї 1914 року» (1915), «Політичні проблеми світової війни» (1916), «Світова політика 1911-1919 років» (1920), «Основи системи політики» (1920).

Ч. є автором терміна «геополітика»; він розвинув основи геополітики, кваліфікуючи її як «вчення про д-ву як геогр. організм або явище у просторі», як вчення про «те-

риторіальне панування» («Держава як форма життя»). Ним була обґрунтована модель континентального блоку – Нім.-Норд. союзу малих д-в Європи на чолі з Німеччиною, позаяк остання мала таку властивість як «осьовий динамізм», тобто здатність об'єднати навколо себе ін. європ. д-ви («країни Осі»). У той же час **Ч.**, розвиваючи теорію Ф. Ратцеля та продовжуючи традиції соціал-дарвінізму, створює нову систему науки про д-ву, яка не обмежується тисними юрид. рамками, а всебічно охоплює орг-цію та діяльність д-ви в усіх її проявах, передусім як орг-цію влади в межах д-ви та поза ними. **Ч.** зауважує, що «д-ва не є якоюсь випадковою або штучно завуальованою у юрид. аспекті формою людського співжиття, але є іст. і факт. реальністю, це глибоко вкорінене, органічно зрощене явище <...> того типу, що і людина, тобто, д-ва – це біол. явище або форма життя», вона «не може висіти у повітрі, вона як ліс пов'язана з певним ґрунтом, з якого живиться і в який, як дерево, уплетена своїм корінням»; д-ва має схожі риси і зі світом тварин, «згідно з яким окремі держ. індивіди мають вільну можливість пересування і можуть, таким чином, служити інтересам д-ви за її межами» («Держава як форма життя»). **Ч.** підсумовує, що д-ва, як особлива органічна цілісність, що знаходиться у процесі постійних змін, потребує науки, яка має за мету вивчення д-ви як живої істоти, в її організації і діяльності. Цією наукою повинна стати «наука про д-ву» (Staats-wissenschaft) або «політика» (Politik). Позаяк д-ва організує спец. сфери людської діяльності, у тому рахунку і геогр. та біосферне середовище, то це зумовлює і утворення окремих галузей політ. науки.

У роботі «Основи системи політики» **Ч.** класифікує політику. Вона складається з п'яти наук, кожна з яких, у свою чергу, поділяється ще на 2-3 компоненти: I) *геополітика* (Geopolitik; *geo* – земля) – вчення про д-ву як територію, складається з: 1) топополітики (Topopolitik; *topos* – місце) – вивчає зовн. розташування території д-ви, її сусідів, можливий тиск з їх боку на д-ву; **Ч.** визначає її як «ключ до усієї політики»; 2) морфополітики (Morphopolitik; *morphos* – форма), яку, на думку **Ч.**, можна назвати і «мапополітикою», – вивчає форму держ. території, її зовн. обриси, «фігуру» та величину, тобто простір без його матеріального наповнення; 3) фізіополітики (Phisipolitik; *phisis* – природа) – вивчає держ. територію з точки зору її змісту, рельєфу, природних багатств, широти та довготи; II) *еконполітика* (Oskopolitik; *oskos* – госп-во, дім)

вивчає госпдар. життя д-ви; III) *демополітика* (Demopolitik; *demos* – народ) досліджує населення д-ви; IV) *соціополітика* (Sociopolitik; *socios* – сусп-во) вивчає д-ву як сусп-во; V) *кратополітика* (Kratopolitik; *kratos* – володар) вивчає організовану держ. владу.

У роботі «Держава як форма життя» **Ч.** сформулював концепцію «анатомії сили д-ви». За **Ч.** д-ва як геогр. організм має не тільки «тіло» (простір), а й «душу» (народ): «Коли д-ву убачають як таку, що знаходиться у спокої, на передній план виходить територ. панування, коли ж д-ву убачають як діючу, на передній план виступає народ», саме рухливий характер народу обумовлює «еластичність д-ви». Д-ва постійно прагне до розширення, задля чого веде боротьбу за існування, успішність якої залежить від потужності (сили) д-ви. Силу д-ви **Ч.** визначає як функцію п'яти її властивостей: 1) д-ва як народ; 2) д-ва як сусп-во; 3) д-ва як геогр. простір; 4) д-ва як госп-во; 5) д-ва як управління. Народ **Ч.** визначає у «техн. сенсі» як «маси людей, що пов'язані в межах д-ви виключно почуттям лояльності»; «масу, пов'язану загальною національністю» **Ч.** визначає «змістовним терміном нація». На думку **Ч.**, «народ не є єдиним мешканцем цього світу, він перебуває у постійній конкуренції з іншими, тому як тільки він починає регулювати своє збільшення і добровільно зупиняється у ньому, він тим самим позбавляє себе життя порівняно з іншими народами»; «...подібний пригнічений стан для народу шкідливий», позаяк «народ, як і вода, щоб зберегти свіжість, потребує постійного стоку», «застиглий потік – мертвий потік». Госп-во **Ч.** розумів як екон. організм д-ви, основу якого складає автаркія (Volkhemmet) – «екон. самодостатність, <...> за умов якої суттєві потреби народу задовольняються лише за рахунок його країни <...> у її власних межах». Форму держ. правління **Ч.** ототожнював з конституц. та адмін. структурою, що визначає межі держ. влади щодо свободи індивіда. Сила д-ви за **Ч.** є важливішим чинником для її існування, ніж закон; «як внутр. принцип влади для д-ви <...> є політ. доцільність, а не саме право», «управління є ядром цивілізаторської ф-ції д-ви, за допомогою якої д-ва намагається подолати засилля природи та інстинкту, діючи цілеспрямовано і вільно» («Держава як форма життя»). **Ч.** стверджує тезу про те, що «д-ва <...> несе відповідальність за свою націю; <...> кінцева мета д-ви – добробут нації»; тож «д-ва – слуга нації, проте зі своєю особистою, власною метою».

Ч. обґрунтував концепцію «великих д-в», які мають бути предметом пильного вивчення геополітики. Він розрізняв світові д-ви (Великобританія, США, Росія, Німеччина) та великі (Франція, Японія, Австро-Угорська імперія, Італія). Розмірковування **Ч.** ґрунтувалися на аналізі комбінації трьох просторових чинників: розширення простору, територіальна монолітність, свобода пересування. Кожна з д-в має свою унікальну їх комбінацію, що і визначає її стратегічний потенціал. З усіх д-в тільки США мають максимальний прояв усіх трьох просторових чинників.

Ідеї **Ч.** загалом є досить дискусійними, проте саме ця обставина доводить їх актуальність і значний евристичний потенціал, а критичне переосмислення концепцій **Ч.** дозволить інтенсифікувати розвиток суч. політ. науки і значно збагатити її змістовно.

Літ.: Челлен Р. Государство как форма жизни / Рудольф Челлен; [пер. с швед. и примеч. М.А. Исаева; предисл. и примеч. М.В. Ильина]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. – 319 с.; Ден В.Э. Учение Рудольфа Челлена о предмете и задачах геополитики. / В. Э. Ден // Известия Русского географического общества. – Т. 129, Вып. 1. – 1997. – С. 2638; Т. 129, Вып. 2. – 1997. – С. 2841.

Н. Лепська

Чемберлен Джозеф Остін (англ. *Chamberlain Joseph Austen*; 16.10.1863, Бірмінґен, Великобританія – 16.03.1937, Лондон, Великобританія) – брит. політ. і держ. діяч, лауреат Нобел. премії миру (1925); походить із відомої родини, представленої такими політиками як Джозеф і Нівелл Чемберлени. Навчався у школі Раґбі та Трініті-Коледжі, Кембридж. ун-т, Паризькій школі політ. наук (Ecole des Sciences Politiques, Франція, 1886), вивчав історію в Німеччині (1887), мав намір навчатися у Санкт-Петербурзі (нереалізований під впливом батька). Сучасники відгукувалися про Чемберлена-мол. як про особу врівноважену, юрид. грамотну, комунікабельну, заповзяту, таку, що «подає великі надії у політ. плані». У 1888 р. **Ч.** повертається в Англію і стає особистим секретарем свого батька. Хоч свою політ. кар'єру **Ч.** починає після виборів у Палагу общин Брит. парламенту як ліберал-юніоніст (1892), а проте укріплюється як консерватор. В умовах міжпарт. боротьби **Ч.** двічі відмовляється від посади прем'єр-міністра (1922, 1923), за що отримав прізвисько «великого джентльмена в політиці». Відомий політик того часу У. Гладстоун у

лісті королеві Вікторії V написав, що вражений постаттю молодого політика **Ч.**, логічністю, послідовністю й аргументацією його парламент. виступів, бездоганною елегантністю й аристократизмом; саме У. Гладстоун представив **Ч.** королеві особисто. Наступні роки політ. кар'єра **Ч.** розвивалася дуже стрімко: парламент. організатор партії (1892), громадян. лорд Адміралтейства (1895), фін. секретар при Казначействі (1900), Міністр пошт і телеграфів (1902), канцлер Казначейства (1903).

Основні праці: «Світ у наш час» (1928), «Через роки» (1935), «Політика із середини» (1936).

Особливо яскраво свій талант **Ч.** проявив на початку Першої світ. війни, коли вів дискусію з адміністрацією щодо підтримки Франції у війні проти Німеччини. У 1915-1917 рр. **Ч.** очолює Мін-во у справах Індії в коаліц. уряді Г. Асквіта – покинув пост після скандалу з ненаданням мед. допомоги під час брит. наступу на Багдад. У 1918 р. знову отримує призначення на посаду міністра фін. у коаліц. уряді Л. Джорджа; відзначився тим, що стабілізував нац. валюту, зміцнив нац. кредит і збільшив податки для пришвидшення виплат по військ. боргах. У 1921-1922 рр. лідер Консерват. партії; намагався розірвати коаліцію з лібералами та повернутися до системи однопарт. правління. У 1924 р., після перемоги торі на виборах у парламент, **Ч.** був призначений на посаду міністра закорд. справ в уряді С. Болдвіна. Цей період відзначається активною діяльністю **Ч.** на міжнар. арені: виступ у парламенті щодо невизнання Великобританією Женев. протоколу, примирення противників у Першій світ. війні – Франції та Німеччини, підписання Локарн. договорів (найважливішим із яких став Рейн. гарантійний пакт (1925) як безпрецедентний прояв миротворчого процесу на міжнар. арені). За це **Ч.** став кавалером ордена Підв'язки, був удостоєний Нобел. премії миру, яку розділив разом із віце-президентом США Ч. Дауесом (автором плану відродження економіки Німеччини). У 1927 р., коли загострилися відносини Великобританії та СРСР, **Ч.** надіслав СРСР ноту протесту з вимогою припинити антиангл. пропаганду та підтримку революц. гомін'яданівського уряду Китаю (23.02.1927). 27.02.1927 р. у моск. газ. «Правда» вийшла стаття під назвою «Наша відповідь на англ. ноту», а 02.03.1927 там же – замітка під заголовком «Привіт Катона! Ось наша відповідь Чемберлену».

У 1931 р. **Ч.** отримав титул першого лорда Адміралтейства новоствореному міжпарт. уряді Р. Макдональда, проте в цьому ж році подав у відставку – приводом стало незадоволення розміром заробітної плати моряків у Інвергордоні (Шотландія). **Ч.** прогнозував загрозу нацист. уряду А. Гітлера, висловлювався за екон. санкції проти Італії у зв'язку із захопленням Ефіопії. **Ч.** називають «будівничим Імперії», позаяк багато в чому підтримував колоніальну політику свого батька, був противником Ірланд. нац. руху 1870-1918 рр., який боровся за незалежність Ірландії від Британії.

Лит.: Кертман Л. Е. Джозеф Чемберлен и сыновья / Л. Е. Кертман. – М.: Мысль, 1990. – 542 с.; Лауреаты Нобелевской премии: Энциклопедия: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1992. – 853 с.; Chamberlain sir (Joseph) Austen. Historical Dictionary of the British Empire (2 vol.): Olson J. S., Shadle R. – Greenwood Press, 1996. – S. 282–284.

О. Макух

Чемеринський Орест (псевдонім *Ярослав Оршан*; 1910, Золочів, Австро-Угорщина, нині Львів. обл. – лютий, 1942, Київ, Райхс-комісаріат «Україна») – укр. політ. діяч і публіцист; член Орг. укр. націоналістів (ОУН), референт пропаганди Проводу укр. націоналістів (ПУН), керівник Націоналіст. Пресової Служби в Берліні (1935-1940); учасник Похідних Груп ОУН (м) (1941), співред. «Українського Слова» у Києві (1941).

Основні праці: «Де стоїмо?» (1937), «Доба націоналізму» (1938), «Закарпаття» (1938).

У своїх роботах **Ч.** наголошував, що укр. націоналізм оперує терміном «націоналізм» у тому розумінні, як націоналізми нім. та італ. термінами «націонал-соціалізм» чи «фашизм». За **Ч.**, «націоналізми: фашизм, націонал-соціалізм, укр. націоналізм і т. д. це різні нац. вислови одного духу, що є в наступі проти своїх противників (демолібералізму, з одного, і комуно-більшовизму, з другого боку) боряться революц. шляхом за найвищий розвиток власної нації в ім'я нового власного світогляду – оснований на цінності нації – і власних суспільно-устроєвих концепціях, які в загальному можна окреслити словом «націократія»». При цьому укр. націоналізм займає між іншими націоналізмами окремішнє місце як ідеологія визволення з-під чужоземного ярма.

Окреме місце в теорет. напрацюваннях **Ч.** займає міфологізований культ вождя, який є «вождем кожного члена нації» та «найліп-

шим членом спільноти, він іде перед нею й надає їй напрямок». Воля вождя не є стільки владним актом, як «скоріше актом провладу, що здійснює мету спільноти». Розробляючи власне бачення такого провладу, **Ч.** продовжує напрацювання концепції еліти європ. мислителів кін. XIX – 30-х рр. XX ст. та пропонує його свою візію як ордену, який «початком духовної азбуки», котра ґрунтується на трьох літерах – ОУН. Рекрутинг до цього ордену здійснювався передусім на підставі відбору характерів.

Сама ж нація, як пише **Ч.** («нац. спільнота» – «нація в спільноті»), «не є комбінацією більшого числа спільнот», а має свою суттєву рису – безпосередній зв'язок між собою та вождем, що ґрунтується на взаємній довірі. Нація, за своєю внутр. сутністю, є явищем метафізичного порядку.

Чільне місце, з огляду на міжнар. ситуації у світі та Європі в др. пол. 30-х рр. XX ст., в публіцист. працях **Ч.** займає концептуалізація укр. нац. революції. За **Ч.**, укр. нац. революція має бути «сповненою почуття вкладу власної цеглини в історію розвитку європ. духа». **Ч.** переконує, що укр. революція має вміти створювати сакральні поняття – нація, суверенність та революція.

У розпал громад. війни в Іспанії, яка тривала від липня 1936 до березня 1939 року між лівореспубліканським урядом Іспан. республіки та правими силами країни на чолі з генералом Ф. Франко, **Ч.** симпатизуючи франкістам бажав, щоб Україна стала Іспанією. В **Ч.** відчувається вплив ідей італ. фашизм Б. Муссоліні, коли пише, що ідеалом зорганізованої нац. спільноти для **Ч.** є «корпоративна» («станова») д-ва. Однією з передумов зростання України як сили європ. і світ. політики, на переконання **Ч.** є «повна ліквідація цілого польс. політ. комплексу» разом з його агентурою, що, на жаль, було взято на озброєння в роки Др. світ. війни окремими послідовниками укр. інтегрального націоналізму та польс. великодерж. шовінізму та стало одним із чинників ескалації укр.-польс. конфлікту на Волині та в Галичині, що, окремо хочемо наголосити, відбувалося на тлі втрати державності обома народами.

У часі розчленування Чехослов. д-ви нацист. Німеччиною та її союзниками за мовчазної згоди Великобританії та Франції, **Ч.** обстоював ідею постанови та її місця трьох самостійних д-в – Чехії, Словаччини та Закарпат. України. Союз цих трьох д-в у протистоянні експансії більшовизму в Європі, мав би, за припущенням **Ч.**, стати підставою га-

рантій їхньої безпеки з боку Німеччини, Італії, Франції та Великобританії.

Ч. акцентує на значенні Закарпат. України, яка мала б стати «завязком укр. державності». Політично Закарпаття мало орієнтуватися винятково на «єдину соборну понадпартійну силу укр. дійсності» – організований укр. націоналізм, помітним теоретиком якого в історію укр. політ. думки 30-40-х рр. ХХ ст. ввійшов **Ч.**

Лит.: Гулай В. Міжсетнічна комунікація в Західній Україні у роки Другої світової війни: монографія / В. В. Гулай. – Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2011. – 460 с.; Енциклопедія українознавства. – Т. 10 / Гол. ред.: В. Кубійович; ред. кол.: А. Жуківський, І. Кошелівець (літ. ред.), В. Маркус та ін. / Перевид. в Україні. – Львів: НТШ ім. Шевченка у Львові; Фонд духовного відродження ім. митрополита Андрія Шептицького, 2000. – 4015 с. Зайцев О. Український інтегральний націоналізм (1920-1930-ті роки): Нариси інтелектуальної історії. [Монографія] / Наук. ред. Я. Грицак / О. Зайцев. – К.: Критика, 2013. – 488 с.

В. Гулай

Черчілль Уінстон Леонард Спенсер (англ. *Winston Leonard Spencer-Churchill* 30.11.1874, Вудсток, Оксфордшир, Великобританія – 24.01.1965, Лондон, Великобританія) – англ. держ. діяч, прем'єр-міністр Великобританії в 1940-1945 і 1951-1955. Народився в аристокр. родині Р. Г. Черчілля, діяча Консерв. партії Великобританії. Освіту здобув у закритій привілейованій середній школі Харроу, продовживши її у військ. кавалерійській школі в Сандхерсті, яку закінчив у чині лейтенанта. У 1897-1898 рр. **Ч.** служив в колоніальній Індії, звідки був переведений в Судан (1899), брав участь у військ. діяч. Під час Англо-бурської війни (1899-1902) був кореспонд. газ. «Morning Post». Військ. службу покинув, щоб цілком зайнятися політ. кар'єрою. Входив до Нац. спілки консерват. і уніоніст. орг-ції (Консерват. партії) Великобританії. За парт. списками 1900 р. був обраний в англ. парламент, але через чотири роки, змінивши ідеолог. орієнтири перейшов до лібералів і вже від Лібер. партії в 1906 р. став членом Палати громад. Входив до складу урядового кабінету. У 1906-1908 був заст. міністра колонії, в 1908-1910 – міністр торгівлі, в 1910-1911 – міністр внутр. справ. У 1911 р., отримавши посаду морського міністра, провів підготовку флоту до майбутньої війни з Німеччиною. У 1917 р. **Ч.** повернувся в урядовий кабінет, відповідав за постачання армії. Через рік він став

військ. міністром і міністром авіації. У 1922 **Ч.** зазнав поразки на парламент. виборах. Відчувши, що Лібер. партія стрімко втрачає популярність, він залишив її лави і знову приєднався до консерваторів. На нових виборах, що відбулися в 1924 р. **Ч.** пройшов у парламент і отримав портфель міністра фінансів. Більше своїх політ. переконань він не змінював і, в 1940 р. очоливши Консерват. партію, залишався на цій посаді 15 років.

За активної участі **Ч.** мін-во розробило спеціальний законопроект, згідно з яким в 1925 р. був введений золотий стандарт фунта стерлінгів, що відновлювало роль Лондона як світ. фін. центру.

У 1939 р., після вступу Англії в Др. світ. війну, **Ч.** знову був поставлений на чолі керівництва військ.-морс. сил. У травні 1940 р., після відставки Н. Чемберлена, він став прем'єр-міністром коаліц. уряду. Використовуючи досвід майже 30-річної роботи у військ. відомстві, він організував рішучу перебудову всього життя країни на воєнний стан. «Давайте всі разом візьмемося за справу – у битвах і в праці, кожен на своїй ділянці, кожен на своєму посту...» – звернувся прем'єр до народу. 22.06.1941 р. **Ч.** заявив про готовність Великобританії надати підтримку СРСР. «... Небезпека, що загрожує Росії, – це небезпека, що загрожує нам і Сполученим Штатам, точно так само, як справа кожного росіянина, який воює за своє вогнище і будинок, – це справа вільних людей і вільних народів у всіх куточках земної кулі» – говорив він. У липні 1941 **Ч.** підписав угоду з СРСР про спільні дії проти гітлер. Німеччини; у 1942 р. був укладений договір про союз з боротьби проти фашист. коаліції і про співпрацю і взаємодопомогу після війни терміном на 20 років, але виконання союзницьких зобов'язань затягувалося, і другий фронт був відкритий тільки влітку 1944 р.

Ч. брав участь у зустрічах глав урядів СРСР, США і Великобританії в Тегерані (1943), Ялті та Потсдамі (1945), визначили долю післявоєнного світу. Багато фактів свідчать про те, що про побудову післявоєнного світу **Ч.** Став задумуватись ще задовго до закінчення війни. Він розумів, що в результаті перемоги СРСР стане величезною сухопутною д-вою і ворогом для демокр. світу. Тому прагнув підготувати ґрунт для того, щоб зменшити політ. шанси СРСР після війни впливати на хід подій. Цій меті були підпорядковані і відкриття другого фронту, і прагнення зах. союзників захопити велику територію в Європі.

Кульмінацією такої політики став виступ **Ч.** в лютому 1946 р. у Фултон. ун-ті на врученні йому диплома почесного д-ра. У присутності президента США Г. Трумена він сказав про необхідність зміцнення англо-амер. союзу і закликав до боротьби з небезпекою комуніст. загрози, ставши одним із організаторів розв'язання «холодної війни» проти СРСР. Він не примирився з результатами Др. світ. війни і залишок життя присвятив марним спробам змінити їх.

У 1951 **Ч.** знову очолив уряд. У 1955 р., у віці 81 року, вийшов у відставку і відійшов від активної політ. діяльності. На запитання журналістів про причини свого довголіття **Ч.** відповів: «Я ніколи не стояв, коли мав можливість посидіти, і ніколи не сидів, коли можна було полегати». Йому належить низка крилатих фраз, що торкалися різних сфер політики. **Ч.** говорив, що «політик повинен володіти здатністю передбачити, що відбудеться завтра, наступного тижня, в наступному місяці і році. І повинен уміти потім пояснити, чому його прогноз не виправдався»; «навіть тоді, коли ми не цікавимося політикою, політика цікавиться нами».

Основні праці: «Річкова війна: Історичний нарис про завоювання Судану» (1899), чотиритомник «Світова криза» (1923-1929), шеститомна праця «Друга світова війна» (1948). Лауреат Нобел. премії з літ-ри (1953).

Саме **Ч.** був автором і архітектором «Європейської концепції» Лондона. У розпалі війни (1942 – поч. 1943рр.) **Ч.** висунув ідею створення «Ради Європи» (Council of Europe). Після 1945 р. **Ч.** стає активним речником об'єднання Європи; його виступи у Цюриху (1946), Лондоні (1947) і Гаазі (1948) мали широкий резонанс у світі. Власне у Лондоні у 1947 р. він започаткував «Об'єднаний європ. рух» (United Europe Movement), а 1949 р. за його ініціативою виникла «Рада Європи» як асамблея для діалогу між парламентаристами. В ті часи **Ч.** часто говорив про «Сполучені Штати Європи», але в цю назву він мало вкладав конкретного змісту. Саме у цій площині концепція **Ч.** пересікалась із подібною концепцією Ш. де Голля, який теж висунув проєкт європ. єдності «від Атлантики до Уралу».

В останні роки життя плідно займався літерат. працею, писав мемуари. Він говорив: «Історія була добра до мене, тому що я планую сам написати її». Одразу ж після його смерті газ. «The Times» назвала сера Уінстона «найвеличнішим англійцем нашого часу». У 1963 р. амер. Конгрес прийняв спец. акт, що

проголошував **Ч.** Почесним громадянином США.

Літ.: Документи та матеріали з історії міжнародних відносин періоду холодної війни / Укл.: О. І. Сич, А. В. Мінаєв. – Чернівці: Рута, 2008. – 48 с.

І. Ковальчук

Чижевський Дмитро (04.04.1894, Олександрія, Україна – 18.04.1977, Гайдельберг, ФРН) – укр. мислитель, вчений-енциклопедист, філософ, славіст, літературознавець, релігієзнавець, культуролог.

Основні праці: «Філософія на Україні» (1926), «Нариси з історії філософії на Україні» (1931), «Філософія Г. С. Сковороди» (1934), «До проблеми бароко» (1947), «Культурно-історичні епохи» (1948), «Сімнадцяте сторіччя в духовній історії України» (1948), «Історія української літератури: від початків до доби реалізму» (1956).

«Духовні інтереси батьків рано визначили й мої власні устремління», – пише **Ч.** в одній із своїх автобіографій. Батько **Ч.**, артилерійський офіцер, якого за участь у народницькому гуртку було виключено з військ. академії, заарештовано і, після дворічного ув'язнення, вислано з Петербурга на північ, а пізніше на батьківщину, в Олександрію. Освіту **Ч.** здобував у місцевій початковій школі, у 1904-1911 рр. – в Олександрійській класичній гімназії. Інтереси **Ч.**-гімназиста не обмежуються навчанням. Він організував просвітницький, а пізніше й політ. молодіжні гуртки. Закінчивши в 1911 р. зі срібною медаллю Олександрійську гімназію, **Ч.** вступає на фіз.-мат. ф-т Петербурзького ун-ту. У 1913 р. **Ч.** переходить до Київ. ун-ту, де вивчає філософію та слов'ян. філологію. Навчання в ун-ті **Ч.** поєднує з активною політ. діяльністю в укр. соціал-демокр. русі. За революц. діяльність 1916 р. потрапляє до в'язниці, з якої його звільнила Березнева революція 1917 р. (падіння монархії та перехід влади до Тимч. уряду). У 1919 р. **Ч.** закінчує ун-т. Під час Укр. революції **Ч.** був членом Рос. фракції в комітеті Центр. Ради (Малої Ради). У 1921 р. Київ. ун-т запросив **Ч.** на посаду доц. філософії. Та не встиг він прочитати й першої лекції, як був знову заарештований і направлений до табору для інтернованих. Дивом уник розстрілу, утік, нелегально перетнув польс.-радян. кордон, 13.05.1921 р. **Ч.** прибув до Гайдельберга (Веймар. Респ.). У 1921-1924 рр. продовжує навчання в нім. ун-тах під керівництвом видатних філософів ХХ ст. М. Гайдегера, Е.

Гуссерля, К. Ясперса, та ін. **Ч.** викладає в Укр. високому педагог. ін-ті ім. М. Драгоманова в Празі, а з 1929 р. – проф. Укр. вільного ун-ту в Мюнхені. Своїми працями з філософії та літературознавства **Ч.** здобуває авторитет у наук. колах, і в 1932 р. його запрошують викладати в ун-ті в Галле (Німеччина). Окрім Галльського ун-ту **Ч.** викладав в ун-тах Ієни та Марбурга, епізодично виступав із лекціями в багатьох європ. ун-тах. У 1949 р. **Ч.** покидає Європу і від'їжджає до США, де йому запропоновано посаду проф. Гарвард. ун-ту. До 1956 р. **Ч.** викладав славистику, проте був надто глибоко закорінений у нім. академ. традицію, щоб безболісно прижитися в амер. середовищі. У 1956 р. повертається до Німеччини, де очолює каф. славистики Гейдельберзького ун-ту. У 1962 р. його обрано дійсним членом Гейдельберзької Акад. наук, а незабаром і Хорватської Акад. наук у Загребі. Помер **Ч.** 18 квітня 1977 р. у м. Гейдельберзі.

Ч. вперше здійснив систематизацію істор.-філос. процесу в Україні. Духовна творчість укр. народу репрезентує і своєрідний світогляд, і оригінальну метафізику, в якій визначається становище людини в світі та її ставлення до Бога, філософію моралі й добре розвинене естетичне почуття, які здобули втілення в творах мистецтва тощо. **Ч.** зазначав, що в нац. культурах слов'ян, зокрема українців, «... поруч із чистими теоретиками можуть бути поставлені мисленники, які тільки намічали ідеї, тільки кидали думки, не продумуючи їх до кінця, не даючи їм остаточної філософської обробки». Мабуть, тому **Ч.** поряд із поняттям укр. філософія, не раз вдається до поняття укр. філос. думка; широко застосовується воно й нині.

Ч. бачив, що в історії людської думки існують і поборюють один одного два різні погляди на проблему національності. Один із них – раціоналістичний – ґрунтується на тій основній передумові, що в житті те має сенс, що можна зрозуміти й обґрунтувати розумом. Звідси основний висновок раціоналізму: усі люди безумовно однакові, рівні між собою та прагнуть до справедливості, яка всюди і для всіх одна і не залежить від місця та часу. Але в житті, в історії це далеко не так, адже маємо різні наук., філос. й реліг. погляди. З погляду раціоналізму природно випливає, що одні з цих поглядів є помилковими, інші – слухними. Нац. життя, нац. особливості, нац. відмінності належать до таких «помилкок». Істор. розвиток, на думку раціоналістів, спрямований на усунення таких «помилкок», відмін. Вони беруть факт існування відмінностей як

«конечне зло», що базується на традиції й не може зникнути негайно. Справді, цінним і важливим із раціоналіст. погляду є лише «загальнолюдське», надісторичне, надчасове.

Ч. відстоював «романтичний» підхід до проблеми нації та національності. Ця, на перший погляд, «незрозумілість» різноманітності форм і типів лише вказує, – писав учений у праці «Філософія і національність», – «що розум не є здібний зрозуміти життя, як воно є, до кінця, показує, що природа не є наскрізь «розумна» і раціональна, але ні в якому разі не може бути аргументом, доказом того, що ця природа «помиляється», йде «хвилюючим» шляхом, бо якраз різноманітність форм зумовлює «пишність і розкіш» життя, позаяк «різноманітні типи, форми й породи – в боротьбі та співпраці між собою – живуть через постійний обмін між собою матерії та сили». Так і людське сусп.-во можливе лише завдяки тому, що «є різноманітність і різнобарвність типів і психологічних осіб окремих людей, бо ніяке суспільство не склалося б із цілком однакових однотипних індивідуумів».

Наук. доробок **Ч.** величезний і різноманітний. Своєю діяльністю він слугував зближенню європ. народів, вважаючи культурні зв'язки вагомішими за політичні.

Літ.: Автобіографія Д. Чижевського // ЦДАВО України. – Ф., 1972. – С. 43-48; Валявко І. Дмитро Іванович Чижевський як дослідник української філософської думки: автореф. дис. ... канд. філос. наук / Ірина Валявко. – К., 1997. – 25 с.; Вінценз А. Дмитро Чижевський // Сучасність. – 1988. – №7 – 8. С. 112; Феденко П. Дмитро Чижевський // Укр. історик. – 1978. – №1-3. – С. 112-118; Чижевський Д. Радянська історія української літератури // Укр. збірник. – Мюнхен, 1955. – С. 66-74.

О. Ткач, Н. Ларіна

Чичерін Борис (рос. *Борис Чичерин*; 26.05(07.06)1828, с. Караул, Кірсанівського повіту Тамбов. губернії – 03(17).02.1904, там же) – рос. правознавець, філософ, історик і публіцист. Почесний член Петербурзької Акад. наук (1893). Гегельянець. Походив із старовинного дворян. роду. Отримав домашню освіту. Навчався на юрид. ф-ті Моск. ун-ту (1845-1849).

Основні праці: «Обласні заклади Росії в XVII ст.» (1853), «Огляд історичного розвитку сільської громади в Росії» (1856), «Нариси про Англію та Францію» (1859), «Історія політичних вчень» (1869-1902), «Власність і держава» (1882-1883), «Курс державної нау-

ки» (1894-1898), «Питання політики» (1903), «Питання філософії» (1904).

У 1853 р. представив до захисту магістерську дис. «Обласні установи Росії в XVII столітті», яка була відхилена з висновком, що в ній в помилковому світлі представлена діяльність старої адміністрації Росії. Дис. була захищена лише в 1857 р. після деякого ослаблення цензури. У 1857 р. познайомився з Л. Толстим, з яким у нього на кілька років встановилися близькі відносини. У 1858-61 рр. Ч. мандрує Європою, під час якої познайомився з європ. політ. вченнями. У 1858 р. в Лондоні зустрічається з Герценом, який опублікував «Сучасні завдання російського життя» Ч. в «Голосах из России». Ч. мав в рос. сусп-ві вже в ранні свої роки репутацію консерватора.

У 1861-1867 рр. Ч. – екстраордин. проф. Моск. ун-ту (каф. держ. права). У своїй фундамент. праці «Про народне представництво» (докт. дис. Ч.) уперше в рос. юрид. літ-рі простежив розвиток ін-тів парламентаризму в європ. народів. У 1868 р. разом із низкою професорів вийшов у відставку в знак протесту проти курсу Мін-ва народної освіти. У наступні роки ним написані і видані в Москві «Історія політичних навчань», «Наука і релігія». У 1882 р. Ч. був обраний моск. міським головою, йому вдалося домогтися певних поліпшень в міському госп-ві міста. Ч. брав участь у заходах з нагоди коронації імператора Олександра III (15.05.1883 р.); 16 травня, виступаючи на урочистому обіді міських голів, висловився за «єднання всіх земських сил для блага багківщини» і висловив надію, що влада визнає необхідність співпраці з земським рухом. Промова була розцінена колами, близькими до імператора, як вимога конституції і послужила причиною його відставки. У 1883 р. Моск. міська дума визнала Ч. почесним громадянином Москви «за труди його на користь Моск. міського т-ва в званні Моск. міського Голови».

Твердо і непоступливо захищаючи права особи, Ч. пов'язував із цим ідею «порядку»; він свідомо стояв за твердою владою, рішуче засуджував усі прояви революц. духу. Це відштовхувало від Ч. рос. сусп-во і, навпаки, робило його цінним в очах уряду. Ч. – представник і один із засновників «державної школи» в рос. історіографії. У своїй магістер. дис. та в низці ін. робіт («Досліди по історії російського права», «Нариси Англії і Франції») обґрунтовував вирішальну роль д-ви в рос. історії. Лібер. погляди Ч. виразилися у його працях 60-х – поч. 80-х рр. XIX ст. («Про народне представництво», «Курс державної науки», «Власність

і держава» та ін.). У дусі гегельянства він вважав, що Абсолют спрямовує процес розвитку світу і людства. При цьому людська свобода зберігає своє значення, так як людина з самого початку причетна до Абсолюту, будучи одночасно кінцевою і нескінченною істотою. «Абсолютність» і «нескінченність» людини визначаються в першу чергу її розумом як формою абсолютного духу.

Ч. сформулював дефініцію д-ви як «союзу вільного народу, пов'язаного законом в одне юрид. ціле, яким управляє верховна влада для заг. блага». Людським союзом окрім д-ви у нього є і сім'я, як «перша сходинка людського співжиття», і церква і громад. сусп-во, як «сукупність приватних відносин – економічних, розумових і моральних – між особами. Вище окремих союзів Ч. ставив людину, розглядаючи всі союзи як «щось скороминуще, швидкоплинне». Він вважав, що хоч д-ва і є «верховним людським союзом», але управляє лише «сукупними інтересами народу» і не може втручатись у внутр. справи ні індивіда, ні жодного з окреслених союзів. Громад. сусп-во – не організм, а переплетення приватних інтересів і потреб, яке ставить у залежність від себе д-ву, водночас підпорядковуючись їй як єдиному юрид. цілому, позаяк саме громад. сусп-во є гол. джерелом «сил і засобів, основ д-ви». Насправді, воно теж стоїть над д-вою, незалежне від неї, тому що у громад. сусп-ві, побудованому на фундаменті індивідуалізму, зосереджені найвищий духовний і екон. потенціал, наука, мистецтво, релігія, на які функції держ. влади не поширюються.

Вважав, що д-ва, осн. елементами якої є свобода, влада, закон і загальна мета, має такі завдання: слідувати, щоб «люди не знищували одне одного у боротьбі за існування»; стати спрямовуючою силою, яка «вела б громадян до всезагального блага»; взяти під захист особисті права громадян. Взірцем державотворчості для Ч. була реформаторська діяльність Петра I і Олександра II. Основною гарантією забезпечення особистих прав він вважав політ. свободу для кожного індивіда, тобто перетворення його на «безпосереднього учасника влади». Неприпустимим для держ. влади є регламентування приватної діяльності громадян. Ідеал для Ч. – конституц. монархія, позаяк у республіці верховна влада належить більшості – «найменш освіченій частині сусп-ва».

Отже, владу в ідеальній д-ві Ч. поділяв на чотири гілки: монархічну, законодавчу, урядову та судову. До абсолютної монархії мислитель ставився критично і прирівнював її до

деспотії. До основних атрибутів конституц. монархії він зараховував наявність постійних законів, якими вона керується, у т. ч. і конституції, «монархічного елемента» як верховної влади, парламенту, адміністрації, незалежного суду, представницької влади на місцях, станів як «істор. категорії», нарадчих зібрань, «вибраних від народу».

Ч. став одним із фундаторів державницької (юридичної) школи в Росії, представники якої надавали виняткового значення правовим відносинам, аналізували через них істор. процес, який еволюціонує під вирішальним впливом д-ви. Чималий внесок він зробив у поглиблене вивчення юрид. пам'яток минулого, особливо духовних грамот великих і удільних князів, історії держ. закладів, політ. учень, у відмежування особливостей еволюції рос. державності від західноєвроп.

Серед основних ідей **Ч.** – обґрунтування конституц. монархії, демократизації судової системи, орг-ції місцевої влади; визначення цивілізац. вибору (прослов'янського чи прозахідного); вимоги відмінити кріпосне право; запровадження республ. устрою; виховання поваги до права, поєднання політико-правової орг-ції і християн. моралі.

Літ.: Верецагин А. Н. Борис Чичерин – российский политолог // Вест. Российской Акад. наук. – 1995. – Т. 65. – № 12. – С. 1085-1093; Зорькин В. Д. Из истории буржуазно-либеральной политической мысли России второй половины XIX – начала XX в.: Б. Н. Чичерин. – М.: Изд-во МГУ. – 1975. – 173 с. Чичерин Б. Н. Собственность и государство // Б. Н. Чичерин. – СПб.: Изд-во РХГА. – 2005. – 824 с.

О. Ткач, Н. Куфтерина

Ш

Шан Ян (кит. спрощ. 商鞅, пиньинь: *Shang Yang* – Правитель області Шан, справжнє ім'я – Гунсунь Ян; 390 до н.е., царство Вей – 338 до н.е., царство Цинь) – кит. філософ, представник школи легізму («фа цзя», школа закону), соц.-політ. реформатор. Перший радник циньського царя Сяо-гуна, правитель області Шан. Проводив реформи, що зміцнюють владу царя. Після смерті Сяо-гуна був страчений разом зі сім'єю.

Основна праця: «Книга правителя області Шан» («Шан цзюнь шу»).

Вказана книга **Ш.** є зібранням його промов, указів і висловлювань; це осн. канон філософії легізму. **Ш.** критикував моралізаторські засади політ. доктрини конфуціанства. Гол. принципи конфуціан. соц.-політ. регулювання він назвав «всььома паразитами»: «Красномовство і гострий розум сприяють безладу; ритуал і музика сприяють розбещеності моралі; доброта і людинолюбство – мати провин; призначення та висування на посади доброчесних людей – джерело пороку». У країні, де діють ці «вісім паразитів», народ буде сильніший своєї влади, а значить – д-ва буде слабкою, переконував **Ш.**

Конфуціан. ритуалу (*лі*) **Ш.** протиставив закон (*фа*). Ритуал спирається на схиляння перед традицією та патріархальну шанобливість до старших, закон передбачає лише одне – безумовне виконання, до чого він примушує. Зняряддя цього примусу виступають чиновники та війська. Патріарх.-оріент. конфуціан. концепції морально-етичного характеру політики, з уявою про д-ву як про велику єдину сім'ю, **Ш.** протиставив розуміння д-ви як налагодженого бюрокр. механізму, що зміцнюється особистою відповідальністю кожного чиновника, круговою порукою, взаємонаглядом. Люди ненавидять те, що **Ш.** називає «чотирма труднощами» – «суворі покарання, жорсткі закони, старанність у землеробстві, активну участь у війні». Але тільки ці «чотири труднощі» є запорукою досягнення д-вою головного, що від неї вимагається – екон. могутності і військ. потужності.

У зразковій д-ві має бути багато покарань і мало нагород (за підрахунками **Ш.**, на дев'ять покарань повинна припадати одна нагорода). Навіть найменші провини повинні жорстоко каратися, а ще краще, якщо повелитель карає тиме «ще до того як провинна здійснюється».

Тоді тяжкі злочини зникнуть, а навіть найдрібніші огріхи не будуть залишатися непомиченими. Свій метод «страт і примирення справедливості з насиллям» **Ш.** вважає методом, який відкриє шлях до «відновлення чесноти» у масштабах усього Китаю, тобто возз'єднання «ворогуючих царств» в єдину імперію з єдиним правителем, який спиратиметься на «всєбічне звеличення закону».

Через понад сто років після смерті **Ш.** його ідеї були втілені в життя імператором Цинь Ши Хуан-ді, який відтворив єдину кит. державність і встановив деспотичний режим єдиновладдя.

Лит.: Иванов В. Г. История этики Древнего мира / В. Г. Иванов. – СПб.: Лань, 1997. – С. 116-122; Книга правителя области Шан. – М.: НИЦ «Ладомир», 1993. – 392 с.; Переломов Л. С. Конфуцианство и легизм в политической истории Китая / Л. С. Переломов. – М.: Наука, 1981. – 334 с.; «Шан цзюнь шу» // Древнекитайская философия. Собрание текстов: В 2 т. – Т.2. – М.: «Мысль», 1973. – С. 210-223; Шенгелая И.Ш. Политическая философия древнего Китая / И.Ш. Шенгелая // Вестник СевГТУ. – Севастополь, 2000. – Вып. 24: Политология. – С. 13-16.

І. Шенгелая

Шаповал Микита (08.06 (26.05) 1882, с. Сріблянка Бахмутського пов. Катеринослав. губ., нині Артемівський р-н Донецької обл.; 25.02. 1932, Ржевинці, біля Праги, Чехословаччина) – укр. політ. і громад. діяч, член Центр. і Малої Рад (1917-1918), публіцист, соціолог. Один із організаторів і членів ЦК Укр. партії соціалістів-революціонерів, яку згодом очолював в еміграції, міністр пошти та телеграфу в уряді В. Винниченка, брав участь у розробці ІV Універсалу, генер. секретар, голова Укр. нац. союзу (14.11. 1918 – січень, 1919), співорганізатор антигетьман. повстання (1918), міністр земельних справ в уряді В. Чехівського за Директорії (1918-1919), з лютого 1919 – в еміграції; секретар дипломат. місії УНР в Будапешті (1919-1920), у Празі. Після розколу УПСР (1921) очолив празьку групу, яка видавала «Вільну Спілку» (1921-1923); був в опозиції щодо Уряду УНР в екзилі; голова Укр. громадського Комітету (1921-1925); співзасновник Укр. Госп. Академії в Подєбрадах, Укр. Високого Педагог.

ін-ту ім. М. Драгоманова; організатор Всеукр. Робітничого Союзу в Чехословаччині, гол. Укр. ін-ту громадознавства в Празі (1924), пізніше перейменованого на Укр. соціолог. ін-т; викладач в утвореному при ньому Укр. робітничому ун-ті (з 1927); ред. ж-лу «Нова Україна» (1922-1928) та ін.

Основні праці: «Революційний соціалізм на Україні» (1921), «Шлях визволення. Суспільно-політичні нариси» (1923), «Стара і нова Україна. Листи в Америку» (1925), «Українська соціологія» (1927), «Велика революція й українська визвольна програма» (1928), «Загальна соціологія» (1929), «Ляхоманія» (1931), «Міжнаціональне становище українського народу» (1934), «Соціологія українського відродження» (1936), «Драгоманов як ідеолог нової України» (1936), «Щоденник» (1958), «Схема життєпису» (1956), «Гетьманщина і Директорія» (1958).

Пропагував принцип «диктатури трудових мас». Аналізуючи досвід укр. революції, **Ш.** причини політ. невдач та прорахунків вбачав у незнанні основ і законів сусп. життя. **Ш.** – автор самобутньої соціолог. концепції сусп-ва, в якій особливе місце займає проблема політ. влади. Особливого значення **Ш.** надавав дослідженню суті влади, вивченню проблеми влади з погляду структурної орг-ції сусп-ва й чинників, що впливають на її формування, а також співвідношення д-ви та політ. влади, відносин примусу. Найважливішим у концепції **Ш.** є бачення перспектив реалізації політ. влади в майбутній Україні.

Ш. розрізняє «*сусп-во на Україні*» й «*укр. сусп-во*» як такі, що взаємно виключають одне одного. Для укр. сусп-ва **Ш.** бачив шлях вдолення нагальних потреб через формування нац. свідомості та здійснення свого права на самовизначення шляхом або за допомогою боротьби за державність і політ. владу. Поняття «*влада*» **Ш.** застосовує, насамперед, щодо д-ви, ототожнюючи її з пануванням на певній території за допомогою примусу (війська, апарату керівництва, догляду, розшуку). Під д-вою розуміє своєрідне соц. організоване, майже закрите скупчення (спільноту), яке здійснює право вищого володіння на певну територію, у межах якої воно регулює через закони поведінку індивідів і скупчень, утримуючи внутр. лад і організуючи його зовн. охорону за допомогою реальної системи взаємозалежностей певного характеру, які зводяться до керування та підлеглості з певною часткою примусу. Влада набуває: 1) символічного значення, символом виступає організованість (упорядкована, організо-

вана, із соц. ієрархією, що передбачає певну нормативність зі встановленим обсягом прав і обов'язків); 2) керівництво чи управління, що є основою орг-ції, проте **Ш.** не вважає ці поняття тотожними. Усі спільноти **Ш.** відповідно поділяє на три категорії (шари): керуючу, проміжну, підлеглу та виокремлює різні типи владних відносин між ними. Найважливішою серед спільнот вважає д-ву, яка їх об'єднує, але діє за допомогою засобів примусу. Суть влади **Ш.** зводить до орг-ції керівництва поведінкою індивідів, скупчень і т. ін., тобто до управлін. ф-ції.

Здійснивши соц.-структ. аналіз сусп-ва в Україні 1917-1920 рр., **Ш.** дійшов до невтішного висновку про рос. характер революції та панування в Україні в найважливіших галузях, що забезпечують виконання соц. ф-цій, неукр. елементів. «При тому, що основа сусп. орг-ції не змінювалась, а змінювався тільки політ. режим – ми не могли претендувати на владу, бо політ. активними в Україні були тільки сусп. культурні верхи, а вони були неукраїнськими». Тому окреслюючи завдання на майбутнє для українців, **Ш.** бачив створення власної д-ви, здійснення політ. влади, але тільки за наявності змоги здійснити гол. соц. ф-ції укр. більшістю.

Лит.: Соціологічна думка України: Навч. посібник. – К.: Заповіт, 1996. – С. 354-370; Шаповал М. Загальна соціологія. – К.: Український центр духовної культури, 1996. – 368 с.; Шаповал М. Соціологія українського відродження. – К.: Україна, 1994. – 45 с.; Юренко О. Шаповал Микита Юхимович // Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького; Редкол. Ю. І. Римаренко та ін. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – С. 898-899; Юрійчук С. Проблема політичної влади в соціологічній концепції Микити Шаповала // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє / за заг. ред. Б. Лановика. Ч. II. – Тернопіль: Економічна думка, 1999. – С. 38-42.

С. Юрійчук

Шаріаті Алі (англ. *Ali Shariati*; 23.11.1933, Мазінан, Іран – 19.07.1977, Саутгемптон, Великобританія, похов. у Дамаску) – іран. соціолог релігії, ідеолог Іслам. революції в Ірані. Після закінчення педагог. коледжу в Мешхеді засновує Іслам. студ. асоціацію (1952) та стає активним членом руху опору режимові шаха М. Пехлеві. Здобуває ступінь бакалавра в ун-ті Мешхеду (1955). Після кількох арештів виїжджає до Франції, де навчається у Сорбонні. Співзасн. орг-ції «Вільний рух іранців за кордоном» (1961). Під час навчання захо-

плюється неомарксист. ідеями «нових лівих» і фр. екзистенціалізмом. Отримує наук. ступінь д-ра історії (1964) і повертається до Ірану. Викладає в ун-ті Мешхеда та культ.-реліг. центрі Хосейні Ершад у Тегерані (1964-1974). Після тривалого ув'язнення під тиском світ. спільноти отримує дозвіл емігрувати до Великобританії. Убитий іран. службою безпеки САВАК.

Основні праці: «Фатіма є Фатіма», «Шлях до розуміння ісламу», «Червоний шиїзм проти чорного шиїзму», «Джихад і шахадад», «Очікування – віровчення протесту».

Ш. розробив модерну модель безкласового «третього шляху» для Ірану, в основі якої лежав імамський шиїзм – релігія протесту та активне очікування приходу пророка Магді. Протиставляв імамський шиїзм Алідів («червоний шиїзм») суч. шиїзму Сафевидів («чорний шиїзм»). «Чорний шиїзм», релігія оплакування, захищає експлуататорські класи, через що іслам втрачає свою посланницьку місію – боротьбу правовірних проти тиранії. Натомість «червоний шиїзм» – релігія мучеництва – «негасиме полум'я Духу Революції, пошук прагнення до свободи та справедливості, що завжди відстоював інтереси знешкодених і вів боротьбу проти узурпаторства та тиранії, нищості та нужденності». Шиїзм у **Ш.** постає як ідеологія повстання. У книзі «Червоний шиїзм проти чорного шиїзму» **Ш.** пише: «Шиїзм готує всіх пригноблених і жадаючих справедливості до співучасті у повстанні і революції».

За **Ш.**, четвертий праведний Халіф і перший Імам Алі та його послідовники були противниками Халіфату, вбачали у ньому класову тиранічну д-ву, де панують заборонені Кораном гноблення, експлуатація та несправедливість. Заклик і послання шиїзму приховані у двох речах – Імам і справедливості. Звідси **Ш.** висуває революційне гасло: «Оберіть Імам і поставте тавро «відмінений», «не гідний довіри» і «без права на володіння» на лобі Халіфату».

На думку **Ш.** суч. ісламське сус-во зіткнулося з культ. й екон. експансією Заходу: насадженням споживацтва під виглядом «прогресивності» та «цивілізованості» товарів, вироблених на Заході, штучним розпалювання етнічних конфліктів, культивуванням націоналізму, меншовартості, підміною проблем країн «третього світу» проблемами капіталіст. індустріального Заходу. Протистояти цій агресивній експансії здатний лише революц. іслам.

Ш. говорить про неприйнятність для Ірану устрою зах. демократій, наголошує на необхідності «модернізації без вестернізації» – переймати передові зах. технології, але не ідеології. За **Ш.** політ.-прав. система Заходу формувалася в умовах специф. католич.-протестант. версії рим. права, тому в Ірані вона не життєздатна. Шиїтський Іран має будувати свою політ.-прав. систему на законах ісламу та імамській есхатології, основу якої складає очікування приходу прихованого імама Магді. «Червоний шиїзм» закликає до активного очікування Магді, що прискорить його прихід. До того часу умма як реліг.-політ. община має об'єднуватися навколо творчих і пасіонарних осіб, які обирають освіченого та відповідального лідера, здатного привести народні маси до таухідного (істинного) сус-ва, в якому відсутні поділ на класи, приватна власність і гноблення.

Літ.: Исламская интеллектуальная инициатива XX века / Под общ. ред. Г.Д. Джемаля. – М.: Изд. дом «УММАН», Изд-во «Социально-политическая мысль», 2005. – 336 с.; Шариати А. Красный шиизм: религия мученичества. Черный шиизм: религия оплакивания / Исламская интеллектуальная инициатива XX века / Под общ. ред. Г.Д. Джемаля. – М.: Издательский дом «УММАН», Изд-во «Социально-политическая мысль», 2005. – С. 259-280; Шариати А. Джихад и шахадад / Исламская интеллектуальная инициатива XX века / Под общ. ред. Г.Д. Джемаля. – М.: Изд. дом «УММАН», Изд-во «Социально-политическая мысль», 2005. – С. 281-290; Bayat A. "Shariati and Marx: A Critique of an 'Islamic' Critique of Marxism" // Alif. – No. 10. – 1990, pp. 19-41; Shariati A. Hajj. – Book Dist Center, 1978. – 162 pp.; Shariati A. On The Sociology Of Islam. – Berkeley: Mizan Press, 1979. – 125 pp.; Shariati, A. Marxism and Other Western Fallacies. Berkeley: Mizan Press, 1980. – 122 pp.

Ю. Омельченко

Шашкевич Маркіян (06.11.1811, с. Підлисса, Золочів. повіт., Австро-Угорщина – 07.06.1843, с. Новосілки, Австро-Угор. Імперія, нині Буський р-н Львів. обл.) – укр. письменник, поет, культ.-громад. діяч, священник. Народився в родині священника, навчався у Львів. і Бережан. гімназіях, з 1829 р. – у Львів. духовній семінарії, паралельно відвідував заняття в Львів. ун-ті. Засн. літерат.-культурницького гуртка. (разом із І. Вагилевичем і Я. Головацьким) «Руська трійця». Засн. укр. альманаху «Русалка Дністровая» (1837).

Основні праці: «Азбука і Abecadlo» (1836, твір спрямований проти спроб заведення в укр. мові лат. абетки). Переклав частину «Слова о полку Ігоревім» та Святого Письма (Євангеліє від Матея і Йоана) на народну мову (1842).

У його творах не викладено цілісної політ. концепції, так як **Ш.** не був політ. мислителем, однак час в який він жив та погляди, які він висловлював дозволяють говорити про нього як про представника романтизму. В аспекті політ. теорії це означає, що **Ш.** був прихильником розуміння нації як центр. суб'єкта політ. відносин, гол. носія державності. В першу чергу **Ш.** привертає увагу до питань мови, звичаїв, що часто розуміється в традиції романтизму як основа права. **Ш.** привертає увагу до проблем укр. мови, наполягає на її запровадженні у школі, церк. і політ. житті (виступав із промовама укр. мовою з церковного амвона, написав укр. мовою оду цісарю Франциску I). Розглядав мову як складову нац.-політ. свідомості, від неї починається осмислення себе як політ. суб'єкта, а також як суб'єкта права, що повинно відобразитися на системі держ. устрою.

Ш. вважав, що націю становить не лише мова, але й нац. пам'ять, саме тому у своїй поет. спадщині він привертає увагу до істор. подій, що об'єднують українців по обидва боки Дніпра («Згадка», «Болеслав Кривоустий під Галичем, 1139», «О, Наливайку», «Хмельницького обступленіє Львова»). Нац. пам'ять становлять «окремі пам'ятки часу та духу, ... які гармонійно поєднані, що творять гарну довершеність, що надає націон. славі привабливості». Для перетворення нації на активного суб'єкта політ. життя необхідною умовою є почуття солідарності між усіма соц. верствами однієї нац.-етн. групи. Особливо це стосується інтелігенції та вищих прошарків сусп.-ва, які заради свого високого статусу забувають народну мову та зневажливо ставляться до ін. верств, навіть до представників своєї етн. групи. У віршованих рядках це відобразилося у такій формі: «Руська мати нас родила, Руська мати нас повила, Руська мати нас любила: Чому ж мова ей немилла? Чом ся не встидати маєм? Чом чужую полюбляем?...». Нац. солідарність повинна будуватися на етичних сусп. нормах (засновані на християн. етиці), взаємодопомозі, милосерді. Умовою для досягнення нац. свідомості є підвищення рівня освіти, запровадження освіти нац. мовою, творення активних громад. При цьому **Ш.** демонструє високу повагу до пра-

ва, адже все повинно відбуватися в рамках держ.-прав. традиції.

Ш. виділяє три етапи становлення українців (русинів) як нації: 1) епоха повної сили та діяльного життя під владою своїх князів; 2) епоху присмерку нації або її страдницької історії; 3) на кінець, рожевий світанок відродження русинів у Австро-Угорській імперії. При цьому **Ш.** проводить паралелі, доводячи, що й ін. народи Європи пройшли схожі етапи. При цьому у концепції **Ш.** поки не йдеться про право нації на державність, гол. завдання діяльності та творчості **Ш.** – піднесення нац. самосвідомості, усвідомлення себе рівними ін. народностям великої Габсбург. імперії. Це визначає і розуміння д-ви, як об'єднання сіл, міст в межах однієї території зі спільною держ.-прав. традицією.

Ш. (разом із І. Вагилевичем і Я. Головацький видали першу книжку укр. народною мовою «Русалка Дністрова», яка показала єдність галиц. русинів з українцями зі сходу та відмінність їх від поляків та росіян. Їх починання мало скромний політ. характер, але навіть у такій формі викликало гострий спротив. Внесок «Русалки Дністрової» полягає у розбудженні до нац. життя багатьох українців. Попри незначну поет. спадщину І. Франко вважав **Ш.** засновником «справді нової, справді народної школи літературної», а його діяльність – свідченням прогресивних тенденцій у культурі Галичини й України.

Літ.: Комаринець Т. І. Ідейно-естетичні основи українського романтизму (проблема національного й інтернаціонального) / Т. І. Комаринець. – Львів: Вища школа, 1983. – 224 с.; Письменники Західної України 30-1900-х років XIX ст. / Упор. І. І. Пільгук та М. Г. Чернописький. – К.: Дніпро, 1965. – 652 с.; Русалка Дністрова. Фотокопія з видання 1837 р. зі словом від видавців та вступною статтею й її перекладами на мови української діаспори. – Вінніпег: Інститут-заповідник Маркіяна Шапкевича, 1987. – [76], VI, 135 с.; Шапкевичіана: Зб. наук. праць. Вип. 5-6. – Львів; Вінніпег, 2004. – С. 569-571.

О. Дацаківська

Шварценберг Роже Жерар (фр. *Roger-Gerard Schwarzenberg*; 17. 04. 1943, По, Франція) – фр. політолог і соціолог, політик, проф. Паризького ін-ту політ. досліджень. Був президентом Руху лівих радикалів (MRG) (нині – Радик. ліва партія (PRG), почесним президентом якої зараз він є). Член фр. парламенту (1979-1983), Нац. зборів (1986-2007, переобраний у 2012 р.), міністр (1983-1986 і 2000-

2002). З 2011 р. – почесний проф. Ун-ту Париж II (Пантеон-Асса).

Основні праці: «Президентська кампанія 1965» (1967), «Війна спадкоємності і президентські вибори 1969» (1969), «Політична соціологія» (1971), «Шоу держави. Випробування проти зоряної системи в політиці» (1977), «Абсолютне право» (1981) та ін.

Ш. робить висновок, що політ. соціологія є не тільки галуззю соціології, а й політології, тобто «галуззю сусп. наук, які вивчають феномен влади, причому найбільш очевидно влада виявляється в рамках д-ви, але в той же час влада може проявлятися й у вузких рамках».

Дослідник сформулював уявлення про суч. еліту як замкнену касту, відзначаючи, що каста у Франції є «трикутником влади», що складається з політиків, вищої адміністрації та ділових кіл. Вона повністю контролює владу, формує уряд, кермує д-вою, великими корпораціями та банками.

Ш. дав визначення політ. партії як постійно діючої орг-ції, яка існує як на нац., так і на місц. рівні, націлена на отримання та здійснення влади, а для досягнення цієї мети прагне до народної підтримки. «Кадрові партії, діяльність яких націлена, насамперед, на вибори орієнтовані не на те, щоб мати якомога більше членів, а на те, щоб об'єднати «знать», тобто представників соц. еліт. Партії прагнуть залучити їх, так як вони користуються авторитетом завдяки своєму впливу на виборців або ж мають стан, що допомагає покрити витрати на виборчі кампанії. Якості віддається перевага перед кількістю». **Ш.** також приділив особливу увагу аналізу ролі партій у виборчому процесі. Вважає, що партії згуртовують виборців і кандидатів у депутати на певній тематичній основі (теоретичній або ідеологічній). Вони прояснюють і стимулюють політ. дискусію, чітко обґрунтовуючи свій вибір. Завдяки їм, виборець краще розуміє, якими ідеями, якою програмою керується кандидат, як він діятиме в разі обрання. Тому сам акт голосування перестає бути актом підтримки конкретної людини та стає актом вибору того чи ін. політ. напрямку. Ця «програмна» ф-ція дуже важлива. Вибори набувають завдяки їй свого лексикону. Відсутність цієї ф-ції веде до зловживання репрезентативною або плекітарною традицією.

Ш. вважає, що феномен лобізму тісно пов'язаний із проблемою суч. демокр. корпоративізму та неокорпоративізму. Дослідник визначив лобізм як орг-цію, створену для захисту інтересів і надання тиску на громад.

владу з метою домогтися від них прийняття таких рішень, які відповідають їх інтересам.

Великий вплив **Ш.** зробив на розвиток теорії політ. комунікації. Політ. життя в будь-якому сусп-ві неможливе без усталених методів політ. комунікації. **Ш.** визначив політ. комунікацію як «процес передачі політ. інформації, за допомогою якого інформація циркулює між різними елементами політ. системи, а також між політ. і соц. системами». Безперервний процес обміну інформацією здійснюється як між індивідами, так і між керуючими. Вважає, що політ. комунікація для політ. системи – «це те ж, що кровообіг для організму людини». Вчений виділяє три основні способи політ. комунікації: 1) комунікація через ЗМІ; 2) комунікація через орг-ції, коли передавальною ланкою між правителями і керованими є політ. партії або групи інтересів; 3) комунікація через неформальні канали з використанням особистих зв'язків. Політ. комунікація, за **Ш.**, виступає своєрідним соц.-інформ. полем політики.

Ш. запропонував особливий підхід до класифікації політ. культур. Як критерій класифікації дослідник пропонує використовувати ступінь сприйнятливості політ. культури до інновацій, можливості адаптувати політ. досвід ін. країн до сформованим соц.-екон. і політ. умов. На підставі цього підходу **Ш.** виділяє відкриту і закриту політ. культуру.

Таким чином, **Ш.** зробив значний внесок у розвиток політ. соціології, теорії еліт, політ. партій, а також у дослідження феномена політ. комунікації.

Лит.: Себайн Д. Історія політичної думки / Д. Себайн, Т. Торсон. – К.: Знання, 1996. – 426 с.; Сомов М. В. Політична комунікація: питання теорії / М. В. Сомов // Учені записки Таврійського нац. ун-ту ім. В. І. Вернадського. – Том 16 (55). – №1. Серія «Політичні науки». – 2003. – С. 146-157; Шварценберг Р.-Ж. Политическая социология / Р.-Ж. Шварценберг. – М.: Лики культуры, в 3 Т., 1996. 180 с.; Schwartzberg R.-J. Sociologie Politique. – Paris: Montchrestien, 1988. – 566 p.

М. Сомов

Швейцер Альберт (нім. *Albert Schweitzer*; 14.01.1875 р., Кайзерсберг, Верхній Ельзас, Нім. імперія – 04.09.1965, Ламбарене, Республіка Габон) – нім. і фр. теолог, філософ, гуманіст, музикознавець та органіст, лікар. Почесний член Пруської Акад. наук (1929 р.), Фр. Акад. моральних і політ. наук (1952), Королів. мед. тов-ва в Англії та Королів. т-ва тропічної медицини 1955). Почесний д-р ба-

гатьох ун-тів, зокрема Цюрих., Празького, Единбурзького, Оксфорд., Чиказ., Кембрідж., Берлін. та ін. Одержав премію ім. Гете «За заслуги перед людством» (1928), Лауреат Нобел. премії миру «За місіонерську діяльність» (1952), нагороджений орденом Республіки Габон «Екваторіальна зірка» (1960).

Освіту здобув в ун-тах Страсбурга, Берліна, Парижа, де вивчав філософію, теологію, теорію музики (1893-1899). У 1899 р. захистив дис. «Філософія релігії Канта» та отримав ступінь д-ра філософії. У 1900 р. отримав ступінь ліценціата (д-ра) теології, а у 1902 р. захистив Габлітаційну (яка дає право на викладання) дис. з теології. З 1902 р. – пастор церкви Св. Миколая в Страсбурзі та викладач богослов. ф-ту у Страсбурзькому ун-ті, як органіст концертує у різних містах Європи. У 1905-1912 рр. вивчав медицину у Страсбурзькому ун-ті, де захистив дис. «Психіатрична оцінка особистості Ісуса» (1913) та став д-ром медицини. Своє подальше життя Ш. присвятив медицині. У 1913 р. Ш. їде як лікар-місіонер у Африку. У містечку Ламбарене фр. колонії Габон (Фр. Екваторіальна Африка, пізніше – Республіка Габон) він засновує лікарню, у якій працював більше 40 років, до останніх днів свого життя.

Основні праці: «Філософія релігії Канта» (1899), «Йоганн Себастьян Бах» (1908), «Історія вивчення життя Ісуса» (1913), «Занепад та відродження культури. Філософія культури» (1923), «Культура та етика» (1923), «Листи з Ламбарене» (1925-1927), «З мого життя та моїх думок» (1931, автобіографія), «Проблема миру в сучасному світі». Нобелівська промова (1954).

У своїх філос. працях Ш. розмірковує над причинами кризових та трагічних процесів, що зазнав европ. світ у першій пол. ХХ ст. Їх коріння Ш. убачає у занепаді европ. культури, проявом якого стало панування матеріального над духовним, суспільного над індивідуальним. Могутній поступ наук.-техн. прогресу та пануючі політ. пристрасті похитнули ідеали розуму, а поглинання людини сусп-вом стало характерною рисою існування европ. культури. Заг. криза світогляду в кінцевому рахунку зумовила кризу культури. Ш. розуміє під культурою взаємодію оптимістичного світогляду та етики, культурну діяльність людей як їх еволюцію до вищої організації та моралі. За Ш., оновлення культури буде можливе лише тоді, коли етика знову стане справою мислячої людини, а люди будуть прагнути затвердити себе в сусп-ві як моральні особистості.

Гол. гуманіст. принципами етичного вчення Ш. є принцип благоговіння перед життям, принцип «людина – людині», принцип «людина – природа», принцип моральної відповідальності і духовної опозиції установкам соціуму. В основі світогляду Ш. – факт життя, викладений у формулі: «я – життя, яке хоче жити серед життя». Звідси Ш. виводив засадний етичний принцип «благоговіння перед життям», що вимагає збереження і вдосконалення життя. Моральність, за Ш., – не лише закон, а й глибинна умова існування і розвитку життя. «Благоговіння перед життям» має, на думку Ш., стати основою етичного оновлення людства, вироблення норм універсальної космічної етики.

Етика благоговіння перед життям – це етика особистості, яка може реалізуватися лише в індивід. виборі. Принцип «людина – людині» визначає основним сенсожиттєвим орієнтиром служіння ін. людям, яке пов'язане з вдосконаленням життя, розвитком моральності, прогресом сусп-ва. Принцип «людина – природа» передбачає моральну відповідальність людини за дії, спрямовані на природу. «Етика полягає ... в тому, що я відчуваю спонукання проявляти рівне благоговіння перед життям як стосовно моєї волі до життя, так і стосовно до будь-якої ін. У цьому і полягає основний принцип морального».

Благоговіння перед життям – це безмежна відповідальність, яку несе людина за все живе на землі. Єдність людини з світом Ш. розуміє як духовний зв'язок усіх форм життя, що вимагає визнання рівності усіх форм життя. «Там, де постають інтереси життя, на розвиток якого ми можемо чинити свій вплив, наше дійова участь в ній і наша відповідальність за неї проявляються не тільки в підтримці та розвитку цього життя як такого, а й у тому, щоб підняти її в усіх відношеннях до рівня найвищої цінності».

Принцип моральної відповідальності та духовної опозиції установкам соціуму визначає людину як суб'єкта моральної відповідальності, а гуманізм – як духовно-моральний регулятив його діяльності. Ш. переконаний, будь-яке міркування над проблемами етики має своїм наслідком зростання етичної свідомості. Він запропонував термін «*вища політика*» для визначення сусп. становища, коли при рішенні всіх соц. проблем люди керуються високими моральними критеріями. Внести щось значне та міцне у розв'язання проблем політ. і екон. життя, підкреслює Ш., можливо лише у випадку, якщо це роблять люди, які прагнуть до етичного мислення. Затверджую-

чи етичне мислення, сприяючи наближенню добробуту та миру на землі ці люди, власне, займаються *вищою політикою та вищою політ. економією*. Тому воля до прогресу в його універсальному та власне етичному аспектах має стати похідною від світогляду, що затверджує цінності миру та життя.

Як зазначав **Ш.** у своїй Нобелівській промові, війна історично сприймалась як те, що здатне сприяти прогресу, зокрема тоді, коли більш розвинена культура поглинала менш розвинену й утворювала могутню цивілізацію. Але досвід двох світ. війн ХХ ст. розвіяв будь-які ілюзії щодо користі війни та гуманізації засобів її ведення. Тому для того, щоб настали зміни, недостатньо вести миротворчу діяльність, починати потрібно зі зміни свідомості. «Свідомість, що є необхідною для нас сьогодні, повинна звестись до переконання, що всі ми винні в нелюдськості. Все те страшно, що нам треба пережити, повинно струсити нас, пробудити в нас потребу у сприяттні такому часу, коли війни не буде». На питання про те, яким чином це можливо, **Ш.** в душі Просвітництва відповідає – це можливо за умови досягнення більшої розумності. Головним принципом етики майбутнього, за **Ш.**, має стати активне ставлення людини до світу. Заперечуючи егоїстичне самоствердження, **Ш.** вимагав від кожного індивіда активної діяльності в ім'я блага ближнього, в ім'я блага всього людства.

Літ.: Альберт Швейцер: Мислитель, Гуманіст, Лікар / К. Імлієнські [та ін.]; пер. М. Л. Табачников. – О.: Одеський медун-т, 2001. – 157 с.; Гусейнов А. А. Благоговение перед жизнью: Евангелие от Швейцера / А. А. Гусейнов // Швейцер А. Благоговение перед жизнью. – М.: Прогресс, 1992. – С. 522-545; Носик Б. М. Альберт Швейцер / Б. М. Носик. – М.: Молодая гвардия, 1971. – 416 с.; Сафонік Л. Благоговіння перед життям А. Швейцера як утвердження сенсу життя (критика морально-етичної концепції А. Шопенгауера) / Л. Сафонік // Вісник Львів. ун-ту. Сер. філос.-політол. ун-ту студії. – 2011. – Вип. 1. – С. 49-56; Швейцер А. Благоговение перед жизнью / А. Швейцер. – М.: Прогресс, 1992. – 576 с.; Швейцер А. Жизнь и мысли / А. Швейцер. – М.: Республика, 1996. – 528 с.; Швейцер А. Мир чи атомна війна: чотири послання / А. Швейцер. – К.: Програма Л, 1996. – 190 с.; Швейцер А. Письма из Ламбарене / А. Швейцер. – Л.: Наука, 1989. – 472 с.

О. Сушиш

Шевченко Тарас (09.03.1814 с. Моринці, Київ. губернія – 10.03.1861, Санкт-Петербург,

похований на Чернечій горі біля Канева) – укр. нар. поет і художник, сусп.-політ. мислитель ХІХ ст. Походив із бідної кріпацької родини і дитячі роки провів у надзвичайно тяжких умовах. У школі та панському передпокої **Ш.** потрапив у слугування до дияка Петра Боворського. Після довгих митарств у 1832 р. поміщик М. Енгельгардт законтрактував його у Петербург до живописця В. Ширяєва строком на 4 роки. На 25-му році життя **Ш.** був викуплений із кріпацтва і вступив в Акад. мистецтв у Петербурзі, де невдовзі став улюбленим учнем К. Брюллова. У травні 1843 р. **Ш.** виїхав з Петербурга на першу подорож до України, а в квітні 1845 р. – у другу мандрівку. Навесні 1846 р. **Ш.** прибув до Києва, увійшов до Кирило-Мефод. т-ва. У березні 1847 р. **Ш.** було заарештовано і відправлено до Петербурга. Під час допитів поет виявив мужність, не зрікся своїх поглядів і не виказав нікого з членів Кирило-Мефод. т-ва, за що був покараний засланням в солдати до Оренбурга. Навесні 1848 р. був включений як штатний художник до складу Аральської експедиції. У квітні 1850 **Ш.** вдруге заарештовано і, після піврічного ув'язнення, запроторено в Новопетровський береговий форт, на півострів Мангишлак **Ш.** звільнено із заслання у 1857 р. після чого він прибув до Нижнього Новгороду. На весні 1858 р. він приїжджає до Петербурга, оселяється в Акад. мистецтв, де жив до самої смерті.

Основні твори: «Кобзар» (1840), «Гайдамаки» (1841), «Кавказ» (1845), «І мертвим і живим і ненародженим землякам моїм» (1845), «Марія» (1859) та ін.

У поет., прозових творах і в «Щоденнику» **Ш.** немає якоїсь цілісної системи політ. поглядів. Але зміст цих творів дає можливість виявити їх найбільш важливі риси. **Ш.** виступав проти всіх форм деспотизму та поневолення народу. У першій збірці під назвою «Кобзар», у творах «Гайдамаки», «Сон», «Кавказ», «І мертвим і живим і ненародженим землякам моїм» та ін. **Ш.** виступає послідовним борцем нац. гніту і пристрасно відстоює ідею незалежності самостійності України. Він був першим поетом-мислителем який закликав укр. народ до боротьби за соц. і нац. визволення. Визвольна боротьба укр. козацтва проти турків та боротьба укр. народу проти польсь. панування є основним мотивом у ранніх творах **Ш.** («Тарасова ніч», «Іван Підкова», «Гайдамаки», «Гамалія»). **Ш.** ненавидів офіц. Росію, її політ. лад, не тільки за її крайній антидемократизм, але й за те, що ця система була могутнім знаряддям придушення нац. волі та

культури укр. народу. В його творах «Розрита могила», «Чигирине, Чигирине...», «Сон», поемі-містерії «Великий льох» та ін. багато нарікань на «москалів», що сіють біди в Україні. У сатиричному творі «Сон» («У всякого своя доля») автор із їдким сарказмом змалював свавілля та жорстокість рос. царату і закликав до знищення цієї деспот. системи. В істор.-побут. поемі «Сліпий» («Невольник») **Ш.** критикує Катерину II за зруйнування Запорізької Січі та закріпачення укр. селянства. Поема «Неофіти» за своїм істор. сюжетом (переслідування християн рим. імператором Нероном) показує актуальний сюжет жорстокої розправи рос. царів із борцями за нац. і соц. визволення.

У творчості поета великого значення набуває бібл. темаatika. **Ш.** написав цикл віршів під назвою «Давидові псалми» – перша його спроба переспіву й осучаснення бібл. текстів. У Давидових псалмах **Ш.**, із одного боку, скрупульозно йде за бібл. оригіналом, а з ін. - через довільний вибір переспіваних псалмів власноруч окреслює коло окреслених тем і проблем які є відповідними у житті укр. народу, його власному житті, та житті давньоєврей. царя-псалмопівця. Саме поява такого циклу творів як переспіви Давидових псалмів, використання **Ш.** бібл. образів у своїй творчості, Біблії, як Нового так і Старого Завітів стало одним із наріжних каменів у формуванні світогляду поета. Для поета головне в християнстві – це віра, яка встановлює безпосередній зв'язок між Богом і людьми. Цей Бог сходить сам до людей і стає людиною. У цьому сенсі Христос був ідеальною, зразковою людиною, Богоматір, як ідеальний тип матері, **Ш.** змальовує в поемі «Марія». У своєму серці **Ш.** носив думку про життя святої Марії і хотів описати його з кульмінаційним пунктом – трагедією Марії, її материн. болем за долю та муки сина. І особиста трагедія Марії для **Ш.** водночас трагедія вселюдська і поворотний пункт всесвітньої історії. Життя Христа – початок нового періоду життя людства, початок панування правди, початок визволення рабів. Поет часто вдається до жанру народної пісні й пісенної образності, але побут.-соц. аспект зображення у багатьох випадках переростає в політ. узагальнення. Новий шлях **Ш.** як поета і мислителя був сповнений віри, що настане час коли Україна буде вільною. Споглядаючи з болем за страждання народу він запитував: «Коли ми діждемося Вашингтона з новим і праведним законом?» і давав безсумнівну відповідь: «А діждемося таки колись!»

Лит.: Альварт С. Тарас Шевченко у культурі пам'яті та політиці історії сучасної України / С. Альварт // Всеукр. Наук. ж-л «Мандрівець». – 2012. – № 2. – С. 4-8; Зайцев П. Життя Тараса Шевченка. – 2-е вид. – К.: Обереги, 2004. – 480 с.; Ковальчук Н. Д. Символічні структури етнокультурного процесу в Україні. – К.: НАКККиМ 2012. – С. 191-209; Огієнко І. Тарас Шевченко/ Упоряд. М. С. Тимошик. – К.: «Наша наука і наша культура», 2002. – 440 с.; Скакун О. До питання про політичні та державно-правові погляди Т. Г. Шевченка (відгук на статтю К. В. Харабет) / О. Скакун, Н. Крестовська // Юридична Україна. – 2010. – №1. – С. 4-9; Харабет К. В. Политико-правовые воззрения Т. Г. Шевченка / К. В. Харабет // Российская юстиция. – 2008. – №5. – С. 69-72; Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12 т. / Редкол.: М. Г. Жулинський (гол.) та ін. – К.: Наук. думка, 2001.

Н. Ковальчук

Шелест Петро (01.02.1908, с. Андріївка Зміїв. повіту Харк. губернії – 22.01.1996, Москва; похований у Києві) – парт. і держ. діяч УРСР та СРСР, Герой соціаліст. праці. Родом із укр. сел. родини; за розповідями багька, рід ведеться від козацького сотника (ймовірно, Степана Шелеста). Біографія **Ш.** є типовою для тогочасного політ. активіста та діяча в умовах комуніст. тоталіт. режиму. Трудову діяльність розпочав у 16-річному віці робітником на залізниці. Навчався в Ізюмській радян.-парт. школі та був секретарем одного з райкомів комсомолу на Харківщині. Вступив у ВКБ(б) (1928) і був направлений на навчання у Харк. ін-т народного госп-ва; згодом навчався в Харк. інж.-екон. ін-ті; працював на Маріупольському металург. комбінаті та одночасно навчався в Маріупольському металург. ін-ті. Після служби в Черв. армії працював на Харк. заводі «Серп і молот». Із 1940 р. розпочалася стрімка парт. кар'єра **Ш.**: секретар Харк. міського комітету КП(б)У з питань оборонної промисловості; зав. відділу оборонної промисловості Челябінського обкому партії, інструктор ЦК ВКП(б), парторг ЦК на заводах у Саратові, заст. секретаря Саратов. обкому партії з оборонної промисловості. У 1954 р. обраний другим секретарем Київ. міського КПУ; 1961 – першим секретарем Київ. обкому партії, 1962 – секретарем ЦК КПУ, 1963 – першим секретарем ЦК КПУ. Згідно набутого статусу, обирався членом ЦК та членом політбюро ЦК КПРС, депутатом Верховної Ради СРСР. Своєю кар'єрою значною мірою завдячує підтримці з боку М. Хрущова та М. Підгорного, хоча свого часу разом

із М. Підгорним відіграв важливу роль в усуненні М. Хрущова від влади.

Основні праці: «Україно наша Радянська» (1970), «...Да не судимы будете. Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС» (1995), «Справжній суд історії ще попереду. Спогади, щоденники, документи, матеріали» (видана у 2004 р.).

Прийшовши до влади на хвилі певної повосенної «українізації» парт.-держ. апарату УРСР і підвищення ролі укр. елементу в керівництві СРСР, **Ш.** доволі рішуче відстоював екон. інтереси України перед «центром», виступав за надання Україні більших прав в екон. політиці. Значимими були також його дії на захист укр. мови в шкільній освіті, ЗМІ та книгодрукуванні. Він захищав від звинувачення в націоналізмі окремих укр. діячів культури, зокрема О. Гончара й І. Дзюбу. На думку окремих зах. дослідників (Я. Пеленського, І. Лисяка-Рудницького), **Ш.** сам інспірував появу книги І. Дзюби «Інтернаціоналізм та русифікація» і вона відбивала позицію знатної частини укр. радян. керівництва. **Ш.** став одним із натхненників написання унікальної краєзнавчої енциклопедії – двадцятишеститомної «Історії міст і сіл Української РСР»

Книга **Ш.** «Україно наша Радянська» викликала інтерес укр. сусп-ва (наклад 100 тис. прим.), але гостре несприйняття парт. істеблшментом у Москві. Вважалося, що автор надто підкреслює самобутність укр. народу, захоплюється історією України, а не проблемами буд-ва соціалізму. Спецслужбами навіть було звернуто увагу на те, що перші літери слів назви книги утворюють аббревіатуру петлюрівської УНР – «Української Народної Республіки», яка кваліфікувалася радян. суспільствознавством як бурж. держ. утворення. Після усунення 10.05.1972 р. **Ш.** від парт. влади і переведення його до Москви на посаду заст. Гол. Ради Міністрів СРСР, акад. М. Шамота, Б. Бабій та член-кор. АН УРСР А. Шелвельов надіслали розлогого листа новому очільнику республ. парт. організації В. Щербичькому про «політ. шкідливість» книги **Ш.** На засіданні Политбюро ЦК КПУ було прийнято рішення вилучити книгу із бібл., а ж-лу «Комуніст України» опублікувати редакційну критичну рецензію. У ній зокрема зазначалося, що автор не дотримувався ленінських принципів класово-парт. і конкретно-істор. підходів, що особливо проявилось у характеристичі Запорозької Січі: «Автор надмірно ідеалізує укр. козацтво і Запорозьку Січ, розглядає її як однорідну, так би мовити, позакласову спільність...».

Попри певні прояви укр. націонал-комунізму в політ. діяльності **Ш.**, він завжди відстоював ідеолог. засади марксизму-ленінізму, наполегливо і послідовно впроваджував у життя парт. директиви. Оскільки моск. центр завжди хвилювало питання проявів т. з. «укр. бурж. націоналізму» у середовищі укр. інтелігенції, **Ш.** постійно нагадували про необхідність рішучої боротьби з носіями «ворожої ідеології», а також із тими, хто надто заповзято відстоює етно-нац. атрибути українства, і в першу чергу рідну укр. мову. Про це **Ш.** неодноразово згадає в своїх спогадах.

Вийшовши на «політ. пенсію» в 1974 р., **Ш.** більше десяти років працював головою конструкторського бюро на авіац. заводі у Моск. обл. З 1989 р. почав давати інтерв'ю у пресі і на телебаченні, у т.ч. публічно вітав проголошення незалежності України. У 1995 р. видав свої спогади під назвою «...Да не судимы будете. Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС».

Літ.: Шелест П. Ю. Україно наша Радянська. – К.: Політвидав України, 1970. – 278 с.; Шелест П. Е. ...Да не судимы будете. Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС. – М.: Оригинал – 632 с.; Шелест П. «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали / Упоряд.: В. Баран, О. Мандебура та ін. / За ред. Ю. Шаповала. – К.: Генеза 2004. – 808 с.; Шаповал Ю. І. Петро Шелест у контексті політичної історії України ХХ століття // Укр. іст. журн. – 2008. – № 3. – С. 134–149.
О. Рудакевич

Шеллінг Фрідріх Вільгельм Йозеф (нім. *Shelling Friedrich Wilhelm Joseph*; 27.01.1775, Леонберг, Вюртемберг – 20.08.1854, Бад-Рагац, Швейцарія) – представник нім. ідеалізму, першим сформулював принципи філософії тотожності; обгрунтував політ. ідеї про соц.-істор. характер свободи, що обумовлюється правовим устроєм д-ви. Навчався у Тюбінген. теолог. ін-ті (1790-1795), де познайомився з Г. Гегелем і поетом Ф. Гельдерліном. Після зустрічі з Й. Фіхте (1793) на довгий час захопився його філос. системою. Проф. кафедри філософії Йенс. ун-ту (1798-1803); проф. Вюрцбург. ун-ту (1803-1806); член Бавар. Акад. наук та ген. секретар Акад. витончених мистецтв у Мюнхені (1806-1823); проф. Ерланген. ун-ту (1821-1826); президент Акад. наук Баварії (з 1827 р.); проф. Мюнхен. ун-ту (1827-1840); проф. Берлін. ун-ту (1841-1846).

Основні праці: «Ідеї щодо філософії природи» (1797), «Про світову душу» (1798), «Перший нотаток філософії природи» (1799), «Загальна дедукція динамічного процесу» (1800), «Система трансцендентального ідеалізму» (1800), «Виклад моєї системи філософії» (1801), «Бруно, або Про божественне та природне начало речей» (1802), «Про метод академічного вивчення» (1803), «Філософія релігії» (1804), «Філософські дослідження про сутність людської свободи та пов'язані з нею предмети» (1809), «До історії нової філософії» (1827).

Творча еволюція Ш., що зазнавала багатьох змін, складається з таких етапів: 1) період фіхтеанства; 2) філософія природи; 3) трансцендентальний ідеалізм, як основа подальшого розуміння історичного процесу; 4) філософія тотожності; 5) філософія мистецтва; 6) філософія свободи, або філософія світових епох; 7) філософія міфології; 8) філософія одкровення.

Попри розмаїття періодів, пов'язаних із тематичним різнобарв'ям творчого доробку Ш., можна визначити принципово відмінні віхи його наук. діяльності:

1) *ранній період* популяризації ідей (філософії Й. Фіхте). Природу Ш. розглядав як певну єдність протилежностей, що виявляється у різних формах у вигляді світового закону: це її полярність полюсів магніту, й позитивний та негативний заряди електрики, й протилежні відносини кислоти й луги. Він також розповсюджував цей принцип протилежностей й на органічне життя. Роздвоєння на протилежності породжується живою силою, несвідомим духовним началом. Усі вказані протилежності утворюють єдність;

2) *класичний період* філософії тотожності духу та природи – створення системи філософії, що будується на діалектичному сходженні філософії суб'єкта (трансцендентального Я) і філософії об'єкта (натурфілософії) до кульмінаційного пункту абсолютної суб'єкт-об'єктної нерозрізненості як Абсолюту. Ш. вважав, що крім абсолютного розуму нічого немає. Філософія осягає істинне «в собі», суще, яке виступає тотожністю суб'єктивного і об'єктивного. В Абсолюті усе тотожне, роздвоєння тотожності відбувається як перехід від єдиного до загального. Абсолют не є духом, природою, він є щось таке, що містить можливість усього. Трансцендентальний ідеалізм призводить Ш. до розуміння істор. процесу, як здійснення свободи усіх, а не окремих індивідуумів. Проте, це здійснення має своїм обмеженням правовий порядок. Створення

такого правового порядку має поєднувати у собі свободу та необхідність. Суперечність свободи та необхідності простежується в різних формах діяльності: моралі, праві, історії людства, релігії, мистецтві. Необхідність, стверджує Ш., притаманна несвідомим чинникам істор. процесу, а свобода – свідомим. Обидва процеси слугують одній тій самій мети. На думку Ш., правовий лад, що виник і виникає внаслідок протидії людей станові насилля, має різні відтінки залежності від культури, нац. характеру і т.д. – спочатку в окремих сусп-вах, згодом – у відносинах між народами. Такий міжнар. лад потрібен, щоб д-ви вийшли з первісного стану, як колись вийшли з нього індивіди. Формування такого правопорядку всього людства відбувається на арені історії, і тут існує своя проблема свободи і необхідності. Їх поєднання становить «гол. особливість історії», та розв'язання потребує безлічі спроб, тобто остаточно його ніколи не буде здійснено. Ш. виокремлює три періоди історії, яким відповідають і три види зв'язку свободи й необхідності: трагічний – тут діє об'єктивно сліпа доля, яка протистоїть свободі індивіда; природний – сліпа доля розкривається як закон природи, котрий приборкує необмежене свавілля і вносить в історію принаймні механічну закономірність; майбутній період – коли те, що було долею, а згодом природою, перетвориться в провидіння, в якому свобода і необхідність досягають збігу. Повну тотожність між ними Ш. убаचाє в Абсолюті, який становить основу їх гармонії і об'єкт віри у сфері релігії;

3) *перехідний період* філософії мистецтва – наголос на мистецькому генії, якому доступний досвід абсолютного через естетичне творення образів, і на неможливості понятійного схоплення Абсолюту. У мистецтві, на думку Ш. (як теоретика романтизму), досягається найбільша гармонія між розглядуваними протилежностями (об'єктом і суб'єктом);

4) *пізній період* «позитивної філософії» демонструє принципове протиставлення «негативній філософії», що спирається на поняттєве пізнання і необхідність, «позитивної філософії», яка надає перевагу існуванню над сущим, розгортає екзистенціальне пізнання, перетворюючись на реліг. герменевтику божественної присутності (одкровення). Філософія Ш., особливо у пізній період, відрізняється політ. нейтральністю та глибокою релігійністю, за що постійно зазнавала нападів із боку молодих гегельянців, які приписували їй крайній консерватизм.

Місце **Ш.** в історії політ. думки визначається своєрідним трактуванням свободи і необхідності, що мають знаходитися у постійному синтезі, і здійсненим їм переходом від суб'єктивно-ідеалістичного науковчення Й. Фіхте до об'єктивного ідеалізму та принципів розвиненої ним діалектичної натурфілософії. Ранні праці стали об'єднуючим ланцюгом між філософією І. Канта та Й. Фіхте, з одного боку, та вченням Г. Гегеля, з іншого, якому **Ш.** багато в чому передав сам принцип своєї філософії. **Ш.**, як і Фіхте, зосереджував увагу на соц.-іст. характері свободи, яку він пов'язував із сусп. практикою людей, із творенням ними «другої природи», під якою розумівся правовий устрій. **Ш.** приймав думку І. Канта, що процес творення правового устрою в кожній д-ві мусить супроводжуватися аналог. процесами в ін. д-вах, а також їх об'єднанням у федерацію, яка своєю суттю заперечує війни та встановлює вічний мир. Філософія **Ш.** надала значний вплив на політ. думку Європи XIX-XX ст. Ірраціоналістичні ідеї **Ш.** вплинули також на філософію життя (Ф. Ніцше, А. Бергсон, В. Дільтей, О. Шпенглер, Г. Зіммель та ін.) та екзистенціалізм (С. К'єркегор, А. Камю, Ж.-П. Сартр, М. Хайдеггер та ін.), які стали гуманістичною основою суч. світ. філос. і політ. думки.

Літ.: Шеллінг Ф. Про відношення реального та ідеального в природі // Філософія: хрестоматія (від витоків до сьогодення): навч. посіб. / за ред. акад. НАН України Л. В. Губерського. – К.: Знання, 2009. – С. 194–205; Шеллінг Ф. Философские исследования о сущности человеческой свободы и связанных с ней предметах. – Соч.: в 2-х т. – М.: Мысль, 1989. – Т.2. – С. 129-132; Шеллінг Ф. Система трансцендентального идеализма // Шеллінг Ф. Сочинения в 2 т. – Т.1. – М.: Мысль, 1987. – С. 227-489; Шеллінг Ф. Идеи к философии природы как введение в изучение этой науки. – СПб.: Наука, 1998. – 518 с.

М. Тур, Л. Овсянкіна

Шелухін Сергій (06.10.1864, с. Деньги, Золотонівський повіт Полтав. губ., Україна – 25.12.1938, Прага, Чехо-Словацька Республіка) – укр. історик, юрист, політ. діяч, представник народн.-демокр. напрямку укр. політ. думки, письменник (псевдонім – С. Павленко). Походив із родини дворян. Після закінчення Лубенської класичної гімназії здобув освіту в Київ. ун-ті Св. Володимира на фіз.-мат. (1885) та юрид. (1889) ф-тах. Працював в Одес. окружному суді (1899-1917). Дійсний член Київ. юрид. т-ва при у-ті Св. Володи-

мира та істор.-філолог. т-ва при Новорос. ун-ті, Одес. т-ва історії та старожитностей. Активний учасник укр. революц. руху, чл. Укр. радик.-демокр. партії (з червня 1917 р. – Укр. Партія Соціалістів-Федералістів). Член Центр. Ради, Ген. суддя УНР, міністр судових справ в уряді В. Голубовича, Голова укр. делегації на мирних переговорах із РРФСР (червень, 1918), чл. Укр. делегації на мирних переговорах у Парижі в 1919 р. У 1921 р. емігрував до Чехо-Словацької республіки. Гол. Всеукр. Нац. Ради, опозиційно налаштованої до С. Петлюри. Викладач Укр. вільного ун-ту, декан філос. ф-ту (1928-1935), проректор УВУ.

Основні праці: «Історикоправні підстави української державності» (1929), «Варшавський договір між поляками і Петлюрою» (1926), «Звідкіля походить Русь – теорія кельтського походження Київської Русі» (1929), «Україна – назва нашої землі з найдавніших часів» (1936).

Істор. і політ. ідеї **Ш.** ґрунтуються на теорії кельт. походження Русі; він розглядає історію укр. народу як окремої етнічно-культурної одиниці, доводячи, що українці – слов'ян. народ, що асимілювався з кельтами та греками. **Ш.** розробляв теорії держ. ладу України, який мав ґрунтуватися на принципах народного суверенітету, територ. цілісності й самостійності. Майбутнє Укр. бачив у складі Чорноморської Адриатичної федерації, союзу народів, близьких за расовими, психічними та духовними ознаками. Для встановлення незалежної укр. д-ви потрібні, на думку **Ш.**, єдність нації та наявність політ. еліти, яка має керуватися лише нац. інтересами та бути безкорисно віддана держ. ідеї, чітко усвідомлювати істор.-прав. підстави укр. народу на реалізацію ідеї самостійного держ.-політ. існування. Поразку Укр. революції 1917 - 1920 рр. **Ш.** вбачав у відсутності міцного держ. центру, де опинилися переважно випадкові, некваліфіковані люди, які були неспроможні сприймати конструктивну критику, що є необхідною рисою для держ. діячів, а також у відсутності добре організованої укр. армії та незадовільній правовій держ. організації. Учений підкреслював, що кожна нація має право на свій вільний розвиток, який може забезпечити тільки власна д-ва. Виходячи з принципів держ. права, **Ш.**, вважав за необхідне здійснити орг-цію трьох аспектів – верхньої влади, народу та території. Основною верхньої влади в Укр. має бути принцип народного суверенітету, верховенства народу. Другий елемент д-ви – народ. Важливим

за **Ш.** є орг-ція правової д-ви, в якій панівні питання про людську особу, її стан в д-ві та в сусп-ві, людські взаємини та ступінь свободи громадян і відносин повинні регулюватися законом про народність у д-ві, про права громадян. Що до території, то головним для **Ш.** були питання організаційно-територіального буд-ва Укр., де важливе місце відводилося визначенню статусу етн. та істор. регіонів, зокрема, Кубані, Галичині, Дону та Криму, які могли б стати окремими автономними одиницями майбутньої Укр. д-ви. **Ш.** вважав, що для справи державності нація має дбати про свою соборність.

Ш. фактично вперше розпочав дослідження етносу в теорет. аспекті, вживаючи для цього термін «народність». Усі народності, з їх мовами й культурами – не що інше, як органи єдиного всесвітнього людського організму, єдиної спільно-людської істоти, єдиного всенародного тіла, що складається з різних народностей і вміщує в собі всі народності. Без народності немає людськості, а без людськості – народностей, як без частин не буває цілого, а без цілого не буває частин. У цих взаєминах **Ш.** бачить підстави інтернаціоналізму. **Ш.** ставив завдання перед укр. патріотами «перебороти себе на державників, самостійників, демократів», черпаючи силу і насагу з «традицій предків» і «слухаючи голосу їх крові з рідної землі, политую тією кров'ю за неї й свободу».

Лит.: Ігнатова О., Римаренко Ю., Коваленко Н. Шелухін Сергій // Світова та вітчизняна етнодержавницька думка (У персоналіях) / Авт. кол. (Ю. Римаренко, А. Філонов). – К. – Донецьк: Донеччина, 1997. – 320 с. – С. 281-285; Оніщенко І. Етно- та націоєнез в Україні (Етнополітологічний аналіз): Монографія. – К.: Четверта хвиля, 1997. – 240 с. – С. 19-22; Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст.: Хрестоматія / За ред. О. І. Семківа. – Львів: Світ, 1996. – С. 562-571; Шелухін С. Україна. – Прага, 1936. – С. 8-10.

І. Оніщенко

Шептицький Андрей (світс. *Роман Шептицький*; 29.07.1865, с. Прилбичі Яворів. повіту на Львівщині – 01.11.1944, Львів, похований у крипті Собору Св. Юра). Послушник Добромільського монастиря Василянського чину (1888), очільник монастиря Св. Онуфрія у Львові (1896), Голова Львів. Архієпархії, Митрополит Галицький (1900-1944).

Основні праці: 212 послань, 81 істор.-богосл. праця і 30 спільних послань із єпископатом, які переважно надруковані у реліг.

тогочасній періодиці «Львівські архієпархіяльні відомості», «Нива», «Мета», «Нова Зоря», «Богословія», а також у світській періодиці: «Діло», «Українське слово», «Громадський вісник», «Gazeta godzinna», «Gazeta poranna», «Slowo polskie», «Dziennik ludowy», «Chwila».

Усе своє життя **Ш.** присвятив просвітн. діяльності, опікувався підвищенням освітнього рівня духівництва, проводив пастирські бесіди з галиц. інтелігенцією, протидіяв революц. агітації. У своїх посланнях він призовав укр. інтелігенцію зберігати християн. цінності в повсякденному житті, не піддаватися спокусі атеїзму й матеріалізму, виділяв кошти на охорону пам'яток історії й культури. У 1933 р. **Ш.** закликав до орг-ції допомоги потерпілим від Голодомору в Україні, брав участь у колект. зверненні укр. єпископату до світ. громадськості. Протягом багатьох років він підтримував діяльність укр. культ.-просвітн. т-в «Просвіта», «Рідна школа», «Сільський господар». У роки Др. світ. війни **Ш.** боровся за самостійну, незалежну Україну, вільну від влади тоталіт. режимів. опір тоталіт. моделі орг-ції сусп-ва, незалежно від того, під якими гаслами відбувається знищення людської індивідуальності, її душі – радян. чи нацист. Під час окупації Зах. України він врятував від смерті близько 150 євреїв, за що галицькі євреї визнали його «праведником серед народів».

Будучи відомим церк. ієрархом, **Ш.** не уникав соц.-політ. питань. Заслужують на увагу його погляди на питання влади й д-ви. Виходячи з томістської традиції, **Ш.** трактував д-ву як єдиний природний організм, в якому кожен член виконує ту чи іншу, притаманну йому ф-цію. Також, фактично спираючись на цю традицію, він виділяв три найважливіші форми держ. правління – монархію, олігархію та демократію. На його думку, в принципі, не так вже й важливо, яка використовується форма держ. орг-ції, головне, щоб існувала рівновага, розумне співвідношення між правами й свободою особистості, з одного боку, та правами й владою д-ви, з іншого. Фактично він закликав до створення правової д-ви західноєвроп. типу, де би громадянам забезпечувалися необхідні свободи, але ці свободи не ставали би крайнощами й не трансформувалися в анархію.

Ш. віддавав перевагу демокр. формі правління через те, що і при монархії, і при олігархії важко забезпечити оптимальний баланс громадян. свобод і держ. влади. Однак, на його думку, при демократії існує ризик, що

до влади придуть далеко не найкращі люди. **Ш.** розумів, що реалізувати демокр. модель правління на укр. ґрунті, забезпечивши при цьому оптимальний баланс влади й громадян. свобод, є справою складною через запізніле націєтворення.

Говорячи про форми держ. управління, **Ш.** звертався до проблеми влади, яку трактував як необхідний елемент сусп. життя. Він вважав, що в сусп-ві мають існувати люди, покликані керувати ним, допомагати йому в розвитку, дбати про сусп. інтереси й безпеку. В іншому випадку запанує безлад та безправ'я. Отже, влада дана людям задля забезпечення миру, стабільності, узгодження інтересів окремих осіб.

Звісно, **Ш.** був далекий від того, щоб приймати будь-яку владу. Хоча, судячи з його творів, навіть сама погана влада краща за безладдя. Він не сприймав ані крайнього індивідуалізму лібер. д-ви, ані тоталітарного колективізму д-ви більшовицької. Для нього ідеалом була д-ва, побудована на християн. духовних підвалинах, своєрідна «християнська суспільність». Це не значить, що влада в такому сусп-ві має бути в руках духовенства. **Ш.** чітко розмежував світську й церковну владу: якщо світська влада має займатися справами суспільними, то церковна – моральним вдосконаленням людей.

У розумінні **Ш.**, «християн. суспільність – це спільнота людей, які живуть за християнськими принципами, людей, щиро пересвідчених і перейнятих Христовим духом». Таке сусп-во є солідарним, всі його члени діють як складові частини одного великого організму, а обов'язки, на яких тримається солідарність, розглядаються ним як абсолютні. Таким чином, **Ш.** активно пропагує солідаризм, який, по суті, є основою соц. доктрини неотомізму.

Ш. розумів, що досягнути сусп. гармонії, а, відповідно, й нормального функціонування д-ви, неможливо лише спираючись на зовнішній, формально-юрид. примус. Тому в солідарному сусп-ві, побудованому на християн. засадах, повинен існувати внутр. послух. Відповідно трактуванню **Ш.**, особа як громадянин і християнин мають вбачати в законах влади певною мірою волю Бога й берегтися, щоб у разі непослуху владі не чинити непослуху волі Божій. Християнин перебуває під двоїстим законом і двоїстим урядуванням. Така подвійна форма християн. сусп-ва створила унікальну проблему, яка врешті-решт, можливо, більш за все інше сприяла тому, що европ. політ. думка набрала певних специф. рис. Таке тлумачення християн. політ.

доктрини було властиве й укр. політ. думці клерикального напрямку. **Ш.** наголошував: «Христова Церква є від світської влади незалежна, себто має право та обов'язок своє учительське післанство виконувати без огляду на дозвіл чи заборону світської влади».

Повага до традиції права була однією з центр. у політ. концепції **Ш.** «Церква може признавати і проголошувати, що несправедливі закони є неважні». **Ш.** закликав до зваженого застосування свободи – чи це стосується поведінки надто звільненої від традиції особи, чи недопущення свавілля влади: «Терпимість супроти існуючих віросповідань є потрібна, але д-ва не повинна толерувати прилюдне проголошення й навчання яких-небудь, хоч-би і найгірших, засад і принципів. Так само д-ва не повинна й не може підставляти силу самого факту за правдиве поняття права».

Ш., розглядаючи проблеми укр. державотворення, вважав, що вони пов'язані не лише із зовн. чинниками, а й з чинниками внутр., зокрема «причинами порядку морального». У праці «О виборах до парламенту» **Ш.** зазначав: «Усі помилки наших політ. провідників, і зла воля наших противників і ворогів, і природні хиби нашої національної вдачі, і брак свободи і державного життя, і культура не раз затроєна бацилами пагубних для народів суспільних, політичних і релігійних чи антирелігійних теорій, все це безумовно є також причиною теперішньої руїни».

Роки життя **Ш.** припали на часи, коли українці намагалися створити свою д-ву й часто стикалися з тими ж проблемними, які зараз стають перед нами. Він намагався осмислити укр. досвід державотворення в дусі томістської доктрини й дати свої рекомендації щодо того, як вийти зі складної ситуації «руїни» й побудувати «рідну хату».

Лит.: Васьків А. Митрополит Андрей Шептицький про проблеми політичної теорії та практики / А. Васьків // Різдо Христове 2000. Статті й матеріали. – Львів: Логос, 2001. – С. 192-195; Гайковський М. Митрополит Андрей Шептицький – честь і окраса церкви і українського народу / М. Гайковський // Берестейська унія (1596-1996). Статті і матеріали. – Львів: Логос, 1996. – С. 198-204; Здіорук С. Державно-церковні відносини як чинник розвитку громадянського суспільства / С. Здіорук // Стратегія розвитку України: теорія і практика / За ред. О. С. Власюка. – К.: НІСД, 2002. – С. 147-186; Медвідь Ф. Українська церква в період політичної модернізації / Ф. Медвідь // Молодь третього тисячоліття: гуманітарні проблеми та

шляхи їх розв'язання: *Збірник наук. статей в 3-х т. / Заг. уклад. і наук. ред. В. М. Соколов. – Одеса: ІСЦ, 2010. – Т. 1. – С. 254-262; Шептицький Андрей. Пасторські послання 1918 – 1939 рр., т. 2. / Андрей Шептицький. – Львів: АРТОС, 2009. – XII + 1248 с.*

В. Погрібна

Шиллер Герберт (*Schiller Herbert Irving*; 05.11.1919, США, Нью-Йорк – 29.01.2000, США, Ла-Хойя, Каліфорнія) – амер. соціолог; вищу освіту здобув у Нью-Йорк. ун-ті за спеціальністю «соціологія» (1940), Колумб. ун-ті за спеціальністю «економіка» (1941), докт. ступінь із соціології – у Нью-Йорк. ун-ті (1960). Проф. Ун-ту Іллінойса в Рівніні Урбани (1963-1970), проф. кафедри процесів комунікації Каліфорн. ун-ту в Сан-Дієго (1970-2000).

Основні праці: «Масові комунікації й американська імперія» (1969), «Менеджери по мисленню» (1973), «Комунікація й культурне домінування» (1976), «Маніпулятори свідомістю» (1976), «Хто Знає: інформація у Віку Fortune 500» (1981), «Інформація й кризова економіка» (1984), «Культура, Inc.: корпоративне поглинання суспільного вираження» (1991), «Інформаційна нерівність: соціальна криза, що поглиблюється, в Америці» (1996) та ін.

Досліджував суч. ЗМІ у розвинених країнах і роль великого бізнесу в маніпулюванні суч. комунікаціями. **Ш.** був найвидатнішим представником групи т. зв. крит. теоретиків (амер. евфемізм для дослідників, що додержуються марксист. орієнтації), що розмірковували наприкінці ХХ ст. над тенденціями розвитку інформ. сфери.

Ш. визнавав вплив інформації на сусп. розвиток і зростання цього впливу в ХХ ст., висловлював згоду з її значенням для подій, що розгортаються у світі, але при цьому стверджував, що інформація й комунікація – лише основні складові капіталіст. формації, що давно сформувалася. Розроблюючи проблему технотронної ери, **Ш.** підкреслював, що пропаганда технотронної революції здійснюється урядами через ЗМІ усе продуманіше та завуальованіше. ЗМІ опиняються підконтрольними й монополізованими корпораціями й владою, що руйнує міф про їхню об'єктивність і робить їх вагомим важелем маніпулювання сусп. свідомістю.

При аналізі інформ. сусп-ва **Ш.** звертав увагу на три факти. *По-перше*, на те, що в цьому сусп-ві продовжують діяти закони ринку, а ринкові критерії поширюються на нові сфе-

ри й стають всепроникаючими. Інформація перетворюється в товар і функціонує у відповідності з усіма законами ринку. Логічним наслідком збереження й навіть розширення сфери дії ринк. механізмів є збереження й поглиблення класової нерівності. Поверх традиц. майнової нерівності виникає нерівність інформаційна (цифрова – Digital Divide), яка визначає здатність країн або окремих верств населення отримувати, використовувати, генерувати й поширювати інформацію (знання). Причому розрив у сфері розвитку й використання інформ. технологій між розвиненими країнами й рештою світу постійно збільшується й набуває страхітливих форм: люди різних соц. прошарків живуть у різних світах.

По-друге, світ. спільнота залежно від активності використання інформ. комп'ютерних технологій поділяється на: «інфобагатіїв» (мають необмежений доступ до суч. технологій, користуються ними у своїх інтересах і отримують від цього величезні переваги над ін.); «інформ. середній клас» (активно використовують досягнення електроніки у своїй роботі та повсякденному житті); «інформац. бідняків» (інформац. невідповідні до використання комп'ютерних технологій).

По-третє, рисою суч. інформ. сусп-ва **Ш.** вважав особливу стадію розвитку капіталізму – *корпоративний капіталізм*, у якому основну роль відіграють корпорації з величезною концентрацією капіталу, які диктують свої інтереси не тільки д-ві, але й міжнар. співт-ву. Відповідно, пануючою тенденцією стає розвиток інформації й інформ. технологій в інтересах прив. бізнесу (корпорацій).

Таким чином, в інформ. просторі починають «жити» різні культури, ЗМІ «множать реальності», і, як підкреслював **Ш.**, чужа точка зору враховується в інформ. політиці лише тою мірою, у якій це припускають ідеолог. й екон. міркування.

Літ.: Зражевська Н. Медіа-культура як об'єкт дослідження в теорії соціальної комунікації / Н. Зражевська // Теле- та радіожурналістика. – 2010. – Вип. 9. – Ч. 2. – С. 74-80; Квіт С. Масові комунікації: [підручник] / С. Квіт. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 206 с.; Мак-Квейл Д. Теорія масової комунікації / Д. Мак-Квейл. – К.: Літопис, 2011. – 538 с.; Нагорна Л. Символічний простір інформаційного суспільства: зорові аберації віртуальності / Л. Нагорна // Політичний менеджмент. – 2009. – № 2. – С. 3-11; Потятиник Б. Медіа: ключі до розуміння. / Б. Потятиник. – Львів: ПАІС, Серія: Медіакритика, 2004. – 321 с.; Роль інформації у формуванні

ринкової економіки: [монографія] / Ю. Бажал, В. Бакуменко, І. Бондарчук [та ін.] / за заг. ред. І. Розпутенка. – К.: Вид-во «К.І.С.», 2012. – 348 с.; Шиллер Г. *Манипуляторы сознанием.* / Г. Шиллер – М.: Мысль, 1980. – 326 с.

В. Погрібна

Шиллер Йоганн-Крістоф-Фрідріх (нім. *Friedrich Schiller*; 10.11.1759, Марбах-на-Некарі – 09.05.1805, Веймар) – нім. письменник, філософ, історик, теоретик мистецтва. Навчався у військ. школі (1772-1780), потім військ. академії у Людвігсбургу; закінчив мед. відділення зі захистом дис. У 1780-і рр. акт. учасник руху «Буря і натиск». Поряд із І. В. Гете є творцем нім. класичної літ-ри: поет, драматург, прозаїк.

Основні праці: «Дещо про людське суспільство за даними Моїсеєва П'ятикнижжя» (1790), «Про грації і гідність» (1793), «Листи про естетичне виховання людини» (1795).

Творчість Ш. повною мірою виражає дух Просвітництва з його антифеод., республ. пафосом. Його драми «Розбійники» (1781), «Підступність і кохання» (1784), «Дон Карлос» (1787) отримали європ. визнання і надихали діячів Вел. Фр. революції 1789-1793 рр. У 1792 р. Нац. збори Франції присвоїли Ш. звання почесного громадянина республіки. Ш. захоплено зустрів звістку про початок Вел. Фр. революції, але з наростанням насилля в протиборчих таборах в політ. поглядах Ш. відбулися серйозні зміни і не тільки щодо цієї революції, але і до революцій як таких.

Найповніше соц.-політ. концепція Ш. відображена в його гол. філос.-естет. праці «Листи про естетичне виховання людини». Оsn. ідея книги – необхідність здобуття народом «цілісності характеру», щоб він виявився «гідним і здатним промінати д-ву необхідності на д-ву свободи». Ні «правова д-ва», яка є породженням «природної людини», ні «моральна д-ва», яка прийшла йому на зміну, що базується на моральному законі, не відповідають ідеалу свободи. Під кінець епохи Просвітництва європ. спів-во було так само далеко від гармонійної людської цілісності, як і на початку епохи. Фр. революція під прапорами «Свободи, Рівності, Братства», занурила, на думку Ш., Францію, а потім Європу в вакханалію терору; «низи» і «верхи» виявилися гідні один одного у своїй нелюдяності. «Дух часу» коливається між дикістю інстинктів нижчих класів і збоченістю вдач вищих кл. Усі форми д-ви, що існували досі, вважає Ш., були засновані на насиллі, придушенні та відчуженні особистості, але в своєму майбут-

ньому розвитку, людство має створити таку д-ву, яка буде спиратися на ін. цінності.

Ш. вважає, що «всьяке поліпшення в політ. сфері повинно виходити з ошляхетнення характеру». Знаряддям поліпшення особистості та її подальшого звільнення може бути тільки мистецтво. У високому мистецтві Ш. знаходить вищий синтез істини і краси, розуму і почуття, необхідності та свободи. Гол. акцент ставиться саме на красі. Сутнісне наповнення краси нім. мислитель виявляє в грі: «Краса є об'єкт спонукання до гри». Краса покликана бути живим образом, наказуючи людині «подвійний закон безумовної формальності і безумовної реальності». Ця єдність здійснюється в грі красою і красою гри. Звідси випливає радикальний висновок: «людина грає тільки тоді, коли вона у повному значенні слова людина, і вона буває цілком людиною лише тоді, коли вона грає».

У естет.-ігровому наповненні культури, згідно Ш., знімається «матеріальна спонука законів природи» і «духовний примус моральних законів» і тим самим досягається справжня свобода. На рівні держ. буд-ва цьому відповідає «естет. д-ва», яка і є справжньою «д-вою свободи». Система естет. виховання, що формує «цілісність характеру» і людини, і народу – шлях до позбавлення від соц. антагонізмів, витворення д-ви, яка реалізується у вільній грі здібностей і можливостей, що ламає рамки фізичної, правової та навіть моральної залежності.

Теорія естет. виховання Ш. альтернативна теорії революц. дії майбутнього марксизму. Ш. відмовляє революції у праві на існування. Революц. шлях веде до деградації сусп-ва, а не до його вдосконалення. Ф-ції, які забрані ним у революції, Ш. передоручає естет. діяльності. Тільки виховання в людині художника – творця зможе подолати його пригніченість, розірваність, відчуження. Людина – художник, який творить гармонію в собі самому і стає творцем гармонійного сусп-ва.

Марксист розцінювали концепцію «естет. д-ви» Ш. як утопію. причому на відміну від утопічного соціалізму – утопію реакційну. Разом із тим неомарксист Г. Маркузе зміг розрізнити в комуніст. концепті К. Маркса прямий відголосок естет. ідей Ш., а саме, характеристику «невідчуженої праці», як «гри фізичних та інтелектуальних сил» і творчості за «законами краси» (поняття Ш.). Ін. неомарксист Ю. Габермас в естетиці Ш. побачив новаторське розуміння сутності мистецтва, як «втільнення комунікативного розуму», і тим самим розкриття сусп. характеру мистецтва,

як «основоположної спільності», «солідаризуючої сили».

Лит.: Асмус В.Ф. Шиллер как эстетик / В. Ф. Асмус // Вопросы теории и истории эстетики. – М.: Искусство, 1968. – С. 141-201; Шенгеляя И. Ш. Эстетическая «утопия» Фридриха Шиллера / И. Ш. Шенгеляя // Вісник СевДТУ. – Вип. 78: Філософія: Зб. наук. пр. – Севастополь: Вид-во СевНТУ, 2006. – С. 170-178; Шиллер Ф. Письма об эстетическом воспитании человека / И. Х. Ф. Шиллер // Собрание починений: В 8 т. – М.-Л.: Гослитиздат, 1950. – Т. 6. – С. 288-387.

І. Шенгеляя

Шмітт Карл (нім. *Carl Schmitt*; 11.07.1888, Плеттенберг, Зауерланд – 07.04.1985, там же) – нім. філософ, соціолог, політолог, правознавець. Походить із церк.-катол. дрібнобурж. родини. Проф. права в ун-тах Грайфсвальда (1921), Бонна (1922–1932), Колона (1933) та Берліна (1933–1945). 01.05.1933 р. вступив у Націонал-соціаліст. робітн. партію Німеччини і швидко став одним із провідних теоретиків права нацист. д-ви (до 1936).

Основні праці: «Політичний романтизм» (1919), «Диктатура» (1921), «Політична теологія» (1922), «Духовно-історичний стан сучасного парламентаризму» (1923), «Поняття політичного» (1927), «Вчення про конституцію» (1928), «Гарант конституції» (1930), «Легітимність та легальність» (1932), «Простір і великий простір у праві народів» (1940), «Державний суверенітет та відкрите море» (1941), «Земля і море» (1942), «Номос Землі» (1950), «Теорія партизана» (1964).

Гол. завданням **Ш.** як вченого став теорет. пошук стабільності форм політ. організації сусп-ва, адекватних його соц. розвитку, розв'язання проблеми ефективності держ. ін-тів у цілому та дієвості права зокрема.

Осн. принципом філософії права **Ш.** є ідея про безумовне панування політ. принципів над усіма критеріями сусп. існування. Відповідно до **Ш.**, той факт, що екон. протиріччя стають політ. протиріччями свідчить лише про те, що як і будь-який ін. вид людської діяльності, економіка може піти шляхом, який неминуче приводить до політ. вираження.

Лібер. теорії «прав людини» **Ш.** протиставляв ідею «прав народу». В його розумінні будь-який народ мав право на культурну суверенність, на збереження своєї духовності, істор. і політ. ідентичності. Сфера політики у розумінні **Ш.** стає втіленням волі народу, що втілюється у різноманітніших формах, які відносяться до юрид., екон. і соц.-політ.

рівням. Вона безпосередньо пов'язується з конкретикою істор. народу, наділеного своєю особливою якісною волею, та з істор. специфікою того чи ін. сусп-ва чи д-ви, традиції та минуле якого концентрується у політ. прояві. За **Ш.**, народ існує політично лише тоді, коли він утворює незалежну політ. спільноту та при цьому протиставляє себе ін. політ. спільнотам для збереження власного розуміння своєї специф. спільності.

У дусі геополіт. розуміння світу **Ш.** стверджував про первісний зв'язок політ. культури та всієї соц. реальності з простором, з його якісною орг-цією. **Ш.** сформулював типологію людських цивілізацій на основі їх відношення до якості простору, систематизувавши дані за чотирма характеристиками, які давньогрец. космологи називали «елементами» або стихіями, – Земля, Вода, Повітря та Вогонь (або Ефір). **Ш.** висунув концепцію «*номосу*» як форми орг-ції буття, що встановлює найгармонійніші відносини всередині соц. ансамблів та між ними. «Номос» – втілення особливого синтезу суб'єкт. і об'єкт. чинників, що органічно проявляються у створенні та розвитку політ. і юрид. систем. У «номосі» проявляються природні та культурні особливості людського колективу в поєднанні з доквіллям. Досліджуючи Номос Землі, **Ш.** зіткнувся з його сутнісною протилежністю – Номосом Моря. Вони є двома незвідними одна до одної та ворожими цивілізаціями, а не варіантами єдиного цивілізац. комплексу. Номос Землі існує безальтернативно протягом більшої частини людської історії. Сукупність версій Номосу Землі утворює історію традиц. сусп-ва. Символом сухопутного існування є Дім, а морського – Корабель. Море становить різновид природного середовища, різко відмінний від Суші, є більш відчуженим і ворожим, тому подолання людиною енергійного опору природи, що є сутністю культурної, цивілізаторської діяльності, різко відрізняється у випадку освоєння Моря та Суші.

Ш. розробив теорію «*Великого простору*», що описує процес розвитку д-в як прагнення до набуття найбільшого територ. обсягу. Сутність концепції «Великого простору» полягає в окресленні геогр. регіонів, у межах яких розмаїття політ. самопрояву конкретних народів та д-в, що входять до складу цього регіону, може набути гармонійного і несуперечливого узагальнення, втіленого у «Великому геополіт. союзі».

В основі розуміння політичного **Ш.** лежить розрізнення друга та ворога. У цьому розрізненні він бачив вирішальний спосіб

інтенсифікації смислів у політиці, незалежно від їх нац., реліг., ідеолог. та ін. змісту. Відповідно до **Ш.**, «політичне може черпати свою силу із різних сфер людського життя, із реліг., екон., морал. та ін. протиріч; політичне не означає ніякої власної предметної царини, але лише міру інтенсивності асоціації та дисоціації людей, мотиви яких можуть бути релігійними, національними (в етн. і культ. значеннях), господарськими чи мотивами ін. роду, і в різні періоди вони тягнуть за собою різні з'єднання та роз'єднання».

Існування політ. суб'єкта в концепції **Ш.** виводилось саме із його здатності самостійно визначати друзів та ворогів, тобто через можливість конструювати політ. простір як арену зіткнення, напруженості та боротьби, яка, у свою чергу, дає повноваження, свободу політ. суб'єкту на прийняття рішення щодо важливого, навіть виключного випадку. На ідеях **Ш.** щодо конструювання політ. реальності на основі розділення на ворогів та друзів будуються технології легітимації політ. влади. Технології легітимації за рахунок відповідного переструктурування політ. сприйняття громадськості, здатні не лише мобілізувати сусп.-політ. сили, спрямовуючи їх на легітимацію та підтримку влади політ. суб'єктів, що здатні вміло здійснювати такі технології, а й легітимувати будь-які, навіть підступні, вчинки щодо політ. опонентів, які марковані як вороги.

Літ.: Муфф Ш. Карл Шмітт и парадокс либеральной демократии / Ш. Муфф // Логос. – 2004. – Т. 45. – № 6. – С. 140–153; Филиппов А. Карл Шмитт. Расцвет и катастрофа // Шмитт К. Политическая теология. – М.: Канон-Пресс-Ц, 2000. – С. 259–314. Шмитт К. Диктатура. От истоков современной идеи суверенитета до пролетарской классовой борьбы / К. Шмитт. – СПб.: Наука, 2005. – 326 с. Шмитт К. Политическая теология. – М.: Канон-Пресс-Ц, 2000. – 336 с.; Шмитт К. Понятие политического / К. Шмитт // Вопросы социологии. – 1992. – № 1. – С. 35–67; Шмитт К. Теория партизана: Промежуточное замечание по поводу понятия политического / К. Шмитт. – М.: Практис, 2007. – 304 с.; Шмитт К. Государство и политическая форма / К. Шмитт. – М.: Изд. дом Государственного ун-та – Высшей школы экономики, 2010. – 272 с.

О. Висоцький

Шміттер Філіп (англ. *Philippe C. Schmitter*; 19.11.1936, Вашингтон, США) – амер. політолог. Навчався у Дартмут. коледжі (1954–1957). По завершенні – у Мексикан. Націон.

Автономному ун-ті (1957–1958), Женев. ун-ті (1959–1961), Каліфорн. ун-ті у Берклі (1961–1964). Згодом (1968) саме у Каліфорн. ун-ті здобув докт. ступінь (PhD) у галузі порівн. політології Викладав у Чиказ. ун-ті (1967–1982), Європ. ун-ті у Флоренції (1982–1986) та у Стенфорд. ун-ті (1986–1996). У 1996 р. повертається до Європ. ун-ту, у якому викладав до 2004 р., коли пішов у відставку, отримавши статус засл. проф. (professor emeritus). Як запрошений проф. (visiting professor) **Ш.** викладав у багатьох ун-тах світу. Віце-президент Амер. Асоц. політ. науки (1983–1984). Лауреат премій Йохана Скитта (2009) та Метью Догана (2009) у галузі політ. наук.

Основні праці: «Інтерес, конфлікт та політичні зміни у Бразилії» (1971), «Все ще століття корпоративізму?» (1974), «Організація бізнес-інтересів: дизайн дослідження з вивчення асоціативних дій бізнесу в розвинутих індустріальних суспільствах Західної Європи» (1981, у співавт. із В. Стріком), «Нео-корпоративізм та держава» (1984), «Переходи від авторитаризму: попередні висновки про невизначені демократії» (1986, у співавт. із Г. О'Доннеллом), «Чим демократія є... та чим не є» (1991, у співавт. із Т. Карл), «Концептуальні пригоди транзитологів та консолідологів: як далеко на схід вони мають спробувати просунутись?» (1994, у співавт. із Т. Карл), «Як демократизувати Європейський Союз... та навіщо?» (2000).

Основна сфера наук. інтересів **Ш.** – порівн. політологія, зокрема питання регіон. інтеграції у Латин. Амер. і Зах. Європі, а також демократизації авторит. політ. режимів країн Латин. Америки, Півд. і Сх. Європи. На особливу увагу заслуговують дослідження **Ш.**, пов'язані з проблемою представництва та захисту організованих сусп. інтересів на держ. рівні та участі груп інтересів у процесі ухвалення політ.-держ. рішень. **Ш.** входить до числа тих науковців, поруч, зокрема, зі С. Рокканом і Г. Лембрухом, які у кін. 60-х – поч. 70-х рр. відновили дослідницький інтерес до феномену *корпоративізму*, який, дискредитований практикою фашист. режимів у низці країн Зах. Європи, протягом тривалого періоду після завершення Др. світ. війни розглядався виключно негативно та, як наслідок, перебував у наук. забутті. **Ш.** відійшов від такого однобічного розуміння корпоративізму та його тлумачення в контексті практик фашист. й ін. типів автократ. режимів. За твердженням науковця, багато країн із яскраво вираженими корпорат. структурами не перестали бути демократичними. Крім того, стало очевидним,

що корпорат. система докладається до створення сприятливих умов для суперництва між групами інтересів за вплив на держ. органи.

У 1974 р. **Ш.** запропонував визначення суч. корпоративізму, що дало поштовх для подальших наук. дискусій. Відповідно до нього, неокорпоративізм є такою системою представництва інтересів, яка складається з обмеженого числа одиничних, недобровільних, конкуруючих між собою, ієрархічно структурованих та функціонально відмінних структур, які або отримали дозвіл на свою діяльність від д-ви, або були офіц. нею визнані (якщо не створені); ці структури отримують монополію на представництво у своїй сфері в обмін на певний контроль за відбором лідерів, а також за артикуляцією вимог і прихильностей.

Важливим аспектом концепції неокорпоративізму **Ш.** є положення, за яким виникнення груп інтересів та їх об'єднання у різні структури міжгрупової кооперації – один із визначальних чинників успішного переходу (транзитиву) від авторит. правління до демократії, особливо на етапі консолідації нових демокр. режимів. Консолідацію демократії **Ш.** визначає як процес трансформації випадкових домовленостей, які були продиктовані розсудливістю норм, та викликаних збігом обставин рішення, ухвалених у процесі переходу, у відносини співроб-ва та конкуренції, що мають регулярний характер, ведуться за достеменно відомими правилами та добровільно приймаються різними орг-ціями та індивідами, які беруть участь у демокр. управлінні.

Ш. є одним із класиків транзитології. Знаковою у цьому контексті стала спільна робота **Ш.** та Г. О'Доннелла «Переходи від авторитаризму: попередні висновки про невизначені демократії». Перехід науковці визначають як інтервал між одним політ. режимом та ін. Він обмежується, з одного боку, початком процесу розпаду авторит. режиму, а з ін. – встановлення певної форми демократії, поверненням до авторит. правління, або появою революц. альтернативи. Характерною ознакою транзитиву вчені вважають невизначеність правил політ. гри – вони не тільки постійно змінюються, а й зазвичай їх завзято оскаржують. Це впливає з того, що актори змагаються між собою не тільки за реалізацію своїх актуальних інтересів та/або інтересів тих, кого вони репрезентують, але й за можливість встановлювати правила та процедури, конфігурація яких визначатиме ймовірних переможців та невдах у майбутньому. Сам процес переходу **Ш.** та О'Доннелл розподіляють на три послідовні

та взаємопов'язані етапи: лібералізацію, демократизацію та соціалізацію.

Ш. є визнаним класиком політ. науки. Його ідеї та праці складають концепт. основу досліджень суч. корпоративізму та демократизації авторит. політ. режимів.

Лит.: Шутунов Г. Концептуальні засади транзитологічної парадигми: історія становлення / Г. Шутунов // Вісн. Львів. ун-ту. Серія: філософ.-політолог. студії. – 2010. – Вип. 2. – С. 51-62; Шмиттер Ф. Неокорпоративізм / Ф. Шмиттер // Поліс. – 1997. – № 2. – С. 14-22; Karl T. L. The Conceptual Travels of Transitologists and Consolidologists: How Far to the East Should They Attempt to Go? / Terry Lynn Karl, Philippe C. Schmitter // Slavic Review. – Spring, 1994. – Vol. 53, № 1. – P. 173-185; O'Donnell G. Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies / Guillermo O'Donnell, Philippe C. Schmitter. – Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1986. – 81 p; Schmitter P.C. Dangers and Dilemmas of Democracy / Philippe C. Schmitter // The Global Resurgence of Democracy. – Second Edition // Edited by L. Diamond and M.F. Plattner. – Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1996. – P. 76-93.

Г. Шутунов

Шпенглер Освальд (нім. *Spengler Oswald*; 29.05.1880, Бланкенбург, Гарц – 08.05.1936, Мюнхен) – нім. філософ, автор відомих філос.-істор. концепцій ХХ ст.

Основні праці: «Занепад Європи» (у 2-х томах: I т. – 1918, II т. – 1922), «Роки рішення. Німеччина і всесвітньо-історичний розвиток» (1933), «Песимізм?» (1921), «Людина і техніка» (1931).

У праці «Занепад Європи» **Ш.** сформулював циклічну теорію істор. змін. На його думку, сусп-во є своєрідним культурним організмом, який підпорядкований біол. ритму, що визначає основні фази його розвитку: народження та дитинство, молодість і зрілість, старість і «занепад». Кожному культурному організмові, як і організмові біологічному, заздалегідь відміряно певний термін, що залежить від внутр. вітального циклу – приблизно тисяча років. **Ш.** заперечував єдність історії та прогресу як заг. спрямованість істор. розвитку – «культури виникають із піднесеною безцільністю, наче квіти в полі», і настільки ж безцільно сходять зі сцени, не залишаючи після себе нічого. Культура, за **Ш.**, тотожна сусп. організмові. Життєвим початком будь-якої культури є її «душа», яка прагне здійснитись, набути свого зовн. виразу у формах культу-

ри, створити свій світ. У міру того, як душа вичерпує свої внутр. можливості, культура мертвіє, перетворюючись на «цивілізацію». Цивілізація є протилежністю культури. Перехід від культури до цивілізації – це перехід від творчості до безплідності, від становлення до окостеніння.

На думку Ш., в історії людства існує вісім «великих культур», які зуміли цілком реалізувати свої потенції: китайська, вавилонська, єгипетська, індійська, антична, візантійсько-арабська, західна, культура майя, а також російсько-сибірська, яка щойно пробуджувався. Однак розгорнутий аналіз він здійснив лише щодо греко-римської («аполлонівської») і західної («фаустівської») культури.

Оскільки, як вважав Ш., фаустівська культура виникла приблизно в X ст., то перехід її розвитку від стадії «культури» до стадії «цивілізації» відбувся у XIX ст. Із настанням цивілізації розцвітає політика. Однак політ. діяльність в епоху цивілізації не має шансів стати змістовним мистец. життя, яким вона була в епоху культури, позаяк «народи» перетворилися у «маси». Саме неможливість інтенс. формотворчості робить політику цивілізованого Заходу екстенсивною (завойовницькою). Яскраво описуючи безглуздість імперіалістичного політиканства, Ш. пропонує прийняти цю безглуздість як невідворотну «долно» сьогодення та прийдешніх поколінь. Він вважав, що до поч. XX ст. фаустівська культура вступила у період «зими» або «западу». Цей період приносить торжество матеріалізму й скептицизму, соціалізму та сили грошей, а наближається до завершення ера лібералізму, індивідуалізму, демократії, свободи та гуманізму. Нова ера, пророкує Ш., неминуче стане епохою цезаризму та грандіозних воєн. Життя опуститься до рівня заг. одноманітності – нової форми примітивізму.

Істор. і суспільствознавчі концепції Ш. від виходу у світ книги «Запад Європи» критикувалися, однак, не викликає сумніву, що як літ. твір вона є справжнім шедевром, який справив сильне враження на сучасників. Хоча Ш. й не можна назвати прямим попередником нацизму, однак песимізм і фаталізм його твору мали значний вплив на сусп. думку й відіграли помітну роль у катастрофі лібер.-демокр. ідеалів Веймар. республіки.

Літ.: Аверинцев С.С. Морфология культуры О.Шпенглера // Вопросы литературы. – 1968. – № 1. – С. 122-146; Освальд Шпенглер и закат Европы: Сб. статей Н. Бердяева, Я. Букишана, Ф. Степуна и С. Франка // Бердяев Н. А. Смысл

истории; Новое средневековье. – М.: Канон + ОИ «Реабилитация», 2002. – 105 с.; Патрушев А. И. Миры и мифы Освальда Шпенглера (1880-1936) // Новая и новейшая история. – 1996. – № 3. – С. 122-144; Шпенглер О. Закат Европы: очерки морфологии мировой истории: в 2 т. – Т. 1. Геистальт и действительность. – М.: Мысль, 1998. – 668 с.; Шпенглер О. Закат Европы: очерки морфологии мировой истории: в 2 т. – Т. 2. Всемирно-исторические перспективы. – М.: Мысль. – 1998. – 608 с.

І. Танчин

Штейн Лоренц (нім. *Stein Lorenz von*; 18.11.1815, Екеріфорде, Німеччина–23.09.1890, Відень, Австрія) – юрист, державознавець, соціолог та економіст, творець європ. моделі «д-ви заг. добробуту».

Основні праці: «Соціалізм та комунізм у сучасній Франції» (1842), «Історія соціального руху у Франції з 1789 до наших днів» (1850), «Уроки управління» (1865-1868).

Книга «Соціалізм та комунізм у сучасній Франції» – перший досвід історичного вивчення соціалізму і його наук. критики. Ш. дав визначення нового на той час поняття соціалізму, наполягаючи на жорсткій відмінності між соціалізмом і комунізмом. Визнаючи нездійсненними утопічні навчання соціалістів того часу, вчений відзначає, що завдання, висунуте соціалізмом, «відповідає найшляхетнішим ідеалам людського серця, найпотемнішим його сподіванням». Вивчення соціалізму втілюється у тритомну працю «Історія соціального руху у Франції з 1789 до наших днів». Лекції, які читав Ш. у Віден. ун-ті, охоплювали всю сукупність держ. наук, уперше зведених у глибоко продуману систему. Далі він відкрив нову фазу в розвитку соц. наук працею про д-ву, сусп-во і держ. управління – «Уроки управління».

Вчення Ш. склалося під впливом філософії Гегеля, з одного боку, і фр. соціаліст. доктрин – з ін. У Гегеля Ш. запозичує діалектичний метод і формальне протиставлення сусп-ва д-ві. Дотримуючись методу Гегеля, вчений намагався вивести з абстрактного поняття д-ви все різноманіття завдань та діяльності уряд, влади. Із соціалістами Ш. зближує розуміння сутності екон. ладу. За вченням Ш., початок громадської організації криється в обмеженості сил індивіда, в неможливості задоволення його потреб лише власними силами – звідси прагнення підпорядкувати собі ін. осіб та пристосувати їх для своїх егоїстичних цілей. Тому сусп. лад завжди призводить до залежності слабких від сильних,

незаможних від багатих, тобто до нерівності та несвободи. В основі самої громад. орг-ції криється протиріччя між ідеальним призначенням особистості та можливістю її існування та успіху з огляду на обмеженість її сил. Це протиріччя покликана вирішити д-ва – вища форма спільного проживання. Завдання держави – сприяти матеріальному і духовному розвитку кожного індивіда. Для здійснення цього завдання воля д-ви як вищої форми особистості повинна відповідати волі складових її індивідів, не стаючи знаряддям панівного сусп. класу чи партії. Отже, воля д-ви може бути виражена органом, що стояв би поза боротьбою сусп. класів, розумів і виражав ідею д-ви та її завдання. Ідея д-ви полягає у відновленні рівності й свободи, в піднятті нижчих, знедолених класів до рівня багатих і сильних. Виконання цього завдання має взяти на себе монархічна верховна влада, що стоїть над сусп-вом і боротьбою його класів. Зі свого визначення поняття д-ви Ш. виводить своє вчення про управління. Якщо д-ва є колективним індивідом, піднятим до самосвідомості, то діяльність її, по-перше, може бути виражена шляхом самовизначення і, по-друге, може мати об'єктом зовн. світ, сукупність складових його індивідів. Самовизначення волі д-ви становить зміст законодавчої влади, вплив на зовн. світ – зміст уряд, влади, управління. Вся діяльність виконавчої влади поділяється на три галузі: держ. госп-во, правосуддя та внутр. управління. Кожна з цих трьох галузей має двояке завдання: встановлення умов, що сприяють розвитку окремих осіб, і боронити їх від небезпек, які їм загрожують і які неможливо подолати лише своїми власними зусиллями. Для виконання цих завдань органи викон. влади користуються правом видавати засновані на законі приписи та розпорядження і володіють правом безпосереднього усунення загрозливих небезпек шляхом примусу. Таким чином виконавча влада поділяється на розпорядчу та примусову.

Аналізу іст. розвитку адмін. права Ш. присвячує весь перший том «Уроків управління». На нижчих щаблях правового розвитку д-ви два види вираження держ. волі – закон та адмін. розпорядження – слабо розрізняються; в д-вах, що стоять на вищому щаблі розвитку, закон є сама держ. воля, яка отримала вираз через народне представництво, між тим як розпорядження висловоле лише волю виконавчої влади. Звідси випливає, що адмін. розпорядження має силу лише тому, що збігається із загальною держ. волею, тобто зі законом. Із підпорядкованості адмін. розпорядження

закону Ш. виводить відповідальність міністрів, розрізняючи дві форми їхньої відповідальності – політ. і судову.

Системі адмін. управління вчений протиставляє систему самоврядних громад. одиниць (провінцій, округів, міст, громад) та систему громад, ладу взагалі, що виражається у різноманітних вільних громад, організаціях та корпораціях: станових, класових, промислових, комерційних і т. д. Ш. докладно зупиняється на питанні про велике значення для досягнення культ, завдань д-ви самоврядних орг-цій, та вільних союзних установ, на розмежуванні діяльності виконавчої влади і роботи вільних громад. орг-цій. Решта шість томів «Уроків управління» присвячені детальній розробці т. зв. вчення про внутр. управління, розглянутому відносно трьох сфер життя особистості: 1) особисте життя людини у вузькому значенні; 2) госп. життя і 3) сусп. життя. Крім вищевказаних, Ш. належить низка праць із різноманітних питань права, народного госп-ва, політики та сусп. життя.

Літ.: Романенко Ю. В. Юридичний позитивізм і штейніанство: філософія правової соціальної держави у XIX ст. / Ю. В. Романенко // Мультиверсум. Філософ. альманах: зб. наук, праць. – Вип. 5. – К., 1999; Калашиников С. В. Функциональная теория социального государства / С. В. Калашиников. – М., 2002; Кочеткова Л. Н. Теория социального государства Лоренца фон Штейна / Л. Н. Кочеткова // Философия и общество. – 2008. – № 3. – С. 69-79.

О. Сорба

Штірнер Макс (нім. *Stirner Max*, псевд.; спр. ім'я й прізвище Каспар Шмідт, Schmidt; 25.10.1806, Байройт, – 26.6.1856, Берлін) – нім. філософ-молодогегельянець, ідеолог анархізму.

Основна праця: «Єдиний та його власність» (1845); книга принесла Ш. популярність, але невдовзі була забута й знову отримала визнання як класика анархістського вчення через 20 років після смерті автора. Нова хвиля зацікавленості Ш. виникла наприкінці XIX ст. і була зумовлена інтересом до творчості Ф. Ніцше, коли з'ясувалося, що чимало ідей, проповідуваних Ніцше, вже було висловлено Ш. у згаданій праці.

Згідно з поглядами Ш., життя людини проходить у боротьбі з навколишнім світом. У цій боротьбі людина стверджує себе як «Єдиного» – ні на кого не подібного створіння. Водночас людина є продуктом сусп-ва, яке прищеплює людині ідеї вітчизни, мораль-

ності, законності, благочестя тощо. Ці ідеї тягнуть над людиною, сковують її свободу, позаяк, хоча вони й є примарними, але, будучи нав'язаними людині за допомогою насилля, набувають характеру реальних ін-тів. Людина повинна подолати ці примари, звільнитися від них і стати самовладним власником предметного й духовного світу. Для цього необхідно повернутися до самого себе, реабілітувати свій природний егоїзм та індивідуалізм, навчитися віддавати перевагу особистому перед суспільним.

Ш. також вважає примарами д-ву, право, власність, сім'ю, релігію тощо. Д-ва, на його думку, «завжди має лише одну мету – обмежувати, пов'язувати, субординувати окремого, робити його підлеглим чогось загального»; **Ш.** критично ставиться навіть до індивідуальних прав особи, позаяк «усяке існуюче право – чуже право, право, яке мені «дають», «поширюють на мене». Партія, на його думку, – це маленька «д-ва в д-ві»; яка вся пронизана духом авторитету та сакральності, підпорядкована жорсткій дисципліні, має свій «символ віри» та бореться за владу. Природно, особистість у ній є завжди відчуженою. Тому «Єдиний», хоча і може примикати до партії, доки його мета збігається з її метою, але він повинен залишатися глибоко безпартійним і покидати партію, коли вона почне придушувати його, або коли їхні цілі розійдуться.

Ш. гостро критикував як лібералізм, так і соціалізм. Ліберали, згідно **Ш.**, проповідують свободу індивідів лише на словах, а на ділі освячують підпорядкування індивідів буржуазній законності. Таким чином на зміну тиранії володарів феодалізму епохи приходять тиранія лібер. законів, написаних людьми для того, аби підкорити людей владі грошей, змусити бідних служити багатим. Соціалісти ж, за **Ш.**, прагнуть урівняти людей шляхом знищення приватної власності. Але варто зробити це, і всі стануть жебраками, абсолютно безпорадними перед вищим власником – д-вою.

Впадає в око, що поглядам **Ш.** притаманна явна диспропорція між руйнуванням і творенням, одиничним і загальним. Його анархізм є радше філос. обґрунтування боротьби проти деспотизму політ. ін-тів, аніж виробленням програми анархічних дій або хоча б якихось теорій ідеального сусп-ва з анархістської точки зору. Оскільки **Ш.** абсолютизує «Я», визнаючи в будь-якій формі нееґоїстичного самовизначення насильницьке підкорення його зовнішньому щодо цього «Я» авторитетові, то він тим самим заперечує можливість соц.-політ. устрою на фундаменті цієї концепції. І

все ж таки **Ш.** залишає можливість кооперації між індивідуумами, уводячи поняття «союзу еґоїстів». За визначенням **Ш.**, «союз еґоїстів» – це динамічне, добровільне, живе утворення, створене та безперервно оновлюване особистостями, які мають право і можливість виходити з цього «союзу» «Союз еґоїстів» є протилежний «сусп-ву», яке є утворенням механічним, відчуженим, мертвим, деспотичним, зв'язує та пригноблює людей. Якщо «сусп-во» й д-ва вимагають від особистості пожертвувати своєю особливістю, своєю своєрідністю, то в «союзі» особистість жертвує лише частину своєї свободи. Наводячи приклади подібних «союзів», **Ш.** вказує і на дітей, які об'єдналися для гри, і на дружню компанію і на союз робітників, які об'єдналися для спільного страйку, і на групу городян, які створюють кооперативну сусп. хлібопекарню (замість бурж. конкуренції). На думку **Ш.**, на зміну централіз. і авторитарній орг-ції сусп-ва з закостенілими формами, має прийти не хаос, а добровільний, живий і динамічний союз особистостей, який примножуватиме силу «еґоїстів» і допускати свободу виходу з нього, як тільки він перестане когось влаштовувати або почне придушувати чиюсь самобутність.

Методом знищення д-ви, на думку **Ш.**, є загальне повстання. Таке повстання за своєю суттю протилежне революції. Якщо революція – політ. й соц. дія, що має на меті створення нових установ, то повстання є діянням окремих особистостей, яке дозволить людям самим себе влаштовувати.

Творчість **Ш.** помітно вплинула як на теорію анархізму, так і фашизму. Зберігає певну популярність, переважно в артистичних колах.

Літ.: Бурдо Ж. Властители дум: Пророки силы, добра и красоты. Ренан. Штирнер. Ницше. Толстой. Рёскин / Ж. Бурдо. – М.: Изд-во ЛКИ, 2007. – 232 с.; Курчинский М. А. Апостол эгоизма. Макс Штирнер и его философия анархии / М. А. Курчинский. – М.: Изд-во ЛКИ, 2007. – 264 с.; Рябов П. В. Философия классического анархизма (проблема личности) / П. В. Рябов. – М.: Вуз. книга, 2007. – 340 с.; Штирнер М. Единственный и его собственность. – Харьков: Основа, 1994. – 560 с.

І. Танчин

Штомпка Пьотр (польсь. *Piotr Sztompka*; 02.03.1944, Варшава, Польща) – суч. польсь. соціолог, суч. теоретик соціології. 1966 – магістр права в Ягелонському ун-ті (Краків, Польща). 1967 – магістр соціології в Ягелон.

ун-ті. 1970 – Ph.D. у соц. науках (Ягелон. ун-т). 1974 – габлітація та звання доц. (Ун-т Кракова). 1980 – повний екстраординарний проф. **Ш.** – проф. Ягелон. ун-ту в Кракові, проф. Вищої школи європ. ім. О. Ю. Тісхнера. З 1975 – керівник Ін-ту соціології філософ-ту Ягелон. ун-ту. Президент Міжнар. асоціації соціологів (2002-2006). У різні роки був запрошеним проф. амер. ун-тів – Колумб., Каліфорн., Гарвард., Мічиган. ун-тів, ун-ту Дж. Хопкінса, Римського ун-ту Ла Сапієнца в Італії та ін. Як запрошений дослідник працював у наук.-досл. центрах Берклі (штат Каліфорнія, США), Оксфорду (Великобританія), Відня (Австрія), Берліна (Німеччина), Упсали (Швеція).

Основні праці: «Функціональний аналіз в соціології і суспільній антропології» (1971), «Структура і функція» (1974), «Соціальна дилема» (1979), «Переосмислення прогресу» (1990, у співавт. Дж. Александером), «Суспільство в дії» (1991), «Діячі і структури» (1994), «Соціологія: аналіз суспільства» (2002), «Візуальна соціологія. Фотографія як метод дослідження» (2005), «Соціологія соціальних змін» (2005), «Довіра. Фундамент суспільства» (2007), «Соціологія повсякдення» (2008).

Ш. є представником суч. соціології політики, яка належить до базових політ. наук і спрямована на аналіз сусп. умов політ. явищ і процесів. **Ш.** відомий як автор теорії «соц. змін» («соц. становлення»), котра представляє собою теорію активної взаємодії соц.-політ. структур і їхніх творців – активно діючих суб'єктів. **Ш.** розглядає процес, у якому соц. суб'єкти змінюють не лише структури сусп.-політ. життя, але і сам спосіб їх побудови. Це означає, що залежність людини від невіддільних йому сил (природних, політ., екон., соц.) не є універсальною та вічною, вона змінюється і стає взаємозалежною. **Ш.** послуговується такими соц. поняттями, як новація, конкуренція, адаптація, процес, прогрес, трансформація, а також аналіт. категоріями політології: влада, насилья й опір, політ. дія, д-ва і громад. сусп.-во, правила управління, дискурс публ. і політ., сусп. думка, політ. еліта, ідеологія, політ. і сусп. капітал, політ. соціалізація тощо.

Потужні імпульси для розвитку суч. політики, і соціології політики зокрема, виникають із емпіричних і теоретичних понять модернізації, європеїзації та глобалізації. **Ш.** трактує процеси модернізації та глобалізації з точки зору теорії соц. становлення. На його думку, організуючими принципами та вод-

ночас заг. рисами модерну (сучасності) є індивідуалізм, диференціація, раціональність, економізм, експансія. Теорія соц. змін, виражаючи перспективний альтернативний підхід до соц. змін, які супроводжують вказані процеси, створює адекватний інструментарій для пояснення політ. змін у суч. сусп.-ві. У рамках підходу виникає можливість вивчення конкретних механізмів нинішніх змін і ролі різних видів політ. діяльності у майб. трансформаціях.

Літ.: Покровский Н. Е. Предназначение социологии / Н. Е. Покровский // Штомпка П. Социология. Анализ современного общества. – М.: Логос, 2005. – С. i-vii; Ядов В. А. Предисловие научного редактора русского издания / В. А. Ядов // Штомпка П. Социология социальных изменений / Пер. с англ.; под ред. В. А. Ядова. – М.: Аспект-Пресс, 1996. – С. 5-8; Gąsior-Niemiec A. Socjologia polityki – artykuł dyskusyjny / Anna Gąsior-Niemiec // Polityka i Społeczeństwo. – 2009. – № 6. – S. 36-46.

Б. Юськів

Штраус Лео (англ. *Strauss Leo*; 20.09.1899, Кірххайн, Нім. імперія) – 18.10.1973, Аннаполіс, США) – амер. політ. філософ, культуролог. У 1921 р. отримав ступінь магістра, а у 1925 р. – д-ра філософії у Гамбурзькому ун-ті. У 1925-1932 рр. працював в Академії євреїв. досліджень у Берліні. З 1932 р. – в еміграції. Викладав в ун-ті міста Упсала (Швеція) та ін. ун-тах Європи. У 1938 р. переселився до США, протягом 1938-1949 рр. працював у Новій школі соц. досліджень, у 1949-1967 рр. очолював каф. політ. філософії Чикаг. ун-ту, опісля (1968-1969) – проф. Клермонтського кол. коледжу (Каліфорнія), а в останні роки (1969-1973) – Коледжу св. Джона в Аннаполісі (Меріленд).

Основні праці: «Філософія і закон» (1935), «Про тиранію» (1948), «Переслідування і мистецтво письма» (1952), «Природне право та історія» (1953), «Роздуми про Макиавеллі» (1958), «Історія політичної філософії» (1963), «Місто і людина» (1964), «Сократ і Аристотель» (1966).

Ш. – один із основоположників неоконсерв. напрямку у політ. філософії. Для нього, політика та філософія були обов'язково пов'язані між собою сферами, але політ. філософія не ототожнювалася з політ. думкою. На погляд **Ш.**, будь-яка політ. філософія – це політ. думка, але не будь-яка політ. думка – є політ. філософією. Політ. думка не може бути чимось більш значущим, ніж тлумачення, чи захист твердо укорінених переконань і стій-

ких політ. міфів; для політ. філософії головне – охоплювати й утримувати відмінність між переконанням, вірою та знанням. За Ш. філософія – це пошуки універсального цілісного знання. Політ. філософія як окрема галузь виділяється, на погляд Ш., під час суду і смерті Сократа. Метою політ. філософії є прагнення замінити думку про політ. факти знанням про їх природу. Ш. вважав, що політ. явища є предметом схвалення/несхвалення, визнання чи осуду. Відповідно, за ставленням до політики, політ. філософія визнавалась Ш. не нейтральністю, а закликом до людської покорності, лояльності, рішучості або чіткої громадської позиції.

Наук. творчість Ш. до 1948 р. співпадає із часами активного оформлення політ. науки. Особливо інтенсивно цей процес відбувався у США, де наукова еліта значно інтегрувалась європ. дослідниками-емігрантами. Їх концепції, сприяли розгалуженню політології й активному поділу мегатеорій на макро- і мікротечії. Ш. зауважував, що спочатку політ. філософія не відрізнялася від політ. науки та була всеохопним вченням про людське буття, однак потім вона була розділена на частини у розрахунку, що вони будуть жити, «як живуть частини хробака». Ш. наголошував, що сучасний стан світового пізнання позбавлений універсальної мети, великі його сегменти, які раніше належали до політ. філософії чи політ. науки, відокремилися від них, функціонуючи як економіка, соціологія та соціальна психологія. Необхідність універсальної мети, за Ш., означає необхідність повернення до класичної політ. філософії, яка має відтворювати ключові цінності: її не зможуть замінити ідеологія та інші соц. науки.

Класична політ. філософія, виходячи з цього, відрізняється «благородною простотою і спокійною величчю». Вона дозволяє людям зрозуміти те, що у минулі часи мало назву «природним» характером класичної думки. Саме вивчаючи твори Платона, Арістотеля, Ксенофонта, Ш. робить висновок, що класичні античні політ. філософи нібито «таємно» дотримувалися поглядів, які відрізнялися від тих, що сповідувала більша частина населення їх д-в. Тому, у своїх творах вони передавали доступну тільки обраним істину у зашифрованому вигляді, щоб більша частина співгромадян їх не зрозуміла. Ш. наголошував на тому, що інтелектуальний потенціал громадянина зумовлює його приналежність до еліти і через це, він не може бути зрозумілим більшості. Як приклад подальших дій

такого громадянина, Ш. наводив думки Арістотеля, що подібна особа добре служитиме своїй країні безвідносно до якого б то не було режиму, а її лояльність батьківщині має зберігатися від початку до кінця.

Подальші ідеї Ш. стали основою філософії неоконсерватизму, а у подальшому – й відповідної ідеології: 1) елітизм; 2) лояльність колективу; 3) прагнення абсолюту, універсальності й єдності істини у політ. сфері; 4) необхідність ексклюзивної прихованості істинного знання від мас; 5) зняття ціннісного конфлікту між релігією та наукою. Окреме місце Ш. відводить політ. лояльності, зокрема зазначаючи, що відвернена чеснота у політиці – ніщо, але громадянська чеснота, патріотизм чи відданість (лояльність) колективу самодостатні. «Є кілька кіл учнів, і менш посвячені годяться, але для іншої мети; своїм же найближчим учням передаємо тонкощі навчання поза текстом, в усній традиції, майже зовсім таємно. [...] Виховуємо кілька випусків, вони складають як би секту, допомагають один другу з кар'єрою, роблячи її й самі, тримаючись у курсі Вчителя. [...] через кілька десятків років «наші» без єдиного пострілу беруть владу в найсильнішій країні світу».

Політ. філософія Ш. і сам він, як особистість, здійснили визначальний вплив на розвиток наук про політику і стратегію позиціонування США у світі наприкін. ХХ – поч. ХХІ ст.ст. Натхненні працями Ш. політики й політологи-неоконсерватори, об'єднані вірністю його ідеям, змогли здійснити свого роду «безкровне захоплення влади» у США, взяти під контроль процес формування амер. політ. еліти. Саме лояльність, штраусівський езотеризм та елітизм сприяли політ. гегемонії неоконсерваторів до приходу до влади Б. Обама.

Літ.: Маковецкая З. О. Политическая философия Лео Штрауса / Маковецкая З.О., Татищева А. А. – М.: Города, 2008. – 487 с.; Павлов А. В. Прагматичные наследники политической философии Лео Штрауса / А. Павлов // История философии, 2008. – № 13. – С. 98-109; Семигин Г. Ю. Антология мировой политической мысли / Семигин Г. Ю. – М.: Мысль, 1999. – 829 с.; Штраус Л. Введение в политическую философию / Штраус Л. – М.: Логос, Практис, 2000. – 364 с.; Leupp Gary. Philosopher Kings Leo Strauss and the Neocons [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.counterpunch.org/2003/05/23/the-philosopher-kings/>

Т. Нагорняк

Шуман Робер (фр. *Schuman Robert*; 29.06.1886, Клаузен, Люксембург–04.09.1963, Сі-Шазель, Франція) – фр. і европ. політик, прем'єр-міністр, міністр закордонних справ і міністр юстиції Франції, один із «батьків-фундаторів» ЄС. **Ш.** отримав юрид. освіту в ун-тах Бонна, Берліна і Страсбурга, був відомим адвокатом. Політ. кар'єра **Ш.** почалася в 1919 р. із обрання депутатом від департаменту Мозель у Нац. збори Франції. Заарештований нім. окупац. адміністрацією за спротив політиці нацист. влади під час Др. світ. війни (1940 р.), **Ш.** втікає з в'язниці (1942 р.), бере участь у русі Опору. Після війни успішно продовжує політ. кар'єру у Франції: міністр фінансів (1946-1947), прем'єр-міністр (1947-1948), міністр закорд. справ (1948-1952) і міністр юстиції (1955-1956). Президент Європ. парламент. асамблеї (1958–1960), яка пізніше стала Європ. Парламентом. 1955-1961 – очолював Європейський рух.

Основна праця: «За Європу» (1963).

Виголошена 9 травня 1950 р. промова **Ш.** («Декларація Шумана», «План Шумана»), у якій **Ш.** як міністр закордонних справ Франції оприлюднив проект створення Європ. співт-ва вугілля і сталі, поклала початок процесу створення ЄС. Проект, ідея якого належала фр. політику і економісту Ж. Моне, передбачав об'єднання кам'яновуг., залізорудної і металург. промисловостей низки західноєвроп. д-в. Його основною метою було не допустити таємного одностороннього переозброєння ФРН і Франції.

У «Декларації Шумана» фр. уряд запропонував «помістити спільне фр.-нім. вир-во вугілля та сталі під керівництво спільного Найвищого Органу влади, як організації, відкритої для участі всіх країн Європи». У праці «За Європу» **Ш.** зазначає: «Створення спільного вир-ва вугілля і сталі відразу ж закладе основи загального екон. розвитку як першого етапу европ. Федерації і змінить долю регіонів, раніше приречених на виробництво зброї, постійною жертвою якої самі ж вони і ставали. Встановлені таким чином спільні виробничі зв'язки означатимуть, що будь-яка війна між Францією і Німеччиною відтепер стане не тільки немислимою, але і практично неможливою. Створення цього могутнього спільного вир-ва, відкритого для всіх країн, що побажали до нього приєднатися, призведе до того, що в усіх країн-учасниць з'являться основні елементи для індустріального вир-ва на тих же підставах, і буде закладено фундамент їх екон. вирівнювання. ...Шляхом об'єднання базових вир-в і створення Найвищого Органу

влади, рішення якого будуть обов'язковими для Франції, Німеччини та ін. країн, що приєднуються, будуть закладені перші конкретні підвалини європейської Федерації, необхідної для збереження миру».

Бачення об'єднаної Європи Ж. Моне і Р. Шуманом чітко викладене у такій тезі зі згаданої промови останнього: «Європу неможливо побудувати враз або за певним планом. Її будуватимуть поступово, кризь конкретні досягнення, що закладуть підвалини солідарності де факто». Так вони стали на бік функц. методу европ. інтеграції, віддавши йому перевагу перед методом конституційним або федеративним. Це означало, що европ. д-ви, які щойно знову здобули суверенітет після Др. світ. війни, не мушили одразу й цілком віддавати його на користь федерат. европ. д-ви. Їм тільки потрібно було відмовитись від догми неподільності суверенітету і певних його частин в окремих, чітко визначених сферах, в обмін на що вони здобували право перевіряти справи своїх партнерів, на які поширювалось спільне управління, і в такий спосіб розширювали власний суверенітет. Це був шлях поступового зменшення суперечностей між ідеями европ. інтеграції та нац. незалежності.

На основі плану **Ш.** 18.04.1951 в Парижі урядами ФРН, Франції, Італії, Бельгії, Нідерландів і Люксембургу був укладений договір про створення Європ. співт-ва вугілля і сталі. Договір поставив довгострокові цілі зміцнення миру у Європі і створення передумов для тісного об'єднання европ. д-в. Створення цієї орг-ції означало системний прорив у практиці міжнар. співпраці. Це об'єднання з самого початку пішло далі традиц. міжнар. орг-цій, позаяк передбачало передачу частини держ. суверенітету на наднац. рівень і ставило за мету формування згуртованого співт-ва зі спільною долею.

Літ.: Монне Ж. Реальность и политика: Мемуары / Ж. Монне. – М.: Московская школа политических исследований, 2001 – 664 с.; Копійка В. В. Європейський Союз: історія і засади функціонування: навч. посіб. / В. Копійка, Т. Шинкаренко; ред. Л. В. Губерський. – К.: Знання, 2009. – 751 с.; Шемятенков В. Г. Европейская интеграция / В. Г. Шемятенков. – М.: Международные отношения, 2003. – 400 с.; Шуман Р. За Европу / Р. Шуман. – М.: Моск. школа полит. исследований, 2002. – 96 с.; Hoff J. The European Union: from Jean Monnet to the euro / J. Hoff. – Ohio: University Press, 2000. – 240 p.

Т. Сидорук

Шумпетер Йозеф Алоїз (нім. *Joseph Alois Schumpeter*; 08.02 1883, Тресті, Австро-Угорщина – 08.01.1950, Тактонік, штат Коннектикут, США) – австр. і амер. економіст, соціолог, історик екон. думки, політолог. Навчався на ф-ті права та політ. наук Віден. ун-ту (1901–1906); проф. Чернів. ун-ту (1909–1911); міністр фінансів Австрії (1919–1920). Проф. Рейн. (Бонн, 1925–1932) і Гарвард. унів. (1932–1950).

Основні праці: «До концепції соціальної цінності» (1908), «Теорія економічного розвитку» (1912), «Капіталізм, соціалізм і демократія» (1942).

Ш. створив оригінальну теорію екон. розвитку, що здійснила глибокий вплив на суч. соціологію та екон. науку. Розробив модель динамічного розвитку, в яку вдало «вмонтовані» інституціонально-соціальні чинники. На думку **Ш.**, екон. розвиток завжди переривчастий, нерівномірний за характером, тому стан ринк. рівноваги – це лише теорет. конструкція, позаяк конкуренція є постійним «процесом творчого руйнування»; уся історія капіталізму – історія творчого руйнування. **Ш.** переконаний, що екон. зростання, розвиток капіталізму в цілому можна пояснити лише успішною діяльністю новаторів-підприємців; у той час як відсутність інноваційного розвитку призводить до застою та занепаду в соц.-екон. і політ. житті.

На думку **Ш.**, небезпека капіталізму загрожує не з екон. боку: низькі темпи зростання, неефективність, високе безробіття – усе це корегується капіталіст. системою. Складніше з ін., менш відчутними аспектами капіталіст. цивілізації, які руйнуються саме завдяки її успішному функціонуванню. Сім'я, дисципліна праці, романтика та героїзм вільного підприємництва, і навіть прив. власність, свобода контрактів тощо стають жертвами процесу раціоналізації, знеособлення, «дегероїзації», основним двигуном якого є великі концерни – акціонерні т-ва з бюрокр. механізмом управління, що досягли успіху на ниві «творчого руйнування». Таким чином, розвиток капіталізму, на думку **Ш.**, послабляє капіталіст. мотивацію, він (капіталізм), втрачає свою «емоційну» привабливість. Одночасно капіталізм, на переконання **Ш.**, готує і армію власних могильників. Тільки на відміну від марксистів **Ш.** бачив в цій ролі не пролетаріат, а безробітних інтелектуалів, вільних від усіх традицій і піддаючих раціональній критиці самі основи капіталізму – прив. власність і нерівність у розподілі. В цілому, дослідження істор. долі капіталізму **Ш.** – одна з

найглибших спроб такого спрямування у ХХ ст. Змальовуючи картину загибелі капіталізму від усупільнення вир-ва та раціоналізації громад. життя, **Ш.** зі значними модифікаціями об'єднав дві традиції, що йдуть відповідно від К. Маркса і М. Вебера.

Ш. – серед розробників теорії *елітарної демократії* (назвав її «теорією змагальних лідерів»). Дослідник підкреслює вагомість прийняття рішень компетентною елітою при обмеженому контролі громадян. Демократія, з точки зору **Ш.** – не ціль, а метод; ф-ція громадян полягає у виборі уряду або в обранні посередників для цієї мети. Змагання між потенційними лідерами – визначальна риса елітарної демократії, при якій усі конкурують на виборах. **Ш.** вважає, що як тільки пересічний громадянин занурюється у політ. сферу, його розумовий рівень падає, у політиці він демонструє примітивність. У період між виборами виборці, на думку **Ш.**, повинні поважати розподіл праці між елітою та сусп-вом, а також уникати політ. участі до наступних виборів. У моделі **Ш.** більшість (маса) при мінімальних затратах (політ. участь виключно у виборах) отримує максимальну віддачу (еліта приймає правильні рішення). Це, на переконання **Ш.** – метод відбору найталановитішої та найкомпетентнішої владної еліти, яка може взяти на себе відповідальність як за законодавство, так і за адміністрування. «Демократія означає не те що люди дійсно управляють, а тільки те що вони мають можливість вибирати правителів».

У своїй оцінці перспектив капіталізму та соціалізму, марксист. вчення, феномену демократії та політики соціаліст. партій **Ш.** послідовно дотримується об'єктивних, чітких наук. аргументів, старанно виключаючи свої особисті симпатії й антипатії.

Літ.: Йозеф Алоїз Шумпетер: Праці вченого та література про нього з фондів Наук. біб-ки Чернів. нац. ун-ту ім. Юрія Федьковича: бібліогр. покажч. / уклад.: Н. М. Загородна, М. П. Дячук; наук. ред. та авт. вступ. статті: П. О. Нікіфоров, Б. Д. Стороцьук. – Чернівці: Чернів. нац. ун-т, 2011. – 136 с.; Стороцьук Б. Д. Йозеф Алоїз Шумпетер і Чернівецький університет // Наук. вісник Чернів. нац. ун-ту ім. Ю. Федьковича: Зб. наук. праць / Б. Д. Стороцьук, М. П. Дячук. – Вип. 557-558: Економіка. – Чернівці: Рута, 2011. – С. 3-11; Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм і демократія: пер. с англ. / Предисл. і общ. ред. В. С. Автономова. – М.: Економіка, 1995. – 540 с.; Шумпетер Йозеф А. Теорія економічного розвитку: Дослідження прибутків, капіталу, кредиту, відсотка

та економічного циклу / А. Шумпетер Йозеф. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 242 с.

Н. Хома

Шумський Олександр (02.12.1890, с. Рудня Борова, тепер – смт. Нова Борова на Житомирщині, Україна – 18.09.1946, м. Кірсанов, Росія) – укр. політ. і держ. діяч. Народився у селян. родині на Житомирщині. 1906 р. закінчив сіл. двокласну школу, працював на лісопильних заводах. До робіт. руху долучився з 1908 р. Склав екстерном іспити за середню школу (1911). Отримав атестат зрілості, вступив до Моск. міськ. народ. ун-ту ім. А. Л. Шанявського, закінчив істор. ф-т. Працював у Москві, займався самоосвітою (1911-1915). 1914 р. – вступ до моск. гуртка соціаліст.-революціонерів. Вступив до Ветеринарного ін-ту (1915), однак незабаром був призваний до армії, де, перебуваючи під впливом Укр. партії соціаліст.-революціонерів (УПСР), проводив серед солдатів антиуряд. пропаганду, за що був заарештований і відправлений на Півд.-Зах. фронт. Під час війни обраний делегатом армійських з'їздів солдат. комітетів. З 1917 р. – **Ш.** стає членом і одним з лідерів лівої течії УПСР. 1924-1927 рр. – нарком освіти України. 1933–1935 рр. – арешт і перебування на Соловках. 1935 р. – тюремне ув'язнення замінили на заслання в Красноярьск. 18.09.1946 р. – **Ш.** вбито працівниками НКВС. Реабілітований 11.09.1958 р.

Після Лютневої революції **Ш.** стає делегат революційно налаштованих військ. з'їздів. Від УПСР обраний до Центр. Ради. На III з'їзді у листопаді 1917 р. обирається членом ЦК УПСР. **Ш.** був одним з лідерів лівої течії УПСР, яка виступала за співробітництво з більшовиками. З 23.02. 1918 р. ліва течія УПСР починає видавати газ. «Боротьба», через яку заявляє про розрив з попереднім курсом УПСР. Від назви газ. дістає назву й сама партія – Укр. комуніст. партія (боротьбистів). **Ш.** чимало зробив для зближення боротьбистів з більшовиками. Під час гетьманщини бере участь в орг-ції повстання проти П. Скоропадського на Волині та проти Петлюри на Київщині. З травня 1918 р. **Ш.** – член КП(б) У, входить до складу Галицького бюро при ЦК КП(б)У. **Ш.** звернувся через газету «Молот» до робітників і селян Волині із закликом «готуватися до рішучої відсічі хижакам-капіталістам і генералам», за що орг-ція УПСР влітку 1918 р. зазнала нищівного удару, а **Ш.** був змушений перейти у підпілля. Цей період став часом переорієнтації попередньої політ.

платформи. 4.11.1918 р. оприлюднюється резолюція (співавтором був **Ш.**) про необхідність орг-ції «класового збройного повстання» та переходу влади до рук робітників і найбідніших селян, постійно займається агітацією, результатом якої стало січневе повстання (у ході якого створюється підпільний комітет із **Ш.** у його складі). В січні 1919 р. **Ш.** разом із керівною верхівкою УПСР, яка взяла курс солідаризації на певних умовах із політикою КП(б)У, приєднався до компромісної ідеї розбудови незалежної нац. д-ви, скликання з'їзду Рад і утвердження Раднаркому України на основі багатопартійності. Активно займається орг-цією партійного життя і радян. буд-ва д-ви, виступає перед громадянами із лекціями сусп.-політ. змісту. Процес еволюції поглядів **Ш.** у бік більшовизму є досить складним: спільною була радян. форма державності, а різнилися способи встановлення, методи орг-ції держ. життя та окремі ідеолог. питання. На основі лівої течії УПСР було утворено Укр. комуніст. партію (боротьбистів) – УКП(б), але запропоноване партнерство лівими есе-рами під тиском ЦК РКП(б) було ігноровано ЦК КП(б)У. У березні 1920 р. після самоліквідації УКП(б) **Ш.** разом з чотирма тисячами боротьбистів було прийнято до КП(б)У, обирався членом ЦК КП(б)У, політбюро ЦК, очолював відділ ЦК щодо роботи на селі, Одес. і Київ. губернські революц. комітети. З квітня 1921 р. був представником радян. України у Польщі. Травень-вересень 1924 р. – зав. агіт.-пропаганд. відділом ЦК КП(б)У. Працюючи в держ.-парт. органах, **Ш.** не став безпринципним виконавцем волі парт. центру.

29.09.1924 р. політбюро ЦК КП(б)У рекомендувало **Ш.** на посаду наркома освіти України. Вважав, що «освіта безпосередньо впливає на стабільність політ. життя, без розв'язання її проблем неможливий норм. розвиток нації». Очолюючи Наркомат освіти (до 1927 р.), багато уваги приділяв питанням українізації та створення належних політ. і екон. умов для всебічного культ. й духовного розвитку нац. меншин, щиро вірив у націон. відродження України, що не знайшло підтримки з боку Й. Сталіна і тодішнього генерального секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича. Під час зустрічі з Й. Сталіним у жовтні 1925 р. порушив питання про усунення з посади генсека ЦК КП(б)У Л. Кагановича та заміщення його українцем В. Чубарем. У листі до Л. Кагановича та ін. членів політбюро ЦК КП(б)У від 26.04.1926 р. Й. Сталін поклав на **Ш.** відповідальність за поширення в Україні антирос. настроїв, з ім'ям **Ш.** був пов'язаний

націоналіст. ухил – «шумськізм». Під тиском розгорнутої проти нього політичної кампанії на пленумі ЦК КП(б)У (1926) визнав «помилковість своєї позиції». 1927 р. – звинувачення у «націонал-ухильництві», насильницькій форсованій українізації, недооцінці ролі КП(б)У у здійсненні нац. політики, позитивному ставленні до затаврованого Й. Сталіним М. Хвильового, причетності до розколу Компартії Зах. України та відкомандировується до Москви у розпорядження ЦК ВКП(б). У 1927 р. **Ш.** залишив Україну. Працював у вищих навч. закладах Ленінграда (з 1927 – ректор Ленінград. ін-ту народного госп-ва ім. Ф. Енгельса. В 1929-1930 рр. – ректор Ленінград. політехн. ін-ту імені М. І. Калініна), в ЦК ВКП(б) був головою ЦК профспілки працівників освіти, членом президії ВЦРПС і членом редкол. газ. «За комуніст. освіту». Та, незважаючи на це, критика так званого націоналіст. ухилу, нібито очолюваного ним, дедалі загострювалася. Якщо в 1930 р. йшлося лише про «націоналіст. ухил», «шумськізм», «хвильовізм» і «волобуєвщину», то в 1933 р. – про «антипартійну групу Шумського». Заарештований 13.05.1933 р. за звинуваченням у належності до УВО – підпільної орг-ції, яка нібито складалася з колишніх членів КПЗУ («шумкістів») і готувала антирадян. збройне повстання (насправді така орг-ція не існувала і була сфабрикована ОДПУ). Засуджений до 10-річного ув'язнення у випр.-труд. таборі. У 1933–1935 рр. перебував на Соловках. Неодноразово звертався з апеляціями щодо своєї справи до керівних орг-цій і окремих керівників, зокрема до Й. Сталіна. У грудні 1935 р. тюремне ув'язнення замінили на заслання в Красноярськ. У відповідь на цю ухвалу розпочав голодування, домагаючись повної реабілітації. 09.10.1937 р. важко хворого **Ш.** знову заарештували у зв'язку зі справою боротьбистів. У листопаді 1939 р. справу через хворобу й відсутність матеріалів, які б свідчили проти нього, було припинено. У роки не-

волі та заслання продовжував відстоювати свої переконання. **Ш.** у своїх листах до Й. Сталіна викривав шовіністичну політику більшовиків щодо укр. народу, акцентував увагу на посиленні русифікації України, вимагав своєї реабілітації, протестував проти розправи над ним. У період Вел. Вітч. війни пропонував свої послуги. Працював над моногр. «Малороси», однак знищив її текст у липні 1946 р. В червні 1946 р. **Ш.** дізнався, що його дружини Є. Гончаренко органами НКВС ще в грудні 1937 р. було засуджено до розстрілу. Вичерпавши всі засоби боротьби за реабілітацію, прийняв рішення про самогубство як останню, найвищу форму протесту (про це рішення повідомив в листі до Й. Сталіна). Однак спроба самогубства виявилася невдалою. 18.09.1946 р. **Ш.** було вбито працівниками НКВС П. Судоплатовим та Г. Майрановським, за розпорядженням Й. Сталіна, М. Хрущова та Л. Кагановича по дорозі з Саратова до Києва. Завдяки наполегливій праці **Ш.** в Україні відбувався розвиток процесів коренізації, проте особисто для нього це мало трагічні наслідки: несправедливе звинувачення у націонал-ухильництві, політ. гоніння, десятирічне ув'язнення і передчасну смерть.

Літ.: Королёв В. Политические партии Украины и Крыма. История и современность / В. Королёв. – Симферополь: Таврия, 2002. – 183 с.; Костиця М. Ю. Провідник українізації // Реабітовані історією: у 7-и кн. – Житомир: Полісся, 2006. – Кн. 1. Житомирська обл. – С. 222-227; Курас І. Ф. О. Я. Шумський у роки Жовтня і громадянської війни: еволюція поглядів і політична діяльність // І. Ф. Курас, П. П. Овдієнко. – 1990. – № 12. – С. 105-116; Шаповал Ю. Його таємниці. Виповнюється 120 років з дня народження О. Шумського // День. – 2010. – 19 листоп.; Шумський О. Я. Політична ситуація в Східній Галичині / О. Я. Шумський // Червоний шлях. – 1924. – № 1-2.

С. Денисюк

Ю

Юм Девід (англ. *Hume David*, 07.05.1711, Единбург, Шотландія – 25.08.1776, там же) – англ. мислитель, історик, філософ-емпірик, економіст, публіцист епохи Просвітництва. Його батько – адвокат – був із родини дрібних шотланд. землевласників, мати – дочкою президента суддівської колегії. Прізвище батька Хоум (Home) **Ю.** змінив на англізованішу версію Юм (Hume) у 1734 р. Батько помер рано і **Ю.** разом із його старшим братом та молодшою сестрою виховувала мати. У сім'ї вважали, що покликання **Ю.** – адвокатура і тому певний час він навчався в Единбурзькому ун-ті. Але молодий **Ю.** прагнув до вивчення філософії та широкого кола загальноосв. дисциплін, відчуючи особливу насолоду у заняттях літ-рою. Втім, брак коштів не дозволяв йому реалізувати власну мрію. Він спробував зайнятися комерцією (1734), але зрозумів, що непридатний для цієї діяльності. Прагнучи отримати різнобічну освіту, поїхав у Францію, де навчався в єзуїт. коледжі Ла-Флеш в Анжу (1734-1737), у якому здобув свого часу освіту Декарт. Протягом свого подальшого життя **Ю.** активно займався літ-рою. Був претендентом на академ. посади в Единбурзькому ун-ті та ун-ті Глазго. Втім, певна прихильність **Ю.** до ідей атеїзму та скептицизму завадила цьому.

У 1752 р. Т-во юристів Единбурга обрало його своїм бібліотекарем. Ця посада майже не приносила **Ю.** доходів, але давала можливість користуватися біб-кою. У сер. 60-х рр. XVIII ст. **Ю.**, знаходячись у Франції як секретар брит. посла, знайомиться з фр. просвітниками Гельвецієм, Гольбахом, Даламбером, Дідро, Монтеск'є, Руссо. Повернувшись в Англію, обійняв посаду помічника держ. секретаря (1767).

Основні праці: «Трактат про людську природу» (1739-1740), «Есе» (1741-1742), «Дослідження про людський розум» (1748), «Дослідження принципів моралі» (1751), «Історія Англії» (1754-1762), «Діалог про природну релігію» (1779, опубл. за заповітом після смерті).

Ставлячи перед собою мету розробки філос. концепції людини, **Ю.** вважав, що її основою є теорія пізнання. Він розвивав емпір. філософію, за якою усі закони людського розуму є похідними від досвіду та відчуттів. Тобто, закони природи фактично зведені до людських звичок. Його праці стали своєрідним підґрунтям для позитивізму.

Визнання до **Ю.** прийшло завдяки працям політ. і морального характеру – «Есе». Для **Ю.** набуває важливості поміркованість у політиці. Людина – істота звички, вона здатна адаптуватися і до монарх. правління, і до республ., і навіть до деспотичного.

Ю. детально аналізує дві версії походження влади: божественну та засновану на народній згоді (внаслідок укладення початкового договору між людьми). Він доволі критично оцінює «договірну» теорію походження влади (есе «Про початковий договір»). Концепція сусп. договору видається **Ю.** неправдоподібною. Влада є обов'язковою, вона виникає як знаряддя вирішення нагальних потреб буття людини, а не внаслідок прийняття виваженого рішення минулими поколіннями. **Ю.** вбачає відмінність між сусп-вом і д-вою. Соц. організм сусп-ва, виникаючи на основі сімейних відносин, не одразу потребує політ. влади, яка з'являється у випадку військ. зіткнень одних сусп-в із ін. Політ. влада, формуючись на основі ін-ту воєнних вождів, набуває в першу чергу монарх., а не республ. рис.

В есе «Про свободу друку» **Ю.** робить висновок, що дві крайності у політ. правлінні – свобода та рабство – достатньо близькі між собою. Як повне рабство, так і повна свобода призводять до неефективності управління в д-ві. Посаднання монархії з певними свободами (слова, друку) демонструє, що правитель довіряє народу, позаяк не відчуває ніякої заздрості до своїх підданих. При республ. формі правління свободу бажано обмежувати. Втім, таке обмеження буде результативним лише за умови, що правитель не викликає заздрості у підданих, які й довірять йому необмежену владу. Свобода слова виступає своєрідним запобіжним механізмом розвитку деспот. влади.

Ю. оптимістично ставився до ідеї соц. прогресу, вважаючи, що завдяки екон. розвитку, для якого важливим є розширенням торгівлі, сусп-ва прогресують зі стану «варварства» до цивілізації. Торгівля може процвітати лише за умови існування вільної системи правління. Адже давно помічено, що «всі мистецтва і науки виникли серед вільних народів» (есе «Про громадянську свободу»). Відповідно, абсолютистська форма правління пригнічує торгівлю, не даючи їй розвиватися. У цивілізованих монархіях – як і в республіках – правлять закони, а не люди, що стимулює розвиток торгівлі.

Ю. запропонував одну із перших типологіч політ. партій (есе «Про партії взагалі»), виділивши три типи партій: партії інтересу (причиною об'єднання є досягнення конкретної мети), партії принципів і партії прихильності (мається на увазі прихильність до певних осіб).

В есе «Про те, що політика може стати наукою» **Ю.** аналізує різні форми правління, зазначаючи, що «всякі системи правління хороші, якщо хорошим є управління». Він проголошує «універсальну аксіому політики»: основою найкращої монархії є спадкова монархія; основою найкращої аристократії є аристократія без васалів; основою найкращої демократії є народ, що голосує через своїх представників.

Держ. влада, будучи владою меншості над більшістю, заснована на трьох основних принципах – сусп. інтерес, право на владу, право на власність (есе «Про початкові принципи правління»). Міцність всякої системи правління забезпечується домінуючим у сусп. думці переконанням щодо істинності певного сусп. інтересу. **Ю.**, вважаючи, що сусп.-во краще регулюється загальною та безсторонньою системою законів, менше був стурбований формою правління, яке управляє цими законами.

Літ.: Міллер Д. Юм Девід / Д. Міллер // Енциклопедія політичної думки; / редколег.: К. Сігов, В. Скуратівський, Л. Фінберг]. – К.: Дух і Літера, 2000. – 472 с. – С. 454-456.; Юм Д. Автобіографія / Д. Юм // Сочинения: в 2 т. – М.: Мысль, 1966. – Т. 1. – 847 с. – С. 65-75.; Юм Д. Эссе / Д. Юм // Сочинения : в 2 т. – М.: Мысль, 1966. – М.: Мысль, 1966. – Т. 2. – 928 с. – С. 565-821.

Г. Куц

Юнг Карл Густав (нім. *Carl Gustav Jung*, 26.07.1875, Кесвіль, Тургау, Швейцарія – 06.06.1961, Кюснахт, Швейцарія) – швейц. психіатр, філософ культури, психоаналітик, засн. неопрейдизму – одного з напрямків аналіт. психології.

1895 р. вступив до Базельського ун-ту, де вивчав медицину, але потім спеціалізувався з психіатрії та психології. Цікавився філософією, теологією, окультизмом. Після закінчення мед. ф-ту ун-ту написав дис. на тему: «Про психологію і патологію так званих окультичних явищ», що стала прелюдією до його творчого наук. шляху. Працював у психіатр. лікарні Цюриха асист. відомого психіатра Е. Блейєра (1900-1906). Співпрацював із З. Фройдом (1909-1913), але у процесі практ. роботи з пацієнтами поступово розійшовся думками зі

своїм учителем та розірвав стосунки з ним. Викладав у Цюриху (1933-1942); у 1935 р. був призначений проф. психології швейц. політехн. школи. Засновує та очолює Швейц. т-во практ. психології. Після приходу до влади нацистів (1933) увійшов у правління Нім. психотерапевт. т-ва. Це сталося після того, як його дослідження про арійську міфологію «Wotan» (1936) були високо оцінені А. Гітлером, адже останній називався в цій роботі «медіумом колективного несвідомого». У 1933-1939 рр. видавав «Часопис з психотерапії та суміжних галузей» («Zentralblatt für Psychotherapie und ihre Grenzgebiete»), який підтримував нац. і внутр. політику нацистів з очищення раси, а уривки з «Моеї боротьби» А. Гітлера стають обов'язковим прологом до будь-якої публікації. **Ю.** ніколи не був членом націонал-соціаліст. партії, а свою лояльність до правлячого політ. режиму вчений пояснював вимогами часу. За свою співпрацю з фашист. режимом **Ю.** ніколи не осуджувався офіційно і продовжував викладання в ун-ті.

Основні праці: «Психологічні типи» (1921), «Відношення між Я і безсвідомим» (1928) «Проблеми душі нашого часу» (1931), «Форми несвідомого» (1950), «Сучасний міф» (1958).

У своїх працях **Ю.** охопив широкий спектр філос.-психол. проблематики: від традиц. для психоаналізу питань терапії нервово-психічних розладів до глобальних проблем існування людини в сусп.-ві. **Ю.** розглядає психіку як енергет. систему, в якій свідоме і несвідоме взаємодіють і доповнюють один одного. Несвідоме складається не лише з суб'єктивного та індивідуального, витісненого за поріг свідомості, а й насамперед з колективного і безособового псих. змісту, що йде корінням у глибоку давнину. Носії колект. несвідомого були названі **Ю.** архетипами і розумілися ним як псих. корелят інстинктів, як результат спонтанного породження образів інваріантними для всіх часів і народів. Однак у всіх різноманітних трактуваннях архетипу у **Ю.** є щось спільне: усі фундамент. образи-символи принципово протистоять свідомості, їх не можна дискурсивно осмислити й адекватно виразити в мові. Доступним для науки є опис, тлумачення та типізація архетипів. **Ю.** критикує сучасну техн. цивілізацію та масове сусп.-во, яке обумовлено тим, що людина Заходу створила світ без Бога, зрадила власну реліг. традицію і винищує ін. традиції по всій земній кулі. На індивід. рівні це веде до психопатологій, а на соц.-політ. – до поширення авторитаризму та тоталітарних ідеологій.

У 1948 р. був створений Ін-т Юнга в Цюриху, в 1958 р. – Міжнар. т-во аналіт. психо-

логії (з 1955 р. – «Ж-л аналіт. психології» в Лондоні). Протягом періоду незалежності на пострад. просторі сформувалася Укр. школа архетипіки (УША), в межах якої виділився такий міждисципл. наук. напрям, як «Архетипіка держ. управління».

Лит.: Юнг К. Г. Архетипи і колективне несвідоме / К. Г. Юнг. – Львів: Астролябія, 2012. – 588 с.; Юнг К. Г. Архетип і символ / К. Г. Юнг; пер., предисл. А. М. Руткевича; примеч. В. М. Бакусева и др. – М.: Знание, 1994. – 340 с.; Юнг К. Г. Душа и миф: шесть архетипов: пер. с англ. / К. Г. Юнг. – К.: Порт-Рояль; М.: Совершенство, 1997. – 384 с.; Юнг К. Г. Человек и его символы / К. Г. Юнг, М.-Л. фон Франц, Д. Хендерсен; [пер. с нем.]. – СПб, 1996. – 454 с.; Юнг К. Г. Психология бессознательного / К. Г. Юнг. – М.: Канон, 2001. – 397 с.

Е. Афонін, Т. Новаченко

Юнгер Ернст (нім. *Ernst Jünger*; 29.03.1895, Гейдельберг, Німеччина – 17.02.1998, Рідлінген, Німеччина) – нім. письменник, філософ і теоретик «консервативної революції». Навчався у Гейдельберзькому (1914) та Лейпцизькому (1921-1925) ун-тах. Учасник Першої і Др. світ. воєн.

Основні праці: «У сталевих грозах» (1920), «Націоналістична революція» (1926), «Тотальна мобілізація» (1930), «Трудівник. Панування і гештальт» (1932), «На мармурових скелях» (1939) та ін.

Ю. є одним із провідних фундаторів теорії «консервативної революції» – філос.-політ. течії, яка виникла у Німеччині після завершення Першої світ. війни. На формування філос.-політ. позиції **Ю.** вплинув особистий драматичний досвід участі у Першій світ. війні, що знайшло відображення у його творах. Саме тому символ. значення у його творчості набули ерзац-героїзовані семантими «війна», «атака», «тотальна мобілізація», «солдат» тощо.

Його ідеї стали вагомим складником т.зв. концепції «Третього шляху», що мала постасти як альтернатива ідеол. доктринам лібер. демократії. Теорія «консервативної революції», за задумом **Ю.**, як противага ідеям лібер. філософії Нового часу, мала спиратись на цінності, що заперечують індивідуалізм, капітал. лад, прагматизм, утилітаризм тощо. Її основу склали ідеї націоналізму та консерватизму, а організація держ. і сусп. життя мала вибудовуватись за принципами жорсткої субординації, відповідальності, дисципліни. Сам **Ю.** вважав, що «Слухняність – це мистецтво слухати, а порядок – це готовність до слова, готовність до наказу, що як блискавка здатен пронизувати від вершин до самих коренів».

Відповідно, у філос.-політ. творчості **Ю.**, як наслідок впливу ідей ніцшеанського волюнтаризму, актуалізовані концепти «волі», «духу», «смерті», «болно» тощо.

Визначаючи сусп.-політ. розвиток Європи у період між світ. війнами як кризовий, **Ю.** першопричиною цього вбачає у стрімкому поширенні лібер. ідей. Саме тому у межах своїх консерв.-револ. концепцій він намагається синтезувати елементи націоналіст. та соціаліст. ідеологій задля створення тотальної противаги бурж., лібер.-демор. сусп.-ву. Націоналіст. конструкт теорії «консервативної революції» за **Ю.** є виразом звернення до нац.-культ. коренів свого народу. Натомість соціалізм розглядається ним як «героїчний ідеалізм», що протистоїть лібер. способу життя як квінтесенції «завершеної гріховності і матеріалізму». Відповідно, альтернативою «вільній особистості» як провідного ідеол. фетишу лібералізму або за визначенням самого **Ю.**, «торговцю душами» має постасти принципово нова особистість із гіпертрофним відчуттям обов'язку і честі. Тоталіт., військ.-бюрокр. форми орг-ції держ. і сусп. життя, здатні на його переконання, мобілізувати енергію, волю і творч. потенціал народу задля упорядкування сусп.-ва, досягнення справедливості і панування. Ця орієнтація **Ю.** знаходить своє втілення у праці «Тотальна мобілізація», у якій військ.-моб. досвід Першої світ. війни переосмислюється ним як своєрідний ідеол. конструкт і проект політ. перебудови сусп.-ва. У іншій праці – «Трудівник. Панування і гештальт» – **Ю.** поглиблює цю ідею. Робітник, у його інтерпретації, постає не як соц.-екон. одиниця або елемент соц.-труд. відносин, а поєднуючись із технікою виступає у ролі волюнтарного, моб. механізму, здатного забезпечити «тотальні» сусп. перетворення.

Консерв.-револ. ідеї **Ю.** стали своєрідним творч. надбанням сучасн. європ. руху «нових правих» і низки політиків-інтелектуалів, зокрема А. де Бенуа, Г. Фая, Ш. Шампетье, О. Дугіна та ін.

Лит.: Семеняка Е. Эрнст Юнгер каклицю Консервативной Революции / Е. Семеняка // Intertraditionale. Международный альманах Традиции и Революции. – 2011. – № 2. – С. 359-367; Юнгер Э. Рабочий. Господство и гештальт / Э. Юнгер // Рабочий. Господство и гештальт. Тотальная мобилизация. О боли / Э. Юнгер. – СПб: Наука, 2002. – 539 с.; Дугин А. Г. Философия политики / А. Г. Дугин. – М.: Арктогея, 2004. – 616 с.

С. Васильчук

Я

Яворський Стефан (світське ім'я *Симеон*; 1658, Яворів, нині Львів. обл. – 27.11. (08.12) 1722, Москва, Рос. імп.) – укр. церк. діяч, письменник-полеміст, проповідник, митрополит Рязанський і Муромський, місцєблоститель патріаршого престолу. Походив із православної родини шляхетського роду. Після Андрусівського миру, який віддавав Польщі правобережну Україну, сім'я Яворських, бажаючи залишитися вірною православ'ю, переселяється в с. Красилівка поблизу Ніжина. Закінчив Києво-Могилянську академію (1684). Виїхав до Речі Посполитої, де навчався в єзуїтських школах Львова, Любліна, Познані, Вільно. Перейшов у католицизм. Бл. 1689 повернувся до Києва. Знову прийняв православ'я і постригся у ченці. З 1680 р. призначений проф. Києво-Могилян. колегії, де читав курси поезиї, риторики, філософії і богослов'я, виконував обов'язки префекта. Висвячений на митрополита Рязанського і Муромського (квітень, 1700). Після смерті Моск. патріарха Адріана призначений екзархом і блостителем всеросійського патріаршого престолу (1700). У 1701 р. очолив Слов'яно-греко-латин. академію в Москві. Реформував навч. процес у цьому навч. закладі за зразком Києво-Могилян. академії, заснував при академії театр. Був прихильником політики І. Мазепи, однак після виступу укр. гетьмана на боці Карла XII став одним із найзапекліших його противників. **Я.** не підтримав проведення церк. реформи, гол. ініціатором якої був Ф. Прокопович. У своїх філос. творах у завуальованій формі виступав проти підпорядкування церкви світській владі. З 1721 **Я.** призначений президентом Синоду, хоча впливу на його справи не мав. Поховано його було в Рязані, в Успенському соборі Рязанського кремля. На поч. ХХІ ст. останки митрополита перебували в Рязанському Троїцькому монастирі.

Основні праці: «Камінь віри» (1715), «Виноград Христов...» (1698), «Знаменія пришествія антихристового і кончини віка» (1703) тощо. Автор філос. трактатів, проповідей, віршів (у т.ч. і лат. мовою), які були видані у Москві у 1804-1805 рр.

Владні відносини в тогочасному рос. сусп-ві **Я.** уявляв у вигляді своєрідної піраміди, на вершині якої стояв імператор, нижче знаходилися князі та бояри, що перебували на держ. службі, за ними розташовувалися вищі

офіцери армії і флоту, нижче – купецтво, духовні чини і в самому низу – простий народ. Образним було і уявлення **Я.** про соц.-політ. структуру сусп-ва. На його думку, як у колісниці є чотири колеса, так і в сусп-ві є чотири чини. Перше «колесо», перший чин – аристократія: князі, бояри, вельможі, царські радники; друге «колесо» – військові; третє «колесо» – духовенство, а четверте – це «люди простонародні»: міщани, купці, художники, ремісники, селяни-землероби. В обох випадках – і з «пірамідою», і з «колісницею» – йдеться про аристокр.-мілітаристичну д-ву, де на верхніх владних щаблях перебувають царські вельможі, генералітет та офіцерство. Духовна знаєть, що освячує таку структуру, знаходиться на третьому місці.

Сусп.-політ. погляди **Я.** відображають кризу церк.-феод. ідеології часів петровських перетворень. Як охоронець д-ви у своїх проповідях він закликав «людей простонародних до смирення та послуху владі». Підтримував заходи Петра I щодо зміцнення д-ви, створення регулярного війська, розвитку економіки та освіти. Як реліг. діяч **Я.** водночас обстоював інтереси церкви. Значну увагу приділяв актуальній у ті часи проблемі співвідношення світської і духовної влади, д-ви та церкви. Спочатку він дотримувався поширеної в Україні думки про те, що д-ва та церква є рівноправними. Згодом, уже в Москві, він всіляко домагався невтручання д-ви у справи церкви. **Я.** бачив, що зміцнення д-ви ставить церкву в залежність від д-ви, і тому всіляко намагався піднести авторитет церкви, зміцнити її вплив на сусп. життя. Захищаючи інтереси церкви, він обстоював її владу в духовному житті сусп-ва, відкрито виступав проти заходів д-ви з обмеження церк. впливу в сусп. житті, підпорядкування церк. справ світській владі. Він доводив, що «царі більше панують над тілом, ніж над душами людськими. А духовна влада більше піклується душами, ніж тілами».

Я. ставив собі за мету пристосувати рос. православ'я до нових соц.-політ. умов, що формувалися в Росії під впливом розширення її зв'язків із європ. д-вами. Він намагався раціоналізувати православ'я, пристосовуючи деякі його догмати до католицизму. В кінці життя відмовився від світського життя й зосередився на етико-гуманіст. проблематиці, що було своєрідним протестом проти підпорядкування в Росії церкви д-ві. **Я.** вважав, що і світська, і духовна влада повинні діяти,

мов дві руки. **Я.** прагне провести думку про відносну самостійність церкви та д-ви, які повинні мати свої сфери впливу і діяльності. Проте, в принципі, й він визнавав, що церква повинна підпорядковуватись світській владі, – «владі від Бога даній».

Літ.: Захара І. С. Стефан Яворський / І. С. Захара. – Львів: Каменяр, 1991. – 112 с.; Кухта Б. Л. 3 історії української політичної думки: навч. посіб. – К.: Генеза, 1994 – 368 с.; Яворський С. Філософські твори: у 3 т. – К.: Наукова думка, 1992.

Н. Пробийголова

Ярослав Мудрий (бл. 978 – 20.02.1054) – великий князь Київський, син Володимира Святославовича. Давні джерела повідомляють про народження Ярослава бл. 978 р. Його матір'ю була полоцька княжна Рогнеда. Ще за життя батька отримав в управління Ростов і Новгород. Відчувши силу, непокірний син відмовився платити данину Києву. Володимир, бажаючи покарати ослушника, почав збирати війська для походу на Новгород. **Я.** не залишився в боргу і, сповнений рішучості захищати свою незалежність, найняв варягів. Лише смерть Володимира в 1015 р. допомогла уникнути кровопролитного зіткнення. Ворожнеча спалахнула тепер вже між братами. Старший – Святополк, прагнучи зайняти Київський престол віроломно вбив Бориса і Гліба. Та ж доля чекала і **Я.** Однак, вчасно попереджений сестрою Предславою, він не став чекати трагічної розв'язки і сам, виступивши зі своєю дружиною до Києва, розгромив військо Святополка. На цьому протистояння братів не закінчилося. Через два роки Святополк, який втік до Польщі, повернувся і спробував повернути князювання. Це йому вдалося, але вже у 1019 р. на престол знову сів **Я.** Залишався Мстислав – володар Тмутараканського князівства на Таманському півострові. Мстислав відвоював у Ярослава Сіверську землю, і кордоном між братами став Дніпро. У 1024 р. **Я.** підписав з Мстиславом мирний договір про розділ належних їм земель. Після смерті Мстислава в 1036 р. **Я.** знову об'єднав під своїм початком всю Київ. Русь.

У роки правління **Я.** Київ. Русь сягнула апогею свого розвитку. Великий князь продовжив розширення та зміцнення кордонів. Руське військо 1036 р. остаточно розбило печенігів. Продовжуючи адміністративно-територіальну реформу свого батька, **Я.** розділив свої землі між синами, ввівши принцип старшинства в успадкуванні. Правління **Я.** ознаменувалося остаточним утвердженням

християнства на Русі. На чолі Київ. церкви вперше без відома Константинопольського патріарха був поставлений рос. митрополит Іларіон.

Я. недаремно назвали Мудрим: у його князюванні переписувалися і перекладалися з грец. мови на рос. багато книг, робилися перші спроби письмово викласти історію Русі, була складена велика біб-ка, яка розмістилася в церкві Св. Софії. Під Києвом виник Печерський монастир, що став центром поширення знань на Русі. Гарнішала і будувалася столиця – старовинний Київ.

При **Я.** був складений перший писаний звід законів – «Руська правда», найбільший пам'ятник феод. права доби Середньовіччя, згодом доповнений і перероблений його синами та онуками («Правда Ярославичів»). Сьогодні налічують більше 100 списків «Руської правди» які поділяють на три редакції: Коротка Правда, Велика Правда, Скорочена Правда. Цей закон був обов'язковим для всіх протягом XI – XIII ст.

За могутністю та рівнем розвитку культури Київ. Русь зайняла гідне місце серед держав Європи. Усі европ. д-ви прагнули встановити дружні відносини з Київ. Руссю. Царські династії Європи почали укладати шлюбні відносини з родиною київ. князя. Історики називають **Я.** «свекром і тестем Європи». Вмираючи, **Я.** розділив свої землі між синами, і незабаром після його смерті почалися неминучі усобиці, розпад колись могутньої і єдиної Київ. д-ви на окремі князівства. Велич справ **Я.**, який підніс Давньоруську д-ву до рівня усього цивілізованого світу, дала можливість майбутнім поколінням закарбувати його ім'я в пам'яті народній і наректи князя Мудрим.

Літ.: Салтовський О. І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку XX сторіччя) / О. І. Салтовський. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2002. – 396 с.

І. Ковальчук

Ясперс Карл Теодор (нім. *Karl Theodor Jaspers*; 23.02.1883, Ольденбург – 26.02.1969, Базель, Німеччина) – соц. філософ, політ. мислитель, публіцист, психолог, психіатр, представник екзистенціалізму. Походив із сім'ї купців і селян, мати – селян. роду, батько – юрист, згодом – директор банку. Із ранніх років цікавився філософією, проте досвід та практика його батька в юрид. системі вплинули на його рішення про вивчення права в ун-ті. Провчившись на юрид. ф-ті в Гейдельберзькому, а потім у Мюнхен. ун-ті три семестри, у 1902 р. **Я.** змінює спеціалізацію, зайнявшись

вивченням медицини (у Берлін., Геттинген. і Гейдельбер. ун-тах). У 1908 р. закінчив мед. ф-т Гейдельбер. ун-ту; 1909 р. – отримав ступінь докт. медицини. 1909-1915 рр. – працює в психіатр. лікарні Гейдельберга. **Я.** не задоволений існуючими підходами до вивчення психічних захворювань і ставить собі завдання щодо поліпшення психіатр. підходу. У 1913 р. **Я.** захищає докт. дис. із психології, яка згодом була видана як фундам. праця «Загальна психопатологія». Отримавши наук. ступінь, працює на тимчасовій посаді викладача психології в Гейдельбер. ун-ті. Пізніше посада стає постійною і він більше не повертається до практики в клініці. 1916 р. – проф. психології, 1922 р. – проф. філософії. У Гейдельберзі **Я.** спілкувався з М. Вебером і його групою (Е. Блох, Е. Ласк, Г. Зіммель, Г. Лукач та ін.), що вплинуло на формування його політ. поглядів – лібералізм, віра в нац. д-ву і демократію, керовану елітою.

Основні праці: «Загальна психопатологія» (1911), «Психологія світоглядів» (1919), «Філософія» (1932), «Про істину» (1947), «Про європейський дух» (1946), «Витоки історії та її мета» (1949), «Філософська віра» (1948), «Куди рухається ФРН?» (1966), «Філософія віри і одкровення» (1962).

На становлення **Я.** як філософа вплинула критика неокантіанської методології, під знаком якої проходили дискусії М. Вебера і Г. Лукача. Значно вплинув на світогляд **Я.** М. Гайдеггер, але теор. розбіжності між філософами були актуалізовані їх політ. розривом, пов'язаним із симпатіями М. Гайдеггера до нацистів. **Я.** і Гайдеггер увійшли в історію філософії як основоположники екзистенціалізму в Німеччині, хоча Гайдеггер заперечував свою належність до цієї течії. 1930-1940 рр. – розквіт творчої діяльності **Я.** Пережитий досвід нацист. диктатури, виникнення тоталіт. режимів в СРСР, Іспанії породжували роздуми про кризу культури та духовності. Політ. переконання, шлюб із єврейкою (1910 р.) стали причинами звільнення **Я.** з усіх адмін. посад (1933) та відсторонення від виклад. діяльності (1937). У 1938 р. була заборонена публікація праць філософа. Одна з основних тем політ. записок **Я.** – це спроба знайти відповідь на питання, чому пропаганда культури сили не відштовхнула, а привернула певні верстви населення Німеччини. Вийшовши на пенсію, багато часу присвятив вивченню Біблії.

Після Др. світ. війни відновив виклад. діяльність, відкрито висловлював в ун-ті свої погляди з таких питань, як вина німців та загроза ядерної війни, став друкуватися («Питання про провину», 1946). Відомі ра-

діювиступи з проблем політики і філософії. Намагався провести ідею денацифікації (люстрації) ун-тів. Активно цікавився проблемами сусп. і політ. розвитку Зах. Німеччини, покинув батьківщину через негативне ставлення до нього влади ФРН (його зарахували у т. зв. «нові ліві»). У 1949 р. став проф. філософії Базельського ун-ту. Значну увагу приділяв осмисленню іст.-світогляд. проблем: як подолати ті катаклізми, які виникли в ХХ ст., як відновити дух. орієнтири у постіндустр. сусп-ві. На думку **Я.**, єдність не може стати реальною ані в правильному світоустрої, ані у відкритому взаєморозумінні й згоді. Рухаючись крізь світову історію, людство наближається до основ справжньої історії, де можливе єднання. На цьому етапі взаємовідносини людей повинні будуватися на основі свободи, демократії, гуманізму. Схему світової історії **Я.** уявляв так: із темних глибин доісторії, яка тривала сотні тисячоліть, у Месопотамії, Єгипті, долинах Інду та Хуанхе виникають великі давні культури; у цих культурах або в їх орбіті, в так зв. «осьовий час», з 800 до 200 р. до н. е. формується духовна основа людства, незалежно одна від одної, в трьох різних місцях – у Європі, Індії та Китаї; у Європі з кінця середньовіччя виникає суч. наука, а з нею з кінця ХVІІІ ст. настає вік техніки, який **Я.** вважає новим після «осьового часу» звершенням духовного та матеріального характеру. З огляду на цю концепцію **Я.** поділяє народи на «осьові» (китайці, індійці, іранці, євреї, греки) та на народи, які не знали цього «осьового» прориву (первіснообщинні). Виникнення техніки спричинило глобал. єднання людства, яке може призвести до встановлення світової імперії, де влада триматиметься на насиллі, або до такого світ. ладу, де існуватиме єдність без єдиної влади (глобальний федералізм). **Я.** вважав, що людське існування без влади і управління неможливе, але кожна влада потребує обмежень (напр., абс. монархія – конституційного). В суч. іст. період таким обмеженням може служити демократія, основними умовами якої повинні бути ринкова економіка, всенародні вибори, постійна зміна керівництва, наявність опозиції, багатопартійність та ін. У 1961 р. – відмовився від викладання і присвятив себе науці та публіцистиці. Виступаючи на захист прав та інтересів народу, **Я.** говорив про необхідність залучати народ до участі в політ. житті, розвивати його політ. самосвідомість. Значне місце у творчості **Я.** займала проблема віри, у т. ч. філософська. Місце мислителя в розвитку світової політ. думки визначалося глибокою розробкою проблем влади, політ. свобо-

ди, пошук взаєморозуміння між культурами, народами, віруваннями.

Літ.: Богданова И. Н. *В поисках адекватной формы знания (В. Соловьев и К. Ясперс) / И. Н. Богданова // Эпистемы: Альманах. – Екатеринбург, 1998. – С. 40-45; Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; редкол.: Ю. І. Римаренко та ін. – К.: Генеза, 1999. – С. 801; Сидоренко И. Н. Карл Ясперс / И. Н. Сидоренко. – Мн.: Книжный Дом, 2008. – 224 с.; Ясперс К. *Смысл и назначение истории: пер. с нем. – М.: Политиздат, 1991. – 527 с.**

С. Денисюк

Яссін Абдессалям (араб. *مألسال دبع*; 19.09.1928, Марракеш, Марокко – 13.12.2012, Рабат, Марокко) – мароккан. політ. і громад. діяч, теоретик іслам. оновлення. Початкову освіту отримав у Марракеші. У 1947 р. вступив до педагог. ф-ту в Рабаті. Займав важливі посади в Мін-ві освіти Королівства Марокко (до 1967 р.). Розуміючи необхідність духовного й політ. оновлення країни, у 1974 р. скеровує королю Марокко послання під назвою «Іслам або потоп», в якому закликає до реформ за іслам. зразком. У цей час активно публікується в газ., виступає з критикою авторит. режимів в іслам. світі. На поч. 80-х рр. ХХ ст. ініціює створення орг-ції, яка мала виступати за зміни в країні: з 1987 р. це об'єднання отримує назву «Т-во справедливості й добросовісності» (араб. *Джамаат аль-Іхсан уа ль-'Адль*). Кілька разів арештовується, переслідується владою Марокко; у 1989-2000 рр. перебував під домашнім арештом. Останні роки свого життя займався переважно проповідницькою діяльністю.

Основні праці: «Іслам між закликом і державою» (1972), «Пророчий метод» (1982), «Іслам та світський націоналізм» (1989), «Діалог із демократами» (1994), «Іслам і сучасність» (2000), «Справедливість: ісламісти та влада» (2000), «Звичай Божий» (2005). Загалом є автором кількох десятків книг і сотень статей араб. і фр. мовами.

Я. виступав за пошук внутр. духовних ресурсів мусульман. світу, застерігав як від вестернізації, так і релігійного консерватизму. Осн. політ. ідея **Я.** – побудова «д-ви Ко-

рану» (*дауляту ль-Кур'ан*) на іслам. світоглядних принципах. Критично сприймаючи постколоніальну концепцію «територіальної д-ви» (якими є більшість країн араб. світу), **Я.** закликав до побудови халіфату часів «праведних халіфів». На відміну від класичної доктрини халіфату, яка проіснувала від Середньовіччя до 1924 р., **Я.** пропонував обмежувати владу халіфа *шурою* (араб. *шуро* – «рада») – дорадчим органом, на зразок зах. парламентів. Шура виконує три найважливіші ф-ції: легітимізує владу, відповідає за нормотворчість та контролює викон. владу. **Я.** не заперечував ідею поділу влади на гілки, підтримував незалежність судів, виступав за вільне волевиявлення громадян, заперечив можливість спадкової влади, проголошував ангажованість усіх членів сусп-ва в політ. житті («принцип народовладдя»). **Я.** вважав за необхідне впровадження в іслам. д-ві базових прав людини, але за умови їх перерформування у межах іслам. реліг. ідентичності. На думку **Я.**, «плюралізм поглядів» слід відрізнити від багатопартійності, неприпустимої в майбутній іслам. д-ві. Засуджував насилля у будь-яких проявах, виступав за духовне просвітництво мусульман і розбудову оновленої системи іслам. освіти на принципах «методу Пророка» (араб. *аль-мінгадж ан-набауві*).

Погляди **Я.** мають численних прихильників як в іслам. світі (Марокко, Єгипет, Туреччина), так і серед араб. діаспори в європ. країнах («Асоціація мусульманського співробітництва й духовності», «Федерація марокканських співвітчизників»).

Літ.: Zeghal Malika. *On the Politics of Sainthood: Resistance and Mimicry in Postcolonial Morocco // Critical Inquiry. – Spring, 2009. – pp. 587-610; Kadri Aïssa. Parcours d'intellectuels maghrébins. – Paris: Karthala Editions, 1999, pp. 129-164; Yakubovych Mykhaylo. The Qur'anic Ideals of Human Reason in Abdessalam Yassine's Theory of the Prophetic Method // Markaziyah al-Qur'an al-Karim fi Nazariyah al-Manhaj an-Nabbawwi 'inda al-Ustadh 'Abd as-Salam Yassine. – Istanbul: IESI, ISAV, C.I.R.E.E.S, 2012. – Vol. 3. – PP. 1628-1644; Більказіз Абдельлаз. *Ал-Дауля фі ль-Фікр аль-Ісламі аль-Му'асір. – Бейрут: Марказ Дірасат аль-Вахда аль-'Арабійя, 2004. – С. 175-188.**

М. Якубович

З М І С Т

А

Августин «Блаженний» Аврелій (*І. Вдовичин*), 6.

Адамс Джон (*Д. Зубрицька*), 7.

Адорно Теодор Людвіг Візенгрундт (*І. Бекешикіна*), 8.

Айзенштадт Шмуель Ноах (*О. Кукарцев*), 9.

Анхольт Саймон (*А. Сіленко*), 10.

Айртон Генрі (*М. Требін*), 11.

Айхлер Віллі (*Є. Перегуда*), 12.

Аквінський Тома (*Т. Бельська*), 13.

Александр Джефрі Чарльз (*Т. Нагорняк*), 14.

Алексєєв Микола (*І. Шенгеля*), 16.

Аллісон Грехам Тіллетт (*М. Требін*), 17.

Алмонд Габріель Абрахам (*О. Старіш*), 18.

Альтерглобалізму латиноамериканського представники (*В. Зінченко*), 18.

Альгузій Йоганн (*В. Денисенко*), 20.

Альтюссер Луї П'єр (*А. Литовченко*), 21.

Аль-Фарабі (*В. Бунь*), 22.

Амбедкар Бгімрао Рамджі (*О. Борділовська*), 23.

Амвросій Медіоланський, Св. Амвросій (*В. Корнієнко*), 24.

Амін Самір (*Р. Тиса*), 25.

Андерсон Перрі (*Ю. Тишкун*), 26.

Андрієвський Олексій (*М. Козирева*), 28.

Андрузький Георгій (Юрій) (*Т. Лушагіна*), 29.

Антонович Володимир (*Т. Лушагіна*), 31.

Апель Карл-Отто (*О. Суший*), 32.

Арендт Ханна (*В. Штерн*), 34.

Арістотель (*Л. Кочубей, Н. Хома*), 35.

Арон Реймон (*В. Штерн*), 36.

Артертон Фредерік Крістофер (*О. Старіш*), 37.

Аронсон Елліот (*Л. Смола*), 38.

Аррігі Джованні (*Г. Дерлуг'ян, Л. Угрин*), 39.

Артхашастра (*М. Кармазіна*), 40.

Атталі Жак (*М. Тур, Л. Овсянкіна*), 41.

Ахмад Джалал Але (*Р. Тиса*), 42.

Аш-Шаукані Мухаммад бін Алі (*М. Якубович*), 43.

Ая де ла Торре Віктор Рауль (*Ю. Омельченко*), 44.

Б

Бабеф Гракх (*І. Побочий*), 46.

Багрянний Іван (*С. Денисюк*), 46.

Бадью Алан (*В. Якубіна*), 47.

Бакунін Михайло (*М. Стадник*), 49.

Бальцерович Лешек (*І. Павленко*), 51.

Батлер Джудіт (*О. Якубін*), 52.

Бауман Зігмунт (*Л. Угрин*), 54.

Бек Ульріх (*О. Суший*), 55.

Бекон Френсіс (*Е. Афонін, Т. Новаченко*), 57.

Белл Деніел (*О. Маруховський*), 58.

Бендікс Рейнхард (*В. Кривошеїн*), 60.

Бенетон Філіп (*Л. Смола*), 61.

Бентам Джеремі (*Г. Куц*), 62.

Бентлі Артур Фішер (*М. Лендьел*), 63.

Бенхабіб Шейла (*О. Суший*), 63.

Бердяєв Микола (*О. Скребець*), 65.

Берельсон Бернард Рубен (*Б. Юськів*), 66.

Берк Едмунд (*В. Климончук*), 67.

Берлін Ісайя (*В. Климончук*), 69.

Берлінгуер Енріко (*Є. Перегуда*), 70.

Бернейз Едвард Луї (*Л. Кочубей*), 71.

Бернштейн Едуард (*М. Стадник*), 73.

Берталанфі Карл Людвіг фон (*Б. Юськів*), 74.

Беттельгейм Бруно (*А. Соловійова*), 75.

Бжезінський Збігнев Казімеж (*Т. Бельська*), 76.

Бланкі Луї Огюст (*М. Требін*), 78.

Блер Тоні (*А. Романюк*), 80.
Блок Марк Леопольд Бенжамін (*В. Гошовська*), 81.
Блондель Жан (*Л. Хорішко*), 82.
Блумер Герберт (*В. Гулай*), 83.
Боббіо Норберто (*О. Макух*), 84.
Богданов (Малиновський) Олександр (*Б. Юськів*), 85.
Боден Жан (*Т. Далявська*), 86.
Бодріяр Жан (*Е. Афонін, Т. Новаченко*), 87.
Болівар Симон (*Ю. Омельченко*), 89.
Бональд Луї Габрієль Амбруаз (*С. Орлов*), 90.
Бончковський Влодзімєж (*М. Генік*), 91.
Борецький Іван (Йов) (*О. Докаш*), 92.
Бочковський Ольгерд-Іпполіт (*І. Оніщенко*), 93.
Брайс Джеймс (*Ю. Тишкун*), 94.
Брайсон Валері (*О. Якубін*), 96.
Бурд'є П'єр (*Ю. Мальована*), 98.
Бурлацький Федір (*О. Якубін*), 99.
Бутрос-Галі Бутрос (*М. Генік*), 100.
Бутуль Гастон (*М. Генік*), 101.
Б'юкенен Патрік Джозеф (*О. Кандюк*), 102.
Бюрдо Жорж (*М. Требін*), 103.

В

Вагилевич Іван (*Т. Лушагіна*), 106.
Вайт Девід (*А. Митко*), 107.
Валерстайн Імануїл Моріс (*П. Кутусєв*), 107.
Варзар Іван (*О. Рудакевич*), 109.
Васконселос Хосе (*Ю. Омельченко*), 110.
Вахнянин Анатоль-Яків (Нагаль) (*С. Була*), 111.
Вебер Макс (*М. Розумний*), 112.
Веблен Торстейн Бунде (*М. Іванов*), 113.
Вейль Симона (*М. Кармазіна*), 114.
Вейтлінг Вільгельм (*Д. Чемшит*), 115.
Величко Самійло (*О. Кресін*), 117.
Верас Дені д'Але (*В. Корнієнко*), 118.

Верба Сідней (*О. Вагіна*), 119.
Верещинський Йосип (*І. Хаврук*), 121.
Вернадський Володимир (*О. Старіш*), 122.
Винниченко Володимир (*М. Міщук*), 123.
Вишенський Іван (*О. Сорба*), 125.
Віко Джамбатіста (*Е. Афонін, Т. Новаченко*), 125.
Вільдавські Аарон (*В. Кривошеїн*), 127.
Вільсон Томас Вудро (*Є. Цокур*), 128.
Вільямсон Олівер Ітон (*О. Якубін*), 129.
Вінер Норберт (*О. Старіш*), 131.
Віріліо Поль (*О. Якубін*), 132.
Володимир II Всеволодович (*Н. Ковальчук*), 133.
Волошин Августин (*В. Воднік*), 134.
Вольтер (*О. Дзьобань*), 135.
Восленський Михайло (*С. Орлов*), 136.

Г

Габермас Юрген (*Е. Афонін, Т. Новаченко*), 138.
Гаєк Фрідріх Август фон (*Л. Гонюкова*), 139.
Галаган Григорій (*В. Дем'яненко*), 140.
Гамільтон Александер (*І. Танчин*), 141.
Ганді Індіра Пріядаршині (*І. Телелім*), 142.
Ганді Мохандас Карамчанд (*О. Вагіна*), 144.
Гантінгтон Семюель Філіпс (*Т. Далявська*), 145.
Гарр Тед Роберт (*О. Маруховська-Картунова*), 146.
Гаспринський Ісмаїл (*І. Батракова*), 147.
Гваттарі П'єр-Фелікс (*А. Гарбадин*), 149.
Гвіччардіні Франческо (*Б. Год*), 150.
Гегель Георг Вільгельм Фрідріх (*С. Куцєнал*), 151.
Гедель Курт (*І. Шенгелая*), 152.
Геєр Томас (*Р. Чупрін*), 153.
Гелбрейт Джон Кеннет (*О. Старіш*), 154.
Гелд Девід (*Т. Семігіна*), 155.

- Гельвецій Клод Адріан (*О. Дзьобань*), 156.
 Геракліт Ефеський (*А. Соловійова*), 157.
 Гердер Йоган Готфрід (*О. Рудакевич*), 158.
 Герцен Олександр (*І. Шенгеляя*), 160.
 Герцль Теодор (*А. Романюк*), 161.
 Гізель Інокентій (*М. Красковська*), 162.
 Гілпін Роберт (*О. Кукарцев*), 163.
 Гоббс Томас (*Е. Афонін, Т. Новаченко*), 164.
 Гобгауз Леонард Трелоні (*О. Сорба*), 165.
 Голль Шарль Андре Жозеф Марі де (*І. Ковальчук*), 165.
 Гольбах Поль Анрі (*О. Дзьобань*), 167.
 Горбачов Михайло (*Е. Афонін, Т. Новаченко*), 168.
 Горкхаймер Макс (*А. Литовченко*), 170.
 Готтман Жан (*І. Мельничук*), 171.
 Григорієв Никифір (*Т. Бевз*), 173.
 Григорій Святий (*С. Орлов*), 172.
 Грін Томас Гілл (*А. Бандурка*), 175.
 Громадівці (*Н. Хома*), 176.
 Гроцій Гуго (*І. Вдовичин*), 177.
 Грушевський Михайло (*В. Малиновський*), 179.
 Гуж Олімпія де (*О. Шерман*), 180.
 Гумбольдт Вільгельм фон (*В. Горбатенко, О. Кукуруз*), 181.
 Гьофе Отфрід (*О. Макух*), 182.
- Г**
- Гадамер Ганс-Георг (*М. Требін*), 185.
 Гедройць Єжи (*М. Генік, М. Сеніч*), 186.
 Гіденс Ентоні (*А. Романюк*), 187.
 Грамші Антоніо (*І. Танчин*), 188.
 Гут'єррес Меріно Густаво (*Ю. Омельченко*), 190.
- Д**
- Даймонд Ларрі Джей (*А. Зуйковська*), 192.
 Даль Роберт Алан (*В. Лебедюк*), 193.
 Дальтон Роке Гарсія (*Д. Зубрицька*), 194.
 Данилевський Микола (*І. Шенгеляя*), 195.
 Дарендорф Ральф (*Е. Афонін, Т. Новаченко*), 196.
 Даунс Ентоні (*О. Ткач*), 197.
 Дворкін Андреа Ріта (*О. Шерман*), 198.
 Дебор Гі Ернест (*А. Романюк*), 199.
 Декларація прав людини та громадянина (*А. Ярошенко*), 200.
 Дельоз Жіль (*І. Вегеш*), 201.
 Демокріт Абдерський (*А. Соловійова*), 202.
 Дерлуг'ян Георгій (*П. Кутусєв*), 203.
 Дерріда Жак (*С. Куцєпал*), 204.
 Дершовіц Алан (*В. Якубіна*), 206.
 Джанда Кеннет (*М. Бучин*), 207.
 Джилас Мілован (*С. Орлов*), 208.
 Джинна Мухаммед Алі (*О. Борділовська*), 209.
 Джемесон (Джеймсон) Фредерік (*М. Кармазіна*), 211.
 Джефферсон Томас (*Л. Кочубей*), 211.
 Дзоло Данило (*І. Павленко*), 213.
 Дідро Дені (*М. Кармазіна*), 214.
 Діодор Сицилійський (*В. Корнієнко*), 215.
 Дойч Карл Вольфганг (*О. Маруховська-Картунова*), 216.
 Дойчер Ісаак (*В. Денисенко*), 218.
 Драгоманов Михайло (*Л. Гонюкова*), 218.
 Дугін Олександр (*Р. Чупрін*), 220.
 Дуглас Мері (*В. Кривошеїн*), 221.
 Дус-Сантус (Дос Сантос) Теотоніу (*В. Зінченко*), 222.
 Дюверже Моріс (*Л. Гонюкова*), 223.
 Дюгі Леон (*М. Лендєл*), 224.
 Дюмазедьє Жоффр Роже (*О. Кириленко*), 225.
- Е**
- Евола Юліус (*І. Шенгеляя*), 227.
 Еко Умберто (*Л. Гонюкова*), 228.
 Елазар Данієл Джуда (*О. Маруховська-Картунова*), 229.
 Еліот Чарльз Вільям (*Б. Дем'яненко*), 230.
 Еллінек (Єллінек) Георг (*В. Зінченко*), 231.

- Еллюль Жак (*Л. Смола*), 232.
Емерсон Ральф Волдо (*І. Алексєєнко*), 233.
Енгельс Фрідріх (*О. Вагіна*), 234.
Епікур (*А. Соловійова*), 235.
Еріксон Ерік Хомбургер (*О. Зорич*), 237.
Ерхард Людвіг (*Т. Купрій*), 238.
Еспінг-Андерсен Госта (*Т. Семігіна*), 239.
Етціоні Амітаї (*Т. Сидорук*), 240.
Етціоні-Гелеві Єва (*В. Кривошеїн*), 241.
- Є**
Євразійці (*І. Мельничук*), 243.
- Ж**
Жижек Славой (*О. Висоцька*), 245.
- З**
Загальна декларація прав людини (*М. Кармазіна*), 247.
Закарія Фарід Рафік (*О. Кандюк*), 247.
Зеньківський Василь (*В. Гошовська*), 249.
Зіммель Георг (*М. Сомов*), 250.
Зінов'єв Олександр (*Б. Дем'яненко*), 251.
Зінківський Трохим (*М. Кармазіна*), 252.
Зомбарт Вернер (*О. Сорба*), 253.
- І**
Ібн Таймійя (*М. Якубович*), 255.
Ібн Рушд (*К. Меркотан*), 255.
Ібн Хальдун Абд ар-Рахман (*В. Бунь*), 256.
Іларіон (*Е. Афонін, Т. Новаченко*), 257.
Ільїн Іван (*О. Скребець*), 258.
Імперіалізму теорії (представники) (*В. Зінченко*), 260.
Інглхарт Рональд Франклін (*О. Максимова*), 262.
Іоан ХХІІІ (*В. Піча, С. Орлов*), 263.
Іоан Павло ІІ (*М. Генік*), 264.
Істон Девід (*М. Лендьял*), 266.
- К**
Кабрал Амілкар Лопес (*Р. Туса*), 268.
Каддафі Муаммар (*В. Северинюк*), 269.
Кальвін Жан (*О. Александрова*), 270.
Кальтенбруннер Герд-Клаус (*Б. Дем'яненко*), 272.
Кампанелла Томазо (*Є. Тихомирова*), 273.
Кант Іммануїл (*В. Денисенко*), 274.
Капіца Сергій (*М. Польовий*), 275.
Каплан Мортон А. (*О. Кукарцев*), 276.
Кар Едвард Халлет «Тед» (*О. Кукарцев*), 277.
Каразін Василь (*Н. Ніколаєнко*), 278.
Кассіпер Ернст (*Ю. Шайгородський*), 280.
Кастельс Мануель (*О. Дацаківська*), 281.
Кастро Фідель Алехандро Рус (*О. Павлишин*), 282.
Кауфман Данієль (*О. Якубін*), 284.
Каутілья Чанак'я (*О. Борділовська*), 285.
Каутський Карл Йоганн (*О. Висоцький*), 287.
Качинський Теодор Джон (*А. Романюк*), 288.
Кац Річард, (*П. Молочко*), 289.
Кейган Роберт (*О. Кандюк*), 290.
Кейнс Джон Мейнард (*С. Місерджи*), 291.
Кельзен Ганс (*О. Максимова*), 293.
Кемень Ласло (*С. Орлов*), 293.
Кеннан Джордж Фрост (*Н. Хома*), 294.
Кеннеді Пол (*О. Кукарцев*), 296.
Кеннет Ніл Уолтц (*Н. Хома*), 296.
Кермонн Жан-Луї (*М. Мілова*), 298.
Кимлічка Вілл (*Л. Угрин*), 298.
Кирєєвський Іван (*І. Шенгеляя*), 300.
Кирило-Мефодіївське товариство (*М. Кармазіна*), 301.
Кін Джон (*А. Сіленко*), 302.
Кірчхаймер Отто (*В. Лебедюк*), 304.
Кіссінджер Генрі Альфред (*Т. Сидорук*), 305.
Кістяківський Богдан (*Є. Тихомирова*), 306.
Кларк Артур Чарльз (*Ю. Омельченко*), 307.
Клаузевіц Карл Філіп Готліб фон (*І. Денисенко*), 308.

- Клівер Лірой Елдрідж (*Р. Туса*), 309.
Клінгеман Ганс-Дітер (*М. Мілова*), 311.
Клінтон Гіллари Дайан Родем (*О. Ярош*), 312.
Ковалевський Максим (*О. Зінченко*), 313.
Ковальов Олександр (*О. Якубін*), 314.
Когон Ойген (*Т. Купрій*), 315.
Коен Саул Бернард (*Р. Чупрін*), 316.
Козачинський Михайло (Мануїл) (*О. Зінченко*), 317.
Колаковський Лешек (*В. Штерн*), 318.
Коломб Філіп Хаувард (*Ю. Тишкун*), 319.
Кондорсе Марі Жан Антуан (*С. Кленко*), 320.
Кониський Олександр (*В. Дем'яненко*), 322.
Конноллі Вільям Е. (*О. Шерман*), 323.
Коннор Волтер (*Ю. Тишкун*), 324.
Коное Фумімаро (*О. Маруценко*), 326.
Констан де Ребек Анрі-Бенжамен (*Н. Гедікова*), 328.
Конституція Пилипа Орлика (*Т. Бевз*), 329.
Конт Огюст (*О. Кіндратець*), 330.
Конфуцій (*І. Танчин*), 331.
Корнгаузер Вільям (*М. Чабанна*), 333.
Корш Карл (*Р. Туса*), 334.
Костжева-Зорбас Гжегож (*М. Генік*), 335.
Костомаров Микола (*М. Розумний*), 336.
Коулман Джеймс Самюель (*В. Варинський*), 337.
Кохейн Роберт Оуен (*О. Кукарцев*), 339.
Краутхаммер Чарльз (*Ю. Тишкун*), 340.
Крижанич Юрай (*Т. Бевз*), 341.
Крістева Юлія (*А. Гарбадин*), 343.
Кроз'є Мішель (*О. Федорчук*), 344.
Кромвель Олівер (*М. Требін*), 345.
Кропоткін Петро (*А. Литовченко*), 347.
Кросленд Чарльз Ентоні (*А. Романюк*), 348.
Кроче Бенедетто (*Н. Ларіна, Н. Куфтеріна*), 349.
Кругман Пол Робін (*О. Якубін*), 350.
Крупницький Борис (*І. Оніщенко*), 352.
Крушельницький Антін (*М. Москалюк*), 353.
Куденхове-Калергі Ріхард Ніколаус (*Т. Сидорук*), 354.
Кулі Чарльз Хортон (*В. Гулай*), 355.
Куліш Пантелеймон (*М. Кармазіна*), 356.
Кун Томас Семюел (*В. Кривошеїн*), 357.
Курас Іван (*О. Рудакевич*), 358.
Кучабський Василь-Дмитро (*Т. Лушагіна*), 360.
- Л**
- Лазарсфельд Пауль Фелікс (*О. Старіш*), 362.
Лакан Жак-Марі-Еміль (*А. Гарбадин*), 362.
Лао-Цзи (*І. Шенгеляя*), 364.
Ласаль Фердинанд (*В. Бушанський*), 365.
Лассуел Гарольд Дуайт (*А. Митко*), 365.
Лащенко Ростислав (*О. Івасечко*), 366.
Лев XIII (*А. Кліш*), 368.
Левинський Володимир (*Т. Вакулова*), 369.
Лейпхарт Арендт (*В. Лебедюк*), 371.
Лейтер Брайан (*В. Якубіна*), 372.
Лем Станіслав (*А. Сіленко*), 373.
Ленін (Ульянов) Володимир (*А. Литовченко*), 374.
Ленкавський Степан (*В. Гулай*), 375.
Леонт'єв Костянтин (*І. Шенгеляя*), 376.
Леся Українка (Лариса Косач) (*Т. Лушагіна*), 377.
Лебон (Ле Бон) Гюстав (*Л. Климанська*), 378.
Липа Юрій (*О. Кіндратець*), 380.
Липинський В'ячеслав (*В. Малиновський*), 381.
Лисяк-Рудницький Іван (*О. Рудакевич*), 382.
Лібер Френсіс (Франц) (*Н. Хома*), 383.
Лільберн Джон (*І. Кривошея*), 385.
Ліндблом Чарльз Едвард (*К. Меркотан*), 386.
Лінц Хуан (*Г. Шитунов*), 387.
Ліпсет Сеймур Мартін (*М. Іванов*), 388.

- Ліст Даніель Фрідріх (*П. Долганов*), 389.
Літопис Г. Грабянки (*О. Кресін*), 390.
Локк Джон (*Е. Афонін, Т. Новаченко*), 392.
Лоусон Кей (*П. Молочко*), 393.
Лукач Георг (Дьйордь) (*О. Зінченко*), 394.
Лютер Мартін (*О. Александрова*), 395.
- М**
- Маблі Габріель-Бонно де (*В. Дем'яненко*), 398.
Мадзіні (Мацціні) Джузеппе (*Б. Юськів*), 399.
Мазепа Іван (*Е. Афонін, Т. Новаченко*), 400.
Мазовецький Тадеуш (*Т. Купрій*), 401.
Майер Ганс (*В. Денисенко*), 402.
Макиавеллі Нікколло (*В. Северинюк*), 403.
Маккіндер Гелфорд Джон (*Н. Лепська*), 404.
Маклуен Герберт Маршалл (*С. Матвієнків*), 406.
Макфол Майкл Ентоні (*Н. Ніколаєнко*), 407.
Маланюк Євген (*І. Каменська*), 408.
Мальований Володимир (*О. Козирев*), 410.
Мандела Нельсон (*А. Соловей*), 411.
Мао Цзедун (*Р. Тиса*), 412.
Марітен Жак (*В. Гошовська*), 413.
Маркс Карл (*О. Вагіна*), 415.
Маркос, субкоманданте (*А. Романюк*), 416.
Маркузе Герберт (*А. Литовченко*), 417.
Мартов Юлій (*С. Орлов*), 418.
Маруяма Масао (*В. Якубіна*), 419.
Маслоу Абрахам Гарольд (*Л. Смола*), 421.
Масуда Йонезі (*О. Маруховський*), 422.
Махно Нестор (*В. Старка*), 423.
Мацусіта (Матсюзіта) Кейіті (*В. Якубіна*), 424.
Медісон Джеймс (*І. Алксєєнко*), 425.
Меїр Пітер (*П. Молочко*), 426.
Мельє Жан (*І. Побочий*), 428.
Меріам Чарлз Едвард (*О. Сорба*), 429.
Меркель Ангела (*О. Ярош*), 429.
Мертон Роберт Кінг (*О. Федорчук*), 431.
Месарош Іштван (*Р. Тиса*), 432.
Мехен Альфред Тейєр (*Р. Чупрін*), 433.
Мерошевський Юліуш (*М. Генік*), 434.
Мід Джордж Герберт (*В. Гулай*), 436.
Мілгрем Стенлі (*А. Соловійова*), 437.
Міллє Джон Стюарт (*В. Дем'яненко*), 438.
Міллс Чарльз Райт (*С. Орлов, В. Піча*), 439.
Мітрані Девід (*Т. Сидорук*), 441.
Міхельс Роберт (*Л. Гонюкова*), 442.
Міхновський Микола (*В. Малиновський*), 443.
Модельскі Джордж (*Ю. Тишкун*), 444.
Могила Петро (*І. Варзар*), 446.
Моль Роберт фон (*Д. Зубрицька*), 447.
Моне Жан Омер Марі Габріель (*Т. Сидорук*), 449.
Мор Томас (*О. Курбатов*), 450.
Морган Льюїс Генрі (*О. Александрова*), 451.
Мореллі Ет'єнн-Габріель (*Б. Год*), 453.
Морен Едгар (*С. Клепко*), 454.
Моска Гаетано (*Л. Кочубей*), 455.
Московічі Серж (*Л. Смола*), 456.
Мотиль Олександр (*О. Кукарцев, Ю. Тишкун*), 457.
Мочульський Лешек (*М. Генік*), 459.
Муссоліні Беніто Амількаре Андреа (*І. Телелім*), 461.
Муфф Шанталь (*А. Гарбадин*), 462.
Мюллер-Армак Альфред (*Т. Купрій*), 463.
Мюнцер Томас (*О. Александрова*), 464.
- Н**
- Най Джозеф-молодший, (*А. Митко*), 466.
Науманн Фрідріх (*Р. Чупрін*), 467.
Негрі Антоніо (*О. Висоцька*), 468.
Нейман Джон (Янош) фон (*Б. Юськів*), 469.
Нейсбітт Джон (*А. Митко*), 470.
Немирич Юрій (*Р. Демчишак*), 471.
Неоевразійці (*І. Мельничук*), 472.

Неоліберали (*О. Сорба*), 473.
 Неомарксистки (*О. Сорба*), 474.
 Неру Джавахарлал (*А. Соловей*), 475.
 Нібур Рейнхольд (*О. Кукарцев*), 476.
 Ніксон Річард Мілхауз (*М. Москалюк*), 478.
 Ніцше Фрідріх Вільгельм (*О. Простова*), 478.
 Нкрума Френсіс Нвіа Кофі Кваме (*Р. Туса*), 480.
 Новгородцев Павло (*О. Чемиш*), 482.
 Ноель-Нойман Елізабет (*С. Наумкіна*), 483.
 Нозік Роберт (*М. Кармазіна*), 484.
 Нордхаус Уільям Дабні (*О. Простова*), 485.
 Норт Даглас (*Л. Угрин*), 486.

О

Оглоблін Олександр (*І. Оніщенко*), 488.
 О'Доннелл Гіл'ермо (*К. Меркотан*), 489.
 Оккам Вільям (*В. Денисенко*), 490.
 Окуневський Теофіл (*Н. Пробийгорова*), 491.
 Олесницький Євген (*Н. Пробийгорова*), 492.
 Олсон Менкур Ллойд (*Н. Горло*), 492.
 Ольжич Олег (*Л. Харчук*), 494.
 Оппенгеймер Франц (*С. Наумкіна*), 495.
 Орвелл Джордж (*В. Бушанський*), 496.
 Орвеллізм (*В. Бушанський*), 497.
 Оріу Моріс Жан Клод Ежен (*О. Федорчук*), 499.
 Оріховський-Роксолан Станіслав (*О. Новакова*), 500.
 Орлік Пилип (*О. Кресін*), 501.
 Ортега-і-Гассет Хосе (*Ю. Шайгородський*), 502.
 Острогорський Мойсей (*К. Меркотан*), 504.
 Остром Еліно́р (*О. Простова*), 505.
 Оуен Роберт (*О. Лозовицький*), 506.
 Оукшот Майкл (*В. Денисенко*), 507.
 Охримович Юліан (*Т. Бевз*), 508.

П

Павлик Михайло (*Т. Лушагіна*), 510.
 Павло VI (*М. Генік*), 511.
 Падуанський Марсилій (*В. Денисенко*), 512.
 Пайпс Річард Едгар (*О. Ткач*), 513.
 Паліїв Дмитро (*В. Гулай*), 514.
 Панарін Олександр (*О. Скребець*), 515.
 Парвулеско Жан (*І. Мельничук*), 517.
 Паренті Майкл (*О. Картунов*), 518.
 Парето Вільфредо (*М. Іванов*), 519.
 Паркінсон Сиріл Норткот (*В. Кривошеїн*), 521.
 Парсонс Толкотт (*Е. Афонін, Т. Новаченко*), 522.
 Пауелл Дж. Бінгхем (*С. Орлов*), 523.
 Пейн Томас (*О. Картунов*), 523.
 Перру Франсуа (*С. Орлов*), 525.
 Петлюра Симон (*Я. Ярош*), 526.
 Петрушевич Євген (*М. Москалюк*), 527.
 Піфагор (*А. Соловійова*), 529.
 Платон (*В. Бунь*), 530.
 Плеханов Георгій (*С. Орлов*), 531.
 Подолинський Сергій (*Т. Лушагіна*), 532.
 Познер Річард (*В. Якубіна*), 534.
 Полан'ї Карл Пауль (*О. Кириленко*), 535.
 Полібій (*О. Лозовицький*), 536.
 Поппер Карл Раймунд (*В. Климончук*), 537.
 Постімперіалізму теорії (представники) (*В. Зінченко*), 539.
 Пребіш Рауль (*В. Зінченко*), 540.
 Прудон П'єр Жозеф (*О. Висоцький*), 540.
 Пригожин Ілля (*С. Місержи*), 542.
 Пуланзас Нікос (*Б. Дем'яненко*), 543.
 Пуфендорф Самуель (Самуїл) (*О. Зінченко*), 544.
 Пшеворський Адам (*Ю. Шайгородський*), 545.

Р

Райкер Вільям Харрісон (*В. Лебедюк*), 547.
 Райх Вільгельм (*А. Соловійова*), 548.

- Раковський Християн (*Є. Юрійчук, П. Брицький*), 549.
- Рассел Бертран (*Ю. Шайгородський*), 551.
- Растоу Денкворт Александр (*Г. Шипунов*), 552.
- Ратцель Фрідріх (*Н. Лепська*), 553.
- Рейнгольд Говард (*А. Сіленко*), 555.
- Ренан Жозеф Ернест (*І. Головка*), 556.
- Реннер Карл (*Ю. Левенець*), 557.
- Рікер Поль (*І. Головка*), 558.
- Робертсон Дуглас (*О. Старіш*), 559.
- Робертсон Роланд (*О. Старіш*), 560.
- Робесп'єр Максиміліан Франсуа Марі Ісідор (*Є. Перегуда*), 560.
- Рогатинець Юрій (*С. Савойська*), 562.
- Розанвалон П'єр (*О. Дацаківська, Н. Хома*), 563.
- Рокар Мішель (*А. Митко*), 564.
- Роккан Стейн (*В. Фісанов*), 565.
- Ролз Джон (*Е. Афонін, Т. Новаченко*), 566.
- Романчук Юліян (Юліан) (*В. Климончук*), 567.
- Роттердамський Еразм (*О. Александрова*), 569.
- Рузвельт Франклін Делано (*І. Ковальчук*), 571.
- Руссо Жан-Жак (*О. Вагіна*), 572.
- С**
- Савицький Петро (*І. Шенгелая*), 574.
- Самнер Уільям Грехем (*О. Картунов*), 574.
- Самуельсон Поль Ентоні (*О. Горбач*), 576.
- Сарторі Джованні (*Л. Гонюкова*), 577.
- Сартр Жан-Поль (*В. Якубіна*), 578.
- Свіфт Джонатан (*Н. Шевчук, В. Гулай*), 579.
- Сен Арматія (*Л. Гонюкова*), 581.
- Сенека Луцій Анней (*В. Корнієнко*), 582.
- Сен-Сімон Клод-Анрі де Рувруа (*О. Кіндратець*), 583.
- «Сім мудреців» (*М. Примуш, А. Супруненко*), 585.
- Сінгер Пітер (*М. Польовий*), 586.
- Сімонді Жан Шарль Леонар де (*Ю. Тишкун*), 587.
- Скарадзінський Богдан (*М. Генік*), 588.
- Скарга (Павенський) Петро (*О. Федорчук*), 589.
- Скептики (*В. Бунь*), 590.
- Сковорода Григорій (*Н. Ковальчук*), 591.
- Скокпол Теда (*Ю. Шайгородський*), 592.
- Скоропадський Павло (*В. Малиновський*), 593.
- Скрипник Микола (*В. Дем'яненко*), 595.
- Смелзер Нейл Дж. (*О. Авдєєнко*), 596.
- Сміт Адам (*В. Климончук*), 597.
- Смотрицький Мелетій (*М. Красковська*), 598.
- Сові Альфред (*С. Орлов*), 599.
- Сократ (*Л. Кочубей*), 600.
- Солон (*О. Лозовицький*), 601.
- Сорель Жорж (*О. Сорба*), 602.
- Сорокін Питирим (Пітирим) (*Л. Смола*), 604.
- Софісти (*В. Бунь*), 604.
- Спенсер Герберт (*Е. Афонін*), 605.
- Спикмен Ніколас Джон (*Р. Чупрін*), 606.
- Спіноза Бенедикт (Барух) (*В. Денисенко*), 607.
- Старосольський Володимир (*І. Кресіна*), 608.
- Стахів Матвій (*Р. Демчишак*), 610.
- Стоїки (*Л. Кочубей, Н. Хома*), 611.
- Стороженко Андрій (*Б. Дем'яненко*), 612.
- Стром Кааре (*С. Орлов*), 614.
- Стронін Олександр (*Т. Бевз*), 614.
- Струве Петро (*С. Фісанов*), 616.
- Сунь-цзи (*Ю. Мальована*), 617.
- Сунь Ятсен (*І. Черних*), 618.
- Сціборський Микола (*Л. Гонюкова*), 620.
- Т**
- Такер Роберт Чарльз (*О. Федорчук*), 622.
- Таллок Гордон (*В. Кривошеїн*), 623.
- Танячкєвич Данило (*В. Місютіна*), 624.

- Таргальський Єжи (*М. Генік*), 625.
 Гарновський Василь (старший) (*В. Дем'яненко*), 627.
 Таха Махмуд Мохаммед (*Р. Тиса*), 628.
 Тейлор Фредерік Уінслоу (*В. Малиновський*), 628.
 Тереза Мати (*О. Павлишин*), 629.
 Терлецький Остап (*Т. Лушагіна*), 631.
 Тетчер Маргарет Гільда (*О. Ярош*), 632.
 Тіллі Чарльз (*І. Гомза*), 633.
 Тіто Йосип Броз (*О. Шерман*), 634.
 Токвіль Алексіс-Анрі-Шарль Клерель де (*Е. Афонін, Т. Новаченко*), 635.
 Томазій Христіан (*О. Зінченко*), 636.
 Томашівський Степан (*С. Денисюк*), 637.
 Тоффлер Елвін (*О. Маруховський*), 639.
 Трильовський Кирило (*С. Савойська*), 640.
 Грубецької Микола (*О. Чемшит*), 641.
 Туган-Барановський Михайло (*Т. Лушагіна*), 642.
 Туллії Сервій (*В. Корнієнко*), 643.
- У**
- Уебстер Френк (*О. Маруховський*), 645.
 Уінстенлі Джерард (*І. Побочий*), 646.
 Уманець Федір (*Б. Дем'яненко*), 647.
 Уоллес Альфред Рассел (*В. Терещенко*), 648.
 Уолтц Кеннет Ніл (*Н. Хома*), 649.
- Ф**
- Файнер Герман (*В. Дем'яненко*), 651.
 Фанон Франц (*Р. Тиса*), 652.
 Федькович Осип-Юрій (*О. Докаш*), 654.
 Феллегі Тамаш Ласло (*С. Орлов*), 655.
 Фергюсон Наялл (*Ю. Тишкун*), 656.
 Філмер Роберт (*Д. Чемшит*), 657.
 Фіхте Йоганн Готтліб (*В. Климончук*), 659.
 Франк Андре Гундер (*О. Кукарцев*), 660.
 Франклін Бенджамін (*У. Ільницька*), 662.
 Франко Іван (*М. Мішук*), 663.
 Фрідан Бетті (*А. Романюк*), 664.
 Фрідман Джордж (*І. Батракова*), 665.
 Фромм Еріх (*Е. Афонін, Т. Новаченко*), 666.
 Фуکیدід (*М. Бучин*), 667.
 Фуко Мішель Поль (*О. Висоцький*), 668.
 Фукуяма Френсіс (*А. Митко*), 669.
 Фур'є Франсуа Марі Шарль (*О. Маруховський*), 670.
- Х**
- Хаас Ернст Бернард (*Т. Сидорук*), 672.
 Хаас Річард Нейтан (*Ю. Тишкун*), 673.
 Хаменеї Сейед Алі Хосейні (*О. Маруценко*), 674.
 Хань Фей-цзи (*І. Шенгелая*), 676.
 Хардт Майкл (*В. Якубіна*), 677.
 Хаусхофер Карл (*В. Лебедюк*), 679.
 Хвильовий Микола (*Н. Горло*), 680.
 Хейес (Гейес) Карлтон (*О. Картунов*), 681.
 Хмельницький Богдан (Зіновій) (*Н. Ковальчук*), 683.
 Хомський (Чомські) Ноам Авраам (*А. Романюк*), 684.
 Хомяков Олексій (*І. Шенгелая*), 685.
 Хорні Карен (*А. Соловійова*), 686.
 Христюк Павло (*Т. Бевз*), 687.
 Хрушов Микита (*І. Ковальчук*), 688.
- Ц**
- Цегельський Лонгин (*І. Поліщук*), 690.
 Цзянь Цземінь (*О. Маруценко*), 690.
 Цимбалістий Богдан-Ярослав (*О. Рудакевич*), 692.
 Цимбурський Вадим (*О. Скребець*), 693.
 Цицерон Марк Туллії (*І. Вдовичин, Н. Хома*), 695.
- Ч**
- Чавес Фріас Уго Рафаель (*О. Павлишин*), 698.
 Че Гевара Ернесто (*О. Лозовицький*), 699.
 Челлен Юхан Рудольф (*Н. Лепська*), 700.
 Чемберлен Джозеф Остін (*О. Макух*), 702.

Чемеринський Орест (*В. Гулай*), 703.
Черчілль Уінстон Леонард Спенсер (*І. Ковальчук*), 704.
Чижевський Дмитро (*О. Ткач, Н. Ларіна*), 705.
Чичерін Борис (*О. Ткач, Н. Куфтеріна*), 706.

Ш

Шан Ян (*І. Шенгеляя*), 709.
Шаповал Микита (*Є. Юрійчук*), 709.
Шаріаті Алі (*Ю. Омельченко*), 710.
Шашкевич Маркіян (*О. Дацаківська*), 711.
Шварценберг Роже Жерар (*М. Сомов*), 712.
Швейцер Альберт (*О. Суший*), 713.
Шевченко Тарас (*Н. Ковальчук*), 715.
Шелест Петро (*О. Рудакевич*), 716.
Шеллінг Фрідріх Вільгельм Йозеф (*М. Тур, Л. Овсянкіна*), 717.
Шелухін Сергій (*І. Оніщенко*), 719.
Шептицький Андрей (*В. Погрібна*), 720.
Шиллер Герберт (*В. Погрібна*), 722.
Шиллер Йоганн-Крістоф-Фрідріх (*І. Шенгеляя*), 723.

Шмітт Карл (*О. Висоцький*), 724.
Шміттер Філіп (*Г. Шипунов*), 725.
Шпенглер Освальд (*І. Танчин*), 726.
Штейн Лоренц (*О. Сорба*), 727.
Штірнер Макс (*І. Танчин*), 728.
Штомпка Пьотр (*Б. Юськів*), 729.
Штраус Лео (*Т. Нагорняк*), 730.
Шуман Робер (*Т. Сидорук*), 732.
Шумпетер Йозеф Алоїз (*Н. Хома*), 733.
Шумський Олександр (*С. Денисюк*), 734.

Ю

Юм Девід (*Г. Куц*), 736.
Юнг Карл Густав (*Е. Афонін, Т. Новаченко*), 737.
Юнгер Ернст (*Є. Васильчук*), 738.

Я

Яворський Стефан (*Н. Пробийгорова*), 739.
Ярослав Мудрий (*І. Ковальчук*), 740.
Ясперс Карл Теодор (*С. Денисюк*), 740.
Яссін Абдессалям (*М. Якубович*), 742.